पुस्तकमिदं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य पुनर्मुद्रणयोजनायां प्रकाशितम्।

भारतीय श्रुति-दर्शन केन्द्र
पुस्तक सं 93
मूल्य
जयपुर

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्थसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तल्लिङ्ग-नानार्थ-पर्य्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्मृत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्व्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण प्रयोग-पर्य्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण प्रयोगादिसहित-
सम्पूर्णपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराक्षरैः प्रकाशितश्च।

पञ्चमः काण्डः।

व्यञ्जनवर्ण। श - ह।

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान
मानित विश्वविद्यालय
५६-५७ए, इन्स्टिट्यूशनल एरिया, जनकपुरी, नई दिल्ली
(भारत)

The firm will replace the copy/copies free of cost if any defect is found

प्रकाशक
प्रो. वेम्पटि कुटुम्ब शास्त्री
कुलपति
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
मानित विश्वविद्यालय
(मानवससाधन विकास मत्रालय, भारत सरकार के अधीन)
५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया,
जनक पुरी, नई दिल्ली-११००५८

योजनासमन्यायक
प्रो. आर. देवनाथन्
प्राचार्य, दिल्ली परिसर
डॉ. प्रकाशपाण्डेय
सहायकनिदेशक (शोध एव प्रकाशन)

मूल्यम् : १४९० ०० रुप्यकाणि (५ भागो का सेट)

प्रथम पुनः मुद्रित संस्करणम् : १९८७
द्वितीय पुनः मुद्रित सस्करणम् : २००२
तृतीय पुनः मुद्रित संस्करणम् : २००६

मुद्रक.

नाग पब्लिशर्स
११ए/यू.ए जवाहर नगर,
दिल्ली-११०००७ (भारत)

शब्दकल्पद्रुमः।

पञ्चमकाण्डम्।

श, तालव्यशकारः। स तु शवर्गीयप्रथमवर्णः। व्यञ्जनत्रिंशद्वर्णश्च। अस्योच्चारणस्थानं तालु। इति तन्त्रव्याकरणे॥ (तथा च शिक्षायाम्। १७।
"कण्ठ्या वहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥")
अस्य स्वरूपं यथा,—
"शकारं परमेशानि! शृणु वर्णं शुचिस्मिते!।
रक्तवर्णप्रभाकारं स्वयं परमकुण्डली॥
चतुर्वर्गप्रदं देवि! शकारं ब्रह्मविग्रहम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं प्रिये!॥
रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ * ॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) तल्लेखनप्रकारो यथा,
"कुञ्चिता वामतो दक्षगता च गोकृतिस्त्वधः।
पुनरूर्द्ध्वगता तासु वह्निचन्द्रदिवाकराः।
मात्रा भवानी विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ * ॥
तद्वाचकानि यथा,—
"शः सव्यश्च कामरूपी कामरूपो महामतिः।
सौख्यनामा कुमारोऽस्थि श्रीकण्ठो वृषकेतनः॥
वृषघ्नः शयनः शान्ता सुभगा विस्फुलिङ्गिनी।
मृत्युर्देवो महालक्ष्मीर्महेन्द्रः कुलकौलिनी॥
बाहुर्हंसो वियद्वक्त्रं हृदनङ्गाङ्कुशः खलः।
वामोरुः पुण्डरीकात्मा कान्तिः कल्याण-
वाचकः॥"
इति योगिनीतन्त्रे ३भागे ७पटले वर्णाभिधानम्॥
(काव्यादावस्य प्रथमप्रयोगे सुखं फलम्। यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
"शः सुखं सस्तु खेदम्॥"
धात्वनुबन्धविशेषः। यथा, कविकल्पद्रुमः।
"————वो-हतादिः श् तुदादिकः॥"
एतेन तुदी जश् व्यथे तुदति इति स्यात्॥)
श, क्ली, शुभम्। इति त्रिकाण्डशेषशब्दरत्नावल्यौ॥ (यथा, देवीभागवते। ३। १८। ७।
"न च हर्म्ये वने शं मे दीर्घिकाया न पर्व्वते॥")

शं, [म्] व्य, कल्याणम्। (यथा, राजेन्द्रकर्णपुरे। ५१।
"यः कीर्त्तौ भवतो वतो नृपशौर्ये शंतनुः शन्तनुः॥")
शुभम्। शास्त्रम्। इति शब्दरत्नावली॥
शं, पु, शिवः। शस्त्रम्। इति शब्दरत्नावली॥
शंयु, त्रि, (शं शुभमस्यास्तीति। शं + "कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः।" ५। २। १३८। इति युस्।) शुभान्वितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भट्टिः। ४। १८।
"कुर्व्वाणा पश्यतः शंयून् स्रग्विणी सुहसानना॥")
पुं, वृहस्पतिपुत्त्रोऽग्निविशेषः। यथा, महाभारते। ३। २१८। २।
"आहुतिष्वेव यस्याग्ने हविषाज्यं विधीयते।
सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्त्रः शंयुर्नाम महाव्रतः॥")
शंव, पु, मुसलाग्रस्थलौहमण्डलकम्। वज्रम्। इति धरणिः॥
शंव, त्रि, (शमस्यास्तीति। शं + "कंशंभ्यामिति।" ५। २। १३८। इति वः।) शुभान्वितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
शंवर, क्ली, (शं वृणोतीति। वृ + अच्।) जलम्। इत्यमरः॥
शंस, उ हिंसास्तुत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) तालव्यादिः। उ, शंसित्वा शस्त्वा। यः शंसति सतामिति हलायुधः॥ अनेकार्थत्वात् कथनेऽप्ययम्। यथा रघौ। शशंस वाचा पुनरुक्तयेवेति। न मे ह्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितमित्यादि च। इति दुर्गादासः॥
शंसा, स्त्री, (शंस + अ। स्त्रियां टाप्।) वाक्यम्। वाञ्छा। इति मेदिनी॥ प्रशंसा। इति शब्दरत्नावली॥
शंसित, त्रि, (शंस + क्तः।) निश्चितः। इति हलायुधः॥ हिंसितः। स्तुतः। इति शन्सधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥ (यथा, महाभारते। १। ११९। २५।

"ब्राह्मणाश्च महात्मानः सोमपाः शंसितव्रता॥")
शंस्ता, [ऋ] पु, (शंस + "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ।" उणा० २। ९४। इति तृन्। यद्वा, छन्दसि "ग्रसितस्कभितस्तभितेति।" ७। २। ३४। इति निपातनात् साधु।) स्तोता। होता। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (प्रशास्ता। यथा, ऋग्वेदे। १। १६२। ५।
"होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो
ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः॥"
"शंस्ता प्रशास्ता।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)
शंस्थ, त्रि, (शं शुभे तिष्ठतीति। शम् + स्था + "सुपि स्थः।" ३।२।४। इति कः।) शुभान्वितः। शंपूर्व्वस्थाधातोर्कप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥
शंस्था, त्रि, (शं + स्था + "सुपि स्थः।" ३।२। ७७। इति क्विप्।) शुभान्वितः। शम्पूर्व्वस्थाधातो क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥
शंस्य, त्रि, (शंस + ण्यत्। "ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः।" ६।१।२१४। इत्याद्युदात्तः।) हिंस्यः। स्तुत्यः। शन्सधातोः ण्यत्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥
शक, इ ङ त्रासशङ्कयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-त्रासे अक०-शङ्कायां सक०-सेट्।) त्रासो भयम्। शङ्का संशयारोपः। इ, शङ्क्यते व्याघ्राज्जनेन। ङ, शङ्कते पुरुषत्वं स्थाणौ। स्थाणुर्व्वा पुरुषो वा इति संशयमारोपयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
शक, न इर् क्र शक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा०-पर०-अक०-सक०-च-वेट्।) न, शक्नोत्यशक्यमप्याजौ विजेतुं यः इति हलायुधः। इर्, अशकत् अशकीत् अशाक्षीत्। इदित्त्वेनास्यानित्यं ङ इत्यन्ये। क्र, शकिष्यति शक्ष्यति। पृथक्पाठादाद्यो न स्वादिः। द्वावेवानिमावित्यन्ये। षष्ठस्वरानुबन्धः केषाञ्चिदनुरोधात्। द्वावेव सकर्म्मकौ। तथा च।

शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुमिति रघुः । रज-
परिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुमिति तत्त्व-
कौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रः । शक्या मखेनापि
मुदोऽमराणामिति नैषधम् । इति दुर्गादासः ॥
शक, य ञ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०
उभ०-सक०-सेट् ।) शक्तिरिहवादिपक्षे क्षमा
स्वादिपक्षे सामर्थ्यम् । य ञ, शक्यति शक्यते
दुःखं दीनः । इति दुर्गादासः ।
शक, पु, (शक + अच् ।) जातिभेदः । नृपभेदः ।
इति मेदिनी ॥ स च नृपः शकादित्य इति
शालिवाहन इति च नाम्ना ख्यातः । तस्य
मरणदिनावधि वत्सरगणनाङ्कः शकाब्देति
नाम्ना पञ्जिकायां लिख्यते । स च म्लेच्छ-
जातिविशेषः । सत्ययुगे सगरराजेनास्य मस्त-
कार्द्धं मुण्डयित्वा वेदबाह्यत्वमकारि । यथा,—
"ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदां-
स्तथा ।
पह्लवांश्चापि निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितो नृपः ॥
ते हन्यमाना वीरेण सगरेण महौजसा ।
वशिष्ठं शरणं जग्मुः सूर्य्यवंशपुरोहितम् ॥
वशिष्ठः शरणापन्नान् समये स्थाप्य तान्नृपः ।
सगरं वारयामास तेभ्यो दत्त्वाभयं तदा ॥
सगरस्तां प्रतिज्ञान्तु निशम्य सुमहाबलः ।
धर्म्मं जघान तेषाञ्च वेशानन्यांश्चकार ह ॥
अर्द्धं शिरः शकानान्तु मुण्डयामास भूपतिः ।
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानामपि द्विज ॥
पारदान्मुक्तकेशांश्च पह्लवान् श्मश्रुधारिणः ।
निःस्वाध्यायवषट्कारान् सर्व्वानेव चकार ह ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे सगरोपाख्यानम् १५ अः ॥
देशभेदः । इति विश्वः ॥ (यथा, मात्स्ये ।
१२०।४५ ।
"तुषारान् बर्व्वरान् कारान् पह्लवान् पारदान्
शकान् ।
एतान् जनपदान् सह्यु प्लावयित्वोदधिं गता ॥")
शकट, पु, क्ली (शक्नोति भारं वोढुमिति ।
शक् + "शकादिभ्योऽटन् ।" उणा० ४।८१। इति
अटन् ।) यानविशेषः । गाडी इति भाषा ॥
तत्पर्य्यायः । अनः २ । इत्यमरः ॥ अचः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुवध्यासुरविशेषः ।
द्विसहस्रपलपरिमाणम् । तत्पर्य्यायः । भारः
२ आचितः ३ शाकटीनः ४ शलाटः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ उक्तञ्च ।
"शकटः शाकिनी गावो यानमस्कन्दनं वनम् ।
अनूपः पर्व्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥"
इति भरतः ॥
तिनिसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (व्यूह-
विशेषः । यथा, मनुः । ७ । १८७ ।
"दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ॥"
शकटाकृतित्वात् रोहिणीनक्षत्रम् । यथा,
वृहत्संहितायाम् । २४ । ३० ।
"रोहिणीशकटमध्यसंस्थिते
चन्द्रमस्यशरणीकृता जनाः ।
क्वापि यान्ति शिशुयाचिताशनाः
सूर्य्यतप्तपिठराम्बुपायिनः ॥")
शकटहा, [न्] पु, (शकटं हन्तीति । हन् +
क्विप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (एतद्वि-
वरणं भागवते १० स्कन्धे ७ अध्याये तथा
हरिवंशे ६१ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥) शकट-
नाशके, त्रि ॥
शकटाह्वा, स्त्री, (शकटमिति आह्वा यस्याः ।)
रोहिणीनक्षत्रम् । तस्याः पञ्चतारामयशकटा-
कृतित्वात् ॥
शकल, क्ली, (शक्नोतीति । शक् + "शकिशम्यो-
र्नित् ।" उणा० १ । १११ । इति कलः ।)
त्वक् । खण्डम् । (यथा, रघुः । २ । ४६ ।
"अथान्धकारं गिरिगह्वराणां
दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्व्वन् ॥")
रागवस्तु । वल्कलम् । इति मेदिनी ॥ शल्कम् ।
आँश इति भाषा । इति शकलिन्शब्ददर्शनात् ॥
शकल, पु, क्ली, (शक् + कल ।) एकदेशः ।
(यथा, मनुः । ६ । ८८ ।
"प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥")
खण्डम् । यथा,—
"भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके ॥"
इत्यमरः ॥
(यथा, मनुः । १ । १३ ।
"ताभ्यां स शकलाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्म्ममे ॥")
शकली, [न्] पु, (शकलमस्यास्तीति । इनि ।)
मत्स्यः । इत्यमरः ॥
शकान्तक, पु, (शकस्य म्लेच्छजातिविशेषस्य
अन्तकः ।) विक्रमादित्यराजः । इति केचित् ॥
शकार, पु, राज्ञः अनूढायाः स्त्रिया भ्राता ।
यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥
"मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्य्यसंयुक्तः ।
सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार
इत्युक्तः ॥"
शकारि, पु, (शकस्य म्लेच्छजातिविशेषस्यारिः
शत्रुः ।) विक्रमादित्यराजः । स तु उज्जयनी-
देशाधिपतिः । यथा,—
"साहसाङ्कः शकारिः स्याद्विक्रमादित्य इत्यपि ॥"
इति जटाधरः ॥
शकुनं, क्ली, (शक्नोति शुभाशुभं विज्ञातुमनेनेति ।
शक् + "शकेरुनोन्तोन्युनयः ।" उणा० ३।४९ ।
इति उनः ।) शुभाशुभनिमित्तम् । इति
मेदिनी ॥ सगुन् इति हिन्दीभाषा । फलल्लक्षणम् ।
इत्यजयपालः ॥ * ॥ अथ शुभशकुनानि ।
"कीर्त्तनात् श्रवणतो विलोकनात्
स्पर्शनात् समधिकं समोत्तरम् ।
मङ्गलाय दधिचन्दनादिकं
स्यात् प्रवासभवनप्रवेशयोः ॥
दध्याज्यदूर्व्वाक्षतपूर्णकुम्भाः
सिद्धान्नसिद्धार्थकचन्दनानि ।
आदर्शशङ्खामिषमीनमृत्स्ना-
गोरोचनागोमयगोमधूनि ॥
गीर्व्वाणवीणाफलभद्रपीठ-
पुष्पाञ्जनालङ्करणायुधानि ।
ताम्बूलयानासनवर्द्धमान-
छत्रातपत्रव्यजनाम्बराणि ॥
अम्भोजभृङ्गारसमृद्धवह्नि-
गजाजवाहा कुशचामराणि ।
रत्नानि चामीकररूप्यताम्र-
बद्धैडकाश्चौषधयः सुराश्च ॥
वनस्पतेर्नूतनशाकमेव
माङ्गल्यपद्याशदिदं प्रदिष्टम् ।
शुभेषु कार्य्येष्वशुभेषु चैव
कार्य्ये गतानां शुभदा सदैव ॥
एतानि दृष्ट्वा शुभदर्शनानि
कुर्व्वन्ति दृष्टे पथि दक्षिणेन ।
सव्यहिलीकादशुभावहानि
त्यक्तानि वामेन शुभा भवन्ति ॥
गान्धारषड्जर्षभमध्यमाश्च
स्वरेषु गम्भीरमनोरमा ये ।
वादित्रवेदध्वनिगीतनृत्य-
मित्यादिशस्तं किल यत्र रौद्रम् ॥
आदाय रिक्तं कलसं जलार्थी
यदि व्रजेत् कोऽपि सहाध्वगेन ।
पूर्णं समादाय निवर्त्तितेऽसौ
यथा कृतार्थं पथिकस्तथैव ॥ * ॥
अङ्गारभस्मेन्धनरज्जुपङ्क-
पिण्याककार्पासतुषास्थिविष्ठाः ।
कृष्णाद्यसावस्करकृष्णधान्य-
पाषाणकेशा भुजगौषधानि ॥
तैलं गुडं चर्म्म वसा विभिन्न-
भिन्नञ्च भाण्डं लवणं तृणञ्च ।
तक्रार्गला शृङ्खलवृष्टिवाताः
कार्य्यं क्वचित् सिद्ध्यदिमे न शस्ताः ॥ * ॥
स्वपादयानस्खलनं नृपाणां
भङ्गः क्वचिद्यानपलायनञ्च ।
हराभिघाताच्छशस्त्रपाता
प्रस्थानविघ्नं कथयन्तु यातुः ॥
मार्ज्जारयुद्धारवदर्शनानि
कलिः कुटुम्बस्य परस्परञ्च ।
चित्तस्य कालुष्यकरञ्च सर्व्वं
गन्तुः प्रयाणप्रतिषेधनाय ॥
दृष्टे शवे रोदनशब्दहीने
महार्थसिद्धिः कथितोद्यमेषु ॥
गृहप्रवेशेषु शवः शवत्वं
रुजं सदीर्घामथवा ददाति ॥
गण्डूषमावर्ज्जयता नराणा-
मन्तर्गलं चेत् प्रविशत्यकस्मात् ।
भवेत् तदाभीप्सितसौख्यलाभो
यः कौतुकी तेन निरूप्यमेतत् ॥
उज्झित झटिति दन्तधावनं
सम्मुखं पतति यत्र वासरे ।
भोजनं भवति तत्र वाञ्छितं
व्यासभाषितमिदं हि नान्यथा ॥"

इति वसन्तराजशाकुने विचारिताः शुभावहाः॥
अथ नराङ्गितविचारः।

"अथाभिधास्ये द्विपदेषु तावत्
प्रधानभावात् शकुनं नराणाम्।
नैमित्तिकं यत् प्रतिभाव्य सर्व्वं
फलं शुभाशोभनयोर्ब्रवीति॥
नरोऽभिरूपः सितवस्त्रमाल्यो
वाचं प्रशस्तां मधुराञ्च जल्पन्।
एवंविधा योषिदपि प्रयाणे
प्रवेशकाले च करोति सिद्धिम्॥*॥
वमद्विकेशो हतमानगर्व्वः
च्छिन्नाङ्गनग्नान्त्यजतैलदिग्धाः।
रजस्वला गर्भवती रुदन्ती
मलान्वितोन्मत्तजराधवाश्च॥
दीनो द्विषन् लक्षणविमुक्तकेशाः
क्रमेलकस्था खरसैरिभस्थाः।
सन्न्यासिसाक्रन्दनपुंसकाद्या
दुःखावहाः सर्व्वसमीहितेषु॥*॥
पृथ्वीपतिर्ब्राह्मणहर्षयुक्तो
वेश्या कुमारी सुहृदः सुकेशाः।
नार्य्यो नराश्चाश्ववृषाधिरूढाः
शुभाय दृष्टाः शकुनोद्यमेषु॥*॥
कृष्णाम्बरा कृष्णविलेपनाढ्या
कृष्णां स्रजं मूर्द्ध्नि विधारयन्ती।
दृष्टा सकोपा यदि कृष्णवर्णा
नारी नरैस्तद्विपदो भवन्ति॥*॥
श्वेताम्बरा श्वेतविलेपनाढ्या
मालां सितां मूर्द्ध्नि विधारयन्ती।
दृष्टा प्रहृष्टा यदि गौरवर्णा
नारी नरैः स्यात्तदभीष्टसिद्धिः॥
धृतातपत्रः सुविशुक्लवासाः
पुष्पान्वितश्चन्दनचित्रिताङ्गः।
निश्रावयुक्तः कृतभोजनो वा
विप्रः पटन् यच्छति सर्व्वसिद्धिम्॥
अभ्युपगच्छति यस्य हि याने
स्त्रीपुरुषोऽप्यथवा फलहस्तः।
सर्व्वसमीहितसिद्धिरवश्यं
तस्य नरस्य भवत्यचिरेण॥"

इति वसन्तराजशाकुने नराङ्गितच्चितसत्रम्॥*॥

"गच्छेति पृष्टे पुरतस्तथैव
वागीदृशी केनचिदुच्यमाना।
सर्व्वाशिपश्यातिशयेन ताभ्य-
श्चित्तस्य तुष्टिर्विजयाय पुंसाम्॥
सिद्धेर्विरावा जहि छिन्द्धि भिन्द्धि
चेत्यादयः शत्रुवधोद्यतानाम्।
क्व यासि मा गच्छत चैवमाद्याः
प्रयोजनारम्भनिवारणार्थाः॥
स्थैर्य्यं स्थिरार्थादगमनं तदर्था-
द्वाक्यान्निवृत्तिर्विनिवर्त्तितार्थात्।
लाभं जयं भङ्गममङ्गलं वा
बुध्येत तत्तत्प्रतिपादनार्थात्॥
उग्रं भवेद्रोदनमग्रभागे
भयं भवेद्वह्निविभागभूते।
नैरृत्यकोणे रणमार्गरोधो
वायव्यकोणे रुदितं समृद्ध्यै॥
मृत्युः सुतानां रुदितेन पृष्ठे
लाभो भवेत्तत्र निवर्त्तनेन।
मृत्युस्तदाग्रे रुदितेन गन्तुः
सिद्धिं विधत्ते रुदितं रिपूणाम्॥"

इति वसन्तराजशाकुने नराङ्गिते उपश्रुतिप्रकरणम्॥*॥ बकचक्रवाकटङ्कटिट्टिभकारण्डवभासभारद्वाजमयूरकपिञ्जललावकगृध्रोलूककपोतगोवक्षकुक्कुटकलविङ्कभारतीचासखञ्जनकाकपिङ्गलारूपाणिशकुनानिघोटकवृषमहिषखरगोमहिष्यजाजमेषैडकोष्ट्रकुच्छुन्दरीमूषिकमार्जारवानरमृगवराहकृकलासनकुलवृश्चिकपिपीलिकापन्नगकुक्कुरादिरूपशकुनानिच वसन्तराजशाकुने द्रष्टव्यानि। हस्तिशशकशृगालषट्पदशरभसर्परूपाणि शकुनानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि॥

शकुनः, पुं, (शक + उनन्।) पक्षिमात्रम्। (यथा, महाभारते। १। ७२। १०॥
"तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले।
दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात् पर्य्यवारयन्॥")
पक्षिविशेषः। गृध्र इति ख्यातः। इति मेदिनी॥ कश्यपपत्नीताम्रायाः श्येनगृध्रादयः पुत्राः। इति श्रीभागवतम्॥ गृध्रस्याशुभफलं यथा,—
"वामेऽपसव्ये पुरतश्च पृष्ठे
युद्धं विभेदं मरणं स्त्रियश्च।
गृध्रः स्थितः सन् कुरुते क्रमेण
शब्दोऽपसव्योऽस्य विपत्तिहेतुः॥"
इति वसन्तराजशाकुनम्॥
विप्रभेदः। इत्युणादिकोषः। तद्विवरणं भागवते उक्तम्। गीतविशेषः। तत्तु उत्सवादिषु मङ्गलार्थगेयम्। इत्यजयपालः॥ शुभशंसी। इति शब्दरत्नावली॥

शकुनज्ञा, स्त्री, (शकुनं जानातीति। ज्ञा + क। स्त्रियामाप्।) ज्येष्ठी। इति त्रिकाण्डशेषः। शकुनज्ञातरि, त्रि॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ३१। ५३।
"प्राहिणोत्काङ्क्षिताद्यापि स्वसख्या शकुनज्ञया।
स्वतन्त्रोऽभिनवारूढो युवतीनां मनोभवः॥")

शकुनिः, पुं, (शक्नोति उन्नेतुमात्मानमिति। शक + "शकेरुनोन्तोन्त्युनयः।" उणा० ३।४९ इति उनिः।) पक्षी। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ५। ११।
"क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वांस्तथा ग्राम-
निवासिनः।
अनिर्द्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभञ्च विवर्जयेत्॥")
चिल्लपक्षी। इति हेमचन्द्रः॥ सौवलः। स तु कौरवमातुलः। (अयं हि दुर्य्योधनमन्त्री। द्यूते पाण्डवान् जित्वा वनं प्रेरयामास। असौ हि कौरवयुद्धे सहदेवेन निहतः। एतद्विवरणं महाभारते शल्यपर्व्वणि द्रष्टव्यम्॥) ववाद्येकादशकरणान्तर्गताष्टमकरणम्। इति मेदिनी॥ तत्करणजातफलम्।
"परजनधनहर्त्ता वञ्चकः क्रूरचेष्टः
करधृतकरवालो व्याहतस्वामिपक्षः।
अतिशयपरदारासक्तचित्तः सरोषो
भवति शकुनिजन्मा मानवः शीघ्रकर्म्मा॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥*॥
दुःसहपुत्त्रः। यथा,—
"दुःसहस्याभवत् भार्य्या निर्म्माष्टिर्नाम नामतः।
जाता कलेस्तु पापाया ऋतौ चण्डालदर्शनात्॥
तयोरपत्यान्यभवन् जगद्व्यापीनि षोडश।
अष्टौ कुमाराः कन्याश्च तथाष्टावतिभीषणाः॥
दन्ताकृष्टिस्तथोक्तिश्च परिवर्त्तस्तथा परः।
अङ्गध्रुक् शकुनिश्चैव गण्डप्रान्तरतिस्तथा॥"
तस्य पञ्च पुत्त्रा यथा,—
"श्येनकाककपोतांश्च गृध्रोलूकौ च वै सुतान्।
अवाप शकुनिः पञ्च जगृहुस्तान् सुरासुराः॥
श्येनं जग्राह वै मृत्युः काकं कालो गृहीत-
वान्।
उलूकं निरृतिश्चापि जग्राहातिभयावहम्॥
गृध्रं व्याधिस्तदीशोऽथ कपोतञ्च स्वयं यमः।
एतेषामेव चैवोक्ता कृता पापोपपादने॥
तस्मात् श्येनादयो यस्य निलीयन्ते शिरस्यथ।
तेनात्मरक्षणायालं शान्तिः कार्य्या द्विजोत्तम॥
गेहे प्रसूतिरेतेषां तद्वन्नीडनिवेशनम्।
न शस्तं वर्जयेन्नेह कपोताक्रान्तमस्तकम्॥
श्येनः कपोतो गृध्रो वा कौशिको वा गृहे
द्विजः।
प्रविष्टः कथयत्यन्तं वसतां तत्र वेश्मनि॥
ईदृक् परित्यजेद्गेहं शान्तिं कुर्य्याद्विजोत्तम।
स्वप्नेऽपि हि कपोतस्य दर्शनं न प्रशस्यते॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवंशोत्पत्तिनामाध्यायः॥*॥ विकुक्षिपुत्त्रः। तथा,—
"वैवस्वतमनोरासीदिक्ष्वाकुः पृथिवीपतिः।
तस्य पुत्त्रशतं चासीद्विकुक्षिर्ज्येष्ठ उच्यते॥
सोऽयोध्याधिपतिर्वीरस्तस्य पञ्चदश स्मृताः।
शकुनिप्रमुखाः पुत्त्रा रक्षिता रोमहर्षिता॥"
इति वह्निपुराणे सगरोपाख्याननामाध्यायः॥

शकुनिप्रपा, स्त्री, (शकुनीनां पक्षिणां पानार्थं या प्रपा।) पक्षिणः पानीयशाला। तत्पर्य्यायः। श्रीग्रहः २। इति हारावली॥

शकुनी, स्त्री, श्यामापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ चटकी। इति केचित्॥ (पक्षीरूपधारिणी पूतना। यथा, महाभारते। ५। १३०। ४५।
"अनेन हि हता बाल्ये पूतना शकुनी तथा।"
तथा च हरिवंशे। ६२। १—२।
"कस्यचित्त्वथ कालस्य शकुनीवेशधारिणी।
धात्री कंसस्य भोजस्य पूतनेति परिश्रुता॥
पूतना नाम शकुनी घोरा प्राणिभयङ्करी।
आजगामार्द्धरात्रे तु पक्षी क्रोधात् विधु-
न्वती॥")

शकुनीश्वर, पु, (शकुनीनां पक्षिणामीश्वरः ।) गरुडः । इति धनञ्जयः ॥

शकुन्त, पु, (शक्नोति उत्पतितुमिति । शक + "शकेरुनोन्तोन्त्युनयः ।" उणा० ३।४९ । इति उन्तः ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७२ । ११ ।

"नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिनः ।
पर्य्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥")

कीटभेदः । भासपक्षी । इति मेदिनी ॥

शकुन्तला, स्त्री (शकुन्तैः पक्षिभिर्लायते पाल्यते इति । ला + घञर्थे क । स्त्रियामाप् ।) मेनकाप्सरसि विश्वामित्रेण जनिता कन्या । सा कण्वमुनिना प्रतिपालिता । दुष्मन्तराजेन विवाहिता । अस्याः पुत्त्रो भरतो राजचक्रवर्त्ती । अस्या नामकारणं यथा,—

"निर्ज्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिरक्षिता ।
शकुन्तलेति नामास्याः कृतञ्चापि ततो मया ॥"

इति महाभारते ।१।७२।१५॥

अस्या विवरणं कालिदासकृताभिज्ञानशकुन्तल नाटके द्रष्टव्यम् । पाद्मे स्वर्गखण्डे प्रथमादि-पञ्चाध्यायेषु महाभारते आदिपर्व्वणि ६९ अध्यायमारभ्य च ज्ञातव्यम् ॥

शकुन्तलात्मज, पु, (शकुन्तलाया आत्मजः पुत्त्रः ।) भरतराजः । यथा,—

"दौष्मन्तिर्भरतः सर्व्वदमः शकुन्तलात्मजः ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

शकुन्ति, पु, (शक्नोति उत्पतितुमिति । शक + उन्ति ।) पक्षिमात्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ४२ । ३ ।

"अवक्रन्द दक्षिणतो गृहाणां
सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ते ! ॥")

भासपक्षी । इत्युणादिकोषः ॥

शकुल, पु, (शक्नोति गन्तुं वेगेनेति । शक + "मद्गुरादयश्च ।" उणा० १ । ४२ । इति उरच् । रस्य लः ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः ॥ शउल इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।१२ । १३७ । ३ ।

"नातिगाधे जलाधारे सुहृदः शकुलास्त्रयः ।
प्रभूतमत्स्ये कौन्तेय । बभूवुः सहचारिणः ॥")

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । ग्राहित्वम् । पित्तास्रजित्त्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

शकुलगण्ड पु, (शकुलस्य गण्ड इव गण्डो यस्य ।) शालमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शकुलाक्षक पु, श्वेतदूर्व्वा । इत्यमरः ॥

शकुलाक्षी, स्त्री, गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शकुलादनी, स्त्री (शकुलानामदनं यस्याः । ङीप् ।) चक्राङ्गी । इत्यमरः ॥ कट्की इति । भाषा । कम्पटशाकः । इति मेदिनी । कांचडा दाम इति भाषा ॥ मांसी । किञ्चुलिका । जलपिप्पली । कट्फलः । इति विश्वः । गजोषणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शकुलार्भक, पु, (शकुलस्य अर्भक इव ।) गडकमत्स्यः । इत्यमरः ॥ (गडुइमाछ इति भाषा ॥)

शकुली, स्त्री, (शकुल + ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । स्टगाल् इति भाषा । महाशकुल इति केचित् । अस्या आकारो गुणाश्च ।

"शकुली रोहिताकारा भूमौ प्रायश्चरत्यसौ ।
गुर्व्वी पाके च मधुरा मेदिका दोषकोपना ॥"

इति राजवल्लभः ॥

पुस्तकान्तरे शकली इति च पाठः ॥ (नदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । २३ ।

"सुमेरुजा शुक्तिमती शकुली त्रिदिवा क्रमुः ।
स्कन्धपादप्रसूता वै तामान्या वेगवाहिनी ॥")

शकृत्, क्ली, (शक्नोति सर्त्तुमिति । शक् + "शकेर्ऋतिन् ।" उणा० ४ । ५८ । इति ऋतिन् ।) विष्ठा । इत्यमरः ॥ यथा, (भागवते । ३।३०।१९ ।

"स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शकृन्मूत्रं विमुञ्चति ॥")

शकृत्करि, पु, स्त्री, (शकृत् करोतीति । शकृत् + कृ + "स्तम्बशकृतोरिन् ।" ३।२।२४। इति इन् ।) वत्सः । इत्यमरः ॥ दन्त्यादिरिति विद्याविनोदः ॥

शकृत्कार, त्रि, मलत्यागकारकः । शकृत् करोतीत्यर्थे शकृच्छब्दात् कृधातोः षण् (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शकृद्द्वार, क्ली, (शकृतो द्वारम् ।) मलद्वारम् । तत्पर्य्यायः । अपानम् २ पायुः ३ गुदम् ४ च्युतिः ५ अधोमर्म्म ६ त्रिवलीकः ७ वली ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

शक्कर, पु, वृषः । इति हेमचन्द्रः ॥

शक्करि, पु, वृषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शक्करी, स्त्री, छन्दोभेदः । नदीभेदः । मेखला । इति मेदिनी ॥ सा च समवृत्तषड्विंशति च्छन्दोऽन्तर्गतचतुर्द्दशच्छन्दः । यथा,—

"उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्व्विका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्करी सातिपूर्व्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी तथा मता ॥
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः सङ्कृतिश्चापि तथा चैवातिसङ्कृतिः ॥
इत्याख्या समवृत्तानां छन्दसां क्रमशः कृता ॥"

तत्र चतुर्द्दशाक्षरपादसप्तच्छन्दांसि सन्ति । तेषां नामानि गणाश्च यथा ।

मो गो गो नौ मः शरनवृभिरसम्बाधा । १ ।
ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः । २ ।
ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता । ३ ।
ननभनलगितिप्रहरणकलिका । ४ ।
मस्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ।५।
द्वि सप्त छिदि लोलाम्सौ म्भौ गौ चरणे चेत् ।६।
स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखीयम् ।७।

इति छन्दोमञ्जरी ॥

एतेषामुदाहरणानि बाहुल्यभिया नोक्तानि ॥

शक्त, त्रि, (शक + क्त ।) शक्तिविशिष्टः । समर्थः । तत्पर्य्यायः । दक्षः २ क्षमः ३ प्रभुः ४ उष्णुः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ९ । २०७ ।

"भ्रातॄणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्म्मणा ।
न निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्दत्त्वोपजीवनम् ॥")

प्रियंवदः । इति शक्तशब्दटीकायां स्वामी ॥

शक्तव, पु, भूम्नि, भ्रष्टयवादिचूर्णम् । छातु इति भाषा । यथा,—

"धाना भ्रष्टयवे भूम्नि स्त्रियां पुंभूम्नि शक्तवः ।
केचित्तु शक्तुरस्त्रीति बन्धुरा भूम्नि स्त्रियाम् ॥"

इति जटाधरः ॥

अस्य विवरणं शक्तुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शक्ति, स्त्री, (शक + क्तिन् ।) कायजननसामर्थ्यम् । यथा,—

"या देवी सर्व्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता ।"

इति देवीमाहात्म्यस्य टीकायां नागोजीभट्टः ॥

शक्यते जेतुमनया । सा प्रभावोत्साहमन्त्रजभेदात्त्रिविधा । तत्र प्रभुत्वे साधकत्वात् कोषदण्डौ प्रभुशक्तिः १ । विक्रमेण स्वशक्त्या विस्फुरणमुत्साहशक्तिः २ । सन्ध्यादीनां सामादीनाञ्च यथावस्थानं मन्त्रशक्तिः ३ ॥ सामर्थ्यमात्रम् । तत्पर्य्यायः । द्रविणम् २ तरः ३ सहः ४ बलम् ५ शौर्य्यम् ६ स्थाम ७ शुष्मम् ८ पराक्रमः ९ प्राणः १० । इत्यमरः ॥ शुषः ११ सहम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ऊर्ज्जः १३ । इति जटाधरः ॥ कासूः । सा तु शर्व्वलानामास्त्रम् । इति नानार्थे अमरभरतौ ॥ गौरी । इति मेदिनी ॥ लक्ष्मीः । इति शब्दमाला ॥ * ॥ त्रिशक्तयो यथा,—

"एषा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी ।
एषा श्वेता परा सृष्टिः सात्त्विकी ब्रह्मसंस्थिता ॥
एषैव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्त्तिता ।
एषैव कृष्णा तमसा रौद्री देवी प्रकीर्त्तिता ॥
परमात्मा यथा देव एक एव त्रिधा स्थितः ।
प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैव त्रिविधाभवत् ॥"

इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

"बिन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्त्यात्मकं स्मृतम् ।
तयोर्योगे भवेन्नादस्तेभ्यो जातास्त्रिशक्तयः ॥"

इति क्रियासारः ॥

अन्यच्च ।

"इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी
त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ॥"

इति गोरक्षसंहिता ॥ * ॥

अष्ट शक्तयो यथा,—

"इन्द्राणी वैष्णवी शान्ता ब्रह्माणी ब्रह्मवादिनी ।
कौमारी नारसिंही च वाराही विकटाकृतिः ॥
माहेश्वरी महामाया भैरवी भीमरूपिणी ।
अष्टौ च शक्तयः सर्व्वा ययुस्ताः प्रययुर्मुदा ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे बाणयुद्धनाम ११९ अध्यायः ॥ * ॥

नव शक्तयो यथा,—
"तत्र पद्मे चाष्टदले मध्ये च भक्तिपूर्व्वकम् ।
वैष्णवीञ्चैव ब्रह्माणी रौद्रीं माहेश्वरी तथा ॥
नारसिंहीञ्च वाराहीमिन्द्राणी कार्त्तिकीं तथा ।
सर्व्वशक्तिस्वरूपाञ्च प्रधानां सर्व्वमङ्गलाम् ॥
नवशक्तीश्च सपूज्य घटे देवाश्च पूजयेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६१ अध्याय ॥*॥
पञ्चाशद्विष्णुशक्तयो यथा,—
"कीर्त्तिः कान्तिस्तुष्टिपुष्टी धृति शान्ति क्रिया
दया ।
मेधा सहर्षा श्रद्धा स्याल्लज्जा लक्ष्मी सरस्वती ॥
प्रीती रती रमा प्रोक्ता क्रमेण स्वरशक्तय ।
जया दुर्गा प्रभा सत्या चण्डा वाणी विलासिनी ॥
विरजा विजया विश्वा विनदा सुनदा स्मृति ।
ऋद्धि समृद्धि शुद्धिश्च भक्तिर्मुक्तिर्मति क्षमा ॥
रमोमा क्लेदिनी क्लिन्ना वसुदा वसुधा परा ।
परा परायणा सूक्ष्मा सन्ध्या प्रज्ञा प्रभा निशा ॥
अमोघा विद्युता चेति शक्तय. सर्व्वकामदा ।
एता प्रियतमाङ्केषु निषण्णा सस्मितानना ॥
विद्युद्दामसमानाङ्ग्य. पङ्कजाभयवाहव. ॥"*॥
पञ्चाशद्रुद्रशक्तयो यथा,—
"गुणोदरी स्याद्विरजा शाल्मली तदनन्तरम् ।
लोलाक्षी वर्त्तुलाक्षी च दीर्घघोणा समीरिता ॥
सदीर्घमुखी गोमुख्यौ दीर्घजिह्वा तथैव च ।
कुण्डोदर्य्यूर्द्धकेश्यौ च तथा विकृतमुख्यपि ॥
ज्वालामुखी ततो ज्ञेया पश्चादुल्कामुखी तत ।
सुश्रीमुखी चैव विद्यामुख्येता स्वरशक्तय ॥
महाकालीसरस्वत्यौ सर्व्वसिद्धिसमन्विते ।
गौरी त्रैलोक्यविद्या स्यान्मन्त्रसिद्धिस्तत परम् ॥
आत्मशक्तिर्भूतमाता तथा लम्बोदरी स्मृता ।
द्राविणी नागरी भूय. खेचरी चापि मञ्जरी ॥
रूपिणी चित्रिणी पश्चात् काकोदर्य्यपि पूतना ।
स्याद्भद्रकालीयोगिन्यौ शङ्खिनी गर्ज्जिनी तथा ॥
कालरात्रिश्च कुब्जिन्या कपर्द्दिन्यपि वज्रया ।
जया च सुमुखेश्वर्य्या रेवती माधवी तत ॥
वारुणी वायवी प्रोक्ता पश्चाद्रक्षोविदारिणी ।
ततश्च सहजा लक्ष्मीर्व्यापिनी माययान्विता ॥
एता रुद्राङ्कपीठस्था सिन्दूरारुणविग्रहा ॥
रक्तोत्पलकपालाभ्यामलङ्कृतकराम्बुजा ॥"
इति प्रपञ्चसार ॥ * ॥
कुलशक्तयो यथा,—
"शक्तय परमेशानि । विदग्धा सर्व्वयोषित ।
नटी कापालिकी वेश्या मालिनी कुङ्कुमालिनी ॥
चाण्डाली च कुलाली च रजकी नापिताङ्गना ।
गोपिनी योगिनी शुद्रा ब्राह्मणी राजकन्यका ॥
कोचाङ्गना च देवेशि । तथैव शङ्खकारिणी ।
एता षड्विंशति कन्या देवानामपि दुर्लभा ॥
दैवज्ञा व्याधवामा च तथा मांसापहारिणी ।
बौद्धा च जवनी देवि तथा रसपसारिणी ॥
वेश्या चतुर्विधा प्रोक्ता द्विविधा कुङ्कुमालिनी ॥
धीवरी द्विविधा प्रोक्ता तथैव गणिकाङ्गना ॥
कुम्भकारी द्विधा प्रोक्ता तथैव गोपिनी स्मृता ।
वातवैद्याङ्गना देवि जवनी द्विविधा स्मृता ॥
बौद्धकन्या त्रिधा देवि तथा कोचाङ्गना प्रिया ।
पूर्व्वोक्ताभिः सहैकत्र चतुःषष्टिश्च शक्तयः ॥"
इति रेवतीतन्त्रे २ पटल ॥ * ॥
अपि च ।
"पञ्चाचारेण देवेशि । कुलशक्तिं प्रपूजयेत् ।
नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ॥
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्या प्रकीर्त्तिता ॥
विशेषवैदग्ध्ययुता सर्व्वा एव कुलाङ्गना ।
रूपयौवनसम्पन्ना शीलसौभाग्यशालिनी ।
पूजनीया प्रयत्नेन तत सिद्धिर्भवेद् ध्रुवम् ॥"
इति गुप्तसाधनतन्त्रे १ पटल ॥ * ॥
तस्या प्रशंसा यथा ।
"शक्ति विना महेशानि । सदाहं शवरूपक ।
शक्तियुक्तो यदा देवि । शिवोऽहं सर्व्वकामद ॥
शक्तियुक्त जपेन्मन्त्र न मन्त्र केवल जपेत् ।
सावित्रीसहितो ब्रह्मा सिद्धोऽभून्नगनन्दिनि ॥
द्वारवत्या कृष्णदेव सिद्धोऽभूत् सत्यया सह ।
तथा कोचवधूसङ्गान्मम सिद्धिर्वरानने ॥
ईश्वरोऽहं महादेवि । केवलं शक्तियोगत ।
शक्तियोगेन देवेशि । यदि सिद्धिर्न जायते ॥
तदैव परमेशानि मम वाक्य वृथा भवेत् ।
यद्दत्त जलगण्डूष शक्तिवक्त्रे सुरेश्वरि । ॥
सिन्धुरूप महेशानि । तज्जल नात्र संशय ।
स्वीयेष्टदेवीभावेन भोजयेत्ताञ्च यत्नत ॥
शक्तिश्च कथ्यते देवि शृणुष्व सुरसुन्दरि ।
त्रयोदशाब्दादूर्द्ध्वं या पञ्चविंशतिवार्षिकी ॥
अप्रसूता विशेषेण पञ्चमेऽपि भवेत् प्रिये ।
सुन्दरी तु विशेषेण प्रसूता वाप्रसूतिका ॥
अवश्य पञ्चम कुर्य्यात् शक्तिमात्रे महेश्वरि ॥"
इति शक्तिकागमसर्व्वस्वम् ॥ * ॥
तस्या उत्पत्तिमाहात्म्यादि यथा,—
नारायण उवाच ।
"सह बुद्ध्या बुद्धिमन्तो न वक्तुमुचित सुरा ।
सर्व्वे शक्त्यालया विश्वे शक्तिमन्तो हि जीविन ॥
ब्रह्मादितृणपर्य्यन्त सर्व्वं प्राकृतिक जगत् ।
सत्य नित्य विना माञ्च मया शक्ति प्रकाशिता ॥
आविर्भूता च सा मत्त सृष्टौ देवी मदीच्छया ।
तिरोहिता च सा शेषे सृष्टिसंहरणे मयि ॥
सृष्टिकर्त्री च प्रकृति सर्व्वेषां जननी परा ।
मम तुल्या च मन्माया तेन नारायणी स्मृता ॥
सुचिरञ्च तपस्तप्त शम्भुना ध्यायता च माम् ।
तेन तस्मै मया दत्ता तपसा फलरूपिणी ॥
व्रतञ्च लोकशिक्षार्थमस्या न स्वार्थमेव च ।
स्वय व्रताना तपसा फलदात्री जगत्त्रये ॥
मायया मोहिता सर्व्वे किमस्या वास्तव व्रतम् ।
साध्यमस्या व्रतफलं कल्पे कल्पे पुन पुन ॥
सुरेश्वरा यदंशाश्च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
कला कलांशरूपास्ते जीविनश्च सुरादय ॥
मृदा विना कुलालश्च घट कर्त्तु यथाक्षम ।
विना स्वर्ण स्वर्णकार कुण्डल कर्त्तुमक्षम ॥
विना शक्त्या तथाहञ्च स्वसृष्टि कर्त्तुमक्षम ।
शक्तिप्रधाना सृष्टिश्च सर्व्वदर्शनसम्मता ॥
अहमात्मा च निर्लिप्तोऽदृश्यः साक्षी च
देहिनाम् ।
देहा प्राकृतिका सर्व्वे नश्वरा पाञ्चभौतिका ॥
अहं नित्यशरीरी च भानुविग्रहविग्रह ।
सर्व्वाधारा च प्रकृति सर्व्वात्माहं जगत्सु च ॥
अहमात्मा मनो ब्रह्मा ज्ञानरूपो महेश्वर ।
पञ्च प्राणा स्वयं विष्णुर्बुद्धिः प्रकृतिरीश्वरी ॥
शक्त्यो निद्रादयस्ते ता सर्व्वाश्च प्रकृते कला ।
सा च शैलेन्द्रकन्येयमिति वेदनिरूपितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ७ अध्याय ॥*॥
अपि च ।
"सा शक्ति सृष्टिकाले च पञ्चधा चेश्वरेच्छया
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवी या कृष्णस्य परमात्मन ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्त्तिता ॥
ऐश्वर्य्याधिष्ठातृदेवी सर्व्वमङ्गलकारिणी ।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मी परिकीर्त्तिता ॥
विद्याधिष्ठातृदेवी या परमेशस्य दुर्लभा ।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्त्तिता ॥
बुद्ध्यधिष्ठातृदेवी या सर्व्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्व्वज्ञानात्मिका सर्व्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
रागाधिष्ठातृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधादौ स्वय देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
तत सृष्टिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा ।
योषित प्रकृतेरंशा पुमास पुरुषस्य च ॥"
इति च ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ४० अध्याय ॥*॥
ब्रह्माणीशक्त्युत्पत्तिर्यथा ।
"ततो ब्रह्मादयो देवा भय जग्मु सवासवा ।
यदि स्यान्निर्ज्जितो देव क्षय सर्व्वदिवौकसाम् ॥
एतस्मिन्नन्तरे शक्र । ब्रह्मा चिन्तयते क्रिया ।
स्त्रीरूपधारिणी भूत्वा सहायत्व मरिन्दमे ॥
क्षिप्र कुरु स्वकार्य्यं त्व एव विश्वेश्वर रणे ।
ततो द्योतितवान् शम्भु स्वशक्ति किरणो-
ज्ज्वलाम् ॥
ब्रह्मरूपधरा किन्तु ललनाकारविग्रहाम् ।
हंसस्यन्दनमारूढा स्वकीयायुधधारिणी ॥
तर्ज्जयन्ती महौजेन दानवाना भयङ्करी ।
तस्या घोराणि कर्म्माणि दृष्ट्वा स विस्मय शिव
का पुन खड्गु सुश्लेहा सदातिप्रतिपद्दर्गित् ।
तस्या शक्ति द्वितीयाञ्च सृजामि अपरा-
जिताम् ॥"
इति देवीपुराणे रुरुवधे ब्रह्माण्युत्पत्ति ॥*॥
नन्दातीर्थे शक्तिमन्त्रविचारनिषेधो यथा ।
"योऽसावनादिमध्यान्तशिवशक्तिमय पर ।
तस्यैव परमानन्दा सर्व्वकिल्बिषनाशिनी ।
तत्प्रभावेण प्राप्नोति तपोयज्ञादिक फलम ।
मन्त्राणा देवशक्तीन। न विचारो वरानने ॥"
इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेश प्रथमा
ध्याय ॥ * ॥

प्रकृति'। यथा,—
"प्रधान प्रकृति' शक्तिर्नित्या चाविकृतिस्तथा।
एतानि तस्या नामानि पुरुष या समाश्रिता॥"
तस्या गुणानाह।
"सत्त्व रजस्तमस्तोगि विज्ञेया: प्रकृतेर्गुणा'।"
इति भावप्रकाश ॥ * ॥
शक्तिविषयकपुष्पाणि यथा,—
"अथ पुष्प प्रवक्ष्यामि कर्म्मयोगी महेश्वरि।
शृणुष्व परया भक्त्या यथोक्त ब्रह्मणा पुरा॥
कमले करवीरे द्वे कुसुम्भे तुलसीद्वयम्।
जात्यशोके केतकी द्वे कुमारीचम्पकोत्पलम्॥
कुन्दमन्दारपुन्नागपाटलानागचम्पकम्।
आरग्वध कर्णिकार पावन्ती नवमल्लिका॥
सौगन्धिकं सकोरण्ड पलाशाशोकसञ्ज्ञका:।
सिन्धुवारो ह्यपामार्गवापुन्नीकश्च कामजम्॥
व्याघ्रचेल दमनक मरुवक तत परम्।
लवङ्ग जलकर्पूर तगरश्च जया तथा॥
शिवपुष्प द्रोणपुष्प कामराज सुकेतकम्।
अन्यानि वनपुष्पाणि जलजस्थलजानि च।
गिरिजानि देशजानि नानापुष्पाण्यत परम्॥"
इति प्रपञ्चसार ॥
शक्तिग्रह, पु, (शक्ति गृह्णातीति। शक्ति+ग्रह +"शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेति।" ३।२।८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अच्।) शिव। कार्त्तिकेय.। शक्ति गृह्णाति य इत्यर्थे शक्तिशब्दपूर्वकग्रह-धातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्न इति केचित्॥ (शक्ते-र्ग्रहो ग्रहणम्।) शब्दशक्तिज्ञानम्। यथा।
"अस्मात् शब्दात् अयमर्थो बोद्धव्य इतीश्व रेच्छा शक्तिरिति तार्किका। तज्ज्ञानन्तु व्याकरणादिभ्य। अतएव।
'शक्तिग्रह व्याकरणोपमान-
कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति
सान्निध्यत सिद्धपदस्य वृद्धा.॥'
इति प्राञ्च।" इति दुर्गादास ॥
शक्तिग्राहक, पु, व्याकरणोपमानादि'। शक्ति-ग्रहीता च। शक्ति ग्राहयति गृह्णाति च इत्यर्थे ज्यन्ताजन्तग्रहधातोर्ण्वक (ण्वुल्) प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥
शक्तिधर, पु, (धरतीति। धृ+अच्। शक्तेर्धर'।) कार्त्तिकेय। इत्यमर॥ (यथा, हरिवंशे। ७३।८
"बलेन वपुषा चैव वाल्येन चरितेन च।
स्यात्ते शक्तिधरस्तुल्यो न तु कश्चन मानुष॥")
शक्तिधारके, त्रि॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५८। ४१।
"स्कन्द कुमाररूप शक्तिधरो बर्हिकेतुश्च॥")
शक्तिपर्ण, पु, सप्तपर्णवृक्ष'। इति जटाधर ॥
शक्तिपाणि, पु, (शक्तिरस्त्रविशेष' पाणौ यस्य।) कार्त्तिकेय.। इति हलायुध ॥
शक्तिभृत्, पु, (शक्ति बिभर्त्तीति। भृ+क्विप्। तुक् च।) कार्त्तिकेय। इति हेमचन्द्र ॥
शक्त्यस्त्रधारके, त्रि॥

शक्तिहेतिक',त्रि, (शक्तिर्हेति: प्रहरणास्त्र यस्य।) शक्त्यस्त्रधारियोद्धा। तत्पर्याय:। शाक्तीक'२। इत्यमर.। लघ्वायुधधर.३। इति शब्दरत्नावली॥
शक्तु',पु क्ली,(शक+बाहुलकात् तुन्।)भर्जित-यवादिचूर्णम्। छातु इति भाषा। यथा,—
"धाना भृष्टयवे भुम्नि स्त्रिया पु भुम्नि शक्तव।
केचित्तुशक्तुरस्त्रीति वन्धुरा भूमनि स्त्रियाम्।"
इति जटाधर।
अस्य गुणा।
"यवाना शक्तवो रूक्षा लेखना वह्निवर्द्धना'।
वासला कफरोगघ्ना वातवर्च्चोऽनुलोमना॥
धानासंज्ञास्तु तेऽतीव दुर्जरा लेखना. स्मृता।
गुर्वी पिण्डीकृतात्यर्थ लघ्वी सैव विपर्य्ययात्।
शक्तूनामाशु जीर्य्यंत मृदुत्वादवलेहिका॥"
इति राजवल्लभ।
अथ शक्तव'।
"धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि शक्तव'।"
तत्र यवशक्तव।
"यवजा शक्तव शीता दीपना लघव सरा।
कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्त्तिता॥
ते पीता बलदा वृष्या वृ हणा भेदनास्तथा।
तर्पणा मधुरा रुच्या' परिणामे बलावहा॥
कफपित्तश्रमक्षुत्तृड्व्रणनेत्रामयापहा।
प्रशस्ता घर्मदग्धा व्यायामार्त्त शरीरिणाम्॥
अथ चणकयवशक्तव.।
"निस्तुषैश्चणकैर्भृष्टैस्तुर्य्यांशैश्च यवै' कृता:।
शक्तव शर्करासर्पि शस्ता ग्रीष्मेऽतिपूजिता॥"
अथ शालिशक्तव।
"शक्तव शालिसम्भूता वह्निदा लघवो हिमा।
मधुरा ग्राहिणी रुच्या पथ्याश्च बलशुक्रदा:॥
न भुक्ता न रदैश्छित्त्वा न निशाया न वा बहून्।
न जलान्तरितान् न हि शक्तूनद्यान्न केवलान्॥
पृथक्पान पुनर्दान सामिष पयसा निशि।
दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त शक्तुषु वर्ज्जयेत्॥"
इति भावप्रकाश:।
जन्मतिथौ तद्भक्षणफलम्। ज्योतिषे।
"शक्तून् खादति यस्तु तस्य रिपवो नाश
प्रयान्ति ध्रुव
भुङ्क्ते यस्तु निरामिष स हि भवेत् जन्मान्तरे
पण्डित.।"
इति तिथ्यादितत्त्वम्।
मेषसंक्रान्त्या तद्दानविधिर्यथा। स्मृति।
"मेषादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी।"
महार्णवे।
"यो ददाति हि मेषादौ शक्तूनम्बुघटान्वितान्
पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्य' सर्व्वपापै प्रमुच्यते।
विप्रेभ्य पादुके छत्र पितृभ्यो विषुवे शुभम्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्।
चातुर्मास्यव्रते प्रात'स्नानस्य घृतशक्तवो दक्षिणा यथा। नारदीयम्।
"नित्यस्नाने हविर्दद्यात्मि स्नेहे घृतशक्तव॥"
नित्यस्नाने प्रात.स्नाने। इति मलमासतत्त्वम्॥

शक्तुक' पुं, विषभेद। तस्य लक्षणस्वरूपे यथा,
"यद्ग्रन्थि शक्तुकेनेव पूर्णमध्य स शक्तुक॥"
इति भावप्रकाश.।
शक्तुफला, स्त्री शमीवृक्ष। इत्यमर'॥
शक्तुफली स्त्री,शमीवृक्ष। इति शब्दरत्नावली॥
शक्त्यर्द्ध',पु,(शक्तेरर्द्ध.।) श्रमद्वारा कुक्षिललाट-ग्रीवासूत्पन्नो घर्म्म दीर्घनिश्वासश्च। यथा,—
"कुक्षौ ललाटे ग्रीवायां यदा घर्म्म प्रवर्त्तते।
शक्त्यर्द्ध त विजानीयाद्दीर्घोच्छ्वासमेव च॥"
इति राजवल्लभ।
शक्ति पु, वशिष्ठमुनेर्ज्येष्ठपुत्त्र'। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। १। १७७।३।
"अपश्यद्दर्जित सत्य मुनि प्रतिमुखागतम्।
शक्ति नाम महाभाग वशिष्ठकुलवर्द्धनम्।
ज्येष्ठ पुत्त्र पुत्त्रशतात् वशिष्ठस्य महात्मन॥"
अय हि इक्ष्वाकुवंशीय कल्माषपादनृपति अशपत्। स च नृपतो राक्षसो भूत्वा एन-मभक्षयत्। एतद्वृत्तान्तस्तु महाभारते १।१७७ अध्याये द्रष्टव्य॥)
शक्र, त्रि, प्रियवद। इत्यमरटीकाया भरत॥
शक्लु, त्रि, प्रियवद। इत्यमर॥
शक्म, [न्]पु, (शक+"अशिशकिभ्या छन्दसि।" उणा० ४। १४६। इति मनिन्।) शक्ति। शकधातोरौणादिकमनिन्प्रत्ययेननिष्पन्नम् इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (इन्द्र। इत्युज्ज्वल। ४। १४६॥ क्ली, शक्यतेऽनेनाभिमत प्राप्तु शक्नो-तीष्ट साधयितु वा शक्यते कर्त्तुमिति वा। शक+मनिन्। कर्म्म। इति निघण्टु। २। १॥ यथा, ऋग्वेदे। ८। ३४। ३।
"दुहन्ति शक्मना पय॥"
"शक्मना कर्म्मणा।" इति तद्भाष्ये सायण॥)
शक्य, त्रि, (शक+"शकिसहोश्च।" ३।१।९९। इति यत्) समर्थनीय। (यथा, रघु। २।४९।
"शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतु
गा' कोटिश स्पर्शयता घटोध्नी:॥")
शक्याश्रय। (यदा भावे यत् स्यात् तदा क्लीवलिङ्ग स्यात्। यथा, गीतायाम्। १८।११।
"नहि शक्य देहभृता त्यक्तु कर्म्माण्यशेषत.॥
तथाच रामायणे। २। १२। ५।
"तानि सर्वाणि सयत्तु शक्यराम जितेन्द्रिये॥"
पु, वाच्योऽर्थ। यथा,—
"शक्योऽर्थोऽभिधया ज्ञेय लक्ष्यो लक्षणया
मत'।
व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ह्येयस्तिस्र' शब्दस्य वृत्तय॥
इत्यलङ्कारशास्त्रम्॥
अन्यच्च।
"शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुण'।"
इति भाषापरिच्छेद॥
अपि च। ईश्वरसङ्केत शक्तिस्तया अर्थबोधक पद वाचकम्। यथा गोत्वादिविशिष्टबोधक गवादिपद तद्बोध्योऽर्थो गवादिर्वाच्य स एव मुख्यार्थ इत्युच्यते।" इति शक्तिवाद:॥

शक्यतावच्छेदक, त्रि, (शक्यताया अवच्छेदकम्।) शक्यांशे भासमानधर्म्मः। यथा।
"एवञ्च तादृशधर्म्मस्य शक्यतावच्छेदकत्व दुर्व्वारमेव।" इति शक्तिवाद ॥

शक्र', पु, (शक्नोति दैत्यान् नाशयितुम्। शक + "स्फायितञ्चीति।" उणा० २।१३। इति रक्।) इन्द्र। इत्यमरः ॥ (यथा, रघु'। ३। ३९।
"धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणा
जहार शक्र किल गूढविग्रह' ॥")
कुटजवृक्ष'। अर्ज्जुनवृक्ष। इति मेदिनी ॥ ज्येष्ठानक्षत्रम्। यथा,—
"शक्रो निर्ऋतिस्तोय विश्वविरिञ्ची हरिर्वसु-र्व्वरुण।
अजपादोऽहिर्ब्रध्न' पूषा चेतीश्वरा भानाम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

चतुर्द्दशेन्द्रा यथा,—
'विश्वभुक् च विपश्चिद्य' सुर्व्विति शिविरेव च।
विभुर्म्मनोजवश्चैव तथौजस्वी वडिस्तथा ॥
अद्भुतश्च तथा शान्तिस्तथा देवचरो वृष।
ऋतधामा दिव' स्वामी शुचि शक्राश्चतुर्द्दश ॥"*
ब्राह्मदिनमासाब्देषु इन्द्राणा नाशसख्या यथा।
'ब्राह्मे दिने वै नश्यन्ति चतुर्द्दश पुरन्दरा।
शतानि मासि चत्वारि विंशत्या सहितानि च।
अब्दे पञ्चसहस्राणि चत्वारिंशच्छतानि च ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याय ॥*॥
इन्द्रत्वप्राप्तिकारण यथा,—

इन्द्र उवाच।
"रमाकान्तभवत्प्रीत्यै क्रत क्रतुशत पुरा।
तेन पुण्येन सम्प्राप्त मया पौरन्दर पदम् ॥
इदानी नूतन कोऽपि जातो दिवि पुरन्दर।
न तेन धर्म्मो विहितो न तेन क्रतव कृता।
मम सिंहासन दिव्य कथमाक्रान्तमच्युत ॥
इत्येव वदतस्तस्य श्रुत्वा वाक्य रमापति।
उन्मीलितस्मिताच्चोऽसावुवाच मधुर वच. ॥

श्रीभगवानुवाच।
देवादयो मनुष्यान्ता मम सेवापरायणा'।
मद्‌याजनरता लोका मद्भक्तिस्तुतिपाठका ॥
मन्मूर्त्तिषु कृतध्याना मत्कथाश्रवणा इह।
मत्पादोदकनैवेद्यभोजिनोऽन्वहमेव ये ॥
मन्नामकीर्त्तनपरा मम स्मृतिपरायणा'।
मन्मन्त्रजापका नित्यमनन्याश्रयसम्पद' ॥
किं विधित्व किमिन्द्रत्व देवत्वमपर किमु।
तेषामलभ्य यत्किञ्चित् दुर्लभ नास्ति संसृतौ ॥
किं दानैरल्पफलदै किं तपोभि किमध्वरै।
सेव्यमाने. क्षितितले स मम प्रीतिमान् सदा ॥

इन्द्र उवाच।
भगवन् कर्म्मणा केन स त्वत्प्रीतिपरो भवेत्।
तद्वदस्व महाबाहो प्रपन्नभयभञ्जन ॥

श्रीभगवानुवाच।
अनेकधा मद्भजन मम प्रीतिकरं परम्।
यद्भक्त्या तन् पद लेभे तत् शृणुष्व पुरन्दर ॥
जपत्यष्टादशाध्यायगीताना श्लोकपञ्चकम्।
तया भक्त्या तु सम्प्राप्त तव साम्राज्यमुत्त-मम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ९६ अध्याय ॥
(समर्थे, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ४। १६। ६।
"विश्वानि शक्रो नर्य्याणि विद्वा-
नपो रिरेच सखिभिर्निकामैः ॥"
"विद्वान् जानन् शक्र. समर्थ इन्द्रः।" इति तद्भाष्ये सायण' ॥)

शक्रक्रीडाचल, पु, (शक्रस्य क्रीडाचल क्रीडा-पर्व्वत'।) सुमेरुपर्वत। इति हलायुध' ॥

शक्रगोप., पु, इन्द्रगोपकीट'। इति जटाधर. ॥ (यथा, हरिवंशे। ६६। ५।
"नववर्षावसिक्तानि शक्रगोपाकुलानि च।
नष्टदावाग्निमार्गाणि वनानि प्रचकाशिरे ॥")

शक्रज, पु, (शक्राज्जायते इति। जन + ड'।) काक। इति त्रिकाण्डशेष ॥ इन्द्रजाते, त्रि ॥

शक्रजात, पु, (शक्राज्जात।) काक। इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रजाते, त्रि ॥

शक्रजित्, पु, (शक्र जितवानिति। जि + क्विप्।) रावणपुत्त्र। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, रघु। १४। ८३।
"अपि प्रभु सानुशयोऽधुना स्यात्
किमुत्सुक शक्रजितोऽपि हन्ता ॥")
इन्द्रजेतरि, त्रि, ॥

शक्रद्रुम, (शक्रस्य पु द्रुम।) देवदारुवृक्ष। इति भावप्रकाश ॥

शक्रधनु, [स्] क्ली, (शक्रस्य धनुः।) इन्द्रधनु। इत्यमर ॥ गण्डी इति रामधनुक इति च भाषा।
"इन्द्रायुध शक्रधनु' कौशिकायुधमित्यपि।
ऐरावत रोहित स्यादवक्र यदि तद्धनु. ॥"
इति शब्दरत्नावली।
(यथा, महाभारते। ५। २६। ११।
"यथाकाशे शक्रधनु प्रकाशते
न चैकवर्णं न च वेद्मि किन्नु तत् ॥")

शक्रध्वज, पु (शक्रस्य ध्वज।) इन्द्रध्वज.। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २६९।
"ते श्रेष्ठिन क्व सम्प्रति शक्रध्वज। ये' कृत-स्तवोच्छ्राय।
ईषां वा मेढिं वाधुनातनास्त्वा विधित्सन्ति ॥")
तद्विवरण यथा,—

नृपवाहन उवाच।
"भगवन् श्रोतुमिच्छामि तस्य उत्थापन यथा।
क्रियते दिन ऋक्षे च द्रव्यमन्त्रविधि वद ॥

अगस्त्य उवाच।
ब्रह्मणा कथित शक्र बृहस्पतिसमीपत'।
यथा तथा प्रवक्ष्यामि विधि केतो' समुच्छ्रये ॥

बृहस्पतिरुवाच।
शुभाहे ऋक्षे करणे मुहूर्त्ते शुभमङ्गले।
दैवज्ञ' सूत्रधारश्च वन गच्छेत् सहायवान् ॥
देवीप्रतिष्ठाविधिना यात्राया या प्रचोदिता।
गत्वा वृक्ष शुभ पुष्प धवार्ज्जुनप्रियङ्करम् ॥
उडुम्बराजकर्णश्च पञ्चैतं शोभना हरे।
ध्वजार्थे वर्जयेद्वत्स देव उद्यानजान् द्रुमान् ॥
कन्या मध्ये तु या यष्टो करमानेन कल्पयेत्।
एकादशकरा वत्स नव पञ्च करापरा ॥
अरालता क्रिमिचिता तथा पक्षिनिकेतनाम्।
वल्मीकपित्ववनजा सुशुष्ककोटरान्तराम् ॥
कुब्जाञ्च घटसिक्ताञ्च तथा स्त्रीनामगर्हिताम्।
विद्युद्वज्रहताञ्चैव दग्धाञ्च परिवर्जयेत् ॥
अलाभे चन्दनं आम्र शालशाकमय तथा।
कर्त्तव्य शक्रचिह्नार्थे न चान्य वृक्षज क्वचित् ॥
शुभभूमिभव ग्राह्य शुभतोय शुभावहम्।
ततः सपूजयेद्‌वृक्ष प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ॥
नमो वृक्षपते वृक्ष त्वामर्च्चयति पार्थिव'।
ध्वजार्थं तत्त्वतो नाथ अन्यथा उपगम्यताम् ॥
रात्रो देयो बलिस्तत्र युगवृक्षे तथैव च।
वासवाना महावृक्ष क्रत्वा चान्यत्र गम्यताम् ॥
ध्वजार्थे देवराजस्य न चान्यिस्तव अत्र च।
पूजयित्वा ततो वृक्षं बलि भूताय दापयेत् ॥
प्रभाते छेदयेद्‌वृक्ष शुभस्वप्नादिदर्शने।
शुक्लाम्बरधरश्चैव समुद्रतरण नदी ॥
वृक्षान् नस्नान् शुभान् क्षीरानारोहेत् देवता-लयम्।
देवो द्विजस्तथा साधुलिङ्गब्रह्म हरेरपि ॥
प्रतिमा पूजिता स्वप्ने क्षिप्र सिद्धिफलप्रदा।
मत्स्यमासदधिक्षाभ रुधिर स्तराद्‌नम् ॥
अगम्यागमन दृष्ट्वा आशु सिद्धिफलप्रदम्।
द्रुमास्तिल ध॰ धान्य शत्रुनाश यथा शुभम् ॥
फल पुष्पं सित' दूर्व्वा स्वप्ने लब्धा जयावहा।
शङ्खगावस्तथा राज्यलाभा राज्यप्रदायका ॥
गौ सवत्सा नवप्रसुता दृष्टा पुत्रफलप्रदा।
पङ्कस्योद्धरण कूप व्याधिमोक्षकर चिरात् ॥
एव स्वप्नान् शुभान् दृष्ट्वा तथा छिन्देत पाद-पम्।
उदङ्मुख प्राङ्मुखो वा मधूवच्चाक्तपर्शुना ॥
पूर्व्वोत्तरे च पतन शस्तोऽशब्दोऽव्रण शुभ।
अलग्नपादपे चान्ये अन्यथा तु परित्यजेत् ॥
अष्टाङ्गुल त्यजे मूले अग्रे तन्तु जले क्षिपत्।
तथा तमानयेद्वत्स शकटेन वृषैरपि ॥
युवानैर्वलसम्पन्नैर्नेय तत्पुरत परम्।
नीयमाना यदा यष्टी समा वा चतुरस्रका ॥
हन्ता वा भङ्गमाधत्ते राज्ञ' पुत्त्र पुरोहितम्।
आरभङ्गे बल भिन्द्याद्राज्यनाश क्षय तथा ॥
अर्थस्य अक्षभङ्गे न शान्तिस्तत्र तु कारयेत्।
इन्द्रर्णेच्छत्रमन्त्रेण जातदेवसमापि वा ॥
तथा नीत्वा शुभे लग्ने पुरस्तादुपवेशयेत्।
द्वारशोभा पथरथ्या गृहे हट्टे च कारयेत् ॥
यदा पटहनादाश्च वेश्याशङ्खद्विजातय।
सह्लैर्वेदशब्दश्च ता नेया यत्र उच्छ्रयेत् ॥
तत्रस्थाश्चित्रकर्म्मावनिर्म्मितैस्तान्तु वेष्टयेत्।
वस्त्रै रङ्गजरोमोत्थै शुभे शुक्लैर्यथाक्रमम् ॥
नन्दोपनन्दसञ्ज्ञाश्च कुमार्य्य प्रथमाशगा।
देवो जयविजयाख्या. षोडशाशव्यवस्थिता. ॥

अधिके शत्रुजयिनो तथार्य्यमा देवतेर्दण्डः ।
ध्वजपरिमाणार्थं सपरिधिः प्रथमं पिटम् ॥
षोढ़शाशविहीनानि कुर्य्याच्छेषाणि बुद्धिमान् ।
रसना विचित्रवर्णा प्रथमा दद्यात् स्वयम्भूः ॥
सुरक्तां चतुरस्राञ्च विश्वकर्म्मा द्वितीयतः ।
अष्टास्रान्तु स्वयं शक्रो नीलरक्तां प्रदापयेत् ॥
कृष्णां यमेन वृत्तञ्च वरुणेन सहस्रिकम् ।
मञ्जिष्ठाजलदाकारं वासुदेवो मसूरकम् ॥
नीलवर्णञ्च तं दद्यात् स्कन्दो बहुविचित्रितम् ।
वृत्तन्तु दहनो दद्यात् सुवर्णाभं तथाष्टमम् ॥
वैदूर्य्यसदृशमिन्द्रो ग्रैवेयं दापयेद् बुधः ।
चक्राङ्काकृतिन्तु सूर्य्यो विश्वेदेवाः पद्मनिभम् ॥
ऋषयो नियमं दद्युर्नीलं नीलोत्पलाभासम् ।
गुरुणा शक्रेण ततो विशालं मूर्द्धनो न्यस्तम् ॥
गृहैर्विचित्राणि बहुमातृभिः स्वानि रूपाणि ।
यद्येकेनैव दत्तन्तु केतोस्तत्तस्य भूषणम् ॥
तदैव तं विजानीयाद्यन्त्रादिभिस्तमुच्छ्रयेत् ।
प्रथमं प्रविशमाना भूमिं यष्टिर्हन्ति राष्ट्रम् ॥
बालाना तालशब्देन देशघातं समाचष्टे ।
नृपवधकरा विशीर्णा शुभावहा सर्व्वसान्द्राच ॥
शम्भुसूर्य्ययमशक्रसोमधनदवारुणैः ।
वह्निशक्रर्षिमन्त्राश्च हातव्या दधि चाक्षता ॥
शक्रस्कन्दगुरुरुद्रमप्सरादि प्रपाठयेत् ।
हुत्वा तु विधिवद्वह्निज्वाला लक्षेत बुद्धिमान् ॥
सुतेजा सुमनो दीप्तः शब्दतो रुचिरप्रभः ।
रक्ताशोकसमाकारो रत्नभेरीसमः शुभः ॥
शङ्खदुन्दुभिमेधाना नादः शस्तास्तु पावके ।
ततः सकदलीचूतदण्डाः पताकानि समुच्छ्रये ॥
अन्याश्च विविधाः शोभाः शक्रकेतुसमुच्छ्रये ।
प्रोष्टपदे तु अष्टम्यां शुक्लाया शोभने ऋक्षे ॥
आश्विने वाथ शुक्लाया श्रवणेनाथ उच्छ्रयेत् ।
पौरजनलग्नवृन्दैः पटभेरीनिनादितम् ॥
वितानध्वजशोभाढ्यं पताकाभिः समुज्ज्वलम् ।
विष्वीशशक्रमन्त्रैश्च सिन्दूरचाक्षतेन च ॥
दृढमातृकरन्ध्रस्थं शुभतोरणमाकुलम् ।
अविलम्बितमुत्थानमभग्नपिठकं समम् ॥
न द्रुतं वा समुत्थाप्य केतुं वासवजं विभो ।
उच्छ्रितं रक्षयेत्तत्र काकोलूककपोततः ॥
न समुत्थापनं दद्यादन्येषामपि पक्षिणाम् ।
यन्त्राद्देशेन तं कुर्य्यात् सुखं केतोर्यथाविधि ॥
तथा सुसंस्थितं पूज्य सुखयन्त्रसुयन्त्रितम् ।
रात्रौ जागरणं कुर्य्यादिन्द्रमन्त्रानुकीर्त्तनम् ॥
पुरोहितः सदैवत्र शुभशान्तिरतः सदा ।
छत्रपाता नृपं हन्यात् पताका महिषीवधम् ॥
पिटके युवराजस्य सचिवमनुकम्पते ।
राष्ट्रं तोरणपातेन ध्वजे भवक्षयो भवेत् ॥
पतिते शक्रदण्डे तु नृपमन्यं समादिशेत् ।
कृमिजालकं उत्थाने शलभात्तस्कराद्भयम् ।
सुसमे सुस्थिते शान्तिर्नृपस्य नगरस्य च ॥
याचोच्छ्रितन्तु तिष्ठन्ति तावत् पौरा सदा
हृष्टा ।
केतोर्निरता यजने भुञ्जीयादिप्रकन्याश्च ॥
पाते तु तथैव कुर्य्यादुत्थाने याष्टमी पूजा ।
रात्रौ शुभकृत् पातनं नो दृष्टं काककपोतैः ॥
याति नृपः सहराष्ट्रं यथैव कारयेत् केतुम् ।
नगरे वा पुरे खेटे यद्येव कुर्व्वते पौराः ॥
पुरे नगरस्य द्वारे वृषसिंहखगोस्थितम् ।
केतुं समस्तघोराणां नाशनं जयदं महत् ॥
एवं पूर्व्वं हरिः केतुं प्राप्तवान् वृषवाहनात् ।
तथा ब्रह्मसुतेनैव ब्रह्मणः शक्रमागतः ॥
तेन सोमस्य तद्वृत्तं ततो दक्षे समागतम् ।
तदाप्रभृति कुर्व्वन्ति नृपा अद्यापि उच्छ्रयम् ॥
एवं यः कारयेद्राजा केतुं विजयकारकम् ।
तस्य पृथ्वी बलोपेता सद्वीपा वशगा भवेत् ॥”
इत्याद्ये देवीपुराणे इन्द्रध्वजलक्षणम् २१ अध्यायः ॥

शक्रनन्दन, पुं, (शक्रस्य नन्दनः ।) अर्ज्जुनः इति जटाधरः । (इन्द्रपुत्त्रमात्रमपि । शक्रं नन्दयतीति । नन्दि+ल्युः ।) इन्द्रानन्दकारके, त्रि ॥

शक्रपर्य्यायः, पुं, (शक्रस्य पर्य्यायो नाम यस्य ।) कुटजवृक्षः । इति रत्नमाला । इन्द्रवाचकश्च ॥

शक्रपादपः, पुं, (शक्रस्य पादपः ।) देवदारुवृक्षः । इत्यमरः ॥ कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शक्रपुष्पिका, स्त्री, (शक्रपुष्पी+स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।) अग्निशिखावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

शक्रपुष्पी, स्त्री, अग्निशिखावृक्षः । इत्यमरः ॥

शक्रवीजं, क्ली, इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शक्रभवनं, क्ली, (शक्रस्य भवनम् ।) स्वर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शक्रभित्, [द्] पुं, (शक्रं भिनत्तीति । भिद्+क्विप् ।) इन्द्रजित् । स च रावणपुत्त्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

शक्रभूभवा, स्त्री इन्द्रवारुणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शक्रमाता, स्त्री, (शक्रस्य मातेव ।) भार्ग्गी । इति राजनिर्घण्टः । इन्द्रजननी च ॥

शक्रमातृका, स्त्री, (शक्रस्य मातृकेव ।) शक्रध्वजाङ्गयष्टिविशेषः । यथा, कालिकापुराणम् ।
“कुमार्य्यः पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम ।
शालमय्यस्तु ताः सर्व्वास्त्वपरा शक्रमातृका ॥
केतोः पादप्रमाणेन कार्य्या शक्रकुमारिका ।
मातृकार्द्धप्रमाणा तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा ॥
एवं कृत्वा कुमारीश्च मातृकां केतुमेव च ।
एकादश्यां सिते पक्षे यष्टीनामधिवासनम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शक्रमूर्द्धा, [न्] स्त्री, (शक्रस्येव मूर्द्धा यस्य ।) वल्मीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शक्रवल्ली, स्त्री, (शक्रप्रिया वल्ली ।) इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शक्रवाहनः, पुं, (शक्रं वाहयतीति । वह+णिच्+ल्युः ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शक्रशरासनं, क्ली, (शक्रस्य शरासनम् ।) इन्द्रधनुः । इति हलायुधः ॥

शक्रशाखी, [न्] पुं, (शक्रनामकः शाखी ।) कुटजवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

शक्रशाला, स्त्री, प्रतिश्रयः । इति भूरिप्रयोगः ॥ पुस्तकान्तरे सत्रशाला इति पाठः ॥ (शक्रस्य शाला ।) इन्द्रगृहञ्च ॥

शक्रशिरः, [स्] क्ली, (शक्रस्य शिर इव ।) वल्मीकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रमस्तकञ्च ॥

शक्रसारथिः, पुं, (शक्रस्य सारथिः ।) मातलिः । इति हलायुधः ॥

शक्रसुतः, पुं, (शक्रस्य सुतः ।) वालिवानरः । इति हलायुधः ॥ इन्द्रपुत्त्रमात्रञ्च ॥

शक्रसुधा, स्त्री, (शक्रस्य सुधेव ।) पालङ्की । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुन्दुरुखोटी इति भाषा ॥

शक्रसृष्टा, स्त्री (शक्रेण सृष्टा ।) हरीतकी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शक्राख्यः, पुं, (शक्रस्य आख्या यस्य ।) पेचकः । इति त्रिकाण्डशेषः । इन्द्रनामके, त्रि, ॥

शक्राणी, स्त्री, (शक्रस्य पत्नी । ङीप् । आनुक् ।) शची । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ११ । २२ ।
“बृहस्पतिरथोवाच शक्राणीं भयमोहिताम ॥”)

शक्राशनं, क्ली, (शक्रेण अश्यते इति । अश+ल्युट् ।) भङ्गा । भाङ् इति भाषा । अस्य गुणाः ।
“शक्राशनन्तु तीक्ष्णोष्णं मोहकृत् कुष्ठनाशनम् ।
बलमेधाग्निकृत् श्लेष्मदोषहारि रसायनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् विजयाशब्दे द्रष्टव्यम् । इन्द्रभोजनञ्च ॥

शक्राशनः, पुं, (शक्र इति नाम अश्नुते व्याप्नोतीति । अश+ल्युः ।) कुटजवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शक्राह्वः, पुं, (शक्रस्य आह्वा यस्य ।) इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः । इन्द्रनामके, त्रि ॥

शक्रिः, पुं, (शक+बाहुलकात् क्रिन् ।) मेघः । वज्रम् । हस्ती । पर्व्वतः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शक्रोत्थानं, क्ली, (शक्रस्य शक्रध्वजस्य उत्थानम् ।) शक्रध्वजोत्सवः । अस्य विधिर्लिख्यते ।
श्रीऔर्व्व उवाच ।
“अथातः शृणु राजेन्द्र शक्रोत्थानध्वजोत्सवम् ।
यत्कृत्वा नृपतिर्याति नो कदाचित् पराभवम् ॥
रवौ हरिस्थे द्वादश्यां श्रवणे सितपक्षके ।
आराधयेन्नृप सम्यक् सर्व्वविघ्नोपशान्तये ॥
राजोपरिचरो नाम वसुनामापरस्तु यः ।
नृपस्तेनायमतुलो यज्ञः प्रावर्त्तित पुरा ॥
प्रावृट्काले च नभसि द्वादश्यामसितेतरे ।
पुरोहितो बहुविधैर्वाद्यैस्तूर्य्यैः समन्वितः ॥
प्रथमं शक्रकेत्वर्थे वृक्षमामन्त्र वर्द्धयेत् ।
सांवत्सरो वार्द्धकिश्च कृतकौतुकमङ्गलः ॥
उद्याने देवतागारे श्मशाने मार्गमध्यतः ।
ये जातास्तरवस्तांस्तु वर्ज्जयेद्वासवध्वजे ॥
बहुवल्लीयुतं शुष्कं बहुकण्टकसंयुतम् ।

कुब्जं हृखादनीवृक्षं लताच्छन्नं तरुं त्यजेत् ॥
पक्षिवाससमाकीर्णं कोटरैर्बहुभिर्युतम् ।
पवनानलविध्वस्तं तरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥
नारीसञ्ज्ञाश्च ये वृक्षा अतिह्रस्वा अतिकृशाः ।
तान् सदा वर्जयेद्धीरः सर्व्वदा शक्रपूजने ॥
अर्ज्जुनोऽप्यश्वकर्णश्च प्रियको धव एव च ।
औडुम्बरश्च पञ्चैते केत्वर्थे सत्तमाः स्मृताः ॥
अन्ये च देवदार्वाद्याः शालाद्यास्तरवस्तथा ।
प्रशस्तास्तु परिग्राह्या नाप्रशस्ताः कदाचन ॥
तञ्च वृक्षं ततो रात्रौ स्पृष्ट्वा मन्त्रमिमं पठेत् ॥
यानि वृक्षे तु भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः ।
उपहारं गृहीत्वेमं क्रियतां वासवध्वजः ॥
पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम ।
ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
ततोऽपरेऽह्नि तं छित्त्वा मूलमष्टाङ्गुलं पुनः ।
जले क्षिपेत्तदग्रस्य छित्त्वैव चतुरङ्गुलम् ॥
ततो नीत्वा पुरद्वारं केतुं निर्म्माय तत्र वै ।
शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे केतुं वेदीं प्रवेशयेत् ॥
द्वाविंशद्धस्तमानस्तु अधमः केतुरुच्यते ।
द्वात्रिंशत्तु ततो ज्यायान् द्वाचत्वारिंशदेव च ॥
ततोऽधिकः समाख्यातो द्वापञ्चाशत्तथोत्तमः ।
कुमार्य्यः पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम ! ॥
शालमय्यस्तु ताः सर्व्वास्त्वपरा शक्रमातृका ।
केतोः पादप्रमाणेन कार्य्या शक्रकुमारिकाः ॥
मातृकार्द्धप्रमाणात्तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा ।
एवं कृत्वा कुमारीश्च मातृकां केतुमेव च ॥
एकादश्यां सिते पक्षे यष्टिं तामधिवासयेत् ।
अधिवास्य ततो यष्टिं गन्धद्वारादिमन्त्रकैः ॥
द्वादश्यां मण्डलं कृत्वा वासवं विस्तृतात्मकम् ।
अच्युतं पूजयित्वा तु शक्रं पश्चात् प्रपूजयेत् ॥
शक्रस्य प्रतिमां कुर्य्यात् काञ्चनीं दारवीं तथा ।
अन्यतैजससम्भूतां वा सर्व्वाभावे तु मृण्मयीम् ॥
तां मण्डलस्य मध्ये तु पूजयित्वा विशेषतः ।
ततः शुभे मुहूर्त्ते तु केतुमुत्थापयेन्नृप ॥
वज्रहस्त सुरारिघ्न बहुनेत्र पुरन्दर ।
क्षेमाय सर्व्वलोकानां पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥

एह्येहि सर्व्वामरसिद्धसङ्घै-
रभिष्टुतो वज्रधरामरेश ।
समुत्थितस्त्वं श्रवणाद्यपादे
गृहाण पूजां भगवन् नमस्ते ॥

एवमुक्त्वा तन्त्रोक्तैर्दहनप्लवनादिभिः ।
इति मन्त्रेण तन्त्रेण नानानैवेद्यवेदनैः ॥
अपूपैः पायसैः पानैर्गुडैर्धानाभिरेव च ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च विविधैः पूजयेत् श्रीविवृद्धये ॥
घटेषु दशदिक्पालान् ग्रहांश्च परिपूजयेत् ।
साध्यादीन् सकलान्देवान् मातॄः सर्वास्त्वनु-
क्रमात् ॥
ततः शुभे मुहूर्त्ते तु ग्रामिवर्द्धकिसंयुतः ।
केतोरुत्थानभूमिन्तु यन्त्रवेधाय पश्चिमे ।
विप्रैः पुरोहितैः सार्द्धं यन्त्रश्लिष्टं समातृकम् ।
रज्जुभिः पञ्चभिर्बद्धं यन्त्रश्लिष्टं समातृकम् ।
कुमारीभिश्च संयुक्तं दिक्पालानाञ्च पेटकैः ॥”
पेटकैः स्थाने पट्टकैरिति च पाठः ।
“वृहद्भिरतिकान्तैश्च नानाद्रव्यसुपूरितैः ।
यथावर्णैर्यथादेशयोजितैर्वस्त्रवेष्टितैः ॥
युक्तं तं किङ्किणीजालैर्बृहद्घण्टौघचामरैः ।
भूषितं बहुरत्नैश्च माल्यैर्बहुविधैस्तथा ॥
बहुपुष्पैः सुगन्धैश्च भूषितं रत्नमालया ।
चित्रमाल्याम्बरधरैश्चतुर्भिरपि तोरणैः ॥
उत्थापयेन्महाकेतुं राजामात्यैः शनैः शनैः ।
तमुत्थाप्य महाकेतुं पूजितं मण्डलान्तरे ॥
प्रतिमां तां नयेन्मूलं केतोः शक्रं विचिन्तयन् ।
यजेत्त पूर्ववत्तत्र शचीं मातलिमेव च ॥
जयन्तं तनयं तस्य वज्रमैरावतं तथा ।
ग्रहांश्चाप्यथ दिक्पालान् सर्वांश्च गणदेवताः ।
अपूपाद्यैः पूजयेत्तु बलिभिः पायसादिभिः ।
पूजितानाञ्च देवानां शश्वद्धोमं समाचरेत् ॥
होमान्ते तु बलिं दद्यात् वासवाय महात्मने ॥
तिलं घृतं चाक्षतञ्च पुष्पं दूर्वां तथैव च ।
एतैस्तु जुहुयाद्देवान् स्वैः स्वैर्मन्त्रैर्नरोत्तमः ॥
ततो होमावसाने तु भोजयेदपि ब्राह्मणान् ।
एवं सम्पूजयेन्नित्यं सप्तरात्रं दिने दिने ॥
ब्राह्मणैः सहितो राजा वेदवेदाङ्गपारगैः ।
सर्वत्र शक्रपूजासु यज्ञेषु परिकीर्त्तितः ॥
त्रातारमिति मन्त्रोऽयं वासवस्य प्रियः सदा ।
एवं कृत्वा दिवाभागे शक्रोत्थापनमादितः ॥
श्रवणर्क्षयुतायान्तु द्वादश्यां पार्थिवः स्वयम् ।
अन्त्यपादे भरण्यास्तु निशि शक्रं विसर्जयेत् ॥
सुप्तेषु सर्वलोकेषु यथा राजा न पश्यति ।
षण्मासान्मृत्युमाप्नोति राजा दृष्ट्वा विसर्जनम् ॥
शक्रस्य नृपशार्द्दूल तस्मान्नेक्षेत तं नृप ।
विसर्ज्जनस्य मन्त्रोऽयं पुराविद्भिरुदीरितः ॥
सार्द्धं सुरासुरगणैः पुरन्दर शतक्रतो ।
उपहारं गृहीत्वेमं महेन्द्रध्वज गम्यताम् ॥
सूतके तु समुत्पन्ने वारे भौमस्य वा शनेः ।
भूमिकम्पादिकोत्पाते वासवं न विसर्जयेत् ॥
उत्पाते सप्तरात्रन्तु तथोपप्लवदर्शने ।
व्यतीत्य शनिभौमौ च ह्यन्यर्क्षेऽपि विसर्जयेत् ॥
मृतके त्वथ सम्प्राप्ते व्यतीते सूतके पुनः ।
तस्मिंस्तस्मिन् दिने चैव सूतकान्ते विसर्जयेत् ॥
तथा रक्षेन्नृप केतुं पतन्ति शकुना यथा ।
न केतौ नृपशार्द्दूल यावन्नापि विसर्जनम् ॥
शनैः शनैः पातयेत्तु यथोत्थापनमादितः ।
कृतं तथान्यथा भग्ने केतौ मृत्युमवाप्नुयात् ॥
विसृष्टं शक्रकेतुं तं सालङ्कारं तथा निशि ।
क्षिपेदनेन मन्त्रेण त्वगाधे सलिले नृप ॥
तिष्ठ केतो महाभाग यावत् संवत्सरं जले ।
भवाय सर्वलोकानामन्तरायविनाशकृत् ॥
उत्थापयेत्तूर्य्यरवैः सर्वलोकस्य वै पुरः ।
रहो विसर्जयेत् केतुं विशेषोऽयं प्रपूजने ॥
एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः ।
स चिरं पृथिवीं भुक्त्वा वासवं लोकमाप्नुयात् ॥
न तस्य राज्ये दुर्भिक्षं नेतयो नाप्यधर्म्मकृत् ।
स्वाप्यस्ति मृत्युर्नाकाले जनानां तत्र जायते ॥
तत्तुल्यः कोऽपि नान्योऽस्ति प्रियः शक्रस्य
पार्थिव ! ।
तस्य पूजा सर्वपूजा केशवाद्याश्च तत्रगाः ॥
सकलकलुषहारि व्याधिदुर्भिक्षनाशि
सकलभवनिवेश सर्वसौभाग्यकारि ।
सुरपतिगृहगामीहार्थेन शक्रकेतोः
प्रतिशरदमनेकैः पूजयेत् श्रीविवृद्ध्यै ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥

शक्रोत्सवः, पुं, (शक्रस्योत्सवः ।) इन्द्रस्य उत्सवः । तत्पर्य्यायः । ध्वजोत्थानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । २७ ।
“वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन च ।
सम्पूजितो मघवता वसुश्चेदीश्वरो नृपः ॥”)
अस्य विवरणं शक्रोत्थानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शक्तः, पुं, (शक + “मृङ्शक्यविभ्यः क्तः ।” उणा० ४ । १०८ । इति क्तः ।) प्रियवदः । इति शक्तशब्दटीकायां भरतः ॥

शक्वरः, पुं, वृषः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

शक्वरी, स्त्री, (शक्नोति कर्म्माणि कर्त्तुमिति । शक + “स्नामदिपद्यर्त्तीति ।” उणा० ४ । ११२ । इति वनिप् । “वनो र च ।” ४ । १ । ७ । इति ङीब्रौ ।) अङ्गुली । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ नदीविशेषः । मेखला । छन्दोभेदः । इति मेदिनी ॥ स तु चतुर्द्दशाक्षरपादवृत्तम् । तद्भेदा यथा । असम्बाधा १ वसन्ततिलकम् २ सिंहोद्धता ३ अपराजिता ४ प्रहरणकलिका ५ वासन्ती ६ लोला ७ नान्दीमुखी ८ । इति छन्दोमञ्जरी ॥ (ऋक् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ११ ।
“ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्
गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ॥”* ॥
शक्नोति क्षीरादिप्रदानेन तद्वन्तं प्रीणयितुं स्पर्शनेन वा पापमपनेतुमिति । शक + वनिप् । ङीब्रौ च । गौः । इति निघण्टुः । २ । ११ ॥)

शक्वा, [न्] पुं, (शक्नोतीति । शक् + “स्नामदिपद्यर्त्तीति ।” उणा० ४ । ११२ । इति वनिप् ।) हस्ती । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

शङ्कुः, पुं, शकटादिवाहकवृषभः । यथा,—
“स्कन्धवाहस्तु शङ्कुश्च शृङ्गी गौरथधूर्त्तिलः ।”
इति हारावली ॥

शङ्करः, पुं, (शं कल्याणं करोतीति । शम् + कृ + “शमिधातोः सञ्ज्ञायाम् ।” ३ । २ । १४ । इति अच् ।) शिवः । इत्यमरः ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
“सदा ध्यानाच्च भक्तानां पवनं यन्निरामयम् ।
भूतनाथत्वमप्यस्मात्तेनाहं शङ्करः स्मृतः ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥
अस्य भस्मास्थिधारणकारणं यथा,—
“विहस्य तान् ब्रह्मविष्णुमयान् वृषभवाहनः ।
आदाय सगणान् सर्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
उत्ततार ततो देवीं गजाश्च प्राह शङ्करः ।

उत्सारयन्तु सकलान् इमान् लोकान् गणा द्रुतम्।
उग्रतारे महादेवि त्वञ्चाप्युत्सारय द्रुतम् ॥
ततो गणा कामरूपाद्देवी चाप्यपराजिता।
लोकानुत्सारयामासु पीठं कर्त्तुं रहस्यकम् ॥
उत्सार्य्यमाणे लोके तु चतुर्वर्णैर्द्विजातिभिः।
सन्ध्याचलं गतो विप्रो वशिष्ठः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युग्रतारया देव्या उत्सारयितुमीशया।
गणैः सह धृतः प्राह शापं कुर्व्वन् सुदारुणम् ॥
यस्मादहं धृतो वामे त्वयोत्सारयितुं मुनिः।
तस्मात्त्वं वाम्यभावेन पूज्या भव समन्त्रिका ॥
भ्रमन्ति म्लेच्छवद्यस्मादृगणास्ते मन्दबुद्धयः।
भवन्तु म्लेच्छास्तस्माद्धि भवत्या कामरूपके ॥
महादेवोऽपि यस्मान्मां निःसारयितुमुद्यतः।
तपोधनं मुनिं दान्तं म्लेच्छवद्वेदपारगम्।
तस्मात् म्लेच्छप्रियो भूयात् शङ्करस्थास्थिभस्म-
धृक् ॥"

इति कालिकापुराणे ८३ अध्यायः ॥*॥

शङ्करगीता देवीपुराणे ७ अध्याये द्रष्टव्या ॥
शिवावतारविशेषः। यथा,—
"तद्भवान् लोकरक्षार्थमुत्साद्य निखिलान्
खलान्।
वर्त्म स्थापयतु श्रौतं जगद्येन सुखं व्रजेत् ॥
इत्युक्तोपरतान् देवानुवाच गिरिजाप्रियः।
मनोरथं पूरयिष्ये मानुष्यमवलम्ब्य वः ॥
दुष्टाचारविनाशाय धर्म्मसंस्थापनाय च।
भाष्यं कुर्व्वन् ब्रह्मसूत्रतात्पर्य्यार्थविनिर्णयम् ॥
मोहयन् प्रकृतिर्ह तध्वान्तमध्याङ्कभानुभिः।
चतुर्भिः सहितः शिष्यैश्चतुरैर्हरिवद्भुजैः ॥
यतीन्द्रः शङ्करो नाम्ना भविष्यामि महीतले।
महत्तथा भवन्तोऽपि मानुषीं तनुमाश्रिताः ॥
तं मामनुसरिष्यन्ति सर्व्वं त्रिदिववासिनः।
तदा मनोरथः पूर्णो भवतां स्यान्न संशयः ॥"
इति माधवीयसंक्षेपशङ्करजये १ सर्गः ॥*॥
(अथ हि द्वात्रिंशद्वर्षवयसि भौतिकशरीरं परित्यज्य परब्रह्मणि लीन आसीत्। यथा, तत्रैव
"एवं प्रकारैः किल कल्मषघ्नै-
शिवावतारस्य शुभैश्चरित्रैः।
द्वात्रिंशदस्योज्ज्वलकीर्त्तिराशेः
समा व्यतीयुः किल शङ्करस्य ॥")
मङ्गलकारके, त्रि। यथा,—
"क्षेमङ्करोऽरिष्टतातिः स्याच्छिवङ्करशङ्करौ ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा च महाभारते। ३। २२८। ६।
"हिरण्यगर्भ भद्रं ते लोकानां शङ्करो भव ॥")

शङ्करप्रियः, पुं, (शङ्करस्य प्रियः।) तित्तिरिपक्षी। इति केचित् ॥ शिववल्लभे, त्रि। (यथा, कथासरित्सागरे। ९५। ८८।
"एतद्वचनमभ्य श्रुत्वा सा शरण्या शङ्कर-
प्रिया।
श्राम्तानन्दाश्रयोऽप्येते जीवन्त्विति समादि-
शत् ॥")

शङ्कराचार्य्यः, पुं, (शङ्करः आचार्य्यश्च।) स्वनामख्याताचार्य्यः। स तु अद्वैतवादी वेदान्तभाष्यकर्त्ता च। यथा,—
"श्रीशङ्कराचार्य्यनरावतारं
विश्वेश्वरं विश्वगुरुं प्रणम्य।
वेदान्तशास्त्रश्रवणालसानां
बोधाय कुर्व्वे कमपि प्रयत्नम् ॥"
इति मधुसूदनसरस्वतीकृतसिद्धान्तबिन्दुप्रथमश्लोकः ॥

शङ्करावासः, पुं, (शङ्करस्य आवास इव शुक्लत्वात्।) कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (शङ्करस्य महादेवस्य आवासः। कैलासश्च ॥

शङ्करी, स्त्री, मञ्जिष्ठा। इति शब्दचन्द्रिका ॥ शमी। इति राजनिर्घण्टः ॥ शङ्करभार्य्या। यथा।
"शङ्करी शम्भुपत्नी च शिवा शतनिनादिनी।
शुभा शुभप्रदा नित्या शतसूर्य्यसमप्रभा ॥"
इति रुद्रयामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम् ॥

शङ्का, स्त्री, (शङ्क + अ। स्त्रियां टाप्।) त्रासः। (यथा, हितोपदेशे।
"शङ्काभिः सर्व्वमाक्रान्तमन्नं पानञ्च भूतले।
प्रवृत्तिः कुत्र कर्त्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा ॥")
वितर्कः। इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते।
८। २। ६।
"यत्र सङ्गीतसन्नादैर्नदद्गुहममर्षया।
अभिगर्ज्जन्ति हरयः श्लाघिनः परशङ्कया ॥")

शङ्कितः, त्रि, (शङ्का जाता अस्य। शङ्का + इतच्।) भीतः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
"अशङ्क्यमपि शङ्केत नित्यं शङ्केत शङ्कितान् ॥")
वितर्कितः। इति शङ्काशब्दार्थदर्शनात् ॥ चोरकनामगन्धद्रव्ये, पुं। इति राजनिर्घण्टः ॥

शङ्कितवर्णकः, पुं, (शङ्कितं अत्र कोऽप्यस्ति नास्तीत्यादिकं वा वर्णयति तर्कयतीति। वर्णि + ण्वुल्।) चौरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शङ्कुः, पुं, (शङ्कतेऽस्मादिति। शङ्क + "खरशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु।" उणा० १। ३७। इति कुप्रत्ययेन निपातितः।) स्थाणुः। मुडा गाछ इति भाषा। मत्स्यविशेषः। शाँकोच इति भाषा। शल्यास्त्रम्। शेल इति भाषा। इत्यमरभरतौ ॥ सङ्ख्याविशेषः। स तु लीलावतीमते दशलक्षकोटिः। कीलः। गोँज इति भाषा। (यथा, मनुः। ८। २७१।
"निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः")
ईशः। कलुषः। इति मेदिनी ॥ पत्रशिराजालम्। मेढ्रः। इति हेमचन्द्रः ॥ राक्षसः। इति शब्दमाला ॥ नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः ॥ दीपसूर्य्ययोश्छायापरिमाणार्थं काष्ठादिनिर्म्मितः क्रमेण सूक्ष्माग्रद्वादशाङ्गुलपरिमितः कीलकः। यथा।
"भकोङ्गुला तु सूक्ष्मा काष्ठी शङ्कुसमूलिका।
शङ्कुसंज्ञा भवेत्सैव तच्छायां परिकल्पयेत् ॥
समाङ्कशोभेरादित्यमुक्तेश्छायाङ्गुलैर्हरेत्।
पट्पूरितदिवादण्डं लब्धं दण्डादिकं भवेत् ॥
पूर्व्वाह्णच्छाययातीतं पराह्णच्छाययैष्यकम्।
शून्यैकरामवाणेभदिशो रुद्रा। ०। १। ३।
५। ८। १०। ११। क्रमोत्क्रमे ॥
आषाढादिषु मासेषु छाया माध्याह्निकी मता
अयनांशजमासान्ते व्युत्क्रमेणादितो बुधैः।
सङ्ख्योक्तान्यदिने भागहारे हृद्योतरे तथा ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
तस्य नामान्तरं नरः। यथा,—
अथ करणसूत्रम्।
"शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरघ्न-
श्छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्चभक्ता।"
उदाहरणम्।
"शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता
दीपोच्छ्रितिः सार्द्धकरत्रया चेत्।
शङ्कास्तथार्काङ्गुलसम्मितस्य
यस्य प्रभा स्यात् कियती वदाशु ॥"
न्यासः। शङ्कुः १२ भू ३ दीप ७ लब्धानि छायाङ्गुलानि १२। इति लीलावत्यां छायाव्यवहारः द्वादशाङ्गुलपरिमाणम्। यथा। विष्णुधर्म्मोत्तरीयप्रथमकाण्डम्।
"द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्द्वयन्तु शयः स्मृतः।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुः सहस्रकः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(जनमेजयस्य पुत्रः। यथा, महाभारते। १।
९५। ८६।
"भवतो वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ जज्ञाते शतानीकः शङ्कुश्च ॥" * ॥ उग्रसेनस्य पुत्रविशेषः। यथा,
भागवते। ९। २४। २४।
"कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहुस्तथा
राष्ट्रपालोऽथ धृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनयः ॥")

शङ्कुकर्णः, पुं, (शङ्कू इव कर्णौ यस्य।) गर्द्दभः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दानवविशेषः। यथा, हरिवंशे। ३। ८१।
"शङ्कुकर्णो विवादश्च गवेष्टी दुन्दुभिस्तथा ॥"
नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। ५७।
१५।
"शङ्कुकर्णः पिठरकः कुठारमुखसेचकौ ॥"
शङ्कुसदृशकर्णविशिष्टे, त्रि। यथा, भागवते।
७। ९। १५।
"त्रस्तसजः घतजकेशरशङ्कुकर्णा-
न्निर्ह्रादभीतदिगिभादरिभिन्नखाग्रात् ॥")

शङ्कुचिः, पुं, शङ्कुमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली।

शङ्कुतरुः, पुं, (शङ्कुरिव तरुः।) शालवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

शङ्कुरः, त्रि, (शङ्कतेऽस्मादिति। शङ्क + बाहुलकात् उरच्।) त्रासदायी। इति हेमचन्द्रः ॥

शङ्कुला, स्त्री, (शङ्कुपूर्व्वात् लाते: 'आतोऽनुपसर्गे कः'। ३। २। ३। इति के शङ्कुला।" इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः। १। ३७ ॥ "शङ्कुपूर्व्वात् लातेर्घञर्थे कविधानमिति वा कप्रत्ययः।" इति काशिका। ६। २। २।) उत्पलपत्रिका। इति

संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ पूगकर्त्तनी । इति केचित् ॥ जाँती इति भाषा ।
शङ्खवृक्षः, पुं, (शङ्ख इव वृक्षः ।) शालवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
शङ्खोचः, पुं, शङ्खमत्स्यः । इति जटाधरः ॥
शङ्खोचिः, पुं, मत्स्यविशेषः । शाँकोच इति भाषा । यथा,—
"अथ शङ्खः शङ्खचिः स्यात् शङ्खोचिः शङ्खचीत्यपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
शङ्खः, पुं, क्ली, (शाम्यति अशुभमस्मादिति । शम + "शमे ख ।" उणा० १ । १०४ । इति खः ।) समुद्रोद्भवजन्तुविशेषः । शाँख इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कम्बुः २ । इत्यमरः ॥ कम्बोजः ३ अब्जः ४ जलजः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अर्णोभवः ६ पावनध्वनिः ७ अन्तकुटिलः ८ महानादः ९ श्वेतः १० पूतः ११ मुखरः १२ दीर्घनादः १३ बहुनादः १४ हरिप्रियः १५ । अस्य गुणाः । कटुरसत्वम् । शीतत्वम् । पुष्टिवीर्य्यबलप्रदत्वम् । गुल्मशूलकफश्वासविषदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"कम्बुशङ्खनखश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटाः ।
जीवा एवंविधाश्चान्ये कोषस्थाः परिकीर्त्तिताः ॥
कोषस्था मधुरा स्निग्धा पित्तवातहरा हिमाः ।
बृंहणा बहुवर्च्चस्का वृष्याश्च बलवर्द्धनाः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
"शङ्खोदधिमलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ ॥"
इति राजवल्लभः ॥*॥
अस्योत्पत्त्यादिर्यथा ।
"अथ शम्भुर्हरेः शूलं जग्राह दानवं प्रति ।
ग्रीष्ममध्याह्नमार्त्तण्डशतकरुचमुत्तमम् ॥
शूलञ्च भ्रमणं कृत्वा पपात दानवोपरि ।
चकार भस्मसात्तञ्च सरथञ्चावलीलया ॥
स शिवस्तेन शूलेन दानवस्यास्थिजालकम् ।
प्रेम्णा च प्रेरयामास लवणोदे च सादरम् ॥
अस्थिभिः शङ्खचूड़स्य शङ्खजातिर्बभूव ह ।
नानाप्रकाररूपा च शश्वत्पूता सुरार्च्चने ॥
प्रशस्तं शङ्खतोयञ्च देवानां प्रीतिदं परम् ।
तीर्थतोयस्वरूपञ्च पवित्रं शम्भुना विना ॥
शङ्खशब्दो भवेद्यत्र तत्र लक्ष्मीश्च सुस्थिरा ।
स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु यः स्नातः शङ्खवारिणा ॥
शङ्खे हरेरधिष्ठानं यतः शङ्खस्ततो हरिः ।
तत्रैव सततं लक्ष्मीर्दूरीभूतममङ्गलम् ॥
स्त्रीणाञ्च शङ्खध्वनिभिः शूद्राणाञ्च विशेषतः ।
भीता रुष्टा याति लक्ष्मीः स्थलमन्यत् स्थलान्ततः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥*॥
अथ शङ्खमाहात्म्यम् ।
ब्रह्मोवाच ।
"शृणु शङ्खस्य माहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम् ॥
कपिलाक्षीरमादाय शङ्खे कृत्वा जनार्दनम् ।
यज्ञायुतसहस्रस्य स्नापयित्वा लभेत् फलम् ॥
पयस्विन्याः शुभं क्षीरं शङ्खे कृत्वा तु नारद ।
यः स्नापयति देवेशं स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
क्षिप्त्वा गङ्गोदकं शङ्खे यः स्नापयति माधवम् ।
नमो नारायणेत्युक्त्वा मुच्यते योनिसङ्कटात् ॥
शङ्खलग्नन्तु यत्तोयं भ्रमितं केशवोपरि ।
निक्षिपेन्मूर्द्ध्नि सततं गङ्गास्नानेन तस्य किम् ॥
कृत्वा पादोदकं शङ्खे वैष्णवाय प्रयच्छति ।
तिलमिश्रं तुलस्या च चान्द्रायणफलं लभेत् ॥
नदीतडागजं वारि वापीकूपह्रदोद्भवम् ।
गाङ्गेयं तद्भवेत् सर्व्वं कृतं शङ्खे हरिप्रिय ॥
गृहीत्वा विष्णुपादाम्बु शङ्खे कृत्वा च वैष्णवः ।
यो वहेत् शिरसा नित्यं स मुने तापसोत्तमः ॥
त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि वासुदेवाज्ञया मुने ।
शङ्खे तान्यधितिष्ठन्ति तस्मात् शङ्खं सदार्च्चयेत् ।
त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।
नमितः सर्व्वदेवैश्च पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥
पुरतो वासुदेवस्य सपुष्पफलचन्दनैः ।
शङ्खः समर्च्चितो येन तस्य लक्ष्मीर्न दुर्लभा ॥
दर्शनेनापि शङ्खस्य किमु तस्यार्च्चनेन च ।
विलयं यान्ति पापानि हिमः सूर्य्योदये यथा ॥
गर्भा देवारिनारीणां विनश्यन्ति सहस्रधा ।
तव नादेन पाताले पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥
तीर्थोदकं हरेर्मूर्द्ध्नि भ्रामयेत् शङ्खसंस्थितम् ।
ददाति मुक्तिं देवेशः क्षीरसागरजाप्रियः ॥
यमदूताश्च कुष्माण्डपिशाचोरगराक्षसाः ।
दृष्ट्वा शङ्खोदकं मूर्द्ध्नि भीता यान्ति दिशो दश ॥
नित्ये नैमित्तिके काम्ये स्नानार्च्चनविलेपने ।
शङ्खं समर्च्चयति यः श्वेतद्वीपे वसेद्धि सः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १२९ अध्यायः ॥*॥
अथ दक्षिणावर्त्तशङ्खमाहात्म्यम् ।
"दक्षिणावर्त्तशङ्खेन गत्वा प्राक्स्रोतसं नदीम् ।
कृत्वाभिषेकं विधिवत् ततः पापैः प्रमुच्यते ॥
दक्षिणावर्त्तशङ्खेन तिलमिश्रोदकेन तु ।
उदके नाभिमात्रे तु यः कुर्य्यादभिषेचनम् ॥
प्राक्स्रोतस्या तु वै नद्या नरस्तत्राम्भसाप्लुतः ।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
दक्षिणावर्त्तशङ्खेन पात्रशोषं धरे स्थितम् ।
उदकं यः प्रतीच्छेत शिरसा हृष्टमानसः ॥
तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
न शङ्खेन पिबेत्तोयं न हन्यात्मत्स्यशूकरौ ॥"
इति वाराहे प्रबोधनीमाहात्म्याध्यायः ॥*॥
दक्षिणावर्त्तशङ्खतोयेन विष्णुपूजाफलं यथा ।
स्कान्दे ।
"दक्षिणावर्त्तशङ्खस्य तोयेन योऽर्च्चयेद्धरिम् ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
स च शङ्खः रत्नविशेषः । तल्लक्षणादि यथा,—
"क्षीरोदकूलेऽपि सुराष्ट्रदेशे
तदन्यतोऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः ।
अरुष्कवर्णाः शशिशुभ्रभासः
सूक्ष्मवक्त्रा गुरवो महान्तः ॥
ते वामदक्षिणावर्त्तभेदेन द्विविधा मताः ।
दक्षिणावर्त्तशङ्खस्तु कुर्य्यादायुर्यशो धनम् ॥
तेनैव शिरसा यस्तु श्रद्दधानः प्रतीच्छति ।
वारि हित्वा स पापानि पुण्यमाप्नोति मानवः ॥
वृत्तत्वं स्निग्धताच्छत्वं शङ्खस्येति गुणत्रयम् ।
आवर्त्तभङ्गदोषो हि हेमयोगाद्विनश्यति ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन स पुनस्तु चतुर्व्विधः ॥"*॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
श्रीकृष्णार्ज्जुनादिशङ्खनामानि यथा,—
"पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्म्मा वृकोदरः ॥
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्त्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
अयन्तु रणवाद्यविशेषः । यथा,—
"भक्तातूर्य्यं गन्धतूर्य्यं रणतूर्य्यं महास्वनः ।
सङ्ग्रामपटहः शङ्खस्तथा चाभयडिण्डिमः ॥
महाढक्का नृपाभीरुर्भीरुः कोलाहलोऽपि च ।
युद्धवाद्यस्य पर्य्यायश्चान्ये भेदाः शलादयः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
ललाटास्थि । (यथा, सुश्रुते । १ । ५ ।
'तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्टकक्षाकुक्षिवङ्क्षणेषु तिर्य्यक्छेद उक्तः ॥") कुवेरस्य निधिविशेषः । (यथा, महाभारते । २ । १० । ३६ ।
"निधिप्रवरमुख्यौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ॥"
यथा च मार्कण्डेये । ६८ । ४२—४५ ।
"रजस्तमोमयश्चान्यः शङ्खसंज्ञो हि यो निधिः ।
तेनापि नीयते विप्र तद्गुणत्वं निधीश्वरः ।
एकस्यैव भवत्येष नरः नान्यमुपैति च ।
यस्य शङ्खो निधिस्तस्य स्वरूपं क्रौष्टुके शृणु ॥
एक एवात्मना मृष्टमन्नं भुङ्क्ते तथाम्बरम् ।
कदन्नभुक् परिजनो न च शोभनवस्त्रधृक् ॥
न ददाति सुहृद्भार्य्या भ्रातृपुत्त्रस्नुषादिषु ।
स्वपोषणपरः शङ्खी नरो भवति सर्व्वदा ॥")
नखीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरमेदिनीकारौ ॥
(यथा, सुश्रुते । ६ । १७ ।
"मनःशिला तूर्पणशङ्खमाक्षिकैः
ससिन्धुकासीसरसाञ्जनैः क्रिया ॥")
कर्णसमीपास्थि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ९६ ।
"कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे ॥")
अष्टनागनायकान्तर्गतनागविशेषः । (यथा, मनसापूजापद्धतौ ।
"अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मस्तु तक्षकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥")
हस्तिदन्तमध्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दशनिखर्व्वसंख्या । लक्षकोटिरिति यावत् । यथा,
"एकं दशशतञ्चैव सहस्रमयुतं तथा ।
लक्षञ्च नियुतं चैव कोटिरर्व्वुदमेव च ॥
वृन्दः खर्व्वो निखर्व्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः ।

अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशवृद्ध्या यथाक्रमम् ॥”
इति भरतधृतब्रह्माण्डपुराणवचनम् ॥७॥
धर्म्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः । यथा,—
“मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसम्वर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
शङ्खकं, क्ली, वलयः । इति मेदिनी ॥
शङ्खकः, पुं क्ली, (शङ्ख + स्वार्थे कन् ।) कम्बुः । शिरोरोगे, पुं । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
शङ्खकमाह ।
“पित्तरक्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्व्वन्ति दारुणम् ॥
स शिरो विषवद्वेगान्निरुध्याशु गलं तथा ।
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ।
त्र्यहाज्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्येयस्य कारयेत् ॥”
पित्तरक्तानिला अत्र कफोऽपि ज्ञेयः । क्षतानुतापः कफपित्तरक्तैरिति सुश्रुतवचनात् । विमूर्च्छिताः प्रवृद्धाः । त्रिरात्रात् त्रिरात्रमध्ये मारयति । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा शिरोरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥ (ललाटास्थि । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ९० ।
“द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ।
उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥”)
शङ्खकारः, पुं, (शङ्खं करोतीति । शङ्ख + कृ + अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । शाखारि इति भाषा । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसाज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । शाङ्खिकः २ काम्बविकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शाम्बविकः ४ । इति जटाधरः ॥
शङ्खचरी, स्त्री, (शङ्खं ललाटास्थि चरतीति । चर + ट । स्त्रियां ङीप् ।) ललाटिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शङ्खचर्च्ची, स्त्री, ललाटिका । इति शब्दरत्नावली ॥
शङ्खचूर्णं, क्ली, (शङ्खस्य चूर्णम् ।) शङ्खजातचूर्णम् । शाँखेर चूण इति भाषा । अस्य गुणाः ।
“शङ्खचूर्णं कटु क्षारमुष्णं क्रिमिहरं परम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
शङ्खजः, पुं, (शङ्खाज्जायते इति । जन + डः ।) कपोतडिम्बवद्बृहन्मुक्ता । इति केचित् ॥ शङ्खजातवस्तुनि, त्रि ॥
शङ्खद्रावकः, पुं, (शङ्खं द्रावयतीति । द्रु + णिच् + ण्वुल् ।) औषधविशेषः । यथा,—
“अर्कस्नुह्यौ तथा चिञ्चा तिलारग्वधचित्रकम् ।
अपामार्गभस्मसमं वस्त्रपूतं जलं हरेत् ॥
मृदग्निना पचेत्तत्तु यावल्लवणतां गतम् ।
लवणेन समो भागो द्वौ क्षारौ टङ्कणं तथा ॥
समुद्रफेनगोदन्ताकाशीशं सोरकं तथा ।
द्विगुणं पञ्चलवणं मातुलुङ्गरसेन च ॥
काचकुप्यान्तु सप्ताहं वासयेदम्लयोगतः ।
शङ्खचूर्णपलं दत्त्वा वारुणीयन्त्रमुद्धरेत् ॥
सर्व्वधातून् हरेच्छीघ्रं वराटीशङ्खकादिकान् ।
उदरादिसर्व्वरोगाणां सद्यो हि नाशकः परः ॥”
इति शङ्खद्रावकः ॥७॥
अपि च ।
“योगिनीभैरवाभ्याञ्च बलिमादौ प्रदापयेत् ।
पश्चाद्यन्त्रञ्च कर्त्तव्यमेवाह परमेश्वरी ॥
रसः शङ्खद्रवो नाम शम्भुदेवेन भाषितः ।
गुह्याद्गुह्यतमं गुह्यमिदानीं कथ्यते मया ॥
शङ्खचूर्णं यवक्षारं सर्ज्जिकाक्षारटङ्कणम् ।
समस्तं पञ्चलवणं स्फटिकारी नृशादरः ॥
काचकुप्यां ततः क्षिप्त्वा वारुणीयन्त्रमुद्धरेत् ।
यामार्द्धं द्रावयत्येष शङ्खशुक्तिवराटकान् ॥
अर्शांसि नाशयेत् षट् च मूत्रकृच्छ्राश्मरीं तथा
उदराष्टविधं हन्ति गुल्मप्लीहोदराणि च ॥
अजीर्णं नाशयेच्छीघ्रं ग्रहणीञ्च विसूचिकाम् ।
भुक्तशेषे च भोक्तव्यो माषमात्रो रसोत्तमः ॥
क्षणमात्राद्भवेद्भस्म पुनर्भोजनमिच्छति ।
प्रत्यहं भोजनान्ते च संसेव्योऽयं रसोत्तमः ॥
न रुजाया भयं क्वापि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ।
न देयं यस्य कस्यापि सदा गोप्यञ्च धारयेत् ।
रसः शङ्खद्रवो नाम वैद्यानामुपकारकः ॥”
शङ्खद्रावको रसः । इति भैषज्यरत्नावली ॥
शङ्खद्रावी, [न्] पुं, शङ्खं द्रावयतीति । द्रु + णिच् + णिनिः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शङ्खधरा, स्त्री, (धरतीति । धृ + अच् । टाप् । शङ्खस्य धरा ।) हिलमोचिका । इति रत्नमाला ॥
शङ्खध्मः, पुं, (शङ्खं धमतीति । ध्मा + क ।) शङ्खवादकः । तत्पर्य्यायः । शाङ्खिकः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३० । १९ ।
“क्रोशाय तूणवध्ममवरस्पराय शङ्खध्मम् ॥”
शङ्खध्मा, पुं, (शङ्खं धमतीति । ध्मा + क्विप् ।) शङ्खवादकः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
शङ्खनखः, पुं, क्षुद्रशङ्खः । जोङ्गड़ा इति भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ५० । २० ।
“नग्नैः शङ्खनखैर्गात्रे क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम् ॥”)
नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षुद्रनखी । यथा,—
“महांस्त्वसौ शङ्खनखः शङ्खाख्यो गन्धसारणः ।
इति रत्नमाला ॥
शङ्खनखा, स्त्री, शङ्खनखी । यथा,—
“द्विधा शङ्खनखाख्यान्या शुक्त्याख्या बदरीच्छदः ॥”
इति रत्नमाला ॥
शङ्खपुष्पी, स्त्री, (शङ्खवत् पुष्पं यस्याः । ङीष् ।) वृक्षविशेषः । शङ्खाहुली इति डानकुनी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । सुपुष्पी २ शङ्खाह्वा ३ कम्बुमालिनी ४ पीतपुष्पी ५ वनपुष्पी ६ मेध्या ७ मलविनाशिनी ८ किरिटी ९ शङ्खकुसुमा १० भूलग्ना ११ शङ्खमालिनी १२ । अस्या गुणाः । हिमत्वम्, तिक्तत्वम् । मेधास्वरकारित्वम् । ग्रहभूतादिदोषनाशित्वम् । वशीकरणसिद्धिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“शङ्खपुष्पी तु तीक्ष्णोष्णा मेध्या क्रिमिविषापहा ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अन्यच्च ।
“शङ्खपुष्पी तु शङ्खाह्वा मङ्गल्या कुसुमापि च ।
शङ्खपुष्पी सरा मेध्या वृष्या मानसरोगनुत् ॥
रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाग्निदा ।
दोषापस्मारभूतास्रकुष्ठक्रिमिविषप्रणुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
शङ्खप्रस्थः, पुं, चन्द्रस्य चिह्नम् । यथा,—
“लिङ्गं शृङ्गञ्च चिह्नञ्च शङ्खप्रस्थो विधोरथ ॥”
इति शब्दमाला ॥
शङ्खभृत्, पुं, (शङ्खं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १२० ।
“शङ्खभृन्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥”)
शङ्खमुखः, पुं, शङ्खवत् मुखं यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ११ ।
“नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकः परः ॥”)
शङ्खमूलं, क्ली, (शङ्खवत् शुक्लं क्रमसूक्ष्मं वा मूलं यस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ।
शङ्खाख्यः, पुं, (शङ्ख इति आख्या यस्य ।) क्षुद्रनखी । इति रत्नमाला ॥
शङ्खाह्वा, स्त्री, (शङ्ख इति आह्वा नाम यस्याः ।) शङ्खपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शङ्खिका, स्त्री, शङ्खवत् पुष्पमस्त्यस्याः । शङ्ख + ठन् ।) तृणविशेषः । चोरबहुली इति भाषा । यथा । शङ्खिन्यां शङ्खिका चोरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शङ्खिनी, स्त्री, (शङ्खवत् पुष्पमस्त्यस्याः । शङ्ख + इनि ।) चोरपुष्पी । इत्यमरः । श्वेतपुन्नागः । इति विश्वः ॥ श्वेतवृन्दा । इति मेदिनी ॥ श्वेतचुक्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धशक्तिभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता ।
रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा ॥
शशकं पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।
वृषभं शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥
पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी ।
शङ्खिनी क्षारगन्धा स्यात् मदगन्धा च हस्तिनी ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

शङ्खयुक्ता। यथा,—
"शङ्खिनी चापिनी बाणभुशुण्डीपरिघायुधा॥"
इति देवीमाहात्म्यम्॥
उपदेवताविशेषः। शङ्खिनीवासशब्दार्थदर्शनात्॥

शङ्खिनीफल', पुं, (शङ्खिन्याः फलमिव फल यस्य।) शिरीषवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

शङ्खिनीवास', पु, (शङ्खिन्या वास आश्रयस्थानम्।) शाखोटवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥

शङ्खी, [न्] पु, (शङ्खोऽस्यास्तीति। शङ्ख+इनि'।) विष्णु। समुद्र। इति मेदिनी॥ शाङ्खिक'। शङ्ख ध्मष्टे, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। ९। १२॥
"शङ्खिन चक्रिण विष्णु खड्गिन गदिनं
विभुम्॥"
शङ्खनिधिविशिष्टे च त्रि। यथा, मार्कण्डेये।६८। ४५।
"स्वपोषणपर' शङ्खी नरो भवति सर्व्वदा॥")

शच, इ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, शञ्चते। इति दुर्गादास'॥

शच, ङ वाचि। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, शचते। इति दुर्गादास'॥

शचि., स्त्री, (शच वाचि+" ातुभ्य इन्।" उणा० ४। ११७। - .।) इन्द्रपत्नी। इत्यमरटीकाया भरत॥

शची, स्त्री, (शचि+कृदिकारादिति ङीष्।) इन्द्रपत्नी। तत्पर्य्याय। पुलोमजा २ इन्द्राणी ३। इत्यमर॥ शचि ४ सची ५ सचि' ६। इति भरत॥ पूतक्रतायी ७ पौलोमी ८। इति जटाधर॥ माहेन्द्री ९ जयवाहिनी १० ऐन्द्री ११ शतावरी १२। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघु। ३। १३।
"उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
ग— जयन्तेन शचीपुरन्दरौ।
नृप' सा च सुतेन मागधी
ःतुस्तत्सदृशेन तत्समौ॥")
। स्त्रीकरणान्तरम्। तत्तु विष्टिकरणचेत्॥ इति मेदिनी॥ (कर्म्म। इति अण्टु।२।१॥ यथा, ऋग्वेदे।८।३२।१५।
"न किरस्य शचीना नियन्ता सूनृतानाम्॥"
प्रज्ञा। इति निघण्टु। ३। ९॥ वाक्। इति च निघण्टु.। १। ११॥)

शचीपति., पुं (शच्या पति।) इन्द्रः। इत्यमर'। (यथा, मार्कण्डेये। १५। ७०।
"यदि जानासि धर्म्म त्व त्व वा शक्र शचीपते, मम यावत् प्रमाणन्तु शुभ तद्वक्तुमर्हत'॥"
कर्म्मपालके, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।७।६७।५।
"—क्त शचीपती शचीभि'॥"
—चीपती शचीति कर्म्मनाम कर्म्मणां पालको।" इति तद्भाष्ये सायण॥)

शट, सादे। शीर्णौ। गतौ। रुजि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-गतौ सक०-सेट्।) सादोऽवसाद। शीर्णिर्भेद'। शटति नोक' अवसीदति। विशृणाति। गच्छति रुजति वा इत्यर्थ'। इति दुर्गादास॥

शट, क ङ श्लाघे। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा०-आत्म० सक०-सेट्।) क ङ, शाटयते। इति दुर्गादास॥

शट, त्रि, अम्ल'। शटधातोरच् प्रत्ययेन'निष्पन्नमेतत्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

शटा, स्त्री, (शट+अच्। टाप्।) सटा। जटा। इत्यमरटीका॥

शटि., स्त्री, (शट+इन्।) शटी। इति शब्दरत्नावली॥

शटी, स्त्री, (शटि+वा ङीष्।) स्वनामख्यातौषधि। वन आदा इति भाषा। कचूर इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्याय। गन्धमूली २ षड्ग्रन्थिका ३ कर्वूर ४ पलाश ५। इत्यमर'॥ सटी ६ षटी ७ गन्धशटी ८ कर्वूर ९ कर्च्चूर. १०। इति भरतादय'॥ सुगन्धा ११ सटि १२ शटि १३ गन्धमूला १४ गन्धोलि १५ गन्धमूलक' १६। इति शब्दरत्नावली॥ गन्धसटा १७ वधू' १८ गन्धमूलम् १९। इति जटाधर'॥ जीमूतमूलम् २० कच्छोरम् २१ हिमजा २२। इति रत्नमाला॥ हैमी २३ षड्ग्रन्थि २४ सुव्रता २५ गन्धाली २६ पलाशा २७ हिमा २८। इति ग्रन्थान्तरम्॥ षड्ग्रन्था २९ आत्मनिशा ३० सुगन्धमूला ३१ गन्धाली ३२ शटीका ३३ पलाशिका ३४ सुभद्रा ३५ तृणी ३६ दूर्वा ३७ गन्धा ३८ पृथुपलाशिका ३९ सौम्या ४० हिमोद्भवा ४१ गन्धवधू ४२। अस्या गुणा। तिक्तत्वम्। अम्लरसत्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। रुचिकारित्वम्। ज्वरकफास्रकण्डुव्रणदोषरक्तामयध्वसकारित्वम्। हृद्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट'॥ अपि च। अथ गन्धपलासी सुगन्धद्रव्य काश्मीरे प्रसिद्धम्।
"शटी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका।
गन्धारिका गन्धवधूर्वधू' पृथुपलाशिका॥
भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघु।
तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकानुष्णास्यमलनाशिनी।
शोथकासव्रणश्वासशूलाध्मानग्रहापहा॥"
इति भावप्रकाश॥

शट्टक, क्ली, घृतजलमिश्रितशालिचूर्णम्। मयदार शटा इति भाषा। यथा,—
"शालिचूर्ण घृत तोय मिश्रितं शट्टक वदेत्॥"
इति भावप्रकाश॥

शठ, वधक्के शकैतवे। इति कविकल्पद्रुम॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट्।) क्लेशो दुःखानुभव। कैतव मिथ्यवचनम्। शठति खल साधु वञ्चयतीत्यर्थ.। इति दुर्गादास॥

शठ, क आलस्ये। गत्यसंस्कृतसंस्कृते। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) क, शाठयति इह क्रियासु मन्दः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादास'।

शठ, क ङ श्लाघे। इति कविकल्पद्रुमः॥(चुरा०-आत्म०-अक०-सेट्।) क ङ, शाठयते। इति दुर्गादास॥

शठ, त् क दुर्व्वाचि। इति कविकल्पद्रुम'॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट्।) शठयति नीच' कुत्सित वदतीत्यर्थ'। रमानाथस्तु सम्यगभाषणे इति मत्वा शठयति सम्यग्वदतीत्यर्थ इत्याह। सम्यग्भाषणे इति जौमरा। सम्यग्भावे इत्येके। इति दुर्गादास॥

शठ, क्ली, (शठ+अच्।) तगरम्। कुङ्कुमम्। लौहम्। इति राजनिर्घण्ट'॥

शठ', पु, मध्यस्थपुरुष। धूर्त्त। (यथा, मनु'। ४। ३०।
"पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान्
शठान्।
हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत्॥")
धुस्तूर'। इति मेदिनी॥ शठस्य लक्षणम्। यथा,—
"प्रिय वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रिय कुरुते भृशम्।
व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽय कथितो बुधै॥"
इति विष्णुपुराणे।३।१८।२१। श्लोकटीका॥
चतुर्विधपत्यन्तर्गतपतिविशेष'। तस्य लक्षणम्। कामिनीविषयकपटपटु'। यथा,—
"मौली दाम विधाय भालफलके व्यालिख्य
पत्रावली
केयूर भुजयोर्निधाय कुचयोर्विन्यस्य मुक्ता-
स्रजम्।
विश्वास समुपार्ज्जयन् मृगदृशः काञ्चीनिवेश-
च्छला-
न्नीवीग्रन्थिमपाकरोति मृदुना हस्तेन वाम-
भ्रुव॥"
इति रसमञ्जरी॥
(वृष्णिवंशीयविशेष। यथा, हरिवंशे। भविष्यपर्व्वणि। २। ३।
"बलभद्र शिने पुत्र हार्द्दिक्य शठसारणौ॥")

शठता, स्त्री, (शठ+तल्।) शठस्य भाव। तत्पर्य्याय। माया २ शाठ्यम् ३ कुसृति. ४ निकृति: ५। इति हेमचन्द्र॥ अन्यच्च।
"अस्त्रिया कपटो व्याज उपधिर्दम्भ एव च।
कूट कल्क छल छद्म मिषकैरवकैतवम्॥
अथ शाठ्यञ्च शठता कुसृतिर्निकृतिश्च सा।
हिमाफले चतुष्क स्यात् शाठ्यपर्य्याय ईरित॥
पूर्व कपटपर्य्याय फले वञ्चनमात्रके।
उभयोरेकपर्य्याय इति केचित् प्रचक्षते॥"
इति शब्दरत्नावली॥

शठाम्बा, स्त्री, अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्ट॥

शड, इ ङ, सघरुजो। इति कविकल्पद्रुम'॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) तालव्यादि। इ,

शण्ड्यते । ङ, शण्डते । काण्डो वीर रुजती-
त्यर्थ' । इति दुर्गादास' ॥
शण, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक० सेट् ।) म, शणयति । इति दुर्गा-
दास' ॥
शण, क्ली, (शण+अच् ।) क्षुपविशेष । तत्प-
र्य्यायः । भङ्गा २ मातुलानी ३ । इति हेम-
चन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ११ ।
"शणं तैल घृतञ्चैव जतु दारूणि चैव हि ।
तस्मिन् वेश्मनि सर्व्वाणि निःक्षिपेथाः सम-
न्ततः ॥")
शण', पु, (शण+पचाद्यच् ।) स्वनामख्यातक्षुप
तत्पर्य्याय । माल्यपुष्पः २ वमन' ३ कटु-
तिक्तक' ४ निशावनः ५ दीर्घशाखः ६ त्वक्-
सार ७ दीर्घपल्लव' ८ । अस्य गुणा' ।
अम्लत्वम् । कषायत्वम् । मलगर्भास्रपातनत्वम् ।
वातकारित्वम् । पित्तकफतीव्राङ्गमर्द्दनाशि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट' ॥
शणघण्टिका, स्त्री, (शणस्य घण्टेव तत्तुल्यशब्द-
कारिफलवत्त्वात् । इवार्थे कन् । टापि अत
इत्वम् ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्ट ॥
शणपर्णी, स्त्री, (शणस्य पर्णमिव पर्णमस्या ।
ङीष् ।) अश्मन्तपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
शणपुष्पिका, स्त्री, (शणपुष्पी+स्वार्थे कन् । अत
इत्वम् ।) घण्टारवा । इत्यमरभरतौ ॥ झन-
झनिया इति वनशोण इति च भाषा ॥
शणपुष्पी, स्त्री, (शणस्य पुष्पमिव पुष्पमस्या ।)
क्षुपविशेष । शणहुली इति शणङ इति वन-
शणइ इति च भाषा । तत्पर्य्याय । बृहत्-
पुष्पी २ शणिका ३ शणघण्टिका ४ पीतपुष्पी ५
स्थूलफला ६ लोमशा ७ माल्यपुष्पिका ८ ।
अस्या गुणा । तुवरतिक्तत्वम् । वमिकारित्वम् ।
रसनियामकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥
शणसूत्र, क्ली, (शणस्य सूत्रम् ।) पवित्रकम् ।
इत्यमर ॥ "हे शणसूत्रजाले । शणस्य सूत्र
शणसूत्रम् । शणति ददाति सूत्र शण । शण
अन्न दाने अन् । शण तालव्यशादिर्मूर्द्धन्य
णान्त इति बहव' । सनो दन्त्यसादिर्दन्त्यनान्त
इति केचित् । तस्मते षन ष णु दाने इत्यस्य
रूपम् । सणो दन्त्यसादिर्मूर्द्धन्यणान्त इत्यपरे ।
सणकिणमणिकाकणकोणकाणा इति मूर्द्धन्य-
णान्ते विद्याभरणम् ॥
'कार्पासमुपवीत स्याद्विप्रस्योर्द्धवृत त्रिवृत् ।
शणसूत्रमय राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥' इति
मनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते । आनाय
इत्यादि चतुष्क जाले इत्येके । आनाय इत्यादि
श्लोकार्द्ध क्वचिद्दृश्यते तत् स्वाम्याद्युपेक्षितमपि
अन्यैराहृतमिति विवृतम् ।" इति तट्टीकाया
भरत ॥
शणालुक, पु, (शणालुरेव । स्वार्थे कन् ।) आर-
वतरुश्च । इति शब्दरत्नावली ॥ शोणालु इति
भाषा ॥

शणिका, स्त्री, (शण+स्त्रियां टाप् । कन् । अत
इत्वम् ।) शणपुष्पी । इति राजनिर्घण्ट' ॥
शणीर, क्ली, शोनमध्यस्थपुलिनम् । दर्दरीतटम् ।
इति मेदिनी ॥
शण्ड क्ली, पद्मादिसमूहः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शण्डः, पु, नपुंसकम् । गोपतिः । इति भरत-
द्विरूपकोष ॥
शण्डता, स्त्री, (शण्डस्य भाव । तल् ।) शण्ड-
त्वम् । शण्डशब्दात् भावे तप्रत्ययस्यानन्तर
आप् प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
शण्डिल', पु, (शडि रुजायाम्+"सलिकल्यनि-
महिभडिभण्डिशण्डीति ।" उणा० १।५५ ।
इति इलच् ।) मुनिविशेष' । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥
शण्ढ', पु, (शाम्यति ग्राम्यधर्म्मात् । शम+"शमेर्ढः"
उणा० १।१३१ । इति ढ ।) अन्तर्महल्लिक ।
अभ्यन्तरस्त्रीरक्षकोऽयम् । खोजा इति भाषा ।
तत्पर्य्याय । वर्षवर' २ । तल्लक्षणम् यथा,—
"ये त्वल्पसत्त्वा प्रथमा क्लीवाश्च स्त्रीस्वभा-
विन ।
जात्या न दुष्टा कार्य्येषु ते वै वर्षवरा स्मृता ॥"
इति ॥
नपुंसकम् । हिजड़े इति भाषा । इत्यमर-
भरतौ ॥ गोपति । शाँड इति भाषा । इति
मेदिनी ॥ बन्ध्यपुरुष । इति जटाधर ॥
उन्मत्त । इति धनञ्जय ॥
शत, क्ली, (दश दशत परिमाणमस्येति ।
"पङ्क्तिविंशतित्रिंशदिति ।" ५ । १ । ५९ । इति
त दशाना शभावश्च निपात्यते ।) दशगुणित-
दशसङ्ख्या । एकशऔ इति हिन्दीभाषा ।
(यथा, शान्तिशतके ।
"नि स्वो वष्टि शत शती दशशत लक्ष सहस्रा-
धिप ॥")
तत्पर्य्याय । दशति २ । इति पुराणम् ॥
तद्वाचकानि । धार्त्तराष्ट्र' १ शतभिषातारा २
पुरुषायुष ३ रावणाङ्गुलि ४ पद्मदलम् ५
इन्द्रयज्ञ' ६ अब्धियोजनम् ७ । इति कवि-
कल्पलता ॥ (बहु । इति निघण्टु । ३ । १ ॥
यथा, ऋग्वेदे । ८।१।५ । "वज्रिवो न शताय
शतामघ ।" "शताय बहुनामेतत् अपरि-
मिताय ।" इति तद्भाष्ये सायन ॥)
शतक, त्रि, (शत परिमाणमस्य । शत+
"सङ्ख्याया अतिशदन्ताया कन् ।" ५।१।२२ ॥
इति कन् ।) शतसङ्ख्याविशिष्ट । यथा । शान्ति-
शतकामरुशतकादि' । शतशब्दात् कप्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् । (यथा, मार्कण्डेये । ४६ ।३० ।
"सन्ध्यासन्ध्यांशकञ्चैव शतकौ समुदाहृतौ ॥")
स्वार्थे के शतकञ्च ॥
शतकीर्त्ति, पु, भाव्यर्हद्विशेष । इति हेमचन्द्र ॥
शतकुन्द, पु, (शत कुन्दा यस्य ।) करवीर ।
इति राजनिर्घण्ट ॥

शतकुम्भ', पु, पर्व्वतविशेष' । इति शातकुम्भ-
शब्दटीकाया भरत ॥ (स्त्री, नदीतीर्थविशेष ।
यथा, महाभारते । ३ । ८४ । १० ।
"सुगन्धा शतकुम्भाञ्च पञ्चयज्ञाञ्च भारत ।
अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥")
शतकोटि, पु, (शत कोटयोऽस्याः शिखा यस्य ।)
वज्रम् । इत्यमर ॥ हन्दसख्या लीलावतीमते
अब्जसख्या ॥
शतक्रतु, पु, (शत क्रतवो यस्य ।) इन्द्र' । इति
धनञ्जयकोष ॥ (यथा, महाभारते ।३।४२।१२ ।
"आह माममरश्रेष्ठ पिता तव शतक्रतु ॥"
बहुकर्म्मा । बहुप्रज्ञ. । यथा, ऋग्वेदे । ।१।
"ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वशामिव येमिरे ॥"
"हे शतक्रतो बहुकर्म्मन् बहुप्रज्ञ वा ।" इति
तद्भाष्ये सायण ॥)
शतखण्ड, क्ली, सुवर्णम् । यथा,—
"सौमिकक महाधातु शतखण्ड मृदुत्तकम ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
शतभागश्च ॥
शतग्रन्थि', स्त्री, (शत ग्रन्थयो यस्या ।) दूर्वा ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
शतघ्नी, स्त्री, (शत हन्तीति । हन+टक् ।
ङीप् ।) शस्त्रभेद । अस्य लक्षणम् । यथा,—
"अथ कण्टकसञ्छन्ना शतघ्नी महती शिला ।"
इति विजयरक्षित ॥
"दुर्गञ्च परिखा ट्टालकसयुतम् ।
शतघ्नीयन्त्रमुख्यैश्च शतशश्च समाहृतम् ॥
गोपुर सकपाटञ्च तत्र स्यात् सुमनोहरम् ।
सपताक गजारूढो येन राजा विशेत् पुरम् ॥"
इति मात्स्ये राजधर्म्मे दुर्गसम्पत्तिर्नाम १९१
अध्याय ॥*॥ (यथा, रघु । १२ । ९५ ।
"अथ शङ्कुचिता रक्ष शतघ्नीमथ शत्रव ।
हृता वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥"
"अथ रक्षो रावण अयस शङ्कुभि कीलि-
चिता कीर्णा शतघ्नीं लोहकण्टककीलितयष्टि-
विशेषाम् । शतघ्नी तु चतुर्हस्ता लो ण्टक-
सञ्चिता । यष्टि ————॥ इति
इति तट्टीकाया मल्लिनाथ ॥) हा
करञ्जक । इति मेदिनी ॥ गलगे
अस्य निदानलक्षणचिकित्सा रो
द्रष्टव्या. ॥
शतच्छद., पु, (शत छदा यस्य ।) काष्ठकुट्टपक्ष ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ काठोकरा इति भाषा ।
शतदलपद्मञ्च ॥
शततम, त्रि, शतस्य पूरण । शतशब्दात्तमट्-
प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
शततारा, स्त्री, (शत तारा यस्याम् ।) शत-
भिषानक्षत्रम् । इति केचित् ॥
शतदन्तिका, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्ट ॥
शतद्रु', स्त्री, (शतधा द्रवतीति । शत 'न'
उणा० १ । ३६ । इति कुः ।) .दा।.
शतलज् इति हिन्दी भाषा । सा हिमालया-

द्रुतपन्ना विपाशायां मिलिता । (अस्या नामनिरुक्तिर्यथा, महाभारते । १ । १७८ । ९ ।
"शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता ॥")
तत्पर्य्यायः । शितद्रुः २ । इत्यमरः ॥ शुतुद्रिः ३ शतद्रुः ४ । पुत्रशोकसन्तप्तो वशिष्ठः कण्ठे शिलां बद्ध्वा नद्यामस्यां प्रविष्टवान् भीतेव शतधा द्रुता इति शतद्रुः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (शतद्रुवृत्तान्तस्तु महाभारते । १ । १७८ अध्याये द्रष्टव्यः ॥) अस्या जलगुणाः ।

"शतद्रोर्विपाशायुक्ता सिन्धुनद्याः
सुशीतं लघु स्वादु सर्व्वामयघ्नम् ।
जलं निर्म्मलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

शतधा, स्त्री, दूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शतधा, व्य, (शत + धाच् ।) शतप्रकारम् । यथा,

"आक्रोशवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते ।
शतधा भिद्यते मूर्द्धि शिरीषस्य फलं यथा ॥"

इति महाभारतम् ॥

शतधामा, [न्] पुं, (शतं धामानि वर्चांसि यस्य ।) विष्णुः । इति जटाधरः ॥

शतधारं, क्ली, (शतं धाराः कोणा यस्य ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शतधारायुक्ते, त्रि । यथा,—

"वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् ।
वसोः पवित्रेण शतधारेण सुत्वा कामधुक्षः ॥"

इति पशुपतिपद्धतिः ॥

शतधृतिः, पुं, इन्द्रः । (यथा, महिम्नः स्तोत्रे ।
"क्व च स्वौ यत्ता शतधृतिरगेन्द्रौ मधुरयोः ॥")
ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ७ । ४ । १ ।
"एवं वृतः शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ ॥")
स्वर्गः । इति विश्वः ॥

शतपत्रं, क्ली, (शतं पत्राणि यस्य ।) पद्मम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६८ । २० ।
"इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ॥")

शतपत्रः, पुं, (शतं पत्राणि पक्षा यस्य ।) मयूरः । सारसः । दार्व्वाघाटपक्षी । इति मेदिनी ॥ राजकीरः । शुरी इति भाषा । इति हेमचन्द्रराजनिर्घण्टौ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०८ । ८ ।
"मयूरैः शतपत्रैश्च जीवञ्जीवककोकिलैः ॥")

शतपत्रकः, पुं, (शतपत्र + स्वार्थे कन् ।) दार्व्वाघाटपक्षी । इत्यमरः ॥ काठठोकरा इति भाषा ॥

शतपत्रनिवासः, पुं, (शतपत्रे निवासो यस्य ।) ब्रह्मा । इति कविकल्पलता ॥ पद्मस्थे, त्रि ॥

शतपत्री, स्त्री, (शतं पत्राणि यस्याः । ङीप् ।) पुष्पविशेषः । सेउती इति भाषा । पाटलवर्णायां गोलाब इति वदन्ति । तत्पर्य्यायः । सुमनाः २ सुशीता ३ शिववल्लभा ४ सौम्यगन्धी ५ शतदला ६ सुदृष्टा ७ शतपत्रिका ८ । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कुष्ठसुखस्फोटपित्तदाहनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । सुरभित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतपत्रिका, स्त्री, (शतपत्री + कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) शतपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतपथिकः, त्रि, (शतपथमधीते तद्वेद इति वा ।) "शतषष्टेः षिकन् पथो बहुलम् ।" ४ । २ । ६० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या शत-शब्दोत्तरपथिन्-शब्दात् षिकन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।) नानामतावलम्बी । नानापथगामी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शतपदचक्रं क्ली, (शतं पदानि कोष्ठा यस्य तच्च तच्चक्रञ्चेति ।) नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं चक्रम् । यथा,—

"चक्रं शतपदं वक्ष्ये नराणां जन्मसम्भवम् ।
नामादिवर्णतो ज्ञेया नक्षत्रांशप्रकारतया ।
तिर्य्यगूर्द्ध्वगता रेखा रुद्रसङ्ख्या लिखेद्बुधः ।
जायते कोष्ठकानाञ्च शतैकं १०० नात्र संशयः ॥
अ-व क-ह-डा ऐशान्यां म-ट प र-ता हरिति चाग्नेय्याम् ।
न-य भ-ज-खा नैरृत्यां ग-स द-च-ला वायव्याम् ॥
पञ्च पञ्च क्रमेणैव विंशवर्णान् प्रयोजयेत् ।
पञ्चस्वरसमायोगे एकैकं पञ्चधा कुरु ॥
अवर्णाद्याक्षयो ज्ञेयाः सन्ध्यक्षरयुताक्षराः ।
सजातीयैक्यमास्थाय पञ्चस्वरविनिर्णयः ॥
ऋद्रूलृतोरप्यकारेण शेन सस्य परिग्रहः ।
कुर्य्यात् कु-पु-सु-दुस्थाने त्रीणि नीरयत्तराणि च ॥
क-च-ट-छा भवेत् स्तम्भे रौद्रे लोशानगोचरे ।
पु-ष-णा ठा भवेत् स्तम्भे हस्ते चाग्नेयसंज्ञके ॥
सु-ध-फ-ढा भवेत् स्तम्भे पूर्व्वाषाढ़े च नैरृते ।
दु-थ-झ ञा भवेत स्तम्भे वायव्ये भाद्र उत्तरे ॥
एवं स्तम्भचतुष्कञ्च ज्ञानार्थं स्वरवेदिभिः ।
धिष्ण्यानि कृत्तिकादीनि प्रत्येकं चतुरक्षरैः ।
साभिजिन्त्यंशकास्तत्र शतैकं द्वादशाधिकम् ॥
यद्वर्णाशककोष्ठस्थः क्रूरः सौम्योऽपि वा ग्रहः ।
तत्रस्थो वेधयेत् सम्यक् पुंसो नामादिमाक्षरम् ॥
सौम्यैर्विद्धं शुभं ज्ञेयमशुभं पापखेचरैः ।
मिश्रैर्मिश्रफलं तत्र निर्व्वेधेन शुभाशुभम् ॥
यद्वाच्य सर्व्वतोभद्रे ग्रहोपग्रहवेधतः ।
शुभाशुभफलं सर्व्वं तदिहापि विचिन्तयेत् ॥
पञ्चस्वरा अ-इ-उ-ए-ओकारास्तैर्योगे धिष्ण्यानि नक्षत्राणि । अत्र चतुर्भिर्व्वर्णैरेकनक्षत्रं यथा,—
अ इ उ ए ३ । ओ व वि वु ४ । वे वो क कि ५ । कु घ ङ छ ६ । के को ह हि ७ । हु हे हो ड ८ । डि डु डे डो ९ । म मि मु मे १० । मो ट टि टु ११ । टे टो प पि १२ । पु ष ण ठ १३ । पे पो र रि १४ । रु रे रो त १५ । ति तु ते तो १६ । न नि नु ने १७ । नो य यि यु १८ । ये यो भ भि १९ । भु ध फ ढ २० । भे भो ज जि २१ । जु जे जो ख । ० । खि खु खे खो २२ । ग गि गु गे २३ । गो स सि सु २४ । से सो द दि २५ । दु थ झ ञ २६ । दे दो च चि २७ । चु चे चो ल १ । लि लु ले लो २ । अलयुक्त अकारयुक्तेन ज्ञेयः । इत्येन दीर्घो ग्रहः । तालव्यशकारेण दन्त्यसकारो ज्ञेयः । इति शतपदचक्रम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

शतपदी, स्त्री (शतं पादा यस्याः । ङीप् ।) बहुपदयुक्तकीटविशेषः । काणविछा इति काणकोटारी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्णजलौका २ । इत्यमरः ॥ कर्णकीटी ३ भीरुः ४ शतपादिका ५ कर्णजलुका ६ इति शब्दरत्नावली ॥ शतपात् ७ शतपादी ८ । इति जटाधरः ॥ शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतपद्मं, क्ली, श्वेतकमलम् । यथा,—

"शतपद्मं महापद्मं पुण्डरीकं सिताम्बुजम् ॥"

इति रत्नमाला ॥

शतपर्व्वा [न्] पुं, (शतं पर्व्वाणि यस्य ।) वंशः । इत्यमरः ॥ इक्षुभेदः । —

"शतपर्व्वा भवेत् किञ्चित्कोशकारगुणान्वितः ।
विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

शतपर्व्वा, स्त्री, (शतं पर्व्वाणि यस्याः ।) दूर्व्वा । वचा । भार्गवपत्नी । (यथा, महाभारते । ५ । ११७ । १३ ।
"इहस्यमिव तारायां शुक्रस्य शतपर्व्वया ॥")
कोजागरपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

शतपर्व्विका, स्त्री, (शतपर्व्वा + कन् । टापि अत इत्वम् ।) दूर्व्वा । वचा । इति मेदिनी ॥ यवः । इति शब्दरत्नावली ॥

शतपर्व्वेशः, पुं, (शतपर्व्वाया ईशः ।) शुक्रग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शतपात् } स्त्री, (शतं पादा यस्याः । पादस्य
शतपाद् } पात् ।) कर्णजलौका । इति जटाधरः ॥

शतपादिका, स्त्री, (शतपाद + स्वार्थे कन् + टाप् । अत इत्वम् ।) काकोली । इति जटाधरः ॥ कर्णजलौका । इति शब्दरत्नावली ॥

शतपुष्पः, पुं भार्गवः । स तु किरातार्ज्जुनीयग्रन्थकर्त्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शतपुष्पा, स्त्री, (शतं पुष्पाणि यस्याः ।) शाकविशेषः । इति भरतः ॥ शुलफा इति ख्याता । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५१ । १५ ।
"गन्धर्व्वांश्च शतपुष्पया वदेत् ॥")
तत्पर्य्यायः । सितच्छत्रा २ अतिच्छत्रा ३ मधुरा ४ मिसिः ५ अवाक्पुष्पी ६ कारवी ७ । इत्यमरः ॥ शताह्वा ८ शतपुष्पिका ९ मधुरिका १० शताह्वा ११ छत्रा १२ मिशिः १३ मिशी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ माधवी १५ घोषा १६ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * क्षुपविशेषः । मौरी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शताह्वा २ मिसिः ३ घोषा ४ पोतिका ५ अतिच्छत्रा ६ अवाक्

पुष्पी ७ माधवो ८ कारवी ९ शिवा १० मधातपत्रिका ११ छत्रा १२ वज्रपुष्पा १३ सुपुष्पिका १४ शतप्रसूना १५ बहुला १६ पुष्पाह्वा १७ शतपत्रिका १८ वनपुष्पा १९ भूरिपुष्पा २० सुगन्धा २१ छत्रपत्रिका २२ मधुरिका २३ अतिच्छत्रा २४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। स्निग्धत्वम्। श्लेष्मातिसारज्वरनेत्रव्रणनाशित्वम्। वस्तिकर्म्मणि प्रशस्तत्वञ्च॥ *॥ तद्दलगुणाः। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। गुल्मशूलवातनाशित्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वम्। पित्तहारित्वम्। रुचिदायकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ अपि च।

"शताह्वानिलदाहामशूलघ्नच्छर्द्दिनाशिनी।"

इति द्रव्यगुणः॥

अन्यच्च।

"शतपुष्पा कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातहृत्।
रुच्या वस्तिहिता नेत्र्या वह्निविट्कृमिशुक्रहृत्।
सग्राहो शीतला तिक्ता दाहघ्नस्तु वातला
लघुः॥"

इति भावप्रकाशः।

अन्यन्मधुरिकाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

शतपुष्पिका, स्त्री, (शतपुष्पा+स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) शतपुष्पा। इति शब्द-रत्नावली॥

शतप्रसूना, स्त्री, (शत प्रसूनानि पुष्पाणि यस्याः।) शतपुष्पा। इति राजनिर्घण्टः॥

शतप्रास, पु, (शत प्रासा इव पत्राणि यस्य।) करवीरवृक्षः। इत्यमरः॥

शतभिषक्, [ज्] स्त्री, (शत भिषज इव तारा यत्र।) शतभिषानक्षत्रम्। इति शब्दरत्ना-वली॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। ९। ३४।

"शतभिषजि शौण्डिकाना-
मजैकपे द्यूतजीविनां पीडा॥

शतभिषजि जात, त्रि। अत्र "वत्सशाला-भिजिदश्वयुकशतभिषजो वा।" ४। ३। ३६। इति जातार्थप्रत्ययस्य लुक्॥)

शतभिषा, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्त-र्गतचतुर्विंशनक्षत्रम्। तत्पर्य्याय। शतभिषक् २। इति शब्दरत्नावली॥ अस्या आकृतिर्मण्डला-कारशततारामयी। यथा,—

"मण्डलाभशततारकाकुले-
ऽथाभाजि नभस प्रचेतसि।
वायुशैलधरणीमिता कला
शारदिन्दुमुखि तायुरेयं तु॥" २२। ५५।

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम्॥ अस्या अधिष्ठातृदेवता वरुणः। यथा,—

"अश्विगमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीव-फणिपितरः।
योन्यर्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राः॥
शक्रो निर्ऋतिस्तोय विश्वविरिञ्चौ हरिर्व्वसु-र्व्वरुणः।
अजपादोऽहिर्व्रध्नः पूषा चेतीश्वरा भानाम्॥"

सा तु अधोमुखी। यथा,—

"अग्नेयवह्निमपित्र्यविशाखयुक्तं
पूर्वात्रय शतभिषा च नवाप्युडूनि।
एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्य
विद्यार्थ्यभूमिखननेषु च तूनितानि॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ *॥

तत्र जातफलम्।

"शीतभीतिरतिसाहसी सदा
निष्ठुरो हि चतुरो नरो भवेत्।
वैरिणामभिशयेन दारुणो
वारुणोडु यदि यस्य सम्भवे॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥ *॥

अत्र जातस्य मिश्रगुणाः। यथा।

"शतामलादित्यविशाखमैत्र-
शक्रोद्भवा मिश्रगुणाः प्रदिष्टाः।
शिव-अष्टत्वाश्विभवा जघन्याः
प्रियोद्भवा सत्पुरुषा भवन्ति॥"*॥

रविवारादौ शतभिषादियोगे व्यङ्गोत्पत्तिफलं यथा,—

"शिवशतभिषावासो याम्यपर्व्वक्षपूर्व्वा
शनिरविकुजवारे भूतगोष्ठीनवम्याम्।
इह हि मरणयोगे यो हि रोगोपयुक्तः
पशुपतिसमदेहः सोऽपि मृत्युं प्रयाति॥
उत्तरे विंशतिर्ज्ञेया द्वौ मासौ श्रवणे तथा।
धनिष्ठायामर्द्धमास वारुणेन दशाहकम्॥"

इति ज्योतिःसारसृतकौशिकवचनम्॥

शतभीरु, स्त्री, मल्लिका। इत्यमरः॥ शत बहवो वियोगिनो भीरवोऽस्या इति शतभीरु। शीत-भीरुरिति च पाठः। तदा पैच्छिकत्वेन शीता-द्भिभेतीति शीतभीरु। इति भरतः॥

शतमख, पु, (शत मखा यज्ञा यस्य।) इन्द्रः। इति हलायुधः॥ (यथा, कुमारे। ३। ६४।

"सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा॥")

शतमन्यु, पु, (शत मन्यवः क्रतवो यस्य।) इन्द्रः। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। १। ८। ६।

"याजयित्वाश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः।
तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत्॥"

शतयज्ञकारिणि, त्रि। यथा, वृहत्संहितायाम्। ४३। ५४।

"समन्तकः सर्व्वहर प्रशान्तु
सहस्रशीर्षा शतमन्युरीश॥"

बहुक्रोधे च त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०। १०३। ७।

"वीरः शतमन्युरिन्द्रः।"

"शतमन्यु बहुयज्ञ बहुक्रोधो वा।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

शतमान, पु, क्ली, रूप्यपलम्। आढ़कः। इत्य-मरभरतौ॥ (यथा, मनु। ८। १३७।

"धरणानि दश ज्ञेयाः शतमानस्तु राजतः।
चतुः सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः॥"

शतलोकपूज्ये, त्रि। यथा, वाजसनेयसंहिता-याम्। १९। ९३।

"इन्द्रस्य रूप शतमानमायु-
श्चन्द्रेण ज्योतिरमृत दधानः॥"

"शतानामनेकेषां प्राणिनां मानं पूजा यस्मिन् तत् जगत्पूज्यमित्यर्थः।" इति तद्भाष्ये महीधरः॥)

शतमार्ज, पुं, (शत शस्त्रार्थ मार्जयति शस्त्र शोधयति। मृज शुद्धौ+णिच्+अच्।) अस्त्र-कारकः। इति केचित्॥ (क्वचित् शस्त्रमार्ज इति पाठः॥)

शतमूला, स्त्री, (शत मूलानि यस्याः।) दूर्व्वा। वचा। इति राजनिर्घण्टः॥

शतमूलिका, स्त्री, (शत मूलानि यस्याः। तत स्वार्थे कन्।) दन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥

शतमूली, स्त्री, (शत मूलानि यस्याः। "पाककर्णेति।" ४। १। ६४। ङीष्।) स्वनामख्यातौषधविशेषः। तत्पर्य्याय। बहुसुता २ अभीरु ३ इन्दीवरी ४ वरी ५ ऋष्यप्रोक्ता ६ भीरुपत्री ७ नारायणी ८ शतावरी ९ अहेरुः १०। इत्यमरः॥ रङ्गिणी ११ शटी १२ द्वीपिशत्रु १३। इति जटाधरः॥ ऋष्यगन्धा १४। इति शब्दरत्नावली॥ शतपदी १५ पीवरी १६ भीवरी १७ दृष्या १८ दि..। १९ ऐपिका २० दरकण्टिका २१ छत्रपत्रा २२ सुपत्रा २३ बहुमूला २४ शताह्वया २५ स्वादुरसा २६ शताह्वा २७ लघुपर्णिका २८ आत्मगुप्ता २९ जटा ३० मूला ३१ शतवीर्य्या ३२ महौषधी ३३ मधुरा ३४ शतमूला ३५ केशिका ३६ शतपत्रिका ३७ विश्वस्या ३८ वैष्णवी ३९ पाण्डी ४० वासुदेव-प्रियङ्करी ४१ दुर्म..। ४२ तैलवल्ली ४३। अस्या गुणाः। वृष्यत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। मेह-कफवातपित्तनाशित्वम्। तिक्तत्वम्। श्रेष्ठत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"शतावरी बहुसुता भीरुरिन्दीवरी वरी।
नारायणी शतपदी शतवीर्य्या च पीवरी॥
महाशतावरी त्वन्या शतमूल्यूर्द्ध्वकण्टिका।
सहस्रवीर्य्या हेतुश्च ऋष्यप्रोक्ता महोदरी॥
शतावरी गुरुः शीता तिक्ता स्वाद्वी रसायनी।
मेधाग्निपुष्टिदा स्निग्धा नेत्र्या गुल्मातिसार-
जित्।
शुक्रस्तन्यकरी बल्या वातपित्तास्रशोथजित्॥"

इति भावप्रकाशः॥ *॥

अन्यच्च।

"शतावरी वातपित्तमेहकुष्ठहरा परा।"

इति राजवल्लभः॥

शतयष्टिक, पुं, (शतं यष्टयो गुच्छा यस्य।) शतलतिकहारः। तत्पर्य्याय। देवच्छन्दः २। इत्यमरः॥

शतरु(द्रि)द्रीय, त्रि, (शत रुद्रा देवता अस्य। शतरुद्र+"शतरुद्राद्घश्च घश्च।" ४। २। २८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या घ पक्षे छश्च।) हविरादिकम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, महाभारत। ७। ७९। १३।

"दृगन्तो वेदविद्वासो तद्ब्रह्म शतरुद्रियम् ॥"
यजुर्व्वेदोक्तग्रन्थविशेषे, क्लो। यथा, महाभारते। ७। २००। १४६।
"पठन् वै शतरुद्रीय शृणुष्व सततोत्थितः ॥")
शतरूपा, स्त्री, (शत रूपाणि अस्याः।) ब्रह्मण. कन्या पत्नी च। यथा,—
"एवन्तत्त्वात्मक क्लत्वा जगद्वेधास्वजीजनत्।
सावित्री लोकसिद्ध्यर्थं हृदि क्लत्वा समास्थित ॥
तत. सजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम्।
स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते।
सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणीच परन्तप ॥
दृष्ट्वा ता व्यथितस्तावत् कामवाणार्दितो विभु'
उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ॥
तत. कालेन महता तत. पुत्त्राऽभवन्मनु.।
स्वायम्भुव इति ख्यात' स विराडिति न श्रुतम् ॥"
इति मात्स्ये ३ अध्याय ॥
(विष्णुपुराणमते इय स्वायम्भुवमनो' पत्नी। यथा, तत्रैव। १। ७। १४—१६।
"ततो ब्रह्मात्मसम्भूत पूर्व्व स्वायम्भुव प्रभुः।
आत्मानमेव क्लतवान् प्रजापाल्ये मनु द्विज ॥
शतरूपा तु ता नारी तपोनिर्धूतकल्मषाम्।
स्वायम्भुवो मनुर्देव पत्नीत्वे जगृहे विभु ॥
तस्माच्च पुरुषात् देवी शतरूपा व्यजायत।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसूत्याकूतिसञ्ज्ञितम् ॥")
शतलुम्प, शतलुम्पक, पु भारवि। इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ॥
शतवीर्य्या, स्त्री, (शत वीर्य्याणि यस्या'।) श्वेतदूर्व्वा। इत्यमर' ॥ शतावरी। कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्ट ॥
शतवेधी, [न्] पु, (शत विध्यतीति। विध + णिनि'।) अम्लवेतस। इत्यमर ॥
शतसहस्र, क्ली, (शतगुणित सहस्रम्। मध्यपदलोपिकर्म्मधारय।) शतगुणित सहस्रम्। लक्ष मिति यावत्। यथा हारीत। प्राणिवासो गवादिना प्रतिग्रहे [illegible] सहस्रं जपेत् पञ्च मध्यमे दशोत्तमे द्वाद [illegible] योव्रत शतसहस्रमसत्प्रतिग्रहेष्विति। इति शुद्धितत्त्वम् ॥ (यथा च हरिवंशे। १२१। २३।
"अष्टौ शतसहस्राणि देशजार्य्योत्तमा हया ॥")
शतह्रदा, स्त्री, (शत ह्रदा अर्च्चींषि यस्या। यद्वा, शत ह्रादा शब्दा यस्या। निपातनात् ह्रस्व'।) विद्युत्। इत्यमर ॥ (यथा, हरिवंशे। १४६। ४८।
"समुद्रमेघ' स रराज राजन्
शतह्रदास्त्रीप्रभयाभिराम ॥")
वज्रम्। इति मेदिनी॥ दक्षकन्याविशेष। यथा,
"ददौ च बाहुपुत्त्राय द्वौ तडिच्च शतह्रदा।
तयोः पुत्त्राश्च विद्वासश्चतस्रो विद्युत' शुभा ॥'
इति वह्निपुराणे सर्गानुकीर्त्तने सतोदेहत्यागो नामाध्याय' ॥

शताक्षी, स्त्री, रात्रि'। शतपुष्पा। इति शब्दरत्नावली ॥ पार्व्वती। यथा,—
"भूयश्च शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि।
मुनिभि' संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिजा ॥
तत शतेन नेत्राणा निरीक्षिष्यामि यन्मुनीन्।
कीर्त्तयिष्यन्ति मनुजाः शताक्षीमिति मा तत' ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये देव्याश्चरितस्तुतिनामाध्यायः ॥
शताङ्ग', पु, (शत अङ्गानि अवयवा यस्य।) रथः। इत्यमर ॥ तिनिशवृक्ष'। इति राजनिर्घण्ट ॥ (दानवविशेष। यथा, हरिवंशे। २३२। ६।
"करालो ज्वालजिह्वश्च शताङ्ग शतलोचन'॥"
शतावयवविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। १। १८९। २२।
"शताङ्गानि च तूर्य्याणि वादका समवादयन् ॥")
शतानक, क्ली, श्मशानम्। इति त्रिकाण्डशेष ॥
शतानन्द, पु, (शत बहुल' आनन्दो यस्य।) मुनिभेद'। स तु जनकराजपुरोहित। देवकीनन्दन। इति मेदिनी ॥ ब्रह्मा। गौतममुनि'। इति हेमचन्द्र ॥ विष्णुरथ'। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (विष्णु। यथा, महाभारते। १३। १४९। ७८।
"स्वक्ष स्वङ्ग शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वर' ॥"
शतानीक, पु, (शत अनीकानि यस्य।) वृद्ध। मुनिभेद'। स तु व्यासशिष्य। राजभेद। स च चतुर्थयुगे चन्द्रवंशीयद्वितीयराज। तस्य पिता जनमेजय पुत्र सहस्रानीक। इति मेदिनी ॥ युद्धासुरराजपुत्त्र। इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २२ अध्याय ॥ (नकुलपुत्त्र। यथा, महाभारते। १। २३४। १०।
"पुनस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथा विभु'।
श्रुतकर्म्मार्ज्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलि ॥
सहदेवाच्च यो जात श्रुतसेनस्तवात्मज'।
सर्व्वे कुशलिनो वीरा क्लतास्त्राश्च सुतास्तव ॥")
शतार, क्ली, (शत आराणि अस्य।) वज्रम्। इति त्रिकाण्डशेष ॥
शतारु - [स] क्ली, शतारुषी स्त्री, कुष्ठभेद'। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य रूपमाह
"रक्त श्याव सदाहार्त्ति शतारु स्याद्बहुव्रणम्।"
इति भावप्रकाश ॥
शतावरी, स्त्री, (शत आवृणोतीति। आ + वृ + अच्। गौरादित्वात् ङीप्।) शतमूली। इत्यमर ॥ इन्द्रभार्य्या। इति शब्दरत्नावली। शटी। इति मेदिनी ॥
शतावर्त्त, पु, विष्णु। इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते। १३। १४९। ५०।
"अनुकूल शतावर्त्त पद्मी पद्मनिभेक्षण ॥"
"धर्म्मत्राणाय शतमावर्त्तमाना प्रादुर्भावा अस्येति शतावर्त्त.। नाडीशतेन प्राणरूपेण वर्त्तते इति वा शतावर्त्त।" इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥ महादेव.। यथा, महाभारते। १२। २८४। ६।
"शतोदर शतावर्त्त शतजिह्व नमोऽस्तु ते ॥")
शतावर्त्ती, [न्] पु, विष्णु। इति त्रिकाण्डशेष' ॥
शताह्वा, स्त्री, (शत आह्वा यस्या।) शतपुष्पा। इति जटाधर. ॥ शतावरी ॥ इति राजनिर्घण्ट ॥
शतिक, त्री, (शत + "शताच्च ठन् यतावशते।" ५। १। २१। इति ठन्।) शतेन क्रीत'। शतस्य विकारः। शतसम्बन्धी। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शतेर, पु, (शद शातने + "शदेस्त च।" उणा० १। ६१। इति एरक् तकारान्तादेशश्च।) शत्रु। हिंसा। इत्युणादिकोष. ॥
शत्य, त्रि, (शत + "शताच्च ठन्यतावशते।" ५। १। २१। इति यत्।) शतस्य विकार। शतेन क्रीत। धनपतिसयोग। शतमस्मै वृद्धि' आय लाभ शुल्कमुपदा वा दीयते इत्यर्थे शत्य शतिक'। शत्य शतिकम्। दक्षिणाक्षिस्पन्दन शतस्य निमित्तमित्यर्थ'। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
शत्रि, पु (शद् + "राशदिभ्या त्रिप्।" उणा० ४। ६७। इति त्रिप्।) हस्ती। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (राजर्षिविशेष.। यथा, ऋग्वेदे। ५। ४। ९।
"शत्रिमग्न उपमा केतुमर्य्यः ॥"
"शत्रि एतन्नामक राजर्षिम्।" इति तद्भाष्ये सायण ॥)
शत्रु., पु, (शद् शातने + "रुशदिभ्या क्रुन्।" उणा० ४। १०३। इति क्रुन्।) स्वदेशादनन्तरोऽव्यवहितेऽविषयाभिनिवेशिराजः। यथा,—
"विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥"
इति, शातक। निपातकारीत्यर्थ। तत्पर्य्याय'। रिपु २ वैरि ३ सपत्न. ४ अरि ५ द्विष ६ द्वेषण ७ दुर्हृद् ८ द्विट् ९ विपक्ष १० अहित' ११ अमित्र १२ दस्यु' १३ शात्रव. १४ अभिघाती १५ पर. १६ अराति १७ प्रत्यर्थी १८ परिपन्थी १९। इति चामर ॥ द्विष २० प्रतिपक्ष २१। इति जटाधर ॥ द्विषन् २२ घातक २३ द्वेषी २४ विद्विष २५ हिंसकः २६ विद्विट् २७ अप्रिय' २८ अभिघाति २९ अहित ३० दौर्हृद' ३१। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य जयोपायो यथा,—
मत्स्य उवाच।
"सर्व्वेषामप्युपायानां दान श्रेष्ठतम मतम्।
सुदत्तेनेह भवति दानेनोभयलोकजित् ॥
न सोऽस्ति राजन् दानेन वशगो यो न जायते।
दानेन वशगा देवा भवन्तीह सदा नृनाम् ॥
दानमेवोपजीवन्ति प्रजा सर्व्वा नृपोत्तम।
प्रियो हि दानवान् लोके सर्व्वस्यैवोपजायते ॥
दानवानचिरेणैव तथा राजा परान् जयेत्।

दानवानेव शक्नोति संहतान् भेदितुं परान् ॥
यद्यप्यलुब्धा गम्भीराः पुरुषाः सागरोपमाः ।
न गृह्णन्ति तथाप्येते जायन्ते पक्षपातिनः ॥
अन्यत्रापि कृतं दानं करोत्यन्यं तथा वशे ।
उपायेभ्यः प्रशंसन्ति दानं श्रेष्ठतमं जनाः ॥
दानं श्रेयस्करं श्रेष्ठं दानं श्रेष्ठकरं परम् ।
दानवानेव लोकेषु पुत्त्रत्वे ध्रियते सदा ॥
न केवलं दानपरा जयन्ति
भूर्लोकमेकं पुरुषाः सुवीराः ।
जयन्ति ते राजसुरेन्द्रलोकं
सुदुर्जयं यद्विबुधाधिवासम् ॥"
इति मात्स्ये २२४ अध्यायः ॥ * ॥
मत्स्य उवाच ।
"न शक्या ये वशे कर्त्तुमुपायत्रितयेन तु ।
दण्डेन तान् वशान् कुर्य्यात् दण्डो हि वशकृन्नृणाम् ॥
सम्यक् प्रणयनं तस्य तथा कार्य्यं महीक्षिता ।
धर्म्मशास्त्रानुसारेण सुसहायेन धीमता ॥
तस्य सम्यक्प्रणयनं तथा कार्य्यं महीक्षिता ।
वानप्रस्थांश्च धर्म्मज्ञान् निर्म्ममान् निष्परिग्रहान् ।
स्वदेशे परदेशे च धर्म्मशास्त्रविशारदान् ।
समीक्ष्य प्रणयेद्दण्डं सर्व्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥
आश्रमी यदि वा वर्णी पूज्यो वाथ गुरुर्महान् ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्म्मे न तिष्ठति ॥
अदण्ड्यान् दण्डयेद्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
इह राज्यपरिभ्रष्टो नरकं प्रतिपद्यते ॥
तस्माद्राज्ञा विनीतेन धर्म्मशास्त्रानुसारतः ।
दण्डप्रणयनं कार्य्यं लोकानुग्रहकाम्यया ॥
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥
बालवृद्धातुरयतिद्विजस्त्रीविधवा मतः ॥
सर्व्वे बलिष्टा भवेरन् यदि दण्डं न पातयेत् ॥
देवदैत्योरगगणाः सिद्धभूतपतत्त्रिणः ।
उत्क्रमेयुर्म्मर्य्यादां यदि दण्डं न पातयेत् ॥
एष ब्रह्माभिशापेषु सर्व्वप्रहरणेषु च ।
सर्व्वविक्रमकोपेषु व्यवसाये च तिष्ठति ॥
पूज्यन्ते दण्डिनो देवा न पूज्यन्ते त्वदण्डिनः ।
न ब्रह्माणं विधातारं न पूषार्य्यमणावपि ॥
य एते मानवाः केचित् प्रशान्ताः सर्व्वकर्म्मसु ।
रुद्रमग्निञ्च शक्रञ्च सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा ।
विष्णुं देवगणांश्चान्यान् दण्डिनः पूजयन्ति च ॥
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्म्मं विदुर्बुधाः ॥
राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्व्वते ।
यमदण्डभयादेके परस्परभयादपि ॥
एवं हि सांसिद्धिके लोके सर्व्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ।
अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डं न पातयेत् ॥
तस्मात् दण्डो दमयति अदण्ड्यान् दण्डयत्यपि ।
दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्मात् दण्डं विदुर्बुधाः ॥
दण्डस्य भीतैस्त्रिदशैः समेतै-
र्भागो धृतः शूलधरस्य यज्ञे ।
भवस्य पुत्त्रं ध्वजिनीपतिञ्च
वरं शिशूनाञ्च भयात्तु दुस्थम् ॥"
इति मात्स्ये १९९ अध्यायः ॥
सामभेदौ तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यौ ॥

शत्रुघ्नः, पुं, (शत्रून् हन्तीति । हन् + मूलविभुजादित्वात् कः । यद्वा, अमनुष्यकर्त्तृकेऽपि चेत्यपिशब्दात् कृतघ्न शत्रुघ्नादयः सिद्धा इति दुर्गसिंहः ।) श्रीरामस्य भ्राता । तत्पर्य्यायः । शत्रुमर्द्दनः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु सुमित्रया हुतोच्छिष्टभोजनादसावि । यथा —
"निष्ठां गते दत्त्रिमसभ्यतोषे
विहित्रिमे कर्म्मणि राजपत्न्यः ।
प्राशुर्हुतोच्छिष्टमुदारवंश्या-
स्तिस्रः प्रसोतुं चतुरः सुपुत्त्रान् ॥
कौशल्ययासावि सुखेन रामः
प्राक्केकयीतो भरतस्ततोऽभूत् ।
प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्ट-
मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥"
इति भट्टिकाव्ये १ सर्गः ॥
(अयं हि मधुपुरनिवासिनो लवणाख्यराक्षसस्य निहन्ता । एतद्विवरणं रामायणे उत्तरकाण्डे ७३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ शत्रुहन्तरि, त्रि । यथा, रामायणे । २ । १ । १ ।
"गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः ।
शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥")
शत्रुघ्नजननी स्त्री, (शत्रुघ्नस्य जननी ।) सुमित्रा इति शब्दरत्नावली ॥
शत्रुजित्, पुं, (शत्रून् जयतीति जि + "सत्सूद्विषेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् । ततस्तुक् ।) राजविशेषः । तस्य पुत्त्रः ऋतध्वजः । स एव कुवलयाश्वः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
शत्रुञ्जयः, पुं, विमलाद्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा, रामायणे ।२।३२।१०।
"नागः शत्रुञ्जयो नाम मातुलोऽयं ददौ मम ।
तं ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव ॥"
शत्रून् जयतीति । जि + "संज्ञायां भृतॄवृजीति ।" ३ ।२। ४६ । इति खच् । ततो मुम् ।) शत्रुजेतरि, त्रि ॥
शत्रुन्तपः, त्रि, (शत्रून् तपति तापयति वा । तप + "संज्ञायां भृतॄवृजीति ।" ३ । २ । ४६ । इति खच् । ततो मुम् ।) वैरितापकृत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥) यथा महाभारते । ४ । ५२ । ११ ।
"शत्रुन्तपः कोपममृष्यमाणः
समाहयत् कूर्म्मनखेन पार्थम् ॥"]
शत्रुमर्द्दनः पुं,] शत्रून् मृद्गातीति । मृद + ल्युः ॥ शत्रुघ्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शत्रुहन्तरि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । ४२ । १२५ ।
'अध्यास्ते यमदंष्ट्राख्यः स्वामी नः शत्रुमर्द्दनः ॥'
शत्वरी स्त्री रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शद, लृ ङ औ शाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सक० च-अनिट् ।) लृ, अशदत् । ङ, शाद शदः । औ, शत्स्यति । शातं पतनं पातनञ्च । शीयते पत्त्रं वृक्षात् वायुः । शदोऽपि ममित्यविषये आत्मनेपदम् । केचिदिमं तुदादौ पठित्वा तत्सामर्थ्यात् आत्मनेपदानित्यत्वे शीयतौ शीयन्तीत्युदाहरन्ति इति दुर्गादासः ॥
शद, औ गतौ । आङ्पूर्व्वोऽयमिति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्वा०-पर० सक०-अनिट् ।) तालव्यादिः । आशीयते । औ, आशात्सीत् । इति दुर्गादासः ॥
शदः, पुं, फलमूलादि । शदधातोरच्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शद्रिः, पुं, (शीयते इति । शद + "अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् ।" उणा० ४ ।६५। इति क्रिन् ।) मेघः । जिष्णुः । इति मेदिनी ॥ हस्ती । इत्युणादिकोषः ॥
शद्रिः, स्त्री, (शद गतौ + "अदिशदीति क्रिन् ।) विद्युत् । इति हेमचन्द्रः ॥ खण्डः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
शद्रुः, त्रि (शद शाते + "दाधेट्सिशदसदो रुः ।" ३ । २ । १५९ । इति रुः ।) पतनकर्त्ता । गन्ता । इति शदधातो रुप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् इति व्याकरणम् ॥
शनकावलिः, स्त्री, गजपिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शनपर्णी, स्त्री, (शनस्येव पर्णान्यस्याः । ङीष् । पृषोदरादित्वात् णस्य नः ।) कटुकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शनिः, पुं, रव्यादिनवग्रहान्तर्गतसप्तमग्रहः । तत्पर्य्यायः । सौरिः २ शनैश्चरः ३ । इत्यमरः ॥ नीलवासाः ४ मन्दः ५ छायात्मजः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पातङ्गिः ७ ग्रहनायकः ८ छायासुतः ९ । भास्करिः १० नीलाम्बरः ११ इति शब्द[illegible]नावली ॥ आरः १२ क्रोड़ः १३ वक्रः १[illegible] [illegible] [illegible]कृष्णाशुः १६ पङ्गुः १७ । इति ज[illegible] । कालः १८ सूर्य्यपुत्त्रः १९ । असित[illegible] [illegible]त ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अस्य वर्णः कृष्णः । पश्चमदिङ्नपुंसकान्त्यजजातितमोगुणकषायरसमकरकुम्भराशिनीलकान्तमणिसौराष्ट्रदेशानामधिपतिरयम् । कश्यपमुनिसन्तानः । शूद्रवर्णः । सूर्य्यमुखः । चतुरङ्गुलपरिमाणः । कृष्णवर्णवस्त्रः । गृध्रवाहनः । सूर्य्यपुच्छः चतुर्भुजः । भल्लबाणवरशूलधनुर्धारी । अस्याधिदेवता यमः । प्रत्यधिदेवता प्रजापतिः । इति ग्रहयागतत्त्वबृहज्जातकादयः ॥ अपि च ।
"शनिर्विहङ्गोऽनिलवन्यवन्ध्या
शूद्राङ्गना धातुसमः स्थिरश्च ।
क्रूरः प्रतीची तुवरोऽतिवृद्धो-
ऽकरक्षितोऽट् दीर्घसुनीललोहम् ॥"
इति नीलकण्ठीयजातकम् ॥ * ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"मरीचे: कश्यपो जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावसु । तस्य भार्य्याभवत् सञ्ज्ञा पुत्त्री त्वष्टु: प्रजापते:॥
नातितेजोमय रूप सोढु माल विवस्वत: । मायामयी ततश्छाया सवर्णां निर्म्ममे स्वत ॥
स ञ्जोवाच ततश्छाया सवर्णे शृणु मे वच: । अह यास्यामि सदन पितुस्त्व पुनरत्र मे ।
भवने वस कल्याणि निविशङ्क ममाज्ञया ॥ इति च्छाया गृहे स्थाप्य सञ्ज्ञागात् पितुरालयम् ।
मन्यमानोऽथ ता सञ्ज्ञा सवर्णायां तथा रवि.॥ सावर्णि जनयामास मनुश्रेष्ठ महीपते ।
शनैश्चर द्वितीयञ्च सुत भद्रा तृतीयिकाम् ॥"
इति प्राद्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्याय.॥

तस्य क्रूरदृष्टे: कारण यथा,—
"एतस्मिन्नन्तरे तत्र द्रष्टु शङ्करनन्दनम् । आजगाम महायोगी सूर्य्यपुत्त्र: शनैश्चर ॥
अत्यन्तानम्रवदन ईषन्मीलितलोचन । द्वारिण शूलहस्तञ्च विशालाक्षमुवाच ह ॥
शनैश्चर उवाच ।
शिवाज्ञया शिशु द्रष्टु यामि शङ्करकिङ्कर । विष्णुप्रमुखदेवाना मुनीनामनुरोधत: ॥
विशालाक्ष उवाच ।
आज्ञावहो न देवाना नाह शङ्करकिङ्कर: । द्वार दातुमशक्तोऽह विना मन्मातुराज्ञया ॥
ददौ वर्त्म ग्रहेशाय चक्षु कोणाज्ञया तत । शनिरभ्यन्तर गत्वा ननामानम्रकन्धर ॥
रत्नसिंहासनस्थाञ्च पार्वतीं सस्मिता मुदा । नत सूर्य्यसुत दृष्ट्वा दुर्गा रूभाष्य यत्नत: ।
शुभाशिष ददौ तस्मै पृष्ट्वा तत्कुशल शुभा ॥
पार्व्वत्युवाच ।
कथमानम्रवक्त्रस्त्व श्रोतुमिच्छामि साम्प्रतम् । कथ न पश्यसि मा साधो बालकञ्च ग्रहेश्वर ॥
शनिरुवाच ।
सर्वे स्वकर्म्मण साध्वि भुञ्जते वाञ्छित फलम् शुभाशुभ वा यत् कर्म्म कोटिकल्पैर्न लुप्यते ॥
इतिहास चातिगोप्य शृणु शङ्करवल्लभे । अकथ्य जननोसाक्षाल्लज्जाजनककारणम् ॥
आबालात् कृष्णभक्तोऽह कृष्णध्यानैकमानस तपस्यासु रत शश्वद्विषये विरत सदा ॥
पिता ददौ विवाहेन कन्या चित्ररथस्य च । अतितेजस्विनी शश्वत्तपस्यानुरता सती ॥
एकदा सा ऋतुस्नाता सुवेश स्व विधाय च । रत्नालङ्कारसयुक्ता मुनिमानसमोहिनी ॥
हरिपाद ध्यायमान सा मा पश्यत्युवाच ह । मत्समीप समागत्य सस्मितानललोचना ।
शशाप सासपश्यन्तमृतुनष्टा स्वकोपत: । बाह्यज्ञानविहीनञ्च ध्यानैकतानमानसम् ॥
न दृष्टाह त्वया येन न कृत ऋतुरक्षणम् । त्वया दृष्टन्तु यद्यत्तु मूढ सर्व विनश्यति ॥
अहञ्च विरते ध्याने तामतोष पुरा सतोम् । शाप मोक्तु न शक्ता सा पश्चात्ताप चकार ह ॥
तेन मातर्न पश्यामि किञ्चिद्वस्तु स्वचक्षुषा । तत: प्रभृति नम्रास्य प्राणिहिंसाभयादहम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ११ अध्याय:॥*॥

अस्य भोगकालो यथा,—
"रविर्मास निशानाथ सपाददिवसद्वयम् । पक्षत्रय भूमिपुत्त्रो बुधोऽष्टादश वासरान् ॥
वर्षमेक सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिन भृगु. । शनि सार्द्धद्वय वर्ष स्वर्भानु सार्द्धवत्सरम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्य जपमन्त्रो यथा,—
"प्रणव वाग्भव माया श्रोमुद्धृत्य शनैश्चरम् । चतुर्थ्यन्त मनु प्रोक्त रविसूनोनवाक्षरम् ॥"
ॐ ऐं ह्रीं श्रीं शनैश्चराय । इति रुद्रयामलम्
ऊर्द्ध्वपाणिस्तन्मन्त्र जपेत् । यथा,—
"सूर्य्यारराहुमन्दानामूर्द्ध्वपाणी जपेद्बुध: । सोमर्कत्वोरध पाण्योरन्यंषा शुद्धपाणिक: ॥"
इति च रुद्रयामलम् ॥

तस्य होममन्त्रो यथा । ॐ शन्नो देवीरभीष्टये शन्नो भवन्तु पीतये शयोरभिस्रवन्तु न. । यथा शनैश्चरायेति पुन शन्नो देवीति होमयेत् । इत्युद्वाहतत्त्वधृतमत्स्यपुराणम् ॥*॥ वारविशेष तत्र वारवेला यथा,—
"कृतमुनियमशरमङ्गल-
रामर्त्तुभास्करादियामार्द्धे ।
प्रभवति हि वारवेला
न शुभाशुभकार्य्यकरणाय ॥"* ॥

तत्र कालवेला यथा,—
"कालस्य वेला रवित शराब्धि-
कालानलागाम्बुधयो गजेन्दू ।
दिने निशायामृतुवेदनेत्र-
नगेषु रामा विधुदन्तिनौ च ॥"

तत्र कुलिकवेला यथा,—
"षष्ठाष्टैक दिनेशात् क्रमश इह दिने मन्त्रि- चण्डेश्वरोक्त पूर्वं वारार्द्धयाम कुलिक इह परो मध्यमश्चति काल. ।"

तद्दिने पूर्वदिग्गमननिषेधो यथा,—
"शुक्रादित्यदिने न वारुणदिश न ज्ञे कुजे चोत्तरा मन्देन्दोश्च दिने न शक्रककुभ याम्या गुरौ न व्रजेत् ॥"*॥

तत्र प्रथमरजोयोगे दोषो यथा,—
"आदित्य विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता । वेश्या मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ॥
बृहस्पतौ पति श्रोमान् शुक्रे चापत्यमेव च । शनौ वन्ध्या विजानीयात् प्रथमे स्त्री रजस्वला
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ नवाना ग्रहाणा दानानि ।
"सूर्य्ये धेनुञ्च ताम्रञ्च गोधूम रक्तचन्दनम् । चन्द्रे चन्दनशङ्खौ च वस्त्रञ्च तिलतण्डुलान् ॥
कुजे वृष प्रदातव्यो रक्तवस्त्र गुडौदनम् । बुधे कर्पूरसुहृञ्च हरिद्रञ्च हिरण्यकम् ॥
पीतवस्त्रद्वय जीवे हरिद्राकनकानि च । अश्व: शुक्रे सितो देय शुक्लधान्यानि यानि च
शनौ च सतिला देया कृष्णा गौर्लौहमुत्तमम् । राहौ च महिषोच्छागौ माषाश्च तिलसर्षपा: ॥
अजामेषौ च दातव्यौ केतौ चान्नञ्च मिश्रितम् स्वर्णगोविप्रपूजाभि: सर्वषा शान्तिरुत्तमा ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

ग्रहाणां बलयो यथा,—
"गुडौदन पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम् । दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च ॥
दद्यात् ग्रहक्रमाच्चेद द्विजेभ्यो भोजनं बुध: । शक्तितो वा यथालाभ सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥

ग्रहाणा दक्षिणा यथा,—
"धेनु: शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा । कृष्णा गौरायस छाग एता वै दक्षिणा: क्रमात्
इति सस्कारतत्त्वम् ॥

शनिचक्र, क्ली, (शनेश्चक्रम् ।) नृणा शुभाशुभज्ञानाथशनिभोग्यनक्षत्रादिसप्तविंशतिनक्षत्रयुक्तनराकारचक्रम् । यथा,—
"शनिचक्र नराकारं लिखित्वा सौरिभादित: नाम ऋक्ष भवेद्यत्र फल तत्र शुभाशुभम् ॥
एक मुखे दक्षहस्ते चत्वारि षट् पदद्वये । हृदि पञ्च करे वामे चत्वारि मस्तके त्रयम् ॥
द्वय नेत्रद्वये गुह्ये द्वय तत्र न्यसेद्बुध: । मुखे हानिर्जयो दक्षे भ्रम: पादे श्रियो हृदि ।
वामे भोर्मस्तके राज्य नेत्रे सौख्य मृतिर्गुदे ॥ तूर्य्याष्टद्वादशे ऋक्षे यदा विघ्नकर: शनि: ।
तदा सौख्य वपु स्यन्तु हृच्छीर्षे नेत्रदक्षयो: ॥ तृतीयैकादशे षष्ठे यदा सौख्यकर शनि ।
तदा विघ्न शरीरस्थो गुह्ये वक्त्रेऽङ्घ्रिवामयो: ॥ यस्य पीडाकर शौरिस्तस्य चक्रं फलन्त्विदम्
लिखित्वा कृष्णद्रव्येण तैलमध्ये क्षिपेत्तत: ॥ निक्षिप्य भूमिमध्यस्थ कृष्णपुष्पै प्रपूजयेत् ।
तुष्टि याति न सन्देह पीडा त्यक्त्वा शनैश्चर: ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

शनिप्रसू:, स्त्री, (शने. प्रसूर्जननी ।) छाया । सूर्य्यपत्नी । इति भूरिप्रयोग: ॥

शनिप्रिय, क्ली, (शने. प्रियम् ।) नीलमणि. । इति केचित् ॥

शनिवार ,पु,(शनिभोग्य शनेर्वा वार: ।) शनिभोग्यसावनदिनम् । तत्तु उदयादोदयकाल । यथा,—
"सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता. ॥"
दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्य दिनं वाररूप सावनगणनोक्तम् ।
"उदयादोदयाद्भानोर्भौमसावनवासरा: ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शतभिषानक्षत्रयुक्तमधुकृष्णत्रयोदश्या शनिवारयोगे महावारुणी स्यात । यथा । स्कन्दपुराणे
"वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी । गङ्गाया यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतै. समा ।

शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥
तत्र जातफलं यथा,—
"कृशः सुवेशः कुलकीर्त्तिहीनो
ज्वरायुतो मध्यधनोऽङ्गहीनः ।
तमोगुणः क्लेशकरो नराणां
मन्दस्य वारप्रभवोऽतिमन्दः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
तत्र यात्रानिषेधो यथा,—
"सत्यजेद्दिवसे यात्रां सूर्य्यारार्कीन्दुवक्रिणाम् ।
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
वारवेलादिः शनिशब्दे द्रष्टव्यः ॥
शनैः, [स्] व्य, अद्रुतम् । इत्यमरः ॥ यथा,—
"शनैर्विद्या शनैः पन्थाः शनैः पर्वतमारुहेत् ।
शनैः कामश्च धर्मश्च पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥"
इति गारुडे १०९ अध्यायः ॥
शनैश्चरः । इति मेदिनी ॥
शनैश्चरः, पुं, (शनैर्मन्दं मन्दं चरतीति । चर गतौ + पचाद्यच् ।) शनिः । इत्यमरः । अस्य स्तोत्रं यथा,—
"नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसम्भूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥
व्यासेनोक्तमिदं स्तोत्रं यः पठेत् प्रयतो नरः ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ शान्तिस्तस्य न संशयः ॥"
इति व्यासभाषितस्तोत्रम् ॥
शप्, व्य, स्वीकारः । शप् करोति । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शप, य ञ औ } क्रोशे । इति कविकल्पद्रुमः ।
शप, औ ञ } (दिवा०-भ्वा० च उभ०-सक०-अनिट् ।) द्वौ तालव्यादी । य ञ, शप्यति शप्यते । औ, शप्ता । औ, अशाप्सीत् । ञ, शपति शपते । क्रोशः उक्तिविशेषः । निर्भर्त्सनमिति चतुर्भुजः । सहस्रशोऽमी शपथानपश्यत् क्रोशो भ्वादिपक्षे गालिदानम् । शपते । जित्वेऽपि शपथाशीर्गत्यनुकारेति नियमात् शपथे आत्मनेपदं अन्यत्र परस्मैपदम् । कृष्णाय शपते गोपी । प्रजेति त्वां शशाप सा । इति रघौ । सख्य शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि । इति वाचा शरीरस्पर्शनाभावादिति पाणिनीयाः । केचित्तु शपथे नित्यमात्मनेपदं अन्यत्र विभाषया इत्याहुः । तेन प्रतिवाचमदत्त केशवः शपमानाय न चेदिभूभृते । इति माघः । इति दुर्गादासः ॥
शपः, पुं, शपथः । इति हेमचन्द्रः ॥ निर्भर्त्सनम् गालिदानम् । इति शपधात्वर्थदर्शनात् ॥
शपथः पुं, (शप क्रोशे + "शीङ्शपिरुगमीति । उणा० ३ । ११३ । इति अथ ।) अनृतं वदन् घोरं नरकं यास्यामि इत्येवं रूपं मिथ्यानिरसनम् । सत्यावधारणम् । इति सारम्भः । वाचा शरीरस्पर्शनम् । इति गोयीचन्द्रः ॥ शपथो दिव्यम् । इति रमानाथः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । शपनम् २ । इत्यमरः ॥ शपः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ सत्यम् ४ समयः ५ शापः ६ प्रत्ययः ७ अभिषङ्गः ८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ चतुष्पाद्व्यवहारस्य क्रियापादाङ्गम् । यथा अथ शपथः ।
"युक्तिष्वप्यवसन्नासु शपथैरेनमर्द्दयेत् ।
अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः ॥"
अर्थस्य विवादास्पदस्य बलं बह्वल्पभावः । कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वम् । तदपेक्ष्य यथा स्यादित्यर्थः । दूर्वाकरत्वस्य पुत्त्रादिस्पर्शस्य चाग्रे दर्शनीयत्वात् । अत्र मयैतत् कृतं न वा इति प्रतिज्ञामुच्चार्य्याग्नौ जले वा हस्तं प्रक्षिपेत् । एतन्मिथ्यात्वे मम सुकृतं नश्येदिति वा ब्रूयात् । न त्वग्निपरीक्षा जलपरीक्षा वा कुर्य्यात् इत्यभिप्रायवर्णनं युक्तम् । तस्या महाभियोगविषयकत्वेन शपथसमभिव्याहारानर्हत्वात् । सुकृतादिभिरित्यादिना दूर्वासत्याभ्युपगमः । तथा च विष्णुः । स्वल्पेष्वर्थजातेषु मूल्यं कनकं प्रकल्पयेत् । तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्वाकरं शापयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरम् । त्रिकृष्णलोने जलकरम् । चतुःकृष्णलोने स्वर्णकरम् । पञ्चकृष्णलोने सीतोद्धृतमृत्तिकाकरम् सुवर्णार्द्धोने कोषो देयः । शूद्रस्य यथासमये विहिता क्रिया तथा द्विगुणेऽर्थे राजन्यस्य त्रिगुणेऽर्थे वैश्यस्य चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्येति । कृष्णलं काञ्चनरत्तिका तन्मूल्यादूने कृष्णलोने एवमन्यत्र । मनुः ।
"सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्त्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ।
पुत्त्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥
ब्राह्मणेन मयैतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञामुच्चार्य सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्त्रियेण वाहनायुधं स्प्रष्टव्यम् । तथैव वैश्येन गोबीजकाञ्चनानामन्यतमं स्प्रष्टव्यम् । शूद्रेण तु पूर्वोक्तं सर्वमेव स्प्रष्टव्यम् । तेषां वृथाकृतस्पर्शानां पातकहेतुत्वात् पातकशब्देन निर्देशः । इत्थं युधोऽप्येवम् । दैवक्रियाविषयमाह नारदः ।
"अरण्ये निर्ज्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।
न्यासापहरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥"
वृहस्पतिः ।
"देवब्राह्मणपादांश्च पुत्त्रदारशिरांसि च ।
एते तु शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।
साहसेष्वभिशापे च दिव्यानि तु विशोधनम् ॥"
अत्र शपथदिव्ययोः पृथक्त्वप्रतीतेः शपथे न दिव्यधर्म्मा । किन्तु वैधे कर्म्मणि तत्र शौचार्थं स्नानाचमनादिकार्य्यम् । दिव्यानि तु दिव्यतत्त्वे कथितानि नात्र लिखितानि । अत्राभियुक्तेन शपथः कर्त्तव्य इत्युत्सर्गः उभयेच्छया अभियोक्तापि । इत्याह नारदः ।
"अभियोक्ता शिरोवर्त्ती सर्व्वत्रैव प्रकीर्त्तितः ।
इच्छयान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ॥"
इतरः शपथकर्त्तभिन्नः । तथा कात्यायनः ।
"आचतुर्द्दशकादह्नो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥"
व्यसनमापत् । घोरमतिपीडाकरम् । तथा च कोषाधिकारे यस्य पश्येदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।
"रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा ।
तमशुद्धं विजानीयात्तथा शुद्धं विपर्य्ययात् ॥"
कात्यायनः ।
"तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दद्यात् दमञ्च सः ॥
ज्वरातिसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुग्गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ॥
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम् ॥"
तस्यैकस्येति न तु देशव्यापकमरणादि । मनुः
"न वृथा शपथं कुर्य्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः
वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥
कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥"
कामिनीष्विति रहसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथा शपथः । एवं विवाहसिद्ध्यर्थं गोग्रासार्थं आवश्यकहोमेन्धनार्थं ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ । यमः ।
"वृथा तु शपथं कृत्वा कीटस्य वधसंयुतम् ।
अनृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ।
तस्मान्न शपथं कुर्य्यान्नरो मिथ्यावधेप्सितम् ॥"
कीटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणम् । तद्वधपापेन वृथाशपथकर्त्ता युज्यत इत्यर्थः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
शपनं, क्लो, (शप क्रोशे + ल्युट् ।) शपथः । इत्यमरः ॥ गालिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शप्तः पुं(शप + क्त ।) तृणविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उलु इति भाषा ॥ अभिशापग्रस्ते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । १ । १८ । ४१ ।
"निशम्य शप्तमतदर्हं नरेन्द्रं
स ब्राह्मणो नात्मजमभ्यनन्दत् ॥")
शफं, क्लो, गवादीनां खुरः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । २०४ ।
"हेमशृङ्गी शफैरौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता ।
सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥")
वृक्षमूलम् । इति मेदिनी ॥
शफरः, पुं, स्त्री, मत्स्यविशेषः । इत्यमरः पुटी इति भाषा ॥ (यथा,—
"कैवर्त्तकर्कशकरात् शफरस्युतोऽपि
जाले पुनर्निपतितः शफरो विपाकः ॥"
यथा च ।
"अगाधजलसञ्चारी विकारी न च रोहितः ।
गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायते ॥"
इत्युद्भटः ॥)
शफराधिपः, पुं, (शफराणां मत्स्यानां अधिपः ।) इल्लीशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्य्यायः इल्लिशः २ वारिकर्पूरः ३ गाङ्गेयः ४ जलताल ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

शब्दः
शब्दः

शब्द, क शब्दकृतौ। कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, शब्दयति। सोपसर्गस्त्वाविस्कृतौ मतः। प्रशब्दयति गभीरमत्यर्थं शिष्य स्फुटीकरोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

शब्दः,पु,(शब्द+भावे घञ्। यद्वा, शप आक्रोशे +"शाशपिभ्यां ददनौ।"उणा० ४।९७। इति दन्। पकारस्य बकार।)श्रोत्रग्राह्यगुणपदार्थविशेष। तत्पर्य्याय'। निनाद'२ निनद' ३ ध्वनि. ४ ध्वानः ५ रव. ६ स्वन ७स्वान. ८निर्घोषः९ निर्ह्रादः १० नादः ११ निस्वानः १२ निस्वनः १३ आरवः १४ आराव' १५ सरावः १६ विरावः १७। इत्यमर॥ सरव १८ राव' १९ इति शब्दचन्द्रिका॥ घोष' २०। इति जटाधर॥ स च ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च। यथा,

"कण्ठसयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मता।
सर्व्वं शब्दो नभोवृत्ति श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते॥
वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता।
कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्ति कस्यचिन्मते॥
उत्पन्न को विनष्ट क इति बुद्धेरनित्यता।
सोऽय क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते॥
तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात्।"
इति भाषा परिच्छेद॥

शब्द निरूपयति।
'शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनि।'
सर्व्वं शब्दो नभोवृत्ति श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते॥"
इति॥

नभोवृत्तिराकाशसमवेत। दूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह श्रोत्रोत्पन्न इति कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मता इति। ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्न शब्द श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता इति। आद्यशब्दस्य बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्य शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते तेन चापरस्तद्व्यापक एव क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यते इति। कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्ति कस्यचिन्मते इति आद्यशब्दात् दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते। तत स्तान्ये दश शब्दा उत्पद्यन्ते इति भाव। अस्मिन् कल्पे गौरवादुक्त कस्यचिन्मते इति। ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्ति कथमत आह। उत्पन्न को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता इति। शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्व मित्यर्थ'। ननु स एवाय ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दाना नित्यत्वम्। इत्यश्चोत्पादविनाशबुद्धिभ्रमरूपा चेत्यत आह सोऽय क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते। तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् इति॥ तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्व विषय। ननु तद्व्यक्त्यभेदो विषय. उक्तप्रतीतिविरोधात्। इत्यश्च द्वयोरपि बुद्ध्योर्न भ्रमत्वमिति। ननु सजातीयत्व सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाया भाषते इति कुत्र दृष्टमित्यत आह तदेवेति। यदौषधं मया कृत तदेवान्येनापि कृतमित्यादिदर्शनादितिभाव इति सिद्धान्तमुक्तावली॥*॥

दशविधशब्दा यथा,—
"षड्जर्षभसगान्धारमध्यमः पञ्चमस्तथा।
अत परन्तु विज्ञेयो निषादो धैवतस्तथा।
इष्टश्चानिष्टशब्दश्च सहत. प्रविभागवान्॥
इत्याश्वमेधिकपर्व्व॥

शब्दविशेषाणा नामविशेषा यथा,—
"शब्दो गुणानुरागोत्थ प्रणाद. शीत्कृत नृणाम्।
पर्द्दन गुदजे शब्दे कर्द्दन कुक्षिसम्भवे॥
क्ष्वेडा तु सिंहनादोऽथ क्रन्दन सुभटध्वनि।
कोलाहल' कलकलस्तुमुलो व्याकुलो रव॥
मर्म्मरो वस्त्रपर्णादेर्भूषणानान्तु शिञ्जितम्।
हेषा ह्रेषा तुरङ्गाणा गजाना गर्ज्जबृंहिते॥
विस्फारो धनुषा हम्भारवो गोर्जलदस्य च।
स्तनित गर्ज्जित गर्ज्जि' स्वनित रसितादि च॥
कूजित स्याद्विहङ्गाना तिरश्चा रुतवाशिते।
हुक्कस्य रेषण रेषा वृक्कन भषण शुन॥
पीडोतानान्तु कणित मणित रतकूजितम्।
प्रक्काण प्रक्कणस्तन्त्र्या मर्द्दलस्य तु गुन्दल॥
च्चोजनन्तु कोचकाना भेर्य्या नादस्तु टट्टर।
तारोऽत्युच्चैर्ध्वनिर्मन्द्रो गम्भीरो मधुर कल॥
काकली तु कल सूक्ष्म एकतालो लयानुग।
काकुर्ध्वनिविकार स्यात् प्रतिश्रुत्तु प्रतिध्वनि॥"
इति हेमचन्द्र॥

अथैकार्थानुलोमविलोमसमशब्दा'। नयन १ नर्त्तन २ कनक ३ कण्टक ४ महिम ५ कलङ्क ६ कालिका ७ सरस ८ सहास ९ मध्यम१० सटम्य ११ नवेन १२ तावता १३ तारता १४ विभवि१५ कारक१६ कम्बुक१७ काञ्चिका१८ नन्दन १९ दन्तद २० दम्भद २१ योग्ययो २२ लगुल२३ नुततनु२४ ह्लावयह्ला२५ पतदातप२६ वरभैरव२७ कलपुलक२८वरकैरव२९ वरपौरव ३० तरुणीरुत ३१ रदसोदर३२ नदभेदन३३ दम्पतीपदम्३४ लङ्काकङ्काल३५ माधववल्लववधमा ३६ नन्दनन्दन ३७ तद्धित ३८ समास ३९ कारिका४० पादपा'४१ जलज४२ नाना ४३ मम ४४॥*॥ अथान्यार्थकानुलोमविलोमशब्दाः। वन्दे १ दैवे२ लेख३ रवी ४ भानो५ हसा ६ जीवा ७ यामा ८ विभु ९ वद १० रम ११ यम १२ कम्य १३ राधा १४ राधया १५ सुनामा १६ नन्दक १७ मालिका १८ कालिनी१९ राजते२० भारती २१ हासिका २२ गगन२३ करका २४ भार्गव २५ कटकम् २६ दीनरचा २७ महोरगा २८ वातापिना २९ पिनाकिना ३० सदालिका ३१ यमराज ३२ हरिदैवे३३ सव्यायामा३४ भोविकर्त्तन३५ नन्दनवन ३६ नलकूवर ३७ सहसानुत ३८ रसविभवेन ३९ साहमहमिक ४० नवतमसमद ४१ मार ४२ वत४३ युवा४४ सदा ४५ वशि ४६ मया ४७ लता ४८ नुत ४९ लव ५० विभा ५१ ॥*॥ अथ सस्कृतप्राकृतसमपुलिङ्गशब्दा। आहार १ हार २ विहार ३ सार ४ समर ५ सम्भोग ६ रोग ७ असुर ८ सहार ९ अमर १० वार ११ वारण १२ गण १३ टङ्कार १४ भार १५ आकर १६ लोल १७ उल्लोल १८ विलास १९ वायस २० हर २१ अहङ्कार २२ होर २३ अङ्कुर २४ नीहार २५ उरग २६ राग २७ भाल २८ तरल २९ गोविन्द ३० कन्द ३१ उदर ३२ तरुण ३३ तरणि ३४ दास ३५ मोह ३६ सन्दोह ३७ मास ३८ खुर ३९ खर ४० तर ४१ मल ४२ सङ्गर ४३ आरम्भ ४४ हास ४५ कर ४६ करि४७ किरि४८ कीर४९ कोल५० कल्लोल ५१ धीर ५२ मल्ल ५३ मकरन्द ५४ कटीर ५५ वामदेव ५६ असि ५७ वीर ५८ नर ५९ नरक ६० करङ्क ६१ दण्ड ६२ चरणाल ६३ रङ्ग ६४ दर ६५ सरज ६६ कलङ्क ६७ कम्बल ६८ आकार ६९ पङ्क ७० खल ७१ दहुल ७२ कुरङ्ग ७३ देह ७४ सन्देह ७५ सङ्ग ७६ पर ७७ कुरर ७८ तरङ्ग ७९ चारु ८० सञ्चार८१ भङ्ग ८२ अरि ८३ हरि ८४ परिणाह ८५ कण्ठ ८६ कुण्ठ ८७ अहि ८८ दाह ८९ परिसर ९० रवि ९१ हाहा ९२ मञ्जु ९३ मञ्जीर ९४ वाह ९५ अचल ९६ कुल ९७ कुमार ९८ कुम्भ ९९ कुम्भीर १०० सार १०१ विरल१०२ कवल १०३ जार १०४ कन्दर १०५ उदार १०६ पार १०७ जम्बीर १०८ केशरि १०९ वराह११० मुरारि१११ काल ११२ काकोल ११३ कुन्तल११४ चमूरु ११५ विराम ११६ बाल११७ आलोल११८ बाहु ११९ रण १२० सङ्गर१२१ चोल१२२ भार १२३ ससार १२४ केरल १२५ समीरण १२६ टङ्क १२७ ताल १२८ आसार १२९ चामर १३० कुलीर१३१ तुरङ्ग१३२ सूर१३३ कङ्काल १३४कन्दल१३५ कराल १३६ विकास १३७ पूर १३८ हेरम्ब १३९ कम्बु१४० विधु १४१ सिन्धु १४२ बुध १४३ अनुबन्ध १४४ कुन्द १४५ इन्द्र १४६ मन्दर १४७ समीर १४८ समूह १४९ गन्ध १५० भीम १५१ अङ्क १५२ सङ्कर १५३ किरीट१५४ तमाल१५५ गुञ्जा१५६ हिन्ताल १५७तोमर १५८ महीरुह १५९ बिम्ब १६० पुञ्ज१६१ हिण्डीर१६२ पिण्ड १६३ वर१६४ सवर १६५ कोण १६६ काण १६७ सरम्भ १६८ सोम१६९ परिरम्भ १७० विकार १७१ वाण १७२ वसन्त १७३ आसव १७४ वेसन्त १७५ वास १७६ वासव १७७ वासर १७८ कासार १७९ सार १८० सरस १८१ किरण १८२ अरुण १८३ वारण १८४ ॥*॥ अथ सस्कृतप्राकृतसमस्त्रीलिङ्गशब्दा। हेला १ खेला २ कला ३ माला ४ रसाला५ काहला ६ अचला ७ कीला ८ लीला ९ वला १० वाला ११ लोला १२ दोला १३ अलसा १४

मही १५ धरणी १६ धारणी १७ गोणी १८ रोहिणी१९ रमणी २० मणी २१ वीणा २२ वाणी २३ वसा २४ वेणी २५ रीढा २६ गङ्गा २७ तरङ्गिणी २८ कन्दली २९ लहरी ३० नारी ३१ रामा ३२ भेरी ३३ वसुन्धरा ३४ काली ३५ कराली ३६ चामुण्डा ३७ चण्डा ३८ रण्डा ३९ तुला ४० मही ४१ ॥*॥ अथ संस्कृतप्राकृतक्लीवलिङ्गसमशब्दाः । जल १फल २ पल ३ मूल ४ वारि ५ कीलाल ६ कूल ७ वल ८ पलल ९ दुकूल १० लिङ्ग ११ गम्भीर १२ कूल १३ सलिल १४ कमल १५ चीर१६ तुच्छ १७ राजीव१८ नीर १९ हल२० रजत २१ कुटीर२२ दारु २३ लाल २४ पटीर २५ कारण २६ रोहण २७ चेल २८ कुहर २९ अम्बर ३० मन्दिर ३१ कुड्मल ३२ मण्डल ३३ तामरस ३४ कुण्डल ३५ अङ्गद ३६ पुर ३७ अरविन्द ३८ लोह ३९ अङ्ग ४० तडाग ४१ करण४२ कुल ४३ तोरण ४४ मरण ४५ तुङ्ग ४६ अलम् ४७ आगार ४८ भासुर ४९ ॥ * ॥ अथ संस्कृतप्राकृतसमक्रियापदानि । भण १ देहि २ गच्छ ३ संहर ४ कुरु ५ चोरय ६ मारय७ अवगच्छ८ अवलोकय ९ अवचिन्तय १० खाद११ ॥*॥ अथ निरोष्ठ्यपुलिङ्गशब्दाः । नीहार १ हार २ हरिण ३ अङ्क ४ हर ५ अट्टहास ६ कैलास ७ कास ८ रद ९ नारद १० सिंह ११ शङ्ख १२ शेष १३ अहि १४ हंस १५ घनसार १६ हलि १७ इन्द्र १८ नाग १९ हिण्डीर २० निर्झर २१ शरद्घन२२ चन्द्रकान्त २३ शृङ्गार २४ सागर २५ तगाड २६ जलाशय २७ अग २८ हर्य्यक्ष २९ तक्षक ३० नख ३१ क्षत ३२ दीक्षित ३३ अक्ष ३४ नाराच ३५ काच ३६ कच ३७ कीचक ३८ चञ्चरीक ३९ चाणक्य ४० चारण ४१ गण४२ क्षण ४३ काण ४४ शोण ४५ संहार ४६ सारस ४७ रस ४८ अरि ४९ रसाल ५० साल ५१ कङ्काल ५२ काल ५३ कलि ५४ शैल५५ खल५६ अनल५७ अर्क ५८ किञ्जल्क ५९ कल्क ६० कर ६१ शङ्कर ६२ कीर ६३ हीर ६४ लङ्केश ६५ केश ६६ गर ६७ केशव ६८ देश ६९ लेश७० आनन्द ७१ नन्दन ७२ धनञ्जय७३ खञ्जरीट७४ कीट ७५ अग्नि७६ कण्टक ७७ कटाह ७८ कटाक्ष ७९ यक्ष८० दक्ष८१ अङ्ग८२ यज्ञ८३ जनक८४ अञ्जलि८५ यन्त्र ८६ यत्न ८७ रत्नाकर ८८ अन्धक ८९ धराधर ९० धीर ९१ शीर ९२ नासीर ९३ नारायण ९४ कृष्ण ९५ हृषीकेश ९६ ॥ * ॥ अथ निरोष्ठ्यस्त्रीलिङ्गशब्दाः । गङ्गा १ गीता२ सती ३ सीता ४ सिद्धि ५ सन्ध्या ६ गदा ७ गया ८ आशी ९ काशी १० निशा ११ नासा १२ कान्ति १३ शान्ति १४ दया १५ रसा १६ आर्द्रा १७ निद्रा १८ हरिद्रा १९ दृक् २० द्राक्षा २१ लाक्षा २२ क्षति २३ क्षति २४ छाया २५ जाया २६ कथा २७ कान्ता २८ धात्री २९ रात्रि ३० रति ३१ गति ३२ कन्धरा ३३ धारणा ३४ धारा ३५ तारा ३६ कारा ३७ जरा ३८ धरा ३९ आजि ४० राजि ४१ रजनी ४२ अर्त्ति ४३ कीर्त्ति ४४ कन्या ४५ तटी ४६नटी ४७नारी ४८ सारी ४९ दरी ५० दासी ५१ घटिका५२ खटिका ५३ जटा ५४ कक्षा ५५ रक्षा ५६ शिखा५७ संख्या ५८कालिन्दी५९ कलिका६० कला ६१ काली ६२ कराली ६३ दुर्गा ६४॥* अथ निरोष्ठ्यक्लीवलिङ्गशब्दाः । चरण १ करण २ चक्र ३ चक्षु ४ नक्षत्र ५ तक्र ६ रजत ७ शत ८ शरीर ९ क्षीर १० नीर ११ अक्षि १२ तीर १३ घन १४ कनक १५ निधान १६ ध्यान १७ सन्धान १८ दान १९ नलिन २० नगर २१ गात्र २२छत्र२३ नेत्र२४ अस्थि २५ दात्र २६ आलिङ्गन २७ स्थान२८ शिरः २९ चरित्र ३० जल ३१ स्थल ३२ स्थाल ३३ कलत्र ३४ चित्र ३५ कीलाल ३६ जाल ३७ अलक३८नाल ३९दैन्य ४०लिङ्ग४१ अङ्ग ४२ लावण्य ४३ हिरण्य ४४ सैन्य ४५ अञ्ज ४६ अजिन ४७ यान ४८ असृक् ४९ काञ्चन ५० आनन ५१ कानन ५२ हाटक५३ नाटक ५४ नाट्य ५५ तैल ५६ चेल ५७ रसातल ५८ अदन ५९ सदन६० ज्ञान६१ निदान ६२ दधि ६३ चन्दन ६४ अक्षर ६५ लक्षण६६ लक्ष ६७ शस्त्र ६८ शास्त्र ६९ दल ७० हल ७१ ॥ * ॥ अथ निरोष्ठ्यक्रियापदानि । आशास्ते १ अस्ति २ चकास्ति ३ निन्दति ४ सृजति ५ आशसति ६ क्रीडति ७ ध्यायति८ अर्च्चति ९ याचते १० दाति ११ वहति १२ आराधति १३ नश्यति १४ शेते १५ गच्छति १६ यच्छति१७ इच्छति१८ नयति१९ आयाति २० हन्ति २१ ईक्षते २२ अश्नाति २३ स्नाति २४ दधाति २५ याति २६ जयति २७ हसति २८ करोति २९ । इति कविकल्पलतायां १ स्तवके २ कुसुमम् ॥

शब्दकारः, त्रि, (शब्दं करोतीति । कृ+अण् । "न शब्दश्लोककलहगाथेति ।" ३ । २ । २४ । इति टप्रतिषेधः ।) शब्दं करोति यः । यथा,
"सतामरुस्करः पक्षी वैरकारं नराशनम् ।
हन्तु कलहकारोऽसौ शब्दकारः पपात खम् ॥"
इति भट्टौ ५ सर्गः ॥

शब्दग्रहः, पु, (शब्दं गृह्णात्यनेनेति । ग्रह+ "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) कर्णः । इत्यमरः ॥ शब्दस्य ज्ञानञ्च ॥

शब्दनः, त्रि, (शब्दं कर्त्तुं शीलमस्य । शब्द+ "चलनशब्दार्थादकर्म्मकाद्युच् ।" ३।२।१४९। इति तच्छीले युच् ।) शब्दकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । रवणः २ । इत्यमरः ॥ (शब्द+भावे ल्युट् ।) शब्दमात्रे, क्ली ॥

शब्दभेदी, [न्] पु, (शब्दमनुसृत्य भेत्तुं शीलमस्य । भिद्+णिनि ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पायुः । इति केचित् ॥ वाणविशेषः । इति रामायणम् ॥

शब्दवेधी, [न्] पु, (शब्दमनुसृत्य वेद्धुं शीलमस्य । विध+णिनिः ।) अर्ज्जुनः । इति धनञ्जयः ॥ दशरथराजः । यथा,—
"लब्धशब्देन कौशल्ये कुमारेण धनुष्मता ।
कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥"
इति वाल्मीकीये रामायणे ६३ अध्यायः ॥
शब्दवेधी इत्येव लब्धकीर्त्तिनेति यावत् । इति तट्टीका ॥

शब्दाधिष्ठानं, क्ली, (शब्दस्य अधिष्ठानं आश्रयस्थानम् ।) कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

शम, उ भ य इर् शमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०- सेट् । क्त्वावेट् ।) उ, शमित्वा शान्त्वा ॥ भ य शाम्यति । इर, अशमत् अशमीत् । पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । शमः शान्तीभावः । शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरिति रघुः । शम इति पदस्य अन्तस्यापि सम्भवे शान्तीकरणेऽप्ययमिति धातुप्रदीपः ।
"वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥"
इति कुमारसम्भवम् ॥
'वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।'
इत्यादावनेकार्थत्वात् श्रुत्वेत्यर्थः ॥ वा शमयम इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादस्य णौ नित्यं ह्रस्वः, शमयति । इति दुर्गादासः ॥

शम, ङ क ञ आलोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-उभ०-इतिकेचित्-सक० सेट् ।) आलोचः प्रणिधानम् । वा शम यम इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अस्य स्वार्थे णौ ह्रस्वाभावः । ङ क, शामयते कार्य्यं सुधीः । ञ शामयति शामयते ।
"निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो मम ॥"
अयमात्मनेपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

शमः, पु, (शम्यत इति । शम+हलश्चेति घञ् नोदात्तोपदेशेति वृद्ध्यभावः ।) शान्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३८१ ।
"विरागशैलमथितात् तस्य चित्तमहोदधेः ।
प्रकोपकालकूटस्य पश्चात् शमसुधोदयात् ॥")
मोक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पाणिः । इति शमशब्दटीकायां रामाश्रमः ॥ उपचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्तरिन्द्रियनिग्रहः । इति वेदान्तसारः ॥ अन्तःकरणसंयमः । इति भगवद्गीतादशमाध्यायस्य ४ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (यथा, गीतायाम् ।१०।४।
"बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥")
विक्षेपककर्म्मोपरमः । इति च तस्यैव ६ अध्यायस्य ३ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (वाह्येन्द्रियनिग्रहः । यथा भागवते । ३ । ३२ ।३३ ।
"सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिर्ह्रीः श्रीर्यशः क्षमा ।
शमो दमो भगश्चेति यत् सङ्गाद्याति संक्षयम् ॥"

पर्वंकर्म्मनिवृत्ति । यथा, गीतायाम् । ६ । ३ ।
"योगारूढस्य तस्यैव शम कारणमुच्यते ॥"
"शम. उपरम. सर्वकर्म्मभ्यो निवृत्तिः ।" इति शङ्करभाष्यम् ॥ शान्तरसस्य स्थायिभावः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २३८ ।
"शान्त' शम' स्थायिभाव उत्तम प्रकृतिर्म्मतः ॥"
निवृत्ति । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ५६ ।
"शभवन्निर्म्मल व्योम देवौकत्यैः सह क्रमात् ।
साक भूपालशोकेन दुर्भिक्षस्य शम ययौ ॥")

शमक' त्रि, (शामयतीति । शम + णिच् + ण्वुल् । "नोदात्तोपदेशेति ।" ७ । ३ । ३४ । इति न दीर्घ' ।) शान्तिकारक. । अन्तशमधातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शमथ' पु, (शम + "दृशमिदमिभ्यथ ।" इति अथ' । इत्युज्ज्वलदत्त । ३ । ११४ ।) शान्तिः । इत्यमर. ॥ मन्त्री । इति मेदिनी ॥

शमन, क्ली,(शम + ल्युट् ।) यज्ञार्थपशुहननम् । इत्यमर' ॥ शान्ति । इति मेदिनी ॥ (यथा, पाणिनौ । ५ । १ । ३८ । "वातस्य शमन कोपन वा ।" इति काशिका ॥) चर्व्वणम् । इति धरणिः ॥ हिसा । इति हेमचन्द्र' ॥ (प्रतिसहारः । यथा, मार्कण्डेये । ७८ । १३ ।
"निमेषकोष्ठादिमय' कालरूप' क्षयात्मक' ।
प्रसीद स्वेच्छया रूप स्वतेज शमन कुरु ॥"
निवारक' । यथा, तत्रैव देवीमाहात्म्ये ।
"दुर्वृत्तवृत्तशमन तव देवि । शीलम् ॥")

शमन, पु, (शमयति पापिना कर्म्म आलोचयतीति । कर्त्तरि ल्यु ।) यम' । इत्यमर' ॥ मृगभेद । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कलाय । इति राजनिर्घण्ट' ॥

शमनस्वसा, [ऋ] स्त्री, (शमनस्य यमस्य स्वसा ।) यमुना । इत्यमर ॥

शमनी,स्त्री,(शमयति नृणा व्यापारान् । शम + ल्यु. । स्त्रिया ङीप् ।) रात्रि । इति शमनी षदशब्ददर्शनात् ॥ (शाम्यते अनेन इत्यर्थे करणे ल्युटि शान्तिकारके, त्रि । यथा, भागवते । ३ । २४ । ३९ ।
"मात्रे चाध्यात्मिकीं विद्या शमनीं सर्वकर्म्मणाम् ॥")

शमनीषदः, पु, (शमन्या सीदन्तीति । सद् + अच् ।) निशाचरः । राक्षस । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

शमल, क्ली, (शम + "शाकशम्योर्नित् ।" उणा० १ । १११ । इति कल' ।) विष्ठा । इत्यमर' ॥ पापम् । इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । ३ ।
"ऊचे ययात्मशमल गुणसङ्गपङ्कम् ॥")

शमान्तकः, पु, (शमस्य शान्तेरन्तक. ।) कामदेव । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

शमि', स्त्री, शिम्बा । इति हेमचन्द्र' ॥

शमित , त्रि, (शम + क्तः ।) शान्त. । इत्यमरः ॥

शमिर',पु, शमीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

शमिरोह , पु, शिव. । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

शमी स्त्री, वृक्षविशेष. । शाँइ इति भाषा । (यथा, शाकुन्तले । ३ ।
"अवेहि तनया ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥")
तत्पर्य्याय' । शक्तुफला २ शिवा ३ । इत्यमर ॥ शक्तुफली ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शान्ता ५ तुङ्गा ६ कचरिपुफला ७ केशमथनी ८ ईशानी ९ लक्ष्मी' १० तपनतनया ११ इष्टा १२ शुभकरी १३ हविर्गन्धा १४ । मेध्या १५ दुरितदमनी १६ शक्तुफलिका १७ समुद्रा १८ मङ्गल्या १९ सुरभि २० पापशमनी २१ भद्रा २२ शङ्करी २३ केशहन्त्री २४ शिवाफला २५ सुपत्रा २६ सुखदा २७ । अस्य गुणा' । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । रक्तपित्तातिसारनाशित्वञ्च । तत्फलगुणा । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । रूक्षत्वम् । उष्णत्वम् । केशनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।
"शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्त्री शिवाफला ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मी. शमीर. स्वल्पिका स्मृता ॥
शमी तिक्ता कटु' शीता कषाया रेचनी लघुः ।
कम्पकासश्रमश्वासकुष्ठार्श क्रमिजित् स्मृता"
इति भावप्रकाश ॥१॥
शिम्बा । छिमडा इति भाषा । इत्यमर' ॥ वागुजि. । इति मेदिनी ॥ (कर्म्म । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २ । २ ।
"ईजे यज्ञेभि' शशमे शमीभिः ।"
"शमीभि कर्म्मभि' कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥"
इति तद्भाष्ये सायण ॥)

शमी, [न्] त्रि,शान्त । शमो विद्यतेऽस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

शमीक , पु, मुनिविशेष । यथा,—
"जलाशयमचक्षाण. प्रविवेश तमाश्रमम् ।
ददर्श मुनिमासीन शान्त मीलितलोचनम् ॥"
इति श्रीभागवते । १ । १८ ॥
अस्यार्थ । अचक्षाण अपश्यन् । त प्रसिद्धमाश्रम तस्मिन् मुनि शमीकम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

शमीगर्भ , पु,(शम्या गर्भ ।) ब्राह्मण' । अग्नि । इति हेमचन्द्र ॥

शमीधान्यं,क्ली,(शमी यज्ञादिकर्म्म तदर्थ धान्यम्) माषादि' । इत्यमर ॥ तत्पर्य्यायगुणा ।
"शमीजा' शिम्बिजा शिम्बातराः सूप्याश्च वैदला ।
वैदला मधुरा रूक्षा कषाया कटुपाकिन ॥
वातला कफपित्तघ्ना बद्धमूत्रमला हिमा ।
ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारका' ॥"
मुद्गमसूरयोराध्मानकारित्वमन्यहैलापेक्षया । न तु सर्वथा । एतयोरपि किञ्चिदाध्मानकारित्वदर्शनात् । इति भावप्रकाश. ॥*॥
अपि च ।
"शूकधान्य' शमीधान्य समातीत प्रशस्यते ।
परतो वातकृद्रूक्ष प्रायेणातिनवं गुरु ॥
यवगोधूममाषाश्च तिलाश्चातिनवा हिता' ।
पुराणा विरसा रूक्षा न तथार्थकरा मता. ॥"
इति राजवल्लभः ॥

शमीपत्रा, स्त्री, (शम्या पत्राणीव पत्राणि यस्या ।) लज्जालुवृक्ष' । इति जटाधरः ॥

शमीरः, पु, (ह्रस्वा शमी ।"कुटीशमीशुण्डाभ्यो र. ।" ५ । ३ । ८८ । इति रः ।) अल्पा शमी । इत्यमरः ॥

शम्पा, स्त्री, विद्युत् । इत्यमर' ॥

शम्पाक., पु, आरग्वध । इत्यमरः ॥ विपाक' । यावकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (हस्तिनापुरवासी कश्चिद्ब्राह्मणः । यथा, महाभारते । १२ । १७६ । २३ ।
"इत्येतद्धास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।
सम्पाकेन पुरा मह्य तस्मात्त्याग परो मत. ॥"

शम्पात', पु, आरग्वध । इति शब्दरत्नावली ॥

शम्ब, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर० सक०-सेट् ।) शम्बति । इति दुर्गादास ॥

शम्ब', पु,(शम् + "शमेर्वन् ।" उणा० ४ । ९४ । इति वन् । यद्वा,शमस्त्यस्येति । श + "कशम्भ्या वभयुस्तितुतयस" ५ । ६ । १३८ । इति व. ।) वज्रम् । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४२ । ७ ।
"उग्रो यः शम्ब पुरुहूत तेन ।"
"शम्ब इति वज्रनाम ।"इति तद्भाष्ये सायणः ॥
सुषलाग्रस्थलोहमण्डलकम् । इति मेदिनी ॥ लोहकाञ्ची । इति हेमचन्द्र ॥ अनुलोमकर्षणम् । इति शम्बाकृतशब्दटीकाया भरत ॥ दरिद्र' । इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति'॥ भाग्यवति, त्रि । इति रामाश्रम' ॥

शम्बर, क्ली, सलिलम् । व्रतम् । वित्तम् । इति नानार्थरत्नमाला ॥ चित्रम् । बौद्धव्रतविशेषः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (मेघ. । यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । २ । "अदर्दृ मन्युना शम्बराणि ॥"
"शम्बराणि मेघनामैतत् मेघान् व्यदर्दः वर्षणार्थं विदारितवान् ॥"इति तद्भाष्ये सायण ॥)

शम्बर, पु, मृगविशेष । दैत्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । ६ ।
"अरन्धयो तिथिग्वाय शम्बरम् ।"
"शम्बर एतन्नामानमसुरम् ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥ यथा च महाभारते । १ । ६५ । २२ ।
"शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः ॥")
मत्स्यविशेष' । शैवविशेष' । जिनभेदः । इति विश्व ॥ युद्धम् । श्रेष्ठः । इति धरणि' ॥ चित्रकवृक्षः । लोध्र । अर्जुनवृक्ष' । इति राजनिर्घण्ट' ॥ शम्बरासुरस्य वधोपाख्यानं श्रीभागवते १० स्कन्धे ५५ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

शम्बरकान्द ,पु, (शम्बरनामकः कन्द । वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्ट ॥

शम्बरचन्दनं, क्ली, (शम्बरनामकं चन्दनम् ।) चन्दनविशेषः । तत्पर्य्यायः । कैरातम् २ बहलगन्धम् ३ बर्व्वरम् । ४ गन्धकाष्ठम् ५ कैरातकम् ६ शैलगन्धम् । ७ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । श्लेष्मानिलश्रमपित्तविस्फोटपामादिकुष्ठतृषातापविमोहनाशित्वञ्च इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्बरसूदनः, पुं, (शम्बरं सूदयतीति । सूद + ल्युः) कामदेवः । इति हलायुधः ॥

शम्बरारिः, पुं, (शम्बरस्यारिः ।) कामदेवः । इत्यमरः ॥

शम्बरी, स्त्री, आखुपर्णी । इति मेदिनी ॥ माया इति शब्दरत्नावली ॥

शम्बलं, पुं क्ली, कूलम् । पाथेयम् । मत्सरः । इति मेदिनी ॥

शम्बाकृतः, त्रि, (शम्ब + "कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ ।" ५।४।५८। इति डाच्) द्विवारं कृष्टक्षेत्रम् । तत्पर्य्यायः । द्विगुणाकृतम् २ द्वितीयाकृतम् ३ द्विहल्यम् ४ द्विसीत्यम् ५ । इत्यमरः ॥

शम्बुः, पुं, शम्बूकः । यथा,—

"शम्बूकः शम्बुको ज्ञेयः पूर्व्वं कान्तस्तु सर्व्वदा ।
ककारेण विना शेषो दृश्यते ग्रन्थविस्तरे ॥"
इति हड्डचन्द्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शम्बुकः, पुं, (शम्बु + स्वार्थे कन् ।) शम्बुकः यथा,
"शम्बूकः शम्बुको ज्ञेयः पूर्व्वं कान्तस्तु सर्व्वदा ।
ककारेण विना शेषो दृश्यते ग्रन्थविस्तरे ॥"
इति हड्डचन्द्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शम्बुक्कः, पुं, शम्बूकः । इति शब्दरत्नावली ॥

शम्बूकः, पुं स्त्री, (शम् + "उलूकादयश्चेति" उणा० ४ । ४१ । इति ऊकः बुगागमश्च निपात्यते ।) जलजन्तुविशेषः । शामूक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जलशुक्तिः २ । इत्यमरः ॥ शम्बुका ३ शम्बुकः ४ शम्बुक्कः ५ शाम्बुकः ६ शम्बुः ७ शाम्बुक्कः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ जलडिम्बः ९ दुश्वरः १० पङ्कमण्डूकः ११ । इति हारावली ॥ पुं, गजकुम्भान्तर्भागः । घोङ्गः । शूद्रतापसः । (यथा, उत्तरचरिते । २ ।

"दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे
सञ्जीवितः शिशुरयं मम चेयमृद्धिः ।
शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते
सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥")

इति मेदिनी ॥ दैत्यविशेषः । शङ्खः । इति हेमचन्द्रः । क्षुद्रशङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्बूका, स्त्री, (शम्बुक + टाप् ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शम्भलः, पुं, ग्रामविशेषः । अधुना सम्बल-मोरदावाद इति नाम्ना ख्यातः । तत्र षष्टितीर्थानि सन्ति कल्की चाविर्भूय सहस्रं समाः स्थास्यति यथा,—

"शम्भले वसतस्तस्य सहस्रं परिवत्सराः ।
व्यतीता भ्रातृपुत्रस्वज्ञातिसम्बन्धिभिः सह ॥
शम्भले शशभे श्रेणीसभापण्यचत्वरैः ।
पताकाध्वजचित्राढ्यैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥
यत्रास्ते षष्टितीर्थानां सम्भवः शम्भलेऽभवत् ।
मृत्यौ मोक्षः क्षितौ कल्केरकल्कस्य चयाश्रयः ॥
वनोपवनसन्तानननानाकुसुमसङ्कुलैः ।
शोभितं शम्भलग्रामं मन्ये मोक्षोपमं भुवि ॥
महीमाश्वास्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः ।
शम्भलग्रामविप्रर्षिमाविशेषः परात्मकः ॥
सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम् ।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवः ॥
जातौ ददृशतुः पुत्त्रं पितरौ हृष्टमानसौ ।
धात्री माता महाषष्ठी नाडीच्छेत्री तदाम्बिका ॥
गङ्गोदकक्लेदमोक्षा सावित्री मार्ज्जनोद्यता ।
तस्य विष्णोरनन्तस्य मातृकादात पयः सुधाम् ॥
सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्प्रभुम् ।
पूर्णकामा विप्रमुख्यानाहूयादात् गवां शतम् ॥
तं बालकं नराकारं विष्णुं मत्वा मुनीश्वराः ।
कल्किं कल्कविनाशार्थमाविर्भूतं विदुर्बुधाः ।
नामाकुर्वंस्ततस्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् ॥"
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥

शम्भली, स्त्री, (शम्भं कल्याणयुक्तं नायकादिकं लाति गृह्णातीति । ला + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कुट्टनी । इत्यमरः ॥

शम्भुः, पुं, (शं मङ्गलं भवत्यस्मादिति । शम् + "मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् ।" ३ । २ । १८० इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या डुः ।) शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । ७ । ५७ ।

"एतद्भगवतः शम्भोः कर्म्मदक्षाध्वरद्रुहः ।
श्रुतं भागवतात् शिष्यादुद्धवान्मे बृहस्पतेः ॥"

एकादशरुद्राणामन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । १२३—१२४ ।

"हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्द्दी रैवतस्तथा ॥
मृगव्याधश्च सर्व्वश्च कपाली च महामुने ।
एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥")

ब्रह्मा । (यथा, महाभारते । १ । ६४ । ४५ ।

"तामुवाच महाराज भूमिं भूमिपतिः प्रभुः ।
प्रभवः सर्व्वभूतानामीशः शम्भुः प्रजापतिः ॥")

वुद्धः । इति मेदिनी ॥ विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा महाभारते । १२ । ४३ । ७ ।

"त्रिचक्षुः शम्भुरेवास्त्व विभुर्दामोदरोऽपि च ॥")

सिद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतार्कः । इति चन्द्रिका ॥ (अग्निः । यथा, महाभारते । ३ । २२० । ५ ।

"शम्भुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥"

सुखस्य भावयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४६ । १३ ।

"मनुष्वच्छम्भू आगतम् ॥"

"हे शम्भू सुखस्य भावयितारौ ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शम्भुतनयः, पुं, (शम्भोस्तनयः ।) कार्त्तिकेयः । इति शब्दरत्नावली ॥ गणेशश्च ॥

शम्भुनन्दनः पुं, (शम्भोर्नन्दनः । गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ कार्त्तिकेयश्च ॥

शम्भुप्रिया, स्त्री, (शम्भोः प्रिया ।) आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुर्गा च ॥

शम्भुवल्लभं, क्ली, (शम्भोर्वल्लभम् ।) श्वेतकमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवप्रिये, त्रि ॥

शम्या, स्त्री, (शम्यतेऽनयेति । शम + यत् । टाप् ।) युगकीलकः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३३ । १३ ।

"उद्वः ऊर्म्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि
मुञ्चत ॥")

दक्षिणहस्तगृहीततालविशेषः । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥ (दण्डयष्टिः । इति मेधातिथिः ॥ यथा मनुः । ८ । २३७ ।

"शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥")

शम्याक्षेपः, पुं, (शम्यायाः क्षेपो यत्र ।) भ्रामितक्षिप्तयष्टिप्राप्तयावद्भूप्रदेशः । यथा,—

"भ्रामयित्वा बहुगुणं यष्टिं क्षिप्ता समाप्नुयात् ।
भुवः प्रदेशं यावन्तं शम्याक्षेपः स उच्यते ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे विविशचरितं नामाध्यायः ॥ (यज्ञविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ९० । ५ ।

"पुण्यश्चाख्यायते दिव्यः शिवमग्निशिरोऽनघ ।
सहदेवोऽयजत् यत्र शम्याक्षेपेण भारत ! ॥"

"बलवता क्षिप्ता शम्या लगुडविशेषो यावद्दूरं पतेत् तावान् यज्ञमण्डपो यस्मिन् यज्ञे न शम्याक्षेपस्तेन ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

शयः पुं, (शेते सर्व्वमस्मिन्निति प्रायो वस्तुनः कराधीनत्वात् । शी + पुंसीति घः ।) हस्तः । इत्यमरः ॥ शय्या । सर्पः । इति मेदिनी ॥ निद्रा । पणः । इति विश्वः ॥

शयण्डः, त्रि, (शेते इति । शी + अण्डन् । इत्युज्ज्वलः । १ । १२८ ।) निद्राशीलः । इत्युणादिकोषः ॥ (पुं, विषयः । देशः । इत्युणादिटीका । १ । १२८ ॥)

शयतः, पुं, निद्रालुः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शयथः पुं, (शेते इति । शीङ् + शीङ्शपिरुशमिजीविप्राणिभ्योऽथः ।" उणा० ३ । ११३ । इति अथः ।) अजगरः । मृत्युः । निद्रालुः । इति हेमचन्द्रः ॥ वराहः । मत्स्यः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (मरणम् । यथा ऋग्वेदे । ६ । १७ । ९ ।

"विश्वायुं शयथे जघान ॥"

"शयथे शयननिमित्ते चरणायेत्यर्थः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शयनं, क्ली, (शी + ल्युट् ।) निद्रा । शय्या । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४५ । १४ ।

"आसनानि च दिव्यानि यानानि शयनानि च
विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत वै पिता ॥")

मैथुनम् । इति मेदिनी ॥ अथ सर्व्वदेवशयनकालः ।

पुलस्त्य उवाच ।
"यदाषाढी समायाति व्रजते चोत्तरायणम् ।
तदा स्वपिति देवेशो भोगिभोगे श्रियः पतिः ॥
प्रतिसुप्ते विभौ तस्मिन् देवगन्धर्व्वगुह्यकाः ।
देवानां मातरश्चापि प्रसुप्ताश्चाप्यनुक्रमात् ॥
नारद उवाच ।
कथयस्व सुरादीनां शयने विधिमुत्तमम् ।
सर्व्वस्यानुक्रमेणैव पुरस्कृत्य जनार्द्दनम् ॥
पुलस्त्य उवाच ।
मिथुनाभिगते सूर्य्ये शुक्लपक्षे तपोधन ।
एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ॥
शेषाहिभोगपर्य्यङ्कं कृत्वा सम्पूज्य केशवम् ।
कृत्वोपवीतकञ्चैव सम्यक् संपूज्य च द्विजान् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।
लब्ध्वा पीताम्बरधरः स्वस्तिनिद्रां समानयेत् ॥
त्रयोदश्यां ततः कामः स्वपते शयने शुभे ।
कदम्बानां सुगन्धानां कुसुमैः परिकल्पिते ॥
चतुर्द्दश्यां ततो यक्षाः स्वपन्ति सुखशीतले ।
सुवर्णपङ्कजकृते सुखास्तीर्णोपधानके ॥
पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपते चर्म्मसंस्तरे ।
वैयाघ्रे च जटाभारं समुद्ग्रथ्यान्यचर्म्मणा ॥
ततो दिवाकरो राशिं सम्प्रयाति च कर्कटम् ।
ततोऽमराणां रजनी भवते दक्षिणायनम् ॥
ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलदलेऽनघ ।
तल्पे स्वपिति देवानां दर्शयन् मार्गमुत्तमम् ॥
विश्वकर्म्मा द्वितीयायां तृतीयायां गिरेः सुता ।
विनायकश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यामपि धर्म्मराट् ॥
षष्ठ्यां स्कन्दश्च स्वपिति सप्तम्यां भगवान् रविः ।
कात्यायनी तथाष्टम्यां नवम्यां कमलालया ॥
दशम्यां भुजगेन्द्राश्च स्वपन्ति वायुभोजनाः ।
एकादश्यान्तु कृष्णायां साध्या ब्रह्मन् स्वपन्ति हि ॥
एष क्रमस्ते गदितो निशायां शयने मुने ।
स्वपत्सु तेषु देवेषु प्रावृट्काल समाययौ ॥
कङ्काः समं बलाकाभिरारोहन्ति नगोत्तमान् ।
वायसाश्चापि कुर्व्वन्ति नीड़ानि मुनिपुङ्गव ।
वायस्यश्च स्वपन्त्येता ऋतौ गर्भभरालसाः ।
यस्यां तिथ्यां प्रस्वपिति विश्वकर्म्मा प्रजापतिः ।
द्वितीया सा शुभा पुण्या सुपुण्या शयनोदिता ॥
तस्यां तिथावभ्यर्च्य हरिं श्रीवत्साङ्कं चतुर्भुजम् ।
पर्य्यङ्कस्थं समं लक्ष्म्या गन्धपुष्पादिभिर्म्मुने ॥
ततो देवाय शय्यायां फलानि प्रक्षिपेत् क्रमात् ।
सुरभीणि निवेद्येत्थं विज्ञाप्यो मधुसूदन ॥
यथा हि लक्ष्म्या न वियुज्यसे त्वं
त्रिविक्रमानन्त जगन्निवास ।
तथास्त्वशून्यं शयनं सदैव
त्वस्माकमेवेह तव प्रसादात् ॥
तदा त्वशून्यं तव देव तल्पं
स्वयं हि लक्ष्म्या शयने सुरेश ।
सत्येन तेनामितवीर्य्य विष्णो
गार्हस्थ्यनाशो मम चास्तु देव ॥
इत्युच्चार्य्य प्रणम्येशं प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
नक्तं भुञ्जीत देवर्षे तैलक्षारविवर्जितम् ॥
द्वितीयेऽह्नि द्विजाग्र्याय फलं दद्याद्विचक्षणः ।
लक्ष्मीधरः प्रीयतां मे इत्युच्चार्य्य निवेदयेत् ॥
अनेन तु विधानेन चातुर्मास्यव्रतं चरेत् ।
यावद्वृश्चिकराशिस्थः प्रतिभाति दिवाकरः ।
ततो विबुध्यन्ति सुराः क्रमशः क्रमशो मुने ॥
नभस्ये मासि च तथा या स्यात् कृष्णाष्टमी शुभा ।
युक्ता मृगशिरेणैव सा तु कालाष्टमी स्मृता ॥
तस्यां सर्व्वेषु लिङ्गेषु तिथौ स्वपिति शङ्करः ।
वसते सन्निधाने तु तत्र पूजाक्षया स्मृता ॥"
इति वामने १६ अध्यायः ॥*॥
अथ हरिशयनादिव्यवस्था । भविष्यनारदीययोः ।
"मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु-
र्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥"
मैत्रमनुराधा । वैष्णवं श्रवणा । पौष्णं रेवती । भविष्ये ।
"निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् ॥"
इत्यत्र नक्षत्रयोगप्राप्तौ फलातिशयः । एतद्विधानं वामनपुराणे ।
"एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ।
शेषाहिभोगपर्य्यङ्कं कृत्वा सम्पूज्य केशवम् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।
लब्ध्वा पीताम्बरधरं देवं निद्रां समानयेत् ॥"
अनुज्ञां लब्ध्वा इत्यन्वयः । एकादशीसमये दिवाशयनीयकल्पनं रात्रौ द्वादशीक्षणे निद्रेति । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"स्वास्तीर्णशयनं कृत्वा प्रीणयेन्नागशायिनम् ।
आषाढशुक्लद्वादश्यां विष्णुलोके महीयते ॥"
स्वास्तीर्णशयनं शोभनास्तरणयुक्तखट्टादि । वराहपुराणे श्रीभगवानुवाच ।
"अन्यत्तु सम्प्रवक्ष्यामि कर्म्म संसारमोचनम् ।
कदम्बकुटजश्चैव धवकोऽर्ज्जुनकस्तथा ॥
एभिरभ्यर्च्चनं कुर्य्याद्विधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
ततः संस्थापनं कृत्वा मम मन्त्रविधिः स्मृतः ।
नमो नारायणायोक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
पश्यन्तु मेघानपि मेघश्याम
ह्युपागतं सिच्यमानं महीमिमाम् ।
निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ
वर्षास्विमं पश्यतु मेघवृन्दम् ॥
ज्ञात्वैव पश्चैव च लोकनाथ मासा-
श्चत्वारि वैकुण्ठस्य च पश्य नाथ ।
आषाढशुक्लद्वादश्यां सर्व्वशान्तिकरं शिवम् ॥
य एतेन विधानेन भूमि । मे कर्म्मकारयेत् ।
स पुमान् न प्रणश्येत्तु संसारेषु युगे युगे ॥"
शयने कुटजविधानात् विष्णुधर्म्मोत्तरीयनिषेधोऽन्यत्र । धवकः कपित्थः । संस्थापनं समापनम् । भूमि इति पृथिव्याः सम्बोधनम् ।
"एवमुक्तेन मन्त्रेण कृष्णं सुष्वापयेत्ततः ।
सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्व्वं चराचरम् ॥"
इति मन्त्रेण पूजयेत् ॥*॥
"प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि ।
कटदानं भवेद्विष्णोर्म्महापूजा प्रवर्त्तते ॥"
कटदानं पार्श्वपरिवर्त्तः । कामरूपीयनिबन्धे ।
"एवं संपूज्य विधिवद् भाद्रस्य द्वादशीदिने ।
मन्त्रेणानेन देवेशं पार्श्वेन परिवर्त्तयेत् ॥
वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव ।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव ॥
त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत्सर्व्वं चराचरम् ॥"
ब्रह्मपुराणे ।
"एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्त्तिके मासि केशवम्
प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥"
रात्रौ प्रसुप्तमित्यन्वयः । बोधनन्तु दिवैव ॥
"कृत्वा वै मम कर्म्माणि द्वादश्यां मत्परो नरः ।
ममैव बोधनार्थाय इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
महेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो
भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।
प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥
मेघा गता निर्म्मलपूर्णचन्द्रः
शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ।
अहं ददानीति च पुण्यहेतो-
र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥
एवं कर्म्माणि कुर्व्वीरन् द्वादश्यां ये यशस्विनि ।
मम भक्ता नरश्रेष्ठास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥"
अत्र मन्त्रद्वयपाठान्तरम् ।
"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ।
त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम् ॥"
इति सम्प्रदायागतस्तृतीयः श्लोक इति वाचस्पतिमिश्राः ॥ शयनोत्थानमन्त्रास्तु कल्पतरुप्रभृतिग्रन्थसंवादाल्लिखिताः । तदेव द्वादश्यां एकादश्यां वा रेवत्यन्तपादयोगवशाद्दिवोत्थानं नक्षत्रयोगाभावे तु द्वादश्यामेव कारयेदिति गुरुचरणाः । जीमूतवाहनस्तु भविष्ये ।
"आ-भा-का-सितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।
आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तबोधनम् ॥"
आ-भा-का सितपक्षेषु आषाढ-भाद्र कार्त्तिकशुक्लपक्षेषु । एषाञ्च द्वादश्यां प्राप्तौ मुख्यकल्पः । भविष्यपुराणम् ।
"निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"विष्णुर्दिवा न स्वपिति न रात्रौ प्रतिबुध्यते ।
द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥
अप्राप्ते द्वादशीमृक्षे उत्थानशयने हरेः ।
पादयोगेन कर्त्तव्येनाहोरात्रं विचिन्तयेत् ॥"
वचनान्तरम् ।
"रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्यां च समन्वितः ।
तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवती-

दिनान्ते त्रिधा विभक्तदिनतृतीयभागे दिवोत्थानमित्यनुरोधात्। अतएव।

"रात्रौ विबोधो विनिहन्ति पौरान्
स्वापो दिवा राष्ट्रकुलं नृभर्त्तुः।
सन्ध्याद्वये स्वल्पफला धरित्री
भवेन्नराणामपि रोगदुःखम्॥"

इति स्मृतिः॥ वराहपुराणे।

"द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे।
आ भा-का सितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम्॥"

तदेव शयनादौ कालचतुष्टयम्। द्वादश्यां निशादौ नक्षत्रयोगः। तदभावेऽपि निशाद्यनादरेण तिथ्यन्तरे पादयोगः। तस्याप्यभावेऽपि सन्ध्यायां नक्षत्रमात्रयोगः तस्याप्यभावे द्वादश्यां सन्ध्यायामिति। विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"किं तस्येन्द्राद्यपादेन दशम्यंशेन यो दिवा।
पौष्णशेषेण किं तेन प्रतिपद्यथ यो निशि॥"

इति दशमीप्रतिपदोर्निषेधात् एकादश्यादिपौर्णमास्यन्तानां तिथीनामभ्यनुज्ञानम्॥*॥ पद्मपुराणे सर्व्वदेवशयनादिकमुक्तं यथा,—

"प्रतिपद्धनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः।
श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता॥
तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च।
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च॥
सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्मृता।
मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा॥
एकादशी ऋषीणान्तु द्वादशी चक्रपाणिनः।"

चक्रपाणिन इति पदस्य व्यवहार इत्यस्मात्।

"त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्द्दशी।
मम चैव मुनिश्रेष्ठ पौर्णमासी तिथिः स्मृता॥
यस्य यस्य तु देवस्य यत्र यत्र तिथिश्च या।
तस्य देवस्य तस्मिंश्च शयनावर्त्तनादिकम्॥'"

अत्र हरिशयनाद्याषाढादिविधानात् तत्साहचर्य्यादन्येषामपि तथा। ज्योतिषेऽपि।

"व्रजति यदा मिथुनं विहाय
कर्कं राजविवर्ज्जिता तिथिः सूर्य्ये।
भवति तदा नियतं द्विरषाढ
सुरशयनादिविधिर्द्वितीये मासि॥"

राज्ञा चन्द्रेण विवर्ज्जिता अमावास्याम्। दर्शकृष्णपक्षे मिथुने सक्रान्ते इति शेषः। हरिनाथोपाध्यायाः। यमः।

"क्षीराब्धौ शेषपर्य्यङ्के आषाढ्यां संविशेद्धरिः।
निद्रां त्यजति कार्त्तिक्यां तयोस्तं पूजयेत् सदा॥
ब्रह्महत्यासमं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति।
हिंसात्मकैश्च किं तस्य यज्ञैः कार्य्यं महात्मनः।
प्रस्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः॥"

आषाढशुक्लैकादशीमारभ्य पौर्णमासीपर्य्यन्तं विष्णोर्निद्राग्रहणरूपशयनसमयः। अतएव एकादश्यां शयनमभिधाय तदादिदिनपञ्चके कर्म्मकथनं ब्रह्मपुराणे। वराहपुराणीये तु। एकादशीकालीनमन्त्रे निद्राग्रहणाभिधानम्। यमस्मृतौ पौर्णमास्यां शयनाभिधानम्। आषाढीपर्य्यन्तानुपालस्तत्रैव प्रवृत्ते। एवञ्च ब्रह्मपुराणे यद्यप्येकादश्यां प्रबोधसमयः। तेन वराहपुराणे द्वादश्यां प्रबोधाभिधानम्। यमस्मृतौ कार्त्तिक्यां प्रबोधाभिधानम् सर्व्वसमञ्जसमिति। एवमेव श्रीदत्तोपाध्यायाः। कल्पतरुस्तु एकादश्यामेव शयनं प्रबोधश्च। यमस्मृतावाषाढी कार्त्तिकस्येयमिति व्युत्पत्त्या न तत्प्रत्ययानुपपत्तिः। अपवादविषयके क्वचिदुत्सर्गप्रवृत्तेरित्याह। श्रीभगवद्वाक्यम्।

"मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने।
फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं समार्पयेत्॥"

फलाहारपदमनशनपरम्। तेन सर्व्वथा अनशनपरत्वम्। इत्येकादशीतत्त्वम्॥ * ॥

मर्त्त्यानां शयनविधिनिषेधौ यथा,—

सूत उवाच।

"उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च।
भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत्॥
शुचिं देशं विविक्तन्तु गोमयेन तु लेपयेत्।
प्रागुदक्प्रवणे चैव संस्वपेत सदा बुधः॥
प्राक्शिराश्च स्वपेन्नित्यं तथा वै दक्षिणाशिराः।
स्वपेदुदक्शिरा नैव तथा प्रत्यक्शिरा न च।
न चान्तर्द्धानहीने तु न तिर्य्यक् च कदाचन॥
शून्यालये श्मशाने तु एकवृक्षे चतुष्पथे।
महादेवगृहे चापि मातृवेश्मनि न स्वपेत्॥
न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा।
शर्भेषु च विना दीक्षां न स्वपेच्च कथञ्चन॥
धान्यगेहे च विप्राणां गुरूणाञ्च तथोपरि।
नाशुचौ पर्णकीर्णे तु नाशुचिर्नाभिशस्तया॥
दिने सन्ध्यौ न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः।
आकाशे पर्व्वते शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा॥
न तु दारैःसमाकीर्णे नार्द्रपादस्त्वधावितः।
पालाशे शयने नैव वङ्कदारकृते न च॥
न दग्धे विद्युता चैव वह्निदग्धद्रुमे तथा।
न स्वपेत् सन्ध्ययोर्नित्यं न शिरस्थानगे कटे॥
एवं स्वपन् नरो नित्यं सुखस्येह परत्रभाक्।
व्यत्यये च भवेद्दुःखी मृतो नरकमश्नुते॥'"

इति वह्निपुराणे आह्निककल्पनामाध्यायः॥*॥ अपि च। सति सूर्य्ये शय्या च न पातनीया सूर्य्यादयात् पूर्व्वमुत्तोलनीया। तथा च स्मृतिः।

'भास्करादृष्टशय्यानि नित्याग्निसलिलानि च।
सूर्य्यावलोकदीपानि लक्ष्म्या वेश्मानि भाजनम्॥
आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलु।
आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन॥"

न कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथातिव्याप्त्यनुपपत्तेः। व्यासः।

"शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलिप्तके।
प्रागुदक्प्लवने चैव संविशेत्तु सदा बुधः॥
माङ्गल्यं पूर्णकुम्भञ्च शिरःस्थाने निधापयेत्।
वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः॥"

गर्गः।

"स्वगृहे प्राक्शिराः शेते आयुष्ये दक्षिणाशिराः।
प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः॥"

मार्कण्डेयपुराणे।

"प्राक्शिराः शयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे।
पश्चिमे प्रबला चिन्ता हानिं मृत्युं तथोत्तरे॥"

तथा।

"नमस्कृत्याव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि।"

मार्कण्डेयः।

"शून्यागारे श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे।
महादेवगृहे चापि शर्करालोष्ट्रपांशुषु॥
धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणाञ्च तथोपरि।
न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम्॥
नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः।
नाकाशे सर्व्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा॥"

न स्वपेदित्यर्थः। इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥*॥ अन्यच्च।

"भुक्त्वा च विधिवन्मन्त्रैर्द्विजो भुक्तावशिष्टकम्।
ससुहृद्बान्धवजनः स्वपेत् शुष्कपदो निशि॥
नोत्तराभिमुखः स्वप्यात् पश्चिमाभिमुखो न च।
न चाकाशे न नग्नो वा नाशुचिर्नासने क्वचित्॥
न शीर्णायान्तु खट्वायां शून्यागारे न चैव हि।
नापि वंशे च पालाशे शयने वा कदाचन॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे १८ अध्यायः॥*॥ अपि च।

"कृतपादादिशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही।
गच्छेत् शय्यां ससन्त्राञ्च अथवा दारुनिर्म्मिताम्
शाल्मलस्य कदम्बस्य नीपमन्दारकस्य च।
किंशुकस्य वटस्याथ तथा कुशमयस्य च॥
आरोहणाद् भवेत् पापं तस्मात्तेषु न च स्वपेत्।
परोक्षशय्यां सुत्वे वा अपर्णे परमेश्वरि!॥
न शुक्ले नाप्यविले च न तृणे न च भूतले।
तूलिकायां तथा वस्त्रे शय्याभावे स्वपेद्गृही।
स्वपेन्न पट्टवस्त्रे च कलङ्की कम्बलेषु च॥"

इति मत्स्यसूक्ते ४४ पटलः॥*॥ अपि च।

"सूर्य्येणाभ्युदितो यस्तु त्यक्तः सूर्य्येण यः स्वपन्।
अन्यत्रातुरभावाच्च प्रायश्चित्तीयते नरः॥"

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः॥ यस्मिन् सुप्ते सूर्य्य उदेति स सूर्य्येणाभ्युदितः। यस्मिन् सुप्ते अस्तं याति स सूर्य्येण त्यक्तः। सूर्य्योदयास्तसमययोः स्वपन् प्रायश्चित्तीयते पातकी भवेदित्यर्थः। इति तस्य टीका च॥ किञ्च।

"श्वासान् १६। समुत्तानस्तावत् द्वि १६ पार्श्वे च दक्षिणे।
ततस्तद्द्विगुणान् ३२ वामे पश्चात् स्वप्यात् यथासुखम्॥
वामदिशायामनलो नाभेरूर्द्ध्वेऽस्ति जन्तूनाम्।
तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तप्रपाकार्थम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

शयनीय, क्ली, (शेतेऽस्मिनिति । शी + अधिकरणे अनीयर् ।) शय्या । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।११ । ५ ।
"रतिपरिचयनश्यन्नैद्रतन्द्रः कथञ्चित् गमयति शयनीये शर्व्वरीं किं करोतु ॥"७॥)
शयनयोग्य, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७२ ।११ ।
'शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्य्यङ्को हेमभूषितः । न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे ॥")
शयनीयकं, क्ली, (शयनीयमेव । स्वार्थे कन् ।) शय्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।३३ ।१७७ ।
"गत्वा कलिङ्गसेनायाः सुप्तायाः शयनीयके । सुप्तं मदनवेगं तं स्वरूपे स्थितमैक्षत ॥")
शयनैकादशी, स्त्री, (शयनाय शयनस्य वा एकादशी ।) श्रीहरेः शयनसम्बन्धितिथिः । सा चाषाढ़शुक्लैकादशी । तद्विवरणं शयनशब्दे हरिशयनशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥
शयानकः, पुं, (शी + आनच् । ततः कन् । यद्वा, "आनकः शीङ्भियः ।" इति आनक् ।) सर्पः । इत्युणादिकोषः ॥ कृकलासः । इति हेमचन्द्रः ॥
शयालुः, त्रि, (शयनशीलः । शी + "शीङो ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।३ ।२ ।१५८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आलुच् ।) निद्रालुः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । २ । ८० ।
"उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः । हन्ति नोपशयस्थोऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान् ॥")
शयालुः, पुं, (शी + आलुच् । अजगरः ।) कुक्कुरः । इति हारावली ॥
शयितः, त्रि, (शी + क्त ।) निद्रालुः । इत्यमरः ॥ (कृतशयनः । यथा, कथासरित्सागरे ।५६ ।१८७ ।
"तयोः स्वपितयोः स्वामिन् भुङ्क्ते भोजितयोस्तयोः । शये शयितयोस्तेन प्राग्नमीदृग्विधं मम ॥")
वसन्तकुसुमे, पुं । यथा,—
'वसन्तकुसुमं शेलुः शयितो द्विजकुत्सितः ॥' इति शब्दमाला ॥
शयने, क्ली ॥
शयितवान्, त्रि, निद्रालुः । शीङ्धातोः क्तवतुप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
शयुः, पुं, (शेते इति । शी + उ ।) अजगरः । इत्यमरः ॥ (ऋषिविशेषः । यथा ऋग्वेदे । १ । ११२ । १६ ॥
"याभिर्नरा शयवे याभिरत्रये ॥"
"हे नरा नेतारावश्विनौ परा पूर्व्वस्मिन् काले शयवे एतत्सञ्ज्ञकाय ऋषये ।' इति तद्भाष्यम् ॥ शयाने, त्रि । यथा ऋग्वेदे । ४ । १८ ।१२ ।
"कस्ते मातरं विधवामचक्रत् शयुं कस्त्वामजिघांसच्चरन्तम् ॥"
"कस्त्वत्तोऽन्यः शयुं शयानं चरन्तं जाग्रतं वा त्वा अजिघांसत् ।" इति तद्भाष्यम् ॥)

शयुनः, पुं, अजगरः । इत्युणादिकोषः ॥
शय्या, स्त्री, (शी शयने + "संज्ञायां समजेति ।" ३ । ३ । ९९ । इति क्यप् ।) गुम्फनम् । इति मेदिनी ॥ शेरते यत्र सा । तत्पर्य्यायः । शयनीयम् २ शयनम् ३ । इत्यमरः ॥ तल्पम् ४ । इति जटाधरः ॥ शयनीयकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या गुणाः ।
"सुखशय्यासनं सेव्यं निद्रापुष्टिधृतिप्रदम् । श्रमानिलहरं शस्तं विपरीतमतोऽन्यथा ॥ भूशय्यानिलपित्तघ्नी बृंहणी शुक्रवर्द्धिनी । खट्वा तु वातला प्रोक्ता पट्टी रूक्षोऽतिवातला ॥"
इति राजवल्लभः ॥७॥
अपि च ।
"त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा । भूशय्या बृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातला ॥" अन्यत् पुनराह ।
"भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी । सुशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् । श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
तच्छयनविधानं यथा,—
"कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही । गच्छेत् शय्यामस्फुटितामपि दारुमयीं नृप ॥ नाविशाला न वै भग्ना नासमा मलिना न च । न च जन्तुमती शय्यामधिगच्छेदनास्तृताम् ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥*॥
तद्दानफलं यथा । याज्ञवल्क्यः ।
"गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् । यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥" प्रियं यद्यस्य धर्म्मादि । प्रतिग्रहसमर्थने शय्या न प्रत्याख्येया । यथा याज्ञवल्क्यः ।
'कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः । मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥" मृतोद्देश्यकदत्तशय्याग्रहणे दोषो यथा । ब्रह्मपुराणम् ।
"शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च । नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा ॥" *॥
सा च श्रोत्तानाङ्गिरोदैवताका । यथा,—
"छत्रं कृष्णाजिनं शय्या रथमासनमेव च । उपानहौ तथा यानं तथा यत् प्राणवर्ज्जितम् । श्रोत्तानाङ्गिरसमन्त्रेण प्रतिगृह्णीत मानवः ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
पुष्पाभिषेके शय्यापट्टकं यथा —
सर्व्वरत्नसमाकीर्णं पट्टं कुर्य्याद्विचित्रकम् । हस्तविस्तारमुच्छ्राये दशाङ्गुल्यं सुशोभनम् ॥ नानावस्त्रं सार्द्धहस्तन्तु पट्टं हंसासनान्वितम् । शय्यां च द्विगुणां दैर्घ्यविस्तारां सपीठकम् ॥" इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदयपादे पुष्पाभिषेकनामाध्यायः ॥
शर, क्ली (शॄ + अप् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥

शरः, पुं, (शृणात्यनेनेति । शॄ गि हिंसे + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) बाणः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६१ ।
"तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात् प्रशमितारिभिः । प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥")
दध्यग्रभागः । इति मेदिनी ॥ दुग्धशरस्य नामान्तरम् । सन्तानिका । दधिशरस्य नामान्तरम् । दधिसारः । दधिस्नेहः । कट्टरञ्च । इति रत्नमालादयः ॥ तृणविशेषः । काडा इति हिन्दी भाषा । (यथा, महाभारते । १ । १३८ । १५ ।
"आचार्य्यः कलशाज्जातो द्रोणः शस्त्रभृतां वरः । गौतमस्यान्ववाये च शरस्तम्बाच्च गौतमः ॥")
तत्पर्य्यायः । इषुः २ काण्डः ३ बाणः ४ मुञ्जः ५ तेजनः ६ गुन्द्रकः ७ । इति रत्नमाला ॥ उत्कटः ८ सायकः ९ क्षुरः १० इक्षुरः ११ क्षुरिकापत्रः १२ विशिखः १३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सतिक्तत्वम् । कोष्णत्वम् । कफवान्तिमदापहत्वम् । बलवीर्य्यकारित्वम् । नित्यनिषेवितश्चेत् किञ्चिद्वातकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
'शरद्वयं मुञ्जः शरो बाणस्तेजनश्चक्षुवेष्टनः । मुञ्जो मुञ्जातको बाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः ॥ मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा । दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रबस्त्यक्षिरोगजित् । दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
उशीरः । महापिण्डीतरुः । इति च राजनिर्घण्टः ॥ हिंसा । इति शृधात्वर्थदर्शनात् ॥ (ज्योतिषोक्तपञ्चसङ्ख्या । यथा साहित्यदर्पणे । ४ । २६७ ।
"वेदखाग्निशरैः शुद्धे रिपुवर्गाग्निसायकाः ॥")
शरजं, क्ली, (शरात् जायते यत् तत् । जन् + ड ।) हैयङ्गवीनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नवनीतम् । इति केचित् ॥
शरजन्मा, [न्] पुं, (शरे शरवणे जन्म यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः, ।३।२३।
'उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ । तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥")
शरटः, पुं, (शॄ + शकादित्वात् अटन् ।) कुसुम्भशाकः । इति रत्नमाला ॥ कृकलासः । इत्यमरटीका ॥ (यथा,—
"भद्रस्य काया शरटं प्रविष्टं ॥"
इति हास्यार्णवे ॥)
शरणं, क्ली, (शृणाति दुःखमनेनेति । शॄ + ल्युट् ।) गृहम् । (यथा, महाभारते ।१ ।१०६ ।४ ।
"ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः । दीप्यमानेषु दीपेषु शरणं प्रविवेश ह ॥")
रक्षिता । इत्यमरः ॥ (यथा, वेणीसंहारके ।६ ।

"त्यज मसारमसारभज शरणं पार्व्वतीरमणम्।
विश्वसिद्धि श्रुतिशिखर विश्वमिद तव निदेश-
कम् ॥")

रक्षणम्। वध । इति मेदिनी ॥ घातक'। इति शब्दरत्नावली ॥

शरणा, स्त्री, प्रसारणी। इति शब्दरत्नावली ॥

शरणागत, त्रि, (शरणमागत प्राप्त ।) शरणापन्न । तत्पर्य्याय । शरणापन्न २ अभिपन्न'३ शरणार्थी ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तद्रक्षणारक्षणयोः गुणदोषौ यथा,—

"शस्त्रहीनश्च भीतश्च दीनश्च शरणागतम्।
यो न रक्षत्यधर्म्मिष्ठ कुम्भीपाके वसेद्युगम् ॥
राजसूयशतानाञ्च रक्षिता लभते फलम्।
परमैश्वर्य्ययुक्तश्च धर्म्मेण स भवेदिह ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५५ अध्याय ॥*॥

अपि च।

"शरणागतरक्षा य प्राणैरपि धनैरपि।
कुरुते मानवो ज्ञानी तस्य पुण्य निशामय ॥
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्महत्यामुखैरपि।
आयुषोऽन्ते व्रजेन्मोक्ष योगिनामपि दुर्लभम्॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे गङ्गामाहात्म्य नाम ८ अध्याय ॥ अन्यच्च।

"लोभाद्द्वेषाद्भयाद्वापि यस्त्यजेत् शरणागतम्।
ब्रह्महत्यासम तस्य पापमाहुर्मनीषिण ॥
शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि।
शरणागतघातुस्तु न दृष्टा निष्कृति क्वचित्॥"
इति वह्निपुराणे दानास्थानिर्णयनामाध्याय ॥

शरणार्थी, [न्] त्रि, (शरण अर्थयते इति। अर्थ+णिनि ।) शरणागत । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५२ । २० ।

"आगतस्य गृहे त्यागस्तथैव शरणार्थिन ।
याचमानस्य च वधो नृशसो गर्हितो बुधै ॥")

शरणार्पक, त्रि, (शरणार्थमर्पयति आत्मानमिति। अर्प+ण्वुल्।) शरणापन्न । इति त्रिकाण्डशेष ।

शरणि, स्त्री, पन्था । इत्यमर ॥ सरन्त्यनयेति सरणि नाम्नोति अनि इदन्तात् पक्षे ङीपि सरणी च।

'सरणि श्रोणिवर्त्म नौरिति दन्त्यादौ रभस।"
शॄस्व् गि हिंसने इत्यस्मात् पूर्व्ववदनौ शरणिस्तालव्यादिश्च। शुभ शुभे प्रदीप्ते च शरणि पथि चावनाविति तालव्यादावजय । इति टीकायां भरत ॥ पृथ्वी। इत्यजय॥ (हिंसा यथा, ऋग्वेदे। १ । ३१ । १६ ।

"इमामग्ने शरणि मीमृषो न ।"
"हे अग्ने नोऽस्मत्सम्बन्धिनी इमामिदानीं सम्पादिता शरणि हिंसा व्रतलोपरूपा मीमृष क्षमस्व *** शरणि शॄ हिंसायामित्यस्मादौणादिक अनि प्रत्यय। "इति तद्भाष्ये सायण ॥

शरणी, स्त्री, (शरणि+वा ङीष्।) पन्था । प्रसारणी। इति शब्दरत्नावली ॥ जयन्ती। इति शब्दचन्द्रिका ॥

शरण्ड:,पु, पक्षी। कामुक'। इति शब्दरत्नावली॥ धूर्त्त'। शरट' भूषणभेद'। इति मेदिनी ॥ चतुष्पात्। इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

शरण्य., त्रि, (शृणाति भयमिति। शॄ हिंसायाम् +"शॄरम्योश्च।" उणा० ३।१०१। इति अन्य । यद्वा, शरणमिव। शरण+"शाखादिभ्यो य'।" ५।३।१०३। इति य.।) रक्षाकर्त्ता यथा,—

"ध्येय सदा परिभवघ्नमभीष्टदोह
तीर्थास्पद शिवविरिञ्चिनुत शरण्यम्।
भृत्यार्त्तिह प्रणतपालभवाब्धिपोत
वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

शरण्या, स्त्री, (शरण्य+टाप्।) दुर्गा। यथा

"विषाग्निभयघोरेषु शरण्य स्मरणादयत ।
शरण्या तेन सा देवी पुराणे परिपठ्यते ॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्याय ॥

शरण्यु', पु, वारिद: । वात । इति विश्व ॥ भरण्यु'। इति शब्दमाला ॥

शरत्, [द्] स्त्री,[३] (शॄ हिंसायाम्+("शॄ दॄभसोऽदि ॥" उणा० १।१२९। इति अदि ।) वत्सर । (यथा, रघु । १० । १ ।

"पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजस ।
किञ्चिदूनमनूनर्द्धे शरदामयुत ययौ ॥")

ऋतुविशेष । स चाश्विनकार्त्तिकमासद्वयात्मक । इत्यमर ॥ तत्पर्य्याय । शारदा २ कालप्रभात ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कालप्रभातम् ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ वर्षावसान ५ मेघान्त ६ प्रावृडत्यय ७। (यथा, रघु । ४ । २४ ।

"सरित कुर्व्वती गाधा पथश्चाश्यानकर्द्दमान्।
यात्रायै चोदयामास त शक्ते प्रथम शरत् ॥)"

तत्र जलगुणा ।

"वर्षासु नाभस वारि सेवतौद्भिदमेव वा।
सर्व्व शरदि हेमन्ते तडाग सारसन्तु वा ॥*"॥

तत्र ग्राह्यवायुर्यथा,—

"वसन्ते दक्षिणो वातो भवेत् वर्षासु पश्चिम ।
उत्तर शारदे काले पूर्वो हेमन्तशैशिरे ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥*॥

अपि च ।

"शारदञ्चानभिष्यन्दि लघु तत्परिकीर्त्तितम्।
हैमन्तिक जल स्निग्ध बल्य वृष्य हित गुरु॥"
इति राजवल्लभ ॥*॥

वैद्यकमते भाद्राश्विनमासात्मक । केचित्तु।

"ऋतुषट्क समाख्यात रवे राशिषु सक्रमात् ॥
ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्त प्रावृट् मिथुनकर्कटौ।
सिहकन्ये स्मृता वर्षा तुलावृश्चिकयो शरत्।
धनुर्ग्राहौ च हेमन्तो वसन्त कुम्भमीनकौ ॥"

अन्ये तु।

"शिशिर पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षा शरद्धिम ।
माघादिमासयुग्मै स्युर्ऋतव षट्क्रमादमी॥"

तस्या गुणा'।

"शरदुष्णा पित्तकर्त्री नृणा मध्यबलावहा।"
इति भावप्रकाश ॥*॥

तत्र जातफलम्।

"नर: शरत्स जकलब्धजन्मा
भवेत् सुकर्म्मा मनुजस्तरस्वी।
शुचि सुशीलो गुणवान् सुमानी
धनान्वितो राजकुलप्रपन्न ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप: ॥*॥

तत्र वर्णनीयानि यथा। चन्द्रपटुता। रविपटुता। जलशुष्कता। अगस्त्य'। हस। वृष सर्प'। सप्तच्छद। पद्मम्। श्वेतमेघ'। धान्यम्। शिखिपक्षमदपात्। इति कविकल्पलता ॥

शरत्कामी, [न्] पु, (शरदि शरत्काले कामयते कुक्कुरीमिति। कम+णिङ्+णिनि।) कुक्कुर। इति शब्दरत्नावली ॥

शरत्पद्म, क्ली, (शरद पद्मम्।) सिताम्भोजम्। इति राजनिर्घण्ट ॥

शरत्पर्व्व [न्] क्ली, (शरद पर्व्व।) कोजागरपूर्णिमा। यथा,—

"कोजागर शरत्पर्व्व शारदी द्यूतपूर्णिमा।"
इति जटाधर ॥

शरत्पुष्प, क्ली (शरद पुष्पम्।) माकुल्यम्। इति राजनिर्घण्ट ॥ शरदुद्भवकुसुमञ्च ॥

शरद्, स्त्री, (शॄ+अदि'।) शरत्। इत्यमर ॥

शरदन्त,पु,(शरद तदाख्य-ऋतोरन्तो यस्मात्) हेमन्त। राजनिर्घण्ट ॥ इति।

शरदा, स्त्री, वत्सर। शरद्तु। इति शब्दरत्नावली ॥

शरदिज, त्रि, (शरदि जायते यत्। जन+ड। "प्रावृट्शरत्कालदिवा जे।" ६।३।१५। इति सप्तम्या अलुक्।) शरत्कालजातम्। यथा,

"नद्य प्रावृषिजास्तु पीनसकफश्वासार्त्तिकाशप्रदा
पथ्या वातकफापहा शरदिजा हेमन्तजा बुद्धिदा ।
सन्ताप शमयन्ति सविदधते शैशिर्य्यवासन्तजास्तृष्णादाहश्रमिश्रमार्त्ति शमदा ग्रीष्मे यथास्व गुणा. ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥

शरदुदाशय, क्ली, शरत्कालीनसरोवरम् यथा,—

"शरदुदाशये साधुजातसत्-
सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा।
सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका
वरद निघ्नतो नेह कि वध ॥"
इति श्रीभागवते।१०।३१।२॥

शरदुदाशये शरत्कालीनसरसि। इति श्रीधरस्वामी ॥

शरधि, पु, (शरा धीयन्तेऽस्मिन्निति। शर+धा+"कर्म्मण्यधिकरणे च।" ३।३।९३। इति कि ।) तूण । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। ६३।

"धृत्वाङ्गे कवच निबध्य शरधि कृत्वा पुरो
माधव
कामः केरवबान्धवोदयधिया धुन्वन् धनु-
र्धावती ॥")
शरपुङ्खा, स्त्री पु, (शरस्य पुङ्खेव आकृतिर्यस्याः।)
नीलोहृचाकृतिहृत्तविशेष'। शरफोका इति
हिन्दोभाषा। तत्पर्य्याय। काण्डपुङ्खा२ बाण
पुङ्खा३ इषुपुङ्खिका ४ शायकपुङ्खा ५ इषुपुङ्खा
६। तस्या गुणा। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कृमि-
वातरुजापहत्वम्। श्वेताया गुणाद्व्यत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्ट' ॥ अपि च।
"शरपुङ्खो'यकृत्प्लोहगुल्मव्रणविषापहः ।
तिक्त कषाय. कासास्रज्वरश्वासहरी लघुः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
बाणस्य पचे, पु ॥ (क्लो, यन्त्रविशेषः। यथा,
सुश्रुते। १। ७। "तेषा गण्डूपदशरपुङ्खसर्प-
फणवडिशमुखे द्वे द्वे एसणव्यूहनचालनाह-
रणार्थमुद्दिश्येते ॥")
शर(ल)भ ,पु, (शृणाति हिनस्तीति। शॄ हिंसा-
याम् + "कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्।"उणा०
३। १२२। इति अभच्।) मृगेन्द्रविशेष।
इत्यमर.॥ तत्पर्य्यायः। महामृग' २ महा-
स्कन्धी ३ सहामना ४ अष्टपाद' ५ महासिंह.
६ मनस्वी ७ पर्व्वताश्रय' ८। इति राज-
निर्घण्टः ॥ अस्य लक्षण यथा,—
"अष्टपादूर्द्ध्वनयन ऊर्द्ध्वपादचतुष्टय'।
त सिंह हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनम्॥"
इति महाभारतम् ।१२।११७। १२ ॥
करभः। (यथा, ऋतुसंहारे। १। २३।
"भ्रमति गवययूथ सर्व्वतस्तोयमिच्छन्
शरभकुलमजिह्म प्रोद्धरत्यम्बु कूपात् ॥")
वानरविशेष'। इति मेदिनी ॥ उष्ट्रः। इति
जटाधर ॥ (विष्णु'। यथा, महाभारते।
१३। १४९। ५२।
"अतुल शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरि' ॥"
दनुपुत्त्रविशेष'। यथा, तत्रैव ।१। ६५। २६।
"शरभ शलभश्चैव सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा।
एते ख्याता दनोर्व्वंशे दानवा' परिकीर्त्तिता'॥"
नागविशेष। यथा, तत्रैव। १। ५७। ११।
"विहङ्ग. शरभो मेद. प्रमोद संहता-
पन ॥")
शरभू, पु, (शरे शरवणे भूरुत्पत्तिर्यस्य।)
कार्त्तिकेय। इति हेमचन्द्र ॥
शरमय, त्रि, (शरस्य विकारोऽवयवो वा। शर +
"नित्य वृद्धशरादिभ्य ।"४। ३। १४४। इति
मयट्।) शरनिर्म्मितम्। यथा,—
"शरमयर्वर्हिषा कुशमयवर्हिर्व्वाधवत् ।" इति
स्मृति ॥
शरमल्ल., पु (शरे शरवणे मल्ल इव।) पचि-
विशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ गोशालिक इति
भाषा (शरे बाणनिक्षेपादौ मल्लः।) बाण-
क्षेप्तृ ॥

शरयुः,) स्त्री, नदीविशेष'। इति द्विरूप-
शरयू', } कोष.॥ दन्त्यसादिरय शब्दः। इति
बहुसम्मतः ॥
शरल', त्रि, विगीत'। स्वच्छहृदय.। वृक्षविशेषे
पु। इति सारस्वताभिधानम्॥ दन्त्यसादिरप्यय-
मिति बहुसम्मतः ॥
शरलक, क्ली, जलम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥
शरवणोद्भवः पु, (शरवणे उद्भवो यस्य।) कार्त्ति-
केयः। इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते।
३। २३१। ८।
"खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः ॥")
शरवाणिः, पु, शरमुखम्। पदातिः। शरजीवी।
इति हेमचन्द्र' ॥
शरव्य, क्ली, (शरवे हिंसायै बाणक्षिप्त्यै वा
साधु। शरु + "उगवादिभ्यो यत् ॥" ५।१।२।
इति यत्। यद्वा, शरान् व्ययति। व्ये+डः।)
लक्ष्यम्। इत्यमर.॥ (यथा, माघे,। ७। २४।
"विदधाति जनतामन शरव्य-
व्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम् ॥")
शराघात', पु, (शरस्याघातः।) बाणाघातः।
तत्पर्य्याय'। प्रचलाक' २। इति जटाधरः ॥
शराटि., स्त्री, (शर जल अटति प्राप्नोतीति।
अट्+इन्।) शरालिपक्षी। इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शराडि, स्त्री, शरालिपक्षी। इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शराति, स्त्री, (शर जलमततीति। अत+
इन्।) शरालिपक्षी। इत्यमरटीकाया रामा-
श्रम ॥
शराभ्यास ,पु, (शराणामभ्यास ।) बाणशिक्षा।
तत्पर्य्यायः। उपासनम् २। इत्यमरः ॥ विक-
र्षणम् ३ खुरली ४ शस्त्राभ्यास' ५। इति
शब्दरत्नावली ॥
शरारि, पु, (शरं जल ऋच्छतीति। ऋगतौ+
"अच इ ।"इति इ।) शरालिपक्षी। तत्प-
र्य्याय। आटि. २ आडि ३। इत्यमर ॥
आडी ४ शराडी ५ आडिका ६ शराली ७
शरालि. ८ शराटि. ९ शरालिका १०। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतुसंहारे। ४। ९।
"प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितानि
शरारिकादम्बविघट्टितानि।
प्रसन्नतोयानि सशैवलानि
सरासि चेतासि हरन्ति यूनाम् ॥")
अस्य गुणा'। पवनापहत्वम्। स्निग्धत्वम्।
सृष्टमलत्वम्। वृष्यत्वम्। वातरक्तहरत्वम्।
हिमत्वञ्च। इति राजवल्लभ ॥ अपि च।
"हससारसकाचाक्षवकक्रौञ्चशरारिका'।
नन्दीमुखीसकादम्बा वलाकाद्या प्लवा
स्मृता ॥
प्लवाः पित्तहरा' स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकरा. सरा' ॥"
इति भावप्रकाश' ॥

शरारुः, त्रि, (शृणातीति। शॄ + "शॄवन्द्यो-
रारु ।" ३।२।१७३। इति आरुः।) हिंस्रः
इत्यमरः ॥
शरारोप', पु, (शरस्यारोपो यस्मिन्।) धनुः।
इति जटाधरः ॥
शरालिः, स्त्री, शरारिपक्षी। इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शरालिका, स्त्री, शरारिपक्षी। इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शराली, स्त्री, शरारिपक्षी। इति शब्दरत्ना-
वली ॥
शरावः, पु क्ली, (शर जल अवति रक्षतीति।
अव रक्षणे+अण्।) मृत्पात्रविशेष'। शरा
इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वर्द्धमानक' २।
इत्यमर.॥ मार्त्तिकः ३ सरावः ४ शाला-
जिरम् ५ पार्थिवम् ६ मृत्कांस्यम् ७। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।
१२६।
"उदितेऽपि तुहिनगहने गगनप्रान्ते न
दीप्यते तपन'।
कठिनघृतपूरपूर्णे शरावशिरसि प्रदीप इव॥")
कुडवद्वयपरिमाणम्। तत्तु चतुःषष्टितोल-
कात्मकम्। सेर इति भाषा। तत्पर्य्याय।
मानिका २। इति शब्दमाला वैद्यकपरि-
भाषा च ॥
शरावती, स्त्री, (शरास्तृणविशेषा सन्त्यस्या-
मिति। शर+मतुप्। "शरादीनाञ्च।"६।
३। १२०। इति दीर्घ'।) नदीविशेष। इत्य-
मर.॥ (यथा, महाभारते। ६। ९। २०।
"शरावतीं पयोष्णीञ्च वेणा भीमरथीमपि ॥"
लवस्य राजधानी। यथा, रघु। १५। ९७।
"स निवेश्य कुशावत्या रिपुनागाङ्कुश कुशम्।
शरावत्या सता सूक्तै जनिताश्रुलव लवम् ॥")
शरावार्द्धं, क्ली, (शरावस्य अर्द्धम्।) कुडवपरि-
माणम्। तत्तु द्वात्रिंशत्तोलकात्मकम्। आधसेर
इति भाषा। इति वैद्यकपरिभाषा ॥
शराश्रय, पु, (शराणामाश्रय ।) तूण। इति
हेमचन्द्र ॥
शरासन,क्ली, (शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेनेति।
अस+करणे ल्युट्।) धनु। इत्यमर ॥
(यथा, रघुः ३। ५२।
"स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुख'
करिष्यमाण सशरं शरासनम् ॥"
पु, धृतराष्ट्रपुत्त्राणामन्यतम'। यथा, महा-
भारते। १। ११७। ४।
"चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्र' शरा-
सन' ॥")
शरास्य, क्ली, (शरा अस्यन्तेऽनेनेति। अस्+
ण्यत्।) धनु। यथा,—
"चिच्छेद तस्य तान् बाणान् शरास्यञ्च महा-
मुने।
युयुधातेऽतिसरब्धौ परस्परवधैषिणौ ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे जैमिनिखण्ड पुराण परिपूर्णम् ॥

शरिमा, [न्] पु, (शृणाति यौवनमिति शॄ+ "हृभृधृसृस्तृशॄभ्य इमणिच्।" उणा० ४।१४७। इति इमणिच्।) प्रसव.। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥

शरी, स्त्री एरकातृणम्। इति भावप्रकाश ॥

शरीरं, क्ली, (शॄ+"कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्।" उणा० ४।३०। इति ईरन्।) शीर्य्यते रोगादिना यत्। तत्पर्य्याय:। कलेवरम् २ गात्रम् ३ वपु ४ संहननम् ५ वर्ष्म ६ विग्रह ७ काय ८ देह. ९ मूर्त्ति १० तनु ११ तनू १२। इत्यमर ॥ क्षेत्रम् १३ पुरम् १४ घन १५ अङ्गम् १६ पिण्डम् १७। इति राजनिर्घण्ट ॥ भूतात्मा १८ स्वर्गलोकेश १९ स्कन्ध २० पञ्जर २१ कुलम् २२ वलम् २३ आत्मा २४। इति जटाधर ॥ स्कन्धम् २५। इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रियायतनम् २६ भू २७ मूर्त्तिमत् २८ करणम् २९ वेरम् ३० सञ्चर ३१ बन्ध ३२ पुद्गलम् ३३। इति हेमचन्द्र ॥*॥ शरीरधर्म्मा यथा,—

"शरीरे भस्मसाद्भूते प्रतिविम्ब स चात्मन ।
जीवस्तत्रान्तरोचस्थ उवाच विनय विभुम् ॥
जीव उवाच ।
सदुक्तिर्व्वा कदुक्तिर्व्वा कोप सन्तोष एव च ।
लोभो मोहश्च कामश्च क्षुत्पिपासादिकश्च यत्
स्थौल्य कार्श्यञ्च नाशश्च दृश्यादृश्य समुद्भवम् ।
सर्व्व शरीरधर्म्मश्च न जीवस्य न चात्मन ॥
सत्त्व रजस्तम इति शरीर त्रिगुणात्मकम् ।
तच्च नानाप्रकारञ्च प्रबोध कथयामि ते ॥
किञ्चित् सत्त्वातिरिक्तञ्च किञ्चिदेव रजोऽधिकम् ।
तमोऽतिरिक्तं किञ्चिच्च न समं कुत्रचिन्मुने ॥
सत्त्वाद्दया च मुक्तीच्छा कर्म्मेच्छा च रजोगुणात् ।
तमोगुणाज्जीवहिंसा कोपोऽहङ्कार एव च ॥
कोपात् कदुक्तिर्नियत कदुक्त्या शत्रुता भवेत् ।
तया चाप्रियता सद्य शत्रु क कस्य भूतले ॥
को वा प्रियोऽप्रियो वा क कि मित्र को रिपुर्भुवि ।
इन्द्रियाणि च जीवानि सर्वत्र शत्रुमित्रयो ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अ ॥*॥

अथ स्त्रीपुसयो सर्व्वाङ्गानि पादाग्रादिशिर-पर्य्यन्तानि। प्रपदम् १ अङ्घ्रि २ गुल्फ ३ पार्ष्णि ४ जङ्घा ५ जानु ६ ऊरु ७ वङ्क्षण ८ कटि: ९ त्रिकम् १० नितम्ब ११ स्फिक् १२ वस्ति १३ उपस्थ १४ ककुन्दरम् १५ जघनम् १६ जठरम् १७ नाभि १८ वलि १९ स्तन २० चूचकम् २१ क्रोडम् २२ रोम २३ कक्ष २४ अस २५ वक्ष २६ दो २७ पार्श्व २८ प्रगण्ड २९ कुपर ३० हस्त ३१ प्रकोष्ठ ३२ मणिबन्ध ३३ अङ्गुलि ३४ अङ्गुष्ठ. ३५ करभ ३६ नख ३७ पर्व्व ३८ चपेटक: ३९ कण्ठ ४० शिरोधि ४१ श्मश्रु ४२ मुखम् ४३ ओष्ठ ४४ चिवुकम् ४५ हनु. ४६ सृक्कम् ४७ तालु ४८ रद ४९ जिह्वा ५० नासा ५१ भ्रू ५२ गण्ड ५३ लोचनम् ५४ अपाङ्ग: ५५ तारा ५६ कर्ण ५७ भाल ५८ मस्तकम् ५९ केश ६०। इति कविकल्पलता ॥ * ॥

परमेश्वरशरीरतो देवानामुत्पत्तिर्यथा,—

"सर्व्वे देवा सपितरो ब्रह्माद्याश्चाण्डमध्यगा।
विष्णो सकाशादुत्पन्ना इतीय वैदिकी श्रुति ॥
अग्निस्तथाश्विनौ गौरी गजवक्त्रो भुजङ्गम.।
कार्त्तिकेयस्तथादित्यो मातरो दुर्गया सह ॥
दिशो धनपतिर्विष्णुर्धर्म्मो रुद्र शशी तथा।
पितरश्चेति सम्भूता प्राधान्येन जगत्पते ॥
हिरण्यगर्भस्य तनौ सर्व्व एव समुद्भवा ।
पृथक् पृथक् ततो गर्व्व वहमाना समन्तत ॥
अह योग्यस्त्व ह याज्य इति तेषा स्वनो महान्।
श्रूयते देवसमितौ क्षुब्धसागरसन्निभ ॥
तेषा विवदमानाना वह्निरुत्थाय पार्थिव।
उवाच मा यजस्वेति ध्यायध्व मामिति ब्रुवन्॥
प्राजापत्यमिद नून शरीर मद्विना कृतम्।
विनाशमुपपद्येत यतो नाह महानहम् ॥
एवमुक्त्वा शरीरन्तु त्यक्त्वा वह्निर्व्विनिर्ययौ।
निर्गतेऽपि ततस्तस्मिस्तच्छरीर न शीर्य्यते ॥
ततोऽश्विनौ मूर्त्तिमन्तौ प्राणापानशरीरगौ।
आवा प्रधानावित्येवमूचतुर्याज्यवत्तरौ ॥
एवमुक्त्वा शरीर तौ विहाय क्वचिदास्थितौ।
तयोरपि क्षय कृत्वा क्षोण तत्पुरमास्थित ॥
ततश्चैवाब्रवीद्गौरी प्राधान्यमपि सस्थितम्।
साप्येवमुक्त्वा क्षेत्रात्तु निश्चक्राम बहि शुभा ॥
तया विनापि तत् क्षेत्र वागून व्यवतिष्ठते।
ततो गणपतिर्व्वाक्यमाकाशाख्योऽब्रवीत्तदा ॥
न मया रहित किञ्चिच्छरीरस्थोऽपि दूरत ।
कालान्तरेत्येवमुक्त्वा सोऽपि निष्क्रम्य देहत ॥
पृथग्भूतस्तथा प्येतच्छरीर नाप्यनीनशत्।
विना साख्यञ्च तत्त्वेन तथापि न विशीर्य्यते ॥
शुषिरैस्तु विहीनन्तु दृष्ट्वा क्षेत्र व्यवस्थितम्।
शरीरधातव सर्व्वे ते ब्रूयुर्व्वाक्यमेव हि ॥
अस्माभिर्व्यतिरिक्तस्य न शरीरस्य धारणम्।
भवतीत्येवमुक्त्वा ते जहु सर्व्वे शरीरिण ॥
तैर्व्यपेतमपि क्षेत्र पुरुषेण प्रपाल्यते।
तद्दृष्ट्वा त्वब्रवीत् स्कन्द सोऽहङ्कार प्रकीर्त्तित ॥
मया विना शरीरस्य सम्भूतिरपि नेष्यते।
एवमुक्त्वा शरीरात्तु सोव्यपेत पृथक् स्थित ॥
तेनाप्यतेन तत् क्षेत्र विना मुक्तवदास्थितम्।
तद्दृष्ट्वा कुपितो भानु स आदित्य प्रकीर्त्तित.॥
मया विना कथ क्षेत्रमिम क्षणमपीष्यते।
एवमुक्त्वाथ यात स तच्छरीर न शीर्य्यते ॥
तत कामादिरुत्थाय गणो मातृकसज्ञित ।
न मया व्यतिरिक्तस्य शरीरस्य व्यवस्थिति ॥
एवमुक्त्वा स यातस्तु शरीरं तन्न शीर्य्यते।
ततो मायाब्रवीत् कोपात् सा च दुर्गा प्रकीर्त्तिता ॥
न मयास्य विना भूतिरित्युक्त्वान्तर्दधे पुन ।
ततो दिश समुत्तस्थुरूचुश्चैव वचो महत् ॥
नास्माभी रहित काय भवतीति न संशय ।
चतस्र आगता काष्ठा अपयाता क्षणात्तदा ॥
ततो धनपतिर्व्वायुर्मध्ये तत्पक्षसम्भव ।
शरीरस्येति सोऽप्येवमुक्त्वा मूर्द्धानगोऽभवत् ॥
ततो विष्णोर्मनो ब्रूयात् नाय देहो मया विना।
क्षणमप्युत्सहे स्थातुमित्युक्त्वान्तर्दधे पुन ॥
ततो धर्म्मोऽब्रवीत् सर्व्वमिद पालितवाहनम्।
इदानीं मय्युपगते कथमेतद्भविष्यति ॥
एवमुक्त्वा गते धर्म्मे तच्छरीर न शीर्य्यते।
ततोऽब्रवीन्महादेवश्चाव्यक्तो भूतनायक ॥
महत्तत्त्वो मया हीन शरीर नो भवेद्यथा।
एवमुक्त्वा गत शम्भुस्तच्छरीर न शीर्य्यते ॥
तद्दृष्ट्वा पितरश्चोचुस्तन्मात्रा यावदस्मभि ।
प्राणान्तरैभिरेतच्च शरीर शीर्य्यते ध्रुवम् ॥
एवमुक्त्वा तु त देह त्यक्त्वान्तर्द्धानमागता.।
अग्नि प्राण अपानश्च आकाशश्चैव धातव ॥
क्षेत्र तद्वत्त्वहङ्कारो भानु कामादयो मया।
काष्ठा वायुर्विष्णुधर्म्मौ शम्भुश्चैवेन्द्रियार्थका ॥
एतैर्मुक्तन्तु तत् क्षेत्र मुक्ताविव सुसस्थितम्।
सोमेन पाल्यमानन्तु पुरुषेणेन्दुरूपिणा ॥
एव व्यवस्थिते सोमे षोडशात्मन्यथाक्षरे।
प्राग्वत्तत्र गुणोपेत क्षेत्रमुत्थाय यद्भवेत् ॥
प्रागवस्थ शरीरन्तु दृष्ट्वा सर्वत्रपालितम्।
ता क्षेत्रदेवता सर्व्वा वैलक्ष्य भावमाश्रिता ॥
तमेव तुष्टुवु सर्व्वास्त देव परमेश्वरम्।"

इति वाराहे महातपोपाख्याननामाध्याय ॥*॥

शरीरान्न यथा,—

'शरीरमपि सोमश्च विविध चान्नमुच्यते।
प्राणो ह्यग्निस्तथादित्यस्त्रिभोक्ता एक एव तु॥"

इति गारुडे २१५ अध्याय ॥*॥

मानसकायिकक्लेशसाध्यव्रत यथा,—

धरण्युवाच।
"कथमाराध्यसे देव भक्तिमद्भिर्नरैर्विभो।
स्तोभिर्वा सर्वमेतन्मे शस त्व भूतभावन ॥
वाराह उवाच।
भावसाध्यस्त्वह देवि न वित्तैर्न जपैरहम।
साध्यस्तथापि भूताना कायक्लेश वदामि ते ॥
कर्म्मणा मनसा वाचा मच्चित्तो यो नरो भवेत्।
तस्य व्रतानि वक्ष्येऽह विविधानि निबोध मे॥
अहिंसा सत्यमस्तेय ब्रह्मचर्य्यमकल्कता।
एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि तु धराधरे ॥
एकभक्त तथा नक्तमुपवासादिकञ्च यत्।
तत् सर्व्व कायिक पुसा व्रत भवति नान्यथा॥"

इति वाराहे सत्यतपोपाख्याननामाध्याय ॥

शरीरज, पु, (शरीरात् जायते इति। जन+ड।) रोग। कामदेव। (यथा महाभारते। १।१००।५६।

"नाकामयत त दातु वर दाशाय शान्तनुः ।
शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ॥")
पुत्र । इति धरणिः । (यथा, महाभारते ।
१३ । २४ । ४ ।
"इति पृष्टो मया राजन् पराशरशरीरज' ।
अब्रवीन्निपुणो धर्म्मे नि.सशयमनुत्तमम् ॥")
देहजाते, त्रि । यथा,—
"शरीरजैः कर्म्मदोषैर्य्याति स्थावरता नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगता मानसैरन्त्यजातिताम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
शरीरसस्कार', पुं, (शरीरस्य सस्कार. ।) देह-
सस्कारकर्म्म । शरीरस्य शोभनं मार्जनञ्च ॥
शरीरावरण क्ली, (शरीरस्य आवरणम् ।) चर्म्म ।
इति राजनिर्घण्ट. ॥ कायवेष्टनञ्च ॥ (वर्म्म ।
यथा, महाभारते । ७ । १८५ । ४२ ।
'विचित्रैर्विविधाकारैः शरीरावरणैरपि ।
विचित्रैश्च रथैर्भग्नै र्हतैश्च गजवाजिभिः ॥")
शरीरी [न्] पु, (शरीरमस्यास्तीति । शरीर+
इनि' ।) शरीरविशिष्ट । तत्पर्य्यायः ।
"भशोङ्गवी च प्राणी तु शरीरिजन्यु जन्तवः ।
प्राणभृच्चेतनो जन्मी चित्तन्तु हृदय मन. ॥"
इति जटाधर. ॥
शरीरिलक्षण यथा,—
"गर्भाशयगत शुक्रमार्त्तव जीवसञ्ज्ञक. ।
प्रकृति' सविकारा च तत् सर्वं गर्भसञ्ज्ञकम् ॥
कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसयुत ।
भवेत्तदा स मुनिभि शरीरीति निगद्यते ॥"
अङ्गोपाङ्गसयुत व्यक्ताङ्गोपाङ्ग ।
"तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतशास्त्रत' ।
मस्तकादभिधीयन्ते शिष्या शृणुत यत्नत' ॥
आद्यमङ्ग शिरः प्रोक्त तदुपाङ्गानि कुन्तला ।
तस्यान्तर्मस्तुलुङ्गञ्च ललाटभ्रूयुग तथा ॥
नेत्रद्वय तयोरन्तर्वर्त्तते द्वे कनीनिके ।
दृष्टिद्वय कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनि ॥
पक्ष्माण्यपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तच्छष्कुलीद्वयम् ।
पाणिद्वय कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता ॥
ओष्ठाधरौ च सृक्कण्यौ मुख तालु हनुद्वयम् ।
दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रसना चिवुक गल ॥
द्वितीयमङ्ग ग्रीवा तु यया मूर्द्धा विधार्य्यते ।
तृतीय बाहुयुगल तदुपाङ्गान्यथो ब्रुवे ॥
तस्योपरि मतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ भवतस्त्वध ।
कफोणियुग्म तदध प्रकोष्ठयुगल तथा ॥
मणिबन्धौ तले हस्तौ तयोश्चाङ्गुलयो दश ।
नखाश्च दश ते स्याप्या दश च्छेद्या प्रकीर्त्तिताः ॥
चतुर्थमङ्ग वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे ।
स्तनौ पुसस्तथा नार्य्या विशेष उभयोरयम् ॥
यौवनागमने नार्य्या. पीवरौ भवत स्तनौ ।
गर्भवत्या' प्रसूतायास्तावेवौ क्षीरपूरितौ ॥
हृदय पुण्डरीकेण सदृश स्यादधोमुखम् ।
जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति ॥
आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् ।
अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिन प्रस्वपन्ति हि ॥"
चेतनास्थानमुत्तममिति अयमभिप्राय ।
"चेतनानामधिष्ठान मनो देहश्च सेन्द्रिय' ।
केशलोमनखाग्रान्तर्मल द्रव्यगुणैर्विना ॥"
इत्यु क्तवता चरकेण सकल शरीर चेतनास्थान-
मुक्त तदपेक्षया हृदय विशेषतश्चेतनावस्थान-
मिति ।
"कक्षयोर्वक्षसो सन्धी जत्रुणी समुदाहृते ।
कक्षे उभे समाख्याते तयो स्याताञ्च वक्षणौ ॥
उदर पञ्चम भाग षष्ठ पार्श्वद्वय मतम् ।
सपृष्ठवश पृष्ठन्तु समस्त सप्तम स्मृतम् ॥*॥
उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि वार्नोह्रि यत्नत' ।
शोणिताज्जायते प्लीहा वामतो हृदयादध ॥
रक्तवाहिशिराणा स मूल ख्यातो महर्षिभि ।
हृदयाद्वामतोऽधश्च फुप्फुसो रक्तफेणज ॥
अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृत. स्थिति ।
तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितज मतम् ॥
अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति ।
जलवाहिशिरामूल तृष्णाच्छादनकृन्मतम् ॥"
क्लोम तिलक एतत्तु वातरक्तजम् । अत्राह च
वृद्धवाग्भट ।
"रक्तादनिलसयुक्तात् कालीयकसमुद्भव ।"
इति ।
"मेद शोणितयो सारादृक्कयोर्युगल भवेत् ।
तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदस ॥
उक्ता सार्द्धास्त्रयो व्यामा पुसामन्त्राणि
सूरिभि ।
अर्द्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्द्दिशेत्,
उण्डुकञ्च कटी चापि त्रिक वस्तिश्च वक्षणौ ।
कण्डराणा प्ररोह. स्यान्मेढ्राणा वीर्य्यमूत्रयो. ॥
स एव गर्भस्याधान कुर्य्याद्गर्भाशये स्त्रिया ।
शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तित ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ।
वृषणौ भवत सारात् कफासृङ्मासमेदसाम् ॥
वीर्य्यवाहिशिराधारौ तौ मतौ पौरुषावहौ ।
गुदस्य मान सर्वस्य सर्वं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥
तत्र स्युर्वलयस्तिस्र शङ्खावर्त्तनिभास्तु ता ।
प्रवाहिणी भवेत पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता ॥
उत्सर्ज्जिनी तु तदध सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता ।
तस्या अध शम्वरणी स्यादेकाङ्गलसम्मिता ॥
अर्द्धाङ्गुलप्रमाणन्तु बुधैर्गुदमुख मतम् ।
मलोत्सर्गस्य मार्गोऽय पायुर्देहे विनिर्म्मित ॥
पुस प्रोथौ स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च
योषित' ।
तयो' कुकुन्दरे स्याता सक्थिनी त्वङ्गमष्टमम्
तदुपाङ्गानि च ब्रूमो जानुनी पिण्डिकाद्वयम् ।
जङ्घे द्वे घुटिके पार्ष्णी तले च प्रपदे तथा ।
पादावङ्गुलयस्तत्र दश तासा नखा दश ॥"
इति भावप्रकाश ॥
(त्रिवक्तो जीवात्मा । यथा, मनु । १ । ५३ ।
"तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मान शरी-
रिण ।
स्वकर्म्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥)
शरु', पुं, (शॄ हिंसायाम्+"शॄस्वृस्निहित्रप्य-
सीति ।" उणा० १ । ११ । इति उः ।) क्रोध ।
वज्रम् । इति मेदिनी ॥ बाण । इति हेम-
चन्द्र' ॥ आयुधम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्ति ॥ (हिंसा । यथा, ऋग्वेदे । ६ ।
२७ । ६ ।
"वृचीवन्त शरवे पत्यमाना ।"
"शरवे हिंसायै ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥
गन्धर्वविशेष । यथा, महाभारते । १ ।
१२३ । ५५ ।
"विश्वावसुर्भुमन्यु,श्च सुचन्द्रश्च शरुस्तथा ॥"
हिंसके, त्रि । यथा, तत्रैव । ७ । ७१ । १ ।
"दिवा नक्त शरुमस्मद्युयोतम् ॥"
"शरु हिंसकम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
शरेष्ट , पुं, आम्र' । इति जटाधरः ॥
शर्करक , पु , (शर्कर+"वुञ्छण्कठेति ।" ४ ।
२ । ८० । इत्यनेन क ।) मधुरजम्बीर । इति
राजनिर्घण्ट ॥
शर्करजा स्त्री, (शर्कराज्जायते इति । जन+ड ।
स्त्रियां टाप् ।) सिताखण्ड । इति राज-
निर्घण्ट ॥
शर्करा, स्त्री, खण्डविकृति । चिनी इति भाषा ॥
तत्पर्य्याय । सिता २ । इत्यमर ॥ शुक्लोपला ३
शुक्ला ४ सितोपला ५ । इति रत्नमाला ॥
मीनाण्डी ६ श्वेता ७ मत्स्यण्डिका ८ अच्छि-
च्छन्ना ९ सुसिकता १० गुडोद्भवा ११ । अस्या
गुणा । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाह-
श्रमरक्तदोषभ्रान्तिकृमिकोपनाशित्वञ्च । इति
साधारणशर्करागुणा ॥ १ ॥
अथ शर्कराविशेषगुणा ।
स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षये-
ऽरोचके
चक्षुष्या बलवर्द्धनी सुमधुरा रुच्या च वह्नि-
क्षुजा ।
वृष्या दमिबलप्रदा त्रमहरा शशाङ्कद्युजा
शीतला
स्निग्धा कान्तिकरी रसालजनिता रक्ते द्युजा
पित्तजित् ॥"
इति पञ्चेक्षुशर्करागुणा ॥*॥
"यावनाली हिमोत्पन्ना हिमाली हिमशर्करा ।
क्षुद्रशर्करिका क्षुद्रा गुडजा जलबिन्दुजा ॥
हिमजा शर्करा गौल्या सौक्ता तिक्तातिपिच्छिला ।
वान्तघ्नी सारिका रुच्या दाहपित्तास्रदायिनी ॥"
इति यावनालशर्करागुणा ॥*॥
"शीनजान्या कर्करजा माधवी मधुशर्करा ।
माक्षिका शर्करा प्रोक्ता सिताखण्डश्च खण्डक
सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्द्दिनाशन ।
कुष्ठव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषनुत् ॥
यवासशर्करा त्वन्या सुधामोदकमोदक ।
तवराज. खण्डसार खण्डजा खण्डमोदक ॥"
ति राजनिर्घण्ट । *॥

अपि च ।
"मत्स्यण्डिका खण्डसिता गुणश्रेष्ठा यथोत्तरम्
विमला शीतला. स्निग्धा गुर्व्वः. स्वादुतरा
सरा. ॥
हृद्यास्तृषाक्षतक्षीणरक्तपित्तानिलापहा ।
मत्स्यण्डी ग्राहिणी बल्या कषाया वातजिद्-
गुरु' ॥
खण्ड गुरु सर रुच्य वातघ्न बलपुष्टिदम् ।
सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा ॥"
इति पथ्यापथ्यविवेक' ॥०॥
अन्यच्च ।
"शर्करा ज्वरपित्तासृङ्मूर्च्छाछर्दितृषापहा ।
तृष्णाघ्नस्तवराजस्तु ज्वरदाहास्रपित्तनुत् ॥
लसिकाफाणितगुडखण्डमत्स्यण्डिकासिताः ।
निर्म्मला लघवो ज्ञेया शीतवीर्य्या यथोत्तरम् ।
यथा यथैषा वैमल्य भवेच्छैत्य तथा तथा ॥"
इति राजवल्लभः ॥०॥
किञ्च ।
"खण्डन्तु सिकतारूप सुश्वेत शर्करा सिता ।
सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहजित् ।
मूर्च्छाछर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्र-
कारिणी ॥*॥
भवेन्मधुसिता शीता रक्तपित्तहरी लघु ।
सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा ॥०॥
मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरु ।
छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तहृत्तुवरा हिमा ॥
यथा यथैषा नैर्म्मल्य मधुरत्व तथा तथा ।
स्नेहलाघवशैत्यानि रसत्वञ्च तथा तथा ॥"
इति भावप्रकाश ॥०॥
उपला । कर्पराश । (यथा, महाभारते ।
३ । ५५ । २ ।
"ततो वायुर्म्महान् शीघ्रो नीचै शर्करवर्षण ॥"
शर्कराान्वितदेश । रोगभेद । शकलम् । इति
मेदिनी ॥ शर्करारोगस्य निदानचिकित्सादि-
मत्रकृच्छ्रशब्दे द्रष्टव्य' ॥(कूर्म्मचक्रस्य पुच्छदेश-
स्थितदेशविशेष । यथा, मार्कण्डेये । ५८ ।३५।
"तारक्षुरा ह्यङ्गतका शर्करा शाल्म-
वेश्मका ॥")
शर्कराचल , पु, (शर्करामयोऽचल ।) दानार्थ-
कृत्रिमशर्करामयाचलविशेष । अस्य विवरण
पर्व्वतशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
शर्कराधेनु , स्त्री, (शर्कराभिर्न्निर्म्मिता धेनु ।)
दानार्थशर्करानिर्म्मितधेनु । तद्विधिर्यथा,—
श्रीहोतोवाच ।
"तद्वत्स शर्कराधेनु शृणु राजन् यथार्थत ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
धेनु शर्करया राजन् कृत्वा भारचतुष्टयम् ।
उत्तमा कथ्यते सद्भिश्चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
तदर्द्ध मध्यमा प्रोक्ता कनिष्ठा भारकेण तु ।
तद्वत् वत्स प्रकुर्व्वीत चतुर्थांशेन तत्त्वत' ॥
अथ कुर्य्यादष्टशतैरूर्द्ध नृपतिसत्तम ।
स्वशक्त्या कारयेद्धेनु यथात्मान न पीडयेत् ॥
सर्व्वबीजानि सस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्तत. ।
सौवर्णमुखशृङ्गाणि मौक्तिकानयने तथा ॥
गुडेन तु मुख कार्य्य जिह्वा पिष्टमयी तथा ।
कम्बल पट्टसूत्रेण कण्ठाभरणभूषितम् ॥
इक्षुपादां रौप्यखुरां नवनीतमयस्तनीम् ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां सितचामरभूषिताम् ॥
पञ्चरत्नसमायुक्ता वस्त्रैराच्छादितां तथा ।
गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
श्रोत्रियाय दरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते ।
वेदवेदाङ्गविदुषे आहिताग्नेर्विशेषत: ॥
अदुष्टाय प्रदातव्या न तु मत्सरिणे नृप ।
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते शशिक्षये ॥
एषु पुण्येषु कालेषु यदृच्छया वा सदार्पयेत् ।
सत्पात्रन्तु द्विजं दृष्ट्वा आगतं श्रोत्रियं गृहे ॥
तादृशाय प्रदातव्या पुच्छदेशे विसृज्य च ।
पूर्व्वाभिमुखमास्थाय अथवा स उदङ्मुख' ॥
गा पूर्व्वाभिमुखीं कृत्वा वत्समुत्तरतो न्यसेत् ।
दानकाले तु ये मन्त्रास्तान् पठित्वा समर्पयेत् ॥
सपूज्य विधिवद्विप्र मुद्रिकाकर्णभूषण ।
स्वशक्त्या दक्षिणा दत्त्वा वित्तशाठ्यविवर्जित ॥
हस्ते तु दक्षिणा दत्त्वा गन्धपुष्पसचन्दनाम् ।
धेनु समर्पयेत्तस्य मुखञ्च न निरीक्षयेत् ॥
एकाह शर्कराहारो ब्राह्मणस्त्रिदिन वसेत् ।
सर्व्वपापहरा धेनु सर्वकामप्रदायिनी ।
सर्वकामसमृद्धस्तु जायते नात्र सशय ॥
दीयमाना प्रशमन्ति ते यान्ति परमा गतिम्
य इद शृणुयाद्भक्त्या पठते वापि मानव. ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोक स गच्छति ॥"
इति वाराहे शर्कराधेनुमाहात्म्यनामाध्याय ॥
शर्कराप्रभा, स्त्री, (शर्करेव प्रभा यस्या ।) जिनानां
नरकविशेष । यथा,—
"रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतम'प्रभा ।
महातम प्रभा वेत्यधोऽधो नरकभूमय ॥"
इति हेमचन्द्र' ॥
शर्करार्बुद , पु, क्ली (शर्करावदर्बुद' ।) क्षुद्ररोग-
विशेष । तल्लक्षण यथा,—
"प्राप्य मास शिरा स्नायु मेद' श्लेष्मा तथानिल
ग्रन्थि करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् ॥
स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र हृद्धि गतोऽनिल ।
मास विशोष्य ग्रथिता शर्करा जनयत्यत ॥
दुर्गन्धक्लिन्नमत्यर्थं नानावर्ण तत शिरा' ।
स्रवन्ति सहसा रक्त त विन्द्याच्छर्करार्बुदम् ॥"
शर्करा वालुकातुल्या । तच्चिकित्सा यथा,—
"मेदोऽर्बुदविधानेन साधयेच्छर्करार्बुदम् ॥"
इति भावप्रकाश' ।
शर्करावान्, [त्] त्रि, (शर्करा विद्यतेऽस्मिन् ।
"देशेलुबिलचौ च ।" ५।२।१०५। इति मतुप् ।)
कर्पराशबहुलदेश । तत्पर्य्याय' । शर्करा २
शर्करिल ३ शार्कर ४ । इत्यमर ॥
शर्करासप्तमी, स्त्री, (शर्कराया दानविधायिका
सप्तमी ।) वैशाखीशुक्ला सप्तमी । तत्र
व्रतविधिर्यथा,—
ईश्वर उवाच ।
"शर्करासप्तमीं वक्ष्ये तद्वत् कल्मषनाशिनीम् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्य्य ययानन्तं प्रजायते ॥
माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्या शुक्लपक्षत' ।
प्रात: स्नात्वा तिलै. शुक्लै शुक्लमाल्यानु-
लेपनै' ।
स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् ॥
तस्मै नम' सवित्रे तु गन्धपुष्प निवेदयेत् ।
स्थापयेदुदकुम्भञ्च शर्करापात्रसयुतम् ॥
शुक्लवस्त्रैरलङ्कृत्य शुक्लमाल्यानुलेपनै: ।
सुवर्णाश्वसमायुक्त मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
विश्ववेदमयो यस्मात् वेदवादीति पठ्यते ।
त्वमेवामृतसर्व्वस्वमत' शान्ति प्रयच्छ मे ॥
पञ्चगव्य तत पीत्वा स्वपेत्तत् पार्श्वत क्षितौ ।
सौरसूक्त स्मरन्नास्ते पुराणश्रवणेन च ॥
अहोरात्रे गते पश्चात् अष्टम्यां कृतनैत्यिक' ।
तत् सर्व्व वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
भोजयेच्छक्तितो विप्रान् शर्कराघृतपायसै ।
भुञ्जीतातैललवण स्वयमप्यथ वाग्यत' ॥
अनेन विधिना सर्व मासि मासि समाचरेत् ।
सवत्सरान्ते शयन शर्कराकलसान्वितम् ॥
सर्व्वोपस्करसयुक्त तथैका गा पयस्विनीम् ।
गृहञ्च शक्तितो दद्यात् समस्तोपस्करान्वितम् ॥
सहस्रेणाथ निष्काणा कृत्वा दद्यात् शतेन वा ।
दशभिर्व्वाथ निष्काणा तदर्द्धेनाथ शक्तित ॥
सुवर्णाश्व प्रदातव्य' पूर्ववन्मन्त्रवाचनम् ।
वित्तशाठ्य न कुर्वीत कुर्वन् दोष समश्नुते ॥
अमृत पिबतो वक्त्रात् सूर्य्यस्यामृतविन्दव' ।
निपेतुर्ये तदुत्थासौ शालिमुद्गेक्षव' स्मृता ॥
शर्करापरमस्तस्मादिक्षुसारोऽमृतात्मक' ।
इष्टा रवेरत' पुण्या शर्करा हव्यकव्ययो ॥
शर्करा सप्तमी चैषा वाजपेयफलप्रदा ।
सर्वदु'खोपशमनीं पुत्त्रसन्ततिवर्द्धनीम् ॥
य कुर्य्यात् परया भक्त्या स पर ब्रह्म गच्छति
कल्पमेक वसेत् स्वर्गे ततो याति महत् पदम् ॥
इदमनघ शृणोति य स्मरेद्वा
परिपठतीह दिवाकरस्य लोके ।
मतिमपि च ददाति सोऽपि
देवैरमरवधूजनमालया च पूज्य ॥"
इति मात्स्ये ७२ अध्याय ॥
शर्करिक , त्रि, (शर्करा विद्यते अस्मिन् ।
"वुञ्छण्कठजिलेति ।" ४।२।८० । इति कुमुदा-
दित्वात् ठक् ।) शर्करावान् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥
शर्करिल , त्रि, (शर्करा विद्यते अस्मिन् । "देशे
लुबिलचौ च ।" ५ । २ । १०५ । इति इलच् ।
शर्करावान् । इत्यमर ॥
शकरी, स्त्री, छन्दोविशेष । नदी । मेखला । इति
हस्तलिखितमेदिनी ॥ लेखनी । इति धरणि
मुद्राङ्कितमेदिनीहेमचन्द्रयो. रेफशून्यद्विकरार-
मध्यपाठ । अस्या विवरण शक्करीशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

शर्करोदक, क्ली, (शर्करायुक्तमुदकम् ।) शर्करा-
युक्तजलम् । चिनिरपाना इति शरवत् इति
च भाषा । यथा,—
"जलेन शीतलेनैव घोलिता शुभ्रशर्करा ।
एलालवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता ॥
शर्करोदकनाम्ना तत् प्रसिद्ध विदुषा मुखे ।
शर्करोदकमाख्यात शुक्रल शिशिरं सरम् ॥
वल्य रुच्य लघु स्वादु वातपित्तासनाशनम् ।
मुर्च्छाच्छर्द्दितृषादाहज्वरशान्तिकर परम् ॥"
इति भावप्रकाश ॥

शर्द्ध, पु, (शृधु शब्दकुत्सायाश्च + घञ् ।)अपा-
नोत्सर्ग' । शृधधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥
(तेज: । यथा, ऋग्वेदे । ४ । १ । १२ ।
"प्र शर्द्ध आर्त्त प्रथमं विपन्या ॥"
"शर्द्धस्तेज. ।" इति तद्भाष्ये सायण: ॥
समूह' । यथा, तत्रैव । १ । ६४ । १ ।
"वृष्णे शर्द्धाय सुमखाय वेधसे ।"
"शर्द्धाय समूहाय ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥
प्रसहनशीले, त्रि । यथा, तत्रैव ।१।३७।४।
"प्रव: शर्द्धाय घृष्वये त्वेष द्युम्नाय शुष्मिणे ॥"
'शर्द्धाय प्रसहनशीलाय ।' इति तद्भाष्ये सायण ॥

शर्द्धजह', पु, (शर्द्ध जहातीति । हा + "एजे.
खश् ।" ३ । २ । २८ । इत्यत्र । वातशुनीति-
लशर्द्धेष्विति ।" खश् । "अरुर्द्विषदजन्तस्यति।"
६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) माष' यथा ।
शर्द्ध आर्द्रत्व जहाति इति शर्द्धजहो माष ।
इति मुग्धबोधव्याकरणटीकाया दुर्गादास. ॥

शर्द्धन, क्ली, (शर्द्ध + ल्युट् अधोवायु । इति
मनुटीकाया कल्लूक-भट्ट ॥ वातकर्म्म इति
भाषा ॥

शर्व्व, हिंसे। गतौ। इति कविकल्पद्रुम.॥ शर्वति।
इति दुर्गादास: ॥

शर्म्म,[न्] क्ली, (शॄ + "सर्व्व धातुभ्यो मनिन् ॥"
उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) सुखम् ।
इत्यमर: ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३५ । ४ ।
"तस्मा अग्निर्भारत शर्म्म य सत् ।"
"शर्म्म सुखम् ।"इति तद्भाष्ये सायण ॥ यथाच
कथासरित्सागरे । ७८ । ४९ ।
"स्वामिभक्तस्तदेतस्य शर्म्मोपायमिम शृणु ॥")
तद्वति, त्रि ॥ गृहम् । इति निघण्टु' ।३।४॥
(यथाच ऋग्वेदे । ३ । १३ । ४ ।
"स न: शर्म्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शन्तमा ।"
"शर्म्माणि शर्म्मशब्दो गृहवाची छाया शर्म्मेति
तन्नामसु पाठात् ।" इति तद्भाष्य सायण. ॥)

शर्म्मा,[न्] पु, (शृणात्यशुभमिति । शॄ + "सर्व-
धातुभ्यो मनिन् ।" उणा० ४ । १४४ । इति
मनिन् ।) ब्राह्मणस्योपाधिविशेष. । यथा,—
"शर्म्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम्।
...

"शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि।
शर्म्मणोऽक्षय्यकाले च पितॄणा दत्तमक्षयम्॥"
शर्म्मन्नित्यनेन गोत्रसम्बन्धनामानि पितॄना
परिकल्पयन्नित्येकवाक्यतया शर्म्मान्त नाम
प्रतीयते । तथा च विष्णुपुराणम् ।
"ततश्च नाम कुर्व्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्व्व नराख्य हि शर्म्मवर्म्मादिसयुतम् ॥"
देवात् पूर्व्व नराख्य नरनाम तच्च विशिष्ट
शर्म्मयुतम् । एतच्च विप्रपरम् ।
"शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्म त्राता तु भूभुज: ।
भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दास: शूद्रस्य कारयेत् ॥"
इति यमवचनात् ॥
अत्र चकारेण देवशर्म्मणो: समुच्चय: । अत्रापि
शर्म्माद्यन्ततामाह शातातप: ॥
"शर्म्मान्त ब्राह्मणस्य स्याद्वर्म्मान्त' क्षत्रियस्य च
धनान्तश्चैव वैश्यस्य दासान्त चान्त्यजन्मन.॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
(तथा च विष्णुपुराणे । २ । १० । ८—९ ।
"ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्व्व नराख्य हि शर्म्मवर्म्मादिसयुतम् ॥
शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्त वर्म्मेति क्षत्रसंश्रयम् ।
गुप्तदासात्मक नाम प्रशस्त वैश्यशूद्रयो. ॥"
"दशमेऽहनि अतीते इति शेष' तच्चाशौ-
चान्तोपलक्षणम् । अत्रैव कालान्तरमप्याह ।
यथा,—
"नामधेय दशम्याञ्च केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।
द्वादश्यामथवा रात्रा मासे पूर्णे तथापरे ॥"
इति ॥
देवपूर्व कुलदेवतानामपूर्वक कुलदेवतासम्बन्ध
नाम कुर्य्यात् इति शङ्खोक्त । नराख्य पुरुष-
वाचकम् । तत्र प्रान्त शर्म्मवर्म्मादिसयुतम् ।
यथा, सोमशर्म्मा इन्द्रवर्म्मा चन्द्रवर्म्मा चन्द्रगुप्त
शिवदास इत्यादि ।"इति तट्टीकायां स्वामी॥
"तत्रादौ नाम निर्णय ।
"शर्म्मेति ब्राह्मणस्योक्त वर्म्मेति क्षत्रसंश्रयम्।
गुप्तदासात्मक नाम प्रशस्त वैश्यशूद्रयो' ॥"
इत्यत्रेति पदस्वरसेन यद्यपि शर्म्मपदात्मकमेव
नामावगम्यते तथापि तावन्मात्र न नाम किन्तु
तद्वन्नामेति निर्णीयते द्व्यक्षर चतुरक्षर इत्यादि-
गृह्यदर्शनात् । एवञ्च हरिशर्म्मा नारायण
शर्म्मेत्यादि सिध्यति शर्म्मपदमात्रात्मकत्वात्
तन्नाम्नश्चतुरक्षरता न स्यादेव । तथाच नारा-
यणादिपदशर्म्मपदाभ्या निर्णीतमेव नाम द्व्यक्ष-
रादिकन्तु शर्म्मपूर्वप्रतिकमात्रमेव अतएव
दानादौ नामोच्चारणे चैत्रशर्म्मणे इत्येव
श्रूयते । गोभिल' ।
"शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्य शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि ।
शर्म्मणोऽक्षय्यकाले स्यादेव कुर्व्वन्न मुह्यति ॥"
इदमप्युत्तरप्रतीकमात्रपरमुक्तगृह्येन सहैकमूल-
त्वात्। एतेन शर्म्म सुखनीयमिति कर्क दर्शनात्
शर्म्मपदमर्थपर तेन शुभङ्करेत्यादेव नामेत्यपास्त
गोभिलविरोधात्। कर्कन्तु पूर्वप्रतीकमात्रपरम्।
तेन शुभङ्करशर्म्मा भीमशर्म्मेत्यादि सिध्यति एवञ्च
हव्यकव्ये चैतादृशमेव नाम तेषा प्रयोज्यम् ।
अपवादकाभावादिति । अत्रैव मनु ।
"मङ्गल्य ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम्
वैश्यस्य धनसयुक्त शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥
शर्म्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम्।
स्त्रीणा सुखोद्यमक्रूर विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।
मङ्गल्य दीर्घवर्णान्तमाशीर्व्वादाभिधानवत् ॥"
शर्म्मवर्म्मप्रभृतीनि उत्तरपदानि कार्य्याणीति
मनुटीकापि । स्त्रीनाम तु यशोदादेवीत्यादि
स्त्रीणा दान्तमित्यपि पूर्व्वप्रतीकमात्रपरम् ।
वैश्यस्य गुप्तान्तमिति तु पराशर । एवञ्च
दानादौ चैत्रशर्म्मणे ब्राह्मनायेत्यादि स्वरूप
वाक्यम् ॥" इतिद्वैतनिर्णय ॥*॥)

शर्म्मर', पु, वस्त्रभेद: । इतिधरणि. ॥

शर्म्मरा, स्त्री, दारुहरिद्रा । इति धरणि. ॥

शर्य्या, स्त्री, रात्रि । यथा,—
"त्रियामाशर्व्वरी शर्य्या क्षयणी क्षणदा क्षपा ।"
इति भरतधृतवाचस्पति. ॥
(इषु' । यथा, ऋग्वेदे ।१ । १४ ।४ ।
"शर्य्यामसना मनुद्युन् ।" "शर्य्या इषव शर-
मय्य । इति यास्क' ॥"इति तद्भाष्ये सायण' ॥
अङ्गुलि । यथा, तत्रैव ।९ ।११० ।५ ।
"शर्य्याभिर्नभरमाणोगभस्त्यो' ।"
"शर्य्याभिरङ्गुलीभि ।" इतितद्भाष्ये सायण. ॥

शर्य्याति' पु, वैवस्वतमनुपुत्त.। तस्य पुत्त्र आनर्त्त
यथा,—
"आनर्त्तो नामशर्य्याति' सुकन्यानामे दारिका।
आनर्त्तस्याभवत् पुत्त्रो रोचमाण प्रतापवान् ।
आनर्त्तो नाम देशोऽभून्नगरी च कुशस्थली॥"
इति मात्स्ये १२ अध्याय ॥
(अस्य विशेषविवरण भागवते ८ । १३ ॥
एव ९ । १ । अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥)

शर्व, हिंसे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०- पर०
सक०-सेट् ।) शर्वति । इति दुर्गादास' ॥

शर्व' पु, (शृणाति सर्वा' प्रजा: सहरति प्रलये
सहारयति वा भक्ताना पापानि । शॄ "कॄ +
गॄ शॄ दॄ भ्यो व ।" उणा० १।१५५। इति व ।)
शिव । इति हेमचन्द्र. ॥ (यथा, रघुवंशे ।
११ । ९३ ।
"कतिचिदवनिपाल' शर्वरी' शर्वकल्प: ॥")
दन्त्यसादिरप्ययम् । विष्णु । यथा,—
"शर्व सर्व. शिव स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्यय ।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

शर्वर, क्ली, तम । कन्दर्प. । इति रुचिप्तसारो-
णादिवृत्ति: ॥

शर्वरी, स्त्री, (शृणाति चेष्टामिति । शॄ + "कॄ गॄ-
शॄवृचतिभ्य ष्वरच् ।" उणा० २ । १२३ ।
इति ष्वरच् । षित्वाद्ङीष् ।) रात्रि: । इत्यमर ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ५ । ५२ । ३ ।
"अतिस्कन्दन्ति शर्वरी ॥")
योषित् । इति मेदिनी ॥ हरिद्रा । इति विश्व:॥
सन्ध्या । इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

शर्वला, स्त्री, तोमरास्त्रम् । इत्यमरटीकाया
रायमुकुट' ॥ दन्त्यसादिरप्ययम् ॥

शर्वाणी, स्त्री, (शर्वस्य भार्य्या । "इन्द्रवरुण-
भवेति ।" ४।१।४९ । इति ङीष् ।) पार्वती ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १ । ५८ ।
"निपत्य पादयोस्ताभ्यां जयया सह बोधिता ।
शापान्तं प्रति शर्वाणी शर्वचनमब्रवीत् ॥")
दन्त्यसादिरप्ययं शब्दः ॥

शर्करीक, पु, (शॄ + "शॄपॄवृञ्जः ईकक् चाभ्यासस्य ।" उणा० ४ । १८ । इति ईकन् द्वित्वमभ्यासस्य रुक् च ।) शिरः । शलम् । इत्युणादिकोषः ॥ शरः । मङ्गलाभरणम् । अग्निः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

शल, वेगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट् ।) शलति । इति दुर्गादासः ॥

शल, क ङ श्लाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, शालयते पण्डितं धीरः । इति दुर्गादासः ॥

शल, ङ चलने । स्तृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म० अक०-सक० च सेट् ।) ङ, शलते । चलनं कम्पः । स्तुतिरिह संवरणम् । इति दुर्गादासः ॥

शल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ज, शालं शलः । इति दुर्गादासः ॥

शल, क्ली, (शल + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।" ३ । १ । १४० । इति णः ।) शल्यकीलोम । सजारुकाँटा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शलली २ शललम् ३ । इत्यमरः ॥

शल, पु, शल्लम् । भृङ्गी । सैन्यभेदः । ब्रह्मा । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ कुन्तास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वासुकिवंशीयसर्पविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
"कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः ।")
शन्तनुराजपुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २२ । १८ ।
"शलश्च शन्तनोरासीत् गङ्गायां भीष्म आत्मवान् ।"
शल्यराजः । यथा, भागवते । १ । १५ । १६ ।
"नृपविगतशलसैन्धववाह्लिकाद्यैः ॥"
कंसामात्यः । यथा, तत्रैव । १० । ३६ । २१ ।
"ततो मुष्टिकचाणूरशलतोशलकादिकान् ॥")

शलक, पु, मर्कटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ माकडसा इति भाषा ॥

शलङ्ग, पु, लोकपालः । लवणविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

शलभः, पु, (शल + "कॄशॄशलिकलिगर्द्दिभ्योऽभच् ।" उणा० ३ । १२२ । इति अभच् ।) कीटविशेषः । फड़िं इति पङ्गपाल इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पतङ्गः २ । इत्यमरः ॥ पत्राङ्गः ३ पत्राङ्कः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ईतिविशेषः । यथा,—
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृताः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(असुरविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८८ ।
"शरभः शलभश्चैव विप्रचित्तिश्च वीर्य्यवान् ॥")

शललं, क्ली, (शल चलनसंवरणयोः + वृषादित्वात् कलः ।) शललम् इत्यमरः ॥

शलली, स्त्री, (शलल + गौरादित्वात् जातिलक्षणो ङीष् ।) शल्लम् इत्यमरः ॥ शली । इति राजनिर्घण्टः ॥

शलाका, स्त्री, (शल + "बलाकादयश्च ।" उणा० ४ । १४ । इति आकः । स्त्रियां टाप् ।) शल्यम् । मदनवृक्षः । शारिका । शल्लकी । छत्रादिकाष्ठी । (यथा, गुरुगीतायाम् ।
"अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥")
शरः । इति मेदिनी ॥ आलेख्यकूर्चिका । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्थि । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शलाकापरि, व्य, शलाकाक्रीडायां पराजयः । यथा । "अक्षशलाकासंख्याः परिणा ।" २ । १ । १० । द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षे विपरीतं वृत्तम् । अक्षपरि । एवं शलाकापरि । एकपरि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ अपि च । "नन्वेकस्याक्षस्य शलाकाया वा वृत्तेऽन्यथापातनमित्यर्थे अक्षपरि शलाकापरि इत्यव्ययीभावेऽव्याप्तिरनयोरव्ययगर्भत्वेऽपि पूर्व्वत्वाभावात् ।" इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

शलाकापुरुषाः, पु, ब, जैनानां त्रिषष्टिदेवपुरुषाः । तत्र द्वादश चक्रवर्त्तिनः । चतुर्विंशतिर्जिनाः । नव वासुदेवाः । नव बलदेवाः । नव प्रतिवासुदेवाश्च । यथा,—
"स सर्व्वमण्डलस्येशो राजसूयस्य योऽयजत् ।
चक्रवर्त्ती सार्व्वभौमस्ते तु द्वादश भारते ॥
आर्षभिर्भरतस्तत्र सगरस्तु सुमित्रभूः ।
मघवा वैजयिरथाश्वसेननृपनन्दनः ॥
सनत्कुमारोऽथ शान्तिकुन्थुररोजिना अपि ।
सुभूमस्तु कार्त्तवीर्य्यः पद्मः पद्मोत्तरात्मजः ॥
हरिषेणो हरिसुतो जयो विजयनन्दनः ।
ब्रह्मसूनुर्ब्रह्मदत्तः सर्व्वे चेक्ष्वाकुवंशजाः ॥
प्राजापत्यस्त्रिपृष्ठोऽथ द्विपृष्ठो ब्रह्मसम्भवः ।
स्वयम्भू रुद्रतनयः सोमभूः पुरुषोत्तमः ॥
शैविः पुरुषसिंहोऽथ महाशीरः समुद्भवः ।
स्यात् पुरुषपुण्डरीको दत्तोऽग्निसिंहनन्दनः ॥
नारायणो दाशरथिः कृष्णस्तु वसुदेवभूः ।
वासुदेवा अमी कृष्णा नव शुक्ला बलास्त्वमी ॥
अचलो विजयो भद्रः सुप्रभश्च सुदर्शनः ।
आनन्दो नन्दनः पद्मो रामो विष्णुद्विषस्त्वमी ॥
अश्वग्रीवस्तारकश्च मेरको मधुरेव च ।
निशुम्भबलिप्रह्लादलङ्केशमगधेश्वराः ।
जिनैः सह त्रिषष्टिः स्युः शलाकापुरुषा अमी ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

शलाट, पु, शकटपरिमाणम् । यथा,—
"तुलापलशतं तासां विंशत्या भार आचितः ।
शकटः शाकटीनश्च शलाटस्ते दशाचितः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

शलाटु, त्रि, अपक्वफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"मदनशलाटुचूर्णान्येव वा यक्ष्मरक्तकोपयुक्तानि मधुलवणयुक्तानीति ॥")

शलाटु, पु, मूलविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शलाभोलिः, पु, उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

शलालु, क्ली, सुगन्धिद्रव्यविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शलालुकः, त्रि, शलालुना क्रीतं वस्तु । यथा ।
"शलालुनोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । ४ । ५४ । इति पक्षे ठक् । शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शलालु सुगन्धिद्रव्यविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शल्की, स्त्री, (शलं शल्यकीलोम अस्त्यस्या इति । शल + अच् । ङीष् ।) स्वल्पशल्यकः । तत्पर्य्यायः । शलकी २ शाविन्३ । अस्या मांसगुणाः । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

शल्क, क्ली, (शल चलने स्तृतौ + "इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ।" उणा० ३ । ४३ । इति कन् ।) खण्डम् । वल्कलम् । इत्यमरः ॥ मत्स्यत्वक् । आँइस इति भाषा । यथा,—
"शल्कं स्यात् वल्कले खण्डे शल्कन्तु मत्स्यवल्कले ॥"
इति भरतधृतकोषः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ३६ । २३ ।
"अभक्ष्या ब्राह्मणैर्मत्स्याः शल्कैर्ये वै विवर्जिताः ॥")

शल्कल, क्ली, मत्स्यवल्कलम् । इत्युत्वक् । शल-धातोः कलच्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शल्कली, [न्] पु, (शल्कलमस्यास्तीति । शल्कल + इनि ।) मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

शल्की, [न्] पु, (शल्कमस्यास्तीति । शल्क + इनि ।) मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

शल्पदा, शल्पपर्णिका, } स्त्री, मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शल्भ, ङ कत्थने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ शल्भते । कत्थनं प्रशंसा । इति दुर्गादासः ॥

शल्मलि, पु, शाल्मलीवृक्षः । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २३ । १३ । "शल्मलिर्वृद्ध्या ।"
"शाल्मलिवृक्षविशेषो वृद्ध्या त्वामवतु शल्मलिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठं वर्द्धते इति श्रुतेः ।"
इति तद्भाष्यम् ॥)

शल्मली, स्त्री, शाल्मलिवृक्षः । यथा,—
"शल्मलिः स्यात् शाल्मलिश्च शाल्मली शल्मली तथा ।"
इति भरतद्विरूपकोषः ॥

शल्य, क्ली, (शलति चलतीति । शल + "सानसिवर्णसिपर्णसीति ।" उणा० ४ । १०७ । इति

य'।) क्ष्वेडः। इषु। यथा, रघुः। ८।७५।

"शल्यप्रोत प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्त्रं
तापादन्त'शल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥"

तोमरम्। इति मेदिनी ॥ वंशकन्विका। इति विश्व' ॥ दु सहम्। दुर्वाक्यम्। इति शब्द-रत्नावली ॥ पापम्। इति त्रिकाण्डशेष। अस्थि। यथा। अथ शल्योद्धारविधि'।

"सुनिश्चिता मन्दिर भूमिमादौ
निखाय तोयावधि यत्नतस्ताम्।
कुर्य्याद्विशल्यामथवा नृमान
ज्ञात्वाथवा प्रश्नवशाद्विधिज्ञः ॥
दूर्वाप्रवालाक्षतपुष्पपाणि:
शुचि शुचि दैवविद समेत्य।
पृच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण
शल्यस्य तत्त्वं भवने तदीश. ॥

तत प्रश्नादिमो वर्ण' सन्धार्य्यो यत्नतोऽथवा।
क्रमात् पुष्पापगादेव फलाना ब्राह्मणादित ॥
प्रणवो धरणी धारिणी करी च तदनन्तरम्।
न भूत्यै नम इत्येष मन्त्रो वह्निप्रियान्तक ॥"

वह्निप्रिया स्वाहा।

"मन्त्रेणानेन कठिनीमभिमन्त्र्य विभाजयेत्।
नवधा मदनचैत्र तया पश्चाद्विलेखयेत् ॥
व-क च-त-ए-हा श-प-षा नव चेत् प्रश्ना-
क्षराणि जायन्ते।
प्रागादिकोष्ठे नवके वर्णास्ते शल्यमाख्यान्ति ॥
प्रश्ने वकार' पुरतो नरास्थि
ब्रवीति शल्य मरकप्रदायि।
क्षौणीशदण्डोरगहेतुमृत्यु-
प्रद ककार खरशल्यमग्नौ ॥
याम्या चकार प्लवगास्थि वेश्म
प्रभोर्विनाश प्रकरोति शल्यम्।
रक्षोदिशि श्वास्थिगृहस्थिताना
मह्नय वक्ति सुनिश्चित त' ॥
ए. पाश्चिदिश्यस्थि शिशोर्ब्रवीति
मृत्यु प्रवासाद्गृहमेव शल्यम्।
हो वायुकोणे नररूपमस्थि
दारिद्र्यमित्त्रक्षयकृद्विधत्ते ॥"

"धनपदिशि शकार' प्राह विप्रास्थि वित्त-
क्षयकृदथ पकारो वक्ति कृत्तास्थि शम्भौ।
तदिह कुलविनाश गोधनानाञ्च हानि
वितरति गृहनाथस्यापि गुह्यस्य दैवे ॥
यो मध्यभागे भसित कपाल
कालायसं चाह कुलक्षयाय।
यत्नादपास्यान्यधना प्रमाण
सर्वत्र तथ्य कथयामि शल्ये ॥
इन्द्रयक्षो जलेशाने शल्यं शार्ङ्करे कटौ।
वह्न्यन्तककुवेरेषु पुरुषे मध्यवातयो' ॥"

देवीपुराणम्।

"पुरुषाध स्थित शल्य न गृहे दोषद भवेत्।
प्रासादे दोषदं शल्यं भवेद्यावज्जलान्तकम् ॥
गृहारम्भेऽतिकण्डूति' स्वाम्यङ्गे यदि जायते।
शल्य त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

सप्त शल्यानि यथा,—

"नृपो न हरिसेवको व्ययधनो न कृष्णार्पक'
कविर्न मुरजित् कवि श्रुतगुरुर्न सद्वैष्णव'।
गुणी न भगवत्परो रसिकधीर्न कृष्णाश्रयः
स न व्रजजनानुगो जगति सप्त शल्यानि च ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०० अध्याय' ॥

शल्य', पु, (शल गतौ+य।) मदनवृक्षः। श्वावित्। इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते।८।२।२२।

"वृका वराहा महिषर्क्षशल्या
गोपुच्छशालावृकमर्कटाश्च ॥")

नृपभेद'। स तु युधिष्ठिरमातुल.। (अय हि दुर्य्योधनेन कापट्यात् वशीकृतः कुरुपाण्डव-युद्धे दुर्य्योधनपक्ष समाश्रयत्। यथा, महा-भारते। १।२।२१६।

"मद्रराजञ्च राजानमायान्त' पाण्डवान् प्रति
उपहारैर्वञ्चयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधन ॥
वरद त वर वव्रे साहाय्य क्रियता मम।
शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान्॥"

कर्णार्ज्जुनयोर्द्वैरथयुद्धे शल्यस्य कर्णतेजो भङ्ग-करणे प्रतिज्ञा। यथा, तत्रैव। ५।८।२७-४५।

युधिष्ठिर उवाच।

"सुकृत ते कृत राजन्। प्रहृष्टेनान्तरात्मना।
दुर्य्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ॥
एक त्विच्छामि भद्रन्त क्रियमाण महीपते।
राजन्नकर्त्तव्यमपि कर्त्तुमर्हसि मातुल ॥
मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते।
भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ॥
कर्णार्ज्जुनाभ्या सम्प्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम।
कर्णस्य भवता कार्य्यं सारथ्य नात्र सशय ॥
तत्र पाल्योऽर्ज्जुनो राजन् यदि मत्प्रियमिच्छसि।
तेजोवधश्च ते कार्य्य' सौतेरस्मज्जयावह।
अकर्त्तव्यमपि ह्येतत् कर्त्तुमर्हसि मातुल ॥

शल्य उवाच।

शृणु पाण्डव भद्र ते यद्ब्रवीषि दुरात्मन.।
तेजोवधनिमित्त मा सूतपुत्त्रस्य सयुगे ॥
अह तस्य भविष्यामि सग्रामे सारथिर्ध्रुवम्।
वासुदेवेन हि सम नित्य मा स हि मन्यते ॥
तस्याह कुरुशार्दूल प्रतीपमहित वच.।
ध्रुव सङ्कथयिष्यामि योद्धुकामस्य सयुगे ॥
यथा च हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव।
भविष्यति सुख हन्तु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥"

युधिष्ठिरस्तु एन हतवान्। एतद्वृत्तान्तस्तु महाभारते शल्यपर्वणि १७अध्याये द्रष्टव्य' ॥) सीमा। शलाका। इति हेमचन्द्र. ॥ विल्व-वृक्ष। मत्स्यभेद.। इति राजनिर्घण्ट ॥*॥ शल्यनि सरणौषध यथा,—

"रुद्र लाङ्गलिकामूल हिज्जलस्य तथैव च।
तेन व्रणमुखं लिप्त शल्यो नि'सरति व्रणात्।
चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेण शङ्कर ॥"

इति गारुडे १८३ अध्याय. ॥

शल्य', पु, क्ली, शस्त्रविशेष'। शेल इति भाषा। तत्पर्य्याय'। शङ्कु' २। इत्यमरः ॥ दीर्घायुध ३ शल' ४ कुन्त' ५ विषाङ्कुरः ६। इति त्रिकाण्डशेष ॥

शल्यक', पु, (शल्य इव। शल्य+इवार्थे कन्।) मदनवृक्ष.। इति शब्दरत्नावली ॥ शल्लकी-जन्तुः। इति राजनिर्घण्ट. ॥ (यथा, मनुः। ५।१८।

"श्वाविध शल्यक गोधा खड्गकूर्म्मशशास्तथा।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्राश्चैकतोदत' ॥")

शल्यकण्ठ, पु, (शल्य तद्वल्लोम कण्ठेऽपि यस्य) शल्लकी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

शल्यलोम, [न्] क्ली, (शल्यवत् लोम।) शलली इति राजनिर्घण्ट' ॥

शल्यारि, पु, (शल्यस्य अरिस्तन्नाशकत्वात्।) युधिष्ठिरराज। इति हेमचन्द्र. ॥

शल्ल, गत्याम्। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर सक०-सेट्।) शल्लकी। इति दुर्गादास ॥ सौत्रधातुरयम् ॥

शल्लं, क्ली, त्वक्। इति शब्दरत्नावली ॥

शल्लः, पु, भेक। इति शब्दरत्नावली ॥

शल्लक, क्ली, (शल्लमेव। स्वार्थे कन्।)त्वक्। इति शब्दरत्नावली ॥

शल्लक', पु, शोणवृक्ष'। इति जटाधर ॥ (शल्लकीजन्तु। यथा, याज्ञवल्क्ये। १। १७७।

"भक्ष्या' पञ्चनखा सेधा गोधाकच्छपशल्लकाः।
शशाश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिता ॥"

शल्लकी, स्त्री, पशुविशेष। शजारु इति वङ्ग-भाषा। साहिल इति हिन्दीभाषा ॥ तत्-पर्य्याय। श्वावित् २ शलका ३ शल्य' ४। इति जटाधर ॥ क्रकचपाद' ५ छेदार' ६। इति शब्दारत्नावली ॥ शल्यकः ७ शल्यमृग' ८ वज्रशल्य ९ विलेशय. १०। अस्या मास-गुणा।

"शल्यमास गुरु स्निग्ध शीतल कफपित्तजित् ॥"

इति राजनिर्घण्ट ॥

भावप्रकाशोक्तगुणा विलेशयशब्दे द्रष्टव्या' ॥ वृक्षविशेष। (यथा, रामायणे। २।५५।९।

"क्रोशमात्र ततो गत्वा नील प्रेक्ष्य च काननम्।
शल्लकीवदरीमिश्र राम वन्यैश्च यामुनै.।
स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतस्य वहुशो मया ॥")

तत्पर्य्याय। गजभक्ष्या २ सुवहा ३ सुरभि ४ रसा ५ महेरणा ६ कुन्दुरुकी ७ ह्लादिनी ८। इत्यमर ॥ गजभक्षा ९ सुरभी १० महेरुणा ११ महारणा १२ ह्रादिनी १३ सिल्लकी १४ सल्लकी १५। इति भरत ॥ सुरभीरसा १६ शिल्लकी १७। इति टीकान्तरम्। सिह्लकी १८ सिह्लभूमिका १९। इति शब्दरत्नावली ॥ अश्व-सूकी २० कुन्ती २१। इति जटाधर ॥

शल्लकीद्रव', पु, सिह्लक। इति जटाधर' ॥

शल्व पु, शाल्वदेशः। इत्युणादिकोष ॥

शव, विकारे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) शवति चित्तं कामः। इति दुर्गादासः ॥

शव, क्ली, (शवति गच्छतीति। शव + अच्।) जलम्। इति मेदिनी ॥

शवः, पुं, क्ली, (शवति दर्शनेन चित्तं विकरोतीति। शव विकारे + अच्।) मृतशरीरम्। तत्पर्य्यायः। कुणपः २। इत्यमरः ॥ चितिचन्दनं ३। इति शब्दरत्नावली ॥ मृतकम् ४। इति वराहपुराणम् ॥ * ॥ तद्दाहविधिर्यथा,—

"नष्टमस्तु समुद्दिश्य ज्ञात्वा कल्पयेत् शवम्।
महावनस्पतिं गत्वा गन्धाद्यैर्विविधानपि ॥
घृततैलसमायुक्तं कृत्वा वै देहशोधनम्।
तेजोव्यपकरं चास्य तत् सर्वं परिकल्पय च ॥
दक्षिणाया शिरः कृत्वा सलिले तु निधाय च।
तीर्थान्यावाहनं कृत्वा स्नापनं तस्य कारयेत् ॥
गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः।
कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गा च यमुना च सरिद्वरा ॥
कौशिकी च पयोष्णी च सर्व्वपापप्रणाशिनी।
गण्डकी भद्रनामा च सरयूश्च नदी तथा ॥
वनानि नव वाराहं तीर्थं पिण्डारकं तथा।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा ॥
सर्व्वाणि मनसा ध्यात्वा स्नानमेवन्तु कारयेत्।
प्राणाद्धृतन्तु तं ज्ञात्वा चितां कृत्वा विधानतः ॥
तस्या उपरि तं स्थाप्य दक्षिणाग्रशिरस्तथा।
देवानग्निमुखान् ध्यात्वा गृह्य हस्ते हुताशनम् ॥
प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदीरयेत्।
कृत्वा सुदुष्करं कर्म्म जानता वाप्यजानता ॥
मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम्।
धर्म्माधर्म्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ॥
दह एतस्य गात्राणि देवलोकाय गच्छतु।
एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
ज्वलमानं तदा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत्।
चातुर्व्वर्ण्येषु संस्कारमेवं भवति पुत्रक।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य विनिवर्त्तयेत् ॥
मृतनाम ततोद्दिश्य दद्यात् पिण्डं महीतले।
तदाप्रभृति चाशौचं दैवकर्म्म न कारयेत् ॥"
इति वाराहे आशौचोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

अन्यत् दाहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ तस्य स्पर्शे दोषो यथा,—

वाराह उवाच।
"स्पृष्ट्वा तु मृतकं भद्रे नरं पञ्चत्वमागतम्।
मम शास्त्रं बहिः कृत्वा यः श्मशानं प्रपद्यते ॥
पितरस्तस्य सुश्रोणि आत्मानश्च पितामहाः।
श्मशाने जम्बुका भूत्वा भक्षयन्ति शवांस्तथा ॥
ततो हरेर्व्वचः श्रुत्वा कर्म्मकामा वसुन्धरा।
उवाच मधुरं वाक्यं सर्व्वलोकहिताय वै ॥
धरण्युवाच।
तव नाथ प्रपन्नानां कः पापं विद्यते प्रभो।
प्रायश्चित्तञ्च मे ब्रूहि येन मुच्यति किल्बिषात् ॥
वाराह उवाच।
शृणु सुन्दरि! तत्त्वेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि।
कथयिष्यामि ते ह्येतं शोभनं पापनाशनम् ॥
एकाहारं दिनान् सप्त त्रिदिनं चाप्युपोषितः।
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं मुच्यति किल्बिषात् ॥
शवे स्पृष्टेऽपराधश्च एष ते कथितो विधिः।
सर्व्वथा वर्ज्जनीयो वै सर्व्वभागवतैस्तु ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत्।
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यः अपराधो न विद्यते ॥
अपिच।
वराह उवाच।
"स्पृष्ट्वा तु मृतकं देवि! योऽसुधेष्वेषु तिष्ठति।
शतं वर्षसहस्राणि गर्भेषु परिपच्यते ॥
दश वर्षसहस्राणि चाण्डालश्चैव जायते।
अन्धः सप्तसहस्राणि मण्डूकश्च शतं समाः ॥
मक्षिका त्रीणि वर्षाणि टिट्टिभश्चादश समाः।
दश वै सप्त चान्यानि शूकरत्वं भवेत् समाः ॥
हस्ती वर्षशतञ्चैव गर्दभो द्वाविंशकं भवेत्।
मार्ज्जारो नव वर्षाणि वानरो दश पञ्च च ॥
एवं स चास्मदोषेण मम कर्म्मपरायणः।
प्राप्नोति सुमहद्भूमि देवि! एष न संशयः ॥
ततो हरेर्व्वचः श्रुत्वा दुःखेन परिपृच्छति।
सर्व्वसंसारमोक्षाय प्रत्युवाच वसुन्धरा ॥
किमिदं भाषसे देव मानुषाणां दुरासदम्।
वाक्यं भीषणकञ्चैव मम कर्म्मप्रतापकम् ॥
आचाराच्च परिभ्रष्टस्तव कर्म्मपरायणः।
तरन्ति येन दुर्गाणि प्रायश्चित्तं तथा वद ॥
श्रुत्वा पृथ्व्यास्ततो वाक्यं लोकनाथो जनार्द्दनः।
धर्म्मसंरक्षणार्थाय प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥
वराह उवाच।
स्पृष्ट्वा तु मृतकं भूमे मम कर्म्मपरायणः।
एकाहारं ततस्तिष्ठेत् दिनानि दश पञ्च च ॥
तत एवं विधिं कृत्वा पञ्चगव्यन्तु प्राशयेत्।
शुद्धभावं विशुद्धात्मा कर्म्मणा च न लिप्यते ॥
एतत्ते कथितं देवि स्पृष्ट्वा मृतकमेव च।
दोषञ्चैव विबुध्याथ यत्त्वया पूर्व्वपृच्छितम् ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत्।
अपराधविनिर्म्मुक्तो मम लोकं स गच्छति ॥"
इति वाराहे मृतदर्शनस्पर्शनप्रायश्चित्तनामाध्यायः ॥ * ॥ शवानुगमनाशौचं यथा। कूर्म्मपुराणम्।
"प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः।
स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥
एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये च स्यात् द्व्यहेन तु।
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥"
एतच्च घृतप्राशनं शुद्धिहेतुत्वान्नियमपरम्। न तु प्रायश्चित्तवद्भोजनाभावपरम्। तत्र तपस्त्वात्तथा। अनुः सहार्थः। यत्तु याज्ञवल्क्य-वचनम्।
"ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न तु शूद्रः कथञ्चन।
अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिः ॥"
तत्प्रमादादनुगमनं कथञ्चनेत्यभिधानात्। अम्भसि न गृहपौष्करे ॥ * ॥ शूद्रस्य ब्राह्मणशववहने दोषो यथा,—
"मृतस्य ब्राह्मणदेहाय देयान् शूद्रा वहन्ति चेत्।
पदप्रमाणवर्षञ्च तेषाञ्च नरके स्थितिः ॥
तत्स्तेषाञ्च साहाय्यं करोति हरिरूपिणी।
ददाति मुक्तिं तेभ्योऽपि क्रमेण च कृपामयी ॥
जन्म पुण्यवतां गेहे कारयित्वा च भारते।
स्थानं ददाति वैकुण्ठे निश्चितं जन्मभिस्त्रिभिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८४ अध्यायः ॥
शवदूषितगृहजलाशयादीनां शुद्धिर्यथा,—
ब्रह्मपुराणम्।
"येषामभक्ष्यं मांसञ्च तच्छरीरैर्युतञ्च यत्।
वापीकूपतडागेषु जलं सर्व्वञ्च दुष्यति ॥"
तच्छरीरैर्मृतशरीरैः। उत्तरवचने कुणपग्रहणात्। यथा,—
"सकुणपं सकृद्भस्म तेभ्यस्तोयमपास्य तत्।
प्रलिप्येत् पञ्चगव्येन समन्तं मृद्गोमयैः कृतम् ॥
अपास्य कुणपं तेभ्यो वर्त्तोयैस्य एव वा।
शतं पञ्चशतं विंशत् तोयकुम्भान् समुद्धरेत् ॥"
वापी ससोपाना। निःसोपानः कूपः। तडागः पद्माकरः। शतादिसंख्यात्वापेक्षया अत्यल्पस्य सर्व्वोद्धारणाभिधानात्। एवं मरणसमये गृहान्निःसार्य्यते अन्यथा गृहस्य दुष्टता स्यात् ॥ यथा, बृहन्मनुः।
"स्वगृहपतितायान्त्या मृतायां द्विजमन्दिरे।
शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥
दशरात्राच्छुनि प्रेते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचिः।
द्वाभ्यान्तु पतिते गेहे अन्त्ये मासचतुष्टयात्।
अत्यन्त्ये वर्जयेद्गेहमित्येव मनुरब्रवीत् ॥"
द्वाभ्यां मासाभ्यां मासशब्दपाठात्। अन्त्यो म्लेच्छः। अत्यन्त्यः श्वपाकः। इति वाचस्पतिमिश्राः ॥ यमः।
"द्विजस्य मरणे वेश्म विशुध्यति दिनत्रयात्।
दिनैकेन बहिर्भूमिरग्निप्रोक्षणलेपनैः ॥" * ॥
यथोक्तकालानन्तरकर्त्तव्यमाह संवर्त्तः।
"गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषिते ॥
प्रोत्सृज्य मृण्मयं पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च।
गृहादपास्य तत् सर्व्वं गोमयेनोपलेपयेत्।
गोमयेनोपलिप्याथ छागेनाघ्रापयेद्बुधः ॥
ब्राह्मणैर्म्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः।
सर्व्वमभ्युक्षयेद्वेश्म ततः शुध्यत्यसंशयः ॥"
अत्र मन्त्रानादेशे गायत्री। देवलः।
"पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति।
दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधा ॥
दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने।
पर्य्यन्यवर्षणञ्चापि शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र मानुषः।
चाण्डालैरुषितं यत्र यत्र विन्यस्यते शवः ॥
विण्मूत्रोपहतं यच्च कुणपो यत्र दृश्यते।

एव कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्याति कथ्यते ॥
क्रमिकीटपदचेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी।
एषया कर्षणे: चिप्ता वान्तैर्वा दुष्टता व्रजेत् ॥
नखदन्ततनूजत्वक्तुषपांशुरजोमलै ।
भस्मपङ्कतृणैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥"
वापन खदन्तरेण पूरणम्। क्षषितं वास ।
एषा घनीभूतश्लेष्मादि। चतुर्ण्णादी पञ्चाना
मध्ये यथासम्भव ग्रहणम्। अङ्गिरा ।
"शौच सहस्ररोमाणा वाय्वग्न्यर्केन्दुरश्मिभि' ।
रेतस्पृष्ट शवस्पृष्टमाविक नैव दुष्यति ॥"
सहस्ररोमाणां कम्बलानाम्। इति शुद्धि-
तत्त्वम्।

शवकाम्य, पुं, (शव काम्यो यस्य।) कुक्कुर.। इति शब्दरत्नावली ॥

शवयान, क्ली, (शवस्य यानम्।) शववहनार्थ-खट्टा। मडार खाट इति भाषा। तत्पर्य्याय.। काष्ठमञ्च २। इति हारावली॥ खोट ३ खाटी ४ खाटिका ५ शवरथ. ६। इति शब्द-रत्नावली ॥

शवर, पु, (शव+बाहुलकादर । यद्वा, शवं राति गृह्णातीति। रा+क'।) म्लेच्छजाति-विशेष'। इत्यमर.॥ मयूरपुच्छपरिधानो म्लेच्छ किरात'। पत्रपरिधान' शवर । इति तट्टी-कायां भरत' ॥ पानीयम्। शिव । इति मेदिनी ॥ शास्त्रविशेष । हस्त' । इत्युणादि-कोष' ॥

शवरथ, पु, (शवस्य रथ ।) शवयानम्। इति शब्दरत्नावली ॥

शवरलोध्र, पु, श्वेतलोध्र' । इति रत्नमाला ॥

शवरालय', पु, (शवरस्यालय'।) शवरगृहम्। तत्पर्य्याय । पक्कण २। इत्यमर' ॥ शक्कण ३। इति शब्दरत्नावली ॥ शवरावास. ४। इति हेमचन्द्र ॥

शवरावास., पु, (शवरस्यावास:।) शवरालय । इति हेमचन्द्र' ॥

श(ब)वल:, पु, (शप आक्रोशे+"शपेर्वश ।" उणा० १।१०७। इति कल बश्चान्तादेश ।) कर्वुरवर्ण । तद्वति, त्रि। इत्यमर ॥ (यथा, भागवते। ३।२२।२४।
"अङ्गञ्च मलपङ्केन सञ्छन्न शवलस्तनम् ॥")

शवला, स्त्री, (शवल+स्त्रिया टाप्। शवलवर्णा गौ'। इत्यमरभरती ॥

शवली, स्त्री, (शवलयोगादन्यतो ङीष्।) शवल-वर्णा गौ । इत्यमरभरती ॥

शवसान:, पु, पथिक । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ वैदिकपदोऽयम्। शवधातोरौणादिकसानच्-प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शश, प्लवने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) शशी शशिशशी शशन्निति किरातयमकात्। शशति भेक. प्लवेन गच्छ-तीत्यर्थ:। ढ फल भज इत्यत्र वर्ज्जनमस्यैव। दन्त्यान्तोऽयमपीत्येके। इति दुर्गादास ॥

शश', पुं, (शशति प्लवेन गच्छतीति। शश+अच्।) मृगविशेष:। इत्यमर. ॥ शशारु इति खरगोश इति च भाषा॥(यथा, मनौ।३।२७०।
"शशकूर्म्मयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ॥"
अस्य मांसगुणा'। स्वादुत्वम्। कषायत्वम्। मलबद्धकारित्वम्। शीतत्वम्। लघुत्वम्। शोथातीसारपित्तरक्तनाशत्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति राजवल्लभ'। अपि च।
"शशमांस त्रिदोषघ्नं दीपनं श्वासकासनुत् ॥"
इति राजनिर्घण्ट' ॥
अन्यच्च।
"शश शुक्ली लोमकर्णौ विलेशय' प्रकीर्त्तित:।
शश शीतो लघुर्ग्राही रूक्ष' स्वादु सदा
हित: ॥
वह्निकृत् कफपित्तघ्नो वातसाधारण' स्मृत ।
ज्वरातीसारशोषास्रश्वासामयहरश्च स. ॥"
इति भावप्रकाश' ॥
श्राद्धेऽस्य मांसस्य दानफल यथा,—
"हविष्यान्नेन वै मास पायसेन च वत्सरम्।
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनिच्छागपार्षतै ॥
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्।
मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तेनेह पितामहा ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
विष्णौ एतन्मासस्य देयत्व यथा,—
"मार्गं मास तथा च्छाग शाश समनुयुज्यते।
एतानि हि प्रियाणि स्यु प्रयोज्यानि वसुन्धरे॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
चन्द्रलाञ्छन । इति धरणि ॥ वोल । लोध्र । मनुष्यविशेष । इति मेदिनी ॥ स तु चतुर्विध-पुरुषान्तर्गतपुरुषविशेष । तस्य लक्षणं यथा,—
"मृदुवचनसुशील कोमलाङ्ग सुकेश ।
सकलगुणनिधान: सत्यवादी शशोऽयम् ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

शशक, पुं, (शश+स्वार्थे कन्। शश' । यथा,
"शशक शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चम'।
भक्ष्या पञ्चनखेष्वेते न भक्ष्याश्चान्यजातय ॥"
इति स्मृति ॥

शशधर पु, (शशस्य धर'।) चन्द्र । (यथा, साहित्यदर्पणे। १०।
"इद वक्त्र साक्षाद्विरहितकलङ्क शशधर. ॥")
कर्पूर । इत्यमर ॥

शशप्लुतक, क्ली, नखाघात.। इति शब्दमाला ॥

शशबिन्दु पु, विष्णु। राजविशेष । इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। १।१।२२५।
"राम दाशरथिश्चैव शशबिन्दु भगीरथम् ॥")
स तु चित्ररथपुत्त्र' । इति पुराणम् ॥

शशभृत्, पु, (शश बिभर्त्तीति। भृ+क्विप्।) चन्द्र । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ७३।२५९।
"गृहीतो राजशशभृत् वैद्यासाध्येन यक्ष्मणा॥")

शशभृद्भृत्, पु, (शशभृतं चन्द्र बिभर्त्तीति। भृ+क्विप्। शिव.। यथा,—
"आत्मानं योगनिद्राञ्च चिन्तयित्वा मन-
स्विनी।
दक्षिणे स्वशरीरस्य भागार्द्धं शशभृद्भृत: ॥"
इति कालिकापुराणे ४४ अध्याय ॥

शशलोम, [न्] क्ली, (शशस्य लोम।) शशकस्य रोम। तत्पर्य्याय । शशोर्णम् २। इत्यमर. ॥ (पु, तन्नामकराज:। यथा, महाभारते। १५।२०।१४।
"शशलोमा स राजासीत् राजन् परम-
धार्म्मिक ॥")

शशशिम्बिका, स्त्री, जीवन्ती। इति राजनिर्घण्ट'॥

शशस्थली, स्त्री, अन्तर्वेदी। इति त्रिकाण्डशेष ॥ सा च गङ्गायमुनयोर्मध्यदेश:। अधुना दोयाव इति नाम्ना ख्यात ॥

शशाङ्क, पु, (शशोऽङ्कश्चिह्नं अङ्के क्रोडे वा यस्य।) चन्द्र'। इति हलायुध: ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १८। ३९५ ॥
"स जनैर्ददृशे तत्र शिखरे ज्वलितौषधौ।
शशाङ्क इव पूर्व्वाद्रेरुदयस्थो विदूषक ॥")
कर्पूर'। इति राजनिर्घण्ट. ॥

शशाण्डुलि, स्त्री कर्कटीभेद। तत्पर्य्याय। बहु-फला २ तण्डुली ३ चेत्रसम्भवा ४ क्षुद्राम्ला ५ लोमशफला ६ धूम्रा ७ वृत्तफला ८। अस्या गुणा ।
"शशाण्डुलिस्तिक्तकटुश्च कोमला
कट्वम्लयुक्ता मधुरा कफापहा ।
पाके तु साम्ला मधुरा विदाहकृत्
कफे तु शुष्का रुचिकृच्च दीपनी ॥"
इति राजनिर्घण्ट: ॥

शशाद, पु, (शशमत्तीति। अद+अच्।)श्येन-पक्षी। इति राजनिर्घण्ट ॥ (इक्ष्वाकुपुत्त्र। यथा, महाभारते। ३।२२१।१।
"इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन् शशाद: पृथिवी-
मिमाम्।
प्राप्त परमधर्म्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत्॥"
अस्य विकुक्षिरिति नाम आसीत्। अयं हि पित्रनुज्ञात श्राद्धार्थं मांसमानेतु वनं गत मृगान् व्यापादयामास। ततोऽतिश्रान्त क्षुत्-परीत एक शशमभक्षत् अतोऽस्य शशाद इति नाम अजायत। एतद्विवरण भागवते। ९।६ अध्याये तथा विष्णुपुराणे ४।२ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥)

शशादन, पु, (शशमत्तीति। अद+ल्यु।) श्येनपक्षी। इत्यमर.॥

शशिकला, स्त्री, पञ्चदशाक्षरपादच्छन्दोविशेष:। यथा,—
"गुरुनिधनमनु लघुरिह शशिकला।
मलयजतिलकसमुदितशशिकला
व्रजयुवतिलसदलिकगगनगता।
सरसिजनयनहृदयसलिलनिधि
व्यतनुत विततरभसपरितरलम् ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥

(शशिनः कला । चन्द्रकला । यथा,—
"कमलिनी मलिनी दिवसात्यये
शशिकला विकला चणदाचये ।
इति विधिविदधे प्रमदासुखम्
भवति विघ्नतमः क्रमशो जनः ॥"
इत्युद्भटः ॥)
शशिकान्त, क्ली, (शशी कान्तो यस्य ।) कुमुदम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शशिकान्त, पु, (शशी कान्तो यस्य ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, (बृहत्संहितायाम् । ८० । ४ ।
"वैदूर्य्यविपुलकविमलक-
राजमणिस्फटिकशशिकान्ताः ॥")
शशिध्वज, पु, (शशी ध्वजे यस्य ।) भल्लाटपुरराजः । यथा,—
"ततः शशिध्वजो राजा युद्धादाह्वय पुत्त्रकान् ।
सुशान्तायां मतिं बुद्धा रमां प्रादात् स कल्कये ॥
विशाखयूपभूपाय रुचिराश्वं सयुगम् ।
शय्याकर्णनृपेणापि भल्लाटपुरमाययुः ॥"
इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥
शशिप्रभ, क्ली, (शशिनः प्रभेव प्रभा यस्य ।) कुमुदम् । इति शब्दमाला ॥ मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रप्रभायुक्ते, त्रि ॥ (चन्द्रप्रभासदृशे च, त्रि । यथा महाभारते । १ । १८६ । ४ ।
"तस्या वासः समुद्धूतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥")
शशिप्रभा, स्त्री, (शशिनः प्रभा ।) ज्योत्स्ना । इति जटाधरः ॥
शशिभूषण, पु, (शशी भूषणं यस्य ।) शिवः । इति शशिशेखरशब्ददर्शनात् ॥
शशिलेखा, स्त्री, चन्द्रकला । गुडूची । वृत्तभेदः । इति मेदिनी ॥ तद्वृत्तस्य लचणादि यथा,—
"स्त्री मो यौ चेत् भवेता सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा ।
विच्छेदे ते मुरारेः पाण्डुप्रकाशा कृशाङ्गी
म्लानच्छाय दुकूलं न भ्राजते बिभ्रती सा ।
राधाम्भोदस्य मध्ये लीला यथा चन्द्रलेखा
किन्त्वार्त्ता त्वां स्मरन्ती धत्ते ध्रुवं जीवयोगम् ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥
शशिवाटिका, स्त्री, पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
शशिशेखर, पु, (शशी शेखरे यस्य ।) शिवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १ । २२ ।
"तस्याः स्तुतिवचो हृष्टस्तामङ्कमधिरोप्य सः ।
किन्ते प्रियं करोमीति बभाषे शशिशेखरः ॥")
बुद्धभेदः । तत्पर्य्यायः । हेरम्बः २ हेरुकः ३ चक्रसम्वरः ४ देवः ५ वज्रकपाली ६ निशुम्भी ७ वज्रटीकः ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शशी, [न्] पु, (शशोऽस्यास्तीति । शश+इनि) चन्द्रः । यथा,—
"हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रो हिमद्युतिः ।"
भरतधृतशब्दार्णवः ॥
(यथा च हितोपदेशे ।
"शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्द्धनः परिभूयते ॥")
कर्पूरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
शशोर्णं, क्ली, (शशस्य ऊर्णा । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शशस्य लोम । इत्यमरः ॥
शश्वत्, व्य, (शश+बाहुलकाद्वत् ।) पुनः पुनः इत्यमरः ॥ (यथा, गीतायाम् । ९ । ३१ ।
"चिप्रं भवति धर्म्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ॥")
शष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) शषति । इति दुर्गादासः ॥
शष्कुल, पु, छित्तिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ डरकरमूचा इति भाषा ॥
शष्कुली, स्त्री, (शष्कुल+गौरादित्वात् ङीष्) तिलतण्डुलमाषमिश्रितयवागूः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्णरन्ध्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यभेदः । सौरी । इति हिन्दी भाषा । अस्या गुणाः ।
"शष्कुली ग्राहिणी रूचा मधुरा तुवरा स्मृता ।"
इति भावप्रकाशः ॥
(पिष्टकविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । २२८ । ६२ ।
"पायसं कृसरं मांसमपूपानथ शष्कुलीः ॥")
शष्प, क्ली, (शष हिंसायाम्+"खर्ष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः ।" उणा० ३ । २८ । इति पत्ययनिपात्यते ।) बालतृणम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । २ । २६ ।
"गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥")
शस,उ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) उ, शसित्वा शस्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
शस, इ ङ आशिषि । आङ्पूर्व्वकोऽयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, आशंस्यते । ङ, आशसते । आशीरिष्टार्थशंसनम् । इच्छायामित्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥
शसन, क्ली, (शस+ल्युट् ।) यज्ञार्थपशुहननम् । इति शसनशब्दटीकायां रामाश्रमः ॥ (शस्यते छन्द्यतेऽत्र इत्यधिकरणे ल्युट् छेदस्थानम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८९ । १४ ।
"मित्रक्रुवो यच्छसनेन गावः ।"
"शसने विशसनस्थाने ।" इति तद्भाष्ये सायणः)
शस्कुली, स्त्री, पिष्टकविशेषः । पुली पिठा इति भाषा । (यथा, महाभारते । ७ । ६२ । ७ ।
"मोदकान् पूरिकापूपान् धानाधमकशस्कुलीः ॥")
अस्या गुणाः ।
"पर्पटालघवो रूचा शस्कुल्यः कफपित्तलाः ॥"
काञ्जिकयुक्ततिलशस्कुली त्याज्या यथा,—
"मांसैरिक्षुविकारैश्च काञ्जिकं तिलशस्कुलीम् ।
मूलकं माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत् ॥"
इति राजवल्लभः ॥*॥
तथा तद्भक्षणप्रायश्चित्तं यथा । "तथा पायसपूपशस्कुलीकृशरसयावशिग्रुलोहितवृक्षनिर्य्यासाभिध्यप्रभवाणां भक्षणे कामतस्त्र्यहोपवासः । अकामतस्तदर्द्धम् । चत्रियादीनां पादपादहानिः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
शस्त, इ र लु स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) इ, शस्त्यते । नमध्यपाठेऽपि नस्य उपधात्वाभावात् लोपाभावे इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः । लु, शस्ति । र, वैदिकः । इति दुर्गादासः ॥
शस्त, क्ली, (शस+क्त ।) कल्याणम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १० । ४२ ।
"लचयित्वा पुरोधास्तु बहुशस्तं नराधिपम् ॥"
शरीरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शस्त, त्रि, कल्याणयुक्तः । स्तुतः । इत्यमरः ॥ प्रशस्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ३ । २८ । १५ ।
"क्रियायोगेन शस्तेननातिहिंस्रेण नित्यशः ॥"
निहतः । यथा, महाभारते । ३ । ४० । ३ ।
"शक्राभिषिक्ते सुमहद्द्युत्तुर्ज्वलदनिसनम् ।
प्रगृह्य दानवाः शस्ताः स्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥")
शस्तक, क्ली, अङ्गुलित्राणम् । यथा,—
"अङ्गुलित्रं शस्तकञ्च तथा चाङ्गुष्ठरचकम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
शस्तकेशक, त्रि, (शस्ताः केशा यस्य कन् ।) प्रशस्तकेशयुक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
शस्त्र, क्ली, (शस्यते हिंस्यते अनेन । "अमिषिसिद्दिशसिभ्य क्तः ।" उणा० ४ । १६३ । इति क्तः । यद्वा, "दाम्नीशसयुयुजेति ।" ३।२।१८२ इति ष्ट्रन् ।) लोहम् । अस्त्रम् । इत्यमरः ॥ शस्त्रास्त्रे बहुधा मुक्तैरित्यादिदर्शनात् शस्त्रास्त्रयोः कश्चिद्भेदः । येन करधृतेन छन्द्यते तत् शस्त्रं खड्गादि । येन चिप्तेन छन्द्यते तदस्त्रं काण्डादि । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः ।
"अस्त्रं शस्त्रं प्रहरणमुद्गातो हेतिरायुधः ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
"एकैकमस्त्रं शस्त्रञ्च दैत्यैर्मुक्तं सहस्रधा ।
चिच्छेद लीलयैवेशो जगतां मधुसूदनः ॥"
इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ३० अध्यायः ॥
अस्त्रं मन्त्राभिमन्त्रितम् । शस्त्रं तदितरत् । इति तट्टीका ॥*॥ राज्ञः शस्त्राचार्य्यो यथा,—
"यन्त्रयुक्ते पाणियुक्ते अयुक्ते युक्तधारिणे ।
शस्त्राचार्य्यो निकृद्धेन कुशलश्च विशिष्यते ॥"
तदगारनियुक्तस्य लचणं यथा,—
"स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजागृता ।
राज्ञः स्यादायुधागारे दत्तः कर्म्मसु चोद्यतः ॥"
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः ॥
शस्त्रचिकित्सा यथा । "अथातोऽग्रोपहरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । त्रिविधं कर्म । पूर्व्वकर्म्म प्रधानकर्म्म पश्चात्कर्म्मेति । तद्व्याधिं प्रत्युपदेक्ष्यामः । अस्मिन् शास्त्रे शस्त्रकर्म्म-

प्राधान्यात् शस्त्रकर्म्मैव तावत् पूर्व्वमुपदेक्ष्यामस्तत्सम्भाराश्च । तच्च शस्त्रकर्म्माष्टविधम् । तद्यथा । छेद्यं भेद्यं लेख्यं वेध्यमेष्यमाहार्य्यं विस्राव्यं सीव्यमिति ॥*॥ अतोऽन्यतमं कर्म्म चिकिर्षता वैद्येन पूर्व्वमेवोपकल्पयितव्यानि । तद्यथा । यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निशलाकाशृङ्गतुम्बजलौकालावूजाम्ववोष्ठपिचुप्रोतसूत्रपत्रपट्टमधुघृतवसापयस्तैलतर्पणकाषायालेपनकल्कव्यजनशीतोष्णोदककटाहादीनि परिकर्म्मिणश्च स्निग्धाः स्थिरा बलवन्तः । ततः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु दध्यक्षतान्नपानरत्नैरग्निं विप्रान् भिषजश्चार्च्चयित्वा कृतबलिमङ्गलस्वस्तिवाचनं लघु भुक्तवन्तं प्राङ्मुखमातुरमुपवेश्य यन्त्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्म्मशिरास्नायुसन्ध्यस्थिधमनीः परिहरन्ननुलोमं शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात् सकृदेवापहरेच्छस्त्रमाशु च । महत्स्वपि च पाकेषु द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा शस्त्रपदमुक्तम् । तत्रायतो विशालः समः सुविभक्त इति व्रणगुणाः । भवतश्चात्र ।

"आयतश्च विशालश्च सुविभक्तो निराश्रयः ।
प्राप्तकालकृतश्चापि व्रणः कर्म्मणि शस्यते ॥
शौर्य्यमाशु क्रिया शस्त्रतैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथू ।
असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्म्मणि शस्यते ॥"

एकेन वा व्रणेनाशुध्यमानेनान्तराबुद्ध्वावेक्ष्य अपरान् व्रणान् कुर्य्यात् । भवन्ति चात्र ।

"यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।
तत्र तत्र व्रणं कुर्य्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥"

तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्टककक्षाकुक्षिवङ्क्षणेषु तिर्य्यक्छेद उक्तः ॥

"चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् ।
अर्द्धचन्द्राकृतींश्चापि गुदे मेढ्रे च बुद्धिमान् ॥"

अन्यथा तु शिरास्नायुच्छेदनादतिमात्रं वेदना चिराद्व्रणसंरोहो मांसकन्दी प्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदराऽर्शोऽश्मरीभगन्दरमुखरोगेष्वभुक्तवतः कर्म्म कुर्व्वीत । ततः शस्त्रमवचार्य्य शीताभिरद्भिरातुरमाश्वास्य समन्तात् परिपीड्याङ्गुल्या व्रणमभिमृज्य प्रक्षाल्य कषायेण प्लोतेनोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुक्तां वर्त्तिं प्रणिदध्यात् । ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां नातिघनां कवलिकां दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयाद्वेदनारक्षोघ्नैर्धूपैर्धूपयेद्रक्षाघ्नैश्च मन्त्रै रक्षां कुर्व्वीत । ततो गुग्गुल्वगुरुसर्ज्जरसवचागौरसर्षपचूर्णैर्लवणनिम्बपत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तैर्धूपैर्धूपयेत् । आज्यशेषेण चास्य प्राणान् समालभेत । उदकुम्भाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षयन् रक्षाकर्म्म कुर्य्यात्तद्वक्ष्यामः ॥*॥

"कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।
रक्षाकर्म्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
नागाः पिशाचा गन्धर्व्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।
अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान् सदा ॥
पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां ते नमस्कृताः ।
पान्तु त्वां मुनयो ब्राह्म्या दिव्या राजर्षयस्तथा ।
पर्व्वताश्चैव नद्यश्च सर्व्वाः सर्व्वेऽपि सागराः ॥
अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
सोमो व्यानमपानं ते पर्ज्जन्यः परिरक्षतु ॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयित्नवः ।
बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुर्मन्ये मतिं तथा ॥
कामांस्ते पान्तु गन्धर्व्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥
चक्षुः सूर्य्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
नक्षत्राणि सदा रूपं छायां पान्तु निशास्तव ॥
रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो रोमाण्योषधयस्तथा ।
आकाशं खानि ते पातु देहं तव वसुन्धरा ॥
वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।
पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भ्रुवौ ॥
एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः ।
एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्व्वताम् ।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्य्यौ च स्वस्ति नारदपर्व्वतौ ॥
स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्व्वर्द्धतां तव ।
ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः ॥"

इति स्वाहा ॥

"तैर्व्वेदात्मकैर्म्मन्त्रैः कृत्या व्याधिविनाशनैः ।
मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥"*॥

ततः कृतरक्षमातुरमागारं प्रवेश्याचारिकमादिशेत् । ततस्तृतीयेऽहनि विमुच्यैवं बध्नीयाद्वस्त्रपट्टेन । न चैनं त्वरमाणोऽपरेद्युर्म्मोक्षयेत् । द्वितीयदिवसे परिमोक्षणाद्विग्रथितो व्रणश्चिरादुपसंरोहति तीव्ररुजश्च भवति । अत ऊर्द्ध्वं दोषकालबलादीनवेक्ष्य कषायालेपनबन्धाहाराचारान् विदध्यात् । न चैनं त्वरमाणः सान्तर्द्दोषं रोपयेत् स ह्यल्पेनाप्यपचारेणाभ्यन्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति । भवन्ति चात्र ।

"तस्मादन्तर्व्वहिश्चैव सुशुद्धं रोपयेद्व्रणम् ।
रूढेऽप्यजीर्णव्यायाममव्यवायादीन् विवर्ज्जयेत् ॥
हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्थैर्य्यसम्भवात् ।
मासान् षट् सप्त वा नृणां विधिरेष प्रशस्यते ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् ।
त्र्यहात् द्व्यहाच्छरद्ग्रीष्मवर्षास्वपि च बुद्धिमान् ॥
अतिपातेषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक् ।
प्रदीप्तागारवच्छीघ्रं तत्र कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ॥
या वेदना शस्त्रनिपातजाता
तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः ।
घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता
कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन ॥"

इति सुश्रुते ५ अध्यायः ॥

शस्त्रः, पुं, (शसत्यनेनेति । शस वधे + "असिचिसिदिशसिभ्यः क्तः ।" उणा० ४।१६३। इति क्तः। यद्वा, दाम्नीशसयुयुजेति ।" ३।२।१८२। इति ष्ट्रन् ।) खड्गः । यथा,—

"रिष्टिः खड्गस्तरवारिः शस्त्रो भद्रात्मजः स ॥"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शस्त्रकं, क्ली, (शस्त्रमेव । स्वार्थे कन् ।) लौहम् । इत्यमरः ॥

शस्त्रकोशतरुः, पुं (शस्त्रस्य खड्गस्य कोश इव तरुः ।) महापिण्डीतरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शस्त्रजीवी, [न्] (शस्त्रेण जीवतीति । जीव + णिनि ।) शस्त्राजीवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १७ । २४ ।

"रविजेन सिते विजिते
गणमुख्याः शस्त्रजीविनः क्षत्रम् ॥")

शस्त्रधारणजीवकः, त्रि, (शस्त्रधारणेन जीवतीति । जीव + ण्वुल् ।) शस्त्राजीवः । इति शब्दरत्नावली ॥

शस्त्रपाणिः, त्रि, (शस्त्रं पाणौ यस्य ।) शस्त्रहस्तः । यथा,—

"उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः ।
केशाकेशिगृहीतश्च युगपत् पारदारिकः ॥"

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

अपि च ।

"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः ॥"

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

शस्त्रभृत्, त्रि शस्त्रधारी । शस्त्रं बिभर्त्तीति । भृधातोः क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यथा, रघुः । २ । ४० ।

"शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं
न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥")

शस्त्रमार्ज्जः पुं,(शस्त्राणि मार्ष्टीति । मृज + अण् ।) शस्त्रमार्जनकर्त्ता । सिकलगर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । असिधावकः २ । इत्यमरः ॥ शस्त्रमार्ज्जः ३ असिधावः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शानाजीवः ५ भ्रमासक्तः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

शस्त्रहतः, त्रि, (शस्त्रेण हतः ।) शस्त्राघातेन मृतः । तस्याशौचादि यथा । व्याघ्रः ।

"क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्द्विधा ।
आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्यात् दशरात्रमतः परम् ॥
शस्त्राघाते त्र्यहादूर्द्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते ।
अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः ॥"

अत्र शस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं पारिभाषिकशस्त्रघातपरमपि । यथा, देवीपुराणे ।

"पक्षिमत्स्यमृगैर्ये तु दंष्ट्रिशृङ्गिनखैर्हताः ।
पतनानशनप्रायैर्वज्राग्निविषबन्धनैः ।
मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः ॥"

अन्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्विलम्बमृतानां दिनग्रहणे अनध्यवसायः स्यात् । न च शास्त्रीयव्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकस्यैव युक्तत्वमिति वाच्यं शास्त्रे पारिभाषिकापारिभाषिकी-

शस्त्रघातशब्दवदत्रापि तथायुक्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेव न प्रकरणनियमः ॥*॥
"क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम्।
गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ।
पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ॥
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्य्यं श्राद्धादिकं क्वचित्
एतानि पतितानाञ्च यः करोति विमोहितः ।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥"*॥
तदित्र मरीचिः ।
"विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्द्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

शस्त्रहतचतुर्द्दशी, स्त्री, (शस्त्रहतानां चतुर्द्दशी । युद्धादिहतानां श्राद्धादिकर्म्मणि प्रशस्ततयास्यास्तथात्वम् ।) गौणाश्विनकृष्णचतुर्द्दशी । गौणकार्त्तिककृष्णचतुर्द्दशी च । यथा, लिङ्गपुराणम् ।
"दीपमाला तथा कृष्णचतुर्द्दश्यां शिवाश्रत ।
चतुष्पथे च नद्याञ्च चत्वरेषु गृहेषु च ।
एकविंशकुलोपेतो वसेच्छिवपुरे नरः ॥"
अत्र शस्त्रहतानामुल्कादानं अन्येषान्तु दर्शे । इति सवत्सरकौमुदी ॥*॥ अन्यच्च । अथ शस्त्रहतचतुर्द्दशी तत्र विष्णुः । युद्धहतानां श्राद्धकर्म्मणि चतुर्द्दशी प्रशस्ता । युद्धहतानामेवेति न नियमार्थमिदम् । ब्रह्मपुराणे ।
"प्रायोऽनशनशस्त्राग्निविषाद्युद्बन्धिनान्तथा ।
चतुर्द्दश्यान्तु कर्त्तव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः ॥"
प्रायो महापथगमनम् । वायुपुराणे ।
"युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषान्तु दापयेत् ।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्द्दशीम् ॥"
युवान एव पित्रादयो मृता इत्यर्थः । मरीचिः ।
"विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्द्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥
ब्राह्मणकृतघातोऽस्यास्तीति ब्राह्मणघाती ये च वै ब्राह्मणैर्हता इति ब्रह्मपुराणवचनात् । न तु कृतब्राह्मणघातः तस्य पतितत्वात् अन्येषामशस्त्रादिहतानाम् । एतच्च शस्त्रहतश्राद्धं विष्ण्वादिभिः सामान्यप्रकरणलिखनात् सकलकृष्णपक्षसाधारणं पित्रादीनामेव पार्व्वणविधिप्रकरणात् पार्व्वणविधिना कार्य्यम् ।
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्र तत्र त्रयं कुर्य्याद्वर्जयित्वा मृताहनि ॥"
इति शङ्खवचनाच्च ॥*॥
ननु अन्येषान्तु विगर्हिता इति श्रवणात् । कथं त्रैपुरुषिकपार्व्वणविधिः । न यस्य पुरुषास्त्रयः शस्त्रहतास्तस्य त्रैपुरुषिकविधिरुपपद्यते । एवं यस्य द्वौ शस्त्रहतावेको वा तेनापि द्विपुरुषिकैकपुरुषिकं पार्व्वणं कर्त्तव्यम् । यथा, मनुः ।
"पिता यस्य तु वृत्तः स्यात् जीवेच्चापि पितामहः ।
पितुः सनामसङ्कीर्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥"
तथा हारीतः ।
"पितामहेऽपि जीवे वै पितर्य्येव समापयेत् ॥"
नन्वेकोद्दिष्टमेव श्रूयते । यथा शङ्खः ।
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वमृते कृष्णचतुर्द्दशीम् ।
प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न कारयेत् ॥"
यमः ।
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते ।
एकोद्दिष्टविधानेन तत् कार्य्यं शस्त्रघातिने ॥"
भविष्यपुराणे ।
"समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च ।
चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् ॥
चतुर्द्दश्यान्तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।
एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्य्यं शस्त्रघातिने ॥"*॥
उच्यते । एषां वचनानाममूलकत्वात् समूलत्वेऽपि पार्व्वणाशक्तविषयाण्येतानि विष्ण्वादिवचनेषु पार्व्वणावगतेः । भ्रात्रादीनान्तु शस्त्रहतानामेकोद्दिष्टविधिना कार्य्यम् ।
"अपुत्त्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् ॥
इत्यापस्तम्बवचनेन पार्व्वणनिषेधात् । तच्च न सकलकृष्णपक्षसाधारणं विष्ण्वादिवचनेषु श्राद्धशब्दस्य पार्व्वणपरत्वोक्तेः । किन्त्वाश्विनमासीयकृष्णपक्षविषयम् । ब्रह्मपुराणे प्रायोऽनशनेत्यादिना सकलकृष्णपक्षसाधारणं श्राद्धमभिधाय आश्विने । तर्पणीयाश्चतुर्द्दश्यां लुप्तपिण्डोदकक्रिया । इति यत् पुनरभिधानं तच्छस्त्रहतभ्रात्रादिविषयं अतएव तत्रैवामावास्यायां पितरः पूज्या नान्दीमुखा अपीति वृद्धप्रपितामहादीनामपि श्राद्धं दर्शितम् । इयञ्च चतुर्द्दश्यामशस्त्रहतश्राद्धनिन्दा आश्विनमासीयपक्षश्राद्धादिकल्पव्यतिरिक्तसामान्यकृष्णपक्षविहितश्राद्धकाम्यश्राद्धविषया प्रकरणभेदेन श्राद्धकर्म्मभेदात् सामान्यविशेषन्यायात् इतरथा चतुर्द्दश्यां सक्रान्तिश्राद्धेऽशस्त्रहतनिन्दा स्यात् । अतएव कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्जयित्वा चतुर्द्दशीमिति मनुवचनेऽपि चतुर्द्दशीवर्ज्जनं पक्षश्राद्धादिव्यतिरिक्तश्राद्धविषयम् ॥ * ॥ ननु शस्त्रादिहतानां श्राद्धनिषेधः श्रूयते । तथा छागलेयः ।
"शस्त्रविप्रहतानाञ्च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः ।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव श्राद्धमेषां न कारयेत् ॥"
सत्यं बुद्धिपूर्व्वहतानामेव । प्रमादमृतानान्तु श्राद्धादिकमाहाङ्गिराः ।
"अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः ।
अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥"
अबुद्धिपूर्व्वमपि शृङ्ग्यादिभिः क्रीडां कुर्व्वता मृतानां न कर्त्तव्यम् । यथा, ब्रह्मपुराणम् ।
"शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः ।
आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्व्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥"
परिहर्त्तव्यः श्राद्धादौ शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्व्वमृतानामपि कर्त्तव्यम् । यथाह वृद्धगार्ग्यः ।
"वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ॥
तस्य त्रिरात्रमशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते ॥"
एवं क्रीडाव्यतिरेकेणाबुद्धिपूर्व्वं मृता शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्व्वकमृता अपि श्राद्धार्हाः कथं लुप्तपिण्डोदकत्वमिति चेत् गौणमिति ब्रूमः । बुद्धिपूर्व्वं पिण्डोदकक्रियालोपादिति । इति श्राद्धविवेकः ॥

शस्त्रहस्त, पुं, शस्त्रं हस्ते यस्य सः । इति शस्त्रपाणिशब्ददर्शनात् ॥

शस्त्राजीव, त्रि, (शस्त्रेण आजीवतीति । आ+जीव+अच् ।) असिजीवी । तत्पर्य्यायः । काण्डपृष्ठः २ आयुधीयः ३ आयुधिकः ४ । इत्यमरः ॥ काण्डस्पृष्टः ५ । इति तट्टीका ॥ काण्डपृष्टः ६ शस्त्रधारणजीवकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

शस्त्राभ्यास, पुं, (शस्त्राणाम् अभ्यासः ।) अस्त्रशिक्षा । तत्पर्य्यायः । खुरली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शस्त्रायसं, क्ली, (शस्त्रार्थं यदायसम् ।) लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शस्त्री, स्त्री, (शस्+ष्ट्रन् । स्त्रियां ङीप् ।) छुरिका । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे ।४।४४।
"शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशुद्रुतमम्भ-
श्छायामच्छति नीली सलिलस्य ॥")

शस्त्री, [न्] त्रि, शस्त्रविशिष्टः । अस्त्रधारी । शस्त्रशब्दादिन्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ७ । ३७ ।
"आप्तशस्त्रानुगतः प्रविशेच्च
सङ्कटेषु गहनेषु न तिष्ठेत् ॥")

शस्पं, क्ली, बालतृणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ प्रतिभाहानिः । इति जटाधरः ॥

शस्य, क्ली, (शस+"तकिशसिचतियतीति ।" ३।१।९७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् ।)वृक्षादिनिष्पन्नम् । तत्पर्य्यायः । फलम् २ । इत्यमरः ॥ वृक्षाणां लतादीनाञ्च फलं निष्पन्नत्वमापन्नं आम्रादिकं शस्यं सस्यपदवाच्यं इत्यन्वयः । फलति निष्पद्यते फलं फलनिष्पत्तौ पचादित्वादच् । सस्ति स्वपिति सस्यं सस लुरस्वप्ने कृत्वोरिति यः सस्य द्विदन्त्यम् । ग्राम्यकविकथानुबन्ध इव नीरसस्यमनोहरो देश इति नलदमन्तीश्लेषात् ।
"असनं सीसकं सस्यं शस्तं साक्षाच्च साध्वसम् ॥"
इत्युष्मविवेकाच्च ॥ तालव्यादिदन्त्यान्तश्च तथा हि शनुस्तुतिहिंसास्तुत्योरित्यस्मात् कृत्यश्च क्वचिदिति क्वापि यत् शस्यं तत् क्रियावाच्येऽपि फलेऽपि दृश्यते । तालव्या अपि दन्त्याश्च शस्यशूकरपाशवः इत्युष्मभेदः । इति तट्टीकायां भरतः ॥*॥ क्षेत्रस्थधान्यादि । यथा,—
"अस्य क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते ।

श्राम वितुषमित्युक्त स्विन्नमन्नमुदाहृतम् ॥"
इति स्मृति: ॥
ग्राम्यशस्यानि यथा,—
"व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाश्चाणवस्तिला ।
प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरदूषा: सचीनका' ॥"
उदारा' दीर्घशालय ।
"माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावा सकुलत्थका'।
आढक्यश्चणकाश्चैव शाणा' सप्तदश स्मृता ॥
इत्येता ओषधीनान्तु ग्राम्याणा जातयो मुने ॥"
ग्राम्यारण्यशस्यानि यथा,—
"ओषध्यो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश ।
व्रीहयश्च यवा माषा गोधूमाश्चाणवस्तिला ॥
प्रियङ्गुसप्तमा ह्येते अष्टमास्तु कुलत्थका ।
श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिला सगवेधुका ॥
तथा वेणुयवा' प्रोक्तास्तथा मर्कटका मुने ।
ग्राम्यारण्या स्मृता ह्येता ओषध्यस्तु चतुर्द्दश॥"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ६ अध्याय ॥*॥
नवशस्यसम्भोगनक्षत्राणि यथा,—
"अनुराधा मृगशिरो रेवती चोत्तरात्रयम् ।
हस्ता चित्रा मघा पुष्या श्रवणा च पुनर्व्वसु ॥
रोहिणी नवशस्यादिनवद्रव्याशनादिषु ।
प्रशस्त नवपीठादिसम्भोग शहविद्विदेत् ॥"*॥
नवशस्यश्राद्धादिकालो यथा,—
"शरद्वसन्तयो' केचिन्नवयज्ञ प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिन स्मृत ॥"
इत्यनेन शरद्वसन्तविहितनवशस्येष्टे' ।
"श्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालत ।
प्रागयज्ञ युज्यतेऽवश्य न त्वत्राग्रयणात्यय ॥"
इति कालान्तरदर्शनात् श्राद्धेऽपि तथा ।
आग्रयण नवशस्येष्टि' ।
"वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्न' शस्यते बुधै ।
अपरे क्रियमाण हि धनुष्येव कृत भवेत् ॥
धनुषि यत् कृतं श्राद्ध मृगनेत्रासु रात्रिषु ।
पितरस्तन्न गृह्णन्ति नवान्नामिषकाङ्क्षिण ॥"
अपरे कृष्णपक्षे ।
"पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्न नाचरेद्बुध' ।
भवेत् जन्मान्तरे रोगी पितॄणा नोपतिष्ठते ॥
यद्यपि व्रीहिपाके च यवपाके च पार्थिव ।
न ताभ्यां महाराज विना श्राद्ध कथञ्चन॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरवचणे श्राद्ध प्रति व्रीहियव-पाकयोर्निमित्तत्व प्रतीयते । तथापि नवोदके नवान्ने च इति शातातपवचने पूर्व्वोक्तबहुषु वचनेषु च नवान्नस्य श्रुतेर्नवान्नत्वेनैवोभयसाधारण निमित्त लाघवात् । अभिलापवाक्ये नवान्नागमनिमित्तमिति नियोज्यम् । न तु यवान्नागमादि । वृश्चिके शुक्लपक्षे च इति तु धनुरादि-पर्य्युदस्तेतरगौणकालमध्ये वृश्चिकस्य प्राशस्त्य-मात्रार्थं न तु श्राद्धान्तरार्थमिति । इति मल-मासतत्त्वम् ॥ अन्यत् नवान्नशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
शस्यध्वंसी, [न्] पु, (शस्यानि ध्वंसयतीति । ध्वंस+णिनि. ।) तुन्नवृक्ष । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ शस्यनाशके, त्रि ॥

शस्यमञ्जरी स्त्री,(शस्यस्य मञ्जरी ।) अभिनव-निर्गतधान्यादिशीर्षकम् । शीष इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय. । कणिशम् २। इत्यमर ॥ कणिश ३ कणिष ४। इति तट्टीका ॥
शस्यशूकं, क्ली, (शस्यस्य शूकम् ।) शस्यस्य तीक्ष्णाग्रम् । शुङा इति भाषा । तत्पर्य्याय. । किंशारु' २ । इत्यमर ॥
शस्यसम्बर, पु सालवृक्ष । इत्यमर' ॥
शस्यात्, त्रि, शस्यभक्षक । शस्य अत्ति इत्यर्थे अदधातो कर्त्तरि क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
शस्यारु', पु, क्षुद्रशमीवृक्ष । इति शब्दरत्ना-वली ॥
शांशप ,पु, शिंशपाया विकारश्चमस । शिंशपा-शब्दादण्प्रत्यये इकारस्य आङादेशेन निष्पन्न-मेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शांशपायन', पु, मुनिविशेष' । इति पुराणम् ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । १८ ।
"काश्यप: संहिताकर्त्ता सावर्णि शांश-पायन ॥")
शाक, क्ली,पु, (शक्यते भोक्तुमिति । शक+घञ् ।) पत्रपुष्पादि । साग इति हिन्दीभाषा । तत्-पर्य्याय' । हरितकम् २ शिग्रु ३ । इत्यमर ॥ सिग्रु ४ । इति तट्टीका ॥ हारितकम्५ इति शब्दरत्नावली ॥ अथ शाकवर्ग । तत्र शाक-निरूपणम् ।
"पत्र पुष्प फल नाल कन्द संस्वेदज तथा ।
शाक षड्विधमुद्दिष्ट गुरु विद्यात् यथोत्तरम्॥"
अथ शाकाना गुणा ।
"प्राय'शाकानि सर्व्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च
रूक्षाणि बहुवर्च्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च ॥
शाक भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्र
वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् ।
प्रज्ञाक्षयञ्च कुरुते पलितञ्च नून
हन्ति स्मृति गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञा' ॥
शाकेषु सर्व निवसन्ति रोगा
सहेतवो देहविनाशनाय ।
तस्माद्बुध शाकविवर्ज्जनञ्च
कुर्य्यात्तथाम्लेषु स एव दोष ॥"
इति भावप्रकाश ॥
अपि च ।
"सर्वशाकमचाक्षुष्यमलङ्घयममैथुनम् ।
ऋते पटोलवास्तूककाकमाचीपुनर्नवा ॥"
इति राजवल्लभ ॥
शाक', पु, वृक्षविशेष' । सेगोन् इति भाषा । तत्पर्य्याय' । 'शाकवृक्ष' २ शाकाख्य' ३ खर-पत्र ४ अर्ज्जुनोपम' ५ । इति रत्नमाला॥ क्रकचपत्र ६ शरपत्र ७ अतिपत्र ८ अहि-रुह' ९ श्रेष्ठकाष्ठ १० स्थिरसार ११ महा-द्रुम' १२ । अस्य गुणा । सारकत्वम् । पित्त-दाहश्रमापहत्वञ्च। अस्य वल्कलगुणा । कफ-नाशित्वम् । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कषाय-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ * ॥ शक्ति' । इति मेदिनी ॥ शिरीषवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ नृपभेद । इति विश्व ॥ द्वीपविशेष' । तस्य विवरण यथा,—

सूत उवाच ।

"शाकद्वीपस्य वक्ष्यामि यथावदिह निश्चयम् ।
कथ्यमान निबोधध्व शाकद्वीप द्विजोत्तमा ॥
जम्बुद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तर ।
विस्ताराद्द्विगुणश्चापि परिणाह' समन्तत' ॥
तेनावृत समुद्रोऽय द्वीपेन लवणोदधि' ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जन' ॥
कुतएव च दुर्भिक्ष क्षमातेजोयुतेष्विह ।
तत्रापि पर्वता शुभ्रा सप्तैव मणिभूषिता' ॥
शाकद्वीपादिद्वीपेषु सप्त सप्त नगास्त्रिषु ।
ऋज्वायता प्रतिदिश निविष्टा वर्षपर्वता' ॥
रत्नाकराद्रिनामान शोभावन्तो महाचिता' ।
समाचिता प्रतिदिश द्वीपविस्तरमानत ॥
उभयत्रावगाढाश्च लवणक्षीरसागरौ ।
शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिव्यान् महाचलान्॥
देवर्षिगन्धर्वयुत प्रथमो मेरुरुच्यते ।
प्रागायत' स सौवर्ण उदयो नाम पर्वत ॥
तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवन्ति च यान्ति च ।
तस्यापरेण सुमहान् जलधारो महागिरि ॥
सैव चन्द्र समाख्यात सर्व्वौषधिसमन्वित' ।
तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासव. परम जलम् ॥
नारदा नाम सैवोक्तो दुर्गशैलो महाचित ।
तत्राचले समुत्पन्नौ पूर्व नारदपर्व्वतौ ॥
तस्यापरेण सुमहान् श्यामो नाम महागिरि ।
यत्र श्यामत्वमापन्ना: प्रजा: पूर्वमिमा किल॥
स एव दुन्दुभिर्नाम श्याम' पर्वतसत्तम ।
शब्दमृत्यु पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडित' सुरै. ॥
वक्ष्ज्वालान्तरमय शाल्मलश्चान्तरालकृत् ।
तस्यापरेण रजतो महानस्तो गिरि' स्मृत ॥
सैव सोमक इत्युक्तो देवैर्यत्रामृतं पुरा ।
सम्भृतञ्च हृतञ्चैव मातुरर्थे गरुत्मता ॥
तस्यापरे चाम्बिकेय. सुमनाश्चैव स स्मृत' ।
हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निसूदित ॥
आम्बिकेयात् परो रम्य सर्वौषधिसमन्वित ।
विभ्राजस्तु समाख्यात स्फाटिक' स महा
गिरि ॥
यस्माद्विभाजते नित्य विभ्राजस्तेन स स्मृत ।
सैवेह केशवेत्युक्तो यतो वायु प्रवायति ॥
तेषा वर्षाणि वक्ष्यामि पर्वताना द्विजोत्तमा ।
शृणुध्व नामतस्तानि यथावदनुपूर्वश ॥
द्विनामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा ।
उदयस्योदय वर्ष जलधारेति विश्रुतम् ॥
नाम्ना सान्तभयन्नाम वर्ष तत् प्रथम स्मृतम् ।
द्वीतीये जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतम ॥
तदेव शैशिर नाम वर्ष सपरिकीर्त्तितः ॥
रैवतस्य तु कौमार तथैव च सुखोदय ।
श्यामपर्वतवर्षन्तु मणीचकमिति स्मृत
आनन्दकमिति प्रोक्त तदेव मुनिभि शुभम् ।

सोमकस्य शुभ वर्षं विज्ञेय कुसुमोत्तरम् ॥
तदेव शिवमित्युक्त वर्षं सोमकसञ्ज्ञितम् ।
आम्बिकेयस्य मेदाकि चेमकञ्चैव तत् स्मृतम् ॥
सेतुपर्वतकस्यापि महाद्रुममितिस्मृतम् ।
तदेव ध्रुवमित्युक्त वर्षं विभ्राजसञ्ज्ञितम् ॥
द्वीपस्य परिणाहञ्च ह्रस्वदीर्घत्वमेव च ।
जम्बुद्वीपेन सख्यातस्तस्य मध्ये वनस्पति ॥
शाको नाम महावृक्षस्तस्य प्रजा महानुगा ।
एतेषु देवगन्धर्वा' सिद्धाश्च सह चारणै ॥
विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तै' सह ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विता ॥
तेषु नद्यस्तु वै सप्त प्रतिवर्षं समुद्रगा ।
द्विनाम्नश्चैव ता सर्वा गङ्गा सप्तविधा स्मृता ॥
प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला शुभा ।
अनुतप्ता च नाम्नैषा नदी सपरिकीर्त्तिता ॥
सुकुमारी तप सिद्धा द्वितीया नामत सती ।
नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता ॥
शिवल्लोका चतुर्थी स्यात् त्रिविधा च पुन
स्मृता ।
इक्षुश्च पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुन कुहू ॥
धेनुका च मृता चैव षष्ठी सपरिकीर्त्तिता ।
सुकृता च गभस्ती च सप्तमी परिकीर्त्तिता ॥
एता सप्त महाभागा प्रतिवर्षं शिवोदका ।
पावयन्ति जन सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम् ॥
अभिगच्छन्ति ताश्चान्या नदीर्नद्य सरांसि च ।
बहूदकपरिस्रावा यतो वर्षति वासव ॥
आसान्तु नामधेयानि परिमाण तथैव च ।
न शक्य परिसख्यात पुण्यास्ता सरिदुत्तमा ॥
ता पिबन्ति महाहृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।
ये ते शान्तभया प्रोक्ता प्रमोदार्थ्या इति वै
शिवा ॥
आनन्दाश्चसुखाश्चैव क्षमकाश्च ध्रुवै सह ।
वर्णाश्रमाचारयुक्ता देशास्ते सप्त विश्रुता ॥
अरोगा बलिनश्चैव सर्व्व मरणवर्ज्जिता ।
अवसर्पिणी न तेष्वस्ति तथैवोत्सर्पिणी पुन ॥
न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्युगकृता क्वचित् ।
त्रेतायुगसम कालस्तथा तत्र प्रवर्त्तते ॥
शाकद्वीपादिषु ज्ञेय पञ्चस्वेतेषु सर्व्वश ।
देशस्य तु विचारेण काल स्वाभाविक स्मृत ॥
न तेषु सङ्कर कश्चिद्वर्णाश्रमकृत क्वचित् ।
धर्म्मस्याव्यभिचारेण एकान्तसुखिता प्रजा ॥
न तेषु माया लोभो वा ईर्ष्यासूया भय तथा ।
विपर्य्ययो न तेष्वस्ति तद्वै स्वाभाविक स्मृतम ॥
कालो न चैव तेष्वस्ति न दण्डो न च दाण्डिक ।
स्वधर्म्मेण च धर्म्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम् ॥"
इति मात्स्ये १०२ अध्याय ॥ * ॥

अपि च। एव परस्तात् क्षीरोदात् परित उपवेशित' शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनयाम समानेन दधिमण्डोदेन परीत । यस्मिन् हि शाको नाम महीरुह स्वक्षेत्रव्यपदेशक । यस्य हि महासुरभिगन्धस्तद्वीपमनुवासयति। तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथि । सोऽपि विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्त्रनामानि तेषु स्वात्मजान् पुरोजवमनोजववेपमानधूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वाधारसञ्ज्ञान् निधाप्याधिपतीन् स्वय भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवन प्रविवेश । एतेषा वर्षमर्य्यादा गिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव । ईशान उरुशृङ्गो बलभद्र. शतकेशर सहस्रस्रोता देवपालो महानस इति । अनघा आयुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति । तद्वर्षपुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवन्त वाय्वात्मक प्राणायामविधूतरजस्तमस परमसमाधिना यजन्ते । इति श्रीभागवते ५स्कन्धे २० अध्याय ॥ * ॥ युधिष्ठिरविक्रमादित्यशालिवाहनादिशकनृपतीनामतीताब्द । तस्य प्रमाण दिनपञ्जिकाया द्रष्टव्यम् ॥ (शक्ति' । कर्म्म । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २४ । ४ ।

'शचीवतस्ते पुरुशाक शाका
गवामिव श्रुतय' सञ्चरणी ॥"

"हे पुरुशाक बहुकर्म्मन्निन्द्र शचीवत प्रज्ञावतस्ते त्वदीया शाका शक्तय कर्म्माणि वा ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥ * ॥ समर्थे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३० । १० ।

"सन्ता इन्द्रो असृजदस्य शाकै-
र्यदी सोमास सुषुता अमन्दन् ॥"

"शाकै शक्तैर्म्मरुद्भि सह ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥)

शाकचुक्रिका, स्त्री, चिञ्चा । इति राजनिर्घण्ट' ।

शाकट, त्रि, (शकट + अण् ।) शकटस्येदम् । शकटवोढा । इति मेदिनी ॥

शाकट पु, श्लेष्मान्तकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट' ॥ (शकट वहतीति । शकट + "शकटादण् ।" ४ । ४ । ८० । इत्यण् ।) युगादिवोढा । तत्पर्य्याय । युग्य २ प्रासङ्ग्य' ३ । इत्यमर ॥

शाकटाख्य , पु, (शाकट इति आख्या यस्य ।) धववृक्ष । इति रत्नमाला ॥

शाकटायन ,पु, (शकटस्यापत्य पुमान् । शकट + 'नडादिभ्य फक् ।" ४।१।९९। इति फक् ।) अष्टशाब्दिकान्तर्गतशाब्दिकविशेष । यथा,—

"इन्द्रश्चन्द्र काशकृत्स्ना पिशली शाकटा-
यन ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका ॥"
इति कविकल्पद्रुम' ॥

(अयन्तु नाममात्र धातुनिष्पन्नमाह । यथा, कातन्त्रे कृत्सु उणादयो भूतेऽपि इत्यत्र त्रिलोचन ।

"नाम च धातुजमाह निरुक्ते
व्याकरणे शकटस्य च तोक' ।
यन्न पदार्थविशेषसमुत्थ
प्रत्ययत' प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥")

शाकटिक ,त्रि, शकटगामी । शकटेन गच्छतीत्यर्थे ठक्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १०।४।

"रोहिण्या कोशलमद्र-
काशिपाञ्चालशाकटिका ॥")

शाकटीन , पु, विंशतितुलापरिमाणम् । तत्पर्य्याय । भार २ आचित ३ शाकट ४ शलाट ५ । इति हेमचन्द्र ॥

शाकतरु , पु, (शाकाख्यस्तरु ।) शाकवृक्ष । इति शब्दमाला ॥ सागौन इति हिन्दी भाषा॥

शाकपत्र , पु, शिग्रु' । इति राजनिर्घण्ट ॥

शाकवालेय , पु, ब्रह्मयष्टि । इति शब्दरत्नावली ॥

शाकम्भरी. स्त्री, (शाकेन बिभर्त्ति । भृ + खश् ङीष् ।) दुर्गा । यथा,—

'ततोऽहमखिल लोकमात्मदेहसमुद्भवै' ।
भरिष्यामि सुरा शाकैरावृष्टै' प्राणधारकै ॥
शाकम्भरीति विख्याति तदा यास्याम्यह भुवि ।
तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्य महासुरम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे नारायणीस्तुति ॥

अपि च ।

"भूय सुरास्तिष्ययुगे निराशना-
न्निरीक्ष्य मारीचगृहे समाश्रिता ।
लोकान् भरिष्यामि तनूजशाकै-
स्तदा भविष्यामि शाकम्भरीति ॥"
इति वामने ५३ अध्याय ॥

नगरविशेष । शाम्भरीति ख्यात । इति केचित्॥

शाकम्भरीय,क्ली,आजमेराख्यदेशान्तर्गतशाम्भरनगरीयजलाशयविशेषोद्भवलवणम् । शाम्भरि इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायगुणा यथा,—

"शाकम्भरीय कथित गडाख्य रोमक तथा ।
गडाख्य लघु वातघ्नमत्युष्ण भेदि पित्तलम् ।
तीक्ष्ण व्यवायि सूक्ष्मञ्चाभिष्यन्दि कटुपाकि
च ॥"
इति भावप्रकाश' ॥

शाकयोग्य', पु, (शाकस्य योग्य' ।) धान्यकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

शाकराज , पु, (शाकाना राजा निर्दोषत्वात् । "राजाह सखिभ्यष्टच् ।"५।४।९१। इति टच् ।) वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

शाकल', } पु, शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकशाकलक, } लास्तेषा सङ्घोऽङ्को घोषो वा । "शाकलाद्वा ।" ४ । ३ । १२८ । इति अण् । परम्परासम्बन्धोऽङ्क । इति सिद्धान्तकौमुदी (द्वीपविशेष' । यथा, महाभारते । २।२६।६ ।

"शाकलद्वीपवासाश्च सप्तद्वीपेषु ये नृपा ।
अर्ज्जुनस्य च सैन्यैस्तैर्विग्रहस्तुमुलोऽभवत् ॥")

शाकलिक , त्रि, शकलसम्बन्धी । ("शकलकर्द्दमाभ्यामुपसख्यानम् ।" ४ । २ । २ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या शाकलिक कार्द्दमिक । आभ्यामणपीति वृत्तिकार ।) शाकल । कार्द्दम । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शाकबिल्व', पु, (शाके बिल्व इव ।) वार्त्ताकु इति जटाधर ॥

शाकबिल्वक , पु, (शाकबिल्व + स्वार्थे कन् ।) वार्त्ताकु' । इति त्रिकाण्डशेष. ॥

शाकवीर, पु, (शाकेषु वीरः।) वास्तूकशाकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जीवशाकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकवृक्ष, पु, (शाकाख्यो वृक्षः।) तरुविशेषः। इति रत्नमाला ॥ सेगोन इति भाषा। अस्य पर्य्यायगुणौ शाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

शाकशाकट, क्ली, (शाकानां भवनं क्षेत्रम्। शाक+"भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ।" इति शाकटः।) शाकक्षेत्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥

शाकशाकिन, क्ली, (शाकानां भवनं क्षेत्रम्। शाक+शाकिनः।) शाकक्षेत्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥

शाकश्रेष्ठ, पु, (शाकेषु श्रेष्ठः।) वास्तूकशाकम्। इति शब्दरत्नावली ॥

शाकश्रेष्ठा, स्त्री, (शाकेषु श्रेष्ठा।) जीवन्ती। डोडीक्षुपः। वार्त्ताकुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

शाका, स्त्री, हरीतकी। इति केचित् ॥

शाकाख्य, क्ली, (शाक इति आख्या यस्य।) पत्रपुष्पादि। इत्यमरः ॥
"व्यञ्जनयोग्यं पत्रपुष्पादि शाकपदवाच्यम्। आदिना फलमूलादिग्रहः। यदुक्तम्।
"मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम्।
त्वक् पुष्पं कवकञ्चैव शाकं दशविधं स्मृतम् ॥"
तत्र मूलं मूलकादेः। पत्रं पटोलादेः। करीरं वंशाङ्कुरादि। अग्रं वेत्रादेः। फलं कुष्माण्डादेः। काण्डं उत्पलादिनाडी। अधिरूढं तालास्थिमज्जा। अधिरूढोऽङ्कुर इति केचित्। त्वक् मातुलुङ्गादेः। पुष्पं कोविदारादेः। कवकं छत्त्रिका। शक्यते भोक्तुमनेनेति शाकम्। शक्तिसामर्थ्यं तनूकरोति शो तनूकरणे बाहुलकात् क शाकमित्यन्ये।" इति तट्टीकायां भरतः ॥

शाकाख्य, पु, (शाक इति आख्या यस्य।) शाकवृक्षः। इति रत्नमाला ॥ अस्य पर्य्यायगुणौ शाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

शाकाङ्ग, क्ली, (शाकस्य अङ्गमिव।) मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकाम्ल, क्ली, (शाके अम्लो यस्य।) वृक्षाम्लम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकाम्लभेदन, क्ली, (शाकाम्लं भेदनञ्च।) चुक्रम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकालावु, स्त्री, राजालावु। इति राजनिर्घण्टः ॥

शाकाष्टका, स्त्री, (शाका अष्टौ प्रदेया यत्र।) शाकोपकरणकश्राद्धार्हाष्टमी। सा च गौणफाल्गुनकृष्णाष्टमी। तद्विवरणं मासाष्टकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शाकिनी, स्त्री, शाकोऽस्त्यत्रेति। शाक+इनि। शाकयुक्ता भूमिः। यथा,—
"शकटं शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम्।
अनूपं पर्व्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥"
शकटो धान्यादिवहनद्वारेणोपजीव्यः।
"पत्रं पुष्पं फलं वान्दं नालं संस्वेदजं तथा।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ॥"
इति वैद्योक्तशाकयोगात् शाकिनी गृहवाटिका शाकाद्याहरणेन। गावो दुग्धादिना। जालं मत्स्याद्याहरणेन। अस्यन्दनं स्वस्थानादत्यागः ऋणादिलाभेन। व्याधिक्यनिहत्या च। वनं फलपुष्पाद्याहरणेन। अनूपं बहूदकदेशः सम्भृगालशालूकाद्याहरणेन। पर्व्वतो गैरिकमृदाद्याहरणेन। राजा भैक्षादिना। इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ ॥ दुर्गाया अनुचरीविशेषः। यथा,—
"डाकिनी योगिनी चैव खेचरी शाकिनी तथा
दिक्षु पूज्या इमा देव्यः सुसिद्धा फलदायिकाः ॥"
इति कात्यायनीकल्पः ॥
"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः।
ततः परशिवो देवि षट्शिवाः परिकीर्त्तिताः ॥
मूलाधारे तु ब्रह्माणं डाकिनीसहितं न्यसेत्।
सर्व्वत्र त्रासरीमुक्ता वादिसान्तं सबिन्दुकम् ॥
स्वाधिष्ठानाख्यचक्रे तु सविष्णु राकिणी तथा।
वादिलान्तं प्रविन्यस्य नाभौ तु मणिपूरके ॥
डादिफान्तार्णसहितं रुद्रञ्च लाकिनी तथा।
अनाहते कादिटान्तं ईश्वरं काकिनी तथा ॥
विशुद्धाख्ये महाचक्रे षोडशस्वरसंयुतम्।
सदाशिवं शाकिनीन्तु विन्यसेत् पूर्व्ववत्ततः ॥
आज्ञाचक्रे तु देवेशि ह-क्ष-वर्णसमन्वितम्।
परं शिवं ब्रह्मरूपं हाकिनीसहितं न्यसेत् ॥"
इति ताराध्यासभेदः। इति तन्त्रसारः ॥

शाकुण, त्रि, परोत्तापी। इति शब्दमाला ॥

शाकुन, पु, (शकुनमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः। शकुन+अण्।) पशुपक्ष्यादिरूपशकुनद्वारा मनुष्यशुभाशुभनिर्णायकग्रन्थः। तस्येमौ श्लोकौ।
"शुभाशुभज्ञानविनिर्णयाय
हेतुर्नृणां यः शकुनः स उक्तः।
गतिस्वरालोकनभावचेष्टा
सङ्कीर्त्तयामो द्विपदादिकानाम् ॥
लोकोऽमुना शाकुनसञ्ज्ञकेन
ज्ञानेन विज्ञातसमस्तकार्य्यः।
नापायकूपे पतति प्रसर्पन्
शास्त्रं हि दिव्या दृगतीन्द्रियेषु ॥"
इति वसन्तराजशाकुने १ सर्गः ॥
(शकुनस्यायमिति। शकुन+"तस्येदम्।" ४।३।१२०। इति अण्।) पक्षिसम्बन्धी। यथा, मनुः। ३।२६८।
"द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥")

शाकुनिक, पु, (शकुनान् हन्तीति। शकुन+"पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति।" ४।४।३५। इति ठक्।) पक्षिहन्ता। पाखिमारा इति चिडिमार इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। जीवान्तकः २। इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः। ८।२६०।
"व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् ... ॥")

शाकुनेय, पु, (शकुनेरपत्यम्। शकुनि+"शुभ्रादिभ्यश्च।" ४।१।१२३। इति ढक्।) उलूकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः ॥ शकुनीपुत्त्रो वृकासुरः। यथा भागवते। १०।८८।२९।
"शाकुनेय भवान् व्यक्तं श्रान्तः किं दूरमागतः।
क्षणं विश्राम्यतां पुंस आत्मायं सर्व्वकामधुक् ॥"
शकुनसम्बन्धिनि, त्रि ॥

शाकुन्तलेय, पु, (शकुन्तलाया अपत्यमिति। शकुन्तला+"स्त्रीभ्यो ढक्।" ४।१।१२०। इति ढक्।) भरतराजः। इति जटाधरः ॥ शकुन्तलासम्बन्धिनि, त्रि ॥

शाकुलिक, त्रि, शकुलान् हन्ति यः। शकुलशब्दात् "पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति।" ४।४।३५। इति ठक्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शाक्कर, पु, (शक्कर एव। स्वार्थे अण्।) अनड्वान्। इति हेमचन्द्रः ॥

शाक्त, त्रि, शक्तिर्देवता अस्य। (शक्ति+"साऽस्य देवता।" ४।२।२४। इत्यण्।) शक्त्युपासकः। अस्य प्रशंसा यथा,—
'स्वर्गे मर्त्त्ये च पाताले नास्ति शाक्तात् परः प्रियः।
सौराणां गाणपत्यानां वैष्णवानां तथैव च ॥
तदन्ते चैव शाक्ताः स्युः क्रमशः क्रमशः प्रिये।
शृणु देवि वरारोहे नास्ति शाक्तात् परो जनः ॥
शाक्तोऽपि शङ्करः साक्षात् परं ब्रह्मस्वरूपभाक्।
आराधिता येन काली तारा त्रिभुवनेश्वरी ॥
षोडशी चैव मातङ्गी छिन्ना च वगलामुखी।
आराधिता महेशानि स शिवो नात्र संशयः ॥
अतिगोप्यं महेशानि शाक्तानां परमं पदम्।
यो जानाति महीमध्ये स शिवो नात्र संशयः ॥
ब्रह्माद्यर्च्चितपादाब्जं यो भजेत् सततं मुदा।
स यात्यचिरकालेन मुक्तिमन्दिरमेव हि ॥
पार्व्वतीचरणद्वन्द्वभजनाकिङ्करो भवेत्।
स्वर्गभोगश्च मोक्षश्च शाक्तानां न भवेत् किमु ॥
शाक्तानाञ्चैव निन्दायै कुर्व्वन्ति हि नराधमाः।
तेषां लोहितपानं वै कुर्व्वन्ति भैरवीगणाः ॥
भैरवाश्च भैरव्यः सदा हिंसन्ति पामरान्।
शाक्तान् हिंसन्ति गर्ज्जन्ति निन्दन्ति बहुजल्पकाः ॥
छिनत्ति तेषां देवेशि शिरांसि हरवल्लभा।
शाक्तेभ्य उत्तमो नास्ति स्वर्गे मर्त्त्ये रसातले ॥
शाक्तस्तु शङ्करो ज्ञेयस्त्रिनेत्रश्चन्द्रशेखरः।
स्वयं गङ्गाधरो भूत्वा विहरेत् क्षितिमण्डले ॥"
देवीं प्रति शिववाक्यम्।
"मदंशाश्चैव ये भूतास्ते शैवा नात्र संशयः।
त्वदंशाश्चैव शाक्ताश्च सत्यं वै गिरिनन्दिनि।
बहुधर्म्मसहस्रान्ते शैवाः शक्तिपरायणाः।
शाक्ता वै शङ्करा देवि यस्य कस्य कुलोद्भवाः ॥
चाण्डाला ब्राह्मणाः शूद्राः क्षत्त्रिया वैश्यसम्भवाः।

एते शाक्ता जगद्धात्रि न मनुष्या कदाचन ॥
पश्यन्ति मानुषान् लोके केवल कर्म्मचक्षुषा ।
ब्राह्मणै क्षत्रियैर्वैश्यै शूद्रैरेव च जातिभि ॥
वाममार्गप्रभावेण कर्त्तव्य जपपूजनम् ।
ये शाक्ता ब्राह्मणा देवि क्षत्रिया ब्राह्मणा स्मृता ॥
वैश्याश्च ब्राह्मणा देवि सर्व्वे शूद्राश्च ब्राह्मणा ।
ब्राह्मणा शङ्कराश्चाहं त्रिनेत्राश्चन्द्रशेखरा ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रे २।३।४।७ पटला ॥*॥
'शाक्ता एव द्विजा सर्वे न शैवा न च वैष्णवा ।
उपासन्ते यतो देवीं गायत्री परमाक्षरीम् ॥"
इनि निर्व्वाणतन्त्रे ३ पटल ॥
शक्त्युपासनानन्तरमन्योपासननिषेधो यथा,—
"अस्याश्चाराधन कृत्वा नान्यस्याराधन चरेत् ।
अन्यस्य स्मरणाद्देवि योगिनीशापमाप्नुयात् ॥"
इति गन्धर्वतन्त्रे २ पटल ॥*॥
तस्य आभ्यन्तरस्नान यथा —
"शाक्तमाभ्यन्तरस्नानमुक्त श्रीपञ्चमीमते ।
स्नानप्रकारो द्विविधो बाह्याभ्यन्तरभेदत ॥
आन्तर स्नानमत्यन्त रहस्यमपि सादरात् ।
कथयामि भयध्वस्त्यै चतुर्वर्गफलाप्तये ॥
सञ्चिन्तयमनुस्मृत्य चरणत्रयमध्यत ।
मवस्क सच्चिदानन्दप्रभाव भावगोचरम् ॥
त्रिमुक्तिसाधन पुसा स्मरणादेव योगिनाम् ।
तेन प्लावितमात्मान भावयेत् भयशान्तये ॥"
इति विश्वसारतन्त्रे २ पटल ॥*॥
तस्य कुशविशेषो यथा,—
"तर्ज्जन्या रजत धार्य्य स्वर्ण धार्य्यमनामया ।
एष एव कुश शाक्ते न दर्भो वनसम्भव ॥"
इति श्यामारहस्यम् ॥
(शक्तिमान् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०३ । ५ ।
"वाच शाक्तस्येव वदति शिक्षमाण ॥"
"शिक्षमाण शिक्ष्यमाण शिष्य शाक्तस्येव शक्तिमत शिक्षकस्य वाच यथा अनुवदति तद्वत् ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥)
शाक्तीक, पु, (शक्ति प्रहरणमस्य । शक्ति+ 'शक्तियष्ट्योरीकक् ।" ४।४।५९ । इति ईकक् । शक्तिधारक तत्पर्य्याय । शाक्तिहेतिक २ । इत्यमर ॥
शाक्त्य, त्रि, शक्त्युपासक । इति शक्तिशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
शाक्य, पु, (शकोऽभिधानमस्येति । शक+ "शण्डिकादिभ्यो ञ्य ।" ४।३।९२ । इति ञ्य ।) बुद्ध । इति हलायुध ॥
शाक्यमुनि, पु, शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेष इत्यमर ॥ अस्य सप्त पर्य्याया गोतमशब्दे द्रष्टव्या । पर्य्यायान्तर यथा । स्वजित् २ श्वेतकेतु ३ धर्म्मकेतु ४ महामुनि ५ पञ्चज्ञान ६ सर्व्वदर्शी ७ महाबोधि ८ महाबल ९ बद्धतम १० त्रिमूर्त्ति ११ सिद्धार्थ १२ शक १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शाक्यवंशत्वात् शाक्य शाक्यश्चासौ मुनिश्चेति शाक्यमुनि । तथा हि शाको वृक्षविशेष तत्र भवा विद्यमाना शाक्या । पितु शापेन केचिदिक्ष्वाकुवंश्या गोतमवंशजकपिलमुनेराश्रमे शाकवृक्षे कृतवासाश्च शाक्या उच्यन्ते । तदुक्तम् ।
"शाकवृक्षप्रतिच्छन्न वास यस्मात् प्रचक्रिरे ।
तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते भुवि शाक्या इतिश्रुता ।"
इत्यमरटीकायां भरत ॥
शाक्यसिंह, पु (शाक्य सिंह इव ।) शाक्यमुनि । इत्यमर ॥
शाक्री, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
"इन्द्राणी इन्द्रजननी शाक्री शक्रपराक्रमा ।
वज्राङ्कुशकरा देवी वज्रा तेनोपगीयते ॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्याय ॥
शक्रपत्नी च ॥
शाख, ऋ व्याप्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशशाखत् । इति दुर्गादास ।
शाख, पु, कृत्तिकापुत्त्र । यथा,—
"अवाप चानिलात् पुत्त्रमग्नितुल्यगुण पुन ।
अग्निपुत्त्र कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ॥
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठज ।
अपत्य कृत्तिकानाञ्च कार्त्तिकेयस्तत स्मृत ॥"
इति मात्स्ये ५ अध्याय ॥
चित्ति । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शाखा, स्त्री, (शाखति गगन व्याप्नोतीति । शाख +अच् । टाप् ।) वृक्षाङ्गविशेष । डाल इति भाषा । (यथा, दुर्गापूजापद्धतौ ।
"शाखाच्छेदोद्भव दु ख न च कार्य्य त्वया प्रभो । ॥")
तत्पर्य्याय । लता २ । इत्यमर ॥ लङ्का ३ । इति जटाधर । शिखा ४ । इति भरतधृतमेदिनी ॥ पक्षान्तरम् । बाहु । वेदभाग । इति मेदिनी ॥ (यथा मनौ । ३ । १४५ ।
"यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृच वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्य्यु छन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥")
ग्रन्थभेद । इति धरणि ॥ अन्तिक । इति विश्व ॥ (प्रकार । यथा, गीतायाम् ।२।४१।
"बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥")
शाखाकण्ट ,पु, (शाखाया कण्टो यस्य ।)स्नुहीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
शाखानगर, क्ली (शाखेव नगरम् ।) मूलनगरादन्यत् पुरम् । इत्यमर ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ८७ । ८ ।
"शाखानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमम ॥")
मूलनगरेऽसम्मितस्य जनौघस्य स्थानाय मूलनगरस्य समीपेऽन्यद् वा यदन्यत् पुर नगरान्तर क्रियते तत् शाखानगर मूलनगरस्य तरुस्थानीयस्य शाखेव । अभिष्यन्दि रमणमप्यत्र । स्यादभिष्यन्दि रमण शाखानगरमित्यपि । इति त्रिकाण्डशेष । इति तट्टीकायां भरत ॥ अपि च । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"आरभ्य मूलनगरादपर नगर हि यत् ।
तदभिष्यन्दि रमण शाखानगरमित्यपि ॥"
शाखापित्त, पु, पाणिपादाश्रमूलदाह । इति राजनिर्घण्ट ॥
शाखापुर, क्ली,(पुरस्य शाखा अभिधानात् पूर्व निपात । शाखेव पुरमिति वा ।) शाखानगरम् । तत्पर्य्याय । उपपुरम् २ । इति हेमचन्द्र
शाखाम्ला, स्त्री, (शाखायामम्लो यस्या ।) वृक्षाम्ला । इति राजनिर्घण्ट ॥
शाखामृग, पु, (शाखाया मृग ।) वानर । इत्यमर ॥ (यथा —
"मुक्ताफलाय करिण हरिण पलाय
सिंह निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय ।
का नीतिरीतिरियती रघुवंशवीर ।
शाखामृगे जरति यस्तव बाणमोक्ष ॥"
इत्युद्भट ॥
शाखारण्ड, पु, स्वशाखा परित्यज्य शाखान्तराध्ययनकर्त्ता । तत्पर्य्याय । अन्यशाखक २ । इति हेमचन्द्र ॥
शाखारथ्या,स्त्री, षोडशहस्तप्रस्थपथ । यथा,—
"धनूषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिता ।
त्रिकराश्चोपरथ्यास्तु द्विकराप्युपरक्षका ॥"
इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणनामाध्याय ॥
शाखाल पु, (शाखा लाति आश्रयतीति ।ला+क ।) वानीरवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥
शाखाशिफा, स्त्री, (शाखाया शिफा ।) वटादीना शाखासम्बन्धिशिफा । नाम्ना इति ख्याता । तरोर्मूलादारभ्य अग्र यावत् गता लतागुडूच्यादि । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । अवरोह २ । इत्यमर ॥
शाखी, [न्] पु, (शाखास्त्यस्येति । शाखा+इनि ।) वृक्ष । इत्यमर ॥ (यथा,—
"सीताया हृदि यच्छिरीषकुसुमप्राये पफाली स्वके
पौलस्त्यस्य नितान्तकुण्ठकुलिशे वज्राधिके वक्षसि ।
आपुङ्ख निममज्ज मन्मथशरस्तन्नैव जानीमहे
क शाखी सखि! यस्य पुष्पमभवत् पुष्पायुधस्यायुधम् ॥"
इत्युद्भट ॥)
वेद । तुरुष्काख्यजन । इति मेदिनी ॥ राजभेद । इति हेमचन्द्र ॥
शाखोट, पु, वृक्षविशेष । श्याओडा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । पिशाचद्रु २ पीतफल ३ कर्कशच्छद ४ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ भूतवृक्ष ५ सकट ६ अक्षधर ७ । ति भूरिप्रयोग ॥ गवाक्षी ८ धूकावास ९ रूक्षपत्र, १० पीत ११ कैशिक्योज १२ क्षीरनाशन, १३ । अस्य गुणा, । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तकारित्वम् । वातहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।
"शाखोट, पीतफलको भूतावास, खरच्छद ।

शाखोटो रक्तपित्तार्शोवातश्लेष्मातिसारजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

शाख्य, त्रि, शाखासम्बन्धी । शाखाशब्दात् ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाङ्कर, क्ली, (शङ्कर+अण् ।) छन्दोभेदः । इति मेदिनी ॥ अस्य रूपान्तर शाक्कर शार्करञ्च ॥ (शङ्करी देवतास्य इत्यर्थे अणि आर्द्रानक्षत्रम् । यथा, वृहत्संहितायाम् । ७१ । ७ ।
"मृगे तु मूषकाद्भय व्यसुलमेव शाङ्करे ॥")

शाङ्कर, पु, (शङ्करस्याय वाहनत्वात् । शङ्कर+अण् ।) वलीवर्द्दः । इति मेदिनी ॥ (शङ्करसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । ४६ । २०१ ।
"तत्रैषां तद्गुणाहारप्रासाना शाङ्करा
गणाः ॥")

शाङ्करि, पुं, शङ्करस्यापत्य पुमान् । शङ्कर+इञ् ।) कार्त्तिकेयः । गणेशः । इति मेदिनी ॥

शाङ्कुची, स्त्री, शङ्कोचनमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

शाङ्ख, त्रि, शङ्खसम्बन्धि । शङ्खशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाङ्खिक, पु, (शङ्खकरणं शिल्पमस्य इति । शङ्ख+ठक् ।) जातिविशेष । शाँखारि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काम्बविक. २ । इत्यमरः ॥ शङ्खकार. ३ काम्बुलक ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शङ्खवादक । तत्पर्य्याय । शङ्खध्माः २ । इति जटाधर. ॥

शाङ्कुष्ठा, स्त्री, गुञ्जा । इति रत्नमाला ॥

शाट, पु, वस्त्रभेदः । इत्यमरभरतौ ॥ यथा,—
"दूरत. शोभते मूर्खो लम्बशाटपटावृतः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥"
इति चाणक्यशतकम् ॥

शाटक, पुं क्ली, (शाट+स्वार्थे कन् ।) पट. । (यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । ३८ ।
"स राजवन्दिनामा तद्दत्त्वा शाटकमग्रहीत्॥")
नाटकभेदः । इत्यमरभरतौ ॥

शाटिका, स्त्री, शाटी । इत्यमरटीकायां भरतः॥

शाटी, पु स्त्री, वस्त्रभेदः । शाडी इति भाषा । इत्यमरः ॥ अस्या निर्माल्यत्व निर्माल्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शाट्यायन, क्ली, प्रकृतकर्म्मवैगुण्यप्रशमनार्थहोम । यथा । यत्तु प्रकृतकर्म्मवैगुण्यप्रशमनाय शाट्यायनहोमाभिधान भवदेवभट्टसम्मत तन्न प्रामाणिक तस्मादपि महाप्रामाणिकैर्भट्टनारायणचरणैर्गोभिलभाष्ये तदप्रमाणीकृतत्वात् । छन्दोगपरिशिष्टेऽपि प्रायश्चित्तार्थं प्रकारत्रयमात्रमुक्तम् । यथा,—
"यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत्।
चतस्रस्तत्र विज्ञेया स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥
अपि वाज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वाहुतिः ।
होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः
स्मृत ॥"
त्रिविकल्प इत्यनेन कल्पान्तरनिषेधात् गोभिलीयकर्म्मणि शाट्यायनहोमो न युक्त. । किन्तु व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिभिश्चतसृभिः प्रायश्चित्तहोमो युक्तः । विशारदप्रभृतयोऽप्येवम् । शाट्यायनहोमस्य समूलत्वेऽपि शाख्यन्तरीयत्वम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शाट्यायन, पु, मुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥

शाठ्य, क्ली, (शठस्य भाव । शठ+ष्यञ् ।) शठता । (यथा । "शठे शाठ्यं समाचरेत् ॥") तत्पर्य्याय । कपटः २ व्याज ३ दम्भः ४ उपधि ५ छद्म ६ कैतवम् ७ कुसृति ८ निकृति ९ । इत्यमर. ॥ नव अयथार्थव्यवहारे । शठ वधे क्लेशकैतवे तालव्यादिः अल् तस्य कर्म्म शाठ्य ष्यञः । कपटादिषट्क छद्मनि कुसृत्यादित्रय चित्तकौटिल्ये इत्येके । कपटादिषट्कं वञ्चनमात्रफलम् । कुसृत्यादित्रिकन्तु हिंसाफलमिति भेदः । इति सर्व्वानन्दी मधुश्च । नवैवैकार्था इति बहवः । इति भरत ॥ अपि च ।
"अस्त्रिया कपटो व्याज उपधिर्दम्भ एव च ।
कूट कल्कं छल छद्म मिषकैरवकैतवम् ॥
अथ शाठ्यञ्च शठता कुसृतिर्निकृतिश्च सा ।
हिंसाफले चतुष्कं स्यात् शाठ्यपर्य्याय ईरितः॥
पूर्व्वः कपटपर्य्यायः फले वञ्चनमात्रके ।
उभयोरेकपर्य्याय इति केचित् प्रचक्षते ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

शाड, ऋ ङ श्लाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा० आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशशाडत् । ङ, शाडते गुणिन गुणी । अन्त स्थद्वितीययुक्तादिरयमिति कस्यचिद्भ्रम. । इति दुर्गादास ॥

शाड्वल, पु, शाद्वल । इति केचित् ॥

शाण, क्ली, (शणेन निर्म्मितमिति । शण+अण् ।) शणनिर्म्मितवस्त्रम् । यथा । क्षौम शाण वा ब्राह्मणस्य कार्पास क्षत्त्रियस्य आविक वैश्यस्य । क्षुमा अतसी तस्या इद क्षौम तसरादि । शाण शणतन्तुभव तदुभय ब्राह्मणस्य । इति संस्कारतत्त्वम् ॥

शाण, पु, (शण्यते श्यायते गुणादिरत्रेति । शण+घञ् ।) कषपट्टिका । कष्टिपाथर इति भाषा । तत्पर्य्याय । निकष २ कष. ३ । इत्यमर ॥ शान. ४ निकस ५ कस ६ । इति भरत ॥ आकष ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ माषचतुष्टयम् । चारि माषा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय. । निष्कः २ टङ्क. ३ । इति वैद्यकपरिभाषा । यथा,—
"माषैश्चतुर्भिः शाणः स्यात् धरण. स निगद्यते।
टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वय कोल उच्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
लौहादीना निकषः । शानपाथर इति भाषा । इति मेदिनी ॥ करपत्रम् । करात् इति भाषा। इति विश्वः ॥

शाणाजीवः, पुं, (शाणेन आजीवतीति । आ+जीव+अच् ।) अस्त्रमार्जकः । यथा,—
"शाणाजीव. शस्त्रमार्जो भ्रमासक्तोऽसिधावक. ॥"
इति हेमचन्द्र. ॥

शाणि, पुं, पट्टसूत्रः । यथा,—
"पट्टे राजशणः शाणिश्चिमि कक्खटपत्रकः ॥"
इति शब्दमाला ॥

शाणित, त्रि, तीक्ष्णीकृतः । निशितः । कृतशाण शाणशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

शाणी, स्त्री, (शणस्य विकारः । शण+अण् । टिड्ढेति ङीप् ।) शणसूत्रमयी पट्टिका । यथा, —
"शाणीप्रायाणि वस्त्राणि शमीप्राया महीरुहाः ।
शूद्रप्रायास्तथा वर्णा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे १ अध्यायः ॥
शाणी शणसूत्रमयी पट्टिका तत्तुल्यानि वस्त्राणि । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १९४ । १९ ।
"वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकः ॥")
प्रावरणान्तरम् । ताम्बु इति भाषा । इति मेदिनी ॥ छिद्रवस्त्रम् । यथा । शाणी गोणी छिद्रवस्त्रे । इति हेमचन्द्रः ॥ हस्तकटाक्षादिसूचना । इशारा इति पारस्यभाषा । इति शब्दरत्नावली ॥

शाणीर, क्ली, शोणनदमध्यस्थतटः । दर्द्दरीनदीतटः । इति विश्वः ॥

शाण्डिल्यः, पु, बिल्ववृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे । ९ ।
"हेरम्ब प्रणमामि यस्य पुरतः शाण्डिल्यमूले श्रिया
बिभ्रत्याम्बुरुहे समं मधुरिपुस्ते शङ्खचक्रे वहन् ॥")
वह्निभेद । (शण्डिलस्य मुनेर्गोत्रापत्यमिति । शण्डिल+"गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ ।१। १०५ । इति यञ् ।) मुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु गोत्रकार. भक्तिसूत्रकारश्च । तत्सूत्रभाष्याद्यश्लोको यथा,—
"प्रपद्य परमं देव श्रीस्वप्नेश्वरसूरिणा ।
शाण्डिल्यशतसूत्रीय भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥"

शात, क्ली, (शो+क्त "शाच्छोरन्यतरस्याम् ।" ७ । ४ । ४१ । इति पक्षे इत्वाभावः ।) सुखम् । तद्वति, त्रि । इत्यमर. ॥ (विनाशः । यथा, सुश्रुते । ४ । १ ।
"पाणिप्राप्त पाणिदाहं नखशातं करोति च॥")

शात त्रि, (शो+क्तः दुर्ब्बल ।) निशितः । इति मेदिनी ॥ धुस्तूरः इत्यमर. ॥

शातकुम्भ, क्ली, (शतकुम्भे पर्व्वते भवम् । शतकुम्भ+अण् ।) काञ्चनम् । (यथा, माघे । ९ । ९ ।

"द्रुतशातकुम्भनिभमंशुमतो
वपुरर्द्धमग्नवपुष पयसि ॥")
धुस्तूर । इत्यमर ॥
शातकुम्भ' पु, करवीरवृत्त । इति मेदिनी ॥
शातकौम्भ, क्ली, स्वर्णम् । इति भरतद्विरूपकोष ॥
(सुवर्णनिर्म्मिते, त्रि । यथा, रामायणे । २ ।
३ । ११ ।
"शनश्च शातकौम्भाना कुम्भानामग्निवर्च्चसाम्॥")
शातन, क्ली, कार्श्यम् । विनाशनम् । यथा,—
"वसन्ते सर्वशस्याना जायते पत्रशातनम् ।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवा कणिशशालिन' ॥"
इति सारमञ्जरी ॥
(छेदके, त्रि । यथा, रघु । ३ । ४२ ।
"स पूर्वत पर्वतपत्तशातन
ददर्श देव नरदेवसम्भव ॥")
शातपत्रक', पु, (शातपत्र पद्ममिव । कन् ।)
चन्द्रप्रकाश । यथा,—
"चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रकाशो द्योत
आतप ।
अकल्का चन्द्रिकायाश्च प्रकाशे शातपत्रक ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
शातभीरु, पु, मदनमाली । मल्लिकाभेद ।
यथा,—
"शातभीरुर्भद्रवल्ली भूमिमण्डोऽष्टपादिका ॥"
इति रत्नमाला ॥
शातमान, त्रि, (शतमान+"शतमानविंशति-
केति ।" ५ । १ । २७ । इति अण् ।) शत-
मानेन क्रीतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
शातला, स्त्री, (शात छेद लातीति ला+क ।)
सातला । चर्म्मकषा इति ख्याता । इत्यमर-
टोकाया भरत ॥
शात्रव क्ली, (शत्रोर्भाव समूहो वा । शत्रु+
अण् ।) शत्रुभाव । शत्रुसहति । इति
मेदिनी ॥ (शत्रुसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, रघु ।
४ । ४२ ।
"ताम्बूलीना दलैस्तत्र रचितापानभूमय ।
नारिकेलासव योधा. शात्रवश्च पपुर्यश ॥")
शात्रव पु, (शत्रुरेव । स्वार्थे अण् ।) शत्रु ।
इत्यमर ॥ (यथा, माघे । १४ । ४४ ।
"तत्र नाभवदसौ महाहवे
शात्रवादिव पराङ्मुखोऽर्थिन ॥")
शाद , पु, (शो तनूकरणे+"शाशपिभ्या ददनौ।"
उणा० ४ । ९७ । इति द ।) कर्दम । शष्पम् ।
इत्यमर ॥
शादहरित , त्रि, (शादै शष्पै हरित ।)
शाद्वल । इत्यमर ॥
शाद्वल , त्रि, शाद+' नडशादात् ड्वलच् ।"४ ।
२ । ८८ । इति ड्वलच् ।) नवतृणबहुलदेश ।
इत्यमर ॥ शादो नवतृण विद्यतेऽत्र शाद्वल' ।
शष्पवाचिन एव शादशब्दाद्वल स्यात् न तु
पङ्कवाचिनोऽनभिधानात् । इति तट्टीकाया
भरत ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३० । १४ ।
"शाद्वलेषु यदा शिश्ये वनान्ते वनगोचरा ।
कुथास्तरणयुक्तेषु कि स्यात् सुखतर तत ॥")
शान, ज तेजे । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (भ्वा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) शानस्तीक्ष्णीकरणम् ।
ज, शोशासति शोशासते खड्ग कर्म्मकार: ।
इति दुर्गादास ॥
शान , पु, शाण । इत्यमरटोकाया भरत ॥
शा(ण)नपाद , पु, पारिपात्रपर्वत. । (अस्य
विवरण हरिवंशे १३१ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
चन्दनघर्षणपाषाण' । इति महाभारते हरि-
वंश ॥ चन्दनपिढि इति भाषा ॥
शानी, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शान्त., त्रि, (शम+क्त । "वा दान्तशान्तेति ।"
७ । २ । २७ । इति निपातित ।) उपशम
प्रापित । प्राप्तोपशम. । इति भरत ॥ तत्-
पर्य्याय । शमित २ । इत्यमर ॥ श्रान्त ३
जितेन्द्रिय ४ । इति हेमचन्द्र' ॥ शमान्वित' ५ ।
इति मेदिनी ॥
शान्त , पु, अभियुक्त । रसभेद । इति मेदिनी॥
शान्तरसस्य लक्षणादि यथा,—
"शान्त सम स्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मत ।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छाय श्रीनारायणदैवत ॥
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनि सारता तु या ।
परमार्थस्वरूप वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादय ।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिण ॥
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिण ।
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादय ॥"
यथा,—
"रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्था नवस्याध्वगै
सत्रासञ्च सकौतुकञ्च सदय दृष्टस्य तैर्नागरै ।
निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
नि शङ्क करट' कदा करपुटी भिक्षा विलुण्ठिष्यति ॥"
पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।
"निरहङ्काररूपत्वात् दयावीरादिरेष नो ।"
दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा
मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्र-
वर्त्तित्वाद्याप्तेर्दर्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते ।
शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वान्न
तत्रान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्त-
रसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु ।
"न यत्र दु ख न सुख न चिन्ता
न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रस स शान्त कथितो मुनीन्द्रै
सर्वेषु भावेषु समप्रमाण ॥"
इत्येव रूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्म-
स्वरूपापत्तिलक्षणाया प्रादुर्भावात् । तत्र
सञ्चार्य्यादीनामभावात् कथ रसत्वमित्युच्यते
युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो य' शम स एव
यत रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्य्यादे स्थितिश्च
न विरुद्धा । यश्चास्मिन् सुखभावोऽप्युक्तस्तस्य
वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोध । उक्त हि ।
"यच्च कामसुख लोके यच्च दिव्य महासुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हत षोडशी कलाम् ॥
सर्व्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।
अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा ॥"
आदिशब्दात् धर्म्मवीरदानवीरदेवताविषय-
रतिप्रभृतय । तत्र देवताविषया रतिर्यथा,—
"कदा वाराणस्यामिह सुरधुनी रोधसि वसन्
वसान कौपीन शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन
प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान्"
इति साहित्य दर्पणे ३ परिच्छेद' ॥
शान्त , [म्] व्य वारणम् । इति मेदिनी ॥
शान्तनव , पु,(शान्तनोरपत्य पुमान् । शान्तनु+
अण् ।) शान्तनुराजपुत्र । भीष्म' । इति
त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३६ ।
९० ।
"तथा भीष्म शान्तनवो गङ्गायाममितद्युति' ।
वसुवीर्य्यात् समभवत् महावीर्य्यो महायशा ॥")
शान्तनु , पु, द्वापरयुगस्य चन्द्रवंशीयैकोविश-
राज । स तु गङ्गाया भीष्म जनयामास । तस्य
पिता प्रदिप' । यथा,—
"जयसेनस्तत्तनयो राधिकोऽतोऽयुतायुभूत् ।
ततश्चाक्रोधनस्तस्मात् देवातिथिरमुष्य च ।
ऋक्षस्तस्य दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मज ।
देवापि शान्तनुस्तस्य वाह्लीक इति चात्मजा ॥
य य कराभ्या स्पृशति जीर्ण यौवनमेष्यति ।
शान्तिमाप्नोति चैवाग्र्या कर्म्मणा तेन
शान्तनु ॥
वाह्लीकात् सोमदत्तोऽभूत् भूरिर्भूरिश्रवास्तत ।
शलश्च शान्तनोरासीत् गङ्गाया भीष्म आत्म-
वान् ॥"
इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २२ अध्याय ॥
तत्पर्य्याय । महाभीष्म २ । इति जटाधर ॥
प्रातीप ३ इति त्रिकाण्डशेष ॥ प्रतीप ४
प्रतिप' ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (शन्तनु-
रिति पाठस्तु बहुभिरादृत ॥) कर्कटी । इति
रत्नमाला ॥
शान्ता, स्त्री, दशरथराजकन्या । दशरथेन कन्याथ
लोमपादाय राज्ञे प्रदत्ता । सा च ऋष्यशृङ्ग-
भार्य्या । इति रामायणम् ॥ (यथा, उत्तर-
चरिते १ अङ्के ।
"कन्या दशरथो राजा शान्ता नाम व्यजी-
जनत् ।
अपत्यकृतिका राज्ञे लोमपादाय या ददौ ॥)
शमीभेद । तत्पर्य्याय । शुभा २ भद्रा ३ अप-
राजिता ४ जया ५ विजया ६ । अस्या गुणा,
शमीवत् । इति राजनिर्घण्ट ॥
शान्ति', स्त्री, (शम+क्तिन् ।) कामक्रोधादि-
प्रशम. । चित्तोपशम । इति भरत. ॥ विषयेभ्य

इन्द्रियोपरम'। इति चण्डिटीकायां नागोजी-भट्ट' ॥ तत्पर्य्यायः। शमथ' २ शमः ३। इत्य मर ॥ प्रशमः ४ उपशम. ५ प्रशान्ति ६। इति शब्दरत्नावली ॥ तृष्णाक्षयः ७। इति हेमचन्द्र' ॥ तत्रमाण यथा,—

'यत्किञ्चिदम्तु सम्प्राप्य स्वल्पं वा यदि वा बहु।
या तुष्टिर्जायते चित्ते शान्ति सा गद्यते बुधैः ॥"

इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे १५ अध्याय. ॥ भद्रम्। इति हेमचन्द्र ॥ गोपीविशेष । यथा,

राधिकोवाच।

"शान्त्या गोप्या युतस्त्वञ्च दृष्टोऽह रासमण्डले।
वसन्तपुष्पशय्यायां माल्यवान् चन्दनोक्षितः ॥
रत्नप्रदीपैर्युक्तश्च रत्ननिर्म्माणमन्दिरे।
रत्नभूषितभूषाढ्यो रत्नभूषितया मह ॥
तया दत्तञ्च ताम्बूल भुक्तवांश्च पुरा विभो।
सद्यो मच्छब्दमात्रेण तिरोधान क्षत तया ॥
शान्तिर्देह परित्यज्य भयाद्दीना त्वयि प्रभो।
ततस्तस्याः शरीरञ्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह ॥
सविभज्य त्वया दत्त प्रेम्णा प्ररुदता पुरा।
विश्वे विषयिणे किञ्चित् सत्त्वरूपाय विष्णवे॥
शुद्धसत्त्वस्वरूपायै महालक्ष्म्यै पुरा विभो।
त्वन्मन्त्रोपासकेभ्यश्च वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन।
तपस्विभ्यश्च धर्म्माय धर्म्मिष्ठेभ्यश्च किञ्चन ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्याय.॥८॥ दुर्गा यथा,—

"उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता।
सर्व्वशा सर्व्ववेत्तृत्वाच्छान्तित्वाच्छान्तिरुच्यते॥"

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्याय ॥*॥ धर्म्मद्वारा ग्रहदौःस्थ्यदु स्वप्नादिसूचितैहिका-निष्टहेतुदुरितनिहत्ति । यथा,—

"यथा शस्त्रप्रहाराणा कवच विनिवारकम्।
तथा दैवोपघाताना शान्तिर्भवति वारणम् ॥"

बालग्रहभूतग्रहनराधिपप्रबलतरशत्रुदु रुह-रोगाभिभवाद्युतदु'स्वप्नग्रहदौ स्थ्यादिनिमित्तका शान्तिकर्म्मापि मलमासे कर्त्तव्यम्। शुद्धकाल-प्रतीक्षायामसहत्वेनानन्यगतिकत्वात्। अत-एवात्मान सतत गोपायीत इति श्रुतौ सतत-मित्युक्तम्। इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥ उप-सर्गशान्तिगाथा यथा,—

"एषामिन्द्रो महावीर्य्यस्ते लोकस्येश्वरोऽभवत्।
शत क्रतूनामाहृत्य सुशान्तिर्नाम नामत ॥
तस्योपसर्गनाशाय नामाक्षरविभूषिता।
अद्यापि मानवैर्गाथा गीयतेऽत्र महीतले ॥
सशान्तिर्देवराट् शान्त' सुशान्ति न प्रयच्छति।
सहित. शिवसत्याद्यैस्तथैव वशवर्त्तिभि ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे उत्तममन्वन्तरसमासा-ध्याय ॥*॥ अथाद्भुतशान्तिः। तत्राद्भुतनिरूपणम्। अद्-भुतसागरे आथर्व्वणाद्भुतवचनम्। प्रकृति-विरुद्धमद्भुतमापद' प्राक्प्रबोधाय देवा सृज-न्तीति। तेनापद्ज्ञानाय भूम्यादीना पूर्व-स्वभावप्रच्यवो दैवकर्तृकोऽद्भुत इति। एवञ्च

बुधोदयपर्व्वणि ग्रहादीना गणितागणितत्वेन प्रकृतानामपि यदुत्पातत्व तज्ज्ञातम्। तत्कार-णञ्च गर्गसंहितावार्हस्पत्ययो'।

"अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्म्मतः।
नरापचारान्नियतमुपसर्ग. प्रवर्त्तते ॥
ततोऽपचारान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवता ।
ता. सृजन्त्यद्भुतास्तास्तु दिव्यनाभसभूमिजान्॥
त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिता ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च ॥"

ताश्च पर न दर्शयेदित्याह विष्णु । नोत्पात दर्शयेदिति। तत्र वेलानक्षत्रमण्डलनिरूपणम्' यथा, दीपिकायाम्।

"प्राग्द्वित्रिचतुर्भागैर्द्यूनिशोरङ्कितेषु सर्व्वेषु।
अनिलाग्निशक्रवरुणा मण्डलपतय. शुभा-शुभेश्च ॥"

वेलामण्डल.।

"अर्य्यमृगादिचतुष्कचन्द्रतुरगादित्येषु वायु-र्भवेत्
देवेज्याजविशाखयाम्ययुगले पित्रद्वये चानल ।
विश्वादित्रयधातृमैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डलः
सर्पोपान्त्यशतान्त्यमूलयुगलेशानेष्वपामीश्वर'॥
पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरतिदोषद ।
सुरपतिवरुणौ शस्तौ योगस्तयोरतिशोभन ॥
रुवरुणमरुन्मिश्र शक्रस्तथाग्निसमायुत ।
फलविरहित सेन्द्रो वायुस्तथाग्नियुतोऽम्बुप ॥
यन्मण्डलेऽद्भुत जात शान्तिस्तद्देवताश्रया।
तथा शान्तिद्वय कार्य्य मण्डलद्वयजाद्भुते ॥७"॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"ग्रहर्क्षवैकृत दिव्य आन्तरीक्ष निबोध मे।
उल्कापातो दिशा दाह परिवेशस्तथैव च ॥
गन्धर्वनगरञ्चैव वृष्टिश्च विकृता तथा।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्द्दि-शेत् ॥
चरस्थिरभव भौम भूकम्पमपि भूमिजम्।
जलाशयाना वैकृत्य भौम तदपि कीर्त्तितम् ॥
भौम चाल्पफल ज्ञेय चिरेण परिपच्यते।
नाभस मध्यफलद मध्यकालफलप्रदम्।
दिव्य तीव्रफल ज्ञेय शीघ्रकारी तथैव च ॥८॥
शीतोष्णताविपर्य्यास ऋतूना रिपुज भयम्।
पुष्पे फले च विकृते राज्ञो मृत्यु तथा दिशेत् ॥
अकालप्रभवा नार्य्य कालातीता प्रजास्तथा।
विकृता प्रसवाश्चैव युग्मप्रसदन तथा ॥
हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा त्रयः।
पशव पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपा ।
विनाश तस्य देहस्य कुलस्य च विनिर्द्दिशेत् ॥
प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिला ।
अर्कोदयेऽर्काभिमुख श्वारावो नृभय दिशेत् ॥
उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे।
श्रेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥
गृध्र. कङ्क कपातश्च उलूक श्येन एव च।
चिल्लश्च चर्म्मचिल्लश्च भास पाण्डुर एव च ॥

गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते।
पञ्चाम्मासात्तथा वर्षान्मृत्यु' स्याद्गृहमेधिन ।
पत्न्या पुत्रस्य वा मृत्युर्द्रव्यञ्चापि विनश्यति ॥
ब्राह्मणाय गृह दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमेव वा।
गृह्णीयाद्यदि रोचेत शान्तिञ्चेमा प्रयोजयेत् ॥

इमा वक्ष्यमाणाम् ॥ ॥ ॥

"मासास्थीनि समादाय श्मशानाद्गृध्रवायसा'
श्वा शृगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत्॥
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशान सा महीभ वेत्।
चौरैण हन्यते लोकः परचक्रसमागम ॥
सङ्ग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्ष मरक तथा।
अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रव' ॥
अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम् ॥"

मत्स्यपुराणे।

"अतिवृष्टिरनावृष्टिर्दुर्भिक्षादिभय मतम्।
अनृतौ तु दिनादूर्द्ध वृष्टिर्ज्ञेया भयाय च ॥
निरभ्रे वाथ रात्रौ वा श्वेत यस्योत्तरेण तु।
इन्द्रायुध ततो दृष्टा उल्कापात तथैव च ॥
दिग्दाहपरिवेशौ च गन्धर्व्वनगर तथा।
परचक्रभय विद्याद्देशोपद्रवमेव च ॥"

भासो वनकुक्कुट. ॥७॥ कंसनिधनसूचने हरि-वंश ॥

"वक्रमङ्गारकश्चक्रे चित्राया वीरदर्शन'।
चलत्यपर्व्वणि मही गिरिणा शिखराणि च ॥"

बाणोत्पाते स एव।

"दक्षिणा दिशमास्थाय धूमकेतु स्थितोऽभवत्
वक्रमङ्गारकश्चक्रे कृत्तिकासु भयङ्कर' ॥" *॥

कृत्यचिन्तामणौ।

"त्यक्ताशौचविवेकतत्त्ववसुधा लोका' क्षुधा-पीडिता
विप्रा वेदहतास्तथा प्रचलिता वृद्धाङ्गिनो दु खिता'।
क्षोणीमन्दफला नृपाश्च विकला सङ्ग्रामघोरा मही
प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा देवेज्यराहोर्युतौ ॥
राज्ञे शस्त्रोद्योगो सामास्थिवशादिभिर्मरक।
धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यै वर्षिते भय विद्यात्।
अङ्गारपांशुवर्षे विनाशमुपयाति तन्नगरम् ॥
उपलं विनाजलधरैर्विकृता वा यदा प्राणिनां दृष्या।
छिद्र वाप्यतिवृष्टिं शस्यानामीतिसञ्जननम् ॥"

बुधकौशिकसंवादे।

"ललाटे प्रपाते च फल शरटस्य सरीसृपे।
शीर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भाले चैश्वर्य्यमेव च ॥
कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोर्बन्धुदर्शनम्।
नासिकायाश्च सौगन्ध्यं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम्।
कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत्।
धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनहृद्दिद ॥
स्तनमूले च सौभाग्य हृदि सौख्यविवर्द्धनम्।
पृष्ठे नित्य महीलाभ. पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनम् ॥
कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागम'।

जङ्घे चार्थचयो नित्य गुदे रोगभयं भवेत् ॥
ऊर्व्वोस्तु वाहनाशान्तिर्ज्जानुजङ्घेऽर्थसञ्चयः ।
वामदक्षिणयोः पादे भ्रमणं नियत भवेत् ॥
वक्षरा प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ।
व्यत्यासाच्च फलश्चैव तद्वदेव प्रजायते ॥
वक्षरा प्ररोहणं रात्रौ शरटस्य प्रपातनम् ।
निधनार्थाय भवति व्याधिपीडा विपर्य्यये ॥
पतनानन्तर चैवारोहण यदि जायते ।
पतने फलमुत्कृष्ट रोहणेऽन्यत् फल भवेत् ॥
आरोहणश्चोर्द्ध्ववक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम् ॥
भवेदिष्टफल तस्य तत्काले जायते ध्रुवम् ॥*॥
स्पृष्टमात्रे तयो सद्य. सचैल जलमाविशेत् ।
पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्य्यादर्कावलोकनम् ॥
वल्लीरूप सुवर्णस्य रक्तवस्त्रे ण वेष्टयेत् ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तदग्रे पूर्णकुम्भके ॥
पञ्चगव्य पञ्चरत्न पञ्चामृत सपल्लवम् ।
पञ्चवृक्षकषायञ्च निक्षिप्यावाहयेत्तत ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालास्तथा ग्रहान् ।
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्भि खदिरै. शुभै ।
तिलैर्व्याहृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकम् ॥”
वल्ली गृहगोधिका । मृत्युञ्जयमन्त्रस्त्र्यम्बकमन्त्र इति विद्याकर ॥*॥ गर्गसंहिताबार्हस्पत्ययो ।
“ये तेषु शान्ति कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवम् ।
ये तु न प्रतिकुर्वन्ति क्रियया श्रद्धयान्विता ।
दाम्भिक्याद्वा विमोहाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचिरात् ॥”*॥
अत्र निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारोऽन्यथा दोष इत्याह मत्स्यपुराणम् ।
“भिन्नमण्डलवेलाया ये भवन्त्यद्भुता क्वचित् ।
तत्र शान्तिद्वय कार्य्य निमित्त सति नान्यथा ।
निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत् ॥”
एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयम् ।
अन्यथा वेलामण्डलसन्देहे शान्तिर्न स्यात् ॥*॥
अतएवोक्त योगियाज्ञवल्क्येन ।
“यत्र यत्र च सङ्कीर्णमात्मान मन्यते द्विज ।
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या समुदाहृत ॥
गायत्र्या प्रयत शुद्ध सर्वपापै प्रमुच्यते ।
शान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रीमक्षतै शुचि ॥
हन्तुकामश्च नृपतेर्घृतेन जुहुयात् शुचि ।
सावित्र्या शान्तिहोमाश्च कुर्य्यात् पर्वसु नित्यश ॥
प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च स्वाहान्तो होमकर्म्मणि ।
प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके ॥
मार्कण्डेयपुराणम् ।
“दिग्देशजनसामान्य नृपसामान्यमात्मनि ।
नक्षत्रग्रहसामान्य नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
परस्पराभिरक्षा च ग्रहदोषेषु जायते ॥”
तथा ।
“तस्माच्छान्तिपर प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ।
लोकवादांश्च शान्तीश्च ग्रहपीडासु कारयेत् ॥
भूदोहानुपवासाश्च शस्तं चैत्यादिवन्दनम् ।
कुर्य्यात् होम तथा दान स्नान क्रोधविवर्ज्जनम् ॥
अद्रोह सर्वभूतेषु मैत्री कुर्वन्ति पण्डिता ।
वर्ज्जयेदुपतों वाचमतिवादांस्तथैव च ॥
ग्रहपूजाञ्च कुर्व्वीत सर्वपीडासु मानवः ।
एव शाम्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विजसत्तम ।
प्रयताना मनुष्याणा ग्रहर्क्षोत्थान्यनेकश ॥”*॥
लोकवादाश्च तत्रैवोक्ता यथा,—
“आकाशाद्देवतानाञ्च देव्यादीनाञ्च सौहृदात् ।
पृथिव्या प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृता ॥”
ते च सर्वभूतडाकिन्याद्यभिभवशान्त्यर्थं लौकिकौषधमन्त्रादय । विपद्धरीमङ्गलचण्डिकागीतादय । चैत्यवृक्षादौ क्षेत्रपालकुलदेवतापूजा च ॥*॥ तथा चापस्तम्ब । स्त्रीभ्योऽवरवर्णेभ्यो धर्म्मशेषान् प्रतीयादित्येक इति। धर्मशेषान् श्रुतिस्मृतिसदाचारेष्वप्रसिद्धान् इति नारायणोपाध्याया ॥ भूदोहश्च पात्र विना भूमौ गोस्तन निष्पीड्य दुग्धोत्सर्ग । चैत्यः पूज्यत्वेन ख्यातो ग्रामप्रधानवृक्ष । तथा च बाणोत्पाते हरिवंश ।
“अनेकशाखश्चैत्यश्च निपपात महीतले ।
अर्च्चित सर्वकन्याभिर्दानवाना महात्मनाम् ॥”
उपतों अकल्याणीम् । अतिवादश्च पूज्यमतिक्रम्य भाषणम् ॥*॥ मत्स्यपुराणम् ।
“काकस्यैकरवश्राव प्रभाते तु खदायक ।
काको मैथुनकासक्त श्वेतो वा यदि दृश्यते ॥
उलूको वसते यत्र निपतेत् वा तथा गृहे ।
ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥”*॥
वराहसंहितायाम् ।
“क्रीडानुरक्तो रतिमामलुब्धो
भीतो रुजार्त्त पतितो विहङ्ग ।
नासौ गृहस्थस्य विनाशहेतु-
र्दोष समुत्पाद्यत आतुराय्यां ॥
गृहे पक्षिविकारेषु कुर्य्याच्चामरतर्पणम ।
देवा कपोता इति वा जप्तव्य सप्तभिर्द्विजै ॥
गावश्च देया विविधा द्विजाना
सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीया ।
एव कृते पापमुपैति शान्ति
मृगैर्द्विजैर्वापि निवेदित तत् ॥”
द्विजै पक्षिभि । अपिना अन्यैरपि ॥*॥
भुजवलभीमे ।
“एका वृषस्त्रयो गाव सप्ताश्वा नव दन्तिन ।
सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिता स्वामिघातिका ॥”
सिंहप्रसूतिका गाव ॥*॥ मत्स्यपुराणे ।
“अङ्गे दक्षिणभागे तु शस्त विस्फुरण भवेत् ।
अप्रशस्त तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥
लाञ्छन पिटकश्चैव ज्ञेय विस्फुर्जितं तथा ।
विपर्य्ययेण विहित सर्व स्त्रीणा फल तथा ॥”
“अनिष्टचिह्नोपगमे द्विजाना कार्य्य सुवर्णेन च तर्पण स्यात् ।” शक्त्या तु स्वप्नानिष्टदर्शनादौ घृत हिरण्यञ्च दद्यादिति ॥*॥ मात्स्ये ।
“नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन ।
कवे सर्व्वार्थसिद्ध्यर्थं गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥
एव शुक्रोदये कुर्व्वन् यात्रादिषु च भारत ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
नमस्तेऽङ्गिरसा नाथ वाक्पतेऽथ बृहस्पते ।
क्रूरग्रहै पीडितानाममृताय नमो नम ॥
सङ्क्रान्तावपि कौन्तेय यात्रास्वभ्युदयेषु च ।
कुर्वन् बृहस्पते. पूजा सर्वान् कामान् समश्नुते ॥*॥”
वैष्णवामृते व्यास ।
“ग्रहयज्ञै शान्तिकैश्च किं क्लिश्यन्ति नरा द्विज ।
महाशान्तिकर श्रीमान् तुलस्या पूजितो हरि
उत्पातान् दारुणान् पुसा दुर्निमित्तान्यनेकश ।
तुलस्या पूजितो भक्त्या महाशान्तिकरो हरि ॥”
अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्र ।
“नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहेति ॥*॥”
छन्दोगपरिशिष्टम् । अथातो रजस्वलाभिगमने गोऽश्वभार्य्यासु गमने यमजजनने विजातीयजनने वा काककङ्कगृध्रवकश्येनभासचिल्लकपोताना गृहप्रवेशे मानुषस्योपरिविश्रामणे एवामेव क्रियमाणे गृहद्वारारोहणे अन्येषु चाद्भुतेषु कल्पदृष्टेन विधिनाग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्ज्जुहोति अद्भुताय अग्नये स्वाहा सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्य्याय मृत्यवे विश्वेभ्यो देवेभ्य स्वाहेति स्थालीपाकाद्धतान्यदिति ॥*॥ कपोत विशेषयति शौनकः ।
“रक्तपाद कपोताख्यो अरण्यौका. शुकच्छवि स चेच्छालां विशेच्छालासमीपञ्च व्रजेद्यदि ।
अन्येषु गृहमध्ये वा वल्मीकस्योद्गमादिषु ॥”
कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन प्रायश्चित्ताज्याहुतो अद्भुतदोषप्रशमनार्था समाज्याहुती अद्भुतायाग्नये स्वाहा इत्यादिमन्त्रै तत्स्थालीपाकति कर्त्तव्यतया पायसचरुभिस्तेभ्यो देवेभ्यो जुहुयात् । छन्दोगपरिशिष्टम् । पश्चात् घृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवर दत्त्वा शान्तिर्भवतीति । गावर गोश्रेष्ठम् । दक्षिणा ता गा कृत्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथा चोक्तम् ।
‘गौर्दिशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि निगद्यते ।
न ततोऽन्यद्वर यस्मात् तस्माद्गोवरमुच्यते ॥”
छन्दोगपरिशिष्टम् । यस्त्वेषामन्यतममापन्न प्रायश्चित्त न कुर्य्यात्तस्य गृहपतेर्मरण सवस्वनाशो वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्त कर्त्तव्य कर्मापवर्गे वामदेव्यगान शान्ति शान्तिरिति । अपवर्गे समाप्तौ । वामदेव्यगान शान्ति कार्य्या ।
आवृत्तिः प्रकरणसमाप्त्यर्था । बार्हस्पत्य ।
“शमयन्त्याशु पापानि कम्पादिकृत निमित्तमाश्वेव ।
अतिवर्षणोपवासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि ॥*॥”

वराह ।
"ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातान् तान्त्तुस्वभावकृतान् ।
ऋषिपुत्त्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः ॥"
तथा च मत्स्यपुराणम् ।
"वज्राशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातनिस्वनाः ।
परिवेशरजोधूमरक्तार्कास्तमयोदयाः ॥
द्रुमेभ्योऽथ रसस्नेहमधुपुष्पफलोद्गमाः ।
गोपक्षिमदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥*॥
तारोल्कापातकलुषं कपिलार्केन्दुमण्डलम् ।
अनग्निज्वलनस्फोटधूमरेणुनिराकुलम् ॥
रक्तपद्मारुणा सन्ध्या नभः क्षुब्धार्णवोपमम् ।
सरिताञ्चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् ॥*॥
शक्रायुधपरीवेशौ विद्युच्छुष्कविरोहणम् ।
कम्पोद्वर्त्तनवैकृत्यं रसनं दरणं क्षितेः ॥
नद्युदपानसरसां वृद्ध्यूर्ध्वा भवनप्लवाः ।
पतनञ्चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम् ॥"
हरिवंशे वर्षावर्णनायाम् ।
"क्वचित् कन्दरहासाढ्यं शिलीन्ध्राभरणं क्वचित् ।"
इति दर्शनात् वर्षासु शिलीन्ध्रोद्गमो न भयावहः ॥
"दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनम् ।
ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनञ्च दिवाम्बरे ॥
गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु ।
शस्यवृद्धी रसोत्पत्तिरपापाः शरदि स्मृताः ॥*॥
शीतानिलतुषारत्वं नर्द्दनं मृगपक्षिणाम् ।
रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥
दिशो धूमान्धकाराश्च शलभा वनपर्वताः ।
उच्चैः सूर्योदयास्तत्वं हेमन्ते शोभना मताः ॥*॥
हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम् ।
कृष्णाञ्जनाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम् ॥
चित्रा गर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्वमृगपक्षिणाम् ।
पत्राङ्कुरलतानाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥*॥
ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः स्वर्त्तौ शुभावहाः ।
ऋतावन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः ॥*
उन्मत्तानाञ्च या गाथा शिशूनां चेष्टितञ्च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥
पूर्वं चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति मानुषान् ।
नादेशिता वाग्वदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥"
वृहस्पति ।
"ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणाम् ।
श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तेऽपि यत्नतः ॥"
विनेया दण्डनीया । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥ भौमदिव्यान्तरीक्षोत्पातशान्तिर्मात्स्ये २०२ अध्यायावधि २१२ अध्यायपर्य्यन्तं द्रष्टव्या । तथा देवीपुराणे महाभ्युदयपादे सर्वदेवौकोसर्व्वोत्पातशान्तिसमासाध्याये चण्डीशब्दे च द्रष्टव्या । तन्त्रोक्ता शान्ति षट्कर्म्मशब्दे द्रष्टव्या ॥*॥ अथ शान्तिकपौष्टिककर्म्मदिनम् । तत्र वारा रविसोमबुधबृहस्पतिशुक्राख्याः तत्र नक्षत्राणि उत्तराषाढा उत्तरफल्गुनी उत्तरभाद्रपत् रोहिणी चित्रा अनुराधा मृगशिरः रेवती पुष्या अश्विनी हस्ता । तत्र चन्द्रः शोभनः । लग्नं शोभनम् । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

शान्तिः, पुं, वृत्ताहृद्विशेषः । जिनचक्रवर्त्तिविशेषः इति हेमचन्द्रः ॥ दशममन्वन्तरीयेन्द्रः । यथा,—
"धर्म्मपुत्त्रस्य पुत्त्रास्तु दशमस्य मनोः शृणु ।
सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूमिश्रेयश्च वीर्य्यवान् ॥
शतानीको निरमित्रो वृषसेनो जयद्रथः ।
भूरिद्युम्नः सुवर्च्चाश्च शान्तिरिन्द्रः प्रतापवान् ॥
आपो मूर्त्तिर्हविष्माश्च सुकृतिश्चाव्ययस्तथा ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव सौरभा ऋषयस्तथा ॥
प्राणाख्याः शतसंख्याश्च देवतानां गणास्तथा ।
वालिशत्रुस्तु हरिश्च गदया घातयिष्यति ॥"
इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥

शान्तिकामः, त्रि, (शान्तिं कामयते इति । कम + णिङ + अच् ।) शान्त्यभिलाषी । यथा,
"श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्नपि ॥"
इति संस्कारतत्त्वम् ॥

शान्तिगृहं, क्ली, (शान्तेर्गृहम् ।) शान्त्यालयः । यज्ञान्ते शान्तिकुम्भजलेन स्नानस्य गृहम् । तत्पर्य्यायः । आथर्व्वणम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ४४ । ५ ।
"कण्ठेषु निबध्नीयात् पुष्ट्यर्थं शान्तिगृहगानाम्"

शान्त्वं, क्ली, सान्त्वम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ।

शान्त्वतिः, स्त्री ब्राह्मणयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पुस्तकान्तरे स्वान्ततिरिति च पाठः

शापः, पुं,(शपनमिति । शप + घञ् ।)आक्रोशः । (यथा रघुः । ५ । ५६ ।
"समोचितः सत्त्ववता त्वयाहं
शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ॥")
दिव्यम् । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य पर्य्यायः । अकरणिः २ । इत्यमरः ॥ अजीवनिः ३ अजननिः ४ अवग्रहः ५ निग्रहः ६ । इति भरतः ॥ अभिसम्पातः ७ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥ शेषस्य पर्य्यायः । शपनम् २ शपथः ३ । इत्यमरः ॥ मिथ्याभिशंसनम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (उपद्रवः । यथा, रामायणे ।१।२६।३५
"उवास रजनीं तत्र ताडकाया वने सुखम् ।
मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि ।
रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥"
"मुक्तशापं अपगतोपद्रवम् ।" इति तट्टीका ॥ जलम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । २८ । ४ ।
"प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति ।"
"नद्यो गङ्गाद्याः सरितः प्रतीपं प्रतिकूलं शापं उदकं वहन्ति ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शापटिकः, पुं, मयूरः । इति केचित् ॥

शापास्त्रः, पुं, (शाप एव अस्त्रं यस्य ।) मुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शाफरिकः, पुं, (शफरान् हन्तीति । शफर + "पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४।४।३५ । इति ठक् ।) मत्स्यघातकः । इति केचित् ॥

शाब्दः, त्रि, (शब्दस्यायमिति । शब्द + अण् ।) शब्दसम्बन्धी । यथा । एकः शाब्दोऽपरश्चार्थः । इति दायभागः ॥ (शब्दमयः । यथा, भागवते । २ । २ । २ ।
"शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था
यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थैः ॥")
सरस्वत्यां स्त्री, शाब्दी । इति केचित् ॥

शाब्दबोधः, पुं, (शाब्दः शब्दसम्बन्धी बोधः ।) शब्दार्थज्ञानम् । न्यायमते पदार्थज्ञानजन्यज्ञानम् । तस्य करणं पदज्ञानम् । तस्य कारणं पदशक्तिज्ञानम् । कदाचित् लक्षणाज्ञानम् । एवं आकाङ्क्षायोग्यतासत्तितात्पर्य्यज्ञानञ्च । यथा,—
"पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।
शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥
शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति पदज्ञानन्त्विति । न तु ज्ञायमानं पदं करणं पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात् । पदार्थधीरिति पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः । अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः । तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यं अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्बन्धेन आकाशस्मरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः । वृत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धः । अत्रैव शक्तिज्ञानस्य उपयोगः । पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्तेः । पदज्ञानस्य हि सम्बन्धिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वम् । * । शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः । अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यादितीश्वरेच्छायाः सत्त्वात् आधुनिके तु सङ्केते न शक्तिरिति सम्प्रदायः । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्त्विच्छैव तेनाधुनिकसङ्केतेऽपि शक्तिरस्तीति वदन्ति ।* शक्तिग्रहश्च व्याकरणादितः । तथा हि ।
"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥"
धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति क्वचित्तु सति बाधके त्यज्यतेऽपि । यथा, वैयाकरणैराख्यातस्य कर्त्तरि शक्तिरुच्यते । चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्वयस्तत्र गौरवान्न जन्यते किन्तु कृतौ शक्तिग्रहो लाघवात् । कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते । न च कर्त्तुरनभिधानाच्चैत्रादिपदानन्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यं कर्त्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात् । संख्याभिधानयोग्यस्य कर्म्मत्वाद्यनवरुद्धः । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यकर्म्मत्वादीत्यस्य विशेषणत्वतात्पर्य्याविषयत्वमर्थः तेन चैत्र इव

गच्छतीत्यादौ न चैत्रे सत्त्वान्वयः। यत्र कर्म्मादौ न विशेषणत्वतात्पर्य्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति। यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः तेन चैत्र इव गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्व्वारणं स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्व्वारणाय च द्वितीयदलम्। तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वाद्वारणम्। एवं व्यापारेऽपि न शक्तिर्गौरवात्। रथो गच्छति इत्यादौ तु स्वव्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा। जानाति इत्यादौ तु आश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरूढ़लक्षणा। उपमानाद्यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम्॥*॥ एवं कोषादपि शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित्त्यज्यते यथा नीलादिशब्दानां नीलरूपादौ नीलादिविशिष्टे च शक्तिः कोषे व्युत्पादिता तथापि लाघवात् नीलादौ शक्तिः. नीलादिविशिष्टे लक्षणेति॥*॥ एवमाप्तवाक्यादपि। यथा, कोकिलः पिकपदवाच्य इत्यादिशब्दात् पिकादिशक्तिग्रहः॥*॥ एवं व्यवहारादपि। यथा, प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तं तत् श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीतस्तदवधार्य्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्य्यम्। घटमानय इति शब्दप्रयोज्यं अवधारयति ततश्च घटमपसारय गामानय इत्यादौ आवापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्य्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति॥*॥ एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः। यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशिष्टे आर्य्याणां प्रयोगः कङ्गौ च म्लेच्छानाम्। तत्र हि यथान्या ओषधयो म्लायन्ते तथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति॥

"वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः॥"

इति वाक्यशेषात् दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः। नानाशक्तिकल्पने गौरवात्। हरिपदादौ तु विनिगमकाभावान्नानाशक्तिकल्पनम्॥*॥ एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः। विवरणन्तु तत्समानार्थपदान्तरेण तदर्थकथनम्। यथा घटोऽस्ति इत्यस्य कलसोऽस्तीत्यनेन विवरणाद्घटपदस्य कलसे शक्तिग्रहः। एवं पचति इत्यस्य पाकं करोति इत्यनेन विवरणादाख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते॥*॥ एवं प्रसिद्धपदसान्निध्यादपि शक्तिग्रहः यथा। इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति इत्यादौ पिकपदस्य शक्तिग्रह इति। तत्र जाताविव शक्तिर्न तु व्यक्तौ व्यभीचारादानन्त्याच्च॥*॥ शक्तं पदन्तु क्वचिद्यौगिकं क्वचिद्रूढं क्वचिद्योगरूढं क्वचिद्यौगिकरूढम्। यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकं यथा पाचकादिपदम्। यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढं यथा गोपदमण्डपादि पदम्। यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढं यथा पङ्कजादिपदम्। तथा हि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्त्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति। यत्र अवयवार्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढं यथोद्भिदादिपदम्। तत्र हि कर्दमभेदनकर्त्ता तरुगुल्मादिरपि बुध्यते। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

शाब्दिक, पुं, (शब्दं करोतीति। शब्द + "शब्ददर्दुरं करोति।" ४।४।३४। इति ठक्।) शब्दशास्त्रवेत्ता। वैयाकरणः। आदिशाब्दिका यथा,—

"इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः॥"
इति कविकल्पद्रुमः॥

नव्यशाब्दिका यथा। क्रमदीश्वरः। सर्ववर्म्मा। पद्मनाभमिश्रः। वोपदेवः। सत्स्वर्व्वानन्दः। भरतमल्लिकप्रभृतयः॥ शब्दसम्बन्धिनि, त्रि॥

शाम, [न्] क्ली, साम। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

शामन, क्ली, (शमनमेव। स्वार्थे अण्।) मारणम्। शान्तिः। इति केचित्॥

शामन, पुं, (शमन एव। प्रज्ञाद्यण्।) शमनः। इति पुराणम्॥

शामनी, स्त्री, (शमनस्य यमस्येयमिति। शमन + अण्। ङीप्।) दक्षिणा दिक्। इति राजनिर्घण्टः॥

शामित्र, क्ली, यज्ञम्। पशुबन्धनम्। यज्ञपात्रम्। इति केचित्॥ (शमितुरिदम्। शमितृ + अण्। पशुहिंसनम्। यथा, भागवते। १।१६।८।

"इहोपहूतो भगवान् मृत्युः शामित्रकर्म्मणि।
न कश्चिन्म्रियते तावद् यावदास्ते इहान्तकः॥")

शामील क्ली, (शम्या विकारः। "शम्याष्ट्लञ्।" ४।३।१४२। इति ट्लञ्।) भस्म। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

शामीली, स्त्री, स्रुक्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

शाम्बरी, स्त्री, शम्बरदैत्यनिर्म्मितमाया। इन्द्रजालादिमाया। इत्यमरभरतौ॥

शाम्बविक, पुं, शाङ्खिकः। इति जटाधरः॥

शाम्बुक, पुं, शम्बूकः। इति शब्दरत्नावली॥ शामुक इति भाषा॥

शाम्बूक, पुं, शम्बुकः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

शाम्भव, क्ली, (शम्भोरुपवेशाय इदम्। अण्।) देवदारु। इति राजनिर्घण्टः॥

शाम्भव, पुं, कर्पूरः। शिवमल्ली। गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः। विषभेदः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शम्भुपुत्रः। शम्भुपूजकः। शम्भुसम्बन्धिनि, त्रि॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १२।१६७।

'तत्र च प्रविशन्त्यग्रे बहवः शाम्भवा गणाः॥")

शाम्भवी, स्त्री, नीलदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥ दुर्गा। यथा,—

"शाम्भवी देवमाता च चिन्ता रत्नप्रिया सदा॥"
इति तन्त्रसारे दुर्गाशतस्तोत्रम्॥

शायक, पुं, (शाययति शत्रून्। शी + णिच + ण्वुल्। यद्वा, शेते तूणीरे इति। शी + ण्वुल्।) वाणः। इति जटाधरः॥ (यथा, नैषधचरिते। ४।१०१।

"प्रियसखीनिवहेन सहाथ सा
व्यरचयद्गिरमर्द्धसमस्यया।
हृदयमर्म्मणि मन्मथशायकैः
क्षततमा बहु भाषितुमक्षमा॥")

खड्गः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

शार, त् क दौर्ब्बल्ये। इति कविकल्पद्रुमः।(अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट्।) अशशारत्। इति दुर्गादासः॥

शार, त्रि, (शॄ + घञ्।) कर्व्वुरवर्णः। इत्यमरः॥

शार, पुं, (शीर्य्यतेऽनेन शृणाति वा। शॄ + "शॄ वायुवर्णनिवृतेषु।" ३।३।२१। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या घञ्।) वायुः। इत्यमरः॥ अक्षोपकरणम्। इति मेदिनी॥ हिंसनम्। कर्व्वुरवर्णः। कुशे, स्त्री। इति केचित्॥

शारङ्ग, पुं, (शीर्य्यते आतपे। शॄ + "तरत्यादिभ्यश्च।" उणा० १।११८। इति अङ्गच्।) चातकः। (यथा,—

"अष्टौ मासान् जलधर तवापेक्षया शुष्ककण्ठः
शारङ्गोऽहं निरवधिवतत्यानिनायाति क्लान्तः(?)
आस्ता तावत् सलिलकणिकालाभसम्भावनापि
वर्षारम्भप्रथमसमये दारुणो वज्रपातः॥"
इत्युद्भटः॥)

हरिणः। (यथा, शाकुन्तले। १।

"एष राजेव दुष्मन्तः शारङ्गेणातिरंहसा॥")

हस्ती। भृङ्गः। मयुरः। कर्व्वुरवर्णविशिष्टे, त्रि। इत्यमरटीकायां मुकुटादयः॥

शारङ्गी, स्त्री, (शारङ्ग + ङीष्।) वाद्ययन्त्रविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

शारद, क्ली, (शरदि भवम्। शरद् + "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्"। ४।३।१६। इति अण्।) श्वेतकमलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। २।६१।३४।

"शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया।
शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया॥")

शस्यम्। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥

शारद, पुं, (शरद् + अण्।) कासः। वकुलः। हरिन्मुद्गः। इति राजनिर्घण्टः॥ वत्सरः। इति मेदिनी॥ पीतमुद्गः। इति हेमचन्द्रः॥ रोगः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

शारद, त्रि, (शरदि भवः। शरद् + अण्।) शरज्जातः। (यथा, मनौ। ६।११।

"वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः॥")

नूतनः। अप्रतिभः। इति मेदिनी॥ शालीनः। इति विश्वः॥

शारदा स्त्री, सरस्वती। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महिम्नस्तोत्रे।

"लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्व्वकालम्॥")

दुर्गा (यथा, भागवते। १०।२।१२॥

"माया नारायणीशानी शारदेत्यम्बिकेति
च ॥")
अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः ।
शारदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामतः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वीणाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्राह्मी ।
सारिवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शारदिकं, क्ली. (शरद् + "श्राद्धे शरदः ।" ४।३।
१२ । इति ठञ् ।) श्राद्धम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

शारदिकः, पुं, (शरद् + "विभाषा रोगातपयोः ।"
४ । ३ । १३ । इति ठञ् ।) रोगः । आतपः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शारदी, स्त्री, (शारद + ङीप् ।) तोयपिप्पली ।
सप्तपर्णः । इति मेदिनी ॥ कोजागरपूर्णिमा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शरत्कालीने, त्रि ।
यथा, स्कान्दभविष्ययोः ।
"शारदीचण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥
सात्त्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ।
माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम् ॥
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनाः प्रिये ।
राजसी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ॥
सुरामांसाद्युपहारैर्जपयज्ञैर्विना तु या ।
विना मन्त्रैस्तामसी स्यात् किरातानाञ्च
सम्मता ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(संवत्सरसम्बन्धिनी । यथा, ऋग्वेदे ।१।१३१।४।
"यदिन्द्र शारदीरवातिरः सासहानो अवा-
तिरः ॥")

शारदीयमहापूजा, स्त्री, (शारदीया महापूजा ।)
शरत्कालीनदुर्गामहापूजा । यथा,—
"शारदीया महापूजा चतुःकर्म्ममयी शुभा ।
तां तिथित्रयमासाद्य कुर्य्यात् भक्त्या विधा-
नतः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपि च ।
"हते घोरे महावीरे सुरासुरभयङ्करे ।
देवीमुपासका देवाः प्रभूता राक्षसास्तथा ॥
समेताः सर्वदेवास्ते देवीं भक्त्या तुतोषिरे ।
बलिञ्च दद्युर्भूतानां महिषाजामिषेण च ॥
एवं तस्मिन् दिने वत्स प्रेतभूतसमाकुलम् ।
कृतवान् सर्वदेवश्च पूजाञ्च शाश्वतीर्महान् ॥
जलदान्तेऽश्विने मासि महिषारिनिवर्हिणीम् ।
देवीं सम्पूजयित्वा तु अष्टमीष्वर्द्धरात्रिषु ॥
ये घातयन्ति सदा भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः ।
बलिञ्च ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशनम् ॥
तेषान्तु तुष्यते देवी यावत् कल्पन्तु शाङ्करम् ।
क्रीडते विविधैर्भोगैर्देवलोके सुदुर्लभे ॥
यावद्भूर्वायुराकाशं जलं वह्निशशिग्रहाः ।
तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥
प्रावृट्काले विशेषेण आश्विने ह्यष्टमीषु च ।
महाशब्दो नवम्याञ्च लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥
इन्द्र उवाच ।
आश्विने घातिते घोरे नवमी प्रतिवत्सरम् ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं तात उपवासव्रतादिकम् ॥
महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ।
कर्त्तव्यं देवराजेन्द्र देवीभक्तिसमन्वितैः ॥
कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
अयाची त्वथ वैकाशी नक्ताशी वाथ वायुदः ॥
प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वः त्रिकालं शिवपूजकः ।
जपहोमसमायुक्तः कन्यका भोजयेत् सदा ॥
अष्टम्यां नवगेहानि दारुजानि शुभानि च ।
एकं वा चित्तभावेन कारयेत् सुरसत्तम ॥
तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती च वा ।
मृद्वार्क्षी लवणोपेता खड्गे शूलेऽथ पूजयेत् ॥
सर्व्वोपहारसम्पन्नो वस्त्ररत्नफलादिभिः ।
कारयेद्रथदोलादीन् पूजाञ्च बलिदैवकीम् ॥
पुष्पादिद्रोणविल्वाम्रजातीपुन्नागचम्पकैः ।
विचित्रां कारयेत् पूजां अष्टम्यामुपवासयेत् ॥
दुर्गाग्रतो जपेन्मन्त्रमेकचित्तः सुभावितः ।
तदर्द्धयामिनीशेषे विजयार्थं नृपोत्तमैः ॥
पञ्चाब्दं लक्षणोपेतं गन्धधूपस्रगर्च्चितम् ।
विधिवत् कालि कालीति जप्त्वा खड्गेन घात-
येत् ॥
तस्योत्थं रुधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु ।
नैरृताय प्रदातव्यं महाकौशिकमन्त्रितम् ॥
तस्याग्रतो नृपः स्नायाच्छत्रुं कृत्वा तु पिष्टजम् ।
खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात् स्कन्दविशा-
खयोः ॥
ततो देवीं स्नापयेत् प्राज्ञः क्षीरसर्पिर्जला-
दिभिः ।
कुङ्कुमागुरुकर्पूरचन्दनैश्चारुधूपकैः ॥
हैमानि पुष्परत्नानि वासांसि स्वाहृतानि च ।
निवेद्य सुप्रभूतन्तु देयं देव्याः सुभावितैः ॥
अश्वमेधमवाप्नोति भक्तिमान् सुरसत्तम ।
महानवम्यां पूजेयं सर्वकामप्रदायिका ॥
सर्वेषु सर्ववर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्त्तिता ।
कृत्वाप्नोति यशो राज्यं पुत्त्रायुर्धनसम्पदः ॥"
इति देवीपुराणे २९।३० अध्यायात् सङ्कलितं
न तु सक्रमकम् ॥

शारिः, पुं, (शॄ हिंसायाम् + इञ् ।) अक्षोप-
करणम् । पाशकादेर्बलम् । गुटिका । इति
मेदिनी ॥ तत्पर्य्यायः । शारः २ खेलनी ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

शारिः, स्त्री, (शॄ + "अ शकुनौ ।" उणा० ४ ।
१२७ । इति इञ् ।) शकुनिकाभेदः । युद्धार्थ-
गजपर्य्याणम् । व्यवहारान्तरम् । इति मेदिनी ॥
कपटः । इति धरणिः ॥

शारिका, स्त्री, (शारिरेव । स्वार्थे कन् ।) पक्षि-
विशेषः । मयना इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
पीतपादा २ गोराटी ३ गोकिराटिका ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सारिका ५ शारी ६ चित्र-
लोचना ७ शारिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
मदनशारिका ९ शलाका १० । इति जटा-
धरः ॥ वीणादिवादनम् । तत्पर्य्यायः । कोणः
२ । इति हेमचन्द्रः ॥

शारिफलं, क्ली, पुं, (शारीणां खेलनीनां फलम् ।)
शारिपट्टः । शारिखेलनाधारः । छक् इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । अष्टापदम् २ । इत्यमरः ॥
फलकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ आकर्षः ४
शारिफलकः ५ बिन्दुतन्त्रः ६ अक्षपीठी ७ ।
इति जटाधरः ॥

शारिफलकः, पुं, क्ली, (शारीणां फलकः ।) शारि-
फलम् । इति जटाधरः ॥

शारिवा, स्त्री, श्यामलता । तत्पर्य्यायः । गोपी २
श्यामा ३ अनन्ता ४ उत्पलशारिवा ५ । इत्य-
मरः ॥ पञ्च श्यामलतायाम् । नागजिह्वाया-
मिति केचित् । गोप्यादित्रयं श्यामलताया
अनन्तादिद्वयं अनन्तमूले इति केचित् । गुपू
रक्षणे शोणादित्वाद्ङीप् गोपा च ।
'गोपीश्यामा गोपपत्नी गोपा गोपालिकापि च ।'
इति वाचस्पतिः ।
"एकं वा शारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम् ।"
इति वैद्यकम् । इति भरतः ॥
अस्या गुणाः । वायुपित्तरक्ततृष्णाच्छर्दिज्वर-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

शारिशृङ्खला, स्त्री, (शारीणां शृङ्खला यत्र ।)
पाशकविशेषः । यथा,—
"चुञ्चुरी तिन्तिडी द्यूतं पञ्चमी शारिशृङ्खला ।
नयपीठी चाष्टकाष्ठी नयः स्याज्जयपुत्त्रकः ।
एते पाशकभेदाः स्युर्जयकोलाहलोऽपि च ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

शारी, स्त्री, (शॄ + इञ् । वा ङीष् ।) कुशा ।
इति केचित् ॥ (शकुनिकाभेदः । यथा, आर्य्या-
सप्तशत्याम् । ६२३ ।
"सा विरहदहनदूना मृत्वा मृत्वापि जीवति
वराकी ।
शारीव कितव भवतानुकूलिता पातिताक्षेण ॥")

शारीरं, क्ली, वृषः । (शरीरे भवः । शरीर +
अण् ।) शरीरजाते, त्रि । इति मेदिनी ॥*॥
शारीरदण्डो यथा,—
"दिग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् वाग्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयं धनदण्डञ्च वधदण्डमतः परमिति ॥"
वधदण्डोऽपि शारीरो ब्राह्मणव्यतिरिक्तानाम् ।
इति मिताक्षराया व्यवहारकाण्डम् ॥*॥
शारीरदुःखं यथा,—
"आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानस-
स्तथा ।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च सः ॥
शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः ।
गुल्मार्शःश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥
तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः ।
भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥
कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।

शारीरं
शारीरं

शोकासूयापमानेर्ष्यामात्सर्य्यादिभयस्तथा ॥
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृत ॥
दु ख सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ।
सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्बहुमलावृते ॥
उल्बसवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसहति ।
अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मातृभोजने ॥
अतितापिभिरत्यर्थं वर्द्धमानातिवेदन । ,
प्रसारणाकुञ्चनादौ नाङ्गाना प्रभुरात्मन ॥
शकृन्मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडित ।
निरुच्छ्वास सचैतन्य स्मरन् जन्मशतान्यथ ॥
आस्ते गर्भेऽतिदु खेन निजकर्म्मनिबन्धन ।
जायमान पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलानन ॥
प्रजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धन ।
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलै सूतिमारुतै ॥
क्लेशैर्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुर ।
मूर्च्छामवाप्य महती सस्पृष्टो बाह्यवायुना ॥
विज्ञान भ्र शमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ।
कण्टकैरिव तुन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारित ॥
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्या क्रिमिको यथा ।
कण्डूयनेऽपि वाशक्त परिवर्त्तेऽप्यनीश्वर ॥
स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ।
अशुचि स्रस्तरे सुप्त कीटदंशादिभिस्तथा ॥
भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषा समर्थो विनिवारणे ।
जन्मदु खान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च ॥
बालभावे यदाप्नोति आधिभौतादिकानि च ।
अज्ञानतमसाच्छन्नो मूढान्त करणो नर ॥
न जानाति कुत कोऽहं क्व वा गन्ता किमात्मक ॥"

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्याय ॥*॥ अथात शरीरसख्याव्याकरण शारीर व्याख्यास्याम । शुक्रशोणित गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसमूर्च्छित गर्भं इत्युच्यते । तञ्च चेतनावस्थित वायुर्विभजति । तेज एन पचति । आप क्लेदयन्ति । पृथिवी सहन्ति । आकाश विवर्द्धयति । एव विवर्द्धित स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति सज्ञा लभते । तञ्च षडङ्ग शाखाचतस्रो मध्य पञ्चम षष्ठ शिर इति ॥*॥ अत पर प्रत्यङ्गानि कथ्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासाचिबुकवस्तिग्रीवा इत्येता एकैका । कर्णनेत्रनासाभ्रूशङ्खासगण्डकक्षस्तनवृषणपार्श्व स्फिक्जानुबाहूरुप्रभृतयो द्वे द्वे । विंशतिरङ्गुलय । स्रोतांसि च वक्ष्यमाणानि । एष प्रत्यङ्गविभाग उक्त ॥*॥ तस्य पुन सख्यानम् । त्वच कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयमाशया अन्त्राणि वृक्कौ स्रोतांसि कण्डरा जालानि कूर्चा रज्जव सेवन्य सघाता सीमन्ता अस्थीनि सन्धय. स्नायव पेश्यो मर्म्माणि सिरा धमन्यो योगवहानि स्रोतांसि च ॥*॥ त्वच सप्त । कला सप्त । आशयाः सप्त । धातव. सप्त । सप्त शिराशतानि । पञ्च पेशीशतानि । नव स्नायुशतानि । त्रीण्यस्थिशतानि । द्वे दशोत्तरे सन्धिशते । सप्तोत्तर मर्म्मशतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्यः । त्रयो दोषास्त्रयो मला । नव स्रोतांसि इति समास ॥*॥ विस्तारोऽत उर्द्धम् । त्वचोऽभिहिता कला धातवो मला दोषो यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदय वृक्कौ च ॥*॥ आशयास्तु वाताशय पित्ताशय श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशय पक्वाशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति ॥*॥ सार्द्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुसा स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि । श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव स्रोतांसि नराणा बहिर्मुखान्येतान्येव स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधस्ताद्रक्तवहञ्च ॥*॥ षोडश कण्डरा तासाञ्चतस्रः पादयोस्तावत्यो हस्तग्रीवापृष्ठेषु । तत्र हस्तपादगताना कण्डराणा नखाः प्ररोहा ग्रीवाहृदयनिबन्धिनीना अधोभागगताना मेढ्र श्रोणिपृष्ठनिबन्धिनीना अधोभागगताना बिम्ब मूर्द्धोरुवचोऽक्षपिण्डादीनाञ्च मासशिरास्नायुस्थिजालानि प्रत्येक चत्वारि चत्वारि । तानि मणिबन्धगुल्फसश्रितानि परस्परनिबद्धानि परस्परसश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति । यैर्गवाक्षितमिद शरीरम् ॥*॥ षट् कूर्चास्ते हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु । हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवामेढ्रयोरेकैक । महत्यो मासरज्जवश्चतस्र पृष्ठवशमुभयत पेशीनिबन्धनार्थं द्वे बाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे ॥*॥ सप्त सेवन्य । शिरसि विभक्ता पञ्च जिह्वासेफसोरेकैका ता परिहर्त्तव्या शस्त्रेण ॥*॥ चतुर्द्दशास्थ्ना सघाता । तेषा त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरेकैक ॥*॥ चतुर्द्दशैव सीमन्ता । ते चास्थिसघातवद्गणनीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसघाता । ये ह्युक्ता सघातास्तु खल्वष्टादशैकेषाम् ॥*॥ त्रीणि स षष्ठान्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते । शल्यतन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि । तेषां सविंशमस्थिशत शाखासु । सप्तदशोत्तर शत श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरःसु । ग्रीवा प्रत्युर्द्धं त्रिषष्टि । एवमस्थ्ना त्रीणि शतानि पूर्य्यन्ते । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्या त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तल कूर्चगुल्फसश्रितानि दश । पार्ष्ण्यामेकम् । जङ्घाया द्वे । जानुन्येकम् । एकमूराविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । श्रोण्या पञ्च तेषा गुदभगनितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसश्रितमेकम् । पार्श्वे षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवम् । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसज्ञे । ग्रीवाया नवकम् । कण्ठनाड्या चत्वारि । द्वे हन्वो । दन्ता द्वात्रिंशत् । नासाया त्रीणि । एक तालुनि । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकम् । षट् शिरसि । एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा । कपालरुचकतरुणवलयनलकसज्ञानि । तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिर सु कपालानि । दशनास्तु रुचकानि ॥ घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोर सु वलयानि । शेषाणि नलकसज्ञानि ॥*॥ भवन्ति चात्र ।

"अभ्यन्तरगतै सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिना ध्रुवम् ।
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मासेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहिनाम् ॥
मासान्यत्र निबद्धानि शिराभि स्नायुभिस्तथ
अस्थीन्यालम्बन कृत्वा न शीर्य्यन्ते पतन्ति वा ॥

सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्त स्थिराश्च ।

"शाखासु हन्वो कट्याञ्च चेष्टावन्तस्तु सन्धय ।
शेषास्तु सन्धय सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः ॥

संख्यातस्तु दशोत्तरे द्वे शते । तेषा शाखास्वष्टषष्टिरेकोनषष्टि । कोष्ठे । ग्रीवा प्रत्युर्द्ध त्र्यशीति । एकैकस्या पादाङ्गुल्या त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे ते चतुर्द्दश । जानुगुल्फवङ्क्षणेष्वेकैक । एव सप्तदशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । त्रयः कटीकपालेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठवशे । तावन्त एव पार्श्वयो । उरस्यष्टौ । तावन्त एव ग्रीवायाम् । त्रय कण्ठे । नाडीषु हृदयक्लोमनिबद्धास्त्वष्टादश । दन्तपरिमाणादन्तमूलेषु । एक. काकलके नासायाञ्च । द्वौ वर्त्मं मण्डलजौ नेत्राश्रयौ । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकः । द्वौ हनुसन्धौ । द्वावुपरिष्टाद्भ्रुवो शङ्खयोश्च । पञ्च शिर कपालेषु । एको मूर्द्धि ॥*॥ त एते सन्धयोऽष्टविधा । कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ता । तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोरा सन्धयः । कक्षावङ्क्षणदशनेषूदूखला । असपीठगुदभगनितम्बेषु सामुद्गा । ग्रीवापृष्ठवशयो प्रतराः । शिर कटीकपालेषु तुन्नसेवनी । हन्वोरुभयतस्तु वायसतुण्डा । कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डला । श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ता । तेषा नामभिरेवाकृतय. प्रायेण व्याख्याताः ।

"अस्थ्नान्तु सन्धयो ह्येते केवला. परिकीर्त्तिता ।
पेशीस्नायुशिरानान्तु सन्धिसख्या न विद्यते ॥"

नवस्नायुशतानि । तासां शाखासु षट् शतानि । द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे । ग्रीवा प्रत्यूर्द्धं सप्तति । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्या षट् निचितास्त्रिंशत् । तावत्य एव तलकूर्चगुल्फेषु । तावत्य एव जङ्घायाम् । दश जानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमध्यर्द्धमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । षष्टिः कट्याम् । अशीति पृष्ठे । पार्श्वयो षष्टि । उरसि त्रिंशत् । षट्त्रिंशत् ग्रीवायाम । मूर्द्धि चतुस्त्रिंशत् । एव नवस्नायुशतानि व्याख्यातानि ॥*॥ भवन्ति चात्र ।

"स्नायुश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे ।

प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्वाश्च शुषिरास्तथा ॥
प्रतानवत्यः शाखासु सर्व्वसन्धिषु चाप्यथ ।
वृत्तास्तु कण्डराः सर्व्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह ॥
आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु ।
पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ ॥
नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता ।
भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता ॥
एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः ।
स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः ॥
न ह्यस्थीनि न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धयः ।
व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम् ॥
यः स्नायूः प्रविजानाति बाह्याश्चाभ्यन्तरा-
स्तथा ।
स गूढं शल्यमाहर्त्तुं देहाच्छक्नोति देहि-
नाम् ॥" ९ ॥

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति। तासां चत्वारि शतानि शाखासु। कोष्ठे षट्षष्टिः। ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं चतुस्त्रिंशत्। एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश। दश प्रपदे। पादोपरि कूर्च्चसन्निविष्टास्तावत्य एव। दश गुल्फतलयोः। गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः। पञ्च जानुनि। विंशतिरूरौ। दश वङ्क्षणे। शतमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ। तिस्रः पायौ। एका मेढ्रे। सेवन्यां चापरा। द्वे वृषणयोः। स्फिचोः पञ्च पञ्च। द्वे वस्तिशिरसि। पञ्चोदरे। नाभ्यामेका। पृष्ठोर्द्धसन्निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः। षट् पार्श्वयोः। दश वक्षसि। अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त। द्वे हृदयामाशययोः। षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु। ग्रीवायाञ्चतस्रः। अष्टौ हन्वोः। एकैका काकलकगलयोः। द्वे तालुनि। एका जिह्वायाम्। ओष्ठयोर्द्वे। घोणायां द्वे। द्वे नेत्रयोः। गण्डयोश्चतस्रः। कर्णयोर्द्वे। चतस्रो ललाटे। एका शिरसि। इत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ॥ १० ॥

"सिरास्नाय्वस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम्।
पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥"

स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका। दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन्। पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः। अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे। गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः। शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव। पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति। तासां बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्ध्यस्थिसिरास्नायुप्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति ॥ ११ ॥ भवति चात्र।

"पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता लक्षण-
मुष्कजाः।
स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥"
सर्व्वसिरा धमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभागः।
अस्मात्प्रकृतिर्योनिः त्र्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥
यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः ।
तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥
आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः ।
स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति ॥
त्वक्पर्य्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः ।
शल्यज्ञानादृते नैष वर्ण्यतेऽङ्गेषु केषुचित् ॥
तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्त्रा शल्यस्य वाञ्छता ।
शोधयित्वा मृतं सम्यक् द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः ॥
प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यद्भवेत् ।
समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ॥"

तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमवर्षशतिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमवहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्जरस्थं मुञ्जवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत्। सम्यक्प्रकुथितञ्चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीरवालवेणुवल्कलकूर्च्चानामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्व्वानेव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा। श्लोकौ चात्र भवतः।

"न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः।
दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च ॥
शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः ।
दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रियाः ॥"

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः प्रत्येकमर्म्मनिर्द्देशं शारीरं व्याख्यास्यामः। सप्तोत्तरं मर्म्मशतम्। तानि मर्म्माणि पञ्चात्मकानि। तद्यथा। मांसमर्म्माणि सिरामर्म्माणि स्नायुमर्म्माणि। अस्थिमर्म्माणि। सन्धिमर्म्माणि चेति। न खलु मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्म्माणि भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते। तत्रैकादश मांसमर्म्माणि। एकचत्वारिंशत् सिरामर्म्माणि। सप्तविंशतिः स्नायुमर्म्माणि। अष्टावस्थिमर्म्माणि। विंशतिः सन्धिमर्म्माणि। तदेतत् सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् ॥ ३ ॥ तेषामेकादशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ। उदरोरसोर्द्वादश। चतुर्द्दश पृष्ठे। ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्तत्रिंशत्। तत्र सक्थिमर्म्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्यूर्व्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति। एतेनेतरसक्थि व्याख्यातम् ॥ ४ ॥ उदरोरसोस्तु। गुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापस्तम्भावपस्तम्भौ चेति। पृष्ठमर्म्माणि तु कटीकतरुणकुकुन्दरनितम्बपार्श्वसन्धिबृहत्यंसफलकान्यंसौ चेति। बाहुमर्म्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोमणिबन्धेन्द्रवस्तिकूर्परागाण्यूर्व्वीलोहिताक्षाणि कक्षधरञ्चेति। एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यातः। ऊर्द्ध्वं मर्म्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृकाः। द्वे कृकाटिके। द्वे विधुरे। द्वौ फणौ। द्वावपाङ्गौ। द्वावावर्त्तौ। द्वावुत्क्षेपौ। द्वौ शङ्खौ। एका स्थपनी। पञ्च सीमन्ताः। चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति। तत्र तलहृदयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्म्माणि। नीलधमनी-मातृकाशृङ्गाटकापाङ्गस्थपनीफणस्तनमूलापलापापस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्धिबृहतीलोहिताक्ष्यूर्व्व्यः सिरामर्म्माणि। आणिविटपकक्षधरकूर्च्चकूर्च्चशिरोवस्तिक्षिप्रांसविधुरोत्क्षेपाः स्नायुमर्म्माणि। कटीकतरुणनितम्बांसफलकशङ्खास्त्वस्थिमर्म्माणि। जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तकृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्म्माणि। तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्म्माणि भवन्ति। तद्यथा। सद्यःप्राणहराणि। कालान्तरप्राणहराणि। विशल्यघ्नानि। वैकल्यकराणि। रुजाकराणीति। तत्र सद्यःप्राणहराण्येकोनविंशतिः। कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत्। त्रीणि विशल्यघ्नानि। चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि। अष्टौ रुजाकराणीति ॥ ९ ॥ भवन्ति चात्र।

"शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरो गुदम्।
हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि तु ॥
वक्षोमर्म्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रवस्तयः ।
कटीकतरुणे सन्धी पार्श्वजौ बृहती च या ॥
नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ।
उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नानि निर्द्दिशेत् ॥
लोहिताक्षाणि जानूर्व्वी कूर्च्चा विटपकूर्परौ ।
कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके ॥
अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणौ तथा ।
वैकल्यकरणान्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥
गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्च्चशिरांसि च
रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ।
क्षिप्राणि विद्धमात्राणि घ्नन्ति कालान्तरेण च॥"

मर्म्माणि नाम मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिसन्निपातास्तेषु स्वभावत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति तस्मान्मर्म्मस्वभिहतास्तांस्तान् भावानापद्यन्ते। तत्र सद्यःप्राणहराण्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु क्षपयन्ति। कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति। विशल्यप्राणहराणि वायव्यानि शल्यमुखनिरुद्धो यावदन्तर्व्वायुस्तिष्ठति तावज्जीवत्युद्धृतमात्रे तु शल्ये मर्म्मस्थानाश्रितो वायुर्निष्क्रामति तस्मात् सशल्यो जीवत्युद्धृतशल्यो म्रियते। वैकल्यकराणि सौम्यानि सोमो हि स्थिरत्वाच्छैत्याच्च प्राणावलम्बनं करोति। रुजाकराणि वायुगुणभूयिष्ठानि विशेषतश्च तौ रुजाकरौ। पाञ्चभौतिकीञ्च रुजामाहुरेके। केचिदाहुर्मांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां विहताश्च समवायात् सद्यःप्राणहराणि। एकहीनानामल्पानां वा कालान्तरप्राणहराणि। द्विहीनानां विशल्यप्राणहराणि। त्रिहीनानां वैकल्यकराणि। एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति। यतश्चैवमतोऽस्थिमर्म्मस्वप्यभिहतेषु शोणितागमनं भवति ॥ १० ॥

"चतुर्व्विधा यास्तु शिरा शरीरे
प्रायेण ता मर्म्मसु सन्निविष्टाः।
स्नायुस्थिमासानि तथैव सन्धीन्
सन्तर्प्य देह प्रतिपालयन्ति ॥
तत क्षते मर्म्मणि ता' प्रवृद्ध'
समन्ततो वायुरभिस्तृणोति।
विवर्द्धमानस्तु स मातरिश्वा
रुज. सुतीव्रा' प्रतनोति काये ॥
रुजाभिभूतन्तु पुन' शरीर
प्रलीयते नश्यति चास्य सञ्ज्ञा।
अतो हि शल्य विनिहन्तुमिच्छन्
मर्म्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्षेत् ॥"

एतेन शेष व्याख्यातम्। तत्र सद्य'प्राणहरमन्ते विद्ध कालान्तरेण मारयति। कालान्तरप्राणहरमन्ते विद्ध वैकल्यमापादयति। विशल्यप्राणहरमन्ते विद्ध कालान्तरेण क्लेशयति रुजाश्च करोति। रुजाकरमतीव्रवेदन भवति। तत्र सद्य प्राणहराणि सप्तरात्राभ्यन्तरान्मारयन्ति। कालान्तरप्राणहराणि पक्षान्मासाद्वा। तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति। विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि च कदाचिदत्यभिहतानि मारयन्ति ॥ * ॥ अत ऊर्द्ध प्रत्येकशो मर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्याम'। तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्म्मध्ये क्षिप्र नाम मर्म्म तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम्। मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्व्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदय नाम तत्रापि रुजाभिर्मरणम्। क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयत कूर्च्चो नाम यत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवत'। गुल्फसन्धेरध उभयत कूर्च्चशिरो नाम तत्र रुजाशोफौ। पादजङ्घयो सन्धाने गुल्फो नाम तत्र रुजस्तब्धपादता खञ्जता वा। पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षये मरणम्। जङ्घोर्व्वो सन्धाने जानु नाम तत्र खञ्जता जानुन ऊर्द्धमुभयतस्त्र्यङ्गुलमाणिर्नाम तत्र शोफाभिवृद्धि स्तब्धसक्थिता च। ऊरुमध्ये ऊर्व्वी नाम तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोष। ऊर्व्या ऊर्द्धमधोवङ्क्षणसन्धेरूरुमूले लोहिताक्ष नाम तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघात। वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटप नाम तत्र षाण्ड्यमल्पशुक्रता वा भवति। एवमेतान्येकादशसक्थिमर्म्माणि व्याख्यातानि। एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ। विशेषतस्तु यानि सक्थ्नि गुल्फजानुविटपानि तानि बाहौ मणिबन्धकूर्परकक्षधराणि। यथा वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपमेव वक्ष कक्षयोर्मध्ये कक्षधर तस्मिन् विद्धेत एवोपद्रवा। विशेषतस्तु मणिबन्धे कुण्ठता। कूर्पराख्ये कुणि:। कक्षधरे कक्षावात'। एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखास मर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्द्धमुदरोरसोर्मर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्याम'। तत्र वातवर्च्चोनिरसन स्थूलान्त्रप्रतिबद्ध गुद नाम मर्म्म तत्र सद्योमरणम्। अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरत कट्या मूत्राशयो वस्तिर्नाम तत्रापि सद्योमरणमश्मरीव्रणादृते। तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीवत्येकतो भिन्ने मूत्रस्रावी व्रणो भवति। स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति। पक्वामाशययोर्मध्ये सिराप्रभवा नाभिर्नाम तत्रापि सद्य एव मरणम्। स्तनयोर्म्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वार सत्त्वरजस्तमसामधिष्ठान हृदय नाम तत्र सद्य एव मरणम्। स्तनयोरधस्तात् द्व्यङ्गुलमुभयतस्तनमूले नाम मर्म्मणी तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्या म्रियते। स्तनचूचुकयोरूर्द्ध द्व्यङ्गुलमुभयत' स्तनरोहितौ नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च म्रियते अंशकूटयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम तत्र रक्तेन पूयभाव गतेन मरणम्। उभयोस्तत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च मरणम्। एवमेतान्युदरोरसोर्द्वादश मर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्द्ध पृष्ठमर्म्माण्यनुव्याख्यास्याम। तत्र पृष्ठवंशमुभयत प्रतिश्रोणी काण्डमस्थीनि कटीकतरुणे नाम मर्म्मणी तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते। पार्श्वजघनवहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी तत्रस्पर्शाज्ञानमध काये चेष्टोपघातश्च। श्रोणीकाण्डयोरुपर्य्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम तत्राध कायशोषो दौर्ब्बल्याच्च मरणम्। अध पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्यगूर्द्धञ्च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते। स्तनमूलादुभयत पृष्ठवंशस्य बृहती नाम तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते। पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम तत्र बाह्वो स्वाप शोषो वा। बाहुमूर्द्धग्रीवामध्येऽसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम तत्र स्तब्धबाहुता। एवमेतानि चतुर्द्दश पृष्ठमर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ अत ऊर्द्धं जत्रुगतानि व्याख्यास्याम। तत्र कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले द्वे च मन्ये व्यत्यासेन तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च। ग्रीवाया मुभयतश्चतस्र सिरामातृकास्तत्र सद्योमरणम् शिरोग्रीवयो सन्धाने कृकाटिके नाम तत्र चलमूर्द्धता। कर्णपृष्ठतोऽध संश्रिते विधुरे नाम तत्र बाधिर्य्यम्। घ्राणमार्गमुभयत स्रोतोमार्गं प्रतिबद्धे अभ्यन्तरत फणे नाम तत्र गन्धाज्ञानम्। भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णोर्वाह्यतोऽपाङ्गौ नाम तत्रान्ध्य दृष्ट्युपघातो वा। भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्त्तौ नाम तत्रान्ध्य दृष्ट्युपघातश्च। भ्रुवो पुच्छान्तयोरुपरिकर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम तत्र सद्योमरणम्। शङ्खयोरुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम तत्र सशल्यो जीवति पाकात् पतितशल्यो वा नोद्धृतशल्य'। भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम तत्रोत्क्षेपवत्। पञ्च सन्धय. शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम तत्रोन्मादभयचित्तनाशैर्मरणम्। घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां सिराणा मध्ये सिरासन्निपात: शृङ्गाटकानि तानि चत्वारि मर्म्माणि तत्रापि सद्योमरणम्। मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् सिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त्त अधिपतिस्तत्रापि सद्योमरणम्। एवमेतानि सप्तत्रिंशदूर्द्धजत्रुगतानि मर्म्माणि व्याख्यातानि ॥ * ॥ भवन्ति चात्र।

"ऊर्व्व' शिरासि विटपे च सकक्षपार्श्वे
एकैकमङ्गुलमिता स्तनपूर्वमूलम्।
विद्ध्यङ्गुलद्वयमित मणिबन्धगुल्फ
त्रीण्येव जानु सपर सह कूर्पराभ्याम् ॥
हृद्वस्तिकूर्च्चगुदनाभि वदन्ति मूर्द्धि
चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च द्वे।
तानि स्वपाणितलकुञ्चितसमितानि
शेषाण्यवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्द्धम् ॥
एतत् प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञा'
शस्त्रेण कर्म्मकरण परिहृत्य मर्म्म।
पार्श्वाभिघातितमपीह निहन्ति मर्म्म
तस्माद्धि मर्म्मसदन परिवर्ज्जनीयम् ॥
छिन्नेषु पाणिचरणेषु शिरा नराणा
सङ्कोचमीयुरसृगल्पमतो निरेति।
प्राप्यामितव्यसनमुग्रमतो मनुष्या
सञ्छिन्नशाखतरुवन्निधन न यान्ति ॥
क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु रक्त
गच्छत्यतीव पवनश्च रुज करोति।
एव विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्धा
वृक्षा इवायुधविघातनिकृत्तमूला ॥
तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाणिपाद
छेत्तव्यमाशु मणिबन्धनगुल्फदेशे।
मर्म्माणि शल्यविषयार्द्धमुदाहरन्ति
यस्माच्च मर्म्मसु हता न भवन्ति सद्य ॥
जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्
ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसशय हि।
सम्भिन्नजर्ज्जरितकोष्ठशिर कपाला
जीवन्ति शस्त्रविहतैश्च शरीरदेशै'।
छिन्नैश्च शक्थिभुजपादकरैरशेषैर्येषा न मर्म्मपतिता विविधा' प्रहारा' ॥
सोममारुततेजांसि रज सत्त्वतमांसि च।
मर्म्मसु प्रायश पुसा भूतात्मा चावतिष्ठते ॥
मर्म्मस्वभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः।
इन्द्रियार्थेष्वसम्प्राप्तिर्मनोबुद्धिविपर्य्यय ॥
रुजश्च विविधास्तीव्रा भवन्त्याशुहरे हते।
हते कालान्तरघ्ने तु ध्रुवो धातुक्षयो नृणाम् ॥
ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्वेदनाभिश्च नश्यति।
हते वैकल्यजनने केवल वैद्यनैपुणात् ॥
शरीरं क्रियया युक्त विकलत्वमवाप्नुयात्।
विशल्यघ्नेषु विज्ञेय पूर्व्वोक्त यच्च कारणम् ॥
रुजाकराणि मर्म्माणि क्षतानि विविधा रुज।
कुर्व्वन्त्यन्ते च वैकल्य कुवैद्यवशगो यदि ॥
छेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्दारणादपि।
उपघात विजानीयान्मर्म्मणान्तुल्यलक्षणम् ॥

मर्म्माभिघातश्च न कश्चिदस्ति
योऽल्पात्ययो वापि निरत्ययो वा।
प्रायेण मर्म्मस्वभिताडितास्तु
वैकल्यमृच्छन्त्यथवा म्रियन्ते॥
मर्म्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा
मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम्।
प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति
नरस्य यत्नैरपि साध्यमानाः॥*॥"

सप्तमोऽध्यायः।

अथातः सिरावर्णनविभक्तिनाम शारीरं व्याख्यास्यामः। सप्त सिराशतानि भवन्ति। याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यते अनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः। द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च॥*॥ भवतश्चात्र।
"यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम्
नाभ्यां सर्व्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः॥
नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता।
सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः॥"
तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्। तासां वातवाहिन्यो दश। पित्तवाहिन्यो दश। कफवाहिन्यो दश। दश रक्तवाहिन्यः। तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति। तावत्य एव पित्तवाहिन्यः। पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च। कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च। यकृत्प्लीह्नोरेवमेतानि सप्तसिराशतानि तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः। एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ। विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः। श्रोण्यामष्टौ। द्वे द्वे पार्श्वयोः। षट् पृष्ठे। तावत्य एव चोदरे। दश वक्षसि। एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वम्। तासां चतुर्दश ग्रीवायाम्। कर्णयोश्चतस्रः। नव जिह्वायाम्। षट् नासिकायाम्। अष्टौ नेत्रयोः। एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम्। एष एव विभागः शेषाणामपि। विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश। कर्णयोर्द्वे। एवं रक्तवहाः कफवहाश्च। एवमेतानि सप्तशिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि॥*॥
भवन्ति चात्र।
"क्रियाणामप्रतीघातममोहं बुद्धिकर्म्मणाम्।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवनश्चरन्॥
यदा तु कुपितो वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः॥
भ्राजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगताम्।
संसर्पत् स्वाः सिराः पित्तं कुर्य्याच्चान्यान् गुणानपि॥
यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः सिराः।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः॥
स्नेहमङ्गेषु सन्धीनां स्थैर्य्यं बलमुदीर्णताम्।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलासः स्वाः शिराश्चरन्॥
यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः॥
धातूनां पूरणं वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयम्।
स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्य्याच्चान्यान् गुणानपि
यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः॥
न हि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा।
श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः॥
प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छ्रितानां प्रधावताम्।
ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः॥
तत्रारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना सिराः।
पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः कफात्।
असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः॥
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विध्येद्याः सिरा भिषक्।
वैकल्यं मरणञ्चापि व्यधात्तासां ध्रुवं भवेत्॥
सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छाखासु बुद्धिमान्।
षट्त्रिंशच्च शतं कोष्ठे चतुःषष्टिञ्च मूर्द्धनि॥
शाखासु षोडश सिराः कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु।
पञ्चाशज्जात्रुणश्चोर्द्ध्वमवेध्याः परिकीर्त्तिताः॥"
तत्र सिराशतमेकैकस्मिन् सक्थ्नि भवति तासां जालधरा त्वेका तिस्रश्चाभ्यन्तराः। तत्रोर्वीसंज्ञे द्वे लोहिताक्षसंज्ञा चैकैतास्त्ववेध्याः। एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातावेवमशस्त्रकृत्याः षोडश शाखासु। द्वात्रिंशत् श्रोण्यां तासामष्टावशस्त्रकृत्याः। द्वे द्वे विटपयोः कटीकतरुणयोश्च। अष्टावष्टावेकैकस्मिन् पार्श्वे तासामेकैकामूर्द्ध्वगां परिहरेत्। पार्श्वसन्धिगते च द्वे। चतस्रो विंशतिश्च पृष्ठवंशमुभयतस्तासामूर्द्ध्वगामिन्यौ द्वे द्वे परिहरेद्बृहती सिरे। तावत्य एवोदरे तासां मेढ्रोपरि रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे परिहरेत्। चत्वारिंशद्वक्षसि तासां चतुर्दशाशस्त्रकृत्याः। हृदये द्वे द्वे। द्वे स्तनमूले। स्तनरोहितापलापस्तम्भेषूभयतोऽष्टौ। एवं द्वात्रिंशदशस्त्रकृत्याः पृष्ठोदरोरःसु भवन्ति। चतुःषष्टिशिराशतं जत्रुण ऊर्द्ध्वं भवति तत्र षट्पञ्चाशच्छिरोधरायां तासामष्टौ चतस्रश्च मर्म्मसंज्ञाः परिहरेत्। द्वे कृकाटिकयोः। द्वे विधुरयोः। एवं ग्रीवायां षोडशाव्यध्याः। हन्वोरुभयतोऽष्टावष्टौ तासान्तु सन्धिधमन्यौ द्वे द्वे परिहरेत्। षट्त्रिंशज्जिह्वायां तासामधः षोडशाशस्त्रकृत्याः रसवहे द्वे वाग्वहे च द्वे। द्विर्द्वादश नासायां तासामौपनासिक्यश्चतस्रः परिहरेत्। तासामेव च तालुन्येकां मृदावुद्देशे। षट्त्रिंशदुभयोर्नेत्रयोस्तासामेकैकामपाङ्गयोः परिहरेत्। कर्णयोर्दश तासां शब्दवाहिनीनामेकैकां परिहरेत्। नासानेत्रगतास्तु ललाटे षष्टिस्तासां केशान्तानुगताश्चतस्रः। आवर्त्तयोरेकैका स्थपन्याञ्चैका परिहर्त्तव्या। शङ्खयोर्दश तासां शङ्खसन्धिगतामेकैकां परिहरेत्। द्वादश मूर्द्ध्नि तासामुत्क्षेपयोर्द्वे परिहरेत् सीमन्तेष्वेकैकामधिपतावेकां। एवमशस्त्रकृत्याः पञ्चाशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वमिति। भवति चात्र।
"व्याप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः।
प्रतानाः पद्मिनीकन्दाद्विसादीनां यथा जलम्॥"

अष्टमोऽध्यायः।

अथातः सिराव्यधविधिशारीरं व्याख्यास्यामः। बालस्थविररूक्षक्षतक्षीणभीरुपरिश्रान्तस्त्रीमद्याध्वकर्षितमत्तवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितजागरितक्लीवकृशगर्भिणीनां कासश्वासशोषप्रवृद्धज्वराक्षेपकपक्षाघातोपवासपिपासामूर्च्छाप्रपीडितानाञ्च सिरां न विध्येत्। याश्चाव्यध्या व्यध्याश्चादृष्टा दृष्टाश्चायन्त्रिता यन्त्रिताश्चानुत्थिता इति। शोणितावसेकसाध्याश्च विकाराः प्रागभिहितास्तेषु चापक्वेष्वन्येषु चानुक्तेषु यथाभ्यासं यथान्यायञ्च सिरां विध्येत्। प्रतिषिद्धानामपि च विषोपसर्गे आत्ययिकेषु सिराव्यधनमप्रतिषिद्धम्। तत्र स्निग्धस्विन्नमातुरं यथादोषप्रत्यनीकद्रवप्रायमन्नं भुक्तवन्तं यवागूं पीतवन्तं वा यथाकालमुपस्थाप्यासीनं स्थितं वा प्राणानवाधमानो वस्त्रपट्टचर्म्मान्तर्वल्कललतानामन्यतमेन यन्त्रयित्वा नातिगाढं नातिशिथिलं शरीरप्रदेशमासाद्य यथोक्तं शस्त्रं गृहीत्वा सिरां विध्येत्॥*॥
"नैवातिशीते नात्युष्णे न प्रवाते न चाभ्रिते।
सिराणां व्यधनं कार्य्यमरोगे वा कदाचन॥"
तत्र व्यध्यसिरं पुरुषं प्रत्यादित्यमुखमरत्निमात्रोच्छ्रिते उपवेश्यासने सक्थ्नोराकुञ्चितयोर्निवेश्य कूर्परसन्धिद्वयस्योपरि हस्तावन्तर्गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी मन्ययोः स्थापयित्वा यन्त्रणशाटकं ग्रीवामुष्ट्योरुपरि परिक्षिप्यान्येन पुरुषेण पश्चात् स्थितेन वामहस्तेनोत्तानेन शाटकान्तद्वयं ग्राहयित्वा ततो वैद्यो ब्रूयाद्दक्षिणहस्तेन सिरोत्थापनार्थं नात्यायतशिथिलं यन्त्रमावेष्टयत्यसृक्स्रावणार्थं यन्त्रं पृष्ठमध्ये च पीडयेदिति कर्म्म पुरुषञ्च वायुपूर्णमुखं स्थापयेदेष उत्तमाङ्गगतानामन्तर्मुखवर्ज्यानां सिराणां व्यधेन यन्त्रणविधिः। तत्र पादव्यध्यसिरस्य पादं समे स्थाने सुस्थिरं स्थापयित्वान्यं पादमीषत्सङ्कुचितमुच्चैः कृत्वा व्यध्यपादं जानुसन्धेरधः शाटकेनावेष्ट्य हस्ताभ्यां प्रपीड्य गुल्फं व्यध्यप्रदेशस्योपरि चतुरङ्गुले प्लोतादीनामन्यतमेन बद्धा पादसिरां विध्येत्। अथोपरिष्टाद्धस्तौ गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी सम्यगासने स्थापयित्वा सुखोपविष्टस्य पूर्व्ववद्यन्त्रं बद्धा हस्तसिरां विध्येत्। गृध्रसीविश्वाच्योः सङ्कुचितजानुकूर्परं स्यात्। श्रोणीपृष्ठस्कन्धेषून्नामितपृष्ठस्यावाक्शिरस्कस्य उपविष्टस्य विस्फूर्जितपृष्ठस्य विध्येत्। उदरोरसोः प्रसारितोरस्कस्योन्नमितशिरस्कस्य

विस्फूर्ज्जितदेहस्य बाहुभ्यामवलम्बमानदेहस्य पार्श्वयो । अवनामितमेढ्रस्य मेढ्रे । उन्नामितविदष्टजिह्वाग्रस्याधोजिह्वायाम् । अतिव्यात्ताननस्य तालुनि दन्तमूलेषु च । एव यन्त्रोपायानन्यांश्च सिरोत्थापनहेतून् बुद्ध्यावेक्ष्य शरीरवशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् । मांसलेष्ववकाशेषु यवमात्र शस्त्र निदध्यादतोऽन्येष्वर्द्धयवमात्र व्रीहिमात्र वा व्रीहिमुखेन । अस्थनामुपरि कुठारिकया विध्येदर्द्धयवमात्रम् भवन्ति चात्र ।

"अवृभ्रे वर्षासु विध्येत ग्रीष्मकाले तु शीतले ।
हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्त्रय' स्मृता ॥
सम्यक् शस्त्रनिपातेन धारया या सवेदसृक् ।
मुहूर्त्त रुद्धा तिष्ठेच्च सुविद्धान्ता विनिर्द्दिशेत् ॥
यथा कुसुम्भपुष्पेभ्य पूर्व स्रवति पीतिका ।
तथा सिरासु विद्धासु दुष्टमग्रे प्रवर्त्तते ॥
मूर्च्छितस्यातिभीतस्य श्रान्तस्य तृषितस्य च ।
न वहन्ति सिरा विद्धास्तथानुत्थितयन्त्रिता' ।
क्षीणस्य बहुदोषस्य मूर्च्छया विद्रुतस्य च ।
भूयोऽपराह्णे विस्राव्या सापरेद्युस्त्र्यहेऽपि वा ॥
रक्त सशेषदोषन्तु कुर्य्यादपि विचक्षण ।
न चातिप्रसुत कुर्य्याच्छेष सशमनैर्ज्जयेत् ॥
बलिनो बहुदोषस्य वय स्थस्य शरीरिण ।
पर प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थ शोणितमोक्षणे ॥"

तत्र पाददाहपादहर्षाववाहुकचिप्पविसर्पवातशोणितवातकण्टकविचर्च्चिकापाददारीप्रभृतिषु क्षिप्रमर्म्मण उपरिष्टात् द्व्यङ्गुले व्रीहिमुखेन सिरा विध्येत् । श्लीपदे तच्चिकित्सिते यथा वक्ष्यते । क्रोष्टुकशिर खञ्जपङ्गुलवातवेदनासु जङ्घाया गुल्फस्योपरि चतुरङ्गुले । अपचीमिन्द्रवस्तेरधस्ताद्द्व्यङ्गुले । जानुसन्धेरुपर्य्यधो वा चतुरङ्गुले गृध्रस्याम् । ऊरुमूलसंश्रितान्तु गलगण्डे । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु वामबाहौ कूर्परसन्धेरभ्यन्तरतो बाहुमध्ये प्लीह्नि कनिष्ठिकानामिकयोर्मध्ये वा एव दक्षिणबाहौ यकृद्दाल्ये कफोदरे चैतामेव च कासश्वासयोरप्यादिशन्ति । गृध्रस्यामिव विश्वाच्याम् । श्रोणिप्रति समन्तात् द्व्यङ्गुले प्रवाहिकाया शूलिन्या परिकर्त्तिकोपदंशशूकदोषशुक्रव्यापत्सु मेढ्रमध्ये । वृषणयो पार्श्वे मूत्रवृद्ध्याम् । नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्या वामपार्श्वे दकोदरे वामपार्श्वे कक्षास्तनयोरन्तरेऽन्तर्विद्रधौ पार्श्वशूले च । बाहुशोषावबाहुकयोरप्येके वदन्त्यंसयोरन्तरे । त्रिकसन्धिमध्यगता तृतीयके अध स्कन्धसन्धिगतामन्यतरपार्श्वसंस्थिताश्चतुर्थके । हनुसन्धिमध्यगतामपस्मारे । शङ्खकेशान्तसन्धिगतामुरोऽपाङ्गललाटेषु चोन्मादेऽपस्मारे च । जिह्वारोगेष्वधोजिह्वायां दन्तव्याधिषु च तालुनि तालव्येषु । कर्णयोरुपरि समन्तात् कर्णशूले तद्रोगेषु च । गन्धाग्रहणे नासारोगेषु च नासाग्रे तिमिराक्षिपाकप्रभृतिष्वामयेषूपनासिके । ललाट्या मपाङ्ग्याश्चैता एव शिरोरोगाधिमन्थप्रभृतिषु रोगेष्विति ॥ * ॥ अत ऊर्द्ध दुष्टव्यधन अनुव्याख्यास्याम: । तत्र दुर्व्विद्धातिविद्धा कुञ्चिता पिच्चिता कुट्टिता अप्रस्रुता अत्युदीर्णा अन्तेऽभिहता परिशुष्का कूणिता वेपिता अनुत्थितविद्धा शस्त्रहता तिर्य्यग्विद्धा अपविद्धा अव्याध्या विद्रुता धेनुका पुन पुनर्विद्धा शिरास्नायुस्थिसन्धिमर्म्मसु चेति विंशतिर्दुष्टव्यधा' । तत्र या सूक्ष्मशस्त्रविद्धा न व्यक्तमसृक् स्रवति रुजा शोफवती च सा दुर्व्विद्धा । प्रमाणातिरिक्तविद्धायामन्त प्रविशति शोणित शोणितातिप्रवृत्तिर्वा सातिविद्धा । कुञ्चितायामप्येवम् । कुण्ठशस्त्रप्रमथिता पृथुलीभावमापन्ना पिच्चिता । अनासादिता पुन पुनरन्तयोश्च बहुश: शस्त्राभिहता कुट्टिता । शीतभयमूर्च्छाभिरप्रवृत्तशोणिता अप्रस्रुता । तीक्ष्णा महामुखशस्त्रविद्धा अत्युदीर्णा । अल्परक्तस्राविण्यन्ते विद्धा अन्तेऽभिहता । क्षीणशोणितस्यानिलपूर्णा परिशुष्का । चतुर्भागावसादिता किञ्चित्प्रवृत्तशोणिता कूणिता । दु स्थानबन्धनाद्वेपमानाया शोणितसम्मोहो भवति सा वेपिता । अनुत्थितविद्धायामप्येवम् । छिन्नातिप्रवृत्तशोणिता क्रियासङ्गकरी शस्त्रहता । तिर्य्यक् प्रणिहितशस्त्रा किञ्चिच्छेषा तिर्य्यग्विद्धा । बहुश' क्षता हीनशस्त्रप्रणिधानेनापविद्धा । अशस्त्रकृत्या अव्याध्या । अनवस्थितविद्धा विद्रुता । प्रदेशस्य बहुशोऽवघट्टनादारोयव्यधा मुहुर्मुहु'शोणितस्रवा धेनुका । सूक्ष्मशस्त्रव्यधनाद्बहुशो विच्छिन्ना पुन पुनर्विद्धा । स्नायुस्थिशिरासन्धिमर्म्मसु विद्धा वा रुजा शोष वैकल्य मरण वापादयति ॥ * ॥ भवन्ति चात्र ।

"सिरासु शिक्षितो नास्ति चला ह्येता' स्वभावत ।
मत्स्यवत् परि वर्त्तन्ते तस्माद्यत्नेन ताडयेत् ॥
अजानता गृहीते तु शस्त्रे कायनिपातिते ।
भवन्ति व्यापदश्चैता बहवश्चाप्युपद्रवा ॥
स्नेहादिभि क्रियायोगैर्न तथा लेपनैरपि ।
यान्त्याशु व्याधय शान्ति यथा सम्यक् सिराव्यधात् ॥
सिराव्यधश्चिकित्सार्द्ध शल्यतन्त्रे प्रकीर्त्तित ।
यथा प्रणिहित' सम्यक् वस्ति' कायचिकित्सिते ॥"

तत्र स्निग्धस्विन्नवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितसिराविद्धे परिहर्त्तव्यानि । क्रोधायासमैथुनदिवास्वप्नवाग्व्यायामयानोत्थानासनचङ्क्रमणशीतवातातपविरुद्धासात्म्याजीर्णान्याबललाभात् मासमेके मन्यन्ते ॥ * ॥ एतेषा विस्तरमुपरिष्टाद्वक्ष्याम । भवतश्चात्र ।

"सिराविषाणतुम्बैस्तु जलौकाभि' पदैस्तथा ।
अवगाढ यथापूर्व निर्हरेद्दुष्टशोणितम् ॥
अवगाढे जलौका स्यात् प्रच्छन्न पिण्डितेऽहितम्
सिराङ्गव्यापके रक्ते शृङ्गालावुस्त्वचि स्थिते ॥"

शारीरं

नवमोऽध्याय ।

अथातो धमनीव्याकरणं शारीर व्याख्यास्याम' । चतुर्व्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिता । तत्र केचिदाहु' सिराधमनीस्रोतसामविभाग सिराविकारा एव धमन्य स्रोतांसि चेति। तत्तु न सम्यक्। अन्या एव हि धमन्य स्रोतांसि च सिराभ्य' कस्माद्व्यञ्जनान्यत्वान्मूलसन्नियमात् कर्म्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्म्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म्मणामप्यविभाग इव कर्म्मसु भवति । तासान्तु नाभिप्रभवाणा धमनीनामूर्द्धगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गा' । ऊर्द्धगा. शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितकथितरुदितादीन्विशेषानभिवहन्त्य शरीर धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृह्णीते । द्वाभ्या भाषते च द्वाभ्या घोष करोति द्वाभ्या स्वपिति द्वाभ्या प्रतिबुध्यते । द्वे चाश्रुवाहिन्यौ । द्वे स्तन्य स्त्रिया वहतस्तेन संश्रिते ते एव शुक्र नरस्य स्तनाभ्यामभिवहत । तास्त्वेतास्त्रिंशत् । सविभागा व्याख्याता' । एताभिरूर्द्ध नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोर'स्कन्धग्रीवाबाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ॥ * ॥ भवति चात्र ।

"ऊर्द्ध गतास्तु कुर्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वश ।
अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म्म तासा यथायथम् ॥"

अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति । तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरस विपक्वमौष्ण्याद्विरेचयन्त्योऽभिवहन्त्य शरीर तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्धगताना तिर्य्यग्गताना रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विरेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत्। तासान्तु वातपित्तकफशोनितरसान् द्वे द्वे वहत ता दश द्वे अन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते तोयवहे द्वे मूत्रबस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे शुक्रवहे द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय द्वे विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त्तवसञ्ज्ञम् । द्वे वर्च्चोनिरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे । अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गानां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति । तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याता । एताभिरधोनाभे पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदबस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ॥ * ॥ भवति चात्र ।

"अधोगमास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वश
तिर्य्यग्गा सम्प्रवक्ष्यामि कर्म्म तासां यथायथम् ॥"

तिर्य्यग्गानान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तर विभज्यन्ते तास्त्वसङ्ख्यास्ताभिरिदं शरीर गवाक्षित विबद्धमाततञ्च । तासा मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यै स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च

तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तःशरीरमभिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि। तैरेव स्पर्शं सुखमसुखं वा गृह्णाति। तास्त्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः। भवतश्चात्र।

"यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु बिसेषु च।
धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते॥
पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकृत्व.
पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति।
पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा
पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले॥"९॥

अत ऊर्द्ध्वं स्रोतसां मूलविद्धलक्षणमुपदेक्ष्यामः। तानि तु प्राणान्नोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तववहानि येष्वधिकार एकेषां बहूनि। एतेषां विशेषा बहवः। तत्र प्राणवहे द्वे तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः। तत्र विद्धस्य क्रोशनविनमनमोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति। अन्नवहे द्वे तयोर्मूलमामाशयोऽन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्याध्मानं शूलान्नद्वेषौ छर्द्दिः पिपासान्ध्यं मरणं वा। उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालुक्लोम च। तत्र विद्धस्य पिपासा सद्योमरणञ्च। रसवहे द्वे तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य शोषः प्राणवहविद्धवच्च मरणं तल्लिङ्गानि च। रक्तवहे द्वे तयोर्मूलं यकृत्प्लीहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्यावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितातिगमनं रक्तनेत्रता चेति। मांसवहे द्वे तयोर्मूलं स्नायुत्वचं रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्वयथुर्मांसशोषः सिराग्रन्थयो मरणम्। मेदोवहे द्वे तयोर्मूलं कटीवृक्कौ च तत्र विद्धस्य स्वेदागमनं स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च। मूत्रवहे द्वे तयोर्मूलं वस्तिर्मेढ्रञ्च तत्र विद्धस्यानद्धवस्तिता मूत्रनिरोधः स्तब्धमेढ्रता च। पुरीषवहे द्वे तयोर्मूलं पक्वाशयो गुदञ्च तत्र विद्धस्यानाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्त्रता च। शुक्रवहे द्वे तयोर्मूलं स्तनौ वृषणौ च तत्र विद्धस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च। आर्त्तववहे द्वे तयोर्मूलं गर्भाशय. आर्त्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धाया। वन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्त्तवनाशश्च। सेवनीच्छेदाद्रुजाप्रादुर्भाव। वस्तिगुदविद्धलक्षणं प्रागुक्तमिति। स्रोतोविद्धन्तु प्रत्याख्यायोपचरेदुद्धृतशल्यन्तु क्षतविधानेनोपचरेत्।

"मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि यत्।
स्रोतस्तदिति विज्ञेयं सिराधमनिवर्ज्जितम्॥"

दशमोऽध्यायः।

अथातो गर्भिणीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः। गर्भिणी प्रथमदिवसात् प्रभृति नित्यं प्रहृष्टा शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेन्मलिनविकृतहीनगात्राणि न स्पृशेद्दुर्गन्धदुर्दर्शनानि परिहरेदुद्वेजनीयाश्च कथाः शुष्कं पर्य्युषितं कुथितं क्लिन्नं चान्नं नोपभुञ्जीत। बहिर्निष्क्रमणं शून्यागारचैत्यश्मशानवृक्षाश्रयान् क्रोधभयसङ्कारांश्च भारानुच्चैर्भाष्यादिकं परिहरेद्यानि च गर्भं व्यापादयन्ति। न चाभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत। न चायासयेच्छरीरं पूर्व्वोक्तानि च परिहरेत्। शयनासनं मृद्वास्तरणं नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसम्बाधं विदध्यात्। हृद्यं द्रवं मधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत् सामान्यमेतदा प्रसवात्॥१॥ विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहारमुपसेवेत। विशेषतस्तु तृतीये षष्टिकौदनं पयसा भोजयेच्चतुर्थे दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा चेत्येके। चतुर्थे पयोनवनीतसंसृष्टमाहारयेज्जाङ्गलमांससहितं हृद्यमन्नं भोजयेत्। पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टम्। षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषो मात्रां पाययेद्यवागूं वा। सप्तमे सर्पिः पृथक्पर्ण्यादिसिद्धमेवमाप्याय्यते गर्भः। अष्टमे बदरोदकेन बलातिबलाशतपुष्पपललपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफलमधुघृतमिश्रेणास्थापयेत्। पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थमनुलोमनार्थञ्च वायोः। ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेदनुलोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति। अत ऊर्द्ध्वं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोपक्रमेदाप्रसवकालादेवमुपक्रान्ता स्निग्धा बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते। नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ। तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकनिर्म्मितं सर्व्वागारं यथासंख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारमुदग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतञ्चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्॥२॥

"जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने।
सशूले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी॥"

तत्रोपस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठं प्रति समन्ताद्वेदना भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिर्मूत्रं प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च। प्रजनयिष्यमाणां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां कुमारपरिवृतां पुन्नामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णोदकपरिषिक्तामथैनां सघृतां यवागूमाकण्ठात् पाययेत्। ततः कृतोपधाने मृदुविस्तीर्णे शयने स्थितामाभुग्नसक्थीमुत्तानामशङ्कनीयाश्चतस्रः स्त्रियः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः कर्त्तितनखाः परिचरेयुरिति॥३॥ अथास्या विशिखान्तरमनुलोममनुसुखमभ्यञ्ज्यात् ब्रूयाच्चैनामेका सुभगे प्रवाहस्वेति न चाप्राप्तावी प्रवाहस्व विशिखान्तरमपत्यमार्गम्। ततो विमुक्ते गर्भनाडीप्रबन्धे सशूलेषु श्रोणिवङ्क्षणवस्तिशिरःसु प्रवाहेथाः शनैः शनैः। ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढं ततो गर्भे योनिमुखं प्रपन्ने गाढतरमाविशल्यभावात्॥४॥ अकालप्रवाहणात् बधिरं मूकं व्यस्तहनुं मूर्द्धाभिघातिनं कासश्वासशोषोपद्रुतं कुब्जं विकटं वा जनयति। तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत् गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्म्मोकेण पिण्डीतकेन वा। बध्नीयाद्धिरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादयोर्धारयेत् सुवर्च्चलां विशल्यां वा॥५॥

अथ जातस्योल्वं मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य घृताक्तं मूर्द्ध्नि पिचुं दद्यात् ततो नाभिनाडीमष्टाङ्गुलमायम्य सूत्रेण बद्ध्वा छेदयेत् तत्सूत्रैकदेशञ्च कुमारस्य ग्रीवायां सम्यग्बध्नीयात्॥६॥ अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ताब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यानामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथाविभवं च।

"धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम्।
चतूरात्रात्त्रिरात्राद्वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते॥"

तस्मात् प्रथमेऽह्नि मधुसर्पिरनन्तामिश्रं मन्त्रपूतं त्रिकालं पाययेद्द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च। ततः प्राङ्निवारितस्तन्यं मधुसर्पि. स्वपाणितलसम्मितं द्विकालं पाययेत्॥७॥ अथ सूतिकां बलातैलाभ्यक्तां वातहरौषधनिःक्वाथेनोपचरेत् सशेषदोषान्तु तदहः पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरचव्यचूर्णं गुडोदकेनोष्णेन पाययेत्। एवं द्विरात्रं त्रिरात्रं वा कुर्य्यादादुष्टशोणितात्। विशुद्धे ततो विदारिगन्धादिसिद्धां स्नेहयवागूं क्षीरयवागूं वा पाययेत् त्रिरात्रम्। ततो यवकोलकुलत्थसिद्धेन जाङ्गलरसेन शाल्योदनं भोजयेद्बलमग्निबलञ्चावेक्ष्य। अनेन विधिना अध्यर्द्धमासमुपसंस्कृता विमुक्ताहाराचारा विगतसूतिकाभिधाना स्यात्। पुनरार्त्तवदर्शनादित्येके। धन्वभूमिजाता सूतिका घृततैलयोरन्यतरस्य मात्रां पाययेत्। पिप्पल्यादिकषायानुपाना स्नेहनित्या च स्यात्त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा बलवती। अबला यवागूं पाययेत्त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा अत ऊर्द्ध्वं स्निग्धेनान्नसंसर्गेणोपचरेत्। प्रायशश्चैनां प्रभूतेनोष्णोदकेन परिषिञ्चेत्। क्रोधायासमैथुनादीन् परिहरेत्॥८॥ भवतश्चात्र।

"मिथ्याचारात् सूतिकाया यो व्याधिरुपजायते।
स कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा भवेदत्यपतर्पणात्॥
तस्मात्तां देशकालौ च व्याधिसात्म्येन कर्म्मणा।
परीक्ष्योपचरेदेवं नैयमत्ययमाप्नुयात्॥९॥"

अथापरापतन्त्यानाहाध्मानौ कुरुते तस्मात् कण्ठमस्याः केशवेष्टितयाङ्गुल्या प्रमृजेत्। कटुकालाबुकृतवेधनसर्षपसर्पनिर्म्मोकैर्वा कटुतैलविमिश्रैर्योनिमुखं धूपयेत्। लाङ्गलीमूलकल्केन वास्याः पाणिपादतलमालिम्पेत्। मूर्द्ध्नि वास्या

'इत्यत्र ।) कलादिक कर्म्म । इत्यमरः ॥
...नर इति पारसीकभाषा । कारीगरी इति
हिन्दीभाषा ॥ वात्स्यायनोक्तनृत्यगीतवाद्यादि-
चतुष्षष्टिः वाह्यक्रिया तथा आलिङ्गनचुम्ब-
नादिचतुष्षष्टिः अभ्यन्तरक्रियाः कला' ।
आदिना स्वर्णकारादिकारुकर्म्मग्रह । एतत्
सर्व्व शिल्प कथ्यते । इति तट्टीकायां भरतः ॥
यथा कथासरित्सागरे । २५ । १७५ ।
'ति तन्निरूप्य जगदुर्नेदृशो देव शक्यते ।
असुरः कर्त्तुमेतद्धि दिव्य शिल्प न मानुषम् ॥")
ध्रुव । इति मेदिनी ॥

शिल्पकार, पु, (शिल्प करोतीति । कृ+अण् ।) शिल्पी । शिल्पविद्याव्यवसायी । कारिकर इति भाषा । शिल्प करोति इत्यर्थे अण्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥

शिल्पकारी, [न्] त्रि, (शिल्प कर्त्तु शीलमस्य । णिनि ।) शिल्पकर्म्मकर्त्ता । तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

"विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधान चकार सः ।
ततो बभूवु पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥
मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः कांसकारः षडेते शिल्पिना वराः ॥
सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च ।
पतितास्ते ब्रह्मशापादजात्या वर्णसङ्कराः ॥
स्वर्णकारः स्वर्णचौर्य्यात् ब्राह्मणाना द्विजोत्तम ।
बभूव सद्य पतितो ब्रह्मशापेन कर्म्मणा ॥
सूत्रधारो द्विजातीना शापेन पतितो भुवि ।
शीघ्रञ्च यज्ञकाष्ठञ्च न ददौ तेन हेतुना ॥
व्यतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा ।
पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाञ्च कोपतः ॥
कश्चिद्वणिग्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः ।
स्वर्णचौर्य्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

शिल्पशाला, स्त्री, क्ली, (शिल्पाना शाला ।) स्वर्णकारादीनां कर्म्मगृहम् । कारखाना इति पारसीकभाषा । तत्पर्य्यायः । आवेशनम् २ । इत्यमरः ॥ शिल्पशाला ३ शिल्पशालम् ४ शिल्पिशालम् ५ । इति तट्टीका ॥

शिल्पशास्त्र, क्ली, (शिल्पस्य शास्त्रम् ।) शिल्पकर्म्मग्रन्थः । तच्छास्त्राणि बहूनि सन्ति तन्मध्ये वास्तुशास्त्रैक लिख्यते । यथा,—

"स्त्रीपुत्त्रादिकभोगसौख्यजनक धर्म्मार्थकाम-
प्रदं
जन्तूनां लयन सुखास्पदमिद शीताम्बुघर्म्मा-
पहम् ।
वापीदेवगृहादिपुण्यमखिल गेहात् समुत्पद्यते
गेह पूर्व्वमुशन्ति तेन विबुधा श्रीविश्वकर्म्मा-
दयः ॥

सिद्धेः गृहारम्भमुशन्ति हृद्या
यथोदिते मासि वलक्षपक्षे ।
शशाङ्कवीर्य्ये सुदिने निमित्ते
शुभ रवौ सौम्यगते प्रवेशम् ॥

चैत्रे शोककरं गृहादि रचित स्याद्माधवेऽर्थ-
प्रद
ज्यैष्ठे मृत्युकर शुचौ पशुहर तद्वृद्धिद
श्रावणे ।
शून्य भाद्रपदेऽश्विने कलिकर भृत्यक्षय कार्त्तिके
धान्य मार्गसहस्ययोर्दहनभीर्माघे श्रियः
फाल्गुने ॥
आदित्ये हरिकर्कनक्रघटगे पूर्व्वापरास्य गृह
कर्त्तव्यं तुलमेषवृश्चिकवृषे याम्योत्तरास्य तथा ।
द्वार भिन्नतया करोति कुमतौ रोगार्थनाश-
स्तदा
कन्यामीनधनुर्गते मिथुनगे चाश्विन कार्य्य
गृहम् ॥
कन्यादित्रिषु पूर्व्वतो यमदिशि त्याज्यञ्च चापा-
दितो
द्वार पश्चिमतस्त्रिके जलचरात् सौम्ये रवौ
युग्मतः ।
यस्मात्तत्सम्मुखं दिशासु भवन द्वारादिकं
हानिकृत्
सिह वापि वृषञ्च वृश्चिकघट वाते हित
सर्व्वत ॥
प्राची मेषतुलारवावुदयति स्याद्वै ध्रुवे वह्निभे
चित्रास्वातिभमध्यगा निगदिता प्राची बुधैः
पञ्चधा ।
प्रासादो भवन करोति नगर दिङ्मूढमर्थक्षय
हर्म्म्ये देवगृहे पुरे च नितरामायुर्धन दिङ्मुखे ॥
तारे मार्कटिके ध्रुवस्य समता नीते बले वैनते
दीपाग्रेण तदैक्यतश्च कथिता सूत्रेण सौम्या
दिशा ।
शङ्कोर्नवगुणेन ३६ मण्डलवरे छाया तयो-
र्मत्स्ययो-
र्ज्ञाता पत्रयुतिस्तु शङ्कुतलतो याम्योत्तरैस्तत्-
त्रुटैः ॥
राशौनामलिमीनसिंहभवन पूर्व्वामुख शोभन
कन्याकर्कटनक्रराशिगृहिणां याम्यानन
मन्दिरम् ।
राशिर्धन्वितुलायुगस्य सदन शस्त प्रतीचीमुख
पुसां कुम्भवृषाजराशिभजतां सौम्यानन
स्याद्गृहम् ॥"*॥

अथ भूपरिग्रह ।

"श्वेता ब्राह्मणभूमिका च घृतवद्गन्धा शुभ-
स्वादिनी
रक्ता शोणितगन्धिनी नृपतिभू स्वादे कषाया
च सा ।
स्वादेऽम्ला तिलतैलगन्धिरुदिता पीता च वैश्या
मही
कृष्णा मत्स्यसगन्धिनी च कटुका शूद्रेति
भूलक्षणम् ॥

स्वादे भवेद्या मधुरा सिताभा
चतुर्षु वर्णेषु मही प्रशस्ता ।
क्षेत्रान्विता बभ्रुभुजङ्गयोर्या
सौहार्द्दवत्याखुबिडालयोर्वा ॥ * ॥

परीक्षितायां भुवि विघ्नराजं
समर्च्चयेत् चण्डिकया समेतम् ।
क्षेत्राधिप चाष्टदिशाधिनाथान्
सुपुष्पधूपैर्बलिभिः सुखाय ॥

खात भूमिपरीक्षणे करमित तत् पूरयेत्तन्-
मृदा
हीने हीनफल समे समफल लाभो रजोवर्द्धिते ।
तत् कृत्वा जलपूर्णमाशतपद गत्वा परीक्ष्य पुन
पादोनेऽर्द्ध विहीनकेऽथ निभृते मध्याधमेष्टाम्बुनि
भूमे प्राक् प्रवणञ्च शङ्करककुप्सौम्याश्रित
सौख्यद
वह्नौ वह्निभय यमे च मरण चौराद्भय रक्षसि
वायव्ये प्रवणञ्च धान्यहरण स्याच्छोकदं वारुण
विप्रादेरनुवर्णतश्च सुखदं स्वस्तिक्रमात् सौम्यत ।
अग्नौ राक्षसवायुशङ्करदिशि स्याद्या' क्रमात्
कीलका
अश्वत्थात् खदिरात् शिरीषककुभात् वृक्षात्
क्रमेण द्विजाः ।
वर्णाना कुशशुष्ककाशशणज सूत्र क्रमात् सुव्रणे
निम्ना भू स्फुटितोषरा विकवती शल्यैर्युता
नाशभा ॥"
ककुभादित्यत्र वकुलादिति च पाठः ॥*॥

"प्रश्नत्रय वापि गृहाधिपेन
देवस्य वृक्षस्य फलस्य वापि ।
वाच्य हि कोष्ठाक्षरसयुतेन
सत्य विलोक्य भवनेषु दृष्ट्वा ॥
वा का चा टा ता ए ह सा पापवर्णाः
प्राच्यादिक्षे कोष्ठके शल्यमुक्तम् ।
केशाङ्गारा काष्ठलोहास्थिकाद्य
तस्मात् कार्य्य शोधन भूमिकायाः ॥
शल्य नरा भूपभय हयाना
रुज शुनोऽस्थि कलहप्रणाशौ ।
खरोष्ट्रयोर्हानिमपत्यनाश
स्त्रीणामजस्याग्निभय तनोति ॥*॥

कन्यादौ रवितस्त्रये फणिमुख पूर्व्वादितः सृष्टिक्रम
ख्यात वास्तुवपुर्दिशात्रयगत लाङ्गुलपृष्ठ शिर
द्वार तस्य मुखे गृहादि भयद कुक्षिद्वये
सौख्यद
दु ख प्राक्खनने शिरोऽङ्घ्रिवपुषः कुक्षौ सुख
दक्षिणे ॥
प्राच्या नागमुख बुधैर्निगदित भाद्रादिमाश्विने
कार्त्तिके ।
मार्गात् फाल्गुनशक्रत क्रमतया याम्ये जले
चोत्तरे ।
चैत्रे चाष्टविभाजिते दिनकराद्वाराश्विलिखेत्
कोष्ठगान्
मध्याङ्गारकयोश्च तत्र फणिनः शारीरक नो
खनेत् ॥*॥
शीर्षे मातृपितृक्षय प्रथमतः खाते रुजा
पुच्छके
पृष्ठे हानिभये च कुक्षिखनने स्यात् पुत्रधान्या-
दिकम् ।

पूर्वास्येऽनिलखातनं यमसुखे खात शिवे
कारयेत्
शीर्षे पश्चिमगे च वह्निखननं सौम्ये खनेन्नैरृते
दक्षिणकोणे पूर्वविभागे पूजनपूर्वं शिला
समर्प्या ।
स्थाप्या शेषशिला दक्षिणतः स्तम्भा' समर्प्या
विधानेन ॥"॥॥
ब्रह्मशम्भुर्यथा ।
"सूत्र भित्तिशिलान्यास स्तम्भस्यारोपण तथा ।
पूर्वदक्षिणोर्मध्ये कुर्यादित्याह काश्यपः ॥"
नारद' ।
"नभस्यादिषु मासेषु त्रिषु त्रिषु यथाक्रमम् ।
पूर्वादिदिक्शिरोवामपार्श्वशायां प्रद-
क्षिणम् ॥"
वास्तुशास्त्रेऽप्युक्तम् ।
"वास्तो. शिरसि पुच्छे च वामकुक्षौ च पृष्ठतः।
आयुष्काम' खनेन्नैव दक्षकुक्षौ खनि शुभा ॥
भित्तेर्मूल स्थापनीय जलान्ते
पाषाणे वा हेमरत्नै. सगर्भम् ।
शीर्षं गुर्वी लेपहीनाधिका वा
सन्धिश्रेणि' पादहीनार्थहान्यै: ॥
भवनपुरसुराणां सूत्रणे पूर्वमुक्तः
कथित इह पृथिव्याः शोधनेऽपि द्वितीयः ।
तदनु सुखनिवेशे स्तम्भसरोपणे स्या-
द्भवनवसनकाले पञ्चधा वास्तुयज्ञः ॥॥
वृक्षा दुग्धसकण्टाश्च फलिनस्त्याज्या गृहाद्
दूरतः
शस्ते चम्पकपाटले च कदली जाती तथा
केतकी ।
यामादूर्ध्वमशेषहृत्सुरजा च्छाया न शस्ता गृहे
पार्श्वे कस्य हरेर्वौशपुरतो जैनानुचण्डशा.
क्वचित् ॥
स दुग्धवृक्षा द्रविणस्य नाशं
कुर्वन्ति ते कण्टकिनोऽरिभीतिम् ।
प्रजाविनाश फलिन. समीपे
गृहस्य वर्ज्याः कलधौतपुष्पाः ॥
दुष्टो भूतसमाश्रितोऽपि विटपी नोच्छिद्यते
शङ्कितः
तद्विल्वीश्च शमीमशोकवकुलौ पुन्नाग-
सच्चम्पकौ ।
द्राक्षापुष्पकमण्डपञ्च तिलकान् क्षप्त्वा वपे-
द्दाडिमीं
सौम्यादेः शुभदौ कपीतनवटावौदुम्बराश्व-
त्थकौ ॥
उत्सङ्गनामाभिमुख प्रवेशः
स्यात् पृष्ठभङ्गो भवनस्य पृष्ठात् ।
विनाशहेतुः कथितोऽपसव्यः
दक्ष्या प्रशस्तो भवनेऽखिलेऽसौ ॥
प्रावेश. प्रतिकायको वदणद्विम्बको भवेत्
स्वष्टितो
व.मावर्त्तं उदाहृतो यमसुखेऽसौ हीनबाहु-
र्बुधैः ।

उत्सङ्गो नरवाहनाभिवदनः स्वष्टया यथा
निर्म्मितः
प्राग्वक्त्रोऽपि च पूर्णबाहुरुदितो गेहे चतुर्द्वा
पुरे ॥॥॥
हस्तः पर्वाष्टयुक्तो मुनिवररचितः पर्वं चैकं
त्रिमात्र'
मात्रा षस्यां यवानामुदरमिलिता निस्त्वचा-
मुत्तमानाम् ।
पुष्पैश्चत्वारि पूर्वं तदनु च विभजेदङ्गुलैः पर्व-
पुष्पै-
र्निग्रन्थी रक्तकाष्ठो मधुमय उदितः खादिरो
वशधात्री. ॥
ज्येष्ठोऽष्टाभिर्यवोदरैस्तु मुनिभिर्मध्यस्तु षट्
कन्यसो
माप्य चोत्तमकेन ग्रामनगरक्रोशादिक योज-
नम् ।
प्रासादप्रतिमे नृपस्य भवनं मध्येन हर्म्यादिक
यान षड्यवसम्भवेन शयनं छत्रासनास्त्रा-
दिकम् ॥॥॥
रुद्रो वायुर्विश्वकर्म्मा हुताशो
ब्रह्मा कालस्तोयपः सोमविष्णुः ।
पुष्पे देवा मूलतोऽस्मिश्च मध्यात्
पञ्चाष्टान्त्य द्वग्निवेदैर्विभज्यम् ॥
ईशो मारुतविश्ववह्निविधय' सूर्यश्च रुद्रो यमो
वैरूपो वसवोऽष्ट दन्तिवरुणौ षड्वक्त्र इच्छा
क्रिया ।
ज्ञान वित्तपतिर्निशाकरजयौ श्रीवासुदेवो हली
कामो विष्णुरितिक्रमेण मरुतो हस्ते त्रयो-
विंशतिः ॥*॥
उच्चाटन रोगभयश्च दु ख
वङ्गेभय पीडनक प्रजायाः ।
मृत्युर्विनाशोऽपि धनक्षयः स्यान्-
मोह. क्रमाद्दैवतपीडनेन ॥*॥
हस्तो यत्नात् पुष्पयोरन्तराले
त्वष्टा धार्य्यो मन्दिरादौ निवेशे ।
हस्ताद्भूमौ यात्यकस्मात्तदासौ
कार्य्ये विघ्न दु खमाविष्करोति ॥
तालो द्वादशमात्रिकापरिमितस्तालद्वय स्यात्
करः
पादोनद्विकरोऽपि किष्कुरुदितश्चापश्चतुर्भिः
करैः ।
क्रोशो दण्डसहस्रयुग्ममुदितो द्वाभ्याश्च गव्यूतिका
ताभ्या योजनमेव भूमिरखिला कोटीशत
योजनैः ॥
सूत्राष्टक दृष्टिनृहस्तमौञ्ज
कार्पासज स्यादवलम्बसञ्ज्ञम् ।
काष्ठञ्च सृष्टाख्यमतोऽपि लेख्य-
मित्यष्ट सूत्राणि वदन्ति सन्तः ॥
इति वास्तुशास्त्रे राजवल्लभमण्डने मिश्रका
लक्षणवर्णन नाम १ अध्यायः ॥ * ॥
"सग्रामेऽन्धकरुद्रयोस्तु पतितः स्वेदो महेशात्
क्षितौ

तस्माद्भूतमभूच्च भीतिजननं द्यावापृथिव्यां-
महत् ।
तद्देवै रभसा विगृह्य निहितं भूमावधोवक्त्रकं
देवानां रसनाच्च वास्तुपुरुषस्तेनैव पूज्यो बुधैः ॥
प्रासादे भवने तडागखनने कूपे च वापीवने
जीर्णोद्धारपुरे च यागभवने प्रारम्भनिर्वर्त्तने ।
वास्तोः पूजनक सुखाय कथित पूजां विना
हानये
पादौ रक्षसि क शिवेऽङ्घ्रिकरयोः सन्धौ च
कोणद्वये ॥
चेनाकृतिर्वास्तुरिहार्चनीय-
स्त्वेकांशतोभागसहस्रयुक्तः ।
साधारणोऽष्टाष्टपदोऽपि तेषु
चैकाधिकाशीतिपदस्तथैव ॥*॥
ग्रामे भूपतिमन्दिरे च नगरे पूज्यश्चतु'षष्टिकै-
रेकाशीतिपदैःसमस्तभवने जीर्णे नवाब्धग्शकै' ।
प्रासादेऽथ शताशकैस्तु सकले पूज्यस्तथा मण्डपे
कूपे षण्णवचन्द्रभागसहिते १९६ वापीतडागे
वने ॥
ईशो मूर्द्ध्नि समाश्रितः श्रवणयोः पर्जन्यनामा
दिति-
रापस्तस्य गले तदंशयुगले प्रोक्तो जयश्चा-
दितिः ।
उक्तावर्य्यमभूधरौ स्तनयुगे स्यादापवत्सो हृदि
पञ्चेन्द्रादिसुराश्च दक्षिणभुजे वामे च नागा-
दय ॥
सावित्रः सविता च दक्षिणकरे वामे द्वय रुद्रतो
मृत्युर्मैत्रगणस्तथोरुविषये स्यान्नाभिपृष्ठे विधि
र्मेढ्रे शक्रजयौ च जानुयुगले तौ वह्निरोगौ
स्मृतौ
पूष्णो नन्दिगणाश्च सप्त विबुधाः कल्पश' पदो'
पैशक. ॥*॥
ईशस्तु पर्ज्जन्यजयेन्द्रसूर्य्याः
शत्यो भृशाकाशक एव पूर्व्वे ।
वह्निश्च पूषा वितथाभिधानो
गृहक्षत' प्रेतपति. क्रमेण ॥
गन्धर्वभृङ्गौ मृगपितृसङ्घौ
द्वारस्थसुग्रीवकपुष्पदन्ताः ।
जलाधिनाथोऽप्यसुरश्च शेष
स पापयक्ष्मापि च रोगनागौ ॥
मुख्यश्च भल्लाटकुवेरशैला-
स्तथैव बाह्ये दितितोऽदितिश्च ।
द्वात्रिंशदेव क्रमतोऽर्चनीया-
स्त्रयोदशैव त्रिदशाश्च मध्ये ॥
प्रागर्य्यमा दक्षिणतो विवस्वान्
मैत्रोऽपरे सौम्यदिशाविभागे ।
पृथ्वीधरोऽसावथ मध्यतोऽपि
ब्रह्मार्चनीयः सकलेषु मध्ये ॥
आपापवत्सौ शिवकोणमध्ये
सावित्रकोऽग्नौ सविता तथैव ।
कोणे महेन्द्रेन्द्रजयौ तृतीये
रुद्रोऽनिलेऽन्योऽपि च रुद्रदासः ॥

ईशानवाह्ये चरकी द्वितीये
विदारिका पूतनिका तृतीये।
पापाभिधा मारुतकोणके तु
पूज्या सुरा उक्तविधानतस्तु ॥*॥
ब्रह्मा वेदपदस्तु तेन समका देवार्य्यमाद्यास्त्वमी
कोणेऽष्टौ द्विपदास्तथाष्टमरुत कोणेऽर्द्धभागाद्
बहि'।
शेषा एकपदा सुरास्तु कथिता वेदर्त्तुके-६४
ऽथो नव
ब्रह्मा षट्पदिनोऽर्य्यमादिविबुधा ईशादयश्चे-
काशः ॥
ब्रह्मा कलांशो वसुतोऽर्य्यमाद्या
कोणेऽष्ट वाह्येऽपि च सार्द्धभागा ।
विधातृकोणे द्विपदास्तथाष्टौ
शेषा सुरा एकपदा शतांशे ॥*॥
ब्रह्माजिनांश २४ उदित शिवतोऽर्य्यमाद्या
कोणेषु सार्द्धपदतोऽपि तथैव चाष्टौ।
शेषा द्विभागसमका रविभागकोऽय
पूज्यो रथाश्वगजवाहनकेऽस्त्रयन्त्रे ॥
यन्त्रे त्रयोदशपदैरपि पूजनीय-
स्तत् पञ्चविंशतिरजो दशतोऽर्य्यमाद्या'।
कोणेऽष्टयोऽमरगणा वह्निके कलांशा
भद्रेऽब्धिकं रत्रिविभागपरे द्विभागा ॥*॥
द्वात्रिंशत् कमलासनोऽर्य्यमसुखा' स्यु सूर्य्य-
भागा क्रमात्
कोणेऽन्त्येऽष्टसुरा द्विभागसहिता बाह्येषु
सार्द्धांशका'।
अष्टौ रामपदा पुनर्द्विपदका षड्भागिनोऽष्टौ
सुरा
क्षेत्रे पञ्चवचन्द्रभागसहिते १९६ स्याद्देवताना
क्रम ॥*॥
वेदांशो विधिरर्य्यमप्रभृतयस्त्र शा नवस्त्वष्टके
कोणेऽन्त्येऽष्टपदार्द्धगा परसुरा षड्भागहीने
पदे।
वास्तोर्नन्दयुगांश ४९ एवमधुनाष्टांशेस्तु -
षष्टिके
सन्धे सूत्रमितान् सुधी परिहरेन्नित्तीस्तुला
स्तम्भकात् ॥*॥
रेखाद्वय कोणगत विधेय-
मशान्तरेणैव तु कर्णसूत्रात्।
यदष्टसूत्रे' कथित तु पद्म
तत्पीडनात् स्वामिधनप्रणाश ॥
प्रोक्त चतुर्विंशतिलाङ्गुल यत्
पादार्द्धग हानिकर प्रजाया ।
षड्भिस्तु सूत्रै मरणाय वश्य
कोणे त्रिशूलश्च रिपोर्भयाय ॥
परीक्ष्य भूमीमवसेचयेत्ता
सुपञ्चगव्येन ततो विलेख्या।
रेखा सुवर्णेन मणिप्रवालै'
पिष्टाक्षतैर्वापि पुनस्तदूर्द्धं ॥
द्वात्रिंशदंशा' पृथुले च दैर्घ्यं
कोणेषु वर्ज्या जिनसंख्य२४भागाः।

एतत्पदानां कथित सहस्रं
क्षेत्रञ्च सर्वोत्तममेव वास्तो ॥*॥
मध्ये ब्रह्मा पूजनीय शतांशै-
श्चत्वारिंशद्भि पदैर्बाह्यवीथी।
प्रोक्ता देवा अर्य्यमाद्या अशीत्या
मध्ये कोणेऽष्टौ शत चाष्टपञ्चा ॥
कोणेऽब्धयो नन्दपदे सुराश्च
शेषाश्च बाह्ये वसुभागिनश्च।
वीथी च बाह्ये रविभागयुक्त
शतं पदाना कथित मुनिन्द्रे ॥
दुर्गप्रतिष्ठाविषये निवेशे
तथा महार्चासु च कोटिहोमे।
मेरौ च राष्ट्रेष्वपि ज्येष्ठलिङ्गे
वास्तु सहस्रेण पदै' प्रपूज्य. ॥*॥
त्रिमेखल शङ्करदिग्विभागे
कुण्ड प्रकुर्य्यात् करतो युगास्रम्।
होम सुराणा शतमष्टयुक्त
प्रत्येकमष्टाधिकविंशति वा ॥
मध्वाज्यदुग्धै र्दधिशकराभ्या
कृष्णै स्तिलैर्व्रीहियवैर्नवान्नै'।
पलाशदूर्वाङ्कुरदुग्धवृक्षै-
र्होम तदन्ते सुरपूजनञ्च ॥
ईशे घृतान्नमपरे सघृतोदनञ्च
दद्याज्जयाय हरिताम्बरमेव कूर्म्मम्।
रत्नानि पिष्टकमय कुलिश सुरेन्द्रे
धूम्र वितानमुदितञ्च दिवाकरस्य ॥
गोधूमयुक्त घृतमेव सत्ये
मत्स्यान् भृशे शष्कुलिमन्तरीक्षे।
वह्नौ स्रु च पूष्णि तथैव लाजा
दद्यादधर्म्मे चणकौदनञ्च ॥
मध्वन्नञ्च गृहक्षताय यमतो मांसौदन दापयेत्
गन्धर्वे शतपत्रमोदनयुत भृङ्गेऽजजिह्वा तथा।
प्रोक्ता नीलजवा मृगाय पितृतो देयाश्च सम्मो-
दका'
पेष्ट कृष्णबलि तथैव विधिवद्दद्याच्च दौवारिके ॥
सुग्रीवाय च पूपका गणवरे श्वेतप्रसून पय
पद्म वारुणके सुराप्यसुरके तैल तिला शेषके।
पापाख्येऽपि च पक्वमांससुदित रोगाय सर्वौ
षधी
गोक्षीर फणिने च मुख्यविबुधे श्रीखण्डभक्ष्ये
तथा ॥
भल्लाटाय सुवर्णक धनपती मण्डाज्यदुग्ध तथा
शक्तून् पर्वतकेऽदितेस्तु लपिका दद्याद्दितौ
पूरिकाम्।
सक्षीर दधिक क्रमेण विहित त्वापापवत्से तथा-
प्यर्य्यम्णेऽरुणचन्दनञ्च पयसा युक्ता तथा
शर्करा ॥
सावित्रेऽपि च लड्डुकाश्च सवितु पूपा गुडा
सद्घृता
देय वाय विवस्वते घृतयुत दुग्ध तथा मोदका
इन्द्राख्ये कुसुमस्रगिन्द्रजयके देय तथा चम्पकं
मैत्रे दुग्धघृतञ्च गुग्गुलुयुतो गन्धस्तथा रुद्रके ॥

तत्सिद्धमन्नन्त्वपि रुद्रदासे
सद्रत्नमालां पृथिवीधराय।
पयस्वला गामक्षत घटञ्च
दद्याद्विधौ स्वर्णमतोऽखिलेभ्य' ॥
सुरास्थिमास विहित चरक्यै
तथैव पीतौदनको विदार्य्यै।
रक्तौदने' पूतनिकार्च्चनीया
मत्स्यासवेनापि तथैव पापा ॥
मास पक्व पिलिपिञ्जाय तज्जृम्भायै विहितं
सद्य'।
स्कन्दाय तन्मदिरायुक्त चार्य्यम्णे दिशि
पूर्व्वादौ ॥
य पूजयेद्वास्तुमनन्ययुक्ता
न तस्य दु'ख भवतीह किञ्चित्।
जीवत्यसौ वर्षशत सुखेन
स्वर्गे नरस्तिष्ठति कल्पमेकम् ॥"
इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे
राजवल्लभे वास्तुलक्षणम् २ अध्यायः ।*॥
"आयर्क्षव्ययतारकांशकविधु राशि गृहाद्य
तथा
धान्यं सौख्ययशोऽभिवृद्धिरधिका यस्मादत
कथ्यते।
आयास्तु ध्वजधूमसिंहशुनका गोरासभेभा
क्रमात्
ध्वाङ्क्षस्त्वष्टम आयशेषु विषमा: श्रेष्ठा सुराणां
गृहे ॥
मानं देवगृहादिभूपसदने शास्त्रोक्तहस्तेन तत्
गेहे कर्म्मकरस्य नाथकरत' शास्त्रे ण देय गृहे
क्ष्यो दण्डकराङ्गुलादिमपि ते हस्ताङ्गुलैरंशत
क्षेत्रस्याप्यनुमानतोऽपि नगरे दण्डेन मान पुरे
आय कल्प्यो हस्तमेयैः करैश्च
क्षेत्रे मात्रानिर्म्मिते मातृकाभि'।
मध्ये पर्य्यङ्कासने मन्दिरे च
देवागारे मण्डपे भित्तिवाह्ये
छत्रे देवगृहे द्विजस्य भवने स्याद्वेदिकाया जले
विस्तारोच्छ्रयवस्त्रभूषणमठागारेषु शस्तो ध्वज
धूमो वह्न्युपजीविनामपि गृहे कुण्डे च होमो-
द्भवे
सिंहद्वारनृपालयेऽस्त्रनिचये सिंहश्च सिंहा-
सने ॥
चण्डाले शुनको विशान्तु वृषभो हर्म्ये हयानां
हितो
वाणिज्ये धनभोजनस्य भवनेऽथो बाह्यगेहे
खर।
वादित्रे खरजीविनामपि गृहे शौद्रे गजो
योजितो
याने स्त्रीगृहवाहने च शयने शस्तो गृहे हस्ति
नाम् ॥
ध्वाङ्क्ष' भिक्षितपक्षिणा हितकरस्तेषा सुख
नासवत्
ध्वाङ्क्ष' काकमुखो बिडालवदनो धूमो ध्वजो
मानुषः।

मर्वं पक्षिपदा हरेरिव गतो हस्तौ नरस्येव तु
ग्राच्या: दृष्टिगता: क्रमेण पतयो ह्यष्टौ च तं सम्मुखा' ॥*॥
टेया: सिंहगजध्वजादिवृषभे सिंहध्वजो कुञ्जरे
सिंहो वै ध्वज दृश्यते न वृषभोऽन्यत्रापि देयो बुधै: ।
सिंहो हस्तिवृषालये स्मृतिवारस्त्वायस्य वक्ष गृह
तस्मिन्नेव च वामदक्षिणदिशाद्वारे स आय शुभ: ॥
व्यासे दैर्घ्यगुणेऽष्टभिर्विभजिते शेषो ध्वजाद्या-यको-
ऽष्टघ्ने तद्गुणिते च धिष्ण्यभजिते स्यादृक्षमश्वा-दिकम् ।
नक्षत्रे वसुभिर्व्ययोऽपि भजिते हीनस्तु लक्ष्मी-प्रद-
स्तुल्यायश्च पिशाचको ध्वजकृते सवर्द्धितो राक्षस' ॥
तन्मूले व्ययहर्म्यरनामसहिते भक्ते त्रिभिस्त्व शक:
स्यादिन्द्रोपमभूपतिक्रमवशाद्देवे सुरेन्द्रो हित ।
वेद्यामेव यमस्तु पुण्यभवने नागे तथा भैरवे
राजाशो गजवाजियाननगरे राजालये मन्दिरे ॥*॥

यावद्गृहर्क्षं गणयेत् स्वधिष्ण्या-
त्ताराविभक्ते नवभिश्च शेषा ।
बुधैस्तृतीया मकले विवर्ज्या
या पञ्चमी सप्तमिका न शस्ता ॥

धिष्ण्यानीह च सप्तश क्रमतया वह्नेस्तु पूर्वा-दित'
दृष्ट्या तानि भवन्ति यत्र गृहभ तत्रैव चन्द्रो भवेत् ।
हानि पृष्ठगत' करोति पुरतस्त्वायु.क्षय चन्द्रमा
पार्श्वे दक्षिणवामके शुभकरोऽग्रे देवभूपालये ॥
प्रीति: स्यात् समसप्तमो च दशमो चैकादशो शोभना
दारिद्र्य युगला करोति मरण षष्ठी कलि: पञ्चमी ।
मेषोऽश्वित्रितये हरिस्तु पितृभाच्चापस्त्रये मूलत.
शेषे. स्युर्नव राशय परमत नन्दाशकैस्ते पृथक् ॥
भौमो वृश्चिकमेषयोर्वृषतुले शुक्रस्य राशिद्वय
कन्या युग्मबुधस्य कर्कसदन चन्द्रस्य सिंहो रवे ।
जीवो मीनधनु'पतिर्मृगघटौ मन्दस्य गेह स्मृत
मित्राण्यर्ककुजेन्दुदेवगुरवोऽन्ये चारयस्ते मिथ'
देवर्क्षं श्रुतिपुष्यभेऽश्विभमृग मैत्रानिल पौष्णभ
हस्तादित्यमथोऽनुरन्तकविधी पूर्वोत्तरा रुद्रभम् ।
रक्षोमूलविशाखिकाग्निपितृभ चित्रा धनिष्ठा-द्वयं

ज्येष्ठाश्लेषमपीह दैत्यमनुजे मृत्यस्तु दैवे कलि:
वैर चोत्तरफल्गुनीयुगलयो. स्वातीभरण्यो-र्द्वयो-
रोहिण्युत्तरषाढयो श्रुतिपुनर्वस्वोर्विरोध तथा ।
चित्राहस्तभयोश्च पुष्यफणिनोर्ज्येष्ठाविशाखा-ख्ययो:
प्रासादे भवनासने च शयने नक्षत्रवैरं त्यजेत् ॥
विप्रा' कर्कझषालिनो निगदिता' सिंहाजचापा नृपा
विट्कन्या मकरो वृषोऽथ वृषला युग्मश्च कुम्भस्तुला ।
वर्णेनोत्तमकामिनी च भवन वर्ज्यं बुधैर्यत्नत'
श्रेष्ठा द्वादश नन्दरागगुणतो विप्र क्रमाद्राशय ॥
अश्वोऽश्विनीशतभयोर्यमपूषि हस्तौ
छागोऽग्निपुष्य उरगोऽपि त्रिधाह्वसौम्ये ।
मूलार्द्रयो' शुनक श्रोतुरहावदित्ये
पूर्वा मघासु मत उन्दुरुरेव योनि ॥
गौर्भद्रोत्तरफल्गुनीत उदिता स्वाती करे माहिषो
व्याघ्रास्त्वाष्ट्रविशाखयोश्च हरिणो ज्येष्ठानु-राधाभयो' ।
पूषाढश्रवणे कपिर्निगदितो वैश्वाभिजिन्नाकुल
पूभाया वसुभे मृगेन्द्र उदितो वैर त्यजेत्तोकत.

आयर्क्षतारा व्ययमशकश्च
ह्येकत्र कृत्वा विभजेत् क्रमेण ।
तिथ्या च वारेण तथैव लग्ने
शेषैस्तु भान्येव भवेयुरङ्के ॥
दैर्घ्यं पृथुत्वेन च ताडनीय
तयोर्यदैक्य पुनरुच्छ्रयेण ।
शेषेऽधिनाथो वसुभाजितेऽस्मिन्
सम प्रशस्तो विषमस्तु नैव ॥ * ॥

वर्गाष्टकस्य पतयो गरुडो विडाल
सिंहस्तथैव शुनकोरगमूषकैणा ।
मेढाककारच-ट-ता प य-शाश्च वर्गा
य पञ्चम स रिपुरेव बुधैर्विवर्ज्य ॥
अश्विन्यादिकभत्रय फणिनिभ चक्र त्रिनाड्यु-द्भव
ह्येकस्था वरकन्ययोश्च यदि भ तन्मृत्युद चांशत
नाडीसेवकमित्रगेहपुरतस्त्वेका शुभा सव्यधा
आयादित्रिकपञ्चसप्तनवभिस्त्वङ्कैर्गृह सौख्यदम्

गुणगण लघुदोषसमन्वित
भवनदेवगृहादिकमिष्यते ।
जललवेन शिखी बहुतापवा-
न्न शममेति गुणैरधिको यत ॥"

इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राजवल्लभे आयादिलक्षण ३ अध्याय' ॥
"वापीकूपतडागदेवभवनान्यारामयागादिकं
तीर्थानामवगाहनञ्च विधिवत् कन्याप्रदाना-दिकम् ।
सर्वं पुण्यमिदं नृप: स लभते य' कारयेत् पर्वते

दुर्गं सर्वजनाय शर्मजननं विश्राममेक परम् ॥
सिंहो वैरिपराभवं प्रकुरुते तिष्ठन् गिरौ गह्वरे
दुर्गस्थो नृपति' प्रभूतकटक शत्रु जयेत् सङ्गरे ।
कैलासे नगर शिवेन रचितं गौर्थ्यादिसरक्षणे
दुर्गं पश्चिमसागरे च हरिणाप्येषां किमत्रो-च्यते ॥
भूदुर्गं जलदुर्गमद्रिविषये दुर्गं भवेद्गह्वरे
तेषामुत्तममद्रिमूर्ध्नि रचित तद्वैरिणां दुर्गमम्
अन्नाद्यैर्घृततोयतैललवणै' काष्ठैस्तृणाद्यैस्तथा
यन्त्रोपस्करबाणशस्त्रसुभटै: सपूरयेद्भूमिप: ॥
माहेन्द्र चतुरस्रमायतपुर तत् सर्वतोभद्रक
वृत्त सिंहविलोकन सुघृतनायत्त तथा वारुणम्
नन्दाख्यञ्च विमुक्तकोणमथ नन्दावर्त्तिस्वस्त्या-कृति
प्रोक्तं तद्यववज्रयन्त्रमपि तद्दिव्य' गिरेर्मस्तके
पुष्प चाष्टदलोपमञ्च पुरुषाकार पुर पौरुष
स्नेह कुक्षिषु भूधरस्य कथित दण्डाभिध दैर्घ्य-कम् ।
शात्र प्राक् सरिता परत्र कमल य.म्ये नदी धार्मिक
द्वाभ्या चैव महाजयञ्च धनदाशायां नदी सौम्यकम् ॥
दुर्गैकेन युत श्रियाख्यनगर द्वाभ्या रिपुघ्न पुर
त्वष्टास्त्र' कथयन्ति स्वस्तिकमिति प्रोक्ता गुणा विंशति' ।
भूपाना सुखदा यशोऽर्थफलदा कीर्त्तिप्रतापो-द्भवा
लोकानाञ्च निवासतो विरचिता' प्राक्शम्भुनैते गुणा ॥"

इति पुराणा विंशतिगुणा ॥*॥

"वह्नेर्भीतिकर त्रिकोणनगर षट्कोणक क्लेशद
वज्रे वज्रभयञ्च शाकटपुरे रोगस्त्रिशूले कलि'
प्रोक्त तस्करभीतये द्विशकट कर्णाधिकेऽर्थक्षयो
दोषा सप्त भयावहा प्रकटिता ये विश्वकर्मो-दिता ॥"

इति पुराणा सप्तदोषा ॥*॥

"वक्ष्येऽथो विविध पुर मुनिमत मध्योत्तम कन्यस
तेषा हस्तसहस्रमन्तिमपुर मध्य तत: सार्द्ध-कम् ।
ज्येष्ठ युग्मसहस्रमेषु चरम भागाष्टकेनाचित
मध्य द्वादशभागत' शशिकल ज्येष्ठ विदध्यात् सुधो ॥
मार्गा सप्तदशैव चादिमपुरे हीनं चतुर्भि पुर
प्रोक्त कन्यसमेव मार्गनवभिर्दैर्घ्ये तथा विस्तरे
ग्रामश्चैव पुरार्द्धतो हि तदनु ग्रामार्द्धतो खेटक
खेटार्द्धेन तु कूटमेव विबुधै. प्रोक्त तत. खर्व-टम् ॥
हस्तानाञ्च युगाष्टषोडशसहस्रं भूपतीना पुरं
तन्मध्ये दशधा वदन्ति मुनयो हृद्या सहस्रेण तत् ।

आयामे वसुपादसार्द्धवसुतो भाग: प्रशस्तोऽधिक-
स्त्वेकैकश्च चतुर्विध निगदित कार्य्यं सम कर्णयो: ॥

षट्त्रिंशत' पट् क्रमतो विहृद्या
दैवे पुरे चत्वरके क्रमेण ।
यदृच्छया मानमुशन्ति केचित्
प्राकारकोष्ठस्य च भित्तिकाया: ॥*॥
पूर्वापरास्या पुरसम्मुखाश्च
देवा' शुभा नोत्तरदक्षिणाश्च ।
भङ्ग पुरस्यापि पराङ्मुखास्ते
कुर्व्वन्ति धात्रकजनार्द्दनेशा: ॥

ब्रह्मा विष्णुशिवेन्द्रभास्करगुहा पूर्वापरास्या शुभा
प्रोक्तौ सर्वदिशामुखौ शिवजिनौ विष्णुर्विधाता तथा।
चामुण्डा ग्रहमातरो धनपतिर्हेमातुरो भैरवो
देवा दक्षिणदिङ्मुखा कपिवरो नैऋत्यवक्त्रो भवेत् ॥
मार्गा सप्तदशाङ्कपञ्चशिखिनो युग्म पुरात् खर्वट
मार्गा: षोडश सूर्य्यविंशतिकरा कार्य्यास्त्रिधा विस्तरे।
प्राकारोदयविंशहस्तमभितो द्वाभ्या विहीनोऽधिको
व्यासार्द्धेन तदूर्द्धतश्च कपिशीर्षाण्यष्टमात्रान्तरम् ॥
प्राकारेऽपि च कोष्ठका दशकरा सूर्य्येन्द्रहस्तास्तथा
प्रोक्तास्तेन समैव कोणसहिता विद्याधरी मध्यमा ।
तस्या वाथ सुवृत्तके च विविध युद्धासन कारयेत्
प्राकारोदयतो विधाय परिखाविस्तार उक्तो बुधै ॥

विद्याधरीकोष्ठकयोश्च मध्ये
बाहुप्रमाण शररामहस्तम् ।
पञ्चाधिक पञ्चकरेण हीन-
मिति त्रिधा वास्तुमतो हितञ्च ॥*॥
दुर्गोदय नन्दकरप्रमाण
तिथ्या सम सप्तदशैव केचित् ।
एकोनविंश पृथुत्व त्रयाणा
दिक्कालसूर्य्याष्टकरा वदन्ति ॥

ताम्बूलं फलदन्तगन्धकुसुम मुक्तादिकं यद्भवेत्
राजद्वारसुराग्रतो हि सुधिया कार्य्य पुरे सर्व्वत ।
प्राग्विप्राश्च नृपा हि दक्षिणदिशि स्यु सौम्यत शूद्रका
कर्त्तव्या पुरमध्यतोऽपि वणिजो वैश्या विचित्रैर्गृहै ॥
दंशे रङ्गकरा कुविन्दरजका वक्त्रौ च तज्जीविन

प्रोक्ता अन्त्यजचर्म्मकारवरटा' स्यु' शौण्डिका राक्षसे ।
पण्यस्त्रीनिऋतौ च मारुतयुते कोणे न्यसेल्लुब्धकान्
वापीकूपतडागकुण्डमखिल तोय तथा वारुणे
सिंहद्वारचतुष्टयञ्च खटकीद्वाराणि चाष्टौ तथा
कर्त्तव्यानि दृढार्गलानि रुचिरै कापाटकै' सुदृढै' ।
कीर्त्तिस्तम्भनृपालयामरगृहैर्हट्टै सुधानिर्म्मिते
हर्म्यैश्चोपवनैर्जलाश्रययुतै. कार्य्य पुर शोभनम् ॥"

इति नगरप्रमाणम् ॥ * ॥

"यन्त्रा पुराणामथ रक्षणाय
सग्रामवज्राम्बुसमोरणाख्या ।
विनिर्म्मितास्ते जयदा नृपाणा
भवन्ति पूज्या' सुरया च मासे' ॥

हस्ता अष्ट च भैरवो नरकरश्चान्द्रो दशाद्यो भवेद्रुद्रो भौमगणोऽपि भास्करकरैर्युग्मन्तु विश्वे शिखौ ।
प्रोक्तोऽसौ यमदण्ड एव मुनिभिस्तिथ्या महाभैरवो
ह्यष्टौ शङ्करनिर्म्मिताश्च समरे देवासुरे भैरवे ॥
यन्त्रे चाष्टकरेऽष्टहस्तफणिनीसूर्य्याङ्गुला विस्तरे
स्तम्भा मर्कटिका च पञ्जरमत षट्त्रिंशहस्ता क्रमात् ।
यष्ट्रा पृष्ठविभागतोऽपि रदनैस्तुल्योऽष्टमात्राङ्गुलै
प्रोक्ता कुण्डलवज्रवी च वहितो मध्यादशीत्यङ्गुलै ॥

यष्ट्रा दृढा मर्कटिका विदध्या-
ल्लोहस्य कीलेन च चर्म्मणापि ।
यन्त्र प्रकुर्य्याद्दृढकाष्ठकञ्च
तन्मानया ज्योतिकया समेतम् ॥
कराङ्गुलै पञ्जरकस्य दैर्घ्यं
केषा मते हस्तमिते च यन्त्रे ।
शाटौ कुलौ वह्निजलानिलाख्या-
स्ते लक्षणज्ञै परिकल्पनीया ॥"

इति यन्त्राष्टकप्रमाणानि ॥ * ॥

"नीराश्रय पुण्यवता विधेयं
मध्ये पुरस्यापि तथैव बाह्ये ।
वाप्यष्टतमोऽपि तथैव कूपा-
श्चत्वारि कुण्डानि च षट् तडागा ॥*॥

कूपा श्रीमुखवैजयौ च तदनु प्रान्तस्तथा दुन्दुभि-
स्तस्मादेव मनोहरश्च परत प्रोक्तस्तु चूडामणि ।
दिग्भद्रोजयनन्दशङ्करमतो वेदादिहस्तैर्मिता
विश्रान्तै' क्रमवृद्धि तेश्च कथिता वेदादश' कूपिका ॥*॥

वापी च नन्दैकमुखा त्रिकूटा
षट्कूटिका युग्ममुखा च भद्रा।

जया त्रिवक्त्रा नवकूटयुक्ता-
स्त्वर्कैस्तु कूटैर्विजया मता सा ॥*॥
सरोऽर्द्धचन्द्रञ्च महासरञ्च
वृत्त चतुष्कोणकमेव भद्रम् ।
भद्रे. सुभद्रे परिघैकयुग्म
वकस्थलैकद्वयमेव यस्मिन् ॥
ज्येष्ठ मित दण्डसहस्रकैस्तु
मध्य तदर्द्धेन तत कनिष्ठम् ।
ज्येष्ठ करै. पञ्चशतानि दैर्घ्ये-
स्तदर्द्धमध्य तु तत कनिष्ठम् ॥*॥
भद्राख्यकुण्ड चतुरस्रकञ्च
सुभद्रक भद्रयुत द्वितीयम् ।
नन्दाख्यक स्यात् प्रतिभद्रयुक्त
मध्ये सुभद्र परिघ चतुर्थम् ॥
कराष्टतो हस्तशत प्रमाण
द्वारैश्चतुर्भि सहितानि कुर्य्यात् ।
मध्ये गवाक्षश्च दिशो विभागे
कोणे चतुष्कास्त्वपि पट्टशाला ॥*॥

गङ्गाद्या रवयो हरेश्च दशक रुद्रा दशैकाकिका
दुर्गा भैरवमातृका गणपतिर्वह्नेस्त्रिक चण्डिका
दुर्वासा मुनिनारदस्तु सकला द्वारावती लौलिका
लोका पञ्च पितामहादिविबुधा स्युर्मध्यभित्तौ सदा ॥

तस्योद्धृत श्रीधरमाडकस्य
सदर्शनात् पूर्व्वफलञ्च काश्या ।
स्नानाच्च गङ्गाप्लवनस्य पुण्य
कृत भवेच्चेद्विधिवद्विधिज्ञै' ॥
विधारित जीवनमेव येन
तन्नोपदेकेन सम पृथिव्याम् ।
स षष्टिसख्य च सहस्रवर्षं
स्वर्लोकसौख्यान्यखिलानि भुङ्क्ते ॥

ग्रामे वाथ पुरे नरेन्द्रभवने तत्षोडशाश भवेत्
मध्यात् पश्चिमदिक्समाश्रितमिद दुर्गं भवेद्भूवशात् ।
द्वार दक्षिणवामतश्च पुरत कार्य्यास्त्रय चत्वरा
सर्वं वास्तुगृहादिवासरचना भूपेच्छया कारयेत् ॥"

इति सूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तशास्त्रे राजवल्लभे प्राकारयन्त्रवापीकूपतडागलक्षणम ४ अध्याय ॥४॥

"अथो नृपाणा भवनानि वक्ष्ये
त्वेकातपत्रावनिपालकस्य ।
शतञ्च हस्ताष्टसमन्वितञ्च
व्यासे गृह चोत्तममेव तस्य ॥
ये द्वापरे भूमिभुजो बभूवु-
स्तेषा गृह हस्तशत द्विहीनम्।
तस्मात शभूमीश्वरको नृनाथ-
स्त्वष्टाधिकाशीतिकरं गृहं स्यात् ॥
ग्रामैकलक्षद्वयमस्ति यस्य
प्रोक्तो महामण्डलिको नरेश: ।

अशीतिहस्तं द्विकरेण हीन
कुर्य्याद्गृहं शोभनमेव तस्य ॥
पञ्चायुतेशो नृपमण्डलीको
भवेद्गृहं तस्य कराष्टषष्टिः ।
सामन्त्यमुख्यो ह्ययुताधिपोऽसौ
तद्गेहमष्टेषु करप्रमाणम् ॥
तद्देश पञ्चाशदपि द्विहीन
सामन्तसञ्ज्ञोऽयुतनाथ एव ।
तथा तृतीयोऽपि ततो द्विहीनं
त्रिंशत्कराष्टाधिकमेव गेहम् ॥
प्रोक्तः प्रवीणैश्चतुराशिकोऽसौ
ग्रामा हि यस्यैव सहस्रमेकम् ।
अष्टाधिक विंशतिहस्तहर्म्यं
सिद्धैः समस्तानि यथोदितानि ॥
ग्रामाधिपा ये तु शताधिपाश्च
ते स्वल्पराष्ट्रा अपि सैनिकाश्च ।
तेषां गृहा अष्टदशाधिकैश्च
करैः समाना मुनिभिर्म्मताश्च ॥
भूपालकार्द्धेन च मन्त्रिगेह
यथाधिकारेण भवन्ति हीनम् ।
व्यासाद्दशांशाधिकमेव दैर्घं
कूर्य्यादथो पञ्चमभागमिष्टम् ॥
गृह चतुर्हस्तमित करादि-
हृद्या द्विरामान्तमिति प्रमाणम् ।
तत परं भूपतिमन्दिराणि,
यावच्छत चाष्टकरादियुक्तम् ॥
स्याद्भूमिरेका वसुहस्तगेहे
दशाभिवृद्ध्या द्वितया पुनश्च ।
प्रासाद एवामरभूपयोश्च
हर्म्याणि लोके मुनिनोदितानि
शालाया नवधा च पञ्चकरतो मानञ्च विंशान्तक
भित्तेरेव चतुर्दशाङ्गुलमितिर्यावत् सपाद करम्।
आगारस्य तु षाडशांशरहितोऽप्यर्द्धेन हीनोऽथवा
भित्तेर्मानमिद_त्रिधा विरचित कल्प्य यथा-योगत. ॥
दैर्घ्ये चन्द्रकलाङ्गुलोत्तमशिला मध्याङ्गुलो नान्तिमा
व्यासे दिङ्नवभूस्तदुच्छ्रितिरपि त्रिंशेन विस्तारत ।
हस्तादेस्त्रिकरोदय नवविध पीठ गृहे सर्वतो
विप्रादे रसभूतवेदगुणका स्यु पीठक मेखला.॥
षष्ट्या वाथ शतार्द्धसप्ततियुतैर्व्यासस्य हस्ताङ्गुले-
द्वारस्योदयको भवेच्च भवने मध्य कनिष्ठोत्तमे.
दैर्घ्यार्द्धेन तु विस्तरः शशिकलाभागोऽधिक सप्तते-
दैर्घ्ये त्र्यंशविहीनमर्द्धरहित मध्य कनिष्ठ क्रमात् ॥
ज्येष्ठा प्रतोली तिथिहस्तसङ्ख्या
प्रोक्तोदये विंशकरा च मध्या ।

कनिष्ठिका रुद्रकरा क्रमेण
व्यासेऽष्ट सप्तैव च रागसङ्ख्या ॥
वेश्मव्यासकलांशकैर्युगगुणैर्हस्तैस्त्रिसार्द्धैर्युते-
र्हर्म्यांशस्य त्रिविधोदय. क्षितितलाद्यावच्च पट्टोर्द्धकम् ।
एकैकोऽपि पुनस्त्रिधा निगदित. सर्वे त एकादश
क्षेपा' षष्ठवती नखाः शशिकला अष्टादशाद्यस्त्रिधा ॥
त्रिस्थाने युगपर्वताष्ट४स्तिथियुता धिष्ण्यक-विंशान्विता
मध्योऽय त्रिकरैस्तदंशसहितैः प्रोक्तः कनिष्ठस्त्रिधा ।*।
वृक्ष दुग्धविशुष्ककण्टकयुत नीडैस्तु चैत्यद्रुम
घोर मारुतपातितञ्च भवने चिञ्चाविभीत त्यजेत् ॥
शाक शालमधूकसर्ज्जखदिरा रक्तासना' शोभना
एकोऽसौ सरलोऽर्ज्जुनश्च पनस श्रीपर्णिनी शिंशपा ।
हारिद्र पिचुमर्द्दचन्दनतरु पद्माख्यकास्तिन्दुकी
नैतेऽन्येन युता भवन्ति फलदा' शाकादय शोभना ॥*॥
गेहोदयन्तु नवधा विभजेत् षडंशं
स्तम्भोर्द्धभागसमक भरण शिरश्च ।
कुम्भी ह्युदम्बरसमैकविभागतुल्या
पट्टश्च तच्चकयुतोऽशसमान एव ॥
शालालीन्द उदाहृतो हि विबुधैर्बाणेषु युग्मांशक'
सप्तांशेषु गुणैश्च नन्दपदतो वेदांशतुल्यस्तथा ।
कापाट गृहदक्षिणे निगदितं वामे भवेदर्गला
सृष्ट्या निष्क्रमणं क्षत मुनिवरैर्द्वारेषु सर्वेषु यत्॥
शालाजिनांशैमनुरेव मध्ये
त्रया ह्यान्ते द्वयमस्य पार्श्वे ।
द्वारोत्तमाङ्गेन समानकर्णा.
शस्ता न शस्ता भवनाभिवक्ता. ॥*॥
दोपालयो दक्षिणदिग्विभागे
सदा विधेयोऽर्गलया समान. ।
वामे च मध्ये न शुभाय गेहे
सुरालये वामदिशोऽष्टसिद्धेः ॥
द्वाराग्रे खटकीमुखे च तदधो द्वा षोडशांशाधिक
सर्व्वं वा शुभमिच्छता च सतत कार्य्यन्तु पट्टादधः ।
तन्यून न शुभन्तुलातलगत कुक्षौ तथा पृष्ठग
काष्ठ पञ्चक एव नोतरहित यन्मूलपूर्वोत्तरम्॥
द्वारोर्द्ध यद्द्वारमस्य प्रमाण
सकोणं वा शोभन नाधिक तत् ।
क्षुद्रद्वाराण्येव यानि पृथूनि
तेषा शीर्षाण्येकसूत्राणि कुर्य्यात् ॥
सर्व 'द्वार नीचमान रुजायै
यद्वा क्षुद्र तत् करोत्यर्थनाशम् ।

गेहाद्य यत् पूर्व्व वास्तुस्वरूप
तेषा भङ्गान्नैव सौख्य कदाचित् ॥
द्वारव्यासदशांशतोऽधिकमिद कार्य्यं गृहं दक्षिणे
तुल्य हस्तिगृहञ्च वाजिभवन तेनाधिक वामत ।
अष्टांशेऽथ नवांशके च वितथे तोये जयेन्द्रे हित
द्वार सौम्यगृहक्षते च कुसुमे भल्लाटके शस्यते ॥
प्राग्द्वाराष्टकमध्यतोऽपि न शुभं सूर्य्येश-पर्जन्यतो
याम्यायाश्च यमाग्निपौष्णमपरे शेषासुर पापकम् ।
सौम्यायामथ रोगनागगिरिज त्याज्य तथान्यच्छुभ
कैश्चिद्द्वारुणसौम्यक न हि हित प्रोक्तञ्च वातायने ॥
द्वार विद्धमशोभनञ्च तरुणाकोणाश्मस्तम्भकै
कूपेनापि च मार्गदेवभवनैर्विद्ध तथा कीलकै' ।
उच्छ्रायाद्द्विगुणा विहाय पृथिवीं वेधो न भित्त्यन्तरे
प्राकारान्तरराजमार्गपरतो वेधो न कोणद्वये ॥
दैर्घ्ये सार्द्धशताङ्गुलञ्च दशभिर्हीनम १४०।१३०। १२०।११० चतुर्द्धा विधि'
प्रोक्ता वाथ शत त्वशीतिसहित १८० युग्म २०० नवत्या शतम् १९० ।
तद्वत् षोडशभि शतञ्च ११६ नवभिर्युक्त तथा-शीतिकम् ८९
द्वार मत्स्यमतानुसारि दशक योग्य विधेय बुधै ॥*॥
स्वयमपि च कपाटोद्घाटन वा पिधान
भयदमधिकहीन शाखयोर्वा विचाले ।
पुरुषयुवतिनाशस्तम्भशाखाविहीन
भयदमखिलकाष्ठाग्र यदाध स्थित स्यात् ॥
देवालय वा भवन मठञ्च
भानो करैर्वायुभिरत्र भिन्नम् ।
तन्मूलभूमौ परिवर्जनीया
छाया गता यस्य गृहस्य कल्पे ॥
नैको लघुर्वामदिशाविभागे
मध्ये द्विषट् दारुणवर्णगेहे ।
स्तम्भासन हीनमपि क्षयाय
यदाधिक रोगकर तदा स्यात् ॥
स्तम्भोऽष्टास्रसुवृत्तभद्रसहितो रूपेण चालङ्कृतो
युक्त पल्लवकस्तथाभरणक यत् पल्लवेनावृतम् ।
कुम्भो भद्रयुता कुमारसहित शीर्ष तथा किन्नरा
पवश्चेति गृहे न शोभनमिद प्रासादके शस्यते॥
स्तम्भो द्वयोर्मध्यगतो न शस्तो
शुभकरौ पट्टयुगाशतो द्वौ ।
गृह प्रशस्ताश्चतुरस्रकास्ते
स्तम्भा न कन्दन विना प्रशस्ता' ॥
हानिस्तुलामध्यगता खनस्य
स्तम्भंभदन्तालयभित्तिमूलम् ।

सलानचत्वार्य्यपि हानये स्यु
स्तम्भासन स्तम्भशिरस्य शीर्षम् ॥
उत्सेधार्द्धविनिर्गत शरयुगांशेनाधिक शस्यते
छाद्य पट्टसमानक सुखकर नाशाय निम्नोन्नतम्
तत् काकस्य च पक्षवच कुमुदाभ सूर्य्यकाला-
यक
प्रालम्बश्च करालकश्च विबुधै प्रोक्तश्च तत्
षड्विधम् ॥
भूम्यारोहणमूर्द्धतस्तदुपरि प्राटच्चिण शस्यते
द्वार तूर्द्धभवश्च भूमिरपरा ह्रस्वार्कभागै
क्रमात् ।
प्रासादे च मठे नरेन्द्रभवने शैलः शुभो नो
गृहे
तस्मिन् भित्तिषु वाह्यकास्तु शुभदा प्राग्भूमि-
कुम्भा तथा ॥ * ॥
पृष्ठे चणानन्तरमेव वाह्यात्
गृहप्रवेशो न शुभङ्करोऽसौ ।
गृहस्य पृष्ठे यदि राजमार्ग-
स्तदादिभूमेर्न हि पृष्ठमीच्यम् ॥
जीर्ण गृह भित्तिमग्न विशीर्ण
तत् पातव्य स्वर्णनागस्य दन्तै ।
गोशृङ्गैर्व्वा शिल्पिना निश्चयेन
पूजा कृत्वा वास्तुदोषो न तस्य ॥
हर्म्म्यस्यापि समन्ततो गृहपतिर्वृद्धि यदा-
पोहते
सर्व्वांशासु विवर्द्धितश्च फलद दुष्ट तदेकत्र च ।
प्राक्छिवेरपि वैरमुत्तरदिशाभागे मनस्तापकृत्
पश्चादर्थविनाशदक्षिणदिशि शत्रोर्भय वर्द्धते ॥
वामाङ्गे धनवस्त्रदेवभवन धातु श्रियो वाजिनो
नार्य्यस्तोपधिभोजनस्य भवन स्याद्वाटिका
वामत ।
वह्नेर्गोजलदन्तिशस्त्रमदन स्त्रीणा तथा दक्षिणे
स्यान माहिषमाजमौर्णिकमिद याम्याग्निमध्ये
शुभम् ॥
सुग्रीवे वरुणेऽसुरे गणवरे स्याद्घोटकाना गृह
द्वा स्थे युद्धगृहञ्च नृत्यरमण गान्धर्व्ववेदाश्रितम्
राज्ञो मातृगृह गजेन्द्रजयके रुद्रे महिष्या
गृह
सत्ये धर्म्मगृह रवौ व्ययगृह प्रोक्तं जये
श्रीगृहम् ॥
ईशप्राच्योरन्तरे गर्भभाना-
मुष्ट्राणा वा स्थानमेवात्र कार्य्यम् ।
धान्यागार स्यात्तथा प्राणकोणे
भृङ्गेऽप्येव शम्भुकोणे शिवार्च्चा ॥
प्राक् पश्चिमे मारुतवह्निकोणे
प्रोक्ता प्रवीणैरपि नृत्यशाला ।
वर्च्चोगृह रात्रिचरस्य कोणे
स्यात् पश्चिमे भोजनशालिका च ॥ * ॥
प्राक् शोभा नृपमन्दिरे च पुरत स्थानं तथा
पुस्तक
वामाङ्गे नृपतेस्तथायुधधरा क्षणातपत्राणि
च ।

छत्र चामरतापसा स्वगुरवस्ताम्बूलभृग्दक्षिणे
गेहाधीशयदृच्छया च शयन सर्व्वासु भूमीषु
च ॥
विवस्वदाख्ये शयन प्रशस्त
वादित्रगेह सवितुर्विधेयम् ।
पूषाश्रित भोजनमन्दिरञ्च
महानस वह्निदिशाविभागे ॥
माहेन्द्राख्ये गोपुरं द्वित्रिभूमि
भानो सख्या तस्य मध्ये विधेया ।
उक्तानुक्तं मन्दिरादौ निवेशे
त्वष्टा कार्य्य चाज्ञया भूपतीनाम् ॥
दिक्शालान्त ह्येकशालादिगेह
ज्येष्ठा मध्या कन्यसा दक्षिणाङ्गात् ।
शाला कार्य्या लोकगेहे युगान्तात्
त्रिद्येका स्युर्भूमयस्तेषु नूनम् ॥”
इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे
राजवल्लभे राजगृहनिवेशादिलक्षण ५ अ ॥*॥
“अथैकशाल द्विगुणाद्विशाल
प्रस्तारतो लक्षणमेव तेषाम् ।
यथोदित वास्तुमते तथैव
ब्रवीमि राज्ञामथ मानवानाम् ॥
चत्वारो गुरवस्तु पूर्व्वगुरुतोऽधो ह्रस्वतोऽन्ये
समा
भूय पश्चिमपूरितश्च गुरुभिर्यावल्लघुत्व भवेत् ।
उद्दिष्टे द्विगुणाङ्ककैर्लघुभवै सख्यैकमिश्रीकृते
नष्टे स्तो विषमे समे गुरुलघू रूपे तदर्द्धीकृत
स्थाने लघो सद्ममुखादलिन्द
प्रदक्षिण त क्रमतो विदध्यात् ।
प्रस्तारत षोडशक गृहाणा
प्रोक्त तथाख्या कथयामि तेषाम् ॥*॥
ध्रुवञ्च धान्य जयनन्दसज्ञे
खराख्यकान्तञ्च मनोरमाख्यम् ।
सुवक्त्रमस्मात् किल दुर्मुखाख्य
क्रूर विपक्ष धनद क्षयञ्च ॥
आक्रन्दक वैपुलवैजयञ्च
फलानि नाम्ना सदृशानि तेषाम् ।
इति ध्रुवादिषोडशगृहाणि ॥*॥
धान्यादितोऽष्टौ विजयान्तक हि
त्वलिन्दयुग्म मुखतो विदध्यात् ॥
रम्य श्रीधरमोदिते च परतस्तद्वर्द्धमान गृह
कारालञ्च सुनाभमेव तदनु धाङ्क समृद्ध तथा
इति रम्याष्टकम् ॥*॥
सर्व्वाणि ध्रुववद्भवन्ति नियत षड्दारुकं सुन्दर
प्रोक्त तद्वरदञ्च भद्रकुमुदेऽथो वैसुखाख्यशिवम्
तत्सर्व्वलाभञ्च विशालसद्म
तथा विलक्ष त्वशुभ ध्वजञ्च ।
उद्योतमेव त्वथ भीषणञ्च ॥
सौम्याजिते स्त कुलनन्दनञ्च ॥”
इति सुन्दरादिषोडशगृहाणि ॥ * ॥
“पूर्व्वालिन्दसमस्तकेषु युगल पट्टस्य शालान्तरे
हसर्श्चैव सुलक्षणञ्च परत सौम्य हय भावुकम्
तस्मादुत्तमरीचिरे च सतत क्षेम तथा क्षेपकम्

चोद्वृत्त हयसुस्थितश्च व्ययमानन्द सुनन्द
क्रमात् ॥”
इति हसादिषोडशगृहाणि ॥ * ॥
“मध्येऽपवर्ग ध्रुवरूपकाणा-
मलङ्कृताख्य प्रथमञ्च तत्र ।
तथाप्यलङ्कारमिति क्रमेण
स्यात तदन्यं रमणञ्च पूर्व्वम् ॥
तत्रेश्वरं तदनु पुण्यमत सुगर्भं
प्रोक्त गृह कलसदुर्गतमेव रिक्तम् ।
स्यादीप्सित तदनु भद्रकवश्चिते च
दीन गृह विभवकामदमेव सख्या ॥”
इत्यलङ्कृतादिषोडशगृहाणि ॥ * ॥
“षड्दारु सर्व्वेष्वपवर्गकेषु
प्रभावसज्ञं त्वथ भावितञ्च ।
रुक्म तथान्यत्तिलकञ्च तत्र
सत् क्रीडन सौख्यमतो यशोदम् ॥
कुमुदमपि च काल भासुर भूषणञ्च
वसुधरमथ गेह धान्यनाश तदन्यत् ।
कुपितमपि च वित्त हृद्विद प्रोक्तमेत-
त्तदनु कुलसमृद्ध षोडशं प्रोक्तमाद्यै ॥”
इति प्रभवादिषोडशगृहाणि ॥*॥
“सर्व्वे मुखालिन्दसमन्विताश्च
दारुद्विपट्क ह्यपवर्गमध्ये ।
ततश्च चूडामणिक प्रभद्र
क्षेम तथा शेषसमुच्छ्रितञ्च ॥
विशालसज्ञं त्वथ भूतिदञ्च
हृष्ट विरोध कथित क्रमेण ।
तत्कालपाश हि निरामयन्तु
सुशालरौद्रे मुनिसम्मताश्च ॥
वेद्य गृह चैव मनोरमञ्च
सुभद्रसज्ञं कथिता च सख्या ।
इत्येकशालानि गृहाणि विद्या-
च्छृतश्च चत्वार्य्यधिक ध्रुवादि ॥
अपवरक यत् कथितं तद्वामे धीमता गृहे
कार्य्यम् ।
यत् षड्दारुकमुदित ज्ञेया सा पट्टजा श्रेणी॥”
इति चूडामण्यादिषोडशगृहाणि । इति चतु-
रुत्तर शतमेकशालगृहाणि ॥*॥
“अथ द्विशालालयलक्षणानि
पदैस्त्रिभि कोष्ठकरन्ध्रसख्या ।
तन्मध्यकोष्ठ परिहृत्य युग्म
शालाश्चतस्रो हि भवन्ति दिक्षु ॥
याम्याग्निगा च करिणी धनदाभिवक्त्रा
पूर्व्वानना च महिषी पितृवारुणस्था ।
गावी यमाभिवदनापि च रोगसौम्ये
च्छागी महेन्द्रशिवयोर्वरुणाभिवक्त्रा ॥
हस्तिन्या महिषी द्विशालभवन सिद्धार्थक
तच्छुभ
गावी माहिषसज्ञक क्षतिकरं तद्यामसूर्य्य
भवेत् ।
दण्ड छागगवान्वित धनहरं हस्तिन्यजाभ्या
तथ

काच गोकर्णीयुत न हि शुभ चुल्ली च पूर्व्वा-
परम् ॥

नामान्यतः सन्ततशान्तिदञ्च
स्याद्दर्द्धमान त्वथ कुक्कुटाख्यम्।
इत्यादितो नाम चतुष्टयञ्च
इमं त्र हिशालं प्रथम तथैव ॥
यत् स्वस्तिकं तद्रसदारुमध्ये-
ऽलिन्दस्तथाग्रे कथित हिशालम्।
हंसाख्यक स्यादथ वर्द्धमानं
कोर्त्तिविनाश भवन चतुर्थम् ॥
अलिन्दयुग्म पुरतो विदध्यात्
षड्दारु मध्येऽपि च शान्तसञ्ज्ञम्।
तस्माद्गृहे हर्षणवैपुले च
तथा चतुर्थं कथित करालम् ॥
तस्मिन् गृहे दक्षिणतो ह्यलिन्दे
वित्तञ्च चित्त धनकालदण्डे।
वामे पुनर्वन्धुदपुत्त्रदं स्यात्
सर्व्वन्तु तस्मिन्नपि कालचक्रम् ॥
लघुश्च पश्चात् पुरतोऽपि युग्मं
स्याद्दक्षिणैको रसदारुमध्ये।
तत्तैपुर सुन्दरमेव नीलं
स्यात् कौटिलञ्चैव यथा क्रमेण ॥
प्रदक्षिणैकः पुरतोऽपि युग्म
षट्क गृहान्त. किल शाश्वदाख्यम्।
ततो हितीय खलु शास्तद स्या-
च्छील तथा कोटरमेव सञ्ज्ञम् ॥
सौम्य गृहं मण्डपसंयुतञ्च
तत्तुल्यरूप विबुधैर्विधेयम्।
सुभद्रमस्मादपि वर्द्धमान
क्रूरञ्च सर्व्वम्वशुभ चतुर्थम् ॥
मुखे त्रय दक्षिणपश्चिमैक
षड्दारुक श्रीधरनामधेयम्।
प्रोक्ते गृहे कामदपुष्टिदे च
चतुर्थक कीर्त्तिविनाशमेव ॥
वामे तथा दक्षिणपश्चिमैको
युग्म मुखे मण्डपमग्रतश्च।
श्रीभूषणं श्रीवसन ततश्च
श्रीशोभकीर्त्तिक्षयमेव तद्वत् ॥
एकोऽपरे दक्षिणवामतश्च
यन्मध्यग श्रीधरयुग्मपूर्व्वम्।
सर्व्वार्थद स्यान्मुखतस्त्रयश्चेत्
लक्ष्मीनिवास कुपितञ्च नाम्ना ॥
युग्म मुखे मण्डपमेव चाग्रे
युग्मं तथा दक्षिणतोऽन्तभित्ति।
पृष्ठे तु उद्योतकबाहुतेज
स्तैव एव कलहावह स्यात् ॥
उद्योतके पश्चिमभागतो द्वौ
कुर्य्यात् हिशालञ्च वह्निर्निवासम्।
तत् पुष्टिद कोपसमानमन्त्य-
मनुक्रमषट्क क्रमतो विधेयम् ॥
लघुत्रिक पूर्व्वदिशाविभागे
एको भवेद्दक्षिणवामपश्चात्।

महान्तमेतन्महितञ्च दत्त
कुलक्षय मण्डपसयुत स्यात् ॥
भ्रमद्वय दिक्त्रितये विभागे
मुखे त्रिक मण्डपमग्रतश्च।
प्रतापवर्द्धन्यमिदञ्च दिव्य
सुखाधिकं सौख्यहर चतुर्थम् ॥
तस्यैव रूपं रसदारुयुग्मं
पुनस्त्वलिन्दोऽजगजन्ततश्च।
स्यात् सिंहनाद त्वथ हस्तियानं
ज्ञेय तथा कण्टकमेतदन्त्यम् ॥
शान्तादिगेहानि च षोडशैव
हिशालकानीह यथाक्रमेण।
नामानि चलार्थ्यपि रूपमेकं
इत्यादिभेदैः क्रमतो विधेयम ॥"
इति सूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राज-
वल्लभे एकहिशालगृहलक्षण ६ अध्याय ॥*॥
"हिशालगेहानि तु षोडशैव
वास्तूदधे सारतर पुनश्च।
वक्ष्याम्यलिन्दोऽपि पणो लघुश्च।
द्वौ तिन्दुकाख्यौ कथितावलिन्दौ ॥
सूर्य्यं हिशाल लघुरस्य वामे
मुखे त्रिक दक्षिणतस्तथैक.।
मुखे तथा वासवमेव गेह
वामेऽपसव्ये लघुरेक एव ॥
प्रासादसंज्ञ मुखतस्त्रयश्चेत्
प्रदक्षिण तिन्दुकवेष्टित स्यात्।
अलिन्दयुक्त विमल हिशाल
तद्दैर्घ्यवन्त सह मण्डपेन ॥
अथ हिशालेषु समस्तकेषु
मध्ये विदध्याद्रसदारु चैकम्।
तदा भवेद्भासुरमग्रयुग्म-
मेको लघुर्दक्षिणदिग्विभागे ॥
एको लघुर्दक्षिणपूर्व्वगः स्यात्
तद्दन्दुभाह्वं सुखमण्डपेन।
द्वौ पूर्व्वतो दक्षिणतस्तथैको
युग्म भवेन्मण्डपग सुनेत्र ॥
मुखे गुणा दक्षिणतस्तथैको
द्वौ मण्डपेऽस्मिन् इयलाभिधानम्।
महान्तगेहं मुखजे त्रिके तु
युग्मान्वित मण्डपमेतदेव ॥
मुखे तथा मण्डपके च युग्म
वामेऽपसव्ये युगल लघोश्च।
लोकत्रयाडम्बरमस्य नाम
षडक्षर शम्भुगणेशयोश्च ॥
युग्म सुखे मण्डपग इय स्या-
त्तथा इय दक्षिणवामतश्च।
एको हि पश्चाद्वरदाभिधान
श्रीविश्वकर्म्मोक्तमताद्दिशालम् ॥
मालीनसञ्ज्ञ सुखगैश्चतुर्भि-
र्युगं भवेद्दक्षिणवामभागे।
युग्मं तथा पश्चिमदिग्विभागे
तस्याग्रतो मण्डप एक एव ॥

प्राशामा लघवो विलासभवने वामे लघुर्दक्षिणे
तद्वन्मण्डलसयुतञ्च कमल स्याद्व्रहिदं सौख्य-
दम्।
वेदास्तूदरके मुखे च सततं वामेक्षणे दक्षिणे
तस्याग्ने मुखमण्डपस्य फलदानेवं गृहान्
षोडश ॥"
इति सूर्य्यादिषोडशगृहाणि ॥*॥
"अथ त्रिशाल त्रिदशेक्षणैक
स्यान्नैदशावासमरूपसंज्ञम्।
तथा चतुर्थं कुमुदाभिधान
इत्यादिभेदैः क्रमतो विधेयम् ॥
छत्र ह्यलिन्दञ्च तथैव पुत्त्रं
हरञ्च कामन्त्वथ कुस्तभद्रम्।
षट्कञ्च मध्ये सधन कुवेर
पक्षं तथा कामदमेतदेव ॥
अलिन्दयुग्म त्वथ भद्रयुक्त
मध्ये कपाट जलजाभिधानम्।
स्यान्मेघनं चैव गज क्षपञ्च
षड्दारु मध्ये सकले यथात ॥
स्याद्वैजय मण्डपकस्त्वभद्रं
जय निनादं त्वथ कीर्त्तिजञ्च।
भद्रोनकस्वाधिकसाकलाह्व
निर्लोभक वासदकौशले च ॥
त्रेरक क्रमादीश्वरवारदाख्यं
भीमञ्च कौशल्यमतः क्रमेण।
त्रद्देद वुहस्तजन त्वतीय
स्यात् कौशल नीलमिद चतुर्थम् ॥
सुखगुणलघुवामे दक्षिणे चैक एत-
इरदशरदमुक्त दण्डका काकपक्षम्।
इदमिह हि निनादं मण्डपेनाधिक स्या-
त्तदनु च गजनाद वाहुल कीर्त्तिजाक्षम् ॥
स्पष्टादिरूपमुखमण्डपमेव सिंह
ज्ञेये गृहे वृषगजे अपि कोशसंज्ञम्।
वामेऽधिकञ्च लघुना कथित सुभद्र
स्यान्मायिभद्रमपि रजतकाञ्चनाख्ये ॥
युगमुखमपरैको भैरव दक्षिणे च
भरत नरजमेतत् स्याच्चतुर्थं कुवेरम्।
पुनरपि लघु वामे हस्तियानं वियान
इयजकपजगेह तच्चतुर्थं क्रमेण ॥
वर्णाना शुभदञ्च सागरगृह पञ्चैव कुक्षामुखे
प्रोक्तं चीरदरत्नदाह्वयमिद कोलाहलञ्चापरम्।
षड्दारुद्वयभद्रसप्तलघवस्तिर्य्यक् युत शालया
गान्धर्व्वं क्षितिभूषणञ्च कथित सर्व्वाङ्गकं दर्प-
कम् ॥
धान्यं वृद्धिकरं त्रिशालमुदित शाला विना
याम्यगा
प्राक्शाला रहितं शुभं निगदितं सुक्षेत्रमर्थ-
प्रदम्।
चुल्लीसञ्ज्ञमिद करोति मरणं हीन तथा
याम्यया
पक्षघ्नं महिषीकृते च भवन तत्पुत्त्रवन्धुक्षयम्॥"
इति त्रिदशादिषोडशगृहाणि ॥*॥

"वेश्मानि च षोडश प्रथमत: सोमश्च षड्-दारुकं
तच्चैकेन पुरोऽपि शङ्करमिदं मध्ये क्रमात् पूर्व्ववत्।
रुद्रे द्वौ मुखतोऽपि दक्षिणलघुस्त्वेकाधिक सागरं
चत्वारो नृपशोभितश्च पुरत प्राग्दक्षिणैको लघु: ॥
पश्चाग्रे सकलं भ्रमश्च लघुना सर्व्वस्य तत् सौख्यद
रागाख्य भ्रमसंयुतश्च भवन तत् सर्व्वशाल भवेत्।
प्राग्वाणाङ्गुलनन्दनं क्रमतया त्वेकद्वयैकान्वितं
तस्मिन्दक्षिणसयुते च लघुके कल्याणसञ्ज्ञ तथा
सर्व्वाशासु लघुत्रय शरमुख तत् पट्टयुग्म क्रमात्
तत्सौभाग्यविवर्द्धनश्च भवन राज्ञा सदा निर्म्मितम्।
आनन्द सुखराजिदक्षिणलघुर्वामे च पृष्ठे द्वय
रागार्थं जनशोभन गुणगणैकेनान्वित स्थित
स्याद्गोवर्द्धनमग्रतो रसयुत युग्माग्निनेत्रै क्रमात्
सप्ताग्रे त्रिगुण त्रिकश्च लघवो लोकत्रिक सुन्दरम्।
गेह श्रीतिलक च भद्रसहित ह्रस्वेन हीन मुखे
तद्युक्त लघुना च भद्रसहित विष्णुप्रिय भूपते ॥"

इति सोमादिषोडशगृहाणि ॥*॥

"षड्दारुक श्रीविदश त्रिश.ल
तत् श्रीनिवास सुखहृस्वयुक्तम्।
श्रीवत्सत श्रीधरमेव हृद्वा
श्रीभूषण वेदमुखञ्च गेहम् ॥
वाणै श्रीजयमग्रतोऽपि ऋतुभि श्रीतैलिक मन्दिर
रागाग्र रसदारुयुग्मसहित तत् श्रीविलास भवेत्।
श्रीतेजोजयमग्रतश्च मुनिभि शडदारु युग्मान्वित
सोमादित्रिदशादिभूपतिगृहा' पञ्चाधिका विंशति. ॥"

इति त्रिदशादिनवगृहाणि ॥*॥

"भवननवकमुक्त यच्चतु शालमध्यात्
नयनलघुमुख स्याद्दक्षिणैकेन चन्द्रम्।
भवति सदनमध्ये सर्व्वतो दारुषट्क
द्वितयमपि च तेषामन्तिम युग्मयुक्तम् ॥
मलयमथ च गेह वामहृस्वाधिक स्यात्
भवति च गुणहृस्व शोभण पूर्व्वतोऽपि।
त्रिभिरपि च सुकर्णौ पृष्ठयाम्ये तथैक-
स्तदधिकमपि वामे वेश्म नागेन्द्रसञ्ज्ञम् ॥
चक्र चतुष्टयमुख सकलेषु शस्त
याम्योत्तरे द्वि लघुनापि जयावह स्यात्।
भद्राह्वयश्च मकराह्वयमेव तस्मिन्
पृष्ठापहृस्वमपि कामदमश्वभद्रम् ॥"

इति विजयादिनवचतु:शालगृहाणि ॥*॥

"शशादयो मुनिमतेऽष्टविधा च शाला-
स्तासां षडेव कथिता भवनप्रसङ्गे।
शालालिमध्यरचितोऽपि लघु सुखाय
यद्वा तदग्ररचिता: पृथगेव शाला ॥"

इति सूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राजवल्लभे द्विशालत्रिशालचतु शालगृहलक्षणवर्णनं सप्तमोऽध्याय ॥ * ॥

"शयनमथ नृपाणा त्वङ्गुलाना शतैकं
नवतिरपि सुतानां मन्त्रिण: षड्विहीनम्।
बलपतिगुणहस्त त्र्यङ्गुलोन गुरोश्च
तदनु युगलहीन ब्राह्मणादे प्रशस्तम् ॥
व्यासोऽर्द्धभागे नतदैर्घ्यतश्च
कलासमावोऽधिक एव शस्त'।
त्र्यंशेन पादेन समुच्छ्रय स्यात्
द्विव्यङ्गुलानामधिको न कार्य्य: ॥
श्रीपर्णी धनदाऽमनोऽपि गदहा वित्तप्रदा तिन्दुकी
वृद्धि शिंशपयाश्च शाकशयने शर्म्मापि शालैं कृते।
आयु पद्मकजे च चन्दनमये शत्रुक्षय' स्यात् सुख
श्रेष्ठ' चैकमल शिरीषजनितं पर्य्यङ्कयानासनम् ॥"

इति शयनम् ॥ * ॥

"सिंहासन चोत्तममङ्गुलानां
षष्ठ्या दशोनश्च पर तथैव।
दशांशवस्वंशमतो विहीन
व्यासे च दैर्घ्यार्द्धसमुच्छ्रय स्यात् ॥
मुनिभिरथ शिवैर्व्वा भद्रभागत्रय स्या-
दुदय इति विभागैर्भाजिते पीठमष्टौ।
कनकमपि रसांश सप्तधा ग्रासपट्टी
शिवनवमुनिरत्नैर्दन्तिवाहौ निवेद्यौ ॥
छाद्य स्याद्रसभागमेव तिथितो भागेन कक्षासन
युक्त स्तम्भयुगेन तोरणयुत रत्नै शुभे राजितम्।
कर्त्तव्य नृपवल्लभ मतिमता ज्येष्ठश्च सिंहासन
ज्ञातव्यश्च यशोऽभिवर्द्धनमिभै सिंहैर्नृकक्षासनम् ॥
नरेस्तु वेदी पुनरेव छाद्य
सुखासन तोरणरुयुत स्यात्।
पीठश्च कुम्भ' कलशं विटङ्क-
मुत्तङ्गसञ्ज्ञ सह छाद्यकेन ॥
पीठे गोहरिवेदिके च सुयशश्छाद्येन सिंहासन
हस्ती माढकवेदिकासनयुत,तद्दीपचित्र भवेत्
छत्र ज्येष्ठमशीतिवेदसहित द्वासप्ततिर्मध्यम
षष्ट्या कन्यसमङ्गुलैर्नरपतेर्दैव शतार्द्ध शुभम् ॥"

इति सिंहासनच्छत्रलक्षणानि ॥ * ॥

"वातायनो लुम्बिकया विहीनो
बुधैरुदीर्णस्त्रिपताक एव।
द्विलुम्बिकश्चोभयसप्तकश्च
य. स्वस्तिकोऽसौ युगलुम्बियुक्त: ॥
स्याद्दाणैः प्रियवक्त्र एव ससुख. षड्भि: पुनश्चेति च
छाद्यैकेन युत' सुवक्त्र उदितो द्वाभ्यां प्रियाङ्गो भवेत्।
एकोन: परिपद्मनाम उदितस्तद्दीपचित्रो युगैश्चित्र: शरपङ्क्तिभिस्तु विविधाकारैर्युत. पञ्च च ॥
सिंहो दैर्घ्यविवर्द्धितो द्वि पृथुले हसो गवाक्षो भवेत्
कुम्भोऽसौ मतिदोऽपि भद्रसहितो मर्यस्तु वृद्धार्णव।
द्वारेणैव युगाष्टकेन गरुड पञ्चद्वये जालक
प्रोक्ता पञ्चदशैव रूपमदला वेद्यादिकक्षासने ॥"

इति पञ्चदश गवाक्षा' ॥*॥

"सभा च नन्दा परतोऽथ भद्रा
जया च पूर्णा क्रमतोऽपि दिव्या।
पद्मी सुरत्नोद्भविकोत्पलाष्टौ
बुधैर्विधेयावनिपालगेहे ॥
चैत्र चतुष्टयपदैरपि षोडशांश
मध्ये तुरीयपदमेकपदो लघुश्च।
नन्देति भद्रसहिता च पदेन भद्रा
तद्वेदतश्च जयदा लघुना च पूर्णा ॥
दिव्या सभा केवलनन्दभागा
भद्रैश्चतुर्भि सहिता च पद्मी।
रत्नोद्भवा स्याद्युगतोऽपि तुल्यै-
स्तथोत्पलाख्या प्रतिभद्रतश्च ॥
स्तम्भैस्तोरणराजितैश्च मदला निर्यूहवैतानकै-
र्लूच्छाद्यैर्गजसिंहराजविविधैर्नृत्यान्विते शोभितम्।
रत्नस्फाटिकरङ्गभूमिनृपते' क्रीडास्पद मण्डप
कुर्य्याद्दक्षिणभद्रके च रुचिरा यन्मध्यतो वेदिकाम् ॥"

इति सभाष्टकम् ॥*॥

'वेदी कोणचतुष्टयेन सकले पाणिग्रहे स्वस्तिका
कल्याण रविकोणकैश्च नृपते सा भद्रिका सर्व्वदा।
कोणे. श्रीधरिका च विंशतिमितैस्त्रिंशोऽमराणा गृहे
कोणैरष्टभिरन्विता च शुभदा चण्डार्च्चने पद्मिनी ॥
विप्रे सप्तकराश्च भूपभवने षट्पञ्च वैश्ये तथा
कुर्य्याद्धस्तचतुष्टयाश्च वृषले त्रिदेवकतो हीनके
तस्योर्द्ध्वं च नरेश्वरासनमतो माण्ड चतुस्तम्भक
हेम्ना मौक्तिकपट्टकूलमणिभि सौम्यानन राजितम् ॥"

इति वेदिकाचतुष्टयम् ॥*॥

"दीपस्तम्भ त्रिकरमुदये षड्भिरून क्रमेण
हस्तान्त न विहितमपि तैं पीठकुम्भान्वितश्च
दीपस्योर्द्ध्वं कनककलस शोभित कङ्कणाद्यै
कुर्य्याद्द्वातोरश्च तदमतो नागवल्ली विवर्ण्यं ॥"

इति श्रीसूत्रधारमण्डनविरचिते वास्तुशास्त्रे राजवल्लभे शयनसिंहासनच्छत्रगवाक्षसभाष्टकवेदिकाचतुष्टयदीपस्तम्भलक्षण ८ अध्याय

"गृहा वास्तुशास्त्रोदधौ राजयोग्या
अनन्ता हि सन्त्यत्र तेभ्यः कियन्तः।
मयोक्ताश्च योग्या नृपाणां समृद्ध्यै
सुशोभान्वितास्ते च कल्याणदाय ॥
त्रिशाल गृह दिक्त्रये फलयुग्मं
मुखे वीथिकायां च षड् दारुमध्यम्।
गुणालिन्दचातुर्दिशं नैकयक्तं
गवाक्षश्च कोणे च भद्रे विधेयम् ॥
मुखे भद्रके श्रीधर माण्डयुक्तं
तथा भूमिका पञ्चमस्येकभूम्याम्।
विनाच्छादन मण्डप वेदवक्त्रं
रिपुघ्न गृह राज्यवर्द्धन्यमेतत् ॥
मध्ये निम्नत्वलङ्घनाय तथोच्चैः
शस्तं दैव पुत्रनाशाय गेहम्।
स्तम्भश्रेणी मध्यमानेन कार्या
न्यूनाधिक्ये नैव पूज्या न च श्रीः ॥
हीनस्तम्भे शालयोर्वाथ्यपट्टे
नो वेधः स्यादन्यतो वेध एव।
भूमिश्चेयं रुद्रसंख्याप्रमाणं
तुल्या नेष्टा वर्द्धमानाः शुभाः स्युः ॥
सार्द्धत्रयेण विभजेत् करतत्त्वसंख्य-
मध्ये नवांशमुदितञ्च करार्द्धभित्तिः।
तुम्भाश्च षोडशगृहेऽपि च भद्रकेषु
तैर्मिताश्च सकलासु चतुर्मुख स्यात् ॥
भद्रे च भूमिद्वयमूर्द्धमाण्ड
सार्द्धत्रिभूमं कथितञ्च गेहम्।
प्रतापवर्द्धन्यमिदं नृपाणां
लक्ष्मीविलासञ्च वदामि तस्मात् ॥
स्तम्भा दश दश भद्रश्चैक
षोड़शमध्ये तत्समरूपम्।
मदनशरावनिमाण्डसमेत
लक्ष्मीः कर्म्मकरोति च नित्यम् ॥
भागाः पञ्चगुणाश्च पञ्च भवन षड्विंशता स्तम्भकैः
कुक्ष्यां चार्द्धपदे च नन्दपदकैर्भद्रं चतुर्द्वारकैः।
भद्रे वैगुणभद्रकाणि सकलेऽष्टाशीतिका स्तम्भका
माण्ड भूमितये च सार्द्धशरभूः स्याल्लक्ष्मीनिवास गृहम् ॥
मध्ये स्तम्भशतञ्च भागसमके भित्तिश्चतुर्द्वारक
सप्तांशद्विशरांशरामसहित भद्र चतुस्त्रि शता।
षट्त्रिंशत् द्विशती च ते तु सकलः स्तम्भाः चितौ पूर्व्वतो
नाम्ना तत् कमलोद्भवश्च कथित भूम्यर्द्ध सप्तान्वितम् ॥
हर्म्योदयक विभज्य नवधा कुम्भी भवेद्भागत
पादोन भरश्च शिरश्च कथित पट्टः सपादो भवेत्।
स्तम्भः पञ्चपदोनभाग उदितः कोणाष्टहस्तस्तथा
भागार्द्धेन जयन्तिका निगदिता सा तम्भकस्योपरि ॥
कक्षोदय द्विविभागैर्विभाज्य
द्विभागेन कक्षासन वेदिका स्यात्।
त्रिभागेन तत्काण्ठतो निम्नमेव
गृहस्योदयार्द्धेन पीठं नृपाणाम् ॥
उत्तानपट्टो नृपमन्दिरेऽसौ
हस्ते च हस्ते द्वियवोन्नतः स्यात्।
पाषाणतः सौख्यकरो नृपाणां
धनक्षय सोऽपि करोति गेहे ॥
सुधेष्टके शर्करया वियुक्ते
सकर्करैस्तैः सुदृढा गृहे भूः।
शस्ता न शस्त भवनेषु चित्रं
कपोतगृध्राः कपिकाकरौद्रम् ॥
शुद्धोऽलिन्दविशेषतश्च सकला भूम्योच्चरङ्खान्विता
छाद्येनाथ्यथ मत्तवारणयुत माण्डं तथार्द्धोदयम्।
मौडो भद्रचतुष्किकाभिरुदितो मण्डेन युक्तस्तथा
मन्तस्तुल्यसपादकैस्तु मुकुलो वा शीर्षकैः शेखरः ॥
राज्ञो गृह छन्दचतुष्क स्यात्
तथैव घण्टाकलसेन युक्तम्।
तुङ्गारसन्नस्त्वथ सिंहकर्णः
प्रासादके तेऽपि षडेव शस्ताः ॥
षड्जातिगेह तृणपर्णपट्टै-
र्वंशैः काष्ठैर्वापि सदा शिलाभिः।
छन्न प्रकारैः कथितञ्च षड्भि-
र्लोकप्रसिद्धा च परीक्षणीयम् ॥"
इति राजगृहादि ॥*॥

"वामे भागे दक्षिणे वा नृपाणां
त्रेधा कार्या वाटिका क्रीडनार्थम्।
एकद्वित्रिर्द्दण्डसंख्या शत स्यान्-
मध्ये धारामण्डप तोययन्त्रे ॥
चेत्रं सप्तविभागभाजितमतो भद्रश्च भागत्रय
तन्मध्ये जलवापिकाजिनपदैरेकांशतो वेदिका
स्तम्भैर्द्वादशभिश्च मध्यरचितः कोणेषु कूपान्वितः
कर्त्तव्यो जलयन्त्र एष विधिवत् भोगाय भूमीभुजाम् ॥
तस्यां चम्पककुन्दजातिसुमनोवक्त्राः सुनिर्व्वालुका
जातीहेमसमानकेतकिरपि श्वेता तथा पाटला।
नारङ्गः करुणा वसन्तलतिका चारणपुष्पादिकं
जम्बीरो बदरी च पूगमधुका जम्बूश्च चूतद्रुमाः॥
मालूरः कदली च चन्दनवटावश्वत्थपथ्याशिवा-
चिञ्चाशोककदम्बनिम्बतरवः खर्ज्जूरिका दाडिमी।
कर्पूरागुरुकिंशुका द्वयरिपुः पुन्नागको निम्बुकी
प्रोक्ता नागलता च बीजनिम्नता स्यात् तिन्दुकी लाङ्गली ॥
द्राक्षेला शतपत्रिका च बकुला धत्तूरककोलकी
शालस्तालतमालकौ मुनिवरो मन्दारपारिद्रुमौ।
अन्ये भोज्यविचित्रखाद्यसुफलास्ते रोपणीया बुधैः
यद्याप्नोति न भूतले शुभतरु स्तम्भकान् वापयेत् ॥
आस्थानं प्रतिषेचनाय च घटीयन्त्रस्तु शाखिद्भवे
दोला स्त्रीजनखेलनाय रुचिरे वर्षावसन्तोत्सवे।
बालाप्रौढवधूसुमध्यवनितागानैर्मनोहारिभि-
र्ग्रीष्मे शारदकेऽथ शीतलजलक्रीडा शुभे मण्डपे ॥
इति वाटिका ॥*॥

"तुरङ्गमाणां गृहवामभागे
शाला चतुःषष्टिकरा विधेया।
शतार्द्धतो मध्यमिका च दैर्घ्ये
कनीयसी तैर्दशभिर्विहीना ॥
व्यासे च ज्येष्ठा तिथिहस्तमाना
त्रयोदशैकादशकैः क्रमेण।
तदर्द्धभित्तिश्च करप्रमाणा
पश्चार्द्धपञ्चाब्धिकरोदया स्यात् ॥
तेजोहानिमपीड्या विदधते पूर्व्वापरास्या नृणा
ते याम्योत्तरतो सुखादि सतत कीर्त्तिर्यशो धान्यकम्।
कर्त्तव्यो धिषण प्रतीह कलसस्थानं द्विहस्तोदय
तस्याश्तोरणमुच्छ्रितञ्च मुनिभिर्हस्तैः सुशोभान्वितम् ॥
षष्ट्या साधुहयाङ्गुलैर्निगदितो वेदाङ्गुलेनाधिकः
श्रीवत्सस्त्वहिलाव एव च मनोहारी द्विसप्ताङ्गुलः।
रागाद्यङ्गुलकैस्तु वाजिविजयोऽशीत्या तथा भैरवः
शान्ताख्यस्तु युगाष्टमात्र उदये मानं हरेः सप्तधा ॥"
इत्यश्वशाला ॥ * ॥

"सिंहद्वारं पूर्व्वमानेन कार्यं
त्रिद्वारका वा मालिका स्तम्भशीर्षे ॥
स्याता मध्ये ताडकौ रक्षणार्थं
तुल्यौ भागेनाधिकौ वापि सार्द्धौ ॥
भागे दक्षिणवामके च करिणां शाला हरेर्द्दारतः
कर्त्तव्या सुदृढोन्नता च कलसैर्घण्टादिभिर्भूषिता।
संकीर्णो रसनो नगैर्निगदितो मन्दा मृगाश्चाष्टत
सर्वेभ्यूत्तमभद्रजातिरुदितो नन्दैः करैरुच्छ्रित ॥
इति गजशाला ॥*॥

"अष्टोत्तरहस्तशत पृथुत्वे
नृपालय चोत्तममेव तस्मात्।
अष्टाभिरष्टाभिरतो विहीन
पञ्चैव भागाधिकतोऽपि दैर्घ्यं ॥
अशीतितो रागकरैश्च हीना
पञ्चालया भूपसुतप्रियाश्च।

त्रिभागदैर्घ्येऽधिकतो विधेया
गृहाः क्रमेणैव यथोदिताश्च ॥
प्रोक्तं चतुःषष्टिकरं पृथुत्वे
क्रमेण षड्भिश्च करैर्विहीनम् ।
षड्भागतो दैर्घ्यमतोऽधिकं स्या-
द्बलाधिपस्यैव च पञ्चहर्म्ये ॥
षष्ट्या हस्तैर्मन्त्रिगेहं पृथुत्वे
हीनं हीनं पञ्चकं वेदवेदैः ।
कुर्य्याद्धस्तैरष्टमांशोऽधिकोऽसौ
व्यासादग्रे वर्द्धितो दैर्घ्य एव ॥
सामन्तादिकभूपतेश्च भवनं विंश्यब्धिहस्तैः समं
हस्तैर्वेदविहीनकैः क्रमतया भागाधिकं
दैर्घ्यतः ।
दैवज्ञस्य सभासदस्य गुरुतः पौरोधसं भेषजं
विंशत्यष्टकरं द्विहस्तरहितं दैर्घ्ये द्विधा तद्-
भवेत् ॥
वेश्याकञ्चुकिशिल्पिनामपि गृहे वेदाधिका
विंशति-
र्मानं हस्तचतुष्टयैर्विरहितं दैर्घ्येऽधिका
व्यासतः ।
हर्म्यं द्यूतकारान्तिकस्य रचितो हस्तैः समं
विस्तरे
हीनं त्वर्द्धकरेण पञ्चकमिदं तुर्य्यांशदैर्घ्याधि-
कम् ॥
द्वात्रिंशता मानमिदं द्विजादे-
र्हीनं चतुर्भिः क्रमतो विधेयम् ।
दिगष्टरागाब्धिविभागतश्च
क्रमेण तद्वर्णचतुष्टयेऽपि ॥
कर्णाधिकं विस्तरतोऽधिकञ्च
शीघ्रं विनाशं समुपैति गेहम् ।
द्वारं नतं मूर्द्ध्नि यदाग्रतश्च
तत् सन्ततेर्हानिकरं प्रदिष्टम् ॥
व्यासे सप्ततिहस्तवियुक्ते
शालामानमिदं मनुभुक्ते ।
पञ्चत्रिंशत् पुनरपि तस्मिन्
मानमुशन्ति लघोरिव हर्म्ये ॥
एकं द्वारं प्राङ्मुखं शोभनं स्यात्
चातुर्वर्ण्ये क्ष्माभृभूपेशजैने ।
युग्मं प्राच्यां पश्चिमे स्यात्त्रिकेषु
मूलं द्वारं दक्षिणे वर्ज्जनीयम् ॥"
इति वास्तुशास्त्रे राजवल्लभमण्डने राजगृहा-
दिलक्षणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ * ॥

शिल्पिका, स्त्री, तृणविशेषः । लहानसिपी इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । शिल्पिनी २ शीता ३ क्षेत्रजा ४ मृदुच्छदा ५ । अस्या गुणाः । मूत्ररोधाश्मरीशूलज्वरपित्तापहारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिल्पिनी, स्त्री कोलदलौषधिः । इति मेदिनी ॥

शिल्पिशाला, स्त्री, क्ली, (शिल्पिनां शाला ।) शिल्पशाला । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

शिल्पी, [न्] त्रि, (शिल्पं क्रियाकौशलमस्यास्तीति इनि ।) शिल्पकर्त्ता । (यथा, मनौ । ७ । ७५ ।
"ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥")
तत्पर्य्यायः । कारुः २ । इत्यमरः ॥ अस्य विवरणं शिल्पकारशब्दे द्रष्टव्यम् । शिल्पसम्बन्धी च ॥

शिवं, क्ली, (शी + "सर्व्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे ।" उणा० १ । १५३ । वन् प्रत्ययेन साधु ।) मङ्गलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६० ।
"उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम् ॥")
सुखम् । जलम् । इत्युणादिकोषः ॥ सैन्धवम् । समुद्रलवणम् । श्वेतटङ्कणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मङ्गलवति, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १ । २०८ । ३६ ।
"तत्र रम्ये शिवे देशे कौरवस्य निवेशनम् ॥")

शिवः, पुं, (शी + "सर्वनिघृष्वेति ।" उणा० १ । १५३ इति वन्प्रत्ययेन साधुः ।) ब्रह्मणः सत्त्वाविशेषः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा । शिवं कल्याणं विद्यतेऽस्य शिवः । शमति अशुभमिति वा । शेरतेऽवतिष्ठन्ते अणिमादयोऽष्टौ गुणा अस्मिन् इति वा शिवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । शम्भुः २ ईशः ३ पशुपतिः ४ शूली ५ महेश्वरः ६ ईश्वरः ७ सर्व्वः ८ ईशानः ९ शङ्करः १० चन्द्रशेखरः ११ भूतेशः १२ खण्डपरशुः १३ गिरीशः १४ गिरिशः १५ मृडः १६ मृत्युञ्जयः १७ कृत्तिवासाः १८ पिनाकी १९ प्रमथाधिपः २० उग्रः २१ कपर्द्दी २२ श्रीकण्ठः २३ शितिकण्ठः २४ कपालभृत् २५ वामदेवः २६ महादेवः २७ विरूपाक्षः २८ त्रिलोचनः २९ कृशानुरेताः ३० सर्व्वज्ञः ३१ धूर्ज्जटिः ३२ नीललोहितः ३३ हरः ३४ स्मरहरः ३५ भर्गः ३६ त्र्यम्बकः ३७ त्रिपुरान्तकः ३८ गङ्गाधरः ३९ अन्धकरिपुः ४० क्रतुध्वंसी ४१ वृषध्वजः ४२ व्योमकेशः ४३ भवः ४४ भीमः ४५ स्थाणुः ४६ रुद्रः ४७ उमापतिः ४८ । इत्यमरः ॥ वृषपर्व्वा ४९ रेरिहाणः ५० भगाली ५१ पांशुचन्दनः ५२ दिगम्बरः ५३ अट्टहासः ५४ कालञ्जरः ५५ पुरहिट् ५६ वृषाकपिः ५७ महाकालः ५८ वराकः ५९ नन्दिवर्द्धनः ६० हीरः ६१ वीरः ६२ खरुः ६३ भूरिः ६४ कटप्रूः ६५ भैरवः ६६ ध्रुवः ६७ शिपिविष्टः ६८ गुडाकेशः ६९ देवदेवः ७० महानटः ७१ । इति जटाधरः ॥ तीव्रः ७२ खण्डपर्शुः ७३ पञ्चाननः ७४ कण्ठेकालः ७५ भरुः ७६ भीरुः ७७ भीषणः ७८ कङ्कालमाली ७९ जटाधरः ८० व्योमदेवः ८१ सिद्धदेवः ८२ धरणीश्वरः ८३ विश्वेशः ८४ जयन्तः ८५ हररूपः ८६ सन्ध्यानाटी ८७ सुप्रसादः ८८ चन्द्रापीडः ८९ शूलधरः ९० वृषाङ्कः ९१ वृषभध्वजः ९२ भूतनाथः ९३ शिपिविष्टः ९४ वरेश्वरः ९५ विश्वेश्वरः ९६ विश्वनाथः ९७ काशीनाथः ९८ कुलेश्वरः ९९ अस्थिमाली १०० विशालाक्षः १०१ हिण्डी १०२ प्रियतमः १०३ विषमाक्षः १०४ भद्रः १०५ ऊर्द्ध्वरेताः १०६ यमान्तकः १०७ नन्दीश्वरः १०८ अष्टमूर्त्तिः १०९ अर्घीशः ११० खेचरः १११ भृङ्गीशः ११२ अर्द्धनारीशः ११३ रसनायकः ११४ । इति शब्दरत्नावली ॥ उः ११५ पिनाकपाणिः ११६ फणधरधरः ११७ कैलासनिकेतनः ११८ हिमाद्रितनयापतिः ११९ । इति कविकल्पलता ॥ तस्य सहस्रनामानि श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व्वणि १७ अध्याये द्रष्टव्यानि ॥*॥ अस्य कपालिनामककारणं यथा,—

ईश्वर उवाच ।
"आसीत्तत्र वरारोहे ब्रह्मणस्तु शिरोऽपरम् ।
पञ्चमं शृणु सुश्रोणि जातं काञ्चनसुप्रभम् ॥
ज्वलत् परमं शीर्षं जातं तस्य महात्मनः ।
स एवमब्रवीद्देवि ! जन्म जानामि ते ह्यहम् ॥
ततः क्रोधपरीतेन संरक्तनयनेन च ।
वामाङ्गुष्ठनखाग्रेण छिन्नं तस्य शिरो मया ॥
ब्रह्मोवाच ।
यस्मादनपराधेन शिरश्छिन्नं त्वया मम ।
तस्माच्छापसमायुक्तः कपाली त्वं भविष्यसि ॥"
इति मात्स्ये १८५ अध्यायः ॥*॥

अथ शिवमन्त्राः । तत्र एकाक्षरमन्त्रो यथा,—
"सान्तमौकारसंयुक्तं बिन्दुभूषितमस्तकम् ।
प्रासादाख्यो मनुः प्रोक्तो भजतां कामदो
मणिः ॥" हौं ॥*॥
अस्य पूजा । प्रातःकृत्यादिमातृकान्यासप्राणायामञ्च विधाय श्रीकण्ठादिन्यासं मातृकास्थानेषु कुर्य्यात् । ततः सामान्यपूजापद्धत्युक्तपीठन्यासं कृत्वा पीठशक्तीर्न्यसेत् । ततः ऋष्यादिन्यासः । ततः कराङ्गन्यासौ । ततः ईशानाद्याः पञ्चमूर्त्तीर्न्यसेत् । शूद्रस्तु एतत्पर्य्यन्तं न्यासं कृत्वा ध्यायेत् । अन्यत्रानधिकारात् । तत ऊर्द्ध्वप्राग्दक्षिणोत्तरपश्चिमेषु मुखेषु ईशानस्य पञ्चकलाः पञ्च ब्रह्म ऋचः पदादिकाः प्रणवाद्या नमोऽन्ता न्यसेत् । ततः पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तत्पुरुषस्य चतस्रः कला विन्यसेत् । ततो हृदये ग्रीवायां अंशद्वये नाभौ कुक्षौ पृष्ठे वक्षसि अघोरस्याष्टौ कला न्यसेत् । ततो गुह्ये अण्डकोषे ऊरुद्वये जानुद्वये जङ्घाद्वये कुक्षिद्वये कट्यां पार्श्वयोः वामदेवस्य त्रयोदशकला विन्यसेत् । ततः पार्श्वयोः स्तनयोर्नासिकायां मूर्द्ध्नि बाहुयुग्मे सद्योजातस्याष्टौ कला न्यसेत् । ततः पञ्चाङ्गुलीषु ईशानाद्याः पञ्च ऋचो न्यसेत् । एवं मूर्द्धास्यहृदयगुह्यपादेष्वेता ऋचो न्यसेत् । ततोऽङ्गन्यासान्तरं कुर्य्यात् । एवं विन्यस्य ध्यायेत् ।
"मुक्तापीतपयोदमौक्तिकजवावर्णैर्मुखैः पञ्चभि-
स्त्र्यक्षैरञ्चितमीशमिन्दुमुकुटं पूर्णेन्दुकोटि-
प्रभम् ।
शूलं टङ्ककृपाणवज्रदहनान्नागेन्द्रघण्टाङ्कुशान्
पाशं भीतिहरं दधानममिताकल्पोज्ज्वलाङ्गं
भजे ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सपूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा शैवोक्तपीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त कृत्वा आवरणपूजा विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरण पञ्चलक्षजप ॥१॥*॥ अस्याष्टाक्षरमन्त्रो यथा,—

"षडक्षर शक्तियुक्त कथितोऽष्टाक्षरो मनु ॥"

ह्रीं ॐ नमः शिवाय ह्रीं। अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्त पीठमन्वन्त न्यास विधाय ऋष्यादिन्यासकराङ्गन्यासान् प्राणायामञ्च कृत्वा ध्यायेत्।

"अम्बुजाभ त्रिनेत्रं शशिशकलधरस्मेरवक्त्रं वहन्तं
हस्ते शूलं कपाल वरदमभयद चारुहास
भजामि।
वामोरुस्तम्भगाया करतलविलसच्चारुरक्तोत्पलाया
हस्तेनाश्लिष्टदेहं मणिमयविलसद्भूषणायाः
प्रियाया ॥"

एव ध्यात्वा मानसैः सपूज्यार्घ्य स्थापन कृत्वा शैवोक्तपीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वावाह्य पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त विधायावरणपूजा कृत्वा धूपदानादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरण चतुर्द्दशलक्षजप ॥ २ ॥ * ॥ तस्याष्टाक्षरमन्त्रान्तर यथा,—

"तारो माया वियद्बिन्दुमनुस्वारविभूषितम्।
पञ्चाक्षरसमायुक्तो वसुवर्णो मनुर्मत ॥"

ॐ ह्रीं ह्रौं नम शिवाय। अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्त विधाय पूर्ववदृष्यादिन्यास कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत्।

"वन्दे सिन्दूरवर्णं मणिमुकुटलसच्चारुचन्द्रावतसं
भालोद्यन्नेत्रमीशं स्मितसुखकमल दिव्यभूषाङ्गरागम्।
वामोरुन्यस्तपाणेररुणकुवलय सदधत्या
प्रियाया-
श्चञ्चोत्तुङ्गस्तनाग्रे निहितकरतट वेदटङ्केष्टहस्तम् ॥"

एव ध्यात्वा मानसै सपूज्यार्घ्यस्थापन कृत्वा पीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त विधाय आवरणपूजा कृत्वा धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजप ॥३॥ * ॥ अथास्य मृत्युञ्जयाख्यमन्त्र।

"तार स्थिरा सकर्णेन्दुर्भृगु सर्गसमन्वित।
त्र्यक्षरात्मा निगदितो मन्त्रो मृत्युञ्जयात्मक ॥"

ॐ जुं स। अस्य पूजा। प्रात कृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्त विधाय ऋष्यादिन्यास कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत्।

"चन्द्रार्काग्निविलोचनं स्मितमुख पद्मद्वयान्त-
स्थित
मुद्रापाशमृगाक्षसूत्रविलसत्पाणि हिमांशुप्रभम्।
कोटीरेन्दुगलत्सुधाप्लुततनु हारादिभूषोज्ज्वल
कान्त्या विश्वविमोहन पशुपतिं मृत्युञ्जयं
भावये ॥"

एव ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्य स्थापनं कृत्वा पीठमन्वन्ता पीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त कृत्वा आवरणपूजा विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरण लक्षत्रयजप ॥४॥ * ॥ अथास्यापरद्वादशाक्षरमृत्युञ्जयमन्त्रः।

"मृत्युञ्जय समुच्चार्य्य पालय द्वितय वदेत्।
मृत्युञ्जय समुच्चार्य्य पुनरेव विलोमत ॥
द्वादशाक्षरोऽय मन्त्र स्यात् मृत्युञ्जयाभिधोऽपर ।"

ॐ जुं सः पालय पालय ॐ जुं स। अस्य ध्यानपूजादिक सर्वं पूर्ववत् ॥ ५ ॥ * ॥ अस्य द्वाविंशत्यक्षरमन्त्र।

"प्रणवो हृदय पश्चात ततो भगवते पदम्।
ङेऽन्तञ्च दक्षिणामूर्त्ति मह्य मेधासुदीरयेत्।
प्रयच्छ ठद्वयान्तोऽय द्वाविंशत्यक्षरो मनुः ॥"

ॐ नमो भगवते दक्षिणामूर्त्तये मह्य मेधा प्रयच्छ स्वाहा। अस्य पूजा। प्रात कृत्यादिशैवोक्तपीठमन्वन्त विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत्।

"वटवृक्ष महोच्छ्राय पद्मरागफलोज्ज्वलम्।
गारुत्मतमयै पत्रैर्विचित्रैरुपशोभितम् ॥
नवरत्नमहाकल्पैर्लम्बमानैरलङ्कृतम्।
विचिन्त्य वटमूलस्थ चिन्तयेल्लोकनायकम् ॥
स्फटिकरजतवर्णं मौक्तिकीमक्षमाला-
ममृतकलसविद्याज्ञानमुद्रा कराब्जै।
दधतमुरगकक्ष चन्द्रचूड त्रिनेत्र
विधृतविविधभूष दक्षिणामूर्त्तिमीडे ॥"

एव ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य अर्घ्य स्थापनादि शैवोक्तपीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त विधायावरणपूजा कृत्वा धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरण लक्षजप ॥ ६ ॥ * ॥ अथास्य मन्त्रान्तरम्।

"अग्निसम्वर्त्तकादित्यरानिलौ षष्ठबिन्दुमत्।
चिन्तामणिरिति ख्यात वीज सर्व्वसमृद्धिदम् ॥"

र क्ष म र य-औ ऊं ॥ प्रपञ्चसारे।

"अनलक ष-मरेफ-प्राणसत्यान्तवामश्रुतिहिमरुचिखण्डैर्म्मण्डितो मन्त्रराज ।"

अस्य पूजा। प्रात कृत्यादिशैवोक्तपीठमन्वन्त विन्यस्य ऋष्यादिन्यास कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत्।

"नीलप्रवालरुचिर विलसत्त्रिनेत्र
पाशारुणोत्पलकपालकशूलहस्तम्।
अर्द्धाम्बिकेशमनिश प्रविभक्तभूष
बालेन्दुबद्धमुकुट प्रणमामि रूपम् ॥"

एव ध्यात्वा मानसै सपूज्यार्घ्य सस्थाप्य शैवोक्तपीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त कृत्वा आवरणपूजां विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरण लक्षजपः। अथ अर्द्धनारीश्वर ॥ ७ ॥ * ॥

"पार्श्वौ वह्निसमारूढस्तारवानाद्यमीरितम्।
धान्तो वह्निसमारूढस्तुर्य्यस्वरसमन्वित ॥
बिन्दुमांस्तु द्वितीय. स्यात् टान्त सर्गी तृतीयक।
नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषद्वयहर पर ॥"

प्रमाणान्तरम्।

"लोहितोऽग्न्यासन सत्यो बिन्दुमान् प्रथ
पुन।
द्वितीया वह्निबीजस्था दीर्घा शान्तीन्दुभूषिता ॥
तृतीया लाङ्गली सर्गी मन्त्रो बीजत्रयात्मक।
नीलकण्ठात्मको मन्त्रो विषद्वयहर पर ॥"

प्रों न्रीं ठ इति मन्त्र। अस्य पूजा। प्रात कृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्त कृत्वा ऋष्यादिन्यास कराङ्गन्यासौ च विधाय ध्यान कुर्य्यात्।

"बालार्कायुततेजस धृतजटाजूटेन्दुखण्डोज्ज्वल
नागेन्द्रै कृतशेखर जपवटी शूल कपाल
करै
खट्वाङ्ग विधृत त्रिनेत्रविलसत्पञ्चानन सुन्दर
व्याघ्रत्वक्परिधानमब्जनिलय श्रीनीलकण्ठं
भजे ॥"

एव ध्यात्वा मानसै संपूज्य अर्घ्य स्थापनादिशैवोक्तपीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त कृत्वा आवरण पूजा विधाय धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरण त्रिलक्षजप। अयं नीलकण्ठ ॥८॥*॥ अस्याष्टाक्षरमन्त्रो यथा—

"तारो हृन्नीलकण्ठाय मन्त्रश्चाष्टाक्षर परम्।"

ॐ नमो नीलकण्ठाय। अस्य पूजादिक सर्व्वं पूर्व्ववत् ॥ ९ ॥ * ॥ अस्य पञ्चाक्षरमन्त्र. षडक्षरमन्त्रश्च यथा,—

"हृदयं वपरं साक्षिन् लान्तोऽनन्तान्वितो
मरुत्।
पञ्चाक्षरो मनु प्रोक्तस्ताराद्योऽय षडक्षर ॥"

नम शिवाय। ॐ नम शिवाय। अस्य पूजा। प्रातःकृत्यादिशैवोक्तपीठमन्वन्त न्यास विधाय ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात्। ततो मूर्त्तिन्यास। तत कराङ्गन्यासौ। ततो गोलकन्यास। ततो व्यापकन्यासं प्राणायामञ्च कृत्वा ध्यायेत्।

"ध्यायेन्नित्य महेश रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतस
रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्ग परशुमृगवराभीतिहस्त
प्रसन्नम्।
पद्मासीन समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्ति
वसान
विश्वाद्य विश्वबीज निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं
त्रिनेत्रम् ॥"

एव ध्यात्वा मानसै. सम्पूज्यार्घ्यस्थापन कृत्वा शैवोक्तपीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त विधायावरणपूजा कृत्वा धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत्।

अस्य पुरश्चरणं षट्त्रिंशल्लक्षजपः ॥ १० ॥ * ॥
अथास्य त्र्यक्षरमन्त्रः ।
“मर्घीशो वह्निशिखरो मान्तस्थो दान्त ईरितः
फडन्तश्चण्डमन्त्रोऽयं त्रिवर्णात्मा समीरितः ॥”
ऊर्द्धं फट् इति मन्त्रः । अस्य पूजा । प्रातः-
कृत्यादिशैवोक्तपीठन्यासान्तं विधाय ऋष्यादि-
न्यास कराङ्गन्यासौ च कृत्वा ध्यायेत् ।

“चण्डेश्वरं रक्ततनुं त्रिनेत्रं
रक्तांशुकाढ्यं हृदि भावयामि ।
टङ्कं त्रिशूलं स्फटिकाक्षमालां
कमण्डलुं बिभ्रतमिन्दुचूड़म् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनादि शैवोक्तपीठपूजान्तं विधाय ठमिति बीजेन मूर्त्तिं सङ्कल्प्य पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजां कृत्वा धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं त्रिलक्षजपः । अथ चण्डेश्वरः ॥ ११ ॥ इति तन्त्रसारे शिवमन्त्राः ॥*॥ विष्णुशिवयोरभेदो यथा,—

वराह उवाच ।

“शिवो मे दक्षिणं स्थानं तिष्ठते विगतज्वरः ।
लोकानां प्रवरः श्रेष्ठः सर्व्वलोकवरो हरः ॥
तं ये विन्दन्ति ते देवि ! नूनं मामेव विन्दति ।
ये मां विन्दति देवेशि ! ते विन्दन्ति शिवं परम् ॥
अहं यत्र शिवस्तत्र शिवो यत्र वसुन्धरे ।
अह तत्रापि तिष्ठामि आवयोर्नान्तरं क्वचित् ॥
शिवं यो वन्दते भूमे ! स हि मामेव वन्दते ।
लभते पुष्कलां सिद्धिमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥”
इति वाराहे शालग्रामक्षेत्रमाहात्म्यवर्णननामाध्याय ॥*॥ देवीविष्णुशिवानामभेदो यथा,—
“अयं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनः ।
विभज्य संस्थितो देव स्वात्मानं बहुधेश्वरः ॥
न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षयः ।
एकोऽयं देवदेवात्मा भवानी विष्णुरेव च ॥
अहं हि निष्क्रियः शान्तः केवलो निष्परिग्रहः
मामेव केशवं देवमाहुर्देवीमथाम्बिकाम् ॥”
इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ॥*॥
शिवनिन्दानिषेधो यथा,
‘परात् परतरं यान्ति नारायणपरा जनाः ।
न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरम् ॥
ध्यानं होमस्तपस्तप्तं ज्ञानं यज्ञादिको विधिः
तेषां विनश्यति क्षिप्रं ये निन्दन्ति पिनाकिनम्
यो मां समाश्रयेन्नित्यमेकान्तं भावमाश्रितः ।
विनिन्दन् देवमीशानं स याति नरकायुतम् ॥
तस्मात् सा परिहर्त्तव्या निन्दा पशुपतौ द्विज ।
कर्म्मणा मनसा वाचा तद्भक्तेष्वपि यत्नतः ॥”
इति कौर्म्मे २५ अध्यायः ॥*॥
तस्य प्रलयकारकत्वं यथा,—
“गते परार्द्धद्वितये काले लोकप्रकालकः ।
कालाग्निर्भस्मसात् कर्त्तुं करोति निखिलं मतिम् ॥
आत्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः ।
दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् ॥
तमाविश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः ।
करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः ॥
प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वासौ बहुधा पुनः ।
निर्दहत्यखिलं लोकं सप्तमूर्त्तिस्वरूपधृक् ॥
स दग्ध्वा सकलं सत्त्वमस्त्रं ब्रह्मशिरो महत् ।
देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः ॥
दग्धेष्वशेषदेवेषु देवी गिरिवरात्मजा ।
एषा सा साक्षिणः शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः
शिवः कपालैर्देवानां कृतस्रग्वरभूषणः ।
आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन्व्योममण्डलम् ॥
सहस्रनयनो देवः सहस्राकृतिरीश्वरः ।
सहस्रहस्तचरणः सहस्रार्चिर्महाभुजः ॥
दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः ।
त्रिशूली कृत्तिवसनो योगमैश्वरमास्थितः ॥
पीत्वा तत् परमानन्दं प्रभूतममृतं स्वकम् ।
करोति ताण्डवं देवमालोक्य परमेश्वरः ॥
पीत्वा नृत्यामृतं देवी भर्त्तुः परममङ्गला ।
योगमास्थाय देवस्य देहमायाति शूलिनः ॥
स भुक्त्वा ताण्डवरसं स्वेच्छयैव पिनाकधृक् ।
याति स्वभावं भगवान् दग्ध्वा ब्रह्माण्डमण्डलम्
संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु ।
गुणैरनेकैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
सवारितत्त्वं सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः ।
तेजः स्वगुणसंयुक्तं वायौ संयाति सङ्क्षयम् ॥
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति सङ्क्षयम् ।
भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुणसंयुतम् ॥
इन्द्रियाणि च सर्व्वाणि तैजसे यान्ति सङ्क्षयम् ।
वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ॥
वैकारिकास्तैजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ।
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ॥
महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माणममितौजसम् ।
अव्यक्तं जगतो योनिः संहरेदेकमव्ययम् ॥
एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ।
वियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् ॥
प्रधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः ।
महेश्वरेच्छाजनितो न स्वयं विद्यते लयः ।
गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ।
प्रधानं जगतो योनिरायतत्त्वमचेतनम् ॥
कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः ।
गीयते मुनिभिः साक्षी महानेकः पितामहः ॥
एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी ध्रुवा ।
प्रधानाद्यं विशेषान्तं दहेद्रुद्र इति श्रुतिः ॥
योगिनामथ सर्व्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् ।
आत्यन्तिकश्चैव लयं विदधातीह शङ्करः ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे ४३ अध्यायः ॥*॥
ब्रह्मविष्णुशिवानामभेदो यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
“न ब्रह्मा भवतो भिन्नो न शम्भुर्न त्वमप्यस्तथा ।
न चाहं युवयोर्भिन्नो ह्यभिन्नत्वम् सनातनम् ॥
प्रधानस्याप्रधानस्य भागाभागस्य रूपिणः ।
ज्योतिर्म्मयस्य भागो मेऽनेकोऽनेकोऽहमव्ययः ॥
कस्त्वं कोऽहञ्च को ब्रह्मा ममैव परमात्मनः ।
अंशत्रयमिदं भिन्नं सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥
चिन्तयन् स्वात्मनात्मानं सम्भवं कुरु चात्मनि ।
एकत्वं ब्रह्मवैकुण्ठशम्भूनां हृदि कुरु ॥
शिरोग्रीवादिभेदेन यथैकस्य धर्म्मिणः ।
अङ्गानि मे तथैकस्य भागत्रयमिदं हरः ॥

यज्ज्योतिरग्र्यं स्वपरप्रकाशं
कूटस्थमव्यक्तमनन्तरूपम् ।
नित्यञ्च दीर्घादिविशेषणाद्यै-
र्हीनं परं तच्च वयं न भिन्नाः ॥”

इति कालिकापुराणे ११ अध्यायः ॥
अपि च ।
“ततो ब्रह्मा च शारीरं त्रिधा चक्रे महेश्वरः ।
प्रधानेच्छावशाच्छम्भो त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥
तदूर्द्ध्वभागः सञ्जातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ।
पद्मकेशरगौराङ्गकायो ब्रह्मा महेश्वरः ॥
तन्मध्यभागो नीलाङ्ग एकवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
शङ्खचक्रगदापद्मपाणिः कायः स वैष्णवः ॥
अभवत्तदधोभागः पञ्चवक्त्रश्चतुर्भुजः ।
स्फटिकाभ्रसमः कायः शुक्लः स चन्द्रशेखरः ॥
ईशस्ततो ब्रह्मकाये सृष्टिशक्तिं न्ययोजयत् ।
स्वयमेवाभवत् स्रष्टा ब्रह्मरूपेण लोककृत् ॥
स्थितिशक्तिं निजां मायां प्रकृत्याख्यां न्ययोजयत् ।
महेशो वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं निजां तथा ॥
स्थितिकर्त्ता भवेद्विष्णुरहमेव महेश्वरः ।
सर्व्वशक्तिनियोगेन सदा तद्रूपता मम ॥
अन्तशक्तिं तथा काये शाम्भवे सन्ययोजयत् ।
अन्तकर्त्ता भवेच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ॥
ततस्त्रिषु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
ज्ञानरूपः परं ज्योतिरनादिर्भगवान् प्रभुः ॥
सृष्टिस्थित्यन्तकरणादेक एव महेश्वरः ।
ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति सञ्ज्ञामपि पृथक् पृथक् ॥
अतस्त्वञ्च विधाता च तथाहमपि न पृथक् ।
एवं शरीररूपञ्च ज्ञानमस्माकमन्तरम् ॥”
इति तत्रैव १७ अध्यायः ॥ * ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“ततो ब्रह्माण्डसंस्थानं दर्शयामास शम्भवे ।
वह्वधो तोयराशिस्थं ब्रह्माण्डञ्च यथा पुरा ॥
तन्मध्ये पद्मगर्भाभं ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
ज्योतीरूपं प्रकाशार्थं सृष्ट्यर्थञ्च पृथग्गतम् ॥
शरीरिणं स ददृशे ब्रह्माण्डान्तर्गतं मुहुः ।
चतुर्भुजं प्रकाशन्तं ज्योतिर्भिः कमलासनम् ॥
तत्रैव च त्रिधाभूतं वपुर्ब्राह्मं ददर्श सः ।
ऊर्द्ध्वमध्यान्तभागैस्तु ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥
अथोर्द्ध्वभागो वपुषो ब्रह्मत्वमगमत्तथा ।
मध्यस्तदा विष्णुभूतो ददर्शास्य शम्भुताम् ॥
एकमेव शरीरन्तु त्रिधाभूतं मुहुर्मुहुः ।
हरो ददर्श स्वे गर्भे तथा सर्व्वमिदं जगत् ॥
कदाचित् वैष्णवं कायं ब्राह्मे काये लयं व्रजेत् ।
ब्राह्मं तथा वैष्णवे च शाम्भवं वैष्णवे तथा ॥

शाम्भव वैष्णवे काये ब्राह्मेर चाप्यथ शाम्भवम्।
गच्छन्तं लीनता शम्भुरेकताञ्च मुहुर्मुहुः॥
ददर्श वामदेवोऽपि भिन्नञ्चाप्यपृथग्गतम्।
परमात्मनि गच्छन्त लीनतां तद्वपुश्च यत्॥"
इति कालिकापुराणे १३ अध्याय ॥*॥
अस्य शरभरूपधारणकारण यथा,—
"इति तेषा निगदता श्रुत्वा वाक्य जनार्द्दन'।
उवाच शङ्कर देव ब्रह्माणञ्च विशेषत ॥
यत्कृते देवता' सर्व्वा' प्रजाश्च सकला इमा'।
प्राप्नुवन्ति महद्दु ख शीर्य्यते सकल जगत्॥
वाराह सकल कायं त्यक्तु मिच्छामि शङ्कर'।
त्व त्याजयस्व तत काय यन्नात्मा शङ्कराधुना॥
त्वमाप्यायस्व तेजोभिर्ब्रह्मन् स्वरहर मुहु ।
आप्यायन्तु तदा देवा' शङ्करो हन्तु पोत्रिणम्॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्व्वान् विसृज्य त्रिदशा-स्तदा।
वाराह तेजसा हन्तुं स्वय ध्यानपरोऽभवत्॥
शनै' शनैर्यदा तेज आहरत्येष माधवः।
तदा देहन्तु वाराह सत्त्वहीन व्यजायत॥
तेजोहीन यदा देह ज्ञात सर्व्वैरथामरै'।
आससाद महादेवो यत्रवाराहमद्भुतम्॥
ब्रह्माद्यास्त्रिदशा सर्व्वे महादेवमुपापतिम्।
अनुजग्मुस्तदा तेज आधातु स्मरनाशने॥
तत सर्व्वैर्देवगणै स्व स्व तेजो वृषध्वजे।
आदधे तेन बलवान् सोऽतीव समजायत॥
तत शरभरूपी स तत्क्षणाद्गिरिशोऽभवत्।
ऊर्द्ध्वाधोभागतश्चाष्टपादयुक्त' सुभैरव ।
द्विलक्षयोजनोच्छ्राय' सार्द्धलक्षकविस्तृत' ॥"
इति कालिकापुराणे २८ अध्याय ॥
अस्य विवाहो यथा,—
ईश्वर उवाच।
"हिताय सर्व्व जगता सम्भोगायात्मनस्तथा।
दारान् ग्रहीतुमिच्छामि तथा सन्तानवृद्धये॥
माहाय्य तत्र कुर्वन्तु भवन्तो मम साम्प्रतम्।
मदर्थे तनया काली याचन्तान्तु हिमाचलम॥
मार्कण्डेय उवाच।
हर सम्बोध्य मुनयो ह्यगच्छन् गिरिराड्गृहम्।
तेन सपूजितास्ते तु प्रोचुस्ते मुनयो गिरिम्॥
यश्चन्द्रशेखरो देवो देवदेवश्च यो मत ।
शापानुग्रहणे शक्तो य एको जगता पति ॥
य सहरति सर्व्वाणि जगन्ति प्रलयोद्भवे।
यो विभूतिप्रदो भक्ते नानारूपो मनोहर' ॥
स ते दुहितर काली भार्य्यामादातुमिच्छति।
यदि पश्यति त्वद्योग्य वर त्व दुहितु समम्।
तदा प्रयच्छ तनयां कालीं शशिभृते गिरे॥
मार्कण्डेय उवाच।
इत्युक्तस्तैर्गिरिपतिर्वर यद्हृदयस्थितम्।
दुहितुश्च प्रिय ज्ञात्वा प्राप्य मुदमगात्तदा॥
दास्यामि सम्भवे पुत्रीं युष्माभि' प्रार्थित-स्त्वहम्।
पूर्व्वमेव तपस्तापा तयेश' पतिरीहित॥
धातुर्नियोजनमिदं कोऽन्यथा कर्त्तुमुत्सहेत्।
कोऽन्य प्रार्थयितु शक्त सुता मम विना हरात्॥
हरेणानुगृहीता या तामन्य क' समुत्सहेत्।
हर गृहीत्वा मनसा नान्य सापीह वाञ्छति॥
इत्युक्त्वा मेनया सार्द्ध सुता दातुञ्च शम्भवे।
अङ्गीकृत्य विसृष्टास्ते मुनयोऽगुर्महेश्वरम्॥
ते गत्वा मुनय सर्वे मरीचिप्रमुखा द्विजाः।
शैलराजो यदाचष्ट तदूचुर्मदनारये॥
हिमवास्तनया दातु तुभ्यमुत्सहते हर।
यदिदानी त्वया कर्त्तु युज्यते क्रियतान्तु तत्॥
अस्माश्चाप्यनुजानीहि हर गन्तु निजास्पदम्।
सिद्ध ज्ञात्वा हर. साध्यं मुदितस्तान् विसृष्ट-वान्॥
यथायोग्य समाभाष्य क्रमादेकैकशो मुनीन्॥
कालीविवाहदिवसे यूयमायात मा प्रति।
इति चापि हरेणोक्त' प्रतिश्रुत्यर्षयो ययु.॥
अथान्योन्यप्रियतया कृत्वा कृत्वा गतागतम्।
समय कारयामास विवाहाय हरो गिरिम्॥
माधवे मासि पञ्चम्या सितपक्षे गुरोर्द्दिने।
चन्द्रे चोत्तरफल्गुन्या भरण्यादौ स्थिते रवौ॥
आगता मुनयस्तत्र मरीचिप्रमुखा मुहु'।
हरेण चिन्तिता सर्व्वे तथा ब्रह्मादयः सुराः॥
तथा च सर्व्वे दिक्पाला मुनयो ये तपोधना'।
शच्या सह तदा शक्रो ब्रह्मान्याद्यास्तु मातरः॥
नारदश्च गतस्तत्र देवर्षिर्ब्रह्मणः सुत ।
एते परिकरै सार्द्धं गणैराप्यायित' स्वकै ।
कन्याविवाहविधिना गिरिपुत्री हरोऽग्रहीत्॥
विवाहे गिरिशा शम्भो. सर्पा येऽष्टौ तनौ स्थिताः।
ते जाम्बूनदसन्नद्धा अलङ्कारास्तदाभवन्॥
द्विभुजोऽभून्महादेवो जटा' केशत्वमागता'।
शिर'स्थितश्चन्द्रखण्ड' शोचिषा ज्वलितोऽभवत्
ललाटनेत्रमभवत्तदा रत्न महार्घ्यकम्।
विचित्रवसन व्याघ्रकृत्तिरासीत्तदा द्विजा'॥
विभूतिलेपोऽभूत्तस्य सुगन्धिमलयोद्भव ।
चारुरूपो हरस्तत्र बभूवाद्भुतदर्शन ॥
ततो देवा. सगन्धर्व्वा सिद्धा विद्याधरोरगा ।
विस्मय परम प्रापुर्हर दृष्ट्वा तथाविधम्।
हिमवान् मुदितश्चाभूत् सहपुत्रैश्च मेनया।
ज्ञातयश्चास्य मुमुदुर्हर दृष्ट्वा तथाविधम्॥
इद ब्रह्मा तत्र जगौ हर दृष्ट्वा मनोहरम्॥
सर्व्व शिवकर यस्माद्रूपमाद्यस्याभवत सुरा'।
तस्मात् शिवोऽय लोकेषु नास्मादन्योऽधिक' शिव॥
महेश्वरसमायुक्तामीदृश य स्मरेद्दा।
सतत तस्य कल्याण वाञ्छितञ्च भविष्यति॥
एव काली महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसु'।
पूर्व्व दाक्षायणी भूत्वा पश्चात् गिरिसुताभवत्
स्वय समर्थापि सती काली सम्मोहितु हरम्।
तथाप्युग्र तपस्तेपे हिताय जगता शिवा।
एव सम्मोहयामास कालिका चन्द्रशेखरम्॥
इत्येतत् कथित सर्वं त्यक्तदेहा सती यथा।
हिमवत्तनया भूत्वा पुन प्राप महेश्वरम्॥"
इति कालिकापुराणे ४३ अध्याय' ॥*॥
अस्य गणा यथा,—
पुलस्त्य उवाच।
"हरोऽपि शम्बरे याते समाहूयाश्च नन्दिनम्।
प्राहामन्त्रय शैलादी ये स्थितास्तव शासने॥
ततो महेशवचनान्नन्दी सर्व्वगणाधिप.।
उपस्पृश्य जल धीमान् सस्मार गणनायकान्॥
नन्दिना संस्मृता सर्व्वे गणनाथाः सहस्रशः।
समुत्पत्य त्वरायुक्ताः प्रणतास्त्रिदशेश्वरम्॥
आगतांश्च गणान्नन्दी कृताञ्जलिपुटोऽव्यय ।
सर्व्वान्निवेदयामास शङ्कराय महात्मने॥
नन्द्युवाच।
यानेतान् पश्यसि शम्भो त्रिनेत्रान् जटिलान् शुचीन्।
एते रुद्रा इति ख्याता' कोट्य एकादशैव च॥
वानरास्यान् पश्यसि यान् शार्दूलसमविक्र-मान्।
एते वै द्वारपालास्ते मन्नामानो यशोधना॥
षण्मुखान् पश्यसि याश्च शक्तिपाणीन् शिखि-ध्वजान्।
षट् च षष्टिस्तथा कोट्य स्कन्दनाम्न. कुमार-कान्॥
एतावत्यस्तथा कोट्य शाखा नाम षडानना।
विशाखास्तावदेवोक्ता नैगमेयाश्च शङ्कर!॥
सप्तकोटिशता' शम्भो अमी वै प्रथमोत्तमा.।
एकैक प्रति देवेश तावत्यो ह्यपि मातर'॥
भस्मारुणितदेहाश्च त्रिनेत्रा' शूलपाणय ।
एते शैवा इति प्रोक्तास्तव भक्ता गणेश्वरा'॥
तथा पाशुपताश्चान्ये भस्मप्रहरणा विभो।
एते गणास्त्वसङ्ख्याता साहाय्यार्थं समागता॥
पिनाकधारिणो रौद्रा गणा कालमुखा परे।
तव भक्ता समायाता जटामण्डलिनोऽद्भुता.॥
खट्वाङ्गयोधिनो वीरा रक्तचर्म्मसमावृता।
इमे प्राप्ता गणा योद्धु महाव्रतिन उत्तमा॥
दिग्वाससो मौनिनश्च घण्टाप्रहरणास्तथा।
निरामया नाम गणा समायाता जगद्गुरो॥
सार्द्धद्विनेत्रा पद्माक्षा' श्रीवत्साङ्कितवक्षस.।
समायाता' खगारूढा वृषभध्वजिनोऽव्ययाः॥
महापाशुपता नाम चक्रशूलधरास्तथा।
भैरवो विष्णुना सार्द्धमभेदेनार्च्चितो हि ये॥
इमे मृगेन्द्रवदना शूलबाणधनुर्धरा।
गणास्त्वद्रोमसम्भूता वीरभद्रपुरोगमा॥
एते चान्ये च बहव शतशोऽथ सहस्रश।
साहाय्यार्थं तवायाता यथाप्रीत्यादिशस्व तान्
ततोऽभ्येत्य गणा' सर्व्वे प्रणेमुर्वृषकेतनम्॥"
इति वामनपुराणे ६४ अध्याय॥
अस्य लिङ्गपूजादि शिवलिङ्गशब्दे द्रष्टव्यम्॥
अस्मात् कोचविहारदेशीयराजवंशोत्पत्तिर्यथा,
श्रीदेव्युवाच।
"देवेश परमेशान सर्व्वज्ञ सर्वपूजित।
क्व गच्छसि मुहुर्नाथ कृपया वद शङ्कर॥

ईश्वर उवाच ।
कोचाख्याने च देशे च योनिगर्त्तसमीपतः ।
साध्वी सती वाम्बिका हि रेवती जनविश्रुता ॥
म्लेच्छदेशोद्भवा या तु योगिनी सुन्दरी मता ।
तत्कुचौ कठिनौ हन्तौ योनिस्तस्याश्च पीनता ॥
भिक्षाचारप्रसङ्गेन गच्छामि च दिवानिशम् ।
तत्सन्निधौ महेशानि तया मे रमणं महत् ॥
देव्युवाच ।
कुत्रासीत् किं तपस्तप्तं कथं प्राप्तं महीतलम् ।
त्वया सार्द्धं रतिर्यत् स्यात् नाल्पस्य तपसः
फलम् ॥
तवापि च कृपा तस्यां लभ्यते महती मया ।
इदानीं किमभूत् सा हि कृपया परया वद ॥
ईश्वर उवाच ।
नगेन्द्रतनये बाले शृणु मत्प्राणवल्लभे ।
शावरीचरितं किञ्चित् कथयामि शुचिस्मिते ॥
रसक्रीडाद्यकाराहमेकाम्रकानने मुदा ।
वेदाङ्गसम्भवा साध्वी योगिनी सा सुरी मता ।
नाभूत्तस्याः सुखसिन्धुः सत्क्रियाया नगात्मजे
मामासुमुत्कटं तप्तं हये मे चैत्रकामदे ॥
एकाम्रगहने देवि पर्व्वते तीर्थसङ्कुले ।
तत्रैको ब्राह्मणो जातो भिक्षार्थं तामुवाच ह ।
न दत्तमुत्तरं तस्मै भिक्षा तिष्ठतु दूरतः ।
ततः शशाप विप्रस्तां म्लेच्छता याहि दुर्मदे ।
इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो म्लेच्छत्वमाप योगिनी ।
अतोऽर्थिनं समर्थश्चेत् याचितं न ददाति च ॥
स दुर्गतिमवाप्नोत्यसमर्थो विनयञ्चरेत् ।
तस्यास्तु तपसा देवि क्रीतोऽहमभवं सदा ॥*॥
अतस्तया रतिर्जाता मम कामिनि सर्व्वदा ।
तस्याः पुत्रो विनुसिंहो महीरससमुद्भवः ॥
एकेन जितवान् कामान् सीमारान् गौडपञ्च-
मान् ।
विनिर्ज्जित्य नृपान् सर्व्वान् एकः श्रीमान्
महामतिः ॥
तस्यापि बहवः पुत्राः पृथिवीपरिपालकाः ।
कुत्राचा धार्म्मिकाः सर्व्वे राजानो युद्धदुर्म्मदाः ॥
ततोऽपि स विनुसिंहो योगमाश्रित्य विह्वले ।
विश्वल्यव्यक्तरूपेण पट्टे आकल्पमम्बिके ॥
कामाग्नौ सा माधवी देवि महेशे लीनतां गता ।
यथा जाया नन्दिमाता तथेयं योगिनी मता ॥
यथा पुत्रो भृङ्गरीटिस्तथा विनुर्म्ममात्मजः ।
विनुसिंहोऽपि कल्पान्ते परां सिद्धिमवाप्स्यति ॥
तद्वंशजास्तु राजानः सर्व्वे कैलासवासिनः ।
भविष्यन्ति महात्मानो गणेशाः सर्व्वशालिनः ॥
रूपयौवनसम्पन्नैर्देवकन्यागणैः सह ।
विहरन्ति सदा देवि क्रीडन्ति भैरवा यथा ॥*॥
यदा यदा ब्रह्मशापः कामाख्याया भवेत् पुनः
तदा तदावतीर्य्याहं विश्वकामस्य पालकः ॥
तथा तद्वंशजाः सर्व्वे भवेयुः कामपालकाः ।
कल्पान्तमेव देवेशि यावत् शापो विमुच्यते ॥
तावदेव महामाये मद्वीर्य्यात् क्रीड़नं ध्रुवम् ।
कम्पसेत्र महेशानि कर्म्मी वर्षशतत्रयम् ॥
यावत्तु परमेशानि भुङ्क्ते शापं परात्मिके ।
कामाख्या हि महामाये तदन्ते सफला भवेत् ॥
एवं ते कथितं देवि ब्रह्मशापविमोचनम् ।
कामाख्याया महेशानि साकल्येन मया ध्रुवम् ॥”
इति श्रीयोगिनीतन्त्रे देवीश्वरसंवादे चतुर्विंशति साहस्रे १३ पटलः ॥ मोचः । कीलग्रहः । वालुकम् । गुग्गुलुः । वेदः । पुण्डरीकद्रुमः । इति मेदिनी ॥ कृष्णधुस्तूरः । पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ देवः । इति शब्दरत्नावली ॥ लिङ्गः । इत्युणादिकोषः ॥ विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतविंशतितमयोगः । तत्र जातफलम् ।

“महेशभक्तः श्रुतिपारदृश्वा
जितेन्द्रियश्चारुतनुर्म्महात्मा ।
शिवाभिधानं खलु योगराजं
प्रसूतिकाले यदि मानवानाम् ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

शिवकः, पुं, कीलकः । इत्यमरः ॥ हेखोंटा इति ख्याते । गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातस्तम्भे इति सुभूतिः । कण्डूयनार्थकाष्ठे इति केचित् । बन्धनखट्टे इति केचित् । यत्र वत्सा गोर्दुह्यते इति केचित् । शेते गात्रकण्डुः शिवः शी तनुकरणे नाम्नोति डिवः स्वार्थे कन् कः शिवकस्तालव्यादिः । कील्यतेवध्यतेऽस्मिन् कीलः कील बन्धे घञ् स्वार्थे कः कीलकः । इति भरतः ॥

शिवकरः, पुं, (शिवस्य करः ।) चतुर्विंशतिभूताहेदन्तर्गतजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ मङ्गलकारके, त्रि ॥

शिवकाञ्ची, स्त्री, पुरीविशेषः । यथा,—
“शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची काञ्चीयुग्मञ्च सम्मतम्
एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ॥
काशी शिवत्रिशूलस्था काञ्ची हरिहरात्मिका
वामदक्षिणहस्ताभ्यां दधार द्विजपुङ्गवाः ॥”
इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥

शिवकीर्त्तनः, पुं, (शिवं सुखकरं कीर्त्तनं यस्य ।) भृङ्गरीटः । विष्णुः । इति मेदिनी ॥ शैवः । इति शब्दरत्नावली ॥

शिवगतिः, पुं भूताहेद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

शिवघर्म्मजः, पुं (शिवघर्म्माज्जातः । जन्+डः ।) मङ्गलग्रहः । अस्य प्रमाणं मङ्गलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शिवङ्करः, त्रि, मङ्गलकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । क्षेमङ्करः २ अरिष्टतातिः ३ शिवतातिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुं, बालग्रहविशेषः । यथा हरिवंशे । १६६ । ७५ ।
“संघट्टनः सङ्कुचमः काष्ठभूतः शिवङ्करः ॥”)

शिवचतुर्द्दशी, स्त्री, (शिवप्रिया चतुर्द्दशी ।) चतुर्द्दशीकर्त्तव्यशिवव्रतविशेषः । यथा,—
नन्दिकेश्वर उवाच ।
“शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् वक्ष्ये माहेश्वरं व्रतम्
त्रिषु लोकेषु विख्याता नाम्ना शिवचतुर्द्दशी ॥
मार्गशीर्षे त्रयोदश्यां सितायामेकभक्तकम् ।
प्रार्थयेद्देवदेवेश त्वामहं शरणं गतः ॥
चतुर्द्दश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च शङ्करम् ।
सुवर्णवृषभं दत्त्वा भोक्ष्यामीति परेऽहनि ॥
एवं नियमकृत् सुप्त्वा प्रातरुत्थाय मानवः ।
कृतस्नानजपः पश्चादुमया सह शङ्करम् ॥
पूजयेत् कमलैः शुक्लैर्गन्धधूपानुलेपनैः ।
पादौ नमः शिवायेति शिरः सर्व्वात्मने नमः ॥
ललाटं वामदेवाय नेत्राणि हरये नमः ।
मुखमिन्दुमुखायेति श्रीकण्ठायेति कन्धरम् ॥
सद्योजाताय कर्णौ तु वामदेवाय वै भुजौ ।
अघोरहृदयायेति हृदयञ्चापि पूजयेत् ॥
स्तनौ तत्पुरुषायेति तथेशायेति चोदरम् ।
पार्श्वं चानन्तधर्म्माय ज्ञानभूताय वै कटिम् ॥
ऊरू चानन्तवैराजसिंहायेति च पूजयेत् ।
अनन्तैश्वर्य्यनाथाय जानुनी चार्च्चयेद्बुधः ॥
प्रधानाय नमो जङ्घे गुल्फौ व्योमात्मने नमः ।
व्योमकेशात्मरूपाय पृष्ठमभ्यर्च्चयेन्नरः ॥
नमः पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै पार्व्वतीञ्चापि पूजयेत् ।
ततस्तु वृषभं हैममुदकुम्भसमन्वितम् ॥
शुक्लमाल्याम्बरयुतं पञ्चरत्नपरिष्कृतम् ।
भक्ष्यैर्नानाविधैर्युक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
प्रीयतां देवदेवोऽत्र सद्योजातः पिनाकधृक् ।
ततस्तु विप्रानन्नेन तर्पयेच्छक्तितः शुभान् ॥
पृषदाज्यञ्च संप्राश्य स्वपेद्भूमावुदङ्मुखः ।
पञ्चदश्यां ततः पूज्य विप्रान् भुञ्जीत वाग्यतः ॥
तद्वत् कृष्णचतुर्द्दश्यामेतत् सर्व्वं समाचरेत् ।
चतुर्द्दशीषु सर्व्वासु कुर्य्यात् पूर्व्ववदर्च्चनम् ॥
ये तु मासविशेषाः स्युस्तान्निबोध क्रमादिह ।
मार्गशीर्षादिमासेषु स्तवमेतदुदीरयेत् ॥
शङ्कराय नमस्तुभ्यं नमस्ते करवीरकम् ।
त्र्यम्बकाय नमस्तेऽस्तु महेश्वर नमः परम् ॥
नमस्तेऽस्तु महादेव स्थाणवे च ततः परम् ।
नमः पशुपते नाथ नमस्ते शम्भवे पुनः ॥
नमस्ते परमानन्द नमः सोमार्द्धधारिणे ।
नमो भीमाय इत्येवं त्वामहं शरणं गतः ॥
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
पञ्चगव्यं तथा विल्वं यवान् गोशृङ्गवारि च ॥
तिलाश्च कृष्णान् विधिवत् प्राशनं क्रमशः
स्मृतम् ।
प्रतिमासं चतुर्द्दश्योरेकैकं प्राशनं स्मृतम् ॥
मन्दारैर्मालतीभिश्च तथा धुस्तूरकैरपि ।
सिन्धुवारैरशोकैश्च मल्लिकाभिश्च पाटलैः ॥
अर्कपुष्पकदम्बैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ।
एकैकेन चतुर्द्दश्यामर्च्चयेत् पार्व्वतीपतिम् ॥
पुनश्च कार्त्तिके मासि सम्प्राप्ते तर्पयेत् द्विजान् ।
अन्नैर्नानाविधैर्भक्ष्यैर्वस्त्रमाल्यविभूषणैः ॥
कृत्वा नीलवृषोत्सर्गं श्रुत्युक्तविधिना नरः ।
उमामहेश्वरं हैमं वृषभञ्च गवा सह ॥
मुक्ताफलाष्टकयुतं सितनेत्रपटावृतम् ।
सर्व्वोपस्करयुक्तायां शय्यायामुदकुम्भयोः ॥
ताम्रपात्रोपरि पुनः शालितण्डुलसंयुतम् ।

श्राप्य विप्राय शान्ताय वेदव्रतपराय च ॥
व्यद्धसामविदे देय न वकव्रतिने क्वचित् ।
गुणज्ञे श्रोत्रिये दद्यादाचार्य्ये तत्त्ववेदिनि ॥
अव्यङ्गाङ्गाय सौम्याय सदाकल्याणकारिणि ।
सपत्नीकाय संपूज्य माल्यवस्त्रविभूषणै. ॥
गुरौ सति गुरोर्देय तदभावे द्विजातये ।
न वित्तशाठ्य कुर्व्वीत कुर्व्वंन् मोहात् पतत्यध:
अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् शिवचतुर्द्दशीम् ।
सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानव: ॥
ब्रह्महत्यादिक किञ्चिद्यदत्रामुत्र वा कृतम् ।
पितृभिर्भ्रातृभिश्चैव तत् सर्व्वं नाशमाप्नुयात् ॥
दीर्घायुरारोग्यकुलाभिवृद्धि-
रवाप्यशामुत्र चतुर्भुजत्वम् ।
गणाधिपत्य दिवि कल्पकोटि-
शत वसित्वा पदमेति शम्भो' ॥

न वृहस्पतिरप्यनन्तमस्या:
फलमिन्द्रो न पितामहोऽपि वक्तुम् ।
न च सिद्धगणोऽप्यल न चाहं
यदि जिह्वायुतकोटयोऽपि वक्त्रे ॥
भवत्यमरवल्लभ. पठति य: स्मरेद्वा सदा
शृणोति च विमत्सर: सकलपापविध्वंसिनीम् ।
इमा शिवचतुर्द्दशीममरकामिनीकोटय.
स्तुवन्ति तमनिन्दित किमु समाचरेद्य. सदा ॥
या वाथ नारी कुरुते ह भक्त्या
भर्त्तारमापृच्छ्य सुत गुरु वा ।
सापि प्रसादात् परमेश्वरस्य
परं पदं याति पिणाकपाणे ॥"
इति मात्स्ये शिवचतुर्द्दशीव्रत ८०अध्याय. ॥*॥
फाल्गुनी कृष्णा चतुर्द्दशी । तत्र शिवव्रत कर्त्तव्यम् । तस्य विवरण शिवरात्रिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शिवज्ञा, स्त्री, (शिव जानातीति । ज्ञा+क' ।) शिवोपासिका । मङ्गलज्ञात्री । शिव जानाति या इत्यर्थे डप्रत्यय ॥

शिवज्ञानं, क्ली, (शिवस्य ज्ञानमस्मात् ।) शुभाशुभकालबोधकशास्त्रम् । यदा यात्रादिक्रिया अवश्यकर्त्तव्या ज्योति:शास्त्रोक्तशुभक्षणप्राप्तिश्च न भवति तदा शिवज्ञानोक्तशुभसमये कर्म्म कर्त्तुमुचितं भवति । एतच्छिवज्ञानोक्तमाहेन्द्रयोगे कृतयात्रादिर्जय अमृतयोगे कार्य्यसिद्धि वक्रे कार्य्यनाश शून्ये मृत्यु अपमानं वा प्राप्नोति । दिवारात्रौ माघ-फाल्गुन-चैत्र-वैशाखश्रावणभाद्रेषु एते योगा एकरूपा. आश्विनकार्त्तिकाग्रहायणपौषेषु एकप्रकारा: ज्यैष्ठाषाढ़योश्च एकरूपा भवन्ति ॥ यथा,—

माघ फाल्गुन-चैत्र-वैशाख-श्रावण-भाद्रेषु

दिवादण्डा यथा ।

रविवारे मा २ अ ८ शू ८ मा २ व १० ।

सोमवारे अ ४ व ८ अ ६ व ६ मा ४ शू २ ।

मङ्गलवारे व ४ शू २ अ ६ व ४ शू २ अ ४ शू २ अ ४ शू २ ।

बुधवारे अ ४ व ६ अ ४ शू २ व ४ मा ४ अ ४ शू २ ।

गुरुवारे मा ४ शू २ व ६ मा ६ शू ४ व ४ शू ४ ।

शुक्रवारे अ २ व २ अ ६ व ६ अ ६ शू ४ अ ४ ।

शनिवारे शू ४ व ४ शू २ अ ८ शू ४ व ४ शू ४ ।

तेषु रात्रिदण्डा यथा ।

रविवारे शू २ मा २ अ ४ व ८ मा ८ शू ६

सोमवारे व २ अ ६ व ६ अ ८ शू ८ ।

मङ्गलवारे अ २ व ४ शू २ अ ६ व ६ अ ४ व ४ शू २ ।

बुधवारे शू २ अ ६ मा ४ व ४ शू ४ अ १० ।

गुरुवारे व १४ शू ४ व ४ अ २ शू ६ ।

शुक्रवारे व ४ अ ४ शू ४ मा २ व ६ शू ४ अ २ मा २ शू २ ।

शनिवारे शू २ व ४ अ ६ व ४ अ ४ व २ अ ४ शू ४ ।

आश्विन कार्त्तिकाग्रहायणपौषेषु

दिवादण्डा यथा ।

रविवारे शू २ अ ६ व ८ अ ८ शू २ मा २ शू २ ।

सोमवारे अ ४ शू ४ अ ६ व १६ ।

मङ्गलवारे अ २ व २ अ १० व ६ शू ६ व ४ ।

बुधवारे अ २ मा २ अ २ व ६ अ ६ शू २ मा ६ व ४ ।

गुरुवारे अ ४ व ४ शू ४ व ६ शू २ अ ४ व ६ ।

शुक्रवारे अ २ व २ अ ६ व ६ अ ८ शू २ अ ४ ।

शनिवारे अ २ व २ अ ६ व ६ अ ८ शू २ अ ४ ।

तेषु रात्रिदण्डा यथा ।

रविवारे शू २ व ४ अ ४ व ६ अ ४ शू २ अ ८ ।

सोमवारे व ६ अ ८ व ८ अ २ व ६ ।

मङ्गलवारे मा ६ अ २ शू २ अ ६ व ४ मा ४ शू २ अ ४ ।

बुधवारे व २ अ २ व ४ अ १६ व २ शू ४ ।

गुरुवारे शू २ अ ८ व ६ अ ८ शू २ अ ४ ।

शुक्रवारे व २ अ ८ व ६ अ ८ शू २ अ ४ ।

शनिवारे व १४ शू ४ व ४ अ २ शू ६ ।

ज्येष्ठाषाढयोर्दिवादण्डा यथा।

रविवारे	शू ४	श ६	व ६	श ६	य ४	मा २	गु २।	
सोमवारे	व ८	श ४	शू ६	व ८	शू ४।			
मङ्गलवारे	श ६	शू ४	श ६	व ६	मा २	श २	मा २	शू २।
बुधवारे	शू २	व ४	श ८	व ६	श ८	गू २।		
गुरुवारे	मा २	शू २	व ६	मा ४	गु ४	व ६	श ६।	
शुक्रवारे	शू २	मा २	य ६	मा २	गु ४	श ६	य ४	गु ४।
शनिवारे	मा २	गु २	व ६	मा ६	गु ४	व ४	श ६।	

तत्र रात्रिदण्डा यथा।

रविवारे	श ४	शू ४	य ४	श ६	य ८	गु ४।		
सोमवारे	व ८	श ८	गु ४	श ४	शू २	मा २	शू २।	
मङ्गलवारे	श २	व ४	मा ४	शू ४	य २	श ६	शू २	व ६।
बुधवारे	श १०	शू २	व ४	श ४	शू १०।			
गुरुवारे	शू २	श ६	शू २	य ४	गु २	श ६	शू ४	श ४।
शुक्रवारे	श ६	शू २	व ४	शू ६	श ६	गु २	श ४।	
शनिवारे	शू २	श २	व ८	शू २	श ६	गु ४	श ६।	

मतान्तरे अस्य प्रमाणं यथा,—
"माहेन्द्रे विजयो नित्यं अमृते कार्य्यशोभनम्।
वक्रे कार्य्यविलम्बः स्याच्छून्ये च मरणं ध्रुवम्॥
वैशाखादिश्रावणान्तं एकभावेन सवहेत्।
अमृतादि दिवारात्रौ चतुर्मासं यथाक्रमम्॥
याममानं दिवामाने ज्ञेयं सर्व्वत्र मामके।
तत्प्रमाणेन ज्ञातव्यं दण्डमानं विचक्षणैः।
रात्रिमानप्रमाणेन ज्ञेयो दण्डप्रमाणकः॥
न वारतिथिनक्षत्रं न योगकरणं तथा।
शिवज्ञानं समासाद्य सर्व्वं मुनिर्विचारयेत्॥"
तथा।
"भाद्रादिमार्गपर्य्यन्तं सप्तवारे समादिशेत्।
शून्यवक्रादियोगं हि पौषादिचैत्रतस्तथा॥"
इति ज्योतिषे शिवज्ञानम्॥७॥
अनेकप्रकारं शिवज्ञानं शिवाज्ञा शिवालिखित अमृतघटी च दृष्टं किन्तु परस्परमनैक्यं जातम्॥

शिवताति, स्त्री, कल्याणकारिणी। इति हेमचन्द्रः॥ अस्य पर्य्यायः शिवङ्करशब्दे द्रष्टव्यः॥

शिवदत्त, क्ली, (शिवेन दत्तम्।) विष्णुचक्रम्। इति केचित्॥ शिवेन शिवाय वा दत्तं द्रव्यमात्रञ्च॥

शिवदारु, क्ली, (शिवस्य दारु।) देवदारुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शिवदूतिका, स्त्री, (शिवदूती+स्वार्थे कन्।) मातृकाविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

शिवदूती, स्त्री, (शिवेन दूतयति सन्देशं प्रापयतीत्यर्थे दूत+णिच्+पचाद्यच्। यद्वा, शिवो दूतो यस्याः। गौरादेराकृतिगणत्वात् ङीष्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ योगिनीविशेषः। यथा,
"ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा॥
नारसिंही तथैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी।
एताः पूज्या महाभागा योगिन्यः कामदायिनीः॥"
तस्या उत्पत्तिमन्त्रध्यानादि यथा,—
"कौषिक्या हृदयाद्देवी निःसृता ध्यानतो हरेः।
शिवदूतीति विख्याता शिवागतसुमहता॥
मन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि धर्म्मकामार्थदायकम्।
यत् श्रुत्वा साधको याति दुर्लभं शिवमन्दिरम्॥
येनाराध्य महादेवीं शिवदूतीं शिवात्मिकाम्।
न चिराल्लभते कामान्नरः सर्व्वजयी भवेत्॥
अन्तःसमाप्तिसहितो विन्दिन्दुभ्यां दशावरा।
स्वरेण पान्त्यदन्त्येन सहष्टोऽन्तेन पूर्व्वशः॥
स एव विन्दुयुगलपूर्व्वस्थोपान्त्यपावकः।
षष्ठस्वरकलाशून्यैः सहितः प्रथमस्थितः॥
मन्त्रोऽयं शिवदूत्यास्तु शिवदूतीजयप्रदः।
रूपमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणु वत्सक सम्मतम्॥
चतुर्भुजं महाकायं सिन्दूरसदृशद्युतिम्।
रक्तदन्तं मुण्डमालाजटाजूटार्द्धचन्द्रधृक्॥
नागकुण्डलहाराभ्यां शोभितं नखरोज्ज्वलम्।
व्याघ्रचर्म्मपरीधानं दक्षिणे शूलचक्रधृक्॥
वामे पाशं तथा चर्म्म बिभ्रदूर्द्ध्वं परिक्रमात्।
स्थूलवक्त्रञ्च पीनोष्ठं तुङ्गमूर्त्तिं भयङ्करम्॥
निक्षिप्य दक्षिणं पादं सन्तिष्ठेत् कुणपोपरि।
वामपादं शृगालस्य पृष्ठे फेरुशतैर्वृतम्॥
ईदृशं शिवदूत्यास्तु मूर्त्तिं ध्यायेद्विभूतये।
ध्यानमात्रादथैतस्या नरः कल्याणमाप्नुयात्॥
पूजनादचिराद्देवी सर्व्वान् कामान् ददाति च॥
यः शिवाविरुतं श्रुत्वा शिवदूतीं शिवप्रदाम्।
प्रणमेत् साधको भक्त्या तस्य कामाः करे स्थिताः॥
यदा जघान जगता रक्तवीजं हिताय वै।
महादेवी महामाया तदास्याः कायतः स्रुता॥
दूतं प्रस्थापयामास शिवं शुम्भाय साम्बिका।
तेन सा शिवदूतीति देवैः सर्व्वैः प्रगीयते॥
क्षेमङ्करी च शान्ता च वेदमाता महोदरी।
कराला कामदा देवी भगास्या भगमालिनी॥
भगोदरी भगाहारा भगजिह्वा भगा तथा।
एता द्वादश योगिन्यः पूजने परिकीर्त्तिताः॥
एता द्वादश योगिन्यः शिवदूत्याः सदैव हि।
निचरन्ति स्वयं देवी यत्र यत्रैव गच्छति॥"
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ५० अध्यायः॥ प्रमाणान्तरं वामने ५३ अध्याये मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये रक्तवीजवधाध्याये च द्रष्टव्यम्॥

शिवद्रुम, पुं, (शिवप्रियो द्रुमः।) विल्ववृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शिवद्विष्टा, स्त्री, (शिवेन द्विष्टा तत्पूजनानर्हत्वात्।) केतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

शिवधातु, पुं, (शिवस्य धातुः।) पारदम्। पारदं शिववीर्य्यं स्यादिति दर्शनात्। गोदन्तमणिः। इति केचित्॥

शिवनाभि, पुं, (शिवस्य नाभिरिव।) शिवलिङ्गविशेषः। यथा,—
"उत्तमं मध्यमधमं त्रिविधं लिङ्गमीरितम्।
चतुरङ्गुलमुत्सेधे रम्यवेदिकमुत्तमम्॥
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं मुनिभिः शास्त्रकोविदैः।
तदर्द्धं मध्यमं प्रोक्तं तदर्द्धमधमं स्मृतम्॥
शिवनाभिमयं लिङ्गं प्रतिपूज्यं महर्षिभिः।
श्रेष्ठञ्च सर्व्वलिङ्गेभ्यस्तस्मात् पूज्यं विधानतः॥"
इति वीरमित्रोदयः॥

शिवपुरी, स्त्री, (शिवस्य पुरी।) काशी। इति हेमचन्द्रः॥

शिवप्रिय, क्ली, (शिवस्य प्रियम्।) रुद्राक्षम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शिवस्य प्रियद्रव्ये त्रि॥

शिवप्रिय, पुं, (शिवस्य प्रियः।) वकवृक्षः। इति जटाधरः॥ स्फटिकः। धुस्तूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

शिवप्रिया, स्त्री, (शिवस्य प्रिया।) दुर्गा। इति शब्दमाला॥

शिवमल्लकः, पु, अर्ज्जुनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शिवमल्लिका, स्त्री, (शिवप्रिया मल्लिका।) वसूकः। इति राजनिर्घण्टः॥

शिवमल्ली, स्त्री, (शिवप्रिया मल्ली।) वकवृक्षः। इत्यमरः॥

शिवरसः, पु, वराहात् पर्य्युषितरसः। तत्पर्य्यायः। अम्नोदकजः २। अस्य गुणाः। दीपनत्वम्। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। अस्रगृदाहदत्वम्। लघुतर्पणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

शिवरात्रिः, स्त्री, (शिवप्रिया रात्रिः।) शिवचतुर्द्दशी। यथा, कालमाधवीये स्कान्दे नागरखण्डम्।
"माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुणस्य च।
कृष्णा चतुर्द्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता॥"
अत्रैकस्यास्तिथेर्म्माघीयत्वफाल्गुनीयत्वे मुख्यगौणवृत्तिभ्यां अविरुद्धे। ततस्तु माघ्यनन्तरा चतुर्द्दशी शिवरात्रिः तस्यामुपवासः प्रधानम्।
"न स्नानेन न वस्त्रेन न धूपेन न चार्च्चया।
तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासत.॥"
इति शङ्करोक्तेः॥*॥

स्कान्दे।
"ततो रात्रौ प्रकर्त्तव्य शिवप्रीणनतत्परः।
प्रहरे प्रहरे स्नान पूजाञ्चैव विशेषतः॥"
अत्र वीप्सया प्रहरचतुष्टयसाध्य व्रत प्रतीयते नरसिंहाचार्य्यधृतेश्वरसंहितायाम्।
"शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः।
सर्व्वं पूजाफल हन्ति शिवरात्रिवहिर्म्मुखः॥*॥
सवत्सरप्रदीपे।
"दुग्धेन प्रथम स्नान दध्ना चैव द्वितीयके।
तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा।"
ईशानसंहितायाम्।
"माघे कृष्णचतुर्द्दश्यां रविवारो यदा भवेत्।
भौमो वापि भवेद्देवि कर्त्तव्य व्रतमुत्तमम॥
शिवयोगस्य योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम्।
शिवरात्रिव्रत नाम सर्व्वपापप्रणाशनम्।
आचाण्डालमनुष्याणा भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्॥"
नागरखण्डे।
"उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात्।
शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात्॥"
पाद्मे।
"वर्षे वर्षे महादेवि नरो नारी पतिव्रतः।
शिवरात्रौ महादेव काम भक्त्या प्रपूजयेत्॥"
ईशानसंहितायाम्।
"एवमेव व्रत कुर्य्यात् प्रति सवत्सर व्रती।
द्वादशाब्दिकमेतद्धि चतुर्व्विंशाब्दिक तथा।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानव॥"
हेमाद्रिधृता स्मृतिः।
"प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्द्दशी॥"
प्रदोषमाह वत्सः।
"प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते॥"
ऊर्द्ध्वमनन्तरम्। वायुपुराणे।
"त्रयोदश्यस्तगे सूर्य्ये चतसृष्वपि नाडिषु।
भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतश्चरेत्॥"
ईशानसंहितायाम्।
„माघे कृष्णचतुर्द्दश्यामादिदेवो महानिशि।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः॥
तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथि.।
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्द्दशी॥
व्याप्ता सा दृश्यते यस्या तस्या कुर्य्यात् व्रत नरः॥"
अत्र।
"महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः॥"
इति देवलोक्ता महानिशा ग्राह्या॥ घटिका एकदण्डः। एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशिथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रत उभयव्याप्त्यनुरोधात्। कालमाधवीयेऽप्येवम्। एतेन परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्व्वदिवसीयरात्रिद्वितीययामप्रभृतिचतुर्द्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्यापित्वेन पूर्व्व दिन एव व्रतमिति निरस्तम्। यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथमात्रव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्रव्याप्तिस्तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतम्। प्रधानकालव्याप्त्यनुरोधात्।
"पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्व्वा महानिशि चतुर्द्दशी।
व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्या कुर्य्याद्व्रतं नरः॥"
इतीशानसंहितावचनाच्च॥
एतद्विषय एव भविष्यपुराणम्।
"अर्द्धरात्रात् पुरस्तात्तु जयायोगो भवेद्यदि।
पूर्व्व विद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्रजयान्विते।
कृत्वोपवास तिथ्यन्ते तदा कुर्य्याच्च पारणम्॥"
तिथ्यन्ते पारण जयन्तीमात्रपर अत्र चतुर्द्दश्यामेव तत्।
"ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै पूजितानि भवन्तीह भूताया पारणे कृते॥"
इति स्कान्दात्।
"दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्द्दशी।
शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्द्दश्यान्तु पारणम्॥"
इति गौतमीयाच्च।
यदा तु पूर्व्व दिने न निशीथव्याप्ति. परदिने प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा परा ग्राह्या। प्रदोषव्यापिनीति प्रागुक्तत्वात् तिथेस्त्रिसन्ध्यव्यापित्वाच्च। एतद्विषय एव लिङ्गपुराणम्
"शिवरात्रिव्रते भूता कामविद्धा विवर्जयेत्।
एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्या व्यपोहति॥"
अत्रामावास्यायामेव पारणम्।
"शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्द्दशी।
कुहूयुक्तैव कर्त्तव्या कुह्वामेव हि पारणम्॥"
इति वचनात्॥*॥
तदय सक्षेपः। यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतम्। यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथव्यापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतम्। यदा तु न पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषव्यापिनीतदा परदिने। पारणन्तु परदिने चतुर्द्दशीलाभे चतुर्द्दश्यां तदलाभे अमावस्यायाम्। तत्र प्रयोगः॥*॥
प्रातरुदङ्मुखः तत् सदित्युच्चार्य्य सूर्य्यः सोम इति पठित्वा जलादीन्यादाय सङ्कल्पयेत्।
"मन्त्रेणानेन गृह्णीयान्नियमं भक्तिमान्नर।
शिवरात्रिव्रत ह्येतत् करिष्येऽहं महाफलम्।
निर्व्विघ्नमस्तु मे चात्र त्वत्प्रसादाज्जगत्पते॥"
इति शिवरहस्यात् शिवरात्रि इत्यादिना नियम्य।
"चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि भोक्ष्येऽह भुक्तिमुक्त्यर्थं शरण मे भवेश्वर॥"
इति गरुड़पुराणीय पठेत्।
रात्रौ प्रथमप्रहरे प्रतिष्ठिते लिङ्गे अप्रतिष्ठिते वा प्रतिष्ठां विधाय पूजां कुर्य्यात्। ह्रौं अस्त्राय फडिति पादघातत्रयेण विघ्नान्निःसार्य्य तेनैव तालत्रयेण करच्छोटिकया च दशदिग्बन्धन कृत्वा भूतशुद्धि विधाय ह्रा हृदयाय नम इत्यादिना षडङ्गानि न्यस्य ह्रौं इति मन्त्रेण प्राणायाम विधाय पूजयेत्। पार्थिवलिङ्गे चेत्तदा वक्ष्यमाणपूजाविधिना पूजयेत्। तत्राय विशेषः ह्रौं ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे दुग्धेन स्नापयित्वा पुनर्जलेन स्नापयित्वा।
"शिवरात्रिव्रतं देव पूजाजपपरायण।
करोमि विधिवद्दत्त गृहाणार्घ्यं महेश्वर॥"
इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धादिभिः संपूज्य मूलमन्त्र जपित्वा प्रणम्य गीतनृत्यादिभिस्त प्रहर नयेत्॥
"तद्ध्यान तज्जप स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम्।
उपवासकृतो ह्येते गुणा प्रोक्ता मनीषिभि॥"
इति देवीपुराणे सामान्यतः श्रवणात् अत्रापि तथा॥*॥ द्वितीयप्रहरे तु विशेष। ह्रौं अघोराय नम इति दध्ना स्नानम्। अर्घ्य मन्त्रस्तु॥
"नम. शिवाय शान्ताय सर्व्व पापहराय च।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं प्रसीद उमया सह॥"*॥
तृतीयप्रहरे तु। ह्रौं वामदेवाय नम इति घृतेन स्नानम्। अर्घ्य मन्त्रस्तु।
"दुःखदारिद्र्यशोकेन दग्धोऽह पार्व्वतीश्वर।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त गृहाण मे॥*॥
चतुर्थप्रहरे तु। ह्रौं सद्योजाताय नम इति मधुना स्नानम्। अर्घ्य मन्त्रस्तु।
"मया कृतान्यनेकानि पापानि हर शङ्कर।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं उमाकान्त गृहाण मे॥"
ततो नम शिवाय इति मूलमन्त्र जपित्वा प्रभातेऽविघ्नेन इत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रान् पठेत्॥
तथा च गरुडपुराणम्।
"मूलमन्त्र ततो जप्त्वा प्रभाते तत् समापयेत्।
अविघ्नेन व्रत देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम्॥
क्षमस्व जगता नाथ त्रैलोक्याधिपते हर।
यन्मयाऽद्य कृत पुण्य तद्रुद्रस्य निवेदितम्॥

त्वत्प्रसादान्मया देव व्रतमद्य समर्पितम् ।
प्रसन्नो भव मे श्रीमन् मद्भूतिं प्रतिपद्यताम् ।
त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः ॥”
परदिने ब्राह्मणान् भोजयित्वा चतुर्दश्यालाभे तत्र तदलाभे अमावस्यायां पारणं कुर्य्यात् । तत्र मन्त्रः ।
“संसारक्लेशदग्धस्य व्रतेनानेन शङ्कर ।
प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥” * ॥
तत्र पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः । तत्र शिववाक्यं स्कान्दे ।
“विप्रस्य तु सदैवाहं शुचेरप्यशुचेरपि ।
गृह्णन् वलिं प्रहृष्यामि विप्राणामिव दर्शनात् ॥
वलिं पूजाम् । तथा,
“शूद्रः कर्म्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुरुते प्रिये ।
तस्याहमर्च्चां गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते ॥”
तथा,
“नमोऽन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥”
एवकारेण प्रणवनिवृत्तिः । एवं शूद्रस्यापि । तथा नृसिंहतापनीये । “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि जानीयात् स मृतोऽधो गच्छति इति ।” नेच्छन्ति पर्य्यन्तं पराशरभाष्येऽपि लिखितम् । गोविन्दभट्टधृतम् ।
“स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्द्विजः ।
शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात् ॥”
गौतमः ।
“रात्रावुदङ्मुखः कुर्य्यात् देवकार्य्यं सदैव हि ।
शिवार्च्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्य्यादुदङ्मुखः ॥”
सदा दिवारात्रौ । अत्र हेतुमाह रुद्रयामले ।
“न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदीचीं शक्तिसंस्थिताम् ।
न प्रतीचीं यतः पृष्ठमतो दक्षं समाश्रयेत् ॥”
यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न समाश्रयेत् शम्भोर्जगत्संहारकस्याग्रतः सांमुख्यात् पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्यवस्थितम् ।
एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा । तद्रूपमाह भविष्यपुराणम् ।
“सौम्यं मौक्तीन्दुभृत् वाम एकवक्त्रं चतुर्भुजम् ।
शिवरूपं गृहे कुर्य्यात् प्रासादे वाप्यनिन्दितम् ॥”
अत्राङ्गे पृष्ठनिषेधात् देवाग्रे स्वस्य चाप्यग्रे प्राची प्रोक्ता गुरुक्रमैः । इत्यस्य न विषयः । किन्त्वभिधानादिप्रसिद्धा प्राची ग्राह्या । एतदनुसाराद्वक्ष्यमाणपूर्व्वाद्याग्नेय्यन्तपूजा । अत एव तन्त्रान्तरम् ।

“यत्रैव भानुस्तु वियत्युदेति
प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च
सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान्तु ॥”

एवञ्च देवतान्तरपूजा पूर्व्वाह्णे प्राङ्मुखेन सायं पश्चिमाभिमुखेन रात्रावुदङ्मुखेन कार्य्या ।
“प्राक्पश्चिमोदगास्यस्तु प्रातः सायं निशासु च ॥”
इति वचनात् ॥
इति वाचस्पतिमिश्राः । सेयं पूजा रत्नाकरोक्तभविष्यपुराणीयसंसारसूर्य्यमन्त्रप्रस्ताव एव प्रागादिदिङ्नियमाभिधानात् । व्यवहारोऽपि अत्र न तथेति ॥ * ॥ लिङ्गपुराणे ।
“विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ।
तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् ॥
नन्दिपुराणे ।
“आयुष्मान् बलवान् श्रीमान् पुत्त्रवान् धनवान् सुखी ।
वरमिष्टं लभेल्लिङ्गं पार्थिवं यः समर्च्चयेत् ।
तस्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं ज्ञेयं सर्व्वार्थसाधकम् ॥”
भविष्ये ।
“स्वर्णरूप्यगोशकृत्पिष्टं ताम्रकांस्यमयं तथा ।
कृत्वा लिङ्गं सकृत् पूज्य वसेत् कल्पायुतं दिवि ॥
वार्क्षं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्व्वकामदम् ।
नर्म्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्यदपि हि लिङ्गवत् ॥”
लिङ्गवत् लिङ्गाकारम् । कालकौमुद्याम् ।
“प्रत्यादल्पपरीमाणं न लिङ्गं कुत्रचिन्नरः ।
कुर्व्वीताङ्गुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचित् समाचरेत् ॥
अत्रोऽशीतिरक्तिका । अङ्गुष्ठः हृस्तपर्व्वग्रन्थितः ।
“अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
तत्र तत्र बृहत्पर्व्वग्रन्थिभिर्मिनुयात् सदा ॥”
इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥
शिवधर्म्मे ।
“सहस्रमर्च्चयेल्लिङ्गं निरयं स न गच्छति ।
रुद्रलोकमवाप्नोति भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥”
तथा ।
“वालुकानि च लिङ्गानि सहस्राणि च कारयेत् ।
सहस्रमर्च्चनात् सोऽपि लभते वाञ्छितं फलम् ॥”
ततश्चामुकतिथावारभ्यामुकलाभकामः सहस्रमितपार्थिवशिवलिङ्गपूजनमिति यथास्थाने वाक्ये देयम् ॥ * ॥ ब्रह्मपुराणे ।
“यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय निवेदितम् ।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरीम् ॥”
राघवभट्टधृतम् ।
“सर्व्वत्रैव प्रशस्तोऽब्जः शिवसूर्य्यार्च्चनं विना ॥”
अब्जः शङ्खः । अग्निपुराणे ।
“तल्लिङ्गैः पूजयेन्मन्त्रैः सर्व्वदेवान् पृथक्पृथक् ।
ध्यात्वा प्रणवपूर्व्वन्तु तदात्मा सुसमाहितः ।
नमस्कारेण मन्त्रेण पुष्पाणि विन्यसेत् पृथक् ॥”
देवीपुराणे ।
“मृदाहरणसंघट्टप्रतिष्ठाह्वानमेव च ।
स्नपनं पूजनञ्चैव विसर्ज्जनमतः परम् ॥
हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ।
पशुपतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात् ॥”
अत्र पूर्व्वोक्तसप्तकर्म्माणि परवचनोक्तसप्तनामभिः क्रियानुरूपविभक्तिमद्भिर्यथायथं कार्य्याणि । अष्टार्थयोर्यथाक्रमासम्भवेन पाठक्रमादेव आवाहनात् प्राक् प्रतिष्ठा आवाहनात् प्राक् प्रतिष्ठा ज्ञा कुम्भासनदानवत् ॥ * ॥ तत्रानुष्ठानम् । हराय नम इति मृदाहरणम् । महेश्वराय नम इति संघट्टनम् । शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भव इति प्रतिष्ठा । ध्यायेन्नित्यमित्यादिना ध्यात्वा पिनाकधृक् इहागच्छ इत्याद्यावाहनम् । पशुपतये नम इति स्नपनम् । एतत् पाद्यं नमः शिवाय नम एवमर्घ्यादिना पूजयेत् । विसर्ज्जनात् पूर्व्वं भविष्यपुराणोक्तस्वभावसिद्धप्राच्यैशान्यादिदिक्षु वामावर्त्तेन पूजनम् । यथा । सर्व्वाय क्षितिमूर्त्तये नमः । भवाय जलमूर्त्तये नमः । रुद्राय अग्निमूर्त्तये नमः । उग्राय वायुमूर्त्तये नमः । भीमाय आकाशमूर्त्तये नमः । पशुपतये यजमानमूर्त्तये नमः । महादेवाय सोममूर्त्तये नमः । ईशानाय सूर्य्यमूर्त्तये नमः ।
“मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्व्वादिक्रमयोगतः ।
आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्ता वेद्यां लिङ्गे शिवं यजेत् ॥”
ततो महादेव क्षमस्व इति संहारमुद्रया विसर्ज्जयेत् ॥ * ॥ नन्दिपुराणे ।
“गोभूतिलहिरण्यादिवलिपुष्पनिवेदने ।
ओं यो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्व्वार्थसाधकः ॥
सर्व्वमन्त्राधिकश्चायमोङ्काराद्यः षडक्षरः ।
तन्मन्त्रजापी तत्कर्म्मरतस्तद्गतमानसः ।
निष्कामः पुरुषो राजन् स रुद्रपदमश्नुते ॥”
भविष्ये पञ्चाक्षरमुपक्रम्य ।
“अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
महापातकयुक्तो वा मन्त्रस्यास्य जपे यथा ।
अधिकारो भवेत् सर्व्व इति देवोऽब्रवीच्छिवः ॥”
इति तथेत्यर्थः ॥ पूर्व्वोक्तयथापदानुरोधात् । तेन यथाधिकारी भवेत्तथाब्रवीदित्यर्थः । तथा,
“सर्व्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।
पतन्तं त्रायते यस्मादतीव नरकार्णवात् ॥
शिवमुद्दिश्य यद्दत्तं सर्व्वं कारणकारणम् ।
तदनन्तफलं दातुर्भवतीह किमद्भुतम् ॥
दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादि नाददीत कदाचन ।
त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदादाने न तत्फलम् ॥”
आदाने ग्रहणे । शिवधर्म्मे ।
“तस्मात् पुष्पैः फलैः पत्रैस्तोयैरपि च यत्फलम्
तदनन्तफलं ज्ञेयं भक्तिरेवात्र कारणम् ॥”
भविष्ये ।
“लिङ्गानुलेपनं कार्य्यं दिव्यगन्धैः सुगन्धिभिः ।
वर्षकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ॥”
शिवधर्म्मे ।
“तस्मात् पुष्पप्रदानेन लिङ्गेषु प्रतिमासु च ।
अशीतिवर्षकोटीनां दुर्गतिं न नरो व्रजेत् ॥”
स्कान्दे ।
“शुष्काण्यपि च पत्राणि श्रीवृक्षस्य सदैव हि ।
दातव्यानीति शेषः । भविष्ये ।
“धुस्तूरकेण यो लिङ्गं सकृत् पूजयते नरः ।
स गोलक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते ॥

विल्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत् सकृत् ।
सर्व्वपापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥”
तथा ।
“सर्व्वकामप्रदं विल्वं दारिद्रस्य प्रणाशनम् ।
विल्वपत्रात् परं नास्ति येन तुष्यति शङ्करः ॥”
तथा ।
“केशकीटापविद्धानि निशि पर्य्युषितानि च ।
स्वयं पतितपुष्पाणि त्यजेदुपहतानि च ॥”
तथा ।
“देवदारुसमेतञ्च सर्ज्जश्रीवासकुन्दुरुम् ।
श्रीफलं चान्यमिश्रन्तु दत्त्वाप्नोति परां गतिम्”
सर्ज्जः शालरसः । श्रीवासः सरलद्रवः । कुन्दुरुः शैलेयम् ।
“एभ्यः सौगन्धिकं धूपं षट्सहस्रगुणोत्तरम् ।
अगुरुं शतसाहस्रं द्विगुणञ्चासितागुरुम् ।
गुग्गुलु घृतसंयुक्तं साक्षात् गृह्णाति शङ्करः ॥”
तथा ।
“तैलेनापि हि यो दद्यात् घृताभावेन मानवः ।
तेन दीपप्रदानेन शिववद्राजते भुवि ॥”
नन्दिकेश्वरे ।
“अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यमुपकल्पयेत् ।
यद्यद्देवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ॥”
शालितण्डुलप्रस्थस्य कुर्य्यादन्नं सुसंस्कृतम् ।
शिवाय तं चरुं दद्यात् चतुर्द्दश्यां विशेषतः ॥”
प्रस्थमानं प्रागुक्तम् । शिवसर्व्वस्वे स्कान्दम् ।
एकमाम्रफलं पक्वं यः शम्भोर्विनिवेदयेत् ।
वर्षाणामयुतं भोगैः क्रीडते स शिवे पुरे ॥
एकं मोचाफलं पक्वं यः शिवाय निवेदयेत् ।
वर्षलक्षं तथाभोगैः शिवलोके महीयते ॥”
शिवपुराणे ।
“नैवेद्यं घृतसंयुक्तं मधुपर्कं निवेदयेत् ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः ॥”
शिवसर्व्वस्वे स्कान्दम् ।
“परिपक्वं सुसंसृष्टमाज्यसिक्तं सुसंस्कृतम् ।
शिवाय मासं दत्त्वा तु शृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥
अशेषफलदानेन यत् फलं परिकीर्त्तितम् ।
तत् फलं प्राप्नुयान्नित्यं सर्व्वमासनिवेदनात् ॥”
शिवधर्म्मे ।
“लिङ्गवेदी भवेद्देवी लिङ्गं साक्षात् महेश्वरः ।
तयोः संपूजनात् स्याता देवी देवश्च पूजितौ ॥”
देवीपुराणे ।
“सव्यं व्रजेत्ततोऽसव्यं प्रणालं नैव लङ्घयेत् ।
एकीभूतमना रुद्रं यः कुर्य्यात् त्रिः प्रदक्षिणम् ॥
छिन्नस्तेन भवग्रन्थिर्न तस्य पुनरुद्भवः ॥”
भविष्ये ।
“जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवेशि सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥”
लिङ्गपुराणे ।
“गन्धपुष्पनमस्कारैर्मुखवाद्यैश्च सर्व्वशः ।
यो मामर्च्चयते तत्र तदा तुष्याम्यहं सदा ॥”
महाभारते ।
“सर्व्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्व्वपातकैः ।
सर्व्वं तरति तत् पापं भावयन् शिवमात्मना ।
राघवभट्टधृतम् ।
“अधोमुखे वामहस्ते ऊर्द्ध्वास्यं दक्षहस्तकम् ।
क्षिप्ताङ्गुलीरङ्गुलीभिः संगृह्य परिवर्त्तयेत् ।
प्रोक्ता संहारमुद्रेयमर्पणे तु प्रशस्यते ॥”
अर्पणे आत्मनीति शेषः । स्कान्दे ।
“निर्म्माल्यं यो हि मन्नत्या शिरसा धारयिष्यति ।
अशुचिर्भिन्नमर्य्यादो नरः पापसमन्वितः ॥
नरके पच्यते घोरे तिर्य्यग्योनौ च जायते ।
ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्म्माल्यं यस्तु धारयेत् ।
तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते ॥”
शुचिः स्नानादिनेति शेषः । एवञ्च ।
“स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्म्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिः ॥”
इति कालिकापुराणीयमशुचिविषयम् ॥
अनुपनीतविषयमिति श्रीदत्तः । बह्वृचगृह्यपरिशिष्टम् ।
“अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रताम् ॥
कालिकापुराणे ।
“यो यद्देवार्च्चनरतः स तन्नैवेद्यभक्षकः ।
केवलं सौरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्षयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥
अन्यच्च ।
ब्रह्मोवाच ।
“शिवरात्रिव्रतं वक्ष्ये कथाञ्च सर्व्वकामदाम् ।
यथा च गौरी भूतेशं पृच्छति स्म परं व्रतम् ॥
श्रीमहादेव उवाच ।
माघफाल्गुनयोर्म्मध्ये या च कृष्णा चतुर्द्दशी ।
तस्यां जागरणाद्रुद्रः पूजितो भुक्तिमुक्तिदः ॥
कामयुक्तो हरः पूज्यो द्वादश्यामिव केशवः ।
उपोषितैः पूजितः सन्नरकात्तारयेत्तथा ॥
निषादश्चार्व्वुदे राजा पापी सुन्दरसेनकः ।
स कुक्कुरैकः युक्तो मृगान् हन्तुं वनं गतः ॥
मृगादिकमसंप्राप्य क्षुत्पिपासार्द्दितो गिरौ ।
रात्रौ तडागतीरे स निकुञ्जे जागरात् स्थितः ॥
तत्रास्ति लिङ्गं स्वं रक्षन्शरीरं चाक्षिपत्ततः ।
पर्णानि चापतन्मूर्द्ध्नि लिङ्गस्यैव न जानतः ॥
तेन धूलिनिरोधाय क्षिप्तं नीरञ्च लिङ्गके ।
शरः प्रमादेनैकस्तु प्रच्युतः करपल्लवात् ॥
जानुभ्यामवनीं गत्वा लिङ्गं स्पृष्ट्वा गृहीतवान् ।
एवं स्नानं स्पर्शनञ्च पूजनं जागरोऽभवत् ॥
प्रातर्गृहागतो भार्य्यादत्तान्नं भुक्तवान् स च ।
काले मृतो यमभटैः पाशैर्बद्ध्वा तु नीयते ॥
तदा मम गणैर्युद्धे जित्वा मुक्तीकृतः स च ।
कुक्कुरेण सहैवाभूद्गणो मत्पार्श्वगोऽमलः ॥
एवमज्ञानतः पुण्यं ज्ञानात् पुण्यमथाक्षयम् ।
त्रयोदश्यां शिवं पूज्य कुर्य्यात्तन्नियमं व्रती ॥
प्रातर्देव चतुर्द्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि ।
पूजां दानं जपं होमं करिष्याम्यात्मशक्तितः ॥
चतुर्द्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।
भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे भवेश्वर ॥
पञ्चगव्यामृतैः स्नात्वा अन्तकाले गुरुं श्रितः ।
ॐ नमो नमः शिवाय गन्धाद्यैः पूजयेद्धरम् ॥
तिलतण्डुलव्रीहींश्च जुहुयात् संस्कृतं चरुम् ।
हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्यात् शृणुयाद्गीतसत्कथाम् ॥
अर्द्धरात्रे त्रियामे च चतुर्थे च पुनर्यजेत् ।
मूलमन्त्रं तथा जप्त्वा प्रभाते च क्षमापयेत् ॥
अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात् समर्पितम् ।
क्षमस्व जगतां नाथ त्रैलोक्याधिपते शिव ॥
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तच्छिवस्य निवेदितम् ।
त्वत्प्रसादान्मया देव व्रतमद्य समर्पितम् ॥
प्रसन्नो भव मे श्रीमन् मद्गृहं प्रतिगम्यताम् ।
तदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः ।
भोजयेद्ध्याननिष्ठांश्च वस्त्रच्छत्रादिकं ददेत् ॥
देवादिदेव भूतेश लोकानुग्रहकारक ।
यन्मया श्रद्धया दत्तं प्रीयतां तेन मे प्रभुः ॥
इति क्षमाप्य च यतीन् कुर्य्यात् द्वादशवार्षिकम्
कीर्त्तिश्रीपुत्त्रराज्यादि प्राप्य शैवं पुरं व्रजेत् ॥
द्वादशस्वपि मासेषु प्रकुर्य्यादिह जागरम् ।
यतीन् द्वादश संपूज्य दीपदः स्वर्गमाप्नुयात् ॥”
इति गारुडे शिवरात्रिव्रतकथा १२४ अध्यायः ॥

शिवलिङ्गं, क्ली, (शिवस्य लिङ्गम् ।) महादेवस्य शेफः । तस्योत्पत्तिर्यथा, —
“तत्रापि गत्वा मदनो ददर्श वृषकेतनम् ।
दृष्ट्वा प्रहर्त्तुकामोऽस्य ततः स प्राद्रवद्धरः ॥
ततो दारुवनं घोरं मदनाभिहतो हरः ।
विवेश ऋषयो यत्र सपत्नीका व्यवस्थिताः ॥
ते चापि ऋषयः सर्व्वे दृष्ट्वा मूर्द्ध्ना नताभवन् ।
ततस्तान् प्राह भगवान् भिक्षा मे प्रतिदीयताम्
ततस्ते मौनिनस्तस्थुः सर्व्व एव महर्षयः ।
तदाश्रमाणि पुण्यानि परिचक्राम नारद ! ॥
तं प्रविष्टं तदा दृष्ट्वा भार्गवात्रेययोषितः ।
प्रक्षोभमगमन् सर्व्वा हीनसत्त्वाः समन्ततः ॥
ऋते त्वरुन्धतीमेनामनसूयाञ्च भाविनीम् ।
एताभ्यां भर्त्तृपूजासु कृतं वै सुस्थिरं मनः ॥
ततः संक्षुभिताः सर्व्वा यत्र याति महेश्वरः ।
तत्र प्रयान्ति कामार्त्ता मदविह्वलितेन्द्रियाः ॥
त्यक्त्वाश्रमाणि शून्यानि स्वानि ता मुनियोषितः ।
अनुजग्मुर्यथा मत्तं करिण्य इव कुञ्जरम् ॥
ततस्तु ऋषयो दृष्ट्वा भार्गवाङ्गिरसो मुने ।
क्रोधान्विताब्रुवन् सर्व्वे लिङ्गोऽस्य पततां भुवि
ततः पपात देवस्य लिङ्गं पृथ्वीं विदारयत् ।
अन्तर्द्धानं जगामाथ त्रिशूली नीललोहितः ॥
ततस्तत्पतितं लिङ्गं विभिद्य वसुधातलम् ।
रसातलं विवेशाशु ब्रह्माण्डं चोर्द्ध्वतोऽभिनत् ॥
ततश्चचाल पृथिवी गिरयः सरितो नगाः ।
पातालभुवनाः सर्व्वे जङ्गमाजङ्गमाः स्थिताः ॥
संक्षुब्धान् भुवनान् दृष्ट्वा भूर्लोकादीन् पितामहः ।
जगाम माधवं द्रष्टुं क्षीरोदं नाम सागरम् ॥
तत्र दृष्ट्वा हृषीकेशं प्रणिपत्य च भक्तितः ।
उवाच देव भुवनाः किमर्थं क्षुभिता विभो ॥

अथोवाच हरिर्ब्रह्मन् शार्व्वं लिङ्ग महर्षिभि'।
पातितन्तस्य भारार्त्ता सशैलाम वसुन्धरा॥
ततस्तदद्भुतमथ श्रुत्वा देव पितामह.।
तत्र गच्छामि देवेश एवमाह पुन पुन'॥
तत पितामहो देव: केशवश्च जगत्पति:।
आजगाम तमुद्देश यत्र लिङ्ग भवस्य तत्॥
ततोऽनन्त हरिर्लिङ्ग दृष्ट्वारुह्य खगेश्वरम्।
पाताल प्रविवेशाथ विस्मयाविष्टो विभु॥
ब्रह्मा पद्मविमानेन ऊर्द्धमाक्रम्य सर्व्वग।
नैवान्तमलभद्ब्रह्मा विस्मित पुनरागत॥
विष्णुर्गत्वाथ पाताल सप्तलोकपरायण।
चक्रपाणिर्विनिष्क्रान्तो लेभेऽन्त न महामुने॥
विष्णु पितामहश्चाह हरिर्ब्रह्माणमाह च।
नमोऽस्तु ते शूलपाणे नमोऽस्तु वृषभध्वज।
जीमूतवाहन कवे सर्व्व त्र्यम्बक शङ्कर॥
महेश्वर हरेशान सुवर्णाक्ष वृषाकपे।
दक्षयज्ञक्षयकर काल रुद्र नमोऽस्तु ते॥
त्वमादिरस्य जगतस्त्व मध्यं परमेश्वर:।
भवानन्तश्च भगवान् सर्व्वगस्त्व नमोऽस्तु ते॥
पुलस्त्य उवाच।
एवं संस्तूयमानस्तु तस्मिन् दारुवने हर'।
सुरूपी तावित वाक्यमुवाच वदता वर:॥
हर उवाच।
किमर्थं देवतानाथौ परिभूतक्रमन्त्विह।
मा स्तुवाते भृशास्वस्थ कामतापितविग्रहम्॥
देवावूचतु।
तवाङ्गपातित लिङ्ग यदेतद्भुवि शङ्कर।
एतत् प्रगृह्यतां भूयस्ततो देव वदावहे॥
हर उवाच।
यद्यर्च्चयन्ति त्रिदशा मम लिङ्ग सुरोत्तमौ।
तदेतत् प्रतिगृह्णीयात् नान्यथेति कथञ्चन॥
तत प्रोवाच भगवानेवमस्त्विति केशव॥
ब्रह्मा स्वयश्च जग्राह लिङ्ग कनकपिङ्गलम्।
ततश्चकार भगवांश्चातुर्वर्ण्य हरार्च्चने॥
शास्त्राणि चैषा मुख्यानि नानोक्तिविदि-
तानि च।
आद्य शैव परिख्यातमन्यत् पाशुपत मुने॥
तृतीय कालवदन चतुर्थञ्च कापालिनम्।
शैव आसीत् स्वय शक्तिर्वशिष्ठस्य प्रिय सुत'॥
तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुत।
महापाशुपतश्चासीद्भारद्वाजस्तपोधन॥
तस्य शिष्योऽप्यभृद्राजा ऋषभ सोमकेश्वर।
कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधन॥
तस्य शिष्यो वक्रो वैश्यो नाम्ना क्राथेश्वरो
मुने।
महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्य्यवान्॥
कुन्दोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपा
एव स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च॥
कृत्वा तु चातुराश्रम्य स्वमेव भवन गत।
गते ब्रह्मणि सर्व्वोऽपि तप सहृत्य त तदा॥
लिङ्ग चित्रवने सूक्ष्म प्रतिष्ठाप्य चचार ह॥"
इति वामनपुराणे ६ अध्याय ॥*॥

अपिच।
"तत: सृष्टि चिन्तयतो ब्रह्मणो मोहितस्य च।
वालिखिल्या: समुत्पन्नास्तपस्तप्त समारभन्॥
दिव्य वर्षसहस्र वै तेपुस्ते दुश्चरं तप:।
तत कालेन महता पार्व्वती च पतिव्रता॥
तेषा तप' समालोक्य चाति देवी सुदु खिता।
प्रसाद्य देवदेवेशं शङ्कर प्राह सुव्रता॥
क्लिश्यन्ति वालिखिल्याश्च प्रसादार्थं तव प्रभो।
एतेभ्योऽपि प्रिय देव विधिवत् कुरु सेवया॥
तच्छ्रुत्वा वचन देव्या पिनाकी परचिन्तक'।
प्रोवाच कान्ते कालज्ञ वचन प्रियया सह॥
न वेत्सि देवि तत्त्वेन धर्म्मस्य गहना गति।
नैते धर्म्म विजानन्ति यथार्थं धर्म्मचारिण.॥
न दास्यामि वर तेभ्यो यस्मात्ते मूढवृहय।
एतत् श्रुत्वाब्रवीत् देवी मा मैव शंसितव्रता॥
ततो रुद्र उवाचेदं देवी देव' स्मितानन।
तिष्ठ त्वमत्र यास्यामि यत्रैते मुनिसत्तमा॥
इत्युक्ता तु ततो देवी शङ्करेण महात्मना।
गच्छस्वेत्याह मुदिता भर्त्तार भुवनेश्वरी॥
यत्र ते मुनय सर्व्वे काष्ठलोष्टसमाश्रिता।
तान् विलोक्य ततो देवो नग्न. सर्व्वाङ्गसुन्दर.॥
वनमालाकृतापीडो युवा भिक्षाकपालभृत्।
आश्रमे पर्य्यटन् भिक्षा मुनीना नियतात्मनाम्॥
देहि भिक्षा ततश्चोक्ता स भ्रमन्नाश्रम ययौ।
त विलोक्याश्रमगत योषितो ब्रह्मवादिनाम्॥
सकौतुकस्वभावेन तस्य रूपेण मोहिता।
प्रोचु परस्पर कार्य्यमस्ति पश्याम भिक्षुकम्॥
परस्परमितीवोक्ता गृह्य मूलफल बहु।
गृहाण भिक्षामूचुस्तास्त देव मुनियोषित॥
तस्मै दत्त्वैव ता भिक्षा पप्रच्छुस्ता स्मरातुरा
नार्य्य ऊचु'।
कोऽसौ नाम व्रतविधिस्त्वया तापस सेव्यते।
यत्र नग्नेन लिङ्गेन वनमालाविभूषित॥
भवान् वै तापसो हृद्यो हृद्या स्मो यदि
मन्यसे।
इत्युक्तस्तापसस्ताभि प्रोवाच हसितानन.॥
इद मम व्रत किञ्चिन्न रहस्य प्रकाशते।
शृण्वन्ति बहवो यत्र तत्र तत्र न विद्यते॥
तस्य व्रतस्य सुभगा इति मत्वा भविष्यथ।
एवमुक्तास्तदा तेन ता प्रत्यूचुस्तदा मुनिम्॥
ततोऽभ्येत्य गमिष्यामो मुने न कौतुक महत्
इत्युक्ता तास्तदातीव जगृहु पाणिपल्लवे॥
काचिच्चकर्ष बाहुभ्या काचित् कामपरा तथा
जानुभ्यामपरा नाभ्या कचेषु ललनापरा॥
अपरा तु कटीबन्धे चापरा पादयोरपि।
क्षोभ विलोक्य मुनय आश्रमेषु स्वयोषिताम्॥
हन्यतामिति सभाष्य काष्ठपाषाणपाणय।
पातयन्ति च देवस्य लिङ्गमुद्बुध्य भीषणम्॥
पातिते तु ततो लिङ्ग गतोऽन्तर्द्धानमीश्वर'।
देव्या स भगवान् रुद्र कैलास नगमाश्रित॥
पतिते देवदेवस्य लिङ्गे नष्टे चराचरे।
क्षोभो बभूव सुमहानृषीणा भावितात्मनाम्॥

उवाचैको मुनिवरस्तत्र बुद्धिमता वर'।
विरिञ्चिं शरण यामः स हि ज्ञास्यति चेष्टि-
तम्॥
एवमुक्ता सर्व्व एव ऋषयो लज्जिता भृशम्।
ब्रह्मण' सदन जग्मुर्देवै सह निषेवितम्॥
ऋषय ऊचु।
अज्ञानाच्च कृत ब्रह्मन्नस्माभिर्ज्ञानदुर्व्वलै।
तस्योपशमने यत्नं कुरु सर्व्वोपकारक॥
ब्रह्मोवाच।
गच्छाम शरण देवं शूलपाणि त्रिलोचनम्।
प्रसादाद्देवदेवस्य भविष्यथ यथा पुरा॥
इत्युक्ता ब्रह्मणा सार्द्ध कैलास गिरिमुत्तमम्।
ददृशुस्ते समासीनमुमया सहित हरम्॥
तत स्तोतु समारब्धो ब्रह्मा लोकपितामह।
अनन्ताय नमस्तुभ्य वरदाय पिनाकिने॥
एव स्तुतो महादेवो ब्रह्मणा ऋषिभिस्तथा।
उवाच मा मा व्रजतु लिङ्ग भो पुरत पुन॥
क्रियता महच शीघ्र येन मे प्रीतिरुत्तमा।
भविष्यति प्रकृष्टा या लिङ्गस्यात्र न सशय॥
ये लिङ्ग पूजयिष्यन्ति मम भक्तिसमाश्रिता।
न तेषा दुर्लभ किञ्चित् भविष्यति हित
फलम्॥"
इति वामने ४२ अध्याय ॥*॥
कुरुक्षेत्रस्थितानि लिङ्गानि यथा,—
सनत्कुमार उवाच।
"वटस्य दक्षिणे भागे चक्रतीर्थं प्रकीर्त्तितम्।
स्थाणोर्वटस्य पूर्व्वेण मम तीर्थं प्रकीर्त्तितम्॥
स्थाणोर्वटस्योत्तरतस्तीर्थं गणेश्वर मतम्।
स्थाणोर्वटस्य पश्चिमत स्कन्दतीर्थं प्रकीर्त्तितम्॥
इमानि पुण्यतीर्थानि मध्ये रुद्रवट स्थित।
महादेव समभ्यर्च्च प्राप्नोति परम पदम्॥
वटस्य चोत्तरे पार्श्वे तक्षकेण महात्मना।
प्रतिष्ठित महालिङ्ग सर्व्वकामप्रदायकम॥
वटस्य पूर्व्वदिग्भागे विश्वकर्म्मकृत महत्।
लिङ्ग प्रत्यङ्मुख दृष्ट्वा सिद्धिमाप्नोति मानव॥
तत्रैव लिङ्गरूपेण सस्थिता या सरस्वती।
ता प्रणम्य प्रयत्नेन बुद्धि मेधाञ्च विन्दति॥
वटपार्श्वस्थित लिङ्ग ब्रह्मणा तत् प्रतिष्ठितम्।
दृष्ट्वा वटेश्वर देव प्रयाति परम पदम्॥
तत स्थाणुवट दृष्ट्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्त द्वीपा वसुन्धरा॥
स्थाणो पश्चिमदिग्भागे नकुलीशो गण
स्मृत।
तमभ्यर्च्च प्रयत्नेन सर्व्वपापै प्रमुच्यते॥
तस्य दक्षिणदिग्भागे तीर्थं रुद्राकर स्मृतम्।
तस्मिन् स्नात सर्व्वतीर्थस्नातो भवति मानव॥
तस्य चोत्तरदिग्भागे रावणेन महात्मना।
प्रतिष्ठित महालिङ्ग गोकर्णं नाम नामत'॥
आषाढमासे या कृष्णा भविष्यति चतुर्दशी।
तस्या पश्यति गोकर्णं तस्य पुण्यफलं शृणु॥
कामतोऽकामतो वापि यत् पाप तेन सञ्चि-
तम्।

तस्माद्विमुच्यते पापात् पूजयित्वा हर शुचिः ॥
कौमारब्रह्मचर्य्येण यत् पुण्यं प्राप्यते नरैः ।
तत् पुण्यं सकल तेषामष्टम्या योऽर्चयेच्छिवम्
यदिच्छेत् परम रूप सौभाग्यं धनसम्पदम् ।
कुमारेश्वरमाहात्म्यात् सिध्यते नात्र सशय' ॥
तस्य चोत्तरदिग्भागे लिङ्गपूजां विभीषण. ।
अजरश्चामरश्चैव कल्पयित्वा बभूव ह ॥
आषाढस्य तु मासस्य शुक्ला या चाष्टमी भवेत् ।
तस्याम्पूज्य सोपवासश्चास्तत्त्वमवाप्नुयात् ॥
पूर्व्वैश्च पूजित लिङ्ग तस्मिन् स्थाने द्विजोत्तम ।
पूजयित्वा प्रयत्नेन सर्वकाममवाप्नुयात् ॥
दृपणस्त्विगिर.श्चैव तत्र पूज्य महेश्वरम् ।
यथाभिलषितान् कामानवापतुर्मुदान्वितौ ॥
चैत्रे मासि सिते पक्षे यो नरस्तत्र पूजयेत् ।
तस्य तौ वरदौ देवौ प्रयच्छेता हि वाञ्छितम्॥
स्थानोर्वटस्य पूर्व्वेण हस्तिपादेश्वर स्थित. ।
त दृष्ट्वा मुच्यते पापैरन्यजन्मससुद्भवै ॥
तस्य दक्षिणतो लिङ्ग हारीतस्य ऋषेः स्थितम् ।
य प्रणम्य प्रयत्नेन सिद्धिमाप्नोति मानव' ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु हारितस्य महात्मन' ।
लिङ्ग त्रैलोक्यविख्यात सर्व्वपापहर शिवम् ॥
कङ्कालरूपिणा चापि रुद्रेणाशु महात्मना ।
प्रतिष्ठित महालिङ्ग सर्व्वपापविनाशनम् ॥
भुक्तिमुक्तिप्रद प्रोक्त सर्वकिल्बिषनाशनम् ।
तल्लिङ्गस्पर्शनादेव अग्निष्टोमफल लभेत् ॥
तस्य पश्चिमदिग्भागे लिङ्ग सिद्धप्रतिष्ठितम् ।
सिद्धेश्वर भुवि ख्यात सर्व्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
तद्दर्शनात् पूजनाच्च सर्व्वसिद्धि हि विन्दति ।
तस्य दक्षिणदिग्भागे मृकण्डेन महात्मना ॥
प्रतिष्ठित यत्तु लिङ्ग दर्शनात् सिद्धिदायकम् ।
तस्य पूर्व्वे च दिग्भागे आदित्येन महात्मना ॥
प्रतिष्ठित लिङ्गवर सर्व्वकिल्बिषनाशनम् ।
चित्राङ्गदस्तु गन्धर्व्वो रम्भा चाप्सरसा वरा ॥
परस्पर सानुरागौ स्थाणुदर्शनकाङ्क्षिणौ ।
दृष्ट्वा स्थाणु पूजयित्वा नानुरागौ परस्परम् ॥
आगम्य वरद देव प्रतिष्ठाप्य महेश्वरम् ।
चित्राङ्गदेश्वर दृष्ट्वा तथा रम्भेश्वर द्विज ॥
सुभगो दर्शनीयश्च कुले जन्म समाप्नुयात् ।
तस्य दक्षिणतो लिङ्ग शक्रिणा स्थापित पुरा ॥
तस्य प्रसादात् सम्प्राप्त मनसा चिन्तित फलम् ।
पराशरेण मुनिना तथैवाराध्य शङ्करम् ॥
प्राप्तं कवित्व परम दर्शनाच्छङ्करस्य च ।
वेदव्यासेन मुनिना चाराध्य परमेश्वरम् ॥
सर्व्वज्ञत्वं ब्रह्मज्ञानं प्राप्त देवप्रसादत ।
स्थाणो' पश्चिमदिग्भागे वायुना जगदायुना ॥
प्रतिष्ठित महालिङ्ग दर्शनात् पापनाशनम् ।
तस्यापि दक्षिणे भागे लिङ्ग हैमवतेश्वरम् ॥
प्रतिष्ठित पुण्यकृता दर्शनात् सिद्धिदायकम् ।
तस्यापि पश्चिमे भागे कार्त्तवीर्य्येण स्थापितम्॥
लिङ्गं पापहरं सद्यो दर्शनात् पुण्यमाप्नुयात् ।
तस्याप्युत्तरदिग्भागे तत्पार्श्वे स्थापितं पुन' ॥
आराध्य हनुमानाप सिद्धि देवप्रसादतः ।
तस्यैव पूर्व्वदिग्भागे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
आराध्य वरद देव चक्रं लब्धं सुदर्शनम् ।
तस्यापि पूर्व्वदिग्भागे इन्द्रेण वरुणेन च ॥
प्रतिष्ठितौ लिङ्गवरौ सर्व्वकामप्रदायकौ ।
एतानि मुनिभि' साध्यैरादित्यैर्वसुभिस्तथा ॥
सेवितानि प्रयत्नेन सर्व्वपापहराणि वै ।
स्थाणुलिङ्गस्य परित. ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभि' ॥
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि येषां सख्या न विद्यते ।
तथाद्युत्तरतश्चैव यावदोघवती नदी ॥
सहस्रमेक लिङ्गाना देवपश्चिमत स्थितम् ।
तस्यापि पूर्वदिग्भागे वालखिल्यैर्महर्षिभि ॥
प्रतिष्ठिता रुद्रकोटिर्यावत् सन्निहित सर' ।
दक्षिणेन तु देवस्य गन्धर्व्वैर्यक्षकिन्नरै' ॥
प्रतिष्ठितानि लिङ्गानि तेषा सख्या न विद्यते ।
तिस्र कोट्यर्द्धकोटी च लिङ्गाना वायुरब्रवीत् ॥
असख्याता सहस्राणि ये रुद्रा स्थाणुमाश्रिता ।
एतज्ज्ञात्वा श्रद्दधान' स्थाणुलिङ्ग समाश्रयेत् ॥
यस्य प्रसादात् प्राप्नोति मनसा चिन्तित फलम्
अकामो वा सकामो वा प्रविष्ट स्थाणुमन्दिरम् ॥
विमुक्तः पातकैर्घोरै' प्राप्नोति परमं पदम् ।
चैत्रमासे त्रयोदश्या दिने पुण्यतमे शुभे ॥
प्रतिष्ठितं स्थाणुलिङ्ग ब्रह्मणा लोकधारिणा ।
ऋषिभिर्देवसंघैश्च पूजित शाश्वती' समाः ॥
तस्मिन् काले निराहारा मानवा. श्रद्धयान्विता' ।
पूजयन्ति शिव ये वै ते यान्ति परम पदम ॥
स्थाणुतीर्थमिद ज्ञात्वा ये कुर्वन्ति प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तैस्तु सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥"

इति वामणपुराणे ४३ अध्याय ॥*॥

एकगृहे लिङ्गद्वयार्च्चननिषेधो यथा,—
"गेहे लिङ्गद्वय नार्च्यं शालग्रामद्वय तथा ।
द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्य सूर्य्यद्वय तथा॥"
तन्निर्म्माल्यभक्षणविधिनिषेधो यथा —
"अभक्ष्यं शिवनिर्म्माल्य पत्र पुष्पं फल जलम् ।
शालग्रामशिलायोगात् पावन तद्भवेत् सदा॥"
इति वाराहे रौप्यसौवर्णार्च्चास्थापननामाध्याय'॥*॥ लिङ्गपूजा विनान्यपूजाकरणनिषेधो यथा,—
"लिङ्गपूजा विना देवि! अन्यपूजा करोति य'
विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् ।
तस्माल्लिङ्ग महेशानि प्रथम परिपूजयेत् ॥"*॥
तत्पूजनप्रशसा यथा,—
"यद्राष्ट्र लिङ्गपूजाया रहित सतत प्रिये ।
तद्राष्ट्र पतित मन्ये विष्ठाभूमिसम स्मृतम् ॥
ब्रह्मक्षत्रियविट् देवि यदि लिङ्ग न पूजयेत् ।
तत्क्षणात् परमेशानि त्रयश्चाण्डालतां व्रजेत्॥
शूद्रश्च परमेशानि सदा शूकरवत् प्रिये ।
पूजयेत् परमेशानि चत्वारो ब्राह्मणादय' ॥
शिवार्च्चनन्तु पूजासु यद्गृहे वर्ज्जितं सदा ।
विष्ठागर्त्तसमं देवि तद्गृहं विद्धि पार्व्वति ॥
शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ।
आदौ लिङ्ग समभ्यर्च्य विल्वपत्रैर्वरानने ॥
पश्चादन्य महेशानि शिव प्रार्थ्य प्रपूजयेत् ।
शिवपूजा विना देवि ! अन्यपूजा करोति यः॥
स एव रसनाहीनः कुम्भीरो जायते प्रिये ।
निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं रुद्र सहाररूपिणम् ॥
आशुतोष महादेव शङ्कर वृषभध्वजम् ।
निर्म्माय पार्थिवं लिङ्ग विधिवत् पूजयेत् शिवम् ॥
शिवपूजा महेशानि यद्गृहे सतत प्रिये ।
काशीपुरं महेशानि तद्गृह वरवर्णिनि ।
शिवलिङ्ग प्रपूज्याथ सर्व्वपूजाफल लभेत्॥"*॥
चतुर्विधलिङ्ग यथा,—
"चतुर्द्धा पार्थिव लिङ्ग मृत्स्नाभेदेन पार्व्वति ।
शुक्ल रक्त तथा पीत कृष्णञ्च परमेश्वरि ॥
शुक्लन्तु ब्राह्मणे शस्त क्षत्रिये रक्तमिष्यते ।
हरित वैश्यजातौ तु कृष्ण शूद्रे प्रकीर्त्तितम् ।
चन्दनञ्च महेशानि सर्व्वजातिषु शस्यते ॥"

इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे १।२।३ पटला: ॥*॥

अस्य पञ्चवक्त्राणि यथा,—
"तत् सर्व्वं शृणु चार्व्वङ्गि पार्थिवस्य मुख प्रिये ।
विभाव्य मुखपञ्चं हि शिवस्य वरवर्णिनि ॥
सद्योजात वामदेवमघोरञ्च ततः परम् ।
तत्पुरुष तथेशान पञ्चवक्त्र प्रकीर्त्तितम् ॥
सद्योजातञ्च वै शुक्ल शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
पीतवर्ण तथा सौम्य वामदेवं मनोहरम् ॥
कृष्णवर्णमघोरञ्च समं भीमविवर्द्धनम् ।
रक्त तत्पुरुष देव दिव्यमूर्त्तिमनोहरम् ॥
श्यामलञ्च तथेशान सर्व्वदेवशिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्य द्वितीयन्तु तथोत्तरे ॥
अघोर दक्षिणे देव पूर्व्वे तत्पुरुषं तथा ।
ईशान मध्यतो ध्येय चिन्तयेत् भक्तितत्पर.॥"

इति तत्रैव ६ पटल: ॥*॥

अस्य पूजाया मुखवाद्यकरणावश्यकत्व यथा,
"सपूज्य पार्थिव लिङ्ग पर ब्रह्म स्वय प्रिये ।
ततस्तु लिङ्गकवच पठित्वा कमलानने ॥
मुखवाद्य सनृत्य हि कृत्वा तु परमेश्वरि ।
मातृकामन्त्रसहित मुखवाद्यं सुदुर्लभम् ॥
अकारादिक्षकारान्त अनुलोमविलोमत. ।
उच्चार्य्य परमेशानि मुखवाद्य शुचिस्मिते ॥
सबिन्दुवर्णमुच्चार्य्य पञ्चाशन्मातृका प्रिये ।
अनुलोमविलोमेन सर्व्वेण च वरानने ॥
अनेनैव विधानेन मुखवाद्य करोति य' ।
स सिद्ध सगण सोऽपि स शिवो नात्र सशय ॥
मृत्युञ्जयोऽहं देवेशि मुखवाद्यप्रसादत ।
यस्मिन् काले महेशानि असुरो बलवद्भवेत् ॥
तस्मिन् काले महेशानि मुखवाद्य करोम्यहम्
तत् श्रुत्वा परमेशानि असुरा राक्षसाश्च ये ॥
पलायन्ते महेशानि तद् श्रुत्वा परमेश्वरी ।
ये नरा भुवि तिष्ठन्ति मुखवाद्य विना प्रिये ॥

स सर्व्वयातनां भोगी भन्ते कुम्भिरतां ब्रजेत्॥"
इति च तत्रैव ८ पटलः ॥*॥
अस्य निर्म्माल्यभोजनदोषकारणं यथा,—
देव्युवाच ।
"दुर्लभं तव निर्माल्य ब्रह्मादीनां कृपानिधे ।
तत्कथ परमेशान निर्माल्य तव दूषितम् ॥
ईश्वर उवाच ।
मध्यस्थानस्थितं यत्तु तन्मुखं परमेश्वरि ।
श्यामल तत्तु ईशान सदा उर्द्ध शुचिस्मिते ॥
कालाग्निरूपिण तत्तु सर्व्वशक्तिमय सदा ।
तेजोमय महेशानि सुखमूर्द्ध वरानने ॥
क्षीरोदमथने देवि उत्थित गरलं महत् ।
तत' करतलीकृत्य तद्विष परमेश्वरि ॥
निपीत तद्विष सूक्ष्मं तीक्ष्णं ब्रह्माण्डनाशनम् ।
तद्विष कण्ठदेशे तु स्थित हि सर्वदा मम ॥
तत प्रभृति देवेशि मुख ज्वालायते सदा ।
पत्र वा यदि वा पुष्प फलं वा वरवर्णिनि ॥
अन्य हि परमेशानि उपचार मनोहरम् ।
यो दद्यात् परमेशानि मन्मुखोपरि पार्व्वति ॥
अग्राह्य तत्तु निर्म्माल्यं साक्षाद्ब्रह्ममय यत'
गतत्तु परमेशानि निर्म्माल्य यस्तु धारयेत् ॥
स भ्रष्टो जायते देवि निष्कृतिर्नास्ति तत्र वै ।
अग्राह्य मम निर्म्माल्य अतएव वरानने ॥
यद्दत्त सम्मुखे देवि पुष्प वा पत्रमुत्तमम् ।
तन्निर्म्माल्य महेशानि गृह्णीयात् शिरसा सदा
प्रथम विष्णवे दत्त्वा विष्णुमन्त्रेण पार्व्वति ।
निर्म्माल्य मम देवेशि विष्णोर्ग्राह्य वरानने ॥
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्व्वा किन्नरादय' ।
ते सर्व्वे परमेशानि वराका' क्षुद्रबुद्धय' ।
निर्म्माल्येषु च देवेशि अधिकारो कथ भवेत् ॥"
इति च तत्रैव १३।१४ पटलौ ॥*॥
"चतुर्द्दश्या महेशानि शुक्लाया वरवर्णिनि ।
कृष्णाया वा महेशानि अमावास्या विशेषत ।
निर्माय च चतुर्द्दश्या लिङ्ग भक्त्या च पूजयेत् ।
एकहस्ते महेशानि निर्माय पार्थिव शिवम् ॥
दक्षिणे वामहस्ते वा निर्माय ये च पार्थिवम् ।
तत्फल परमेशानि लक्षलिङ्गसम भवेत् ॥"
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रम् ॥*॥
बाणलिङ्गलक्षणादिक बाणलिङ्गशब्दे द्रष्टव्यम्॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् । वीरमित्रोदयधृतम् ।
"नदी समुद्भव रौद्रमन्योन्यस्य विघर्षणात् ।
नदीवेगात् सम स्निग्ध सजात रौद्रमुच्यते ॥"
मत्स्यसूक्तेऽपि ।
"सरित्प्रवाहसस्थान बाणलिङ्गसमाकृति ।
तदन्यदपि बोद्धव्य रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥
नदीसारनर्म्मदाया बाणलिङ्गसमाकृति ।
तदन्यदपि बोद्धव्य लिङ्ग रौद्र भविष्यति ॥
रौद्रलिङ्ग तथाख्यात बाणलिङ्गसमाकृति ।
श्वेतरक्त तथा पित्त कृष्ण विप्रादिपूजितम् ॥
स्वभावात् कृष्णवर्ण वा सर्व्वजातिषु सिद्धिदम् ।
नर्मदासम्भव रौद्र बाणलिङ्गवदीरितम् ॥"
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥

शिवनाभिलक्षणञ्च तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥ अथ दैवलिङ्गलक्षणम् । दैवलिङ्गमधिकृत्य सिद्धान्तशेखरे ।
"करसपुटसंस्पर्शं शूलटङ्केन्दुभूषितम् ।
रेखाकोटरसयुक्तं निम्नोन्नतसमन्वितम् ।'
दीर्घाकारञ्च यल्लिङ्गं ब्रह्मभागादिवर्ज्जितम् ॥"
अथ गोललिङ्गलक्षणम् ।
"लिङ्ग गोलमिति प्रोक्त गोलक प्रोच्यतेऽधुना।
कुष्माण्डस्य फलाकार नागरङ्गफलोपमम् ।
काकडिम्बफलाकार गोललिङ्गमितीरितम् ॥"
इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥*॥
अथार्षलिङ्गलक्षणम् । तत्रैव ।
"नानाकोलफलाकार ब्रह्मसूत्रविवर्त्तनम् ।
मूले स्थूलञ्च यल्लिङ्ग कपित्थफलसन्निभम् ॥
नालस्य वा फलाकारं मध्ये स्थूलञ्च यद्भवेत् ।
मध्ये स्थूल बर लिङ्गमार्षिवाणमुदीरितम् ॥"
इत्यर्षलिङ्गलक्षणम् ॥*॥
लिङ्गं हि द्विविधमकृत्रिम कृत्रिमञ्च । अकृत्रिम स्वयम्भूत स्वयम्भु बाणलिङ्गादि। कृत्रिम निर्मित धातुलिङ्गादि । सिद्धान्तशेखरे ।
"तल्लिङ्ग द्विविध ज्ञेयमचलञ्च चल तथा ।
प्रत्येक त्रिविध ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ॥
प्रासादे स्थापित लिङ्गमचलं तच्छिलादिजम्।
स्थापित अचल गेहे स्थिर लिङ्गमयोजिते ॥
पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्ग स्वयम्भु दैवपालकम् ।
आर्षञ्च मानस लिङ्ग तेषा लक्षणमुच्यते ॥
सिद्धान्तशेखरे ।
"नानाच्छिद्रसुसंयुक्तं नानावर्णसमन्वितम् ।
अदृष्टमूल यल्लिङ्ग कर्कश भुवि दृश्यते ॥
तत् लिङ्गन्तु स्वयम्भतमपर लक्षणाच्युतम् ।
स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्त तच्च नानाविध मतम् ॥
शङ्खाभमस्तक लिङ्ग वैष्णव तदुदाहृतम ।
पद्माभमस्तक ब्राह्म छत्राभ शाक्रमुच्यते ॥
शिरोयुग्म तथाग्नेय त्रिपदं याम्यमीरितम ।
खड्गाभ नैरृत लिङ्ग वारुण कलसाकृति ॥
वायव्य ध्वजवल्लिङ्ग कौवेरन्तु गदान्वितम् ।
ईशानस्य त्रिशूलाभ लोकपालादिलि स्मृतम् ।
स्वयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्व्वशास्त्रविशारदे ॥"
इति स्वयम्भुलिङ्गलक्षणम् ॥*॥
मत्स्यसूक्ते ।
"दृष्ट्वा लिङ्ग महेशस्य स्वयम्भूनस्य पार्व्वति ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्त परे ब्रह्मणि लीयते ॥"*॥
एतेषा पूजाफलन्तु तत्रैव ।
"विशेषाच्छैलज मुक्त्यै भुक्तये चानुपङ्गत ।
पार्थिव भुक्तये शस्त मुक्तये चानुषङ्गत ॥
एव वै दारुज ज्ञेय चिह्नलिङ्ग तथा पुन ।
स्थिरलक्ष्मीप्रद ज्ञेय हैम राज्यप्रदञ्च तत् ।
पुत्रवृद्धिकर ताम्र राङ्गमायु प्रवर्द्धनम् ॥"
पद्मपुराणम् ।
"पारदञ्च महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
चन्द्रकान्त मृत्युजित् स्याद्धाटक सर्व्वकामदम्॥'

वीरमित्रोदयधृतकल्पोत्तरेऽपि ।
"सर्व्वा फलप्रदा भूमिर्मणयस्तद्वदेव हि ।
अनन्ताद्याः स्मृता ह्यष्टौ मणयो विद्युदुज्ज्वला'॥
रात्रौ प्रकाशका सर्व्वे विषाद्याघातकारिणः
नानावर्णास्तु विज्ञेया रसैर्गन्धैश्च रूपत ॥
वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडान्नादिविनिर्म्मितम् ।
सर्व्वकामप्रद पुसां लिङ्ग तात्कालिक मतम् ॥"
लक्षणसमुच्चये ।
"गान्ध सौभाग्यद लिङ्ग पैष्ट मुक्तिप्रदायकम् ।"
तथा ।
"नानागुणोद्भव लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ।
सैकतं गुणद लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ॥
उच्चाटने तु पाशाणं मौलं शत्रुक्षयावहम् ।
तात्कालिक दरिद्रश्च कृत्वा भक्त्या समर्च्चयेत् ॥
तथा ।
"कस्तुरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिना च चतुःसमम् ॥
एतद्वै गन्धलिङ्गन्तु कृत्वा सपूज्य भक्तित' ।
शिवसायुज्यमाप्नोति बन्धुभि सहितो नर. ॥
कार्य्य पुष्पमय लिङ्ग हयगन्धसमन्वितम् ।
नवखण्डा धरा भुक्ता गणेशोऽधिपतिर्भवेत् ॥
रजोभिर्निर्म्मित लिङ्ग य. पूजयति भक्तित' ।
विद्याधरपद प्राप्य पश्चात् शिवसमो भवेत् ॥
श्रीकामो गोशकृल्लिङ्ग कृत्वा भक्त्या प्रपूजयेत्
स्वच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥
कार्य्यं यष्टिकृम लिङ्ग यवगोधूमशालिजम् ।
श्रीकाम पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्च्चयेत् ॥
सिताखण्डमय लिङ्ग कार्य्यमारोग्यवर्द्धनम् ।
वश्ये लवणज लिङ्ग तालत्रिकटुकान्वितम् ॥
गव्यघृतमय लिङ्ग संपूज्य बुद्धिवर्द्धनम् ।
लवणेन च सौभाग्य पार्थिव सर्व्वकामदम् ॥
कामद तिलपिष्टोत्थ तुषोत्थ मारणे स्मृतम् ।
भस्मोत्थ सर्व्वफलद गुडोत्थ प्रीतिवर्द्धनम् ॥
गन्धोत्थ गुणद भूरि शर्करोत्थ सुखप्रदम् ।
वशाङ्कुरोत्थ वशकर गोमयं सर्व्वरोगदम् ॥
केशास्थिसम्भव लिङ्ग सर्व्वशत्रुविनाशनम् ।
क्षोभणे मारणे पिष्टसम्भव लिङ्गमुत्तमम् ॥
दारिद्र्यद द्रुमोद्भूत पिष्ट सारस्वतप्रदम् ।
दधिदुग्धोद्भव लिङ्ग कीर्त्तिलक्ष्मीसुखप्रदम् ।
धान्यद धान्यज लिङ्ग फलोत्थ फलद भवेत् ॥
पुष्पोत्थ दिव्यभोगायुर्मुक्त्यै धात्रीफलोद्भवम् ।
नवनीतोद्भव लिङ्ग कीर्त्ति सौभाग्यवर्द्धनम् ॥
दूर्वाकाण्डसमुद्भूतमपमृत्युविनाशनम् ।
कर्पूरसम्भव लिङ्ग चला वै भुक्तिमुक्तिदा ।
अयस्कान्त चतुर्था तु ज्ञेय सामान्यसिद्धिषु ॥"
इति गरुडपुराणम् ॥
"सर्व्व मणिभव श्रेष्ठ तत्र वज्रमरिच्छिदि ।
यमलिङ्ग महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम्॥
पुष्टिमूल महानील ज्योतिस्तोरसमुद्भवम् ।
अपशक ऽसमग्नमत्यै तैजस सूर्य्यकान्तजम ॥

चन्द्रापीडं मृत्युजित स्फाटिकं सर्व्वकामदम्।
मूलाख्यमथिवं शत्रुक्षयार्थं मौक्तिकं तथा॥
आपत्य हीरकं श्रेयं रोगघ्नमौक्तिकोद्भवम्।
शुभकृत् पुष्कलं तीर्थे वैदुर्य्यं शत्रुदर्पहृत्।
नीलं लक्ष्मीप्रदं श्रेयं स्फाटिकं सर्व्वकामदम्॥"

इति सारसंग्रहः॥

"महामुक्तिप्रदं हैमं राजतं भूतिवर्द्धनम्।
आरकूटं तथा कांस्यं शृणु सामान्यमुक्तिदम्॥
त्रपुसीसायसं लिङ्गं शत्रूणां नाशने हितम्।
कीर्त्तिदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुत्त्रवर्द्धनम्॥
पैत्तलं भुक्तिमुक्त्यर्थं मिश्रजं सर्व्वसिद्धिदम्॥"

इति कालोत्तरतन्त्रम्॥

तत्रैव शिवनारदसंवादे।
"पितॄणा मुक्तये लिङ्गं पुज्यं रजतसम्भवम्।
हैमजं सत्यलोकस्य प्राप्तये पूजयेत् पुमान्।
पूजयेत्ताम्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः॥"
मत्स्यसूक्ते।
"ताम्रलिङ्गं कलौ नार्च्चेत् रैत्यस्य सीसकस्य च
रक्तचन्दनलिङ्गञ्च शङ्खकांस्यायसं तथा॥"*॥
मातृकाभेदतन्त्रे १२ पटले।
"पार्थिवे शिवपूजाया सर्व्वसिद्धियुतो भवेत्।
पाषाणे शिवपूजाया द्विगुणं फलमीरितम्॥
स्वर्णलिङ्गे च पूजाया शत्रूणां नाशनं मतम्।
सर्व्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम्॥
ताम्रे पुष्टिं विजानीयात् कांस्ये च धनसञ्चय
शङ्खायाश्च लक्षगुणं लाक्षाया रोगवान् भवेत्॥
स्फाटिके सर्व्वसिद्धिः स्यात्तथा मरकते प्रिये।
लौहलिङ्गे रिपोर्नाशः कामदं भस्मलिङ्गकम्॥
वालुकाया काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुहिंसनम्।
सर्व्वलिङ्गस्य माहात्म्य धर्म्मकामार्थमोक्षदम्
संस्कारेण विना देवि पाषाणादौ न पूजयेत्॥"
तत्संस्कारस्तत्रैव यथा,—
"रौप्यञ्च स्वर्णलिङ्गञ्च स्वर्णपात्रे निधाय च।
तस्मादुत्तोल्य तल्लिङ्गं दुग्धमध्ये दिनत्रयम्॥
त्र्यम्बकेण स्नापयित्वा कालरुद्रं प्रपूजयेत्।
षोडशेनोपचारेण वेद्यान्तु पार्व्वतीं यजेत्॥
तस्मादुत्तोल्य तल्लिङ्गं गङ्गातोये दिनत्रयम्।
ततो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः॥"
लक्षणहीनलिङ्गपूजने दोषो यथा,—
"लिङ्गं सुलक्षणं कुर्य्यात् त्यजेल्लिङ्गमलक्षणम्।
दैर्घ्यहीने भवेद्व्याधिरधिके शत्रुवर्द्धनम्॥
मानहीने विनाशः स्यादधिके च शिशुक्षय।
विस्तारे चाधिके हीने राष्ट्रनाशो भवेत् ध्रुवम्॥
पीठहीने तु दारिद्र्यं शिरोहीने कुलक्षयः।
ब्रह्मसूत्रविहीने च राज्ञो राष्ट्रञ्च नश्यति।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्य्यात् सुलक्षणम्॥"
अथ लिङ्गप्रमाणम्।

देव्युवाच।

"लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो।
पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यत्र यद्भवेत्॥

श्रीशिव उवाच।

मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम्।
एतदन्यन्न कुर्व्वीत कदाचिदपि पार्व्वति॥"

इति मातृकाभेदतन्त्रे ७ पटलः॥

अपि च।
"मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम्।
त्रिसूत्रस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद्बुधः।
अङ्गुष्ठपर्व्वमानन्तु कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत्॥"
इति षट्कर्म्मदीपिकाधृतविश्वसारतन्त्रम्॥*॥
त्रिसूत्रीकरणमुक्तं कालोत्तरे।
"लिङ्गे वेद्यां तथा पीठे समसूत्रनिपातनात्।
समत्वेन विजानीयात् त्रिसूत्रीकरणन्त्विदम्॥"
मृत्तिकाभेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रशस्तत्वमुक्तं तत्रैव।
"शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्म्माय यस्तु पूजयेत्।
स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत्॥
क्षत्त्रियस्तु वरारोहे रक्तं निर्म्माय पार्थिवम्।
पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलभाग्भवेत्॥
हरितं पार्थिवं देवि निर्म्माय यस्तु पूजयेत्।
स च वैश्यो महेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत्॥
कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्म्माय यस्तु पूजयेत्
स शूद्रः परमेशानि त्रिवर्गफलभाग्भवेत्॥
शिलादौ च महेशानि स्थूलञ्च फलदायकम्।
अङ्गुष्ठमानं देवेशि यद्वा हेमाद्रिमानकम्॥
क्रमेण देवदेवेशि फलं बहुविधं लभेत्।
स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राक्षं परमेश्वरि।
पूजनाद्धारणाद्देवि फलं बहुविधं स्मृतम्॥"
स्थूलात् स्थूलतरमिति पार्थिवलिङ्गेतरपरम्।
मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमित्यादिवचनात्॥*॥
शिलास्फाटिकमरकतादीनां पञ्चसूत्रीकरणमुक्तम्। यथा,—
"शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दक्षसव्ययोः।
योन्यग्रमपि यन्मानं तदधोऽपि तथा भवेत्॥"

इति लैङ्गम्॥

"लिङ्गस्य यादृग्विस्तारः परिणाहोऽपि तादृशः
लिङ्गस्य द्विगुणा वेदी योनिस्तदर्द्धसम्मिता॥
कुर्व्वीताङ्गुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचिदपि क्वचित्।
रत्नादिशिवनिर्म्माणे मानमिच्छावशाद्भवेत्॥"

इति तन्त्रान्तरम्॥

लिङ्गशब्दव्युत्पत्तिर्यथा,—
"आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका।
आलयः सर्व्वदेवानां लयनाल्लिङ्गमुच्यते॥"

इति स्कन्दपुराणम्॥*॥

लिङ्गमहिमा यथा,—

शिव उवाच।

"न तुष्याम्यर्च्चितोऽर्च्चाया पुष्पधूपनिवेदनैः।
लिङ्गेऽर्च्चिते तथात्यर्थं परं तुष्यामि पार्व्वति॥
एवं देवि पुरा कल्पे जीनोऽहं सर्व्वदैवतैः॥
लिङ्गलाञ्छितमित्युक्तः सदेवासुरकिन्नरैः॥
प्रयच्छामि दिवं देवि यो भक्तिलिङ्गार्च्चने रतः।
त्यक्त्वा सर्व्वाणि पापानि निर्गतो दग्धकल्मषः।
मन्मना मन्नमस्कारो मामेव प्रतिपद्यते॥"

इति वीरमित्रोदयधृतस्कन्दपुराणम्॥*॥

द्रव्यविशेषेण पूजादिफलमपि तत्रैव।
"वस्त्रपूतजलैर्लिङ्गं स्नपित्वा मम मानवाः।
सर्व्वाश्वमेधानां फलमाप्नोति सत्तमः॥
सुगन्धिचन्दनरसैर्लिङ्गमालिप्य भक्तितः।
आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्यक्षकर्द्दमैः॥"*॥
लिङ्गपूजनाकरणे दोषस्तत्पूजाफलञ्च तत्रैव शिवनारदसंवादे।
"विना लिङ्गार्च्चनं यस्य कालो गच्छति नित्यशः।
महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः॥
एकतः सर्व्वदानानि व्रतानि विविधानि च।
तीर्थानि नियमा यज्ञा लिङ्गाराधनमेकतः॥
न लिङ्गाराधनादन्यत् पुरा वेदे चतुर्ष्वपि।
विद्यते सर्व्वशास्त्राणामेष एव सुनिश्चितः॥
भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापन्निवारणम्।
पूजयित्वा नरो नित्यं शिवसायुज्यमाप्नुयात्॥
सर्व्वमन्यत् परित्यज्य क्रियाजालमशेषतः।
भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत्॥"

इति स्कन्दपुराणम्॥*॥

"अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च।
महेशार्च्चनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥"

इति मत्स्यसूक्ते १६ पटलः॥*॥

"स्वयं नारायणः प्रोक्तो यदि शम्भुं प्रपूजयेत्।
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले ये देवाः संस्थिताः सदा।
तेषां पूजा भवेद्देवि शम्भुनाथस्य पूजनात्॥"

इति मातृकाभेदतन्त्रम्॥*॥

षट्कर्म्मदीपिकायाम्।
"असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम्।
काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शम्भुसेवनम्॥*॥
अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम्।
"ज्योतिर्म्मयं महालिङ्गं कैलाशनगरे प्रिये।
तस्यैव षोडशांशैकः काश्यां विश्वेश्वरः स्थितः॥
पूर्णलिङ्गं महेशानि शिवबीजं न चान्यथा।
शिलामध्ये यथा चक्रं लक्ष्मीनारायणः परम्॥
पारदस्य शतांशैको लक्ष्मीनारायणो न हि।
पकारं विष्णुरूपञ्च आकारं कालिका स्वयम्॥
रेफं शिवं दकारञ्च ब्रह्मरूपं न चान्यथा।
पारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्।
यो यजेत् पारदं लिङ्गं स एव शम्भुरव्ययः॥"

इति मातृकाभेदतन्त्रे ८ पटलः॥

तस्य निर्म्माणविधानं पारदशब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥
प्रकारान्तरशिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा—
"ततो विवाहं निर्व्वर्त्त्य कृतकृत्या यथागताः।
गताः सर्व्वे महेशोऽपि सत्या सह तदा गृहम्।
जगाम रेमे सत्या च चिरं निर्भरमानसः॥
अथ काले कदाचित्तु सत्या सह महेश्वरः।
रेमे न शेके तं सोढुं सती श्रान्ताभवत्तदा।
उवाच दीनया वाचा देवदेवं जगद्गुरुम्॥
भगवन्न हि शक्नोमि तव भारं सुदुःसहम्।
क्षमस्व मां महादेव कृपां कुरु जगत्पते॥
निशम्य वचनं तस्या भगवान् वृषभध्वजः।
निर्भरं रमणं चक्रे गाढं निर्दयमानसः॥

कृत्वा संपूर्णरमणं सती च त्यक्तमैथुना ।
उत्थानाय मनश्चक्रे उभयोस्तेज उत्तमम् ।
पपात धरणीपृष्ठे तैर्व्याप्तमखिलं जगत् ॥
पाताले भूतले स्वर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवन् ।
तेन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः सयोनयः ॥
यत्र लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र योनिस्ततः शिवः ।
उभयोरेव तेजोभिः शिवलिङ्गं व्यजायत ॥"

इति नारदपञ्चरात्रे ३ रात्रम् ॥*॥

कामनाभेदे पार्थिवलिङ्गसंख्या यथा,—
"संख्या पार्थिवलिङ्गस्य यथाकामं निगद्यते ।
मृल्लिङ्गं पार्थिवं नाम भुक्तिमुक्तिकरं परम् ॥
देशकालादिकं ज्ञात्वा कुर्य्यात् लिङ्गं फलप्रदम्
न करोति यदा ज्ञात्वा न कार्य्यं तस्य सिध्यति
विद्यार्थी शतसाहस्रं धनार्थी च तदर्द्धकम् ।
पुत्त्रार्थी सार्द्धसाहस्रं कन्यार्थी च शतत्रयम् ॥
विद्वान् लिङ्गायुतं कुर्य्यात् सर्व्वपापहरं परम् ।
राज्यार्थी शतसाहस्रं कान्तार्थी शतपञ्चकम् ॥
मोक्षार्थी कोटिगुणितं भूतिकामः सहस्रकम् ।
रूपार्थी त्रिसहस्रन्तु तीर्थार्थी द्विसहस्रकम् ।
सुहृत्कामः सहस्रन्तु वस्त्रार्थं शतमष्टकम् ॥
मारणार्थं सप्तशतं मोहनार्थं शताष्टकम् ॥
उच्चाटनपरश्चैव सहस्रन्तु यथोक्ततः ।
स्तम्भने च सहस्रन्तु दारणे च तदर्द्धकम् ॥
महाराजभये पञ्चशतञ्चापदि सङ्कटे ।
सहस्रमयुतं सर्व्वकामदं परिकीर्त्तितम् ॥
एकं पापहरं प्रोक्तं द्विलिङ्गं स्वार्थसिद्धिदम् ।
त्रिलिङ्गं सर्व्वकामानां कारणं परमीरितम् ॥"

तथा ।

"लिङ्गानामयुतं कृत्वा पूजा राजभयं हरेत् ।
सहस्राणि च लिङ्गानां निगडान्मोचयेद्ध्रुवम् ॥
कारागृहविमुक्त्यर्थमयुतं कारयेद्बुधः ।
डाकिन्यादिभये पञ्चसहस्रं कारयेत्तथा ।
सहस्राणाञ्च पञ्चाशदपुत्त्रो हि प्रकारयेत् ॥"

इति वीरमित्रोदयधृतम् ॥

"अनेन च क्रमाद्देवि लक्षं यस्तु प्रपूजयेत् ।
सर्व्वाभीष्टफलं देवि लभते नात्र संशयः ॥"*॥

एकीकृत्य लिङ्गपूजाविधिनिषेधौ यथा,—
"एकीकृत्य महेशानि युगलं न तु पूजयेत् ।
एकीकृत्य महेशानि दश पञ्च शतानि च ॥
प्रत्येकेनाथवा देवि विल्वपत्रे प्रपूजयेत् ।
एकैकं पूजयेल्लिङ्गं युगलं न तु पूजयेत् ।
दरिद्रो जायते देवि युगलस्य च पूजनात् ॥"

इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रम् ॥*॥

शिवलिङ्गमृत्तिकादिनिरूपणं यथा,—
"तीर्थमृत्स्ना समाहृत्य निर्म्माय लिङ्गमद्भुतम्
तीर्थाभावे महेशानि क्षुद्रस्य मृत्तिका प्रिये ॥
पर्व्वतप्रभवा देवि नदीनाम्नेत्युदाहृतम् ।
एतद्भिन्ना महेशानि नदी क्षुद्रा इति प्रिये ॥
निर्झरस्य च देवेशि नदी सम्पत्प्रदायिनी ।
सर्व्वाभावे महेशानि गोष्पदस्थाञ्च मृत्तिकाम् ।
अथवा परमेशानि यत्र चित्तं प्रसीदति ॥
सुपीनं सुन्दरं रम्यं शर्करारहितं सदा ।
निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं कुण्डलीसहितं प्रिये ॥
यो लिङ्गः परमेशानि स रुद्रः परमेश्वरः ।
कुण्डली वेष्टनी तस्य सा देवी परमेश्वरी ॥
शिवस्य पूजनात् देवि देवीदेवौ च पूजितौ ॥"

इति मत्स्यसूक्तम् ॥*॥

बाणलिङ्गनिर्म्माल्यग्रहणे प्रतिप्रसवो यथा,—
"बाणलिङ्गे न चाशौचं न च निर्म्माल्यकल्पना
सर्व्वं बाणार्पितं ग्राह्यं भक्त्या भक्तैर्य नान्यथा ॥
ग्राह्याग्राह्यविचारोऽयं बाणलिङ्गे न विद्यते ।
तदर्पितं जलं पत्रं ग्राह्यं प्रसादसंज्ञया ॥
बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्तेन्द्रसंस्थिते ।
चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शम्भोर्नैवेद्यभक्षणे ॥"

इति शिवनारदसंवादः ॥

शिवलोक, पुं, (शिवस्य लोकः ।) कैलासः । यथा,
"विल्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत् सकृत् ।
सर्व्वपापैर्व्विनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वधृतभविष्यपुराणम् ॥

शिवस्य भुवनं जनश्च ॥

शिववल्लभा, स्त्री, (शिवस्य वल्लभा ।) शतपत्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवप्रिये त्रि ॥

शिववल्लिका, स्त्री, (शिवस्य वल्लिका ।) लिङ्गिनी
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिववल्ली, स्त्री, (शिवस्य वल्ली ।) लिङ्गिनी ।
श्रीवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिववाहन, पुं, (शिवस्य वाहनः ।) अनड्वान् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिववीज, क्ली, (शिवस्य वीजम् ।) पारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

शिवशेखर, पुं, (शिवः सुखकरः शिवप्रियो वा
शेखरोऽग्रो यस्य ।) वकवृक्षः । इति जटा-
धरः ॥ धुस्तूर । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवस्य
मस्तकञ्च ॥

शिवसायुज्य, क्ली, (शिवस्य सायुज्यम् ।) मोक्ष-
विशेषः । स च शिवेन सह योगः । यथा ।
नागरखण्डे ।
"उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात् ।
शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नु-
यात् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शिवसुन्दरी, स्त्री, (शिवस्य सुन्दरी ।) दुर्गा ।
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

शिवा, स्त्री, (शिव + टाप् ।) दुर्गा । मुक्तिः ।
यथा,—
"शिवा मुक्तिः समाख्याता योगिनां मोक्ष-
गामिनी ।
शिवाय या जपेद्देवी शिवा लोके ततः स्मृता ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"शिवा कल्याणरूपा च शिवदा च शिवप्रिया ।
प्रिये दातरि चाशब्दः शिवा तेन प्रकीर्त्तिता ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥

अपरञ्च ।
"शश्च कल्याणवचन इकारोत्कृष्टवाचकः ।
समूहवाचकश्चैव वाकारो दातृवाचकः ॥
श्रेयःसङ्घोत्कृष्टदात्री शिवा तेन प्रकीर्त्तिता ।
शिवराशिर्मूर्त्तिमती शिवा तेन प्रकीर्त्तिता ॥
शिवो हि मोक्षवचनश्चाकारो दातृवाचकः ।
स्वयं निर्व्वाणदात्री या सा शिवा परिकीर्त्तिता"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे२७अध्याय ॥
शमीवृक्षः । हरीतकी । शृगालः । ताम-
लकी । इत्यमरः ॥ आमलकी । इति मेदिनी ॥
बुद्धशक्तिविशेषः । स तु द्वाविंशजिनमाता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हरिद्रा । दूर्व्वा । गोरो-
चना । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ शृगालस्य
ध्वनेः शुभाशुभं यथा,—

"शोभनं शुभफलाप्तिसूचकं
कथ्यतेऽत्यवितथं शिवारुतम् ।
शान्तदीप्तककुभा विशेषतो
ज्ञानमत्र च सदोपयुज्यते ॥
दग्धा दिगुक्ता दिननाथयुक्ता
विवस्वदाशा भवति प्रदीप्ता ।
सा धूमिता या सविता प्रयात
शेषा दिगन्ता किल पञ्च शान्ता ॥
दग्धा दिगैशी ज्वलिता दिगैन्द्री
प्रधूमिता चानलदिक्क्रमेण ।
प्रत्येकमेकं प्रहराष्टकेन
भुङ्क्ते दिशोऽष्टौ सविता क्रमेण ॥
आद्ये दिनस्य प्रहरे प्रवृत्ते
महेशदेवेशहुताशदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
अह्नो द्वितीये प्रहरस्य भागे
सहस्रनेत्रानलकालदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
ब्राह्मेऽत्र तृतीये प्रहरे दिनस्य
हुताशवैवस्वतयातुदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
समागतेऽह्नः प्रहरे तुरीये
प्रेतेशरक्षःपतिपाशिदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
आद्ये निशायाः प्रहरे प्रवृत्ते
रक्षोऽधिपाद्यः पतिवातदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
ततो द्वितीयप्रहरे रजन्या-
स्तोयेऽधिनाथानिलसोमदिक्षु ॥
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
सत्रासकायव्ययबन्धनानि ॥
यामे तृतीयेऽपि च यामवत्याः
समीरदोषाकरशम्भुदिक्षु ।

शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
महामकायव्ययबन्धनानि ॥
समागते रात्रितुरीययामे
निशाकरेशानसुरेशदिक्षु ।
शिवा रटन्ती कुरुते नराणां
महासकायव्ययबन्धनानि ॥"
इति शिवारुते दग्धदीप्तधूमितदिक्त्रययाम-
प्रकरणं प्रथमम् ॥*॥
"इतीरितं दिक्त्रययामयोगात्
फलं विरुद्धं विरुते शिवायाः ।
ब्रूमोऽथ दिक्पञ्चकयामयोगात्
फलानि पुंसां क्रमतः शुभानि ॥
कृतान्तरक्षोवरुणानिलेन्दु-
दिक्ष्वाद्ययामे रटिते. शृगाल्या ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिक्ष प्रियलोकसङ्ग. ॥
रक्ष प्रचेतोऽनिलसोमशम्भु-
दिक्षु द्वितीये प्रहरे रुतेन ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिक्ष प्रियलोकसङ्ग. ॥
जलेशवातेन्दुशिवामरेश-
दिक्ष्वारवेण प्रहरे तृतीये ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिक्ष प्रियलोकसङ्ग' ॥
समीरसोमेशसुरेशवह्नि-
दिक्षु स्वरेण प्रहरे चतुर्थे ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ. सुभिक्ष प्रियलोकसङ्ग ॥
शशाङ्करुद्रेन्दुहुताशकाल-
दिक्ष्वारवैः पञ्चमयामभागे ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ. सुभिक्षं प्रियलोकसङ्ग ॥
ईशानशक्राग्निकृतान्तरक्षो-
दिक्षु स्वरेण प्रहरे च षष्ठे ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिक्ष प्रियलोकसङ्ग ॥
इन्द्राग्निकालसपपाशपाणि-
दिक्ष्वारवे' सप्तमयामकाले ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ. सुभिक्ष प्रियलोकसङ्ग. ॥
अत्यन्तकृन्नैरृतपाशिवात
दिक्ष्वष्टमे च प्रहरे रवेण ।
स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धि-
र्लाभ सुभिक्ष प्रियलोकसङ्गः ॥"
इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते दिग्यामप्रकरणं
द्वितीयम् ॥*॥
"एकादिकानां निधनाष्टमानां
शिवारुतानामधुना यदर्थम् ।
प्राच्यादिकास्वष्टसु दिक्ष्वशेष
यद्यत् फलं तत्तदुदीरयाम ॥
धनाप्त्यभीष्टाप्तिमभीष्टलाभ
ध्रुव ततोऽर्थस्य फलं शमञ्च ।
भय प्रलापं सकलञ्च सौख्य-
मेकादिशब्दैः कुरुते प्रशान्ते ॥
भयान्यनिष्टश्रुतिरर्थहानि-
रिष्टैर्वियोगो महतो च भीतिः ।
स्याद्विग्रहाप्तिर्मरणञ्च दीप्ते
त्वेकादिना चेत् कृतसप्तकेन ॥
ऐन्द्र्यां निनादे प्रथमेऽर्थलाभो
भवेद्द्वितीये निधिदर्शनञ्च ।
कन्या तृतीये लभते चतुर्थे
ष्वध्वागम पञ्चमकेऽथ सिद्धिम् ॥
षष्ठे रवे कुप्यति भूमिनाथो
भो सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमेषु ॥
त्रासोऽग्निभागे प्रथमे द्वितीये
नराधिपः कुप्यति भीस्तृतीये ॥
घातश्चतुर्थे नगरस्य शब्दे
शिवाकृते पञ्चमके च युद्धम् ।
वदन्ति तज्ज्ञाः कलहञ्च षष्ठे
भी. सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
आद्ये शुभ स्यादशुभ द्वितीये
याम्ये महाव्याधिभय तृतीये ।
स्वरे चतुर्थे स्वजनागमः स्यात्
पुत्त्रो भवेत् पञ्चसु फेत्कृतेषु ॥
जायेत कन्या रटिते च षष्ठे
भी. सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
ग्रामस्य घातो दिशि राक्षसाना-
माद्ये द्वितीयेऽपि च गोकुलस्य ॥
मृत्युस्तृतीये द्विचतुष्पदाना
हानिश्चतुर्थेऽपि च पञ्चमेऽत्र ।
चौराद्भय राजभयञ्च षष्ठे
भी. सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
शब्दे शिवाया वरुणस्य भागे
आद्ये भय हानिरथ द्वितीये ।
स्याद्राजदूतागमन तृतीये
दाहश्चतुर्थे खलु चौरभीतिः ॥
स्यात् पञ्चमे राजभयञ्च षष्ठे
भी सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
वायव्यभागे भयमेकशब्दे
भयातिरेको भवति द्वितीये ॥
वृष्टिस्तृतीये महती चतुर्थे
मेघागमो वर्षति पञ्चमे च ।
क्रोध विधत्ते नृपतेश्च षष्ठे
भी सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
दिश्युत्तरस्यां विहिते विरावे
म्रियेत कश्चित् प्रथमे द्वितीये ।
महाभय विप्रवधस्तृतीये
क्षत्र चतुर्थे खलु हन्यते च ॥
विट् पञ्चमे षष्ठरवे च शूद्रो
भी सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ।
राहोस्तथा दर्शनमाद्यशब्दे
केतोर्द्वितीये च तथोत्तरेण ॥
उल्काप्रपातस्त्रिषु दुर्दिनञ्च
चतुर्षु भद्रं खलु पञ्चमे च ।
सङ्गो भवेद्वैरिजनैश्च षष्ठे
भी सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
आद्ये भवेद्दर्शनमीशदेशे
वृष्टिर्द्वितीये च रवे शिवायाः ।
वातस्तृतीये त्वशनिश्चतुर्थे
म्रियेत कश्चित् खलु पञ्चमे च ॥
लभेत पृथ्वीं निनदे च षष्ठे
भी सप्तमे स्यादविफलोऽष्टमस्तु ॥"
इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते स्वराष्टकप्रकरणं
तृतीयम् ॥ * ॥
"क्षेमलाभपुनरागमनाना
निश्चय यमधिगम्य विशङ्कः ।
येन याति पथिकः परदेश
त शिवारुतमथ प्रवदाम ॥
य य देश गन्तुमभ्युद्यताना
पुंसां शब्दानुच्चरन्ती शृगाली ।
शान्तायां सा सिद्धये वाञ्छिताना
दीप्तायान्तु स्यादभीष्टक्षयाय ॥
प्राची दिश सन्मुखभानुबिम्ब
प्रतिष्ठमानस्य नरस्य यस्य ।
शब्द शृगाली पुरतः करोति
बन्ध वध वा प्रकरोति तस्य ॥
प्राचीदिगीशाभिमुखस्य पुंसः
प्रस्थानकामस्य शिवा सशब्दा ।
भियेऽर्थनाशाय च दक्षिणा स्या-
द्वामा पुनर्वाञ्छितकार्य्यसिद्ध्यै ॥
प्रत्यर्कमाशां चलितस्य पूर्व्वां
शिवा विराव पुरुषस्य यस्य ।
करोति पृष्ठे प्रकरोति तस्य
सर्व्वप्रकाराभिलापसिद्धिम् ॥
प्रस्थापिनो यस्य च दक्षिणाशा
शिवा रव मुञ्चति दक्षिणेन ।
आदित्यमुक्ता यदि नो तदानीं
ध्रुवं भवेत्तस्य महीपतित्वम् ॥
वैवस्वताशां चलितस्य यस्य
दिवाकरस्तिष्ठति दक्षिणेन ।
शिवा च वामा कुरुते विराव
सम्पद्यते तस्य समस्तमिष्टम् ॥
पुमान् यदा याम्यककुप्प्रवासी
करोति शब्द पुरतः शृगाली ।
आस्ते विवस्वानपि सम्मुखश्चेत्
भवेत् तदानीमचिरेण मृत्युः ॥
नरस्य याम्यां ककुभं यियासो
शृगालभार्य्या यदि पृष्ठभागे ।
फेत्कारमामुञ्चति मानवस्य
मृत्युश्च पुत्त्रेण भवत्यवश्यम् ॥
दिश प्रतीचीं व्रजतः शृगाली
नरस्य यस्याभिमुखी विरौति ।
शान्ता स्थिता शान्तफलप्रदाऽसौ
दीप्ता तु दीप्त फलमातनोति ॥
प्राचेतसीं सञ्चलितस्य काष्ठां
शृगालिका जल्पति दक्षिणेन ।

यदा तदानी सुमहननर्थान्
करोति चार्थानपि हन्ति पुस ॥
दिश प्रचेत परियाल्यमाना
नरस्य यस्य व्रजत शृगाली ।
वामा विराव प्रकरोति शान्ता
भवन्त्यभिप्रेतफलानि तस्य ॥
यो वारुणो याति दिश मनुष्य
शृण्वन् शिवाया रटितानि पृष्ठे ।
गतस्य तस्याशु हुताशभीति-
रसशय स्यात् द्रविणचयश्च ॥
यस्योत्तराशा चलितस्य पुस
प्राच्या शिवा मुञ्चति फेत्कृतानि ।
भानु प्रतोच्या विहितस्थितिश्चे-
दपेक्षित सिध्यति तत्क्षणेन ॥
मुञ्चत्युदीची चलितस्य पृष्ठे
शिवा विराव पुरुषस्य यस्य ।
आस्ते च मध्ये नभसो विवस्वा-
स्तस्याथहानिर्मरण प्रदिष्टम् ॥
कुबेरकाष्ठा प्रति य प्रयाति
ज्वालामुखी चाभिमुखी विरौति ।
तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धि-
र्भवेच्च सम्पत् पुनरागमश्च ॥
तिष्ठति तीव्रकरो दिशि यस्या
फेत् कुरुते यदि तत्र शृगाली ।
तद्व्रजत पथिकस्य भवेता
निश्चयतो धनजीवितनाशौ ॥
दक्षिणत प्रथम यदि पश्चात्
वामगता पथिकस्य शृगाली ।
फेत् कुरुते कुरुते तदवश्य
क्षेमधनाप्तिगृहागमनानि ॥
अव्यास्य शान्ता ककुभ नरस्य
वामा शृगाली यदि वा रटन्ती ॥
तदार्थलाभ वितरत्यवश्य-
मर्थक्षय दक्षिणतो रटन्ती ॥
वामा प्रदीप्ते ककुभ प्रदेशे-
ऽलाभ तथानर्थमुपादिशन्ति ।
शिवा रटन्ती पथि दक्षिणा तु
क्षिपत्यनर्थानथ सङ्कटेषु ॥
शान्ते दिगन्ते यदि वा प्रदीप्ते
पृष्ठे प्रयाणे प्रतिषेधयित्री ।
शब्दायमाना तु शिवा पुरस्तात्
निमज्जयत्यापदगाधसिन्धौ ॥
वामेऽपसव्ये पुरतोऽथ पृष्ठे
पुस शिवा जल्पति यत्र तत्र ।
आयान्ति चौरा प्रथमे विरावे
द्वयोर्भवेत्तस्करदर्शनञ्च ॥
नृपादरोऽर्थागमन तृतीये
तुर्ये क्षति पञ्चमकेऽर्थलाभ ।
वाणिज्यसेवादिफलाय षष्ठे
भो सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु ॥
हाहारव मुञ्चति हृष्टभावा
हास्य तु तस्यास्तदुदाहरन्ति ।

अग्रेसरा वा पथि या यियासो
सा द्विप्रकारापि मनोरथाप्त्यै ॥
नृपस्य यात्रासमये पुरस्तात्
प्रयाति चेद्धर्त्रे निवेदयन्ती ।
कुर्याच्छिवा वैरिपराभव त-
ज्जयश्रियञ्चाभिमत विदध्यात् ॥
कार्यान्तरेष्वप्यनुगम्यमाना
श्रेय प्रदा शान्तदिशि प्रदिष्टा ।
शिवा प्रदीप्ते तु दिशि प्रदेशे
समारटन्ती महते भयाय ॥
भयोद्गमे दीप्तदिशि प्रदीप्ते-
र्नादैर्नृणा हन्ति भयानि देवी ।
महान्ति सर्वाण्यपि शान्तनादा
शान्तस्थिता सर्वभयप्रदात्री ॥
यदा च नद्युत्तरगा नराणा
शब्दे शृगाली कुरुते कदाचित् ।
तटद्वये तत् परिरक्षणीय
महद्भय भावि जलेचरेभ्य ॥"
इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते यात्राप्रकरण चतुर्थम् ॥ * ॥

"स्थानस्थितानामपि योगभाजा
नैमित्तिकानामुपदिश्यते तु ।
शि विरावैरशिव शिवञ्च
सुनिश्चितार्थं मुनिसम्मतेन ॥
करोति फे फे इति सर्वदिक्षु
यदा तदा स्थानविघातयुद्धे ।
शिवा विधत्ते क्षुधिता त्वसख्यान्
रौद्रान् स्वरान् मुञ्चति चेदुपेक्षाम् ॥
निरन्तर रौति विदिक्षु दिक्षु
समन्दकारुण्यरवातुरा चेत् ।
अपत्यमोहेन यदा शृगाली
त्यक्तस्पृहा सा कथितेह तज्ज्ञै ॥
स्थित्वा प्रदीप्ते ककुभो विभागे
ज्वालामुखी फेत् कुरुतेऽतिरौद्रम् ।
ग्रामस्य तस्य प्रकरोति नाश
तस्याथवा तिष्ठति यस्य मध्ये ॥
ग्रामस्य मध्य समवाप्य यस्य
ज्वालामुखी मुञ्चति फेत्कृतानि ।
स शून्यता गच्छति निश्चयेन
लोकस्य वा स्यादसुख प्रभूतम् ॥
ग्रामान्तिके सप्त दिनानि यावत्
महाभयोत्पादितफेत्कृतानि ।
विरौति चेत्तत् कुरुते शृगाली
तदास्तिलोकस्य भय प्रभूतम् ॥
मध्य दिने यावदहानि पञ्च
शिवा समीपे नगरस्य तस्य
विरौति घात विदधाति यस्य
भयञ्च वह्निप्रभव प्रभूतम् ॥
पञ्चाहरात्राणि कथञ्चिदेषा
क्रूरारवा व्याहरते शृगाली ।
यस्यान्तिके त बहवो हठेन
मुष्णन्ति चौरा जनसन्निवेशे ॥

स्थानस्य यस्योपगता समीप
दिनानि पञ्चोच्चरति प्रभाते ।
स्वरेण रौद्रेण शृगालभार्या
स्यात्तत्र हानिर्महती नराणाम् ॥
सुरक्षितस्यापि मनुष्यलक्षै-
र्ग्रामस्य शीघ्र ग्रहण विधत्ते ।
त्रय दिनाना दिवसावसाने
शिवा रटन्ति परुषस्वरेण ॥
दिक्ष्वारटन्ति सकलासु रौद्र
भ्रमत्यखिन्ना परित पुरश्चेत् ।
शृगालभार्या खलु तद्ब्रवीति
युद्ध महत्तत्र महाभिघातम् ॥
ज्वाला विमुञ्चत्यतिरौद्रनादा
समाकुला धावति या समन्तात् ।
कौमारक या जनयत्यकस्मात् ।
कुर्याच्छिवा सा युवराजपातम् ॥
रोमोद्गम या जनयत्यकस्मात्
फे इत्यतिक्रूररवा नराणाम् ।
मूत्र पुरीषन्तु तुरङ्गमाणा
सा सर्वदा स्यादशिवा शिवेह ॥
तरङ्गिणीरोधसि सौम्यरूपा-
स्त्रीन् पञ्च वा मुञ्चति या निनादान् ।
शिवा शिवा ता नृपतिस्त्वदार्त्रौ
वन्देत देवीमभिवन्दनीयाम् ॥
श्मशानभूमौ दिनमध्यभागे
मध्ये रजन्या खगेहप्रदेशे ।
या रौति तस्यै बलिमर्घ्ययुक्त
भक्त्या प्रदद्याद्यदि भद्रमिच्छेत् ॥
सर्वेषु कार्येषु समुद्यतेषु
बलि शिवाया विनिवेदनीय ।
गृह्णाति यस्मिन् विषयेऽभ्युपेत्य
देवी बलि जल्पति तत्र सिद्धिम् ॥"
इति श्रीवसन्तराजे शिवारुते स्थानस्थितप्रकरण पञ्चमम् ॥ * ॥

"कथ्यते बलिविधानमिदानीं
शाकुनागममतेन शिवाया. ।
दिव्यमन्त्रबलिबाधितदोष
साधिताखिलसमुद्यतकार्यम् ॥
शून्यालय रुद्रगृह श्मशान
चतुष्पथ मातृगृह जलान्तम् ।
वन्ध्यावनिश्चत्वरमित्यमाद्या
बलिप्रदानाय मता प्रदेशा ॥
तेषाञ्च मध्यादुचितप्रदेशे
विशोधित मण्डलिक विदध्यात् ।
पौराणिकश्लोकपरीक्षिताया
सगृह्य गोर्गोमयमन्तरीक्षात् ॥
अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषत ।
रोगार्त्तनवसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥
तस्मिन् विचित्र वितत विदध्यात्
पिष्टातकेनाष्टदल सरोजम् ।
सपूजयेत्तत्र सुराधिपादीन्
क्रमेण सर्वानपि लोकपालान् ॥

मध्ये सुते. पञ्चभिरभ्युपेता
शिवान्विता पिष्टमयी प्रसन्ना ।
पूज्या शिवा तुष्यति भक्तियोगात्
प्रभूतपुष्पाक्षतधूपदीपैः ॥
साज्यगुडौदनमाषकुलत्थै-
र्यावकपूपलिकामिषमद्यैः ।
सभृतिरत्र नरासनमात्र
बुद्धिमता बलिकर्म्मणि कार्य्या ॥
प्राप्याष्टमीं वाथ चतुर्द्दशीं वा
समन्त्रा मन्त्रेण च सप्तकृत्वः ।
बलिं शिवाया निशि निश्चयेन
दद्यान्मनुष्यो यदि भद्रमिच्छेत् ॥

अत्र मन्त्रः । ॐ शिवे ज्वालामुखि बलि गृहाण गृहाण हुं फट् स्वाहा । ॐ शिवे शिवदूति भगवति चण्डे इदमर्घ्यं बलिलीला-समुचित गृहाण गृहाण आगच्छ आगच्छ वायुवेगेन शुभ कुरु कुरु स्वाहा । इत्यर्घ्य-मन्त्र । बलिदानाय मन्त्रान्तरम् । ॐ नमो भगवति एन एन बलि गृह्ण गृह्ण गन्धपुष्प-धूपदीपादिकं दह दह पच पच घोररूपिणि भो भगवति पिवत पिवत स्वाहा ।

एतस्य मन्त्रद्वितयस्य मध्या-
देकेन केनाप्यभिमन्त्रणीयः ।
बलिः शिवायाः सुमहाप्रभाव
पृथक् पृथक् मन्त्रयुग यदेतत् ॥
ताम्बूलवस्त्रासनदक्षिणाभि-
र्नैमित्तिक शाकुनशास्त्रदक्षम् ।
प्रपूजयेत्तत्र भवत्यभीष्ट-
माचार्य्यवर्य्ये परितोषिते हि ॥
अश्मेषिकावक्रिलतान्तरुद्र
धिष्ण्यानि पूर्व्वान्वितयेन सार्द्धम् ।
ज्यष्ठाञ्च सन्त्यज्य विरौति येह
श्रेयस्करी जम्बुकगेहिनी सा ॥
हितैषिणी सर्व्वसमोहितेषु
देवी भवानी भुवि फेरवा च ।
कृताधिवासा कृपया सदैव
शिवारुते तेन यतेत विद्वान् ॥"

इति श्रीवसन्तराजशाकुने सदागमार्थशोभने शमस्तसत्यकौतुके विरचित शिवारुतपञ्चम॥*

अथ तान्त्रिकशिवाबलि । तदुक्त कुलचूडामणौ
"विल्वमूले प्रान्तरे वा श्मशाने वाथ साधक ।
मासप्रधान नैवेद्य सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
कालि कालीति वक्तव्य तत सा शिवरूपिणी
पशुरूपा समायाति परिवारगणे सह ॥
भुक्त्वा रौति यदेशान्या मुखमुत्तोल्य सुस्वरम् ।
तदेव मङ्गल तस्य नान्यथा कुलभूषण ॥
अवश्यमन्नदानेन नियत तोषयेच्छिवाम् ।
नित्यश्राद्ध तथा सन्ध्यावन्दन पितृतर्पणम् ॥
तथैव कुलसेव्याना नित्यता कुलपूजने ।
पशुरूपा शिवा देवी यो नार्च्चयति निर्जने ॥
शिवारावेण तस्याशु सर्व्व नश्यति निश्चितम् ।
जपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुकृतानि च ।
गृहीत्वा शाप दत्त्वा च शिवा रोदिति निर्जने॥
एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भैरव ।
तत्रैव सर्व्वशक्तीनां प्रीतिः परमदुर्लभा ॥
पशुशक्तिः पक्षिशक्तिर्नरशक्तिर्यथाक्रमात् ।
पूजनात् द्विगुण कर्म्म मङ्गल साधयेत्ततः ॥
तेन सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्य पूजनं महत् ।
राजादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ॥
शुभाशुभानि कर्म्माणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ।
गृह्ण देवि महाभागे शिवे कालाग्निरूपिणि॥
शुभाशुभफल व्यक्तं ब्रूहि गृह्ण बलि तव ।
एवमुच्चार्य्य दातव्यो बलिः कुलजनप्रिय ॥
यदि नो भुज्यते वत्स तदा नैव शुभ भवेत् ।
शुभ यदि भवेत्तत्र भुज्यते तदशेषतः ।
एव ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्त्ययन चरेत् ॥"
इति तन्त्रसार ॥

शिवाक्ष, क्ली, (शिवस्याक्षि कारणत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।) रुद्राक्षम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य विवरण रुद्राक्षशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

शिवाटिका, स्त्री, वंशपत्री । इति भावप्रकाश ॥

शिवात्मक, क्ली, (शिवः सुखकरः आत्मा स्वरूपो यस्य ।) सैन्धवम । इति राजनिर्घण्ट ॥ शिव-मये, त्रि ॥

शिवानी, स्त्री, (शिवस्य भार्य्या । यद्वा, शिव मङ्गलमानयतीति । आ+नी+ड । गौरा-दित्वात् ङीप् ।) दुर्गा । इति लोकप्रसिद्धि ॥ जयन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिवाप्रिय, पु, (शिवायाः प्रिय ।) छाग । इति त्रिकाण्डशेष ॥ शिवस्य शिवाया श्चप्रियवस्तुनि शिवाया वल्लभे च त्रि ॥

शिवापीड, पु (शिवस्यापीड इव ।) वकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ शिवाशिवयो शेखरस्थ॥

शिवाफला, स्त्री, (शिवाया इव फलमस्या ।) शमीवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

शिवाराति, पु, (शिवाया शृगालस्याराति ।) कुक्कुर । इति शब्दमाला॥ शिवाशिवयो शत्रुश्च

शिवालय, क्ली, (शिवा आलीयतेऽत्रेति । आ+ली+अच् ।) श्मशानम् । इति हारावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ३३ ।
"वल्यर्थ गृह्यमानौ च पुरुषे शून्य शिवालये ॥")

शिवालय पु, (शिवाया शिवस्य वा आलय ।) रक्ततुलसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिवस्य गृहम । यथा, रामार्च्चनचन्द्रिकायाम ।
'चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेश स उच्यते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शिवालु, पु, शृगाल । इति राजनिर्घण्ट ॥

शिवा(ब)वलि, पु (शिवाभ्यो दीयमानो वलि ।) रात्रौ शिवादेयमासप्रधाननैवेद्यम् । यथा ।
अथ शिवावलि । कुलचूडामणौ ।
"विल्वमूले प्रान्तरे वा श्मशाने वापि साधक
मासप्रधाननैवेद्य सन्ध्याकाले निवेदयेत् ॥
कालि कालीति वक्तव्य तत्रोमा शिवरूपिणी।
पशुरूपधरायाति परिवारगणैः सह ॥
भुक्त्वा रौति यदैशान्या मुखमुत्तोल्य सुस्वरम् ।
तदैव मङ्गल तस्य नान्यथाकुल भूषण ॥
अवश्यमन्नदानेन नियत तोषयेच्छिवाम् ।
नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दन पितृतर्पणम् ॥
तथैव कुलसेव्याना नित्यता कुलपूजने ।
पशुरूपा शिवां देवी यो नार्च्चयति निर्ज्जने ॥
शिवारावेण तस्याशु सर्व्वं नश्यति निश्चितम् ।
जपपूजाविधानानि यत्किञ्चित् सुकृतानि च ॥
गृहीत्वा शाप दत्त्वा च शिवा रोदिति निर्ज्जने ।
एकया भुज्यते यत्र शिवया देव भैरव ॥
तत्रैव सर्व्वशक्तीनां प्रीति परमदुर्लभा ।
पशुशक्ति पक्षिशक्तिर्नरशक्तिर्यथाक्रमात् ॥
पूजनात् द्विगुणं कर्म्म मङ्गल साधयेत्तत ।
तेन सर्व्वप्रयत्नेन कर्त्तव्य पूजन महत् ॥*॥
राजादिभयमापन्ने देशान्तरभयादिके ।
शुभाशुभानि कर्म्माणि विचिन्त्य बलिमाहरेत् ॥
गृह्ण देवि महाभागे शिवे कालाग्निरूपिणि ।
शुभाशुभफल व्यक्त ब्रूहि गृह्ण बलि तव ॥
एवमुच्चार्य्य दातव्यो वलि कुलजनप्रिय ।
यदि न भुज्यते वत्स तदा नैव शुभं भवेत् ॥
शुभ यदि भवेत्तत्र भुज्यते तदशेषत ।
एव ज्ञात्वा महादेव शान्तिस्वस्त्ययन चरेत् ॥
नैवेद्योपरि मूलमन्त्रमष्टोत्तरशत जप्त्वा वलि दद्यादिति शेष. । ।" इति तन्त्रसार ॥

शिवाह्वति., स्त्री, जयन्तीवृक्ष । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

शिवाह्लाद', पु, (शिवस्याह्लादो यस्मात् ।) वकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥ शिवस्यानन्दश्च ॥

शिवाह्वा, स्त्री, (शिवेन आह्वा यस्या ।) रुद्र-जटा इति राजनिर्घण्ट ॥ शिवनामके त्रि, ॥

शिवि, पु, हिंस्रपशु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ भूर्ज्जवृक्ष । राजविशेष । स च उशीनरराज-पुत्र । इति मेदिनी ॥ तस्य चरित्र यथा,—
मैत्रेय उवाच ।
"शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि समास शिविना यथा
समाश दत्तवान् सत्य पुरा ह्यौशीनरो युवा ॥
सत्यदानरत ज्ञात्वा शिविमिन्द्राशुशुक्षणी ।
जिज्ञासार्थं समियाता वर्त्तमाने महाध्वरे ॥
वह्निर्भूत्वा कपोतस्तु इन्द्रश्येनपुर सर ।
शरणार्थो महीपाल निर्निन्ये भयविह्वल ॥
त्राहि मा पृथिवीपालेत्यवदत् श्येनजाद्भयात् ।
स तमाश्वासयामास कपोत शरणागतम् ॥
राजानमुपगम्याथ श्येन प्रोवाच ससदि ।
वचन शृणु मे राजन् ! क्षुधार्त्तस्य कुटुम्बिन ॥
धर्म्मात्मान त्वामाहुर्वै पृथिव्या सर्व्वपार्थिवा ।
तद्विरुद्ध कथ कर्म्म कर्त्तुमिच्छसि पार्थिव ॥
सर्व्वस्य सम्पद स्वार्था स्वपरार्थास्तु कस्यचित् ।
परार्था भवतो नित्य सफलस्य तरोरिव ॥
नोपकारपरेऽप्येवमुपकारपरो जन. ।
अपकारपरेऽपि त्वमुपकारपर सदा ॥
ममैव विहितो धात्रा भक्ष्योऽय त्व ससुत्सृज ।

स श्येनमाह संप्राप्तस्त्राणार्थी सन्निधा मम ॥
तस्मात्तवाहं न समर्पयिष्ये
कपोतक श्येन यदत्र युक्तम् ।
त्व मन्यसे तत् करवाणि सर्व्व-
मृते कपोतात् खलु सत्यमत्र ॥
तुभ्य' हि सुमहद्राज्य प्रयच्छामि विहङ्गम ।
यथा कामयसे चान्यद्वर्ज्जयित्वा कपोतकम् ॥
श्येनः प्राह किमेतत्ते प्रीतिरासीत् खगे दृढा ।
कथञ्चिदस्य तुल्यानि स्वमांसानि प्रयच्छ मे ॥
राजा तमब्रवीद्‌हृष्टो यस्मे मांसानि याचसे ।
एतद्यच्छामि ते सद्य स्वमांस तुलया धृतम् ॥
एवमुक्त्वा स्वमांसानि कपोतेन सम नृप' ।
उत्कृत्य तोलयामास प्रहृष्टो मनसा तत ॥
तुलया ध्रियमाणस्तु कपोतो व्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि तत प्रादात् स पार्थिव' ।
न विद्यते यदा मास कपोतेन सम क्वचित् ।
तत प्रक्षीणमांसोऽपि साधु' सुखयते परम् ॥
यदा तेन न तुल्य तत् स तुलामारुहत् स्वयम् ।
अन्त.पुरस्त्रीषु न राज्ये न च जीविते ॥
करुणासक्तचित्तेन तेनापेक्षा कृता क्वचित् ।
परदु खातुरा नित्य स्वसुखानि महान्त्यपि ॥
नापेक्षन्ते महात्मानः सर्व्वभूतहिते रता' ।
परार्थमुद्यता' सन्त' सन्त कि किं न कुर्वते ॥
तादृगप्यम्बुधेर्व्वारि जलदैस्तत् प्रपीयते ।
एक एव सता मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् ॥
दहन्तमकरोत् क्रोडे पावक यदपा पति ।
आत्मान पीड़यित्वापि साधु सुखयते परम् ॥
ह्लादयन् तापितान् वृक्षो दु खञ्च सहते स्वयम् ।
अथ तस्मिन् समारूढे पुष्पवर्षं पपात च ॥
देवदुन्दुभयो नेदुस्तुलामौशीनरे नृपे ।
ततस्तस्य तदा ज्ञात्वा वाक्य चैतदभाषत ॥
शक्र स्वरूपमास्थाय धर्म्मं राज्ञ परिस्थितिम् ।
इन्द्रोऽहमस्मि भद्र ते कपोतो हव्यवाहन ॥
जिज्ञासमानौ त्वा राजन्निम यज्ञमुपागतौ ।
महाकारुणिकेनेह यत् कृत तत् सुदुष्करम् ॥
नैव पूर्व्व' नृपाश्चक्रु र्न करिष्यन्ति चापरे ।
यत्ते मांसानि गात्रेभ्य समुत्कृत्तानि पार्थिव ॥
एषा ते शाश्वती कीर्त्तिर्ल्लोकाननुभविष्यति ।
दिव्यरूपधरश्चैव पालयित्वा मही चिरम् ॥
सर्व्वान् लोकानतिक्रम्य ब्रह्मलोक गमिष्यति ।
एव मुक्त्वा तमिन्द्राग्नी जग्मतुस्त्रिदशालयम् ।
राजा तु क्रतुमिष्ट्वा त मुमुदे देवता तदा ॥"
इति वह्निपुराणे शिविरूपाख्याननामाध्याय ॥
शिविका, स्त्री, (शिव करोतीति । शिव + णिच् ततो ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) यानविशेष । झांपान् इति ख्यात' । इतिभरत ॥ डुली इति पाल्की इति च भाषा । तत्पर्य्याय । याप्य-यानम्, २ । इत्यमर ॥ शिवीरथ ३ । इति हारावली ॥ तद्दानविधिर्यथा—
वह्निरुवाच ।
"शृणु तावन्महीपाल महादानमनुत्तमम् ।
येन वै दत्तमात्रेण मुच्यते नरकार्णवात् ॥
मार्गशीर्षे शुभे पक्षे समुपोष्य हरेर्द्दिने ।
माघफाल्गुनयोर्व्वापि वैशाखस्य शरत्सु च ॥
द्वादश्या हरिमभ्यर्च्च कलसोपरिसंस्थितम् ।
शिविका चक्रवंशोत्था ऋजुदारुमयीं तथा ॥
आनीय सन्निधि विष्णो शुभ्रच्छत्रसमन्विताम् ।
सभूष्य च सगेण्डूका जागर तत्र कारयेत् ॥
विद्याभिजनसम्पन्नविदग्ध' शास्त्रवित्तमम् ।
आम्नासार शुचि दक्ष कलत्रापत्यभूषितम् ॥
प्रात. सभार्य्यमभ्यर्च्य वासोभि. स्वर्णभूषणै ।
उपानच्छुरिका खड्गा पट्टकञ्चु कवेणुकाम् ॥
आदर्शस्थगिका पानीयपात्र कांस्यभाजनम् ।
चत्वारो वृषभा देया धेनव शुभलक्षणा ॥
शिविकावाहकानान्तु तथा छत्रस्य धारके ।
वृत्तिर्देया तथान्नञ्च वर्षान्त ब्राह्मणस्य तु ॥
वर्षे वर्षे पुनर्देय ब्राह्मणस्य तदैव तु ।
वृत्तिरेव त्वसम्पत्तौ वर्षे वर्षेऽपि वार्षिकी ॥
इहामुत्रातपत्राण कुरु केशव मे प्रभो ।
त्वमीशनाथ मे दत्त शास्त्रविद्ब्राह्मणाय वै ॥
यत् प्रभो शिविका देव प्रीतो भव जनार्द्दन ।
दत्तवान् ज्ञानविदुषे ऽपत्नीकाय पुत्रिणे ॥
सुरापस्तेयकृत्सङ्गी ब्रह्महा गुरुतल्पग' ।
शिविकादानमाहात्म्यात् मुच्यते नात्र संशय' ॥
पितृपक्षान्मातृपक्षान् पत्नीपक्षास्तथैव च ।
आत्मान बन्धुपक्षाश्च तारयेन्नरकार्णवात् ॥
भुक्त्वा स विपुलान् भोगान् इहामुत्र सुखप्रदान् ।
सपत्नीक' सपितृको विष्णुसायुज्यमश्नुते ॥"
इति वह्निपुराणे शिविकादानाध्याय ॥
शिविपिष्ट, पु, महादेव । इति शब्दरत्नावली ॥ शिपिविष्टशब्दार्थोऽप्यत्र ॥
शिविर, क्ली, (शेरते राजबलान्यत्र । शीङ् स्वप्ने + बाहुलकात् किरच्प्रत्ययेन साधु । इत्युणादि-वृत्तौ उज्ज्वलदत्त ।१ ।५४ ।) निवेश । इत्य-मर ॥ हे आगन्तुकसैन्यवासे। कटके इत्यन्ये । नृपस्य मूलस्थाने इत्येके । इति भरत ॥ "शिविरन्तु निवेशे च क्लीवन्तु युद्धवेश्मनि ॥" इत्युणादिकोष. ॥ * ॥
अथ शिविरलक्षणम् ।
श्रीभगवानुवाच ।
"शिविर परिखायुक्तमुच्चैःप्राकारवेष्टितम् ।
युक्तद्वादशद्वारञ्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् ॥
युक्त चित्रैर्व्विचित्रैश्च कृत्रिमैश्च कपाटकै' ।
निषिद्धवृक्षरहित प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् ।
सुलक्षण चन्द्रवेध प्राङ्गणञ्च तथैव च ॥"
तत्र विहितनिषिद्धकाष्ठे यथा,—
विश्वकारुरुवाच ।
"कस्य कस्य तरो काष्ठ प्रशस्तं शिविरे प्रभो ।
अमङ्गलञ्च केषा वा सर्व्वं मा वक्तुमर्हसि ॥
श्रीभगवानुवाच ।
आश्रमे नारिकेलश्च गृहिणाञ्च धनप्रद' ।
शिविरस्य यदीशाने पूर्व्वे पुत्त्रप्रदस्तरु' ॥
सर्व्वत्र मङ्गलार्हश्च तरुराजो मनोहर ।
रसालवृक्ष पूर्व्वस्मिन् नृणा सम्पत्प्रदस्तथा ॥
शुभप्रदश्च सर्व्वत्र सुरकारो निशामय ।
विल्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो वदरी तथा ॥
प्रजाप्रदश्च पूर्व्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा ।
सम्पत्प्रदश्च सर्व्वत्र यतो हि वर्त्तते गृही ॥
जम्बुवृक्षश्च दाडिम्ब' कदल्याम्रातकस्तथा ।
बन्धुप्रदश्च पूर्व्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ॥
सर्व्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्त्रशुभप्रद' ।
हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ॥
ईशाने सुखदश्चैव सर्व्वत्रैव निशामय ।
सर्व्वत्र चम्पक शुद्धो भुवि भद्रप्रदस्तथा ॥
अलावुश्चापि कुष्माण्ड' मायाम्बु च सुकामुक ।
खर्ज्जूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ॥
वास्तूकः कारवेल्लश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदा ।
लताफलञ्च शुभद सर्व सर्वत्र निश्चितम् ॥*॥
प्रशस्त कथित कारो निषिद्धञ्च निशामय ।
वन्यवृक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
वटो निषिद्धः शिविरे नित्य चौरभय तत ।
नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
हे कारो तिन्तिडीवृक्षो यत्नात्त परिवर्ज्जय ।
शरेण धनहानि स्यात् प्रजाहानिर्भवेत् ध्रुवम् ॥
शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
न निषिद्ध प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ॥
वाव्यामतिनिषिद्धश्च प्राज्ञस्त परिवर्ज्जयेत् ।
खर्ज्जूरश्च डहुश्चैव निषिद्ध' शिविरे तथा ॥
न निषिद्ध' प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
वृक्षश्च चनकादीना धान्यञ्च मङ्गलप्रदम् ॥
ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
इक्षुवृक्षश्च शुभद सन्तत शुभदस्तथा ॥
अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रद ।
कञ्ची हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा ॥
हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ॥
न वाप्या भद्रदा नित्य तथा चामलकी ध्रुवम् ॥
गजानामस्थि शुभदमश्वानाञ्च तथैव च ।
कल्याणमुख्यैःश्रवसा वास्तौ स्थापनकारिणाम् ॥
न शुभप्रदमन्येषामुच्छन्नकारण परम् ।
वानराणा नराणाञ्च गर्द्दभाना गवामपि ॥
कुक्कुराणा शृगालाना मार्ज्जाराणामभद्रकम् ।
भेटकाना शूकराना सर्व्वपाञ्चाशुभप्रदम् ॥
ईशाने चापि पूर्व्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे ।
शिविरस्य जल भद्रमन्यत्राशुभमेव च ॥*॥
दीर्घे प्रस्थे समानञ्च न कुर्य्यान्मन्दिर वुध ।
चतुरस्रे गृहे कारो गृहिणा धननाशनम् ॥
दीर्घप्रस्थ परिमितो नेत्राङ्के नापि सङ्गतम् ।
शून्येन रहित भद्र शून्य शून्यप्रद नृणाम ॥
प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्व्व दीर्घे हस्तत्रय तथा ।
गृहिणा शुभद द्वार प्राकारस्य गृहस्य च ।
न मध्यदेशे कर्त्तव्य किञ्चिन्न्यूनाधिके शुभम् ॥
चतुरस्र चन्द्रवेध शिविर मङ्गलप्रदम् ।
अभद्र सूर्य्यवेधञ्च शिविर मङ्गलाप्रदम् ।
अभद्रद सूर्य्यवेध प्राङ्गनञ्च तथैव च ॥
शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी नृणाम् ।
धनपुत्त्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा ॥

प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत्।
मालती यूथिका कुन्दमाधवी केतकी तथा॥
नागेश्वर मल्लिका च काञ्चन वकुलं शुभम्।
अपराजिता च सुभद्रा तेषामुद्यानमीप्सितम्॥
पूर्व्वं च दक्षिणे चैव शुभद नात्र संशयः।
ऊर्द्ध्वं षोड़शहस्तेभ्यो नैव कुर्य्याद्‌गृहे गृही॥
ऊर्द्ध्वं विंशति हस्तेभ्यः प्राकार न शुभप्रदम्।
सूत्रधार तैलकार स्वर्णकारञ्च हीरकम्॥
वाटीमूले ग्राममध्ये न कुर्य्यात् स्थापन बुध.।
ब्राह्मण क्षत्त्रिय वैश्य सच्छूद्र गणक शुभम्॥
भट्टं वैद्यं पुष्पकार स्थापयेत् शिविरान्तिके॥*
प्रस्थे च परिखामान शतहस्त प्रशस्तकम्।
परित शिविराणाञ्च गम्भीर दशहस्तकम्॥
सङ्केतपूर्व्वकञ्चैव परिखाद्वारमीप्सितम्।
शत्रोरगम्य मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च॥
शाल्मलीना तिन्तिडीना हिन्तालाना तथैव च।
निम्बाना सिन्धुवाराणां उडम्बराणामभद्रकम्॥
धुस्तूराणा वटानाञ्चाप्येरण्डानामवाञ्छितम्।
एतेषामतिरिक्ताना शिविरे काष्ठमीप्सितम्॥
वृक्षञ्च वंशहतक दूरतो वर्जयेद्बुधः।
पुत्त्रदारधन हन्यादित्याह कमलोद्भव'॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे१०२अध्यायः
शिवीरथ', पु, याप्ययानम्। इति हारावली॥
शिवेष्ट', पु, (शिवस्य इष्टः।) वकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ शिवप्रिये, त्रि॥
शिवेष्टा, स्त्री, (शिवस्य इष्टा प्रिया।) दूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥
शिशिरः, पु, (शशति इतस्ततो गच्छतीति। शश+किरच् प्रत्ययेन साधुः।) हिमः। इति मेदिनी॥ (विष्णु। यथा, महाभारते। १३। १४९। ११०।
"शब्दातिग' शब्दसहः शिशिरः शर्व्वरीकरः॥")
शिशिरः, पु, क्ली, (शशति गच्छति वृक्षादिशोभा यस्मात्। शश+"अजिरशिशिरशिथिलेति।" उणा० १। ५४। इति किरचप्रत्ययेन साधुः।) ऋतुविशेष.। इत्यमर॥ स तु माघफाल्गुनमासद्वयात्मक'। तत्पर्य्यायः। कम्पनः २ शीत. ३ हिमकूट ४ कोटन ५। कचित् पुस्तके कोटनस्थाने कोडव इति पाठ'। इति राजनिर्घण्ट'॥ तत्कालीनजलगुणा जलशब्दे द्रष्टव्या.॥*॥ तत्र जातफलम्॥
"मिष्टान्नभोगी मधुरप्रणादी
कलत्रपुत्त्रादियुत क्षुधार्त्तः।
क्रोधी सुधीश्चारुकलेवरश्च
यस्य प्रसूतिः शिशिराभिधाने॥"
इति कोष्ठीप्रदीप'॥*॥
तत्र वर्णनीयानि। करीषधूप कुन्दः पद्मनाश.
शिशिरोत्कर्षश्च। इति कविकल्पलता॥*॥
अस्य गुणाः।
"शिशिरं शीतल रूक्ष शीतं वातप्रकोपणम्।"
इति राजवल्लभः॥

अपि च।
"शिशिर शीतलोऽतीवरूक्षो वाताग्निवर्द्धन'।"
इति भावप्रकाशः॥
शिशिर., त्रि, (शश प्लुतगतौ+किरच्प्रत्ययेन साधु'।) शीतगुणयुक्त। यथाह अमर.।
"शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीम. शिशिरो जड.।
तुषारः शीतल शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः॥"
(यथा, रघु'। १४। ३।
"आनन्दजः शोकजमश्रु वाष्पस्तयोरशीत शिशिरो बिभेद॥)
शिशु', पु, (श्यतीति। शो+"श कित् सन्वच्च।" उणा० १। २१। इति उः।) बालकः। तत्पर्य्याय'। पोतः २ पाक' ३ अर्भकः ४ डिम्भ ५ पृथुकः ६ शावकः ७। इत्यमरः॥ शाव ८। अर्भ. ९ शिशुकः १० पोतकः ११ भिष्टक. १२ इति शब्दरत्नावली॥ गर्भ' १३। इति जटाधरः॥ तस्य लक्षणादि यथा। वृद्धशातातप।
"शिशोरभ्युक्षण प्रोक्त बालस्याचमन स्मृतम्।
रजस्वलादि संस्पृश्य स्नातव्यन्तु कुमारके॥
प्राक् चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशु'।
कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जी न बन्धनम्॥"
इति गोपालन्यायपञ्चाननकृतस्मृतिनिर्णय.॥
अपि च।
"चतुर्थाद्वत्सरादूर्द्ध्वं यावदष्टौ समा वय।
शिशोर्व्रत प्रकुर्व्वन्ति गुरुसम्बन्धिबान्धवा'॥"
इति ब्रह्मपुराणवचनम्॥
"जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः।
स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शक॥
भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथानृते।
तस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते॥"
इति मनुवचनम्॥*॥
तस्याध्यापनक्रमो यथा,—
"प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम्
अध्यापयेच्च प्रथम द्विजाशीर्भि. प्रपूजितम्॥"
इति मलमासतत्त्वे बृहस्पतिवचनम्॥*॥
शिशुपुत्त्र त्यक्त्वा प्रव्रज्याश्रमनिषेधो यथा,—
"मातर पितर वृद्ध भार्य्याञ्चैव पतिव्रताम्।
शिशुञ्च तनय हित्वा नावधूताश्रम व्रजेत्॥"
इति महानिर्व्वाणतन्त्रम्॥
अन्यद्बालशब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥ (कुमार। कार्त्तिकेय यथा, महाभारते। ३। २३१। ४।
"शिशु शीघ्र. शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः॥")
शिशुक, पु, (शिशोरिव प्रतिकृति'। शिशु+इवार्थे कन्।) जलजन्तुविशेष। शुशुक् इति भाषा। तत्पर्य्याय। उलूपी २। इत्यमर'॥ हे उपल इति ख्याते अति चञ्चले मत्स्ये। शिशुमाराकृतिर्मत्स्यभेद. उलूपी। इति कलिङ्गादयः। शोशु इति ख्याता मत्स्यविशेषः उलूपीत्यन्ये। भँगाल इति ख्याते इत्येके। शिशुमार एव उच्यते इति सर्व्वस्वम्। तथा च रत्नकोषादौ 'चुलुपो शिशुमारः स्यादुलूपी शिशुकस्तथा।' ऊर्द्ध्वं लुम्पति भ्राम्यति उलूपी लुप लृ श प त्नौ छेदे उत्पूर्व्वः शङ्कादित्वाखिन् मनीषादित्वात् तलोप. लोर्दीर्घश्च ह्रस्वोकारोऽपि। 'शिशुकस्तुलुपी बाल' प्रोष्ठी तु सफरी द्वयो'।' इति वाचस्पति'। चुलुपीति चवर्गादिपाठ इति केचित्। शिशुरिव शिशुक'।
'शिशुकः शिशुमारेऽपि बालकोलुपिनोरपि॥'
इति रुद्र.॥"
इति भरत'॥ अपि च।
"उलुपी स्यादुलुपीव चुलुम्पी चुलुकी तथा।
शिशुकश्चेति पर्य्याय शिशुमाराकृतौ झषे।
केचिदुत्पलमत्स्य तु पर्य्यायोऽय निगद्यते॥"
इति शब्दरत्नावली॥
"शिशुक शिशुमारश्च स च ग्राहो वराहक॥"
इति राजनिर्घण्ट॥*॥
शिशुमार। (यथा, महाभारते।१२।२९।२७।
"कूर्म्मान् कर्कटकान् नक्रान् मकरान् शिशुकानपि॥"
बालक। इति मेदिनी॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २१। ३९।
"शिशुकद्वयसंयुक्ता ब्राह्मणी कापि दुर्गता।
द्वारि स्थिता महाराज देवदर्शनकाङ्क्षिणी॥")
वृक्षविशेषः। इति हेमचन्द्र'॥
शिशुगन्धा, स्त्री, (शिशोर्गन्धो यत्र।) मल्लिकाविशेष। यथा—
"लक्ष्मीपतिर्लवङ्गे स्यात् नोमाली नवमालिका
शिशुगन्धा मधुमल्ली तथा करुणमल्लश्च॥"
इति शब्दमाला॥
शिशुचान्द्रायणं, क्ली, (शिशुरिव चान्द्रायणम्। स्वल्पचान्द्रायणमित्यर्थ'।) व्रतविशेष'। यथा,
"चतुर' प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहित'।
चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्॥"
इति मनुः॥
शिशुता, स्त्री, (शिशोर्भावः। शिशु+तल्।) शिशुत्वम्। शिशोरवस्था। इति जटाधरः॥
शिशुत्व, क्ली, (शिशोर्भाव। शिशु+त्व।) शैशवम्। इत्यमर'॥ तत्पर्य्याय. बाल्यशब्दे द्रष्टव्य.॥
शिशुपाल, पु, चेदिदेशीयराज'। स तु कृष्णेन हत'। शिशुपालवधकाव्यं माघेन कृतम्। तत्पर्य्याय। दमघोषसुत २ चैद्य' ३ चेदिराड् ४। इति जटाधर.॥ शिशुपालक ५। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा, भागवते। ७। १०। ३८।
"ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ।
हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीयतु'॥")
शिशुपालक, पु, शिशुपाल+स्वार्थे कन्।) दमघोषसुत'। इति त्रिकाण्डशेष॥ केलिकदम्बवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (शिशु

पालयतीति। पालि+खुल्।) वामकपालके, त्रि।

शिशुपालहा, [न्] पु. (शिशुपाल हतवानिति। हन्+क्विप्।) श्रीकृष्णः'। इति हेमचन्द्रः॥

शिशुभावः, पु. (शिशोर्भावः।) शिशुत्वम्। तान्त्रिकभावविशेषः। यथा,—
"उन्मत्तवत्तु यत्किञ्चित् क्रियते सर्व्वदा प्रिये।
शिशुभाव इति ख्यातः सर्व्वतन्त्रेषु गोपितः॥"
इति तन्त्रम्॥

शिशुमारः,पु,(शिशून् मारयतीति। मृ+णिच्+अण्।) जलजन्तुभेदः। शोँप इति शुशुक् इति च ख्यातः'। इत्यमरभरती॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २४। ३०।
"नीलङ्गोः कृमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्ती॥" *॥) अस्य पर्य्यायः शिशुकशब्दे द्रष्टव्यः। अस्य गणना गुणाश्च पाठिशब्दे द्रष्टव्या॥ ताराात्मकाच्युतः। इति मेदिनी॥ तद्विवरणं यथा,—
"शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति।
सन्निवेशञ्च तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम॥
यदह्ना कुरुते पापं दृष्ट्वा तन्निशि मुच्यते।
तावत्यश्चैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि॥
तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवत्यभ्यधिकानि तु।
उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयोऽप्युत्तरो हनुः॥
यज्ञोऽधरश्च विज्ञेयो धर्म्मो मूर्द्धानमाश्रितः।
हृदि नारायणश्चास्ते अश्विनौ पूर्व्वपादयोः॥
वरुणश्चार्य्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी।
शिश्नः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः॥
पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः।
तारका शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम्॥
इत्येष सन्निवेशोऽयं पृथिव्या ज्योतिषां तथा।
द्वीपानामुदधीनाञ्च पर्व्वतानाञ्च कीर्त्तितः॥
वर्षाणाञ्च नदीनाञ्च ये च तेषु वसन्ति वै।
तेषां स्वरूपमाख्यातं सङ्क्षेपः श्रूयतां पुनः॥
यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा।
पद्माकारा समुद्भूता पर्व्वताब्ध्यादिसंयुता॥
ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णु-
र्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च।
नद्यः समुद्राश्च स एव सर्व्वं
यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य्य॥
ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसा-
वशेषमूर्त्तिर्न तु वस्तुभूतः।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान्
जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि॥
यदा हि शुद्धं निजरूपसर्व्व-
कर्म्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम्।
तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः॥
महीघटत्वं घटतः कपालिका
कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽप्यणुः।
जनैः स्वकर्म्मस्तिमितात्मनिश्चयै-
रालक्ष्यते वस्तु किमत्र वस्तु॥"

इति विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः॥*॥ अपि च। "केचिदेतज्ज्योतिरनीकं शिशुमार-संस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणाया-मनुवर्णयन्ति। यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः। तस्य लाङ्गूले प्रजापतिः अग्निरिन्द्रो धर्म्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः॥ तस्य दक्षिणावर्त्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राणि उपकल्पयन्ति। दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयो-रप्यवयवाः समसङ्ख्या भवन्ति। पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा चोदरतः। पुनर्व्वसुपुष्यौ दक्षिण-वामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषा च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामयोर्नासि-कयोर्यथासङ्ख्यं श्रवणपूर्व्वाषाढे दक्षिणवामयो-र्लोचनयोर्धनिष्ठामूलञ्च दक्षिणवामयोः कर्णयो मघादीन्यष्टनक्षत्राणि दक्षिणायनानि वाम-पार्श्ववंक्रिषु युञ्जीत। वङ्क्रिषु अस्थिषु। तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वेषु प्राति-लोम्येन युञ्जीत। शतभिषा ज्येष्ठे स्कन्धयो-र्दक्षिणवामयोर्न्यसेत्। उत्तराहनावगस्त्य अध-राहनौ यमः मुखे चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारा-यणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशनास्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्व्वाङ्गेषु रोमसु सर्व्वे तारागणाः। एतदुहैव भगवतो विष्णोः सर्व्वदेवतामयं रूपमहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत नमो नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापुरुषायाभिधीमहीति।
ग्रहर्क्षतारामयमाधिदैविकं
पापापहं मन्त्रकृतां त्रिकालम्।
नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं
नश्येत तत्कालजमाशु पापम्॥"
इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे शिशुमारसंस्थानम् २३ अध्यायः॥

शिशुवाहकः पु. (शिशु वहतीति। वह+ण्वुल्।) वनच्छागलः। इति हेमचन्द्रः॥ बालकवोढार, त्रि॥

शिशुवाह्यकः, पु. (शिशुर्वाह्यो यस्य। ततः कन्।) वनच्छागः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शिश्नः, पु. (शशतीति। शश+बाहुलकात् नक् प्रत्ययेन साधु।) मेढ्रः। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। २। ६। ८।
"यम शिश्न उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृतेः॥") अस्य पर्य्यायः लिङ्गशब्दे द्रष्टव्यः॥

शिश्विदानः,त्रि, (श्वितितुमिच्छतीति। श्वित+सन्+"श्वितेर्दश्च।"उणा० २।८३। इति आनच् सनो लुक् तकारस्य च दकारः। पापकर्म्मा। तत्पर्य्यायः। कृष्णकर्म्मा २। इत्यमरः॥ हे पापाचारे। अश्वस्त्विन्द्यतेऽसौ शिश्विदानो सनो-पादिः हितानन्दः। कृष्णं पापाचारत्वात् मलिनं कर्म्मास्य कृष्णकर्म्मा। केचित्तु अकृष्ण-कर्म्मा इति पठन्ति। हे निष्पापे। श्विदि शौक्ले इत्यस्य काने शिश्विदानः। अकृष्णं निष्पाप-त्वात् शुक्लं कर्म्मास्य अकृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मा इत्यर्थः। इति व्याचक्षते च। इति भरतः॥*॥
"शिश्विदानः कृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मेति कस्य-चित्॥"
इति जटाधरः॥
(यथा, प्रद्युम्नविजये। ७ अङ्के।
"रे धार्ष्टिक! छिद्यतां छिद्यतां एष क्षुद्रः शिश्विदानः॥")

शिष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) शेषति। इति दुर्गादासः॥

शिष, ऌ ष औ विशेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधा०-पर०-सक०-अनिट्।) विशेष उप-रञ्जनम्। ऌ, अशिषत्। ष, विशिनष्टि स्वरं मूर्त्तो यः। इति हलायुधः। मूर्त्तिविशिष्टं करोति इत्यर्थः। औ, शेष्टा। इति दुर्गादासः।

शिष, कि असर्व्वोपयोगे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-सक०-सेट्।) असर्व्वोप-योगः परिशेषीकरणम्। कि, शेषयति शेषति यशोराशि लोकः। अवशिष्टं करोति इत्यर्थः। वैरतिशायने शिष किरनुवर्त्तते। कि, विशेषयति विशेषति सम्पदा भूपः विधिः। इति दुर्गा-दासः॥

शिष्टः, त्रि, (शास+क्त। "शास इदङ्हलोः।" ६। ४। ३४। इति उपधाया इकारः। "शासिवसिघसीनाञ्च।"८। ३। ६० इति सस्य षः।) शान्तः। सुबुद्धिः। धीरः। तस्य लक्षणं यथा,—
"न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः।
न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणम्॥"
इति महाभारते आश्वमेधपर्व्व॥
अपिच।
"धर्म्मो नाभिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः।
ते शिष्टा ब्राह्मणाः प्रोक्ता नित्यमात्मगुणा-न्विताः॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे २४ अध्यायः॥*॥
अन्यच्च।
"विशेषशब्दनिष्ठस्तु शेषः शिष्टः प्रचक्षते।
मन्वन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्म्मिकाः॥
मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसन्तानकारणात्।
तिष्ठन्तीह च धर्म्मार्थं तान् शिष्टान् परिचक्षते।
तैः शिष्टैः पालितो धर्म्मः स्थाप्यते वै युगे युगे॥"
इति मात्स्ये १२० अध्यायः॥
(अवशिष्टः। यथा, गीतायाम्। ४। ३०।
"यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्॥"

शिष्टाचारः, पु (शिष्ट आचारः। शिष्टानामा-चारो वा।) साधुव्यवहारः। यथा,—
"ततः स्मार्त्तः स्मृतौ धर्म्मो वर्णाश्रमविभागशः।
एवं वै द्विविधो धर्म्मः शिष्टाचारः स उच्यते॥

त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिः प्रजा वर्णाश्रमेज्यया ।
शिष्टैराचर्य्यते यस्मात् शिष्टाचार स शाश्वतः ॥
दान सत्य तपोऽलोभो विद्येज्या पूजनं दम ।
अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणम् ॥
शिष्टा यस्माच्चरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च ये ।
मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृत ॥
श्रुतिस्मृतिभ्या विहितो धर्म्मो वर्णाश्रमात्मक ।
शिष्टाचारविरुद्धस्तु धर्म्मः स साधुसम्मत ॥"
इति मात्स्ये १२० अध्याय ॥

शिष्टिः, स्त्री, (शास + क्तिन् । "शास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इति उपधाया इ ।) आज्ञा । शासनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु ।४ ।१६४ ।
"अन्यत्र पुत्रात् शिष्याद्वा शिष्ट्यर्थं ताडयेत्तु तौ ॥")

शिष्यः, त्रि, (शिष्यतेऽसाविति । शास + "एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ।" ३ । १ । १०९ । इति क्यप् । "शास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इति इ । "शासिवसिघसीनाञ्च" । ८ । ३ । ६० । इति ष ।) उपदेश्यः । तत्पर्य्यायः । छात्रः २ अन्तेवासी ३ । इत्यमरः ॥ अन्तेसत् ४ । अन्तेषदः ५ । यथा,—
"छात्रान्तेवासिशिष्यान्तेषद एकार्थता इमे ॥"
इति जटाधरः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"वाङ्मनःकायवसुभिर्गुरुशुश्रूषणे रतः ।
एतादृशगुणोपेतः शिष्यो भवति नारद ॥
देवताचार्य्यशुश्रूषा मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
शुद्धभावो महोत्साहो बोद्धा शिष्य इति स्मृतः ॥"
इति दीक्षातत्त्वम् ॥
अपि च ।
"शान्तो विनीतः शुद्धात्मा श्रद्धावान् धारणक्षमः ।
समर्थश्च कुलीनश्च प्राज्ञः सच्चरितो व्रती ।
एवमादिगुणैर्युक्तः शिष्यो भवति नान्यथा ॥" * ॥
निषिद्धशिष्यलक्षणमाह ।
"पापिने क्रूरचेष्टाय शठाय कृपणाय च ।
दीनायाचारशून्याय मन्त्रद्वेषपराय च ॥
निन्दकाय च मूर्खाय तीर्थद्वेषपराय च ।
भक्तिहीनाय देवेशि न देया मलिनाय च ॥
गुरुता शिष्यता वापि तयोर्वत्सरवासतः ॥"
तथा चोक्तं सारसंग्रहे ।
"सद्गुरुः स्वाश्रितं शिष्यं वर्षमेकं परीक्षयेत् ।
वर्षैकेन भवेद्योग्यो विप्रो गुणसमन्वितः ॥
वर्षद्वयेन राजन्यो वैश्यस्तु वत्सरैस्त्रिभिः ।
चतुर्भिर्वत्सरैः शूद्रः कथिता शिष्ययोग्यता ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"आचारे शासयेद्यस्तु स आचार्य्य उदाहृतः ।
यस्याचार्य्यपराधीनस्तद्वाक्यं शास्यते हृदि ।
शासने स्थिरवृत्तिश्च शिष्यः सद्भिरुदाहृतः ॥
एवं लक्षणसंयुक्तं शिष्यं सर्व्वगुणान्वितम् ।
अध्यापयेद्विधानेन मन्त्ररत्नमनुत्तमम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे २५ अध्यायः ॥ * ॥
पुत्त्रशिष्ययोस्तुल्यत्वं यथा,—
"यथा पुत्त्रस्तथा शिष्यो न भेदः पुत्त्रशिष्ययोः ।
तर्पणे पिण्डदाने च पालने परिपोषणे ॥
यथाग्निदाता पुत्त्रस्य तथा शिष्यस्य निश्चितम् ।
इतीदं काण्वशाखायामुवाच कमलोद्भवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६१ अध्यायः ॥
पुत्त्रशिष्याभ्यां विशेषो यथा,—
सनत्कुमार उवाच ।
"पुत्त्र एवास्मि देवेश यतः शिष्योऽस्मि ह विभो ।
न विशेषोऽस्ति पुत्त्रस्य शिष्यस्य च पितामह ॥
ब्रह्मोवाच ।
विशेषः शिष्यपुत्त्राभ्यां विद्यते धर्म्मनन्दन ।
धर्म्मकर्म्मसमायोगे तथापि गदतः शृणु ॥
पुन्नाम्नो नरकात्त्राति पुत्त्रस्तेनेह गीयते ।
शेषपापहरः शिष्य इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥
सनत्कुमार उवाच ।
कोऽयं पुन्नामको देव नरकात्त्राति पुत्त्रकः ।
कस्माच्छेषं ततः पापं हरेच्छिष्यश्च तद्वद ॥"
इति वामने ५७ अध्यायः ॥
ब्रह्मोवाच ।
"अतः परं प्रवक्ष्यामि शेषपापस्य लक्षणम् ।
ऋणं देवर्षिभूतानां मनुष्याणां विशेषतः ॥
पितॄणाञ्च द्विजश्रेष्ठ सर्व्ववर्णेषु चैकतः ।
ओँकारादिनिवृत्तिश्च पापकार्य्यकृतिश्च या ॥
हत्यादिकं महापापं त्वगम्यागमनं तथा ।
घृतादिविक्रयं घोरं चण्डालादिप्रतिग्रहम् ॥
स्वदोषगोपनं पापं परदोषप्रकाशनम् ।
ईर्ष्याविद्धं वाक्यदुष्टं निष्ठुरत्वं षडम्बरम् ॥
ढाकित्वं तालवादित्वं नाम्ना वाचाप्यधर्म्मजम् ।
मारणत्वमधार्म्मिक्यं नरकावहमुच्यते ॥
एतैः पापैश्च संयुक्तः पात्यते यदि शङ्करम् ।
ज्ञानाधिकमशेषेण शेषात् पापात् जयेत्ततः ॥
शारीरं वाचिकं यत्तु मानसं त्रिविधं तथा ।
पितृमातृकृतं यच्च कृतं यच्चाश्रितैर्नरैः ॥
ज्ञातिभिर्ब्बान्धवैश्चापि तस्मिन् जन्मनि धर्म्मज ।
तत्सर्व्वं विलयं याति कर्म्मणा सुतशिष्ययोः ॥
तस्मात् पुत्त्रश्च शिष्यश्च विधातव्यो विपश्चिता ।
श्रुतमर्थमभिध्याय शिष्यात् श्रेष्ठतरः सुतः ।
शेषात्तारयते शिष्यः सर्व्वत्रैव हि पुत्त्रकः ॥"
इति वामने ५८ अध्यायः ॥

शिह्लं, पु, शिह्लकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शिह्लकः, पु, (शिह्ल एव । स्वार्थे कन् ।) गन्धद्रव्यविशेषः । शिलारस । शिह्ला इति लोबान् इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कपिनामा २ कपिः ३ तैलम् ४ कृत्रिमम् ५ कपिलः ६ पत्ता ७ तुरुष्कः ८ सुक्तिसुतः ९ पिण्डातः १० वरः ११ । इति रत्नमाला ॥ पिण्डकः १२ सिह्लः १३ यावनः १४ । इत्यमरः ॥ अस्यानुलेपनगुणाः ।
"शिह्लकः परमा माक्षी देवदारु सुरा नखम् ।
सर्व्वेऽमी परमा लक्ष्मी रक्षोघ्ना ज्वरनाशनाः ॥"
रौक्ष्यघ्ना इति वा पाठः । इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् तुरुष्कशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शी, ङ ल ञि स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-आत्म०-अक०-सेट् । ङ ल, शेते । ञि, शयितोऽस्ति । सगुणे शयामीति गणकृतानित्यत्वात् परस्मैपदे शपोऽलुगभावे चेति रमानाथः । वस्तुतस्तु शेते शयः पश्चात् शय इवाचरतीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

शी, स्त्री, (शी + क्विप् ।) शान्तिः । शयनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शीक, ऋ ङ सेके । सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशिशीकत् । ङ, शीकते । इति दुर्गादासः ॥

शीक, कि आमर्षे । सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-सक०-सेट् ।) कि, शीकयति शीकति । आमर्शः स्पर्शः । तथा च ।
"चन्द्रावतीतरङ्गार्द्राः शीकयन्ति च यद्वपुः ।"
इति हलायुधः ॥
वायवः स्पृशन्ति इत्यर्थः । भट्टमल्लस्तु आमर्षण इति मूर्द्धन्यषमध्यं पठित्वा क्षमार्थमाह । इति दुर्गादासः ॥

शीकरं, क्ली, (शीक्यतेऽनेनेति । शीक + बाहुलकात् अरः ।) शरलद्रवः । इति मेदिनी ॥

शीकरः, पु, (शीक्यतेऽनेनेति । शीक + बाहुलकात् अरः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । १३१ ।) वातादिप्रेरितजलकणाः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । १ । १५ ।
"भागीरथीनिर्झरशीकराणां
वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ॥")
वायुः । इति मेदिनी ॥

शीघ्रं, क्ली, (शिङ्घति व्याप्नोतीति । शिघि व्याप्तौ + रक्प्रत्ययेन साधु ।) विलम्बाभावः । तत्पर्य्यायः । त्वरितम् २ लघु ३ क्षिप्रम् ४ अरम् ५ द्रुतम् ६ सत्वरम् ७ चपलम् ८ तूर्णम् ९ अविलम्बितम् १० आशु ११ । अव्ययाः शीघ्रवाचकाः यथा । स्राक् १२ झटिति १३ अञ्जसा १४ अह्नाय १५ सपदि १६ द्राक् १७ मङ्क्षु १८ । इत्यमरः ॥ तद्वैदिकपर्य्यायः । नु १ मक्षु २ द्रवत् ३ ओषम् ४ जीराः ५ जूर्णिः ६ शूर्त्ता ७ शूघनाशः ८ शीभम् ९ तृपु १० तूयम् ११ तूर्णि १२ अजिरम् १३ भुरण्युः १४ शु १५ आशुः १६ प्राशुः १७ तूतुजिः १८ तूतुजानः १९ तुज्यमानासः २० अज्राः २१ साचिवित् २२ द्युगत् २३ ताजत् २४ तरणिः २५ वातरंहाः २६ । इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि इति वेदनिघण्टौ । २ । १५ ॥ लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पु, कुशवंशीयाग्निवर्णस्य पुत्त्रः । यथा, भागवते । ९ । १२ । ५ ।
"सुदर्शनोऽथाग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः ॥")
शीघ्रविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६७ । ६ ।
"स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥")

शीघ्रगः, त्रि, (शीघ्रं गच्छतीति । गम्+ड ।) द्रुतगामी । यथा,—
“हरिते रोगोऽनुतापः शस्यानामीतिभिश्च
विध्वंसः ।
कपिले शीघ्रगसत्वध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वायौ, पु । इत्यमरे आशुगशब्ददर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । २५ ।
“मनः सुपर्णो भूतासि शीघ्रग. प्राण-
धारणः ॥”)
शीघ्रगामी, [न्] त्रि, आशुगमनशील । शीघ्रं गच्छतीत्यर्थे शीघ्रशब्दपूर्व्वकगमधातोर्णिन्-प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
शीघ्रचेतनः, पु, (शीघ्रं चेततीति । चित+ल्युः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥ द्रुतचेतनायुक्ते, त्रि
शीघ्रजन्मा, [न्] पु, (शीघ्रं जन्म यस्य ।) करञ्जविशेष. । काँटाकरञ्ज इति भाषा । यथा,—
“पूतीकः पाशुलः पोष्टा शीघ्रजन्मा कुहस्ति-
कृत् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
शीघ्रपुष्प, पु, (शीघ्रं पुष्पं यस्य ।) अगस्त्यवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीघ्रवेधी, [न्] पु, (शीघ्रं विध्यतीति । विध छिद्रीकरणे+णिनि ।) क्षिप्रशरवेधकर्त्ता । तत्पर्य्याय. । लघुहस्त २ । इति हेमचन्द्रः ॥
शीघ्रा, स्त्री, दन्तीवृक्ष. । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीघ्रीय, त्रि, द्रुतसम्बन्धि । शीघ्रभवम् । शीघ्रशब्दात् णीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
शीत, क्ली, (श्यै ङ गतौ+क्त । “द्रवमूर्त्तिस्पर्शयो. श्यः ।” ६ । १ । २४ । इति सम्प्रसारणम् । “हल ।” ६ । ४ । २ । इति दीर्घः ।) हिमगुण । इत्यमर ॥ (यथा, मनु ।११।११४।
“उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्व्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥”)
जलम् । इति शब्दमाला ॥ त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीत तुषारवानीरबहुवारद्रुमेषु च इति भरतधृताजय ॥
शीत, पु, (श्यै+क्त. ।) वेतसवृक्ष । बहुवारकवृक्षः । इत्यमर ॥ अशनपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्पट । निम्ब । कर्पूर । इति राजनिर्घण्ट ॥ हिम ऋतुः । अस्य विवरण हेमन्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
शीत, त्रि, (श्यै+क्त ।) शीतल । इत्यमर. ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १६८ । ५० ।
“शीतस्तत्र सुखो वायुः सुगन्धी जीवन. शुचि ॥
सर्व्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥”)
अलस । इति मेदिनी ॥ कथित । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शीतलद्रव्यगुणा । पित्तनाशित्वम् । बलकफवायुकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
शीतकः, पु, (शीत+स्वार्थे कन् ।) शीतकाल । सुस्थित. । दीर्घसूत्री । इति मेदिनी ॥ अशनपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ वृश्चिकः । इति शब्दमाला ॥ (देशविशेष । यथा, बृहत्-संहितायाम् । १४ । २७ ।
माणहलकृष्णकोहलशीतकमाण्डव्यभूत-
पुरा ॥”)
शीतकरः, पु, (शीतः शीतलः करो यस्य ।) चन्द्र । इति हिमकरशब्ददर्शनात् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४ । २८ ।
“भस्मनिभः परुषोऽरुणमूर्त्तिः
शीतकरः किरणैः परिहीणः ॥”)
शीतलपाणियुक्ते शीतकारिणि च त्रि ॥
शीतकषाय, पु, (शीतस्य कषायः ।) हिमकषाय । यथा,—
“क्षुण्णं द्रव्यपलं सम्यक् षड्भिर्जलपलैः शृतम् ।
शर्व्वरीमुषितं स स्याद्धिमशीतकषायक ॥”)
इति वैद्यकम् ॥
शीतकाल, पु, (शीतस्य कालः ।) हिम ऋतु । स तु अग्रहायणपौषमासद्वयकालात्मक । तत्पर्य्याय । शीतक २ । इति मेदिनी ॥ हेमन्तः ३ । इत्यमरः ॥ सहः ४ । इति जटाधर ॥ हैमन. ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा,—
“कूपोदक वटच्छाया श्यामा स्त्री इष्टकागृहम् ।
शीतकाले भवेदुष्णं उष्णकाले च शीतलम् ॥”
इति चाणक्यम् ॥
शीतकिरण, पु, (शीतं शीतल किरणं यस्य ।) चन्द्र । यथा,—
“कान्ते कोऽयमुदेति शीतकिरणो जात
कुतो वारिधौ
कस्ते सुन्दरि सोदरः करमहो दत्ते त्वदीये
स्तने ।
धन्या त्व युवती सती कुलवती भ्रातापि धन्य-
स्तव
इत्थं श्रीपरिहासकेलिकलया मुग्धो हरिः पातु
वः ॥”
इत्युद्भटः ॥
शीतकुम्भः, पु, करवीर । इति रत्नमाला ॥
शीतकुम्भी, स्त्री, जलजवृक्षविशेषः । शीउलीछोप् इति भाषा । यथा,—
“शीतली शीतकुम्भी च शक्रपुष्पा जलोद्भवा ।”
इति रत्नमाला ॥
शीतकृच्छ्रः, पु, व्रतविशेषः । यथा । “यदा तु शीतक्षीरादि पीयते तदा शीतकृच्छ्रः ।
“त्र्यहं शीतं पिबेत्तोयं त्र्यहं शीतं पयः पिबेत् ।
त्र्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभक्षः परत्र्यहम् ॥”
इति यमस्मरणात् । इति मिताक्षरा ॥
शीतक्षार, क्ली, (शीतः क्षारो यस्य ।) श्वेतटङ्कणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
शीतगन्ध, क्ली, (शीतो गन्धो यस्य ।) श्वेतचन्दनम् । इति । राजनिर्घण्टः ॥
शीतगु, पु, (शीता गौः किरणो यस्य ।) चन्द्रः । इति वोपदेव ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
“भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः ॥”)
शीतचम्पक, पु, दर्पणम् । प्रदीपः । इति मेदिनी-शब्दरत्नावल्यौ ॥
शीतपर्णी, स्त्री, (शीत पर्णं यस्याः । ङीष् ।) अर्कपुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ अर्कहुली इति भाषा ॥
शीतपल्लवा, स्त्री, (शीत पल्लव यस्याः ।) भूमिजम्बु । इति रत्नमाला ॥
शीतपाकिनी, स्त्री, (शीते पाकोऽस्या अस्तीति । इनि. ।) काकोली । इति शब्दमाला ॥ महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्ट. ॥
शीतपाकी, स्त्री, (शीते पाको यस्या । ङीष् ।) वाट्यालक । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली । इति रत्नमाला ॥ गुञ्जा । इति राजनिर्घण्ट ॥
शीतपुष्प, क्ली, (शीत पुष्पं यस्य ।) परिपेलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतपुष्पः पु, (शीत पुष्पं यस्य ।) शिरीषवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतपुष्पक, क्ली, (शीतं पुष्पमिव । कन् ।) शैलेयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शीतपुष्पक, पु, (शीत पुष्पं यस्य । बहुव्रीहौ कन्) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतपुष्पा, स्त्री, (शीत पुष्प यस्या. ।) अतिबला । इति राजनिर्घण्ट ॥
शीतप्रभः, पु, (शीता प्रभा यस्य ।) कर्पूर । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलप्रभायुक्ते, त्रि ॥
शीतप्रिय, पु, (शीतः प्रियो यस्य ।) पर्पटः । इति राजनिर्घण्ट ॥
शीतफल, प, (शीतं फलं यस्य ।) उडुम्बरः । शेलु । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतबला, स्त्री, महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्ट ॥
शीतभानु, पु (शीतो भानुर्यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
शीतभीरु, स्त्री, (शीताद्भीरुः ।) मल्लिका । इत्यमर. । शीतभीते, त्रि ॥
शीतमञ्जरी, स्त्री, (शीता मञ्जरी यस्याः ।) शेफाली । इति राजनिर्घण्ट. ॥
शीतमयूख पु, (शीतो मयूखो यस्य ।) चन्द्रः । कर्पूर. । इति मेदिनी ॥
शीतमरीचि, पु, (शीता मरीचिर्यस्य ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
शीतमूलक, क्ली, (शीत मूल यस्य । बहुव्रीहौ कन् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलमूलयुक्ते, त्रि ॥
शीतरम्यः, पु, (शीते रम्य ।) प्रदीपः । इति जटाधरः ॥ शीतरमणीये, त्रि ॥
शीतरश्मिः, पु, (शीतो रश्मिर्यस्य) चन्द्रः । यथा,
“हेलिः सूर्य्यश्चन्द्रमाः शीतरश्मिः ।”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
कर्पूरश्च ॥ चन्द्रसंज्ञक इति दर्शनात् ॥
शीतल, क्ली, (शीतं लातीति । ला+कः ।) पुष्पकासीसम् । शैलजम् । मलयोद्भवम् । तत्तु चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ पद्मकम् । मौक्तिकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ शैत्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वीरणमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शीतल, पु, अशनपर्णी । इत्यमरः ॥ अर्हद्विशेषः । स तु चतुर्विंशतितीर्थङ्करमध्ये दशमतीर्थङ्करः । इति हेमचन्द्रः ॥ व्रतविशेषः । स तु मेषसङ्क्रान्त्यां कर्त्तव्यः । चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चम्पकः । कर्पूरभेदः । रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतल, त्रि, (शीतोऽस्यास्तीति । शीत + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) शीतगुणविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । सुषीमः २ शिशिरः ३ जडः ४ तुषारः ५ शीतः ६ हिमः ७ । इत्यमरः ॥
शीतलक, क्ली, सितोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतलकः, पु, मरुवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतलच्छद, पु, (शीतलश्छदो यस्य ।) चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलपत्रश्च ॥
शीतलजल, क्ली, (शीतलं जलं यस्य ।) उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमवारि च ॥
शीतलता, स्त्री, (शीतलस्य भावः । तल् ।) शीतलत्वम् । शीतलस्य भाव इत्यर्थे तद्भावे तात्वमिति संक्षिप्तसारसूत्रेण ताप्रत्ययनिष्पन्ना ॥
शीतलत्व, क्ली, (शीतलस्य भावः । त्व ।) जडता । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलता च ॥
शीतलप्रदः, पु, (शीतलं प्रददाति । प्र + दा + कः ।) चन्दनम् । इति केचित् ॥ हिमदातरि, त्रि ॥
शीतलवातक, पु, (शीतलो वातो यस्य । कन् ।) अशनपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ शीतलवायुयुक्ते, त्रि ॥
शीतला, स्त्री, (शीतल + स्त्रियां टाप् ।) शीतलीवृक्षः । यथा,—
"शीतला शीतली शीतकुम्भी पाण्डरपुष्पिका ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
देवीविशेषः । सा च वसन्तविस्फोटकादेरधिष्ठात्री देवता । यथा,—
स्कन्द उवाच ।
"भगवन् देवदेवेश शीतलायाः स्तवं शुभम् ।
वक्तुमर्हस्यशेषेण विस्फोटकभयापहम् ॥
ईश्वर उवाच ।
नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरीम् ।
मार्ज्जनीकलसोपेतां सूर्पालङ्कृतमस्तकाम् ॥
इति स्कन्दपुराणम् ॥
अस्या विवरणं मसूरिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कुटुम्बिनी । आरामशीतला । वालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतलाषष्ठी, स्त्री, (शीतला षष्ठी ।) माघशुक्ला षष्ठी । यथा,—
"प्रसूत्या द्वादशे मासि पूज्यापत्यविवर्द्धये ।
सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता ।
आषाढे कार्द्दमी प्रोक्ता श्रावणे लुण्ठनी तथा ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाड्याख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी
पौषे मास्यन्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता ॥"
इति स्कान्दपुराणम् ॥
शीतली, स्त्री, जलजवृक्षविशेषः । शितलीछोप् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शीतकुम्भी २ शुक्लपुष्पा ३ जलोद्भवा ४ कालानुसारिवा ५ । इति रत्नमाला ॥
शीतवल्कः, पु, (शीतलो वल्को यस्य ।) उडुम्बरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलवल्कले, त्रि ॥
शीतवीर्य्यक, पुं, (शीतं वीर्य्यं यस्य । कन् ।) प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलवीर्य्ययुक्ते, त्रि ॥
शीतशिवं, क्ली, (शीते शीतकाले शिवं मङ्गलप्रदम् ।) सैन्धवलवणम् । शैलेयनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥
शीतशिव, पु, (शीते शीतकाले शिवः शुभप्रदः ।) मधुरिका । इत्यमरः ॥ शक्तुफलावृक्षः । इति मेदिनी ॥
शीतशिवा, स्त्री, (शीते शिवा मङ्गलप्रदा ।) मिश्रेया । इति राजनिर्घण्टः ॥ शमीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
शीतशूक, पु, शीते शूको यस्य ।) यवः । इति केचित् ॥ शीतलशूकयुक्ते, त्रि ॥
शीतसह, पु, (शीतं सहते इति । सह + अच् ।) पीलुवृक्षः । इति जटाधरः ॥ शीतसहनीये, त्रि ॥
शीतसहा, स्त्री, (शीतसह + टाप् ।) नीलसिन्धुवारः । वासन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीता, स्त्री, रामपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ लाङ्गलपद्धतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ यथा,—
"शीता नभःसरिदिति लाङ्गलपद्धतौ च
शीता दशाननरिपोः सहधर्म्मिणी च ।
शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च
शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः ॥"
इति तालव्यादौ धरणिः ॥
अतिबला । कुटुम्बिनी । दूर्व्वा । शिल्पिकातृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतांशुः, पुं, (शीता अंशवो यस्य ।) कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रः । यथा,—
"शीतांशुर्मिष्टमन्नं जनयति सततं जन्मराशौ नराणाम् ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
शीतांशुतैल, क्ली, (शीतांशोः कर्पूरस्य तैलम् ।) कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीताङ्गी, स्त्री, (शीतमङ्गमस्याः ङीष् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीताङ्गे, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते । २ । ८ ।
"प्रविध्यति शिरो यातु शीताङ्गी निरपत्रपा ।
नीलोद्धतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥")
शीतादः, पु, (शीतमादत्ते इति । आ + दा + कः ।) दन्तरोगविशेषः । तस्य निदानं दन्तशब्दे द्रष्टव्यम् । तदौषधं यथा,—
"शीतादे हृतरक्ते तु तोयनागरसर्षपान् ।
निष्क्वाथ्य त्रिफलाञ्चापि कुर्य्याद्गण्डूषधारणम् ॥
कासीसलोध्रकृष्णा मनःशिला सप्रियङ्गुतेजोह्वा
एतच्चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥"
तेजोह्वा तेजवला ।
"तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते ।"
इति भावप्रकाशः ॥
शीताद्रिः, पु, (शीतजनकोऽद्रिः । शीतप्रधानोऽद्रिरिति वा ।) हिमालयपर्व्वतः । इति केचित् ॥
शीतावला, स्त्री, महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
शीतार्त्तः, त्रि, (शीतेन ऋतः पीडितः ।) शीतेन पीडितः । तत्पर्य्यायः । शीतालुः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, शिवरात्रिव्रतकथायाम् ।
"शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च कम्पान्वितकलेवरः ।
जजागार तदा रात्रौ प्लुतो नीहारवारिणा ॥")
शीतालु, त्रि, (शीतं न सहते इति । शीत + "शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहते ।" ५ । २ । १२२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आलुच् ।) शीतार्त्तः । इति जटाधरः ॥
शीताश्मा, [न्] पु, (शीतः शीतलोऽश्मा ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शीतलप्रस्तरश्च ॥
शीतीभाव, पु, (शीत + भू + घञ । अभूततद्भावे च्विः ।) मोक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शीतलत्वञ्च ॥
शीतोत्तमं, क्ली, (शीतेषु वस्तुषु मध्ये उत्तमम् ।) जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शीत्य, त्रि, सीत्यम् । कृष्टम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ शीतयोग्यश्च ॥
शीत्कार, पु, (शीदिति शब्दस्य कारः करणम् ।) वरस्त्रीणां रतिकालध्वनिः । यथा,—
"शीत्कारो रतनारीच सुरते वरयोषिताम् ।"
इति जटाधरः ॥
(शीत्कृतिमात्रे । यथा, कथासरित्सागरे । १ । २ ।
"सन्ध्यानृत्योत्सवे ताराः करेणोद्धूय विघ्नजित् ।
शीत्कारशीकरैरन्याः कल्पयन्निव पातु वः ॥")
शीत्कृत, क्ली, (शीदिति शब्दस्य कृतं करणम् ।) शीत्कारः । इति धरणिः ॥
शीधुः, पु, क्ली, (शेतेऽनेनेति । शी + "शीङो धुग्लग्वलञ्वालनः ।" उणा० ४ । ३८ । इति धुक् ।) पक्वेक्षुरसकृतमद्यम् । इत्यमरभरतौ ॥
शीधुप, त्रि, (शीधु पातीति । पा + कः ।) शीधुपानकर्त्ता । इति शाब्दिकाः ॥
शीधुगन्ध, पु, (शीधोर्मद्यविशेषस्य गन्धो यत्र ।) वकुलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मद्यगन्धश्च ॥
शीन, त्रि, (श्यैङ गतौ + क्त । "द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ।" ६ । १ । २४ । इति सम्प्रसारणम् । "श्योऽस्पर्शे ।" ८ । २ । ४७ । इति नः ।) घनीभूतघृतादि । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

शीन, पु, (श्यै+क्तः ।) मूर्खः । अजगरः । इति मेदिनी ॥

शीफालिका, स्त्री, शेफालिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शीभ, ऋ ङ कत्थने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशिशीभत् । ङ, शीभते । कत्थनं प्रशंसा । इति दुर्गादासः ॥

शीभव, पु, शीकरः । इति शब्दरत्नावली ॥

शीभ्यः, पु, शीभ्यते प्रशस्यते इति । शीभ+ण्यत् ।) शिवः । वृषः इति केचित् ॥ (त्रि, आत्मश्लाघिभवः । जलप्रवाहभवः । क्षिप्रभवः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३१ ।
"शीभ्याय च नमः ऊर्म्याय ।"
"शीभृ कत्थने शीभते कत्थते इति । शीभ आत्मश्लाघी पदाद्यच् । तत्र भवः शीभ्यः । शीभो जलप्रवाहो वा शीभं क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः ।" इति तट्टीकायां महीधरः ॥)

शीरः, पु, (शेते इति । शी+"स्फायितञ्चीति ।" उणा० २ । १३ । इति रक् ।) अजगरसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

शीरी, [न्] पु, हरिदर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिद्गर्भ इति वा पाठः ॥

शीर्ण, क्ली, (शॄ+क्त ।) स्थौणेयकम् । इति भावप्रकाशः ॥

शीर्णं, त्रि, (शॄ+क्त ।) कृशः । विशीर्णः । इति मेदिनी ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५९७ ।
"शीर्णप्रासादोपरि जिगीषुरिव कलरवः क्वणति ॥")

शीर्णमाला, स्त्री, पृश्निपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विशीर्णमाल्यञ्च ॥

शीर्णपत्रः, पु, (शीर्णं पत्रमस्य ।) कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पट्टिकालोध्रः । निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विशीर्णपत्रे, क्ली ॥

शीर्णपर्णः, पु, (शीर्णं पर्णमस्य ।) निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विशीर्णपत्रे, क्ली ॥

शीर्णपादः, पु, (शीर्णौ पादौ यस्य । विमातृशापादेवास्य तथात्वम् ।) यमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृशचरणश्च ॥

शीर्णपुष्पिका, स्त्री, (शीर्णं पुष्पं यस्याः । शीर्णपुष्पी । ततः स्वार्थे कन् ।) मधाक्पुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शीर्णवृन्तं, क्ली, (शीर्णं वृन्तं यस्य ।) तृणकोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तरमुज् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुखवासः २ । इति रत्नमाला ॥ सुखाशः ३ । इति केचित् ॥ अस्य गुणाः । कफमेदाग्निदविशुक्रकारित्वम् । अस्रत्वम् । मधुरत्वम् । पानाहशीतनाशित्वम् । लघुपाकित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

शीर्णाङ्घ्रिः, पु, (शीर्णौ अङ्घ्री यस्य । विमातृशापादस्य तथात्वम् ।) यमः । इति हेमचन्द्रः । कृशपादे, त्रि ॥

शीर्षिः, त्रि, (शृणातीति । शॄ+"शॄस्तृजागृभ्यः क्विन् ।" उणा० ४ । ५४ । इति क्विन् ।) अपकारकः । हिंसकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शीर्षं, क्ली, मस्तकम् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १७८ । ६ ।
"शीर्षाणां वै सहस्रन्तु विहितं शार्ङ्गधन्वना । सहस्रञ्चैव कायानां वहन् सङ्कर्षणस्तदा ॥")
कृष्णागुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शीर्षकं, क्ली, (शीर्षं कं सुखमस्मात् ।) शिरोरक्षयसन्नाहः । टोप् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शीर्षण्यम् २ शिरस्त्रम् ३ । इत्यमरः ॥ शिरोऽस्थि । इति राजनिर्घण्टः ॥ जयपराजयपत्रम् । यथा, याज्ञवल्क्यः ।
"तुलाग्न्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥"
विशुद्धये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये ॥ महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु । शीर्षकस्थे शीर्षकं प्रधानं शिरो व्यवहारस्य चतुष्पादः जयपराजयलक्षणः । तेन दण्डो लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्प्रयुक्तदण्डभागीत्यर्थः । इति दिव्यतत्त्वम् ॥

शीर्षकः, पु, (शीर्षमिव । इवार्थे कन् ।) राहुग्रहः । इति शब्दरत्नावली ॥ मस्तके, क्ली ॥

शीर्षघाती, [न्] त्रि, (शीर्षं हन्तीति । हन+"कुमारशीर्षयोर्णिनिः ।" ३ । २ । ५१ । इति णिनि ।) मस्तकच्छेदकः । शीर्षशब्दपूर्व्वकहनधातोः कर्म्मभ्यां कुमारशीर्षाभ्यां हन इति णिनिसमासूत्रेण णिनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

शीर्षच्छेदिकः, त्रि, (शीर्षच्छेदमर्हतीति । शीर्षच्छेद+ठक् ।) वधार्हः । यथा,—
"स शीर्षच्छेदिकः शीर्षच्छेद्यो यो वधमर्हति ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

शीर्षच्छेद्य, त्रि, (शीर्षच्छेदं नित्यमर्हतीति । "शीर्षच्छेदात् यच्च ।" ५।१।६५ । इति यत् ।) मस्तकच्छेदनोपयुक्तः । वध्यः । इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते २ अङ्के ।
"शम्बुको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः । शीर्षच्छेद्यः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥")

शीर्षण्यं, क्ली, (शिरसे हितम् । शिरस्+"शरीरावयवात् यत् ।" ५।१।६। इति यत् । "ये च तद्धिते ।" ६ । १ । ६१ । इति शिरसः शीर्षन्नादेशः ।) शीर्षकम् । शिरस्त्रम् । इत्यमरः ॥ कौषि शिरोरक्षणसन्नाहे टोप् इति ख्याते । शीर्षे कं सुखमस्मात् शीर्षकम् । शीर्षमारोहति शीर्षण्यं ढचे कादिति य. । शिरस्त्रायते शिरस्त्रं डः । इति भरतः ॥

शीर्षण्यः, पु, (शिरसि भवः । शिरस्+"शरीरावयवाच्च ।" ४ । ३ । ५५ । इति यत् । "वा केशेषु ।" ६ । १ । ६१ । [illegible] शीर्षन्नादेशः ।) विशदकचः । तत्पर्य्यायः । शिरस्यः २ । इत्यमरः ॥ [illegible] शीर्षण्यं ढचे कादिति य । पाददन्तेत्यादिना शीर्षस्य शीर्षन्नादेशः । इति भरतः ॥ (शिरसि निबद्धे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ८ ।
"शीर्षण्या रसना रज्जुरस्य ।"
"शीर्षण्या शिरसि बद्धा रसना मेखला इव ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥ ॥ श्रेष्ठे च त्रि । यथा, भागवते । ५ । ४ । १५ ।
"यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्त्तते लोकः ॥"
शीर्षण्य श्रेष्ठस्तेनाचरितम् ।" इति तट्टीका ॥)

शीर्षरक्षं, क्ली, (शीर्षं मस्तकं रक्षतीति । रक्ष+अण् ।) शिरस्त्राणम् । यथा,—
"शिरस्त्रं शीर्षरक्षञ्च शीर्षण्यं शीर्षकञ्च तत् ।"
इति हारावली । ७३ ॥

शीर्षोदयः, पुं, (शीर्षे शीर्षदेशे उदयो यस्य ।) मिथुन-सिंह-कन्या-तुला--वृश्चिक-कुम्भ--मीनलग्नरूपः । यथा,—
"अजगोपतियुग्मञ्च कार्किधन्विमृगाह्वया । निशासञ्ज्ञा स्मृतास्त्वेते शेषास्त्वन्ये दिनात्मकाः ॥
निशासंज्ञा विमिथुनाः स्मृताः पृष्ठोदयास्तथा ॥ शेषाः शीर्षोदया ह्येते मीनश्चोभयसञ्ज्ञकः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

शील, ञि समाधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ञि, शीलितोऽस्ति । समाधिः सेवानुभावनं प्रवृत्तिर्वा । यः शीलति सदा धर्म्ममिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

शील, त् क अभ्यासे । अतिशायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक० सेट् ।) अतिशायनं अतिशयकरणम् । तालव्यादिः । अशिशीलत् । उपधारणे इत्यन्ये । शीलय नीलनिचोलमिति जयदेवः । इति दुर्गादासः ॥

शीलं, क्ली, (शीलयतीति । शीलत क अतिशायने+अच् । यद्वा, शीङ् स्वप्ने+"शीङो धुक् लक् वलञ्, वालनः ।" उणा० ४ । ३८ । इति लक् । अर्द्धर्च्चादित्वात् पुंलिङ्गमपि ।) स्वभावः । सद्वृत्तम् । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३९ । २४ ।
"साध्वीनान्तु स्थितानान्तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते । स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥")
अब्रह्मण्यतादित्रयोदशविधधर्म्ममूलम् । रागद्वेषवर्जनम् । यथा,—
"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव ॥"
इति मानवे २ अध्यायः ॥ ॥
शीलं ब्रह्मण्यतादिरूपम् । तदाह हारीतः । ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता अपारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम् । गोविन्दराजस्तु । शील रागद्वेषपरित्याग इत्याह । इति [illegible] कुल्लूकभट्टः ॥

शीर, पु, (शील अतिशायने+अच्।) अजगरसर्पः। इति शब्दरत्नावली॥ चरित्रम्। इत्यमरटीकायां नयनानन्दः॥

शीलन, क्ली, (शील+ल्युट्।) अभ्यासनम्। (यथा, महाभारते। १२। ३२१। ४३।
"पुरा वृका भयङ्करा मनुष्यदेहगोचराः।
अभिद्रवन्ति सर्व्वतो यतस्व पुण्यशीलने॥")
अतिशायनम्। उपधारणम्। सेवानुभावनम्। प्रवर्त्तनम्। इति शीलधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ पाठनिश्चयः। यथा,—
"भविनी गुणनी शीलनं स्मृतम्।"
इति ब्रह्मवर्गे त्रिकाण्डशेषः॥

शीलवान्, [त्] त्रि, (शीलमस्यास्तीति। शील+मतुप्। मस्य वः।) शीलविशिष्टः। सत्स्वभावः। यथा,—
"पथ्याशिना शीलवतां नराणां
सद्वृत्तभाजां विजितेन्द्रियाणाम्।
एवंविधानामिदमायुरत्र
चिन्त्यं सदा वृद्धमुनिप्रवादः॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥
सद्वृत्तः। इति शीलशब्दार्थदर्शनात्॥

शीला, स्त्री, (शीलमस्या अस्तीति। शील+अच्। टाप्।) कौण्डिन्यमुनिपत्नी। यथा,—
"मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य्य सरित्तटे।
ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

शीलित, क्ली, (शील+क्त।) चीर्णम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अभ्यस्ते, त्रि॥

शीवल, क्ली, (शी+बाहुलकात् वलः गुणाभावश्च।) शैलेयम्। शैवालम्। इति मेदिनी॥

शीवा, [न्] पु, (शेते इति। शी+"शीङ्क्रुशि-रुहीति।" उणा० ४। ११३। इति क्वनिप्।) अजगरसर्पः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

शुक, सर्पे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) शोकति। सर्पो गमनम्। इति दुर्गादासः॥

शुक्, [च्] स्त्री, (शुच शोके+क्विप्।) शोकः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः। १२। ७५।
"काम जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम्।
प्राक्तत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता॥")

शुक, क्ली (शोभते इति। शुभ दीप्तौ+"शुकवल्कोल्का।" उणा० ३। ४२। इति कप्रत्ययेन निपातनात् साधु।) ग्रन्थिपर्णम्। इत्यमरः॥ वस्त्रम्। वस्त्राञ्चलम्। शिरस्त्राणम्। इति हेमचन्द्रः॥ शोणकवृक्षः। इति विश्वः॥

शुक, पु, (शुभ दीप्तौ+कप्रत्ययेन साधुः। उणा० ३। ४२।) पक्षिविशेषः। शुया इति वङ्गभाषा। सुग्गा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। कीरः २। इत्यमरः॥ वक्रतुण्डः ३। मेधावी ४ दाडिमप्रियः ५ रक्ततुण्डः ६ वक्रचञ्चुः ७ चिमिः ८ चिमिकः ९। इति शब्दरत्नावली॥ शूकः १० प्रियदर्शनः ११। इति जटाधरः॥ मञ्जुपाठकः १२। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३८१।
"प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्रिमाणमावहति।
प्रीणयति च प्रतिपदं दूति शुकस्येव दयितस्य॥")
अस्य मांसगुणाः। परमहृद्यत्वम्। विपाके गुरुत्वम्। शीतलत्वम्। कासश्वासक्षयहरत्वम्। सग्राहित्वम्। लघुत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ तस्य शुभसूचकत्वं यथा,
"वामः पठन् राजशुकः प्रयाणे
शुभं भवेद्दक्षिणतः प्रवेशे।
वनेचराः काष्ठशुकाः प्रयातुः
स्युः सिद्धिदाः सम्मुखमापतन्तः॥"
इति वसन्तराजशाकुने ८ वर्गः॥*॥
व्यासपुत्त्रः। स च परीक्षिताय श्रीमद्भागवतं श्रावयामास। तस्योत्पत्त्यादिर्यथा। हरिवंशे वायवीये च।
"पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः।
व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्॥
स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्य्यां जनयिष्यति।
कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरिश्रुतं जयम्॥
कन्यां कीर्त्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम्।
ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य च॥"
इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्यायटीकायां श्रीधरस्वामी॥ वह्निपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायेऽप्येवम्॥*॥ अपि च।
"द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेष शङ्करः।
अंशेनैवावतीर्य्योर्व्व्यां सम्प्राप परमं पदम्॥
शुकस्याप्यभवन् पुत्त्राः पञ्चात्यन्ततपस्विनः।
भूरिश्रवाः प्रभुः शम्भुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः।
कन्या कीर्त्तिमती चैव योगमाता धृतव्रता॥"
इति कौर्म्मे १७ अध्यायः॥*॥
(अस्यान्यविधोत्पत्तिविवरणं यथा, देवीभागवते। १। १४। १—२३।
श्रीसूत उवाच।
"दृष्ट्वा तामसितापाङ्गीं व्यासश्चिन्तापरोऽभवत्।
किं करोमि न मे योग्या देवकन्येयमप्सराः॥
एवं चिन्तयमानन्तु दृष्ट्वा व्यासं तदाप्सराः।
भयभीता हि सञ्जाता शापं मा विसृजेदयम्॥
सा कृत्वाथ शुकीरूपं निर्गता भयविह्वला।
कृष्णस्तु विस्मयं प्राप्तो विहङ्गीं तां विलोकयन्॥
कामस्तु देहे व्यासस्य दर्शनादेव सङ्गतः।
मनोऽतिविस्मितं जातं सर्व्वगात्रेषु विस्मितः॥
स तु धैर्य्येण महता निगृह्णन् मानसं मुनिः।
न शशाक नियन्तुञ्च स व्यासः प्रसृतं मनः॥
बहुशो गृह्यमाणञ्च घृताच्या मोहितं मनः।
भावित्वान्नैव विधृतं व्यासस्यामिततेजसः॥
मन्थनं कुर्व्वतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया।
अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमथापतत्॥
सोऽविचिन्त्य तथा पातं ममन्थारणिमेव च।
तस्माच्छुकः समुद्भूतो व्यासाकृतिमनोहरः॥
विस्मयं जनयन् बालः सञ्जातस्तदरण्जः।
यथाध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्येन दीप्तिमान्॥
व्यासस्तु सुतमालोक्य विस्मयं परमङ्गतः।
किमेतदिति सञ्चिन्त्य वरदानाच्छिवस्य वै॥
तेजोरूपी शुको जातोऽप्यरणीगर्भसम्भवः।
द्वितीयोऽग्निरिवात्यर्थं दीप्यमानः स्वतेजसा॥
विलोकयामास तदा व्यासस्तु मुदितं सुतम्।
दिव्येन तेजसा युक्तं गार्हपत्यमिवापरम्॥
गङ्गाम्भः स्नापयामास समागत्य गिरेस्तदा।
पुष्पवृष्टिस्तु खाज्जाता शिशोरुपरि तापस॥
जातकर्म्मादिकं चक्रे व्यासस्तस्य महात्मनः।
देवदुन्दुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः॥
जगुर्गन्धर्व्वपतयो मुदितास्ते दिदृक्षवः।
विश्वावसुर्नारदश्च तुम्बुरुः शुकसम्भवे॥
तुष्टुवुर्मुदिताः सर्व्वे देवा विद्याधरास्तथा।
दृष्ट्वा व्याससुतं दिव्यमरणीगर्भसम्भवम्॥
अन्तरीक्षात् पपातोर्व्व्यां दण्डः कृष्णाजिनं शुभम्।
कमण्डलुस्तथा दिव्यः शुकस्यार्थे द्विजोत्तमाः॥
सद्यः स ववृधे बालो जातमात्रोऽतिदीप्तिमान्।
तस्योपनयनं चक्रे व्यासो विद्याविधानवित्॥
उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः ससंग्रहाः।
उपतस्थुर्महात्मानं यथास्य पितरं तथा॥
यतो दृष्टं शुकीरूपं घृताच्याः सम्भवे तदा।
शुकेति नाम पुत्त्रस्य चकार मुनिसत्तमः॥
वृहस्पतिमुपाध्यायं कृत्वा व्याससुतस्तदा।
व्रतानि ब्रह्मचर्य्यस्य चकार विधिपूर्व्वकम्॥
सोऽधीत्य निखिलान् वेदान् सरहस्यान् ससंग्रहान्।
धर्म्मशास्त्राणि सर्व्वाणि कृत्वा गुरुकुले शुकः॥
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समावृत्तो मुनिस्तदा।
आजगाम पितुः पार्श्वे कृष्णद्वैपायनस्य च॥"
अस्य दारपरिग्रहादिवृत्तान्तस्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यः॥*॥) स च श्रीकृष्णस्य क्रीडार्थं वृन्दावने उपनन्दस्य कन्या अभूत्। इति पाद्मे पातालखण्डम्॥*॥ रावणमन्त्री। शिरीषवृक्षः। इति मेदिनी॥ वृक्षविशेषः। इति रत्नमाला॥ शेयालकाँटा इति भाषा॥

शुकच्छद, क्ली, (शुकवत् छदो यस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इति जटाधरः॥

शुकजिह्वा, स्त्री, (शुकस्य जिह्वेव फलं यस्याः।) वृक्षविशेषः। शुयाठोँटौ इति भाषा॥ यथा,
"शुकाख्या शुकनामा च शुकजिह्वा शुकानना"
इति रत्नमाला॥

शुकतरु, पु, (शुकवत् तरुः। शुकवर्णपर्णविशिष्टत्वादस्य तथात्वम्। शुकप्रियस्तरुर्वा।) शिरीषवृक्षः। इति रत्नमाला॥

शुकद्रुमः, पु, (शुकवत् द्रुमः। तद्वर्णपर्णविशिष्टत्वात् तथात्वम्। यद्वा, शुकप्रियो द्रुमः।) शिरीषवृक्षः। इति शब्दमाला॥

शुकनासा, स्त्री, (शुकस्य नास नाम यस्याः।) शुकजिह्वा। इति रत्नमाला॥ शुकमण्डूक, त्रि॥

शुकनाशन',पु, (शुक नाशयतीति। नश+णिच्+ल्युः।) दद्रुघ्न। इति राजनिर्घण्ट.॥ शुकनाशके, त्रि॥

शुकनास', पु, (शुकस्य नासेव फल यस्य।) श्योणाकवृक्ष'। इत्यमर॥ शुकवन्नासायुक्ते, त्रि॥

शुकपिण्डि', स्त्री, शूकशिम्बी। इति शब्दरत्नावली॥

शुकपुच्छ, पुं, (शुकस्य पुच्छ इव।) गन्धक'। इति हेमचन्द्र॥ शुकस्य लाङ्गुलञ्च॥

शुकपुच्छक, क्ली, (शुकस्य पुच्छ इव। कन्।) स्थौणेयम्। इति राजनिर्घण्ट॥ शुकवत्पुच्छयुक्ते, त्रि॥

शुकपुष्प, क्ली, (शुकप्रिय पुष्पमस्य।) स्थौणेयम् इति भावप्रकाश॥

शुकपुष्प', पु, (शुकप्रिय पुष्पमस्य।) शिरीषवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट'॥

शुकप्रिय, पु, (शुकस्य प्रिय'।) शिरीषवृक्ष। इति भावप्रकाश.॥ शुकवल्लभे, त्रि॥

शुकप्रिया, स्त्री, (शुकस्य प्रिया।) जम्बू। इति राजनिर्घण्ट'॥

शुकफल', पु (शुक इव फलमस्य। तद्वर्णफलवत्त्वात् तथात्वम्।) अर्कवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट'॥

शुकवर्ह, क्ली, (शुकस्य वर्हमिव।) गन्धद्रव्यविशेष। इति शब्दरत्नावली॥ गाँठियाला इति भाषा॥

शुकम्, व्य, शीघ्रम्। इति केचित्॥

शुकवल्लभ, पु (शुकस्य वल्लभ प्रिय।) दाडिम। इति राजनिर्घण्ट। शुकप्रिये, त्रि॥

शुकवाह, पु, (शुको वाहो वाहन यस्य।) कामदेव। इति केचित्॥ शुकपक्षिवाहके,त्रि॥

शुकशिम्बा,स्त्री,कपिकच्छु। इति शब्दरत्नावली॥

शुकशिम्बि, स्त्री, कपिकच्छु। इति शब्दरत्नावली॥

शुकाख्या,स्त्री,(शुकस्य आख्या आख्या यस्या।) वृक्षविशेष.। शुयाठोँटी इति भाषा। तत्पर्य्याय। शुकनामा २ शुकजिह्वा ३ शुकानना ४। इति रत्नमाला॥

शुकादन, पु, (शुकेन अद्यतेऽसौ इति। अद्+कर्म्मणि ल्युट्।) दाडिम। इति शब्दचन्द्रिका॥ शुकस्यादनीयद्रव्यमात्रे, त्रि॥

शुकानना, स्त्री, (शुकस्याननमिव फल यस्या। शुकाख्यावृक्ष'। इति रत्नमाला॥ शुकतुल्यमुखे, त्रि॥

शुकी, स्त्री, (शुक+ङीष्।) कश्यपपत्नी। यथा,

"शुकी श्येनी च भाषा च सुग्रीवा शुचिगृध्रिका॥"

अत्र शुचिभाषिका इत्यपि पाठः।

"शुकी शुकाननयदुलूकी प्रत्युलूककान्॥"

इति गारुडे ६ अध्यायः॥

शुकपक्षिणी च॥

शुकोदर, क्ली, (शुकस्योदरमिव।) तालीशपत्रम्। इति राजनिर्घण्ट'॥ कीरजठरञ्च॥

शुक्त, क्ली, (शुच क्लेदे+क्त।) मासम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ काञ्जिकम्। इति हारावली॥ द्रवद्रव्यविशेष। यथा,—

"कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च।
यत्तद्द्रव्येऽभिसूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते॥"

अस्य गुणा।

"शुक्त तीक्ष्णोष्णलवण पित्तकृत् कटुक लघु।
रूक्ष कृम्युदरानाहशोथार्शोविषकुष्ठनुत्॥"

इति राजनिर्घण्ट॥*॥

शुक्त यन्मधुर कालवशादम्लता गतम्। इति प्रायश्चित्तविवेक॥ तस्य भक्षणनिषेधो यथा। यम'।

"अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटकशक्तव।
शाक मासमपूपञ्च सूप कृशरमेव च॥
यवागु पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम्।
सर्व्वं पर्य्युषित भक्ष्य शुक्ताञ्च परिवर्ज्जयेत्॥"

तत्प्रतिप्रसवो यथा। मनु।

"दधिभक्ष्यञ्च शुक्तेषु सर्व्वञ्च दधिसम्भवम्॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(यथा च मनु'। २। १७७।

"वर्ज्जयेन्मधुमासञ्च गन्ध माल्य रसान् स्त्रिय'।
शुक्तानि यानि सर्व्वाणि प्राणिनाञ्चैव हिंसनम्॥"

"यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेन उदकवासादिना चाम्लवन्ति तानि शुक्तानि।"

इति तट्टीकाया कुल्लूकभट्ट॥)

शुक्त, त्रि, (शुच्+क्त।) निष्ठुरम्। इति मेदिनी॥ पूतम्। अम्लम्। इति विश्व॥ श्लिष्टम्। निर्ज्जनम्। इति शब्दरत्नावली॥

शुक्ता, स्त्री, (शुक्त+स्त्रियां टाप्।) चुक्रिका। इति शब्दरत्नावली॥

शुक्ति, स्त्री, (शुच्+क्तिन्।) जलजन्तुविशेष'। झिनुक् इति भाषा। तत्पर्य्याय। मुक्तास्फोट २। इत्यमर॥ शुक्तिका ३। इति जटाधर॥ मुक्तिप्रसू ४ महाशुक्ति' ५ तौतिक' ६ मौक्तिकप्रसवा ७ मौक्तिकशुक्तिः ८ मुक्तामाता ९। अस्या गुणा। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्। श्वासहृद्रोगहनाशित्वम्। शूलप्रशमनत्वम्। रुच्यत्वम्। मधुरत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ कपालखण्डम्। शङ्ख। शङ्खनख। नखी। अश्वावर्त्तः। अर्शोरोग। इति मेदिनी॥ चक्षूरोगविशेष'। इति हेमचन्द्र॥ तद्विवरण यथा,—

"प्रस्तारिशुक्लक्षतजोऽधिमांसस्नाय्वर्म्मसञ्ज्ञा. खलु पञ्च रोगाः।
स्याच्छुक्तिका सार्ज्जुनपिष्टकाख्या
जाल शिराणां पिडिकाश्च तासाम्॥
रोगा वलासग्रथितेन सार्द्धमेकादशोक्ता. खलु शुक्लभागे॥"

शुक्तिमाह।

"श्यावा: स्यु पिशितनिभाश्च बिन्दवोऽय शुक्ताभा' शितनिचिता' स शुक्तिसञ्ज्ञ'।"

श्यावा इत्यादि वर्णत्रयविकल्पो बोद्धव्य॥*॥

अथास्याश्चिकित्सा।

"सेक आश्चोतन पिण्डीविडालस्तर्पणं तथा।
पुटपाकोऽञ्जन चैभि कल्पैर्नेत्रमुपाचरेत॥"

इति कल्पविधि॥

तत्र सेकविधिर्यथा,—

"सेकस्तु दिवसे कार्य्यो रात्रौ चात्यन्तिके गदे।
सेकस्तु सूक्ष्मधाराभि सर्व्वस्मिन्नयने हित॥
मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गुलम्।
एरण्डदलमूलत्वक्शृतमाज पयो हितम्।
सुखोष्ण नेत्रयो सिक्त वाताभिष्यन्दनाशनम्१॥
यष्टीगैरिकसिन्धूत्थदार्व्वीतार्क्ष्यै समांशकै'।
जलपिष्टैर्बहिर्लेप सर्व्वनेत्रामयापह'॥"२॥

इति भावप्रकाश.॥*॥

कर्षद्वयपरिमाणम्। इति शब्दमाला॥ चतुस्तोलकपरिमाणम्। तत्पर्य्याय। अष्टमिका २। इति वैद्यकपरिभाषा॥

शुक्तिका, स्त्री, (शुक्तिरेव। स्वार्थे कन्।) मुक्तास्फोट। इति जटाधर॥ चुक्रिका। इति शब्दरत्नावली॥

शुक्तिज, क्ली, (शुक्तेर्जायते यदिति। शुक्ति+जन्+ड।) मुक्ता। इति हेमचन्द्र॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। १२। ४।

"प्रचलत्तिमिशुक्तिजशङ्खचित
सलिलेऽप्यह्रतेऽपि पति सरिताम्॥")

शुक्तिबीज, क्ली, (शुक्तेर्बीजमिव।) मुक्ता। इति त्रिकाण्डशेष॥

शुक्तिमान्, [त्] पु, पर्व्वतविशेष। यथा,—

"महेन्द्रो मलय सह्य शुक्तिमान् गन्धमादन।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते च कुलाचला॥"

इति त्रिकाण्डशेष॥

शुक्र क्ली, (शुच क्लेदे+"ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति।" उणा० २। २८। इति रन्प्रत्ययेन साधु।) मज्जजातधातु। तत्पर्य्याय। पुंस्त्वम् २ रेत ३ बीजम् ४ वीर्य्यम् ५ पौरुषम् ६ तेज' ७ इन्द्रियम् ८ अन्नविकार' ९ मज्जारस १० रोहणम् ११ बलम् १२। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"रसाद्रक्त ततो मास मासान्मेद' प्रजायते।
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जात् शुक्रस्य सम्भवः॥"

तस्य स्वरूप यथा,—

"शुक्र सौम्य सित स्निग्ध बलपुष्टिकर स्मृतम्।
गर्भबीज वपु सारो जीवस्याश्रय उत्तम.॥"

जीवस्याश्रय उत्तम इति। यत आह।

"जीवो वसति सर्व्वस्मिन् देहे तत्र विशेषत'।
वीर्य्ये रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति क्षय क्षणात्॥"*॥

गर्भसञ्जननशुक्रस्य लक्षण यथा,—

"स्फटिकाभ द्रव स्निग्ध मधुर मधुगन्धि च।
शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभञ्च तत्॥"

तस्य स्थानमाह।

"यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा।
एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् ॥"
अत्र सर्पिर्दृष्टान्तो बहुशुक्रेऽल्पमथनेन सर्पिः-शुक्रयोर्लाभात्। इक्षुरसदृष्टान्तस्तु स्वल्पशुक्रे पुंसि अतिपीडनेनेक्षुरसशुक्रयोर्लाभात् ॥*॥
तस्य क्षरणमार्गो यथा,—
"द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः।
मूत्रस्रोतःपथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते ॥" * ॥
अथ शुक्रस्य क्षरणकारणमाह।
"कृत्स्नदेहस्थितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा।
स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते ॥"
स्त्रीषु व्यायच्छतः सुरतरूपं व्यायामं कुर्व्वतः।
अन्यच्च।
"शुक्रं कामेन कामिन्या दर्शनात् स्पर्शनादपि।
शब्दसंश्रवणात् ध्यानात् सम्भोगाच्च प्रवर्त्तते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
शुक्रक्षयकरद्रव्याणि यथा। सार्षपतैलम् १ राजमाषः २ तिलः ३ पटोलवास्तूककाकमाचीपुनर्नवाशाकभिन्नसर्व्वशाकम् ४ तावदम्लद्रव्यम् ५ कारवेल्लकफलम् ६ कर्कोटकफलम् ७ वादामम् ८ लिकुचम् ९ शुष्कमरिचम् १० गुडत्वक् ११ पिप्पलीशुण्ठीभिन्नकटुरसः १२। इति राजवल्लभात् सङ्गृहीतम् ॥ * ॥ अपि च।
"बीजक्षयकरं नित्यं भक्ष्यं भोज्यञ्च पानकम्।
वर्जयेत् क्षारशाकाद्यानत्यम्लं बहुतिक्तकम् ॥
कासाराजतरङ्गस्थं तोयं पानेऽप्यवर्द्धनम्।
मूत्रान्ते मूत्रवद्बीजक्षयकारि विवर्ज्जयेत् ॥"
शुक्रवृद्धिकरजलं यथा,—
"ताम्राय स्वर्णसीसानां पात्रस्थं फलचर्म्मणोः।
शुक्रवृद्धिकरं तोयं तत्तु पेयं प्रयत्नतः ॥"
इति कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥ * ॥
शुक्रवर्द्धकद्रव्याणि यथा। पानीयम् १ विशेषतः हैमन्तिकजलम् २ तालाम्बु ३ चन्दनादिद्रव्यानुलेपनम् ४ रक्तशालिधान्यम् ५ हैमन्तिकषष्टिकधान्यम् ६ गोधूमः ७ माषः ८ सामान्यशुष्कनारीचपत्रशाकम् ९ सामान्यक्लिन्नशुष्कनारीचपत्रशाकजलम् १० कलम्बीशाकम् ११ काकमाचीशाकम् १२ गोक्षुरशाकम् १३ मुष्कान्तकः १४ वार्त्ताकुः १५ विदारी १६ हस्त्यालुकम् १७ मध्वालुकम् १८ पक्वाम्रम् १९ दुग्धाम्रम् २० नागरङ्गम् २१ बहुवारफलम् २२ पक्वकण्टाफलम् २३ कण्टाफलास्थि २४ पक्वतालम् २५ पक्वकदलम् २६ चम्पककदलम् २७ द्राक्षा २८ खर्ज्जूरम् २९ धात्री ३० कुष्माण्डमज्जा ३१ तावन्मत्स्याः ३२ हृद्यमत्स्यः ३३ समुद्रमत्स्यः ३४ रोहितमत्स्यः ३५ भाकुटमत्स्यः ३६ पाठीनमत्स्यः ३७ मेगलिमत्स्यः ३८ चित्रफलमत्स्यः ३९ वाउशमत्स्यः ४० मद्गुरमत्स्यः ४१ वर्म्मिमत्स्यः ४२ फलीमत्स्यः ४३ चिङ्गटमत्स्यः ४४ पर्व्वतमत्स्यः ४५ एलङ्गमत्स्यः ४६ शकलीमत्स्यः ४७ चम्पकुन्दमत्स्यः ४८ प्रोष्ठीमत्स्यः ४९ दग्धमत्स्यः ५० सामान्यमांसम् ५१ प्रसहमांसम् ५२ भूशयमांसम् ५३ अनूपमांसम् ५४ जलजमांसम् ५५ जलेचरमांसम् ५६ छागमांसम् ५७ वाराहमांसम् ५८ कूर्म्ममांसम् ५९ तित्तिरि- ६० कुलिङ्ग- ६१ चटकानां मांसम् ६२ हंसमांसम् ६३ हंसबीजम् ६४ शुकपक्षिमांसम् ६५ मयूर- ६६ शरारि- ६७ मद्गु- ६८ कादम्ब- ६९ वलाका- ७० बकमांसम् ७१ जीर्णमद्यम् ७२ समस्तक्षीरम् ७३ गोदुग्धम् ७४ हस्तिनीदुग्धम् ७५ तावत्क्षीरसन्तानिका ७६ माहिषदधि ७७ दधिसरः ७८ दधिमस्तु ७९ नवनीतम् ८० तावद्घृतम् ८१ तावदिक्षुः ८२ विशेषतः पौण्ड्रकेक्षुः ८३ दन्तनिष्पीडितेक्षुरसः ८४ यन्त्रनिष्पीडितेक्षुरसः ८५ अग्निपक्वेक्षुरसः ८६ इक्षुफाणितम् ८७ इक्षुगुडः ८८ इक्षुखण्डम् ८९ मधुरी ९० शुष्कपिप्पली ९१ शुण्ठी ९२ आर्द्रकम् ९३ लशुनम् ९४ पलाण्डुः ९५ सैन्धवम् ९६ अन्नम् ९७ सतैललवणान्वितदग्धमत्स्यः ९८ तैललवणयुक्तपलालवेष्टितकर्द्दमलेपिताङ्गारदग्धलवणवेशवारपुरस्कृतसार्द्रककटुतैलसन्तानितमत्स्यः ९९ शाकमत्स्याख्यव्यञ्जनम् १०० मांसरसः १०१ परिशुष्काख्यमांसम् १०२ घृतपूरः १०३ मधुमस्तकम् १०४ दुग्धफेनकः १०५ भूशय्या १०६ एरण्डमूलम् १०७ गोक्षुरः १०८ सामान्यवला १०९ विशेषतः पीतवला ११० अश्वगन्धा १११ प्रसारणी ११२ माषपर्णी ११३ रुदन्ती ११४ राजवृक्षफलम् ११५ शिलाजतु ११६। इति राजवल्लभात् सङ्गृहीतम् ॥*॥
नेत्ररोगविशेषः। इति मेदिनी ॥ अस्य विवरणं शुक्लशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

शुक्रः, पुं, (शुच + रन्।) ग्रहविशेषः। तत्पर्य्यायः दैत्यगुरुः २ काव्यः ३ उशनाः ४ भार्गवः ५ कविः ६। इत्यमरः ॥ सितः ७ आस्फुजित् ८ शतपर्व्वेशः ९ भृगुसुतः १० भृगुः ११ षोडशार्च्चिः १२ मघाभूः १३ श्वेतः १४ श्वेतरथः १५ इति शब्दरत्नावली ॥ षोडशांशुः १६। इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य शुक्रेति नामकारणं यथा,—
"निकुम्भादिषु दैत्येषु भूय एवोत्थितेष्वथ।
युद्धायाभ्यागतेष्वेव नन्दी शङ्करमब्रवीत् ॥
महादेव वचोऽस्माकं शृणु त्वं परमाद्भुतम्।
अविचिन्त्यमशक्यञ्च मृतानां जीवनं पुनः ॥
ये हताः प्रमथैर्दैत्या यथाशक्त्या रणाजिरे।
ते सर्व्वे जीविता भूयो भार्गवेणाथ विद्यया ॥
तदिदं वै महादेव महत् कर्म्म कृतं रणे।
सजातमफलं देव शुक्रविद्याबलाश्रयात् ॥
इत्येवमुक्ते वचने नन्दिना कुलनन्दिना।
प्रत्युवाच प्रभुः प्रीत्या स्वार्थसाधनमुत्तमम्।
गच्छ शुक्रं गणपते ममान्तिकमुपानय ॥
अहं तं यतयिष्यामि यथायोगं समेत्यति ॥
इत्येवमुक्तो रुद्रेण नन्दी गणपतिस्ततः ॥
तमनन्तमुपागम्य नन्दी सम्पूज्य वेगवान् ॥
रथाच्छार्गवमानिन्ये सिंहः क्षुद्रमृगं यथा।
तमादाय हराभ्यासमाजगाम विनायकः ॥
निपात्य रक्षिणः सर्व्वानथ शुक्रं न्यवेदयत्।
तमानीतं कविं शर्व्वः प्राक्षिपद्वदने प्रभुः ॥
स शम्भुना कविश्रेष्ठो ग्रस्तो जठरमास्थितः।
तुष्टाव भगवन्तं तं वाग्मी वाग्भिरथादरात् ॥
शुक्र उवाच।
नमोऽस्तु ते शङ्कर शर्व्व शम्भो
सहस्रनेत्राङ्घ्रिशिरो नमस्ते।
दृष्ट्वैव सर्व्वं भुवनं तवोदरे
श्रान्तो भवन्तं शरणं प्रपन्नः ॥
इत्येवमुक्ते वचने महात्मा
शम्भुर्व्वचः प्राह ततो विहस्य।
निर्गच्छ पुत्रोऽसि ममाधुना त्वं
शिश्नेन भो भार्गववंशचन्द्र ॥
नाम्ना तु शुक्रेति चराचरास्त्वां
स्तोष्यन्ति नैवात्र विचारणास्ति।
इत्येवमुक्त्वा भगवान् मुमोच
शिश्नेन शुक्रं स च निर्जगाम ॥
विनिर्गतो भार्गववंशचन्द्रः
शुक्रत्वमापद्य महानुभावः ॥"
इति वामने ६६ अध्यायः ॥*॥
अथ श्यामवर्णाग्निकोणस्त्रीब्राह्मणजातियजुर्व्वेदरजोगुणाम्लरसस्वामी शिवीरकरम्भोजकटदेशानामधिपतिः। भृगुमुनिसन्तानः। नवाङ्गुलशरीरः। पद्मस्थः। सूर्य्यमुखः। श्वेतवर्णः। चतुर्भुजः। सदाजपमालावरकमण्डलुदण्डधारी। शुक्लवस्त्रः। इन्द्रादिदेवताकः। शचीप्रत्यधिदेवताकः। शुभग्रहः। अपराह्णकाले प्रबलः। जलचारी। कफप्रकृतिः। रूप्यद्रव्यधान्यादिस्वामी। मध्यवयाः। स्तीश्वरः। जलभूमिचारी। स्निग्धरुचिः। द्विपदमनुष्याणां स्वामी च। इति बृहज्जातकग्रहयागतत्त्वादयः ॥ * ॥ तस्य भोग्यं दिनं शुक्रवारः। तत्र जातफलम्।
"प्रसन्नचित्तो मतिमान् गुणज्ञः
सुकेशवेशः सितवस्त्रमाल्यः।
बन्धुप्रियो भार्गववारजातः
शीघ्रप्रसादः कुशलो नरः स्यात् ॥"
तस्य क्षेत्रजातफलम्।
"शुक्रालये काव्यकलाविदग्धो
दातातिथेयः श्रुतशास्त्रदक्षः।
कलिप्रियो वातकफान्वितः स्या-
न्मेधान्वितो हास्यपटुर्मदाढ्यः ॥"
तस्य द्रेक्काणजातफलम्।
"द्रेक्काणे भृगुनन्दनस्य सुतनुः पात्रं धरित्रीपतेः
सर्व्वज्ञः स्वजनानुरागकुशलो दाता सतां वल्लभः
सम्पूर्णश्च वराङ्गनात्मजधनैः स्फीतः कृपालुः शुचिः
शान्तः सत्यरतोऽभियुक्तहृदयो धर्म्मानुरक्तो नरः ॥"

तस्य नवांशजातफलम् ।
"नारीरक्तो ललितनयनो मञ्जकेश कृशाङ्ग
कम्बुग्रीवो भवति कनकश्यामवर्ण सुकेश ।
क्रूर स्त्रैण कविरतिधनो दानशीलो गुणज्ञो
ध्यानन्त्राख्यो विमलयशसा मानवो भार्गवांशे ॥"
तस्य द्वादशांशजातफलम् ।
"शूरो बहुधनो भोगी नृत्यगीतप्रिय सदा ।
शुचिर्होता क्षमी भोक्ता द्वादशांशे भृगोनर ॥"
तस्य त्रिंशांशजातफलम् ।
"बहुगुणपरिपूर्ण सुन्दरस्यारुदृष्टि-
र्युवतिजनविनोदी लब्धसौख्यार्थभोग ।
द्विजसुरगुरुभक्तो दानशील कृपालु-
रसुरपतिगुरो स्यात्मानवस्त्रि शकांशे ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥
विष्कुम्भादि-सप्तविंशति-योगान्तर्गत-चतुर्विंश-
योग । तत्र जातफलम ।
"हाम्यो विवादे विजयी सभाया
सद्गन्धमाल्याम्बररत्नयुक्त ।
जितेन्द्रिय स्यान्मनुजो महौजा
शुक्राभिधाने जनन हि यस्य ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥ * ॥
अग्नि । चित्रकवृक्ष । ज्येष्ठमास । इत्यमर ।
शुक्रकर,पु,(करोतीति । कृ+पचाद्यच् । शुक्रस्य
कर ।) मज्जा । इति हेमचन्द्र ॥ वीर्य्य-
कारके, त्रि ॥
शुक्रभुक्,[ज्] पु, (शुक्रं भुङ्क्ते इति । भुज+
क्विप ।) मयूर । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रेतो-
भोजके, त्रि ॥
शुक्रभू, पु (शुक्रात् भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) मज्जा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वीर्य्यजातमात्रे, त्रि ॥
शुक्रला,स्त्री,(शुक्र लाति ददातीति । दा+क
उश्वटा । इति चक्रलाशब्दटीकाया भरत ॥
वीर्य्यदातरि, त्रि ॥
शुक्रवार, पु, (शुक्रस्य वार ।) शुक्रग्रहभोग्य-
दिनम् । यथा । तीर्थतरत प्रतिप्रसवमाह ।
स्मृति ।
"अयने विषुवे चैव सक्रान्त्या ग्रहणेषु च ।
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे ।
सूर्य्यशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तिलतर्पणे ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
शुक्रशिष्य, पु, (शुक्रस्य शिष्य ।) असुर ।
इत्यमर ॥
शुक्राङ्ग, पु, मयूर । इति जटाधर ॥
शुक्रिय,त्रि,शुक्रसम्बन्धी । शुक्रशब्दात् इयप्रत्यय
निष्पन्न ॥ (शुक्रो देवता अस्येति । शुक्र+
"शुक्रात् । घन् ।" ४ । २ । २६ । इति घन् ।
शुक्रदेवताको हविरादि । इति सिद्धान्तकौमुदी
यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ३०८ ।
"शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषत ॥")
शुक्र, क्ली, (शुच शौचे+"ऋज्रेन्द्रेति ।" उणा०
२ । २८ । इति रन् प्रत्ययेण साधु ।) रजतम् ।
इति मेदिनी ॥ नवनीतम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
अक्षिरोगविशेष । इति जटाधर ॥ स तु
चक्षुःशुक्लभागजरोग । तद्विवरण यथा,—
"प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमांस-
स्नाय्वर्म्मसज्ञा खलु पञ्च रोगा ॥"
तत्र शुक्लमाह ।
"सुश्वेत मृदुशुक्लाख्यं शुक्लं तद्वर्द्धते चिरात् ॥"
अस्य चिकित्सा ।
"भुक्त्वा पाणितल घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते ।
अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
स्नान कृशानुतिलैर्व्वापि चक्षुष्यमनिला हम् ।
आमलै सतत स्नान परदृष्टिबलापहम् ॥
शुण्ठीनिम्बदलैः पिण्डीसुखोष्णास्वल्पसैन्धवा ।
धार्य्या नेत्रेऽनिलश्लेष्मशोथकण्डूव्यथाहरी ।
त्रिफला पिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहा ॥"
अन्यदौषध शुक्लिशुक्रशब्दयोर्द्रष्टव्यम् । काञ्जि-
कादि । यथा —
"कार्त्तिके वर्जयेत्तैल कार्त्तिके वर्जयेन्मधु ।
कार्त्तिके वर्जयेत्कास्य कार्त्तिके शुक्लसन्धि-
तम् ॥"
इति श्रीगोपालभट्टविलिखिते भगवद्भक्ति-
विलासे १६ विलास ॥ शुक्ल काञ्जिकादि-
पर्य्युषिताम्लद्रव्य सन्धितञ्च वर्जयेत् । इति
श्रीजीवगोस्वामिकृततट्टीका दिग्दर्शनी ॥
शुक्ल, पु, (शुच+रन् । रस्य ल ।) वर्णविशेष
सादा इति भाषा । तत्पर्य्याय । शुभ्र २ शुचि-
३ श्वेत ४ विशद ५ श्येत ६ पाण्डर ७ अव-
दात ८ सित ९ गौर १० वलक्ष ११
धवल १२ अर्ज्जुन १३ । इत्यमर ॥ श्वेता १४
श्येता १५ श्येनी १६ विषद १७ सिता १८
अवलक्ष: १९ । इति तट्टीका ॥ शिति २०
पाण्डु २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ राम २२
खर २३ । इति जटाधर ॥ शुक्रयोग । इति
मेदिनी ॥ श्वेतैरण्ड । इति राजनिर्घण्ट ॥
शुक्लपक्ष । यथा षट्त्रिंशन्मतम् ।
"तत्र पञ्चावभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।
चन्द्रवृद्धिकर शुक्ल कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मक ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शुक्लगुणयुक्ते, त्रि ॥*॥ शुक्लवस्तूनि यथा,—
"सुधांशूच्चै श्रवा शम्भुकीर्त्तिज्योत्स्नाशर-
द्घना ।
प्रासादसौधतगरमन्दारद्रुहिमाद्रय ॥
सूर्य्येन्दुकान्तकर्पूरकरम्भा रजत हन्ती ।
निर्मोकभस्मडिण्डीरचन्दन करका हिमम् ॥
हारोर्णनाभतन्त्वस्थि स्वर्गङ्गेभरदाभ्रकम् ।
शेषाद्रि शर्करा दुग्ध दधि गङ्गा सुधा जलम् ॥
मृणालसिकताहसवककैरवचामरम् ।
रम्भागर्भं पुण्डरीककेतकीशङ्खनिर्झरा ॥
लोध्रसिद्धध्वजच्छत्रचूर्णशुक्तिकपर्द्दका ।
मुक्ताकुसुमनक्षत्रदन्तपुष्पाशनीगुणा ॥
कैलासकाशकार्पासहासवासवकुञ्जरा ।
नारद पारद कुन्दखटिकास्फटिकादय ॥"
इति श्वेतानि ॥ * ॥
शुक्लकृष्णवाचकानि वस्तूनि यथा,—
"सितकृष्णौ विधुहरी शितिताराभ्रकनाग-
राड्घनसारा ।
रामपयोराश्यर्ज्जुनसिंहीजानन्तचन्द्र-
हासाद्या ॥"
विधुश्चन्द्रो विष्णुश्च । हरि कृष्ण सिंहश्च ।
शितौ धवलमेचकौ । तारा नक्षत्र अक्ष्ण
कनीनिका च । अभ्रक निरिज मेघश्च
नागराज शेषो गजश्च । घनसार कर्पूर
मेघश्रेष्ठश्च । रामो बलभद्रो दाशरथिश्च ।
पयोराशिर्दुग्धसमूह समुद्रश्च । अर्ज्जुन शुभ्र
पार्थश्च । सिंहीज सिंहो राहुश्च । अनन्तो
बलभद्र कृष्णश्च । चन्द्रहास चन्द्रहास्य
खड्गश्च ।
"शङ्खारनारकेशसदाकाशव्योमकेशतालाङ्का ।
नीलांशुकाधिकेशारिष्टसदासिचयकलकण्ठा ॥
शङ्खार कम्बुकान्ति कृष्णश्च । तारकेशश्चन्द्र
उज्ज्वलबालश्च । सदाकाश सर्व्वदाकाश सद्
गगनञ्च । व्योमकेश शिवो नभोबालो च ।
तालाङ्को बलभद्रस्तालकलङ्को च । नीलांशुको
बलभद्र कृष्णकान्तिश्च । अधिकेशो अधिक-
शिवो अधिकबालश्च । अरिष्टस्तक्र काकश्च
सदासिचय सिचयो वस्त्र असिचय खड्ग-
समूहश्च । कलकण्ठो हस पिकश्च ।
"कलकण्ठ पिकी पारावते हसे कलध्वनौ ॥
हरिजिष्णुघनाब्धिभ्यो गजा सिन्धुर्मुरारित ।
अद्रुभ्यो वाहोऽनानि कृष्णाद्यमुना क्रमतो
द्विष ॥"
शुक्लश्यामाभिधायका भवन्तीति सम्बन्ध
हरिगज ऐरावत । एव जिष्णुगज । अब्धि-
गज । घनगज । पक्षे हरिर्विष्णुर्गजो हस्ती ।
एव सर्व्वत्र । गजा इति बहुवचननिर्देशात्
गजपर्य्यायो गृह्यते । मुरारिसिन्धुर्गङ्गा कृष्ण-
समुद्रौ च । अम्बुवाह उच्चैश्रवा मेघश्च ।
कृष्णाज नाभीपुण्डरीक नीलाजञ्च । यमुनारि-
र्बलभद्रो यमुनाद्वेषी च ।
"कृष्टार्थाशातटिनीवाचकशब्दात् परो वरो
योज्य ।
नीरदघनोपलसितसदाहिमकर-सिन्धुवेणि-
पृथुलाजाभा ॥"
सितश्यामवाचका इति पूर्व्ववत् । कृष्णार्था-
शातटिनीवाचकशब्दाद्वरो यथा । कृष्णनदी-
वरकान्ति गङ्गाश्रेष्ठकान्ति । पक्षे कृष्णनदी-
वरस्य समुद्रस्येव कान्ति । नीरदो निश्चितो
दन्तो मेघश्च । घनोपलसित घनोपल करका
तद्वत् सित घनो मेघ तद्वदुपलसित कान्त ।
सदाहिमकर चन्द्र सर्पमकरी च । सिन्धु-
वेणिर्नदीप्रवाह समुद्रकेशविन्यासी च । पृथु-
लाजाभ. महती भ्रष्टधान्यस्येवाभा यस्य कृष्ण-
स्येव च । तथा च ।
"बहलकलभवच्छायमन्धकारातिदीधिति: ।
सदाधिकेशवच्छायो नेकपीयसमच्छवि: ॥

वपुर्मं ःधिच्छायं बिभ्रत् सैन्धवकान्तिमान्।
...रिको च लसन्नक्षो' पट्टांशुककटि वहन्॥
धौताम्बरश्रिय धत्ते स्फटिकान्तश्रियान्वितः।
अर्जुनद्युतिविद्योतीत्येवमादि समुन्नयेत्॥*"॥
रक्तश्वेतवाचकानि वस्तूनि यथा,—
"रक्तश्वेतौ हरिशुचिपुष्करशतपत्त्रसूर्य्य-
कान्ताब्जाः।
नवहंसमहापद्मार्कस्फटिकोदरा' कमलकीलाले॥"
हरिश्चन्द्रसूर्य्ययोः। शुचि' श्वेतवैश्वानरयो'। पुष्कर जलपद्मयो'। शतशतं हंसपद्मयो'। सूर्य्यकान्त' स्फटिके सूर्य्यकान्ते च। अब्ज' शङ्खाम्बुजयोः। नवहंस' नवहंसे प्रत्यग्रसूर्य्ये च। महापद्म, श्वेतनागे पद्मे च। अर्कः स्फटिकसूर्य्ययो। कमलं जलाम्बुजयोः। कीलाल जलरक्तयो.।
"सुहृद्रत्नादिभिर्भानो रत्ने नागन्ने रदांशुके।
जलेभ्यो जन्मशोभाभि' सरोजकुमुदारिभि॥"
भानोः परस्मात् सुहृद्रत्नादिभि सितरक्तौ यथा। रविमित्र चन्द्रः रवितुल्यश्च। भानुरत्न' सूर्य्यकान्तो रविपद्मरागौ च। अग्निरत्न सूर्य्यकान्तो अग्निपद्मरागो च। रदांशुक दन्तवस्त्रे अधरस्य जलशोभा जलजा चासौ शोभा चेति पद्मे पद्मकान्तिः। एव सरोजारिशोभा सरोजस्पर्द्धिशोभा पद्मे सरोजारिश्चन्द्र'। कुमुदारिशोभा कुमुदस्पर्द्धि शोभा। पद्मे कुमुदारिरादित्य.॥*॥ पीतश्वेतवाचकानि वस्तूनि यथा,—
"पीतश्वेतौ गौरद्विजराजकपर्द्दशम्भुहरि-
'तार्क्ष्यौ।
हैमस्तोमाष्टापदमहारजतचन्द्रकलधौताः॥"
गौर श्वेतपीतयो। द्विजराजो गुरुचन्द्रयोः। कपर्द्द' शम्भुजटाजूटवराटयो'। शम्भुर्ब्रह्मत्रिलोचनयो'। हरि. पिङ्गलसिंहयो'। तार्क्ष्यौ गरुड' पद्मे उच्चैःश्रवा'। हैमस्तोमः हैम्नोऽयं हैम। पद्मे हिमस्यायम्। अष्टापद सुवर्णसरभयो.। महारजत सुवर्णरूप्ययोः। चन्द्र स्वर्णशशाङ्कयोः। कलधौत हैमरूप्ययो'।
"सुशोभितारकूटश्री' स्वर्णस्तोमसमद्युतिः।
दहनोपलसत्कान्तिर्गाङ्गेयच्छविपेशलः॥"
तारकूटो रूप्यसमूह'। पद्मे आरकूटो रीति'। सुशोभनमर्णः कनकञ्च॥*॥ अथ श्लोकोत्तीर्णानि। गोपतितार्क्ष्यकान्तिः रविगरुडच्छवि'। पद्मे गोपतिरिन्द्रस्तस्य तार्क्ष्यस्तुरङ्गः। वामदेवगिरिर्मनोज्ञमेरु' कैलासश्च। इति कविकल्पलतायाम् २ स्तवे उद्दिष्टवर्णनं १ कुसुमम्॥

शुक्लकः, पु, (शुक्ल+स्वार्थे कन्।) शुक्लपक्ष.। यथा,—
"प्रतिपत्प्रभृतयस्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश
स्मृताः।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
श्वेतपर्वत॥

शुक्लकण्ठक', पु, (शुक्ल कण्ठो यस्य। कन्।) दात्यूहपक्षी। इति शब्दमाला॥ श्वेतगलयुक्ते त्रि,॥

शुक्लकन्दः, पु, (शुक्लः कन्दो यस्य।) महिषकन्द'। इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेतमूलश्च॥

शुक्लकन्दा, स्त्री, (शुक्लः कन्दो यस्या.।) अतिविषा॥ इति राजनिर्घण्ट'॥

शुक्लकर्म्मा, [न्] त्रि, (शुक्लं पूतं कर्म्म यस्य।) अकृष्णकर्म्मा। सुकर्म्मशील'। इति जटाधर'॥

शुक्लकुष्ठ, क्ली, (शुक्लं कुष्ठम्।) श्वेतवर्णकुष्ठरोग॥ तस्यौषध यथा,—
"सोमराजस्य बीजानि नवनीतयुतानि च।
मधुना स्वादितानि स्यु शुक्लकुष्ठहराणि वै॥"
इति गारुडे १९५ अध्याय॥

शुक्लक्षीरा, स्त्री, (शुक्ल क्षीर यस्या'।) काकोली। इति राजनिर्घण्ट'॥ श्वेतदुग्धयुक्ते, त्रि॥

शुक्लत्व, क्ली, (शुक्लस्य भावः। शुक्ल+त्व।) शुक्लस्य भाव इत्यर्थे त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

शुक्लदुग्ध', पु, (शुक्ल दुग्ध निर्य्यासो यस्य।) शृङ्गाटकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ श्वेतदुग्धयुक्ते, त्रि॥

शुक्लधातु', पु, (शुक्ल' शुक्लवर्णो धातुः।) कठिनी। इति हेमचन्द्र॥ श्वेतवर्णधातुद्रव्यञ्च॥

शुक्लपक्षः, पु, (शुक्लः पक्ष'।) सितपक्षः। चन्द्रसम्बन्धि-वृद्ध्यनुकूल-पञ्चदशकलाक्रिया प्रचयः तत्पर्य्याय।
"सितस्त्वापूर्य्यमाण' स्यात् शुक्लश्च विशद' शुचि
शुक्लपक्ष. कृष्णपक्षो बहुलो वदि च स्मृत'॥"
इति राजनिर्घण्ट'॥
स तु शुक्लप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तपञ्चदशतिथ्यात्मक'। यथा,—
"तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥*॥
कर्म्मविशेषे तत्रोदयगामितिथेर्ग्राह्यत्व यथा,—
"शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः।
कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरम्॥
संस्कारकर्म्मणि शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा। आश्वलायन'। उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौडकर्म्मोपनयनगोदानविवाहा'। विवाह' सार्व्वकालिक इत्येके॥*॥
विद्यारम्भस्य शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा। मदनपारिजाते।
"रवेर्गुरोर्भृगोर्लग्ने तत्स्थेऽर्केऽपीन्दुवृद्धित'।
गुर्व्वर्केन्दुड्शुद्धौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते॥"*॥
पुष्करिण्यारम्भस्य शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा। मत्स्यपुराणे।
"प्राप्य पक्ष शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे॥"
इत्यादि॥
देवप्रतिष्ठायाः शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा। व्यवहारसमुच्चये।
"प्रतिष्ठा सर्व्वदेवानां केशवस्य विशेषतः।
उत्तरायण आपन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने॥"
गृहारम्भगृहप्रवेशयोः शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा। मत्स्यपुराणे।
"शुक्लपक्षे भवेत् सौख्य' कृष्णे, तस्करतो भयम्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
नवान्नश्राद्धस्य शुक्लपक्षकर्त्तव्यता यथा। आश्विनाधिकारे।
"शुक्लपक्षे नव धान्य' पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम्।
गच्छेत् क्षेत्रं विधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्।
तेन देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्च्चयेत्तथा॥"
अपि च।
"वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्न शस्यते बुधैः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

शुक्लपुष्प', पु, (शुक्ल पुष्पमस्य।) छत्रकवृक्षः। कुन्दपुष्पवृक्ष'। मरुवकः। इति रत्नमाला॥ श्वेतकुसुमयुक्ते, त्रि॥

शुक्लपुष्पा, स्त्री, (शुक्लं पुष्पमस्याः।) नागदन्ती। शीतकुम्भी। इति रत्नमाला॥

शुक्लपुष्पी, स्त्री, (शुक्ल पुष्पमस्याः। ङीष्।) नागदन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥

शुक्लपृष्ठक' पु, (शुक्लं पृष्ठ' यस्य। कन्।) सिन्धुकवृक्ष'। इति शब्दचन्द्रिका॥ श्वेतवर्णपृष्ठयुक्ते, त्रि॥

शुक्लबल', पु, जिनविशेष'। यथा,—
"वासुदेवा अमी कृष्णा नव शुक्ला बलास्त्वमी।
अचलो विजलो भद्रः सुप्रभश्च सुदर्शन।
आनन्दो नन्दन' पद्मो रामो विष्णुद्विषस्त्वमी॥"
इति हेमचन्द्र'॥

शुक्लमण्डलं, क्ली, (शुक्ल मण्डलम्।) चक्षु'श्वेतक्षेत्रम्। इति केचित्॥ श्वेतवर्णगोलवस्तु च॥

शुक्लरोहितः, पु, (शुक्लः श्वेतवर्णो रोहितः।) श्वेतरोहितवृक्ष। इति राजनिर्घण्टः॥ शुभ्ररोहितमत्स्यश्च॥

शुक्लला, स्त्री, (शुक्लं लातीति। ला+कः।) उच्चटा। इति रत्नमाला॥ श्वेतदातरि, त्रि॥

शुक्लवर्गः, पु, (शुक्लाना वर्गः समूहः।) श्वेतवर्णसजातीयद्रव्यम्। तथा। शङ्खशुक्तिकपर्द्दकादि। इति राजनिर्घण्ट॥

शुक्लवायस', पुं, (शुक्लो वायस इव।) बक.। इति त्रिकाण्डशेषः॥ श्वेतकाकश्च॥

शुक्लशाल', पु, (शुक्लः शाल इव।) गिरिनिम्बः। इति राजनिर्घण्ट॥ श्वेतशालवृक्षश्च॥

शुक्ला, स्त्री, (शुक्लो वर्णोऽस्त्यस्या इति। अच्। टाप्।) सरस्वती। इति त्रिकाण्डशेषः॥ शर्करा। इति शब्दचन्द्रिका॥ काकोली। विदारी। स्नुही। इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेतवर्णा च॥

शुक्लाङ्गी, स्त्री, (शुक्ल अङ्ग यस्याः। ङीष्।) शेफालिका। इति राजनिर्घण्टः॥ श्वेतावयवयुक्ते, त्रि॥

शुक्लापाङ्गः, पु, (शुक्लौ अपाङ्गौ यस्य ।) मयूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्वेतवर्णनेत्रान्ते, त्रि ॥ (यथा, मेघदूते ।२३ ।
"शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत्")
शुक्लाम्लं, क्ली, (शुक्लं अम्लम् ।) अम्लशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुक्लार्म्म, [न्] क्ली, नेत्ररोगभेदः । यथा, । अथ शुक्लभागजा रोगाः । तेषां नामानि सङ्ख्याश्चाह ।

"प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधिमांस-
स्नायूर्म्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः ।
स्याच्छुक्तिका सार्ज्जुनपिष्टकाख्या
जालं शिराणां पिडिकाश्च तासाम् ॥
रोगा बलासग्रथितेन सार्द्धं-
मेकादशोक्ताः खलु शुक्लभागे ॥"

तेषु प्रस्तार्य्यर्म्मणो लक्षणमाह ।
"प्रस्तार्य्यर्म्म तनुस्तीर्णं श्यावरक्तनिभं सितम् ।"
तनुः पुत्तली । स्तीर्णं विस्तीर्णम् । श्यावरक्तमित्यत्र विकल्पो बोद्धव्यः ॥*॥ शुक्लार्म्माह ।
"सुश्वेतं मृदु शुक्लार्म्म शुक्लं तद्वर्द्धते चिरात् ॥"
रक्तार्म्माह ।
"पद्माभं मृदुरक्तार्म्म यन्मांसं चीयते सिते ।"
पद्माभं पर्णेन रक्तमित्यर्थः । चीयते उपचीयते ॥
अधिमांसार्म्माह ।
"पृथु मृद्वधिमांसार्म्म बहुलञ्च यकृन्निभम् ।"
पृथु विस्तीर्णम् । बहुलं पुष्टम् । यकृन्निभं ईषत् कृष्णलोहितम् ॥*॥ स्नायूर्म्माह ।
"स्थिरं प्रसारि मांसाढ्यं शुक्लं स्नायूर्म्म पञ्चमम् ।"
स्थिरं कठिनम् । शुक्लं स्नावरहितम् ॥*॥
शुक्तिमाह ।
"श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च बिन्दवो यं
शुक्लाभाः सितनिचिताः स शुक्तिसंज्ञः ।"
श्यावा इत्यादिवर्णत्रये विकल्पो बोद्धव्यः ॥*॥
अर्ज्जुनमाह ।

"एको यः शशरुधिरप्रभस्तु बिन्दुः
शुक्लस्थो भवति तमर्ज्जुनं वदन्ति ॥"

पिष्टकमाह ।
"श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतम् ।
पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥"
पिष्टवत् श्वेतम् ॥*॥ शिराजालमाह ।
"जालाभः कठिनः शिरोऽरुणः शिराणां सन्तानो भवति शिरादिजालसंज्ञः ॥"
शिरादिजालसंज्ञः शिराजालसंज्ञः ॥*॥
शिरापिडिकामाह ।
"शुक्लस्थाः सितपिडिकाः शिरावृता याः
स्ता विद्यादसितसमीपजाः शिराजाः ।"
बलासग्रथितमाह ।

"कांस्याभोऽमृदुरथ वारिबिन्दुकल्पो
विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः ।"

कांस्याभः श्वेत इत्यर्थः । अमृदुः कठिनः । वारिबिन्दुकल्पः एतेन मनागुन्नतत्वं बोध्यते । बलाससंज्ञः बलासग्रथितसंज्ञः । क्वचिदेकदेशेनापि समुदायावगमात् । यथा भीमो भीमसेन इति । अतएव सुश्रुते । नामसंग्रहे बलासग्रथितपदं निर्द्दिष्टम् । इति भावप्रकाशः ॥
शुक्लिमा, [न्] पु, (शुक्लस्य भावः । शुक्ल + "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ।" ५।१।१२३। इमनिच् ।) शुक्लता । शुक्लशब्दादिमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
शुक्लोपला, स्त्री, (शुक्ला उपल इव आकृतिर्यस्याः ।) शर्करा । इति रत्नमाला ॥ श्वेतप्रस्तरे, पु ॥
शुक्षिः, पुं, (शुष्यत्यनेनेति । शुष + "प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः ।" उणा० ३।१५५। इति क्सिः ।) वायुः । तेजः । छिद्रम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
शुङ्गः, पु, वटवृक्षः । आम्रातकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ शूकः । शूंया इति भाषा । इति शूकशब्दार्थे मेदिन्युणादिकोषौ ॥
शुङ्गा, स्त्री, (शुङ्गोऽस्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) पर्कटीवृक्षः । इति मेदिनी ॥ नवपल्लवकोषी । इति हेमचन्द्रः ॥ धान्यादिशूकश्च । शुंया यस्य प्रसिद्धिः ॥ (यथा, सुश्रुते ।४।२६।
"अश्वत्थफलमूलत्वक्शुङ्गासिद्धं पयो नरः ।
पीत्वा सशर्करा क्षौद्रं कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥")
शुङ्गाकर्म्म, [न्] क्ली, पुंसवनसंस्कारविशेषः । यथा
"अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ।
पुंसवने चन्द्रनामा शुङ्गाकर्म्मणि शोभनः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
तत्कर्म्मानुष्ठानं यथा । शोभननामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य वटवृक्षस्य पूर्व्वोत्तरशाखाया फलयुगलशालिनीं कृमिभिरनुपहतां वटशुङ्गां यवानां माषाणां वा त्रिभिस्त्रिभिर्गुडकैः सप्तवारान् सप्तभिर्मन्त्रैः क्रीणीयात् । सप्तानां मन्त्राणामृष्यादयः साधारणाः । प्रजापतिर्ऋषिः सोमवरुणवसुरुद्रादित्यमरुद्भिश्वे देवा देवता न्यग्रोधशुङ्गापरिक्रयणे विनियोगः । ॐ यद्यसि सौमी सोमाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण एकं परिक्रयणम् ॥ यद्यसि वारुणी वरुणाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण द्वितीयं परिक्रयणम् ॥ यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण तृतीयं परिक्रयणम् ॥ यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण चतुर्थं परिक्रयणम् ॥ यद्यसि आदित्येभ्यः आदित्येभ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण पञ्चमं परिक्रयणम् ॥ यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण षष्ठं परिक्रयणम् ॥ यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण सप्तमं परिक्रयणम् ॥ ततः क्रीतां वटशुङ्गां अनेन मन्त्रेण गृहादानयेत् । प्रजापतिर्ऋषिरोषध्यो देवता न्यग्रोधशुङ्गाच्छेदने विनियोगः । ओषधयः सुमनसो भूत्वा अस्यां वीर्य्यं समाधत्त इयं कर्म्म करिष्यति । ततस्तां वटशुङ्गां तृणेन वेष्टितामन्तरीक्षेणानीय अन्तरीक्षे स्थापयेत् । ततः कृतशोभननाम्नो अग्ने रुत्तरतः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचारी कुमारी भगवती वा श्रुतस्वाध्यायशीलो वा ब्राह्मण आचारतो नीहारजलेनानाहतलोष्ट्रेण पुनः पुनः पेषयेत् । ततोऽग्नेः पश्चिमतः उत्तराग्रेषु कुशेषु पश्चिमाभिमुखीं वधूं पूर्व्वदिगानतमस्तकां कृत्वा पृष्ठदेशे स्थितः पतिर्दक्षिणपाणेरङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वस्त्रबद्धां पेषितवटशुङ्गां गृहीत्वा गर्भवत्या दक्षिणनासाविवरे शुङ्गारसं निक्षिपति अनेन मन्त्रेण । प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दो ऽग्नीन्द्रबृहस्पतयो देवता न्यग्रोधशुङ्गारसस्य दाने विनियोगः ।
पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान् देवो बृहस्पतिः ।
पुमांसं पुत्त्रं विन्दस्व तं पुमाननुजायताम् ॥
ततो महाव्याहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा प्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यशाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म समाप्य कर्म्मकारयितृब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेवः ॥
शुङ्गी, [न्] पु, (शुङ्गा अस्त्यस्येति । शुङ्गा + इनि ।) प्लक्षवृक्षः । वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ शुङ्गाविशिष्टे, त्रि ॥
शुच, शोके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालव्यादिः । शोचति । शोकः पुत्त्रादेरदर्शनादुःखानुभवः । किं शोचतेऽहाय दये वतास्मानिति भट्टिः । प्रियतमा मा शोचते शोचते । इति महानाटकम् । गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदम् । इति दुर्गादासः ॥
शुच,इर्, य ञ ई शौचे । विशरणे । क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-उभ० क्लेदे शौचे च अक०-अन्यत्र सक०-सेट् । निष्ठायां अनिट् ।) शौचं शुद्धिः । विशरणं विभेदः । क्लेदः आर्द्रभावः । इर्, अशुचत् अशोचीत् । य ञ, शुच्यते लोकः स्नानात् । शुच्यति गात्रं वाणः । शुच्यति वस्त्रमम्भसा । ई, शूक्तः । शुचिर पूतीभावे इति प्राञ्चः । रमानाथस्तु एतदनुरोधादेतानर्थान् व्याख्याति । इति दुर्गादासः ॥
शुचा, स्त्री, (शुच शोके + क्विप् । पक्षे टाप् ।) शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥
शुचि, पु, (शुच्यति अनेनेति । शुच + "इगुपधात् कित् ।" उणा० ४।११९। इति इन् । स च कित् ।) अग्निः । (यथा, भागवते । ४।२४।४।
"पावकः पवमानश्च शुचिरित्यग्नयः पुरा ।
वशिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं गताः ॥")
चित्रकवृक्षः । आषाढमासः । शुक्लवर्णः । शृङ्गाररसः । इत्यमरः ॥ शोषः । शुद्धमन्त्री । ज्येष्ठमासः । इति मेदिनी ॥ सौराग्निः । यथा
"पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः ।
निर्म्मथ्यः पवमानः स्यात् वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥

यथासौ तपते सूर्य्ये शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः ।
तेषान्तु सन्ततावन्ये चत्वारिंशत्तु पञ्च च ॥
पावकः पवमानश्च शुचिस्तेषां पिता च यः ।
एते चैकोनपञ्चाशद्वह्नयः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति कौर्म्मे १२ अध्यायः ॥
सूर्य्यः । यथा,—
"तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥"
इति शाम्बपुराणम् ॥
चन्द्रः । शुक्रः । ब्राह्मणः । इति केचित् ॥
(अन्धकस्य पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ९ । २४ । १९ ।
"कुकुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः ॥"
कार्त्तिकेयः । इति महाभारतम् । ३।२३१।४॥)
शुचिः, स्त्री, (शुच+इन् ।) कश्यपपत्न्यास्ताम्रायाः सुता । यथा,—
"षट् सुताश्च महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः ।
शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिका ॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥
शुचिः, त्रि, (शुच+इन् ।) शुक्लगुणविशिष्टः । इत्यमरः ॥ शुद्धः । (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४९ ।
"क्रीडावसाने ते सर्व्वे शुचिवस्त्राः स्वलङ्कृताः ॥")
अनुपहतः । इति मेदिनी ॥ * ॥ परस्वर्णस्पर्शे हस्तचालनात् शुचिर्यथा,—
"देवान् परस्त्रियं दृष्ट्वा विरमेद् यो हरिं स्मरन् ।
स्पृष्ट्वा परस्वर्णञ्च हस्तप्रचालनात् शुचिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्यायः ॥
(निरपराधी । यथा, महाभारते ।१।१४९।१४।
"अहो धिक् धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नातिसमञ्जसी
यः शुचीन् पाण्डुदायादान् दाहयामास मन्त्रवत् ॥"
शुद्धान्तःकरणः । यथा, मनुः । ७ । ३८ ।
"वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥")
शुचिता, स्त्री, (शुचेर्भावः । शुचि+तल् ।) शुचित्वम् । यथा,—
"सत्यं नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता
किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेन यस्यापरे ।
किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां जीवनं
त्वञ्चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निषेद्धुं क्षमः ॥"
इति लक्ष्मणसेनः ॥
शुचिद्रुमः, पुं, (शुचिः पवित्रो द्रुमः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुचद्रुमश्च ॥
शुचिप्रणीः, पुं, (शुचिं प्रणयतीति । प्र+नी+क्विप् ।) आचमनम् । यथा,—
"आचामः स्यादाचमनमुपस्पर्शः शुचिप्रणीः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
शुचिमल्लिका, स्त्री, (शुचिर्मल्लिका ।) नवमालिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुचिरोचिः, [स्] पुं, (शुचिः शुक्लं रोचिः किरणो यस्य ।) चन्द्रः । इति केचित् ॥ शुक्लकिरणे, त्रि ॥
शुच्य, ई अभिषवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक० सक० च-सेट् । निष्ठायामनिट् ।) तालव्यादिः । पञ्चमस्वरी । तालव्यवर्गाद्योपधः । ई, शुक्तः । यद्वा, यान्तोऽयमित्येके । अभिषवः स्नानं मन्थनं पीडनं सन्धानञ्च । इति दुर्गादासः ॥
शुटीरता, स्त्री, वीर्य्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शुटीर्य्यं, क्ली, वीर्य्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
शुट, खोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।)खोटनमिह गत्याघातः । शोटति पयः सेतुना । इति दुर्गादासः ॥
शुठ, इ खोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-अक०-सेट् ।) खोटनमिह गत्याघातः । इ, शुण्ठ्यते । इति दुर्गादासः ॥
शुठ, इ कि शोषणे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०पक्षे भ्वा०-अक०-सेट् ।) इ, शुण्ठ्यते । कि, शुण्ठयति शुण्ठति वस्त्रमातपात् । रमानाथस्तु भ्वादिपक्षे शुष्कीभावे । चुरादिपक्षे शुष्कीकरणेऽयमिति मत्वा भ्वादौ शुण्ठति पत्रं चुरादौ शुण्ठयति काष्ठमातप इत्युदाहृतवान् । वस्तुतस्तु उभयत्र शुष्कीभावः अन्यथा भौवादिकस्यैव प्रेरणवाचित्वाच्चुरादिपाठोऽनर्थकः स्यात् । इति दुर्गादासः ॥
शुठ, क आलस्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ चुरा-पर०-अक०-सेट् ।) क, शोठयति दृढः क्रियासु मन्द इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
शुण्ठिः, स्त्री, शुठि शोषणे+इन् ।) शुण्ठी । इत्यमरटीका ॥(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।२७१
"तस्मिन् गतार्द्रभावे वीतरसे शुण्ठिशकल इव पुरुषे ।
अपि भूतिभाजि मलिने नागरशब्दो विडम्बाय ॥")
शुण्ठी, स्त्री, (शुण्ठि+वा ङीष् ।) शुष्कार्द्रकम् । शुट् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । महौषधम् २ विश्वम् ३ नागरम् ४ विश्वभेषजम् ५ । इत्यमरः ॥ शुण्ठि ६ विश्वा ७ महौषधी ८ । इति तट्टीका ॥ ऊषणभेषजम् ९ भेषजम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ विश्वौषधम् ११ कटुग्रन्थि १२ कटुभद्रम् १३ कटूत्कटम् १४ सौपर्णम् १५ शृङ्गवेरम् १६ कफारि १७ चान्द्रकम् १८ शोषणम् १९ नागराह्वम् २० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफशोफानिलशूलबन्धोदराध्मानश्वासश्लीपदनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।
"शुण्ठी रुच्यामवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः ।
स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धनुत् ॥
वृष्या स्वर्य्या च निःश्वासशूलकासहृदामयान् ।
हन्ति श्लीपदशोथार्श-आनाहोदरमारुतान् ॥
आग्नेयगुणभूयिष्ठं तोयांशं परिशोषयेत् ।
संगृह्णन्ति मलं तत्तु ग्राहि शुण्ठ्यादयो यथा ॥
विबन्धभेदिनी या तु सा कथं ग्राहिणी भवेत् ।
शक्तिर्व्विबन्धभेदे स्याद्यतो न मलपातने ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
"शुण्ठी तु कफवातघ्नी सस्नेहा लघुदीपनी ।
विपाके मधुरा वृष्या रूक्षोष्णा कटुरोचनी ॥"
इति राजवल्लभः ॥
शुण्ठ्यं, क्ली, शुण्ठी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शुण्डः, पुं, (शुन गतौ+बाहुलकात् डः ।) मदनिर्झरः । इति हेमचन्द्रः ॥ करिकरश्च ॥(यथा, महाभारते । ७ । ३५ । ३५ ।
"घण्टाशुण्डान् विषाणाग्रान् क्षुरमात्रपदानुगान् ।
शरैर्निशितधाराग्रैः शात्रवाणामशातयत् ॥")
शुण्डकः, पुं, शौण्डिकः । इति शब्दरत्नावली । युववेणुः । इति शब्दमाला ॥
शुण्डरोहः, पुं, (शुण्डवत् रोहतीति । रुह+अच् ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुस्तकान्तरे शृङ्गरोह इति पाठः ॥
शुण्डा, स्त्री, (शुन्+ड । टाप् ।) मद्यपानगृहम् । अम्बुहस्तिनी । वेश्या । सुरा । हस्तिहस्तः । इति मेदिनी ॥ शुँड् इति भाषा ॥ नलिनी ॥ इति विश्वः ॥ कुट्टनी । इति शब्दमाला ॥
शुण्डापान, क्ली, (शुण्डायाः आपानम् ।) मद्यपानगृहम् । तत्पर्य्यायः । मदस्थानम् । इत्यमरः ॥ मदस्थलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
शुण्डारः, पुं, (शुण्डां रातीति । रा+कः ।) शौण्डिकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्लृप्ता शुण्डा । "कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ।" ५ । ३ । ८८ । इति रः । स्वल्पशुण्डा । इति सिद्धान्तकौमुदी ।)
शुण्डालः, पुं, (शुण्डेन अलतीति । अल पर्य्याप्तौ+अच् ।) हस्ती । इति धनञ्जयः ॥
शुण्डिका, स्त्री, अलिजिह्वा । इति केचित् ॥ शुण्डाशब्दार्थोऽप्येषा ॥
शुण्डिमूषिका, स्त्री, (शुण्डिनी शुण्डविशिष्टा मूषिका ।) छुच्छुन्दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुण्डी, [न्] पुं, (शुण्डा अस्त्यस्येति । शुण्डा+इनि ।) शौण्डिकः । इति शब्दरत्नावली ॥ हस्ती च ॥
शुण्डी, स्त्री, हस्तिशुण्डीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुतुद्रिः, स्त्री, शतद्रुनदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
शुतुद्रुः, स्त्री, शतद्रुनदी । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
शुद्ध, क्ली, (शुध+क्त ।) सैन्धवम् । मरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मरिचपर्य्यायेऽपि चैव यल्लिखितं तदशुद्धम् ॥

शुद्ध', त्रि, (शुध + क्तः ।) केवलम् । (यथा, मनु' । ८ । २७८ ।
"तड़ागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।
तद्वापि प्रतिसंस्कुर्य्यात् दाप्यस्तूत्तमसाहसम्॥")
निर्द्दोषः । (यथा, वृहत्संहितायाम् ।४८ । ४ ।
"सर्व्वे च शुद्धकाञ्चनविनिर्म्मिताः श्रेयसो वृद्धै ॥")
पवित्र । इति मेदिनी ॥ (उज्ज्वल । यथा, रघु' । १ । ४६ ।
"काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतो' शुद्ध-वेशयो' ॥")
शुक्ल । इति धरणि' ॥ रागान्तरामिश्रित-राग. । इति संगीतशास्त्रम् ॥ * ॥ शरीरा-शुद्धताकारणं यथा, —

नारद उवाच ।

"मानवाना द्विजादीना शरीरस्यापवित्रता ।
भवेत् केन प्रकारेण कथ्यता तत् सदाशिव ॥
सर्व्ववेदपुराणादिशास्त्रज्ञाना द्विजन्मनाम् ।
जितेन्द्रियस्मृतिविदा तनो कथय पूतताम् ॥

सदाशिव उवाच ।

यथा देहापवित्रत्व' विप्रादीना यतो भवेत् ।
देवर्षे शृणु तत् सर्व्वं नराणामानुपूर्व्विकम् ॥
जातके मृतकेऽस्नाते जलौकोभि' क्षते तथा ।
अपवित्रो द्विजादीना देह सन्ध्यादिकर्म्मसु ॥
अपूर्तेतनुरुत्सर्गे नरो मूत्रपुरीषयो ।
अस्पृश्यस्पर्शने नैव ब्रह्मयज्ञजपादिषु ॥
रक्तपाते नखशृङ्गदन्तखड्गादिभि' क्षते ।
विप्रादेरशुचि. काय शस्त्रास्त्रै' कण्टकादिभि ॥
भुक्ता हस्तानमोच्छिष्टेऽपवित्र. क्षतमैथुने ।
शयने ब्राह्मणादीना शरीर क्षुरकर्म्मणि ॥
ज्वरादिभिस्तु षष्टिरोगैर्युक्तद्विजन्मनाम् ।
वपुरप्रयतं पूजादानहोमजपादिषु ॥
धूमोद्गारे वमौ श्राद्धपतितान्नादिभोजने' ।
तथा च रेत स्खलने मर्त्यदेहापवित्रता ॥
अपवित्र द्विजादीना वपु स्याद्राहुदर्शने ।
गर्हितदानग्रहणे पतिते पातकादिभि ॥
अशौचान्तेन शुद्धि स्यात् जातके मृतकेऽपि च ।
सर्व्ववर्णाश्रमादीना तनो सन्ध्यादिकर्म्मसु ॥"

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १८ अध्याय ॥

शुद्धजङ्घ', पु, (शुद्धा जङ्घा यस्य ।) गर्दभ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ पवित्रजङ्घायुक्ते, त्रि ॥

शुद्धदत्, त्रि, शुद्धा दन्ता यस्य स । ("अग्रान्त-शुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ।" ५ । ४ । १४५ । इति दन्तस्य दत्रादेश ।) शुक्लदन्तयुक्त । यथा—
"गते तस्मिन् जलशुचि शुद्धदद्रावण' शिखी ।
जजपूकोऽक्षमालावान् धारयो' मृदलावुन ॥"

इति भट्टी । ५ । ६१ ॥

शुद्धमति, पु, (शुद्धा मतिर्य्यस्य ।) चतुर्विंशति-भुतार्हदन्तर्गतजिनविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ (शुद्धा मति: ।) पवित्रबुद्धौ, स्त्री । तद्वति, त्रि ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । ८० ।

"उपकारिणि विस्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम् ।
त जनमसत्यसन्ध भगवति वसुधे कथं वहसि ॥")

शुद्धमांस, क्ली, (शुद्ध मास यस्य ।) मांसव्यञ्जन-विशेष. । यथा,—
"पाकपात्रे घृत दद्यात्तैल वा तदभावतः ।
तत्र हिङ्गु हरिद्राञ्च भर्ज्जयेत्तदनन्तरम् ॥
छागादेरस्थिरहित मांस तत् खण्डखण्डितम्
धौतनिर्गालित तस्मिन् घृते तद्भर्ज्जयेच्छनै ॥
सिद्धयोग्य जल दत्त्वा लवणञ्च पचेत् तत' ।
सिद्धे जलेन सपिष्य वेस ार परिक्षिपेत् ॥
द्रव्याणि वेसवारस्य नागवल्ली दलानि हि ।
तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरिचानि समासतः ।
अनेन विधिना सिद्ध शुद्धमासमिति स्मृतम् ॥
शुद्धमास पर हृष्य बल्य रुच्यञ्च बृंहणम् ।
त्रिदोषशमन श्रेष्ठ दीपण धातुवर्द्धनम् ॥"

इति भावप्रकाश ॥

शुद्धवल्लिका, स्त्री, (शुद्धा वल्लिका लता ।)गुडूची इति शब्दचन्द्रिका ॥ पवित्रलता च ॥

शुद्धान्त', पु, शुद्ध अन्तो यस्य । शुद्धा रक्षका: अन्ते यस्य इति वा ।) अन्तःपुरम् । (यथा, कुमारे । ६ । ५२ ।
"विधिप्रयुक्तसत्कारै स्वय मार्गस्य दर्शक' ।
स तैराक्रमयामास शुद्धान्त शुद्धकर्म्मभि ॥")
नृपस्यासर्व्वगोचरकक्षान्तरम् । इत्यमरमेदिन्यौ राजयोषित् । इत्यजय. ॥(यथा, नैषधे ।३।८२ ।
"शुद्धान्तसभोगनितान्ततुष्टे
न नैषधे कार्य्यमिद निगाद्यम् ।
अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादु सुगन्धि' स्वदते तुषारा ॥")
अशौचान्त' । इति धरणि ।

शुद्धान्तपालक , पु, (शुद्धान्त पालयतीति । पालि + ण्वुल् ।) अन्त पुररक्षक' । तत्पर्य्याय' । गृहदौवारिक २ कक्षारक्षक' ३ रात्रि-च्छिण्डक ४ । इति शब्दमाला ॥ तस्य लक्षण यथा,—
"वृद्ध कुलोद्गत सूक्त पितृपैतामह शुचि' ।
राज्ञामन्तपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥"

इति मात्स्ये १८८ अध्याय' ॥

शुद्धान्ता, स्त्री, (शुद्धान्त आश्रयत्वेनास्त्यस्या' इति अच् । टाप् ।) राज्ञी । यथा,—
"शुद्धान्तश्च विशुद्धान्ते शुद्धान्ता राजयोषित' ॥"

इति धरणि' ॥

शुद्धापह्नुति , स्त्री, (शुद्धा अपह्नुति ।) अल-ङ्कारविशेष । यथा —
"शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म्मनिह्नव' ।
नाय सुधांशु किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहम्॥"

इति चन्द्रालोक: ॥

शुद्धि , स्त्री, (शुध + क्तिन् ।) दुर्गा । यथा,—
"स्मरणाच्चिन्तनाद्वापि शोध्यते स हि पातकात
तेन शुद्धि समाख्याता देवी रुद्रतनौ स्थिता॥"

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्याय: ४५ ॥

मार्ज्जना । इति जटाधर: ॥ वैदिककर्म्मार्हत्व-प्रयोजकसंस्कारविशेष: । यथा । शुद्ध्यशुद्ध्यो 'संस्काररूपत्वेन एकपुरुषस्यैकदोभयस्थितिर्घटते अशुद्धेर्भावरूपत्वे शुद्धेस्तदभावरूपत्वे नैतत् विरोधात् । अतएव शङ्ख' ।
"तत' श्राद्धमशुद्धौ तु कुर्य्यादेकादशे तथा ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्ध पुनरेव स' ॥"
अशुद्धौ चतुर्थाह्वादौ । कथमशुद्धौ श्राद्ध कालाशौचस्याधिकारिविशेषणत्वादत श्राद्ध-कर्त्तुस्तात्कालिकीति । श्राद्धविधानाक्षेपात्त-स्नात्वनिष्ठा शुद्धि कल्प्यते । स पुनरशुद्ध एव कर्म्मान्तर एव । इति श्राद्धविवेक: ॥ एव शुद्धे-र्भावरूपत्वे अशौचस्य तदभावरूपत्वे विरोध' । तथात्वे अशौचसङ्करोऽपि न स्यात् । एकस्मिन् शुद्ध्यभावरूपे अशौचे सत्यपरस्य तद्रूपस्य तदानीं तत्पुरुषीयशुद्धिरूपप्रतियोग्यन्तरा-भावादनुत्पत्ते' । तस्मात् शुद्ध्यशुद्ध्योर्भावरूप-त्वम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥ अथाशौचविशुद्धि ।
"अघवृद्धिमदाशौचमूर्द्ध्वंशेषेण शुध्यति ।
अथ चेत् पञ्चमी रात्रिमतीत्य परतो भवेत् ।
अघवृद्धिमदाशौच तदा पूर्व्वेण शुध्यति ॥"
अघवृद्धिमत्त्वन्तु । सपिण्डजननाशौचापेक्षया स्वपुत्त्रजननाशौचस्य सपिण्डमरणाशौचापेक्षया पितृमातृमर्तृमरणाशौचस्य ।*।
"जाते पुत्त्रे पितु स्नान सचेलन्तु विधीयते ।
माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शन पितु' ॥"
शुध्येत् स्पर्शमात्रे उत्तरवाक्ये तथा दर्शनात् ।*। जननाशौचमध्ये तु यद्यपर जनन स्यात् तदा पूर्व्वाशौचव्यपगमे शुद्धि रात्रिशेषे दिनद्वयेन प्रभाते दिनत्रयेण मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणे-ऽप्येवमिति ॥*॥
"यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत् स्यात् पश्चिम त्वह ।
स तत्र वस्त्रशुद्धिञ्च गृहशुद्धि करोत्यपि ॥
समाप्य दशम पिण्ड यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।
ग्रामाद्बहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वाससी ॥
अन्त्यानामाश्रितानाञ्च त्यक्ता स्नान करोत्यपि ।
श्मश्रुलोमनखानाञ्च यत्त्याज्य तच्छात्यपि ॥
गौरसर्षपकल्केन तिलतैलेन सयुत ।
शिर स्नान तत कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यत ॥
वासोयुग नव शुभ्रमव्रण शुद्धमेव च ।
गृहीत्वा गा सुवर्णञ्च मङ्गलानि शुभानि च ॥
स्पृष्ट्वा सकीर्त्तयित्वा तु पश्चात् शुद्धो भवेन्नर॥"
गृहशुद्धि प्राक्तनपाकभाण्डपरित्याग उपलेपा-दिना । त्याज्य त्यागार्हम् ।
"भवाह'सु निवृत्तेषु सुस्नाता कृतमङ्गला ।
आशुध्याद्विप्रमुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च
स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौच भवेद्यदि ।
न तु पूर्व्वेण शुद्धि स्यात् स्वकालेनैव शुध्यति
समानं लघु चाशौच पूर्व्वेणैव विशुध्यति ।
यदि स्यात् सूतके सूतिर्मृतके च मृतिर्भवेत् ॥
शेषेणैव भवेच्छुद्धिरह.शेषे द्विरात्रकम् ।

मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते ॥*॥
अर्व्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भ-
संस्रवः ।
तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥
गर्भस्रुत्या यथामासमचिरे तूत्तमे त्र्यहः ।
राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव च ॥
अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्त्तिता ।
रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति ॥
रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि पञ्चमे दैवपैत्रयोः ।
दैवे कर्म्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥*॥
दत्ता नारी पितुर्गेहे सूयते म्रियतेऽथवा ।
स्वमशौचं चरेत् सम्यक् पृथक्स्थानव्यवस्थिता ॥
तद्बन्धुवर्गस्त्वेकेन शुध्येत्तु जनकस्त्रिभिः ।
यस्तैः सहासनं कुर्य्यात् शयनादीनि चैव हि ।
बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुध्यति ॥
स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु त्र्यहात् शुध्यन्ति
बान्धवाः ।
यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति हि सनाभयः ॥*॥
षण्मासाभ्यन्तरे शूद्रे मृते बाले त्र्यह विदुः ।
अनतीते द्विवर्षे वै मृते शुध्येत्तु पञ्चभिः ॥
बालस्त्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।
सद्य एव विशुद्धिः स्यान्नाशौचं नैव सूतकम् ॥
नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।
निहतचूडकानान्तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥*॥
दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके ।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति
गोत्रजाः ॥
शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥
दशमेऽहनि शूद्रस्य कार्य्यं संस्पर्शनं बुधैः ।
मासेनैव विशुद्धिः स्यात् सूतके मृतकेऽपि वा ॥
पक्षिणी पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।
संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः ॥
पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानान्तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् शिवः ॥
यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।
भूमौ निःक्षिप्य तद्ग्रासं स्नात्वा चैव विशु-
ध्यति ॥*॥
चिकित्सको यत् कुरुते तदन्येन न शक्यते ।
तस्मात् चिकित्सकस्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः ॥
गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला ।
यदाशुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा ॥*॥
प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः ।
स्नात्वा सचेलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ।
एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये च स्याद्द्व्यहेन तु ।
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥*॥
नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥
असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥
यद्यन्नमत्ति तेषान्तु स दशाहेन शुध्यति ।

अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥*॥
अस्थिसञ्चयनादर्व्वाक् यदि विप्रोऽश्रु पातयेत् ।
मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥
अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वं यावन्मासं द्विजातयः ।
दिवसेनैव शुद्धिः स्याद्वाससां क्षालनेन च ॥*॥
स्वजातेर्द्दिवसेनैव त्र्यहात् क्षत्रियवैश्ययोः ।
स्पर्शं विनानुगमने शूद्रो नक्तेन शुध्यति ॥*॥
अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।
दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठञ्च नवोदकम् ॥*॥
उदक्या सूतिका वापि अन्त्यजं संस्पृशेद्यदि ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादिति शातातपोऽब्र-
वीत् ॥*॥
नवस्रातजलं गावो सद्यश्च्छागयोनयः ।
शुध्यन्ति दिवसैरेव दशभिर्नात्र संशयः ॥
काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत्त्र्यहम् ॥"*॥
अथ द्रव्यशुद्धिः । ब्राह्मे ।
"सुवर्णरूप्यशङ्खाश्मशुक्तिरत्नमयानि च ।
कांसायस्ताम्ररैत्यानि त्रपुसीसमयानि च ॥
निर्लेपानि विशुध्यन्ति केवलेन जलेन तु ।
शूद्रोच्छिष्टानि शुध्यन्ति त्रिधाक्षाराम्ल-
वारिभिः ॥
सूतिकाशवविण्मूत्ररजस्वलाहतानि च ।
प्रक्षेप्तव्यानि तान्यग्नौ यश्च यावत् सहेदपि ॥"
रैत्यं पित्तलम् । त्रपु रङ्गम् । यत्पात्रं यावत् ।
कालमग्निं सहेत तत् पात्रं प्रक्षालनान्तरं ।
तावत्तापनीयमित्यर्थः ॥*॥ बृहस्पतिः ।
"अम्भसा हेमरौप्याय: कांस्यं शुध्येत भस्मना ।
अम्लैस्ताम्रञ्च रैत्यञ्च पुनः पाकेन मृण्मयम् ॥"
राजधर्म्मे ।
"पञ्चलोच्छिष्टकांस्यं यत् गवाघ्रातमथापि वा ।
गण्डूषोच्छिष्टमपि च विशुध्येद्दशभिस्तु तत् ॥"
दशभिर्द्दिनैरिति शेषः । तथा च ।
"कांस्ये न धावयेत् पादौ यत्र स्यादपि भोजन-
मिति ।"
यत्र पात्रान्तरे भोजनं तत्र स्नुतस्यैव तस्य
साहचर्य्यात् कांस्यवच्छुद्धिः ॥ * ॥ बौधायनः ।
"भिन्नकांस्ये तु योऽश्नीयात् नद्यां स्नात्वा
जपेद्द्विजः ।
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु एकभक्तस्ततः शुचिः ॥"
देवलः । ताम्ररजतसुवर्णाश्मस्फटिकानां भिन्न-
मभिन्नम् । इति भिन्नत्वेऽपि न दोष इत्यर्थः ॥*॥
विष्णुः । शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्व्वा यदुपहतं
तदत्यन्तोपहतं सर्व्वं लौहभाण्डमग्नौ प्रतप्तं
शुध्येत । मणिमयमश्ममयमब्जमयञ्च सप्तरात्रं
महीखननेन शृङ्गदन्तास्थिमयञ्च तक्षणेन दारु-
मयं मृण्मयं जह्यादिति । लौहपदं सुवर्णाद्यु-
पलक्षकपरम् ॥ * ॥ मनुः ।
"त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥"
अदृष्टमुपघातशङ्कादिभिरज्ञातम् । अज्ञातञ्च
सदा शुचि इति याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् ।
वाचेति उपघातशङ्काया पवित्रं भवत्विति

ब्राह्मणैर्यद्वाचा प्रशस्यते इति शूलपाणिमहा-
महोपाध्यायकुल्लूकभट्टौ ॥ * ॥ शातातपः ।
"गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः ।
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥"
मनुः ।
"मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्य्यरश्मयः ।
रजो भूर्व्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्द्दिशेत् ॥"
बौधायनः ।
"अदुष्टाः सन्तताधारा वातोद्धूताश्च रेणवः ।
आकराः शुचयः सर्व्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ॥"
शङ्खलिखितौ । आकरद्रव्याणि प्रोक्षितानि
शुचीनि ॥*॥ यमः ।
"आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ।
म्लेच्छभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः
स्मृताः ॥".
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"मुखवर्जञ्च गौः शुद्धा मार्ज्जारश्चङ्क्रमे शुचिः ।
पुष्पाणाञ्च फलानाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते ॥"
अत्रिः ।
"मक्षिका सन्तताधारा भूमिस्तोयं हुताशनः ।
मार्ज्जारश्चापि दर्व्वी च मारुतश्च सदा
शुचिः ॥"
बौधायनः । अनेकोद्वाह्ये दारुशिले भूमिसमे
इष्टकाश्च सङ्कीर्णीभूताः इति । सङ्कीर्णीभूताः
परस्परसम्बद्धाः ॥*॥ विष्णुः । प्रोक्षणेन पुस्तकं
इति ॥*॥ शातातपः ।
"तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च ।
तन्मात्रमुद्धृतं शुध्येत् कठिनन्तु पयो दधि ।
अविलीनं तथा सर्पिर्व्विलीनं श्रपणेन तु ॥"
अविलीनं कठिनम् ॥*॥ मनुः ।
"द्रव्याणाञ्चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम् ।
प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम् ॥"
इदन्तूच्छिष्टाद्यल्पदोषे । उत्प्लवनं वस्त्रान्तर-
निर्व्वापणेन कीटाद्यपनयनम् ॥*॥ शातातपः ।
"क्लीबाभिशस्तपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः ।
दृष्टं वा स्यात् यदन्नन्तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ॥
अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य भुञ्जीताप्यविशङ्कितः ॥*॥
देवलः ।
"चाण्डालेन शुना वापि दृष्टं हविरयज्ञियम् ।
विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् ॥"
अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति ॥ * ॥ मनुः ।
"अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।
प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥"
शुद्धिरित्यनुवृत्तौ विष्णुः । गुडानामिक्षुविका-
राणां प्रभूतानां वाय्वग्निदानेन सर्व्वलवणानाञ्चेति ॥*॥ अङ्गिराः ।
"यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः ।
शूद्रादिविप्रगेहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि ॥"
प्रविष्टं स्वत्वापादकप्रतिग्रहादिनेति शेषः ।
"सकुणपं सकर्द्दमं तेभ्यस्तोयमपास्य तत् ।
प्रक्षिपेत् पञ्चगव्यञ्च समन्त्रं सर्व्वशुद्धिकृत् ॥
अपास्य कुणपं तेभ्यो बहुतोयेभ्य एव वा ।

शतं पञ्चाथवा त्रिंशत् तोयकुम्भान् समुद्धरेत् ॥
पञ्चगव्यं ततस्तेषु प्रक्षिपेन्मन्त्रपूर्व्वकम् ॥”
शतादि बह्वल्पाद्यपेक्षया बह्वल्पस्य सर्व्वो-
द्धारस्याभिधानात् ॥*॥ वृद्धमनुः ।
“अशूद्रपतिताद्यान्त्या मृताश्चेद्द्विजमन्दिरे ।
शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥
दशरात्राच्छुनि प्रेते मासात् शूद्रे भवेच्छुचिः ।
द्वाभ्यान्तु पतिते गेहे अन्त्ये मासचतुष्टयात् ।
अत्यन्त्ये वर्जयेद्गेहमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥”
यमः ।
“द्विजस्य मरणे वेश्म विशुध्यति दिनत्रयात् ।
दिनैकेन बहिर्भूमिरग्निक्षेपणलेपनैः ॥”*॥
यथोक्तकालानन्तरं कर्त्तव्यमाह सम्वर्त्तः ।
“गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषिते ।
प्रोत्सृज्य मृण्मयं पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
गृहादपास्य तत् सर्व्वं गोमयेनानुलेपयेत् ।
गोमयेनानुलिप्याथ छागेनाघ्रापयेद्बुधः ॥
ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः ।
सर्व्वमभ्युक्षयेद्वेश्म ततः शुध्यत्यसंशयः ॥”
मन्त्रास्त्वत्र गायत्री ॥*॥ देवलः ।
“पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति ।
दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधा ॥
दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।
पर्ज्जन्यवर्षणञ्चापि शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र मानुषः ।
चाण्डालैरुषितं यत्र यत्र विन्यस्यते शवः ॥
विण्मूत्रोपहतं यच्च कुणपो यत्र दृश्यते ।
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्याभिधीयते ॥
कृमिकीटपदक्षेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी ।
उत्पाटनैर्वा कर्षणैर्वा तत्र दुष्टतां व्रजेत् ॥
नखदन्ततनूजत्वक्तुषपांशुरजोमलैः ।
भस्मपङ्कतृणैर्व्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥”
वापनं मृदन्तरेण पूरणम् । अपां घनीभूत-
त्वादि । इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥ अपिच ।
याज्ञवल्क्य उवाच ।
“द्रव्यशुद्धिं प्रवक्ष्यामि तान्निबोधत सत्तमाः ।
सौवर्णराजतान्जानां शाकवल्कादिचर्म्मणाम् ॥
पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।
उष्णवारिभिः स्रुक्स्रुवयोर्धान्यादेः प्रोक्षणेन च ॥
तक्षणात् दारुशृङ्गादेर्यज्ञपात्रस्य मार्ज्जनात् ।
सोष्णैरुदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौशिकम् ॥
भैक्ष्यं योषिन्मुखं पुण्यं पुनः पाकान्महीमयम् ।
गोघ्राते च तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।
भस्मक्षेपाद्विशुद्धिः स्याद्भिर्मार्ज्जनादिना ॥
त्रपुसीसकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ।
भस्माद्भिर्लोहकांस्यानामज्ञातञ्च सदा शुचि ॥
अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैर्गन्धलेपापकर्षणात् ।
शुचि गोतृप्तिदं तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ॥
तथा मांसं श्वचाण्डालक्रव्यादादिनिपातितम् ।
रश्मिरग्नी रजश्छाया गौरश्वो वसुधानिलः ॥
अश्वाजविप्रुषो मेध्यास्तथा चामलबिन्दवः ।
स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ॥
आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च ।
क्षुते निष्ठीविते स्वापे परिधानेऽश्रुपातने ॥
पञ्चस्वेतेषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ।
तिष्ठन्त्यग्न्यादयो देवा विप्रकर्णे तु दक्षिणे ॥”
इति गारुडे ९७ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
“मणिवज्रप्रवालानां तद्वन्मुक्ताफलस्य च ।
शैलदारुमयानाञ्च तृणगुल्मौषधस्य च ॥
शाकधान्याजिनानाञ्च संहतानाञ्च वाससाम् ।
वल्कलानामशेषाणामम्बुना शुद्धिरिष्यते ॥
सस्नेहानामथोष्णेन तिलकल्केन शोधनम् ।
कार्पासिकानां वस्त्राणां शुद्धिः स्यात् सह
भस्मना ॥
नागदन्तास्थिशृङ्गाणां तक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ।
पुनःपाकेन भाण्डानां मृण्मयानाञ्च शुद्धता ॥
शुद्धं भैक्षं कारुहस्तः पण्यं योषिन्मुखं तथा ।
रथ्यागतमविज्ञातं दासवर्गेण यत् कृतम् ॥
वाक्प्रशस्तं चिरानीतमनेकान्तरितं लघु ।
चेष्टितं बालवृद्धानां बालस्य तु मुखं शुचि ॥
कर्म्मशालानामपि गोशालास्तनन्धयसुताः स्त्रियः
वाग्विप्रुषो द्विजेन्द्राणां पाठे वागम्बुबिन्दवः ॥
भूमिर्विशुध्यते खातदाहगोक्रमसेचनैः ।
लेपादुल्लेखनात् सेकात् वेश्मसम्मार्ज्जनाज्जलात्
केशकीटावपन्नेऽन्ने गोघ्राते मक्षिकान्विते ।
मृद्वारिभस्मक्षाराणि प्रक्षेप्तव्यानि शुद्धये ॥
उडुम्बराणामम्लेन क्षारेण त्रपुसीसयोः ।
कांस्यानां भस्मना शुद्धिस्तोयाच्छुद्धिर्द्रवस्य च ॥
अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैर्गन्धापहरणेन च ।
अन्येषामपि तद्द्रव्यैः शुद्धिर्गन्धापहारतः ॥
मातुः प्रस्रवणे वत्सः शकुनिः फलपातने ।
गर्द्दभो भारहारित्वे श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥
रथ्याकर्द्दमतोयानि नावः पथि तृणानि च ।
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥
घृतद्रोणादकस्यान्नममेध्याभिप्लुतं भवेत् ।
अग्रमुद्धृत्य सन्त्याज्य शेषस्य प्रोक्षणं स्मृतम् ॥
उपवासं त्रिरात्रं वा दूषितान्नस्य भोजने ।
अज्ञाते ज्ञातपूर्व्वे च नैव शुद्धिर्व्विधीयते ॥
उदक्याश्वाननग्नांश्च सूतिकान्त्यावसायिनः ।
स्पृष्ट्वा स्नायीत शौचार्थं तथैव मृतहारिणः ॥
सस्नेहमस्थि संस्पृश्य सवासा स्नानमाचरेत् ।
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य च ॥”
इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥
अन्यत् मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्याये द्रष्ट-
व्यम् ॥ जलशुद्धिर्यथा,—
“गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्म्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥”
भूतशुद्धिस्तु तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥*॥ आसन-
शुद्धिर्यथा । “एते गन्धपुष्पे आधारशक्तिकमला-
सनाय नमः । आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः
सुतलं छन्दः कूर्म्मो देवता आसनपरिग्रहे
विनियोगः ।
पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।
त्वञ्च धारय मां नित्यं पवित्रं कुरु चासनम् ॥”
मण्डपशुद्धिर्यथा,—
“पञ्चगव्येन मूलेन मण्डपं परिशोधयेत् ॥”
गौतमीये ।
“पञ्चगव्येन तद्गेहं मण्डपञ्च विशोधयेत् ॥”
पञ्चगव्यप्रमाणन्तु तत्रैव ।
“पलमात्रं दुग्धभागं गोमूत्रं तावदिष्यते ।
घृतञ्च पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकद्वयम् ॥
दधि प्रसृतिमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं स्मृतम् ।
अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इष्यते ॥
मूलमन्त्रेण सम्मन्त्र्य तेनैव परिशोधयेत् ।
तेन सर्व्वविशुद्धिः स्यात् सर्व्वपापनिकृन्तनम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥*॥
अन्यशुद्धिर्गोचरशब्दे द्रष्टव्या ॥

शुद्धोदनसुतः, पुं, (शुद्धोदनस्य सुतः ।) बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

शुध, ऌ य शौचे । इति कविकल्पद्रुमः ।(दिवा०-पर०-अक०-अनिट् ।)ऌ, अशुधत् । य, शुध्यति लोकः स्नानात् । औ, शोद्धा । रजसा शुध्यते नारीत्यत्र शुध्यतीति क्विपि शुध करोतीति णौ कर्म्मणि यकि रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

शुन, श गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) श, शुनति । शोनिता । इति दुर्गादासः ॥

शुनः, पुं, (शुनति सदा इतस्ततो गच्छतीति । शुन+कः ।) कुक्कुरः । यथा,—
“कुक्कुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मण्डलः
शुनः ॥”
इत्यमरटीकायां भरतधृतवाचस्पतिः ॥ (शुनति क्षिप्रं गच्छतीति । कः । वायुः । इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा ॥ ५ । ३ ।१४। क्ली, सुखम् । इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । ४ । ५७ । ८ ॥)

शुनःशेफः, पुं, मुनिविशेषः । स तु ऋचीकमुनि-पुत्रः । अम्बरीषेण यज्ञार्थं क्रीतः विश्वामित्रेण रक्षितश्च । इति रामायणे वाल्मीकीये बाल-काण्डे ६१ सर्गः ॥ (वरुणशापात् जलोदररोग-पीडितो हरिश्चन्द्र अजीगर्त्तपुत्रं शुनःशेफं पशुं विधाय वरुणतुष्ट्यर्थं यज्ञमारब्धवान् । करुणा-र्द्रचित्तो विश्वामित्रस्तु तमतीवव्याकुलमव-लोक्य मोचयामास । ततः प्रभृति शुनःशेफोऽयं विश्वामित्रस्य पुत्र इति प्रसिद्धोऽभूत् । एतद्वृ-त्तान्तस्तु देवीभागवते ७ स्कन्धे १६ अध्याय-मारभ्य द्रष्टव्यः ॥ कुक्कुरशिश्ने, क्ली ॥

शुनकः, पुं, (शुनति इतस्ततो गच्छतीति । शुन गतौ+“क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि ।” उणा० २ । ३२ । इति क्वुन् ।) कुक्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १२७ । १६ ।
“भिन्नभाण्डञ्च खट्वाञ्च कुक्कुटं शुनकं तथा ।
अप्रशस्तानि सर्व्वाणि यच्च वृक्षो गृहेरुहः ॥”
ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते । २।४। १० ।

"असितो देवल: सत्य: शर्पमाली महाशिरा: ।
ऋर्कावसु: सुमित्रश्च मैत्रेय: शुनको बलि ॥")
शुनकचञ्चुका, स्त्री, (शुनकस्य चञ्चुरिव । इवार्थे कन् ।) क्षुद्रचञ्चुक्षुप: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
शुनकचिल्ली, स्त्री, (शुनकप्रिया चिल्ली ।) शाकविशेष: । तत्पर्य्याय: । श्वचिल्ली२ श्वानचिल्लिका ३ । अस्या गुणा' । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कण्डूव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ।
शुनाशीर', पु, (शुनाशीरौ वायुसूर्य्यौ अस्य स्त इति । अर्श-आदित्वादच् ।) इन्द्र: । इति भरतद्विरूपकोष' ॥
शुनासीर:, पुं, (शुनासीरौ वायुसूर्य्यौ अस्य स्त इति । शुनासीर+अर्श आद्यच् ।) इन्द्र: । यथा,—
"शुनाशीरो द्वितालव्य शुनासीरो द्विदन्त्यक'
तालव्यादिर्दन्त्यमध्य' शुनासीरश्च दृश्यते ॥"
इत्यमरटीकाया भरत: ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । १।८।७।१ ।
"इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशमिति ॥" * ॥
वायुसूर्य्यौ । इति निघण्टु: ।५।३॥ "शु-शब्दार्थविशिष्टात् शुन गतौ इत्यस्मात् इगुपधलक्षण: क' । क्षिप्रं गच्छत्यन्तरिक्षमिति शुनो वायु यद्वा, शु-शब्दोपपदान्नयतेर्गतिकर्म्मणा अन्येष्वपि दृश्यते इति ड' । भाष्ये तु शु एतदर्थंतो निर्वचन प्रायेण । सर्त्ते: 'डिण्डीरवानीरगभीरगम्भोर-कुम्भीर-शीरकाश्मीरजम्बीरकीरतीरादय' इति ईरन्-प्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते । सदा सरणात् सीर आदित्य: । शुनश्च सीरश्च देवताद्वन्द्वे च इत्यङ् ।" इति तट्टीकायां देवराजयज्वा ॥*॥ इन्द्रवायू । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५७ । ८ ।
"शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम् ॥")
"हे शुनासीरा इन्द्रवायूादित्यौ वा ।" इति । तद्भाष्ये सायण.)
शुनि:,पु, (शुनति क्षिप्रं गच्छतीति । शुन गतौ + "इगुपधात् कित् ।" उणा० ४।११८। इति इन् । स च कित् ।) कुक्कुर' । इति हेमचन्द्र
शुनी,स्त्री,(श्वन् + गौरादित्वात् ङीष् ।)कुक्कुरी । इत्यमर: ॥ (यथा, भागवते । ८ । १८।११ ।
"अहो निरीक्ष्यतामस्या दास्या: कर्म्म
ह्यसाम्प्रतम् ।
अस्मदार्य्यं हृतवती शुनीव हविरध्वरे ॥")
कुष्माण्डी । इति राजनिर्घण्ट' ॥
शुनोर: पु,कुक्कुरीसमूह । इति त्रिकाण्डशेष
शुन्ध, क शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर० अक० सेट् । क, शुन्धयति । अयमात्मनेपदीत्येके । इति दुर्गादास ॥
शुन्ध, ञ शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (भ्वा०-उभ० अक० सक०च-सेट् ।) शुद्धिरिह शुद्धौ भाव: शुद्धीकरणञ्च । ञ, शुन्धति शुन्धते जलेन लोक: । यो गां शुन्धति सत्येनेति हलायुध: ।
ना शायन । इति दुर्गादास ॥

शुन्ध्यु:, पुं, (शुन्ध शुद्धौ + "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणा० ३ । २० । इति युच् ।) अग्नि । इत्युणादिकोष: ॥ (आदित्य: । पक्षिविशेष: । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२४ । ४ ।
"उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्ष: ॥"
"शुन्ध्युरादित्य: सर्व्वेषा शोधकत्वात् ***यद्वा-शुन्ध्युरिति जलचर: श्वेतवर्ण: पक्षिविशेष: ।" इति तद्भाष्ये सायण: ॥)
शुन्भ, श दीप्तिहिंसनयो: । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (तुदा०-पर०-अक०-हिंसने सक०-सेट् ।) श, शुभति शुम्भति । शुशोभ शुशुम्भ । इति दुर्गादास: ॥
शुन्य, क्ली, शुनीसमूह' । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ रिक्ते, त्रि । इति जटाधर: ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
"शुन्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चित् शनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिर निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ॥"
शुने हितम् । श्वन् + "उगवादिभ्यो यत् ।" ५।१।२। इति यत् । "शुन: सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ।" इत्युक्त्या सम्प्रसारणम् ॥)
शुभ,प श दीप्तिहिंसनयो: । इति कविकल्पद्रुम' । (तुदा०-पर० अक०-हिंसने सक०-सेट् । प श, शुम्भति शुशोभ । प्राञ्चस्तु ह्लादौ च शुभ शुन्भ भासनहिंसनयोरिति पठन्ति । इति दुर्गादास ॥
शुभ, लृ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक० सेट् ।) लृ, अशुभत् । ङ, शोभते । न शोभति सभामध्ये इति गणकृतानित्यत्वादिति रमानाथ' । वस्तुतस्तु शोभते शोभ: पचादित्वादन् । तत' शोभ इवाचरतीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादास: ॥
शुभ, क्ली, (शोभते इति । शुभ दीप्तौ + क' ।) मङ्गलम् । इत्यमर:॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२४ । ११२ ।
"अहो मूर्खोऽयमशुभ शुभमित्यभिनन्दति ॥"
पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (उदकम् । इति निघण्टु' । १ । १२ ॥ शुभपर्य्याये शुममित्यव्ययमप्यस्ति । इति काशिका । ५।२। १४० ॥)
शुभ , पु, (शोभते इति । शुभ + क' ।) विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतत्रयोविंशयोग: । तत्र जातफलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"शुभप्रसूत शुभकान्तराशा
शुभोदयेष्टो विदुषा समाजे ।
करोति नित्य शुभकर्म्म धीमान्
शोभाधिक: शोभनवेशधारी ॥"
शुभ , त्रि, (शुभमस्यास्तीति । अर्श आद्यच् ।) क्षेमशाली । (यथा, मनु' । ८ । २८७ ।
"पश्चाद्यत्तु भवेद्दण्ड. शुभेषु मगपक्षिषु ॥")
खसखारिपुरम् । इति मेदिनी । भे, ८ ॥

शुभंयु:, त्रि, (शुभमस्यास्तीति । शुभम् + "अहंशुभमोर्युस् ।" ५ । २ । १४० । इति युस् ।) मङ्गलान्वित' । इत्यमर: ॥ (यथा, रघु: ।८।६।
"अधिक शुशुभे शुभंयुना
द्वितयेन द्वयमेव सङ्गतम् ॥")
शुभगन्धक, क्ली, (शुभो गन्धो यस्य ।) वोलम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ मङ्गलगन्धयुक्ते, त्रि ॥
शुभग्रह:, पु, (शुभ: ग्रह. ।) सौम्यग्रह: । स तु गुरु' शुक्र: पापायुतबुध: अर्द्धाधिकचन्द्रश्च । यथा,—
"अर्द्धो नेन्दु' कुजो राहु' शनिस्तैर्युत इन्दुज' ।
रवि: पापा भवन्त्येते शुभाश्चान्ये प्रकीर्त्तिता:॥"
इति सारसंग्रह: ॥
तद्वारे शुभकर्म्मकरणं यथा,—
"शुभग्रहार्कवारे च मृदुक्षिप्रध्रुवेषु च ।
शुभराशिविलग्ने च शुभ शान्तिकपौष्टिकम् ॥"
इति संस्कारतत्त्वम् ॥
शुभङ्कर:, त्रि, (शुभ करोतीति । शुभ + कृ + खच् ।) मङ्गलकारक: । यथा, भूरिप्रयोगे ।
"क्षेमङ्कर क्षेमकारी भद्रङ्करशुभङ्करौ ॥"
स्वनामख्याताङ्गशास्त्रकारके, पु ॥
शुभङ्करी, स्त्री, (शुभं करोति या । कृ + खच् ङीष् ।) पार्व्वती । इति शब्दरत्नावली ॥
शुभद.,पु,(शुभ ददातीति । दा + क: ।) अश्वत्थवृक्ष' । इति राजनिर्घण्ट: ॥ शुभदातरि, त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । २२ ।
"अपरस्या स्नात्याद्य
ज्येष्ठाद्य चापि मण्डल शुभदम ॥")
शुभदन्ती, स्त्री, (शुभौ दन्तौ यस्या: । ङीष् ।) पुष्पदन्तभयोषित् । सुदती । इति मेदिनी ॥
शुभपत्रिका, स्त्री, (शुभानि पत्राणि यस्या: । स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्ट' ॥ मङ्गलपत्रिका च ॥
शुभवासन', पु,(शुभ शोभन यथा तथा वासयति मुखमिति । शुभ + वस + णिच् + ल्यु: ।) मुखवासकरगन्ध: । यथा,—
"सुखवासकरो गन्ध आमोदो मुखवासन' ।
सुखवासन इत्येके शुभवासन इत्यपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
शुभसूचनी, स्त्री, (शुभं सूचयतीति । सूच् + णिच् + ल्यु. । स्त्रियां ङीष् ।) देवीविशेष । सुवचनीति ख्याता । सा च स्त्रिया पूज्या । तस्या: ध्यान यथा,—
"रक्ता पद्मचतुर्म्मुखी त्रिनयनी चामीकरालङ्कृता
पीनोत्तुङ्गकुचादुकूलवसना हंसाधिरूढा परा
ब्रह्मानन्दमयी कमण्डलुकराचाभीतिहस्ता
शिवा
ध्येया सा शुभसूचनी त्रिजगतामम्बापदुद्धारिणी ॥"
इत्याचारमार्त्तण्ड ॥
शुभस्थली, स्त्री, (शुभा स्थली ।) यज्ञभूमि. । इति केचित् ॥ मङ्गलभूमिश्च ॥

शुभा, स्त्री, शोभा । कान्तिः । इच्छा । इति मेदिनी ॥ वंशरोचना । गोरोचना । शमी । प्रियङ्गुः । श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ देवसभा । इति शब्दरत्नावली ॥ उमासखी-विशेषः । इति शब्दमाला ॥ मङ्गलजनिका च ॥

शुभाङ्गी, स्त्री, (शुभानि अङ्गानि यस्याः । ङीष् ।) कुबेरपत्नी । कामदेवपत्नी । इति केचित् ॥ (कुरुराजपत्नी । यथा, महाभारते ।१।९५।१८
"कुरुः खलु दशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गी नाम तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः ॥") मङ्गलावयव-युक्ते, त्रि ॥

शुभाचारा, स्त्री, (शुभः आचारो यस्याः ।) उमासखी । इति शब्दमाला ॥ शोभनाचार-वति, त्रि ॥

शुभाञ्जन, पु, शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

शुभान्वितः, त्रि, (शुभेन अन्वितः ।) मङ्गलयुक्तः । तत्पर्य्यायः । शुभंयुः २ । इत्यमरः ॥

शुभ्र, क्ली, (शोभते इति । शुभ दीप्तौ + "स्फायि तञ्चिवञ्चीति ।" उणा० २ ।१३ । इति रक् ।) अभ्रकम् । इति मेदिनी ॥ गडलवणम् । रौप्यम् कासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुभ्रः, पु, (भ दीप्तौ + रक् ।) शुक्लवर्णः । इत्य-मरः ॥ चन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शुभ्रः, त्रि, (शुभ + रक् ।) उद्दीप्तः । शुक्लगुण-युक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । २ । ६९ ।
"पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः
शुभ्रं यशो मूर्त्तमिवातितृष्णः ॥")

शुभ्रदन्ती, स्त्री, (शुभ्रौ दन्तौ यस्याः । शुभ-दन्ती । सा तु पुष्पदन्तनामदिग्गजकरिणी । इत्यमरटीका ।

शुभ्ररश्मि, पु, (शुभ्रा रश्मयो यस्य ।) चन्द्रः । इति केचित् ॥ श्वेतकिरणश्च ॥

शुभ्रांशु पु, (शुभ्रा अंशवो यस्य ।) चन्द्रः । इत्यमरः ॥ कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शुभ्रालु, पु, (शुभ्रः शुक्ल आलुः ।) महिष-कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतालुश्च ॥

शुम्भि, पु, (शोभते इति । शुभ + "अदिशदिभू-शुभिभ्यः क्रिन् ।" ४ । ६५ । इति क्रिन् ।) ब्रह्मा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

शुम्भ, पु, दानवविशेषः । स तु गवेष्ठीपुत्त्रः प्रह्लादपौत्त्रः अम्बिकया हतश्च । यथा,—
"विरोचनस्तु प्राह्लादिः पञ्च तस्यानुजाः स्मृताः
गवेष्ठी कालनेमिश्च जम्भो वास्कल एव च ॥
शम्भुः श्रेष्ठोऽनुजस्तेषां पुत्त्रानेषामतः शृणु ।
शुम्भश्चैव निशुम्भश्च विष्वक्सेनो महौजसः ।
गवेष्ठिनः सुता ह्येते जम्भस्य सुतदुन्दुभिः ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गोऽध्यायः ॥
अन्यच्च ।

पुलस्त्य उवाच ।
"कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीत् द्विजसत्तम ।
तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्राक्षाद्बलाधिकौ ॥
ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः ॥"
इति वामनपुराणे ५२ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।

ऋषिरुवाच ।
"निशुम्भं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं प्राणसम्मितम् ।
हन्यमानं बलञ्चैव शुम्भः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ॥
बलावलेपदुष्टे त्वं मा दुर्गे गर्व्वमावह ।"
इत्यादि ॥
"स क्षिप्तो धरणीं प्राप्य मुष्टिमुद्यम्य वेगितः ।
अभ्यधावत दुष्टात्मा चण्डिकानिधनेच्छया ॥
तमायान्तं ततो देवी सर्व्वदैत्यजनेश्वरम् ।
जगत्यां पातयामास भित्त्वा शूलेन वक्षसि ।
स गतासुः पपातोर्व्व्यां देवीशूलाग्रविक्षतः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये शुम्भवधः १० अध्यायः ॥

शुम्भघातिनी, स्त्री (शुम्भं हन्तीति । हन + णिनि । ङीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

शुम्भपुर, क्ली, (शुम्भस्य पुरम् ।) शुम्भदैत्यस्य पुरी तत्पर्य्यायः । एकचक्रम् २ हरिगृहम् ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥ अधुना शुम्भलपुर इति ख्यातम् ॥

शुम्भपुरी, स्त्री, (शुम्भस्य पुरी ।) शुम्भपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शुम्भमर्द्दिनी, स्त्री, (शुम्भं मृद्गातीति । मृद् + णिनिः ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

शुल्क, क भाषे । सर्ज्जने । वर्ज्जने । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, शुल्कयति । शुल्क शोक इत्येतयोरेतावर्थौ केचिन्न मन्यते । भाषः कथनम् । इति दुर्गा-दासः ॥

शुल्कः, पु, क्ली, (शुल्क + घञ् ।) घट्टादिदेयम् । मासुल इति भाषा । इत्यमरः ॥ घट्टः पन्थाः तत्र आदिना द्रव्यक्रयविक्रयस्थानादौ च यद्देयं दीयते स शुल्को जगात् इति घटी इति राज इति च ख्यातः । शलति प्रतिबध्नोऽनेनेति शुल्कः । शल ज गतौ तालव्यादि नाम्नीति कः निपा-तनादत उत्वम् । घट्ट चाले घट्यतेऽत्र इति घञि घट्टः । घट्टो वर्त्मेति माधवी । घट्टो राजग्राह्य-ग्रहणस्थानादिरिति मुकुटः । घट्टो घाट इति ख्यातः इति रमानाथः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३०७ ।
"योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कञ्च पार्थिवः ।
प्रतिभागञ्च दण्डञ्च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥")
वराद्यर्थग्रहणम् इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ३ । ५१ ।
"न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयात् शुल्क-मण्वपि ।
गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥"
पणः । यथा, महाभारते । १ । १९१ । ४ ।
"इत्युक्तो धनुरायम्य शुल्कावाप्तं महाबलः ।
भ्राता भीमेन सहितस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥")

शुल्वं, क्ली, रज्जुः । ताम्रम् । इत्यमरटीका ॥

शुल्व, क माने । सर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक-सेट् ।) पञ्चमस्वरयुक्त-स्तालव्यादिरन्तःस्थतृतीयोपधः । सर्गः सृष्टिः । क, शुल्वयति वेधाः पृथिवीं परिमाति सृजति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

शुल्व, क्ली, (शुल्वयत्यनेनेति । शुल्व माने + घञ् । यद्वा, शुच शोके + "उल्वादयश्च ।" उणा० ४ । ९५ । इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु) ताम्रम् । रज्जुः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । ३० ।
"गृह्णीत यद्यदुपबन्धममुष्य माता
शुल्वं सुतस्य न तु तत्तदमुष्य माति ॥")
ताम्रपात्रपक्वान्नभोजनदोषो यथा,—
"ताम्रे पक्वा चक्षुर्हानिर्मसौ भवति वै ध्रुवम् ।"
इति मत्स्यसूक्ते ४२ पटलः ॥
यज्ञकर्म्म । आचारः । जलसन्निधिः । इति मेदिनी ॥

शुल्वारिः, पु, (शुल्वस्य अरिः ।) गन्धकः । इति हेमचन्द्रः ॥

शुशमा, स्त्री, शक्रपत्नी । इति केचित् ॥

शुश्रुवान्, [स्] त्रि, श्रुतवान् । श्रुधातोः क्वसु-प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, भट्टिः । १ । २० ।
"स शुश्रुवान् तद्वचनं मुमोह
राजा असहिष्णुः सुतविप्रयोगम् ॥")

शश्रूः, स्त्री, माता । यथा । "मिथो श्वश्रूपणात् शुश्रूः ।" इति महाभारते । १२ । २६५ । ३२ ॥

शुश्रूषण, क्ली, (श्रु + सन् + ल्युट् ।) सेवा यथा,
"शुश्रूषणोपासनञ्च सेवोपास्तिरुपासना ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, भागवते । १० । ७८ । ३९ ।
"तं पाप जहि दाशार्ह तन्नः शुश्रूषणं परम् ॥")

शुश्रूषा, स्त्री, (श्रु + सन् "अ प्रत्ययात् ।" ३ । ३ । १०२ । इति अ ।) उपासनम् । (यथा, मनुः । २ । ११२ ।
"धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा
तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥")
कथनम् । श्रोतुमिच्छा । इति मेदिनी ॥ (यथा, कामन्दकीये । ४ । २२ ।
"शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणन्तथा ।
ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च
धीगुणाः ॥")

शुष, य औ ख शोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-अनिट् ।) शोषः रसहीनीभावः । य, शुष्यति धान्यमातपेन । औ, शोष्टा ख । अ, अशुषत् । इति दुर्गादासः ॥

शुष पु,) शुष + कः ।) शोषणम् । गर्त्तः । इत्य जयपालः ॥

शुषिः, स्त्री, (शुष + इन् । स च कित् ।) शोषः । बिलम् । इति मेदिनी ॥

शुषिर, क्ली, (शुष शोषणे + "इषिमदिमुदिती" उणा० १ । ५२ । इति किरच् । यथा, शुषि-

च्छिद्रमस्यास्तीति । शुषि+"ऊषशुषिमुष्क-मधो रः ।" ५।२।१०७। इति र'।) विवरम् । वश्यादिवाद्यम् । सरन्ध्रे, त्रि । इत्यमरः ॥ (आकाश' । इत्युज्ज्वलदत्त' । १ । ५२ ॥)

शुषिर', पु, (शुषिर्विलमस्यास्तीति । शुषि+र: ।॥ मूषिक । इति मेदिनी ॥ अग्निः । इति विश्व

शुषिरा, स्त्री, (शुषिर+टाप् ।) नदी । इति धरणि' ॥ नलीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमर' ॥

शुषिल:, पु, (शुष+"गुपादिभ्य' कित् ।"उणा० १ । ५७ । इति इलच् । स च कित् ।) वायुः । इत्युणादिकोष' ॥

शुष्क', त्रि, (शुष शोषे+क्त' । यद्वा, "स्टहभृशु-षिमुषिभ्य. कक् ।" उणा० ३।४१। इति कक्। निस्नेहः । शुक्ना इति भाषा । यथा,—

"शुष्क पर्य्युषित वापि नीत वा दूरदेशत' ।
कुक्कुरस्य मुखाद्भ्रष्ट तदन्न पापन महत् ॥"
इति स्कान्दे उत्कलखण्डम् ॥

(निष्प्रयोजनम् । यथा, मनु' । ४ । १३९ ।
"शुष्कवैर विवादञ्च न कुर्य्यात् केनचित् सह॥"

शुष्कपत्र क्ली, (शुष्क पत्रम् ।) स्नेहरहितदलम् । आतपादिशोषितपट्टशाकम् । नालिता इति शुक्ता इति च भाषा । तस्य गुणा ।

"शुष्कपत्र पयोमिश्र पित्तघ्न श्रमज्वरापहम् ॥)
तत् शुष्कपत्र' जलदोषनाशन
विशेषत. पित्तकफज्वरापहम् ।
जलञ्च तस्यापि च पित्तहारक
सुरोचन व्यञ्जनयोगकारकम् ॥"
इति राजवल्लभ' ॥

शुष्कमत्स्य:, पु, शुष्को मत्स्यः ।) आतपादिना निस्नेहीकृतमीन । शुक्टी माछ इति भाषा ॥ तस्य गुणा मत्स्यशब्दे द्रष्टव्या ॥

शुष्कमास, क्ली, (शुष्क मासम् ।) आतपादिना निस्नेहीकृतमासम् । तत्पर्य्याय: । उत्तमम् २ वल्लरम् ३ । इत्यमर ॥ वल्लूरा ४ शुष्कांनो ५ । इति तट्टीका ॥ अस्य गुणा ।

"हृद्याना दोषल मास बालाना बलद लघु ।
त्रिदोषकृद्व्यालजुष्ट शुष्क शूलकर गुरु ॥"
इति भावप्रकाश' ॥

शुष्करेवती, स्त्री, मातृकाविशेष' । यथा,—

"ऋषिभ्यश्च तथा कान्तो सृष्टा पूर्व्वं महात्मना
तथा तद्रुधिर पीतमन्धकाना महात्मनाम् ।
या चास्मिन् कथिता लोके नामत. शुष्क
रेवती ॥"
इति मत्स्यपुराणे १५४ अध्याय' ॥

शुष्कल', त्रि, आमिषम् । इत्युणादिकोष. ॥ आमिषाशी ॥ इत्यमरटीकाया भरत. ॥

शुष्कलो, स्त्री, शुष्कमासम् । माससात्रम् । यथा,

"शुष्कली शुष्कमासे स्यान्माससात्रेऽपि
दृश्यते ।"
इति शौष्कलशब्दटीकाया भरत' ॥

शुष्कवृक्ष., पु, (शुष्को वृक्ष' इव ।) धववृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

शुष्कव्रण:, पुं, (शुष्को व्रण: ।) किण: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

शुष्काङ्ग:, पुं, (शुष्कं अङ्ग' यस्य ।) धववृक्षः । इति वैद्यकम् ॥ स्नेहशून्यावयवे, त्रि ॥

शुष्काङ्गी, स्त्री, (शुष्काणीव अङ्गानि यस्याः ।) गोधिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शुष्कार्द्र, क्ली, (शुष्क आर्द्रम् ।) शुण्ठी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शुष्ण , पु ,(शुष्यत्यनेनेति । शुष+"क्षुषिशुषिर-सिभ्य: कित् ।" उणा० ३।१२ । इति न: । स च कित् ।) सूर्य्य । इत्युणादिकोष' ॥ अग्नि: । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥ (बले, क्ली । इति निघण्टु: । २ । ९ ॥)

शुष्म , क्ली, शुष्यत्यनेनेति । शुष शोषे+"अवि-सिविसिशुषिभ्य' कित् ।" उणा० १ । १४३ । इति मन् । स च कित् ।) तेज' । इति मेदिनी॥ पराक्रम । इति हेमचन्द्र: ॥

शुष्म', पु, (शुष्यत्यनेनेति । शुष+मन् ।) सूर्य्य'। इति मेदिनी ॥ अग्नि: । इति त्रिकाण्डशेष. ॥ वायु । पक्षी । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति: ॥ अर्चि: । यथा । शुष्मोऽर्च्चिषि हुताशने । इति शुभाङ्क: । इत्यमरटीकाया भरत: ॥

शुष्म, [न्] क्ली,(शुष+मनिन् । सञ्ज्ञापूर्व्वकत्वात् न गुण. ।) तेज. । इति जटाधर: ॥ सौर्य्यम् । इति हेमचन्द्र: ॥

शुष्मा, [न्] पु, (शुष्यत्यनेनेति । शुष शोषे+मनिन् ।) अग्नि' । चित्रकवृक्ष' । इत्यमर: ॥ अदन्तोऽपि शुष्मेति सर्व्वस्वम् । इति भरत ॥

शूक , पु, क्ली, (शो तनूकरणे+"उलूकादयश्च।" इति ऊकप्रत्ययेन साधु' ।) धान्यतीक्ष्णाग्रम् । शुँया इति भाषा । तत्पर्य्याय । किंशारु: २ । इत्यमर' ॥ शुङ्गा ३ कोशी ४ । इति हेमचन्द्र:॥ दया । इति मेदिनी ॥ सविषाल्पडुण्डुभादिजल-मलोद्भवजन्तु । शूकप्रधानलिङ्गवृद्धिकरयोग: । तद्विवरण यथा । अथ शूकदोषाधिकार. । तत्र शूकदोषस्य निदानमाह ।

"अक्रमाच्छेफसो वृद्धि योऽभिवाञ्छति मूढधी:
व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजा ॥"

अक्रमात् अनुचितवृद्धिक्रमात् । अनुचिता च वृद्धि भूरिविकारजनकस्य शूकस्य योगेन । शूकजा । शूको जलशूक सविषो जलजन्तु विशेष । स तु जलमलोद्भव । अल्पडुण्डुभ इत्यादिक । तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो वात्स्यायनाद्युक्तो योग शूक उच्यते । यथा,

"भल्लातकास्थिजलशूकमथाजपत्र-
मन्तर्विदह्य मतिमान् सह सैन्धवेन ।
एतद्विरूढबृहतीफलतोयपिष्ट-
मालेपित महिषविड्विमलीकृतेऽङ्गे ॥
स्थूल महद्वरतुरङ्गमलिङ्गतुल्य
शेफ करोत्यभिमत न हि सशयोऽस्ति ।"

इत्यादि । यत्तु जलशूकरहितमश्वगन्धादितैल तदुचितमेव लिङ्गवर्द्धनम् ।

"अश्वगन्धा वरी कुष्ठं मांसी सिंहीफलान्वितम्
चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैल विपाचयेत् ।
तत्तैल मेढ्रवक्षोजकर्णपालिविवर्द्धनम् ॥"

ते च शूकदोषा दश चाष्टौ च भवन्ति ॥*॥ तेष्वादौ सर्षपिकामाह ।

"गौरसर्षपसस्थाना शूकदुर्भगहेतुका ।
पिडिका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा॥"

शूकदुर्भगहेतुका शूकनिमित्ता दुष्टयोनि-निमित्ता च ॥ *॥ अष्ठीलिकामाह ।

"कठिना विषमैर्भुग्नैर्व्वायुनाष्ठीलिका भवेत् ।"

अष्ठीला लौहकारस्य भाण्डविशेष: । निहाइ इति लोके । तद्वत् कठिना इत्यष्ठीलिका । विषमैर्भुग्नैरिति वक्ष्यमाणशूकविशेषणम् । विषमैर्ह्रस्वदीर्घै: । भुग्नै: वक्रै' ॥*॥ ग्रथितमाह ।

"शूकैर्यत् पूरित शश्वत् ग्रथितं नाम तत् कफात्
यल्लिङ्ग सदा शूकै: पूरितं तद्ग्रथितत्वाद्ग्रथितम् ॥*॥ कुम्भिकामाह ॥

"कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जम्बुकास्थिनिभा
सिता ॥"

कुम्भिका कुम्भतुल्यफलत्वात् ॥*॥ अलजीमाह

"अलजी स्यात्तथा यादृक् प्रमेहपिडिकालजी।
सा च रक्ता सिता स्फोटदारुणा कथिता च
सा ॥"

एषा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया ॥ * ॥ मृदिता-माह ।

"मृदित पीडितं यत्तु सरब्धं वातकोपत: ।
पाणिभ्यां भृशसमूढे संमूढपिडिका भवेत् ॥"

शूकदोषे जाते पाणिभ्या भृशसमूढे पिच्चिते लिङ्गे अत्रापि वातकोपत इत्यनुवर्त्तते ॥ * ॥ अवमन्थमाह ।

"दीर्घा वाह्वाश्च पिडिका दीर्य्यते मध्यमस्तु याम्
सोऽवमन्थ' कफासृग्भ्यां वेदना लोमहर्षकृत्॥"

दीर्घा दीर्घाङ्कुरा: ॥ * ॥ पुष्करिकामाह ।

"पिडिका पिडिकाव्याप्ता पित्तशोणितसम्भवा ।
पद्मकर्णिकसस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ॥"

पिडिकाव्याप्ता क्षुद्रपिडिकाव्याप्ता । अतएव पद्मकर्णिकसस्थाना ॥* ॥ स्पर्शहानिमाह ।

"स्पर्शहानिञ्च जनयेच्छोणित शूकदूषितम् ।"

अत्र स्पर्शासहत्वमेव लक्षणम् ॥*॥ उत्तमा-माह ।

"मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च सा ।
एषोत्तमाख्या पिडिका शूके जीर्णसमुद्भवा"*॥

शतयोनकमाह ।

"च्छिद्रै रनुमुखैर्लिङ्ग चिर यस्य समन्तत' ।
वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेय' शतयोनक ॥"

शतयोनक चालनी तत्तुल्यत्वाच्छतयोनक.॥*॥ त्वक्पाकमाह ।

"वातपित्तकृते ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् ।"

एतस्य लिङ्ग त्वक्पाकलक्षणम् ॥*॥ शोणिता-र्व्वुदमाह ।

"कृष्णै: स्फोटै: सरक्ताभि. पिडकाभि: प्रपी-
ड़ितम्।

लिङ्गं वासरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तत् शोणितार्व्वुदम्॥" वासरुजः स्फोटकाधिस्थाने वेदना ॥*॥ मांसार्व्वुदमाह।

"मांसदुष्ट्या विजानीयादर्व्वुदं मांससम्भवम्।"

मांसपाकमाह।

"शीर्य्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्व्वाश्च वेदनाः

विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्व्वदोषकृतं भिषक्॥"

शीर्य्यन्ते गलन्ति। सर्व्ववेदना. वातपित्तकफजाः विद्रधिमाह।

"विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत्।

उग्रं सान्निपातिकविद्रधितुल्यं कथयेत्॥*॥

तिलकालकमाह।

"कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकाणि सविषाणि तु

पतितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः॥

कृष्णानि भूत्वा मांसानि शीर्य्यन्ते यस्य देहिनः।

सन्निपातसमुत्थांश्च विद्यात्तां तिलकालकान्॥"

चित्राणि नानावर्णानि। शूकानि शूकव्रणानि। मध्वा' क्रोशन्तीतिवत्। सविषाणि सविषशूकाख्यजन्तुविशेषकृतानि। शीर्य्यन्ते गलन्ति कृष्णतिलतुल्यत्वात् तिलकालका ॥*॥ असाध्यमाह।

"तत्र मांसार्व्वुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः।

विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः॥"

अथ शूकदोषस्य चिकित्सा।

"शूकदोषेषु सर्व्वेषु विषघ्नीं कारयेत् क्रियाम्।

जलौकाभिर्हरेद्रक्तं रेचयेल्लघु भोजयेत्॥

गुग्गुलुं पाचयेच्चापि त्रिफलाक्वाथसंयुतम्।

क्षीरेण लेपसेकांश्च शीतानेव हि कारयेत्॥

दार्व्वीसुरसयष्ट्याह्वं गृहधूमनिशायुतैः।

सम्पक्वं तैलमभ्यङ्गान्मेढ्ररोगं विनाशयेत्॥"

सुरस तुलसी। दार्व्वीतैलम्।

"रसाञ्जनं साह्वयमेकमेव

प्रलेपमात्रेण नयेत् प्रशान्तिम्।

सपूतिपूयव्रणशोथकण्डू-

शूलान्वितं सर्व्वमनङ्गरोगम्॥"

साह्वयमित्यनङ्गरोगस्य विशेषणम्। अनङ्गरोगस्य नामापि दूरीकरोतीति। इति शूकदोषाधिकारः। इति भावप्रकाशः॥

शूकक', पु, (शूकेन कायतीति। कै+क'।) प्रावट'। रस'। इति मेदिनी॥

शूककीट पु, (शूकविशिष्ट' कीट'।) शूकयुक्तकीटविशेष'। शुयापोका इति भाषा। तत्पर्य्याय। ऊर्णनाभि २। इत्यमर॥ शूककीटक ३ इति शब्दरत्नावली॥

शूककीटक 'पु, (शूककीट+स्वार्थे कन्।) शूककीट। इति शब्दरत्नावली॥

शूकतृण, क्ली, (शूकप्रधानं तृणम्।) तृणविशेष' शूकडी इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्याय। शूकम् २ शूकाख्यम् ३ कनिष्ठकम् ४। अस्य गुण'।

"दुर्म्मरन्तु पशूनाञ्च शूकाभावे हितञ्च तत्॥"

इति राजनिर्घण्ट॥

दुर्म्मरन्तुस्थाने दर्जरतुन् इति पाठ.॥

शूकधान्यं, क्ली, (शूकविशिष्टं धान्यम्।) शूकयुक्तशस्यमात्रम्। स तु धान्ययवादिः। यथा,—

"शैब्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात्

तत् शूकधान्यमथ मुद्गमकुष्ठकादि।

शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बी-

धान्यं तृणोद्भवमथो तृणधान्यमन्यत्॥"

अस्य गुणा'।

"तत्र त्रिदोषशमनं लघु शूकधान्यं

तेजोबलातिशयवीर्य्यविवृद्धिदायि।

देशे देशे शूकधान्येषु सख्या

ज्ञातुं शक्या नैव तैर्द्दैवतेर्व्वा॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

अपि च।

"शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते।

परतो वातकृद्रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु॥"

इति राजवल्लभः॥

अन्यच्च।

"यवस्तुसितशूक' स्यात् निःशूकोऽतियव स्मृत'

तोक्मस्तद्वत् स हरितस्तत स्वल्पश्च कीर्त्तितः॥

यव कषायो मधुर शीतलो लेखनो मृदुः।

व्रणेषु तिलवत् पथ्यो रूक्षो मेधाग्निवर्द्धन॥

कटुपाकोऽनभिष्यन्दी स्वर्य्यो बलकरो गुरु।

बहुवातमलो वर्णस्थैर्य्यकारी च पिच्छिल'।

कण्ठत्वगामयश्लेष्मपित्तमेदप्रणाशन॥

पीनसश्वासकासोरुस्तम्भलोहिततृट्प्रणुत्।

अस्मादतियवो न्यूनस्तोक्मो न्यूनतरस्तत॥"

इति भावप्रकाश॥

शूकपिण्डि', स्त्री, (शूकैं पिण्डते इति। पिण्ड संहतौ+इन्।) शूकशिम्बि.। इति शब्दमाला शब्दरत्नावल्यौ॥

शूकपिण्डी, स्त्री, (शूकपिण्डि+वा ङीष्।) शूकशिम्बि। इति शब्दमालाशब्दरत्नावल्यौ॥

शूकर', पु, (शूक तद्वल्लोम रातीति। रा+क'।) पशुविशेष। शुयोर इति भाषा। तत्पर्य्याय। वराह' २ स्तब्धरोमा ३ रोमश. ४ किरि' ५ चक्रदंष्ट्रः ६ किटि ७ दंष्ट्री ८ क्रोड ९ दन्तायुधः १० बली ११ पृथुस्कन्धः १२ पोत्री १३ घोणी १४ भेदन' १५ कोल'१६ पोत्रायुध १७ शूरः १८ बहुपत्य १९ रदायुध २०। वन्यस्य तस्य मांसगुणा'। गुरुत्वम्। वातहारित्वम्। वृष्यत्वम्। बलस्वेदकरत्वञ्च॥ ग्राम्यस्य तस्य मांसगुणा'। वन्यवराहमांसादगुरुत्वम्। मेदोबलवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"लुलापगण्डवाराहचमरीवारणादय'।

एते कूलेचरा प्रोक्ता यत कूले चरन्त्यमी॥

कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्यबलापहा'।

मधुरा शीतला: स्निग्धा मूत्रला श्लेष्मवर्द्धना॥"

इति भावप्रकाश॥

शूकरकन्द., पु, (शूकरप्रिय कन्दः।) वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्ट.॥

शूकरदंष्ट्र', पु, क्षुद्ररोगविशेष:। तल्लक्षणमाह।

"सदाहो रक्तपर्य्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः।

कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रक॥"

स गुदभ्रंशः ॥*॥ तच्चिकित्सा यथा,—

"भृङ्गराजकमूलस्य रजन्या सहितस्य च।

चूर्णन्तु सहसा लेपाद्वाराहद्विजनाशनम्॥

राजीवमूलकल्कस्तु पीतो गव्येन सर्पिषा प्रातः

शमयति शूकरदंष्ट्रं दंष्ट्रोद्भूतज्वरं घोरम्॥

रजनीमार्कवमूलं पिष्टं शीतेन वारिणा।

तल्लेपाद्धन्ति वीसर्पं वाराहदशनाह्वयम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

शूकरपादिका, स्त्री, (शूकरस्य पादा इव मूलान्यस्या'। कन्। टाप्। अत इत्वम्।) कोलशिम्बी। इति राजनिर्घण्ट'॥

शूकराक्रान्ता, स्त्री,(शूकरेणाक्रम्यते स्मेति। आ+क्रम+क्त।) वराहक्रान्ता। इति शब्दचन्द्रिका॥

शूकरी, स्त्री, (शूकर+ङीष्।) वराहक्रान्ता। इति शब्दरत्नावली॥ शूकरपत्नी च॥

शूकरेष्ट', पु, (शूकराणामिष्ट'।) कसेरु'। इति राजनिर्घण्ट'॥ शूकरप्रियद्रव्ये, त्रि॥

शूकल', पु,(शूकवत् क्लेशं लाति ददातीति। ला+क'।) दुर्विनीताश्व। इति हेमचन्द्र'॥

शूकवती, स्त्री, (शूका' सन्त्यस्या'। शूक+मतुप्।) कपिकच्छुः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शूकयुक्ते, त्रि॥

शूकशिम्बा, स्त्री, (शूकविशिष्टा शिम्बा यस्या'।) कपिकच्छु'। इति शब्दचन्द्रिका॥

शूकशिम्बि', स्त्री, (शूकविशिष्टा शिम्बिर्यस्या'।) कपिकच्छु'। इत्यमर'॥

शूकशिम्बिका, स्त्री,(शूकयुक्ता शिम्बिका यस्याः।) कपिकच्छुः। इत्यमरटीका॥

शूकशिम्बी, स्त्री, (शूकयुक्ता शिम्बी यस्याः।) कपिकच्छुः। इत्यमरटीका॥

शूका, स्त्री, (शूका' सन्त्यस्या' इति अर्श आदित्वादच्।) कपिकच्छु। इति शब्दचन्द्रिका॥

शूकापुट पुं, तृणमणि'। इति हारावली॥ काफुरदाना इति काहरोवा इति च पारस्यभाषा॥

शूक्ष्म, त्रि, अल्पम्। इत्युणादिकोष॥ अस्वलम्। सरु इति मिही इति च भाषा। यथा,—

"बहुतन्तुसमायुक्तं पट्टसूत्रादिनिर्म्मितम्।

वासो देवि सुशूक्ष्मञ्च गृहाण परमेश्वरि॥"

इति कालिकापुराणम्॥

शूक्ष्म', पुं, कतक'। अध्यात्मा। इत्युणादिकोष'॥

शूतिपर्ण., पु, आरग्वध.। इति शब्दरत्नावली॥

शूद्र', पु, (शोचतीति। शुच शोके+"शुचेर्दश्च' उणा० २।१९। इति रक्, दश्चान्तादेशो धातो दीर्घश्च।) चतुर्व्वर्णान्तर्गतचतुर्थवर्ण। तत्पर्य्यायः। अवरवर्ण' २ वृषल' ३ जघन्यजः ४। इत्यमर॥ दास' ५ पादज' ६ अन्त्यजन्मा ७ जघन्य. ८ द्विजसेवक ९। इति शब्दरत्नावली॥

पद्यः १० । इति जटाधर' ॥ अन्त्यवर्णं ११
पज्जः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ चतुर्थ' १३ द्विज-
दास' १४ उपासकः १५ । इति राजनिर्घण्ट' ॥
प्लक्षद्वीपे तस्य सञ्ज्ञा सत्याङ्गः । शाल्मलद्वीपे
इषुन्धरः । कुशद्वीपे कुलक । क्रौञ्चद्वीपे
सेवक । शाकद्वीपे अनव्रत' । पुष्करद्वीपे सर्व्वे
एकवर्णाः । अस्योत्पत्तिर्ब्रह्मण. पादात् । अस्य
शास्त्रनिरूपितो धर्म्मः जीविका च ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यशुश्रूषा । अस्यैकाश्रमो गार्हस्थ्यः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अथ शूद्रधर्म्मादि ।
"विप्राणामर्च्चनं नित्य शूद्रधर्म्मो विधीयते ।
तद्द्वेषी तद्धनग्राही शूद्रश्चाण्डालता व्रजेत् ॥
गृध्रः कोटिसहस्राणि शतजन्मानि शूकरः ।
श्वापद' शतजन्मानि शूद्रो विप्रधनापहा ॥
य शूद्रो ब्राह्मणीगामी मातृगामी स पातकी ।
कुम्भीपाके पच्यते स यावद्वै ब्रह्मणः शतम् ॥
कुम्भीपाके तप्ततैले भुक्तः सर्पैरहर्निशम् ।
शब्दञ्च विकृताकार कुरुते यमताडनात् ॥
तदा चाण्डालयोनिः स्यात् सप्तजन्मसु पातकी
सप्तजन्मसु सर्पश्च जलौका सप्तजन्मसु ॥
जन्मकोटिसहस्रञ्च विष्ठाया जायते कृमि' ।
योनिकृमि' पुंश्चलीना स भवेत् सप्तजन्मसु ॥
गवा व्रणकृमि' स्याच्च पातकी सप्तजन्मसु ।
योनौ योनौ भ्रमत्येव न पुनर्जायते नर' ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्याय ॥
अपि च ।
"द्विजाना पादशुश्रूषा शूद्रै कार्य्या सदा त्विह
पादप्रक्षालन गन्धैर्भोज्यमुच्छिष्टमार्जकम् ॥
ते तु चक्रुस्तदा चैव तेभ्यो भूयः पितामह. ।
शुश्रूषार्थं मया यूय तुरीये तु पदे कृता ॥
द्विजाना क्षत्त्रवर्गाणा वैश्यानाञ्च भवद्विधा' ।
त्रिभ्य शुश्रूषणा कार्य्या इत्यवादीद्वचस्तदा ॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डे १६ अध्याय. ॥
किञ्च ।
"शुश्रूषैव द्विजातीना शूद्राणा धर्म्मसाधनम् ।
कारुकर्म्म तथाजीव' पाकयज्ञोऽपि धर्म्मत' ॥
इति गारुडे ४९ अध्याय ॥
शूद्रराज्ये वासनिषेधो यथा,—
"धार्म्मिकैर्नावृते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।
न शूद्रराज्ये निवसेत् न पाषण्डजनैर्वृते ॥'
शूद्राय मतिदाननिषेधो यथा,—
"न शूद्राय मति दद्यात् कृशर पायस दधि ।
नोच्छिष्ट वा मधु घृत न च कृष्णाजिन हवि' ।
न चैवास्मै व्रत ब्रूयात् न च धर्म्मान् वदेद्बुध ।
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्याय ॥ * ॥
शूद्राणा वेदाधिकारनिषेधो यथा,—
"त्रयो वर्णा महाभाग यज्ञसामान्यभागिन' ।
शूद्रा वेदपवित्रेभ्यो ब्राह्मणैस्तु बहिष्कृताः ॥"
इति वाराहे ससारचक्रनामाध्याय. ॥*॥
कलौ ते धन्या यथा,
"कलिः साध्विति यत् प्रोक्त शूद्र साध्विति
योषितः ।
यदाह भगवान् साधुर्धन्याश्चेति पुनः पुन' ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ । २ । १२ ॥
तस्य मद्यपानादौ दोषो यथा,—
"तथा मद्यस्य पानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।
वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥"
इति शूद्रकमलाकरधृतपराशरवचनम् ॥
ब्राह्मणस्य तदन्नभोजननिषेधो यथा,—
"शूद्रान्न ब्राह्मणोऽश्नन् वै मास मासार्द्धमेव
वा ।
तद्योनावभिजायेत सत्यमेतद्विदुर्बुधाः ॥
अथोदरस्थशूद्रान्नो मृत' श्वानोऽपि जायते ।
द्वादश दश चाष्टौ च गृध्रशूकरपुष्कराः ॥
उदरस्थितशूद्रान्नो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।
जुह्वन् वापि जपन् वापि गतिमूर्द्ध्वं न विन्दति ॥
अमृत ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्त्रियान्न पय' स्मृतम् ।
वैश्यस्य चान्नमेवान्न शूद्रान्न रुधिर स्मृतम् ॥
तस्मात् शूद्र न भिक्षेत यज्ञार्थं सद्द्विजातयः ।
श्मशानमिव सच्छूद्रस्तस्मात्तं परिवर्ज्जयेत् ॥
कणानामथवा भिक्षा कुर्य्याच्चातिविकर्षित' ।
सच्छूद्राणा गृहे कुर्व्वन् तत्पापेन न लिप्यते ॥
विशुद्धान्वयसंजातो निवृत्तो मद्यमासत ।
द्विजभक्तो वणिग्वृत्ति शूद्र' स परिकीर्त्तित' ॥"
इति वृहत्पराशरसंहितायाम् ४ अध्याय ॥*॥
अपि च । हारीत ।
"शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृत' ।
स वै खरत्वमुष्ट्रत्व शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति ॥"
शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्न तद्दत्तमपि भोजन-
कालेतद्गृहावस्थित यत्तदपि शूद्रान्नम् ।
तदाहाङ्गिराः ।
"शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीर वा यदि वा दधि ।
निवृत्तेन न भोक्तव्य शूद्रान्न तदपि स्मृतम् ॥"
अपिशब्दात् साक्षात्तद्दत्तघृततण्डुलादि । न तु
तद्दत्तकपर्दकादिना क्रीतमपि । स्वगृहागते
पुनरङ्गिरा' ।
"यथा यतस्ततो ह्याप शुद्धि यान्ति नदीं
गता' ।
शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्न प्रविष्टन्तु सदा शुचि ॥
प्रविष्ट स्वत्वापादकप्रतिग्रहादिनेति शेषः ।
अतएव पराशर' ।
"तावद्भवति शूद्रान्न यावन्न स्पृशति द्विज ।
द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्व्व तद्धविरुच्यते ॥"
स्पृशति प्रतिगृह्णातीति कल्पतरु' ॥ तच्च
सम्प्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम् ।
'सम्प्रोक्षयित्वा गृह्णीयाच्छूद्रान्न गृहमागतम् ॥"
तच्च पात्रान्तरे ग्राह्यमाहाङ्गिराः ।
"स्वपात्रे यत्तु विन्यस्त शूद्रो यच्छति नित्यश
पात्रान्तरगत ग्राह्य दुग्ध स्वगृहमागतम् ॥'
एतेन स्वगृहमागतस्यैव शुद्धत्व तद्गृहगतस्य
शूद्रान्नदोषभागित्व प्रतीयते । ततश्च तादृगपि
मुमुक्षुणा सर्व्वथा शूद्रान्न न भोक्तव्यम् । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ कलौ शूद्रविशेषान्नभोजन-
निषेधो यथा,—
"शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम् ।
भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरत ॥
एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभि' ।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्व्वक बुधै' ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपरञ्च ।
व्यास उवाच ।
"नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्न मोहाद्वा यदि
वान्यत ।
स शूद्रयोनि व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि ॥
षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्न विग-
र्हितम् ।
जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृत' श्वा चाभिजायते ॥
ब्राह्मणक्षत्त्रियविशा शूद्रस्य च मुनीश्वरा ।
यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात् ॥"
कलौतरत्र शूद्रविशेषान्नभोजनविधिर्यथा,—
"आर्त्तिंज कुलमित्रञ्च गोपालो दासनापितौ ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मान निवेदयेत् ॥
कुशीलव' कुम्भकारः क्षेत्रकर्म्मक एव च ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्प पण बुधैः ॥
पायस स्निग्धपक्वञ्च यावसञ्चैव शक्तवः ।
पिण्याकञ्चैव तैलञ्च शूद्राद्ग्राह्य द्विजातिभि ॥
इति कौर्म्मे उपविभागे १६ अध्याय ॥
अपि च ।
"कन्दुपक्वानि तैलेन पायस दधिशक्तवः ।
द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि ॥"*॥
अन्यच्च ।

"शूद्रास्तु ये दानपरा भवन्ति
व्रतान्विता विप्रपरायणास्तु ।
अन्न हि तेषा सतत सुभोज्यं
भवेद्द्विजेष्टं इष्टमिद पुरातनै' ॥

तस्माद्दान प्रकर्त्तव्य व्रतस्थेन प्रयत्नतः ।
सर्व्वपापविनाशाय महत्सुखविवृद्धये ॥"
इति वह्निपुराणे वृषदानाध्याय' ॥ * ॥
वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः । वेद-
मन्त्रवर्ज्जं शूद्रस्येति छन्दोगाह्निकाचारचिन्ता-
मणिधृतस्मृतौ वेदेति विशेषणात् । एवञ्च
पुराणमधिकृत्य ।
"अध्येतव्य न चान्येन ब्राह्मण क्षत्त्रिय विना ।
श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्य कदाचन ॥"
इति भविष्यपुराणवचन पुराणमन्त्रेतरपरम् ॥
पञ्चयज्ञस्नानश्राद्धेषु पौराणिकमन्त्रोऽपि
निषिद्ध' शूद्रमधिकृत्य ।
"नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान हापयेत् ॥"
इति याज्ञवल्क्येन ॥
"ब्रह्मक्षत्त्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥"
इति योगियाज्ञवल्क्येन ॥
श्राद्धमधिकृत्य ।
"अयमेव विधि' प्रोक्त' शूद्राणा मन्त्रवर्ज्जितः ।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥"
इति वराहपुराणेन च ॥

नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्ज्जितमिति
चाभिधानादेतत्पर वैदिकपरञ्च शूद्राधिकारे
गोतमवचनम् । अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र
इति । सावित्री प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयो-
र्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो
यदि जानीयात् स मृतोऽधो गच्छतीति । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥०॥ प्रसङ्गादत्र कायस्थोत्-
पत्तिर्लिख्यते । पाद्मे सृष्टिखण्डे ।

"सृष्ट्यादौ सदसत्कर्म्मज्ञप्तये प्राणिना विधि.।
चण ध्याने स्थितस्यास्य सर्व्वकायाद्विनिर्गत' ॥
दिव्यरूप पुमान् हस्ते मसीपात्रञ्च लेखनीम्।
चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसमीपत ॥
प्राणिना सदसत्कर्म्मलेखाय स निरूपित ।
ब्रह्मणातीन्द्रियज्ञानी देव्याग्न्योर्यज्ञभुक् स वै।
भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते द्विजै ॥
ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो जातिरुच्यते।
नानागोत्राश्च तद्वंश्या कायस्था भुवि सन्ति
वै ॥"*॥

प्रकारान्तरम् यथा, स्कान्दे रेणुकामाहात्म्ये ।
"एव हत्वार्ज्जुन राम सन्धाय निशितान्
शरान् ।
एक एव ययौ हन्तु सर्व्वानेवातुरान् नृपान् ॥
केचिद्गहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् ।
सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दालभ्याश्रम ययौ ॥
ततो राम समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् ।
पूजितो मुनिना सद्योऽन्वर्थ्यपाद्यासनादिभि ॥
ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् ।
रामस्तु भावयामास हृदिस्थ स्वमनोरथम् ।
याचयामास रामाच्च काम दाल्भ्यो महा-
मुनि' ॥
ततो द्वौ परमप्रीतौ भोजन चक्रतुर्मुदा ।
भोजनानन्तर दाल्भ्य' पप्रच्छ भार्गव प्रति ।
यत्त्वया प्रार्थित देव तत्त्व शंसितुमर्हसि ॥
राम उवाच ।
तवाश्रमे महाभाग सगर्भा स्त्री समागता ।
चन्द्रसेनस्य राजर्षे' चत्रियस्य महात्मन ॥
तस्मै त्व प्रार्थिं देहि हिसेय ता महामुने ।
ततो दालभ्य' प्रत्युवाच ददामि तव वाञ्छितम्
दाल्भ्य उवाच ।
स्त्रिय गर्भमम् वाल तस्मै त्व दातुमर्हसि ।
ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्य यदर्थमहमागत ॥
चत्रियान्तकरश्चाह तत्त्व याचितवानसि ।
प्रार्थितश्च त्वया विप्र कायस्थो गर्भ उत्तम' ॥
तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यन्ति शिशो'
शुभा ॥
एव रामो महाबाहुर्हित्वान्तर्गर्भमुत्तमम् ।
निर्जगामाश्रमात्तस्मात् चत्रियान्तकर' प्रभु ।
कायस्थ एष उत्पन्न चत्रिण्या चत्रियात्तत ॥
रामाज्ञया स दाल्भ्येन चत्त्रधर्म्माद्बहिष्कृत ।
कायस्थधर्म्मोऽस्मै दत्तश्चित्रगुप्तस्य य स्मृत ॥
तद्गोत्रजाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन्।
दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्म्मिष्ठा' सत्यवादिन. ॥
सदाचारपरा नित्य रता हरिहरार्च्चने ।
देवविप्रपितॄणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजका: ॥"*॥
प्रकारान्तरम् ।
"माहिष्यवनितासूनुर्वैदेहात् य' प्रसूयते ।
स कायस्थ इति प्रोक्तस्तस्य धर्म्मो विधीयते ॥
चत्राद्द्वैश्याया माहिष्या वैश्याद्विप्राणो वैदेह'।
लिपीना देशजाताना लेखन स समाचरेत् ॥
गणकत्व विचित्रञ्च बीजपाटी प्रभेदत ।
अधम शूद्रजातिभ्य' पञ्चसस्कारवानसौ ॥
चातुर्व्वर्णस्य सेवा हि लिपिलेखनसाधनाम् ।
व्यवसाय शिल्पकर्म्म तज्जीवनमुदाहृतम् ॥
शिखा यज्ञोपवीतञ्च वस्त्रमारक्तमम्भसा ।
स्पर्शन देवतानाञ्च कायस्थाद्यो विवर्ज्जयेत् ॥"
इति कमलाकरभट्टकृतशूद्रधर्म्मतत्त्वम् ॥

शूद्रकृत्य, क्ली, (शूद्रस्य कृत्यम् ।) शूद्रकर्त्तव्य-
कर्म्म यथा,—
"प्रणम्य सच्चिदानन्द शूद्राणा न्यायवर्त्तिनाम् ।
श्राद्धाह्न कृत्ययोस्तत्त्व वक्ति श्रीरघुनन्दन. ॥"
तत्र मत्स्यपुराणम् ।
"एव शूद्रोऽपि सामान्य वृद्धिश्राद्धञ्च सर्व्वदा ।
नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्य्यादामान्नवद्बुध' ॥
दान प्रधान शूद्र स्यादित्याह भगवान् प्रभु'।
दानेन सर्व्वकामाप्तिरस्य सजायते यत' ॥"
ततो दानमेवापेक्षित न तु भोजनमपि । सामान्य
सर्व्वजनकर्त्तव्यत्वेन प्रतिमासक्षयपक्षादिविहित
श्राद्ध आभ्युदयिकश्राद्धञ्च एव द्विजातिवत्
शूद्रोऽपि कुर्य्यादित्यन्वय' । नमस्कारेण मन्त्रेण
नतुस्वय पठितमन्त्रेण आमान्नवदित्यनेनजलसेक
सिद्धान्नव्यावृत्ति । खिन्नमन्नमुदाहृतम् । इति
वशिष्ठेन खिन्नस्यैवान्नत्वाभिधानात्।कन्दुपक्वस्य
भ्रष्टत्व नतु सिन्नत्वम् । हारीतेन स्वेदनभर्ज्ज-
नयो पृथक्त्वमुक्तम् । यथा । आदीपनतापन-
स्वेदनभर्ज्जनपचनादिभि' पञ्चमीति अस्यार्थ' ।
आदीपनं काष्ठानाम् तापन तोयादे' । स्वेदन
धान्यादे । भर्ज्जन यवादे । पचन तण्डुलादे ।
इति पञ्चमी । सुना इति कल्पतरु । अतएव
खिन्नधान्येन व्यवह्रियते ।
"कन्दुपक्वानि तैलेन पायस दधि शक्तव' ।
द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि ॥"
इति कूर्म्मपुराणवचनेन शूद्रकर्त्तृककन्दुपक्वादे
र्ब्राह्मणस्य भक्ष्यत्वेन श्राद्धे देयत्व युक्तम् । कन्दु
पक्व जलोपसेक विना केवलपात्रेण यद्वह्निना
पक्वम् । पायस पाकेन काठिन्यविकारापन्न
दुग्धम् । परमान्नपरत्वे पुलिङ्गनिर्द्देशापत्ते. ॥
तथा चामर' । परमान्नस्तु पायस इति ।
"दिने त्रयोदशे प्राप्ते पाकेन भोजयेद्द्विजान् ।
अय विधि प्रयोक्तव्य शूद्राणा मन्त्रवर्ज्जित' ॥"
इति श्राद्धचिन्तामणिधृतवराहपुराणवचनमपि
कन्दुपक्वपरम् । एवन्तु एतद्वचन सच्छूद्रपर
मैथिलोक्त हेयम् । एव आममासस्यापि श्राद्धे
देयत्व सामगश्राद्धतत्त्वेऽनुसन्धेयम् । तत्र द्रव्य-
देवताप्रकाशार्थं ब्राह्मणेन मन्त्रा । पाठ्या ।
"अयमेव विधि प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्ज्जित'।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥"
इति वराहपुराणात् ॥
अयं श्राद्धेतिकर्त्तव्यताको विधि: शूद्रकर्त्तृकमन्त्र-
पाठरहित' । शूद्रस्य मन्त्रपाठानधिकारसिद्धौ
यदमन्त्रस्येति पुनर्वचन तत् स्त्रिया ग्रहणार्थं
परिभाषार्थञ्च । ततश्च तत्कर्म्मसम्बन्धिमन्त्रेण
विप्रस्तदीयकर्म्मकारयितृब्राह्मणो गृह्यते। तेन
ब्राह्मणेन तत्र मन्त्र' पठनीय इति तात्पर्य्यम् ।
तत्र यजुर्व्वेदिको मन्त्र: । तथा च स्मृति' ।
"आर्षक्रमेण सर्व्वत्र शूद्रा वाजसनेयिन ।
तस्माच्छूद्र स्वय कर्म्म यजुर्व्वेदीव कारयेत्॥"
आर्षक्रमेण सुन्यु क्तक्रमेण यजुर्वेदिसम्बन्धिगृह्या-
दिना ।
"चतुर्णामपि वर्णाना यानि प्रोक्तानि वेधसा ।
धर्म्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपोत्तम ॥
विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः ।
अष्टादश पुराणानि चरित राघवस्य च ॥
रामस्य कुरुशार्दूल धर्म्मकामार्थसिद्धये ।
तथोक्त भारत वीर पाराशर्य्येण धीमता ।
वेदार्थं सकल योज्य धर्म्मशास्त्राणि च प्रभो ॥"
इति भविष्यपुराणवचनात्तेषां पौराणिकादि-
विधिर्योज्यो योजयिता । अत्र च श्राद्धे वेद
मन्त्रवर्ज्ज शूद्रस्येतिवचने वेदेत्युपादानात् श्राद्धे
पुराणमन्त्र' शूद्रेण पठनीय इति मैथिलोक्तम्
तन्न वराहपुराणे शूद्राणा मन्त्रवर्ज्जित इत्यनेन
मन्त्रमात्रनिषेधात् मत्स्यपुराणेन नमस्कारेण
मन्त्रेण इत्युपादानाच्च । पौराणिकस्यापि श्राद्धे
निषेध प्रतीयते । एव स्नानेऽपि ।
"ब्रह्मचत्त्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारक मतम् ॥"
इत्यनेन नमस्कारविधानात् पञ्चयज्ञेऽपि ।
"शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा जीवनवान् भवेत् ।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमा-
चरन् ॥
भार्य्यारति शुचिर्भृत्यभर्त्ता श्राद्धक्रियारत ।
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥"
इति नमस्कारमात्रविधानात् श्राद्धादिषु पौरा-
णिकमन्त्रनिषेध ततश्च स्नानश्राद्धपञ्चयज्ञेतरत्र
शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते । अत्र ।
"षष्ठेऽन्नप्राशन मासि यद्वेष्ट मङ्गल कुले ॥"
इति मनुवचनात् । चूडा कार्य्या यथाकुल इति
याज्ञवल्क्यवचनाच्च सस्कारमात्रे कुलधर्म्मानु-
रोधेन कालान्तरस्य नामविशेषोच्चारणस्याभि
धानाच्च शूद्रादीना नामकरणे वसुघोषादिक-
पद्धतियुक्तनामकरणस्य च प्रतीतिर्व्वैदिककर्म्मणि
शूद्राना पद्धतियुक्तनामाभिधान क्रियते इति॥
शूद्रस्वाचमने दैवतीर्थेन ओष्ठे जल सकृत्
क्षिपेत् न पिबेत् । तथा च याज्ञवल्क्य' ।
"हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासख्य द्विजातय' ।
शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्तत ॥"
अन्ततो हृदयादिसमीपेन ओष्ठेन उत्तरोत्तर

मपकर्षात्। अतएव स्पष्टाभिरित्युक्तं न तु भचिताभिरिति।
"स्त्री शूद्रः शुध्यते नित्यं चालनाच्च करोष्ठयोः॥"
इति ब्रह्मपुराणवचनञ्च। याज्ञवल्क्यः।
"प्राश्या ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुप-
स्पृशेत्।"
अत्र द्विजस्यैव आचमने ब्राह्मतीर्थोपादानात् स्त्रीशूद्रयोर्ण तेनाचमनम्। एवमेव मिताक्षरायां व्यक्तमुक्तं मरीचिना।
"स्त्रियास्तै दक्षिक तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च।
सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः॥" इति।
एतदनन्तरं इन्द्रियादिस्पर्शनन्तु ब्राह्मणवदेव। प्रमाणान्तरन्तु वाजसनेयिसामगश्राद्धाह्निकतत्त्वयोरनुसन्धेयम्। इति वन्द्यघटीयश्रीहरिहरभट्टाचार्य्यात्मज-श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितं शूद्राह्निकाचारतत्त्व समाप्तम्॥

शूद्रधर्म्मः, पु, (शूद्रस्य धर्म्मः।) शूद्रस्य शास्त्रविहिताचारः। तस्य विवरणं शूद्रकृत्यशब्दे द्रष्टव्यम्॥

शूद्रप्रियः, पु, (शूद्राणां प्रियः।) पलाण्डुः। इति राजनिर्घण्टः॥ शूद्रस्य प्रियद्रव्ये, त्रि॥

शूद्रप्रेष्य, पु, (शूद्रस्य प्रेष्यः।) शूद्रस्य परिचारकब्राह्मणादिः। इति केचित्॥

शूद्रशासन, क्ली, (शूद्रस्य शासनम्।) शूद्रस्याधिकारो लेख्यपत्रादिर्व्वा। यथा,—
"स्यादमिथ्यन्दिरमण शासनगरमित्यपि।
शासनं धर्म्मकील स्यान्मकुति शूद्रशास-
नम्॥"
इति पुरवर्गे त्रिकाण्डशेषः॥

शूद्रा, स्त्री (शूद्रस्य जातिः। शूद्र+"शूद्रा चामहत्पूर्व्वा जातिः।" इति टाप्।) शूद्रजातिस्त्री। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः।३।१३
शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः
स्मृते॥")

शूद्रान्न, क्ली, (शूद्रस्य अन्नम्।) शूद्रस्वामिकान्नम्। यथा,—
"शूद्रान्ने तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः।
स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति॥"
शूद्रान्न शूद्रस्वामिकान्नम्। इति शुद्धितत्त्वम्॥ अन्यत् शूद्रशब्दे द्रष्टव्यम्॥

शूद्राभार्य्य, पु, (शूद्रा भार्य्या यस्य सः।) शूद्रास्वामी इति व्याकरणम्॥

शूद्रार्त्ता, स्त्री, (शूद्रेण आर्त्ता।) प्रियङ्गुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

शूद्रावेदी, [न्] पु, (शूद्रां विन्दतीति। विद्+णिनिः।) शूद्रविवाहकर्त्ता। यथा,—
"शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः॥"
इति दायभागः॥

शूद्री, स्त्री, (शूद्रस्य स्त्री। "पुयोगादाख्यायाम्।" ४।१।४८। इति ङीष्।) शूद्रस्य भार्य्या। इत्यमरः॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। १।९१।
"विप्रात् मूर्द्धाभिषिक्तो हि क्षत्रियायां विशः
स्त्रियाम्।
अम्बष्ठः शूद्र्यां निषादो जातः पारशवोऽपि
वा॥")

शूनः, त्रि, (टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः+क्तः। "ओदितश्च।" ८।२।४५। इति निष्ठातस्य नः। "वचिस्वपियजादीनां किति।६।१।१५। इति संप्रसारणम्।) हलः।६।४।२। इति दीर्घः। "श्वीदितो निष्ठायाम्।"७।२।१४। इति इडागमश्च न।) वृद्धितः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, सुश्रुते।५।२।
"दुर्व्वर्णे हरिते शूने जायते चास्य लोचने॥"
शून्ये, त्रि। यथा ऋग्वेदे।७।१।११।
मा शूने अग्ने निषदाम नृणाम्॥"
"हे अग्ने! शूने शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे मा निषदाम न निवसाम।" इति तद्भाष्ये सायणः)

शूनवान्, [त्] त्रि, (टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः+क्तवतु।) वर्द्धितः। इति व्याकरणम्॥

शूना, स्त्री, (श्वयन्ति मृत्युं गच्छन्ति कीटादयो यत्र। श्वि+क्तः। टाप्।) प्राणिवधस्थानम्। इति हलायुधः॥ पञ्चविधा शूना यथा,—
"पञ्च शूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः।
कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन्॥"
पञ्चशूनापापनाशो यथा, मनुः।
"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।
होमो दैवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्॥
पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः।
स गृहेऽपि वसन्नित्यं शूनादोषैर्न लिप्यते॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
अधोजिह्विका। इति हारावली॥

शूनावान्, [न्] पु, (शूना+मतुप्। मस्य वः।) शूना विद्यते यस्य सः। कसाइ इति भाषा। इति केचित्॥

शून्य, क्ली, आकाशम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, भागवते।६।१३।२०।
"स वै त्वाष्ट्रवधो भूयानपि पापचयो नृप।
नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भानुना॥")
बिन्दुः इति हेमचन्द्रः॥

शून्य, त्रि, अतिशयेन ऊनः। अभावविशिष्टः। असम्पूर्णः। खालि इति पारस्यभाषा। तत्पर्य्यायः। वशिकः २ तुच्छः ३ रिक्तकः ४। इत्यमरः॥ शून्यम् ५। इति तट्टीकायां भरतः॥
"अविद्यजीवनं शून्यं दिक् शून्या चेदबान्धवा।
पुत्त्रहीनं गृहं शून्यं सर्व्वशून्या दरिद्रता॥"
इति चाणक्यम्॥
(शून्यायै प्राणिहिंसायै हितः रहस्यस्थानत्वात् शूना+यत्। यद्वा, शूने हितम्। श्वन्+"शुन", सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम्।५।१।२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत् सम्प्रसारणं दीर्घत्वञ्च।) निर्जनः। इति मेदिनी॥ (यथा, भट्टिः।१८।२९
"केन संविद्रते मान्यस्त्वतो बान्धववत्सल।
विरौमि शून्ये पौर्णोमि कथं मन्युसमुद्भवम्॥")

शून्यमध्य, पुं, (शून्यं मध्यं यस्य।) नलः।) इति राजनिर्घण्टः॥ शून्यगर्भवस्तुनि, त्रि॥

शून्यवादी, [न्] पु, (शून्यं वदतीति। वद्+णिनिः।) सौगतः। इति जटाधरः॥ नास्तिकश्च॥

शून्या, स्त्री, नली। इति विश्वमेदिन्यौ॥ महाकण्टकिनी। इति शब्दचन्द्रिका॥ फणीमनसा इति ख्याता। वन्ध्या। इति राजनिर्घण्टः॥

शून्यालय, पुं, (शून्य आलयः।) निर्जनगृहम्। अत्र शयननिषेधो यथा। "मार्कण्डेयः।
'शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे।
महादेवगृहे चापि शर्करालोष्टपांशुषु॥
धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणाञ्च तथोपरि।
न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम्॥
नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः।
नाकाशे सर्व्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा॥'
न स्वपेदित्यर्थः।" इत्याह्निकतत्त्वम्॥

शूपकारः, पुं, (शूपं करोतीति। कृ+अण्।) शूद्राणां पाचकः। यथा,—
"शूद्रपाकोपजीवी यः शूपकार इति स्मृतः।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः॥
अन्यत् दन्त्यसकारादौ द्रष्टव्यम्॥

शूर, ङ य ई स्तम्भे। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-आत्म०-स्तम्भे अक० हिंसे सक०-सेट् निष्ठायामनिट्।) ङ य, शूर्य्यते। ई, शूर्णः। स्तम्भो जडीभावः। इति दुर्गादासः॥

शूर, त् क ङ विक्रमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ङ, अशुशूरत्। विक्रमः उद्यमः। इति दुर्गादासः॥

शूरः, पु, (शूरयति विक्रामतीति। शूर+अच्। यद्वा, शवति वीर्य्यं प्राप्नोतीति। शू+"शुसिचिमिञां दीर्घश्च।" उणा० २।२५। इति क्रन् दीर्घश्च।) वीरः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते।१।१०९।४।
"शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन्॥")
यादवः। स तु श्रीकृष्णस्य पितामहः। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते।९।२४।२६।
"शूरो विदूरथादासीत् भजमानस्तु तत्सुतः॥")
सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सिंहः। शूकरः। चित्रकः। सालः। लकुचः। मसूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

शूरणः, पु, (शूर्य्यते इति। शूर हिंसे+ल्युः।) मूलविशेषः। ओल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अर्शोघ्नः २ कन्दः ३। इत्यमरः॥ सूरणः ४। इति तट्टीका॥ ओलः ५। इति जटाधरः॥ ओलः ६। इति मेदिनी॥ कण्डूलः ७ कन्दोद्भुकन्दी ९ स्थूलकन्दकः १० दुर्नामारिः ११ सुहृत्त १२ वातारिः १३ कन्दशूरणः १४ तीव्रकण्ठः १५ कन्दार्हः १६ कन्दवर्द्धनः १७ बहुकन्दः १८ रुच्यकन्दः १९ शूरसकन्दः २०। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। रुच्यत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। क्रमिकफानिलश्वासकासवमनार्शः

शूलगुल्मनाशित्वम् । अल्पदोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"शूरणो दीपनो रूक्षः कषायः कण्डुकृत् कटुः
विष्टम्भी विशदो रुच्यः कफार्शःकृन्तनो लघुः ॥
विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्मविनाशनः ।
सर्व्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते ॥
दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः ।
सन्धानयोगसम्प्राप्तः शूरणो गुणक्तत्तमः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
"शूरणो दीपनो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ।
विशेषादर्शसां पथ्यो ग्राम्यकन्दस्तु दोषलः ॥"
इति राजवल्लभः ॥
श्योनाकहृच्च । इति शब्दमाला ॥
शूरणोद्भुजः, पुं, हरिद्राङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शूरदेवः, पुं, चतुर्व्विंशतिभाव्यर्हदन्तर्गतार्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
शूरसेनः, पुं, (शूरा सेना यस्य ।) राजविशेषः । देशविशेषः । यथा,—
"शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन् पुरीम् ।
माथुरान् शूरसेनांश्च विषयान् बुभुजे पुरा ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः ॥
शूर्प, क माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चस्वरी । क, शूर्पयति धान्यं गृह्णी । इति दुर्गादासः ॥
शूर्पः, पुं क्लो,(शूर्पयति धान्यादीनिति । शूर्प + अच् । यद्वा शॄ हिंसायाम् + "शुगॄभ्यां निच्च ।" उणा० ३ । २६ । इति पः । चकारात् स च कित् ।) तण्डुलादिस्फोटनार्थं वंशादिनिर्म्मितपात्रविशेषः । कुला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रस्फोटनम् २ । इत्यमरः ॥ सूर्पः ३ कुल्यः ४ प्रस्फोटनी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
"विसृज्य सूर्पवत् दोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधवः ॥")
द्रोणद्वयपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥
शूर्पकः, पुं,(शूर्प इव प्रतिकृतिरस्य । "इवे प्रतिकृतौ । इति कन् ।) असुरविशेषः । स च कामदेवस्य शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥
शूर्पकर्णः, पुं, (सूर्पाविव कर्णौ यस्य ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुल्यतुल्यश्रुतियुक्ते, त्रि (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । १६५ ।
"घटोदरः शूर्पकर्णो गणाध्यक्षो मदोत्कटः ॥")
शूर्पकारातिः, पुं, (शूर्पकस्तन्नामासुरः अरातिर्यस्य ।) कामदेवः । इति हलायुधः ॥
शूर्पकारिः, पुं, (शूर्पकः अरिर्यस्य ।) कामदेवः । इति हलायुधः ॥
शूर्पणखा, स्त्री, (शूर्पा इव नखा यस्याः । "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।" ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् । "नखमुखात् संज्ञायाम् ।" ४।१।५८ । इति न ङीप् ।) रावणभगिनी । इति शब्दमालाशब्दरत्नावल्यौ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३८ ।
"रूपं शूर्पणखानाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥")
शूर्पणखी, स्त्री, (शूर्पाकाराणि नखानि यस्याः । केवलयौगिकत्वे ङीष् ।) रावणभगिनी । इति शब्दमालाशब्दरत्नावल्यौ ॥
शूर्पपर्णी, स्त्री, (शूर्पाणि इव पर्णानि यस्याः । ङीष् ।) शिम्बीविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शूर्पवातः, पुं, (शूर्पस्य वातः ।) शूर्पस्य वायुः । कुलार वातास इति भाषा । तत्पर्य्यायः । फुल्लफालः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शूर्पश्रुतिः, पुं, (शूर्पौ इव श्रुती यस्य ।) हस्ती । इति हारावली ॥
शूर्पी, स्त्री, (शूर्प + गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुद्रसूर्पः । इत्युणादिकोषः ॥ शूर्पणखा । इति शब्दमाला ॥
शूर्म्मः, पुं, लौहप्रतिमा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
शूर्म्मिः, स्त्री, लौहप्रतिमा । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
शर्म्मिका, } स्त्री, लौहप्रतिमा । इति शब्द-
शूर्म्मी, } रत्नावली ॥
शूल, रुजायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) दीर्घी । शूलति लोकं रोगः । इति दुर्गादासः ॥
शूलः, पुं,क्ली,(शूलति लोकानिति । शूल रोगे + अच् ।) रोगविशेषः । अस्त्रविशेषः । वर्शा इति भाला इति च भाषा । इत्यमरः ॥ मृत्युः । केतनः । विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतनवमयोगः । इति मेदिनी ॥ तद्योगजातफलम् । यथा,—
"भीतो दरिद्रो दयितापियश्च
शूलोद्भवः शूल इव स्वबन्धोः ।
विद्यामयाभ्यां रहितोऽथ शूली
करोति लोके न हितं कदाचित् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
सुतीक्ष्णः । अयःकीलः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०७ । १२ ।
"ततस्ते शूलमारोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा ।
प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥")
व्यथा । इति केचित् ॥ विक्रेतव्यम् । यथा,—
"अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
प्रमदाः केशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौ युगे ॥"
इति महाभारते आदिपर्व्व ॥*॥
अथ शूलाधिकारः । तत्र शूलस्य सन्निकृष्टनिदानमाह ।
"दोषैः पृथक् समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।
सर्व्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥"
प्रभुः कर्त्ता ॥*॥ वातिकस्य विप्रकृष्टनिदानसम्प्राप्तिलक्षणमाह ।
"व्यायामयानादतिमैथुनाच्च
प्रजागराच्छीतजलादिपानात् ।
कलायमुद्गाढकिकोरदूषात्
अत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् ॥
कषायतिक्तातिविरूढजान्न-
विरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकैः ।
विट्शुक्रमूत्रानिलसन्निरोधात्
शोकोपवासादतिहास्यभाषात् ॥
वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं
हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिदेशे ।
जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च
शीते च कोपं समुपैति गाढम् ॥
मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपै-
र्व्विण्मूत्रसंस्तम्भनतोदभेदैः ।
संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्द्दनाद्यैः
स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति ॥"
व्यायामो मल्लयुद्धादिः । यानं तुरगरथादि । मैथुनं स्त्रीसेवा । प्रजागरः रात्रौ । गणस्मतियोगात् । कलायस्त्रिपुटः । आढकी तुवरी । कोरदूषकः कोद्रवः । अत्यर्थरूक्षद्रव्यसेवा । अध्यशनं भुक्तस्योपरि भोजनम् । अभिघातो लोष्टादिभिः । कषायतिक्तरससेवा । विरूढजान्नं विरूढमङ्कुरितमन्नकलायशाकादि तज्जमन्नं भक्ष्यम् । वल्लूरं शुष्कमांसम् । तस्य शूलस्य देशमाह । हृदयादिषु ॥*॥ तस्य हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठति ।
"कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसवर्द्धितः ।
हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासस्यावरोधकम् ।
स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपनः ॥"
पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह ।
"कफं निगृह्य पवनः शूचीभिरिव निस्तुदन् ।
पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्य्यादाध्मानसंयुतम् ।
तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति ।
निद्राञ्च नाप्नुयादेष पार्श्वशूलः प्रकीर्त्तितः ॥"
वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह ।
"सरोधात् कुपितो वायुरस्थि मश्रित्य तिष्ठति ।
वस्तिवङ्क्षणनाडीषु ततः शूलस्तु जायते ॥"
विण्मूत्रवातसंरोधी वस्तिशूलः स उच्यते ॥"
प्रक्रतमनुसरति । जीर्णे भुक्ते । । प्रदोषे रात्र्यागमे रात्रिभवशीतेन वातप्रकोपात् । घनागमे वर्षासु मेघोदये च ॥*॥ तथैव पैत्तिकमाह ।
"क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैल-
निष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः ।
कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः
क्रोधानलायासरविप्रतापैः ॥
ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः
पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् ।
तृष्णामोहदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां
संस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम् ॥
मध्यं दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे
निदाघकाले जलदात्यये च ।
शीतेऽतिशीते समुपैति शान्तिं
सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च ॥"

निष्पावो राजमाष:। सौवीरं सन्धानभेद'। सुराविकारै'। परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्ना सुरा मता। तस्या विकारै:। रविप्रताप आतप:। व्यायातियोगो मैथुनाधिक्यम्। विदाहीत्युक्तापि भग्ननैर्व्विदग्धैरिति बोधयति। अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशाद्विदाहित्व भवति। जलदात्यये शरदि। शीते शीतकाले। शीतैर्व्वातादिभि ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह।

"आनूपवारिजकिलाटपयोविकारै-
र्मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशस्कुलीभि:।
अन्यैर्व्वलासजनकैरपि हेतुभिश्च
श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥
हृल्लासकासमदनारुचिमप्रसेकै-
रामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वै'।
भुक्तै: सदैव हि रुज कुरुतेऽतिमात्र
सूर्य्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च ॥"

आनूप बहुजलदेशज भक्ष्यम्। वारिज शालूकादि। किलाट'।

"पक्क दध्ना सम क्षीर विज्ञेया दधिकूर्च्चिका।
तक्रेण तक्रकूर्च्ची स्यात्तयो' पिण्ड: किलाटक' ॥"

पयोविकार' पायसादि.। पिष्ट माषादि। अन्यै गुर्व्वादिभि' स्तिमितमार्द्रचर्म्मावगुण्ठितमिव यत् कोष्ठ शिरश्च तयोर्गुरुत्वै' सह। सूर्य्योदय इति त्रिधाविभक्तदिवसप्रथमभागस्योपलक्षणम्। शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्चयात्। कुसुमागमे वसन्ते ॥ * ॥ द्वन्दजमाह।

"द्विदोषलक्षणैरेतैर्व्विद्याच्छूल द्विदोषजम् ॥"

त्रिदोषजमाह।

"सर्व्वेषु देशेषु समस्तलिङ्ग
विद्याद्भिषक् सर्व्वभव हि शूलम्।
सुकष्टमेन विषवज्रतुल्य
विवर्ज्जनीयञ्च वदन्ति तज्ज्ञा' ॥"

सर्व्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु। सर्व्वभवं त्रिदोषज शूल विन्द्यात्। सुकष्टसाध्य विषवज्रतुल्य मारणात्मकत्वात् ॥*॥ आमजमाह।

"आटोपहृल्लासवमीगुरुत्व
स्तैमित्यमानाहकफप्रसेकै'।
कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्ग-
मामोद्भव शूलमुदाहरन्ति ॥"

कफस्य कफशूलस्य। आमोद्भव आमादुद्भवो यस्य त शूलम्। अत्रामाच्छूले जाते पश्चाद्दोषसम्बन्ध। अतएव शूलस्याष्टत्वमुक्तम्। स च प्रथममामाशये भवति पश्चात् सम्बन्धिदोषैर्व्वस्तिनाभिहृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथा दोष सम्बन्ध: ॥ * ॥ आमशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह।

"वातात्मक वस्तिगत वदन्ति
पित्तात्मक चापि वदन्ति नाभ्याम्।
हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्ट
सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् ॥"

हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ। कफसन्निविष्ट कफेनाविष्टम् ॥*॥ तन्त्रान्तरोक्तमामशूलमाह।

"अतिमात्र यदा भुक्त पावके मृदुतां गते।
स्थिरीकृतन्तु तत् कोष्ठे वायुनावृत्य तिष्ठति ॥
यदान्न न गत पाक तच्छूल कुरुते भृशम्।
मूर्च्छाध्मानविदाहांश्च हृत्क्लेश' सविलम्बिकम्
कम्पशातमतोसारं प्रमोह जनयेदपि।
अविपाकोद्भव शूलमेतमाहुर्म्मनीषिण ॥"

अविपाकोद्भव आमोद्भवमित्यर्थ: ॥ * ॥ शूलस्योपद्रवानाह।

"वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वर'।
भ्रमोऽरुचि' कृशत्वञ्च बलहानिस्तथैव च।
उपद्रवा दशैवैते यस्य शूलस्य नास्ति स. ॥"

शूलस्यैव भेद परिणाममाह।

"स्वैर्निदानै. प्रकुपितो वायु' सन्निहितो यदा
कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली ॥
भुक्ते जीर्य्यति यच्छूल तदेव परिणामजम् ॥"

स्वैर्निदानैरित्यादिना निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिरुक्ता। भुक्ते जीर्य्यतीत्यादिना लक्षणमुक्तम्। समावृत्य व्याप्य ॥*॥ अथान्नद्रवनामान शूलविशेषमाह।

"जीर्णे जीर्य्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते।
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा।
न शम याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृत ॥"

नेद शूलमसाध्य चिकित्साभिधानात् ॥*॥ अथ शूलस्य चिकित्सा।

"वमन लङ्घन स्वेद पाचन फलवर्त्तय'।
क्षारचूर्णानि गुटिका: शस्यन्ते शूलशान्तये ॥
विज्ञाय वातशूलन्तु स्नेहस्वेदैरुपाचरेत्।
शूलशल्याकुलस्य स्यात् स्वेद एव सुखावह' ॥
मृत्तिका सजला पाकाद्घनीभूता पटे क्षिपेत्।
कृत्वा तत्पोटलीं शूली तया स्वेद विधापयेत् ॥"

इति मृत्तिकास्वेद ॥

"कार्पासास्थिकुलत्थिकातिलयवैरेरण्डमूलातसी-
वर्षाभूषणबीजकाञ्जिकयुतैरेकीकृतैर्व्वा पृथक्
स्वेद स्यादथ कूर्परोदरशिर.स्फिग्जानुपादाङ्गली-
गुल्फस्कन्धकटीरुजो विजयते नि:शेषवातार्त्तिहा ॥"

इति कार्पासास्थ्यादिस्वेद' ॥

"तिलैश्च गुटिका कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि।
शूल सुदुस्तर तेन शान्ति गच्छति सत्वरम् ॥
नाभिलेपाज्जयेच्छूल मदन काञ्जिकान्वितम ॥
मदन मयनफलम् ॥ * ॥

"विश्वमेरण्डमूलन्तु क्वाथ कृत्वा शृत पिबेत्।
हिङ्गुसौवर्च्चलोपेत सद्य शूलनिवारणम् ॥*॥
गुडशालियवा. क्षीर सर्पि पान विरेचनम्।
जाङ्गलानि च मासानि भेषज पित्तशूलिनाम्॥"
मर्य्योरजततास्त्राणा भाजनानि गुरूणि च।
तोयेनपरिपूर्णानि शूलस्योपरि धारयेत् ॥*॥

विरेचन पित्तहरं प्रशस्तं
रसाश्च शस्ता' शशलावकानाम् ।*।
सगुडां घृतसयुक्तां भक्षयेद्वा हरीतकीम्।
प्रलिह्याच्छूलशान्त्यर्थं धात्रीचूर्णं समाक्षिकम्॥
शाल्यन्न जाङ्गल मासमरिष्ट कटुक रसम् ॥
मधूनि जीर्णगोधूम कफशूले प्रयोजयेत् ॥"

अरिष्ट भेषजक्वाथसिद्ध' मद्यम् ॥ * ॥

"लवणत्रयसयुक्त पञ्चकोल सरामठम्।
सुखोष्णेनाम्बुना पीत कफशूल प्रशाशयेत्।*
आमशूले क्रिया कार्य्या कफशूलप्रणाशिनी।
सेव्यमामहर सर्व्वं मद्यमग्निविवर्द्धनम ॥*॥
तीक्ष्णायश्चूर्णसयुक्त त्रिफलाचूर्णमुत्तमम्।
प्रयोज्य मधुसर्पिर्भ्या सर्व्वशूलनिवारणम् ॥"

तीक्ष्णा राजिका ॥*॥

"दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवै'।
अम्लपिष्टै. सुखोष्णैश्च लिम्पेच्छूलयुतोदरम् ॥
मूल वैल्व तथैरण्ड चित्रक विश्वभेषजम्।
हिङ्गुसैन्धवसयुक्त सद्य शूलनिवारणम् ॥"

वातरोगान्तर्गताध्मानचिकित्साया लिखितो नाराचनामा रसोऽन्यच्च विरेचन शूले हितम्॥

"कुष्माण्ड तनु कृत्वा तु छित्त्वा घर्म्मे विशोषयेत्
स्थाल्यां निक्षिप्य तत् सर्व्वं पिधानेन विधाय च ॥
चुल्ल्या निवेश्य वह्निश्च ज्वालयेत् कुशलो जन:।
यथा तत्र भवेद्भस्म किन्त्वङ्गारो दृढो भवेत् ॥
तदा निर्व्वापयेच्छीत चूर्णित चूर्णयेत्तु तम्।
माषद्वयमित तावच्छटीचूर्णञ्च मिश्रितम् ॥
जलेन भक्षयेन्नित्य महाशूलाकुलो नर:।
असाध्यमपि यच्छूल तदप्येतेन शाम्यति ॥"

इति कुष्माण्डक्षार: ॥ * ॥

अथ परिणामशूलस्य चिकित्सा।

"लङ्घन प्रथम कुर्य्याद्वमन सविरेचनम्।
पक्तिशूलोपशान्त्यर्थं तत्र वान्तेर्विधिर्यथा ॥
पीत्वा तु क्षीरमाकण्ठमदनक्वाथसयुतम्।
कान्तारकस्य पौण्ड्रस्य कोशकारस्य वा रसम्
कषाय वाथ निम्बस्य कटुतुम्बीरस वचाम्।
यथाविधि वमेद्धीमान् पक्तिशूलार्द्दितो जन: ॥
त्रिवृता च तथा दन्त्यास्तैलेनैरण्डजेन वा।
दत्त विरेचन सद्य' पक्तिशूल निवारयेत् ॥
विडङ्ग तण्डुल व्योष त्रिवृद्दन्तिसचित्रकम्।
सर्व्वाण्येतानि सङ्गृह्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
गुडेन मोदकान् कृत्वा खादेदुष्णेन वारिणा।
जयेत्त्रिदोषज शूल परिणामसमुद्भवम् ॥"

इति विडङ्गादि मोदक ॥ * ॥

"नागरतिलगुडकल्क पयसा सपिष्य य पुमान् लिह्यात्।
उग्र परिणतिशूल नश्यत्तस्य त्रिरात्रेण।
पीत शम्बूकज भस्म जलेनोष्णेन तत्क्षणात्।
पक्तिज नाशयत्येव शूल विष्णुरिवासुरान् ॥
लौहपथ्याकणाशुण्ठीचूर्णं समधुसर्पिषा।
विलिहन् विनिहन्त्येव शूल हि परिणामजम्॥"

इति पथ्यादिलौहम् ॥ * ॥

शृङ्गक', पु, (शृङ्ग इव । कन् ।) जीवकद्रुच । इति जटाधरः ॥

शृङ्गकन्द, पु, (शृङ्गवत् कन्दो यस्य ।) शृङ्गाटक । इति राजनिर्घण्टः ॥

शृङ्गज, क्ली, (शृङ्गात् जायते इति । जन+ड ।) अगुरु । इति रत्नमाला ॥ शरे, पु । यथा । शृङ्गाच्छरो जायते । इति सन्निप्तसारकारकपाद ॥ शृङ्गजाते, त्रि ॥

शृङ्गवेर, क्ली, (शृङ्गस्येव वेर शरीर यस्य ।) आर्द्रकम् । इत्यमर. ॥ शुण्ठी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३८ ।
"पिप्पलीमरीचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम् ॥")
गुहचण्डालपुरम् । यथा,—
"मारुते गच्छ शीघ्र त्वमयोध्या भरत प्रति ।
जानीहि कुशली कच्चित् जनो नृपतिमन्दिरे ॥
शृङ्गवेरपुर गत्वा ब्रूहि मित्र गुह मम ।
जानकीलक्ष्मणोपेतमागत मा निवेदय ॥"
इत्यध्यात्मरामायणे लङ्काकाण्डे १४ अध्याय'॥

शृङ्गवेरक, क्ली, (शृङ्गवेरमेव । स्वार्थे कन् ।) आर्द्रकम् । इति हेमचन्द्र' ॥

शृङ्गवेराभमूलक', पु, (शृङ्गवेराभ मूल यस्य । कन् ।) एरका इति भावप्रकाश ॥

शृङ्गमूल', पु, (शृङ्गवत् मूल यस्य ।)शृङ्गाटक । इति राजनिर्घण्ट ॥

शृङ्गमोही, [न्] पु, (शृङ्गाय मन्मथाङ्गाय मोहयतीति । मुह+णिच्+णिनि ।)चम्पक । इति राजनिर्घण्ट ॥

शृङ्गला, स्त्री, (शृङ्गवत् लातीति । ला+क ।) अजशृङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शृङ्गवान्, [त्] पु, (शृङ्गाणि सन्ति अस्येति । शृङ्ग+मतुप् । मस्य व ।) कुरुवर्षीयसीमापर्व्वत । स तु दीर्घे ८०००० अशीतिसहस्र योजनानि । प्रस्थे २००० द्विसहस्रयोजनानि । विस्तारे तथैव । यथा,—
"हिमवद्धेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे ।
नील श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्व्वता ॥
लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथा पर ।
सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥"
इति विष्णुपुराणे २ अंशे २ अध्याय ॥
लक्षप्रमाणौ द्वौ प्राक्पश्चिमतो दैर्घ्येण निषध नीलौ । यद्यपि जम्बुद्वीपमण्डलाकारस्य लक्ष योजनप्रमाणत्वान्मध्यरेखायामेव मुख्य लक्षप्रमाणत्वम् । निषधनीलौ तु तन्मध्यरेखातो दक्षिणतश्चोत्तरतश्च सप्तदशयोजनसहस्रान्तरितत्वाद्दीर्घन्यूनौ । तथापि स्थूलदृष्ट्या लक्षप्रमाणावित्युक्तम् । अपरे तु हेमकूटादयो दशहीना दशदशन्यूना' हेमकूटश्वेतौ नवतियोजनसहस्रप्रमाणौ हिमवच्छृङ्गिणावशीतियोजनप्रमाणौ । तदुक्त वाराहे ।
'द्वीपस्य मण्डलीभावात् ह्रासवृद्धी प्रकीर्त्तिते ॥"
इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ॥
भागवतमते दैर्घ्ये १००००दशसहस्रयोजनानि प्रस्थे २००० द्विसहस्रयोजनानि । यथा । उत्तरोत्तरेणेलावृत नील. श्वेत शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्य्यादागिरय प्रागायता उभयत' क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकश पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति । एव दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिम्पुरुषभारताना यथासङ्ख्यम् ॥ इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्याय' ॥

शृङ्गाट, क्ली, (शृङ्गमुत्कर्षं अटतीति । अट्+अच ।) चतुष्पथम् । इति हेमचन्द्र' धरणिश्च ॥

शृङ्गाट, पु, (शृङ्गवत् कण्टक अटतीति । अट्+अच् ।) जलकण्टक । इति भूरिप्रयोगत्रिकाण्डशेषौ ॥ स्वादुकण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कामाख्याटेशस्थपर्व्वत । यथा,—
"दीपवत्या पूर्व्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्व्वत ।
तत्र भर्गस्य देवस्य लिङ्गमेक प्रतिष्ठितम् ॥
सरित्तु सिद्धा त्रिस्रोता दक्षिणोदधिगामिनी ।
शृङ्गाटकस्य सतत स्रवन्ती प्राव्निपादत ।
दक्षिण सागर याति भर्गस्य प्रियकारिणी ॥
सलिले यो नर स्नाति त्रिस्रोताया नरोत्तम' ।
शृङ्गाटक समारुह्य पूजयेल्लिङ्गशङ्करम् ॥
स दीप्तकाय शुद्धात्मा प्राप्य कामानिहातुलान्।
अन्ते भर्गगृह याति ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

शृङ्गाटक, क्ली, (शृङ्गाटमेव । स्वार्थे कन् ।) चतुष्पथम् । इत्यमर' ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७१ । ४५ ।
"ता शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्या
रजोऽरुणद्वारकपाटयन्त्राम ॥")
जलज-लताफलविशेष । पानिफल इति शिङ्गाडा इति च भाषा । तत्पर्य्याय । जलसूचि २ सङ्घाटिका ३ वारिकण्टक ४ । इति जटाधर ॥ शृङ्गाट ५ वारिकुब्जक ६ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ चौरशक ७ जलकण्टक' ८ इति शब्दमाला ॥ शृङ्गाटक ९ शृङ्गरुह १० जलवल्ली ११ जलाशय १२ शृङ्गकन्द १३ शृङ्गमूल १४ विषाणी १५ । अस्य गुणा । शोणितपित्तहरत्वम् । लघुत्वम् । सरत्वम् । हृष्यतमत्वम् । विशेषात् त्रिदोषवातभ्रमशोफनाशित्वम् । रुचिप्रदत्वम् । मेहनदार्ढ्यहेतुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट' ॥ अपि च । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥ खाद्यविशेष । समूसा इति हिन्दी भाषा ॥ यथा, भावप्रकाशे ।
"शुद्धमास तनूकृत्य कर्त्तित स्वेदित जले ।
लवङ्ग हिङ्गुसहित लवणार्द्रकसयुतम् ॥
एलाजीरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम् ॥
घृते सगन्धे तद्भृष्ट पूरण प्रोच्यते बुधै ॥
शृङ्गाटक समितया कृत पूरणपूरितम् ।
पुन' सर्पिषि संभृष्ट साम शृङ्गाटक वदेत् ॥
मास शृङ्गाटक रुच्य हृद्य बलकृत् गुरु ।
वातपित्तहर हृद्य कफघ्न वीर्य्यवर्द्धनम् ॥"

शृङ्गाटक', पु, (शृङ्गाट एव । स्वार्थे कन् ।) जलकण्टक' । इति राजवल्लभ ॥

शृङ्गार, क्ली, (शृङ्ग प्राधान्य ऋच्छतीति । ऋ+अण् ।) लवङ्गम् । सिन्दूरम् । चूर्णम् । इति मेदिनी ॥ आर्द्रकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कालागुरु । इति राजनिर्घण्ट' ॥

शृङ्गार', पु, (शृङ्ग कामोद्रेकमृच्छतीति । ऋ गतौ+"कर्म्मण्यण् ।" ३।२।१ इत्यण् । यद्वा, शृ हिंसायाम्+"शृङ्गारभृङ्गारौ ।" उणा० ३ । १२६ । इति आरन्प्रत्ययेन साधुः ।) सुरत' । नाट्यरस । गजभूषणम् । इति मेदिनी ॥ * ॥ नाट्यरसस्य लक्षण यथा,—
"पुस' स्त्रिया स्त्रियाः पुसि सयोग प्रति या स्पृहा ।
स शृङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम् ॥"
इत्यमरटीकायां भरत ॥
अपि च ।
"शृङ्ग हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुक ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रस शृङ्गार इष्यते ॥
परोढा वर्जयित्वात्र वेश्याञ्चाननुरागिणीम् ।
आलम्बन नायिका स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायका'॥
चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपन मतम् ।
भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभाव प्रकीर्त्तित ॥
त्यक्तौग्र्यमरणालस्यजुगुप्साव्यभिचारिण ।
स्थायी भावो रति श्यामवर्णोऽय विष्णुदैवत' ॥"
स च द्विधा । विप्रलम्भ सम्भोगश्च । इति साहित्यदर्पणम् ॥ अन्यत् मैथुनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ शृङ्गारादिभङ्गे नरको यथा,—
"शृङ्गाराहारनिद्राणा यश्च भङ्ग करोति च ।
स व्रजेत् कालसूत्रञ्च स्वामिनश्च विशेषत' ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४२ अध्याय' ॥

शृङ्गारक, क्ली, (शृङ्गारमेव । स्वार्थे कन् ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ शृङ्गविशिष्टे, त्रि । शृङ्गशब्दात् "शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्य ।" ५ । २ ।१२२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आरकन्प्रत्ययेन निष्पन्न । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ स्वार्थे के शृङ्गारश्च तत्र पु ॥

शृङ्गारभूषण, क्ली, (शृङ्गारस्य भूषणम् ।) सिन्दूरम् । इति हेमचन्द्र' ॥

शृङ्गारयोनिः,पु, (शृङ्गारे योनिरुत्पत्तिर्यस्य ।) कामदेव । इति हलायुधहेमचन्द्रौ ॥

शृङ्गारी,[न्] पु, (शृङ्गारोऽस्यास्तीति । इनि' ।) पूग । गज । सशृङ्गारः । सुवेशः । इति मेदिनी ॥ माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

शृङ्गि', स्त्री, मत्स्यविशेष । शिङ्गीमाछ' इति भाषा । यथा,—
"मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी शृङ्गिरित्यपि कुत्रचित्
स्यादप्रिया मद्गुरसीति च नामद्वयम् क्वचित् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

शृङ्गिक, क्ली, विषभेदः। इति हलायुधः॥

शृङ्गिका, स्त्री, प्रतिविषा इति शब्दरत्नावली॥

शृङ्गिण, पु, (शृङ्गे स्तः अस्येति। शृङ्ग+"ज्योत्स्ना-
तमिस्रेति।"५।२।११४। इति इनच्।)
मेषः। इति हेमचन्द्रः॥

शृङ्गिणी, स्त्री, (शृङ्गे स्त अस्या इति। शृङ्ग+
इनिः। ङीष्।) गौः। इत्यमरः॥ श्लेष्मघ्नी-
वृक्षः। मल्लिकावृक्षः। ज्योतिष्मतीवृक्षः। इति
मेदिनी॥

शृङ्गी, [न्]पु, (शृङ्ग+इनिः।) हस्ती। वृक्षः।
पर्व्वतः।(यथा, रघु।१२।८०।
"रुरोध रामं शृङ्गीव टङ्कच्छिन्नमनःशिलः॥"
ऋषिविशेषः। स तु शमीकपुत्त्रः। अभिमन्युज-
परिक्षित् अनेनाभिशप्तः।) शृङ्गयुक्ते, त्रि।
इति मेदिनी॥ यथा, रामायणे।२।२५।२०।
"महिषाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते द्रुह्यन्तु पुत्त्रक॥")

शृङ्गी, स्त्री (शृङ्गि+वा ङीष्।) मत्स्यविशेषः।
शिङ्गी इति जियल इति च भाषा। तत्पर्य्यायः।
मद्गुरप्रिया २। इत्यमरः मधुरा॥ मद्गुरी ३।
इति कलिङ्गः॥ मद्गुरसी ४ अप्रिया ५
शृङ्गिः ६। इति केचिदिति भरतः॥ अस्या
गुणाः। स्वादुरसत्वम्। स्निग्धत्वम्। वृंह-
णत्वम्। कफकोपनत्वम्। शोथपाण्डुमरुत्पित्त-
नाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अतिविषा।
ऋषभौषधम्। इत्यमरः॥ कर्कटशृङ्गी। प्लक्ष।
वट। विषम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अलङ्कार-
सुवर्णम्। यथा। स्त्री शृङ्गी मण्डनस्वर्णे। इति
भरतधृतरत्नकोषः॥

शृङ्गीकनक, क्ली (शृङ्गी मण्डनस्वर्णम्। तदेव
कनकम्।) अलङ्कारसुवर्णम्। इत्यमरः॥
अलङ्कारस्य कुण्डलादेर्यत् सुवर्णं तत् शृङ्गी-
कनकमुच्यते शृङ्गी अलङ्कारः तदर्थं कनकं
शृङ्गीकनकं अलङ्कारसुवर्णस्य शृङ्गीति च नाम।
स्त्री शृङ्गी मण्डनस्वर्णे इति रत्नकोषः॥ शृङ्गी
क्रमान्ता च शृङ्गति कर्णादौन् शृङ्गि अगि
अगि व्रजे नाम्नीति इ निपातनात् जि पाच्छो-
णादीति ईपि शृङ्गी। इति भरतः॥

शृणि, स्त्री, अङ्कुशः। इत्यमरः॥"शृणाति मर्म्म-
स्थानं शृणिः। शॄ स्तॄ गि हिंसने कृगृज्याग्ला-
ह्वात्वादेर्निरिति स्वादित्वात् क्तिनि निपा-
तनादिह ह्रस्वः। नाम्नीति ङृणिर्व्वा।
"शृणिरङ्कुशवाची च काशश्च तृणवाचकः।"
इति शभेदात् तालव्यादिः। सरति मर्म्मस्थानं
गच्छति सृणिर्दन्त्यादिरित्यन्ये। स्त्रियामित्यत्र
द्वयोरिति पाठः। इति मेदिनी॥ आवच्चमग्न-
मवमत्य शृणिं शिताग्रमिति माघः। स्त्रिया-
मिति प्रायिकत्वादुक्तमिति सुकुटः।" इति
भरतः॥

शृत, त्रि, (श्रा पाके+क्तः।) "शृतं पाके।"
६।१।२७। इति शृभावः।) पक्वक्षीराज्य-
पयांसि। इत्यमरः॥ शृतमत्र विवर्ज्जयेदिति-
त्वार्षम्। इति भरतः॥ कथितम्। इति शब्द-
चन्द्रिका रत्नमाला च॥*॥ अथ क्वाथविधिः।
"पानीय षोडशगुणं क्षुस्र द्रव्यपले क्षिपेत्।
मृत्पात्रे क्वाथयेत् ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम्॥
कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात् षोडशिकं जलम्।
तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम्।
शृतः क्वाथः कषायश्च निर्य्यूहः स निगद्यते॥"
क्वाथपानमात्रामाह।
"मात्रोत्तमा पलेन स्यात्त्रिभिरक्षैस्तु मध्यमा।
जघन्या च पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेन च॥"
तन्त्रान्तरे।
"क्वाथद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमिष्यते।
चतुर्भागावशिष्टन्तु पेयं पलचतुष्टयम्॥
दीप्तानलं महाकायं पाययेत् द्व्यञ्जलि जलम्।
अन्ये त्वेवं परित्यज्य प्रसृतन्तु चिकित्सकाः॥
क्वाथत्यागमनिच्छन्तस्त्वष्टभागावशेषितम्।
पारम्पर्य्योपदेशेन वृद्धवैद्या पलद्वयम्॥"
अष्टभागावशेषितस्य चतुर्भागावशिष्टापेक्षया
गुरुत्वाद्दीप्तानलं महाकायं पलद्वयं पाययेत्
मध्यमाग्निमल्पकायं पलमात्रं पाययेत्।
मात्रोत्तमा पलेन स्यादित्यादिवचनात्।
"क्वाथे क्षिपेत् सितामंशैश्चतुर्थाष्टमषोडशैः।
वातपित्तकफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम्॥
जीरकं गुग्गुलुं क्षारं लवणञ्च शिलाजतु।
हिङ्गु त्रिकटुकञ्चैव क्वाथे शाणोन्मितं क्षिपेत्॥
क्षीरं घृतं गुडं तैलं मूत्रं चान्यत् द्रवं तथा।
कल्कं चूर्णादिकं क्वाथे निक्षिपेत् कर्षसम्मितम्॥
तत्रोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः।
औषधं हेमरजतमृद्भाजनपरिस्थितम्॥
पिबेत् प्रसन्नहृदयः पीत्वा पात्रमधोमुखम्।
विधायाचम्य सलिलं ताम्बूलाद्युपयोजयेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥
अन्यच्च।
"द्रव्यादापोत्थितात्तोये वह्निना परितापितात्।
निःशृतो यो रसः पूतः स शृतः समुदाहृतः॥"
इति वैद्यकम्॥

शृध, व ऌङ उ पर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्। क्त्वावेट्।)व, शर्त्-
स्यति शिशृत्सति। ऌ, अशृधत्। ङ, शर्धते।
उ, शर्धित्वा शृद्ध्वा। पर्द्दोऽपानोत्सर्गः। शृधु
प्रहसने इति चुरादिपरस्मैपदीधातुरन्यैर्न
मन्यते। प्रहसनं विद्रवः। इति गोविन्दभट्टः।
शर्द्धयति वृद्धः कुत्सितशब्दैर्बालः। इति रमा-
नाथः। इति दुर्गादासः॥

शृध, उ ञ क्लेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-
उभ० अक०-सेट्। क्त्वावेट्।) उ, शर्धित्वा
शृद्ध्वा। ञ शर्द्धति शर्द्धते। क्लेदनमार्द्रभावः।
इति दुर्गादासः॥

शृधु, पु, (शृध+बाहुलकात् कुः।) वुद्धिः।
गुदम्। इति विश्वः॥

शृधू, पु, (शृध+"कृतिशृध्यो. कूः।"उणा० १।
९२। इति कूः।)कुत्सितः। अपानम्। इति
सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

शॄ, गि हिंसने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-
पर०-सक०-सेट्।) गि, शृणाति। शीर्णः.
शीर्णिः। इति दुर्गादासः॥

शेखर, क्ली, लवङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥ शिग्रु-
मूलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

शेखरः,पु, (शिखि गतौ+बाहुलकात् अरप्रत्य-
येन साधुः।) शिखावस्थितमाल्यम्। इत्य-
मरः॥ यथा,—
"शिखाविन्यस्तमालायामापीडः शेखरोऽपि च॥"
इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, माघे।११।४६।
"नवकरनिकरेण स्पष्टबन्धूकसून-
स्तवकरचितमेते शेखरं बिभ्रतीव॥"
शिरोभूषणमात्रम्। यथा, कुमारे।७।३२।
"बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः
कपालमेवामलशेखरश्रीः॥")
गीतस्य ध्रुवविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—
"द्वादशाक्षरपादः स्यात् स चाल्पशुभकृत्
प्रभोः।
हसके च रसे वीरे गीयते शेखरो ध्रुवः॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
लघुशेखरो यथा,—
"लघुर्गुरुर्भवेद्यत्र स भवेल्लघुशेखरः॥"
इति तत्रैव॥
(शृङ्गम्। यथा, कथासरित्सागरे।२८।१८९।
"ततोऽस्तगिरिशेखरं व्रजति वासरेशे शनैः
सखीं पुनरुपागमप्रणयिनीं समापृच्छ्य ताम्।
क्षणं जनितविस्मया गगनमार्गमुत्पत्य सा
जगाम वसतिं निजां प्रववमेव सोमप्रभा॥")

शेखरी, स्त्री, वन्दा। इति शब्दरत्नावली॥

शेप, पु, (शी+बाहुलकात् पः।) शेफः। इति
शब्दरत्नावली॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्॥
१९।८८।
"वस्तिर्न शेपो हरसा तरस्वी॥")

शेपाल पु, (शी+वालन्। बाहुलकात् वकारस्य
पकारः। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः।४।३८)
शैवालः। इति शब्दरत्नावली॥

शेफ, पु, शिश्नः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
महाभारते।१०।७।३८।
"विकटाः काललम्बौष्ठा वृहच्छेफाण्ड-
पिण्डिका॥")

शेफ, [स्] क्ली, (शेते रेतःपातानन्तरमिति।
शी+"वृङ्शीङ्भ्यां स्वरूपाङ्गयोः पुट् च।"
उणा० ४।२००। इति असुन्। अत्र केचित्
फ चेति पठन्ति इत्यतः फः।) शिश्नः। इत्य-
मरः॥ शुक्रपाते सति शेते पतति इति शेफः।
शीङ् धातोर्नाम्नीति फस्प्रत्ययः। शेफसशेपसौ
शेफशेपौ शेवश्चेति पञ्च रूपाणि भवन्तीत्या-
चार्य्याः। इति भरतः॥ (यथा, वृहत्संहि-
तायाम्।६८।८।
"ऋजुवृत्तशेफसो लघुशिरालशिश्नाश्च
धनवन्तः॥")

"नारिकेलं सतोयञ्च लवणेन सुपूरितम्।
मृदावबेष्टितं शुष्कं पक्वं गोमयवह्निना ॥
पिप्पल्या भक्षितं हन्ति शूलं हि परिणा-
मजम्।
वातिकं पैत्तिकञ्चापि श्लैष्मिकं सान्निपातिकम्॥"
इति नारिकेलक्षारः ॥*॥
अथान्नद्रवस्य चिकित्सा।
"अन्नद्रवाख्ये शूले तु न तावत् स्वास्थ्यमश्नुते
यावत् कटुकपीताम्लमन्नं न च्छर्द्दयेद्द्रवम् ॥
जातमात्रे जरत्पित्ते शूलमाशु विनाशयेत्।
पित्तार्त्तं वमनं कृत्वा कफार्त्तञ्च विरेचनम्॥
अन्नद्रवे च तत् कार्य्यं जरत्पित्ते यदीरितम्।
जरत्पित्तेऽपि तत् पथ्यं प्रोक्तमन्नद्रवे तु यत् ॥
आमपक्वाशये शुद्धे गच्छेदन्नद्रवः शमम्।"
माषेण्डरीं मलवणां सुस्विन्नां तैलपाचिताम् ॥
तादृशीं सर्पिषा खादेदन्नद्रवनिपीडितः।
धात्रीफलभवं चूर्णमयश्चूर्णसमन्वितम्।
यष्टीचूर्णेन वा युक्तं लिह्यात् क्षौद्रेण तद्गदे।
श्यामाकतण्डुलैः सिद्धं सिद्धं कोद्रवतण्डुलैः ॥
प्रियङ्गुतण्डुलैः सिद्धं पायसं ससितं हितम् ॥"
प्रियङ्गुः कङ्गुविशेषः।
"गौडिकं शीरणं कन्दं कुष्माण्डमपि भक्षयेत्।
कलायययशक्तून् वा शक्तून् वा लाजसंयुतान्॥"
गौडिकं गुडेन संस्कृतं पक्वान्नम् ॥*॥
"कुलत्थशक्तून्मथवा दध्नाद्यादधिकं तथा ॥
चणकानामथो शक्तून् कोद्रवस्यौदनं तथा ॥"
दधिकं दध्ना संस्कृतं भक्तम्। महेरि इति
लोके ॥*॥
"गोधूममण्डकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम् ॥
ससितं शीतदुग्धेन मृदितं कथितं हितम् ॥
अन्नद्रवो दुश्चिकित्स्यो दुर्व्विज्ञेयो महागदः।
तस्मात्तस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत् ॥
अन्नद्रवे जरत्पित्ते वह्निर्मन्दो भवेद्यतः।
तस्मादन्नान्नपानानि मात्राहीनानि कारयेत् ॥
कलायश्चवगोधूमाः श्यामाकाः कोरदूषकाः।
राजमाषाश्च माषाश्च कुलत्थाः कङ्गुशालयः ॥
दधिर्लुप्तरसं क्षीरं सर्पिर्गव्यं समाहिषम्।
वास्तूकं कारवल्ली च कर्कोटकफलानि च ॥
वर्हिणो हरिणा मत्स्या रोहिताद्याः कपि-
ञ्जलाः।
एतस्मिन्नामये शस्ता मता मुनिचिकित्सकैः ॥"
दधिर्लुप्तरसं दध्ना लुप्तः कृतो रसो यस्य तत्।
क्षीरं दधियुक्तं क्षारमित्यर्थः ॥*॥
"गुडामलकपथ्यानां चूर्णं प्रत्येकशः पलम्।
त्रिपलं लौहकिट्टस्य तत् सर्व्वं मधुसर्पिषा ॥
समालोड्य समश्नीयादक्षमात्रं प्रमाणतः।
आदिमध्यावसानेषु भोजनस्य निहन्ति तत् ॥
अन्नद्रवं जरत्पित्तमम्लपित्तं सुदारुणम्।
परिणामसमुत्थञ्च शूलं संवत्सरोत्थितम् ॥"
इति गुडमण्डूरम् ॥*॥
"व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटुकं रसम्।
वेगरोधं शुचं क्रोधं विदलं शूलवान् त्यजेत् ॥"
इति शूलामपरिणामशूलान्नद्रवजरत्पित्ताधि-
कारः। इति भावप्रकाशः ॥*॥ अपि च।
"अर्कपत्रं गृहीत्वा तु मन्दाग्नौ तापयेज्जनैः।
निष्पीड्य पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलं विनश्यति ॥*॥
माष्लनस्य घृतं क्षौद्रं लवणं ताम्रभाजने।
घृष्टं पयःसमायुक्तं चक्षुःशूलहरं परम् ॥"
माष्लनस इत्यत्र ताम्बूलस्य इति वा पाठः ॥
"चूर्णमामलकस्यैव पीतं शूलहरं परम् ॥"
इति गारुडे १८३।१८५।१८४ अध्यायाः ॥
किञ्च।
"सामुद्रं सैन्धवं क्षारो रुचिका लवणं विडम्।
कटु लोहरजः किट्टं त्रिवृत् शूरणकं समम् ॥
दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम्।
एतदाग्निबलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत माषादिघृतभोजनम्।
नाभिशूलं मूत्रशूलं गुल्मप्लीहभवञ्च यत् ॥
सर्वं शूलहरं चूर्णं जठरानलदीपनम्।
परिणामसमुत्थस्य शूलस्य च हितं परम् ॥"
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥
तस्य उपपापजत्वं यथा,—
"जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च।
श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः।
रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥"
इति शातातपीयकर्म्मविपाकः ॥
शूलकः, पुं, (शूल इव दुर्व्विनीतत्वात्। कन्।)
दुर्वृत्तघोटकः। इति हलायुधः ॥ अत्र शूकल
इत्यपि पाठो दृश्यते। यथा —
"विनीतस्तु साधुवाही दुर्विनीतस्तु शूलकः।"
इति हेमचन्द्रः ॥
शूलग्रन्थिः, स्त्री, मालादूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः
शूलघातनं, क्ली, (शूलं तद्रोगं घातयतीति।
हन+णिच्+ल्यु।) मण्डूरम्। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
शूलघ्नः, पुं, (शूलं हन्तीति। हन+टक्।) तुम्बुरु-
वृक्षः। इति रत्नमाला ॥ शूलघातके, त्रि, ॥
(यथा, सुश्रुते। १। ४५।
"सर्जिमण्डस्तु मधुरः सरो योनिश्रोतोविशो-
धिरसा शूलघ्नः इति ॥")
शूलद्विट्, [ष्] पुं, (शूलस्य द्विट् शत्रुः।) हिङ्गु।
इति रत्नमाला ॥
शूलधन्वा, [न्] पुं, (शूलो धनुर्यस्य।) शिवः।
इति शब्दरत्नावली ॥
शूलधरः, पुं, (शूलस्य धरः।) शिवः। इति शब्द-
रत्नावली ॥
शूलधरा, स्त्री, (शूलस्य धरा।) दुर्गा। इति
शब्दरत्नावली ॥
शूलधारिणी, स्त्री, (शूलं धरति या। धृ+णिनि।)
दुर्गा। यथा,—
"सती साध्वी भवप्रीता भवानी भवमोचनी।
आर्य्या दुर्गा जया आद्या त्रिनेत्रा शूल-
धारिणी ॥"
इति तन्त्रसारधृततच्छतनामस्तोत्रम् ॥
शूलभृत्, [त्] स्त्री, (शूलं बिभर्त्तीति। भृञ्+
क्विप्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ महादेवे,
पुं ॥ (शूलहृत्-इत्येव क्वचित् पाठः ॥)
शूलनाशनं, क्ली, (शूलं नाशयतीति। नश+णिच्
+ल्यु।) सौवर्च्चललवणम्। इति हेमचन्द्रः ॥
शूलपर्णी, स्त्री, (शूलवत् पर्णमस्याः। ङीप्।)
शूलीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
शूलशत्रुः, पुं, (शूलस्य शत्रुः।) एरण्डवृक्षः। इति
शब्दचन्द्रिका ॥
शूलहन्त्री, स्त्री, (शूलं हन्तीति। हन+तृच्।
ङीप्।) यवानी। इति राजनिर्घण्टः ॥
शूलहृत्, पुं, (शूलं हरतीति। हृ+क्विप्।)
हिङ्गु। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शूला, स्त्री, दुष्टवधार्थकीलकः। वेश्या। इति
विश्वः ॥
शूलाकृतं, त्रि, (शूलेन कृतम्। "शूलात् पाके।"
५। ४। ६५। इति डाच्।) लौहादिशलाकया
विद्धं पक्वमांसम्। कावाव् इति पारस्यभाषा।
तत्पर्य्यायः। भटित्रम् २ शूल्यम् ३। इत्यमरः ॥
वासितारम् ४। इति जटाधरः ॥ शूलिकम् ५
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः शूल्यशब्दे
द्रष्टव्याः ॥
शूलिकं, क्ली, (शूलः निमित्तत्वेनास्त्यस्येति। शूल
+ठन्।) शूलाकृतम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥
शूलिकः, पुं, शशकः। इति हेमचन्द्रः ॥ (शूल-
मस्यास्तीति। ठन्।) शूलयुक्ते, त्रि, ॥
शूलिनः, पुं, भाण्डीरवृक्षः। इति शब्दमाला ॥
शूलिनी, स्त्री, (शूलम् अस्या अस्तीति। शूल+
इनि। ङीप्।) दुर्गा। यथा,—
"खड्गिनी शूलिनी घोरा गदिनी चक्रिणी
तथा ॥
शङ्खिनी चापिनी बाणभुशुण्डीपरिघायुधा ॥"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
शूली, [न्] पुं, शूलमस्यास्तीति। शूल+इनि।
शिवः इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते। ३।
८४। ८४।
"ततो गच्छेत् स्थानं देवस्य शूलिनः"
शशः। इति भावप्रकाशः ॥ शूलास्त्रधारके
शूलरोगयुक्ते च त्रि। यथा,—
"वर्जयेद्विदलं शूली कुष्ठी मांसं क्षयी स्त्रियम्।"
इति वैद्यकम् ॥
तस्य कारणं प्रायश्चित्तञ्च यथा,—
"शूली परोपतापेन जायते तत्प्रमोचकः।
सोऽन्नदानं प्रकुर्व्वीत तथा रुद्रं जपेन्नरः ॥"
इति शातातपीयकर्म्मविपाकः ॥
शूली, स्त्री, तृणभेदः। तत्पर्य्यायः। शूलपर्णी २
अशाखा ३ धुस्तमूलिका ४ जलाश्रया ५ मह्
लता ६ पिच्छिला ७ महिषीप्रिया ८। अस्या
गुणाः। पिच्छिलत्वम्। कोष्णत्वम्। गुरुत्वम्।
गौल्यत्वम्। बलप्रदत्वम्। पित्तदाहकरत्वम्।
रुच्यत्वम्। दुग्धवृद्धिकारित्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः ॥

शूलोत्खा, स्त्री, सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका॥
शूल्यं,त्रि (शूलेन संस्कृतम् । शूल+"शूलोखाद्यत् ।" ४ । २ ।१७ । इति यत्) शूलाकृतम् । इत्यमरः ॥ कावाव् इति पारस्यभाषा । तत्पाकप्रकारो यथा,—
"कालखण्डादिमांसानि ग्रथितानि शलाकया।
घृतं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् ।
तत्तु शूल्यमिति प्रोक्तं पाककर्म्मविचक्षणैः ॥"
अस्य गुणाः ।
"शूल्यं वस्य सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु ।
कफवातहरं बल्यं किञ्चित् पित्तकरं हि तत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अस्य पर्य्यायः शूलाकृतशब्दे द्रष्टव्यः ॥
शूल्यपाकः,पुं, (शूल्येन पाको यस्य ।)शूलविद्धाङ्गारपक्वमांसादि । इति पाकराजेश्वरः ॥कावाव इति पारस्यभाषा ॥
शृध, प्रसवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) शृधति । इति दुर्गादासः ॥
शृकालः, पुं, शृगालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शृगालः,पुं,(सृजति मायामिति । सृज+ कालन् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पशुविशेषः । शेयाल् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शिवा २ भूरिमायः ३ गोमायुः ४ मृगधूर्त्तकः ५ वञ्चकः ६ क्रोष्टुः ७ फेरुः ८ फेरवः ९ जम्बुकः १० । इत्यमरः ॥ सृगालः ११ जम्बूकः १२ मूत्रमत्तः १३ कुरवः १४ घोरवासनः १५ वनश्वा १६ फेरः १७ मृगधूर्त्तः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ शालावृकः १९ गोमी २० कटखादकः २१ । इति जटाधरः ॥ शिवालुः २२ फेरण्डः २३ व्याघ्रनायकः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ दैत्यभेदः । इति मेदिनी॥ वासुदेवः । निष्ठुरः । खलः । इति सारस्वताभिधानम् ॥ भीरुः । इत्यनेकार्थकोषः ॥*॥
शृगालशब्दादीनां शुभाशुभसूचकत्वं यथा,—
"अनर्थहेतुर्गतिशब्दहीनः
सदा शृगालः खलु दृष्टमात्रः ।
शस्ता हि वामा गतिरस्य शस्तो
वामो निनादो निशि यो बहूनाम् ॥
हुवा हुवेति प्रथमं ततस्तु
टटेति दीर्घः सुतरां रवो यः ।
स्वाम्यम्बुकानां स मतः प्रशस्तस्वादन्यरूपः कथितः प्रदीप्तः ॥
शृगालशब्दो भवने निशाया-
मुच्चाटनार्थं दिशि पश्चिमायाम् ।
प्राच्यां भयायोत्तरतः शिवाय
भवत्यवाच्यां भयनाशनाय ॥"
इति वसन्तराजशाकुनम् ॥
शृगालकण्टकः, पुं, (शृगालरोधकः कण्टको यस्य ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शेयालकाटा इति भाषा ॥
शृगालकोलिः, पुं, (शृगालप्रियः कोलिर्यस्य ।) क्षुद्रकोलिवृक्षः । शेयाकुल् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्कन्धुः २ । इति रत्नमाला ॥ अथवा
"अथ घोण्टा ३ गोपघोण्टा ४ वदरः ५ वादिरश्च ६ तत् ।
वटरीशब्दशे सूक्ष्मफले दृच्चे चतुष्टयम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
शृगालघण्टी, स्त्री, कोकिलाक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शृगालजम्बुः, स्त्री, (शृगालस्य जम्बुरिव ।) गोलुम्बः । घोण्टाफलम् । इति मेदिनी ॥
शृगालविन्ना, स्त्री, (शृगालैर्विन्ना ।)पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
शृगालिका, स्त्री, शृगालपत्नी । त्रासात् पलायनम् । इति मेदिनी ॥ भूमिकुष्माण्डः इति । जटाधरः ॥ क्षुद्रशृगालः । खेँकशेयाली । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । लोमालिका २ दीप्तजिह्वा ३ किखिः ४ उल्कामुखी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
शृगाली, स्त्री, विद्रवः । पलायनमिति यावत् । इति त्रिकाण्डशेषः । कोकिलाक्षः । विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शृगालिका च ॥
शृङ्खलः, त्रि, पुंसां कट्याभरणम् । गोट् इति भाषा॥ हस्त्यादीनां लौहमयपादबन्धोपकरणम् आँदु इति दाँडुका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः। अन्दुकः २ निगडः ३ । इत्यमरः ॥ शृङ्खला ४। इति तट्टीकायां भरतः ॥(यथा, रघुः ।५।७२ ।
"शय्यां जहात्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ॥")
लौहरज्जुः । शिकल वेडि इत्यादि भाषा ॥ बन्धनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
शृङ्खलकः, पुं, (शृङ्खलं बन्धनमस्य । "शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ।" ५ । २ । ७९ । इति कन् ।) उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । १२ । ७ ।
तीव्रोत्थितास्तावदसह्यरंहसो
विशृङ्खलं शृङ्खलकाः प्रतस्थिरे ॥")
पलायननिषेधाय पादेषु दारुमयपाशलक्षितकरभः । इत्यमरभरतौ ॥(स्वार्थे कन् ।) शृङ्खलश्च ॥
शृङ्खला,स्त्री, निगडः । पुंस्कटीवस्त्रबन्धः । इति मेदिनी ॥ अन्यत् शृङ्खलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
शृङ्खलितः, त्रि, (शृङ्खलो जातोऽस्येति । इतच् ।) शृङ्खलायुक्तः । निगडितः । इति धनञ्जयः ॥
शृङ्खली, स्त्री, कोकिलाक्षः । इति राजनिर्घण्टः॥
शृङ्गं, क्ली, (शॄ हिंसे+"शृणातेर्ह्रस्वश्च ।" उणा० १ । १२५ । इति गन् । धातोर्ह्रस्वत्वं किच्चं नुट् च प्रत्ययस्य ।) पर्व्वतोपरिभागः । तत्पर्य्यायः । कूटम् २ कूटः ३ शिखरम् ४ । इत्यमरः ॥ दन्तः ५ प्राग्भारः ६ । इति जटाधरः ॥ शैलाग्रम् ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । १३ । २६ ।
पतद्भिरेर्भास्वतः पुरस्ता-
दाविर्भवत्सन्मरसेषि शृङ्गम् ॥")
सानुः । इति नानार्थे अमरः ॥ प्रभुत्वम् । चिह्नम् । क्रीडाजलयन्त्रम् । (यथा रघुः १६ ।७० ।
"वर्णोदकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तै-
स्तामायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन् ॥")
विषाणम् । (यथा, रघुः । ११ । १२ ।
"वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः
शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥")
उत्कर्षः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः ।८।६२ ।
"शृङ्गं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषा-
मत्युच्छ्रितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥"
लक्ष्म । (यथा, कुमारे । ७ । ४० ।
"विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः
शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥")
तीक्ष्णम् । पद्मजम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(कोटिः । यथा, कुमारे । २ । ६४ ।
"अथ सललितयोषिद्भ्रूलताचारुशृङ्गं
रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे ॥"
स्तनम् । यथा, भागवते । ५ । २ । ११ ।
"किं सम्भृतं रुचिरयोर्द्विज शृङ्गयोस्ते
मध्ये कृशो वहसि यत्र दृशिः श्रिता मे ॥"
"स्तनावालक्ष्याह । शृङ्गयोः स्तनयोः किं सम्भृतं किं पूर्णमस्ति मनोहरं किञ्चिदस्ति इत्येतावत् जानामि ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥*॥)
महिषादिशृङ्गनिर्म्मितवाद्यविशेषः । शिङ्गा इति भाषा । यथा,—
"क्वचिद्वनाशाय मनो दधद्व्रजात्
प्रातः समुत्थाय वयस्यवत्सपान् ।
प्रबोधयन् शृङ्गरवेण चारुणा
विनिर्गतो वत्सपुरःसरो हरिः ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १२ अध्यायः ॥
कामोद्रेकः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ ।२१० ।
"शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥"*॥
गोशृङ्गभङ्गप्रायश्चित्तं यथा । भवदेवभट्टधृतं यमवचनम् ।
"अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।
पाटने कर्णशृङ्गाणां मासार्द्धन्तु यवान् पिबेत् ॥"
अङ्गिराः ।
"शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्म्मनिर्म्मोचनेऽपि वा ।
दशरात्रं चरेत् कृच्छ्रं सुस्था सा यदि गौर्भवेत् ॥"
भवदेवभट्टहरिनाथोपाध्यायधृतं संवर्त्तवचनम् ।
"शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।
यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥"
अत्र षण्मासोत्तरमरणे तद्दोषशमनाय प्रायश्चित्तं नास्ति तदभ्यन्तरमरणे वधप्रायश्चित्तं भवति । एवञ्च शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपापे पृथक् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । वधप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा प्रसङ्गात्तदपगमसिद्धेः । षण्मासोत्तरन्तु शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपूर्व्वोक्तमासार्द्धयावकपानं प्राजापत्यं वा कर्त्तव्यम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
शृङ्गः, पुं, (शॄ+गन् । उणा० १ । १२५ ।) कूर्च्चशीर्षकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ सुनिभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

शेफालि', स्त्री, (शेरते इति शेफा शयनशालिन-स्तादृशा अलयो भृङ्गा यत्र ।) शेफालिका । इति शब्दरत्नावली ॥

शेफालिका, स्त्री. (शेफालि + स्वार्थे कन्।) पुष्प-वृक्षविशेष' । शिउली इति भाषा ॥ (यथा,—
"शेफालिका विदलितामवलोक्य तन्वी
प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितु प्रभु सा ।
आकर्ण्य सम्प्रति रुत चरणायुधानां
किंवा व्यवस्यति न वेद्मि तपस्विनी सा ॥"
इत्युद्भट' ॥)
तत्पर्य्याय' । सुवहा २ निर्गुण्डी ३ नौलिका ४। इत्यमर' ॥ चत्वारि शेफालिकामात्रे । शिय-न्नीति ख्यातनीलपुष्पाया शेफालिकामिति केचित् । शेफालिकादिद्वय शेफालिकामात्रे निर्गुण्ड्यादिद्वय नीलपुष्पशेफालिकायामिति केचित् । इति तट्टीकाया भरत' ॥ शेफाली ५ मल्लिका ६ रजनीहासा ७ निशिपुष्पिका ८ । सा शुक्ला चेत् श्वेतसुरसा ९ भूतवेशी १० । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्लाङ्गी ११ शीत-मञ्जरी १२ विजया १३ वातारि १४ भूत-केशी १५ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । तिक्त-त्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम । वातकफाङ्ग-सन्धिवातगुदवातादिदोषनाशित्वश्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

शेफाली, स्त्री, (शेफालि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) शेफालिका । इति शब्दरत्नावली ॥ नीलसिन्धुवार । इति भावप्रकाश ॥

शेमुषी, स्त्री, (शेते इति शे मोह । शी + विच् न मुष्णातीति । मुष स्तेये + मूलविभुजादित्वात् क । गौरादित्वात् ङीष् । इत्यमरटीका ।) बुद्धि । इत्यमर । १ । ५ । १ ॥ (यथा, राज-तरङ्गिण्याम । ३ । २०६ ।
"खिन्नस्य हि विपर्य्येति तत्त्वज्ञस्यापि शेमुषी॥"

शेल, ऋ चालगत्यां । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर०-सक० सेट् ।) ऋ, अशिशेलत् । इति दुर्गादास ॥

शेलु, पु, (शेलतीति । शेल गतौ + उ ।) बहु-वारकवृक्ष । इत्यमर ॥ (यथा, सुश्रुते ।४।३८।
"विदार्य्यैरावतोशेलुशाल्मलीधवलाङ्कुरा ॥"
तत्फलमपि । यथा, मनु । ५ । ६ ।
"शेलु गव्यञ्च पेयूष प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥")

शेव पु,(शेते रेत पातानन्तरमिति । शी + "इण् शीड्भ्या वन् ।" उणा० १ ।१५२। इति वन् । मेढ्र । अहि । उन्नते, त्रि । इत्युणादिकोष ॥ (क्ली, सुखम् । इति निघण्टु । ३ । ६ ॥ त्रि, सुखकरम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५८ । ६ ।
"मित्र न शेव दिव्याय जन्मने ॥"
"मित्र न शेव यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थं ।" इति तद्भाष्ये सायण ॥)

शेवधि, पु, (शेव सुख धीयतेऽस्मिन्निति । धा + क ।) निधि । इत्यमर ॥ (यथा, मनु । २ । ११४ ।
'विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम्।
असूयकाय मां मादास्तथास्या वीर्य्यवत्तमा ॥"

शेवल, क्ली, शैवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (मनुष्यनाम । इति पाणिनि । ५ । ३ । ८४ ॥)

शेवलिनी, स्त्री, (शेवलं शैवालमस्या अस्तीति । इनि' ।) नदी । इति राजनिर्घण्ट ॥

शेवाल क्ली, (शेते जले इति । शी + "शीङो धुक्लग्वलञ् वालन' ।" उणा० ४ । ३८ । इति वालन् ।) शैवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा राजेन्द्रकर्णपुरे । २५ ।
"शङ्के पङ्के पतति यतते बालशेवालमूले
कूले लोल किमपि कुरुते कर्म्म वैकुण्ठकूर्म्म'॥"

शेवाली, स्त्री, आकाशमांसी । इति राजनिर्घ'॥

शेषं, क्ली, (शिष्यते यदिति । शिष + घञ् ।) प्रसाद । इति मेदिनी । षे, २८ ॥

शेष', पु, (शेषति सङ्कर्षतीति । शिष हिंसायाम + अच ।) सङ्कर्षण. । स तु बलदेव । (यथा, माघे । २ । ६८ ।
"निशम्य ता शेषगवी रभिधातुमधोक्षज' ।
शिष्याय बृहता पत्यु: प्रस्तावमादिशत् दृशा ॥"
शिष वधे + भावे घञ् ।) वध । अनन्त । स च सर्पराज' । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ३ ।
व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य
कृष्णेन देहोद्वहनाय शेष ॥")
तस्य ध्यान यथा,—
"फणासहस्रसयुक्त चतुर्बाहु किरीटिनम् ।
नवाम्रपल्लवाकार पिङ्गलश्मश्रुलोचनम् ॥
पीताम्बरधर देव शङ्खचक्रगदाधरम् ।
कराग्रे दक्षिणे पद्म गदा तस्याप्यध करे ।
ध्यान सर्व्वलोकेश सर्व्वाभरणभूषितम् ।
क्षीराब्धिमध्ये श्रीमन्तमनन्त पूजयेत्तत' ॥"
इति भविष्यपुराणम ॥
गज । नाग । स्वीकृतेतरवस्तु । इत्यजयपाल'॥ भगवतो द्वितीया मूर्त्ति' । यथा,—
"एका भगवतो मूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला ।
वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥
द्वितीया कालसञ्ज्ञान्या तामसी शेषसञ्ज्ञिता ।
निहन्ति सकलाश्चान्ते वैष्णवी परमा तनु' ॥"
इति कौर्म्मे ४८ अध्याय' ॥
शेषशयनप्रकारो यथा,—
"अनन्तस्तत्र गत्वा तु यत्र क्षीरोदसागर ।
तत्र स्वयं श्रिया युक्त सुषुप्सन्त जनार्द्दनम् ॥
तस्योपधानमकरोदनन्तो दक्षिणा फणाम् ।
उत्तरा पादयोश्चक्रे उपधान महाबल' ।
तालवृन्त तदा चक्र स शेष पश्चिमा फणाम्॥
स्वयन्तु वीजयामास शेषरूपी जनार्द्दनम् ॥
शङ्ख चक्र नन्दकासिमिषुधी द्वे महाबल' ।
ऐशान्याथ फणया स दध्रे गरुड तदा ॥
गदा पद्मञ्च शार्ङ्गञ्च तथैव विविधायुधम् ।
यानि चान्यानि तस्यासन्नाग्नेय्या फणया दधौ॥
एवं कृत्वा स्वकं कार्यं शयनीयं तदा हरे ।
भूतभव्यजगन्नाथं परापरपति हरिम् ॥
दधार शिरसानन्त स्वयमेव स्वका तनुम् ।
एव ब्रह्मदिनस्यैव प्रमाणेन निशा हरि ।
सन्ध्याश्च समधिप्राप्य शेते नारायणोऽव्यय ॥"
इति कालिकापुराणे २७ अध्याय ॥

शेष , पु, क्ली, (शिष्यते इति । शिष + घञ् ।) उपयुक्तेतरवस्तु । इति मेदिनी ॥ शेषोऽवशिष्ट-मवशिष्टता च शेष शेषश्चेत्यादि । अनन्ते तु शेष पुल्लिङ्ग एव शिष्टप्रयोगात् । उक्तादन्य शेष यथा । शङ्खपद्मौ निधिवाचकौ पुलिङ्गौ जलजे तूभयलिङ्गौ इति सर्व्वानन्द । इत्यमर-टीकाया भरत ॥*॥ ऋणादिशेषरक्षणनिषेधो यथा,—
"ऋणशेषञ्चाग्निशेष शत्रुशेष तथैव च ।
पुन पुन प्रवर्द्धन्ते तस्मात् शेष न कारयेत्॥"
इति गारुडे ११६ अध्याय ॥
(अवशिष्टे, त्रि । यथा, रघु' । ४ । ६४ ।
"अपनीतशिरस्त्राणा शेषास्त शरण ययु ॥"
तथाच रामायणे । २ । २६ । ३२ ।
"वन्दितव्यस्त्वया नित्य या शेषा मम मातर ॥"

शेषत्व , क्ली, (शेषस्य भाव । शेष + त्व ।) उप-कारित्वम् पारार्थ्यम् । परोद्देश्यप्रवृत्तिकत्वम् । यथा,—
"शेषत्वमुपकारित्व द्रव्यादावाह बादरि ।
पारार्थ्यं शेषता तच्च सर्व्वेष्वस्तीति जैमिनि ॥"
इत्यधिकरणमालाया माधवाचार्य्य ॥
शेषस्य भाव । इति व्याकरणम् ॥

शेषरात्रि , स्त्री, (शेषा अवशिष्टा रात्रि ।) रात्रिशेष । तत्पर्य्याय । उच्चन्द्र २ अपरात्र ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

शेषा, स्त्री, (शिष्यतेऽसौ । शिष् + घञ । टाप्) स्वनिर्म्माल्यार्पणम् । इति मेदिनी । (यथा, कुमारे । ३ । २२ ।
"तथेति शेषामिव भर्त्तुराज्ञा-
मादाय मूर्ध्ना मदन प्रतस्थे ॥")

शैक्ष , पु, (शिक्षामधीते इति । शिक्षा + अण्।) प्राथमकल्पिक । इत्यमर ॥ द्वे प्रथमारब्ध-वेदाध्ययने । शिक्षण शिक्षा । सेमक्षात् सरी-रिति अ । शिक्षा प्रथमोपदेश तस्मादा-चर्य्यात् अन्योऽपि शिक्षा तामधीयते शैक्षा । ढघे कादिति ण्य प्रथम शिक्षणीय कल्प शास्त्र अधीयते प्राथमकल्पिका । इति भरत ॥ (शिक्षा शीलमस्येति । "छत्रादिभ्यो ण ।" ४ । ६२ । इति ण । शिक्षाशीले, त्रि ॥)

शैक्षिक , त्रि, शिक्षाशास्त्रवेत्ता । शिक्षा वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

शैखरिक , पु , (शिखरे प्रायेण भवतीति। शिखर + ठञ् ।) अपामार्ग इत्यमर ॥

शैखरेय', पु , (शिखरे भव । शिखर + ढञ् ।) अपामार्ग । इति भरतधृतरत्नकोष ॥

शैत्यं, क्ली, (शीतस्य भाव: । शीत + "वर्णदृढा-दिभ्य. ष्यञ् च ।" ५ । १ ।१२३। इति ष्यञ्)

शीतलत्वम्। यथा,—
"शैत्य नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता
किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेन यस्यापरे।
किं वान्यत् कथयामि ते स्तुतिपदं त्वं जीविनां जीवनं
त्वञ्चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निषेद्धुं क्षमः॥"
इति लक्ष्मणसेनः॥

शैथिल्य, क्ली, (शिथिल+भावे ष्यञ्।) शिथिलत्वम्। शिथिलस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, मार्कण्डेये। १०९। २२।
"भवन्तु केशाः पलिताः वलयः सन्तु मे शुभे।
शैथिल्यमेतु मे कायः कृतकृत्योऽस्मि मानिनि॥"

शैनेय, पु, (शिनेर्गोत्रापत्यमिति। शिनि+"इतश्चानिञः।"४।१।१२२। इति ढक्।) सात्यकिः। स तु श्रीकृष्णसारथिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भागवते। १। ८। ७।
"आमन्त्र्य पाण्डुपुत्त्रांश्च शैनेयोद्धवसंयुतः।
द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः॥")

शैरीयकः, पु, नीलझिण्टी॥ इति रत्नमाला॥ शैरेयकोऽपि पाठः। दन्त्यसादिश्च॥

शैल, क्ली, (शिलाया भवम्। शिला+अण्।) शैलेयम्। तार्क्ष्यशैलम्। इति मेदिनी॥ शिलाजतु। इति राजनिर्घण्टः॥

शैल, पु, (शिलाः सन्त्यत्रेति। शिला+ज्योत्स्नादित्वादण्।) पर्व्वतः। इत्यमरः॥ (यथा, रघु.। ४। ७१।
"ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः।
वर्द्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः॥"
शिलासम्बन्धिनि, त्रि। यथा, भागवते। ११। २७। १२।
"शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती
मनोमयी द्रुमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता॥")

शैलक, क्ली, (शैलमेव। स्वार्थे कन्।) शैलजम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ७७। १०।
"हरीतकीशङ्खघनद्रवाम्बुभि-
र्गुडोत्पलैः शैलकमुस्तकान्वितैः।
नवान्तपादादिविवर्द्धितैः क्रमात्
भवन्ति धूपा बहवो मनोहराः॥")

शैलगन्ध, क्ली, (शैलस्य गन्धो यत्र।) शावरचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलगर्भाह्वा, स्त्री, शिलावल्का। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलज, क्ली, (शैले पर्व्वते जायते इति। जन+डः।) सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। शीतशिवम् २ शैलेयम् ३ शिलासनम् ४ शिलेयम् ५ शीतलम् ६ शैलम् ७ कालानुसार्य्यम् ८ शैलकम् ९ वृद्धम् १० कालानुसारि ११ अश्मपुष्पम् १२ शैलाख्यम् १३ शिलापुष्पम् १४ स्थविरम् १५ इति

रत्नमाला॥ अस्य गुणाः शैलेयशब्दे द्रष्टव्याः॥ पर्व्वतजाते, त्रि,॥

शैलजा, स्त्री, (शैले जायतेऽसौ इति। जन+डः। टाप्।) सैंहली। गजपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥ दुर्गा। हिमशैलजत्वात्। यथा,
"तत् श्रुत्वा भगवद्वाक्यं विस्मिता हिमशैलजा।"
इति शिवरात्रिव्रतकथा॥

शैलधन्वा [न्] (पुं, (शैलवत् दृढं धनुरस्य। धनुषो धन्वन्नादेशः।) महादेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शैलधरः, पु, (शैलस्य गोवर्द्धनस्य धरः।) श्रीकृष्णः इति धनञ्जयः॥

शैलनिर्य्यास, क्ली, (शैलस्य निर्य्यास इव रसो यत्र।) शैलेयम्। इति केचित्॥

शैलपत्रः, पु, (शैलवत् सुगन्धि पत्रमस्य।) बिल्ववृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलबीजः, पु, (शैलवत् कठिनं बीजमस्य।) भल्लातकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलभित्तिः, स्त्री, (शैलानां भित्तिर्भेदो यस्याः।) टङ्कः। इति जटाधरः॥

शैलराजः, पुं, (शैलानां राजा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।"५।४।९१। इति टच्।) हिमालयपर्व्वतः। (यथा, कुमारे। ७। ६८।
"मूर्द्धानमालि क्षितिधारणोच्च-
मुच्चैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः॥")

शैलराजसुता, स्त्री, (शैलराजस्य सुता।) दुर्गा यथा,—
"अरूपा परभावत्वाद्बहुरूपा क्रियात्मिका।
जाता शैलेन्द्रगेहे सा शैलराजसुता ततः॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
(गङ्गा। यथा, महाभारते। ३। १०९। ४
"प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम्।
पतमानां सरित्श्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात्॥"

शैलवल्कला, पु, (शैलः शिला वल्कलं यस्याः॥) शिलावल्कला। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलशिविर, क्ली, (शैलानां शिविरमिव समुद्रगर्भे बहुपर्व्वतावस्थानत्वात्तथात्वम्।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शैलसुता, स्त्री, (शैलस्य सुता।) पार्व्वती। यथा,—
"मातः शैलसुतासपत्नि वसुधाशृङ्गारहारावलि
स्वर्गारोहणवैजयन्ति भवतीं भागीरथीं प्रार्थये॥"
इति वाल्मिकीयगङ्गाष्टकम्॥
ज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलाख्यं, क्ली, (शैलमिति आख्या यस्य।) इति रत्नमाला॥

शैलाग्रं, क्ली, (शैलस्य अग्रम्।) शिखरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शैलाज, क्ली, (शैलादाजायते इति। आ+जन+डः।) शैलेयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलाटः, पु, (शैले अटतीति। अट+अच्।) देवलः। सिंहः। शुक्लकाचः। किरातः। इति मेदिनी॥

शैलादिः, पुं, नन्दी। यथा,—
"निमित्तानीदृशान् दृष्ट्वा भूतभव्यभवो विभुः।
शैलादिं प्राह वचनं सस्मितं शशिशेखरः॥
हर उवाच।
नन्दिन् जयोऽद्य भावी नो न कथञ्चित् पराजयः।
निमित्तानीह दृश्यन्ते शुभदानि गणेश्वर॥
तच्छम्भुवचनं श्रुत्वा शैलादिः प्राह शङ्करम्।
क्व सन्देहो महादेव यत् त्वं जयसि शत्रवान्॥")
इति वामने ६५ अध्यायः॥

शैलाली, [न्]पु, (शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीते इति। शिलालि+"पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः।"४।३।११० इति णिनिः।) नटः। इत्यमरः॥

शैलिक्यः, पु, सर्व्वलिङ्गी। इति जटाधरः॥

शैली, स्त्री, (शीलस्येयमिति। शील+अण्। ङीष्।) सङ्केतः। यथा,—
"प्रज्ञप्तिः परिभाषा शैली सङ्केतसमयकाराश्च।"
इति त्रिकाण्डशेषः॥
आचार्य्याणामियं शैली यत् सामान्येनाभिधाय विशेषेण विवृणोति। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ (शिलाप्रतिमा। यथा, रामायणे। १। ६४। १२।
"यस्मा लोभयसे रम्भे कामक्रोधजयैषिणम्।
दशवर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे॥")

शैलूषः, पु, शिलूषस्यापत्यमिति। शिलूष+अण्। नटः। (यथा, माघे। १। ६९।
"अथोपपत्तिं छलनापरोऽपरा-
मवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम्॥")
बिल्ववृक्षः। इत्यमरः॥ धूर्त्तः। तालधारकः। इति शब्दरत्नावली॥

शैलूषिकः, पु, नटवृत्त्यन्वेषी। यथा,—
"वृत्त्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषिकः स्मृतः॥"
इति ब्रह्मपुराणोक्तम्॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

शैलूषिकी, स्त्री, शैलूषिकजातिस्त्री। तद्गमनप्रायश्चित्तं यथा। संवर्त्तः।
नटीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम्।
कामतस्तु यदा गच्छेच्चरेच्चान्द्रायणद्वयम्॥"
ततश्चाज्ञानतश्चान्द्रायणम्। चान्द्रायणे धेन्वष्टकम्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

शैलेन्द्रः, पु, (शैलानामिन्द्रः।) हिमालयः। यथा,—
"ददृशुस्ते ततो देवीमीषद्धासां व्यवस्थिताम्।
सिंहस्योपरि शैलेन्द्रशृङ्गे महति काञ्चने॥"
इति देवीमाहात्म्यम्॥

शैलेन्द्रस्थः, पु, (शैलेन्द्रे तिष्ठतीति। स्था+कः।) भूर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

शैलेय, क्ली, (शिलायां भवम् । शिला+ढक् ।) शैलजाख्यगन्धद्रव्यम् । शैलेयक इति रन्दूच इति छरिला इति च ख्यातम् । तत्पर्य्यायो यथा,—
"शैलेय शैलज वृद्ध शिलापुष्प शिलोद्भवम् ।
स्थविरं पलित जीर्णं तथा कालानुसार्य्यकम् ॥
शिलोत्थञ्च शिलाददु: शैलाज गिरिपुष्पकम् ।
शिलाप्रसून सुभग शैलक षोडशाह्वयम ॥"
अस्य गुणा ।
"शैलेय शिशिरं तिक्त सुगन्धि कफपित्तजित् ।
दाहहृष्णावमिश्वासव्रणदोषविनाशनम् ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥
अपि च ।
"शैलेयन्तु शिलापुष्प वृद्ध कालानुसार्य्यकम् ।
शैलेय शीतल हृद्य कफपित्तहर लघु ।
कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद्गुदरक्तहृत् ॥"
इति भावप्रकाश' ॥*॥
तालपर्णी । सैन्धवम् । इति मेदिनी ॥

शैलेय, त्रि, (शैले भवम् । शैल+ढक् ।) शैल सम्भवम् । इति हेमचन्द्र ॥ शिलातुल्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (शिलेव । शिला+ "शिलाया ढ ।" ५ । ३ । १०२ । इति योगविभागेन ढञ् ॥)

शैलेय', पु, (शैले भव: । शैल+ढक् ।) सिंह । भ्रमर. । इति शब्दरत्नाली ॥

शैलेयी, स्त्री, (शैले भवा । शैल+ढक् । ङीष् ।) पार्व्वती । इति त्रिकाण्डशेष ॥

शैलोद्भवा, स्त्री, (शैलात् उद्भवो यस्या' ।) क्षुद्रपाषाणभेदी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

शैल्य, त्रि, (शिला+ष्यञ् ।) शिलासम्बन्धि । शिलाया इद इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

शैव, क्ली, शैवाल । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ । शिव+अण ।) शिवपुराणम् । यथा—
"अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञा प्रचक्षते ।
ब्राह्म पाद्म वैष्णवञ्च शैव भागवत तथा ॥"
इति मलमासतत्त्वे विष्णुपुराणम् ॥
(शिवस्येदमिति । शिव+अण् ।) शिवसम्बन्धिनि, त्रि (यथा । कथासरित्सागरे ।४०।८९।
"प्रापदायतन शैवं नद्यास्तस्यास्तटस्थितम् ॥")

शैव:, पु, (शिव+अण् ।) वसुक । धुस्तूर । इति राजनिर्घण्ट ॥ आचारविशेष । यथा—
"अष्टाङ्गयोगसयुक्तो यजेद्देवीं विधानत. ।
यावद्ध्यानं समाधिश्च तावत् शैव प्रचक्षते ॥"
इत्याचारभेदतन्त्रम ॥*॥
शिवोपासक. । तत्पर्य्याय । शौर्व्वश्रोतसिक २ इति त्रिकाण्डशेष । एतद्भेदा यथा—
"ततश्चकार भगवान् चातुर्व्वर्ण्यं हरार्च्चने ।
शास्त्राणि चैषा मुख्यानि नानोक्तिविदितानिच
आद्य शैव परिख्यातमन्यत् पाशुपत मुने ।
तृतीय कालवदन चतुर्थञ्च कपालिनम् ॥
शैव आसीत् स्वय शक्तिर्व्वशिष्टस्य प्रिय' सुत' ।
तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति स्तुत. ॥
महापाशुपतश्चासीद्भारद्वाजस्तपोधन ।
तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभ: सोमकेश्वर: ॥
कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधन: ।
तस्य शिष्यो वक्रो वैश्यो नाम्ना क्राथेश्वरो मुने ॥
महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्य्यवान् ।
कुक्षोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपा.॥
एव स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च ।
कृत्वा तु चातुराश्रम्य स्वमेव भवन गत' ॥"
इति वामने ६ अध्याय' ॥*॥
तस्य स्वरूप यथा । आयान्त शैवमालोक्याह ।
"श्रीमानसावेति जटालमौलि-
र्व्याघ्रत्वगालम्बितमध्यभाग' ।
विभूतिसंभूषितभास्वदङ्गो
रुद्राक्षमालाकलितोरुदेह. ॥"
इति विद्वन्मोदतरङ्गिण्या २ तरङ्ग' ॥

शैवल, क्ली, (शेते इति । शी+"शीङो धुग्लक्व-लञ् वालन ।"उणा०४ । ३८ । इति वलञ् ।) पद्मकाष्ठम् । शैवाले, पु, । इति मेदिनी ॥(यथा कुमारे । ५ । ९ ।
"न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कज
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥"
विन्ध्यसमीपदक्षिणभागवर्त्तिगिरिविशेष' ।यथा, रामायणे । ७ । ८८ । १३ ।
"शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत् सर' ॥")

शैवलिनी, स्त्री, (शैवलमस्या अस्तीति । इनि.।) नदी । इत्यमर ॥

शैवाल, क्ली, (शी+बाहुलकात् वालञ् ।) जलजद्रव्यविशेष । शेयाला इति भाषा । (यथा, महाभारते । ४ । ६० । १७ ।
गावर्त्तयन्नदी घोरा शोणितोदा तरङ्गिणीम् ।
केशशैवालसवाधा युगान्ते कालनिर्म्मिताम् ॥")
तत्पर्य्याय । जलनीली २ शैवल ३ । इत्यमर' ॥ शेपालम् ४ शेवलम् ५ शीवलम् ६ शेपाल' ७ जलनीलिका ८ । इति वाचस्पति' ॥ जलनील ९ । इति सुकुटादय । इति भरत ॥ सेवालम् १० शेबालम् ११ वारिचामर' १२ शैवलम् १३ सलिलकुन्तलम् १४ हटपर्णी१५ अम्बुतालम् १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अरक १७ जलकेश १८ कावारम् १९ । इति हारावली ॥ जलजम् २० । अस्य गुणा: । शीतलत्वम् । स्निग्धत्वम् । सन्तापव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

शैव्य', पु, श्रीकृष्णस्य घोटकविशेष' । यथा,—
"तुरगा. शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहका. ।"
इति त्रिकाण्डशेष ॥
(यथा च महाभारते । १ । २२१ । २ ।
"रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि ।
शैव्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥")
पाण्डवसेनापतिविशेष । यथा—
धृष्टकेतुश्चेकितान काशीराजश्च वीर्य्यवान् ।
पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैव्यश्च नरपुङ्गव ॥"
इति .श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । ५ ।
(स्त्री, प्रतीपस्य राज्ञ' पत्नी । इति महाभारतम् । १ । ९५ ।४४॥ सगरस्य राज्ञ पत्नी । सा तु असमञ्जसो जननी । यथा, महाभारते । ३ । १०७ । ३९ ।
"असमञ्जा इति ख्यात सगरस्य सुतोऽभवत् ।
य शैव्या जनयामास पौराणा स हि दारकान् ।
गलेषु क्रोशतो गृह्य नद्या चिक्षेप दुर्व्वलान् ॥"
शिवसम्बन्धिनि, त्रि ॥

शैशव, क्ली, शिशोर्भाव । (शिशु+"इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५ । १ । १३१ । इति अण् ।) बाल्यम् । इत्यमर ॥ यथा,
"शैशवेऽभ्यस्तविद्याना यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्द्धके मुनिवृत्तीना योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥"
इति रघुवंशे १ सर्ग' ॥

शैशिर , पु, (शिशिरे ऋतौ भव. । शिशिर+अण् । श्यामचटक: । इति राजनिर्घण्ट' ॥ शिशिरसम्बन्धिनि, त्रि, । यथा । स्मृति. । तपस्तपस्यौ शैशिरावृतु । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शैष्योपाध्यायिका, स्त्री, (शिष्योपाध्यायानाभाव कर्म्म वा । शिष्योपध्याय+"द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ।"५ । १ । १३३ । इति वुञ् ।) शिष्याध्यापना । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

शो, य निशाने । इति कविकल्पद्रुम ॥(दिवा०-पर०-सक० अनिट् ।) निशानमिहाल्पीकरणम् । य, श्यति शस्त्रु शूर । इति दुर्गादास ॥

शोक , पु, शुच+घञ् ।) चित्तविकलता । इष्टवियोगानुचिन्तनम् । इति नागोजीभट्ट' ॥ बन्ध्वादिवियोगजनिता मन पीडा । इति भावप्रकाश ॥ तत्पर्य्याय । मन्यु २ शुक् ३ । इत्यमर ॥ शुचा ४ निशस ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ शोचनम् ६ खेद ७ । इति हेमचन्द्र ॥ तन्निव रणहेतुर्यथा,—
"भरत पतित दीन शोचन्त सुभृश तदा ।
शोचमान वशिष्ठस्तु वारयामास हेतुभि' ॥
शोचमानस्तु सस्नेहा बान्धवा सुहृदस्तथा ।
पातयन्ति गत स्वर्गादश्रुपातेन राघव ॥
भूरिद्युम्नो गत, स्वर्गं पुण्येन पतित' पुन ।
शोचितो बन्धुवर्गैश्च मृतस्नेह परित्यज ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
अपि च । अथ शोकापनोदनम् । याज्ञवल्क्य' ॥
"कृतोदकान् समुत्तीर्णान् मृदुशाद्वलसंस्थितान् ।
स्नातानपनुदेयुस्तानितिहासै पुरातनै ॥
मानुष्ये कदलीस्तम्भे नि'सारे सारमार्गणम् ।
य करोति स सम्मूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥
पञ्चधा सम्भृत कायो यदि पञ्चत्वमागत' ।
कर्म्मभि स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिवेदना ॥
गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च ।
फेनप्रख्य कथ नाश मर्त्यलोको न यास्यति ॥
श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्त प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवश ।
अतो न रोदितव्य हि क्रियाकार्य्या विधानत.॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मन्यस्व ।

श्रीभगवानुवाच ।

"अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥
देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्व्वस्य भारत ।
तस्मात् सर्व्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥

शोकनाश, पुं, (शोकस्य नाशो यस्मात् ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोकहारी, स्त्री, (शोकं हरतीति । हृ + अण् । ङीष् ।) वनवर्व्वरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोकारिः, पुं, (शोकस्य अरिः ।) कदम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

शोचन, क्ली, (शुच् + ल्युट् ।) शोकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शोचतीति । शुच शोके + "जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधीति ।" ३ ।२।१५० । इति युच् । शोकशीले, त्रि ॥)

शोचना, स्त्री, शोकोत्पादना । शोचि णिजन्तात् ङनप्रत्ययान्तादात्प्रत्ययनिष्पन्ना । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

शोचि, [स्] क्ली, (शुच्यत्यनेनेति । शुच + "अर्चिंशुचिहुसृपीति ।" उणा० २।१०९। इति इसि ।) प्रभा । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।३।१५।२६।

"तद्विश्वगुर्व्वधिकृतं भुवनैकवन्द्यं
दिव्यं विचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः ॥")

शोचिष्केशः, पुं, (शोचींषि केशा इव यस्य । नियतसमासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम् ।) अग्निः । चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ (क्वचित् वाच्यलिङ्गोऽपि । तथा, ऋग्वेदे । १ । ४५ । ६ ।

"शोचिष्केश पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे ।"
"शोचिष्केशं दीप्तिरूपकेशोपेतम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

शोच्यः, त्रि, अवरः । क्षुद्रः । इति शब्दमाला ॥

शोटीर्य्यं, क्ली, वीर्य्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

शोठः, त्रि, मूर्खः । अलसः । इति मेदिनी ॥ धूर्त्तः । नीचः । पापरतः । इति शब्दरत्नावली ॥

शोण, ऋ गतौ । वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर० सक०-वर्णे अक०-सेट् ।) वर्णोऽत्र रक्तीभावः । शोणति सूर्य्यः सन्ध्यायाम् । इति दुर्गादासः ॥

शोण, क्ली, (शोणतीति । शोण वर्णे + पचाद्यच् ।) सिन्दूरम् । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोण, पुं, (शोण वर्णे + अच् ।) रक्तोत्पलतुल्यवर्णः । तत्पर्य्यायः । कोकनदच्छविः २ । इत्यमरः ॥ रक्तोत्पलनिभः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तोत्पलाभः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । १ । ११ । २ ।

"स उच्चकाशे धवलोदरोदरो-
ऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ॥")

नदविशेषः । तत्पर्य्यायः । हिरण्यवाहुः । इत्यमरः ॥ हिरण्यवाहः २ । इति भरतः ॥ स तु अमरकण्टकदेशात् पाटलिपुत्त्रे गङ्गायां मिलितः । तज्जलगुणाः । रुचिदत्वम् । सन्तापशोषापहत्वम् । पथ्यत्वम् । वह्निकरत्वम् । बलक्षीणाङ्गवृद्धिप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निः । श्योनाकः । लोहिताश्वः । कोकनदच्छाये, त्रि । इति मेदिनी ॥ समुद्रविशेषः । इति धरणिः ॥ रक्तेक्षुः । श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णे, त्रि । यथा, कुमारे । १ । ७ ।

"न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र
भूर्ज्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः ॥")

शोणक, पुं, (शोण एव । स्वार्थे कन् ।) शोणाकवृक्षः । इत्यमरः ॥

शोणझिण्टिका, स्त्री, (शोणा रक्तवर्णा झिण्टिका ।) रक्तसैरेयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणझिण्टी, स्त्री, (शोणा रक्तवर्णा, झिण्टी ।) कुरुवकः । कण्टकिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणपत्र, पुं, (शोणवत् रक्तानि पत्राणि यस्य ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणपद्मक, क्ली, (शोणं रक्तवर्णं पद्मकम् ।) रक्तकमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणपुष्पक, पुं, (शोणं पुष्पं यस्य । कन् ।) कोविदारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणपुष्पी, स्त्री, (शोणवत् पुष्पमस्याः । ङीष् ।) सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणरत्न, क्ली, (शोणं रक्तवर्णं रत्नम् ।) पद्मरागमणिः । इत्यमरः ॥

शोणा, स्त्री, (शोणो रक्तवर्णोऽस्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) शोणवर्णयुक्ता । इति जटाधरः ॥

शोणाक, पुं, वृक्षविशेषः । शोणा इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । श्योनाकः २ शुकनासः ३ ऋक्षः ४ दीर्घवृन्तः ५ कुटन्नटः ६ अरलुः ७ स्वर्णवल्कलः ८ व्यान्तशावत्र ९ । इति शब्दमाला ॥ मण्डूकपर्णः १० पत्रोर्णः ११ नटः १२ कट्वङ्गः १३ टुण्टुकः १४ शोणकः १५ अरलः १६ । इत्यमरः ॥ स्योनाकः १७ अरटः १८ । इति तट्टीका ॥

शोणित, क्ली, (शोण वर्णे + क्तः ।) शोण + जातार्थे इतच् वा ।) रक्तम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ११ । २०८ ।

"शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णाति महीतले ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥")

तस्योत्पत्तिर्गर्भस्थस्य पञ्चमे मासि भवति । इति सुखबोधः ॥ कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणितचन्दनं, क्ली, (शोणितवत् चन्दनम् ।) रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोणितपुर, क्ली, (शोणिताख्यं पुरम् ।) बाणपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शोणिताह्वयं, क्ली, (शोणितं आह्वयो यस्य ।) कुङ्कुमम् । इति रत्नमाला ॥

शोणितोत्पल, क्ली, (शोणितवत् रक्तमुत्पलम् ।) रक्तोत्पलम् । इति केचित् ॥

शोणी, स्त्री, (शोण + "शोणात् प्राचाम् ।" ४ । १ । ४३ । इति ङीष ।) रक्तोत्पलतुल्यवर्णा स्त्री । इति व्याकरणं जटाधरश्च ॥ (वडवा । इति काशिका ॥)

शोणोपल, पुं, (शोणो रक्तवर्ण उपलः ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शोथः, पुं, (शवतीति । शु गतौ + बाहुलकात् थन् । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः । २ । ४ ।) रोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । शोफः २ श्वयथुः ३ । इत्यमरः ॥ शोथकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

अथ शोथाधिकारः । तत्र शोथस्य विप्रकृष्टनिदानमाह ।

"शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां
क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा ।
दध्याममृच्छाकविरोधिपिष्ट-
गरोपसृष्टान्ननिषेवणञ्च ॥
अर्शांस्यचेष्टा वपुषो ह्यशुद्धि-
र्म्मर्म्मोपघातो विषमा प्रसूतिः ।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्म्मणाञ्च
निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥"

शुद्धिर्वमनविरेकादि । आमयाः पाण्डुरोगादयः । अभक्तं अभोजनम् । आमः अपक्वो भुक्तस्य रसः । पिष्टगरोपसृष्टान्नं पिष्टो यो गरः संयोगजं विषं तेन उपसृष्टमन्नम् । वपुषो ह्यशुद्धिः शोधनार्हस्य वपुषोऽशोधनम् । मर्म्मोपघातः दोषकृत एव ज्ञेयः । बाह्यहेतुकृतस्तु मर्म्मोपघातः आगन्तुजशोथहेतुरेव । विषमा प्रसूतिः आमगर्भपतनादिना । प्रतिकर्म्मणां वमनादीनां पञ्चकर्म्मणाम् । मिथ्योपचारः असम्यक्करणम् । श्वयथोः शोथस्य । निजस्य आत्मीयस्य । सन्निकृष्टस्य हेतोर्व्वातादेः । हेतुः रूक्षोष्णमधुरादिः ॥ * ॥ सन्निकृष्टनिदानमाह ।

"दोषैः पृथक् द्वयैः सर्व्वैरभिघाताद्विषादपि ।
सर्व्वो हेतुविशेषैस्तु रूपभेदो नवात्मकः ॥" * ॥

सम्प्राप्तिपूर्व्वकं सामान्यलक्षणमाह ।

"रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिः शिराः
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्य्यात् त्वङ्मांससंश्रयम्
उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः ॥
सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं
सोत्सेधमूष्माथ शिरातनुत्वम् ।
सलोमहर्षश्च विवर्णता च
सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥"

उत्सेधः उन्नतत्वं किं विशिष्टमुत्सेधं अतः पूर्व्वोक्तान्निचयात् रक्तपित्तकफवातानां समुदायात् । संहतं घनम् । तमुत्सेधं शोथमाहुरित्यन्वयः ॥ * ॥ तस्य शोथस्य किं स्यादित्या-

काह्वयामाह। अनवस्थितत्वं स्यादनियता स्थिति स्यादित्यर्थं। चिकित्साव्यतिरेकेणापि निवृत्ते। तच्चानवस्थितत्व सगौरव स्यात्। गौरवमप्यनवस्थित स्यात्। अथ च सोत्सेधं स्यात्। उन्नतत्वमप्यनवस्थित स्यादित्यर्थः ॥*॥ वातिक शोथमाह।

"चरस्तनुस्त्वक्परुषोऽरुणोऽसित
प्रसुप्तिहर्षार्त्तियुतो निमित्तत'।
प्रशाम्यति प्रोन्नतमेति पीडितो
दिवा बली स्यात् श्वयथुः समीरणात् ॥"

चर' सञ्चारी। प्रसुप्ति' स्पर्शाज्ञता। हर्षोऽत्र झिनिझिनी रोमाञ्चो वा। अर्त्तिं' पीडा। एतद्युत'। दिवाबलीविकृतिविषमसमवायारब्धात्। अतएवोक्त चरकेण।
"स्नेहोष्णमर्दनाद्यैर्यः प्रशाम्येत् स च वातिक'। यश्चाप्यरुणवर्णः स्यात् शोथो नक्त प्रशा-
स्यति ॥" * ॥

पैत्तिकमाह।

"मृदु सगन्धोऽसितपीतरागवान्
भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वित.।
य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत्
स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥"

उष्यते सन्ताप्यते। भृशदाहपाकवान् भृश-दाहो य पाकस्तद्युक्त' ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह।

"गुरु' स्थिर' पाण्डुररोचकान्वित
प्रसेकनिद्रा वमिवह्निमान्द्यकृत्।
स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो
न चोन्नमेद्रात्रिबलीकफात्मक' ॥"*॥

द्वन्द्वजमाह।
"निदानाकृतिसंसर्गात् ज्ञेय शोथो द्विदोषजः॥
सान्निपातिकमाह।
"सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षण
व्यामिश्रलक्षण इत्युक्ते सर्वाकृतिरिति उक्त-वातजादिशोथसकललक्षणनियमार्थम् ॥ * ॥ अभिघातजमाह।
"अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभि।
हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः ॥
रसै शूकैश्च संस्पर्शात् श्वयथुः स्याद्विसर्पवान्।
भृशोष्मा लोहिताभास प्रायश पित्तलक्षणः ॥"
छेद खड्गादिना भेद' पाषाणादिना क्षत शरादिना नाडीव्रणादि च। आदिशब्देन लगुडप्रहारादि गृह्यते। भल्लातजै' रसै। कपिकच्छुजै शूकै। विसर्पवान् प्रसरणशील। पित्तलक्षण पैत्तिकशोथलक्षणः ॥*॥ विषजमाह।
"विषज सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात्।
दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि ॥
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्कटात्।
विषवृक्षानिलस्पर्शात् गरयोगावचूर्णनात् ॥
मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो बहुरुजाकर ।"
परिसर्पणं शरीरोपरि सञ्चरणम्। दंष्ट्राहिगुणो कृता दन्तावली। चौं ह इति लोके। दन्ता अर्थे भवाः। अविषप्राणिनामपीत्यनेन दंष्ट्रा दन्तनखाना स्वभावादेव सविषत्वमुक्तम्। किन्तु सर्पादिविष मारक भवति। अविषप्राणिना दंष्ट्रादिविष शोथव्यथादिकत्र भवतीति विशेष विण्मूत्रे त्यादिविडाद्युपहत मलिनञ्च यद्वस्त्रम् तथा सङ्करः संमार्जनीनि'क्षिप्तो धूल्यादि तेषा सम्पर्कात्। गरयोगावचूर्णनात् गर' संयोगज विषं तस्य योगो यस्य तेन वस्तुनावधूननात्। अवलम्बी लम्बमान। अयमप्यागन्तुजस्तथापि सामान्यागन्तुजशोथचिकित्सातोऽस्य विशिष्ट-चिकित्साभिधानात् पृथक् पठित' ॥ * ॥
यत्र स्थिता दोषा यत्र शोथ कुर्व्वन्ति तदाह।
"दोषा' श्वयथुमूर्द्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिता।
पित्ताशयस्था मध्ये तु वर्च्चस्थानगतास्त्वध' ॥
कृत्स्न देहमनुप्राप्ता' कुर्य्यु' सर्व्वसर तथा।"
ऊर्द्ध्व उरःप्रभृत्यूर्द्ध्वम्। मध्ये पक्वाशयमध्ये। अधः पक्वाशयादध ॥*॥ उपद्रवानाह।
"श्वास पिपासा छर्द्दिश्च दौर्बल्य ज्वर एव च।
यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति शोथिन तं विवर्जयेत्॥"
कष्टसाध्यत्वादिकमाह।
"यो मध्यदेशे श्वयथु' स कष्ट सर्व्वगश्च य।
अर्द्धाङ्गेऽरिष्टभूतश्च यश्चोर्द्ध्वं परिसर्पति ॥"
मध्यदेशे उर पक्वाशयमध्ये। सर्व्वग सकल-शरीरभव'। सर्व्वज इति पाठे सान्निपातिक'। अर्द्धाङ्गे अर्द्धनारीश्वराकारे। यश्चोर्द्ध्वं परिसर्पतीति पुरुषविषयम्। तथा च।
"ऊर्द्ध्वगामी नर पद्भ्यामधोगामी मुखात्
स्त्रियम्।
उभय वस्तिसजात' शोथो हन्ति न संशय ॥"
ऊर्द्ध्वगामी मुखगामी। तथा च तन्त्रान्तरे।
"पादप्रवृत्त श्वयथुर्नृणां य' प्राप्नुयान्मुखम् ॥"
इति ॥ स न सिध्यतीति शेष। अधोगामी पादगामी। तथा च तन्त्रान्तरे।
"स्त्रीणा वक्त्रात् पद याति वस्तिजश्च न
सिध्यति।" इति ॥
उभय नर नारीञ्च। अपरञ्च।
"अनन्योपद्रवकृत शोथ' पादसमुत्थित।
पुरुष हन्ति वा नारीं मुखजो वस्तिजो द्वयम्॥"
अयमर्थः। पादसमुत्थित' पादाभ्यामुत्थितो मुखगामीति यावत् शोथ' पुरुष हन्ति स कि विशिष्ट' अनन्योपद्रवकृत। शोफादन्ये व्याधयोऽतीसारग्रहण्यर्शःप्रभृतय' तेषामुपद्रवै कृत'। तदुपद्रवेण जात इत्यर्थ। न'अन्योपद्रवकृत। अनन्योपद्रवकृतः। अर्थात् स्वहेतुभिरेव जात। शोथव्याधिरेव तु पुनर्मुखज मुखाज्जात पदगामीति यावत् नारी हन्ति। सोऽप्यनन्योपद्रवकृत एव। वस्तिज द्वय पुरुष नारीञ्च हन्ति सोऽप्यनन्योपद्रवकृत एव ॥*॥ अथ शोथस्य चिकित्सा।
"शुण्ठीपुनर्नवैरण्डपञ्चमूलीशृत जलम्।
वातिके श्वयथौ शस्त पानाहारपरिग्रहे' ॥*॥
पटोलत्रिफलारिष्टदार्व्वीक्वाथ' सगुग्गुलु'।
हन्ति पित्तकृतं शोथतृष्णाज्वरसमन्वितम् ॥*॥
स्नुक्क्षीरभाविता' कृष्णा पथ्या मूत्रेण वा युता:
योजिता' शमयन्त्याशु शोथ श्लेष्मसमुत्थितम् ॥
मिश्रे मिश्रक्रिया कुर्य्यात् सर्व्वजे सर्व्वमेव हि।
विल्वपत्ररस पूतं शोषण त्रिभवे पिबेत् ॥*॥
शोथे त्वागन्तुजे कुर्य्यात् सेकलेपादिशीतलम्।
भल्लातकात् हरेच्छोथ सतिला कृष्णमृत्तिका।
महिष्या नवनीतञ्च लेपाद्दुग्धतिलान्वितम् ॥"
अत्र दुग्ध महिष्या एव। यत आह।
"महिषीक्षीरसपिष्टैर्नवनीतसमन्वितै'।
तिलैर्लिप्त सम याति शोथो भल्लातकोत्थित' ॥
यष्टिदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुत।
शोथमारुष्कर हन्ति चूर्णं शालदलस्य च ॥"
विषजशोथचिकित्सा तु विषचिकित्सायां द्रष्टव्या अथ सामान्यचिकित्सा।

"पथ्या निशा भार्ग्यमृताग्निदार्व्वी-
पुनर्नवा दारु महौषधञ्च।
क्वाथ प्रपीयोदरपाणिपाद-
मुखागत हन्त्यचिरेण शोथम् ॥"
इति पथ्यादिक्वाथ' ॥*॥

फलत्रिकोद्भव क्वाथ गोमूत्रेणैव साधयेत्।
वातश्लेष्मभव शोथ हन्याद्वृषणसम्भवम् ॥*॥

हरीतकीदेवद्रुमनागरेण
दन्ती त्रिवृद्वूषणचूर्णकैर्व्वा।
दुग्ध सुसिद्ध विधिना निपीत
गीत पर शोथहर भिषग्भि' ॥"

हरीव वर्षाभू ॥*॥
"केशस्तथार्कवर्षाभूर्निम्बक्वाथेन शोथहृत्।
गोमूत्रेणापि कुर्व्वीत सुखोष्णं नावसेचनम् ॥*॥
पुनर्नवा दारु शुण्ठी शिग्रु: सिद्धार्थकस्तथा।
अम्लपिष्ट' सुखोष्णोऽय प्रलेपः सर्व्वशोथहृत् ॥

गुडार्द्रकं वा गुडनागर वा
गुडाभया वा गुडपिप्पलीं वा
कर्षाभिवृद्ध्या त्रिपलप्रमाण
खादेन्नर पक्षमथापि मासम् ॥
शोथप्रतिश्यायगलास्यरोगान्
सश्वासकासारुचिपीनसादीन्।
जीर्णज्वरार्शोग्रहणीविकारान्
हन्यात् तथान्यान् कफवातरोगान् ॥*॥

विश्व गुडेन तुल्य हरीतकीरसानुपानमभ्यस्तम्।
विनिहन्ति सर्व्वशोथ घनवृन्दचण्डवायुरिव॥*॥
कणानागरजं चूर्णं सगुड़ शोथनाशनम्।
आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्न वस्तिशोधनम् ॥*॥
गुड़ात् पलत्रयं ग्राह्य शृङ्गवेर पलत्रयम्।
शृङ्गवेरसमा कृष्णा लोहविट्तिलयो. पलम् ॥
चूर्णमेतत् समुद्दिष्ट सर्व्वश्वयथुनाशनम् ॥"
इति गुडादिवटिका ॥
"मानकक्वाथकल्काभ्या घृतप्रस्थ विपाचयेत्।
एकज द्वन्द्वज शोथ त्रिदोषञ्च व्यपोहति ॥"
इति मानकघृतम् ॥
"शुष्कमूलकवर्षाभूदारुरास्नामहौषधैः।
पक्वमभ्यञ्जनात्तैल सशूल श्वयथु हरेत् ॥"

शुष्कमूलकतैलम्। इति शोथाधिकारः। इति भावप्रकाशः॥

शोथक, पु, (शोथ एव। स्वार्थे कन्।) शोथ। इति शब्दरत्नावली॥

शोथघ्नी, स्त्री,(शोथ हन्तीति। हन्+"अमनुष्य-कर्त्तृके च।"३।२।५३। इति टक्।) पुनर्नवा। इत्यमर.। शालपर्णी। इति राजनिर्घण्ट॥ शोथनाशके, त्रि॥

शोथजित्, पु,(शोथ जयतीति। जि+क्विप्।) भल्लातकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शोथजिह्मः, पु, (शोथे जिह्म' कुटिल इव। तन्नाशकत्वात्।) पुनर्नवा। इति त्रिकाण्ड-शेष'॥

शोथहृत्, पु, (शोथ हरति नाशयतीति। हृ+क्विप्।) भल्लातक। इति रत्नमाला॥ शोफ-हारके, त्रि॥

शोधन, क्ली,(शोधयतीति। शुध+णिच्+ल्यु) कङ्कुष्ठम्। इति राजनिर्घण्ट॥ (शुध+भावे ल्युट्।) शौचम्। इति शुधधात्वर्थदर्शनात्॥ (प्रायश्चित्तम्। यथा, मनु।११।१६१।
"अभोज्यमन्न नात्तव्यमात्मन शुद्धिमिच्छता।
अज्ञानभुक्तन्तूत्तार्य्यं शोध्य वाप्याशु शोधनै॥")
विष्ठा। इति शब्दचन्द्रिका॥ काशीसम्। इति राजनिर्घण्ट'॥ विहिताविहितमासादिविचा-रणम्। यथा,—
"सूर्य्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन।
तत्र यद्यत् कृत सर्व्वमनन्तफलद भवेत्।
न मासतिथिवारादिशोधन सूर्य्यपर्व्वणि॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥*॥
धातुनिर्द्दोषीकरणम्। यथा,—
"पत्तलीकृतपत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत्।
निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैलतक्रे च काञ्जिके॥
गोमूत्रे च कुलत्थाना कषाये तु त्रिधा त्रिधा।
एव हेम्न. परेषाञ्च धातूना शोधन भवेत्॥"*॥
व्रणादिपरिष्करणम्। यथा,—
"व्रणस्य त्वविशुद्धस्य क्वाथ शुद्धिकर' पर।
पटोलनिम्बपत्रस्य सर्व्वत्रैव प्रयुज्यते॥
वातिके दशमूलाना क्षीरिणा पैत्तिके व्रणे।
आरग्वधादे कफजे कषाय. शोधनं हितम्॥"
अपि च।
"अष्टमेनाशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा।
अथवा क्वाथनेनैव सिद्धमुष्णोदक वदेत्।
श्लेष्मामवातमेदोघ्न वस्तिशोधनदीपनम्॥"
इति च भावप्रकाश॥*॥
लिखितपत्रादे' प्रमाणीकरणम्। यथा। लेख्य-शोधनमाह कात्यायन'।
"स्वहस्तलेख्यसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च।
तत् स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णय'॥"*
विरुद्धलिखितस्य शुद्धीकरणम्। यथा। तच्छो-धनमाह बृहस्पति।
"न्यूनाधिक पूर्व्वपक्ष तावद्वादी विशोधयेत्।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ॥"
कात्यायन'।
"शोधयेत् पूर्व्वपक्षन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम्।
उत्तरेणावरुद्धस्य निवृत्त शोधन भवेत्॥"
इति व्यवहारतत्त्वम्॥*॥
अङ्कस्य हरणम्। यथा,—
"भाज्याद्धर' शुध्यति यद्गुणः स्या-
दन्त्यात् फल तत् खलु भागहारे।
समेन केनाप्यपवर्त्त्य हार-
भाज्यौ भवेद्वा सति सम्भवे तु॥
इति लीलावती॥
अन्यत् शुद्धिशब्दे द्रष्टव्यम्॥

शोधन, पु, (शोधयतीति। शुध+णिच्+ल्यु।) निम्बूक। इति राजनिर्घण्ट'॥

शोधन, त्रि, (शोधयतीति। शुध+णिच्+ल्यु।) शुद्धिकारक। यथा,—
"महासान्तपन' शुद्ध्यै तप्तकृच्छ्रस्तु पावन'।
जलोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्च्चस्तु शोधन'॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतविश्वामित्रवचनम्॥
यथा च।
"तैलसैन्धवयष्ट्याह्वनिम्बपत्रनिशायुगै।
त्रिवृद्घनयुते पिष्टै' प्रलेपो व्रणशोधन॥
इति भावप्रकाश॥

शोधनी, स्त्री, (शोध्यतेऽनयेति। शुध शौचे+णिच्+करणे ल्युट्। ङीप।) समार्ज्जनी। इत्यमर॥ ताम्रवल्ली। नीली। इति राज-निर्घण्ट॥

शोधनीबीज क्ली,(शोधन्या बीजमिव बीज यस्य।) जयपाल। इति राजनिर्घण्ट'॥

शोधनीय, त्रि, शोधितव्य। शोध्य। शुधधातो-रनीयप्रत्ययेन निष्पन्न'॥ (यथा, कथासरित्-सागरे।५३।१४१।
'भुक्त मया तदन्न यत्शोधनीय मयापि तत्॥")

शोधित,त्रि,(शोध्यते स्मेति। शुध+णिच्+क्त। मक्षिकाद्यपनयनेन कृतशोधनव्यञ्जनादि। तत्प-र्य्याय। समृष्टम् २। इत्यमरभरती॥ अपि च।
"व्यञ्जने केशकीटादिशुद्धे समृष्टशोधिते॥"
इति शब्दरत्नावली॥
अपनीतमलम्। तत्पर्य्याय। निर्णिक्तम् २ मृष्टम् ३ निःशोध्यम् ४ अनवस्करम् ५। इत्यमरभरती॥

शोफ,पु,(शु गतौ। बाहुलकात् फ'।) शोथः। इत्यमर'॥ (यथा, सुश्रुते।१।१४।
"तद्दुष्ट शोणितमनिर्ह्रियमाण' कण्डूशोफ रागदाहपाकवेदना जनयेत्॥")

शोफघ्नी, स्त्री, (शोफ हन्तीति। हन+टक्। ङीप्।) शालपर्णी। रक्तपुनर्नवा। इति राज-निर्घण्ट'॥

शोफनाशन, पु, (शोफ नाशयतीति। नश+णिच्+ल्य'।) नीलवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥ शोथनाशके, त्रि॥

शोफहृत्,पु,(शोफ हरतीति। हृ+क्विप्।)भल्ला-तक'। इति भावप्रकाश॥ शोथहारके, त्रि॥

शोभनं, क्ली, (शोभते इति। शुभ+ल्युः।) पद्मम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (शुभ+भावे ल्युट्। शुभम्। यथा, भागवते।५।१९।२१।
"अहो वतैषा किमकारि शोभनं
प्रसन्न एषां स्विदुत स्वय हरि॥")

शोभन, पु, (शुभ+ल्यु।) ग्रह.। इति धरणि'॥ विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतपञ्चमयोग। इति मेदिनी॥ तत्र जातफलम्।
"स्याच्छोभनः शोभनयोगजन्मा
दक्षो विपक्षप्रतिलब्धवित्तः।
सद्वृत्तरम्यारुवपु सुधीर'
संमानयुक्तो मनुज. प्रवीण'॥"
इति कोष्ठीप्रदीप.॥

शोभन', त्रि, (शोभते इति। शुभ+ल्यु।) सुन्दर'। इति मेदिनी॥ अस्य पर्य्यायो मनोज्ञ-शब्दे द्रष्टव्य'॥

शोभनक', पु, (शोभते इति। शुभ+ल्यु'। तत कन्।) शोभाञ्जनवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥ शोभनशब्दकारके, त्रि॥

शोभना, स्त्री, (शोभन+टाप्।) हरिद्रा। गोरो-चना। इति राजनिर्घण्ट'॥

शोभा, स्त्री, शोभन्तेऽनया। (शुभ+करणे घञ्। टाप्।) दीप्ति'। तत्पर्य्यायः। कान्ति'२ द्युति ३ छवि'४। इत्यमरः॥ द्युती ५ छवी६ इति तट्टीका॥ अभिख्या ७। इति जटाधर'॥ शुभा ८ भा ९ श्रीः १० भासा ११ भा १२ इति शब्दरत्नावली॥ सुषमा १३ छाया १४ विभा १५ दृक्प्रिया१६ भानम् १७ भातिः१८ कमा १९ रमा २०। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्या लक्षणम्।
"सा शोभा रूपभोगाद्यैर्यत् स्यादङ्गविभूषणम्।
शोभैवकान्तिराख्याता मन्मथाप्यायनोज्ज्वला॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणि.॥*॥
गोपीविशेष:। यथा,—
"दृष्टस्त्व शोभया गोप्या युक्तश्चन्दनकानने।
सद्यो मच्छब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया॥
शोभा देह परित्यज्य जगाम चन्द्रमण्डलम्।
ततस्तस्या शरीरञ्च स्निग्ध तेजो बभूव ह॥
सविभज्य त्वया दत्त हृदयेन विदूयता।
रत्नाय किञ्चित् स्वर्णाय किञ्चिन्मणिवराय च॥
किञ्चित् स्त्रीणा मुखाब्जेभ्य' किञ्चिद्राजाय किञ्चन।
किञ्चित् किशलयेभ्यश्च पुष्पेभ्यश्चापि किञ्चन॥
किञ्चिच्चन्दनपङ्केभ्यस्तोयेभ्यश्चापि किञ्चन।
किञ्चित् फलेभ्य शस्येभ्य' सुपक्वेभ्यश्च किञ्चन।
किञ्चिन्नूतनवस्त्रेभ्यो दुग्धेभ्यश्चापि किञ्चन॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ९ अध्याय.॥*॥
हरिद्रा। गोरोचना। इति राजनिर्घण्ट.॥

शोभाञ्जन, पु, (शोभ रुचिर अञ्जन यस्मात्।) वृक्षविशेष। शजिना इति भाषा। तत्पर्य्याय'। शिग्रु २ तीक्ष्णगन्धक ३ अक्षीव ४ मोचक ५। इत्यमर॥ तीक्ष्णगन्ध' ६ सुतीक्ष्णः ७ घन-

पल्लवः ८ श्वेतमरिचः ९। इति जटाधरः ॥
तीक्ष्णः १० गन्धः ११ गन्धकः १२ काचीवकः १३
भाचीवः १४ शुभाञ्जनः १५ स्नोचित्तहारी १६
द्रविणनाशनः १७। इति शब्दरत्नावली ॥
कृष्णगन्धा १८ मूलकपर्णी १९। इति रत्नमाला ॥
नीलशिग्रुः २० जनप्रियः २१ सुखमोदः २२
कृष्णशिग्रुः २३ चक्षुष्यः २४ रुचिराञ्जनः २५।
अस्य गुणाः। तीक्ष्णत्वम्। कटुत्वम्। स्वादुत्वम्। उष्णत्वम्। पिच्छिलत्वम्। जन्तुवातार्त्तिशूलनाशित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। रोचनत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च।
"शोभाञ्जनः कटुस्तिक्तः शोथविद्रधिगुल्मनुत्।"
इति राजवल्लभः ॥
अन्यच्च। अथ शोभाञ्जनः श्यामः श्वेतः रक्तश्च।
"शोभाञ्जनः शिग्रुतीक्ष्णगन्धकाचीवमोचकाः।
तद्बीजं श्वेतमरिचं मधुशिग्रुः सलोहितः ॥
शिग्रुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः।
दीपनो रोचनो रूक्षः क्षारस्तिक्तो विदाहकृत्॥
संग्राही शुक्रलो हृद्यः पित्तरक्तप्रकोपणः।
चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधिश्वयथुक्रिमीन्॥
मेदोऽपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान् हरेत्।
श्वेतः प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषाद्दाहकृद्भवेत्॥
शोथघ्नं विद्रधिं हन्ति व्रणघ्नः पित्तरक्तकृत्।
मधुशिग्रुः प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपनः सरः।
शिग्रुवल्कलपत्राणां स्वरसः परमार्त्तिहृत्॥*॥
चक्षुष्यं शिग्रुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम्।
सहृष्यं कफवातघ्नं तन्नस्येन शिरोऽर्त्तिनुत्॥
शिग्रुशाकं हिमं स्वादु चक्षुष्यं वातपित्तहृत्।
बृंहणं शुक्रकृत् स्निग्धं रुच्यं मदक्रिमिप्रणुत्॥"
अस्य पुष्पगुणाः।
"शिग्रोः पुष्पन्तु कटुकं तीक्ष्णोष्णं स्नायुशोथनुत्।
क्रिमिहृत् कफवातघ्नं विद्रधिप्लीहगुल्मजित्॥"
अस्य फलगुणाः।
"शोभाञ्जनफलं स्वादु कषायं कफपित्तनुत्।
शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्महृत् दीपनं परम्॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अथ रक्तशोभानपर्य्यायः।
"सुरङ्गी स्वादुगन्धा च मधुलग्नः शुभाञ्जनः ॥"
इति रत्नमाला ॥
अन्यच्च।
"रक्तशोभाञ्जने तुल्यौ मधुशिग्रुमधुद्रवौ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य पुष्पगुणाः।
"मधुशिग्रोस्त्वचिर्हितं रक्तपित्तप्रसादनम्॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यत् रक्तशिग्रुशब्दे द्रष्टव्यम्॥

शोली, स्त्री, वनहरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः।

शोषः, पुं, (शुष् + भावे घञ्। शोषणम्। इति मेदिनी॥ (शुष्यत्यनेनेति। शुष् + करणे घञ्।) यक्ष्मरोगः। इत्यमरः॥ तद्रोगस्यौषधं यथा,—
"वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्जं देवदारु च।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम्।
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावघर्षितम्।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम्॥"
इति गारुडे १९९ अध्यायः ॥

शोषणं, क्ली, (शुष + ल्युट्।) रसाकर्षणम्। चोषण इति भाषा। तत्पर्य्यायः। रसादनम् २। इति हेमचन्द्रः॥ स्नेहरहितीकरणम्। यथा,—
"शोषणेन शरीरस्य तपसाध्ययनेन च।
पापकृन्मुच्यते पापाद्दानेन च दमेन च॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
शुण्ठी। इति राजनिर्घण्टः ॥

शोषणः, पुं, (शोषयतीति। शुष + णिच् + ल्यु।) कामदेवस्य बाणविशेषः। यथा,—
"उन्मादनः शोषणश्च तापनः स्तम्भनस्तथा।"
इति जटाधरः ॥
श्योनाकवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥ (शोषणकारके, त्रि॥)

शोषसम्भवं, क्ली, (शोषाय रसाकर्षणाय सम्भवो यस्य।) पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

शोषापहा, स्त्री, (शोषं अपहन्तीति। हन + ड टाप्।) क्लीतनकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ शोषनाशके, त्रि॥

शोषितः, त्रि, (शुष + णिच् + क्तः।) कृतशोषणः। यथा,—
"आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥

शौकं, क्ली, (शुकानां समूहः। शुक + "खण्डिकादिभ्यश्च।" ४।२।४५। इत्यञ्।) शुकगणः। इत्यमरः॥ स्त्रीणां करणम्। इति मेदिनी॥

शौकरं, } **शौकरवं,** } क्ली, (शूकरस्येदमिति। शूकर + अण्।) तीर्थविशेषः। यथा,—
वराह उवाच।
"शृणु मे परमं गुह्यं यत्त्वया परिपृच्छितम्।
मम चैव परञ्चैव गुह्यं भागवतप्रियम्॥
परं कोकामुखं स्थानं तथा कुब्जाम्रकं परम्।
परं शौकरवं स्थानं सर्वसंसारमोक्षणम्॥
यत्र सस्था च मे देवि ह्युद्धृतासि रसातलात्।
यत्र भागीरथी गङ्गा मम शौकरवे स्थिता॥
धरण्युवाच।
केषु लोकेषु यान्तीश शौकरे ये मृताः प्रभो॥
किं वा पुण्यं भवेत्तत्र स्नातस्य पिबतस्तथा॥
कति तीर्थानि विख्यातानि शौकरवे तव।
धर्मसंस्थापनार्थाय तद्भवान् वक्तुमर्हसि॥
वराह उवाच।
शृणु तत्त्वेन मे देवि। यत्त्वं मां परिपृच्छसि।
का गतिं ते प्रपद्यन्ते नरा शौकरवे मृताः॥
तेषां स्नानस्य वै पुण्यं गतस्यैव मृतस्य वा।
तत्र यानि च तीर्थानि मम संस्थानसंस्थिताः॥
शृणु पुण्यं महाभागे मम क्षेत्रेषु सुन्दरि।
प्राप्नुवन्ति महाभागे गत्वा शौकरवं प्रति॥
दश पूर्व्वापरांश्चापि अपरान् सप्त पञ्च च।
स्वर्गं गच्छन्ति ते तत्र ये मृतास्तेषु जन्तवः॥
गमनादेव सुश्रोणि। सुखस्य मम दर्शनात्।
सप्तजन्मान्तरे भद्रे जायते विपुले कुले॥
धनधान्यसमृद्धेषु रूपवान् गुणवान् शुचिः।
मद्भक्तश्चैव जायेत मम कर्म्मपरायणः॥
एवं वै मानुषो भूत्वा अपराधविवर्ज्जितः।
गमनं तस्य चैतस्य मरणं तत्र कारणम्॥
ये मृतास्तत्र सुश्रोणि क्षेत्रे शौकरवे मम।
शङ्खचक्रगदापद्मचतुर्हस्ताश्चतुर्भुजाः।
त्यक्ता कलेवरं तूर्णं मम लोकाय गच्छति॥"
इति वाराहे शौकरतीर्थमाहात्म्ये आदित्यवरप्रदानगृध्रजम्बुकोपाख्याननामाध्यायः॥

शौक्तिकेयं, क्ली, (शुक्तिकायां भवमिति। शुक्तिका + ढक्।) मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

शौक्तेयं, क्ली, (शुक्तौ भवमिति। शुक्ति + ढक्।) मुक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥ शुक्तिसम्बन्धिनि, त्रि॥

शौक्ल्यं, क्ली, (शुक्लस्य भावः। शुक + "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च।" ५।१।१२३। इति ष्यञ्।) शुक्लता यथा—
"पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्रसा जरा॥"
इत्यमरः॥
(यथा, बृहत्संहितायाम्। ४। ३।
"त्यजतोऽर्कतलं शशिनः
पश्चादवलम्बते यथा शौक्ल्यम्॥")

शौचं, क्ली, (शुचेर्भावः। शुचि + "इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात्।" ५।१।१३१। इत्यण्।) शुचिता। शुचित्वम्। शुद्धिः। तस्य लक्षणादि यथा,—
"अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः।
स्वधर्म्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम्॥"
इत्येकादशीतत्त्वे बृहस्पतिवचनम्॥
अन्यच्च।
"सर्व्वेषामेव शौचानामर्थशौचं विशिष्यते।
योऽर्थैरशुचिः शौचान्न मृदा वारिणा
शुचिः॥
सत्यशौचं मनःशौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
सर्व्वभूतदयाशौचं जलशौचन्तु पञ्चमम्॥
यस्य सत्यञ्च शौचञ्च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः॥"
इति गारुडे ११० अध्यायः॥
अपिच।
"यावता शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं समाचरेत्।
प्रमाणं शौचसंख्याया न शिष्टैरुपदिश्यते॥
शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिरथान्तरम्॥"
इति गारुडे २१५ अध्यायः॥
पादादिशौचगुणा यथा,—
"मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम्।
पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्ष्णशः॥"
इति राजवल्लभः॥

अपि च।
"उद्धृताभिर्मृत्तिकाभ्यामित्थं नारद यत्नतः।
कृत्वोत्सर्गं ततः कुर्य्यात् शौचं मूत्रपुरीषयोः॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः॥
प्रसङ्गादशौचप्रकारो लिख्यते।
व्यास उवाच।
"दशाहं प्राहुरशौचं सपिण्डेषु विपश्चितः।
मृतेषु वाथ जातेषु ब्राह्मणानां द्विजोत्तमाः॥
नित्यानि चैव कर्म्माणि काम्यानि च विशेषतः।
न कुर्य्याद्विहितं किञ्चित् स्वाध्यायं मनसापि च॥
शुचीनक्रोधनान् भूम्यान् शालाग्नौ भावयेद्द्विजान्।
शुष्कान्नेन फलैर्व्वापि वैतानाञ्जुहुयात्तथा॥७॥
न स्पृशेयुरिमानन्ये न च तेभ्यः समाहरेत्।
चतुर्थे पञ्चमे वाह्नि संस्पर्शः कथितो बुधैः॥
सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो न प्रदुष्यति।
सूतकं सूतिकाञ्चैव वर्ज्जयित्वा नृणां पुनः॥
दशाहं निर्गुणे प्रोक्तमशौचं चातिनिर्गुणे।
एकद्वित्रिगुणैर्युक्तश्चतुस्त्र्येकदिनैः शुचिः॥
दशाहात्तु परं सम्यगधीयीत जुहोति च।
चतुर्थे तस्य संस्पर्शं मनुः प्राह प्रजापतिः॥८॥
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च।
यथेष्टाचरणस्याहुर्म्मरणान्तमशौचकम्॥९॥
त्रिरात्रं दशरात्रं वा ब्राह्मणानान्तु शावकम्।
प्राक् संस्कारात् त्रिरात्रं स्यात्तस्मादूर्द्ध्वं दशा-
हकम्॥
ऊनद्विवार्षिके प्रेते मातापित्रोस्तदिष्यते।
त्रिरात्रेण शुचिस्त्वन्यो यदि ह्यत्यन्तनिर्गुणः॥
अदन्तजातमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते।
जातदन्ते त्रिरात्रं स्याद्यदि स्यातान्तु
निर्गुणौ॥
आदन्तजननात् सद्य आचूडादेकरात्रकम्।
त्रिरात्रमौपनयनात् सपिण्डानामुदाहृतम्॥
जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यान्मरणं पितुः।
सद्यःशौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य च॥
ऊर्द्ध्वं दशाहादेकाहं सोदरो यदि निर्गुणः।
अथोर्द्ध्वं दन्तजननात् सपिण्डानामशौचकम्॥
एकाहं निर्गुणानान्तु चूडादूर्द्ध्वं त्रिरात्रकम्।
अदन्तजातमरणं सम्भवेद्यदि सत्तमाः॥
एकरात्रं सपिण्डानां यदि तेऽत्यन्तनिर्गुणाः।
व्रतादेशात् सपिण्डानामर्व्वाक् स्नानं विधीयते।
सर्व्वेषामेव गुणिनामूर्द्ध्वन्तु विषमं पुनः॥१०॥
अर्व्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्याद्गर्भसंस्रवः।
तदा माससमैस्तासामशौचं दिवसैः स्मृतम्॥
ततऊर्द्ध्वन्तु पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम्।
सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्रावाच्च वा ततः॥
गर्भच्युतादहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे।
यथेष्टाचरणे ज्ञातौ त्रिरात्रमिति निश्चयः॥११॥
यदि स्यात् सूतके सूतिर्म्मरणे वा मृतिर्भवेत्।
शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे त्रिरात्रकम्।
मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते॥
अवृद्धिमदाशौचमूर्द्ध्वं चेन्न शुध्यति।
अथ चेत् पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतो भवेत्।

अवृद्धिमदाशौचं तदा पूर्व्वेण शुध्यति॥१२॥
देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं शावमेव तु।
तावदप्रयतो मर्त्यो यावच्छेषः समाप्यते॥१३॥
अतीते सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां त्रिरात्रकम्।
तथैव मरणे स्नानमूर्द्ध्वं संवत्सराद्यदि॥
वेदार्थविदधीयानो योऽग्निमान् वृत्तिकर्षितः।
सद्यःशौचं भवेत्तस्य सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा॥
स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु प्रदानात् परतः सदा।
सपिण्डानां त्रिरात्रं स्यात् संस्कारो भर्त्तुरेव च॥
अहस्त्वदत्तकन्यानामशौचं मरणे स्मृतम्।
ऊनद्विवर्षान्मरणे सद्यः शौचमुदाहृतम्॥
आदन्तात् सोदरे सद्य आचौडादेकरात्रकम्।
आप्रदानात् त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम्॥
मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम्।
एकोदकानां मरणे सूतके चैतदेव हि।
पक्षिणी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च॥
एकरात्रं समुद्दिष्टं गुरौ सब्रह्मचारिणाम्।
प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितिः॥
गृहे मृतासु दत्तासु कन्यकासु त्र्यहं पितुः।
परपूर्व्वासु भार्य्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च॥
त्रिरात्रं स्यात्तथाचार्य्यस्वभार्य्यास्वन्यगासु च॥
आचार्य्यपुत्रे पत्न्याञ्च अहोरात्रमुदाहृतम्॥
एकाहं स्यादुपाध्याये स्वग्रामे श्रोत्रियेऽपि च।
त्रिरात्रमसपिण्डेषु स्वगृहे संस्थितेषु च॥
एकाहं वा श्वशुर्य्यं स्यादेकरात्रञ्च शिष्यके।
त्रिरात्रं श्वश्रूमरणे श्वशुरे चैतदेव हि॥
सद्यःशौचं समुद्दिष्टं सगोत्रे संस्थिते सति॥३॥
शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति॥४॥
क्षत्त्रविट्शूद्रदायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः।
तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते॥
राजन्यवैश्यावप्येवं हीनवर्णासु योनिषु।
स्वमेव शौचं कुर्व्वीतां विशुद्ध्यर्थं न संशयः॥
सर्व्वे तूत्तरवर्णानां शौचं कुर्य्युरतन्द्रिताः।
तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वन्तु शौचं स्वयोनिषु॥
षड्रात्रं वा त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु।
वैश्यक्षत्रियविप्राणां शूद्रेष्वाशौचमेव तु॥
अर्द्धमासोऽथ षड्रात्रं त्रिरात्रं द्विजपुङ्गवाः।
शूद्रक्षत्रियविप्राणां वैश्येष्वाशौचमिष्यते॥
षड्रात्रं द्वादशाहञ्च विप्राणां वैश्यशूद्रयोः।
अशौचं क्षत्त्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुङ्गवाः॥
शूद्रविट्क्षत्त्रियाणान्तु ब्राह्मणे संस्थिते सति।
दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्भवः॥५॥
असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत्।
अशित्वा च सहोषित्वा दशरात्रेण शुध्यति।
यद्यन्नमत्ति तेषान्तु त्रिरात्रेण ततः शुचिः।
अन्नदस्त्वन्नमेव न च तस्मिन् गृहे वसन्॥
सोदरेष्वेतदेवं स्यात् स्वमातृबन्धुषु।
दशाहेन शवस्पर्शी सपिण्डश्चैव शुध्यति॥
षड्रात्रेणाथवा सर्व्वे त्रिरात्रेणाथवा पुनः।
समावर्त्तितशिष्यो ब्राह्मणः सर्वांशकम्॥
स्नात्वा सचैलं तु एव शुध्यन्ति ब्राह्मणादयः।

अवरश्चेद्वरं वर्णमवरं वा वरो यदि।
अशौचे संस्पृशेत् स्नेहात्तदाशौचेन शुध्यति॥६॥
प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति॥
एकाहात् क्षत्त्रिये शुद्धिर्वैश्यानां स्याद् द्व्यहेन
तु।
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः॥७॥
अनस्थिसञ्चिते शूद्रे रौति चेद्ब्राह्मणः स्वकैः।
त्रिरात्रं स्यादशौचमेकाहं त्वन्यथा स्मृतम्॥
अस्थिसञ्चयनादर्व्वागेकाहं वैश्यशूद्रयोः।
अन्यथा चैव सज्योतिर्ब्राह्मणे स्नानमेव तु॥
अनस्थिसञ्चिते विप्रे ब्राह्मणो रौति चेत्तदा।
स्नानेनैतद्भवेच्छुद्धिः सचैलेन न संशयः॥८॥
यस्तैः सहाशनं कुर्य्याच्छयनादीनि चैव हि।
बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुध्यति॥९॥
यस्तेषामन्नमश्नाति सकृदेवापि कामतः।
तदाशौचे निवृत्तेऽसौ स्नानं कृत्वा विशुध्यति॥
यावत्तदन्नमश्नाति दुर्भिक्षोपहतो नरः।
तावन्त्यहान्यशौचं स्यात् प्रायश्चित्तं ततश्चरेत्॥
दाहाद्यशौचं कर्त्तव्यं द्विजानामग्निहोत्रिणाम्।
सपिण्डानान्तु मरणे मरणादितरेषु च॥१॥
सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
लेपभाजश्चतुर्थाद्याः साविण्ड्यं साप्तपौरुषम्॥
अप्रदानां तथा स्त्रीणां साविण्ड्यं साप्तपौरुषम्।
जायानां भर्त्तृसाविण्ड्यं प्राह देवः पितामहः॥
ये चैकजाता बहवो भिन्नयोनय एव च।
भिन्नवर्णास्तु साविण्ड्यं भवेत्तेषां त्रिपौरुषम्॥२॥
कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च।
दातारो नियमी चैव ब्रह्मविद्ब्रह्मचारिणौ॥
सत्रिणो व्रतिनस्तावत् सद्यःशौचा उदाहृताः।
राजा चैवाभिषिक्तश्च विप्राः सत्रिण एव च॥
यज्ञे विवाहकाले च दैवयागे तथैव च।
सद्यः शौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे वाप्युपद्रवे॥
डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजैः।
सद्यः शौचं समाख्यातमज्ञातिमरणं तथा॥
अग्नौ मरुप्रपतने वीराध्वन्यप्यनाशके।
ब्राह्मणार्थे च सन्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते॥१०॥
नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्।
नाशौचं कीर्त्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते॥
पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः।
न चाश्रुपातः पिण्डौ वा कार्य्यं श्राद्धादिकं
क्वचित्॥
व्यापादयेत्तथात्मानं स्वयं योऽग्निविषादिभिः।
विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकादिकम्॥
अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्निविषादिभिः।
तस्याशौचं विधातव्यं कार्य्यञ्चैवोदकादिकम्॥११॥
जाते कुमारे तदहः कामं कुर्य्यात् प्रतिग्रहम्।
हिरण्यधान्यगोवासस्तिलान्नगुडसर्पिषाम्॥
फलानि पुष्पं शाकञ्च लवणं काष्ठमेव च।
तोयं दधि घृतं तैलमौषधं क्षीरमेव च।

अशौचिना गृहाद्ग्राह्य शुष्कान्नमेवनित्यश: ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे २२ अध्याय: ॥
अन्यत् पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

शौचाचार, पु, (शौच आचार ।) शुद्धिकर्म्म । यथा,—
"शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फला क्रिया ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥
अन्यच्च ।
"उपनीय गुरु: शिष्य महाव्याहृतिपूर्व्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेन शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥"
इति याज्ञवल्क्य ॥

शौचिक, पु, (शौच गृहादे. शुचिता कार्य्यत्वेनास्त्यस्येति । शौच+ठन् ।) वर्णसङ्करविशेष: । यथा,—
"कैवर्त्तस्य च कन्याया शौण्डिकादेव शौचिक ॥"
इति पराशरपद्धति ॥

शौचेय, पु, (शौचेन वस्त्रादिशुचित्वेन व्यवहरतीति । शौच+ढक् ।) रजक । इति शब्दरत्नावली ॥

शौट, ऋ गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । ऋ, अशुशौटत् । शौटति वीर । इति दुर्गादास ॥

शौटीर, पु, (शौटतीति । शौट गर्व्वे+"कृशॄपकटिपटिशौटिभ्य ईरन् ।" उणा० ४ । ३० । इति ईरन् ।) त्यागी । वीर । इत्युणादिकोष ॥ गर्व्वान्विते, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति. ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ८३ ।४३ ।
"सन्तुष्ट सम्मत सत्य. शौटीरो द्वेष्यपापक ।
मन्त्रवित् कालवित् शूर समन्त्र श्रोतुमर्हति ॥"

शौटीर्य्यं, क्ली, (शौटीरस्य भाव कर्म्म वा । शौटीर+"गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्म्मणि च ।"५ ।१।१२४ । इति ष्यञ् ।) वीर्य्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ गर्व्व । शौटीरशब्दात् भावे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

शौड ऋ गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । ऋ, अशुशौडत् । इति दुर्गादास ॥

शौण्ड, त्रि,(शुण्डाया मद्ये रत । शुण्डा+अण् ।) मत्त । इत्यमर ॥ (यथा, महाभारते । ३ २२३ । ११ ।
"चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्च पलाश्च वर्ज्ज्या ॥")

शौण्डिक, पु,(शुण्डा पण्यमस्य । शुण्डा+"तदस्य पण्यम् ।"४।४।५१ । इति ठक् ।)जातिविशेष । शुंडी इति भाषा । तत्पर्य्याय । मण्डहारक २ इत्यमर. ॥ शुण्डार ३ शौण्डी ४ शुण्डक ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ ध्वज: ६ पान ७ पण ८ । इति जटाधर: ॥ कल्पपाल ९ सुराजीवी १० । वारिवास ११ पानवणिक् १२ ध्वजी १३ । आसुतीबल: १४ । इति हेमचन्द्र: ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
ततो गान्धिककन्याया कैवर्त्तादेव शौण्डिक ।
कैवर्त्तस्य च कन्याया शौण्डिकादेव शौचिक ॥"
इति पराशरपद्धति ॥
(अस्य गृहे भोजननिषेधो यथा, मनु । ४ । २१६ ।
"स्रवतां शौण्डिकानाञ्च चैलनिर्णेजकस्य च ।
रञ्जकस्य नृशसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥"
एषा गेहे नाद्यात् इत्यर्थ ॥*॥ शुण्डिकादागते, त्रि, । अत्र "शुण्डिकादिभ्योऽण् ।"४ । ३ । ७६ । इत्यण् ॥)

शौण्डी, [न्]पु, (शुण्डा सुरा एव शौण्ड मद्यम् । स्वार्थे अण् । तत् पण्यत्वेनास्त्यस्येति । शौण्ड+इन् ।) शौण्डिक । इति शब्दरत्नावली ॥

शौण्डी, स्त्री, (शुण्डाया मद्यपानगेहे भवा । मत्ताना रुचिप्रदत्वात् । शुण्डा+अण् । ङीप् ।) पिप्पली । चव्यम् । इति विश्व ॥

शौण्डीर, त्रि, (शौटतीति । शौट+ईरन् । पृषोदरादित्वात् साधु ।)अहङ्कारी । यथा,—
"शौण्डीरो गर्व्वितस्तब्धो मानी चाहङ्कृदुद्धत ।
उदग्रीव उद्धरोऽवलिप्तो नीचश्च पिशुनोऽधम ॥"
इति धनञ्जयकोष ॥

शौद्धोदनि, पु, (शुद्धोदनस्यापत्यं पुमानिति । शुद्धोदन+"अत इञ ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।) शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेष । इत्यमर ॥ "शुद्धमोदनस्य इति मनीषादि । शुद्धोदनो नाम राजा । तथाहि ।
"शुद्धोदनो यतो भुङ्क्ते न्यायवत् शुद्धमोदनम् ।"
इत्योषाभिधानम् ॥
शुद्धोदनस्यापत्य शौद्धोदनि । बाह्वाद्यत इति ण्यि ।"इति भरत ॥

शौद्र, पु, (शूद्राया भव । शूद्रा+अण् ।)द्वादश विधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेष । स तु ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यान्यतमात् शूद्राया जात: । यथा,—
"औरस क्षेत्रजो दत्तो मूढोत्पन्नश्च कृत्रिम ।
क्रीतापविद्धकानीनशौद्रपौनर्भवा अपि ॥
स्वय दत्त सहोढोऽपि दायुरस्यौरसौ समौ ॥"
इति जटाधर. ॥
(यथा, मनु । ९ । १६० ।
"कानीनश्च सहोढश्च क्रीत पौनर्भवस्तथा ।
स्वय दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवा ॥"*॥
शूद्रस्येदमिति । अण् ।)शूद्रसम्बन्धिनी, त्रि, ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६२ । ४ ।
"क्षात्त्राणि वैश्यानि च सेवमान
शौद्राणि कर्म्माणि च ब्राह्मण सन् ।
अस्मि लोके निन्दितो मन्दचेता
परे च लोके निरय प्रयाति ॥")

शौधिका, स्त्री, रक्तकङ्गु । इति हेमचन्द्र ॥

शौनक ,पु,(शुनकस्यापत्यमिति । शुनक+"अनृष्यानन्तर्थे विदादिभ्योऽञ्" । ४ । १ । १०४ । इति अञ् । मुनिविशेष । यथा,—
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकम् ।
एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनक: ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

शौनिक , (शूना प्राणिवधस्थान प्रयोजनमस्य । शूना+ठक् ।) मांसविक्रयकर्त्ता । यथा,—
'वैत सिक कौटिकश्च मासिक शौनिक समा ।'
इति जटाधर हेमचन्द्रश्च ॥
मृगया । इति शब्दमाला ॥

शौभ, क्ली, (शोभायै हितम् । शोभा+अण् ।) हरिश्चन्द्रपुरम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तत्पर्य्याय. । व्योमचारिपुरम् २ । इति भूरिप्रयोग (पुरमेतत् शाल्वस्य नृपतेरासीत् । कृष्णेनेद विनाशितम् । एतद्वृत्तान्तस्तु भागवते १० स्कन्धे ७७ अध्याये द्रष्टव्य: ॥)

शौभ ,पु, (शुभाय हित । शुभ+अण् ।)देवता इति त्रिकाण्डशेष ॥ गुवाक । इति शब्दमाला ॥

शौभनेय , त्रि, शोभनसम्बन्धी । शोभनशब्दात् ण्येयप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

शौभाञ्जन , पु, (शोभाञ्जन एव । स्वार्थे अण् ।) शोभाञ्जनवृक्ष । इति भरतद्विरूपकोष ॥

शौभिक , पु, (शौभ व्योमचारिपुर उपलक्षणेन तद्वदाश्चर्य्यकर वस्तु साधनत्वेनास्त्यस्येति । शौभ+ठन् ।) इन्द्रजालिक । इति शब्दमाला ॥

शौभ्रेय , त्रि, (शुभ्रा+"शुभ्रादिभ्यश्च ।"४ ।१। १२३ । इति ढक् ।) शुभ्राया अपत्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ शुभ्रसम्बन्धिनि च ॥

शौरि, पु, (शूरस्यापत्यमिति । शूर+इञ् ।) विष्णु । (यथा, आनन्दलहर्य्याम् २ ।
"तनीयास पाशु तव चरणपङ्केरुहभव
विरिञ्चि सञ्चिन्वन् विरचयति लोकानविकलम्
वहत्येन शौरि कथमपि सहस्रेण शिरसा
हर सक्षुभ्यैन भजति भसितोद्धूननविधिम् ॥")
शनैश्चरग्रह । इत्यमरभरतौ ॥ (शूरवंशीयमात्रे । वसुदेव । यथा, भागवते ।३।१।२६ ।
"कच्चित् कुरूणा परम सुहृन्नो
भाम. स आस्ते सुखमङ्ग शौरि ॥"
बलदेव । यथा, महाभारते । ५ । ७ । २५ ।
"ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेय महाबलम् ।
सर्व्वस्वागमने हेतु स तस्मै सन्यवेदयत् ।
प्रत्युवाच तत शौरिर्धार्त्तराष्ट्रमिद वच ॥"
कृष्ण । यथा, भागवते । १ । १० । ३३ ।
"अथ दूरगतान् शौरि कौरवान् विरहातुरान् ।
सन्निवर्त्त्य दृढं स्निग्धान् प्रायात् स्वनगरीं प्रियै ॥")

शौर्प,) त्रि, (शूर्प+"शूर्पादन्यतरस्याम् ।"
शौर्पिक,) ५ । १ । २६ । इति अञ् पक्षे ठञ् । शूर्पपरिमितम् । शूर्पशब्दात् ष्णप्रत्ययेन ष्णिकप्रत्ययेन च निष्पन्नौ ॥

शौर्य्यं, क्ली, (शूरस्य भाव कर्म्म वा । शूर+ष्यञ् ।) शक्ति: । (यथा, रामायणे । ६ । १५ । ३ ।

"सत्त्वेन वीर्य्येण पराक्रमेण
धैर्य्येण शौर्य्येण च तेजसा च ॥")
आरभटी । इति मेदिनी ॥

शौल्क, त्रि, शुल्कसम्बन्धि । शुल्कशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

शौल्किकः, पु, (शुल्के अधिकृतः । शुल्क + ठञ ।) शुल्काध्यक्ष. । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १७६ ।
"शौल्किकैः स्थानपालैर्व्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।
अर्व्वाक्सवत्सरात् स्वामी हरेत परतो नृप ॥")

शौल्किकेयः, पु, विषभेद' । इत्यमरः ॥ शुल्किको देशभेदस्तत्र भवः शौल्किकेय' । ष्णेय' । तालव्यादिः । इति भरतः ॥

शौल्फ, क्ली, शाकविशेष । शुल्फा इति भाषा । भूतचतुर्द्दश्या चतुर्द्दशशाकमध्ये तद्भक्षणीयम् । यथा, निर्णयामृते ।
"ओल केमुकवास्तूक सर्षप कालश्च निम्ब
जया
शालीञ्ची हिलमोचिकाश्च पटुक शौल्फ
गुडूचीन्तथा ।
भण्टाकीं सुनिसन्नक शिवदिने खादन्ति ये
मानवा'
प्रेतत्व न च यान्ति कार्त्तिकदिने कृष्णे च भूते
तिथौ ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अस्य पर्य्यायगुणा. शतपुष्पाशब्दे द्रष्टव्या ॥

शौल्विकः, पु, कसकार' । काँसारि इति भाषा । तत्पर्य्याय । ताम्रकुट्टक' २ । इत्यमर ॥ कामन्दमी ३ कांस्यकार' ४ । इति जटाधर' ॥ ताम्रिक' ५ ताम्रकारक' ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

शौव, क्ली, (श्वन् + "शुन सङ्कोच उपसङ्ख्यानम् ।" ६ । ४ । १४४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अणि साधु ।)शुनः सङ्कोचः । शुनो वृन्दम् । श्वोभवम् इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

शौवन, क्ली, (श्वन् + अण् ।) शुनो भाव । शुनोऽपत्यम् । इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (शुनः समूह । श्वन् + "खण्डिकादिभ्यश्च ।" ४।२।४५। इत्यञ् । कुक्कुरसमूह । इति व्याकरणम् ॥ शुनो मासम् । इति काशिका ।६।४। १२२ ॥)

शौवस्तिक, त्रि, (श्वो भवम् । श्वस् + "श्वसस्तुट् च ।" ४ । ३ । १५ । इति ठञ तुडागमश्च ।) भाविदिनस्थायिवस्तु । यथा,—
आत्मम्भरिस्त्व पिशितैर्नराणा
फलेग्रहीन् हसि वनस्पतीनाम् ।
शौवस्तिकत्व विभवा न येषा
व्रजन्ति तेषा दयसे न कस्मात् ॥"
इति भट्टौ २ सर्ग ॥
"येषा विभवा सम्पद शौवस्तिकत्व भाविदिनस्थितत्व न व्रजन्ति तेषा कस्मान्न दयसे । श्वोभव' शौवस्तिक श्वसो भवार्थे कण्विधानात् कणि मनीषादित्वात् त्यागम हारस्वरेतिवम् णित्त्वे शिरिति शि' त्वतौ भावे इति त्वम् ।" इति तट्टीका ॥

शौवापद, त्रि, (श्वापदस्येदमिति । श्वापद + अण् । "पादान्तस्यान्यतरस्याम् ।" ७।३।९। इति पक्षे ऐच् ।) श्वापदसम्बन्धि । श्वापदशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, अनर्घराघवे । १ । २५ ।
"कच्चित् कान्तारभाजा भवति परिभवः
कोऽपि शौवापदो वा
प्रत्यूहेन क्रतूनां न खलु मखभुजो भुञ्जते
वा हवींषि ॥")

शौष्कल', पु, (शुष्कल पण्यमस्येति । अण् ।) शुष्कमासस्य पणक' । इति मेदिनी ॥

शौष्कल', त्रि, (शुष्कलीमत्तीति । शुष्कली + अण् ।) आमिषाशी । इत्यमर' ॥ मत्स्यमासभोजनशील । आमिष अश्नाति आमिषाशी ग्रहादित्वाण्णिन् । शुष्कली शुष्कमासे स्यान्मासमात्रेऽपि दृश्यते । तामत्ति शौष्कल ष्णः । तालव्यादिमूर्द्धन्यमध्यः । शुष्क मास लाति इति शुष्कलः प्रज्ञादित्वात् अणि शौष्कल' । इति विद्याविनोद' । शाष्कल. इति पाठः । इति स्वामी । इति भरतः ॥

श्चुत) इर् क्षरणे । इति कविकल्पद्रुम' ॥
श्चुत } (भ्वा० पर०-अक० सेट् ।) द्वौ तालव्यवर्गाद्ययुक्ततालव्यादी । शेषोऽन्त'स्थादियुक्तश्च । नकारजावनुस्वारपञ्चमावित्यादिनियमेऽप्यनयोस्तालव्यादित्व तद्वचनस्य व्यभिचारसूचनार्थं तेन चुश्चुम्प लोपे इत्यादीनामोष्ठ्यवर्गशेषोपधत्व सङ्गच्छते । तेन क्विपि संयोगान्तलोपे चुलुम् इत्यादि सिद्धम् । किन्तु द्वौ दन्त्यादी इति धातुप्रदीपक्रमदीश्वरौ । तेन घृत श्चोतति इति घृतश्चुत् तमाचष्टे इति ञौ ञौमस्वेति डित्वाट्टिलोपे घृतश्चयति पुन क्विपि ञेर्लोपे घृतस्क इति स्थिते सयोगादे सस्य लोपे घृतक् इति केचित् ॥ इर, अश्चुतत् अश्चोतीत् । अश्चुशतत् अश्चशोतीत् । क्षर इति आसेचन क्षरणञ्च । रक्तमाश्चोतति क्षुर इति । इद कवचमश्चशोतीदिति । निश्चोतन्ते सुतनुकवरी बिन्दवो यावदेते । इति मालत्या गणकृतानित्यत्वम् । इति दुर्गादास ॥

श्चोत., पु, (श्चोतनमिति । श्चुत + घञ् ।) प्राघार. । इत्यमर ॥

श्म, [न्] क्ली, मुखम् । इति श्मश्रुशब्दटीकाया भरत ॥ (शरीरम् । इति निरुक्ति । ३ । ५ ॥ शव' । इति पुराणम् । अस्य प्रमाण श्मशानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

श्मशान, क्ली, (श्मना शवाना शान शयन यत्र । यद्वा, शवाना शयनमिति । "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टानि ।" ६ । ३ । १०९ । इति शवशब्दस्य श्मादेश शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेश' ।) शवदाहस्थानम् । तत्पर्य्याय । पितृवनम् २ । इत्यमरः ॥ शतानकम् ३ रुद्राक्रीड' ४ दाहसर, ५ इति त्रिकाण्डशेष' ॥ अन्तशय्या ६ पितृकाननम् ९ । इति जटाधरः ॥*॥ तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"श्मशब्देन शवः प्रोक्त. शान शयनमुच्यते ।
निर्व्वचन्ति श्मशानार्थं मुने शब्दार्थकोविदाः ॥
महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते ।
शेरतेऽत्र शवा भूत्वा श्मशानन्तु ततो भवेत् ॥"
महाश्मशान यथा,—
"वाराणसीति विख्याता रुद्रावास इति द्विजा' ।
महाश्मशानमित्येव प्रोक्तमानन्दकाननम् ॥"
इति श्रीस्कान्दे काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥*॥
"उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥"
इति चाणक्यम् । १७ ॥*॥
श्मशाने गत्वा विष्णुस्पर्शे दोषो यथा,—
वराह उवाच ।
"श्मशान यो नरो गत्वा अस्नात्वैव तु मांस्पृशेत् ।
मम दोषापराधस्य शृणु तत्त्वेन यत् फलम् ॥
जम्बुको जायते भूमे वर्षाणा नव पञ्च च ।
गृध्रस्तु सप्तवर्षाणि जायते खचरेश्वर' ॥
चरन्तौ मानुष मास उभौ तौ गृध्रजम्बुकौ ।
पिशाचो जायते तत्र वर्षाणि नव पञ्च च ॥
ततस्तु कुणपोच्छिष्ट त्रि शद्वर्षाणि खादति ।
ततो नारायणाच्छ्रुत्वा धरणी वाक्यमब्रवीत् ॥
एतन्मे परम गुह्य लोकनाथ जनार्द्दन ।
पर कौतूहल देव निखिल वक्तुमर्हसि ॥
श्मशान पुण्डरीकाक्ष ईश्वरेण प्रशसितम् ।
तत्र कि विगुण देव पावित्रे शिवभाषिते ॥
स तत्र रमते नित्य भगवास्तु महाद्युतिः ।
कपाल गृह्य देवोऽत्र दीप्तिमन्त महौजसम् ॥
प्रशसितञ्च रुद्रेण भवता कि विनिन्दितम् ।
श्मशाण पद्मपत्राक्ष रुद्रस्य च नित्य प्रियम् ॥
वराह उवाच ।
शृणु तत्त्वेन मे देवि इदमाख्यानमुत्तमम् ।
अद्यापि ते न जानन्ति अनघे शसितव्रता ॥
कृत्वा सुदुष्कर कर्म्म सर्व्वभूतपतिर्हर ।
हत्वा च बालवृद्धानि त्रिपुरे रूपिणी' स्त्रिय ॥
तेन पापेन सम्बद्धो न शक्नोति विचेष्टितुम् ।
तत ईशो मया चोक्तो वाक्यमेव सुखावहम् ॥
किमिद तिष्ठसे रुद्र कश्मलेन समावृत ।
तव चैद प्रियार्थाय येनाहमिदमागत ॥
ततो मम वच श्रुत्वा लब्धसज्ञो महेश्वर ।
उवाच मधुर वाक्य पापसन्तप्तलोचन' ॥
तव विष्णो प्रसादेन मया तत्त्रिपुर हतम् ।
निहता दानवास्तत्र गर्भिण्यश्च निपातिता' ॥
बालवृद्धा हतास्तत्र विस्फुरन्तो दिशो दश ।
तस्य पापस्य दोषेण न शक्नोमि विचेष्टितुम् ॥
प्रनष्टयोगमायस्य नष्टैश्वर्य्यस्य माधव ।
कि मया विप्रकर्त्तव्यमेनोऽवस्थेन माधव ॥
विष्णो तत्त्वेन मे ब्रूहि शोधन पापनाशनम् ।
येन वै कृतमात्रेण शीघ्र मुच्येत किल्बिषात् ॥

एव चिन्तामनस्तव मया रुद्रस्य भाषितम्।
कपालमाला सगृह्य समल गच्छ शङ्कर ॥
ममैव वचन श्रुत्वा भगवान् परमेश्वर'।
उवाच मा पुनर्व्यक्त मा बोधय जगत्पते ॥
कीदृश ममलो विष्णो यत्र गच्छामहे वयम् ॥
ततस्तस्य वच. श्रुत्वा शङ्करस्य यशस्विनि।
तत्पापशोधनार्थाय मयावास प्रभाषितम् ॥
श्मशान समलो रुद्र पूतिको व्रणगन्धिकः।
स्वय तिष्ठति वै तत्र मनुजा विगतस्पृहा' ॥
तत्र गृह्य कपालानि रम तत्रैव शङ्कर।
तत्र वर्षसहस्राणि दिव्यान्येव दृढव्रत ॥
ततो भक्षय मासानि पापक्षयचिकीर्षुक।
ह्रियमानानि भोज्यानि ये च भोज्यास्तव प्रिया' ॥
एव सर्व्वैर्गणै' सार्द्ध रम तत्र सुनिश्चित.।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु स्थित्वा त्व ममले पुन ॥
एष्यसि स्वाश्रम पुण्य गौतमस्य महामुने।
तत्र ज्ञास्यसि चात्मान आश्रमे विधिसस्थिते ॥
प्रसादात् गौतमस्याथ भविता गतकिल्विष।
एव तस्य वर दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥
रुद्रोऽपि भ्रमते तत्र श्मशाने पापमर्द्दने।
एव न रोचते भूमे श्मशान मे कदाचन ॥
यत्र रुद्रकृत पाप स्थित किन्न भयावहम्।
एतत्ते कथित भद्रे श्मशान मे जुगुप्सितम् ॥
विद्वापि कृतसस्कारो मम कर्म्मपरायण।
प्रायश्चित्त प्रवक्ष्यामि येन शुध्यति किल्विषात्
कृत्वा चतुर्थभक्तन्तु दिनानि दश पञ्च च।
आकाशशयन कुर्य्यात् एकभक्त कुशास्तरे ॥
प्रभाते पञ्चगव्यन्तु पातव्य कर्म्मशोधनम्।
प्रमुक्त सर्व्वपापेभ्यो मम लोकाय गच्छति ॥"
इति वाराहे श्मशानप्रवेशापराधप्रायश्चित्त नामाध्याय ॥

श्मशानकाली, स्त्री, (श्मशानस्य काली ।) कालिकाविशेष । अथ श्मशानकाली । तदुक्त कालीतन्त्रे ।
"वाणी माया ततो लक्ष्मी कामबीजमत परम्
कालिके सपुटत्वेन चतुष्क बीजमालिखेत् ॥
एकादशार्णा देवेशि चतुर्वर्गप्रदायिनी ॥"*॥
अस्या यन्त्रम् ।
"पद्ममष्टदल वृत्त तद्बाह्ये धरणीतलम् ।
चतुर्द्वारसमायुक्त मध्ये मूल समालिखेत् ॥
दलेष्वष्टसु विलिखेत् कवर्गाद्यष्टवर्गकम्।
धरण्या विलिखेदाद्य चतुष्कञ्च चतुष्कके।
पूर्व्वादि उत्तरान्तञ्च मध्ये देवीं प्रपूजयेत् ॥"*॥
अस्या' पूजाक्रम । प्रात कृत्यादिप्राणायामान्त कर्म्म कृत्वा ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात् यथा। शिरसि भृगुऋषये नम । हृदि श्मशानकालिकायै देवतायै नम । गुह्ये वाग्बीजाय नम.। पादयोर्मायाशक्तये नम । सर्व्वाङ्गे कामबीजकीलकाय नम । तत कराङ्गन्यासौ। ऐं अङ्गुष्ठाभ्यां नम । क्रीं तर्ज्जनीभ्या स्वाहा। श्रीं मध्यमाभ्या वषट । क्लीं आनामिकाभ्यां हुं। कालिके कनिष्ठाभ्या वौषट्। क्लीमादिवाग्भवान्त करतलपृष्ठाभ्या फट्। एव हृदयादिषु ॥*॥ ततो ध्यानम्।
"अञ्जनाद्रिनिभा देवीं श्मशानालयवासिनीम्
रक्तनेत्रा मुक्तकेशी शुष्कमासातिभैरवाम् ॥
पिङ्गाक्षी वामहस्तेन मद्यपूर्ण समासकम्।
सद्य कृत्तशिरो दक्षहस्तेन दधती शिवाम्।
स्मितवक्त्रा सदा चाममासचर्व्वणतत्पराम्।
नानालङ्कारभूषाङ्गी नग्ना मत्ता सदासवे ॥
एव ध्यात्वा जपेद्देवी श्मशाने तु विशेषत ।
गृहे वापि गृहस्थोऽपि मत्स्यमासे सुभोजने.।
नग्नो भूत्वा महापूजा कुर्य्याद्रात्रौ विशेषत.॥"*॥
पूजनन्तु ध्यात्वा मानसे सपूज्यार्घ्यस्थापन कुर्य्यात्। पुनर्ध्यात्वा यथोपचारै सपूज्य पत्रेषु ब्राह्म्यादिक पूजयेत्। तद्बहिरसिताङ्गादिक पूजयेत्। अस्या पुरश्चरण एकादशलक्षजप.। तथा च।
"वर्णलक्ष जपेन्मन्त्र तद्दशासेन होमयेत्।"
मन्त्रान्तरम्। तत्रैव।
"कामबीज समालिख्य कालिकायै समालिखेत्
नमोऽन्तेन च देवेशि सप्तार्णो मनुरुत्तम'।
सर्व्वाङ्गे कालिका देवो अन्यत् सर्व्वन्तु पूर्ववत् ॥"
इति तन्त्रसार' ॥

श्मशानवासी, [न्] पु, (श्मशाने वसतीति। वस+णिनि.।) शिव । यथा,—
"क्षेत्रप क्षेत्रपालश्च क्षेतज्ञ क्षत्रियो विराट्।
श्मशानवासी मासाशी खर्पराशी मखान्तकृत् ॥"
इति वटुकभैरवस्तोत्रम् ॥*॥
श्मशाने वासकर्त्तरि, त्रि, । यथा । शवसम्बन्धि वस्त्रादिक श्मशानवासिचण्डालादिभ्यो दद्यात् इति शुद्धितत्त्वम् ॥

श्मशानवेश्मा, [न्] पु, (श्मशान वेश्म यस्य।) महादेव । इति हेमचन्द्र ॥

श्मशानवासिनी, स्त्री, (श्मशाने वसति या। वस+णिनि । ङीप्।) काली । यथा,—
"श्मशानवासिनी सौम्या शिवानी शिववल्लभा।"
इति कालिकाशतनामस्तोत्रम् ॥

श्मशानालयवासिनी, स्त्री,(श्मशानालये श्मशानगृहे वसतीति । वस+णिनि । ङीप्।)काली। यथा,—
"घोररावा महारौद्री श्मशानालयवासिनीम्।"
इति तन्त्रसारे दक्षिणकालिका ध्यानम् ॥

श्मश्रु, स्त्री, (श्म मुख श्रयति आश्रयतीति। श्म+श्रि+"श्मनि श्रयतेर्डुन्।" उणा० ५। २८। डुन्।)पुमुखे वर्द्धितलोम। इत्यमर ॥ दाडी इति भाषा॥ पुमुखे पुरुषास्ये तेषा वृद्धौ सत्या तल्लोम श्मश्रु उच्यते। श्मन्निति मुख नामेति स्मृति. श्मनि मुखे श्रूयते उपलभ्यते श्मश्रु नाम्नीति ड, श्मश्रु क्लीवमुदन्तम्। श्म मुख श्रयति श्मन श्रयतेर्डुन्निति डुनि श्मश्रु नान्तमित्यन्ये। इति भरत. ॥*॥ तस्य शुभाशुभलक्षण यथा,—
"निम्न वक्त्रमपुत्राणा कृपणानाञ्च ह्रस्वकम्।
सपूर्णं भोगिना कान्त श्मश्रु स्निग्ध शुभ मृदु ॥
सहत चास्फुटिताग्र रक्तश्मश्रुश्च चौरकः।
रक्तात्पपरुषश्मश्रु कर्णा स्युः पापमृत्यव ॥"
इति गारुडे ६६ अध्याय. ॥*॥
क्रोधात्तस्यावर्त्तन यथा,—
मार्कण्डेय उवाच।
"इति प्रतिज्ञाय तदा नरिष्यन्तसुतो दम'।
कोपामर्षविवृत्ताक्ष' श्मश्रु मावर्त्तय पाणिना ॥
हा हतोऽस्मीति पितर ध्यात्वा देव विनिन्द्य च।
प्रोवाच मन्त्रिण सर्व्वानानिनाय पुरोहितम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे शेषाध्यायः ॥*॥
अस्य धारणफल यथा। 'दानधर्म्मे।
"केशश्मश्रु धारयतामग्र्या भवति सन्तति' ॥"*
तस्य चौरक्रमो यथा। वराहपुराणम्।
"श्मश्रु कर्म्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम्।"
गोभिलः।
"केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत शिखावर्जम।"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

श्मश्रुमुखी, स्त्री, (श्मश्रु मुखे यस्या'। ङीष्।) श्मश्रु युक्ता नारी। तत्पर्य्याय । पालि २ पाली ३। इति शब्दरत्नावली ॥ पोटा ४। इति जटाधर ॥

श्मील,निमिषणे। इतिकविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०पर० अक०-सेट्।) ओष्ठ्यवर्गशेषयुक्त । श्मीलति चक्षु पक्ष्मभिराहृत स्यादित्यर्थं । इति दुर्गादास ॥

श्यान, त्रि, गत । श्यैधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्न' ॥

श्याम, क्ली, (श्यैङ गतौ+"इषियुधीन्धीति।" उणा० १। १४४। इति मक्।) मरिचम्। सिन्धुलवणम्। इति मेदिनी ॥

श्याम, त्रि, (श्यायते मनो यस्मात्। श्यै+मक्।) कृष्णगुणविशिष्ट'। (यथा, मनुः। ७। २५।
"यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति॥")
हरिद्गुणविशिष्ट । इत्यमर ॥

श्याम, पु, (श्यै+मक्।)प्रयागस्थ वट.। (यथा रघु। १३। ५३।
"त्वया पुरस्तादुपयाचितो य
सोऽयं वट श्याम इति प्रतीत।
राशिर्मणीनामिव गारुडाना
सपद्मराग फलितो विभाति ॥")
मेघ। वृद्धदारक। कोकिल। कृष्णवर्ण हरिद्वर्ण'। इति मेदिनी ॥ धुस्तूर.। पीलुवृक्ष.। श्यामाक। इति राजनिर्घण्ट ॥ दमनकवृक्ष। गन्धतृणम्। इति विश्व' ॥
श्यामवस्तूनि यथा,—
कृष्णानि केशव सौरिचौर चन्द्राङ्कराहव।
विन्ध्याञ्जनाद्रिवृक्षाद्विवनभैरवराक्षसा ॥
शिवकण्ठघनद्वैपायनरामधनञ्जया।
शनिर्द्दुर्पदजा काली कलिकोलयमासुरा.।
केशकज्ज्वलकस्तूरीराजपट्टविदूरजम्।

विषकोपकुहूश्मश्रागुरुपापतमोनिशाः ॥
मषीपङ्कमदाम्भोधियमुनाधूमकोकिलाः ।
गोलाङ्गुलास्यगुञ्जास्ये कण्ठ. खञ्जनकेकिनोः ॥
शवल तालतापिञ्छतिलेन्दीवरवक्षयः ।
रसविद्गूतम्शृङ्गारौ कटाक्षोऽलि. कणीनिका ॥
नीली जम्बूफल मुस्ता कावाकृत्याकुकीर्त्तयः ।
भिन्नच्छाया गजाङ्गारखलान्तःकरणादयः ॥"
इति कविकल्पलतायां२स्तवके ४कुसुमम् ॥
श्यामकं, क्ली, (श्याम+सञ्ज्ञाया कन् ।) रोहिष-
तृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णवर्णे, त्रि ।
यथा, सुश्रुत हितायाम् । ६१ । ८ ।
"श्यामकपुष्पचिताङ्गो
भस्मारुणासन्निभो विडालाक्षः ॥")
श्यामकः,पु,(श्याम तद्वर्णं अकतीति । अक गतौ
+अण् । शकन्ध्वादित्वात् साधु ।)श्यामाक ।
इति हेमचन्द्रः ॥(शूरस्य पुत्रविशेष । स तु वसु-
देवस्य भ्राता । इति भागवतम् ।९।२४।२९ ॥)
श्यामकण्ठ, पु, (श्याम कण्ठो यस्य ।) मयूर ।
इति हलायुध ॥ शिव । पक्षिविशेष. । इति
नीलकण्ठशब्ददर्शनात् ॥
श्यामकन्दा, स्त्री, (श्याम कन्दो यस्याः ।)
अतिविषा । इति राजनिर्घण्ट. ॥
श्यामकाण्डा, स्त्री, (श्याम काण्डो यस्या ।)
गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट ॥
श्यामग्रन्थि, स्त्री, (श्यामो ग्रन्थिर्यस्य ।) गण्ड-
दूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्यामपत्र, पु (श्यामानि पत्राणि यस्य।)तमाल-
वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥
श्यामल, पु,(श्यामवर्णः अस्त्यस्येति । श्याम+
"सिध्मादिभ्यश्च ।"५।२।९७। इति लच् ।)कृष्ण-
वर्णः । पिप्पल । इतिमेदिनी ॥ कृष्णगुणवति,
त्रि । इत्यमर ॥ (यथा मुकुन्दमालायाम् ।२।
"जयतु जयतु मेघश्यामल कोमलाङ्गो
जयतु जयतु पृथ्वीभारनाशो मुकुन्द ॥")
श्यामलचूडा, स्त्री, (श्यामला चूडा यस्या ।)
गुञ्जा । इति राजनिर्घण्ट ॥
श्यामलता, स्त्री, (श्यामा लता ।) स्वनामख्यात-
लता । तत्पर्य्याय । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"गोपी गोपा गोपवल्ली सारिवोत्पलसारिवा ।
अनन्ता शारिवा श्यामा शाटी श्यामलताह्वये ॥"
अपि च ।
"कालपेषो महाश्यामा सुभद्रोत्पलसारिवा ।
दीर्घमूला च पालिन्दी मसूरविदला च सा ॥"
इति रत्नमाला ॥
राजनिर्घण्टोक्तपर्य्यायगुणौ सारिवाशब्दे द्रष्टव्यौ
श्यामला,स्त्री, पार्व्वती । श्याम श्रीकृष्ण लाति
ददातीति व्युत्पत्तिसिद्धा । इति केचित् ॥ अश्व-
गन्धा । कटभी । जम्बू । कस्तूरी । इति राज
निर्घण्ट ॥
श्यामलिका, स्त्री, नीली । इति राजनिर्घण्ट ॥
श्यामलेक्षु, पु, (श्यामल कृष्णवर्ण. इक्षु ।)
कृष्णेक्षुः । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्यामसुन्दरः,पुं, (श्यामः सुन्दरश्च ।)श्रीकृष्णः ।
यथा,—
"यावन्ति च शरीराणि भोगार्हाणि महामुने ।
प्राकृतानि च सर्व्वाणि श्रीकृष्णविग्रह विना ॥
ध्यायन्ते योगिनस्तञ्च शुद्ध ज्योतिःस्वरूपिणम्
हस्तपादादिरहित निर्गुण प्रकृतेः परम् ॥
वैष्णवास्त न मन्यन्ते तद्भक्ता सूक्ष्मदर्शिनः ।
कुतो बभूव तज्ज्योतिरहो तेजस्विन विना ।
ज्योतिरभ्यन्तरे नित्य शरीर श्यामसुन्दरम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥*॥
अन्यच्च ।
श्यामसुन्दर ते दास्य करवाम तवोदितम् ।
देहि वासासि धर्म्मज्ञ नो चेद्राज्ञे ब्रुवामहे ॥"
इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे २२ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।
"ददर्श श्रीहरि ब्रह्मा शङ्करश्च सुरै सह ।
वसन्त तन्मध्यदेशे यथेन्द्र तारकावृतम् ॥
अमूल्यरत्ननिर्म्माणसर्व्वभूषणभूषितम् ।
किरीटिन कुण्डलिन वनमालाविभूषितम् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणञ्च चतुर्भुजम् ।
नवीननीरदश्यामसुन्दर सुमनोहरम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्याय ॥
श्यामा,स्त्री, (श्यामो वर्णोऽस्त्यस्या इति ।अच् ।
टाप् ।) शारिवौषधी । अप्रसूताङ्गना ।
प्रियङ्गु । वाकुचि । यमुना । रात्रि । कृष्ण-
त्रिवृतिका । नीलिका । इति मेदिनी ॥ गुग्-
गुलु । सोमलता । गुन्द्रा । कृष्णा । अम्बिका ।
इति विश्व ॥ गुडूची । कस्तूरी । वटपत्री ।
वन्दा । नीलपुनर्नवा । पिप्पली । हरिद्रा ।
नीलदूर्व्वा । तुलसी । पद्मवीजम् । गौ ।
स्त्री । छाया । कृष्णसारिवा । शिंशपा । इति
राजनिर्घण्ट ॥ (नारीविशेष । यथा, भट्टि. ।
५ । १८ ।
"योषिद्वृन्दारिका तस्य दयिता हसनादिनी ।
दूर्व्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥"
तल्लक्षण यथा, तट्टीकायाम् ।
"शीते सुखोष्णसर्व्वाङ्गी ग्रीष्मे च सुख-
शीतला ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥")
पक्षिविशेष । शामा इति भाषा । तत्पर्य्याय ।
श्वराही २ शकुनी ३ कुमारी ४ दुर्गा५ देवी६
चटका ७ कृष्णा ८ पीतकी ९ पाण्डविका १०
वामा ११ कालिका १२ शितिशिम्बिनी १३ ।
इति राजनिर्घण्ट ॥*॥ श्यामाया उत्पत्तिर्यथा,
"ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी ।
पूर्व्वत्यक्तसतीरूपा जन्मार्थं मेनका ययौ ॥
समयस्यानुरूपेण मेनका जठरे शिवा ।
सम्भूय च समुत्पन्ना सा लक्ष्मीरिव सागरात् ॥
वसन्तसमये देवी नवम्यां मृगयोगत ।
अर्द्धरात्रौ समुत्पन्ना गङ्गेव शशिमण्डलात् ॥
ततस्तस्यान्तु जाताया प्रसन्नाश्चाभवन् दिश ।
सानुकूलो ववौ वायुर्गम्भीरो गन्धिलः शुभ. ॥

बभूव पुष्पवृष्टिश्च तोयवृष्टि परा तथा ।
जज्वलुश्चाग्नय. शान्ता जगर्ज्जुश्च घना घनम् ॥
तस्यान्तु जायमानाया सर्व्व स्वास्थ्यमपद्यत ।
तान्तु दृष्ट्वा यथाजाता नीलोत्पलदलानुगाम् ॥
श्यामा सा मेनका देवी मुदमापाति हर्षिता ।
देवाश्च हर्षमतुल प्रापुस्तत्र मुहुर्मुहु ॥
तुष्टुवुस्तामन्तरीक्षे गन्धर्व्वाश्चाप्सरोगणाः ।
तान्तु नीलोत्पलदलश्यामा हिमवतः सुताम् ॥
कालीति नाम्ना हिमवानाजुहाव कृते दिने ।
बान्धवास्तु स्वसन्ताना नाम्ना ता पार्व्वतीति
च ।
कालीति च तथा नाम्ना कीर्त्तिता गिरि-
नन्दिनी ॥"
इति कालिकापुराणे ४० अध्याय ॥*॥
अथ श्यामामन्त्रा । क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ
ह्रीँ दक्षिणे कालिके क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ
ह्रीँ स्वाहा । यथा, कालीतन्त्रे ।
"कामत्रय वह्निसस्थ रतिविन्दुसमन्वितम् ।
कूर्च्चयुग्म तथा लज्जायुगल तदनन्तरम् ॥
दक्षिणे कालिके चेति पूर्व्ववीजानि चोच्चरेत् ।
अन्ते वह्निवधू दद्यात् विद्या राज्ञी प्रकी-
र्त्तिता ॥"
मन्त्रार्थमाह यामले ।
"ककाराज्जलरूपत्वात् केवल मोक्षदायिनी ।
ज्वलनार्णसमायोगात् सर्व्व तेजोमयी शुभा ।
मायात्रयेण देवेशि सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥
विन्दुना निष्कलत्वाच्च कैवल्यफलदायिनी ।
वीजत्रया शाम्भवी सा केवल ज्ञानचित्कला ॥
शब्दवीजद्वयेनैव शब्दराशिप्रबोधिनी ।
लज्जावीजद्वयेनैव सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥
सम्बोधनपदेनैव सदा सन्निधिकारिणी ।
स्वाहया जगता माता सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥"
अस्या पूजाप्रयोग । प्रात कृत्यादिक कृत्वा
मन्त्राचमन कुर्य्यात् । यथा,—
"कालिकाभि स्त्रिभि पीत्वा काल्यादिभि-
रुपस्पृशेत् ।
द्वाभ्यामोष्ठौ विमृज्यैव चकेन क्षालयेत् करम् ॥
मुखघ्राणेक्षणश्रोत्रनाभ्युरस्क भुजौ क्रमात् ।
आचम्यैव भवेत् काली वत्सरात्ता प्रपश्यति ॥'
क शिर । तद्यथा । क्रीमिति त्रिराचामेत् ।
ॐ काल्यै नमः कपालिन्यै नम इति ओष्ठौ
विमृजेत् । ॐ कुल्लायै नम. इति कर क्षाल
येत् । ॐ कुरुकुल्लायै नम इति मुखे । ॐ
विरोधिन्यै नम इति दक्षिणनासायाम् । ॐ
विप्रचित्तायै नम इति वामनासायाम् । ॐ
उग्रायै नम ॐ उग्रप्रभायै नम इति नेत्रयो ।
ॐ दीप्तायै नम. ॐ नीलायै नम इति
श्रोत्रयो । ॐ घनायै नम इति नाभौ । ॐ
वलाकायै नम. इति वक्षसि । ॐ मात्रायै नम
इति शिरसि । ॐ मुद्रायै नम ॐ मितायै
नम इत्यसयो । इति मन्त्राचमनम् ।*। ततो
भूतशुद्ध्यन्त विधाय मायावीजेन यथाविधि

प्राणायामत्रयं कुर्य्यात् ॥*॥ ऋष्यादिन्यासः। यथा। अस्य मन्त्रस्य भैरव ऋषिरुष्णिक् छन्दो दक्षिणकालिका देवता क्रीँ बीजं हूँ शक्तिः क्रीँ कीलकं पुरुषार्थचतुष्टयसिद्ध्यर्थे विनियोगः। तथा च कालीक्रमे।

"कीलकं चाद्यबीजं स्यात् चतुर्व्वर्गफलप्रदम्।"

शिरसि भैरवाय ऋषये नमः। मुखे उष्णिक्-छन्दसे नमः। हृदि दक्षिणकालिकायै देवतायै नमः। गुह्ये क्रीँ बीजाय नमः। पादयोः हूँ शक्तये नमः। सर्व्वाङ्गे क्रीँ कीलकाय नमः॥ ततः कराङ्गन्यासौ। तदुक्तं कालीतन्त्रे।

"अङ्गन्यासकरन्यासौ यथावदभिधीयते।
भैरवोऽस्य ऋषिः प्रोक्तः उष्णिक् छन्द उदाहृतम्।
देवता कालिका प्रोक्ता लज्जाबीजन्तु बीजकम्॥
कीलकं चाद्यबीजं स्यात्चतुर्व्वर्गफलप्रदम्॥
शक्तिश्च कूर्च्चबीजं स्यादनिरुद्धा सरस्वती।
कवित्वार्थे नियोगः स्यादित्यादि तेन मायया॥"

षडङ्गन्यासः।

"षड्दीर्घभाजा बीजेन प्रणवाद्येन कल्पयेत्।"

वीरतन्त्रेऽपि।

"दीर्घषट्कयुताद्येन प्रणवाद्येन कल्पयेत्।"

इति वा। तद्यथा। ॐ क्रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। ॐ क्रीँ तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा। ॐ क्रूँ मध्यमाभ्यां वषट्। ॐ क्रैँ अनामिकाभ्यां हुँ। ॐ क्रौँ कनिष्ठाभ्यां वौषट्। ॐ क्रः करतलपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादिषु। ॐ क्राँ हृदयाय नमः इत्यादि। एवं ॐ क्राँ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः इत्यादि वा ॥*॥ ततो वर्णन्यासः। अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ नमः इति हृदये। ए ऐ ओ औ अं अः क ख ग घ नमः इति दक्षिणबाहौ। ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ नमः। इति वामबाहौ। ण त थ द ध न प फ ब भ नमः इति दक्षिणपादे। म य र ल व श ष स ह क्ष च नमः इति वामपादे। विरूपाक्षमते सबिन्दुरयं न्यासः। यथा वीरतन्त्रे। अं आं इं ईं उं ऊं ऋं ॠं ऌं ॡं वै हृदये न्यसेदित्यादि। पुनर्निर्बिन्दुर्यथा। अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ वै हृदये स्पृशेदित्यादि। किन्तु सबिन्दून् वा न्यसेदेतान् निर्बिन्दून् वाथ वर्णकान् इत्याचार्य्यपरिगृहीतभैरवीयवाक्यात् उभयमेव युक्तम् ॥*॥ अथ षोढान्यासः। तदुक्तं वीरतन्त्रे।

"कृत्वा मातृकां कृत्वा मातृकां तारसम्पुटाम्।
मातृकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः॥
श्रीबीजपुटितां तान्तु मातृकापुटितन्तु तत्।
कामेन पुटितां देवीं तत्पुटं काममेव च॥
शक्त्या च पुटितां देवीं शक्तिञ्च तत्पुटां न्यसेत्।
क्रों द्वन्द्वञ्च पुनर्न्यस्त्वा ऋ ॠ ऌ-ॡ-ञ्च पूर्व्ववत्।
मूलेन पुटितां देवीं तत्पुटं मन्त्रमेव च॥
अनुलोमविलोमेन न्यस्त्वा मन्त्रं यथाविधि।
मूलेनाष्टशः कुर्य्याद्व्यापकं तदनन्तरम्॥"

यथा ॐ अं ॐ एवं मातृकापुटिततारम्। एवं श्रीबीजपुटितां ताम्। तत्पुटितं श्रीबीजम्। एवं कामेन पुटितां मातृकाम्। मातृकापुटितं कामम्। एवं शक्त्या पुटितां मातृकां मातृकापुटितां शक्तिं न्यसेत्। तथा क्रीँ द्वन्द्वं ऋ ॠ ऌ-ॡ च पूर्व्ववत्। तत्पुटितां मातृकां न्यसेत् मातृकापुटितञ्च तत्। मन्त्रपुटितां मातृकां तत्पुटितं मनुम्। पुनरनुलोमविलोमेन केवलं मातृकास्थाने न्यस्य मूलेनाष्टशतेन व्यापकं कुर्य्यात् अयं न्यासस्तारायाः अपि कार्य्यः।

"इति गुह्येन दुर्गाया अङ्गषोढा प्रकीर्त्तिता।
तारायाः कालिकायाश्च उग्रगुरा तथापरे॥
एतस्मिन् न्यासवर्य्ये च सर्व्वं पापं प्रणश्यति॥"

ततस्तत्त्वन्यासः। यथामूलं त्रिखण्डं विधाय प्रथमखण्डान्ते ॐ आत्मतत्त्वाय स्वाहेति पादादिनाभिपर्य्यन्तम्। द्वितीयखण्डान्ते ॐ विद्यातत्त्वाय स्वाहा इति नाभ्यादिहृदयान्तम्। तृतीयखण्डान्ते ॐ शिवतत्त्वाय स्वाहा इति हृदयादिशिरःपर्य्यन्तं न्यसेत्। तदुक्तं स्वतन्त्रे।

"मूलविद्यां त्रिखण्डान्ते प्रणवाद्यैर्यथाविधि।
आत्मविद्या शिवैस्तत्त्वैस्तत्त्वन्यासं समाचरेत्॥"

अथ बीजन्यासः। तदुक्तं कुमारीकल्पे।

"ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्म्मध्ये ललाटे नाभिदेशके।
गुह्ये वक्त्रे च सर्व्वाङ्गे सप्तबीजं क्रमान्न्यसेत्॥"

यथा आद्यबीजं ब्रह्मरन्ध्रे द्वितीयबीजं भ्रूमध्ये तृतीयबीजं ललाटे चतुर्थबीजं नाभौ पञ्चमबीजं गुह्ये षष्ठबीजं वक्त्रे सप्तमबीजं सर्व्वाङ्गे। एतत्त्रयं काम्यम् ॥*॥ ततो मूलेन सप्तधा व्यापकन्यासं कृत्वा यथाविधि मुद्रां प्रदर्श्य ध्यायेत्। यथा कालीतन्त्रे।

"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम्।
कालिकां दक्षिणां दिव्यां मुण्डमालाविभूषिताम्॥
सद्यश्छिन्नशिरः खड्गवामाधोर्द्ध्वकराम्बुजाम्।
अभयं वरदञ्चैव दक्षिणोर्द्ध्वाधःपाणिकाम्॥
महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम्।
कण्ठावसक्तमुण्डालीगलद्रुधिरचर्च्चिताम्॥
कर्णावतंसतानीतशवयुग्मभयानकाम्।
घोरदंष्ट्रां करालास्यां पीनोन्नतपयोधराम्॥
शवानां करसङ्घातैः कृतकाञ्चीं हसन्मुखीम्।
सृक्कद्वयगलद्रक्तधाराविस्फुरिताननाम्॥
घोररावां महारौद्रीं श्मशानालयवासिनीम्।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रितयान्विताम्॥
दन्तुरां दक्षिणव्यापिमुक्तालम्बिकचोच्चयाम्।
शवरूपमहादेवहृदयोपरिसंस्थिताम्॥
शिवाभिर्घोररावाभिश्चतुर्द्दिक्षु समन्विताम्।
महाकालेन च समं विपरीतरतातुराम्॥
सुखप्रसन्नवदनां स्मेराननसरोरुहाम्।
एवं सञ्चिन्तयेत् कालीं सर्व्वकामार्थसिद्धिदाम्॥" *॥

शवयुग्मेति घोरबाणावतंसेति प्रेतकर्णावतंसेति च। शकुन्तपक्षसंयुक्तबाणकर्णविभूषितामिति त्रिगतासुकिशोराभ्यां कृतकर्णावतंसिनीमिति च दर्शनादुभयमेव पाठः ॥*॥ ध्यानान्तरं स्वतन्त्रे

"अञ्जनाद्रिनिभां देवीं करालवदनां शिवाम्।
मुण्डमालावलीकीर्णां मुक्तकेशीं स्मिताननाम्॥
महाकालहृदम्भोजस्थितां पीनपयोधराम्।
विपरीतरतासक्तां घोरदंष्ट्रां शिवेन सह॥
नागयज्ञोपवीताढ्यां चन्द्रार्द्धकृतशेखराम्।
सर्व्वालङ्कारयुक्ताञ्च मुण्डमालाविभूषिताम्॥
मृतहस्तसहस्रैस्तु बद्धकाञ्चीं दिगंशुकाम्।
शिवाकोटिसहस्रैस्तु योगिनीभिर्विराजिताम्॥
रक्तपूर्णमुखाम्भोजां मद्यपानप्रमत्तिकाम्।
सद्यश्छिन्नशिरःखड्गवराभीतिकराम्बुजाम्॥" [*see note]

ध्यानान्तरं रहस्ये। यथा,—

"शवारूढां महाभीमां घोरदंष्ट्रां हसन्मुखीम्।
चतुर्भुजां खड्गमुण्डवराभयकरां पराम्॥
मुण्डमालाधरां देवीं ललज्जिह्वां दिगम्बरीम्।
एवं सञ्चिन्तयेत् कालीं श्मशानालयवासिनीम्॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य शङ्खस्थापनं कुर्य्यात्। यथा। स्ववामे भूमौ हुङ्कारगर्भं त्रिकोणं विलिख्य अर्घ्यपात्रं संस्थाप्य मूलेन शुद्धजलादिना शङ्खादिपात्रमापूर्य्य गन्धादिकं दत्त्वा ॐ गङ्गे चेत्यादिना तीर्थमावाह्य मं वह्निमण्डलाय दशकलात्मने नमः इत्याधारम्। अं सूर्य्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने नमः इति शङ्खम्। उं सोममण्डलाय षोडशकलात्मने नमः इति जलं सम्पूज्य। ॐ ह्रां हृदयाय नमः। ॐ ह्रीं शिरसे स्वाहा। ॐ ह्रूँ शिखायै वषट्। ॐ ह्रैँ कवचाय हूँ इत्यग्नीशासुरवायुषु। अग्रे ॐ ह्रौँ नेत्रत्रयाय वौषट्। चतुर्द्दिक्षु ॐ ह्रः अस्त्राय फट्। इत्यभ्यर्च्च तदुपरि मत्स्यमुद्रयाच्छाद्य मूलं दशधा जप्त्वा धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य अस्त्रेण संरक्ष्य भूतिनीयोनिमुद्रे प्रदर्श्य तज्जलं किञ्चित् प्रोक्षणीपात्रे निःक्षिप्य मूलेन तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणञ्चाभ्युक्ष्य पीठपूजामारभेत् ॥*॥ अस्याः पूजायन्त्रम्। आदौ विन्दुं स्वबीजं भुवनेशीञ्च विलिख्य ततस्त्रिकोणं तद्बाह्ये त्रिकोणचतुष्टयं वृत्तमष्टदलं पद्मं पुनर्वृत्तं चतुर्द्वारात्मकं भूगृहं लिखेत्। तदुक्तं कालीतन्त्रे।

"आदौ त्रिकोणमालिख्य त्रिकोणं तद्बहिर्लिखेत्
ततो वै विलिखेन्मन्त्री त्रिकोणत्रयमुत्तमम्॥
ततो वृत्तं समालिख्य लिखेदष्टदलं ततः।
वृत्तं विलिख्य विधिवल्लिखेद्भूपुरमेककम्॥"

कुमारीकल्पे।

"मध्ये तु बैन्दवं चक्रं बीजमायाविभूषितम्॥"

इति ॥*॥

अत्र विशेषाधारो मुण्डमालायाम्।

"ताम्रपात्रे कपाले वा श्मशानकाष्ठनिर्म्मिते।
शनिभौमदिने वापि शरीरे मृतसम्भवे॥
स्वर्णे रौप्येऽथ लौहे वा चक्रं कार्य्यं विधानतः॥"

यन्त्रान्तरमाह तन्त्रे ।
"शक्तयग्निभ्याञ्च षट्कोणं शक्तिभिश्च नवात्मकम् ।
पद्मं वसुदले भूमिपुरचतुर्द्वारमयुतेति ॥*॥
पीठपूजां ततः कुर्य्यादाधारशक्तिपूर्व्वकम् ।
प्रकृतिं कमठञ्चैव शेषं पृथ्वीं तथैव च ॥
सुधाम्बुधिं मणिद्वीपं चिन्तामणिगृहं तथा ।
श्मशानं पारिजातञ्च तन्मूले रत्नवेदिकाम् ॥
तस्योपरि मणौ पीठं न्यसेत् साधकसत्तमः ।
चतुर्दिक्षु मुनीन् देवान् शिवाश्च शवमुण्ड-
कान् ॥"
धर्म्माद्यधर्म्मादीस्त्वित्यादि ह्रीँ ज्ञानात्मने नमः इत्यन्तं संपूज्य केशरेषु पूर्व्वादिक्रमेण पूजयेत् ।
"इच्छा ज्ञाना क्रिया चैव कामिनी काम-
दायिनी ॥
रती रतिप्रिया नन्दा मध्ये चैव मनोन्मनी ॥"
सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । तदुपरि हसौः सदाशिवमहाप्रेतपद्मासनाय नमः ॥*॥ ततः पुनर्ध्यात्वा पुष्पाञ्जलावानीय मूलमन्त्र-कल्पितमूर्त्तावावाहयेत् ।
"ॐ देवेशि भक्तिसुलभे परिवारसमन्विते ।
यावत्त्वां पूजयिष्यामि तावत् त्वं सुस्थिरा भव ॥"
ततो मूलमुच्चार्य्य अमुकीदेवि इहावह इह तिष्ठ इह सन्निधेहि इह सन्निरुध्यस्व इह सन्निहिता भव । ततः हुमित्यवगुण्ठ्य अङ्गमन्त्रैः सकलीकृत्य धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य परमीकरणमुद्रया परमीकृत्य भूतिन्याकर्षिणीयोनिमुद्राः प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां विधाय मूलेन पाद्यादिभिः पूजयेत् । ततो मूलमुच्चार्य्य एतत् पाद्यममुकदेवतायै नमः । एवमर्घ्यं स्वाहा । आचमनीयं स्वधा । स्नानीयं निवेदयामि । पुनराचमनीयं स्वधा । एष गन्धो नमः । एतानि पुष्पाणि वौषट् । ततो मूलेन पञ्च पुष्पाञ्जलीन् दत्त्वा धूपदीपौ दद्यात् । वनस्पतीत्यादि पठन् मूलमुच्चार्य्य एष धूपो नमः । दीपमन्त्रस्तु ।
"सुप्रकाशो महादीपः सर्व्वतस्तिमिरापहः ।
सबाह्याभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥"
मूलमुच्चार्य्य एष दीपो नमः । ततः ॐ जयध्वनिमन्त्रमातः स्वाहा इति घण्टां सम्पूज्य वामहस्तेन तां वादयन् नीचैर्धूपं दत्त्वा दृष्टिपर्य्यन्तं दीपं दद्यात् । ततो मूलेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा यथोपपन्नं नैवेद्यं दत्त्वा आवरणपूजां कुर्य्यात् ॥ श्रीअमुकीदेवि आवरणं ते पूजयामि इत्याज्ञां गृहीत्वा केशरेष्वग्न्यादिकोणेषु ॐ क्रां हृदयाय नमः । ॐ क्रीं शिरसे स्वाहा । ॐ क्रूं शिखायै वषट् । ॐ क्रैं कवचाय हुँ । ॐ क्रौं नेत्रत्रयाय वौषट् । चतुर्दिक्षु ॐ क्रः अस्त्राय फट् । बहिः षट्कोणे ॐ काल्यै नमः । सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन कपालिन्यै कुल्लायै कुरुकुल्लायै विरोधिन्यै विप्रचित्तायै उग्रायै उग्रप्रभायै दीप्तायै इत्यन्तस्त्र्यस्रे । ॐ नीलायै नमः एवं घनायै बलाकायै इति द्वितीयत्र्यस्रे । एवं मात्रायै मुद्रायै मितायै इति तृतीयत्र्यस्रे ।
"सर्व्वाः श्यामा असिकरा मुण्डमालाविभूषिताः ।
तर्ज्जनीं वामहस्तेन धारयन्त्यः शुचिस्मिताः ॥
दिगम्बर्य्यो हसन्मुख्यः स्वस्ववाहनभूषिताः ॥"
एवं ध्यात्वार्च्चयेत् ॥*॥ ततोऽष्टपत्रेषु पूर्व्वादिक्रमेण ॐ ब्राह्म्यै नमः । एवं नारायण्यै माहेश्वर्य्यै चामुण्डायै कौमार्य्यै अपराजितायै वाराह्यै नारसिंह्यै एता गन्धादिभिः पूजयेत् । पत्राग्रे असिताङ्गादिभैरवान् पूजयेत् । ततो मूलेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा पाद्यादिना महाकालं पूजयेत् ॥*॥ तस्य ध्यानम् ।
"महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम् ।
बिभ्रतं दण्डखट्वाङ्गौ दंष्ट्राभीममुखं शिशुम् ॥
व्याघ्रचर्म्मावृतकटिं तुन्दिलं रक्तवाससम् ।
त्रिनेत्रं मुक्तकेशञ्च मुण्डमालाविभूषितम् ॥
जटाभारलसच्चन्द्रखण्डमुग्रं ज्वलन्निभम् ॥"
तथा च कुमारीकल्पे ।
"देव्यास्तु दक्षिणे भागे महाकालं प्रपूजयेत् ।"
हूँ ह्रीं या रा ला वा आ क्रों महाकालभैरव सर्व्वविघ्नान्नाशय नाशय ह्रीं श्रीं फट् स्वाहा इत्यनेन पाद्यादिभिराराध्य त्रिस्तर्पयित्वा मूलेन देवीं पञ्चोपचारैः पूजयेत् । तथा च कालीतन्त्रे ।
"महाकालं यजेद्यत्नात् पश्चाद्देवीं प्रपूजयेत् ।"
कालीकल्पे ।
"कवचं ह्रीं समुद्धृत्य या रा लां वा आ च
क्रोन्ततः ।
महाकालभैरवेति सर्व्वविघ्नान्नाशयेति च ॥
नाशयेति पुनः प्रोच्य मायां लक्ष्मीं समुद्धरेत् ।
फट्स्वाहया समायुक्तो मन्त्रः सर्व्वार्थसाधकः ॥"
ततो देवीं ध्यात्वा यथाशक्ति जप्त्वा गुह्येत्यादिना वामहस्ते जपं समर्प्य आत्मसमर्पणं कुर्य्यात् । ततः स्तुत्वा प्रदक्षिणीकृत्य अष्टाङ्गप्रणामं कृत्वा श्रीजगन्मङ्गलं नाम कवचं पठेत् ॥*॥ ततः आवरणदेवता देव्यङ्गे विलोप्य संहारमुद्रया अमुकीदेवी क्षमस्वेति विसृज्य तत्तेजःपुष्पेण समं स्वहृद्यारोपयेत् ।
"उत्तरे शिखरे देवि भूम्यां पर्व्वतवासिनि ।
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने गच्छ देवि ममान्तरम् ॥"
इति मन्त्रेण ॥*॥
ततस्तन्नैवेद्यं किञ्चिदुच्छिष्टचाण्डालिन्यै नमः इत्यैशान्यां दिशि दत्त्वा शेषमिष्टेभ्यो दत्त्वा किञ्चित् स्वीकृत्य पादोदकं पीत्वा निर्म्माल्यं शिरसि विधृत्य यथेच्छं विहरेत् ॥*॥ ततो यन्त्रलेपं वामहस्ते कृत्वा सव्यहस्तकनिष्ठया मायाबीजं विलिख्य तया तिलकं कुर्य्यात् । तथा च ।
"वामे कृत्वा यन्त्रलेपं मायां सव्यकनिष्ठया ।
विलिख्य तिलकं कुर्य्यात् मन्त्रेणानेन साधकः ॥
ॐ यं यं स्पृशामि पादेन यं यं पश्यति
चक्षुषा ।
स एव दासतां यातु राजानो दुष्टदस्यवः ॥"
जपकाले तु कर्पूरयुक्ता जिह्वा कार्य्या ।
"कर्पूराढ्या सदा जिह्वा कर्त्तव्या जपकर्म्मणि ।"
इति विश्वसारवाक्यात् इयं काम्यजपे इति तत्त्वम् । ततो मूलेनाष्टोत्तरशताभिमन्त्रितं पुष्पं चन्दनञ्च धृत्वा त्रैलोक्यं वशमानयेत् ।
"सर्व्वसिद्धियुतो भूत्वा भैरवो वत्सराद्भवेत् ।"
अस्य पुरश्चरणं लक्षद्वयजपः । तथा च कालीतन्त्रे ।
"लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं हविष्याशी दिवा शुचिः ।
रात्रौ ताम्बूलपूरास्यः शय्यायां लक्षमानतः ॥"
व्यवस्थामाह स्वतन्त्रे ।
"दिवा लक्षं शुचिर्भूत्वा हविष्याशी जपेन्नरः ॥"
ततस्तु तद्दशांशेन होमयेत् हविषा प्रिये ॥"
अत्राङ्गस्य कालान्तरमाह नीलसारस्वते ।
"लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं हविष्याशी दिवा शुचिः ।
अशुचिश्च तथा रात्रौ लक्षमेकं तथैव च ॥"
"दशांशं होमयेन्मन्त्री तर्पयेदभिषेचयेत् ।" इति साम्प्रदायिकाः । वस्तुतस्तु । कुमारीकल्पे ।
"लक्षमेकं जपेद्विद्यां हविष्याशी दिवा शुचिः ।
रात्रौ ताम्बूलपूरास्यः शय्यायां लक्षमानतः ॥
रात्रिजपे तु कालो मुण्डमालायाम् ।
"गते तु प्रथमे यामे तृतीयप्रहरावधि ।
निशायास्तु प्रजप्तव्यं रात्रिशेषे जपेन्न तु ॥
एवं लक्षद्वयं जप्त्वा तद्दशांशेन मन्त्रवित् ।
अयुतं होमयेद्देवि दिवारात्रिविभेदतः ॥"
तेन दिवा लक्षं जप्त्वा तद्दशांशं होमं कुर्य्यात् । रात्रौ लक्षं जप्त्वा तद्दशांशं होमं कुर्य्यादिति रहस्यार्थः ।
"द्विजातीनाञ्च सर्व्वेषां दिवा विधिरिहोच्यते ।
शूद्राणाञ्च तथा प्रोक्तं रात्राविष्टं महाफलम् ॥"
अन्यत्र च ।
"दिवैव प्रजपेन्मन्त्रं न तु रात्रौ कदाचन ॥"*॥

अथ मन्त्रभेदाः ।

क्रीँ । १ । क्रीँ क्रीँ क्रीँ । ३ । अनयोः पूजाप्रयोगः सर्व्वं पूर्व्ववत् । ध्यानं सिद्धेश्वरतन्त्रे ।
"शवारूढां महाभीमां घोरदंष्ट्रां वरप्रदाम् ॥
हास्ययुक्तां त्रिनेत्राञ्च कपालकर्त्तृकाकराम् ॥
मुक्तकेशीं ललज्जिह्वां पिबन्तीं रुधिरं मुहुः ।
चतुर्ब्बाहुयुतां देवीं वराभयकरां स्मरेत् ॥"
अनयोः पुरश्चरणं लक्षजपः ॥*॥ ॐ ह्रीँ ह्रीँ हूँ हूँ क्रीँ क्रीँ क्रीँ दक्षिणे कालिके क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ । २१ । अस्याः पूजादिकं दक्षिणावत् कार्य्यम् । पुरश्चरणं लक्षजपः ॥*॥ ॐ ह्रीँ ह्रीँ हूँ हूँ क्रीँ क्रीँ क्रीँ दक्षिणे कालिके क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा । २३ ॥*॥ ह्रीँ ह्रीँ हूँ हूँ क्रीँ क्रीँ क्रीँ दक्षिणे कालिके क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ स्वाहा । २२ ॥*॥ ह्रीँ ह्रीँ हूँ हूँ क्रीँ क्रीँ क्रीँ दक्षिणे कालिके क्रीँ क्रीँ क्रीँ हूँ हूँ ह्रीँ ह्रीँ २० । ध्यानपूजादिकं दक्षिणावत् ॥*॥ क्रीँ क्रीँ क्रूँ ।३॥*॥ ॐ ह्रीँ क्रीँ मे स्वाहा ।६ अस्याः पूजाप्रयोगः । अस्य भैरव ऋषिर्व्विराट् छन्दः सिद्धकाली ब्रह्मरूपा भुवनेश्वरी देवता

श्यामा
श्यामा

निजबीजं बीजं लज्जाबीजं शक्तिः। वर्णन्यासादि दक्षिणावत्। ध्यानन्तु।

"खड्गाङ्गिनेन्दुखण्डस्रवदमृतरसाप्लाविताङ्गी त्रिनेत्रा।
सव्ये पाणौ कपालोद्गलदसृजमथो मुक्तकेशी पिबन्ती।
दिग्वस्त्राबद्धकाञ्चीमणिमयमुकुटाद्यैर्युता दीप्तजिह्वा
पायान्नीलोत्पलाभा रविशशिविलसत्कुण्डलालीढपादा॥"

एवं ध्यात्वा दक्षिणावत् सर्व्वं कार्य्यम्। पुरश्चरणन्तु एकविंशतिसहस्रजपः॥*॥ क्रीं क्रीं क्रीं ३॥*॥ क्रीं क्रीं क्रीं स्वाहा। ५॥*॥ क्रीं क्रीं क्रीं फट् स्वाहा। ६॥*॥ क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं क्रीं स्वाहा। ८॥*॥ ऐं नमः। क्रीं ऐं नमः। क्रीं कालिकायै स्वाहा। १४॥*॥ एतस्याः पूजाप्रयोगः। अस्य दक्षिणामूर्त्तिः ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः कालिका देवता। ध्यानन्तु

"चतुर्भुजा कृष्णवर्णा मुण्डमालाविभूषिता।
खड्गञ्च दक्षिणे पाणौ बिभ्रतीन्दीवरद्वयम्॥
कर्त्तृञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रती।
द्यां लिखन्ती जटामेकां बिभ्रती शिरसा द्वयी॥
मुण्डमालाधरा शीर्षे ग्रीवायामथ चापराम्।
वक्षसा नागहारञ्च बिभ्रती रक्तलोचना॥
कृष्णवस्त्रधरा कट्यां व्याघ्राजिनसमन्विता।
वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम्॥
विलाप्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहाना शवं स्वयम्।
साट्टहासा महाघोररावयुक्ता सुभीषणा॥"

ध्यानमेव अन्यत् सर्व्वं दक्षिणावत्। पुरश्चरणं लक्षद्वयजपः। अन्यासां मन्त्रवर्णसंख्यलक्षजपः॥*॥ क्रीं क्रीं क्रीं दक्षिणे कालिके स्वाहा॥११॥ क्रीं हूं क्रीं दक्षिणे कालिके फट्। १०॥*॥ क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं दक्षिणे कालिके क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा।२० एतासां दक्षिणामूर्त्तिर्ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो दक्षिणकालिका देवता। अन्यत् सर्व्वं दक्षिणावत्॥*॥ क्रीं स्वाहा ३। भैरवोऽस्य ऋषिः॥*॥ क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा। ८॥*॥ क्रीं हूं ह्रीं स्वाहा।५। अस्य पञ्चवक्त्र ऋषिः॥*॥ क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा।९॥* क्रीं दक्षिणे कालिके स्वाहा। ९॥*॥ क्रीं॥ हूं ह्रीं क्रीं हूं ह्रीं स्वाहा। ८॥*॥ क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं क्रीं क्रीं क्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं स्वाहा। १६॥*॥ नमः ऐं क्रीं क्रीं कालिकायै स्वाहा। ११॥*॥ नमः आं आं क्रीं क्रीं फट् स्वाहा कालि कालि हूं। १४॥*॥ एतासां ऋष्यादिकं पूजादिकञ्च दक्षिणावत्। पुरश्चरणं लक्षजपः॥*॥ अथ गुह्यकालिकामन्त्राः। क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं गुह्ये कालिके क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा। २१॥*॥ क्रीं हूं ह्रीं गुह्ये कालिके क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा। १६॥*॥ क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं गुह्ये कालिके स्वाहा। १४॥*॥ क्रीं हूं ह्रीं गुह्ये कालिके हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा। १४॥*॥ क्रीं हूं ह्रीं दक्षिणे कालिके हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा। १५॥*॥ हूं ह्रीं गुह्ये कालिके क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा १५॥*॥ क्रीं गुह्ये कालिके क्रीं स्वाहा। ९॥*॥ क्रीं दक्षिणे कालिके क्रीं स्वाहा। १०॥*॥ एतासां सर्वं पूर्ववत्। बलिमन्त्रस्तु। एह्येहि जगन्मातर्ज्जगतां जननि गृह्ण गृह्ण मम बलिं सिद्धिं देहि देहि शत्रुक्षयं कुरु कुरु क्रूं क्रूं ह्रीं ह्रीं फट् फट् ॐ कालिकायै नमः फट् स्वाहा॥*॥ यद्वा गुह्यकाल्या अथ मन्त्रः। एह्येहि गुह्यकालि मम बलिं गृह्ण गृह्ण मम शत्रून् नाशय नाशय खादय खादय स्फुर स्फुर छिन्धि छिन्धि सिद्धिं देहि देहि क्रूं फट् स्वाहा॥*॥ अथ भद्रकाल्यादिमन्त्राः। क्रौं क्रौं क्रौं हूं हूं ह्रीं ह्रीं भद्रकाल्यै क्रौं क्रौं क्रौं हूं हूं ह्रूं ह्रूं स्वाहा।२०।*॥ क्रौं क्रौं क्रौं हूं हूं ह्रीं ह्रीं श्मशानकालि क्रौं क्रौं क्रौं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा।२१॥*॥ क्रौं क्रौं क्रौं हूं हूं ह्रीं ह्रीं महाकालि क्रौं क्रौं क्रौं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा।२०॥*॥ एतासां पूजादिकं दक्षिणावत्। ध्यानन्तु।

"महामेघप्रभां देवीं कृष्णवस्त्रपिधायिनीम्।
ललज्जिह्वां घोरदंष्ट्रां कोटराक्षीं हसन्मुखीम्॥
नागहारलतोपेतां चन्द्रार्द्धकृतशेखराम्।
द्यां लिखन्तीं जटामेकां लेलिहानां शवं स्वयम्॥
नागयज्ञोपवीताङ्गीं नागशय्यानिषेदुषीम्।
पञ्चाशन्मुण्डसंयुक्तवनमालां महोदरीम्॥
सहस्रफणसंयुक्तमनन्तं शिरसोपरि।
चतुर्दिक्षु नागफणावेष्टितां गुह्यकालिकाम्॥
तक्षकसर्पराजेन वामकङ्कणभूषिताम्।
अनन्तनागराजेन कृतदक्षिणकङ्कणाम्॥
नागेन रसनाहारकल्पितां रत्ननूपुराम्।
वामे शिवस्वरूपन्तं कल्पितं वत्सरूपकम्॥
द्विभुजां चिन्तयेद्देवीं नागयज्ञोपवीतिनीम्।
नरदेहसमाबद्धकुण्डलश्रुतिमण्डिताम्॥
प्रसन्नवदनां सौम्यां नवरत्नविभूषिताम्।
नारदाद्यैर्मुनिगणैः सेवितां शिवमोहिनीम्।
साट्टहासां महाभीमां साधकाभीष्टदायिनीम्॥"

गुह्यकाली इत्युपलक्षणम्॥*॥ भद्रकालीमन्त्रान्तरम्।

"प्रसादबीजमुद्धृत्य कालीति पदमुद्धरेत्।
महाकालीपदं चोक्त्वा किलियुग्मं ततः परम्॥
अस्त्रमग्निप्रियान्तोऽयं भद्रकाल्या महामनुः॥"

ॐ कालि महाकालि किलि किलि फट् स्वाहा॥*॥ ध्यानं यथा,—

"क्षुत्क्षामा कोटराक्षी मसिमलिनमुखी मुक्तकेशी रुदन्ती
नाहं तृप्ता वदन्ती जगदखिलमिदं ग्रासमेकं करोमि।
हस्ताभ्यां धारयन्ती ज्वलदनलशिखासन्निभं पाशयुग्मं
दन्तैर्ज्जम्बूफलाभैः परिहरतु भयं पातु मां भद्रकाली॥"

अस्याः पुरश्चरणादिकं दक्षिणकालीतन्त्रवत्। इति केचित्॥ वस्तुतस्तु पुरश्चरणमष्टोत्तरसहस्रजपः। इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः॥*॥ श्मशानकालीमन्त्रादिकं तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥ अथ दीपान्विताश्यामापूजा। यामले।

"कार्त्तिके मासि कृष्णायां पञ्चदश्यां महानिशि
पूजयेत् योऽतियत्नेन काली विद्या प्रसीदति॥
मृण्मयीं प्रतिमां कृत्वा महाकालीं प्रपूजयेत्॥"

व्योमकेशसंहितायाम्।

"तुलार्के यस्त्वमावास्या निशार्द्धे घोरदक्षिणाम्
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या सर्व्वसिद्धीश्वरो भवेत्॥" इति॥

एवञ्च अर्द्धरात्र पूजायां मुख्यकालः। स च कालो यद्युभयदिने तदा पूर्व्वदिने पूजा। यथा तत्रैव।

"तत्रोभयदिने शस्तकाले भूतयुता यदि।
उमा माहेश्वरी सा च तिथिः सिद्धिप्रदा सताम्॥
अलिदानं बलितिथावात्मनाशकरं परम्।
ततस्तत्र न कर्त्तव्यं बलिदानं विसर्ज्जने॥
मन्त्रसिद्धिकरं तत्र परेऽह्नि जपसाधनम्।
रात्रौ पूजा प्रकर्त्तव्या रात्रावेव विसर्ज्जनम्।
प्रकाशे सिद्धिहानिः स्याद्दीपने सिद्धिरुत्तमा॥"

तथा कालीकल्पे।

"तुलार्के बहुले पक्षे पञ्चदश्यां महेश्वरीम्।
यथोपचारैः संपूज्य महानिशि नृपो भवेत्।
शनिभौमदिने चेत् स्यात्तत शतगुणं फलम्॥
तत्रोभयदिने भूतयुक्तकुहूः महानिशि॥
इमां यात्रां कारयित्वा चक्रवर्त्ती भवेन्नृप॥" इति॥

महेश्वरी दक्षिणकालीं तत्प्रकरणोक्तत्वात्॥*॥ कार्त्तिकामावास्यायां कालीपूजाहेतुमाह विश्वसारे।

"कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु पञ्चदश्यां महानिशि।
आविर्भूता महाकाली योगिनीकोटिभिः सह॥
अतोऽत्र पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः।
बलिपूजादिकं सर्व्वं निशायां क्रियते तु यत्।
तत्तदक्षयतां याति काली विद्या प्रसीदति॥"

महानिशि अर्द्धरात्रे। तथा च उत्तरकामाख्यातन्त्रे।

"शरत्काले च देवेशि दीपयात्रादिनेऽपि च।
अमावास्यां समासाद्य मध्यरात्रौ विचक्षण॥
मृण्मयीं पुत्तलीं कृत्वा दीपादिभिरलङ्कृताम्।
बलिं नानाविधं दद्यात् वाद्यभाण्डसमन्वितम्॥
नृत्यगीतं कौतुकञ्च यावत् सूर्य्योदयं भवेत्।
प्रातःकाले शुद्धतोये स्नापयेदरिनाशिनीम्॥" इति॥

एतेनास्या दीपयात्राप्यर्द्धरात्रे बोध्या। भवि-

र्भूते शनेनार्द्धरात्रे जन्मश्रवणात् तत्रैव पूजा मुख्येति। तथा बृहद्धर्म्मपुराणे।
"रात्रौ निशीथव्याप्तायाममावास्यामिहैव तु।
पृथ्वीतल समायाता काली दिग्वसनाम्बिका॥
अतस्तामत्र वै भक्त्या देवदेवीं द्विजातयः।
पूजयेदात्मनो भक्त्या पशुपुष्पार्घ्यसम्पदा॥" इति
तथा गुप्तसाधनतन्त्रे।
"निशा तु परमेशानि सूर्य्ये चास्तमुपागते।
प्रहरे च गते रात्रौ घटिके द्वे परे च ये॥
महानिशा समाख्याता ततश्चातिमहानिशा।
अर्द्धरात्रे गते देवि पशुभावो न पूजयेत्॥"
अर्द्धरात्रे गते अर्द्धरात्रात् परम्। तथा।
"दशदण्डे तु या पूजा तत् सर्व्वमक्षयं भवेत्।
षष्ठक्रोशे महेशानि तत् सर्व्वममृतोपमम्॥
सप्तमक्रोशके देवि सर्व्वं चौरोपम भवेत्।
अष्टमक्रोशके देवि! द्रव्यतुल्य न संशयः॥
अतः पर महेशानि विषतुल्य न संशयः।
एतत् सर्वं महेशानि पशुभावे मयोदितम्॥"
अर्द्धरात्रस्य गौणत्वश्रवणात् पशूना यत्र पूर्व्वदिने अर्द्धरात्रव्यापिन्यमावास्या न तु तत्पूर्व्वं प्राप्ति' परदिने च रात्रे' पञ्चममुहूर्त्तव्यापिनी तदा परेद्यु' पूजेति चेन्न गुप्तसाधनतन्त्रोक्तव च नस्व नित्यपूजादिपरम्। कार्त्तिकामावास्याया-मर्द्धरात्रे जन्मनिमित्तकपूजाया विशेषेणाभिधानात्। पशुभिरपि एवंभूतस्थले पूर्व्वदिने-अर्द्धरात्र एव पूजा कार्य्या। यथा श्रीकृष्ण-पूजाया' सामान्यतो निशायासकर्त्तव्यत्वेऽपि जन्माष्टम्यामर्द्धरात्रकर्त्तव्यता मुख्यतमेति परन्तु यत्र पूर्व्वदिने अर्द्धरात्रात् परममावास्या पर-दिने अर्द्धरात्रात् पूर्वमेव तत्र पशुभाविन पर दिने वीरदिव्ययोश्च पूर्व्वदिने पूजा कार्य्या इति प्रमाण गोप्यगोपनलीलागर्भीयषष्ठपटले। एव यत्र पूर्व्वदिने अर्द्धरात्रव्यापिन्यमावास्या पर-दिने तथा भूतापि कुजवारादियुक्ता तत्रापि पूर्व्वदिने पूजा गुणफलकुजवारादिकमपेक्ष्य चतु-र्द्दशीयोगस्य मुख्यत्वात्। तथोक्तं व्योमकेश तन्त्रे
"कुजवारे लक्षगुणं पूर्व्व विद्धा ततोऽधिकेति।"
कुजवार इति शनिवारोपलक्षणम्।
"शनिभौमदिने चेत् स्यात्ततः शतगुणं फलम्।
इति श्रवणात्॥
कार्त्तिकामावास्याया कालीपूजाया नित्यता-माह मायातन्त्रे।
"वर्षे वर्षे च कर्त्तव्य कालिकाया महोत्सवम्।
कार्त्तिके तु विशेषेण अमावास्या निशार्द्धके॥"
इति॥
देव्यागमे च।
"प्रतिसवत्सर कुर्य्यात् कालिकाया महोत्सवम्
कार्त्तिके तु विशेषेण अमावास्या निशार्द्धके।
तत्र संपूजयेद्देवी भोगमोक्षप्रदायिनीम्॥"
इति।
एवञ्चात्र कार्त्तिकपद गौणचान्द्रकार्त्तिकपर जन्मतिथिकृत्यत्वात्। न तु नानावचने तुलार्के श्रवणात् सौरकार्त्तिकपरम्। तथा सति यस्मिन् वर्षे तुलार्कें रात्रौ नामावास्याप्राप्तिस्तद्वर्षे कृत्यलोपः स्यात्। एव यत्र वर्षे तुलार्के दर्शद्वय तत्रानध्यवसायापत्ते'। स्पष्टमुक्त विद्योत्पत्तितन्त्रे
"कार्त्तिकस्याप्यमावास्या गौणचान्द्रप्रमाणत'।
निशीथव्यापिनी या तु तस्यां पूजां समाचरेत्॥"
निशीथमर्द्धरात्रम्। एव यत्र पूर्वदिने निशीथ-व्यापिन्यमावास्या कन्यार्के परदिने च तुलार्के-ऽर्द्धरात्रात् परं मुहूर्त्तादिव्यापिनी तत्रापि-पूर्वदिने निशीथस्य मुख्यकालत्वानुरोधात् भूत-तिथियोगानुरोधाच्च तुलार्कस्य दिनभेदनिया-मकत्वेन श्रुतत्वात्। परन्तु तुलार्कपद नाना-वचने यदस्ति तत्प्रायिकाभिप्रायेण गुणफलाभि-प्रायेण वा बोध्यम्। अतएव तिथितत्त्वधृत-मादिपुराणम्।
"ऋक्षराशिविशेषेण यत् कर्म्म विहित नरै'।
दैव वाप्यथवा पैत्रं तदन्यत्रापि दृश्यते॥"
इति।
अगस्त्यसंहितायाम्।
"मेष पूषणि सम्प्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये।
आविरासीत् सकलया कौशल्यायापरःपुमान्॥"
इति॥
अत्र मेषार्के जन्मश्रवण मीनार्केऽपि कदाचित् उपवास'। यत्तु तन्त्रीयमिति कृत्वा पठन्ति।
"तुलार्के त्वर्द्धरात्रे या दीपयात्रा तिथिर्भवेत्।
तत्र सपूजयेत् काली सर्वकामार्थसिद्धये॥
निशार्द्धे सा तिथिर्नास्ति तदर्ध'कालसयुता।
तत्रापि पूजयेत् काली तुलार्कं नैव लङ्घयेत्॥"
इति तदमूलम्। समूलकत्वेऽपि तुलार्के इत्यत्र तुशब्द. कन्यार्कग्राहक। तेन तुलार्के कन्यार्के वा इत्यर्थ'। तुलार्कमात्रपरत्वे प्रतिसवत्सर इत्यस्य वाधापत्तेरुक्तत्वात्। तुलार्कं नैव लङ्घ-येदित्यस्य तुलार्कविहितपूजा न त्यजेत् इत्यर्थ' तुलार्कविहितपूजायागौणकार्त्तिकत्वेनकर्त्तव्य-ताया विधेस्तात्पर्य्यस्योक्तत्वात्। यद्वा सर्वत्र तुलार्कघटितवचनेषु तुलार्कस्यामावास्यायामुप-लक्षणतयान्वयः। न तु विशेषणतया। न वा पूजायामपि तदन्वय'। तेन तुलार्कोपलक्षिता-मावास्याया निशीथे काली पूजयेत् इतिविधि-स्तेनगौणचान्द्रकार्त्तिकामावास्यालाभ'। तस्या-मेव तुलार्कसम्बन्धनियमात्। अन्यथा तुलास्थ-रव्यारब्धत्वाभावेन कदाचित् तत्परप्रतिपदादि-दर्शान्तस्य मुख्यकार्त्तिकत्वानुपपत्ति। मुख्य कार्त्तिकामावास्याया कदाचित्वृश्चिके सत्त्वात् न तु तुलार्के नियम। तथा च तुलार्कनियता-मावास्याया निशीथे काली पूजयेदिति पर्य्यव-सितम्। तुलार्कं नैव लङ्घयेदित्यत्र तुलार्कपदस्य तुलार्कोपलक्षितामावास्यापूजापरम्। सकल्प-वाक्ये तु कार्त्तिके मासीत्युल्लेख्य न तु राश्युल्ले-खोऽपि गौणचान्द्रेण विधानात्। केचित्तु उपल-क्षणतया अमावास्याया अन्वयतात्पर्य्येण तुलाराशिस्थे भास्करे इत्युल्लेख्यं इति भास्कर पदोत्तरसप्तम्या उपलक्षणतया तत्कालसम्बन्ध-बोधनसामर्थ्यात् इति वदन्ति॥*॥ तन्त्रान्तरे।
"तुलाराशि गते भानौ दीपयात्रानिशासु च।
पूजयेत् कालिकां देवी धर्म्मकामार्थसिद्धये॥"
तन्त्रे।
"अर्द्धरात्रात् पुरस्तात्तु यावद्वै घटिकाद्वयम्।
सा महारात्रिरुद्दिष्टा यद्दत्तमक्षय भवेत॥
महानिशात्र विज्ञेया अर्द्धरात्रात् पर शिवे।
नाडीचतुष्टय शस्त तत्र पूजा महाफला॥"
विद्योत्पत्तितन्त्रे।
"दीपोत्सवचतुर्द्दश्याममाया योग एव च।
कालरात्रिर्म्महेशानि काली तारा प्रियङ्करी॥"
ज्ञानार्णवे।
"महारात्रावमावास्या दक्षिणायाः प्रपूजनम्।
कार्त्तिके मासि सुश्रोणि कालीप्रीतिकर परम॥
तत्रापि च निशीथे तन्महासिद्धिप्रद नृणाम।
निशीथात् परतो देवि यत्तु नाडीचतुष्टयम्॥
सा महारात्रिरुत्कृष्टा तत्र पूजा महाफला।
तारतम्येन देवेशि पूजाया फलकल्पनम।"
कुलार्णवेऽपि।
"भूतयुक्ता महेशानि महारात्रौ तु या कुहू'।
सा कालरात्रिरुद्दिष्टा कालीतारा प्रियङ्करी॥
तत्र पूजा तयो' कार्य्या नानापशुविहिंसनम।
वलिदान वलिताथावात्मनाशकर शिवे।॥"
कुलचूडामणौ।
"तिथिभ्य' शतगुण पर्व्व दर्श' कोटिगुणोत्तर।
फलोपचारबहुलेज्यैष्ठे सूर्य्येन्दुसङ्गमे।
पूजयित्वा महाकाली नरो निर्व्वाणमृच्छति॥
चतुर्वर्गप्रद दर्शे कार्त्तिके कालिकार्च्चनम्।
अनन्तफलद तत्र पर्व्वयुक्ते च पर्व्वणि॥
निशार्द्धे पूजयद्देवीं नृरुण्डा मुण्डमालिनीम्।
पश्चान्झिल्लीरवे घोरे सर्व्वप्राणिभयङ्करे॥"
कालीकुलसद्भावे।
"दीपोत्सर्गचतुर्द्दश्या समिश्रा या भवेत् कुहू।
तस्या या तामसी रात्रि सोच्यते काल-
रात्रिका॥
तस्या पूजा प्रकर्त्तव्या काली तारा प्रियङ्करी॥
तुलामकरमेषेषु कन्याया मिथुने तथा।
भूतविद्धाप्यमावास्या पूज्या भवति यत्नत॥"
इति जीमूतवाहनकृतधर्म्मरत्ने कालविवेकधृत हारीतवचनम्॥*॥ शिवरात्रिप्रकरणे देव-लोक्तमहानिशा यथा.,—
"महानिशे द्वे घटिके रात्रेर्म्मध्यमयामयो॥"
इति गङ्गामाहात्म्यप्रकरणे गृहस्थरत्नाकर-धृता तु।
"महानिशा तु विज्ञेया मध्यम प्रहरद्वयम्।
तत्र स्नान न कुर्व्वीत नित्यनैमित्तिकादृते॥"
ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे।
"षण्मुहूर्त्ते व्यतीते तु रात्रावेव महानिशा।"
कृत्यतत्त्वार्णवे बौधायन'।
"महानिशा तु विज्ञेया मध्य मध्यमयामयो।"

देव्यागमे ।
"अमावास्यामर्द्धरात्रे दक्षिणा पूजयेत्पराम् ।
कुलवृक्षे च यः कुर्य्यात् स गच्छेच्छिवसन्नि-
धिम् ॥
तुलायां भौमवारे च अमावास्या यदा भवेत् ।
तिथिः सापि महापुण्या शिवेन परिकीर्त्तिता ॥
वर्षैश्चतुर्भिर्यत् पुण्यं विधिवत् पूज्य चण्डिकाम् ।
तत्फलं लभते वीर अमावास्यां निशार्द्धके ॥"
कालीकुलतन्त्रे ।
"निशार्द्धे पूजयेद्देवीं श्मशानालयवासिनीम् ॥"
इति ॥
मालिनीतन्त्रे ।
"एतत्सन्ध्यात्रयेणैव अर्द्धरात्रौ तु वन्दना ।
महारात्रावपि तथा कार्य्या देशिकसत्तमैः ॥"*
स्वापकालो यथा,—
श्रीदेव्युवाच ।
"देवदेव महादेव संसारार्णवतारक ।
देवतायाः स्वापकालं कथयस्व दयानिधे ॥
श्रीशिव उवाच ।
चतुर्द्दण्डात् परं देवि रात्रेः प्रथमयामकः ।
स्वापकालस्तु कथितः पूजानर्थफलप्रदा ।
पूजा होमस्तोत्रनती जाग्रत्काले प्रशस्यते ॥"
इति कालीकुलामृततन्त्रे ॥*॥
"समुद्रमथने देवि देवासुरगणाः पुरा ।
नाराध्य त्वां प्रमथ्नीयुरतस्त्वं विषरूपिणी ॥
आविर्भूता महाकाली ब्रह्माण्डनाशनाशिनी ।
तद्दृष्ट्वा देवा दैत्याश्च भीता मां शरणं गताः ॥
तेषामपि भयं दृष्ट्वा भीतोऽहं विषसन्निधौ ।
गत्वा ध्यानपरो भूत्वा विषं पातुं समारभे ॥
पूर्व्वोक्ता या महाविद्या आविर्भूता च मे
हृदि ।
तुला कृत्वा निशार्द्धे च देवदानवनिद्रिते ॥
मनुष्यपशुपक्ष्यादौ निद्रिते चान्यजन्तुषु ।
तस्मिन् काले मया पूज्या इन्द्रेणाप्यसुरेण तु ॥
देव्युवाच ।
कुत्र काले त्वया पूज्या इन्द्रेणाप्यसुरेण च ॥
महादेव उवाच ।
अर्द्धरात्रमुहूर्त्ते च मया चेन्द्रेण पूजिता ।
ततो मुहूर्त्तं सम्पूज्या वीरेणाप्यसुरेण च ॥
अत आद्यः पाशवः स्यात् वैरः शेषः प्रकी-
र्त्तितः ।
स्वायम्भुवेन मनुना मर्त्त्ये तेन प्रपूजिता ॥"
इति गोप्यगोपनलीलागमे ६ पटलः ॥*॥
कालीकुलसर्व्वस्वे ।
"निशार्द्धे सा तिथिर्नास्ति तदूर्द्धे भूतसंयुता ।
तत्रापि पूजयेद्देवीं भूतयुक्ता न लङ्घयेदिति ॥"
अथ रक्षाकालीपूजाप्रमाणम् । उत्तरकामाख्या-
तन्त्रे ।
"मारीभये समायाते दुर्भिक्षभयपीडिते ।
पूजयेत् परया भक्त्या कालीं कालविनाशिनीम् ॥
रक्षणात् सर्व्वभूतानां रक्षाकालीति सा
स्मृता ॥"
श्यामार्णवे ।
"सर्व्वविघ्नोपशान्त्यर्थं रक्षाकालीं प्रपूजयेत् ।
शनिमङ्गलवारे च प्रदोषे पूजयेत् शिवाम् ॥
चतुर्द्दश्याममायां वा नवम्यामष्टमीतिथौ ।
पूजनात् वरदा काली यथेप्सितफलप्रदा ॥"
कालीकुलसर्व्वस्वे ।
"निशामुखे महेशानी काली रक्षार्थमादरात्
पूजनीया नृभिः सर्व्वैरुपचारसमन्विते ।
वित्तशाठ्यं न कर्त्तव्यं यथाविभवविस्तरैः ॥"
निरुत्तरतन्त्रे ।
"बलिदानन्तु विधिवत् मधुभिः पायसेन च ।
पूपैर्म्मोदकसंघैश्च पृथुकैः श्रीफलैरपि ॥
नानाफलैः शाकसूपैः पञ्चतत्त्वैर्महेश्वरीम् ।
पूजयेद्विघ्नशान्त्यर्थं कालीं रक्षाविधायिनीम् ॥
प्रदोषसमये पूजा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।
रात्रौ विसर्ज्जनं कार्य्यं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥
भैरवतन्त्रे ।
"अथ वक्ष्ये महेशानि घोरे मारीभये तथा ।
औत्पातिके च दुर्भिक्षे युद्धे राष्ट्रभयागते ।
पूजां कुर्य्यात् महाकाल्या रक्षार्थं पञ्चपर्व्वसु ॥
प्रदोषकाले सम्पूज्य निशायान्तु विसर्ज्जयेत् ।
मुहूर्त्तद्वितयं कालः प्रदोषोऽस्तमयात्ततः ॥",
तन्त्रान्तरे ।
"निशामुखे महाकालीं महामारीभये शिवाम्
कालीं त्रैलोक्यरक्षार्थं पूजयेत् रक्षकालि-
काम् ॥"* ॥
अथ फलहारीपूजाप्रमाणम् ।
"मधुमासे सिताष्टम्यां वैशाखत्रितयेऽहनि ।
पौर्णमास्यां तथा ज्येष्ठे अमायाञ्च महेश्वरि ॥"
इत्यादि ।
"आमायां कार्त्तिके चैव नवम्यां शुक्लपक्षके ।"
इति कात्यायनीतन्त्रे ७८ पटलः ॥
"ज्यैष्ठे मासि तथामायां सफलं कालिकार्च्च-
नम् ।"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥
"ज्यैष्ठे मासि अमायां वै मध्यरात्रे महेश्वरि ।
पूजयेत् कालिकां देवीं नानाद्रव्योपहारकैः ॥
तत्रैव सितपक्षे तु पञ्चदश्यां निशार्द्धके ।
पूजयेच्च फलैर्भक्ष्यैः शक्तितो वापि कालिकाम् ॥"
इति मायातन्त्रे २७ पटलः ॥
अथ रटन्तीपूजाप्रमाणम् ।
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी ।
तस्यां निशार्द्धसमये पूजयेन्मुण्डमालिनीम् ॥"
इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥
"मकरस्थे रवौ कृष्णचतुर्द्दश्यां निशार्द्धके ।
पूजयेद्दक्षिणां कालीं धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥"
इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ८ पटलः ॥

श्यामाकः, पुं, (श्यामं श्यामवर्णमकतीति । अक
गतौ + अण् ।) तृणधान्यभेदः । श्यामा इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । श्यामकः २ श्यामः ३
त्रिबीजः ४ अविप्रियः ५ सुकुमारः ६ राज-
धान्यम् ७ तृणबीजोत्तमः ८ । अस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
शीतलत्वम् । वातकारित्वम् । कफपित्तव्रणदोष-
नाशित्वम् । सुग्राहित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफपित्त-
हृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

श्यामाङ्गः, पुं, (श्यामानि अङ्गानि यस्य ।) बुध-
ग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृष्णकलेवरे, त्रि ।
यथा,—
"श्यामाङ्गीं शशिशेखरां निजकरैर्द्दानञ्च रक्तो-
त्पलं
रत्नाढ्यं चषकं परं भयहरं सन्बिभ्रतीं शाश्व-
तीम् ।
मुक्ताहारलसत्पयोधरनतां नेत्रत्रयोल्लासिनीं
वन्देऽहं सुरपूजितां हरवधूं रक्तारविन्द-
स्थिताम् ॥"
इति तन्त्रसारे भुवनेश्वरीध्यानम् ॥

श्यामाक्षी, स्त्री, (श्यामा चासौ अक्षी चेति
कर्म्मधारयः ।) नीलाक्षी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

श्यालः, पुं, (श्यायते नर्म्मार्थं प्राप्यतेऽसौ इति ।
श्यै + बाहुलकात् कालन् ।) पत्नीभ्राता ।
इत्यमरः ॥ शाला इति भाषा ॥ (यथा, गीता-
याम् । १ । ३४ ।
"मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिन-
स्तथा ।
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥")
तत्पर्य्यायः । याकीरः २ श्यालिकः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ श्वशुर्य्यः ४ यालवीरः । इति
जटाधरः ॥ तन्मरणे एकरात्राशौच यथा ।
आचार्य्यपत्नीपुत्त्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्य्य-
सहाध्यायिशिष्येष्वेकरात्रेणेति । इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥ दन्त्यसादिश्च । (भगिनीपतिः । यथा,
ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । १० । १५१ ।
"भग्नी पुत्त्रो भागिनेयो भ्रातृपुत्त्रश्च भ्रातृजः
श्यालस्तु भगिनीकान्तो भगिनीपतिरेव ॥")

श्यालकः, पुं, श्याल एव । स्वार्थे कन् ।) श्यालः ।
इति रत्नावली ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ ।
१० । १४८ ।
"पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभग्नी च
श्यालिका ॥")

श्यालिका, स्त्री, पत्न्या भगिनी । शाली इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । (श्याली २ केलिकुञ्चिका ३
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ ।
१० । १४८ ।
"पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभग्नी च
श्यालिका ॥")

श्यावः, पुं, (श्यै + बाहुलकात् वः ।) कपिशः ।
इत्यमरः ॥ स तु कृष्णपीतमिश्रवर्णः । इति
भरतः ॥ तद्युक्ते, त्रि ॥ (यथा ऋक्संहि-
तायाम् । ४ । २९ ।

"श्यावतनुः स्फुटित स्फुरणो वा
हृक्षमरामयचौरभयाय ॥")

श्यावदत्, [त्] त्रि, (श्यावा दन्ता यस्य । "विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ।" ५ । ४ । १४४ । इति दत्रा-देशः ।) कृष्णपीतमिश्रितवर्णदन्तयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्यावदन्तः, } त्रि, (श्यावा दन्ता यस्य । "विभाषा
श्यावदन्तकः } श्यावारोकाभ्याम् ।" ५ । ४ । १४४ । इति विभाषया दत्रादेशो न । स्वार्थे कन् च ।) स्वाभाविककृष्णवर्णदशनयुक्तः । प्रधानदन्तद्वयमध्यस्थक्षुद्रदन्तविशिष्टः । प्रधान दन्तोपरिदन्तान्तरयुक्तः । यथा विष्णुः । "अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठ्यतिपातकी । ब्रह्महा यक्ष्मी । सुरापः श्यावदन्तकः । सुवर्णहारी कुनखी । गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा इत्यादि । श्यावदन्तकः स्वभावकृष्णदन्तः । प्रधानदन्तद्वयमध्यवर्त्तिक्षुद्रदन्तः । प्रधानदन्तोपरि दन्तान्तरमिति केचित् ॥ कुनखी सङ्कुचितनखः । दुश्चर्म्मा स्वभावतः अनावृतमेढ्रः । अतएव महारोगिणो यावज्जीवमशौचमाह कूर्म्मपुराणम् ।

"क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्म्मरणान्तमशौचकम् ॥"

क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठायिनः । मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य । सार्थगायत्रीरहितस्येति रुद्रधरः ॥ महारोगिणः पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः । ते च उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दर उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः । यथेष्टाचरणस्य द्यूतवेश्याद्यासक्तस्य । एवञ्च भविष्यपुराणोक्तयतिचान्द्रायणप्रायश्चित्तअकृतप्रायश्चित्तानां कुष्ठ्यादीनां दाहे बोद्धव्यम् । अन्यथैषां प्रायश्चित्तोपदेशो विफलः स्यात् । यथा विष्णुः । कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं कृच्छ्रं चरित्वोद्धरेयातां तद्दन्तनखौ इति । अत्र द्वादशरात्रं पराकरूपं तत्र पञ्चधेनवः । न तु प्राजापत्यम् । तद्दाहकर्त्तुर्यतिचान्द्रायणेन विषमशिष्टत्वात् । अत्र बहूनामेकधर्म्माणामिति वचनात् आकाङ्क्षितत्वात् कुष्ठ्यादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अतएव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तं एव दुश्चर्म्मादिष्वप्यूह्यमिति । महापातकादतिपातकस्य गुरुत्वात् तच्छवेऽपि प्रायश्चित्तं द्विगुणम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

श्येत, पु, (श्यैङ गतौ + "हृश्याभ्यामितन् ।" उणा० ३ । ९३ । इति इतन् ।) शुक्लवर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥

श्येतकोलकः, पु, (श्येतं कोलं क्रोडदेशो यस्य । कन् ।) मत्स्यविशेषः । पुंटी इति भाषा । यथा । सफरः श्वेतकोलकः । इति हारावली ॥

श्येनः, पु, (श्यैङ गतौ + श्यास्त्याहृञविभ्य इनच् ।" उणा० २ । ४६ । इति इनच् ।) पाण्डुरवर्णः । इति मेदिनी ॥ पक्षिविशेषः । सञ्चान इति बाज् इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । शशादनः २ पत्री ३ । इत्यमरः ॥ कपोतारिः ४ पतङ्गेन्द्रः ५ । इति शब्दरत्नावली । घातिपक्षी ६ ग्राहकः ७ मारकः ८ । इति जटाधरः ॥ शशादः ९ क्रव्यादः १० क्रूरः ११ वेगी १२ खगान्तकः १३ करगः १४ नीलपिच्छः १५ लम्बकर्णः १६ रणप्रियः १७ रणपक्षी १८ पिच्छबाणः १९ स्थूलनीलः २० भयङ्करः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ शशघातकः २२ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य मांसगुणाः प्रमहशब्दे द्रष्टव्याः ॥*॥ तस्य शुभाशुभसूचकत्वं यथा,—

"प्रदक्षिणीकृत्य नरं व्रजन्तो
यात्रासु वामेन गताः प्रवेशे ।
श्येनाः प्रशस्ताः प्रकृतस्वरास्ते
शान्ताः प्रहोमा विततस्वरास्ते ॥
श्येनो नृणां दक्षिणवामपृष्ठ-
भागेषु भाग्यं स्थितिमादधाति ।
तिष्ठन् पुरस्तान्मृतये करोति
युद्धे जयं छत्ररथध्वजस्थः ॥"

इति वसन्तराजशाकुने अष्टमवर्गः ॥

श्येनघण्टा, स्त्री, दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्येनचित्, पु, (श्येनेन चयति अन्यपक्षिण इति । चि + क्विप् ।) श्येनपक्षिरचकः । इति केचित् । (श्येन इव चीयते इति । कर्म्मण्यग्न्याख्यायाम् ।" ३ । २ । ९२ । इति क्विप् । अग्न्यर्थं इष्टकाचयः । इति काशिका ॥)

श्येनी, स्त्री, श्वेतवर्णा । इति जटाधरः ॥ श्येनपत्नी च ॥ (सा तु कश्यपात् दक्षकन्यायां ताम्रायां समुत्पन्ना । यथा, मार्कण्डेये । १०४ । ८ ।

"ताम्रा च सुषुवे श्येनीप्रमुखाः कन्यका द्विज ।
यासां प्रसूताः खगमाः श्येनभासशुकादयः ॥")

श्यै, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) तालव्यादिरन्तस्थायोपधः । ङ, श्यायते । इति दुर्गादासः ॥

श्यैनम्पाता, स्त्री, (श्येनपातोऽस्यां वर्त्तते इति । "घञः सास्यां क्रियेति ञः ।" ४ । २ । ५८ । इति ञः । "श्येनतिलस्य पाते ञे ।" ६ । ३ । ७१ । इति मुमागमः ।) मृगया । इत्यमरः । (यथा, नैषधे । १९ । १२ ।

"नभसि महसां ध्वान्तध्वाङ्क्षप्रमापणपक्षिणामिह विहरणैः श्यैनम्पाता रवेरवधार्य्यताम् ॥")

श्यो(सो)नाकः, पु, (श्यायते इति । श्यै ङ गतौ + पिणाकादयेति निपातनात् साधुः ।) वृक्षविशेषः । शोनागाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मण्डूकपर्णः २ पत्रोर्णः ३ नटः ४ कट्वङ्गः ५ टुण्टुकः ६ शुकनासः ७ ऋक्षः ८ दीर्घवृन्तः ९ कुटन्नटः १० शोणकः ११ अरलुः १२ । इत्यमरः ॥ स्योनाकः १३ । इति भरतः ॥ शोषणः १४ भटः १५ दीर्घवृन्तकः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पृथुशिम्बिः १७ शकटः १८ । इति जटाधरः ॥ कट्म्भरः १९ मयूरजङ्घः २० अरलुकः २१ प्रियजीवः २२ । तद्भेदा यथा,—

"श्योनाकः पृथुशिम्बोऽन्यो भण्टूको दीर्घवृन्तकः ।
टेन्टुकः पीतवृक्षश्च भूतमारो मुनिद्रुमः ॥
निःसारः फलवृन्ताकः पूतिपत्रो वसन्तकः ।
मण्डूकवर्णः पीताङ्गो जम्बुकः पीतपादकः ॥
वातारिः पीतकः शोणः कुलटश्च विरोचनः ।
भ्रमरेष्टो वह्निजङ्घो नेत्रनेत्रमिताभिधः ॥"

पुस्तकान्तरे टेन्टुकस्थाने टण्टुकः फलवृन्ताकस्थाने फल्गुवृन्ताकः पीतपादकस्थाने पीतपादपः कुलटस्थाने कुनटः वह्निजङ्घस्थाने वह्निजङ्घ इति च पाठः ॥ तयोर्गुणाः ।

"श्योनाकयुगलं तिक्तं शीतलञ्च त्रिदोषजित् ।
पित्तश्लेष्मातिसारघ्नं सन्निपातज्वरापहम् ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥*॥

अपि च ।

"श्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुकाः ।
मण्डूकपर्णपत्रोर्णशुकनामकुटन्नटाः ॥
दीर्घवृन्तोऽरलुश्चापि पृथुशिम्बः कट्म्भरः ।
श्योनाको दीपनः पाके कटुकस्तुवरो हिमः ॥
ग्राही तिक्तोऽनिलश्लेष्मपित्तकासप्रणाशनः ।
कटुकस्य फलं बालं रूक्षं वातकफापहम् ॥
हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् ।
गुल्मार्शःकृमिहृत् प्रोक्तं गुरु वातप्रकोपणम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

श्रक, इ ङ सर्पे इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्ताद्यः । इ, श्रङ्कते ङ, श्रङ्कते । सर्पो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

श्रग, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-श्रुतौ अक०-सेट् ।) रेफान्ततालव्यादिः । अयं श्रुतगतावपीति भट्टमल्लः । इ, श्रङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

श्रण, कं दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) कं, श्राणयति । स्वमते अस्य जाडिङ्क ह्रस्वविकल्पनेऽप्यष्टमस्वरानुबन्धाभावोऽन्येषामनुरोधात् । इति दुर्गादासः ॥

श्रण, म दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालव्यादी रेफयुक्तः । म, श्रणयति । इति दुर्गादासः ॥

श्रत्, व्य, श्रद्धा । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (सत्यम् । इति निघण्टुः । ३ । १० ।)

श्रथ, इ ङ शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक०-च सेट् ।) शैथिल्यमिह शिथिलीभावस्तत्करणञ्च ॥ इ, श्रन्थति । ङ, श्रन्थते वस्त्रं शिथिलं स्यादित्यर्थः । श्रन्थते वस्त्रं लोकः शिथिलं करोति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

श्रथ, क यत्ने । प्रतिहर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-यत्ने अक०-प्रतिहर्षे सक०-सेट् ।) क, श्राथयति पठितुं शिष्यः । श्राथयति शिष्यं श्लोकं पुनः पुनर्हर्षयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

श्रथ कि बन्धे। मोचे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पक्षे भ्वा०-सक०-सेट्।) कि, श्राथयति श्रथयति। श्लाघ्य श्राथयति स्फुटार्थमधुर गद्यञ्च पद्य सदा भावालङ्कृतिपेशल श्रथयति सष्टाक्षर नाटकम्। श्रश्नाति प्रथितावदातचरितः शास्त्र विचित्रञ्च य इति हलायुधोक्त श्रथयतीति श्रथ त् क दौर्बल्ये इत्यदन्तस्य रूपम्। श्रनेकार्थत्वात् बध्नातीत्यर्थ'। इति दुर्गादास

श्रथ, त् क दौर्बल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (श्रदन्त चुरा०-पर०-श्रक०-सेट्।) श्रथयति। इति दुर्गादास'॥

श्रथ, म वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) म, श्रथयति'। इति दुर्गादास॥

श्रथन, क्ली, (श्रथ+ल्युट्।) वध। यत्न'। पुन-पुनर्हर्षणम्। बन्धनम्। मोचनम्। शिथिलीकरणम्। इति श्रथधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

श्रद्दधान, त्रि, (श्रद्दत्ते इति। श्रत्+धा+शानच्।) श्रद्धायुक्त। यथा,—

"तच्छ्रद्दधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया।
पश्यन्त्यात्मनि चात्मान भक्त्या श्रुतगृहीतया॥"

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे २ अध्याय'॥

श्रद्धा, स्त्री, (श्रद्धानमिति। श्रत्+धा+"षिद्भिदादिभ्योऽङ्।" ३।३।१०४। इत्यङ्। टाप्।) सम्प्रत्यय। स्पृहा। इत्यमरः॥ (यथा, रामायणे। २।३८।२।

"चिच्छेद जीविते श्रद्धा धर्म्मे यशसि चात्मन॥")

आदर। शुद्धि। इति शब्दरत्नावली॥ शास्त्रार्थे दृढप्रत्यय। यथा,—

"प्रत्ययो धर्मकार्य्येषु यथा श्रद्धेत्युदाहृता।
नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य धर्मकृत्ये प्रयोजनम्॥"

इति स्मृति॥

(यथा, रघु'। २।१६।

"बभौ च सा तेन सता मतेन।
श्रद्धेव साक्षात् विधिनोपपन्ना॥")

चेतस प्रसाद। इति पातञ्जलभाष्ये वेदव्यास॥ सा त्रिविधा। यथा,—

श्रीभगवानुवाच।

"त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिना सा स्वभावजा।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति ता शृणु॥
सत्त्वानुरूपा सर्व्वस्य श्रद्धा भवति भारत।
श्रद्धामयोऽय पुरुषो यो यच्छ्रद्ध स एव स॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षासि राजसा।
प्रेतान् भूतगणाश्चान्ये यजन्ते तामसा जना॥"

इति श्रीभगवद्गीताया १७ अध्याय.॥*॥

तस्या' प्रशसा यथा,—

ब्रह्मोवाच।

"श्रद्धापूर्व्वा इमे धर्म्मा' श्रद्धा मध्यान्तसस्थिता'।
श्रद्धा नित्या प्रतिष्ठाश्च धर्म्मा' श्रद्धैव कीर्त्तिता॥
श्रुतिमात्ररसा सूक्ष्मा. प्रधानपुरुषेश्वरा।
श्रद्धामात्रेण गृह्यन्ते न करेण न चक्षुषा॥
कायक्लेशैर्न बहुभिस्तथवार्थस्य राशिभि'।
धर्म्म सम्प्राप्यते सूक्ष्म' श्रद्धाहीनै सुरैरपि॥
श्रद्धा धर्म्म. पर' सूक्ष्म' श्रद्धा ज्ञान हुत तप'।
श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च श्रद्धा सर्व्वमिद जगत्॥
सर्व्वस्व जीवित वापि दद्यादश्रद्धया यदि।
नाप्नुयात्तत्फल किञ्चित् श्रद्धादान ततो भवेत्॥
एव श्रद्धान्वया सर्वे सर्वधर्म्मा प्रकीर्त्तिता।
केशव श्रद्धया गम्यो ध्येय पूज्यश्च सर्वदा॥"

इति वह्निपुराणे धेनुदानमाहात्म्याध्याय॥

देवल।

"अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्।
दानमित्यभिनिर्दिष्ट व्याख्यानन्तस्य वक्ष्यते॥"

उदिते शास्त्रकथिते। श्रद्धा देवलोक्ता यथा,

"सत्कृतिश्चानसूया च सदा श्रद्धेति कीर्त्तिता॥"

अतएव भगवद्गीतासु।

"अश्रद्धया हुत दत्त तपस्तप्त कृतञ्च यत्।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नेह च॥"

हरिवंशे बलि प्रति भगवद्वाक्यम्।

अश्रोत्रिय श्राद्धमधीतमव्रत
त्वदक्षिण यज्ञमनृत्विजा हुतम्।
अश्रद्धया दत्तमसस्कृत हवि-
र्भागा षडेते तव दैत्यपुङ्गव॥"

इति शुद्धितत्त्वम्॥

याज्ञवल्क्य'।

"श्रद्धाविधिसमायुक्त कर्म्म यत् क्रियते नृभि।
सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते॥"

योगियाज्ञवल्क्य'।

"विधिहीन भवेद्दुष्ट कृतमश्रद्धया च तत्।
तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मन॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

श्रद्धालु, स्त्री, (श्रद्दधातीति। श्रत्+धा+"स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रेति"। ३।२।१५८। इति आलुच्।) दोहदवती। श्रद्धायुक्ते, त्रि। इत्यमर.॥ (यथा, भागवते। ३।८।१०।

"सोऽह तवैतत् कथयामि वत्स
श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय॥")

श्रद्धावान्, [त्] त्रि, (श्रद्धा विद्यतेऽस्येति। श्रद्धा+मतुप्। मस्य व।) श्रद्धायुक्त। यथा,—

"श्रद्धावान् लभते ज्ञान तत्पर सयतेन्द्रिय।
ज्ञान लब्ध्वा परा शान्तिमचिरेणाधिगच्छति॥"

इति भगवद्गीताया ४ अध्याय॥

श्रन्थ, कि दर्भे। वधे। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा० सक०-सेट्।) कि, श्रन्थयति श्रन्थति। दर्भो ग्रन्थनम्। इति दुर्गादास॥

श्रन्थ, ग मोचे। प्रतिहर्षे। इति कविकल्पद्रुम॥ (क्र्या०-पर०-सक०-सेट्।) ग, श्रश्नाति वत्स लोक मोचयतीत्यर्थ'। श्रश्नाति शिशु लोक पुन' पुनर्हर्षयति इत्यर्थ'। शश्रन्थ। इति दुर्गादास॥

श्रन्थ' पु, (श्रश्नाति मोचयति भक्तान् ससारादिति। श्रन्थ+अच।) विष्णु'। इति त्रिकाण्डशेष॥ (श्रन्थ+भावे घञ्।) श्रन्थधात्वर्थोऽप्यत्र॥

श्रन्थन, क्ली, (श्रन्थ+भावे ल्युट्।) ग्रन्थनम्। यथा,—

"सन्दर्भो रचना गुम्फ' श्रन्थन ग्रन्थन समा'।"

इति हेमचन्द्र.॥

श्रन्थित', त्रि, ग्रन्थित'। बद्ध। कृतवध। मुक्त। हर्षित'। इति श्रन्थधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्न॥

श्रपित, त्रि, (श्रप+क्त।) घृतदुग्धजलभिन्नपक्वद्रव्यम्। यथा,—

"निष्पक्व क्वथिते पक्वन्त्वाज्य क्षीर पयः शृतम्।
अन्यत्तु श्रपित श्राण समुदक्तोद्धृते समे॥"

इति जटाधर॥

श्रपिता, स्त्री, (श्रप+क्त। टाप्।) काञ्जिकम्। इति केचित्॥

श्रम उ म य जि इर् तप खेदयो'। इति कविकल्पद्रुम॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट्। क्त्वावेट्।) उ, श्रमित्वा श्रान्त्वा। म य, श्राम्यति लोक तप करोति खिद्यति वेत्यर्थ'। जि, श्रान्तोऽस्ति। इर् अश्रमत् अश्रमीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये। धूर्यान् विश्रामयेति स इति रघौ श्राम त् क मन्त्रे इत्यदन्तस्य रूपम्। इति दुर्गादास॥

श्रम, पु, (श्रम+घञ्। नोदात्तोपदेशस्येति वृद्ध्यभाव।) तप। खेद'। इति श्रमधात्वर्थदर्शनात्॥ शान्ति। तत्पर्य्याय। क्लम' २। क्लेश ३ परिश्रम ४ प्रयास ५ आयास ६ व्यायाम ७। इति हेमचन्द्र'॥ क्लमथ' ८। इत्यमर॥ (यथा, भागवते। ५। १८। १४।

"यथेहिकामुष्मिककामलम्पट
सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन्।
शङ्केत विद्वान् कुकलेवरात्ययात्
यस्तस्य यत्न श्रम एव केवलम्॥")

शस्त्राभ्यास। तत्पर्य्याय। खुरली २ योग्या ३ अभ्यास ४। इति च हेमचन्द्र॥

श्रमण', पु, (श्राम्यति तपस्यतीति। श्रम+ल्यु।) यतिविशेष'। इति मेदिनी॥ (स तु बौद्धसन्न्यासी।) तत्पर्य्याय।

"मुक्तिर्मोक्षोऽपवर्गोऽथ मुमुक्षु श्रमणो यति।
वाचयमो व्रती साधुरनगार ऋषिर्मुनि॥
निर्ग्रन्थो भिक्षुरस्य स्व तपोयोगशमादय।"

इति हेमचन्द्र॥

(यथा, रामायणे। १।१४।१२।

"तापसा भुञ्जते चापि श्रमणाश्चैव भुञ्जते॥")

निन्द्यजीविनि त्रि,। इति मेदिनी॥

श्रमणा, स्त्री, सुदर्शना। मांसी। मुण्डीरी। शबरीभेद इति मेदिनी॥

श्रमी [न्] त्रि, श्रमविशिष्ट। श्रमशब्दादस्त्यर्थे इनप्रत्ययेन निष्पन्न। (यद्वा, श्राम्यतीति।

श्रम तपः खेदयोः + "शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्।" ३।२।१४१। इति घिनुण्॥)

श्रय, पु, (श्रि + "एरच्।" ३।३।५६। इति अच्।) आश्रयः। श्रिधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नः

श्रयण, क्ली, (श्रि + ल्युट्।) आश्रयः। तत्पर्य्यायः श्रायः २। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। ८। ९। २८।
"तत्रामृतं सुरगणाः फलमञ्जसापु-
र्यत्पादपङ्कजरजःश्रयणान्न दत्याः॥")

श्रवः, पु, (श्रूयतेऽनेनेति। श्रु + "ऋदोरप्।" ३।३।५७। इत्यप्।) कर्णः। (यथा, कथासरित्सागरे। १०३। १५८।
"तुमुलप्रोक्तसच्छब्दपिहितान्यरवश्रवः।
चचाल स बलाम्भोधिस्तथोर्गम्भीरभीषणः॥"
श्रु + भावे अप्।) श्रवणम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, रघुः। ११। ७१।
"सप्तसर्प इव दण्डघट्टनात्
रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात्॥"
श्रूयते इति। कर्म्मणि अप्। शब्दः। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १६। ३४।
"नमो वन्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च॥")

श्रवः, [स्] क्ली, (श्रूयतेऽनेनेति। श्रु + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन्॥" इत्यसुन्।) कर्णः। इत्यमरः॥ (अन्नम्। इति निघण्टुः। २।७॥ यथा, ऋग्वेदे। ३। १९। ५।
"अधिश्रवांसि धेहि नस्तनूषु॥"
धनम्। इति निघण्टुः। २। १०॥ यशः। यथा, भागवते। ४। १७। ६।
"श्रवः सुश्रवसः पुण्यं सर्व्वदेहकथाश्रयम्॥"
शब्दः। यथा, तत्रैव। ५। ११। ९।
"गन्धाकृतिस्पर्शरसश्रवांसि
विसर्गरत्यर्त्त्यभिजल्पशिल्पाः॥")

श्रवण, क्ली, (श्रूयतेऽनेनेति। श्रु + करणे ल्युट्।) कर्णः। इत्यमरः॥ न स्त्रियां श्रवणः कर्णः। इति हेममाली। इति तट्टीकायां भरतः॥ षण्मासाभ्यन्तरे श्रवणयोश्छिद्रं भवति। इति सुखबोधः॥ श्रुतिः। सा तु कर्णेन्द्रियज्ञानम्। इति मेदिनी॥ शोना इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ८। ७४।
"समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति॥"
तत्तु नीतिशास्त्रोक्तधीगुणानामन्यतमम्। यथा, कामन्दकीये। ४। २२।
"शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा।
ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः॥")
षड्विधलिङ्गैरशेषवेदान्तानामद्वितीये वस्तुनि तात्पर्य्यावधारणम्। लिङ्गानि तु उपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्व्वता फलार्थवादोपपत्त्याख्यानि। इति वेदान्तसारः॥

श्रवणः, पु, क्ली, श्रवणानक्षत्रम्। इति मेदिनी॥ (यथा च स्मृतिः।
"यमार्कपाते श्रवणं यदि स्यादिति॥")

श्रवणद्वादशी, स्त्री, (श्रवणयुक्ता द्वादशी।) श्रवणानक्षत्रयुक्तभाद्रशुक्लद्वादशी। यथा,—
पितामह उवाच।
"श्रवणद्वादशीं वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम्।
एकादशी द्वादशी च श्रवणेन च संयुता॥
विजया सा तिथिः प्रोक्ता हरिपूजादि चाक्षयम्।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च॥
उपवासेन भक्ष्येण नैवाद्वादशिको भवेत्।
कांस्यं माषं तथा क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम्॥
व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवास्वप्नमथाञ्जनम्।
शिलापिष्टं मसूरञ्च द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नरः॥
मासि भाद्रपदे शुक्ले द्वादशी श्रवणान्विता।
महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला॥
सङ्गमे सरितः स्नानं बुधयुक्ता महाफला।
कुम्भे सरत्ने सजले यजेत् स्वर्णन्तु वामनम्॥
सितवस्त्रयुगच्छन्नं छत्रोपानद्युगान्वितम्।
ॐ नमो वासुदेवाय शिरः सम्पूजयेत्ततः॥
श्रीधराय मुखं तद्वत् कण्ठं कृष्णाय वै नमः।
नमः श्रीपतये वक्षो भुजौ सर्व्वास्त्रधारिणे॥
व्यापकाय नमः कुक्षौ केशवायोदरं बुधः।
त्रैलोक्यपतये मेढ्रं जङ्घां सर्व्वपते नमः॥
सर्व्वात्मने नमः पादौ नैवेद्यं घृतपायसम्।
कुम्भांश्च मोदकान् दद्यात् जागरं कारयेन्निशि॥
स्नात्वा प्रीतोऽर्च्चयित्वा तु कृतपुष्पाञ्जलिर्वदेत्।
नमो नमस्ते गोविन्द बुध श्रवणसञ्ज्ञक॥
अघौघसंक्षयं कृत्वा सर्व्वसौख्यप्रदो भव।
प्रीयतां देव देवेशो विप्रेभ्यः कलसान् ददेत्।
नद्यास्तीरेऽथवा कुर्य्यात् सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्॥"
इति गारुडे १४१ अध्यायः॥
अन्यत् द्वादशीशब्दे द्रष्टव्यम्॥

श्रवणशीर्षिका, स्त्री, श्रावणीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

श्रवणा, स्त्री, पु, नक्षत्रविशेषः। इति मेदिनी॥ सा तु अश्विन्याद्यन्तर्गतद्वाविंशनक्षत्रम्। तस्याः स्वरूपं शराकारतारात्रयात्मकम्। तस्याधिदेवो हरिः। यथा,—
"तारकात्रयमिते शराकृतौ
केशवे गगनमध्यवर्त्तिनि।
मत्तवारणगतेऽजलग्नतो
निर्ययुर्गजमहीश्रलिप्सिकाः॥" द १।प१८।
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम्॥*॥
तत्र जातफलम्।
"शास्त्रानुरक्तो बहुपुत्त्रमित्त्रः
सत्पुत्त्रभक्तिर्व्विजितारिवर्गः।
चेज्जन्मकाले श्रवणा हि यस्य
प्रेमा पुराणश्रवणे प्रवीणः॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥*॥
तत्र गृहारम्भार्थतृणकाष्ठादिच्छेदनसंग्रहदक्षिणादिक्गमननिषेधो यथा,—
"छेदनं संग्रहञ्चैव काष्ठादीनां न कारयेत्।
श्रवणादौ बुधः षट्के न गच्छेद्दक्षिणां दिशम्॥
अग्निपीडा भयं शोको राजपीडा धनक्षयः।
संग्रहे तृणकाष्ठानां कृते वस्त्रादिपञ्चके॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

श्रवणा, स्त्री, मुण्डरिकावृक्षः। इति रत्नमाला॥

श्रवाय्यः, पु, (श्रु श्रवणे + "श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः।" उणा० ३। ९६। इति आय्यः।) बलियोग्यपशुः। यज्ञियपशुः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (श्रवणीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। २७। ८।
"वाजो अस्ति श्रवाय्यः॥"
"श्रवाय्यः श्रवणीयो वाजोऽस्ति बलविशेषोऽस्ति।" इति तद्भाष्यम्॥)

श्रविष्ठा, स्त्री, (श्रवणमिति श्रवः। सोऽस्या अस्तीति। मतुप्। अतिशयेन श्रववती। अतिशयने तमबिष्ठनाविति इष्ठन्। विन्मतुपोर्लुगिति मतुपो लुक्।) धनिष्ठानक्षत्रम्। इत्यमरः॥ (यथा, वामनपुराणे ७७ अध्याये।
"श्रविष्ठायां तथा पृष्ठं शालिभक्तञ्च दोहदे।
पुष्ये मुखं पूजयेत दोहदे घृतपायसम्॥")

श्रविष्ठाजः, पु, (श्रविष्ठायां जायते इति। जन् + डः।) बुधग्रहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तत्र जाते, त्रि॥

श्रव्यः, त्रि, श्रोतव्यः। श्रवणार्हवाक्यादिः। श्रुधातोर्यप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, राधातन्त्रे। ९। ३।
"यत्श्रुत्वा परमेशानि श्रव्यमन्यन्न रोचते॥")

श्रा, ल स्वेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा०-पर०-अक०-अनिट्।) रेफयुक्तस्तालव्यादिः। ल, श्राति। इति दुर्गादासः॥

श्रा, ल म पाके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा०-पर०-सक०-अनिट्।) रेफयुक्तस्तालव्यादिः। ल, श्राति। म, श्रपयति। इति दुर्गादासः॥

श्राण, त्रि, (श्रा + क्तः।) पक्वम्। इति मेदिनी॥ घृतदुग्धजलभिन्नपक्वद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

श्राणा, स्त्री, (श्रायते स्मेति। श्रा + क्त।) यवागूः। इत्यमरः॥

श्राद्ध, क्ली, (श्रद्धा प्रयोजनमस्य। श्रद्धा + "चूडादिभ्य उपसंख्यानम्।" ५। १। ११०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अण्।) शास्त्रोक्तविधानेन पितृकर्म्म। इत्यमरः॥ पित्रुद्देश्यकश्रद्धयान्नादिदानम्। तस्य लक्षणम्। यथा,—
"संस्कृतव्यञ्जनाढ्यञ्च पयोदधिघृतान्वितम्।
श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते॥"
इति पुलस्त्यवचनात् श्रद्धया अन्नादेर्दानं श्राद्धं इति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम्। इति श्राद्धतत्त्वम्॥ अपि च। सम्बोधनपदोपनीतान् पित्रादीन् चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य हविस्त्यागः श्राद्धम्। तत्तु द्वादशविधं यथा। विश्वामित्रः।
"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम्।
पार्व्वणञ्चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम्॥
कर्म्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम्।
यात्रार्थैकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम्॥"

एतद्भविष्यपुराणे विहृतम् । यथा, भविष्ये ।
"अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमभिधीयते ।
वैश्वदेवविहीन तदशक्तावुदकेन तु ॥
एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्ध तन्नैमित्तकमुच्यते ।
तदप्यदैव कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद्द्विजान् ॥
काम्याय तु हित काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।
पार्व्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥
वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्ध वृद्धिश्राद्ध तदुच्यते ।
सर्व्वं प्रदक्षिण कार्य्यं पूर्व्वाह्णे तूपवीतिना ॥
गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम् ।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्र प्रसेचयेत् ॥
ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेय सपिण्डनम् ।
नित्येन तुल्य शेष स्यादेकोद्दिष्ट स्त्रिया अपि ॥
अमावास्या यत् क्रियते तत् पार्व्वणमुदाहृतम्
क्रियते वा पर्व्वणि यत् तत् पार्व्वणमिति स्थितिः
गोष्ठ्या यत् क्रियते श्राद्ध गोष्ठीश्राद्ध तदुच्यते
बहूना विदुषा सम्यक्सुखार्थं पितृतृप्तये ॥
क्रियते शुद्धये यत्तु, ब्राह्मणानान्तु भोजनम् ।
शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्त वैनतेय मनीषिभि ॥
निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेय पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च ॥
देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्ध तद्दैविकमिहोच्यते ।
हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नत ॥
गच्छन् देशान्तर यत्तु, श्राद्ध कुर्य्याच्च सर्पिषा
यात्रार्थमिति तत् प्रोक्त प्रवेशे च न संशय ॥
शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च ।
पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचायिकमुच्यते ॥"*॥
तस्य पञ्चविधत्व यथा । बृहस्पति ।
"नित्य नैमित्तिक काम्य वृद्धिश्राद्ध तथैव च
पार्व्वणञ्चेति मनुना श्राद्ध पञ्चविध स्मृतम् ॥"
कूर्म्मपुराणे ।
"अहन्यहनि नित्य स्यात् काम्य नैमित्तिकपुन
एकोद्दिष्टन्तु विज्ञेय वृद्धिश्राद्धञ्च पार्व्वणम् ॥
एतत् पञ्चविध श्राद्ध मनुना परिकीर्त्तितम् ॥"
मत्स्यपुराणे त्रैविध्यमुक्त यथा,—
"नित्य नैमित्तिक काम्य त्रिविध श्राद्धमुच्यते ॥"
तस्य द्वैविध्यम् । विष्णुना नित्यकाम्यरूपतया
द्वैविध्य वच्यते । तत्र नित्यपदमावश्यकरूपतया
पार्व्वणैकोद्दिष्टयोरपि परिग्रहार्थम् । काम्य-
पदमनावश्यकत्वार्थम् । इति श्राद्धविवेक ॥*॥
आदावात्रेयमुनिपुत्त्रेण निमिना तत्पुत्त्रस्य
श्राद्ध कृतम् । यथा,—

धरण्युवाच ।

"को गुण पितृयज्ञस्य कथमेव प्रपूज्यते ।
केन चोत्पादित श्राद्ध कस्मिन्नर्थे किमात्मकम्
एतदिच्छाम्यह श्रोतु विस्तरेण वदस्व मे ॥

वाराह उवाच ।

मनोस्तु वंशसम्भूत आत्रेय इति विश्रुत ।
आत्रेयस्याभवद्विप्रो निमिनामा तपोधन ॥
निमिपुत्त्रस्तु धर्म्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुत ।
वर्षाणाञ्च सहस्राणि तपस्तप्त्वा वसुन्धरे ॥
मृत्युकालमनुप्राप्तस्तत, पञ्चत्वमागत ।
नष्टञ्च तं सुत दृष्ट्वा निमि शोक उपाविशत् ।
पुत्त्रशोकाभिसंयुक्तो दिवा रात्रौ च चिन्तयन् ॥
निमि कृत्वा तत शोक विधिना तत्र माधवि
तमेव गतमङ्कल्पस्त्रिरात्रे प्रत्यपद्यत ॥
तस्य प्रतिविशुद्धस्य माघमासे तु द्वादशीम् ।
मन सन्त्यज्य विषयं बुद्धिर्विस्तारगामिनी ॥
स निमिश्चिन्तयामास श्राद्धकल्प समाहित ।
यानि तस्यैव भोज्यानि मूलानि च फलानि च ॥
यानि कानि च भक्ष्याणि नवञ्च रससम्भवम् ।
यानि तस्यैव चेष्टानि सर्व्वमेतदुदाहरत् ॥
आमन्त्र्य ब्राह्मण पूर्व्वं शुचिर्भूत्वा समाहितः।
दक्षिणावर्त्तत सर्वं ऋषि स्वयमकुर्व्वत ।
सप्त कृत्वा ततस्तत्र युगपत् समुपाविशत् ॥
दत्त्वा तु मांसशाकानि मूलानि च फलानि च
पूजयित्वा तु विप्रान् स सप्तकृत्वस्तु सुन्दरि ॥
कृत्वा तु दक्षिणाग्रांश्च कुशांश्च प्रयत शुचि ।
प्रददौ श्रीमते पिण्ड नामगोत्रमुदाहरन् ॥
एतस्मिन्नन्तरे देवि नारदो द्विजसत्तम ।
जगाम तापसारण्य ऋष्याश्रमविभूषितम् ॥
त दृष्ट्वा पूजयामास स्वागतेनाथ माधवि ।
भीतो गद्गदया वाचा निश्वसंश्च मुहुर्मुहु ॥
सव्रीडो भाषते विप्र कारुण्येन समन्वित ।
कृत स्नेहञ्च पुत्त्रार्थे मया सकल्प्य यत् कृतम्॥
तर्पयित्वा द्विजान् सप्त अन्नाद्येन फलेन च ।
पश्चाद्विसर्ज्जित पिण्डं दर्भानास्तीर्य्य भूतले ॥
उदकानयनञ्चैव त्वपसव्येन पायितम् ।
शोकस्नेहप्रभावेण एतत् कर्म्म मया कृतम् ॥
न च श्रुत मया पूर्वं न देवैऋषिभि कृतम् ।
भय तीव्र प्रपश्यामि मुनिशापात् सुदारुणात्

नारद उवाच ।

न भेतव्यं द्विजश्रेष्ठ पितर शरण व्रज ।
अधर्म्म न च पश्यामि धर्मेणैवात्र संशय ॥
नारदेनैवमुक्तस्तु निमिर्ध्यानमुपाविशत् ।
कर्म्मणा मनसा वाचा पितर शरण गत ॥
ततोऽतिचिन्तयामास वंशकर्त्तारमात्मन ।
ध्यायमानस्ततोऽप्याशु आजगाम तपोधन ॥
पुत्त्रशोकेन सन्तप्त पुत्त्र दृष्ट्वा तपोधन ।
पुत्त्रमाश्वासयामास वाग्भिरिष्टाभिरव्ययै ॥
निमे सङ्कल्पितश्रेयान् पितृयज्ञस्तपोधन ।
पितृयज्ञेति निर्द्दिष्टो धर्म्मोऽय ब्रह्मणा स्वयम्॥
ततो ह्यतितरो धर्म्म क्रतुरेक प्रतिष्ठित ।
कृत स्वयम्भुवा पूर्वं श्राद्धे यो विधिरुत्तम ॥"

इति वाराहे श्राद्धोत्पत्तिनामाध्याय ॥*॥

अपि च ।
"अपसव्येन दातव्य मासि मासि तिलोदकम् ।
प्रणम्य शिरसा देवीर्निर्व्वापस्य च धारिणी ।
वष्णवी काश्यपी चेति अजया चेति नामत ॥
एव दत्तेन प्रीयन्ते पितरश्च न संशयः ।
परमात्मा शरीरस्थो देवताना मया कृत ॥
त्रयस्तत्र वरारोहे देवगात्राद्विनिसृता ।
पितृदेवा भविष्यन्ति भोक्तार पितृपिण्डकान् ।
देवतासुरगन्धर्व्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
पिण्ड श्राद्धस्य पश्यन्ति वायुभूता न संशय ॥
पितृयज्ञं विशालाक्षि ये कुर्व्वन्ति विदो जना ।
आयु कीर्त्तिर्बलं तेजो धनं पुत्त्रपशुस्त्रिय ॥
ददन्ति पितरस्तस्य आरोग्य नात्र संशय ।
आत्मकर्म्मवशाल्लोकान् प्राप्नुवन्तीह शोभनान् ।
तिर्य्यक्त्व च विमुच्यन्ते प्रेतभावाच्च मानवा ।
नरके पच्यमानाना त्राता भवति मानव ॥
पूजक पितृदेवाना सर्व्वकाल गृहाश्रमे ।
द्विजातींस्तर्पयित्वा तु पूर्वेण विधिना नर ॥
अक्षय तस्य मन्यन्ते पितर श्राद्धतर्पिताः ।
नरा ये पितृभक्तास्ते प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥
पक्वान्नं तत्र वै कार्य्यं सुविस्पष्टञ्च शक्तित ।
वृत्ते तु तत्र मध्याह्ने श्राद्धारम्भन्तु कारयेत् ॥
स्वागतञ्च तथा कृत्वा पाद्यार्थं मण्डल शुचि ।
पाद्य दत्त्वा तु विप्राय गृहस्याभ्यन्तर नयेत् ॥
आसन कल्पयित्वा तु आवाह्य तदनन्तरम् ।
अर्घ्यं दद्याद्विधानेन गन्धमाल्यै प्रपूज्य च ॥
धूप दीपं तथा वस्त्र तिलोदकमथापि वा ।
पात्रञ्च भोजनस्यार्थे विप्राग्रे धारयेत्तथा ॥
भस्मना मण्डल कार्य्यं पङ्क्तिदोषनिवारकम् ।
अग्निकार्य्यं तत कृत्वा अन्नञ्च परिवेषयेत् ॥
तत्र कार्य्यस्तु सङ्कल्प पितॄनुद्दिश्य सुन्दरि ।
यथासुखेन भोक्तव्यमिति ब्रूयाद्द्विज प्रति ॥
रक्षोघ्नमन्त्रपाठाश्च आचमेत विचक्षण ।
तृप्तास्तु ब्राह्मणान् ज्ञात्वा दद्याद्वै विकिर
तत ॥
उत्तरापोशनं दत्त्वा पिण्डप्रश्नन्तु कारयेत् ।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा दर्भानास्तीर्य्य भूतले ॥
पिण्डदान प्रकुर्व्वीत पित्रादित्रितये तथा ।
पिण्डाना पूजन कार्य्य तन्मुहूर्त्तं यथाविधि ॥
ब्राह्मणस्य च हस्ते तु दद्यादक्षय्यमात्मवान् ।
पिण्डास्त्रयस्तु वसुधे यावत्तिष्ठन्ति भूतले ॥
आप्यायमाना पितरस्तावत्तिष्ठन्ति वै गृहे ।
उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा दद्यात् शाम्युदकानि च ॥
प्रणम्य शिरसा भूमौ निर्वापस्य च धारिणी ।
वैष्णवी काश्यपी चेति अक्षय्या चेति नामत ॥
भक्षयेत् प्रथम पिण्ड पत्नी देयञ्च मध्यमम् ।
तृतीयमुदके दद्यात् श्राद्धे एव विधि स्मृत ॥
पितृदेव विसृज्याथ भक्त्या तु प्रणमेत्तु तान् ।
एव दत्तेन तुष्यन्ति पितृदेवा न संशय ॥
दीर्घायुष्य प्रयच्छन्ति पुत्त्रपौत्त्रधनानि च ।
तेनोत्तमेषु विप्रेषु दद्यात् श्राद्ध विधानत ॥
अन्यथा तत्तु वै श्राद्ध निष्फल नास्ति संशयः ।
मन्त्रहीन क्रियाहीन यत् श्राद्ध कुरुते द्विज ।
मङ्क्षास्यासुरेन्द्रस्य फल भवति भागत ॥"
इति वाराहे पितृयज्ञनिर्णयनामाध्यायः ॥*॥
तस्याधिकारिक्रमो यथा,—
"पुत्त्र पौत्त्रः प्रपौत्त्रो वा भ्राता वा भ्रातृ-
सन्तति ।
सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप जायते ॥
तेषामभावे सर्व्वेषा समानोदकसन्तति ।
मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा ॥

कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप। सङ्घातान्तर्गतैर्व्वापि कार्य्या प्रेतस्य याः क्रियाः॥
उत्सन्नबन्धुरिक्थाद्वा कारयेदवनीपतिः। पूर्व्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः॥
त्रिप्रकारा क्रियास्त्वेतास्तासां भेदं शृणुष्व मे। आदाहवार्य्यायुधादिस्पर्शाद्यन्तास्तु याः क्रियाः॥
ताः पूर्व्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसञ्ज्ञिता। प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु॥
क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः। पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा॥
सङ्घातान्तर्गतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्व्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्त्राद्यैरेव चोत्तराः।
दौहित्रैर्व्वा नरश्रेष्ठ कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा। मृताहनि च कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः॥
प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टं विधानतः॥"

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १३ अध्यायः॥*॥

याज्ञवल्क्य उवाच।

"अथ श्राद्धविधिं वक्ष्ये सर्व्वपापप्रणाशनम्। अमावास्याष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्॥
द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत् सूर्य्यसंक्रमः। व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः॥
श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः॥*॥ अग्र्यः सर्व्ववेदेषु श्रोत्रियो वेदविद्युवा।
वेदार्थविज्ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः॥ स्वस्रीयऋत्विग्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः।
त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसम्बन्धिबान्धवाः॥ कर्म्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः।
पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धदेवताः॥*॥ रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा॥
अवकीर्णादयो ये च ये चाचारविवर्ज्जिताः। अवैष्णवाश्च ये सर्व्वे न श्राद्धार्हाः कदाचन॥*॥
निमन्त्रयेच्च पूर्व्वेद्युर्द्विजैर्भाव्यञ्च संयतैः। आचान्तांश्चैव पूर्व्वाह्णे ह्यासने सूपवेशयेत्॥
युग्मान्दैवे तथा पित्र्ये सुप्रदेशे स्वशक्तितः। द्वौ दैवे प्रागुदक् पित्र्ये त्रीण्येकं चोभयोः पृथक्॥
मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्। हस्तप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि॥
आवाह्य तदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा। यवैरन्ववकीर्य्याथ भाजने सपवित्रके॥
शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा। या इति मन्त्रेण हस्तेष्वेव विनिक्षिपेत्॥
गन्धोदके तथा धूपमाल्यदानप्रदीपकम्। अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम्॥
द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन्। आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नस्ततः॥
यवार्थस्तु तिलैः कार्य्यः कुर्य्यादर्घ्यादि पूर्व्ववत्। दत्त्वा तु स्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः॥
पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः।

अग्नौ करिष्येत्यादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम्॥ कुरुष्वेति तथोक्तोऽग्नौ हुत्वाशो पितृयज्ञवत्।
हुतशेषं प्रदद्याच्च भाजनेषु समाहितः॥ यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः।
दत्त्वान्नं पृथ्वी ते पात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम्॥ कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने निजाङ्गुष्ठं निवेशयेत्।
सव्याहृतिकां गायत्त्रीं मधुवातेत्यृच तथा॥ जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः।
अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः॥ आतृप्तेश्च पवित्राणि जप्त्वा पूर्व्वं जपंस्तथा।
अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषञ्चैवानुमन्त्य ह॥ तदन्नं प्रकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत् सकृत्।
सर्व्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः॥ उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पितृयज्ञवत्।
मातामहानामप्येवं दद्याच्चाचमनं ततः॥ स्वस्ति प्रीयन्तामिति चाद्दैव विश्वदेवान् जलं ददत्।
स्वस्तिवाच्य ततो दद्यादक्षय्योदकमेव च॥ दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदीरयेत्।
वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यश्च स्वधोच्यताम्॥ विप्रैरस्तु स्वधेत्युक्तो भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम्।
दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च॥ श्रद्धा च नो मा व्यगमत्। बहु देयञ्च नोऽस्त्विति।
इत्युक्त्वापि प्रियं वाचं प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत्॥ वाजे वाजे इति प्रीत्या पितृपूर्व्वं विसर्ज्जनम्।
यस्मिंस्ते संस्रवाः पूर्व्वमर्घ्यपात्रे निपातिताः॥ पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्ज्जयेत्।
प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम्॥ ब्रह्मचारी भवेत्तान्तु रजनीं भार्य्यया सह।
एवं प्रदक्षिणं कृत्वा वृद्धौ नान्दीमुखानपि॥ यजेत यवकर्क्कन्धुमिश्राः पिण्डा यवैः श्रिताः।
एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम्। आवाहनाग्नौ करणरहितं अपसव्यवत्।
उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रान् विसर्ज्जयेत्॥ अभिरम्यतां प्रब्रूयात् ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह।
गन्धोदकतिलैर्मिश्रं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम्॥ अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्।
ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्व्ववदाचरेत्॥ एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि।
अर्व्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत्॥ तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात् संवत्सरं द्विजः।
पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा॥ हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम्।
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः॥ ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्।
मासवृद्ध्याभि तुष्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः॥ दद्याद्वर्षा त्रयोदश्यां मघासु च न संशयः।
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेव कन्यादीन् श्राद्धदो भवेत्॥ शस्त्रेण निहतानान्तु चतुर्द्दश्यां प्रदीयते॥*॥
स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्य्यं क्षेत्रं बलं तथा॥ पुत्त्रश्रेष्ठान् ससौभाग्यानपत्यं मुख्यतां शुभम्।
प्रवृत्तचक्रतां पुत्त्रान् वाणिज्यप्रभृतींस्तथा॥ अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम्।
धनं विद्यां भिषक्सिद्धिं कुप्यं गोऽजाविकं तथा॥ अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति।
कृत्तिकादिभरण्यन्तं सकामानाप्नुयादिमान्॥ वस्वाद्याः प्रीणयन्त्येव नव श्राद्धं कृतं द्विजाः।
आयुष्प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च॥ प्रयच्छति तथा राज्यं प्रीतो नित्यं पितामहः॥"

इति गारुडे ९९ अध्यायः॥*॥

अपिच।

"व्यासश्राद्धमहं वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम्। पूर्व्वं निमन्त्रयेद्विप्रान् निशि स्युर्ब्रह्मचारिणः॥
प्रदक्षिणोपवीतेन देवान् वामोपवीतिना। पितॄन्निमन्त्रयेत् पादौ क्षालयेद्वाक्यमन्त्रतः॥

ॐ स्वागतं भवद्भिरिति प्रश्नः। ॐ सुस्वागतमिति तैरुक्ते ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्य एतत् पादोकमर्घ्यं स्वाहा पितृभ्यः स्वधा इति देवब्राह्मणपादयोर्देवतीर्थेनाशुग्नकुशजलकुसुमदानम्। ततो दक्षिणामुखस्य वामोपवीतेन अमुकगोत्रेभ्य अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो यथानामशर्म्मभ्यः सपत्नीकेभ्य एतत् पादोदकमर्घ्यं स्वधा इति पित्रादिब्राह्मणपादयोः पितृतीर्थेन भुग्नकुशतिलकुसुमजलदानम्। एवं मातामहादिषु। एतद्व आचमनीयं स्वाहा स्वधेति ब्राह्मणहस्ते। एष वो अर्घ्य इति ब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यदानम्। एतद्व पुष्पं इति ब्राह्मणहस्ते पुष्पदानम्। ॐ सिद्धमिदमासनं इहासध्वमित्यभिधाय ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं सप्तव्याहृतिभिः पूर्व्वमुखदेवब्राह्मणोपवेशनम। उत्तराभिमुखाः पितरः ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च। नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नम इति त्रिर्जपेत्। ॐ अद्यास्मिन्देशे अमुकमासे अमुकराशिगते सवितरि अमुकस्यां तिथौ अमुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां यथानामशर्म्मणां विश्वेदेवपूर्व्वकं श्राद्धमहं करिष्ये ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमासनं स्वाहा। ॐ विश्वान् देवानावाहयिष्ये ॐ आवाहय इत्युक्ते ॐ विश्वेदेवास आगत शृणुताम इमं हवं एदं वर्हिर्निषीदत। ॐ विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं ये मे अन्तरीक्षे य उपद्यविष्ठ येऽग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन् वर्हिषि मादयध्वम्। ॐ ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि।

ॐ आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः। ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते॥

ॐ अपहतासुरा रक्षांसि वेदिसदः। इति त्रिभिर्यवविकिरणम्। ॐ पवित्रमहं करिष्ये ॐ कुरुष्वेति तेनोक्ते साग्रकुशपत्रद्वयं प्रादेशप्रमाणं कृत्वा ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ अनेन कुशान्तरेण छित्त्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थः

इत्युभ्य च कुशान्तरेण विहतं कृत्वा पात्रे पवित्रनिवेशनम्। शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये शयोरभिस्रवन्तु न.। इति पात्रे जलदानम्। ॐ यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीः इति यवदानम्।

ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्।
ईश्वरीं सर्व्वभूतानां त्वामिहोपह्वये श्रियम्॥
इति गन्धदानम्॥

ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या इति पुष्पदानम्। ॐ या दिव्या आप पयसा सम्बभूवुर्य्या अन्तरीक्षा उतपार्थिवीर्य्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आप शिवा शस्योना सुहवा भवन्तु ॐ धुरिलोचनसञ्ज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एषोऽर्घ्यो नम। इति हस्तेऽर्घ्यं दत्त्वा अनेनैव पात्रेण सह्यवपवित्रग्रहण प्रथमपात्रेण सह्यव पवित्रञ्च गृहीत्वा ब्राह्मणदक्षिणपार्श्वे कुशोपरि ऊर्द्ध्वमुखपात्रे स्थापन तदुपरि कुशदानम्। तत ॐ धुरिलोचनसञ्ज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतानि गन्धपुष्पधूपदीपवासोयुगसोत्तरीययज्ञोपवीतानि नम। गन्धादिदानमच्छिद्रमस्तु सङ्कल्पसिद्धिरस्तु। ब्राह्मणवाचनम्। तत पितृपितामहप्रपितामहमातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाना सपत्नीकाना श्राद्धमहं करिष्ये। अनुज्ञापनम्। ॐ कुरुष्वेति ब्राह्मणैरुक्ते। ॐ देवताभ्य पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च। इति विजपेत्। तत ॐ अमुकसगोत्राणा अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाना यथानामशर्म्मणा सपत्नीकाना श्राद्ध युष्मास्वहं करिष्ये। ॐ कुरुष्व श्राद्धकरणानुज्ञानम्। ॐ अमुकसगोत्रेभ्य अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो यथानामशर्म्मभ्य सपत्नीकेभ्य इदमासन स्वधा। ब्राह्मणवामपार्श्वे आसनम्। ॐ पितॄनावाहयिष्ये ॐ आवाहयेत्युक्ते ॐ उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्त समिधीमहि। उशन्नुशत आवह पितॄन् हविषे अत्तवे। ॐ आयान्तु न पितर सौम्यासो अग्निष्वात्ता पथिभिर्देवयानै। अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान्। इत्यावाहनम्। ॐ अपहतासुरा रक्षांसि वेदिषद। तिलविकिरणम्। ॐ तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो देवनिर्म्मित। प्रत्नमद्भि पृक्त स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि न स्वाहा। तिलदानम्। गन्धपुष्प हस्ताभ्या दत्त्वा पितृपात्रमुत्थाप्य या दिव्येति पठित्वा अमुकगोत्र अस्मत्पित अमुकशर्म्मन् सपत्नीक एष ते अर्घ्य स्वधा। एव पितामहादौ। सपवित्रं पात्र गृहीत्वा ब्राह्मणवामपार्श्वे दक्षिणाग्रकुशोपरि ॐ पितृभ्य स्थानमसीति अधोमुखपात्रस्थापनम्। ॐ शुन्धन्ता लोका पितृसदना पितृसदनमसि। अधोमुखपात्रस्पर्शनम्। तत अमुकसगोत्रेभ्य अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्य सपत्नीकेभ्य एतानि गन्धपुष्पधूपदीपवासोयुगसोत्तरीययज्ञोपवीतानि स्वधा। पितृतीर्थेन गन्धादिदानम्। गन्धादिदानमच्छिद्रमस्तु सङ्कल्पसिद्धिरस्तु। ब्राह्मणवाचनम्। एव मातामहादीनामनुज्ञापनादि कर्म्म। ॐ या दिव्येति भूमिसमार्ज्जनम्। ततो घृताक्तमन्न गृहीत्वा दक्षिणोपवीत पितृब्राह्मणम्। ॐ अग्नौ करणमहं करिष्ये ॐ कुरुष्वेति तेनोक्ते ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ॐ सोमाय पितृमते स्वाहा। आहुतिद्वय देवब्राह्मणहस्ते दत्त्वा अवशिष्टाहुतिं पिण्डार्थं स्थापयित्वा अपरमन्नं पित्रादिपात्रे मातामहादिपात्रे च निक्षिपेत्। पात्रे अन्नादि निधाय कुश दत्त्व अधोमुखाभ्या पाणिभ्या पात्र गृहीत्वा। ॐ पृथिवी ते पात्र द्यौ पिधान ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृत जुहोमि स्वाहा। पात्राभिमन्त्रणम्। इद विष्णुर्व्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्य पांशुले विष्णो हव्य रक्षस्व। इत्यन्नोपर्य्यधोमुखद्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम्। ॐ अपहतेति त्रिर्य्यवविकरणम्।

ॐ निहन्मि सर्व्वं यदमेध्यवद्भवेत्
हताश्च सर्व्वेऽसुरदानवा मया।
रक्षांसि यक्षा सपिशाचसङ्घा
हता मया यातुधानाश्च सर्व्वे॥
इति सिद्धार्थविकिरणम्॥

तत ॐ धुरिलोचनसञ्ज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्न सघृत सपानीय सव्यञ्जन स्वाहा इति वारिकुशाद्यैरन्नसङ्कल्पनम्। ॐ श्राद्धमिदमच्छिद्रमस्तु सङ्कल्पसिद्धिरस्तु। ततो वामोपवीतेन सव्यञ्जन सघृतमन्न पित्रादिपात्रे निधाय तदुपरि भूमिसलग्नकुश दत्त्वा ॐ पृथिवी ते पात्रं अभिमन्त्रणम्। उत्तानाभ्या पाणिभ्या पात्र गृहीत्वा ॐ इद विष्णुरित्यन्नोपरि उत्तानाङ्गुष्ठ निवेशयेत् ॐ अपहता इति तिलविकिरणम्। भूमिपातितवामजानु। अमुकगोत्रेभ्य अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्य अमुकामुकशर्म्मभ्य सपत्नीकेभ्य एतदन्न सघृत सपानीयं सव्यञ्जन प्रतिषिद्धवर्ज्जित स्वधा। अन्नसङ्कल्प। ॐ ऊर्ज्जं वहन्तीरमृत घृत पय कीलाल परिस्रुत स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन्। दक्षिणामुखवारित्याग। ॐ अन्नमिदमच्छिद्रमस्तु सङ्कल्पसिद्धिरस्तु। तत सव्याहृतिकया गायत्र्या विसर्ज्जयित्वा मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धव माध्वीर्न सन्त्वोषधी। मधुनक्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिवं रज मधु द्यौरस्तु न पिता। मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्य्य माध्वीर्गावो भवन्तु न॥ मधु मधु मधु इति जप। यथा सुख वाग्यता जुषध्वमिति ब्रूयात्। भुक्तवत्सु सप्तव्याधादिक पितृस्तोत्र जपत्।

ॐ सप्तव्याधा दशार्णेषु मृगा कालाञ्जरे गिरौ।
चक्रवाका शरद्वीपे हंसा सरसि मानसे॥
तेऽपि जाता कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगा।
प्रस्थिता दूरमध्वान यूय तेभ्योऽवसीदत॥

ततस्तृप्तेषु। दक्षिणामुखो वामोपवीती उच्छिष्टाग्रत

ॐ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धा कुले मम।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परा गतिम्॥

इति भूमौ कुशोपरि सघृतमन्न जलप्लुत विकिरेत्। ततो देवब्राह्मणक्रमेण जलगण्डूष दत्त्वा पूर्व्ववत् पुन सव्याहृतिका सावित्रीं मधुवातेत्यृच मधु मध्विति च जप। ॐ रुचित भवद्भिरिति देवब्राह्मणप्रश्न। सुरुचितमिति तेनोक्ते ॐ शेषमन्नमप्यस्तीति प्रश्न। इष्टै सह भुङ्क्ष्वेति तेनोक्ते पित्रादिब्राह्मणे वामोपवीतेन ॐ तृप्ता स्थ इति प्रश्न। ॐ तृप्ताः स्म इत्युक्ते शेषमन्नेनि प्रश्न। ॐ इष्टै सह भुङ्क्ष्वेति तेनोक्ते मातामहादिब्राह्मणे तथैव प्रश्न। तत पित्रादिब्राह्मणे पिण्डानहं पातयिष्ये पातयेत्युक्ते। तदुच्छिष्टाग्रतोऽभ्युक्षण मण्डलञ्च चतुष्कोण तिलविकिरण ॐ अमुकगोत्र अस्मत्पित अमुकशर्म्मन् सपत्नीक एतत्ते पिण्डासन स्वधा इत्थ रेखामध्ये पितामहाय प्रपितामहाय च। सव्याहृतिका गायत्रीं मधुवातेति निर्व्वपन् अन्न साज्य पिण्ड कृत्वा कुशोपरि अमुकगोत्रास्मत्पित अमुकशर्म्मन् सपत्नीक एष ते पिण्ड ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा। एव पितामहप्रपितामहमातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्य। पिण्डशेषविकिरण पिण्डान्तिके। ॐ लेपभुज प्रीयन्ता इति स्तरणकुशेषु हस्तमार्ज्जनम्। प्रक्षालितेन पिण्डपात्रोदकेन अमुकगोत्र अस्मत्पित अमुकशर्म्मन् सपत्नीक एतत्ते जलमवनेनिक्ष्व ॐ ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति पितृपिण्डसेचनम्। पिण्डपात्रमधोमुख कृत्वा बद्धाञ्जलि ॐ अत्र पितरो मादयध्व यथाभागमावृषायध्वमिति जप। अप स्पृष्ट्वा वामेन परावृत्य उदङ्मुखश्च प्राणायाम सयम्य।

ॐ वसन्ताय नमस्तुभ्य ग्रीष्माय च नमो नम।
वर्षाभ्यश्च शरत्सञ्ज्ञ ऋतवे च नम सदा॥
हेमन्ताय नमस्तुभ्य नमस्ते शिशिराय च।
मासस्वत्सरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नम॥

ॐ षड्भ्य ऋतुभ्यो नम पितृभ्यो नम। इति जप। वामेनैव परावृत्य दक्षिणामुख अमी मदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषत। इति जप। वास शिथिलीकृत्याञ्जलि कृत्वा ॐ नमो व पितर पितरो नमो व। इति जप। गृहान्न पितरो दत्त। इति गृहवीक्षणम्। ॐ सदो व पितरो देष्म। इति पिण्डवीक्षणम्। ॐ एतद्व पितरो वास इत्युच्चार्य्य अमुकगोत्र इत्यादिना एतत्ते वास ॐ ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा। दशाभवस्त्रदानम्। वामेन पाणिना उदकपात्र गृहीत्वा। ॐ ऊर्ज्जं वहन्तीरमृत घृत पय

कीलाल इत्यादिना पिण्डोपरि वारिधारा-
त्याग । पूर्वस्थापितपात्रशेषोदके प्रत्येक पिण्ड_
सेचनम् । पिण्डवाक्येन गन्धादिदानम् । पिण्डो-
परि कुश हस्तञ्च दत्त्वा ॐ अचन्नमी मदन्त-
ह्यवप्रिया अधूषत अस्तोषत स्वभानवो विप्रा न
विष्टया मतीयो यामिन्द्र ते हरीति जप'।
इत्य मातामहादेर्ब्राह्मणानामाचमन सुसुप्रो
च्चितमस्त्विति भूम्यभ्युक्षण कृत्वा ।
अपा मध्ये स्थिता देवा सर्व्वमप्सु प्रतिष्ठितम्।
ब्राह्मणस्य करे न्यस्ता. शिवा आपो भवन्तु
न: ॥
शिवा आप' सन्त्विति हस्ते ब्राह्मणस्य जल-
दानम् ।
लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।
लक्ष्मीर्वसते सदा गोष्ठे सौमनस्य सदास्तु मे ॥
सौमनस्यमस्तु पुष्पदानम् ।
ॐ अचतश्चास्तु मे पुण्य शान्ति पुष्टिर्धृतिश्च
मे ।
यद्यत् श्रेयस्कर लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥
ॐ अचतश्चारिष्टश्चास्तु यवतण्डुलदानम्। अमुक-
गोत्राणामस्मत् पितृ-पितामह-प्रपितामहाना
सपत्नीकाना दत्तमिदमन्नपानादिकमचय्यमस्तु
इति पित्रादिब्राह्मणहस्ते सतिलजलदानम् ।
यजमानस्य प्रश्ने अस्त्विति ब्राह्मणो वदेत् ।
एव मातामहादीनामचय्यम् । आशिष ।
ॐ अघोरा. पितर सन्तु गोत्र नो वर्द्धताम् ।
दातारो नोऽभिवर्द्धन्ता वेदा सन्ततिरेव च ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ।'
अन्नञ्च नो-बहु भवेदतिथीश्च लभेमहि ।
याचितारश्च न. सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ॥
एता एवाशिष सन्तु सौमनस्यमस्तु सुसुख
चास्तु इत्युक्ते पिण्डपात्रे अर्घ्यसम्बन्धान् कुशान्
पवित्राणि चास्तीर्य्य पित्रादिब्राह्मण स्पृष्ट्वा
स्वधा वाचयिष्ये ॐ वाच्यता ॐ पितृपितामह-
प्रपितामह मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमाता-
महेभ्यो यथानामशर्म्मभ्य सपत्नीकेभ्य स्वधो-
च्यता अस्त, स्वधा इत्युक्ते ऊर्ज्ज वहन्तीरमृत
घृत इति पिण्डानामुपरि वारिधारा दद्यात् ।
तत ॐ विश्वेदेवा अस्मिन् यज्ञे प्रीयन्ता देव-
ब्राह्मणहस्ते यवोदकदान ॐ प्रीयन्तामिति
तेनोक्ते ॐ देवताभ्य इति त्रिर्जपेत् । अधो-
मुखपिण्डपात्राणि चालयित्वा आचम्यदक्षिणो
पवीती पूर्व्वाभिमुख ॐ अमुकसगोत्राय
ऽमुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय सपत्नीकाय श्राद्ध-
प्रतिष्ठार्थ दक्षिणामिद रजत तुभ्यमह ददे
इति दक्षिणा दद्यात् एव मातामहादौ ततो
देवब्राह्मणाय दक्षिणादानम् । तत पितृ-
ब्राह्मणे । पिण्डपात्रमुत्तान कृत्वा ॐ पिण्डा
सम्पन्ना ॐ सुसम्पन्ना इति पिण्डे चीरधारा
दत्त्वा पिण्डचालनम् ।

ॐ वाजे वाजे वतवाजिनो नो
धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञा ।
अस्य मध्व' पिबत मादयध्व
तृप्ता यात पथिभिर्देवयानै ॥
इति पित्रादिविसर्ज्जनम् ॥
ॐ आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्या-
देमे द्यावा पृथिवी विश्वरूपे ।
आ मा गन्तु पितरा मातरा युव-
मा मा सोमोऽमृतत्वाय गम्यात् ॥
इति देवविसर्ज्जनम् ॥

ॐ अभिरम्यतामित्युक्ते अभिरता' स्म इति
ब्राह्मणैरनुज्ञातस्य निवर्त्तनम् । गवादिषु पिण्ड
प्रतिपादनमिति ।
एष श्राद्धविधि प्रोक्त. पठता पापनाशन ।
अनेन विधिना श्राद्ध कृत वै यत्र कुत्रचित् ॥
अचय स्यात् पितृणाञ्च स्वर्गप्राप्तिर्ध्रुवा तथा ।
इत्युक्त पार्व्वणश्राद्ध पितृणा ब्रह्मलोकदम् ॥"
इत्याद्य गारुड पार्व्वणश्राद्धम् २२२ अध्याय ॥

ब्रह्मोवाच ।

"नित्यश्राद्ध प्रवक्ष्यामि पूर्व्ववत्तद्विशेषयेत् ॥
ॐ अमुकसगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपि-
तामहानाममुकशर्म्मणा सपत्नीकाना श्राद्ध
सिद्धान्नेन युष्मभ्यमह करिष्ये ।
आसनादिकमत्र स्याद्विश्वेदेवविवर्ज्जितम् ।
वृद्धिश्राद्ध प्रवक्ष्यामि पूर्व्ववत्तद्विशेषकम् ॥
जातपुत्रमुखदर्शनादौ वृद्धिश्राद्ध पूर्व्वाभिमुखेषु
दक्षिणापवीतिषु मधुयवबदरमिश्रा पिण्डा दैव
तीर्थेन नमस्कारान्तेन दक्षिणोपचारेणकर्त्तव्यम्
दक्षिणजानु गृहीत्वा ॐ अद्यास्मदीयामुकवृद्धौ
अमुक-गोत्राणामस्मत्पितृ-पितामहप्रपिता-
मह मातामह-प्रमातामह वृद्धप्रमातामहाना
अमुकशर्म्मणा सपत्नीकाना नान्दीमुखाना
श्राद्धेकर्त्तव्ये वसुसत्यसञ्ज्ञकाना विश्वेषा देवाना
श्राद्ध सिद्धान्नेन युष्मासु मया कर्त्तव्यम् । इति
देवब्राह्मणामन्त्रण ॐ करिष्यसीति तेनोक्ते
इत्थमेव मातृपितामहीप्रपितामहीना देवब्राह्म
णामन्त्रणम् । तत ॐ अमुकगोत्राया मत्-
प्रपितामह्या अमुका देव्या नान्दीमुख्या श्राद्ध
सिद्धान्नेन युष्मासु मया कर्त्तव्यमिति प्रपिता-
महीब्राह्मणामन्त्रणम् । करिष्यसीति तेनोक्ते
इत्थमेव पितामहीब्राह्मणामन्त्रण मातृब्राह्मणा
मन्त्रणञ्च । तत ॐ अद्यामुकवृद्धौ अमुक-
गोत्राणामस्मत्-प्रपितामह-पितामह पितृणा
नान्दीमुखाना श्राद्ध सिद्धान्नेन युष्मासु मया
कर्त्तव्यमिति ब्राह्मणामन्त्रण ॐ करिष्यसीति
तेनोक्ते इत्थमेव वृद्धप्रमातामहादिब्राह्मणा-
मन्त्रणम् । देवपितृसर्व्वदेवब्राह्मणश्राद्धकरणानु-
ज्ञापनम् । आसने ॐ विश्वेदेवास आगत शृणु-
ताम् इम हव एद वर्हिर्निषीदत ॐ विश्वे-
देवा शृणुतेम हव ये अन्तरीक्षे य उपद्यविष्ट
ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रा आसद्यास्मिन्
वर्हिषि मादयध्वम् । ॐ आगच्छन्तु महाभागा
विश्वेदेवा इति विश्वेदेवावाहनम् । गन्धादि-
दानञ्च अच्छिद्रावधारणवाचनम् । तत. प्रपि-
तामहीप्रभृतीनामनुज्ञापन आसनं गन्धादि
दान अच्छिद्रावधारणम्। इत्थ प्रपितामहा-
दीना अनुज्ञापनम् । आसन आवाहन
गन्धादिदानम् । एव वृद्धप्रमातामहादीना
अनुज्ञापनादिकरणम् । ॐ वसुसत्यसञ्ज्ञकेभ्यो
विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्न सघृत सपानीय सव्य-
ञ्जन सवदर सदधि प्रतिपिद्धवर्ज्जित नम ।
इति अन्नसङ्कल्पनम् । ॐ अमुकगोत्रे मत्-
प्रपितामहि अमुकीदेवि नान्दिमुखि एतदन्न
सवदर सदधि नम । इत्थ पितामहीमातृ
ब्राह्मणे । तत प्रपितामहादिब्राह्मणपात्रे ॐ
अमुकगोत्रेभ्यो मत्प्रपितामहपितामहपितृभ्य
एतदन्न सवदर सदधि सव्यञ्जन सपानीय नम ।
एव वृद्धप्रमातामहादिभ्य ॥*॥
एकोद्दिष्ट पुरावक्ष्ये तद्विशेष वदे शृणु ॥
प्रथम निमन्त्रण पादप्रक्षालन आसनम । अद्य
अमुकगोत्रस्य मत्पितुरमुकदेवशर्म्मण प्रति-
सावत्सरिकमेकोद्दिष्ट श्राद्ध सिद्धान्नेन युष्मासु
अह करिष्ये । श्राद्धकरणानुज्ञापनम् । आसन
अर्घ्य । गन्धादिदान पितृस्थापनम् । अन्न-
सङ्कल्पन जप्य निवीती उत्तराभिमुखीभूया-
तिथिश्राद्ध कुर्य्यात् । ततस्तृप्ति ज्ञात्वा दक्षि-
णाभिमुखो वामोपवीती उच्छिष्टसमीपे ये
अग्निदग्धा इति अन्नविकिरणम । ॐ अमुक-
गोत्र पितुरमुकदेवशर्म्मन् एतत्ते जलमवने-
निक्ष्व ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते
स्वधा इति रेखोपरि दक्षिणामुखवारिधारा-
दानम् ।" इति गारुडे २२३अध्याय. ॥ * ॥

ब्रह्मोवाच ।

'सपिण्डीकरण वक्ष्ये पूर्णेऽब्दे तत्क्षयाहनि ।
कृत्वा कुतपकाले तु प्रेतादे पितृलोकदम ।
सपिण्डीकरण कुर्य्यात् अपराह्णे तु पूर्व्ववत ॥
पितामहादिब्राह्मणनिमन्त्रनम् । ॐ पुरोरवा
माद्रव सञ्ज्ञकेभ्यो देवेभ्य एतदासन नम ।
वामपार्श्वे चासनदानम् । तत पितामह-
प्रपितामहवृद्धप्रपितामहाना सपत्नीकाना
श्राद्धमह करिष्ये । इत्यनुज्ञाग्रहणम् । पात्र-
त्रयकरण पात्रोपरि कुश दत्त्वा पात्रान्तरेण
पिधाय अच्छिद्रावधारणान्त परिसमाप्य तद्वत्
पितुरपि सपत्नीकस्य प्रेतान्तनाम्ना श्राद्धकर-
णानुज्ञापनम् । देवपात्राच्छिद्रावधारणम् । त
परिसमाप्य पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामह
पितृक्रमेण पात्राणा मनाक् वाचन उद्घाटन
कृत्वा ये समाना समनस' पितरो यमराज्ये ।
तेषा लोक स्वधा नमो यज्ञो देवेश कल्पताम्॥
ये समाना समनसो जीवा जीवेषु मामका ।
तेषा श्रीर्मयी कल्पता अस्मिन् लोके शत
समा ॥
एतन्मन्त्रद्वयेन पितृपात्रोदक पितामहप्रपिता-
महवृद्धप्रपितामहपात्रे दत्त्वा वृद्धप्रपितामह-
पात्र परित्यज्य पितामहप्रपितामहयोरुदक
पवित्रञ्च पितृपात्रे निक्षिपेत् । तत. पितृ-

ब्राह्मणहस्ते पवित्रदानम्। पात्रपुष्पेण शिरस करपादाञ्जन हस्तेऽन्यजलदान हस्ताभ्या पात्रमुत्थाप्य ॐ या दिव्येति च पठित्वा अमुकगोत्र मत्पितरमुक प्रेत एष ते अर्घ्यो ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति पितृब्राह्मणहस्ते स्तोकमर्घ्योदक पितृतीर्थेन दत्त्वा पितामहब्राह्मणहस्ते पवित्रदान पात्रपुष्पेण शिर करपादाञ्जन हस्तेऽन्यजलदानम्। हस्ताभ्या पात्रमुत्थाप्य या दिव्येति पठित्वा अमुकगोत्र मत्पितामह अमुकदेवशर्म्मन् सपत्नीक एष तेऽर्घ्य स्वधा। पितृपात्रेणैव पितामहब्राह्मणहस्ते स्तोकमर्घ्योदक दत्त्वा शेषमुदक पिण्डसेचनार्थं पात्रान्तरे निधाय तेनैव पात्रेण पितामहब्राह्मणाना हस्तस्थ उदक पवित्रञ्च गृहीत्वा पितृब्राह्मणवामपार्श्वे दक्षिणाग्रकुशोपरि पितृभ्य स्थानमसीति अधोमुखपात्रस्थापनम्। पितामहादीना गन्धादि दान धर्म्मीकरणम्। देवाना अवशिष्टान् पितामहादिपात्रे क्षिपेत्। पितामहादिपात्राभिमन्त्रणादिवाचनपर्य्यन्त क्रमेण समाप्य पितृ ब्राह्मणपात्राभिमन्त्रण अङ्गुष्ठनिवेशन तिलविकिरणम्। सिद्धान्नविकिरण कृत्वा अमुकगोत्र मत्पितरमुक प्रेत एतत्ते अन्न सघृत सपानीय सव्यञ्जन प्रतिषिद्धवर्जित ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा। ततो दत्तप्रभृति आपोशान दद्यात्। अतिथौ प्राप्ते अतिथिश्राद्ध कुर्य्यात् अस्मिन्नवसरे। तत्र विकिरणम्। पितामहादौ प्रश्न कृत्वा पितृब्राह्मण ॐ स्वदित भवद्भिरिति प्रश्न अमुकगोत्र मत्पितामह अमुकशर्म्मन् सपत्नीक एष ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा। एवमन्ययो। पिण्डदानमच्छिद्रमस्तु। सङ्कल्पसिद्धिरस्तु इति वाचन कृत्वा तत पितृप्रेतपिण्डपातन ॐ सकल्प सिद्धिरस्त्विति वाचनम्। तत्समाप्य पिण्ड त्रिधा कृत्वा ये समाना समनस इति मन्त्रद्वय पठित्वा पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामहपिण्डेषु क्षिपेत्। पिण्डेषु गन्धादिक पिण्डचालनम्। अतिथिब्राह्मणे स्वदितमित्यादि प्रश्न। ब्राह्मणानामाचमन भुक्तक्रमेण ताम्बूलदान सुसुप्रोक्षितमस्तु शिवा आप सन्तु वृद्धप्रपितामहादिक्रमेण ब्राह्मणाना हस्ते जलदानम्। गोत्रस्याक्षय्यमस्तु पितृब्राह्मणहस्ते ॐ उपतिष्ठतामिति सतिलजलदान नामगोत्रेण उपतिष्ठतामिति तेनोक्ते अघोरा पितर सन्तु सन्त्विति उक्ते स्वधा वाचयिष्ये इति पितामहादिब्राह्मणानुज्ञापनम् ॐ वाच्यतामित्युक्ते पितामहादिभ्य स्वधोच्यताम् अस्तु स्वधा इत्युक्ते पितृब्राह्मणे पितृभ्य स्वधोच्यता इति अस्तु स्वधा इत्युक्ते ॐ ऊर्ज्ज वहन्तीरमृत इति दक्षिणाभिमुखवारिधारात्याग। ॐ विश्वे देवा अस्मिन् यज्ञे प्रीयन्तामिति देवब्राह्मणहस्ते यवोदकदानम्। ॐ देवताभ्य इति त्रिर्ज्जप। पिण्डान् पात्रे तोलयित्वा आचम्य पितामहादिभ्यो दक्षिणा दत्त्वा तत पितृब्राह्मणाय ततो अतिथिब्राह्मणाय च। आशिषो मे दीयन्तामित्याशी प्रार्थन आशिष प्रतिगृह्यन्ता इत्युक्ते दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामिति पात्रमुत्तानं कृत्वा वाजे वाजे इति विसर्ज्जनम्। अभिरम्यतामिति पितृब्राह्मणविसर्जनम्।

सपिण्डीकरणश्राद्ध व्यासप्रोक्त मया तव।
श्राद्ध विष्णु श्राद्धकर्त्ता फल श्राद्धादिक हरि॥"

इति गारुडे २२४ अध्याय॥०॥

तिथ्यादिविशेषे श्राद्धकरणफल यथा,—

व्यास उवाच।

"अथ श्राद्धममावास्या प्राप्य कार्य्य द्विजोत्तमै।
पिण्डान्वाहार्य्यक भक्तभुक्तिमुक्तिफलप्रदम्॥
पिण्डान्वाहार्य्यक श्राद्ध क्षीणे राजनि शस्यते।
अपराह्ने द्विजातीना प्रशस्तेनामिषेण तु॥
प्रतिपत्प्रभृति ह्येतास्तिथय कृष्णपक्षके।
चतुर्द्दशी वर्ज्जयित्वा प्रशस्ता ह्युत्तरोत्तरा॥
अमावास्याष्टकास्तिस्र पौषमासादिषु त्रिषु।
तिस्रश्चान्वष्टका पुण्या माघस्य दशमी तथा॥
त्रयोदशी मघायुक्ता वर्षासु तु विशेषत।
शस्यपाकश्राद्धकाला नित्य प्रोक्ता दिने दिने॥
नैमित्तिक हि कर्त्तव्य ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययो।
बान्धवानाञ्च मरणे नारकी स्यादथान्यथा॥
काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ति ग्रहणादिषु।
अयने विषुवे चैव व्यतीपातेऽप्यनन्तकम्॥
सङ्क्रान्त्यामक्षय श्राद्ध तथा जन्मदिनेष्वपि।
नक्षत्रेषु च सर्व्वेषु तथा कामि विशेषत॥
स्वर्गन्तु लभते कृत्वा कृत्तिकासु द्विजोत्तम।
अपत्यमथ रोहिण्या सौम्ये तु ब्रह्मवर्च्चसम्॥
रुद्राणा कर्म्मणा सिद्धिमार्द्राया शस्यमेव च।
पुनर्व्वसौ तथा भूमि श्रिय पुष्ये तथैव च॥
सर्व्वान् कामान् तथा सार्पे पैत्रे सौभाग्यमेव च
अर्य्यम्णे तु धन विद्यात् फाल्गुन्या पापनाशनम्॥
ज्ञातिश्रैष्ठ तथा हस्ते चित्राया सुबहून् सुतान्।
वाणिज्यसिद्धि स्वातौ च विशाखाया सुवर्णकम्।
मैत्रे बहूनि मित्राणि राज्य शाक्रे तथैव च।
मूले कृषि लभेद्यान सिद्धिमाप्ये तथैव च॥
सर्व्वान् कामान् वैश्वदेवे श्रैष्ठन्तु श्रवणे पुन।
श्रविष्ठाया तथा कामान् वारुणे च पर बलम्।
अजैकपादके कुर्य्याद्दहिर्ब्रध्ने गृह शुभम्।
रेवत्या बहवो रोगा ह्यश्विन्या तुरगास्तथा॥
याम्ये चाजीवन तस्मात् यदि श्राद्ध प्रयच्छति
आदित्यवारे चारोग्य चान्द्रे सौभाग्यमेव च॥
कौजे सर्व्वत्र विजय सर्व्वान् कामान् बुधस्य च
विद्यामभीष्ट जीवे तु धन वै भार्गवे पुन।
शनैश्चरे लभेदायु प्रतिपत्सु शुभान् सुतान्।
कन्यका वै द्वितीयाया तृतीयाया भुवन्तया॥
पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान्।
षष्ठ्या द्युति कृषिञ्चापि सप्तम्या लभते नर॥
अष्टम्यामपि वाणिज्य लभते श्राद्धद सदा।
स्यान्नवम्यामेकखुर दशम्या द्विखुर बहु॥
एकादश्यान्तथा रूप्य ब्रह्मवर्च्चस्विन सुतान्।
द्वादश्या जातरूपन्तु रजत रौप्यमेव च॥
ज्ञातिश्रैष्ठ त्रयोदश्या चतुर्द्दश्यान्तु कुप्रजा:।
पञ्चदश्या सर्व्वकाममाप्नोति श्राद्धद सदा॥
तस्माच्छ्राद्ध न कर्त्तव्य चतुर्द्दश्या द्विजातिभि।
शस्त्रेण तु हताना वै तत्र श्राद्ध प्रकल्पयेत्॥
द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तौ न कालनियम कृत।
तस्माद्भोगापवर्गार्थं श्राद्ध कुर्य्यात् द्विजातिभि॥
कर्म्मारम्भेषु सर्व्वेषु कुर्य्यादाभ्युदय पुन।
पुत्त्रजन्मादिषु श्राद्ध पार्व्वण पर्व्वणि स्मृतम्॥
अहन्यहनि नित्य स्यात् काम्य नैमित्तिक तथा
एकोद्दिष्टन्तु विज्ञेय वृद्धिश्राद्धञ्च पार्वणम्॥
एतत् पञ्चविध श्राद्ध मनुना परिकीर्त्तितम्।
यात्राया षष्ठमाख्यात तत् प्रयत्नेन पालयेत्॥
शुद्धये सप्तम श्राद्ध ब्रह्मणा परिकीर्त्तितम्।
दैविक चाष्टम श्राद्ध यत् कृत्वा मुच्यते भयात्॥
सन्ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्य राज्ञोरन्यत्र दर्शनात्।
देशानाञ्च विशेषेण भवेत् पुण्यमनुत्तमम्॥
गयायामक्षय श्राद्ध प्रयागेऽमरकण्टके।
गायन्ति पितरो गाथा कीर्त्तयन्ति मनीषिण॥
एष्टव्या बहव पुत्रा यद्येकोऽपि गया व्रजेत्।
यजेत् वाश्वमेधेन नील वा वृषमुत्सृजेत्॥
एष्टव्या बहव पुत्रा शीलवन्तो गुणान्विता।
तेषान्तु समवेताना यद्येकोऽपि गया व्रजेत्॥
गया प्राप्यानुषङ्गेण य श्राद्ध सम्यगाचरेत्।
तारिता पितरस्तेन स याति परमा गतिम्॥
वराहपर्व्वते चैव गङ्गायाञ्च विशेषत।
वाराणस्या विशेषेण यत्र देव स्वय हर॥
गङ्गाद्वारे प्रभासे च विन्ध्यके नीलपर्वते।
कुरुक्षेत्रे च कुब्जाम्रे भृगुतुङ्गे महालये॥
केदारे फल्गुतीर्थे च नैमिषारण्य एव च।
सरस्वत्या विशेषेण पुष्करे च विशेषत॥
नर्म्मदाया कुशावर्त्ते श्रीशैले भद्रकर्णके।
वेत्रवत्या विपाशाया गोदावर्य्या विशेषत॥
एवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु पुलिनेषु च।
नदीनाञ्चैव तीरेषु तुष्यन्ति पितर सदा॥०॥
व्रीहिभिश्च यवैर्म्मासैरद्भिर्म्मूलफलेन च।
श्यामकैश्च तथा शाकैर्नीवारैश्च प्रियङ्गुभि॥
गोधूमैश्च तिलैर्म्मुद्गैर्म्मास प्रीणयते पितॄन्।
आम्रानाम्रातकानिक्षून् मृद्वीकाश्च सदाडिमान्॥
विदारीश्च भरण्डाश्च श्राद्धकाले प्रदापयेत्।
लाजन्मधुयुतान्दद्यात् शक्तून् शर्कया सह
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन शृङ्गाटककशेरुकान्॥
द्वौ मासौ मत्स्यमासेन त्रीन्मासान् हारिणेन
औरभ्रेणाथ चतुर शाकुनेन तु पञ्च च॥
षण्मासान् छागमासेन पार्षतेनाथ सप्त वै।
अष्टावेणस्य मासेन रौरवेण नवैव तु॥
दशमासास्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषै.।

शशकूर्म्मयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ॥
संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।
वाध्रीणसस्य मासेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
कालशाकं महाशल्कं खड्गिनोऽप्यामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥
क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयंवाथ मृतानाहृत्य वै द्विजः ।
दद्यात् श्राद्धे प्रयत्नेन यदस्याक्षयमुच्यते ॥*॥
पिप्पलिं शिग्रुकञ्चैव तथा चैव मसूरकम् ॥
कुष्माण्डालाबुवार्त्ताकान् भूतृणं सुरसं तथा ।
कुसुम्भपिण्डमूलं वै तण्डुलीयकमेव च ॥
राजमाषास्तथा क्षीरं माहिषञ्च विवर्जयेत् ।
कोद्रवान् कोविदारांश्च पालङ्की मरिचं तथा ।
वर्जयेत् सर्व्वयत्नेन श्राद्धस्थाने द्विजोत्तमः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १९ अध्याय ॥

व्यास उवाच ।

"स्नात्वा यथोक्तं सतर्प्य पितॄन् चन्द्रक्षये द्विजः
पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यात् सौम्यमनाः शुचिः ॥
पूर्व्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने चातिथिः स्मृतः ॥
ये सोमपा विरजसो धर्म्मज्ञाः शान्तचेतसः ।
व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥
पञ्चाग्निरप्यधीयानो यजुर्व्वेदविदेव च ।
स्वृह्वृक् च त्रिषवणस्त्रिमधुर्व्वाथ यो भवेत् ॥
त्रिणाचिकेतश्छन्दोगो ज्येष्ठसामग एव च ।
अथर्व्वशिरसोऽध्येता रुद्राध्यायी विशेषतः ॥
अग्निहोत्रपरो विद्वान् न्यायविच्च षडङ्गवित् ।
मन्त्रब्राह्मणविच्चैव यश्च स्याद्धर्म्मपाठकः ।
ऋषिव्रती ऋषिकश्च तथा द्वादशवार्षिकः ॥
ब्रह्मदेयार्थसन्तानो गर्भशुद्धः सहस्रदः ।
चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ।
गुरुदेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥
विमुक्तः सर्व्वतो धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ।
महादेवार्च्चनरतो वैष्णवः पङ्क्तिपावनः ॥
अहिंसानिरतो नित्यमप्रतिग्राहकस्तथा ।
सत्रिणो दाननिरता विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥
मातापित्रोर्हिते युक्तः प्रातःस्नायी च वा द्विजः
अध्यात्मविन्मुनिर्द्दान्तो विज्ञेयः पङ्क्तिपावनः ॥
ज्ञाननिष्ठो महायोगी वेदान्तार्थविचिन्तकः ।
श्रद्धालुः श्राद्धनिरतो ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ॥
वेदविद्याव्रतस्नातो ब्रह्मचर्य्यापरः सदा ।
आथर्व्वणो मुमुक्षुश्च ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ॥
असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च ।
असम्बन्धी च विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
भोजयेद्योगिनं पूर्व्वं तत्त्वज्ञानरतिं यतिम् ।
अलाभे नैष्ठिकं दान्तमुपकुर्व्वाणकं तथा ॥
तदलाभे गृहस्थं वा मुमुक्षुं सङ्गवर्ज्जितम् ।
सर्व्वालाभे साधकं वा गृहस्थमपि भोजयेत् ॥
प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञो यस्याश्नाति यतिर्हविः ।
फलं वेदविदां तस्य सहस्रादतिरिच्यते ॥
तस्मात् यत्नेन योगीन्द्रमीश्वरज्ञानतत्परम् ।
योजयेद्धव्यकव्येषु त्वलाभे त्वितरान् द्विजान् ॥
एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥*॥
मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ * ॥
न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य सङ्ग्रहः ।
पैशाची दक्षिणा सा हि नैवामुत्र फलप्रदा ॥
कामं श्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥
ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न च भस्मनि हूयते ॥
यथोषरे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् ।
तथानृचे हविर्द्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥
यावतो ग्रसते पिण्डान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तान् शूलर्ष्ट्ययोगुडान् ॥
अपि विद्याकुलैर्युक्ता हीनवृत्ता नराधमाः ।
यत्रैते भुञ्जते हव्यं तद्भवेदासुरं द्विजाः ॥
यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
स वै दुर्ब्राह्मणो नार्हः श्राद्धादिषु कदाचन ॥
शूद्रप्रेष्यो भृतो राज्ञो वृषलग्रामयाजकः ।
वधबन्धोपजीवी च षडेते ब्रह्मबन्धवः ॥
दत्तात्मयोगी ह्यर्थं पतितान्मनुरब्रवीत् ।
वेदविक्रयिणो ह्येते श्राद्धादिषु विगर्हिताः ॥
श्रुतिविक्रयिणो ये तु परपूर्व्वासमुद्भवाः ।
अधमान् ये याजयन्ति पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
असंस्कृताध्यापका ये भृत्यर्थेऽध्यापयन्ति ये ।
अधीयते तथा वेदान् पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
वृद्धश्रावकनिर्ग्रन्थाः पञ्चरात्रविदो जनाः ।
कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डा ये च तद्विधाः ॥
यस्याश्नन्ति हवींष्येते दुरात्मानस्तु तामसाः ।
न तस्य तद्भवेच्छ्राद्धं प्रेत्य चेह फलप्रदम् ॥
अनाश्रमी यो द्विजः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः ।
मिथ्याश्रमी च ये विप्रा विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः ॥
दुश्चर्म्मा कुनखी कुष्ठी श्वित्री च श्यावदन्तकः ।
विद्धप्रजननश्चैव स्तेनः क्लीवोऽथ नास्तिकः ॥
मद्यपो वृषलीसक्तो वीरहा दिधिषूपतिः ।
अगारदाही कुण्डाशी सोमविक्रयिणो द्विजाः ॥
परिवेत्ता तथा हिंस्रः परिवित्तिर्निराकृतिः ।
पौनर्भवः कुसीदी च तथा नक्षत्रदर्शकः ॥
गीतवादित्रनिरतो व्याधितः काण एव च ।
हीनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गो ह्यवकीर्णी तथैव च ॥
कन्यादूषी कुण्डगोलौ ह्यभिशस्तोऽथ देवलः ।
मित्रध्रुक् पिशुनश्चैव नित्यं भार्य्यानुवर्त्तकः ॥
मातापित्रोर्गुरोस्त्यागी दारत्यागी तथैव च ।
गोत्रभिद्भ्रष्टशौचश्च काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥
अनपत्यः कूटसाक्षी याचको रङ्गजीवनः ।
समुद्रयायी कृतहा तथा समयभेदकः ॥
वेदनिन्दापरश्चैव परदाररतास्तथा ।
द्विजनिन्दारताश्चैव वर्ज्याः श्राद्धादिकर्म्मसु ॥
कृतघ्नः पिशुनः क्रूरो नास्तिको वेदनिन्दकः ।
मित्रध्रुक् कुहकश्चैव विशेषात् पङ्क्तिदूषकाः ॥
सर्वे पुनरभोज्यान्नास्तदानार्हा हि कर्म्मसु ।
ब्रह्मभावान्निरस्ताश्च वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गः सन्ध्योपासनवर्ज्जितः ।
महायज्ञविहीनश्च ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः ॥
अधीतनाशनश्चैव स्नानहोमविवर्ज्जितः ।
तामसो राजसश्चैव ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः ॥
बहुनात्र किमुक्तेन विहितान् ये न कुर्वते ।
निन्दितानाचरन्त्येव वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे २० अध्याय ॥ * ॥

"गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा समाहितः ।
सन्निपात्य द्विजान् सर्व्वान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥
श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्व्वेद्युरभिपूज्य च ।
असम्भवे परेद्युर्व्वा यथोक्तैर्लक्षणैर्युतान् ॥
तस्य ते पितरः श्रुत्वा श्राद्धकालमुपस्थितम् ।
अन्योन्यमनसा ध्यात्वा सम्पतन्ति मनोजवाः ॥
ब्राह्मणैस्ते सहाश्नन्ति पितरो ह्यन्तरीक्षगाः ।
वायुभूताश्च तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥
आमन्त्रिताश्च ते विप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते ।
वसेयुर्नियताः सर्वे ब्रह्मचर्य्यपरायणाः ॥
अक्रोधनोऽत्वरोऽमत्तः सत्यवादी समाहितः ।
भारं मैथुनमध्वानं श्राद्धकृद्वर्ज्जयेज्जपम् ॥
आमन्त्रितो ब्राह्मणो यः अन्यं वै कुरुते क्षणम्
स याति रौरवं घोरं शूकरत्वं प्रयाति च ॥
आमन्त्रयित्वा यो मोहादपरं मन्त्रयेत् द्विजम्
स तस्मादधिकः पापी विष्ठाकीटोऽभिजायते ।
श्राद्धे निमन्त्रितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति
ब्रह्महत्यामवाप्नोति तिर्य्यग्योनौ स गच्छति ॥
श्राद्धं कृत्वा तु भुक्त्वा च योऽध्वानं प्रतिपद्यते
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं पांशुभोजनाः ॥
निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे प्रकुर्य्यात् कलहं द्विजः
भवन्ति तस्य तन्मासं पितरो मलभोजनाः ॥
तस्मान्निमन्त्रितः श्राद्धे नियतात्मा भवेत् द्विजः
अक्रोधनः शौचपरः कर्त्ता चैव जितेन्द्रियः ॥
श्वोभूते दक्षिणां गत्वा दिशं दर्भान् समाहितः
समूलानाहरेद्वापि दक्षिणाग्रान् सुनिर्म्मलान् ॥
दक्षिणाप्लवनं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् ।
शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ॥
नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ चैव सानुषु ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्ते च पितरः सदा ॥
पारक्ये भूमिभागे तु पितॄणां नैव निर्वपेत् ।
स्वामिभिस्तद्विहन्येत मोहात् यत् क्रियते नरैः ॥
अटव्यः पर्व्वताः पुण्यास्तीर्थान्यायतनानि च ।
सर्व्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ॥
तिलानवकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।
असुरोपहतं सर्व्वं तिलैः शुध्यत्यजेन वा ॥
ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनमच्युतम् ।
चोष्यपेयसमृद्धञ्च यथाशक्त्या प्रकल्पयेत् ॥
ततो निवृत्ते मध्याह्ने लुप्तलोमनखान् द्विजान्
अभिगम्य यथामार्गं प्रयच्छेद्दन्तधावनम् ॥
तैलमभ्यञ्जनं स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् ।
पात्रैरौडुम्बरैः कुर्य्यात् वैश्वदेवत्यपूर्वकम् ॥
ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पाद्यमाचमनीयञ्च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥”
पुस्तकान्तरे विवृत्तेभ्य स्थाने निमित्तेभ्य इति
निवृत्तेभ्य इति च पाठ' ।'
“ये चात्र विश्वदेवाना द्विजा पूर्व्वं निमन्त्रिता:
प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च ॥
दक्षिणामुखयुक्तानि पितॄणामासनानि च ।
दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकै: ॥
तेषूपवेशयेदेतानासन संस्पृशन् द्विज ।
आसध्वमिति सजल्पन्नासीरंस्ते पृथक् पृथक् ॥
द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ पित्र्ये त्रयश्चोदङ्मुखास्तथा ।
एकैक वा भवेत्तत्र देवमातामहेष्वपि ॥
सत्क्रिया देशकालौ च शौच ब्राह्मणसम्पदम् ।
पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥
अपि वा योजयेदेक ब्राह्मण वेदपारगम् ।
श्रुतशीलादिसम्पन्नमलक्षणविवर्ज्जितम् ॥
उद्धृत्य पात्रे चान्न तत् सर्वस्मात् प्राकृतात्
पुन ।
देवतायतने तस्मै निवेद्यान्न प्रवर्त्तयेत् ॥
प्रास्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।
तस्मादेकमपि श्रेष्ठ विद्वांस भोजयेत् द्विजम् ॥
भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थित ।
उपविष्टेषु य श्राद्धे काम तमपि भोजयेत् ॥
अतिथिर्यस्य नाश्नाति न तत् श्राद्ध प्रशस्यते ।
तस्मात् प्रयत्नात् श्राद्धेषु पूज्या ह्यतिथयो द्विजै' ॥
आतिथ्यरहितश्राद्धे भुञ्जते ये द्विजातय ।
काकयोनि व्रजन्त्येते दाता चैव न सशय' ॥*॥
हीनाङ्ग पतित कुष्ठी व्रणी पुक्कसनास्तिकौ ।
कुक्कुटा शूकरा श्वानो वर्ज्या श्राद्धेषु दूरत ॥
बीभत्समशुचि नग्न मत्त धूर्त्त रजस्वलाम् ।
नीलकाषायवसन पाषण्डाश्च विवर्ज्जयेत् ॥
यत्तत्र क्रियते कर्म्म पैतृक ब्राह्मणान् प्रति ।
तत् सर्वमेव कर्त्तव्य वैश्वदेवकपूर्व्वकम् ॥
यथोपदिष्टान् सर्व्वांस्तानन्न कुर्याद्विभूषणै ।
स्रग्दामभि शिरोवेष्टिधूपवासोऽनुलेपनै ॥
ततस्त्वावाहयेद्देवान् ब्राह्मणानामनुज्ञया ।
उदङ्मुखो यथान्याय विश्वेदेवास इत्यृचा ॥
द्वे पवित्रे गृहीत्वा च भाजने क्षालिते पुन ।
शन्नो देव्या जल क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवास्तथा
या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते त्वर्घ्यं निवेदयेत् ।
प्रदद्याद्गन्धमाल्यानि धूपादीनि च शक्तित ॥
अपसव्य तत कृत्वा पितॄणा दक्षिणामुख ।
आवाहन तत कुर्य्यात् उशन्तस्त्वेत्यृचा बुध ॥
आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नस्तत ।
शन्नो देव्योदक पात्रे तिलोऽसीतितिला स्तथा
क्षिप्त्वा चार्घ्य यथापूर्वं दत्त्वा हस्तेषु वै पुन ।
संस्रवांश्च तत सर्व्वान् पात्रे कुर्य्यात् समा-
हित ॥
पितृभ्य स्थानमेतेन न्युब्ज पात्र निधाय तु ।
अग्नौ करिष्येत्यादाय पृच्छत्यन्न घृतप्लुतम् ॥
कुरुष्वेति ह्यनुज्ञातो जुहुयादुपवीतवत् ।
यज्ञोपवीतिना होम कर्त्तव्य कुशपाणिना ।
प्राचीनावीतिना पित्र्य वैश्वदेवन्तु होमयेत् ।
दक्षिण पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ॥
पितॄणा परिचर्य्यासु पातयेदितर तथा ।
सोमाय वै पितृमते स्वधा नम इति ब्रुवन् ॥
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधेति जुहुयात्तत' ।
अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ॥
महादेवान्तिके वाथ गोष्ठे वा सुसमाहित' ।
ततस्तैरभ्यनुज्ञातो गत्वा वै दक्षिणा दिशम् ॥
गोमयेनोपलिप्योर्व्वीं स्थान कृत्वा तु सैकतम् ।
मण्डल चतुरस्र वा दक्षिणावनत शुभम् ।
त्रिरुल्लिखेत्तस्य मध्य दर्भेणैकेन चैव हि ॥
तत सस्तीर्य्य तत्स्थाने दर्भान् वै दक्षिणाग्र-
कान् ।
त्रीन् पिण्डान् निर्व्वपेत्तत्र हवि शेषान् समा-
हित' ॥
न्युप्य पिण्डांस्तु तद्धस्त निर्मृज्याल्लेपभागिनाम् ।
तेषु दर्भेष्वथाचम्य त्रिरायम्य शनैरसून् ॥
षडृतूश्च नमस्कुर्य्यात् पितॄनेव च मन्त्रवत् ।
उदक निनयेच्छेष शनै' पिण्डान्तिके पुन ॥
अवजिघ्रेत्तु तान् पिण्डान् यथान्युप्तान् समा-
हित ।
अथ पिण्डावशिष्टान्न विधिना भोजयेद्द्विजान् ॥
मासान् पूपांश्च विविधान् दद्यात् कृशरपाय-
सम् ।
सूपशाकफलानीक्षून् पयो दधि घृत मधु ॥
अन्नञ्चैव यथाकाम विविध भक्ष्यपेयकम् ।
यद्दिष्ट द्विजेन्द्राणा तत्तत्सर्व्वं निवेदयेत् ॥
धान्यास्तिलांश्च विविधान् शर्करा विविधास्तथा ।
उष्णमन्न द्विजातिभ्यो दातव्य श्रेय इच्छता ॥
अन्यत्र फलमूलेभ्य पानकेभ्यस्तथैव च ।
नाश्रूणि पातयेज्जातु न कुप्येन्नानृत वदेत् ॥
न पादेन स्पृशेदन्न न चैतदवधूनयेत् ॥
क्रोधेन चैव यद्दत्त यद्दत्त त्वरया पुन ॥
यातुधाना विलुम्पन्ति जल्पता चोपपादितम् ।
स्विन्नगात्रो न तिष्ठेत सन्निधौ च द्विजन्मनाम्
न चात्र श्येनकाकादीन् पक्षिण प्रतिषेधयेत् ।
न दद्यादन्न हस्तेन प्रत्यक्षलवण तथा ॥
न चायसेन पात्रेण न चैवाश्रद्धया पुन ।
काञ्चनेन तु पात्रेण राजतौडुम्बरेण च ॥
दत्तमक्षयता याति खाड्गेन च विशेषत ।
पात्रे तु मृण्मये यो वै श्राद्धे भोजयते पितॄन् ॥
स याति नरक घोर भोक्ता चैव पुरोधसा ।
न पङ्क्त्या विषम दद्यात् न याचेन्न च दापयेत्
याचिता दापिता दाता नरकान् यान्ति-
दारुणान् ।
भुञ्जीत वाग्यता मृष्टा न ब्रूयु प्राकृतान्
गुणान् ॥
तावद्धि पितरोऽश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणा ।
नाभ्यासनोपविष्टस्तु भुञ्जीत प्रथम द्विज ॥
बहूना पश्यता सोऽज्ञ पङ्क्त्या हरति किल्वि-
षम् ।
न किञ्चिद्वर्ज्जयेच्छ्राद्धे नियुक्तस्तु द्विजोत्तम ॥
न मास प्रतिषेधेत नवान्यस्यान्नमीक्षयेत् ।
यो नाश्नाति द्विजो मास नियुक्त पितृकर्म्मणि
स प्रेत्य पशुता याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥
स्वाध्याय श्रावयेदेषा धर्म्मशास्त्राणि चैव हि ।
इतिहासपुराणानि श्राद्धकल्पांश्च शोभनान् ॥
ततोऽन्नमुत्सृजेद्भुक्तेष्वग्रतो विकिरन् भुवि ।
पृष्ट्वा स्वदितमित्येव तृप्तानाचमयेत्तत ॥
आचान्राननुजानीयादभितो रम्यतामिति ।
स्वधास्त्विति च त ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥
ततो भुक्तवता तेषामन्नशेष निवेदयेत् ।
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्य्यादनुज्ञातो द्विजोत्तमै' ॥
पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्य गोष्ठेषु सुश्रुतम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥
विसृज्य ब्राह्मणास्तान् वै पितृपूर्व्वन्तु वाग्यत
दक्षिणा दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान्
पितॄन् ॥
दातारो नोऽभिवर्द्धन्ता वेदा सन्ततिरेव च ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ॥
पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा
मध्यमन्तु तत पिण्डमद्यात् पत्नी सुतार्थिनी
प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत्
ज्ञातिष्वपि च भुक्तेषु स्वान् भृत्यान् भोजयेत्तत ।
पश्चात् स्वयञ्च पत्नीभि शेषमन्न समाहरेत् ।
नोद्वासयेत्तदुच्छिष्ट यावन्नास्त गतो रवि ॥
ब्रह्मचारी भवेतान्तु दम्पती रजनीन्तु ताम् ।
दत्त्वा श्राद्ध तथा भुक्त्वा सेवते यस्तु मैथुनम् ॥
महारौरवमासाद्य कीटयोनि व्रजेत् पुन' ।
शुचिरक्रोधन. शान्त' सत्यवादी समाहित ॥
स्वाध्यायञ्च तथाध्वान कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत् ॥
श्राद्ध कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये द्विजातय ।
महापातकिभिस्तुल्या यान्ति ते नरकान् बहून्
एष वोऽभिहित सम्यक् श्राद्धकल्प' सनातन ।
अनेन वर्त्तयेन्नित्यमुदासीनोऽथ तत्त्ववित् ॥
अनग्निरध्वगो वापि तथैव व्यसनान्वित ।
आमश्राद्ध द्विज कुर्य्यात् वृषलस्तु सदैव हि ॥
आमश्राद्ध यदा कुर्य्यात् विधिज्ञ श्रद्धयान्वित
तेनाग्नौ करण कुर्य्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥
योऽनेन विधिना श्राद्ध कुर्य्यात् सयतमानस. ।
व्यपेतकल्मषो नित्य यतीना वर्त्तते पदम् ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन श्राद्ध कुर्य्यात् द्विजोत्तम
आराधितो भवेदीशस्तेन सम्यक् सनातन ।
अपि मूलफलैर्व्वापि प्रकुर्व्वन्निर्धनो द्विज ॥
तिलोदकैस्तर्पयेद्वा पितॄन् स्नात्वा समाहित ।
न जीवत्पितृको दद्याद्धोमान्त वा विधीयते ।
येषा वापि पिता दद्यात्तेषाञ्चैके प्रचक्षते ।
पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामह ॥
यो यस्य म्रियते यस्मै देय नाम्नास्य तेन तु ।
भोजयेद्वापि जीवन्त यथाकामन्तु भक्तित ॥
न जीवन्तमतिक्रम्य ददाति श्रूयते श्रुति ।
द्व्यामुष्यायणिको दद्याद्बीजिक्षेत्रिकयो समम् ॥
ऋक्थादर्द्ध समादद्यात् नियोगोत्पादितो यदि
अनियुक्तात् सुतो यस्तु शुल्कतो जायते द्विज ॥
प्रदद्याद्बीजिने पिण्ड क्षेत्रिणे तु ततोऽन्यथा ।

द्वौ पिण्डौ निर्व्वपेत्ताभ्या चेक्रिणे बीजिने तथ॥
कोर्त्तयेदथ चैकस्मिन् बीजिन चेक्रिण तत'।
मृताहनि तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्ट विधानत ॥
अशौचे स्वे परिक्षीणे काम्यं वै कामतस्तत ।
पूर्व्वाह्णे चैव कर्त्तव्य श्राद्धमभ्युदयार्थिना ॥
देववत् सर्व्वमेव स्यान्न वै कार्य्या तिलक्रिया ।
दर्भाश्च ऋजव' कार्य्या युग्मान् वै भोजयेत्
द्विजान् ॥
नान्दीमुखास्ते पितर' प्रीयन्तामिति वाचयेत्।
मातृश्राद्धन्तु पूर्वं स्यात् पितृणा स्यादनन्तरम्॥
ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्धत्रय स्मृतम्।
दैवपूर्व्वन्तु दद्याद्वै न कुर्य्यादप्रदक्षिणम् ॥
प्राङ्मुखो निर्व्वपेत् पिण्डानुपवीती समाहित ।
पूर्व्वं वै मातर: पूज्या भक्त्या चैव गणेश्वर ॥
स्थण्डिलेषु पवित्रेषु प्रतिमासु द्विजातिषु ।
पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्गन्धाद्यैर्भूषणैरपि ॥
पूजयित्वा मातृगणान् कुर्य्यात् श्राद्धत्रय बुध'।
अकृत्वा मातृयागन्तु य श्राद्ध परिवेशयेन ।
तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातर ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे २१ अध्याय' ॥
मात्स्ये १६।१७।१८। अध्यायेषु चान्यत् द्रष्टव्यम् ॥*॥ श्राद्धे कदलीपत्र निषिद्धं भोजनपात्रतया। इति हेमाद्रिव्याख्या श्राद्धखण्डे ॥
न जातीकुसुमानि दद्यात् न कदलीपत्रम्।
इति क्रतुवचनम् ॥*॥ श्राद्धोत्तरनिषिद्धानि यथा,—
"यात्रा युद्ध नदीपारं मिथ्यालापो द्विभोजनम।
द्यूतक्रीडा दिवानिद्रा श्राद्धे सप्त विवर्ज्जयेत् ॥'
इति कर्म्मलोचनम्॥
स्मृतिः ।
द्यूतञ्च कलहश्चैव सायसन्ध्या दिवाशयम् ।
श्राद्धकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तञ्च वर्जयेत् ॥"
अपि च । विष्णुपुराणम् ।
"वर्ज्यानि कुर्व्वता श्राद्ध कोपोऽध्वगमन त्वरा।
भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र त्रयमेतन्न शस्यते ॥"
राजमार्त्तण्डे ।
"पुनर्भोजनमध्वान द्युताध्ययनमैथुनम् ।
दान प्रतिग्रह सन्ध्या श्राद्ध कृत्वाष्ट वर्जयेत् ॥"
नव्यवर्द्धमानधृता स्मृति ।
"पुनर्भोजनमध्वान भाराध्ययनमैथुनम् ।
दान सन्ध्या पुन. स्नान श्राद्ध कृत्वाष्ट वर्जयेत्॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
अथ वैष्णवश्राद्धविधि ।
"प्राप्ते श्राद्धदिनेऽपि प्रागन्नं भागवतेऽर्पयेत् ।
तच्छेषेणैव कुर्व्वीत श्राद्ध भागवतो नरः ॥"
यच्च स्मृतौ ।
"गृहाग्निशिशुदेवानां यतीना ब्रह्मचारिणाम्।
पितृपाकोन दातव्यो यावत् पिण्डान्न निर्वपेत्॥"
इति ॥
"ईदृक् सामान्यवचन विशेषवचनव्रजे ।
श्रुतिस्मृतिपुराणादिवर्त्तिभिर्व्वाध्यते ध्रुवम् ॥"
तथा च पाद्मे ।

"विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।
पितृभ्यश्चापि तद्देय तदानन्त्याय कल्पते ॥"
मोक्षधर्म्मे नारदोक्तौ ।
"सात्वत विधिमास्थाय प्राक् सूर्य्यमुखनि:-
सृतम् ।
पूजयामास देवेशं तच्छेषेण पितामहान् ॥"
ब्रह्माण्डपुराणे ।
"य: श्राद्धकाले हरिभुक्तशेष
ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम् ।
तेनैव पिण्डास्तुलसीविमिश्रा-
नाकल्पकोटि पितर: सुतृप्ता ॥"
स्कान्दे श्रीशिवोक्तौ ।
"देवान् पितॄन् समुद्दिश्य यद्विष्णोर्विनिवेदितम्
तानुद्दिश्य तत: कुर्य्यात् प्रदान तस्य चैव हि॥
प्रयान्ति तृप्तिमतुला सोदकेन तु तेन वै ।
मुकुन्दगात्रलग्नेन ब्राह्मणाना विलेपनम् ॥
चन्दनेन तु पिण्डाना कर्त्तव्य पितृतृप्तये ।
देवानाञ्च पितृणाञ्च जायते तृप्तिरक्षया ॥
एव कृते महीपाल मा भवेत् संशय. क्वचित् ॥"
तत्रैव श्रीपुरोषोत्तमखण्डे ।
"अन्नाद्य श्राद्धकाले तु पतिताद्यैर्निरीक्षितम् ।
तुलसीदलमिश्रेण सलिलेनाभिषिञ्चयेत् ॥
तदन्नं शुद्धतामेति विष्णोर्नैवेद्यमिश्रितम् ।
विष्णोर्नैवेद्यशेषन्तु तस्माद्देय द्विजन्मना ।
पिण्डे चैव विशेषेण पितृणां तृप्तिमिच्छता ॥"
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसवादे ।
"पितॄनुद्दिश्य ये पूजा केशवस्य कृता नरै ।
त्यक्त्वा ते नारकीं पीडा मुक्तिं यान्ति महामुने॥
धन्यास्ते मानवा लोके कलिकाले विशेषत ।
ये कुर्व्वन्ति हरेर्नित्य पित्रर्थं पूजनं मुने ॥
किं दत्तैर्बहुभि पिण्डैर्गयाश्राद्धादिभिर्मुने ॥
यैरर्च्चितो हरिर्भक्त्या पित्रर्थश्च दिने दिने ॥
यमुद्दिश्य हरे पूजा क्रियते मुनिपुङ्गव ॥
उद्धृत्य नरकावासात्त नयेत् परमं पदम् ॥
यो ददाति हरे स्थान पितॄनुद्दिश्य नारद ।
कर्त्तव्य हि पितृणा यत्तत् कृतं तेन भो द्विज॥"*
श्रुतौ च । एक एव नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेमे द्यावापृथिव्यौ सर्वे देवा' सर्वे पितर सर्वे मनुष्या' विष्णुना अशितमश्नति विष्णुना घ्रात जिघ्रन्ति विष्णुना पीत पिबन्ति तस्माद्विद्वांसो विष्णूपहृत भक्षयेयुरिति। अतएवोक्त श्रीभगवता विष्णुधर्म्मे ।
"प्राणेभ्यो जुहुयादन्न मन्निवेदितमुत्तमम् ।
तृप्यन्ति सर्व्वदा प्राणा मन्निवेदितभक्षणात् ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रदेय मन्निवेदितम् ।
ममापि हृदयस्थस्य पितृणाञ्च विशेषत' ॥"
किञ्च तत्रैवान्यत्र ।
भक्ष्य भोज्यञ्च यत्किञ्चिदनिवेद्याग्रभोक्तरि ।
न देय पितृदेवेभ्य' प्रायश्चित्ती यतो भवेत् ॥
सर्गादौ कथितो देवैरग्रभुक् भगवान् हरि ।
यज्ञभागभुजो देवा ततस्तेन प्रकल्पिता ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलास ॥*॥

अथोपवासदिने श्राद्धनिषेधः। पाद्मे पुष्करखण्डम्।
"एकादश्या यदा राम श्राद्धं नैमित्तिक भवेत्।
तद्दिने तु परित्यज्य द्वादश्या श्राद्धमाचरेत् ॥"
तत्रैवोत्तरखण्डे।
"एकादश्यान्तु प्राप्ताया मातापित्रोर्मृतेऽहनि
द्वादश्या तत् प्रदातव्य नोपवासदिने क्वचित् ॥
गर्हितान्न न चाश्नन्ति पितरश्च दिवौकस ॥"
स्कान्दे ।
"एकादशी यदा नित्या श्राद्धं नैमित्तिक भवेत्
उपवास तदा कुर्य्यात् द्वादश्या श्राद्धमाचरेत्॥
ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"ये कुर्व्वन्ति महीपाल श्राद्ध त्वेकादशीदिने ।
त्रयस्ते नरक यान्ति दाता भोक्ता परेतक ॥'
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १२ विलास' ॥

श्राद्ध, त्रि, (श्रद्धा अस्त्यस्येति। श्रद्धा+"प्रज्ञाश्रद्धार्च्चावृत्तिभ्यो ण ।"५।२।१०१। इति ण ।) श्रद्धासमन्वितम्। इति हेमचन्द्र ॥

श्राद्धकर्त्ता, [ऋ] त्रि, (करोतीति। कृ+तृच्। श्राद्धस्य कर्त्ता।) श्राद्धकारक'। यथा,—
"श्राद्धकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तञ्च वर्जयेत् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

श्राद्धदेव, पुं (श्राद्धस्य देव ।) यम । इत्यमर ॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८। १५६ ।
"श्राद्धदेवेन कथित विश्वामित्रस्य चेष्टितम्॥") स तु विवस्वत सञ्ज्ञाया पत्न्या जात' ॥ मनुभेद । इति पुराणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये। १०६। ४।
"मनुर्वैवस्वतो ज्येष्ठ श्राद्धदेव प्रजापति ।
ततो यमो यमी चैव यमलौ सम्बभूवतु ॥")

श्राद्धशाक क्ली, (श्राद्धे देय शाकम्।) कालशाकम्। इति भावप्रकाश' ॥

श्राद्धिक, त्रि, (श्राद्धमनेन भुक्तमिति। श्राद्ध+"श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ।" ५।२।८५। इति ठन्।) श्राद्धभोक्ता। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ श्राद्धसम्बन्धिद्रव्यादि। यथा, याज्ञवल्क्य ।
"सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घाते भूकम्पोल्कानिपातने ।
समाप्य वेद द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥
पञ्चदश्या चतुर्द्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिक प्रतिगृह्य च ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

श्राद्धी, [न] त्रि, श्राद्धभोक्ता। श्राद्ध+"श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ।" ५।२।८५। इति सूत्रेण इनि'। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रान्त, पु,(श्रम+क्त ।) शान्त । जितेन्द्रिय । इति हेमचन्द्र ॥ श्रमयुक्ते, त्रि। श्रम तप खेदयो इत्यस्मात् क्तप्रत्ययेन निष्पन्न । यथा,—
"सखि मत्प्राणनाथन्तु साधयन्ती निरन्तरम् ।
अतिश्रान्तासि सद्भावस्नेहयोरियमौचिती ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥

श्रान्तसंवाहन, क्ली, (श्रान्तस्य संवाहनम् ।) श्रमान्वितस्य आसनादिप्रदानद्वारा श्रमोपशमनम् । इति केचित् ॥

श्राम, त् क मन्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अशश्रामत् । मन्त्रोऽभिमुखीकरणम् । गुप्तोक्तिरित्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

श्राम, पुं, (श्रामयतीति । श्राम + अच् ।) मासः । मण्डपः । कालः । इति मेदिनी ॥

श्रामणेरः, पुं, जिनभिक्षुशिष्यः । तत्पर्य्यायः । चेलुकः २ प्रव्रजितः ३ महाशासकः ४ गोमी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्राय, पुं, (श्रि श्रये + "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ।" ३ । ३ । २४ । इति घञ् ।) श्रयणम् । आश्रयः । इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ७ । ३६ ।
'यात यूयं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ॥')
श्रीसम्बन्धिनि, त्रि । यथा । श्रीर्देवता अस्य श्रायं हविः । इति श्रीशब्दादण्प्रत्ययेन निष्पन्नमिति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रायस, त्रि, (श्रेयस् + अण् । "देविकाशिंशपेति ।" ७ । ३ । १ । इति आदेरच आत् ।) श्रेयसि भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रावः, पुं, श्रवणम् । श्रुधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इक्ष्वाकुवंशीयनृपतिविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २०१ । ३ ।
'आर्द्रात्तु युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥')

श्रावक, पुं, (शृणोतीति । श्रु + ण्वुल् ।) बौद्धमुनिशिष्यविशेषः । काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (श्रावयतीति । श्रु + णिच् + ण्वुल् ।) दूरध्वनिः । यथा, माघे । ११ । १ ।
"प्रणिजगदुरकाकुश्रावकस्निग्धकण्ठाः
परिणतिमिति रात्रेर्मागधा माधवाय ॥")
श्रोतरि, त्रि । (यथा, पुराणम् ।
'ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह विधिवद्द्विजम् ।
यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥')

श्रावण, पुं, (श्रवणेनाचरति न तु कार्य्येणेति । श्रवण + अण् ।) पाषण्डः । इति मेदिनी ॥ (श्रवणेन गृह्यते इति । श्रवण + "शेषे ।" ४ । २ । ९२ । इत्यण् ।) शब्दः । इति काशिका ॥) वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतचतुर्थमासः । श्रवणानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी श्रावणी सा यत्र मासे सः । (श्रवणा + अण् ।) तत्पर्य्यायः । नभाः २ श्रावणिकः ३ । इत्यमरः ॥ नभः ४ । इति शब्दरत्नावली । स च द्विविधः सौरश्चान्द्रश्च । कर्कटस्थरविको मासः सौरश्रावणः । कर्कटस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मासश्चान्द्रश्रावणः । चान्द्रोऽपि द्विविधो मुख्यो गौणश्च । तत्र मुख्यचान्द्रश्रावणीयकृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो मासो गौणचान्द्रः श्रावणः । मुख्यलक्षणं प्रागेवोक्तम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।
"लोकप्रसिद्धो धनवान् वदान्यः
सुहृत्कलत्रात्मजदाससंयुक्तः ।
आज्ञाकरा यस्य जनस्य सर्व्वे
स श्रावणाख्ये सुतरां प्रसूतः ॥"
अथ श्रावणकृत्यम् । तत्र देवीपुराणम् ।
"सुप्ते जनार्द्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसा देवीं स्नुहीविटपसंस्थिताम् ॥"
स्नुही सिजवृक्षः ।
"देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ताद्यान् महोरगान् ।
क्षीरं सर्पिश्च नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम् ॥"
गारुडे ।
"अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रञ्च शङ्खकम् ॥
कालीयं तक्षकञ्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम् ।
यजेत्तानसितान्नागान् दष्टमुक्तो दिवं व्रजेत् ॥"
पुराणान्तरेऽपि ।
"अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥"
पाद्मे ।
"शेषः पद्मो महापद्मः कुलीरः शङ्खपालकः ।
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥"
रत्नाकरे ।
"पिचुमर्द्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनोदरे ।
स्वयञ्चापि तदश्नीयात् ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥"
पिचुमर्द्दस्य निम्बस्य ॥ * ॥ तत्र प्रयोगः । हरिशयनानन्तरं गौणचान्द्रेण श्रावणकृष्णपञ्चम्यां कृतस्नानादिरुदङ्मुखः । अद्य श्रावणे मासि कृष्णे पक्षे पञ्चम्यां तिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा सर्पभयाभावकामो मनसादेवीपूजामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य स्नुहीवृक्षे पूजयेत् । तदभावे घटे जले वा श्यामादिकं कृत्वा देवीमस्त्वेति ध्यात्वा मनसादेवि इहागच्छ इहावाह्य एतत् पाद्यं ॐ मनसा देव्यै नमः । इत्यनेन यथाशक्ति गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि दद्यात् । ततोऽनन्तादीन् नागान् पूजयेत् तत्र क्षीरसर्पिर्नैवेद्यं प्रधानम् । अनन्तादिकं पाद्यादिभिः सम्पूज्य ।
"ॐ योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
पुष्पवद्धारयेन्मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥"
इत्यनेन त्रिः पूजयेत् । ॐ प्रणवादिनमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूजयेत् । ॐ वासुकये नमः । ॐ शङ्खाय नमः । ॐ कम्बलाय नमः । ॐ कर्कोटकाय नमः । ॐ शङ्खकाय नमः । ॐ कालीयाय नमः । ॐ तक्षकाय नमः । ॐ पिङ्गलाय नमः । ॐ महापद्माय नमः । ॐ कुलिकाय नमः । ॐ मणिभद्राय नमः । ॐ धनञ्जयाय नमः । ॐ शेषाय नमः । ॐ ऐरावताय नमः । पञ्चको गन्धपुष्पाभ्यां पूजयेत् । निम्बपत्राणि गृहे स्थापयेत् ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् स्वयं भक्षयेच्च । उभयदिने पूर्व्वाह्णे मुहूर्त्तान्यूनपञ्चमीलाभे पूर्व्वदिने पूजा युग्मात् । श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्राद्धमावश्यकम् । इति कृत्यतत्त्वम् ॥ श्रवणानक्षत्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥

श्रावणा, स्त्री, दृश्यालीकवृक्षः । इति मेदिनी ॥

श्रावणिकः, पुं, (श्रवणा पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति । श्रवणा + "विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः ।" ४ । २ । २३ । इति ठक् ।) श्रावणमासः । इत्यमरः ॥

श्रावणी, स्त्री, (श्रवणेन नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी । श्रवण + "नक्षत्रेण युक्तः कालः ।" ४ । २ । ३ । इत्यण् । ङीप् ।) श्रावणमासीयपूर्णिमा । यथा,
"पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरोत्तम ।
एतास्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
क्षुपविशेषः । मुण्डी इति थोलकुडिया इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । मुण्डितिका २ भिक्षुः ३ श्रवणशीर्षिका ४ श्रवणा ५ प्रव्रजिता ६ परिव्राजी ७ तपोधना ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातातिसारकासविषच्छर्द्दिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"मुण्डी भिक्षुरपि प्रोक्ता श्रावणी च तपोधना ।
श्रवणाह्वा मुण्डितिका तथा श्रवणशीर्षिका ॥
महाश्रावणिकान्या तु सा स्मृता भूकदम्बिका
कदम्बपुष्पिका च स्यादव्यथा तु तपस्विनी ।
मुण्डितिका कटुः पाके वीर्य्योष्णा मधुरा लघुः
मेध्या गण्डापचीकृच्छ्रकृमियोन्यर्त्तिपाण्डुनुत् ॥
श्लीपदारुच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्त्तिहृत् ।
महामुण्डी च तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यत् मुण्डितिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

श्रावन्ती, स्त्री, धर्म्मपत्तनाख्यदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्राविष्ठीय, त्रि, (श्रविष्ठासु जातः । + श्रविष्ठा + "श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधेति ।" ४ । ३ । ३४ । इति छण् ।) श्रवणानक्षत्रजातः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रि, ञ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ञ, श्रयति श्रयते । इति दुर्गादासः ॥

श्रित, त्रि, (श्रि + क्त । "श्र्युकः किति ।" ७ । २ । ११ । इति इडागमो न ।) सेवितः । आश्रितः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा रघुः । ११ । ६१ ।
"भास्करश्च दिशमध्युवास यां
तां श्रिताः प्रतिभयं ववाशिरे ॥"
प्राप्तः । यथा, रामायणे । २ । ५६ । २८ ।
"लक्ष्मण, पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ।
अयं सर्व्वैः समस्ताङ्गैः श्रितः कृष्णमृगो मया ।
देवता देवसङ्काश यजस्व कुशलो ह्यसि ॥")

श्रितवान्, [त्] त्रि, (श्रि + क्तवतु । "श्र्युकः किति ।" ७ । २ । ११ । इति इडागमो न ।) सेवाकारकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्रियंमन्या, स्त्री, आत्मानं श्रियं मन्यते या । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः । ५।७१ ।
"भिक्षैव श्रीः श्रियमन्या श्रीमन्मन्यो वृथा हरिः ॥")

श्रिष, उ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) क्त्वावेट् ।) उ, श्रेषित्वा श्रिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

श्री, ञ श पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ [क्र्या०-उभ०-सक०-सेट् ।) ञ श श्रीणाति श्रीणीते । इति दुर्गादासः ॥

श्रीः, स्त्री, (श्रयतीति । श्रि + "क्विब्वचिप्रच्छीति" उणा० २ । ५७ । इति क्विप् दीर्घश्च ।) लक्ष्मीः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ८ । १३ ।
"श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य च या ॥")
लवङ्गम् । इत्यमरः ॥ वेशरचना । शोभा । (यथा, रामायणे । २ । ९४ । १० ।
"एवमादिभिराकीर्णं श्रियं पुष्यत्ययं गिरिः ॥")
सरस्वती । सरलद्रवः । त्रिवर्गः । सम्पत्तिः । (यथा,—
"न दातुं नोपभोक्तुं वा शक्नोति कृपणः श्रियम् ॥")
विषा । उपकरणम् । विभूतिः । मतिः । इति मेदिनी ॥ अधिकारः । प्रभा । कीर्त्तिः । इति धरणिः ॥ वृद्धिः । सिद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृत्तार्हन्माता । इति हेमचन्द्रः ॥ कमलम् । विल्वद्रुमः । हस्तिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ देवादिनाम्नः पूर्व्वं श्रीशब्दप्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा,—
"देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् ।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत् ॥"
इति राघवभट्टधृतप्रयोगसारदर्शनात् स्वर्गगामित्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणां इत्यनेन जीवतां श्रीशब्दादित्वं नाम्नः । न तु मृतानां तथेति शिष्टाचारः । इति संस्कारतत्त्वम् ॥*॥ पत्रपृष्ठे श्रीशब्ददानप्रमाणं पत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (एकाक्षरच्छन्दोविशेषः । यथा छन्दोमञ्जर्य्याम् । 'ग् श्रीः ।' उदाहरणम् । "श्रीस्ते । सास्ताम् ॥")

श्रीः पुं, (श्रि + क्विप् दीर्घश्च ।) रागविशेषः । स तु हनुमन्मते षड्रागान्तर्गतपञ्चमरागः । पृथिव्या नाभितो निर्गतः । अस्य जातिः सम्पूर्णा । तस्य स्वरावलिः । ष ऋ ग म प ध नि अस्य ग्रहः षड्जस्वरः । हेमन्तर्त्तौ अपराह्णे गानसमयः । रागमालायामस्याकारः । सुन्दरपुरुषः । शुक्लवस्त्रपरीधानः । मतान्तरे रक्तवस्त्रपरीधानः । स्फाटिकपद्मरागमणिमालागलः । पद्मपुष्पहस्तः । विचित्रसिंहासनारूढः । अस्य सम्मुखे गायन्ति गायकाः ॥ हनुमन्मते अस्य भार्य्याः पञ्च । यथा । प्रथमा मालश्रीः । तस्याः सम्पूर्णजातिः । अस्याः स्वरावलिः । ष ऋ ग म प ध नि । अस्या ग्रहः षड्जस्वरः । हिमर्त्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे गानसमयः । रागमालायां तस्याः स्वरूपम् । रक्तवर्णा स्त्री । कोमलाङ्गी । पीतवस्त्रपरीधाना । कौतुकाद्भ्रमन्ती सती नायकादभिन्ना सखीगणेन सह हास्ययुक्ताम्रतरुतलोपविष्टा ॥ १ ॥ द्वितीया मारवा अथवा मालवा । अस्याः षाडवजातिः । अस्याः स्वरावलिः । ष प ग म ध नि । अस्या ग्रहः षड्जस्वरः । हिमर्त्तौ शेषवेलायां गानसमयः । रागमालायां तस्याः स्वरूपं यथा । स्वर्णवस्त्रपरीधाना । पुष्पमाल्यधरा । नायकमेलनार्थमेकाकिनीसङ्केतस्थानोपविष्टा ॥२॥ तृतीया धनाश्रीः । अस्याः षाडवजातिः । अस्याः स्वरावलिः । ष प ध नि ऋ ग । ग्रहः षड्जस्वरः । हिमर्त्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे शेषवेलायां वा गानसमयः । रागमालायां तस्याः स्वरूपम् । वियोगिनी नारी । रक्तवस्त्रपरीधाना । वियोगजसन्तापेन दुःखितातिकृशा । एकाकिनी रोरुद्यमाना बकुलतरुतलोपविष्टा ॥ ३ ॥ चतुर्थी वसन्तरागिणी । अस्याः सम्पूर्णा जातिः । अस्याः स्वरावलिः । ष ऋ ग म प ध नि । अस्या ग्रहः षड्जस्वरः । हिमर्त्तौ मध्याह्ने वसन्तर्त्तौ दिवामात्रे च गानसमयः । रागमालायां तस्याः स्वरूपम् । सुन्दरपुरुषाकृतिः । कस्यचिन्मते श्यामवर्णा । रक्तवसना । मयूरपुच्छशिखा । आम्रमुकुलहस्ता । यौवनमदनमदमत्ता । पुष्पमाल्यगलदेशा । पुष्पोद्याने सह नर्त्तकीसुस्वरगायनीभिः सुखेन रागरङ्गयुता । वामहस्तधृतताम्बूलवीटिका । स्त्रीगणसहितहास्यकौतुकक्रीडानृत्यगीतवाद्यासक्ता । रागमालान्तरे उक्तगुणयुक्ता श्रीकृष्णमूर्त्तिसदृशमूर्त्तिर्लिखिता ॥४॥ पञ्चमी आशावरी । अस्या औडवजातिः । अस्याः स्वरावलिः । ध नि ष म प । अस्या ग्रहः धैवतस्वरः । हिमर्त्तौ द्वितीयप्रहरदिवसे गानसमयः । रागमालायामस्याः स्वरूपम् । श्यामवर्णा स्त्री । कोमलाङ्गी । श्वेतशाटीपरिधाना । कर्पूरानुलेपना । हस्तपदयोर्वृहत्सर्पवेष्टिता केशैर्बद्धचूडा । जलमध्यस्थपर्वतगुहायामुपविष्टा । रागमालान्तरे उक्तगुणयुक्ता वृक्षपत्रबद्धकटिदेशा नग्ना लिखिता ॥५॥*॥ अस्य पुत्रा अष्टौ । यथा । सिन्धु १ मालव २ गौड अथवा गौरड ३ अस्य स्थाने केचित् कल्याण इति केचिच्च हाम्मीर इति पठन्ति । गुणसागर ४ कुम्भ ५ गम्भीर ६ शङ्कर अथवा आगड ७ विहागर ८ ॥ * ॥ कल्लिनाथमते श्रीरागः प्रथमरागः अस्य भार्य्याः षट् । यथा । गौरी १ गौलाहली २ धवली ३ रुद्राणी ४ मालकौश अर्थात् कौशिकी ५ देवगान्धारी ६ । तन्मते पुत्रा अष्टौ हनुमन्मततुल्याः । किन्तु गौडशङ्करविहागरस्थाने कल्याण आगडा विगड़ा लिखिताः ॥ * ॥ सोमेश्वरमतेऽपि प्रथमरागोऽयम् । अस्य रागिण्यः षट् । यथा । मालवी अथवा मरवा १ त्रिवेणी अथवा तिरवनी २ गौरी ३ केदारा ४ मधुमाधवी ५ पाहाडिका अथवा पाहाडी ६ । अस्य पुत्राः पूर्व्वोक्तमतद्वयतुल्याः । तन्मते अस्य रागस्य रागिणीसहितस्य शिशिरर्त्तौ गानसमयः ॥ * ॥ भरतमते पञ्चमरागोऽयम् । अस्य रागिण्यः पञ्च । यथा । सिन्धुवी १ । काफी २ ठुमरी ३ पूर्व्वदेशे विस्तार इति ख्याता । विचित्रा ४ शिरहटी अथवा सोरहठी ५ तन्मते अस्याष्ट पुत्रा यथा । श्रीरमण १ कोलाहलः २ सामन्त ३ शङ्करणः ४ राकेश्वरः ५ खटरागः ६ वडहंसः ७ देशकारः ८ । देवा भार्य्या यथा । विय्या १ धाय्या २ कुम्भार ३ सुहनी ४ शरदा ५ हेमा ६ शशिरेखा ७ सरस्वती ८ । इति नानासङ्गीतशास्त्रतः सङ्गृहीतम् ॥

श्रीकण्ठः, पुं, (श्रीः शोभा कण्ठे यस्य ।) शिवः । इत्यमरः ॥ कुरुजाङ्गलदेशः । स तु हस्तिनापुरस्य उत्तरपश्चिमे वर्त्तते । इति हेमचन्द्रः ॥ (पक्षिविशेषः । यथा, वृहत्संहितायाम् । ८६ । ३८ ।
"स्त्रीसञ्ज्ञा भासशषककपिश्रीकर्णछिक्कराः ।
शिखिश्रीकण्ठपिप्पीकरुरुश्येनाश्च दक्षिणाः ॥")

श्रीकण्ठपदलाञ्छनः, पुं, (श्रीकण्ठ इति पदं लाञ्छनं यस्य ।) भवभूतिः । स तु मालतीमाधवादिनाटककर्त्ता । इति शब्दमाला ॥ (यथा, उत्तरचरिते प्रस्तावनायाम् ।
"अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम ॥")

श्रीकण्ठसखः, पुं, (श्रीकण्ठस्य महादेवस्य सखा । समासे टच् ।) कुबेरः । इति हलायुधः ॥

श्रीकन्दा, स्त्री, (श्रीः शोभा तद्युक्तः कन्दो यस्याः ।) वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीकरं, क्ली, रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीकरः, पुं, विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्मृतिग्रन्थकारविशेषः । यथा । श्रीकराचार्य्यादिग्रन्थादरपराहतविवेकानाम् । इति दायभागाद्यश्लोकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ (श्रियः शोभायाः करः) । श्रीकारके, त्रि ॥

श्रीकरणं, क्ली, (श्रीः क्रियतेऽनेनेति । कृ + करणे ल्युट् ।) लेखनी । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीकान्तः, पुं, (श्रियाः कान्तः ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीकारी, [न्] पुं, (श्रियं शोभां करोतीति । कृ + णिनि ।) मृगविशेषः । तत्पर्य्यायः । शिखियुपः २ कुरङ्गः ३ महायवः ४ यवनः ५ वेगिहरिणः ६ जङ्गालः ७ जाङ्गिकाह्वयः ८ । अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् । बलप्रदत्वञ्च इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीखण्डः, पुं, क्ली, (श्रियः शोभायाः खण्ड इव यत्र ।) चन्दनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ९ । १० ।

"तद्युक्तं विपरीतकारिणि तव श्रीखण्डचर्चा विषं
शीतांशुस्तपनो हिमं हुतवहः क्रीडामुदो यातना ॥")

श्रीगर्भः, पुं, (श्रीर्गर्भेऽस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खड्गः । यथा,—
"असिर्व्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्म्मपाल नमोऽस्तु ते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

श्रीग्रहः, पुं, (श्रियः ग्रहो यत्र ।) पक्षिणः पानीयशाला । तत्पर्य्यायः । शकुनिप्रपा २ । इति हारावली ॥

श्रीघनं, क्ली, (श्रिया घनम् ।) दधि । इति जटाधरः ॥

श्रीघनः, पुं, (श्रिया बुद्ध्या घनः ।) बुद्धः । इत्यमरः ॥

श्रीचक्रं, क्ली, (श्रियाश्चक्रम् ।) त्रिपुरसुन्दर्य्याः पूजायन्त्रविशेषः । यथा,—
"श्रीचक्रस्योद्धृतिं वक्ष्ये तत्र पूजाप्रसिद्धये ।
विन्दुगर्भं त्रिकोणन्तु कृत्वा चाष्टारमुद्धरेत् ॥
दशारद्वयमन्वस्राष्टारषोडशकोणकम् ।
त्रिरेखात्मकभूगेहवेष्टितं यन्त्रमालिखेत् ॥"
इति मन्त्रमहार्णवे ११ तरङ्गः ॥

अपि च । अथ श्रीचक्रम् । यथा विन्दुमत् त्र्यस्रम् अष्टकोणं एतत्त्रयं सहारचक्रम् । द्विदशारं चतुर्द्दशारं स्थितिचक्रमेतत्त्रयम् । अष्टपत्रं षोडशदलं वृत्तत्रयम् । भूसद्मत्रयं चतुर्द्वारसमायुक्तमेतत् सृष्ट्यात्मकम् । तदुक्तं यामले ।
"विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्म-
मन्वस्रनागदलसङ्गतषोडशारम् ।
वृत्तत्रयञ्च धरणीसदनत्रयञ्च
श्रीचक्रराजमुदितं परदेवतायाः ॥"
चक्रराजं सिन्दूरकुङ्कुमादिना लिखितं सुवर्णरजतपद्मरत्नस्फटिकताम्राद्युत्कीर्णं कुर्य्यात् । तथा भूतभैरवतन्त्रे ।
"अकृत्वा सुसमा रेखा नालिख्य सुसमं मुखम्
योऽत्र यन्त्रे प्रवर्त्तेत तस्य सर्व्वं हराम्यहम् ॥
यस्या यत्र स्थितिर्देवि तत्र तां नार्च्चयेद्यदि ।
तन्मासरुधिरेणैव पारणा तस्य जायते ॥
पश्चीरालोकनं न स्यात्तथा कुरुत यत्नतः ।
यदि दैवात् पश्चीरग्रे लिखितं विद्यते क्वचित् ।
ममाङ्गक्षतिरेवात्र क्रियते पापबुद्धिना ॥"
तथा भूतभैरवे ।
"योऽस्मिन् यन्त्रे महेशानि केशराणि प्रकल्पयेत्
योगिनीसहितास्तस्य हिंसां कुर्व्वन्ति भैरवाः ॥"
इति वचनादत्र केशराणि ।
"न रात्रावङ्कयेत् यन्त्रं साधकास्तु कदाचन ।
प्रमादादङ्किते यन्त्रे शापो भवति तत्क्षणात् ॥
तत्रापराजितापुष्पे करवीरे जवासु च ।
स्वयं देवी वसेन्नित्यं तद्यन्त्रे पूजनं मम ॥"
तथा स्वच्छन्दभैरवे ।
"कुर्य्याच्च स्थण्डिले यन्त्रं हस्तमात्रं सुसुन्दरम् ।
रत्नादिषु च निर्म्माणे मानमिच्छावशाद्भवेत् ॥
एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वेदतोलकम् ।
इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीभवेत् ध्रुवम् ॥
रत्नेन रजसा पृथ्व्यां श्रीचक्रं भुवि पूजयेत् ।
नश्यन्ति सर्व्वविघ्नानि प्राप्यते च यथेप्सितम् ॥
दशभागं सुवर्णस्य ताम्रस्य द्वादशं तथा ।
षोडश रजतस्याथ चैतल्लोहत्रयं भवेत् ॥
चक्रेऽस्मिन् पूजयेद्यो हि स सौभाग्यमवाप्नुयात्
अणिमाद्यष्टसिद्धीनामधिपो जायतेऽचिरात् ॥
विद्रुमे रचिते यन्त्रे पद्मरागेऽथवा प्रिये ।
इन्द्रनीलेऽथ वैदूर्य्ये स्फाटिके मरकतेऽपि वा ।
धनं पुत्त्रं तथा दारान् यशांसि लभते ध्रुवम् ।
ताम्रन्तु कान्तिदं प्रोक्तं सुवर्णं शत्रुनाशनम् ॥
राजतं क्षेमदं चैव स्फाटिकं सर्व्वसिद्धिदम् ॥"
एतद्द्रव्यमात्रे ज्ञेयम् ॥ * ॥ अथ श्रीचक्रनाशे प्रायश्चित्तम् ।
"दग्धे च स्फुटिते यन्त्रे हृते चौरेण वा प्रिये ।
उपवासं प्रकुर्व्वीत दिनमेकमतन्द्रितः ॥
लक्षमात्रं जपेद्विद्यां होमतर्पणपूर्व्वकम् ।
सन्तुष्ट्या च गुरुं तीर्थे ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥"
लक्षं जपः दशांशहोमः तद्दशांशश्च तर्पणम् । लक्षमयुतमित्येके ।
"कदाचिल्लुप्तचिह्नं वा स्फुटितादि विदूषणम्
भग्नं करोति यो मर्त्त्यो मृत्युस्तस्य द्रुतं भवेत्
तस्माच्च तीर्थराजे वा गङ्गादिसरिता वरे ॥
समुद्रे वा क्षिपेद्देवि चान्यथा दुःखमाप्नुयात् ॥"
इदन्तु यन्त्रमात्रविषयम् ॥ * ॥ अथ श्रीचक्रपादोदकमाहात्म्यम् ।
'गङ्गापुष्करनर्म्मदासु यमुनागोदावरीगोमती-
गङ्गाद्वारगयाप्रयागवदरीवाराणसीसिन्धुषु ।
रेवासेतुसरस्वतीप्रभृतिषु ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
तीर्थस्नानसहस्रकोटिफलदं श्रीचक्रपादोदकम्'
अथ दर्शनफलम् ।
"सम्यक् शतक्रतून् कृत्वा यत् फलं समवाप्नुयात्
तत् फलं लभते भक्त्या कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥
षोडश वा महादानं कृत्वा यल्लभते फलम् ।
तत् फलं समवाप्नोति कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥
सार्द्धत्रिकोटितीर्थेषु स्नात्वा यत् फलमश्नुते ।
तत् फलं लभते भक्त्या कृत्वा श्रीचक्रदर्शनम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

श्रीजः, पुं, (श्रियः जायते इति । जन्+ड ।) कामदेवः । श्रिया जातत्वात् । शाम्बः । इति केचित् ॥

श्रीतालः, पुं, (श्रीयुक्तस्तालः ।) तालसदृशवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । मृदुतालः २ लक्ष्मीतालः ३ मृदुच्छदः ४ विशालपत्रः ५ लेखार्हः ६ मसीलेख्यदलः ७ शिरालपत्रकः ८ याम्योद्भूतः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । ईषत् कषायत्वम् । पित्तनाशित्वम् । कफकारित्वम् । ईषद्वातप्रकोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीदः, पुं, (श्रियं ददातीति । दा+क ।) कुवेरः । इत्यमरः ॥ शोभादातरि, त्रि, ॥

श्रीधरः, पुं, (धरतीति । धृ+अच् । श्रिया धरः ।) विष्णुः । (यथा, मुकुन्दमालायाम् ।८।
"मा भैर्मन्दमनो विचिन्त्य बहुधा यामीश्चिरं यातना
नामी न प्रभवन्ति पापरिपवः स्वामी ननु श्रीधरः ।
आलस्यं व्यपनीय भक्तिसुलभं ध्यायस्व नारायणं
लोकस्य व्यसनापनोदनकरो दासस्य किं न क्षमः ॥")
भूतार्हद्भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ शालग्रामचक्रे, क्ली, । यथा,—
"वर्त्तुलं द्विचक्रन्तु वनमालाविभूषितम् ।
श्रीधरं देवि विज्ञेयं श्रीप्रदं गृहिणां सदा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥

श्रीनन्दनः, पुं, (श्रिया नन्दनः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ लक्ष्मीपुत्त्रश्च ॥

श्रीनिकेतनः, पुं, (श्रियं निकेतयति वासयतीति । नि+कित+णिच्+ल्यु ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ८।१८।१३ ।
"भगवानपि विश्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः ॥"
श्रियः आश्रयस्थाने त्रि । यथा, भागवते । ३ । ३ । २० ।
स्निग्धस्मितावलोकेन वाचा पीयूषकल्पया ।
चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतेन चात्मना ॥")

श्रीनिवासः, पुं, (श्रियो निवास आश्रयस्थानम् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीपः, त्रि, (श्री+पा+क ।) श्रियं पाति यः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

श्रीपञ्चमी, स्त्री, (श्रियः सरस्वत्याः पञ्चमी ।) माघशुक्लपञ्चमी । यथा,—
"चतुर्थी वरदा शुक्ला तत्र गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्
सरस्वतीपूजानध्यायश्चात्र गौडाचारः । अत्र श्रीपञ्चम्यामारभ्य प्रतिमासं षडब्दसमाप्य श्रीपञ्चमीव्रतं कुर्व्वन्ति पठन्ति च । इति नवकृत्यकौमुदीधृतब्रह्मपुराणवचनम् ॥

श्रीपतिः, पुं, (श्रियः पतिः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् । १६ ।
"सेव्यः श्रीपतिरेव सर्व्वजगतामेकान्ततः साक्षिवत्
प्रह्लादश्च विभीषणश्च करिराट् पाञ्चाल्यहल्या ध्रुवः ॥")
पृथिवीनाथः । इति मेदिनी ॥

श्रीपथः, पुं, (श्रियः पन्थाः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) राजपथः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीपर्णं, क्ली, (श्रीविशिष्टानि पर्णानि यस्य ।) पद्मम् । अग्निमन्थवृक्षः । इति मेदिनी ॥

श्रीपर्णिका, स्त्री, (श्रीपर्णी एव । स्वार्थे कन् ।) कट्फलवृक्षः । इत्यमरः ॥

श्रीपर्णी,स्त्री,(श्रीयुक्तानि पर्णानि यस्याः । ङीष्) गम्भारीवृक्षः । इत्यमरः । कट्फलवृक्षः । इति मेदिनी ॥ शाल्मलीवृक्षः । इंठवृक्ष । इति हेमचन्द्रः । अग्निमन्थवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीपिष्टः,पु,(श्रियः सरलद्रुमस्य पिष्टः ।) सरलद्रवरसः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

श्रीपुत्रः,पु, अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (श्रियः पुत्रः ।) कामदेवश्च ॥

श्रीपुष्प, क्ली, (श्रीयुक्त पुष्पमस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पद्मकाष्ठम् । इति रत्नमाला ॥

श्रीफलः, पुं, (श्रीयुक्तं फलमस्य ।) विल्ववृक्षः । इत्यमर । राजादनी । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्रीफला,स्त्री,(श्रीविशिष्ट फलमस्याः ।) नीली । क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीफलिका,स्त्री, (श्रीफला + स्वार्थे कन् । टापि पत इत्वम् ।) क्षुद्रकारवेल्ली । महानीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्रीफली, स्त्री, (श्रीयुक्त फलमस्याः । ङीष् ।) आमलकी । नीली । इति मेदिनी ॥

श्रीभद्रा,स्त्री, भद्रमुस्तक । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीभागवत,क्ली,(श्रीमत् भागवतमिति मध्यपदलोपिसमासः ।) अष्टादशमहापुराणान्तर्गताष्टादशसहस्रश्लोकयुक्तपुराणविशेष । (तत्तु मतभेदेन विष्णुभागवतदेवीभागवतभेदात् । द्विविधम् ।) यथा,—

"अष्टादश भागवत सारमाकृष्य सर्व्वत. ।
कृतवान् भगवान् व्यास शुकञ्चाध्यापत् सुतम्॥
स्कन्धैर्द्वादशभिर्युक्त ब्रह्मविद्यासमन्वितम् ।
वेदवेदान्तसार तत् पुराणानाञ्च सत्तम ॥
यत्र सङ्कीर्त्तित कृष्णो भगवान् वै पदे पदे ।
श्रीभागवतमित्येव ये स्मरन्ति नरा क्वचित् ।
मुच्यन्ते सर्व्वपापेभ्यो यथा नाम्ना गदाभृत ॥
महोभृता यथा मेरुर्द्देवाना केशवो यथा ।
सुरभि कामधेनूनामप्सरस्सु यथोर्व्वशी ॥
कार्ष्णाना पार्व्वतीनाथो राज्ञा दाशरथिर्यथा ।
भक्तोनाञ्चैव गन्धर्व्वा नदीना जाह्नवी यथा ।
पुराणाना तथा राजन् श्रीभागवतमुत्तमम् ॥

अम्बरीश उवाच ।

पुराण त भागवत पठ मे पुरतो हरेः ।
चरित दैत्यराजस्य प्रह्लादस्य च मत्पतेः ॥

गौतम उवाच ।

अम्बरीश शुकप्रोक्त नित्य भागवत शृणु ।
प[ठ]स्व [स्व]मुखेनापि यदीच्छति भवक्षयम् ॥
स्कन्धे ... [अ]श्वमेधस्य फलमाप्नोति मानव. ।
मध्य[म्] ... [रा]जसूयफलेन परियुज्यते ॥
प्रतिश्लोक वाजपेयफल तस्योपजायते ।
पदे पदे महाराज तीर्थस्नानफल लभेत् ॥
एतद्भागवत देवि पुराण मुक्तिसाधकम् ।
तत्रापि दशमस्कन्ध सर्व्वभक्तमनोहरः ।
तत्रापि रासलीलाख्या पञ्चाध्यायी महाफला ॥

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

सर्व्वञ्च हरिलीलाढ्य श्रीमद्भागवत यदि ।
स्कन्धस्य दशमस्याय महिमा केन हेतुना ॥
रासलीलेति तत्रापि कथ्यते सर्वतोऽधिका ।
तत्र मे कारण श्रोतुमुत्कण्ठा वर्द्धते भृशम् ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

स्वयं भगवतो जन्म तस्य लीला च वर्ण्यते ।
श्रुतीनाञ्च स्तुतिर्यत्र सर्व्ववेदार्थसम्मिता ॥
स्वय भगवतो लीला सर्वशक्तिश्च दर्शिता ।
दशमस्कन्धमाहात्म्य एतद्धे कारण मतम् ॥
तत्रापि रासलीलाया यन्माहात्म्यमुदीरितम् ।
तत्रापि कारणं वच्मि शृणु पर्वतनन्दिनि ॥
यः स्वय भगवान् कृष्णः पूर्णैश्वर्य्य इतीर्य्यते ।
स सर्व्वशक्तिसम्पूर्णः सर्वलीलाप्रकाशक ॥
तस्यैव शक्तयो गोप्य प्रोक्ताः सर्व्वोत्तमा यतः ।
शक्तीनाञ्च शक्तिमतो लीला यत्रैकत स्थिता ।
सा लीला सर्वतः श्रेष्ठा कीर्त्तिता परमर्षिभिः ॥"

इति पाद्मे पातालखण्डे ७१ अध्यायः ॥

(तथाच शिवपुराणे ।

"भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरित यत्र विद्यते ।
तत्तु भागवतं प्रोक्त न्तु देवीपुराणकम् ॥"

अस्य विशेषविवृतिस्तु पुराणशब्द-भागवतशब्दयोर्द्रष्टव्यम् ॥)

श्रीभ्राता, पुं, (श्रियः भ्राता समुद्रजातत्वात् ।) अश्व. । इति राजनिर्घण्ट ॥ चन्द्र । समुद्रोत्पन्नत्वात् ॥

श्रीमतिः, स्त्री, राधा । यथा,—

"श्रीराधा श्रीमति श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुतिप्रिया ॥"

इति नारदपञ्चरात्रे तस्याः सहस्रनामस्तोत्रम्॥

श्रीमती, स्त्री, (श्रीर्विद्यतेऽस्या इति । मतुप । ङीप्।) श्रीयुक्ता । योषिन्नाम्न पूर्व्वं एतच्छब्दो योज्यः । इति शिष्टाचारः ॥

श्रीमस्तक ,पुं,(श्रीयुक्त मस्तकमस्य ।) रसोन । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (श्रियो मस्तकः ।) लक्ष्मीशिरश्च ॥

श्रीमान्, [त्] पु, (श्रीर्विद्यतेऽस्येति । मतुप।) तिलकवृक्ष । इत्यमर ॥ अश्वत्थवृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णु । इति शब्दरत्नावली ॥ शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुवेरः । इति शब्दमाला ॥

श्रीमान्, [त्] त्रि, (श्री + मतुप् ।) मनोज्ञ । (यथा, माघे । १ । १ ।

श्रियः पतिः श्रीमति शासितु जगत्
जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि ।
वसन् ददर्शावतरन्तमम्बरात्
हिरण्यगर्भाङ्गभुव मुनि हरिः ॥")

धनी । इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्यायः । लक्ष्मीवान् २ लक्ष्मणः ३ श्रील ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,—

"श्रीमन्नाथ भवद्यशोविटपिन स्वे तारकाकोरकास्तेषामेकतमः पुरा विकशितो यः पूर्णिमाचन्द्रमा ।
तेनेद शरदिन्दुसुन्दरसुधास्यन्दैर्जगत् मज्जित
शेषेष्वेषु विकस्वरेषु भविता कीदृक् न जानीमहे ॥"

इति कालिदासः ॥)

श्रीमल्लापहा. स्त्री, धूम्रपत्रा । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्रीमुख , पु, कालचक्रस्य सप्तमवत्सर । इति केचित् ॥ पत्रपृष्ठे श्रीशब्दलिखनम् । इति लोकप्रसिद्धि ॥ शोभायुक्तानने, क्ली ॥

श्रीमूर्त्ति , स्त्री, (श्रीयुक्ता मूर्त्तिः ।) देवविग्रह । विष्णुप्रतिमा । यथा । अथ श्रीमूर्त्तयः । एकादशस्कन्धे ।

"शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा मता ॥
चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।
उद्वासावाहने न स्त स्थिरायामुद्धवार्च्चने ॥
अस्थिराया विकल्प स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् ।
स्नपन त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्ज्जनम् ॥
गोपालमन्त्रोद्दिष्टत्वात् तच्छ्रीमूर्त्तिरपेक्षिता ।
तथापि वैष्णवप्रोक्ते लेप्या श्रीमूर्त्तयोऽखिला ॥"

अथ श्रीमूर्त्ति ... [ना]नि । हयशीर्षपञ्चरात्रे । भगवच्छ्रीहयग्रीवब्रह्मसंवादे ।

'आदिमूर्त्तिर्वासुदेव सङ्कर्षणमथासृजत् ।
चतुर्मुर्त्तिः पर प्रोक्त एकैको भिद्यते त्रिधा ॥
केशवादिप्रभेदेन मूर्त्तिर्द्वादशक मतम् ।
पङ्कज दक्षिणे दद्यात् पाञ्चजन्य तथोपरि ॥
वामोपरि गदा यस्य चक्र चाधोऽवस्थितम् ।
आदिमूर्त्तेस्तु भेदोऽय केशवेति प्रकीर्त्तितः ॥१॥
अधरोत्तरभावेन कृतमेतत्तु यत्र वै ।
नारायणाख्या सा मूर्त्ति स्थापिता भुक्तिमुक्तिदा ॥२॥
सव्याधः पङ्कज यस्य पाञ्चजन्य तथोपरि ।
दक्षिणोर्द्ध गदा यस्य चक्र चाधोव्यवस्थितम ॥
आदिमूर्त्तेस्तु भेदोऽय माधवेति प्रकीर्त्तितः ॥३॥
दक्षिणाध स्थित चक्र गदा यस्योपरिस्थिता ॥
वामोर्द्ध्वस्थित पद्म शङ्ख चाधोव्यवस्थितम् ।
सङ्कर्षणस्य भेदोऽय गोविन्देति प्रकीर्त्तितः ॥४॥
दक्षिणोपरि पद्म तु गदा चाधोव्यवस्थिता ।
सङ्कर्षणस्य भेदोऽय विष्णुरित्यभिशब्दितः ॥५॥
दक्षिणोपरि शङ्खञ्च चक्र चाध प्रदृश्यते ।
वामोपरि तथा पद्म गदा चाध प्रदृश्यते ।
मधुसूदननामायं भेद. सङ्कर्षणस्य च ॥६॥
त्रिविक्रममूर्त्तिमाह ।
दक्षिणोर्द्ध गदा यस्य पङ्कज चाप्यधः स्थितम् ।
वामोर्द्ध संस्थित चक्रमधः शङ्ख प्रदृश्यते ।
प्रद्युम्नस्य[?] वामपाद दक्षिणं शेषपृष्ठगम ॥७॥
श्रीवामनमूर्त्तिमाह ।
वामेवक्त्रनकयुक्त वामन चाप्यध स्थितम् ।
वामोर्द्ध कौमोदी यस्य पुण्डरीकमध स्थितम् ॥

दक्षिणोर्द्ध सहस्रार पाञ्चजन्यमधःस्थितम् ।
सप्ततालप्रमाणेन वामन कारयेत् सदा ॥८॥
ऊर्द्ध दक्षिणतश्चक्रमधः पद्म व्यवस्थितम् ।
वामोर्द्ध कौमोदी यस्य पाञ्चजन्यमध स्थितम्॥
पद्मा पद्मकरा वामे पार्श्वे तस्य व्यवस्थिता ।
स्थितो वाप्युपविष्टो वा सानुरागविलासवान् ॥
प्रद्युम्नस्य हि भेदोऽय श्रीधरेति प्रकीर्त्त्यते॥९॥
दक्षिणोर्द्ध महाचक्र कौमोदी तदध स्थिता ॥
वामोर्द्ध नलिन यस्य अध शङ्ख विराजते ।
हृषीकेशेति विज्ञेय स्थापित सर्व्वकामद ॥१०
दक्षिणोर्द्ध पुण्डरीक पाञ्चजन्यमधस्तथा ।
वामोर्द्ध सस्थित चक्र कौमोदी तदध स्थिता॥
पद्मनाभेति सा मूर्त्तिःस्थापिता मोक्षदायिनी११
दक्षिणोर्द्ध पाञ्चजन्यमधस्तात्तु कुशेशयम् ॥
सव्योर्द्ध कौमोदी देवी हेतिराजमधःस्थितम् ।
अनिरुद्धस्य भेदोऽय दामोदर इति स्थित ॥१२।
एतेषान्तु स्त्रियौ कार्य्ये पद्मवीणाधरे शुभे ।
इति क्रमेण मार्गादिमासाधिपा केशवाद्यो
द्वादश ॥ * ॥ अथ सिद्धार्थसहितायां चतु
र्व्विंशतिमूर्त्तयः ।
"वासुदेवो गदाशङ्खचक्रपद्मधरो मत । १ ।
पद्म शङ्ख तथा चक्र गदा वहति केशव ॥२॥
शङ्ख पद्म गदां चक्र धत्ते नारायण सदा।३।
गदा चक्र तथा शङ्ख पद्म वहति माधव ॥४॥
चक्र पद्म तथा शङ्ख गदाञ्च पुरुषोत्तम ।५।
पद्म कौमदकी शङ्ख चक्र धत्तेऽप्यधोक्षज ॥६॥
सङ्कर्षणो गदाशङ्खपद्मचक्रधर स्मृत ।७।
चक्र गदा पद्मशङ्खौ गोविन्दो धरते भुजे ॥८॥
गदा पद्म तथा शङ्ख चक्र विष्णुर्विभर्त्ति य ।९।
चक्र शङ्ख तथा पद्म गदाञ्च मधुसूदन ॥१०॥
गदा सरोज चक्रञ्च शङ्ख धत्तेऽच्युत सदा।११।
शङ्ख कौमोदकी चक्रमुपेन्द्र पद्मसुद्वहेत्॥१२॥
शङ्खचक्रगदापद्मधर प्रद्युम्न उच्यते । १३ ।
पद्म कौमोदकी चक्र शङ्ख धत्ते त्रिविक्रम ॥१४॥
शङ्ख चक्र गदा पद्म वामनो वहते सदा ।१५।
पद्म चक्र गदा शङ्ख श्रीधरो वहते भुजे ॥१६॥
चक्र पद्म गदा शङ्ख नरसिंहो बिभर्त्ति य ।१७।
पद्म सुदर्शन शङ्ख गदा धत्ते जनार्द्दन ॥१८॥
अनिरुद्धश्चक्रगदाशङ्खपद्मलसद्भुज ।१९।
हृषीकेशो गदां चक्र पद्म शङ्खञ्च धारयेत् ॥२०॥
पद्मनाभो वहेत् शङ्ख पद्म चक्र गदा तथा।२१।
पद्म चक्र गदा शङ्ख धत्ते दामोदर सदा॥२२।
शङ्ख चक्र सरोजञ्च गदा वहति यो हरि ।२३।
शङ्ख कौमोदकी पद्म चक्र कृष्णो बिभर्त्ति
य ॥२४॥
एताश्च मूर्त्तयो ज्ञेया दक्षिणाध करक्रमात् ॥"
मत्स्यपुराणे च ।
"एतदुद्देशत. प्रोक्त प्रतिमालक्षण तथा ।
विस्तरेण न शक्नोति वृहस्पतिरपि द्विजा ॥"
इति ।
शिवागिष्ठा हरे श्रीमद्वैष्णवा पाञ्चरात्रिका ।
प्राकट्यादखिलाङ्गानां श्रीमूर्त्ति वहु मन्यते ॥
सेव्या निजनिजैरेव मन्त्रै सर्व्वेऽष्ट मूर्त्तयः ।
शालग्रामात्मके रूपे नियमो नैव विद्यते ॥
द्विभुजा जलदश्यामा त्रिभङ्गो मधुराकृतिः ॥
सेव्या ध्यानानुरूपैव श्रीमूर्त्ति कृष्णदैवते ॥
अन्याश्च विविधाः श्रीमदवतारादिमूर्त्तय ।
प्रादुर्भावविधावस्ये लेख्यास्तत्तद्विशेषत ॥
नित्यकर्म्मप्रसङ्गेऽव मूर्त्तिजन्मप्रतिष्ठयो ।
विधिश्च लेखितु योग्य स तु लेखिष्यतेऽग्रत॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १८१ विलासः ॥
श्रीयुक्तः त्रि, (श्रिया युक्त ।) लक्ष्मीविशिष्टः ।
श्रीमान् । जीवत्पुरुषनाम्नः पूर्व्वे दातव्योऽयम्॥
श्रीयुत त्रि, (श्रिया युत ।) लक्ष्मीविशिष्ट ।
श्रीमान् । जीवत्पुरुषनाम्न पूर्व्वे दातव्योऽयम् ॥
श्रीरस पु, (श्रिय. रसो निर्य्यास ।) श्रीवेष्ट ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
श्रीरङ्गपत्तन, क्ली, देशविशेष । सारंपटन् इति
भाषा । इति मान्द्राजाख्यदेशे प्रसिद्धम् ॥
श्रीराग , पु, षड्रागाणां मध्ये तृतीयरागः । इति
हलायुध । अस्य रागिण्यो यथा,—
"गान्धारी देवगान्धारी मालवश्रीश्च सारवी ।
रामकीर्य्यपि रागिण्य. श्रीरागस्य प्रिया
इमा ॥"
इति सङ्गीतदामोदर ॥
विस्तारस्तु श्रीशब्दे द्रष्टव्य ॥
श्रीराम पु (श्रीयुतो राम ।) रामचन्द्र । इति
शब्दरत्नावली ॥
श्रीरामनवमी, स्त्री, (श्रीरामस्य नवमी तज्जन्म
दिनत्वात् ।) चैत्रशुक्लनवमी । सा च श्रीरामस्य
जन्मतिथि ।। तद्व्रतकथा यथा,—
"पुरैकदा सुखासीन ब्रह्माण जगतां पतिम् ।
उवाच सहसागत्य सनक सजितेन्द्रिय ॥
सनक उवाच ।
राज्ञा दशरथेनैव राज्ञ्या कौशल्ययापि वा ।
कस्मात् कर्म्मवशाल्लब्ध पुत्त्रोऽसौ जगतीपति ।
दूर्व्वादलश्यामरामो विस्तार्य्य कथयस्व मे ॥
ब्रह्मोवाच ।
साधु पृष्ट त्वया वत्स जगतां हितकारकम् ।
पुरा राजा दशरथ कौशल्या च समाहितौ ॥
जजाप मन्त्र दुर्गाया शिवस्य च विशेषत ।
तयोर्जपेन तुष्ट सन् शिव प्रत्यक्षता गत ॥
दशरथ उवाच ।
अद्य मे सफल जन्म अद्य मे सफल तप ।
अद्य मे सफल चक्षुर्यतस्त्वमवलोकित ॥
श्रीशिव उवाच ।
किन्ते काम्य महाराज कथयस्व ददामि तत् ॥
दशरथ उवाच ।
देवदेवाप्यपुत्त्रोऽहमिति दु खेन दु खित ।
चिर विचार्य्य मनसा शिवाराधनतत्पर ॥
इति श्रुत्वा महादेवस्तमुवाच दयापर ।
कुरु राजन् वश्ययज्ञ ततस्ते जगतीपति ॥
श्रीरामनामा पुत्त्रोऽसौ कौशल्यायां भविष्यति।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तयोरन्तर्हितोऽभवत् ॥*॥
इति रुद्रमुखात् श्रुत्वा राजा दशरथः सुखी
तत्यज्ञे वशयज्ञ स देव्या सह तत्पर ॥
तत काले महाराज्ञी गर्भं धत्ते मनोहरम्
चैत्रे मासि सिते पक्षे नवम्यां शोभने दिने।
अतिपुण्यसुसलग्ने जातो राम स्वयं हरिः।
पुनर्व्वसुसमयुक्ता सा तिथि सर्व्वकामदा ।
श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्य्यग्रहाधिका।
अस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तित ।
यत्किञ्चित् क्रियते कर्म्म तदक्षयकरं स्मृतम्॥
उपोषण जागरण पितॄनुद्दिश्य तर्पणम् ।
तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः।
तस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः
जपेदेकान्त आसीनो यावत् स्याद्दशमीदिनम्।
तेनैव स्यात् पुरश्चर्य्या दशम्या भोजयेद्द्विजान्।
भक्ष्यभोज्यैर्व्वहुविधैर्भक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम्।
कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो राम प्रसीदति ॥
यस्तु रामनवम्यान्तु भुङ्क्ते मर्त्त्यो विमूढधी
कुम्भीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र सशय ॥
कुर्य्याद्रामनवम्या य उपोषणमतन्द्रितः ।
न शेते मातृजठरे स्वय रामो भवेत्तु स ॥
श्रीरामनवमी नाम पुण्यात् पुण्यतमव्रतम्।
इति श्रुत्वा सुसन्तुष्टः सनक पुनरब्रवीत् ।
विधिना केन कर्त्तव्य वद मे कमलोद्भव ॥*॥
ब्रह्मोवाच ।
व्रतपूर्व्वदिने स्नात्वा सकृद्भुक्त्वा निरामिषम् ।
त्यक्त्वा च योषिच्छयन शयीत स्थण्डिले कुशे॥
ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय कृत्वा प्रातःक्रियां तत ।
प्रात स्नात्वा शुचिर्भूत्वा सङ्कल्प विधिनाचरेत्
प्रतिमाया घटे वापि पटे वा यन्त्रतोऽपि वा।
शालग्रामशिलायान्तु तुलसीदलकल्पिता ॥
पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुणाधिका।
कौशल्या पूजनीयादौ राजा चैव तत परम् ॥
षडङ्ग पूजयेत्तत्र लक्ष्मणादीन् विशेषत ।
पूजयेत् परया भक्त्या परिवार तत परम् ॥
ततो महाश्च दिक्पालास्तदस्त्राणि च पूजयेत्।
उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्या तिथौ
लग्ने कर्कटके पुनर्व्वसुदिने मेष गते पूषणि।
निर्द्दग्धु निखिला पलाशसमिधो मध्यादयो
ध्वारके
राविर्भूतमभूदपूर्व्व विभव यत्किञ्चिदेक मह ॥
ततो वाद्यादिक कृत्वा दद्यादर्घ्य विशेषत ।
मूलमन्त्रेण दद्याद्वै भक्त्या पुष्पाञ्जलित्रयम् ॥
एवमष्टसु यामेषु अष्टधा च जपेद्व्रती ।
इतिहासकथा श्रुत्वा गीतनृत्यैर्निशा नयेत् ॥
तत परदिने प्रात स्नान कृत्वा विधानत ।
राम दूर्व्वादलश्याम भक्त्या भक्त्या प्रपूजयेत्।
दक्षिणा विविधा दत्त्वा ततोऽच्छिद्रावधारयेत्
भोजयित्वा ततो विप्रान् स्वय पारणमाचरेत्।
य इद शृणुयान्नित्य पुण्याहे च विशेषत ।
वहुपुत्त्रो धनाढ्यश्च अन्ते ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥
सङ्ग्रामे वैरिणो हत्वा सर्व्वत्र विजयी भवेत्
राजद्वारे महाघोरे सङ्ग्रामे प्रमुक्तं वै ॥

दूर्व्वादलश्यामरामस्तस्य रक्षाकरो भवेत् ॥
भक्त्या यः शृणुयाद्रोगी उल्लाघः स भवेत् सदा
बन्ध्या पुत्त्रवती सा च पतिचित्तानुवर्त्तिनी ।
सपत्नीदर्पदलनी सा भवेन्नात्र संशयः ॥
दरिद्रो लभते वित्तं भीतो भवति निर्भयः ।
यज्ञदानतपास्यस्य तीर्थस्नानादिकाः क्रिया ॥
न रामनवमी-नाम-व्रतस्यैककला-समा ।
यस्मै कस्मै न दातव्यं न प्रकाश्यं कदाचन ॥
शिष्याय भक्तियुक्ताय शुचयेऽपि प्रदापयेत् ।
शठाय परतन्त्राय विकत्थनरताय च ॥
भ्रमादपि न वक्तव्यं यदीच्छेदात्मनो हितम् ।
सर्व्वमेतत् कथितं वत्स तव स्नेहाद्व्रतोत्तमम् ॥
य इदं कुरुते भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् ।
सर्व्वपापप्रमुक्तश्च अन्ते ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ॥"
इति श्रीरामभक्तितरङ्गिण्यां ब्रह्मसनकसंवादे
श्रीरामनवमीव्रतकथा समाप्ता ॥

श्रील, त्रि, (श्रीर्विद्यतेऽस्येति । श्री + सिध्मादित्वात् लच् ।) लक्ष्मीवान् । इत्यमरः ॥ शोभायुक्तश्च ॥

श्रीलता, स्त्री, (श्रीविशिष्टा लता ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवत्स, पुं, (श्रीयुक्तं वत्सं वक्षो यस्य ।) विष्णुः । विष्णुचिह्नविशेषः । स तु वक्षस्थशुक्लवर्णदक्षिणावर्त्तलोमावली । (यथा, रघुः । १० । १० ।
"प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।
कौस्तुभाख्यमपांसारं बिभ्राणं बृहतोरसा ॥")
अर्हतां ध्वजः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुरङ्गाभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीवत्सी, [न्] पुं, श्रीवत्सकः श्रीवत्सवत् चिह्नमस्यास्तीति । श्रीवत्सक + इनि ।) हृद्दक्षावर्त्तहयः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीवत्सभृत्, पुं, (श्रीवत्सं बिभर्त्तीति । भृ + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रीवत्सलाञ्छन, पुं, विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २१ ॥
"श्रीवत्सो लाञ्छनं चिह्नं यस्य श्रीवत्सलाञ्छनः । वक्षस्यनन्यमहापुरुषलक्षणं श्वेतरोमावर्त्तविशेषः श्रीवत्स इति सर्व्वस्वे । श्रीवत्सो हृत्सङ्गतमणिविशेषः कौस्तुभवदिति कृष्णदासः ।"
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

श्रीवत्साङ्क, पुं, (श्रीवत्सः अङ्कश्चिह्नं यस्य ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ४३ । ३ ।
"लब्धवरा क्षीरोदं गत्वा तं तुष्टुवुः सुरा
सेन्द्राः ।
श्रीवत्साङ्कं कौस्तुभमणिकिरणोद्भासितोरस्कम् ॥")

श्रीवराह, पुं, (श्रिया युक्तो वराहः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीवल्ली, स्त्री, (श्रीयुता वल्ली ।) कण्टकवृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । शिववल्ली २ कण्टवल्ली ३ श्यावला ४ भम्ला ५ कटुफला ६ दुरारोहा ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । अम्लत्वम् । वातशोफकफापहत्वञ्च । तत्फलं तैलले‌पघ्नमत्यम्लं रुचिकृत् परम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवाटी, स्त्री, नागवल्लीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवारक, पुं, (श्रियं वारयति कामयते इति । वृ + णिच् + ण्वुल् ।) सितावरशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीवास, पुं, (श्रियं सरलवृक्षं वासयतीति । वस + णिच् + अच् ।) सरलवृक्षरसः । टारपिन् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पायसः २ वृकधूपः ३ श्रीवेष्टः ४ सरलद्रवः ५ । इत्यमरः ॥ तैलपर्णी ६ श्रीपिष्टः ७ । इति जटाधरः ॥ श्रीवेशः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः ।
"श्रीवासः सरलः पूतिः कुन्दुरुर्ग्रन्थिपर्णकम् ।
सिह्लकं परमा मासी देवदारु मुरा नखम् ।
सर्व्वेऽमी परमा लक्ष्मी रक्षोघ्ना ज्वर-
नाशनाः ॥"
इति राजवल्लभः ॥

अन्यत् श्रीवेष्टशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (श्रियो लक्ष्म्या वासः आश्रयस्थानम् ।) पद्मम् । (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे । ४२ ।
"श्रीवासो यशसां पदं सुमनसामभ्यासदं सम्पदां यत्रागच्छति गोचरं नयनयोः काश्मीरमीन-
ध्वजः ॥")
विष्णुः । इति मेदिनी ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीवासस्, [स्] पुं, श्रियं सरलवृक्षं वासयतीति । वस + णिच् + असुन् ।) सरलद्रवः । इत्यमरटीका ॥

श्रीविद्या, स्त्री, (श्रिया विद्या ।) महाविद्याविशेषः । सा तु त्रिपुरसुन्दरी । तस्याः षट्त्रिंशद्भेदा ग्रन्थबाहुल्यभिया न लिखिता । अथ श्रीविद्या । तत्र मेरुः । ज्ञानार्णवे ।
"भूमिश्चन्द्रः शिवो माया शक्तिः कृष्णाध्व-
मादनौ ।
अर्द्धचन्द्रश्च बिन्दुश्च नवार्णो मेरुरुच्यते ॥
महात्रिपुरसुन्दर्य्या मन्त्रा मेरुसमुद्भवाः ।
मकला भुवनेशानी कामेशी बीजमुद्धृतम् ।
अनेन सकला विद्या कथयामि वरानने ॥
शक्त्यन्तस्तुर्य्यवर्णोऽयं कलमध्ये सुलोचने ।
वाग्भवं पञ्चवर्णाढ्यं कामराजमथोच्यते ॥
मादनं शिवचन्द्राढ्यं शिवान्तं मीनलोचने ।
कामराजमिदं भद्रे षड्वर्णं सर्व्वमोहनम् ॥
शक्तिबीजं वरारोहे चन्द्राद्यं सर्व्वमोहनम् ।
एतामुपास्य देवेशि कामः सर्व्वाङ्गसुन्दरः ।
कामराजो भवेद्देवि विद्येयं ब्रह्मरूपिणी ॥"
अस्यार्थः । शक्तिरेकारः तूर्य्यं ईकारः तेन ककार एकार ईकारलकारमहामाया वाग्भवकूटम् । शिवो हकारः चन्द्रः सकारः तेन हकारसकारलकारमहामाया इति कामराजकूटम् । चन्द्रः सकारः तेन सकारककारलकारमहामाया इति शक्तिकूटम् । तेन त्रिभिः कूटैः कामराजविद्येयम् ॥*॥ अस्या ध्यानं यथा,—
"बालार्कमण्डलाभासां चतुर्बाहुं त्रिलोचनाम् ।
पाशाङ्कुशशरांश्चापं धारयन्तीं शिवां श्रये ॥"
एवं ध्यात्वा मानसपूजादिकं कुर्य्यात् । इति तन्त्रसारः ॥

श्रीवृक्ष, पुं, (श्रीप्रदः श्रीप्रियो वा वृक्षः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ विल्ववृक्षः । यथा,—
"इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः ।
श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करो-
म्यहम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतश्रीदुर्गाबोधनमन्त्रः ॥
(विष्णोर्वक्षस्थलस्थशुभावर्त्तविशेषः । यथा, विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे । २८ ।
"वक्षः श्रीवृक्षकान्तं मधुकरनिकरश्यामलं
शार्ङ्गपाणेः
संसाराध्वश्रमार्त्तैरुपवनमिव यत् सेवितं तत्
प्रपद्ये ॥")
अश्वस्य हृदावर्त्तः । इति माघटीकायां मल्लिनाथः । ५ । ५६ ॥)

श्रीवृक्षक, पुं, (श्रीवृक्ष एव । स्वार्थे कन् ।) अश्वस्य हृदावर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य प्रमाणं माघे । ५ । ५६ । इत्यस्य टीकायां द्रष्टव्यम् ॥*॥)

श्रीवेष्ट, पुं, (श्रियः सरलवृक्षस्य वेष्टः निर्य्यासः ।) सरलवृक्षस्य निर्य्यासः । तत्पर्य्यायः ।
"श्रीवेष्टो वृक्षधूपश्च चितागन्धो रसायकः ।
श्रीवासः श्रीरसो वेष्टो लक्ष्मीवेष्टस्तु वेष्टकः ॥
वेष्टसारो रसावेष्टः क्षीरशीर्षः सुधूपकः ।
धूपाङ्गस्तिलपर्णश्च सरलाङ्गोऽपि षोडश ॥"
तद्गुणाः ।
"श्रीवेष्टः कटुतिक्तश्च कषायः श्लेष्मपित्तजित् ।
योनिदोषरुजाजीर्णव्रणघ्नाध्मानदोषनुत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥*॥
अपि च ।
"श्रीवासः सरलः श्रावः श्रीवेष्टो वृक्षधूपकः ।
श्रीवासो मधुरस्तिक्तः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः ॥
पित्तलो वातमूर्द्धाक्षिस्वररोगकफापहः ।
रक्षोऽश्रीस्वेददौर्गन्ध्ययूकाकण्डूव्रणप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

श्रीश, पुं, (श्रिया ईशः ।) विष्णुः । (यथा, मुग्धबोधे ।
"श्रीशोऽधिशेतेऽहिमधिष्ठितोऽब्धि-
मध्यास्य घोषं मथुरामनूष्य ।
यो द्वारकामध्युषितो विकुण्ठ-
मुपावसच्चावसतात् स कृष्णः ॥")
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रीसंज्ञ, क्ली, (श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ।) लवङ्गम् इत्यमरः ॥

श्रीसहोदर, पुं, (श्रिया सहोदरः समुद्रजातत्वात् ।) चन्द्रः । इति केचित् ॥

श्रीहस्तिनी, स्त्री, (श्रीयुक्ता हस्तीनीव ।) वृक्षविशेषः । हातिशुँडा इति भाषा । तत्पर्य्यायः

-पूरकुर्भी २ । इत्यमरः ॥ नागदन्ती ३ । इति जटाधरः ॥

स्रु, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) स्रवति । रेफरहितोऽप्ययमिति केचित् । शवति । इति दुर्गादासः ॥

स्रु, म गतौ । श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-पर०-सक०-अनिट् । न, शृणोति । रघांसीति पुरापि संशृणुमहे । इति मुरारौ व्यतीहारादात्मनेपदम् । संशृणुष्व मयाख्यातम् । इति गणकृतानित्यत्वात् । आख्यातशब्दस्य क्रियाविशेषणतयाकर्म्मकत्वे समो गम्यृच्छेत्यादिना म वा । इति दुर्गादासः ॥

श्रुवाक्, पु, विकङ्कतवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

श्रुविका, स्त्री, सर्ज्जिकाक्षारः । इति रत्नमाला ॥

श्रुतं, क्ली, (श्रूयते स्म यदिति । श्रु + क्तः ।) शास्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । २ । २१ ।

"श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-
स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवित्
चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥")

श्रवणगोचरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माण्डूक्योपनिषदि । ३ । २ । ३ ।

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुधा श्रुतेन ॥"

पु, कालिन्दीगर्भजातः कृष्णस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, भागवते । १० । ६१ । १४ ।
"श्रुतः कविर्वृषो वीरः सुबाहुर्भद्र एकलः ।
शान्तिर्दर्शः पूर्णमासः कालिन्द्याः सोमकोऽवरः ॥")

श्रुत, त्रि, (श्रु + क्त ।) अवधृतः । इत्यमरः ॥ आकर्णितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । ७८ ।
"स शापो न त्वया राजन् न च सारथिना श्रुतः ॥")

श्रुतकीर्त्तिः, स्त्री, (श्रुता कीर्त्तिर्यस्याः ।) जनकभ्रातृकुशध्वजराजकन्या । सा शत्रुघ्नपत्नी । यथा,
"शत्रुघ्नस्यापि धर्म्मात्मा अब्रवीन्मिथिलेश्वरः ।
श्रुतकीर्त्तिंमहाभागो पाणिं गृह्णातु पाणिना ॥"
इति वाल्मीकीये रामायणे बालकाण्डे ७३ सर्गः ॥

अपि च ।
"एवं भवतु भद्रं ते कुशध्वजसुते इमे ।
पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥
इति तत्रैव ७२ सर्गः ॥

देवर्षौ, पु । (द्रौपदीगर्भजाते अर्ज्जुनस्य पुत्त्रे च पु । यथा, महाभारते । १ । ६३ । १२० ।
"अर्ज्जुनात् श्रुतकीर्त्तिश्च शतानीकश्च नाकुलिः ॥")

कीर्त्तियुक्ते, त्रि । इति केचित् ॥

श्रुतदेवी, स्त्री, (श्रुतस्य शास्त्रस्य देवी ।) सरस्वती । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रुतबोधः, पु, (श्रुतस्य बोधो यस्मात् । श्रुतमात्रं बोधयतीति वा । बुध + णिच् + अच् ।) कालिदासकृतच्छन्दोग्रन्थविशेषः । यथा,—

छन्दसां लक्षणं येन श्रुतमात्रेण बुध्यते ।
तदहं कथयिष्यामि श्रुतबोधमविस्तरम् ॥"
इति तद्ग्रन्थस्याद्यश्लोकः ॥

श्रुतर्षिः, पु, (श्रुतप्रधानः ऋषिः ।) ऋषिविशेषः । स तु सुश्रुतादिः । इति त्रिकाण्डशेषः । यथा,—
"संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहितास्तैः श्रुतर्षिभिः ।
सामान्यादैकृतार्थेव दृश्यन्ते द्वापरे त्विह ॥"
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥

श्रुतश्रवसोऽनुजः, पु, (श्रुतश्रवसोऽनुजः ।) शनैश्चरग्रहः । इति हारावली ॥

श्रुतश्रेणी, स्त्री, द्रवन्ती । इति भावप्रकाशः ॥

श्रुतादानं, क्ली, (श्रुतस्यादानम् ।) ब्रह्मवादः । इति हारावली ॥

श्रुताध्ययनसम्पन्नः, त्रि, (श्रुतस्य शास्त्रस्य अध्ययने सम्पन्नः युक्तः ।) धर्म्मशास्त्रज्ञः । यथा, याज्ञवल्क्यः ।
श्रुताध्ययनसम्पन्ना कुलीनाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्य्याः शत्रौ मित्रे च ये समाः ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

श्रुतान्वितः, त्रि, (श्रुतेन शास्त्रेण अन्वितः ।) शास्त्रज्ञः । यथा,—
"अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः
श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ।
गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं
सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम् ॥"
इति भट्टिः । १ । १ ॥

श्रुतार्थः, पु, (श्रुतोऽर्थः ।) शाब्दबोधविषयीभूतार्थः । श्रवणमात्रबोध्योऽर्थः । यथा,—
"श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।
प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(त्रि, श्रुतोऽर्थो येन सः । यथा, हरिवंशे । ११५ । २७ ।
"श्रुतार्थो देव गुह्यस्य भवान् यत्र वयं स्थिताः ॥")

श्रुतायुः, पु, सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । स तु कुशस्य चतुर्दशपुरुषः । यथा,—
"नाभागस्याम्बरीषोऽभूत् सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् ।
ततः श्रुतायुः पुत्त्रोऽभूत् ऋतुपर्णस्ततोऽभवत् ॥"
इति मात्स्ये १२ अध्यायः ॥

श्रुतिः, स्त्री, (श्रूयतेऽनयेति । श्रु + "श्रुयजिस्तुभ्यः करणे ।" ३ । ३ । ९४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या करणे । क्तिन् ।) वेदः । (यथा, मनुः । २ । १० ।
"श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्म्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः ॥")
कर्णः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । ४ । १८ ।
"कर्णौ हरेर्मन्दिरमार्ज्जनादिषु
श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥")
गर्भस्थस्य पञ्चमासे श्रुतिर्भवति । इति मुग्धबोधः ॥ श्रुतीन्द्रियग्राह्यः शब्दः शब्दत्वादिः । यथा,—

"घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

कर्णस्य शुभाशुभलक्षणमाह ।
"रक्ताल्पपरुषश्मश्रुकर्णाः स्युः पापकृत्तमाः ।
निर्म्मांसैश्चिपिटैर्भोगाः कृपणा ह्रस्वकर्णकाः ।
शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः शतायुषः ।
हस्वकर्णाश्च राजानो धनिनः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

(श्रु + भावे क्तिन् ।) श्रोत्रकर्म्म । (यथा, भागवते । ९ । ५ । १६ ।
"यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान् भवति निर्म्मलः ।
तस्य तीर्थपदः किंवा दासानामवशिष्यते ॥")
वार्त्ता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । २७ ।
"व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥")

श्रवणानक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ षड्जाद्यारम्भिका । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रोरत् इति भाषा । (यथा, शिशुपालवधे । १ । १० ।
"रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ॥")

सा च द्वाविंशतिप्रकारा यथा,—
"नान्दी चालनिका रसा च सुमुखी चित्रा विचित्रा घना
मातङ्गी सरसामृता मधुकरी मैत्री शिवा माधवी ।
बाला शार्ङ्गरवी कला कलरवा माला विशाला जया
मात्रेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः कीर्त्तिताः ॥
नान्दी विशाला सुमुखी विचित्रा सम्भवः सदा ।
षड्जो मतो मुनीन्द्रेण भरतेन शिवेन च ॥
चित्रा घना चालनिका निवेशात्
सञ्जायतेऽसौ ऋषभस्तथैव ।
स्वरोऽपि माला सरसानिवेशात्
गान्धारनामा प्रथितः पृथिव्याम् ॥
मातङ्गी माधवी मैत्री शिवाजातस्तु पञ्चमः ।
कला कलरवा बाला शार्ङ्गरव्यास्तु पञ्चमः ॥
जायाम्लतारसानान्तु मयोमाद्धैवतस्वरः ।
माला मधुकरी योगात् निषादः सम्प्रजायते ॥
श्रुतिस्थाने स्वरान् वक्तुं नालं ब्रह्मापि तत्त्वतः ।
जले च सुतरां मार्गो मीनानां नोपलक्ष्यते ॥
गगने पक्षिणां यद्वत् तद्वत् स्वरगता श्रुतिः ।
श्रुतिर्नादवशा प्रोक्ता तथाख्या च कला मता ।
यथा तैलगतं सर्पिर्यथा काष्ठगतोऽनलः ।
ज्ञायतेऽस्योपदेशेन यथा स्वरगता श्रुतिः ॥
वीणादेस्तु श्रुतिस्थानं स्वरस्थानन्तु वक्ष्यते ।
अश्विनौ वसवो रुद्रा सहैणाङ्केन मन्यवः ।
प्रमथैर्बुधैर्नादमतो द्वाविंशतिः श्रुतिः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः

अन्यच ।
"तीव्राकुमुद्वतीमन्दाछन्दोवत्यस्तु षड्जगा: ।
दयावती रञ्जनी च रतिका ऋषभे स्थिता: ॥
रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिकाथ प्रसा-
रिणी ।
प्रीतिश्च मार्ज्जनीत्येता: श्रुतयो मध्यमाश्रिता ॥
क्षिती रक्ता च सन्दीपन्यालापिन्यपि पञ्चमे ।
मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रया: ।
उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसत: श्रुती ॥"
इति सङ्गीतरत्नाकर: ॥

श्रुतिकट, पु, (श्रुतिं कटतीति । कट्+अच ।) प्रायश्चित्त: । अहि: । पापशोधनम् । इति मेदिनी ॥

श्रुतिकटु:, पु, (श्रुतौ कटु: ।) कठोरशब्द: । अलङ्कारस्य दोषविशेष । यथा —
"श्रुतिकटुशतसस्कृतिरक्तसोत्त्यनुचिताकवि-लुष्टविसन्धिका ।" उदाहरणम् ।
"वाचा मधुरया तन्वि स्मितापाङ्गतरङ्गया ।
मनाग्वदनपुत्तोल्य कार्त्तार्थ्य कुरु माद्दशाम् ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥

श्रुतिकथित:, त्रि, (श्रुतौ कथित ।) श्रुत्युक्त । वेदोक्त । इति लोकप्रसिद्धि: ॥

श्रुतिजीविका, स्त्री, (श्रुतिरिव जीविका यस्या ।) धर्म्मशास्त्रम् । यथा,—
"स्मृतिर्धर्म्मसंहिता च संहिता श्रुतिजीविका ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
वेदजीवनोपायश्च ॥

श्रुतितत्पर, त्रि, (श्रुतौ तत्पर: ।) सकर्ण । इति जटाधर ॥ वेदाभ्यासरतश्च ॥

श्रुतिधर, त्रि, (श्रुत्या श्रवणमात्रेण धरतीति । धृ+अच । श्रुतिमात्रधारक: । श्रवणमात्रेणाभ्यासकर्त्ता । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४ ।
"सर्वो कोऽपि न विश्रुत: श्रुतिधरो धोयी कवि: क्ष्मापति: ॥")
तदौषध यथा,—
हरिरुवाच ।
"हस्तिकर्णस्य वै मूल गृहीत्वा चूर्णयेद्वर ।
सर्वरोगविनिर्मुक्त चूर्णं पलशत शिव ॥
सक्षीर भक्षित कुर्य्यात् सप्ताहेन वृषध्वज ।
नर श्रुतिधर शूर मृगेन्द्रगतिविक्रमम् ॥
पद्मगौरप्रतीकाश युक्त दशशतायुषा ।
षोडशाब्दाकृति विप्र सतत दुग्धभोजितम् ॥
मधुसर्पि समायुक्त जन्ममायुष्कर भवेत् ।
तज्जश्च मधुना सार्द्ध दशवर्षसहस्रिणम् ।
कुर्य्यान्नर श्रुतिधर प्रमदाजनवल्लभम् ॥"
इति गारुडे १८१ अध्याय: ॥

श्रुतिवर्ज्जित:, त्रि, (श्रुत्या वर्जित ।) वधिर: । इति जटाधर ॥ वेदरहितश्च ॥

श्रुतिवेध, पु, (श्रुते कर्णस्य वेधो यत्र ।) कर्णवेध । तस्य विहितकालो यथा दीपिकायाम् ।
"नो जन्मर्क्षे न मासे सूर्य्यरविजभौमाजाहस्तपाशयुते सौम्येऽर्के लघुयुग्मविष्णुमृदुभे स्वात्युत्तरादित्यभे
सौम्येस्त्रायत्रिकोणकण्टकगते, पापेस्त्रिलाभारिगे-
रोजोऽब्दे श्रुतिवेध इत्यसितभे लग्ने तु काले शुभे ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अन्यच्च । तत्र तिथय: रिक्ताभिन्ना: प्रशस्ता: । वारा: वृहस्पतिबुधशुक्राणां प्रशस्ता: । नक्षत्राणि अश्विनी रेवती हस्ता चित्रा पुनर्व्वसु-धनिष्ठा मृगशिर: पुष्य श्रवणानुराधा उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपत्स्वाती । लग्नानि वृषतुलाधनुर्म्मीनसञ्ज्ञकानि । अयुग्मवर्षे । जन्ममासचैत्रपौषाग्रहायणभिन्नमासा प्रशस्ता: । शुक्लपक्षे चन्द्रताराविशुद्धौ हरिशयनभिन्नकाले कालशुद्धौ श्रुतिवेध: कार्य्य । इति ज्योतिषम् ॥

श्रुतिस्फोटा, स्त्री, (श्रुतिं स्फोटयतीति । स्फुट्+अच् । टाप् ।) कर्णस्फोटा लता । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्रुव, पु, (श्रु+क: ।) याग । इति जटाधर ॥ स्रुवे, क्ली । इति केचित् ॥

श्रुवा, स्त्री, मूर्व्वा । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्रुवावृक्ष:, पु, विकङ्कतवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट

श्रेढी, स्त्री, अङ्कविशेष । भिन्न भिन्न यत्किञ्चिद्द्रव्यादिकर्मकौक्रियते तद्गणनाया श्रेढ्या मिश्रप्रायत्वात्तद्गणनानन्तरमारब्ध श्रेढीव्यवहार । इति मुनीश्वरगणककृतलीलावतीटीका ॥ अन्यान्यसूत्र यथा । अथ श्रेढीव्यवहारे करणसूत्रम् ।
"सैकपदघ्नपदार्द्धमथैका
द्यङ्कयुति किल सङ्कलिताख्या ।
सा द्वियुतेन पदेन विनिघ्नी
स्यात् त्रिहृता किल सङ्कलितैक्यम् ॥"
उदाहरणम् ।
"एकादीना नवान्ताना पृथक् सङ्कलितानि मे
तेषा सङ्कलितैक्यञ्च प्रचक्ष्व गणक द्रुतम् ॥"
न्यास । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । लब्धान्ये तेषा सङ्कलितानि । १ । ३ । ६ । १० । १५ । २१ । २८ । ३६ । ४५ । अथ तेषा सङ्कलितैक्यानि । १ । ४ । १० । २० । ३५ । ५६ । ८४ । १२० । १६५ । तस्य शेषसूत्र यथा । करणसूत्र सार्द्धमार्य्या ।
"पादाक्षरमिते गच्छे गुणवर्गफलञ्चये द्विगुणे ।
समवृत्ताना सख्या तद्वर्गो वर्गवर्गश्च । स्वस्व पदोनौ स्याता अर्द्धसमानाञ्च विषमाणाम् ॥"
उदाहरणम् ।
"समानामर्द्धतुल्याना विषमाणा पृथक् पृथक् ।
वृत्तानां वद मे सख्यामनुष्टुप्छन्दसा द्रुतम् ॥"
न्यास उत्तरो द्विरगुण गच्छ: ८ लब्धा समवृत्ताना सख्या २५६ । तथार्द्धसमानाञ्च ६५२८० विषमाणाञ्च ४२९४९०१७६० । इति लीलावती ॥

श्रेणि:, पु, स्त्री, (श्रयति श्रीयते वा । श्रि+ "वह्निश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।" उणा० ४ । ५१ । इति णि ।) निश्छिद्रपङ्क्ति: । तत्पर्य्याय: । पंक्ति: २ श्रेणी ३ विच्छोली ४ वीथी ५ आलि: ६ पालि: ७ आवलि: ८ आली ९ पाली १० आवली ११ वीथि: १२ वीथिका १३ राजी १४ राजि: १५ रेखा १६ लेखा १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ९ ।
"न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कज
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥"):
समानशिल्पिसहति । इति मेदिनी ॥ कोम्पानि इति इङ्गरेजीयभाषा ॥ सेकपात्रम् । इति विश्व ॥

श्रेणिक:, पु, मगधदेशीयराजविशेष । इति हेमचन्द्र ॥

श्रेणी, स्त्री, (श्रेणि+कृदिकारादिति ङीष् ।) श्रेणि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु । १ । ४१ ।
"श्रेणीबन्धात् वितन्वद्भिरस्तम्भा तोरणस्रजम् ।
सारसै कलनिर्ह्रादै क्वचिदुन्नमिताननौ ॥")

श्रेय, [स] क्ली, (इदमनयोरतिशयेन प्रशस्यम् । प्रशस्य+ईयसुन् । "प्रशस्यस्य श्र: ।" ५ । ३ । ६० । इति श्र ।) धर्म्मम् । मुक्ति । इत्यमर: ॥ (चतुर्व्वर्ग एव श्रेय । यथा मनु । २ । २२४ ।
"धर्म्मार्थावुच्यते श्रेय: कामार्थौ धर्म्म एव च ।
अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थिति ॥"
"धर्म्मार्थकामात्मक परस्पराविरुद्धस्त्रिवर्ग एव पुरुषार्थतया श्रेय इति विनिश्चय: । एवञ्च बुभुक्षून् प्रत्युपदेशो न मुमुक्षून् । मुमुक्षूणान्तु मोक्ष एव श्रेय इति षष्ठे वक्ष्यते ।" इति तट्टीकाया कुल्लूक ॥) शुभम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु । १ । ७९ ।
"प्रतिबध्नाति हि श्रेय पूज्यपूजाव्यतिक्रम ॥")

श्रेयसी, स्त्री, (इयमनयोरतिशयेन प्रशस्या । प्रशस्य+ईयसुन् । प्रशस्यस्य श्र: । उगित्वात् ङीप् ।) हरीतकी । पाठा । करिपिप्पली । इत्यमर ॥ रास्ना । इति विश्व ॥ शुभयुक्ता च ॥

श्रेयास, पु, वृत्तार्हद्विशेष । इति हेमचन्द्र: ॥

श्रेयान्, [स] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य । प्रशस्य+ईयसुन् । "प्रशस्यस्य श्र ।" ५ । ३ । ६० । इति श्र ।) श्रेष्ठ । इत्यमर ॥ (यथा, मनु । १० । ११२ ।
"प्रतिग्रहाच्छिल श्रेयास्ततोऽप्युञ्छ: प्रशस्यते ॥")
शुभयुक्तश्च ॥

श्रेष्ठ, क्ली, (अयमेषामतिशयेन प्रशस्य । प्रशस्य+इष्ठन् । प्रशस्यस्य श्र ५ । ३ । ६० । इति श्र ।) गोदुग्धम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

श्रेष्ठ, पु, (प्रशस्य+इष्ठन् ।) कुवेर । नृप । द्विज । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णु । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (महादेव । यथा, महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १७ । ४० ।
"विश्वरूप स्वयं श्रेष्ठो वलवीरो वलो गण ॥")

श्रेष्ठ, त्रि, (प्रशस्य+इष्ठन् ।) प्रशस्त । वर: ।- (यथा, रामायणे । २ । १ । २० ।

"इक्ष्वाकूणां च पितु: श्रेष्ठो बभूव भरताग्रज ॥")
तत्पर्य्याय । श्रेयान् २ पुष्कल' ३ सत्तम' ४
अतिशोभन' ५ । इत्यमर' ॥ मुख्य. ६ वरेण्य'७
प्रमुख ८ अग्र ९ अग्रहर' १० उत्तम' ११
प्रग्रह. १२ अनुत्तम: १३ अग्रीय' १४ प्रवेक १५
अग्र्य १६ अग्रिय १७ । इति शब्दरत्नावली ॥
अनवर' १८ अग्रिम: १९ प्राग्र २० प्राग्रहर.२१
प्रबर्ह' २२ । इति जटाधर' ॥ वृद्ध: । ज्येष्ठ. ।
इति शब्दरत्नावली ॥
श्रेष्ठकाष्ठ, पु, श्रेष्ठं काष्ठमस्य ।) शाकवृक्ष' ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
श्रेष्ठा, स्त्री, (इयमासामतिशयेन प्रशस्या । इष्ठन् ।
टाप् ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्ट. ॥
मेदा । इति केचित् ॥ उत्तमा नारी च ॥
श्रेष्ठाम्ल, क्ली, (श्रेष्ठं अम्लम् ।) वृक्षाम्लम् । इति
राजनिर्घण्ट ॥
श्रेष्ठाश्रम, पु, (श्रेष्ठ आश्रम ।) गृहस्थाश्रम ।
आश्रमत्रयाणां पालकत्वात् ॥
श्रेष्ठी, [न्] पु, (श्रेष्ठं धनादिकमस्त्यस्येति । इनि ।)
कुलोत्तमशिल्पी । यथा,—
"कुलीकस्तु कुलीश्रेष्ठी कुलश्रेष्ठिनि शिल्पि-
नाम् ॥"
इति जटाधर ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । २९ । १० ।
"श्रेष्ठी सुवर्णपुष्पै पद्मे विप्रा पुरोहिता
कुमुदै ॥")
श्रै, खेदे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-
अक०-अनिट् ।) श्रायति रौद्रात्लोक । इति
दुर्गादास ॥
श्रै म पचने । इति कल्पद्रुम ॥ भ्वा० पर०-
सक०- अनिट् ।) म, श्रपयति । इति दुर्गा-
दास ॥
श्रोण, ऋ सघाते । इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।)ऋ अशुश्रोणत् । सघातो
राशीकरणम् । इति दुर्गादास ॥
श्रोण, पु, (श्रोणतीति । श्रोण ऋघाते+अच ।
यद्वा शृणोतीति । श्रु श्रवणे बाहुलकात् न ।
इत्युणादिटीकाया उज्ज्वलदत्त ।३।६।) पङ्गु' ।
इत्यमर ॥
श्रोणा, स्त्री, (श्रोणसघाते+अच् ।) श्रवणा-
नक्षत्रम् । (यथा, भागवते । ८ । १८ । ५ ।
"श्रोणाया श्रवणद्वादश्या मुहूर्त्तेऽभिजिति प्रभु
सर्व्वे नक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्मदक्षिणम् ॥")
काञ्जिकम् । पक्वे, त्रि । इति केचित् ॥
श्रोणि, स्त्री, (श्रोण सघाते+इन् । यद्वा, श्रु-
श्रवणे+"वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित ।" उणा० ४ । ५१ ।
इति नि ।) कटि । इत्यमर ॥ (यथा, बृहत्
संहितायाम् । ५६ । ७ ।
"फुल्लतोरद्रुमोत्तमा सङ्गमश्रोणिमण्डला ।
पुलिनाभ्युन्नतोरस्या हंसहासाश्च निम्नगा ॥")
सा तु गर्भस्थस्य मासद्वयेन भवति । इति सुख-
बोध. ॥ पन्था' । इति शब्दरत्नावली ॥

श्रोणिफल, क्ली, (श्रोणि फल फलकमिव ।) कटि:
इति राजनिर्घण्ट ॥
श्रोणिफलक, क्ली, (श्रोणिफल+स्वार्थे कन् ।)
कटिपार्श्व' । तत्पर्य्याय' । कट' २ । इत्य-
मर: ॥ फलक चर्म्म तदाकारत्वात् श्रोणि:
फलकमिव श्रोणिफलकम् । कट्यते आव्रियते
कट' कटे वर्षावरणयो अल् । कटि' । इति
केचित् । इति भरत ।
श्रोणिबिम्ब, क्ली, कटिसूत्रम् । इति धनञ्जय' ॥
श्रोणिसूत्र, क्ली, (श्रोणिस्थित सूत्रम ।) खड्ग-
बन्धनसूत्रम् । परतला इति हिन्दीभाषा ॥
कटिबन्धनसूत्रम् । इति केचित् ॥ घुन्शी इति
भाषा ॥
श्रोणी, स्त्री, (श्रोणि+वा ङीष् ।) कटि । पन्था ।
इति भरतद्विरूपकोष ॥
श्रोत', [स्] क्ली, (श्रु+असुन् । तुट् च ।) कर्ण ।
नदीवेग । इति जटाधर ॥ इन्द्रियम् । यथा,
"हृषीकमक्ष करण श्रोत ख विषयीन्द्रियम् ॥"
इति हेमचन्द्र' ॥
श्रोतव्य, त्रि, (श्रु+तव्य ।) श्रवणीयम् । यथा,
"अध्येतव्य न चान्येन ब्राह्मण क्षत्रिय विना ।
श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्य कदाचन ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
श्रोता, [ऋ] त्रि, (शृणोतीति । श्रु+तृच् ।)
श्रवणकर्त्ता । यथा,—
"अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ' ॥"
इति हितोपदेश ॥
पुराणश्रोतृत्वे प्रमाणमाह ।
"पठेदर्थं बुध्यमान श्रावयेद्वै नरोत्तमे ।
श्रोता तु प्राङ्मुखो भूत्वा शृणुयात् भक्ति-
तत्पर ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे ७१ अध्याय ॥
श्रोत्र क्ली, (श्रूयतेऽनेनेति । श्रु+"हुयामाश्रु-
भसिभ्यस्त्रन् ।"उणा० ५ । १६७ । इति त्रन् ।)
कर्णम् । इत्यमर ॥ (यथा, रघु । ७ । १६ ।
"इत्युद्गता पौरवधूमुखेभ्य
शृण्वन् कथा श्रोत्रसुखा कुमार ॥")
श्रोत्रियता । इति त्रिकाण्डशेष ॥
श्रोत्रिय, पु, (छन्दोऽधीते इति । छन्दस्+श्रोत्रिय
श्छन्दोऽधीते ।"५ । २ । ८४ । इति घन्प्रत्ययेन
साधु ।) वेदाध्येतृब्राह्मण । तत्पर्य्याय. ।
छान्दस २ । इत्यमर ॥ श्रूयते धर्म्माधर्म्मावनेन
इति श्रोत्रो वेद त्रासुसिति त्र श्रोत्र वेत्ति
अधीते वा श्रोत्रिय ढघे कादिति इय । छन्दो-
ऽधीते इत्यर्थे इये छन्द'शब्दस्य श्रोत्रादेश' ।
इति परे । छन्दो वेत्ति अधीते वा छान्दस ।
इति पूर्वेण ण्य' । इति भरत ॥*॥ तस्य लक्षण
यथा,—
"जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेय' संस्कारैर्द्विज उच्यते
विद्याभ्यासी भवेद्विप्र' श्रोत्रियस्त्रिभिरेव हि ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ११६ अध्याय' ॥
मानवे मार्कण्डेयपुराणे चाप्येवम् ॥*॥ अपिच ।

"एकां शाखा सकल्पा वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च
षट्कर्म्मनिरतो विप्र: श्रोत्रियो नाम धर्म्मवित् ॥
इति दानकमलाकर. ॥
श्रोत्रियता, स्त्री, (श्रोत्रियस्य भाव' । श्रोत्रिय+
तल् ।) श्रोत्रियधर्म्म । तत्पर्य्याय. । श्रोत्रम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥
श्रौत, क्ली, (श्रुतौ भवम् । श्रुति+अण् ।) गार्ह-
पत्याहवनीयदक्षिणाग्नय । यथा,—
"त्रयो ये गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नय ।
इदमग्नित्रिक श्रौत त्रेताग्निहोत्रमित्यपि ॥"
इति जटाधर' ॥
श्रौत, त्रि, (श्रुतौ भव । श्रुति+अण् ।) श्रुति-
विहितधर्म्मादि । यथा,—
"धर्मज्ञैर्विहितो धर्म्म श्रौत' स्मार्त्तो द्विधा द्विजै:
दानाग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ॥
स्मार्त्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युत ।
पूर्वेभ्यो वेदयित्वेह श्रौत सप्तर्षयोऽब्रुवन् ॥
ऋचो यजूंषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि सा श्रुति'
मन्वन्तरस्यातीतस्य स्मृत्वा तन्मनुरब्रवीत् ॥
तत स्मार्त्त' स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमविभागश: ।
एव वै द्विविधो धर्म्म शिष्टाचार: स उच्यते ॥
इज्यावेदात्मक' श्रौत स्मार्त्तो वर्णाश्रमात्मक' ॥
इति मात्स्ये १२० अध्याय ॥
अपि च । अधिकरणमालाकृन्माधवाचार्य्य-
धृतपराशरभाष्ये शातातप ।
"श्रौत कर्म्म स्वय कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्
अशक्तौ श्रौतमप्यन्य कुर्य्यादाचारमन्तत' ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
श्रौत्र, क्ली, श्रोत्रमेव । प्रज्ञादित्वादण् ।) कर्ण ।
(श्रोत्रियस्य भाव कर्म्म वा । "हायनान्तयुवा
दिभ्योऽण् ।"५ । १ । १३० । इत्यण् । "श्रोत्रि-
यस्य यलोपश्च वाच्य ।" इति यलोप ।)
श्रोत्रियकर्म्म । तत्पर्य्याय । श्रौत्रियता २ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (श्रोत्रस्य भाव' कर्म्म
वा । अण् ।) श्रोत्रकर्म्म च ॥(श्रोत्राणा समूह
"भिक्षादिभ्योऽण् ।" ४।२।३८ । इति अण् ॥)
श्रौषट्, व्य, देवहविर्दानम् । इत्यमर. । देवहवि-
र्दान इत्यनेनाय मन्त्र सूचित' । इति भरत-
मतम् ॥
श्लाघ्न, क्ली, श्रिय आह्वा आह्वा यस्य ।) पद्मम् ।
इति केचित् ॥
श्लक, इ ङ सर्पे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्त स्थतृतीयवर्ण-
युक्तादि । इ, श्लङ्कते । ङ, श्लङ्कते । सर्पो गति
इति दुर्गादास ॥
श्लक्ष्ण, त्रि, (श्लिष आलिङ्गने+"श्लिषेरच्चोप-
धाया ।"उणा० ३ । १९ । इति क्स्न अकार-
श्चोपधाया ।) अल्पम् । इत्यमर ॥ मनोहरम् ।
इत्युणादिकोष ॥ (यथा, मनु । २ । १५९ ।
"अहिंसयैव भूताना कार्य्य श्रेयोऽनुशासनम्
वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्म्म-
मिच्छता ॥")

श्लक्ष्णकं, क्ली, पूगफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, श्लक्ष्णमेव । स्वार्थे कन् ।) मनोहरश्च ॥

श्लक्ष्णत्वक, [च्] पु, (श्लक्ष्णा मनोहरा त्वक् यस्य ।) अश्मन्तकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरवल्कलश्च ॥

श्लम,इ भजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) । अन्तःस्थतृतीयवर्णयुक्ततालव्यादिः । इ, श्लम्यति । इति दुर्गादासः ॥

श्लथ, त् क दौर्ब्बल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तादिः । क, श्लथयति । इति दुर्गादासः ॥

श्लथ,त्रि, (श्लथयतीति । श्लथ + अच् ।) शिथिलः । यथा । "शिथिलं श्लथः श्लथः ।" इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । ७ । ६२ ।

"श्लथशिरसिजपातभारा-
दिव नितरां नतिमङ्गिरसभागे ॥")

दुर्ब्बलः । इति श्लथधात्वर्थदर्शनात् ॥

श्लाख, ऋ व्याप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । ऋ, अशश्लाखत् । इति दुर्गादासः ॥

श्लाघ, ऋ ङ कत्थने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः तालव्यादिः । कत्थनं प्रशंसा । ऋ, अशश्लाघत् । ङ, श्लाघते गुणिनं गुणी । इति दुर्गादासः ॥

श्लाघा, स्त्री, (श्लाघ कत्थने + अः । टाप् ।) प्रशंसा । (यथा, रघुः । १ । २२ ।

"ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्य्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव ॥")

परिचर्य्या । अभिलाषः । इति मेदिनी ॥

श्लाघ्य,त्रि,(श्लाघ + ण्यत् ।) श्लाघनीयः । प्रशस्यः । यथा,—

"गौरविताश्चाचार्य्यमिश्राः श्लाघ्यास्तत्रभवन्-
मुखाः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, रघुः । ११ । ८६ ।

"आहितो जयविपर्य्ययोऽपि मे
श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥")

श्लिकु, क्ली, (श्लिष्यति ग्रहादीनिति । श्लिष + "श्लिषेः कश्च ।" उणा० १ । ३७ । इति कु । कस्य आदेशः ।) ज्योतिःशास्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

श्लिकु, पुं, (श्लिष आलिङ्गने + कुः ।) भृत्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ षिङ्गः । इत्युणादिकोषः ॥

श्लिष, उ दाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । उ, श्लेषित्वा श्लिष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

श्लिष,औ य ऌ ञि श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तादिः । औ श्लेष्टा । य, श्लिष्यति । ऌ, अश्लिषत् । आलिङ्गने तु अश्लिक्षत् । ञि श्लिष्टोऽस्ति । श्लेष आलिङ्गनम् । तच्च बाहुभ्यामेव रूढम् । श्लिष्यति कामपीति जयदेवः । प्रासावप्ययम् । श्लिष्यति वृक्षं लता । इति दुर्गादासः ॥

श्लिष, क श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क, श्लेषयति । इति दुर्गादासः ॥

श्लिषा, स्त्री, आलिङ्गनम् । त्रिकाण्डशेषः ॥

श्लिष्टः, त्रि, (श्लिष + क्तः ।) श्लेषयुक्तशब्दादि । भिन्नार्थैकरूपान्वितवाक्यम् । तस्य लक्षणं यथा,—

"श्लिष्टमिष्टमविस्पष्टमेकरूपान्वितं वचः ।"
इति सरस्वतीकण्ठाभरणम् ॥

श्लीपद, क्ली, (श्रीयुक्तं हस्तिमत् पदमत्रेति । पृषोदरादित्वात् साधु ।) स्फीतपादादि । गोद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पादवल्मीकम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४८५ ।

"यत्रोपकारकं यत्र भूषणं यत् प्रकोपमातनुते ।
गुरुणापि तेन कार्य्यं पदेन किं श्लीपदेनेव ॥")

अथ श्लीपदाधिकारः । तत्र श्लीपदस्य विप्रकृष्टनिदानमाह ।

"पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्व्वर्त्तुषु च शीतलाः ।
ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥"

विशेषत इति वचनेनान्यत्रापि श्लीपदं भवति इति बोध्यते ॥ * ॥ सामान्यं लक्षणमाह ॥

"यः सज्वरो वंक्षणजो भृशार्त्तिः
शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ।
तत् श्लीपदं स्यात् करनेत्रकर्ण-
शिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः ॥"

तत् त्रिविधम् । वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकञ्चेति । तेषां लक्षणमाह ।

"वातजं कृष्णरूक्षञ्च स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।
अनिमित्तरुजं चास्य बहुशो ज्वर एव च ॥
पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम् ।
श्लैष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथा पाण्डु गुरु स्थिरम्॥
त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात् ।
गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात्॥"

असाध्यमाह ।

"वल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते ।
सर्व्वात्मकं महत्त्वन्तु वर्ज्जनीयं विशेषतः ॥
यत् श्लेष्मलाहारविहारजातं
जातं तथा भूरिकफस्य पुंसः ।
सास्रावमप्यत्र तु सर्व्वलिङ्गं
सकण्डुकं वापि विवर्ज्जनीयम् ॥" * ॥

श्लीपदस्य चिकित्सा ।

"लङ्घनालेपनस्वेदरेचनै रक्तमोक्षणैः ।
प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लीपदं समुपाचरेत् ॥१॥
सिद्धार्थशोभाञ्जनदेवदारु-
विश्वौषधैर्मूत्रयुतैः प्रलिम्पेत् ।
पुनर्नवानागरसर्षपाणां
कल्केन वा काञ्जिकमिश्रितेन ॥
श्लीपदमिति शेषः ॥ २ ॥
"धत्तूरैरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिग्रुसर्षपैः ।
प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥३॥
असाध्यमपि यात्यन्तं श्लीपदं चिरकालजम् ।
मूलेन सहचरायास्तालमिश्रेण लेपनात् ॥
तालस्य फलरसो ग्राह्यः ॥ ४ ॥
सप्तलास्थूलपत्राणां कल्कं तप्तेन वारिणा ।
संसृष्टं लवणोपेतं सेवितं श्लीपदं हरेत् ॥५॥
शाखोटवल्कलक्वाथं गोमूत्रेण युतं पिबेत् ।
श्लीपदानां विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये ॥६॥
रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वर्षोत्थं श्लीपदं हन्ति दद्रुकुष्ठं विशेषतः ॥७॥
वर्षाभूत्रिफलाचूर्णं पिप्पल्या सह योजितम् ।
सक्षौद्रं श्लीपदं लिह्यात् चिरोत्थं श्लीपदं जयेत्॥
गन्धर्व्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोऽम्बुना पिबति ।
श्लीपदविबन्धमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥"

गन्धर्व्वतैलं एरण्डतैलम् । गोऽम्बुना गोमूत्रेण ॥८॥ इति श्लीपदाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तस्य कर्म्मविपाको यथा । गौतमोऽपि कश्चिद्विशेषमाह । अनृतवाग्गुल्मी मुहुर्मुहुः संलग्नपाक् जलोदरी दारत्यागी कूटसाक्षी श्लीपदी ॥ इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥ कूटसाक्ष्यस्य सुरापानसमत्वे नानुपातकत्वात् तत्कर्म्मजन्यश्लीपदरोगयुक्तेन पराकव्रतं कर्त्तव्यम् । इति मन्वादिमतम् ॥

श्लीपदप्रभवः, पु, (श्लीपदस्य प्रभवतीति । प्र + भू + अच् ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

श्लीपदापहः, पु, (श्लीपदं अपहन्तीति । हन + ड ।) पुत्रजीववृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्लील, त्रि, (श्रीर्विद्यतेऽस्येति । श्री + लच् । रस्य लः ।) लक्ष्मीवान् । इति श्लीलशब्दटीकायां स्वामी ॥

श्लेषः, पु, (श्लिष + घञ् ।) संयोगः । तत्पर्य्यायः । सन्धिः २ । इत्यमरः ॥ दाहः । आलिङ्गनम् । इति श्लिषधात्वर्थदर्शनात् ॥ * ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३८८ ।

"पुलकितकठोरपीवरकुचकलशश्लेषवेदनाभिज्ञः ।
शम्भोरुपवीतफणी वाञ्छति मानमहं
देव्याः ॥" * ॥

श्लिष्यतीति । श्लिष + "श्याद्व्यधास्रुसंस्रु इति ।" ३।१।१४१ । इति णः ।) शब्दालङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणादिर्यथा,—

"वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युगपद्भाषणस्पृशः ।
श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा ॥"

अर्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शने काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते इति च न ये वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यद्युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति भिन्नस्वरूपमपह्नुवते स श्लेषः ॥ * ॥ स च वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां भेदादष्टधा । क्रमेणोदाहरणम् ।

"चन्द्रार्द्धं शङ्करनरकपाल परिगतो
विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको बहुवयाः ।
अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्व्वामरगुरो-
र्विधौ वक्रे मूर्द्धि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥
पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम् ॥
अक्षिप्रह्वविलोकनप्रणयिणी नीलोत्पलस्पर्द्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये ।
लावण्यैकमहानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशो-
स्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्व्वा
हरेः ॥"
एष एव वचनश्लेषोऽपि ।
"महदे सुरसन्धम्मे तमवसमासङ्गमागमाहरणे ।
हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा ॥
अयं सर्व्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति
सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मज ॥
रजनिरमणमौले पादपद्मावलोक-
क्षणसमयपरासां पूर्व्वसम्पत्सहस्रम् ।
प्रथमनिवहमध्ये जातु चित्तप्रसादा-
दहमुचितरुचिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥
सर्व्वस्वं हर सर्व्वस्य त्वं भवच्छेदतत्पर ।
नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्त्तनम् ॥"
'भेदाभावात् प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् ॥'
नवमोऽपीत्यपिभिन्नक्रमः । उदाहरणम् ।
"योऽसकृत् परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः ।
शतकोटिदतां विभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते ॥"
अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ
ननु स्वरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्य्याणां
तदभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्य्याणाञ्च शब्दानां बन्धे-
ऽलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः । शब्द-
श्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधोऽप्ययमर्थालङ्कारमध्ये
गणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालङ्कारः ।
उच्यते । इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगत-
त्वेन यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव
व्यवतिष्ठते । तथा हि कष्टत्वादिमाङ्गल्याद्यनुप्रा-
सादयो व्यर्थत्वादिप्रौढत्वाद्युपमादयः तद्भावत-
दभावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यव-
स्थाप्यन्ते । तथाहि ।
"स्वयञ्च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता ।"
इत्यभङ्गश्लेषः ॥ प्रभातसन्ध्येव स्वापफललुब्धे-
हितप्रदेति सभङ्गशब्दश्लेषश्चेति द्वावपि शब्दै-
कसमाश्रयाविति द्वयोरपि शब्दश्लेषत्वमुपपन्नम्
न त्वाद्यस्यार्थश्लेषत्वम् । अर्थश्लेषस्य तु स विषयः
यत्र शब्दपरिवर्त्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना ।
यथा,—
"स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥"
न चायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । अपि
तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमा । तथा हि ।
यथा कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत् कचतितरा-
मित्यादौ गुणसाम्ये क्रियासाम्ये उभयसाम्ये
वा उपमा तथा सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति
च सितांशुबिम्बमिवेत्यादौ शब्दमात्रसाम्ये-
ऽपि युक्तैव तथा ह्युक्तं रुद्रटेन । स्फुट-
मर्थालङ्कारावेतौ उपमासमुच्चयौ किन्तु ।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवत
इति । न च कमलमिव मुख्यमित्यादि साधा-
रणधर्म्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति वक्तुं
युक्तं पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । देवत्वमेव
पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् । त्वञ्चामरमरुद्-
भूमिरेको लोकत्रयात्मकः । इत्यादिश्लेषस्य
चोपमाद्यलङ्कारविविक्तोऽस्ति विषयः । इति
द्वयोर्योगे सङ्करः एव उपपत्तिपर्य्यालोचने तु
उपमाया एवायं युक्तो विषयः अन्यथा विष-
यापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात् । न च
अविन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुकेत्यादौ
विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । अपि तु श्लेष-
प्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः । न ह्यत्रार्थद्वयप्रति-
पादकः शब्दः श्लेषः द्वितीयार्थस्य प्रतिभात-
मात्रस्य प्ररोहाभावात् । न च विरोधाभास
इव विरोधः । श्लेषाभास इव श्लेषस्तस्मादेव-
मादिषु वाक्येषु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारा-
न्तरमेव साधीयः । तथा च सह सत्त्वमणि-
र्नान्यः कविरिव स्वल्पश्लोको देव महान् भवान्
"अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।
अहो दैवगतिश्चित्रा न तथापि समागमः ॥
आदाय चापमचलं कृत्वा हीनं गुणं विषम-
दृष्टिः ।
यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्क्षीन्नमस्तस्मै ॥"
इत्यादावेकदेशविवर्त्तिरूपकश्लेषव्यतिरेकसमासो-
क्तिविरोधत्वमुचितं न तु श्लेषत्वं शब्दश्लेष इति
चोच्यते । अर्थालङ्कारमध्ये च लक्षित इति
कोऽयं नयः किन्तु वैचित्र्यमलङ्कारः इतियत्रैव
कविप्रतिभासंरम्भगोचरस्तत्रैव निचितैवेति
सैवालङ्कारभूमिः । अर्थमुखमपेक्षित्वमेतेषां
शब्दानामिति चेत् अनुप्रासादीनामपि तथैवेति
तेऽप्यर्थालङ्काराः किं नोच्यन्ते रसादिव्यञ्जक-
स्वरूपवाच्यविशेषव्यपेक्षेत्यनुप्रासादीनामल-
ङ्कारता शब्दगुणदोषाणामप्यर्थापेक्षयैव गुणदो-
षता । अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षयैव
व्यवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनोच्यन्ताम् ।
विधौ वक्रे मूर्द्धि स्थितवतीत्यादौ च वर्णादि-
श्लेषे एकप्रयत्नोच्चार्य्यत्वेऽर्थश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि
प्रसज्यतामित्येवमादि स्वयं विचार्य्यम् । इति
काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम ९
उल्लासः ॥

श्लेष्मकः, पुं (श्लेष्मा एव । स्वार्थे कन् ।) कफः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्लेष्मघ्ना, स्त्री, (श्लेष्माणं हन्तीति । हन+टक्
अभिधानात् टाप् ।) मल्लिका । केतकी । इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ श्लेष्मनाशके, त्रि ॥

श्लेष्मघ्नी, स्त्री,(श्लेष्माणं हन्तीति । हन+टक् ।
टित्वात् ङीष् ।) ज्योतिष्मती । इति जटा-
धरः ॥ मल्लिका । इति मेदिनी ॥ त्रिकटु ।
इति शब्दरत्नावली ॥

श्लेष्मणः, त्रि, (श्लेष्मा अस्त्यस्येति श्लेष्मन्+
"लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।"५
२ । १०० । इति नः ।) कफी । इत्यमरः ॥

श्लेष्मणा, स्त्री, (श्लेष्मन्+पामादित्वात् न ।
टाप् ।) वृक्षविशेषः । यथा,—
'गुरुस्कन्धस्तूपर्णी च श्लेष्मणा च वृषापि च ।"
इति शब्दमाला ॥

श्लेष्मलः, त्रि, (श्लेष्मास्त्यस्येति । श्लेष्मन्+
"सिध्मादिभ्यश्च ।"५ । २ । ९७ । इति लच् ।)
श्लेष्मयुक्तः । इत्यमरः ॥

श्लेष्मलः, पुं, श्लेष्मन्+लच ।) वृक्षविशेषः । बहु-
यार इति ख्यातः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्लेष्महः, पुं, (श्लेष्माणं हन्तीति । हन+ड ।)
कट्फलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । कफ-
नाशके, त्रि ॥

श्लेष्मा, [न्] पुं, श्लिष+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।"
उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) कफः ।
इत्यमरः ॥ तस्य प्रकोपहेतुर्यथा,—

"गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्य-
द्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः ।
तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः सम्प्रकोपः
प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते ॥" * ॥

तस्य लक्षणं यथा,—
"स्तैमित्यं मधुरास्यता शिथिलता शौक्ल्यं
प्रसेको मल-
प्राचुर्य्यं स्थिरता रसश्च लवणः कण्डूरतिस्वल्पता
आलस्यं चिरकारिता कठिनता शीताभिरुचिः
स्निग्धता
तन्द्रा दत्तगुरपदेहकासगुरुता एताः कफोक्ता
रुजः ॥" * ॥

अस्य प्रशमताकारणं यथा,—
"गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥
रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवन-
स्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागररतिक्रीडापदाघातनम् ।
धूमात्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपनाहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुच्छे-
दयेत् ॥" * ॥

स च पञ्चविधो यथा,—
"अवलम्बक इत्येकः क्लेदकः श्लेष्मकोऽपरः ।
बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः ॥" * ॥
एतेषां लक्षणानि यथा,—
"कफधाम्नान्तु शेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम् ।
ततोऽवलम्बकाख्यातिः श्लेष्मा प्राज्ञैरुरःस्थितः ॥
आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात् क्लेदकः
स्मृतः ॥२॥
श्लेष्मकः श्लेषणात् सन्धेः स च सन्ध्यां व्यव-
स्थितः ॥३॥

"वर्ज्जयेत् मधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च ।
भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥")

श्लेष्मान्तकः, पुं, (श्लेष्माणं स्वसेवनजनितकफेन अन्तयति नाशयतीति । अन्त + णिच् + ण्वुल् ।) वृक्षविशेषः । बहुयार इति वङ्गभाषा । लसोड़ा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । बहुवारः २ पिच्छिलः ३ द्विजकुत्सितः ४ शेलुः ५ शीतफलः ६ शीतः ७ भूतकः ८ कर्ब्बुदारकः ९ व्रतद्रुमः १० गन्धपुष्पः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । हिमत्वम् मधुरत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । पाचनत्वम् क्रिमिशूलहरत्वम् । आमास्रदोषमलरोधबहुव्रणार्त्तिविस्फोटशान्तिकरत्वम् । कफकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्यामफलगुणाः । विष्टम्भित्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तकफास्रनाशित्वञ्च । तत्पक्वफलगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्लेष्मत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

श्लैष्मिकः, त्रि, (श्लेष्मणः शमनं कोपनं वा । श्लेष्मन् + "वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोः ।" ५ । १ । ३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठञ् । कफशमनम् । कफकोपनम् । इति व्याकरणम् ॥) श्लेष्मोद्भवम् । श्लेष्मसम्बन्धीयम् । इति श्लेष्मशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।

"चिकित्साप्रविभागीये वाताभिष्यन्दवारणः ।
पैत्तिकस्य श्लैष्मिकस्य रौधिरस्य तथैव च ॥")

श्लोक, ऋ ङ सङ्घाते । वर्ज्जने । सर्ज्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक० सक०-च-सेट् ।) सङ्घात इह छन्दोविशिष्टवाक्यरचनम् । ऋ, अशश्लोकत् । ङ श्लोकते कविः । इति दुर्गादासः ॥

श्लोकः, पुं, (श्लोक्यते इति । श्लोकसङ्घाते + घञ् ।) यशः । यशः । इत्यमरः ॥ * ॥ (वाक् । इति निघण्टुः । १ । ११ ॥ "श्रु श्रवणे 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' इति कन्प्रत्ययो बाहुलकाद्भवति गुणः कविलकादित्वाल्लत्वम् । श्रूयते इति श्लोकः । यद्वा श्लोक सङ्घाते 'पुंसि संज्ञायां घः ।' श्लोक्यते पद्यते रूपेण सङ्घन्यते ऋषिभिः श्लोकः ।" इति तट्टीका ॥) श्लोकनाम छन्दः । यथा,—

"मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥
तस्येत्थं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः ।
शोकार्त्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥
चिन्तयन् स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान् मतिम् ।
शिष्यञ्चैवाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥
पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।
शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥"

इति रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे २ सर्गः ॥

श्लोण, ऋ सङ्घाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अशुश्लोणत् । सङ्घातो राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

श्व, [न्] अ, मनागर्थः । इत्यमरः ॥ कालि इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । २६ ।
"श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥")

श्वःश्रेयस, क्ली, (श्वः आगामिकाले श्रेयो यत्र । "श्वसो वसीयःश्रेयसः ।" ५ । ४ । ८० । इति अच् ।) कल्याणम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । ३८ ।

"श्वःश्रेयसमवाप्ताऽसि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाषि सा ॥")

परमात्मा । धर्मः । इति मेदिनी ॥ कल्याणयुक्ते, त्रि ॥

श्वक, इ ङ सर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्ताद्यः । इ, श्वङ्कते । ङ श्वङ्कते । सर्पो गतिः । इति दुर्गादासः ॥

श्वगणः, पुं, (शुनां गणः ।) कुक्कुरसमूहः । यथा,—
"द्वारादेर्य्यवयोरिसुमौ स्यातां णित्तद्धिते परे ।
श्वादेरन्यस्तोस्तु वा । न तु श्वगणप्रभृतीनाम् ।"
इति मुग्धबोधव्याकरणटीकायां दुर्गादासः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ८ । १४ ।
"श्वगणा नात्र दृश्यन्ते पिशाचा मांसभोजनाः ॥")

श्वच, ङ } गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
श्वचि, इ ङ } (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) द्वौ वकारयुक्तादी । पुनः पाठादाद्यो नेदनुबन्धः । ङितौ तु द्वौ । एक एवेत्पाठबलाद्वाध्य इति नियमात् । ङ, श्वचते । इ, श्वञ्चते । ङ, श्वञ्चते । इति दुर्गादासः ॥

श्वठ, क } गतौ । असंस्कृते । संस्काते । इति
श्वठि, इ क } कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक० सेट् ।) द्वौ वकारयुक्तौ पुनःपाठादाद्यो नेदनुबन्धः । वयः अर्थाः । क, श्वाठयति । इ क, श्वण्ठयति जनः । गच्छति किमपि संस्करोति वा इत्यर्थः । संस्कारगत्योरिति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

श्वठ, त् क दुर्व्वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । श्वठयति नीचः । कुत्सितं वदतीत्यर्थः । रमानाथस्तु सम्यग्भाषणे इति मत्वा श्वठयति सम्यग्वदतीत्यर्थं इत्याह । सम्यग्भाग इत्यप्येके इति दुर्गादासः ॥

श्वदंष्ट्रकः, पुं, (शुनो दंष्ट्रेव कण्टकोऽस्य ।) गोक्षुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वदंष्ट्रा, स्त्री, (शुनो दंष्ट्रेव कण्टकाहतत्वात् ।) गोक्षुरकः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।
"पिप्पल्यादीनां श्वदंष्ट्रावसुकासवः कूष्माण्डादीनां दार्व्वीकरासवः ॥")

श्वधूर्त्तः, पुं, (शुनि धूर्त्तस्तद्वञ्चकत्वात् ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्वनिशं क्ली, } (शुनां निशा । "सुरासेना-
श्वनिशा, स्त्री, } च्छायाशालानिशा स्त्रियाम् ।" इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण विभाषया क्लीवत्वम् ।) शुनां निशा । इत्यमरभरतौ ॥ मत्त-कुक्कुरनिशा । यथा,—
"यस्यां मत्ता निशि श्वानः श्वनिशं श्वनिशा च सा ॥"
इति जटाधरः ॥

श्वपक् [च्] पुं, (श्वानं पचतीति । पच + क्विप् ।) चण्डालः । यथा । निषादः । श्वपचः श्वपक् । इति भरतधृतवोपालितः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ९२ ।
"शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोगिणाम् ।
वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निर्व्वपेद् भुवि ॥")

श्वपचः, पुं, (श्वानं पचतीति । पच + अच् ।) चण्डालः । इत्यमरः ॥ तस्य संज्ञा अन्त्यावसायी । तस्य धर्म्मो यथा,—
"चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनं येषां श्वगर्द्दभम् ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥
न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥
अन्नं येषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ * ॥
चाण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः ॥"
तस्यान्नभक्षणे प्रायश्चित्तं यथा,—
"अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यस्तु कामतः ।
स तु चान्द्रायणं कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृताङ्गिरोवचनम् ॥

श्वपाकः, पुं, (शुना पाकः कार्य्यत्वेन यस्य ।) चण्डालः । इत्यमरः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्त्यते ॥"
इति मानवे १० अध्यायः ॥ * ॥
रजस्वलायास्तस्य स्पर्शने प्रायश्चित्तं यथा,—
"चाण्डालेन श्वपाकेन संस्पृष्टा चेत् रजस्वला ।
अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति ।
तां निशान्तु व्यतिक्रम्य स्नानात्युक्तन्तु कारयेत् ॥"
इति वचनान्तरदर्शनात् एतत् कामतः । अकामतः स्नाने बृहस्पतिः ।
"पतितान्त्यश्वपाकैस्तु संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रन्तु द्वितीये द्व्यहमाचरेत् ।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥"
चतुर्थेऽह्नीति शुद्धिस्नानात् पूर्व्वम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

श्वफलः, पुं, (श्वप्रियं फलमस्य ।) बीजपूरः । इति रत्नमाला ॥

श्वफल्कः, पुं, वृष्णिपुत्रः । स च अक्रूरपिता । यथा । अनमित्रस्यान्वयेऽन्ये वार्ष्णाः । तस्मात् श्वफल्कः । तत्प्रभावः कथित एव । श्वफल्कस्यान्य-

कर्णेयान् शिवको नाम भ्राता । श्वफल्काद-क्रूरो गान्दिन्यामभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १४ अध्यायः ॥

श्वल्क, पु, (श्वन् कुक्कुरात् शोकर्मयस्मात् ।) श्वान । इति शब्दमाला ॥

श्वभ्र क छिद्रे । गतौ । सर्द्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सर्द्दे अक०-सेट् ।) छिद्र करणम् । क, श्वभ्रयति भाण्डं बालकः । सर्द्दे इति मणि दीर्घो श्वा इत्यस्य रूपम् । श्वभ्रयति दीनः दुःखेन जीवतीत्यर्थः । तद्व्याने सन्ध्यक्षरपाठः । इति दुर्गादास ॥

श्वभ्र, क्ली, (श्वभ्रयते छिद्रयति । श्वभ्र छिद्रे + कर्म्मणि घञ् ।) छिद्रम । इत्यमरः ॥ (यथा मार्कण्डेये । ४७ । २८ ।
"पतन्ती यस्य वै गर्भे श्वभ्र दार विधीयते ।
न शक्नोति च सम्भ्रान्त तदन्त तस्य जीवि
तम ॥")

श्वयथुः, पु, (टु ओ श्वि गतिवृद्ध्यो + "ट्वितोऽथुच् ।" ३ । ३ । ८९ । अथुच् ।) शोथ । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुतसंहितायाम् । ३२ । १० ।
' श्वयथुश्वासोन्मादज्वरकासभ्रमा वणिक्-
पीडा ॥")

श्वयीची स्त्री, (श्वयतीति । श्वि गतिवृद्ध्यो + "श्वयतेश्चिन् ।" उणा० ४ । ७१ । इति ईचि । ततो ङीप् ।) पीडा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

श्वल, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) वकारयुक्तादि । श्वलति । वेग गच्छति । इति दुर्गादास ॥

श्वल्क क भाषे । इति कविकल्पद्रुम । (चुरा०-पर० सक० सेट् ।) वकारयुक्तश्वान्तादिरयं तालव्यशोपध । क, श्वल्कयति । भाष कथनम् । इति दुर्गादास ॥

श्वल्ल, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) वकारयुक्तादि तालव्य । श्वल्लति । वेग गच्छति । इति दुर्गादास ॥

श्वविद् ,स्त्री,(शुन कुक्कुरस्य व्यथोत्पादका इति । [illegible] । इत्यमर ॥ [illegible] इति भाषा । यत्र [illegible] इति भरत ॥ [illegible]
"[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible]
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।" इति
[illegible]

[illegible], पु, [illegible] । यथा,
"[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible]

[illegible]

वरन् । "श्वशुरोऽयमस्मत्पिता । आह श्वामह्य श्वशुर इति वातुपारायण ।" इति तट्टीकायां उज्ज्वलदत्त ॥) पतिपत्न्योः पिता । इत्यमर. ॥ (यथा,—
"श्वमरि खलु मनारे सारः श्वशुरमन्दिरम् ।
हिमालये हरः शेते हरिः शेते महोदधौ ॥"
इत्युद्भट ॥)
पुत्र । इति मेदिनी ॥

श्वशुरौ, पु, (श्वश्रूश्च श्वशुरश्च तौ । "श्वशुरः श्वश्र्वा ।" १ । २ । ७१ । इति पाक्षिक एक-शेष ।) श्वश्रूश्वशुरौ । द्विवचनान्तोऽयम् । इत्यमर. ॥ श्वशुर शाशुडी इति भाषा ॥

श्वशुर्य्य पु (श्वशुरस्यापत्यमिति । श्वशुर— "राजश्वशुराद् यत् ।" ४ । १ । १३७ । इति यत् ।) देवर । श्याल । इत्यमर ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ५७ ।
दृष्टो वैदेहदेशे च राज्ञ गोपालकाय स ।
सत्कारहेतोर्नृपति श्वशुर्य्यायानुगच्छते ॥")

श्वश्रू, स्त्री, (श्वशुरस्य स्त्री । श्वशुर + "श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च ।" ४ । १ । ६८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ऊङ् उकारलोपश्च ।) पतिपत्न्योः प्रसू । इत्यमर ॥ शाशुडी इति भाषा ॥ ० ॥ तस्या शुश्रूषा महाविश्रामकारण यथा,—
धर्म्मव्याध उवाच ।
"मया ते दुहिता दत्ता पुत्रार्थे वरवर्णिनी ।
सा च त्वद्भार्य्यया प्रोक्ता दुहिता जन्तुघातिनः ॥
अतोऽयमागतोऽहं ते गृह प्रति समीक्षितुम् ।
आचार देवपूजाञ्च अतिथीनाञ्च तर्पणम् ॥
एतत्पापिकमप्येव कुर्व्वन्नपि न दृश्यते ।
तदहं गन्तुमिच्छामि पितृणा श्राद्धकाम्यया ॥
त्वदन्न नैव भुञ्जामि पितृणा कार्य्यमित्युत ।
[illegible] व्याधो जीवघाती न तु तवोक्तहिंसक ।
सततमा जीवघातस्य उदग्रा त्वत्सुतेन च ।
[illegible] तपोधन ॥
[illegible] नारी सदा [illegible] ।
सा श्वश्रूपासि मम श्वश्रू पितामही भवतु क्वचित
सा च [illegible] कदाचित् स्यात् या [illegible]
[illegible] ।
[illegible] मानिनि ॥"
इति वाराहे [illegible]

[illegible], पु (श्वश्रूश्च श्वशुरश्च तौ ।) [illegible] । [illegible] । इत्यमर ॥

श्वस, [illegible] प्राणने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा० पर० सक० सेट ।) "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] इति दुर्गादास ॥
श्वस, मृ, इ अहो । इति कविकल्पद्रुम । (अदा० पर० सक० सेट ।) मृ, श्वसिता । इ उदिक । इति दुर्गादास ॥

श्वसन क्ली । (श्वस + ल्युट् ।) श्वसितम् । निश्वास । इति मेदिनी ॥ (यथा, किराते । १० । २४ ।
"श्वसनचलितपल्लवाधरोष्ठे
नवनिहितेर्ष्यमिवावधूनयन्ती ।" ॥)
स्पर्शनम । इति शब्दरत्नावली । यथा, भागवते २ । २ । २८ ।
"घ्राणेन गन्धं रसनेन वै रसं
रूपञ्च दृष्ट्या श्वसन त्वचैव ।")

श्वसन, पु (श्वसितीति । श्वस + ल्युः ।) वायु । (यथा, कुमारसम्भवे । ३४ । २ ।
"इत्थमवधार्य्य निरस्त
श्वसनेनापि नामष्टामिहतम् ॥")
मदनवृक्ष । इत्यमर ॥

श्वसनाशन, पु (श्वसनो वायुरशनं भक्ष्यं यस्य ।) सर्प । इति शब्दावली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम । १ । २२५ ।
"जगाद त द्विजश्रेष्ठ निरस्त श्वसनाशन ।")

श्वसनेश्वर पु । (श्वसन ईश्वरो यस्य ।) अर्जुन वृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्वसनोत्सुक पु (श्वसनाय उत्सुक ।) सर्प । इति शब्दरत्नावली ॥

श्वसित, क्ली, (श्वस + क्त ।) श्वास । यथा
"श्वासमन्तरितमांसलमुरसि [illegible] श्वासा [illegible]
[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥

श्वसन पु (श्वस + बाहुलकात् उनन् ।) एकवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुकुरशोङ्गा इति भाषा ॥

श्वस्तन, त्रि, (श्वो भवम् । श्वस् + "स्यश्चोश्च श्वसोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । ३ । १०५ । इति स्यप् भागे प्रत्ययो तुट् च ।) भविष्यदम् । इति शब्दमाला ॥ (यथा, भागवते । ११ । ८ । १२ ।
"सायन्तन श्वस्तन वा न सञ्चीत भिक्षुक ।
मक्षिका इव सञ्चयन् सह तेन विनश्यति ॥")
भविष्यत्काले, क्ली । इति शब्दनिर्णय ॥

श्वस्त्य त्रि (श्वो भवमिति । श्वस् + "स्यश्चोश्च श्वसोऽन्यतरस्याम् ।" ४ । ३ । १०५ । इति त्यप् ।) [illegible] । इति [illegible] ॥

श्वः [अ] पु (श्वयति [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।" [illegible] । १ । १२८ ।) इति [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

मृगयाकुशलः श्वा तु विश्वकद्रुः पुमानयम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
श्वागणिकः, त्रि, श्वगणेन चरति यः । "श्वगणात् ठञ् च ।" ४।४।११। इति ठञ् । श्वगणेन चरति । श्वागणिकः श्वागणिकी श्वगणिकः श्वगणिकी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
श्वादन्तः, पु, (शुनो दन्त इव दन्तो यस्य । "शुनो दन्तदंष्ट्रेति ।" ६ । ४ । १३७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या दीर्घः ।) कुक्कुरदशनः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
श्वानः, पु, (श्वा एव । श्वन् + स्वार्थे अण् ।) कुक्कुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शुनां समूहः खण्डिकादित्वात् अञ् । कुक्कुरसमूहे, क्ली ॥)
श्वानचिल्लिका, स्त्री, (श्वानप्रिया चिल्लिका ।) शुनकचिल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्वानी, स्त्री, (श्वान + स्त्रियां ङीप् ।) कुक्कुरी । इति शब्दरत्नावली ॥
श्वापदः, पु, (शुन इव पदं यस्य । "शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु ।" ६।४।१३७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या दीर्घः ।) हिंस्रपशुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।१।५।५१।
'श्वापदो द्विखुरो हस्ती वानरः पक्षिपञ्चमः ।
औदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥'')
व्याघ्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
श्वावित्, [ध्] पु (श्वानं विध्यतीति । व्यध + क्विप् । "नहिवृतीति ।" ६ । ३ । ११६ । इति दीर्घः ।) शल्यः । इत्यमरः ॥ सजारु इति भाषा ॥ (यथा मनुः । ५ । १८ ।
'श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा ।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतो दतः ॥'')
श्वाविट्, (ध्) पु, (श्वानं विध्यतीति । व्यध + क्विप् । "नहिवृतीति ।" ६ । ३।११६ । इति दीर्घः ।) शल्यः । इत्यमरः ॥ सजारु इति भाषा ॥
श्वाश्वः, पु, (श्वा कुक्कुरः अश्व इव वाहनं यस्य ।) भैरवः । कुक्कुरवाहनत्वात् । इति केचित् ॥
श्वासः, पु, (श्वसित्यनेनेति । श्वस + करणे घञ् । यद्वा, श्वसितीति । श्वस + "श्याद्व्यधेति ।" ३ । १ । १४१ । इति णः ।) श्वसितम् । वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्य्यायः । प्राणः २ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।१।१४७।
"श्वासान् मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीम् ॥")
रोगविशेषः । स तु बलवान् महापातकजः ।
यथा,—
"उन्मादश्च त्वचो दोषो राजयक्ष्माश्मरी तथा ।
श्वासश्च मधुमेहश्च ह्यावुदरी पापसञ्ज्ञकाः ॥
इति नारदोक्तम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् । स च हीनबलः उपपातकजः
यथा —
"जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च ।
श्वासाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः ।
रक्तार्ब्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
अथ श्वासाधिकारः । तत्र निदानमाह ।
"यैरेव कारणैर्हिक्का देहिनां सम्प्रवर्त्तते ।
तैरेव बहुभिः श्वासो व्याधिर्घोरः प्रजायते ॥"
श्वासस्य भेदानाह ।
"महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा ।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥"
पूर्व्वरूपमाह ।
"प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च ।
आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च ॥" * ॥
सम्प्राप्तिमाह ।
"यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्व्वकः ।
विष्वग्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासं करोति सः ॥"
स्रोतांसि प्राणोदकान्नवहानि । कफपूर्व्वकः कफः पूर्व्वं प्रधानं यस्य सः । विष्वग्व्रजति सर्व्वतो विमार्गान् याति । संरुद्धः कफेन रुद्धमार्गः ॥ * ॥
महाश्वासस्य लक्षणमाह ।
"उद्धूयमानवातो यः शब्दवत् दुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
विकृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्च्चा विशीर्णवाक् ॥
दीनः प्रश्वसितं चास्य दूरात् विज्ञायते भृशम् ।
महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥"
उद्धूयमानवातः ऊर्द्ध्वं नीयमानो वातो यस्य सः शब्दवत् शब्दो यथा स्यात् कीदृक् स शब्दस्तद्बोधयितुमाह । मत्तर्षभ इव उच्चैः श्वसितीत्यन्वयः । संरुद्धः आनद्धः आनाहयुक्त इति यावत् । ज्ञानं शास्त्रम् । विज्ञानं तदर्थविनिश्चयः । विशीर्णवाक् स्खलद्वचनः । दीनः ग्लानः । मारकश्चायं महाश्वासः ॥ * ॥ ऊर्द्ध्वश्वासमाह ।
"ऊर्द्ध्वं श्वसिति योऽत्यर्थं न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्द्दितः ।
ऊर्द्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।
प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्यो रतिपीडितः ॥
ऊर्द्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते ।
मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्द्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥"
सर्व्वेषु श्वासेषूर्द्ध्वं श्वसिति । अत्र अत्यर्थमिति विशेषः । न च प्रत्याहरत्यधः न श्वासमधः करोति । श्लेष्मावृतेत्यादि । श्लेष्मणा आवृतं यन्मुखं स्रोतांसि च तैः क्रुद्धो यो गन्धवहस्तेनार्द्दितः । विपश्यन् इतस्ततो विकृतं यथा स्यात्तथा पश्यन् । अधःश्वासो निरुध्यते श्वासो नाधः प्रवर्त्तत इत्यर्थः ॥ * ॥ ऊर्द्ध्वश्वासस्यारिष्टस्य लक्षणमाह । मुह्यतो मोहं प्राप्नुवतः ताम्यतो ग्लानिं प्राप्नुवतश्च ऊर्द्ध्वश्वासः असून् प्राणान् हन्ति । तस्यैवेति न तु मोहग्लानिरहितस्य ॥ ८ ॥ छिन्नश्वासमाह ।
"यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्व्वप्राणेन पीडितः ।
न चाश्वसिति दुःखार्त्तो मर्म्मच्छेदरुजार्द्दितः ।
आनाहस्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना ।
विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ॥
विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।
छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ॥"
विच्छिन्नं सविच्छेदम् । सर्व्वप्राणेन यावद्बलेन । मर्म्मच्छेदरुजार्द्दितः हृदयशिरश्छेदवेदनयेव पीडितः । दह्यमानेन वस्तिना उपलक्षितः । विप्लुताक्षः अश्रुपूर्णनेत्रः । विचेताः उद्विग्नचित्तः । छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः सः । यस्तु श्वसिति विच्छिन्नमित्यादिलक्षणयुक्तो यः स नरश्छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः पीडितो बोद्धव्य इत्यर्थः । मारकश्चायं छिन्नश्वासः ॥ * ॥
तमकश्वासमाह ।
"प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
ग्रीवां शिरश्च सङ्गृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य्य च ॥
करोति पीनसन्तेन कण्ठे घुर्घुरकं तथा ।
अतीव तीव्रवेगश्च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥
प्रताम्यति स वेगेन त्रस्यते सन्निरुध्यते ।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥
श्लेष्मणा मुच्यमानेन भृशं भवति दुःखितः ।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम् ॥
तथास्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् ।
न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥
पार्श्वं तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति ॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्त्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते ।
स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥"
सङ्गृह्य व्यथया समुदीर्य्य वर्द्धयित्वा । पीनसं नासास्रावम् । तेन श्लेष्मणा घुर्घुरकं घुर्घुरशब्दम् । प्राणप्रपीडकं प्राणाधिष्ठानहृदयप्रपीडकम् । प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव । वेगेन श्वासवेगेन । सन्निरुध्यते निश्चेष्टो भवतीति चक्रः । सन्निरुध्यते श्वास इति जेज्जटः । श्लेष्मणा अमुच्यमानेन । सुखं सुखमिव । उद्ध्वंसते व्यथितो भवति । शयानः शय्यानिहिताङ्गः अवगृह्णाति पीडयति । उष्णञ्चैवाभिनन्दति इत्यनेन तमको वातकफारब्ध इति बोद्धव्यम् । उच्छ्रिताक्ष शूनाक्षः । ललाटेन स्विद्यता उपलक्षितः । अवधम्यते गजारूढस्येव सर्व्वगात्रं दाम्यते ॥ * ॥ तमकस्यैव पित्तानुबन्धजनितज्वरादियोगेन प्रतमकसञ्ज्ञामाह ।
"ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकं तु तत् ।
उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधतः ॥
तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति ।
मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात् प्रतमकं तु तत् ॥"
क्षुद्रश्वासमाह ।
"रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासमिमं सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥
हिनस्ति न च गात्राणि न च दुःखो यथेतरः ।

स च भोजनपानाना निरुणद्ध्युचितां गतिम् ॥
नेन्द्रियाणां व्यथाञ्चापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम् ।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्व्वे वा व्यक्तलक्षणाः ॥"
क्षुद्रः अल्पनिदानलिङ्गः । उदीरयन् ऊर्द्ध्वं-
गच्छन् । दुःखः दुःखप्रदः । सर्व्वे महाश्वासा-
दयोऽपि ॥०॥ श्वासानां साध्यत्वादिकमाह ।
"क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ।
त्रय श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्ब्बलस्य च ॥
कामं प्राणहरा रोगा बहवो न ज्वरादयः ।
तथा यथा श्वासहिक्के हरतो जीवमाशु ते ॥"
अथ श्वासस्य चिकित्सा ।
"श्वासहिक्कातुरं प्राय स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत् ।
युक्तैर्लवणतैलाभ्यां तैरस्य ग्रथितः कफः ॥
श्वासो विलयमायाति मारुतश्चोपशाम्यति ।
स्निग्धं ज्ञात्वा ततश्चैनं भोजयेच्च रसोदनम् ॥
स्वरसं शृङ्गवेरस्य माक्षिकेण समन्वितम् ।
पाययेत् श्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥"
शृङ्गवेरमार्द्रकम् ।
"प्रस्थं विभीतकानां अस्थि विना साधयेदजा-
मूत्रे ।
अयमवलेहो लीढो मधुसहितः श्वासकासघ्नः ॥
दशमूली शटी रास्ना पिप्पली विश्वपौष्करी ॥
शृङ्गतामलकीभार्गीगुडूचीनागराग्निभिः ॥
यवागूं विधिना सिद्धां कषायं वा पिबेन्नरः ।
श्वासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिहिक्काकासप्रशान्तये ॥"
तामलकी भूम्यामलकी ।
"दशमूलस्य वा क्वाथं पौष्करेणावचूर्णितः ।
श्वासकासप्रशमनं पार्श्वशूलविनाशनम् ॥
रम्भाकुन्दशिरीषाणां कुसुमं पिप्पलीयुतम् ।
पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पीत्वा श्वासमपोहति ॥
शृङ्गीमहौषधकणाघनपुष्कराणां
चूर्णं शटीमरिचशर्करया सिताविमिश्रम् ।
क्वाथेन पीतममृता हृपपञ्चमूल्या
श्वासं त्वरेण विनिहन्ति हि घोररूपम् ॥
पञ्चमूली तु सामान्यात् पित्ते योज्या कनीयसी
महती मारुते देया सैव देया कफेऽधिके ॥
कुष्माण्डकशिफाचूर्णं पीतं कोष्णेन वारिणा ।
शीघ्रं शमयति श्वासं कासञ्चापि सुदारुणम् ॥
हरिद्रा मरिचं द्राक्षा कणा रास्ना शटी
गुडम् ।
कटुतैलं लिहन् हन्यात् श्वासान् प्राणहरानपि ॥
शतं सगृह्य भार्ग्यास्तु दशमूल्यास्तथापरम् ।
शतं हरीतकीनाञ्च पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥
पादावशेषे तस्मिन् रसे वस्त्रनिपीडिते ।
आलोड्य च तुलां पूतां गुडस्य त्वभयां ततः ॥
पुनः पचेत् मृद्वग्नौ यावल्लेहत्वमेति तत् ।
शीते च मधुनस्तत्र षट् पलानि विनिक्षिपेत् ॥
त्रिकटु त्रिसुगन्धञ्च पलमात्रं पृथक् पृथक् ।
यवक्षारं कर्षयुग्मं सचूर्णं प्रक्षिपेत्ततः ॥
भक्षयेदभयामेकां लेहस्यार्द्धं पलं तथा ।
श्वासं सुदारुणं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥
स्वरवर्णप्रदो ह्येष जठराग्नेश्च दीपनः ।
नाम्ना भार्गीगुडः ख्यातो भिषग्भिः सकलैर्मतः ॥"
इति भार्गीगुडः ॥
"रसो गन्धो विषञ्चापि टङ्कणञ्च मनःशिला ।
एतानि कर्षमात्राणि मरिचं चाष्टकर्षकम् ॥
कटुत्रयं कर्षयुग्मं पृथगत्र विनिःक्षिपेत् ।
रसः श्वासकुठारोऽयं सर्व्वश्वासनिवारणः ॥"
श्वासकुठारो रसः । इतिश्वासाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥०॥ अन्यच्च ।
"विभीतकस्य वै चूर्णं समधु श्वासनाशनम् ।
पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुसैन्धवसंयुगम् ।
सर्व्वरोगज्वरश्वासशोषपीनसहृद्भवेत् ॥"
इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥०॥
तस्य पुराणोक्तनिदानं यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
"अथातः श्वासरोगस्य निदानं प्रवक्ष्याम्यहम् ।
कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्व्वैर्वा दोषकोपनैः ॥
आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि ।
रजोधूमानिलैर्मर्म्मघातादपि हिमाम्बुना ॥
क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्द्ध्वश्च पञ्चमः ।
कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ॥
प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टस्रोतांसि दूषयन् ।
उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम् ॥०॥
प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता ।
आनाहः शङ्खभेदश्च तत्रायासोत्थभोजनैः ॥
प्रेरितः प्रेरयन् क्षुद्रः स्वयं संशमनं मरुत् ।
प्रतिलोमं शिरा गच्छन् उदीर्य्य पवनः कफम् ॥
परिगृह्य शिरोग्रीवमुरःपार्श्वे च पीडयन् ।
कासं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं भृशम् ॥
करोति तीव्रवेगञ्च श्वासं प्राणोपतापनम् ।
प्रताम्येत्तस्य वेगेन निष्ठ्यूतान्ते क्षणं सुखी ॥
कृच्छ्राच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्य-
मिच्छति ।
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्त्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासः काङ्क्षत्युष्णं सवेपथुम् ।
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते ॥
स याप्यस्तमकः साध्यो नरस्य बलिनो भवेत् ।
ज्वरमूर्च्छायुतः शीतैः शाम्येत् प्रतमकस्तु सः ॥
कासश्वसितविच्छिन्नमर्म्मच्छेदरुजार्द्दितः ।
सस्वेदमूर्च्छः सानाहो वस्तिदाहनिरोधवान् ॥
अधोदृष्टिः प्लुताक्षस्तु मुह्यन्नक्तकलोचनः ।
शुष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः ॥
महतामहता दीनो नादेन श्वसिति क्रथन् ।
उद्धूयमानः संरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः ।
अक्षि समाक्षिपन् बद्धमूत्रवर्च्चा विशीर्णवाक् ॥
शुष्ककण्ठो मुहुर्म्मुह्यन् कर्णशङ्खशिरोऽतिरुक् ।
यो दीर्घमूर्द्ध्वमिच्छन्न च प्रत्याहरत्यधः ॥
श्लेष्मावृतमुखस्रोता क्रुद्धगन्धवहार्द्दितः ।
ऊर्द्ध्वदृग्वीक्षते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षिपन् ॥
मर्म्मसु च्छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ।
एते सिद्ध्युरयत्नात् यताः प्राणहरा ध्रुवम् ॥"
इति गारुडे श्वासरोगनिदानं १५४ अध्यायः ॥
अथ श्वासरोगस्य कर्म्मविपाकः ।
"श्वासरोगो महानुग्रो देहिदेहावघातकः ।
कर्म्मणा येन भवति तन्मे निगदतः शृणु ।
महोद्र्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्राभेदोऽस्य पञ्चधा ॥
श्वासः सञ्जायते नृणां पृथक् कर्म्मानुसारतः ॥
यस्तु यज्ञं समासाद्य पशुश्वासं निरुध्य च
हन्ति स्वादन्ति वा तञ्च महाश्वासेन गृह्यते ॥१॥
पौराणिककथामध्ये यस्तु वाचान्यथा भवेत् ।
स ऊर्द्ध्वश्वाससमासाद्य दुनोत्यहरहर्निशम् ॥२॥
निषिद्धदानग्रहणात् छिन्नश्वासेन गृह्यते ।३।
मर्त्यः शास्त्रार्थनिर्णीतवाक्यं यो दूषयत्यपि ॥
पीड्यते तमकश्वासैः क्षुद्रैः पाकस्य विघ्नतः ।४।५
परत्र कर्म्मतो देहि नरकेषु विपच्यते ॥
नरकान्ते पुनर्याति योनिं शूकरवायसीम् ।
पृथक्कर्म्मवशाद्योनिं गत्वा सम्प्राप्य तप्यते ॥
मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्व्वोक्तेनोपगृह्यते ।
श्रुत्वा तूग्रन्तु कदनं श्वासरोगसमुद्भवम् ।
प्रणम्य भरतः श्रीमान् भृगुं वाचमुवाचह ॥
राजोवाच ।
श्वासकर्म्मक्षयं येन दानेन नियमेन च ।
व्रतेन मुक्तो भवति तन्मे वद प्रमादतः ॥"
भृगुरुवाच ।
हाटकीं कारयेन्मूर्त्तिं सक्त्या वरुणवातयोः ।
ताम्रपात्रोपरि स्थाप्य तत्पात्रं कलसोपरि ।
राजतं कारयेत् पाशं ध्वजञ्चैव पलद्वयम् ।
वामदक्षिणयोर्मूर्त्तिं सपाशां गन्धदीपकैः ॥
वायोर्ध्वजसमायुक्तां गन्धमाल्यपरिष्कृताम् ।
वरुणस्थापमन्त्रे तु कुर्य्याद्वायोः प्रपूजनम् ॥
न च श्वासं विना कामस्तच्छ्वासः कामतोऽपि वा
तस्मात् पूज्याविमौ सम्यक् वायुर्व्वरुण एव च ॥
वारुणं कारयेद्धोमं वरुणस्येति मन्त्रतः ।
घृतक्षीरतिलैर्यवैः सहस्रं वा स्वशक्तितः ॥
वायोस्तिलयवैः कार्य्यं मनोवातेति मन्त्रतः ।
सादरं ब्राह्मणं पूज्य वस्त्रमाल्यानुलेपनादिभिः ॥
कर्म्मोपशमवाक्येन ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
सदक्षिणाञ्च तन्मूर्त्तिं दत्त्वा गाथां पठेन्नरः ।
ॐ नमः पाशभृते तुभ्यं ध्वजातिपतये नमः ।
जलाधिपतये तुभ्यं वायो सर्व्वजनप्रिय ॥
शुचये दीयते दानं ध्वजपाशौ तु राजतौ ।
श्वासकासौ हरेयातां प्रीतौ सर्व्वजनप्रियौ ॥
पूर्व्वजन्मविपाकोत्थौ श्वासकासौ च दारुणम् ।
महिरस्य प्रवक्ष्यामि सुतोऽहं त्वग्रमादतः ॥
सादरं माधवं नत्वा दिग्देवान् भास्करं शिवम् ।
वस्त्रान्तरं कृतं विप्रं पुनर्भानुमुदारयेत् ॥
अतः परं प्रकुर्व्वीत यदा गोऽकृतदुर्व्विहो ।
श्वासकासौ ज्वरश्चार्द्धौ दानं तस्योपशान्तये ।
पशुघातोद्भवे श्वासे कुर्य्याद्यज्ञम् [illegible] ।
ॐ अग्ने मूर्द्धेति मन्त्रेण त्याग दद्यात सर्व्वदिक्षु ।
कथाविघ्नादवे रोगे कुर्य्यात् पारम्पतं नृप ।
दधिपात्रं सवस्त्रं सदक्षिणं निवेदयेत् ॥
निषिद्धदानदः [illegible] ।

इच्छाहारेण सन्तर्प्य द्विजश्चापि प्रजापतिम् ॥
होमेनानेन दानेन मुक्तो भवति कर्म्मत ।
मादर माधव नत्वा सन्तर्प्य द्विजपुङ्गवान् ॥
स्नात्वा कलसतोयेन मुक्तो भवति मानुषः ॥"
इति भृगुभरतोक्तश्वासकासकर्म्मविपाक ॥
अपि च ।
"पिशुनो नरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान्।
घृत तेन प्रदातव्य सहस्रपलसम्मितम् ॥"
इति शातातपीयकर्म्मविपाकः ॥

श्वासकास, प, (श्वासयुक्त कास ।) श्वासयुक्तकासरोग । श्वासजनककास । यथा,—
"कासवृद्ध्या भवेच्छ्वास पूर्व्वो वा दोषकोपने ।"
इति गारुडे १५४ अध्याय ॥
अन्यत् श्वासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

श्वासकुठार, पु, (श्वासस्य कुठार इव तन्नाशकत्वात् ।) श्वासरोगस्य औषधविशेष । यथा,—
"रसो गन्धो विषश्चापि टङ्गणश्च मन शिला ।
एतानि कर्षमात्राणि मरिचश्चाष्टकर्षकम ॥
कटुत्रय कर्षयुग्म पृथगत्र विनि क्षिपेत् ।
रस श्वासकुठारोऽय सर्व्वश्वासनिवारण ॥"
इति भावप्रकाश ॥

श्वासप्रश्वासधारण, क्ली, (श्वासप्रश्वासयोर्धारण यत्र ।) प्राणायाम । इति हेमचन्द्र ॥

श्वासहेति, स्त्री, (श्वासस्य हेतिरिव ।) निद्रा । इति हेमचन्द्र ॥

श्वासारि, पु, (श्वासस्य अरि ।) पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्वासी, [न्] पु, (श्वासयतीति । श्वस + णिच् + णिनि ।) वायु । इति शब्दरत्नावली ॥ (श्वासोऽस्यास्तीति । इनि ।) श्वासयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २९ ।
"वामाचारा रुदन्तश्च श्वासिनो विकृतेक्षणा ।
याम्या दिश प्राञ्जलयो विषमैकपदे स्थिता ।
वैद्य य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिता ॥
श्वासरोगयुक्ते च त्रि । यथा, तत्रैव । ६ । ५१ ।
"स्नेहवस्ति विना केचिदूर्द्ध्वश्चाधश्च शोधनम् ।
मृदुप्राणवता श्रेष्ठ श्वासिनामादिशन्ति हि ॥"

श्वि टु ओ इर् गतिवृद्ध्यो । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर० सक०-सेट ।) तालव्यादि । टु, श्वयथु । ओ, शूयात् । ओ, शून । इर, अश्वत् अश्वयीत् । इति दुर्गादास ॥

श्वित, ल्ट आ ङ शौक्ल्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्त । ल्ट, अश्वितत् । आ, श्वितित श्वित्तम् । ङ, श्वतते प्रासाद । इति दुर्गादास ॥

श्वित्र, क्ली, (श्वेतते इति । श्वित शौक्ल्ये + "स्फायितञ्चिवञ्चीति ।" उणा० २ । १३ । इति रक् ।) श्वेतकुष्ठम् । तत्पर्य्याय । कुष्ठम् २ । इत्यमर ॥ श्वेतम् ३ श्वेत्रम् । इति सटीका ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । १८ ।
"शपतारसकृद्विष्णु यद्ब्रह्म परमव्ययम् ।
श्वित्रं न जात जिह्वाया नान्ध विविशतुस्तम ॥")

अथ त्वग्दृष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चैव श्वित्रमाह ।
"कुष्ठैकसम्भव श्वित्र किलासञ्चारुण भवेत् ।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥"
कुष्ठैकसम्भव कुष्ठेन सह एकस्तुल्य सम्भवो निदान यस्य तत् । श्वित्रस्य भेदानाह । किलास चारुण भवेत् । श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात् किलासमरुण भवेत् इत्यन्वय । ननु कुष्ठस्य श्वित्रस्य को भेद इत्यत आह । निर्द्दिष्टमपरिस्रावीति । श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अथच त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति त्रयो धातवो वातपित्तकफास्तेभ्य पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य तत् । अथ च त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठान यस्य तत् । कुष्ठ सान्निपातिक सर्व्वधातुगतञ्च भवति । इति भेद ॥ दोषभेदेन लक्षणभेदमाह ।
"वाताद्रूक्षारुण पित्तात्ताम्र कमलपत्रवत् ।
सदाह रोमविध्वसि कफाच्छ्वेत घन गुरु ॥
सकण्डूक क्रमात् रक्त मांसमेद स चादिशेत् ।
वर्णैनैवेदमुभय कष्ट तच्चोत्तरोत्तरम् ॥"
अरुणमीषल्लोहितम् । कमलपत्रवत् इत्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहित बोधयति ।
"घन पुष्ट क्रमाद्रक्त मांसमेद सु चादिशेत् ।"
तथा च चरक ।
"अरुण रक्तगे वाते ताम्र पित्ते पलङ्कते ।
श्वेत श्वेषणि मेद स्थे श्वित्र कुष्ठ पर परम् ॥"
इति ॥
उभय द्विविधमपि श्वित्र वर्णेन ईदृगेव । अरुण ताम्र श्वेतञ्च दोषभेदात् । द्विविध दोषज व्रणजञ्च । तथा च भोज ।
"श्वित्रञ्च द्विविध विद्याद्दोषज व्रणज तथेति ॥"
श्वित्र साध्यमसाध्यमाह ।
"अशुक्लरोमाबहलमसंसृष्ट मिथो नवम ।
अनग्निदग्धज साध्य श्वित्र वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥"
अबहल तनु । अन्यच्च ।
"गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
वर्ज्जनीय विशेषेण किलास सिद्धिमिच्छता ॥"
गुह्य मेहन भगश्च । तलमत्र पादतलम् । सुश्रुतेनान्ते जातमिति सामान्यतो निर्द्दिष्टत्वात् ॥ अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।
"विभीतकत्वङ् मलपूजटाना
क्वाथेन कृत्वा गुडमर्युतेन ।
अवल्गुज बीजमपाकरोति
श्वित्राणि कृच्छ्राण्यपि पुण्डरीकम् ॥"
मलपू कटुवरी । अवल्गुज वाकुची ॥ १ ॥
"कुडवावल्गुजबीज हरिताल तच्चतुर्थांशम् ।
मन शिला तालकार्द्धा गुञ्जाफलमग्निमूलञ्च ॥
मूत्रेण गवा पिष्ट सवर्णताकारक श्वित्रस्य ।" २ ।
"श्वित्रकुष्ठ व्रजत्यस्त पञ्चाहेनाधिकेन वा ।
गिरिकर्ण्या सितायाश्च मूलेन परिलेपितम् ॥"
गिरिकर्णी नीलापराजिता । धन्वन्तरीति लोके ॥ ३ ॥
"क्वाथः सवाकुचीचूर्णं धात्रीखदिरसारयो ।
शशाङ्केन्दुकुन्दधवल श्वित्र ससेवितो हन्ति ॥ ४ ॥
मथितेन पिबेच्चूर्णं काकोदुम्बरवल्गुजम् ।
तैलाक्त घर्म्मसेवी स्यात्तक्राशी श्वित्रहृद्भवेत् ॥"
मथित निर्जल विलोडित दधि । तक्र चतुर्थांशजलयुक्त वस्त्रपुत दधि ॥ ५ ॥
"खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्या पलद्वयम् ।
त्रिफला पिचुमर्दश्च दारुदार्व्यथ पर्पट ॥
पृथक् फलान् समुद्धत्य सिंहिकाया पलद्वयम् ।
जलाढकद्वये साध्य यावत् पादावशेषितम् ॥
क्वाथ्यमानश्च मृद्वग्नौ घृतप्रस्थ विपाचयेत् ।
चतुःपल सोमराज्या खदिरस्य पल तथा ॥
पटोलमूलत्रिफलात्रायमाणा दुरालभा ।
कषार्द्ध कटुकञ्चापि कार्षिकान् सूक्ष्मपेषितान् ॥
पलद्वय कौषिकस्य शुद्धस्यात्र प्रदापयेत ।
सिद्ध सर्पिरिद श्वित्र हन्यादभ्र इवानलम् ॥
अष्टादशाना कुष्ठाना परम वै तथौषधम् ।
सोमराजीघृत नाम निर्म्मित ब्रह्मणा पुरा ॥
लोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम् ॥"
इति सोमराजीघृतम् ॥ ६ ॥
"महौषध महामेदा निम्बपत्राणि सर्षपा ।
मन शिला च सिन्दूर पद्मवारिश्चवल्गुजम् ॥
हरिद्रे हरितालञ्च त्रिफला पीतगन्धकान् ।
एतानि समभागानि विषार्द्धांशानि योजयेत् ॥
सर्पिषश्च पलान्यष्टौ देवदारुरस शुभम् ।
द्विगुण त्रिगुण क्षीर गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
ताम्रपात्रे तु सस्थाप्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत ।
चतुर्भागावशेषन्तु सकल्कमवतारयेत् ॥
अग्नौ क्षिप्तन्तु नि शब्द जलमुक्त विचक्षण ।
अभ्यङ्गपानयोगात्तदाशु सर्व्वान् गदान् जयेत् ॥
अष्टादशाना कुष्ठाना दद्रूणा श्वित्रिणा तथा ।
दुष्टनाडीषु मर्त्त्याना स्राविणा कौटिना तथा ॥
असृक्स्रावपरीता ये ये च त्यक्तभिषक्क्रिया
सर्व्व ग्रहवियुक्ताना शीर्णाङ्गाना विशेषत ॥
सर्व्व धातुगत कुष्ठे पतितभ्रूशिरोरुहम् ।
घर्घराव्यक्तघोषाणा तथा सर्व्वाङ्गवातिनाम् ॥
पानऽभ्यङ्ग तथा नस्ये वस्तिकर्म्मणि नित्यश ।
समरात्रप्रयोगेण सर्व्व कुष्ठानि नाशयेत् ॥
द्विसप्ताहप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभानन ।
जातकशनखश्मश्रुर्भाति षोडशवर्षवत् ॥
अनङ्गसहित साक्षात् सर्व्वामयविनाशन ।
एतद्घृत महाश्रेष्ठ भार्गवेणावतारितम् ॥
मनुष्याणा हितार्थाय सर्व्व व्याधिहर परम् ।
महामार्त्तण्डकमिद घृत सर्व्वामरार्चितम् ॥ ७ ॥
इति भावप्रकाश ॥
अपि च ।
"धात्रीखदिरयो क्वाथ पीत्वा च जम्बुसयुतम् ।
शशाङ्केन्दुधवलश्वित्र हन्ति तूर्ण न सशय ॥"
इति गारुडे १७५ अध्याय ॥

श्वित्रघ्नी, स्त्री, (श्वित्र हन्तीति । हन + टक् । ङीप् ।) पीतपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विकुटी इति भाषा ॥

श्वित्री, [न्] त्रि, (श्वित्रमस्त्यस्येति । श्वित्र + इनिः ।) श्वित्ररोगयुक्तः । यथा,—
"श्वित्री वस्त्रं श्वा रसन्तु चीरी लवणहारकः ॥"
इति याज्ञवल्क्यः । ३ । २१५ ॥

श्विद, इ ङ शौक्ल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक० सेट् ।) वकारयुक्तः । इ, श्विन्द्यते । ङ, श्विन्दते पुण्डरीकम् । इति दुर्गादासः ॥

श्वेत, क्ली, (श्वेतते इति । श्वित + अच् ।) रूप्यम् । इत्यमरः ॥

श्वेत, पु, (श्वेतते इति । श्वित शौक्ल्ये + पचाद्यच् ।) शुक्लवर्णः । द्वीपविशेषः (यथा, महाभारते । १२ । ३३५ । ८ ।
"चीरोदधेरुत्तरतो हि द्वीपः
श्वेतः स नाम्ना प्रथितो विशालः ॥")
पर्व्वतभेदः । इति मेदिनी ॥ (स तु जम्बुद्वीपपर्व्वतानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये ।५४।८।
"हिमवान् हेमकूटश्च ऋषभो मेरुरेव च ।
नीलः श्वेतस्तथा शृङ्गी सप्तास्मिन् वर्षपर्व्वताः ॥"
श्वेतपर्व्वतस्य परिमाणादि यथा । "उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां मर्य्यादागिरयः प्रागायता उभयतः चारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति । एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यम् ।"इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥ * ॥
वापट्टकः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुक्रग्रहः । श्वेताभ्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जीवकः । इति जटाधरः ॥ शिवावतारविशेषः । यथा,—
"वेदव्यासावताराणि द्वापरे कथितानि तु ।
महादेवावताराणि कलौ शृणुत सुव्रताः ॥
आद्यो कलियुगे श्वेतो देवदेवो महाद्युतिः ।
नाम्ना हिताय विप्राणामभूद्वैवस्वतेऽन्तरे ॥
हिमवच्छिखरे रम्ये छगले पर्व्वतोत्तमे ।
तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभाः ॥
श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः ।
चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
सुतारो दमनश्चाथ सुहोत्रः कङ्कणस्तथा ।
लोकाक्षिरथ योगीन्द्रो जैगीषव्यस्तु सप्तमे ॥
अष्टमे दधिवाहः स्यान्नवमे ऋषभः प्रभुः ।
भृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्रः परः स्मृतः ॥
द्वादशेऽत्रिः समाख्यातो वाली चाथ त्रयोदशे ।
चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परम् ॥
गोकर्णश्चाभवत्तस्मात् गुहावासः शिखण्ड्यथ ।
जटामाल्यट्टहासश्च दारुको लाङ्गली क्रमात् ॥
श्वेतस्तथापरः शूली तिण्डी मुण्डी च वै क्रमात् ।
सहिष्णुः सोमशर्म्मा च नकुलीशोऽन्तिमे प्रभुः ॥
वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशूलिनः ।
अष्टाविंशतिराख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभोः ॥"
इति कौर्म्मे ५० अध्यायः ॥ * ॥
राजविशेषः । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"श्वेताभिजनसम्पन्नः सत्यवागनसूयकः ।
त्वयाधीतं हुतं दत्तं गुरवः परितोषिताः ॥
न ते दत्तं द्विजेभ्योऽन्नं कदाचिद्धि बुभुक्षिते ।
तस्मात्तीव्रेह सञ्जाता क्षुधा ते नृपसत्तम ॥
अन्नदानादृते पुंसां न स्यात्तृप्तिर्महीतले ।
स्वर्गे वापि तथा नात्र अन्नदानं ततोऽधिकम् ॥"
इति वह्निपुराणे अन्नदाननामाध्यायः ॥
(नागविशेषः । यथा, भागवते । ५ ।२४। ३१ ।
"ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति ॥")

श्वेत, त्रि, (श्वेतो वर्णोऽस्यास्तीति । श्वेत + अर्श आद्यच् ।) शुक्लवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ * ॥ (यथा, रघुः । १ । ८३ ।
"ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला ।
बिभ्रती श्वेतरोमाङ्कं सन्ध्येव शशिनं नवम् ॥")
श्वेतवस्तूनि यथा । अथ श्वेतानि ।
"सुधाशूद्धैःश्रवःशम्भुकीर्त्तिज्योत्स्नाशरद्घनाः ।
प्रासादसौधतगरमन्दारद्रुहिमाद्रयः ॥
सूर्य्येन्दुकान्तकर्पूरकरभारजतं हली ।
हिम्मौक्तिकभस्म हिण्डीरचन्दनं करका हिमम् ॥
हारोर्णनाभतन्त्वस्थि स्वर्गङ्गैरावताभ्रकम् ।
शेषाहि शर्करा दुग्धं दधि गङ्गा सुधाजलम् ॥
मृणालसिकता हंसबककैरवचामरम् ।
रम्भागर्भपुण्डरीककेतकीशङ्खनिर्झराः ॥
लोध्रसिंहध्वजच्छत्रचूर्णसूक्तिकपर्द्दकाः ।
मुक्ताकुसुमनक्षत्रदन्तपुण्योशनोगुणाः ॥
कन्नासकासकार्पासहासवासवकुञ्जराः ।
नारदः पारदः कुन्दखटिकास्फाटिकादयः ॥"
इति कविकल्पलतायां द्वितीये श्लेषस्तवके वर्णो नाम द्वितीयं कुसुमम् ॥

श्वेतक, क्ली, (श्वेतमेव । स्वार्थे कन् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतक, पु, (श्वेत एव । स्वार्थे कन् ।) वराटकः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (श्वेतशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ श्वेतगुणविशिष्टे, त्रि । यथा, बृहत्संहितायाम् । ८१ । १९ ।
"कृष्णश्वेतकपोतकताम्राणामीषदपि च
विषमाणाम् ॥")

श्वेतकण्टकारी, स्त्री, (श्वेता कण्टकारी ।) शुक्लकण्टकारिका । श्वेत रेङ्गनी इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । सितकण्टकारिका २ । श्वेता ३ चेत्रदूती ४ लक्ष्मणा ५ सितसिंही ६ सितक्षुद्रा ७ क्षुद्रवार्त्ताकिनी ८ सिता ९ सिक्ता १० कटुवार्त्ताकिनी ११ चेत्रजा १२ कपटेश्वरी १३ निःस्नेहफला १४ वामा १५ सितकण्टा १६ महौषधी १७ गर्द्दभी १८ चन्द्रिका १९ चान्द्री २० चन्द्रपुष्पा २१ प्रियङ्करी २२ नाकुली २३ दुर्लभा २४ रास्ना २५ । अस्या गुणाः । रुच्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । दीपनत्वम् । रसनियामकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा चेत्रदूतिका ।
गर्द्दभा चन्द्रभा चान्द्री चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी ॥
कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः ।
रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान् ॥
निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाकृमिहृदामयान् ।
तयोः फलं कटुरसं पाके च कटुकं भवेत् ॥
शुक्रस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निकारकम् ।
हन्यात् कफमरुत्कण्डूकासमेदः कृमिज्वरान् ॥
तद्वत् प्रोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाद्गर्भकारिणी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

श्वेतकन्दा, स्त्री, (श्वेता कन्दा ।) अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतकिणिही, स्त्री, (श्वेता किणिही ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । सिताभिकटभी २ गिरिकर्णिका ३ शिरीषपत्री ४ कालिन्दी ५ शतपत्रा ६ विषघ्निका ७ महाश्वेता ८ महाशौण्डी ९ महादिकटभी १० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मविषाध्मानशूलदोषनाशित्वम् । वातकफजीर्णरोगशमनत्वञ्च । श्वेता च तत्र गुणयुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुस्तकान्तरे सिताभिकटभीस्थाने सितालिकटभी । महादिकटभीस्थाने महालिकटभीति च पाठः ॥

श्वेतकुञ्जर, पु, (श्वेतः कुञ्जरः ।) ऐरावतहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्लगजश्च ॥

श्वेतकुश, पु, (श्वेतः कुशः ।) तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । सितदर्भः २ ह्रस्वकुशः ३ पूतः ४ यज्ञीयपत्रकः ५ वध्यः ६ ब्रह्मपवित्रः ७ तीक्ष्णः ८ यज्ञभूषणः ९ सूचीमुखः १० पुण्यतृणः ११ बर्हिः १२ पूततृणः १३ । अस्य मूलगुणाः । हिमत्वम् । रुच्यत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तरक्तज्वरतृषाश्वासकामलादोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतकेतु, पु, (श्वेतः केतुर्यस्य ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केतुग्रहविशेषः । यथा,—
"केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणास्तय एव ते ।
ऊर्म्मिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः ॥
श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।
तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः ॥
क्षुद्भयात्तं जगत् कृत्स्नं चक्रवद्भ्रमते तदा ॥"
अपि च ।
"श्वेतः शस्याकुलं कुर्य्यात्लोहितस्त्वग्निजं भयम् ।
क्षुद्भयं पीतकः कुर्य्यात् कृष्णो रोगमथोल्वणम् ॥"
अन्यच्च ।
"अवन्ती पुष्करारण्यं यावद्धन्यास्तथापरान् ।
देशान् क्वचित् क्वचिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान्

श्वेताख्यस्तु जटाकारी श्यामो व्योमविभागग ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन विभागीकुरुते प्रजा ॥"
इति समयामृतम् ॥
(मुनिविशेष । यथा, महाभारते । १।५३।७।
"उद्दालक प्रमतक श्वेतकेतुश्च पिङ्गल ॥"
स तु उद्दालकमुनें पुत्त्र' । पुरा किल नार्य्य प्रायश पूर्व्वपति परित्यज्य पत्यन्तर जगृहु । अनेन तु तद्दोषमपाकृत्य समाजमर्य्यादा स्थापिता । यथा, महाभारते ।१।१२२।९—२०
"बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति न श्रुतम् ।
श्वेतकेतुरितिख्यात पुत्त्रस्तस्याभवन्मुनि ॥
मर्य्यादेय कृता तेन धर्म्या वै श्वेतकेतुना । हि
कोपात्कमलपत्राक्षि । यदर्थ त निबोध मे ॥
श्वेतकेतो किल पुरा समक्ष मातर पितु ।
जग्राह ब्राह्मणा पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ॥
ऋषिपुत्त्रस्तत कोप चकारामर्षचोदित ।
मातर ता तथा दृष्ट्वा नीयमाना बलादिव ॥
क्रुद्ध तन्तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह ।
मा तात कोप कार्षीस्त्वमेष धर्म्म सनातन ॥
अनावृता हि सर्व्वषा वर्णानामङ्गना भुवि ।
यथा गाव स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा प्रजा ॥
ऋषिपुत्त्रोऽथ त धर्म्म श्वेतकेतुर्न चक्षमे ।
चकार चैव मर्य्यादामिमा स्त्रीपु सयोर्भुवि ॥
मानुषेषु महाभागे न त्वेवान्येषु जन्तुषु ।
तदाप्रभृति मर्य्यादा स्थितेयमिति न श्रुतम् ॥
व्युच्चरन्त्या पति नार्य्या अद्यप्रभृति पातकम् ।
भ्रूणहत्यासम घोर भविष्यत्यसुखावहम् ॥
भार्य्या तथा व्युच्चरत कौमारब्रह्मचारिणीम् ।
पतिव्रतामेतदेव भविता पातक भुवि ॥
पत्या नियुक्ता या चैव पत्नी पुत्त्रार्थमेव च ।
न करिष्यति तस्याश्च भविष्यति तदेव हि ॥
इति तेन पुरा भीरु मर्य्यादा स्थापिता बलात् ।
उद्दालकस्य पुत्त्रेण धर्म्म्या वै श्वेतकेतुना ॥")

श्वेतकेश, पु, (श्वेता केशा यस्मात् ।) रक्तशिग्रु । इति जटाधर ॥ (श्वेत केश ।) शुक्लकचश्च ॥

श्वेतकोल पु (श्वेत कोल क्रोडदेशो यस्य ।) शफरमत्स्य. । इति त्रिकाण्डशेष ॥

श्वेतखदिर:, पु, (श्वेत खदिर ।) शुक्लखदिर । तत्पर्य्याय । कदर'२ श्वेतसार ३ कार्मुक ४ । कुम्भकण्टक' ५ सोमसार ६ सोमद्रुम ७ सोमवल्क' ८ पथिद्रुम' ९ । अस्य गुणा' । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कण्डूतिभूतकुष्ठकफवातव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट' ॥ पुस्तकान्तरे कार्मुकस्थाने कामुक कुम्भकण्टकस्थाने कुष्ठकण्ठक इति च पाठ ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"खदिर श्वेतसारोऽन्य कदर सोमवल्कल ।
कदरो विशदोऽवर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित् ॥"
इति भावप्रकाश. ॥

श्वेतगज', पु, (श्वेत शुक्लो गज ।) इन्द्रहस्ती । इति हेमचन्द्र ॥ शुक्लवर्णहस्ती च ॥

श्वेतगरुत्, पु, (श्वेत गरुत् पक्षो यस्य ।) हस । इत्यमर' । २ । ५ । २३ ॥

श्वेतगुञ्जा, स्त्री, (श्वेता गुञ्जा ।) शुक्लगुञ्जा । सादा कुँच इति भाषा । तत्पर्य्याय' । श्वेतकाम्बोजी २ श्वेटिका३ काकादनी ४ काकपीलु: ५ चक्रशल्या ६ चूडाला ७ । अस्या गुणा । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । तस्या बीज वान्तिकरम् । तस्या शिफा शूलविषनाशिनी । तस्या पत्र वश्ये शस्तम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।
"श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकनन्ती च रक्तिका ॥
काकादनी काकपीलु सा स्मृताङ्गारवल्लरी ।
गुञ्जाद्वयन्तु केश्य स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
मुखशोषभ्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ।
नेत्रामयहर वृष्य बल्य कण्डू व्रण हरेत् ।
कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥"
इति भावप्रकाश ॥
अन्यच्च ।
"गुञ्जा शिखण्डिका ताम्रा रक्तिका काकशान्तिका ।
श्वेतान्या त्वक्रिका चूडा दुमाषा काकपीलुका ॥
गुञ्जा केश्या बलकरा रुच्या पित्तकफापहा ।
नेत्रामयहरा वृष्या हन्ति कण्डुग्रहव्रणान् ।
कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि तद्वच्छ्वेतापि शस्यते ॥"
इति मदनपालनिर्घण्ट ॥

श्वेतचन्दन, क्ली, (श्वेत चन्दनम् ।) शुक्लचन्दनम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ अस्य पर्य्यायगुणौ चन्दनशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

श्वेतचिल्ली, स्त्री, (श्वेता चिल्ली ।) शाकभेद । तत्पर्य्याय । वास्तुकी २ सुपथ्या ३ श्वेतचिल्लिका ४ सितचिल्ली ५ उपचिल्ली ६ ज्वरघ्नी ७ क्षुद्रवास्तुकी ८ । अस्या गुणा ।
"श्वेतचिल्ली सुमधुरा क्षारा च शिशिरा च सा ।
त्रिदोषशमनी पथ्या ज्वरदोषविनाशिनी ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥

श्वेतच्छद', पु, (श्वेत च्छदो यस्य ।) हस' । इति हलायुध ॥ गन्धपत्र । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बाबुइ तुलसी इति भाषा ॥

श्वेतजीरक, पु, (श्वेतो जीरक ।) गौरजीरक । इति राजनिर्घण्ट' ॥

श्वेतटङ्कक, क्ली, (श्वेत टङ्ककम् ।) श्वेतटङ्कणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्वेतटङ्कण क्ली, (श्वेत टङ्कणम् ।) क्षारविशेष' । सादा सोहागा इति भाषा । तत्पर्य्याय. । श्वेतटङ्ककम् २ लोहि ३ सिन्धुकरम् ४ सिन्धु ५ मालतीतीरसम्भवम् ६ शिवम् ७ द्रावकरम् ८ शीतक्षारम् ९ टङ्कणम् १० । अस्य गुणा । स्निग्धत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामक्षयश्वासविश्वकासमलनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्वेतदूर्व्वा, स्त्री, (श्वेता दूर्व्वा ।) शुक्लदूर्व्वा । तत्पर्य्याय. । गोलमी २ सिताख्या ३ चण्डा ४ भद्रा ५ भार्गवी ६ दुर्म्मरा ७ गौरी ८ विघ्नेशानकान्ता ९ अनन्ता १० श्वेता ११ दिव्या १२ श्वेतकाण्डा १३ प्रचण्डा १४ सहस्रवीर्य्या १५ सहस्रकाण्डा १६ सहस्रपर्व्वा १७ सुरवल्लभा १८ शुभा १९ सुपर्व्वा २० सितच्छदा २१ स्वच्छा २२ कच्छान्तरुहा २३ । अस्या गुणा । अतिशिशिरत्वम् । मधुरत्वम् । वान्तिपित्तामातिसारकासदाहतृषानाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

श्वेतद्विप, पु, (श्वेत शुक्लो द्विप ।) इन्द्रहस्ती । इति त्रिकाण्डशेष ॥ शुक्लगजश्च ॥

श्वेतद्वीप, पु, क्ली, (श्वेतो द्वीप ।) चन्द्रद्वीप । स च वैकुण्ठाख्यविष्णुधाम । यथा,—
"श्वेतद्वीप गतवति त्वयि द्रष्टु तदीश्वरम् ।
तत्र ह्यायमभूत् प्रश्नस्त्व मा यमनुपृच्छसि ॥"
इति श्रीभागवते १०स्कन्धे ८७ अध्याय' ॥
अपि च ।
"एकदा ब्रह्मणो लोकादायान्त नारद मुनिम् ।
पर्य्यटन् रावणो लोकान् दृष्ट्वा नत्वाब्रवीद्वच ॥
भगवन् ! ब्रूहि मे युद्ध कुत्र सन्ति महाबला ।
योद्धुमिच्छामि बलिभिस्त्व जानासि जगत्त्रयम् ॥
मुनिर्ध्यात्वा तु सुचिर श्वेतद्वीपनिवासिन ।
महाबला महाकायास्तत्र याहि महामते ॥
विष्णुपूजारता ये वै विष्णुना निहताश्च ये ।
त एव तत्र सजाता अजेयाश्च सुरासुरै ॥
श्रुत्वा तद्रावणो वेगान्मन्त्रिभि पुष्पकेण तान् ।
योद्धुकाम समागत्य श्वेतद्वीपसमीपत ॥
तत्प्रभाहततेजस्क पुष्पक नाचलत्तत ।
त्यक्त्वा विमान प्रययौ मन्त्रिणश्च दशानन ॥
प्रविशन्नेव तद्द्वीप धृतो हस्तेन योषिता ।
पृष्टश्च त्व कुत कोऽसि प्रेषित केन वा वद ॥
इत्युक्तो लोलया स्त्रीभिर्हसन्तीभि पुन पुन ॥
कृच्छ्राद्धस्ताद्विनिर्म्मुक्तस्तामा स्त्रीणा दशानन ॥
आश्चर्य्यमतुल लब्ध्वा चिन्तयामास दुर्म्मति ।
विष्णुना निहतो यामि वैकुण्ठमिति निश्चित ॥
मयि विष्णुर्यथा कुप्येत्तथा कार्य्य करोम्यहम् ।
इति निश्चित्य वैदेहीं जहार विपिने;सुर ॥
ज्ञात्वैव परमात्मान स नारायणीसुताम् ॥"
इति श्रीब्रह्माण्डपुराणे श्रीमदध्यात्मरामायणे उत्तरकाण्डे ४ अध्याय' ॥ अन्यच्च ।
"श्वेता गङ्गा नर स्नात्वा य पश्येत् श्वेत माधवम् ।
मत्स्याश्च माधवश्चैव श्वेतद्वीप स गच्छति ॥"
इति तीर्थचिन्तामणि: ॥

श्वेतधातु पु, (श्वेतो धातु ।) खटिका । इति राजनिर्घण्ट: ॥ शुक्लवर्णधातुश्च ॥

श्वेतधामा, [न्] पु, (श्वेतं धाम किरणं यस्य ।) चन्द्रः । कर्पूरः । समुद्रफेनः । इति मेदिनी ॥

श्वेतनील, पु, (श्वेतो नीलश्च । वर्णो वर्णेनेति समासः ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्लनीलवर्णश्च ॥

श्वेतपत्त्र, पु, (श्वेतं पत्त्रं पक्षो यस्य ।) हंसः । इति श्वेतपत्त्ररथशब्दार्थदर्शनात् । शुक्लपर्णे, त्रि ॥

श्वेतपत्त्ररथ, पु, श्वेतपत्त्रो हंसो रथो वाहनं यस्य । ब्रह्मा । इति शब्दमाला ॥

श्वेतपद्म, क्ली, (श्वेतं शुक्लं पद्मम् ।) सिताम्भोजम् । तत्पर्य्यायः । सिताब्जम् २ पुण्डरीकम् ३ श्वेतवारिजम् ४ हरिनेत्रम् ५ शरत्पद्मम् ६ शारदम् ७ शम्भुवल्लभम् ८ । अस्य गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तदाहास्रभ्रमदोषपिपासानाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतपर्णा, स्त्री, (श्वेतानि पर्णानि यस्याः ।) वारिपर्णी । इति रत्नमाला ॥ पाना इति भाषा ॥ (भद्राश्ववर्षस्य पर्वतविशेषे, पु । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ४ ।

"पूर्व्वेण यत् स्थितं वर्षं भद्राश्वं तन्निबोध मे ।
श्वेतपर्णश्च नीलश्च शैवालश्चाचलोत्तमः ।
कौरञ्जः पर्णशालाग्रः पञ्चैते तु कुलाचलाः ॥")

श्वेतपर्णास, पु, (श्वेतः पर्णासः ।) श्वेततुलसी । यथा,—

"अर्ज्जकः श्वेतपर्णासो गन्धपत्त्रः कुठेरकः ॥"
इति रत्नमाला ॥

श्वेतपाटला, स्त्री, (श्वेता पाटला ।) शुक्लपाटलावृक्षः । इति जटाधरः ॥

श्वेतपिङ्ग, पु, (देहेन श्वेतः जटया पिङ्गश्च । वर्णो वर्णेनेति समासः ।) सिंहः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्वेतपिङ्गल, पु, (श्वेतः पिङ्गलश्च ।) सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शुक्लकपिलवर्णयुक्ते, त्रि ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३६ ।

"महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥")

श्वेतपिङ्गलक, पु, (श्वेतपिङ्गल + स्वार्थे कन् ।) सिंहः । इति शब्दमाला ॥

श्वेतपिण्डीतक, पु, (श्वेतः शुक्लः पिण्डीतकः ।) महापिण्डीतरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतपुष्प, पु, (श्वेतानि पुष्पाणि यस्य ।) सिन्धुवारवृक्षः । इति जटाधरराजनिर्घण्टौ ॥ (श्वेतं पुष्पम् ।) शुक्लकुसुमे, क्ली । (यथा, सुश्रुते । १ । ११ ।

"श्वेतपुष्प-रक्तपुष्प-सहस्रं जुहुयात् ॥")

श्वेतपुष्पक, पु, (श्वेतानि पुष्पाणि यस्य । कप् ।) करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लपुष्पयुक्ते, त्रि ॥

श्वेतपुष्पा, स्त्री, (श्वेतं पुष्पं यस्याः ।) घोषातकी । श्वेतघोषा इति भाषा । इति रत्नमाला । नागदन्ती । मृगेर्व्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतपुष्पिका, स्त्री, (श्वेतं पुष्पं यस्याः । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) पुत्रदात्री । महाशणपुष्पिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतप्रसूनक, पु, (श्वेतानि प्रसूनानि यस्य । कप् ।) वृक्षविशेषः । यथा,—

"तिक्तः शाकतरुः सेतुवृक्षः श्वेतप्रसूनकः ।"
इति शब्दमाला ॥

शुक्लपुष्पयुक्ते, त्रि ॥

श्वेतबृहती, स्त्री, (श्वेता बृहती ।) शुक्लक्षुद्रवार्त्ताकी । तत्पर्य्यायः । श्वेता २ श्वेतमहोटिका ३ श्वेतसिंही ४ श्वेतफला ५ श्वेतवार्त्ताकिनी ६ । अस्या गुणाः ।

"विज्ञेया श्वेतबृहती वातश्लेष्मविनाशिनी ।
रुच्या व्यञ्जनयोगेन नानानेत्रामयापहा ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतभण्डा, स्त्री, (श्वेता भण्डा ।) श्वेतापराजिता । इति रत्नमाला ॥

श्वेतमन्दारक, पु, (श्वेतो मन्दारकः ।) वृक्षविशेषः । श्वेत आक इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पृथ्वीकुरुवकः २ दीर्घायुष्यः ३ सितालर्कः ४ दीर्घालर्कः ५ सिताह्वयः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतमरिच, क्ली, (श्वेतं मरिचमिव ।) शोभाञ्जनबीजम् । इत्यमरः ॥ शुक्लमरिचञ्च ॥

श्वेतमाल, पु, (श्वेता शुक्लवर्णा माला यस्य ।) मेघः । धूमः । इति विश्वः ॥ मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ खतमाल इति पाठः ॥

श्वेतरक्त, पु, (श्वेतो रक्तश्च ।) पाटलवर्णः । इत्यमरः ॥ गोलापी रङ् इति भाषा ॥

श्वेतरञ्जन, क्ली, (श्वेतं सिताभ्रं रञ्जयतीति । रञ्ज + ल्युः ।) सीसकम् । इति केचित् ॥

श्वेतरथ, पु, (श्वेतो रथो यस्य ।) शुक्रग्रहः । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्लवर्णस्यन्दनश्च ॥

श्वेतराजी, स्त्री, (श्वेतेन वर्णेन राजते इति । राज + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वचेण्डा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतरोचिः, [स्] पु, (श्वेतं रोचिर्यस्य ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥

श्वेतरोहित, पु, (पुष्पेण श्वेतः फलेन लोहितश्च ।) वृक्षविशेषः । श्वेत रोहिड इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । सितपुष्पः २ सिताह्वयः ३ सिताङ्गः ४ शुक्ररोहितः ५ लक्ष्मीवान् ६ जनवल्लभः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । सुशीतलत्वम् । कृमिदोषव्रणप्लीहरक्तनेत्रामयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतलोध्र, पु, (श्वेतो लोध्रः ।) पट्टिकालोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतवचा, स्त्री, (श्वेता वचा ।) अतिविषा । शुक्लवचा । मादा वच् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मेध्या २ षड्ग्रन्था ३ दीर्घपत्त्रिका ४ तीक्ष्णगन्धा ५ हैमवती ६ महाग्न्या ७ । अस्या गुणाः । अतिगुणाढ्यत्वम् । मतिमेधायुःस्मृतिदत्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च ।

"पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा ।
हैमवत्युदिता तद्वच्छूलं हन्ति विशेषतः ॥"

तद्वत् वचावत् । इति भावप्रकाशः ॥

श्वेतवल्कल, पु, (श्वेतं वल्कलं यस्य ।) उडुम्बरवृक्षः । इति जटाधरः ॥ शुक्लत्वक् च ॥

श्वेतवाजी, [न्] पु, (श्वेतो वाजी घोटको यस्य ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्ज्जुनः । इति जटाधरः ॥ शुक्लघोटकश्च ॥

श्वेतवासाः, [स्] पु, (श्वेतं वासो यस्य ।) शुक्लवस्त्रधारिसन्न्यासी । इति हलायुधः ॥ परिहितशुक्लवसने, त्रि ॥

श्वेतवाः, [ह्] पु, (श्वेतेन वाहनेन उह्यते इति वह + णिव् ।) इन्द्रः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

श्वेतवाह, पु, (श्वेतः शुक्लो वाहो घोटको यस्य ।) अर्ज्जुनः । इन्द्रः । इति केचित् ॥

श्वेतवाहन, पु, (श्वेतं वाहनं यस्य ।) चन्द्रः । अर्ज्जुनः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १५ ।

"श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।
संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥")

मकरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (राजाधिदेवस्य पुत्त्रः । स तु विदूरथस्य पौत्त्रः । यथा, हरिवंशे । ३८ । २ ।

"राजाधिदेवः शूरश्च विदूरथसुतोऽभवत् ।
राजाधिदेवपुत्त्रास्तु जज्ञिरे वीर्य्यवत्तराः ।
दत्तातिदत्तौ बलिनौ शोणाश्वः श्वेतवाहनः ॥")

श्वेतवाही, [न्] पु, (श्वेतवाहः श्वेतघोटकोऽस्यास्तीति । इनिः ।) अर्ज्जुनः । इति शब्दरत्नावली ॥

श्वेतवुह्ना, स्त्री, (श्वेता वुह्ना ।) वनतिक्ता । यथा,—

"श्वेतवुह्ना कपोतस्तु वनतिक्ता विसर्पिणी ।
शङ्खिनी चाकचिक्या च गिरिजा धूम्रच्छटा ॥"
इति रत्नमाला ॥

श्वेतवृक्ष, पु, (श्वेतो वृक्षः ।) वरुणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लतरुश्च ॥

श्वेतशरपुङ्खा, स्त्री, (श्वेता शरपुङ्खा ।) क्षुपविशेषः । श्वेत सरफोंका इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । सितशायका २ सितपुङ्खा ३ श्वेतपुङ्खा ४ शुभ्रपुङ्खा ५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिवातरुजापहत्वम् । गुणाढ्यत्वञ्च इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतशिग्रु, पु, (श्वेतः शुक्लः शिग्रुः ।) शुक्लशोभाञ्जनः । सादा सजिना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुतीक्ष्णः २ सुभद्रः ३ सिताह्वयः ४ सुमूलः ५ श्वेतमरिचः ६ रोचनः ७ मधुशिग्रुकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । शोफाविष्मानिलघ्रणमुखजाड्यनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

"शिग्रुवल्कलपत्राणां सुरसः परमार्त्तिहृत्।
चक्षुष्यं शिग्रुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम्।
अवृष्यं कफवातघ्नं तन्नस्येन शिरोऽर्त्तिनुत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

श्वेतशिंशपा, स्त्री, (श्वेता शिंशपा।) शुक्लशिंशपावृक्षः। तत्पर्य्यायः। श्वेतपत्रा २ श्वेतचिल्लिका ३। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। शिशिरत्वम्। पित्तदाहनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतशृङ्ग, पुं, (श्वेता शृङ्गा यस्य।) यवः। इति जटाधरः॥ शुक्लशृङ्गायुक्ते, त्रि॥

श्वेतशूरण, पुं, (श्वेतः शूरणः।) वनशूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतसर्प, पुं, वरुणवृक्षः। इति जटाधरः॥ (श्वेतः सर्पः।) शुक्लवर्णाहिश्च॥

श्वेतसार, पुं, (श्वेतः सारो यस्य।) खदिरः। इति जटाधरः॥

श्वेतसुरसा, स्त्री, (श्वेता सुरसा।) शुक्लशेफालिका। इत्यमरः॥

श्वेतस्पन्दा, स्त्री, अपराजिता। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतहय, पुं, (श्वेतो हयः।) इन्द्राश्वः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (श्वेतो हयो यस्य।) अर्ज्जुनः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते।७।२७।३।
"ततः श्वेतहयः कृष्णमब्रवीदजितञ्जयः।
एष मां भ्रातृभिः सार्द्धं सुशर्म्माह्वयतेऽच्युत॥")
इन्द्रः। शुक्लवर्णघोटकश्च॥

श्वेतहस्ती, [न्] पुं, (श्वेतो हस्ती।) ऐरावतः। इति भूरिप्रयोगः॥ शुक्लगजश्च॥

श्वेता, स्त्री, वराटिका। काष्ठपाटला। शङ्खिनी। इति मेदिनी॥ अतिविषा। इति रत्नमाला॥ अपराजिता। श्वेतबृहती। श्वेतकण्टकारी। पाषाणभेदी। शिलावल्कला। श्वेतदूर्व्वा। वंशरोचना। स्फटी। शर्करा। वृक्षभेदः। केना इति कर्म्मे इति च हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षुरिकापत्री २ पर्व्वमूला ३ अविप्रिया ४। अस्या गुणाः। अतिमधुरत्वम्। शीतलत्वम्। स्तन्यदातृत्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतात्रिवृत्, स्त्री, शुक्लत्रिवृता। सादा तेउडी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। त्रिभण्डी २ त्रिवृता ३ त्रिपुटा ४ सर्व्वानुभूती ५ सरला ६ निशोत्तरा ७ रेचनी ८। अस्या गुणाः। रेचनत्वम्। स्वादुत्वम्। उष्णत्वम्। समीरपित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरनाशित्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति भावप्रकाशः।

श्वेताम्लिः स्त्री, क्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। अम्लिका २ पिष्टोडी ३ पिण्डिका ४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। पित्तनाशित्वम्। बलदातृत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतार्क, पुं, (श्वेतः शुक्लवर्णः अर्कः।) शुक्लार्कवृक्षः। सादा आकन्द इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तपनः २ श्वेतः ३ प्रतापः ४ सितार्कः ५ शर्करापुष्पः ६ वृत्तमल्लिका ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। मलशोधनकारकत्वम्। मूत्रकृच्छ्रास्रशोफार्शोव्रणदोषविनाशनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतावर, पुं, (श्वेतं शुक्लवर्णमावृणोतीति। आ वृ+अच्।) सितावरशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेताह्वा, स्त्री, (श्वेता आह्वा यस्याः।) सितपाटला। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतेक्षु, पुं, (श्वेत इक्षुः।) शुक्लवर्णेक्षुः। सादा आक् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सितेक्षुः २ कोष्ठेक्षुः ३ वंशपत्रकः ४ सुवेशः ५ पाण्डुरेक्षुः ६। अस्य गुणाः। कठिनत्वम्। रुच्यत्वम्। गुरुत्वम्। कफमूत्रकारित्वम्। दीपनत्वम्। पित्तदाहनाशित्वम्। विपाके कोष्णत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

श्वेतोदर, पुं, (श्वेतं उदरं यस्य।) कुवेरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (दर्व्वीकरसर्पाणामन्यतमः। यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये।
"श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द्दो आशीविष इति॥") शुक्लवर्णजठरश्च॥

श्वेत्र, क्ली, श्वित्रम्। इत्यमरटीका।

श्वेतौही, स्त्री, (श्वेतवाह+ङीष्।) इन्द्राणी। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

श्वोवसीयस, क्ली, (वसुशब्दः प्रशस्तवाची ततः ईयसुनि वसीयः। श्वःशब्दः उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। "श्वसो वसीयः श्रेयसः।" ५।४।८० इति अच्।) कल्याणम्। यथा,—
"श्वःश्रेयसं शुभशिवे कल्याणं श्वोवसीयसं श्रेयः।
क्षेमं भावुकभविककुशलमङ्गलभद्रमद्रशस्तानि॥"
इति हेमचन्द्रः॥

तद्वति, त्रि॥

ष

ष, मूर्द्धन्यषकारः। स तु एकपञ्चाशद्वर्णान्तर्गतसप्तचत्वारिंशद्वर्णः। चतुस्त्रिंशद्व्यञ्जनान्तर्गतैकत्रिंशत्तमव्यञ्जनञ्च। अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शिक्षायाम्। १७।
"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥")
तत्पर्य्यायः।
"षः श्वेतो १ वासुदेवश्च २
पीता ३ प्राज्ञा ४ विनायकः ५।
परमेष्ठी ६ वामबाहुः ७
श्रेष्ठो ८ गर्भविमोचनः ९॥
लम्बोदरो १० यमीशश्च ११
कामधुक् १२ कामधूमकः १३।
सुश्रौः १४ उग्रा १५ वृषो १६ लज्जा १७
मरुद्भयः १८ प्रियः १९ शिवः २०॥
सूर्य्यात्मा २१ जठरः २२ कोपो २३
मत्ता २४ वह्नी २५ विदारिणी २६।
कलकण्ठी २७ मध्यभिन्ना २८
युद्धात्मा २९ मलपूः ३० शिरः ३१॥"
इति तन्त्रम्॥*॥

अपि च।
"षकारः श्वेत आख्यातो मूर्द्धन्यो वृषसञ्ज्ञकः।
पित्तं शक्तिश्च माया च महायोनिः सबिन्दुमत्॥"
इति मन्त्राभिधानम्॥

अस्य स्वरूपं यथा,—
"षकारं शृणु चार्व्वङ्गि! अष्टकोणमयं सदा।
रक्तचन्द्रप्रतीकाशं स्वयं परमकुण्डली॥
चतुर्वर्गमयं वर्णं सुधानिर्म्मितविग्रहम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा॥
रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिशक्तिसहितं सदा।
त्रिबिन्दुसहितं वर्णं आत्मादितत्त्वसंयुतम्॥
सर्व्वदेवमयं वर्णं हृदि भावय पार्व्वति॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥

अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"चतुष्कोणात्मिका रेखा वामदक्षिणतः क्रमात्
वह्नीन्द्रविष्णवस्तासु तिष्ठन्ति क्रमतः सदा॥
ऊर्द्ध्वमात्रा शक्तिरूपा महालक्ष्मीसमा स्मृता।
मात्रा मध्यगता या तु वाग्देवी सा परा स्मृता॥"

अस्य ध्यानं यथा,—
"चतुर्भुजां चकोराक्षीं चारुचन्दनचर्च्चिताम्।
शुक्लवर्णां त्रिनयनां वरदाञ्च शुचिस्मिताम्॥
रत्नालङ्कारभूषाढ्यां श्वेतमाल्योपशोभिताम्।
देववृन्दैरभिवन्द्यां सेवितां मोक्षकाङ्क्षिभिः॥
एवं ध्यात्वा षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति च वर्णोद्धारतन्त्रम्॥

(धात्वनुबन्धविशेषः। यथा, कविकल्पद्रुमे।
"शि कुटादिः ष क्तवद्ङ्वान् चो नचादौ र वैदिकः॥"
"आख्यातिकस्याडोऽप्राप्त्यर्थं क्तदिति विशेषणम्। स्वमते तूभयत्र ङ एव। डु ञौ ष पच पाके। भीषिचिन्तीति पचा।" इति तट्टीका॥)

ष, पुं, कचः। इति मेदिनी॥ मानवः। सर्व्वः। श्रेष्ठः। गर्भविमोचनः। इति कश्चिदेकाक्षरकोषः॥

ष, त्रि, विज्ञः। श्रेष्ठः। इति मेदिनी॥

षग, म ए स्थगने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) म, सिषगयिषति। ए, असगीत्। इति दुर्गादासः॥

षघ, न हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा० पर०-सक०-सेट्।) न, सघ्नोति। असोघत्। इति दुर्गादासः॥

षच, सम्बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर० सक० सेट्।) सचति। इति दुर्गादासः ॥
षच, ङ सेचने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, सचते जलं मेघः। इति दुर्गादासः ॥
षट, अशक्ते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०- सेट्।) अशक्ते अवयवे। सटति पटः अवयवो स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥
षट्, [ष] त्रि, सङ्ख्याविशेषः। छय इति भाषा। तद्वाचकानि यथा,। वज्रकोणः १ त्रिशिरोनेत्रम् २ तर्कः ३ अङ्गम् ४ दर्शनम् ५ चक्रवर्त्ती ६ कार्त्तिकेयमुखम् ७ गुणः ८ रसः ९ ऋतुः १० ज्वरबाहुः ११ रूपम् १२। इति कविकल्पलता ॥
षट्कर्म्म, [न्] क्ली, (षट्प्रकारं कर्म्म।) षट्प्रकारशान्त्यादिकर्म्म। यथा, शारदायाम्।
"अथाभिधास्ये तन्त्रेऽस्मिन् सम्यक् षट्कर्म्मलक्षणम्।
सर्व्वतन्त्रानुसारेण प्रयोगं फलसिद्धिदं ॥
शान्तिवश्यस्तम्भनानि विद्वेषोच्चाटने ततः।
मारणान्तानि शंसन्ति षट्कर्म्माणि मनीषिणः ॥
रोगकृत्या ग्रहादीनां निराशः शान्तिरीरिता।
वश्यं जनानां सर्व्वेषां विधेयत्वमुदीरितम् ॥
प्रवृत्तिरोधः सर्व्वेषां स्तम्भनं तदुदाहृतम्।
स्निग्धानां क्लेशजननं मिथोविद्वेषणं मतम् ॥
उच्चाटनं स्वदेशादेर्भ्रंशनं परिकीर्त्तितम्।
प्राणिनां प्राणहरणं मारणं तदुदाहृतम् ॥
स्वदेवतादिक्कालादीन् ज्ञात्वा कर्म्माणि साधयेत्
रतिर्वाणी रमा ज्येष्ठा दुर्गा काली यथाक्रमम्।
षट्कर्म्मदेवताः प्रोक्ताः कर्म्मादौ ताः प्रपूजयेत्॥
ईशचन्द्रेन्द्रनिर्ऋतिवायुवह्नीनान्दिशो मताः।
सूर्य्योदयं समारभ्य घटिकादशकं क्रमात् ॥
ऋतवः स्युर्व्वसन्ताद्या अहोरात्रं दिने दिने।
वसन्तग्रीष्मवर्षाख्यशरद्धेमन्तशैशिराः ॥"
यद्वा,—
"अर्द्धरात्रं शरत्कालो हेमन्तश्च प्रभातकः।
पूर्व्वाह्नश्च वसन्तः स्यात् मध्याह्नो ग्रीष्म एव च॥
प्रावृड्रूपोऽपराह्णः स्यात् प्रदोषः शिशिरः स्मृतः ॥"
अथवा,—
"उषोयोगे च हेमन्तः प्रभाते शिशिरागमः।
प्रहरार्द्धे वसन्तः स्यात् ग्रीष्मो मध्यन्दिनागमे।
तुर्य्ययामे च वर्षाख्यः शरदस्तं गते रवौ ॥"*॥
अथ कालनियमः।
"हेमन्तः शान्तिके प्रोक्तो वसन्तो वश्यकर्म्मणि।
शिशिरः स्तम्भने प्रोक्तो विद्वेषे ग्रीष्म एव च।
प्रावृडुच्चाटने ज्ञेया शरन्मारणकर्म्मणि ॥"*॥
अथ तिथिनियमः।
"पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा।
बुधेज्यवारसंयुक्ता विज्ञेया द्वेषकर्म्मणि ॥
कृष्णा चतुर्द्दशी तद्वदष्टमी मन्दवारका।
उच्चाटने तिथिः शस्ता प्रदोषे च विशेषतः ॥
चतुर्द्दश्यष्टमी कृष्णा अमावास्या तथैव च।
मन्दभौमदिनोपेता शस्ता मारणकर्म्मणि ॥
बुधचन्द्रदिनोपेता पञ्चमी दशमी तथा।
पौर्णमासी तु विज्ञेया तिथिः स्तम्भनकर्म्मणि॥
शुभग्रहोदये कुर्य्यात् शुभानि च शुभोदये।
रौद्रकर्म्माणि रिक्तार्के मृत्युयोगे च मारणम् ॥*
जपेत् पूर्व्वमुखो वश्ये दक्षिणस्याभिचारके।
पश्चिमे स्तम्भनं विद्यात् उत्तरे शान्तिकं भवेत्॥
आकर्षणमथाग्नेये नैर्ऋते मारणं तथा।
उच्चाटनन्तु वायव्ये ऐशान्यां मोक्षदायकम् ॥*॥
अथाभिचारे कार्य्या च दक्षिणाप्लवना मही।
वसनं लोहितं प्रोक्तं उष्णीषं लोहितं स्मृतम् ॥
भूषणं लौहद्रव्येण वामेन पूजनादिकम्।
नरस्नायुविशेषेण मारणे रज्जुरीरिता
मृतस्य युद्धशून्यस्य दन्तस्य गर्द्दभस्य वा।
कृत्वाक्षमालां जप्तव्यं शत्रूणां वधमिच्छता ॥
अश्वेभदन्तमणिभिर्जपेदाकर्षकर्म्मणि।
साध्यकेशसूत्रप्रोतस्तुरङ्गदशदनोद्भवैः।
अक्षमालां समालोक्य विद्वेषोच्चाटने जपेत् ॥*
पद्माच्च स्वस्तिकं भूयो विकटं कुक्कुटं पुनः।
वज्रं भद्रकमित्याहुरासनानि मनीषिणः ॥
पद्मासनन्तु संयोज्य जान्वोरन्तरे करौ।
निविश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कुटासनम् ॥
अन्यानि वक्तव्यानि ॥*॥
"षण्मुद्राः क्रमतो ज्ञेयाः पद्मपाशगदाह्वयाः।
मुषलाशनिखड्गाख्याः शान्तिकादिषु कर्म्मसु ॥
जलं शान्तिविधौ शस्तं वश्ये वह्निरुदीरितः।
स्तम्भने पृथिवी शस्ता विद्वेषे व्योम कीर्त्तितम्॥
उच्चाटने स्मृतो वायुर्भूयोऽग्निर्म्मारणे स्मृतः।
तत्तद्भूतोदये सम्यक् तत्तन्मण्डलसंयुतम्।
तत्तत् कर्म्म विधातव्यं मन्त्रिणा निश्चितात्मना॥*
शीतांशुसलिलक्षौणीव्योमवायुहविर्भुजाम्।
वर्णाः स्युर्मन्त्रबीजानि षट्कर्म्मसु यथाक्रमम् ॥
ग्रन्थनञ्च विदर्भश्च सम्पुटो रोधनं तथा।
योगः पल्लव इत्येते विन्यास्याः षट्सु कर्म्मसु ॥
मन्त्रार्णान्तरितान् कुर्य्यात् साध्यवर्णान् यथाविधि।
ग्रन्थनं तद्विजानीयात् प्रशस्तं शान्तिकर्म्मणि ॥
मन्त्राणंद्वयमध्यस्थं साध्यानामाक्षरं लिखेत् ॥
विदर्भ एष विज्ञेयो मन्त्रिभिर्व्वश्यकर्म्मणि ॥
आदावन्ते च मन्त्रः स्यान्नाम्नो मध्ये सम्पुटः स्मृतः।
एष स्यात् स्तम्भने शस्त इत्युक्तो मन्त्रवेदिभिः॥
नाम्न आद्यन्तमध्येषु मन्त्रः स्याद्रोधनं मतम्।
विद्वेषणविधानेषु प्रशस्तमिदमीरितम् ॥
मन्त्रस्यान्ते भवेन्नामयोगः प्रोच्चाटने मतः।
अन्ते नाम्नो भवेन्मन्त्रः पल्लवो मारणे मतः ॥
सितरक्तपीतमिश्रकृष्णधूम्राः प्रकीर्त्तिताः।
वर्णतो मन्त्रसम्प्रोक्ता देवताः षट्सु कर्म्मसु ॥*॥
मन्त्राणां लिखनद्रव्यं चन्दनं रोचनं निशा।
गृहधूमचिताङ्गारौ मारणेऽष्टविषाणि च ॥
श्येनाग्निलोलपित्तानि धुस्तूरकरसस्ततः।
गृहधूमस्त्रिकटुकं विषाष्टकमितीरितम् ॥
देवताकालमुद्रादीन् सम्यक् ज्ञात्वा विचक्षणः।
षट्कर्म्माणि प्रयुञ्जीत यथोक्तफलसिद्धये ॥*॥
उच्चाटने वषट् प्रोक्तं हुं फडन्तश्च मारणे।
स्तम्भने च नमः प्रोक्तं स्वाहा शान्तिकपौष्टिके ॥
होमतर्पणयोः स्वाहा न्यासपूजनयोर्न्नमः।
मन्त्रान्ते योजयेन्मन्त्री जपकाले यथास्थिति ॥"
अस्यार्थः एतानि तत्तत्कर्म्मणि जपकाले मन्त्रान्ते योजयित्वा मन्त्रं जपेत्। होमादिषु नायं नियमः। होम इति कश्चित् तत्र।
"अग्निकार्य्ये जपेत् स्वाहा नमः सर्व्वत्र चार्च्चने शान्तिपुष्टिवशद्वेषाकर्षोच्चाटनमारणे ॥
स्वाहा-स्वधा-वषट्-हुञ्च वौषट् फट् योजयेत् क्रमात्।
वश्याकर्षणसन्तापज्वरे स्वाहा प्रकीर्त्तिता ॥
क्रोधोपशमने शान्तौ प्रीतौ योज्यं नमो बुधैः।
वौषट् सम्मोहनोद्दीपपुष्टिमृत्युञ्जयेषु च ॥
हुङ्कारं प्रीतिनाशे च मारणे च्छेदने तथा।
उच्चाटने च विद्वेषे वषट् पङ्कृतौ वषट्।
मन्त्रोद्दीपनकार्य्येषु लाभालाभे वषट् स्मृतः ॥"
इति विशेषवचनाद्धोमे नायं विधिः ॥ * ॥
शान्तिकादौ मन्त्रलिखनपत्रादिनियमस्तत्र एव
'शान्तिके राजतं ताम्रं भूर्ज्जपत्रञ्च वश्यके।
सर्व्वकार्य्येषु सौवर्णं क्रूरे स्यात् प्रेतकर्पटम् ॥
त्रिगन्धः शान्तिके प्रोक्तः पञ्चगन्धन्तु वश्यके।
सर्व्वकार्य्येऽष्टगन्धः स्यात् क्रूरे चाष्टविषाणि च
शान्तिके लेखनी दूर्व्वा वश्यादौ शिखिपुच्छिका ॥
हेम्ना सर्व्वाणि कार्य्याणि क्रूरे स्यात् काकपुच्छिका ॥
गृहेषु शान्तिकर्म्म स्यात् वश्यञ्च चण्डिकागृहे
देवालये च सर्व्वाणि श्मशाने क्रूरकर्म्म च ॥"*॥

अथ भूतानामुदयः।

"दण्डाकारा गतिर्भूमेः पुटयोरुभयोरपि।
तोयस्य पावकस्योर्द्ध्वं गतिस्तिर्य्यक् नभस्वतः ॥
गतिर्व्योम्नो भवेन्मध्ये भूतानामुदयः स्मृतः।
धरणेरुदये कुर्य्यात् स्तम्भनं वश्यमात्मवित् ॥
शान्तिकं पौष्टिकं कर्म्म तोयस्य समये वसो।
मारणादीनि मरुतो विपक्षोच्चाटनादिके।
क्ष्वेडादिनाशने शस्तमुदये च विहायसः ॥"*॥

अथ भूतानां मण्डलानि।

"वृत्तं दिनस्तत् षडबिन्दुनाङ्कितं मातरिश्वनः
त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वह्नेरर्द्धेन्दुसंयुतम् ॥
अम्भोजसम्भसो भूमेश्चतुरस्रं सवज्रकम्।
तत्तद्भूतसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधाः ॥
वर्णैः स्वैः रञ्जितान्याहुः स्वस्वनामाहृतान्यपि।
स्वयं वियत् मरुत् कृष्णो रक्तोऽग्निर्विपदः पयः ॥'
षोडाभूतादिप्रयोगानन्तरं कुलार्णवे।
"एकलक्षं जपेन्मन्त्रं ध्यानन्यासमन्वितम्।
प्रयोगदोषशान्त्यर्थमात्मरक्षार्थकारणम्।
न चेत् फलञ्च नाप्नोति देवताशापमाप्नुयात् ॥"
यत्तु।
"न शस्तं मारणं कर्म्म कुर्य्याच्चेदयुतं जपेत्।"

नत् प्रायश्चित्तपरम्। इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
योगाङ्गषट्प्रकारक्रिया। तद्यथा,—
"धौतिर्वस्तिस्तथा नेतिर्नौलिकी त्राटकस्तथा।
कपालभातिश्चैतानि षट्कर्म्माणि समाचरेत् ॥
अन्तर्धौतिर्दन्तधौतिर्हृद्धौतिर्मूलशोधनम्।
धौत्यश्चतुर्विधा प्रोक्ता घटं कुर्व्वन्ति निर्म्म-
लम् ॥
वातसारं वारिसारं वह्निसारं बहिष्कृतम्।
घटस्य निर्म्मलार्थाय अन्तर्धौतिश्चतुर्विधा ॥" * ॥
प्रयोगः।
"काकचञ्चुवदास्येन पिबेद्वायुं शनैः शनैः।
चालयेदुदरं पश्चाद्वर्त्मना रेचयेत् शनैः ॥
वातसारं परं गोप्यं देहनिर्म्मलकारकम्।
सर्व्वरोगक्षयकरं देहानलविवर्द्धकम् ॥१॥
आकण्ठं पूरयेद्वारि वक्त्रेण च पिबेत् शनैः।
चालयेदुदरेणैव चोदराद्रेचयेदधः ॥
वारिसारं परं धौतं देहनिर्म्मलकारकम्।
साधयेद्यः प्रयत्नेन देवदेहं प्रपद्यते ॥२॥
नाभिग्रन्थिं मेरुपृष्ठे शतवारञ्च कारयेत्।
उदरामयजं त्यक्त्वा जठराग्निं विवर्द्धयेत्।
वह्निसारमिदं धौतं योगिनां योगसिद्धिदम् ॥३॥
काकीमुद्रां साधयित्वा पूरयेदुदरं मरुत्।
धारयेदर्द्धयामन्तु चालयेदधवर्त्मना ॥
इदं धौतं परं गोप्यं न प्रकाश्यं कदाचन।
नाभिमग्नजले स्थित्वा शक्तिनाडीं विसर्ज्जयेत् ॥
कराभ्यां क्षालयेन्नाडीं यावन्मलविसर्ज्जनम्।
तावत् प्रक्षाल्य नाडीञ्च उदरे वेशयेत् पुनः ॥
इदं प्रक्षालनं गोप्यं देवानामपि दुर्लभम्।
केवलं धौतिमात्रेण देवदेहो भवेत् ध्रुवम् ॥
यामार्द्धधारणात् शक्तिं यावन्न साधयेन्नरः।
बहिष्कृतमहद्धौतिस्तावच्चैव न जायते ॥ ४ ॥
दन्तमूलं जिह्वामूलं रन्ध्रं च कर्णयुग्मयोः।
कपालरन्ध्रं पञ्चैते दन्तधौतिर्विधीयते ॥ ८" ॥
प्रयोगः।
"खादिरेण रसेनाथ मृत्तिकाभिश्च शुद्धिभिः।
मार्ज्जयेद्दन्तमूलञ्च यावत् किल्विषमाहरेत् ॥
दन्तमूलं परं धौतिर्योगिनां योगसाधने।
नित्यं कुर्य्यात् प्रभाते च दन्तरक्षाय योगवित् ॥
दन्तमूलं धारणादिकार्य्येषु योगिनां यतः ॥१।
अथातः संप्रवक्ष्यामि जिह्वाशोधनकारणम् ॥
जरामरणरोगादीन् नाशयेत् दीर्घलम्बिका।
तर्ज्जनी मध्यमानामा अङ्गुलित्रययोगतः ॥
वेशयेद्गलमध्ये तु मार्ज्जयेल्लम्बिकामलम्।
शनैः शनैर्म्मार्ज्जयित्वा कफदोषं निवारयेत् ॥
मार्ज्जयेन्नवनीतेन दोहयेच्च पुनः पुनः।
तदग्रं लौहयन्त्रेण कर्षयित्वा पुनः पुनः ॥
नित्यं कुर्य्यात् प्रयत्नेन रवेरुदयकेऽस्तके।
एवं कृते तु नित्ये च लम्बिका दीर्घतां गता ॥२
तर्ज्जन्यङ्गुल्यग्रयोगेन मार्ज्जयेत् कर्णरन्ध्रयोः।
नित्यमभ्यासयोगेन नादान्तरप्रकाशनम् ॥३॥४॥
वृद्धाङ्गुष्ठेन दक्षेण मार्ज्जयेद्भालरन्ध्रकम्।
एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् ॥

नाडीनिर्म्मलतां याति दिव्यदृष्टिः प्रजायते।
निद्रान्ते भोजनान्ते च दिवान्ते च दिने दिने ॥४
हृद्धौतिं त्रिविधां कुर्य्यात् दण्डवमनवाससा।
रम्भादण्डं हरिद्दण्डं वेत्रदण्डमथैव च ॥
हृन्मध्ये चालयित्वा तु पुनः प्रत्याहरेत् शनैः।
कफपित्तं तथा क्लेदं रेचयेदूर्द्ध्ववर्त्मना।
दण्डधौतिविधानेन हृद्रोगं नाशयेत् ध्रुवम् ॥"
इति दण्डधौतिः ॥ १ ॥
"भोजनान्ते पिबेद्वारि आकण्ठं पूरितं सुधीः।
ऊर्द्ध्वदृष्टिं क्षणं कृत्वा तज्जलं वमयेत् पुनः।
नित्यमभ्यासयोगेन कफपित्तं निवारयेत् ॥२
चतुरङ्गुलविस्तारं सूक्ष्मवस्त्रं शनैर्ग्रसेत्।
पुनः प्रत्याहरेदेतत् प्रोच्यते धौतकर्म्मकम् ॥
गुल्मज्वरप्लीहकुष्ठं कफपित्तं विनश्यति।
आरोग्यं बलपुष्टिश्च भवेत्तस्य दिने दिने ॥ ७ ॥
अपानक्रूरता तावद्यावन्मूलं न शोधयेत्।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन मूलशोधनमाचरेत् ॥
पीतमूलस्य दण्डेन मध्यमाङ्गुलिनापि वा।
यत्नेन क्षालयेद्गुह्यं वारिणा च पुनः पुनः ॥
वारयेत् कोष्ठकाठिन्यमामाजीर्णं निवारयेत्।
कारणं कान्तिपुष्ट्योश्च दीपनं वह्निमण्डलम् ॥८॥
जलवस्तिः शुष्कवस्तिर्वस्ती च द्विविधौ स्मृतौ।
जलवस्तिं जले कुर्य्यात् शुष्कवस्तिं क्षितौ सदा ॥
नाभिमग्नजले पायुं न्यस्तनालोत्कटासनम्।
आकुञ्चनं प्रकाशञ्च जलवस्तिं समाचरेत् ॥
प्रमेहञ्च गुदावर्त्तं क्रूरवायुं निवारयेत्।
भवेत् स्वच्छन्ददेहश्च कामदेवसमो भवेत् ॥"
न्यस्तनालोत्कटासनं कृत्वा इत्यस्य हस्तौ दत्त्वा
शरीरस्य पुरः कुर्य्यादित्यर्थः ॥१।
"वस्तिं पश्चिमतानेन चालयित्वा शनैः शनैः।
अश्विनीमुद्रया पायुमाकुञ्चयेत् प्रकाशयेत् ॥
एवमभ्यासयोगेन कोष्ठदोषो न विद्यते।
विवर्द्धयेत् जाठराग्निमामवातं विनाशयेत् ॥२
वितस्तिमानं सूक्ष्मसूत्रं नासानाले प्रवेशयेत्।
मुखान्निर्गमयेत् पश्चात् प्रोच्यते नेतिकर्म्मकम् ॥
साधनान्नेतिकर्म्मापि खेचरीसिद्धिमाप्नुयात्।
कफदोषा विनश्यन्ति दिव्यदृष्टिश्च जायते ॥८॥
अमन्दवेगं तुन्दञ्च भ्रामयेदुभपार्श्वयोः।
सर्व्वरोगान्निहन्तीह देहानलविवर्द्धनम् ॥"
इति नौलिकी ॥*॥
"निमेषोन्मेषकं त्यक्त्वा सूक्ष्मलक्ष्यं निरीक्षयेत्।
यावदश्रु निपतति त्राटकं प्रोच्यते बुधैः ॥
एवमभ्यासयोगेन शाम्भवी जायते ध्रुवम्।
न जायते नेत्ररोगो दिव्यदृष्टिप्रदायकम् ॥*॥
सोत्क्रम्य पीत्वा वक्त्रेण नासानालैर्विरेचयेत्।
व्युत्क्रमेण व्युत्क्रमेण सोत्क्रमेण विशेषतः ॥
भालभातिं त्रिधा कुर्य्यात् कफदोषं निवारयेत् ॥
इडया पूरयेद्वायुं रेचयेत् पिङ्गलया पुनः।
पिङ्गलया पूरयित्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् ॥
पूरकं रेचकं कृत्वा वेगेन न तु धारयेत्।
एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् ॥*॥
नासाभ्यां जलमाकृष्य वक्त्रेण रेचयेत् पुनः।

पायं पायं प्रकुर्व्वीत श्लेष्मदोषं निवारयेत् ॥
न जायते वार्द्धकञ्च ज्वरो नैव प्रजायते ॥"
इति घेरण्डसंहितायां षट्कर्म्मशोधनं प्रथमो-
ऽध्यायः ॥

षट्कर्म्मा, [न्] पुं, (षट् कर्म्माणि यजनादीनि यस्य। यागादिभिर्युतो ब्राह्मणः। इत्यमरः।
तथा च।
"इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा।
प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्कर्म्मा विप्र उच्यते ॥"
षट् कर्म्माण्यस्य इति बहुव्रीहिः। इति भरतः।

षट्कूटा, स्त्री, भैरवीविशेषः। यथा,—
अथ षट्कूटा भैरवी।
"डाकिनी राकिनी वीजं लाकिनी काकिनी-
युगम्।
साकिनी हाकिनी वीजं आहृत्य सुरसुन्दरि ॥
आद्यसंस्कारसंयुक्तमन्त्यदीकारमण्डितम्।
शक्रस्वरान्वितं देवि तार्त्तीयं वीजमालिखेत्।
विन्दुनादकलाक्रान्तं त्रितयं शैलसम्भवे ॥"
दर्शायन्नत्र सविसर्गं इत्यपि केचित्। तन्त्रा-
न्तरे।
"ओँ ह्यासाद्यन्तं जीवं शिवसवं त्रिधा लिखेत्
दर्शनं माशरकाभ्यां क्रमात्तु मण्डितं कुरु ॥
विन्दुनादान्वितं चाद्यद्वयमन्त्रं विसर्गवत्।
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि सर्व्वभूतनिकृन्तनम् ॥
बालसूर्य्यप्रभां देवीं जवाकुसुमसन्निभाम्।
मुण्डमालावलीरम्यां बालसूर्य्यसमांशुकाम् ॥
सुवर्णकलसाकारपीनोन्नतपयोधराम्।
पाशाङ्कुशौ पुस्तकञ्च तथा च जपमालिकाम् ॥"
दधतामिति शेषः।
"हृदाद्यैस्तु षडङ्गानि विधाय परमेश्वरि।
यन्त्रमस्या वरारोहे त्रिकोणं तत्पुटे लिखेत् ॥
बहिरष्टदलं पद्मं रविपत्रं ततो लिखेत्।
चतुरस्रं चतुर्द्वारमेवं मण्डलमालिखेत् ॥
षडङ्गावरणं देवि। पूजयेत् पूर्व्ववच्छिवे।
रत्यादि त्रितयं देवि त्रिकोणे परिपूजयेत् ॥
डाकिन्यादीन् षट्कोणे वसुपत्रे ततः परम्।
ब्राह्म्यादि युगलं पश्चाद्रविपत्रे ततः परम् ॥
बालाद्याः पीठशक्तीस्तु वामाद्याः पूजयेत्
क्रमात्।
चतुरस्रे लोकपालान् सायुधान् परमेश्वरि।
अनेनैव विधानेन नित्याख्यां भैरवीं यजेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

षट्कोण, क्ली, लग्नात् षष्ठगृहम्। तत्तु रिपु-
स्थानम्। यथा,—
"पातालं हिबुकं चैव सुहृद्भचतुर्थकम्।
त्रित्रिकोणञ्च नवमं दुश्चिक्यं स्यात् तृतीयकम् ॥
धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम्।
द्युनं द्युनं तथास्ताख्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥
(षट् कोणा यस्य।) वज्रम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥ षडस्रतन्त्रोक्तो यन्त्रभेदः। यथा,
गणेशयन्त्रम्।

"वीज षट्कोणमध्यं स्फुरदनलपुरे तारगं दिक्षु लक्ष्मीः
माया कन्दर्पभूमिस्तदनु रसपुटेष्वालिखेद्वीज-षट्कम् ।"
इति तन्त्रसारः ॥

षट्चक्रं, क्ली, (षण्णां चक्राणां समाहारः ।) शरीरस्थपद्माकारषट्प्रकारचक्रम् । यथा,—
"सप्तपद्मानि तत्रैव सन्ति लोका इव प्रभो ।
गुदे पृथ्वीसमं चक्रं हरिद्वर्णं चतुर्द्दलम् ॥
लिङ्गे तु षड्दलं चक्रं स्वाधिष्ठानमिति स्मृतम् ।
त्रिलोकवह्निनिलयं तप्तचामीकरप्रभम् ॥
नाभौ दशदलं चक्रं कुण्डलिन्या समन्वितम् ।
नीलाञ्जननिभं ब्रह्मस्थानं पूर्व्वकमन्दिरम् ॥
मणिपूराभिधं स्वच्छं जलस्थानं प्रकीर्त्तितम् ।
उद्यदादित्यसङ्काशं हृदि चक्रमनाहतम् ॥
कुम्भकाख्यं द्वादशारं वैष्णवं वायुमन्दिरम् ।
कण्ठे विशुद्धशरणं षोडशारं पुरोदयम् ॥
शाम्भवीवरचक्राख्यं चन्द्रविन्दुविभूषितम् ।
षष्ठमाज्ञालयं चक्रं द्विदलं श्वेतमुत्तमम् ॥
राधाचक्रमिति ख्यातं मनःस्थानं प्रकीर्त्तितम् ।
सहस्रदलमेकार्णं परमात्मप्रकाशकम् ॥
नित्यज्ञानमयं सत्यं सहस्रादित्यसन्निभम् ।
षट्चक्राणीह भेद्यानि नैतद्भेद्यं कथञ्चन ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २७ अध्यायः ॥*॥

अन्यच्च ।
"तत्त्वस्वरूपमेकं तत् षट्चक्रं प्रतिलक्षयेत् ।
षट्चक्रेऽपि महामाया नच ध्यात्वा प्रयत्नतः ॥
लक्षयेन्मूलमन्त्रेण आदिषोडशचक्रकम् ।
आदिषोडशचक्रस्था साधकानन्दकारिणीम् ॥
चिन्तयन् साधको देवीं जपकर्म्म समारभेत् ।
भ्रुवोरुपरि नाडीनां त्रयाणां प्रान्त उच्यते ।
तत्प्रान्तं विपथस्थानं षट्कोणं चतुरङ्गुलम् ॥
रक्तवर्णन्तु योगज्ञैराज्ञाचक्रमितीरितम् ॥
कण्ठे त्रयाणां नाडीनां वेष्टनं विद्यते नृणाम् ।
सुषुम्नेडापिङ्गलानां षट्कोणं तत् षडङ्गुलम् ॥
तत् षट्चक्रमिति प्रोक्तं शुक्लं कण्ठस्य मध्य-गम् ।
त्रयाणामथ नाडीनां हृदये चैकता भवेत् ॥
तत्स्थानं षोडशारं स्यात् सप्ताङ्गुलप्रमाणतः ।
तत् पीतमुक्तं योगज्ञैरादिषोडशचक्रकम् ॥
ध्यानानामथ मन्त्राणां चिन्तनस्य जपस्य च ।
यस्मादाद्यञ्च हृदयं तस्मादादीति गद्यते ॥"
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥*॥

अपरञ्च ।
"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ॥
तदूर्द्ध्वे कामवीजन्तु क-ल-शान्तीन्दुनादकम् ।
तदूर्द्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा ।
तद्वाह्ये हेमवर्णाभं व-स-वर्णचतुर्द्दलम् ।
द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥
तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ।
वादिलान्तषड्वर्णेन युक्ताधिष्ठानमञ्जकम् ॥
मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः ।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥
तदूर्द्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ।
मणिवद्भिन्नं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ॥
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् ।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वलोकैककारणम् ॥
तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम् ।
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् ॥
तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम् ।
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ॥
तेनाहताख्यं पद्मं तत् मुनिभिः परिकीर्त्त्यते ।
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥
तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोडशपङ्कजम् ।
स्वरैः षोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महत्प्रभम् ॥
विशुद्धिं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ।
विशुद्धं पद्ममाख्यातं आकाशाख्यं महत् परम् ।
आज्ञाचक्रं तदूर्द्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ।
आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम् ॥
कैलासाख्यं तदूर्द्ध्वे तु वोधनीन्तु तदूर्द्ध्वतः ।
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ॥
सहस्राराम्बुजं विन्दुस्थानं तदूर्द्ध्वमीरितम् ।
इत्येतत् कथितं सर्व्वं योगमार्गमनुत्तमम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

षट्चरणः, पुं, (षट् चरणा यस्य ।) भ्रमरः । इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५८७ ।
'षट्चरणकोटरजुष्ट परागघुणपूर्णमायुध त्यक्त्वा ।
त्वां मुष्टिमेयमध्यामधुना शक्तिं स्मरो वहति ॥")
यूका । इति राजनिर्घण्टः ॥ षट्पादश्च ॥

षट्ट, क निकेतने । हिंसे । दाने । वले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-वासे वले च अक०-हिंसे दाने च सक०-सेट् ।) मूर्द्धन्यादिः टवर्गयान्तः । क, षट्टयति लोकः । निवसति हन्ति वली स्यात् ददाति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

षट्तिली,[न्] त्रि, (उद्वर्त्तनादिभेदेन षट्प्रकारास्तिला सन्त्यस्येति । षट्तिल+इनि ।)जन्मतिथ्यादौ तिलकरणकषट्कर्म्मकारी । यथा,—
"तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः ।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

षट्त्रिंशत्, स्त्री, (षडधिका त्रिंशत् । मध्यपदलोपि समासः ।) सङ्ख्याविशेषः । छत्रिश इति भाषा । यथा, आह्निकचिन्तामणौ ।
"आसनाभ्यञ्जने तद्वदुद्वर्त्तनविरूक्षणे ।
सम्मार्ज्जनं सर्पिरादिस्नपनावाहने तथा ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयञ्च स्नानीयमधुपर्ककौ ।
पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके ॥
अलङ्कारो गन्धपुष्पधूपदीपौ तथैव च ।
ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च ॥
अनुलेपश्च शय्या च चामरव्यजनं तथा ।
आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारोऽथ नर्त्तनम् ॥
गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् ।
दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो देवविसर्ज्जनम् ॥
उपचारा इमे ज्ञेयाः षट्त्रिंशत् सुरपूजने ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

षट्त्रिंशन्मतं, क्ली, (षट्त्रिंशतस्तत्सङ्ख्यकधर्म्मशास्त्रकारिणां मुनीनां मतम् ।) षडधिकत्रिंशत्सङ्ख्यकधर्म्मशास्त्रप्रयोजकमुनीनामभिप्रायः । यथा । तथा च षट्त्रिंशन्मतम् । इति तिथिस्वरूपकथने तिथ्यादितत्त्वम् । तेषां नामानि यथा,—
"मनुर्विष्णुर्यमो दक्षः अङ्गिरोऽत्रिबृहस्पती ।
आपस्तम्बश्चोशना च कात्यायनपराशरौ ॥
वशिष्ठव्याससंवर्त्तौ हारीतगौतमावपि ।
प्रचेताः शङ्खलिखितौ याज्ञवल्क्यश्च काश्यपः ॥
शातातपो लोमशश्च जमदग्निः प्रजापतिः ।
विश्वामित्रपैठीनसी बौधायनपितामहौ ॥
छागलेयश्च जावालो मरीचिश्च्यवनो भृगुः ।
ऋष्यशृङ्गो नारदश्च षट्त्रिंशत् स्मृति-कारकाः ॥
एतेषान्तु मतं यत्तु षट्त्रिंशन्मतमुच्यते ॥"
इति शङ्खलिखितौ ॥

षट्पदः पुं, (षट् पदानि यस्य ।) भ्रमरः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६९ ।
"न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य
वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥")
तच्छकुनानि यथा,—
"ये षट्पदाद्याः शकुनानि तेषा-
माश्चर्य्यरूपाणि निरूपयामः ।
अयेत वामो यदि मञ्जु गुञ्जन्
पश्येत वा वामदिशि प्रसर्पन् ।
आस्वादयेद्वा कुसुमं प्रशस्तं
भृङ्गस्तदा स्यात् सुमहान् प्रमोदः ।
अत्रापरे सन्ति च षट्पदा ये
यात्रासु ते वामगता प्रशस्ताः ॥"
इति वसन्तराजशाकुने षट्पदादयः १५ वर्गः ॥*॥
यूका । इति राजनिर्घण्टः ॥ षट्चरणे, त्रि ॥ (षट्पदविशिष्टे च त्रि । यथा, महाभारते । १४ । ५ । १६ ।
"पुरञ्च ते सुगुप्तं स्यात् दृढप्राकारतोरणम् ।
अट्टालकसंवाधं षट्पदं सर्व्वतोदिशम् ॥")

षट्पदप्रियः, पुं, (षट्पदानां भ्रमराणां प्रियः ।) नागकेशरवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

षट्पदातिथिः, पुं, (षट्पदः अतिथिरिव यत्र ।) आम्रवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

षट्पदानन्दवर्द्धनः, पुं, (षट्पदानामानन्दं वर्द्धयतीति । वृध+ल्यु ।) किङ्किरातवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

षट्पदी, स्त्री, (षट्पदानि यस्याः । ङीप् ।) यूका । इति हेमचन्द्रः ॥ भ्रमरपत्नी च ॥

षट्प्रज्ञ, पुं, (षट्सु रसेषु प्रज्ञा यस्य।) कामुक। यथा,—
"षिड्गो व्यलीक षट्प्रज्ञ कामकेलिर्व्विदूषक
पीठकेलि पीठमर्द्दी भविलम्छिदुरो विट ॥"
इति त्रिकाण्डशेष ॥
(षट्सु धर्म्मादिषु प्रज्ञा यस्य।) धर्म्मादिशास्त्रविज्ञ। यथा,—
"धर्म्मार्थकाममोक्षेषु लोकतत्त्वार्थयोरपि।
षट्सु प्रज्ञास्ति यस्यासौ स षट्प्रज्ञ इति स्मृत ॥"
इति च त्रिकाण्डशेष ॥

षडक्षीण, पु (षट सु रसेषु अक्षीण।) मत्स्य। इति केचित् ॥

षडङ्ग, क्ली, (षण्णा अङ्गाना समाहार। शरीरस्य षडवयवम्। यथा,—
"जङ्घे बाहू शिरो मध्य षडङ्गमिदमुच्यते ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेदाङ्गषट्शास्त्राणि। यथा,—
"शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त ज्योतिष तथा।
छन्दश्चेति षडङ्गानि वेदाना वैदिका विदु ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥*॥
अपि च। अङ्गान्याह शिक्षापद्यम्।
"छन्द पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते।
ज्योतिषामयन नेत्र निरुक्त श्रोत्रमुच्यते ॥
शिक्षाघ्राणन्तु वेदस्य मुख व्याकरण स्मृतम्।
तस्मात् साङ्गमधोत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥
आद्यश्राद्धीयदानाङ्गपीठादिकम्। इति लोकप्रसिद्धम् ॥*॥ षट्प्रकारगव्यविशेष। यथा,—
"गोमूत्र गोमय क्षीर सर्पिर्दधि च रोचना।
षडङ्गमेतन्माङ्गल्य पवित्र सर्व्वदा गवाम् ॥
इति स्मृति ॥*॥
हृदयादिषडवयवम्। तत्प्रमाण न्यासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

षडङ्ग, पु, (षट् अङ्गानि यस्य।) क्षुद्रगोक्षुरक। इति राजनिर्घण्ट ॥ (वेद। यथा,—
"शिक्षाकल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दसाञ्चय।
ज्योतिषामयनञ्चैव षडङ्गो वेद उच्यते ॥")

षडङ्गजित्, पु, (षडङ्ग जितवानिति। जि + क्विप्।) विष्णु। इति शब्दमाला ॥ षडङ्गजेतरि, त्रि ॥

षडभिज्ञ, पु, (षट्सु धर्म्मार्थकाममोक्षलोकतत्त्वार्थेषु अभिज्ञा यस्य।) बुद्ध ॥ इत्यमर ॥

षडशीति, स्त्री, रविसङ्क्रान्तिविशेष। सा तु मिथुनकन्याधनुर्म्मीनराशिषु भवति। यथा, भविष्यमात्स्यज्योतिषेषु।
'मृगकर्कटसङ्क्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने।
विषुवती तुलामेष गोलमध्य तथापरा ॥
धनुर्म्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतय।
वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अस्या पुण्यकाल सङ्क्रान्तिशब्दे द्रष्टव्य ॥*॥ षडधिकाशीतिसख्या। इत्यङ्कशास्त्रम् ॥ छेयाशी इति भाषा ॥

षडशीतिचक्र, क्ली, (षडशीतेश्चक्रम्।) मिथुनकन्याधनुर्म्मीनराशिस्थरवे शुभाशुभफलज्ञानार्थ नक्षत्राङ्गनराकारचक्रम्। यथा,—
"मुखे चैक करे वेदा पादयुग्मे द्वय द्वयम्।
क्रोडे बाणास्तथा वेदा करे सव्येतरेऽपि च ॥
द्वय द्वय तथा नेत्रे मस्तके त्रितय तथा।
द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्या स्वभे स्थिते ॥
मुखे दु ख करे लाभ पादयोर्भ्रमण हृदि।
कान्ता स्याद्बन्धन वामे हस्ते स्यात् स्वीयभे नृणाम् ॥
सम्मान नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके।
गुह्ये चैव भवेन्मृत्यु षडशीतिफलश्रुति ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

षडष्टक, क्ली, योगविशेष। स तु वरकन्ययो स्वस्वराश्यपेक्षया परस्परषष्ठाष्टमराशिसम्बन्ध स च मित्रारिभेदेन द्विविध। तत्र मित्रषडष्टक यथा। श्रीपतिरत्नमालायाम्।
"मकरसमेत मिथुन कन्याकलसौ मृगेन्द्रमीनौ च।
वृषभतुले अलिमेषौ कर्कटधनुषी च मित्रविधौ ॥"
षडष्टकाविति शेष ॥*॥ अरिषडष्टकमाह।
"मकर करिकुलरिपुना
कन्या मेषेण सह झषस्तुलया।
कर्किघटौ वृषधनुषी
वृश्चिकमिथुने चारिविधौ ॥
यदि कन्याष्टमे भर्त्ता भर्त्तु षष्ठे च कन्यका।
षडष्टक विजानीयात् वर्ज्जित त्रिदशैरपि ॥"*
षडष्टकादौ तारानियममाह। भीमपराक्रम।
'सौहृद्ये ह्युभयोर्द्वयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा
तारापट् च सुमित्रमित्रजननक्षेमार्थसम्पद्यदि
षट्काष्टे नव पञ्चके व्ययधने योगे च युग्योषितो
प्रीत्यायु सुखवृद्धिपुष्टिजनक: कार्य्यो विवाहस्तदा ॥"
गर्ग।
"मरण तारविरोधे ग्रहरिपुभावे चिरेण।
रोगादि नरनार्य्यो षट्काष्टे वैर भवेदाशु ॥"
व्यास।
"मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ
तारा विपत्प्रत्यरिनैधनाख्या।
वर्ज्या विवाहे पुरुषोडुतो हि
प्रीति परा जन्मसु तारकासु ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥
मतान्तर यथा,—
"सिंहेन मकर श्रेष्ठो कन्यया मेष उत्तम।
तुलया सह मीनस्तु कुम्भेन सह कर्कट ॥
धनुषा वृषभ श्रेष्ठो मिथुनेन च वृश्चिक।
एतत् षडष्टक प्रीत्यै भवत्येव न सशय ॥"
इति गारुडे ६१ अध्याय ॥

षडानन, पु, (कृत्तिकादीना षण्णा स्तनपानार्थ षट् आननानि यस्य।) कार्त्तिकेय। इत्यमर ॥ (यथा, महाभारते। ३। २३१। २०।
"स्तोष्यामि देवैरृषिभिश्च जुष्ट
भक्त्या गुह नामभिरप्रमेयम्।
षडानन शक्तिधर सुवीर
निबोध चैतानि कुरुप्रवीर! ॥")
तस्य कार्त्तिकेयनामकारण यथा,—
"अग्निपुत्त्र कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत।
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठज ॥
अपत्य कृत्तिकानाञ्च कार्त्तिकेयस्तत स्मृत ॥"
इति मात्स्ये ५ अध्याय ॥
(षट्सु वदनेषु, क्ली। यथा रघु। १४। २२।
"सर्व्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात्
स निर्व्विशेषप्रतिपत्तिरासीत्।
षडाननापीतपयोधरासु
नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥")

षडाम्नाया, पु, (षट् आम्नाया।) शिवस्य षड्वक्त्रविनिर्गतषट्प्रकारतन्त्रशास्त्रम्। यथा,—
श्रीशिव उवाच।
"अथेदानी प्रवक्ष्यामि आम्नायकथन पृथक्।
पूर्व्वाम्नायो यदा मन्त्रस्तदा प्राचीदिशि स्थित ॥
सदाशिवोऽह भगवानाचार परिकीर्त्तित।
एव वै दक्षिणाम्नायो दक्षिणस्या दिशि स्थित ॥
एव हि पश्चिमाम्नाय पश्चिमाया दिशि स्थित
एवमेवोत्तराम्नाय उत्तरस्या दिशि स्थित ॥
मुखमूर्द्धकृत देवि! यत् प्रोक्त तव सन्निधौ।
ऊर्द्धाम्नायश्च कथितो देवानामपि दुर्लभ ॥
यदा चाधोमुख देवि यत् प्रोक्त गिरिजे प्रिये।
अध आम्नाय इत्युक्त सत्य सत्य सुमध्यमे।
षडाम्नायाश्च कथिताश्चोत्पत्तिक्रमनामत ॥*॥
यस्मिन् यस्मिश्च ये देवा कथिताश्च वरानने।
तान्देवाश्च प्रवक्ष्यामि साधकाना हिताय वै ॥
श्रीविद्याभेदसहिता तारा च त्रिपुरा तथा।
भुवनेशी चान्नपूर्णा पूर्व्वाम्नाये प्रकीर्त्तिता ॥
वगलामुखी च वशिनी त्वरिता धनदा तथा।
शशिनी बालभैरव्योश्च।
महिषघ्नी महालक्ष्मीर्द्दक्षिणाम्नायकीर्त्तिता ॥
महासरस्वती विद्या तथा वाग्वादिनी परा।
प्रत्यङ्गिरा भवानी च पश्चिमाम्नायकीर्त्तिता ॥
कालिका भेदसहिता ताराभेदैश्च सयुता।
मातङ्गी भैरवी च्छिन्ना तथा धूमावती परा।
उत्तराम्नायकथिता कलौ शीघ्रफलप्रदा ॥
समस्तभेदसहिता कालिकाया प्रकीर्त्तिता।
द्वाविंशत्यक्षरी तासा दक्षिणाम्नायकीर्त्तिता ॥
एकजटा षडाम्नाये महामोक्षप्रदायिनी।
तत्परा परमा विद्या न विद्यान्तरगोपिता ॥
परप्रसादमन्त्रश्च ऊर्द्धाम्नाये प्रकीर्त्तित।
वागीश्वरादयो देवा अध आम्नायकीर्त्तिता ॥
ऊर्द्धाम्नायो अधश्चैव केवल मोक्षदो भवेत्।
धर्म्मार्थकाममोक्षार्थे आम्नायान्ये प्रकीर्त्तिता ॥
यथोक्तविधिना भद्रे कृत्वा फलमवाप्नुयात् ॥*॥
पूर्व्वाम्नायादिसर्व्वासा विधान शृणु सुन्दरि।
कृत्वा येनाशु लभते फल यदुत्तमोत्तमम् ॥
षट्कर्म्मफलदा नृणा षडाम्नाया प्रकीर्त्तिता ॥

उत्तराम्नायो देवेशि तेषामाशु फलप्रदः ॥"

इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥*॥

तत्र आम्नायभेदेनाचारभेद उक्तः । यथा —
"पूर्व्वाम्नायोदितं कर्म्म पाशवं कथितं प्रिये ।
यदुक्तं दक्षिणाम्नाये तदेव पाशवं स्मृतम् ॥
पश्चिमाम्नायजं कर्म्म पशुवीरसमाश्रितम् ।
उत्तराम्नायजं कर्म्म दिव्यवीराश्रितं प्रिये ॥
दिव्योऽपि वीरभावेन साधयेत् पिङ्कानने ।
वीरासनं विना दिव्यं पूजयेत् पिङ्कानने ।
ऊर्द्ध्वाम्नायोदितं कर्म्म दिव्यभावाश्रितं प्रिये ॥"

इति निरुत्तरतन्त्रे १ पटलः ॥

षडूषणं, क्ली, (षण्णामूषणानां समाहारः ।) मिश्रितषट्कटुद्रव्यम् । यथा—
"पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रयमेतद्विमिश्रितम् ।
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं कटुत्रिकमथोच्यते ।
ग्रन्थिकानलचव्यैस्तु चतुः पञ्च षडूषणम् ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपि च ।
"पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम् ।
पञ्चकोलगुणं तत्तु रूक्षमुष्णं विषापहम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

षड्गया, स्त्री, षड्विधगया । यथा,—
"गयागजो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः ।
गया गयासुरश्चैव षड्गया मुक्तिदायिका ॥"

इति वायुपुराणे गयापद्धतिः ॥

षड्गवं, त्रि, (षट् गावो यत्र । समासे अच् ।) गोषट्कयुक्तहलादि । यथा,—
"अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीविकार्थिनाम् ।
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥"

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥*॥

प्रत्ययविशेषः । (सतु । 'प्रहात्यर्थस्य षट्त्वे षड्गवच् ।" ५ । २ । २८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या भवति ॥) यथा,—
"पशुभ्यो गोयुगं युग्मे परं षट्त्वे तु षड्गवम् ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा च महाभारते । ८ । ३८ । ६ ।
"अन्यं तस्मै वरं दद्यां सौवर्णं हस्तिषड्गवम् ॥")
षण्णां गवां समाहारः । इति द्विगुसमासनिष्पन्नम् । तत्र, क्ली ॥

षड्ग्रन्था, (षट् ग्रन्था यस्याः सा ।) वचा । इति भावप्रकाशः ॥ श्वेतवचा । शटी । महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

षड्ग्रन्थि, क्ली, (षट् ग्रन्थयो यस्य) पिप्पलीमूलम् । इति वैद्यकम् ॥ षट्पर्व्वणि, पु, भूम्नि ॥

षड्ग्रन्थिका, स्त्री, (षड्ग्रन्था एव । स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) शटी । इत्यमरः ॥

षड्ग्रन्थी, स्त्री, (षट् ग्रन्था यस्याः । ङीष् ।) वचा । इति शब्दरत्नावली ॥

षड्जः, पु, (षड्भ्यः स्थानेभ्यः जायते इति । जन+ड ।) तन्त्रीकण्ठोत्थितस्वरविशेषः । इत्यमरः ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

"नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः ।
षड्भ्यः सञ्जायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति स्मृतः ॥"

स च मयूरस्वरतुल्यस्वरः । यथा,—
"षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्द्दन्ति चर्षभम् ।
अजा विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥"

इति भरतः ॥

(अस्मिन् चतस्रः श्रुतयो वसन्ति । यथा, सङ्गीतदर्पणे । ५३ ।
'तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः ॥')
तानसेनमते सप्तस्वराणां मध्ये प्रथमस्वरोऽयम् । खरज् इति लोके ख्यातः । अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः । अयं विप्रवर्णः । अस्यार्च्चिकं नाम । अर्थात् एकस्वरमिलितः । सर्व्वस्वरापेक्षया क्षुद्रस्वरोऽयम् । अस्य तालः एकः । अस्याष्टौ भेदा भवन्ति । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

षड्दुर्गं, क्ली, (षट् प्रकारं दुर्गम् ।) षट्प्रकारकोट्टम् । तद्यथा । धन्वदुर्गम् १ महीदुर्गम् २ गिरिदुर्गम् ३ मनुष्यदुर्गम् ४ मृद्दुर्गम् ५ वनदुर्गञ्च ६ । इति महाभारते राजधर्म्मः ।

षड्धा, व्य, (षष्+धाच् ।) षट्प्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥

षड्बिन्दुः, पु, विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः । कीटभेदः । इति मेदिनी । शिरोरोगस्य पक्वतैलविशेषः । यथा,—
"एरण्डमूलं तगरं शताह्वा
जीवन्तिका सैन्धवरास्निके च ।
भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिका च
विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥
अजापयस्तैलविमिश्रितञ्च
चतुर्गुणे भृङ्गरसे विपक्वम् ।
षड्बिन्दवो नासिकयोः प्रदेयाः
सर्व्वान्निहन्युः शिरसो विकारान् ॥
च्युतांश्च केशान् पलितांश्च दन्तान्
निर्बद्धमूलान् सुदृढीकरोति
सुपर्णगृध्रप्रतिमञ्च चक्षुः
कुर्व्वन्ति बाह्वोरधिकं बलञ्च ॥"

जीवन्तिकात्र हरीतकीशाकविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥

षड्भुज, त्रि, (षट् भुजा यस्य ।) षड्हस्तयुक्तः । यथा,—
"भीमस्त्रिपादस्त्रिशिरा षड्भुजो नवलोचनः ।
भग्नप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे माहेश्वरज्वररूपम् ॥

(यथा च महानिर्व्वाणतन्त्रे । ४ । १७ ।
"चतुर्भुजा त्वं द्विभुजा षड्भुजाष्टभुजा तथा ।
त्वमेव विश्वरक्षार्थं नानाशस्त्रार्थधारिणी ॥")

चैतन्यदेवे, पु, । स तु पुरुषोत्तमक्षेत्रे षड्भुजो भूत्वा श्रीजगन्नाथदेवशरीरे लीनोऽभूत् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

षड्भुजा, स्त्री, (षट् भुजा इव रेखा यस्याम् ।) फललताविशेषः । खरबुजा इति भाषा । (अस्मिन्नर्थे क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥) तत्पर्य्यायः । मधुफला २ षड्रेखा ३ हस्तकर्कटी ४ तिक्ता ५ तिक्तफला ६ मधुपाका ७ हस्तेर्व्वारुः ८ षण्मुखा ९ । अस्याः फलगुणाः ।
"तिक्तं बाल्ये तदनु मधुरं किञ्चिदम्लञ्च पाके
निष्पक्वञ्चेत् तदमृतसमं तर्पणं पुष्टिदायि ।
हृद्यं दाहश्रमविशमनं मूत्रशुद्धं विधत्ते
पित्तोन्मादापहरकफदं षड्भुजं वीर्य्यकारि ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥*॥

चण्डिका । यथा । पूर्व्वदले चण्डिका पीनवक्षःस्थलरुहा अग्निप्रभा षड्भुजा दक्षिणे गदाभयवज्रधरा वामे शक्तिशूलपरशुधरा देवीमिती ॥*॥ रुद्रचण्डा । यथा । दक्षिणदले रुद्रचण्डा कृष्णवर्णा दिव्याभरणभूषिता प्रसन्नवदना षड्भुजा दक्षिणे वज्रशूलपरशुधरा वामे पाशाङ्कुशकेशधरा देवीमिति ॥*॥ चण्डवती । यथा । वायुदले चण्डवती धूम्रवर्णा प्रसन्नवदना सर्व्वालङ्कारभूषिता षड्भुजा दक्षिणे अङ्कुशपाशाक्षसूत्रधरा वामे दण्डशूलडमरुधरा देवीमिति ॥

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥

षड्रसः, पु, (षट्प्रकारो रसः ।) मधुरादिषट्प्रकाररसः । यथा,—
"मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा ।
सन्तीति रसनीयत्वादन्नाद्ये षडमी रसाः ॥"

एषां नामलक्षणे ।
"मधुरं गौल्यमित्याहुरिक्ष्वादौ स च लक्ष्यते ।
लवणस्तु पटुः प्रोक्तः सैन्धवादौ स दृश्यते ॥
तिक्तस्तु पिचुमर्द्दादौ व्यक्तमास्वाद्यते रसः ।
कषायस्तुवरस्तूक्तः स च पूगीफलादिषु ।
कटुस्तु क्षारसञ्ज्ञः स्यान्मरीचादौ स चेष्यते ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

एषां गुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥

षड्रात्रं, क्ली, (षण्णां रात्रीणां समाहारः ।) षडहः । यथा,—
सद्यः शौचं भवेद्विद्वन् तथा चोक्तं चतुर्व्विधम् ।
गर्भस्रावे च वेदोक्तं पूर्व्वकाले त्वचेतसः ॥
ब्राह्मणानामहोरात्रं क्षत्रियाणां दिनत्रयम् ।
षड्रात्रञ्चैव वैश्यानां शूद्राणां द्वादशाह्निकम् ॥"

इति वामने १४ अध्यायः ॥

षड्रेखा, स्त्री, (षट् रेखा यत्र ।) षड्भुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥ षड्राजी च ॥

षड्लवणं, क्ली, (षड्गुणितं लवणम् ।) मृत्स्नोपेतं पञ्चलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

षड्वक्त्रः, पु, (षट् वक्त्राणि यस्य ।) कार्त्तिकेयः । यथा,—
"यतस्ततो विशाखोऽसौ ख्यातो लोकेषु षण्मुखः ।
स्कन्दो विशाखः षड्वक्त्रः कार्त्तिकेयश्च विश्रुतः ॥"

इति मत्स्यपुराणे १३४ अध्यायः ॥

षड्विधं, त्रि, (षट् विधा प्रकारा यत्र ।) षट्प्रकारम् । यथा,—
"सञ्ज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥"
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
अपि च ।
"तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।
षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

षण्डः, पुं, (षणु दाने + "जमन्तात् डः ।" उणा० १।११३। इति डः । बहुलवचनात् मत्वाभावः ।) वृषभः । षाँड् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गोपतिः २ इट्चरः ३ । इत्यमरः ॥ षण्ढः ४ शण्डः ५ शण्ढः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्लीवम् । इति जटाधरामरटीका ॥ समूहः । इति हला ॥ (यथा, हरिवंशे । ३३ । ३२ ।
"नता निश्चलमूर्द्धानो बभूवुस्ते महोरगाः ।
सायाह्ने कदलीषण्डः कम्पितास्तस्य वायुना ॥")

षण्डं, पुं, क्लो, (षणु दाने + डः ।) अब्जादिकदम्बम् । पद्मकुमुदादिसमूहः । इत्यमरः । (यथा, माघे । ११ । १५ ।
"कलरवमुपगीते षट्पदौघेन धत्तः
कुमुदकमलषण्डे तुल्यरूपामवस्थाम् ॥"
चिह्नम् । यथा, भागवते । ४ । १९ । २३ ।
"यानि रूपाणि जगृहे इन्द्रो हयजिहीर्षया ।
तानि पापस्य षण्डानि लिङ्गं षण्डमिहोच्यते ॥"),

षण्डाली, स्त्री, तैलमानम् । छटाक् इति भाषा । सरसी । (षण्डेन वृषभवत् कामुकपुरुषेण अलति पर्य्याप्नोतीति । अल + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कामुकस्त्री । इति मेदिनी ॥ मुद्राङ्कितमेदिन्यां दन्त्यसकारादौ लिखिता ॥

षण्ढः, पुं, (शाम्यति शिश्नाभावात् । शम + "शमेर्ढः ।" उणा० १ । १०१ । इति ढप्रत्ययेन साधुः ।) नपुंसकः । इति राजनिर्घण्टः हेमचन्द्रश्च ॥ स च चतुर्द्दशविधः विंशतिविधश्च । यथा नारदः ।
"परीक्ष्य पुरुषः पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।
चतुर्द्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ॥
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ।
निसर्गषण्ढो बद्धश्च पक्षषण्डस्तथैव च ॥
प्रतिशापाद्गुरो रोगात् देवक्रोधात्तथैव च ।
ईर्ष्याषण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ॥
आक्षिप्तमोघबीजौ च शालिनोऽन्यापतिस्तथा ॥"
१४ ॥
कामतन्त्रे तु ।
"निसर्गषण्ढो वद्धश्च पक्षषण्डश्च कीलकः ।
शापादिषण्ढस्तब्धश्च ईर्षकः सेव्यकस्तथा ॥
आक्षिप्तमोघबीजौ च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ।
मुखेभगो वातरेता कुम्भीकः षण्डनष्टकौ ॥
आसेव्यश्च सुगन्धी च षण्ढः क्लीवानि विंशतिः ॥"
२० ॥
तेषां लक्षणानि यथा,—
"ध्वजादिरहितोत्पन्नो निसर्गषण्ढ उच्यते ।१।
गलिताण्डो भवेद्बद्धः २ पक्षान्तरितशक्तिमान् ॥
पक्षषण्ढः ३ कीलकस्तु यः क्लैव्यादात्मनः स्त्रियम् ।
परेण सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते ॥ ४ ॥
शापादिषण्ढो गुर्व्वादिशापादेवाप्रहर्षणः ।५।
सदा स्तम्भितरेतास्तु रतिस्तब्धः ६ स ईर्षकः ॥
दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते । ७ ।
बहुस्त्रीसेवनाज्जातविरसः सेव्यकः स्मृतः ॥८॥
प्रत्यक्प्रवृत्तवीर्य्यो यो विसर्गसमये भवेत् ।
आक्षिप्तबीजः स ज्ञेयो ९ मोघबीजस्तु स स्मृतः ॥
दृष्टस्त्रीसन्निधानादेर्यो भवेत् पतितध्वजः ।१०।
अत्र शालीनलक्षणं पतितम् ॥ ११ ॥
परस्यामेव यस्यास्ति पुंस्त्वं सोऽन्यापतिर्म्मतः १२
वक्त्र एव तु यः कुर्य्यान्मैथुनं स मुखेभगः ॥१३॥
वातरेता विसर्गे यो वातं लिङ्गेन मुञ्चति ।१४
कुम्भीकः स तु यो नार्य्याः पायाविव प्रवर्त्तते ॥
१५ ॥
अविकारिध्वजः षण्डो १६ नष्टो रोगादशुक्रकः ।
१७ ।
शुक्रप्राणध्वजोच्छ्रायी आसेव्य १८ स्सुगन्धिकः ॥
यो योनिसेफसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम् ।१९
षण्ढः स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः स्त्रीधर्म्मा छिन्नलिङ्गकः ॥"२०॥
इति वाचस्पतिकृतस्मृतिरत्नावल्यामुद्वाहरहस्यविकाशः ॥ तद्दर्शनस्पर्शनयोः प्रायश्चित्तं यथा,—
"नालपेज्जनविद्विष्टान् वीरहीनां तथा स्त्रियम् ।
देवतापितृसच्छास्त्रयज्ञसत्रादिनिन्दकैः ॥
कृत्वा तु स्पर्शनालापं शुध्येतार्कावलोकनात् ।
अवलोक्य तथोदक्यामन्त्यजं पतितं शवम् ॥
विधर्म्मिसूतिकाषण्ढविवस्त्रान्तावसायिनः ।
मृतनिर्य्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये ॥
एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ।
अभोज्यसूतिकाषण्ढमार्ज्जाराखुश्वकुक्कुटान् ॥
पतितापविद्धचाण्डालमृतहारांश्च धर्म्मवित् ।
संस्पृश्य शुध्यते स्नानादुदक्याग्रामशूकरौ ॥"
इति मार्कण्डेये सदाचाराध्यायः ॥

षण्णाडीचक्रं, क्लो, (षड्विधं नाडीचक्रम् ।) नराणां जन्मादिषण्णक्षत्रघटितचक्रविशेषः । यथा,—
"जन्माद्यं कर्म्म ततोऽपि दशमं साङ्घातिकं षोडषभम् ।
समुदायमष्टादशभं विनाशसञ्ज्ञं त्रयोविंशम् ॥
आद्यात्तु पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षड्भः स्यात् ॥"*॥
तेषां फलम् ।
"द्वादेहार्थहानिः स्याज्जन्मर्क्षे उपतापिते ।
कर्म्मर्क्षे कर्म्मणां हानिः पीडा मनसि मानसे ॥
सूक्तिद्रविणबन्धूनां हानिः साङ्घातिके तथा ॥
सन्तप्ते सामुदायिके मित्रभृत्याश्वमहय ।
वैनाशिके विनाशः स्याद्देहद्रविणसम्पदाम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

षण्मास्यं, त्रि (षण्मासे भवः । षण्मास + "षण्मासात् ण्यच्च ।" ५।१।८३। इति यत् ।) षाण्मास्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

षण्मुखः, पुं, (षट् मुखानि यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते ।३।२३१। १६ ।
"त्वं क्रीडसे षण्मुख कुक्कुटेन
यथेष्टनानाविधकामरूपी ॥")
षट् मस्यकवदने, क्लो । तद्वति, त्रि ॥

षण्मुखा, स्त्री, (षट् मुखानीव रेखा यस्याम् ।) षड्भुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

षत्वं, क्लो, (षस्य भावः । ष + त्व ।) मूर्द्धन्यषकारस्य भावः । यथा । णत्वषत्वे । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

षद, ऌ ज औ श विषादे । शरणे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-विषादे अक०-अनिट् ।) ऌ, असदत् । ज, सादः सदः । औ असात्सीत् । श, सीदती सीदन्ती । विषादः आकुलीभावः । सीदति राधा रासगृहे । शरणं हिंसा । इति दुर्गादासः ।

षद, क गतौ । आङ्पूर्व्वोऽयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) मूर्द्धन्यादिः । क, आसादयति । इति दुर्गादासः ॥

षन, सम्भक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) सम्भक्तिः सेवनम् । सनति गुरुं लोकः । इति दुर्गादासः ।

षन, द ज उ दाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥(तना०-उभ०-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) द ज, सनोति सनुते । उ सनित्वा सत्वा । इति दुर्गादासः ॥

षम्च, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) सञ्चति । इति दुर्गादासः ॥

षन्ज, औ ञि सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-पर०-अक०-अनिट् ।) औ, असाङ्क्षीत् । ञि, सक्तोऽस्ति । सजति वपुषि वासः । इति दुर्गादासः ॥

षप, सम्बे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) सपति । असीषपत् । सम्बः सम्बन्धः । इति दुर्गादासः ॥

षम, वैक्लव्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) वैक्लव्यं विह्वलीभावः ।
"समन्ति यद्वियोगेन सीमन्तिन्यः स्मरातुराः ।"
इति दुर्गादासः ॥

षम त् क वैक्लव्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥(अदन्त चुरा० पर० अक०-सेट् ।) सिषमयिषति । इति दुर्गादासः ॥

षम्ब, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) सम्बति । इति दुर्गादासः ॥

षर्ज्ज, अर्ज्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट् ।) सिषर्ज्जयिषति । सर्ज्जति धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

षर्व्व,सर्प्पणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) सर्व्वति। इति दुर्गादासः ॥

षर्षपी, स्त्री, पक्षिविशेषः। यथा,—
"हारपुत्रिका खञ्जनिका षर्षपी खञ्जनाकृती।"
इति शब्दरत्नावली ॥

षल, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) सलति। सिषालयिषति। इति दुर्गादासः ॥

षष्टिः,स्त्री,(षड् दशतः परिमाणमस्य। "पङ्क्ति-विंशतित्रिंशदिति।" ५।१।५९। इति निपातनात् साधुः।) सङ्ख्याविशेषः। षाट इति भाषा। इति ज्योतिषम् ॥ (यथा, मनु।३।१७७।
"वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥")

षष्टिकः,पुं,(षष्टिरात्रेण पच्यन्ते इति। "षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते।" ५।१।९०। इति कन्प्रत्ययेन निपातितः।) धान्यविशेषः। षष्टिरात्रेण पच्यते षाठिया इति स्वामिसुभूती। इत्यमरभरती ॥ तत्पर्य्यायः। षष्टिशालिः २ षष्टिजः ३ स्निग्धतण्डुलः ४ षष्टिवासरजः ५। अस्य गुणाः।
"गौरो नीलः षष्टिकोऽयं द्विधा स्या-
दाद्यो रुच्यः शीतलो दोषहारी।
बल्यः पथ्यो दीपनो वीर्य्यवृद्धि-
र्दत्ते तस्मात् किञ्चिदूनो द्वितीयः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

षष्टिमश्नाकीर्त्ति, त्रि ॥

षष्टिका,स्त्री, (षष्टिक + स्त्रियां टाप्।)षष्टिकधान्यम्। यथा,—
"हैमन्तिकं सितास्विन्नधान्यं मुद्गास्तिला यवाः
कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका।
षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे हविष्यान्नप्रकरणीयस्मृतिवचनम् ॥ किञ्च। शरदि षष्टिकाभिः पायसं नित्यमिति वाचस्पतिमिश्रः ॥

षष्टिक्यं,त्रि,(षष्टिकानां भवनं क्षेत्रम्। षष्टिक-"यवयवकषष्टिकात् यत्।" ५।२।३। इति यत्।) षष्टिकधान्योपयुक्तक्षेत्रादि। इत्यमरः।२।९।७॥

षष्टितमः, त्रि, (षष्टि + "षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः।" ५।२।५८। इति तमट्।) षष्टेः पूरणः। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

षष्टिधा, व्य षष्टिप्रकारम्। षष्टिशब्दात् धाच्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

षष्टिमत्तः,पुं, (षष्ट्या वर्षैर्मत्तः।) हस्ती। षष्टिवर्षपर्य्यन्तं वयःपूर्व्वार्द्धं स्थित्या षष्टिमत्तः। इति सारस्वताभिधानं शब्दमाला च ॥

षष्टिलता,स्त्री, भ्रमरमारी। इति राजनिर्घण्टः॥

षष्टिसंवत्सराः, पुं, (षष्टिगुणिताः संवत्सराः।) प्रभवादिषष्टिसङ्ख्यकवर्षम्। यथा,—

अथ षष्टिसंवत्सरगणना।
"शाकेन्द्रकालः पृथगाकृतिघ्नः २२
शशाङ्कनन्दाश्वियुगैः ४२९१ समेतः।
शराद्रिवस्विन्दु १८७५ हृतः सलब्धः
षष्ट्यावशिष्टः प्रभवादयोऽब्दाः ॥
वर्षवर्ज्जन्तु यच्छेषं सूर्य्यैः सपृथ्य खोर्म्मिभिः ६०।
हृतव्युत्क्रमतः खाग्निहृतेऽशे मासकादयः ॥"
अस्यार्थः। शाकेन्द्रकालः शकराजाब्दकालः पृथक् स्थितः तत्रैव आकृतिघ्नः २२ द्वाविंशत्या पूरितः शशाङ्कनन्दाश्वियुगैरेकनवत्यधिकशतद्वयाधिकचतुःसहस्रैः समेतोऽङ्कः। शराद्रिवस्विन्दुहृतः पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्यावल्लभ्यं हर्त्तुं शक्नोति तावता हृतः कर्त्तव्यः। सलब्धः पूर्व्वशकाब्दः शरैरित्यादिना लब्धसंख्यया युतः कार्य्यः षष्ट्यावशेषे पश्चाद्देशोऽङ्कः पूर्व्ववत् षष्ट्या हृते लब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः। एकावशेषे प्रभवः द्व्यावशिष्टे विभवादिः। वर्षवर्ज्जन्तु यच्छेषं वर्षातिरिक्तं शराद्रिवस्विन्दुहृतावशिष्टं तत् सूर्य्यैर्द्वादशभिः सपृथ्य खोर्म्मिभिः षष्ट्या हृते व्युत्क्रमतः इत्यनेन षष्टिहृतावशिष्टा अङ्का दण्डाः षष्टिहृतलब्धांशके खाग्निहृते त्रिंशता हृते अवशिष्टा अंशकाः लब्धा मासाः स्युरिति ॥०॥ प्रभवादिषष्टिवर्षाणामुपक्रमस्य।
"आद्या तु विंशतिर्ब्राह्मी द्वितीया वैष्णवी स्मृता।
तृतीया रुद्रदैवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥"
भविष्यपुराणे।

भैरव उवाच।
"षष्ट्यब्दं कथयाम्यत्र क्रूरा सौम्याश्च ये प्रिये।
संवत्सरफलं मुख्यं प्रभवादौ वरानने ॥
बहुतोयास्तथा मेघाः सर्व्वशस्या च मेदिनी।
बहुचौरास्तथा गावो व्याधिरोगविवर्ज्जिताः।
प्रशान्ताः पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्त्तिताः ॥१
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सर्व्वे व्याधिविवर्ज्जिताः।
प्रशान्ता मानवाः सर्व्वे बहुशस्या वसुन्धरा।
हृष्टास्तुष्टा जनाः सर्व्वे विभवे च वरानने ॥२॥
नागा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाजिकुञ्जराः।
सर्व्व एव प्रणश्यन्ति शुक्ले वर्षे वरानने ॥३॥
उन्मत्तञ्च जगत् सर्व्वं धनधान्यसमाकुलम्।
नित्योत्सवं प्रजावृद्धिः प्रमोदे जायते प्रिये ॥४
नीरोगाश्च निराबाधा मानवा विगतद्विषः।
बहुचौरास्तथा गावः प्रजापत्ये वरानने ॥५॥
निरातङ्कं जगत् सर्व्वं धनधान्यसमन्वितम्।
अङ्गिरसि प्रजा सर्व्वा नित्योत्साहा वरानने।
॥६॥
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं वर्षाकाले सुशोभनम्।
शस्यवृद्धिं विजानीयात् श्रीमुखे सुरवन्दिते ॥७
बहुचौरास्तथा गावो धान्यञ्च बलवत्तरम्।
जायन्ते सर्व्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने ॥८॥
महार्घं जायते सर्व्वं घृततैलरसादिकम्।
प्रजानाशं भवेद्वृद्धिर्युवनि संवत्सरे शुभे ॥९॥
निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानां मध्या धातरि कीर्त्तिता।
इक्षुचोरगुडादीनां प्रबलत्वं वरानने ॥१०॥
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं कार्पासस्य महार्घता।
लवणं मधु गव्यञ्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये ॥११॥
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं प्रशान्ताः पार्थिवाः प्रिये।
तस्करोपहृतं वित्तं बहुधान्ये वरानने ॥१२॥
राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्करैश्चोपपीडनम्।
जानीयाद्विग्रहं घोरं प्रमाथिनि वरानने॥१३॥
जायन्ते सर्व्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा।
लवणं मधु गव्यञ्च महार्घं विक्रमे प्रिये ॥१४॥
कोद्रवाः शालिमुद्गाश्च शक्तुमाषास्तथैव च।
महार्घं जायते सर्व्वं वृषे च सुरवन्दिते ॥१५॥
चणका मुद्गमाषाश्च अन्यच्च विदलं प्रिये ॥
महार्घं जायते सर्व्वं चित्रभानौ वरानने ॥१६॥
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं विश्वञ्च निरुपद्रवम्।
व्यवहारो भवेत् श्रेयान् स्वर्भानौ देवपूजिते॥१७
अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्याथ प्रपीडनम्।
शस्यं भवति सामान्यं तारणे देववन्दिते ॥१८॥
बहुशस्यानि जायन्ते सर्व्वदेशे सुलोचने।
सौराष्ट्रे लाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः ॥१९॥
दुर्भिक्षं जायते घोरं सर्व्वोपद्रवसंयुतम्।
अनावृष्टिः समाख्याता व्यये संवत्सरे प्रिये॥२०॥
उद्यतो वर्षणे मेघो जलं नैवोपयच्छति।
महार्घं सर्व्वजिद्वर्षे सर्व्वमेव वरानने ॥२१॥
कोद्रवाः शालिमुद्गाश्च कङ्गुमाषास्तथैव च।
सुलभं जायते सुष्ठु जगद्धि सर्व्वधारिणि ॥२२॥
अनलप्रबला लोका धान्योषधिप्रपीडनम्।
जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥२३॥
सर्व्वा प्रजा प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च जायते
शिरोदद्योऽक्षिरोगाश्च पापाद्धि विकृते
जनाः ॥२४॥
उपद्रुतं जगत् सर्व्वं तस्करैर्म्लेच्छैः खरे।
पीडिताश्च प्रजाः सर्व्वा देशभङ्गः खरे प्रिये॥२५
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं शस्यं भवति शोभनम्।
बहुचौरास्तथा गावो नन्दने नन्दने प्रिये ॥२६॥
अल्पतोयास्तथा मेघा वर्षन्ति खण्डमण्डले।
नश्यन्ति सर्व्वशस्यानि विजये नात्र संशयः ॥२७॥
क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः।
पीडितास्ते वरारोहे जये सर्व्वे न संशयः ॥२८॥
सरोगञ्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम्।
अभिभूतं जगत् सर्व्वं मन्मथे सुरवन्दिते ॥२९॥
तुषधान्यचयो देवि सर्व्वशस्यमहार्घता।
व्यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्म्मुखे दुर्म्मुखाः प्रजाः ॥३०
पीड्यन्ते सर्व्वशस्यानि देशे देशे शुचिस्मिते।
हेमलम्बे प्रजाः सर्व्वा जीवन्ति नात्र संशयः ॥३१
तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत्।
अर्घो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत् ॥३२
विषमस्थं जगत् सर्व्वं विरोधे भवसम्प्लवम्।
विकारी सर्व्वतोऽपायो मम वाक्यन्तु नान्यथा॥३३
क्वचिद्वर्षति पर्ज्जन्यो देशे खण्डितमण्डले।
दुर्भिक्षं सर्व्वरीवर्षे व्यवहारो विपर्य्ययः ॥३४॥

दुर्भिक्षं जायते सर्व्वा मेदिनी दुष्यति प्रिये ।
प्लवे प्लवन्ति तोयानि मानवा दुःखिता भुवि॥३५
सुवर्णरूप्यधान्यानि जगत् सर्व्वं सुशोभनम् ।
ब्राह्मणा वणिजस्तुष्टा. सुभिक्षे शुभकृत् प्रिये॥३६
सुभिक्ष क्षेममारोग्य हृष्टा गोब्राह्मणा प्रिये ।
सुस्थिता शोभने वर्षे प्रजा' सर्व्वा सुलोचने॥३७
विषमस्थ जगत् सर्व्वं व्याकुल समुदाहृतम् ।
जनाना जायते भद्रे क्रोधे क्रोध. परस्परम्॥३८
सर्व्वत्र जायते क्षेम सर्व्वशस्यमहार्घता ।
विश्वावसौ वरारोहे कार्पासस्य महार्घता॥३९॥
पार्थिवेन्द्रैपसैन्यैश्च समस्ते खण्डमण्डले ।
प्रपीड्यन्ते जना' सर्व्वे भयभीता पराभवे॥४०॥
तृणधान्यानि पीड्यन्ते शोषे वर्षति वासव ।
प्लवङ्गे पीडिता सर्व्वा प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥४१॥
जायन्ते सर्व्वशस्यानि सुभिक्ष निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके च शुभ वदेत्॥४२
सुभिक्ष क्षेममारोग्य सुखञ्च निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिभवेद्राजा सौम्ये सौख्य प्रकीर्त्तितम्॥४३
तोयपूर्णा भवेन्मेघो वर्षते च दिने दिने ।
निरुपद्रवाश्च राजान सर्व्वसाधारणे प्रिये॥४४
वासवो वर्षते देवि देशे चाखण्डमण्डले ।
अच्छिकत्वे कान्यकुब्जे विरोधि क्षपिनाशकृत्॥४५
अभिभूत जगत् सर्व्वं क्लेशैर्बहुविधै प्रिये ।
मारुते फलदाहैश्च परिवारिणि शोभने ॥४६॥
निष्पत्ति सर्वशस्याना सुभिक्ष भवति प्रिये ।
प्रमाथिनि जलोद्गारी जलदो मोदते प्रजा॥४७।
निष्पत्ति सर्व्वशस्याना सर्व्वशस्यामहार्घता ।
घृत तैलसम याति आनन्दे नन्दति प्रजा॥४८॥
कोद्रवा शालिमुद्गाश्च पीड्यन्ते वरवर्णिनि ।
सर्व्वौषधानि धान्यानि राक्षसे निष्ठुरा
प्रजा ॥४९॥
दुर्भिक्ष जायते घोर धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
अनले च समाख्यात नात्र कार्य्या विचारणा॥५०
देशभङ्ग सदुर्भिक्ष समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चारुपद्माक्षि दुर्भिक्ष नर्म्मदातटे॥५१॥
गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्त्तका ।
वासवो वर्षते देवि शस्यञ्च नहि जायते ॥
तिलसर्षपमाषादिकार्पासाना महार्घता ।
गोमहिष्य सुवर्णानि कांस्यताम्राद्यशेषत ॥
तत्सर्व्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चय ।
तेन धान्येन लोकोऽय निस्तरिष्यति दुर्दिनम् ।
पार्थिवा मोषकादीना कालयुक्ते प्रपीडिता ॥५२
तोयपूर्णा' स्मृता मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।
निष्ठुरा प्रार्थिवा देवि सिद्धार्थे च वरानने ॥५३
अल्पतोया घनाश्चैव कीटका प्रबला स्मृता ।
विरुद्धा प्रार्थिवा देवि रौद्रे सवत्सरे प्रिये ॥५४
दुर्भिक्ष मध्यम प्रोक्त व्यवहारो न वर्त्तते ।
भवेद्दै मध्यमा वृष्टिर्दुर्म्मतौ समुपस्थिते ॥५५ ॥
दुर्भिक्ष जायते लोका सर्व्वे द्रविणवर्ज्जिता ।
प्राणिनां जायतेऽहर्षो दुन्दुभौ वरवर्णिनि ॥५६॥
महिषीगोहिरण्यादिताम्रकांस्याद्यशेषतः ।
तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चय' ॥
रक्ते सवत्सरे देवि क्रूरबुद्धिर्नराधिप' ।
मानवा क्रूरचेष्टाश्च सग्रामे रुधिरभवेत् ॥५७॥
दुर्भिक्ष मरण घोर धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
पापरोगो भवेद्देवि रक्ताख्येऽमरवन्दिनि ॥५८॥
रोगो मरणदुर्भिक्ष विरोधो बहुसङ्कुलम् ।
क्रोधे तु विषम सर्व्वं समाख्यात हरप्रिये ॥५९
मेदिनी लभते देवि सर्व्वभूत चराचरम् ।
देशभङ्गश्च दुर्भिक्ष क्षये सक्षीयते प्रजा ॥
सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
दुर्भिक्ष जायते घोर क्षये सवत्सरे प्रिये ॥
कौमुदीनर्म्मदाद्याश्च यमुनानर्म्मदातटम् ।
विन्ध्याया सैन्धवञ्चापि विनश्यति न सशय ॥
सिहल मध्यदेशश्च कालञ्जर तथैव च ।
क्षये क्षयन्ति सर्व्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि ॥"६०
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

षष्टिहायन, पु, (षष्टिर्हायना आयु'कालो यस्य ।) गज । धान्यविशेष । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥ षष्टिसख्यकवत्सर । तत्सख्यवयोयुते, त्रि, ॥ (यथा, महाभारते ।१।१५४।४४।
"बभञ्जतुस्तदा वृक्षा'स्ताताश्चाकर्षतुस्तदा ।
मत्ताविव च सरब्धौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥")

षष्ठ, त्रि, (षष्+तस्य पूरणे डट् । ५ । २ । ४८ । डट् । षट्कतिकतिपयचतुरा थुक् । ५ । २ । ५१ । इति थुक् ।) षण्णा पूरण' । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु । १७ । ७८ ।
'पञ्चम लोकपालानामूचु साधर्म्म्ययोगत ।
भूताना महता षष्ठमष्टम कुलभूभृताम् ॥")

षष्ठक, त्रि, षष्ठ । षष्ठशब्दात् स्वार्थे कन्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (षष्ठो भाग । "मानपश्वङ्गयो' कन्लुकौ च ।" ५ । ३ । ५१ । इति कन् । "षष्ठको भागो मानश्चेद्भवति ।" इति काशिका ॥)

षष्ठान्नकालक, क्लो, दिनद्वयानन्तरभुक्तम् । यथा "द्व्यन्तरे त्र्यन्तरे भुक्तमाहु षष्ठान्नकालकम् ।" इति त्रिकाण्डशेष ॥

षष्ठिका, स्त्री, (षष्ठी+स्वार्थे कन् ।) यथा । चामुण्डेत्यत्र षष्ठिकेत्यूह्यम् । इति दुर्गोत्सवीयबलिदानप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥

षष्ठी, स्त्री, (षष्ठ+ङीप् ।) कात्यायनी । इति मेदिनी ॥ षोडशमातृकान्तर्गतमातृकाविशेष' । सा प्रकृते षष्ठीकला स्कन्दभार्य्या च । तस्या स्वरूपादिर्यथा,—
"प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ! ।
मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥
शिशूना प्रतिविश्वेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी॥
षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्त्तिता ।
पुत्त्रपौत्त्रप्रदात्री च धात्री त्रिजगता सती ॥
सुन्दरी युवती रम्या सन्तत भर्त्तुरन्तिके ।
स्थाने शिशूना परमा वृद्धरूपा च योगिनी ॥
पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम् ।
पूजा च सूतिकागारे परा षष्ठदिने शिशो' ॥
एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी ।
शश्वन्नियमिता चैषा नित्या काम्याहुतिः परा ॥
मातृरूपा दयारूपा शश्वद्रक्षणरूपिणी ।
जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूना स्वप्नगोचरे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्याय ॥*॥
अपि च ।
श्रीनारायण उवाच ।
"षष्ठांशा प्रकृतेर्या च सा तु षष्ठी प्रकीर्त्तिता ।
तस्या पूजाविधौ ब्रह्मन् इतिहासमिम शृणु ॥
राजा प्रियव्रतश्चासीत् स्वायम्भुवमनो सुत ।
योगीन्द्रो न वहेद्भार्य्या तपस्यासु रत सदा ॥
ब्रह्माज्ञया च यत्नेन कृतदारो बभूव स ।
सुचिर कृतदारश्च न लेभे तनय तत ॥
पुत्त्रेष्टियज्ञ तञ्चापि कारयामास कश्यप' । ?
मालिन्यै तस्य कान्तायै मुनिर्यज्ञचरु ददौ ॥
भुक्त्वा चरुञ्च तस्याश्च सद्यो गर्भो बभूव ह ।
दधार तञ्च सा देवी देव द्वादशवत्सरम् ॥
तत सुषाव सा ब्रह्मन् कुमार कनकप्रभम् ।
सर्व्वावयवसम्पन्न मृतमुत्तानलोचनम् ॥
श्मशानञ्च ययौ राजा गृहीत्वा बालक मुने ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र विमानञ्च ददर्श ह ॥
ददर्श तत्र देवीञ्च कमनीया मनोहराम् ।
दृष्ट्वा ता पुरतो राजा तुष्टाव परमादरम् ॥
पप्रच्छ राजा ता दृष्ट्वा ग्रीष्मसूर्य्यसमप्रभाम् ।
तेजसा ज्वलिता कान्ता शान्ता स्कन्दस्य नारद॥
प्रियव्रत उवाच ।
का त्व सुशोभने कस्य कान्ते कान्तासि सुव्रते ।
कस्य कन्या वरारोहा धन्या मान्या च योषिताम् ॥
देवसेनोवाच ।
ब्रह्मणो मानसी कन्या देवसेनाहमीश्वरी ।
सृष्ट्वा मा मनसा धाता ददौ स्कन्दाय भूमिप ॥
मातृकासु च विख्याता स्कन्दभार्य्या च सुव्रता
विश्वे षष्ठीति विख्याता षष्ठांशा प्रकृतेर्यत ॥
इत्येवमुक्त्वा सा देवी गृहीत्वा बालक मुने ।
महाज्ञानेन तपसा जीवयामास लीलया ॥
गृहीत्वा बालक देवी गगन गन्तुमुद्यता ।
पुनस्तुष्टाव ता राजा शुष्ककण्ठौष्ठतालुक ॥
नृपस्तोत्रेण सा देवी परितुष्टा बभूव ह ।
उवाच त नृप ब्रह्मन् । वेदोक्त कर्म्मनिर्म्मितम्॥
देवसेनोवाच ।
त्रिषु लोकेषु राजा त्व स्वायम्भुवमनो सुत ।
मम पूजाञ्च सर्व्वत्र कारयित्वा स्वय कुरु ॥
तदा दास्यामि पुत्त्रन्ते कुलपद्ममनोहरम् ।
इत्येवमुक्त्वा सा देवी तस्मै तद्बालक ददौ ॥
राजा चकार स्वीकार तत्पूजार्थञ्च सुव्रत ।
जगाम देवी स्वर्गञ्च दत्त्वा तस्मै शुभ वरम् ॥
आजगाम महाराज स्वगृह हृष्टमानस ।
देवीं ता पूजयामास ब्राह्मणेभ्यो धन ददौ ॥
राजा च प्रतिमासेषु शुक्लषष्ठ्या महोत्सवम् ।
षष्ठ्या देव्याश्च यत्नेन कारयामास सर्व्वत ॥
बालाना सूतिकागारे षष्ठाहे यत्नपूर्व्वकम् ।
तत्पूजा कारयामास चैकविंशतिवासरे ॥

बालानां शुभकार्य्ये च शुभान्नप्राशने तथा ।
सर्व्वत्र वर्द्धयामास स्वयमेव चकार ह ॥
ध्यान पूजाविधानञ्च स्तोत्र मत्तो निशामय ।
यत् श्रुत धर्म्मवक्त्रेण कौथुमोक्तञ्च सुव्रत ॥
शालग्रामे घटे वाथ वटमूलेऽथवा मुने ।
भित्तौ पुत्तलिकां कृत्वा पूजयेद्वा विचक्षण ॥
षष्ठांशा प्रकृते शुद्धा सुप्रतिष्ठाञ्च सुप्रभाम् ।
सुपुत्त्रदाञ्च शुभदा दयारूपा जगत्प्रसूम् ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभा रत्नभूषणभूषिताम् ।
पवित्ररूपा परमा देवसेनामह भजे ॥
इति ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्प दत्त्वा विचक्षण
पुनर्ध्यात्वा च मूलेन पूजयेत् सुव्रता सतीम् ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च गन्धधूपप्रदीपकै' ।
नैवेद्यैर्विविधैश्चापि फलेन शोभनेन च ॥
मूलेनों ह्रीं षष्ठीदेव्यै स्वाहेति विधिपूर्व्वकम
अष्टाक्षर महामन्त्र यथाशक्ति जपेन्नर ॥
तत स्तुत्वा च प्रणमेद्भक्तियुक्त समाहित ।
स्तोत्रञ्च सामवेदोक्त वरपुत्त्रफलप्रदम ॥
अष्टाक्षर महामन्त्र लक्षधा यो जपेन्मुने ।
स पुत्त्र लभते नूनमित्याह कमलोद्भव ॥*॥
स्तोत्र शृणु मुनिश्रेष्ठ सर्व्वकामशुभावहम् ।
वाञ्छाप्रदञ्च सर्व्वेषा गूढ वेदेषु नारद ॥

प्रियव्रत उवाच ।

नमो देव्यै महादेव्यै सिद्ध्यै शान्त्यै नमो नम'
शुभायै देवसेनायै षष्ठ्यै देव्यै नमो नम ॥
वरदायै पुत्त्रदायै धनदायै नमो नम ।
सुखदायै मोक्षदायै षष्ठीदेव्यै नमो नम' ॥
शक्तिषष्ठांशरूपायै सिद्धायै च नमो नम ।
मायायै सिद्धयोगिन्यै षष्ठीदेव्यै नमो नम ॥
सारायै सारदायै च पारायै सर्व्वकारिण्यै ।
बालाधिष्ठातृदेव्यै च षष्ठीदेव्यै नमो नम ॥
कल्याणदायै कल्याण्यै फलदायै च कर्म्मणाम् ।
प्रत्यक्षायै च भक्ताना षष्ठीदेव्यै नमो नम ॥
पूज्यायै स्कन्दकान्तायै सर्व्वेषा सर्व्वकर्म्मसु ।
देवरक्षणकारिण्यै षष्ठीदेव्यै नमो नम ॥
शुद्धसत्त्वस्वरूपायै वन्दितायै नृणा सदा ।
हिंसाक्रोधवर्ज्जितायै षष्ठीदेव्यै नमो नम ॥
धन देहि प्रिया देहि पुत्त्र देहि सुरेश्वरि ।
धर्म्म देहि यशो देहि षष्ठीदेव्यै नमो नम ॥
देहि भूमि प्रजा देहि विद्या देहि सुपूजिते ।
कल्याणञ्च जय देहि षष्ठीदेव्यै नमो नम' ॥
इति देवीञ्च सस्तुत्य लेभे पुत्त्र प्रियव्रत ।
यशस्विनञ्च राजेन्द्र षष्ठीदेवीप्रसादत ॥
षष्ठीस्तोत्रमिद ब्रह्मन् य शृणोति च वत्सरम् ।
अपुत्त्रो लभते पुत्त्र वर सुचिरजीविनम् ॥
वर्षमेकञ्च या भक्त्या सस्तुत्येद शृणोति च ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्ता महावन्ध्या प्रसूयते ॥
वीर पुत्त्रञ्च गुणिन विद्यावन्त यशस्विनम् ।
शुचि चिरायुषन्तमेव षष्ठीदेवीप्रसादत ॥
काकवन्ध्या च या नारी मृतापत्या च या भवेत्
वर्ष श्रुत्वा लभेत् पुत्त्र षष्ठीदेवीप्रसादत ॥
रोगयुक्ते च बाले च पिता माता शृणोति चेत्
मासञ्च मुच्यते बाल' षष्ठीदेवीप्रसादत: ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४० अध्याय' ॥*॥

चन्द्रस्य षष्ठकलाक्रियारूपतिथिविशेष: । स तु शुक्लकृष्णपक्षभेदेन द्विविध । तत्र चन्द्रस्य वृद्ध्यनुकूलषष्ठकलाक्रियारूप शुक्लपक्षीय । तस्य ह्रासानुकूलषष्ठकलाक्रियारूप' कृष्णपक्षीय । * । वैशाखादिषु तस्या विशेषनामानि यथा,—
"प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पूज्यापत्यवृद्धये ।
सुते जाते तथा षष्ठ्या षष्ठी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसञ्ज्ञिता ।
आषाढे कार्द्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी तथा ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा ।
नाड्याख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी
पौषे मास्यन्नरूपा च शीतला तपसि स्मृता ।
गोरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता ॥"
इति स्कान्दपुराणम् ॥

तत्कृत्यादि यथा,—
अथ षष्ठी सा सप्तमीयुता ग्राह्या युग्मात् ।
राजमार्त्तण्डे ।
"ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसञ्ज्ञिता
व्यजनैककरास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रिय' ॥
ता विन्ध्यवासिनी स्कन्दषष्ठीमाराधयन्ति च ।
कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्तति शुभाम् ॥"
कन्द सूरणादि । मूल तदितरत् । भविष्ये ।
"शैय मार्गशिरे मासि षष्ठी भरतसत्तम ।
पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया ॥"
देवीपुराणे चैत्रमधिकृत्य ।
"षष्ठ्या स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्व्वोपचारिका
इहैव सुखसौभाग्यमन्ते विष्णुपुर व्रजेत् ॥"
इयमेव स्कन्दषष्ठी पञ्चमीयुतैवोपोष्या ।
"कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी ।
एता पूर्व्वयुता कार्य्यास्तिथ्यन्ते पारण भवेत् ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"अष्टमीञ्च तथा षष्ठी नवमीञ्च चतुर्दशीम् ।
शिरोऽभ्यङ्ग न कुर्व्वीत पर्व्वसन्धौ तथैव च ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
सा च कार्त्तिकेयाभिषेकतिथि । यथा,—
"स्वय स्कन्दो महादेव सर्व्वपापप्रणाशन ।
तस्य षष्ठी तिथि प्रादादभिषेके पितामह ॥
अस्या फलाशनो यस्तु यजेन्नियतमानस ।
अपुत्त्रोऽपि लभेत् पुत्त्रान् अधनोऽपि लभेत् धनम्
य यमिच्छेत मनसा त त लभति मानव ॥
यश्चैतत् पठति स्तोत्र कार्त्तिकेयस्य मानव ।
तस्य गेहे कुमाराणा क्षेमारोग्य भवेद्ध्रुवम् ॥"
इति वाराहे स्कन्दोत्पत्तिनामाध्याय ॥ * ॥
तत्र जातफलम् ।
"विद्वान् वरिष्ठश्चतुर सुकीर्त्ति
प्रलम्बबाहुर्व्रणकीर्णगात्र ।
सत्यप्रतिष्ठो धनपुत्त्रयुक्त
षष्ठीप्रसूतो मनुजश्चिरायु' ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥ * ॥
तत्र यात्राकरणदोषो यथा,—
"पञ्चम्यामीप्सितार्थ. स्यात् षष्ठ्या व्याधियुतो भवेत् ।
सप्तम्यामर्थलाभ' स्यादष्टम्यामस्त्रपीडनम् ।
षष्ठ्यष्टमीद्वादशीषु न गच्छेत्त्रिदिनस्पृशि ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

षस, लु र स्वापे । इति कविकल्पद्रुम ॥(अदा० पर०-अक०-सेट् ।) मूर्द्धन्यादि' । लु, सस्ति । र,वैदिक । स्वाप' शयनम् । इति दुर्गादास ॥

षस्ज,सर्पणे । इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यसोपध । क्विपि सयोगादिलोपे सक् । सज्जति । वचोऽपि परुषाक्षर न च पदेषु ससज्जते । इति शाकुन्तले गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादास' ॥

षस्त,इ लु र स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुम ॥(अदा०-पर०-अक०-सेट् ।)मूर्द्धन्यादि' दन्त्यसोपध । इ सस्त्यते । नमध्यपाठेऽपि नस्योपधत्वाभावादेव लोपाभावे इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थ । लु, सस्ति । र, वैदिक । इति दुर्गादास ॥

षह, ज ङ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुम' ॥(भ्वा०-आत्म०-सक० सेट् ।) इहापि शक्ति क्षमा । ज, साह मह । ङ. अन्याय सहते नासौ । इति हलायुध । इति दुर्गादास ॥

षह,य कि शक्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा० चुरा०-भ्वा०-च-पर०-सक०-सेट् ।) शक्तिरिह दैवादिकस्य शकधातो रूपतेन क्षमा इत्यर्थ । य, सह्यति दु खं लोक सहत इत्यर्थं । कि साहयति । स एवाय नाग: सहति कलभेभ्य परिभवम् । इति दुर्गादास' ॥

षहसानु, पु, क्षमावान् । यज्ञ' । मयूर' । इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥

षाट्, व्य, सम्बोधनम् । इति केचित् ॥

षाडव पु, गानम् । रस । इति मेदिनी ॥ रागस्य जातिविशेष । स च षट्स्वरमिलितरागरागिण्यौ । यथा,—
"औडव पञ्चभि. प्रोक्त स्वरै' षड्भिस्तु षाडव' ॥
सम्पूर्ण सप्तभिर्ज्ञेय एव रागस्त्रिधा मत: ॥"
इति सङ्गीतदर्पणम् ॥

षाड्गुण्य क्ली (षड्गुणा एव । "चातुर्वर्ण्यादीना स्वार्थे ।" ५ । १ । १२४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ष्यञ् ।) राज्ञा राज्यरक्षणे उपाया षट् । यथा । सन्धानामक सन्धि कृत्वा अवस्थानम् १ । यात्रासन्धान युद्धार्थयानम् २ । विगृह्यासन वैर कृत्वावस्थानम् ३ । यात्रा सपरिगृह्यासनशत्रोर्भयप्रदर्शनार्थयान प्रदर्श्य स्वस्थाने अवस्थानम् ४ । द्वैधीभाव उभयत्र सन्धीकरणम् ५ । अन्येषा सश्रय' दुर्गादेर्म्महाराजस्य वा आश्रय ६ । इति महाभारते राजधर्म्म ॥ (यथा माघे । २ । ९३ ।
"षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्ष रसायनम् ।
भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थास्नूनि बलवन्ति च ॥")

षाण्मातुर, पु, (षसा मातृणामपत्यमिति। 'मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्व्वाया।" ४।१।११५। इति अण्। उकारश्चान्तादेश।) कार्त्तिकेय:। इत्यमर ॥

षात्वणात्विक, त्रि, षत्वणत्वविधायकशास्त्रव्याख्यानम्। तत्र भव.। यथा। षत्वणत्वयोर्विधायक शास्त्र षात्वणत्व तस्य व्याख्यानान्तत्र भवो वा षात्वणात्विक। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

षाध, ओ न य सिद्धौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा० दिवा०च-पर०-अक०-अनिट्।) ओ, शिषात्सति। न, साध्नोति। य, साध्यति। सिद्धिर्निष्पत्ति। इति दुर्गादास ॥

षान्त्व,क सामयोगे। इतिकविकल्पद्रुम ॥(चुरा० पर० सक०-सेट्।) क, सान्त्वयति शोकार्त्त दयालु। सिषान्त्वयिषति। इति दुर्गादास ॥

षाष्ठ, त्रि, षष्ठ। षष्ठशब्दात् स्वार्थे ण (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्न ॥ (पु, षष्ठो भाग। "षष्ठाष्ट माभ्या ञ च।" ५।३।५०। इति ञ। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

षि, ग ञ न बन्धे। इति कविकल्पद्रुम ॥(क्र्या०-स्वा०च-उभ०-सक०-अनिट्।) मूर्द्धन्यादि। ग ञ, सिनाति सिनीते। न, सिनोति सिनुते। इति दुर्गादास ॥

षिच, प श ञ औ चरणे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा० उभ०-सक० अनिट्।) प श ञ, सिञ्चति सिञ्चते। औ, सेक्ता। सिषिचुरवनिमम्बुवाहा। इति भारवि। इति दुर्गादास ॥

षिट, अनादरे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) मूर्द्धन्यादि। सेटति खल लोक। इति दुर्गादास ॥

षिड्ग, पु, (षिट् अनादरे + बाहुलकात् अतोऽपि गन् सत्वाभावश्च। इत्युणादिटीकाया उज्ज्वल। १।१२३।) कामुक। लोच्चा इति भाषा। तत्पर्य्याय। विदग्ध २ नागर ३ भविन ४ छिद्दुर ५ विट ६ व्यलीक ७ षट्प्रज्ञ ८ कामकेलि ९ विदूषक १०। इति भूरिप्रयोग ॥ पीठकेलि ११ पीठमर्द्द १२। इति त्रिकाण्डशेष ॥ पल्लविक १३। इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, माघे। ५।३४।

"पत्यानमाशु विजहीहि पुर स्तनौ ते
पश्यन् प्रतिद्विरदकुम्भविशङ्किचेता।
स्तम्बेरम परिणिन सुरसावुपैति
षिड्गैरगद्यत ससम्भ्रममेव काचित् ॥")

षिध,गत्याम्। इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-पर० सक० सेट्।) सेधति। निष्ठाया सिधित। इति दुर्गादास ॥

षिध,उ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट्। क्त्वा वेट्।) सेधति। उ, सेधित्वा सिद्ध्वा। क्त्वावेट्त्वान्नेम् डीश्वीति इमो निषेध सिद्ध। इति दुर्गादास ॥

षिध, उ य औ सिद्धौ। इति दुर्गादास ॥ (दिवा०-पर-अक-अनिट्। क्त्वावेट्।) उ, सेधित्वा सिद्ध्वा। य, सिध्यति। औ, असैत्सीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये। सिद्धिर्निष्पत्ति। सिध्यति घटो निष्पन्न स्यात् इत्यर्थ। इति दुर्गादास ॥

षिध, ऊ शिवे। शास्त्रे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-शिवे अक०-अनुशासने सक०-वेट्।) मूर्द्धन्यादि। ऊ, असेधीत् असैत्सीत्। शिव मङ्गलम। तदाकर्म्मक। सिद्धो वर्णसमाम्नाय इति कातन्त्रस्याद्यसूत्रम्। शास्त्र मनुशासनम्। सेधति शिष्य गुरु। इति दुर्गादास ॥

षिन्भ, उ हिंसने। दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-दीप्तौ अक०-सेट्। क्त्वावेट उ, सिम्भित्वा सिब्ध्वा। इति दुर्गादास ॥

षिल, श उञ्छे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा० पर०-सक०-सेट्।) उञ्छ उद्धृतशस्यशेषापहरणम्। श, सिलति धान्य दीन। सेलिता। इति दुर्गादास ॥

षिव, य उ तन्तुतती। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) तन्तुततिस्तन्तुभिर्ग्रन्थनम्। य, सीव्यति वस्त्र सौचिक। उ, सेवित्वा स्यूत्वा। इति दुर्गादास ॥

षु, गतौ। ऐश्वर्य्यप्रसवयोश्च। इति कविकल्पद्रुम (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) सवति। इति दुर्गादास ॥

षु, ञ गतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-उभ० सक०-अनिट्।) ञ, सुषाव सुषुवे। इति दुर्गादास ॥

षु,न ञ सन्धाक्लेदपीडसन्थे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-उभ०-सक०-अक०च-अनिट्।) मूर्द्धन्यादि। न ञ, सुनोति सुनुते। सन्धा सन्धानम्। क्लेद इह स्नान मङ्गलस्नान वा। तथाच षु ञ अभिषवे। इति प्राञ्च। अभिषव पीडन मन्थन वेति त्रिलोचनादय। स्नानश्चेति दुर्ग। सन्धान मङ्गलस्नान वेति धातुप्रदीप। इति दुर्गादास ॥

षु, ल ऐश्वर्य्यप्रसवयो। इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा०-पर०-अक०-सक० च सेट्।) ल, सौति। इति दुर्गादास ॥

षु, पु, गर्भविमोचनम्। इत्येकाक्षरकोष ॥

षुट्ट, क तीक्ष्ण्ये। अनादरे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा० पर०-सक०-सेट्।) पञ्चमस्वरी टद्वयान्त। क, सुट्टयति। दन्त्यादिरयमिति भीम। तीक्ष्ण्यमल्पीभाव। इति दुर्गादास ॥

षुन्भ, दीपनहिंसयो। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-दीपने अक०हिंसाया सक०-सेट्।) मूर्द्धन्यादि। पञ्चमस्वरी। सुम्भति सुषुम्भ। इति दुर्गादास ॥

षुर, श ऐश्वर्य्ये। इति कविकल्पद्रुम ॥(तुदा०-पर० अक० सेट्।) मूर्द्धन्यादि। श, सुरति सोरिता सुषोर। भा दीप्ति। ऐश्यमैश्वर्य्यम्। इति दुर्गादास: ॥

षुह, ल य दर्पे। शक्तौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट्।) शक्ति क्षमा। लृ, असुहत्। य, सुह्यति दु:ख मुनि सहत इत्यर्थ। सुषोह। इति दुर्गादास ॥

षू, ङ ल सूतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा० आत्म०-सक० अनिट्।) मूर्द्धन्यादि। ङ ल, सूते। इति दुर्गादास ॥

षू,य ङ ओ सूतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥(दिवा० आत्म०-सक० अनिट्।) य ङ, सूयते। ओ, सून। सूतिर्गर्भविमोचनम्। सूते पुत्त्र नारी। अन्यत्रापि धर्म्मोऽर्थं प्रसूयते। इति दुर्गादास ॥

षू, श क्षेपे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-पर० सक०-अनिट्।) मूर्द्धन्यादि। श, सुवति। इति दुर्गादास ॥

षू, स्त्री, गर्भविमोचनम्। इति कश्चिदेकाक्षरकोष. ॥

षूद, क्षरणे। इति प्राञ्च। (भ्वा०-पर०-सक० सेट्।) क्षरणमवदारण हिंसोपलक्षणमिति रमानाथेन व्याख्यातम्। इति दुर्गादास ॥

षूद, क आश्रुतिहत्यो। निरासे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) आश्रुतिरङ्गीकार। क, सूदयति धन विप्राय दातु दाता। रमानाथस्तु आस्रवण इति दन्त्यसकार पठित्वा सूदयति मदिरा भाण्डात् क्षरति इत्यर्थ इत्याह। इति दुर्गादास।

षूद,ङ निरासे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) षष्ठस्वरी। ङ, सूदते। निरासो निक्षेप। इति दुर्गादास ॥

षूर, ङ य ई स्तम्भे। हिंसे इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-आत्म० स्तम्भे अक०-हिंसे सक० सेट्। निष्ठाया अनिट्।) ङ य, सूर्य्यते। ई, सूर्ण। कैश्चिदय न मन्यते। स्तम्भो जडीभाव। इति दुर्गादास ॥

षूर्क्ष, अनादरे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) रेफयुक्त। षष्ठस्वरी। सूर्क्षति दुष्ट लोक। इति दुर्गादास ॥

षूर्क्ष्य, ईर्षे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) सूर्क्ष्यति सुषूर्क्ष्य। यद्वयान्तोऽयमित्येके। इति दुर्गादास ॥

षूष, प्रसवे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक० सेट्।) षष्ठस्वरी मूर्द्धन्यादि। सूषति। इति दुर्गादास ॥

षेक, ऋ ङ सर्पणे। इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा० आत्म०-सक०-सेट्।) मूर्द्धन्यादि। अस्य षोपदेशविधौ वर्ज्जनेऽपीह पाठ कस्यचिदनुरोधात्। ऋ, असिषेकत्। ङ, सेकते। इति दुर्गादास ॥

षेल, ऋ चालगत्यो। इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा० पर० सक० सेट्।) मूर्द्धन्यादि। ऋ, असिषेलत्। इति दुर्गादास ॥

षेव, ऋ ञ ङ सेवने। इतिकविकल्पद्रुम' ॥(भ्वा० उभ०-आत्म०-च-सक-सेट्।) ऋ, असिषेवत्। ञ, सेवति सेवते। ङ, सेवते। सेवनमाराधनमुपभोग आश्रयणञ्च। विष्णु सेवते सुखं सेवते तीर्थं सेवते साधु। अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदममन्यमाना' नीच समृद्धमपि सेवति नीच एव। स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपति सेवन्ति किं मानिन इत्यादौ गणकृतानित्यत्वमाहु.। इति दुर्गादास.॥

षै, क्षये। इति कविकल्पद्रुम.॥ (भ्वा०-पर०-अक०-अनिट्।) मूर्द्धन्यादि.। सायति। इति दुर्गादास ॥

षो, य नाशे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर० सक० अनिट्।) मूर्द्धन्यादि। नाश इह नष्टीकरणम्। य, स्यति यमो जन्तून्। इति दुर्गादास ॥

षोडन्, [त्]पु (षट् दन्ता अस्य। "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्।" ६।३।१०९। इति षष उत्व दढदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वञ्च।) षड्दन्तयुक्तवृष। इति हेमचन्द्र ॥

षोडश,[न्]त्रि, (षट् च दश च। "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्।" ६।३।१०९। इति साधु'।) सङ्ख्याविशेष'। षडधिका दश। षोल इति भाषा। तद्वाचकौ इन्दुकलामातृकाशब्दौ। इति कविकल्पलता ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, मनु। ११। २४९।
"सव्याहृतिप्रणवका प्राणायामास्तु षोडश।
अपि भ्रूणहन मासात् पुनन्त्यहरह कृता॥")

षोडश, त्रि, षोडशाना पूरण। षोडशन्शब्दात् डटप्रत्ययेन निष्पन्न। इति सिद्धान्तकौमुदी। (यथा, भागवते। २।६।६।
"स्वर्गेषु यत् षोडशमेकविंश
निष्कञ्चनाना नृप यद्धनं विदु॥")

षोडशकला, स्त्री, (षोडशसङ्ख्यान्विता कला।) चन्द्रमण्डलस्य षडधिकदशभागा। तासा नामानि यथा। ततश्चन्द्रस्य अमृतादिषोडशकला' पूर्व्ववत् प्राणप्रतिष्ठा कृत्वा पूजयेत्। अ अमृतायै नम १। आ मानदायै २। इ पूषायै ३। ई तुष्ट्यै ४। उ पुष्ट्यै ५। ऊ रत्यै ६। ऋ धृत्यै ७। ॠ शशिन्यै ८। ऌ चन्द्रिकायै ९। ॡ कान्त्यै। १० ए ज्योत्स्नायै ११। ऐ श्रियै १२। ओ प्रीत्यै १३। औ अङ्गदायै १४। अ पूर्णाय २५। अ पूर्णामृतायै १६। नम सर्व्वत्र। शक्तश्चेत् प्रत्येकमावाह्य गन्धादिभि पूजयेत्। इति तन्त्रसार ॥

षोडशदान, क्लौ, (षोडशप्रकार दानम्।) श्राद्धादौ षोडशप्रकारदेयद्रव्यम्। तत्क्रममाहु साम्प्रदायिका।
"भूम्यासन जल वस्त्रं प्रदीपोऽन्न तत परम्।
ताम्बूलच्छत्रगन्धाश्च माल्य फलमत परम्॥
शय्या च पादुका गाव काञ्चन रजत तथा।
दानमेतत् षोडशक प्रेतमुद्दिश्य दीयते॥"
तत् षोडशषोडशकैरेको दानसागरो भवति॥ तत्र भूमे: पूजाया दानवाक्ये च प्रियदत्तेति विशेषणम्। भूमेर्द्देवता विष्णु षष्ठिवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गवास. फलम्। प्रतिग्रहे तद्भूमे प्रदक्षिणीकरणम्। तद्भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम्॥ १॥ आसनस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता राज्यस्थानानुत्तमस्वर्गप्राप्ति फलम। तत्र विशेषानुपदेशात् करमध्यात्माग्नेयेन तीर्थेन प्रतिग्रह.। एवमन्यत्रापि आग्नेय करतलम्॥ २॥ जलस्य वरुणो देवता तृप्तिप्राप्ति' फलम्॥ ३॥ वस्त्रस्य बृहस्पतिर्द्देवता चन्द्रमाल्लोक्यप्राप्ति: फलम्। प्रतिग्रहे दशान्तग्रहणपरिधाने॥ ४॥ दीपस्य अग्निर्द्देवता उत्तमचक्षु प्राप्ति' फलम्॥ ५॥ अन्नस्य प्रजापतिर्द्देवता अक्षयसुखप्राप्ति फलम्। प्रतिग्रहे मुष्टिग्रहणम्॥ ६॥ ताम्बूलस्य वनस्पतिर्द्देवता मेधावित्वसुभगत्वप्राज्ञत्वदर्शनीयत्वप्राप्ति: फलम्॥७॥ छत्रस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता सर्व्वव्याधिविनिर्मुक्तत्वश्रीमत्त्वबहुपुत्त्रत्वप्राप्ति फलम्। प्रतिग्रहे दण्डधारणम्॥ ८॥ गन्धस्य गन्धर्व्वो देवता ब्रह्मपदप्रयाण फलम्॥ ९॥ माल्यस्य वनस्पति र्द्देवता अत्यन्तसुखित्वभवन फलम् ॥१० फलस्य वनस्पतिर्द्देवता मुदा युक्तत्व फलम्॥ ११॥ शय्याया उत्तानाङ्गिरसो देवता अत्यन्तसुखित्व भवन फलम्। प्रतिग्रहे आरोहणम्॥ १२॥ पादुकायुगलस्य उत्तानाङ्गिरसो देवता सर्व्वलोकसुखगमन फलम्। प्रतिग्रहे आरोहणम्॥ १३॥ धेनो रुद्रो देवता सूर्य्यलोकप्राप्ति फलम्। तत्र धेनु प्राङ्मुखीमात्मसमीपमानीय।
"ॐ या लक्ष्मी सर्व्वभूताना या च देवेष्वव स्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी मम शान्ति प्रयच्छतु॥
ॐ देवस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य '' या प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी मम शान्ति प्रयच्छतु॥
ॐ विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च।
या लक्ष्मी सर्व्वभूताना सा धेनुर्वरदास्तु मे॥
ॐ चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी स्वाहा चैव विभावसो।
चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपास्तु सा श्रिये॥
ॐ स्वधा त्व पितृसघाना स्वाहा यज्ञभुजा यत'।
सर्व्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्ति प्रयच्छ मे॥
सर्व्वदेवमयी देवी सर्व्ववेदमयीन्तथा।
सर्व्वलोकनिमित्ताय सर्व्वलोकमपि स्थिराम्।
प्रयच्छामि महाभागामक्षयाय सुखाय च॥"
इत्युच्चार्य्य उत्सृजेत्। प्रतिग्रहे पुच्छधारणम्॥ १४॥ हिरण्यस्याग्निर्द्देवता दीर्घायुप्राप्ति फलम्॥ १५॥ रजतस्य चन्द्रमा देवता उत्तमरूपप्राप्ति फलम्॥ १६॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥ गयापद्धत्युक्तषोडशदादन यथा,
"स्वर्णं रौप्य तथा ताम्र कांस्य गावो गजा हया'।
गृह भूमिर्द्दपो वस्त्र शय्या चैवमुपानहौ॥
दास्यन्न पितृयज्ञेषु दान षोडशक मतम्॥"
इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम्॥

षोडशभूजा, स्त्री, (षोडश भूजा यस्या'।) षोडशहस्तयुक्ता दुर्गा। यथा,—
"यदा तु षोडशभुजा महामायां प्रपूजयेत्।
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण विशेष तत्र वै शृणु॥
कन्याया कृष्णपक्षस्य एकादश्यामुपोषित।
द्वादश्यामेकभक्तन्तु नक्त कुर्य्यात् परेऽहनि॥
चतुर्द्दश्या महामाया बोधयित्वा विधानत.।
गीतवादित्रनिर्घोषैर्नानानैवेद्यवेदनै:॥
अयाचित बुध कुर्य्यात् उपवासं परेऽहनि।
एवमेव व्रत कुर्य्यात् यावद्वै नवमी भवेत्॥
ज्येष्ठायान्तु समभ्यर्च्य मूलेन प्रतिपूजयेत।
उत्तरेणार्च्चन कृत्वा श्रवणान्ते विसर्ज्जयेत्॥"
इति कालिकापुराणे ५९ अध्याय॥

षोडशमातृका, स्त्री,(षोडशसङ्ख्यका मातृका'।) षोडशसङ्ख्यकदेवीविशेष। यथा। गौर्य्यादिषोडशमातृकाभ्यो नम'। इति दुर्गोत्सवपद्धति॥ तासा नामानि यथा, श्राद्धतत्त्वे।
"गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातर॥
शान्ति पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह।
आदौ विनायक पूज्य अन्ते च कुलदेवता॥"

षोडशर्त्विक्क्रतु. पु, (षोडश ऋत्विजो यत्र। तादृश क्रतु।) षोडशपुरोहितसाध्ययागविशेष। स तु ज्योतिष्टोमयाग। द्वादशाहसाध्यसत्रयागश्च। यथा। ज्योतिष्टोमे द्वादशशतगोदक्षिणाविभाग षोडशर्त्विजा तद्विकृतौ भूते सत्रात्मके द्वादशाहसाध्ये शतेनार्द्धिनो दीक्षयन्तीत्यादिदर्शनेन निर्णीयते। तत्र विभाग मनुरप्याह।
"सर्व्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे।
तृतीयिनस्तृतीयाशाश्चतुर्थांशैकपादिन.॥"
दक्षिणा गोशतविभागाय श्रौतकात्यायनोऽपि। अथ द्वादश द्वादश आद्येभ्य षट् षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्य'। इत्यत्र षोडशर्त्विजा चतुरश्चतुर कृत्वा चत्वारो वर्गा। इति मलमासतत्त्वम्॥*॥ एषा ऋत्विजा नामानि यथा ब्रह्मा १ ब्राह्मणाच्छंसी २ आग्निध्र ३ पोता ४। एते सार्व्ववेदीया। होता५ मैत्रावरुण ६ अच्छावाक् ७ ग्रावस्तोता ८। एते ऋग्वेदिन। अध्वर्य्यु ९ प्रतिप्रस्थाता १० नेष्टा ११ उन्नेता १२। एत याजुषा। उद्गाता१३ प्रस्तोता१४ प्रतिहर्त्ता १५ सुब्रह्मण्य १६। एते सामगा। इति महाभारते मोक्षधर्म्मे १०५ अध्याये नीलकण्ठटीका

षोडशांशु पु, (षोडश अंशवो यस्य।) शुक्र.। इति शब्दमाला॥ षोडशकिरणयुक्ते, त्रि

षोडशाङ्ग', पु,(षोडश द्रव्याणि अङ्गानि यस्य ।) षोडशप्रकारसुगन्धिद्रव्यमिश्रितधूप' । यथा,—
"गुग्गुलु सरल दारु पत्र मलयसम्भवम् ।
ह्रीवेरमगुरु कुष्ठ गुड सर्ज्जरस घनम् ॥
हरीतकीं नखो लाक्षा जटामासीञ्च शैलजम् ।
षोडशाङ्ग विदुर्धूप दैवे पैत्रे च कर्म्मणि ॥"
इति तन्त्रसार: ॥
षोडशावयवयुक्ते, त्रि ॥

षोडशाङ्घ्रि ,पु,(षोडश अङ्घ्रयो यस्य ।) कर्कट' । इति हेमचन्द्र ॥ षोडशचरणयुक्ते, त्रि ॥

षोडशार, क्ली, (षोडश अराणि इव दलानि यस्य ।) षोडशदलपद्मम् । यथा, तन्त्रे ।
"आधारे लिङ्गनाभौ हृदयसरसिजे तालुमूले ललाटे
द्वे पत्रे षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशार्द्धे चतुष्के ।
वासान्ते वादिलान्ते ड-फ-क-ठ सहिते कण्ठदेशे स्वरणा
हक्षौ कोदण्डमध्ये सकलदलगत वर्णरूप नमामि ॥"
जलाशयोत्सर्गीयवेदिकोपरिकर्त्तव्यचक्रम् । यथा, मत्स्यपुराणे ।
"रजसा मण्डल कुर्य्यात् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् ।
षोडशार भवेच्चक्र पद्मगर्भ चतुर्म्मुखम् ॥
चतुरस्रन्तु परितो वृत्त मध्ये सुशोभनम् ।
वेद्याश्चोपरि तत् कृत्वा ग्रहाल्लोकपतींस्तथा ।
विन्यसेन्मन्त्रत सर्व्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षण ॥"
इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम् ॥

षोडशार्च्चि, [स्] पु, (षोडश अर्च्चींषि यस्य ।) शुक्रग्रह । इति भूरिप्रयोग ॥ षोडशशिखायुक्ते, त्रि ॥

षोडशावर्त्त , पु, (षोडश आवर्त्ता यस्य ।)शङ्ख । इति हेमचन्द्र ॥ षोडशावर्त्तनयुक्ते, त्रि ।

षोडशिकाम्र ,क्ली, पलपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

षोडशी, [न्] पु, यज्ञपात्रविशेष । यथा श्रुति रात्रे षोडशिन गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिन गृह्णातीति । षोडशी समोमकपात्रविशेष । इति मलमासतत्त्वम् ॥

षोडशी, स्त्री, द्वादशमहाविद्यान्तर्गतविद्याविशेष । यथा,—
"काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
एता दश महाविद्या सिद्धविद्या प्रकीर्त्तिता ॥"
तत्र पारिभाषिकी षोड़शीमाह ज्ञानार्णवे ।
"चन्द्रान्त वारुणान्तञ्च शक्रादिसहित पृथक् ।
वामाक्षिबिन्दुनादाढ्य विश्वमातृकलात्मकम् ॥
विद्यादौ योजयेद्देवि साक्षात् जाग्रत्स्वरूपिणी ।
त्रिकूटा सकला भेदा' पञ्चकूटा भवन्ति हि ।
वैष्णवी वसुकूटा स्यात् षट्कूटा शाङ्करी भवेत् ॥"

अस्यार्थ: चन्द्रान्त हकार' । वारुणान्त शकार । शक्रादौ रेफ । वामाक्षि ईकार: । विद्यादौ पुर्व्वोक्तद्वादशविद्यादौ ।
"वेदादिमण्डिता देवि शिवशक्तिमयी सदा ।
तदा भेदास्तु सकला' षट्कूटा परमेश्वरि ।
वैष्णवी नवकूटा स्यात् सप्तकूटा च शाङ्करी ॥"
अस्यार्थ' शिवशक्तिमयी पूर्व्वोक्ता बीजद्वयवती । वेदादि प्रणव' । मण्डिता आदौ भूषिता ॥*॥ अथ महाषोडशी ।
"आद्यबीजद्वय भद्रे विपरीतक्रमेण हि ।
विलिख्य परमेशानि ततोऽन्यानि समुद्धरेत् ॥
अन्तर्म्मुखी वरारोहे कुमारी त्रिपुरेश्वरी ।
एभिस्तु पञ्चसङ्ख्याकैर्बीजै सपुटिता यजेत् ॥
षट्कूटा परमेशानि त्रिधेय षोडशाक्षरी ।
त्रिकूटा सफला भद्रे षोडशार्णा भवन्ति हि ।
वैष्णव्येकोनविंशार्णा शैवी सप्तदशाक्षरी ॥"
अस्यार्थ' । आद्यबीजद्वय मायारमात्मकम् ।
विपरीतक्रम आदौ रमा पश्चान्माया ।
अन्तर्मध्य स्थित कामबीज मुखे आदौ यस्या कुमार्य्या । एभि पञ्चसङ्ख्याकैर्बीजै. षट्कूटा सप्तकूटा नवकूटा वा सपुटिता सपुटवत् कृता तेनानुलोमविलोमत: सपुटितामित्यर्थ: । योगिनीतन्त्रे ।
"श्रीबीजमायास्मरयोनिशक्ति-
स्तारञ्च माया कमलाथ विद्या ।
शक्त्यादिबीजैश्च विलोमतोक्त्या
श्रीषोडशीयञ्च शिवप्रदिष्टा ॥"
तथा च रुद्रयामले ।
"श्रीर्म्माया मदनो वाणी परा तार शिवप्रिया ।
हरिप्रिया त्रिकूटा मा परा वाणी मनोभव ।
मातालक्ष्मीर्म्महाविद्या श्रीबीज षोडशी परा ॥"
अथ बीजावली षोडशी । रुद्रयामले ।
"श्रीबीजमाद्ये सलिख्य तथैव च कुमारिकाम् ।
श्रीबीजमाद्य कामञ्च वाङ्माया कमला तथा ॥
परा कामञ्च वाग्बीज माया श्रीबीजमेव च ।
बीजावली षोडशीय सर्व्वतन्त्रेषु गोपिता ॥
राज्य देय शिरो देय न देया षोडशाक्षरी ॥"*॥
तन्त्रान्तरे ।
"आद्या कुण्डलिनी शक्ति शक्तिराद्या तत परा ।
निवेशयेत्तयोर्म्मध्ये देवि गोविन्दवल्लभाम् ॥
ततस्तु मन्मथ बीज श्रीबीज तदनन्तरम् ।
हृल्लेखा रमयोर्वक्त्रे वेदवक्त्रा विनि क्षिपेत् ॥
ततो लोपा न्यसेद्देवि त्रिकूटामथवा पराम् ।
आद्यानि पञ्चबीजानि पश्चाद्विन्यस्य सुन्दरि ।
षोडशीय सुगोप्या हि स्नेहाद्देवि प्रकाशिता ॥
अस्या माहात्म्यमतुल जिह्वाकोटिशतैरपि ।
वक्तु न शक्यते देवि कि पुन पञ्चभिर्म्मुखै ॥
अपि प्रियतम देय सुतदारधनादिकम् ।
राज्य देय शिरो देय न देया षोडशाक्षरी ॥"
तन्त्रान्तरे ।
"सिन्दूररजसा वापि कुङ्कुमेन विलेपिते ।
लिखित्वा दर्शयेद्भूमौ न च कर्णे प्रकाशयेत् ॥

तत' स्वात्मविशुद्ध्यर्थं लक्षमेक जपेद्गुरु' ॥"*॥
बीजषोडशीमाह । सिद्धयामले ।
कामो माया रमा वाला त्रिकूटा स्त्री भगाङ्कुशौ ।
काली कामकला कूर्च्च सर्व्वादौ प्रणव. प्रिये ॥
श्रीमहाषोडशीयञ्च या ख्याता भुवनत्रये ।
ज्ञानेन मृत्युहा विद्या सर्व्वाम्नायैर्नमस्कृता ॥
सप्तलक्षमहाविद्यास्तन्त्रादौ कथिता प्रिये ।
सारात्सारतरा भूता या या विद्या सुगोपिता ॥
बहुना किमिहोक्तेन तासा सारा तु षोडशी ।
प्रकाशिता महादेवी या पृष्टा ते पुन पुन ॥"*
शाक्तकामराजन्तु श्रीक्रमे ।
"मायाबीज तथा झिण्टी काम शक्र वियत् क्रमात् ।
जातवेदो मृगाङ्केन लाञ्छित परमेश्वरी ॥
एतद्वाग्भवकूटञ्च पूर्व्ववत् कामराजकम् ।
तथैव शक्तिबीजन्तु सुन्दर्य्येषा प्रकीर्त्तिता ॥"
अत्रापि पूर्व्ववद्बीजसयोग' । माया ईकार. । झिण्टी एकार । पुन शाक्तमाह ।
"एतद्भग ततो माया ब्रह्मा शक्रो हरोऽग्निना
वामनेत्रेण सयुक्तो नादबिन्दुविभूषित' ।
एतद्वाग्भवमुद्दिष्ट पूर्व्ववत् कामशक्तिकम् ॥"
भग एकार । अत्रापि पूर्व्ववद्बीजसयोग । अत्र विशेष ।
"ब्रह्मबीज यदा दद्यात् त्रिकूटेषु वरानने ।
प्रथमा सुन्दरी देवी द्वितीया ब्रह्मसुन्दरी ॥
शक्तिकूटे महेशानि अनन्तसुन्दरी मता ।
एषा तु सुन्दरी विद्या मतभेदेन दर्शिता ॥
त्रिकूटान्ते हसबीज बिन्दुसर्गविभूषितम् ।
एषा श्रीप्राणसयुक्ता दारिद्र्यदु:खमोचिनी ॥"
इति तन्त्रसार ॥ * ॥
ऊनविंशतिपिण्डदानक्रिया । यथा,—
प्रेतशिलोक्तरीत्या द्वादशपिण्डान् षोडशीपिण्डाश्च दद्यात् । इति तीर्थयात्राप्रयोगतत्त्वम् ।
तद्विधान यथा,—
"अमावस्यान्तु कन्यार्के तीर्थप्राप्तौ तथा नृप ।
कृत्वा श्राद्ध विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकम् ॥"
वायुपुराणीयस्तत्प्रयोगो यथा । ऊनविंशतिदास्यमानपिण्डस्थानानि यथादक्षिण भागचतुष्टयेन कृतानि तत्र दक्षिणाग्रान् कुशान् आस्तीर्य्य ।
"अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषा न विद्यते ।
आवाहयिष्ये तान् सर्व्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकै ॥
मातामहकुले ये च गतिर्येषा न विद्यते ।
आवाहयिष्ये तान् सर्व्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकै:
बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषा न विद्यते ।
आवाहयिष्ये तान् सर्व्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकै ॥"
इत्येतैस्तिलोदकैरावाह्य ।
"आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्त देवर्षिपितृमानवा ।
तृप्यन्तु पितर' सर्व्वे मातृमातामहादय ॥
अतीतकुलकोटीना सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।
आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥"

इत्येताभ्यां तिलोदकाञ्जलीन् दद्यात्। ततो मू-
लादितः पितृतीर्थेन पिण्डान् दद्यात्। तत्र क्रम
"अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१॥
मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥२॥
बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥३॥
अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भे प्रपीडिताः।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥४॥
अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथा परे।
विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम्॥५
दावदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहतास्च ये।
दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददा-
म्यहम् ॥६॥
उद्बन्धनमृता ये च विषशस्त्रहताश्च ये।
आत्मोपघातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम्॥७
अरण्ये वर्त्मनि वने क्षुधया तृषया हताः।
भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
वने जले ॥ ८ ॥
रौरवे चान्धतामिस्रे कालसूत्रे च ये स्थिताः।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥९॥
अनेकयातनासंस्थाः प्रेतलोके च ये गताः।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१०॥
अनेकयातनासंस्था ये नीता यमकिङ्करैः।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥११॥
नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥१२॥
पशुयोनिगता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः।
अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्य-
हम् ॥ १३ ॥
जात्यन्तरसहस्रेषु भ्रमन्तः स्वेन कर्म्मणा।
मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥१४
दिव्यन्तरीक्षभूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः।
मृता असंस्कृता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्य-
हम् ॥ १५ ॥
ये केचित् प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम।
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डदानेन सर्वदा ॥१६
येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः।
तेषां पिण्डो मया दत्तः अक्षय्यमुपतिष्ठताम्॥१७
पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः।
गुरुश्वशुरबन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः॥
ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्त्रदारविवर्ज्जिताः।
क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा॥
विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम।
तेषां पिण्डो मया दत्तः अक्षय्यमुपतिष्ठताम्॥१८
आब्रह्मणो ये पितृवंशजाता
मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः।
कुलद्वये ये मम दासभूता
भृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥
मित्राणि सख्यः पशवश्च वृक्षा
दृष्टा अदृष्टाश्च कृतोपकाराः।
जन्मान्तरे ये मम दासभूता
स्तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददामि ॥१९॥
अत्रोनविंशतिपिण्डे षोडशपिण्डत्वं पारिभाषिकं
पञ्चाम्रवत्। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥ एतेषां
मन्त्राणां स्त्रीलिङ्गोहेन स्त्रीषोडशीत्वं भवति॥*
अथ मातृषोडशी।
"गर्भादवगमे चैव विषमे भूमिवर्त्मनि।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम्॥
मासि मासि कृतं कष्टं वेदना प्रसवेषु च।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम्॥
शैथिल्ये प्रसवे चैव मातुरत्यन्तदुष्करम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
पद्भ्यां जनयते मातुर्दुःखञ्चैव सुदुस्तरम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम्॥
पद्भ्यामित्यत्र दद्भ्यामिति च पाठः ॥ ४ ॥
अग्निना शोषते देहं त्रिरात्रानशनेषु च।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम्॥
पिबेच्च कटुद्रव्याणि क्लेशानि विविधानि च।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
दुर्लभं भक्षद्रव्यस्य त्यागी विन्दति यत् फलम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
रात्रौ मूत्रपुरीषाभ्यां भिद्यते मातृकर्पटम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम्॥
पुत्त्रं व्याधिसमायुक्तं मातृदुःखमहर्निशम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
यदा पुत्त्रो न लभते तदा मातुश्च शोचनम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
क्षुधया विह्वले पुत्त्रे ददाति निर्भरं स्तनम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम्॥
दिवा रात्रौ यदा मातुः शोषणञ्च पुनः पुनः।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम्॥
पूर्णे तु दशमे मासि मातुरत्यन्तदुष्करम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम्॥
गात्रभङ्गो भवेन्मातुस्तृप्तिं नैव प्रयच्छति।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम् ॥
अल्पाहारवती माता यावत् पुत्त्रोऽस्ति बालकः
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम्॥
यमद्वारे महाघोरे पथि मातुश्च शोचनम्।
तस्या निष्क्रमणार्थाय मातृपिण्डं ददाम्यहम्॥
इति गयायां प्रसिद्धिः ॥

षोडशोपचारः, पुं, (षोडशप्रकार उपचारः।) षोडशप्रकारपूजाद्रव्यम्। यथा,—
"आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्।
मधुपर्काचमनस्नानवसनाभरणानि च ॥
सुगन्धिसुमनोधूपदीपनैवेद्यवन्दनम्।
प्रयोजयेदर्च्चनायामुपचारांस्तु षोडश ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

षोढा, व्य, (षष् + धाच्। पृषोदरादित्वात् साधु।) षट्प्रकारम्। यथा,—
"सम्प्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा।
निर्व्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते ॥"
इत्यनुमितौ जागदीशी टीका ॥ संख्याया धाच्प्रकारे। इति सूत्रेण षष्शब्दात् धाच्प्रत्ययेन निपातनान्निष्पन्नम्। इति मुग्ध-बोधव्याकरणम् ॥

षोढान्यासः, पुं, (षोढा षड्धा न्यासः।) विधिना शरीरे मन्त्रविन्यासः। यथा। अथ षोढान्यासः। तदुक्तं वीरतन्त्रे।
"केवलां मातृकां कृत्वा मातृकां तारसंपुटाम्।
मातृकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः ॥१॥
श्रीबीजपुटितां तान्तु मातृकापुटितन्तु तत् ॥२
कामेन पुटितां देवीं तत्पुटं काममेव च ॥३॥
शक्त्या च पुटितां देवीं शक्तिञ्च तत्पुटां न्यसेत्
क्रीं द्वन्द्वं पुनर्न्यस्त्वा ऋ-ॠ-ऌ-ॡञ्च पूर्ववत् ॥५
मूलेन पुटितां देवीं तत्पुटं मन्त्रमेव च ॥६॥
अनुलोमविलोमेन न्यस्त्वा मन्त्रं यथाविधि।
मूलेनाष्टशतं कुर्य्यात् व्यापकं तदनन्तरम् ॥"
यथा, प्रणवपुटितां मातृकाम्। एवं मातृकापुटितं तारम्। एवं श्रीबीजपुटितां ताम्। तत्पुटितं श्रीबीजम्। एवं कामेन पुटितां मातृकाम्। मातृकापुटितं कामम्। एवं शक्त्या पुटितां मातृकाम्। मातृकापुटितां शक्तिं न्यसेत्। तथा क्रीं द्वन्द्वं ऋ-ॠ ऌ-ॡञ्च पूर्ववत्। तत्पुटितां मातृकां न्यसेत्। मातृकापुटितञ्च तत्। मन्त्रपुटितां मातृकाम्। तत्पुटितं मन्त्रम्। पुनरनुलोमविलोमेन केवलं मातृकास्थाने न्यस्य मूलेनाष्टशतेन व्यापकं कुर्य्यात्। अयं न्यासस्तारायाः अपि कार्य्यः।
"इति गुप्तेन दुर्गाया अङ्गषोढा प्रकीर्त्तिता।
तारायाः कालिकायाश्च छिन्नमुस्तायाश्च तथा-परे।
एतस्मिन् न्यासवर्य्ये च सर्व्वं पापं प्रणश्यति ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

ष्टक, म प्रतीघाते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट्।) म, तिष्टकयिषति। इति दुर्गादासः ॥

ष्टग, म ए संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) म, तिष्टगयिषति। दन्त्यवर्गद्वितीयोपध इति केचित्। इति दुर्गादासः ॥

ष्टन, मि शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) मि, स्तनयति स्तानयति अतिष्टनत्। इति दुर्गादासः ॥

ष्टभ, इ ङ स्तम्भे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक० च सेट्।) इ, स्तम्भते। ङ, स्तभते। तिष्टम्भयिषति। इकारस्य पुनरुक्तिः पूर्व्वत्र तत्सम्बन्धनिषेधायैव ङितस्तु सर्व्वे। एक एवेत् पाठबलात् बाध्य इति वत्। स्तम्भो जडीभावः जडीकरणञ्च। स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ इत्यमरोक्तेः। शीतेनावस्तब्धः जडीकृत इत्यर्थः। इति क्रमदीश्वरोक्तेश्च। स्तम्भ इह क्रियानिरोधः। इति भीमः। दोषवृद्धिरिति गोविन्दभट्टः। स्तम्भो दृढीकरणञ्च। स्तम्भते कवाटेन द्वारं लोकः। इति दुर्गादासः ॥

ष्टम,वैक्लव्ये। इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) वैक्लव्य विह्वलीभाव । स्तमति। अतिष्टमत्। इति दुर्गादास ॥

ष्टम,त् क वैक्लव्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥(अदन्त चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) मूर्द्धन्यादि । षोपदेशपाठो भ्वाद्यादीति दन्त्यत्वे क्लतसकारादित्वात् षत्वार्थं । तिष्टमयिषति । एव सर्वत्र । इति दुर्गादास ॥

ष्टिघ, न ङ आस्कन्दि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) आस्कन्त् आस्कन्दनम्। अभियोग इति भट्टमल्ल । न ङ, स्तिघ्नुते नदीं पान्थ । तिष्टिघे। इति दुर्गादास ॥

ष्टिप,ऋ ङ क्षुरति। इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ऋ, अतिष्टेपत्। ङ, स्तेपते तिष्टेपे। क्षुरति चरणे। इति दुर्गादास ॥

ष्टिम, य क्लेदे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट्।) य,स्तिम्यति तिष्टेम। क्लेद आर्द्रभाव । इति दुर्गादास ॥

ष्टीम, य क्लेदे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट्।) य,ष्टीम्यति तिष्टीम। क्लेद आर्द्रभाव । इति दुर्गादास ॥

ष्टु, ञ ल स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ अदा०-उभ०-सक०-अनिट्।) मूर्द्धन्यादि । ञ ल, स्तौति स्तवीति स्तुते। इति दुर्गादास ॥

ष्टुच, ङ प्रसादे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) मूर्द्धन्यादिस्तमध्य । प्रसाद प्रसन्नीभाव । ङ, स्तोचते जन तोष्टच्यते। षस्याधो मूर्द्धन्यण इति केचित्। स्नोचते सोस्नुच्यते। इति दुर्गादास ॥

ष्टुभ, उ ङ स्तम्भे। इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा० आत्म०-अक०-सक० च-सेट्। क्त्वावेट्।) उ, स्तोभित्वा। स्तुब्ध्वा। ङ, स्तोभते तुष्टोभयिषति। स्तम्भो जडीभाव तत्करणञ्च। स्तम्भी स्थूणाजडीभावावित्यमरोक्ते। भीतेनावस्तब्धो जडीकृत इत्यर्थ । इति क्रमदीश्वरोक्तेश्च। "शास्त्रेण स्तोभते भूयो लघुप्रकृतिको नर ।"
इति हलायुध ।
स्तोभते वृष भीतो वायु । इति चतुर्भुज । स्तम्भ इह क्रियानिरोध । इति भीम । दोषवृद्धिरिति गोविन्दभट्ट । इति दुर्गादास ।

ष्टूप,क उच्छ्राये। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक० सेट्।) षष्ठस्वरी। उच्छ्रायो राशीकरणम्। क, स्तूपयति धान्य कृषक । तुष्टूपयिषति। इति दुर्गादास ॥

ष्टूप, य इर् उच्छ्राये। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट्।) षष्ठस्वरी। य, स्तूप्यति। इर्,अस्तूपत् अस्तूपीत्। पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये। अतुष्टूपत्। इति दुर्गादास ॥

ष्टृच,गमने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर० सक०-सेट्।)सप्तमस्वरयुक्त तमध्य । स्तृचति तरोष्टृच्यते। इति दुर्गादास ॥

ष्टृह, ऊ श वधे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा०-पर०-सक०-वेट्।) मूर्द्धन्यादि तमध्य । ऊ, अस्तर्हीत्। अस्तृक्षत्। श, स्तृहती स्तृहन्ती। तिष्टर्हयिषति। इति दुर्गादास ॥

ष्टृंह, ऊ श वधे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा० पर०-सक०-वेट्।) मूर्द्धन्यादि तमध्य । अष्टमस्वरी। ऊ,अस्तृंहीत् अस्तृंक्षत्। श स्तृंहती स्तृंहन्ती। तिष्टृंहयिषति। इति दुर्गादास ॥

ष्टेप, ऋ ङ क्षुरति। इतिकविकल्पद्रुम ॥(भ्वा० आत्म०-अक०-सेट्।) ऋ, अतिष्टेपत्। ङ, स्तेपते तिष्टेपे। क्षुरति चरणे। इति दुर्गादास ॥

ष्ट्यूम, पु, चन्द्र । दीप्ति । इति केचित् ॥

ष्ट्यै, सहतौ। ध्वनौ। इतिकविकल्पद्रुम ॥(भ्वा० पर०-अक०-अनिट्।) अन्त स्थाद्ययुक्तदन्त्यवर्गाद्यमध्य षयोगात्‌ट । तेन तष्ट्यौ। तष्ट्यासति। ताष्ट्यायते। सहति समूह । ष्ट्यायति लोक एकत्र समूहायते शब्दायते वा इत्यर्थ ॥ दन्त्यविधौ ष्ट्यै ष्वक्कष्ठिवा वर्ज्जनान्न दन्त्य । इति दुर्गादास ॥

ष्ठग, म ए सहतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा पर०-अक०-सेट्।)मूर्द्धन्यादिस्थमध्य षयोगात् ठ । म, तिष्ठगयिषति। ए, अस्थगीत्। दन्त्यवर्गप्रथममध्य इति केचित्। तिष्ठगयिषति अतिष्ठगत्। इति दुर्गादास ॥

ष्ठल, ज स्थितौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर०-अक०-सेट्।)ज, स्थाल स्थल । स्थलति लोकस्तिष्ठतीत्यर्थं । इति दुर्गादास ॥

ष्ठा, ञि स्थाने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-अनिट्।) ञि, स्थितोऽस्ति। स्थान गतिनिवृत्ति। तिष्ठति साधुधर्मे। पृष्ठतस्तिष्ठमान इति वीरचरिते प्रकाशार्थे आत्मनेपदविधानात् शान । अथवा ताच्छील्ये शतु शान । इति दुर्गादास ॥

ष्ठिव, उ निरासे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) उ, ष्ठेवित्वा ष्ठ्यूत्वा। अस्य नेम् डीश्वो इत्यादिना इमो निषेधे निष्ठाया ष्ठ्यूत इति भेद । निरास इह फुत्कार इति भट्टमल्ल । सुखेन श्लेषादेर्वमनमिति केचित्। इति दुर्गादास ॥

ष्ठिव, य निरासे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा० पर०-सक०-सेट्।) य, ष्ठीव्यति। इति दुर्गादास ॥

ष्ठीव, निरासे। इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०पर० सक०-सेट्।) ष्ठीवति। य क्रस्विन मत्वा ष्ठिवुक्लमाचमोऽपीति दीर्घिण विदधाम स एवाय ष्ठीविष्यति इत्यादिसाधनाय दीर्घी पठ्यते। तेन क्रस्विनो ग्रहणेनास्मिन् गृहीते भ्वाद्यादि षा स्न इत्यादिना मूर्द्धन्यषस्य दन्त्य सो न स्यात् एव ष्ठिवजाद्यो खेरित्यादिना खेष्ठकारस्य तकारे तिष्ठीव टिष्ठीवइत्यपि स्यात्। यत्तु सत्यप्यस्मिन्ननटि ष्ठीवनमिति निपातन तदस्य सर्वसम्मतत्वाभावात्। निरास इह फुत्कार इति भट्टमल्ल । सुखेन श्लेषादेर्वमनमिति केचित्। ष्ठीवत्यत्र लोक । ष्ठीवामि शुष्केक्षुलताश्थिकल्पम। इति दुर्गादास ॥

ष्णस,य लृ उ मि निवासे। इति कविकल्पद्रुम'। (दिवा० पर० अक० सेट्। क्त्वावेट्।) मूर्द्धन्यादिर्दन्त्यनकारयुक्त । य, स्नस्यति। लृ अस्नसत्। उ स्नसित्वा स्नस्त्वा। मि,स्नसयति स्नासयति। इति दुर्गादास ॥

ष्णा, ल शौचे। इति कविकल्पद्रुम ॥(अदा० पर०-अक० अनिट्।) मूर्द्धन्यादिरयम्। दन्त्यादिरयमिति कश्चित्। ल, स्नाति गङ्गाया धीर । अनुपसर्गस्य जौ ज्वलह्वलेत्यादिना ह्रस्वो वा स्नपयति स्नापयति। सोपसर्गस्य तु प्रस्नापयति। इति दुर्गादास ॥

ष्णिह, ऊ य लृ ञि प्रीतौ। इति कविकल्पद्रुम (दिवा० पर०-अक०-वेट्।) ऊ, स्नेहिष्यति स्नेक्ष्यति। य, स्निह्यति बन्धु । लृ, अस्निहत्। ञि, स्निग्ध स्नीढोऽस्ति। इति दुर्गादास ॥

ष्णिह,क स्नेहने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा० पर-अक० सेट्।) स्नेहन स्निग्धीभाव । क, स्नेहयति वर्त्तिका तैलेन। इति दुर्गादास ॥

ष्णु ञ ल स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदा० उभ० सक०-अनिट्।) ञ लु,स्नौति स्नवीति स्नुते। इति दुर्गादास ॥

ष्णुच, ङ सेचने। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक० सेट्। स्नोचते सुष्णुचे। इति दुर्गादास ॥

ष्णुम, य भञ्ज। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा० पर० सक०-सेट्।) दन्त्यनकारयुक्त । य, स्नुम्रति सुष्णोम। इति दुर्गादास ॥

ष्णुह, य ऊ लृ उद्गारे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर० सक०-वेट्।) दन्त्यनकारयुक्त । उद्गारो वान्ति । य, स्नुह्यत्यन्न लोक । ऊ, स्नोहिष्यति स्नोक्ष्यति। लृ, अस्नुहत्। इति दुर्गादास ॥

ष्णै,वेष्टे। इति कविकल्पद्रुम (भ्वा०-पर०-सक० अनिट्।)प्रकृत्या दन्त्यवर्गशेषोपध । स्नायति वृक्ष लता। अनुपसर्गस्य जौ ज्वलह्वलेत्यादिना ह्रस्वो वा। स्नपयति स्नापयति। सोपसर्गस्य तु प्रस्नापयति। इति दुर्गादास ॥

ष्मि, ङ स्मिते। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-अनिट्। स्मितमीषद्धास्यम्। ङ, स्मयते बधू । विस्मापयते। इति दुर्गादास ॥

ष्वक्क, ङ सर्पणे। इति कविकल्पद्रुम' ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक-सेट्।) वकारयुक्तादि कोपध । ङ, ष्वक्कते सिष्वक्किषते षाष्वक्कते। दन्त्यविधावस्य वर्ज्जनान्न दन्त्य । चन्द्रोदयस्तु इम पञ्चमस्वरिण मत्वा षुक्कते सुषुक्किषते षोषुक्कते इत्याह ॥ इति दुर्गादास ॥

ष्वद, क स्वादे। छेदे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) स्वादो रसोपादानम्। क, स्वादयति चौरं लोक'। इति दुर्गादास ॥

ष्वद, ङ प्रीतिलिह्वो। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) प्रीति' प्रीतोकरणम्। लिट् रसोपादानम्। ङ, अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादु सुगन्धि स्वदते तुषारा। इति श्रीहर्ष'। इति दुर्गादास ॥

ष्वञ्ज,श्री ञि ङ आलिङ्गे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म०-सक०-अनिट्।)वकारयुक्तादि। आलिङ्ग आलिङ्गनम्। श्री, स्वङ्क्ता। ञि, स्वक्तोऽस्ति। ङ, स्वजते युवतीं युवा। परिष्वजति पाञ्चाली मध्यम पाण्डुनन्दनमिति गणकृतानित्यत्वात्। इतिं दुर्गादास. ॥

ष्वप, श्री घ लु ञि शये। इति कविकल्पद्रुम. ॥ (अदा०-पर-अक०-अनिट्।) वकारयुक्तमूर्द्धन्यादि'। श्री. अस्वाप्सीत्। घ लु, स्वपिति। ञि,सुप्तोऽस्ति। शय. शयनम्। इति दुर्गादास ॥

ष्वर्त्त, क गत्याम्। तङ्के। इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-तङ्के अक०-सेट्।) वकारयुक्तमूर्द्धन्यादि। तङ्को दु खेन जीवनम्। क. स्वर्त्तयति जनो गच्छति दु खेन जीवति वेत्यर्थः। असिष्वर्त्तत्। इति दुर्गादास ॥

ष्विद,लृ श्री य आ ञि स्विदि। इति कविकल्पद्रुम. ॥ (दिवा०-पर०-अक०-अणिट्।) लृ, अस्विदत्। श्री, स्वेत्ता। य, स्विद्यति। आ, स्वेदित स्विन्न तेन। ञि,स्विन्नोऽस्ति। स्विदीति मोहस्नेहमोचेष्विति वोपदेव। गात्रप्रक्षरणे इति प्राञ्चः। न च स्विद्यति तस्याङ्गमिति हलायुध ॥ इति दुर्गादास' ॥

ष्विद,ञि आ ङ लृ मोहस्नेहमोचेषु। इति कविकल्पद्रुम। (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ञि, स्विन्नोऽस्ति॥ आ, स्वेदित स्विन्न तेन। ङ, स्वेदते तिल तैल मुञ्चति इत्यर्थं। लृ, अस्विदत् स्नेहः स्निग्धोभाव। इति दुर्गादास ॥

स

स, दन्त्यसकार। स तु व्यञ्जनद्वात्रिंशवर्ण। अस्योच्चारणस्थान दन्त'। इति व्याकरणम्॥ (तथाच शिक्षायाम्। १७।

"स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसा. स्मृता'॥")

तत्स्वरूप यथा,–

"सकार शृणु चार्व्वङ्गि शक्तिवीज परात्परम्।
कोटिविद्युल्लताकार कुण्डलीत्रयसयुतम्॥
पञ्चदेवमय देवि पञ्चप्राणात्मक सदा।
रज.सत्त्वतमोयुक्त त्रिविन्दुसहित सदा॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्॥ * ॥

अस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"कुञ्चिता वामतो दक्षगता च गोक्तितिल्लध.।
पुनरूर्द्धगता तासु वह्निचन्द्रदिवाकराः।
मात्रा भवानी विज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते॥"

अस्य ध्यानादि।

"शुक्लाम्बरा शुक्लवर्णा द्विभुजा रक्तलोचनाम्।
श्वेतचन्दनलिप्ताङ्गीं मुक्ताहारोपशोभिताम्॥
गन्धर्व्वगीयमानाञ्च सदानन्दमयीं पराम्।
अष्टसिद्धिप्रदा नित्या भक्तानन्दविवर्द्धिनीम्॥
एव ध्यात्वा सकारन्तु तन्मन्त्र दशधा जपेत्॥
त्रिशक्तिसहित वर्णं आत्मादितत्त्वसयुतम्।
प्रणम्य सतत देवि हृदि भावय सुन्दरि॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥*॥

तत्पर्य्याय'

"सो हसः सुयशा विष्णुर्भृग्वीशश्चन्द्रसंज्ञकः।
जगद्वीजं शक्तिनामा सोऽह वेशवती भृगु'॥
प्रकृतिरीश्वर शुद्ध प्रभा श्वेता कुलोज्ज्वलः।
दक्षपादोऽमृतं ब्राह्मी परमात्मा परोऽक्षर'॥
सुरूपा च गुणेशो गी कलकण्ठो हकोदरी।
प्राणाद्याश्च पुरादेवो लक्ष्मी. सोमो हिरण्यपू'।
दुर्गोत्तारिणि सम्मोहाज्जीवो मूर्त्तिर्मनोहर'॥"
इति तन्त्रम्॥

स, [म्] व्य, शोभनार्थं। समार्थ'। मङ्गतार्थः। प्रकृष्टार्थः। इति मेदिनी॥ उपसर्गविशेष'। अस्यार्थाः यथा। सम् प्रकर्षाश्लेषनैरन्तर्य्यौचित्याभिमुख्येषु। इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास॥

स., पु, ईश्वर। सर्प'। इति शब्दरत्नावली॥ पक्षी। इत्येकाक्षरकोष॥ विष्णु। यथा। स स्याद्विष्णौ हरे सर्पे। इति भरतैकार्थसग्रह॥ पूर्व्वोक्तपरामर्शक। से इति भाषा। तच्छब्दस्य प्रथमैकवचननिष्पन्न। यथा भट्टि'। १। २।

"सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट
पितॄनपारीत् सममस्त बन्धून्॥"

समासपूर्व्वपदत्वे सहार्थ'। यथा। समाहक। क्वचित् समानार्थश्च। यथा। ,सरूप.। इति व्याकरणम्॥

सग्राही, [न्] पु, संगृह्णातीति। स+ग्रह+णिनि.।) कुटजवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट'॥ धारके, त्रि॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४५।

"दीपन लघु सग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत्॥"

सग्रहकारके च। यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। ४ १०।

"प्रख्यातवशमक्रूर लोकसग्राहिण शुचिम्।
कुर्व्वीतात्महिताकाङ्क्षी परिवार महीपति'॥"

सज्ञ, क्ली, पीतकाष्ठम्। यथा,—

"जायक भावुक सज्ञ प्रचेल प्राविर' पुमान्।
कालीयकञ्च कालानुसार्य्यश्चाथ समर्थकम्॥"

जायकादिसप्तपीतकाष्ठे। इति शब्दचन्द्रिका॥

सज्ञः,त्रि, (सम्यक्प्रकारेण जानाति य। स+ज्ञा+क'।) लग्नजानुक'। यथा,—

"प्रज्ञु प्रगतजानु स्यात् प्रज्ञोऽव्रैव च दृश्यते।
सञ्ज्ञु. सहतजानुश्च भवेत् सज्ञोऽपि तत्र हि॥"

इति साहसाङ्कः। इत्यमरटीकायां भरत.॥

सज्ञपनं, क्ली, (स+ज्ञा+णिच्+ल्युट्।) मारणम्। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। ४।५।२२।

"दृष्ट्वा सज्ञपन योग पशूना स पतिर्मखे।
यजमानपशो' कस्य कायात्तेनाहरच्छिरः॥")

विज्ञापनञ्च॥

सज्ञप्तिः, स्त्री, (स+ज्ञा+णिच्+क्तिन्।)मारणम्। इति हेमचन्द्र॥ विज्ञापनञ्च॥

सज्ञा, स्त्री, (स+ज्ञा+भावे अङ्।) चेतना। (यथा, कुमारे। ६। ४४।

"रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा सज्ञाविपर्य्यय॥")

बुद्धि।(ज्ञानम्। यथा, भागवते। ६। ७। १७।

"गुरोर्नाधिगत सज्ञा परीक्षन् भगवान् स्वराट्।
ध्यायन् धिया सुरैर्युक्त शर्म्म नालभतात्मन॥"

तथा च गीतायाम्। १।७।

"नायका मम सैन्यस्य सज्ञार्थं तान् ब्रवीमिते॥"

नाम। आख्या। (यथा, मनु। ८। १२१।

"शोकसव्यवहारार्थ या सज्ञा प्रथिता भुवि।
ताम्ररूप्यसुवर्णाना ता प्रवक्ष्याम्यशेषत॥")

हस्ताद्यैरर्थसूचना। हस्तभ्रूलोचनादिभि प्रयोजनस्य ज्ञापना। इत्यमरभरती॥ (यथा कुमारे। ३। ४१।

"मुखार्पितैकाङ्गुलिसज्ञयैव
मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत्॥")

गायत्री। सूर्य्यपत्नी। इति मेदिनी॥ (यथा, मार्कण्डेये। ७७। १।

"मार्त्तण्डस्य रवेर्भार्य्या तनया विश्वकर्म्मण'।
सज्ञा नाम महाभाग तस्या भानुरजीजनत्॥"

अस्या विशेषविवरणन्तु तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम्॥)

सज्ञासुत, पु, (सज्ञाया सुत।) शनि। इति केचित्॥

सज्ञु,त्रि, (सहते सलग्ने जानुनी यस्य। प्रसम्भ्या जानुनोर्ज्ञु। ५। ४। १२९। इति ज्ञु।) सहतजानुक। इत्यमर॥

सज्वर, पु, (सज्वरयतीति। सं+ज्वर+णिच्+अच्।) अग्निजताप' इत्यमर॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ५५। ६३।

"कदलीपत्रपवनैर्वीज्यमाना सखीजनै।
पाण्डुक्षामामभिव्यक्तस्मरसज्वरलक्षणाम्॥")

सय, पु, कङ्काल। इति शब्दचन्द्रिका॥

सयत्, पु, स्त्री, (सयम्यतेऽत्रेति। स+यम्+क्विप्। "गमादीनाम्।" ६। ४। ४०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या मलोप। तुक्।) युद्धम्। इत्यमरभरती॥ (यथा, रघु। ७। ३८।

"उत्थापित सयति रेणुरश्वै'
सान्द्रीकृत स्यन्दनवशचक्रै॥")

सयत, त्रि, (स+यम्+क्त'।) बद्ध'। इत्यमर॥ (यथा, रामायणे। १। १०। २५।

"मायामिव परिभ्रष्टा हरिणीमिव सयताम्॥"

कृतसयम'। यथा ब्रह्मपुराणम्।

"यो य कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसयत स च पूर्व्व गृहे स्वे।

कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
सम्पूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

संयत्वरः, पु, वाग्यतः । जन्तुसमूहः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

संयद्वरः, पु, (संयच्छतीति । सं + यम + क्विरच् । कित्वरेति । उणा० ३ । १ । इति ष्वरच्प्रत्ययेन साधु ।) नृपः । इत्युणादिकोषः ॥

संयन्ता, [ऋ] त्रि, संयमनकर्त्ता । नियन्ता । सम्पूर्व्वयमधातोस्तृन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ६२ । ४८ ।
"न विमर्द्दमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् ।
उपदेशमनुस्मृत्य रक्षमाणो महारथम् ॥")

संयमः, पु, (सं + यम + "यमः समुपनिविषु च ।" ३ । ३ । ६३ । इति अप् ।) व्रताद्यङ्गपूर्व्वदिनकर्त्तव्याचारः । तत्पर्य्यायः । वियामः २ वियमः ३ यामः ४ यमः ५ संयामः ६ । इत्यमरः ॥ संयमनम् ७ नियमः ८ इति धरणिः ॥ तद्विधानं यथा । अथ दशमीनियमाः । स्मृतिसन्तोषे ।
"कांस्यं मांसं मसूरञ्च चणकं कोरदूषकम् ।
शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥"
अतोपवसथेति तद्दिने भोजनासम्भवात् सामीप्यात् पूर्व्वापरदिनयोर्ग्रहणम् । स्मृतिः ।
'शाकं माषं मसूरञ्च पुनर्भोजनमैथुने ।
द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥
कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम् ॥
तिलपिष्टं मसूरञ्च दशम्यां वर्ज्जयेत् पुमान् ।
दशम्यामेकभक्तञ्च कुर्व्वीत नियतेन्द्रियः ॥
आचम्य दन्तकाष्ठञ्च खादेत तदनन्तरम् ।
एवं हरिदिनाल्लोका सेवध्वं चैकभोजनम् ॥
अवनीपृष्ठशयना स्त्रिया सङ्गविवर्ज्जिता ।
सेवध्वं देवदेवेशं पुराणं पुरुषोत्तमम् ।
सकृद्भोजनसंयुक्ता द्वादश्याञ्च भविष्यथ ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*॥
श्राद्धपूर्व्वदिनकर्त्तव्यनियमो यथा । देवलः ।
"श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।
निरामिषं सकृत् भुक्त्वा सर्व्वसुप्तजने गृहे ।
असम्भवे परेद्युर्व्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ॥"
वराहपुराणम् ।
"वस्त्रशौचादि कर्त्तव्यं श्वः कर्त्तास्मीति जानता ।
स्नानोपलेपनञ्चैव कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ।
दन्तकाष्ठञ्च विसृजेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥"
विसृजेत् श्राद्धीयब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । मार्कण्डेयपुराणम् ।
"निमन्त्रयेत पूर्व्वेद्युः पूर्व्वोक्तान् द्विजसत्तमान् ।
अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित्प्रसङ्गिनम् ॥"
यमः ।
'प्रार्थयेत् प्रदोषान्ते भुक्तान् शयितान् द्विजान् ।
सर्व्वायासविनिर्म्मुक्तः कामक्रोधविवर्ज्जितः ॥
भवितव्यं भवद्भिश्च श्वोभूते श्राद्धकर्म्मणि ।
दक्षिणं जानु चालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः ।
एवं निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पैतृकान् बुधः ॥"
तन्नियममाह ।
"अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।
भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकर्म्मणि ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥*॥
तीर्थयात्रापूर्व्वदिनकर्त्तव्यनियममाह । ब्रह्मपुराणम् ।
"यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसंयतः स च पूर्व्वं गृहे स्वे ।
कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
सम्पूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् ॥
देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्
धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव
देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥"
एवं प्रकुर्व्वतस्तस्य तीर्थादयदुक्तं फलं तत् स्यादत्र न सन्देह एव । सुसंयतः पूर्व्वदिने कृतैकभक्तादिनियमस्तदुत्तरदिने कृतोपवास इत्यादि । उपवासदिने मुण्डनमपि ।
"प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः ।
कचानां वपनं कार्य्यं वृथा न विकचो भवेत् ॥"
इति विष्णुपुराणात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
प्रायश्चित्तपूर्व्वाहकृत्यं यथा । शङ्खलिखितौ ।
"वाप्य केशनखान् पूर्व्वं घृतं प्राश्य वहिर्निशि ।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(बन्धनम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।
"क्वापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥"
सङ्कोचः । यथा, मार्कण्डेये । ७७ । ४ ।
"मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुषे नेत्रसंयमम् ।
तस्माज्जनिष्यते मूढे प्रजासंयमनो यमः ॥")

संयमकः, त्रि, (संयच्छतीति । सं + यम् + ण्वुल् ।) नियन्ता । यथा,—
"स एव धाता सर्व्वस्य तन्नियोगकरा वयम् ।
यमसंयमने व्यक्तं सोऽस्मत्संयमको हरिः ॥"
इति वह्निपुराणे नारसिंहप्रादुर्भावाध्यायः ॥
संयमी च ॥

संयमनं, क्ली, (सं + यम + ल्युट् ।) बन्धनम् । (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३१८ ।
"यथावा वेण्यां द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधापचितौ युधिष्ठिरोत्साहः ॥") व्रतम् । इति मेदिनी ॥ चतुःशालम् । इति सच्चवनशब्दटीकायां भरतः ॥ (यमगृहम् । यथा, महाभारते । ३ । १६२ । ८ ।
"एतत् संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥"
शासनम् । दमनम् । यथा, भागवते । १० । १६ । ६ ।
"तं चण्डवेगविषवीर्य्यमवेक्ष्य तेन ।
दुष्टां नदीञ्च खलसंयमनावतारः ॥"*॥
संयच्छतीति । सं + यम + ल्यु । नियन्तरि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ७७ । ४ ।
"तस्माज्जनिष्यते मूढे प्रजासंयमनो यमः ॥")

संयमनी, स्त्री, (संयम्यतेऽस्यामिति । सं + यम् + अधिकरणे ल्युट् ।) यमपुरी । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १० । ४५ । ४२ ।
"ततः संयमनीं नाम यमस्य दयितां पुरीम् ।
गत्वा जनार्द्दनः शङ्खं प्रदध्मौ सहलायुधः ॥")

संयमितः, त्रि, जातसंयमः । संयमशब्दात् इतोऽस्य जातं इत्यनेन इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

संयमी, [न्] पु, (संयमोऽस्यास्तीति । संयम + इनि ।) मुनिः । इति धरणिः ॥ निगृहीतेन्द्रिये, त्रि । यथा,—
"या निशा सर्व्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥

संयात्रा, स्त्री, द्वीपान्तरगमनम् । सम्पूर्व्वो याति द्वीपान्तरगमनवृत्तिस्ततस्त्रासुसिति ष्ट्रन् स्त्रियामाप् संयात्रा । द्वीपान्तरगमनं सम्यग्यात्रा संयात्रा वा । इति सांयात्रिकशब्दटीकायां भरतः ॥

संयानं, क्ली, सम्यग्गमनम् । सम्पूर्व्वयाधातोरनट्(ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १९ । ५ ।
"स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धसंज्ञो यदृच्छया ।
पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ! ॥"
प्रेतनिर्हारः । यथा, रामायणे । १ । ७६ । २ ।
"अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्त्र महायशः ।
प्राप्तकालं नरपते कुरु संयानमुत्तमम् ॥")

संयामः, पु, (सं + यम + "यमः समुपनिविषु च ।" ३ । ३ । ६३ । इति पक्षे घञ् ।) संयमः । इत्यमरः ॥

संयावः, पु, (सं + यु + "समि युद्रुदुवः ।" ३ । ३ । २३ । इति घञ् ।) घृतक्षीरादिपक्वगोधूमः । यथा,—
"संयावस्तु घृतक्षीरगुडगोधूमपाकजः ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
पिष्टकविशेषः । पेराकी इति भाषा । यथा,—
"पयस्या सान्यसमिता निर्म्मिता घृतभर्ज्जिता
कुट्टिताचालिता शुद्धा शर्कराभिर्विमर्द्दिता ॥
तच्चूर्णे प्रक्षिपेदेला लवङ्गमरिचानि च ।
नारिकेलं सकर्पूरं चारबीजान्यनेकशः ॥
घृताक्तसमितापुष्टरोटिका रचिता ततः ।
तस्यां तत्पूरणात्तस्य कुर्य्यान्मुद्रां दृढां सुधीः ॥
सर्पिषि प्रचुरे तान्तु सुपचेन्निपुणो जनः ।
प्रकारस्ते प्रकारोऽयं संयाव इति कीर्त्तितः ।
मधुकोऽपि समोऽयं स्यात् संयावोऽपि गुणैर्जने ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

संयुक्, [ज्] त्रि, (सं + युज् + क्विप् ।) गुणवान् । यथा,—
"सम्बन्धी गुणवान् संयुक् मित्रयुङ्मित्रवत्सलः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ।

(यथा, महाभारते । २ । ३६ । २२ ।
"आचार्य्यमृत्विजञ्चैव संयुजञ्च युधिष्ठिर ।
स्नातकञ्च प्रियं प्राहुः षडर्घार्हान् नृप तथा ॥")
संयुक्तञ्च ॥
संयुक्त, त्रि, (सं+युज्+क्तः ।) संयोगाश्रयः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"कुर्य्यादलाभे संयुक्ता नालाभेऽपि प्रवेशिनीम् ॥"
संयुग, पुं, ("युजिर् योगे+घञ् । उक्थादिषु युगशब्दस्य पाठात् निपातनादगुणत्वम् । 'विशेषोऽसौ निपातनमिष्यते कालविशेषे रथाद्युपकरणे च ।' इति वृत्तिः । सङ्गता रथयुगा यस्मिन् वा ।" इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । २ । १७ । २९ ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०५ ॥ (यथा, महाभारते । २ । १७ । ५ ।
"अनयस्यानुपायस्य संयुगे परमः क्षयः ।
संशयो जायते साम्यात् जयश्च न भवेत् द्वयोः ॥"
संयोगश्च ॥
संयुत, त्रि, संयुक्तः । यथा,—
"चतुर्थीसंयुता कार्य्या पञ्चमी परया न तु ।
दैवे कर्म्मणि पैत्रे च शुक्लपक्षे तथासिते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
संयोग, पुं, (सं+युज्+घञ् ।) मेलनम् । न्यायमते गुणपदार्थः । स च सम्बन्धविशेषः । अप्राप्तवस्तुद्वयस्य प्राप्तिः । स च त्रिविधो यथा । एककर्म्मजन्यः । यथा पर्व्वते पक्षिसंयोगः ॥ १ ॥ उभयकर्म्मजन्यः । यथा मेषद्वयसंयोगः ॥ २ ॥ संयोगजन्यसंयोगः । यथा कपालतरुसंयोगजन्यतरुकुम्भसंयोगः ॥ ३ ॥ कर्म्मजन्यसंयोगोऽपि द्विविधः । अभिघातः । तस्मात् शब्दो जायते ॥ १ ॥ नोदनम् । तस्मात् शब्दो न जायते ॥ २ ॥ अत्र प्रमाणम् ।
"अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ।
कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्म्मजः ॥
तथोभयकर्म्मजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः ।
आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः ॥
मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।
कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥
द्वितीयः स्यात् कर्म्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः
अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः ।
शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥
उदयात् पूर्व्वं दशम्याः शेषः । यथा,—
"उदयात् प्राक् दशम्यास्तु शेषः संयोग इष्यते ।
उपरिष्टात् प्रवेशस्तु तस्मात् तां परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सम्बन्धमात्रम् । इति संयोगपृथक्त्वन्यायार्थदर्शनात् ॥
संयोगपृथक्त्व, क्ली, (संयोगेन फलसम्बन्धभेदेन पृथक्त्वं, नानाविधत्वं यत्र ।) न्यायविशेषः । यथा । एकस्य कर्म्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः । सैव संयोगपृथक्त्वन्यायात् । स च न्यायश्चतुर्थाध्याये उक्तः । यथा । खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्व्वीत इति श्रूयते । अत्र संशयः । किं काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि स्यादुत नेति । तत्र फलार्थत्वेनानित्यतया नित्यप्रयोगाङ्गता न युक्ता । यत्तु नित्येऽपि खादिरत्वश्रवणं तत् काम्यस्यैव पशुबन्धनाय यूपाश्रयज्ञापनार्थं अतो न नित्ये खादिरता इति प्राप्ते राद्धान्तः चतुर्थाध्यायसूत्रम् । एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । अत्र संयोगः सम्बन्धमात्रं पृथक्त्वं भेदः । एकस्य खादिरस्य क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वे वाक्यद्वयेन च क्रतुशेषत्वफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदावगमात् नित्यानित्यसंयोगविरोधः । न चाश्रयज्ञानार्थं नित्यवाक्यं सन्निधानादेवाश्रयलाभात् । अतः उभयार्था खादिरतेति । एवं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य इत्यादावुभयार्थतैव । दधित्वस्य द्विधाश्रवणात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
संयोगविरुद्ध, क्ली, (संयोगेन विरुद्धम् ।) परस्परसंयोगेन रोगजनकखाद्यद्रव्यम् । यथा,—
"शाकाम्रपनसपिण्याककुलत्थलवणाम्लकैः ।
करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते ॥
प्राग्दक्षिणोत्तरौ तु हारीतौ हरिद्रालवर्णः श्रुतः ।
करोऽस्तैलेऽनलैर्भ्रष्टं विषं मायूरमामिषम् ॥
वराहवसया भ्रष्टा बलाका तु हरत्यसून् ।
संयुक्ता नैव वारुण्या कुल्माषैश्च विरुध्यते ॥
अपि कुसुम्भशाकेन मत्स्यतैले कथां त्यजेत् ।
मांसैरिक्षुविकारैश्च काञ्जिकैस्तिलशष्कुलीम् ॥
कपोतं सार्षपे भ्रष्टं घृतं कांस्ये दशाहगम् ।
विषं घृतसमं क्षौद्रं मधुना गगनाम्बु च ॥
मूलकं माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत् ।
एकत्र सर्व्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥
रक्तान्धवीसर्पदकोदराणां
विस्फोटिकोन्मादभगन्दराणाम् ।
मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां
पाण्ड्वामयस्यामविषस्य चैव ॥
किलासकुष्ठग्रहणीगदानां
शोथातिसारज्वरपीनसानाम् ।
सन्तानदोषस्य तथैव मृत्यो-
र्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् ॥
विरुद्धाहारजान् रोगान् विनिर्हन्ति विरेचनम् ।
वमनं शमनं वापि पूर्व्वं वा हितसेवनम् ॥"
इति संयोगविरुद्धम् । इति राजवल्लभः ॥
संयोगित, त्रि, जातसंयोगः । संयोगशब्दादितच्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति संयोजितशब्दटीकायां भरतः ॥
संयोगी, [न्] त्रि, (संयोगोऽस्यास्तीति । संयोग+इनि ।) संयोगविशिष्टः । यथा,—
"अयं वृक्षः कपिसंयोगी न मूले ।" इति सिद्धान्तलक्षणजागदीशी ॥
संयोजन, क्ली, (सं+युज्+ल्युट् ।) मैथुनम् । इति हारावली ॥ संयोगश्च ॥
संयोजितः, त्रि, (सं+युज्+णिच्+क्तः ।) पदार्थे पदार्थान्तरेण संयुक्तीकृतः । तत्पर्य्यायः । उपाहितः २ । इत्यमरः ॥ संयोगितः ३ । इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ५ । २३ । ३ ।
"यथामेढीस्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजिताः ।
त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मण्डलानि चरन्ति ॥")
संरम्भः, पुं, (सं+रभ+घञ् । नुम् ।) क्रोधः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६६ ।
"ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भात् मतिपूर्व्वकम् ।
एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥")
आटोपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (सम्भ्रमः ॥ यथा भागवते । ८ । ६ । २४ ।
"न संरम्भेण सिध्यन्ति सर्व्वार्थाः सान्त्वया यथा ॥")
वेगः । यथा, तत्रैव । ८ । ११ । ४५ ।
"य एवं मन्युसंरम्भं मानयन्तो मुनेर्व्वचः ।
उपगीयमानानुचरैर्ययुः सर्व्वे त्रिविष्टपम् ॥")
उत्साहः । यथा,—
"कार्य्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयः उत्साह इष्यते ।"
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥
संरावः, पुं, (सं+रु शब्दे+"उपसर्गे रुवः ।" ३।३।२२। इति घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ३४२ ।
"ततस्तस्य सरित्पातैः मुक्तः संरावमग्रतः ।
ऊर्द्ध्वबाहुर्महद्भूतं प्रादुरासीत् महौजसः ॥")
संरावी, [न्] त्रि, प्रशस्तशब्दविशिष्टः । संरावशब्दादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
संरूढ, त्रि, (सं+रुह+क्तः ।) प्रौढः । अङ्कुरितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ॥ १२ । २२८ । २ ।
"तन्मे मनसि संरूढं करिष्यामस्तथा च तत् ॥"
संरोधः पुं, (सं+रुध+घञ् ।) रोधनम् । (यथा, भागवते । १० । ७३ । २ ।
"क्षुत्क्षामा शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्षिताः ।
ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥")
क्षेपः । इति मेदिनी ॥
संलग्न, त्रि, संयुक्तः । सं पूर्व्वलगधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ यथा, कथासरित्सागरे । १२३ । १११ ।
"स चाब्धिवेलया नीतो विधिगत्येव रोधसि ।
चिरात्तद्द्वीपसंलग्नो महामत्स्योऽवसन्नवान् ॥"
संलयः, पुं, (सं+ली+अच् ।) निद्रा । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रलयश्च ॥
संलापः, पुं (सं+लप+घञ् ।) परस्परभाषणम् । इत्यमरः ॥ अन्योन्यं प्रीतिभाषणं संलापः । उक्तिप्रत्युक्तिभावेन विरोधरहितमन्योन्यभाषणं संलापः । इति परेऽपि । रहसि भाषणं संलापः । इति कौमुदी । मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि । इति वक्ष्यति । समन्तालापनं संलापः प्रियादिकथा घञ् । यस्त्वालापः स तु केनापि क्रियते । इदन्तु परस्परभाषणमेवेति भेदः । इति भरतः ॥ "उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यं संलाप इति कीर्त्त्यते ।" इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

संवत्, व्य, वत्सरः । इत्यमरः ॥ अधुना विक्रमादित्यराजवत्सरः संवत् इति ख्यातः ॥ (स्त्री भूमिविशेषः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ११ । १२ ।

"वरिष्ठामनु संवतम् ।"

"वन सम्भक्तौ संवन्यते सम्यगभज्यते मृद्हरणार्थं सेव्यते इति संवत् संपूर्वस्य वनतेः क्विप्येतद्रूपम् मृत्खननयोग्या भूमिः संवत् । सा च पाषाणाद्यभावेनातिप्रशस्ता चाहरिष्ठेत्युच्यते ।" इति तद्भाष्यम् ॥ *॥ संग्रामः । इति निघण्टुः । २।१७॥)

संवत्सरः, पु, (संवसन्ति ऋतवो यत्र । सं + वस निवासे + "सम्पूर्व्वात् चित् ।" उणा० ३ । ७२ । इति सरन् ।) वत्सरः । इत्यमरः ॥ "संवसन्ति ऋतवो यत्र संवत्सरः । वस औ निवासे नाम्नीति सरः सम्यतः । संवदति भावान् इति वटो रूपमिति ।" इति भरतः ॥ पञ्चविधवत्सरान्तर्गतप्रथमवत्सरः । यथा—

"शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् संमाद्यादिर्वत्सराः ।
संपरीदानुपूर्व्वाश्च तथोदापूर्वका मता ॥"

संवत्सरादिफलं विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"संवत्सरे तथा दानं तिलस्य च महाफलम् ।
परिपूर्वे तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तमाः ॥
इदापूर्व्वेऽथ वस्त्राणां धान्यानाञ्चानुपूर्व्वकं ।
उदास वत्सरे दानं रजतस्य महाफलम् ॥
ज्योतिर्विदस्त्विव्यमध्यात् प्रभवादेश्च सम्भवम् ।
ऊचुस्तद्वत् समाद्यादिवर्षाणामपि सम्भवम् ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

संवदनं, क्ली, (सं + वद + ल्युट् ।) आलोचनम् । वशीकरणम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३२ । ५७ ।

"एतज्ज्ञानाम्यहं कर्त्तुं भर्त्तुः संवदनं महत् ।
असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्य्यान्न कामये ॥")

संवादः । इति हेमचन्द्रः ॥

संवदना, स्त्री, संवदनम् । वशक्रिया । यथा । मणिमन्त्रौषधैर्व्वशीकरणं संवदनम् । सम्पूर्व्वो वदिर्व्वशीकरणे भायेऽनट् । संवदना चेति केचित् । करणेऽनटि वशक्रियासाधने मणिमन्त्रादावपि । जयश्रियः संवदनं यतस्तदिति रघुः । संवननमिति पाठान्तरम् इत्यमरटीकायां भरतः ॥

संवननं, क्ली, (सं + वन + ल्युट् ।) संवदनम् । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २४ । १६९ ।

"हृदयानुप्रवेशो हि प्रभोः संवननं महत् ॥")

संवरं, क्ली, (सं + वृ + "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) जलम् । बौद्धव्रतविशेषः । इति केचित् ॥ रभसे सकारमध्यपाठः । तत्र सम्बधातोररप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

संवरः, पु, दैत्यविशेषः । मत्स्यविशेषः । हरिणविशेषः । इति केचित् ॥ रभसकोषे सम्बर इति पाठः ॥ (क्वचित् शम्बर इति च दृश्यते ॥)

संवर्त्तः, पु, (सं + वृत् + घञ् ।) प्रलयः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ । १५ । २६ ।

"दहन्निव दिशो दृग्भिः संवर्त्ताग्निरिवोत्थितः ॥")

मुनिविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । १३० । ११ ।

"ऋत्विक् तस्य तु संवर्त्तो बभूवाङ्गिरसः सुतः ।
भ्राता बृहस्पतेर्विप्रो महात्मा तपसां निधिः ॥"

अयं हि धर्म्मशास्त्रप्रयोजकानामन्यतमः ॥) कर्षफलद्रुमः । इति मेदिनी ॥ मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १२० । ८० ।

"शुश्रुवे सुमहान् शब्दः संवर्त्तनिनदो यथा ॥")

मेघनायकविशेषः । तस्य विवरणं यथा,—

"वियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥
आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहूदकः ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

संपूर्व्वकान्तस्य वकारादिवृतधातोः घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नत्वादनुस्वारमध्यः । मकारमध्योऽप्ययम् ॥

संवर्त्तकः, पु, (संवर्त्तयतीति । सं + वृत् + णिच् ण्वुल् ।) बलदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ बलदेवस्य लाङ्गलम् । बडवानलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा भागवते । १२ । ४ । ८ ।

"ततः संवर्त्तको वह्निः सङ्कर्षणमुखोत्थितः ।
दहत्यनिलवेगोत्थः शून्यान् भूविवरानथ ॥")

संवर्त्तकी, [न्] पु, (संवर्त्तकोऽस्यास्तीति । इनि ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

संवर्त्तिः, स्त्री, (सम्यक्प्रकारेण वर्त्तते इति । सं + वृत् + "इगुपधात् कित् ।" उणा० ४ । १२८ । इति इन् ।) संवर्त्तिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

संवर्त्तिका, स्त्री, पद्मस्य केशरसमीपस्थदलम् । इत्यमरः ॥ पद्मादीनां जटिकाकारे नवपत्रे इत्यन्ये । सम्यक् वर्त्तते वहते इति संवर्त्तिका ण्वुक् । संवर्त्तयति वेष्टयतीति वा नाम्नीति इप्रत्यये संवर्त्तिरपि । संवर्त्तिनवपत्रिकेति वापालितः । पाल्क्योपादीति ईपि संवर्त्ती च अतः स्वार्थे के संवर्त्तिका । सामान्यनूतनपत्रेऽपि संवर्त्तिकेति रुद्रचन्द्रः ॥ दलमात्रे च संवर्त्तिकेति मधुः । कुर्व्वाणा समकोचयद्दशशतान्यम्भोजसंवर्त्तिकेति मुरारिः । इति भरतः ॥

संवर्द्धकः, त्रि, (संवर्द्धयतीति । सं + वृध् + णिच् + ण्वुल् ।) संवर्द्धनकारी । इति हेमचन्द्रः ॥

संवर्द्धनं, क्ली, (सं + वृध + ल्युट् ।) समग्वृद्धिः । सन्दीपनम् । संपूर्व्ववृधधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥) यथा, महाभारते । १६ । ३१ । १० ।

"पुरुषः स विभुः कर्त्ता सर्व्वभूतपितामहः ।
धर्म्मसंवर्द्धनार्थाय प्रथन्तेऽन्धकवृष्णिषु ॥"

क्रीडनम् । यथा, रामायणे । १११ । १० ।

"नित्यञ्च प्रियवादेन तथा संवर्द्धनेन च ॥"

"संवर्द्धनं क्रीडनम् ।" इति तट्टीका ॥)

संवर्द्धितः, त्रि, (सं + वृध् + णिच् + क्त ।) समाग्वृद्धिविशिष्टः । यथा,—

"अथ प्रभावोपनतैः कुमारं
कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य्य पुष्पैः ।
उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥"

इति रघौ ५ सर्गे ॥

संवलितः, त्रि, (सं + वल + क्त ।) मिश्रितः । एकवीकृतः । यथा । प्रकृतग्रन्थस्यस्वरसंवलितस्यैव पाठस्य धर्त्तुमुचितत्वाद्यासावधारणं युक्तम् । इति पञ्चताजागदीशी टीका ॥ अन्यच्च ।

"प्रतीयमानं प्रत्येकं प्रथमं हेतुरुच्यते ।
ततः संवलितः सर्व्वो विभवादिः सचेतसाम् ॥"

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

संवसथः, पु, (संवसन्त्यत्रेति । सं + वस + "उपसर्गे वसेः ।" उणा० ३ । ११४ । इति अथः ।) ग्रामः । इत्यमरः ॥

संवहः, पु, (संवहतीति । सं + वह + अच् ।) सप्तवाय्वन्तर्गतप्रशस्तवायुः । स तु उद्वहवायोरुपरिष्ठः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३२८ । ४२ ।

"चतुर्थः संवहो नाम वायुः स गिरिमर्द्दनः ।
येन वेगवता रुग्णा रूक्षेणारुजता नगान् ॥
वायुना सहिता मेघास्ते भवन्ति बलाहकाः ।
दारुणोत्पातसञ्चारो नभसः स्तनयित्नुमान् ॥"

संवाटिका, स्त्री, शृङ्गाटकः । इति जटाधरः ॥

संवादः, पु, (सं + वद + घञ् ।) सन्देशवाक्यम् । समाचार इति यावत् । तत्पर्य्यायः । वाचिकम् २ सन्देशः ३ । इति जटाधरः ॥ सन्देशवाक् ४ । इत्यमरः ॥ वाचिकं तद्भवेद्यत्र दूतत्वेनाभिभाषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (मिथःसम्भाषणम् । यथा, गीतायाम् । १८ । ७० ।

"अध्येष्यते च य इमं धर्म्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥")

संवासः, पु, (संवसन्त्यत्रेति । सं + वस + घञ् ।) गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८५ । १३ ।

"भयदो जनसंवासात्
यदि भाण्डान्यपनयेत् काकः ॥")

पुरवासिना विहारार्थं पुरमध्ये वहिर्व्वा अनावृतस्थानम् । तत्पर्य्यायः । सन्निवेशः २ सन्निकर्षणम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४९ । ४ ।

"शृण्वन् वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ।
राजानं धिक् दशरथं कामस्य वशमास्थितम् ॥"

एकत्रावस्थानम् । यथा, मनुः । ८ । २७३ ।

"मात्रया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥"

संवाहः, पु, (संवाहतीति । सं + वह + णिच् + अच् ।) अङ्गविमर्द्दकः । इति जटाधरः ॥

(सप्राकारसुधानम्। इति नीलकण्ठ'॥ यथा, महाभारते। ३। १६०। ३७।
"द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसवादशोभिना॥"
स+वह+घञ्। विमर्द्दनम्। यथा, मार्कण्डेये। १६। १५।
"त तथा व्याधित भार्य्या पति देवमिवार्च्चयत्।
पादाभ्यङ्गाङ्गसवाहस्नानाच्छादनभोजनै॥")

सवाहक', त्रि, (सवाहयतीति। स+वह+णिच्+ण्वुल्।) अङ्गमर्द्दकारक:। तत्पर्य्याय:। अङ्गमर्द्दक: २। इति त्रिकाण्डशेष:॥ अङ्गमर्द ३। इति हेमचन्द्र:॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। १२। ४५।
"प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसवाहका अपि।
जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायका।
कर्त्तव्याश्च सदा ह्येते ये चान्येऽभ्यासवर्त्तिन'॥")

संवाहन, क्ली, (स+वह+णिच्+ल्युट्।) अङ्गमर्द्दनम्। (यथा, मार्कण्डेये। १०। ७४।
"तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गस वाहनञ्च यत्।
तेन चाप्याय्यते जन्तुर्यच्चाश्नन्ति सबान्धवा॥")
भारादिवहनम्। इति मेदिनी॥

सवित्ति, स्त्री, (स+विद्+क्तिन्।) प्रतिपत्ति जनस्याविवाद'। इति मेदिनी॥ चेतना। बुद्धि। इति शब्दरत्नावली हेमचन्द्रश्च॥ (यथा, किराते। १६। ३२।
"छाया विनिर्द्धूय तमोमयीन्ता
'तत्त्वस्य स वित्तिरिवाप विद्याम॥"
अनुभव। यथा तत्रैव। ११। ३४॥
"त्वस्त्वया सुखस वित्ति स्मरणीयाधुनातनी।
इति स्वप्नोपमान् मत्वा कामान् मागास्तदङ्गताम्॥")

सवित्, } स्त्री, (स+विद्+क्विप्।) अङ्गीसविद्, } कार। ज्ञानम्। (यथा, श्रीधरस्वामी।
"वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि।
यस्यास्ति हृदये सवित् त नृसिहमह भजे॥")
सम्भाषा। क्रियाकार। युद्धम्। इत्यमर॥ आचार। (यथा, माघे। १२। ३५।
"ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृत्तशालिन
प्रसादिनोऽनुज्झितगोत्रस विद।
श्लोकानुपेन्द्रस्य पुर स्म भूयसो
गुणान् समुद्दिश्य पठन्ति वन्दिन॥")
सङ्केत। (यथा, रघु। ७। ३१।
"स राजलोक कृतपूर्व्वस वित्
आरम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम्।
आदास्यमान प्रमदामिष तत्
आहत्य पन्थानमजस्य तस्थौ॥")
नाम। तोषणम्। इति मेदिनी॥ समाधि। इति शब्दरत्नावली॥

सविदित, त्रि, (स+विद्+क्त।) अङ्गीकृत'। इत्यमर॥

सविषा, स्त्री, (स सम्यक् विषी यत्र।) अतिविषा। इति शब्दचन्द्रिका॥

संवीक्षणं, क्ली, (स+वि+ईक्ष+ल्युट्।) अन्वेषणम्। अपहृतवस्तुनस्तात्पर्य्येणान्वेषणम्। इत्यमर:॥ सम्यक्तात्पर्य्येण विविधप्रकारैरीक्षणं सवीक्षण अनट्। इति भरत॥

सवीत, त्रि, (स+व्ये+क्त।) रुद्धम्। आवृतम्। इत्यमर॥ (यथा, मनु'। ४। ४९।
"तिरस्कृत्योच्चरेत् काष्ठलोष्टपत्रतृणादिना।
नियम्य प्रयतो वाच सवीताङ्गोऽवगुण्ठित'॥")

सवृत, पु, आवृत। सपूर्व्ववृञ्धातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्न॥

संवृत्त, पु, (स+वृत्+क्त।) वरुण'। इति शब्दमाला॥

सवृत्ति, स्त्री, (स+वृत्+क्तिन्।) सम्यक्प्रकारेण वर्त्तनम्। (यथा, कथासरित्सागरे। ५६। ४१४।
"हसता हृदि भीमभूभुजा
कृतस वृत्त्युपचारसत्क्रिय'।
ऋतुपार्णनृपोऽपि त नल
प्रतिपूज्याथ जगाम कोशलान्॥")
आवरणम्। इति सपूर्व्वकवृत्धातो क्तिप्रत्ययेन निष्पन्ना॥ (देवीविशेष। यथा, महाभारते। २। ११। ३९।
"सवृत्तिराशा नियति सृष्टिर्देवी रतिस्तथा।
एताश्चान्याश्च वै देव्य उपतस्थु प्रजापतिम्॥")

सवेग पु, (स+विज+घञ्।) भयादिजनितत्वरा। इत्यमर॥ (यथा, महाभारते। २। ७२। १४।
"अथ सभ्या सभामध्ये समुच्छ्रितकरास्तदा।
ऊचुरुद्विग्नमनस सवेगात् सर्व्व एव हि॥")
समग्रक्वेगश्च॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ३९०।
"अभग्नशमस वेगलब्धसिद्धिर्नराधिप।
श्रीपर्वतादावद्यापि भव्यानामेति दृक्पथम्॥")

सवेद, प, (स+विद्+घञ्।) अनुभव। तत्पर्य्याय। वेदना २। इत्यमर॥ द्वे अनुभवे। विद ल सतौ घञ् सवेद। ण्योषिश्रन्थीति अने वेदना। न नत्युक्तौ क्लौ वेदनम्। तत्र विशेषेणापि सामान्य वाध्यते न क्वचित् कृतौति अनट्। इति भरत॥ (यथा, हरिवंशे। २०३। २३।
"सवेदजननी धात्री चेति मात्रा प्रचोदिता।
अनुतां तनुताश्चैव जन्तुना कर्म्मभोगिनाम्॥"

सवेश, पु, (स+विश+घञ्।) निद्रा। इत्यमर॥ (यथा, रघु। ८३।
"अथ प्रदोषे दोषज्ञ सवेशाय विशापतिम्।
सूनु सूनृतवाक् स्रष्टु विससर्ज्जोदितश्रियम्॥"
स्त्रीरतबन्ध'। इति मेदिनी॥ पीठ। इति हेमचन्द्र॥ (उपभोगस्थानम्। इति स्वामी॥ यथा, भागवते। ३। २३। २०।
"विहारस्थानविश्रामस वेशप्राङ्गनाजिरै।
यथोपजोष रचितैर्विस्मापनमिवात्मन॥")

सवेशनं, क्ली, (स+विश+ल्युट्।) रतिक्रिया। इति हेमचन्द्र॥ (उपवेशनम्। यथा, भागवते। ५। ९। १०।
"शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृताङ्ग' पीन सहननाङ्ग' स्थण्डिलस वेशनानुमर्द्दनामज्जनरजसा महामणिरिव *** विचचार॥")

सव्यान, क्ली, (स वीयतेऽनेनेति+स+व्य+ल्युट्।) उत्तरीयवस्त्रम्। इत्यमर॥ (यथा, किराते। ४। २८।
"विपाण्डु स व्यानमिवानिलोद्धत
निरुन्धती सप्तपलाशज रज॥")
वस्त्रम्। इति मेदिनी॥

सशप्तक, पु, समयात् सग्रामादनिवर्त्ती। इत्यमर॥ समयात् कुलाचारात् शपथाद्वा सग्रामादनिवर्त्तिनोऽपराङ्मुखा अपलाय मानाश्चाक्रोशन्ति ते सशप्तका'। शपेर्भावे क्त शप्त सम्यक् सत्य शप्त येषा ते सशप्तका। इति भरत॥ नारायणीसेनाविशेष'। इति महाभारतम्॥ (यथा, महाभारते। १। १। १८७।
"तदाश्रौष चास्मदीयान् महारथान्
व्यवस्थितानर्ज्जुनस्यान्तकाय।
सशप्तकान् निहतानर्ज्जुनेन
तदा नाशसे विजयाय सञ्जय॥'
एतद्वधवृत्तान्तादिक महाभारते द्रोणपर्व्वणि १७ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्॥)

सशय, पु, (स+शी+अच्।) सन्देह। इत्यमर॥ तस्य लक्षण यथा,—
"स सशयो भवेद्या धीरेकत्राभावभावयो।
साधारणादिधर्म्मस्य ज्ञान सशयकारणम्॥'
इति भाषापरिच्छेद॥
"सशय लक्षयति सशत इति। एकधर्म्मिक विरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञान सशय इत्यर्थ। साधारणेति उभयसाधारणो यो धर्म्मस्तज्ज्ञान सशयसाधनम्। यथा उच्चैस्तरत्व स्थाणुत्वसाधारण ज्ञात्वा अय स्थाणुर्न वेति सन्दिग्धे। एवमसाधारणज्ञान सशयकारणम्। यथा शब्द व नित्यानित्यव्यावृत्त शब्दे गृहीत्वा शब्दो नित्यो न वेति सन्दिग्धे। विप्रतिपत्तिस्तु शब्दोऽनित्यो न वेति शब्दात्मिका न सशयकारण शब्दव्याप्तिज्ञानादीना निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात्। किन्त्वत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानम् जन्यते सशयस्तु मानस एवेति। एवज्ञानेऽप्रामाण्यस शयाद्विषयस शय। एव व्याप्यसशयादपि व्यापकस शय इत्यादिक बोध्यम्। किन्तु सशये धर्म्मिज्ञान धर्म्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति।" इति तट्टीका सिद्धान्तमुक्तावली॥

सशयान, त्रि, सशययुक्त। सपूर्व्वशीङ्धातो शानप्रत्ययेन निष्पन्न॥

सशयापन्नमानस, त्रि, (सशयमापन्न मानस यस्य यत्रेति वा।) सशयविषय। सशययुक्त।

तत्पर्य्यायः। सांशयिक २। इत्यमरः॥ हे संशय विषये स्थाण्वादौ। संशयमापन्नः सांशयिकः स्थाणुः। संशयमापन्नं मानसं यत्र स्थाण्वादौ स तथा। संशयमापन्नं मानसं यस्य स तथेति षष्ठ्यन्यपदार्थत्वे संशयितरि पुरुषादावप्ये तच्छब्दद्वयप्रवृत्तिः स्यात्। इति भरतः॥

संशयालु, त्रि, संशयिता। इति हेमचन्द्रः॥

संशयिता, [ऋ] त्रि, [सं+शी+तृच्।) संशयकर्त्ता। इति हेमचन्द्रः॥

संशरण, क्ली, (सं+शॄ+ल्युट्।) रणारम्भः। इति शब्दमाला॥ (संरक्षणम्। यथा, कामन्दकीये।६।४।
"लोकानुग्रहमन्विच्छन् शरीरमनुपालयेत्।
राज्ञः संशरणं धाम शरीरं धर्म्मसाधनम्॥")

संशित, त्रि, (सं+शो+क्त।) सम्यक्सम्पादितम्। व्रतविषयकयत्नवान्। यथा संशितं व्रतम्। सम्यक् सम्पादितमित्यर्थः। संशितो ब्राह्मणः। व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

संशुद्धि, स्त्री, (सं+शुध+क्तिन्।) सम्यक् शोधनम्। शरीरमार्ज्जनम्। यथा,—
सम्मार्ज्जनञ्च संशुद्धिः संशोधनविशोधने॥"
इति रत्नमाला॥

संशुष्क, त्रि, आतपादिना संशोषितवस्तु। संपूर्व्वशुषधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

संशोधन, क्ली, (सं+शुध+ल्युट्।) संशुद्धिः। इति रत्नमाला॥

संशोधित, त्रि, (सं+शुध+क्त।) शुद्धीकृतवस्तु। यथा,—
"ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्गताश्रदोषाणाम्।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम्॥"
इति मधुमती॥

संश्चत्, क्ली, (सं चिनोति मायामिति। सं+चि+"संश्चत्तृपद्वहत्।" उणा० २।८५। इति अतिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) कुहकः। इत्युणादिकोषः॥

संश्यान, त्रि, (सं+श्यै+क्त।) शीतेन सङ्कुचितः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

संश्रय, पु, (सं+श्रि+अच्।) आश्रयः। यथा,
स्तुता सुरैः पूर्व्वमभीष्टसंश्रया-
त्तथा सुरेन्द्रेण दिनेषु सेविता।
करोतु सा नः शुभहेतुरीश्वरी
शुभानि भद्राण्यभिहन्तु चापदः॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये५ अध्यायः॥
(आश्रयस्थानम्। यथा, रामायणे।२।४२।६।
"अहो निधनतो राजा जीवलोकस्य संश्रयम्।
धर्म्मात् सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति॥")

संश्रव, पु, (सं+श्रु+अप्।) अङ्गीकारः। इत्यमरः॥ (सम्यक्श्रवणम्। यथा, महाभारते।१५।३।६।
"अथ भीमः सुहृन्मध्ये बाहुशब्दं तदाकरोत्।
संश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्य्याश्चाप्यमर्षणः॥")

संश्रित, त्रि, (सं+श्रि+क्त।) आश्रितः। यथा
"न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदीचीं शक्तिसंश्रिताम्।
न प्रतीचीं यतः पृष्ठमतो दक्षं समाश्रयेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

संश्रुत, त्रि, (सं+श्रु+क्त।) अङ्गीकृतः। इत्यमरः॥ (यथा, रामायणे।३।१०।३६।
"मया चैतद्वचः श्रुत्वा कार्त्स्न्येन परिपालनम्।
ऋषीणां दण्डकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे॥")

संश्लिष्ट, त्रि, आश्लिष्टः। मिलितः। संपूर्व्वश्लिषधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

संश्लेष, पु, (सं+श्लिष+घञ्।) आलिङ्गनम्। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते।१२।१३३।१७।
"संश्लेषञ्च परस्त्रीभिर्दस्युर्वतानि वर्ज्जयेत्॥")
मेलनम्॥ (यथा मार्कण्डेये।३७।१५।
"अनन्तरेञ्च संश्लेषमभ्येत्य तदनन्तरम्।
तेषामन्यतमैर्भृत्यैः समाक्रम्यानयद्दशम्॥")

संश्वत्, क्ली, (सं+श्वि+अतिप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम्। "संपूर्व्वात् श्वयतेः संश्वदिति सुभूतिचन्द्रः।" इत्युणादिटीकायां उज्ज्वलदत्तः।२।८५।) माया यथा,—
"संश्चत्तु कुहकं ज्ञेयं संश्वत् तत्रैव तं समे।"
इत्युणादिकोषः॥

संसक्त, त्रि, (सं+सञ्ज+क्त।) संलग्नः। अव्यवहितः। इत्यमरः॥

संसक्ति, स्त्री संसक्तता। संपूर्व्वषन्जधातोर्भावे क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्ना॥

संसत्, } स्त्री, (संसीदन्त्यस्यामिति। सं+
संसद् } सद+क्विप्।) सभा। इत्यमरः॥
(यथा, रघुः।१६।२४।
"तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं
प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस॥")

संसरण, क्ली, (सं+सृ गतौ+ल्युट्।) प्राणिजन्म। असंबाधसैन्यगमनम्। घण्टापथः। इत्यमरः॥ रणारम्भः। मेदिनी॥ गमनम्। इति शब्दरत्नावली॥ (संसारः। यथा, भागवते।१०।४०।२८।
"पुंसो भवेद्यर्हि संसरणापवर्ग-
स्त्वय्यब्जनाभ सदुपासनया मतिः स्यात्॥")

संसर्ग, पु, (सं+सृज+घञ्।) सम्बन्धः। स च समवायादिः। इति न्यायशास्त्रम्॥*॥ पापिष्ठान्त्यजादिसंसर्गप्रायश्चित्तम्। यथा,—
"स्तेयादिना पतिता इत्युपक्रम्य उक्तम्। अत्र ज्ञानतो वत्सरेण पातित्यम्।
"संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्।
याजनाध्यापनाद्यौनादिकशय्यासनाशनात्॥"
इति हारीतवचनात्।
अज्ञानतो वत्सरार्द्धेनेति। तदसंस्पृष्टस्तद्दोषाभाव एव। [क्वचित्।"
"बान्धवोऽपि पृथग्भूत्वा तत् पापं नाप्नुयात्
इति देवलवचनात्॥*॥
"यस्तस्य भुङ्क्ते पक्वान्नं कृच्छ्रार्द्धं तस्य निर्द्दिशेत्।
शुष्कान्नभोजिनः पादमित्याह भगवान् मनुः॥
तस्याविज्ञातचण्डालसहितैकवेश्मस्थसङ्करीकरणरूपमूलपाककर्त्तुः द्वितीयसंसर्गिणः। तथा चापस्तम्बः।
"अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेश्मनि।
स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्य्यात्तस्य विशोधनम्॥
चान्द्रायणं पराको वा द्विजातीनां विशोधनम्।
प्राजापत्यस्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे॥
यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विनिर्द्दिशेत्।
तेषामपि च यैर्भुक्तं तेषामर्द्धं विधीयते।
तेषामपि च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते॥"
अत्र तृतीयसंसर्गिण एव प्रायश्चित्तदर्शनात् चतुर्थसंसर्गे दोषो नास्ति। प्रायश्चित्तविवेकोऽप्येवम्।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥*॥ अथ संसर्गनिरूपणम्। तत्र महापातकिसंसर्गस्य पापहेतुत्वमाह मनुः।
"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह॥"
प्रायश्चित्तमपि दर्शितम्।
"एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः।
पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः॥
यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः।
स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात् तत्संसर्गविशुद्धये॥
प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पापकृतेन वा।
न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः॥"
पापिष्ठसंसर्गी पातकी भवति इति कल्पश्रुतिः॥ विष्णुः। यश्च येन पापात्मना सह संसृजेत् स तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्। गौतमोऽप्याह।
ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगपितृमातृयोनिसम्बन्धागस्तेनाभक्ष्यभक्ष्यनास्तिकनिन्दकनिन्दितकर्म्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोकाश्च तैश्चाब्दं समाचरन्। निषिद्धपतितसंसर्गात् पततीति श्रुतिः कल्पः॥ के ते संसर्गप्रकारा इत्यत्राह बृहस्पतिः।
"एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्नमिश्रणम्।
याजनाध्यापनं योनिस्तथा च सहभोजनम्।
नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह॥"
छागलेयः।
"आलापात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात्।
सहशय्यासनाध्यायात् पापं संक्रमते नृणाम्॥"
यमः।
"दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति।
यो यस्यान्नमिहाश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम्॥"
देवलः।
"पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः।
मिश्रितस्तेन सोऽब्दान्ते स्वयञ्च पतितो भवेत्॥
याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम्।
कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः॥"
व्यासः।
"ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पग एव च।

महापातकिनस्त्वेते यश्च तै: सह संवसेत् ॥
संवत्सरन्तु पतितै: संसर्गं कुरुते तु य: ।
यानशय्यासनैर्नित्यं जानन् स पतितो भवेत् ॥"
ननु द्वितीयतृतीयसंसर्गिणि प्रमाणं नास्ति
अतएव वृद्धशातातप: ।
"अशुचिं संस्पृशेद्यस्तु एक एव स दुष्यति ।
तत्स्पृष्टान्यो न दुष्येत सर्व्वद्रव्येष्वयं विधि: ॥"
तथा ।
"संहतानान्तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते ।
तस्य तत् शोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्पर्शिनामपि॥"
उच्यते । यश्च येन पापात्मनेति यो येन संपिबे-
दिति संसर्गो येन संसर्गमिति विष्णुव्यास-
जावालवचनै: सामान्येन पापिष्ठसंसर्गो पापी
भवति इति प्रतिपादनात् संसर्गिपापिष्ठस्यापि
संसर्गी पापयुक्तो भवतीति एभिरेव प्रति-
पादितम् ॥*॥ पतितोत्पन्नानां शुद्धिमिच्छता
पतितानां प्रायश्चित्तस्य तृतीयो भागस्तत्प्राय-
श्चित्तं ज्ञेयम् । स्त्री च पतितोत्पन्ना तृतीय-
भागस्य तृतीयभागं कुर्य्यात् । इति प्रायश्चित्त-
विवेक: ॥

संसर्गाभाव:, पुं, (संसर्गेण सम्बन्धेन अवच्छिन्नो-
ऽभाव: ।) सम्बन्धरहितत्वम् । न्यायमते अभाव-
पदार्थविशेष: । स तु भेदभिन्नाभाव: । स च
त्रिविध: । प्रागभाव: १ ध्वंस: २ अन्त्यन्ता-
भाव: ३ । यथा,—
"अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदत: ।
प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥
एवं त्रैविध्यमापन्न: संसर्गाभाव इष्यते ॥"
इति भाषापरिच्छेद: ॥*॥
भेदत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावत्वम् । विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वम् १
जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम् २ नित्यसंसर्गाभावत्व-
मत्यन्ताभावत्वम् ३ । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

संसर्गी, [न्] (संसर्गोऽस्यास्तीति । इनि ।
यद्वा, सं + सृज + "सम्पृचानुरुधेति ।" ३ । २ ।
१४२ । इति घिणुन् ।) संसर्गविशिष्ट: । यथा ।
विभागानन्तरं मैत्र्यात् पितृभ्रातृपितृव्यभ्रातृ
पुत्त्राणां यथायथं एकत्रावस्थानं संसर्ग: । तद्-
युक्त: संसर्गी । एवम्भूतस्य संसर्गिणो मृतस्य
धनं तज्जातस्यापत्यस्य तदपत्याभावे संसर्गी
स्वयं गृह्णीयात् । इति दायतत्त्वम् ॥

संसर्प:, पुं, सम्यक्प्रकारेण गमनम् । सर्पादि-
गमनवद्गमनम् । संपूर्व्वसृपधातोर्घञ्प्रत्ययेन
निष्पन्न: ॥

संसर्पी, [न्] त्रि, संसर्पशब्दादिन्प्रत्ययेन संपूर्व्वक
सृपधातोर्णिन्प्रत्ययेन वा निष्पन्न: ॥ संसर्प-
विशिष्ट: । सम्यग्गमनशील: ॥ (यथा, रघु: ।
७ । २६ ।
"कपोलसंसर्पिशिख: स तस्या
मुहूर्त्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥")

संसार:, पुं, (संसरत्यस्मादिति । सं + सृ गतौ +
घञ् ।) मिथ्याज्ञानजन्यवासना । इति नैया-
यिका: ॥ यथा । संसारश्च मिथ्याधीप्रभवा
वासना । इति प्रामाण्यवादगादाधरी टीप्पनी॥
स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरपरिग्रह: । इति कलाप-
टीकायां गोपीनाथ: ॥ संसरणम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तत्पर्य्याय: । दु:खलोक: २ भव: ३
कष्टकारक: ४ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ अपिच ।
"अस्माद्विजायते विश्वमत्रैव प्रविलीयते ।
अमायी मायया बद्ध: करोति विविधास्तनू: ॥
न चाप्ययं संसरति न च संसारयेत् प्रभु: ।
नायं पृथ्वी न सलिलं न तेज: पवनो न तत् ॥
न प्राणो न मनो व्यक्तं न शब्द: स्पर्श एव
च ।
न रूपरसगन्धाश्च नाहं कर्त्ता न वागपि ॥
न पाणिपादौ नो पायुर्न चोपस्थो द्विजोत्तमा: ।
न कर्त्ता न च भोक्ता वा न च प्रकृतिपूरुषौ ॥
न माया नैव च प्राणश्चैतन्यं परमार्थत: ।
अहं कर्त्ता सुखी दु:खी कृश: स्थूलेति या मति: ।
सा चाहङ्कारकर्त्तृत्वादात्मन्यारोप्यते जनै: ।
वदन्ति वेदविद्वांस: साक्षिणं प्रकृते: परम् ॥
भोक्तारमक्षरं शुद्धं सर्व्वत्र समवस्थितम् ।
तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसार: सर्व्वदेहिनाम् ॥"
इति कौर्म्मे ईश्वरगीतासु २अध्याय: ॥
किञ्च ।
"पितृमातृसुहृद्भ्रातृकलत्रादिकृतेन च ।
हृष्टोऽसकृत्तथा दैन्यमश्रुपूर्णाननो गत: ॥
एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्रमता तात सङ्कटे ।
ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं मोक्षसंप्राप्तिकारकम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्त्रसंवादनामा-
ध्याय: ॥

संसारगुरु:, पुं, (संसारस्य गुरु: ।) कामदेव: ।
इति त्रिकाण्डशेष: ॥ जगद्गुरुश्च ॥

संसारमार्ग:, पुं, (संसारस्य मार्ग: ।) योनि: ।
इति त्रिकाण्डशेष: ॥

संसारमोक्षण, त्रि, (संसारस्य मोक्षनं यस्मात् ।)
भवतारकम् । यथा,—
"एवमेतन्महाशास्त्रं देवि । संसारमोक्षणम् ।
मम भक्तव्यवस्थायै प्रयुक्तं परमं मया ॥"
इति वाराहे सुतस्वामिमाहात्म्यनामाध्याय: ॥*॥
(संसारस्य मोक्षणम् ।) भवमोचने, क्ली ।
तदुपाया यथा,—
बलिरुवाच ।
"संसारार्णवमग्नानां नराणामन्धचेतसाम् ।
तरणं यो भवेत् पोतस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥
प्रह्लाद उवाच ।
ये शङ्खचक्राब्जकरं तु शार्ङ्गिणं
खगेन्द्रकेतुं वरदं श्रिय: पतिम् ।
समाश्रयन्ते भवभीतिनाशनं
संसारगर्त्ते न पतन्ति ते पुन: ॥
वैकुण्ठं खण्डपरशुं भवबन्धसमुच्छिदम् ।
प्रणिपत्य महात्मानं संसारे न पुनर्भवेत् ॥
ध्यायेत् दामोदरं यस्तु भक्तिनम्रोऽर्च्चयेत वा ।
न स संसारगर्त्तेऽस्मिन् मज्जते दानवेश्वर ! ॥
ये मानवा विगतरागपरावरज्ञा
नारायणं सुरगुरुं सततं स्मरन्ति ।
ते धौतपाण्डरपटा इव राजहंसा:
संसारसागरजलस्य तरन्ति पारम् ॥"
इति वामने ८० अध्याय: ॥

संसारी, [न्] पुं, (संसारोऽस्त्यस्येति । इनि ।)
संसारविशिष्टप्राणी । इति हलायुध: ॥ शरीरी ।
यथा । संसारिणामिति संसारित्वं शरीरित्वम् ।
शरीरित्वञ्च भोगावच्छेदकत्वं न तु चेष्टावत्त्वम् ।
अत ईश्वरपरिगृहीतरामकृष्णादिशरीरव्युदास:
मिथ्याज्ञानजन्यवासनाया अदृष्टस्य वा न
संसारपदेन विवक्षासम्भव: । इति बौद्धाधि-
कारस्य गादाधरी टिप्पनी ॥

संसिद्धि:, स्त्री, (सं + सिध + क्तिन् ।) प्रकृति: ।
स्वभाव: । इत्यमर: ॥ सम्यक्सिद्धि: । मदोग्रा ।
इति मेदिनी ॥ परमा सिद्धि: । मोक्ष: । यथा,
'मामुपेत्य पुनर्जन्म दु:खालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मान: संसिद्धिं परमां गता: ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां ८ अध्याये १५ श्लोक: ॥
(फलम् । इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । १ ।
२ । १३ ।
"अत: पुंभिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागश: ।
स्वनुष्ठितस्य धर्म्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम् ॥")

संसृति:, स्त्री, (सं + सृ + क्तिन् ।) संसार: ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ ।
१ । १४ ।
"आपन्न: संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन् ।
तत: सद्यो विमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयम् ॥")
प्रवाह: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

संसृष्ट:, त्रि, (सं + सृज + क्त: ।) संसर्ग: ।
वमनादिना संशुद्ध: । इति मेदिनीकरहेम-
चन्द्रौ ॥ विभागानन्तरं मैत्र्यात् पितृभ्रातृ-
पितृव्यभ्रातृपुत्त्राणां यथायथं एकत्रावस्थान-
संसर्गस्तद्युक्त: । अथ संसृष्टधनविभाग: ।
एकपितृजातयोरपि सोदरविमातृजयोर्मृतदेय-
षट्पुरुषपिण्डदातृत्वेन सोदरस्यैव धनाधिकारो
न तु पित्रादित्रयमात्रपिण्डदातुर्विमातृजस्य ।
क्वचित्तु संसृष्टत्वेन विमातृजस्याप्यसंसृष्टसोद-
रेण सह तुल्याधिकारिता सोदरस्य संसृष्टत्वे
स एव गृह्णीयान्न संसृष्ट्यपि विमातृज इति ।
तथा च याज्ञवल्क्य: ।
"संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदर: ।
दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च ॥
अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यो धनं हरेत् ।
असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमातृज: ॥"
संसृष्टिनमाह वृहस्पति: ।
"विभक्तो य: पुन: पित्रा भ्रात्रा चैकत्र
संस्थित: ।
पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते ॥"
तेन विभागानन्तरं मैत्र्यात् पितृभ्रातृपितृव्य-
भ्रातृपुत्त्राणां यथायथं एकत्रावस्थानं संसर्ग:
तद्युक्त: संसर्गी । एवम्भूतस्य संसर्गिणो मृतस्य

धन तज्जातस्यापत्यस्य तदपत्याभावे संसर्गी स्वयं गृह्णीयात्। एवं सोदरस्य तु सोदर। ॥०॥ ततश्च संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्येतद्वचनं तुल्यरूपसम्बन्धिसंसर्गकृतविशेषप्रतिपत्त्यर्थं तेन सोदराणां सापत्नानां भ्रातृपुत्राणां पितृव्याणां तुल्यानां सद्भावे संसर्गी गृह्णीयात् वाक्यादविशेषश्रुतेः। पूर्ब्बवचने सर्ब्बेषामेव प्रकृतत्वात् सर्ब्बेषु चाक्षेपासम्भवात्। अतो न भ्रातृमात्रविषयमिद वचनमिति जीमूतवाहनः॥ सोदरे त्वसंसृष्टिनि संसृष्टिन्यसोदरे च सति कतरस्तावत् गृह्णीयात्। एवमोदरासोदरयो ससृष्टयो सद्भावे कतर इत्यत्र प्रथमत आह अन्योदर्य्यस्त्विति। अन्योदर्य्य पुन संसृष्टी सन् गृह्णीयात् नान्योदर्य्यमात्र किन्तु असंसृष्टापि पूर्ब्बवचनस्थसोदरपदानुषङ्गात् प्राप्त सोदरश्च गृह्णीयात्। तेन एकत्र विषये पूर्ववचनोक्तसंसृष्टत्वसोदरत्वयोरेकशस्तुल्यत्वादुभयोर्विभज्य ग्रहणम्। तदुभयसत्त्वे च असोदर्य्यस्यासंसृष्टिनोऽतुल्यरूपत्वात् नेति। द्वितीये आह संसृष्टो नान्यमातृज इति। सोदरे संसृष्टिनि सति अन्यमातृज संसृष्ट्यपि न गृह्णीयात्। अर्थात्तत्र संसृष्टी सोदर एव गृह्णीयात्। ससृष्टत्वाविशेषेऽपि सोदरत्वेन तस्य बलवत्त्वात्। दायभागकारास्तु अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी सन् सत्यपि सोदरेऽसंसृष्टिनि धन हरेत् नान्योदर्य्ये संसृष्टापि गृह्णीयादिति पूर्ब्बार्द्धस्यार्थ। तत्र कि सोदरस्तदानी न गृह्णीयादेवेत्यपेक्षायामुत्तरार्द्धेनोक्त असंसृष्टापि चादद्यात् सोदर इत्यनुषज्यते न संसृष्टोऽन्यमातृज केवल। किन्तु उभाभ्यामेव विभज्य ग्रहीतव्यमित्याहु। मिताक्षरादयोऽप्येवम्। याज्ञवल्क्यदीपकलिकाया शूलपाणिमहामहोपाध्यायस्तु। अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टौ नान्योदर्य्यो धन हरेत्। असंसृष्ट्यपि सोदर एव गृह्णीयात् न तु संसृष्ट सापत्नो भ्राता। संसृष्ट इति गर्भसंसृष्ट सोदर इति केचित्। नान्योदर्य्यो धन हरेत् इति पाठे अन्योदर्य्य सन् धन न गृह्णीयात् इति व्याख्या असंसृष्टसोदरस्याधिकारार्थमिद वचनमतो न पुनरुक्तिरित्याहु। रत्नाकरप्रभृतयस्तु कल्पतरौ नान्योदर्य्यधन हरेदिति पाठो दृश्यते स मूलभूतयाज्ञवल्क्यमिताक्षरापारिजातहलायुधग्रन्थेषु नान्योदर्य्यो धन हरेदिति पाठदर्शनात् तदनुसारव्याख्यादर्शनाच्च लिपिकरप्रमाद इत्याहु। इति दायतत्त्वम्॥

संसृष्टत्व, क्ली, (संसृष्ट+त्व।) संसृष्टस्य भाव। यथा। तेन एकत्र विषये पूर्ववचनोक्तसंसृष्टत्वसोदरत्वयोरेकशस्तुल्यत्वादुभयोर्विभज्य ग्रहणम्। इति दायतत्त्वम्॥

संसृष्टी, [न्] पु, संसृष्ट संसृष्टत्वमस्यास्तीति। इनि।) संसृष्टत्वविशिष्टः। यथा, याज्ञवल्क्य॥

"संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः।
दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च॥
अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यो धन हरेत्।
असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमातृज॥"
इति दायतत्त्वम्॥

संस्कार, पु, (सं+कृ+घञ्।) प्रतियत्न। अनुभव। मानसकर्म्म इति मेदिनी॥ न्यायमते गुणविशेष। स च त्रिविध। वेगाख्यसंस्कार १ अयं मूर्त्तपदार्थस्थायी। क्वचिद्वेगजन्य. क्वचित्कर्म्मजन्यश्च। स्थितिस्थापकसंस्कार २ अयं पृथ्वीगुण कैश्चिन्मते पृथिव्यादिचतुःपदार्थगुण.। अयं अतिन्द्रियः स्पन्दनकारणञ्च। भावनाख्यसंस्कार ३ अयं आत्मन अतीन्द्रियगुण.। उपेक्षानात्मक निश्चयजन्य। अयं स्मरणप्रत्यभिज्ञयो कारणञ्च ॥०॥ अस्य प्रमाणम्।

"संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने।
मूर्त्तमात्रे तु वेग स्यात् कर्म्मजो वेगज क्वचित्॥
स्थितिस्थापकसंस्कार क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि।
अतीन्द्रिय स विज्ञेय क्वचित् स्पन्देऽपि
कारणम्॥
भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रिय।
उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चय कारण भवेत्॥
स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते॥"
इति भाषापरिच्छेद ॥०॥

शुद्धि अदृष्टविशेषजनककर्म्म। यथा। यद्यग्निस्थापनान्तर कर्म्मकाले दृष्टादिशङ्कया मस्कृताग्निरन्यत्रानीयते तदा पुनर्भूसंस्कार कर्त्तव्य। समुह्य उपलिप्य उल्लिख्य उद्धृत्य अभ्युक्षेत् एष संस्कारोऽनुगतोऽग्नौ भृय। इति गृह्यान्तरात्। इति संस्कारतत्त्वम् ॥०॥ दशविधसंस्कारा यथा। विवाह १ गर्भाधानम् २ पुंसवनम् ३ सीमन्तोन्नयनम् ४ जातकर्म्म ५ नामकरणम् ६ अन्नप्राशनम् ७ चूडाकरणम् ८ उपनयनम् ९ समावर्त्तनम् १०। यथा हारीत। गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भ सन्दधाति पुंसवनात् पुंसीकरोति फलस्थापनात् मातापितृज पाप्मानमपोहति रेतोरक्तगर्भोपघात पञ्चगुणो जातकर्म्मणा प्रथममपोहति नामकरणेन द्वितीय प्राशनेन तृतीय चूडाकरणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चम एतरष्टाभि संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवतीति। स्नानमत्र समावर्त्तनरूपमिति कल्पतरु। इति संस्कारतत्त्वम् ॥०॥ याज्ञवल्क्य.।

"गर्भाधानमृतौ पुंस सवन स्पन्दनात् पुरा।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्त प्रसवे जातकर्म्म च॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रम।
षष्ठेऽन्नप्राशन मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम्॥
एवमेनः शम याति बीजगर्भसमुद्भवम्॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥०॥

संस्कृतानामधिकारमाह याज्ञवल्क्य।

"असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्ब्बसंस्कृतै.
भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांशन्तु तुरीयकम्॥"

असंस्कृता भ्रातरो भगिन्यश्च पूर्वसंस्कृतैरुपनीतै। अन्यथा मन्त्रपाठानधिकारापत्ते इत्युद्वाहतत्त्वम्॥ एषा विवरण तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्। गरुडपुराणोक्तसंस्कारास्तत्रैव ९३। ९४। ९५ अध्यायेषु द्रष्टव्या ॥०॥

अथ जीर्णदेवगृहादिसंस्कारफलम्।

"अथ चेज्जीर्णसंस्कारविधि पुण्यो महामुने।
देवतादिषु कर्त्तव्यो महाभोगफलेप्सुभि॥
मूलाद्दशगुणं पुण्य जीर्णसंस्कारतो भवेत्।
तस्मादनाथजीर्णेषु कार्य्य संस्करण मुने॥
स्वकीय परकीय वा यथाविभवविस्तरै॥
स्वतो वा परतो वापि यस्तु संस्कुरुते सुरान्।
स यावच्चन्द्रसूर्य्यौ गोस्तावत्काल सुखी
भवेत्॥
लोकेषु तेषु देवाना विरजस्केषु हृष्टधी।
यथा गोमेधयज्ञेषु पशुरोमसमा समा॥
वसते दिवि हृष्टात्मा जीर्णसंस्कारकारक।
अनाथा वा सनाथा वा पूजनीया सदा सुरा॥
इति देवीपुराणे पूजाविधिनामाध्याय॥

संस्कारज, त्रि, संस्कारेण जात। संस्कारशब्दपूर्वकजनधातोर्डप्रत्ययेन निष्पन्न॥

संस्कारवर्ज्जित, पु, (संस्कारेण जात।) उपनयनसंस्कारहीन। तत्पर्य्याय। व्रात्य २। इति हेमचन्द्र॥ दशसंस्कारहीने, त्रि॥

संस्कारहीन, पु, (संस्कारहीन।) व्रात्य। इत्यमर॥ संस्कारहीनत्वकालमाह। यम।

"पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययो।
प्रायश्चित्त भवेदेषा प्रोवाच वदता वर॥"

तथा मार्कण्डेय।

'विप्रस्य षोडशाद्वर्षात् राज्ञो द्वाविंशते
परम्।
वैश्यस्याष्टाधिकादब्दात् सावित्रीपतन भवेत्॥"

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"षोडशाब्दा हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविं-
शति।
विंशति सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता॥
सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्ध निवर्त्तते॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥

संस्कृत, क्ली, (सं+कृ+क्त।) लक्षणोपेतम्। इति मेदिनी॥ पाणिन्यादिकृतव्याकरणसूत्रेण उपेत उपगतो लक्षणोपेत साधुशब्द। इत्यमरटीकाया भरत॥ स तु देववाणी। यथा,

"गीर्व्वाणवाणीवदन मुकुन्द-
संकीर्त्तनञ्चेत्युभय हि लोके।
सुदुर्लभ तच्च न मुग्धबोधा-
न्न लभ्यतेऽत पठनीयमेतत्॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणप्रशंसाश्लोक॥

संस्कृत, त्रि, (सं+कृ+क्त।) कृत्रिम। इत्यमर.॥ करणेन निर्वृत्त कृत्रिमो घटादि इति भरत॥ पक्व। स्वतो गुणान्तराधानम्

इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ शस्तः । भूषितः । इति मेदिनी ॥ शोधितः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २ । ११ ।
"पुराणमुत्तमं पुण्यं श्रीमद्भागवताभिधम् ।
अष्टादशसहस्राणि श्लोकास्तत्र तु संस्कृताः ॥")

संस्क्रिया, स्त्री, (सं + कृ + "कृञः शच ।" ३ । ३ । १०० । इति शः ।) शवदाहादिक्रिया । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ संस्कारश्च ॥

संस्तर, पुं, (संस्तीर्य्यते इति । सं + स्तॄ + अप् ।) शय्या । यज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥ पल्लवादिरचितशय्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ५७ ।
"नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते
मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
तदिदं विषहिष्यते कथं
वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥")

संस्तव, पुं, (सं + स्तु + अप् ।) परिचयः । इत्यमरः ॥ (यथा, किराते । ४ । २५ ।
"विहाय वाञ्छामुदिते मदात्यया-
दरक्तकण्ठस्य रुते शिखण्डिनः ।
श्रुतिः श्रयत्युन्मदहंसनिःस्वनं
गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः ॥")
सम्यक्स्तुतिश्च ॥ (यथा, भागवते । ११ । १३ । १४ ।
"इति मे छिन्नसन्देहा मुनयः सनकादयः ।
सभाजयित्वा परया भक्त्या गृणत संस्तवैः ॥")

संस्तवान, त्रि, (संस्तवीतीति । सं + स्तु + "सम्यानच् स्तुवः ।" उणा० २ । ८९ । इति आनच् ।) सहक्ता । इत्युणादिकोषः ॥ वाग्मी । उद्गाता । हर्षः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

संस्ताव, पुं, (समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगा इति । सम् + स्तु + "यज्ञे समि स्तुवः ।" ३ । ३ । ३१ । इति घञ् ।) क्रतुषु द्विजन्मनां स्तुतिभूमिः । इत्यमरः ॥ यज्ञेषु स्तुतिकारिणां ब्राह्मणानां अवस्थानभूमिः संस्ताव उच्यते । क्रतुषु यज्ञविषयेषु द्विजानां या स्तुतिभूमिः स्थानं स संस्ताव इत्यन्वयः । समेत्य स्तूयते छन्दोगैरत्र इति संस्तावः घञ् । इति भरतः ॥

संस्तुत, त्रि, (सं + स्तु + क्तः ।) सम्यक्प्रकारेण स्तुतिप्राप्तः । सम्यक्स्तवविषयीभूतः । यथा,—
"भूयश्च शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि ।
मुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिजा ॥"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

संस्त्याय, पुं, (सं + स्त्यै + घञ् । आतो युक् ।) सङ्घातः । सन्निवेशः । इत्यमरः ॥ संस्थानम् । विस्तृतिः । इति मेदिनी ॥ गृहम् । इति हेमचन्द्रः ॥

संस्थ, पुं, (संतिष्ठते स्वपरराष्ट्रेषु इति । सं + स्था + कः ।) चरः । इति मेदिनी ॥ निजराष्ट्रकः इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्दकीये । १२ । २६ ।
"संस्थाः स्युः सारसंस्थित्यै दत्तदाया शुभाशयाः ॥")

संस्थ, त्रि, (संतिष्ठते इति । सं + स्था + कः ।) अवस्थितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ८ । ६६ ।
"यदा मे मरणं भूयात् तदा मा भूत् स्मृतिभ्रमः ।
दिने दिने च्यणं चित्तं त्वयि संस्थं भवत्विति ॥")
मृतः । इति शब्दरत्नावली ॥

संस्था, स्त्री, (संतिष्ठतेऽनयेति । सं + स्था + अङ् ।) न्याय्यपथस्थितिः । इत्यमरः ॥ सन्तिष्ठतेऽनया सम्यगवस्थानं वा संस्था । इति भरतः ॥ अस्याः पर्य्यायो मर्य्यादाशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, उपदेशशतके । ९० ।
"अपि शक्तः परिहर्त्तुं ययातिशापं हरिर्हंते कंसे ।
राजासनं न भेजे पुरातनीं पालयेत् संस्थाम् ॥")
प्रतिज्ञा । यथा, रघुः । ११ । ३८ ।
"तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः
पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।
स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं
पीडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ॥")
स्थितिः । सादृश्यम् । नाशः । इति मेदिनी ॥ व्यवस्था । (यथा, मनुः । १ । २१ ।
"सर्व्वेषान्तु स नामानि कर्म्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्म्ममे ॥")
व्यक्तिः । क्रतुभेदः । (यथा, भागवते । १० । २३ । ८ ।
"दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः ।
अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन् हि दुष्यति ॥")
समाप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रलयचतुष्टयम् । यथा,—
"नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः ।
संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्धास्य स्वभावतः ॥"
इति पुराणम् ॥

संस्थान, क्ली, (सं + स्था + ल्युट् ।) सन्निवेशः । (यथा, मनुः । ८ । २७१ ।
"भर्त्तारं लङ्घयेत् या तु स्त्रीज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥")
चतुष्पथः । इत्यमरः ॥ आकृतिः । मृत्युः । इति मेदिनी ॥ चिह्नम् । इत्यजयपालः ॥ सम्यक्स्थितिश्च ॥ (व्यवस्था । यथा, भागवते । ३ । ९ । २७ ।
"लोकसंस्थानविज्ञान आत्मानं परिखिद्यतः ।
तामाहागाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव ॥")

संस्थापन, क्ली, (सं + स्था + णिच् + ल्युट् ।) सम्यक्स्थितिप्रापणम् । स्थिरीकरणम् । यथा,
"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥"
इति भगवद्गीतायाम् ३ अध्यायः ॥
"साधुरक्षणेन दुष्टवधेन च धर्म्मं स्थिरीकर्त्तुम् ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

संस्थित, त्रि, (सं + स्था + क्त ।) मृतः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ९ । १९० ।
"संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात् पुत्रमाहरेत् ।
यत्र यद्रिक्थजातं स्यात् तत्तस्मिन् प्रतिपादयेत् ॥")
सम्यक्स्थितिविशिष्टश्च ॥ (यथा, कौर्म्मे । १ । २१ ।
"इदन्तु पञ्चदशमं पुराणं कौर्म्ममुत्तमम् ।
चतुर्द्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ॥"

संस्थिति, स्त्री, (सं + स्था + क्तिन् ।) संस्थानम् । (यथा, मनुः । ६ । ९० ।
"यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥"
मृत्युः । गृहम् । इति केचित् ॥

संस्पर्श, पुं, (सं + स्पृश + घञ् ।) सम्यक्स्पर्शः । स तु त्वगिन्द्रियग्राह्यगुणविशेषः । यथा, छागलेयः ।
"आलापात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात् ।
सहशय्यासनाध्यायात् पापं सङ्क्रमते नृणाम् ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

संस्पर्शा, स्त्री, (संस्पृश्यतेऽसौ इति । सं + स्पृश + कर्म्मणि घञ् । टाप् ।) जनीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥

संस्फाल, पुं, (सम्यक् स्फालः स्फुरणं यस्य ।) मेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

संस्फुट, त्रि, (संस्फुटतीति । सं + स्फुट + इगुपधेति कः ।) विकसितः । इति शब्दरत्नावली ॥

संस्फेट, पुं, (सं + स्फिट अनादरे + अधिकरणे घञ् ।) युद्धम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

संस्फोट, पुं, (संस्फोटत्यत्रेति । सं + स्फुट् भेदने + घञ् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥

संस्मरण, क्ली, (सं + स्मृ + ल्युट् ।) संस्मृतिः । संस्कारजन्यज्ञानम् । यथा, योगियाज्ञवल्क्यः ।
"ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादप्सु पुनः पुनः ॥
गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

संस्मृति, स्त्री, संस्मरणम् । सं पूर्व्वस्मृधातोः क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । २०६ ।
"तच्छ्रुत्वा संस्मृतिं लब्ध्वा स राजा प्रत्युवाच तम् ॥")

संहत, त्रि, (सं + हन + क्त ।) दृढसन्धिः । इत्यमरः ॥ मिलितः । दृढः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ सम्यक्प्रकारेण हतश्च ॥

संहतजानु, त्रि, (संहते जानुनी यस्य ।) लग्नजानुकः । यथा,—
"प्रज्ञुः प्रगतजानुः स्यात् प्रज्ञोऽन्वे च दृश्यते
सञ्ज्ञुः संहतजानुश्च भवेत् संज्ञोऽपि तत्र हि ।
ऊर्द्धज्ञुरूर्द्धजानुः स्यादूर्द्धज्ञोऽप्यूर्द्ध्वजानुकः ॥"
इति भरतधृतसाहसाङ्कः ॥

सहतजानुक', त्रि, (सहतजानुरिव। स्वार्थे कन्।) लग्नजानुक। तत्पर्य्याय। सञ्ज्ञु २। इत्यमर॥ सहतजानु ३ सञ्ज्ञ ४। इति तट्टीकायां भरत॥

सहतल, पु, (सहत परस्परयोर्मिलन लातीति। ला+क।) मिलितपाणिद्वयम्। इत्यमर॥ द्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ सहतौ मिलितौ सहतल उच्यते। प्रतलद्वय मिलित सहतल। स्यादित्यर्थ। सहत लाति सहतल इनजनादिति ड। निर्विसर्गपाठे द्वौ वामदक्षिणौ पाणी सहतौ मिलितौ चेत् तदा सहतलप्रतलावुच्येते। अस्मिन्नर्थे प्रतलोऽय चपेटे सहतले च वर्त्तमानत्वात् नानार्थ। इति भरत॥

सहति, स्त्री, (स+हन+क्तिन्।) समूह। इत्यमर॥ (यथा, हितोपदेशे।
"अल्पानामपि वस्तूना सहति कार्य्यसाधिका।
तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिन॥")

सहनन, क्ली, सहन्यते इति। स+हन+ल्युट्।) शरीरम। इत्यमर॥ (यथा, भागवते। ५। २। २१।
"आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव सहननबलोपेता पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाविभाग जम्बूद्वीपवर्षाणि बुभुजु।"
सस्यग्वातनञ्च॥ (कठिन, त्रि। यथा, भागवते। ५। ८। १०।
"शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानाहताङ्ग पीन सहननाङ्ग * * * विचचार॥" "सहन्यन्ते निविडीभवन्ति अङ्गानि यस्य। कठिनावयव इत्यर्थ॥" इति तट्टीकायां स्वामी॥)

सहराख्य, पु, (सहर इति आख्या यस्य।) पावकनामाग्नि। इति मत्स्यपुराणम्॥

सहर्ष, पु (स+हृष+घञ्।) प्रमोद। स्पर्द्धा। (यथा, महाभारते। ३। २१८। २४।
"सहर्षाद्धारयन् क्रोध धन्वी स्रग्वी रथस्थित।
समरे नाशयेत् शत्रूनमोघो नाम पावक॥"
वायु। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (लोमहर्ष। यथा, सुश्रुते। ६। ६।
"दाहस हर्षतास्त्रत्वशोकनिस्तोदगौरवै॥")

सहवन, क्ली, सम्यक्प्रकारेणाहुति। सपूर्व्वहुधातोर्भावेऽनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

सहार, पु, (सह्रियतेऽनेनेति। स+हृ+"अध्यायन्यायेति।" ३। ३। १२२। इति घञन्त साधु।) नरकविशेष। इत्यमर॥ प्रलय। इति हेमचन्द्र॥ (यथा, मनु। १। ८०।
"मन्वन्तराण्यसख्यानि सर्ग सहार एव च।
क्रीडन्निवैतत् कुरुते परमेष्ठी पुन पुन॥")
सक्षेप। इति जटाधर॥ सहरणञ्च॥ (यथा, रघु। ५। ५७।
"सम्मोहन नाम सखे! ममास्त्र
प्रयोगसहारविभक्तमन्त्रम्॥")

सहारमुद्रा, स्त्री, (सहारस्य मुद्रा।) विसर्ज्जनमुद्रा। यथा, राघवभट्टधृतम्।
"अधोमुखे वामहस्ते ऊर्द्धास्य दक्षहस्तकम्।
क्षिप्ताङ्गुलीरङ्गुलीभि सगृह्य परिवर्त्तयेत्।
प्रोक्ता सहारमुद्रेयमर्पणे तु प्रशस्यते॥"
अर्पणे आत्मनीति शेष। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ भैरवविशेष। यथा,—
"असिताङ्गो रुरुश्चण्ड क्रोध उन्मत्त एव च।
कपाली भीषणश्चैव सहारश्चाष्ट भैरवा॥"
इति तन्त्रम्॥

सहित, त्रि, मिलित। सपूर्व्वधाधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्न॥

सहितपुष्पिका, स्त्री, (सहितानि मिलितानि पुष्पाणि यस्या। कापि अत इत्वम्।) मिश्रेया। इति राजनिर्घण्ट॥

सहिता, स्त्री, सम्यक् (धीयते स्मेति। धा+कर्म्मणि क्त। यद्वा, सम्यक् हित प्रतिपाद्य यस्या।) मन्वादिप्रणीतधर्म्मशास्त्रम्। तत्पर्य्याय। स्मृति २ धर्म्मसहिता ३ श्रुतिजीविका ४। इति शब्दरत्नावली। सहिताविशेषा यथा,—
"एव पुराणसख्यान चतुर्लक्षमुदाहृतम्।
अष्टादशपुराणानामेवमेव विदुर्बुधा।
एवञ्चोपपुराणानामष्टादश प्रकीर्त्तिता॥
इतिहासो भारतञ्च वाल्मीकि काव्यमेव च।
पञ्चक पञ्चरात्राणा कृष्णमाहात्म्यमुत्तमम्॥
वाशिष्ठ नारदीयञ्च कापिल गौतमीयकम्।
पर सनत्कुमारीय पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम्।
पञ्चस्य सहितानाञ्च कृष्णभक्तिसमन्विता।
ब्रह्मणश्च शिवस्यापि प्रह्लादस्य तथैव च।
गौत[illegible]य कुमारस्य सहिता परिकीर्त्तिता॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अध्याय॥
अपि च।
"इदन्तु पञ्चदशम पुराण कौर्म्ममुत्तमम्॥
चतुर्द्धा सस्थित पुण्य सहिताना प्रभेदत॥
ब्राह्मी भागवती शैवी वैष्णवी च प्रकीर्त्तिता।
चतस्र सहिता पुण्या धर्म्मकामार्थमोक्षदा॥
इयन्तु सहिता ब्राह्मी चतुर्व्वेदै समन्विता।
भवन्ति षट्सहस्राणि श्लोकानामत्र सख्यया॥"
इति कौर्म्मे १ अध्याय॥
तत्र स्कन्दपुराणोक्तषट्सहिता यथा,—
"स्कान्दमद्याभिवक्ष्यामि पुराण श्रुतिसम्मितम्।
षड्विध सहिताभेदै पञ्चाशत्खण्डमण्डितम्॥
आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूतसहिता।
तृतीया शाङ्करी विप्राश्चतुर्थी वैष्णवी मता॥
तत्परा सहिता ब्राह्मी सौराख्या सहिता मता।
ग्रन्थत पञ्चपञ्चाशत्सहस्रेणोपलक्षिता॥
आद्या तु सहिता विप्रा द्वितीया षट्सहस्रिका।
तृतीया ग्रन्थतस्त्रि शत् सहस्रेणोपलक्षिता।
तुरीया सहिता पञ्चसहस्रेणोपलक्षिता।
ततोऽन्या त्रिसहस्रेण ग्रन्थेनैव विनिर्म्मिता।
अन्या सहस्रत सृष्टा ग्रन्थत पण्डितोत्तमा॥"
इति स्कन्दपुराणे सूतसहिताया शिवमाहात्म्यखण्डे १ अध्याय॥

सह्रति', स्त्री, (स+ह्वे+क्तिन्।) बहुभि कृताह्वानम्। इत्यमर॥

सहृत, त्रि, (स+हृ+क्त।) कृतसहार। यथा,
"अह विभूत्या बहुभिरिह रूपैर्यदा स्थिता।
तत् सहृत मयैकैव तिष्ठाम्याजौ स्थिरो भव॥"
इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यम्॥

सहृति, स्त्री, (स+हृ+क्तिन्।) सहार। यथा,—
"विसृष्टौ सृष्टिरूपा त्व स्थितिरूपा च पालने।
तथा सहृतिरूपान्ते जगतोऽस्य जगन्मये॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

सक्षय, पु, (स+क्षि+अच्।) नाश। यथा,—
"रिपव सक्षय यान्ति कल्याण चोपपद्यते।
नन्दते च कुल पुसा माहात्म्य मम शृण्वताम्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥
प्रलय। इति शब्दरत्नावली॥

सक्षिप्त त्रि (स+क्षिप्+क्त।) कृतसक्षेप। सक्षेपविशिष्ट। यथा,—
"समाहृत्यान्यतन्त्राणि सक्षिप्तै प्रतिसस्कृतै।
सम्पूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम्॥"
इत्यमर॥
सक्षिप्तै अल्पेनैव बह्वर्थप्रतिपादकतयाभिहितै। इति तट्टीकायां भरत॥

सक्षेप, पु, (स+क्षिप्+घञ्।) स्तोकेन भूयसोऽभिधानम्। इत्यमरटीकायां भरत॥ चुम्बक इति स्वल्प इति च ख्यात॥

सक्षुब्ध, त्रि, (स+क्षुभ+क्त।) सञ्चलनविशिष्ट। इति क्षुभधात्वर्थदर्शनात्। आकुल। यथा,—
"दृष्ट्वा समस्त सक्षुब्ध त्रैलोक्यममरारय।
सन्नद्धाखिलसैन्यास्ते समुत्तस्थुरुदायुधा॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

सक्षेपण, क्ली, (स+क्षिप्+ल्युट्।) विस्तीर्णाना सक्षेप। प्रपञ्चकरणवैपरीत्यम्। इति भरत॥ तत्पर्य्याय। समसनम् २। इत्यमर॥ सहार ३ समाहार ४ सग्रह ५ समास ६। इति जटाधर॥

सक्षोभ, पु, (स+क्षुभ+घञ्।) चाञ्चल्यम्। सञ्चलनम्। यथा। "सक्षोभमक्षरयुग्मासयि चित्ततन्वी।" इति श्रीभागवतम्॥

सक, पु, } पूर्व्वोक्तपरामर्शक। से इति भाषा।
सका, स्त्री } तच्छब्दस्य टे पूर्व्व अकि परत्र आप्प्रत्यये च सति प्रथमैकवचननिष्पन्न पदद्वयम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। १९१। ११।
"इयत्तिका शकुन्तिका सका जघास ते विषम्॥")

सकट, पु, (कटेन अशुचिना शवादिना सह वर्त्तमान।) शाखोटवृक्ष। इति भूरिप्रयोग॥

सकटान्न, क्ली, (कटशब्देनाशौच लक्ष्यते तत्सहचरितमन्न सकटान्नम्। इति मिताक्षरा।) अशुद्धान्नम्। इति केचित्॥ (यथा, याज्ञवल्क्य। ३। १५।
"आचार्य्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती।
सकटान्न न चाश्नीयात् न च तै सह सवसेत्॥"

सकण्टक', पु, (कण्टकेन सह वर्त्तमान: ।) शैवाल' । इति शब्दचन्द्रिका ॥ करञ्जविशेष: । इति रत्नमाला ॥ नाटाकरञ्ज इति भाषा ॥ कण्टकयुक्ते, त्रि । यथा,—

"शीतलोष्णसमायुक्तसकण्टकदलान्वित ।
क्रूर पापसपामार्गं भ्राम्यमाण पुन पुन ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(लोमाञ्चिते च त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २५ । २२० ।

"स त साहसिकस्पर्शभीतेरिव सकण्टके ।
अङ्गे प्रणतमालिङ्ग्य मुमुदे भूपतिश्चिरम् ॥")

सकर:,त्रि हस्तयुक्त । राजस्वविशिष्ट । शुण्ड-युक्त । किरणविशिष्ट । करेण सह वर्त्तते योऽसौ । इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न ॥

सकरुण, त्रि, (करुणया सह वर्त्तमान ।) करुणायुक्त । सदय । यथा —

"भवानि त्व दासे मयि वितर दृष्टि सकरुणा-मिति स्तोतु वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति य ।
तदैव त्व तस्मै दिशसि निजसायुज्यपदवी
मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमुकुटनीराजितपदाम् ॥"

इत्यानन्दलहरी ॥

सकर्ण', त्रि, (कर्णाभ्या सह वर्त्तमान ।)श्रवण-शील । तत्पर्य्याय । श्रुतितत्पर २। इति जटाधर' ॥ कर्णयुक्तश्च ॥

सकर्म्मक , पु, (कर्म्मणा सह वर्त्तमान । कप् ।) कर्म्मयुक्तधातु । कर्म्मान्वयिक्रियार्थक । यथा। क्वचित् सकर्म्मकाद्धातोर्भावेऽपि क्रियाव्याप्ति-रस्ति । यथा । का दिश गन्तव्यम् । इति मुग्ध-बोधटीकाया दुर्गादास ॥ (कर्म्मयुक्ते, त्रि । यथा, भागवते । ५ । २० । ३२ ।

"तद्वर्षपुरुषा भगवन्त ब्रह्मरूपिण सकर्म्मकेण कर्म्मणाराधयन्ति ॥" "सकर्म्मकेण ब्रह्मसालो-क्यादिसाधनेन ।" इति तट्टीका ॥)

सकल, त्रि, (कलया सह वर्त्तमानम् ।) समु-दाय । तत्पर्य्याय । समम् २ सर्व्वम् ३ विश्वम् ४ अशेषम् ५ कृत्स्नम् ६ समस्तम् ७ निखिलम् ८ अखिलम् ९ नि शेषम् १० समग्रम् ११ पूर्णम् १२ अखण्डम् १३ अन्यूनकम् १४ । इत्यमर. ॥ अनन्तम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४ । २८ । ४ ।

"द्वार्भि' प्रविश्य सुभृश प्रार्दयन् सकला पुरीम् ॥"

कला प्रकृतिस्तया सह वर्त्तते इति । सगुणम् । यथा महाभारते । १२ । १६ । ८ ।

"निष्कल सकल ब्रह्म निर्गुण गुणगोचरम् ॥")

सकाम', त्रि, (कामेन सह वर्त्तमान इति ।) कामनाविशिष्ट' । यथा,—

"अकामो वा सकामो वा यत्र क्वापि बहिर्जले
इह चामुत्र दु खानि माघस्नायी न पश्यति ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सकाश',पु,(काश प्रकाशस्तेन सह वर्त्तते इति ।) समीप: । यथा,—

"देवि दैत्येश्वर शुम्भस्त्रैलोक्ये परमेश्वर' ।
दूतोऽह प्रेषितस्तेन त्वत्सकाशमिहागत ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

काशयुक्ते, त्रि ॥

सकुरुण्ड', पु, साकुरुण्डवृक्ष' । इति राज-निर्घण्ट' ॥

सकुल , पु , (कुलेन सह वर्त्तते इति ।) शकुल-मत्स्य. । इति शब्दरत्नावली ॥

सकुल्य:, त्रि, (समाने कुले भव । यत् ।) सगोत्र । यथा,—

"नारी लङ्क सगोत्रास्तु स्वजनज्ञातिबान्धवा' ।
सकुल्यबन्धुदायादस्वसमानोदका अपि ॥"

इति जटाधर ॥ * ॥

स्वावध्यूर्द्ध्वतनाष्टमावधिदशमपुरुषपर्य्यन्तपुरुष-त्रयम् । तेषा दशमपुरुषपर्य्यन्तसन्तति । स्वाव ध्यधस्तनाष्टमावधिदशमपुरुषपर्य्यन्तसन्ततिश्च ॥ तेषामशौच यथा, बृहस्पति ।

"दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके ।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजा ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

दायाधिकारिसकुल्यास्तु पञ्चमपुरुषावधय । यथा । बौधायन । प्रपितामह पितामह पिता स्वय सोदर्य्यभ्रातर सवर्णाया पुत्त्र पौत्त्र प्रपौत्त्रो वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डान् आचक्षते । विभक्तदायादान् सकु-ल्यान् आचक्षते सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भव-तीति । इति दायतत्त्व शुद्धितत्त्वञ्च ॥ * ॥ तस्य कन्यादानाधिकारित्व यथा । विष्णु । पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता चेति कन्याप्रद: पूर्व्वनाशे प्रकृतिस्थ पर पर । नारदश्च ।

'पिता दद्यात् स्वय कन्या भ्राता वानुमत पितु
मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥
माता त्वभावे सर्व्वेषा प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्थाया कन्या दद्यु स्वजातय ॥'

इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

सकुली, स्त्री, मत्स्यविशेष । अस्या गुणादि-स्तालव्यशकारादिशकुलशब्दे द्रष्टव्य ॥

सकृत्, व्य, (एक + "एकस्य सकृच्च ।"५।४।१९। इति सुच् सकृदादेशश्च । सयोगान्तस्येति सुचो लोप ।) एकवारम् । (यथा,—

"सकृदशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥"

इति महाभारतम् ॥)

सह । इत्यमर ॥ विष्ठा । इति तट्टीका ॥ (अस्मिन्नर्थे तालव्यशकारस्य प्रयोग प्रायशो दृश्यते ॥)

सकृत्प्रज., पुं, (सकृत् प्रजा यस्य ।) काक । इत्यमर ॥ जातैकमात्रापत्ये, त्रि ॥

सकृत्फला, स्त्री, (सकृत् फलानि यस्या. ।) कदली । इति राजनिर्घण्ट: ॥

सकृद्गर्भ , पुं, (सकृत् गर्भो यस्य ।) खेसर' । इति राजनिर्घण्ट ॥ एकमात्रगर्भिण्या, स्त्री ॥

सकृद्वीर', पु, (सकृत् वीर इव ।) एकवीरवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सक्त, त्रि, (सन्ज + क्त ।) अविरत: । इति हेमचन्द्र. ॥ आसक्त ॥ (यथा, रामायणे । ६ । ४ । ११८ ।

"अन्योन्यै राहता सक्ता सस्वनुर्भीमनि स्वना'
ऊर्म्मय सिन्धुराजस्य महाभेर्य्य इवाहवे ॥")

सक्ति स्त्री, सङ्ग. । सन्जधातो क्तिप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (यथा, किराते । ५ । ४६ ।

"सक्ति जवादपनयत्यनिले लताना
वैरोचनैर्द्विगुणिता सहसा मयूखै: ।
रोधोभुवा मुहुरमुत्र हिरण्मयीना
भासस्तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति ॥")

सक्तु , पु , (सच्यते सिच्यते इति । सच सेचने + "सितनिगमिमसिसचीति ।" उणा० १।७० । इति तुन् ।) भृष्टयवादिचूर्णं । छातु इति भाषा । यथा,—

"भृष्टा यवा पुनर्धाना धानाचूर्णन्तु सक्तव' ॥"

इति हेमचन्द्र ॥

अस्य गुणादि तालव्यादिशक्तुशब्दे द्रष्टव्य ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । १२२ ।

"एक शराव सक्तूनामिक प्रत्यहमम्भस ।
शकटालस्य तत्रान्त सपुत्त्रस्य न्यधीयत ॥"

अर्द्धर्चादित्वात् क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते॥ प्रायशो ऽय शब्द बहुवचने प्रयुज्यते ॥)

सक्तुक , पु (सक्तुरिव । कन् ।) विषभेद । इति हेमचन्द्र ॥ स्वार्थे के सक्तुश्च ॥

सक्तुफला, स्त्री, (सक्तव इव फलानि यस्या । अजादित्वात् टाप् ।) शमीवृक्ष । इत्यमर ॥

सक्तुफली, स्त्री, (सक्तव इव फलानि यस्या । ङीष् ।) शमीवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥

सक्थि, [न्] क्ली, (सज्यते इति । सन्ज सङ्गे + "असिसञ्जिभ्या क्थिन् ।" उणा० ३ । १५४ । क्थिन् ।) ऊरु । इत्यमर ॥ (यथा, मार्क-ण्डेये । १८ । ४९ ।

"नृणा पदे स्थिता लक्ष्मीर्निलय सम्प्रयच्छति ।
सक्थ्नोश्च सस्थिता वस्त्र तथा नानाविध वसु॥")

शकटावयवविशेष । इत्युणादिकोष ॥

सक्षम., त्रि, क्षमताविशिष्ट । क्षमाविशिष्ट' । क्षमेण क्षमया वा सह वर्त्तमान । इति बहु-व्रीहिनिष्पन्न ॥

सक्षार , त्रि, लवणयुक्त । क्षारेण सह वर्त्तमान । इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

"वातश्लेष्महर वाप्य सक्षार कटुपित्तलम् ॥")

सखा, [इ] पु,(समान ख्यायते इति । समान + ख्या + "समाने ख्य सचोदात्त' ।" उणा० ४ । १३६ । इति इञ् । टिलोपयलोपौ समा-नस्य सभावश्च ।) सौहार्दयुक्त । समान ख्यायते जने नाप्नोति डि. मनीषादित्वात्

स्यामियंलोप समानस्य सभावश्च सख्यूह्रा-
मिति सेर्डा। इत्यमरटीकायां भरत ॥ तत्प-
र्य्याय । आक्रन्द. २ मित्रम् ३ सुहृत् ४ । इति
जटाधर ॥ वयस्य: ५ सवया ३ स्निग्ध ७
सहचर ८। इति हेमचन्द्र ॥ (यथा माघे ।
२ । ३६ ।
"सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्य्यत.
स्यातामममित्रौ मित्र च सहजप्राकृतावपि ॥")
सहाय' । इति मेदिनी ॥ तत्स्त्रीगमने दोषो
यथा,—
"गुरुतल्पव्रत कुर्य्यात् रेत तिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सख्यु पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
सखिता, स्त्री, (सख्युर्भाव । सखि+तल् ।)
सख्यम् । यथा,—
"मीमांसे बहुसेवितासि सुहृदस्तर्का' समस्ता
स्थ मे
वेदान्ता परमात्मबोधगुरवो यूय मयोपासिता
जाता व्याकरणाति बालसखिता युष्माभिरभ्यर्थये
प्राप्तोऽय समयो मन्नूक्तविहृतो माहात्म्यमाल-
म्बताम् ॥"
इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्ट ॥
सखित्व,क्ली,(सख्युर्भाव ।सखि+त्व ।) सख्यम्।
(यथा, महाभारते । १ । १३७ । १५ ।
'कृत सर्व्वेण मेऽन्येन सखित्वन्तु त्वया वृणे ।
द्वन्द्वयुद्धञ्च पार्थेन कर्त्तुमिच्छाम्यह प्रभो ! ॥")
सखी, स्त्री, ("सख्यशिश्वीति भाषायाम् ।"४।
१ । ६२ । इति ङीष् ।)सहचरी । तत्पर्य्याय ।
आलि २ वयस्या ३ । इत्यमर । सध्रीची ४ ।
इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघु । ३ ।
"अपेक्षित भर्त्तुरुपस्थितोदय
सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् ।
निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य सन्तते
सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षण दधौ ॥")
सख्य ,क्ली,(सख्युर्भाव कर्म्म वा । सखि+यत् ।)
मित्रता । तत्पर्य्याय । सौहृदम् २ सौहार्द्दम् ३
साप्तपदीनम् ४ मैत्रम् ५ अजर्य्यम् ६ सङ्गतम् ७।
इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघु । १२ । ५७ ।
' वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशत ।
मुमूर्च्छ सख्य रामस्य समानव्यसने हरौ ॥")
सग, म ए स हतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥(भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, सिसगयिषति । ए,
असगीत् । इति दुर्गादास ॥
सगन्ध',पु,(गन्धेन सह वर्त्तमान इति ।)ज्ञाति।
इति त्रिकाण्डशेष ॥ गन्धयुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ४३ । २६ ।
"द्विरदमदमहीसरोजलाजै-
र्घृतमधुना च हुताशन सगन्धे ॥")
सगर', पु, (गरेण सह वर्त्तमान ।) अर्हद्भेद ।
इति हेमचन्द्र ॥ सूर्य्यवशीयराजविशेष। स तु
अयोध्याधिपतिबाहुराजपुत्र: तस्योत्पत्त्यादि
यथा,—

सूर्य्यवशे महाराजो बाहुर्नाम महानभूत् ।
तस्य राज्य हृत सर्व्वं हैहयैस्तालजङ्घकै: ॥
काम्बोजा पह्लवाश्चैव पारदा यवना शका. ।
एते पञ्चगणा ब्रह्मन् हैहयार्थे पराक्रमन् ॥
हृतराज्य स वै विप्र तदा बाहुर्व्वन ययौ ।
पत्नी तु यादवी तस्य गुर्व्विण्यासीत् पतिव्रता ॥
तत्सपत्नी पूर्व्वमेव तस्या गर्भजिघासया ।
भोजनेन सह प्रादात् गर धर्म्मानवेक्षया ॥
यादव्यास्तु तपोयोगात् गर्भो नैव ममार ह ।
न ममार च सा राज्ञी देवानामनुकम्पया ॥
पति सानुययौ साध्वी सिषेवे त वने सदा ।
स राजा विपिने तस्मिन् प्राणास्तत्याज योग-
वान् ॥
सा तु भर्त्तुश्चिति कृत्वा वने तामध्यरोहत ।
और्व्वस्ता भार्गवस्तात कारुण्यात् समवारयत्॥
तस्याश्रमे च सा गर्भ सुषुवे ज्वलनप्रभम् ।
व्यजायत महाबाहुर्गरेणैव सह द्विज ॥
सगरो नाम तेनाभूत् बालकोऽतिमनोहर ।
और्व्वस्तु जातकर्म्मादि तस्य कृत्वा महात्मन ॥
अध्याप्य वेदानखिलान् शस्त्राणि प्रत्यपादयत् ।
आग्नेयन्तु महाघोरममरैरपि दु सहम् ॥
स तेनास्त्रबलेनाजौ बलेन च समन्वित ।
हैहयांस्तालजङ्घांश्च जघ्न रुद्र पशूनिव ॥
जनयामास लोकेऽस्मिन् कीर्त्ति कीर्त्तिमतावर
तत शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदा-
स्तथा ।
पह्लवांश्चापि नि शेषान् कर्त्तु व्यवसितो नृप ॥
त हन्यमाना वीरेण सगरेण महौजसा ।
वशिष्ठ शरण जग्मु सूर्य्यवशपुरोहितम् ॥
वशिष्ठ शरणापन्नान् समये स्थाप्य तानपि ।
सगर वारयामास तेभ्यो दत्त्वाभय तदा ॥
सगरस्ता प्रतिज्ञान्तु निशम्य सुमहाबल ।
धर्म्म जघान तेषाञ्च वेशानन्यांश्चकार ह ॥
अर्द्ध शिर शकानान्तु मुण्डयामास भूपति ।
यवनाना शिर सर्व्व काम्बोजानामपि द्विज ॥
पारदान् मुक्तकेशांस्तु पह्लवान् श्मश्रुधारिण ।
निस्स्वाध्यायवषट्कारान् सर्व्वानेव चकार ह ॥
कालसर्पा माहिषका दार्व्वाश्चोला सकेरला
खसान्तुपारश्चानाथ मद्र किष्किन्धका-
स्तथा ।
कौन्तलाश्च तथा वङ्गा शाल्वा कौङ्कणका-
स्तथा ।
सर्व्वे ते क्षत्त्रियास्तात धर्म्मास्तेषा निराकृता ॥
पुरोहितस्य वाक्येन कृता विकृतवाशन ।
वश कृत्य सराजन्यान् स्वराज्यमन्वशासत ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्याय ॥ * ॥
अपि च ।
"रोहिताश्व हरिश्चो जातो हरिताद्बाहुरजायत ॥
सगरस्तस्य पुत्त्रोऽभूत् राजा परमधार्म्मिक ॥
द्वे भार्य्ये सगरस्यापि प्रभा भानुमती तथा ।
ताभ्यामाराधित पूर्व्वमौर्व्वोऽग्नि पुत्त्रकाम्यया ।
और्व्वस्तुष्टस्तयो प्रादात् यथेष्ट वरमुत्तमम् ।

एका षष्टिसहस्राणि सुतमेक तथा परा ॥
गृह्णातु वशकर्त्तार प्रभा गृह्णाद्बहूस्तथा ।
एक भानुमती पुत्रमगृह्णादसमञ्जसम् ॥
तत. षष्टिसहस्राणि सुषुवे यादवी प्रभा ।
खनन्त' पृथिवीं दग्धा विष्णुना येऽश्वमार्गणे ॥
असमञ्जसस्तु तनय अशुमान् नाम विश्रुत ।
तस्य पुत्त्रो दिलीपस्तु दिलीपान्तु भगीरथ ॥
येन भागीरथी गङ्गा तप कृत्वावतारिता ।
भगीरथस्य तनयो नाभाग इति विश्रुत ॥"
इति मात्स्ये १२ अध्याय ॥
सगर्भ , पु, (समानो गर्भो यस्य । समानस्य स' ।)
सहोदर । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रि, अभ्य
न्तरितसूक्ष्मपत्राादियुक्त । यथा—
"दर्भान् सगर्भानादाय नव सप्त च पञ्च वा ।
साग्रान् समूलानच्छिन्नान् द्विजो दक्षिण-
पाणिना ।
अन्वारब्धेन सव्येन तर्पयेत् षड्विनायकान् ॥"
इति काशीखण्डे सदाचारो नाम ३५अध्याय ॥
(गर्भविशिष्टे च त्रि । यथा कथासरित्सागरे ।
२० । ८४ ।
"अनलोऽपि सगर्भोऽभूत् तेन वीर्य्येण धूर्जटे ॥"
सगर्भा,स्त्री,(गर्भेण सह वर्त्तमाना ।) गर्भवती ।
यथा—
"केचिद्गहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् ।
सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रम ययौ॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डे १ अध्याय ॥
सहोदरा । इति सगर्भशब्ददर्शनात् ॥
सगर्भ्य पु, (समाने गर्भे भव । "सगर्भसयूथ-
सनुताद् यत् ।" ४ । ४ । ११४ । इति यत् ।)
सहोदर: । इत्यमर ॥ (यथा, वाजसनेयसहि
तायाम् । ४ । २० ।
"अनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता
सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य ॥")
सगोत्र,क्ली,(समान गोत्रमिति । समानस्य स ।)
कुलम् । यथा,—
'कुल गोत्र सगोत्रञ्च तुल्यगोत्रे निगद्यते ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
सगोत्र , पु, (समान गोत्रमस्य । ज्योतिर्जन
पदगोत्रोत ।"६।३।८५ । इति समानस्य स ।)
ज्ञाति । यथा,—
"सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजना समा ॥"
इत्यमर ॥
(यथा, मनु । ९ । १९० ।
स स्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात् पुत्रमाहरेत्॥")
सग्धि , स्त्री सहभोजनम् । इत्यमर ॥ समाना
सह वा जग्धि' सग्धि । अद क्ति' जग्धोऽर्दो
इति जग्ध जग्धि निपातनात् सग्धिरादेश ।
सग्धिरपि छन्दसीति परे । इत्यमरटीकायां
भरत' ॥
सघ, न हिंसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (स्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) न, सघ्नोति । असघीत् ।
इति दुर्गादास. ॥

सङ्कट, त्रि, (सम् + "सम्प्रोदश्च कटच्।" ५। २। २९। इति कटच्।) सवाध। इत्यमरः॥ द्वे अल्पावकाशे वर्त्मादौ। सम्यक् कटति आवृणोति सङ्कटं अल्। सम्यगन्योन्य वाधन्त्यत्र सवाध घञ्। वाच्यलिङ्गता च। सवाध हृदपि तद्बभूव वर्त्म इति माघ। इति भरत॥ दुःखे, क्ली। यथा,—
"सर्व्वाबाधासु घोरासु वेदनाभ्यर्दितोऽपि वा।
स्मरन्ममैतच्चरितं नरो मुच्येत सङ्कटात्॥"
सङ्कट दुःखमुत्तरार्द्धमुत्तरान्वयि। इति देवीमाहात्म्यस्य टीकायां नागोजीभट्ट॥
सङ्कटा, स्त्री, (सम्यक् कटति आवृणोति या। सम् + कट् + अच्। टाप्।) देवीविशेष। सा च वाराणस्यां प्रसिद्धा। योगिनीविशेष। यथा,
"मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा।
उल्का सिद्धिः सङ्कटा च योगिन्योऽष्टौ प्रकीर्त्तिता॥"
इति ज्योतिषम्॥
सङ्कटाक्ष, पु, (सङ्कट अक्षतीति। अक्ष व्याप्तौ + अण्।) धवहक्ष। इति विश्व॥
सङ्कथन, क्ली, (सम्यक् कथनम्।) सम्यग्भाषणम्। यथा,—
"उपवासफल नश्येत् दिवास्वप्नाच्चमैथुनात्।
स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात स्पर्शात्ताभि सङ्कथनादपि॥"
इत्येकादशीतत्त्वम्॥
सङ्कथा, स्त्री, (सम्यक् कथा।) परस्परभाषणम्। यथा,—
"उल्लाप काकुवागन्योन्योक्ति सल्लापसङ्कथे।"
इति हेमचन्द्र॥
(यथा, भागवते। १०। ८२। १७।
"पृथा भ्रातॄन् स्वसॄर्वीक्ष्य तत्पुत्त्रान् पितरावपि।
भ्रातृपत्नीर्मुकुन्दञ्च जहौ सङ्कथया शुच॥")
सम्यक्कथनञ्च॥
सङ्कर, पु, (सङ्कीर्य्यते इति। सं + कॄ विक्षेपे + अप्।) सम्मार्ज्जन्या क्षिप्तधूल्यादि। तत्पर्य्याय। अवकर २। इत्यमर॥ सङ्कार ३। इति शब्दरत्नावली॥ अग्निचटत्कार। इति। मेदिनीहारावल्यौ॥ मिश्रितत्वम्। यथा,—
"भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न सङ्कर।"
इत्यमर॥
परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकाधिकरण्यम्। यथा। मूर्त्तत्व मनसि वर्त्तते भूतत्व नास्ति आकाशे भूतत्व वर्त्तते मूर्त्तत्व नास्ति। पृथिव्यां भूतत्व वर्त्तते मूर्त्तत्वञ्चास्तीति जातिसाङ्कर्य्यम्। तथा चोक्तम्।
"व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्व सङ्करोऽथानवस्थिति।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रह॥"
इति सिद्धान्तमुक्तावली॥*॥
वर्णसङ्करजाति। यथा,—
याज्ञवल्क्य उवाच।
"वक्ष्ये सङ्करजात्यादि गृहस्थादिविधि परम्।
विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्त्रियायां विश स्त्रियाम्॥
जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्रायां निषाद पार्शवोऽपि वा।
माहिष्योग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपात्॥
वैश्या शूद्राञ्च राजन्या माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ।
शूद्रायां करणो वैश्यात् विद्वान् एष विधि स्मृत॥
ब्राह्मण्यां क्षत्त्रियात् सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा।
शूद्राज्जातस्तु चाण्डाल सर्व्वधर्म्मबहिष्कृत॥
क्षत्त्रिया मागध वैश्यात् शूद्रात् क्षत्तारमेव च।
शूद्रादायोगव वैश्या जनयामास वै सुतम्॥
माहिष्येण करण्यान्तु रथकार प्रजायते।
असत्सुतास्तु विज्ञेया प्रातिलोमानुलोमजा॥
जात्युत्कर्षाद्द्विजो ज्ञेय सप्तमे पञ्चमेऽपि वा।
व्यत्यये कर्म्मणा साम्ये पूर्व्ववच्चोत्तरावरम्॥"
इति गारुडे ९६ अध्याय॥
सङ्करी, स्त्री, (सं + कॄ + अप्। गौरादित्वात् ङीष्।) नवदूषितकन्या। इति मेदिनी॥
सङ्करीकरण, क्ली, (असङ्कर सङ्कर क्रियतेऽनेनेति। सङ्कर + कृ + ल्युट्। अभूततद्भावे च्वि।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेष। यथा, विष्णु।
"अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्य रिपुत्रय भवति। परिग्रहप्रसङ्गेन विशेषादत्युग्रास्त्र्याश्रमिण। तेनायमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु वर्त्तते। जातिभ्रंशकरेषु सङ्करकरणेष्वपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकीर्णकेषु। तद्यथा —
"खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा।
सङ्करीकरण ज्ञेय मीनाहिमहिषस्य च॥"
तस्य प्रायश्चित्त यथा —
"सङ्करापात्रकृत्यासु मास शोधनमैन्दवम्।
मलिनीकरणीयेषु तप्त स्याद्यावकस्त्र्यह॥"
तथा विष्णु।
"ग्राम्यारण्याणां पशूनां हिंसा सङ्कीर्णीकरणम्।
सङ्करीकरण कृत्वा मासमश्नाति यावकम्।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत्॥"
इति प्रायश्चित्तविवेक॥
सङ्कर्षण, क्ली, आकर्षणम्। सम्यक्प्रकारेण कर्षणम्। सं पूर्व्व कृषधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, भागवते। १०। २। १३।
"गर्भसङ्कर्षणात् तं वै प्राहु सङ्कर्षण भुवि॥"
एकीकरणम्। इति स्वामी॥ यथा, भागवते। ५। २५। १।
"तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तरे आस्ते या वै कला भगवतस्तामसी समाख्याता अनन्त इति सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययो सङ्कर्षण अहमित्यभिमानलक्षण य सङ्कर्षण इत्याचक्षते॥")
सङ्कर्षण, पु, (सम्यक् कर्षतीति। सं + कृष् + ल्यु।) बलदेव। इत्यमर॥ (अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे। ५९। ६।
"कर्षणेनास्य गर्भस्य स्वगर्भाच्चावितस्य वै।
सङ्कर्षणो नाम शुभे तव पुत्त्रो भविष्यति॥"
तथा च भागवते। १०। २। १३।
"गर्भसङ्कर्षणात् तं वै प्राहु सङ्कर्षण भुवि॥")
सङ्कल, पु, सङ्कलनम्। योग। सं पूर्व्वकलधातोर्भावे अल्प्रत्ययेन निष्पन्न॥
सङ्कलन, क्ली, (सं + कल + ल्युट्।) एकत्रीकरणम्। योजनम्। इति लीलावती॥ ठिक देशीया इति भाषा॥
सङ्कलित, त्रि, (सं + कल + क्त।) लेखादिना संहृत। तत्पर्य्याय। संगूढ २। इत्यमरभरतौ॥ योजिताङ्कम्। ठिक देशीया आँक इति भाषा। यथा। अथ सङ्कलितव्यवकलितयो करणसूत्रम्। इति लीलावती॥ पुञ्जीकृतधान्यादि। इति केचित्॥
सङ्कल्प, पु, (सं + कृप + भावे घञ्। गुणे कृते रस्य ल।) कर्म्मणो मानसम्। इत्यमर॥
"सङ्कल्प उक्तो हारीतेन। यथा। मनसा सङ्कल्पयति वाचा अभिलपति कर्म्मणा चोपपादयति इति। भविष्यपुराणवचनेन च।
'सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नर।
फलञ्चाप्यल्पक तस्य धर्म्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्॥'
इति। ब्रह्मपुराणेनापि।
'आशाम्य च शुभ कार्य्यमुद्दिश्य च मनोगतम्'।
इत्यगस्त्यपूजने उक्तम्। मनोगत शुभ फल आशाम्य मनसा सङ्कल्प्य उद्दिश्य वाचा अभिलप्य कार्य्य कर्म्मणा उपपाद्यम्। भविष्ये।
'शुक्तिशङ्खाश्मभस्मैश्च काम्यरूप्यादिभिस्तथा।
सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृण्मयेन कदाचन॥
गृहीत्वौडुम्बर पात्र वारिपूर्णं गुणान्वितम्।
दर्भत्रय साग्रमूल फलपुष्पतिलान्वितम्॥
जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्व्वदिङ्मुख।
साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां निक्षिपेज्जलम्॥'
अत्र केवलहस्तनिषेधस्तु पात्रान्तरसद्भावविषय। शङ्खादिमाहचर्य्यात् एकहस्तपरो वा।
'गृहीत्वौडुम्बर पात्र वारिपूर्णमुदङ्मुख।
उपवासन्तु गृह्णीयाद् यद्वा वार्य्येव धारयेत्॥'
इति वराहपुराणदर्शनात्।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ *॥ सङ्कल्पश्च भावे मयैतत् कर्त्तव्यमेव निषेधे तु मयैतन्न कर्त्तव्यमिति ज्ञानविशेष:। व्रतादीना सङ्कल्पसम्भवत्व यथा,—
"सङ्कल्पमूल कामो वै यज्ञा सङ्कल्पसम्भवा।
व्रता नियमधर्म्माश्च सर्वे सङ्कल्पजा स्मृता॥"
इत्येकादशीतत्त्वम्॥
तद्वाक्यरचना यथा,—
"ओपद पूर्व्वमुच्चार्य्य ततो विष्णुपद वदेत्।
ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य नाम गोत्र ततो वदेत्॥
तत इष्टप्रीतिकामो मूलबीज समुन्नयेत्।
ततोऽस्याञ्च वरारोहे गङ्गास्नानमह तत॥
करिष्ये इति सङ्कल्प्य शिर स्नान समाचरेत्।
त्रि. स्नात्वा चञ्चलापाङ्गि। इति—वाक्य सुराचिते।॥

अयेत्यादस्य चार्वङ्गि ! रहस्य प्रवदामि ते ॥"
इति कामधेनुतन्त्रे ३२ पटल. ॥०॥
अपि च । अथ सङ्कल्पविधानम् ।
"असङ्कल्पितमर्त्यो यच्चूनाधिकमथापि वा ।
न सम्यक्फलभाग्भूयात्तस्मान्नियममाचरेत् ॥
ताम्रपात्र सदूर्वञ्च सतिल जलपूरितम् ।
सकुशञ्च फलैर्द्देवि ! गृहीत्वाचम्य कल्पत ॥
अभ्यर्च्य च शिर पद्मे श्रीगुरु करुणामयम् ।
यद्वेशवदनो वापि देवेन्द्रवदनोऽपि वा ॥
मास पक्ष तिथिञ्चैव देवपर्व्वादिकन्तथा ।
आद्यन्तकालञ्च तथा गोत्र नाम च कामिनाम्
क्रियाह्वय करिष्येऽन्तमेव समुत्सृजेत् पय ॥"
इति योगिनीतन्त्रे प्रथम खण्डोय २ पटल ॥*॥
अन्यच्च । शिवपूजाया मानससङ्कल्पो यथा,—
'ततस्तु परमेशानि ! कृत्वा सङ्कल्पमानसम् ।
यथापूर्व्व महादेवि ! ब्रह्माण्डस्थितिमानस ॥
तथा भवतु सर्व्वाङ्ग इति सङ्कल्पय मानस ।
न गोत्र मम देवेशि ! न नाम परमेश्वरि ॥
न माता परमेशानि न पिता मम कामिनि ।
तस्मिन् काले महेशानि मम सर्व न हि प्रिये ॥
न वार न तिथि देवि तस्मिन् काले शुचिस्मिते
न काष्ठा न कला देवि तस्मिन् काले वरानने
न दिवा परमेशानि न रात्रि परमेश्वरि ।
अतएव महेशानि सङ्कल्प मानस स्मृतम् ॥
मानस यदि आयाति तदा स्थानेन कि प्रिये ।
सङ्कल्प मानस देवि चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ॥
स्थूल हि परमेशानि सङ्कल्प व्यर्थमुच्यते ॥
सङ्कल्पेन विना देवि यत्किञ्चित् कृतवान्सुधी
तदुक्त परमेशानि तत् सर्व्व मानस ए—म ॥
यदुक्त परमेशानि मुनिना चुद्रबुद्धिना
तत् सर्व्व परमेशानि व्यर्थ भवति प . ति ।
इति सङ्कल्पमाचर्य्य जीवन्यास समाचरेत् ॥"
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे ५ पटल ॥

सङ्कल्पजन्मा, [न] पु, (सङ्कल्पात् जन्म यस्य ।) कामदेव । इति हलायुध ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४९ । २३८ ।
"दग्धोऽपि काम सङ्कल्पजन्मा शर्व्वेण
निर्म्मित ॥")

सङ्कल्पभव, पु, (सङ्कल्पात् भव उत्पत्तिर्यस्य ।) कामदेव । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (अभिलापसम्भूतमात्रे, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । ४१ । ८ ।
"त्वं स्वयमागत विद्धि देवेन्द्र मा शुचिस्मिते ।
क्लिश्यमानमनङ्गेन त्वत्सङ्कल्पभवेन ह ॥")

सङ्कल्पयोनि, पु, (सङ्कल्पात् योनिर्यस्य ।) कामदेव । इति हेमचन्द्र ॥

सङ्कसुक, त्रि, (सम्यक् कसति इतस्ततो गच्छतीति । सम+कस गतौ+"समि कसेरुकन् ।" उणा० २ । २९ । इति उकन् ।) अस्थिर । इत्यमर ॥ दुर्ब्बल । इत्युणादिकोष ॥ मन्द । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ सकीर्ण । . । इति स त्तिसारोणादिवृत्ति. ॥

(यथा, महाभारते । १२ । १९३ । १३ ।
"लोष्टमर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी तु यो नर ।
नित्योच्छिष्टः सङ्कसुको नेहायुर्विन्दते महत् ॥"

सङ्कार, पु, (स कीर्य्यते इति । स +कृ+ विक्षेपे+ घञ् ।) सम्मार्ज्जन्या क्षिप्तधूल्यादि । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्निचटत्कार । इति मेदिनी ॥

सङ्कारी, स्त्री, नवदूषितकन्या । इति मेदिनी ॥

सङ्काश, त्रि, (सम्यक् काशते प्रकाशते इति । काश+पचाद्यच् ।) सदृश । (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ३ ।
"आजगाम ततो देवो धर्म्मो मन्त्रबलात् तत ।
विमाने सूर्य्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता ॥")
अन्तिक । इति विश्व ॥

सङ्किल पु, दहनोल्का । इति त्रिकाण्डशेष ॥

सङ्कीर्ण, त्रि, (स +कृ+क्त ।) जनादिभिर्निरवकाश । इति भरत ॥ नानाजातिसम्मिलितम् । इति भानुदीक्षित ॥ तत्पर्य्याय । सङ्कुलम् २ आकीर्णम् ३ । इत्यमर ॥ निचितम् ४ । इति नानार्थे अमर ॥ व्याप्तम् ५ समाकीर्णम् ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते ।१। १३४ । २८ ।
"द्रोण सङ्कीर्णयुद्धे च शिक्षयामास वीर्य्यवान् ॥")
सङ्कट । इत्यजय । परस्परविजातीय । यथा,
"विशेष्यनिघ्नै स कीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।"
इत्यमरश्लोकटीकाया भरत ॥
अशुद्ध । इति नानार्थे अमर ॥

सङ्कीर्ण, पु, (स +कृ+क्त ।) अम्बष्ठकरणादिचाण्डालपर्य्यन्तमिश्रजाति । इत्यमर ॥ मिश्रित राग । इति स गीतशास्त्रम् ॥

सङ्कीर्त्तन, क्ली,स्त्री,(स +कीर्त्त+ल्युट् ।) सम्यक्प्रकारेण देवतानामोच्चारणम् । गुणादिकथनम् । यथा,—
"कृष्णवर्णं त्विषा कृष्ण साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम्
यज्ञै सङ्कीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधस ॥"
इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे ५ अध्याय ॥
"कृष्णता व्यावर्त्तयति । त्विषा कान्त्या कृष्ण इन्द्रनीलमणिवदुज्ज्वलम् । यद्वा त्विषा कृष्ण कृष्णावतार अनेन कलौ कृष्णावतारस्य प्राधान्य दर्शयति । अङ्गानि हृदयादीनि । उपाङ्गानि कौस्तुभादीनि । अस्त्राणि सुदर्शनादीनि । पार्षदा सुनन्दादय । तत्सहित यज्ञै रर्च्चनै । सङ्कीर्त्तन नामोच्चारण स्तुतिश्च तत्प्रधानै । सुमेधसो विवेकिन ।" इति तट्टीकाया श्रीधर स्वामी ॥*॥ तन्माहात्म्य यथा,—
"सङ्कीर्त्तनध्वनि श्रुत्वा ये च नृत्यन्ति मानवा ।
तेषा पादरज स्पर्शात् सद्य पूता वसुन्धरा ॥"
इति बृहन्नारदीयपुराणम् ॥
अपि च ।
"नामसङ्कीर्त्तन यत्र कृष्णस्य परमात्मन ।
स्थान तत्तु पवित्र स्यान्मृताना तत्तु मुक्तिदम् ॥"
इति पद्मपुराणम ॥ * ॥

प्रथमसङ्कीर्त्तनारम्भप्रमाण यथा । पुष्करतीर्थे नारद प्रति ब्रह्मवाक्यम् ।
"श्रीकृष्णरससङ्गीत वीणाध्वनिसमन्वितम् ।
कुरु वत्साधुनाश्रैव शृण्वन्तु मुनय सुरा ॥
गोपीना वस्त्रहरण पर रासमहोत्सवम् ।
ताभि सार्द्ध जलक्रीडां हरेरुत्कीर्त्तन कुरु ॥
कृष्णसङ्कीर्त्तन तूर्णं पुनाति श्रुतिमात्रत ।
श्रोतारञ्च प्रवक्तार पुरुषै सप्तभि सह ॥
यत्रैव प्रभवेद्दत्स ! तन्नामगुणकीर्त्तनम् ।
तत्र सर्व्वाणि तीर्थानि पुण्यानि मङ्गलानि च ॥
तत्कीर्त्तनध्वनि श्रुत्वा सर्व्वाणि पातकानि च ॥
दूरादेव पलायन्ते वैनतेयमिवोरगा ॥
तद्दिन सफल धन्य यशस्य सर्व्वमङ्गलम् ।
श्रीकृष्णकीर्त्तन यत्र तत्र वै नायुषोऽव्यय ॥
कृष्णसकीर्त्तनस्थाने ये च नृत्यन्ति वैष्णवा ।
तेषा पादरज स्पर्शात् सद्य पूता वसुन्धरा ॥
उत्कीर्त्तन भवेद्यत्र कृष्णस्य परमात्मन ।
स्थान तच्च भवेत्तीर्थं मृताना तत्र मुक्तिदम् ॥
नात्र पापानि तिष्ठन्ति पुण्यानि सुस्थिराणि
च ।
तपस्विनाञ्च ब्रतिना ब्रताना तपसा स्थलम् ॥
वर्त्तन्ते पापिना देहे पापानि त्रिविधानि च ।
महापापोपपापातिपापान्येव स्मृतानि च ॥
कृष्णसङ्कीर्त्तनाद्ज्ञानात्तन्नामग्रहणादहो ।
मुच्यन्ते पातकैस्तैश्च पापिनस्त्रिविधा जना ॥"
इति नारदपञ्चरात्रे ज्ञानामृतसारे प्रथमैकरात्रे महोत्सवारम्भो नाम १० अध्याय ॥

सङ्कीर्त्तित, त्रि, (स+कीर्त्त+क्त ।) सम्यगुच्चरित । स स्तुत । यथा,—
"अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् ।
स कीर्त्तितमघ पुसो दहेदेधो यथानल ॥"
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २ अध्याय ॥

सङ्कुचित, क्ली, (स +कुच्+क्त ।) सङ्कोचयुक्तम् । अप्रफुल्लम् । तत्पर्य्याय । निद्राणम् २ मीलितम् ३ मुद्रितम् ४ । इति हेमचन्द्र ॥ सुप्तम् ५ मिलितम् ६ नतम् ७ निकुञ्चितम् ८ । सनिद्रम् ९ अलसम् १० । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम । ६५४ ।
"सङ्कुचिताङ्गी द्विगुणाश्रुका मनोमात्रविस्फुरदनाम् ।
दयिता भजामि सुग्धामिव तुहिन इव प्रसा
देन ॥")

सङ्कुल, क्ली,(सङ्कुलतीति । स +कुल स स्त्याने+ इगुपधेति क ।) युद्धम् । इत्यजय ॥ (यथा, हरिवंशे । ९१ । ९५ ।
"ततो बलेन महता गजानीकेन चाप्यथ ।
उभयोरन्तर ताभ्या सङ्कुल समपद्यत ॥")
परस्परपराहतवाक्यम् । तत्पर्य्याय । क्लिष्टम् २ । इत्यमर ॥ "द्वे पूर्व्वापरविरुद्धे वाक्ये । यथा—
'यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता मम ।
माता च मम बन्ध्या स्यात् अरामोऽनुपमो
भवान ॥'

कुलजबन्धुसंहत्योः सपूर्व्वः, इत्तुङत्वात् कः। क्लिश्यते. क्तः क्लिष्टम्। परस्पर पराहत विरुद्ध परस्परपराहतम्। तत्र सरस्वतीकण्ठाभरणे तु क्लिष्टलक्षणं यथा,—

'दूरे यस्यार्थसंवित्तिः क्लिष्ट नेष्टं हि तत्
सताम्।'

यथा,—

'विजिताब्जभवद्वेषिगुरुपादहतो जन'।
हिमापहामित्रधरैर्व्याप्त व्योमाभिनन्दति॥'

अस्यार्थः। विना गरुडेन जित इन्द्रस्तस्यात्मभवोऽर्ज्जुनस्तस्य द्वेषी कर्णः तस्य गुरुः पिता सूर्य्यः तस्य पादै रश्मिभिर्हतो जनो लोकः व्योम आकाशमभिनन्दति। कीदृश हिमापहोऽग्निस्तस्यामित्र जल तद्धारयन्ति ये तैर्मेघैर्व्याप्तम्।" इति तट्टीकायां भरतः॥ (सङ्कीर्णता। यथा, महाभारते। ३। १४२। ३८।

"एतस्मिन् सङ्कुले तात वर्त्तमाने भयङ्करे।
अतिभारात् वसुमती योजनाना शत गता॥")

सङ्कुल,त्रि, (सं+कुल स स्त्याने+क।) जनादिभिर्निरवकाशम्। तत्पर्य्यायः। सङ्कीर्णम् २। आकीर्णम् ३। इत्यमर॥ कलिलम् ४ गहनम् ५। इति केचित्॥ सङ्कीर्य्यते स्म जनादिभिर्निरन्तर व्याप्यते स्म सङ्कीर्णं शृ्म विक्षेपे क्त। संकुलति सङ्कुल कुल ज बन्धुस हत्यो' सपूर्व्वेनुङत्वात् क। सं कुल दन्त्यादि। शकिधातोरुले शङ्कुल तालव्यादीति स्वामी। आकीर्ण सङ्कीर्णवत्। इति भरत.॥ (यथा, महाभारते। १। ११३। २६।

"तत. सेनामुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम्।
प्रभूतहस्त्यश्वयुता पदातिरथसङ्कुलाम्॥")

सङ्केत, पु, सङ्केत्यते उच्यतेऽत्र। (सं+कित+घञ्।) स्वाभिप्रायव्यञ्जकचेष्टाविशेष। तत्पर्य्यायः। प्रज्ञप्ति' २ परिभाषा३ शैली४ समय ५ आकार. ६। इति त्रिकाण्डशेष॥ उदाहरण यथा,—

"सङ्केतप्रियशङ्कया निजपतिं प्रावोचदध्वश्रमम्।"
.इति रसस शः॥

(यथा च साहित्यदर्पणे।

"सङ्केतकालमनस विट ज्ञात्वा विदग्धया।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्म निमीलितम्॥")

न्यायमते यथा। सङ्केतो लक्षणा चार्थे पद वृत्तिः। वृत्त्या पदप्रतिपाद्योऽर्थ एव पदार्थ इत्यभिधीयते। इद पदमिमर्थं बोधयत्विति अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति वेच्छा सङ्केतरूपा वृत्ति'। तत्राधुनिकसङ्केत' परिभाषा। तया अर्थबोधक पद पारिभाषिकम्। यथा शास्त्रकारादिसङ्केतितनदीवृद्ध्यादिपदम्। ईश्वरसङ्केत: शक्तिः। तया अर्थबोधक पद वाचकम्। यथा गोत्वादिविशिष्टबोधकगवादिपदम्। तद्बोध्योऽर्थो गवादिर्वाच्यः स एव मुख्यार्थ इत्युच्यते। इति शक्तिवादे गादाधरी टीका॥

सङ्केतनिकेतनं,क्ली,(सङ्केतस्य निकेतनम्।)प्रियमेलनार्थावधारितगृहम्। यथा,—

"सङ्केतनिकेतने प्रियमनवलोक्य समाकुलहृदया विप्रलब्धा।

'सङ्केतकेलिगृहमेत्य निरीक्ष्य शून्य-
मेणीदृशो निभृतनि.श्वसिताधरायाः।
अर्द्धोक्त वचनमर्द्धविकाशि नेत्र
ताम्बूलमर्द्धकवलीकृतमेव तस्थौ॥'

सङ्केतस्थल प्रति भर्त्तुरनागमनकारण चिन्तयति या सोत्कण्ठिता॥" इति रसमञ्जरी॥

सङ्कोच, क्ली, सङ्कुचतीति। सं+कुच्+अच्।) कुङ्कुमम्' इत्यमर'॥

सङ्कोच., पु, (संकुचतीति। सं+कुच्+अच्।) मत्स्यभेदः। (सं+कुचभावे घञ्।) बन्ध.। इति मेदिनी॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ९०। ६५।

"निनाय च निशामिन्दुविषमामब्जिनीव ताम्
बद्धमोहालिपटले हृदि सङ्कोचमेत्य सा॥")

बहुविषयक-वाक्यार्थादेरल्पविषय-स्थापनम्। यथा, सामान्यशब्दार्थस्य विशेषनिष्ठत्व सङ्कोचः इति श्राद्धविवेक.॥ रोधः। जडीभाव इत्यर्थ.। यथा,—

"यस्मिन् प्रमुदिते राज्ञि तमः सङ्कोचति
क्षितौ॥"

इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादास.॥

सङ्कोचनी,स्त्री,(सङ्कुचतीति। सं+कुच्+ल्युः। ङीष्।) लज्जालुलता। इति रत्नमाला॥

सङ्कोचपिशुन, क्ली, (सङ्कोचेन पिशुनम्।) कुङ्कुमम्। इति भावप्रकाशः॥

सङ्क्रन्दन.,पु, (सङ्क्रन्दयति असुरानिति। सं+क्रन्द+णिच्+ल्यः।) इन्द्र'। इत्यमरः॥ (भौत्यस्य मनो पुत्रविशेष'। यथा, मार्कण्डेये। १००। ३२।

"स्त्रीमाणी च प्रतीरश्च विष्णु. सङ्क्रन्दनस्तथा,
तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुता॥"

सं+क्रन्द+भावे ल्युट्।)रोदने, क्ली। (यथा, महाभारते। ११। २३। ४।

"दिष्ट्या नैन महाराज दारुण भरतक्षयम्।
कुरु सङ्क्रन्दन घोर युगान्तमनुपश्यसि॥"

सङ्क्रन्दयति शत्रूनिति। शत्रुतापके, त्रि। यथा, महाभारते। ४। ५। २६।

"तस्य मौर्व्वीमपाकर्षत् शूरः सङ्क्रन्दनो
युधि।
कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुल. स्मृत'॥")

सङ्क्रम, पु, क्ली, दुर्गसञ्चर.। साँको इति भाषा। इत्यमर॥ संक्रामति अनेन संक्रम्यते असौ वा संक्रम.। घञ्। दुर्गे सेत्वादि सञ्चरत्यनेन दुर्गसञ्चरः करणे अल्। सञ्चरो निर्गमोऽम्बुपथ'। इति रत्नकोषः। इति भरत.॥ (यथा, मनु.। ९। २८५।

"सङ्क्रमध्वजयष्टीना प्रतिमानाञ्च भेदकः।
प्रतिकुर्य्याच्च तत्सर्व्वं पञ्च दद्यात् शतानि च॥")

सङ्क्रमः, पुं, (सं+क्रम+घञ्।) क्रमणम्। सम्यग्राशिसञ्चारवस्तु। इति धरणि'॥ (यथा, भागवते। ४। १२। ४८।

"दिनक्षये व्यतीपाते सङ्क्रमेऽर्कदिनेऽपि वा॥")

रविसङ्क्रमकालो यथा,—

"त्रुटे सहस्रभागो य. स कालो रविसङ्-
क्रम॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

सङ्क्रमण, क्ली, (सं+क्रम+ल्युट्।) गमनम्। सूर्य्यस्य राश्यन्तरप्रवेश। यथा। कालकौमुद्यां जावालि।

"पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु रविसङ्क्रमण भवेत्।
प्राहुर्दिनद्वय पुण्य त्यक्त्वा मकरकर्कटौ॥"

देवीपुराणे।

"रविसङ्क्रमणे पुण्ये न स्नानायात् यस्तु मानव'।
सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(प्रापणम्। यथा, हरिवंशे। ३२। १६।

"अत्रै वोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमत'।
धर्म्मसङ्क्रमणञ्चापि मरुद्भिर्भरताय वै॥"

सङ्क्रान्त:, त्रि, (संक्रान्तिरस्यास्तीति। अच्।) संक्रान्तिविशिष्ट। यथा,—

"असङ्क्रान्तमासोऽधिमासः स्फुट स्यात्
द्विसंक्रान्तमास. क्षयाख्यः कदाचित्।"
इति मलमासतत्त्वम्॥

(सं+क्रम्+क्त।) प्राप्त। गतः। क्रमागतधनादि। यथा। स्त्रीसङ्क्रान्तधनस्य स्त्रीधनत्वाभावात् अधिकारविशेषस्यात्र वचनादप्राप्त्याकाङ्क्षया कल्पने सादृश्यात् स्त्रीसङ्क्रान्तधनमात्रस्य पूर्व्वस्वामिदायादरूपोऽधिकारी कल्पनीय एतदर्थं पत्नीपदस्य स्त्रीलक्षकत्वमिति भाव.। इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः॥

संङ्क्रान्ति., स्त्री, (सं+क्रम+क्तिन्।) राश्यन्तरस योगानुकूलव्यापार। यथा,—

"नाडीनक्षत्रदिवसे रविभौमशनैश्चरा'।
सङ्क्रान्ति यस्य कुर्व्वन्ति तस्य क्लेशोऽभिजायते॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

रविसंक्रान्तिर्यथा। भविष्यमात्स्यज्योतिषेषु।

"मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापराः॥"

मृगो मकरः। गोलो राशिचक्रम्।

"धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः।
वृषवृश्चिकसिंहेषु कुम्भे विष्णुपदी स्मृता॥"

देवीपुराणम्।

"यावद्धि शकला भुक्तास्तत् पुण्य चोत्तरायणे।
निरंशे भास्करे दृष्टे दिनान्त दक्षिणायने॥
अर्द्धरात्रे त्वसंपूर्णे दिवा पुण्यमनागतम्।
अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेय चापरेऽहनि॥
सपूर्णे चार्द्धरात्रे च उदयेऽस्तमयेऽपि वा।
स्नानार्हं भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्व्वरीदले॥
सम्पूर्णे तूभयोर्श्यमतिरेके परेऽहनि।

षडशीतिमुखेऽतीते हत्ते च विषुवद्दये ॥
भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ।
आदौ पुण्यं विजानीयात् यद्यभिन्ना तिथि-
र्भवेत् ॥"
त्रिंशकला त्रिंशतितमी कला संक्रान्तिक्षणादूर्द्धं यावद्भवति तावत् पुण्यम् । निरंशेऽशशून्ये संक्रान्तिकाले हि भास्करोऽंशरहितो भवति तस्मिन् दृष्टे दिवेति यावत् । दिनञ्च दिनकर-करसंस्पृष्टास्ति शलाडिका इति ज्योतिर्विदः । तदन्त तत्समाप्तिं यावत् तावत् पुण्यम् । तथा च वृद्धवशिष्ठः । त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृता । नाडी दण्डः ।
"उत्पलाद्विपलं षष्ठ्या विपलात्तु पलं नयेत् ।
पलात्षष्ठ्या नयेन्नाडीं तत्षष्ठ्या तु रवेर्दिनम् ॥"
इति सिद्धान्तसन्दर्भात् ॥
ततश्च देवीपुराणवृद्धवशिष्ठयोरेकवाक्यतया कलानाड्यो पर्य्यायता ॥*॥ रात्रिसंक्रमणे त्वाह अर्द्धरात्रे त्विति । असम्पूर्णे कलान्यूनार्द्धरात्रे ।
"कलान्यूनार्द्धरात्रे तु यदि संक्रमणं भवेत् ।
तदहः पुण्यमिच्छन्ति गार्गगालवगौतमाः ॥"
इति कृत्यचिन्तामणिवर्षकृत्यधृतगर्गवचनात् । कालकौमुद्याञ्च गालवेत्यत्र हारीत इति पाठः । ततश्च कलान्यूनार्द्धरात्राभ्यन्तरे द्वादशस्वेव संक्रान्तिषु अनागतं नागतं संक्रमणेन यत्र दिवा तदेव पुण्यं पुण्यजनकम् । तत्तु पूर्व्वदिनं तदैव संक्रान्तेरनागतत्वसम्भवात् । तेन संक्रमणकालादर्व्वागेव दिवापरार्द्धे स्नानादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अर्द्धरात्रे व्यतीते कालाधिकार्द्धरात्रे व्यतीते । सम्पूर्णे अर्द्धरात्रे रात्रिमध्यकलयोः । कलान्यूनार्द्धरात्रे त्विति वचनानन्तरं भुजबलभीमे ।
"अर्द्धरात्रे कलाधिक्ये यदा संक्रमते रविः ।
तदोत्तरदिनं ग्राह्यं स्नानदानजपादिषु ॥
अर्द्धरात्रे तु सम्पूर्णे यदा संक्रमते रविः ।
प्राग्दुर्दिनद्वयं पुण्यं त्यक्त्वा मकरकर्कटौ ॥"
इति वचनाभ्यां तथा प्रतीतेः । कालविवेके कालकौमुद्याञ्च शातातपजावाली ।
'पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु रविसंक्रमणं भवेत् ।
प्राग्दुर्दिनद्वयं पुण्यं त्यक्त्वा मकरकर्कटौ ॥"
एतयोर्व्यवस्था आह कालमाधवीये भविष्योत्तरीयम् ।
मिथुनात् कर्किसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।
प्रदोषे वा निशीथे वा कुर्य्यादहनि पूर्व्वतः ॥
कार्म्मुकन्तु परित्यज्य झषं संक्रमते रविः ।
प्रभाते वार्द्धरात्रे वा स्नानं कुर्य्यात् परेऽहनि ॥"
ततश्च रात्रिशेषदण्डद्वयात्मकार्द्धरात्रसंक्रान्तावुदयेऽस्तमयेऽपि वा इत्यनेन उदयोपक्रममस्तमयान्तञ्च मानार्द्धं पुण्यम् । एवञ्चोभयदिने पुण्यकाले पूर्व्वदिनाकरणे एव परदिने ।
स्व. कार्य्यमद्य कर्त्तव्यं पूर्व्वाह्णे चापराह्णि-
कम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम् ॥"
इति लिङ्गपुराणात् मोक्षधर्म्माच्च ॥
तत्रापि दक्षिणायने पूर्व्वदिनार्द्धमात्रमिति विशेषः । उत्तरायणे परदिनार्द्धमात्रमिति विशेषः । मानार्द्धमिति भास्करे भास्करोपलक्षिते काले दिवेति यावत् तस्मिन् संक्रमणेऽपि मानार्द्धं पुण्यम् । एतच्च विषुवषडशीतिविषयम् । अयनकालयोः पूर्व्वमुक्तत्वात् विष्णुपद्याश्चोभयतः षोडशकलानां पञ्चदशनाडिकानां वा पुण्यत्वस्य शातातपादिवचनेन वक्ष्यमाणत्वात् । तेन दिवासंक्रमणं एवायनादित्वेन पुण्यकाले विशेषः । रात्रिसंक्रमणे तु अर्द्धरात्रीयमकरकर्कटसंक्रमणव्यतिरिक्ते सर्व्वथा तुल्यतेति । अपूर्णे शर्व्वरीदले कलान्यूनार्द्धरात्रे इत्यत्रापि मानार्द्धमित्यनुषज्यते । दिवापुण्यमिति यत् प्रागुक्तं अत्र तदेव मानार्द्धत्वेन विशेषितमित्यपुनरुक्तिः । एवमुदयास्तमये यन्मानार्द्धं पुण्यं तत् किमेकदिने दिनयोर्व्वेति तत्राह सम्पूर्णे तूभयोरिति उभयोः पूर्व्वापरदिनयोर्म्मानार्द्धं पुण्यं तेन पूर्व्वदिनस्यास्तमयपर्य्यन्तं परदिनस्य उदयमारभ्य मानार्द्धं पुण्यमित्यर्थः । अतिरेके अर्द्धरात्रात् परतः संक्रमणे परेऽहनि मानार्द्धं पुण्यमित्यनुषज्यते । मानार्द्धन्तु प्रहरद्वयम् ।
"अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।
ऊर्द्ध्वं संक्रमणे भानोरुदयात् प्रहरद्वयम् ।
पूर्णार्द्धरात्रसंक्रान्तौ द्वे दिनार्द्धे तु पुण्यदे ॥"
इति संवत्सरप्रदीपगङ्गावाक्यावलीधृतवशिष्ठसौरधर्म्मवचनैकवाक्यत्वात् ।
"अर्द्धरात्रादधश्चैव दिनार्द्धस्योपरि क्रिया ।
ऊर्द्ध्वं संक्रमणे भानोरुदयात् प्रहरद्वयम् ॥"
इति भोजराजकृत्यचिन्तामणिधृतैकवाक्यत्वाच्च अधः पूर्व्वं ऊर्द्ध्वं परतः । क्रिया स्नानादिका । एवञ्च गर्गवचनस्थतदहरिति यामद्वयपरम् । अन्यथा मूलभूतस्मृत्यन्तरकल्पनापत्तेः । एवञ्च षडशीतिमुखेऽतीते इत्यादि दिवासंक्रमणविषयम् । तेन दिवा षडशीतिसंक्रमणे भूते भविष्यन्मानार्द्धं पुण्यं एवं विषुवद्दयेऽपि । दिवोत्तरायणेऽपि भविष्यद्विंशतिदण्डानां पुण्यत्वम् । अत्रोत्तरायणस्य पृथगभिधानात् अयन इति पदं दक्षिणायनपरं गोवलीवर्द्दन्यायात् । तेन दिवा दक्षिणायने भविष्यति भूतत्रिंशद्दण्डानां पुण्यत्वम् । एवञ्च षडशीत्यादिष्वप्यवकाशमलभमानम् ।
"अर्व्वाक् षोडश विज्ञेया नाड्यः पश्चाच्च
षोडश ।
कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तेर्व्विद्वद्भिः परिकीर्त्तितः ॥"
इति शातातपीयम् ।
"अतीतानागतो भोगो नाड्यः पञ्चदश स्मृताः ।"
इति देवीपुराणीयञ्च वचनं दिवा विष्णुपदीविषयम् । अतएव जावालिवृद्धवशिष्ठौ ।
"पुण्याया विष्णुपद्याञ्च प्राक् पश्चादपि षोडश ।"
अर्द्धरात्रे विशेषमाह आदावित्यादि । अर्द्धरात्रसंक्रान्तावादौ पूर्व्वदिन एव मानार्द्धं पुण्यम् । यद्यभिन्ना संक्रान्तिकाले पूर्व्वदिने च एकैव तिथिर्भवेत् तेन मध्यरात्रे संक्रमणे यदुभयदिनमानार्द्धं पुण्यमुक्तं तद्भिन्नतिथिविषयम् । अतीते पुनरर्द्धरात्रे पूर्व्वोक्ता तिथ्यभेदेऽपि परदिनस्यैव पूर्व्वार्द्धं पुण्यमिति तात्पर्य्यार्थः ॥ एवञ्च रात्रिसंक्रान्तौ दिन एव पुण्यत्वाभिधानात् ।
"राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।
स्नानदानादिकं कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥"
इति देवलेन दिनसंक्रमणस्य रात्रिप्रविष्टपुण्यकालांशे संक्रान्तिनिमित्तेन स्नानदानादि विधीयते इति ॥ * ॥ यत्तु ।
"मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्क्षी घोरा चैव महोदरी
राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप
मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रे ध्वाङ्क्षीं विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता
चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरेऽक्षे चैव राक्षसी ।
मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितर्क्षेषु संक्रमे ॥"
इत्येतैर्द्वादशस्वेव संक्रान्तिषु ध्रुवादिनक्षत्रयोगान्मन्दादिरूपतया सप्तधाभिन्नासु ।
"त्रि चतुः पञ्च सप्ताष्ट नव द्वादश एव च ।
क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥"
इति देवीपुराणे एव त्रिचतुरादिघटिकानां पुण्यत्वमुक्तं तद्दिवारात्र्योस्तत्तत्कालोपदेशात् अवकाशमलभमानं सन्ध्याद्वयसंक्रान्तिविषयमिति समयप्रकाशः ॥*॥ ध्रुवादिगणस्तु दीपिकायाम्
"उग्रं पूर्व्वमघान्तका ध्रुवगणस्त्वोणुत्तराणि स्वभू-
र्व्वातादित्यहरित्रयं चरगणः पुष्याश्विहस्ता लघु ।
चित्रामित्रमृगान्त्यभं मृदुगणस्तीक्ष्णोऽहिरुद्रेन्द्रयुक्
मिश्रोऽग्निः सविशाखभं शुभफला सर्व्वे स्वकृत्ये गणाः ॥"
अन्तको भरणी । स्वभूः रोहिणी । वातादित्यहरित्रयं स्वाती पुनर्वसुः श्रवणा धनिष्ठा शतभिषा । मित्रमृगान्त्यभं अनुराधामृगशिरारेवत्यः । अहिरुद्रेन्द्रयुक् अश्लेषा आर्द्रा ज्येष्ठा मूला । अग्निः कृत्तिका । कल्पतरुस्तु । क्रमेण यथासंख्यं एता घटिकास्तत्पुण्यं तस्य संक्रमणस्य पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं पारमार्थिकं मुख्यम् ।
"त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः ।"
इत्युक्तसूक्ष्मसङ्क्रमकालीनानुष्ठानजन्यपुण्यसमपुण्यहेतव इत्याह । त्रुटिस्तु ।
"लघ्वक्षरचतुर्भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते ।
त्रुटिद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम् ॥"
इति स्मृत्युक्तः ॥
एतदेव मतं युक्तम् । अतएव देवलेन ।
"या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः
स्मृताः ।"

इत्युक्तम्। एवञ्चेता घटिकाः पुण्यतमा मानार्द्धादिकन्तु पुण्यमात्रमिति तस्मान्मन्देत्यादि न सन्ध्यासङ्क्रान्ति विषयकमिति। सन्ध्यासङ्क्रान्तिविषयत्वे पारमार्थिकमित्यनुपपत्तेः। पुण्यमित्यनेनैव सिद्धेः। पारमार्थिकमित्यत्र कल्पतरुव्याख्यानावलोकनात् रविसङ्क्रम इति पाठकल्पनं कल्पनमेव। समयप्रकाशकृतापि तथा पठितत्वात्। जीमूतवाहनाऽपि कालविवेके।

"अह्नि सङ्क्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम्।
रात्रौ सङ्क्रमणे भानोर्द्दिनार्द्धं स्नानदानयोः॥"

इति वृद्धवशिष्ठादिवचनपर्य्यालोचनया दिवासङ्क्रान्तौ दिनमात्रं पुण्यं पुण्यतरास्तु विशेषविहिता नाड्य इत्याह। अतएव तद्धृतजाबालिवृहस्पतिशातातपवचनमपि सङ्गच्छते। यथा,—

"वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश॥"

कालमाधवीयेऽपि। अह्नीत्यभिधाय प्राशस्त्यतारतम्यमुक्तम्। एवञ्च दिवासंक्रान्तौ कृत्स्नं दिनं पुण्यं षडशीतिमुखेऽतीते इति वचनं पुण्यतरपरम्॥*॥ ननु देवीपुराणे दिवारात्र्योः सङ्क्रमणे विशिष्यकालाभिधानात् सन्ध्यासङ्क्रान्तेः कः काल इति चेत्।

"त्रिंशन्मुहूर्त्तं कथितमहोरात्रन्तु यन्मया।"

इति विष्णुपुराणेन सन्ध्ययोः पृथगनुपादानात् दिवारात्रिसम्बन्धित्वान्मुहूर्त्तार्द्धेन तयोरन्तर्भावः तथा च दक्षः।

"अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनक्षत्रवर्ज्जितः।
सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥"

योगियाज्ञवल्क्यः।

"ह्रासवृद्धी च सततं दिनरात्र्योर्यथाक्रमम्।
सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासे वृद्धौ समा स्मृता॥"

वराहः।

"अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत्॥"
तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्॥"

अतएव केनापि मुनिना नानादेशीयसंग्रहकारेण च सन्ध्यासङ्क्रान्तित्वेन विशेषो नाभिहितः॥*॥*॥ तदयं संक्षेपः। दिनसंक्रमणे कृत्स्नं दिनं पुण्यम्। षडशीतिमुखेऽतीते इत्याद्युक्तं पुण्यतरं। मन्दा मन्दाकिन्यादिरूपेण त्रिचतुरादिघटिकाः पुण्यतमाः॥ दिनवृत्तोत्तरायणादिर्विहितविंशतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वम्। रात्रिसंक्रमे तु कलान्यूनप्रथमार्द्धरात्रगते तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यम्। कलाद्वयात्मकमध्यरात्रगते तद्दिवसीयतिथिरभेदे तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यम्। भेदे तु तद्दिवसीयशेषयामद्वयं परदिवसीयाद्ययामद्वयञ्च पुण्यम्। उभयदिने पुण्यकालेऽपि पूर्व्वदिनाकरण एव परदिने तद्विहितं कार्य्यम्। तिथिभेदाभेदयोर्द्दक्षिणायने तद्दिवसीयशेषयामद्वयं उत्तरायणे तु परदिवसीयाद्ययामद्वयं पुण्यमिति। मध्यरात्रीयकलोत्तरशेषार्द्धरात्रसंक्रमणमात्रे तु परदिनाद्ययामद्वयं पुण्यमिति। सन्ध्यासंक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रेर्व्यवस्थेति॥*॥*॥ ब्रह्मपुराणे।

"शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः।
महाजया तदा प्रोक्ता सप्तमी भास्करप्रिया॥
स्नानं दानं तपो होमः पितृदेवाभिपूजनम्।
सर्व्वं कोटीगुणं प्रोक्तं तपनेन महौजसा॥"

अत्र।

"मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः।"

इत्यनेन प्राप्ततिथ्युल्लेखे तद्विशेषणत्वेन महाजया इत्युल्लेख्यम्। संज्ञाविधेरेतदेव प्रयोजनं यत्तया निर्द्देश इत्युक्तत्वात्। एवञ्च संक्रान्तिविशेषस्य निमित्तत्वेन प्राप्तौ विषुवाद्युल्लेखोऽपि॥*॥ स्कान्दे।

"एकान्ततो मया प्रोक्ताः कालाः संक्रान्तिसञ्ज्ञकाः।
नैतेषु विद्यतेऽनिष्टं यतस्त्वाक्षयसञ्ज्ञिता॥
अश्रद्धयापि यद्दत्तं कुपात्रेभ्योऽपि मानवैः।
अकालेऽपि हि तत् सर्व्वं सत्यमक्षयतां व्रजेत्॥"

मात्स्ये।

"अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च।
षडशीतिसहस्रन्तु षडशीत्यामुदाहृतम्॥
शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये।
विषुवे शतसाहस्रमा-का-मा-वैष्वनन्तकम्॥"

आ-का-मा-वैषु आषाढीकार्त्तिकीमाघीवैशाखीपूर्णिमासु। देवीपुराणे।

"रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्तु मानवः।
सप्तजन्मसु असौ रोगी निर्द्धनश्चोपजायते॥"*॥

दीपिकायाम्।

"नाडीनक्षत्रदिवसे रविर्भौमशनैश्चराः।
संक्रान्तिं यस्य कुर्व्वन्ति तस्य क्लेशोऽभिजायते॥
गोमूत्रसर्षपैः स्नानं सर्व्वौषधिजलेन च।
विशुद्धं काञ्चनं दद्यान्नाडीदोषोपशान्तये॥"

नाडीनक्षत्राणि चाद्यदशषोडशाष्टादशत्रयोविंशतिपञ्चविंशतयः। रत्नमालायाम्।

"ताराबलाद्दिन्दुरथेन्दुवीर्य्याद्
दिवाकरः संक्रममाण उक्तः।
ग्रहाश्च सर्व्वे सवितुर्बलेन
महीसुताद्याः क्रमशः प्रशस्ताः॥"*॥

संवत्सरप्रदीपे।

"धुस्तूरबीजसलिले स्नायात् संक्रान्तिशान्तये
तथा सर्व्वौषधीभिश्च विष्णुमन्त्रांश्च संजपेत्॥
यदाह्नि मेषसंक्रान्तिस्तुलासंक्रमणं निशि।
तदा प्रजा विवर्द्धन्ते धनधान्यसमृद्धिभिः॥
कुलाकशनिवारेण महासंक्रमणं यदा।
तदा भवेत् प्रजानाशो दुर्भिक्षादिभयं महत्॥"

षट्त्रिंशन्मतनिगमौ।

"संक्रान्त्यां पक्षदश्याञ्च द्वादश्यां श्राद्धवासरे।
वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न च क्षारेण योजयेत्॥
संक्रान्त्याञ्च त्रयोदश्यां पक्षान्ते नवमीदिने।
सप्तम्यां रविवारे च स्नानमामलकैस्त्यजेत्॥"

शातातपः।

"रविवारेऽर्कसंक्रान्त्यां षष्ठ्यां वै सप्तमीतिथौ।
आरोग्यकामस्तु नरो निम्बपत्रं न भक्षयेत्॥"

कृत्यचिन्तामणौ गुणिसर्व्वस्वे च।

"चैत्रे मासि च सम्पूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः।
आरोग्याय स्नुहीमूले संक्रान्त्यां तत्र कारयेत्॥"

पूजामन्त्रः।

"घण्टाकर्ण महावीर सर्व्वव्याधिविनाशन।
विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल।॥"

शिवपुराणे।

"घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीववल्लभः॥"*॥

कृत्यचिन्तामणौ।

"मसूरं निम्बपत्रञ्च योऽत्ति मेषगते रवौ।
अपि रोषान्वितस्तस्य तक्षकः किं करिष्यति॥"

संवत्सरप्रदीपे तूत्तरार्द्धे।

"मेषस्थे च विधौ तस्य नास्त्यङ्गे विषजं भयम्॥"

स्मृतिः।

"मेषादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी॥"

वारिदानमन्त्रः।

"एष धर्म्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः॥
वैशाखे यो घटं पूर्णं सभोज्यं वै द्विजन्मने।
दद्यात्यभुक्त्वा राजेन्द्र स याति परमां गतिम्॥"

पूर्णं जलेनेति शेषः। महार्णवे।

"यो ददाति हि मेषादौ शक्तूनम्बुघटान्वितान्
पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥
विप्रेभ्यः पादुके छत्रं पितृभ्यो विषुवे शुभम्।"

पितृभ्यः पितॄनुद्दिश्य इत्यर्थः। अत्र विषुवस्य पुण्यविशेषजनकत्वेन विवक्षितत्वात् मेषादाविति विषुवसङ्क्रान्तिपुण्यकालपरम्। अन्यथा कालद्वयकल्पनापत्तेः॥*॥ कर्म्मोपदेशिन्यां व्यासः।

"सङ्क्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां श्राद्धवासरे।
सायंसन्ध्यां न कुर्व्वीत कृते च पितृहा भवेत्॥"

देवीपुराणे।

"अतीतानागतो भोगो नाड्यः पञ्चदश स्मृताः।
सान्निध्यन्तु भवेत्तत्र ग्रहाणां सङ्क्रमे रवेः॥
पुण्यपापविभागेन फलं देवी प्रयच्छति।"

भोगः पुण्यपापजननयोग्यकालः। पुण्यपापविवेचने विश्वामित्रः।

"यमार्य्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिभिः।
स धर्म्मो यं विगर्हन्ति तमधर्म्मं प्रचक्षते॥"

आगमवेदिभिः क्रियमाणमिति सम्बन्धः। तान्त्रिकास्तु।

"विहितक्रियया साध्यो धर्म्मः पुंसो गुणो मतः।
प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म्म उच्यते॥"

अत्रैकस्मिन्नेव काले पुण्यपापफलदानदर्शनात् सङ्क्रमणपुण्यकाल एव स्नानादिवत्तैलादित्यागः एवमेव गुरुचरणाः। एकादशीप्रकरणोक्तसङ्क्रान्त्युपवासस्य व्रतत्वेन भावरूपत्वात् भाव-

चटितत्वाद्दोभयथापि तत्र पूर्व्वे विधेर्वृत्तिरित्य-नेन पुण्यकालयुक्ताहोरात्रकर्त्तव्यता षष्ट्युपवासवत् । एकादशीतत्त्वे एतद्द्बहुधा विमृष्टम् । एवञ्च रात्रिजागरस्य क्रान्तौ दिवाशेषार्द्धमात्रस्य तत्पुण्यकालत्वाद्रात्रिमुहूर्त्तार्द्धे सायं सन्ध्योपासनं कार्य्यमेव ।*। ब्रह्मपुराणे ।

"नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः ।
चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्व्वसु ॥
अहोरात्रोपितः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम् ।
यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत् ॥"

अहोरात्रोपितः पूर्व्वदिने कृतोपवासः । एतत्-परमेव ।

"अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदि भवेत् ।
पूर्व्वे व्रतादिकं कुर्य्यात् परेद्युः स्नानदानयोः ॥"

इति भीमपराक्रमीयम् ॥

स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमीनिर्द्देशात् परदिवसीयस्नानदानादिनिमित्तकं पूर्व्वदिने उपवासरूपं यमरूपं व्रतादिकं कुर्य्यादित्यर्थः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥ अथ रविसंक्रान्तिगणनम् ।

"नवाष्टशक्रहीनेन शकाब्दाङ्केन पूरिता ।
भूर्व्वाणचन्द्राविकाम्नौ कुरामौ वेदयुग्मकं ॥
१ । १५ । ३१ । ३१ । २४॥
अङ्का अनुपलादिस्तु षष्ट्या लब्धाङ्कमिश्रिता ।
दण्डात् खाग्नी इषुपू च ३० । ५७ । पलादित्वा
ततः पुनः ॥
सप्तावशिष्टा वाराः स्युस्ततो दण्डादिका परे ।
मेषसंक्रमणे भानोः सिद्धान्तस्फुटसम्मता ॥
भुजौ षडिषू रामाग्नौ २ । ५६ । ३३ । कालो
नातिर्गजावनी । ६। २२। १८
रामचन्द्रोऽग्नियुग्मञ्च ३।१।२३।तर्कोऽङ्क इड्-
नवाश्वभौ ॥६।२८।५८ ॥
द्वावङ्कद्दग्वेदवाणा २।२८।५४। अब्धिर्व्वाणशरौ
सुरा ।४।५५।३३।
षण्नागवेदौ शून्येन्दू ६।४८।१०। एकः शैलभुवौ
शरा ॥१।१७।५ ॥
द्वौ षडग्नी तथा काला २।३६।६। अब्धोरामाः
शरावनी ।४।३।१५।
पञ्चाग्नीषू तथा क्ष्मा ५ । ५३ । ११। मेष-
संक्रमवारतः ।
अङ्कैर्योज्या वृषादेस्तु वाराद्याः संक्रमे रवेः ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सङ्क्रान्तिचक्र, क्ली, (संक्रान्त्याश्चक्रम् ।) नराणां शुभाशुभ-ज्ञानार्थनक्षत्राङ्कितनराकारचक्रम् । यथा,—

'मूर्ध्नि सप्त मुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत् ।
त्रितयं हस्तपादेषु महाविषुवभक्रमात् ॥
मस्तके भूपतेः सौख्यं वदने पटुता सभे ।
हृदये च धनाध्यक्षोऽर्थप्राप्तिर्दक्षिणे करे ॥
वामकरे महद्दुःखं सुखं पादे च दक्षिणे ।
भ्रमणं वामपादे च कथितं विषुवत्फलम् ॥"

इति महाविषुवचक्रम् ॥*॥

'षड्मूर्ध्नि वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा ।
त्रितयं करपादेषु पयोविषुवभक्रमात् ॥
मानं मूर्ध्नि मुखे चैव हृदये सुखसम्भवः ।
द्वौ. पदोर्दक्षयोर्भोगस्त्रासश्च वामयोः स्मृतः ॥"

इति जलविषुवचक्रफलम् ॥ * ॥

"शीर्षे पञ्च मुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रयं त्रयम् ।
हृदि पञ्च शशी नाभौ गुदे च पादयो रसाः ।
उत्तरायणभाज्ज्ञेयं स्वनक्षत्रस्थितेः फलम् ॥
शीर्षेऽर्थलाभो वदने सुखानि
दक्षे करेऽर्थो हृदये च सौख्यम् ।
नाभौ शुभं वामकरेऽर्थनाशो
गुह्ये भयं वामपदे प्रवासः ॥"

इत्युत्तरायणचक्रफलम् ॥ * ॥

"शीर्षे त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयोः ।
अष्टौ पादद्वयेऽप्यष्टौ दक्षिणायनभक्रमात् ॥
शीर्षे मानं मुखे विद्या हृदये वित्तसञ्चयः ।
प्रवासः स्यात् करे वामे भिक्षान्नाभश्च दक्षिणे ।
निष्फलं वामपादे च किञ्चिल्लाभश्च दक्षिणे ॥"

इति दक्षिणायनचक्रफलम् ॥ * ॥

"ऋक्षे संक्रमणं यत्र विष्णुपद्या मुखे च तत् ।
चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये ॥
चत्वारि वामबाहौ च हृदये पञ्च निर्द्दिशेत् ।
अक्ष्णोर्द्वयं द्वयं योन्यां मूर्ध्नि द्वौ चैककं
गुदे ॥
रोगो भोगस्तथा यानं बन्धनं लाभ एव च ।
ऐश्वर्य्यं राजपूजा च षपमृत्युरिति क्रमात् ॥"

इति विष्णुपदीचक्रफलम् ॥ * ॥

"मुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम् ।
क्रोडे वाणस्तथा वेदाः करे सव्येतरेऽपि च ॥
द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा ।
द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्याः स्मृतौ स्थितेः ॥
मुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि ।
कान्ता स्याद्बन्धनं वामे हस्ते स्यात् सौख्यं
नृणाम् ॥
सम्मानं नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके ।
गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षडशीतिफलश्रुतिः ॥"

इति षडशीतिचक्रफलम् ॥ * ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सङ्क्राम, पुं, (सं+क्रम+घञ् ।) दुर्गसञ्चरः । इति हेमचन्द्रः ॥

सङ्क्लेद, पुं, (सं+क्लिद्+घञ् ।) आर्द्रीभावः । (यथा, हरिवंशे । ५३ ।

"अनया सह जाह्नव्या मोदमानो ममाज्ञया ।
इमं सलिलसङ्क्लेदं विसृज्यासि सागर ! ॥")

सङ्ख्य, क्ली, (सम्यक् ख्यायतेऽत्रेति । सं+ख्या+बाहुलकात् कः ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । ४६ ।

"एवमुक्त्वार्ज्जुनः सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥"

सङ्ख्येये, त्रि ॥

सङ्ख्यता, स्त्री, सङ्ख्यत्वम् सङ्ख्येयता । सङ्ख्य-शब्दात् भावे तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सङ्ख्या, स्त्री, (सं ख्यायतेऽनयेति । सं+ख्या+अङ् । टाप् ।) बुद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विचारणा । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५७ । ७ ।

'यो वेत्ति सङ्ख्यां निकृतौ विधिज्ञ-
श्चेष्टास्वखिन्नः कितवोऽक्षजासु ।
महामतिर्यश्च जानाति द्यूतं
स वै सर्व्वं सहते प्रक्रियासु ॥")

एकत्वादि । इति मेदिनी ॥ सङ्ख्येये, त्रि । यथा,—

"विपणो विक्रयः सङ्ख्या सङ्ख्येये ह्यादश त्रिषु
विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्व्वाः सङ्ख्येयसङ्ख्ययोः ॥
सङ्ख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ।
पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥"

इति चामरः ॥

"आदश दशस्तुतिपर्य्यन्तं अष्टादश यावत् एकादिकाः सङ्ख्याशब्दाः सङ्ख्येये द्रव्ये वर्त्तन्ते । त्रिषु लिङ्गेषु तेन सङ्ख्यासङ्ख्येययोः सामानाधिकरण्येन वृत्तिः । यथा एका शाटी एकः पटः एकं कुण्डम् । हि शब्दो अवधारणे सङ्ख्येय एव न तु सङ्ख्यायामित्यर्थः । तेन घटा दश इति साधुर्न घटानां दशेति । किन्तु द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति सूत्रे द्व्येकयोरिति निर्द्देशात् सङ्ख्यामात्रेऽपि सम्भव इति भाव्यम् । घटानां पञ्च इत्यपि स्यादिति सुभूतिः । वार्त्ताकुरेषा गुणसप्तयुक्ता इति वैद्यकम् । आङ्शब्देन दशशब्दस्याव्ययीभावः । दशशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वात् नपुंसकत्वपक्षे क्लीवाद्वेति पक्षे मः तेन आदश आदशेति पाठः । विंश । अष्टादश-परा विंशत्याद्याः सर्व्वा एव सङ्ख्याः सङ्ख्यायां सङ्ख्येये च नित्यमेकवचनान्ता भवन्ति यथा विंशतिर्भाव गवां विंशतिः । सङ्ख्या । इह सङ्ख्या सङ्ख्यान्तरं अन्यथा पूर्व्वेण विरोधः स्यात् संख्या अर्थः अभिधेयो यस्य स सङ्ख्यार्थः तत्र सङ्ख्यार्थे विंशत्यादौ सङ्ख्यायां सङ्ख्येये च सामानाधिकरण्यात् द्विवचनबहुवचने भवतः यथा द्वे विंशती गावः गवां वा तिस्रो विंशतयो गावः गवां वा एवं द्वे शते दश शतानीत्यादि । अयमभिप्रायः सदा विंशत्यादीनामनावृत्तिरेकैव विंशतिरेकमेव शतमित्येव स्यात् तदा पूर्व्वेण एकवचनान्ततैव यथोक्तं विंशतिर्गाव गवां विंशतिरिति । यदा विंशत्यादेरावृत्तिर्विंशतिद्वयं शतद्वयमित्येव स्यात् तदा अनेन द्विवचनबहुवचनान्तता स्यात् यथोक्तं द्वे विंशती तिस्रो विंशतयः । अतएव परे परिभाषन्ते । विंशत्यादेरनावृत्तौ बहुत्वेऽप्येकवचनं इति एकशेषात् द्वे विंशती तिस्रो विंशतय इत्यन्येऽपि । स्वमतेऽपि त्र्यादयः सङ्ख्याशब्दाव्वान्ता इत्युक्तं टेर्लोप इति सूत्रे विंशतेस्तेस्त्वाङ्गाविति ङित्वज्ञानेनैव एकवचनान्तताज्ञापकात् बहुत्वानि इत्यनेन चावृत्तौ द्वित्वबहुत्वसम्भवाच्चायमर्थोऽवगम्यः । ताश्च सङ्ख्यासु विंशताद्या नवत्यन्ता स्त्रीलिङ्गा भिन्नलिङ्गेनापि सामानाधिकरण्ये स्त्रिय एव

यथा विंशत्या 'पुरुषैः विंशतिः कुलानीति विंशति' श्रुतिरष्टाविंशतियावत् एवं त्रिंशत् श्रुतिरष्टात्रिंशद्यावत् एवं चत्वारिंशदादौ। पङ्क्तिर्दशसङ्ख्या तामारभ्य परार्द्धान्तं दशगुणोत्तरं दशगुणाधिकं क्रमात् शतसहस्रादि भवति। क्रमादितिपदोपादानादयमर्थः एकं दशगुणितं पङ्क्तिरुच्यते। दशपङ्क्तयः शतम्। दशशतानि सहस्रम्। एवं दशगुणितं सहस्रमयुतम्। एवं लक्षनियुतादि ज्ञेयम्। तथा च। ब्रह्माण्डपुराणम्।

'एकं दश शतञ्चैव सहस्रमयुतं तथा।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्बुदमेव च॥
वृन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः।
अन्त्यं मध्यं परार्द्धञ्च दशवृद्ध्या यथाक्रमम्॥'

शतं तालव्यशकारम्। सहस्रं द्विदन्त्यसकारम्।" इति भरतः ॥*॥ न्यायमते अस्या गणनव्यवहारे कारणत्वम्। एकत्वं नित्यवस्तुनि नित्यम्। अन्यत्र अनित्यम्। द्वित्वादिपरार्द्धपर्य्यन्तं अपेक्षाबुद्धेर्जायते। एवं अपेक्षाबुद्धिनाशे तेषां नाशः। पर्य्याप्तिसम्बन्धेन अनेकाश्रये तिष्ठन्ति। यथा,—

"गणनव्यवहारे तु हेतुः सङ्ख्या विधीयते।
नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते॥
द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः।
अनेकाश्रयपर्य्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः॥
अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः।
अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते॥"

इति भाषापरिच्छेदः ॥*॥

अपि च।

श्रीमैत्रेय उवाच।

"परार्द्धसङ्ख्यां भगवन्! ममाचक्ष्व यया तु सः।
द्विगुणीकृतया ज्ञेयः प्राकृतः प्रतिसञ्चरः॥

श्रीपराशर उवाच।

स्थानात् स्थानं दशगुणमेकस्माद्गुण्यते द्विज।
ततोऽष्टादशमे भागे परार्द्धमभिधीयते॥
परार्द्धद्वितयं यत्तु प्राकृतः प्रलयो द्विज।
तदाव्यक्तेऽखिलं व्यक्तं सहेतौ लयमेति वै॥"

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ३ अध्यायः॥

सङ्ख्यातः, त्रि, (सं+ख्या+क्तः।) कृतसङ्ख्यम्। तत्पर्य्यायः। गणितम् २। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। ६। १४। ३।

"रजोभिः समसङ्ख्याताः पार्थिवैरिह जन्तवः।
तेषां ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादयः॥")

सङ्ख्यानं, क्ली, (सं+ख्या+ल्युट्।) सङ्ख्या। सम्पूर्व्वख्याधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥(यथा, मनुः। ८। ४००।

"मिथ्यावादी च सङ्ख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम्॥"

प्रकाशः यथा, भागवते ५। १७। १७।

"ॐ नमो भगवते महापुरुषाय सर्व्वगुणसङ्ख्यानायानन्तायाव्यक्ताय नम इति॥"

"सर्व्वेषां गुणानां सङ्ख्यानं प्रकाशो यस्मात्।" इति तत्र श्रीधरस्वामी॥)

सङ्ख्यावान्, पुं, (संख्या बुद्धिरस्त्यस्येति। मतुप्। मस्य वः।) पण्डितः। इत्यमरः॥ (यथा, काशीखण्डे। ८२। ८।

"रणाङ्गणे कृतान्ताभः सङ्ख्यावांश्च सदोजिरे॥")

सङ्ख्यायुक्ते, त्रि। इति मेदिनी॥

सङ्ख्येयं, त्रि, (संख्यातुं योग्यमिति। सं+ख्या+यत्।) सङ्ख्यायोग्यम्। तत्पर्य्यायः। गणेयम् २ गणनीयम् ३। इति जटाधरः॥ गण्यम् ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ४। २५५।

"एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्ख्येयस्तस्य नैव यत्॥")

सङ्गः, पुं, (षञ्जसङ्गे+घञ्।) मेलनम्। तत्पर्य्यायः। मेलकः २ सङ्गमः ३। इत्यमरः॥ (यथा, देवीभागवते। १। २०। ६७।

अम्बिका च यदा स्नाता नारी ऋतुमती तदा
सङ्गं प्राप्य मुनेः पुत्त्रमसूतान्धं महाबलम्॥")

रागः। यथा। "रागसङ्गौ तु रक्तता।" इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कुमारे। १। २७।

"अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते
द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा॥"*॥)

सङ्गदोषो यथा,—

"स मे समाधिर्ज्जलवासमित्र-
मत्स्यस्य सङ्गात् सहसैव नष्टः।
परिग्रहः सङ्गकृतो ममायं
परिग्रहोत्थाश्च महाविधित्साः॥"

इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २ अध्यायः॥

अन्यच्च।

"अहोऽस्य दारसंयोगः कथं तमूर्द्ध्वरेतसम्।
दृष्ट्वा तयोश्च शृङ्गारं मुनिं कामो बभूव ह।
जितेन्द्रियेऽसतां सङ्गात् दोषः सांसर्गिको भवेत्॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः॥

अपि च।

"असतां सङ्गदोषेण को न याति पराभवम्।
त्रिदशैर्वन्दितो वह्निर्भस्मना सहितो यथा॥"

इति चाणक्यम्॥

किञ्च।

"यत्र यत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन लज्जते।
उपहासाय किं न स्यादसत्सङ्गो मनीषिणाम्॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

सङ्गणिका, स्त्री, अप्रतिरूपकथा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सङ्गतं, क्ली, (सं+गम्+क्तः।) सौहार्द्दम्। इति हेमचन्द्रः॥ यथा, कुमारे। ५। ३९।

"यतः सतां सन्नतगात्रि! सङ्गतं
मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते॥")

युक्तियुक्तवाक्यम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। हृदयङ्गमम् २॥ इत्यमरः। १।६।१८॥ (मौर्य्यवंशीयनृपतिविशेषे, पुं। यथा, भागवते। १२। १। १३॥

"सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशः सुतः॥")

सङ्गतिः, स्त्री, (सं+गम+क्तिन्।) सङ्गमः। ज्ञानम्। इति मेदिनी॥ न्यायमते। आनन्तर्य्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः। सा च षोढा। प्रसङ्गः १। सङ्गतित्वे सति उपोद्घातादिभिन्नः। यथा सामान्यलक्षणाया प्रसङ्गसङ्गतिः। उपोद्घातः २। निर्द्दिष्टोपपादकत्वम्। यथा परामर्शप्रवर्त्तकज्ञाने च उपोद्घातसङ्गतिः। हेतुता ३। यथा। प्रत्यक्षप्रमाणे हेतुतासङ्गतिः। अवसरः ४। अनन्तरवक्तव्यत्वम्। यथा। उपमाने अवसरसङ्गतिः। निर्व्वाहकम् ५। कारणतानिर्निर्व्वाहकं कार्य्यत्वम् यथा। अनुमाने कार्य्यतासङ्गतिः। एककार्य्यत्वम् ६। एककार्य्यकारित्वम्। यथा हेत्वाभासे एककार्य्यकारित्वसङ्गतिः। इति अनुमितिग्रन्थे जगदीशतर्कालङ्कारः॥ (मेलनम्। यथा, मोहमुद्गरे। ६।

"क्षणमिह सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवार्णवतरणे नौका॥"

युक्तिः। यथा,—

"त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्त्र महायशः।
सङ्गत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम्॥"

इति रामायणे। २। ७९। ३॥)

सङ्गमः, पुं, क्ली, (सं+गम+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।" ३। ३। ५८। इति अप्।) सङ्गः। इत्यमरः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे।

"सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः।
सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे॥")

नद्यादिमेलकः। इति पुंनपुंसकलिङ्गसङ्ग्रहटीकायां भरतः॥ स्त्रीपुंसोर्म्मिथुनीभावः। स त्रिविधः। प्रथमः १। मध्यमः २। उत्तमः ३। यथा,—

"त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम्।
अदेशकालभाषाभिर्निर्ज्जने च परस्त्रियाः।
कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम्॥१
प्रेरणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम्।
प्रलोभनञ्चान्नपानैर्म्मध्यमं साहसं स्मृतम्॥२॥
सहासनं विविक्तेषु परस्परसमाश्रयः।
केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक् सङ्ग्रहणं स्मृतम्॥"३॥

इति मिताक्षराधृतव्यासवचनम्॥

सङ्गरं, क्ली, (सं गीर्य्यते इति। सं+गॄ+अप्।) शमीवृक्षफलम्। इति मेदिनी॥

सङ्गरः, पुं (सं गृणन्ति शब्दायन्ते वीरा यत्र। सं+गॄशब्दे+अप्।) युद्धम्। (यथा, कथासरित्सागरे। ३१। ९३।

"सङ्कटे हि परीक्ष्यन्ते प्राज्ञाः शूराश्च सङ्गरे॥")

आपत्। अङ्गीकारः। (यथा, रघुः। ५। २६।

"तथेति तस्याः वितथं प्रतीतः
प्रत्यग्रहीत् सङ्गरमग्रजन्मा॥")

संवित्। इत्यमरः॥ क्रियाकारः। विषम्। इति मेदिनी॥

सङ्गव', पु, (सङ्गता' गावो दोहनार्थं यत्र। निपातनात् साधु.।) प्रातःकालात् पर मुहूर्त्त-त्रयम्। यथा,—

"प्रात कालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्त' स्यादपराह्नस्ततः परम्।
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्त' स्याच्छ्राद्ध तत्र न कारयेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(यथा, ऋग्वेदे। ६।७६।३।
"उतायात सङ्गवे प्रातरह्नो
मध्यन्दिन उदिता सूर्य्यस्य॥"
"अह्नो द्वेधा त्रेधा पञ्चदशधेति समाना विभागा सन्ति इह पञ्चधा विभाग आस्त' उतापिचायात आगच्छत कदा सङ्गवे सङ्गवकाले। सङ्गच्छन्ते गावो दोहनभूमि,यस्मिन् काले स सङ्गव। रात्रपरकाले हि गावो वने हिमतृणानि भक्षयित्वा पुनर्दोहाय सङ्गवे प्रतिनिवर्त्तन्ते॥" इति तद्भाष्ये सायण॥)

सङ्गी, [न्] त्रि, (सङ्गोऽस्यास्तीति। इनि।) सङ्गविशिष्ट। यथा,—

"आमृत्युतो नैव मनोरथाना-
मन्तोऽस्ति विज्ञातमिद मयाद्य!
मनोरथासक्तिपरस्य चित्त
न जायते वै परमार्थसङ्गि॥"
इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २ अध्यायः॥

सङ्गीतं, क्ली, (स + गै + क्त।) प्रेक्षणार्थंनृत्य-गीतवाद्यम्। यथा, हेमचन्द्र।

'गीतवाद्यनृत्यत्रय नाट्य तौर्य्यत्रिकञ्च तत्।
सङ्गीत प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्य-
धर्म्मिका॥"

नृत्यगीतवाद्यस्य शास्त्रम्। तत्तु सोमेश्वरभरत-हनूमत्कल्लिनाथमतभेदात् चतुर्व्विधम्। अधुना हनुमन्मत प्रचलितम्। तस्य अध्याया सप्त। स्वराध्याय १,रागाध्याय २ तालाध्याय ३ नृत्याध्याय ४ भावाध्याय ५ कोकाध्याय ६ हस्ताध्यायश्च ७। इति सङ्गीतशास्त्रम्॥ * ॥ सङ्गीतावसाने ताम्बूलदानप्रमाण यथा,—

"ता वासुदेवोऽप्यनुरक्तचित्त.
स नृत्य गीताभिनयैरुदारै।
नरेन्द्रसूनो परितोषितेन
ताम्बूलयोगेन वराप्सरोभि॥
तदागताभिर्नृवराहृतास्तु
कृष्णेप्सया मानमयास्तथैव।
फलानि गन्धोत्तमवन्ति वीरा-
श्छालिक्यगान्धर्व्वमथाहृतञ्च॥
कृष्णेच्छया च त्रिदिवान्नृदेव
अनुग्रहार्थं भुवि मानुषाणाम्।
स्थितञ्च रम्य हरितेजसैव
प्रयोजयामास स रौक्मिणेय।
छालिक्यगान्धर्व्वमुदारबुद्धि-
स्तेनैव ताम्बूलमथ प्रयुक्तम्॥"

इति हरिवंशे भानुमतीहरणे जलक्रीड़ायाम् १४८ अध्याय॥

सङ्गीतिः, स्त्री,(सं + गै + "स्थागापापचो भावे" ३।३।९५। इति क्तिन्।) आलापः। इति हलायुध'॥ सङ्गीतञ्च॥

सङ्गीर्णं, त्रि, (स + गॄ + क्त.।) अङ्गीकृतम्। इत्यमरः॥

सङ्गुस, पु, (स + गु + क्तः।) बुद्धभेदः। इति हेमचन्द्र॥ सङ्गोपनाश्रये, त्रि॥

सङ्गूढ', त्रि, (स + गुह + क्त'।) लेखादिना स हृत.। इति भरत'॥ रेखादिना पुञ्जीकृत-धान्यादि.। इति नीलकण्ठ॥ तत्पर्य्याय.। सङ्कलितः २ इत्यमर॥

सङ्गोपन, क्ली, (स + गुप + ल्युट्।) सम्यक्प्रकारेण गोपनम्। संपूर्व्वगुपधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

सङ्ग्रह, पु, (स + ग्रह + अप्।) समाहृति'। इत्यमर॥ (यथा, रघु'। १७। ६०।

"कामिनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थस ग्रह'।
अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते॥")

"स क्षेपेण गृह्यन्ते नानास्थाने विप्रकीर्णा अर्था बुध्यन्तेऽनेन स ग्रह। सपूर्व्वात् ग्रह आदानेऽल्।

'विस्तरेणोपदिष्टानामर्थाना सूत्रभाष्ययो।
निबन्धो य समासेन स ग्रह त विदुर्बुधा॥'
इति॥

इतस्तत आकृष्य एकत्र निबन्धन स ग्रह'। इति कल्पतरुप्रभृतय।" इत्यमरटीकाया भरत॥ नानाग्रन्थस्था अर्था स गृह्यन्ते एकस्थानस्था क्रियन्ते इति स ग्रहो ग्रन्थविशेष। इति श्राद्धविवेकटीकाया श्रीकृष्णतर्कालङ्कार॥*॥ (यथा, हरिवंशे। ८९।७।

"चतुष्पाद धनुर्व्वेद शास्त्रग्रामं ससङ्ग्रहम्।
अचिरेणैव कालेन गुरुस्तावभ्यशिक्षयत्॥")

बृहत्। उत्तुङ्ग'। ग्रहणम्। (यथा, रघु।१।६६।

"नून मत्त. पर वंश्या पिण्डविच्छेददर्शिन।
न प्रकामभुज श्राद्धे स्वधास ग्रहतत्परा॥")

स क्षेप। इति मेदिनी॥ मुष्टि'। इति विश्व॥ स्वीकार। महोद्योग। इति नानार्थरत्न-माला॥

सङ्ग्रहणी, स्त्री, (सञ्चिता ग्रहणी।) ग्रहणी-रोग। तस्य निदानादि ग्रहणीशब्दे द्रष्टव्यम्। अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सामाह।

"ग्रहणीमाश्रित रोगमजीर्णवदुपाचरेत्।
लङ्घनर्दीपनीयैश्च मन्दातीसारभेषजैः॥
दोष साम निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत्।
अतिसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत्॥
पेयादि पटु लघ्वन्न पञ्चकोलादिभिर्युतम्।
दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्या योजयेद्भिषक्॥
कपित्थविल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता।
यवागू पाचयत्याम सकृत् स वर्त्तयत्यपि॥"

स वर्त्तयति घनीकरोति॥*॥ औषधान्याह।

"जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेशरैः।
कर्पूर चन्दनन्तिलत्वक्क्षीरतगरामलैः॥
तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः।
शुण्ठीविडङ्गमरिचै' समभागैर्विचूर्णितैः॥
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि दद्याद्भङ्गाञ्च तावतीम्।
सर्व्वचूर्णसमानाशा प्रदेया शुभ्रशर्करा॥
कर्षमात्रमिद खादेन्मधुनाप्लावित जन.।
नाशयेद्ग्रहणीं कास क्षय श्वासमरोचकम्॥"
इति जातीफलादिचूर्णम्॥*॥

"चित्रक पिप्पलीमूल क्षारौ लवणपञ्चकम्।
व्योष हिङ्ग्वजमोदाञ्च चव्य चैकत्र चूर्णयेत्॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसैर्व्वा दाडिमस्य वा।
कृता विपाचयत्याम प्रदीपयति चानलम्॥"

क्षारौ स्वर्जिकायवक्षारौ। लवणपञ्चकमिति। सैन्धव रुचकञ्चैव विड सामुद्रिक गडमिति। व्योष शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि। अजमोदात्र यवानिका। मातुलुङ्ग बीजपूरकम्। चित्रकादिवटिका॥*॥

"श्रीफलशलाटुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रित
सगुड।
ग्रहणीमदमत्युग्र तक्रभुजा शीलितो जयति॥"

श्रीफलशलाटु विल्वस्याम फलम्। गुडस्यात्र भागद्वयम्। विल्वकल्क॥*॥

"चतुष्पल सुधाकाण्ड त्रिफल लवणत्रयम्।
वार्त्ताकी कुडवञ्चाकमूलाद्दिल्वे तथानलात्॥
दग्धद्रवेण वार्त्ताकीगुटिका भोजनोत्तरम्।
भुक्ताभुक्त पचत्याशु नाशयेद्ग्रहणीगदम्।
कास श्वास तथार्शांसि विसूचीञ्च हृदामयम्॥"
इति वार्त्ताकुगुटिका॥*॥

"मुस्तकातिविषाविल्वकौटज सूक्ष्मचूर्णितम्।
मधुना च समालीढ ग्रहणी सर्व्वजान्यजेत्॥"

कौटज इन्द्रयव। मुस्तादिचूर्णम्॥*॥

"श्वेतो वा यदि वा रक्त सुपक्को ग्रहणीगद।
गुडेनाधिकसर्ज्जेन भक्षितेनाशु नश्यति॥"

सर्ज्ज' राल इति लोके। सर्जरसचूर्णम्॥*॥

"विल्वाव्दशक्रयवबालकमोचसिद्ध-
माज पय पिबति यो दिवसत्रयेण।
सोऽतिप्रवृद्धचिरज ग्रहणीविकार
साम सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति॥"

मोची मोचरस'। क्षिणोति हन्ति।

"प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्ध तुला गुडस्य।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थितजीरचव्य-
व्योषेभकृष्णाहवुषाजमोदैः॥
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी
पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत्॥
त भक्षयेदक्षफलप्रमाण
यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम्।
अनेन सर्व्वा ग्रहणीविकारा
सश्वासकासस्वरभेदशोथा॥
शाम्यन्ति चाय चिरमन्तराग्ने-
र्हतस्य पुस्त्वस्य च वृद्धिहेतु।

क्षीणान्तु वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् त्रिवृत् भृष्टा त्रिसुगन्धिपलं पलम्।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुडे कल्याणपूर्व्वके ॥”
इति कल्याणकगुडः ॥*॥
“पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यकं गजपिप्पली ।
धान्यकञ्च विडङ्गानि यवानी मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा।
सैन्धवं रोमकं चापि सामुद्रं रुचकं विडम् ॥
आरग्वधश्च त्वक् पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका।
शुण्ठी शक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसम्मिता ॥
मृद्वीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि।
त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुडस्यार्द्धतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टौ चामलक्या रसस्य तु।
प्रस्थत्रयमिदं सर्व्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
उडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैकविंशतिम्।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्ब्बल्यं वह्निसङ्क्षयम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्व्वान् कुर्य्यात् कान्तिं मतिं स्वरम् ।
पित्तुपाठान्वयाद्धन्ति रक्तपित्तञ्च चिद्ग्रहम् ॥
धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणः क्षयी च यः।
तेभ्यो हितश्च वन्ध्यायै महाकल्याणको गुडः ॥”
इति महाकल्याणकगुडः ॥*॥
“कुष्माण्डानां सुपक्वानां छिन्नानां निष्कुलत्वचाम्
सर्पिःप्रस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम्।
एकैकस्य पलं चैकं त्रिवृतोऽष्टपलानि च ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ॥
तावत् पाकं प्रकुर्व्वीत मृदुना वह्निना भिषक्।
यावत् दर्व्वीप्रलेपः स्यात् तदैनमवतारयेत् ॥
औडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान्॥
ज्वरमानाहहृद्रोगगुल्मोदरविसूचिकाः ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्रमेहांश्चैकविंशतिम् ॥
वातशोणितवीसर्पदद्रुपचर्म्मलोमकान् ।
वातपित्तकफान् सर्व्वान् दुष्टान् शुक्रान् समाचरेत्
व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये नराः।
तेभ्यो हितो गुडोऽयं स्यात् वन्ध्यानामपि पुत्रदः।
हृष्या वल्यो बृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥
इति कुष्माण्डकल्याणगुडः ॥*॥
पतोमाराधिकारलिखितं विल्वं तैलञ्चात्र हितम्। इति ग्रहणीरोगाधिकारः। इति भावप्रकाशः।
सङ्ग्राम, ङ अ स्, क युद्धे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पदन्त चुरा०-आत्म०-अक० स-अक० सेट्।)
असससंग्रामत्। ङ, सङ्ग्रामयते। ङ, सङ्ग्रामयति सङ्ग्रामयते। जितैवोभयपदसिद्धौ ङितकरणं अफलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदार्थम्। एवं सर्व्वत्र। किन्तु अयमात्मनेपदीति प्राञ्चः कदाचित् परस्मैपदार्थो अकारः। इति दुर्गादासः ॥

सङ्ग्राम, पु, (सङ्ग्राम + णिच् + भावे घञ्।) युद्धम्। इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः। ७। ८७।
“न निवर्त्तेत सङ्ग्रामात् क्षात्त्रं धर्म्ममनुस्मरन्॥”)

सङ्ग्रामपटहः, पु, (सङ्ग्रामस्य पटहः।) रणवाद्यम्। यथा, त्रिकाण्डशेषे।
“रणतूर्य्यन्तु सङ्ग्रामपटहोऽभयडिण्डिमः।”

सङ्ग्राहः, पु, (सङ्ग्रहणमिति। सम् + ग्रह + ‘समि मुष्टौ।’ ३। ३। ३६। इति घञ्।) फलकस्य मुष्टिः। फलकग्रहणस्थानमिति यावत्। मुष्टिबन्धनक्रिया। तत्पर्य्यायः। मुष्टिबन्धः २। द्वे मुष्टिबन्धनक्रियायाम्। मुष्टेर्बन्धोऽङ्गुलिविन्यासो मुष्टिबन्धः। मुष्टिना बन्धो दृढग्रहणं सङ्ग्राह इत्यपरे। मुष्ट्यामेव सङ्ग्रह इत्यन्ये। मुष्टिः स्त्रियाञ्च सङ्ग्रह इति बोपालितः। सपूर्व्वग्रहेर्घञ् सङ्ग्राहः। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते। ५। १५४। २०।
“सुसङ्ग्राहाः सुसम्पन्नाः हेमभाण्डपरिच्छदाः।”
“पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ॥”)

सङ्ग्राही, [न्] पु, (सङ्गृह्णाति मलमिति। सम् + ग्रह + णिनिः।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (मलसंस्तारके, त्रि। यथा, सुश्रुते। १। ४५।
“दीपनं लघु सङ्ग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ॥”
सङ्ग्राहके, त्रि। यथा, कामन्दकीये। ४। १०।
“प्रख्यातवंशमक्रूरं लोकसंग्राहिणं शुचिम्।
कुर्व्वीतात्महिताकाङ्क्षी परिवारं महीपतिः ॥”)

सङ्घः, पु, (सम् + हन + “सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः।” ३। ३। ८६। इति अप् टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते।) समूहः। इत्यमरः ॥ सजातीयानां विजातीयानाञ्च जन्तूनां वृन्दे सङ्घसार्थौ स्याताम्। यथा भिक्षुसङ्घः वणिक्सार्थः। सङ्घन्यते परिच्छिद्यतेऽनेनेति सङ्घः। सपूर्व्वात् हनधातोर्नाम्नीति डः निपातनात् हस्य घः। इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते। १। १२०। १।
“तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्त्तमानः स वीर्य्यवान्।
सिद्धचारणसङ्घानां बभूव प्रियदर्शनः ॥”)

सङ्घचारी, [न्] पु, (सङ्घेन चरतीति। चर + णिनिः।) मत्स्यः। इति हेमचन्द्रः ॥ बहुभिः सहगामिनि, त्रि ॥ (यथा महाभारते। ९। ११। १९।
“ततस्तद्युद्धमत्युग्रमभवत् सङ्घचारिणाम् ॥”)

सङ्घजीवी, [न्] पु, (सङ्घेन जीवतीति। जीव + णिनिः।) व्रातीनः। इति हेमचन्द्रः ॥

सङ्घट्ट, पु, (सम् + घट्ट + घञ्।) अन्योन्यविमर्द्दनम्। यथा, —
“नैवान्यत्र मदान्धसिन्धुरघटासङ्घट्टघण्टारणत्कारत्रस्तसमस्तवैरिवनिताऽलब्धस्तुतिर्भूपतिः।”
इति पाण्डोकिहतगजाष्टकस्तोत्रम् ॥
गठनम्। यथा,—
“मृदाहरणसङ्घट्टप्रतिष्ठाह्वानमेव च।
स्नपनं पूजनञ्चैव विसर्ज्जनमतः परम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
चक्रविशेषश्च ॥

सङ्घट्टचक्र, क्ली, (संघट्ट एव चक्रम्।) युद्धविचारार्थनक्षत्राङ्कितचक्रविशेषः। यथा,—
“अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सप्तविंशतितारकैः।
त्रिकोणं नवभिर्व्वेधं कर्त्तव्यस्तिर्य्यगाकृतिः ॥
अश्विनीरेवतीवेधो अश्विनीज्येष्ठयोस्तथा।
मघापुष्यौ. सर्पपित्रोरश्लेषामूलयोस्तथा ॥
ज्येष्ठामूलकयोर्व्वेधो भवेत् सङ्घट्टचक्रके।
एवं सङ्घट्टचक्रे च कार्य्या ऋक्षगता ग्रहाः ॥
भूपनामर्क्षसङ्घट्टे युद्धं भवति नान्यथा।
निर्व्वेधे सौम्यवेधे च युद्धं नास्ति रणेशयोः ॥
क्रूरवेधे भवेद्युद्धं तत्काले घोरदारुणम्।
युद्धाकाङ्क्षी भवेद्राजा यस्य भं क्रूरवेधितम् ॥
युद्धद्वेषी भवेत् सौम्यैर्भं च वेधविवर्ज्जितं।
सौम्यक्रूरविभागेन मित्रामित्रक्रमेण च।
वक्रातिचारगत्या च युद्धमत्रास्ति नास्ति च ॥”
इति स्वरोदये सङ्घट्टकालानलचक्रम् ॥

सङ्घट्टन, क्ली, स्त्री, (सम् + घट्ट + ल्युट्। स्त्रियां युच्।) मेलनम्। गठनम्। घटना। इति केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ९। ६२४।
“पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत्।
उपकर्त्री रसादीनां सा पुनः स्याच्चतुर्व्विधा॥”)

सङ्घट्टा, स्त्री, (सङ्घट्टते इति। सम् + घट्ट + अच् + टाप्।) लता। इति शब्दचन्द्रिका।

सङ्घतलः, पु, (सङ्घे संहते तले यत्र।) मिलितप्रतलद्वयम्। इत्यमरः ॥ योड हात इति भाषा॥

सङ्घपुष्पी, स्त्री, (सङ्घानि पुष्पाणि यस्याः।) धातकी। इति राजनिर्घण्टः ॥

सङ्घर्ष, पु, (सम् + घृष + घञ्।) सङ्घर्षणम्। (यथा, महाभारते। १। १८। २३।
“तेषां सङ्घर्षजश्चाग्निरर्च्चिर्भिः प्रज्वलन् मुहुः।
विद्युद्भिरिव नीलाभ्रमावृणोत् मन्दरं गिरिम्॥”)
स्पर्द्धा। (यथा, महाभारते। १। ७६। ५।
“सुराणामसुराणाञ्च समजायत वै मिथः।
ऐश्वर्य्यं प्रति सङ्घर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥”)
ससर्पः। इति शब्दरत्नावली ॥

सङ्घाटिका, स्त्री, (सङ्घाटयतीति। सम् + घट + णिच् + ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) युग्मम्। कुट्टनी। जलकण्टकम्। इति मेदिनी ॥ घ्राणम्। इति विश्वः ॥

सङ्घात, पुं, (सम् + हन + घञ्।) समूहः। (यथा, कुमारे। ५। ५५।
“न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं
तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ॥”)
नरकभेदः। इत्यमरः ॥ हननम्। इति मेदिनी। (निविडसंयोगः। यथा, कुमारे। २। ११।
“द्रव सङ्घातकठिनं स्थूलं सूक्ष्मो लघुर्गुरुः।
व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥”)

कफः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नाटके गति-विशेषः । इति केचित् ॥

सङ्घातपत्रिका, स्त्री, (सङ्घातयुक्तानि पत्राणि यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) शतपुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सङ्घुषित,} त्रि, सम्यग्घोषणाश्रयः ॥ सपूर्व्व-
सङ्घुष्ट, } घुषधातोः क्तप्रत्यये कृते वा रुषा-मत्वरसङ्घुषास्वन इत्यनेन विकल्पेन इमा निष्पन्नम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । १ । ४ ।

"मत्तकोकिलसन्दोहसङ्घुष्टविपिनान्तरे ॥")

सचि, स्त्री, (सच समवाये+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) शची । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

सचिक्कणः, त्रि, स्निग्धचक्षुः । इति शब्दरत्नावली॥

सचिव, पु, (सच समवाये+इन् । तथा सन् वातीति । वा+क ।) मन्त्री । सहायः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते । २।८।४२ ।

"इत्युक्त्वा सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुरक्ष-
कान् ।
कारयित्वाथ प्रासादं सप्तभूमिकमुत्तमम् ।
आरुरोहोत्तरासूनुः सचिवैः सह तत्क्षणम् ॥")

कृष्णधत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सचिवामय, पु, (सचिवानामामयः ।) विसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सची, स्त्री, (सचि+कृदिकारादिति ङीष् ।) शची । इन्द्राणी । शचते व्यक्तं व्यक्ति शची शच ङ वाति तालव्यादि ;नाम्नीति इः पाच्छीणादीति पक्षे ईपि शची । कौशिकी च शची कोशातकीति वर्णादेशमालायां तालव्य-शेषु पठ्यते । सची दन्त्यादिश्च तत्र सचते आप्याययति इन्द्रमिति ष च ङ सेचने पूर्व्ववत इ ईप च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सचि, शचीति भरतद्विरूपकोषश्च ॥

सचीनन्दन, पु, (सच्याः नन्दनः ।) शचीसुतः । स च जयन्तः । चैतन्यदेवः । यथा,—

"शाके मुनिव्योमयुगेन्दुगण्ये
पुण्ये तिथौ फाल्गुनपौर्णमास्याम् ॥
त्रैलोक्यभाग्योदयपुण्यकीर्त्ति-
र्देवः सचीनन्दन आविरासीत् ॥"
इति चैतन्यचन्द्रोदयनाटकम् ॥

सचेष्ट, पु, आम्रः । इति शब्दमाला ॥ चेष्टया सह वर्त्तमाने, त्रि ॥

सच्चारा, स्त्री, हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सच्चित्, क्ली, ब्रह्म । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सच्चिदानन्द, पु, (सच्चासौ चिच्चासौ आनन्द-श्चेति त्रिपदे कर्म्मधारयः ।) नित्यज्ञानसुख-स्वरूपं ब्रह्म । यथा,—

"अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न
शोकभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

साकारदेवविशेषणे, त्रि । यथा,—

"मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।"
इत्यादि मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सजम्बाल, त्रि, (जम्बालेन पङ्केन सह वर्त्तमानः ।) पङ्किलः । इत्यमरः ॥

सजाति, पु, (समाना जातिरस्य । समानस्य सः ।) समानजातिस्त्रीपुंसोः पुत्रः । यथा,—

"सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।
अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्द्धनाः ॥"
इति मिताक्षरायां आचाराध्यायः ॥

समानजातौ, त्रि ॥

सजातीय, त्रि, (जातौ भवः जातीयः । समानो जातीयः । समानस्य सः ।) समानधर्म्माक्रान्तः । यथा,—

"सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुं नपुंसकम् ।"
इत्यमरः ॥

सजु, [ष्] व्य, सहार्थः । इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥ (यथा, भागवते । ६ । १८ । ६७ ।

"सजुरिन्द्रेण पञ्चाशत् देवास्ते मरुतोऽभवन् ॥")

सजू, [ष्] जुष सेवे+क्विप् । जुषा सह वर्त्तते इति । सहस्य सः । "ससजुषो रुः ।" ८ । २ । ६६ । इति रुः । र्वोरिति दीर्घः ।) प्रीति-युक्ता । सेवायुक्ता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ "जुषी प्रीतिसेवनयोः । जोषणं जुट् सह जुषा वर्त्तते या सा सजूः ।" इति तट्टीकायां दुर्गा-दासः ॥ तापसः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

सज्ज, त्रि, (सज्जतीति । सज्ज+अच् ।) सन्नद्धः । इत्यमरः ॥ सम्भृतः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ निभृतः । इति शब्दरत्नावली ॥ सज्जायुक्तश्च ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २३२ ।

"ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्रयित्वा तु यद्धितम् ।
सांग्रामिकं ततः सर्व्वं सज्जञ्चक्रुः परन्तपाः ॥")

सज्जन, क्ली, (सज्ज+णिच्+ल्युट् ।) रक्षणार्थं सैन्यस्थानम् । चौकीति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । उपरक्षणम् २ । इत्यमरः ॥ घट्टः । इति मेदिनी ॥ सज्जा च ॥

सज्जन, पु, (सन् चासौ जनश्चेति ।) सत्कुलो-द्भवः । तत्पर्य्यायः । महाकुलः २ कुलीनः ३ आर्य्यः ४ सभ्यः ५ साधुः ६ । इत्यमरः ॥ कुलजः ७ सभ्यः ८ साधुजः ९ । इति शब्द-रत्नावली ॥ मेदिनीकारमते वाच्यलिङ्गोऽयम् । तल्लक्षणं यथा,—

दान्त उवाच ।

"निजाचारग्राहिणो ये कुर्व्वन्तो वेदसम्मतम् ।
पापाभिलाषरहिताः सज्जनास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥

तत्सङ्गप्रशंसा यथा,—

"नलिनीदलगतजलवत्तरलं
तद्वज्जीवनमतिशयचपलम् ।
क्षणमिह सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवार्णवतरणे नौका ॥"
इति श्रीमच्छङ्कराचार्य्यकृतमोहमुद्गरः ॥

सज्जना, स्त्री, (सज्ज+णिच्+ण्यासश्रन्थेति युच् । टाप् ।) नायकस्यारोहणार्थं गजसज्जी-करणम् । तत्पर्य्यायः । कल्पना २ । इत्य-मरः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३१६ ।

"निजपदगतिगुणरञ्जितजगता करिणाश्च
सत्कवीनाञ्च ।
वहतामपि महिमानं शोभायै सज्जना एव ॥")

सज्जा, स्त्री, वेशः । साज इति भाषा सन्नाहः । साँजओया इति भाषा । षस्जधातोर्भावे आत्-प्रत्ययनिष्पन्ना । इति व्याकरणम् ॥

सज्जित, त्रि, भूषितः । कृतसज्जः । वर्म्मितः । सन्नद्धः । षस्जधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सञ्च, पु, (सञ्चिनोति वर्णानिति । स+चि+ड ।) पुस्तकलेखनार्थपत्रचयः । साँच इति भाषा । यथा,—

"श्रीताडीपत्रजे सञ्चे समे पत्रसुसञ्चिते ।
विचित्रकं विपार्श्वं च चर्म्मणा सपुटीकृते ॥
रक्तेन अथ कृष्णेन मूर्द्धन्यावर्त्तितेन च ।
दृढसूत्रसुबन्धेन एवंविधकृतेन च ॥
यस्तु द्वादशसाहस्रीं संहितामुपलेखयेत् ।
ददाति चाभियुक्ताय स याति परमां गतिम् ॥"
इति देवीपुराणे विद्यादानमाहात्म्यफलनामा-ध्यायः ॥

सञ्चत्, पु, ("सश्चत्तृपद्वेहत् ।" उणा० २ । ८५ । इत्यत्र "सञ्चत्" इति पाठेन अतिप्रत्ययान्तो निपात्यते ।) प्रतारकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सञ्चय, पु, (सञ्चीयते इति । सम्+चि+ "एरच्" ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) समूहः । इत्यमरः ॥ यथा, कथासरित्सागरे । १८ । १२८ ।

"तस्थौ स सेवमानस्तं राजानं स तदाश्रितः ।
भुञ्जानश्च सहान्यैस्तैर्ब्राह्मणैर्ग्रामसञ्चयम् ॥")

सङ्ग्रहः । यथा,

"शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्य्यो धनसञ्चयः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ।

सञ्चयन, क्ली, (स+चि+ल्युट् ।) सञ्चयः । यथा, संवर्त्तः ।

"चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्थिसञ्चयनं द्विजैः ।
ततः सञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ।

सञ्चयी, [न्] त्रि, सञ्चयविशिष्टः । सङ्ग्रहकर्त्ता । सञ्चयशब्दादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा, सञ्चयी नावसीदति । इति महाभारतम् ॥

सञ्चर, पु, (सञ्चरन्तेऽनेनेति । सम्+चर+ "गोचरसञ्चरेति ।" ३ । ३ । ११९ । इति घः ।) सेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सञ्चरो निर्गमो-ऽम्बुपथः । इति भरतधृतरत्नमाला ॥ (मार्गः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, कुमारे । ६ । ४३ ।

"यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चराः ।
अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः ॥")

देहः । इति हेमचन्द्रः ॥

सञ्चलनं, क्ली, कम्पनम् । संपूर्व्वचलधातोरनट्-(ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,मार्कण्डेये। ८ । १८ ।
"केचिद्गिरिविनिपातेन केचिदम्भोधिवारिणा।
केचित् महीसञ्चलनात् प्रययुः प्राणिनः क्षयम्॥"

सञ्चान', पु, श्येनपक्षी । इति केचित् ॥ शिक्रे इति भाषा ॥

सञ्चाय्य , पु, (सञ्चीयतेऽस्मिन् सोम इति। स + चि + "क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ।"३।१।१३०। इति ण्यदायादेशौ निपात्येते ।) यज्ञविशेष । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सञ्चार', पु, (स+चर+घञ् ।) दुर्गसञ्चरः । इत्यमरटीका॥ गमनम। यथा। सञ्चारो रतिमन्दिरावधि इत्यादि काव्यप्रकाश' ॥ (यथा, रघु' । २ । १५ ।
"सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तु।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा
प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनु ॥")
ग्रहादे राश्यन्तरसक्रमनञ्च ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १७२ ।
"तारा नक्षत्रसञ्चारैर्ज्जागरैः स्वप्नजैरपि ॥"*॥
सञ्चरत्यस्मिन्निति । अधिकरणे घञ् । देश. । इति रामायणटीका ॥ यथा, रामायणे । २ । ११९ । १८ ।
"तावूचुस्ते वनचरास्तापसा धर्म्मचारिण' ।
वनस्य तस्य सञ्चार राक्षसै' समभिप्लुतम् ॥")

सञ्चारजीवी, [न्] त्रि, (सञ्चारेण जीवतीति । जीव + णिनिः ।) शरणापन्न' । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

सञ्चारिका, स्त्री,(सञ्चारयति नायकयोर्व्वार्त्तामिती । स+चर+णिच्+ण्वुल् ।) दूती । इत्यमर. ॥ युगलम् । कुट्टनी । घ्राणम् । इति मेदिनी ॥

सञ्चारी, [न्] पु', (सञ्चरतीति । स+चर+णिनिः ।) धूप. । इति त्रिकाण्डशेष. ॥ वायु ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ भावविशेष । यथा,—
"स्थायिसात्त्विकसञ्चारिप्रभेदे स्याद्रति' पुन.।"
इति हेमचन्द्रः ॥
अन्यच्च ।
"सञ्चारिण' प्रधानानि देवादिविषया रति' ।
उद्बुद्धमात्रस्थायी च भाव इत्यभिधियते ॥"
अपि च ।
"नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यत ।
तस्माद्भावा अमी प्रोक्ता स्थायिसञ्चारिसात्त्विकाः ॥"
वात्सल्यरससञ्चारिणो यथा,—
"सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्काहर्षगर्व्वादयो मता' ॥"
वीररससञ्चारिणस्तु। "धृतिमतिगर्व्व स्मृतितर्करोमाञ्चा ।" इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेद'॥ (गतिशीले, त्रि। यथा, गीतगोविन्दे । ६ । ११ ।
"अङ्गेष्वाभरणं करोति बहुशः पत्रेऽपि सञ्चारिणि
प्राप्त' त्वां परिशङ्कते वितनुते शय्या चिर ध्यायति ॥")

सञ्चारिणी, स्त्री, (सञ्चरतीति । स+चर+णिनि' । ङीप् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्ट' ॥ (गतिशीला। यथा, कुमारे ।३।५४।
"पर्य्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा
सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥")

सञ्चाली, स्त्री, गुञ्जा । यथा,—
"सञ्चाली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपक भवेत् ॥"
इति युक्तिकल्पतरु' ॥

सञ्चिता, स्त्री, (सम्यक् चितमस्यामिति।) मूषीकर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥

सञ्चेय, त्रि, सञ्चयनीयम् । सञ्चेतव्यम् । सपूर्व्वकचिञधातो कर्म्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सञ्ज , पु ,(सम्यक् जायते इति । स+जन+डः। सम्यक् जयतीति। जि+अन्येष्वपीति वा ड ।) ब्रह्मा । शिव । इति मेदिनी ॥

सञ्जवन, क्ली, (सञ्जवन्ति समिलन्त्यत्रेति ।स + जु गतौ+अधिकरणे ल्युट् ।) अन्योन्याभिमुखगृहचतुष्टयम् । तत्पर्य्याय. । चतुःशालम् २ । इत्यमरः ॥ सयमनम् ३ चतु'शाली ४ । इति भरत ॥ सञ्जीवनम् ५ शाला ६ निलय. ७ चतु शालकम् ८। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । १५५ । ५६ ।
"तस्मिन् सुविहिताः सर्व्वे रुक्मदण्डा पताकिन' सदने वासुदेवस्य मार्गसञ्जवनध्वजा' ॥")

सञ्जा, स्त्री, छागी । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

सञ्जीवन,क्ली,(सञ्जीव्यतेऽस्मिन्निति । स + जीव+ अधिकरणे ल्युट् ।) सञ्जवनम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (स+जीव+भावे ल्युट् ।) सम्यक्प्रकारेण प्राणधारणञ्च ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम् । ३० ।
"व्यामोहोद्दलनौषध मुनिमनोवृत्तिप्रवृत्त्यौषधं दैत्यानर्थकरौषध त्रिजगता सञ्जीवनैकौषधम्।
भक्तार्त्तिप्रशमौषध भवभयप्रध्व सि दिव्यौषध श्रेयः प्राप्तिकरौषध पिब मन. श्रीकृष्णनामौषधम् ॥"
नरकविशेष । यथा, मनु' । ४ । ८९ ।
"नरक कालसूत्रञ्च महानरकमेव च ।
सञ्जीवन महावीचि तपन सम्प्रतापनम् ॥"
स्त्री, विद्याविशेष. । यथा महाभारते। १ । ७६ । ३३ ।
"तत' सञ्जीवनी विद्या प्रयुज्य कचमाह्वयत्॥")

सञ्ज्ञ , क्ली, सञ्ज्ञम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सञ्ज्ञ , त्रि, सञ्ज्ञ' । इत्यमरटीकायां भरत ॥

सञ्ज्ञपन, क्ली, (स+ज्ञा+णिच्+ल्युट् ।) सञ्ज्ञपनम् । इत्यमरः ॥

सञ्ज्ञप्ति , स्त्री, (स+ज्ञा+णिच्+क्तिन् ।) सञ्ज्ञप्तिः । इति हेमचन्द्र' ॥

सञ्ज्ञा, स्त्री, (स + ज्ञा + अङ् ।) संज्ञा । इति मेदिनी ॥

सञ्ज्ञु', त्रि, (संहते जानुनी यस्य । "प्रसंभ्या जानुनोर्ज्ञु' ।" ५ । ४ । १२९ । इति ज्ञु ।) सञ्ज्ञुः । इत्यमरः ॥

सञ्ज्वरः, पु, (सम्यक् ज्वरः ।) सज्वरः । इत्यमर. ॥

सटं, क्ली, (सटतीति । सट अवयवे + अच् ।) जटा । यथा,—
"जटा जटिर्जटो जूटो जुटकन्तु सट सटा ।
कोटीर जूटक हस्त शिखाया व्रतिनामपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

सटा, स्त्री, (सट अवयवे + अच् ।) जटा । केशर' । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु । ९ । ६० ।
"त वाहनादवनतोत्तरकायमीषत्
विध्यन्तमुद्धृतसटाः प्रतिहन्तुमीयुः ॥")
शिखा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४ । ५ । २ ।
"क्रुद्ध सुदष्टौष्ठपुट स धूर्जटि-
र्जटा तडिद्वह्निसटोग्ररोचिषम् ॥")

सटाङ्कः, पु, (सटा अङ्कश्चिह्न यस्य ।) सिंहः । इति शब्दरत्नावली ॥

सटि , स्त्री, (सटतीति । सट अवयवे + इन ।) शटी । इति शब्दरत्नावली ॥

सटिका, स्त्री, गन्धपत्रा । सटी । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सटी, स्त्री, (सटि+वा ङीष् ।) गन्धद्रव्यविशेष'॥ वन आदा इति अम्लहरिद्रा इति च भाषा । आविहलदी इति कोङ्कणे प्रसिद्धा। तत्पर्य्याय । शटी २ गन्धशटी ३ सुगन्धा ४ सटिः ५ शटिः ६ गन्धमूला ७ गन्धमूली ८ पलाश ९ कर्च्चुर १० षड्ग्रन्थिका ११ कर्च्चूर' १२ गन्धोलि १३ गन्धमूलकः१४ । इति शब्दरत्नावली॥ शठी १५ षड्ग्रन्था १६ अन्ननिशा१७ वधू' १८ गन्धारी १९ सटिका २० पलाशिका २१ समुद्रा २२ द्रणी २३ दूर्व्वा २४ गन्धा २५ पृथपलाशिका २६ सौम्या २७ हिमोद्भवा २८ गन्धवधू' २९ । अस्या गुणा. । सुतिक्तत्वम् । अम्लरसत्वम । लघुत्वम्। उष्णत्वम् । रुचिप्रदत्वम्। ज्वरकफासकण्डूव्रणदोषवह्नामयनाशित्वम् । हृद्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सट्टा, स्त्री, पक्षिभेदः । वाद्यम् । इति सचिप्तसारोणादिवृत्ति. ॥

सठ, क श्लठार्थे। इति कविकल्पद्रुम' ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादि । क, साठयति सठार्थे गत्यसस्कृतसस्कृतेषु। इति दुर्गादास.॥

सठी, स्त्री, शठी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सणसूत्र , क्ली, (सणस्य सूत्रम् ।) शणसूत्रम् । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

सण्ड , पु, षण्ड. । इत्यमरटीका ॥

सण्डिश', पु, सन्दंश । साँडाशि इति भाषा । यथा,—

"पायस कृशराच्छाग देवान्नानि च यानि वै।
भुक्तानि यैरसंस्कृत्य तेषामन्त्राणि पापिनाम्॥
निपातितानां भूपृष्ठे उद्धृताक्षि निरीक्षताम्।
सण्डिशैरपकृष्यन्ते नरैर्याम्यैर्मुखात्तत ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे १४ अध्यायः ॥

सण्डीन, क्ली, खगगतिक्रिया । इत्यमर'॥ खगाना पक्षिणां गतौ स्थानान्तरसञ्चारे एता क्रिया व्यापाराः । कास्ता इत्याह प्रथमडीन उड्डयनाय क्रमगन्ध'। ऊर्द्ध डीन उड्डीन वियद्गमनम्। सगत डीन सण्डीन दृक्षादौ पतनमिति। पृथक् पृथक् पक्षिगतिक्रियासु प्रडीन सङ्गतगमनमित्यन्ये । श्रो डी ङ य गतौ डीङ च नभोगतौ भावे क्त. सुत्वाद्योदिति नत्वम्। इति भरतः॥

सतत, क्ली, (सन्तन्यते स्मेति । स+तन+क्तः। समो वा हिततततयोरिति पक्षे मलोप.।) निरन्तरक्रिया। तद्वति, त्रि। इत्यमर.॥ तत्पर्य्याय अनवरतशब्दे नित्यशब्दे च द्रष्टव्य । अपि च।
"सतते त्वनवरतानारताश्रान्तसन्ततम्।
प्रसक्तासक्तनित्याजस्रानद्धाविरतानिशम् ॥"
इति जटाधरः ॥
(यथा, मनु । ४ । २२ ।
"एतानेक महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जना'।
अनीहमाना सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥")

सतत्त्व , क्ली, स्वभाव । इति हेमचन्द्र ।६।१३॥

सतर्क , त्रि, तर्केण सह वर्त्तमान' । सावधान । इति लोकप्रसिद्ध ॥

सतानन्द., पु, गौतममुनिपुत्रः । स च जनकराज पुरोहित । इति शब्दरत्नावली ॥

सति , स्त्री, (षनु दाने+क्तिच्। "सन क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।" ६ । ४ । ४५ । इति नलोप' ।) दानम् । अवसानम् । इति सातिशब्दटीकायां भरत ।

सती, स्त्री, (अस्तीति । अस्+शतृ । उगित्वात् ङीप् ।) दुर्गा । साध्वी । इति मेदिनी । (यथा, कुमारे । १ । २१ ।
"सती सती योगविसृष्टदेहा
तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥")
सौराष्ट्रमृत्तिका । इति हेमचन्द्र ॥ दानम् । अवसानम् । इति नानार्थसातिशब्दटीकायां भरत' ॥ * ॥ स्थानविशेषे सत्यष्टोत्तरशतनामानि यथा,—

देव्युवाच ।
"सर्व्वगा सर्व्वभूतेषु द्रष्टव्या सर्व्वतो भुवि ।
सप्तलोकेषु यत्किञ्चिद्रहित न मया विना ॥
तथापि येषु स्थानेषु द्रष्टव्या. सिद्धिमीप्सुभि'।
स्मर्त्तव्या भूतिकामैर्व्वा ता वक्ष्यामि प्रयत्नत ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी।
प्रयागे ललिता देवी कामुका गन्धमादने ॥
मानसे कुमुदा नाम विश्वकाया तथेश्वरे ।
गोमन्ते गोमती नाम मन्दरे कामचारिणी ॥
मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ।
कान्यकुब्जे तथा गौरी रम्भा मलयपर्व्वते ॥
एकाम्रके कीर्त्तिमती विश्वा विश्वेश्वरे विदु ।
पुष्करे पुरुहूतेति केदारे मार्गदायिनी ॥
नन्दा हिमवत पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ।
स्थानेश्वरे भवानी तु विल्वके विल्वपत्रिका ॥
श्रीशैले माधवी नाम भद्रा भद्रेश्वरे तथा ।
जया वराहशैले तु कमला कमलालये ॥
रुद्रकोट्यान्तु रुद्राणी काली कालञ्जरे तथा ।
महालिङ्गे तु कपिला माकोटे कमलेश्वरी ॥"
अत्र कपिलाम्बरा इति च पाठ ।
"शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जनप्रिया ।
मायापूर्य्यां कुमारी तु सन्ताने ललिता तथा॥
उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महोत्पला ।
गयायां मङ्गला नाम विमला पुरुषोत्तमे ॥
विपाशायाममोघाक्षी पाटला पुण्ड्रवर्द्धने ।
नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी ॥
विपुले विपुला नाम कल्याणी मलयाचले ।
कौटवी कोटितीर्थेषु सुगन्धा माधवे वने ॥
गोदाश्रमे त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ।
शिवकुण्डे शिवानन्दा नन्दिनी देविकातटे ॥
रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने ।
देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ॥
चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी
सह्याद्रौ करौरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ॥
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां मृगावती ।
करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ॥
अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ।
अभयेत्युष्णतीर्थे तु अमृता विन्ध्यकन्दरे ॥"
उष्णतीर्थेत्यत्र अक्षतीर्थेति च पाठ. ।
"माण्डव्ये माण्डवी नाम स्वाहा माहेश्वरे पुरे ।
छगलाण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके ॥
सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ।
देवमाता सरस्वत्यां पारा पारातटे मता ॥
महालये महाभागा पयोष्ण्यां पिङ्गलेश्वरी ।
सिंहिका कृतशौचे तु कार्त्तिकेये तु शङ्करी ॥
उत्पलावर्त्तके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे।
महासिद्धवने लक्ष्मीरनङ्गा भरताश्रमे ॥
जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्व्वते।
देवदारुवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमण्डले ॥
भीमादेवी हिमाद्रौ च तुष्टिर्वस्त्रेश्वरे तथा ।
कपालमोचने शुद्धिर्माता कायावरोहणे ॥
शङ्खोद्धारे ध्वनिर्नाम धृतिः पिण्डारके तथा ।
काला तु चन्द्रभागायामच्छोदे शिवचारिणी ।
वेणायाममृता नाम वदर्य्यां वर्व्वसी तथा ।
औषधी चोत्तरकुरौ कुशद्वीपे कुशोदका ।
मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी ॥*॥
अश्वत्थे वन्दनीया तु निधिर्वैश्रवणालये ।
गायत्री वेदवदने पार्व्वती शिवसन्निधौ ॥
देवलोके तथेन्द्राणी ब्रह्मास्येषु सरस्वती ।
सूर्य्यविम्बे प्रभा नाम मातॄणां वैष्णवी तथा ॥
अरुन्धती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा ।
चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्ति सर्व्वशरीरिणाम्॥
एतदुद्देशतः प्रोक्त नामाष्टशतमुत्तमम् ।
अष्टोत्तरञ्च तीर्थानां शतमेतदुदाहृतम् ।
य' पठेच्छृणुयाद्वापि सर्व्वपापै' प्रमुच्यते ॥
एषु तीर्थेषु य' कृत्वा स्नान पश्यति मानव ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्त कल्प' शिवपुरे वसेत् ॥
यस्तु मत्परमः काल करोत्येतेषु मानव' ।
स भित्त्वा ब्रह्मसदन पदमभ्येति शाङ्करम् ॥
नामाष्टशतक यस्तु श्रावयेच्छिवसन्निधौ ।
तृतीयायामथाष्टम्यां बहुपुत्रो भवेन्नर ॥
गोदाने श्राद्धकाले वा अहन्यहनि वा पुन' ।
देवार्च्चनविधौ विद्वान् पठन् ब्रह्माधिगच्छति॥
एव वदन्ती सा तत्र ददाहात्मानमात्मना ।
स्वायम्भुवेऽपि काले च दक्षप्राचेतसोऽभवत् ॥
पार्व्वती चाभवद्देवी शिवदेहार्द्धधारिणी ।
मेनागर्भसमुत्पन्ना भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥
अरुन्धती जपन्त्येतत्तदाप्ता योगमुत्तमम् ।
पुरुरवाश्च राजर्षिर्लोकेषु जयतामगात् ॥
ययाति. पुत्रलाभन्तु धनलाभन्तु भार्गव ।
तथान्ये देवदैत्याश्च ब्राह्मणा. क्षत्रियास्तथा ।
वैश्या शूद्राश्च बहव सिद्धिमीयुर्यथेप्सिताम् ॥
यत्रैतल्लिखित तिष्ठेत् पूज्यते देवसन्निधौ ।
न तत्र शोकदौर्गत्य कदाचिदपि जायते ॥"
इति मत्स्यपुराणे १३ अध्यायः ॥*॥

सावित्री । यथा,—

यम उवाच ।
"सावित्रीवरदानेन त्व सावित्रीकला सती ।
प्राप्ता पुरा भूभृता च तपसा तत्समा शुभे ॥
यथा श्री श्रीपते. क्रोडे भवानीव भवोरसि ।
सौभाग्या सुप्रिया त्वञ्च भव सत्यवति प्रिये ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याय ॥*॥

विद्यमाना । (यथा,—
"तथा समक्ष दहता मनोभव
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूप हृदयेन पार्व्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥"
इति कुमारसम्भवे । ५ । १ ॥)

सतीन , पु, वश । इति शब्दमाला ॥ सतीलक । इत्यमरटीकायां भरत ॥ (यथा, सुश्रुते ।१।४६।
"हरेणव. सतीनाश्च विज्ञेया बद्धवर्चस. ॥"॥
क्ली, जलम् । इति निघण्टु' । १ । १२ ॥)

सतीनक ,पु, (सतीन एव । स्वार्थे कन् ।)सतीलक । इत्यमरटीका ॥

सतीर्थ , पु , (समानस्तीर्थो गुरुर्यस्य । समानस्य स ।) परस्परैकगुरुशिष्य । इति शब्दरत्नावली ॥

सतीर्थ्य , पु ,(समाने तीर्थे वासीति । "समानतीर्थे वासी ।" ४।४।१०७। इति यत् । "तीर्थे ये ॥" ६ । ३ । ८७ । इति समानस्य स ।) परस्परैकगुरुशिष्य । इत्यमरः ॥ एकोऽभिन्ना

गुरुर्येषां तेऽन्योन्यं सतीर्थ्याः । समाने तीर्थे गुरौ वसन्ति सतीर्थ्याः । ढघेकादिति य । ज्योतिजनपदेत्यादिना सः । तीर्थस्त्रषियुष्टजले गुरौ इति वचनं । इति भरतः ॥ अपि च ।
"स्यात् सतीर्थः सतीर्थ्योऽपि तथैकगुरुरित्यपि ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

सतीलः, पुं, वंशः । इति हारावली ॥ वायुः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ ("तीलेन तीलवत् कृष्णवर्णचिह्नेन सह वर्त्तते इति । निपातनादिकारस्य दीर्घः ।" इति भरतः ॥) कलायः । यथा,
"कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीलो वर्त्तुलो मतः ।"
इति भरतधृतव्याडिः ॥

सतीलकः, पुं, (सतील एव । स्वार्थे कन् ।) कलायः । यथा,—
"कलायस्तु सतीलकः हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्"
इत्यमरः ॥
"चत्वारि कलाये । मटर इति ख्याते । कलायशब्दो विशेषे सामान्ये च अतएव माषकलाय इत्यादिप्रयोगः । कद्यते भुज्यते कलायः । कड भक्षणे नाम्नीति आय. मनीषादित्वात् डस्य लः । तिलेन तिलवत् कृष्णवर्णचिह्नेन सह वर्त्तते सतीलः निपातनादिकारस्य दीर्घः स्वार्थे के सतीलकः इत्यादिः । ह्रियते भक्षणार्थं हरति मनो वा हरेणुः नाम्नीति एणुः । खण्ड्यते विदार्य्यते खण्डिकः पूर्व्वेण इकः ।
"कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीलो वर्त्तुलो मतः ।
हरेणुः कण्टका ज्ञेया———
इति तु व्याडिः ।" इति भरतः ॥

सतीला, स्त्री, कलायविशेषः । तेओडा इति भाषा । यथा । सतीला निखण्डिका तिण्टीति शब्दचन्द्रिका ॥

सतुषं, क्ली, (तुषेण सह वर्त्तमानम् ।) तुषयुक्तशस्यम् । धान्यम् । यथा,—
'शस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते ।
आमं वितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतम् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

सतृट्, [ष्] त्रि, (तृषा सह वर्त्तमानः ।) तृष्णायुक्तः । तत्पर्य्यायः । तृषितः २ तर्षितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सतेरः, पुं, तुषः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।

सत्, क्ली, (अस्तीति । अस+शतृ) ब्रह्म । यथा । भगवद्गीतायाम् ।
"ओम् तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥"
ओम् तत् सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो जगदीश्वरस्य निर्द्देशोऽभिधानं ब्रह्मविद्भिश्चिन्तितम् । तत्र तावदोमितिब्रह्मेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धेरोमिति ब्रह्मणो नाम । पातञ्जलिरप्याह तस्यैव वाचकः प्रणवः । अस्य ब्रह्मणः । ओम्कारो भगवान् विष्णुरित्यादि तु वाच्यवाचकयोरभेदेन । तथा च । जगत्कारणत्वेन प्रसिद्धत्वादविदुषां परोक्षत्वाच्च तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम । एवं परमार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिः सच्छब्दोऽपि अतस्तेन त्रिविधनिर्द्देशेन । यद्वा यस्माच्च त्रिविधो निर्द्देशस्तेन परमात्मना ब्राह्मणादयो निर्म्मिताः ॥ वैदिके कर्म्मणि तेषां प्रथमतो निर्द्देशो यथा,—
"तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥"
यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्द्देशस्तस्मादोमित्युदाहृत्य उच्चार्य्य कृता वेदवादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताः क्रियाः सततमङ्गवैकल्येऽपि प्रवर्त्तन्ते प्रकर्षेण वर्त्तन्ते सगुणा भवन्तीति भगवान् शङ्कराचार्य्यचरणाः ॥
"तदित्यनभिसन्धाय यज्ञदानतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः॥"
तदिति ब्रह्मणोऽभिधानमुदाहृत्य इत्यनुषङ्गः । अनभिसन्धाय कर्म्मणः फलमिति शेषः । तस्मात् फलाभिसन्धानं विना मुमुक्षुणा कर्म्म कर्त्तव्यमित्यपि बोध्यम् ।
"सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्म्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥"
यतो विद्यमानजन्मनि उत्कृष्टचरिते च सदित्येतत् प्रयुज्यते । अतो यज्ञादौ कर्म्मणि प्रयमतः सच्छब्दः प्रयुज्यते । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*॥

सत्, त्रि, (अस्तीति । अस+शतृ ।) सत्यम् । साधुः । (यथा, मुग्धबोधे ।
"रामनमति सानन्दं धर्म्मानभिनिविश्य स सन् ।")
विद्यमानम् । (यथा, हितोपदेशे ।
"दुर्ज्जनः परिहर्त्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सन् ।
मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥")
प्रशस्तम् । अभ्यर्हितम् । इत्यमरः ॥ धीरः । इति मेदिनी ॥

सत्कदम्बः, पुं, (सन् कदम्बः ।) केलिकदम्बः । यथा,—
"केलिहश्च सत्कदम्बो ब्रजभूः शिशुपालकः ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्कर्त्ता, [ऋ] पुं, (सतां कर्त्ता ।) विष्णुः । यथा । सत्कर्त्ता सत्कृतः साधुरिति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

सत्कर्म्म, [न्] क्ली, (सत् प्रशस्तं कर्म्म । वेदविहितक्रिया । यथा । विष्णुपुराणे ।
"सत्कर्म्मयोग्यो न जनो नैवाप शौचकारणम् यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सत्काञ्चनारः, पुं, (सन् काञ्चनारः ।) रक्तकाञ्चनः । यथा,—
"कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
सत्काञ्चनारः कामारिर्हयवाहनशङ्करः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्काण्डः, पुं, चिल्लः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्कारः, पुं, (सत्करणमिति । सत्+कृ+घञ् । पूजा । यथा । एवम्भूताः सभासदः सभायां यथा सीदन्ति उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारै राज्ञा कर्त्तव्याः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ (यथा, कुमारे । ६ । ५७ ।
"विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।
स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्म्मभिः ॥")
उत्सवविशेषः । यथा, मनुः । २ । ५९ ।
"तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥
"सत्कारेषु कौमुद्यादिषु उत्सवेषु उपनयनादिषु ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकः ॥*॥)
शवदाहादिक्रिया । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

सत्कुलीनः, पुं (सत्कुले जातः । सत्कुल+ख । सन् प्रशस्तः कुलीन इति वा ।) सत्कुलोद्भवः । यथा,—
"सत्कुलीनाय शान्ताय ऋजवे दम्भवर्ज्जिते ।
दद्यात् स्तोत्रमिदं पुण्यं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥"
इति विश्वसारतन्त्रे वटुकभैरवस्तोत्रम् ॥

सत्कृतः, त्रि, (सत्+कृ+क्त ।) पूजितः । कृतसत्कारः । यथा,—
'नस्थौ कश्चित् स कालञ्च मुनिना तेन सत्कृतः ।"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(महादेवे, पुं । इति महाभारतम् । १३ । १७ । ११३ ॥)

सत्कृतिः, स्त्री, (सत्+कृ+क्तिन् ।) सत्कारः । सत्क्रियाशब्दार्थदर्शनात् ॥ (यथा, भागवते । १० । १५ । ४३ ।
"तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं सव्रीडहासविनयं यदपाङ्गमोक्षम् ॥'
पुं, विष्णुः । इति महाभारतम् ।१३।१४९।८८॥)

सत्क्रिया, स्त्री, (सती क्रिया ।) शवदाहादिक्रिया । तत्पर्य्यायः । संस्क्रिया २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सत्कारः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा, महाभारते । १ । ४४ । ५ ।
"ततो नृपे तक्षकतेजसा हृते
प्रयुज्य सर्व्वाः परलोकसत्क्रियाः ।
शुचिर्द्विजो राजपुरोहितस्तदा
तथैव ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ॥"
परिष्कारः । यथा, रघुः । ११ । ३ ।
"यावदादिशति पार्थिवस्तयो-
र्निर्गमाय पुरमार्गसत्क्रियाम् ।
तावदाशु विदधे मरुत्सखैः
सा सपुष्पजलवर्षिभिर्घनैः ॥")
सम्मानम् । यथा, मनुः ।
"घटेऽपवर्ज्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् ।
प्रदद्यात् प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सत्तमः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन सन् । सत्+तमप् ।) अतिशोभनः । इत्यमरः ॥ पूज्यतमः । साधीयान् । उत्तमः । इति मेदिनी ॥ (यथा देवीभागवते । ११ । १६ । ३ ।
"तदिदानीं वक्ष्यामि शृणु देवर्षिसत्तम ॥")

सत्ता, स्त्री, जातिविशेषः । इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सतो भावः । सत्+तल् ।) विद्यमानता ।

यथा। यद्यपि पापस्य कार्य्यानन्वितत्वेन तत्-
सत्तायामप्रामाण्य प्रतिभाति। इति प्राय-
श्चित्ततत्त्वम्॥ साधुता। सतो भाव इत्यर्थे
सच्छब्दात् तप्रत्ययेन निष्पन्ना॥
सत्त्र, क्ली, (सतः साधून् त्रायते इति। त्रै+क।
यद्वा, सीदन्ति सज्जना यत्र। सद गतौ+
"गुधृवीपचिवचीति।" उणा० ४।१६६। इति
त्र।) यज्ञ। (यथा, मनु।८।३०३।
"अभयस्य हि यो दाता सपूज्यः सततं नृपः।
सत्त्रं हि वर्द्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम्॥")
सदादानम्। आच्छादनम्। अरण्यम्। (यथा,
किराते।१३।८।
"अयमेव मृगव्यसत्त्रकाम
प्रहरिष्यन् मयि मायया समस्ते।
पृथुभिर्ध्वजिनीरवैरकार्षीत्
चकितोद्भ्रान्तमृगाणि काननानि॥")
कैतवम् इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते।
४।३६।३८।
"सत्त्रेण नूनं छन्नं हि चरन्तं पार्थमर्ज्जुनम्।
उत्तरं सारथिं कृत्वा निर्य्यातो नगरात्
बहिः॥")
धनम्। गृहम्। दानम् सरोवरम्। इत्यने-
कार्थकोष॥ यागविशेष। यथा,—
"नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषय शौनकादय।
सत्त्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत॥
कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयम्।
आसीना दीर्घसत्त्रेण कथाया सक्षणा हरे॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्याय.॥ * ॥
द्वादशाहसाध्यसत्त्र यथा। ज्योतिष्टोमे द्वादश-
शोयतदक्षिणाविभाग षोडशर्त्विजां तद्विकृती-
भूते सत्त्रात्मके द्वादशाहसाध्ये प्रतिनाहिनो
दौक्षयन्तीत्यादिदर्शनेन निर्णीयते। तच्च सावन-
मानेन कर्त्तव्यम्। यथा,—
"सत्त्राद्युपास्यास्त्वथ सावनेन
लोकस्य यत् स्याद्व्यवहारमर्म्म।"
इति मलमासतत्त्वम्॥*॥
सदक्षिण सततान्नदानम्। तन्निन्दकस्य शनादि-
निषेधो यथा,—
"नालपेज्जनविद्विष्टान् वीरहीना तथा स्त्रियम्।
देवतापितृसच्छास्त्रयज्ञसत्त्रादिनिन्दकैः।
कृत्वा तु स्पर्शमालाप शुद्धेतार्कावलोकनात्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्याय॥
अत्र सत्त्रदक्षिणां सततान्नदानम्। इति तट्टीका॥
सत्त्र, [म्], व्य, सह। इति शब्दरत्नावली जटा-
धरश्च॥
सत्त्रशाला, स्त्री, (सत्त्रस्य शाला।) अन्नादिदान-
गृहम्। तत्पर्य्याय। प्रतिश्रय २। इति हेम-
चन्द्रः। (यथा, कथासरित्सागरे।२१।
७४।
"ततः सा सत्त्रशालान्त प्रविवेश वणिक्सुता।
अन्वगात् राजपुत्त्रोऽपि स ता गुप्तमवेक्षितुम्॥"
सत्त्रा, व्य, सह। इत्यमरः॥

सत्त्राजित्, पु, राजविशेषः। स तु श्रीकृष्णस्य
श्वशुरः। परे भङ्गाटनगरे शशिध्वजराजो
बभूव। इति कल्किपुराणे २७ अध्याय॥
सत्त्रि, पु, मेघ। हस्ती। अयमीशे, त्रि। इत्यु-
णादिकोष॥
सत्त्रिजातक, क्ली,(सत् साधु त्रिजातक तुल्यत्व-
शीलापत्रादिक यत्र।)व्यञ्जनविशेष। यथा,—
"मासं बहुघृते भृष्टं सिक्तं चोष्णाम्बुना
मुहुः।
जीरकाद्यैः समायुक्तं परिपक्व तदुच्यते।
तदेव घृततक्राक्त प्रदिग्धं सत्त्रिजातकम्॥"
इति शब्दचन्द्रिका॥
सत्त्री, [न्] पु, (सत्त्रमस्त्यस्येति। इनि।)
गृहपति। इत्यमरः॥ हे गृहस्थे। सत्त्र सदा
दान विद्यतेऽस्य सत्त्री इन्। सदेकं सत्त्र
हितकारम्। सत्त्रमाच्छादने,यज्ञे सदा दाने च
कैतवे। इति विश्व। गृहस्य पतिर्गृहपतिः।
इति भरत॥ नित्यप्रवृत्तान्नदान। यथा विष्णु
नाशौच राज्ञा राजकर्म्मणि न व्रतिना व्रते न
सत्त्रिणा सत्त्रे न कारुणा स्वकर्म्मणि न राजाज्ञा-
कारिणा तदिच्छया न देवप्रतिष्ठाविवाहयो.
पूर्व्वसङ्कृतयो। इति। सत्त्रिणां नित्यप्रवृत्तान्न-
दानानां सत्त्रेऽन्नदाने। इति शुद्धितत्त्वम्॥
(यज्ञान्विते, त्रि। यथा,महाभारते।१४।७।३।
"सत्यमेतद्गुणवानाद्य स मा जानाति सत्त्रिणम्।
कथयस्व तदेतन्मे क्व नु सम्प्रति नारद॥")
सत्त्व, क्ली, (सता भाव। सत्+त्व।) प्रकृते
र्गुणविशेष। अत्र सत्त्व प्रकाशकज्ञान सुख-
हेतु। सतो भाव सत्त्वम्। त्वतौ भावे इति त्व
निपातनात्तलोप इति केचित्। सत्त्व हितकार
मिति वस्त्व। इत्यमरभरतौ॥ * ॥ (यथा,
मनु।१२।२४।
"सत्त्व रजस्तमश्चैव त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान्।
यैर्व्याप्येमान् स्थितो भावान् महान् सर्व्वान-
शेषत॥")
महाभारतमते सुखजनकगुण। तस्य धर्म्मा।
प्रसाद १ हर्ष २ प्रीति ३ असन्देह ४
धृति ५ स्मृति ६। इति मोक्षधर्म्म॥ द्रव्यम्।
असु। (यथा, रामायणे।२।६०।१।
"ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुन पुन।
धरण्या गतसत्त्वेव कौशल्या सूतमब्रवीत्॥")
व्यवसाय। इत्यमर॥ पिशाचादि। (यथा,
रामायणे।२।३३।१०।
"अद्य नूनं दशरथ सत्त्वमाविश्य भाषते।
न हि राजा प्रियं पुत्त्रं विवासयितुमर्हति॥")
बलम्। (यथा, रघु।४।७२।
"शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम्।
गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्त्यावलो-
कितम्॥")
स्वभाव। (यथा, किराते।१२।३८।
"सत्त्वविहितमतुलभुजयो-
र्बलमस्य पश्यत मृधेऽधिकुप्यत॥")

आत्मा। चित्तम्। इति मेदिनी॥ रस। आयु।
इति धरणि॥ कुबेर। इति हेमचन्द्र॥
धनम्। आलता। इति शब्दरत्नावली॥
सत्त्व, पु, क्ली, (सत्त्वमस्त्यस्येति। अर्शआदि-
त्वादच्।) जन्तु। इत्यमर॥ (यथा, रघु।
२।८।
"रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनो
र्वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्॥")
सत्त्वता, स्त्री, सत्त्वस्य भाव। सत्त्वशब्दात् भावे
तप्रत्ययानन्तर आप्प्रत्ययेन निष्पन्ना॥
सत्त्वसम्पन्न, त्रि, (सत्त्व सम्पन्न।) सत्त्वप्रधान।
इति लोकप्रसिद्धि॥
सत्त्वस्थ, त्रि (सत्त्वे तिष्ठतीति। स्था+क।)
सत्त्ववृत्तिशाली। सत्त्वप्रधान। यथा,—
"ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसा।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसा॥"
इति भगवद्गीतायाम्।१४।१८।
सत्पत्र,क्ली, (सत्पत्र यस्य।) पद्मस्य नवदलम्।
इति शब्दचन्द्रिका॥
सत्पथ, पु, (सन् पन्था। टच्।) प्रशस्तपथ।
तत्पर्य्याय। अतिपन्था २ सुपन्था ३ अर्चि-
ताध्वा ४। इत्यमर.॥ सुपथ ५। इति शब्द
रत्नावली॥ (यथा, भागवते।४।१२।५०।
"ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात् सत्पथेऽमृतम्
कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानु गृह्णते॥")
सत्पशु, पु, (सन् पशु।) यज्ञीयपशु। इति
केचित्॥ शोभनपशुश्च॥
सत्पुत्त्र, पु, (सन् पुत्त्र।) उत्तमसन्तान।
वेदादिविहितपित्रादिकार्य्यकर्त्ता। यथा—
"पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुत।
मुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत स॥"
इति वृहत्पुत्त्रकनरकनिस्तारार्य ऋणमस्मिन्
सन्नयति अमृतत्वञ्च विन्दति। इति पिता
पुत्त्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्। इति वशि-
ष्ठोक्तर्णापनयनाय च यत् पश्येदिति नियम-
विधान तदकृतपुत्त्रकार्य्यपुत्त्रपरम्। सत्पुत्त्रस्तु
मुखदर्शनं विनापि नरकनिस्तारक। तथा च
विष्णुपुराणम्।
"सत्पुत्त्रेण तु जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ।
पुन्नाम्नो नरकात्त्रात स तेन सुमहात्मना॥"
ब्रह्मपुराणेऽपि।
"समुत्पन्नेन भो विप्रा सत्पुत्त्रेण महात्मना।
त्रात स पुरुषव्याघ्र पुन्नाम्नो नरकात्तदा॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥
सत्पुरुष, पु, (सन् पुरुष।) पूज्यमानपुरुष।
इति सक्षिप्तसारसमासपाद। (यथा, रामा-
यणे।२।४८।८।
"एक सत्पुरुषो लोके लक्ष्मण सह सीतया।
योऽनुगच्छति काकुत्स्थं राम परिचरन् वने॥"
सत्प्रतिग्रह,पु, सद्भ्य साधुभ्य प्रतिग्रहो दान
ग्रहणम्। साधुजनदत्तद्रव्यग्रहणम्। यथा,—
"सत्प्रवित्तागमा धर्म्मा दायो लाभः क्रयो जय.

प्रयोग' कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥"
इति मानवे १०अध्याय: ॥
सत्प्रतिपक्ष', पु,(सन् प्रतिपक्ष ।) तुल्यव्यक्ति । प्रतियोगी । न्यायमते । साध्याभावव्याप्यवत् पक्ष' । यथा । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभाववाप्यवद्ध्रदादि' । इति सत्प्रतिपक्षग्रन्थ । तल्लक्षण यथा । साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्य्यलिङ्गत्व तच्च बलञ्च व्याप्तिपक्षधर्म्मतो विरोधिबोधकान्यगमकतौपयिकरूपसम्पत्तिमत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्य्यत्व वा तत्त्वम्। इति गङ्गेशोपाध्यायकृतचिन्तामणि ॥
सत्फल:, पु, (सत् फल यस्य ।) दाडिमवृक्ष' । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनफलवद्वृक्ष ॥
सत्य, क्ली,(सते हितम्। सत्+यत् ।)कृतयुगम्। शपथ । यथार्थम् । (यथा, रघु' । १२ । ७५ ।
"काम जीवति मे नाथ इति सा विजहौ
शुचम् ।
प्राश्वत्या सत्यमस्यान्त जीवितास्मीति
लज्जिता ॥")
तद्वति, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १४८ ।
"महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि ॥")
सिद्धान्त. । इति शब्दरत्नावली ॥*॥ यथार्थस्य पर्य्याय । तथ्यम् २ ऋतम् ३ सम्यक ४ । इत्यमर.॥ अवितथम् ५ भूतम् ६ । इति जटाधर. ॥ तल्लक्षणम् । यथा,—
"यथार्थकथन यच्च सर्व्वलोकसुखप्रदम् ।
तत् सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्य्ययम् ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्याय. ॥*॥
तदाकारा 'यथा,—
"सत्यञ्च समता चैव दमश्चैव न सशय ।
अमात्सर्य्यं क्षमा चैव ह्रोस्तितिक्षानसूयता ॥
त्यागो ध्यानमथार्य्यत्व धृतिश्च सतत दया ।'
अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारास्त्रयोदश ॥"
इति महाभारते राजधर्म्म. ॥*॥
तस्यापालने दोषो यथा,—
"कृत्वा शपथरूपञ्च सत्य हन्ति न पालयेत् ।
स कृतघ्न कालसूत्रे वसेद्देवचतुर्युगम् ॥
सप्तजन्मसु काकश्च सप्तजन्मसु पेचक: ।
तत' शूद्रो महाव्याधी जन्मसप्त तत शुचि' ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४८ अध्याय. ॥*॥
अपि च ।
"सत्येन लोकं जयति सत्यन्तु परमं तप. ।
यथाभूतप्रसादन्तु सत्यमाहुर्म्मनीषिण: ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १४ अध्याय: ॥*॥
तस्य प्रशंसा यथा,—
"सत्यमायास्यति हरि सत्य निष्कपट वद ।
वद तत् स्वभय त्यक्त्वा सत्य ब्रूहि सुससदि ॥
वर कूपशताद्वापी वर वापीशतात् क्रतु ।
वर क्रतुशतात् पुत्त्र सत्य पुत्त्रशतात् किल ॥
नहि सत्यात् परो धर्म्मो नानृतात् पातक परम्

नहि मातु' परो बन्धुर्न गुरुर्मन्त्रदात् पर: ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डे ८५ अध्याय. ॥*॥
अपि च ।
"तस्मात् सत्यं परं ब्रह्म सत्यमेव परं तप: ।
सत्यमेव परो यज्ञ सत्यमेव पर श्रुतम् ॥
सत्य वेदेषु जागर्त्ति सत्यञ्च परम पदम् ।
कीर्त्तिर्यशश्च पुण्यञ्च पितृदेवर्षिपूजनम् ॥
आद्यो विधिश्च विद्या च सर्व्वं सत्ये प्रतिष्ठितम्।
सत्य यज्ञस्तथा वेदा मन्त्रा देवा सरस्वती ॥
व्रतचर्य्या तथा सत्यं ओङ्कार' सत्यमेव च ।
सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रवि ॥
सत्येनाग्निर्दहेन्नित्यं स्वर्गं सत्येन गच्छति ।
सत्येन चाप. क्षिपति पर्जन्यो धरणीतले ॥
परेण सर्व्वदेवाना सर्व्वतीर्थावगाहनम् ।
सत्यस्य वचनाल्लोके सर्व्वमाप्नोत्यसशयम् ॥
अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥
सत्येन देवा प्रीयन्ते पितर ऋषयस्तथा ।
मनुष्या सिद्धगन्धर्व्वा. सत्यात् सिद्धिमितो
गता ॥
अगाधे विपुले शुद्धे सत्यतीर्थे शुचिह्रदे ।
स्नातव्य मनसा युक्तै' स्नान तत् परम स्मृतम् ॥
आत्मार्थे वा परार्थे वा पुत्त्रार्थे वापि मानवा. ।
अनृत ये न भाषन्ते ते बुधा स्वर्गगामिन ॥
तस्मात् सत्यकृतं पश्च तदनन्तफलं भवेत् ॥"
इति वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्याय. ॥
अपि च ।
"तडागशतदानेन यत् पुण्य लभते नर: ।
ततोऽधिकञ्च लभते वापीदानेन निश्चितम् ॥
दशवापीप्रदानेन यत् फल लभते नर' ।
ततोऽधिकञ्च लभते पुण्य कन्याप्रदानत' ॥
दशकन्याप्रदानेन यत् फल लभते नर: ।
ततोऽधिकञ्च लभते यज्ञ केन नराधिप ॥
शतयज्ञेन लभते यत् पुण्य पुण्यकृज्जन. ।
ततोऽधिकञ्च लभते पुत्त्रास्यदर्शनेन च ॥
दर्शने शतपुत्त्राणा यत् पुण्य लभते नर' ।
तत् पुण्य लभते नून पुण्यवान् सत्यपालनात् ॥
नहि सत्यात् परो धर्म्मो नानृतात् पातक नर ।
नहि गङ्गासमं तीर्थं न देव केशवात् पर ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥*॥
अन्यच्च ।
"सत्यमूलं जगत् सर्व्वं सर्व्वं सत्ये प्रतिष्ठितम्।
सिद्ध लभन्ते सत्येन ऋषयो वेदपारगा' ॥
सत्येन दीयते कन्या सत्य जल्पन्ति ब्राह्मणा. ।
सत्य वदन्ति राजान सत्येन वसुधा धृता ॥
सत्येन गम्यते स्वर्गं मोक्ष सत्येन प्राप्यते ।
सूर्य्यस्तपति सत्येन सोम' सत्येन राजते ॥
यम सत्येन हरति सत्येनेन्द्रो विराजते ।
वरुणश्च कुबेरश्च तौ च सत्ये प्रतिष्ठितौ ॥
तत् सत्य मम नश्येत यद्यहं नागमे पुन: ॥"
इति वाराहे मथुरामाहात्म्ये चक्रतीर्थप्रभाववर्णननामाध्याय' ॥*॥ अन्यच्च ।

"सत्यं सन्तोष आस्तिक्यं तथा चेन्द्रियनिग्रह:।
देवताभ्यर्च्चन पूजा ब्राह्मणाना विशेषत ॥
सत्य भूतहितं वाक्यमस्तेय स्वागतम्परम् ।
नियमा: पञ्च सत्याद्या बाह्यमाभ्यन्तर द्विधा ॥"
इति गारुडे ४९ अध्याय ॥
अपि च ।
"येऽर्था धर्म्मेण ते सत्या येऽधर्म्मेण गतश्रिय: ।
सत्यशौचं मन शौच शौचमिन्द्रियनिग्रह. ॥
सर्व्वभूतदया शौच जलशौचञ्च पञ्चमम् ।
यस्य सत्यञ्च शौचञ्च तस्य स्वर्गो न दुर्लभ: ॥
सत्यं हि वचन यस्य सोऽश्वमेधाद्विशिष्यते ॥"
इति गारुडे ११२ अध्याय. ॥*॥
अपि च ।
'न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्म्मम् ।
नासौ धर्म्मो यत्र नो सत्यमस्ति
नो तत् सत्य यच्छलेनानुविद्धम् ॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम् ।
शिरोऽपि सर्व्वगात्राणा व्रताना सत्यमुत्तमम् ॥"
इति गारुडे ११५ अध्याय ॥
ब्रह्म । यथा । य सर्व्वज्ञ सर्व्ववित् यस्य ज्ञानमय तप सर्व्वस्य वशी सर्व्वस्येशान य पृथिव्या तिष्ठन् पृथिव्या अन्तर सोऽकामयत बहुस्या स ईक्षत तत्तेजोऽसृजत् सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म इत्याद्या । इति श्रीभागवतदशमस्कन्धीय ८७ अध्यायीयद्वितीयश्लोकटीकाया श्रीधरस्वामी ॥*॥ अपि च ।
"अहमात्मा पर ब्रह्म सत्य ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत्तत्त्वमसि केवलम ॥
नित्य शुद्ध बुद्धियुक्त सत्यमानन्दमद्वयम् ।
योऽसावादित्यपुरुष सोऽसावहमखण्डत ।
इति ध्यायन् विमुच्येत ब्रह्मणो भवबन्धनात् ॥"
इति गारुडे ४९ अध्याय. ॥
तद्वैदिकपर्य्याय: । वट १ श्रत् २ सत्रा ३ अद्धा ४ इत्था ५ ऋतम् ६ । इति षट् सत्यनामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १० ॥
सत्य, [म्] व्य, प्रश्न । स्वीकार. । इतिरत्नावली ॥
सत्य , पु,(सते हित: । सत्+यत् ।) श्रीराम । यथा,—
"कौशल्यानन्दन: श्रीश: सत्यो दशमुखान्तक' ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
विष्णु' । यथा,—
"औत्तमेऽप्यन्तरे विष्णु' सत्यै सह स्वधोत्तमे ।
सत्यायामभवत् सत्य सत्यरूपो जनार्द्दन ॥"
इति कौर्म्मे ४८ अध्याय. ॥*॥
अन्यच्च ।
"सत्यव्रत सत्यपरं त्रिसत्य
सत्यस्य योनि निहितञ्च सत्ये ।
सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्र
सत्यात्मक त्वा शरण प्रपन्ना' ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २ अध्याय ॥*॥

"प्रतिश्रुतं सत्यं कृतमिति हृष्टा' प्रथम सत्यत्वेन स्तुवन्ति सत्यव्रतमिति। सत्य व्रत सङ्कल्पो यस्य। सत्य पर श्रेष्ठ प्राप्तिसाधन यस्मिन् तम्। त्रिसत्य त्रिष्वपि कालेषु सृष्टे' पूर्व्व प्रलयानन्तर स्थितिसमये च सत्य अव्यभिचारेण वर्त्तमानम्। तत एवाहु' । सत्यस्य योनिमिति । सच्छब्देन पृथिव्यप्तेजांसि । त्यशब्देन वाय्वाकाशौ । एव सच्च त्यच्च सत्त्वं भूतपञ्चकम्। त सत्यमित्याचक्षते इति श्रुतेः । तस्य योनि कारण अनेन सृष्टे पूर्व्ववर्त्तमानातोक्ता । तथा सत्ये तस्मिन्नेव निहित अन्तर्य्यामितया स्थित अनेन स्थितिसमये च सत्यत्वमुक्तम्। तथा सत्यस्य सत्य तस्यैव सत्यस्य सत्य पारमार्थिक नाशेऽपि अवशिष्यमान रूप अनेन प्रलयेऽप्यवधित्वेन सत्यत्व दर्शित एव त्रिसत्यत्वमुपपादितम्। तथा ऋतसत्यनेत्रम्। ऋतञ्च सूनृता वाणी सत्यञ्च समदर्शनम्। तथा भगवता व्याख्यास्यमानत्वात् सत्यञ्च समदर्शनमिति ऋतञ्च सूनृता वाणी कविभि परिकीर्त्तिता ॥ इति तयोर्नेत्र नयनसाधन नेतार प्रवर्त्तकमिति यावत्। एव सर्व्वप्रकारेण सत्यात्मक ता वय शरण प्रपन्ना इत्यर्थः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥*॥ अश्वत्थवृक्ष'। इति राजनिर्घण्ट.॥ नान्दीमुखश्राद्धदेव । यथा,

"इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्ष. सत्यो नान्दीमुखे वसु ।
नैमित्तिके कालकामौ काम्य च धुरिलोचनौ ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥*॥

(मुनिविशेष । यथा, महाभारते ।२।४। १०।
"असितो देवल सत्य. सर्पमालो महाशिरा ॥"
(देवगणविशेष' । यथा, मार्कण्डेये ।७१।१—२
"मन्वन्तरे तृतीयेऽस्मिन् उत्तमस्य प्रजापते ।
देवानिन्द्रान्नृपोन् भूपान् निबोध गदतो मम ॥
स्वधामानस्तथा देवा यथानामानुकारिण ।
सत्याख्यश्च द्वितीयोऽन्यस्त्रिदशाना तथा
गण ॥")

तपोलोकादूर्द्ध्वलोक । इति विश्व ॥ अस्य विवरण सत्यलोकशब्दे द्रष्टव्यम्॥

सत्यक,क्लो, सत्यङ्कार । इति केचित् ॥(सत्यमेव । स्वार्थे कन् ।) सत्यम्। तद्युक्ते त्रि ॥ (वृष्णिवंशीयविशेषे, पु, । यथा, भागवते ।८।२४।१३।
"अनमित्रसुतो योऽन्य शिनिस्तस्य च सत्यक ॥"

सत्यङ्कार, पु, (सत्यस्य कार इति । कृ+घञ्। "कारे सत्यागदस्य ।" ६ । ३ । ७० । इति मुम्।) अवश्य मयैतत् कर्त्तव्यमिति सत्याकरणम्। तत्पर्य्याय । सत्यापनम् २ सत्याकृति ३ । इत्यमर ॥ सत्यापना ४ । इति वोपालित ॥(यथा, राजतरङ्गिण्याम ।६।७१।
'लेभिरे निधनन्तस्मात् सत्यङ्कारात् पदातय ॥"

सत्यङ्कारकृत , त्रि, (सत्यङ्कारेण कृत ।) अवश्य मयैतत् कर्त्तव्यमिति सत्य कृत्वा यद्देयम्। बायना इति भाषा। इति मिताक्षरा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ६१ ।
"सत्यङ्कारकृत द्रव्य द्विगुण प्रतिपादयेत् ॥")

सत्यतपा , [स्] पु , (सत्य तपो यस्य ।) मुनिविशेष' । स तु पुरा व्याध आसीत् ततस्तप' कृत्वा दुर्व्वाससो वरेण वेदादिसर्व्वशास्त्रज्ञो भूत्वा एतन्नामा बभूव । यथा,—

"तमस्थिशेष व्याधन्तु क्षुधादुर्व्वलता गतम् ।
उवाच वेदा' साङ्गास्ते सरहस्यपदक्रमा ।
ब्रह्मविद्यापुराणानि प्रत्यक्षाणि भवन्तु ते ॥
एव प्रादाद्वर तस्य दुर्व्वासा नाम चाकरोत् ।
भवान् सत्यतपा नाम ऋषिराद्यो भविष्यति॥"
इति वाराहे सत्यतपउपाख्याननामाध्याय ॥

सत्यधृति', पु , (सत्या धृतिः ।) ऋषिविशेष. । यथा,—

"शरद्वतस्तु दायादमहल्या सम्प्रसूयते ।
शतानन्द ऋषिश्रेष्ठ तस्यापि सुमहातपा ।
तस्य सत्यधृतिर्नाम मुनिर्वेदस्य पारग ॥"
इति मात्स्ये ४८ अध्यायः॥

(सत्यशीले, त्रि । यथा, रामायणे । २।८२।६ ।
"रामस्तथा सत्यधृति सता धर्म्ममनुस्मरन्।
नाजहात् पितुरादेश शशी ज्योत्स्नामिवोदित ॥")

सत्यनारायणः, पु , (सत्यो नारायण ।) देवताविशेष. । सत्यपीर इति भाषा। तस्य व्रतकथा यथा,—

"एकदा मुनय सर्व्वे सर्व्वलोकहिते रताः ।
सुरम्ये नैमिषारण्ये गोष्ठीञ्चक्रुर्मनोरमाम् ॥
तत्रान्तरे महातेजा व्यासशिष्यो महायशा ।
सूत शिष्यगणैर्युक्त समायातो हरि स्मरन् ॥
तमायान्त समालोक्य सूत शास्त्रार्थपारगम् ।
नेमु सर्व्वे समुत्थाय शौनकाद्यास्तपोधना ॥
सोऽपि तान् सहसा भक्त्या मुनीन् परमवैष्णवान्
ननाम दण्डवद्भूमौ सर्व्वधर्म्मविदावर. ॥
वरासने महाबुद्धिस्तैर्दत्ते मुनिपुङ्गवै' ।
उवास स सभामध्ये सर्व्वै शिष्यगणैर्वृत ॥
तत्रोपविष्ट त सूत शौनको मुनिसत्तम ।
बद्धाञ्जलिरिमा वाचमुवाच विनयान्वित. ॥
शौनक उवाच ।
महर्षे सूत सर्व्वज्ञ कलिकाले समागते ।
केनोपायेन भगवन् हरिभक्तिर्भवेन्नृणाम् ॥
कलौ सर्व्वे भविष्यन्ति पापकर्म्मपरायणा ।
वेदविद्याविहिनाश्च तेषा श्रेय कथ भवेत् ॥
कन्नावन्नगतप्राणा लोका. स्वल्पायुषस्तथा ।
निधनाश्च भविष्यन्ति नानापीडाप्रपीडिता ॥
प्रयाससाध्य सुकृत शास्त्रेषु श्रूयते द्विज ।
तस्मात् केऽपि करिष्यन्ति कलौ न सुकृत जना ॥
सुकृतेषु विनष्टेषु प्रवृत्ते पापकर्म्मणि ।
सवशा प्रलय सर्व्वे गमिष्यन्ति दुराशया ॥
स्वल्पश्रमैरल्पवित्तैरल्पकालैश्च सत्तम ।,
यथा स्यात्तन्महापुण्य तथा कथय सूत न ॥
यस्योपदेशात्त पुण्य पाप वा कुरुते जन ।
स तद्भागी भवेन्मर्त्त्य इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥
पुण्योपदेशो मदय कर्त्तव्य विवर्ज्जित ।
पापायनविरोधी च चत्वार. केशवोपमा. ॥
ज्ञान सम्प्राप्य संसारे य' परेभ्यो न यच्छति ।
ज्ञानरूपी हरिस्तस्मै प्रसन्न इव नेक्षते ॥
ज्ञानरत्नेश्च रत्नैश्च परसन्तोषकृन्नर ।
स श्रेय सुकृतिर्नून नररूपधरो हरि ॥
व्रतेन तपसा किंवा प्राप्यते वाञ्छित फलम् ।
सर्व्व तत् श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामते ॥
त्वमेव मुनिशार्दूल वेदवेदाङ्गपारग ।
त्वदृते नहि वक्तान्यो यतस्त्व व्यासशासितः ॥
सूत उवाच ।
धन्योऽसि त्व मुनिश्रेष्ठ त्वमेव वैष्णवाग्रणी ।
यत समस्तलोकाना हितं वाञ्छसि सर्व्वदा ।
शृणु शौनक वक्ष्यामि यत् त्वया श्रोतुमिष्यते॥
नारदेनैवमुक्त सन् भगवान् कमलापति ।
सुरर्षये यथैवाह तत् शृणुष्व समाहित ॥*॥
एकदा नारदो योगी परानुग्रहकाङ्क्षया ।
पर्य्यटन् विविधान् लोकान् मर्त्त्यलोकमुपागतम्॥
तत्र दृष्टा जना सर्व्वे नानादु खसमन्विता ।
नानायोनिसमुत्पन्ना क्लिश्यन्ते पापकर्म्मभि ॥
केनोपायेन चैतषा दु खनाशो भवेद्ध्रुवम् ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा विष्णुलोक गतस्तदा ॥
तत्र नारायण देव शुक्लवर्ण चतुर्भुजम् ।
शङ्खचक्रधर देव वनमालाविभूषितम् ॥
दृष्ट्वा तं देवदेवेश स्तोतु समुपचक्रमे ।
नारद उवाच ।
नमस्ते वाङ्मनोऽतीतरूपायानन्तशक्तये ।
आदिमध्यान्तहीनाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥
सर्व्वेषामादिभूताय भक्तानामार्त्तिनाशिने ।
श्रुत्वा स्तोत्र ततो विष्णुर्नारद प्रत्यभाषत ॥
श्रीभगवानुवाच ।
किमर्थमागतोऽसि त्व किन्ते मनसि वर्त्तते ।
कथयस्व महाभाग तत् सर्व्व कथयामि ते ॥
नारद उवाच ।
मर्त्त्यलोके जना' सर्व्वे नानाशोकसमन्विता ।
नानायोनिसमुत्पन्ना पच्यन्ते पापकर्म्मणा ॥
तत् कथ शमयेन्नाथ लघूपायेन तद्वद ।
श्रोतुमिच्छामि तत् सर्व्व कृपास्ति यदि ते मयि
श्रीभगवानुवाच ।
साधु पृष्ट त्वया वत्स । लोकानुग्रहकाम्यया ।
यत् कृत्वा मुच्यते मोहात् तत् शृणुष्व वदामि ते
व्रतमस्ति महापुण्य स्वर्गे च भुवि दुर्लभम् ।
तव स्नेहान्मया विप्र प्रकाशीक्रियतेऽधुना ॥*॥
सत्यनारायणस्यैतद्व्रत सम्यग्विधानत ।,
कृत्वा सद्य सुख भुक्त्वा परत्र मोक्षमालभेत् ॥
तत् श्रुत्वा भगवद्वाक्य नारद पुनरब्रवीत् ॥
किं फल किं विधानञ्च कृत केनैति वा व्रतम् ।
तत् सर्व्व विस्तराद्ब्रूहि कदा कार्य्य हि तद्व्रतम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
दु खशोकादिशमन धनधान्यविवर्द्धनम् ।
सौभाग्यसन्ततिकर सर्व्वत्र विजयप्रदम् ॥
यस्मिन् कस्मिन् दिने मर्त्त्यो भक्तिश्रद्धासमन्वित
सत्यनारायण देव यजेत्तत्रैव निशामुखे ॥

बान्धवैर्ब्राह्मणैश्चैव सहितो धर्म्मतत्पर: ।
नैवेद्य भक्तितो दद्यात् सपाद भक्ष्यमुत्तमम् ॥
रम्भाफल घृतं चीरं गोधूमस्य च चूर्णकम् ।
अभावे शालिचूर्णं वा शर्करा वा गुड तथा ॥
सपादसर्व्वभक्ष्याणि एकीकृत्य निवेदयेत् ।
विप्राय दक्षिणा दद्यात् कथा श्रुत्वा जनै: सह ॥
ततश्च बन्धुभि: सार्द्ध विप्रेभ्य प्रतिपादयन् ।
प्रसाद भक्षयेत् भक्त्या नृत्यगीतादिक चरेत् ॥
तत. स्तुत्वा गृह गच्छेत् सत्यनारायण स्मरन् ।
एव कृते मनुष्याणा वाञ्छासिद्धिर्भवेद्ध्रुवम् ॥
विशेषत' कलियुगे नान्योपायोऽस्ति भूतले ।
कथामस्य प्रवक्ष्यामि कृतकृत्यो भवेत् द्विज ॥॥
कश्चित् काशीपुरे ग्रामे आसीद्विप्रश्च निद्ध न ।
क्षुधातृष्णाकुलो भूत्वा सतत भ्रमते मही॑म् ॥
दु खित ब्राह्मण दृष्ट्वा भगवान् ब्राह्मणप्रिय ।
वृद्धब्राह्मणरूप सन् पप्रच्छ द्विजमादरात् ॥
किमथ भ्रमसे विप्र! मही कृत्स्नाञ्च दु खित' ।
तत् सर्व्व श्रोतुमिच्छामि कथ्यता यदि रोचते ॥

विप्र उवाच ।

ब्राह्मणोऽतिदरिद्रोऽह भिक्षार्थ भ्रमते महीम्
उपाय यदि जानासि कृपया कथय प्रभो ॥

वृद्ध उवाच ।

सत्यनारायणो देवो वाञ्छितार्थफलप्रद. ।
तस्य त्व द्विजशार्दूल कुरुष्व व्रतमुत्तमम् ॥
यत् कृत्वा सर्व्व दु खेभ्यो मुक्तो भवति मानव ॥
विधानञ्च व्रतस्यास्य विप्रायाभाष्य यत्नत ।
सत्यनारायणो वृद्धस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
मत' प्रात करिष्यामि व्रत मनसि चिन्तितम्
इति सञ्चिन्त्य विप्रोऽसौ रात्रौ निद्रा न चाल-
भत् ॥
तत: प्रात. समुत्थाय सत्यनारायणव्रतम् ।
करिष्येऽहञ्च सङ्कल्प्य भिक्षार्थमगमद्द्विज ॥
तस्मिन्नेव दिने विप्र प्रचुर प्राप्तवान् धनम् ।
तेनैव बन्धुभि: सार्द्ध सत्यस्य व्रतमाचरत् ॥
सर्व्व दु खविनिर्म्मुक्त' सर्वसम्पत्समन्वित. ।
बभूव स द्विजश्रेष्ठो व्रतस्यास्य प्रभावत ।
तत. प्रभृतिकालञ्च मासि मासि व्रत कृतम् ॥

सूत उवाच ।

एव नारायणस्येद व्रत कृत्वा द्विजोत्तम. ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो दुर्लभ मोक्षमाप्नुयात् ॥
व्रतञ्च तद्यथा विप्र पृथिव्या सञ्चरिष्यति ।
तदेतत् सर्वदु ख हि नराणाञ्च विनश्यति ॥
एव नारायणेनोक्त' नारदाय महात्मने ।
मयापि कथित विप्र किमन्यत् कथयामि ते ॥"
इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायण-
विप्रस्तवादो नाम १ अध्याय ॥ ॥

शौनक उवाच ।

'तस्माद्विप्र व्रत केन पृथिव्या चरित मुने ।
तत् सर्व श्रोतुमिच्छामि श्रद्धास्माक प्रजायते ॥

सूत उवाच ।

शृणुध्व मुनय' सर्वे तस्माद्येन कृत भुवि ।
एकदा स द्विजवरो यथाविभवविस्तरै. ॥
बन्धुभि' स्वजनै' सार्द्ध व्रतं कर्त्तु समुद्यत: ।
एतस्मिन्नेव काले तु काष्ठकेतु समागत' ।
बहि: काष्ठञ्च सस्थाप्य विप्रस्य मन्दिर ययौ ॥
तृष्णया पीडितात्मा स विप्र दृष्ट्वा तथाविधम् ।
प्रणिपत्य द्विजश्रेष्ठ किमिद क्रियते त्वया ।
कृते कि फलमाप्नोति विस्तराद्वद मे प्रभो ॥

विप्र उवाच ।

सत्यनारायणस्येद व्रत सर्व्वेप्सितप्रदम् ।
दु खशोकादिशमनं सर्वत्र विजयप्रदम् ॥
धनादिसन्ततिकर सर्वेषामीप्सितप्रदम् ।
यस्य प्रसादान्मे सर्व धनधान्यादिक महत् ॥
ततस्तु स व्रत ज्ञात्वा काष्ठकर्त्तातिहर्षित' ।
पपौ जल प्रसादञ्च भुक्त्वा तन्नगर ययौ ॥
सत्यनारायण देव चिन्तयन् स्थिरमानस ।
काष्ठ विक्रीय नगरे प्राप्स्यते चाद्य यद्धनम् ।
तेनैव सत्यदेवस्य व्रतमद्य करोम्यहम् ॥
इति सञ्चिन्त्य मनसा काष्ठ कृत्वा तु मस्तके ।
जगाम नगरे रम्य धनिना यत्र संस्थिति ।
तद्दिने काष्ठमूल्यञ्च द्विगुण प्राप्तवानसौ ॥
तत प्रसन्नहृदय. सुपक्वकदलीफलम् ।
शर्कराञ्च घृत दुग्ध गोधूमस्य च चूर्णकम् ॥
प्रत्येकन्तु सपादञ्च गृहीत्वा गृहमाययौ ।
ततो बन्धून् समाहूय चकार विधिना व्रतम् ॥
तद्व्रतस्य प्रसादेन धनपुत्रान्वितोऽभवत् ।
इह लोके सुख भुक्त्वा चान्ते सत्यपुर ययौ ॥"
इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायण-
कथाया विप्रकाष्ठकेतुसवादो नाम २ अध्याय ॥

सूत उवाच ।

"पुनरन्यत् प्रवक्ष्यामि शृणुध्व मुनिसत्तमा ।
आसीदुल्कामुखो नाम नृपतिर्ब्बलिना वर ॥
जितेन्द्रिय सत्यवादी ययौ देवालय प्रति ।
दिने दिने धन दत्त्वा द्विजान् सन्तोषयेत् सुधी
भार्य्या तस्य प्रमुग्धा च सरोजवदना सती ।
सस्मितास्या शरदिन्दु सकटाक्ष च बिभ्रती ॥
काञ्चीञ्च बिभ्रती श्यामा मालतीमाल्यभूषिता
भद्रशीला व्रत सत्य सिन्धुतीरेऽकरोन्मुने ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र साधु कोऽपि समागत ।
वाणिज्यार्थ बहुधनै रत्नाद्यै. परिपूरित' ॥
नाव सस्थाप्य तत्तीरे जगाम तत्तट प्रति ।
दृष्ट्वा तत्र व्रत सम्यक् पप्रच्छ विनयान्वित: ॥

साधुरुवाच ।

किमिद कुरुषे राजन् भक्तियुक्तेन चेतसा ।
प्रकाश कुरु तत् सर्व श्रोतुमिच्छामि सम्प्रति ॥

राजोवाच ।

पूजन क्रियते साधो विष्णोरतुलतेजस ।
व्रतञ्च स्वजनै. सार्द्ध पुत्रादिप्राप्तये मया ॥
प्रत्युवाच ततो नत्वा राजान मधुर वच ।
सत्य कथय मे राजन् व्रतमेतत् करोम्यहम् ॥
ममापि सन्ततिर्नास्ति सत्यमेतत् सुतव्रतम् ।
ततो निवृत्य वाणिज्यात् सानन्द गृहमागत: ॥
भार्य्यायै कथित सर्व्व व्रतञ्च सन्ततिप्रदम् ।
तदा व्रत करिष्यामि यदा मे सन्ततिर्भवेत् ॥
यत्किञ्चिद्दिवसे तस्य भार्य्या लीलावती सती ।
गर्भयुक्तानन्दचित्ताभवद्धर्म्मपरायणा ॥
पूर्णे गर्भे ततो जाता बालिका चातिनिर्म्मला ।
दिने दिने वर्द्धमाना शुक्लपक्षे यथा शशी ॥
ततो वणिक् सुतायाश्च जातकर्म्मादिकञ्चरन् ।
नाम्ना कलावती चेति तन्नामकरण कृतम ॥
ततो लीलावती प्राह स्वामिन मधुर वच ।
न करोषि किमर्थ वा पुरा यच्च प्रतिश्रुतम् ॥
विवाहसमयेऽप्यस्या. करिष्यामि व्रत प्रिये ।
इति भार्य्या समाश्वास्य जगाम नगर प्रति ॥
तत: कलावती कन्या वर्द्धिता पितृवेश्मनि ।
दृष्ट्वा कन्या तत साधुर्नगरे बन्धुभि' सह ।
मन्त्रयित्वा द्रुत दूत प्रेरयित्वा स धर्म्मवित् ।
विवाहार्थञ्च कन्याया वर श्रेष्ठ विचारयन् ॥
तेनाज्ञप्तश्च दूतोऽसौ काञ्चन नगर ययौ ।
तस्मादेक वणिक्पुत्र समादायागतो हि स ॥
दृष्ट्वा त सुन्दर बाल वणिक्पुत्र गुणान्वितम् ।
ज्ञातिभिर्बन्धुभि सार्द्ध परितुष्टेन चेतसा ॥
दत्तवान् साधुराहूय कन्या विधिविधानत. ।
ततो भाग्यवशात्तेन विस्मृत व्रतमुत्तमम् ॥
विवाहसमयेऽप्यस्यास्तेन रुष्टोऽभवद्विभु' ॥
तत कालेन कियता निजधर्म्मविशारद ।
वाणिज्यार्थ गत शीघ्र जामात्रा सहितो
वणिक् ॥
रत्नसारपुरे रम्ये गत्वा सिन्धुसमीपत ।
वाणिज्य कुरुते साधुर्जामात्रा श्रीमता सह ।
पुरी निर्म्माय नगरे चन्द्रकेतोर्नृपस्य च ।
एतस्मिन्नेव काले तु सत्यनारायण प्रभु. ॥
भ्रष्टप्रतिज्ञमालोक्य शाप तस्मै प्रदत्तवान् ।
अद्यप्रभृति कालञ्च महादु ख भविष्यति ।
तस्मिन्नेव दिने राज्ञो धनमादाय तस्कर ।
तेनैव वर्त्मना यात पृष्ठदेश विलोकयन् ॥
तत्पश्चाद्धावकान् दूतान् दृष्ट्वा भीतेन चेतसा ।
धन सस्थाप्य तत्रैव गत. शीघ्रमलक्षित: ॥
ततो दूता समायाता यत्रास्ते सज्जनो वणिक् ।
दृष्ट्वा नृपधन तत्र बद्ध्वा दूता वणिक्सुतौ ॥
हर्षयुक्ता धावमाना ऊचुर्नृपसमीपत ।
तस्करौ द्वौ समानीतौ विलोक्याज्ञापय प्रभो ॥
ते नृपाज्ञा समदाय दृढ बद्ध्वा तु तावुभौ ।
स्थापितौ द्वौ महादुर्गे कारागारेऽविचारयन् ॥

सूत उवाच ।

मायया सत्यदेवस्य न श्रुतञ्च तयोर्वच' ।
ततस्तयोर्धन यच्च गृहीत चन्द्रकेतुना ॥
तच्छापाच्च तयोर्गेहे भार्य्या च दु खिताभवत् ।
चौरेणापहृत सर्व्व गृहे यच्च स्थित धनम् ॥
आधिव्याधिसमायुक्ता क्षुत्पिपासातिपीडिता ।
अन्नचिन्तापरा भूत्वा भ्रमते च गृहे गृहे ।
तत कलावती कन्या बभ्राम प्रतिवासरं ॥
एकस्मिन् दिवसे रात्रौ क्षुधार्त्ता द्विजमन्दिरम् ।
गत्वापश्यद्व्रत तत्र सत्यनारायणस्य सा ॥
उपविश्य कथा श्रुत्वा वर प्रार्थयती मुदा ।
प्रसादभक्षण कृत्वा ययौ रात्रौ गृह प्रति ॥

ततो लीलावती कन्या भर्त्सयामास तां भृशम्।
पुत्रि ! रात्रौ स्थिता कुत्र किन्ते मनसि वर्त्तते॥
द्विजालये व्रतं मातर्दृष्टं वाञ्छितसिद्धिदम्॥
तत् श्रुत्वा कन्यकावाक्यं व्रतं कर्त्तुं समुद्यता।
ससुता सा वणिग्भार्य्या सत्यनारायणस्य च॥
व्रतं चक्रे च वै साध्वी बन्धुभिः स्वजनैः सह।
भर्त्तृजामातरौ क्षिप्रमागच्छेतां ममाश्रमम्॥
इति देवं वरं याचे सत्यदेव पुनः पुनः।
अपराधन्तु भर्त्तुर्मे जामातुः क्षन्तुमर्हसि॥
व्रतेन तस्यास्तुष्टोऽसौ सत्यनारायणः प्रभुः।
दर्शयामास स्वप्नं हि चन्द्रकेतुं नृपोत्तमम्॥
वन्दिनौ मोचय प्रातर्वणिजौ नृपसत्तम !।
देयं धनञ्च तत् सर्व्वं विधिना द्विगुणीकृतम्॥
नो चेत् त्वां नाशयिष्यामि सराज्यधनपुत्त्रकम्।
एवमाभाष्य राजानं ध्यानगम्योऽभवत् प्रभुः॥
ततः प्रभातसमये राजा च स्वजनैः सह।
उपविश्य सभामध्ये प्राह दूतजनं प्रति॥
बद्धौ महाजनौ शीघ्रं मोचयध्वं वणिक्सुतौ।
इति राज्ञो वचः श्रुत्वा मोचयित्वा महाजनौ॥
समानीय नृपस्याग्रे प्रोचुश्च विनयान्विताः।
आनीतौ द्वौ वणिक्पुत्त्रौ मुक्तौ निगडबन्धनात्॥
ततो महाजनौ नत्वा चन्द्रकेतुं नृपोत्तमम्।
स्मृत्वा च पूर्व्ववृत्तान्तं विस्मयाद्भयविह्वलौ॥
राजा वणिक्सुतौ वीक्ष्य प्रोवाच सादरं वचः।
दैवात् प्राप्तं महत् कष्टमिदानीं नास्ति ते भयम्॥
इदानीमिव मुक्तस्त्वं क्षुरकर्म्मादिकञ्चर॥
ततो नृपवरः श्रीमान् स्वर्णरत्नविभूषणैः।
अलङ्कृत्य वणिक्पुत्त्रौ वचसाप्रीणयद्भृशम्।
पुरानीतञ्च यद्द्रव्यं द्विगुणीकृत्य दत्तवान्॥
प्रोवाच तौ ततो राजा गच्छ साधो निजा-
श्रमम्।
राजानं प्रणिपत्याह गन्तव्यं त्वत्प्रसादतः॥
यात्रां कृत्वा ततः साधुर्मङ्गलाचारपूर्व्विकाम्।
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सहर्षो नगरं ययौ॥
कियद्दूरं गते साधौ सत्यनारायणः प्रभुः।
जिज्ञासां कृतवान् साधो किमस्ति तरणौ तव॥
ततो महाजनौ मत्तौ हेलया च प्रहस्य च।
कथं पृच्छसि भो दण्डिन् ! मुद्रां किं लब्धु-
मिच्छसि॥
लतापत्रादिकञ्चैव वर्त्तते तरणौ मम।
निष्ठुरञ्च वचः श्रुत्वा सत्यं भवतु ते वचः॥
एवमुक्त्वा गतः शीघ्रं दण्डी तस्य समीपतः।
कियद्दूरं ततो गत्वा स्थितः सिन्धुसमीपतः॥
गते दण्डिनि साधुश्च कृतनित्यक्रियस्तदा।
उत्थितस्तरणीं दृष्ट्वा विस्मयं परमं ययौ॥
लतापत्रादिकं दृष्ट्वा मूर्च्छितो न्यपतद्भुवि।
लब्धसंज्ञो वणिक्पुत्त्रस्ततश्चिन्तापरोऽभवत्॥
श्वशुरं दुहितुः कान्तो वचनञ्चेदमब्रवीत्॥

जामातोवाच।

किमर्थं कुरुषे शोकं शापादेतञ्च दण्डिनः।
शक्यते तेन सर्व्वं हि कर्त्तुं हर्त्तुं न संशयः॥
ततस्तच्छरणं यामो वाञ्छितार्थो भविष्यति।

जामातुश्च वचः श्रुत्वा तत्सकाशं गतस्तदा॥
दृष्ट्वा च दण्डिनं भक्त्या नत्वा प्रोवाच सादरम्।
क्षमस्व चापराधं मे यदुक्तं तव सन्निधौ॥
मया दुरात्मना देव मुग्धोऽहं तव मायया।
यदुक्तं तद्वचो नाथ दुष्टं मे क्षन्तुमर्हसि॥
यतः परकृताः सर्वे क्षमासारा हि साधवः।
पुनः पुनस्ततो नत्वा रुरोद शोकविह्वलः॥
तमुवाच ततो दण्डी विलपन्तं विलोक्य च।
मा रोदीः शृणु मे वाक्यं मम पूजापराङ्मुख॥
ममावज्ञाय दुर्बुद्धे ! लब्धं दुःखं मुहुर्मुहुः।
तत् श्रुत्वा भगवद्वाक्यं स्तुतिं कर्त्तुं समुद्यतः॥

साधुरुवाच।

त्वन्मायामोहिताः सर्व्वे ब्रह्माद्यास्त्रिदिवौकसः।
न जानन्ति गुणं रूपं तवाश्चर्य्यमिदं प्रभो॥
मूढोऽहं त्वां कथं जाने मोहितस्तव मायया।
प्रसीद पूजयिष्यामि यथाविभवविस्तरैः॥
पुरा वित्तञ्च मच्चित्तं पाहि मां शरणागतम्॥
श्रुत्वा भक्तियुतं वाक्यं परितुष्टो जनार्द्दनः।
वरञ्च वाञ्छितं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत॥
ततोऽसौ नावमारुह्य दृष्ट्वा रत्नादिपूरिताम्।
कृपया सत्यदेवस्य यत् फलं वाञ्छितं मम॥
इत्युक्त्वा स्वजनैः सार्द्धं पूजां कृत्वा यथाविधि।
हर्षेण महता साधुः प्रयाणं चाकरोत् द्विज॥
नावं संयोज्य वेगेन स्वदेशमगमत्तदा॥
ततो जामातरं प्राह पश्य वत्स पुरीं मम।
दूतञ्च प्रेरयामास निजवित्तस्य रक्षकम्॥
ततोऽसौ नगरं गत्वा साधुभार्य्यां विलोक्य च।
उवाच वाञ्छितं वाक्यं नत्वा बद्धाञ्जलिस्तदा॥
निकटे नगरस्यैव जामात्रा सहितो वणिक्।
आगतो बन्धुवर्गैश्च धनैर्बहुविधैस्तथा॥
श्रुत्वा दूतमुखाद्वाक्यं महाहर्षयुता सती।
सत्यपूजां ततः कृत्वा प्रोवाच तनुजां प्रति।
व्रजामि शीघ्रमागच्छ साधुसन्दर्शनाय च॥
इति मातृवचः श्रुत्वा व्रतं कृत्वा समाप्य च।
प्रसादं सपरित्यज्य गता सा च पतिं प्रति॥
तेन रुष्टः सत्यदेवो भर्त्तारं तरणीं तथा।
संहृत्य च धनैः सार्द्धं जले तस्मिन् समर्पयत्॥
ततः कलावतीकन्या नालोक्य वणिजं पतिम्।
शोकेन महता तत्र रुदती चापतद्भुवि॥
दृष्ट्वा तथाविधां कन्यां न दृष्ट्वा तत्पतिं तरीम्।
भीतेन महता साधुः किमाश्चर्य्यमिदं महत्॥
विचिन्त्यमानास्ते सर्व्वे बभूवुस्तरिवाहकाः।
ततो लीलावती साध्वी दृष्ट्वा तद्विह्वला सती।
विललापातिदुःखेन भर्त्तारञ्चेदमब्रवीत्॥
इदानीं नौकया सार्द्धमदृश्योऽभूदलक्षितम्।
न जाने केन दैवेन हेलया चापहारितम्॥
सत्यदेवस्य माहात्म्यं किं ज्ञातुं नहि शक्यते।
इत्युक्त्वा विललापाथ तत्रस्था स्वजनैः सह॥
ततो लीलावती कन्यां क्रोडे कृत्वा रुरोद च।
ततः कलावती कन्या नष्टे स्वामिनि दुःखिता॥
गृहीत्वा पादुकां तस्य अनुगन्तुं मनो दधे।
कन्यायाश्चरितं दृष्ट्वा सभार्य्यः सुजनो वणिक्॥

अतिशोकेन सन्तप्तश्चिन्तयामास धर्म्मवित्॥
हृतो हि सत्यदेवेन जामाता सत्यमायया।
सत्यपूजां करिष्यामि यथाविभवविस्तरैः॥
इति सर्व्वान् समाहूय कथितञ्च मनोरथम्।
नत्वा च दण्डवद्भूमौ सत्यदेव पुनः पुनः॥
ततस्तुष्टः सत्यदेवो गगनाद्वणिजं प्रति।
जगाद वचनञ्चेदं नैवेद्यमवमन्य च।
आगता स्वामिनं द्रष्टुमतोऽदृश्योऽभवत् प्रभुः॥
गृहं गत्वा प्रसादञ्च भुक्त्वा चायाति सा पुनः।
लब्धभर्त्तृसुखा साधो भविष्यति न संशयः॥
ततश्च प्राप्य तद्वाक्यं श्रुत्वा गगनमण्डलात्।
क्षिप्रं तदा गृहं गत्वा प्रसादं प्रतिभुज्य च॥
अपश्यत् पुनरागत्य पतिं नावं जनैः सह।
ततः कलावती तुष्टा जगाद पितरं प्रति॥
एहि तात गृहं याहि विलम्बं कुरुषे कथम्।
तत् श्रुत्वा कन्यकावाक्यं सन्तुष्टोऽभूद्वणिक्सुतः
पूजनं सत्यदेवस्य कृत्वा विधिविधानतः।
धनैर्बन्धुगणैः सार्द्धं जगाम निजमन्दिरम्॥
पौर्णमास्याञ्च सङ्क्रान्त्यां पूजां कृत्वा यथाविधि।
इह लोके सुखं भुक्त्वा चान्ते सत्यपुरं ययौ॥”
इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे श्रीसत्यनारा
यणकथायां वणिक्साधुमोक्षवर्णनो नाम
३ अध्यायः ॥*॥

सूत उवाच।

“अथ चान्यत् प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः।
आसीत् तुङ्गध्वजो राजा प्रजापालनतत्परः॥
प्रसादं सत्यदेवस्य त्यक्त्वा दुःखमवाप सः।
एकदा स वनं गत्वा हत्वा च विविधान् मृगान्
आगत्य वटमूले च दृष्ट्वा सत्यस्य पूजनम्।
गोपाः कुर्व्वन्ति सन्तुष्टा भक्तियुक्ताः सबान्धवाः
राजा दृष्ट्वा तु दर्पेण नागतो न ननाम सः।
ततो गोपगणाः सर्व्वे प्रसादं नृपसन्निधौ॥
संस्थाप्य पुनरागत्य भुक्त्वा सर्व्वे यथेप्सितम्।
ततः प्रसादं संत्यज्य राजा दुःखमवाप सः॥
तस्य पुत्त्रशतं नष्टं धनधान्यादिकञ्च यत्।
सत्यदेवेन तत् सर्व्वं नाशितं मम निश्चितम्॥
अतस्तत्रैव गच्छामि यत्र देवस्य पूजनम्।
मनसेति विनिश्चित्य ययौ गोपालसन्निधिम्॥
ततोऽसौ सत्यदेवस्य पूजां गोपगणैः सह।
भक्तिश्रद्धान्वितो भूत्वा चकार विधिवन्नृपः॥
सत्यदेवप्रसादेन धनपुत्त्रान्वितोऽभवत्।
इह लोके सुखं भुक्त्वा चान्ते विष्णुपुरं ययौ॥
य इदं कुरुते सत्यव्रतं परमदुर्लभम्।
शृणोति च कथां पुण्यां भक्तिमुक्तिफलप्रदाम्॥
धनधान्यादिकं तस्य भवेत् सत्यप्रसादतः।
दरिद्रो लभते वित्तं बद्धो मुच्येत बन्धनात्॥
भीतो भयात् प्रमुच्येत सत्यमेतन्न संशयः।
ईप्सितञ्च फलं भुक्त्वा चान्ते सत्यपुरं व्रजेत्॥
इति वः कथितं विप्राः सत्यनारायणव्रतम्।
यत् कृत्वा सर्व्वदुःखेभ्यो मुक्तो भवति मानवः॥
विशेषतः कलियुगे सत्यपूजाकथाफलम्।
सत्यनारायणं केचित् सत्यदेवं तथापरे॥

नानारूपधरो भूत्वा सर्व्वेषामीप्सितप्रदः ।
भविष्यति कलौ सत्यव्रतरूपी सनातनः ॥
य इदं पठते नित्यं शृणोति मुनिसत्तमाः ।
तस्य नश्यन्ति पापानि सत्यदेवप्रसादतः ॥”
इति श्रीस्कन्दपुराणे रेवाखण्डे सत्यनारायणकथानाम ४ अध्यायः ॥*॥ इति श्रीसत्यनारायणव्रतकथा समाप्ता ॥ क्वचित् पुस्तके अध्यायनाम नास्ति । क्वचित् भविष्यपुराणे इति कृत्वा एतत्कथा लिखिता ॥*॥ अथ सत्यनारायणपूजापद्धतिः । आदौ स्वस्तिवाचनपूर्व्वकं सङ्कल्पं कुर्य्यात् । अद्येत्यादि अमुकतिथौ रात्रौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा अमुककाम गणेशादिदेवतापूजापूर्व्वकश्रीसत्यनारायणपूजनकथाश्रवणमहं करिष्ये । ततः सूक्तं पठेत् । तत आसनशुद्ध्यादिकं कृत्वा गणेशादिदेवतानवग्रहदिक्पालान् पूजयेत् । लक्ष्मीमरस्वत्यादिपुरुषानादिपुरुषश्रीरामलक्ष्मणपूजां कृत्वा यवतिलैः सत्यनारायणमावाहयेत् । प्रणवव्याहृतीः समुच्चार्य्य भगवन् सत्यनारायण इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ मम पूजां गृहाण इत्यादिना आवाह्य पुष्पं गृहीत्वा ध्यायेत् ।
“ध्यायेत् सत्यं गुणातीतं गुणत्रयसमन्वितम् ।
लोकनाथं त्रिलोकेशं पीताम्बरधरं हरिम् ॥
इन्दीवरदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
नारायणं चतुर्ब्बाहुं श्रीवत्सपदभूषितम् ।
गोविन्दं गोकुलानन्दं जगतः पितरं गुरुम् ॥”
इति ध्यात्वा एतत् पाद्यं सत्यनारायणाय नमः ।
अर्घ्यमस्तु ।
“व्यक्ताव्यक्तस्वरूपाय हृषीकपतये नमः ।
मया निवेदितो भक्त्या अर्घ्योऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”
एषोऽर्घ्यः श्रीसत्यनारायणाय नमः । पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा ।
“नमस्ते विश्वरूपाय शङ्खचक्रधराय च ।
पद्मनाभाय देवाय हृषीकपतये नमः ।
नमोऽनन्तस्वरूपाय त्रिगुणात्मविभासिने ॥”
नैवेद्यं गृहीत्वा ।
“त्वदीयं वस्तु गोविन्द तुभ्यमेव समर्पितम् ।
गृहाण सुमुखो भूत्वा प्रसीद पुरुषोत्तम ॥”
ततः अञ्जलिं बद्ध्वा पठेत् ।
“अच्युतं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ।
हृषीकेशं जगन्नाथं वागीशं वरदायकम् ॥
गुणत्रयं गुणातीतं गोविन्दं गरुडध्वजम् ।
जनार्द्दनं जनानन्दं जानकीवल्लभं जयम् ॥
प्रणमामि सदा सत्यनारायणमतः परम् ।
दुर्गमे विषमे घोरे शत्रुभिः परिपीडिते ॥
विविधापत्सु दुष्टेषु तथान्येष्वपि यद्भयम् ।
नामान्येतानि सङ्कीर्त्त्य ईप्सितं फलमाप्नुयात् ॥
सत्यनारायणं देवं वन्देऽहं कामदं शुभम् ।
लीलया वितं विश्वं येन तस्मै नमो नमः ॥”
ततो दक्षिणां दद्यात् । अच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात् । इति सत्यनारायणपूजापद्धतिः ॥

सत्यपुर, क्ली, (सत्यं पुरम् ।) विष्णुलोकः । यथा,
“ईप्सितञ्च फलं भुक्त्वा चान्ते सत्यपुरं व्रजेत् ।
इति वः कथितं विप्राः सत्यनारायणव्रतम् ॥”
इति स्कन्दपुराणीयसत्यनारायणव्रतकथा ॥
सत्यफल, पुं, (सत्यं फलं यस्य ।) विल्ववृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सत्यभामा, स्त्री, कृष्णपत्नीभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ सा च श्रीकृष्णस्याष्टमहिष्यन्तर्गतमहिषीविशेषः । यथा,—
“अष्टौ महिष्यस्ताः सर्व्वाः रुक्मिण्याद्या महात्मनः ।
रुक्मिणी सत्यभामा च कालिन्दी च शुचिस्मिता ॥
मित्रविन्दा जाम्बवती नाग्नजिती सुलक्षणा ।
सुशीला नाम तन्वङ्गी महिष्यश्चाष्टमाः स्मृताः ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ६९ अध्यायः ॥
सत्यभारत, पुं, (सत्यं भारतं यस्य ।) वेदव्यासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सत्ययुग, क्ली, (सत्यं युगम् ।) चतुर्युगानां प्रथमयुगम् । यथा,—
“कृतं सत्ययुगं त्रेताग्नायी द्वापरयज्ञियौ ।
कलिर्भार्गवकः कर्म्मयुगं पापन्तु पातकम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥
तस्य कृतनामकारणं यथा,—
“तदुपाधिकृतः कालो ब्रह्मणो जन्ममृत्युकृत् ।
शतसंवत्सरे ब्रह्मा लयं प्राप्नोति हि त्वयि ॥
लयान्ते त्वामभिध्यायादुत्थितः सृजति प्रभुः ।
ततः कृतयुगान्तेऽयं कालः सद्धर्म्मपालकम् ॥
कृतकृत्याः प्रजा यत्र तन्नाम्ना सा कृतं विदुः ॥”
इति कल्किपुराणे १९ अध्यायः ॥*॥
तद्धर्म्मा यथा,—
“धर्म्मश्चतुष्पादभवत् कृते पूर्णे जगत्त्रयम् ।
देवा यथोक्तफलदाश्चरन्ति भुवि सर्व्वतः ॥
सर्व्वशस्या वसुमती हृष्टपुष्टजनावृता ।
शाठ्यचौर्य्यानृतैर्हीना आधिव्याधिविवर्ज्जिता ॥
विप्रा वेदविदः सुमङ्गलयुता नार्य्यस्तु चर्य्याव्रते पूजाहोमपराः पतिव्रतधरा यागोद्यताः क्षत्त्रियाः ।
वैश्या वस्तुषु धर्म्मतो विनिमयैः श्रीविष्णुपूजापरा
शूद्रास्तु द्विजसेवनाद्धरिकथालापाः सपर्य्यापराः ॥”
इति कल्किपुराणे २८ अध्यायः ॥*॥
तद्युगमानं यथा,
“चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम्
संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ४ अध्याये २ श्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ तस्योत्पत्त्यादिर्यथा । वैशाखशुक्लपक्षे तृतीयायां रविवारे सत्ययुगोत्पत्तिः । तत्रावतारचतुष्टयं मत्स्यकूर्म्मवराहनृसिंहाः । पूर्णं पुण्यम् । पापं नास्ति । कुरुक्षेत्रं तीर्थम् । अष्टाङ्गो ब्राह्मणः । मज्जागताः प्राणाः । इच्छामृत्युः । एकविंशतिहस्तपरिमितो मानवदेहः । लक्षवर्षं परमायुः । सुवर्णनिर्म्मितभोजनपात्रम् । सत्ययुगाब्दाः १७२८००० । सत्ययुगस्य राजा बलिः वेणः मान्धाता पुरोरवा धुन्धुमारिकः कार्त्तवीर्य्यः एते षट् चक्रवर्त्तिनः ॥ सत्ययुगस्य लक्षणम् ।
“सत्यधर्म्मरतो नित्यं तीर्थानाञ्च सदाश्रयम् ।
मन्दन्ति देवताः सर्व्वाः सत्ये सत्यपरा नराः ॥”
तत्र तारकब्रह्मनाम यथा,—
“नारायणपरा वेदा नारायणपराः क्षराः ।
नारायणपरा मुक्तिर्नारायणपरा गतिः ॥”
इति मुद्राङ्कितपञ्जिकातः सङ्गृहीतम् ॥
सत्ययुगाद्या, स्त्री, (सत्ययुगस्य आद्या तिथिरित्यर्थः ।) कृतयुगारम्भकतिथिः । सा तु वैशाखशुक्लतृतीया । तद्विवरणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सत्ययौवन, पुं, (सत्यमेव यौवनमिव यस्य ।) विद्याधरः । इति जटाधरः ॥
सत्यरत, पुं, (सत्ये रतः ।) सत्यव्रतराजपुत्त्रः । यथा,—
“त्रिधन्वन सुतो जातस्त्रय्यारुण इति स्मृतः ।
तस्य सत्यव्रतो नाम तस्मात् सत्यरतः स्मृतः ॥
तस्य पुत्त्रो हरिश्चन्द्रो हरिश्चन्द्राच्च रोहितः ।”
इति मात्स्ये १२ अध्यायः ॥
सत्यलोक, पुं, (सत्यो लोकः ।) सप्तलोकान्तर्गतलोकविशेषः । यथा,—
“षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते ।
अपुनर्मारका यत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ७ अध्यायः ॥
जनलोकापेक्षयैव षड्गुणेन द्वादशकोट्युच्छ्रायेण तपोलोकानन्तरं सत्यलोकः । न तु तपोलोकात् षड्गुणेनेति मन्तव्यम् । तथा सत्यष्टचत्वारिंशत्कोट्युच्छ्रायत्वेन ब्रह्माण्डे तस्यावकाशाभावात् । सूर्य्याण्डगोलयोरन्तः कोट्यः स्युः पञ्चविंशतिरिति श्रुयोक्तेः । सत्यलोक एव कक्षाभेदेन ब्रह्मधिष्ण्यात् परं वैकुण्ठलोकादि ज्ञेयम् । एवञ्च भूतलादूर्द्ध्वं पञ्चदशलक्षोत्तरास्त्रयोविंशतिः कोट्यो भवन्ति । सत्यलोकादूर्द्ध्वञ्च पञ्चदशलक्षोनकोटिद्वयादण्डकटाह इति ज्ञेयम् । अपुनर्मारकाः पुनर्मृत्युशून्याः । इति तट्टीका ॥
सत्यवचाः, [स्] पुं, (सत्यं वचो यस्य ।) ऋषिः । इत्यमरः ॥ सत्यवादिनि, त्रि ॥
सत्यवती, स्त्री, (सत्यमस्त्यस्येति । सत्य + मतुप् । मस्य वः । ङीप् ।] व्यासमाता । तत्पर्य्यायः । काली २ योजनगन्धा ३ गन्धकाली ४ झषोदरी ५ व्यासमाता ६ सत्या ७ चित्राङ्गदप्रसूः ८ विचित्रवीर्य्यसूः ९ कन्या १० दासेयी ११ दासनन्दिनी १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । ३ । २१ ।
“ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥”)

नारदपत्नी। (यथा, महाभारते।५।११७।१५।
"दमयन्त्या नलश्चैव सत्यवत्याश्च नारदः॥")
ऋचीकमुनिपत्नी। इति मेदिनी॥(यथा, हरि-
वंशे। २७।१८।
"गाधे: कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती
शुभा।
तां गाधि: काव्यपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभु:॥"
सत्यविशिष्टे, त्रि॥ यथा, भागवते।४।२१।४६।
"पुत्रेण जयते लोकानिति सत्यवती श्रुति:।
ब्रह्मदण्डहत: पापो यद्वेणोऽत्यतरत्तम:॥")
ऋचीकपत्न्या: प्रमाणान्तरं यथा,—
"ब्रह्मपुत्त्रो भृगुर्नाम ऋचीकस्तत्सुतोऽभवत्।
स भार्य्यार्थी चरन् भूमौ कान्यकुब्जं गत: पुरा॥
ददर्श चारण्यगतं जह्नोर्वंशसमुद्भवम्।
कुशिकस्य सुतं गाधिं तपस्थं नृपसत्तमम्॥
अरण्यस्थस्य तस्याथ पुत्त्रकामस्य भूभृत:।
सभार्य्यस्य सुता जज्ञे देवकन्यासमा गुणै:॥
ऋचीको भृगुपुत्त्रस्तां भार्य्यार्थं समयाचत।
गाधिं नृपतिशार्दूलं स चोवाच नृपो मुनिम्॥
एकत: श्यामकर्णानामश्वानां चन्द्रवर्च्चसाम्।
सहस्रमेकं यो दद्यात्तस्मै पुत्त्री प्रदीयते॥
ऋचीक उवाच।
दास्याम्यश्वसहस्रन्तु तव राजंस्तथाविधम्।
कश्चित्कालं प्रतीक्षस्व यावत्तदहमानये॥
गङ्गाजलादुत्थितन्तु दत्तं सम्यक् प्रचेतसा।
आदायाश्वसहस्रं स मुनिर्गाधिमथाभ्ययात्॥
तानश्वान् गाधिरादाय पुत्त्रीं सत्यवतीं स्वकाम्
ऋचीकाय ददौ लक्ष्मीं केशवायेव सागर:॥
ऋचीको गाधितनयां लब्ध्वा भार्य्यामनिन्दिताम्
मुदित: स तया रेमे यथाकामं स्वमाश्रमे॥
कृतदारं सुतं श्रुत्वा द्रष्टुं पुत्त्रं स्वकं भृगु:।
अथाजगाम मतिमान् स्नुषां दृष्ट्वा ननन्द च॥
दम्पती तं समासीनं भृगुं देवगणार्च्चितम्।
पूजयित्वा समासीनं तस्थतुस्तौ कृताञ्जली॥
ततो भृगु: स्नुषां स्वीयां सुप्रीत इदमब्रवीत्।
वरं वृणीष्व दास्यामि वाञ्छितं वरवर्णिनि।
अदेयं दुष्करं वापि यत्र ते वर्त्तते स्पृहा॥
तत: सत्यवती पुत्त्रं तप आम्नायपारगम्।
मातुश्च वीरमतुलं पुत्त्रं वरमयाचत॥
स चैवमस्त्वित्युक्त्वैव भूत्वा ध्यानपरस्तदा।
विश्रमावृत्य मनसा यत्नात् श्वासं ससर्ज स:॥
तस्य नि:श्वासवातात्तु नि:सृतं वै चरुद्वयम्।
तस्यै तत् द्वितयं दत्त्वा भृगुस्तामिदमब्रवीत्॥
चरुद्वयं गृहाण त्वं स्नुषे सत्यवति स्वयम्।
स्नात्वा ऋतौ ऋतौ माता तदा त्वञ्च करि-
ष्यथ॥
आलिङ्ग्याश्वत्थवृक्षं ते माता पुंसवनाय वै।
चरुमारक्तकं चमं सा भोक्ष्यति सुतस्तत:॥
त्वञ्चोडुम्बरवृक्षन्तु समालिङ्ग्य सितं चरुम्।
भक्षस्वैतेन पुत्त्रस्ते भविष्यति सनातन:॥
एवमुक्त्वा भृगुर्यातो यथेच्छं सापि समुदम्।
अवाप साता सहिता भर्त्रा पिता च भाविनी॥
अथ स्नानदिनेऽश्वत्थमालिङ्ग्यारक्तकं चरुम्।
अद्यात् सत्यवती तस्या माता फल्गु सितं
चरुम्॥ * ॥
परिवर्त्तन्तु तं ज्ञात्वा दिव्यज्ञानो भृगुर्मुनि:।
अथागत्य स्नुषां तान्तु वचनञ्चेदमब्रवीत्॥
विपर्य्ययस्त्वया भद्रे वृक्षालिङ्गनकर्म्मणि।
तथा चरुप्राशने च तवेदन्ते भविष्यति॥
ब्राह्मण: क्षत्त्रियाचारस्तव पुत्त्रो भविष्यति।
क्षत्त्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्ते भविता सुत:॥
इत्युक्ता भृगुणा साध्वी तदा सत्यवती भृगुम्।
पुन: प्रसादयामास पौत्त्रो मेऽस्त्विति तादृश:।
एवमस्त्विति प्रोक्ता स तत्रैवान्तर्दधे भृगु:॥
अथ काले सुतं दीप्तं जमदग्निञ्च गाधिजा।
सुषुवे जननी तस्या विश्वामित्रं तपोधनम्॥
जमदग्निस्ततो वेदान् चतुर: प्राप सा चिरम्।
प्रादुरासद्धनुर्व्वेद: स्वयं तस्मिन् महात्मनि॥
विश्वामित्रोऽपि सकलान् वेदानपि तथाचिरात्
धनुर्व्वेदं तथा कृत्स्नं विप्रथाभूत्तपोधन:॥
जाज्वल्यमानस्तेजस्वी जमदग्निर्महातपा:।
वेदैस्तपोभि: स मुनीनत्यक्रामच्च सूर्य्यवत्॥"
इति श्रीकालिकापुराणे जामदग्न्योपाख्याने
८४ अध्याय:॥
सत्यवतीसुत:, पुं, (सत्यवत्या: सुत:।) व्यास:।
इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते।
१।१५७।१२।
"एवं स तान् समाश्वास्य व्यास: सत्यवतीसुत:।
एकचक्रामभिगतं कुन्तीमाश्वासयत् प्रभु:॥"
जमदग्नि:। इति पुराणम्॥)
सत्यवाक्, [च्] पुं, (सत्या वाक् यस्य।) ऋषि:।
इति शब्दरत्नावली॥ (कश्यपपत्न्यां मुने: पुत्त्र-
विशेष:। यथा, महाभारते। १।६५।४३।
"सत्यवागर्कपर्णश्च प्रयुतश्चापि विश्रुत:॥")
काक:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (सावर्णमनु-
पुत्त्रविशेष:। यथा, मार्कण्डेये। ८०। ११।
"विरजाश्चार्व्ववीरश्च निर्म्मोह: सत्यवाक् कृति:।
विष्ण्वाद्याश्चैव तनया: सावर्णस्य मनोर्नृपा:॥")
सत्यवादिनि, त्रि॥ (यथा, रामायणे। २।
२८।११।
"कालश्चाय समुत्पन्न: सत्यवाग् भवतु द्विज॥"
सत्यवादी, [न्] त्रि, (सत्यं वदतीति। वद्+
णिनि।) यथार्थवक्ता। तत्पर्य्याय:। सत्योद्य:।
२। इति शब्दमाला॥ (यथा, महानिर्व्वाण-
तन्त्रे। ३। ८८।
"अस्मिन् धर्म्मे महेशि! स्यात् सत्यवादी
जितेन्द्रिय:।
परोपकारनिरतो निर्व्विकार: सदाशय:॥")
सत्यवान्, [त्] पुं, (सत्यमस्त्यस्येति। सत्य+
मतुप्। मस्य व:।) राजविशेष:। स तु सावित्री-
पति:। इति मेदिनी॥ (अस्य नामनिरुक्ति-
र्यथा, महाभारते। ३। २९३। १२।
"सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत् सत्यवानिति॥"
अस्य विशेषवृत्तान्तस्तु तत्रैव २९२ अध्याय-
मारभ्य द्रष्टव्य:॥ * ॥ चाक्षुषमनुपुत्त्रविशेष:।
यथा, भागवते। ४। १३। १६।
"स चक्षु: सुतमाकूत्यां पत्न्यां मनुमवाप ह।
मनोरसूत महिषी विरजान्नड्वला सुतान्।
पुरुं कृत्सनमृतं द्युम्नं सत्यवन्तमृतं व्रतम्॥"
सत्यवति त्रि॥ (यथा, महाभारते। १३।
७५। ३४।
"सत्यवन्त: स्वर्गलोके मोदन्ते भरतर्षभ॥")
सत्यवृत्त:, त्रि, (सत्यं वृत्तं यस्य।) सत्यवादी।
इति केचित्॥ (सच्चरित्रे क्ली। यथा, महा-
भारते। १३। ७३। ११।
"यावज्जीवं सत्यवृत्ते रतश्च
दाने रतो य: क्षमी चापराधे॥")
सत्यव्रत:, पुं, (सत्यमेव व्रतं यस्य।) त्रेतायुगे
सूर्य्यवंशीयपञ्चविंशराज:। यथा,—
"त्रिधन्वन: सुतो जातस्त्रय्यारुण इति स्मृत:।
तस्य सत्यव्रतो नाम तस्मात् सत्यरत: स्मृत:॥"
इति मात्स्ये १२ अध्याय:॥
स च त्रिशङ्कुराज:। यथा,—
"त्रिधन्वनस्त्रय्यारुणस्त्रय्यारुणात् सत्यव्रत:।
योऽसौ त्रिशङ्कुसञ्ज्ञामवाप चाण्डालतामुपगतश्च
द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां विश्वामित्रस्य कल-
त्रापत्यपोषणार्थं चाण्डालपरिग्रहपरिहरणार्थञ्च
जाह्नवीतीरे न्यग्रोधे मृगमांसमनुदिनं बबन्ध।
परितुष्टेन च विश्वामित्रेण सशरीर: स्वर्ग-
मारोपित:। त्रिशङ्कोर्हरिश्चन्द्र:।" इतिविष्णु-
पुराणे ४ अंशे २ अध्याय:॥ (धृतराष्ट्रस्य
पुत्त्रविशेष:। यथा, महाभारते।१।६३।११७।
"जय: सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत॥"
महादेव:। इति महाभारतम्।१३।१७।१५०॥
सत्यव्रते, क्ली। यथा, रामायणे।२।२६।३७
"सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञ: समनुवर्त्तिनी।
भरतस्य रता धर्म्मे सत्यव्रतपरायणा॥"
सत्यव्रतविशिष्टे, त्रि। यथा, हरिवंशे।३१।५८
"एतेऽपि वंशजा: सर्व्वे राजान: कीर्त्तिता
मया।
सत्यव्रता महात्मान: प्रजावन्तो महारथा:॥")
सत्यसङ्काश:, त्रि, (सत्यस्य सङ्काश: सदृश:।)
सत्यसन्निभ:। इति केचित्॥
सत्यसङ्गर:, पुं, (सत्य: सङ्गर: प्रतिज्ञा युद्धं वा
यस्य।) कुबेर:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ अन्याय-
रहितयुद्धश्च॥ (ऋषिविशेष:। इति महा-
भारतम्। २। ७। १५॥)
सत्यसन्ध:, पुं, (सत्या सन्धा अभिसन्धिर्यस्य।)
रामानुजभरत:। जनमेजय:। इति शब्दरत्ना-
वली॥ (विष्णु:। इति महाभारतम्। १३।
१४९। ६७॥ धृतराष्ट्रपुत्त्र:। इति च महा-
भारतम्। १। ११७। ८॥) सत्यप्रतिज्ञे, त्रि॥
यथा,—
"राजेन्द्र सत्यसन्ध दशरथतनय श्यामल शान्त-
मूर्त्ते

बन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम् ॥"
इति महानाटके १ अङ्कः ।

सत्यसन्धा, स्त्री, (सत्ये सन्धाभिसन्धिर्यस्याः ।) द्रौपदी । इति शब्दरत्नावली ॥

सत्या, स्त्री, (सत्यमस्त्यस्या इति । सत्य+अच् । टाप् ।) सीता । सा च रामपत्नी । सत्यवती । सा तु व्यासमाता । इति शब्दरत्नावली ॥ दुर्गा । इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥(सत्यभामा । सा च कृष्णपत्नी । यथा, भागवते । १ । १४ । ३७ ।

"यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्म्मणा
सत्यादयो द्व्यष्ट-सहस्रयोषितः ।
निर्ज्जित्य सङ्ख्ये त्रिदशांस्तदाशिषो
हरन्ति वज्रायुधवल्लभोचिताः ॥"

तथा च महाभारते । ३ । २३४ । २ ।
"आरुरुक्षू रथं सत्यामाह्वयामास केशवः ॥"
शयुपत्नी । यथा, महाभारते । ३ । २१८ । ४ ।
"शयोरप्रतिमा भार्य्या सत्या सत्याय धर्म्मजा ।
अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥")

सत्याकृतिः, स्त्री, (सत्यस्य आकृतिः करणम् । "सत्यादशपथे ।"५ । ४ । ६६ । इति डाच् ।) अवश्यमयैतत् क्रेतव्यमिति सत्यकरणम् । तत्पर्य्यायः । सत्यङ्कारः २ सत्यापनम् ३ । इत्यमरः ॥

सत्याग्निः, पुं, (सत्यः अग्निः ।) अगस्त्यमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

सत्यानृतं, क्ली, वाणिज्यम् । इत्यमरः ॥ किञ्चित् सत्यं किञ्चदसत्यं सत्यसहितमनृतं वा यत्र । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ६ ।
"सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥"
सत्यञ्चानृतञ्चेति द्वन्द्वे कृते द्विवचनप्रयोगः स्यात् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१९।७७।
"दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापतिः ॥")

सत्यापनं, क्ली, (सत्यस्य करणम् । सत्य+सत्यापपाशेति । ३ । १ । २५ । इति णिच् आपुक्च ततो ल्युट् ।) सत्याकृतिः । इत्यमरः ॥

सत्यापना, स्त्री, (सत्यस्य करणम् । सत्य+सत्यापपाशेति । ३ । १ । २५ । इति णिच् आपुक् च ततो युच् ।) सत्याकृतिः । इत्यमरटीकायां बोपालितः ॥

सत्याद्यं, त्रि, (सत्यस्य वदनम् । वद्+क्यप् ।) सत्यवादी इति शब्दमाला ॥

सत्र, तृ ङ क सम्बन्धे । सन्ततौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरा-आत्म-सक-सेट् ।) दन्त्यवर्गाद्यमध्यः । सन्ततिर्निर्व्वाहक्रियेति भट्टमल्लः । ङ सत्रयते । सत्रापयते प्रतिज्ञां साधुः । सन्ततिर्विस्तारणमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

सत्रं, क्ली, (सत्र्यते सतन्यते इति । सत्र+घञ् ।) यज्ञविशेषः । यथा,—
"नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ।
सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥
कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वैष्णवे वयम् ।
आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १अध्यायः ॥

सत्राजित्, पुं, (सत्रेण आजयति लोकानिति । ता+जि+क्विप् ।) राजविशेषः । स च श्रीकृष्णश्वशुरः । सत्यभामापिता । परे प्रसिध्वजराजश्च बभूव । इति कल्किपुराणे २७ अध्यायः ॥ (त्रि, सन्ततजयशीलः । यथा, ऋग्वेदे । २ । २१ । १ ।
"सत्राजिते नृजित उर्व्वराजिते ।"
'सत्राजिते सत्रा सन्ततं जयशीलाय ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

सत्रिजातकं, क्ली, (त्रिजातकेन सह वर्त्तमानम् ।) मांसव्यञ्जनविशेषः । यथा,—
"मांसं बहुघृते भृष्टं सिक्तं चोष्णाम्बुना मुहुः ।
जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ।
तदेव घृततक्राभ्यां प्रदिग्धं सत्रिजातकम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सत्वरं, क्ली, सह त्वरया वर्त्तते इति । शीघ्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३९ । १४ ।
"राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसञ्चये ।
उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्व्वतः शुचिः ॥")
तद्वति, त्रि, । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ९ । ९४ ।
"त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्म्मे सीदति सत्वरः ॥")

सत्सारः, पुं, (सन् सारो यस्य ।) वृक्षविशेषः । चित्रकरः । कविः । इति केचित् ॥ उत्तमसारयुक्ते, त्रि ॥

सथुत्कारं, क्ली, अभ्युक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ थुत्कारेण सह वर्त्तमानश्च ॥

सदंशकः, पुं, (दंशकेन सह वर्त्तमानः ।) कर्कटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दंशयुक्ते, त्रि ॥

सदंशवदनः, पुं, (सदंशं दंशाकारसहितं वदनं यस्य ।) कङ्कपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सदञ्जनं, क्ली, (सत् अञ्जनम् ।) कुसुमाञ्जनम् । यथा,—
"रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।
सदञ्जनञ्च चाक्षुष्यं माक्षिकं धातुमाक्षिकम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सदनं, क्ली, (सीदन्त्यत्रेति । सद्+अधिकरणे ल्युट् । गृहम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । ३६ ।
तिष्ठ मा मागमः पुत्त्र यमस्य सदनं प्रति ।
श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥")
जलम् । इति मेदिनी ॥

सदः, [स्] स्त्री, क्ली, (सीदन्त्यस्मिन्निति । सद्+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ४ । १८९ । इति असुन् ।) सभा । इत्यमरः ॥(यथा, हितोपदेशे ॥
विपदि धैर्य्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुची व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥")

सदस्यः, पुं, (सदसि साधुः । सदस्+यत् ।) विधिदर्शी । इत्यमरः ॥ न्यूनातिरिक्तता विपर्य्यासश्च परिहर्त्तुं विधिं वेदोक्तयज्ञक्रियाकलापं द्रष्टुं शीलं येषां ते सदस्याः । सदसि साधवः कारकाः इतिविकारसभेत्यादिना यः । इति भरतः ॥ तस्य नामान्तरं प्रश्नवक्ता । यथा,—
"एकः कर्म्मनियुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्त्रधारकः ।
तृतीयः प्रश्नकः ब्रूयात्ततः कर्म्म समाचरेत् ॥"
कर्म्मनियुक्तः आचार्य्यः स च ब्रह्माङ्गके होमकर्म्मणि ब्रह्मा । स्वयं होमाकरणे होतापि । स्वयं प्रधानकर्म्माकरणे प्रतिनिधिरपि । तन्त्रधारकः पुस्तकधारकः । प्रश्नवक्ता सदस्यः । इति संस्कारतत्त्वम् ॥*॥ सभ्यः । यथा । सभ्याः सदस्याः पार्षद्याः सभास्तारा सभासदः । सामाजिका इत्यादि हेमचन्द्रः ॥

सदा, व्य, सर्व्वकालः । सर्व्वदा । इत्यमरः ॥ यथा,
"परोपकारनियतः सदा भव महाजन ।"
इतिविष्णुपुराणम् ॥

सदागतिः,पुं,(सदा सर्व्वदा गतिर्यस्य ।)वायुः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७२ । १ ।
"एवमुक्तस्तया शक्रः सन्दिदेश सदागतिम् ।
प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह ॥)"
सूर्य्यः । निर्व्वाणम् । सदीश्वरः । इति मेदिनी ॥ (सर्व्वदा गमनशीले, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १३३ । २५ ।
"चतुर्व्विंशतिपर्व्व त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि ।
तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागतिः ॥")

सदाचारः, पुं, (सतां साधूनामाचारः ।) साधूनामाचरणम् । तल्लक्षणादि यथा,—
"सरस्वतीदृषद्वत्योर्द्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्म्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥
तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां सदाचारः स उच्यते ॥"
इति मनुः ॥*॥
अन्यच्च ।
और्व्व उवाच ।
"सदाचारेषु राजेन्द्र विशेषान् शृणु सम्प्रति ।
यानवश्यं नृप कुर्य्यात्तानमस्त सकलान् शृणु ॥
साधवः क्षीणदोषाश्च सच्छब्दः साधुवाचकः ।
तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते ॥
आगमेषु पुराणेषु संहितासु यथोदितान् ।
समुद्दिष्टसदाचारांस्तान् गृह्णीयाद्गृहस्थवत् ॥
ऋषीन् यजेद्वेदपाठैर्द्देवान् होमैस्तु पूजयेत् ।
श्राद्धैः पितॄन् यजेदन्नैर्भूतानि बलिभिस्तथा ॥
मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।
सर्व्वं गृहस्थवत् कुर्य्यात् निषेकाद्यं विधिं तथा ॥
षट्कर्म्मसु नियुञ्जीत राजा विप्रान् समन्ततः ।
तथैव क्षत्त्रियादीनि स्वे स्वे कर्म्मणि योजयेत् ॥

य स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मं समाचरेत्।
न शतेन नृपो दण्ड्य पुनस्तस्मिन्नियोजयेत्॥
सांवत्सरेषु कृत्येषु विशेषैतान् समाचरेत्।
अवश्य पार्थिवो राजन् विशेषास्तु शृणुष्व मे॥
शरत्काले महाष्टम्यां दुर्गाया परिपूजनम्।
नीराजन दशम्यान्तु कुर्य्याद्वै बलहृद्धये॥
पौषे मासि हतीयायां कुर्य्यात् पुष्याभिषेचनम्।
पूजयित्वा श्रिय देवी श्रीपञ्चम्यां नृपश्चरेत्॥
श्रीयज्ञ धनधान्यस्य वृद्धये नृपसत्तम।
ज्यैष्ठे दशहरायान्तु विष्णोरिष्टं समाचरेत्॥
रवौ हरिस्थे द्वादश्यां शक्रपूजां समाचरेत्।
विशेषैतास्तु नृपति कुर्य्यात् सर्वं बहुव्ययैः।
एभि कृतैर्बलं राज्य कोषश्चापि विवर्द्धते॥
अकृतेष्वेषु यज्ञेषु दुर्भिक्ष मरक तथा।
जायते च नृपस्तस्मादेषु यत्न समाचरेत्॥
शरत्काले महाष्टम्यां दुर्गाया पूजने विधि।
पुरा प्रोक्तस्तु विधिना तेन कार्य्यन्तु पूजनम्॥"

इति कालिकापुराणे ८६ अध्याय ॥*॥

अपि च।

"सदाचारे विशेषोऽय कथितस्तव पार्थिव।
निषेधेषु विशेषास्तु शृणु येन श्रियेष्यते॥
असम्पूज्य तथा विष्णु शिवामग्नि पुरन्दरम्।
अदत्त्वा च तथा दान न भुञ्जीयान्नृप क्वचित्॥
हावयेदग्निहोत्रन्तु नित्यमेव पुरोहितै।
अहुत्वा चाग्निहोत्रन्तु भुञ्जन्नरकमाप्नुयात्॥
नारक्षिते गृहे राजा रत्नहिपरिवर्ज्जिते।
स्वपेन्नग्ना स्त्रिया सार्द्ध न कदाचन संविशेत्॥
भुक्तान्न श्रीफल नाद्यात्तथा धात्रीफल नृप।
बुद्धिक्षयकरा एता माष आसवमृत्तिका॥
निम्बाटरूपहृत्ताश्च बुद्धिवृद्धिकरा न ता।
बुद्धिवृद्धिकरान्नित्य त्यजेद्राजा च भोजने॥
भोजयेदन्वह वुद्धिवृद्धिहेतु नृपोत्तम।
न पर्य्यायविहीनन्तु प्रारोहेदासन नृप॥
न यान न गजानश्वमारोहेद्धीक्ष्य ब्राह्मणम्।
नैकान्तु विचरेद्राजा कदाचिदपि निर्ज्जने॥
मदहेतु न भुञ्जीयात् कदाचिदपि भोजने॥
कदापि नोपसेवेत ह्यष्टम्यां मासमैथुने॥
अमास्नान गयाश्राद्ध तिलैस्तर्पणमेव च।
न जीवत्पितृकोभूप कुर्य्यात् कृत्वाघमाप्नुयात्॥
न चैवजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत्।
पितॄणां श्राद्धयेन्नित्यमौरसे तनये सति॥
औरस क्षेत्रजश्चैव दत्त कृत्रिम एव च।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीत पौनर्भवस्तथा।
स्वयदत्तश्च पोष्यश्च षडिमे पुत्रपांशुला॥
अभावे पूर्व्वपूर्व्वेषा परान् समभिषेचयेत्।
पौनर्भव स्वय दत्त दास राज्ये न योजयेत्॥
दत्ताद्याश्चापि तनया निजगोत्रेण संस्कृता।
आयान्ति पुत्रता सम्यगन्यबीजसमुद्भवा॥
पितुर्गोत्रेण य पुत्र संस्कृत पृथिवीपते।
आचूडान्त न पुत्र स पुत्रता याति चान्यत॥
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृता।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते॥
ऊर्द्धन्तु पञ्चमाद्वर्षाद्दत्ताद्याश्च सुता नृप।
गृहीत्वा पञ्चवर्षीय पुत्रेष्टि प्रथम चरेत्॥
पौनर्भवन्तु तनय जातमात्र समानयेत्।
कृत्वा पौनर्भव स्तोमं जातमात्रस्य तस्य वै॥
सर्व्वांस्तु कुर्य्यात् संस्कारान्जातकर्म्मादिकान्नर
कृते पुनर्भवस्तोमे सुत पौनर्भवस्तथा॥
एकोद्दिष्ट पितु कुर्य्यान्न श्राद्ध पार्व्वणादिकम्
क्रीताद्या वनिता मूल्यै सा दासीति निगद्यते॥
तस्यां यो जायते पुत्रो दास पुत्रस्तु स स्मृत।
न राज्ञो राज्यभाक् स्यादिपुलानपि श्राद्धकृत्।
अधम सर्व्वपुत्रेभ्यस्त तस्मात् परिवर्ज्जयेत॥
पुराणधर्म्मशास्त्राणि संहिताश्च मुनीरिताम्।
नाध्यापयेन्नृप शूद्रैर्व्विहितान्यत् यदृच्छया॥
यस्य राज्ये सदा शूद्रा पुराण संहिता तथा।
पठन्ति स्यान्महीनाशो राजा राष्ट्रेण सान्वय।
मोहाद्वा कामत शूद्र पुराण संहिता स्मृतिम्।
पठन्नरकमाप्नोति पितृभि सह पापकृत्॥
शूद्रोक्त्या विहित यच्च यच्च मन्त्र उदाहृत।
तद्दय विप्रवदानाद्दत्वाह्य शूद्रे सदैव हि॥
न योजयेन्नृप. शूद्र व्यवहारस्य दर्शने।
नियोज्य तत्र त भूप तामिस्रे तेन पच्यते।
हीनायुश्च भवेल्लोको राजा चापि सहान्वय॥
काण व्यङ्गमम्लपुत्त्र वानभिज्ञमजितेन्द्रियम्।
न ह्रस्व व्याधित चापि नृप कुर्य्यात्पुरोहितम्॥
क्षपणस्य धन राजा न गृह्णीयात् कदाचन।
न द्विजाना तथा दद्याद्धनानि विपुलान्यपि॥
नारोहेत् कामुकोन्मत्त गज राजा कदाचन।
आरुह्य कामुक तन्तु परत्रेह विषीदति॥
अनायुष्य न कुर्य्यात्तु कर्म्म भूप कदाचन।
सतत आयुषो वृद्धै यतेत सकलैर्बलै॥
न क्रूरवारे नाष्टम्यां न षष्ठ्यां नृपसत्तम.।
अञ्जनाभ्यञ्जने कुर्य्यात्ताम्बूलस्यापि भोजनम्॥
अतिसूक्ष्म तथा पूर्ण ग्रहण चन्द्रसूर्य्ययो।
नालोकयेत् स्वय राजा रक्त सूर्य्य तथैव च॥
उत्पात जायते यत्तु दिव्य भौमश्च नाभसम्।
नेक्षेत यत्नान्नपति दृष्ट्वा नाद्यात् व्यहं पुन॥
सर्व्वदा मङ्गल रत्न धारयेत् सह दूर्व्वया।
अवस्त्राच्छादित गात्र न विप्रेभ्य प्रदर्शयेत्॥
न तोये स्व मुख पश्येन्नाद्यान्मासानि पर्व्वसु।
नारोहेत खर चोष्ट्र न वामीमपि गुर्व्विणीम्॥
एव नययुतो राजा चतुरङ्ग विवर्द्धयन्।
आत्मान सतत रक्षन् सदा वीर्य्य विवर्द्धयेत्॥
बीजक्षयकर नित्य भक्ष्य भोज्यञ्च पानकम्।
वर्ज्जयेत् चारशाकाद्यानत्यम्बु बहुतिक्तकम्॥
कासरानतरङ्गस्थ तोय पानेऽप्यवर्द्धनम्।
मूत्रवृद्धिकर बीजक्षयकारि विवर्ज्जयेत्॥
ताम्राय स्वर्णसोपाना पात्रस्थ फलचर्म्मणो।
शक्रवृद्धिकर तोय तदुपासीत यत्नत॥
सर्व्वभूतेषु कृत्येषु सदाचारेष्वनुष्ठित:।
भुक्त्वेह विविधान भोगानैन्द्र स्थान व्रजेत् परे॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

एवमौर्व्वस्तु सगर शशास मुनिपुङ्गव।
शास्त्राणि चैव सर्व्वाणि सदाचारान् सगुह्यकान्।
बहुश कथयामास सगराय महात्मने॥
तन्नास्ति यत् पुरौर्व्वेण कथित सगराय न।
राजनीति सता नीतिर्यच्चान्यच्छास्त्रसम्भवम्॥
संहितासु पुराणेषु यच्चागमचये स्थितम्।
सर्व्व शुश्राव सगरो मुखादौर्व्वस्य धीमत॥
तेषान्तु कथित किञ्चिदुद्धृत्य द्विजसत्तमा।
विष्णुधर्म्मोत्तरे पूर्व मया रहसि भारते॥
राजनीति सदाचार वेदवेदाङ्गसङ्गतम्।
रहस्य सतत विष्णोर्वीक्ष्य द्विजसत्तमा॥
यच्चानुदितमन्यत्र गदित वा ससंशयम्।
संशयच्छेदन तेषु युष्मभ्य कथित त्विदम्॥
अनुक्त संशयच्छेदि पुराण कालिकाह्वयम्।
योऽभ्यसेत् सतत विप्र स वेदाना फल लभेत्॥"

इति श्रीकालिकापुराणे ८९ अध्याये राजनीति-सदाचारादिक समाप्तम्॥*॥ अन्यच्च।

ऋषय ऊचु।

"सदाचारो निगदितस्तव योऽस्माभिरादरात्।
लक्षण तस्य वक्ष्यामस्तच्छृणुष्व निशाचर॥
गृहस्थेन सदा कार्य्यमाचारपरिपालनम्।
न ह्याचारविहीनस्य भद्रमत्र परत्र च॥
यज्ञदानतपासीह पुरुषस्य न भूतये।
भवन्ति य समुल्लङ्घ्य सदाचार प्रवर्त्तते॥
दुराचारो हि पुरुषो नेह नामुत्र नन्दति।
कार्य्यो यत्न सदाचारे आचारो ह्यलक्षणम्॥
तस्य स्वरूप वक्ष्याम सदाचारस्य राक्षस।
शृणुष्वैकमनास्त्वञ्च यदि श्रेयो हि वाञ्छसि॥
धर्म्मोऽस्य मूल धनमस्य शाखा
पुष्पञ्च काम फलमस्य मोक्ष।
असौ सदाचारतरु सुकेशिन्
संसेवितो येन स पुण्यभोक्ता॥
ब्राह्मे मुहूर्त्ते प्रथमे विबुध्ये
दनुस्मरेद्देववर महर्षीन्।
प्राभातिक मङ्गलमेव वाच्य
यदुक्तवान् देवपतिस्त्रिनेत्र॥

सुकेशी उवाच।

कि तदुक्त सुप्रभात शङ्करेण महात्मना।
प्रभाते यत् पठन् मर्त्यो मुच्यते पापबन्धनात्॥

ऋषय ऊचु।

श्रूयता राक्षसश्रेष्ठ सुप्रभात हरोदितम्।
श्रुत्वा स्मृत्वा पठित्वा च सर्व्वपापै प्रमुच्यते॥
ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी
भानु शशी भूमिसुतो बुधश्च।
गुरु सशुक्र सह भानुजेन
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम्॥
भृगुर्वशिष्ठ क्रतुरङ्गिराश्च
मनु पुलस्त्य पुलह. सगौतम।
रैभ्यो मरीचिश्च्यवनो विभुश्च
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम्॥

सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः
सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गली च ।
सप्तस्वराः सप्त रसातलाश्च
कुर्व्वन्तु सर्व्वं मम सुप्रभातम् ॥
पृथ्वी सुगन्धा सरसास्तथापः
सस्पर्शवायुर्ज्वलितञ्च तेजः ।
नभः सशब्दं महता सहैव
कुर्व्वन्तु सर्व्वं मम सुप्रभातम् ॥
सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलाश्च
सप्तर्षयो द्वीपवराश्च सप्त ।
भूरादि कृत्वा भुवनानि सप्त
कुर्व्वन्तु सर्व्वं मम सुप्रभातम् ॥
इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं
यः संस्मरेद्वा शृणुयाच्च भक्त्या ।
दुःस्वप्ननाशो ननु सुप्रभाते
भवेच्च सत्यं भगवत्प्रसादात् ॥
ततः समुत्थाय विचिन्तयेच्च
धर्मं तथार्थञ्च विहाय शय्याम् ।
उत्थाय पश्चाद्धरिरित्युदीर्य्य
गच्छेत्तदोत्सर्गविधिं हि कर्त्तुम् ॥
न देवगोब्राह्मणवह्निमार्गे
न राजमार्गे न चतुष्पथे च ।
कुर्य्यादथोत्सर्गमपीह गोष्ठे
प्रच्छाद्य शीर्षं सुखनासिकञ्च ॥
ततश्च शौचार्थमुपाहरेन्मृदं
गुदे त्रयं पाणितले च सप्त ।
तथोभयोः पञ्च चतुस्तथैका
लिङ्गे तथैकां मृदमाहरेच्च ॥
नान्तर्ज्जलाद्राक्षसमूषिकस्थला-
त्त्र चावशिष्टा सदनादिभग्ना ।
वल्मीकमृच्चैव हि शौचनाय
ग्राह्या सदाचारविदा नरेण ।
उदङ्मुखः प्राक् पटी भुविस्थः
समाचमेदद्भिरफेनिलाभिः ।
आचम्य च त्रिः परिमृज्य च द्विः
खानि सम्यगाचम्य शिरः करेण ॥
सन्ध्यां स निर्वर्त्त्य ततः क्रमेण
केशांश्च संशोध्य च दन्तधावनम् ।
कृत्वा तथा दर्पणदर्शनञ्च
कृत्वा शिरःस्नानमथाह्निकञ्च ॥
सम्पूज्य तोयेन पितॄन् सदेवान्
होमञ्च कृत्वालभनं शुभानाम् ।
कृत्वा बहिर्निर्गमनं प्रशस्त
दूर्व्वां दधि सर्पिरथोदकुम्भम् ॥
धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णं
मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतानि ।
लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च
श्वेतानि पुष्पाण्यथ शोभनानि ॥
हुताशनं चन्दनमर्कबिम्ब-
मश्वत्थवृक्षञ्च समालभेत ।
ततस्तु कुर्य्यान्निजजातिधर्म्मं
देशानुशिष्टं कुलधर्म्ममग्र्यम् ॥

स्वगोत्रधर्म्मं न हि सन्त्यजेत
तेनापि सिद्धिं समुपाचरेत ।
नासत्प्रलापं न च सत्यहीनं
न निष्ठुरं नागमशास्त्रहीनम् ॥
वाक्यं वदेत् साधुजनेन येन
निन्द्यो भवेन्नैव च धर्म्मभेदी ।
सङ्गं न चासत्सु जनेषु कुर्य्यात्
सन्ध्यासु भव्यः सुरतं दिवा च ।
सर्व्वासु योनीषु पराबलासु
रजस्वलास्वेव जलेषु धीर ॥
वृथाटनं वृथादानं वृथा च पशुमारणम् ।
न कर्त्तव्यं गृहस्थेन वृथा दारपरिग्रहम् ॥
वृथाटनान्नित्यहानिर्वृथादानाद्धनक्षयः ।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति पातनान्नरकं महत् ॥
सन्तत्या हानिरश्लाघ्या वर्णसङ्करतो भयम् ।
भेतव्यञ्च भवेल्लोके वृथादारपरिग्रहात् ॥
परस्वे परदारे च न कार्य्या बुद्धिरुत्तमैः ।
परस्वं नरकायैव परदाराश्च मृत्यवे ॥
नेक्षेत् परस्त्रियं नग्नां न सम्भाषेच्च तस्करान् ।
उदक्यादर्शनं स्पर्शं सम्भाषाञ्च विवर्जयेत् ॥
नैकासने तथा स्थेयं सुन्दर्य्या परजायया ।
तथैव स्यान्न मातुश्च तथैव दुहितुस्तुपि ॥
न भार्य्यां वीक्षते नग्नां पुरुषेण कदाचन ।
न च स्नायीत वै नग्नो न शयीत कदाचन ॥
दिग्वाससोऽपि न तथा परिभ्रमणमिष्यते ।
भिन्नासनभाजनादीन् दूरतः परिवर्जयेत् ॥
नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेत
क्षौरञ्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।
पूर्णासु योषित् परिवर्जनीया
भद्रासु सर्व्वाणि समालभेत ॥
नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे
क्षौरञ्च शुक्रे रविजे च मांसम् ।
बुधेषु योषिन्न समाचरेत
शेषेषु सर्व्वाणि सदैव कुर्य्यात् ॥
चित्रासु हस्ते श्रवणेषु तैलं
क्षौरं विशाखास्वभिजित्सु वर्ज्यम् ।
मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं
योषित्मघाकृत्तिकयोत्तरासु ॥
सदैव वर्ज्यं शयने ह्युदक्शिरः
तथा प्रतीच्यां रजनीञ्चरेच्च ।
भुञ्जीत नैवेह च दक्षिणामुखो
न च प्रतीचीमभिभोजनीयम् ॥
देवालयं चैत्यतरुं चतुष्पथं
विद्याधिकञ्चापि गुरुं प्रदक्षिणम् ।
कुर्य्यान्न वामं गमने च धीमान्
द्विजान् सुरान् गाश्च निशाचरेश ॥
माल्यानुलेपं वसनानि यत्नतो
नान्यैर्धृतान्येव हि धारयेत ।
स्नायाच्छिरःस्नानतया च नित्यं
निष्कारणं चैव विना निशासु ॥
ग्रहोपरागे स्वजनाभिघाते
मुक्ता च जन्मर्क्षगते शशाङ्के ।

नाभ्यङ्गितं कायमुपस्पृशेच्च
स्नातो न केशान् विधुनीत चापि ॥
गात्राणि चैवाम्बरपाणिना च
स्नातोऽवमृज्यद्धृतनोचरेश ।
वसेच्च देशेषु सुराजकेषु
सुसंहितस्तीयजनेषु नित्यम् ॥
अक्रोधना न्यायपरा अमत्सरा
कृषीबला ह्यौषधिजातयश्च ।
न तेषु देशेषु वसेच्च बुद्धिमान्
यस्मिन्नृपो दण्डरुचिस्त्वशक्तः ।
जनोऽपि नित्योत्सववद्धवैरः
सदा जिगीषुश्च निशाचरेन्द्र ॥
ऋचय ऊचुः ।
यन्न भोज्यं सदाचारै रुद्र धर्म्मस्थितैर्नरैः ।
यच्छोध्यञ्च समुद्दिष्टं कथयिष्यामहे वयम् ।
त्याज्यमन्नं पर्य्युषितं स्नेहाक्तं चिरसम्भृतम् ।
अस्नेहा व्रीहयः श्लक्ष्णा विकारा पयसा
तथा ॥
शशकः शल्लकी गोधा तथा खड्गो च कच्छपः ।
तद्वद्दिङ्मत्स्यादीनि भोज्यानि मनुरब्रवीत् ॥
मणिवज्रप्रवालानां तद्वन्मुक्ताफलस्य च ।
शैलदारुमयानाञ्च तृणगुल्मौषधस्य च ॥
शाकधान्याजिनानाञ्च महतानाञ्च वाससाम् ।
वल्कलानामशेषाणामम्बुना शुद्धिरिष्यते ॥
सस्नेहानामथो गां न तिलकल्केन चाविकम् ।
कार्पासिकानां भस्मना शुद्धिः स्यात् सह
भस्मना ॥
नागदन्तास्थिशृङ्गाणां तक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ।
पुनः पाकेन भाण्डानां मृण्मयानाञ्च शुद्धता ॥
शुद्धं भैक्ष्यं कारुहस्तः पण्ययोषिन्मुखं तथा ।
रथ्यागतमविज्ञातं दासवर्गेण यत् कृतम् ॥
वाक्प्रशस्तं चिरानीतमनेकान्तरितं लघु ।
चेष्टितं बालवृद्धानां बालस्य तु मुखं शुचि ॥
कर्म्मशालानामपि गोशाला स्तनन्धयसुताः स्त्रियः ।
वाग्विप्रुषो द्विजेन्द्राणां पाठे वागम्बुबिन्दवः ॥
भूमिर्विशुध्यते खातदाहगोक्रमसेचनैः ।
लेपादुल्लेखनात् सेकात् वेश्मसम्मार्ज्जनाज्जलात् ॥
केशकीटावपन्नेऽन्ने गोघ्राते मक्षिकान्विते ।
मृदाम्भस्मचाराणि प्रक्षेप्तव्यानि शुद्धये ॥
उडुम्बराणाञ्चाम्लेन चारेण त्रपुसीसयोः ।
कांस्यानां भस्मना शुद्धिस्तोयाच्छुद्धिर्द्रवस्य च ॥
अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैर्गन्धापहरणेन च ।
अन्येषामपि तद्द्रव्ये शुद्धिर्गन्धापहारतः ॥
मातुः प्रस्रवणे वत्सः शकुनिः फलपातने ।
गर्द्दभो भारवाहित्वे श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥
रथ्याकर्द्दमतोयानि नावः पथि तृणानि च ।
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥
घृतं द्रोणाढकस्यान्नममेध्याभिप्लुतं भवेत् ।
अग्रमुद्धृत्य सन्त्यज्य शेषस्य प्रोक्षणं स्मृतम् ॥
उपवासं त्रिरात्रं वा दूषितान्नस्य भोजने ।
अज्ञाते ज्ञातपूर्व्वे च नैव शुद्धिर्विधीयते ॥
उदक्याश्च तु नग्नाश्च सूतिकान्त्यावशायिनः

स्पृष्ट्वा स्नायीत शौचार्थं तथैव मृतहारिणः ॥
सस्नेहमस्थि संस्पृश्य सवासाः स्नानमाचरेत् ।
आलभ्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य च ॥
न लङ्घयेत् नरः क्रूव्यवर्त्मानं दुर्व्वलं तथा ।
गृहादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि क्षिपेद्बहिः ॥
पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि ।
स्नायीत देवखातेषु सरोह्रदसरित्सु च ॥
नोद्यानादौ विकालेषु प्राज्ञस्तिष्ठेत् कदाचन ।
नालपेज्जनविद्विष्टं वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥
देवतापितृसच्छास्त्रयज्ञसत्रादिनिन्दकैः ।
कृत्वा तु स्पर्शनालापं शुध्यतेऽर्कावलोकनात् ॥
अभोज्याः सूतिकाषण्ढमार्ज्जाराखुश्वकुक्कुटाः
पतितापविद्धनग्नाश्च चाण्डालाद्यधमाश्च ये ॥

सुकेशी उवाच ।

भवद्भिः कीर्त्तिता भोज्या य एते सूतिकादयः ।
अमीषां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतो लक्षणानि च ॥

ऋषय ऊचुः ।

ब्राह्मणी ब्राह्मणश्चैव यावच्छेषत्वमागतौ ।
तावुभौ सूतिकेत्युक्तौ तयोरन्नं विगर्हितम् ॥
न जुहोत्युचिते काले न स्नाति न ददाति च ।
पितृदेवार्च्चनाद्धीनः स षण्ढः परिगीयते ॥
दम्भार्थं जपते यस्तु तप्यते यजते तथा ।
न परत्रार्थमुद्युक्तो मार्ज्जारः परिकीर्त्तितः ॥
विभवे सति नैवात्ति न ददाति जुहोति च ।
तमाहुराखुं तस्यान्नं भुक्त्वा कृच्छ्रेण शुध्यति ॥
सभागतानां यः सभ्यः पक्षपातं समाश्रयेत् ।
तमाहुः कुक्कुटं देवास्तस्याप्यन्नं विगर्हितम् ॥
स्वधर्म्मं यः समुत्सृज्य परधर्म्मं समाचरेत् ।
अनापदि स विद्वद्भिः पतितः परिकीर्त्त्यते ॥
वेदत्यागी पितृत्यागी गुरुवह्निशुश्रूषकस्तथा ।
गोब्राह्मणस्त्रीवधकृदपविद्धः स उच्यते ॥
येषां कुले न वेदोऽस्ति न शास्त्रं नैव च व्रतम् ।
ते नग्नाः कीर्त्तिताः सद्भिस्तेषामन्नं विगर्हितम् ॥
आशार्त्तानामदाता च दातुश्च प्रतिषेधकः ।
शरणागतं यस्त्यजति स चाण्डालाधमो नरः ॥
यो बान्धवैः परित्यक्तः साधुभिर्ब्राह्मणैरपि ।
कुण्डाशी यश्च यस्यान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
यो नित्यकर्म्मणो हानिं कुर्य्यान्नैमित्तिकस्य च ।
भुक्त्वान्नं तस्य शुध्येत त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥
नित्यस्य कर्म्मणो हानिः केवलं मृतजन्मसु ।
न तु नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चन ॥
जाते पुत्त्रे पितुः स्नानं सचेलस्य विधीयते ।
मृते च सर्व्वबन्धूनामित्याह भगवान् भृगुः ॥
प्रेताय सलिलं देयं बहिर्दग्ध्वा तु गोत्रजैः ।
प्रथमेऽह्नि चतुर्थे वा सप्तमे वास्थिसञ्चयम् ॥
ऊर्द्ध्वं सञ्चयनात्तेषामङ्गस्पर्शो विधीयते ।
सोदकैस्तु क्रिया कार्य्या संशुद्धैस्तु सपिण्डकैः ॥
विषोद्बन्धनशस्त्राम्बुवह्निपातमृतेषु च ।
तथा गृहीतसन्न्यासे देशान्तरमृते तथा ॥
सद्यः शौचं भवेद्वीर तच्चाप्युक्तं चतुर्व्विधम् ।
गर्भस्रावे तदेवोक्तं पूर्णकाले न वै चरेत् ॥
ब्राह्मणानामहोरात्रं क्षत्रियाणां दिनत्रयम् ।
षड्रात्रं चैव वैश्यस्य शूद्राणां द्वादशाह्निकम् ॥
दशद्वादशमासार्द्धं मासमत्र्यादिनैश्च तैः ।
स्नात्वा कर्म्मक्रिया कुर्य्युः सर्व्वे वर्णा यथाक्रमम् ॥
प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं विधानतः ।
सपिण्डीकरणं कार्य्यं प्रेतस्य वत्सरान्तरे ॥
ततः पितृत्वमापन्नं दर्शपौर्णादिभिः शुभैः ।
प्रीणनन्तस्य कर्त्तव्यं यथा श्रुतिनिदर्शनम् ॥
पितुरर्थं समुद्दिश्य भूमिदानादिकञ्च यत् ।
कुर्य्यात्तेनास्य सुप्रीताः पितरो यान्ति राक्षस ॥
यद्यदिष्टतमं किञ्चित् यच्चास्य दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥
अध्येतव्या त्रयी नित्यं भाव्यञ्च विदुषा सदा ।
धर्म्मतो धनमाहार्य्यं यष्टव्यञ्चापि शक्तितः ॥
आचारं कुर्व्वतो नात्मा जुगुप्सामेति राक्षस ।
तत् कर्त्तव्यमशङ्केन यन्न गोप्यं महाजने ॥
एवमाचरतो लोके पुरुषस्य गृहे सतः ।
धर्म्मार्थकामसंप्राप्तिः परत्रेह च शोभना ॥
एष तूद्देशतः प्रोक्तो गृहस्थाश्रम उत्तमः ॥*॥
वानप्रस्थाश्रमं धर्म्मं ते वक्ष्यामोऽवधार्य्यताम् ।
अपत्यसन्ततिं दृष्ट्वा प्राज्ञो देहस्य चार्यतिम् ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः शुद्धिकारणम् ॥
तत्रारण्योपभोगेन तपोभिश्चात्मकर्षणम् ।
भूमौ शय्या ब्रह्मचर्य्यं पितृदेवातिथिक्रिया ॥
होमस्त्रिषवणस्नानं जटावल्कलधारणम् ।
वन्यस्नेहनिषेवित्वं वानप्रस्थविधिस्त्वयम् ॥*॥
सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यममानिता ।
जितेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतेश्चिरम् ॥
अनारम्भस्तथाहारे भिक्षा विप्रे ह्यनिन्दिते ।
आत्मज्ञानं विवेकश्च तथा ह्यात्मावबोधनम् ॥
चतुर्थे चाश्रमे धर्म्मा ह्यस्माभिस्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
वर्णधर्म्माणि चान्यानि निशामय निशाचर ॥
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः ।
क्षत्त्रियस्यापि गदिता य आचारो द्विजस्य हि ॥
वैखानसत्वं गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः ।
गार्हस्थ्यमुत्तमं त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर ॥
स्वानि वर्णाश्रमोक्तानि धर्म्माणीह न हापयेत् ।
यो हापयति तस्यासौ परिकुप्यति भास्करः ॥
कुपितः कुलनाशाय देहरोगविवृद्धये ।
वर्त्तते पततेे तस्य नरस्य क्षणदाचर ॥

तस्मात् स्वधर्म्मं न हि सन्त्यजेत
न हापयेच्चापि तथात्मवंशम् ।
यः सन्त्यजेच्चापि निजं हि धर्म्मं
तस्मै प्रकुप्येत दिवाकरश्च ॥

पुलस्त्य उवाच ।

इत्येवमुक्तो मुनिभिः सुकेशी
प्रणम्य तान् ब्रह्मऋषीन्महर्षीन् ।
जगाम चोत्पत्य पुरं स्वकीयं
मुहुर्मुहुर्धर्म्ममवेक्षमाणः ॥"

इति श्रीवामनपुराणे १४ अध्यायः ॥*॥

अन्यत् पाद्मे स्वर्गखण्डे २९ । ३० । ३१ अध्यायेषु विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्याये मार्कण्डेयपुराणे सदाचारनामाध्याये चालोकनीयम् ।

(सन् साधुराचारो यस्य । सदाचारशीले, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ७ ।
"कात्यायनो जगादैनमुपविष्टं क्षणान्तरे ।
सदाचारो भवानेवं कथमेतां गतिं गतः ॥")

सदाचारवान्, [त्] त्रि, सदाचारविशिष्टः । सदाचारी । सदाचारशब्दादस्त्यर्थे वतुप्रत्यय-निष्पन्नः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १५८ ।
"सर्व्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान् नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥")

सदातनः, पुं, (सदा भवः । सदा + सायञ्चिरमिति । ४ । ३ । २३ । इति ट्युलौ तुट् च ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नित्ये, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । ६५ ।
"सायन्तनीं तिथिप्रण्यः पङ्कजानां दिवातनीम् ।
कान्तिं कान्त्या सदातन्या ह्रेपयन्ती शुचिस्मिता ॥")

सदातोया, स्त्री, (सदा तोयं यत्र ।) एलापर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ करतोया । इति सदानीराशब्ददर्शनात् ॥

सदादानः, पुं, (सदा दानं मदजलं यस्य ।) ऐरावतः । गणेशः । मत्तहस्ती । इति मेदिनी ॥ नित्यदाने, क्ली ॥

सदानन्दः, पुं, (सदा आनन्दो यस्य ।) शिवः । यथा, —
"सदाशिवः सदाकर्त्ता सदाहर्त्ता सदागतिः ।
सदानन्दः सदावक्ता सदासङ्गविवर्ज्जितः ॥"
इति श्रीशिवयामले पार्व्वतीश्वरसंवादे शिवसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ सतताह्लादयुक्ते, त्रि । यथा,
"ममानन्दे सदानन्दः सदानन्दो भविष्यति ।
ममानन्दे निरानन्दो निरानन्दो भविष्यति ॥"
इति पुराणे भगवतीवाक्यम् ॥

सदानर्त्तः, पुं, (सदा नृत्यतीति । नृत् + अच् ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सर्व्वदा-नृत्यकारके, त्रि ॥

सदानीरवहा, स्त्री, (वहतीति । वह + अच् । सदा सर्व्वदा नीरस्य वहा ।) करतोया नदी । इति शब्दरत्नावली ॥

सदानीरा, स्त्री, (सदा नीरं यस्याः ।) करतोया नदी । इत्यमरः ॥ गौरीविवाहसमये शङ्करकरगलितसम्प्रदानतोयप्रभवत्वात् करस्य तोयं विद्यते अस्येति करतोया अर्श आदित्वादच् । श्रावणे एतदन्याः सर्व्वा नद्यो रजस्वला इयन्तु न रजस्वला । अतएव सदा सर्व्वदा नीरमस्या इति सदानीरा । तथा च स्मृतिः ।
"कर्कटादौ कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला ।
सर्व्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी ॥"
इति भरतः ॥
(यथा, महाभारते । २ । २० । २७ ।
"गण्डकीञ्च सदानीरां शर्करावर्त्तमेव च ।
एकपर्व्वतके नद्यः क्रमेणैत्याव्रजन्त ते ॥")
निरन्तरजलपूर्णे अम्बुजलपूर्णे च त्रि । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । २२४ ।

"चिरपथिकद्राविमभिसदलकलताग्रे-
बलावलिग्रथिता ।
करतोयेव मृगाक्ष्या दृष्टिरिदानीं सदानीरा ॥")
सदापुष्प',पु,(सदा पुष्पं यस्य ।) नारिकेलवृक्ष.। इति शब्दमाला ॥ सर्व्वदाकुसुमयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ३५ । २०-२२ ।
"अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्कन्धमयो महान् ।
महाहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्कुरकोटर ॥
महाभूतविशेषश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।
सदापर्ण सदापुष्पः सदाशुभफलोदय ॥
आजीव' सर्व्वभूतानां ब्रह्मवीज सनातन' ।
एतज्ज्ञात्वा च तत्त्वानि ज्ञानेन परमासिना ॥
छित्त्वा चामरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी॥"
सदापुष्पी, स्त्री, (सदा पुष्प यस्या' । ङीष् ।) रक्तार्कवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
सदाप्रसून , पु,(सदा प्रसूनं यस्य ।) रोहितकः । अर्कः । कुन्द' । इति राजनिर्घण्ट' ॥
सदाफलः, पु, (सदा फलमस्य ।) स्कन्धफल' । नारिकेल' । उडम्बरः । इति मेदिनी ॥ विल्व. । इति जटाधर ॥
सदाफला,स्त्री, (सदा फल यस्या' ।) त्रिसन्धि-पुष्पम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ वार्त्ताकुविशेष'। सला वेगुन इति कुली वेगुन इति ढंको वेगुन इति च भाषा । अस्या गुणा ।
"सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी ।
कण्डुकच्छूहरो चैव वार्त्ताकीगुणवन्नरा ॥"
इति राजवल्लभः ॥
सदाभद्रा, स्त्री, (सदा भद्रमस्या ।) गम्भारी-वृक्ष । इति रत्नमाला ॥
सदायोगी,[न्]पु (सदा सर्व्वस्मिन् काले योगी। विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ हरिशयने मधु-मासवर्ज्जनफलभागी । यथा,—
"सदामुनि सदायोगी मधुमासस्य वर्ज्जनात् ।
निराधीर्नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सदृक् [श्] त्रि, (समान इव दृश्यतेऽसौ । समान + दृश् + "समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ।" ३ ।२ ।६०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्विन् ।"दृक्-दृशवतुषु ।" ६ । ३ । ८९ । इति समानस्य स ।) तुल्यम् । इत्यमर ॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे । २९ । ८८ ।
"न त्वया सदृगन्योऽस्ति त्रैलोक्येऽपि धनुर्धर ")
सदृक्ष', त्रि, (समान इव दृश्यते इति । समान + दृश + क्स' । समानस्य सादेश' ।) सदृश । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । २८ ।
"कच्चिद्वरे सौम्य सुत' सदृक्ष
आस्तेऽग्रणी रथिना साधु साम्ब' ॥")
सदृश', त्रि, (समान इव दृश्यतेऽसौ । समान + दृश + कञ् । "दृक्दृशवतुषु ।" ६ । ३ । ८९ । इति समानस्य स. ।) समः । इत्यमर' ॥ (यथा, रघुः । १ । १५ ।
'आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।
आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥")
उचितः । इति मेदिनी ॥
सदृशस्पन्दन,क्ली, निष्पन्दः । इति त्रिकाण्डशेष ॥
सदेशः, त्रि, (देशेन सह वर्त्तमानः ।) निकट । इत्यमरः ॥ देशान्वित' । यथा,—
"सदेशसवेशौ निकटे देशवेशान्वितौ क्रमात् ।"
इति धरणि' ॥
सद्भूत', त्रि, (सन् भूत ।) सत्यम् । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, हरिवंशे । १४८ । ४४ ।
"तद्भवद्भिर्गुणा वाच्याः प्रद्युम्नस्य महात्मन ।
सद्भूताः कुलरूपस्य शीलस्य वयसस्तथा ॥")
सद्म, [न्] क्ली, (सीदन्त्यत्रेति सद + मनिन् ।) गृहम् । इत्यमर. ॥ (यथा, रघु । ३ । १९ ।
"न केवल सद्मनि मागधीपते'
पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥"*।
"विशीर्य्यते शिलादिषु पातात् विशीर्य्यन्तेऽनेन कुम्भादय इति वा । गच्छति वागच्छति निम्न गम्यते वा प्राणिभि । अवसादयति पिपासा-युक्त वा । सदॢ विशरणगत्यवसादनेषु + मनिन् ।" इति निघण्टुटोका । १ । १२।६६।) जलम् । इति मेदिनी ॥ (साद्यन्त्ये अवसाद्यन्ते प्राणिनो यत्रेति । संग्राम. । इति निघण्टु । २ । १७ ॥)
सद्य , [स्] व्य, (समानेऽहनि इति । "सद्य परुत्परार्य्यैषम इति ।" ५ । ३ । २२ । इति द्यप्रत्ययः समानस्य सभावश्च निपात्यते ।) तत्क्षणम् । तत्पर्य्याय । सपदि २। इत्यमर ॥ हे तत्क्षणे तत्काले । समानेऽह्नि सद्य कृत. क्त कुह इत्यादिना निपातः । सद्य पतति मासेन इति सपदि सुकुलिताक्षीम् । इयं दन्त्यादि । इति भरत. ॥
सद्य क्षत, क्ली,(सद्यस्तत्क्षणात् क्षतम् ।)नाम । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तत्क्षणक्षते, त्रि ॥
सद्य प्राणकर , त्रि, (सद्यस्तत्क्षणात् प्राणस्य बलस्य कर ।) तत्क्षणात् बलकारकद्रव्यादि । यथा, चाणक्ये ।
"सद्योमास नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतमुष्णोदकञ्चैव सद्य प्राणकराणि षट् ॥"
सद्य प्राणहर , त्रि, (सद्य प्राणस्य बलस्य हर । तत्क्षणात् बलायुषोर्नाशकद्रव्यादि । यथा,—
"शुष्कं मास स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुण दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्य.प्राणहराणि षट् ॥
इति चाणक्यम् ॥
सद्य शुचि , स्त्री,(सद्यस्तत्क्षणात् शुद्धि ।)सद्य-शौचम् । यथा,—
"देशान्तरमृते बाले सद्य शुद्धिर्यतौ मृते ॥"
इति गारुडे १०७ अध्याय' ॥
सद्यःशोथा, स्त्री, (सद्य शोथो यस्याः । कपि-कच्छूः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सद्य शौच, क्ली, (सद्य एव शौच शुद्धिः ।)तत्-क्षणाच्छुद्धिः । यथा,—
"शिल्पिनः कारवो वैद्या दासीदासाश्च भृत्यकाः ।
अग्निमान् श्रोत्रियो राजा सद्यःशौचा' प्रकी-
र्त्तिता ॥"
इति गारुडे १०७ अध्यायः ॥*॥
अन्यच्च ।
'कारव' शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च ।
दातारो नियमी चैव ब्रह्मविद्ब्रह्मचारिणौ ॥
सत्रिणो व्रतिनस्तावत् सद्य शौचा उदाहृताः ।
राजा चैवाभिषिक्तश्च प्रान सत्रिण एव च ॥
यज्ञे विवाहकाले च दैवयागे तथैव च ।
सद्य शौच समाख्यात दुर्भिक्षे वाप्युपद्रवे ॥
डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजे ।
सद्य शौच समाख्यात सजातिमरणे तथा ॥
अग्नौ मरुप्रपतने वीराध्वन्याप्यनाशके ।
ब्राह्मणार्थे च सन्यस्ते सद्य शौच विधीयते ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे २२ अध्याय ॥*॥
अपरञ्च । अथ सद्य शौचम् । तत्र विष्णु । नाशौच राज्ञा राजकर्म्मणि न व्रतिना व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारूणा स्वकर्म्मणि न राजाज्ञाकारिणा तदिच्छया न देवप्रतिष्ठा-विवाहयोः पूर्व्वसंहृतयोः इति । सत्रिणां नित्यप्रवृत्तान्नदानाना सत्रे अन्नदाने । कारवः सूपकाराद्या । आदिपुराणे ।
"सूपकारेण यत् कर्म्म करणीय नरेष्विह ।
तदन्यो नैव शक्नोति तस्माच्छुचः स सूपकृत् ॥"
कूर्म्मपुराणे ।
"कारव. शिल्पिनो वैद्या दासा दास्यस्तथैव च ।
दातारो नियमी चैव ब्रह्मविद्ब्रह्मचारिणौ ।
सत्रिणो व्रतिनस्तावत् सद्य.शौचा उदाहृता ॥"
आदिपुराणे ।
'शिल्पिनश्चित्रकाराद्या कर्म्म यत् साधयन्त्युत ।
तत् कर्म्म नान्यो जानाति तस्मात् शुद्ध
स्वकर्म्मणि ॥
दासा दास्यश्च यत् कर्म्म कुर्व्वन्त्यपि च लीलया ।
तदन्यो न क्षम कर्त्तुं तेन ते शुचय' स्मृता ॥"
चित्रकाराद्यरूपा शिल्पिन' । आद्यशब्दात्तैल-निर्णेजकाद्याः । शातातप' ।
"मूल्यकर्म्मकरा शूद्रा दासा दास्यस्तथैव च ।
स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्म्मण्यदूषिता. ॥"
स्मृति ।
' सद्य स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्त्र्यहा-
च्छुचि ॥"
वैद्या अपि चिकित्सायामेव । तथा च स्मृति ।
"चिकित्सको यत् कुरुते तदन्येन न शक्यते ।
तस्मात् चिकित्सक स्पर्शे शुद्धो भवतिनित्यश' ॥"
दातार आवश्यकात्यहं गोभूमिहिरण्यादि-दाने प्रवृत्ता । तेषा तद्दान एव-। प्रत्यहं दानञ्च । दातव्य प्रत्यह पात्रे इति याज्ञ-वल्क्यात् । कादाचित्कदानकारिणान्तु दाने प्रक्रान्ते अशौच नास्ति तावत् यावत्तत् कर्म्म कुर्व्वन्ति इति । हारलताप्येवम् । पूर्व्वसङ्कल्पित द्रव्यदानेऽपि नाशौचम् । यथा च मिता-क्षरायाम् ।

"पूर्व्वं सङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥"
इति ॥

आदिपुराणे ।
"निहत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ।
गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥
निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्म्मणि ।
निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ।
देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥"
प्राजापत्यादिकृच्छ्रे समाप्ते होमयागजपेषु समाप्तेषु सम्पूर्णार्थमवश्यं मया ब्राह्मणा भोजयितव्या इति गृहीतनियमो यस्तस्याशौचेऽन्यकुलजातानामपि भुञ्जानानां दोषाभावः । कस्यचिद्दातृभोक्त्रोरित्यर्थः । एवं प्रारब्धश्राद्धेऽपि क्वचिदित्यनेन दातृभोक्त्रोरशौचाभावः । तथा च विष्णुः ।
"व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥"
इति ॥

पराशरः ।
"दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च ।
तपोदानप्रसक्तेषु नाशौचं मृतसूतके ॥"
यजमानाः सोमयागाङ्गदीक्षणीयेष्ट्यां कृतायां दीक्षितत्वं भवति तेन दीक्षणीयेष्ट्युत्तरकाले यजमानस्य यत् कर्म्म तत्राशौचं नास्ति । अभिषिक्तेषु क्षत्रियनृपतिषु । तीर्थं गङ्गादि । शुद्धिरपि कथिता ॥ कालमाधवीये कूर्म्मपुराणम् ।
"काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।
तत्र काम्यव्रतं कुर्य्यात् दानार्च्चनविवर्ज्जितम् ॥"
तत्र दानार्च्चनं स्वयं वर्ज्जयेत् अन्यद्वारा तु कारयेत् । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
"गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला ।
यदाशुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा ॥"
उपवासाचरणे गर्भादिपीडासम्भावनायां नक्तं भोजनं कुर्य्यात् ।
'उपवासेष्वशक्तस्य तदेव फलमिच्छत' ।
'अनभ्यासेन रोगाणां किमिष्टं व्रतमुच्यताम् ॥'
इति नारदप्रश्नानन्तरम् ।
"उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ।"
इति मत्स्यपुराणे एवेश्वरप्रतिवचनात् ।
स्वयमशुद्धा शुद्धद्वारा पूजादिकं कारयेत् ।
कायिकमुपवासादि सदा शुद्ध्यशुद्धिकाले स्वयं क्रियते । स्मृतिपरिभाषायामप्येवम् । विष्णुः ।
"बहुकालिकसङ्कल्पो गृहीतश्च पुरा यदि ।
सूतके मृतके चैव व्रतं तन्नैव दुष्यति ॥"
एतत्काम्यव्रतपरम् । नित्यानान्त्वारब्धानामनारब्धानामविशेषेण कर्त्तव्यता । नाशौचमित्यनुवृत्तौ ब्रह्मपुराणम् ।
"नैष्ठिकस्याथवान्यस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य च ॥"
नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिविशेषस्य । अन्यस्य चतुर्थाश्रमिणः । अशौचिभिक्षाग्रहणे दोषाभावः । इति हारलताप्रभृतयः ॥ कौर्म्मे ।

"सद्यः शौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे ।
डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजैः ।
सद्यः शौचं समाख्यातं शापादिमरणे तथा ॥"
उपप्लवे राजविप्लवे । औपसर्गिकात्यन्तमरकपीडने च सद्यः शौचमुक्तम् । तथा च पराशरः ।
"उपसर्गमृते चैव सद्यः शौचं विधीयते ।"
अतएव ।
"आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ।"
इति शातातपवचने अनिरुद्धभट्टशूलपाणिप्रभृतिभिरौपसर्गिकात्यन्तमरकपीडायां सद्यःशौचं विधीयते इत्युक्तम् । उपसर्गश्च त्रिविधोत्पातः । तथा च गर्गसंहितावार्हस्पत्ययोः ।
"अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्म्मतः ।
नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ॥
ततोऽपचारान्नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः ।
ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥
त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः ।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्भावयन्ति च ॥"
यद्यप्युपसर्गं स्मृतौ रोगभेदोपप्लवयोरपीति विश्वकोषादुपसर्गस्योभयवाचकत्वं तथाप्यत्र मुनिप्रयुक्तत्वेनान्तरङ्गत्वात् त्रिविधोत्पातात्मकोपसर्गो गृह्यते न तु रोगविशेषात्मक इति । एतेनोपसर्गसंज्ञानि दुःस्वप्ना देहाभ्यन्तर एव यावद्वर्त्तते तावत्कालमरणे एव सद्यः शौचं बहिर्भावे व्रणज्वरस्वरथा मरणे सति स्वजात्युक्ताशौचमेवेति वाचस्पतिदर्शनमपि तिरस्कृतम् । इति वाचस्पतिमिश्रोक्त हेयम् । द्विजैर्ब्राह्मणैः शापादौत्यादिशब्देनाभिचारस्तस्य ग्रहणम् । ब्रह्मकूर्म्मपुराणाभ्यां यद्ब्राह्मणहतस्याशौचाभाव उक्तः स बुद्धिपूर्व्वकहनने बोद्धव्यः । प्रमादकृते त्वशौचाभावश्च अन्यथा मरीचिवचनं निर्व्विषयं स्यात् । यथा,—
"विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्द्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता ।"
विषादिसाहचर्य्यात् ब्राह्मणकृतघातोऽस्यास्तीति प्रतीयते । यच्चात्र ये च वै ब्राह्मणैर्हता इति ब्रह्मपुराणीयं बाधकत्वेनोपन्यस्तं श्राद्धविवेके तच्चिन्त्यम् ।
"महापातकिनो ये च पतितास्ते उदाहृताः ।"
इत्युत्तरार्द्धेन पातित्यमभिधाय तेषां श्राद्धनिषेधात् । जावालः ।
"दुर्भिक्षे राष्ट्रसम्पाते शस्त्रगोब्रह्मघातिते ।
पतितेऽनशनप्रेते विदेशस्थे शिशौ न च ॥"
नाशौचमित्यर्थः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सद्यस्कं, त्रि, (सद्यः कायतीति । कै + कः ।) नूतनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु सुकुमारं मधुरमिति ।")

सद्योजातः, पुं, (सद्यस्तत्क्षणात् जातः ।) वत्सः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिवः । यथा,—
"भक्तैर्नानाविधैर्युक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
प्रीयतां देवदेवोऽत्र सद्योजातः पिनाकधृक् ॥"
इति मात्स्ये शिवचतुर्द्दशीव्रते ७८ अध्यायः ॥
सद्योजाताय नमः । इति शिवरात्रिव्रते शिवनाममन्त्रः । इति तिथ्यादितत्त्वञ्च ॥ तत्क्षणोत्पन्ने त्रि ॥

सद्योभावी, [न्] पुं, (सद्यो भवतीति । भू + णिनि ।) तर्णकः । सद्योजातवत्सः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सद्रु, त्रि, (सीदति गच्छतीति । सद गतौ + "दाधेट्सिशदसदो रुः ।" ३ । २ । १५९ । इति रुः ।) गमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सद्मय पुं, ग्रामः । सत्शब्दपूर्व्वकयमधातोरथच्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति केचित् ॥ किन्तु सत्पूर्व्वयमधातोरनवद्य सयसथ इति सिद्धान्तकौमुद्यां निष्पादितम् ॥

सद्वृत्तं, क्ली, (सत् वृत्तम् ।) साधुस्वभावः । सच्चरित्रम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५१ । २२७ ।
"सच नरवाहनदत्तः सद्वृत्तमनोरमासुदारगुणाम् प्राप्यानन्दितवती वाणीमिव सुकविरात्त तद्रमिकः ॥")
तद्युक्ते त्रि । यथा,—
"नाममस्तसयोनैस्तु सहासीत कदाचन ।
सद्वृत्तसन्निकर्षो हि क्षणार्द्धमपि शस्यते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सद्वृत्तिभाक्, [ज्] त्रि, (सद्वृत्तिं भजतीति भज + क्विप् ।) सद्वृत्तिविशिष्टः । यथा, नारायण्याम् ।
"पथ्याशिनां शीलवतां नराणां
सद्वृत्तिभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवंविधानामिदमायुरत्र
चिन्त्यं सदा हृन्मुनिप्रवादः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

सधर्म्मचारिणी स्त्री, (सहधर्म्मं चरतीति । चर + णिनि । 'सहस्य सः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ७८ । इति सहस्य सः ।) भार्य्या । यथा,—
"सधर्म्मचारिणी पत्नी जाया च गृहिणी गृहाः ॥"
इति हलायुधः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १५० । ४८ ।
"एतन्मे भगवन् सर्व्वं वक्तुमर्हसि वै प्रभो ।
सधर्म्मचारिणी चाह भक्ता चेति वृषध्वज ॥")

सधर्म्मा, [न्] त्रि, (समानो धर्म्मो यस्य । "धर्म्मादनिच् केवलात् ।" ५ । ४ । १२४ । इति अनिच् ।) सदृशः । यथा,—
'तुल्यः समानः सदृक्षः सरूपः सदृशः समः ।
साधारणः सधर्म्माणः सवर्णः सन्निभः सदृक् ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
समानधर्म्मायुक्तश्च ॥ (यथा, मनुः । १० । ४१ ।
"सजातिजानन्तरजाः षट्सुता द्विजधर्म्मिणः ।
शूद्राणान्तु सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥")

सधर्म्मिणी, स्त्री, (सह धर्म्मोऽस्या अस्तीति ।
"धर्म्मशीलवर्णान्ताच्च ।" ५ । २ । १३२ । इति
इनि । "वोपसर्जनस्य ।" ६ । ३ । ८२ । इति
सहस्य स. ।) भार्य्या । यथा,—
"सुवासिनी बधूटी स्याच्चिरण्ट्यथ सधर्म्मिणी ।
पत्नी सहचरी पाणिगृहीती गृहिणी गृहा ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

सधर्म्मी, [न्] त्रि, (सह धर्म्मोऽस्त्यस्येति ।
"धर्म्मशीलवर्णान्ताच्च ।" ५ । २ । १३२ । इति
इनि. । "वोपसर्ज्जनस्य ।" ६ । ३ । ८२ । इति
सहस्य सः ।) समानधर्म्माचारी । यथा,—
"पशूना समजोऽन्येषा समाजोऽथ सधर्म्मि-
णाम् ॥"
इत्यमर ॥

सधवा, स्त्री, (धवेन भर्त्रा सह वर्त्तमाना ।)
जीवत्पतिका । तत्पर्य्यायः । सभर्त्तृका २ पति-
वत्नी ३ सनाथा ४ । इति जटाधर. ॥ अस्या
धर्मा यथा,—
"भर्त्तु शुश्रूषण स्त्रीणा परो धर्मो ह्यमायया ।
तद्बन्धूनाञ्च कल्याण्य' प्रजानाञ्चानुपोषणम् ॥
दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा ।
पति. स्त्रीभिर्नहातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २९ अध्याय ॥

सधि, पु, अग्नि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

सधि, [स्] पु, (सहते इति । सह + "सहेर्धश्च ।"
उणा० २ । ११४ । इति इसिन् धश्चान्तादेशः ।)
वृषभ । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति. ॥

सध्रीची, स्त्री, (सह अञ्चति या सा । अञ्च +
ऋत्विगादिना क्विन् । सहस्य सध्रि । अञ्चते-
श्चोपसङ्ख्यान इति ङीप् । अच इत्यकारलोप' ।
चाविति दीर्घ ।) सखी । इति हेचन्द्र ॥
(यथा, भट्टि. । ६ । ७ ।
"सीता सौमित्रिणा त्यक्ता सध्रीची वसुमेकिकाम्
विज्ञायामस्त काकुतस्थ. चये चेम सुदुर्लभम्॥")

सध्र्यड्, [च्] त्रि, (सह अञ्चतीति । अञ्च गतौ +
ऋत्विगादिना क्विन् । सहस्य सध्रि ।) सहचर
इत्यमर ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । ४७ ।
"सध्र्यङ् नियम्य यतयो यमकर्त्तहेति ।
जह्यु स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः ॥"
सम्यक् । यथा. तत्रैव । ४ । २७ । १ ।
"इत्थ पुरञ्जन सध्र्यग्वशमानीय विभ्रमै ।
पुरञ्जनी महाराज रेमे रमयती पतिम् ॥")

सन्, पु, व्याकरणीयप्रत्ययविशेषः । तत्सूत्रादि
यथा । सन्निच्छायाम् । धो' पर' सन् स्यादि-
च्छायाम् । अत्तुमिच्छति जिघत्सति । इति
मुग्धबोधव्याकरणे सनन्तपाद: ॥*॥ प्रथमैक-
वचनान्तपुलिङ्गसच्छब्दरूपोऽप्येवम् । तदुदा-
हरणम् । यथा,—
"राम नमति सानन्द धर्म्मानभिनिविश्य सन् ॥"
इति तत्रैव कारकपाद. ॥

सनः, पु, स्त्री, हस्तिकर्णास्फाल. । यथा । कर्णा
स्फाले सन. सनी । इति शब्दरत्नावली ॥

सनः, पु', घण्टापाटलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(सनत्कुमारः । सनकः । सनन्दन । सनातन' ।
दाने, क्लो. । अखण्डिते, त्रि ॥ यथा, भागवते ।
२ । ७ । ५ ।
"तप्त तपो विविधलोकसिसृक्षया म
आदौ सनात् स्वतपनः स चतु सनोऽभूत् ॥"
"स हरि. चतुःसनोऽभूत् । सनत्कुमार' सनकः
सनन्दनः सनातन इति चत्वारः सनशब्दा
नाम्नि यस्य स । कथम्भूतात् स्वतपस. सनात्
अखण्डितात् यद्वा स्वतपस. सनात् दानात्
समर्पणादित्यर्थः सनु दाने ।" इति तट्टीकाया
श्रीधरस्वामी ॥)

सनक, पु, विष्णुपारिषभेदः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स तु ब्रह्मणश्चतुष्पुत्रान्तर्गतपुत्रविशेष ।
यथा,—
"दृष्ट्वा पापीयसी सृष्टि नात्मानं बह्वमन्यत ।
भगवद्ध्यानपूतेन मनसान्यास्ततोऽसृजत् ॥
सनकञ्च सनन्दञ्च सनातनमथात्मभू ।
सनत्कुमारञ्च मुनीन् निष्क्रियानूर्द्ध्वरेतस' ॥
तान् बभाषे स्वभूः पुत्त्रान् प्रजा सृजत पुत्त्रका.
तन्नैच्छन्मोक्षधर्म्माणो वासुदेवपरायणा' ॥"
इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्याय ॥
तस्य वासस्थान जनलोक । इति काशीखण्डम्॥

सनत्, पु, ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषशब्दरत्ना-
वल्यौ ॥

सनत् व्य सर्व्वदा । इत्यमरटीकाया रामाश्रयः ॥

सनत्कुमार, पु, (सनतो ब्रह्मण. कुमारः ।)
ब्रह्मण पुत्त्र. । तत्पर्य्याय । वैधात्र. २ । इत्य-
मरः ॥ वैधातकि' ३ । इति भरत ॥ धातृ-
पुत्त्र' ४ वेधाय' ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
तन्नामव्युत्पत्तिर्यथा । सनत् ब्रह्मा तस्य कुमार
सनत्कुमारः । सन्नित्यकुमारस्तत्र सनत्कुमारो
वापीति स्वामिमतम् । इति भरत' ॥ तन्नाम-
कारणम् । यथा,—
"यथोत्पन्नस्तथैवाह कुमार इति विद्धि माम् ।
तस्मात् सनत्कुमारेति नामैतन्मे प्रतिष्ठितम् ॥"
इति महाभारते हरिवंश. ॥*॥
स च धर्म्मस्यौरसेन अहिंसाया जातः पश्चात्
ब्रह्मणो दत्तपुत्त्र' । अथ साध्यगण । यथा,—
श्रीनारद उवाच ।
"कोऽय सनत्कुमारेति यस्योक्त ब्रह्मणा स्वयम् ।
तवापि तेन गदित वद मामनुपूर्व्वत. ॥
पुलस्त्य उवाच ।
धर्म्मस्य भार्य्याहिंसाख्या तस्या पुत्त्रचतुष्टयम् ।
सम्प्राप्त मुनिशार्द्दूल योगशास्त्रविचारकम् ॥
ज्येष्ठ सनत्कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः ॥
तृतीय. सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥
साङ्ख्यवेत्तारमपर कपिल वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिख श्रेष्ठ योगयुक्त तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोग न ते दद्युर्ज्यायासोऽपिकनीयसाम् ।
ज्ञानमाद्य महायोग कपिलादिर्न चावदत् ॥
सनत्कुमारश्चाभ्येत्य ब्रह्माण कमलोद्भवम् ।
अपृच्छद्योगविज्ञानं तमुवाच प्रजापतिः ॥
कथयिष्यामि ते साङ्ख्यं यदि पुत्रेति मे वचः ।
शृणोषि कुरुषे तच्च ज्ञान साङ्ख्य श्रुतो भव ॥
पितामहवच' श्रुत्वा साध्यः प्राह तपोधन ।
सत्य हि तव पुत्त्रोऽह देव योगं वदस्व माम् ॥
तमुवाच महायोगी त्वम्मातापितरौ यदि ।
दास्येते च ततः सूनुर्दायादो मेऽसि पुत्त्रक ॥
सनत्कुमारः प्रोवाच दायादपरिकल्पना ।
येषा हि भवता प्रोक्ता तान् मे व्याख्यातुमर्हसि॥
तदुक्त साध्यमुख्येन वाक्य श्रुत्वा पितामह' ॥
प्राह प्रहस्य भगवान् शृणु वत्सेति नारद ! ॥"
इति वामने ५७ । ५८ अध्यायौ ॥
स च पञ्चहायनवयस्कः चूडादिसंस्कारवेद-
सन्ध्याविहीनश्च । यथा,—
"तच्छ्रुत्वा सृञ्जयो राजा रत्नभूषणभूषिताम् ।
गृहीत्वा कन्यका रम्या नारदाय ददौ मुदा ॥
गृहीत्वा च सभार्य्यं त पुत्त्र धाता मुदान्वित ।
प्रययौ ब्रह्मलोकञ्च देवेन्द्रैर्मुनिभि सह ॥
तत्राजगाम नग्नश्च प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा ।
सनत्कुमारो भगवान् साक्षाच्च बालको यथा ॥
सृष्टे. पूर्व्वञ्च वयसा यथैव पञ्चहायन' ।
अचूडोऽनुपवीतश्च वेदसन्ध्याविहीनक ॥
कृष्णेति मन्त्र जपति यस्य नारायणो गुरु ।
अनन्तकालकल्पञ्च भ्रातृभिश्च त्रिभिः सह ॥
वैष्णवानामग्रणीशो ज्ञानिनाञ्च गुरोर्गुरु' ।
आराद्दृष्ट्वा नारदस्त भ्रातरञ्च सता वरम् ॥
सहसा शिरसा भूमौ दण्डवत् प्रणनाम तम् ।
उवाच नारद बाल: प्रहस्य परमार्थकम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे१२९अध्याय'॥
जिनमते द्वादशसार्व्वभौमान्तर्गतसार्व्वभौमभेदः
इति हेमचन्द्र ॥

सनन्द., पु, ब्रह्मणः पुत्त्रचतुष्टयान्तर्गतपुत्त्रविशेषः
स तु जनलोकवासी । इति काशीखण्डम् ॥ ॥
स एव दिव्यमनुष्यः । अस्य तर्पण निवीतिना
प्रत्यङ्मुखेन प्राजापत्यतीर्थेन सागमेन कर्त्तव्यम्
तदितरेण उदङ्मुखेन कर्त्तव्यम् । यथा दक्ष' ।
"प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिल प्राङ्मुखः सुरान् ।
उदङ्मनुष्यास्तृप्येत पितॄन् दक्षिणतस्तथा ॥
अग्रैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः ।
पितॄंस्तु कुशमूलाग्रे विधि. कौशो यथाक्रमम् ॥
कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
मनुष्यास्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्त्रानृषीस्तथा ॥
सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातन. ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढु' पञ्चशिखस्तथा ।
सर्व्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा ॥"
अनेनाञ्जलिद्वयम यथा,—
"एकैकमञ्जलि देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।
अर्हन्ति पितरस्त्रीन् स्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्ज-
लिम् ॥"
परिशिष्टप्रकाशधृत सामवेदीयषट्त्रिंशद्-
ब्राह्मणम् । मनुष्याणामेषा दिक् या प्रती-
चीति । तया च ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्राची

देवा अभजन्त दक्षिणा पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचोमसुरा अपरेषामुदीचीं मनुष्या. । ःविष्णुपुराणे ॥
"प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्।"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

सनपर्णी, स्त्री, (सनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः । पाककर्णेति ङोप्।) असनपर्णी । इति शब्द-रत्नावली ॥

सनसूत्र, क्ली, (सनस्य सूत्रम् ।) पवित्रकम् । दे शणसूत्रजाले । शणस्य सूत्र शणसूत्र शणति ददाति सूत्र शण । शण अन्स दाने अन् शण-स्तालव्यादिर्मूर्द्धन्यणान्त । इति बहव । सनो दन्त्यसादिर्दन्त्यनान्त । इति केचित्। तन्मते सन दु ञ दाने इत्यस्य रूपम्। सणो दन्त्य सादिर्मूर्द्धन्यणान्त इत्यपरे। सण किण मणि काकण कोण काणा इति मूर्द्धन्यणान्ते विद्या-भरण ।
"कार्पासमुपवीत स्यात् विप्रस्योर्द्धवृत त्रिवृत्।
सनसूत्रमय राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥"
इति मनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते । इत्य-मरटीकाया भरत ॥

सना, व्य, नित्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५४ । ९ ।
"सना पुराणमध्ये म्यारात् ॥")

सनात् व्य, नित्यम् । इत्यमरटीकाया रामाश्रम'॥ (चिरात् । यथा, ऋग्वेदे । ४ ।२० । ६ ।
"सनादेव सहसे जात उग्र' ॥"
"सनादेव चिरादेव जात उत्पन्नः ॥"इति तद्भाष्ये सायण ॥) विष्णु' । इति तस्य सहस्र-नामस्तोत्रम् ॥

सनातन, पु, (सना भव । "सायञ्चिरप्राह्णे प्रगे इति ।" ४ । ३ । २३ । इति ट्यु ट्युलौ तुट् च ।) विष्णु' । शिव । ब्रह्मा । पितृणामतिथि । इति हेमचन्द्र ॥ दिव्यमनुष्य । अस्य प्रमाण सनन्दशब्दे द्रष्टव्यम् । स च ब्रह्मण. पुत्त्र । यथा,—
"सनत्कुमारो धर्म्मश्च सनकश्च सनातन ।
सनन्दश्चापि सूर्य्यश्च येऽन्ये वा ब्रह्मण सुता ॥
विचक्षणा न यद्वत्तु के वान्ये जडबुद्धय ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३१ अध्याय' ॥
स तु जनलोकवासी । इति काशीखण्डम् ॥ वह्निपुराणमते तु तपोलोकस्थ इति भेद । वैश्यावराज । इति मत्स्यपुराणम् ॥

सनातन., त्रि,(सनाभव ।सायञ्चिरमिति ट्यु ट्युलौ तुट् च ।) नित्यम् । इत्यमर. ॥ सुनिश्चल । इति विश्व ॥ (यथा, मनु । ७ । ९८ ।
"एषोऽनुपस्कृत प्रोक्तो योधधर्म्म सनातनः ।
अस्माद्धर्म्मान्न च्यवेत क्षत्त्रियो घ्नन् रणे
रिपून् ॥")

सनातनतम', पु,(अयमेषामतिशयेन सनातनः । तमप् ।) विष्णु । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४९ । १०९ ॥

सनातनी, स्त्री, (सनतन + टित्वात् ङीप् ।) दुर्गा । लक्ष्मीः । सरस्वती । इति शब्दरत्ना-वली ॥ तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"सर्व्वकाले सना प्रोक्ता विद्यमाने तनोति च ।
सर्व्वत्र सर्व्वकालेषु विद्यमाना सनातनी ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्याय. ॥
अपि च ।
"निर्गुणस्य च नित्यस्य वाचकश्च सनातनः ।
सदा नित्या निर्गुणा या कीर्त्तिता सा सना-
तनी ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७अध्याय ॥
अन्यच्च ।
"स्थितिं करोति भूताना सैव काले सनतनी ।"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

सनाथा, स्त्री, (नाथेन सह वर्त्तमाना ।) जीवद्भर्त्तृका । इति जटाधर ॥ (प्रभुविशिष्टे, त्रि । यथा भागवते । १ ।११ । ८ ।
"अहो सनाथा भवता स्म यद्वय
त्रैपिष्टपानामपि दूरदर्शनम् ।
प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणानन
पश्येम रूप तव सर्व्वसौभगम् ॥")

सनाभि', पु,(समानो नाभिर्गोत्रमस्य । "ज्योति-र्जनपदेति ।" ६ । ३ । ८५ । इति समानस्य स ।) सपिण्ड । ज्ञाति' । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, मनु । ५ । ७२ ।
"यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभय ॥")

सनाभि., त्रि, (समानो नाभिर्यस्येति । समानस्य स ।) तुल्यः । इति मेदिनी ॥ स्नेहयुक्त । इति शब्दरत्नावली ॥

सनामक , पु ,शोभाञ्जन । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (समान नाम यस्य ।) समाननामयुक्त, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ३१ । १४ ।
"स तासु जनयामास पुत्त्रिकासु सनामकान् ।
दश पुत्त्रान् महात्मासौ तपस्युग्रे रतान् सदा॥")

सनि , पु , (सन + "खनिकष्यञ्जीति ।"उणा० ४ । १३९ । इति इ' ।) पूजा । दानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १०० । १३ ।
"तं सचन्ते सनयस्त धनानि ॥"
"सनयो धनस्य दानानि सचन्ते सेवन्ते ।" इति तद्भाष्ये सायण' ॥)

सनि ,पु ,स्त्री, (सन + "खनिकष्यञ्जीति ।"उणा० ४ । १३९ । इति इः ।) अध्येषणा । इत्यमर ॥ गुर्व्वादे सत्कारपूर्व्वक क्वचिदर्थे नियोजनम् । तच्च हे गुरो अस्माक कर्म्म कुर्व्वि त्यादिरूपम् । सायते दीयते पुष्पादिकमत्र सनि षन दु ञ दाने नाम्नीति इ. पाच्छोणादीति ईपि सनी च । अन्वेषणादिवदध्येषणा । इति भरतः ॥ दिक् । इति शब्दमाला ॥

सनित , त्रि, प्रतिपन्न । इति हेमचन्द्र' ॥

सनिष्ठीव, क्ली, (निष्ठीवेन सह वर्त्तमानम् ।) सनिष्ठेवम् । इत्यमरटीकाया भरत. ॥

सनिष्ठेव, क्ली, अम्बुकृतम् । इत्यमर ॥ निष्ठेवो मुखवारिबिन्दु तेन सह वर्त्तते इति सनिष्ठेव निपूर्व्व ष्ठिवेर्घञ् गुण. सनिष्ठीवमिति क्वचित् पाठो लिपिकरप्रमादादिति मुकुट । इत्यमर-टीकाया भरत' ॥

सनी, स्त्री, (सन + इ. । वा ङीप् ।) सनिः । इत्यमरटीकाया भरत ॥ हस्तिकर्णास्फाल. । इति शब्दरत्नावली ॥

सनीड , त्रि,(नीडेन वासस्थानेन सह वर्त्तमान' ।) निकटः । इत्यमर. ॥ (यथा, भट्टि. । ५ । ३१ ।
"सम्पत्य तत्सनीडेऽसौ त हत्वाऽस्मगिश्यत् ॥") नीडयुक्तश्च ॥

सन्त', पु , अञ्जल । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सच्छ-ब्दस्य प्रथमावहुवचनान्तरूपञ्च ॥ (यथा रघु । १ । १० ।
त सन्त' श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतव ।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धि श्यामिकापि
वा ॥")

सन्तत, क्ली, (सम् + तन + क्त । समो वा हित ततयो इति पक्षे मलोपाभाव ।) सततम् तद्वति, त्रि । इत्यमर ॥

सन्तताभ्यास ,पु , (सन्तत यथा तथा अभ्यास' ।) निरन्तराभ्यास' । यथा । स्वाध्याय सन्तता-भ्यास । इति भूरिप्रयोग ॥

सन्तति , स्त्री, (सम् + तन + क्तिन् ।) गोत्रम् । इत्यमर ॥ (यथा, रघु । १ । ६९ ।
"सन्तति शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्म्मणे ॥")
पङ्क्ति । (यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ५२ ।
"तत् श्रुत्वा नेत्रयुगलात् सरागादश्रुसन्ततिम् ।
हृदयाद्धीरताञ्चापि सम कन्या मुमोच सा ॥")
विस्तार' । (यथा, भागवते । १ । ४ । १९ ।
"व्यदधात् यज्ञसन्तत्यै वेदमेकं चतुर्व्विधम् ॥")
परम्पराभव । पुत्त्र । कन्या । इति विश्व. ॥ (यथा, स्मृति ।
"सन्तत्या पितृऋणन्तु शोधयित्वा परिव्रजेत् ॥")

सन्तप्त त्रि, (सम् + तप + क्त' ।) अध्वगमना-दिना श्रान्त । तत्पर्य्याय । सन्तापित २ धूपित ३ धूपायित ४ दून ५ । इत्यमर ॥ तप्त ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्निजताप युक्त । यथा,—
"आदित्यदादीप्तकृशानुकल्प
सिंहासन तस्य सपादपीठम् ।
सन्तप्तचामीकरवल्गुवक्त्र
विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम् ॥"
इति भट्टिकाव्ये ३ सर्ग ॥

सन्तमस, क्ली, (समन्तात् तम । "अवसमन्धेभ्य स्तमस' ।"५ । ४ । ७९ । इति अच् । विश्वक् तम । व्यापकान्धकार. । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ९ । २२ ।
"अवधार्य्य कार्य्यगुरुतामभव-
न्न भयाय सान्द्रतमसन्तमसम् ॥")
मोह. । यथा,—

"ममापि कि नो दयसे दयाधन
त्वदह्निमग्नं यदि वेत्थ मे मनः।
निमज्जयन् सन्तमसे पराशय
विधिस्तु वाच्यः क्व तवागसः कथा ॥"
इति नैषधे ९ सर्गः ॥

सन्तर्पण, क्ली, (सन्तर्पयति इन्द्रियाणीति। स+तृप्+णिच्+ल्यु।) द्राक्षादाडिमखर्ज्जुरी-कदलीशर्करालाजाचूर्णमध्वाज्य-सम्मिलितम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ तृप्तिकारके, त्रि। यथा,

"पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः।
जज्वाल लोकस्थितये स राजा
यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः ॥"
इति भट्टिकाव्ये १ सर्गः ॥

सन्तान, पु, (सन्तनोति विस्तारयति पत्रपुष्पादीनिति। सम्+तन विस्तारे+"तनोतेरुपसंख्यानम्।" ३।१।१४०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ण।) कल्पवृक्षः। (सतन्यते इति। तन+घञ्।) वंशः। इत्यमरः ॥ विस्तारः। (यथा, महाभारते। १।१०३।१०।

"तयोरुत्पादयापत्य सन्तानाय कुलस्य नः।
मन्नियोगात् महाबाहो धर्म्मं कर्त्तुमिहार्हसि॥")

अपत्यम्। इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः।९।५९।

"देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यक् नियुक्तया
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥")

तद्वैदिकपर्य्यायः। तुक् १ तोकम् २ तनयः ३ तोक्म ४ तक्म ५ शेषः ६ अप्नः ७ गय ८ जाः ९ अपत्यम् १० यहुः ११ सूनुः १२ नपात् १३ प्रजा १४ बीजम् १५। इति पञ्चदशापत्यनामानि। इति वेदनिघण्टौ। २।२ ॥ (अस्त्रविशेषे, क्ली। यथा, महाभारते।५।९६।४०।

"सन्तानं नर्त्तकं घोरमास्यमोदकमष्टमम्।
एतैर्विद्धा सर्व्व एव मरणं यान्ति मानवाः ॥")

सन्तानिका, स्त्री, (सन्तानो विस्तारोऽस्त्यस्या इति। सन्तान+ठन्।) क्षीरसरः। मर्कटजालकं। क्षुरिकाफलम्। फेनः। इति हारावली ॥ आद्यस्य गुणाः।

"सन्तानिका गुरुः शीता वृष्या पित्तास्रवातजित्"
इति राजनिर्घण्टः ॥

मिष्टान्नविशेषः। सरभाजा इति भाषा। तत्करणप्रकारो यथा। दुग्धं शरावचतुष्टयं शर्कराद्धशरावपरिमिताघृतं शरावपादैकञ्च गृहीत्वा तद्दुग्धे आवर्त्तनेन घनीभूते उष्णे स्थिते मन्थानदण्डेन मथनेन बहुतरफेनो भविष्यति। तत्फेनसहितदुग्धस्य तप्ताङ्गारपरिरक्षणात् सरो जायते। तं सरमस्त्रेण चतुष्कोणाकृति निर्म्माय घृतेन भृष्ट्वा एकतारबद्धशर्करारसेमग्नं कुर्य्यात् किन्तु तत्राधिकक्षणं न रक्षेत्। इति पाकराजेश्वरः ॥ (जालकरज्जुः। यथा, सुश्रुते।१।१८

"अत ऊर्द्धं व्रणबन्धनद्रव्याण्युपदेक्ष्यामः। तद्यथा क्षौमकार्पास-** विदलरज्जुतूलफलसन्तानिकालौहानीति ॥")

सन्तापः, पु, (सं+तप+घञ्।) अग्निजतापः। तत्पर्य्यायः। सज्वरः २। इत्यमरः ॥ तापः ३ प्रोषः ४ उष्मा ५। इति राजनिर्घण्टः ॥ सम्यक् तापनञ्च ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १५।७५।

"जन्मना ज्वरसन्तापपीडा गाढमवाप सः ॥"

दुःखम्। यथा, भागवते। ६।१४।४१।

"दासीनां कोऽनुसन्तापः स्वामिनः परिचर्य्यया।
अभीक्ष्णं लभ्यमानाना दास्या दासीव दुर्भगा ॥")

सन्तापनः, पु, (सन्तापयतीति। स+तप+णिच्+ल्युः।) कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गतबाणविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सम्यक्तापकारके, त्रि ॥ (यथा, भागवते। ७।१०।२६।

"दिष्ट्या ते निहतः पापो लोकसन्तापनोऽसुरः ॥")

सन्तापितः, त्रि, (स+तप+णिच्+क्तः।) अध्वादिना श्रान्तः। इत्यमर-भरतौ ॥ अस्य पर्य्यायः सन्तप्तशब्दे द्रष्टव्यः ॥

सन्तिः, स्त्री, (सनु दाने+क्तिच्। "सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्।" ६।४।४५। इति नलोपाभावः।) दानम्। अवसानम्। इत्यमरे सातिशब्दटीकायां नीलकण्ठः ॥ सतिश्च सातिश्च सतिसाती। सनोतेराशिषि तिगन्तस्य एतौ निपात्यौ। पक्षे सनुतात् इति वाक्ये तिकिकृते इवलतेरिति इम्निषेधे वनततेत्यत्र तिकिवर्ज्जनात् नलोपाभावे सन्तिः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ सन्तिशब्दो निर्विसर्गश्चेत् अस ल भावे इत्यस्मात् अन्तिप्रत्ययेन निष्पन्नः। यथा,—

"सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्नाः परितः कुरून्।"
इति महाभारते विराटपर्व्व ॥

सन्तुष्टः, त्रि, (स+तुष+क्तः।) सन्तोषयुक्तः। यथा,—

"गच्छध्वममराः सर्व्वे गृहीत्वार्च्चां स्वमालयम्
सन्तुष्टा वरमस्माकं दत्त्वेदानीं सुपूजिताः ॥"
इति छन्दोगवृषोत्सर्गतत्त्वम् ॥

सन्तोषः, पु, (स+तुष+घञ्।) सन्तुष्टिः। तत्पर्य्यायः। तुष्टिः २ स्वास्थ्यम् ३। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे।

"सन्तोषामृततृप्तानां यत् सुखं शान्तचेतसाम्
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥")

सन्दंश, पु, (सन्दशतीवेति। स+दन्श+अच्।) कङ्कमुखः। इति हेमचन्द्रः ॥ साँडासी इति भाषा ॥ (यथा, मार्कण्डेये। २४।६२।

"निपातितानां भूपृष्ठे उद्धृत्याक्षि निरीक्षताम्
सन्दंशैः पश्य कृष्यन्ते नरैर्य्यास्यैर्मुखान्ततः ॥"

वैद्यशास्त्रोक्तयन्त्रविशेषः। यथा, सुश्रुते।१।७।

"तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि। तानि षट्प्रकाराणि। तद्यथा। स्वस्तिकयन्त्राणि। सन्दंशयन्त्राणि। *** द्वे सन्दंशयन्त्रे *** सनिग्रहोऽनिग्रहश्च सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वङ्मांसशिरास्नायुगतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते ॥")

सन्दंशिका, स्त्री, (सन्दशतीवेति। स+दंश+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) क्षुद्रटी। साँडासी इति चिमटा इति च भाषा। लौहयन्त्रविशेषः ॥ कातारि इति भाषा। इति मेदिनी ॥

सन्दर्भः, पु, (सं+दृभ ग्रन्थने+घञ्।) रचना। इति हलायुधः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ७००।

"कविसमरसिंहनाद स्वरानुवादः सुधैकसंवादः।
विद्वद्विनोदकन्द सन्दर्भोऽयं मया सृष्टः ॥")

प्रबन्धः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रन्थनम्। यथा,—

"सन्दर्भो रसना गुम्फः श्रन्थन ग्रन्थनं समाः।"
इति हेमचन्द्रः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

"गूढार्थस्य प्रकाशश्च सारोक्तिः श्रेष्ठता तथा।
नानार्थवत्त्वं वेद्यत्वं सन्दर्भः कथ्यते बुधैः ॥"

इति रूपसनातनगोस्वामिकृतश्रीभागवतीयषट्सन्दर्भस्य प्रथमसन्दर्भकारिका ॥

सन्दर्शन, क्ली, (स+दृश+ल्युट्।) सम्यक्प्रकारेण दर्शनम्। यथा,—

"सन्दर्शनार्थमम्बाया नदीपुलिनसंस्थितः।
स च वैश्यस्तपस्तेपे देवीसूक्तं परं जपन् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

(स+दृश+णिच्+ल्युट्। कारितदर्शनम्। यथा, महाभारते। १।२।१८०।

"अस्त्रसन्दर्शदारम्भो धर्म्मराजस्य सन्निधौ ॥")

सन्दान, क्ली, (स+दा+ल्युट्।) दाम। इत्यमरः ॥ सम्यग्दानञ्च ॥

सन्दानः, पु, गजस्याष्ठीवतोरधोभागः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सन्दानिका, स्त्री, अरिखदिरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

सन्दानितः, त्रि, (सन्दानं जातमस्येति। सन्दान+इतच्।) बद्धः। इत्यमरः ॥

सन्दानिनी, स्त्री, गोगृहम्। इति हेमचन्द्रः ॥ गोयालि इति भाषा ॥

सन्दावः, पु, (स+द्रु+"समि युद्रुदुवः।" ३।३।२३। इति घञ्।) पलायनम्। इत्यमरः ॥

सन्दाह, पु, (स+दह+घञ्।) मुखताल्वोष्ठदाहः। इति राजनिर्घण्टः ॥

सन्दिग्धः, त्रि, (स+दिह+क्तः।) सन्देहयुक्तः। यथा,—

"न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्म्मत्वं पक्षत्वमिति पक्षतामूलम् ॥"

सन्दिग्धमतिः, त्रि, सन्देहविषयीभूतबुद्धियुक्तः। सन्दिग्धा मतिर्यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥

सन्दिग्धार्थः, पुं, (सन्दिग्धोऽर्थः।) सन्देहविषयीभूतार्थः। (सन्दिग्धोऽर्थो यस्य।) तद्विशिष्टे, त्रि॥

सन्दित, त्रि, (सं + दो अवखण्डने + क्तः ।) बद्धः । इत्यमरः ॥
सन्दिष्ट, क्ली, (सं + दिश + क्तः ।) वार्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ कथिते, त्रि ॥
सन्दिष्टार्थः, पुं, (सन्दिष्टोऽर्थो यस्य ।) सन्देशहरः । इति केचित् ॥
सन्दिहान, त्रि, (सं + दिह + शानच् ।) सन्दिग्धः । यथा, जटाधरः ।
"सन्दिहानः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ॥"
सन्दी, स्त्री, खट्टा । यथा । निषद्या खट्टिका सन्दी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सन्दीप्य, पुं, मयूरशिखावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सन्देश, पुं, (सं + दिश + घञ् ।) संवादः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मेघदूते । ७ ।
"सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणाम् ॥")
स्वनामख्यातमिष्टान्नविशेषश्च ॥
सन्देशवाक्, [च्] स्त्री, (सन्देश एव वाक् ।) संवादः । तत्पर्य्यायः । वाचिकम् २ । इत्यमरः ॥
सन्देशहर, पुं, (हरतीति । हृ + अच् । सन्देशस्य हरः ।) दूतः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । २ । ६६ ।
'तवैव सन्देशहरात् विशांपतिः ।
शृणोति लोकेश । तथा विधीयताम् ॥")
सन्देशहारक, पुं, (सन्देशं संवादं हरतीति । हृ + ण्वुल् ।) दूतः । इति हेमचन्द्रः ॥
सन्देह, पुं, (सं + दिह + घञ् ।) एकधर्म्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानम् । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तत्पर्य्यायः । विचिकित्सा २ संशयः ३ द्वापरः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५७ । ११ ।
"तान् समीक्ष्य ततः सर्व्वान् निर्व्विशेषाकृतीन् स्थितान् ।
सन्देहादथ वैदर्भी नाभ्यजानान्नलं नृपम् ॥")
सन्दोह, पुं, (सं + दुह + घञ् ।) समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५८८ ।
"स्तननूतननखलेखालम्बो तव घर्म्मबिन्दुसन्दोहः ।
आभाति पट्टसूत्रे प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः ॥")
सन्द्राव, पुं, (सं + द्रु + "समि युद्रुदुवः ।" ३ । ३ । २३ । इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः ॥
सन्धा, स्त्री, (सं + धा + अङ् ।) स्थितिः । प्रतिज्ञा । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १४ । ५२ ।
"गङ्गां निषादाहृतनौविशेष-
स्ततार सन्धामिव सत्यसन्धः ॥")
सन्धानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्ध्या । यथा । सन्धा द्विजमैत्री पितृप्रसूः । इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥
सन्धान, क्ली, (सन्धीयते यदिति । सं + धा + ल्युट् ।) मद्यसन्धानीकरणम् । इति नयनानन्दः ॥ तत्पर्य्यायः । अभिषवः २ । इत्यमरः ॥ सन्धानी ३ सन्धिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्धीयते सन्धानं यथा आम्रफलादीन् बहुकालं सन्धाय, यत् क्रियते । इति भरतः ॥ सङ्घटनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे । ५ । २७ ।
"मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां
सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥")
काञ्जिकम् । इति हलायुधः ॥ मदिरा । अवदंशः । सौराष्ट्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ धनुषि बाणयोजनम् । यथा,—
"सदाशु कृतसन्धानं प्रतिसंहर शायकम् ।
आर्त्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसि ॥"
इत्यभिज्ञानशकुन्तलायाम् १ अङ्कः ॥
अन्वेषणम् । इति संक्षिप्तसारम् ॥ (सन्धिः । यथा महाभारते । ५ । १० । ३७ ।
"एवं कृते तु सन्धाने इन्द्रः प्रमुदितोऽभवत् ।
यत्नं समभवच्चापि शक्रो वधं समन्वितः ॥")
सन्दधातीति । सं + धा + ल्युः । धारकः, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"मधु तु मधुरं कषायानुरसं * * हृद्यं सन्धानं शोधनं रोपणमिति ॥")
सन्धानिका, स्त्री, (सन्धानमस्त्यस्या इति सन्धान + ठन् ।) खाद्यद्रव्यविशेषः । आचार इति भाषा । तत्करणप्रकारो यथा । अपक्वाम्रफलानि विंशतिः राजिका शरावपोडशभागमिता मरिच तोलकद्वयं लवणं पट्तोलकं मेथिकाद्वितोलकं जीरकं तोलकद्वयं हरिद्रा तोलकैकं नागरमुस्तकमेकतोलकं कृष्णजीरकं तोलकैकं एतानि आम्रभिन्नसकलद्रव्यं चूर्णयित्वा एकत्रीकुर्य्यात् । आम्रन्तु दीर्घं द्विखण्डं चतुष्खण्डं वा कृत्वा अष्ठीं दूरीकृत्य तदभ्यन्तरे पूर्व्वोक्तचूर्णं पूरयित्वा शलाकया विद्धखण्डान् स्थवत् कुर्य्यात् । ततस्तैले निमज्जयेत् । इति पाकराजेश्वरः ॥
सन्धानित, त्रि, सन्धानविशिष्टः । बद्धः । सन्धानशब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सन्धानिनी, स्त्री, गोष्ठम् । इति केचित् ॥
सन्धानी, स्त्री, (सन्धीयते यस्यामिति । सं + धा + ल्युट् । ङीप् ।) कुप्यशाला । इति हेमचन्द्रः ॥ सन्धानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सन्धि, पुं, (सन्धानमिति । सं + धा + कि ।) राजादीनां षड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः । स तु स्वर्णादिदानेन बन्धुभिः प्रीत्युत्पादनात् मित्रीकरणम् । मेल इति ऐक्य इति च भाषा । तद्विवरणं यथा,—
"बलवद्भ्यां भवेत् सन्धिः स्वयं हीनस्समाचरेत् ।
मर्य्यादोल्लङ्घनं नास्ति यदि शत्रोरिति स्थितिः ॥
मर्य्यादोल्लङ्घनं यत्र शत्रौ संशयितं भवेत् ।
न तं संशयितं कुर्य्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥
बलवद्विग्रहीतः सन् नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः ।
आपन्नः सन्धिभावेन विदध्यात् कालयापनाम् ॥
ये च दैवेनोपहता राष्ट्रं येषाञ्च दुर्गतम् ।
बहवो रिपवो येषां तेषां सन्धिर्विधीयते ॥
दुर्दान्तो भिन्नसत्त्वश्च लोभधर्म्मरतश्च यः ।
एतैः सन्धिं न कुर्व्वीत विशेषात् पूर्व्वपीडितैः ।
सन्धिं हि तादृशैः कुर्व्वन् प्राणैरपि हि हीयते ॥"
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
षोडशविधसन्धिर्यथा,—
"बलीयसाभियुक्तस्तु नृपो नान्यप्रतिक्रियः ।
आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत् कुर्व्वाणः कालयापनम् ॥
कपालः १ उपहारश्च २ सन्तानः ३ सङ्गत-४ स्तथा ।
उपन्यासः ५ प्रतीकारः ६ संयोगः ७ पुरुषान्तरः ८ ॥
अदृष्टनरः ९ आदिष्टः १० आत्मादिष्टः ११ उपग्रहः १२ ।
परिक्रयः १३ स्तथोच्छिन्नः १४ स्तथा च परभूषणः १५ ॥
स्कन्धोपनेयः १६ सन्धिश्च षोडशैते प्रकीर्त्तिताः ।
इति षोडशकं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः ॥"
तेषां लक्षणानि । यथा,—
"कपालसन्धिर्विज्ञेयः केवलं समसन्धितः ॥१॥
सम्प्रदानाद्भवति य उपहारः स उच्यते ॥२॥
सन्तानसन्धिर्विज्ञेयो दारिकादानपूर्व्वकः ॥३॥
सद्भिस्तु सङ्गतः सन्धिर्मैत्रीपूर्व्व उदाहृतः ॥
यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनम् ।
सम्पत्तौ वा विपत्तौ वा कारणैर्यो न भिद्यते ॥
सङ्गतः सन्धिरेवायं प्रकृष्टत्वात् सुवर्णवत् ।
तथान्यैः सन्धिकुशलैः काञ्चनः स उदाहृतः ॥४॥
आत्मकार्य्यस्य सिद्धिन्तु समुद्दिश्य क्रियेत यः ।
स उपन्यासकुशलैरुपन्यास उदाहृतः ॥५॥
मयास्योपकृतं पूर्व्वं ममाप्येष करिष्यति ।
इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकारः स उच्यते ॥"
अन्यच्च ।
"उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति ।
अयञ्चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥६॥
एकार्थां सम्यगुद्दिश्य क्रिया यत्र हि गच्छति ।
सुसंहितप्रयाणेन स च संयोग उच्यते ॥७॥
आवयोर्योधमुख्यैस्तु मदर्थः साध्यतामिति ।
यस्मिन् पणस्तु क्रियते स सन्धिः पुरुषान्तरः ॥८॥
त्वयैकेन मदीयोऽर्थः सम्प्रसाध्यस्त्वसाविति ।
यत्र शत्रुः पणं कुर्य्यात् सोऽदृष्टपुरुषः स्मृतः ॥९॥
यत्र भूम्येकदेशेन पणेन रिपुर्व्वर्ज्जितः ।
सन्धीयते सन्धिविद्भिः स चादिष्ट उदाहृतः ॥१०॥
स्वसैन्येन तु सन्धानमात्मादिष्ट उदाहृतः ॥११॥
क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्व्वदानादुपग्रहः ॥१२॥
कोषांशेनार्द्धकोषेण सर्व्वकोषेण वा पुनः ।
शिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं परिक्रय उदाहृतः ॥१३॥
भुवां सारवतीनान्तु दानादुच्छिन्न उच्यते ॥१४॥
भूम्युत्थफलदानेन सर्व्वेण परभूषणः ॥१५॥
प्रतिच्छिन्नं फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते ।

स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः ॥१६॥
परस्परोपकारस्तु मैत्रीसम्बन्धकस्तथा।
उपहारश्च विज्ञेयाश्चत्वारश्चैव सन्धयः ॥"
इति विष्णुशर्म्मकृतहितोपदेशे सन्धिर्नाम चतुर्थकथासंग्रहः ॥ संयोगः। तत्पर्य्यायः। श्लेषः २। इत्यमरभरती ॥ (यथा, मनु। ८। २४८।
"तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च।
सीमासन्धिषु कार्य्याणि देवतायतनानि च ॥")
सुरङ्गा। भगम्। सङ्घट्टनम्। रूपकाणां मुखाद्यङ्गम्। सावकाशः। इति मेदिनी ॥ भेदः। इति विश्वः ॥ (साधनम्। यथा, रघुः।१८।१६।
"तस्य संवरणदृष्टसन्धयः
काम्यवस्तुषु नवेषु सङ्गिनः।
वल्लभाभिरुपसृत्य चक्रिरे
सामिभुक्तविषयाः समागमाः ॥")
व्याकरणमते वर्णद्वयस्य मेलनम्। (यथा, कथासरित्सागरे। ६। ११३—११७।
"अथैका तस्य महिषी राज्ञः स्तनभरालसा।
शिरीषसुकुमाराङ्गी क्रीड़न्ती क्रममभ्यगात् ॥
सा जलैरभिषिञ्चन्तं राजानमसहा सती।
अब्रवीन्मोदकैर्देव परिताडय मामिति ॥
तच्छ्रुत्वा मोदकान् राजा द्रुतमानाययन् बहून्।
ततो विहस्य सा राज्ञी पुनरेवमभाषत ॥
राजन्नवसरः कोऽत्र मोदकानां जलान्तरे।
उदकैः सिञ्च मा त्वं मामित्युक्तं हि मया तव ॥
सन्धिमात्रं न जानासि माशब्दोदकशब्दयोः।
न च प्रकरणं वेत्सि मूर्खस्त्वं कथमीदृशः ॥")
तस्य लक्षणादिर्यथा। अर्द्धमात्रोच्चारणकालेनाव्यवहितयोर्व्वर्णयोर्द्रुततरोच्चारणं सन्धिः। अत एव श्रीकार्द्दयोर्मन्त्रार्द्दयोर्व्वा न सन्धिः। तत्र अर्द्धमात्रोच्चारणकालव्यवधानस्योचितत्वादिति प्राञ्चः। स्वमते तु सम्ध्यध्यायसूत्रविहितकार्य्यं सन्धिरिति सन्धिलक्षणम्। तेन पिपचादिशब्दानां संयोगान्तलुपि लुपि न सन्ध्यायविधौ इति निषेधेऽपि सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति नियमात् भपभषोरित्यनेन चपजपौ पिपक् पिपग् इति। भिन्नपदे तु सन्धिर्व्विभाषयेति बोध्यम्। तथा च।
"सन्धिरेकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः।
सूत्रेषु च भवेन्नित्यः सैवान्यत्र विभाषया ॥"
इति प्राञ्चः।
एकपदे इति स्वभावादेकपदे समासेऽपि। यथादानं भवेत् नद्यौ इत्यादि। समासे सुरारिः द्वयोकेश त्र्यम्बकः गणेशः इत्यादि। धातूपसर्गयोस्तु अधीते उपेत्य इत्यादि। अन्यत्र बध अभ्र अलाभः इह इन्दुः इहेन्दुः इत्यादि। धातूपसर्गयोः समासस्य नित्यत्वादेकपदग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ तयोः पुनरुपादानमनित्यसमासे कदाचिदेकपदेऽपि सन्धिर्व्विभाष्यते इति ज्ञापनार्थम्। तेन उच्चारितस्थिरकर्त्वा चाननानां चतुर्णां इत्यादि सिद्धिः। इति सुग्धबोधव्याकरणटीकायां दुर्गादासः ॥ *॥ सर्व्वादुरसन्धिर्म्मासश्रयेण भवति। भावसन्धिः सप्तमामैर्भवति। इति सुखबोधः ॥ युगसन्धिर्युगशब्दे देवसन्धिर्म्मशब्दे च द्रष्टव्यः ॥

सन्धिका, स्त्री, (सन्धा एव। स्वार्थे कन्।) मद्यसन्धानम्। इति शब्दरत्नावली ॥

सन्धिचौरः, पुं, (सन्धिकृत् सुरङ्गाकारी चौरः। सन्धिना चौर इति वा।) चौरविशेषः। सिंधाल चोर इति भाषा। यथा। सन्धिचौरस्तु हारकः। इति शब्दमाला ॥

सन्धिजं, क्ली, (सन्धेर्जायते यदिति। जन+ड।) आसवादि। यथा, काशीखण्डे।
"कार्त्तिके वर्ज्जयेत्तैलं कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु।
कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके मासि सन्धिजम् ॥"
सन्धिजमासवादि। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (सन्धिसमुत्पन्ने, त्रि। यथा, सुश्रुते। ६। २।
"पक्वः शोफः सन्धिजः संस्रवेद्यः
सान्द्रं पूयं पूति पूयालसः सः ॥")

सन्धिजीवकः, त्रि,(सन्धिना अभिसन्धिना जीवतीति। जीव+ण्वुल्।)कुत्सया विभवान्वेषी। तत्पर्य्यायः। पार्श्वकः २। इति त्रिकाण्डशेषः।

सन्धितः, त्रि, (सन्धा जातास्येति। सन्धा+इतच्।) सन्धियुक्तः। मिलितः। यथा,—
"अत्रान्तराद्विव्यवपुः सन्धितः सन्धिमानसौ।
आर्थ्यत्वादार्थ्यराजाख्यः ख्यातो भुवि भविष्यति ॥"
इति राजतरङ्गिण्याम् २ तरङ्गः ॥
आसवादि। यथा,—
"कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके शुक्तसन्धितम् ।"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥ शुक्तं काञ्जिकादिपर्य्युषितद्रव्यं सन्धितञ्च वर्ज्जयेत्। इति तट्टीका ॥

सन्धिनी, स्त्री, (सन्धास्त्यस्या इति। इनि। ङीप्।) वृषभेणाक्रान्ता गौः। इत्यमरः ॥ या ऋतुमती वृषभेण आक्रान्ता निष्पादितमैथुना सा सन्धिनी। गर्भेण सन्धानं सन्धा सा विद्यते अस्याः सन्धिनी इन्। इति भरतः ॥ अकालदुग्धा गौः। इति मेदिनी शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः। १। १७०।
"सन्धिन्यनिर्द्दशावत्सागोपयः परिवर्ज्जयेत् ॥")

सन्धिपूजा, स्त्री, (सन्धौ अष्टमीनवमीसन्धिक्षणे पूजा।) शारदीयमहापूजान्तर्गततृतीया पूजा। यथा कालिकापुराणवचनान्तरम्।
"अष्टमीनवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते।
तत्र पूज्या त्वहं पुत्र योगिनीगणसंयुता ॥"
ज्योतिषे।
"अष्टम्याः सन्धियोगे सकलपरिजनैः पूजयेत् सत्त्वभावे।"
सप्तमीपूजावत्महाष्टम्यादिकृत्यमपि यद्दिनव्यापिकायामेव न तु परदिवसीयखण्डतिथौ किन्तु पूर्व्वोक्तसम्प्रत्युरोधान्निशादाविव खण्डतिथावपि सन्धिपूजा। एवञ्च पूर्व्वाष्टम्यां महाष्टमीपूजा तत्परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धिपूजा तत्परदिने महानवमीपूजा प्रागुक्तनन्दिकेश्वरपुराणाद्युक्तोदयगामितिथ्यनुरोधात्। तत्परदिने दशम्यां विसर्ज्जनं पूजानुरोधेनाधिकदिनलाभात्। अन्यत् दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सन्धिबन्धः, पुं, (सन्धिं बध्नातीति। बन्ध+अच्।) भूमिचम्पकः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

सन्धिबन्धनं, क्ली, (सन्धेर्बन्धनं यस्मात्।) शिरा। इति केचित् ॥

सन्धिमतिः, पुं, काश्मीरदेशीयजयेन्द्रराजमन्त्री स च परे राजा बभूव। यथा,—
"सुतो महीमहेन्द्रस्य जयेन्द्रस्तस्य भूपतेः।
श्यामालातुभुजो राजा भूभोगाय प्रभुप्रथः ॥
तस्याभूदद्भुतोदन्तभवभक्तिविभूषितः।
राज्ञः सन्धिमतिर्नाम मन्त्री मतिमतांवरः ॥
अत्रान्तराद्दिव्यवपुः सन्धितः सन्धिमानसौ।
आर्थ्यत्वादार्थ्यराजाख्यः ख्यातो भुवि भविष्यति ॥"
इति राजतरङ्गिण्याम् २ तरङ्गः ॥

सन्धिरन्ध्रुका, स्त्री, (सन्धिरन्ध्रेण कायतीति। कै+क। टाप्।) सुरङ्गा। इति केचित् ॥

सन्धिला, स्त्री, (सन्धिं लातीति। ला+क।) सुरङ्गा। नदी। मदिरा। इति मेदिनी ॥

सन्धिवेला, स्त्री, (सन्धिरूपा वेला।) कालविशेषः। स तु अहोरात्रादिमेलनकालरूपः। यथा। व्यासः।
"उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च।
तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

सन्धिहारकः, पुं, (सन्धिना हरतीति। हृ+ण्वुल्।) सन्धिचौरः। यथा,—
"वन्दिचौरो माचलः स्यात् कुम्भिलः सन्धिहारकः।"
इति हारावली ॥

सन्ध्या, स्त्री, (सं सम्यक् ध्यायन्त्यस्यामिति सं+ध्यै चिन्तने+"आतश्चोपसर्गे। इत्यङ्। यद्वा, सन्दधातीति। सं+धा+"अन्नादयश्च।" उणा० ४। ११२। इति यक्प्रत्ययेन निपातितः।) कालविशेषः। स तु दिवारात्रिसम्बन्धिदण्डद्वयरूपः। तत्पर्य्यायः। पितृप्रसूः २। इत्यमरः ॥ सन्धा ३ द्विजमैत्री ४। इति भरतधृतवाचस्पतिः। सायम् ५ दिनान्तम् ६ निशादिः ७ दिवसात्ययम् ८। इति राजनिर्घण्टः ॥ सायाह्नः ९ विकालः १० उपाभूतिः ११ सायः १२। इति शब्दरत्नावली ॥ सा च कालस्य भार्य्या। यथा,—
"कालस्य तिस्रो भार्य्याश्च सन्ध्यारात्रिदिनानि च याभिर्व्विना विधाता च संख्यां कर्त्तुं न शक्यते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥ *॥ रात्रेराद्यन्तदण्डचतुष्टयात्मककालः। यथा,—

"त्रियामा रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ।
नाडीना तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसञ्ज्ञिते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
तस्यार्थक्य यथा,—
"ससुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याश्च दुर्म्मते ।
रात्रावहनि सन्ध्याया कस्य गुरुः परिग्रह' ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥
त्रिसन्ध्याकालीनोपासना । तत्कालोपास्या देवता । यथा । अथ सन्ध्योपासनम् । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"अत ऊर्द्ध्व प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम्
अनर्हः कर्म्मणां विप्र. सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥"
अत' प्रातःस्नानानन्तरम् । तथा,—
"एतत् सन्ध्यात्रय प्रोक्त ब्राह्मण्य यदधिष्ठितम्
यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥"
शातातप ।
"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववादिना ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीय' क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्य स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजक' ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषा ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनागतान्तु य पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विज सन्ध्या स षष्ठोऽब्राह्मण स्मृत' ॥"
राजभृतो राजसेवक' । ग्रामादेर्भृतो भरणीय' । ग्रामलक्षणमाह मार्कण्डेयपुराणम् ।
तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकृषीवला ।
क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसञ्ज्ञिका ॥"
अत्र सन्ध्यात्रयस्य नित्यत्वाभिधानात् ।
"सर्व्वकालमुपस्थान सन्ध्याया पार्थिवेष्यते ।
अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतित ॥"
इति विष्णुपुराणीये सन्ध्याया इत्येकवचनान्तपाठो धर्म्मकोषोक्तो युक्त । एवमेव नव्यवर्द्धमान । सर्व्वकाल प्रातर्म्मध्याह्नसायरूपकालत्रये । अन्यथा तदुपादान व्यर्थं स्यात् । विभ्रमश्चित्तविक्षेपः । तेन क्षतादावपि सन्ध्यामाचरन्ति । अतएव याज्ञवल्क्य ।
"सर्व्वावस्थोऽपि यो विप्र सन्ध्योपासनतत्पर ।
ब्राह्मण्याच्च न हीयेत अन्यजन्मगतोऽपि सन् ॥"
सर्व्वावस्थोऽपि नित्य सेवकादिकर्म्मरतोऽपि । यथोचितशौचेऽप्यशक्तोऽपि .इति रत्नाकर ॥ अन्धाद्यवस्थापन्नोऽपीति युक्तम् ॥*॥ सन्ध्यात्रयसाधारणलक्षणमाह योगियाज्ञवल्क्य ।
"क्षयाणाञ्चैव वेदाना ब्रह्मादीना समागम' ।
सन्धि' सर्व्वसुराणाञ्च तेन सन्ध्या प्रकीर्त्तिता ॥"
सन्ध्याद्वयकालस्तु अहोरात्रसम्बन्धिमुहूर्त्तात्मक' । तथा च दक्ष ।
"अहोरात्रस्य य सन्धि सूर्य्यनक्षत्रवर्ज्जितः ।
सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्ववादिभि ॥"
सूर्य्यनक्षत्रवर्ज्जित । अर्द्धास्तमितार्द्धोदितसूर्य्यमण्डलप्रकाष्टतेजोनक्षत्रवर्ज्जितः । तथा च वराह' ।
"अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् ।
तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत ॥"
अत्र आद्यन्तता उक्ता । परिमाणमाह दक्षः ।
"रात्र्यन्तकाले नाड्यौ द्वे सन्ध्यादि. काल उच्यते ।
दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभि स्मृत' ॥"
नाडीदण्ड । योगी याज्ञवल्क्यः ।
"ह्रासवृद्धी च सतत दिनरात्र्योर्यथाक्रमम् ।
सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासे वृद्धौ समा स्मृता ॥"
अत्रोपासनाया अपि सन्ध्यात्वमाह व्यास ।
"उपास्ते सन्धिवेलाया निशाया दिवस्य च ।
तामेव सन्ध्या तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिण ॥"
उपास्ते यद्वक्ष्यमाणप्राणायामादिक्रिययेति यावत् ॥*॥ तत्काले उपास्या अपि देवता सन्ध्या । तथा च याज्ञवल्क्य ।
"सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ ॥"
उपासनोपक्रममाह संवर्त्त ।
"प्रात.सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।
सादित्या पश्चिमा सन्ध्या अर्द्धास्तमितभास्कराम् ॥"
सनक्षत्रामित्यनेन तद्युक्तकाले उपक्रम्य प्रात' सन्ध्यामुपासीत । एवमेवार्द्धास्तमितभास्करारब्धा पश्चिमा सादित्यामित्यनेन तद्युक्तकाले उपक्रम्य उपासीतेत्यर्थ' ॥*॥ मध्याह्नसन्ध्याया अष्टममुहूर्त्त कालमाह स्मृति ॥
"पूर्व्वापरे तथा सन्ध्ये सनक्षत्रे प्रकीर्त्तिते ।
समसूर्य्येऽपि मध्याह्ने मुहूर्त्तसप्तमोपरि ॥"
सांख्यायनगृह्यम् । अरण्ये समित्पाणि सन्ध्यामुपास्ते नित्य वाग्यत उत्तरापराभिमुखो ऽन्वष्टमदिशमानक्षत्रदर्शनात् । अतिक्रान्तायां महाव्याहृतौ सावित्रीं स्वस्त्ययनादि जप्त्वा एव प्रात प्राङ्मुखस्तिष्ठन् आमण्डलदर्शनादिति । उत्तरापराभिमुखो वायुकोणाभिमुख । कोण विवृणोति अन्वष्टमदिशमिति । उभयदिगष्टमभागमिति यावत् । व्यास ।
"गायत्री नाम पूर्व्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने
सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिषु स्मृता ॥
प्रतिग्रहाच्च दोषाच्च पातकादुपपातकात् ।
गायत्री प्रोच्यते तस्मात् गायन्त त्रायते यत ॥
सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परिकीर्त्तिता ।
जगत प्रसवित्रीत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती ॥"
तैत्तिरीयब्राह्मणम् । उद्यन्तमस्त यान्त आदित्यमभिध्यायन् कुर्व्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकल भद्रमश्नुते । असावादित्यो ब्रह्मा इति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एव वेदेत्ययमर्थ' । वक्ष्यमाणप्रकारेण प्राणायामादिक कुर्व्वन यथोक्तनामरूपोपेत सन्ध्याशब्दस्य वाच्यमादित्य ब्रह्मेति ध्यायन् ऐहिकमामत्रिकञ्च सकलभद्रमश्नुते । य एवम् – दानेन शुद्धान्त.करणो ब्रह्मसाक्षात् कुरुते स पूर्व्वमपि ब्रह्मैव सन् प्रज्ञावान् चिरजीवित्वं प्राप्तो यथोक्तज्ञानेनाज्ञानोपशमे ब्रह्मैव प्राप्नोति । इति पराशरभाष्ये माधवाचार्य्य ॥
अतएव व्यासः ।
"न भिन्ना प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित् ॥"*॥
गायत्रीस्थभर्गपदप्रतिपाद्य ईश्वर' । अह जीवरूपोऽस्मि भवामि इति । अजहत्स्वार्थलक्षणया जीवेश्वरयोरहङ्कारप्रतिफलितत्वोपाधिरहितेन चिद्रूपेणैक्यम् । घटाकाशमठाकाशयोरुपाधिरित्यवगमात् । ऐक्यमिव भावयन् उपासीत । याज्ञवल्क्योऽपि ।
"या सन्ध्या सा तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता ।
सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ॥"*
उपासनायाः फलमाह स एव ।
"गवा सर्पि शरीरस्थ न करोत्यङ्गपोषणम् ।
निःसृत कर्म्मसयुक्त पुनस्तासा तदौषधम् ॥
एवं स हि शरीरस्थ सर्पिर्वत् परमेश्वर ।
विना चोपासनादेव न करोति हित नृषु ॥
प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च ।
उपास्य परम ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः ॥"
त्रितयेन प्रणवादित्रितयेन ब्रह्मप्रतिपादकेनोच्चारितेन तदर्थावगमेन उपास्य प्रसादनीयम् ।
तदाह स एव ।
"वाच्य स ईश्वर' प्रोक्तो वाचक' प्रणव स्मृत
वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति ॥
भूर्भुव स्वस्तथा पूर्व्वं स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
व्याहृता ज्ञानदेहेन तस्मात् व्याहृतय स्मृता ॥"
ज्ञानदेहेन तत्त्वज्ञानस्य चिद्रूपेश्वरस्य देहेन शरीररूपेण व्याहृता उक्ता. । तेन तद्वाच्योऽपीश्वर' । कूर्म्मपुराणम् ।
"प्रधानं पुरुष' कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा' ।
सत्त्व रजस्तमस्तिस्र क्रमाद्व्याहृतय स्मृताः ॥"
एतद्रूपेणापि भावनीया । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥*॥ अपि च ।
"दिनान्तसन्ध्या सूर्य्येण पूर्व्वामृक्षैर्युता बुध' ।
उपतिष्ठेत् यथान्याय सम्यगाचम्य पार्थिव ॥
सर्व्वकालमुपस्थान सन्ध्याया. पार्थिवेष्यते ।
अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतित ॥
सूर्य्येणाभ्युदितो यस्तु त्यक्त सूर्य्येण य स्वपन्
अन्यत्रातुरभावाच्च प्रायश्चित्तीयते नर. ॥
तस्मादनुदिते सूर्य्ये समुत्थाय महीपते ।
उपतिष्ठेन्नर' सन्ध्यां सम्यगर्थाय दिनान्तजाम् ॥
उपतिष्ठन्ति वै सन्ध्यां ये न पूर्व्वां न पश्चिमाम्
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्र नरक नृप ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अ शे ११ अध्याय ॥*॥
दीक्षितविशेषस्य सन्ध्याविशेषा यथा,—
भूमिरुवाच ।
"देवदेव कथ सन्ध्या दीक्षित कुरुते वद ।
येन सन्त्रेण या भक्तस्तत्र कर्म्मपरायण ॥

वराह उवाच।
शृणु माधवि तत्त्वेन सन्ध्यामन्त्रमनुत्तमम्।
यथा वदन्ति वै सूर्य्यं सन्ध्या पूर्व्वं चिरा तथा॥
जलाञ्जलिं गृहीत्वा च मम भक्त्या व्यवस्थितः।
मुहूर्त्त ध्यानमास्थाय इम मन्त्रमुदाहरेत्॥
मन्त्रः। भवोद्भवमादि व्यक्तमव्ययमादित्य सर्व्वे देवा ब्रह्मरुद्रेन्द्रास्ताश्च कृष्णो यथासीत् ध्यानयोगस्थिता ते सन्ध्या सद्मा वासुदेवं नमन्ति वय देवमादि व्यक्तरूप कृत्वा चात्मनि देवसस्था तथापि ससारार्थं कर्म्म तत्कारणमेव सन्ध्या सस्था वासुदेव नमो नमः।
अनेनैव तु मन्त्रेण सन्ध्या कुर्य्यात्तु दीक्षितः॥"
इति वाराहे चतुर्व्वर्णदीक्षानामाध्याय. ॥*॥
सन्ध्याप्रशसा यथा,—
मुनयः ऊचुः।
"कथ मुने दिव याति ब्राह्मणो दग्धकिल्बिषः।
अनग्निको हि मे ब्रूहि यदुक्त वह्निना पुरा॥
सूत उवाच।
साय प्रातश्च य सन्ध्यामुपास्तेऽस्कन्नमानसः।
जपन् हि पावनो देवी गायत्री वेदमातरम्॥
तपसा भावितो देव्या ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः।
न सीदेत् प्रतिगृह्णानो अपि पृथ्वीं ससागराम्॥
ये चान्ये दारुणाः केचित् ग्रहाः सूर्य्यादयो दिवि।
ते चास्य सौम्यता यान्ति शिवा शिवतरास्तथा॥
यत्र तत्र गत चैन दारुणा' पिशिताशनाः।
घोररूपा महाकायाः प्रभवन्ति न राक्षसाः॥"
इति वह्निपुराणे आश्वमेधिकनामाध्यायः॥*॥
अपि च।
"नित्य नित्य त्रिसन्ध्याश्च करिष्यसि दिने दिने।
मध्याह्ने चापि सायाह्ने प्रातरेव शुचि सदा॥
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व्वकर्म्मसु।
यदह्ना कुरुते कर्म्म न तस्य फलभाग्भवेत्॥
नोपतिष्ठति य' पूर्व्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम्।
स शूद्रवद्बहिः कार्य्य सर्व्वस्मात् द्विजकर्म्मण.॥
यावज्जीवनपर्य्यन्त यस्त्रिसन्ध्य करोति च।
स च सूर्य्यसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा॥
तत्पादपद्मरजसा सद्य.पूता वसुन्धरा।
जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो द्विजः॥
तीर्थानि च पवित्राणि तस्य सस्पर्शमात्रतः।
ततः पापानि यान्त्येव वैनतेयादिवोरगा'॥
न गृह्णन्ति सुरास्तेषा पितरः पिण्डतर्पणम्।
स्वेच्छया च द्विजातिश्च त्रिसन्ध्यरहितस्य च॥
विष्णुमन्त्रविहीनश्च त्रिसन्ध्यरहितो द्विज.।
एकादशीविहीनश्च विषहीनो यथोरगः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्याय॥
अन्यत् कौर्म्मे १७ अध्याये गारुडे २१५।२२० अध्याययोर्द्रष्टव्यम्॥*॥जननमरणाशौचे तन्निषेधो यथा,—
"सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञ नैत्यिक स्मृतिकर्म्म च।
तन्मध्ये हापयेत्तेषा दशाहान्ते पुनः क्रिया॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥*॥

सायंसन्ध्यानिषेधकाला यथा। कर्म्मोपदेशिन्या व्यासः।
"संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां श्राद्धवासरे।
सायसन्ध्या न कुर्व्वीत कृते च पितृहा भवेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥*॥
तत्काले शयनादिनिषेधो यथा,—
"स्वप्नमध्ययन स्नानमुद्वर्त्त भोजन गतिः।
उभयो' सन्ध्ययोर्नित्य मध्याह्ने चैव वर्ज्जयेत्॥"
इति कौर्म्मे १५ अध्यायः॥
नदीविशेष'। युगसन्धिः। इति मेदिनी॥
चिन्ता। सश्रवः। सीमा। सन्धानम्। कुसुमविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

सन्ध्यांश., पु, (सन्ध्याया अंश.।) युगसन्धिः। यथा,—
"चत्वार्य्याहु' सहस्राणि वर्षाणान्तु कृत युगम्।
तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविध.॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु।
एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च॥"
इति मानवे। १। ६९-७०॥
चत्वार्य्याहुरिति। चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुग काल मन्वादयो वदन्ति तस्य तावद्वर्षशतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवति युगस्य पूर्व्वा सन्ध्या उत्तरश्च सन्ध्यांश। तदुक्त विष्णुपुराणे।
"तत्प्रमाणैः शतै. सन्ध्या पूर्व्वा तत्राभिधीयते।
सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि य.॥
सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यं कालो मुनिसत्तम।
युगाख्यः स तु विज्ञेय' कृतत्रेतादिसञ्ज्ञक॥'
वर्षसख्या चेय दिव्यमानेन तस्यैवानन्तरप्रकृतत्वात।
"दिव्यैर्व्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम्।
चतुर्युग द्वादशभिस्तद्विभाग निबोध मे॥"
इति विष्णुपुराणवचनाच्च।
इतरेष्विति अन्येषु त्रेताद्वापरकलियुगेषु सन्ध्यासन्ध्यांशसहितेषु एकहान्या सहस्राणि शतानि च भवन्ति। तेनेद सम्पद्यते। त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुग तस्य त्रीणि वर्षशतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। एवं द्वे वर्षसहस्रे द्वापर' तस्य द्वे वर्षशते सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। एव वर्षसहस्र कलि.। तस्यैकवर्षशत सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। इति कुल्लूकभट्ट॥

सन्ध्याचल', पु, (सन्ध्याया अचलः।) पर्व्वतविशेष यथा,—
"आराधनोपदेशाय कापोतस्य वच' स्मरन्।
जग्मतुर्द्दक्षिणा काष्ठा यत्र सन्ध्याचल स्थितः॥
कान्ता नाम नदी तत्र वशिष्ठेनावतारिता।
तस्यास्तीरे महाशैले स्निग्धच्छाया लता तदा।
सन्ध्या वशिष्ठ. कृतवान् तत्र यस्माद्विधेः सुत'।
अत सन्ध्याचल नाम तस्य गायन्ति देवता.॥"
इति कालिकापुराणे ५० अध्याय.॥*॥
अपि च।
"क्षोभकाख्यान्महाशैलादैशान्या पर्व्वतोत्तमः।
तुङ्ग सन्ध्याचलो नाम वशिष्ठो यत्र शप्तवान्॥
निमिर्नाम्ना तु राजर्षे शापाद्ब्रह्मसुतः पुरा।
वशिष्ठो ह्यशरीरोऽभूत्तच्छापाच्च निमिस्तथा॥'
ततो ब्रह्मोपदेशेन निर्जने कामरूपके।
सन्ध्याचले तपस्तेपे तस्य विष्णुरभूत्तदा॥
प्रत्यक्षस्तस्य देवस्य वरदानान्महामुनिः।
अमृतान्यवतार्य्यार्थे कुण्ड कृत्वा गिरिस्तटे॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च शरीर प्राप पूरितम्।
तस्मादमृतकुण्डात्तु सन्ध्या नाम नदीवरा।
निःसृता तत्र चाप्लुत्य चिरायुरगदो भवेत्॥"
इति च कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥

सन्ध्यानाटी, [न्] पु, (सन्ध्याया नटतीति। नट+इनि।) शिव.। इति शब्दरत्नावलीत्रिकाण्डशेषौ॥

सन्ध्यापुष्पी,स्त्री,(सन्ध्यायां पुष्पं यस्या। ङीष्।) जाती। इति राजनिर्घण्ट'॥

सन्ध्याबलः,पु, (सन्ध्याया बल यस्य।) राक्षसः। इति त्रिकाण्डशेष॥

सन्ध्यावलि', पु', शिवालयस्थितमृत्काष्ठादिर्म्मितवृष.। यथा,—
"ये शिवायतनोत्सृष्टास्ते सन्ध्याबलयो वृषा'।"
इति हारावली॥

सन्ध्याभ्र' क्ली, (सन्ध्याया अभ्रमिव तद्वर्णत्वात्।) सुवर्णगैरिकम्। इति राजनिर्घण्ट.॥ (सन्ध्याकालीनमेघ। यथा, रघु.। १२। २८।
"सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रह'॥")

सन्ध्याराग,क्ली, (सन्ध्याया राग इव रागो यस्य।) सिन्दूरम्। इति राजनिर्घण्ट.॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३९२।
"प्राचीरान्तरितय प्रियस्य वदनेऽधरं समर्पयति।
प्राग्गिरिपिहिता रात्रिः सन्ध्याराग दिनस्येव॥")

सन्ध्याराम', (सन्ध्याया रामो रमण यस्य।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली॥

सन्न, पु, (सद+क्त।) पियालवृक्ष'। इत्यमरटीकाया भरतः॥ अवसन्ने, त्रि॥ (यथा, रामायणे। ६। ११३। ८७।
"कश्मलाभिहिता सन्ना बभौ सा रावणोरसि॥"

सन्नक', पु, (सीदति स्मेति। सद+क्त। ततः स्वार्थे कन्।) खर्व्व'। इति सन्नकद्रुशब्दटीकाया भरत'॥

सन्नकद्रु, पु, पियालवृक्षः। इत्यमर.॥ 'सन्नक' खर्व्वो द्रु' स्कन्धोऽस्येति सन्नकद्रुरिति स्वामी। सन्नको द्रुश्चेति द्वे नामनी इति सोमनन्दी। इति भरतः॥

सन्नति, स्त्री, (स+नम+क्तिन्।) प्रणतिः। (यथा, भागवते। १०। ७०। २४।
"ये च दिग्विजये तस्य सन्नति न ययुर्नृपा'।
प्रसह्य रुद्धास्तेनासन्नयुते द्वे गिरिव्रजे॥")
ध्वनि.। इति मेदिनी॥ मन्नता यथा, हरिवंशे।

"यत्र स्त्री' श्रीः स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सन्नतिः
सन्नतिर्ह्रीस्तथा श्रीश्च नित्यं कृष्णे महात्मनि ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(तथा च रामायणे । ५ । ६४ । २० ।
"तव चेद सुसदृश वाक्य नान्यस्य कस्यचित् ।
सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् ॥"
सन्नद्धः, त्रि, (सं+नह+क्तः) वर्म्मितः । कृतसन्नाह' । (यथा, भागवते । ७ । १० । ६६ ।
सन्नद्धो रथमास्थाय शर धनुरुपाददे ॥")
व्यूढ । व्यूहविन्यासयुक्त' । इति मेदिनी ॥ आततायी । वधोद्यत । इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥ मन्नादिसयुत । इति शब्दरत्नावली ॥ (आवद्धः । यथा, अभिज्ञानशकुन्तले १ अङ्के ।
"कुसुममिव लोभनीय यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥"
सञ्जात. । इति मल्लिनाथ' ॥ यथा, रघुः । ३ । ७ ।
"पुराणपत्रापगमादनन्तर
लतेव सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा ॥")
सन्नय, पु, (सं+नी+अच् ।) समूह । यथा, महाभारते । १ । १९० । ६ ।
"अस्मिन् राजसमावाये देवानामिव सन्नये ।
किमय सदृश कश्चित् नृपति नैव दृष्टवान् ॥"
पृष्ठस्थायिवल । इत्यमरमेदिनीकारौ ॥
सन्नाह, पु, (संनह्यतेऽसौ इति । स+नह+घञ् ।) अङ्गत्राणम् । साँजोया इति भाषा । तत्पर्य्याय । वर्म्म २ कङ्कट ३ जगर ४ कवचम् ५ दश ६ तनुत्रम् ७ मायो ८ उरश्छद ९ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ३० । १७ ।
"पृथक् काञ्चनसन्नाहान् रथेष्वश्वानयोजयन् ॥"
उद्योग । इति रामानुज ॥ यथा, रामायणे । ६ । ७५ । ४० ।
"ततो रामशरान् दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च ।
सन्नाहो राक्षसेन्द्राणा तुमुल समपद्यत ॥")
सन्नाह्य, पु, (सनह्यते इति । स+नह+ण्यत् ।) युद्धयोग्यगज । यथा,—
"राजवाह्यस्तूपवाह्य सन्नाह्य समरोचित ।"
इति हेमचन्द्र ॥
सन्निकर्ष, पु (स+नि+कृष+घञ् ।) सान्निध्यम् । तत्पर्य्याय । पार्श्वम् २ समीपम् ३ सविधम् ४ समीपाभ्यासम् ५ सवेश ६ अन्तिक ७ सदेशम् ८ अभ्यग्रम् ९ सनीडम् १० सन्निधानम् ११ उपान्तम् १२ निकटम् १३ उपकण्ठम् १४ सन्निकृष्टम् १५ समर्य्यादम् १६ अभ्यर्णम् १७ आसन्न १८ सन्निधि १९ । इति हेमचन्द्र (यथा, कुमारे । ३ । ७४ ।
"स्त्रीसन्निकर्ष परिहर्त्तुमिच्छन्
अन्तर्दधे भूतपति सभूत ॥")
न्यायमते विषयेन्द्रियसम्बन्ध । स च ज्ञानस्य कारणम् । स तु द्विविध । लौकिकसन्निकर्ष अलौकिकसन्निकर्षश्च । लौकिकसन्निकर्षश्च षड्विध । इन्द्रियसयोग १ इन्द्रियसयुक्तसमवाय २ इन्द्रियसयुक्तसमवेतसमवाय ३ श्रोत्रादिसमवाय ४ श्रोत्रादिसमवेतसमवाय ५ तदादिविशेषणता ६ ॥ अलौकिकसन्निकर्षस्तु त्रिविध । सामान्यलक्षणा १ ज्ञानलक्षणा २ योगज ३ । यथा,—
"महत्त्व षड्विधे हेतुरिन्द्रिय करण मतम् ।
विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापार' सोऽपि षड्विध' ।
द्रव्यग्रहस्तु सयोगात् सयुक्तसमवायत: ।
द्रव्येषु समवेताना तथा तत्समवायत ॥
तत्रापि समवेताना शब्दस्य समवायत. ।
तद्वृत्तीना समवेतसमवायेन तद्ग्रह ॥
विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ।
यदि स्यादुपलभ्येतेत्येव यत्र प्रसज्यते ॥
प्रत्यक्ष समवायस्य विशेषणतया भवेत् ।
अलौकिक सन्निकर्षस्त्रिविध' परिकीर्त्तित' ॥
सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजस्तथा ।
आसत्तिराश्रयाणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ॥
तदिन्द्रियजतद्धर्म्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ।
विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षण' ॥
योगजो द्विविध प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदत ।
युक्तस्य सर्व्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपर ॥"
इति भाषापरिच्छेद' ॥
सन्निकर्षण, क्ली, (स+नि+कृष+ल्युट् ।) सन्निधानम् । तत्पर्य्याय । सन्निधि २ । इति सङ्कीर्णवर्गे अमरः ॥ सन्निधम् ३ । इति भरतः ॥ (सम्बन्ध: । यथा, भागवते । ११ । २८ । १२ ।
"यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मन' सन्निकर्षणम् ।
ससार फलवास्तावदपार्थोऽप्यविवेकिन. ॥")
सन्निकृष्टः, त्रि, (स+नि+कृष+क्तः ।) सन्निकर्षविशिष्ट. । निकट' । इति विशेष्यनिघ्नवर्गे अमर ॥ अस्य पर्य्याय समीपशब्दे द्रष्टव्य' ॥
सन्निधं, क्ली, (स+नि+धा+क. ।) सन्निधानम् । इति भरतधृतवोपालित ॥
सन्निधान, क्ली, (स+नि+धा+ल्युट् ।) निकटम् । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रामायणे । २ । २१ । ५३ ।
"श्रेयो मुहूर्त्त तव सन्निधान
ममैव कृत्स्नादपि जीवलोकात् ॥"*॥
सम्यङ्निधीयतेऽस्मिन्निति ।) आश्रय । यथा,
"आरम्भ संशयानामविनयभवन पत्तन साहसाना
दोषाणा सन्निधान कपटशतमय क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ।
दुस्त्याज्य यन्महद्भि' सुरनरवृषभै सर्व्वमायाकरण्ड
स्त्रीरूप केन लोके विषममृतमयं धर्म्मनाशाय सृष्टम् ॥"
इति शान्तिशतकम् ॥
(अवस्थानम् । यथा, मार्कण्डेये । ९७ । ३५ ।
"यस्मिन् गेहे च लिखितमेतत् तिष्ठति नित्यदा ।
सन्निधान कृते श्राद्धे तत्रास्माक भविष्यति ॥")
सन्निधि, स्त्री, (सं+नि+धा+कि ।) सन्निकर्ष । इत्यमरः ॥ (यथा, मनु. । २ । १९४ ।
"हीनान्नवस्त्रवेश स्यात् सर्व्वदा गुरुसन्निधौ ॥"
इन्द्रियगोचर: । इति मेदिनी ॥ (अवस्थानम् । यथा, जलशुद्धिप्रकरणे ।
"गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्म्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधि कुरु ॥
सन्निपतितः, त्रि, एकत्रीकृत' । मिश्रित: । सन्निपूर्व्वकपतधातो' क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सन्निपात, पु, (सम्यक् निपातो पतन यत्र ।) तालभेद' । यथा,—
"एक एव गुरुर्यत्र सन्निपात' स उच्यते ।"
इति सङ्गीतदामोदर: ॥
(सम्यक् निपातो यस्मात् ।) विकारोत्पादकमिलितदोषत्रयम् । अस्य त्रयोदश नामलक्षणानि यथा,—
"शीघ्रगस्तान्त्रिकश्चैवमसाध्यश्चित्तविभ्रमः ।
कष्टसाध्य कण्ठकुब्ज कर्णिको जिम्भगस्तथा ॥
कष्टात् कष्टतमो ज्ञेयो रुग्दाहो हन्ति मानवम् ।
अन्तको भग्ननेत्रश्च रक्तष्ठीवी निपातक' ॥
शीताङ्गश्च प्रलापश्च अभिन्यासोऽतिमारक' ।
ज्ञातव्या' सर्व्वदा वैद्यैः सन्निपातास्त्रयोदश ॥"
माधवीये ।
"शीघ्रगस्तान्त्रिकश्चित्तविभ्रम' कण्ठकुब्जकः ।
कर्णिको जिम्भकश्चैव जयाहयान्तकस्तथा ॥
भग्ननेत्रो विलापश्च प्रलाप' शीतलाङ्गक ।
अभिन्यासश्चेति विद्यात् सन्निपातास्त्रयोदश॥*
सदास्य श्लेष्मणा पूर्ण शूल कासोऽतिवेदना ।
शीथश्च लक्षणान्येव शीघ्रगे सान्निपातिके ॥१॥
अतितन्द्रा ज्वर' श्वासकासस्तापोऽतिसारक. ।
स्थूलकण्ठ. सिता श्यामा जिह्वा कण्ठे च कूजति ॥
श्रुतिरल्पा चेति विद्यात् तान्त्रिके सान्निपातिके ॥२॥
मदो मोहो भ्रमस्तापो हास्यशीतप्रलापनम् ।
नित्य वैकल्पिता पीड़ा विकटाक्षनिरीक्षणम् ।
लक्षणै' सन्निपातोऽय ज्ञातव्यश्चित्तविभ्रम. ॥३
कण्ठग्रहो ज्वरो मूर्च्छा दाहः कम्पविलापनम्
मोहस्ताप शिरोऽर्त्तिश्च वातार्त्त. प्रलय गत ॥
कण्ठकुब्ज सन्निपात कष्टसाध्य विनिर्द्दिशेत्॥४
ज्वर' कर्णान्तशोथश्च श्वास कम्पः प्रलापनः ॥
स्वेद कण्ठग्रहस्तापस्तृष्णामोहो भयमेव च ।
कर्णिके सन्निपाते च लक्षणानि भवन्तिहि ॥५॥
सङ्कटा कठिना जिह्वा कास श्वासोऽतिविह्वल ।
मूको वधिरता तापो बलहानिश्च लक्षणम् ॥
जिम्भग सन्निपातोऽय कष्टात् कष्टतर पर ॥६॥
मोहस्ताप प्रलापश्च व्यथा कण्ठे भ्रम श्रम. ॥
वेदना च तृषा जाड्य श्वासश्च लक्ष [illegible]रिमे ।
कष्टात् कष्टतरो ज्ञेयः कथाह. सान्निपातिक ॥
दाहो मोह शिर.कम्पो हिक्का श्वासाङ्गमर्द्दनम् ।
सन्तापयान्तको ज्ञेय' सन्निपातोऽतिमारक ॥८

श्रवणं लोचने भुग्ने भृतिः स्थूला ज्वरोऽधिकः।
मोहः प्रलापन कम्पो भ्रमो निद्रा च लक्षणैः॥
ज्ञातव्यो भुग्ननेत्रोऽयं सन्निपातः क्षयकर॥८॥
रक्तनिष्ठीवन मूर्च्छा ज्वरो मोहस्तृषा भ्रमः।
वान्तिर्हिक्कातिसारश्च सज्ञानाशो हृदि व्यथा॥
मण्डल श्यावरक्तञ्च देहेषु लक्षणैरिमैः।
ज्ञातव्य सन्निपातोऽयं रक्तष्ठीवी निपातक॥१०
प्रलापतापकर्णार्त्ति प्रज्ञानाशोऽतितापवान्।
ज्ञेयः प्रलापकश्चिह्नै सन्निपातोऽतिमारक॥११
शरीर हिमवत् शीतमतिसारश्च कम्पनम्।
कर्णनादो हस्ततापो हिक्का श्वास क्रमोत्तरम्।
सर्व्वाङ्गशीतलो हन्ति शीताङ्ग. सन्निपातक॥१२॥
त्रिदोषञ्च मुखं शुष्कं निद्रावैकल्यकष्टवाक्।
निश्चेतनमतिश्वासो मन्दाग्निर्बलहीनता॥
मृत्युतुल्यमभिन्यास सन्निपातञ्च लक्षयेत्॥१३॥
इति चक्रपाणिदत्त॥*॥

यं दृष्ट्वा यस्य सम्भवः स तस्य सन्निपातः। सन्निपातविधिरनिमित्त तद्विघाताय। इति कलापव्याकरणे ४ वृत्तौ २ प्रकरणम्॥ समूह। यथा,—
"धूमज्योति सलिलमरुता सन्निपातः क्व मेघ
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणै प्राणिभि प्रापणीया।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्त ययाचे
कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु॥"
इति मेघदूतम्॥
सम्यक्प्रकारेण पतन मरणञ्च।

सन्निपातज्वर,पु,(सम्यक् निपातो नाशो यस्मात् तादृशो ज्वर.।) त्रिदोषजज्वर.। स तु अष्टप्रकारज्वरान्तर्गतज्वरविशेष.। अष्टत्व विवृणोति। वातिक. पैत्तिकः श्लैष्मिकश्चेति त्रय। द्वन्द्वजाश्च त्रयः। वातपैत्तिक. वातश्लैष्मिकः पित्तश्लैष्मिकश्चेति। संघातज सान्निपातिक एक
"द्व्युल्बणैकोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्यादिकैश्च षट्
समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश॥"
इति चरकेण त्रयोदश सन्निपाता उक्ता॥ ते यथा। वातोल्बण १ पित्तोल्बण. २ कफोल्बण ३। वातपित्तोल्बण. ४ वातश्लेष्मोल्बण ५ पित्तश्लेष्मोल्बण ६ एव षट्। अधिकवातो मध्यपित्तो हीनकफ १ अधिकवातो मध्यकफो हीनपित्त २ अधिकपित्तो मध्यवातो हीनकफः ३ अधिकपित्तो मध्यमकफो हीनवात.४ अधिककफो मध्यवातो हीनपित्त ५ अधिककफो मध्यपित्तो हीनवातश्चेति ६ षट्। तुल्यल्बण एक १। एव त्रयोदश। अत्र तु त्रिदोषजत्वेन साम्यात् सान्निपातिक एक एव गणित। आगन्तुजोऽपि एक एव। अत्र आगन्तुजशब्देन अभिघातादयो हेतव उच्यन्ते। कुत्रचिद्राधय कार्य्यकारणयोरभेदोपचारात्। इति ज्वराधिकारे भावप्रकाश॥*॥ अथ सन्निपातज्वराधिकारमाह। तत्र सन्निपातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह।
"त्रिदोषजनकैर्व्वातपित्तश्लेष्मामशीघ्रगाः।
वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगा ज्वरकारिणः॥"
पूर्व्वरूपमाह।
"प्राग्रूपाणि त्रिदोषाणां स्युस्त्रिदोषज्वरे नृणाम्।"
सन्निपातज्वरस्य सामान्यानि लक्षणान्याह।
"क्षणे दाह क्षणे शीतमस्थि सन्धिशिरोरुजा।
सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठ शूकैरिवावृतः।
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासश्वासोऽरुचिर्भ्रम॥
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परा।
ष्ठीवन रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च॥
शिरसो लोठन तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा।
स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पश॥
कृशत्व नातिगात्राणा प्रतत कण्ठकूजनम्।
कोठाना श्यावरक्ताना मण्डलानाञ्च दर्शनम्॥
मूकत्व स्रोतसा पाको गुरुत्वमुदरस्य च।
चिरात् पाकश्च दोषाणा सन्निपातज्वराकृति॥"
लोचने सास्रावे साश्रुणी। कलुषेऽस्वच्छे। निर्भुग्ने निर्गते कुटिले च। कण्ठः शूकैरिव धान्याग्रैरिवावृत.। जिह्वा परिदग्धा परिदग्धेव ज्ञायते। अथवा परिदग्धेव कृष्णा दृश्यते। स्रस्ताङ्गता शिथिलगात्रता। परा अतिशयिता। ष्ठीवनमित्यादि कफसंयुक्तस्य रक्तस्य पित्तस्य च ष्ठीवनम्। शिरसो लोठनमितस्ततः शिरश्चालनम्। कृशत्व नातिगात्राणा गात्राणामतिशयित कार्श्यं न व्याधिप्रभवात्। प्रतत निरन्तम्। कोठः वरटीदष्टसस्थान कोठ इत्यभिधीयते। श्याव कपिशो वर्णः। मूकत्वमवचनत्वमल्पवचनत्व वा। स्रोतसा कर्णनासादीनाम्॥*॥ ननु वातादय परस्परविरुद्धगुणास्तेषा सम्भूयैककार्य्यारम्भकत्व नोपपद्यते परस्परोपघातात् दहनसलिलयोरिव तत् कथ वातपित्तकफा मिलित्वा विकारोत्पादका। अत्र समाधानमुक्त दृढबलेन।
"विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम्।
दोषा सहजसात्म्यत्वाद्विष घोरमहीनिव॥"
गदाधरस्तु हेत्वन्तरमुक्तवान्।
"दैवाद्दोषस्वभावाद्वा दोषाणा सान्निपातिके।
विरुद्धैश्च गुणै कश्चिन्नोपघात परस्परम्॥" इति
ननु भिन्नचयप्रकोपकालाना वातपित्तकफाना युगपदुत्थानाभावात् कथ सम्भूय सन्निपातज्वरारम्भकत्वमुपपद्यते। उच्यते। त्रिदोषजनकनिदानबलेन युगपदेषां प्रकोपादिति सिद्धान्त॥*॥ अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य त्रयोदश विशेषानाह।
"एकोल्बणास्त्रयस्ते स्युर्द्व्युल्बणाश्च तथेति षट्।
त्र्युल्बणश्च भवेदेको विज्ञेय स तु सप्तम॥
प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च षट्।
सन्निपातज्वरस्यैवं स्युर्विशेषास्त्रयोदश॥"
तत्र प्रवृद्धवातो मध्यपित्तो हीनकफः १ मध्यवातः प्रवृद्धपित्तो हीनकफ २ हीनवातः प्रवृद्धपित्तो मध्यकफ ३ प्रवृद्धवातो हीनपित्तो मध्यकफ ४ मध्यवातो हीनपित्त प्रवृद्धकफ ५ हीनवातो मध्यपित्त प्रवृद्धकफश्चेति षट् ६। तेषां नामानि क्रमादाह।
"विस्फारकश्चाशुकारी कम्पनो बभ्रुसंज्ञकः।
शीघ्रकारी तथा भल्लु सप्तमः कूटपाकलः॥
सम्मोहक पाकलश्च याम्य क्रकच इत्यपि।
तद्वत् कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिध॥"
तन्त्रान्तरे विस्फारक इत्यत्र विस्फुरक इति पाठ। बभ्रुस्थाने विभुरिति पाठ। कुत्रापि विघ्न इत्यपि पाठ। भल्लुरित्यत्र फल्गुरिति पाठ। याम्य इत्यत्र संग्राम इति पाठ। कर्कटक इत्यत्र कर्कोटक इति पाठ॥*॥ तत्र वातोल्बणस्य लक्षणमाह।
"श्वासः कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथु।
पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कषायत्व मुखस्य च॥
वातोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्।
एष विस्फारको नाम्ना सन्निपात. सुदारुण॥"१
अथ पित्तोल्बणस्य लक्षणमाह।
"अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च।
गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते।
पित्तोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्।
भिषग्भि. सन्निपातोऽयमाशुकारी प्रकीर्त्तित॥"२॥*॥
अथ कफोल्बणस्य लक्षणमाह।
"जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि।
प्रस्तब्धे नयने चैव मुखमाधुर्य्यमेव च॥
कफोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्।
मुनिभि सन्निपातोऽयमुक्त कम्पनसंज्ञक॥"३॥
अथ वातपित्तोल्बणस्य लक्षणमाह।
"वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति।
तस्य ज्वरो मदस्तृष्णा मुखशोषप्रमीलका।
आध्मानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमश्रमाः।
मुनिभिर्बभ्रुनामायं सन्निपात उदाहृत॥"४॥*
अथ वातश्लेष्मोल्बणस्य लक्षणमाह।
"वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपात प्रकुप्यति।
तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत्तृष्णा पार्श्वनिग्रह॥
शूलमस्विद्यमानस्य हिक्का श्वासश्च जायते।
असाध्य सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते।
न हि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रह॥"५॥
अथ पित्तश्लेष्मोल्बणस्य लक्षणमाह।
"पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपात प्रकुप्यति।
अन्तर्दाहो बहि शीत तस्य तृष्णा प्रवर्द्धते॥
तुद्यते दक्षिण पार्श्वमुरःशीर्षगलग्रहः।
ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रात् कण्ठश्च दूयते॥
विड्भेद श्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सप्रमीलका।
वदन्ति भल्लुनामायं सन्निपात उदाहृत.॥"६॥
अथ वातपित्तश्लेष्मोल्बणस्य लक्षणमाह।
"सर्व्वदोषोल्बणे यस्य सन्निपात प्रकुप्यति।

त्रयाणामपि दोषाणां तस्य रूपाणि लक्षयेत् ॥
व्याधिभ्यो दारुणश्चैव वज्रशस्त्राग्निसन्निभः ।
केवलोच्छ्वासपरमस्तब्धाङ्गस्तब्धलोचनः ॥
त्रिरात्रोपरमे तस्य जन्तोर्हरति जीवितम् ।
तदवस्थन्तु तं दृष्ट्वा मूढो व्याहरते जनः ॥
धर्षितो राक्षसैर्न्यूनमवेलायां चरन्ति ये ।
अन्यथा ब्रुवते केचित् यक्षिण्या ब्रह्मराक्षसैः ॥
पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथान्यैर्मस्तके हतम् ।
कुलदेवार्च्चनाहीनं धर्षितं कुलदेवतैः ॥
नक्षत्रपीडामपरे गरकर्म्मेति चापरे ।
सन्निपातमिमं प्राहुर्भिषजः कूटपाकलम् ॥"७॥
अथ प्रवृद्धमध्यहीनवातादिजनितसन्निपातज्व-
राणां लक्षणान्याह ।
"प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
प्रलापायाससम्मोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ।
एकपक्षाभिघातश्च तत्राप्येतद्विशेषतः ।
एष सम्मोहको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥"
रोगास्त एवोक्ता उक्ता एव ते रोगाः व्यथा-
वेपथुनिद्रानाशविष्टम्भादयो वातजाः । दाह-
तृष्णोष्णता स्वेदादयः पित्तजाः । गौरवाग्नि-
मान्द्योत्क्लासिका मुखप्रसेकादयः कफजाः ।
तत्रापि प्रलापादयः पक्षाघातान्ता विशेषाद्-
भवन्ति ॥ * ॥ ननु वातः प्रवृद्धः सन् ज्वरं
करिष्यति पित्तन्तु मध्यं सममिति यावत् तत्
कथं ज्वरं करिष्यति । यत आह ।
"धातवस्तन्मला दोषा नाशयन्त्यसमास्तनुम् ।
समाः सुखाय विज्ञेया बलायोपचयाय च ॥"
इति ।
उच्यते । अत्र पित्तं मध्यमपि अप्रकृतमेव यतो-
ऽप्रकृतयोर्वातश्लेष्मणोरपेक्षया मध्यं तेन मध्यं
मध्यकुपितमित्यर्थः ॥*॥ ननु कफः क्षीणः स कथं
ज्वरं करिष्यति हीनशक्तिकत्वात् । उच्यते ।
दोषाः क्षीणा अपि व्याधीन् कुर्व्वन्त्येव । यत
आह ।
"वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्त्वं विसंज्ञता ।
पित्तक्षयेऽधिकश्लेष्मा वह्निर्मन्दः प्रभाक्षयः ॥
शिथिलाः सन्धयो मूर्च्छा रौक्ष्यं दाहो कफ-
क्षयः ॥"
इत्याशङ्का सिद्धान्तश्चापरत्रापि ॥ ८ ॥ * ॥
"मध्यप्रवृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युर्मन्यास्तम्भः शिरोग्रहः ॥
कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाशो हृदिग्रहः ॥
खेभ्यो रक्तं विसृजति तन्द्रा स्यात् स्तब्धनेत्रता।
तत्राप्येते विशेषाः स्युर्मृत्युरर्व्वाक् त्रिवासरात्
भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकला-
भिधः ॥ ९ ॥
हीनप्रवृद्धमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
हृदयं दह्यते चास्य यकृत्प्लीहान्त्रफुप्फुसाः ।
पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्द्ध्वाधः पूयशोणितनिर्गमः ॥
शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तत्राप्येतद्विशेषतः ।
भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यनामा प्रकी-
र्त्तितः ॥ १० ॥*॥
अथ प्रवृद्धवातमध्यपित्तहीनकफस्य सन्निपातस्य
लक्षणमाह ।
"प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
प्रलापायाससम्मोहकम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ।
मन्यास्तम्भेन मृत्युश्च तत्राप्येतद्विशेषतः ।
उक्तः क्रकचनामायं सन्निपातो भिष-
ग्वरैः ॥११ ॥*॥
मध्यहीनप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्तथैवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
अन्तर्दाहो विशेषोऽत्र न च वक्तुं स शक्यते ।
रक्तमालक्तकेनेव लक्ष्यते मुखमण्डलम् ॥
यत्नेनाकर्षितः श्लेष्मा हृदयान्न प्रसिच्यते ।
इषुणेवाहतं पार्श्वं तुद्यन्ते खन्यते हृदि ॥
प्रमीलकश्वासहिक्का वर्द्धन्ते तु दिनं दिनम् ।
जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गलः शूकैरिवाहतः ॥
विसर्गं नाभिजानाति कूजेच्चापि कपोतवत् ।
अतीवश्लेष्मणा पूर्णं शुष्कवक्त्रोष्ठतालुकः ॥
तन्द्रानिद्रातियोगार्त्तो हतवाग्हतश्रुतिः ।
न चातिलभते ग्लानिं विपरीतानि चेच्छति ॥
आयम्यते च बहुशो रक्तं ष्ठीवति चाल्पशः ।
एष कर्क्कटको नाम्ना सन्निपातः सुदा-
रुणः ॥१२ ॥*॥
हीनमध्यप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥
अल्पं शूलं कटीतोदो मध्यो दाहो रुजा भ्रमः
भृशं क्लमः शिरो वक्त्रमन्या हृदयवाग्रुजः ॥
प्रमीलकः श्वासहिक्काकाशजाड्यविसंज्ञता ।
प्रथमोत्पन्नमेतन्तु साधयन्ति कदाचन ॥
एतस्मिन् सन्निवृत्ते तु कर्णमूले सुदारुणा ।
पिडका जायते जन्तोर्यया कृच्छ्रेण जीवति॥
स वैदारिकसंज्ञोऽयं सन्निपातः सुदारुणः ।
त्रिरात्रोपरमे तस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ॥"१३॥
अथ तन्त्रान्तरे । वातोल्वणादीनां सन्निपात-
ज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां शीताङ्गादीनि
त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह।
"शीताङ्गस्त्रिमलोद्भवज्वरगणे तन्द्री प्रलापी ततो
रक्तष्ठीवयिता च तत्र गणितः सम्भुग्ननेत्रस्तथा
साभिन्यासकजिह्वकश्च कथितः प्राक्सन्धिगो-
ऽथान्तको
रुग्दाहः सहचित्तविभ्रम इह द्वौ कर्णकण्ठ-
ग्रही ॥"
तन्द्री तन्द्रिकः । प्रलापी प्रलापकः । रक्तष्ठीव-
यिता रक्तष्ठीवी । सम्भुग्ननेत्रो भुग्ननेत्रः । अभि-
न्यासकः अभिन्यासः । कर्णकण्ठग्रही कर्णग्रहः
कर्णकः । कण्ठग्रहः कण्ठकुब्जकः ॥*॥
अथ तेषां प्रत्येकलक्षणानि ।
"हिमशिशिरशरीरः सन्निपातज्वरी यः
श्वसनकसनहिक्कामोहकम्पप्रलापैः ।
क्लमबहुकफतान्तर्द्दाहवम्यङ्गपीडा-
स्वरविकृतिभिरार्त्तः शीतगात्रः स उक्तः ॥१॥
तन्द्रातीव ततस्तृषातिसरणं श्वासोऽधिकः
कासरुक्
सन्तप्तातितनुर्गले श्वयथुना सार्द्धञ्च कण्डूः कफः।
सुश्यामा रसना क्लमः श्रवणयोर्म्मान्द्यञ्च दाह-
स्तथा
यत्र स्यात् स हि तन्द्रिको निगदितो दोष-
त्रयोत्थो ज्वरः ॥२॥
यत्र ज्वरे निखिलदोषनितान्तदोष-
जाते प्रलापबहुला सहसोत्थिताश्च ।
कम्पव्यथापतनदाहविसंज्ञताः स्यु-
र्नाम्ना प्रलापक इति प्रथितः पृथिव्याम् ॥३॥
निष्ठीवो रुधिरस्य रक्तसदृश कृष्णा तनौ मण्डलं
लौहित्यं नयने तृषारुचिवमिश्वासातिसारभ्रमाः
आध्मानञ्च विसंज्ञता च तपनं हिक्काङ्गपीडा भृशं
रक्तष्ठीविनि सन्निपातजनिते लिङ्गं ज्वरे
जायते ॥४॥
भृशं नयनरक्तताश्वसनकासतन्द्राभ्रमाः
प्रलापमदवेपथुश्रवणहानिमोहास्तथा ।
अदो निखिलदोषजे भवति यत्र लिङ्गं ज्वरे
पुरातनचिकित्सकैः स इह भुग्ननेत्रो
मतः ॥५॥
दोषास्तीव्रतरा भवन्ति बलिनः सर्व्वेऽपि यत्र
ज्वरे
मोहोऽतीव विचेष्टता विकलता श्वासो भृशं
मूकता ।
दाहश्चिक्कणमाननञ्च दहनो मन्दो बलस्य
क्षयः
सोऽभिन्यास इति प्रकीर्त्तित इह प्राज्ञै-
र्भिषग्भिः पुरा ॥६॥
त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र जिह्वा भृशं
हता कठिनकण्टकैस्तदनु मूकता मूढता ।
श्रुतिक्षतिबलक्षती श्वसनकाससन्तापयः
पुरातनभिषग्वरास्तमिह जिह्वकं चक्षते ॥७॥
व्यथातिशयिता भवेच्छ्वयथुसंयुता सन्धिषु
प्रभूतकफता मुखे विगतनिद्रता कासरुक् ।
समस्तमिति कीर्त्तितं भवति लक्ष्म यत्र ज्वरे
त्रिदोषजनिते बुधैः स हि निगद्यते सन्धिगः ॥८॥
यस्मिन् लक्षणमेतदस्ति सकलैर्दोषैरुदीते ज्वरे-
ऽजस्रं मूर्द्धविधूननं सकसनं सर्व्वाङ्गपीडाधिका।
हिक्काश्वाससदाहमोहसहिता देहेऽतिसन्तप्तता
वैकल्यञ्च तथा वचांसि मुनिभिः सङ्कीर्तितः
सोऽन्तकः ॥९॥
दाहोऽधिको भवति यत्र तृषा च तीव्रा
श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपीडाः ।
मन्या हनुव्यथनकण्ठरुजा श्रमाश्च
रुग्दाहसंज्ञ उदितस्त्रिभवो ज्वरोऽयम् ॥१०॥
गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृतं निरी-
क्षते मुह्येत् ।
दाहव्यथाभयार्त्तो दोषत्रयचित्तविभ्रमो ज्वर-
वान् ॥११॥

निःशेषदोषजनितज्वरशेषजन्मा
स्यात् कर्णमूलविषये श्वयथुर्व्यथा च ।
कण्ठग्रहो वधिरताश्वसनप्रलाप-
प्रस्वेदमोहदहनानि च कर्णकाख्ये ॥ १२ ॥
कण्ठ. शूकशतावरुद्धवदति श्वास प्रलापोऽरुचि-
र्दाहो देहरुजा तृषापि च हनुस्तम्भः शिरोऽर्त्तिस्तथा ।
मोहो वेपथुना सहेति सकल लिङ्ग त्रिदोषज्वरे
यत्र स्यात् स हि कण्ठकुब्ज उदितः प्राज्ञैश्चिकित्साबुधै. ॥ १३ ॥ * ॥
सन्धिगस्तेषु साध्यः स्यात्तान्द्रिकश्चित्तविभ्रमः ।
कर्णको जिह्वकः कण्ठकुब्ज पञ्चापि कष्टदाः ॥
रुग्दाहस्त्वतिकष्टेन ससाध्यस्तेषु भाषितः ।
रक्तष्ठीवी भुग्ननेत्र शीतगात्रः प्रलापकः ।
अभिन्यासोऽन्तकश्चैते षडसाध्याः प्रकीर्त्तिताः ॥”*॥
अथ तन्त्रान्तरे । वातोल्वणादीनां सन्निपात-
ज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां कुम्भोपाकादीनि
त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह ।

“कुम्भीपाक प्रोर्णुनाव. प्रलापी
ह्यन्तर्दाहो दण्डपातोऽन्तकश्च ।
एणीदाहश्चाथ हारिद्रसञ्ज्ञो
भेदा एते सन्निपातज्वरस्य ॥

अजघोषभूतहासौ यन्त्रापीडश्च सन्यास' ।
सशोषी च विशेषास्तस्यैवोक्तास्त्रयोदश च ॥”
अथैषां लक्षणानि ।
“घोणाविवरभरद्बहुशोणासितनीललोहित सार्त्तिं ।
विलुठन् मस्तकमभितः कुम्भीपाकेन पीडितं विद्यात् ॥
उत्क्षिप्य यः स्वमङ्ग क्षिपत्यधस्तान्नितान्तमुच्छ्वसिति ।
त प्रोर्णुनावजुष्ट विचित्रकष्ट विजानीयात् ॥
स्वेदभ्रमाङ्गपीड़ा कम्पो दवथुर्वमी व्यथा कण्ठे
गात्रञ्च गुर्व्वतीद प्रलापिजुष्टस्य जायते लिङ्गम् ॥
अन्तर्दाहः शैत्य बहिश्च यस्या विशेषतः श्वास
अङ्गमिव दग्धकल्प सोऽन्तर्दाहाहितः कथितः ॥
नक्त दिवा न निद्रामुपैति गृह्णाति मूढधीर्नभसः ।
उत्थाय दण्डपाते भ्रमातुरः सर्वतो भ्रमति ॥”
नभसो गृह्णाति आकाशात् किञ्चिद्ग्रहीतु करौ प्रसारयति इत्यर्थः ।
“सपूर्य्यते शरीर ग्रन्थिभिरभितस्तथोदर मरुता
श्वासातुरस्य सतत विचेतनस्यान्तकार्त्तस्य ॥
परिधावतीव गात्रे रुक्पात्रे भुजगपतगहरिणगशः ।
वेपथुमतः सदाहस्यैणीदाहज्वरार्त्तस्य ॥”
रुक्पात्रे पीडाभाजने । गात्रस्य विशेषणमेतत्
“यस्यातिपीतमङ्गनयने सुतरामत ततोऽप्यधिकम् ।
दाहोऽतिशीतता वहिरस्य स हारिद्रको ज्ञेयः ॥
छगलकशरीरगन्धः स्कन्धरुजावान्निरुद्धगलरन्ध्र' ।
अजघोषसन्निपातादातान्ताक्षः पुमान् भवति ॥
शष्पादीनधिगच्छति न स्वान्विषयान् यदीन्द्रियग्राम ।
हसति प्रलपति परुष स ज्ञेयो भूतहासार्त्त' ॥
येन मुहुर्ज्वरवेगाद्यन्त्रेणेवावपीड्यते गात्रम् ।
रक्त पीतञ्च वमेत् यन्त्रापीड' स विज्ञेय ॥
अतिसरति वमति कूजति गात्राण्यभितश्चिर नरः क्षिपति ।
स न्याससन्निपाते प्रलपति भुग्नाक्षिमण्डलो भवति ॥
मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलोऽवलो मलोत्सर्गात् ।
संशोषिणि सितपिडकामण्डलयुक्तो ज्वरे भवति
नारायण एव भिषग्भेषजमेतेषु जाह्नवीनीरम् ।
नैरुज्यहेतुरेको नित्य स्तत्युञ्जयोऽध्येय' ॥”*॥
अथासाध्यसन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह ।
“सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोथः सजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥”
सुदारुणः मारकत्वात् यतस्तेन शोथेन कश्चिदेव प्रमुच्यते । कोऽपि जीवित त्यजति इत्यर्थ. ।
“सन्निपातज्वरान् कष्टानसाध्यानपरे जगुः ।
दोषे विवद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसम्पूर्णलक्षण' ।
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥”
दोषे पित्तकफे । विवद्धे अपक्के सर्व्वसम्पूर्णलक्षण' सर्व्वाणि दाहशीतादीनि सम्पूर्णानि अन्यूनानि प्रौढानीति यावत् लक्षणानि यस्य स । ततोऽन्यथा दोषे पक्के अग्नौ दीप्ते स्वल्पलक्षणक कष्टसाध्य इत्यर्थ' ॥ * ॥ * ॥
अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।
“सन्निपातार्णवे मग्न योऽभ्युद्धरति मानवम् ।
कस्तेन न कृतो धर्म्मः काञ्च पूजा न सोऽर्हति ॥
मृत्युना सह योद्धव्य सन्निपात चिकित्सता ।
यश्च तत्र भवेज्जेता स जेतामयसङ्कुले ॥
श्लेष्मनिग्रहमेवादौ कुर्य्याद्दशाधौ त्रिदोषजे ।
निरस्ते श्लेष्मणि ह्यस्य स्रोत सूद्घाटितेषु च ।
लाघव जायते सद्यस्तृष्णा चैवोपशाम्यति ॥”*॥
भेडोऽप्याह ।
“सन्निपातज्वरे पूर्व्व कुर्य्यादामकफापहम्।
पश्चात् श्लेष्मणि सक्षीणे शमयेत् पित्तमारुतौ ॥” इति ॥ * ॥
ननु तन्त्रान्तरे प्रथम पित्तस्य प्रतिक्रिया प्रोक्ता यथा,—
‘शमयेत् पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु ।
दुर्न्निवारतर तद्धि ज्वरार्त्तेषु विशेषतः ॥” इति अन्यत्रापि ।
“समवाये त्रिदोषाणां पूर्वं पित्तमुपाचरेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सर्व्वत्रान्यत्र मारुतः ॥” इति ॥
तथान्यत्र प्रथमं वायोः प्रतिक्रिया प्रोक्ता । यथा,–
“वातस्यानुजयेत् पित्त पित्तस्यानुजयेत् कफम् ।” इति ॥ * ॥
तत्र व्यवस्थामाह तन्त्रान्तरे ।
“ज्वरे त्रिदोषजे सामे शमयेत् प्रथम कफम् ।
जीर्य्यत्यामे जयेत् पित्त निरामे त्वनिल जयेत् ॥
इति । प्रथममिति स्थानत्रयेऽपि सम्बध्यते ।
अन्ये त्विति समादधते ।
“त्रयाणां वा जयेत् पूर्व्व त यः स्याद्बलवत्तर' ।” इति ।
तथा च ।
“ससर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रमस्य स वै भवेत्
शेषदोषाविरोधेन सन्निपाते तथैव च ॥” इति ॥
ससर्गे दोषद्वयससर्गे । गरीयान् बलवत्तर ।
“अशाश्य यत्र दोषाणा विवेक्तु नैव शक्नुयात् ॥
क्रिया साधारणीं तत्र विदधीत चिकित्सक. ॥
लङ्घन वालुकास्वेदो नस्य निष्ठीवन तथा ।
अवलेहोऽञ्जनञ्चैव प्राक् प्रयोज्य त्रिदोषजे ॥”
ज्वर इति शेष ॥ * ॥ ननु ।
“क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्
पूर्व्वस्यां शान्तवेगाया न क्रियासङ्करो हित' ॥”
इति वचनेन क्रियासङ्करस्य निषिद्धत्वात् कथमत्र नस्यनिष्ठीवनावलेहाञ्जनानि युगपद्विधीयन्ते इत्याशङ्कायामाह ।
“क्रियाभिस्तुल्यरूपाभि. क्रियासाङ्कर्य्यमिष्यते ।
भिन्नरूपतयैतास्तु नहि कुर्व्वन्ति दूषणम् ॥”*॥
तत्र लङ्घनस्य अवधिमाह ।
“त्रिरात्र पञ्चरात्र वा दशरात्रमथापि वा ।
लङ्घन सन्निपातेषु कुर्य्यादारोग्यदर्शनात् ॥”
लङ्घने त्रिरात्रादिविकल्प उल्वणवाताद्यपेक्षया दोषाणां शीघ्रमध्यमन्दशक्तिकत्वात् व्याधिस्वभावाच्च । आरोग्यदर्शनात् इति यावदरोगतादर्शन स्यात्तावद्वा लङ्घन कुर्य्यात् । एतेन त्रिरात्राद्यवधेरनियतत्व सूचितम् । अतएव सुश्रुत आह ।
“सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।
पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशम यान्ति हन्ति वा ॥”
घोरतर इति घोर स्वभावादेव तदा घोरतरो भूत्वेति ॥ * ॥ हननप्रशमनयोः कारणमाह ।
“पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् ।
हन्ति विमुञ्चत्यथवा त्रिदोषजो धातुमलपाकात् ॥”
त्रिदोषजो ज्वर इति शेष' । धातुमलपाकात् धातुपाकाद्धन्ति मलपाकाद्विमुञ्चतीत्यर्थं । धातुमलपाके प्राक्तनकर्म्मैव हेतु' । तत्र यदि जीवनसवर्द्धक कर्म्मास्ति तदा मलपाकोऽन्यथा धातुपाक । स च रसादिशुक्रान्तधातूनां पाको बोद्धव्यः ॥*॥ तत्र धातुपाकस्य लक्षणमाह ।
“निद्रानाशो हृदि स्तम्भो विष्टम्भो गौरवारुची ।
अरतिर्बलहानिश्च धातूनां पाकलक्षणम् ॥”
विष्टम्भ उदरस्य । गौरव गात्राणाम् । अन्यच्च ।

"सबाध्यमानो हृदि नाभिदेशे
गात्रेषु वा पाकरुजायुतेषु।
पीडाज्वरार्त्तोऽङ्गुलिभिश्च गच्छेत्
स धातुपाकी कथितो भिषग्भिः॥"

अपरञ्च।
"नाभेरूर्द्ध हृदोऽधस्तात् पीड्यते व्यथया यदि धातोः पाकं विजानीयादन्यथा तु मलस्य च॥"
मलपाकलक्षणमाह।
"दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः।
इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं मलानां पाकलक्षणम्॥"
दोषप्रकृतिवैकृत्यं दोषा वातादयस्तेषां प्रकृतिः वेपथुदाहगौरवादिकरणं तस्य वैकृत्यं वैपरीत्यम्। वैमल्यं मलराहित्यम्। मलानां दोषाणाम्। अन्यच्च।
"शब्दोन्द्रियपञ्चकस्य पटुता वक्त्रेश्च यत्र क्रमात् तृष्णादिप्रशमो ज्वरस्य मृदुता तं दोषपाकं वदेत्।
हृन्नाभ्योरतिवेदनातिसरणं तीव्रो ज्वरस्तृण्मद श्वासाधिक्यमरोचको रतिरिति स्याद्धातुपाकाकृतिः॥"*॥
आमस्याधिक्येन सप्तमदिवसाद्यवध्यतिक्रमे परमावधिमाह। हारीतः।
"सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा।
एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च॥"
नवम्येकादशी चागमनदिवसं सविहाय बोद्धव्या तेनागमनदिवसं नीत्वा दशमी द्वादशी च अत्र रात्रिरित्यध्याह्रियते।
"सन्निपातज्वरी पूर्वं सम्यग्लङ्घनमाचरेत्।
शृतं शीतं पिवेदम्भः समये भेषजं भवेत्॥
सन्निपातेन तृष्यन्तं पार्श्वरुक् तालुशोषितम्।
यः पाययेज्जलं शीतं स मृत्युर्नरविग्रहः॥"
शीतम् अक्वथितम्। शृतं तु शीतं विहितमेव इति लङ्घनम्॥*॥ अथ वालुकास्वेदः।
"वातश्लेष्मकृते स्वेदात् कारयेद्रूक्षनिर्म्मितात्
स्निग्धः स्वेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातजान्
खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसिक्तवालुकास्वेदः
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन्॥
श्रोतधामार्द्रंव कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम्।
हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति॥"
इति वालुकास्वेदः॥*॥

अथ नस्यम्।
"सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठमेव च।
वस्तमूत्रेण संपिष्टं नस्यं तन्द्रानिवारणम्॥"
श्वेतमरिचं शिग्रुबीजम्। सैन्धवादिनस्यम्॥
"मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणाः समाः।
श्लक्ष्णं पिष्ट्वाम्भसा नस्यं दद्यात् सञ्ज्ञाप्रबोधनम्॥"
इति मधूकसारादिनस्यम्॥
"मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम्।
अन्यद्वा सिद्धविहितं नस्यं तीक्ष्णं प्रयोजयेत्॥
तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिन्नश्च प्रसिच्यते।
शिरोहृदयकण्ठास्यपार्श्वरुक् चोपशाम्यति॥
मोहाभयेन मुग्धं बोधयितुं यादृशः शक्तः।
कल्पतरुनामधेयो रसो न तादृक् परः किञ्चित्॥"
इति नस्यम्॥*॥

अथ निष्ठीवनम्।
"जिह्वातालुगलक्लोम मरुत्पित्तेन चोच्छ्रितः।
तदा स धारयेच्छोष जिह्वायाः खरता तथा॥
स्फुटनञ्च तदा जिह्वां लेपयेन्मधुपिष्टया।
द्राक्षया साज्यपातेन जिह्वा स्यात् सरसा मृदुः॥
आर्द्रकस्य रसोपेतं सैन्धवं कटुकत्रयम्।
आकण्ठाद्धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुनः॥
तेनास्य हृदयक्लोममन्यापार्श्वशिरोगलात्।
लीनोऽप्याकृष्यते श्लेष्मा लाघवं चास्य जायते॥
पर्व्वभेदो ज्वरो मूर्च्छा निद्राश्वासगलामयाः।
मुखाक्षिगौरवं जाड्यमुत्क्लेशश्चोपशाम्यति॥
सकृत् द्विस्त्रिश्चतुः कुर्य्याद्दृष्ट्वा दोषबलाबलम्।
एतद्धि परमं प्राहुर्भेषजं सन्निपातिनाम्॥"
इति कवलग्रहः॥*॥

अथावलेहः।
"कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी
श्लक्ष्णचूर्णीकृतं चैतत् मधुना सह लेहयेत्॥
एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम्।
हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगञ्च नाशयेत्।
एतद्वयोज्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजे रसे॥"
तन्त्रान्तरे च उक्तम्।
"अष्टाङ्गं मधुना लिह्यादार्द्रकस्य रसेन वा।
समोहं दारुणं हन्यात्तन्द्राकाससमन्वितम्॥"
इति।
"सर्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवचारयेत्।
शीतोपचारि क्षौद्रं स्याच्छीतश्चात्र विरुध्यते॥
अयमभिप्रायः। सन्निपातज्वरेषु श्लेष्मनिग्रहार्थं सर्व्वदा स्वेदो हित उक्तः। अत्राग्निसम्बन्धाद्देहस्योष्णता तिष्ठेदेव। उष्णेन मधुना विरोधः। उक्तञ्च सुश्रुतेन।
"उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु।
उष्णार्त्तमुष्णैरुष्णञ्च तन्निहन्ति यथा विषम्॥"
इति॥
शीतोपचारि क्षौद्रमिति। शीतेनोपचारोऽस्यास्तीति शीतोपचारि। शीतश्चात्र सन्निपाते विरुध्यते। अयमवलेहः प्रायेणोर्द्ध्वजत्रुजरोगहरत्वात् सायमुपयुज्यते। यत उक्तं चरकेण।
"ऊर्द्ध्वं जत्रुगदघ्नी या सा सायमवलेहिका।
अधोरोगहरी या सा भोजनात् प्राक् प्रयुज्यते॥"
पौष्करं पुष्करमूलं तदलाभे कुष्ठं देयम्।
शृङ्गी कर्कटशृङ्गी। व्योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि। यासो यवासः। केचिद्यासस्थाने यवानीं प्रक्षिपन्ति। कारवी मगरैला इति लोके। अष्टाङ्गावलेहिका॥*॥
"त्रिफलामामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह मेलयेत्।
विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत्।
तेनाशु शाम्यति श्वासः कासो मूर्च्छारुचिस्तथा॥"
इत्यवलेहः॥*॥

अथाञ्जनम्।
"शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः।
अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः॥"
इति शिरीषबीजाद्यञ्जनम्॥*॥
"अयोरजः श्वेतलोध्रमञ्जनं मरिचं तथा।
गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम्॥"
गोपित्तं गोरोचना। लौहचूर्णाद्यञ्जनम्॥*॥
"अञ्जनं सम्यगारब्धं मधुसिन्धुशिलोषणैः।
प्रमोहद्रोह्नि भवति भाषितं भिषजा वरैः॥"
शिला मनःशिला। उषणं मरिचम्। इत्यञ्जनम्॥*॥ अथ क्वाथः।
"सूतं विषञ्च मरिचं तुत्थकं नवसादरम्।
चूर्णितं स्वरसेर्मर्द्य धूर्त्तपत्ररसोनयोः॥
सन्निपातकृते मोहे मूर्द्ध्नि लिम्पेत् पदोपरि।
अस्थिव्यथास्वनेनैव लेपं कुर्य्यात् पदोपरि॥"
पदं पौछ इति लोके।
"विल्वश्योनाकगम्भारीपाटलागणिकारिकाः।
पाचनं वातकफघ्नत् पञ्चमूलमिदं महत्॥
शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका।
गोक्षुरो वातपित्तघ्नं कनीयः पञ्चमूलकम्॥
उभयं दशमूलं तत् पिप्पलीचूर्णसंयुतम्।
सन्निपातज्वरं हन्ति हृत्कण्ठग्रहनाशनम्॥
तन्द्रावातकफातङ्कश्वासपार्श्वार्त्तिकासनुत्।
महान्ति यानि मूलानि काष्ठगर्भाणि यानि च।
तेषान्तु वल्कलं ग्राह्यं क्षुद्रमूलानि कृत्स्नशः॥"
अत्र विल्वादीनां पञ्चानां मूलस्य वल्कलं ग्राह्यम्। दशमूलक्वाथः॥*॥
"दशमूलीकषायस्तु सपौष्करकणान्वितः।
सन्निपातज्वरे देयः श्वासकाससमन्विते॥"
इति द्वादशाङ्गक्वाथः॥*॥

"चिरज्वरे वातकफोल्बणे वा
त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः।
किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः
शुद्धार्थिने वा त्रिवृता विमिश्रः॥"

किराततिक्तादिर्यथा,—
किराततिक्तको मुस्तं गुडूची विश्वभेषजम्।
किरातादिगणो ह्येष चातुर्भद्रकमित्यपि॥"
इति चतुर्दशाङ्गक्वाथः॥*॥
"दशमूली शठी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम्।
भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासहिक्कावमीहरः॥"
इत्यष्टादशाङ्गक्वाथः॥*॥

"भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-
तिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः।
तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोह-
श्वासत्रिदोषजनितज्वरनाशनः स्यात्॥"
इति द्वितीयोऽष्टादशाङ्गक्वाथः॥

एतस्यैव गुण उक्तो वङ्गसेनेन ।
"अष्टादशाङ्गमित्येष मृत्युकल्पं ज्वरं जयेत् ॥"
इति ॥*॥

अथ सन्निपातज्वरे रसाः ।
"विषं त्रिकटुकं गन्धं टङ्कणं मृतशुल्वकम् ।
धुस्तूरस्य च बीजानि हिङ्गुलं नवमं स्मृतम् ॥
एतानि समभागानि दिनैकं विजयाद्रवैः ।
मर्द्दयेच्चणकाकारा कर्त्तव्या वटिकाथ सा ॥
भक्षणीया तु पातव्यो रविमूलकषायकः ।
मृतसञ्जीवनी नाम्ना सन्निपातज्वरान्तकृत् ॥"
इति मृतसञ्जीवनी वटिका ॥*॥

सन्निपातज्वरे रसप्रदीपे ।
"शुद्धसूतसमं गन्धं सूतांशं मृतताम्रकम् ।
त्रिभिस्तुल्यैर्गवां क्षीरैर्म्मर्द्दयेदातपे खरे ॥
मर्द्दयेद्दिनमेकन्तु निर्गुण्ड्योऽग्निजद्रवैः ।
विधाय गोलं तं गोलमन्धमूषागतं पचेत् ॥
वियामान् वालुकायन्त्रे ततः खल्ले विचूर्णयेत् ।
अष्टमांशं विषं तत्र क्षिपेत्तेनापि मर्द्दयेत् ॥
त्रिनेत्राख्यो रसो ह्येष देयो गुञ्जाद्वयोन्मितः ।
पञ्चकोलकषायेण छागीदुग्धेन वा सह ॥
रसेनानेन भुक्तेन सन्निपातज्वरो महान् ।
क्षयं व्रजति क्षिप्रं कर्त्तव्यो नात्र संशयः ॥"
इति त्रिनेत्रो रसः ॥*॥

सन्निपातज्वरे रसप्रदीपे ।
"भस्म षोडशनिष्कं स्यादारण्योपलसम्भवम् ।
मरिचं निष्कमात्रञ्च विषं निष्कं विचूर्णयेत् ॥
रसो भस्मेश्वरो नाम्ना सन्निपातज्वरान्तकृत् ।
एकगुञ्जामितो भक्ष्य आर्द्रकस्य द्रवेण हि ॥"
इति भस्मेश्वरो रसः ॥*॥

सन्निपातज्वरे रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
"द्वौ कर्षौ सूतकाद्ग्राह्यौ गन्धकाद्द्वौ तथैव च ।
यत्नतस्तु भयं मर्द्यं दिनं हंसपदीरसैः ॥
कल्कस्य वटिकां कृत्वा निक्षिपेत् काचभाजने ।
कर्षैकममृतं तत्र क्षिप्त्वा वक्त्रं निरोधयेत् ॥
कूपिकायाः परौ भागौ वालुकाभिश्च पूरयेत् ।
सार्द्धं यावदहोरात्रं तावत्तत्र पचेद्रसम् ॥
दीपमात्रोऽनलो देयः स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
तोलार्द्धममृतं तत्र क्षिपेत्तावत्तथोषणम् ॥
भक्षितो रक्तिकामात्रो रसस्त्वग्निकुमारकः ।
सन्निपातज्वरं हन्याद्वात मन्दाग्नितामपि ॥
शूलं सग्रहणीं गुल्मं क्षयं पाण्डुगदं तथा ।
श्वासकासादिकान् सर्व्वान् गदानेव विना-
शयेत् ॥"
इति अग्निकुमारो रसः ॥*॥

सन्निपातज्वरादिषु रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
"गन्धेशटङ्कमरिचं विषं धत्तूरजैर्द्रवैः ।
दिनमेकं मर्द्दितं शुष्कं पञ्चवक्त्रो रसो भवेत् ॥
आर्द्रकस्य द्रवेणैव दातव्यो रक्तिकामितः ।
सन्निपातज्वरं घोरं नाशयेन्नात्र संशयः ॥"
ईशः पारदः । टङ्कः टङ्कणः । पञ्चवक्त्रो रसः ॥*॥

सन्निपातज्वरे रसेन्द्रचिन्तामणौ । अथ शीत-
ज्वरे रसाः ।
"सूतकं गन्धकञ्चैव हरितालं मनःशिलाम् ।
एकनिष्कं द्विनिष्कञ्च चतुर्निष्कं तथैव च ॥
पञ्चनिष्करसैः कारवेल्ला कल्कं प्रकल्पयेत् ।
ताम्रपत्राणि तुल्यानि तेन कल्केन लेपयेत् ॥
शरावसम्पुटे तानि कृत्वा तेषामुपर्य्यपि ।
दद्यात्ता पिष्टिकां पश्चात् पुटपाकेन पाचयेत् ॥
ततः सञ्चूर्णयेदेव रसः क्षौद्रेण भक्षितः ।
यवैकमात्रया हन्ति घोरं शीतज्वरं ध्रुवम् ॥"
पाराटङ्कः १ गन्धकटङ्कः २ हरितालटङ्कः ४
मनःशिलाटङ्कः ५ ताम्रपत्रटङ्कः १२ । इति
शीतज्वरारिरसः ॥*॥ रसप्रदीपे ।
"पारदं गन्धकं तुल्यं दरदञ्च विषं समम् ।
विषादष्टगुणं योज्यं मरिचं विश्वभेषजम् ॥
अश्वगन्धा तु विजया कासमर्दकठिल्लकः ।
चतुर्णाञ्च रसैरेतच्चूर्णं यत्नेन मर्द्दयेत् ॥
तुलस्यास्तु रसैः सार्द्धं भक्षितो रक्तिकामितः ।
हन्ति शीतज्वरं घोरं नाम्नायं शीतकेशरी ॥"
इति शीतकेशरीरसः ॥*॥

रसप्रदीपे ।
"तालकं शुक्तिकाचूर्णं तुल्यं तत्रोभयोपरि ।
नवमांशञ्च तुत्थं स्यात् मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
तत्तु संशुष्कमुपलैर्वन्यैर्गजपुटे पचेत् ।
शीतं तच्चूर्णयेदर्द्धं गुञ्जामात्रं सितायुतम् ॥
प्रभाते भक्षयेत्तेन याति शीतज्वरक्षयम् ।
वान्तिर्भवति कस्यापि कस्यापि न भवत्यपि ॥"
इति शीतभञ्जी ॥*॥

"रसकं पारदं तुल्यं तालकं गन्धटङ्कणम् ।
सर्व्वमेतत् समं चूर्णं कारवेल्लीरसैर्दिनम् ॥
मर्द्दयेत्तेन शुद्धस्य रसकादिसमस्य तु ।
ताम्रस्य भाजनस्यान्तर्लिप्त्वा द्व्यङ्गुलोन्मितम् ॥
तत् पचेद्वालुकायन्त्रे यवा यावत् स्फुटन्ति हि ।
शीतलं तद्धि गृह्णीयात्ताम्रपात्रोदराद्भिषक् ॥
शीतभञ्जो रसो माषमात्रो मरिचसंयुतः ।
भक्षितः पर्णखण्डेन नाशयेद्विषमज्वरान् ॥"
इति शीतभञ्जी रसः ॥*॥

शीतज्वरादिविषमज्वरेषु रसेन्द्रचिन्तामणौ ।
"तालको दरदोऽमृतपारदो गन्धकः शिला ।
क्रमाद्भागार्द्धरहितं कारवेल्लाम्बुमर्द्दितम् ॥
अनेनास्य प्रमाणेन ताम्रपात्रीं प्रलेपयेत् ।
अधोमुखीं दृढे भाण्डे तान्निरुध्याथ पूरयेत् ॥
क्षुण्णया वालुकया घस्रमग्निं प्रज्वालयेद्दृढम् ।
शीतं सञ्चूर्ण्य माषोऽस्य नागवल्लीदले स्थितः ॥
भक्षितो मरिचैः सार्द्धं समस्तान् विषमज्वरान्
शीतदाहादिकान् हन्ति पथ्यं शाल्योदनं
पयः ॥"
इति शीतभञ्जीरसः ॥*॥

रसरत्नप्रदीपे ।
"रसं गन्धं विषञ्चैव समं शुद्धञ्च टङ्कणम् ।
मर्द्दयेत् खल्लमध्ये तु यावत् कज्जलसन्निभम् ॥
नकुलस्य मुखे क्षिप्त्वा मृदा संवेष्टयेद्दृढम् ।
स्थापयेत् मृण्मये पात्रे अधोऽर्द्धलवणं न्यसेत् ॥
मुखे भाण्डं सन्निरुध्य चतुर्यामं दृढाग्निना ।
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य कृत्वा खल्लेषु कज्जलीम् ।
गुञ्जाद्वयप्रमाणेन नस्यकर्म्मणि योजयेत् ।
वामभागे ज्वरं हन्ति तत्क्षणात् कौतुकं महत्
योजयेद्दक्षिणे भागे आरोग्यं निश्चितं भवेत् ॥"
इत्यर्द्धनारीनाटेश्वरो रसः ॥*॥

शीतज्वरादिविषमज्वरेषु रसरत्नप्रदीपे ।
"कट्फलं त्रिफलादारुचन्दनं सपरूषकम् ।
कटुकापद्मकोशीरं विपचेत् कर्षकं जले ॥
त्रिदोषदाहतृष्णाघ्नं पानमात्रेयपूजितम् ।
दीर्घकालज्वरार्त्तानामेतत् स्यादमृतोपमम् ॥"
कर्षं कट्फलाद्युशीरान्तानां समुदितानां जले
प्रस्थमिते विपचेत् अर्द्धशेषम् । कट्फलादिपानं
तृष्णायां दाहे च ।
"सन्निपाते तु दाहार्त्तं यः सिञ्चेच्छीतवारिणा
आतुरः स कथं जीवेज्जीवन्वा स कथं भवेत् ॥"
एष सन्निपातिनो दाहे शीताम्बुसेकनिषेधो दम्-
दाहान्यत्र तत्र व्याप्याद्यवगाहनस्योक्तत्वात् ॥*॥

अथान्नमाह ।
"दुःस्पर्शगोक्षुरक्षुद्रासिद्धमाहारमर्पयेत् ।
दोषशान्तिबलाग्न्यर्थं त्रिदोषज्वरिणे भिषक् ॥"
दुःस्पर्शो यवासः । आहारमुचितमन्नम् ॥
"लाजशक्तून् समश्नीयात् सैन्धवेन समन्वितान्
ते चेज्जीर्य्यन्त्यविघ्नेन ज्वरी जीवेत्तदा ध्रुवम् ॥"
इति केचित् ॥

रक्तपित्ते हितत्वेन तृष्णादाहज्वरेषु च ।
लाजानां शक्तवः शीता न च तेऽत्र हिता
मताः ॥
पाचनो दीपनः सोष्णो लाजमण्डो यतः स्मृतः ।
दशमूलादिसंसिद्धः सन्निपातज्वरे हितः ॥
सन्निपातज्वरी यस्तु कम्पते प्रलपत्यपि ।
किञ्चिदेव न जानाति चिकित्सा तस्य कथ्यते ॥
अभ्यञ्जयेत् पुराणेन सर्पिषा पूर्व्वमेव तम् ।
बलारास्नागुडूच्याद्यैस्तैलैश्च परिषेचयेत् ॥
वर्त्तको वर्त्तका लावो वार्त्ताकस्तित्तिरिः शशः ।
कुलिङ्गश्च रसैरेषां तर्पयेत यथानलम् ॥"
वर्त्तकः वटेर इति लोके । वर्त्तका बटई इति
लोके । वार्त्ताको वातचटक इति निर्घण्टः ॥
वगेरा इति लोके । कुलिङ्गो गरगरैया इति
लोके ।
"सन्निपाते क्षुधार्त्तं यो भोजयेत् पिशितौदनम्
स कथं भिषगाख्यान्तु लभते मनुजाधमः ॥"*॥

अथ वातोल्वणसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।
"पञ्चमूलीकषायन्तु दद्याद् वातोत्तरे ज्वरे ।
भृशोष्णं वा सुखोष्णं वा दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ॥"
पञ्चमूली महती प्रथमं प्राप्तायास्त्यागे वचना-
भावात् ॥*॥ अथ पित्तोल्वणसन्निपातज्वरस्य
चिकित्सा ।
"परूषकाणि त्रिफला देवदारु च कट्फलम् ।
चन्दनं पद्मकं चैव तथा कटुकरोहिणी ॥
पृश्निपर्णी शृतं त्वेभिरपितं शीतलं जलम् ।
पित्तोत्तरे तृषामेतत् सन्निपाते चिकित्सितम् ॥"
इति परूषकादिक्वाथः ॥*॥

"किराततिक्तकं मुस्तं गुडूची विश्वभेषजम् ।
पाठोदीच्यं मृणालञ्च शृतं पित्ताधिके पिबेत् ॥"
इति किरातादिसप्तकम् ॥*॥

अथ कफोल्वणसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा ।
"बृहत्यौ पौष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।
वत्सकस्य तु बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥
बृहत्यादिर्गणः शस्तः सन्निपाते कफोत्तरे ।
श्वासादिषु च सर्व्वेषु हितं सोपद्रवेष्वपि ॥"
इति बृहत्यादिक्वाथः ॥*॥

अथ वातपित्तोल्वणसन्निपातज्वरस्य चिकित्सा
"वातपित्तहरं ह्रस्वं कनीयः पञ्चमूलकम् ।
तत्क्वाथो मधुना हन्ति वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ॥"
इति लघुपञ्चमूलम् ॥*॥

अथ वातश्लेष्मोल्वणसन्निपातज्वरचिकित्सा ।
किराततिक्तकं मुस्तं गुडूची विश्वभेषजम् ।
चातुर्भद्रकमित्याहुर्व्वातश्लेष्मोल्वणे ज्वरे ॥"
इति चातुर्भद्रकक्वाथः ॥*॥

अथ पित्तश्लेष्मोल्वणसन्निपातज्वरचिकित्सा ।
"पर्पटं कट्फलं कुष्ठमुशीरं चन्दनं जलम् ।
नागरं मुस्तकं शृङ्गी पिप्पल्येषां शृतं हितम् ।
तृष्णादाहाग्निमान्द्येषु पित्तश्लेष्मोल्वणे ज्वरे ॥"
इति पर्पटादिक्वाथः ॥*॥

अथ वातपित्तश्लेष्मोल्वणसन्निपातज्वरचिकित्सा
"नागरं धान्यकं भार्गी पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
पटोलं पिचुमर्दश्च त्रिफला मधुकं बला ॥
शर्करा कटुका मुस्ता गजाह्वा व्याधिघातकः ।
किराततिक्तममृता दशमूली निदिग्धिका ॥
योगराजो निहन्त्येष सन्निपातं त्रिकोल्वणम् ।
सन्निपातसमुत्थानं मृत्युमप्यागतं जयेत् ॥"
गजाह्वा गजपिप्पली । व्याधिघातक आरग्वधः ।
निदिग्धिका दशमूलान्तर्गतापि गुणार्थं पृथक् पठिता । इति
योगराजक्वाथः ॥*॥ अथ प्रवृद्धमध्यक्षीणवातादिजनितसन्निपातज्वराणां षण्णां तन्त्रेण
चिकित्सामाह ।
"प्रवृद्धं कर्षयेद्दोषं क्षीणं संवर्द्धयेद्भिषक् ।
चिकित्सेयं विधातव्या दोषयोर्व्वृद्धहीनयोः ॥"
अस्यायमर्थः । प्रवृद्धं दोषं कर्षयेत् तत्क्षयहेतुभिरौषधान्नविहारैः क्षीणीकृत्य समीकुर्य्यात्
क्षीणं दोषं संवर्द्धयेत् । तद्वृद्धिहेतुभिरौषधान्नविहारैर्वर्द्धयित्वा समीकुर्य्यादित्यर्थः ।
"प्रवृद्धे शमिते दोषे मध्यमः स्वयमेव हि ।
शान्तिं याति समं नीते त्वनुबन्ध्येऽनुबन्धवत् ॥"
अस्यायमर्थः । वर्षासु वायुरनुबन्ध्यः सेव्यः ।
प्रधानमिति यावत् । पित्तश्लेष्माणावनुबन्धौ
वायोरनुचरौ शरदि पित्तमनुबन्ध्यं कफोऽनुबन्धः । वसन्ते कफोऽनुबन्ध्यो वातपित्ते अनुबन्धौ
तत्र यथानुबन्ध्ये प्रशमं नीतेऽनुबन्धः स्वयमेव
शान्तिं याति । तथा प्रवृद्धे दोषे शमिते ह्रासयित्वा समीकृते मध्यमो दोषो हि नियमेन
स्वयमेव शान्तिं याति प्रकृतौ भवतीत्यर्थः ॥*॥
अथ शीताङ्गादीनां सन्निपातज्वराणां त्रयोदशानां विशिष्टा चिकित्सा । तत्र शीताङ्गस्य
चिकित्सामाह ।

"भास्वन्मूलं जीरकं व्योषभार्गी-
व्याघ्रीशुण्ठीपुष्करं गोजलेन ।
सिद्धं सद्यः शीतगात्रादिमोह-
श्वासश्लेष्मोद्रेककासान्निहन्ति ॥"

भास्वन्मूलं अर्कमूलम् ।

"कर्क्कोटिकाकन्दरजः कुलत्थ-
कृष्णावचाकट्फलकृष्णजीरैः ।
किराततिक्तानलकटुतुम्ब-
पथ्याभिरुद्वर्त्तनमत्र शस्तम् ॥"

कर्क्कोटिकाकन्दरजः खेखसामूलरजः ।
"रसविषमरिचमहौषधप्रियफलभस्मैकभूचतुर्व्वसुभिः ।
भागैर्म्मितमुद्धूननमिदममितस्वेदशैत्यहरम् ॥"*
अथ तन्द्रिकस्य चिकित्सा ।

"क्षुद्रामृतानागरपौष्कराणि
शृतानि पीतानि शिवायुतानि ।
शुण्ठीकणागस्तिरसोषणानि
नस्येन तन्द्राविजयोल्वणानि ॥
मरिचकचपञ्चपचा वचा रुक्
कृमिहरनागरशर्व्वरीगवाक्ष्यः ।
छगलकजलकल्किता नितान्तं
नसि निहिता ननु तन्द्रिकं जयन्ति ॥"

कचः बालकः । पञ्चपचा दारुहरिद्रा । रुक्
कुष्ठम् । कृमिहरो विडङ्गः । शर्व्वरी हरिद्रा ।
गवाक्षी इन्द्रवारुणी । नसि नासिकायाम् ।

"तुरङ्गलालालवणोत्तमेन्द्रः
मनःशिलामागधिकामधूनि ।
नियोजितान्यक्षिणि निश्चितं द्राक्
तन्द्रां सनिद्रां विनिवारयन्ति ॥"

लवणोत्तमं सैन्धवम् । इन्द्रः कर्पूरः । निद्रा
अतिनिद्रा ॥*॥ अथ प्रलापकस्य चिकित्सा ।

"सतगरवरतिक्ता रेवताम्भोदतिक्ता-
नलदतुरगगन्धाभारतीहारहूरा ।
मलयजदशमूलीशङ्खपुष्पीसुपक्वा
प्रलपनमपहन्यु पानतो नातिदूरात् ॥"

वरतिक्तोऽत्र पर्पटो न तु महानिम्बस्तन्त्रान्तरानुरोधात् । नलदं लामज्जकम् । तदलाभादुशीरं ग्राह्यम् भारती ब्राह्मी । बरभी
इति लोके । हारहूरा द्राक्षा ।
"सान्त्वनैरञ्जनैर्नस्यैस्तीक्ष्णैस्तिमितसेवनैः ।
सर्व्वतो विकृतं चित्तमस्य प्रकृतिमानयेत् ॥"*॥
अथ रक्तष्ठीविनश्चिकित्सा ।

"रौहिषधन्वयवासकवासा-
पर्पटगन्धलताकटुकाभिः ।
शर्करया सममेष कषायः
क्षतजष्ठीविन उदित उपायः ॥"

रौहिषः सुगन्धतृणविशेषः । रौहित इति
लोके । गन्धलता प्रियङ्गुः ।

पद्मकचन्दनपर्पटमुस्ता
शीतलवराक्षचन्दनवारि ।
क्लीतकनिम्बयुतं परिपक्वं
वारि भवेदिह शोणितहारि ॥"

क्लीतकं यष्टीमधुकम् । इह रक्तष्ठीविनि ।

"मधुकमधूकपरूषकषाय-
श्चन्दनपद्मवदारुसनाथः ।
श्रीपर्णीफलशीतकषायः
सशितः इह स्यादस्रजयाय ॥"

पद्मवं पत्रकम् । पाथः बालः । सनाथः सप्रधानः । श्रीपर्णी गम्भारी ॥*॥ अथ भुग्ननेत्रस्य चिकित्सा ।

"तुरङ्गगन्धालवणोग्रगन्धा-
मधूकसारोषणमागधीभिः ।
वस्ताम्बुशुण्ठीलसुनान्विताभि-
र्न्नस्यं त्वसम्भुग्नदृशं करोति ॥"*॥

अथाभिन्यासस्य चिकित्सा ।
"शृङ्गीभार्ग्यभयाजाजीकणाभूनिम्बपर्पटैः ।
देवदारुवचाकुष्ठयासकट्फलनागरैः ॥
मुस्तधान्याकतिक्तेन्द्रयवपाठाहरेणुभिः ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकैः ॥
विशालारग्वधारिष्टशटीवाकुचिकाफलैः ।
विडङ्गरजनीदार्व्वीयवानीद्वयसंयुतैः ॥
समांशैर्व्विहितः क्वाथो हिङ्ग्वार्द्रकरसान्वितः ।
अभिन्यासज्वरं घोरं हन्ति तन्द्राञ्च तत्क्षणात्
प्रमोहं कर्णशूलञ्च सन्निपातांस्त्रयोदश ।
हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च तथा सर्व्वानुपद्रवान् ॥"
इति शृङ्ग्यादिक्वाथः ॥*॥

अथ जिह्वकस्य चिकित्सा ।

"किराततिक्ताकुलकत्कलिङ्ग-
कर्प्पूरकृष्णाकटुतैलयुक्तः ।
अम्लद्रवः सशमयेद्रसज्ञा-
दोषान्सुतो दाशरथिर्यथाब्धिम् ॥"

आकुलकृत् अकरकरा इति लोके । कलिङ्गः
कुलिञ्जन इति लोके । अम्लद्रवः बीजपुरादिरसः । इति किरातादिकवलः ॥*॥
"शालूरपर्णी मालूरमूलामयमधुप्लुता ।
शम्बूकपुष्पी सहिता सेव्या वाचां विशुद्धये ॥"
शालूरपर्णी ब्राह्मी । मालूरमूलं विल्वमूलम् ॥
आमयः कुष्ठम् । शम्बूकपुष्पी शङ्खपुष्पी । शालूरपर्ण्यादिरवलेहः ॥*॥
"क्षुद्रा नागरपुष्करामृतलता ब्राह्मी वचासुव्रता ।
भार्गी वासकया सतोयसुरसा क्वाथो जयेज्जिह्वकम् ।
विश्वावर्म्मविभावरीयुगवरावत्सादनीवारिदव्याघ्रीनिम्बपटोलपुष्करजटारुग्दारुभिर्व्वा
कृतः ॥"
पुष्करं पुष्करमूलम् । तथा चामरसिंहः ।
"मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ।"
सुव्रता गन्धपलाशी काश्मीरे प्रसिद्धा । सुरसा
तुलसी । विश्वादिर्योगान्तरम् । वर्म्म पर्प्पटः ॥
विभावरीयुगं हरिद्रा दारुहरिद्रा च । वरा
त्रिफला । वत्सादनी गुडूची । व्याघ्री कण्ट-

कारिका। रुक् कुष्ठम् ॥*॥ अथ सन्धिगस्य चिकित्सा।

"शटीसुरतरूत्तमाः स्थविरदारुरास्ना' समाः
सनागरसुधान्विताः पिब शतावरीसयुता।
मृदुज्वलनपाचिताः सह पुरेण सन्धिग्रह-
व्यथापहतये तथा शिशिरसेवन मा कृथा ॥"

उत्तमा त्रिफला। स्थविरदारु विधारा इति लोके। सुधा गुडूची। पुरो गुग्गुलुः।

"वचाकवचकच्छुरासहचरामृताभङ्गुरा-
सुराह्वघननागरातरुणदारुरास्नापुरा।
वृषातरुणभीरुभिः सह भवन्ति सन्धिग्रह-
व्यथोरुजडिमक्रमभ्रमणपक्षघातद्रुह ॥"

कवच' पर्प्पटकः। कच्छुरा यवासः। भङ्गुरा अतिविषा। सुराह्व देवदारु। अतरुणदारु वृद्धदारु। पुरो गुग्गुलु'। वृषा वृहद्दन्ती एरण्डवत् पत्रविटपा तदलाभे दन्ती च ग्राह्या समानगुणत्वात्। तरुण एरण्डः। भीरुः शतावरी।

"सुरदारु शटी सुधालता
सुवहा शुण्ठियुता शृता जले।
सपुराः शमयन्ति सेविता'
सतत सन्धिगत सदागतिम् ॥"

सुवहा रास्ना।

"मुस्तै रण्डप्राणदावाणदारु-
च्छिन्नारास्नाभीरुकर्चूरतिक्ता।
वासा विश्वा पञ्चमूलीयुगाढ्या
हन्त्याश्मन्यास्तम्भसन्धिग्रहार्त्तीः ॥"

प्राणदा हरितकी। बाण नीलपुष्पसहचरः। तिक्ता कटुका ॥*॥ अथान्तके विधि'।

"हृह्वापहाय व्रतमुष्णवारि
ज्वरारिपूयादिगदापहारि।
ज्वरच्छिदं जीवितदञ्च नित्य
मृत्युञ्जयं चेतसि चिन्तयस्व ॥"

इह अन्तके व्रत लङ्घनादिनियमम्।

"कर्पूरप्रकरावदातवपुषं सद्योगमुद्राजुषं
शश्वद्भक्तजनेषु भावुकजुष भालस्फुरच्चक्षुषम्।
सपूर्णामृतकुम्भसम्भृतकर शुभ्राक्षमालाधर
पिङ्गोत्तुङ्गजटाकलापरुचिर चन्द्रार्द्धमौलि
स्तुहि ॥
भिषग्भिरिति निर्णीत सन्निपातेऽन्तकाभिधे।
भेषज जाह्नवीनीर वैद्यो गोविन्द एव हि॥"*

अथ रुग्दाहस्य चिकित्सा।

"उशीरचन्दनोदीच्यद्राक्षामलकपर्प्पटैः।
शृत शीत जलं दद्याद्दाहवड्ज्वरशान्तये ॥"
इति षडङ्गपानम् ॥*॥

"शमितो निशि पर्य्युषित. प्रातर्धान्याक-
तण्डुल क्वाथ।
पीतः शमयत्यचिरादन्तर्दाह ज्वरं पत्तम् ॥"

धान्याकतण्डुलाः कण्डितधान्यकानि। इति धान्यकक्वाथः ॥*॥

"पथ्यां तैलघृतक्षौद्रैर्लिहन् दाहज्वरापहाम्।
कासासृक्पित्तवीसर्पं श्वासान् हन्ति वमीमपि॥"

तैलघृतक्षौद्रैरित्यत्र न समुच्चय' स्नेहेन केवलेन मधुनापि लिह्यात्। इति पथ्यावलेह' ॥*॥

"प्रशमयति दाहमचिरात् दधियुक्काञ्जिकाम्बु-
पल्लवैर्लेप'।
लेपो हिमकरमलयजनिम्बदलैस्तक्रपिष्टैर्व्वा॥"

हिमकरः कर्पूरः। तथा च घनसारश्चन्द्रसंज्ञ इत्यमर' ॥

"उत्तानसुप्तस्य गभीरताम्र-
कांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ।
शीताम्बुधारा बहला पतन्ती
निहन्ति दाह त्वरितं ज्वरञ्च ॥
शीताम्भसा तु शतशश्च विलोडितेन
गव्येन चन्दनयुतेन घृतेन दिग्धा।
दाहज्वरी सकमलोत्पलमाल्यधारी
क्षिप्र विशेत् सलिलकोष्ठमनल्पकालम् ॥
काञ्जिकार्द्रपटेनावगुण्ठन दाहनाशनम्।
अथ शीतकसस्विन्नशीतलीकृतवाससा ॥"*॥

अथान्नमाह।

"दाहावमर्द्दितं क्षामं निरन्न' तृष्णयान्वितम्।
शर्करामधुसयुक्त पाययेल्लाजतर्पणम् ॥"

लाजतर्पण लाजशक्तुभिरुपतर्पणम्।

"वाप्य' कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहा' शुभा'।
नार्य्यश्चन्दनदिग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मता ॥
मुक्तावली चन्दनशीतलाना
सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम्।
नितम्बिनीना सुपयोधराणा-
मालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥
प्रह्लाद चास्य विज्ञाय ता' स्त्रीरपनयेत् पुन'।
हितञ्च भोजयेदन्न येनाप्नोति सुखं महत् ॥"

प्रह्लादक कामकृत हर्षम् ॥*॥ अथ चित्तभ्रमस्य चिकित्सा।

"कणोषणोशालवणोत्तमानि
करञ्जबीज चणदामलानि।
पथ्याचसिद्धार्थकहिङ्गुशुण्ठी-
युतानि वस्ताम्बुविमिश्रितानि ॥
पिष्टा गुटीय नयने विधेया
प्रचेतनेति प्रथिताञ्चितार्था।
चित्तभ्रमापस्मृतिभूतदोष-
शिरोऽक्षिरोगभ्रमनाशहेतुः ॥"

वस्ताम्बु छागमूत्रम्।

"कुम्भोद्भवतरोरम्भोगुडविश्वाकणान्वितम्।
निहित नसि नून स्यात् चित्तभ्रमविनाशनम्॥"

कुम्भोद्भवतरोरम्भ अगस्तिवृक्षवल्कलरस.।

"सुरामूर्द्धजमेधाह्वामधूकमलयोद्भवैः।
मरुत्तरुमधूच्छिष्टैः पुरपाणिजपांशुभिः ॥
लोहलामज्जकैलाभिर्धूपश्चित्तभ्रमापहः।
ग्रहदोषहरः श्रीद' सौभाग्यकर उत्तमः ॥"

सुरा एकाङ्गी। मूर्द्धजो बाला। मरुत्तरुः देवदारु.। पुर गुग्गुलु'। पाणिज' नख.। पांशु .पर्पटक'। लोह अगुरु'। लामज्जक उशीरवत् पीतच्छविलृणविशेषः। तदलाभे उशीरं ग्राह्यम्।

"मृद्वीकामरदारुमत्स्यशकलामुस्तामलक्योऽमृता
पथ्यारैवतरामसेनकरजोराजीफलै सयुता'।
हन्त्युश्चित्तरुजोऽथ दर्दुरदला द्राक्षा पटोली
पय'
पथ्या पर्पटराजवृक्षकटुकाशम्बूकपुष्प' शृता ॥"

मृद्वीका द्राक्षा। मत्स्यशकला कटुका। आरैवत आरग्वध'। रामसेनकः किराततिक्तक'। रज पर्पटकः। राजीफल' पटोल'। अथ योगान्तरमाह। दर्दुलदला मण्डूकपर्णी। सा च त्वरार्था ब्राह्मी मञ्जिष्ठा शोणकश्च। तथाप्यत्र ब्राह्मी ग्राह्या। यत उक्त गुणग्रन्थे। ब्राह्मी मतिप्रदा मेध्या ज्वरहन्त्री रसायनीति ब्राह्मी बरम्भी इति लोके। पय' बालक राजवृक्ष आरग्वध'। शम्बूकपुष्पी शङ्खपुष्पी ॥ * ॥ अथ कर्णकस्य चिकित्सा।

"प्रलेप' समस्त नयत्यल्पमेकः
समुद्रिक्तशोथञ्च रक्तावसेक'।
विपक्वञ्च शस्त्रक्रिया पूयजित् सा
व्रणत्व गतञ्च द्रुत तच्चिकित्सा ॥"

अयमर्थ.। अल्प त कर्णक एक प्रलेप अस्त नाश नयति। तच्चिकित्सा व्रणचिकित्सा।

"निशाविशालामयमाणिमन्थ-
दार्वीङ्गदीमूलकृत' प्रलेप.।
प्रभाकरक्षीरयुतप्रभावाद्-
व्यस्त समस्तोऽप्यथ कर्णकघ्न' ॥"

कुलत्थ. कटफल शुण्ठी कारवी च समांशकै।
सुखोष्णै लेंपन कार्य्यं कर्णमूले मुहुर्म्मुहु ॥
गैरिक कठिनीशुण्ठीकट्फलै सवचै' समै.।
उष्णै काञ्जिकसपिष्टै प्रलेप' कर्णमूलनुत् ॥
शिग्रुराजिकयो पिष्टा कर्णमूल प्रलेपयेत्।
कर्णमूलभव' शोथस्तेन लेपेन शाम्यति ॥
अशिशिरजलपरिमृदित मरिचकणाजीर-
सिन्धज त्वरितम्।
नस्यविधिसेवित ननु कर्णकरुक् नाशकृद्-
गदितम्॥
भार्गीनयापौष्करकण्टकारी-
कटत्रिकोग्रावनकुण्डलीभि'।
कुलीरशृङ्गीकटुकारसाभि
कृत कषाय किल कर्णकघ्न' ॥"

भार्गी वभनेटी इति लोके। तदलाभे कण्टकारीमूल ग्राह्यम्। जया गणियार इति लोके। पौष्कर पुष्करमूलम्। उग्रा वचा। कुण्डली गुडूची। कुलीरशृङ्गी कर्कटशृङ्गी। रसा रास्ना।

"दशमूलमत्स्यशकलाचपला-
त्रिफलामहौषधिकिराततुतम्।
मरिच परिक्वथितमाशु बला-
दपहन्ति कर्णरुज सकला ॥"

चपला पिप्पली ॥ * ॥ अथ कण्ठकुब्जस्य चिकित्सा।

"फलत्रिकत्र्यूषणमुस्तकद्वि-
कलिङ्गसिद्धाननशर्व्वरीभिः।

काथं क्वतं क्रन्तति कण्ठकुब्ज
कण्ठीरव कुञ्जरमाशु यद्वत् ॥”
सिंहाननो वासक । शर्व्वरी हरिद्रा ।
“किरातकट्वाकणाकुटजकण्टकारीशटी-
कलिङ्गकिलिमाभयाकटुककट्फलाभीषरै ।
विषामलकपुष्करानलकुलीरशृङ्गोष्णै-
र्महौषधसखैरयं जयति कण्ठकुब्ज गण ॥”
शटी कर्च्चूर । कलिङ्ग विभीतक । किलिम
देवदारु । कटुक मरिचम् । विषा अतिविषा ।
पुष्कर पुष्करमूलम् । वृष वासक । वृषा-
दिभि. किंविशिष्टै महौषधसखै मही-
षधस्य सखिभि । तेन एते सहितेन मही-
षधेन इत्यर्थ ॥ * ॥ अथोल्वणवातादिप्रवृद्ध-
मध्यक्षीणवातादिहेतुकाना कुम्भीपाकादिसन्नि-
पातज्वराणा त्रयोदशाना चिकित्साभिधीयते
सा च तुल्यहेतुकाना विस्फुरकादीना त्रयो-
दशानामिव विधातव्या। इति सन्निपातज्वरा-
धिकार । इति भावप्रकाश ॥
सन्निपातनुत्, पु, (सन्निपात नुदतीति । नुद+
क्विप् ।) नेपालनिम्ब । इति राजनिर्घण्ट ॥
सन्निबद्ध ,त्रि, सम्यग्बन्धनयुक्त. । सनिपूर्व्वबन्ध-
धातो कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्न ॥
सन्निबन्धन, क्लौ, सम्यङ्निश्चितबन्धनम् । सम्यग्
विबन्धनम् । सनिपूर्व्वकबन्धधातोरनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥
सन्निभ , त्रि, (सम्यक् निभातीति । स+नि+
भा+क ।) सदृश । इति जटाधर ॥ (यथा,
भागवते । ३ । १३ । २२ ।
“भगवान् यज्ञपुरुषो जगर्ज्जागेन्द्रसन्निभ ॥”)
सन्निरुद्धगुद ,पु, (सन्निरुद्ध गुद यस्मात् ।) गुह्य-
द्वारीङ्गवरोगविशेष । इति भावप्रकाश ॥
(यथा, सुश्रुते । ४ । २० । ४२ ।
“सन्निरुद्धगुद रोग वल्मीक वक्त्ररोहिणीम् ।
प्रत्याख्याय यथायोग चिकित्सितमथाचरेत् ॥”
तन्निदानादि क्षुद्ररोगशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सन्निविष्ट , त्रि, (स+नि+विश्+क्त ।) उप-
विष्ट । यथा,—
‘ ध्येय. सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायण सरसिजासनसन्निविष्ट ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्र ॥”
इत्यादित्यहृदयम् ॥
निकट । इति केचित् ॥
सन्निवृत्ति , स्त्री,(स+नि+वृ+क्तिन् ।) सम्यङ्
निवर्त्तनम् । (यथा, रघु । १० । २७ ।
गतिस्त्व वीतरागाणामभूय सन्निवृत्तये ॥”)
सन्निवेश , पु, (सन्निविशन्ते अत्रेति । स+नि+
विश+घञ् ।) पत्तनादिषु दिगादिपरिच्छिन्न-
प्रदेश । पूर्व्वदिगाद्यवच्छिन्नगृहम् । इति
कलिङ्ग ॥ पुरादेर्बहिर्विहरणभूमि । इति
स्वाम्यादय ॥ तत्पर्य्याय । निकर्षणम् २ । इत्य-
मरभरतौ ॥ किञ्च ।
“नगरादिबहि स्वैरविहारस्थानभूमिषु ।
तत्र द्वय निगदित सन्निवेशो निकर्षणम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघु । १४ । ७६ ।
अशून्यतीरा मुनिसन्निवेशै-
स्तमोऽपहन्त्री तमसा वगाह्य ॥”
संस्थानम् । यथा, कुमारे । ३ । ४५ ।
“उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये ॥”)
सन्निहित, त्रि, (स+नि+धा+क्त. ।) निकट-
स्थितम् । यथा । ब्रह्मपुराणे ।
“षष्ठ्यादौ कृष्णपक्षे तु भूमौ सन्निहिता भवेत्
यावत् पुण्यममावास्या दिनानि दश पञ्च च॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(अग्निविशेषे, पु । यथा, महाभारते । ३ ।
२२० । १८ ।
‘प्राणानाश्रित्य यो देह प्रवर्त्तयति देहिनाम्।
तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधन ॥”)
सन्न्यस्त , त्रि, (स+नि+अस्+क्त ।) सम्यङ्
न्यासीकृत । समर्पित । यथा,—
“योगसन्न्यस्तकर्म्माण ज्ञानसंछिन्नसंशयम ।
आत्मवन्त न कर्म्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥”
इति भगवद्गीतायाम् ४ अध्याय ॥
सन्न्यास, पु, (स+नि+अस्+घञ ।) जटा-
मांसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काम्यकर्म्मणा
न्यास । यथा,—
“काम्यानां कर्म्मणा न्यास सन्न्यासं कवयो विदु
सर्व्वकर्म्मफलत्याग प्राहुस्त्याग विचक्षणा ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्याय ॥
अपि च ।
‘ सन्न्यास कर्म्मणा न्यास कृतानामकृते सहा
कुशलाकुशलाभ्यान्तु प्रहाण न्यास उच्यते ॥”
इति मात्स्ये १२० अध्याय ॥*॥
चतुर्थाश्रम । तदाश्रमधर्म्मा यथा—
“सर्व्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यसमन्वित ।
जितेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम् ॥
अनारम्भस्तथाहारे भिक्षा विप्रे ह्यनिन्दिते ।
आत्मज्ञानविवेकश्च तथा ह्यात्मावबोधनम् ॥
चतुर्थे चाश्रमे धर्म्मो ह्यस्माभिस्ते प्रकीर्त्तित ॥”
इति वामने १४ अध्याय ॥*॥
तदाश्रमकालादि यथा,—
“एव वनाश्रमे स्थित्वा तृतीय भागमायुष ।
चतुर्थमायुषो भाग सन्न्यासेन नयेत् क्रमात् ॥
अग्नीनात्मनि संस्थाप्य द्विज प्रव्रजितो भवेत् ।
योगाभ्यासरत शान्तो ब्रह्मविद्यापरायण ॥
यदा मनसि सम्पन्न वैतृष्ण्य सर्व्ववस्तुषु ।
तदा सन्न्यासमिच्छेत्तु पतित स्याद्विपर्य्यये ॥
प्राजापत्या निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथवा पुन ।
दान्त पक्वकषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत् ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे २७ अध्याय ॥*॥
कलौ क्षत्रियवैश्ययो सन्न्यासनिषेधो यथा,—
“अश्वमेध गवालम्भ सन्न्यास पलपैतृकम् ।
देवरेण सुतोत्पत्ति कलौ पञ्च विवर्ज्जयेत् ॥”
इति कलौ सन्न्यासनिषेधक क्षत्रियवैश्यविष-
यकम् इति मलमासतत्त्वम् ॥ सन्न्यासप्रति
षेधश्च कलौ क्षत्रविशोर्भवेत् । इति मलमास-
तत्त्वप्रतिभाया श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्य ॥ * ॥
चैत्रमासे सन्न्यासकरणप्रमाण यथा,—
“चैत्रे शिवोत्सव कुर्य्यात् नृत्यगीतमहोत्सवै ।
स्नायात् त्रिसन्ध्य रात्रौ च हविष्याशी जिते-
न्द्रिय. ।
शिवस्वरूपता याति शिवप्रीतिकर पर ॥
क्षत्रियादिषु यो मर्त्यो देह सपीड्य भक्तित ।
अश्वमेधफल तस्य जायते च पदे पदे ॥
सर्व्वकर्म्मपरित्यागी शिवोत्सवपरायण ।
भक्तैर्ज्जागरण कुर्य्याद्रात्रौ नृत्यकुतूहलै ॥
नानाविधैर्म्महावाद्यैर्नृत्यैश्च विविधैरपि ।
नानाविधधरैर्नृत्यै प्रीयते शङ्करप्रभु ॥
किमलभ्य भगवति प्रसन्ने नीललोहिते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन तोषणीयो महेश्वर ॥
शङ्खवाद्य शङ्खतोय वर्ज्जयेत शिवसन्निधौ ।
ग्रामाद्बहिरिम शम्भोरुत्सव कारयेत् सदा ।
उपोष्य कृत्वा संक्रान्त्या व्रतमेतत् समापयेत् ॥”
इति वृहद्धर्म्मपुराणे उत्तरखण्डे ८ अध्याय ॥
सन्न्यासी, [न्]पु ,(सन्न्यासोऽस्यास्तीति । इनि ।
सन्न्यासाश्रमविशिष्ट । चतुर्थाश्रमी । तत्पर्य्याय:
पाराशरी २ मस्करी ३ परिव्राट ४ कर्म्मन्दी ५
श्रमण ६ भिक्षु ७ । इति जटाधर ॥ तस्य
लक्षणादि यथा । सर्व्वं गृहादिक त्यक्त्वा मुण्डित-
मुण्डो गैरिककौपीनाच्छादन दण्ड कमण्डलुञ्च
बिभ्रत् भिक्षावृत्तिर्निर्ज्जने तीर्थे वा स्थित्वा
केवलमीश्वराराधन करोति य स सन्न्यासी ।
स तु चतुर्व्विध । कुटीचर १ बहूदक २
हंस ३ परमहंस ४ । तस्य धर्म्मा यथा,—
“सद्मे वा कदने वा लोष्ट्रे वा काञ्चने तथा
समबुद्धिर्यस्य शश्वत् स सन्न्यासीति कीर्त्तित ॥
दण्ड कमण्डलु रक्तवस्त्रमात्रञ्च धारयेत् ।
नित्य प्रवासी नैकत्र स सन्न्यासीति कीर्त्तित ॥
शुद्धाचारद्विजान्नञ्च भुङ्क्ते लोभादिवर्ज्जित ।
किन्तु किञ्चिन्न याचेत स सन्न्यासीति कीर्त्तित
न व्यापारी नाश्रमी च सर्व्वकर्म्मविवर्ज्जित ।
ध्यायेन्नारायण शश्वत् स सन्न्यासीति कीर्त्तित
शश्वन्मौनी ब्रह्मचारी सम्भाषालापवर्ज्जित ।
सर्व्वं ब्रह्ममयं पश्येत् स सन्न्यासीति कीर्त्तित ॥
सर्व्वत्र समबुद्धिश्च हिंसामायाविवर्ज्जित. ।
क्रोधाहङ्काररहित स सन्न्यासीति कीर्त्तित ॥
अयाचितोपस्थितञ्च मिष्टामिष्टञ्च भुक्तवान् ।
न याचेत भक्षणार्थी स सन्न्यासीति कीर्त्तित ॥
न च पश्येत् मुख स्त्रीणा न तिष्ठेत्तत्समीपत
दारवीमपि योषाञ्च न स्पृशेद्य स भिक्षुक ।
अथ सन्न्यासिनां धर्म्म इत्याह कमलोद्भव, ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३१ अध्याय: ॥*॥
अपि च ।
“सर्व्वन्यासी हरौ भूप धर्म्मः सन्न्यासिनां ध्रुवम्

रक्तैकवासा दण्डी च विभर्त्ति मृत्कमण्डलुम् ॥
सर्व्वत्र समदर्शी च स्मरेन्नारायणं सदा ।
करोति भ्रमणं नित्यं गेहे गेहे न तिष्ठति ॥
विद्यामन्त्रञ्च कस्मैचित् न ददाति च दैवतम् ।
करोति नाश्रमं भिक्षुः करोति नान्यवासनाम् ॥
करोति नान्यछन्द्व निर्म्मोहः सङ्गवर्ज्जितः ।
न स्वादु भुङ्क्ते देवाश्च स्त्रीमुखं न हि पश्यति ॥
न वाञ्छितं भक्ष्यवस्तु याचते गृहिणं व्रती ।
इति सन्यासिना धर्म्ममित्याह कमलोद्भव ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्याय ॥
अन्यच्च ।
“तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सन्यासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुक्षुर्ज्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्त्तते भिक्षुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यान्नित्यतृप्तो महामुनिः ।
सम्यक् च दमसम्पन्नः स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
भैक्ष्यं श्रुतञ्च मौनित्वं तपो ध्यानं विशेषतः ।
सम्यक् च ज्ञानवैराग्यं धर्म्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥
ज्ञानसन्यासिनः केचित् वेदसन्यासिनोऽपरे ।
कर्म्मसन्यासिनः केचित् त्रिविधः पारमेष्ठिकः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव
च ।
तृतीयोऽन्त्याश्रमी प्रोक्तो योगमूर्त्तिसमाश्रितः ॥
प्रथमा भावना पूर्व्वे मोक्षे त्वक्षरभावना ।
तृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी ॥
यतीनां यतचित्तानां न्यासिनामूर्द्ध्वरेतसाम् ।
आनन्दं ब्रह्म तत्स्थानं यस्मान्नावर्त्तते मुनिः ॥
योगिनाममृतं स्थानं व्योमाख्यं परमाक्षरम् ।
आनन्दमैश्वरं यस्मान्मुक्तो नावर्त्तते नरः ॥”
इति गारुड़े ४९ अध्याय. ॥*॥
अपरञ्च ।
“ज्ञानसन्यासिनः केचिद्वेदसन्यासिनोऽपरे ।
कर्म्मसन्यासिनस्त्वन्ये त्रिविधाः परिकीर्त्तिताः ॥
यः सर्व्वसङ्गनिर्म्मुक्तो निर्द्वन्द्वश्चापि निर्भयः ।
प्रोच्यते ज्ञानसन्यासी स्वात्मन्येव व्यवस्थितः ॥
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं निराशीर्निष्परिग्रहः ।
प्रोच्यते वेदसन्यासी मुमुक्षुर्व्विजितेन्द्रियः ॥
यस्त्वग्नीनात्मसात् कृत्वा ब्रह्मार्पणपरो द्विजः ।
ज्ञेयः स कर्म्मसन्यासी महायज्ञपरायणः ॥
त्रयाणामपि चैतेषां ज्ञानी त्वभ्यधिको मतः ।
न तस्य विद्यते कर्म्म न लिङ्गाद्या विपश्चितः ॥
निर्म्ममो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वः पर्णभोजनः ।
जीर्णकौपिनवासाः स्यान्नग्नो वा ध्यानतत्परः ॥
ब्रह्मचारी मिताहारो ग्रामादन्नं समाहरेत् ।
अध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन स्वर्गार्थं विचरेदिह ॥”
स्वर्गार्थमित्यत्र सुखार्थमिति च पाठः ।
“नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ॥
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ।
नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ॥
एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

एकवासोऽथवा विद्वान् कौपीनाच्छादनोऽथवा
मुण्डः शिखी वाथ भवेत् त्रिदण्डी निष्परि-
ग्रहः ।
कषायवासाः सततं ध्यानयोगपरायणः ॥
ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद्देवालयेऽपि वा ।
समः शत्रौ तथा मित्रे तथा मानापमानयोः ॥
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेत् क्वचित् ।
यस्तु मोहेन चान्यस्मादेकान्नादी भवेद्यदि ॥
न तस्य निष्कृतिः काचिद्धर्म्मशास्त्रेषु कथ्यते ।
रागद्वेषविमुक्तात्मा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥
प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मौनी स्यात् सर्व्वनिस्पृहः ।
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतां वदेद्वाणीं मनःपूतं समाचरेत् ॥
नैकत्र निवसेद्देशे वर्षाभ्योऽन्यत्र भिक्षुकः ।
स्नानशौचरतो नित्यं कमण्डलुकरः शुचिः ॥
ब्रह्मयज्ञरतो नित्यं वनवासरतो भवेत् ।
मोक्षशास्त्रेषु निरतो ब्रह्मसूत्री जितेन्द्रियः ॥
दम्भाहङ्कारनिर्म्मुक्तो निन्दापैशुन्यवर्ज्जितः ।
आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिर्म्मोक्षमवाप्नुयात् ॥*॥
अभ्यसेत् सततं वेदं प्रणवाख्यं सनातनम् ।
स्नात्वाचम्य विधानेन शुचिर्देवालयादिषु ॥
यज्ञोपवीती शान्तात्मा कुशपाणिः समाहितः ।
धौतकाषायवसनो भस्मच्छन्नतनूरुहः ॥
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिमतञ्च यत् ॥
पुत्त्रेषु वाथ निवसन् ब्रह्मचारी यतिर्म्मुनिः ।
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं स याति परमां गतिम् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं तपः परम् ।
क्षमा दया च सन्तोषो व्रतान्यस्य विशेषतः ॥
वेदान्तज्ञाननिष्ठो वा पञ्चयज्ञान् समाहितः ।
कुर्य्यादहरहः स्नात्वा भैक्षान्नेनैव तेन हि ॥
होममन्त्रान् जपेन्नित्यं काले काले समाहितः ।
स्वाध्यायं चान्वहं कुर्य्यात् सावित्रीं सन्ध्ययो-
र्ज्जपेत् ॥
ध्यायीत सततं देवमेकान्ते परमेश्वरम् ।
एकान्नं वर्ज्जयेन्नित्यं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
एकवासा द्विवासा वा शिखी यज्ञोपवीतवान् ।
कमण्डलुकरो विद्वांस्त्रिदण्डी याति तत्पदम् ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे २७ अध्याय ॥*॥
व्यास उवाच ।
“एवमाश्रमनिष्ठानां यतीनां नियतात्मनाम् ।
भैक्षेण वर्त्तनं प्रोक्तं फलमूलैरथापि वा ॥
एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
सप्तागारं चरेद्भैक्षमलाभे तु पुनश्चरेत् ।
प्रक्षाल्य पात्रे भुञ्जीयादद्भिः प्रक्षालयेत्तु तत् ॥
अथवान्यदुपादाय पात्रं भुञ्जीत नित्यशः ।
भुक्त्वा च सन्त्यजेत् पात्रं यात्रामात्रमलोलुपः ॥
विधूमे सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
गोदोहमात्रं तिष्ठेत कालं भिक्षुरधोमुखः ।
भिक्षेत्युक्त्वा सकृत्तूष्णीमश्नीयाद्वाग्यतः शुचिः ॥

प्रक्षाल्य पाणिपादौ च समाचम्य यथाविधि ।
आदित्ये दर्शयित्वान्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखोऽत्वरः ॥
हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च ग्रासानष्टौ समाहितः ।
आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ॥
अलावुं दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैणवं तथा ।
चत्वारि यतिपात्राणि मनुराह प्रजापतिः ॥
प्रदोषे पररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च ।
सन्ध्यास्वह्नि विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम् ॥
कृत्वा हृत्पद्मनिलये विश्वाख्यं विश्वसम्भवम् ।
आत्मानं सर्व्वभूतानां परस्तात्तमसः स्थितम् ॥
सर्व्वस्याधारभूतानामानन्दं ज्योतिरव्ययम् ।
प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहनं परम् ॥
तदन्तः सर्व्वभावानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम् ।
ध्यायेदनादिमद्वैतमानन्दादिगुणालयम् ॥
महान्तं परमं ब्रह्म पुरुषं सत्यमव्ययम् ।
सितेतरारुणाकारं महेशं विश्वरूपिणम् ॥
ओङ्कारान्तेऽथवात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ।
आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमव्ययम् ॥
कारणं सर्व्वभूतानामानन्दैकसमाश्रयम् ।
पुराणं पुरुषं शम्भुं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात् ॥
यद्वा गुहायां प्रकृतौ जगत्सम्मोहनालये ।
विचिन्त्य परमं व्योम सर्व्वभूतैककारणम् ॥
जीवनं सर्व्वभूतानां यत्र लोकः प्रलीयते ।
आनन्दं ब्रह्मणः सूक्ष्मं यत् पश्यन्ति मुमुक्षवः ॥
तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ।
अनन्तं सत्यमीशानं विचिन्त्यासीत संयतः ॥
गुह्याद्गुह्यतमं ज्ञानं यतीनामेतदीश्वरम् ।
योऽनुतिष्ठेत सततं सोऽश्नुते योगमीश्वरम् ॥
तस्मात् ध्यानरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः ।
ज्ञानं समभ्यसेद्ब्राह्मं मुच्येत भवबन्धनात् ॥
यद्वा पृथक्त्वमात्मानं सर्व्वस्मादेव केवलम् ।
आनन्दमक्षरं ज्ञानं ध्यायीत च पुनः परम् ॥
यस्माद्भवन्ति भूतानि यद्गत्वा नेह जायते ।
स तस्मादीश्वरो देवः परस्ताद्योऽधितिष्ठति ॥
यदन्तरे तद्गगनं शाश्वतं शिवमव्ययम् ।
यमाहुस्तत्परो यस्तु स देवः स्यान्महेश्वरः ॥
व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च ।
एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
उपेत्य च स्त्रियं कामात् प्रायश्चित्तं समाहितः ।
प्राणायामसमायुक्तं कुर्य्यात् सान्तपनं शुचिः ॥
ततश्चरेत नियमान् कृत्स्नान् संयतमानसः ।
पुनराश्रममागत्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ॥
न नर्म्मयुक्तमनृतं हिनस्तीति मनीषिणः ।
तथापि न च कर्त्तव्यं प्रसङ्गो ह्येष दारुणः ॥
एकरात्रोपवासश्च प्राणायामशतं तथा ।
उक्त्वानृतं प्रकर्त्तव्यं यतिना धर्म्मलिप्सुना ॥
परमापद्गतेनापि न कार्य्यं स्तेयमन्यतः ।
स्तेयादभ्यधिकः कश्चित् नास्त्यधर्म्म इति स्मृतिः ॥
हिंसा चैषा परा दृष्टा या चात्मज्ञाननाशिका ।
यदेतद्द्रविणं नाम प्राणा ह्येते बहिश्चराः ॥
स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनम् ॥
एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तो व्रतच्युतः ।

भूयो निर्व्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायण व्रतम् ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन सवत्सरमिति श्रुतिः ।
भूयो निर्व्वेदमापन्नश्चरेत्कृच्छ्रमतन्द्रितः ॥
अकस्मादपि हिसान्तु यदि भिक्षु समाचरेत् ।
कुर्य्यात् कृच्छ्रातिकृच्छ्रन्तु चान्द्रायणमथापि वा
स्कन्देदिन्द्रियदौर्व्वल्यात् स्त्रिय दृष्ट्वा यतिर्यदि।
तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ॥
दिवा स्वप्ने त्रिरात्र स्यात् प्राणायामशत तथा
एकान्ने मधुमासे च नवश्राद्धे तथैव च ॥
प्रत्यक्षलवणे चोक्त प्राजापत्य विशोधनम् ।
ध्याननिष्ठस्य सतत नश्यते सर्व्व पातकम् ॥
तस्मान्महेश्वर ध्यात्वा तस्य ध्यानरतो भवेत् ।
यद्ब्रह्म परम ज्योति प्रतिष्ठाक्षयमक्षयम् ।
योऽन्तरात्मा पर ब्रह्म स विज्ञेयो महेश्वरः ॥
एष देवो महादेव केवल परमेश्वरः ।
तदेवाक्षयमद्वैत तदादित्यान्तर परम् ॥
यस्मात् महीयते देव. स्वधाम्नि ज्ञानसज्ञिते ।
आत्मयोगाह्वये तत्त्वे महादेवस्ततः स्मृत. ॥
नान्य देव महादेवाद्व्यतिरिक्त प्रपश्यति ।
तमेवात्मानमन्वेति य. स याति पर पदम् ॥
मन्यन्ते ये स्वमात्मान विभिन्न परमेश्वरात् ।
न ते पश्यन्ति त देव वृथा तेषा परिश्रम ॥
एकमेव पर ब्रह्म विज्ञेय तत्त्वमव्ययम् ।
स देवस्तु महादेवो नैतद्विज्ञाय बध्यते ॥
तस्माद्यतेन्न नियत यति सयतमानसः ।
ज्ञानयोगरत शान्तो महादेवपरायणः ॥
एष व कथितो विप्रा यतीनामाश्रमः शुभ ।
पितामहेन प्रभुणा मुनीना पूर्व्वमीरित ॥
न पुत्रशिष्ययोगिभ्यो दद्यादिदमनुत्तमम् ।
ज्ञान स्वयम्भुवा प्रोक्त यतिधर्म्माश्रम शिवम् ॥
इति यतिनियमानामेतदुक्त विधान
पशुपतिपरितोषे यद्भवेदेकहेतु ।
न भवति पुनरेषामुद्भवो वा विनाश
प्रणिहितमनसा ये नित्यमेवाचरन्ति ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे यतिधर्म्मो नाम २८ अध्याय. ॥*॥ युगभेदे सन्न्यासिना नामानि उपाधयश्च यथा। आदौ वेदान्ताचार्य्यो ब्रह्मा। द्वितीयाचार्य्यो विष्णु । तृतीयाचार्य्यो रुद्र । चतुर्थाचार्य्यो वशिष्ठ । पञ्चमाचार्य्य शक्ति । षष्ठाचार्य्य पराशर । सप्तमाचार्य्यो व्यास। अष्टमाचार्य्य शुक । नवमाचार्य्यो गौड । दशमाचार्य्यो गोविन्द । एकादश श्रीशङ्कराचार्य्य । सत्ययुगमध्ये आचार्य्यत्रय ब्रह्मविष्णुरुद्राः । त्रेतायुगे आचार्य्यत्रय वशिष्टशक्तिपराशराः । द्वापरे आचार्य्यद्वय व्यासशुकौ। कलियुगे आचार्य्यत्रय गौडगोविन्दशङ्कराचार्य्याः। शङ्कराचार्य्यस्य चत्वार. शिष्या स्वरूपाचार्य्य. पद्माचार्य्य. त्रोटकाचार्य्य पृथ्वीधराचार्य्य इति ॥*॥ अथ दश नामानि। स्वरूपाचार्य्यस्य शिष्य तीर्थ आश्रमश्च । पद्माचार्य्यस्य शिष्यद्वय वन अरण्यश्च । त्रोटकाचार्य्यस्य शिष्यत्रयं गिरिपर्व्वतसागरा इति। पृथ्वीधराचार्य्यस्य शिष्यत्रयम्। सरस्वती भारती पुरी चेति। इति श्रीशङ्कराचार्य्यविरचित सप्तमसूत्रम् ॥ * ॥ अपि च ।
“तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्व्वतसागरा ।
सरस्वती भारती च पुरीति दश कीर्त्तिताः ॥”
तेषा लक्षणानि यथा,—
“त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे ।
स्नायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते ॥१॥
आश्रमग्रहणे प्रौढ़ आशापाशविवर्ज्जितः ।
यातायातविनिर्मुक्त एतदाश्रमलक्षणम् ॥२॥
सुरम्ये निर्झरे देशे वने वास करोति य ।
आशापाशविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते ॥३॥
अरण्ये सस्थितो नित्यमानन्दनन्दने वने ।
त्यक्त्वा सर्व्वमिद विश्वमानन्दलक्षण किल॥४॥
वासो गिरिवरे नित्य गीताभ्यासे हि तत्पर।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥५॥
वसेत् पर्व्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात्।
सारात् सार विजानाति पर्व्वत परि-
कीर्त्तितः ॥६॥
वसेत् सागरगम्भीरो वनरत्नपरिग्रह ।
मर्य्यादाश्च न लङ्घेत सागर. परिकीर्त्तितः ॥७॥
स्वरज्ञानवशो नित्य स्वरवादी कवीश्वरः ।
ससारसागरे साराभिज्ञो यो हि सरस्वती ॥८॥
विद्याभारेण सम्पूर्ण सर्व्वभार परित्यजेत् ।
दु खभार न जानाति भारती परिकीर्त्तितः ॥९॥
ज्ञानतत्त्वेन सपूर्ण पूर्णतत्त्वपदे स्थित ।
परब्रह्मरतो नित्य पुरीनामा स उच्यते ॥”१०॥
इति बृहच्छङ्करविजये विद्यारण्यस्वामिधृतम् ॥
श्रीसदाशिव उवाच ।
“अवधूताश्रमो देवि कलौ सन्न्यास उच्यते ।
विधिना येन कर्त्तव्य तत् सर्व्व शृणु साम्प्रतम्॥
ब्रह्मज्ञाने समुत्पन्ने विरते स्वर्गकर्म्मणि ।
अध्यात्मविद्यानिपुण सन्न्यासाश्रममाचरेत् ॥
विहाय वृद्धौ पितरौ शिशु भार्य्या पतिव्रताम् ।
त्यक्त्वासमर्थान् बन्धूश्च प्रव्रजन्नारकी भवेत् ॥
सम्पाद्य गृहकर्म्माणि परितोष्यागमानपि ।
निर्म्ममो निलयाद्गच्छेन्निष्कामो विजितेन्द्रिय ॥
आहूय स्वजनान् बन्धून ग्रामस्थान् प्रति-
वासिनः ।
प्रीत्यानुमतिमन्विच्छेद्गृहाज्जिगमिषुर्नर ॥
तेषामनुज्ञामादाय प्रणम्य परदेवताम् ।
ग्राम प्रदक्षिणीकृत्य निरपेक्षो गृहाद्दियात् ॥
मुक्त ससारपाशेभ्य परमानन्दहर्षित ।
कुलावधूत ब्रह्मज्ञ गत्वा सप्रार्थयेदिदम् ॥
गृहाश्रमे पर ब्रह्मन् ममैतद्विगत वय ।
प्रसाद कुरु मे नाथ सन्न्यासग्रहण प्रति ॥
निवृत्तगृहकर्म्माणं विचार्य्य विधिवद्गुरु ।
शान्त विवेकिन वीक्ष्य द्वितीयाश्रममादिशेत्॥
तत शिष्य कृतस्नानो यतात्मा विहिताह्निक.।
ऋणत्रयविमुक्त्यर्थं देवर्षीन् स्वार्च्चयेत् पितॄन् ॥
देवा ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्च स्वगणै सह ।
ऋषय. सनकाद्याश्चाताद्या देवर्षयस्तथा ॥
अथ ये पितर पूज्या वक्ष्यामि शृणु तानपि ।
पिता पितामहश्चैव प्रपितामह एव च ॥
माता पितामही देवि तथैव प्रपितामही ।
मातामहादयोऽप्येव मातामह्यादयोऽपि च ॥
प्राच्यामृषीन् यजेद्देवान् दक्षिणस्या पितॄन्
यजेत् ।
मातामहान् प्रतीच्यान्तु पूजयेन्न्यासकर्म्मणि ॥
पूर्व्वादिक्रमतो दद्यादासनाना द्वय द्वयम् ।
देवादीन् क्रमतस्तत्रावाह्य पूजा समाचरेत् ॥
समर्च्च्य विधिवत्तेभ्य पिण्डान् दद्यात् पृथक्
पृथक् ।
पिण्डप्रदानविधिना दत्त्वा पिण्ड यथाक्रमम् ॥
कृताञ्जलीपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् पितृदेवता ।
तृप्यध्व पितरो देवा देवर्षिमातृकागणाः ॥
गुणातीतपदे यूयमनृणीकुरुताचिरात् ॥
आनृण्यमर्थयित्वा तु प्रणम्य च पुन पुनः ।
ऋणत्रयविनिर्मुक्तात्मश्राद्ध प्रकल्पयेत् ॥
पिता ह्यात्मैव सर्व्वदा तत्पिता प्रपितामह ।
आत्मन्यात्मार्पणार्थाय कुर्य्यादात्मक्रिया सुधी ॥
उत्तराभिमुखो भूत्वा पूर्व्ववत् कल्पितासने ।
आवाह्यात्मपितॄन् देवि दद्यात् पिण्ड समर्च्चयन् ॥
प्रागग्रान् दक्षिणाग्राश्च पश्चिमाग्रान् यथा-
क्रमात् ।
पिण्डार्थमास्तरेद्दर्भानुदगग्रान् स्वकर्म्मणि ॥
समाप्य श्राद्धकर्म्माणि गुरुदर्शितवर्त्मना ।
मुमुक्षुश्चित्तशुद्ध्यर्थमिम मन्त्र शत जपेत् ॥
ह्रीं त्र्यम्बक यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्द्धनम् ।
उर्व्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात्
उपासनानुसारेण विद्यामण्डलपूर्व्वकम् ।
सस्थाप्य कलस तत्र गुरु पूजा समारभेत् ॥
ततस्तु परमब्रह्म ध्यात्वा शाम्भववर्त्मना ।
विधाय पूजा ब्रह्मज्ञो ब्रह्मस्थापनमाचरेत् ॥
प्रागुक्तसस्कृते वह्नौ सङ्कल्पोक्ताहुति गुरु. ।
दत्त्वा शिष्य समाहूय साकल्य हावयेत्तु तम् ।
आदौ व्याहृतिभिर्हुत्वा प्राणहोम प्रकल्पयेत् ।
प्राणोऽपान समानश्चोदानव्यानौ च वायव. ॥
तत्र होम ततः कुर्य्याद्देहामेध्यत्वमुक्तये ।
पृथिवी सलिल वह्निर्वायुराकाशमेव च ॥
गन्धो रसश्च रूपश्च स्पर्शः शब्दो यथाक्रमात् ।
ततो वाक्पाणिपादश्च पायूपस्थौ ततः परम् ॥
श्रोत्र त्वक् नयन जिह्वाघ्राणबुद्धीन्द्रियाणि च
एतानि मे पदान्ते च शुध्यन्ति पदमुच्चरेत् ॥
ह्रीं ज्योतिरह विरजा विपाप्मा भूयास द्विठ
इत्यपि ।
चतुर्विंशतितत्त्वानि कर्म्माणि वैदिकानि च ।
हुत्वाग्नौ निष्क्रियो देह मृतवच्चिन्तयेत्तत ॥
विभाव्य मृतवत् कायं रहित सर्व्वकर्म्मणा ।
स्मरन् तत् परम ब्रह्म यज्ञसूत्र समुद्धरेत् ॥
ऐं क्लीं हु इति मन्त्रेण स्कन्धादुद्धार्य्य तत्त्ववित्
यज्ञसूत्र करे धृत्वा पठित्वा व्याहृतित्रयम् ।
वह्निजाया समुच्चार्य्य घृताक्तमनले क्षिपेत् ॥
हुत्वैवमुपवीतञ्च कामबीज समुच्चरन् ।

छित्त्वा शिखां करे कृत्वा घृतमध्ये नियोजयेत्॥
ब्रह्मपुत्त्रि शिखे त्व हि वाणीरूपा सनातनी।
दीयते पावके स्थानं गच्छ देवि नमोऽस्तु ते॥
कामं माया कूर्च्चमन्त्र वह्निजायामुदीरयेत्।
शिखामाश्रित्य पितरो देवो देवर्षयस्तथा।
सर्व्वाण्याश्रमकर्म्माणि निवसन्ति शिखोपरि॥
ततः सन्तर्प्य ताः सर्व्वाः देवर्षिपितृदेवता।
शिखासूत्रपरित्यागात् देही ब्रह्ममयो भवत्॥
यज्ञसूत्रशिखात्यागात् सन्न्यासः स्याद्द्विजन्मनाम्
शूद्राणामितरेषाञ्च शिखा हुत्वैव सत्क्रिया॥
ततो मुक्तशिखासूत्रः प्रणमेद्दण्डवद्गुरुम्।
गुरुरुत्थाप्य त शिष्य दक्षकर्णे वदेदिमम्॥
तत्त्वमसि महाप्राज्ञ हंसः सोऽहं विभावय।
निर्म्ममो निरहङ्कार स्वभावेन सुख चर॥
ततो घटञ्च वह्निञ्च विसृज्य ब्रह्मतत्त्ववित्।
आत्मस्वरूप तं मत्वा प्रणमेच्छिरसा गुरुम्॥
नमस्तुभ्य नमो मह्यं तुभ्यं मह्य नमो नमः।
त्वमेव त्वदहमेव विश्वरूपं नमोऽस्तु ते॥
ब्रह्ममन्त्रोपासकाना तत्त्वज्ञाना जितात्मनाम्।
स्वमन्त्रेण शिखाच्छेदात् सन्न्यासग्रहण भवेत्॥
ब्रह्मज्ञानविशुद्धाना कि यज्ञैः श्राद्धपूजनैः।
स्वेच्छाचारपराणान्तु प्रत्यवायो न विद्यते॥
ततो निर्द्वन्द्वरूपोऽसौ निष्कामः स्थिरमानसः।
निर्म्ममो विहरेत् शिष्यः साक्षाद्ब्रह्ममयो भुवि॥
मुक्तो विधिनिषेधाभ्यां निर्योगक्षेम आत्मवित्।
सुखदुःखसमो धीरो जितात्मा विगतस्पृहः॥
स्थिरात्मा प्राप्तदुःखोऽपि सुखे प्राप्तेऽपि निष्पृह
सदानन्दः शुचि. शान्तो निरपेक्षो निराकुल.॥
नोद्वेजकः स्याज्जीवाना सदा प्राणिहिते रतः।
विगतामर्षभीर्दान्तो निःसङ्कल्पो निरुद्यमः॥
शोकद्वेषविमुक्तः स्याच्छत्रौ मित्रे समो भवेत्।
शीतवातातपसहः समो मानापमानयोः॥
समः शुभाशुभे तुष्टो यदृच्छालाभवस्तुना।
निस्त्रैगुण्यो निर्व्विकल्पो निर्लोभः स्यात्त्वसञ्चयी
यथासत्यनुपाश्रित्य मृषा विश्व प्रतिष्ठते।
आत्माश्रितस्तथा देहो जानन्नेव सुखी भवेत्॥
इन्द्रियाण्येव कुर्व्वन्ति स्व स्व कर्म्म पृथक् पृथक्
आत्मा साक्षी विनिर्लिप्तो ज्ञात्वैव मोक्षभाग्
भवेत्॥
धातुप्रतिग्रहं निन्दामनृतं क्रीडन स्त्रिया।
रेतस्त्यागमसूयाञ्च सन्न्यासी परिवर्ज्जयेत्॥
सर्व्वत्र समदृष्टिः स्यात् कीटे देवे तथा नरे।
सर्व्वं ब्रह्मेति जानीयात् परिव्राट् सर्व्वकर्म्मसु।
विप्रान्न श्वपचान्न वा यस्मात्तस्मात् समागतम्
देश काल तथा चान्नमश्नीयादविचारयन्।
अध्यात्मशास्त्राध्ययनैः सदा तत्त्वविचारणैः॥
अवधूतो नयेत् काल स्वेच्छाचारपरायण.।
सन्न्यासिना मृतं काय दाहयेन्न कदाचन॥
संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्निखनेद्वाप्सु मज्जयेत्।
अप्राप्तयोगमर्त्यानां सदा कामाभिलाषिणाम्॥
प्रभावाज्जायते देवि प्रवृत्तिः कर्म्मसकुले।
अत्रापि ते सानुरक्ता ध्यानार्च्चाजपसाधने॥
श्रेयस्तदेव जानन्तस्तत्रैव दृढनिश्चयाः।
अतः कर्म्मविधानानि प्रोक्तानि चित्तशुद्धये॥
नामरूप बहुविध तदर्थं कल्पित मया।
ब्रह्मज्ञानं विना देवि कर्म्मसंन्यसनं विना॥
कुर्व्वन् कल्पशत कर्म्म न भवेन्मुक्तिभाजनः।
कुलावधूतस्तत्त्वज्ञो जीवन्मुक्तो नराकृति॥
साक्षान्नारायण मत्वा गृहस्थस्त प्रपूजयेत्।
यतेर्द्दर्शनमात्रेण विमुक्त सर्व्वपातकात्।
तीर्थव्रततपोदानसर्व्वयज्ञफल लभेत्॥"
इत्यवधूताश्रमः। इति महानिर्व्वाणतन्त्रे अष्टमोल्लासः॥

सप, सम्बन्धे। (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।)असोसपत्। इति दुर्गादास॥ कविकल्पद्रुमे मूर्द्धन्यादिरयम्॥

सपत्त्राकरण, क्ली, (सपत्त्र+कृ+ल्युट्। "सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने।"५।४।६१। इति डाच्।) अत्यन्तपीडनम्। इति हलायुधः॥

सपत्त्राकृत, पु, (सपत्त्र+कृ+क्त। डाच्।) क्षतमृगादि.। अत्यन्तपीडिते, त्रि। इति केचित्॥

सपत्त्राकृति, स्त्री, (सपत्त्र+कृ+क्तिन्। डाच्।) अत्यन्तपीडनम्। तत्पर्य्यायः। निष्पत्त्राकृति २। इति हेमचन्द्रः॥

सपत्नः, पु, (सह पतति एकार्थे इति। पत+नः। सहस्य सः।) शत्रुः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। १। १४५। ५।
"सरक्ष तात मन्त्रञ्च सपत्नाश्च ममोहर।
निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि तथा कुरु॥")

सपत्नारि., पु, (सपत्नस्य शत्रोररिरिव दुर्गप्रभवात्वात्।)वशविशेषः। वेयुड वाँश इति भाषा। यथा,—
"ब्रह्मयष्टिः सपत्नारिर्बहुसन्ततिराशुपः।"
इति शब्दचन्द्रिका॥

सपत्नी, स्त्री, (समानः एकः पतिर्यस्याः। "नित्य सपन्त्यादिषु।" ४। १। ३५। इति ङीप्। पत्युर्नकारादेशः समानस्य सभावोऽपि निपात्यते।) समानपतिका। सतीन इति भाषा॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४६२।
"या नीयते सपत्न्या प्रविश्य या वर्ज्जिता
भुजङ्गेन।
यमुनाया इव तस्याः सखि मलिन जीवन मन्ये॥"
यथा च। दौहित्राभावे सपत्नीपुत्त्रः। तस्य पुत्त्रत्वस्मरणात्। यथा मनुः।
"सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत्।
सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्म्मनुः॥"
एकपत्नीनामिति एकः पतिर्य्यासामिति।
अत्र सपत्नीपुत्त्रस्य पुत्त्रत्वातिदेशात् तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणा सपिण्डन मैथिलैरुक्तम्। तन्न।
"पुत्त्रेणैव तु कर्त्तव्य सपिण्डीकरण स्त्रियाः।
पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्त्रादयोऽपि ये॥"
इति लघुहारीतवचने एवकारेणातिदिष्टपुत्त्रनिषेधात्। इति शुद्धितत्त्वम्॥

सपदि, व्य, (संपद्यते इति। पद गतौ+इन्। पृषोदरादित्वात् मलोप.।) द्रुतम्। तत्क्षणः। इत्यमरः॥ (यथा, कुमारे। ३। ७६।
"सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या
दुहितरमनुकम्पामद्रिरादाय दोर्भ्याम्।
सुरगज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्ना
प्रतिपथगतिरासीत् वेगदीर्घीकृताङ्गः॥")

सपर्य्या, स्त्री, (सपर पूजायाम्+"कण्ड्वादिभ्यो यक्।"३।१।२७। इति यक्। "अ प्रत्ययात्।" ३। ३। १०२। इति अ। ततष्टाप्।) पूजा। इत्यमर॥ (यथा, माघे। १। १४।
"तमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपूरुष
सपर्य्यया साधु स पर्य्यपूपुजत्॥")

सपाद, त्रि, पादेन सह वर्त्तमान.। स तु चरणयुक्तश्चतुर्थभागसहितश्च। यथा,—
"सपादपलमानेन वेला त्रुट्यति निश्चितम्।"
इति सत्कृत्यमुक्तावली॥

सपादपीठं, त्रि, (सपाद पादसहित पीठ यत्र।) पादपीठयुक्तसिंहासनादि। यथा,—
"आदित्यदादीप्तकृशानुकल्प
सिंहासन तस्य सपादपीठम्।
सन्तप्तचामीकरवल्गुवक्त्र
विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम्॥"
इति भट्टौ ३ सर्गः॥

सपिण्ड, पु, (समान पिण्डो मूलपुरुषो निवापो वा यस्य। समानस्य सः।) सप्तपुरुषान्तर्गतज्ञाति। तत्पर्य्याय। सनाभि २। इत्यमरः॥ स च अशौचविवाहदायभेदात् त्रिविधः। तत्राशौचसपिण्डस्य लक्षण यथा। सप्तपुरुषान्तर्गतत्वे सति गोत्रैक्ये सति दातृत्वभोक्तृत्वान्यतरसम्बन्धेन पिण्डलेपान्यतरवत्त्वम्। दत्तकन्यानान्तु भर्त्तृसापिण्ड्येन सापिण्ड्यम्। अदत्ताना पित्रवधित्रिपुरुषसापिण्ड्यम्। विवाहसपिण्डास्तु। पितृपितृबन्ध्वपेक्षया सप्तमपुरुषावधय. मातामहमातृबन्ध्वपेक्षया पञ्चमपुरुषावधयश्च। यथा,—
"पञ्चमात् सप्तमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृत क्रमात्।
सपिण्डता निवर्त्तेत सर्व्ववर्णेष्वय विधिः॥"
इत्युद्वाहतत्त्वधृतनारदवचनम्॥
दायसपिण्डास्तु। त्रिपुरुषावधयः। ते च पितृपितामहप्रपितामहा. तेषा पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्रदौहित्राः। मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः। तत्पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्राश्च। इति दायभागः॥ * ॥ अथ सपिण्डादिविचारः। मत्स्यपुराणम्।
"लेपभाजश्चतुर्थाद्या पित्राद्याः पिण्डभागिनः
पिण्डद. सप्तमस्तेषा सापिण्ड्य साप्तपौरुषम्॥"
नन्वेव भ्रात्रादिभि. सह पिण्डतल्लेपभोक्तृत्वासम्भवात् कथ सपिण्डत्वमिति चेदुच्यते। तेषामपि पिण्डलेपयो. सम्बन्धोऽस्ति। तथा च बौधायनः। प्रपितामह. पितामह. पिता स्वयं सोदर्य्यभ्रातर.। सवर्णायाः पुत्त्र. पौत्त्रः प्रपौत्त्रो

वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते
विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते सत्स्वङ्गजेषु
तद्गामी ह्यर्थो भवति इति। अस्यार्थः। पित्रा-
दिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात्। पुत्रा-
दिभिस्त्रिभिस्तत्पिण्डदानात्। यश्च जीवन् यस्य
पिण्डदाता स मृतः सन् सपिण्डनेन तत्पिण्ड-
भोक्ता एवं सति मध्यस्थितः पुरुषः पूर्व्वेषां
जीवन् पिण्डदाता मृतः सन् तत्पिण्डभोक्ता-
परेषां जीवतां पिण्डसम्प्रदानभूत आसीत् मृतेषु
तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता। अतो
येषामयं पिण्डदाता ये चास्य पिण्डभोक्तारस्ते-
ऽविभक्तं पिण्डरूपं दायं अश्नन्तीति अविभक्त-
दायादाः सपिण्डा इति। इदञ्च सपिण्डत्वं
सकुल्यत्वञ्च दायग्रहणार्थम्। अशौचाद्यर्थन्तु
पिण्डलेपभुजामपि। लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पि-
त्राद्याः पिण्डभागिनः॥ इति प्रागुक्तमत्स्यपुरा-
णात् वक्ष्यमाणकूर्म्मपुराणशङ्खलिखितवचनाच्च
पिण्डे यथा परस्परं भोक्तृत्वं तथा लेपे तुल्य-
न्यायात्। हारलतायां कूर्म्मपुराणम्।
"सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
लेपभाजश्चतुर्थाद्याः सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्॥"
लेपभागिभ्यस्तूर्द्धं यावज्जन्मनाम्नोर्वेदनं याव-
दमुकनाम्नोऽस्मात् पूर्व्वपुरुषादयं जात इति
विशेषः। अयमस्मत्कुले जात इति सामा-
न्यतो वा स्मर्य्यते तावत् समानोदकत्वमिति
हारलता॥ अत्र परवचनेनैव सापिण्ड्यसिद्धौ
पूर्व्ववचनपूर्व्वार्द्धं जीवत्पितृकत्वादिना अधिक-
पुरुषेषु पिण्डलेपसम्बन्धेऽपि सपिण्डतानिवृत्ति-
ज्ञापनाय। सर्व्वदेशीयाचारोऽपि तथा। यथा
श्राद्धविवेकेऽपि पार्व्वणश्राद्धानन्तरं नित्यश्राद्धे
विकल्प उक्तः। मार्कण्डेयपुराणम्।
"नित्यक्रिया पितॄणान्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः।
न पितॄणां तथैवान्ये शेषं पूर्व्ववदाचरेत्॥"
अत्र पूर्व्वार्द्धात् पितॄणां प्राप्तौ न पितॄनामित्यत्र
पुनः पितॄणां ग्रहणं सनकादीनामन्नोत्सर्गा-
भ्यनुज्ञानार्थ इति फलान्तरमुक्तम्। हरिशर्म्म-
णापि अन्यार्थं पुनर्व्वचनमिति लिखितम्। अथ
य खलु पिण्डान् दत्त्वैव मृतः परतश्चाप्राप्त-
पितृभावः स कथं सपिण्डः एकपिण्डदातृत्व-
भोक्तृत्वलक्षणसम्बन्धाभावादिति चेत् तद्योग्य-
तयेति ब्रूमः। योग्यताप्रयोजकञ्च सामान्य-
शास्त्रविषयत्वम्। ततश्च अत्यतिवृद्धप्रपिता-
महावधिकाधस्तनानां पश्चात् पुंसां प्रत्येकापेक्षया
सप्तानामेकगोत्राणां स्वावधिपरतनानां सप्ता-
नाञ्च सापिण्ड्यं पिण्डलेपयोर्दातृत्वभोक्तृत्वसम्ब-
न्धादिति। स्त्रीणान्तु भर्त्तृसापिण्ड्येन सापि-
ण्ड्यम्। प्रत्तानां भर्त्तृसापिण्ड्यमिति वचनात्।
नन्वेवं कन्यायाः कथं सपिण्डतेति चेत् आदि-
पुराणवचनात् त्रैपुरुषं सापिण्ड्यम्। यथा,—
"सपिण्डता तु कन्यानां सवर्णानां त्रिपौरुषी।"

अत्र कन्यानामनूढानाम्। अप्रत्तानां त्रिपौ-
रुषमिति वशिष्ठवचनात्। तेन आत्मपञ्चमे
वृद्धप्रपितामहे सापिण्ड्यं निवर्त्तत इति प्रति-
पादितम्। अतएव कन्यायाः प्रपितामहभ्रातॄणां
तत्सन्ततिभिश्च सह सापिण्ड्याभावात् कन्या-
मरणजननयोस्तेषां सपिण्डाशौचं नास्ति किन्तु
समानोदकनिमित्तमेवाशौचमिति। एवं तेषा-
मपि जननमरणयोः कन्यानामिति शूलपाणि
महामहोपाध्यायाः॥ यत्तु कूर्म्मपुराणम्।
"अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्त-
पौरुषम्।
प्रत्तानां भर्त्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामहः॥"
इति रत्नाकरधृतं तद्विवाहे पितृपक्षविषयम्।
यथा, विष्णुपुराणम्।
"सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम्।
उद्वहेत द्विजो भार्य्यां न्यायेन विधिना नृप॥"
सप्तमीं पञ्चमीं त्यक्त्वा इति शेषः। भर्त्तृसापिण्ड्य-
मित्यत्र साप्तपौरुषमित्यनुषज्यते। तेन भर्त्तृ-
समानसापिण्ड्यमित्यर्थः। शङ्खलिखितौ।
"सपिण्डता तु सर्व्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी।
पिण्डश्चोदकदानञ्च शौचाशौचं तदानुगम्॥"
गोत्रतः गोत्रैक्ये तेन मातामहकुले कदाचित्
षट्पुरुषपर्य्यन्तं पिण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता
तान् सप्तपुरुषान् आ समन्तात्कारेण पिण्डा-
दिकमनुगच्छतीति तदानुगम्। एतेन सपि-
ण्डता एकशरीरावयवान्वयेन भवति। तथा,
हि पितुः शरीरावयवान्वयेन पित्रा
सह एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण
तच्छरीरावयवान्वयात्। एवं मातृशरीरा-
वयवान्वयेन मात्रादिभिरपि। एवं पत्या सह
पत्न्या एकशरीरारम्भकतया सापिण्ड्यम्।
तथा च गर्भोपनिषदि। एतत् षाट्कौषिकं
शरीरं त्रीणि पितृतः त्रीणि मातृतः अस्थि-
स्नायुमज्जानः पितृतः त्वङ्मांसरुधिराणि
मातृतश्चेति। तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात्
निर्व्वाप्य पिण्डान्वये तु साापिण्ड्ये भ्रातृपितृ-
व्यादिसापिण्ड्यं न स्यात्। अतिप्रसङ्गस्तु सप्तान्य-
तमत्वेन प्रयोगोपाधिना निरसनीयः। यद्येवं
मातामहादीनामपि मरणे सपिण्डत्वेन दशा-
हाशौचं प्राप्नोति स्यादेतत् यदि मातामहानां
मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकमित्यादिविशेष-
वचनं न स्यात्। यत्र तु विशेषवचनं नास्ति
तत्र दशाहमिति मिताक्षरारत्नाकरादिमतम-
पास्तम्। लेपभाज इत्यादिवाचनिकेऽर्थे सापिण्ड्ये
एकशरीरावयवान्वयरूपस्वकपोलरचितार्थान-
वकाशात्। निर्व्वाप्यपिण्डसम्बन्धेन भ्रात्रादीनां
साापिण्ड्यस्य मत्स्यपुराणबौधायनाभ्यां पूर्व्वमुक्त-
त्वात्। कामधेनुहारलताकल्पतरुपारिजात-
कारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च। रेतःशोणित-
परिणामरूपत्वादपत्यशरीरस्य भवतु वा तथा।
पत्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकताया प्रत्य-
क्षबाधितत्वात् कथं साापिण्ड्यं प्रमातामहा-

दीनां विशेषवचनाभावात् सपिण्डत्वेन दशा-
हाद्यशौचप्रसङ्गात् मातामहादौ साापिण्ड्यस्य
लोकविरुद्धत्वाच्च। भवतु वा तथा शरीरद्वारा
साापिण्ड्यं तथापि वचनात् यथा समानगोत्रत्वं
तन्त्रं तथा गोत्रतः साप्तपौरुषीति वचनात्
गोत्रैक्यमपि प्रागुक्तवचनात्। कन्यात्रिपौ-
रुषं साापिण्ड्यं ऊढायाश्च भर्त्तृसापिण्ड्येन
साापिण्ड्यमिति चेत् तदेतस्मतेऽपि व्यवस्थाया न
क्षतिरिति। अतएव सुमन्तुवचनाभिहितं यद्-
शमपुरुषपर्य्यन्तमशौचतत्सप्तमपुरुषाभ्यन्तरा-
शौचान्यूनं त्रिरात्रम्। यथा ब्राह्मणानामेक-
पिण्डस्वधानामादशमात् धर्म्मविच्छित्तिर्भवति
आसप्तमात् कस्यचिद्विच्छित्तिर्भवति आतृतीयात्
स्वधाविच्छित्तिर्भवति अन्यथा पिण्डाशौचक्रि-
यायुच्छेदात् त्र्यहस्तुल्यो भवतीति। अस्यार्थः।
एका समाना पिण्डस्वधा येषां ते तथा। यथा
एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते इत्य-
त्रानुशब्देनानुशब्दयुक्तो मन्त्रो लक्ष्यते अनुयुक्त-
मन्त्रस्तु ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते
स्वधा इति तथा पिण्डस्वधाशब्देन पिण्डसम्बन्धि-
स्वधाशब्दयुक्तमन्त्रकरणकदेयजलं लक्षितम्।
तथा च। ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं
परिस्रुतं स्वधास्तर्पयत मे पितॄन् इत्यनेन
पिण्डान् सिञ्चेदित्युक्तम्। ततश्च एकपिण्डस्वधानां
समानोदकानामित्यर्थः। अतएव मनुः।
"जन्मन्येकोदकानान्तु त्रिरात्रात् शुद्धिरिष्यते।"
विष्णुपुराणम्।
"मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा।"
मातृपक्षस्य मातामहपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धाः
सपिण्डाः, जलेन सम्बद्धाः समानोदका इति
श्राद्धविवेकेऽपि व्याख्यातम्।
"असम्बन्धा भवेद्यातु पिण्डेनैवोदकेन वा॥"
इति विवाहेऽप्युक्तम्। अत्र पुत्रिकायाः पार्व्वणे
पिण्डोदकयोः सम्बन्धात्कन्यामात्रेऽपि तद्योग्य-
तायाः सत्त्वात् कन्या पिण्डोदकसम्बन्धोच्यते।
एतदनुसारादपि तस्याः सपिण्डता बोद्धव्या त-
स्मादेकपिण्डस्वधानामित्यनेन समानोदकभावः
समाख्यातः। न तु दशमपुरुषपर्य्यन्तं पित्रादि-
जीवनादिना पिण्डसम्बन्धेऽपि साापिण्ड्यं विहित-
प्रागुक्तयुक्तेः स्वधेत्यस्य तदनुपयुक्तत्वेन वैयर्थ्या-
पत्तेः। अपुत्त्रधनाधिकारस्तु सन्निहिततराभावे
सप्तमपुरुषपर्य्यन्तम्। मृतपितृकस्य स्वधोप-
लक्षितश्राद्धाधिकारः पुरुषत्रयपर्य्यन्तमिति।
अत्र स्वधाशब्दो मन्त्रपरः पितृभक्षपरोऽपि।
तथा च गुणविष्णुधृता श्रुतिः। स्वधा वै पितॄ-
णामन्नमिति। दशमपुरुषानन्तरं समानोदक-
त्वेऽपि न त्रिरात्रं किन्तु पक्षिण्यादि। तथा
हि। उदकक्रियामधिकृत्य पारस्करः। उर्व्वं
ज्ञातयो भावयन्ति। आसप्तमात्पुरुषाद्दा
समानग्रामवासेन यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुर्व्वा
इति। भावयन्ति निष्पादयन्ति। अत्र यावत्
सम्बन्धमनुस्मरेयुरेककुलजाता वयमिति स्मरणं

भवतीत्यनेनैव सर्व्वेषामुदकदाने प्राप्ते यदासप्त-
माद्दशमाद्वेत्युक्तं तत् सन्निकर्षतारतम्येना-
शौचभेदेऽप्युदककर्म्मसमानार्थमिति। अशौच-
भेदस्तु सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डत्वाद्दशाहः।
ततश्च दशमपुरुषपर्य्यन्तं त्र्यहः। तथा च विष्णु-
बृहस्पती।
"दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति मृतसूतके।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति
गोत्रजाः॥"
ततश्चतुर्द्दशपुरुषपर्य्यन्तं पक्षिणी। ततश्च जन्म-
नामस्मृतिपर्य्यन्तमेकाहः। तथा च मिताक्षरा-
विवादचिन्तामण्योर्बृहन्मनुः।
"सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते।
समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्द्दशात्॥
जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते॥"
अत्र समानोदकत्वे द्विविधे। पूर्व्वत्र गोतमः
पक्षिणीमसपिण्डे इति। परत्र हारीतः।
"मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहस्त्वसपिण्डके॥"
अत्रैव गोत्रजानामहः स्मृतमिति जावाल-
वचनम्। ततः परं सर्व्वथा समानोदकतानि-
वृत्तेः स्नानमात्रमिति। स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजा
इति बृहस्पत्युक्तत्वादिति। इति शुद्धितत्त्वम्॥

सपिण्डीकरण, क्ली, (सपिण्ड + कृ + ल्युट्। अभूत-
तद्भावे च्विः।) पूर्णसंवत्सरक्रियमाणपार्व्वणैको-
द्दिष्टेतिकर्त्तव्यताकश्राद्धम्। यत्र प्रेतपिण्डस्य
पितृपिण्डेन सह मिश्रीकरणम्। यथा,—
"सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णे संवत्सरे पुनः।
कुर्य्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः॥
प्रेतार्थं पितृपात्रेषु पात्रमासेचयेत्ततः।
ये समाना इति द्वाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि॥
सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्व्वं विधीयते।
पितॄनावाहयेदत्र पृथक् पिण्डांश्च निर्द्दिशेत्॥
ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां स्यात् पृथक्
क्रिया।
यस्तु कुर्य्यात् पृथक् पिण्डं पितृहा सोऽपि
जायते॥"
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे २२ अध्यायः॥*॥
अन्यच्च।
"ततः संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं भवेत्।
सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं प्रेतः पार्व्वणभुग्यतः॥
वृद्धिपूर्त्तेषु योग्यश्च गृहस्थश्च भवेत्ततः।
सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्व्वं नियोजयेत्॥
पितॄनेवाशयेत्तत्र पृथक् प्रेतं विनिर्द्दिशेत्।
गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम्।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्॥
तद्वत् सङ्कल्प्य चतुरः पिण्डान् पिण्डप्रदस्तदा
ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत्त्रिधा॥
चतुर्थस्य पुनः कार्य्यं न कदाचित् यतो भवेत्
ततः पितृत्वमापन्नः स चतुर्थस्तदा पुमान्॥
अग्निष्वात्तादिमध्यन्तु प्राप्नोत्यमृतमुत्तमम्।
सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्मै तस्मान्न दीयते॥"
इति मात्स्ये १८ अध्यायः॥

अपरञ्च। अथ सपिण्डीकरणम्। तत्र गोभिलः।
पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे यदहर्व्वा वृद्धि-
रापद्येत तदहश्चत्वार्य्युदकपात्राणि सतिल-
गन्धपुष्पोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितॄणामेकं
प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति। ये
समाना समनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकः
स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम्।
"ये समाना समनसो जीवा जीवेषु मामकाः।
तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाः॥"
इति॥
एतेनैव पिण्डो व्याख्यात इति। पूर्णे संवत्सरे
इति मुख्यकल्पः। तदशक्तौ नवमो मासः।
संवत्सरान्ते विसर्ज्जनं नवममास्यमित्येके। इति
पैठीनसिवचनात्। तदशक्तौ षष्ठो मासः।
तत्राप्यशक्तौ त्रिपक्षः तत्राप्यशक्तौ अशौचाप-
गमे प्रथममासस्य द्वादशभिर्दिनैर्द्वादशमासि-
कानि श्राद्धानि निर्व्वर्त्त्य त्रयोदशाहे सपिण्डी-
करणकालः। शूद्रस्य द्वादशाहो न तु त्रयो-
दशाह एव मासिकार्थवत् द्वादशाहश्राद्धं कृत्वा
त्रयोदशेऽह्नि वा तत् कुर्य्यान्मन्त्रवर्ज्जं हि
शूद्राणां द्वादशेऽह्नीति विष्णुवचनात्। मासि-
कार्थवदिति मासिकार्थो मासि मासि क्रिय-
माणश्राद्धप्रयोजनं प्रेताप्यायनादि तद्युक्तं द्वाद-
शाहक्रियमाणश्राद्धमित्यर्थः॥*॥ यत्र त्वेका-
दशमासाभ्यन्तरेऽधिमासपातः तत्र त्रयोदशसु
दिनेषु त्रयोदश मासिकानि कृत्वा चतुर्द्दशेऽह्नि
सपिण्डनं कार्य्यमिति। संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधि-
मासो भवति तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेत्।
इति विष्णुवाक्यात्। शूद्रस्य त्रयोदशदिनेषु
त्रयोदशमासिकानि त्रयोदशेऽह्नि सपिण्डनं
दृष्टपरिकल्पनान्यायात्। एवञ्च श्राद्धवृद्धिमात्रं
न दिनवृद्धिरिति मिश्रोक्तं हेयम्। तद्धृतविष्णु-
सूत्रे दिनमेकं वर्द्धयेदिति श्रुतेः। श्राद्धाधिक्य-
माह सत्यव्रतः।
"संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः।
तदा त्रयोदशे श्राद्धं कार्य्यं तदधिकं भवेत्॥"
तत्राप्यशक्तौ प्रथममासस्यैकाह एव द्वादश-
मासिकसहितसपिण्डीकरणकालः।
"मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्य्याप्तावृतुं प्रति।
द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशाथवा॥"
इति मरीचिवचनात्। अपर्य्याप्तौ अशक्तौ
ऋतुर्मासद्वयम्। अत्र कल्पे षष्ठमासिकदिने
पञ्चममासिकं कृत्वा प्रथमषाण्मासिकं कृत्वा
षष्ठमासिकं कार्य्यं तदाद्युत्कर्षन्यायात्। न तु
तत्पूर्व्वं षाण्मासिकं व्युत्क्रमापत्तेर्न च पञ्चम-
मासिकमपि पूर्व्वदिने मृततिथ्यभावात् एव-
मेव वाचस्पतिमिश्रः॥*॥ अपकर्षनिमित्त-
माह व्याघ्रः।
"आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां पुंसाञ्चैवायुषः
क्षयात्।
अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते॥"
एतच्च द्वादशाहपदं शावाशौचान्ततृतीयदिन-
मात्रपरमिति प्राचीनमैथिलाः अजहत्स्वार्थ-
लक्षणया स्वजात्युक्ताशौचान्ततृतीयदिनमात्रो-
पलक्षकं इति श्राद्धप्रदीपश्राद्धचिन्तामणी।
तद्द्वयमप्ययुक्तम्। द्वादशाहेन वा कुर्य्यात् इति
मरीचिवचनद्वादशाहश्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि
वा कुर्य्यात् इति विष्णुवचनाभ्यामेकवाक्यतया
द्वादशाहमित्यस्य द्वादशदिनपरत्वात्। कुल-
धर्म्माणामिति कुलधर्म्मज्योतिरागमादिसिद्धा-
नन्तरभाविनाशपरचक्रभयोत्पन्नम्लेच्छदेशगम-
नादिभिर्निमित्तैः अशौचापगमे द्वादशदिनानि
षोडशश्राद्धापकर्षकाल इति शूलपाण्युपाध्याय-
व्याख्यानात्। मरीचिनैव एकाहे द्वादशाथवेति
सामान्यत एव एकाहविधानाच्च। अतएव
एकाहापेक्षया प्राशस्त्याभिधानमपि सङ्गच्छते
अतएव प्रथममासस्य एकाह एव द्वादश-
मासिकसहितसपिण्डीकरणकाल इति श्राद्ध-
विवेकः। अत्र यानि एकाहकर्त्तव्यतया द्वादश-
मासिकश्राद्धान्युक्तानि तानि शूद्रेणापि आद्य-
मासिकदिन एव कार्य्याणि। न त्वाद्यमासिकं
कृत्वा तत्परदिने एकादशमासिकानीति ज्ञेयम्
एवञ्च तेषामपकर्षे तन्मध्यतदन्तकालकर्त्तव्यतया
षाण्मासिकद्वयसपिण्डीकरणापकर्षं सिध्यतीति
सुधीभिर्विभाव्यम्॥*॥ यदहर्व्वा वृद्धिरिति
वृद्धिराशास्यमानं पुंसवनादि। आपद्येत
आसन्ना भवति तद्दिने सपिण्डीकरणम्। तथा
हि प्रागावर्त्तनादह्नः कालं विद्यात्। इति
गोभिलसूत्रेण पुंसवनादिरूपवृद्धेर्यामद्वयाभ्य-
न्तरे विधानात् सपिण्डीकरणस्य चापराह्णे
विधानात्तयोः कालयोरवाधाय वृद्धिपूर्व्वदिने
अपकर्षः॥*॥ ननु सपिण्डीकरणस्यापराह्णि-
कत्वे किं प्रमाणमिति चेत् अपराह्णे तु पैतृक-
मित्युत्सर्गवचनम्।
किञ्च "यद्यप्यदन्तकः पूषा पैष्टमत्ति सदा
चरुम्।
अग्नीन्द्रेश्वरसामान्यात्तण्डुलोऽत्र विधीयते॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टवचने यथा बहूनामनु-
रोधात्तण्डुलचरुर्नैकानुरोधात् पैष्टचरुः। विरुद्ध-
धर्म्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्म्मकत्वम्। इति
जैमिनिसूत्रात्। तद्वदत्रापि बहुदेवतावा-
पार्व्वणानुरोधादेकोद्दिष्टकालवाध इति। एवञ्च
संवत्सरं अधिकृत्य।
"सपिण्डीकरणं तस्मिन् काले राजेन्द्र तत् शृणु
एकोद्दिष्टविधानेन कार्य्यं तदपि पार्थिव॥"
इति विष्णुपुराणीयमेकोद्दिष्टांशे तदितिकर्त्तव्य-
तापरं न तु तत्कालपरम्। तथा च परिशिष्ट-
प्रकाशधृतम्।
"श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्व्वीत सहपिण्डताम्।
तयोः पार्व्वणवत् पूर्व्वमेकोद्दिष्टंयथापरम्॥"
इति॥*॥
एवञ्च शुद्धितत्त्वलिखित-स्यमन्तकोपाख्यानवत्
वृद्धिं निश्चित्य कृतं सपिण्डीकरणं तदानीं
विघ्नेन वृद्ध्यभावेऽपि वृद्ध्यारम्भकालान्तरं पूर्ण-

संवत्सर वा प्राप्य पितृत्वप्रापकं इति न सपिण्डनान्तरम्। अत्र स्व. कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्राग्निमन्वयेत्। इतिवन्निश्चित्येति उत्कटकोटिकसम्भावनोपलक्षणम्। भविष्यन्निमित्तस्य कर्म्मण' प्रत्यूहार्हत्वात्। एवञ्च वृद्धिश्राद्ध यदर्थं कृतं तत्कर्म्म चेत् विघ्नात्तद्दिने न क्रियते तदा दिनान्तरे तत्कर्म्मणि क्रियमाने तदङ्गत्वात् पुनर्वृद्धिश्राद्ध कर्त्तव्यमेव।

"प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्ग तत् क्रियते पुनः।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत् क्रिया॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् हेमाद्रिधृतम्।

पूर्णे संवत्सरे श्राद्धं षोड़श परिकीर्त्तितम्।
तेनैव च सपिण्डत्व तेनैवाब्दिकमिष्यते॥"

अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धद्वययोभयनिर्व्वाह। तथापकृष्टसपिण्डनादप्युभयनिर्व्वाहान पूर्णसंवत्सरे आब्दिकान्तरं कार्य्यम्। एवञ्च पञ्चदशश्राद्ध कृतेऽप्युन्नेयम्॥*॥ उदकपात्राणि इति अर्घ्यार्थमुदकयुक्तपात्राणि। अत्र त्रीणि पितृणामेक प्रेतस्येति पाठक्रमदर्शनात् सर्व्वत्र छन्दोगानां यजुर्वेदिनाञ्च गृह्यानुरोधात् सपिण्डीकरणे प्रेतकर्म्मकरण पितृकर्म्मपूर्व्वकम्। तयोः पार्व्वणवत् पूर्व्वमेकोद्दिष्टमथापरम्। इति पूर्व्वलिखितवचने शाब्दक्रमदर्शनात्। देवकृत्यपितृकृत्ययोर्म्मध्ये प्रेतकृत्येन व्यवधानस्यायुक्तत्वाच्च। एतेन अथ सपिण्डीकरण संवत्सरमेक पिण्डमुद्दिश्य संवत्सरान्ते चत्वार्य्युदकपात्राणि प्रयुनक्ति तत्रैक प्रेतस्य त्रीणि इतरेभ्य। इत्याश्वलायनदर्शनात् सर्व्वशाखिना सपिण्डीकरणे प्रेतादित्व मैथिलोक्त निरस्तम्। एतद्वचनस्य तच्छाखिमात्रपरत्वात्। किन्त्वर्घ्यदानमात्रे पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् ब्रह्मपुराणे प्रेतार्घ्य दानान्तर तत' पितामहादिभ्य इति शब्दक्रमस्याबाधायार्घ्यपात्रेषु गन्धपुष्पदानपर्य्यन्त पितृपूर्व्व कता उत्सर्गे तु प्रेतपूर्व्व कतेति। तथा ब्रह्मपुराणम्।

"चतुर्भ्य श्वार्घ्यपात्रेभ्य एक वामेन पाणिना।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम्॥
सम्मार्ज्जयित्वा पृथिवीं ये समाना इति स्मरन्।
प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भाग जल क्षिपेत्॥
तत. पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक्।
ये समाना इति द्वाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत्॥
अर्घ्यं तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पुर्व्ववत्।
तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचमेत्॥"

एकं प्रेतपात्र वामेन अनन्तर दक्षिणेन गृहीत्वा इति सम्बन्ध। ये समाना इति मन्त्रद्वय पठन् प्रेतपात्रस्थ उत्सृष्टजल कुशरेखात्रयेण चतुर्धा विभज्य भागमेकं प्रेतब्राह्मणहस्ते क्षिपेत् 'दद्यात्। उत्सृष्टजलपिण्डयोर्व्विभागे मन्त्रस्य करणत्व व्यक्तमाह शातातप।

"निरूप्य चतुर पिण्डान् पिण्डद प्रतिनामत'।
ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा॥
एष एव विधिः पूर्व्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये॥"

ततस्तदनन्तरं तन्मन्त्रै' पितामहादिभेदेन त्रिरावृत्तैर्या दिव्या इति मन्त्रैश्चकारात् पितामहाद्युत्सर्गवाक्यैरर्घ्यमुत्सृज्य ये समाना इति द्वाभ्या मन्त्राभ्यामर्घ्यं पुष्पोदक तज्जलं प्रेतपात्रस्थजल तेनैव विधिना प्रत्येकेन पूर्व्ववत् चतुर्भागरूप प्रेतपात्रात् समर्पयेत्। तेभ्य' पितामहादिभ्यस्त्रिभ्यस्तन्मिश्रितपुष्पतिलोदकरूपमर्घ्यं निवेद्य तत्तद्ब्राह्मणहस्ते प्रक्षिप्य पश्चादाचमेदित्यर्थं। तेन प्रेतब्राह्मणहस्ते उत्सृज्य दत्तस्यैवार्घ्यजलस्य तदवशिष्टजलस्य भागत्रय पितामहाद्युत्सृष्टार्घ्यजलेषु मिश्री कर्त्तव्यमिति प्रतीयते। अतएव दत्तस्यैव प्रेत पिण्डस्य मिश्रीभाव इति श्राद्धविवेक॥०॥ यच्च न चात्र दैवं भोजयेत् प्रागेव दैवे अर्घ्यं अन्नाद्यञ्च दत्त्वा गन्धमाल्यैः पात्रमर्च्चयित्वा हुतशेष पितृभ्य पात्रेषु दद्यात् इत्याश्वलायन वचने पितृपात्रे दैव न मिश्रयेदिति कल्पतरुव्याख्यानुरोधेन मैथिलोक्त सर्व्वशाखिनान्तथाचरणम्। तन्नयुक्तम्। आश्वलायनेन काण्डानुशयस्योक्तत्वात् बह्वृचानामेव तथा युक्तत्वात्। न सामगयजुर्व्वेदिनो। तयो' पदार्थानुशयस्योक्तत्वात। अत्र सामयजुर्व्वेदिनो' श्राद्धसूत्रे समन्वये मन्त्रदर्शनात्तत्रैव मन्त्रान्वय पितृदयितादावुक्त.। वस्तुतस्तु पौराणिकत्वात् देवताभ्य इत्यस्य पाठवत् साधारणस्मृतिकारशातातपोक्तत्वाच्च विभागेऽपि मन्त्रान्वयो युक्त' अतएव मैथिलैरपि तथा लिखितमिति॥०॥ एवञ्च पार्व्वणे प्रागुक्तवचनेन शेषद्रव्येण पिण्डदानविधानात् तद्विकृतावपि सपिण्डीकरणे तन्नियमात् यद्यपि शेषाभावे पिण्डनिवृत्तिरायाति तथापि।

"यथोक्तवस्त्वसम्प्राप्तौ ग्राह्य तदनुकारि यत्।
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् मुख्याभावे प्रतिनिधि शास्त्रार्थं इति न्यायाच्च अन्नाद्यभावे गुडादिग्रहणवत् द्रव्यान्तरेणापि पिण्डदानम् शेषद्रव्यनियमस्तु तत्सम्भवे द्रव्यान्तरत्यागाय। अन्यथा तदङ्गाभावे कर्म्मवैगुण्य स्यात्। सहपिण्डक्रियाया इति मनूक्ते' प्रेतपिण्डस्य सहमिश्रीकरण यत्रेति सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरा तत्र तथाचरणम्। प्रतिपत्तिरूपकर्म्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्ति। पशुयागे लोहित निरस्यति सक्तून्निरस्यति इत्यादावुक्ता। अतएव यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्ति यागेऽपि यज्ञो यत्र वसति इति यज्ञवास्तुसमाख्यानुरोधेनास्तृतकुशविनाशेऽपि कुशान्तरप्रतिनिधिर्भट्टनारायणे गोभिलभाष्ये उक्त। प्राक् स्विष्टिकृत आवाप' इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानेऽपि आ उप्यते इत्यावाप' प्रधानहोम स तु स्विष्टिकृद्धोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थं। एवञ्च मुख्यहोमे त्यक्ते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदाज्य' पाठ: मुख्ये कृते चेदाज्यदुष्टौ स्यातां तदाज्येनैव स्विष्टिकृद्धोम इति गरबा। एतेन शेषनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम्॥*॥ एतेन पिण्ड इति। एतेनार्घ्यदानविधानेन। पिण्ड: पिण्डमिश्रणप्रकारो व्याख्यात:। तथा च ब्रह्मपुराणम्।

"अथ तेनैव विधिना दर्भमूलेऽवनेजनम्।
पितुर्दत्त्वा तु पिण्डन्तु दद्यात्तस्या तु पूर्व्ववत्॥
दत्त्वापिण्डान् पितृभ्यस्तु पश्चात् प्रेताय पार्श्वतः
तन्तु पिण्ड त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्व्यां च सन्ततम्॥
निदध्यात्त्रिषु पिण्डेषु एव संसर्ज्जने विधि'॥"

पितृभ्य' पितृपितामहादिभ्य' पिण्डान् दत्त्वा पश्चात् प्रेताय पार्श्वत पूर्व्वदेशे पिण्ड दद्यादित्यर्थः। त प्रेताय दत्तपिण्डम्। आनुपूर्व्व्या पितामहादिक्रमेण। संसर्ज्जने प्रेतपिण्डमिश्रणे। भविष्यपुराणम्।

"गन्धोदकतिलैर्युक्त कुर्य्यात पात्रचतुष्टयम्।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्र प्रसेचयेत्॥"
ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेय सपिण्डनम्।
नित्येन तुल्य शेषं स्यादेकोद्दिष्ट स्त्रिया अपि॥"

नित्येनावश्यकेन ततश्च पार्व्वणांशे पार्व्वणेन एकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टेन शेष अङ्गजातं तुल्यम्। एकोद्दिष्टमिति एकोद्दिष्ट तद्धर्म्माश्रितत्वात् सपिण्डीकरणस्येत्युभयपरम्। एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्ट स्त्रिया अपि। इति याज्ञवल्क्यवचनैकवाक्यत्वात्। तेन श्राद्धेषु मध्ये एतच्छ्राद्धद्वय स्त्रिया कर्त्तव्य न त्वाभ्युदयिकश्राद्धादि। अत्र वा कर्त्तरि कृत्ये इति कर्त्तरि षष्ठीति कर्तृत्वनियम.। वृद्धिश्राद्धादौ स्त्रीणा भोजनदर्शनाच्च भोक्तृत्वनियम॥*॥ पितरि पूर्व्वमृते तद्वर्षाभ्यन्तरे पितामहे प्रपितामहे च मृते यथा कर्त्तव्य तथाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः।

'पितु सपिण्डता कृत्वा कुर्य्यान्मासानुमासिकम्
असंस्कृतौ न संस्कार्य्यौ पूर्व्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः।
पितर तत्र संस्कुर्य्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत्॥
पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्ध पापकृतापि वा।
पितामहेन पितर संस्कुर्य्यादिति निश्चय'॥"

पितु सपिण्डता कृत्वा प्रेतीभूतयोरपि पितामहप्रपितामहयोः सतो' प्रतिमासविहित पार्व्वण पितृवृद्धप्रपितामहातिवृद्धप्रपितामहाना कर्त्तव्य न तु तयो' सपिण्डीकरणापेक्षा कार्य्या॥*॥ ननु सपिण्डनेनासंस्कृताभ्या पितामहप्रपितामहाभ्या सह पितु' कथ सपिण्डनाख्यसंस्कारस्तस्मात् तदर्थं तयो' सपिण्डीकरणमपकर्षणीयं पितुरेव वा सपिण्डनमुत्कर्षणीयमित्यत आह असंस्कृताविति। उत्कर्षापकर्षौ न कार्य्यावित्यनेन वचनेनोक्तम्। कथमसंस्कृतेन सह संस्कार इत्यत्र आह पापिष्ठमपीति। पापिष्ठमकृतसपिण्डीकरणं शुद्धेन कृतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता वा

अकृतसपिण्डीकरणेनापि शुद्धं कुर्य्यादिति शास्त्रनिश्चयः। अतो वचनबलाददोष इति तात्पर्य्यम्। अत्र तु प्रेतीभूतपितामहेन पितुः सपिण्डने पितामहस्यैकोद्दिष्टमेव।
“असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्॥”
इति प्रागुक्तजाबालवचनात्। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। वृद्धप्रपितामहस्य प्रेतत्वे तेन सह न कार्य्यमिति तात्पर्य्यम्॥*॥ अत्र मातुः सपिण्डने श्वशुरार्य्यश्वशुरयोः पिण्डौ कुशैराच्छादौ। तथा च गार्ग्यः।
“पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः।
सा मृता हि स्वतैकत्वं कुशैरन्तरयन् पितॄन्॥
श्वशुरस्यामतो यस्माच्छिरःप्रच्छादनक्रिया।
पुत्रैर्दर्भेण सा कार्य्या मातुरभ्युदयार्थिभिः॥”
अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरयन्निति लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वमिति हलायुधः। परवचनं गोभिलश्राद्ध-सूत्रभाष्यकृतापि लिखितम्। अतएव प्रव्रजिते पतिते वा पितरि मृते न पितामहादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणं किन्तु पितामह्यादिभिरेव।
“स्वेन भर्त्रा सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः
एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतैः।
तस्मिन् सति सुताः कुर्य्युः पितामह्या सहैव तु॥”
इत्यत्र तस्मिन् सतीति श्राद्धानर्हभर्त्तुरुपलक्षणम्। अतएव।
“तस्यास्त्वेव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्वेति
निश्चयः।”
इति लघुहारीतेन श्वश्रूजीवने तस्याः श्वश्रेत्युक्तं न तु श्वशुरेणेति क्वचिदप्युक्तम्॥*॥ एवं पितामह्यादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणेऽपि सामगेन ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गविरोधात्। अतएव आभ्युदयिके मातृपक्षे श्रीदत्तादिभिर्मन्त्रान्तरं लिखितं न तु ये चात्र त्वामिति। वस्तुतस्तु आभ्युदयिके छन्दोगानां मातृपक्ष एव नास्तीति वक्ष्यते। एवञ्च।
“अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्।
ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्व्ववदाचरेत्॥”
एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि।
इति याज्ञवल्क्येन पार्व्वणैकोद्दिष्टविकृतीभूतपुंसपिण्डनातिदेशात् तद्विकृतीभूतस्त्रीसपिण्डनेऽपि ये समाना इति मन्त्रद्वयस्य पार्व्वणोक्तस्य ये चात्र त्वामिति मन्त्रस्य च लिङ्गार्थासमवेतत्वेऽपि प्रकृत्यर्थस्य समवेतार्थत्वात् पाठः।
“ततश्चमातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्य्याद्विचक्षणः।
मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्ज्जितम्॥”
इत्यनेन यच्छेषाणां मन्त्रवर्ज्जनमित्युक्तं तत् शुन्धन्तां पितरः शुन्धन्तां पितामहाः इत्यादि प्रकृत्यूहयोग्यमन्त्रवर्ज्जनपरमिति प्रागुक्तम्। मार्कण्डेयपुराणम्।
“सर्व्वाभावे स्त्रियः कुर्य्युः स्वभर्त्तॄणाममन्त्रकम्
तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बवत्॥

स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम्।
मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम्॥”
स्त्रियोऽत्र असवर्णोढा अपरिणीता वेति श्राद्धविवेकः। सवर्णोढायाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राभाव एव विधानात्। तथा शङ्खः।
“पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया।
तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे सहोदरः॥”
स्त्रीणामिति तु सम्प्रदानपरम्। स्त्रीकर्त्तृकत्वस्य पूर्व्वार्द्धे एवोक्तत्वात्। एकमेवामन्त्रकमित्यर्थः। इति श्राद्धविवेकः॥ अत्र स्त्रिय इत्यस्यासवर्णोढा अपरिणीतापरत्वव्याख्यानात् स्त्रीणां मन्त्रनिषेधोऽपि तत्सम्प्रदानकश्राद्ध एवावगम्यते। न तु स्त्रीसम्प्रदानकमात्रे। कल्पतरौ तु स्त्रीणामप्येवमिति यादृशेन सम्बन्धेन पितृव्यत्वादिना पुरुषाणामेकादशाहादिश्राद्धं तादृशेन सम्बन्धेनैव स्त्रीणामेतत् कर्त्तव्यमिति। एतद्व्याख्याने स्त्रीसम्प्रदानकश्राद्धे सुतरां मन्त्राः पाठ्याः। याज्ञवल्क्येनापि समन्त्रकमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणञ्चोक्त्वा एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपीत्यनेन स्त्रिया अपि तथैवोक्तम्।
“मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम्।
यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत् सुतः॥”
इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि यथोक्तेनैव कल्पेन इत्यनेन मन्त्रादिकसर्व्वमतिदिष्टं व्यवहारोऽपि तथेति। अमन्त्रकं स्त्रीकर्त्तृकमन्त्रपाठरहितम् अमन्त्रा हि स्त्रियो मताः। इति बौधायनेन सामान्यतोऽभिधानात्। न तु ब्राह्मणकर्त्तृकमन्त्रपाठरहितम्। तथा च वराहपुराणम्।
“अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्ज्जितः।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते॥”
अत्रामन्त्रस्येति विशेषणस्य यावदमन्त्रव्यासग्रर्थत्वेन परिभाषारूपत्वाच्च प्रेतश्राद्धमात्रविषयं न वा शूद्रकर्त्तृकश्राद्धमात्रविषयं। किन्तु स्त्रीकर्त्तृकश्राद्धमप्यस्य विषयः। व्यक्तं ब्राह्मे।
“स्त्रीभिश्चावरवर्णैश्च श्राद्धं विप्रानुशासनात्।
मन्त्रवद्विधिपूर्व्वन्तु वह्निपाकविवर्ज्जितम्॥”
विप्रानुशासनात् विप्रपाठनात्। मन्त्रवन्मन्त्रयुक्तम्। वह्निपाकविवर्ज्जितमित्यसवर्णस्त्रीकर्त्तृकश्राद्धपरम्। पतिकर्त्तृकश्राद्धेऽपि पत्न्या पाकाधिकारदर्शनात्। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्।
“शाकञ्च फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्न्यथवा पचेत्।
पत्नीत्वञ्च सवर्णोढायाः। ज्येष्ठा पत्नीति वचनात्। ज्यैष्ठ्यमाह मनुः।
“यदि स्वाश्च पराश्चैव विन्देरन् योषितो द्विजाः
तासां वर्णक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च॥”
कुबेरोपाध्यायधृतम्।
“असंस्कृतप्रमीतानां पिता न श्राद्धमाचरेत्।
यदि स्नेहेन कुर्व्वीत सपिण्डीकरणं विना॥”
असंस्कृतप्रमीतानाम् अनुपनीतमृतानाम्। लघुहारीतः।
“पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः।

सपिण्डी

पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये॥”
आदिशब्दग्राह्यानाह स एव।
“भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव
वा।
सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्य्यादभ्युदयं ततः॥”
भ्राता वा इति वा शब्दात् भ्रात्रपेक्षया प्रधानत्वेन पूर्व्वाधिकारिणा दौहित्रान्तानां समुच्चयः अतएव सपिण्डत्वेनैव भ्रातृतत्पुत्रयोरधिकारसिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यज्ञापनार्थम्॥ *॥
“महागुरौ प्रेतीभूते वृद्धिकर्म्म न युज्यते॥”
इति शूलपाणिलिखितवचनेन।
“प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत्।
नापि दैवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः॥”
इति देवीपुराणवचनेन च प्रेतीभूतमातापितृकस्य पितुः प्रेतीभूतमातापितृकस्य संस्कार्य्यस्य प्रेतीभूतमातापितृकायाः अनूढायाः कन्यायाश्च वैदिककर्म्मकर्त्तृत्वकर्म्मत्वानर्हत्वेन तत्परीहाराय यदहर्व्वा वृद्धिरापद्येत इत्यनेन पूर्व्वदिने सपिण्डनं कृत्वा पित्रादिः परदिने अभ्युदयं नामकरणादिकं कुर्य्यात्। ऊढायास्तु पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम्। इति वचनोक्तैकपदेन पत्युरेव महागुरुत्वाभिधानात् तत्प्रेतत्वमात्रे तस्याः कर्म्मानधिकारः। एवञ्च पितृमात्रोर्महागुरुत्वव्यावृत्तेस्तयोर्मरणे ऊढाया न कर्म्मानधिकारः अत्राभ्युदयसपिण्डनयोरानन्तर्य्यमात्रं क्त्वाप्रत्ययार्थः न त्वेककर्त्तृत्वमपि। अन्यथा सपिण्डनाधिकारिण्याः पत्न्याः सत्त्वे अभ्युदयाधिकारिणो भ्रातुः सपिण्डनाधिकारापत्तेः।
यथा,=
“नानिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धैः कर्म्म वैदिकमारभेत्॥”
इति शातातपवचने पितृकर्त्तृकवृद्धिश्राद्धानन्तरमेव पुत्रेण विवाहः क्रियते। न तु पुत्रेण श्राद्धान्तरं क्रियते॥*॥ अत्र पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये इत्यनेन पुत्रवत् शिष्यान्तस्य सपिण्डने सामान्यतोऽधिकारप्रतिपादनात् अभ्युदयं विनापि पुरुषस्य सपिण्डनं प्रतीयते।
“सह पिण्डक्रियां कृत्वा कुर्य्यादभ्युदयं ततः।”
इति तु सपिण्डीकरणात् पूर्व्वमभ्युदयाभावार्थं न त्वभ्युदयसत्त्व एव सपिण्डीकरणार्थमिति॥*॥
यत्तु।
“यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराण्यपि।
एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः॥”
इति छन्दोगपरिशिष्टीयं सपिण्डीकरणेतरपञ्चदशश्राद्धविधायकं तच्छिष्यपर्य्यन्ताभावे पुरुषस्य बोध्यम्। इतराणि एकोद्दिष्टविधानेनैव यानि मासानि प्रत्याब्दिकश्राद्धानि तान्येव दातव्यानि इत्यर्थः। अपुत्रायाश्चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चायकः पतिरहिताया इति समुच्चिनोति।
“अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्य्यात् सपिण्डताम्।

इति पैठीनसिवचनैकवाक्यत्वात्। अत्र छन्दोगपरिशिष्टे अपुत्त्राया पञ्चदशश्राद्धविधानात्।
"सपिण्डीकरण तासां पुत्त्राभावे न विद्यते।"
इति मार्कण्डेयपुराणाच्च बालकपुत्त्रसत्त्वे सपिण्डीकरणं अन्येनापि कर्त्तव्यमिति प्रतीयते। एव पतिः कुर्य्यादित्यत्रापि पतिसत्त्वमात्र विवक्षितम्। तेन ऊढ़या दुहित्रा सपिण्डन कार्य्यम्। अत्र।
"सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत्
सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्मनु ॥"
इति मनुवचने सपत्नीपुत्त्रस्य पुत्त्रत्वातिदेशात् तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणा सपिण्डन मैथिलैरुक्तम्। तन्न। प्रागुक्तलघुहारीतवचने पुत्त्रेणैवेत्येवकारेणातिदिष्टपुत्त्रनिषेधात्। अतएव तदुत्तरार्द्धे भ्रातृपुत्त्रोपादान सङ्गच्छते। अन्यथा भ्रातृपुत्त्रसत्त्वे।
"यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदरा.।
एकस्यापि सुते जाते सर्व्वे ते पुत्त्रिणो मता॥"
इति बृहस्पतिवचनेन पुत्त्रत्वातिदेशात् भ्रातृपुत्त्रस्य पितृव्यश्राद्धाधिकारे प्राप्ते भ्रातृपुत्त्रोपादान व्यर्थं स्यात्। पुत्त्रातिदेशफलन्तु तत्सत्त्वे पुत्त्रान्तराकरण पुन्नामनरकत्राणञ्च ॥०॥ लघुहारीत।
"सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश
पृथङ्नैव सुता कुर्य्यु पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्॥
प्रेतसंस्कारकर्म्माणि यानि श्राद्धानि षोडश।
यथाकालन्तु कार्य्याणि नान्यथा मुच्यते तत॥"
पृथग्द्रव्या अपि विभक्तधना अपि पृथक् न कुर्य्यु सुतरामपृथग्धना' पृथक् न कुर्य्यु किन्त्व पृथक् कुर्य्यु.। अत्र विशेषयति मरीचि।
"मृते पितरि पुत्त्रेण क्रिया कार्य्या विधानत।
बहव स्युर्यदा पुत्त्रा पितुरेकत्र वासिन॥
सर्वेषान्तु मत कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम्।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृत भवेत्॥"
पुत्त्रेणेत्यविशेषात् सर्वेषामधिकारे प्राप्ते ज्येष्ठस्य साक्षात् कर्त्तव्यतामाह बहव इति। ज्येष्ठेनापि सर्वेषा भ्रातृणा मत्करणेनैव करण भवतु इति मत ज्ञान कृत्वाविभक्तत्वेन द्रव्यसंश्लेषेण च कृत कर्म्म सर्वैरेव कृतमेव भवेत्। तदानीं द्रव्यासंश्लेषे च तस्मात् द्रव्य प्राप्तव्यमिति कृत्वा कर्त्तव्यम्। यदि तेन तन्न परिशुध्यते तदा स ऋणी भवति प्रत्यवायी च भवति। न तु तेन श्राद्धान्तर कर्त्तव्यमिति श्राद्धविवेकोक्त युक्तम्। पृथङ्नैव सुता कुर्य्युरित्यनेन पृथक्करणस्य पर्य्युदस्तत्वेनानधिकारात्। यथाकालमिति अशौचान्तद्वितीयदिनद्वादशमासकृततिथ्येकाहन्यूनषण्मासद्वितयसंवत्सरेषु। न च विधानसामर्थ्यादेव तत्तत्कालप्राप्तेरनर्थकमिदमिति वाच्यम् तत्तत्कालाना द्वादशाहाद्यपेक्षया प्राधान्यबोधनार्थत्वात्॥ * ॥ अत्र।
'आनन्त्यात् कुलधर्म्माणा पुसाञ्चैवायुष' क्षयात्।
अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाह' प्रशस्यते॥"
इति व्याघ्रवचनोक्तप्रशस्यत इत्यनेन कुलाचारज्योति शास्त्रादिज्ञानझटितिमरणराष्ट्रोपप्लवादिस्ले च्छदेशादिगमनानुसारादेव सपिण्डीकरणापकर्षे द्वादशाहापेक्षया प्रागुक्तनवममासादिगौणकालपरिग्रह। अथवा यथाकालमित्यादेर्यदहर्व्वा वृद्धिरापद्येत इत्यनेनावश्यकनामकरणादिवृद्ध्यर्थमेवापकर्षो न त्वनावश्यक इष्टापूर्त्ताद्यर्थापकर्षं कार्य्य इति तात्पर्य्यम्। अतएव लघुहारीतेन। तथैव काम्य' यत् कर्म्म वत्सरात् प्रथमादृते इत्यनेन काम्यस्यापकर्षनिमित्तता नास्तीत्युक्तम्। यदि त्वावश्यकवृद्धिनिमित्तेनापकर्षं कृतस्तदा इष्टापूर्त्तादिकाम्य वत्सराभ्यन्तरेऽपि कर्त्तव्यमिति। श्राद्धविवेकोऽप्येवम्। यद्यपि गोभिलसूत्रादौ सपिण्डीकरणस्यैवापकर्ष. प्रागुक्तस्तथापि सपिण्डीकरणापकर्षे तत्पूर्व्वकर्त्तव्यश्राद्धानामपि तदादितदन्तन्यायादपकर्ष।
"सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधै।'
इति शातातपवचने प्रेतक्रियाया सपिण्डीकरणान्तत्व प्रतीयते ॥०॥ अत्र वृद्धिनिमित्त विना सपिण्डनापकर्षे कृते पूर्णसंवत्सरकाल प्राप्य प्रेतत्वपरिहारमाह विष्णुधर्म्मोत्तरम्।
"कृते सपिण्डीकरणे नर संवत्सरात् परम्।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेह प्रपद्यते॥"
वृद्धिनिमित्तकसपिण्डीकरणापकर्षे कृते तत्क्षणादेव प्रेतत्वपरीहार। तदर्थं एवापकर्षात् एतस्मान्यनिमित्तकापकर्षेऽवधिकालप्राप्यप्रेतत्वपरीहार.। तत्कालस्य पूर्णसंवत्सरकालतुल्यत्वात्।
"अर्व्वाक् संवत्सराद्वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा
ये सपिण्डीकृता प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया॥
इति शातातपवचनात्। इति श्राद्धतत्त्वम्॥

सपीतक, पु, राजकोषातकी। इति राजनिर्घण्ट॥

सपीति, स्त्री, (पा पाने + क्तिन्। "घुमास्थागेति।"६।४।६६। इति ईत्वम्। सह एकत्र पीति पानम्। सहस्य स।) आत्मीयजनसहमिलितैककालपानम्। तत्पर्य्याय। तुल्यपानम् २। इत्यमर॥ सहपीतिः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १८। ९।
"सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे * * *
यज्ञेन कल्पन्ताम्॥")

सपीतिका, स्त्री, हस्तिघोषा। इति राजनिर्घण्ट॥

सप्त, [न्] त्रि, (सप् समवाये + कनिन्। तुट् च इत्युज्ज्वल। १। १५६।) सङ्ख्याविशेष। सात इति भाषा। बहुवचनान्तोऽयम्। तद्वाचकानि यथा। पातालम् १ भुवनम् २ मुनि' ३ द्वीप ४ सूर्य्याश्व ५ वार ६ समुद्र ७ स्वर. ८ राज्याङ्गम् ९ व्रीहि १० वह्निशिखा ११ पर्व्वत १२। इति कविकल्पलता॥ सप्तसङ्ख्याविशिष्ट:। यथा,
"सप्त सप्त विलिखेत् प्ररेखिकास्तिर्य्यगूर्द्धमथ कृत्तिकादिकम्।
लेख्यमर्यदभिजिता समन्वित
चैकरेखगगतेन विध्यते॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वे दीपिका॥
अपि च।
"क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम्।
मूर्च्छनेत्युच्यते ग्रामत्रये ताः सप्त सप्त च॥"
इति सङ्गीतदर्पणम्॥

सप्तक, त्रि, (सप्तन् + कन्।) सप्ताना पूरण.। यथा,—
"घोटके सप्तके मेषतुल्ये युग्मद्वयो तथा।
सिंहघटौ सदा वर्ज्यौ स्मृति तत्राब्रवीच्छिव'॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
सप्तसङ्ख्यावशिष्ट'। यथा,—
"यच जाग्ट दरिद्रा च चकास्त् शास्तिरेव च।
दीधि वेवी च विज्ञेयो यचादि. सप्तको गण'॥"
इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास.॥
सप्तसङ्ख्या। सप्त एव सप्तक' स्वार्थे कप्रत्यय'॥

सप्तकी, स्त्री, (सप्तभि स्वरैरिव कायति शब्दायते इति। कै + क। गौरादित्वात् ङीष्।) काञ्ची। इत्यमर॥

सप्तगोदावर, क्ली, सप्ताना गोदावरीणां समाहार। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, महाभारते। ३। ८५। ४४।
"सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशन।
महत् पुण्यमवाप्नोति देवलोकञ्च गच्छति॥")

सप्तच्छद, पु, (सप्त सप्तच्छदा यस्य।) वृक्षविशेष'। छातिम् इति भाषा॥ (यथा, रघु। ५। ४८।
"सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मद तदीयम्।
विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्ना'
सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः॥")
तत्पर्य्याय। गुच्छपुष्प २ युग्मपर्णः ३ सप्तच्छद ४ बृहत्त्वक् ५ बहुपर्ण ६ शाल्मलिपत्रक ७ मदगन्ध ८ गन्धिपर्ण ९। अस्य गुणा। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। त्रिदोषघ्नत्वम्। दीपनत्वम्। मदगन्धित्वम्। व्रणरक्तामयकृमिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट:॥ अन्यत् सप्तपर्णशब्दे द्रष्टव्यम्॥

सप्तजिह्व, पु, सप्तजिह्वा काल्यादयो आहुतिग्रसनार्था यस्य।) अग्निः। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ७४। १६।
"सुकृतव्रतयाङ्गना गतासून्
अवगूह्य प्रविशन्ति सप्तजिह्वम्॥")
तस्य सप्तजिह्वानां नामानि यथा,—
"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा।
उग्रा प्रदीप्ता च कपोटयोने
सप्तैव कीला कथिताश्च जिह्वा॥"
टीकासर्व्वस्वे तु उग्राप्रदीप्तयो' स्थाने स्फुलिङ्गिनी विश्वनदाख्येति नामद्वयम्। इत्यमर

टीकासारसुन्दरी ॥ कर्म्मविशेषे तासां नामान्तराणि यथा । हिरण्या १ कनका २ रक्ता ३ कृष्णा ४ सुप्रभा ५ बहुरूपा ६ अतिरक्ता ७ एता' सात्त्विक्यो यागकर्म्मणि । काम्यकर्म्मणि तु पद्मरागा १ सुवर्णा २ भद्रलोहिता ३ लोहिता ४ श्वेता ५ धूमिनी ६ करालिका ७ एता राजस्य' । क्रूरककर्म्मणि तु । विश्वमूर्त्ति' १ स्फुलिङ्गिनी २ धूम्रवर्णा ३ मनोजवा ४ लोहिता ५ कराला ६ काली ७ एतास्ता मस्य. ॥*॥ एतासामधिष्ठातृदेवता यथा,—

"अमर्त्यपितृगन्धर्व्वयक्षनागपिशाचकाः ।
राक्षस सप्तजिह्वानामीरिता अधिदेवताः ॥"

एतासा वर्णदिङ्नियमौ यथा । गणेशविमर्षिण्याम् ।

"हिरण्या तप्तहेमाभा शूलपाणेर्दिशि स्थिता ।
वैदूर्य्यवर्णा कनका प्राच्यां दिशि समाश्रिता ॥
तरुणादित्यसङ्काशा रक्ता जिह्वाग्निसस्थिता ।
कृष्णा नीलाभ्रसङ्काशा नैरृत्या दिशि सस्थिता
सुप्रभा पद्मरागाभा वारुण्या दिशि सस्थिता ।
अतिरक्ता जवाभासा वायव्यां दिशि सस्थिता ।
बहुरूपा यथा ख्याता दक्षिणोत्तरसस्थिता ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

सप्तज्वाल', पु, (सप्त ज्वाला यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्र ॥

सप्ततन्तु ,पु, (सप्तभिर्भूरादिभिर्संहाव्याहृतिभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते इति । तन विस्तारे+"सितनिगमीति ।"उणा० १।७०। इति तुन् । सप्त तन्तव सस्था यस्येति वा ।) यज्ञः । इत्यमर. ॥ (यथा, माघे । १४ । ६ ।

"सप्ततन्तुमधिगन्तुमिच्छत:
कुर्व्वनुग्रहमनुज्ञया मम ।
मूलतामुपगते खलु त्वयि
प्रापि धर्म्ममयवृक्षता मया ॥")

सप्तति' स्त्री,(सप्त दशतः परिमाणमस्य ।"पङ्क्तिविंशतित्रिंशदिति ।" ५।१।५९ । इति निपातनात् साधुः ।) सङ्ख्याविशेष. । सत्तोर इति भाषा । यथा,—

"नवतिर्योजनानाञ्च सहस्राणाञ्च सप्ततिः ।
यावद्घटिकमात्रेण तावच्चलति भास्कर ॥"

इत्यादित्यहृदयम् ॥

सप्ततितम , त्रि, (सप्तति "तस्य पूरणे डट् ।" ५।२।४८। इति डट् । "षष्ट्यादेश्चासङ्ख्यादे. ।" ५ । २ । ५८ । इति डटस्तमडागम. ।) सप्ततेः पूरण. । सप्ततिशब्दात् पूरणार्थे तमट्प्रत्ययनिष्पन्न. । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सप्तदश, [न्] त्रि, (सप्ताधिका दश । सङ्ख्याविशेष. । सतरो इति भाषा । तत्सङ्ख्याविशिष्ट. । यथा । एष वै सप्तदश प्रजापतिर्यज्ञे यज्ञे अन्वायत्त. । इति मलमासतत्त्वम् ॥ बहुवचनान्तोऽयम् ॥

सप्तदश , त्रि, (सप्तदशन्+"तस्य पूरणे डट् ।" ५।२।४८। इति डट् ।)सप्तदशानां पूरण । यथा,

"ततः सप्तदशे जात' सत्यवत्यां पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुसोऽल्पमेधसः ॥"

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याय ॥

सप्तदीधिति ,पु, सप्त दीधितयो यस्य ।)अग्नि. । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

सप्तद्वीपपति , पु, (सप्तानां द्वीपानां पतिः ।) सप्तद्वीपानामधिपतिः । यथा,—

"न मूल्यमादाद्वेश्यातः सभार्य्यऋद्विसयुतः ।
सप्तद्वीपपतिर्जातः. सूर्य्यायुतसमप्रभ ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वधृतमत्स्यपुराणम् ॥

सप्तद्वीपा,स्त्री,(सप्त द्वीपा यस्याम् ।)पृथिवी । यथा,

"मनो' स्वायम्भुवस्यासन् दशपुत्त्रास्तु तत्समा.
येरिय पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।
ससमुद्रा करवती प्रतिवर्ष निवेशिता' ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

तेषा नामादि द्वीपशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सप्तधा,व्य,(सप्तन्+धाच् ।) सप्तप्रकारम् । यथा,

सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा सयतेन्द्रियः ।
सप्तजन्मकृतात् पापात् मुच्यते नात्र सशयः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सप्तधातव', पु,(सप्तगुणिता धातवः ।) शरीरस्थसप्तसङ्ख्यकधातव' । तद्यथा,—

"रसासृमांसमेदोऽस्थिमज्जान. शुक्रसंयुताः ।
शरीरस्थैर्यदा सम्यक् विज्ञेया सप्तधातव. ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

सप्तनाडीचक्र ,क्ली,(सप्तनाडीनां चक्रम् ।)वृष्टिज्ञानार्थं ग्रहनक्षत्राङ्कितसप्तनाडिकसर्पाकार चक्रम् । यथा । अथ सप्तनाडीचक्रम् ।

"अथात सम्प्रवक्ष्यामि यच्चक्र सप्तनाडिकम् ।
येन विज्ञानमात्रेण वृष्टि जानन्ति साधका' ॥
कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि साभिजिद्वै क्रमेण च ।
सप्तनाडीव्यधस्तत्र कर्त्तव्य' पन्नगाकृतिः ॥
ताराचतुष्कवेधेन नाडिकैका प्रजायते ।
तासा नामान्यहं वक्ष्ये तथा चैव फलानि ह ॥
कृत्तिका च ३ विशाखा च १६ मैत्राख्या १७
भरणी २ तथा ।
ऊर्द्ध्वाद्या शनिनाडी स्याच्चण्डनाड्यभिधा मता ॥
रोहिणी ४ स्वाती १५ ज्येष्ठा १८श्वि१ द्वितीया
नाड़िका मता ।
आदित्यप्रभवा नाडी वायुनाडी तथैव च ॥
सौम्यम् ५ चित्रा १४ तथा मूलम् १९ पौष्णऋक्ष २७ चतुर्थकम् ।
तृतीयाङ्गारका नाडी दहनाख्या च सम्मता ॥
रौद्रम् ६ हस्तम् १३ तथा पूर्व्वाषाढा २०
भाद्रपदोत्तरा २६ ।
चतुर्थी जीवना नाडी सौम्यनाडी प्रकीर्त्तिता
पुनर्व्वसू- ७ त्तरफल्गुन्यु- १२ त्तराषाढ-२१
तारका. ।
पूर्व्वभाद्रा च २५ शुक्राख्या पञ्चमी नीरनाडिका' ।
पुष्यर्क्षम् ८ फल्गुनी पूर्व्वा ११ अभिजित् ०
शततारका. २४ ।
षष्ठी नाडी च विज्ञेया बुधाख्या जलनाडिका ॥
अश्लेषर्क्षम् ९ मघा १० विष्णु २२ र्धनिष्ठाभं२३
तथैव च ।
अमृताख्याहि सा चान्द्री सप्तमी चन्द्रनाड़िका
मध्यनाडीस्थिता सौम्या नाडी तस्याग्रपृष्ठतः ।
सौम्ययाम्यगत ज्ञेय नाड़िकाना त्रिक त्रिकम् ॥
क्रूरा याम्यगता ज्ञेया सौम्या सौम्यदिशिस्थिता
मध्यनाडी च मध्यमा ग्रहरूपफलप्रदाः ॥
एकनाडीगता द्वाद्या ग्रहाः क्रूराः शुभा यदि
ततो नाडीफल वाच्य शुभ वा यदि वाशुभम् ॥
ग्रहा. कुर्य्युर्महावात गताश्चण्डाख्यनाडिकाम् ।
वायुनाडीगता वायु दहनाश्चाभिदाहका ॥
सौम्यनाडीगता मध्या नीरस्था मेघवाहकाः ।
जलाया वृष्टिदश्चन्द्रश्चन्द्रनाडीगतास्तथा ॥
एकोऽपि तत् फल दत्ते स्वनाडीसस्थितो ग्रहः
भूसुत सर्व्वनाडीषु दत्ते नाडीसम फलम् ॥
प्रावृट्काले तु सप्राप्ते रौद्रऋक्षगते रवौ ।
नाडीवेधसमायोगे जलयोग वदाम्यहम् ॥
यत्र नाडीस्थितश्चन्द्रस्तत्र स्युः खेचरा यदि ।
क्रूराः सौम्या विमिश्राश्च तद्दिने वृष्टिरुत्तमा ॥
एकऋक्षसमायोगो जायते यदि खेचरै ।
तत्काले च महावृष्टिर्यावदस्यांशके शशी ॥
केवलै सौम्यै पापैर्व्वा ग्रहैर्व्विद्धो यदा शशी ।
तदा तु तुच्छपानीय दुर्द्दिनञ्च भवेद्ध्रुवम् ॥
यस्य ग्रहस्य नाडीस्थश्चन्द्रमास्तद्ग्रहेण च ।
दृष्टो युक्त करोत्यम्भो यदि क्षीणो न जायते ॥
स्त्रियौ सितासितौ चैव सौरिसौम्यौ नपुसकौ ।
पुरुषा पुरुषैर्व्वायु क्षीवौ तु बुधवारुणौ ॥
स्त्रीपुरुषसमायोगे वृष्टिस्तु प्रबला भवेत् ॥
पीयूषनाडीगश्चन्द्रस्तत्र खेटाः शुभाशुभा ॥
हिमतु पञ्च पानीय दिनान्येकत्रिसप्तकम् ।
एव जलाख्यनाडीस्थे चन्द्रमिश्रग्रहान्विते ॥
दिनार्द्ध दिवस पञ्च दिनानि जायते जलम् ।
नीरनाडीस्थिते चन्द्रे अनस्थैः पूर्व्ववद्ग्रहैः ॥
याम दिनार्द्धक त्रीणि दिनानि जायते जलम् ।
अमृतादि त्रिनाडीषु यदि स्युः सर्व्वखेचरा. ॥
तत्र वृष्टि. क्रमाज्ज्ञेया षट्त्यर्करसवासरान् ।
सौम्यनाडीगता. सर्व्वे वृष्टिदास्ते दिनत्रयम् ॥
शेषानाद्या महाराज दुष्टवृष्टिप्रदा ग्रहाः ।
निर्ज्जला जलदा नाडी भवेद्योगो शुभाधिकः ॥
क्रूराधिकसमायोगे जलदाश्चापि निर्ज्जला. ।
याम्यनाड़ीगता क्रूरा अनावृष्टिप्रसूचका. ॥
शुभयुक्ता जलायस्याश्चातिवृष्टि शुभा ग्रहा. ।
एकनाडीसमायुक्तौ चन्द्रमोधरणीसुतौ ॥
यदि तत्र भवेज्जीवस्तदा वारिमयी मही ।
बुधशुक्रौ यदैकत्र गुरुणा च समन्वितौ ॥
चन्द्रयोगे तदा काले जायते वृष्टिरुत्तमा ।
जलयोगगतौ स्याता यदा चन्द्रसितौ ग्रहौ ॥
क्रूरदृष्टौ युतौ वापि तदा मेघोऽल्पवृष्टिद. ।
उदयास्तगते मार्गे वक्रयुक्ते च सक्रमी ॥
जलनाडीगतास्ते तु महावृष्टिप्रदा ग्रहा' ॥"-

इति स्वरोदये सप्तनाडीचक्रम् ॥

तच्चक्ररूपं यथा ।

सप्तनामा,स्त्री, (सप्त नामानि यस्याः । "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।"४ । १ । १३ । इति डाप् ।) आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

सप्तपत्रः, पुं, (सप्त सप्त पत्राणि यस्य ।) सुद्गरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सप्तपदी, स्त्री, सप्तानां पदानां समाहारः । ("द्विगोः ।"४ । १ । २१ । इति ङीप् ।) इति व्याकरणम् ॥ विवाहाङ्गसप्तपदीगमन यथा । ततो जामाता प्रागुदीचीं गत्वा वधूं सप्तभिर्मन्त्रैः सप्तमण्डलिकासु सप्तपदानि नयेत् । वध्वाश्च दक्षिणपादं नीत्वा पश्चाद्वामपादं मण्डलिकां नयेत् जामाता च वधूं ब्रूयात् । वामेन पादेन दक्षिणं पादमाक्रमयेति । सप्तानां मन्त्राणामृष्यादयः साधारणाः । प्रजापतिरृषिरेकपादविराट् छन्दो विष्णुर्देवता पादाक्रमणे विनियोगः । ॐ एकमिषे विष्णुस्त्वा नयतु । द्वे ऊर्ज्जे विष्णुस्त्वा नयतु । त्रीणि व्रताय विष्णुस्त्वा नयतु । चत्वारि मायो भवाय विष्णुस्त्वा नयतु । पञ्चपशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु । षड्रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयतु । सप्तसप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु ॥ तत सप्तम पद गतां वधूं पतिरामन्त्रयते । प्रजापतिरृषिर्ब्राह्मीपंक्तिश्छन्दः कन्या देवता पादाक्रमणानन्तरमामन्त्रणे विनियोगः । सखा सप्तपदी भव सख्यन्ते गमेय सख्यन्ते मा योषाः सख्यन्ते मायोष्ठाः । इति सप्तपदीगमनम् । इति भवदेवभट्टः ॥

सप्तपर्ण, क्ली,(सप्तानां द्राक्षादीनां पर्णमिव यत्र ।) मिष्टान्नविशेषः । यथा,—
"द्राक्षादाडिमखर्जूररञ्जिताम्रं सशर्करम् ।
लाजचूर्णं समध्वाज्यं सप्तपर्णमुदाहृतम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सप्तपर्णः, पु, (सप्त सप्त पर्णानि यस्य ।) वृक्षविशेषः । छातिम् इति भाषा ॥ (यथा, रघु । ४ । २३ ।
"प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥")
तत्पर्य्यायः । विशालत्वक् २ शारदी ३ विषमच्छदः ४ । इत्यमरः ॥ शारदः ५ देवहस्तः ६ दानगन्धिः ७ शिरोरुजा ८ बहुनायः ९ शुक्तिपर्णः १० गृहाशी ११ मदनाभनः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ गुच्छपुष्पः १३ शक्तिपर्णः १४ सुपर्णकः १५ । इति जटाधरः ॥ वृहत्वक् १६ इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः ।
"सप्तपर्णो व्रणश्लेष्मवातकुष्ठास्रजन्तुजित् ।
दीपनः श्वासगुल्मघ्नः स्निग्धोष्णस्तुवरः स्मृतः ॥"
अन्यत् सप्तच्छदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सप्तपर्णी, स्त्री, (सप्त सप्त पर्णान्यस्याः । ङीष् ।) लज्जालुलता । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥

सप्तपातालं, क्ली, (सप्तानां पातालानां समाहारः ।) सप्तसंख्यकाधोभुवनम् । यथा,—
"आदित्यरश्मितो देवो रुद्ररूपी जनार्द्दनः ।
निःसृत्य प्रथमं यातः पातालतलमन्ततः ॥
सप्तपातालसंस्थांस्तु नागगन्धर्व्वराक्षसान् ।
देवान्दृषीश्च शेषांश्च जघान वरयूलष्टक् ॥"
इति कालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥
तन्नामानि यथाह भरतः ।
"अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत् ।
महाख्यं सुतलञ्चाग्र्यं पातालं सप्तमं विदुः ॥"

सप्तपुत्त्रसूः, स्त्री (सप्त पुत्त्रान् सूते इति । सू + क्विप् ।) सप्तपुत्त्रप्रसूता । तत्पर्य्यायः । सुतवस्करा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सप्तभद्रः,पु, (सप्तसु स्थानेषु भद्रमस्य ।) शिरीषवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सप्तमः, त्रि, (सप्तन् + "तस्य पूरणे डट् ।" ५ । २ । ४८ । इति डट । "नान्तादसंख्यादेर्मट् ।" ५ । २ । ४९ । इति डटो मडागमः ।) सप्तानां पूरणः । सातइ इत्यादि भाषा । यथा,—
"लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सप्तमी, स्त्री, (सप्तन् + टित्वात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । चन्द्रस्य सप्तमकलाक्रिया । तत्र शुक्लपक्षे अमृतपूर्त्तावच्छिन्नसप्तमकलाक्रिया । कृष्णपक्षे तु अमृतह्रासानुकूलसप्तमकलाक्रियेति विशेषः । पञ्जिकायां तस्या अङ्कः शुक्लपक्षे ७ कृष्णपक्षे २२ ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।
"कन्याप्रजो वैरीकुलेभसिंहो
विशालनेत्रः प्रथितप्रभावः ।
देवद्विजार्च्चारसिको महात्मा
स्यात् सप्तमीजः पितृवित्तहर्त्ता ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

अथ सप्तमी । सा च षष्ठीयुता ग्राह्या युग्मात् । पैठीनसिवचनाच्च । यथा,—
"पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिः ॥"
सांमुख्यमुक्तं स्कान्दे ।
"साम्मुख्यं नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।"
अतएव परदिने त्रिसन्ध्यकालाव्यापित्वे षष्ठीयुक्तसप्तम्यामुपवासमाह भविष्यपुराणम् ।
"षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।
पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुरुपोषणम् ॥"
यथा उपोषणे तथा कर्म्मान्तरे । तथा ।
"षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या सर्व्वदा तिथिः ।
षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ॥"
इति स्कन्दपुराणात् ॥ तथा ।
"शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्य्यवारो यदा भवेत् ।
सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥"
भविष्ये ।
"शालितण्डुलप्रस्थस्य कुर्य्यादन्नं सुसंस्कृतम् ।
सूर्य्याय चरुकं दत्त्वा सप्तम्याञ्च विशेषतः ॥
यावन्तस्तण्डुलास्तस्मिन् नैवेद्ये परिसंख्यया ।
तावद्वर्षसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते ॥"
गोपथब्राह्मणम् ।
"द्वात्रिंशत्पलिकं प्रस्थमुक्तं स्वयमथर्व्वणा ॥"
ज्योतिषे ।
"प्रस्थन्तु लौकिकैर्मानैः साष्टरक्तिद्विमाषकम् ।
तोलकत्रितयं प्रोक्तं ज्योतिर्भिः स्मृतिसम्मतम् ॥"
तेन चतूरक्तिकाधिकमाषपञ्चकाधिकषड्धिकशततोलकमिताः प्रस्थतण्डुलाः । इति । एवञ्चैतन्न्यूनाधिकयोः फलतारतम्यं बोध्यम् । एवं देवतान्तरेऽपि तत्तल्लोकमहितत्वफलेन कल्पयितुं युक्तम् । अतएव शिवेऽप्येवं वक्ष्यते ॥ * ॥
वराहपुराणे ।
"अथापरं महाराज व्रतमारोग्यसञ्ज्ञितम् ।
कथयामि परं पुण्यं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
तस्यैव माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितः ।
पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपं सनातनम् ॥
आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य्य दिवाकर ।
प्रभाकरेति सम्पूज्यो देवः सर्व्वेश्वरो रविः ॥
षष्ठ्याञ्चैव कृताहारः सप्तम्यां समुपोषितः ।
अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव विधिः स्मृतः ॥
अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्च्चयेद्रविम् ।

तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते ॥
परत्र च शुभ स्थान यद्गत्वा न निवर्त्तते ।"
सप्तम्यां समुपोषित इति आदिकर्म्मणि क्तः ।
तेन सप्तम्या समुपवस्तुमारब्धवानित्यर्थः । ततश्च
प्रात' सप्तम्यामेवोपवाससङ्कल्पः । रविश्च विष्णु-
रूपतया पूजाकाले ध्येयः । अभिलापे तु
तत्तिथावित्युक्त्वा आरभ्येति ऐहिकारोग्यधन-
धान्यपारलौकिकशुभस्थानलाभकामः सवत्सरं
यावदारोग्यव्रतमिति विशेषः । ततः प्रभृति-
सप्तम्यामुपवासं कुर्व्वन् ।
"आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य्य दिवाकर ।
प्रभाकर नमस्तुभ्य अस्माद्रोगाद्विमोचय ॥"
इति मन्त्रेण पूजयेत् । अत्र षष्ठ्यादिषु तत्तत्-
कर्म्मविधानात् षष्ठीसमेतेत्यस्य न विषयः ।
कालिकापुराणे भक्त' प्रति सूर्य्यवाक्यम् ।
"अदृष्ट्वा मा न भुञ्जीत विप्रसूत्रं नैव दर्शयेत्॥"
तथा ।
"मदर्चाधृतनिर्म्माल्यं शरीरे न तु धारयेत् ॥"
अर्चा प्रतिमा ॥ * ॥ अथ विधानसप्तमी ।
कृत्यचिन्तामणौ ।
"अर्काग्र शुचि गोमयं सुमरिचं तोयं फलञ्चाम्बुते
मूल नक्तमुपोषणञ्च विधिवत् कृत्वैकभक्त नरः।
क्षीर वायुशन' घृताशनमिति प्रोक्तान्यमूनि
क्रमात्
कृत्वा द्वादश सप्तमीर्दिनकृतः प्राप्नोत्यभीष्टं
फलम् ॥"
अत्र चार्काग्रादीतरभोजननिवृत्तिरवसीयते ।
तपस्त्वात् । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
"तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्ट नासाध्य हि तपस्यतः ।
दुर्भगत्व वृथा लोको वहते सति साधने ॥"
तपसः क्लेशस्वभावत्व तत्रैवोक्तम् ।
"उमेऽतिचपला पुत्रि न क्षम तावक वपुः ।
सोढ़ु क्लेशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने ॥"
व्यक्तमुक्तं यथा,—
"अर्कपत्राङ्कुरमात्रमन्तरीक्षस्फटीतकम् ।
कपिलाविड्यवमात्र मञ्जुल मरिच जलम् ॥
कदलीफलमध्यन्तु कणामात्रमपक्वकम् ।
कुशमूल यवमात्र स्वच्छायाद्विगुणे क्षणे ॥
भक्ष मितौदन नक्त शुद्धोपवसन तथा ।
एकभक्त मयूराण्डप्रमाण भोजन मतम् ॥
अर्द्धप्रसृतिमात्रन्तु कपिलादुग्धभक्षणम् ।
स्नात्वा सम्पूज्य मार्त्तण्डं प्राङ्मुखो वायुमा-
शयेत् ॥
घृत स्वल्पं पौषमासे माघादब्द समाचरेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या गुडक्षीरनिरामिषैः ॥
विप्राय दक्षिणा देया विभवस्यानुरूपतः ।
अष्टम्या पारण कुर्य्यात् कट्वम्लरहितेन च ॥
मुद्गमाषतिलादीनि घृतञ्चैव विवर्ज्जयेत् ।
एकसिद्ध भक्ष्यमुक्तमर्कतन्त्रानुसारतः ॥"*॥
एतद्व्रतस्य माघादिमासविशेषविहितकर्म्मत्वेन
मलमासेतरकर्त्तव्यत्वं आह वशिष्ठलिङ्गपुरा-
णम् ।

"प्रारब्धे तु व्रते पश्चात् सम्प्राप्ते त्वधिमासके ।
पूर्व्वमानेन त त्यक्त्वा कार्य्यं द्वादशमासिकम्॥"
पूर्व्वमानेन मलिम्लुचशून्याब्दमानेन । त मल-
मासम् । द्वादशमासिक द्वादशमासेष्वेव कार्य्यं
न मलमास इत्यर्थ' । यत्तु ।
"मासे मलिम्लुचेऽप्येव यजेद्देवीं सशङ्कराम् ।
किन्तु नोद्यापनं कार्य्यमित्याह भगवान्
शिव. ॥"
इति विष्णुरहस्यवचनम् ॥
तन्मासविशेषानङ्कितमासमात्रकर्त्तव्यामावास्या-
दिव्रतकर्त्तव्यतापरम् । उद्यापन प्रतिष्ठा ।
एवमारम्भोऽपि निषिद्धः । गार्ग्यः ।
"अस्त गते गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मलिम्लुचे ।
उपायनमुपारम्भं व्रताना नैव कारयेत् ॥"
उपायन प्रतिष्ठा । उपारम्भमारम्भम् । एनञ्च
कालाशुद्धिमात्रपरं तत्तन्मात्रविधिकल्पने गौर-
वात् ॥*॥ भविष्ये ।
"भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या ।
स्नात्वा शिव लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम्
पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्रापं नैव विद्यते ॥"
इद कुक्कुटीव्रतत्वेन ख्यातम् ॥*॥ भविष्ये ।
"सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलाया तस्या स्नान महाफलम् ॥
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
दद्यात् स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा ॥"
कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या । सूर्य्यग्रहण-
फल स्नानज सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायात्
तेन बहुशतसूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्य-
फलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयम् । अत्र बहु-
शतसूर्य्यग्रहाणां प्रत्येकाधिकरणतासर्गेणान्व-
यात् कालाना स्नानाना तत्फलानामपि बहु-
शतत्व लभ्यते अतो नाप्रसिद्धि । पूर्णसप्तम्या
पूर्व्वपरयोर्यत्रारुणोदयकाले सप्तमी पूर्व्वदिने
तत्काले स्नानम् ।
"चतस्रो घटिका प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीना स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृश स्मृतः ॥
त्रियामा रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ।
नाड़ीना तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥"
इति काललाधवीयधृतब्रह्मवैवर्त्तीयेन पूर्व्वस्य
तत्कालस्य पूर्व्वतिथिसम्बन्धिदिनकर्त्तव्यकर्म्माङ्ग
त्वेन इतरस्य चेतराङ्गत्वेनाभिधानात् अतएव
दक्षेण तत्कालमारभ्याह्निककृत्यमभिहितम् ।
अत्रारुणोदयकाले मुहूर्त्तान्यूनतिथिलाभ एव
स्नानम् ।
"व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनी॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरात् ।
अत्र घटिका मुहूर्त्तं श्राद्धयोग्यकालानुरोधात्
इति वक्ष्यते । ब्रह्मवैवर्त्तवचने घटिका दण्ड-
रूपा परवचने नाड़ीनामाद्यन्तचतुष्टयमित्येक-

वाक्यत्वात् ॥ * ॥ ये तु सूर्य्योदयात् प्रागपि
प्रात'स्नानविधानात् तत्रैव माघसप्तम्याख्य-
गुणफलविधिर्लाघवादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । प्रक-
रणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्व इति जैमिनिसूत्रेण
प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः । अतएव कल्पतरु-
रत्नाकरयोः ।
"य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोप-
मान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्य द्वौ मासौ माघफाल्-
गुनौ ॥"
इति विष्णुस्मृतौ नित्यस्नानप्रकरणात् प्रकरणा-
न्तराम्नानात् प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन
काम्यस्नानान्तरमिदमित्युक्तं न तु गुणफल-
विधि' । किन्तु काम्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यसिद्धि-
रिति । अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमी-
निमित्तककाम्यस्नानयोः प्रातर्व्विधानात् नैमि-
त्तिकत्वेन प्रायश्चित्तवत् सकृदनुष्ठानम् ।
"प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्ग तत् क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥"
इति कात्यायनवचनात् ॥
"न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।
न वासोभि. सहाजस्र नाविज्ञाते जलाशये ॥"
इति मनुवचनेनैकदाजस्रस्नाननिषेधाच्च ।
"धर्म्मविन्नाचरेत् स्नानमाह्निकञ्च पुन पुनः ।"
इति मनुवचनाच्च ।
अतएव नान्दीमुखप्रकरणशेषे प्रधानानामपि
काम्याना .तत्तद्देशकालविहिताना तन्त्रेणैव
सिद्धिरिति श्राद्धचिन्तामणि. । निष्कामविष्णु-
प्रीतिकामयोः सुतरां सकृदनुष्ठान गुणतार-
तम्यात् फलतारतम्य इति न्यायेन फलं
बोध्यम् । तत्तु इक्षुक्षीरगुडादिमाधुर्य्यभेदव-
न्निर्द्दिष्टुमशक्यम् ।
"पक्षान्तरेऽपि कन्यास्थे रवौ श्राद्धं प्रशस्यते ।
कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत् ॥"
इति हेमाद्रिधृतादित्यपुराणोक्तवत् । एतद्व-
चनप्रागल्भ्यं कार्त्तिकमलमासाब्दविषयम् ।
"देशकालाश्रमद्रव्यदात्मनोगुणा ।
सुकृतस्यापि दानस्य फलातिशयहेतव ॥"
इति ब्रह्मपुराणोक्तवच्च ।
तीर्थभेदे त्वेकदापि नानास्नानम् ।
"विषुवद्दिवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानत' ।"
इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् तीर्थभेदे तन्त्रप्रस-
ङ्गयोरसम्भवाच्च । अतएव गङ्गावाक्यावली-
श्राद्धचिन्तामण्योः । यत्तु प्रयागे व्रतस्नान-
क्रोडीकृतेऽपि माघसप्तमीस्नानादावसाधारण-
सङ्कल्पेन पुनस्तथैव प्रातःस्नानाचरण तद-
युक्तम् । तदा सकृत्स्नानस्यैव विहितत्वात्
अन्यथा तत्प्रत्यहफलकामनाया तदानन्त्यापत्ते-
रित्युक्तम् ।*। स्नाने परिपाटीमाह कृत्य-
कल्पलताया विष्णु । सप्तबदरपत्राणि सप्तार्क-
पत्राणि च शिरसि निधाय ।
"यद्यज्जन्मकृत पाप मया सप्तसु जन्मसु ।

तस्मै रोकस्य शोकस्य माकरी हन्तु सप्तमी ॥”
इत्यञ्चार्घ्य स्नायादिति शेष । रोक छिद्रम् ।
तिथिकृत्यस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्गकत्वान्माक-
रीति पदं मकरार्कारब्धचान्द्रमासीयतिथिपरम्
“तिथिकृत्ये च कृष्णादि व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादि मास कृत्ये विनिर्द्दि-
शेत् ॥”
इति ब्रह्मपुराणात् ॥
मन्वन्तरादित्वेन तथा युक्तत्वाच्च । यथा,मत्स्य-
पुराणे ।
“यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापुर्दिवाकरा ।
माघमासस्य सप्तम्या तस्मात् सा रथसप्तमी ।
अरुणोदयवेलाया तस्या स्नान महाफलम् ॥”
अतएव नारसिंहे रथ्याख्यायामित्युक्तम् । यथा,
“महानवम्या द्वादश्या भरण्यामपि चैव हि ।
तथाक्षयतृतीयाया शिष्यान्नाध्यापयेद्बुध ।
माघमासे तु सप्तम्या रथ्याख्यायान्तु वर्जयेत्॥”
द्वादश्या शयनोत्थानद्वादश्याम् । भरण्या शक्र-
ध्वजपातभरण्याम् । इति कल्पतरु । अत्र
महानवम्यादिसाहचर्य्याद्गौणचान्द्रत्वं प्रती-
यते । अतएव चतुर्द्दशमन्वन्तरादिगणने क्वापि
न राश्युल्लेख । यथा, भविष्यमात्स्ययो: ।
“अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथा ।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी
सिता ।
मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारिका. ॥”
अत्रामावास्याष्टमीव्यतिरिक्ता शुक्ला । पुन
पुनस्तथापदोपादानात् उपक्रमोपसंहारयो
शुक्लत्वकीर्त्तनाच्च । अत्र कामधेनौ तृतीया
चैव माघस्येति । कल्पतरौ तु तृतीया चैत्र-
मासस्येति लिखितम् । अत्र पाठद्वैधे श्रीपति-
रत्नमालायाम् । अश्वयुजि शुक्लनवमी द्वाद-
शूर्जे मधौ तृतीया चेति पाठाच्चैत्रतृतीयैव
ग्राह्या । श्रीदत्तोऽप्येवम् । माघसप्तम्याश्चान्द्रत्व
सौरागमेऽपि ।
“अर्कपत्रे. सबदरैर्दूर्व्वाक्षतसचन्दने ।
अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥
माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्वै माघसप्तमी ।
माकरीति च यत् प्रोक्तं तत् प्रायोवृत्तिदर्श-
नात् ॥”
अष्टाङ्गविधिना ।
“योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य्य भानोर्मूर्द्ध्नि निवेदयेत ।
ताम्रपात्रार्घ्यदानेन पुण्य दशगुण स्मृतम् ॥”
इति विष्णुपुराणीयेन । आदित्यपुराणे ।
“ऋक्षराशिविशेषेण यत् कर्म्म विहित नरै ।
दैव वाप्यथवा पैत्र तदन्यत्रापि दृश्यते ॥”
अर्घमन्त्रस्तु ।
“जननी सर्व्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥”
प्रणाममन्त्रस्तु ।
“सप्तसप्तीवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्या हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥”
सप्तिरश्व । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥ सप्तमी-
व्रतविशेषा यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“भगवन् भवसंसारसागरोत्तारकारकम् ।
किञ्चिद्व्रत समाचक्ष्व स्वर्गारोग्यसुखप्रदम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

शौरधर्म्मं प्रवक्ष्यामि नाम्ना कल्याणसप्तमीम् ।
विशोकसप्तमीं तद्वत् फलदा पापनाशिनीम् ॥
शर्करासप्तमीं पुण्या तथा कमलसप्तमीम् ।
मन्दारसप्तमीं पुण्या तथैव शुभसप्तमीम् ॥
सर्व्वा सर्व्वफला प्रोक्ता: सर्व्वदेवर्षिपूजिता ।
विधानमासां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वश ॥
यदा तु शुक्लसप्तम्यामादित्यस्य दिन भवेत् ।
सा तु कल्याणिनी नाम विजया तु निगद्यते ॥”
आसा इतिकर्त्तव्यताकालौ च मत्स्यपुराणे
६८ अध्यायावधि ७५ अध्यायपर्य्यन्त द्रष्टव्यौ॥*॥
सा सूर्य्यमूर्त्तिप्रकाशिका तिथि । यथा,—
“एवमुक्तस्तदा देवै: सौम्या मूर्त्तिमथाकरोत् ।
प्रकाशत्वं जगामाशु देवताना महाप्रभ ॥
एतत् सर्व्वं सुराणान्तु दहनं शामितं पुरा ।
सप्तम्या खलु सूर्य्येण मूर्त्तिश्च कृतवान् भुवि ॥”
इति वाराहे सूर्य्योत्पत्तिनामाध्याय. ॥
सप्तरक्तं, क्ली, (सप्तानां रक्तानां तद्वर्णानां समा-
हार ।) शरीरस्य रक्तवर्णसप्तावयवा । ते च
हस्तपादतलनेत्रान्तरतालुकाधरजिह्वानखा ।
यथा, सामुद्रके ।
“पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।
तालुकाधरजिह्वाश्च सप्तरक्त प्रशस्यते ॥”
सप्तर्षय ,पु,भूम्नि, (सप्त ऋषय ।) सप्तसंख्यकर्षय
तेषा नामानि यथा । मरीचि १ अत्रि २
अङ्गिरा ३पुलस्त्य ४पुलह ५क्रतु ६वशिष्ठ:७।
इत्यमर ॥ अपि च ।
“सप्तर्षिमण्डल तस्माद्दृश्यते सर्व्वतोपरि ।
तत्र सप्तर्षय: सन्ति विनियुक्ता: प्रजासृजा ॥
मरीचिरत्रि पुलह पुलस्त्य क्रतुरङ्गिरा ।
वशिष्ठश्च महाभाग ब्रह्मणो मानसा सुता. ॥
सप्तब्राह्मण इत्येते उच्यन्ते ब्रह्मवादिभि: ।
सम्भूतिरनसूया च क्षमा प्रीतिश्च सन्नति ॥
अरुन्धतिस्तथा लज्जा तत्पत्न्यौ लोकमातर. ।
एतासां तपसा चैतद्धार्य्यते भुवनत्रयम् ॥
सन्ध्यात्रयमुपासीना गायत्रीजपतत्परा. ।
तस्मिन्लोके वसन्त्येते ब्राह्मणा ब्रह्मवादिन: ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्याय ॥
(प्रतिमन्वन्तरे सप्तर्षयो भिन्ना एवासन् । तद्-
वृत्तान्तस्तु ऋषिशब्दे द्रष्टव्य ॥)
सप्तला,स्त्री, (सप्त लातीति । ला+क ।)नव-
मालिका । इत्यमर ॥ चर्म्मकषा । गुञ्जा ।
पाटला । इति मेदिनी ॥
सप्तशती, स्त्री, सप्तानां शतानां समाहार: । इति
व्याकरणम् ॥ (“द्विगो ।” ४ । १ । २१ । इति
ङीप् ।) सप्तशतिका । सप्तशतश्लोकात्मकदेवी-
माहात्म्यम् । चण्डीति ख्यातम् । यथा,—
अर्गल कीलकञ्चादौ पठित्वा कवच तत ।
जपेत् सप्तशतीं चण्डीं क्रम एव शिवोदित ॥”
इत्यर्गलस्तोत्रम् ॥
तथा च नागोजीभट्ट: ।
“तत्राद्ये चरिताध्याये श्लोका अशीतिरुत्तमा:
अथ मध्ये चरित्रे तु पञ्चाष्टकसुसंख्यका ॥
त्रयोऽध्यायास्तु सप्तचतुर्व्वेदप्रवेदका: ।
अथोत्तरचरित्रे तु षट्षड्विंश्लोकभाक् ।
अग्नीषोमाध्यायवती गीता सप्तशती स्मृता॥”
सप्तशलाक:, पु, (सप्त शलाका तद्वत्रेखा यत्र ।)
विवाहस्य शुभाशुभदिनज्ञानार्थं तिर्य्यगूर्द्ध्वसप्त-
रेखाविशिष्टचक्रविशेष: । यथा,—
“कृत्तिकादिचतु:सप्तरेखाराशौ परिभ्रमन् ।
ग्रहश्चेदेकरेखास्थो वेध. सप्तशलाकज. ॥
सप्त सप्त विलिखेत् प्ररेखिका-
स्तिर्य्यगूर्द्ध्वमथ कृत्तिकादिकम् ।
लेखयेदभिजिता समन्वितं
चैकरेखगखगेन विध्यते ॥
वैश्यस्य चतुर्थेऽशे श्रवणादौ लिप्तिकाचतुष्के च
अभिजित् तस्य खचरे विज्ञेया रोहिणीविद्धा॥”
लिप्तिका दण्ड: ।
“यस्या शशी सप्तशलाकभिन्न:
पापैरपापैरथवा विवाहे ।
रक्तांशुकेनैव तु रोदमाना
श्मशानभूमि प्रमदा प्रयाति ॥”
इति सप्तशलाकवेध: । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तच्चक्ररूप यथा ।

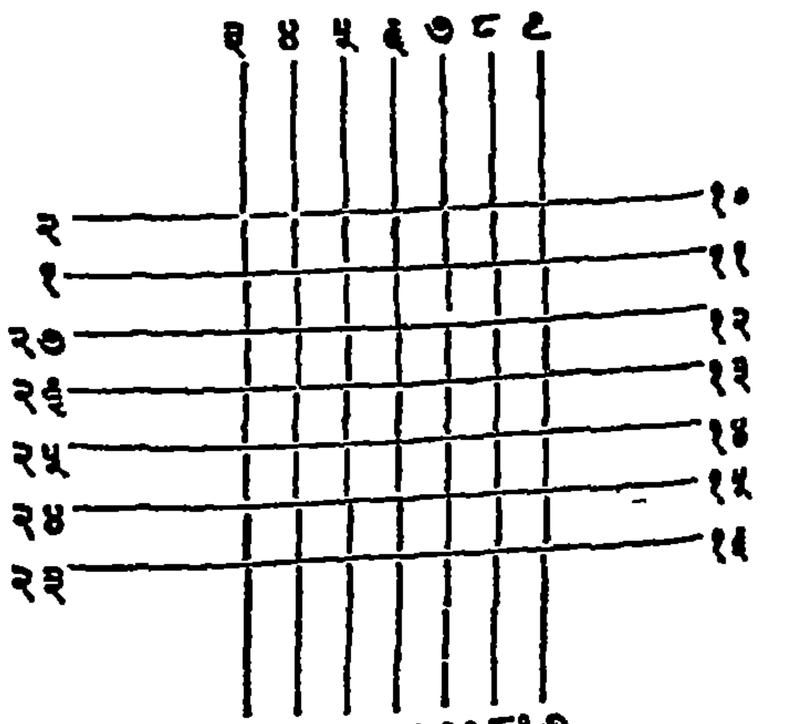

सप्तशिरा, स्त्री, (सप्त शिरा यस्या: ।) नागवल्ली ।
इति राजनिर्घण्ट ॥
सप्तसप्ति., पु, (सप्त सप्तयो घोटका यस्य ।)
सूर्य्य. । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, रघु ।१३।४१।
“हविर्भुजामेधवता चतुर्णा,
मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्ति: ।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी
नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्त ॥”)

सप्तसागरः, पुं, (सप्त सागरा इव कुण्डानि यत्र ।) महादानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
सप्तसागरकं नाम सर्व्वपापविनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् लोकेशावाहनं बुधः ॥
ऋत्विङ्मण्डपसंभार भूषणाच्छादकादिकम् ।
कारयेत् सप्त कुण्डानि कनकानि विचक्षणः ॥
प्रादेशमात्राणि तथा रत्निमात्राणि वा पुनः ।
कुर्य्यात् सप्तपलादूर्द्ध्वमासहस्राच्च शक्तितः ॥
संस्थाप्यानि च सर्व्वाणि कृष्णाजिनतिलोपरि ।
प्रथमं पूरयेत् कुण्डं लवणेन विचक्षणः ॥
द्वितीयं पयसा तद्वत् तृतीयं सर्पिषा पुनः ।
चतुर्थन्तु गुडेनैव दध्ना पञ्चममेव च ॥
षष्ठं शर्करया तद्वत् सप्तमं तीर्थवारिणा ।
स्थापयेल्लवणस्यान्तु ब्रह्माणं काञ्चनं शुभम् ॥
केशवं क्षीरमध्ये तु घृतमध्ये महेश्वरम् ।
भास्करं गुडमध्ये तु दधिमध्ये सुराधिपम् ॥
शर्करायां न्यसेत् लक्ष्मीं जलमध्ये तु पार्व्वतीम्
सर्व्वेषु सर्व्वरत्नानि धान्यानि च समन्ततः ॥
तुलापुरुषवत् शेषमत्रापि परिकल्पयेत् ।
ततो वारुणहोमान्ते स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रानिमानुदीरयेत् ॥
नमो वः सर्व्वसिन्धूनां आधारेभ्यः सनातनाः ।
जन्तूनां प्राणदेभ्यश्च समुद्रेभ्यो नमो नमः ॥
क्षीरोदकाज्यदधिमाधवलावणेक्षु-
सारामृतेन भुवनत्रयजीवसङ्घान् ।
आनन्दयन्ति वसुभिश्च यतो भवन्त-
स्तस्मान्ममाप्यघविघातमलं विदध्वम् ॥
यस्मात् समस्तभुवनेषु भवन्त एव
तीर्थामरासुरसुवन्द्यमणिप्रतानम् ।
पापक्षयामरविलेपनभूषणाय
लोकस्य बिभ्रति तदस्तु ममापि लक्ष्मीः ॥
इति ददाति रसाम्बरसयुतान्
शुचिरविस्मयवानिह सागरान् ।
अमलकाञ्चनवर्णमयानसौ
पदमुपैति हरेरमरावृतः ॥
सकलपापविघातविराजित
पितृपितामहपुत्त्रकलत्रकम् ।
नरकलोकसमाकुलमप्यल
झटिति नेतुमसौ शिवमन्दिरम् ॥"

इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्त्तने सप्तसागरमादानिको नाम २६१ अध्यायः ॥

सप्तसूः, स्त्री, (सप्त सूते इति । सू + क्विप् ।) सप्तपुत्त्रप्रसूता । तत्पर्य्यायः । सुतवस्करा २ । इति शब्दरत्नावली ॥

सप्ताश्वपुङ्गवः, पु, (सप्तभिरश्वैर्भिः पुङ्गव इव श्रेष्ठत्वात् ।) शनिग्रहः । इति जटाधर ॥

सप्तार्च्चिः, [स्] पु, (सप्त अर्च्चींषि यस्य ।) अग्निः । (यथा, रघुः । १० । २१ ।
"सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।
सप्तार्च्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥")
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ शनिग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ क्रूरचक्षुषि, त्रि । इति मेदिनी ॥ अग्नेः सप्तानामर्च्चिषां नामानि सप्तजिह्वशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

सप्ताश्वः, पु, (सप्त अश्वा यस्य ।) सूर्य्यः । अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ (क्वचित् वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४५ । ९ ।
"आ सूर्य्यो यातु सप्ताश्वः क्षेत्रं यदस्योर्विया-
दीर्घयाथे ॥"
"सूर्य्यः सर्व्वस्य प्रेरको देवः सप्ताश्वः सर्पणस्वभावाश्वोपेतः सप्तसङ्ख्याकाश्वो वा आयातु अस्मदभिमुखमागच्छतु ॥" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

सप्ताश्ववाहनः, पुं, (सप्त अश्वा वाहनान्यस्य ।) सूर्य्यः । यथा,—
"लोकसाक्षी त्रिलोकेशः कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ।
तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः ॥"
इति शाम्बपुराणे सूर्य्यस्तोत्रम् ॥

सप्तिः, पुं, ("षप समवाये । 'सपिनसिवसिपदिभ्यस्तिप्' इति श्रीभोजदेवः । सपति सङ्ग्रामेषु सहसामिवैति । गतिकर्म्मणो वा सप्तिः । सपते स्पर्शार्थात् इति माधवः । सृपि गतौ । अस्माद्वा तिप्रत्यये गुणे च रेफलोपो बाहुलकात् सर्पति सप्तिः ।" इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । १ । १४ । ५ ।) अश्वः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४ । १४ ।
"अर्व्वाञ्च त्वा सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवने-
दुप ॥")

सफर, पु, मत्स्यविशेषः । पुटी इति भाषा ॥ शयाना स्फुरति पार्श्वेन गच्छतीति शफरी मनीषादि नदादित्वादीप् । शोणिशफरौ शय्याशकटशिलाशरणशतपद्य इत्युष्मभेदात् तालव्यादिः । दन्त्यादिरपीति केचित् । शफरश्च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सफरी, स्त्री, (सफर + ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । इति भरतः ॥ पुंटी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । शफरी २ प्रोष्ठी ३ । इत्यमरः ॥ शफरः ४ श्वेतकोलः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—
"अगाधजलसञ्चारी रोहितोऽपि स्थिरायते ।
गण्डूषजलमात्रेण सफरी फर्फरायते ॥"
इत्युद्भटः ॥)

सफल, त्रि, (फलेन सह वर्त्तमानम् ।) फलविशिष्टम् । तत्पर्य्यायः । अमोघम् २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ३७ ।
"सफलं मे भवेज्जन्म यदि मां नावमन्यसे ॥"
सशस्यम् । यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १२ ।
"अपश्यदाश्रमपदं सफलस्निग्धपादपम् ॥")

सबलः, त्रि, (बलेन सह वर्त्तमानः ।) सैन्ययुक्तः । सामर्थ्यवान् । यथा,—
"सबले च रवौ पापे दिनमात्रं प्रपद्यते ।
मध्ये बले तथा मासं वर्षं विद्यात्तथाबले ॥"
इति पञ्चस्वरा ॥

सबलिः, पुं, विकालः । इति हेमचन्द्रः ॥

सबाधः, त्रि, पीड़ायुक्तः । निषेधयुक्तः । बाधया बाधेन च सह वर्त्तमानो यः इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥

सब्रह्मचारी, [न्] पुं, (ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद्व्रतं तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी समानो ब्रह्मचारी । यद्वा, समाने ब्रह्मणि चरतीति । णिनिः । "चरणे ब्रह्मचारिणि ।" ६ । ३ । ८६ । इति समानस्य सः ।) परस्परैकब्रह्मव्रताचारः । इत्यमरः ॥ एकस्माद्गुरोर्ब्रह्मणे वेदाय अर्थात् वेदाध्ययनाय व्रतं अभिब्रह्मचर्य्याख्यं आचरन्ति ये तेऽन्योन्यं सब्रह्मचारिण उच्यन्ते । उपचारात् ब्रह्माध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म । समानं ब्रह्म चरन्तीति ग्रहादित्वाण्णिनि ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावे सब्रह्मचारिणः । एकब्रह्मव्रताचारा इत्यत्र एकस्माद्ब्रह्मणे ब्रह्माध्येतुं व्रतमाचरन्तीति तुमर्थे चतुर्थी विग्रहतीति परे । सब्रह्मचारी भिन्नगुरुशिष्य इति हारलतेति नयनानन्दः । इति भरतः ॥

सभर्त्तृका, स्त्री, (भर्त्रा सह वर्त्तमाना । सहस्य सः ।) विद्यमानपतिका । तत्पर्य्यायः । पतिवत्नी २ । इत्यमरः ॥ सधवा ३ सनाथा ४ । इति जटाधरः ॥

सभा, स्त्री, (सह भान्ति शोभन्ते यत्रेति । भा दीप्तौ + भिदादित्वात् अधिकरणे अङ् । सहस्य सः ।) सह भान्ति अत्र । मजलिस् इति पारसीक भाषा । पञ्चायित इति हिन्दीभाषा । मिटि इति इङ्गरेजी भाषा । तत्पर्य्यायः । समज्या २ परिषत् ३ गोष्ठी ४ समितिः ५ ससत् ६ आस्थानी ७ आस्थानम् ८ सदः ९ समाजः १० । इत्यमरः ॥ पर्षत् १२ इति जटाधरः ॥ तल्लक्षणादि यथा । मनुः ।
"यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।
राज्ञः प्रतिकृतो विद्वान् ब्राह्मणास्तां सभां
विदुः ॥"*॥
विद्वत्संहतावपि सभापर्य्यायपरिषच्छब्दमाह स एव ।
"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा ॥"
त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः । हैतुकः सद्युक्तिव्यवहारी । अतएवामरसिंहः । सभा सदसि सभ्ये च । अत्र भा दीप्तिः प्रकाशो ज्ञानमिति यावत् । तया सह साक्षात्परम्परया वा वर्त्तते इति सभा ॥*॥ कात्यायनः ।
"कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरधिष्ठितम् ।
वणिग्भिः स्यात् कतिपयैः कुलवृद्धैरधिष्ठि-
तम् ॥"
सद इति शेषः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ *॥ सामाजिकः । द्यूतम् । गृहम् । इति मेदिनी ॥

समूहः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ सभायां एकाकि-
गमननिषेधो यथा,—
"नैकश्चरेत् सभां विप्रः समवायञ्च वर्ज्ज-
येत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥

सभाज, त् क सेवने । प्रीतौ । दर्शने । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-
सेट् ।) असससभाजत् । इति दुर्गादासः ॥

सभाजनं, क्ली, (सभाज त् क सेवने प्रीतौ +
ल्युट् ।) गमनागमनादिसमये सुहृदादेः आ-
लिङ्गनारोग्यप्रश्नस्वागतादिनानन्दोत्पादनम् ।
तत्पर्य्यायः । आनन्दनम् २ आपृच्छनम् ३ ।
इत्यमरः ॥ टु नदि समृद्धौ सभाज त् क
सेवनप्रीतिदर्शने प्रच्छौ श ज्ञीप्से अनट् ।
नन्दतिः पृच्छतिश्चाङ्पूर्व्वालिङ्गनादाविति
सुभूतिः । गमनसमये सुहृदमालिङ्ग्य गमना-
नुज्ञाग्रहणम् । आगतस्य वा स्वागतारोग्यादि-
पृच्छा आनन्दनमिति रमानाथ । इति भरतः ॥
(यथा, रघुः । १३ । ४३ ।
"सभाजने मे भुजमूर्द्ध्वबाहुः
सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥"
सभाजयतीति । सभाज त् क प्रीतौ + ल्युः ।
प्रीतिदायके, त्रि । यथा, महाभारते ।४।१३।१०
प्रभूतनागाश्वरथं सभाजनं
समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम् ।
मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं
गृहं महत् शोभयतामियं मम ॥")

सभापतिः, पुं, (सभायाः पतिः ।) सभाधि-
पतिः । (यथा, भागवते । ६ । १७ । ७ ।
"जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवादी सभापतिः ।
अङ्कीकृत्य स्त्रियञ्चास्ते गतह्रीः प्राकृतो यथा ॥")
द्यूतगृहस्वामी । इति केचित् ॥

सभासत् } पुं, (सभा + सद + क्विप् ।) सभायां
सभासदः } सीदति उपविशति यः । तत्पर्य्यायः ।
सभास्तारः २ सभ्यः ३ सामाजिकः ४ । इत्य-
मरः ॥ परिषद्वलः ५ पर्षद्वलः ६ पारिषदः ७
पार्षदः ८ परिसभ्यः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
तल्लक्षणादि यथा । कात्यायनः ।
"सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्म्मार्थसहितं वचः ।
शृणोति यदि नो राजा स्यात्तु सभ्यस्तदानृणः ॥"
सभ्यः सभायां साधुः । तथाविधानाह याज्ञ-
वल्क्यः ।
"श्रुताध्ययनसम्पन्ना कुलीनाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्य्याः शत्रौ मित्रे च ये
समाः ॥"
श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्म्मशास्त्रज्ञाः । कुलीनाः
सङ्करादि-दोषशून्यमातापितृवंशपरम्पराकाः ।
एवम्भूताः सभासदः सभायां यथा सीदन्ति
तथा दानमानसत्कारै राज्ञा कर्त्तव्याः । इति
व्यवहारतत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"सम शत्रौ च मित्रे च धर्म्मशास्त्रविशारदः ।
विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्म्माधिकरणे भवेत् ॥
कार्य्यास्तथाविधास्तत्र द्विजमुख्याः सभासदः ॥"
इति मत्स्यपुराणे १८९ अध्यायः ॥
बृहस्पतिस्तु सप्त पञ्च त्रयो वा सभासदो
भवन्तीत्याह ।
"लोकवेदज्ञधर्म्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।
यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा ॥"
किञ्च ।
"सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः ।
ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्म्मतः ॥"
तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः सभासदस्तु नियुक्ता
इति भेदः । तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थ-
कथनेऽपि यदि राजान्यथा करोति तदासौ
निवारणीयोऽन्यथा दोषः । उक्तञ्च कात्यायनेन ।
"अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः
तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥"
इति मिताक्षरा ॥

सभास्तारः, पुं, (सभां स्तृणातीति । स्तृञ् आच्छा-
दने + "कर्म्मण्यण्" ३।२।१ । इत्यण् ।) सभा-
सद् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।२।४९।२।
"के च तत्र सभास्तारा राजानो ब्रह्मवित्तम ॥")

सभिकः, पुं (सभा द्यूतसभा आश्रयत्वेनास्त्यस्येति
सभा + व्रीह्यादित्वात् ठन् ।) द्यूतकारकः ।
इत्यमरः ॥ हे सभियार इति ख्यातः । सभा
द्यूतमस्याश्रयत्वेनास्ति सभिकः विकारसघेति
ष्णिक । सभा द्यूत सभा गृहमिति रुद्र ।
द्यूत कारयति द्यूतकारकः णणन्तात् स्वार्थे
कः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः ।
"दुरोदरश्च निष्ठ्यद्यूतकारकलग्नकाः ।
सभिकः प्रतिभूश्चेति——————॥"
इति जटाधरः ॥
(यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २०२ ।
"ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।
गृह्णीयात् धूर्त्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥")

सभीकः, पुं, द्यूतकारकः । इति शब्दरत्नावली ॥

सभोचितः, पुं, (सभायामुचितः ।) पण्डितः ।
इति धनञ्जयः ॥ सभायोग्ये, त्रि ॥

सभ्यः, पुं, (सभायां साधुः । सभा + "सभाया यः ।"
४।४।१०५ । इति यः ।) साधुः । सभासद् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १० ।
"सोऽस्य कार्य्याणि सम्पश्येत् सभ्यैरेव त्रिभि-
र्वृतः ॥"
अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, रघुः ।
१ । ५५ ।
"तस्मै सभ्याः सभार्य्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।
अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥")
सभिकः । इति जटाधरः ॥

सभ्यः, त्रि, (सभा + यः ।) प्रत्ययितः । इति
जटाधरः ॥ सभासम्बन्धी च ॥

सम्, व्य, समार्थः । प्रकृष्टार्थः । सङ्गतः । शोभनः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ समुच्चयः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ चतुर्थोपसर्गः । इति व्याकरणम् ॥
अस्यार्थविशेषाः संशब्दे द्रष्टव्याः ॥

समः, त्रि, (समतीति । सम वैक्लव्ये + पचाद्यच् ।)
सर्व्वम् । (अस्मिन्नर्थे सर्व्वनामसंज्ञा भवति ।
यथा, मुग्धबोधे ।
"नमः समस्मात् पूर्व्वस्मा अन्तरस्मा अमेध-
साम् ॥")
समानम् । इत्यमरः ॥ (अस्मिन्नर्थे सर्व्वनाम-
संज्ञा न भवति । यथा, मुग्धबोधे ।
"समायैषु परायैषा सुखायैऽर्थान्तराय च ॥")
साधुः । इति मेदिनी ॥

समः, पुं, (सम वैक्लव्ये + पचाद्यच् ।) राशि-
विशेषाणां संज्ञाविशेषः । ते तु राशयः वृष-
कर्कटकन्यावृश्चिकमकरमीनाः । यथा,—
"क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
मानस्य प्रकारविशेषः । स तु यदा गीतवाद्ययो-
स्तानः गायकस्य हस्तपादादिचालनञ्च एकदा
समभावेन पतति तदा भवति । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥ * ॥ वर्गमूलानयनार्थं अङ्कोपरि-
दत्त ऋजुरेखाविशेषः । यथा,—
"त्यक्त्वान्त्याद्विषमात् कृतिं द्विगुणयेन्मूलं समे
तद्धृते ।
त्यक्त्वा लब्धकृतिं तदाद्यविषमाल्लब्धं द्विनिघ्नं
न्यसेत् ॥"
इत्यादि लीलावती ॥

समकन्या, स्त्री, (समा विवाहतुल्या कन्या ।)
विवाहोपयुक्ता । इति धनञ्जयः ॥ अदग्ध-
कुमारी च ॥

समकोलः, पुं, (समः कोलो यस्य ।) सर्पः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

समक्तः, त्रि, गमनकर्त्ता । सपूर्व्वकाञ्चधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

समक्षं, त्रि, अक्ष्णोः समीपम् । सपूर्व्वाक्षिशब्दात्
अप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति मुग्धबोधव्याकर-
णम् ॥ (यथा, कुमारे । ५ । १ ।
"तथा समक्षं दहता मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्व्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥")

समगन्धकः, पुं, (समास्तुल्या गन्धा गन्धद्रव्याणि
यत्र । कप् ।) कृत्रिमधूपः । यथा,—
"हृकधूपे मलाकरो गिरिः स्यात् समगन्धकः ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

समगन्धिकं, क्ली, (समस्तुल्यो गन्धोऽस्यास्तीति ।
ठन् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुल्य-
गन्धयुक्ते, त्रि ॥

समग्रं, त्रि, (सम समकालमेव गृह्णातीति ।
ग्रह + डः ।) सकलम् (यथा, रामायणे ।
२ । ५२ । ८४ ।
"चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने ।

म्नात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥")
पूर्व्वम्। इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते। १। १५४। १२।
"सर्व्वसमावदत्तस्याश्च हिडिम्बी मानुषं वपुः।
स्रग्दामपूरितशिखं समग्रेन्दुनिभाननम् ॥")
समङ्गा, स्त्री, मञ्जिष्ठा। इत्यमरः। लज्जालुलता। वराहक्रान्ता। इति रत्नमाला ॥ बाला। इति राजनिर्घण्टः ॥
समचित्त, क्ली, (समं तुल्यं चित्तम्।) एकविषयकान्तःकरणवृत्तिः। यथा,—
"मनो बुद्धिश्च चित्तञ्च ते ज्ञानीयाः शरीरिणाम्
एकचित्तं मनः कृत्वा ध्यानेन पृथुलोचने ॥
समचित्तं प्रपद्यन्ते न ते लिम्पन्ति मानवाः।
सर्व्वभक्षाश्च भक्षन्तः पेयापेयं तथैव च।
समं चित्तं मयि यदि तदा तस्य न च क्रिया ॥"
इति वाराहे गुह्यकर्म्ममाहात्म्यवर्णनं नामाध्यायः ॥ (समं सर्व्वेषु पदार्थेषु तुल्यरूपं चित्तं यस्येति विग्रहे सर्व्वत्र तुल्यदर्शके, त्रि। यथा, भागवते। ७। १३। ८।
"न यतेराश्रमः प्रायो धर्म्महेतुर्महात्मनः।
शान्तस्य समचित्तस्य बिभृयादुत वा त्यजेत् ॥")
समज, क्ली, (समजन्ति पशवो यत्र। सम्+अज गतौ+अप्।) वनम्। इति मेदिनी ॥
समजः, पुं, (सम्+अज गतौ+"समुदोरजः पशुषु" ३।३।६९। इति अप्।) पशुसमूहः। इत्यमरः ॥ मूर्खसंहतिः। इति शब्दरत्नावली ॥
समज्ञा, स्त्री, (समं सर्व्वैर्ज्ञायते इति। ज्ञा+घञर्थे कः।) कीर्त्तिः। इत्यमरः ॥ समाज्ञा समज्या समाख्या इति च पाठः। इति भरतः ॥
समज्या, स्त्री, (समजन्ति सङ्गच्छन्तेऽस्यामिति। सम्+अज+"संज्ञायां समजनिषदेति।" ३। ३। ९९। इति क्यप्।) सभा। इत्यमरः ॥ कीर्त्तिः। इति तट्टीकायां रायमुकुटः ॥
समञ्जस, क्ली, (सम्यक् अञ्जः औचित्यं यत्र। अच्।) उचितम्। इत्यमरः ॥
समञ्जसः, त्रि, (सम्यक् अञ्जः औचित्यं यत्र। अच्।) समीचीनः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते। ६। ८। ३५।
"भक्तोऽस्मिदात्मारामः उपशमशीलः समञ्जसदर्शनः उदास इतीह वाव न विदाम ॥")
अभ्यस्तः। इत्यजयपालः ॥
समण्डः, पुं, गम्भीरः। इति शब्दरत्नावली हारावली च ॥
समता, स्त्री, समत्वम्। समस्य भावः इत्यर्थे समशब्दात् तप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (यथा, रघुः। ९। ६।
"समतया वसुवृष्टिविसर्ज्जनैः
नियमनादसताञ्च नराधिपः ॥")
समतिरिक्त, क्ली, सम्यगधिकम्। सम्यक्प्रकारेणातिरिक्तं इति तत्पुरुषसमासनिष्पन्नम् ॥
समत्रयं, क्ली, (समं त्रयं यत्र।) समभागहरीतकीनागरगुडम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

समदर्शी, [न्] त्रि, (समं पश्यतीति। दृश+णिनिः।) सर्व्वभूतेषु तुल्यदर्शनशीलः। यथा,—
"विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥"
इति श्रीभगवद्गीता ॥
समदृष्टिः, स्त्री, (समा दृष्टिः।) सर्व्वत्र तुल्यदर्शनम्। यथा,—
"दुःखे सुखे च विप्रेन्द्र या दृष्टिर्व्वर्त्तते सदा।
तथा शत्रौ च मित्रे च समदृष्टिश्च सा स्मृता।"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
(समा दृष्टिर्यस्य।) समदर्शिनि, त्रि ॥
समधिकः, त्रि, (सम्यक् अधिकः।) अधिकः। तत्पर्य्यायः। अतिरिक्तः २। इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः। १८। ५३।
"प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः।
अधिविविदुरमात्यैराहृतास्तस्य यूनः
प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥")
समन्तः, पुं, सीमा। सम्यक्प्रकारेण अन्तः इति तत्पुरुषसमासनिष्पन्नः ॥
समन्ततः, [स्] व्य, चतुर्द्दिगभिव्याप्तम्। तत्पर्य्यायः। परितः २ सर्व्वतः ३ विष्वक् ४। इत्यमरः ॥ समन्तात् ५। इति शब्दरत्नावली ॥ यथा, रामायणे। २। ५७। ३४।
"स्त्रियश्च सर्व्वा रुरुदुः समन्ततः
पुरं तदासीत् पुनरेव सङ्कुलम् ॥")
समन्तदुग्धा, स्त्री, (समन्तात् दुग्धं क्षीरमस्याः।) स्नुहीवृक्षः। इत्यमरः ॥
समन्तपञ्चक, क्ली, (समन्तात् पञ्चकं ह्रदपञ्चकं यत्र।) कुरुक्षेत्रम्। तच्च कुरुपाण्डवयोर्युद्धस्थानम्। तत्र पुरा परशुरामः क्षत्त्रियरुधिरेण पञ्चह्रदान् चकार। यथा,—
"त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्त्रियां प्रभुः।
समन्तपञ्चके पञ्च कृतवान् रुधिरह्रदान् ॥
स तेषु तर्पयामास पितॄन् भृगुकुलोद्वहः।
साक्षात् ददर्श पितरं स च रामं न्यवारयत् ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२४ अध्यायः ॥*॥
अन्यच्च।
"त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्त्रियां प्रभुः।
समन्तपञ्चके चक्रे शोणितोदान् ह्रदान् नव ॥"
इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥*॥
तस्य माहात्म्यं सीमा च यथा,—
"पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरीक्षे च पुष्करम्।
त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥"
इत्यारभ्य,—
"तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च।
एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥"
इति महाभारतीयवनपर्व्वणि ८२ अध्यायः ॥
समन्तभद्रः, पुं, (समन्तात् भद्रमस्य।) बुद्धः। इत्यमरः ॥

समन्तभुक्, [ज्] पुं, (समन्तात् भुङ्क्ते इति भुज्+क्विप्।) अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
समन्तात् व्य, समन्ततः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतुसंहारे। १। २२।
"दिनकरपरितापात् क्षीणतोयाः समन्तात्
विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ॥")
समन्युः, पुं, (मन्युना क्रतुना क्रोधेन वा सह वर्त्तमानः।) शिवः। इति केचित् ॥ क्रोधयुक्तश्च ॥ (यथा, महाभारते। ३। २६८। ४।
"बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्युः
रुद्धूयते प्राणपतिः शरीरे ॥")
समन्वितः, त्रि, (सम्+अनु+इण्+क्तः।) संयुक्तः। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥"
समपद, क्ली, (समे पदे यत्र।) धन्विनां पादयोस्तुल्यरूपतया धारणम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
समपदः, पुं, (समे पदे चरणे यत्र।) रतिबन्धविशेषः। यथा,—
"योषित्पादौ हृदि स्थाप्य कराभ्यां पीडयेत् स्तनौ।
यथेष्टं ताडयेद्योनिं बन्धः समपदः स्मृतः ॥"
इति रतिमञ्जरी स्मरदीपिका च ॥
समपाद, क्ली, (समौ पादौ यत्र।) धन्विनां पादयोस्तुल्यरूपतया धारणम्। इति हेमचन्द्रः ॥
समभिव्याहारः, पुं, (सम्+अभि+वि+आ+हृ+घञ्।) सहितः। घटमानय इत्यत्र भवति चाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तितालक्षणसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्यानुस्वारपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तो घटवत् कर्म्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्यभाव इति तादृशान्वयबोधे घटपदस्यानुस्वारपदवत्त्वमाकाङ्क्षा एवं विनिगमनाविरहादव्यवहितोत्तरवर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन अनुस्वारपदनिष्ठस्य घटपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत् कर्म्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्यभावइत्यनुस्वारपदस्य घटपदवत्त्वमपि तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा। इति आकाङ्क्षाग्रन्थे मथुरानाथः ॥
समभिव्याहृत, पुं, (सम्+अभि+वि+आ+हृ+क्तः।) सहोच्चरितः सहितः। यथा निमित्तानां उत्पत्तिविधिसमभिव्याहृतनियतानाम्। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
समभिहारः, पुं, (सम्+अभि+हृ+घञ्।) पौनःपुन्यम्। भृशार्थः। इति मेदिनी ॥
समभूमिः, स्त्री, (समा भूमिः।) समानस्थानम्। तत्पर्य्यायः। आजिः २। इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे २। ५६। ११।
"समभूमितले रम्ये द्रुमैर्बहुभिरावृते।
पुण्ये रंस्यामहे तात चित्रकूटस्य कानने ॥")
समम्, व्य, सहितम्। यथा। साकन्तु साकं सत्रं समं सह। इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः। २। ११२।

"विद्ययैव समं काम मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना।
आपद्यपि हि घोरायां नत्वेनामरिणे वपेत्॥"
समयः, पुं, (सम्यगेतीति। सम्+इण् गतौ+पचाद्यच्।) कालः। (यथा, उत्तरचरिते १ अङ्के।
"समयः समवर्त्तत इवैष यत्र मां
समनन्दयत् सुमुखि! गौतमार्पितः।
अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-
स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः॥")
शपथः। आचारः। (यथा, महाभारते। १३। ९०। ५०।
"ऋषीणां समये नित्यं ये चरन्ति युधिष्ठिर!।
निश्चिताः सर्व्वधर्म्मज्ञास्तान् देवान् ब्राह्मणान् विदुः॥")
सिद्धान्तः। संवित्। इत्यमरः॥ क्रियाकारः। निर्द्देशः। भाषा। (यथा, महाभारते। ५। ३१। ११६।
"देशाचारान् समयान् जातिधर्म्मान्
बुभूषते यः स परावरज्ञः॥")
सङ्केतः। इति मेदिनी॥ (व्यवहारः। यथा, मनुः। १०। ५१।
"न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म्ममाचरन्॥")
सम्पत्। नियमः। (यथा, भागवते। ३। २२। १८।
"अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं
यावत्तेजो विभृयादात्मनो मे॥")
अवसरः। इति हेमचन्द्रः॥*॥ कालप्रशंसा। यथा,—

परशुराम उवाच।
"राजेन्द्रोत्तिष्ठ समरं कुरु साहसमपूर्व्वकम्।
कालभेदे जयो नृणां कालभेदे पराजयः॥
काले सिंहः शृगालश्च शृगालः सिंहमेव च।
काले व्याघ्रं नरो हन्ति गजेन्द्रं हरिणस्तथा॥
मक्षिपं मक्षिका काले गरुडश्च यथोरगः।
किङ्करः स्तौति राजेन्द्र काले राजा च किङ्करम्॥
इन्द्राश्च मनवः काले काले राजा मरिष्यति।
तिरोहिता च प्रकृतिः काले श्रीकृष्णविग्रहे॥
मरिष्यन्ति सुराः सर्व्वे त्रिलोकस्थाश्चराचराः
सर्व्वे काले लयं यान्ति कालो हि दुरतिक्रमः॥
कालस्य कालः श्रीकृष्णः स्रष्टुः स्रष्टा यथेच्छया
संहर्त्ता चैव संहर्त्तुः पातुः पाता परात्परः॥
महास्थूलात् स्थूलतमः सूक्ष्मात् सूक्ष्मतमः क्रमः
परात्परं परं कालं कालस्य कालभेदकः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४० अध्यायः॥*॥
अपि च।
"कालः करोति संसर्गं बन्धूनां बन्धुभिः समम्।
कालः करोति विच्छेदं विरोधं प्रीतिमेव च॥
कालः सृष्टिञ्च कुरुते कालश्च परिपालनम्।
कालः करोति सानन्दं कालः संहरते प्रजाः॥
सुखं दुःखं भयं शोकं जरा मृत्युश्च जन्म च।
सर्व्वं कर्म्मानुरोधेन काल एव करोति च।
सर्व्वं कालकृतं तात विस्मयं मा व्रज व्रज॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ९० अध्यायः॥

अथ कालनिरूपणम्।
"आनन्दनन्दनस्यैव परिपूर्णतमस्य च।
शृणु कालगतिं वत्स मदीयज्ञानगोचराम्॥
नराणाञ्च पितॄणाञ्च सुराणाञ्चापि ब्रह्मणः।
नागानां राक्षसादीनां तत्परेषाञ्च पुत्रक॥
कथयामि निगूढार्थं सावधानं निशामय।
सर्व्वस्मात् परः स्थूलः सर्व्वाधारो महान् विराट्॥
यस्य लोमसु विश्वानि चासंख्यानि च तानि च
सर्व्वस्माच्च परं सूक्ष्मं परमाणुं निशामय॥
कालारम्भात्मकं सर्व्वस्मानूनं परमीप्सितम्।
परमः सद्विशेषाणामनेकोऽयुतशस्तथा॥
परमाणुः स विज्ञेयो नृणामेकश्भ्रमो यथा।
परमाणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्तु ते त्रयः॥
त्रसरेणुत्रिकेणापि त्रुटिरुक्ता मनीषिभिः।
वेधस्त्रुटिशतेनैव त्रिवेधेन लवस्तथा॥
त्रिलवेन निमेषश्च त्रिनिमेषेण च क्षणः।
काष्ठा पञ्चक्षणेनैव लघुश्च दशकाष्ठया॥
लघुपञ्चदशं दण्डस्तत्प्रमाणं निशामय।
द्वादशार्द्धपलोन्मा च चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः॥
स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रच्छन्नलम्बुतम्।
दण्डद्वये च मुहूर्त्तं षष्टिदण्डात्मिका तिथिः॥
तदष्टभागः प्रहरः प्रमाणञ्च निरूपणम्।
चतुर्भिः प्रहरै रात्रिश्चतुर्भिर्दिनमेव च॥
तिथिपञ्चदशेनैव पक्षमानं प्रकीर्त्तितम्।
पक्षद्वयेन मासः स्यात् शुक्लकृष्णाभिधेन च॥
ऋतुर्म्मासद्वयेनैव तत्षट्केनैव वत्सरः।
वसन्तग्रीष्मवर्षाश्च शरद्धेमन्तशीतकम्॥
वर्षाः पञ्चविधा ज्ञेया कालविद्भिर्निरूपिताः।
संवत्सरः परिवत्सरश्च इडावत्सर एव च॥
अनुवत्सरो वत्सरोऽयमिति कालविदो विदुः।
अब्दो द्विषट्कमासैश्च तन्नाम शृणु चोद्धव॥*॥
वैशाखो ज्यैष्ठ आषाढ श्रावणो भाद्र एव च।
आश्विनः कार्त्तिको मार्गः पौषो माघस्तु फाल्गुनः॥
चैत्रस्तु चरमो ज्ञेयो वर्षशेषो निरूपितः।
वसन्तश्चैत्रवैशाखौ मासौ युग्मेन कीर्त्तितः॥
ज्यैष्ठाषाढद्वयेनैव ग्रीष्मस्तु परिकीर्त्तितः।
वर्षा श्रावणभाद्रेण चाश्विने कार्त्तिके शरत्॥
मार्गे पौषे च हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुने।
अब्दस्तु चायने द्वे चैवोत्तरे दक्षिणायने॥
माघादिषट्कं नियतं उत्तरायणमीप्सितम्।
श्रावणादिमासषट्कं दक्षिणायनमेव च॥
माघादाषाढपर्य्यन्तं दिनवृद्धिः क्रमेण वै।
नक्तं वृद्धं श्रावणाच्च पौषपर्य्यन्तमेव च॥*॥
प्रतिपदः पूर्णिमान्तः शुक्लः पक्षः प्रकीर्त्तितः।
पूर्णिमाया प्रतिपदः अमावास्यान्त एव च॥
कृष्णपक्षस्तु विज्ञेयो वेदविद्भिर्निरूपितः।
द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी पञ्चमी तथा॥
षष्ठी च सप्तमी चैव अष्टमी नवमी तथा।
दशम्येकादशी चापि द्वादशी च त्रयोदशी।
चतुर्द्दशी कुहूर्यावद्दिनन्तु गणनं स्मृतम्॥*॥

अश्विनी भरणी चापि कृत्तिका रोहिणी तथा।
मृगशिरास्तथार्द्रा च नक्षत्रे द्वे पुनर्व्वसू॥
पुष्याश्लेषा मघा चैव पूर्व्वा चोत्तरफल्गुनी।
हस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा चानुराधिका॥
ज्येष्ठा मूला तथा ज्ञेया पूर्व्वाषाढोत्तरा तथा
श्रवणाप्यभिजिच्चैव धनिष्ठा च प्रकीर्त्तिता॥
ततः शतभिषा ज्ञेया पूर्व्वभाद्रपदस्तथा।
तथोत्तरस्तु विज्ञेयो रेवती चरमा स्मृता।
अष्टाविंशच्च नक्षत्रं कलत्रं शशिनोद्धव।
क्रमेण ताभिः सार्द्धञ्च चन्द्रस्तिष्ठति नित्यशः॥
सप्तविंशतिनक्षत्रं कलत्रञ्च श्रुतौ श्रुतम्।
अभिजिच्छ्रवणाच्छाया तेनाष्टाविंशतिः स्मृता
एकदा च शशी चन्द्रो रोहिण्या रामया सह।
रेमे दिवानिशं दृष्ट्वा श्रवणा च चुकोप सा॥
छायां दत्त्वा च चन्द्राय ययौ तातान्तिकं भिया।
ततः पितरमानीय सा प्रचक्रे विभागकम्॥
बभूव तेन नक्षत्रमभिजिन्नामकं पुरा।
एतत् श्रुतं कृष्णमुखाच्छतशृङ्गे च पर्व्वते।
नक्षत्रं कथितं वत्स तिथ्या भ्रमति नित्यशः॥*॥
योगञ्च करणञ्चैव मद्वक्त्रेण निशामय।
विष्कम्भः प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनस्तथा
अतिगण्डः सुकर्म्मा च धृतिः शूलस्तथैव च।
गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा॥
वज्रश्चासृग्व्यतीपातो वरीयान् परिघः शिवः।
सिद्धः साध्यः शुभः शुक्लो ब्रह्मेन्द्रो वैधृतिस्तथा
कीर्त्तितस्तु योगगणः करणं श्रूयतामिति।
ववश्च बालवश्चैव कौलवस्तैतिलस्तथा॥]
गरश्च वणिजश्चापि विष्टिश्च शकुनिस्तथा।
चतुष्पाच्चापि नागश्च किन्तुघ्न इति कीर्त्तनम्॥
नराणाञ्चापि मासेन पितॄणाञ्च दिवानिशम्।
शुक्ले तेषां दिनञ्चापि कृष्णे नक्तं प्रकीर्त्तितम्॥
वत्सरेण नराणान्तु सुराणाञ्च दिवानिशम्।
दिनन्तेषामुत्तरेण नक्तञ्च दक्षिणायने॥
मन्वन्तरन्तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः।
मनोरायुः परिमितं शक्रस्यायुः प्रकीर्त्तितम्॥
पञ्चविंशत्सहस्रञ्च तथा पञ्चशतं परम्।
तत्र सूर्य्यगतिर्नास्ति शक्रपातानुसारतः॥
युगानां षष्टिमधिकं नराणाञ्च प्रकीर्त्तितम्।
कालेनैतेन शक्रस्य पतनञ्च मनोस्तथा॥*॥
चतुर्द्दशेन्द्रावच्छिन्नकालेन ब्रह्मणो दिनम्।
एतेनैव च तद्युक्तमुक्तं धातुर्द्दिवानिशम्॥
एवन्तेषां निपतनं बोद्धव्यं तद्दिवानिशम्।
तत्र सूर्य्यगतिर्नास्ति शक्रपातानुसारतः॥
दिवानिशञ्च जानन्ति ब्रह्मलोकनिवासिनः।
दण्डद्वयं लवपलं शक्रपातेन तत्समम्॥
एवं त्रिंशद्दिनैनैव धातुर्म्मासः प्रकीर्त्तितः।
अब्दो द्वादशभिर्म्मासैरेवन्तस्य शतायुषः॥
ब्रह्मणः पतनेनैव निमेषः श्रीहरेरपि॥*॥
धातुः पातानुसारेण वैकुण्ठे न दिवानिशम्।
तत्र सूर्य्यगतिर्नास्ति चैव गोलोकतः स्मृतम्॥

वकुण्ठशासिन सर्व्वे तेन जानन्त्यहर्न्निशम् ॥
चन्द्रस्यापि ग्रहाणाञ्च गतिर्नास्तीति तत्र वै ।
चक्र नैव भ्रमत्येव राशीनामिच्छया हरे. ॥
दिनञ्च तेजसा दीप्त कृष्णस्य परमात्मन ।
नक्त तेजोविहीनञ्च हरौ च मन्दिर गते ॥
एव कालगतिस्तत्र विष्णुलोकेऽस्ति सन्ततम् ।
कालस्वरूपो भगवान् परमात्मा निराकृति ॥
चन्द्रसूर्य्यगतिर्नास्ति पातालेषु च सप्तसु ।
तद्वासिनश्च जानन्ति सङ्केतेन दिवानिशम् ॥
दिने च मूर्द्ध्नि नागाना मणिर्ज्ज्वलति नित्यश
सन्ध्याया दीप्तिहीनञ्च रात्रिश्च तमसावृता ॥
काल तन्द्रीप्रमाणेन जानन्ति तन्निवासिनः ।
यथा भुवि तथा तत्र परिमाण प्रकीर्त्तितम्॥*॥
कृत त्रेता द्वापरश्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैर्व्वत्सरैश्चापि सम्मितम् ॥
अष्टौ शतान्यप्यधिकं सहस्राणां चतुष्टयम् ।
दिव्यैर्वर्षैः कृतयुग कालविद्भिर्निरूपितम् ॥
अष्टाविंशल्लक्षसाहस्राण्यप्यधिक परिमाणकम् ।
लक्षाणाञ्च सप्तदश नृमाण परिकीर्त्तितम् ॥
अधिक षट्शतान्येव सहस्राणां त्रय तथा ।
दिव्यैर्वर्षैश्च त्रेतेति वत्स कालविदो विदु ॥
षण्णवतिसहस्राणि लक्षैर्द्वादशभि. सह ।
नृणा वर्षैश्च त्रेतेति कालविद्भिः प्रकीर्त्तितः ॥
चतुष्टय शतानाञ्चाप्यधिक द्विसहस्रकम् ।
वर्षं दिव्य द्वापरञ्च कालज्ञैः परिकीर्त्तितम् ॥
चतु षष्टिसहस्राणि लक्षैरष्टभिरेव च ।
नृणा वर्षैर्द्वापरञ्च कालज्ञै· परिकीर्त्तितम् ॥
अधिकं द्विशतञ्चैव दिव्य वर्षसहस्रकम् ।
एवं मित कलियुग वत्स प्राज्ञै प्रकीर्त्तितम् ॥
द्वात्रिंशञ्च सहस्रञ्च चतुर्लक्ष नृमाणकम् ।
वर्षञ्चेति कलियुग चकार कालकोविदः ॥
वर्षैस्त्रिचत्वारिंशद्भि सह विंशत्सहस्रकैः ।
नृमाणवर्षैः कालज्ञैर्व्यक्तमेव चतुर्युगम् ॥
इति ते कथित वत्स कालसख्यानिरूपणम् ।
यथाश्रुत यथाज्ञान गच्छ वत्स हरेः पुरम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे राधोद्धवसवादे कालनिरूपणम् ८६ अध्याय.॥*॥ अपि च।

मार्कण्डेय उवाच ।

"निमेषो नाम कालाङ्गो नेत्रोन्मेषविलक्षितः ।
तैरष्टादशभिः काष्ठा काष्ठानां त्रिंशता कला ॥
कलाभिस्तावतीभिस्तु क्षणाख्यः परिकीर्त्तितः ।
क्षणैर्द्वादशभिः प्रोक्तो मुहूर्त्तस्तैस्तु त्रिंशता ॥
मानुष्यः स्यादहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च ।
पक्षाभ्यां मानुषो मासः पितृणा तदहर्न्निशम् ॥
मासैर्द्वादशभिर्वर्षो देवानां तदहर्न्निशम् ।
कृष्णपक्षः पितॄणान्तु कर्म्मार्थं दिवसो मतः ॥
स्वप्नार्थं शुक्लपक्षस्तु रजनी परिकीर्त्तिता ।
देवानान्तु दिन प्रोक्त षण्मासा उत्तरायणम् ॥
रात्रि स्वप्नाय देवानां षण्मासा दक्षिणायनम्
द्वाभ्यां द्वाभ्यान्तु मासाभ्यामर्कजाभ्यामृतुः
स्मृतः ॥
ऋतुभिस्त्रायन प्रोक्त त्रिभिस्तन्मानुषं मतम् ।
ऋतुभिर्वत्सरः षड्भिस्तांश्च शृणु पृथक्
पृथक् ॥ * ॥
चैत्रादियुगलैः सप्त तैस्ते षड्भिर्द्विजोत्तमा ।
वसन्तश्चैत्रवैशाखौ ग्रीष्मो ज्यैष्ठ. शुचिस्तथा ॥
प्रावृट् नभोनभस्यौ तु शरत् स्यादिश्वकार्त्तिकौ ।
सह पौषौ च हेमन्त शिशिरो माघफाल्गुनौ॥
षडिमे ऋतव प्रोक्ताः यज्ञादौ विहिता पृथक्।
नृणा मानेन दशभिर्लक्षै. सप्तभिरुत्तरै ॥
साष्टाविंशतिसाहस्रैर्म्मान कृतयुगस्य च ।
सन्ध्या चतु शतानीह वर्षानामन्तरालत. ॥
सन्ध्यांशस्तावता प्रोक्तस्तदन्तर्गत ईप्सित. ।
त्रेता द्वादशभिर्लक्षैर्म्मानुषैर्वत्सरैर्भवेत् ॥
षण्णवत्या सहस्रैश्च सन्ध्या च स्यात् शतत्रयम् ।
शतत्रयन्तु सन्ध्यांशस्तदन्त परिकीर्त्तितः ॥
चतु.षष्टिसहस्राणि लक्षाण्यष्टौ प्रमाणत ।
भवेद्युग द्वापराख्य तेषु सन्ध्या शतद्वयम् ॥
शतद्वयन्तु सन्ध्यांशस्तदन्तर्गत इष्यते ।
द्वात्रिंशत्तु सहस्राणि चतुर्लक्षाणि वै कलेः ।
सवत्सरैर्भवेन्मान सन्ध्यैक प्रोच्यते शतम् ॥
वत्सराणामेकशत सन्ध्यांशश्च तदन्तरे ।
एव कृतञ्च त्रेता च द्वापरश्च तथा कलिः ॥
मानुषेण प्रमाणेन भवेद्युगचतुष्टयम् ।
त्रिचत्वारिंशता लक्षैर्मानं चतुर्युग भवेत् ॥
सहस्रैरपि विंशत्या सन्ध्यासन्ध्यांशसयुतम् ।
देव दिन वत्सरेण मानुषेण सरात्रकम् ॥
एव क्रम गणित्वा तु मानुषीयैश्चतुर्युगम् ।
देवं द्वादशसाहस्र वत्सराणा प्रकीर्त्तितम् ॥
दैवैर्द्वादशसाहस्रैर्व्वत्सरैर्दैविक युगम् ।
तच्चतुर्युग नृणा सन्ध्यासन्ध्यांशसयुतम् ॥
देवानान्तु कृत त्रेता द्वापरादिव्यवस्थया ।
न युगव्यवहारोऽस्ति न च धर्म्मादिभिन्नता ॥
किन्तु चातुर्युग नार भवेद्दैवयुग सदा ।
दैवैरेव च सप्तत्या युगैर्म्मन्वन्तर भवेत् ॥
दैवे युगसहस्रे द्वे ब्रह्मण स्यादहर्न्निशम् ।
चतुर्युगसहस्रे द्वे नृणा मानेन तद्भवेत् ॥
एकस्मिन् ब्राह्मदिवसे मनव. स्युश्चतुर्द्दश ।
एव ब्राह्मेण मानेन दिवसैस्तु त्रिभि शतैः ॥
सषष्टिभिर्व्वत्सरः स्याद्ब्राह्मो वर्षो नृणां यथा
ब्राह्मैः पञ्चशता वर्षैः परार्द्धः परिकीर्त्तित. ॥
तदीश्वरस्य दिवस तावती रात्रिरिष्यते ।
शतेन ब्रह्मणो वर्षैः काल स्यात् द्विपरार्द्धक॥
परार्द्धद्वितयेऽतीते ब्रह्मण प्रलयो भवेत् ।
प्रलीने ब्रह्मणि परे जगता प्राकृतो लयः ॥
समस्तजगदाधरमव्यय यत् परात्परम् ।
तस्य ब्रह्मस्वरूपस्य दिवारात्रञ्च तद्भवेत् ।
तत्पर नाम तस्यार्द्ध परार्द्धमभिधीयते ॥"
इति श्रीकालिकापुराणे २४ अध्याय ॥*॥
किञ्च ।
"अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्त्तितः ।
द्वौ निमेषौ त्रुटिर्ज्ञेया द्वे त्रुटी तु लवः स्मृतः॥
[illegible]. लव द्वयुक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश
पञ्च ।
दश काष्ठाः किला नाम तत्संख्या स्याच्च
घाटिका ॥
घटिके द्वे मुहूर्त्त स्यात्तैस्त्रिंशत्या दिवानिशम्।
चतुर्व्विंशतिवेलाभिरहोरात्र प्रचक्षते ॥
सूर्य्योदयादिविप्रेषो मुहूर्त्तानां क्रम सदा ।
पश्चिमादर्द्धरात्रादिहोराणा विद्यते क्रम. ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याय ॥*॥
अपर नृसिंहपुराणे २ अध्याये कौर्म्मे ६ अध्याये
च द्रष्टव्यम् ॥

समयकार , पु, (समयस्य कार करणम् ।) सङ्केतः
यथा,—
"प्रज्ञप्ति. परिभाषा शैलो सङ्केतसमयकाराश्च।"
इति त्रिकाण्डशेष. ॥

समया, व्य, (समयनमिति । सम् + इण गतौ +
"आ. समिण्निकषिभ्याम् ।" उणा० ४।१७४।
इति आप्रत्यय ।) निकट । अस्य पर्य्यायः ।
निकषा २ हिरुक् ३ । इत्यमर. ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । ६ । ७३ ।
"कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्र
समयावनौ घनमदभ्रमराणि ।
गगनञ्च गीतनिनदस्य गिरोच्चैः
समया वनीघनभ्रमराणि ॥")
मध्यः । इति चामरः । ३ । ३ । २५१ ॥
"समया निकटे मध्ये मध्ये च निकषान्तिके।"
हिरुङ्मध्ये विनार्थे च———॥"
इति रुद्रः ॥
हिरुगुक्तञ्च सामीप्ये । इत्यमरमाला ॥ कालविज्ञापनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

समर , पु , क्ली, (सम्यक् अरण प्रापणमिति
सं + ऋगतौ + अप् । यद्वा, सम्यक् ऋच्छत्यत्रेति । "मन्दरकन्दरशीकरेति ।" बाहुलकात्
अरप्रत्ययेन साधु । इत्युज्ज्वलः । ३ । १३१ ।)
युद्धम् । इत्यमर. ॥ (यथा, रघुः ।१२ । ८२ ।
"इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।
रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥")

समरभः, पु , (समरवत् भातीति । भा + कः ।)
रतिबन्धविशेषः । तस्य लक्षण यथा,—
"स्वजङ्घाद्वयसयुक्त कृत्वा योषित्पदद्वयम् ।
स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्ध समरभः स्मृत॥
इति रतिमञ्जरी ॥

समरूप्यः, त्रि, (समादागत इति । सम + "हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य ।" ४ । ३ । ८१
इति रूप्य ।) समस्य साधोर्भूतपूर्व्वो गवादिः।
समशब्दात् रूप्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समर्थ, त्रि, (समर्थयते इति । स + अर्थ + पचाद्यच् ।) शक्तिष्ठः । (यथा, तिथितत्त्वे ।
"ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिस्थित्यन्तकारिणः
तेऽपि कालेन लीयन्ते कालो हि बलवत्तरः॥")
सम्बन्धार्थः । हितः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ५ । २६ ।
भार्य्यां मां सहसा [illegible] त्याजयितुं चिराय।
समर्थसुपर्णीयैतं तमेवं कथमद्य वै ॥")

समर्थता, स्त्री, (समर्थस्य भावः । समर्थ + तल् ।) सामर्थ्यम् । शक्तिः । समर्थत्वम् । समर्थशब्दात् तप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

समर्थनं, क्ली, (सम् + अर्थ + ल्युट् ।) इदमुचितमिदमनुचितमिति निश्चयः । तत्पर्य्यायः । सम्प्रधारणा २ । इत्यमरः । समर्थना ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ७३ ।
"शक्तिदेवस्य पार्श्वस्थो विष्णुदत्तः समर्थनम् । विनोदपूर्व्वकं कुर्व्वन् कथां कथितवानिमाम् ॥")
सामर्थ्यञ्च ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३० । १० ।
"स तु ज्ञानगरीयस्त्वात् तपसश्च समर्थनात् । अवनत्ते महाप्राज्ञो धैर्य्येण परमेण ह ॥")

समर्थना, स्त्री, (सम् + अर्थ + युच् । टाप् ।) असाध्यव्यवसायः । यथा । सिन्धुमपि शोषयामि । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ समर्थनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ४ । २४ ।
"समर्थनासु सर्व्वासु हितञ्च प्रियमेव च । सवर्णयेत्तदेवास्य प्रियादपि हितं वदेत् ॥")

समर्द्धकः, त्रि, (समृध्नोतीति । सम + ऋधु वृद्धौ + ण्वुल् ।) वरदः । इष्टफलदातृदेवतादिः । इत्यमरः ॥

समर्पणं, क्ली, सपूर्व्वस्य ऋधातोर्णौ (णिचि) कृते पनि कृतेऽनट् (ल्युट्) प्रत्ययनिष्पन्नम् । सम्यक्प्रकारेणार्पणम् । सौंपोन इति भाषा । यथा,
"प्राणायामं ततः कृत्वा प्रजपेत् साधकाग्रणीः देव्या हस्ते जपफलसमर्पणमथाचरेत् ॥"
इति तोडलतन्त्रे ३ पटलः ॥

समर्य्यादः, त्रि, (मर्य्यादया सह वर्त्तमानः ।) समीपः । मर्य्यादासहिते, त्रि । इति मेदिनी ॥

समलं, क्ली, (मलेन सह वर्त्तमानम् ।) विष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥ आविले, त्रि । इति जटाधरः ॥ (कलङ्कविशिष्टे च त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । १०३ । ६२ ॥
"समलो व्योम्नि दृष्टोऽयं चन्द्रोऽनेनेति कौतुकात् अव्योम्नि दर्शितं धात्रा चन्द्रमन्यमिवामलम् ॥")

समवकारः, पु, (समवकीर्य्यन्ते बहवोऽर्था यस्मिन्निति । सम + अव + कृ + घञ् ।) नाटकभेदः । यथा,—
"अथ नाटकं प्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः । व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति । अभिनेयप्रकारा स्युर्भाषा. षट् सत्कृतादिका ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(तल्लक्षणादिकं यथा,—
अथ समवकारः ।
"वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् । सन्धयो निर्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे ॥ सन्धी द्वावन्त्ययोस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः । नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः ॥ फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः । वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥ वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश । गायत्र्युष्णिङ्मुखान्यत्र छन्दांसि विविधानि च ॥ त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यश्चायं त्रिविद्रवः । वस्तु द्वादशनाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम् ॥ द्वितीयेऽङ्के च तिसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ॥ नाडिका घटिकाद्वयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नाटकोक्तावपि नेह विधातव्यौ । तत्र । धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः । स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः ॥ अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ॥ तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः । अर्थलाभार्थकल्पितः अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः । चेतनाचेतनाः गजादयः । समवकीर्य्यन्ते बहवोऽर्था अस्मिन्निति समवकारः । यथा, समुद्रमथनम् ।" इति साहित्यदर्पणे । ६ । ५१५-५१६ ॥)

समवतारः, पु, तीर्थम् । समवपूर्व्वकतृधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, किराते । ५ । ७ ।
दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः समवतारसमैरसमैस्तटैः ॥")

समवर्त्ती, [न्] पु, (समं वर्त्तते इति । सम् + वृत + णिनिः ।) यमः इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २०७ । ३५ ।
"शासितारञ्च पापानां पितॄणां समवर्त्तिनम् । असृजत् सर्व्वभूतात्मा निधिपञ्च धनेश्वरम् ॥") तुल्यवर्त्तनशीले, त्रि ॥

समवायः, पु, (समवाय्यते इति । सम् + अव + अय + घञ् ।) समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १०८ ।
"अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥") सम्बन्धविशेषः । यथा,—
"घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्म्मणोः । तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
अवयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स समवायः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

समवेतः, त्रि, (सम् + अव + इण् + क्त ।) मिलितः । यथा,—
"धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः । मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय ॥"
इति भगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
समवायसम्बन्धेन वृत्तिः । यथा,—
"यत् समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत् ।"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

समश्नुवानः, त्रि, सम्यक्प्रकारेण व्याप्तिविशिष्टः । संपूर्व्वकाशधातोः शानच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समष्टिः, स्त्री, (सं + अश व्याप्तौ + क्तिन् ।) समस्तः । मिलितः । यथा,—
"समष्टिरीशः सर्व्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् । तदभावात्ततोऽन्ये तु ज्ञायन्ते व्यष्टिसंज्ञया ॥"
इति पञ्चदशी ॥

समष्ठिलः, पु, (समं तिष्ठतीति । स्था + बाहुलकात् इलच् ।) क्षुपविशेषः । कोकुयां इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । भण्डीरः २ नद्याम्रः ३ भाण्डगन्धकः ४ कोकाक्षः ५ कण्टकिफलः ६ उपदंशः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रूक्षत्वम् । मुखविशोधनत्वम् । कफवातप्रशमनत्वम् । दाहकारित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

समष्ठिला, स्त्री, (समष्ठिल + स्त्रियां टाप् ।) गण्डीरः । इत्यमरः ॥ इं मसा इति ख्याते शमठ इति ख्याते । अनुपदेशजे शाके इति केचित् । गुलञ्चा इति ख्याते शाके इति सर्व्वानन्दः । गण्डानि ग्रन्थियुक्तानि अङ्गानि ईरयति गण्डीरः पचः । गण्डः रोगविशेषः ईरयति गण्डीरः शूरणकन्दादिरित्यन्ये । समष्ठिल्लाति समष्ठिला ड मनीषादित्वात् सस्य षत्वम् । इति भरतः ॥

समष्ठीला, स्त्री, समष्ठिला । यथा,—
"समष्ठीऽपि च गण्डीरः समष्ठीला समष्ठिला ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

समसनं, क्ली, (सम् + अस् + ल्युट् ।) सङ्क्षेपणम् । इत्यमरः ॥ (समासः । इति केचित् ॥)

समसुप्तिः, पु, (समेषां सर्व्वेषां सुप्तिर्यत्र ।) कल्पान्तः । महाप्रलयः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७५ ॥ (स्त्री, समा सुप्तिरिति ।) तुल्यशयनञ्च ॥

समस्तं, त्रि, (सम् + अस् + क्त ।) सम्पूर्णम् । तत्पर्य्यायः । समम् २ सर्व्वम् ३ विश्वम् ४ अशेषम् ५ कृत्स्नम् ६ निखिलम् ७ अखिलम् ८ निःशेषम् ९ समग्रम् १० सकलम् ११ पूर्णम् १२ अखण्डम् १३ अनूनकम् १४ । इत्यमरः ॥ अनन्तम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यूनम् १६ अनूनम् १७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ४ । ३३ ।
"सूक्ष्माण्यशेषाणि सटाकलापो भ्राणं समस्तानि हवींषि देव ॥")

समस्थः, त्रि, (समे तिष्ठतीति । स्था + क ।) समानः । समभावेन स्थितः । समशब्दपूर्व्वकस्थाधातोर्डप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५० । २० ।
"परतो न विशेषफलं विषमसमस्थास्तु पापशुभफलदाः ॥")

समस्थली, स्त्री, (समा स्थली ।) गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः । तत्पर्य्यायः । अन्तर्व्वेदिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

समस्या, स्त्री, समसनं तया सङ्क्षेपणम् । सम् + अस् + क्यप् । संज्ञापूर्व्वकत्वात् इत्वाभावः ।) समस्यते सङ्क्षिप्यतेऽनया समस्या अस्यु इह क्षेपे शीघ्रजयमेत्यादिना क्यप् निपाताभि-

प्रायश्च श्लोकादेस्तदीयत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानानां भागानां स्वकृतेन परकृतेन वा भागान्तरेण समहन संघटन समस्येति माधवौ ॥ श्लोकस्य पादैनैकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्व्वा पूरणम् । यथा,—
"सुमूर्द्धौ किं तवाद्यापि चित्रकाननागरे ।
स्मर नारायण येन त्रेतायां रावणो हत ॥"
इत्यादिश्लोकादौ पादे पूरणरूपेणायमित्येके । इति रायमुकुटः । तत्पर्य्याय' । समासार्था २ । इत्यमर. ॥ समस्यार्था ३ समासार्था ४ । इति भरत ॥

समस्यार्था, स्त्री, (समस्या अर्थो यस्या ।) समस्या । इत्यमरटीकायां भरत' ॥

समस्या, स्त्री, यश. । इति शब्दरत्नावली ॥

समा, स्त्री, (सम वैक्लव्ये + पचाद्यच् । ततष्टाप् ।) वत्सर । इत्यमर ॥ समति विक्लवयति भावान् समा सम ष्टम वैक्लव्ये पचादित्वादन् आप् । समा नित्यबहुवचनान्ता स्त्रियामिति वामनादय । समा समा विज्ञायते इत्येकत्वेऽपि दृश्यते इति स्वामी । अतएव समा इति बहुवचनेन क्वचित् पाठ । समेति क्वचिदेकवचनेन । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे ।१।२।१५।
"मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगम शाश्वती समा.
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधी काममोहितम् ॥")

समांशहारी, [न्] त्रि, (समांशं हरतीति । हृ + णिनि. ।) समभागार्ह' । यथा दायतत्त्वे ।
"समांशहारिणी माता पुत्राणां स्यात् मृते पतौ ॥"

समांशिक', त्रि, (समांशोऽस्त्यस्येति । ठन् ।) समभागार्ह' यथा,—।
"यदि कुर्य्यात् समानांशान् पत्न्य: कार्य्याः समांशिका ।
न दत्त स्त्रीधन यासां दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्त्तितम् ॥"
इति दायतत्त्वम् ॥

समांशी, [न्] त्रि, (समांशोऽस्त्यस्येति । इनि. ।) तुल्यभागविशिष्ट. । समानभागी । यथा,—
"ज्येष्ठ वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वे वा स्यु समांशिन ॥"
इति दायतत्त्वम् ॥

समासमीना, स्त्री, (समा समा विजायते इति । "समा समा विजायते ।" ५।२।१२। इति ख ।) प्रतिवर्षप्रसूतगवी । इत्यमर ॥

समाकर्षी, [न्] पुं, (समाकर्षति चित्तमिति । सम् + आ + कृष् + णिनि' ।) अतिदूरगामिगन्ध । तत्पर्य्याय. । निर्हारी २ । इत्यमर. ॥ तृप्तिजनकगन्धयुक्ते भक्ष्यादिद्रव्ये द्वयमेतदिति साम्प्र' ॥ तत्र, त्रि ॥

समाख्या, स्त्री, (समाख्यायतेऽनयेति । सम् + आ + ख्या + अङ् ।) कीर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ संज्ञा । यथा,—
"सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरां तत्र तदाचरणम् ॥" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

समागत, त्रि, (सम् + आ + गम क्त ।) सम्यगागमनविशिष्टः । आगमनाश्रयः । यथा,—
"कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ।
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागता' ॥"
इति भगवद्गीतायाम् । १ । २२ ॥

समागति', स्त्री, समागमनम् । समाङ्पूर्व्वगमधातो. क्तिप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

समागम:, पुं, (स + आ + गम + घञ् ।) सम्यगागमनम् । सम्प्राप्ति' । यथा,—
"रतिशक्ति: स्त्रिय. कान्ता भोज्यं भोजनशक्तिता ।
दानशक्ति सविभवा रूपमारोग्यसम्पद ।
श्राद्धपुष्पमिदं प्रोक्तं फल ब्रह्मसमागम ॥"
इति श्राद्धतत्त्वधृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥

समाघात, पु, (समाहन्यतेऽत्रेति । स + आ + हन + घञ् ।) युद्धम् । इत्यमर. ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ४२१ ।
"सम्फेटस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयो. ॥")
वध' । इति मेदिनी ॥

समाचार', पु, (सम् + आ + चर + घञ् ।) सम्यगाचरणम् । यथा,—
"पुण्यस्त्रीणां समाचार श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।"
इति मात्स्ये ६६ अध्याय. ॥
संवाद' । इति लोकप्रसिद्ध' ॥

समाज:, पुं, (सवीयतेऽत्रेति । स + अज + घञ् । "अजेर्व्यघञपो ।" २।४।५६। इति वीभावो न । "अजिव्रज्योश्च ।" ७ । २ । ६० । इति कुत्वनिषेध: ।) पशुभिन्नानां सङ्घ' । इत्यमर ॥ सभा । इति हेमचन्द्र' ॥ (यथा, भागवते । १० । ४४ । ८ ।
"धर्म्मव्यतिक्रमोऽह्यस्य समाजस्य ध्रुव भवेत् ।
यत्राधर्म्म समुत्तिष्ठेन्न स्थेय तत्र कर्हिचित् ॥")
हस्ती । इति अनेकार्थकोष ॥

समाज्ञा, स्त्री, (समाज्ञायते इति । सम् + आ + ज्ञा + "आतश्चोपसर्गे ।" इत्यङ् । टाप् ।) संज्ञा । इत्यमरटीकायां भरत' ॥

समादान, क्ली, सम् + आ + दा + ल्युट् ।) सम्यग्ग्रहणम् । सम्यग्ग्रहणम् । (यथा, महाभारते । १३ । ८४ । ३५ ।
"सर्व्वपापसमादानं नृशंसे,यान्नृते च यत् ।
तत्तस्यास्तु सदा पाप यस्ते हरति पुष्करम् ॥")
सौगताह्निकम् । बौद्धानां नित्यकर्म्म । इति मेदिनी ॥

समाधा, पु, निष्पत्ति. । विरोधभञ्जनम् । इति लोकप्रसिद्धम् । समाधानम् । समाङ्पूर्व्वधाधातोर्विच्प्रत्ययेन निष्पन्न' ॥

समाधान, क्ली, (सम् + आ + धा + ल्युट् ।) ब्रह्मणि मन स्थिरीकरणम् । चित्तैकाग्र्यम् । तत्पर्य्याय । अवधानम् २ प्रणिधानम् ३ समाधि. ४ । इति हेमचन्द्र ॥ निगृहीतस्य मनस. श्रवणादौ तदनुगुणविषये च समाधि. समाधानम् । इति वेदान्तसार ॥ इदानीं समाधानं लक्षयति । निगृहीतस्येति । शब्दादिविषयेभ्यो निगृहीतस्यान्त करणस्य श्रवणादौ तदनुगुणेषु तदुपकारकेषु अमानित्वादिसाधनविषयेषु समाधिनैरन्तर्य्येण तच्चिन्तनं समाधानमित्यर्थ: । इति तट्टीकासुबोधनी ॥ (यथा, भागवते । ३ । २८ । ६ ।
"स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणा ।
वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधान तथात्मन. ॥")
पूर्व्वपक्षस्योत्तरम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (नाटकाङ्गविशेष: । यथा, साहित्यदर्पणे ।६।३३८।
"उपक्षेप परिकर परिन्यासो विलोभनम् ।
युक्ति. प्राप्ति समाधानं विधान परिभावना ।
उद्भेद. करण भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ॥"
तल्लक्षणादिक यथा, तत्रैव । ६ । ३४५ ।
"बीजस्यागमनं यत्तु तत् समाधानमुच्यते ।
यथा, वेणीसंहारे ।
नेपथ्ये भो भो विराटद्रुपदप्रभृतय' । श्रूयताम् ।
'यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं यद्विस्मर्त्तुमपीहित शमवता शान्ति कुलस्येच्छता ।
तद्द्यूतारणिसम्भृत नृपसुताकेशाम्बराकर्षणै. क्रोधज्योतिरिद महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥'
अत्र 'सुस्था भवन्ति मयि जीवतीति' आदिबीजस्य प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समाधानम् ॥"*॥)

समाधि, पु, (समाधीयतेऽस्मिन् मनो जनैरिति । सम् + आ + धा + "उपसर्गे घो किः ।" इति कि ।) समर्थनम् । नीवाक. । नियम. । इत्यमर ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ६ ।
"अयाचितारण्यनिवासमात्मन:
फलोदयान्ताय तप समाधये ॥")
समर्थन अशक्ये अध्यवसाय. दुर्घटस्य घटनत्व वा । नीवाको वचनाभाव. । इति स्वामी ॥ धान्यादिषु मूल्योत्कर्षपूर्व्वको जनादर । इति सुभूति. ॥ नियमः अङ्गीकार. । एते समाधय । समाधीयतेऽस्मिन् मनो जनैरिति कि. । इति भरत. ॥ ध्यानम् । काव्यगुणविशेष. । इति मेदिनी ॥ (अर्थालङ्कारविशेष. । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७४० ।
"समाधि. सुकरे कार्य्ये दैवाद्वस्त्वन्तरागमात् ॥"
यथा,—
"मानमस्या निराकर्त्तुं पादयोर्मे पतिष्यत. ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥"
समाधीयतेऽनेनेति करणे किः । कारणसामग्री । (यथा, रघु । १ । २८ ।
"त वेधा विदधे नून महाभूतसमाधिना ।
तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणा ॥")
इन्द्रियनिरोधनम् । इति शब्दरत्नावली ॥०॥ समाधिलक्षण यथा, गारुडे ४८ अध्याये ।
"नित्य शुद्ध बुद्धियुक्त सत्यमानन्दमद्वयम् ।
तुरीयमक्षर ब्रह्म अहमस्मि परं पदम् ।
अह ब्रह्मेत्यवस्थान समाधिरिति गीयते ॥"

अपि च तत्रैव २४० अध्याये ।
"द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः ।
तुष्टे तु सयतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्येयमेव हि सर्व्वत्र ध्याता तन्मयतां गतः ।
पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥"
अन्यच्च विष्णुपुराणे । ६ । ७ । ९० ।
"तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।
मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते ॥"
अपरञ्च ।
"इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः ।
अन्तः शीतलता यस्य समाधिरिति कथ्यते ॥"
इति योगवाशिष्ठे उपशमप्रकरणम् ॥
योगाङ्गविशेषः । यथा । समाधिस्तु द्विविधः । सविकल्पको निर्व्विकल्पश्चेति । तत्र सविकल्पको नाम ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयानपेक्षया द्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेरवस्थानम् । तदा मृण्मयगजादिभानेऽपि मृद्भानवत् द्वैतभानेऽप्यद्वैतं वस्तु भासते । तदुक्तमभियुक्तैः ।
"दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं
सकृद्विभातं त्वजमेकमव्ययम् ।
अलेपकं सर्व्वगतं यदद्वयं
तदेव चाहं सततं विमुक्तम् ॥
दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको
न मेऽस्ति बन्धो न च मे विमोक्षः ॥"
इत्यादि ॥*॥
निर्व्विकल्पकस्तु । ज्ञातृज्ञानादिभेदलयापेक्षया द्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाः बुद्धिवृत्तेरतितरामेकीभावेनावस्थानम् । तदा तु जलाकाराकारितलवणानवभासेन जलमात्रावभासवदद्वितीयवस्त्वाकाराकारितचित्तवृत्त्यनवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रमेवावभासते । ततश्चास्य सुषुप्तेश्चाभेदशङ्का न भवति उभयत्र वृत्त्यभाने समानेऽपि तत्सद्भावासद्भावमात्रेणानयोर्भेदोपपत्तेः ॥ अस्याङ्गानि । 'यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः । तत्र अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः यमाः ।१। शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ।२। करचरणादिसंस्थानविशेषलक्षणानि पद्मस्वस्तिकादीनि आसनानि ।३। रेचकपूरककुम्भकलक्षणाः प्राणनिग्रहोपायाः प्राणायामाः ।४। इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरणं प्रत्याहारः ।५। अद्वितीयवस्तुन्यन्तरिन्द्रियधारणं धारणा ।६। तत्राद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य विच्छिद्य अन्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहो ध्यानम् ।७ समाधिस्तूक्तः सविकल्पक एव ।८। एवमस्याङ्गिनो निर्व्विकल्पकस्य लयविक्षेपकषायरसास्वादलक्षणाश्चत्वारो विघ्नाः सम्भवन्ति । लयस्तावत् अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेर्निद्रा ।१। अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेरन्यावलम्बनं विक्षेपः ।२। लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्ते रागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः ।३। अखण्डवस्त्वनवलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पानन्दास्वादनं रसास्वादः । समाध्यारम्भसमये सविकल्पानन्दास्वादनं वा ।४। अनेन विघ्नचतुष्टयेन रहितं चित्तं निर्व्वातदीपवदचलं सदखण्डचैतन्यमात्रमवतिष्ठते यदा तदा निर्व्विकल्पकः समाधिरित्युच्यते ॥*॥ तदुक्तम् ।
"लये सम्बोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं शमयेत् पुनः ।
सकषायं विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत् ॥
नास्वादयेद्रसं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ॥"
इत्यादि । यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते इत्यादि च । इति श्रीसदानन्दयोगीन्द्रविरचितवेदान्तसारः ॥ (स्वनामख्यातवैश्यविशेषः । अयं हि महामायामाराध्य परं ज्ञानमलभत् । अस्य विशेषवृत्तान्तस्तु देवीमाहात्म्यतो द्रष्टव्यः ॥)
समाधिस्थ, त्रि, (समाधौ तिष्ठतीति । स्था + क । समाधियुक्तः । यथा,—
"मनः सङ्कल्परहितमिन्द्रियार्थानचिन्तयन् ।
यस्य ब्रह्मणि संलीनं समाधिस्थः स कीर्त्तितः ॥
ध्यायतः परमात्मानमात्मस्थं यस्य योगिनः ।
मनस्तन्मयतां याति समाधिस्थः स कीर्त्तितः ॥"
इति गारुडे गीतासारे २४० अध्यायः ॥
समान, त्रि, (समानीति सम्यक्प्रकारेण प्राणितीति । सम् + आ + अन + ण्वु । यद्वा, समानं मानमस्य । समानस्य च्छन्दसीति सः ।) सत् । समम् । यथा, रघुः । २ । ७४ ।
"भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे
भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥")
एकम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ।४।४० ।
"नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने ।
समानशयने चैव न शयीत तया सह ॥"*॥
मानेन सह वर्त्तमानमिति विग्रहे गर्व्वसहितञ्च । यथा भागवते । १ । १६ । २६ ।
"स्थैर्य्यं समानमहरत् मधुमानिनीनां
रोमोत्सवो मम यदङ्घ्रिविटङ्किताया: ॥")
समान, पुं, (समन्तादनित्यनेनेति । सम् + अन + घञ् ।) शरीरस्थवायुविशेषः । स तु नाभिसंस्थितः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,—
"हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभि-
संस्थितः ॥")
वर्णभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु एकस्थानोच्चार्य्यवर्णः । यथा । साम्यन्त्वेकस्थानत्वम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
समानकालीन, त्रि, (समानकाले भवः । समानकाल + ख ।) तुल्यकालोत्पत्तिकः । यथा । गोषु दुह्यमानासु आगतः दुग्धास्वागतः इत्यादौ समानकालीनत्वं भासते । तेन गोविषयकवर्त्तमानदोहनकालीनागमनानुकूलकृतिमान् । एवं गोविषयकातीतदोहनसमानकालीनातीतगमनानुकूलकृतिमानिति बोधः । इति सारमञ्जरी ॥
समानोदक, पुं, (समानं एकं तर्पणकाले देयमुदकं यस्य ।) एकोदकः । स तु ज्ञातिविशेषः । तर्पणे समानं एकमुदकमस्य । यथा,
"जातो नष्टः सगोत्रस्तु स्वजनज्ञातिबान्धवाः ।
सकुल्यबन्धुदायादस्वसमानोदका अपि ॥"
इति जटाधरः ॥
स तु चतुर्द्दशपुरुषपर्य्यन्तः जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तश्च । तत्र आद्यस्यैकादशपुरुषावधिचतुर्द्दशपुरुषपर्य्यन्तस्याशौचं पक्षिणी द्वितीयस्यैकाहः । यथा । उदकक्रियामधिकृत्य पारस्करः । सर्व्वे ज्ञातयो भावयन्ति । आसप्तमाद्दशमाद्वा समानग्रामवासेन यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुर्व्वा इति भावयन्ति निष्पादयन्ति अत्र यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुरेककुलजाता वयमिति स्मरणं भवतीत्यनेनैव सर्व्वेषामुदकदाने प्राप्ते यदासप्तमाद्दशमादुक्तं तत्सन्निकर्षतारतम्येनाशौचभेदेऽप्युदककर्म्म समानार्थमिति । अशौचभेदस्तु सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डत्वाद्दशाहः । ततश्च दशमपुरुषपर्य्यन्तं त्र्यहः । तथा च विष्णुबृहस्पती ।
"दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति मृतसूतके ।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति
गोत्रजाः ॥"
ततश्चतुर्द्दशपुरुषपर्य्यन्तं पक्षिणी ततश्च जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमेकाहः । तथा च मिताक्षराविवादचिन्तामण्योर्बृहन्मनुः ।
"सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावस्तु निवर्त्तताचतुर्द्दशात् ॥
जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥"
अत्र समानोदकत्वे द्विविधे पूर्व्वत्र गौतमः पक्षिणीमसपिण्डे । परत्र हारीतः । मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहस्त्वसपिण्डके इति । अत्रैव गोत्रजानामहः स्मृतमिति जाबालवचनम् ततः परं सर्व्वथा समानोदकतानिवृत्तेः स्नानमात्रमिति स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजा इति वृहस्पत्युक्तत्वादिति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
समानोदर्य्य, पुं, (समाने उदरे शयितः । "समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ।" ४ । ४ । १०८ । इति यत् । "विभाषोदरे ।" ६ । ३ । ८८ । इति पक्षे सादेशो न ।) सहोदरः । इत्यमरः । (यथा, भट्टिः । ७ । ८६ ।
"समानोदर्य्यमस्माकं जटायुषं स्तुथादरात् ॥")
समाप, पुं, (समा आपो यस्मिन् । ऋक्पूरित्य । "समाप ईत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।" ६ । ३ । ९७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ईत्वप्रतिषेधः ।) देवयजनम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
समापक, त्रि, समापनकर्त्ता । समापयति यः संपूर्व्वापधातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—
"आख्यातास्त्विआदयस्तेषाञ्च प्रधानत्वं वाक्यसमापकत्वात् ।" इति दुर्गादासः ॥
समापन, क्ली, (सम + आप् + ल्युट् ।) परिच्छेदः । समाप्तिः । (यथा, मनुः । ५ । ८४ ।
"नादिष्टे नोदकं कुर्य्यादाव्रतस्य समापनात् ।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥")

वध' । इति मेदिनी ॥ समाधानम् । इति विश्व ॥ लब्धम् । इति धरणि' ॥

समापन्न,त्रि,(सम् + आ + पद् + क्त' ।)समाप्त' । प्राप्त' । क्लिष्टः । वधः । इति विश्व ॥

समापिका, स्त्री, (समापयतीति । सम् + आप् + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) वाक्यसमापकक्रिया । तत्र तिङादयो भवन्ति । यथा । देवदत्तो गच्छति । क्वचित् क्तान्तादिपदेनापि वाक्यसमाप्तिः । यथा । नाम्ना दृष्टः शिवो जनैः । क्वचित् तव्याद्यन्तक्रियाया अपि वाक्यसमापकत्वम् । यथा । मया का दिश गन्तव्यम् । कार्दन्तिकी क्रिया असमापिका । तत्र शत्रादयो भवन्ति । यथा । गच्छन् भुङ्क्ते । भुक्त्वा व्रजति । इति व्याकरणटीका ॥

समापित त्रि, (सम् + आप् + णिच् + क्तः ।) कृतसमापनम् । यथा,—

"आरब्धं मलमासात् प्राक् यत् कर्म न
समापितम् ।
आगते मलमासेऽपि तत् समाप्य न संशय' ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

समाप्तः, त्रि, (सम् + आप् + क्तः ।) समापनप्राप्तः । समाप्तिविशिष्टः । यथा,—

"समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदन्यथाकृतम् ।
ततस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

समाप्ताल., पु,(समाप्ताय अलतीति । अल + अच् ।) पतिः । इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

समाप्तिः, स्त्री, (सम् + आप् + क्तिन् ।) अवसानम् । (यथा, कुमारे । ३ । २७ ।

"सद्य प्रवालोद्गमचारुपत्रे
नीते समाप्तिं नवचूतबाणे ।
निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥")

समर्थनम् । इति मेदिनी ॥ परिप्राप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

समाप्तार्था, स्त्री, (समाप्ता अर्थो यस्या ।) समस्या । इति समासार्थाशब्दटीकायां भरतः ॥

समाप्य, त्रि, (सम् + आप् + ण्यत् ।) समापणीयम् । समापितव्यम् । अस्य प्रमाणं समापितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

समायोगः, पु, (सम् + आ + युज + घञ् ।) संयोगः । (यथा, मनु । ९ । ३३ ।

"क्षेत्रभूता स्मृता नारी वीजभूतः स्मृत
पुमान् ।
क्षेत्रवीजसमायोगात् सम्भव' सर्व्वदेहिनाम् ॥")

समवाय । प्रयोजनम् । इति मेदिनी ॥

समालम्बी [न्] पुं, (समालम्बते इति । सम् + आ + लम्ब + णिनिः ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्ट' ॥

समालम्भ, पु (सम् + आ + लभ + घञ् । "उपसर्गात् खल्घञोः ।"। ७ । १ । ६७ । इति नुम् ।) कुङ्कुमादिविलेपनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १३१ । ९ ।

"गोरोचनासमालम्भो वचाहस्तश्च यो भवेत् ।
घृताक्षतञ्च यो दद्यात् मस्तके तत्परायणः ।
ये च मांसं न खादन्ति तांश्च शक्नुम हिंसि-
तुम् ॥"

मारणम् । यथा, महाभारते । १२।३४ । २८ ।

"वृथा पशुसमालम्भं नैव कुर्य्यान्न कारयेत् ॥")

समालम्भनं, क्ली, (सम् + आ + लभ + ल्युट् ।) कुङ्कुमादिविलेपनम् । तत्पर्य्यायः । विच्छित्ति २ कषाय' ३ । इति त्रिकाण्डशेष. ॥ समालम्भ ४ विलेपनम् ५ । इत्यमर ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २६ । २८ ।

"समालम्भनमादाय गोरोचनमन शिलाम् ।
आजग्मुस्तत्र मुदिता वरा कन्याश्च षोडश॥")

सम्यङ्मारणम् । सम्यक्स्पर्शनम् । यथा । अत ऊर्द्ध्वमसमालम्भनमाशरात्रादिति गोभिलसूत्रम् ॥

समाली, स्त्री, कुसुमाकर । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

समावर्त्तन, क्ली, सम् + आ + वृत् + ल्युट् ।) वेदाध्ययनान्तरं गार्हस्थाधिकारप्रयोजक कर्म्म । यथा । "अथ समावर्त्तनम् । ज्योतिषे ।

'भौमभानुजयोर्व्वारे नक्षत्रे च व्रतोदिते ।
ताराचन्द्रविशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते ॥'

गोभिल । अथाप्लवनम् । अथ व्रतानन्तरमाप्लववन स्नान कुर्य्यादिति शेष' । उत्तरत पुरस्तादाचार्य्यकुलस्य परिव्रत भवति । आचार्य्यगृहादुत्तरस्या पूर्व्वस्या वा स्नानार्थमाहृतं स्नान कुर्य्यात् । अत्र प्रागग्रेषु दर्भेषु उदगाचार्य्य उपविशति तत्राहृते उदक् उदङ्मुख' प्राक् ब्रह्मचार्य्युदगग्रेषु दर्भेषु । प्राक् प्राङ्मुख उपविशतीत्यन्वयः । सर्व्वौषधि विफाण्टाभिरद्भिर्गन्धवतीभि शीतोष्णाभिराचार्य्योऽभिषिञ्चेत् । सर्व्वौषधयश्च ।

"व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिला'
यवाश्चौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः ॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तास्ताभि सह या आपो विफाण्टा विपक्वा उष्णीकृतास्ता सर्व्वौषधिविफाण्टास्ताभिर्गन्धवतीभि-चन्दनादि-गन्ध द्रव्ययुक्ताभिः शितोष्णाभि' शीतोदकमिश्रिताभिरिति भट्टभाष्यम् ॥ स्वयमिव तु मन्त्रवर्णो भवति । इवशब्द एवार्थे । स्वयमेव ब्रह्मचारी आत्मानमभिषिञ्चेत् । आचार्य्यकर्त्तृकाभिषेकस्तु परमतो यतो मन्त्रवर्णा भवन्ति । मन्त्रवर्णं अभिषेकमन्त्रलिङ्ग तच्च तेनाह मामभिषिञ्चामि इति तेन मामभिषिञ्चितमिति च । तद्विधिमाह । येऽप्स्वन्तरग्नय प्रविष्टा इत्येषामञ्जलिमवसिञ्चति । येऽप्स्वन्तरग्नय इति मन्त्रेणकासामपामञ्जलिं ब्रह्मचारी अवसिञ्चति । क्व भूमौ कुतः अवसिञ्चति वचनात् । तन्मन्त्रस्थाभिहितान् सृजामीति यदपामिति मन्त्रस्याभिहितान् सृजामि इति मन्त्रलिङ्गदर्शनाच्च सर्व्वाधारत्वेन प्राप्तायां भूमौ त्यजति । यदपां घोर यदपा क्रूर यदपामशान्तमिति च । अपामञ्जलिमवसिञ्चतीति वर्त्तते चकारात् । यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्यात्मानमभिषिञ्चति । प्रकृतानामपामञ्जलिना यो रोचन इति मन्त्रेण ब्रह्मचारी आत्मानमभिषिञ्चति । ओम् यशसे तेजसे इति च । आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । येन स्त्रियमकृणुतमिति च । आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । तूष्णीं चतुर्थम् । आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । अभिषेक. शिरसि कर्त्तव्य' शिरः प्रधानमङ्गानामिति वचनात् । उपोत्थायादित्यमुपतिष्ठेत उद्यन् भ्राजभृष्टिभिरित्येतत्प्रभृतिमन्त्रेण । आचार्य्यसमीपादुत्थाय उद्यन्नित्येतत्प्रभृतिमन्त्रेण मा हिंसीरित्यन्तमन्त्रेणादित्यमुपतिष्ठेत उपान्मन्त्रे च चेत्यात्मनेपदम् । मेखलामवमुञ्चते उदुत्तम वरुणमिति । अवमुञ्चते अधस्तादवतारयति अवशब्दो अधस्तादर्थे । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वय भुक्त्वा केशश्मश्रुरोमनखानि वापयतीति शिखावर्ज्जम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वय भुक्त्वा नापितेन मुण्डयीत । अत्र शिखावर्ज्जमिति वचनात् प्राक् सशिख वपनमिति दर्शयति । उक्तञ्च । सशिख वपन कार्य्यमास्नानात् ब्रह्मचारिणा इति । स्नात्वा अलङ्कृत्याहते वाससी परिधाय स्रजमावध्नीत श्रीरसि मयि रमस्वेति । अलङ्कृत्य कुण्डलादिनात्मान योजयित्वा आहते ।

"ईषद्धौत नव शुभ्र सदश यन्न धारितम् ।
आहत तद्विजानीयात् सर्व्वकर्म्मसु पावनम् ॥"
इति वशिष्ठोक्तलक्षणे ।

ईषत् सूक्ष्मम् । न धारित न परिधानादि कृतम् । स्रज ग्रथितपुष्प आवध्नीत शिरसीति शेष । श्रीरसीति मन्त्रेण । नेत्रौ स्थो नयत मामित्युपानहौ । आवध्नीतेत्यनुवर्त्तते । उपानहौ चर्म्मपादुके योग्यत्वात् पादयोः । गन्धर्व्वोऽसीति मन्त्रेण वैणव दण्ड गृह्णाति । वैणव वंशप्रभवं गन्धर्व्वोऽसीति मन्त्रेण । आचार्य्यं सपरिषत्कमभ्येत्याचार्य्यपरिषदमीक्षते । यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासमिति । सपरिषत्क शिष्यादिसभासहित अभ्येत्याभिमुखेन गत्वा आचार्य्यं परिषदञ्चेक्षते यक्षमिति मन्त्रेण । उपोपविश्य मुख्यान् प्राणान् संस्पृशन् ओष्ठापिधाना नकुलीति उपाचार्य्यसमीपे मुख्यान् प्राणान् मुखप्रभवान् वायून् संस्पृशन् स्नातक' । ओष्ठापिधानमिति मन्त्र जपेत् । अत्रैनमाचार्य्योऽर्हयेत् । अत्रावसरे एन स्नातक विवाहोक्तवराहंणविधिनार्च्चयेत् । तदशक्तौ गन्धपुष्पाभ्याम् । गोयुक्त रथमुपक्रम्य पक्षसी कूवरवाक्रूराभिमृशेत् । वनस्पतिवीड्वङ्गो हि भूया इति । पक्षसी चक्रे । कूवर रथिकस्थानम् । वाक्रूरं रथरेखेत्यर्थं । वनस्पतीति मन्त्रेणाभिमृशेत् स्पृशेत् । आस्था ते जयतु जेत्वानीत्यातिष्ठति । रथमारुह्य आस्था ते जयतु जेत्वानीति सम-

स्पते इत्यादिमन्त्रस्य चतुर्थपादेनातिष्ठति ।उप-
विशति प्राग्वा उदग्वाभिप्रयाय प्रदक्षिण-
मावृत्या उपयाति । तेन रथेन प्राङ्मुखो वा
प्रयाय प्रकर्षेण गत्वा उपयाति आचार्य्य-
समीपमागच्छति उपयातायार्घ्यमिति कोह-
नीया' । उपयातायाचार्य्यसमीपमागतायार्घ्यं
देयमिति कोहनीया आचार्य्या आहुः । रथा-
भावेऽपि मन्त्रपाठाचार । चरुकरणे तण्डुला-
न्नावघातादिवत् । अस्य कर्म्मणः समावर्त्तन-
संज्ञापि ।
गुरुणानुमतः स्नात्वा समावर्त्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्॥"
इति मनूक्ते ॥
स्पष्ट शौनककारियाम् । कुर्व्वीत स्वयमेवैतत्
समावर्त्तनसञ्ज्ञकम् ।" इति संस्कारतत्त्वम् ॥
समावाय:,पु ,समूह । इत्यमरटीकाया भरत' ।
(यथा, भागवते । २ । ८ । १३ ।
"यस्मिन् कर्म्मसमावायो यथा येनोपगृह्यते ।
गुणानां गुणिना चैव परिणाममभीप्सताम् ॥")
समाहत , त्रि, (सम्+आ+हृ+क्त ।) सम्यक्
प्रकारेण आहृत' । यथा,—
"जय त्व कालि सर्व्वेशे सर्व्वभूतसमाहृते ।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलि भुङ्क्ष्व नमोऽस्तुते॥"
इति दुर्गार्च्चाप्रयोगतत्त्वम् ॥
समावृत्त', पुं,(सम्+आ+वृत्+क्त ।) वेदा-
ध्ययननिवृत्त' । तत्पर्य्याय । लब्धानुज्ञ' २ ।
इत्यमर ॥ साङ्गवेदाध्ययनानन्तर त्वमिदानी
गृहस्थो भव इति गार्हस्थ्याय प्राप्तानुमति
समावृत्त उच्यते । समावर्त्तते अध्ययनान्निवर्त्तते
इति समाङ्पूर्व्वात् वृते कर्त्तरि क्ते समावृत्तः ।
इति भरत ॥
"अत पर समावृत्त कुर्य्याद्दारपरिग्रहम् ।"
इति उद्वाहतत्त्वञ्च ॥*॥
तस्य सर्व्वाशौचे मुण्डन यथा अशौचाधिकारे
आपस्तम्ब । अनुभाविनाञ्च परिवापनमिति ।
अनुभाविना स्वाशौचमनुभवता समावृत्ताना
सर्व्वाशौचे मुण्डनम् । यत् पुनरापस्तम्ब । न
समावृत्ता वपेयुरन्यत्र वीहारादित्येके । वीहा-
रात् दर्शपौर्णमासाङ्गयागविशेषादन्यत्र समा-
वृत्ता गृहस्था न वपेयु । इत्येकेषां मतम् । तत्
काम्यपरम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
समावृत्तक , पु , (समावृत्त एव । स्वार्थे कन् ।)
समावृत्त' । इति शब्दरत्नावली ॥
समावेश , पु , (सम्+आ+विश+घञ् ।)
एकत्र सद्दावस्थानम् । यथा । अर्थसाधनत्व
बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम् । अनर्थसाध-
नत्व बलवदनिष्टसाधनत्वम् । न चानयोरेकत्र
समावेश । इति तिथ्यादितत्त्वे वैधहिंसा-
विचार ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि ।
१ । ६ ।
"परस्परसमावेशात् जगत पालने स्थितौ ।
तयोस्तत्र यथावृत्त कैलाशे पर्व्वतोत्तमे ॥")

समावेशित',त्रि, सहावस्थित' । प्रविष्ट' । समा
वेशप्राप्त । समावेश-शब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्न'॥
समाश्रय , पु, (सम्+आ+श्रि+अच् ।)सम्य-
गाश्रयः । (यथा, रघु । ८ । १२ ।
"तमरण्यसमाश्रयोन्मुख
शिरसा वेष्टनशोभिना सुत' ।
पितर प्रणिपत्य पादयो-
रपरित्यागमयाचतात्मन. ॥"
सम्यगाधार' । सहाय' । समाङ्पूर्व्वकश्रिधातो-
रल्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥
समाश्रित ,त्रि,(सम्+आ+श्रि+क्त ।)सम्यक्-
प्रकारेणाश्रित । यथा,—
"रवे कवे कि समरस्य सार:
कृषेर्भय कि किमदन्ति भृङ्गाः ।
सदा भयञ्चाप्यभयञ्च केषा
भागीरथीतीरसमाश्रितानाम् ॥"
इत्यन्तर्लापिका ॥
समास', पु , (सम्+अस्+घञ् ।) सङ्क्षेप. ।
(यथा, मनु । ७ । २०२ ।
"सर्व्वेषान्तु विदित्वैषा समासेन चिकीर्षितम्
स्थापयेत् तत्र तद्वंश्यकुर्य्याच्च समयक्रियाम् ॥")
समर्थनम् । इति मेदिनी ॥ समाहार' । इति
हलायुध ॥ एकपद्यम् । इति हेमचन्द्र' ॥ सम
सन पदयो' पदाना वा एकपदीकरण समास ।
इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ स च षड्विध' ।
द्वन्द्व १ बहुव्रीहि २ कर्म्मधारय ३ तत्पुरुष'
४ द्विगु' ५ अव्ययीभाव ६ । तेषा लक्षण
यथा । भिन्नान्येकार्थद्वयादिसंख्याव्ययादीना च-
ह-य-ष-ग वा. । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥*॥
अपि च ।
"नाम्ना समासो युक्तार्थस्तत्स्था लोप्या विभ-
क्तय' ॥"
इति वैयाकरणा ॥ तस्य सामान्यलक्षण यथा।
अभिधानाश्रितलोपाभाववदन्य-मध्यवर्त्तिविभ
क्तिशून्यनाम-समुदायत्व समासत्वम् । तत्र कर्म्म-
धारयद्विगु-तत्पुरुष बहुव्रीहि-द्वन्द्वाव्ययीभावा
षट्सामसा भवन्ति । तत्र कर्म्मधारयत्व समास-
नियतलक्षणाशून्यासञ्ज्ञास्थसङ्ख्यावाचक-पूर्व्वपद-
कान्यमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यतुल्याधिकरणपदस-
मुदायत्वम् । यथा नीलोत्पलमित्यादि ॥१॥
तत्र द्विगुत्वम् । समासाधीनलक्षणाशून्यमध्य-
पदवर्त्तिविभक्ति-शून्यासञ्ज्ञास्थसङ्ख्यावाचक-पूर्व्व-
पदक तुल्याधिकरणनामससुदायत्वम् । स च
तद्धितार्थे विषयीभूते तद्धितार्थेऽभिधेये उत्तर-
पदे वा समाहारे वाभिधेये भवति । उत्तर-
पद पारिभाषिकयत्पदघटितसमासान्तर्वर्त्ति
द्विगुस्थपद तत् पदम् । तेन च पञ्चगावो
धनानीत्येवासमस्तप्रयोगो न तु पञ्चगवानि
धनानि इति । तद्धितार्थे विषयीभूते यथा पञ्च
गर्गरूप्य पञ्चब्राह्मण्य' पञ्चनापिति हैना-
विकमित्यादि । तद्धितार्थेऽभिधेये यथा पञ्च
कपाल ओदन. । समासस्य संस्कृतोऽर्थः संस्कारे

प्रयोज्यतासम्बन्धेन पञ्चकपालस्यान्वयो व्युत्पत्ति-
वैचित्र्यात् तथा च पञ्चकपालप्रयोज्यसंस्कारा-
श्रयाभिन्न ओदन । तद्धितार्थस्य समासेनाभि-
धानात् न तद्धितप्रत्यया समाहारेऽभिधेये यथा
पञ्चगव चतुष्पथ द्विपात्र त्रिभुवन चतुर्युगमित्या-
दय' । उत्तरपदे यथा । पञ्चगवधन इत्यादि॥२॥
तत्पुरुषत्वन्तु । समासाधीनलाक्षणिकविशेष-
णपदकमध्यवर्त्तिविभक्ति-शून्यनामसमुदायत्वम्।
यथा । राजपुरुष । कष्टाश्रित. । पुरुषोत्तम' ।
इत्यादि ॥ ३ ॥
समासप्रयुक्तलक्षणानियतोत्तरपदकसमासत्व
बहुव्रीहित्वम् । समासाधीनलाक्षणिकविशेष्य-
वाचकपदकमध्यवर्त्तिविभक्तिशून्यनामसमुदा-
यत्व वा सम्बन्धिलाक्षणिकत्वव्याप्योत्तरपदक-
त्व वा बहुव्रीहित्वम् । बहुव्रीहिश्च द्विविध' ।
समानाधिकरणो व्यधिकरणश्च । यथा चित्रगु.।
गृहधान्यकर्षेत्र । आरूढवानरो वृक्ष ।
इत्यादि ॥ ४ ॥
स्वघटकीभूतप्रत्येकपदार्थान्वितार्थकसोत्तरविभ-
क्तिकमध्यवर्त्ति विभक्तिशून्यनामसमुदायत्वं द्वन्द्व-
त्वम् । यथा धवखदिरपलाशांश्छिन्धि । इति ।
द्विविधो द्वन्द्व । इतरेतरयोग समाहारश्च ।यत्र
समाहारस्यावयवार्थं प्रधान तत्रेतरेतरयोग'
द्विवचनेऽपि तत्रैव । यथा । देवदत्तयज्ञदत्तौ ।
धवखदिरपलाशा । इति यत्र संहतिप्राधान्य
तत्र समाहारस्तत्रैकवचन नपुंसकलिङ्गता च।
यथा वाग्दृशद हस्त्यश्वम् । इत्यादि ॥ ५ ॥
समासप्रयुक्तलक्षणाशून्यावयवपूर्व्वपदकमध्य-
वर्त्तिविभक्तिशून्य तत्पुरुषान्यनाम-समुदायत्वं
अव्ययीभावत्वम् । यथा । उपकुम्भ अघट निर्म-
क्षिक अधिस्त्रि इत्यादि ॥ ६ ॥ इति समास-
वाद ॥*॥ अन्यच्च । यौगिकेषु समासं लक्षयति।
"यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्त्वादिनिजार्थके ।
यादृशार्थस्य धीर्हेतु स समासस्तदर्थक ॥"
यादृशमहावाक्योत्तर त्वतलादि स्वार्थस्य यादृ-
शार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्तादृश
तद्वाक्य तथाविधार्थे समास । विभजते ।
"स चाय षड्विध कर्म्मधारयादिप्रभेदतः ।
यश्चोपपदसञ्ज्ञोऽन्यस्तेनासौ सप्तधा मत' ॥
पूर्व्वमध्यान्त्यसर्व्वान्यपदप्राधान्यत पुन ।
प्राच्यै पञ्चविध प्रोक्त समासो वा भट्टादिभि ॥"
तेषु कर्म्मधारय लक्षयति ।
"क्रमिक यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम् ।
तादात्म्येन भवेदेष समास कर्म्मधारय ॥"
क्रमिक यन्नामद्वयतयोरेकस्य नाम्नोऽर्थधर्म्मिणि
तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्य अन्वयबोध प्रति
समर्थं तादृशनामद्वय कर्म्मधारय' । यथा·
नीलोत्पलम् ॥ १ ॥ द्विगु लक्षयति ।
"सङ्ख्याशब्दयुत नाम तदलक्ष्यार्थबोधकम् ।
अभेदेनैव यत् स्वार्थे स द्विगुस्त्रिविधो मत ॥
सङ्ख्यावच्छिन्नशक्त-यत्-पदोत्तरत्वविशिष्टयन्नाम
स्वार्थधर्म्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वय·

बोधं प्रति समर्थं तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदलस्यार्थाभिन्नस्वार्थे द्विगुरुच्यते। तत्र तद्धितार्थद्विगु लक्षयति।
"तद्धितार्थान्वितस्वार्थस्तद्धितार्थद्विगुर्मतः।
तद्धितार्थे लाक्षणिकस्वान्त्यनाम त्वसर्व्वग' ॥
यो द्विगु' स उत्तरतद्धितार्थान्वितस्वार्थकः ॥"
उत्तरपदद्विगुं लक्षयति।
"स्वान्तर्निविष्टशब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासग'।
यो द्विगुः शाब्दिकैरुक्त. स उत्तरपदद्विगु ॥"
यो द्विगुः स्वघटकनामभ्या सह साकाङ्क्षनामान्तरेण समासस्यान्तर्गतः स उत्तरपदद्विगुः। यथा पञ्चगवधन। समाहारद्विगुं लक्षयति।
"स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकः स्वान्त्यशब्दकः।
उक्ताभ्यामितरः किं वा समाहारद्विगुर्द्विगु' ॥"
स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षको यदीयान्त्यशब्द स द्विगु समाहारद्विगु'। यथा पञ्चपुलीत्यादि ॥ २ ॥ तत्पुरुष लक्षयति।
"यदीयेन सुवर्थेन युतयद्बोधनक्षम.।
य' समासस्तस्य तत्र स तत्पुरुष उच्यते ॥"
यदर्थगतेन सुवर्थेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोध प्रति य. समास. स्वरूपयोग्य स तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुष। न तु यन्नामोत्तर यन्नाम यदर्थगतसुवर्थावच्छिन्नस्य यत् स्वार्थस्य बोधक तदुत्तरतन्नामैव तदर्थयोस्तत्पुरुषः। पूर्व्वकायोऽर्द्धपिप्पलीत्यादावव्याप्ते। विभजते।
"द्वितीयादिसुवर्थस्य भेदादेव च षड्विधः।
क्रियान्वयी द्वितीयादेरर्थ. प्रायोऽत्र
योजित: ॥"३॥
अव्ययीभाव लक्षयति।
"उत्तरार्थान्वितस्वार्थाव्ययपूर्व्वस्तु यो भवेत्।
समास' सोऽव्ययीभाव. स्त्रीपुंल्लिङ्गविवर्जित ॥"
य' समास सोऽत्तरपदोपस्थाप्येन यदर्थेनान्वितस्य यदर्थस्य बोधकाव्ययपूर्व्वभागक स तद्विशिष्टस्य तदर्थस्य बोधने अव्ययीभावः। यथा निर्मक्षिक उपकुम्भमित्यादि।
"अमादेश विना श्रूयमाणषष्ठी न बोधिका।
स्वार्थे यदर्थस्य यद्वा सोऽव्ययीभाव इष्यते ॥"
अमादेश विना श्रूयमाणषष्ठी स्वार्थे यत् समासार्थस्यान्वयबोध प्रत्यसमर्था स एव वाव्ययीभावः श्रूयमाणैव षष्ठी स्वार्थे समासान्तरार्थस्यान्वयबोधनेऽसमर्था न तु लुप्तापि ॥ ४ ॥ बहुव्रीहि लक्षयति।
"बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः।
निरूढया लक्षणया स्वाशयज्ञापकशब्दवान् ॥"
स्वाशय निरूढलक्षणया ज्ञापकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य समन्धित्वप्रकारेणान्वयबोध प्रति समर्थं समास स्वगर्भतादृशार्थसम्बन्धिबोधने बहुव्रीहि'।
"अस्यैक प्रथमान्त सत् सुबन्तैरितरै. सह।
यदा भेदसुबन्तेन साकाङ्क्ष नाम विग्रह. ॥"
अस्य बहुव्रीहेर्घटकमेकं नाम प्रथमान्त सत् सुबन्तैरितरनामभिः सह भेदार्थकसुबन्तयच्छब्देन साकाङ्क्षं विग्रहः कथ्यते। बहुव्रीहि विभजते।
"तदतद्गुणसंविज्ञानौ द्वौ भेदौ तदादिम'।
विग्रहस्य विशेष्यो यस्तद्विशेष्यकबोधकृत् ॥"
तत्र विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याय्यो योऽर्थस्तद्विशेष्यकबोधकृत् बहुव्रीहिस्तयोरादिमः तद्गुणसंविज्ञानः। तस्य स्वार्थगुणीभूतस्य सम्यग्विशेष्यविधया विज्ञानयस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स्वार्थान्वयः सञ्जातत्वात् तद्भिन्नस्तु तद्गुणसंविज्ञानस्त्वपरम इत्यर्थादवगम्यते। प्राचा मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमन्यथा निर्व्वक्ति।
"य स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने।
अनुकूलो बहुव्रीहि' स तयोरथवादिम ॥"
यो बहुव्रीहि' स्वार्थस्यान्वयिनि स्वाथघटकस्याप्यर्थस्यान्वयबोधने समर्थ 'स तयोस्तद्गुणातद्गुणयोरादिम'। लम्बकर्णमानय हारग्रीव पश्य इत्यादि। पुनर्विभजते।
"स्वान्तर्निविष्टद्वित्र्यादिनामभिर्विग्रहात् पुन.
बहुव्रीहिर्बहुविधो द्विपदत्रिपदादिक. ॥"
द्वित्रिचतुरादिभिरेव स्वघटकनामभिर्विग्रहवशात् द्विपदत्रिपदचतुष्पदादिको बहुव्रीहिर्बोध्य. ॥ ५ ॥ द्वन्द्व लक्षयति।
"यद्यदर्थकयन्नामव्यूहो यद्यत्प्रकारके।
बोधे समर्थ. स द्वन्द्व. समासस्तावदर्थक ॥"
यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निश्चयस्तदर्थप्रकारकान्वयबोध प्रति तत्त्वेन समर्थस्तादृशनामनिवह एव तावदर्थको द्वन्द्वसमास.। द्वन्द्व विभजते।
"द्वौ भेदावस्य शास्त्रोक्तौ समाहारेतरेतरौ।
एकान्यवचनाकाङ्क्षा हानोपादानतश्च तौ ॥"
अस्य द्वन्द्वस्य द्वौ भेदौ समाहार इतरेतरश्च शास्त्रसिद्धौ। तत्रैकवचनान्यसुबाकाङ्क्षाविहीन समाहार। तथाविधसुबाकाङ्क्षश्चेतरेतर। यथा। पाणिपाद हस्त्यश्व धवखदिरौ। इत्यादि ॥ ६ ॥ उपपदसमास लक्षयति।
"यदुत्तरपद नामानुत्तर यदबोधकम्।
धातुकृज्जसुपपदसमास स तदन्तक ॥"
धातुकृन्नाम्ना निष्पन्न यस्योत्तरपदं शब्दानुत्तर स यादृशार्थस्य बोध प्रत्यसमर्थं तादृशार्थे तादृशार्थकान्त्यपदक समास उपपदसञ्ज्ञक.। कुम्भकारः क्षीरपायीत्यादि। विभजते।
"कारकैकोपपदक' षड्विधोऽयमिति भ्रमः।
कर्म्मकर्त्राद्युपपदभेदात् बहुविधस्त्वसौ ॥"७॥
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

समासक्त', त्रि, (सम्+आ+सञ्ज+क्त।) संयुक्त'। यथा, कर्पूराख्यस्तोत्रे।
"चिपश्चारे पीठे शवशिवहृदि स्मेरवदना महाकालेनोच्चैर्मदनरसलावण्यनिरताम्।
समासक्तो नक्त स्वयमपि रतानन्दनिरतो जनो यो ध्यायेत्त्वामयि जननि स स्यात् स्मरहर. ॥"

समासञ्जनं, क्ली, (स+आ+सञ्ज+ल्युट्।) समासङ्गः। मेलनम्। संयोगः। समाङ्पूर्व्वकसन्जधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

समासन्न',त्रि, निकटस्थम्। समाङ्पूर्व्वसदधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, रघु' ।१०।३५।
"अथ वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना।
स्वरेणोवाच भगवान् परिभूतार्णवध्वनिः ॥")

समासवान्, [त्] पु, (समासः सङ्क्षेपोऽस्त्यस्येति। समास+मतुप्। मस्य वः।) तुन्नवायः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ समासविशिष्टे, त्रि ॥

समासादित', त्रि, (सम्+आ+सद्+णिच्+क्त।) आहृत'। प्राप्त'। समाङ्पूर्व्वण्यन्तसदधातो' क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समासाद्य, त्रि, (सम्+आ+सद्+ण्यत्।) प्राप्यम्। इत्यमर' ॥ अनुस्वारशून्यश्चेत् प्राप्त्यनन्तरबोधकक्रिया ॥ (यथा, महाभारते। ५। १६। १६।
"अपां फेन समासाद्य विष्णुतेजोऽभिवृंहितम्
त्वया वृत्रो हत पूर्व्वं देवराज! जगत्पते! ॥"

समासार्था, स्त्री, (समासेन सङ्क्षेपेण अर्थो यस्याः।) समस्या। श्लोकस्य पादेनैकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्व्वा पूरणम्। इत्यमरभरतौ ॥

समाहरण, क्ली, (स+आ+हृ+ल्युट्। समाहारः। समाङ्पूर्व्वकहृञ्धातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

समाहार, पुं, (सं+आ+हृ+घञ्।) समुच्चय। इत्यमर ॥ बहूना भिन्नाना वाह्यव्यापारेण बुद्ध्या वा पञ्चमूली त्रिभुवनवत् राशीकरणम्। इति भरतः ॥ सङ्क्षेप। यथा,
"समासस्तु समाहारः सङ्क्षेपः संग्रहोऽपि च।"
इति हेमचन्द्र' ॥
समाहारद्वन्द्वसमाहारद्विगुसमासयोर्व्विवरण समासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

समाहित, त्रि, (सम्+आ+धा+क्त.।) समाधिस्थ। यथा, देवीभागवते। १। १७। ६६।
"स्नात्वा प्रात क्रियां कृत्वा पुनरास्ते समाहित' ॥")
उक्तसिद्धान्तः। आहित। निर्विवादीकृत.। प्रतिज्ञात'। इति मेदिनी ॥ निष्पन्न। इति धरणि ॥ शुचौ, पु। इति शब्दरत्नावली ॥

समाहृतः, त्रि, सम्यक्प्रकारेण आहरणीकृत'। संगृहीतः। एकत्रीकृत.। सङ्क्षेपेण प्रतिपादित'। समाङ्पूर्व्वकहृधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्न. ॥

समाहृति, स्त्री, (सम्+आ+हृ+क्तिन्।) संग्रह.। इत्यमर. ॥ एककर्त्तृकाणामनेककर्त्तृकाणां वा एकाभिप्रायाणां वाक्यानां समाहरणं समाहृति। समाह्रियते सङ्क्षेपेण प्रतिपद्यते अनया समाहृतिः। सपूर्व्वात् आङ्पूर्व्वात् हृ ञ हरणे इत्यस्मात् क्ति.। इति भरतः॥

समाह्वय., पु, (समाह्वयतेऽत्रेति। सम्+आ+ह्वे+घुसीति घ.। बाहुलकात् नात्वम्।)

द्यूतम्। आह्वानम्। इति शब्दरत्नावली॥ पशुपक्षिद्यूतम्। सङ्गरम्। इति मेदिनी॥*॥ तस्य निषिद्धत्व यथा,—

"द्यूत समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत्।
राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम्॥
प्रकाशमेतत् तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ।
तयोर्नित्य प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत्॥
अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः॥
द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात् कारयेत वा।
तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः॥"
इति मानवे। ८। २२१—२२४॥

समाह्वा, स्त्री, (सम्यक् आह्वा यस्याः।) गोजिह्वाक्षुप.। इति शब्दचन्द्रिका॥ समाख्या च॥

समिक,क्ली,शैलम्। इति शब्दरत्नावली॥ बँड़सा इति भाषा॥

समित्, स्त्री, (समीयतेऽत्रेति। सम्+इण्+क्विप्।) युद्धम्। इत्यमर.॥ (यथा, महाभारते। ५। २२। २३।

"पाण्डवस्य राजा समितीन्द्रकल्पो
युधि प्रवीरैर्बहुभि समेतः॥")

समित्, [ध] स्त्री, (समिध्यतेऽनयेति। इन्ध+क्विप्) अग्निसन्दीपनार्थतृणकाष्ठादि। तत्पर्य्यायः। इन्धनम् २ एधम् ३ इध्मम् ४ एध ५। इत्यमर॥ समिन्धनम् ६। एतस्मिन् सूक्ष्मे किलिञ्जम्। इति शब्दरत्नावली॥*॥ होमीयसमिल्लक्षण मत्स्यपुराणे।

"प्रादेशमात्रा. सशिखा. सवल्काश्च पलाशिनीः।
समिधः कल्पयेत् प्राज्ञ. सर्व्वकर्मसु सर्व्वदा॥"

लक्षणान्तर यथा, छन्दोगपरिशिष्टम्।

"नाङ्गुष्ठादधिका न्यूना समित् स्थूलतया क्वचित्
न निर्मुक्तत्वचा चैव न सकीटा न पाटिता॥
प्रादेशात् नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका।
न सपत्रा न निर्व्वीर्य्या होमेषु च विजानता॥"
इति संस्कारतत्त्वम्॥*॥

तस्य निषिद्धलक्षण यथा,—

"विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्रा स्थूला द्विधाकृता।
कृमिदष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत्॥"

अत्र दोषो यथा,—

"विशीर्णायु क्षय कुर्य्याद्विदला पुत्रनाशिनी।
ह्रस्वा नाशयते पत्नीं वक्रा बन्धुविनाशिनी॥
कृमिदष्टा रोगकरी विद्वेषकरणी द्विधा।
पशून् मारयते दीर्घा स्थूला चार्थविनाशिनी॥"
इति तन्त्रम्॥*॥

नवग्रहाणा समिधो यथा,—

"अर्क पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पल
उडुम्बर शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिध क्रमात्॥"
इति संस्कारतत्त्वे याज्ञवल्क्यवचनम्॥

समिता, स्त्री, (सम्यक्प्रकारेण इता प्राप्ता।) गोधूमचूर्णम्। इति हेमचन्द्रः॥ मयदा इति भाषा॥ तस्या लक्षण यथा,—

"गोधूमा धवला धौता कुट्टिताः शोषितास्ततः
प्रक्षिप्ताः सा विनिष्पिष्टाश्चालिताः समिता स्मृता॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

समिति, स्त्री, (सयन्त्यस्यामिति। स+इण्+क्तिन्।) सभा। यथा, महाभारते।१।२।२४।

"प्रभाते राजसमितौ सञ्जयो यत्र वा विभो.।
ऐक्यात्म्य वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्ज्जुनस्य च॥")

युद्धम्। (यथा, भागवते। २। ७। ३४।

"ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापा
काम्बोजमत्स्यकुरुसृञ्जयकैकयाद्या॥")

सङ्ग। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ साम्यम्। इति हेमचन्द्र॥ (सन्निपात। इति श्रीधरस्वामी॥ यथा, भागवते। ११। २५। ८।

"प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान् यर्हि गृहाश्रमे।
स्वधर्मे चानुतिष्ठेत गुणाना समितिर्हि सा॥")

समिथ, पु, (समेतीति। सम्+इण्+"समीण।" उणा० २। ११। इति थक्।) अग्नि। इत्युणादिकोष॥ युद्धम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति॥ (यथा, ऋग्वेदे। ४। २०। ८।

"शिक्षानरः समिथेषु प्रहावान्
वस्वो राशिमभिनेतासि भूरिम्॥"

अस्मिन्नर्थे क्वचित् क्लीवेऽपि दृश्यते। यथा, तत्रैव। १। ५५। ५।

"स इन्महानि समिथानि मज्मना
कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्य॥")

आहुतिः। इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति॥

समिद्.[ध्]स्त्री,(समिध्यतेऽनयेति। स+इन्ध+क्विप्।) समित्। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। २। १७६।

"नित्यः स्नात्वा शुचि कुर्य्यात् देवर्षिपितृतर्पणम्।
देवताभ्यर्च्चनञ्चैव समिदाधानमेव च॥")

समिद्ध, पु, (स+इन्ध+क्त।) प्रदीप्तः। यथा, कात्यायनः।

"योऽनर्च्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानव
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च स जायते।
तस्मात् समिद्धे होतव्य नासमिद्धे कदाचन॥"
इति संस्कारतत्त्वम्॥

समिध:, पु, (समिध्यते इति। स+इन्ध+क) अग्नि। इति त्रिकाण्डशेष॥ (यथा, रामायणे। २। २४। ६।

"अयन्तु मामात्मभवस्तवादर्शनमारुत।
विलापदुःखसमिधो रुदिताश्रुहुताहुति॥")

समिन्धन, क्ली, (समिध्यतेऽनेनेति। स+इन्ध+ल्युट्।) समित्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा भट्टि।२। २८।

"तपोमरुद्भिर्भवता शराग्नि
सन्धुक्ष्यता नोऽरिसमिन्धनेषु॥")

समिर, पुं, वायु। इति हेमचन्द्र। ४।१७२॥

समीक, क्ली, (सम्+अलीकादयश्चेति ईक।) युद्धम्। इत्यमरः॥ (यथा, ऋग्वेदे।४।२४।३।

"तमिन्नरो विह्वयन्ते समीके
रिरिक्वांसस्तन्वः कृण्वतत्राम्॥")

समीकृत, त्रि, एकीकृतम्। समानीकृतम्। कृञ्धातौ परे समशब्दात् च्विप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

समीक्ष, क्ली, (सम्यगीक्ष्यतेऽनेनेति। सम्+ईक्ष+घञ्।) साङ्ख्यशास्त्रम्। इति त्रिकाण्डशेष:॥ सम्यग्दर्शनञ्च॥

समीक्षण, क्ली, सम्यक्प्रकारेण दर्शनम्। प्रेक्षणम्। सपूर्व्वेक्षधातोरनट्(ल्युट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥(प्रकाशके त्रि। यथा, भागवते।८।२४।५०

"त्वमर्कदृक्सर्व्वदृशा समीक्षणो
हतो गुरुर्न स्वगतिं बुभुत्सताम्॥")

समीक्षा, स्त्री, (सम्+ईक्ष+गुरोश्चेत्य। टाप्।) तत्त्वम्। बुद्धिः। निभालनम्। इति मेदिनी॥ मीमांसाशास्त्रम्। यत्न। इति शब्दरत्नावली॥ (आत्मविद्या। इति स्वामी॥ यथा, भागवते। ११। २८। ३४।

"एव समीक्षा निपुणा सती मे
हन्यात् तमिन्द्र पुरुषस्य बुद्धे॥")

सम्यग्दर्शनम्। यथा, भागवते। ३। ४। १०।

"आश्रृण्वतो मामनुरागहास-
समीक्षया विश्रमयन्नुवाच॥")

समीच, पु, (संयन्ति नद्यो यस्मिन्निति। स+इण्+"समीण।" उणा० ४। ८२। इति चट्। दीर्घश्च।) समुद्र। इत्युणादिकोष:॥

समीचक, पु, मैथुनम्। इति केचित्॥

समीची, स्त्री, (सयातीति। स+इण्+चट्। ङीप्।) मृगी। इत्युणादिकोष॥ वन्दना। इति त्रिकाण्डशेष॥

समीचीन,क्ली, (सम्यगेव। सम्यक्+"विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्।" ५। ४। ८। इति ख.।) यथार्थम्। तत्पर्य्याय। सत्यम् २ सम्यक् ३ ऋतम् ४ तथ्यम् ५ यथातथम् ६ यथास्थितम् ७ सद्भूतम् ८। इति हेमचन्द्रः॥ तद्वति, त्रि॥ (यथा, भागवते। २। ४। ५।

"समीचीन वचो ब्रह्मन् सर्व्वज्ञस्य तवानघ।
तमो विशीर्य्यते मह्यं हरेः कथयत कथाम्॥")

समीद, पु, गोधूमचूर्णम्। इति केचित्॥

समीन, त्रि,(समामधीष्टो भृतो भृतो भावी वा। समा+"समाया खः।" ५। १। ८५। इति ख।) वत्सरसम्बन्धी। समाशब्दात् खीनप्रत्ययेन निष्पन्न॥

समीनिका, स्त्री, प्रतिवर्षप्रसूता गौ। इति शब्दचन्द्रिका॥

समीप., त्रि, (सङ्गता आपो यत्र। "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे।" ५। ४। ७४। इति अ। "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्।" ६। ३। ९७। इति ईत्।) निकट। इत्यमरः॥ (क्लीवेऽपि दृश्यते। यथा, मनु। २। १०४।

"अपां समीपे नियतो नैत्यिकं विधिमास्थितः।
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥")
समीपता,स्त्री,नैकट्यम्। समीपत्वम्।सामीप्यम्।
समीपशब्दात् तल्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
समीय', त्रि, (सम + "गहादिभ्यश्च ।" ४ । २ । १३८ । इति छ' ।) समसम्बन्धी । तुल्यकारणक' । समशब्दात् णीयप्रत्ययेन निष्पन्न ॥
समीरः, पुं, (सम्यगीर्त्ते गच्छतीति । स + ईर गतौ + कः ।)वायु' । इत्यमर' । १ । १ । ६५ ॥
(यथा, माघे । ४ । ५४ ।
"समीरशिशिरः शिरःसु वसता
सता जवनिका निकामसुखिनाम् ॥")
शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
समीरणः,पु ,(समीरयतीति। सम् + ईर + ल्यु'।) वायु । (यथा, कुमारे । १ । ८ ।
"य पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां
तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥")
मरुवकः । इत्यमर ।२।४।७८॥ पथिकः ।इति मेदिनी ॥ (क्ली, स + ईर + ल्युट् । प्रेरणम् । यथा, महाभारते । ८ । ८४ । २३ ।
"शराभिघाताच्च रुषा च राजन्
त्वया च भासास्त्रसमीरणाच्च ॥"*॥
प्रेरके, त्रि । यथा, हरिवंशे । १०२ । २२ ।
"सोऽपिवत् पाण्डुराभ्राभस्तत्कालज्ञातिभिर्वृत'
वनान्तरगतो रामः पान मदसमीरणम् ॥")
समुखः, त्रि, (सुखेन सह वर्त्तमानः ।) वाग्मी । वावदूक. । इति हेमचन्द्र ॥
समुचित ,त्रि, सम्यगुचित. । उपयुक्तः । यथा,—
"वदामस्ते किवा जननि वयमुच्चैर्जडधियो
न धाता नापीशो हरिरपि न ते वेत्ति परमम्
तथापि त्वद्भक्तिर्मुखरयति चास्माकमसिते
तदेतत् क्षन्तव्य न खलु पशुरोष' समुचितः ॥"
इति तन्त्रसारधृतश्यामास्तोत्रम् ॥
समुच्चय , पु , (स + उत् + चि + अच् ।) समाहारः । इत्यमरः । ३ । २ । १६ ॥ यथा,—
"राशौ द्वयोर्बहूनाञ्च समाहार' समुच्चयः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कुमारे । १ । ४९ ।
"सर्व्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।
सा निर्म्मिता विश्वसृजा प्रयत्ना-
देकस्थसौन्दर्य्यदिदृक्षयेव ॥")
समुच्छेद ,पु ,विनाश. । समपूर्व्वोत्पूर्व्वच्छिदधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्न. ॥ (यथा, किराते।११।४९
"वंशलक्ष्मीमनुद्धृत्य समुच्छेदेन विद्विषाम् ।
निर्व्वाणमपि मन्येऽहमन्तराय जयश्रियः ॥")
समुच्छ्रय ,पु ,(स + उत् + श्रि + अच् ।)विरोध. । उत्सेध । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु. ।९।२०।
"कनधूपसमुच्छ्रयशोभिनो
वितमसा तमसासरयूतटाः ॥")

समुच्छ्राय', पुं', समुच्छ्रयः । समुत्पूर्वश्रिधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्न ॥
समुच्छ्रित , त्रि, उच्चः । समुत्पूर्व्वश्रिधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
समुज्झितः, त्रि, (सम् + उज्झ उत्सर्गे + क्तः ।) त्यक्त. । इत्यमर. । ३ । १ । १०७ ॥
समुत्क्रम.,पु , ऊर्द्धगमनम् । समुत्पूर्व्वक्रमधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्न' ॥
समुत्क्रोश',पु , (समुत्क्रोशतीति । सं + उत् + क्रुश + अच् ।) कुररपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (भावे घञ् ।) उच्चैःशब्दश्च ॥
समुत्थः, त्रि, (समुत्तिष्ठतीति । सं + उत् + स्था + क' ।) समुद्भवः । समुत्थितः । समुत्पूर्व्वस्थाधातोर्डप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४५ ।
"दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥")
समुत्थानं, क्ली, (सम् + उत् + स्था + ल्युट् ।) समुद्योगः । (यथा, महाभारते । ३।३२।७।
"सर्व्वं हि स्व समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
अपि धाता विधाता च यथायमुदके वक ॥")
व्याधीनां निर्णयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ८ । २८७ ।
"अङ्गावपीडनायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा ।
समुत्थानव्यय दाप्यः सर्व्वं दण्डमथापि वा ॥")
ऊर्द्धगमनम् । सम्यक्प्रकारेण उत्थानम् । उत्तोलनम् । यथा,—
"इन्द्रध्वजसमुत्थान प्रमादान्न कृत यदि ।
तदा द्वादशमे वर्षे कर्त्तव्य नान्तरा पुनः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
समुत्थित', पु , (सम् + उत् + स्था + क्त. ।)सम्यगुत्थितः । यथा,—
"समुत्थितस्त्व श्रवणाद्यपादे
गृहाण पूजा भगवन्नमस्ते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे शक्रोत्थानपूजामन्त्रः ॥
समुत्पन्न., त्रि, (सम् + उत् + पद + क्तः ।)समुद्भूत' । यथा,—
"पुस्तकस्था च या विद्या परहस्तगत धनम् ।
कार्य्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम् ॥"
इति चाणक्यम् ॥
समुत्पिञ्ज',त्रि, (सम् + उत् + पिजि हिंसायाम् + अच् ।) अत्यन्तव्याकुल' । यथा,—
"उत्पिञ्जलसमुत्पिञ्जपिञ्जला भृशमाकुले ॥"
इति हेमचन्द्र' ॥
समुत्पिञ्ज ,पु ,(सम् + उत् + पिञ्ज + पचाद्यच् । भृशमाकुलसैन्यम् । इत्यमर' । २ । ८ । ९९ ॥
समुत्सुक ,त्रि,(सम्यगुत्सुक ।)सम्यगुत्कण्ठितः । इति हेमचन्द्रे उत्सुकशब्दार्थदर्शनात् ॥ सम्यगिष्टार्थोद्युक्तः । इत्यमरे उत्सुकशब्दार्थदर्शनात् ॥ (यथा, रघु । १ । ३३ ।
"तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।
विलम्बितफलैः काल स निनाय मनोरथैः ॥")

समुदक्तं, त्रि, (समुदच्यते स्मेति । सम् + उत् + अन्च + क्तः ।) उद्धृतम् । कूपादेरुद्धृतजलादि । इत्यमरः । ३ । १ । ९० ॥
समुद्भूतः, त्रि, (सम् + उत् + भू + क्तः ।)समुत्पन्नः। यथा, देवीमाहात्म्ये ।
"साब्रवीत्तान् सुरान् सुभ्रूर्भवद्भिस्तूयतेऽत्र का
शरीरकोषतश्चास्याः समुद्भूताब्रवीच्छिवा ॥"
समुदय, क्ली, (सम् + उत् + इण् + अच् ।) लग्नम् । यथा,—
"सामर्थ्यं तनु कथ्यते समुदये वित्त कुटुम्बं ततो
विक्रान्ति सहज तृतीयभवने योधश्च सञ्चिन्तयेत् ।"
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
षष्ठाडीचक्रान्तर्गतचतुर्थनाडी । सा तु जन्मनक्षत्रावधिकाष्टादशनक्षत्ररूपा । तत्पर्य्यायः । सामुदायिकम् २ । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"जन्मर्क्षं कर्म्म ततो दशम साघातिकं
षोडशभम् ।
समुदयमष्टादशभे विनाशसञ्ज्ञं त्रयोविंशम् ॥
सन्तप्ते सामुदायिके मित्रभूत्यर्थसञ्चय ॥"
समुदय',पु,(सम् + उत् + इण् + अच् ।)समूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १० । १९६ ।
"तमुपाजग्मतुस्तौ च सेनासमुदयान्वितौ ।
त विज्ञायैव सबन्ध मुदा दुहितृवत्सलौ ॥"
युद्धम् ।(यथा, महाभारते । ६ । ११३ । ४४।
"द्रोण' पाञ्चालपुत्त्रेण समागम्य महारणे ।
महासमुदय चक्रे शरैः सन्नतपर्व्वभिः ॥")
समुद्गम. । इति मेदिनी ॥ दिवसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
समुदागम.,पु,(सम् + उत् + आ + गम + घञ् । समन्ताज्ज्ञानम् । इति त्रिकाण्डशेष' ॥
समुदाचार., पु, (सम् + उत् + आ + चर + घञ् ।) आशयः । इति त्रिकाण्डशेष' ॥
समुदायः, पु, (सम् + उत् + अय + घञ् ।) समूह' । युद्धम् । इत्यमरः । २ । ५ ।४०।
२ । ८ । १०६ ॥ पृष्ठस्थायिबलम् । इत्यजयः ॥
समुच्छ्रयः । इति मेदिनी ॥
समुदित', त्रि, सम्यक्प्रकारेण कथितः । संपूर्व्ववदधातो. क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । उदय प्राप्तः । समुद्भूत' । सपूर्व्वोत्पूर्व्वेन्धातो. क्तप्रत्ययेन निष्पन्न' ॥
समुद्ग ,पु,(समुद्गच्छतीति । सम् + उत् + गम् + अन्येष्वपीति डः ।) सम्पुटक' । इति हेमचन्द्र. ॥ (यथा, रामायणे । २ । ९१ । ७५ ।
"शुक्लाश्चन्दनकल्काश्च समुद्गेष्ववतिष्ठतः ॥"
मुद्गेन सह वर्त्तमान ।) मुद्गसहितश्च ॥
समुद्गक',पु,(समुद्ग एव । स्वार्थे कन् ।)सम्पुटकः। इत्यमर । २।६।१३९ ॥ सँपूड़ा इति ख्याते । समुद्गच्छतीति हनजनाद्गमादेरिति डे समुद्ग' ततः स्वार्थे कः । सम्पुटति द्रव्यैः सश्लिष्टो भवति सम्पुटक. पुट श्लि श्लेषे इगुपधत्वात् कः ततः

स्वार्थे क'। इति भरतः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ३८। ४७।
"भिक्षु. प्रपञ्चबुद्धाख्य' समुद्गकमुपानयत्॥")
चन्दोविशेषश्च॥

समुद्गम', पु, ऊर्द्ध्वगति'। उत्पत्ति। संपूर्ब्बोत्पूर्ब्ब गमधातोः अल् प्रत्ययेन निष्पन्नः॥(यथा, कथासरित्सागरे। १११। ८८।
"शुक्लतामग्निहोत्राणि धूमराजिसमुद्गमै.।
प्रदर्शयद्दिवारोहमार्गं दिवि तपस्विनाम्॥")

समुद्गीत, त्रि, उच्चैर्गीतम्। समुत्पूर्ब्बगैधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

समुद्गीर्ण, त्रि, वमित। उत्तोलित'। कथित'। समुत्पूर्ब्ब गृधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्न'॥

समुद्धत', त्रि, (सम्+उत्+हन+क्त।) अविनीत'। इत्यमर.। ३।१।२॥ समुद्गीर्ण। इति हेमचन्द्र'॥

समुद्धरण, क्ली, (सम्+उत्+हृ+ल्युट्।) वान्तान्नम्। उन्नय। इत्यमरः॥ वान्तार्थं उद्गीर्णार्थे. उन्नय' कूपादेर्जलाद्युत्तोलन हृच्चाद्युन्मूलन वा अनयो समुद्धरणम्। समुद्ध्रियते उत्तोल्यते यत् समुद्धरणं कर्म्मण्यनट्। भुक्तोज्झितोन्मूलितयो स्यादुद्धरणमुन्नयो। इति रभस.। इति भरत॥ (यथा, महाभारते। १२। ३२७। १८।
"सोऽस्त्यमाणस्तद्वाक्य समुद्धरणनिश्चितः।
जग्राह तां तदा शक्ति न चैना स व्यकम्पयत्॥"

समुद्धृत, त्रि, (सम्+उत्+हृ+क्त।) समुत्कीर्णम्। अपनीतम्। इति मेदिनी॥ सम्यक्प्रकारेण उद्धृतम्। उत्थापितम्। यथा,—
''जलौघमग्ना सचराचरा धरा
विषाणकोट्याखिलविश्वमूर्त्तिना।
समुद्धृता येन वराहरूपिणा
स मे स्वयम्भुर्भगवान् प्रसीदतु॥"
इति पाण्डवगीता॥

समुद्र', पु, जलसमूहस्थानम्। तस्य व्युत्पत्तिर्यथा।''चन्द्रोदयात् आप सम्यगुन्दन्ति क्लिद्यन्ति अत्र। चन्द्रोदयात् समुन्दयन्ति वा समुद्र। उन्दधौ क्लेदे नाम्नौति रक् हमुङ्नलोप इति नलोप'।
'अपां चैव समुन्नेन स समुद्र इति स्मृत।'
इति वायुपुराणम्॥
मुद्रा मर्य्यादा तया सह वर्त्तते इति वा समुद्र' सम्यगुन्नतो रोऽग्निरत्र इति। मुद राति ददातीति डे। मुद्राणि रत्नादीनि तै. सह वर्त्तते इति वा।" इति भरत॥ तत्पर्य्याय.। अब्धि'२ अकूपार ३ पारावार. ४ सरित्पति ५ उदन्वान् ६ उदधि ७ सिन्धु ८ सरस्वान् ९ सागर १० अर्णव ११ रत्नाकर १२ जलनिधिः१३ याद पति १४ अपापति १५। इत्यमर।१।७१॥ महाकच्छ १६ नदीकान्त १७ तरीय. १८ द्वीपवान् १९ जलेन्द्र'२० मन्थिर २१ क्षीणीप्राचीरम् २२ मकरालय २३। इति जटाधरः॥ सरिताम्पति २४ जलधि २५ नीरनिधिः २६ नीरधि. २७ अम्बुधि' २८ पाथोनिधि' २९ पाथोधि. ३० यादसाम्पति' ३१ नदीन. ३२ इन्दुजनक' ३३ तिमिकोष ३४ वारानिधिः ३५ वारिनिधि ३६ वार्द्धि' ३७ वारिधि ३८ तोयनिधि. ३९ कीलालधि ४० धरणीपूरः ४१ क्षीराब्धि ४२ धरणिप्लव' ४३ वाङ ४४ कचङ्गल ४५ पेरु ४६ मितद्रु ४७ वाहिनीपति ४८ गङ्गाधर ४९ दारद ५० तिमिः ५१ प्राणभास्वान् ५२ ऊर्म्मिमाली ५३ महाशय. ५४ अम्भोनिधि ५५ अम्भोधि' ५६ तरिष. ५७ कूलङ्कष ५८ तारिष ५९। इति शब्दरत्नावली॥ वारिराशि ६० शैलशिविरम् ६१ पराकुव ६२ तरन्तः ६३ महाप्राचीरम् ६४। इति त्रिकाण्डशेष.॥ पयोधि' ६५ सरिन्नाथः ६६ अम्भोराशिः ६७ धुनीनाथ ६८ नित्यः ६९ कम्बि' ७० अपानाथ ७१। अस्य जलगुणाः। विस्रत्वम्। लवणरक्तामयप्रदत्वम्। उष्णत्वम्। वैवर्ण्यदोषजनकत्वम्। विशेषाद्दाहार्त्तिपित्तकारित्वञ्च। इतिराजनिर्घण्ट॥ अपि च।
"सामुद्रमुदक क्षार सर्व्वदोषप्रकोपणम्॥"
इति राजवल्लभ॥
मुद्रायुक्ते, त्रि॥ *॥ स च समुद्रो ब्रह्मणो मेढ्राज्जात'। यथा,—
"हृदि कामो भ्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात्।
आस्याद्वाक् सिन्धवो मेढ्रात् निरृतिः पायोरघाश्रय॥"
इति श्रीभागवते। ३। १२। १३॥
कल्पभेदे श्रीकृष्णौरसेन विरजागर्भजात.। यथा,
"श्रीकृष्णो विरजा दृष्ट्वा सरिद्रूपां प्रिया सतीम्
उच्चै रुरोद विरजातीरे नीरमनोहरे॥
जलादुत्थाय चागच्छ निधाय तनु नूतनम्।
आजगाम हरेरग्र साक्षाद्राधेव सुन्दरी॥
ताञ्च रूपवतीं दृष्ट्वा प्रेमपूर्णोद्रेका जगत्पति।
चकारालिङ्गन तूर्णं चुचुम्ब च मुहुर्मुहु॥
नानाप्रकारशृङ्गार विपरीतादिक प्रभु।
रहसि प्रेयसीं प्राप्य चकार च पुन पुन॥
विरजा सा रजोयुक्ता धृत्वा वीर्य्यममोघकम्।
सद्यो बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती।
तस्थौ तत्र सुखासीना सार्द्धं पुत्रैश्च सप्तभि॥
एकदा हरिणा सार्द्ध वृन्दारण्ये सुनिर्जने।
विजहार पुन. साध्वी शृङ्गारासक्तमानसा॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातु क्रोड जगाम ह।
कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भ्रातृभि पीडितो भिया॥
भीत स्वतनय दृष्ट्वा तत्याज ता कृपानिधि।
क्रोडे चकार बाल सा कृष्णो राधागृह ययौ।
प्रबोध्य बाल सा साध्वी न ददर्शान्तिके प्रियम्॥
विललाप भृश तत्र शृङ्गारातृप्तमानसा॥
शशाप स्वसुत कोपात् लवणोदो भविष्यति।
कदापि ते जल केन न खादिष्यन्ति जीविन.॥
शशाप सर्व्वान् बालाश्च यान्तु मूढा महीतलम्।
गच्छध्वञ्च महीं मूढा जम्बुद्वीप मनोहरम॥
स्थितिर्नैकत्र युष्माक भविष्यति पृथक् पृथक्।
द्वीपे द्वीपे स्थिति कृत्वा तिष्ठन्तु सखिन सुता'
द्वीपस्थाभिर्नदीभिश्च सह क्रीडन्तु निर्जने॥
कनिष्ठो मातृशापाञ्च लवणोदो बभूव ह।
कनिष्ठ' कथयामास मातृशापञ्च बालकान्॥
आजग्मुर्दु खिता' सर्व्वे मातृस्थानञ्च बालका।
श्रुत्वा विवरण सर्व्वे प्रजग्मुर्धरणीतलम्॥
प्रणम्य मातुश्चरण भक्तिनम्रात्मकन्धरा.।
सप्तद्वीपे समुद्राश्च सप्त तस्युर्विभागशः॥
कनिष्ठाद्द्दपर्य्यन्त द्विगुण द्विगुण मुने!।
लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलार्णवा॥
एतेषाञ्च जल पृथ्व्या शस्यार्थञ्च भविष्यति।
व्याप्ता समुद्रा सप्तैव सप्तद्वीपा वसुन्धराम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २ अध्याय'॥
तस्य क्षासवृद्धिकारण यथा,—
"अपा चैव समुद्रेकात् समुद्र इति सज्ञित।
उदयतीन्दौ पूर्व्वे तु समुद्र पूर्य्यते सदा॥
प्रक्षीयमाणे बहुले क्षीयतेऽस्तमितेन वै।
आपूर्य्यमाणो ह्युदधिरात्मनैवाभिपूर्य्यते॥
ततो वै क्षीयमाणस्य स्वात्मन्येव अपा क्षय'।
उद्दीप्यन्तेऽग्निसयोगात् उष्मास्थापो यथा स्वयम्॥
तथा स्वत' समुद्रोऽपि वर्द्धते शशिनोदये।
अन्यूनानतिरिक्तास्ता वर्द्धन्त्यापो ह्रसन्ति च॥
उदयास्तमयेष्विन्दो पक्षयो' शुक्लकृष्णयो'।
क्षयो वृद्धिश्च उदधे. सोमवृद्धिक्षयौ यथा॥
दशोत्तराणि पञ्चाहुरङ्गुलाना शतानि च।
अपा वृद्धि क्षयो दृष्ट. समुद्राणान्तु पर्व्वसु॥"
इति मात्स्ये १०० अध्याय'॥
अन्यत् विष्णुपुराणे २।४ अध्याये द्रष्टव्यम्॥*॥
समुद्रे वर्णनीयानि यथा,—
"अब्धौ द्वीपाद्रिरत्नोर्म्मिपोतयादोजलप्लवा.।
विष्णुकुल्यागमचन्द्राट्टहिरौर्व्वाङ्गपूरणम्॥"
इति कविकल्पलतायाम् १स्तवके ३ कुसुमम्॥*॥
कलौ द्विजाना समुद्रयात्रादिनिषेधो यथा, उद्वाहतत्त्वधृतवृहन्नारदीयवचनम्।
"समुद्रयात्रास्वीकार कमण्डलुविधारणम्।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वध।
मासादन तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा॥
दत्तायाश्चैव कन्याया पुनर्दान वरस्य च।
दीर्घकाल ब्रह्मचर्य्य नरमेधाश्वमेधकौ॥
महाप्रस्थानगमन गोमेधञ्च तथा मखम्।
इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिण॥"
(केषाञ्चिन्मते कलावपि समुद्रयात्रास्वीकारे न दोष॥) क्षीरोदसमुद्रस्य मन्थनवृत्तान्तो यथा, भागवते। ८। ७। १—१०।
"कृतस्थानविभागास्ते एव कश्यपनन्दना।
ममन्थु परम यत्ता अमृतार्थं पयोनिधिम्॥
मथ्यमानेऽर्णवे सोऽद्रिरनाधारो ह्यपोऽविशत्।

प्रीयमाणोऽपि बलिभिर्गौरवात् पाण्डुनन्दन ॥
ते सुनिर्व्विण्णमनसः परिम्लानमुखश्रियः ।
आसन् सुपौरुषे नष्टे दैवेनातिबलीयसा ॥
विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथाभिसन्धिः ।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥
तमुत्थितं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः
समुद्यता निर्म्मथितुं सुरासुराः ।
दधार पृष्ठेन स लक्षयोजन-
प्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान् ॥
सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग पृष्ठतः ।
बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः ॥"
तथा तत्रैव । ८ । ७ । १८—१९ ।
"निर्म्मथ्यमानादुदधेरभूद्विषं
महोल्बणं हालाहलाह्वमग्रतः ।
सम्भ्रान्तमीनोन्मकराहिकच्छपात्
तिमिद्विपग्राहतिमिङ्गिलाकुलात् ॥
तदुग्रवेगं दिशि दिश्युपर्य्यधो
विसर्पदुत्सर्पदसह्यमप्रति ।
भीताः प्रजा दुद्रुवुरङ्ग सेश्वरा
अरक्ष्यमाणाः शरणं सदाशिवम् ॥"
तथाच तत्रैव । ८ । ७ । ३६—४३ ।
"तद्वीक्ष्य व्यसनं तासां कृपया भृशपीडितः ।
सर्व्वदेवसुहृद्देव इदमाह सतीं प्रियाम् ॥
अहो बत भवान्येतत् प्रजानां पश्य वैशसम् ।
क्षीरोदमथनोद्भूतात् कालकूटादुपस्थितम् ॥
आसां प्राणपरीप्सूनां विधेयमभयं हि मे ।
एतावान् हि प्रभोरर्थो यद्दीनपरिपालनम् ॥
प्राणैः स्वैः प्राणिनः पान्ति साधवः क्षणभङ्गुरैः ।
बद्धवैरेषु भूतेषु मोहितेष्वात्ममायया ॥
पुंसः कृपयतो भद्रे सर्व्वात्मा प्रीयते हरिः ।
प्रीते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः ॥
तस्मादिदं गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ।
एवमामन्त्र्य भगवान् भवानीं विश्वभावनः ॥
तद्विषं जग्धुमारेभे प्रभावज्ञान्वमोदत ।
ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् ॥
अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः ।
तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्य्यं जलकल्मषः ॥
यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ॥"
तथा तत्रैव । ८ । ८ । १—९ ।
"पीते गरे वृषाङ्केण प्रीतास्तेऽमरदानवाः ।
ममन्थुस्तरसा सिन्धुं हविर्धानी ततोऽभवत् ॥
तामग्निहोत्रीमृषयो जगृहुर्ब्रह्मवादिनः ।
यज्ञस्य देवयानस्य मेध्याय हविषे नृप ॥
तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चन्द्रपाण्डुरः ।
तस्मिन् बलिः स्पृहाञ्चक्रे नेन्द्र ईश्वरशिक्षया ॥
तत ऐरावतो नाम वारणेन्द्रो विनिर्गतः ।
दन्तैश्चतुर्भिः श्वेताद्रेर्हरन् हिमवतो महीम् ॥
ऐरावणादयस्त्वष्टौ दिग्गजा अभवंस्ततः ।
अभ्रमुप्रभृतयोऽष्टौ च करिण्यस्त्वभवन्नृप ॥
कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः ।
तस्मिन् मणौ स्पृहाञ्चक्रे वक्षोऽलङ्करणे हरिः ॥
ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
पूरयत्यर्थिनो योऽर्थैः शश्वद्भुवि यथा भवान् ॥
ततश्चाप्सरसो जाता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः ।
रमण्यः स्वर्गिणां वल्गुगतिलीलावलोकनैः ॥
ततश्चाविरभूत् साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा ।
रञ्जयन्ती दिशः कान्त्या विद्युत्सौदामनी यथा ॥
तस्यां चक्रुः स्पृहां सर्व्वे ससुरासुरमानवाः ।
रूपौदार्य्यवयोवर्णमहिमाक्षिप्तचेतसः ॥"
तथा तत्रैव । ८ । ८ । २५ ।
"तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्या
वक्षोनिवासमकरोत् परमं विभूतेः ।
श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुणेन निरीक्षणेन
यत्र स्थितैधयत साधिपतींस्त्रिलोकान् ॥"
तत्रैव । ८ । ८ । ३०—३६ ।
"अथासीद्वारुणी देवी कन्या कमललोचना ।
असुरा जगृहुस्तां वै हरेरनुमतेन ते ॥
अथोदधेर्मथ्यमानात् काश्यपैरमृतार्थिभिः ।
उदतिष्ठन्महाराज पुरुषः परमाद्भुतः ॥
दीर्घपीवरदोर्द्दण्डः कम्बुग्रीवोऽरुणेक्षणः ।
श्यामलस्तरुणः स्रग्वी सर्व्वाभरणभूषितः ॥
पीतवासा महोरस्कः सुमृष्टमणिकुण्डलः ।
स्निग्धकुञ्चितकेशान्तसुभगः सिंहविक्रमः ॥
अमृतापूर्णकलसं बिभ्रद्वलयभूषितः ।
स वै भगवतः साक्षाद्विष्णोरंशांशसम्भवः ॥
धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्व्वेददृगीज्यभाक् ।
तमालोक्यासुराः सर्व्वे कलसं चामृताभृतम् ॥
लिप्सन्तः सर्व्ववस्तूनि कलसं तरसाहरन् ।
नीयमानेऽसुरैस्तस्मिन् कलसेऽमृतभाजने ।
विषण्णमनसो देवा हरिं शरणमाययुः ॥"
तत्रैव । ८ । ८ । ४१ ।
"एतस्मिन्नन्तरे विष्णुः सर्व्वोपायविदीश्वरः ।
योषिद्रूपमनिर्द्देश्यं दधार परमाद्भुतम् ॥"
तत्रैव । ८ । ९ । १२ ।
"ततो गृहीत्वामृतभाजनं हरि-
र्ब्बभाष ईषत्स्मितशोभया गिरा ।
यद्यभ्युपेतं क्व च साध्वसाधु वा
कृतं मया वो विभजे सुधामिमाम् ॥"
तत्रैव । ८ । ९ । २० ।
"कल्पयित्वा पृथक्पङ्क्तीरुभयेषां जगत्पतिः ।
तांश्चोपवेशयामास स्वेषु स्वेषु च पङ्क्तिषु ॥
दैत्यान् गृहीतकलसो वञ्चयन्नुपसञ्चरैः ।
दूरस्थान् पाययामास जरामृत्युहरां सुधाम् ॥"
तत्रैव । ८ । ९ । २४ ।
"देवलिङ्गप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्द्देवसंसदि ।
प्रविष्टः सोममपिबच्चन्द्रार्काभ्याञ्च सूचितः ॥
चक्रेण क्षुरधारेण जहार पिबतः शिरः ।
हरिस्तस्य कबन्धस्तु सुधयाप्लावितोऽपतत् ॥
शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचीकॢपत् ।
यस्तु पर्व्वणि चन्द्रार्कावभिधावति वैरधीः ॥
पीतप्रायेऽमृते देवैर्भगवान् लोकभावनः ।
पश्यतामसुरेन्द्राणां स्वरूपं जगृहे हरिः ॥"
पाद्मे उत्तरखण्डे ६९ अध्यायेऽप्येवम् ॥ (अन्त-रिक्षम् । इति निघण्टुः । १ । ३ । अस्य व्युत्पत्तिर्यथा तट्टीकायाम् । "समुद्द्रवन्ति सङ्गता ऊर्द्ध्वं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मादापो रश्मिभिराकृष्यमाणा आदित्यमण्डलम् । समुत्-पूर्व्वात् द्रवतेर्गत्यर्थात् अन्येष्वपि दृश्यते इति अपादाने ड-प्रत्यये टि-लोपे च रूपम् । यद्वा, सहता अभिद्रवन्त्येनमापो भौमरसलक्षणा वायुना प्रेर्य्यमाणा आदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः । अत्र उदित्येष उपसर्गोऽभीत्यर्थे वर्त्तते । कर्म्मणि ड-प्रत्यय इति विशेषः । सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा । सम्पूर्व्वात् मुद हर्षे इत्यस्मात् स्फायितञ्चिवञ्चि इत्यादिना अधिकरणे रक्-प्रत्यये समो म-लोपे च रूपम् । यद्वा, सम् इत्येकीभावे उदकात् उच्छब्दः रो मत्वर्थीयः । एकीभूतमुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्विति उदकशब्दस्योद्भावश्छान्दसः । यद्वा सम्पूर्व्वात् उन्दी क्लेदने इत्यस्मात् स्फायितञ्चिवञ्चि इत्यादिना कर्त्तरि रक्-प्रत्यये कित्त्वान्नलोपे च समुद्रः ॥" इति देवराजकृतनिर्व्वचनम् ॥)

समुद्रकफः, पुं, (समुद्रस्य कफ इव ।) समुद्रफेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुद्रकान्ता, स्त्री, (समुद्रस्य कान्ता ।) नदी । इति हलायुधः ॥ पृक्का । इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्रगा, स्त्री, (समुद्रं गच्छतीति । गम + ड ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गा । यथा,—
"षष्ठ्यहं श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्व्वीत वर्ज्जयित्वा समुद्रगाम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे छन्दोगपरिशिष्टवचनम् ॥
यथा च महाभारते । ३ । १०९ । १० ।
"सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन् समुद्रगा ।
फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥")
समुद्रगामिनि, त्रि ॥

समुद्रगृह, क्ली, (समुद्र इव जलयुक्तं गृहम् ।) जलयन्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुद्रचुलुकः, पुं, (समुद्रश्चुलुक इव अनायासेन पेयत्वात् यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुद्रदयिता, स्त्री, (समुद्रस्य दयिता ।) नदी । इति हेमचन्द्रः ॥

समुद्रनवनीत, क्ली, (समुद्रस्य क्षीरोदस्य नवनीतमिव ।) अमृतम् । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥

समुद्रफल, क्ली, (समुद्रस्य फलमिव ।) अग्निफलम् । औषधविशेषः । यथा,—
"समुद्रनाम प्रथमं पश्चात् फलमुदाहरेत् ।
समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्यं भिषग्वरैः ॥
फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि
वातापहं भूतनिरोधकारि ।

त्रिदोषदावानलदोषहारि
कफामयभ्रान्तिविरोधकारि ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्रफेन, पु, (समुद्रस्य फेन ।) स्वनामख्यात-
द्रव्यम् । तत्पर्य्याय. । फेन २ अब्धिकफः ३
अर्णवजमलः ४ । इति रत्नमाला ॥ हिण्डीर ५।
इत्यमर ।२।६।१०५॥ समुद्रकफ ६ जलहास
७ फेनक ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समुद्रफेनम्
९ फेनम् १० वार्द्धिफेनम् ११ पयोधिजम् १२
सुफेनम् १३ अब्धिहिण्डीरम् १४ सामुद्रम् १५।
अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । कषायत्वम् ।
नेत्ररोगकफकण्ठामयारुचिकर्णरोगनाशित्वञ्च।
इति राजनिर्घण्ट ॥ अपि च ।
"समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखन शीतलश्च सः ।
कषायो विषपित्तघ्न कर्णरुक्कफहृल्लघु ॥"
इति भावप्रकाश ॥

समुद्रमेखला, स्त्री, (समुद्र मेखलेव यस्या ।)
पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेष ॥

समुद्रयात्रा, स्त्री (समुद्रे यात्रा गमनम् ।)
समुद्रगमनम् । (यथा, हरिवंशे । १४५ । ४ ।
"द्वारवत्या निवसतो विष्णोरतुलतेजस ।
समुद्रयात्रा सम्प्राप्ता तीर्थे पिण्डारके नृप ॥")
कलियुगे तन्निषेधो यथा,—
"समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।"
इत्युपक्रमः ।
"इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्म्मनी-
षिण ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वे उक्तवान् ॥

समुद्रयान, क्ली, (समुद्रस्य यानम् ।) पोतम् ।
जाहाज इति भाषा । यथा—
"पुनस्तत्रैव गमने वणिग्भावे मतिर्गता ।
समुद्रयाने रत्नानि महामौल्यानि साधुभि ।
रत्नपारीक्षकैः सार्द्धमानयिष्ये बहूनि च ॥
एव निश्चित्य मनसा महासार्थपुर सर ।
समुद्रयायिभिर्लोकैः सविद सूच्य निर्गत. ॥"
इत्युपक्रमः ।
"शुकेन सह सम्प्राप्तो महान्त लवणार्णवम् ।
पोतारूढास्तत सर्व्वे पोतवाहैरुपोषिता ॥"
इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्यनामाध्याय ॥
(समुद्रगमनम । यथा, मनु । ८ । १५७ ।
"समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिन ।
स्थापयन्ति तु या वृद्धि सा तत्राधिगम प्रति॥"

समुद्रयायी, [न्] त्रि, (समुद्रे गच्छतीति ।गम+
णिनि ।) समुद्रगामी । यथा, वाराहे ।
"समुद्रयायिभिर्लोकै सविद सूच्य निर्गत ॥"
(अस्य निन्दा यथा, मनौ । ३ ।१५८ ।
"अगारदाही गरद कुण्डाशी सोमविक्रयी।
समुद्रयायी वन्दी च तैलिक कूटकारक ॥
* * *
एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजा-
धमान् ।
द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥")

समुद्ररसना, स्त्री, (समुद्रो रसन इव यस्या ।)
पृथ्वी । इति हलायुध ॥ (क्वचित् समुद्र-
रसना इति पाठो दृश्यते ॥)

समुद्रलवण, क्ली (समुद्रजात लवणम् ।) समुद्र-
जलजातलवणम् । करकच् लवण इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । सामुद्रकम् २ सामुद्रम् ३ शिवम् ४
वशिरम् ५ सारोत्थम् ६ अक्षीवम् ७ लवणा-
ब्धिजम् ८ । अस्य गुणा । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् ।
पलितास्रपित्तदत्वम् । विदाहित्वम् । कफवात-
घ्नत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्ट ॥ अपि च, भावप्रकाशे ।
"सामुद्र यत्तु लवणमक्षीव वशिरञ्च तत् ।
सामुद्र मधुर पाके सतिक्त मधुर गुरु ॥
नात्युष्ण दीपन भेदि सक्षारमविदाहि च ।
श्लेष्मल वातनुत्तिक्तमरूक्ष नातिशीतलम् ॥"

समुद्रवह्नि ,पु, (समुद्रस्य वह्निः ।) वाड़वानल.।
इति हलायुध ॥

समुद्रविजय , पु, ह्वत्तार्हत्पिता । इति हेमचन्द्र ॥

समुद्रसुभगा, स्त्री, (समुद्रस्य सुभगा ।) गङ्गा ।
इति राजनिर्घण्ट. ॥

समुद्रा, स्त्री, सटी । (सम्यगुद्गतो रोऽस्मि
यस्या ।) शमी । इति राजनिर्घण्टः ॥

समुद्रान्त, क्ली, (समुद्रस्य अन्त उत्पत्तिस्थानत्वे-
नास्त्यस्येति । अच् ।) जातीफलम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (समुद्रस्य अन्तम् ।) समुद्र-
तीरम् ॥ (समुद्रः अन्तो यस्येति । समुद्रान्त-
विशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते ।१०।४७।३३।
"एतदन्त समाम्नायो योगः सांख्यं मनीषि-
णाम् ।
त्यागस्तपो दमः सत्य समुद्रान्ता इवापगाः॥")

समुद्रान्ता,स्त्री, (समुद्रस्य, अन्त उत्पत्तिस्थान-
त्वेनास्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) दुरालभा ।
इत्यमर. ।२।४।९२॥ कार्पासी । पृक्का । इति
मेदिनी ॥ यवास । इति राजनिर्घण्ट ॥

समुद्राम्बरा, स्त्री, (समुद्रः अम्बरमिव यस्याः ।)
पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

समुद्रारु , पु,, (समुद्र ऋच्छतीति । ऋ+उण् ।)
कुम्भीर. । सेतुबन्धः । तिमिङ्गिलमत्स्य । इति
मेदिनी ॥

समुद्रिय , त्रि, (समुद्रे भव इति । समुद्र+
"समुद्राभ्राद्घः ।" ४ । ४ । ११८ । इति घ ।)
समुद्रभव । समुद्रसम्बन्धी । (यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । ११ । ४६ ।
"वृषाग्नि वृषण भरन्नपा गर्भं समुद्रियम् ॥")

समुद्रीय ,त्रि,समुद्रसम्बन्धी । समुद्रशब्दात् छीय-
प्रत्ययेन निष्पन्न ॥

समुन्दन,क्ली,(सम्+उन्द +ल्युट् ।)आर्द्रीभाव ।
तत्पर्य्याय । तेम २ स्तेम ३। इत्यमरः।३।२।२९॥

समुन्न,त्रि, (सम+उन्द+क्त ।) आर्द्रम् । इत्य-
मर । ३ । १ । १०५ ॥

समुन्नत , त्रि, (सम्+उत्+नम+क्तः ।) समु-
न्नद्ध. । स्तम्भभेद. । इति धरणि ॥

समुन्नतिः, स्त्री, (सम्+उत्+नम+क्तिन् ।)
उच्छ्रायः । उत्सेधः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
कुमारे । ६ । ६६ ।
"उपपन्नमिदं सर्व्वमतः परमपि त्वयि ।
मनसः शिखराणाञ्च सदृशी ते समुन्नति ॥")

समुन्नद्धः,त्रि, (सम्+उत्+नह+क्त ।)पण्डित-
म्मन्य । गर्व्वित । इत्यमर ।३।१।१०३॥प्रभु ।
इत्यजयः ॥ समुद्धृतः । इति मेदिनी ॥ ऊर्द्ध्वबद्ध ।
इति हेमचन्द्रः ॥

समुपजोषं, [म्] व्य,(सम्+उप+जुष+अम् ।)
आनन्द । इत्यमरटीकाया रामाश्रम । ३ ।
४ । १० ॥ तालव्यशकारादि च ॥

समुपेयिवान्, [स] त्रि, गमनकर्त्ता । गमन-
विशिष्ट । समुपपूर्वेधातो क्वसुप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

समुल्लसत्, त्रि, सम्यगुल्लासयुक्तम् । समुत्पूर्वलस-
धातो शतृप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

समुल्लिखन्, [त्] त्रि, (सम्+उत्+लिख+
शतृ ।) पादादिना भूमिखननकर्त्ता । यथा,—
तुषारसङ्घातशिला खुराग्रैः
समुल्लिखन् दर्पकल ककुद्मान् ।
दृष्ट कथञ्चिद्गवयैर्विविग्नै-
रसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥"
इति कुमारसम्भवे । १ । ५६ ॥

समूढ , त्रि, (सम्+वह+क्त ।) पुञ्जित. ।
(यथा, माघे । १ । ४ ।
"नवानधोऽधो बृहत पयोधरान्
समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् ॥")
भुग्नः । सद्योजात । अनुपप्लुत ।। इति
मेदिनी ॥ दमित. । विवाहित. । इति धरणि ॥
शोधित. । इति जटाधरः ॥ मूढेन सहि
तञ्च ॥

समूर, पुं, मृगभेद । इति हेमचन्द्रः ॥

समूरु , पु, मृगविशेष । इत्यमर । २ । ५ ।९॥

समूल, त्रि, मूलेन सह वर्त्तमानम् । मूलसहि
तम् । यथा,—
"अधर्म्मेणैधते राजस्ततो भद्राणि पश्यति ।
तत. सपत्नान् जयति समूलन्तु विनश्यति ॥"
इति महाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मे
युधिष्ठिर प्रति भीष्मवाक्यम् ॥

समूह , पु, (समूह्यते इति । सम्+ऊह+घञ् ।)
अनेकः । तत्पर्य्याय । निवह २ व्यूह ३
सन्दोह ४ विसर ५ व्रजः ६ स्तोम ७ ओघः
८ निकर ९ व्रात १० वार ११ सघात १२
सञ्चय. १३ समुदाय १४ समुदय. १५ सम-
वाय १६ चय १७ गण १८ सहति. १९
वृन्दम् २० निकुरम्बम् २१ कदम्बकम् २२ ।
इत्यमर ॥ २।५।३९-४० ॥ पूग २३ सञ्चय २४
स्कन्ध २५ निचय २६ जालम् २७ अग्रम् २८
पटलम् २९ काण्डम् ३० मण्डलम् ३१ चक्रम्
३२ । इति जटाधर. ॥ विस्तार ३३ उत्-
कार ३४ समुच्चयः ३५ आकरः ३६ प्रकर
३७ सघः ३८ प्रचय ३९ जातम् ४० । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २२१ ।
"एवं दण्डविधिं कुर्य्याद्धार्म्मिकः पृथिवीपतिः ।
ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥")

समूहनी, स्त्री, (समूह्यतेऽनयेति । सम् + ऊह + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) सम्मार्ज्जनी । इति हेमचन्द्रः ॥

समूह्यः, पुं, (समूह्यते इति । सम् + ऊह + ण्यत् ।) यज्ञाग्निः । तत्पर्य्यायः । परिचाय्यः २ उपचाय्यः ३ । इत्यमरः ।२।७।२० ॥ सम्यगूहयोग्ये, त्रि । निर्विसर्गसेदानन्तर्य्यार्थः । यथा,—
"प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा परिसमूह्य ॥"
इति गोभिलसूत्रम् ॥

समृद्धः, त्रि, (सम् + ऋधु वृद्धौ + क्तः ।) समृद्धियुक्तः । तत्पर्य्यायः । अधिकर्द्धिः २ । इत्यमरः ।३।१।११ ॥ अधिसम्पत्तिशाली ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २।१४ । २७ ॥
"सहृष्टमनुजोपेता समृद्धविपणापणाम् ॥"
नागविशेषे, पुं । इति महाभारतम् । १ । ५७ । १७ ॥

समृद्धिः, स्त्री, (सम् + ऋध + क्तिन् ।) सम्यग्वृद्धिः । अतिशयसम्पत्तिः । तत्पर्य्यायः । एधा २ । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ विधा ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । १३ ।
"चरणयोर्नखरागसमृद्धिभि-
र्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ॥")

समेतः, त्रि, (सम् + आ + इण् + क्त ।) सम्यक् प्राप्तः । संयुक्तः यथा,—
"नामसमेतं कृतसङ्केतं वादयते मृदु वेणुम् ।
बहु मनुते ननु ते तनुसङ्गतपवनचलितमपि
रेणुम् ॥"
इति श्रीजयदेवः ॥

समेधितः, त्रि, सम्यग्वर्द्धितः । सपूर्व्वैधधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

समोदकं, क्ली, (समम् उदकं यत्र ।) मथितार्द्धाम्बु-दधि । अर्द्धजलयुक्तघोलम् इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्य्यायः । उदश्वित् २ । इत्यमरः । २ । ७ । १३९ ।

सम्पः, पुं, पतनम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

सम्पत्तिः, स्त्री, (सं + पद + क्तिन् ।) विभवोत्कर्षः । तत्पर्य्यायः । श्रीः २ लक्ष्मीः ३ सम्पद् ४ इत्यमरः ।२।८।८२। ऋद्धिः ५ । इति जटाधरः ॥ भूतिः ६ । इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २४ । १६१ ।
"तदैव च ददौ तस्मै सुतां क्लेशविवर्द्धिताम् ।
निजां शिवाय सम्पत्तिमिव मूढत्वहारिताम् ॥")

सम्पत्, [द्] स्त्री, (सं + पद + क्विप् ।) सम्पत्तिः । इत्यमरः ।२।८।८१ ॥ (यथा, रघुः । १ । ३४ ।
"त्वयैव चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥")
गुणोत्कर्षः । (यथा, किराते । ५ । २४ ।
"गुणसम्पदा समधिगम्य परं
महिमानमत्र महिते जगताम् ।
नयशालिनि श्रिय इवाधिपतौ
विरमन्ति न ज्वलितुमौषधयः ॥")
हारभेदः । इति मेदिनी ॥

सम्पदं, क्ली, (समाक् पदं यत्र ।) समं पदयुगम् । इति शब्दमाला ॥

सम्पद्वरः, पुं, (सं + पद + ष्वरच् । इति पुरुषोत्तमदेवः । इत्युणादिटीकायामुज्ज्वलदत्तः ।) राजा इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सम्पन्नः, त्रि, (सं + पद + क्तः ।) साधितः । (यथा, पञ्चदशी । ८ । ८१ ।
लौकिकं वचनं सार्थं सम्पन्नं त्वत्प्रसादतः ॥")
सम्पत्तियुक्तः । इति मेदिनी ॥

सम्परायः, पुं, (समाक् परे काले ईयते इति । इण् + घञ् ।) आपत् । युद्धम् । उत्तरकालः । इत्यमरः । ३ । ३ । १५० ॥

सम्परायकं, क्ली, युद्धम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ८ । १०४ ॥

सम्परायिकं, क्ली, युद्धम् । इत्यमरटीकायां स्वामी । २ । ८ । १०४ ॥

सम्पर्कः, पुं, (सम् + पृच् + घञ् ।) मेलकः । रतिः । इति मेदिनी ॥ संसर्गः । यथा,—
"सम्पर्काद्दुष्यते विप्रो जनने मरणेऽपि वा ।
सम्पर्कविनिवृत्तानां न प्रेतं नैव सूतकम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सम्पर्की, [न्] त्रि, (सं + पृची सम्पर्के + "सम्पृचेति । ३।२।१४२। इति घिनुण् ।) सम्पर्कविशिष्टः । सम्पर्कशब्दादिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति केचित् ॥

सम्पर्कीयः, त्रि, सम्पर्कयुक्तः । सम्बन्धीयः । सम्पर्कशब्दात् छीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सम्पा, स्त्री, (संपततीति । सं + पत + ड । टाप् ।) विद्युत् । यथाह कश्चित् ।
"रागान्धा तमसो विसारिविरहज्वालातिहृष्टेक्षराविष्टा भूतगणात् पथोऽतिविषमाद्भ्रष्टा वधूः सत्पथात् ।
पङ्कादेन मदेन पङ्किलतनुः सम्पातिसम्पातत सम्पाभानुभुजङ्गसत्य विजह्नी यान्ती भुजङ्गाङ्ग्यम् ॥"

सम्पाकः, पुं, (समाक् पाको यस्य ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः । २।४।२३ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६१ अध्याये ।
"सम्पाकश्रेयसीसप्तपर्णपामार्गपीलुभिः ॥")
समाक्पाकस्य ॥

सम्पाकः, त्रि, (समाक् पाको यस्य ।) तर्ककः । धृष्टः । इति मेदिनी ॥ अल्पः । लम्पटः । इति धरणिः ॥

सम्पाटः, पुं, तर्कुः । इति शब्दमाला ॥

सम्पातः, पुं, (सम् + पत + घञ् ।) पतनम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २० ।
"प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ।
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते । ॥")
पक्षिणां गतिविशेषः । इति जटाधरः ॥

सम्पातिः, पुं, अरुणपुत्रः । स च जटायुषोऽग्रजो भ्राता । यथा, रामायणे । ४ । ५६ । २ ।
"सम्पातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विहङ्गमः ।
भ्राता जटायुषः श्रीमान् विख्यातबलपौरुषः ॥"
(यथा च तत्रैव गरुडवाक्ये । ३ । १४ । ३२ ।
"द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च ।
तस्माज्जातोऽहमरुणात् सम्पातिश्च ममाग्रजः ॥"
यथा च महाभारते ।१ । ६६ । ७० ।
"अरुणस्य भार्य्या श्येनी तु वीर्य्यवन्तौ महाबलौ ।
सम्पातिं जनयामास वीर्य्यवन्तं जटायुषम् ॥"
तथा तत्रैव । ३ । २७८ । १ ।
"सखा दशरथस्यासीत् जटायुररुणात्मजः ।
गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः ॥"
अस्य पक्षदहन-विवरणम् । यथा, रामायणे ॥ ४ । ८ । ४—७ ।
"पुरा वृत्रवधे वृत्ते स चाहञ्च जयैषिणौ ।
आदित्यमुपयातौ खे ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥
आवृत्याकाशमार्गेण जवेन स्वर्गतौ भृशम् । ।
मध्यं प्राप्ते तु सूर्य्ये तु जटायुरवसीदति ॥
तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्य्यरश्मिभिरर्द्दितम् ।
पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात् परमविह्वलम् ॥
निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येऽहं वानरर्षभाः ।
अहमस्मिन् वसन् भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये ।
जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा सम्पातिना तदा ॥")

सम्पातिकः, पुं, (सम्पातिरिव । स्वार्थे कन् ।) गरुडज्येष्ठपुत्रः । इति शब्दमाला (अरुणस्य ज्येष्ठपुत्रः । इति पुराणम् ॥)

सम्पादकः, पुं, (सम्पादयतीति । सं + पद + णिच् + ण्वुल् ।) निष्पादकः । सम्पन्नकर्त्ता ॥

सम्पादनं, क्ली, निष्पादनम् । सपूर्व्वकण्यन्तपदधातोरनट्-(ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १५ । १४९ ।
"सभाव्य सिद्ध्युदयमात्मचिकीर्षितस्य सम्पादनाय सुतरां जगृहुः प्रयत्नम् ॥")

सम्पादितः, त्रि, निष्पादितः । सपूर्व्वण्यन्तपदधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सम्पीडनं, क्ली समाक्प्रकारेण व्यथनम् । सपूर्व्वपीडधातोरनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सम्पीतिः, स्त्री, समाक्पानम् । सपूर्व्वपाधातोः क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सम्पुटः, पुं, (सं + पुट् + क ।) कुरुवकः । इत्यजयः ॥ पेटा । इति हेमचन्द्रः ॥ एकजातीयोभयमध्यवर्त्ती । यथा, तन्त्रसारे ।
"सकामः सम्पुटो जप्यो निष्कामः सम्पुटं विना ॥",
तथा च तत्रैव ।
"केवला मातृका ज्ञात्वा मातृका तारसम्पुटा ।
मातृकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः ॥"
रतिबन्धविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"समप्रसार्य्योभयोः पादौ शय्यागतकपोलकः ।

भगलिङ्गस्य संयोगात् रमते संपुटो हि स' ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

सम्पुटकः, पु, (सम्पुटयते इति। स+पुट+क्वुन।) आधारविशेषः। सॉंपुडा इति ख्यातः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः समुद्गकः २। इत्यमरः। २। ६। १३८॥ समुद्गः २ सम्पुटः ४। इति हेमचन्द्रः॥

सम्पूर्ण, त्रि, (सं+पॄ+क्तः।) समग्रम्। परिपूर्णम्। साङ्गम्। यथा,—
"गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये।
तन्मे भवतु सपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन। ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

सम्पूर्ण, पु, (सं+पॄ+क्त।) रागस्य जातिविशेषः। स तु सप्तस्वरमिश्रितरागिण्यः। यथा,
"औडवः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्भिस्तु
षाडवः।
सम्पूर्णः सप्तभिः प्रोक्तो रागजातिस्त्रिधा मता॥"
इति सङ्गीतरत्नाकरः॥
अपि च। सम्पूर्णस्वराः सा ऋ ग म प ध नि। सम्पूर्णरागाः सप्तभिः स्वरैर्यथा। नाटवसन्तादयः। इति सङ्गीतदामोदरः॥

सम्पूर्णा, स्त्री, (सम्पूर्ण+टाप्।) एकादशीविशेषः। सा तु पूर्व्वारुणोदयव्यापिनी सती षष्टिदण्डात्मिका। यथा,—
आदित्योदयवेलायाः प्राङ् मुहूर्त्तद्वयान्विता।
सैकादशी हि सपूर्णा विद्धान्या परिकीर्त्तिता॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

सम्पृक्त, त्रि, (सं+पृच्+क्त।) मिश्रितः। तत्पर्य्यायः। करम्बः २ कवरः ३ मिश्रः ४ खचितः ५ इति हेमचन्द्रः॥

सम्प्रति, अव्य, (सम् च प्रति च द्वयोः समाहारः।) अस्मिन् काले। तत्पर्य्यायः। एतर्हि २ इदानीं ३ अधुना ४ साम्प्रतम् ५। इत्यमरः। ३।४।२३॥ (यथा, भागवते। ७। १। १७।
'सम्प्रत्यमर्षी गोविन्दे दन्तवक्त्रश्च दुर्म्मतिः॥")

सम्प्रति, पुं, अतीतकल्पीयार्हद्भेदः। इति हेमचन्द्रः॥

सम्प्रतिपत्ति, स्त्री, (सं+प्रति+पद्+क्तिन्।) उत्तरविशेषः। यथा,—
"मिथ्यासम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा।
प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः॥
श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं प्रतिपद्यते।
सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्भिरुदाहृता॥"
अभियुज्यते अभियोगः। प्रतिपद्यते अङ्गीकरोति। तं साध्यार्थम्। इति व्यवहारतत्त्वम्॥ (ऐकमत्यम्। यथा, माघे। १९। ३८।
'न तस्थौ भर्त्तृतः प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु।
रणैकसर्गेषु भयं मानसं प्रति पत्तिषु॥")

सम्प्रतिरोधक, त्रि, (सम्यक् प्रकारेण प्रतिरुणद्धीति। सं+प्रति+रुध+ण्वुल्।) प्रतिबन्धकम्। सम्प्रतिपूर्व्वरुधधातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

सम्प्रतीतिः, स्त्री, सम्यक्ख्यातिः। सम्यग्ज्ञानम्। सम्प्रतिपूर्व्वेणधातोः क्तिन्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

सम्प्रदाता, [ऋ] त्रि, (सं+प्र+दा+तृच्।) सम्प्रदानकर्त्ता। यथा, शुद्धितत्त्वे कात्यायनवचनम्।
"त्रयाणामुदकं कार्य्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते।
चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते॥"

सम्प्रदान, क्ली, (सं+प्र+दा+ल्युट्।) सम्यक्प्रकारेण दानम्। षट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः। स च दित्सासूयाक्रोधेर्षोरुचिद्रोहस्थाङ्गश्लाघस्पृहिशपाधीचाप्रतिश्रुप्रत्यनुगृधाद्यर्थानां विषयः। तत्र चतुर्थी विभक्तिः स्यात्। मुख्यसम्प्रदानन्तु प्रकृष्टं दानं यो लभते सः। तथा चोक्तम्।
"सम्प्रदानं तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया।
दीयमानेन संयोगात् स्वामित्वं लभते यदि॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणटीकायां दुर्गादासः॥
अपि च।
"गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थ्या विग्रहस्थया।
यः स्वार्थो बोधनीयस्तत् सम्प्रदानत्वमीरितम्॥"
गत्यादिभिन्नं यद्धातूपस्थाप्यं यादृशार्थं विग्रहस्थचतुर्थ्या यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्धातूपस्थाप्य तादृशक्रियायाः सम्प्रदानत्वमुच्यते। ब्राह्मणाय दानं धनस्य इत्यादौ ददातेः स्वत्वजनकस्त्यागोऽर्थः तन्निविष्टे च स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यते इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं ब्राह्मणादिप्रतियोगिकं यद्धनवृत्तिस्वत्वं तज्जनकस्त्याग इत्येव तत्र प्रत्ययात् प्रात्यर्थतावच्छेदकीभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया धनादेर्दानकर्म्मत्वात्। न चैवं पशुकामनया यागकरणदशायां चैत्रः स्वात्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगापत्तिः तादृशयागस्य चैत्रीयं यत् पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं स्वत्वध्वंसजनकक्रियापर्य्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्वध्वंसेऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वंसस्य जनकत्वविरहादेतद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात्। ग्रामाय गतः इत्यादौ विग्रहस्थचतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्म्मत्वं न गत्यादिभिन्ने। वृक्षाय सेचकः इत्यादौ गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयोऽपि संवर्द्धयितुमित्यादि तुमर्थो न विग्रहस्थयेति न तत्र प्रसङ्गः। सम्प्रदानशब्दस्तु स्वाश्रयगोचरत्यागजन्यस्वत्वस्य प्रतियोगिन्येव शक्त इति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्रदानमित्यादिको न प्रयोगः। न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः।
"सप्त वित्तागमा धर्म्म्या दायो लाभः क्रयो
जयः।
प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च॥"
इत्यादि मन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वप्रतिपादनादिति वाच्यम्। ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादि सार्व्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् प्रदानं स्वाम्यकारणमिति वचनाच्च अतएव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यकुशादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात् नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थं इति चेन्न लब्ध्वा चाष्टगुणं फलमित्यादि श्रुते प्रतिगृहितद्रव्यदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्हि वो धनमर्जयेदित्यादिस्मृत्या प्रागुक्तस्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च। स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्ज्जनपदार्थत्वात्। दासाय भक्ष्यं ददाति भृतकाय वेतनं ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपादयन् ददातिर्मुख्य एव पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानमवैधत्वात्। यत्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकस्त्यागो दानं मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागन्तु न दानं किन्तूत्सर्गमात्रं प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात् उपेक्षा तु स्वत्वध्वंसमात्रजनकस्त्यागो न तु तत्र स्वत्वजनकस्यान्तर्भाव इति मैथिलैरुक्तं तन्न युक्तं लाघवेन स्वत्वजनकत्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात्। तिलानस्मै प्रतियच्छति तुरगमस्मै विक्रीणीते इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्व्वकं दानमेव प्रतिदानम्। मूल्यग्रहणपूर्व्वकं दानमेव विक्रय इति तत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते। तिलादिकञ्च न मूल्यं पणपुराणादेरेव शास्त्रे तथात्वोपदेशात्। अदृष्टार्थं दत्तस्यैव च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा तिलतुरगादेः स्वीकारो न दोषावहः। मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितं आधेयत्वं धातुना च भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तिङा तु प्रकाशत इत्यादाविव विषयत्वलक्षणं कर्त्तृत्वं तथा च मैत्रनिष्ठायाः भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छाया विषयतावान् मोदक इत्याकारकस्तत्र बोधः। गुरवे गां धारयते इत्यत्र धृङा गृहावस्थितिः द्वितीयया तदन्वितं कर्त्तृत्वं चतुर्थ्या च तन्निविष्टगृहान्वितं सम्बन्धित्वमुपस्थाप्यते तेन गोकर्त्तृकायाः गुरुसम्बन्धिगृहावस्थितेरनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकस्तत्र बोधः। धातूत्तरणिचा व्यापारबोधनादिति कालापाः। पाणिनीयास्तु धारेरुत्तमर्ण इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयते इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्यादावपि ऋणग्रहणं धारणं दत्तत्वञ्च चतुर्थ्यर्थः तथा च गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन गृह्णाति इत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः पश्चात् शोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य गृहीतञ्च द्रव्यमृणमित्याहुः। पुत्राय राध्यति पुत्रायेक्षत इत्यादौ दैवनिरूपणं धात्वर्थः तन्निविष्टे च दैवे सुबर्थस्य सम्बन्धस्यान्वयस्तेन पुत्रस्य दैवं निरूपयति इत्येव तत्र बोधः। गुरवे गां

प्रतिशृणोति आशृणोदि इत्यादौ देयत्वे नाभ्युपगम शृणोतेरर्थस्तत्र गोर्विशिष्यत्वेन तदेकदेशे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वे नान्वयस्तेन गुरूद्देश्यकदानकर्म्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येव तत्र बोध.। होत्रे प्रतिगृणातीत्यादौ हर्षानुकूलव्यापारलक्षण प्रोत्साहनं गृणातेरर्थस्तदेकदेशे च हर्षे होत्रादेरन्वय तेन होतृनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवान् इत्याकारकस्तत्र बोध'। चैत्राय कुप्यतीत्यादौ धात्वर्थं उत्कटद्वेषस्तत्र विषयित्वलक्षण सम्प्रदानत्व चतुर्थ्या बोध्यते तेन चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवान् इत्याकारकस्तत्र बोधः। पुत्रे कोपो न युज्यते इत्यत्र कृदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थे पुत्र इत्यस्यान्वयो न तु धात्वर्थे। पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थकृतौ सुबा पटस्य विषयित्व बोध्यते तत्र उद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थ' कथमन्यथा पटेच्छया तन्तुनिर्म्माणदशाया पटाय यतते इत्यादिक. प्रयोग इत्यपि वदन्ति। मित्राय द्रुह्यति इत्यत्र द्विष्टाचरण द्रोहस्तेन मित्रस्य द्विष्टमाचरतीत्यर्थ। शिष्याय ईर्ष्यति इत्यत्र अनिष्टानुपेक्षणमीर्षा तथा च शिष्यानिष्ट नोपेक्षत इत्यर्थ'। पुत्रायासूयति इत्यत्रासूया गुणद्वेषस्तेन पुत्रस्य गुण द्वेष्टि इत्याकारस्तत्र बोध.। मित्र द्रुह्यति शिष्यमीर्ष्यति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात् द्रुहादिकर्म्मण. सम्प्रदानत्व वैकल्पिकमित्युन्नीयते। कोपपूर्व्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहादिधातुवाच्यत्वे तत्कर्म्मण सम्प्रदानत्व द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्म्मत्वमेवेति पुन कौमारा:। सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहो. कर्म्मण: कर्म्मतैव न तु संप्रदानता अतएव शिष्यस्याभिक्रोदा मित्रस्याभिद्रोढेत्यादौ कृद्योगे कर्म्मणि षष्ठ्येव प्रमाणम्।"
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

सम्प्रदाय, पु, (स+प्र+दा+घञ्। "आतो युक् चिण्कृतो.।" ७। ३। ३३। इति युक्।) गुरुपरम्परागतसदुपदेश'। शिष्टपरम्परावतीर्णोपदेश'। इति भरत ॥ तत्पर्य्याय.। आम्नाय: २। इत्यमर।३।२।७॥ (यथा, माघे। १४। ७८।

"सम्प्रदायविगमादुपेयुषी-
रेष नाशमविनाशिविग्रह।
स्मर्त्तुमप्रतिहतस्मृति श्रुती-
र्दत्त इत्यभवदत्रिगोत्रज ॥")

गुरुपरम्परागतसदुपदिष्टव्यक्तिसमूह'। यथा,
"सम्प्रदायानुरोधेन पौर्व्वापर्य्यानुसारत।
श्रीभागवतभावार्थदीपिकेय प्रतन्यते ॥"
इति श्रीधरस्वामी ॥

तद्भेदा यथा, श्रीपद्मपुराणे।
"श्रीमन्नारायणो ब्रह्मा नारदो व्यास एव च।
श्रीमन्मध्व पद्मनाभो नृहरिर्माधवस्तथा ॥
अक्षोभो जयतीर्थश्च ज्ञानसिन्धुर्महानिधि।
विद्यानिधिश्च राजेन्द्रो जयधर्म्ममुनिस्तथा ॥
पुरुषोत्तमो ब्रह्मण्यो व्यासतीर्थमुनिस्तथा।
श्रीमल्लक्ष्मीपति: श्रीमान्माधवेन्द्रपुरिस्तथा ॥
सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मता.।
अत. कलौ भविष्यन्ति चत्वार सम्प्रदायिन।
श्रीमाध्विरुद्रसनका वैष्णवा क्षितिपावना' ॥"

तन्त्रोक्तवैष्णवसम्प्रदाया यथा,—
श्रीशिव उवाच।
'वैखान' सामवेदादौ श्रीराधावल्लभो तथा।
गोकुलेशो महेशानि। तथा वृन्दावनो भवेत् ॥
पाञ्चरात्र: पञ्चम' स्यात् षष्ठ. श्रीवीरवैष्णव।
रामानन्दो हविष्याशी निम्बार्कश्च महेश्वरि ॥
ततो भागवतो देवि दश भेदा. प्रकीर्त्तिता।
शिखी मुण्डी जटी चैव द्विचिदण्डी क्रमेण च॥
एकदण्डी महेशानि वीरशवस्तथैव च।
सप्त पाशुपता' प्रोक्ता दशधा वैष्णवा मता' ॥
एतेषा वासनं देवि! शृणु यत्नेन शाम्भवि।
वेवेष्टि सर्व्वं संव्याप्य यस्तिष्ठति स वैष्णव ॥
वैखानसादिचक्राद्यैर्भूषित. स्मार्त्तवैष्णव।
श्रीराधावल्लभ देवि शृणु यत्नेन शाम्भवि ॥
वैष्णवाचारनिरतो विष्णुतन्त्रैकपारग।
अनन्यचेता शान्तात्मा विष्णुचिन्तापरायण: ॥
श्रीराधावल्लभो देवि गोकुलेशं शृणु प्रिये।
नानाभूषणसम्पन्नो नानासुगन्धिभूषित ॥
गवा कुल प्रीणयिता केलिकृष्णस्वरूपधृक्।
शरीरमर्थं प्राणाश्च तन्निवेदनकारकम् ॥
अन्त.शक्तिपरो देवि बहिर्वैष्णवरूपधृक्।
गन्धर्व्वाचारनिरतो लतावेष्टनतत्पर ॥
सम्प्रदायो गोकुलेश सर्व्वसिद्धिकरो भुवि।
वृन्दावनाख्य देवेशि शृणु यत्नेन साम्प्रतम् ॥
विगताश' प्रसन्नात्मा विष्णुभक्तिपरायण।
कामिनीसङ्गचपलो वनक्रीडाविनोदधृक्॥
सौगन्धभूषिततनु स्त्रीध्यानैकपरायण।
विष्णुसारूप्यतत्त्वज्ञ प्रोक्तो वृन्दावनो शिवे ॥
पाञ्चरात्रो महेशानि तथैव वीरवैष्णव।
पूर्व्वमेव महेशानि कीर्त्तित' परमेश्वरि ॥
रा शक्तिरिति विख्याता म शिव. परिकीर्त्तित
तदानन्दो शान्तचित्तो प्रसन्नात्मा त्रिचारधृक्॥
सर्व्वत्र समरूपश्च रामानन्दो प्रकीर्त्तित।
हविष्याश महेशानि यथावदवधारय।
पापसंहरणाशक्तो विष्णुभक्तो जितेन्द्रिय ॥
यमादिनियमैर्युक्तो भक्ताचारपरायण।
स्वोपयोगफलाशाढ्यो परकार्य्यपरायण ॥
हविष्याशी महेशानि शिवशक्तिस्वरूपधृक्।
निम्बार्काख्य सम्प्रदाय शृणु यत्नेन साम्प्रतम् ॥
नित्यार्च्चनकमासक्त स्वतन्त्रैकपरायण।
बाह्यपूजादिनिरतो नान्यभक्त प्रसन्नधी ॥
आर्य्यपथान्वित स्वच्छ स्वच्छन्दाचारतत्पर.।
स्वतन्त्र स्मार्त्तविद्वेषो निम्बार्को भगवान् हरि
अथ भागवत देवि कथ्यते शृणु साम्प्रतम् ॥
विष्णुभक्तैकनिपुणो विज्ञातात्मा प्रसन्नधी.।
स्मार्त्तगर्व्वान्वितो देवि तदन्याचारतत्पर ॥
आर्य्यपथान्वितो देवि तथा स्वरूपवेशधृक्।
शैवद्वेषो तस्य सङ्गात् पुन' स्नानपरायण।
केवल विष्णुतत्त्वज्ञ: प्रोक्तो भागवत: शिवे ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे १ खण्डे ८ पटल ॥

सम्प्रधारणा, स्त्री, (सम्+प्र+धृ+णिच्+युच्। टाप्।) उचितानुचितनिश्चय.। तत्पर्य्याय। समर्थनम् २। इत्यमर'।२।८।२५ ॥

सम्प्रपद, क्ली (स+प्र+पद गतौ+क:।) भ्रमणम्। पर्य्यटनम्। इति केचित् ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। ५१।
"स्वप्यात् भूमौ शुचौ रात्रौ दिवासम्प्रपदैर्नयेत्
स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥")

सम्प्रयोग', पु, (स+प्र+युज+घञ्।) निधुवनम्। रतम्। अन्विति:। सम्बन्ध'। (यथा, रघु। ५। ५४।
"उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगात्
शैत्य हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य ॥")
कार्म्मणम्। वशीकरणादिकर्म्म। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ अर्थिते, त्रि। इत्यजय ॥

सम्प्रयोगी,[न्]पु,(संप्रयोगोऽस्यास्तीति। इनि। कलाकेलि'। कामुक। सम्प्रयोजक:। इति मेदिनी ॥

सम्प्रसारण,क्ली, (स+प्र+सृ+णिच्+ल्युट्।) व्याकरणस्य सञ्ज्ञाविशेष.। यथा। इग्यण. सम्प्रसारणम्। यणस्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसञ्ज्ञ स्यात्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सम्प्रहार, पु, (सम्यक् प्रकारेण प्रह्रीयतेऽत्रेति स+प्र+हृ+घञ्।) युद्धम्। इत्यमर। २। ८। १०५॥ (यथा, रघु:। ७। ५२।
"व्यग्रौ गदाव्यायतसम्प्रहारौ
भग्नायुधौ बाहुविमर्द्दनिष्ठौ ॥")
गमनम्। इति मेदिनी ॥ हननम्। इति धरणि ॥

सम्प्राप्त, त्रि, (स+प्र+आप्+क्त'।) सम्यक्प्रकारेण प्राप्त'। यथा। स्कन्दपुराणम्।
"सम्प्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा।
कर्त्तव्यो नियम कश्चिद्व्रतरूपो नरोत्तमै ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सम्प्राप्ति, स्त्री, (स+प्र+आप्+क्तिन्।) सम्यक्प्रापणम्। यथा,—
"आत्मनेपदसम्प्राप्तौ परस्मै क्वचिद्भवेत् ॥"
इति मुग्धबोधसारव्याकरणम् ॥

सम्प्रैष,पुं,(स+प्र+इष+घञ्।) नियोग। विधि। इति हेमचन्द्र' ॥

सम्फाल,पु,(सम्यक् फालो गमन यस्य।)मेष। इति हेमचन्द्र ॥

सम्फुल्ल,त्रि, (स+फल+क्त। "उत्फुल्लसम्फुल्लयोरिति वक्तव्यम्।" ८। २। ५५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या निपातित।)विकसित। प्रफुल्ल.। इत्यमर।२।४।७॥

सम्ब, सर्पणे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट्।) दन्त्यादि। ओष्ठ्यवर्गशेषोपध। सम्बति। सिसम्बयिषति। इति दुर्गादास ॥

सम्ब,क,सम्बन्ध । इति कविकल्पद्रुम' ॥(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपध'। क, सम्बयति धन लोक' सबध्नातीत्यर्थः। तालव्यादिरयमिति धातुप्रदीपः। मूर्द्धन्यादिरित्यप्येके। इति दुर्गादास ।

सम्ब, क्ली, (सम्बति सर्पतीति । सम्ब+श्रच् ।) जलम् । इति जटाधरः॥ वारद्दयकर्षणम् । इति सम्बाकृतशब्ददर्शनात् ॥

सम्बद्ध , त्रि, (स+बन्ध+क्त' ।) सम्बन्धयुक्तः। यथा सुमन्तु । मातृपितृसम्बद्धा श्रासप्तमादविवाह्या कन्या भवन्ति । इत्युद्दाहतत्त्वम् । (यथा च भागवते। २।९।१।
"श्रात्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः।
न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसा ॥")
बन्धनविशिष्ट'। (यथा, रामायणे ।५।५६।२७।
"दन्तौष्ठपुटसबद्ध' वक्त्रं सापि तदाकरोत् ॥")

सम्बन्ध , पु, (सम्बध्यते इति । स+बन्ध+घञ् ।) समृद्धि । न्यायः । इत्यजय ॥(सख्यम् इति मल्लिनाथ ॥ यथा, रघु ।२।५८।
"सम्बन्धमाभाषणपूर्व्वमाहु-
र्वृत्त स नौ सङ्गतयोर्व्वनान्ते ॥")
संसर्ग । यथा। एकपदार्थे श्रपरपदार्थसंसर्ग' संसर्गमर्य्यादया भासते स च प्रतियोग्यनुयोग्याधाराधेयविषयविषयिभावादि । इतिप्रथमव्युत्पत्तिवादीयगादाधरी॥ सम्पर्क. । स च त्रिविध । विद्याज १ योनिज.२ प्रीतिज. ३ । तद्विवरण यथा,—
'सम्बन्धो येषु येषा य सर्व्वजातिषु सर्व्वत ।
त त्वा ब्रवीमि वेदोक्त ब्रह्मणा कथित पुरा ॥
पिता तातस्तु जनको जन्मदातरि वर्त्तते ।
अम्बा माता च जननी गर्भधात्री प्रसूरिति ॥
पितामह पितृपिता तत्पिता प्रपितामह ।
अत ऊर्द्ध ज्ञातयश्च सगोत्रा परिकीर्त्तिता ॥
मातामह पिता मातु प्रमातामह एव च ।
मातामहस्य जनकस्तत्पिता वृद्धपूर्व्वक ॥
पितामही पितुर्म्माता तत्श्वश्रू प्रपितामही ।
मातामही मातृमाता मातृतुल्या च पूजिता॥
प्रमातामहीति विख्याता प्रमातामहकामिनी
वृद्धप्रमातामही ज्ञेया तत्पितु कामिनी तथा
पितृभ्राता पितृव्य स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुल
पितु स्वसा पितुर्भग्नी मातुर्भग्नी च मासुरी॥
सूनुश्च तनय पुत्त्रो दायादश्चात्मजस्तथा ।
धनभाक् वीर्य्यजश्चैव पु सि जन्ये च वर्त्तते ॥
जन्याया दुहिता कन्या चात्मजा परिकीर्त्तिता
पुत्त्रपत्नी वधूर्ज्ञेया जामाता दुहितु पति ॥
पति प्रियश्च भर्त्ता च स्वामी कान्त च वर्त्तते।
पत्नीभ्राता श्यालकश्च पत्नीभग्नी च श्यालिका
देवर स्वामिनो भ्राता ननन्दा स्वामिन स्वसा
श्वशुर स्वामिनस्तात श्वश्रूश्च स्वामिन. प्रसू ॥
भार्य्या जाया प्रिया कान्ता स्त्री च पत्न्याश्च वर्त्तते ।
पत्नीमातास्तथा श्वश्रूस्तत्पिता श्वशुर' स्मृत. ॥
सगर्भ' सोदरो भ्राता सगर्भा भगिनी स्मृता ।
भग्नीपुत्त्रो भागिनेयो भ्रातृपुत्त्रश्च भ्रातृज: ॥
श्यालस्तु भगिनीकान्तो भगिनीपतिरेव च ।
श्यालीपतिस्तु भ्राता च श्वशुरैकत्वहेतुना ।
श्वशुरस्तु पिता ज्ञेयो जन्मदातु' समो मुने ॥
अन्नदाता भयत्राता पत्नीतातस्तथैव च ।
विद्यादाता जन्मदाता पञ्चैते पितरो नृणाम्॥
अन्नदातुश्च या पत्नी भगिनी गुरुकामिनी ।
माता च तत्सपत्नी च कन्या पुत्त्रप्रिया तथा॥
मातुर्म्माता पितुर्म्माता श्वश्रू. पित्नी' स्वसा स्नुषा ।
पितृव्याणी मातुलानी मातरश्च चतुर्द्दश ॥
पौत्रस्तु पुत्त्रपुत्त्रे च प्रपौत्रस्तत्सुतोऽपि च ।
तत्पुत्त्राद्याश्च ये वंश्याः कुलजाताश्च कीर्त्तिता ॥
कन्यापुत्त्रश्च दौहित्रस्तत्पुत्त्राद्याश्च बान्धवाः ।
भागिनेयसुताद्याश्च पुरुषा बान्धवा स्मृता ॥
भ्रातृपुत्राश्च पुत्राद्यास्ते पुनर्ज्ञातयः स्मृताः ॥
गुरुपुत्रस्तथा भ्राता पोष्यः परमबान्धव. ।
गुरुकन्या च भगिनी पोष्या मातृसमा मुने ॥
पुत्त्रस्य च गुरुर्भ्राता पोष्य' सुस्निग्धबान्धव ।
पुत्त्रस्य श्वशुरभ्राता बन्धुर्वैवाहिकः स्मृतः ॥
कन्यायाश्च श्वशुरे तत्सम्बन्ध परिकीर्त्तित ।
गुरुश्च कन्यकायाश्च पुरुषा बान्धवा स्मृताः ॥"
पुरुषा बान्धवा स्मृता इत्यत्र भ्राता सुस्निग्धबान्धवा इत्यपि क्वचित् पाठ' ।
"गुरु' श्वशुरभ्रातॄणा गुरुतुल्यश्च पूजित' ।
बन्धुता येन सार्द्धञ्च तन्मित्र परिकीर्त्तितम् ॥
मित्र सुखप्रद ज्ञेय दु खदो रिपुरुच्यते ।
बान्धवो दु खदो दैवात् नि सम्बन्धो सुखप्रद ॥
सम्बन्धस्त्रिविध पुसा विप्रेन्द्र । जगतीतले ।
विद्याजो योनिजश्चैव प्रीतिजश्च प्रकीर्त्तित ॥
मित्रन्तु प्रीतिज ज्ञेय स सम्बन्ध. सुदुर्लभ ।
मित्रमाता मित्रभार्य्या मातृतुल्या न संशय. ॥
मित्रभ्राता मित्रपिता भ्रातृपितृसमो नृणाम्
चतुर्थं नाम सम्बन्धमित्याह कमलोद्भव ॥
जारश्चोपपतिर्बन्धुर्दुष्टासभोगकर्त्तरि ।
उपपत्नी नवज्ञी च प्रेयसी चित्तहारिणी ॥
स्वामितुल्यश्च जारश्च नवज्ञी गृहिणीसमा ।
सम्बन्धो देशभेदे च सर्व्वदेशे विगर्हित: ॥
अवैदिको निन्दितस्तु विश्वामित्रेण निर्म्मित ।
दुस्त्याज्यस्तु महद्भिश्च देशभेदे च सञ्चरेत् ॥
अकीर्त्तिजनक पुसा योषिताञ्च विशेषतः ।
तेजीयसा न दोषाय विद्यमानो युगे युगे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे सम्बन्धजातिनिर्णयो नाम १० अध्याय ॥*॥ कूर्म्मपुराणे ।
"एकोदकाना मरणे सूतक चैतदेव हि ।
पक्षिणीं योनिसम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च ॥"
योनिसम्बन्धे मातृस्वस्रीयभागिनेयेषु॥ अपि च
"असम्बन्धिनो द्विजान् दहित्वा वहित्वा सद्य शौच सम्बन्धे तु त्रिरात्रम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ शब्दव्याकरणयोर्व्युत्पाद्यव्युत्पादकभाव. सम्बन्ध' ग्रन्थादौ तस्य वक्तव्यता यथा,—
"सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्ध श्रोतु' श्रोता प्रवर्त्तते ।
ग्रन्थादौ तेन कर्त्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन ॥"
सप्रयोजन इत्यत्र क्वचित् पुस्तके साभिधेयेक इति पाठः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास ॥

सम्बन्ध',त्रि, (सम्बध्यते इति । स+बन्ध+घञ् । शक्त' । हितः । इत्यजय ॥

सम्बन्धी, [न्] त्रि, सम्बन्धोऽस्यास्तीति । इनि ।) सम्बन्धविशिष्ट'। तत्पर्य्यायः। गुणवान्२ संयुक् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनु. ।८।६४।
"नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिण' ।
न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिता ॥"
पु, मातृपक्षीय' श्वशुरादिः। जामाता। श्यालकादि. । यथा, मनु । २ । १३२ ।
"विप्रोष्य तूपसग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥"
"ज्ञातय पितृपक्षा पितृव्यादयः। सम्बन्धिनो मातृपक्षा श्वशुरादयश्च तेषां ज्येष्ठाना या, स्त्रिय' ।" इति कुल्लूकभट्ट. ॥ * ॥ तथाच मनु । ४ । १७९ ।
"बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसम्बन्धिबान्धवै' ॥"
"ज्ञातय पितृपक्षा । सम्बन्धिनो जामातृश्यालकादय ।" इति तट्टीकायां कुल्लूक ॥*॥
वैवाहिक' । यथा, उत्तरचरिते । ४ अङ्के ।
"स सम्बन्धो श्लाघ्य प्रियसुहृदसौ तच्च हृदय स चानन्द साक्षादपि च निखिल जीवितपदम्॥"
मित्रम् । इति मल्लिनाथ ॥ यथा, रघु ।२।५८।
तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्व
सम्बन्धिनो मे प्रणय विहन्तुम् ॥")

सम्बाकृत, त्रि, (सम्ब कृतम् । डाच् ।) वारद्दयकृष्टक्षेत्रम् । इत्यमर. । २ । ९ । ९ ॥ तालव्यशादि च ॥

सम्बाध , पु , (सम्यक बाधा यत्र ।) सङ्कटः। (यथा, माघ । ८ । २ ।
"ससक्तैर्विपुलतया मिथो नितम्बै
सम्बाध बृहदपि तद्बभूव वर्त्म ॥")
भगम् । इति मेदिनी ॥ भयम् । (यथा, महाभारते । ४ । ३८ । ७ ।
"व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसम महत् ।
सर्व्वायुधमहामात्र शत्रुसम्बाधकारकम् ॥")
नरकवर्त्म । इति शब्दरत्नावली ॥

सम्बाधन, क्ली, (सम्यक् बाधन यत्र ।) मदनस्य द्वारम् । शूलाग्रम् । द्वारपाल । इति मेदिनी ॥

सम्बुद्ध , पु , (स+बुध+क्त ।) बुद्धावतार । इति त्रिकाण्डशेष ॥ सम्यग्बोधाश्रये, त्रि ॥

सम्बुद्धि , स्त्री, (स+बुध+क्तिन् ।) सम्बोधनम्। यथा । स्यर्थसम्बुद्ध्यर्थे शौ । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सम्बोध , पु , (स+बुध +घञ् ।) बोधनम् । (यथा, महाभारते । ३ । २१२ । ८५ ।
"ज्ञान तत्त्वार्थसम्बोध शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दयासर्व्वसुखैषित्वमार्ज्जव समचित्तता ॥")
क्षेप । इति मेदिनी ॥ नाश. । इत्यजयपाल: ॥

सम्बोधनं, क्ली, (सं+बुध+ल्युट्।) अन्यत्र व्यासक्तस्य कार्य्यान्तरे नियोजनार्थमाभिमुख्यविधानम्। यथा हे विष्णो। इति व्याकरणम्॥ हे वृक्ष हे लते हे फल इत्यादावचेतने तूपचारः। इति दुर्गादासः॥ तत्पर्य्यायः। आमन्त्रणम् २। इति हेमचन्द्रः॥ सम्बुद्धिः ३। इति मुग्धबोधः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे।६।५१३।
"सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्य्यादाकाशभाषिते॥"

सम्भली, स्त्री, कुट्टनी। इत्यमरः। २। ६। १९॥ "हे परपुरुषेण सह परनारीं योजयन्त्या कुट्टनी इति ख्यातायाम्। कुट्टयति छिनत्ति स्त्रीपुरुषवैमत्यं कुट्टनी नन्द्यादिः। शं कल्याणं भलते निरूपयति शम्भली भल ङ निरूपणे पचादित्वादन् नदादित्वादीप् शम्भली तालव्यादिः सम्यक् भलते सम्भली दन्त्यादिरित्यन्ये।"इति भरतः॥

सम्भवः, पुं, (सं+भू+अप्।) हेतुः। उत्पत्तिः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४५८।
"महता प्रियेण निर्म्मितमप्रियमपि सुभग!
सह्यतां याति।
सुतसम्भवेन यौवनविनाशनं न खलु खेदाय॥")
मेलकः। आधेयस्य आधारानतिरिक्तत्वम्। इति मेदिनी॥ सङ्केतः। अपायः। इत्यजयः॥ वर्त्तमानकल्पीयार्हद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

सम्भव्य, पुं, (सं+भू+यत्।) कपित्थः। इति शब्दचन्द्रिका॥ सम्भवनीये, त्रि॥

सम्भारः, पुं, (सं+भृ+घञ्।) सम्भृतिः। समूहः। इति मेदिनी॥ सर्व्वपूर्णत्वम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यज्ञादिकार्य्योपकरणद्रव्यम्। यथा, देवीभागवते। १। १९। २३।
"कृत्वा तस्य मखं पूर्णं करिष्यामि तवापि वै।
तावत् कुरुष्व राजेन्द्र सम्भारन्तु शनैः शनैः॥"
तथा तत्रैव। २। ९। ४।
"विवाहार्थञ्च सम्भारं रचयामासतुर्व्वने॥"
सङ्ग्रहः। इति मल्लिनाथः॥ यथा, कुमारे। २। ३६।
"पर्य्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसम्भारतत्परा।
उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते॥")

सम्भावनं, क्ली, (सम्भावयत्यनेनेति। सं+भू+णिच्+ल्युट्।) अलङ्कारविशेषः। यथा,—
"सम्भावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये।
यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव॥"
इति चन्द्रालोकः॥
सम्भावनं क्रियासु योग्यताध्यवसायः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (सम्भावके, त्रि। यथा, भागवते। ४। १७। २६।
"पुमान् योषिदुत क्लीव आत्मसम्भावनोऽधमः।
भूतेषु निरनुक्रोशो नृपाणां तद्वधोऽवधः॥")

सम्भावना, स्त्री, (सं+भू+णिच्+युच्। टाप्।) उत्कटकोटिकसंशयः। सपूर्व्वकात् भू क शुद्धिचिन्तयोरित्यस्मात्। ण्यासश्रन्थेत्यादिसूत्रेणानप्रत्ययनिष्पन्ना। यथा, "एककोट्यंशे औत्कट्यरूपं सम्भावनात्वमपि विषयताविशेषः। इति ध्येयम्।"इति सव्यतिपक्षचिन्तामणिदीधितिगादाधरी॥ धूमदर्शनानन्तरं वह्न्यादिव्यवहारस्तु सम्भावनामात्रादिति कुसुमाञ्जलिटीकायां हरिदासः। पौराणिकास्तु सम्भवनामकं प्रमाणान्तरं मन्यन्ते तत्प्रमाणजन्या प्रमितिः सम्भावना इति वदन्ति। तन्मतन्तु न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् इति सूत्रेणोपन्यस्य शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्ति-सम्भवाभावानामनर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेध इति सूत्रेण भगवदक्षपादपादैर्निराकृतम्। निश्चित्येति उत्कटकोटिकसम्भावनोपलक्षणं इति तिथ्यादितत्त्वे आर्त्तभट्टाचार्य्यैर्लिखनन्तु सम्भावनाशब्दस्य संशयमात्रपरतया सङ्गमनीयम्। इति नानाग्रन्थेभ्यः संगृहीतम्॥

सम्भावितः, त्रि, (सं+भू+णिच्+क्तः।) सम्भावनाविशिष्टः। सम्भवनयोग्यः। बहुमतः। यथा, भगवद्गीतायाम्। २। ३४।
"अकीर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्।
सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्म्मरणादतिरिच्यते॥"
"सम्भावितस्य बहुमतस्य।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

सम्भाषणं, क्ली, (सं+भाष+ल्युट्।) कथनम्। आलापनम्। यथा,—
"कृते सम्भाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन तु।
द्वापरे त्वर्थमादाय कलौ पतति कर्म्मणा॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥

सम्भाषा, स्त्री, (सं+भाष+अङ्। टाप्।) सम्भाषणम्॥

सम्भिन्नः, त्रि, (सं+भिद्+क्तः।) सम्यग्भेदविशिष्टः। यथा,—
"सम्भिन्नकास्यवद्घोषो निरेति वदनाद्यम्।
कास इत्युच्यते लोके तालव्यान्तो न कीर्त्तितः॥"
इति प्राचीनकारिका॥

सम्भुः, त्रि, (सं+भू+"विप्रसम्भ्यो ड्वसञ्ज्ञायाम्" ३। २। १८०। इति डुः।) सम्भवति यः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सम्भूतः, त्रि, (सं+भू+क्तः।) उत्पन्नः। यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ८४। ३४।
"इत्येतत् कथितं भूप सम्भूता सा यथा पुरा।
देवी देवशरीरेभ्यो जगत्त्रयहितैषिणी॥"

सम्भूतविजयः, पुं, (सम्भूतो विजयो यस्य।) श्रुतकेवलिसञ्ज्ञकबौद्धविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

सम्भूयसमुत्थानं, क्ली, (सम्भूय मिलित्वा समुत्थानं कर्म्मकरणं यत्र।) मिलित्वैकमत्या वणिजां कर्म्मकरणम्। तत्तु विवादपदविशेषः। यथा, सम्भूयसमुत्थानं नाम विवादपदमिदानीमभिदधाति।
"समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म्म कुर्व्वताम्।
लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ॥"
सर्व्वे वयमिदं कर्म्म मिलिताः कुर्म्म इत्येवंरूपा सम्प्रतिपत्तिः समवायस्तेन ये वणिङ्नटनर्त्तकप्रभृतयो लाभलिप्सवो भूत्वा प्रातिस्विकं कर्म्म कुर्व्वते तेषां लाभालाभावुपचयौ यथाद्रव्यं येन यावद्धनं पण्यग्रहणार्थं दत्तं तदनुसारेणावसेयौ। यद्वा। प्रधानगुणभावपर्य्यालोचनयास्य भागद्वयमस्यैको भाग इत्येवंरूपया संविदा समयेन यथा सम्प्रतिपत्तौ तथा वेदितव्यौ। किञ्च।
"प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादात् यच्च नाशितम्।
स तद्दद्याद्विप्लवाच्च रक्षिताद्दशमांशभाक्॥"
तेषां सम्भूय प्रचरतां मध्ये पण्यमिदमित्थं न व्यवहर्त्तव्यमिति प्रतिषिद्धमाचरता यन्नाशितं अनादिष्टमननुज्ञातं वा कुर्व्वाणेन तथा प्रमादात् प्रज्ञाहीनतया वा येन यन्नाशितं स तत् पण्यं वणिग्भ्यो दद्यात्। यः पुनस्तेषां मध्ये चौरराजादिजनितात् व्यसनात् पण्यं पालयति स तस्माद्रक्षितात् पण्यात् दशममंशं लभते।
"अर्घप्रक्षेपणाद्विंशं भागं शुल्कं नृपो हरेत्।
व्यासिद्धं राजयोग्यञ्च विक्रीतं राजगामि तत्॥"
इह यतः पण्यस्येयन्मूल्यं इत्यर्घस्तस्य प्रक्षेपणात् राजनिरूपणाद्धेतोरसौ मूल्याद्विंशतितममंशं शुल्कार्थं गृह्णीयात्। यत् पुनर्व्यासिद्धमन्यत्र न विक्रेयमिति राज्ञा प्रतिषिद्धम्। यच्च राजयोग्यं माणिक्याद्यप्रतिषिद्धमपि तद्राज्ञे अनिवेद्य लाभलोभेन विक्रीतञ्चेद्राजगामिमूल्यदाननिरपेक्षं तत् सर्व्वं पण्यं राजापहरेदित्यर्थः।
"मिथ्या वदन् परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन्।
दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च सव्याजक्रयविक्रयी॥"
यः पुनर्व्वणिक् शुल्कवञ्चनार्थं परीमाणं निह्नुते शुल्कग्रहणस्थानाद्वापसरति यश्चास्येदमस्य वेत्येवविवादास्पदीभूतपण्यक्रीणाति विक्रीणीते वा ते सर्व्वे पण्याष्टगुणं दण्डनीयाः। अपि च।
"तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान्दश।
ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे॥"
शुल्कं हि द्विविधं स्थलजं जलजञ्च। तत्र स्थलजमर्घप्रक्षेपणाद्विंशं भागं शुल्कं नृपो हरेदित्युक्तम्। जलजन्तु मानवेऽभिहितम्।
"पणं यानं तरे दाप्यं पुरुषोऽर्द्धपणं तरे।
पादं पशुश्च योषिच्च पादार्द्धं रिक्तकः पुमान्॥
भाण्डपूर्णानि यानानि तार्य्यं दाप्यानि सारतः
रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमांसश्चापरिच्छदाः॥"
शुल्कदयेऽप्ययमपरो विशेषः।
"न भिन्नकार्षापणमस्ति शुल्कं
न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते।
न भैक्ष्यलब्धे न हृतावशेषे
न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे॥" इति।
तीर्य्यतेऽनेनेति तरो नावादिस्तज्जन्यशुल्केऽधिकृतस्तरिकः स यदा स्थलोद्भवं शुल्कं गृह्णाति तदा दशपणान् दण्डनीयः। वेशो वेश्म प्रतिवेश इति स्ववेश्माभिमुखं स्ववेश्मपार्श्वस्थं चोच्यते तत्र भवाः प्रतिवेश्याः। ब्राह्मणाश्च ते प्रातिवेश्याश्च ब्राह्मणप्रातिवेश्यास्तेषां श्रुतवृत्तसम्प-

म्नानां श्राद्धादिषु विभवे सत्यनिमन्त्रणे एतदेव दृशपणात्मक दण्डन वेदितव्यम् ॥ * ॥ देशान्तरमृतवणिग्रिक्थ प्रत्याह ।
"देशान्तरगते प्रेते द्रव्य दायादबान्धवाः ।
ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तैर्विना नृपः ॥"
यदा सम्भूयकारिणा मध्ये यः कश्चिद्देशान्तर गतो मृतस्तदा तदीयमंश दायादं पुत्राद्यपत्यवर्गं, बान्धवाः मातृपक्षीयाः मातुलाद्या, ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्यतिरिक्ताः सपिण्डा वा आगता सम्भूयव्यवहारिणो ये देशान्तरादागतास्ते वा गृह्णीयुस्तैर्विना दायाद्यभावे राजा गृह्णीयात्। वाशब्देन च दाथादीना वैकल्पिक अधिकार दर्शयति । पौर्व्वापर्य्यनियमस्तु पत्नी दुहितर इत्यादि प्रतिपादित एवात्रापि विज्ञेयः। श्रिष्यसब्रह्मचारिब्राह्मणनिषेधवणिक् प्रासिद्ध वचनप्रयोजनम् । वणिजामपि मध्ये य पिण्डदानर्णदानादिसमर्थ स गृह्णीयात् । सामर्थ्याविशेषे पुनः सर्व्वं वणिज सहस्थिनो विभज्य गृह्णीयुस्तेषामभावे दशवर्ष दायाद्यागमन प्रतीक्ष्यानागतेषु स्वयमेव राजा गृह्णीयात् तदिद नारदेन स्पष्टमुक्तम् ।
"एकस्य चेत् स्यात् मरण दायादोऽस्यतदाप्नुयात्
अन्यो वासति दायादे शक्ताश्चेत् सर्व एव ते ॥
तदभावे तु गुप्त तत् कारयेद्दशवत्सरात् ।
अस्वामिकमदायाद दशवर्षस्थित तत ॥
राजा तदात्मसात् कुर्य्यात् एव धर्म्मो न हीयते॥"
किञ्च ।
"जिह्म त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।"
जिह्मो वञ्चक त निर्लाभ निर्गतलाभ लाभमाच्छिद्य त्यजेयु बहिष्कुर्य्यु । यश्च सम्भूयकारिणा मध्ये भाण्डप्रत्यवेक्षणादिक कर्त्तुमसमर्थोऽसावन्येन स्व कर्म्म भाण्डभारवाहन तदायव्ययपरीक्षणादिक कारयेत् । इति मिताक्षरा ॥

सम्भृत', त्रि, (स+भृ+क्त ।)सम्यक्पुष्ट.।सम्यग् भृत । सम्यक्प्रकारेण धृत. ।

सम्भृति, स्त्री, (स+भृ+क्तिन् ।) सम्यकपोषणम्। सम्यग्भरणम् । सम्यग्धारणम्। (सम्भार । यथा, कथासरित्सागरे । १०२ । १७१ ।
"अन्ये द्युर्गणके सूनोर्लग्नाहे निश्चिते नृप ।
चकारामरदत्तोऽत्र तद्विवाहाय सम्भृतिम् ॥")

सम्भेद, पु, (स+भिद्+घञ् ।) सिन्धुनद्यो सङ्गम । इत्यमर. । १ । १० । ३५ ॥ (यथा, मनु । ८ । ३५६ ।
"परस्त्रिय योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा।
नदीना वापि सम्भेदे स सग्रहणमाप्नुयात् ॥")
स्फुटनम् । (यथा, सुश्रुते । २ । ५ ।
"कौण्ण गतिक्षयोऽङ्गाना सम्भेद क्षतसर्पणम्॥"
मेलनम् । इति मेदिनी ॥

सम्भोग, पु, (स+भुज्+घञ ।) भोग । (यथा, मनु । ८ । २०० ।
"सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागम क्वचित् ।
आगमः कारण तत्र न सम्भोग इति स्थिति. ॥"
सुरतम् । (यथा, महाभारते । ४ । १३ । २८ ।
"रत्युन्मादसमारम्भाः साक्षात्कारकरा मम ।
आत्मप्रदानसम्भोगात् मामुद्धर्त्तुं त्वमर्हसि ॥")
जिनशासनम् । इति मेदिनी ॥ हर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ केलिनागर. । इति जटाधरः ॥ शृङ्गारभेद' । इति त्रिकाण्डशेष ॥ तस्य लक्षण यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
"दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।
यत्रानुरक्तावन्योन्य सम्भोग. समुदाहृतः ॥"

सम्भोगी,[न्] पु, (सम्भोगोऽस्यास्तीति । इनिः।) केलिनागर. । इति भूरिप्रयोग. ॥ सम्भोगविशिष्टे, त्रि ॥

सम्भ्रम., पु, (स+भ्रम+घञ् ।) भयादिजनितत्वरा । (यथा, रघु' । ११ । २५ ।
"वीक्ष्य वेदिमथ रक्तबिन्दुभिर्बन्धुजीवपृथुभि' प्रदूषिताम् ।
सम्भ्रमोऽभवदपोढकर्म्मणा
ऋत्विजा च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥")
तत्पर्य्यायः । संवेग २ । इत्यमर । १ ।७।३४ । आवेगः ३ । इति तट्टीका ॥ प्रवेगः ४ त्वरा ५ त्वरि ६ । इति वाचस्पतिः ॥ भयम् । (यथा, रामायणे । ४ । २ । १४ ।
"सम्भ्रमस्त्वयज्यतामेष सर्व्वैर्वालिकृते महान् ॥")
आदर. । इति मेदिनी ॥ महाभ्रम. । स्तवम् । इत्यजयपाल ॥

सम्मति., स्त्री, (स+मन+क्तिन् ।) अभिलाष.। अनुज्ञा । इति मेदिनी ॥ (यथा, किराते । १० । ३६ ।
कथमिव तव सम्मतिर्भवित्री
सममृतुभिर्मुनिनावधीरितस्य ॥")
आत्मज्ञानम् । इत्यजयपाल ॥

सम्मद, पु, (सम्+मद्+"प्रमदसमदौ हर्षे ।" ३ । ३ । ६८ । इति अप् ।) हर्ष. । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १६७ ।
"मदसम्मदपीडाद्यैर्वैस्वर्य्यं गद्गद विदु ॥")
मत्स्यविशेष. । यथा, विष्णुपुराणे ।४ । २ । १८।
"बहृचश्च सौभरिर्नाम महर्षिरन्तर्ज्जले द्वादशाब्द कालमुवास । तत्र चान्तर्ज्जले मत्स्य सम्मदो नामातिबहुप्रजोऽतिप्रमाणो मीनाधिपतिरासीत् ॥" तद्वति, त्रि । इत्यमर ।१।४।२४॥

सम्मर्द्द, पु, (सम्मृद्यतेऽत्रेति । स+मृद+घञ्।) युद्धम् । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १६८ । १० ।
"जवे प्रहारे सम्मर्द्दे सर्व्वं एवातिमानुषा' ।
सर्व्वैर्ज्जिता महीपाला दिग्जये भरतर्षभ ॥"*॥
परस्परविमर्द्द. । यथा, रघु. । १५ । १०१ ।
"यज्ञोप्रतरकल्पोऽभूत् सम्मर्द्दस्तत्र मज्जताम् ।
अतस्तदाख्यया तीर्थं पावन भुवि पप्रथे ॥")

सम्माद, पु, (स+मद्+घञ् ।) सम्यक्प्रकारेण मत्तता ॥

सम्मानः, पु, (सम्+मन+घञ ।) समादरः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"जन्मर्क्षयुक्ता यदि जन्ममासे
यस्य ध्रुव जन्मतिथिर्भवेच्च ।
भवन्ति तद्वत्सरमेव याव-
दैश्वर्य्यसम्मानसुखानि तस्य ॥"

सम्मानित, त्रि, (सम्मानोऽस्य जात' । सम्मान+इतच् ।) समादृतः । गौरवितः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८२ । ७० ।
"अन्यै रपि सुरैर्द्देवो भूषणैरायुधैस्तथा ।
सम्मानिता ननादोच्चै' साट्टहास मुहुर्मुहुः ॥"

सम्मार्ज्जक, पु, (सम्मार्ज्जयतीति । स+मृज+ण्वुल् ।) सम्मार्जनी । इति शब्दरत्नावली ॥ सम्यङ्मार्जनकर्त्तरि, त्रि ॥

सम्मार्ज्जन, क्ली, (स+मृज+ल्युट् ।) संशोधनम्। यथा, रत्नमालायाम् ।
"सम्मार्जनञ्च सशुद्धि' संशोधनविशोधने ॥"

सम्मार्जनी, स्त्री, (सम्मृज्यतेऽनयेति । स+मृज+ल्युट् । ङीप् ।) धूल्यादिमार्जनसाधनी । कोँ स्ता इति झाँटा इति च भाषा । तत्पर्य्याय । शोधनी २ । इत्यमरः । २ । २ । १८। ऊहनी ३ समूहनी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ वहुकरी ५ वर्द्धनी ६ । इति हेमचन्द्र ॥

सम्मित, त्रि, (स+मा+क्त ।) समानपरिमाण' । सदृशः । इति जटाधरः ॥

सम्मिश्र, त्रि, (सम्यक् प्रकारेण मिश्रयतीति । मिश्र मिश्रणे+अच् ।) सयुक्तः । मिश्रित. । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"सम्मिश्रा या चतुर्द्दश्या अमावस्या भवेत् क्वचित् ।
खर्व्विता ता विदु केचिदुपेक्ष्यमिति चापरे ॥"

सम्मुख, त्रि, (सम्यक् मुख यस्य ।) अभिमुखागत' । तत्पर्य्याय । भग्नपृष्ठ २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।२७। १३८ ।
"तस्या विक्रमसिंहाख्यो वभूवान्वर्थयाख्यया ।
राजा वैरिमृगा यस्य नैवासन् सम्मुखा क्वचित् ॥"
अभिमुखे, क्ली । सुमुख इति भाषा ॥ यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ७० ।
"नाशकत् सम्मुखे स्थातु कष्टो ह्यविनयक्रम ।"
तथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १५४ ।
"दृष्टा दर्शयति व्रीडा सम्मुख नैव पश्यति ॥"
सर्व्वं मुखमिति निपातनात् अन्तलोपे सम्मुख मिति सिद्धम् । इति शब्दार्थचिन्तामणि ॥ समस्तमुखे च क्ली । इति काशिका । ४।२।६॥)

सम्मुखी, [न्] पु, (सम्मुखमस्यास्तीति । इनि ।) दर्पणम् । इति केचित् ॥

सम्मुखीन, त्रि (सर्व्वस्य मुखस्य दर्शन । सम्मुख+"यथामुखसम्मुखस्य दर्शन ख. ।" ५ । २ । ६ । इति ख ।) अभिमुखः । इति हेमचन्द्र ।३।७३। (यथा, रघु । १५ । १७ ।
"अपशूल तमासाद्य लवण लक्ष्मणानुज ।
रुरोध सम्मुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम् ॥")

सम्मूढः, त्रि, (स+मुह+क्तः।) सम्यङ्मोह-युक्तः। मुग्धः। यथा, शुद्धितत्त्वे।
"मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम्।
यः करोति स सम्मूढो जलबुद्बुदसन्निभे॥"

सम्मूर्च्छजः, पुं, (सम्यक्प्रकारेण मूर्च्छति व्याप्नोतीति। मूर्च्छ व्याप्तौ+अच्। तथाविधः सन् जायते इति जन+डः।) तृणादिः। इति हेमचन्द्रः॥

सम्मूर्च्छनं, क्ली, (स+मूर्च्छ व्याप्तौ मोहे च+ल्युट्।) सर्व्वतो व्याप्तिः। तत्पर्य्यायः। अभिव्याप्तिः २। इत्यमरः।१।२।६॥ उच्छ्रायः। मोहः। इति मेदिनी॥

सम्मूर्च्छनोद्भवः, पुं, (सम्मूर्च्छनादुद्भवतीति। उत्+भू+अच्।) मत्स्यादिः। इति हेमचन्द्रः॥

सम्मृष्टं, त्रि, (सं+मृज+क्तः।) संशोधितः। इत्यमरः।२।९।४६॥ हे मक्षिकाद्यपनयनेन शोधिते व्यञ्जनादौ। इति भरतः॥

सम्मोदः, पुं, (स+मुद+घञ्।) प्रीतिः। हर्षः। इति शब्दरत्नावली॥

सम्यक्, व्य, समुदयः। इति केचित्॥ यथा,—
"सम्यक् ससाधनं कर्म्म कर्त्तव्यमधिकारिणा।
निष्कामेण सदा पार्थ काम्यं कामान्वितेन च॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

सम्यक्, [च्] त्रि, (सं+अञ्च+ऋत्विगादिना क्विन्। "समः समि।" ६।३।९३। इति सम्यादेशः।) सत्यवचनम्। अर्थेन सह सम्यक् समञ्चति सङ्गच्छते। इत्यमरभरतौ॥ मनोज्ञः। सङ्गतः। इति मेदिनी॥(यथा, ऋग्वेदे।२।३।६।
"तन्तुं ततं संवयन्ती समीची
यज्ञस्य पेशः सुदुघे पयस्वती॥")

सम्राट्, [ज्] पुं, (सम्यक् राजते इति। सं+राज+क्विप्। "मो राजि समः क्वौ।" ८।३।२५। इति समो मकारस्य मादेशस्तेन नानुस्वारः।) येन राजसूयेन इष्टम्। यो मण्डलस्येश्वरः। आज्ञया राज्ञः शास्ति यः। इत्यमरः॥ राजसूययज्ञवर्त्तिसाध्यो यागविशेषः। तेन येन इष्टः यागः कृतः। यो मण्डलस्य द्वादशराजमण्डलस्य ईश्वरः। यश्च राज्ञो नृपान् आज्ञया शास्ति भृत्यवद्व्यापारेषु नियोजयति स सम्राडुच्यते। केचित्तु समुच्चयेन त्रीण्येतान्याहुः। राजसूययाजी यः स सम्राट् चतुरब्धिसीमावच्छिन्नाया भूमेर्य ईश्वरः सोऽपि। यश्च कियत्परिमाणाया भूमेः पतीनाज्ञया शास्ति सोऽपि। इह परत्र च सम्यक् राजते इति क्विप् सम्राट् दान्ते म इत्यत्र सम्राड्वर्ज्जनान्नानुस्वारः। इति भरतः॥(यथा, रघुः।२।५।
"आस्वादयद्भिः कवलैस्तृणानां
कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च।
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः
सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत्॥")

सयोनिः, पुं, (योनिभिः सह वर्त्तमानः।) इन्द्रः। इति केचित्॥ योन्या सह वर्त्तमाने समानोत्पत्तिस्थानके च, त्रि॥ (यथा ऋग्वेदे।३।१।६।
"सना अत्र युवतयः सयोनी-
रेकं गर्भं दधिरे सप्तवाणीः॥"
"समानमन्तरिक्षं योनिस्थानं यासां ताः।"
इति तद्भाष्ये सायणः॥)

सरं, क्ली, (सरतीति। सृ+अच्।) सरोवरः। इति शब्दरत्नावली॥ जलम्॥ इति जटाधरः॥

सरः, पुं, (सृ गतौ+पचाद्यच्।) दध्यग्रम्। तत्पर्य्यायः।
"सरस्तु दध्युत्तरगं दधिस्नेहस्तु कट्वरम्।"
इति रत्नमाला॥
गतिः। इति मेदिनी॥ बाणः। लवणः। इति हेमचन्द्रः॥ निर्झरे, पुं, स्त्री। इति भरतद्विरूपकोषः॥

सरः, त्रि, (सृ+अच्।) सारकः। भेदकः। यथा, राजवल्लभः।
"पिप्पली मधुरा हृद्या कटुका दीपनी सरा॥"
गमनकर्त्तरि, त्रि॥

सरः, [स्] क्ली, (सरतीति। सृ+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणा० ४।१८८। इति असुन्।) सरोवरः। इत्यमरः।१।१०।२६॥ (यथा, महाभारते।१।१५६।२४।
"तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च॥")
अस्य विवरणं तडागपद्माकरशब्दयोर्द्रष्टव्यम्॥ अस्य जलगुणाः। यथा, राजवल्लभः।
"सारसं लघु तृष्णाघ्नं बल्यं स्वादु कषायवत्॥"
नीरम्। यथा। सरो नीरे तडागे च। इति रुद्रः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

सरःकाकः, पुं, (सरसः काकः।) हंसः। इति शब्दरत्नावली॥

सरःकाकी, स्त्री, (सरसः काकी।) हंसी। इति शब्दरत्नावली॥

सरकं, क्ली, (सरमेव। स्वार्थे कन्।) सरोवरः। इति शब्दरत्नावली॥ आकाशम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

सरकः, पुं, क्ली, (सरतीति। सृ+वुन्।) शीधुपात्रम्। शीधुपानम्। इक्षुशीधु। अच्छिन्नाध्वगपङ्क्तिः। इति मेदिनी॥ मद्यपरिवेशनम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, कथासरित्सागरे।२०।१९९।
"प्राप्ताया निशि पप्रच्छ निजं परिजनञ्च सः।
किमद्य रात्रिपर्य्याप्तमस्ति नः सरको न वा॥")

सरकः, त्रि, (सुष्ठु सरतीति। सृ+"प्रसृल्वः समभिहारे वुन्।" ३।१।१४९। इति वुन्।) गतिशीलः। इति शब्दरत्नावली॥

सरघा, स्त्री, (सरं मधुविशेषं हन्तीति। हन+डः। निपातनात् साधुः।) मधुमक्षिका। इत्यमरः।२।५।२६॥ (यथा, रघुः।४।६३।
"भल्लापवर्ज्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम्।
तस्तार सरघाव्याप्तैः सक्षौद्रपटलैरिव॥")

सरङ्गः, पुं, (सरतीति। सृ+अङ्गच्।) चतुष्पात्। पक्षी। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

सरजं, क्ली, (सरात् जायते इति। जन+डः।) नवनीतम्। हैयङ्गवीनम्। इति हारावली॥ (मलिनम्। यथा, भागवते।३।२३।२३।
"सा तद्भर्त्तुः समादाय वचः कुवलयेक्षणा।
सरजं बिभ्रती वासो वेणीभूतांश्च मूर्द्धजान्॥")

सरजाः, [स्] स्त्री, (रजसा सह वर्त्तमाना।) ऋतुमती स्त्री। तत्पर्य्यायः। मलिना २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (पङ्कजे, क्ली। इति काशिका।५।४।७७॥)

सरट्, पुं, सरतीति। सृ गतौ+"सर्त्तेरटिः।" उणा० १।१३३। इति अटिः।) वायुः। मेघः। इत्युणादिकोषः॥ मधुमक्षिका। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ कृकलासः। इत्यमरटीका॥

सरटः, पुं, (सरतीति। सृ गतौ+शकादित्वादटन्।) कृकलासः। इत्यमरः।२।५।१२॥ गिरगिट् इति काँकलास इति च भाषा॥ तत्पतनादिफलं यथा,—
"वल्लराः प्रपाते च फलं सरटस्य प्ररोहणे।
शीर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भाले चैश्वर्य्यमेव च॥
कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोर्बन्धुदर्शनम्।
नासिकायाञ्च सौगन्ध्यं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम्॥
कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत्।
धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनहृद्धयः॥
स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनम्।
पृष्ठे नित्यं महीलाभः पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनम्॥
कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः।
जङ्घे चार्थक्षयो नित्यं गुदे रोगभयं भवेत्॥
ऊर्व्वोश्च वाहनावाप्तिर्जानुजङ्घेऽर्थसञ्चयः।
वामदक्षिणयोः पादोर्भ्रमणं नियतं भवेत्॥
वल्लराः प्ररोहणे चैव पतने सरटस्य च।
व्यत्यासाच्च फलं चैव तद्वदेव प्रजायते॥]
वल्लरा प्ररोहणं रात्रौ सरटस्य प्रपातनम्।
निधनार्थाय भवति व्याधिपीडाविपर्य्ययौ॥
पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते।
पतने फलमुत्कृष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत्॥
आरोहणञ्चोर्द्धवक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम्।
भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते ध्रुवम्॥
स्पृष्टमात्रेण यः सद्यः सचेलं जलमाविशेत्।
पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्य्यादर्कावलोकनम्॥
वल्लीरूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत्।
पूजयेत् गन्धपुष्पाद्यैस्तदग्रे पूर्णकुम्भके॥
पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चामृतं सपल्लवम्।
पञ्चवृक्षकषायञ्च निक्षिप्यावाहयेत्ततः॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा क्रमात्।
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्भिः खादिरैः शुभैः॥
तिलैर्व्याहृतिभिर्होममष्टोत्तरसहस्रकम्॥"
वल्ली गृहगोधिका। मृत्युञ्जयमन्त्रस्त्र्यम्बकमन्त्रः

इति विद्याकर' इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (वात'। इत्युणादिटीकायामुज्ज्वलदत्त । ४ । १०५ ॥)

सरटि, पु, सरतीति+सृ+अटिन्।) वायुः। मेघ । इत्युणादिकोष' ॥

सरट्, पु, (सृ+अटु।) कृकलासः। इत्युणादिकोष. ॥

सरण, क्ली, (सरतीति। सृ गतौ+"जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधीति।"३।२। १५०। इति युच्।) लोहमलम्। इति हेमचन्द्र' ॥ (सृ+ल्युट्।) गमनम् ॥ (यथा, महाभारते। १। २३१ ।५। "अजातपक्षाश्च सुता न शक्ता सरणे मम ॥")

सरणा, स्त्री, (सरतीति+सृ+युच्।) प्रसारणी। इत्यमर । २ । ४ । १५२ ॥ गन्धभादालि इति भाषा ॥ त्रिवृता। इति शब्दमाला ॥ तेउडी इति भाषा ॥ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

सरणि, स्त्री, (सरन्त्यनयेति। सृ गतौ+"अर्त्तिसृधृधमीति।" उणा० २।१०३। इति अनि'।) पङ्क्ति'। पन्थाः। इति मेदिनी ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ४०१।
"सरला सरणि त्यक्त्वा जीवितस्पृहया समम्।
गुहा तेन ततः सान्द्रतमोभीमा व्यगाह्यत ॥")
प्रसारणी। इत्यमरटीकाया भरत ॥

सरणी, स्त्री, (सरणि+वा ङीष्।) पङ्क्तिः। पन्था'। इति मेदिनी ॥ प्रसारणी। इत्यमरटीकाया भरत'। २। ४। १५ ॥

सरण्ड, पुं, (सरतीति। सृ+"अण्डन् कृसृभृवृञः।" उणा० १। १२८। इति अण्डन्।) धूर्त्त। सरट.। भूषणभेद। इति मेदिनी ॥ कामुक। पक्षी। इति शब्दरत्नावली ॥

सरण्य, त्रि, (सरण+ष्यञ्। गम्यम्। गन्तव्यम्। सरणशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सरण्यु, पु, (सरतीति। सृ गतौ+"सृयुवचिभ्योऽन्युजागजक्नुच।" उणा० ३। ८१। इति अन्युच्। मेघ। वायु। जलम्। इति शब्दरत्नावली ॥ वसन्त। अग्नि'। इत्युणादिकोष ॥

सरत्, क्ली, (सृ+शतृ।) सूत्रम्। इति शब्दमाला ॥ (गन्तरि, त्रि, ॥)

सरत्नि, पु स्त्री, रत्नि। इति केचित् ॥

सरद्वान्, [त्] पु, गौतममुनि। गोतममुनिपुत्त्र। इति पुराणम् ॥ तालव्यशादिश्च ॥

सरपत्रिका, स्त्री, (सरपत्र जलस्थपत्रमस्त्यस्या इति। ठन्। टापि अत इत्वम्।) पद्मम्। पद्मपत्रम्। इति शब्दरत्नावली ॥

सरमा, स्त्री, (रमया शोभया सह वर्त्तमाना।) राक्षसीभेद। सा च विभीषणपत्नी। (इयं लङ्कावाससमये सीताया प्रणयिनी आसीत्। एतद्वृत्तान्तस्तु रामायणे लङ्काकाण्डे। ३३। ३४। अध्याययोर्द्रष्टव्य.।) कुक्कुरी। देवशुनी। इति मेदिनी। (यथा, महाभारते।१।३।११। "जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृश सम्भ्रान्तो विषण्णश्चासीत्।") काश्यपपत्नीविशेष.। तदपत्यानि श्वसरादय। यथा,—
"गोलाङ्गलऋक्षकोरस्य चैत्यापत्यं तथैव च।
अपत्य सरमायाश्च गणो वै श्वसरादय ॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयनामाध्याय' ॥

सरयु, पुं, (सरतीति। सृगतौ+"सर्त्तेरयु।" उणा ३। २२। इति अयु।) वायुः। इति त्रिकाण्डशेष ॥

सरयु', सरयू', } स्त्री, (सरतीति। सृ गतौ+"सर्त्तेरयु।" उणा० ३।२२। इति अयु'। "सर्त्तेरयू'।" इति केचित्।) नदीविशेष.। इत्युणादिकोष'। अस्या जलगुणा'।
"सरयूसलिल स्वादु बलपुष्टिप्रदायकम्।"
इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"एव विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले।
अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह ॥
तत्र यत् पतित तोय मानसाचलकन्दरे।
तत्तोय सप्तधा भूत्वा मानसाचलकन्दरात् ॥
हेमाद्रे कन्दरे सानौ सरस्याश्च पृथक् पृथक्।
यत्तोय सङ्गत कुर्य्याद्य सा वड्वसन्निधौ।
तेनाभूत् सरयूर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा ॥"
इति कालिकापुराणे २३ अध्याय' ॥"

सरल, पु, (सरतीति। सृ+"वृषादिभ्यश्चित्।" उणा० १।१०८।इति कलच्। बाहुलकात् गुण.। इत्युज्ज्वलदत्तः।) वृक्षविशेषः।(यथा, कुमारे। १। ९।
"कपोलकण्डू करिभिर्विनेतु
विघट्टिताना सरलद्रुमाणाम्।
यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूत.
सानूनि गन्ध सुरभीकरोति ॥")
तत्पर्य्याय। पीतद्रु २ पूतिकाष्ठम् ३। इत्यमर' ।२।४।६० ॥ भूपवृक्षक ४। इति शब्दरत्नावली ॥ पीतदारु ५ भद्रदारु ६ मनोज्ञः ७। इति रत्नमाला ॥ पीत ८ स्निग्धदारुसञ्ज्ञ. ९। स्निग्ध' १० मरिचपत्रक ११ पीतवृक्ष १२ सुरभिदारु' १३। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातत्वग्दोषशोफकण्डूतिव्रणनाशित्वम्। कोष्ठशुद्धिदातृत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च भावप्रकाशे।
"सरल पीतवृक्ष स्यात् तथा सुरभिदारुक'।
सरलो मधुरस्तिक्त कटुपाकरसो लघु. ॥
स्निग्धोष्ण' कर्णकण्ठाक्षिरोगरक्षोहर स्मृतः।
कफानिलस्वेददाहकासमूर्च्छाव्रणापह. ॥"
वृक्ष। अग्नि। इति धरणि ॥

सरल, त्रि, (सृ+कलच्। बाहुलकात् गुण'।) उदार। अवक्र। इति मेदिनी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४।
"आदिश्यानाययामास गणकान् सरलाशय'॥")

सरलद्रव, पु, (सरलस्य द्रव।) सरलवृक्षरस.। टारपीन इति भाषा। तत्पर्य्याय'। पायस' २ श्रीवास ३ वृकधूप ४ श्रीवेष्ट ५। इत्यमरः। २।६।१२९ ॥ तैलपर्णी ६ श्रीपिष्ट ७। इति जटाधर. ॥ श्रीवेशः ८ यास ९ यवासः १० घृताह्वयः ११ दध्याह्वय' १२ क्षीराह्वय' १३ भवक्र.१४ क्षीरश्रीः१५ वायस' १६ इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणा श्रीवेष्टशब्दे द्रष्टव्याः ॥

सरला, स्त्री, (सरल+टाप्।) त्रिपुटा। इत्यमर ।२।४।१०८॥नदीभेद.। इति भूरिप्रयोग ॥

सरलाङ्ग',पु,(सरल' पीतद्रुरङ्गमस्य।) श्रीवेष्ट.। इति राजनिर्घण्ट ॥

सरव्य, क्ली, (सर राग व्ययतीति। व्ये+ड'।) लक्ष्यम्। इत्यमरटीका ॥ तालव्यशादिश्च ॥

सरस, क्ली, (रसेन जलेन सह वर्त्तमानम्।) सरोवर'। इति शब्दरत्नावली ॥ रसयुक्ते, त्रि यथा,—
"कविता कोमलवनिता आयाता सुखदायिका
बलादानीयमाना सा सरसा विरसा भवेत् ॥"
इत्युद्भट ॥

सरसम्भृत,क्ली, विकण्टवृक्षः। तेकाँटासिज् इति भाषा ॥ यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
"विकण्ट पत्रगुप्तश्च पेषण' सरसम्भृतम् ॥"

सरसा, स्त्री, (रसेन सह वर्त्तमाना।) श्वेतत्रिवृता। इत्यमरटीकाया रायमुकुट ॥

सरसिज,क्ली, (सरसि जायते इति। जन+ड'। सप्तम्या अलुक्।) पद्मम्। इतिराजनिर्घण्ट. ॥ (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के।
"सरसिजमनुविद्ध शैवलेनापि रम्य'
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणा मण्डन नाकृतीनाम् ॥"
सरोवरजाते, त्रि,। यथा, सुश्रुते। १। ४६।
"अधस्तादुगुरवो ज्ञेया मत्स्या सरसिजा स्मृता'।"

सरसी,स्त्री,(सृ+असुन्। गौरादित्वात् ङीप्।) सरोवर.। इत्यमर। १। १०। २८ ॥(यथा, रघु। १। ४३।
"सरसीष्वरविन्दाना वीचिविक्षोभशीतलम्।
आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिश्वासानुकारिणम् ॥")

सरसीक, पु, (सरस्या कायति शब्दायते इति कै+क.।) सारसपक्षी। इति शब्दरत्नावली ॥

सरसीरुह, क्ली, (सरस्या रोहतीति। रुह+क।) पद्मम्। इत्यमर। १। १०। ४०। (यथा, गीतगोविन्दे। ८। २।
"तामनुसर सरसीरुहलोचन या तव हरति विषादम् ॥")

सरस्वती,स्त्री, (सरो नीर तद्वत् रसो वास्त्यस्य इति सरस्+मतुप्। मस्य वः। तसौ मत्वर्थ इति भत्वान्न पदकार्य्यम्।) नदी। (यथा, महाभारते। १। २१४। ३।
"ते तथा तैश्च सा वीरै पतिभि सह पञ्चभि
बभूव परमप्रोता नागैरिव सरस्वती ॥")
वाणी। यथा, रघु। १५। ४६।
"उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥"
स्त्रीरत्नम्। गौ। नदीभेद'। मनुपत्नी। इति

मेदिनी ॥ ज्योतिष्मती । ब्राह्मी । इति राज-निर्घण्टः ॥ सोमलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

"स्वरा. स्मरणशीलत्वात् गेयाख्या' सप्त

कीर्त्तिताः ।

अतिप्रापणदाने वा तेन देवी सरस्वती ॥"

वाग्देवता । तत्पर्य्यायः । ब्राह्मी २ भारती ३ भाषा ४ गीः ५ वाक् ६ वाणी ७ । इत्यमरः ॥ इरा ८ सारदा ९ गिरा १० गिरादेवी ११ गीर्द्देवी १२ ईश्वरी १३ वाचा १४ वचसा-मीशा १५ वाग्देवी १६ वर्णमातृका १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ गौ. १८ श्री' १९ । इति जटाधरः ॥ वाक्येश्वरी २० अन्त्यसन्ध्येश्वरी२१ सायसन्ध्यादेवता २२ । इति कविकल्पलता॥*॥ तस्या उत्पत्त्यादि यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे ३ । ५२—६३ ।

सौतिरुवाच ।

"आविर्ब्बभूव कन्यैका धर्म्मस्य वामपार्श्वत' ।

मुक्तिर्म्मूर्त्तिमती साक्षात् द्वितीया कमलालया॥

आविर्ब्बभूव तत्पश्चान्मुखत' परमात्मनः ।

एका देवी शुक्लवर्णा वीणापुस्तकधारिणी ॥

कोटिपूर्णेन्दुशोभाढ्या शरत्पङ्कजलोचना ।

वह्निशुद्धांशुकाधाना रत्नाभरणभूषिता ॥

सस्मिता सुदती वामा सुन्दरीणाञ्च सुन्दरी ।

श्रेष्ठा श्रुतीना शास्त्राणा विदुषा जननी परा॥

वागधिष्ठातृदेवी सा कवीनामिष्टदेवता ।

शुद्धसत्त्वस्वरूपा च शान्तरूपा सरस्वती ॥

गोविन्दपुरत स्थित्वा जगौ प्रथमतः सुखम् ।

तन्नामगुणकीर्त्तिञ्च वीणया सा ननर्त्त च ॥

कृतानि यानि कर्म्माणि कल्पे कल्पे युगे युगे ।

तानि सर्व्वाणि हरिणा तुष्टाव सपुटाञ्जलि. ॥

सरस्वत्युवाच ।

रासमण्डलमध्यस्थ रासोल्लाससमुत्सुकम् ।

रत्नसिंहासनस्थञ्च रत्नभूषणभूषितम् ॥

रासेश्वर रासकर वर रासेश्वरीश्वरम् ।

रासाधिष्ठातृदेवञ्च वन्दे रासविनोदिनम् ॥

रासायासपरिश्रान्त रासे रासविहारिणम् ।

रासोत्सुकाना गोपीना कान्त शान्त मनो-

हरम् ॥

प्रणम्य त यामीत्युक्ता प्रहृष्टवदना सती ।

उवास सा सकामा च रत्नसिंहासने वरे ॥

इति वाणीकृत स्तोत्र' प्रातरुत्थाय य' पठेत् ।

बुद्धिमान् सोऽपि विद्यावान् लक्ष्मीवान् पुत्र-

वान् सदा ॥"

अपि च तत्रैव गणेशखण्डे । ४० । ६१—६७ ।

"सा च शक्तिः सृष्टिकाले पञ्चधा चेश्वरेच्छया

राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥

प्राणाधिष्ठात्री या देवी कृष्णस्य परमात्मन. ।

प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्त्तिता ॥

ऐश्वर्य्याधिष्ठातृदेवी सर्व्वमङ्गलकारिणी ।

परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मी. परिकीर्त्तिता ॥

विद्याधिष्ठात्री या देवी परमेशस्य दुर्लभा ।

वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्त्तिता ॥

बुद्ध्यधिष्ठात्री या देवी सर्व्वशक्तिस्वरूपिणी ।

सर्व्वज्ञानात्मिका सर्व्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥

वागधिष्ठात्री या देवी शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।

कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥

पञ्चधादौ स्वय देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ।

तत सृष्टिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा ॥"*॥

तस्या. पूजादिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

"आदौ सरस्वतीपूजा श्रीकृष्णेन विनिर्म्मिता ।

यत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ मूर्खो भवति पण्डितः ॥

आविर्भूता यदा देवी वक्त्रतः कृष्णयोषितः ।

इयेष कृष्ण' कामेन कामुकी कामरूपिणी ॥

स च विज्ञाय तद्भाव सर्व्वज्ञः सर्व्वमातरम् ।

तामुवाच हित सत्य परिणामसुखावहम् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

भज नारायणं साध्वी मदंश त चतुर्भुजम् ।

युवान सुन्दर सर्व्वगुणयुक्तञ्च मत्समम् ॥

कामज्ञ कामिनीनाञ्च तासाञ्च कामपूरकम् ।

कोटिकन्दर्पलावण्यलीलान्यक्कृतमीश्वरम् ॥

कान्ते कान्तञ्च मा कृत्वा यदि स्थातुमिहेच्छसि

त्वत्तो बलवती राधा न ते भद्र भविष्यति ॥

यो यस्मात् बलवान् वाणि ततोऽन्य रक्षितु'

क्षमः ।

कथं परान् साधयति यदि स्वयमनीश्वरः ॥

सर्व्वेश' सर्व्वशास्ताह राधा बाधितुमक्षमः ।

तेजसा मत्समा सा च रूपेण च गुणेन च ॥

प्राणाधिष्ठात्री देवी सा प्राणास्त्यक्तुञ्च क. क्षम.

प्राणतोऽपि प्रियः पुत्र केषा वास्ति च कश्चन ॥

त्व भद्रे गच्छ वैकुण्ठ तव भद्रं भविष्यति ।

पति तमीश्वर कृत्वा मोदस्व सुचिर सुखम् ॥

लोभमोहकामकोपमानहिंसाविवर्जिता ।

तेजसा तत्समा लक्ष्मी रूपेण च गुणेन च ॥

तया सार्द्धं तव प्रीत्या शश्वत्काल प्रयास्यति ।

गौरव महदात्तुल्य करिष्यति पतिर्द्वयोः ॥

प्रतिविश्वेषु ते पूजा महती ते मुदान्विता' ।

माघस्य शुक्लपञ्चम्या विद्यारम्भे च सुन्दरि ॥

मानवा मनवो देवा मुनीन्द्राश्च मुमुक्षव. ।

सन्तश्च योगिन सिद्धा नागगन्धर्व्वराक्षसा. ॥

मद्वरेण करिष्यन्ति कल्पे कल्पे लयावधि ।

भक्तियुक्ताश्च दत्त्वा चैवोपचाराणि षोडश ।

काण्वशाखोक्तविधिना ध्यानेन स्तवनेन च ॥

जितेन्द्रिया सयताश्च घटे च पुस्तकेऽपि च ।

कृत्वा सुवर्णगुटिका गन्धचन्दनचर्च्चिताम् ॥

कवच ते ग्रहीष्यन्ति कण्ठे वा दक्षिणे भुजे ।

पठिष्यन्ति च विद्वास पूजाकाले च पूजिते ॥

इत्युक्ता पूजयामास ता देवी सर्व्वपूजित ।

ततस्तत्पूजनञ्चक्रुर्ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ॥

अनन्तश्चापि धर्म्मश्च मुनीन्द्रा सनकादय ।

सर्व्वे देवाश्च मनवो नृपाश्च मानवादय. ।

बभूव पूजिता नित्या सर्व्वलोके. सरस्वती ॥

नारद उवाच ।

पूजाविधानं स्तवन ध्यान कवचमीप्सितम् ।

पूजोपयुक्तनैवेद्य पुष्पञ्च चन्दनादिकम् ॥

वद वेदविदा श्रेष्ठ श्रोतु कौतूहल मम ।

वर्द्धते साम्प्रत शश्वत् किमिद श्रुतिसुन्दरम् ॥

श्रीनारायण उवाच ।

शृणु नारद वक्ष्यामि काण्वशाखोक्तपद्धतिम् ।

जगन्मातु सरस्वत्या. पूजा विधिसमन्विताम् ॥

माघस्य शुक्लपञ्चम्या विद्यारम्भदिनेऽपि च ।

पूर्व्वेऽह्नि सयम कृत्वा तत्राह्नि सयतः शुचि ॥

स्नात्वा नित्यक्रिया कृत्वा घट सस्थाप्य भक्तित

सपूज्य देवषट्कञ्च नैवेद्यादिभिरेव च ॥

गणेशञ्च दिनेशञ्च वह्निं विष्णु शिव शिवाम् ।

सपूज्य सयतो गेही ततोऽभीष्ट' प्रपूजयेत् ॥

ध्यानेन वक्ष्यमाणेन ध्यात्वावाह्य घटे बुधः ।

ध्यात्वा पुनः षोडशोपचारेण पूजयेद्व्रती ॥

पूजोपयुक्तं नैवेद्य यद्यद्वेदे निरूपितम् ।

वक्ष्यामि साम्प्रत किञ्चित् यथाधीत यथा-

गमम् ॥

नवनीत दधि क्षीर लाजञ्च तिललड्डुकम् ।

इक्षुमिक्षुरस शुक्लवर्णपक्वगुड मधु ॥

स्वस्तिक शर्करा शुक्लधान्यस्याक्षतमक्षतम् ।

अस्विन्नशुक्लधान्यस्य पृथुक शुक्लमोदकम् ॥

घृतसैन्धवसस्कारैर्हविष्यान्नञ्च व्यञ्जनै' ।

यवगोधूमचूर्णाना पिष्टक घृतसस्कृतम् ॥

पिष्टक स्वस्तिकस्यापि पक्वरम्भाफलस्य च ।

परमान्नञ्च सघृत पिष्टान्नञ्च सुधोपमम् ॥

नारिकेल तदुदक केशर मूलमार्द्रकम् ।

पक्वरम्भाफल चारु श्रीफल वदर फलम् ॥

कालदेशोद्भव पक्वफल शुक्ल सुसस्कृतम् ॥

सुगन्धि शुक्लपुष्पञ्च सुगन्धि शुक्लचन्दनम् ।

नवीनशुक्लवस्त्रञ्च शङ्खञ्च सुन्दर मुने ।

माल्यञ्च शुक्लपुष्पाणि शुक्लहारञ्च भूषणम् ॥

यद्दृष्टञ्च श्रुतौ ध्यान प्रशस्य श्रुतिसुन्दरम् ॥

तन्निबोध महाभाग भयभञ्जनकारणम् ॥

सरस्वती शुक्लवर्णा सस्मिता सुमनोहराम् ।

कोटीचन्द्रप्रभाजुष्टपुष्टश्रीयुक्तविग्रहाम् ॥

वह्निशुद्धांशुकाधाना सस्मिता सुमनोहराम् ॥

रत्नसारेन्द्रनिर्म्माणवरभूषणभूषिताम् ।

सुपूजिता सुरगणैर्ब्रह्मविष्णुशिवादिभि ॥

वन्दे भक्त्या च वन्द्या ता मुनीन्द्रमनुमानवै. ।

एव ध्यात्वा च मूलेन सर्व्व दत्त्वा विचक्षण ॥

सस्तूय कवच धृत्वा प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ।

येषा येषामिष्टदेवी तेषा नित्या क्रिया मुने ॥

विद्यारम्भे च वर्षान्ते सर्व्वेषा पञ्चमीदिने ।

सर्व्वोपयुक्तो मूलश्च वैदिकाष्टाक्षर परम् ॥

येषा येनोपदेशो वा तेषा समूल एव च ।

सरस्वतीचतुर्थ्यन्तो वह्निजायान्त एव च ॥

लक्ष्मीर्मायादिकश्चैव मन्त्रोऽय कल्पपादप ।

पुरा नारायणश्चेम वाल्मीकाय कृपानिधि ॥

प्रददौ जाह्नवीतीरे पुण्यक्षेत्रे च भारते ।

भृगुर्ददौ च शुक्राय पुष्करे सूर्य्यपर्व्वणि ॥

सरस्व
सरस्व

चन्द्रपर्व्वणि मारीचो ददौ वाक्पतये मुदा।
भृगवे च ददौ तुष्टो ब्रह्मा वदरिकाश्रमे॥
आस्तीकाय जरत्कारुर्ददौ चीरोदसन्निधौ।
विभाण्डको ददौ मेरौ ऋष्यशृङ्गाय धीमते॥
शिवः कणादमुनये गौतमाय ददौ मुदा।
सूर्य्यश्च याज्ञवल्क्याय तथाकात्यायनाय च॥
शेषः पाणिनये चैव भरद्वाजाय धीमते।
ददौ शाकटायनाय सुतले वलिससदि॥
चतुर्लक्षजपेनैव मन्त्रः सिद्धो भवेन्नृणाम्।
यदि स्यात् सिद्धमन्त्रोऽपि वृहस्पतिसमो भवेत्।
कवचं शृणु विप्रेन्द्र यद्दत्तं विधिना पुरा।
विश्वश्रेष्ठं विश्वजयं भृगवे गन्धमादने॥

भृगुरुवाच।

ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञानविशारद।
सर्व्वज्ञ सर्व्वजनक सर्व्वेश सर्व्वपूजित॥
सरस्वत्याश्च कवचं ब्रूहि विश्वजयं प्रभो।
अयातयाममन्त्राणां समूहसंयुतं परम्॥

ब्रह्मोवाच।

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि कवचं सर्व्वकामदम्।
श्रुतिसारं श्रुतिसुखं श्रुत्युक्तं श्रुतिपूजितम्॥
उक्तं कृष्णेन गोकुले मह्यं वृन्दावने वने।
रासेश्वरेण विभुना रासे च रासमण्डले॥
अतीवगोपनीयञ्च कल्पवृक्षपरं वरम्।
अश्रुताद्भुतमन्त्राणां समूहैश्च समन्वितम्॥
यद्धृत्वा पठनाद्ब्रह्मन् बुद्धिमांश्च वृहस्पतिः।
यद्धृत्वा भगवान् शुक्रः सर्व्वदैत्येषु पूजितः॥
पठनाद्धारणाद्वाग्मी कवीन्द्रो वाल्मिको मुनिः।
स्वायम्भुवो मनुश्चैव यद्धृत्वा सर्व्वपूजितः॥
कणादो गौतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः।
ग्रन्थञ्चकार यद्धृत्वा दक्षः कात्यायनः स्वयम्॥
धृत्वा वेदविभागञ्च पुराणान्यखिलानि च।
चकार लीलामात्रेण कृष्णद्वैपायनः स्वयम्॥
शातातपश्च सवर्त्तो वशिष्ठश्च पराशरः।
यद्धृत्वा पठनाद्ग्रन्थं याज्ञवल्क्यश्चकार सः॥
ऋष्यशृङ्गो भरद्वाजश्चास्तीको देवलस्तथा।
जैगीषव्यो याजलिश्च यद्धृत्वा सर्व्वपूजितः॥
कवचस्यास्य विप्रेन्द्र ऋषिरेष प्रजापतिः।
स्वयं छन्दश्च वृहती देवो रासेश्वरः प्रभुः॥
सर्व्वतत्त्वपरिज्ञानसर्व्वार्थसाधनेषु च।
कवितासु च सर्व्वासु विनियोगः प्रकीर्त्तितः॥
श्रीं ह्रीं सरस्वत्यै स्वाहा शिरो मे पातु सर्व्वतः।
श्रीं वाग्देवतायै स्वाहा भालं मे सर्व्वदावतु॥
ॐ सरस्वत्यै स्वाहेति श्रोत्रं पातु निरन्तरम्।
ॐ श्रीं ह्रीं भारत्यै स्वाहा नेत्रयुग्मं सदावतु॥
ॐ ह्रीं वाग्वादिन्यै स्वाहा नासां मे सर्व्वतो
ऽवतु॥
ह्रीं विद्याधिष्ठातृदेव्यै स्वाहा चोष्ठं सदावतु॥
ॐ श्रीं ह्रीं ब्राह्म्यै स्वाहेति दन्तपङ्क्तिं सदावतु।
ऐमित्येकाक्षरो मन्त्रो मम कण्ठं सदावतु।
ॐ श्रीं ह्रीं पातु मे ग्रीवां स्कन्धं मे श्रीं सदा
वतु।
ॐ वागधिष्ठातृदेव्यै स्वाहा सर्व्वं सदावतु॥

ॐ सर्व्वकण्ठवासिन्यै स्वाहा प्राच्यां सदावतु।
ॐ सर्व्वजिह्वावासिन्यै स्वाहाग्निदिशि रक्षतु॥
ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं सरस्वत्यै बुधजनन्यै स्वाहा
सततं मन्त्रराजोऽयं दक्षिणे मां सदावतु॥
ऐं ह्रीं श्रीं त्र्यक्षरो मन्त्रो नैरृत्यां सर्वदावतु॥
ॐ ऐं कविजिह्वाग्रवासिन्यै स्वाहा मां वारुणे
ऽवतु॥
सदम्बिकायै स्वाहा च वायव्ये मां सदावतु।
ॐ गद्यपद्यवासिन्यै स्वाहा मामुत्तरेऽवतु॥
ऐं सर्व्वशास्त्रवासिन्यै स्वाहैशान्यां सदावतु।
ॐ ह्रीं सर्व्वपूजितायै स्वाहा चोर्द्ध्वं सदावतु॥
ऐं ह्रीं पुस्तकवासिन्यै स्वाहाधो मां सदावतु।
ॐ ग्रन्थबीजस्वरूपायै स्वाहा मां सर्वतोऽवतु॥
इति ते कथितं विप्र सर्व्वमन्त्रौघविग्रहम्।
इदं विश्वजयं नाम कवचं ब्रह्मरूपिणम्॥
पुरा श्रुतं धर्म्मवक्त्रात् पर्व्वते गन्धमादने।
तव स्नेहान्मयाख्यातं प्रवक्तव्यं न कस्यचित्॥
गुरुमभ्यर्च्च्य विधिवत् वस्त्रालङ्कारचन्दनैः।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ कवचं धारयेत् सुधीः॥
पञ्चलक्षजपेनैव सिद्धन्तु कवचं भवेत्।
यदि स्यात् सिद्धकवचो वृहस्पतिसमो भवेत्॥
महावाग्मी कवीन्द्रश्च त्रैलोक्यविजयी भवेत्।
शक्नोति सर्व्वं जेतुञ्च कवचस्य प्रसादतः॥
इदञ्च काण्वशाखोक्तं कवचं कथितं मुने।
स्तोत्रं पूजाविधानञ्च ध्यानञ्च वन्दनं तथा॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे सरस्वतीकवचम्।
४। ५९—९१॥ *॥

श्रीनारायण उवाच।

'वाग्देवताया स्तवनं श्रूयतां सर्वकामदम्।
महामुनिर्याज्ञवल्क्यो येन तुष्टाव तां पुरा॥
गुरुशापाच्च स मुनिर्हतविद्यो बभूव ह।
तदा जगाम दुःखार्त्तो रविस्थानञ्च पुण्यदम्॥
स प्राप तपसा सूर्य्यं लोलार्के दृष्टिगोचरे।
तुष्टाव सूर्य्यं शोकेन रुरोद च मुहुर्मुहुः॥
सूर्य्यस्तं पाठयामास वेदवेदाङ्गमीश्वरः।
उवाच स्तुहि वाग्देवीं भक्त्या च स्मृतिहेतवे।
तमित्युक्त्वा दीननाथोऽप्यन्तर्द्धानं चकार सः।
मुनिः स्नात्वा च तुष्टाव भक्तिनम्रात्मकन्धरः॥

याज्ञवल्क्य उवाच।

कृपां कुरु जगन्मातर्म्मामेवं हततेजसम्।
गुरुशापात् नष्टस्मृतिं विद्याहीनञ्च दुःखितम्॥
ज्ञानं देहि स्मृतिं देहि विद्यां विद्याधिदेवते।
प्रतिष्ठां कवितां देहि शक्तिं शिष्यप्रबोधिकाम्॥
ग्रन्थकर्त्तृत्वशक्तिञ्च सच्छिष्यं सुप्रतिष्ठितम्।
प्रतिभां सत्सभायाञ्च विचारक्षमतां शुभाम्॥
लुप्तं सर्वं दैवदोषात् दूरीभूतं पुनः पुनः।
यथाङ्कुरं भस्मनि च करोति देवता पुनः॥
ब्रह्मस्वरूपा परमा ज्योतीरूपा सनातनी।
सर्व्वविद्याधिदेवी या तस्यै वाण्यै नमो नमः॥
यया विना जगत् सर्व्वं शश्वज्जीवन्मृतं परम्।
ज्ञानाधिदेवी या तस्यै सरस्वत्यै नमो नमः॥
यया विना जगत् सर्व्वं मूकमुन्मत्तवत् सदा।
वागधिष्ठातृदेवी या तस्यै नित्यं नमो नमः॥
हिमचन्दनकुन्देन्दुकुमुदाम्भोजसन्निभा।
वर्णाधिदेवी या तस्यै चाक्षरायै नमो नमः॥
विसर्गबिन्दुमात्रासु यदधिष्ठानमेव च।
तदधिष्ठातृदेवी या तस्यै वाण्यै नमो नमः॥
यया विनात्र सङ्ख्यावान् सङ्ख्यां कर्त्तुं न शक्यते
कालसङ्ख्यास्वरूपा या तस्यै देव्यै नमो नमः॥
व्याख्यास्वरूपा या देवी व्याख्याधिष्ठातृ
देवता।
भ्रमसिद्धान्तरूपा या तस्यै देव्यै नमो नमः॥
स्मृतिशक्तिर्ज्ञानशक्तिर्बुद्धिशक्तिस्वरूपिणी।
प्रतिभाकल्पनाशक्तिर्या च तस्यै नमो नमः॥
सनत्कुमारो ब्रह्माणं ज्ञानं पप्रच्छ यत्र वै।
बभूव जडवत् सोऽपि सिद्धान्तं कर्त्तुमक्षमः॥
तदाजगाम भगवानात्मा श्रीकृष्ण ईश्वरः।
उवाच सततं स्तौहि वाणीमिति प्रजापते॥
स च तुष्टाव त्वां ब्रह्मा चाज्ञया परमात्मनः।
चकार त्वत्प्रसादेन तदा सिद्धान्तमुत्तमम्॥
यदाप्यनन्तं पप्रच्छ ज्ञानमेकं वसुन्धरा।
बभूव मूकवत् सोऽपि सिद्धान्तं कर्त्तुमक्षमः॥
तदा त्वां स च तुष्टाव सन्त्रस्तः कश्यपाज्ञया।
ततश्चकार सिद्धान्तं निर्म्मलं भ्रमभञ्जनम्॥
व्यासः पुराणसूत्रञ्च पप्रच्छ वाल्मिकिं यदा।
मौनीभूतः स सस्मार त्वामेव जगदम्बिकाम्॥
तदा चकार सिद्धान्तं त्वद्वरेण मुनीश्वरः।
सम्प्राप निर्म्मलं ज्ञानं भ्रमान्धध्वंसदीपकम्॥
पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यासः कृष्णकलोद्भवः।
त्वां सिषेवे च दध्यौ च शतवर्षञ्च पुष्करे॥
तदा त्वत्तो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह।
तदा वेदविभागञ्च पुराणञ्च चकार सः॥
तदा महेन्द्रः पप्रच्छ तत्त्वज्ञानं शिवाशिवम्।
क्षणं त्वामेव सञ्चिन्त्य तस्मै ज्ञानं ददौ विभुः॥
पप्रच्छ शब्दशास्त्रञ्च महेन्द्रश्च वृहस्पतिम्।
दिव्यवर्षसहस्रञ्च स त्वां दध्यौ च पुष्करे॥
तदा त्वत्तो वरं प्राप्य दिव्यं वर्षसहस्रकम्।
उवाच शब्दशास्त्रञ्च तदर्थञ्च सुरेश्वरम्॥
अध्यापिताश्च ये शिष्या यैरधीतं मुनीश्वरैः।
ते च त्वां परिसञ्चिन्त्य प्रवर्त्तन्ते सुरेश्वरि॥
त्वं संस्तुता पूजिता च मुनीन्द्रमनुमानवैः।
दैत्येन्द्रैश्च सुरैश्चापि ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः॥
जडीभूतः सहस्रास्यः पञ्चवक्त्रश्चतुर्म्मुखः।
यां स्तोतुं किमहं स्तौमि त्वामेकास्येन मानवः।
इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यश्च भक्तिनम्रात्मकन्धरः।
प्रणनाम निराहारो रुरोद च मुहुर्मुहुः॥
तदा ज्योतिःस्वरूपा सा तेनादृष्टाप्युवाच तम्।
सुकवीन्द्रो भवेत्युक्त्वा वैकुण्ठञ्च जगाम ह॥
याज्ञवल्क्यकृतं वाणीस्तोत्रं यः संयतः पठेत्
सुकवीन्द्रो महावाग्मी वृहस्पतिसमो भवेत्।
महामूर्खश्च दुर्मेधा वर्षमेकं यदा जपेत्।
स पण्डितश्च मेधावी सुकविश्च भवेद्ध्रुवम्॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे सरस्वत्युपा
ख्यानम्। ५। १—३५॥ *॥

अपि च। "संवत्सरप्रदीपे।
'पञ्चम्यां भूजयेल्लक्ष्मीं पुष्पधूपान्नवारिभि'।
मस्याधार लेखनीञ्च पूजयेन्न लिखेत्तत ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रिय' प्रिया
तस्या पूर्व्वाह्न एवेह कार्य्यः सारस्वतोत्सव ॥'
सारस्वत इत्यपादानात् श्रियः सरस्वत्या'।
तथा च व्याडि ।
'लक्ष्मीसरस्वतीधीत्रिवर्गसम्पद्विभूतिशोभासु।
उपकरणवेशरनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता॥'
तथा चोक्त गां दद्यादित्यादौ नानार्थशब्दस्यापि प्रसिद्धार्थत्वेन व्यवहार' विपरीतार्थग्राहकवाक्यशेषसत्त्वे तु अप्रसिद्धार्थत्वेन च व्यवह्रियते सर्व्वदा नानार्थाना व्यवहारस्तु श्लेषकाव्यादाविति।
'तरुणशकलमिन्दोर्बिभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निषण्णा सिताब्जे।
निजकरकमलोद्यल्लेखनीपुस्तकश्रीः
सकलविभवसिद्ध्यै पातु वाग्देवता नः ॥'
इति शारदोक्त ध्यायेत् ॥
पाद्यादिभिः पूजयित्वा।
'भद्रकाल्यै नमो नित्य सरस्वत्यै नमो नमः।
वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा॥'
इति ब्रह्मपुराणीयेन त्रि. पूजयेत् ॥
मत्स्यसूक्ते ।
'बन्धुजीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न दापयेत् ॥'
सरस्वती सपूज्य।
'यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामह'।
त्वा परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
वेदा. शास्त्राणि सर्व्वाणि नृत्यगीतादिकञ्च यत्
न विहीनं त्वया देवि तथा मे सन्तु सिद्धय ॥
लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टि प्रभा धृति
एताभि. पाहि तनुभिरष्टाभिर्म्मा सरस्वति ॥'
इति मत्स्यपुराणीये प्रार्थयेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अथ सरस्वती मन्त्रादि।
"अद्रिर्व्वरुणसंरुद्धो दवाग्वादिनिठद्वयम्।
सरस्वत्या दशार्णोऽय वागैश्वर्य्यफलप्रद. ॥"
मन्त्रो यथा। वद वद वाग्वादिनि वह्निवल्लभेति दशाक्षरः। तथा निबन्धे ।
'भुवनेश्वरीसपुटोऽय महासारस्वतप्रद. ॥'*॥
अस्य यन्त्रम्।
"व्योमेन्दौ रसनार्णकर्णिकमचा द्वन्द्वे स्फुरत्केशर
पत्रान्तर्गतपञ्चवर्गयशला वर्णादिवर्ग क्रमात्।
आशास्वश्रिषु लान्तलाङ्गलियुजा चौणीपुरेणावृतं
यन्त्रं कल्पितमत्र पूजयतु तां वर्णात्मिका देवताम् ॥"
गौतमीये।
"कर्णिकाया प्रेतबीजं विधिना विलिखेत् गुरु
ततः षोड़शकेशरेषु विलिखेत् षोडश स्वरान् ॥
तथाष्टदलमध्ये च वर्गाष्टकं यथाविधि।
कादिमान्ताः पञ्च पञ्च वर्गा' स्युर्मातृकोदिताः॥
यादिवान्ताः शादिहान्ता ल् क्षमीशे प्रविन्यसेत्।
चतुरस्र' चतुर्द्वारं दिक्षु व ठ विदिक्षु च ॥"*॥
अस्य पूजाप्रयोगः। प्रात कृत्यादिपीठन्यासान्त कर्म्म विधाय केशरेषु मध्ये च पीठशक्तीर्न्यसेत् यथा, 'ॐ मेधायै नमः। ॐ प्रज्ञायै नमः। ॐ प्रभायै नम'। ॐ विद्यायै नम.। ॐ धियै नमः। ॐ धृत्यै नमः। ॐ स्मृत्यै नम। ॐ बुद्ध्यै नमः। ॐ विद्येश्वर्य्यै नम.। मध्ये तदुपरि ॐ पद्मासनाय नमः।' प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत्। तथा च सारदातिलके।
"आधारशक्तिमारभ्य पीठशक्त्यन्तमर्च्चयेत्।
मेधाप्रज्ञाप्रभाविद्याधीधृतिस्मृतिबुद्धय. ॥
विद्येश्वरी च सम्प्रोक्ता ताराद्या नव शक्तय ।
वर्णाब्जेनासन दद्यात् मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत् ॥"
तत ऋष्यादिन्यास.। तद्यथा। शिरसि ॐ कण्वऋषये नम.। मायापुटितश्चेत् ॐ बृहस्पतये ऋषये नमः। मुखे विराट्छन्दसे नमः। हृदि वागीश्वर्य्यै देवतायै नम' ॥ * ॥ अत मन्त्रन्यास.। शिरसि व नम। श्रवणयोर्द नम व नम'। चक्षुषोर्द नम. वा नम। नासिकयोर्वा नमः दि नम'। वदने नि नम'। लिङ्गे स्वा नम.। गुह्ये हा नम. ॥ * ॥ ततो मातृकाया कराङ्गन्यासौ कृत्वा ध्यायेत्। तथाच निबन्धे।
"शिर'श्रवणदृङ्नासावदनाब्धुगुदेष्विमान्।
न्यस्य वर्णान् षडङ्गानि मातृकोक्तानि कल्पयेत् ॥"
ततो ध्यानम्।
"तरुणशकलमिन्दोर्बिभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निषण्णा सिताब्जे।
निजकरकमलोद्यल्लेखनीपुस्तकश्री
सकलविभवसिद्ध्यै पातु वाग्देवता न. ॥"
एव ध्यात्वा मानसैः सपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्य्यात् तत. पीठपूजा कृत्वा केशरेषु मध्ये दिक्षु च मेधादिपीठमन्वन्त संपूज्य पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त कर्म्म विधाय आवरणपूजा कुर्य्यात्। अग्निकोणे अ क ख ग घ ङ आ हृदयाय नम। एवं नैर्ऋते इ च छ ज झ ञ ई शिरसे स्वाहा। वायुकोणे उ ट ठ डं ढ ण ऊ शिखायै वषट्। ईशाने ए त थ द ध न ऐं कवचाय हु। मध्ये ओ प फ ब भ म औ नेत्रत्रयाय वौषट्। दिक्षु अ य र ल वं श ष स हं ळं क्ष अ करतलपृष्ठाभ्या अस्त्राय फट्। तत. पत्रेषु पूर्व्वादिषु ॐ योगायै नम। ॐ सत्यायै नम.। ॐ विमलायै नम। ॐ ज्ञानायै नमः। ॐ बुद्ध्यै नम.। ॐ स्मृत्यै नम.। ॐ मेधायै नम। ॐ प्रज्ञायै नम.। दलाग्रेषु। ब्राह्म्याद्या मातर पूज्या. प्रणवादिनमोऽन्तिका'। तद्बहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत्। ततो धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत् ॥ * ॥ अस्य पुरश्चरण दशलक्षजपः।
तथा च।
"दशलक्ष जपेन्मन्त्र दशाश जुहुयात्ततः।
पुण्डरीकै. पयोऽभ्यक्तैस्तिलैस्त्रिमधुरान्वितै.॥"
इति ॥*॥
मन्त्रान्तरम्।
"हृदयान्ते भगवति वदशब्दयुग ततः।
वाग्देविवह्निजायान्त' वाग्भवाद्य समुच्चरेत्॥"
अस्य पूजाप्रयोगः। प्रात.कृत्यादिपीठन्यासान्त कर्म्म विधाय केशरेषु मध्ये च पूर्व्वोक्तमेधादिपीठशक्तीः पीठमनुञ्च न्यसेत्। तत' पूर्व्वोक्तऋष्यादिन्यास कृत्वा कराङ्गन्यासौ कुर्य्यात्। तद्यथा। ऐ अङ्गुष्ठाभ्या नम.। नमस्तर्जनीभ्या स्वाहा। भगवति मध्यमाभ्या वषट्। वद वद अनामिकाभ्या हुँ। वाग्देवि कनिष्ठाभ्या वौषट्। स्वाहा करतलपृष्ठाभ्या फट्। एव हृदयादिषु। तथा च निबन्धे।
"मनो' षड्भि. पदै. कुर्य्यात् जातियुक्त' षडङ्गकम् ।"*॥
ततो ध्यानम्।
"शुभ्रा स्वच्छविलेपमाल्यवसना शीतांशुखण्डोज्ज्वला
व्याख्यामक्षगुण सुधाढ्यकलस विद्याञ्च हस्ताम्बुजे।
बिभ्राणा कमलासना कुचनता वाग्देवता सस्मिता
वन्दे वाग्विभवप्रदा त्रिनयना सौभाग्यसम्पत्करीम् ॥"
एव ध्यात्वा मानसै. सपूज्य शङ्खस्थापन कुर्य्यात् तत पूर्व्वोक्तक्रमेण पूजयेत्। किन्त्वङ्गमन्त्रे विशेष। अस्य पुरश्चरणमष्टलक्षजप। तथा च।
"हविष्याशी जपेन्मन्त्र वसुलक्षमनन्यधी.।
दशाश जुहुयादन्ते तिलैराज्यपरिप्लुतै ॥
तारो मायाधरो बिन्दु शक्तिस्तार सरस्वती।
ङेऽन्तो नमोऽन्तको मन्त्र प्रोक्त एकादशाक्षर ॥'*॥
अस्या पूजाप्रयोग। प्रात कृत्यादिपूर्व्वोक्तपीठमन्वन्त विन्यस्य पूर्व्वोक्त ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात्। ततो मन्त्रन्यास.। ॐ नमो ब्रह्मरन्ध्रे। ह्रीं नमो भ्रूमध्ये। ऐ नम ह्रीं नमश्चक्षुषो.। ॐ नम स नम. कर्णयो। र नम स्व नमो नासिकयो.। त्यै नमो मुखे। नं नमो लिङ्गे। मं नमो गुह्ये। तत कराङ्गन्यासौ। ऐ अङ्गुष्ठाभ्या नम। ऐ तर्ज्जनीभ्या स्वाहा। इत्यादि। एवं हृदयादिषु। तथा च निबन्धे।
"मन्त्रवर्णान् न्यसेन्मन्त्री वाग्भवेनाङ्गकल्पनाम्।"
इत्यादि ॥*॥
ततो ध्यानम्।
"वाणीं पूर्णनिशाकरोज्ज्वलमुखीं कर्पूरकुन्दप्रभा-
चन्द्रार्द्धाङ्कितमस्तका निजकरै सबिभ्रतीमादरात् ।

वीणामक्षगुण सुधाढ्यकलस विद्याञ्च तुङ्गस्तनी दिव्यैराभरणैर्विभूषिततनु हंसाधिरूढा भजे॥”
एव ध्यात्वा मानसै सपूज्य शङ्खस्थापन कुर्य्यात् तत' पोठपूजा विधाय केशरेषु मध्ये च पूर्व्वोक्त पीठशक्तौ: पीठमनुञ्च यजेत्। तत' पुनर्ध्यात्वा-आवाहनादि पञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त कर्म्म समाप्य आवरणपूजा कुर्य्यात्। देव्या दक्षिणे ॐ सस्कतायै वाङ्मय्यै नम:। वामे ॐ प्राकृ-ताय वाङ्मय्य नम। ततः केशरेषु अग्नि-कोणे ऐं हृदयाय नमः। नैरृते ऐं शिरसे स्वाहा। वायव्ये ऐ शिखायै वषट्। ईशाने ऐ कवचाय हुं। मध्ये ऐ नेत्रत्रयाय वौषट्। दिक्षु ऐ अस्त्राय फट्। तत' पूर्व्वादिपत्रेषु ॐ प्रज्ञायै नम. एव मेधायै श्रुत्यै शक्त्यै स्मृत्यै वागीश्वर्य्यै मत्यै स्वस्त्यै। तत पत्राग्रेषु ब्राह्मयाद्या: पूजयेत्। तथा च निबन्धे।
“देव्या दक्षिणत. पूज्या सस्कृता वाङ्मयी शुभा प्राकृता वाङ्मयी पूज्या वामत. सर्व्वदा शुभा॥
इष्ट्वा पूर्व्ववदङ्गानि प्रज्ञाद्या पूजयेत् पुन:।
प्रज्ञा मेधा श्रुति. शक्ति: स्मृतिर्व्वागीश्वरी
मति:।
स्वस्तिश्चेति समाख्याता ब्राह्मयाद्यास्तदनन्त-
रम्॥”
तद्बहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत्। ततो धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरण द्वादशलक्षजप। तथा च।
“जपेत् द्वादशलक्षाणि तत्सहस्र सिताम्बुजै'।
नागचम्पकपुष्पैर्व्वा जुहुयात् साधकोत्तम॥”*॥
मन्त्रान्तरम् शारदायाम्।
“वाचस्पतेऽमृते भूय: प्लवप्लुरिति कीर्त्तयेत्।
वागाद्यो मनुराख्यातो रुद्रसख्याक्षरोऽपर.॥”
अस्य पूजादिक पूर्व्ववत्। कराङ्गन्यासन्तु ऐं अङ्गुष्ठाभ्या नम। वाचस्पते तर्ज्जनीभ्या स्वाहा। अमृते मध्यमाभ्या वषट्। प्लुव अनामिकाभ्या हुं। प्लु, कनिष्ठाभ्या फट्। एव हृदयादिषु। तथा च निबन्धे।
“कुर्य्यादङ्गानि विधिवत् वागाद्यै पञ्चभि. पदै॥
ध्यानन्तु।
“आसोना कमले करैर्जपवटी पद्मद्वय पुस्तक बिभ्राणा तरुणेन्दुबद्धमुकुटा मुक्तेन्दुकुन्दप्रभा।
भालोन्मीलितलोचना कुचभराक्रान्ताभव-
भूतये
भूयाद्वागधिदेवता मुनिगणैरासेव्यमाना-
निशम्॥”
एव ध्यात्वा पूर्व्ववत् पूजादिक कुर्य्यात्। अस्य पुरश्चरणमेकादशलक्षजप। तथा च।
“रुद्रलक्ष जपेन्मन्त्र दशाश जुहुयाद्घृतै॥”*॥
मन्त्रान्तर शारदायाम्।
“तोयस्थ शयन विष्णो सकेवलचतुर्मुखम्।
अर्घीशेन्दुयुतो वह्निर्बिन्दुमत्याम्बुमान् भृगु.।
उक्तानि त्रीणि बीजानि सन्ति. सारस्वता-
र्थिनाम्॥
तोयं वकार: विष्णो: शयनमाकार: केवलेन आकाररहितेन ककारेण सहित: तेन वागिति सिद्ध वाग्भवमित्यर्थ:। केचित्तु लक्षितलक्षणा भयादेव वदन्ति आकारयुक्तो वकार. के मस्तके वलते केवलोऽनुस्वार: तदयुक्तेन ककारेण सह वर्त्तते तेन क्लामिति। तन्न। निरूढ-लक्षणाया:। शक्तितुल्यत्वात्। वाक् वाग्भव इति पर्य्याय:। वस्तुतस्तु ऐं रुं स्त्रीम्।
द्वादशस्वरमुद्धृत्य बिन्दुनादविभूषितम्।
बिन्दुनादसमायुक्त वह्निबीज समुद्धरेत्॥
षष्ठस्वरसमायुक्त द्वितीय बीजमुद्धरेत्।
चन्द्रबीज समुद्धृत्य वरुण योजयेत्तत।
त्रयोदशस्वरारूढ बिन्दुनादविभूषितम्॥”
इति विश्वसारवचनात् वाग्भवबीजमेव। अस्य पूजादिकं पूर्व्ववत्। कराङ्गन्यासस्तु द्विरुक्तैस्त्रिभिर्व्वीजैर्विधेय'। तथा च निबन्धे।
“अङ्गानि कल्पयेन्मन्त्री द्विरुक्तैर्जातिसयुतै॥”
ध्यानन्तु।
“मुक्ताहारावदाता शिरसि शशिकलालङ्कृता
बाहुभि स्वै-
र्व्याख्या वर्णाक्षमाला मणिमयकलस पुस्तक-
ञ्चोद्वहन्तीम्।
आपीनोत्तुङ्गवक्षोरुहभरविलसन्मध्यदेशा-
मधीशा
वाचामीडे चिराय त्रिभुवनमिता पुण्डरीके
निषण्णाम्॥”
एवं ध्यात्वा पूर्व्ववत् पूजादिक कुर्य्यात्। अस्य पुरश्चरण त्रिलक्षजप। तथा च
“त्रिलक्ष प्रजपेन्मन्त्र जुहुयात्तद्दशाशत'।
पायसैराज्यसंसिक्तै स्स्कृते हव्यवाहने॥”*॥
अथ पारिजातसरस्वतीमन्त्रा:। मन्त्रदेवप्रकाशिकायम्। स च प्रणवहृल्लेखा सपुटित-हकारसकारौकारबिन्दुयुक्त सरस्वती ङेऽन्ता नतिश्च। अस्य पूजा। प्रात कृत्यादिपीठमन्त्रान्त विन्यस्य ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात्। शिरसि कण्व-ऋषये नम। मुखे त्रिष्टुप्छन्दसे नम.। हृदि पारिजातसरस्वत्यै देवतायै नम। ततो मातृकोक्तकराङ्गन्यासौ कुर्य्यात्। मूर्द्धि भ्रूमध्यनेत्र-कर्णनासापुटद्वयजिह्वालिङ्गपायुषु एकादशा-क्षरन्यास। ततो ह्सा अङ्गुष्ठाभ्या नम इत्यादिना कराङ्गन्यासौ कुर्य्यात्। अन्यत् सर्व्व पूर्व्ववत्। दक्षिणामूर्त्तिसंहितायान्तु।
“सम्प्रदाया भैरव्या वाग्भव बीजमालिखेत्।
तारेण परया देवि सपुटीकृत्य मन्त्रवित्।
सरस्वत्यै हृदन्तोऽय रुद्रार्णो मनुरीरित.॥”
तथाच प्रपञ्चसारे।
“आद्यन्तप्रणवशक्तिमध्यसस्था
वाक् भूयो भवति च सरस्वती ङेऽन्ता।
नत्यन्तो मनुरयमीशमख्यवर्ण.
समोक्तो भजमान पारिजात॥
दक्षिणामूर्त्तिरृषि. प्रोक्तो गायत्री च्छन्द
ईरितम्।
पारिजातेश्वरी वाणी देवता परिकीर्त्तिता॥
तृतीयञ्च द्वितीयञ्च बीजशक्ती च तारकम्।
कीलक परमेशानि महासारस्वतप्रदम्॥
षड्दीर्घस्वरसभिन्नबीजेनाङ्गानि विन्यसेत्॥”
ततो ध्यानम्।
“हसारूढा हरहसितहारेन्दुकुन्दावदाता
वाणी मन्दस्मिततरमुखी मौलिबद्धेन्दुरेखा।
विद्यावीणामृतमयघटाक्षस्रजा दीप्तहस्ता
शुभ्राब्जस्था भवदभिमतप्राप्तये भारती स्यात्॥”
अस्य पूजादिक पूर्व्वोक्तैकादशाक्षरीवत्। पुरश्चरणन्तु द्वादशलक्षजप। सितपद्मैर्नागचम्पकैर्वा जुहुयाद्द्वादशसहस्रमिति। इति तन्त्रसार.॥*॥
नदीविशेषस्य पर्य्याय.। प्लक्षसमुद्भवा २ वाक्-प्रदा ३ ब्रह्मसुता ४ भारती ५ वेदाशणी ६ पयोष्णिजाता ७ वाणी ८ विशाला ९ कुटिला १०। तज्जलगुणा'। स्वादुत्वम्। पूतत्वम्। सर्व्व-रुजापहत्वम्। रुच्यत्वम्। दीपनत्वम्। पथ्यत्वम्। देहकान्तिकरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राज-निर्घण्ट॥*॥ सा तु देशभेदे सप्तनाम्नी यथा। पुष्करे पितामहयज्ञे आहृता सुप्रभा १ नैमिषारण्ये सत्रयाजिभिरृषिभिराहृता काञ्चनाक्षी २ गयदेशे गयराजयज्ञे आहृता विशाला ३ उत्तरकोशलाया औद्दालकमुनियज्ञे समाहृता मनोरमा ४ ऋषभद्वीपे कुरुक्षेत्रे कुरुराजयज्ञे समाहृता ओघवती ५ गङ्गाद्वारे दक्षप्रजापतियज्ञे समाहृता सुरेणु ६ हिमालयपर्व्वते ब्रह्मण: पुनर्यज्ञे समाहृता विमलोदा ७ तत्र सप्तसरस्वत्य' समागता। अतएव तत् तीर्थं सप्तसारस्वतनाम्ना ख्यातम्। इति महाभारते शल्यपर्व्व॥*॥
तस्या उत्पत्तिर्ब्रह्मपत्नीत्वकारणञ्च यथा,—
नारायण उवाच।
“सरस्वती सा वैकुण्ठे स्वय नारायणान्तिके।
गङ्गाशापेन कलया कलहाद्भारते सरित्॥
पुण्यदा पुण्यजननी पुण्यतीर्थस्वरूपिणी।
पुण्यवद्भिर्निषेव्या च स्थिति' पुण्यवता मुने॥
तपस्विना तपोरूपा तपस्याकररूपिणी।
कृतपापेध्मदाहाय ज्वलदग्निस्वरूपिणी॥
स्नाने सरस्वतीतोये मग्न यैर्म्मानवैर्भुवि।
तेषा स्थितिश्च वैकुण्ठे सुचिर हरिसंसदि॥
भारते कृतपापी च स्नात्वा तत्रावलीलया।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोके वसेच्चिरम्।
चातुर्म्मास्या पौर्णमास्यामक्षयायां दिनक्षये।
व्यतीपाते च ग्रहणेऽन्यस्मिन् पुण्यदिनेऽपि च॥
आनुषङ्गेण य स्नाति हेलया श्रद्धयापि वा।
सारूप्य लभते नून वैकुण्ठे स हरेरपि॥
सरस्वतीमनु तत्र मासमेकञ्च यो जपेत्।
महामूर्खं कवीन्द्रश्च स भवेन्नात्र सशय॥
नित्य सरस्वतीतोये य स्नाति मुण्डयेन्नर'।
न गर्भवास कुरुते पुनरेव स मानव॥
इत्येव कथित किञ्चित् भारतीगुणकीर्त्तनम्।
सुखद पुण्यद सार कि भूय. श्रोतुमिच्छसि॥*॥

नारद उवाच।
कथं सरस्वती देवी गङ्गाशापेन भारते।
कलया कलहेनैव बभूव पुण्यदा सरित् ॥
नारायण उवाच।
शृणु नारद वक्ष्यामि कथामेतां पुरातनीम्।
यस्याः श्रवणमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
लक्ष्मीः सरस्वती गङ्गा तिस्रो भार्य्या हरेरपि।
प्रेम्णा समास्तास्तिष्ठन्ति सततं हरिसन्निधौ॥
चकार सैकदा गङ्गा विष्णोर्मुखनिरीक्षणम् ॥
सस्मिता च सकामा च सकटाक्षं पुनः पुनः।
विभुर्जहास तद्वक्त्रं निरीक्ष्य च क्षणं मुदा।
क्षमां चकार तद्दृष्ट्वा लक्ष्मीर्नैव सरस्वती ॥
बोधयामास तां पद्मा सत्त्वरूपा च सस्मिता।
क्रोधाविष्टा च सा वाणी न च शान्ता बभूव ह॥
उवाच गङ्गां भर्त्तारं रक्तास्या रक्तलोचना।
कम्पिता कोपवेगेन शश्वत्प्रस्फुरिताधरा ॥
सरस्वत्युवाच।
सर्व्वत्र समता बुद्धिः सद्भर्त्तुः कामिनीं प्रति।
धर्म्मिष्ठस्य वरिष्ठस्य विपरीता खलस्य च ॥
ज्ञातं सौभाग्यमधिकं गङ्गायां ते गदाधर।
कमलायाञ्च तत्तुल्यं न च किञ्चिन्मयि प्रभो ॥
गङ्गायाः पद्मया सार्द्धं प्रीतिश्चास्ति सुसम्मता।
क्षमां चकार तेनेदं विपरीतं हरिप्रिया ॥
किं जीवनेन मेऽत्रैव दुर्भगायाश्च साम्प्रतम्।
निष्फलं जीवनं तस्या या पत्युः प्रेमवञ्चिता ॥
त्वां सर्व्वेशं सत्त्वरूपं ये वदन्ति मनीषिणः।
ते च मूर्खा न वेदज्ञा न जानन्ति मतिं तव ॥
सरस्वतीवचः श्रुत्वा दृष्ट्वा तां कोपसंयुताम्।
मनसा स समालोच्य प्रजगाम बहिःसभाम् ॥
गते नारायणे गङ्गामुवाच निर्भयं रुषा।
वागधिष्ठातृदेवी सा वाक्यं श्रवणदुष्करम् ॥
हे निर्लज्जे हे सकामे स्वामिगर्व्वं करोषि किम्।
अधिकं स्वामिसौभाग्यं विज्ञापयितुमिच्छसि ॥
मानचूर्णं करिष्यामि तवाद्य हरिसन्निधौ।
किं करिष्यति ते कान्तो ममैव कान्तवल्लभे ॥
इत्येवमुक्त्वा गङ्गायाः केशं ग्रहीतुमुद्यता।
वारयामास तां पद्मा मध्यदेशे स्थिता सती ॥
शशाप वाणी तां पद्मां महाकोपवती सती।
वृक्षरूपा सरिद्रूपा भविष्यसि न संशयः ॥
अत्युन्नताञ्च तां दृष्ट्वा कोपप्रस्फुरिताधरा।
उवाच गङ्गा तां देवीं पद्माञ्च रक्तलोचना ॥
गङ्गोवाच।
त्वमुत्सृज महोशाञ्च पद्मे किं मे करिष्यति।
वाग्दुष्टा वागधिष्ठात्री देवीयं कलहप्रिया ॥
इत्येवमुक्त्वा सा देवी वाण्यै शापं ददाविति।
सरित्स्वरूपा भवतु सा या त्वाञ्च शशाप ह ॥
अधोमर्त्त्यं सा प्रयातु सन्ति यत्रैव पापिनः।
कलौ तेषाञ्च पापांश लभिष्यसि न संशयः ॥
इत्येवं वचनं श्रुत्वा तां शशाप सरस्वती।
त्वमेव यास्यसि महीं पापिपापं लभिष्यसि ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र भगवानाजगाम ह।
चतुर्भुजश्चतुर्भिश्च पार्षदैश्च चतुर्भुजैः ॥
सरस्वतीं करे धृत्वा वासयामास वक्षसि।
बोधयामास सर्व्वज्ञः सर्व्वज्ञानं पुरातनम् ॥
श्रीनारायण उवाच।
लक्ष्मि त्वं कलया गच्छ धर्म्मध्वजगृहं शुभे।
अयोनिसम्भवा यौनी तस्य कन्या भविष्यसि ॥
तत्रैव दैवदोषेण वृक्षत्वञ्च लभिष्यसि।
मदंशस्यासुरस्यैव शङ्खचूडस्य कामिनी ॥
भूत्वा पश्चाच्च मत्पत्नी भविष्यसि न संशयः।
त्रैलोक्यपावनी नाम्ना तुलसीति च भारते ॥
कलया च सरिद्भूत्वा शीघ्रं गच्छ वरानने।
भारते भारतीशापात् नाम्ना पद्मावती भव ॥
गङ्गे यास्यसि पश्चात्त्वमंशेन विश्वपावनी।
भारतं भारतीशापात् पापदाहाय पापिनाम् ॥
भगीरथस्य तपसा तेन नीता सुदुष्करात्।
नाम्ना भागीरथी पूता भविष्यसि महीतले ॥
मदंशस्य समुद्रस्य जाया भव ममाज्ञया।
मत्कलांशस्य तस्यैव शान्तनोश्च सुरेश्वरि ॥*॥
गङ्गाशापेन कलया भारतं गच्छ भारति।
कलहस्य फलं भुङ्क्ष्व सपत्नीभ्यां सहाच्युते ॥
स्वयञ्च ब्रह्मसदनं ब्रह्मणः कामिनी भव।
गङ्गा यातु शिवस्थानमत्र पद्मैव तिष्ठतु ॥
शान्ता च क्रोधरहिता मद्भक्ता सत्त्वरूपिणी।
महासाध्वी महाभागा सुशीला धर्म्मचारिणी ॥
यदंशकलया सर्व्वा धर्म्मिष्ठाश्च पतिव्रताः।
शान्तरूपाः सुशीलाश्च प्रतिविश्वेषु योषितः ॥
तिस्रो भार्य्यास्त्रिशालाश्च त्रयो भृत्याश्च बान्धवाः।
ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च न ह्येते मङ्गलप्रदाः ॥
गच्छ गङ्गे शिवस्थानं ब्रह्मस्थानं सरस्वती।
अत्र तिष्ठतु मद्गेहे सुशीला कमलालया ॥
इत्युक्त्वा जगतां नाथो विरराम च नारद।
अत्युच्चै रुरुदुर्देव्यः समालिङ्ग्य परस्परम् ॥
ताश्च सर्व्वाः समालोच्य क्रमेणोचुः सदीश्वरम्।
कम्पिताः साश्रुनेत्राश्च शोकेन च भयेन च ॥
सरस्वत्युवाच।
विदायं देहि मे नाथ दुष्टाया जन्मशोधनम्।
सत्स्वामिना परित्यक्ता कुतो जीवन्ति काः स्त्रियः ॥
देहत्यागं करिष्यामि योगेन भारते ध्रुवम्।
अत्युच्छ्रितो निपतनं प्राप्तुमर्हति निश्चितम् ॥
गङ्गोवाच।
अहं केनापराधेन त्वया त्यक्ता जगत्पते।
देहत्यागं करिष्यामि निर्दोषाया वधं लभ ॥
निर्दोषां कामिनीं त्यागं करोति यो जनो भवे
स याति नरकं कल्पं किं ते सर्वेश्वरस्य वा ॥
महालक्ष्मीरुवाच।
नाथ सत्त्वस्वरूपस्त्वं कोपः कथमहो तव।
प्रसादं कुरु भार्य्ये द्वे सदीशस्य क्षमा वरम् ॥
भारतं भारतीशापात् यास्यामि कलया विभो
कतिकालं स्थितिस्तत्र कदा द्रक्ष्यामि ते पदम्॥
दास्यन्ति पापिनः पापं मह्यं स्नानावगाहनात्
केन तेन विमुक्ताहमागमिष्यामि त्वत्पदम्।
कलया तुलसीरूपा धर्म्मध्वजसुता सती।
भूत्वा कदा लभिष्यामि त्वत्पादाम्बुजमच्युत ॥
वृक्षरूपा भविष्यामि त्वदधिष्ठातृदेवता।
मामुद्धरिष्यसि कदा तन्मे ब्रूहि कृपानिधे ॥
गङ्गा सरस्वतीशापात् यदि यास्यति भारतम्।
सा केन मुक्ता पापाच्च कदा त्वां वा लभिष्यति ॥
गङ्गाशापेन सा वाणी यदि यास्यति भारतम्।
कदा शापाद्विनिर्मुच्य लभिष्यति पदं तव ॥
तां वाणीं ब्रह्मसदनं गङ्गां वा शिवमन्दिरम्।
गन्तुं वदसि हे नाथ तत् क्षमस्व च ते वचः ॥
इत्युक्त्वा कमला कान्तपदं धृत्वा ननाम च।
स्वकेशैर्वेष्टनं कृत्वा रुरोद च पुनः पुनः ॥
उवाच पद्मनाभस्तां पद्मां कृत्वा स्ववक्षसि।
ईषद्धास्यप्रसन्नास्यो भक्तानुग्रहकातरः ॥
श्रीनारायण उवाच।
त्वद्वाक्यमाचरिष्यामि स्ववाक्यञ्च सुरेश्वरि।
समताञ्च करिष्यामि शृणु तत्क्रममेव च ॥
भारती यातु कलया सरिद्रूपा च भारतम्।
अर्द्धांशा ब्रह्मसदनं स्वयं तिष्ठतु मद्गृहे ॥
भगीरथेन नीता सा गङ्गा यास्यति भारतम्।
पूतं कर्त्तुं त्रिभुवनं स्वयं तिष्ठतु मद्गृहे ॥
तत्रैव चन्द्रमौलेश्च मौलिं प्राप्स्यति दुर्लभम्।
ततः स्वभावतः पूताप्यतिपूता भविष्यति ॥
कलांशांशेन त्वं गच्छ भारतं कमले भव।
पद्मावती सरिद्रूपा तुलसी वृक्षरूपिणी ॥
कलेः पञ्चसहस्रे च गते वर्षे च मोक्षणम्।
युष्माकं सरिताञ्चैव मद्गेहश्चागमिष्यति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।६।१—८९॥

सरस्वान्, [त्] पुं, (सरो नीरमस्त्यस्येति मतुप्। तसौ मत्वर्थे इति भत्वान्न पदकार्य्यम्।) समुद्रः। इत्यमरः। १।१०।१ ॥ नदः। रसिके, त्रि। इति मेदिनी ॥

सरा, स्त्री, (सरति गच्छतीति। सृ+अच्। टाप्।) निर्झरः। इति भरतद्विरूपकोषः ॥ प्रसारिणी। इति राजनिर्घण्टः ॥

सराव, पुं, (सरात् सरणात् अवतीति। अव रक्षणे+अच्। शरावः। इति भरतद्विरूपकोषः ॥

सरिः, पुं,स्त्री, (सरतीति। सृ+इन्।) निर्झरः। इति हेमचन्द्रः ॥

सरिका, स्त्री, हिङ्गुपत्री। इति शब्दचन्द्रिका ॥ गमनकर्त्री च ॥

सरित्, स्त्री, (सरतीति। सृ गतौ+“हृसृरुहियुषिभ्य इति।”उणा० १।९९। इति इति।) नदी। इत्यमरः। १।१०।२९॥ (यथा, देवीमाहात्म्ये।
“सरितो मार्गवाहिन्यस्तथासंस्तत्र पातिते ॥”)
सूत्रम्। इति शब्दमाला ॥ दुर्गा। यथा,—
“क्रिया कारणरूपत्वात् सरणाच्च सरिन्मता।
सङ्गमाङ्गमनाद्गङ्गा लोके देवी विभाव्यते ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

सरित्पति, पु, (सरितां पतिः ।) समुद्रः । इत्यमरः ।१।१०।१॥ (यथा, भागवते ।५।१७।७।
"एवं माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती ततोऽनुपरतवेगा केतुमालमभि वर्षं प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति ॥")

सरित्वान्, [त्] पु सरितः सन्त्यस्येति । सरित् + मतुप् । मस्य वः ।) समुद्रः । इति केचित् ॥

सरित्सुत ,पु,(सरितो गङ्गायाः सुतः ।) भीष्मः । गङ्गापुत्त्रत्वात् ॥

सरितानाथः, पु, (सरितां नदीनां नाथः । अलुक् समासः ।) समुद्रः । यथा,—
"त्वं देव सरितानाथ ! त्वं देवि सरितां वरे ।
उभयोः सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गासागरस्नानमन्त्रः ॥

सरितांपति ,पु,(सरितां पतिः । अलुक्समासः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा, कुमारे । २ । ३७ ।
"तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितांपतिः ।
कथमप्यम्भसामन्तः आनिष्पत्तेः प्रतीक्षते ॥")

सरिद्वरा, स्त्री, (सरित्सु वरा श्रेष्ठा ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।१।९६।८।
"महाभिषस्तु तं दृष्ट्वा नदीं धैर्य्याच्च्युतं नृपम् ।
तमेव मनसा ध्यायन्त्युपावर्त्तत्सरिद्वरा ॥"
नदीश्रेष्ठे, त्रि । यथा,महाभारते ।१।७८।९ ।
"सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा ।
शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता ॥")

सरिन्नाथ , पु, (सरितां नाथः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सरिमा [न्]पु, (सरतीति ।सृ+"हृ-भृ-धृ-स्तृ-शृभ्य इमनिच् ।" उणा० ४।१४७ । तति इमनिच् ।) गमनम् । वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

सरिल,क्ली, (सलिलम् । रलयोरैक्यात् लस्य रः ।) सलिलम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सरिषप , पु, (सृ गतौ + अपः युगागमश्च । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः । इत्युणादिटीकायाम् उज्ज्वलदत्तः । ३।१४१ ।) सर्षपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सरी, स्त्री,(सरि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) निर्झरः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

सरीसृपः, पु, (कुटिलं सर्पतीति । सृप् + यङ् लुक् + पचाद्यच् ।) सर्पः । इत्यमरः ।१।८।७।
(यथा, महाभारते । ३ । २ । ३ ।
"वनञ्च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम् ।
परिक्लेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति ॥"*॥
जङ्गमे, त्रि । इति स्वामी ॥ यथा, भागवते । ५ । १८ । २७ ।
"पातु न शैकुर्विं पदश्चतुष्पदः ।
सरीसृपः स्थाणु यदत्र दृश्यते ॥")

सरु , पु , (सृ+उन् ।) त्सरुः । खड्गमुष्टिः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

सरु , त्रि, (सृ+उन् ।) सूक्ष्मः । इति भूरिप्रयोगः ॥

सरूपः, त्रि, (समानं रूपं यस्य । "ज्योतिर्जनपदेति ।" ६ । ३ । ८५ । इति समानस्य सः ।) सदृशः । समानरूपः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि । २ । १ । १ ।
"यथा सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥")

सरूपता, स्त्री, (सरूपस्य भावः । तल् । टाप् ।) समरूपत्वम् । तुल्यता । सरूपशब्दात् तप्रत्ययेनापि निष्पन्ना ॥

सरोज, क्ली, (सरसि जायते इति । जन+ड ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । २७ ।
"मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां
सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥")
सरोवरजाते, त्रि ॥

सरोजन्म, [न्] क्ली,(सरसः जन्म उत्पत्तिर्यस्य ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सरोजिनी, स्त्री, (सरोजानि सन्त्यस्यामिति । सरोज + "पुष्करादिभ्यो देशे ।" ५ । २।१३५। इति इनि । कमलाकरः । पद्मम् । इति मेदिनी ॥ पद्मसमूहः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७०३ ।
"निसर्गसौरभोद्भ्रान्तभृङ्गसङ्गीतशालिनी ।
उदिते वासराधीशे स्मेराजनि सरोजिनी ॥")

सरोजी,[न्] पु,(सरोजम् उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति । इनिः ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली-त्रिकाण्डशेषौ ॥

सरोत्सव , पु, (सरे सरोवरे उत्सवो यस्य ।) सारसपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

सरोध , त्रि रुद्धः । रोधेन सह वर्त्तमानः । इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥

सरोरुट्, [ह्] क्ली, (सरसि रोहतीति । रुह + क्विप् ।) पद्मम् । इति हेमचन्द्रः ॥

सरोरुह, क्ली, (सरसि रोहतीति । रुह+क ।) पद्मम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । १ । १५ । २८ ।
"एवं चिन्तयतो जिष्णोः कृष्णपादसरोरुहम् ।
सौहार्द्देनातिगाढेन शान्तासीद्विमला मतिः ॥"

सरोरुहासन, पु, (सरोरुहमासनं यस्य ।) ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥

सरोवरः, पु, (सरःसु वरः श्रेष्ठः पद्माकरत्वात् ।) जलाशयविशेषः । (यथा, भागवते ।८।२४।२१।
"तत आदाय सा राज्ञा क्षिप्ता राजन् सरोवरे ।
तदावृत्यात्मना सोऽयं महामीनोऽन्ववर्द्धत ॥"
तत्पर्य्यायः । पद्माकरः २ कासारः ३ तडागः ४ तडाकः ५ तटाकः ६ सरसः ७ सरसी ८ सरः ९ सरम् १० सरकम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ तल्लक्षणादि पुष्करिणीशब्दे द्रष्टव्यम् । तस्य जलगुणाः सरःशब्दे द्रष्टव्याः ॥

सर्कः, पु, वायुः । मनः । प्रजापतिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

सर्गः, पु, (सृज् + घञ् ।) स्वभावः । निर्मोकः । (यथा, महाभारते । १३ । १६२ । ३५ ।
"राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च धर्म्मिणः ।
नोपसेवन्ति राजेन्द्र सर्गं मूत्रपुरीषयोः ॥")
निश्चयः । (यथा, रघुः । ३ । ५१ ।
"गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते
न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥"
अध्यायः । (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५५९ ।
"नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ॥")
सृष्टिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२ ॥ (यथा, मनुः । १ । २९ ।
"हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते ।
यद्यस्य सोऽदधात् सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत् ॥"
संसारः । यथा, गीतायाम् । ५ । १९ ।
"इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥"
मोहः । उत्साहः । इति मेदिनी ॥ अनुमतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ सर्गविवरणं यथा,—
"अव्याकृतगुणक्षोभात् महतस्त्रिवृतोऽहमः ।
भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

नवधासर्गो यथा,—
"सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः ।
कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः ॥
आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ।
द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः ॥
भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् ।
चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ॥
वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः ।
षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो ॥
षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु ।
रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः ॥
सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः ।
वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः ॥
उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः ।
तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥
अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ।
गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः ॥
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ।
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ॥
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून् ।
श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ ॥
सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः ।
कङ्कगृध्रबकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः ॥
हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ।
अर्व्वाक्स्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम् ॥
रजोऽधिका कर्म्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ।
वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम ॥

वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः ।
देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः ॥
गन्धर्व्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः ।
भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः ॥
दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशान् मन्वन्तराणि च ॥
एवं रजःप्लुतः स्रष्टा कल्पादिष्वात्मभूर्हरिः ।
सृजत्यमोघसङ्कल्प आत्मैवात्मानमात्मना ॥"
इति च श्रीभागवते । ३ । १० । १४-२६ ॥
(विष्णुः । इति महाभारतम् । १३।१४९।३० ॥
शिवः । इति च तत्रैव । १३ । १७ । १४८ ॥)

सर्गबन्धः, पुं, (सर्गैरध्यायैर्बन्धो यस्य ।) महाकाव्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ तल्लक्षणं यथा,—
"सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्द्देशो वापि तन्मुखम् ॥
इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा तदाश्रयम् ।
चतुर्व्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम् ॥
नगरार्णवशैलर्त्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः ।
उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥
विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।
मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥
अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।
सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ॥
सर्व्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जनम् ।
काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलङ्कृति ॥"
इति दण्डी ॥

सर्ज्ज, अर्ज्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) सिसर्ज्जयिषति । सर्ज्जति धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

सर्ज्जः, पुं, (सृजति निर्य्यासादीनिति । सृज + अच् ।) शालवृक्षः । इत्यमरः । ३ । ४ । ४४ ॥ सर्ज्जरसः । इति भरतः ॥ पीतशालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । २ । १७ ।
"कदम्बसर्ज्जार्ज्जुननीपकेतकी-
र्विकम्पयंस्तत्कुसुमाधिवासितः ।
ससीकराम्भोधरसङ्गशीतलः
समीरणः कं न करोति सोत्सुकम् ॥")

सर्ज्जकः, पुं, (सर्ज्ज एव । स्वार्थे कन् ।) पीतशालः । इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥ (यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
"सर्ज्जकोऽसनकर्णः स्यात् शालो मरिच-
पत्रकः ॥")
शालः । इति जटाधरः ॥

सर्ज्जगन्धा, स्त्री, (सर्ज्जस्येव गन्धो यस्याः ।) रास्ना । इति रत्नमाला ॥

सर्ज्जनं, क्ली, (सृज + ल्युट् ।) सैन्यपश्चाद्भागः । इति शब्दरत्नावली ॥ विसर्ज्जनम् । सृष्टिः । इति सृजधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे चार्व्वाकदर्शने ।
"तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्ज्जनं न युज्यते ॥")

सर्ज्जनिर्य्यासकः, पुं, (सर्ज्जस्य निर्य्यासः । स्वार्थे कन् ।) रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्ज्जमणिः, पुं, (सर्ज्जस्य मणिरिव ।) धूनकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सर्ज्जरसः, पुं, (सर्ज्जस्य रसः ।) शालवृक्षनिर्य्यासः । धूना इति भाषा । (यथा, महाभारते । १ । १४५ । ८ ।
"शणसर्ज्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
आग्नेयान्युत सन्तीह तानि तत्र प्रदापय ॥")
तत्पर्य्यायः । यक्षधूपः २ सरालः ३ सर्व्वरसः ४ बहुरूपः ५ । इत्यमरः । २।६।१२७ ॥ रालः ६ अग्निवल्लभः ७ । इति भरतधृतरभसः ॥ शालजः ८ शालनिर्य्यासः ९ सर्ज्जः १० धूनकः ११ शालसारः १२ । इति रत्नमाला ॥ विहृपः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ शालवेष्टः १४ अग्निवल्लभः १५ सर्ज्जमणिः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥ राजनिर्घण्टोक्तपर्य्यायगुणौ रालशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

सर्ज्जिः, स्त्री, (सर्ज्ज अर्ज्जने + इन् ।) सर्ज्जिकाक्षारः । इति रत्नमाला ॥

सर्ज्जिका, स्त्री, (सर्ज्जिरेव । स्वार्थे कन् । टाप् ।) सर्ज्जिकाक्षारः । इति जटाधरः ॥ (नदीविशेषः । इति भरतः ॥)

सर्ज्जिकाक्षारः, पुं, (सर्ज्जिका एव क्षारः ।) यद्वा, सर्ज्जिकाया नद्याः क्षारः । इति भरतः ॥ साचिक्षार इति साजिमाटि इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कापोतः २ सुखवर्च्चकः ३ सौवर्च्चलम् ४ रुचकम् ५ । इत्यमरः । २।९।१०८ ॥ सृजिकाक्षारः ६ सर्ज्जिका ७ क्षारः ८ । इति तट्टीका । स्वर्ज्जका ९ स्वर्ज्जिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ सुवर्च्चकः ११ । इति जटाधरः ॥ सर्ज्जिक्षारः १२ सर्ज्जिकः १३ सर्ज्जी १४ सुखोर्ज्जिकः १५ सुवर्च्चिकः १६ सुवर्च्ची १७ सुखवर्च्चा १८ । अस्य गुणाः । पटुत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातोदरार्त्तिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"पाक्यक्षारो यवक्षारो यावशूको यवाग्रजः ।
सर्ज्जिकोऽपि स्मृतः क्षारः कापोतः सुखवर्च्चकः ॥
कथितः सर्ज्जिकाभेदो विशेषज्ञैः सुवर्च्चिका ।
यवक्षारो लघुः स्निग्धः सुसूक्ष्मो वह्निदीपनः ॥
निहन्ति शूलवातामश्लेष्मश्वासगलामयान् ।
पाण्डुत्वार्शोग्रहणीगुल्मानाहप्लीहहृद्गदान् ॥
सर्ज्जिकाल्पगुणा तस्माद्विशेषाद्गुल्मशूलहृत् ।
सुवर्च्चिका सर्ज्जिकावद्बोद्धव्या गुणतो जनैः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

सर्ज्जिक्षारः, पुं, (सर्ज्जिरेव क्षारः ।) सर्ज्जिकाक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्ज्जी, स्त्री, (सर्ज्जि + वा ङीप् ।) सर्ज्जिकाक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्ज्जुः, पुं, (सर्ज्जति उपार्ज्जयतीति । सर्ज्ज अर्ज्जने + उन् ।) वणिक् । इति मेदिन्यादिकोषौ ॥

सर्ज्जूः, स्त्री, (सर्ज्जतीति । सर्ज्ज + "कृषिचमितनिधनीति ।" उणा० १ । ८२ । इति ऊः ।) विद्युत् । इति मेदिनी ॥ अभिसारः । हारः । इति शब्दरत्नावली ॥

सर्ज्ज्यः, पुं, (सर्ज्जाय हितमिति । यत् ।) सर्ज्जरसः । इति रत्नमाला ॥ अर्ज्जनीये, त्रि ॥

सर्पः, पुं, (सृप्यते इति । सृप + घञ् ।) नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥ (सृप + भावे घञ् ।) गमनम् । इति सृपधात्वर्थदर्शनात् ॥ (सर्पति इतस्ततो गच्छतीति । सृप + अच् ।) जन्तुधारी स्वनामख्यातजन्तुविशेषः । पुरा अयं क्षत्रिय आसीत् । सगरराजेन अस्य वेदयागादौ अनधिकारित्वं कृत्वा वेशान्यत्वं धर्म्मनाशञ्च चकार यथा, महाभारते हरिवंशे १४ अध्याये ।
"सगरः स्वां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्व्वाक्यं निशम्य च ।
धर्म्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह ॥
अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत् ।
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानां तथैव च ॥
पारदान् मुक्तकेशांश्च पह्लवान् श्मश्रुधारिणः ।
निःस्वाध्यायवषट्कारान् कृतवांस्तेन महात्मना ॥
शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा ।
कोलिसर्पा माहिषका दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः ॥
सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात धर्म्मस्तेषां निराकृतः ।
वशिष्ठवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना ॥"
हिंस्रजन्तुविशेषः । साप इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पृदाकुः २ भुजगः ३ भुजङ्गः ४ अहिः ५ भुजङ्गमः ६ आशीविषः ७ विषधरः ८ चक्री ९ व्यालः १० सरीसृपः ११ कुण्डली १२ गूढपात् १३ चक्षुःश्रवाः १४ काकोदरः १५ फणी १६ दर्व्वीकरः १७ दीर्घपृष्ठः १८ दन्दशूकः १९ विलेशयः २० उरगः २१ पन्नगः २२ भोगी २३ जिह्मगः २४ पवनाशनः २५ । इत्यमरः । १ । ८ । ३ ॥ विलशयः २६ कुम्भीनसः २७ द्विरसनः २८ भेकभुक् २९ श्वसनोत्सुकः ३० फणाधरः ३१ फणधरः ३२ फणावान् ३३ फणवान् ३४ फणाकरः ३५ फणकरः ३६ समकोलः ३७ व्याडः ३८ दंष्ट्री ३९ विषास्यः ४० गोकर्णः ४१ उरङ्गमः ४२ गूढपादः ४३ विलवासी ४४ दर्व्विभृत् ४५ हरिः ४६ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रचलाकी ४७ द्विजिह्वः ४८ जलरुण्डः ४९ कञ्चुकी ५० चिकुरः ५१ भुजः ५२ । इति जटाधरः ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,
"अपियेणास्य तान् दृष्ट्वा केशा शीर्ष्णस्य वेपन ।
हीनाः स्वशिरसो भूय समरोहन् तत शिरः ।
सर्पणात्तेऽभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः ॥"
इति वह्निपुराणे सर्पदमनाध्यायः ॥
सर्पाणामुत्पत्तिर्य्यथा,—
सुमन्तुरुवाच ।
"पञ्चमी दयिता राजन् नागानां नन्दिवर्द्धिनी ।
पञ्चम्यां किल नागानां भवत्युत्सवो महान् ।
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालियो मणिभद्रकः ।
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥
एते प्रयच्छन्त्यभयं प्राणिनां प्राणजीविनाम् ।
पञ्चम्यां स्नापयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः ॥
तेषां कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणदक्षिणाम् ।
शप्ता मात्रा यदा नागा दह्यमाना दिवानिशम्

निर्व्वासयन्ति स्वपनैर्गवां चीरेण मिश्रिते ।
ये स्नापयन्ति वै नागान् भक्त्या श्रद्धासमन्विता॥

शतानीक उवाच ।

माता शप्ता कथ नागा कारणं सवदस्व वै ।
कथ वामन्दकारण कस्य वा संप्रसादजम् ॥

सुमन्तुरुवाच ।

उच्चै श्रवा अश्वरत्न श्वेतो जातोऽमृतोद्भव. ।
त दृष्ट्वा चाब्रवीत् कद्रुर्नागाना जननी स्वसा ॥
अश्वरत्नमिद श्वेत संपश्येऽमृतसम्भवम् ।
कृष्णाश पश्यसे वालान् स वै श्वेत सुता पयै ॥

विनतोवाच ।

सर्व्वश्वेतो ह्यवरो नास्य कृष्णो न लोहित ।
कथ त्व पश्यसे कृष्ण विनतोवाच तां स्वसा ॥

कद्रुरुवाच ।

पश्येऽहमेवानयना कृष्णवालसमन्वितम् ।
हिनेत्रा त्वन्तु विनते न पश्यसि पण कुरु ॥

विनीतोवाच ।

अह दासी भविष्यी ते कृष्णे केशे प्रदर्शिते ।
न चेद्दर्शनतो कद्रुर्मम दासी भविष्यसि ॥
एव तेऽविनय कृत्वा गते क्रोधसमन्विते ।
विनतास्वसा च शयने कद्रुर्जिह्ममचिन्तयत् ॥
आहूय पुत्रान् प्रोवाच वाला भूत्वा हयातने ।
तिष्ठध्व विपयी जेये विनता जयरहिनीम् ॥
प्रोचुस्ता जिह्मबुद्धिन्ते नागा माता विरुद्ध तु
अधर्म्ममेतन्मातोऽतो न करिष्याम ते वचः ॥
तान् शशाप रुपा कद्रु पावको व प्रधक्ष्यति ।
गते वहुतिथे काले पाण्डवो जनमेजय ॥
सर्पसत्र स कर्त्ता वै भुवि अन्यै सुदुष्करम् ।
तस्मिन् सत्रे स तिग्माशु पावको व प्रधक्ष्यति॥
एव शप्ता रुषा कद्रु प्रोक्तवान्नैव किञ्चन ।
माता शप्तास्तथा नागा कर्त्तव्य नान्वपद्यत ॥
वासुकि दु खित ज्ञात्वा ब्रह्मा प्रोवाच सान्त्वयन्
मा शुचो वासुकेऽत्यर्थ शृणु मद्वचन परम् ॥
पराशरकुले जातो जरत्कारुरिति द्विज ।
भविष्यति महातेजास्तस्मिन् काले तपोनिधि
भगिनीञ्च जरत्कारु तस्य त्व प्रति दास्यति ।
भविता तस्य पुत्रोऽसौ आस्तीक इति विश्रुतः॥
स तत् सत्र प्रवृत्त वै नागाना भयद महत् ।
निषेधिष्यति स मुनिर्व्वाग्भिरग्र्याभिस्तोष्यति॥
तदिमा भगिनीं राजन् तस्य त्व प्रतिदास्यति ।
जरत्कान्या जरत्कारो प्रदद्यादविचारयन् ॥
यदासौ प्रार्थतेऽरण्ये यत्किञ्चिद्विवदिष्यति ।
तत् कर्त्तव्यमशङ्केन यदीच्छे श्रेयमात्मन ॥
पितामहवच श्रुत्वा वासुकि प्रणिपत्य च ।
तथाकरोद्यथा चोक्त यत्नञ्च परमास्थितः ॥
तच्छ्रुत्वा पन्नगा सर्व्वे प्रहर्षोत्फुल्ललोचना ।
पुनर्जातमिवात्मान मेनिरे भुजगोत्तमा ॥
तत्र जन्म महावाहो तव पित्रा प्रवर्त्तितम् ।
ऋत्विग्भि सहितेनेह सर्व्व लोकेषु दुष्करम् ॥
प्रोक्तश्च विष्णुना पूर्व्वं धर्म्मपुत्रस्य धीमत. ।,
अवश्य तस्य भविता नागानां भयकारकम् ॥
तस्मात कालान्तराद्राजन् सार्प्पे वर्षशते गते ।
तत् सत्रं भविता घोरं नागानां क्षयकारकम् ॥
यास्यन्त्यधर्म्मनिरतां दन्दशूका विषे.ल्वणाः ।
कोटिमध्या महाराज निपतिष्यन्त्यहर्न्निशम् ॥
आप्लवे तु निमग्नाना घोरे रौद्राग्निसागरे ।
आस्तीकस्तत्र भविता तेषा नौर्वह्निसागरे ॥
स्तुत्वा स चाग्नि राजानमृत्विजस्तदनन्तरम् ।
निवर्त्तयिष्यति तद्यागं नागाना मोहन परम्॥
पञ्चम्या तत्र भविता ब्रह्मा प्रोवाच लोहितान्॥
तस्मादिय महावाहो पञ्चमी दयिता सदा ।
नागानामानन्दकरी दत्ता वै ब्रह्मणा पुरा ॥
कृत्वा तु भोजन पूर्व्व ब्राह्मणानान्तु कामतः ।
विसृज्य नागा प्रीयन्तां ये केचित् पृथिवीतले॥
ये च हैमगिरौ चैव ये ऽन्तरीक्षे दिवि स्थिता ।
ये नदीषु महानागा ये सरस्वतिगामिनः ।
ये च वापीतडागेषु तेषु सर्व्वेषु वै नम ॥
नागान् विप्राय संपूज्य विसृज्य च यथार्थतः ।
तत पश्चात्तु भुञ्जीयात् सह भृत्यैर्नराधिप ॥
प्रथम मधुरमश्नीयात् द्वितीय भुञ्ज्य कामत. ।
एव नियमयुक्तस्य यत् फल तन्निवोध मे ॥
मृतो नागपुर याति पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ।
विमानवरमारूढो रमते कालमीप्सितम् ॥
इह चागत्य राजासौ अयुताना वरो भवेत् ।
सर्व्वरत्नसमृद्ध स्यात् वाहनाढ्यश्च जायते ॥
पञ्चजन्मन्यसौ राजा द्वापरे द्वापरे भवेत् ।
आधिव्याधिविनिर्म्मुक्त पत्नीपुत्रसहायवान् ।
तस्मात् पूज्याश्चमाणास्च घृतपायसगुग्गुलैः॥*॥

शतानीक उवाच ।

दशन्ति य नर विप्र नागा क्रोधसमन्विता ।
भवेत् किं तस्य दष्टस्य विस्तरात् प्रब्रवीहि मे ॥

सुमन्तुरुवाच ।

दंष्ट्रा शुक्ला च कृष्णा च रक्ता पीता च दक्षिणा
समासेन तु वक्ष्यामि यथा वै वर्णत स्मृताः ॥
शुक्ला तु ब्राह्मणी ज्ञेया रक्ता तु क्षत्रिया स्मृता
वैश्या तु पीतिका ज्ञेया कृष्णा शूद्रा तु कथ्यते॥*
अत पर प्रवक्ष्यामि दंष्ट्राणा विषलक्षणम् ।
दंष्ट्राणान्तु विष नास्ति नित्यमेव भुजङ्गमे ॥
दक्षिण नेत्रमासाद्य विष सर्पस्य तिष्ठति ।
सक्रुद्धस्यैव सर्पस्य विष गच्छति मस्तके ॥
मस्तकाद्धमनी याति ततो नाडीषु तिष्ठति ।
नाडीभ्या गच्छते दंष्ट्रे विष तत्र प्रवर्त्तते ॥
तत् सर्व्वं कथयिष्यामि यथावदनुपूर्व्वश. ।
अष्टभि कारणैः सर्पो दशते नात्र संशय ॥*॥
आक्रान्तो दशते पूर्व्व द्वितीय पूर्व्ववैरिणम् ।
तृतीय दशते भीतश्चतुर्थ मददर्पित ॥
पञ्चमन्तु क्षुधाविष्ट षष्ठञ्चेह विषोल्वणः ।
सप्तम पुत्ररक्षार्थं अष्टम कालचोदितम् ॥
यस्तु सर्पो दशित्वा तु उदर परिवर्त्तयेत् ।
वलभुग्नाकृतिर्दंष्ट्रा आक्रान्त त विनिर्द्दिशेत् ॥
यस्य सर्पेण दष्टस्य गभीर दृश्यते व्रणम् ।
वैरदष्ट विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
एकदंष्ट्रा पदे यस्य अव्यक्तं न च कूपितम् ।
भीनदष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः ॥
यस्य सर्पेण दष्टस्य रेखा दन्तस्य जायते ।
मददष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
द्वे च दंष्ट्रे पदे यस्य दृश्येते च महाक्षतम् ।
क्षुधाविष्ट विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः ॥
द्वे दंष्ट्रे यस्य दृश्येते कञ्चिद्रुधिरसङ्कुले ।
विषोल्वणं विजानीयाद्दशन्त नात्र संशय ।
अपत्यरक्षणार्थाय जानीयान्नात्र संशय ॥
यस्तु काकपदाकार त्रिभिर्दन्तैर्व्विच्छिद्रितम् ।
महानाग इति प्रोक्तः कालदष्ट विनिर्द्दिशेत्॥*॥
त्रिविध दष्टजातेस्तु लक्षण समुदाहृतम् ।
दष्ट दष्टा तु पीतञ्च दष्टोद्धृत तथैव च ॥
यस्तु सर्पो दशित्वा तु पिवते तु विचक्षण: ।
दष्टा तु पीत विज्ञेय कश्यपस्य वचो यथा ॥
विषभागौ तु सर्पस्य विभागस्तत्र सक्रमेत् ।
उदर दर्शयेद्यस्तु उद्धृत त विनिर्द्दिशेत् ॥
छर्द्दित विषवेगेन निर्व्विष. पन्नगो भवेत् ।
असाध्ययापि विज्ञेय यस्तुद्दंष्ट्राभिपीडित ॥
पीवाभङ्गो भवेत् किञ्चित् सदष्टो विषयोगत ।
आर्द्राश्लेषामघाभरणीकृत्तिकासु विशेषत ॥
विशाखा त्रिषु पूर्व्वासु मूलास्वातिशतात्मके ।
सर्पदष्टा न जीवन्ति विष पीतञ्च यैस्तथा ॥
शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च ।
न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसयुते ।
इतो दंशस्तत: शुद्धव्यन्तरः परिकीर्त्तित. ॥"
इति भविष्यपुराणे शतसाहस्रसंहितायां
पञ्चमीकल्पे ॥*॥

कश्यप उवाच ।

"तत पर प्रवक्ष्यामि कालदष्टस्य लक्षणम् ।
शृणु गौतम तत्त्वेन यादृशो भवते नर ॥
जिह्वाभङ्गो हृदि शूल चक्षुर्भ्याञ्च न पश्यति ।
दशञ्च दग्धसङ्काश पक्वजम्बुफलोपमम् ॥
वैवर्ण्यं चैव दन्ताना श्यामो भवति वर्णत ।
सर्व्वेष्वङ्गेषु शैथिल्य पुरीषस्य च भेदनम् ॥
भग्नस्कन्धकटीग्रीव ऊर्द्ध्वदृष्टिरधोमुख. ।
दह्यते वेपते चैव स्वपते च मुहुर्म्मुहु ॥
शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिर न प्रवर्त्तते ।
दण्डेन ताड्यमानस्य दण्डराजी न जायते ॥
दशो काकपदे सुनीलमसकृज्जम्बूफलाभं घन
उच्छून रुधिराद्रसेकबहुल कण्ठान्निरोधो
भवेत् ।
हिक्काश्वासगलग्रहश्च सुमहान् या दुस्त्वचा
दृश्यते
संस्थान प्रवदन्ति शास्त्रनिपुणास्तत् कालदष्ट
विदु ॥
दशो यस्याथ शोथ प्रवलितवलित मण्डल वा
सुनील
प्रस्वेदो गात्रभेद. स्रवति च रुधिर सानुनासञ्च
जल्पेत् ।
दन्तोष्ठाभ्या वियोगो भ्रमति च हृदयं सन्नि
रोधश्च तीव्रो
दिव्यानामिव दशस्थलविपुलमयो विधि त
कालदष्टम् ।

दन्तैर्दन्तान् स्पृशति बहुशो हृष्टिरायासखिन्ना
स्थलो दष्टः स्रवति रुधिरं केकरं चक्षुरेकम् ।
प्रत्य.दिष्ट. श्वसिति सततं सानुनासञ्च भावेत्
यद्यद्यद्ब्रूते सकलगदितं कालदष्टं तमाहुः ॥
वेपते वेदना तीव्रा रक्तनेत्रश्च जायते ।
ग्रीवाभङ्गश्च लालाभि' कालदष्टं विनिर्दिशेत्॥
दर्पणे सलिले वापि आत्मच्छायां न पश्यति ।
मन्दरश्मिं तथा दीपं तेजोहीनं दिवाकरम् ॥
वेपते वेदनातस्तु रक्तनेत्रश्च जायते ।
स याति निधनं जन्तुः कालदष्टं विनिर्दिशेत्॥
अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।
नागपञ्चमीदष्टानां जीवितस्य च संशय ।
आर्द्राश्लेषामघाभरणीकृत्तिकासु विशेषतः ।
विशाखा त्रिषु पूर्व्वासु मूलास्वातिशतात्मके ॥
सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च यैस्तथा ।
शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च ।
न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते ॥
अष्टोत्तरं मर्म्मशतं प्राणिनां समुदाहृतम् ।
तेषां मध्ये तु मर्म्माणि दश द्वे चापि कीर्त्तिते॥
शङ्खे नेत्रे भ्रुवोर्म्मध्ये वस्तिभ्यां वृषणान्तरे ।
कक्षे स्कन्धे हृदि मध्ये तालुके चिवुके गुदे ॥
एषु द्वादशमर्म्मसु दष्टः शस्त्रेण वा हत' ।
न जीवन्ति नरा लोके कालदष्टं विनिर्दिशेत्॥*
अ क-च-ट-त-प-श-य-शान् वदन्ति प्रोक्त्या न
जीवन्ति वृत्तस्य गतम् ।
ब्रूयात्-यदि स्खलति गिरा तस्य स प्राप्तकाल. ।
भवति च यदि दूत उत्तमस्याधमो वा
यदि भवति च दूत उत्तमो वाधमस्य ॥
आदौ दष्टस्य नाम यदि वदति कचिद्वक्ति
तस्याथ पश्चात्
वर्णान्तं वर्णभेदो यदि भवति स म. प्राप्तकालस्य
दूतः ॥
दूतो वा दण्डहस्तो भवति च युगल पाश-
हस्तस्तथा वा
रक्तं वस्त्रञ्च कृष्णं अथ शिरसि गत एक-
वस्त्रश्च दूत ।
तैलाभ्यक्तश्च तद्वत् यदि त्वरितगतिर्मुक्तकेशश्च
याति
यः कुर्य्यात् घोरशब्दं करचरणयुगे. प्राप्त-
कालस्य दूतः ॥*॥
नागोदयं प्रवक्ष्यामि ईशानेन तु भाषितम् ।
ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा ग्रहा नागास्त्वनेकशः ॥
अनन्तं भास्करं विद्यात् सोमं विद्यात्तु वासुकिम्
तक्षकं भूमिपुत्रन्तु कर्कोटञ्च बुधं विदुः ॥
पद्मं बृहस्पतिं विद्यान्महापद्मञ्च भार्गवम् ।
कुलिकं शङ्खपालञ्च द्वावेतौ तु शनैश्चर ॥
पूर्व्वपादं शङ्खपालो द्वितीयं कुलिकोऽस्य च ।
नेत्रभागे यमौ दिष्टौ दिनरात्रौ तथैव च ॥
शक्रसोमौ च मध्याह्ने उदये तु क्षमासुतम् ।
प्राण प्रागष्टमे भागे दिवासन्ध्याविहोच्यते ॥
महाग्रं भुञ्जते राजन् पथि मृत्युं व्रजत्यधः ।
अधो गत्वा भवेत् सर्पो निर्व्विषो नात्र संशय ॥

शतानीक उवाच ।
नागदष्ट' पिता यस्य भ्राता वा दुहितापि वा
माता पुत्रोऽथवा भार्य्या किं कर्त्तव्यं वदस्व वै॥
मोक्षाय तस्य विप्रेन्द्र दानं व्रतमुपोषितम् ।
ब्रूहि मे द्विजशार्दूल येन तद्वै करोम्यहम् ॥
सुमन्तुरुवाच ।
उपोष्या पञ्चमी राजन् नागानां पुष्टिवर्द्धिनी ।
शुभंकमेकं राजेन्द्र विधानं शृणु भारत ! ॥
मासि भाद्रपदे या तु शुक्लपक्षे महीपते ।
सा तु पुण्या महाप्रोक्ता ग्राह्यापि च महीपते ॥
ज्ञेया द्वादश सवर्त्तं पञ्चम्यां भरतर्षभ ।
चतुर्थ्यामेकभक्तन्तु तस्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम् ॥
भूरिचन्द्रमयं नागमथवा कलधौतकम् ।
कृत्वा दारुमयं वापि अथवा मृण्मयं नृप ॥
पञ्चम्यामर्च्चयेद्भक्त्या नागं पञ्चफणं नृप ।
करवीरै' शतपत्रैर्जातिपुष्पैश्च सुव्रत ॥
तथा गन्धप्रधूपैश्च पूज्य पन्नगसुत्तमम् ।
ब्राह्मणं भोजयेत् पश्चात् घृतपायसमोदकः ॥
अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं नागं वाश्वतरं नृप ॥
धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालियं तक्षकं तथा ।
पिङ्गलञ्च तथा नागं मासि मासि च कीर्त्तितम्
संवर्त्तान्ते पारणं स्यान्महाब्राह्मणभोजनम् ।
इतिहासविदे नागं गैरिकेण कृतं नृप ॥
तथार्ज्जुनी प्रदातव्या वाचकस्य महीपते ।
एष पारणके वापि विधि प्रोक्तो बुधैर्नृप ॥
तव पित्रा कृतश्चैव पितुर्मोक्षाय भारत ।
शुभात्मिकेयं वैधी च पञ्चमी भरतर्षभ ॥
सुवर्णभारनिष्पन्नं नागं दत्त्वा तथा च गाम् ।
व्यासस्य कुरुशार्दूल पितुरानृण्यमाप्नुयात् ॥
तव पित्रा कृतन्त्वेवं पञ्चम्योपासनं नृप ।
उत्सृज्य नागतां वीर तव पूर्व्वं पितामहः ॥
पुण्येतरसदो गत्वा तथा पुण्यसदो नृप ।
सुनासीरसदो गत्वा तथा भङ्गसदो गत. ॥
भूपसदस्ततो गत्वा कञ्जकस्य सदो गत. ।
अन्येऽपि ये करिष्यन्ति इदं व्रतमनुत्तमम् ।
दष्टकात् मोक्षते तेषां शुभं स्थानमवाप्स्यति ॥
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं नर. श्रद्धासमन्वित ।
कुले तस्य न नागेभ्यो भयं भवति कुत्रचित् ॥"
इति भविष्यपुराणे पञ्चमीकल्पे ॥ * ॥
शतानीक उवाच ।
"सर्पाणां कति रूपाणि के वर्णा. किञ्च लक्षणम्
का जातिस्तु भवेत्तेषां केषु योनि कुलेषु वा ॥
सुमन्तुरुवाच ।
अत्र ते वच्मि संवादं कश्यपस्य महात्मन. ।
यथासीद्गौतमेनेह शृणु पूर्व्वं हिमाचले ॥
हुताग्निहोत्रमासीनं कश्यपन्तु हिमाचले ।
प्रणम्य शिरसा भक्त्या गौतमो वाक्यमब्रवीत् ॥
सर्पाणां कति रूपाणि किञ्चिह्नं किञ्च लक्षणम्
जातिं कुलं तथा वर्णान् ब्रूहि सर्व्वं प्रजापते ।
कथं वा जायते सर्प. कथं मुञ्चेद्विषं प्रभो ।
विषवेगाः कति प्रोक्ताः कत्येव विषनाडिका ॥

दंष्ट्राः कतिविधा' प्रोक्ता' किं प्रमाणं विषागमे
कदा तु गृह्णीते गर्भं कथं वेह प्रसूयते ॥
कीदृशी स्त्री पुमांश्चैव कीदृशश्च नपुंसकम् ।
किं नाम दशनं चैव एतत् कथय सुव्रत ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कश्यप प्रत्यभाषत ।
शृणु गौतम तत्त्वेन सर्पाणामिह लक्षणम् ॥*॥
मास्याषाढे तथा ज्यैष्ठे प्रमाद्यन्ति भुजङ्गमा. ।
ततो नागो नागिनी च मैथुनं सम्प्रपद्यते ॥
चतुरो वार्षिकान् मासान् नागी गर्भमधारयत्
ततः कार्त्तिकमासे तु अण्डकानि प्रसूयते ॥
अण्डकानान्तु विज्ञेयं द्वे शते द्वे च विंशती ।
तान्येव भक्षयेत् सा तु भागैकं घृणया त्यजेत् ॥
सुवर्णार्कवर्णनिभात् पुमान् सञ्जायतेऽण्डकात्
तानेव खादते सर्पो अहोरात्राणि विंशतिम् ॥
अर्क्कोदकसुवर्णाभात् दीर्घराजीवसन्निभात् ।
तस्मादुत्पाद्यते स्त्री वै अण्डाद्ब्राह्मण-
सत्तम ॥
शिरीषपुष्पवर्णाभादण्डकात् स्यान्नपुंसकम् ।
ततो भिनत्ति चाण्डानि षण्मासेन तु गौतम ॥
ततस्ते प्रीतिसम्बन्धात् स्नेहं बध्नन्ति बालकाः ।
ततोऽसौ सप्तरात्रेण कृष्णो भवति यन्नत ॥*॥
आयुःप्रमाणं सर्पाणां शतं विंशोत्तरं स्मृतम् ।
मृत्युश्चाष्टविधो ज्ञेय' शृणुष्वात्र यथाक्रमम् ॥
मयूरात् मानुषाद्वापि चकोराद्गोखुरात्तथा ।
विड़ालान्नकुलाच्चैव वराहाद्वृश्चिकात्तथा ॥
एतेषां यदि मुच्येत जीवेद्विंशोत्तरं शतम् ।
सप्ताहे तु ततः पूर्णे दंष्ट्राणान्तु विरोहणम् ॥
विषस्यागमनं तत्र विक्षेपश्च पुन' पुनः ।
एवं ज्ञात्वा तु तत्त्वेन विषकर्म्म समारभेत् ॥
एकविंशतिरात्रेण विषं दंष्ट्रासु जायते ।
नागीपार्श्वसमावर्त्ती बालसर्पस्तु उच्यते ॥
पञ्चविंशतिरात्रस्तु सद्य' प्राणहरो भवेत् ।
षण्मासाज्जातमात्रस्तु कञ्चुकं वै प्रमुञ्चति ॥
पादानाञ्चापि विज्ञेया द्वे शते द्वे च विंशती ।
गोलोमसदृशाः पादा प्रविशन्ति क्रमन्ति च ॥
सन्धीनां चास्य विज्ञेयं द्वे शते विंशती तथा ।
पाशुल्यश्चापि विज्ञेया द्वे शते विंशतिस्तथा ॥
अकालजाता ये सर्पा निर्व्विषास्ते प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चसप्ततिवर्षाणि आयुस्तेषां प्रकीर्त्तितम् ॥
रक्तपीतशुक्लदन्ता आनीला मन्दवेगिन. ।
एते चाल्पायुषो ज्ञेया अल्पाहाराश्च भीरव ॥
एकञ्चास्य भवेद्वक्त्रं द्वे जिह्वे च प्रकीर्त्तिते ।
प्रथमा ब्रह्मदैवत्या द्वितीया विष्णुदेवता ॥
तृतीया रुद्रदैवत्या चतुर्थी यमदेवता ।
हीना प्रमाणतः सा तु वामनेत्र समाश्रिता ॥
नास्या मन्त्रा प्रयोक्तव्या नौषधं नैव भेषजम् ।
वैद्य पराङ्मुखो याति मृत्युस्तस्या विलेखनात्॥
चिकित्सा न बुधै. कार्य्या तदन्तं तस्य जीवितम्
मकरीं मासिकीं विद्यात् करालीञ्च हिमा-
सिकीम् ।
कालरात्री भवेत् त्रीणि चतुरो यमदूतिका ॥
मकरीशल्लकं विद्यात् कराली काकपादिका ।

टकाराकृतिः कालरात्री याम्या कूपाकृति-
स्मृता ॥
मकरी वातुला ज्ञेया कराली पैत्तिकी स्मृता।
कफात्मिका कालरात्री यमदूती सान्निपातिकी।
शुक्ला तु मकरी ज्ञेया कराली रक्तसन्निभा।
कालरात्री भवेत् पीता कृष्णा च यमदूतिका॥"
इति भविष्यपुराणे पञ्चमीकल्पे ॥ * ॥
कश्यप उवाच।
"सविषा दंष्ट्रयोर्म्मध्ये यमदूती तु चेद्भवेत्।
न चिकित्सा बुधैः कार्य्या त गतायु विनि-
र्द्दिशेत् ॥
प्रहरार्द्धे दिवारात्रौ एकैकं भुञ्जते अहि.।
एकस्य च समानस्य द्वितीय षोडशं तथा ॥
नागोद्वे यसुर्द्दष्टो हतो विद्धो विदारित ।
कालदष्ट विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
यन्मात्रे पतते विन्दुर्व्वालाग्रसलिलोद्धृतम्।
तन्मात्र स्रवते दंष्ट्राविष सर्पस्य दारुणम् ॥
ज्वालाग्रतं तु संपूर्णे देहे सङ्क्रमते विषम्।
यावत् सङ्क्रामयेद्बाहुं कुञ्चित वा प्रसारयेत् ॥
अनेन क्षणमात्रेण विष गच्छति मस्तके।
वेधते विषवेगस्तु शतशोऽथ सहस्रश ॥
वर्द्धते रक्तमासाद्य ततो वाते शिखी यथा।
तैलविन्दुर्ज्जलं प्राप्य यथा वेगेन वर्द्धते ॥
शिखण्डी आश्रय प्राप्य मारुतेन समीरित'।
ततस्तालाशत प्राप्य त्वचास्थान विचेष्टितम् ॥
त्वचासु द्विगुण विद्याच्छोनितेषु चतुर्गुणम्।
पित्ते तु त्रिगुण याति श्लेष्मे वै षोडश भवेत् ॥
वायौ त्रि शद्गुणच्चैव मज्जे षष्टिगुण तथा।
प्राणे चैकार्णवीभूते सर्व्वस्रोतान्निरोधयेत् ॥
स्रोतेन रुध्यमानेन याति साध्यमसाध्यताम्।
ततोऽसौ म्रियते जन्तुर्निश्वासोच्छ्वासवर्ज्जित' ॥
निष्क्रान्ते तु ततो जीवे भूते पञ्चत्वमागते।
तानि भूतानि गच्छन्ति यस्य यस्य यथालयम् ॥
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च।
इत्येषामेव संघात शरीरमभिधीयते ॥
पृथिवी पृथिवी याति आपस्तोयेषु लीयते।
तेजो गच्छति चादित्य मारुतो मारुत व्रजेत्॥
आकाशश्चैव आकाशे सह तेनैव गच्छति।
स्वस्थान ते प्रपद्यन्ते परस्परवियोजिता ॥
न जीवेदागत कश्चिदिह जन्मनि सुव्रत।
विषार्त्तं न उपेक्षेत त्वरित तु चिकित्सयेत् ॥*॥
एकमस्ति विष लोके द्वितीयश्चोपपद्यते।
यथा चलविषश्चैव स्थावरन्तु तथैव च ॥
प्रथमे विषवेगे तु रोमहर्षं प्रजायते।
द्वितीये विषवेगे तु स्वेदो गात्रेषु जायते ॥
तृतीये विषवेगे तु कम्पो गात्रेषु जायते।
चतुर्थे विषवेगे तु श्रोत्रान्तरनिरोधकृत् ॥
पञ्चमे विषवेगे तु हिक्का गात्रेषु जायते।
षष्ठे तु विषवेगे तु ग्रीवाभङ्गस्तु जायते ॥
सप्तमे विषवेगे तु प्राणिभ्यो विप्रमुच्यते।
सप्तधातुवहा ह्येते वैनतेयेन भाषिता ॥*॥
त्वचस्थाने विषे प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु।
अङ्गानि तिमिरायन्ते यतन्ते च मुहुर्म्मुहुः ॥
एतानि यस्य चिह्नानि तस्य त्वचगत विषम्।
तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अर्कमूलमपामार्गंप्रियङ्गु तगर तथा ॥
एतदालोड्य दातव्य ततः सम्पद्यते सुखम् ॥
ततस्तस्मिन् कृते विप्रा न निवर्त्तेत चेद्विषम्।
त्वचस्थान ततो भित्त्वा रक्तस्थानं प्रधावति ॥*॥
विषे च रक्तसंप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु।
दह्यते मुह्यते चैव शीतल बहु मन्यते ॥
एतानि यस्य रूपाणि तस्य रक्त विष गतम्।
तत्रागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
उशीर चन्दन कुष्ठमुत्पल तगर तथा।
महाकालस्य मूलानि सिन्धुवारमृगस्य च ॥
हिङ्गुञ्च मरिचञ्चैव पूर्व्ववेगे तु दापयेत्।
सुश्वतो हरिकाली च इन्द्रवारुणिमूलकम् ॥
सर्पगन्धा घृत चैव द्वितीये परिकीर्त्तितम्।
सिन्दुवार तथा हिङ्गु तृतीये कारयेद्बुध. ॥
नस्य पानञ्च कुर्व्वीत अञ्जन लेपन तथा।
एतेनैवोपचारेण तत सम्पद्यते सुखम् ॥ * ॥
रक्तस्थान ततो गत्वा पित्तस्थान प्रधावति।
पित्तस्थानगते विप्र विषे रूपाणि मे शृणु ॥
उत्तिष्ठते निपतते दह्यते मुह्यते तथा।
गात्रतः पीतता स्याद्दै दिश' पश्यति पीतिका ॥
धवलाश्च भवेन्मूर्च्छा न चात्मान विजानते।
विषक्रिया तस्य कुर्य्यात् यथा सम्पद्यते
सुखम् ॥
पिप्पल मधुक चैव मधुखण्डघृत तथा।
मधुसारमलाबुञ्च जातिशर्करवालुकाम् ॥
इन्द्रवारुणिमूलञ्च गवा मूत्रेण पेषयेत्।
नस्य तस्य प्रयुञ्जीत पानमालेपमाञ्जनम् ॥
एतेनैवोपचारेण तत. सम्पद्यते सुखम्।
पित्तस्थानमतिक्रम्य श्लेष्मस्थानञ्च गच्छति ॥*॥
श्लेष्मस्थाने तत प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु।
गात्राणि तस्य रुध्यन्ते निश्वासश्च न जायते ॥
लाला च स्रवते तस्य कण्ठे घुरघुरायते।
एतानि यस्य रूपाणि तस्य श्लेष्मगत विषम् ॥
तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्।
त्रिकटुकञ्च कोशातकी लोध्रमधुसारकम् ॥
एतेषा समभागानि गवा मूत्रेण पेषयेत्।
नस्य पानञ्च कुर्व्वीत अञ्जन लेपन तथा ॥
एतेनैवोपचारेण तत' सम्पद्यते सुखम्।
श्लेष्मस्थानमतिक्रम्य वायुस्थानञ्च गच्छति ॥*॥
तत्र रूपाणि वक्ष्यामि वायुस्थानगते विषे।
आध्मायते च जठर यत्नवांश्च न पश्यति ॥
ईदृश कुरुते रूप दृष्टिभङ्गश्च जायते।
एतानि यस्य रूपाणि तस्य वायुगत विषम् ॥
तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्।
शोणमूल पियालञ्च रक्ता च गजपिप्पली ॥
भार्गी वचा पिप्पलिदेवदारु-
मधूकसार सह सिन्दुवारम्।
हिङ्गुञ्च पिष्ट्वा गुडिकाञ्च कुर्य्या-
द्दद्याच्च तस्याञ्जनलेपनादीन् ॥
एषोऽगदः सर्व्वविषाणि हन्यात्
स्वयम्भुवा देववरेण सृष्ट' ॥
अञ्जनञ्चैव नस्यञ्च क्षिप्र दद्याद्विषान्विते।
वायुस्थान ततो मुक्त्वा मज्जस्थान प्रधावति ॥*॥
विषे मज्जगते विप्र तस्य रूपाणि मे शृणु।
दृष्टिश्च हीयते तस्य भृशमङ्गानि मुञ्चति ॥
एतानि यस्य रूपाणि तस्य मज्जगत विषम्।
तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
घृत मधु शर्कराञ्च उशीर चन्दन तथा।
एतदालोड्य दातव्य पान तस्य च सुव्रत ॥
तत प्रणश्यते दु ख तत सम्पद्यते सुखम्।
अथ तस्मिन् कृते योगे विष तस्य निवर्त्तते ॥*॥
मज्जस्थान ततो गत्वा मर्म्मस्थान प्रधावति।
विषे तु मर्म्मसम्प्राप्ते शृणु रूप यथा भवेत् ॥
निश्चेष्ट. पतते भूमौ कर्णाभ्या बधिरो भवेत्।
कशया सिच्यमानस्य रोमहर्षो न जायते ॥
दण्डेन हन्यमानस्य दण्डराजी न जायते।
शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिर न प्रवर्त्तते ॥
केशेषु लुच्यमानेषु नैव क्लेशप्रवेदने।
यस्य कर्णौ च पार्श्वौ च हनू पादौ च सन्धय'॥
शिथिलानि भवन्तीह स गतासुरिति श्रुति ।
एतानि यस्य रूपाणि विपरीतानि गौतम ॥
मृतन्तु त विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा।
वैद्यास्तस्य न पश्यन्ति ये पश्यन्ति कुशिक्षिता ॥
विचक्षणास्तु पश्यन्ति मन्त्रौषधिसमन्विता ।
तस्यागद प्रवक्ष्यामि स्वय रुद्रेण भाषितम् ॥
मयूरपित्त मार्ज्जारपित्त नकुलपित्तकम्।
मत्स्यमाहिषपित्तञ्च धानालीमूलमेव च ॥
कुङ्कुम भार्गव कुष्ठ काश्मरी च त्वच तथा।
उत्पलस्य च किञ्जल्क पद्मस्य कुमुदस्य च ॥
एतानि समभागानि गोमूत्रेण तु शोषयेत्।
एषोऽगदो यस्य हस्ते दष्टेन म्रियते न वै।
कालाहिनापि दष्टोऽपि क्षिप्र भवति निर्व्विष'॥
क्षिप्रमेव प्रदातव्य मृतसञ्जीवनौषधम्।
अञ्जनञ्चैव नस्यञ्च क्षिप्रं दद्यात् विचक्षणः ॥"
इति भविष्यपुराणे ब्रह्मपर्व्वणि पञ्चमीधातु-
गतविषक्रिया ॥*॥
गौतम उवाच।
"कीदृश एतदाख्याहि सर्व्वं दष्टस्य लक्षणम् ॥
कश्यप उवाच।
अत पर प्रवक्ष्यामि नागाना रूपलक्षणम्।
सर्पदष्टस्य च तथा समासाद्द्विजपुङ्गव ! ॥
अथ सर्पेण दष्टस्य ऊर्द्ध्वा दृष्टि. प्रजायते।
सर्प्या दष्टस्य च तथा अधोदृष्टि प्रजायते ॥
नपुसकेन दष्टस्य अङ्गमर्द्द प्रजायते।
रुषा दष्टस्य वा साम्या दृष्टिर्द्दिजवरोत्तम ॥
कुमारेणापि दष्टस्य दक्षिणा एव जायते।
गुर्व्विण्या वाथ दष्टस्य तथा स्वेदश्च जायते।
रोमाञ्च सूतिकायाश्च वेपथुश्चापि जायते।
पन्नगी प्रभवेद्रात्रौ दिवा सर्पो विषाधिक ॥
नपुसकन्तु सन्ध्याया कश्यपेन तु भाषितम्।
अन्धकारे तु दष्टानामुदके गहने वने ॥

सुप्तस्य वै प्रमत्तस्य पदे सर्पो न दृश्यते।
दृष्टरूपाण्यजानन् वै कथं वैद्यश्चिकित्सति ॥
चतुर्व्विधा इह' प्रोक्ता पन्नगास्तु महात्मना।
दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिला व्यन्तरास्तथा ॥
दर्व्वीकरा वातविषा मण्डला: पैत्तिका' स्मृता ।
श्लेष्मला राजिला ज्ञेया व्यन्तरा: सान्निपातिका:
रक्त परीक्षयेद्दाडं सर्पाणान्तु पृथक् पृथक्।
कृष्णं दर्व्वीकराणान्तु जायते वातमुल्बणम् ॥
रक्त घनञ्च बहुश: शोणित मण्डलीकृते।
पिच्छिल राजिले स्वल्प तद्वद्यन्तरके तथा॥*॥
ज्ञेया: सर्पास्तु चत्वार. पञ्चमो नोपलभ्यते ।
ब्राह्मण' क्षत्रियो वैश्य शूद्रश्चैव चतुर्थक: ॥
ब्राह्मणे मधुर दद्यात् तिक्त दद्यात्तथोत्तरे ।
वैश्ये कार्षफल ददात् शूद्रे त्रिफलमेव वा ॥
ब्राह्मणेन तु दष्टस्य दाहो गात्रेषु जायते ।
मूर्च्छा च प्रबला स्याद्दै न ज्ञानमभिजायते ॥
श्यामवर्ण मुखञ्च स्यान्मनस्तम्भश्च जायते ।
तस्य कुर्य्यात् प्रतीकार येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अश्वगन्धामपामार्गं सिन्दुवार सुरालयम् ।
एतत् सर्पि:समायुक्त पान नस्यञ्च दापयेत् ।
एतेनैवोपचारेण सुखो भवति मानव' ॥*॥
क्षत्रियेण तु दष्टस्य कम्पो गात्रेषु जायते ।
मूर्च्छा मोहस्तथा स्याद्दै न ज्ञानमभिजायते॥
जायते वेदना तस्य ऊर्द्धञ्चैव निरीक्षते ।
तस्य कुर्य्यात् प्रतीकार येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अर्कमूलमपामार्गं प्रियङ्गुमथ वारुणीम् ।
एतत् सर्पि.समायुक्त पान तस्य प्रदापयेत्।
एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानव: ॥*॥
वैश्येनापि हि दष्टस्य शृणु रूपाणि यानि तु ।
श्लेष्मप्रकोपो लाला च नवोद्वहति वेदना ॥
मूर्च्छा च प्रबला यस्य आत्मान नाभिनन्दति।
तस्य कुर्य्यात् प्रतीकार येन सम्पद्यते सुखम् ॥
अश्वगन्धा समोमूत्रा गृहधूम सगुग्गुलम् ।
शिरीषार्कपलाशञ्च श्वेता च गिरिकर्णिकाम् ॥
गोमूत्रेण समायुक्त पानं नस्यञ्च दापयेत् ।
एष वैश्येन दष्टानामगद परिकीर्त्तित. ॥*॥
शूद्रेणापि हि दष्टस्य शृणु तत्त्वेन गोतम ।
कुप्यते वेपते चैव ज्वर: शीतञ्च जायते ॥
अङ्गानि चुलचुलायन्ते शूद्रदष्टस्य लक्षणम् ।
तस्यागद प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥
पद्मञ्च लोध्रकञ्चैव क्षौद्रं पद्मस्य केशरम् ।
मधु मधुकसारञ्च श्वेता च गिरिकर्णिका ॥
एतानि समभागानि पेषयेत् शीतवारिणा ।
पान लेपाञ्जन नस्य सुखी भवति मानव ॥*॥
पूर्व्वाह्णे चरते विप्रो मध्याह्ने क्षत्रियश्चरेत् ।
अपराह्णे चरेद्वैश्य शूद्र: सन्ध्याचरो भवेत् ॥
आहारश्चास्य पुष्पाणि ब्राह्मणाना विदुर्बुधा' ।
मूषिका: क्षत्रियाणाञ्च आहारो द्विजसत्तम ॥
वैश्या मण्डूकभक्ष्याश्च शूद्रा: सर्व्वाशिनस्तथा ॥
अग्रतो दशते विप्र: क्षत्रियो दक्षिणेन तु ।
वामपार्श्वे सदा वैश्य. पश्चाद्दै शूद्र आदशेत् ॥
मदकाले तु सम्प्राप्ते पीड्यमाना महाविषा: ।
अवेलायां दशन्ते वै मैथुनार्त्ता भुजङ्गमा' ॥*॥
पुष्पगन्धा' स्मृता विप्रा. क्षत्रियाश्चन्दनावहा ।
वैश्याश्च घृतगन्धा वै शूद्रा: कूर्म्मस्य गन्धिन: ॥*
वास तेषा प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वश: ।
नदीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च ॥
आरामेषु पवित्रेषु शुचिष्वायतनेषु च ॥
वसन्ति ब्राह्मणा: सर्पा: ग्रामद्वारे चतुष्पथे ॥
क्षत्रियो वसते नित्यं तोरणेषु पुरेषु च ।
गोशालास्वश्वशालासु पलालेषु तटेषु च ॥
गोष्ठेषु पथि हट्टेषु विप्र वैश्या वसन्ति च ।
अविविक्तेषु स्थानेषु निर्झरेषु वनेषु च ।
शून्यागारे श्मशाने च शूद्रा विप्र वसन्ति च ॥
श्वेताश्च कपिलाश्चैव ये सर्पास्त्वनलप्रभा: ।
सात्त्विका मनस्विनो विप्र ब्राह्मणास्ते बुधै: स्मृता: ॥
रक्तवर्णसुवर्णाभप्रवालमणिसन्निभा' ।
सूर्य्यप्रभास्तथा विप्र क्षत्रियास्ते भुजङ्गमा: ॥
नानाविचित्रराजीभिरतसीवर्णसन्निभा ।
बाणपुष्पसुवर्णाभा वैश्यास्ते च भुजङ्गमा' ॥
काकोदरनिभा: केचित् ये च अञ्जनसन्निभा' ।
काकवर्णा धूम्रवर्णास्ते शूद्रा' परिकीर्त्तिता: ॥*
यस्य सर्पेण दष्टस्य दशमङ्गुलमन्तरम् ।
बालदष्ट विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा ॥
यस्य सर्पेण दष्टस्य दश द्व्यङ्गुलमन्तरम् ।
यौवनस्थेन दष्टस्य एतद्भवति लक्षणम् ॥
यस्य सर्पेण दष्टस्य सार्द्धद्व्यङ्गुलमन्तरम् ।
वृद्धदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा॥*॥
अनन्त. प्रेक्षते पूर्व्वं वामपार्श्वे तु वासुकि ।
तक्षको दक्षिणे पार्श्वे कर्क्कोट: पृष्ठतस्तथा ॥
बलेन भ्रमते पद्मो महापद्मो निमज्जति ।
विमज्जस्तिष्ठते चैव शङ्खपालो मुहुर्म्मुहु ॥
सर्व्वेषा कुरुते रूप कुलिक: पन्नगोत्तम ।
अनन्तस्य दिशा पूर्व्वा वासुकेस्तु हुताशन: ॥
दक्षिणा तक्षकस्योक्ता कर्क्कोटस्य तु नैरृती ।
पश्चिमा पद्मनाभस्य महापद्मस्य वायुजा ॥
उत्तरा शङ्खपालस्य ऐशानी कुलिकस्य तु ।
अनन्तस्य भवेत् पद्म वासुके' स्यात्तथोत्पलम् ॥
स्वस्तिक तक्षकस्योक्त कर्क्कोटस्य त्रिरेखकम् ।
पद्मस्य तु भवेत् पद्म शूलमश्वतरस्य तु ॥
शङ्खजातेर्भवेच्छत्र कुलिकस्यार्द्धचन्द्रकम् ।
अनन्त' कुलिको विप्र क्षत्रियौ शङ्खवासुको ॥
महापद्मस्तक्षकश्च वैश्यो विप्र प्रकीर्त्तित ।
पद्मकर्क्कोटकौ शूद्रौ सदा ज्ञेयौ मनीषिभि. ॥
अनन्तकुलिकौ शुक्लौ वर्णतो ब्रह्मसम्भवौ ।
वासुकि. शङ्खपालश्च रक्तौ ह्यग्निसमुद्भवौ ॥
तक्षकश्च महापद्म इन्द्रात् पीतौ बभूवतु ।
पद्मकर्क्कोटकौ विप सर्पौ कृष्णौ बभूवतु ॥*॥
हय यान वृप छत्र राजानमथ पावकम् ।
धरणीमुत्पाद्य घृतानेतान् सिद्धिकरान् विदु' ॥
पूर्णकुम्भ पताका च काञ्चन मणयस्तथा ।
शरसो मालिका कम्बुजीवञ्जीगेति सुव्रता ॥
एतेषा दर्शन श्रेष्ठ कन्या च प्रातिसूतिका ।
चतु'षष्टि: समाख्याता भोगिनो मत्तपन्नगा: ॥
अष्टाशास्तेषु षड्विंशा अष्टत्रिंशा महीधरा: ।
विंशास्तु कुलिता: प्रोक्ता सप्त मण्डलिनस्तथा ।
राजीवास्तु दश प्रोक्ता दक्षा: षोडश पञ्च च ॥
इन्दुभो दुन्दुभिश्चैव चैडभ: श्रेष्ठवाहन ॥
नागपुष्पसुवर्णाख्या निर्व्विषा ये च पन्नगा: ।
एवमेवन्तु सर्पाणा शतद्विनवति स्मृतम् ॥

वराहकर्णं गजपिप्पलिश्च
गान्धारिका पिप्पलदेवदारु ।
मधूकसार सह सिन्धुवारं
हिङ्गुञ्च पिष्ट्वा गुडिका च कार्य्या ॥*॥

सुमन्तुरुवाच ।

इत्युक्तवान् पुरा वीर गौतमस्य प्रजापति: ।
लक्षण सर्व्वनागाना रूपवर्णविषैस्तथा ॥
तस्मात् सपूजयेन्नागान् सदा भक्त्या समन्वित'
विशेषतस्तु पञ्चम्यां पयसा पायसेन च ॥
श्रावणे मासि पञ्चम्या शुक्लपक्षे नराधिप ।
द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोल्वणा: ॥
पूजयेद्विधिवद्वीर दधिदूर्व्वाक्षतै: कुशै' ।
गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणै: ॥
ये त्वस्या पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुर:सरा: ।
न तेषा सर्पतो वीर भय भवति कर्हिचित् ॥"

इति भविष्ये पञ्चमीकल्पे ॥*॥

सुमन्तुरुवाच ।

"तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्या श्रद्धयान्वित. ।
तथालिख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकै: ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च सर्पि:पायसगुग्गुलै: ।
तस्य तुष्टि समायान्ति पन्नगास्तक्षकादय' ॥
आसप्तमात् कुलात्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन नागान् वै पूजयेद्बुध' ॥"

इति भविष्ये पञ्चमीकल्पे ॥*॥

सुमन्तुरुवाच ।

"तथा चाश्वयुजे मासि पञ्चम्या कुरुनन्दन ।
कृत्वा कुशमयान्नागान् इन्द्राण्या सह पूजयेत् ॥
घृतोदकाभ्या पयसा स्नापयित्वा विशाम्पते ।
गोधूमै: पयसा स्विन्नैर्भक्ष्यैश्च विविधैस्तथा ॥
यस्त्वस्या विधिवन्नागान् शुचिर्भक्त्या समन्वित:
पूजयेत् कुरुशार्द्दूल तस्य शेषादयो नृप ॥
नागा प्रीता भवन्तीह शान्तिमाप्नोति मानव'
सुशान्तिलोकमासाद्य मोदते शाश्वती' समा' ॥
इत्येतत् कथित विप्र पञ्चमीकल्पमुत्तमम् ।
पन्नगान्मुच्यते मन्त्र सर्व्वसर्पनिषेधकम् ॥"
ॐ कुरु कुले न: फट् स्वाहा । इति भविष्यपुराणे शतसाहस्र्या संहिताया पञ्चमीकल्पे ॥'
अन्यच्च ।

सूत उवाच ।

"प्राणेश्वर गारुडञ्च शिवोक्त प्रवदाम्यहम् ।
स्थानान्यादौ प्रवक्ष्यामि नद्या दष्टो न जीवति
चितावल्मीकशैलादौ कूपे च विवरे तरौ ।
दंशे रेखात्रय यस्य प्रच्छन्नं स न जीवति ॥
षष्ठ्याञ्च कर्कटे मेषे मूलाश्लेषामघादिषु ।
कक्षाश्रोणिगले सन्धौ शङ्खकर्णोदरादिषु ॥

दण्डी शस्त्रधरो भिक्षुर्लग्नादिः कालदूतकः ।
वक्त्रे बाहौ च ग्रीवायां पृष्ठे च नहि जीवति ॥
पूर्व्वं दिनपतिर्भुङ्क्ते ह्यर्द्धयामस्ततोऽपरे ।
शेषा ग्रहाः प्रतिदिनं षट्सङ्ख्यापरिवर्त्तनैः ॥
नागभोगक्रमो ज्ञेयो रात्रौ वाणविवर्त्तनैः ।
शेषोऽर्कः फणिपश्चन्द्रस्तक्षको भौम ईरितः ॥
कर्क्कोटो ज्ञो गुरुः पद्मो महापद्मश्च भार्गवः ।
शङ्खः शनैश्चरो राहुः कुलिकश्चाहयो ग्रहाः ॥
रात्रौ दिवा सुरगुरोर्भोगे स्यादमरान्तकः ।
पद्मो. कालो दिवा राहुः कुलिकेन सह स्थितः ॥
यामार्द्धसन्धिसंस्थः स वेलां कालयतीश्वरेत् ।
वाणद्विषड्वह्निवाजियुगभूरेकभागतः ॥
दिवा षड्वेदनेत्रादिपञ्चशिवमुस्वाशकैः ।
पादाङ्गुष्ठे पादपृष्ठे गुल्फे जानुनि लिङ्गके ॥
नाभौ हृदि स्तनतटे कण्ठे नासापुटेक्षणे ।
कर्णयोश्च भ्रुवोः शङ्खे मस्तके प्रतिपत्क्रमात् ॥
तिष्ठेच्चन्द्रश्च जीवेन पुंसो दक्षिणभागके ।
कायस्य वामभागे तु स्त्रियाः वायुवहात् करात् ॥
अमवस्वक्षतो मोहो निवर्त्तेत च मर्द्दनात् ।
आत्मनः परमं बीजं हमाख्यं स्फाटिकामलम् ॥
ज्ञातव्यं विषपापघ्नं बीजं तस्य चतुर्व्विधम् ।
विन्दुपञ्चस्वरयुतमाद्यमुक्तं द्वितीयकम् ॥
षष्ठारूढं तृतीयं स्यात् सविसर्गं चतुर्व्विधम् ।
ॐ कुरु कुल्ले स्वाहा ॥
विद्यां त्रैलोक्यरक्षार्थं गरुडेन धृता पुरा ।
वर्षेप्सुना च नागानां मुखेऽथ प्रणवं न्यसेत् ॥
गले कुरु न्यसेत् पश्चात् हृदि चैव विशेषतः ।
कुल्ले स्वा गुह्ययोः पादयुगे हान्यास ईरितः ।
गृहेऽपि लिखित्वा यत्र तन्नागाः संत्यजन्ति च ॥
सहस्रमन्त्रजप्तन्तु सूत्रं कर्णे धृतं तथा ।
यद्गृहे शर्करा जप्ता क्षिप्ता नागास्त्यजन्ति च ।
सप्तलक्षस्य जप्याद्वै सिद्धिं प्राप्ता सुरासुरैः ॥
ॐ सुवर्णरेखे कुक्कुटविग्रहरूपिणि स्वाहा ॥
पञ्चाष्टदले पद्मे दले वर्णयुगं लिखेत् ।
नामैतत् वारिधाराभिः स्नातो दष्टो विषं त्यजेत् ॥
ॐ पक्षि स्वाहा ।
अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं करे न्यस्याथ देहके ।
कं वक्त्रे हृदि लिङ्गे च पादयोर्गरुडो हि सः ॥
नाक्रामन्ति च तच्छायां स्वप्नेऽपि विषपन्नगाः
यस्तु लक्षं जपेच्चास्याः स दृष्ट्वा नाशयेद्विषम् ॥
ॐ ह्रां ह्रीं ह्रौं भेरुण्डायै नमः ॥
कर्णे जप्ता त्वियं विद्या दष्टकस्य विषं हरेत् ।
अ-आ न्यसेत्तु पादाग्रे इ-ई गुल्फेऽथ जानुनि ॥
उ-ऊ ए-ऐ कटितटे ओ नाभौ विन्यसेत् सुधीः ।
हृदि औ वक्त्रदेशे च अं अः हंससंयुताः ॥
हंसो विषादि च हरेत् जप्तो ध्यातोऽथ पूजितः
गरुडोऽहमिति ध्यात्वा कुर्य्याद्विषहरां क्रियाम्
हं मन्त्रं गात्रविन्यस्तं विषादिहरमीरितम् ।
न्यस्य हंसं वामकरे नासामुखनिरोधकृत् ॥
मन्त्रो हरेत् दष्टकस्य त्वक्मांसादिगतं विषम् ।
स वायुना समाकृष्य दष्टानां गरलं हरेत् ।
तनौ न्यसेद्दष्टकेव नीलकण्ठादि संस्मरेत् ॥*॥
पीतं प्रत्यङ्गिरामूलं तण्डुलाम्भिर्व्विषापहम् ।
पुनर्नवाफलिनीनां मूलं चक्रजमीदृगम् ॥
मूलं शुक्लबृहत्यास्तु कर्कोट्या गैरिकर्णिकम् ।
अङ्गिष्टं घृतोपेतलेपोऽयं विषमर्द्दनः ॥
विषस्पर्द्धि न शजेच्च उष्णं पिबति यो घृतम् ।
पञ्चाङ्गन्तु शिरीषस्य मूलं गृञ्जनजन्तथा ।
सर्व्वाङ्गलेपतश्चापि पानाद्वा विषहृद्भवेत् ॥
क्षौं गोनसादिविषहृत् ॥
हृल्ललाटविसर्गान्तं ध्यात्वा षष्ठादिरङ्गवेः ।
न्यस्तं योनौ वशेत् कन्या कुर्य्यान्मदजलाविलाम्
जप्ता सप्ताष्टसाहस्रं गरुत्मानिव सर्व्वगः ।
कविः स्यात् श्रुतिधारी स्याद्वश्यस्त्रीयायुरा-प्रयात् ।
विषहृत् स्यात् कथा तद्वत्मुनिर्वा सम्मतो ध्रुवम् ॥”
इति गारुडे प्राणेश्वरः गारुडं समाप्तः १८ अध्यायः ॥*॥*॥ अपरञ्च ।

अग्निरुवाच ।

“नागादयोऽथ ताराद्दशस्थानानि मर्म्म च ।
सूतकं दष्टचेष्टेति सप्तलक्षणमुच्यते ॥
शेषवासुकितक्षाख्याः कर्कोटोऽब्जो महाम्बुजः ।
शङ्खपालश्च कुलिक इत्यष्टौ नागवर्य्यकाः ॥
दशाष्टपञ्चत्रिगुणशतमूर्द्धान्विताः क्रमात् ।
विप्रौ नृपौ विशौ शूद्रौ द्वौ द्वौ नागेषु कीर्त्तितौ ॥
तदन्वयाः पञ्चशतं तेभ्यो जाता ह्यसङ्ख्यकाः ।
फणिमण्डलिराजीलवातपित्तकफात्मकाः ॥
व्यन्तराः दोषमिश्रास्ते सर्पा दर्व्वीकराः स्मृताः ।
रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ॥
गोनसा मन्दगा दीर्घा मण्डलैर्विविधैः स्थिताः ।
राजीलाश्चित्रिताः स्निग्धास्तिर्य्यगूर्द्ध्वश्च राजिभिः ॥
व्यन्तरा मिश्रचिह्नाश्च भूवर्षाग्नेयवायवाः ।
चतुर्व्विधास्ते षड्विंशभेदाः षोडश गोनसाः ॥
त्रयोदश च राजीलाः व्यन्तराः एकविंशतिः ।
येऽनुक्तकाले जायन्ते सर्पास्ते व्यन्तराः स्मृताः ॥
आषाढादित्रिमासैः स्याद्गर्भो मासचतुष्टये ।
अण्डकानां शते द्वे च चत्वारिंशत् प्रसूयते ।
सर्पा ग्रसन्ति सूतौ तान् विनास्त्रीपुंनपुंसकान् ।
उन्मीलतेऽक्षि सप्ताहात् कृष्णो मासाद्भवेदहिः ॥
द्वादशाहात् सुबोधः स्याद्दन्ताः स्युः सूर्य्यदर्शनात् ।
द्वात्रिंशद्दिनविंशत्याश्चतस्रस्तेषु दंष्ट्रिकाः ॥
करालो मकरी कालरात्री च यमदूतिका ।
एतास्ताः सविषा दंष्ट्रा वामदक्षिणपार्श्वगाः ॥
षण्मासान्मुच्यते कृत्तिं जीवेत् षष्टिसमाद्वयम् ।
नागाः सूर्य्यादिवारेशाः सप्त उक्ता दिवानिशि ॥
तेषां षट् प्रतिवारेषु कुलिकः सर्व्वसन्धिषु ।
शङ्खेन वा महाब्जेन सह तस्योदयोऽथवा ॥
द्वयोर्व्वा नाडिकामन्त्रमन्तरं कुलिकोदयः ।
दुष्टः सकालः सर्व्वत्र सर्व्वदंशे विनिर्द्दिशेत् ॥
कृत्तिका भरणी स्वाती मूलं पूर्व्वात्रयाश्विनी ।
विशाखार्द्रा मघाश्लेषा चित्रा श्रवणरोहिणी ॥
हस्ता मन्दकुजौ वारौ पञ्चमी चाष्टमीतिथिः ।
षष्ठी रिक्ता शिवा निन्द्या पञ्चमी च चतुर्द्दशी ॥
सन्ध्याचतुष्टयं दुष्टं दग्धयोगाश्च राशयः ।
एकद्विबहवो दंशा दष्टविद्धञ्च खण्डितम् ॥
अदंशमवगुप्तं स्याद्दंशमेवं चतुर्व्विधम् ।
त्रयो द्वेरक्षताः दंशा वेदना रुधिरं नृणाम् ॥
नक्रं द्वैरकाङ्घ्रिकूर्म्माभाः दंशाश्च यमचोदिताः ॥
दाहो पिपीलिकास्पर्शी कण्ठशोषरुजान्वितः ।
सतोदो ग्रन्थितो दंशः सविषो न्यस्तनिर्व्विषः ॥
देवालये शून्यगृहे वल्मीकोद्यानकोटरे ।
रथ्या सन्ध्या श्मशाने च श्मशाने सिन्धुसङ्गमे ॥
द्वीपे चतुष्पथे सौधे गृहेऽब्जे पर्व्वताग्रतः ।
विलद्वारे जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुड्यके ॥
शिग्रुश्लेष्मातकाक्षेषु जम्बूडुम्बरणेषु च ।
वटे च जीर्णप्राकारे खास्यहृत्कक्षजत्रुणि ॥
तालौ शङ्खे गले मूर्द्ध्नि चिबुके नाभिपादयोः ।
दंशोऽशुभः शुभो भूतः पुष्पहस्तः सुवाक् सुधीः ॥
लिङ्गवर्णसमानश्च शुक्लवस्त्रोऽमलः शुचिः ।
अपद्वारागतः शस्त्री प्रमादी भूगतेक्षणः ॥
विवर्णवासाः पाशादिहस्तो गद्गदवर्णभाक् ।
शुष्ककाष्ठाश्रितः खिन्नस्तिलाक्तककराशुकः ॥
आर्द्रवासाः कृष्णरक्तपुष्पो हेमशिरोरुहः ।
कुचमर्द्दी नखच्छेदी गुदस्पृक् पादलेखकः ॥
केशलुञ्ची तृणच्छेदी दुष्टा दूतास्तथैकलः ।
इडान्याचाहयद्द्वेधा यदि दूतस्य चात्मनः ॥
आभ्यां द्वाभ्यां दृष्टयान्यान् विद्यात् स्त्रीपुंनपुंसकान् ।
दूतः स्पृशति यद्गात्रं तस्मिन् दंशमुदाहरेत् ॥
दूताङ्घ्रिचलनं दुष्टं सुखिभिर्निश्चला शुभा ।
जीवपार्श्वे शुभो दूतो दुष्टोऽन्यत्र समागतः ॥
जीवो गतागतं दुष्टः शुभा दूतनिवेदने ।
दूतस्य वाक् प्रदुष्टा सा पूर्व्वामजार्द्धनिन्दिता ॥
विभक्तैस्तस्य वाक्यान्तैर्व्विषनिर्व्विषकालता ।
आद्यैः स्वरैश्च काद्यैश्च वर्गैर्भिन्नलिपिर्द्विधा ॥
स्वरजीवसुमान् वर्गी इति चेष्यश्च मातृका ।
वाताग्नीन्द्रजलात्मानो वर्गेषु च चतुष्टयम् ॥
नपुंसकाः पञ्चमाः स्युः स्वराः शक्राम्बुयोनयः ।
दुष्टौ दूतस्य वाक्पादौ वाताग्नी मध्यमो हरिः ॥
प्रशस्ताः वारुणा वर्णा अतिदुष्टा नपुंसकाः ।
प्रस्थाने मङ्गलं वाक्यं गर्ज्जितं मेघहस्तिनोः ॥
प्रदक्षिणं फले वृक्षे चासस्य च रुतं जितम् ।
शुभा गीतादिशब्दाः स्युरीदृशः स्यादसिद्धये ॥
अनर्थगीताथाक्रन्दो दक्षिणे विरुतं क्षुतम् ।
वेश्या विप्रो नृपः कन्या गौर्दन्ती मुरजध्वजौ ॥
क्षीराज्यदधिशङ्खाम्बुच्छत्रभेरीफलं सुराः ।
तण्डुला हेमरूप्यञ्च सिद्धयेऽभिमुखा अमी ॥
सकाष्ठः सानलः कारुर्म्मलिनाम्बरभारधृत् ।
गलस्थटङ्को गोमायुर्गृध्रोलूककपर्द्दिकाः ॥
तैलं कपालकार्पासा निषेधे भस्म नष्टये ।

शिषवेगाश सप्त स्युर्धातोर्धात्वन्तराश्रितः ॥
विषदष्टो ललाटं यात्यतो नेत्रं ततो मुखम् ।
आस्याच्चरणनाभी द्वौ धातून् प्राप्नोति हि
क्रमात् ॥”
इत्याग्नेये २९४ अध्याये लक्षणानि ॥*॥
अग्निरुवाच ।
“मन्त्रध्यानौषधैर्दष्टचिकित्सां प्रवदामि ते ।
ॐ नमो भगवते नीलकण्ठायेति ॥
जपनाद्विषहानिः स्यादौषधं जीवरक्षणम् ।
साज्यं सक्षौद्रसं पेयं द्विविधं विषमुच्यते ॥
जङ्गमं सर्पलूतादि शृङ्गादि स्थावरं विषम् ।
शान्तस्वरान्वितो ब्रह्मा लोहितं तारकं शिवः ॥
विषहे नाम मन्त्रोऽयं तार्क्ष्यः शब्दमयः स्मृतः ।
ज्वल महामते हृदयाय । गरुडविलामशिरसे ।
गरुडशिखायै । गरुडविषभञ्जन २ प्रभेदन २ ।
वित्रासय २ विमर्द्दय २ कवचाय । अप्रति-
हतशासन वँ क्रूँ फट् अस्त्राय । उग्ररूप-
धारक सर्व्वभयङ्कर भीषय ७ सर्व्वं दह २
भस्मीकुरु कुरु स्वाहा नेत्राय ।
सप्तवर्णान्तयुग्माष्टदिग्दलस्वरकेशरात् ।
वर्णरत्नं यच्छिखाभृत् कर्णिकं मातृकाम्बुजम् ।
कृत्वा हृदिस्थं तन्मन्त्रो वामहस्ततले अरेत् ॥
अङ्गुष्ठादौ न्यसेद्वर्णान् विषभेदोदिताः कलाः ।
पीतं वज्रचतुष्कोणं पार्थिवं शक्रदैवतम् ॥
वृत्तार्द्धमाप्यं पद्मार्द्धं शुक्लं वरुणदैवतम् ।
रक्तं स्वस्तिकयुक्तञ्च भैषजं वह्निदैवतम् ॥
वृत्तबिन्दुवृतं वायुदैवतं कृष्णमानिलम् ।
अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीमध्ये पर्व्वास्तेषु स्ववेश्मसु ॥
स्ववर्णनागवाहनवेष्टितेषु न्यसेत् क्रमात् ।
विषहे चतुरो वर्णान् स्वमण्डलसमन्वितः ।
अरूपे वरतस्मान्ते आकाशे शिवदैवते ॥
कनिष्ठामध्यपर्व्वान्ते न्यसेत्तस्याद्यमक्षरम् ।
नागानामादिवर्णांश्च स्वमण्डलगतान्न्यसेत् ॥
भूतादिवर्णान् विन्यस्य अङ्गुष्ठाद्यन्तपर्व्वसु ।
तन्मात्रादिगुणाद्यर्णानङ्गुलीषु न्यसेद्बुधः ॥
स्पर्शनादेव तार्क्ष्येण हस्ते हन्याद्विषद्वयम् ।
मण्डलादिषु तान् वर्णान् विषहे करयोर्जितान् ॥
न्यस्य ष्ठाद्यङ्गुलिभिर्देहनाभिस्थानेषु पर्व्वसु ।
सजीवतः सुवर्णाभमानाभेः स्तुहिनप्रभम् ॥
कुङ्कुमारुणमाकण्ठादाकेशान्तात् सितेतरम् ।
ब्रह्माण्डव्यापिनं तार्क्ष्यं चन्द्राख्यं नागभूषणम् ॥
नीलाग्रनासमात्मानं महापक्षं स्मरेद्बुधः ।
एवं तार्क्ष्यात्मनो वाक्याः मन्त्रः स्यादाज्ञिको विषे
स्वदितं तार्क्ष्यकरस्यान्तःस्थिताङ्गुष्ठविषापहा ।
तार्क्ष्यहस्तं समुद्यम्य तत्पञ्चाङ्गुलिचालनात् ॥
कुर्य्याद्विषस्य स्तम्भादींस्तदुक्तमद्भवौषधा ।
आकाशादिशभूबीजं पञ्चार्णाधिपतिर्मनुः ॥
मस्तम्भयेति बीजान्तो भाषया स्तम्भयेद्विषम् ।
व्यत्यस्तभूधरा बीजो मन्त्रोऽयं साधुसाधितः ॥
मन्त्रं श्रावयशस्त्रशब्दादयः संहरेद्विषम् ।
दष्टमुत्थापयेद्देष स्वजसाश्वोऽभिषेकतः ॥
स्वजमग्नभेर्य्यादिनिस्वनश्रवणेन वा ।
संहृदात्मेव संयुक्तो भूतेजोव्यत्ययात् स्थितः ॥
भूवाय्वोर्व्यत्ययान्मन्त्रो विषं सङ्क्रामयत्यसौ ।
अन्तस्थो निजवेश्मस्थो बीजाग्नीन्दुजलाम्बुभिः ।
एतत् कर्म्म नयेन्मन्त्री गरुडाकृतिविग्रहः ।
तार्क्ष्यधारणगीरस्थस्तर्जनान्नाशयेद्विषम् ॥
जानुदघ्नीन्दुसुदितं सुधाश्रीबीजलाञ्छितम् ।
स्नानपानात् सर्व्वविषजरारोगापमृत्युजित् ॥
पक्षि पक्षिमहापक्षि महापक्षि विषि स्वाहा ।
पक्षिपक्षि महापक्षि महापक्षि क्षीक्षी स्वाहा
द्वावेतौ पक्षिराड्मन्त्रौ विषघ्नावभिमन्त्रणात् ।
पक्षिराजाय विद्महे पक्षिदेवाय धीमहि तन्नो
गरुडः प्रचोदयात् ॥
यक्षिस्थौ पार्श्वतत्पूर्व्वौ दन्तश्रीको च दन्तिनौ
सवालौ लाङ्गलौ चेति नीलकण्ठाद्यमीरितः ॥
वच कण्ठशिखाश्चेत न्यसेत् स्तम्भे सुमस्तकौ ।
हर हर हृदयाय नमः कपर्द्दिने च शिरसे
नीलकण्ठाय वै शिखाम् ॥
कालकूटविषभक्षणाय स्वाहाथर्व्वं वर्म्म च ।
कण्ठेनेत्रं कृत्तिवास नेत्रैः प्रत्येकमस्त्रिभिः ।
पूर्व्वाद्यैराननैर्युक्तं श्वेतपीतारुणासितैः ॥
अभयं वरदचापं वासुकिञ्च दधद्भुजैः ।
यज्ञोपवीतपार्श्वन्तु गौरी रुद्रोऽस्य देवता ॥
पादजानुगुह्यनाभिहृत्कण्ठाननमूर्द्धसु ।
मन्त्रार्णान्यस्य करयोरङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीषु च ॥
तर्ज्जन्यादितदन्तासु सर्व्वमङ्गुष्ठयोर्न्यसेत् ।
ध्यात्वैवं सञ्चरेत् क्षिप्रं वद्धया मूलमुद्रया ॥
कनिष्ठा ज्येष्ठया बद्धा तिस्रोऽन्याः प्रसृतिर्नवः ।
विषनाशो वामहस्तमन्यस्मिन् दक्षिणं करम् ॥
नमो भगवते नीलकण्ठाय चिः । अमलकण्ठाय
चि सर्व्वज्ञकण्ठाय चि क्षिप ओम् स्वाहा ॥
नमो नीलकण्ठाय नैकसर्व्वविषापहाय । नमस्ते
रुद्रमन्यव इति समार्ज्जनाद्विषं विनश्यति ॥
न सन्देहः कर्णजाप्या उपनेत्रा विधानतः ।
यजेद्रुद्रविधानेन नीलग्रीवं महेश्वरम् ।
विषव्याधिविनाशः स्यात् कृत्वा रुद्रविधानतः ॥”
इत्याग्नेये महापुराणे दष्टचिकित्सा नाम२९५
अध्यायः ॥ * ॥ ८ ॥ यात्राकाले तस्य शुभा-
शुभसूचकत्वं यथा,—

“गोनासदर्व्वीकरराजिलाद्या
जात्यैव सर्व्वे भयदा भुजङ्गाः ।
विलोक्य सर्पं यदि निर्व्विकल्पा
निवृत्तविप्रस्य शुभं विचिन्त्यम् ॥
पाषाणसंस्तम्भितकाष्ठकेषु
दत्त्वा पदं यान्ति विनष्टविघ्नाः ।
सर्पच्छया प्रसन्नस्वाभिधेयः
प्रयाणकाले स तु वामभागे ।
दृष्टः शुभः सिद्धिकृदुन्नताग्र-
स्तिष्ठेत् पथोर्द्ध्वं यदि राज्यलाभः ॥”

इति सर्पः । इति वसन्तराजशाकुने १५ वर्गः ॥

सर्पकङ्कालिका, स्त्री, (सर्पकङ्काली एव । स्वार्थे कन् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । तीक्ष्णा २ विषदन्ता ३ विषापहा ४ । इति रत्नमाला ॥ सहा ५ सर्पकङ्काली ६ विषनाशिनी ७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्पकङ्काली, स्त्री, (सर्पस्य कङ्कालमिवाङ्गं यस्याः । ङीप् ।) सर्पकङ्कालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्पगन्धा, स्त्री, (सर्पं गन्धयते हिनस्तीति । गन्धं हिंसने + अण् । टाप् ।) वृक्षविशेषः । यथा,
“कृष्णाक्षी सर्पगन्धा च रसना च पलङ्कषा ॥”
इति जटाधरः ॥

सर्पघातिनी, स्त्री, (सर्पं हन्तीति । हन + णिनिः । ङीप् ।) सर्पकङ्कालीभेदः । यथा,—
“सर्पसहा सर्पनामा सर्पाक्षी सर्पघातिनी ॥”
इति रत्नमाला ॥

सर्पतृणः, पुं, (सर्पस्तृणमिव च्छेद्यो यस्य ।) नकुलः । इति हेमचन्द्रः ॥

सर्पदंष्ट्रः, पुं, (सर्पस्य दंष्ट्रेव पुष्पमस्य ।) दन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्पदंष्ट्रा, स्त्री, (सर्पस्य दंष्ट्रेव ।) वृश्चिकाली । इति रत्नमाला ॥

सर्पदंष्ट्रिका, स्त्री, (सर्पदंष्ट्रा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) अजशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्पदण्डा, स्त्री, (सर्पं दण्डयतीति । दण्ड + अण् । टाप् ।) सैंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्पदण्डी, स्त्री, (सर्पं दण्डयतीति । दण्ड + अण् । ङीप् ।) गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्पदन्ती, स्त्री, (सर्पस्य दन्त इव पुष्पमस्याः । गौरादित्वात् ङीप् ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्पदमनी, स्त्री, (सर्पस्य दमनमस्याः । ङीप् ।) वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्पनामा, स्त्री, (सर्पस्य नाम नाम यस्याः ।) सर्पकङ्कालीभेदः । इति रत्नमाला ॥

सर्पपुष्पी, स्त्री, (सर्पस्य दन्त इव पुष्पमस्याः । ङीप् ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्पफणजः, पुं, (सर्पस्य फणात् जायते इति । जन + डः ।) सर्पफणजातमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

सर्पभुक्, [ज्] पुं, (सर्पं भुङ्क्ते इति । भुज + क्विप् ।) मयूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्पभक्षके, त्रि, ॥

सर्पमाला, स्त्री, (सर्पस्य मालेव ।) सर्पकङ्कालीभेदः । इति क्वचित् रत्नमाला ॥ सर्पनामा इति साधुपाठः ॥

सर्पराजः, पुं, (सर्पाणां राजा समासे टच् ।) वासुकिः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ (सर्पश्रेष्ठे, त्रि । यथा, हरिवंशे ६८ । १५ ।
“एष मोहं गतः कृष्णो मग्नो वै कालिये ह्रदे ।
भक्ष्यते सर्पराजेन तदागच्छत मा चिरम् ॥”)

सर्पलता, स्त्री, (सर्प इव लता ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्पसत्रं, क्ली, (सर्पनाशकं सत्रम् ।) सर्पनाशकयज्ञविशेषः । यथा, श्रीभागवते । १२ । ६ । १६-२८ ।
“जनमेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकभक्षितम् ।
यथा जुहाव संक्रुद्धः सर्पान् सत्रे सह द्विजैः ॥

सर्पसत्रे समिद्धाग्नौ दह्यमानान् महोरगान् ।
दृष्ट्वेन्द्रं भयसंविग्नस्तक्षकः शरणं ययौ ॥
अपश्यंस्तक्षकं तत्र राजा पारीक्षितो द्विजान् ।
उवाच तक्षकः कस्मान्न दह्येतोरगाधमः ॥
तं गोपायति राजेन्द्र शक्रः शरणमागतम् ।
तेन संस्तम्भितः सर्पस्तस्मान्नाग्नौ पतत्यसौ ॥
पारीक्षित इति श्रुत्वा प्राहर्त्विज उदारधीः ।
सहेन्द्रस्तक्षको विप्रा नाग्नौ किमिति पात्यते ॥
तच्छ्रुत्वा जुहुवुर्विप्राः सहेन्द्रं तक्षकं मखे ।
तक्षकाशु पतस्वेह सहेन्द्रेण मरुत्वता ॥
इति ब्रह्मोदिताक्षेपे स्थानादिन्द्रः प्रचालितः ।
बभूव सम्भ्रान्तमतिः सविमानः सतक्षकः ॥
तं पतन्तं विमानेन सह तक्षकमम्बरात् ।
विलोक्याङ्गिरसः प्राह राजानं तं बृहस्पतिः ॥
नैष त्वया मनुष्येन्द्र वधमर्हति सर्पराट् ।
अनेन पीतममृतमथवा अजरामरः ॥
जीवितं मरणं जन्तोर्गतिः स्वेनैव कर्म्मणा ।
राजंस्ततोऽन्यो नास्त्यस्य प्रदाता सुखदुःखयोः ।
सर्पचौराग्निवज्राम्बुक्षुत्तृड्व्याध्यादिभिर्नृप ।
पञ्चत्वमिच्छते जन्तुर्भुङ्क्ते आरब्धकर्म्म तत् ॥
तस्मात् सत्रमिदं राजन् संस्थियेताभिचारिकम् ।
सर्पा अनागसो दग्धा जनैर्दिष्टं हि भुज्यते ॥
इत्युक्तः स तथेत्याह महर्षेर्मानयन् वचः ।
सर्पसत्रादुपरतः पूजयामास वाक्पतिम् ॥”
(जरत्कारुपुत्रस्यास्तीकस्य वचनादेव जनमेजयः
सर्पसत्रात् विरराममेति पुराणान्तरमतम् ॥)
सर्पसत्री, [न्] पु, (सर्पसत्रमस्यास्तीति । इनि ।)
जनमेजयराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पसहा, स्त्री, (सर्पं सहते इति । सह+अच् ।)
सर्पकङ्कालीभेदः । इति रत्नमाला ॥
सर्पहा, [न्] पु, (सर्पं हन्तीति । हन्+क्विप् ।)
नकुलः । इति हेमचन्द्रः ॥
सर्पाक्ष, क्ली, (सर्पस्य अक्षीव अक्षं यस्य । पच् ।)
रुद्राक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पाक्षी, स्त्री, (सर्पस्य अक्षीव पुष्पं यस्याः । अच् ।
ङीप् ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षुपविशेषः । सहचरी इति गण्डिनी इति च
हिन्दि भाषा । तत्पर्य्यायः । गण्डाली २ नाडी-
कलापकः ३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । कृमिनाशित्वम् । वृश्चिको-
न्दुरुसर्पाणां विषनाशित्वम् । व्रणरोपणत्वञ्च ।
इति भावप्रकाशः ॥
सर्पाख्य, पु, (सर्पस्य आख्या आख्या यस्य ।)
महिषकन्दभेदः । इति राजनिर्घण्टः । नाग-
केशरः । इति रत्नमाला ॥ सर्पनामके, त्रि ॥
सर्पाङ्गी, स्त्री, (सर्पस्येव अङ्गं यस्याः । ङीष् ।)
सर्पकङ्कालीभेदः । इति रत्नमाला ॥ सिंहली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पादनी, स्त्री, (सर्पस्य तद्विषस्य अदनं भक्षणं
यस्य । ङीप् ।) नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्पारातिः, पु, (सर्पस्य अरातिः ।) गरुड़ः । इति
हेमचन्द्रः ॥

सर्पारिः, पु, (सर्पस्य अरिः ।) नकुलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ गरुडश्च ॥ (यथा, हरिवंशे ।
६८ । १७ ।
“तं दृष्ट्वा पञ्चमूर्द्धानं सर्पं सर्पारिकेतनः ।
अक्रुद्ध एव भगवान् प्रत्युवाचोरगेश्वरम् ॥”)
सर्पावास, क्ली, (सर्पस्य आवासो यत्र ।) चन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सर्पस्थाने, पु ॥ (यथा,
हरिवंशे । ६८ । २५ ।
“यशोदामनुगच्छन्त्यः सर्पावासमिमं ह्रदम् ।
प्रविशामो न यास्यामो विना दामोदरं
व्रजम् ॥”)
सर्पाशन, पु, (सर्पमश्नातीति । अश+ल्यु ।)
मयूरः । इति हलायुधः ॥ गरुडश्च ॥
सर्पिः, [स्] क्ली, (सर्पतीति । सृप गतौ+“अर्चि-
शुचिहुसृपीति ।” उणा० २ । १०९ । इति
इसि ।) घृतम् । इत्यमरः । २ । ५२ ॥
(यथा, मनु । ३ । २७४ ॥
“अपि नः स कुले जायात् यो नो दद्यात्
त्रयोदशीम् ।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥”
उदकम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥)
सर्पिणी, स्त्री, (सर्पतीति । सृप्+णिनि ।
ङीप् ।) सर्पभार्य्या । सापिनी इति भाषा ॥
यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“आशीराशी सर्पदंष्ट्रा तत्स्त्री सर्पी च
सर्पिणी ॥”
क्षुद्रक्षुपभेदः । तत्पर्य्यायः । भुजगी २ भोगी ३
कुण्डली ४ पन्नगी ५ फणी ६ । तस्या गुणाः ।
विषघ्नत्वम् । कुचवर्द्धनत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सर्पी, स्त्री, (सर्प+जातौ ङीष् ।) सर्पिणी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पी, [न्] त्रि, गमनकर्त्ता । सृपधातोर्णिन्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, किराते । ५ । २५ ।
“स एष कैलास उपान्तसर्पिणः
करोत्यकालेऽस्तमयं विवस्वतः ॥”)
सर्पेष्ट, क्ली, (सर्पीणां सर्पभार्य्याणामिष्टम् ।)
श्रीखण्डचन्दनम् । इति रत्नमाला ॥
सर्पेष्ट, क्ली, (सर्पाणामिष्टम् ।) श्रीखण्डचन्दनम् ।
इति जटाधरः ॥
सर्व्व, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-पर०
सक०-सेट् ।) दन्त्यादिः । आष्ठ्यवर्गशेषोपधः ।
सर्व्वति सिसर्व्विषति । इति दुर्गादासः ॥
सर्व्व, पु, (सर्व्वस्मिन् सर्व्वतीति सर्व्व गतौ+पचा-
द्यच् । यद्वा, सृ गतौ+“सर्व्वनिघृष्वेति ।”
उणा० १ । १५२ । इति वन्प्रत्ययेन साधु ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३२ ॥ क्षितिमूर्त्तिरयम् ।
यथा, विसर्ज्जनात् पूर्वं भविष्यपुराणोक्तस्वभाव-
सिद्धप्राच्यैशान्यादिदिक्षु वामावर्त्तेन पूजनम् ।
यथा, सर्व्वाय क्षितिमूर्त्तये नम इत्यादि
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ विष्णुः । यथा,—
“असतश्च सतश्चैव सर्व्वस्य प्रभवाप्ययात् ।
सर्व्वस्य सर्व्वदा ज्ञानात् सर्व्वमेतं प्रचक्षते ॥”
इति विष्णुपुराणम् ॥
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रेऽप्येवमेव ॥
सर्व्व, त्रि, (सृ+वन् ।) सम्पूर्णः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६४ ॥ अस्य पर्य्यायः सकलशब्दे
द्रष्टव्यः । प्रयोगो यथा,—
“सर्व्वरत्नमयो मेरुः सर्व्वाश्चर्य्यमयं नभः ।
सर्व्वतीर्थमयी गङ्गा सर्व्वदेवमयो हरिः ॥”
इति वह्निपुराणे देवाम्बरीषसंवादे २ अध्यायः ॥
सर्व्वसहा, स्त्री, (सर्व्वं सहते इति । सह+“भृ-
सर्व्वयोर्दारिसहोः ।” ३ । २ । ४१ । इति खच् ।
अरुर्द्विषदिति मुम् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । ३ ॥
(यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । १३८ ।
“ऊढामुनातिवाहय पृष्ठे लग्नापि कालमच-
लापि ।
सर्व्वंसहे कठोरत्वचः किमङ्केन कमठस्य ॥”
राज्ञि, पुं, । इति काशिका ॥ सर्व्वक्लेशादि-
सहे, त्रि, । यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २० ।
“कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्व्व-
सहो
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि
धीरा भव ॥”)
सर्व्वक, त्रि, सकलः । सर्व्वशब्दस्य टेः पूर्व्वमकि-
तस्मात् स्वार्थे के च निष्पन्नः । इति मुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥
सर्व्वकर्त्ता, [ऋ] पु, (सर्वेषां कर्त्ता ।) ब्रह्मा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सर्व्वकर्म्मीण, त्रि (सर्व्वकर्म्माणि व्याप्नोतीति ।
सर्व्वकर्म्म+“तत्सर्व्वादेः पथ्यङ्गकर्म्मपत्रपात्रं
व्याप्नोति ।” ५ । २ । ७ । इति खः ।) सकल-
कर्म्मकर्त्ता । यथा, भट्टौ ५ सर्गे ।
“संग्रामे सर्व्वकर्म्मीणौ बाहू यस्योपजानुकौ ॥”
सर्व्वके, व्य, सर्व्वत्र । सर्व्वशब्दात् अकच्प्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सर्व्वकेशी [न्] पु, (सर्व्वकेशोऽस्यास्तीति । सर्व्व-
केश+“सर्व्वादेश्चेति वक्तव्यम् ।” ५ । २ । १२५ ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इनि ।) नटः । इति
शब्दरत्नावली ॥
सर्व्वक्षार, पु, (सर्व्वेषां क्षारः ।) क्षारभेदः ।
सावान् इति भाषा । इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः ।
बहुक्षारः २ समूहक्षारकः ३ स्तोमक्षारः ४
महाक्षारः ५ मलारिः ६ क्षारमेलकः ७ । अस्य
गुणाः । अतिक्षारत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । वस्ति-
शोधनत्वम् । उदावर्त्तकृमिनाशित्वम् । मलवस्त्र-
विशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्व्वग, क्ली, (सर्व्वं गच्छतीति । गम+“अन्ता-
त्यन्ताध्वेति ।” ३ । २ । ४८ । इति डः ।) जलम् ।
इति मेदिनी ॥
सर्व्वग, पु, (सर्व्वं गच्छतीति । गम+ड ।)
शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०४ ।
“प्रभावः सर्व्वगो वायुरर्य्यमा सविता रविः ॥”)
ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ आत्मा । इति शब्द-

माला ॥ (भौमस्य पुत्त्रः । यथा, महाभारते ।
१ । ९५ । ७७ ।
भौमोऽपि काश्यां बलधरां नामोपयेमे वीर्य्य-
शुल्कां तस्यां सर्व्वगं नामोत्पादयामास ॥”
सर्व्वत्रगामिनि, त्रि ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
३ । १३० ।
“करणैरन्वितस्यापि पूर्व्वं ज्ञानं कथञ्चन ।
वेत्ति सर्व्वगतां कस्मात् सर्व्वगोऽपि न वेद-
नाम् ॥”)
सर्व्वगन्धं, क्ली, (सर्व्वे गन्धा यत्रेति ।) चतुर्जात-
कादि । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
“चतुर्जातककक्कोललवङ्गागुरुसिह्लकम् ।
सर्व्वगन्धमिदं चाय मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥”
अन्यच्च भावप्रकाशे ।
“चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम् ।
लवङ्गसहितञ्चैव सर्व्वगन्धं विनिर्द्दिशेत् ॥”
(पुलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
४८ । ४२ ॥
“रत्नानि सर्व्वगन्धाश्च विल्वञ्च सवितद्गतम् ।
प्रशस्तनाम्न्यौषध्यो हिरण्यं मङ्गलानि च ॥”
सर्व्वगन्धविशिष्टे, त्रि । यथा, छान्दोग्योप-
निषदि । ३ । १४ । २ ।
“आकाशात्मा सर्व्वकर्म्मा सर्व्वकामः सर्व्वगन्धः
सर्व्वरसः सर्व्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥”)
सर्व्वगा, स्त्री, (सर्व्वं गच्छतीति । गम्+ड ।
टाप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सर्व्वग्रन्थि, पुं, (सर्व्वस्मिन् ग्रन्थिरिव यत्र ।)
पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्व्वग्रन्थिक, क्ली, (सर्व्वत्र ग्रन्थिरिवास्य । कन् ।)
पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सर्व्वचर्म्मीण, त्रि, (सर्व्वचर्म्मणा कृतः । सर्व्व-
चर्म्मन्+“सर्व्वचर्म्मणः कृतः खखञौ ।” ५ ।
२ । ५ । इति ख ।) सकलचर्म्मनिर्म्मितः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सर्व्वजनीन, त्रि,(सर्व्वजनाय हितः । सर्व्वजन+
“सर्व्वजनात् ठञ् खश्च ।” ५ । १ । ९ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या ख ।) सर्व्वजनसम्बन्धी । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
सर्व्वजया, स्त्री,(सर्व्वेषां जयो यस्याः ।)स्त्रीकर्त्तृ-
व्यमार्गशीर्षादिद्वादशमासनिष्पाद्यव्रतविशेषः ।
यथा । अथ सर्व्वजयाव्रतम् । सामान्योक्तं कृत्वा
अद्य मार्गशीर्षे मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ
विष्णुपदीसङ्क्रान्त्यामारभ्य वर्षपर्य्यन्तं अमुक-
गोत्रा श्रीअमुकी द्वादशमासशाकादित्यागफल-
प्राप्तिपूर्व्वकपुत्त्रपौत्राद्यैश्वर्य्यप्राप्त्युत्तर-स्वर्गकामा
मनोरथकामा वा गणेशादिहरगौरीपूजात्मक-
सर्व्वजयाव्रतमहं करिष्ये । ततः सामान्योक्तं
नवग्रहपूजान्तं कृत्वा अङ्गन्यासं प्रणवेन कृत्वा
गौरीसहितहरं ध्यायेत् ।
“श्वेतवर्णं वृषारूढं व्यालयज्ञोपवीतिनम् ।
विभूतिभूषिताङ्गञ्च व्याघ्रचर्म्मधरं शुभम् ॥
पञ्चवक्त्रं दशभुजं जटिलं चन्द्रचूडकम् ।
त्रिनेत्रं पार्व्वतीयुक्तं प्रमथैश्च समन्वितम् ।
प्रसन्नवदनं देवं वरदं भक्तवत्सलम् ॥”
इति ध्यात्वा ॐ नमः शिवाय ह्रीँ दुर्गायै
नमः । इति मन्त्रेणार्घ्यं कृत्वा पुनर्ध्यात्वा ॐ
गौरीसहितहराय नमः । इत्यासनादिना पूज-
येत् । ततः पञ्चपुष्पाञ्जलिदानं कृत्वा प्रणमेत् ।
“नमस्ते पार्व्वतीनाथ । नमस्ते शशिशेखर । ।
नमस्ते पार्व्वतीदेव्यै चण्डिकायै नमो नमः ॥”*॥
अथ कथा ।
लक्ष्मीरुवाच ।
“भगवन्तं सुखासीनं लक्ष्मीः पृच्छति केशवम् ।
केन व्रतेन देवेश स्त्रीणां सर्व्वमनोरथम् ॥
सौभाग्यमतुलञ्चापि पुत्त्रपौत्त्रविवर्द्धनम् ।
नानासुखसमायुक्तं लभ्यते वैष्णवं पदम् ॥
तद्व्रतं ब्रूहि मे देव ! क्रियते च यथा प्रभो ॥
श्रीभगवानुवाच ।
अस्ति सर्व्वजया नाम व्रतानां व्रतमुत्तमम् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण स्त्रीणां सर्व्वमनोरथम् ॥
लोकत्रयहिते युक्ता सिध्यतीह न संशयः ।
कुरु त्वं तद्व्रतं देवि ! प्रचारय महीतले ॥
लक्ष्मीरुवाच ।
प्रसन्नो यदि देवेश विधानं मयि कथ्यताम् ।
सुखेन येन देवेश ! क्रियते व्रतमुत्तमम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
सर्व्वजयाव्रतं वक्ष्ये शृणु पद्मे सुशोभनम् ।
नैव दृष्टं व्रतं देवि यथा सर्व्वजयाव्रतम् ॥
पुरुषाणां गयाश्राद्धं स्त्रीणां सर्व्वजयाव्रतम् ।
पितृद्धारणकं नाम मनोरथप्रदायकम् ॥
व्रतराजमिदं भद्रे नारीणां सुखदायकम् ।
मार्गशीर्षे त्यजेत् शाकं पौण्डरीकफलं लभेत् ।
पौषे तु लवणं त्यक्त्वा गोसहस्रफलं स्मृतम् ।
माघे तैलं परित्यज्य श्रियं प्राप्नोति मानवी ॥
फाल्गुने च त्यजेत् पूगं भवेत् पतिव्रता सती ।
चैत्रे पुष्पं परित्यज्य सा याति परमां गतिम् ॥
भक्तं त्यक्त्वाथ वैशाखे याति चन्द्रपुरीं शुभाम् ।
ज्यैष्ठे धाराजलं त्यक्त्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ।
आषाढे च दधि त्यक्त्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥
श्रावणे वसनं त्यक्त्वा प्रजापतिपुरं व्रजेत् ।
भाद्रे तु व्यञ्जनं त्यक्त्वा नारायणपुरं व्रजेत् ॥
आश्विने च घृतं त्यक्त्वा लावण्यमुत्तमं लभेत् ।
शय्याञ्च कार्त्तिके त्यक्त्वा प्रयाति परमां गतिम् ।
मासान्ते चोपभुञ्जीत सर्व्वं दत्त्वा द्विजातये ।
शय्या देया व्रते पूर्णे दानानि विविधानि च ।
गौर्य्या हरञ्च सम्पूज्य शाकं भुञ्जीत पायसम् ॥
एवं या कुरुते नारी वर्षं यावत् समाप्यते ।
स्वर्गे वसति सा नित्यं पुत्त्रपौत्त्रप्रतिष्ठिता ॥
तत् कुरुष्व प्रयत्नेन येन सर्व्वजया भव ।
शचीव देवराजस्य रतीव मदनस्य च ।
तत्सदृशो भवेत् भद्रे व्रतस्यास्य प्रसादतः ॥”
इति स्कन्दपुराणोक्ता सर्व्वजयाव्रतकथा समाप्ता ।
ततः श्रुत्वा प्रणम्य विसृजेत् । वर्षान्ते प्रतिष्ठा
कर्त्तव्या । द्रव्यदानेऽशक्तानामशक्तद्रव्यत्यागजन्य-
मुक्तफलप्राप्तिकामा शिवदुर्गाप्रीतिकामा वा
ब्राह्मणायाहं ददे इति वदेत् । इति कृत्य-
चन्द्रिका ॥
सर्व्वजित्, पुं, (सर्व्वान् जयतीति । जि+क्विप् ।)
कालचक्रस्य एकविंशवर्षः । इति केचित् ॥
(त्वाष्ट्रे युगे आद्यवत्सरः । यथा, बृहत्संहि-
तायाम् । ८ । ३७ ।
त्वाष्ट्रे युगे सर्व्वजिदाद्य उक्तः
संवत्सरोऽन्यः खलु सर्व्वधारी ॥”)
सकलजयकर्त्तरि, त्रि ॥
सर्व्वज्ञ, पुं, (सर्व्वं जानातीति । ज्ञा+कः ।)
शिवः । (यथा, महाभारते ।१३।१७।३९ ।
“सुवर्णरेता सर्व्वज्ञः सुबीजो बीजवाहनः ॥”
बुद्धः । इत्यमरः ।१।१।३५।, १।१।१३।॥ (विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६१ ।
“सर्व्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्व्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥”)
सकलज्ञातरि, त्रि ॥ (यथा, रघुः । १० ।२० ।
“सर्व्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्व्वयोनिस्त्वमात्मभूः ॥”)
सर्व्वज्ञा, स्त्री, (सर्व्वं जानातीति । ज्ञा+क ।
टाप् ।) दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
“उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता ।
सर्व्वज्ञा सर्व्ववेत्तृत्वाच्छान्तित्वाच्छान्तिरुच्यते ॥”
सर्व्वतः, व्य, चतुर्द्दिगभिव्याप्तिः । तत्पर्य्यायः ।
समन्ततः २ परितः ३ विष्वक् ४ । इत्यमरः ।३।
४ । १३ ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि । ३।२।५।
“ते सर्व्वगं सर्व्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्व्वमेवाविशन्ति ॥”*॥
सर्व्व+तसिल् । सर्व्वः । यथा, मनुः । १ । ५ ।
“अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः ॥”
“प्रसुप्तमिव सर्व्वतः प्रथमार्थे तसिः । स्वकार्य्या-
क्षममित्यर्थः ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकः ॥ पञ्च-
म्यास्तसिल् । सर्व्वस्मात् । सर्व्वेभ्यः । यथा,
मनुः । ४ । २४७ ।
“सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम् ॥”
सप्तम्यास्तसिल् । सर्व्वस्मिन् । यथा, ऋतु-
संहारे । १ । २३ ।
“भ्रमति गवययूथः सर्व्वतस्तोयमिच्छन्
शरभकुलमजिह्मं प्रोद्धरत्यम्बु कूपात् ॥”)
सर्व्वतःशुभा, स्त्री, (सर्व्वतः शुभं यस्याः ।)
प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सर्व्वतन्त्र,पुं,(सर्व्वं तन्त्रमस्येति ।) सकलतन्त्रा-
ध्येता । इति केचित् ॥ (क्ली, सर्व्वं तन्त्रमिति ।)
सकलशास्त्रञ्च ॥
सर्व्वतापन, पुं, (सर्व्वान् तापयतीति । तप+
णिच्+ल्यु ।) कामदेवः । इति केचित् ॥
सर्व्वतापके, त्रि, ॥
सर्व्वतिक्ता, स्त्री, (सर्व्वतस्तिक्ता ।) काकमाची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सर्व्वतोभद्र, क्ली, पुं, (सर्व्वतो भद्रमस्मादिति ।)
ईश्वरगृहविशेषः । इत्यमरः ।२।२।१० ॥ हारा-
लिन्दादिभेदभिन्नाद्यगृहम् । तस्य लक्षणमुप-
न्यस्तं साम्भेन यथा,—

स्वस्तिकं प्राङ्मुखं यत् स्यादलिन्दानुगतं भवेत
तत्पार्श्वानुगतौ चान्यौ तत्पर्य्यन्तगतोऽपर. ॥
अनिषिद्धालिन्दभेद चतुर्द्वारञ्च यद्गृहम् ।
तद्भवेत् सर्व्वतोभद्र चतुरालिन्दशोभितम् ॥
प्राकपश्चिमानुगतौ च शेषावुदरविस्तृतौ ।
यत्रालिन्दौ रुचकयतो न चेत् स्यादुत्तरामुखम्
क्रमेणोपचीयमान यत्रालिन्दद्वय गृहे ।
तद्वर्द्धमानमित्याहुर्न चेत् स्यादुत्तरामुखम् ॥
दक्षिणानुगतालिन्दत्रय यत् पश्चिमामुखम् ।
पूजनीयोत्तरोच्छ्राय नन्द्यावर्त्त वदन्ति तत् ॥
उपर्य्युपरि यद्गेह तद्विच्छन्दकसञ्ज्ञकम् ॥"
इति वचनेषु स्वस्तिकादीना क्लीवत्वदर्शनात्
स्वस्तिकादीना पुनपुसकत्वं मन्तव्यम् । एवमादि
प्रासौ रुचकवर्द्धमानौ पुलिङ्गावपि यदुक्तम् ।
"स्वस्तिक सर्व्वतोभद्रो रुचको वर्द्धमानक ।
नन्द्यावर्त्तादयश्चापि द्वारालिन्दादिभेदजा ॥"
इति भरत: ॥*॥

लक्षणान्तर यथा, भविष्योत्तरे ।
"मेषादि चन्द्रे जातस्य नृपते स्युरनुक्रमात् ।
द्वादशैव गृहान् वच्मि तेषा लक्षणमग्रत. ॥
सुनन्द सर्व्वतोभद्रो भव्यो नान्दीमुखस्तथा ।
विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ॥
रङ्ग केलिर्ज्जयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्त्तिता: ॥"
तल्लक्षण यथा,—
"द्वौ राजहस्तावायामे परिणाहे तथैव च ।
इत्यय सर्व्वतोभद्र शुक्रश्चास्याधिदेवता ॥
दानवा रक्षकाश्चैव पूज्यास्ते चात्र यत्नत ।
चतुर्द्दशास्य द्वाराणि कृष्णचित्राहृतानि च ॥
पीठपट्टाहृतो ह्येष सर्व्वानिष्टविनाशन ।
अत्र स्थित्वा महीपाल सर्व्वान् शत्रून् निहन्ति ॥"
दीर्घं २१ प्रस्थ २० इति सर्व्वतोभद्र । इति
युक्तिकल्पतरु ॥ (सर्व्वतो मङ्गलप्रदे, त्रि ।
यथा, भागवते । १० । ७१ । ११ ।

"इत्युद्धववचो राजन् सर्व्वतोभद्रमच्युतम् ।
देवर्षिर्यदुवृद्धाश्च कृष्णश्च प्रत्यपूजयन् ॥")
सर्व्वतोभद्र,क्ली, (सर्व्वतो भद्रमस्मेति ।) व्रतोत्-
सर्गव्रतप्रतिष्ठादौ पूजाधारमण्डलविशेष: । यथा,
शारदायाम् ।
"चतुरस्रे चतु:कोष्ठे कर्णसूत्रसमन्विते ।
चतुर्ष्वपि च कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्टयम् ॥
मध्ये मध्ये यथा मत्स्या भवेयु पातयेत्तथा ।
पूर्व्वापरायते द्वे द्वे मन्त्री याम्योत्तरायते ॥
पातयेत्तेषु मत्स्येषु सम सूत्रचतुष्टयम् ।
पूर्व्ववत् कोणकोष्ठेषु कर्णसूत्राणि पातयेत् ।
तद्वद्भूतेषु मत्स्येषु दद्यात् सूत्रचतुष्टयम् ।
तत कोष्ठेषु मत्स्या: स्युस्तेषु सूत्राणि पातयेत्
यावत् शतद्वय मन्त्री षट्पञ्चाशत् पदान्यपि ।
तावत्तेनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥
षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत् पद्म सुलक्षणम् ।
वहि पङ्क्त्या भवेत् पीठ पङ्क्तियुग्मेन वीथिका
द्वारशोभोपशोभास्रान् शिष्टाभ्या परिकल्पयेत्
शास्त्रोक्तविधिना मन्त्री तत पद्म समालिखेत् ॥
पद्मक्षेत्रस्य सत्यज्य द्वादशाश वहि: सुधी: ।
तन्मध्य विभजेत् वृत्तैस्त्रिभि: समविभागत: ॥
आद्य स्यात् कर्णिकास्थान केशराणा द्वितीयकम्
तृतीय पद्मपत्राणा मुक्ताशेन दलाष्टकम् ॥
वाह्यवृत्तान्तरालस्य मानेन विधिना सुधी ।
निधाय केशराग्रेषु परितोऽर्द्धनिशाकरान् ॥
लिखित्वा सन्धिसस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत
दलाग्राणाञ्च यन्मानं तन्मानाद्वृत्तमालिखेत् ॥
तदन्तरालतन्मध्यसूत्रस्थोभयत सुधी ।
आलिखेद्वाह्यहस्तेन दलाग्राणि समन्तत: ॥
दलमूलेषु युगश: केशराणि प्रकल्पयेत् ।
एतत् साधारण प्रोक्तं पङ्कज तन्त्रवेदिभि: ॥
~~ानि वीणि पादार्थं पीठकोणेषु मार्जयेत् ।
अवशिष्टै पदैर्व्विद्वान् पीठगात्राणि कारयेत् ॥
पदानि वीथिमस्थानि मार्ज्जयेत्पङ्क्तयभेदत ।

दिक्षु द्वाराणि रचयेत् द्विचतु:कोष्ठकैस्तथा ॥
पदैस्त्रिभिरथैकेन शोभा: स्युर्द्वारपार्श्वयो ।
उपशोभा: स्युरेकेन त्रिभि: कोष्ठैरनन्तरम् ॥
अवशिष्टै: पदै: षड्भि: कोणाना स्याच्चतुष्टयम्
रञ्जयेत् पञ्चभिर्वर्णैर्मण्डल तन्मनोहरम् ॥
पीत हरिद्राचूर्णं स्यात् सित तण्डुलसम्भवम् ।
कुसुम्भचूर्णमरुण कृष्ण दग्धपुलाकजम् ॥
विल्वादिपत्रज श्याम इत्युक्त वर्णपञ्चकम् ।
अङ्गुलोत्सेधविस्तारा. सीमारेखा सिता
शुभा: ॥
कर्णिका पीतवर्णेन केशराण्यरुणेन च ।
शुक्लवर्णानि पत्राणि तत्सन्धीन् श्यामलेन च ॥
रजसा रञ्जयेन्मन्त्री यद्वा पीतैव कर्णिका ।
केशरा पीतरक्ता स्युररुणानि दलान्यपि ॥
सन्धय कृष्णवर्णा: स्यु सितेनाप्यसितेन वा ।
रञ्जयेत् पीठगर्भाणि पादा: स्युररुणप्रभा: ॥
गात्राणि तस्य शुक्लानि वीथीषु चतसृष्वपि ।
आलिखेत् कल्पलतिका दलपुष्पफलान्विता ॥
वर्णैर्नानाविधैश्चित्रै सर्व्वदृष्टिमनोहरा: ।
द्वाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ता समीरिता
उपशोभा: पीतवर्णा कोणान्यसितभानि च ।
तिस्रो रेखा वहि: कार्य्या सितरक्तासिता
क्रमात् ॥
मण्डल सर्व्वतोभद्रमेतत् साधारण स्मृतम् ॥"*॥
प्रकारान्तर यथा,—
"चतुरस्रा भुव भित्त्वा दिग्भ्यो द्वादशधा सुधी:
पातयेत्तत्र सूत्राणि कोष्ठाना दृश्यते शतम् ॥
चतुश्चत्वारिंशदाढ्य पश्चात् षट्त्रिंशताम्बुजम् ।
कोष्ठै प्रकल्पयेत् पीठ पङ्क्त्या नैवात्र वीथिका
द्वारशोभे यथा पूर्व्वमुपशोभा न दृश्यते ।
अवशिष्टै पदै कुर्य्यात् षड्भि कोणानि
तन्त्रवित् ।
विदध्यात् पूर्व्ववत् शेषमेव वा मण्डल स्मृतम् ॥"
इति तन्त्रसारे १ परिच्छेद. ॥ * ॥

सर्व्वतोभद्रमण्डलस्य रूप यथा ।

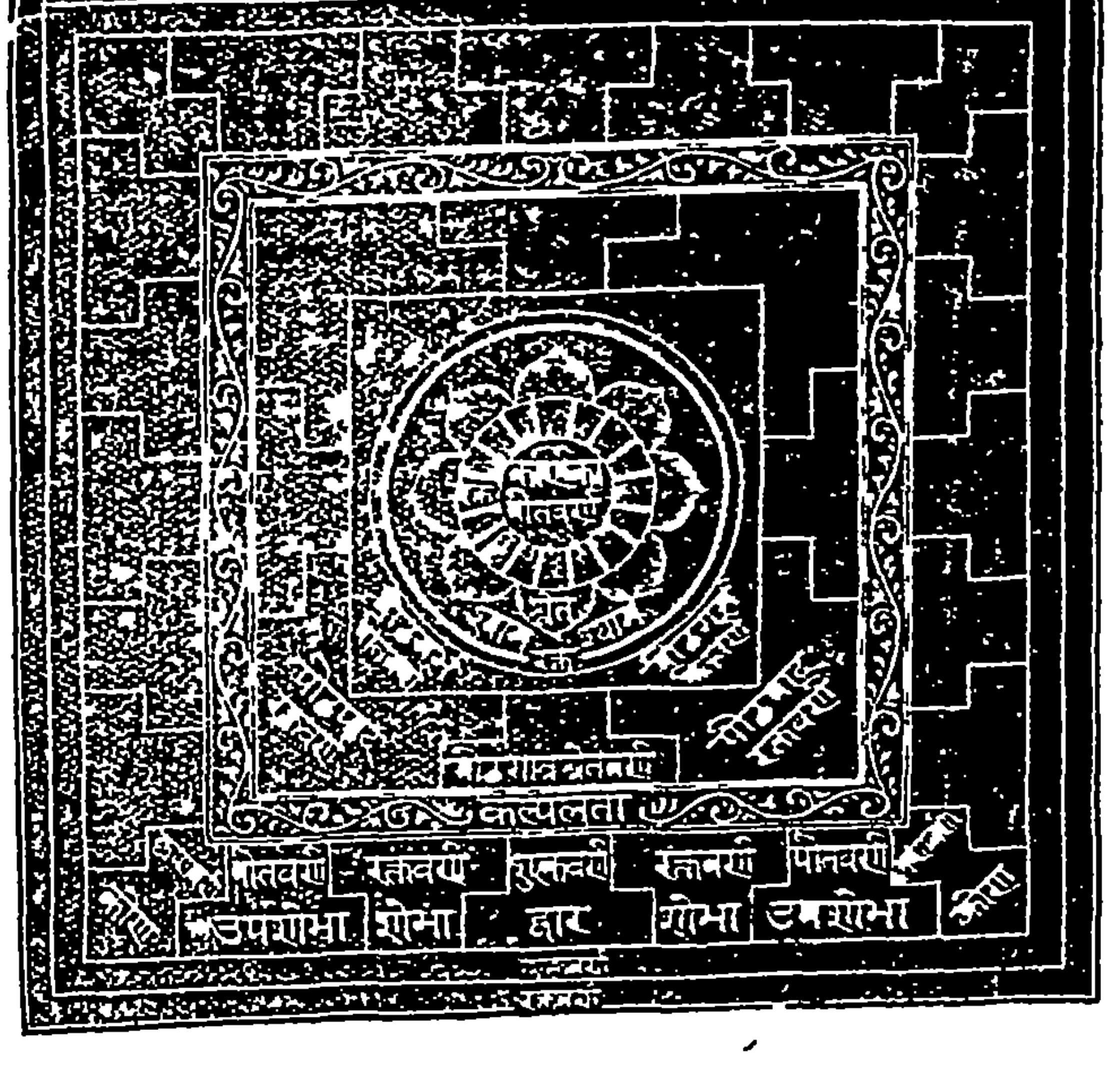

नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं चक्रविशेषः । यथा,
"अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं त्रैलोक्यदीपनम् ।
विख्यातं सर्व्वतोभद्रं सद्यः प्रत्ययकारकम् ॥
ऊर्द्ध्वगा दश विन्यस्य तिर्य्यग्रेखास्तथा दश ।
एकाशीतिपदं चक्रं जायते नात्र संशयः ॥
अकारादिस्वराः कोष्ठेष्वीशादौ विदिशि
क्रमात् ।
प्रदक्षिणक्रमाज्ज्ञेया ज्योतिःशास्त्रविशारदैः ॥
कृत्तिकादीनि धिष्ण्यानि पूर्व्वाशादि लिखेत्ततः
सप्त सप्त क्रमेणैव अष्टाविंशतिसङ्ख्यया ॥
अ-व-क-ह-डाः पूर्व्वस्था म-ट-प-र-ता
इति दक्षिणस्याम् ।
न य-भ ज-खा वारुण्या ग-श द-च ला-श्चोत्त-
रस्थाः स्युः ॥
वृषभाद्याः त्रयस्त्रयो राशयो द्वादश स्थाप्या मेषान्ता दक्षमार्गतः ॥
शेषेषु कोष्ठकेष्वेव नन्दादितिथिपञ्चकम् ।
वाराश्च सप्तक लेख्यं भौमाद्यं तत्तिथिक्रमात् ॥
इत्येवं सर्व्वतोभद्रप्रकारः कथितो मया ।
यस्मिन्नृक्षे स्थितः खेटस्ततो वेधत्रयं भवेत् ॥
ग्रहदृष्टिवशेनात्र वामदक्षिणसम्मुखे ।
भुक्तं भोग्यं तथाक्रान्तं विद्धं क्रूरग्रहेण भम् ॥
शुभाशुभेषु कार्य्येषु वर्ज्जनीयं प्रयत्नतः ।
वक्रगे दक्षिणा दृष्टिर्वामा दृष्टिश्च शीघ्रगे ॥
सम्मुखी मध्यचारे च ज्ञेया भौमादिपञ्चके ।
सूर्य्यमुक्ता ग्रहाः शीघ्रास्तथा चार्के द्वितीयगे ॥
समास्तृतीयगे ज्ञेया मन्दा भानौ चतुर्थगे ।
वक्राः स्युः पञ्चषष्ठेऽर्के त्वतिवक्रा नगाष्टगे ॥
नवमे दशमे भानौ जायते सहजा गतिः ।
द्वादशैकादशे सूर्य्ये लभन्ते शीघ्रतां पुनः ॥
रविस्थित्यंशकत्रिंशावधि सङ्ख्यातः कल्प्यते ।
न तु राश्यन्तरस्पर्शात् द्वितीयादिनिरूपणम् ॥
राहुकेतू सदा वक्रौ शीघ्रगौ चन्द्रभास्करौ ।
गतेरेकस्वभावत्वादेषां दृष्टिश्च सदा ॥
क्रूरा वक्रा महाक्रूराः सौम्या वक्रा महाशुभाः
स्युः सहजस्वभावस्थाः सौम्याः क्रूराश्च शीघ्रगाः ॥
घ ङ छा. प-ण-ठाश्चैव ध फ-ढाश्छ-भ-ञा
स्तथा ।
एतत् त्रिक त्रिक त्रिद्वं त्रिदैः क प भ-दैः
क्रमात् ॥
घ-ङ छा रौद्रगे वेधे प-ण-ठा हस्तगे ग्रहे ।
ध फ ढा पूर्व्वाषाढाया थ झ ञा भाद्र उत्तरे ॥
रवौ शवौ खयौ चैव जयौ गनौ परस्परम् ।
एकेन हि द्वयं ज्ञेयं शुभाशुभफलेष्वथ ॥
अवर्णादिस्वरद्वन्द्वे त्वेकवेधात् द्वयोर्व्वधः ।
युग्मवद्यास्मिके वेधे अनुस्वारविसर्गयोः ॥"
आकारादियुग्मवर्णात्मकवेधवदनुस्वारविसर्गयो
एकवेधादुभयवेध इत्यर्थः ।
"कोणस्वरसयोर्मध्ये चन्द्रादिपादगे ग्रहे ।
अकारादिचतुष्केषु वेधः पूर्णतिथौ तथा ॥
एकादिक्रूरवेधेन फलं पुंसां प्रजायते ।
उद्वेगश्च भयं हानिर्व्याधिर्मृत्युः क्रमेण च ॥
ऋक्षे भ्रमोऽक्षरे हानिः स्वरे व्याधिर्भयं तिथौ ।
राशौ विद्धे महाविघ्नः पञ्चविद्धो न जीवति ॥
एकवेधे भयं युद्धे युग्मवेधे धनक्षयः ।
त्रिवेधे तु भवेद्भङ्गो मृत्युर्वेधचतुष्टये ॥"
दृष्टिवधे उदाहरणमाह ।
"भरण्यकारहपमं नन्दा भद्रां तुलाञ्च भम् ।
विशाखा हरिमं विध्येद्ग्रह आग्नेयसंस्थितः ॥"
उदाहरणान्तरमाह ।
"व युग्मसौस्वरं कन्यां रेफ स्वातीमुकारकम् ।
अश्विनीं रोहिणीस्थोऽभिजिद्भमेव परेष्वपि ॥
यथा दृष्टफलाः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः ।
क्रूरयुक्तः पुनः सौम्यो ज्ञेयः क्रूरफलप्रदः ॥
अर्कवेधे मनस्तापो द्रव्यहानिश्च भूसुते ।
रोगपीडाकरः सौरी राहुकेतू च विघ्नदौ ॥
चन्द्रे मिश्रफलं पुंसां रतिलाभश्च भार्गवे ।
बुधवेधे भवेत् प्रज्ञा जीवः सर्व्वशुभप्रदः ॥
स्वक्षेत्रस्थे बलं पूर्णं पादोनं मित्रभे ग्रहे ।
अर्द्धं समगृहे प्रोक्तं पादं शत्रुगृहे स्थिते ॥
इदञ्च सौम्यक्रूराणां बलं स्थानवशात् समम् ।
एतदेव फलं विद्धि सौम्ये क्रूरैर्विपर्य्ययात् ॥
स्थानवेधसमायोगात् यत्सङ्ख्यं जायते बलम् ।
तत्सङ्ख्यं वेध्यवस्तूनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् ॥
दृष्टिहीने पुनर्वेधे न स्यात् किञ्चित् शुभाशुभम्
ग्रहाः सौम्यास्तथा क्रूरा वक्राः शीघ्रोच्चनीचगाः
स्थानञ्च वेध्यमित्येवं बलं ज्ञात्वा फलं वदेत् ।
वक्रग्रहे फलं द्विघ्नं त्रिगुणं स्वोच्चसंस्थिते ॥
स्वभावजं फलं शीघ्रे नीचस्थोऽर्द्धफलो ग्रहः ।
तिथिराशिनक्षत्रं विद्धं क्रूरग्रहेण यत् ॥
सर्व्वेषु शुभकार्य्येषु वर्ज्जयेत्तत् प्रयत्नतः ।
न नन्दति विवाहे च यात्राया न निवर्त्तते ॥
रोगान्न मुच्यते रोगी वेधवेलाक्षतोद्यमः ।
रोगकाले भवेद्वेधः क्रूरखेचरसम्भवः ॥
वक्रगत्या भवेन्मृत्युः शीघ्रे जाड्यरुजान्वितः ।
वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गे खण्डः प्रजायते ॥
कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै ॥"
कविशौरयोरिदं ।
"यत्र पूर्व्वादिकाष्ठाया ह्यपराश्यादिगो रविः ।
सा दिगस्तमिता ज्ञेया शेषास्त्विह सदोदिताः
ईशानस्थाः स्वराः प्राच्यां ज्ञेया याम्या-
मथाग्निगाः ।
नैर्ऋतस्थाश्च वारुण्यां वायव्याः सौम्यगा मताः
नक्षत्राणि स्वरा वर्णा राशयस्तिथयो दिशः ॥
ते सर्व्वेऽस्तमिता ज्ञेया यत्र भानुस्त्रिमासिकः ॥
नक्षत्रेऽस्ते रुजा वर्णे हानिः शोकः स्वरेऽस्तगे ।
राशौ विघ्नस्तिथौ भीतिः पञ्चास्ते मरणं भवेत् ॥
यात्रा युद्धं विवादश्च द्वारं प्रासादहर्म्ययोः ।
न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिमुखं नरैः ॥
अस्ताशाया स्थितं यस्य नाम्नः प्रथममक्षरम् ।
स भार्त्तः सर्व्वकार्य्येषु ज्ञेयो दैवहतो नरः ॥
करौ कोष्ठे यथा द्वन्द्वे चातुरङ्गमहाहवे ।
सर्व्वायास्तं गता योधा यदीच्छेद्विजयं रणे ॥
नक्षत्रेऽभ्युदिते पुष्टिर्वर्णे लाभः स्वरे सुखम् ।
राशौ जयस्तिथौ तेजः पञ्चाप्तिः पञ्चकोदये ॥
प्रश्नकाले भवेद्विद्धं यल्लग्नं क्रूरखेचरैः ।
तद्दुष्टं शोभनं सौम्यैर्मिश्रैर्मिश्रफलं भवेत् ॥
ग्रहाविद्धन्तु यल्लग्नं फलं लग्नस्वभावतः ।
ज्ञातव्यमीक्षिते केन्द्रे भाषितं यच्चरादिकम् ॥
शीर्षोदये सौम्यविलग्नवर्गे
लग्नेऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात् ।
अतोऽन्यथात्वे तु तदन्यथात्वं
मिश्रं विमिश्रैरधिकं बलाढ्यैः ॥
केन्द्रोपगा नवमपञ्चमगाश्च सौम्याः
केन्द्राष्टवर्ज्जमशुभास्त्रयषष्ठसंस्थाः ।
सर्व्वार्थसाधनकराः परिपृच्छतां स्यु-
रेभिर्विपर्य्ययगतैस्तु विपर्य्ययः स्यात् ॥
लग्नाधिनाथो यदि केन्द्रगः स्यात्
तन्मित्रमेतस्य च केन्द्रगं वा ।
व्ययाष्टकेन्द्रानपहाय पापा
अन्यत्र याता यदि तच्छुभं स्यात् ॥
आद्यो लग्नाधिपः कार्य्ये लग्ने कार्य्याधिपो यदि
द्वितीयो लग्नपो लग्ने कार्य्ये कार्य्याधिपो यदि
लग्नपः कार्य्यपश्चापि लग्ने यदि तृतीयकः ।
चतुर्थः कार्य्यपौ स्यातां यदि लग्नपकार्य्यपौ ॥
कार्य्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मित्रश्चेदधिकं मतम् ।
एवं दृष्टिवशाज्ज्ञेयं फलं तद्वच्चतुष्टयम् ॥
पूर्णनाडीस्थितो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् ।
तत् सर्व्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं समीरणे ॥
आद्यौ शून्यगतः पृच्छेत्पश्चात् पूर्णां विशेद्यदि
तदा सर्व्वार्थसिद्धिः स्यात् वामे वामे न संशयः
श्वासप्रवेशकाले चेद्दूतो जल्पति वाञ्छितम् ।
तस्यार्थसिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति सुन्दरम्
ऊर्द्ध्ववामाग्रतो दूतो ज्ञेयो वामपथस्थितः ।
पृष्ठे दक्षे तथाधस्ताद्दक्षशाखौ गतो मतः ॥
यात्रादानविवाहेषु वस्त्रालङ्कारभूषणे ।
शुभे कर्म्मणि सन्धौ च प्रवेशे वामगः शुभः ॥
कलहद्यूतयुद्धेषु स्नानभोजनमैथुने ।
व्यवहारे भये भङ्गे दक्षनाडी प्रशस्यते ॥
क्रूरैरुभयतो विद्धा यस्याक्षरतिथिस्वराः ।
राशिर्धिष्ण्यञ्च पञ्चापि तस्य मृत्युर्न संशयः ॥
मण्डलं नगरं ग्रामो दुर्गं देवालयं पुरम् ।
क्रूरैरुभयतो वेधे विनश्यन्ति न संशयः ॥
कृत्तिकायां तथा पुष्ये रेवत्याञ्च पुनर्वसौ ।
विद्धे सति क्रमाद्वेधो वर्णेषु ब्राह्मणादिषु ॥
तैलं भाण्डं रसो धान्यं गजाश्वादिचतुष्पदाः ।
सर्व्वं महार्घतां याति यावत् क्रूरव्यधे स्थितम्
क्रूरवेधसमायोगे यस्योपग्रहसम्भवः ।
तस्य स्तूरनं सन्देहो रोगाद्वाथ रणादपि ॥
सूर्य्यभात् पञ्चमं धिष्ण्यं ज्ञेयं विद्युन्मुखाभिधम्
शूलस्याष्टमकं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्द्दशम् ॥
केतुरष्टादशं प्रोक्तमुल्का स्यादेकविंशतिम् ।
द्वाविंशतितमं कम्पं त्रयोविंशञ्च वज्रकम् ।
निर्घातञ्च चतुर्विंशमुक्ता अष्टावुपग्रहाः ।
प्रश्नाभे विघ्नदाः प्रोक्ताः सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वदा ॥"
इति सर्व्वतोभद्रचक्रम् । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

सर्व्वतोभद्रचक्रस्य रूपं यथा ।

पूर्व्वं

उत्तर

अ	३	४	५	६	७	८	९	आ
२	उ	अ	व	क	ह	ड	ज	१०
१	ल	ऌ	वृष.	मिथुन॰	कर्कट:	ॡ	म	११
२७	च	मेष॰	ओ	नन्दा	औ	सिंह॰	ट	१२
२६	द	मीन:	रिक्ता	पूर्णा	भद्रा	कन्या	प	१३
२५	श	कुम्भ:	अ	जया	अ	तुला	र	१४
२४	ग	ऐ	मकर.	धनु.	वृश्चिक:	ए	त	१५
२३	ऋ	ख	ज	भ	य	न	ॠ	१६
ई	२२	०	२१	२०	१९	१८	१७	इ

दक्षिण

पश्चिम

सर्व्वतोभद्र, पुं, सर्व्वतो (भद्रमस्येति) निम्ब-
वृक्ष । इत्यमर ।२।४।६२॥ व्यूहविशेष । इति
तट्टीका ॥ विष्णुरथ । इति शब्दरत्नावली ।
वंश । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चित्रकाव्यविशेष'।
इति मेदिनी ॥

तदुदाहरण यथा ।

स	का	र	ना	ना	र	का	स
का	य	सा	द	द	सा	य	का
र	सा	ह	वा	वा	ह	सा	र
ना	द	वा	द	द	वा	द	ना

इति सर्व्वतोभद्र । इति माघे । १९ । २७ ॥
अस्यार्थं । "सकारेति । पुन कीदृशी ।
'कारो वधे निश्चये च बले यत्ने रतावपि ।'
इति विश्व ॥
सकारा' सयत्ना सोत्साहा: नाना नाना-
विधाश्च ये आरा अरीणा समूहा । भिक्षादि-
भ्योऽण् । तेषां कासा गतिभेदा काया विग्र-
हाश्च तेषां साद ददतीति साददा नाश-
कारका सायका यस्यां सा तथोक्ता । रसेन
रागेणाहवो यस्या' सा रसाहवा रणरागिणी-
त्यर्थः । वाहरारणा वाहश्रेष्ठाना ये नादा
हेषादिघोषास्तेषा वादं कलह ददतीति वाद-
दानि । तैः सह कलहायमानानि वादनानि
वाद्यानि यस्या सा वाहसारनादवाददवादना
तूर्य्यशब्दघोषेत्यर्थ. । अतएव तेषा तुल्यतोक्ति-
र्रतिशयोक्तिः । सर्व्वतो भ्रमणात् सर्व्वतो-
भद्राख्यचित्रबन्ध' । अत एव दण्डी ।
'तदिद सर्व्वतोभद्र भ्रमण यदि सर्व्वतः ।'इति।
उद्धारस्तु । चतु कोष्ठे चतुरङ्गबन्धे पङ्क्तिचतुष्टये
पादचतुष्क विलिख्यानन्तर पङ्क्तिचतुष्टये
ऽप्यध क्रमेण पादचतुष्टयलेखने प्रथमासु चतसृषु
प्रथमपाद सर्व्वतो वाच्यते । एव द्वितीयादिषु
द्वितीय इत्यादि ।"इति तट्टीकायां मल्लिनाथ ॥
(वटिकौषधविशेष' । यथा,—
"विशुद्ध गगन शाम्भ द्विकर्षं शुद्धगन्धकम् ।
तोलक तोलकार्द्धं च हिङ्गुलोत्थरसस्तथा ॥
कर्पूर केशर मासी तेजपत्र लवङ्गकम् ।
जातीकोषफलञ्चैव सूक्ष्मैलाकरिपिप्पली ॥
कुष्ठ तालीशपत्रञ्च धातकी चोचमुस्तकम् ।
हरीतकी मरिचञ्च शृङ्गवेरविभीतकम् ॥
पिप्पल्यामलकञ्चैव शाणभाग' विचूर्णितम् ।
सर्व्वमेकीकृत पिष्ट्वा वटीकुर्य्याद्द्विगुञ्जिकाम् ॥
भक्षयेत् पर्णखण्डेन मधुना सितयापि वा ।
रोग ज्ञात्वानुपानञ्च प्रात कुर्य्याद्विचक्षण' ॥
हन्ति मन्दानलान् सर्व्वानामदोष विसूचिकाम्
पित्तश्लेष्मभव रोग वातश्लेष्मभवन्तथा ॥
आनाह मूत्रकृच्छ्रञ्च सग्रहग्रहणीं वमिम् ।
अम्लपित्त शीतपित्त रक्तपित्त विशेषत. ।
चिरज्वर पित्तभव धातुस्थ विषमज्वरम् ॥
कास पञ्चविध हन्ति कामला पाण्डुमेव च ।
सर्व्वलोकहितार्थाय शिवेन भाषित' पुरा ।
सर्व्वतोभद्रनामाय रस. साक्षान्महेश्वर ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे ज्वराधिकारे ॥
"सूत तपनगगन कान्तलौहस्य चूर्णं
कृत्वैकस्मिन् दृशदि पिषित शृङ्गवेरस्य वारा ।
गुञ्जराढ्रोगे यकृतिगुदजे शोङ्कि सर्व्वज्वरेषु
शोथे पाण्डौ कृमिकृतगदे सर्व्वत कामलायाम्
कासे श्वासे प्रमिहजठरे सर्व्वदोषप्रभूते
ख्यातो योग सुरमणिकृत सर्व्वरोगैकहन्ता॥"
इति च रसेन्द्रसारसग्रहे शोथाधिकारे ॥)
सर्व्वतोभद्रा, स्त्री, (सर्व्वतो भद्रं मङ्गलमस्या
इति ।) गम्भारी । नटयोषित् । इति मेदिनी॥
सर्व्वतोमुख,क्ली, (सर्व्वतो मुखमस्येति ।) जलम् ।
इत्यमर ।१।१०।४॥ आकाशम् । इति मेदिनी॥
(समन्ततोमुखविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते।
१ । २११ । १२ ।
"एव सर्व्वान् समादिश्य पूर्व्वतीरे महोदधे. ।
क्रूरा मतिं समास्थाय जग्मतु. सर्व्वतोमुखौ॥"
सर्व्वतोमुख , पु , (सर्व्वत' मुखमस्येति ।) शिव ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ३७ । ६६ ।
"सर्व्वकामवरश्चैव सर्व्वद सर्व्वतोमुख: ॥")
ब्रह्मा । (यथा, कुमारे । २ । ३ ।
"अथ सर्व्वस्य धातार ते सर्व्वे सर्व्वतोमुखम् ।
वागीश वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे॥")
आत्मा । इति मेदिनी ॥ (विष्णु' । यथा,
महाभारते । १३ । १४९ । १०० ।
"अमृताशोऽमृतवपु सर्व्वज्ञ' सर्व्वतोमुख' ॥")
ब्राह्मण । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वर्ग: । इति
शब्दमाला ॥ अग्नि: । यथा,—
"सर्व्वत पाणिपादान्त सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुख
विश्वरूपो महानग्नि प्रणीत सर्व्वकर्म्मसु ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृताग्निप्रणयनमन्त्र ॥
सर्व्वत्र,व्य,(सर्व्वस्मिन्निति । सर्व्व+'सप्तम्यास्त्रल्।
५ । ३ ।१०। इति त्रल् ।) सर्व्वदिग्देशकाले ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु । ३ । ६२ ।
"ततोप वीर्य्यातिशयेन वृत्रहा
पदं [illegible] सर्व्वत्र गुणैर्निधीयते ॥")
सर्व्वत्रग ,पु ,(सर्व्वत्र गच्छतीति। गम + "उपक-
रणे सर्व्वत्रपत्रयोरुपसख्यानम् ।" ३।२।४८।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ड ।) वायु । सर्व्वत्र
गामिनि, त्रि । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात्।
(यथा, गीतायाम् । ९ । ६ ।

"यथाकाशस्थितो नित्य वायु' सर्व्वत्रगो महान्
तथा सर्व्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय॥")
सर्व्वत्रगामी,[न्]पुं, (सर्व्वत्र गच्छतीति। गम+णिनि।) वायु। इति शब्दचन्द्रिका॥ सर्व्वदिग्देशकाले गमनकर्त्तरि, त्रि॥
सर्व्वथा, व्य, (सर्व्वेण प्रकारेण। सर्व्व+"प्रकारवचने थाल्।" ५।३।२३। इति थाल्।) सर्व्वप्रकारम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, मनुः। २। १५।
"उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।
सर्व्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीय वैदिकी श्रुतिः॥")
प्रतिज्ञा। भृशम्। हेतु'। इति शब्दरत्नावली॥
सर्व्वदमन,पु,(सर्व्वान् दमयतीति। दम+ल्यु।) भरतराज'। स तु शकुन्तलापुत्रः। इति त्रिकाण्डशेष॥ (अस्य नामनिरुक्तिर्यथा महाभारते। १। ७४। ५—७।
"षड्वर्षं एव बालः स कण्वाश्रमपद प्रति।
सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च महिषांश्च गजांस्तथा॥
बबन्ध वृक्षे बलवानाश्रमस्य समीपत'।
आरोहन् दमयंश्चैव क्रीडंश्च परिधावति॥
ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः।
अस्त्वय सर्व्वदमन सर्व्वान् हि दमयत्यसौ॥
स सर्व्वदमनो नाम कुमार' समपद्यत॥"*॥
सर्व्वदमनकर्त्तरि, त्रि। इति व्याकरणम्॥)
सर्व्वदर्शी, [न्] पु, (सर्व्व पश्यतीति। दृश+णिनिः।) बुद्ध। इति शब्दरत्नावली॥ सकलदर्शनकर्त्तरि, त्रि॥ (यथा, रामायणे। २
१०६। ६।
"सर्व्वज्ञ' सर्व्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि राघव!॥')
सर्व्वदा, व्य, (सर्व्व+"सर्व्वैकान्यकियत्तद. काले दा।" ५। ३। १५। इति दा।) सर्व्वस्मिन् काले इत्यमरः। ३।४।२२॥ (यथा, नरसिंहपुराणे। १२। ५६।
"तत्पादपद्मे देवेश भक्ति मे देहि सर्व्वदा।
यदि तुष्टो ममाद्य त्वमन्यदेक वृणोम्यहम्॥")
सर्व्वदुःखक्षय',पु,(सर्व्वेषा दुःखाना क्षयो यत्र।) मोक्ष.। इति हेमचन्द्र॥ सकलपीडानाशश्च॥
सर्व्वदेवमुख, पु, (सर्व्वेषा देवाना मुख यत्र।) अग्नि.। इति जटाधरः॥
सर्व्वद्रयङ्[च्]त्रि, सर्व्वस्य पूजक.। सर्व्वानञ्चति इत्यर्थे क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्न। इति व्याकरणम्॥
सर्व्वधारी,[न्]पु,(सर्व्व धरतीति। धृ+णिनि।) कालचक्रस्य द्वाविंशवर्षं.। इति केचित्॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ८। २७।
"त्वाष्ट्रे युगे सर्व्वजिदाद्य उक्तः
संवत्सरोऽन्यः खलु सर्व्वधारी।
तस्मात् विरोधी विकृत. खरश्च।
शस्तो द्वितीयोऽत्र भवाय शेषा.॥"*॥
सर्व्वधारके, त्रि॥)
सर्व्वधुरावह, पु, (सर्व्वा चासौ धूश्चेति। सर्व्वधुरा। ऋक्पूरित्य.। वहतीति। वह+अच्। सर्व्वधुराया वहः।) सकलभारवाहकः। रथलाङ्गलादीना भारवाहकगवादिः। इत्यमर॥
सर्व्वधुरीण, पु (सर्व्वधुरा वहतीति।"खः सर्व्वधुरात्।" ४। ४। ७८। इति ख.।) सकलभारवाहक'। रथलाङ्गलादीना भारवाहकगवादि। इत्यमरः। २। ८। ६६॥
सर्व्वन्दमः, पु, (सर्व्व दमयतीति। दम+अच्। द्वितीयाया अलुक्।) भरतराजः। स तु शकुन्तलापुत्रः इति हेमचन्द्रः॥
सर्व्वपा, स्त्री, (सर्व्वं पातीति। पा+क'। टाप्।) बलिराजपत्नी। इति केचित्॥ सर्व्वरक्षणकर्त्तरि सर्व्वपानकर्त्तरि च त्रि॥
सर्व्वपूर्णत्व,क्ली, (सर्व्वैर्द्रव्यैः पूर्णत्वम्।) सम्भार'। इति त्रिकाण्डशेष'॥
सर्व्वप्रिय,त्रि,सर्व्वेषा जानानां प्रिय'। सकलजनवल्लभ'॥ सर्व्वस्य शिवस्य प्रियः। सर्व्व प्रियो यस्येति वा। शिवभक्तः॥
सर्व्वभक्षा,स्त्री,(सर्व्वान् भक्षयतीति। भक्ष+अण्) छागी। इति हेमचन्द्र'॥ सर्व्वभक्षणकर्त्तरि, त्रि॥ (यथा, महाभारते। १। ६। १४।
"इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगु परममन्युमान्।
शशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्व्वभक्षो भविष्यसि॥")
सर्व्वमङ्गला, स्त्री, (सर्व्वाणि मङ्गलानि अस्या।) दुर्गा। इत्यमर॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"मङ्गल मोक्षवचन चाशब्दो दातृवाचक।
सर्व्वान्मोक्षान् या ददाति सा एव सर्व्वमङ्गला॥
हर्षे सम्पदि कल्याणे मङ्गल परिकीर्त्तितम्।
तान् ददाति च या देवी सा एव सर्व्वमङ्गला॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्याय.॥
अपि च।
"सर्व्वमङ्गलशब्दश्च सम्पूर्णैश्वर्य्यवाचकः।
आकारो दातृवचनस्तस्मात् सा सर्व्वमङ्गला॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे सर्व्वमङ्गलास्तोत्र २७ अध्याय'॥ अन्यच्च।
"सर्व्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च।
ददाति चेप्सितान् लोके तेन सा सर्व्वमङ्गला॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय॥
सर्व्वमय, त्रि, सर्व्वात्मक। सर्व्वशब्दात् मयट्प्रत्ययेन निष्पन्न॥ (यथा, मार्कण्डेये।८८।३३।
"आप्याय्यन्ते च ते यज्ञास्त्वदाधारा हुताशन।
अत सर्व्वस्य योनिस्त्व वह्ने सर्व्वमयस्तथा॥")
सर्व्वमूल्य, क्ली, (सर्व्वस्य मूल्यम्।) कपर्द्दकम्। इति त्रिकाण्डशेष॥
सर्व्वमूषक,पु,(सर्व्वान् मुष्णातीति। मुष+ण्वुल्। पृषोदरादित्वात् साधु।) काल। इति हेमचन्द्र॥
सर्व्वरस, पु, (सर्व्वो रसो यत्र।) सूरी। पण्डित। इति शब्दरत्नावली॥ धूनक। इत्यमर॥ वाद्यभाण्डम्। तत्तु वीणाभद.। इति मेदिनी॥ लवणरस। इति हेमचन्द्र॥(मधुरादिरस.। यथा, भागवते। २। ६। १।
"वाचा वह्नेर्मुख चत्र छन्दसा सप्त धातवः।
हव्यकव्यामृतान्नानां जिह्वासर्व्वरसस्य च॥"
सर्व्वरसविशिष्टे, त्रि। यथा, छान्दोग्योपनिषदि। ३। १४। २।
"सर्व्वकामः सर्व्वगन्ध' सर्व्वरसः इति॥")
सर्व्वरसोत्तमः, पु, (सर्व्वरसेषु उत्तमः।) लवणरसः। इति हेमचन्द्रः॥
सर्व्वरात्र, पु, सर्व्वा रात्रिः। "अहःसर्व्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रे'।" ५। ४। ८७। इति अच्।) समस्तरजनी। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
सर्व्वरी, स्त्री, शर्व्वरी। रात्रिः। इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात्॥
सर्व्वरीकरः, पु, (सर्व्वर्य्याः करः।) चन्द्रः। इति धरणि॥
सर्व्वर्त्तुपरिवर्त्त', पु, (सर्व्वर्त्तूना परिवर्त्तो यत्र।) वत्सर.। इति जटाधरः॥
सर्व्वर्त्तुफल,क्ली, (सर्व्वर्त्तुजात फलम्।) सकलर्त्तुजातफलम्। यथा,—
"सर्व्वर्त्तुकुसुमाकीर्णे सर्व्वर्त्तुफलशोभिते।
स्थिरच्छायद्रुमाकीर्णे सन्तानकवनावृते॥"
इति भविष्यपुराणे शिवरात्रिव्रतकथा॥
सर्व्वरक्षणकवच, क्ली, (सर्व्वरक्षण सर्व्वरक्षाकरं कवचम्।) कवचविशेषः। यथा,—
"शिशो' स्वस्त्ययन चक्रुस्तूर्णं ब्राह्मणपुङ्गवा'।
हस्त दत्त्वा शिशोर्गात्रे पपाठ कवच द्विजः॥
वदामि तत्ते विप्रेन्द्र कवच सर्व्वरक्षणम्।
तद्दत्त मायया पूर्व्व ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे॥
निद्रिते जगता नाथे जले च जलशायिनि।
भीताय स्तुतिकर्त्रे च मधुकैटभयोर्भयात्॥
योगनिद्रोवाच।
दूरीभूत' कुरु भयं भय किन्ते मयि स्थिते।
स्थितायां मयि च ब्रह्मन् सुखी तिष्ठ जगत्पते॥*
श्रीहरि पातु ते वक्त्र मस्तक मधुसूदनः।
श्रीकृष्णश्चक्षुषी पातु नासिका राधिकापति॥
कर्णयुग्मञ्च कण्ठञ्च कपाल पातु माधव.।
कपोल पातु गोविन्द. केशांश्च केशव. स्वयम्॥
अधरोष्ठ हृषीकेशो दन्तपङ्क्ति' गदाग्रज.।
रासेश्वरश्च रसना तालुक वामनो विभु'॥
वक्ष. पातु मुकुन्दस्ते जठर पातु दैत्यहा।
जनार्द्दन' पातु नाभि पातु विष्णुश्च ते हनुम्॥
नितम्बयुग्म गुह्यञ्च पातु ते पुरुषोत्तम।
जानुयुग्म जानकीश. पातु ते सर्व्वदा विभुः॥
हस्तयुग्म नृसिंहश्च पातु सर्व्वत्र सङ्कटे।
पादयुग्म वराहश्च पातु ते कमलोद्भव॥
ऊर्द्ध्वं नारायण पातु अधस्तात् कमलापति'।
पातु पूर्व्व च गोपाल पातु वह्नौ दशास्यहा॥
वनमाली पातु याम्यां वैकुण्ठ पातु नैर्ऋते।
वारुणे वासुदेवश्च पातु ते जलशासन!॥
पातु ते सन्ततमजो वायव्यां विष्टरश्रवा.।
उत्तरे च सदा पातु सोऽनन्तोऽनन्तकः स्वयम्॥
ऐशान्यामीश्वर. पातु सर्व्वत्र पातु शत्रुजित्।
जले स्थले चान्तरीक्षे निद्रायां पातु माधव.॥*॥

इत्येव कथितं ब्रह्मन् ! कवचं परमाद्भुतम् ।
कृष्णेन कृपया दत्तं स्मृतेनैव पुरा मया ॥
शुम्भेन सह संग्रामे निर्लक्षे घोरदारुणे ।
गगनस्थितो यः सद्य प्राप्तिमात्रेण शङ्कितः ॥
कवचस्य प्रसादेन धरण्यां पतितो मृतः ।
पूर्व्वं वर्षंगतं खे च कृत्वा युद्ध भयावहम् ॥
मृते शुम्भे च गोविन्दः कृपालुर्गगने स्थितः ।
माल्यञ्च कवच दत्त्वा गोलोक स जगाम ह ॥
कल्पान्तरस्य वृत्तान्त कृपया कथित मुने ।
आभ्यां तव भय नास्ति कवचस्य प्रभावतः ॥
कोटिशः कोटिशो नष्टा मया दृष्टाश्च सर्व्वशः ।
अहञ्च हरिणा सार्द्धं कल्पे कल्पे स्थिरा सदा ॥
इत्युक्त्वा कवच दत्त्वा सान्तर्द्धानं चकार ह ।
निःशङ्को नाभिकमले तस्थौ स कमलोद्भव ॥ * ॥
सुवर्णगुटिकायान्तु कृत्वेदं कवच परम् ।
कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ बध्नीयात् य सुधीः सदा ।
विषाग्निजलशत्रुभ्यो भय तस्य न विद्यते ।
जले स्थले चान्तरीक्षे निद्रायां रक्षतीश्वरः ॥
संग्रामे वज्रपाते च विपत्तौ प्राणसङ्कटे ।
कवचस्मरणादेव सद्यो निःशङ्कतां व्रजेत् ॥
बद्ध्वेद कवच कण्ठे शङ्करस्त्रिपुर पुरा ।
जघान लीलामात्रेण दुरन्तमसुरेश्वरम् ॥
बद्ध्वेद कवच काली रक्तबीज चखाद सा ।
सहस्रशीर्षा धृत्वेद विश्व धत्ते तिल यथा ॥
आवां सनत्कुमारश्च धर्म्म साक्षी च कर्म्मणाम् ।
कवचस्य प्रसादेन सर्व्वत्र जयिनो वयम् ॥
न्यस्य नन्दिशिरो कण्ठे जगाम कवच द्विजः ।
आत्मनः कवच कण्ठे दधार च हरिः स्वयम् ॥
प्रभाव कथित सर्व्वं कवचस्य हरेस्तथा ।
अनन्तस्याच्युतस्यैव प्रभावमतुल मुने ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२ अध्याय ॥

सर्व्वला, स्त्री, (सर्व्वं लातीति । ला + क । टाप् ।) तोमर । इत्यमर । २ । ८ । ९३ ॥

सर्व्वलिङ्गी [न्] पु, (सर्व्वेषां वर्णाश्रमाणां लिङ्ग चिह्नमस्त्यस्येति । इनि ।) पाषण्ड । इत्यमर ॥ हे वेदविरुद्धाचारिषु सर्व्ववर्णचिह्नधारिषु बौद्धक्षपणकादिषु । पाप सवन्ति ददति पाषण्डा मनीषादित्वात् साधुत्व मूर्द्धन्यमध्योऽयम् । सर्व्वेषां वर्णाश्रमाणां किञ्चित् किञ्चित् लिङ्गमस्त्येषामिति । इन् । इति भरत ॥ सकलचिह्नधारिणि, त्रि ॥

सर्व्वली, स्त्री, (सर्व्वं लातीति । ला + क । गौरादित्वात् ङीष् ।) तोमर । इति शब्दरत्नावली ॥

सर्व्वलोह, पु, (सर्व्वो लोहो यस्य ।) लौहमयवाण । यथा,—
"प्रक्ष्वेडन, सर्व्वलोहो नाराच एषणश्च स ।"
इति हेमचन्द्र ॥
सकलधातुश्च ॥

सर्व्ववर्णिका, स्त्री, (सर्व्वं वर्णयतीति । वर्ण + ण्वुल् टापि अत इत्वम् ।) गम्भारीवृक्ष । इति जटाधर ॥

सर्व्ववल्लभा, स्त्री, (सर्व्वेषां वल्लभा ।) असती नारी । इति वररुचि । इति केचित् ॥ सकलप्रिये, त्रि ॥

सर्व्ववित्, पुं, (सर्व्वं वेत्तीति । विद् + क्विप् ।) परमेश्वर । यथा,—
"यः सर्व्वज्ञः सर्व्ववित् यस्य ज्ञानमय तपः ।
तस्मादेतत् ब्रह्मनाम रूपमन्नञ्च जायते ॥"
इति मुण्डकोपनिषत् । १ । १ । ९ ।
सर्व्वज्ञे, त्रि ॥)

सर्व्ववेद, पु, (सर्व्ववेदानधीते इति । "क्रतूक्थादिसूत्रान्तात् ठक् ।" ४ । २ । ६० । इति ठक् । "सर्व्वादे सादेश लुग्वक्तव्यः ।" इति लुक् ।) सर्व्ववेदाध्येता ब्राह्मण । इति केचित् ॥ सर्व्वज्ञे, त्रि, ॥

सर्व्ववेदा, [स्] पु, (सर्व्वं धन वेदयति निवेदयति ऋत्विग्भ्य इति । विद् + णिच् + असुन् ।) सर्व्वस्वदक्षिणयागो येनेष्ट स । इत्यमरः ॥ सर्व्वस्व दक्षिणा यत्र स सर्व्वस्वदक्षिणो विश्वजिन्नामयाग स येनेष्टः सम्पादित स सर्व्ववेदा उच्यते । सर्व्वं स्व वेदयति लम्भयति ऋत्विजे इति सर्व्ववेदा विद ऌ लाभे अन्तात् चासुसिति अस् । इति भरत ॥

सर्व्ववेशी, [न्] पु, (सर्व्वेषां वेशोऽस्यास्तीति । इनि ।) नट । इति । हेमचन्द्र ॥ सकलवेशधारिणि, त्रि ॥

सर्व्वशान्तिकृत्, पु, (सर्व्वशान्तिं करोतीति । कृ + क्विप् ।) भरतराज । स तु शकुन्तलापुत्त्र । इति शब्दरत्नावली ॥ सकलशमकारके, त्रि ॥

सर्व्वसङ्कृत, पु, (सर्व्वं सङ्कृतमस्येति ।) षष्टिकाधान्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सकलसङ्गतियुक्ते, त्रि ॥

सर्व्वसंसर्गलवन, क्ली, (सर्व्वससर्गेण जात लवणम् ।) औषरकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

सर्व्वसन्नहनार्थक, पु, (सर्व्वेषां सन्नहनस्य अर्थो यत्र ।) चतुरङ्गसैन्यसन्नाह । तत्पर्य्याय । सर्व्वाभिसार २ सर्व्वौघ ३ । इत्यमर ॥ सर्व्वसन्नहन अर्थोऽभिधेयमस्य । सर्व्वैरभिस्रियतेऽभिमुखं गम्यतेऽनेन सर्व्वाभिसार करणे घञ् । सर्व्वेषां ओघो वृन्दमत्र सर्व्वौघ । इति भरत ॥

सर्व्वसन्नाह, पु, (सर्व्वेषां सन्नाहो यत्र ।) सर्व्वात्मा इति हलायुध ॥ सर्व्वसन्नहनञ्च ॥

सर्व्वसह, पु, (सर्व्वं सहते इति । सह + अच् ।) गुग्गुलु । इति रत्नमाला ॥ सकलसहिष्णौ, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ८ । ५ । ९ ।
"स त्व जगत्त्राणखलप्रहाणये
निरूपित सर्व्वसहो गदाभृता ॥")

सर्व्वसिद्धि, पु, (सर्व्वेषां सिद्धिरस्मात् ।) श्रीफल । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सकलसाधनञ्च ॥

सर्व्वस्व, क्ली, (सर्व्वं स्वम् ।) समुदायधनम् । यथा,
"गुरवे दक्षिणा दद्यात् प्रत्यक्षाय शिवात्मने ।
सर्व्वस्व वा तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा तदाज्ञया ॥"
इति तन्त्रसार ॥

सर्व्वस्वी, [न्] पु, वर्णसङ्करविशेष । स तु गोपकन्यायां नापिताज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्याय ॥ (सकलधनविशिष्टे, त्रि ॥

सर्व्वहितं, क्ली, (सर्व्वस्मिन् हितम् ।) मरिचम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ सकलहितकारके, त्रि ॥

सर्व्वाङ्ग, क्ली, (सर्व्वं अङ्गम् ।) सकलावयवः । यथा,—
"पादौ रक्षतु मे केतु सर्व्वाङ्गं मे नवग्रहाः ।
आपादमस्तकञ्चैव सर्व्वविघ्नविनाशकः ॥"
इति डामरतन्त्रे नवग्रहकवचम् ॥
(पु, महादेव । इति महाभारतम् । १३ । १७ । ३१ ॥)

सर्व्वाङ्गसुन्दररस, पु, (सर्व्वस्मिन् अङ्गे सुन्दर । स एव रस ।) औषधविशेष । यथा,—
"रसगन्धकतुल्यांशौ द्वौ भागौ टङ्कणस्य च ।
मौक्तिक विद्रुम शङ्खमवनीय समांशत ॥
हेमभस्मार्द्धभागञ्च सर्व्वं खल्वे निधापयेत् ।
निम्बुद्रवस्य योगेन पिष्टिकां कारयेद्भिषक् ॥
पश्चात् गजपुट दद्यात् शीतलञ्च समुद्धरेत् ।
हेमभस्मसम तीक्ष्ण तीक्ष्णार्द्धो दरदो मत ॥
एकीकृत्य समस्तानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
तत पूजां प्रकुर्व्वीत भक्षयेत् दिवसे शुभे ॥
सर्व्वाङ्गसुन्दरो ह्येष रोगराजनिकृन्तन ।
वातपित्तज्वरे घोरे सन्निपाते सुदारुणे ॥
अर्शस्सु ग्रहणीरोगे मेहे गुल्मे भगन्दरे ।
निहन्ति वातजान् रोगान् श्लैष्मिकांश्च विशेषत ॥
पिप्पलीमधुसयुक्त घृतयुक्तमथापि वा ।
भक्षयेत् पर्णखण्डेन सितया चार्द्रकेण वा ॥
गुडूचीसत्त्वसहित प्रमेहे च विशेषत ।
रसरत्नाकरप्रोक्त सिद्धयोगो रसोत्तम ।
राजिकाहिङ्गुतैलाम्ल लवणाद्य विवर्ज्जयेत् ॥"
सर्व्वाङ्गसुन्दररस । इति भैषज्यरत्नावली ॥
(यथा च ।
"रसगन्धकयो कर्ष ग्राह्यमेकं सुशोधितम् ।
तत कज्जलिकां कृत्वा मृदुपाकेन साधयेत् ॥
जातीफल तथा कोष लवङ्गारिष्टपत्रके ।
सिन्धुवारदलञ्चैव एलाबीज तथैव च ॥
एषाञ्च कर्षमात्रेण तोयेनाथ विमर्द्दयेत् ।
मुक्ताग्टहे पुन स्थाप्य पुटपाकेन साधयेत् ॥
घनपङ्के वह्निलिप्ता पुटमध्ये निधापयेत् ।
गुञ्जाष्टकप्रमाणेन प्रत्यह भक्षयेन्नर ॥
एतत् प्रोक्त कुमाराणां रक्षणाय महौषधम् ।
ज्वरघ्न दीपनञ्चैव बलवर्णप्रसाधनम् ॥
दुर्व्वार ग्रहणीरोग जयत्येव प्रवाहिकाम् ।
सूतिकाञ्च जयेदेतद्रक्तार्शो रक्तसम्भवम् ॥
पिशाचा दानवा दैत्या बालानां विघ्नकारकाः
यत्रौषधवरस्तिष्ठेत् तत्र सीमां न यान्ति ते ॥
बालानां गदयुक्तानां स्त्रीणाञ्चैव विशेषत ।
महागन्धकमेतद्धि सर्व्वव्याधिनिसूदनम् ॥
विना पाकेन सर्व्वाङ्गसुन्दरोऽय प्रकीर्त्तित ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहेऽतिसाराधिकारे ॥)

सर्व्वाङ्गीणः, त्रि, (सर्व्वाङ्ग व्याप्नोतीति । "तत्-सर्व्वादे: पथ्यङ्गकर्म्मपत्रपात्र व्याप्नोति ।" ५ । २ । ७ । इति खः ।) सर्व्वावयवसम्बन्धयुक्तः । सर्व्वावयवव्याप्त । यथा, भट्टौ । ४ । १० ।
"वसानस्तन्त्रकनिभे सर्व्वाङ्गीणे तरुत्वचौ ।
काण्डीरः खाड्गिकः शार्ङ्गी रचन् विप्रां-
स्तनुभवान् ॥"

सर्व्वाणी, स्त्री, (सर्व्वस्य पत्नी । सर्व्व + "इन्द्रवरुण-भवसर्व्वेति ।" ४।१।४९। इति ङीष् । आनुगागमश्च ।) दुर्गा । इत्यमरः ।१।१।३९॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्याये ।
"सर्व्वान्मोच प्रापयति जन्ममृत्युजरादिकम् ।
चराचरांश्च विश्वस्थान् सर्व्वाणी तेन कीर्त्तिता ॥"

सर्व्वानुकारिणी, स्त्री, (सर्व्वमनुकरोतीति । कृ + णिनि । ङीष् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सर्व्वानुभूतिः, स्त्री, (सर्व्वेषामनुभूतिर्यत्र ।) श्वेतत्रिवृता । इत्यमरः ।२।४।१०८॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ।
"श्वेता त्रिवृता भण्डी स्यात्त्रिवृता त्रिपुटापि च
सर्व्वानुभूतिः सरला निशोत्रा रेचनीति च ॥")
चतुर्व्विंशतिभूताईदन्तर्गताईद्भेदः । चतुर्व्विंशतिभाव्यर्हदन्तर्गताईद्भेदश्च । इति हेमचन्द्रः ॥

सर्व्वान्नभक्षक, त्रि, (भक्षयतीति । भक्ष + ण्वुल् । सर्व्वेषामन्न सर्व्वान्नम् । तस्य भक्षक ।) सकलान्नभोजी । तत्पर्य्याय । उदरपिशाच, २ सर्व्वान्नीन ३ । इति हेमचन्द्र ॥

सर्व्वान्नभोजी, [न्] त्रि, सर्व्वेषा चतुर्णां वर्णानामेवान्न भुङ्क्ते सर्व्वान्नभोजी । इति भरत ॥ भुज + णिनि ।) सर्व्वेषामन्नभक्षक । इत्यमरः ।३।१।२२॥ सर्व्वप्रकारान्नभक्षक । इति केचित् ॥

सर्व्वान्नीन, त्रि, (सर्व्वान्नानि भक्षयतीति । सर्व्वान्न + "अनुपदसर्व्वान्नायानयमिति ।" ५। २ । ९ । इति ख. ।) सर्व्वान्नभोजी । इत्यमर ॥

सर्व्वाभिसन्धी, [न्] पु, (सर्व्वस्मिन् विषये अभिसन्धास्त्यस्येति । इनि ।) वैडालव्रतिक. । छद्मतापस । इति त्रिकाण्डशेष ॥ सकलाभिसन्धानविशिष्टे, त्रि ॥

सर्व्वाभिसार, पु, (सर्व्वेषामभिसारो यत्र ।) चतुरङ्गसैन्यसन्नाह । इत्यमर । २ । ८ । ९४ ॥ अस्य पर्य्याय सर्व्वसन्नहनशब्दे द्रष्टव्य ॥

सर्व्वार्थसाधिका, स्त्री, (सर्व्वान् अर्थान् साधयतीति । साधि + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) दुर्गा । यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ।
"सर्व्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्व्वार्थसाधिके ।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥"
सकलप्रयोजनसाधके, त्रि ॥

सर्व्वार्थानुसाधिनी, स्त्री, (सर्व्वानर्थाननुसाधयतीति । अनु + साधि + णिनिः । ङीप् ।) दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
"धर्म्मादीन् चिन्तितान् यस्मात् सर्व्वलोकेषु
यच्छति ।
ततो देवी समाख्याता सा सर्व्वार्थानुसाधिनी ॥"

सर्व्वार्थसिद्धः, पुं, सर्व्वेषु अर्थेषु सिद्धः ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ ।१।११५ ॥ सकलप्रयोजनसिद्धियुक्ते, त्रि ॥

सर्व्वावसरः, पु, (सर्व्वेषामवसरो यत्र ।) अर्द्धरात्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सर्व्वास्त्रा, स्त्री, सर्व्वाणि अस्त्राणि यस्याः ।) षोडशविद्यादेव्यन्तर्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ सकलास्त्रयुक्ता च ॥

सर्व्वाह्णः, पु, (सर्व्वमहः । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" ५।४।९१। इति टच् । "अह्नोऽह्न एतेभ्यः ।" ५ । ४ । ८८ । इति अह्नादेश. । णत्वञ्च ।) समस्तदिनम् । इति व्याकरणम् ॥

सर्व्वीयः, त्रि, (सर्व्वस्मै हितः । सर्व्व + "सर्व्वाणस्य वा वचनम् ।" ५ । १ । १० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या पक्षे छः ।) सर्व्वसम्बन्धी । सर्व्वशब्दात् णीयप्रत्ययेन निष्पन्न. । इति व्याकरणम् ॥

सर्व्वेश्वर, पुं, (सर्व्वेषामीश्वर ।) शिवः । इति केचित् ॥ सार्व्वभौमश्च । (निखिलप्रभौ, त्रि । यथा, भागवते । ६ । ९ । ३३ ।
"केवलजगदाधार लोकैकनाथ सर्व्वेश्वर लक्ष्मीनाथ इति ॥")

सर्व्वौघः, पु, (सर्व्वेषामोघो यत्र ।) चतुरङ्गसैन्यसन्नाहः । इत्यमर ॥ गुरुवेग । इति मेदिनी ॥

सर्व्वौषधि, पु, (सर्व्वा ओषधयो यत्र ।) ओषधिवर्गविशेषः । यथा,—
"कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः ।
मुराचन्दनकर्पूरैः मुस्तैः सर्व्वौषधिः स्मृतः ॥"
अत्र द्वितीयचन्दनपदं रक्तचन्दनपरम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥)

सर्व्वौषधिगण., पु ,(सर्व्वौषधीना गणः ।) मुराद्योषधिसमूह. । यथा,—
"मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् ।
शटी चम्पकमुस्तञ्च सर्व्वौषधिगणः स्मृतः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्यच्च ।
"हरिद्रा चन्दनं दार्व्वी मुस्तकं देवनाडकम् ।
धन्याकं जीरकं मेथी धात्रीफलमुशीरकम् ॥
त्रिसुगन्धि शटी गन्धमाद्री कर्पूरकं वचा ।
नखी मरुवकं कुष्ठं देवदारु विडङ्गकम् ॥
सरलं पद्मकाष्ठञ्च बालकं भद्रमुस्तकम् ।
ग्रन्थिकञ्च जटामांसी पलाशः शैलजः शमी ॥
अर्कश्चागुरुकं दूर्व्वा मुरामांसी च कुङ्कुमम् ।
अपामार्गो मधुरिका विकाशा खदिरः कुशा ॥
चातुर्ज्जातकमष्टौऽथोऽष्टवर्गो यज्ञडुम्बर ।
नागेश्वरञ्च कस्तूरी त्रिफला पद्मकेशरम् ॥
कक्कोलं धातकीपुष्पं त्रिकटु रेणुकं यव ।
तिला. कुन्दुरु लक्षुकं भार्गी गोरोचना वचा. ॥
शुण्ठी पुष्पञ्च नक्षुनी श्रीफलं वंशलोचना ।
इन्दीवरं बहुसुता बकुलं मालतीदलम् ॥
इन्द्रबीजं कोकनदं जयन्ती गजपिप्पली ।
श्वेतापराजितापुष्पं सर्व्वौषधिगणः स्मृतः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०७ अध्याय. ॥

सर्षप, पु, (सरतीति । सृ गतौ + "सर्त्तेरपः षुक् च ।" उणा० ३ । १४१ । इति अपः षुगागमश्च ।) शस्यविशेष । सरिषा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । तन्तुभः २ कदम्बक ३ । इत्यमर । २।९।१७ ॥ सरिषपः ४ । इति भरतः ॥ तन्तुकः ५ । इति रमानाथः ॥ कटुस्नेहः ६ । इति जटाधरः ॥ शर्षपः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ राजक्षवकः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १४ । ३ ।
"एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा इति ॥")
अस्य गुणाः । कफवातघ्नत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ॥ उष्णत्वम् । रक्तपित्तकारित्वम् । कटुत्वम् । कृमिकुष्ठनाशित्वञ्च । सिद्धार्थस्यापि तद्गुणः । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपरञ्च ।
"आसुरी राजिका राजी रक्तिका रक्तसर्षपः ।
तीक्ष्णगन्धा मधुरिका क्षवकः क्षतकः क्षव ॥
आसुरी कटुतिक्तोष्णा वातश्लेष्मार्त्तिशूलनुत् ।
दाहपित्तप्रदा हन्ति कफगुल्मकृमिव्रणान् ॥*॥
सर्षपो राजक्षवकः कृष्णा तीक्ष्णफला राजिका
राज्ञी सा कृष्णा सर्षपाख्या विज्ञेया राजसर्षपाख्या च ॥
राजसर्षपकस्तिक्तः कटूष्णो वातशूलनुत् ।
पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठव्रणापहः ॥"
इति कालेयसरिषप ॥ * ॥
"सर्षपस्त्वनघो गौर सिद्धार्थो भूतनाशनः ।
कटुस्नेहो ग्रहघ्नश्च कण्डूघ्नो राजिकाफलः ॥
तीक्ष्णकश्च दुराधर्षो रक्षोघ्न. कुष्ठनाशनः ।
सिद्धप्रयोजन सिद्धः साधन सितसर्षपः ॥
सिद्धार्थं कटुकोष्णश्च वातरक्तग्रहापहः ॥"
त्वग्दोषशमनो रुच्यो विषभूतव्रणापहः ॥"
इति सर्षप. ॥*॥

तत्तैलगुणा ।
"सर्षपतैलं तिक्तं कटुकं वातकफविकारघ्नम् ।
पित्तास्रदोषदं कृमिकुष्ठघ्नं तिलजवच्चक्षुष्यम् ॥"
तत्पत्रशाकगुणा ।
"सार्षप पत्रमत्युष्णं रक्तपित्तप्रकोपणम् ।
विदाहि कटुकं स्वादु शुक्रहृत् रुचिदायकम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अन्यच्च ।
"सर्षपः कटुकस्नेहस्तन्तुभश्च कदम्बकः ।
गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते ॥
सर्षपस्तु रसे पाके कटुर्हृद्यः सतिक्तकः ।
तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः ॥
रक्षोहरो जयेत् कण्डूकुष्ठकोठकृमिग्रहान् ।
यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो
मतः ॥"
अथ राइ । कृष्णराइ ।
'राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुज्जनिका
सुरी ।
क्षवः क्षुताभिजनकः कृमिकः कृष्णसर्षपः ॥
राजिका कफवातघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तकृत्

किञ्चिद्रूक्षाग्निदा कण्डूकुष्ठकोठकमीन् हरेत्॥
अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका"
तत्तैलगुणा ।
"दीपन सार्षपं तैल कटुपाकरस लघु ।
लेखन स्पर्शवीर्य्योष्ण तीक्ष्ण पित्तास्रदूषकम् ॥
कफमेदोऽनिलार्शोघ्न शिर कर्णामयापहम् ।
कण्डूकोठकमिश्वित्रकुष्ठदुष्टव्रणप्रणुत् ॥
तद्वत् राजिकयोस्तैल विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत् ॥"
राजिकयो कृष्ण राइ। आरक्त राइ।
तयो ॥ * ॥ तच्छाकगुणा. ।
"कटुक सार्षप शाक बहुमूत्रमल गुरु: ।
अम्लपाक विदाहि स्यादुष्ण रूक्ष त्रिदोषकृत्॥
सक्षार लवण तीक्ष्ण स्वादुशाकेषु निन्दितम् ।
सोष्णोष्ण सार्षप नाल वातश्लेष्मव्रणापहम् ।
कण्डूकमिहर दद्रुकुष्ठघ्नं रुचिकारकम् ॥"
इति भावप्रकाश: ॥*॥
स्थावरविषभेद: । इति हेमचन्द्र: ॥ षड्लिख्या-
परिमाणम् । यथा,—
"जालान्तरगते भानौ यच्चाणुर्दृश्यते रज: ।
तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिख्या लिख्याषड्भिश्च सर्षप: ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सर्षपतैल, क्ली, (सर्षपोद्भव तैलम् ।) सर्षपजात-
स्नेह । यथा,—
"सर्षपतैलं तिक्त कटुक वातकफविकारघ्नम् ।
पित्तास्रदोषद कमिकुष्ठघ्न तिलजवच्चक्षुष्यम् ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥
सर्षपी,(स्त्री,(सृ गतौ+अप' षुगागमश्च । ततो
ङीष् ।) खञ्जनिका । इति त्रिकाण्डशेष ॥
(पिडकाविशेष. । यथा, सुश्रुते । २ । ६ ।
"गौरसर्षपसस्थाना तत्प्रमाणा तु सर्षपी ॥")
सल, क्ली, (सरतीति । सृ गतौ+अच् । रस्य
ल । सल गतौ+अच् वा ।) जलम् । इत्यमर-
टीकाया भरत ॥
सलिल,क्ली, (सलति गच्छतीति । सल गतौ+
"सलिकल्यनीति ।" उणा० १ । ५५ । इति
इलच् ।) जलम् । इत्यमर । १।१०।३ ॥ तत्र
विण्मूत्रत्यागनिषधो यथा, मनु ।
"न मूत्र पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।
न फालकृष्टे न जले न चित्या न च पर्व्वते ॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि सस्थित ॥
न नदीतीरमासाद्य न च पर्व्वतमस्तके ।
वाय्वग्निविप्रानादित्यमप पश्यस्तथैव च ।
न कदाचन कुर्व्वीत विण्मूत्रस्य विसर्ज्जनम् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
अपि च ।
"मूत्रश्लेष्मपुरीषाणि यैरुत्सृष्टानि वारिणि ।
"ते पात्यन्ते च विण्मूत्रे दुर्गन्धे पूयपूरिते ॥"
इति वामनपुराणे कर्म्मविपाको नाम १२
अध्याय ॥*॥ अथ सलिलपरीक्षा । पितामह ।
"तोयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधि धर्म्मं सनातनम्
मण्डल पुष्पधूपाभ्या कारयेत् सुविचक्षण ॥
शरान् संपूजयेद्भक्त्या वैणवञ्च धनुस्तथा ॥"
तत्र प्रथमतो वरुण पूजयेत् । यथा नारद ।
"गन्धमाल्यै: सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभि ।
वरुणाय प्रकुर्व्वीत पूजामादौ समाहित ॥"
ततो धर्म्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसम-
न्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशान्त कर्म्म कुर्य्यात् ।
कात्यायन: ।
"शरास्त्वनायसाग्रांस्तु प्रकुर्व्वीत विशुद्धये ।
वेणुकाष्ठमयाश्चैव क्षेप्ता च सुदृढ क्षिपेत् ॥"
पितामह ।
"क्षेप्ता च क्षत्रिय कार्य्य तद्वत्तिर्ब्राह्मणोऽथवा
अक्रूरहृदय: शान्त सोपवासस्तथा शुचि. ॥
इषुन प्रक्षिपेद्धीमान् मारुते वाति वा भृशम् ।
विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थाणुसमाकुले ॥"
नारद: ।
"क्रूरं धनु: सप्तशत मध्यमं षट्शतं मतम् ।
मन्दं पञ्चशत प्रोक्तमेष ज्ञेयो धनुर्व्विधि ॥"
अङ्गुलीना सप्ताधिक शत यस्य धनुष परिमाण
तत् सप्तशत एव षट्शतादिकम् । पिता-
मह ।
"मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् ।
हस्तानाञ्च शते सार्द्धे लक्ष्य कृत्वा विचक्षण ॥
तेषाञ्च प्रेषितानान्तु शराणा शास्त्रदेशनात् ।
मध्यमस्तु शरो ग्राह्य. पुरुषेण बलीयसा ॥
शराणा पतन ग्राह्य सर्पण परिवर्ज्जयेत् ।
सर्पन् सर्पन् शरो याति दूराद्दूरतर यत ॥"
पतन ग्राह्यमिति शरपतनस्थानपर्य्यन्त गच्छे
दित्यर्थ । तेन प्रसरणपक्षेऽपि पतनस्थानकशर-
ग्रहणम् । ततश्च प्रथमत पुरुषान्तरेण तत्स्थाने
शर आनतेव्य । नारद ।
"नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सर सु च ।
ह्रदेषु स्थिरतोयेषु कुर्य्यात् पुसा निमज्जनम् ॥"
नातिवेगासु स्थितिविरोधिवेगशून्यासु । विष्णु ।
पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिवर्ज्जिते तस्य
नाभिमात्रजले मग्नस्यारागद्वेषिण पुरुषस्यान्य
स्योरू गृहीत्वाभिमन्त्रिताम्भ प्रविशेत् । तत्-
समकालञ्च नातिक्रूरमृदुना धनुषा पुरुषोऽपर
शरमोक्ष कुर्य्यादिति । तस्य शोध्यस्येत्यर्थ ।
अन्यथा तस्येति व्यर्थ स्यात् ॥*॥ अन्यपुरुषस्य
स्तम्भधारणमाह स्मृति ।
"उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्म्मस्थूणा प्रगृह्य च ॥"
प्राड्विवाककर्त्तृकजलाभिमन्त्रणमाह पिता-
मह ।
"तोय त्व प्राणिना प्राण सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम्
शुद्धेश्च कारण प्रोक्त द्रव्याणा देहिनान्तथा ।
अतस्त्व दर्शयात्मान शुभाशुभपरीक्षणे ॥"*॥
शोध्यकर्त्तृकाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्य ।
"सत्येन माभिरक्षस्व वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।
नाभिमात्रोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जल विशेत्॥"
मा सामभिशाप्य शपथ कारयित्वा क जल
विशेत् निमज्जेत् । तोरणञ्च निमज्जनसमीपे
समे स्थाने शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रित कार्य्यम् ।
यथा, नारद: ।
"गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्व्वीत कर्णमात्रन्तु भूमिभागे समे शुचौ ॥"
शरमोक्षे विशेषमाहतुर्नारदबृहस्पती ।
"शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वित ।
गच्छेत् परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यम: शर: ॥
मध्यम शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविध. ।
प्रत्यागच्छेत् तु वेगेन यत: स पुरुषो गत: ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।
अन्तर्जलगत सम्यक् तदा शुद्धि विनिर्द्दिशेत्॥
अन्यथा न विशुद्ध स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।
स्थानाद्वान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्व्वं निवेशयेत्॥"
जविनौ विशेषयति नारद ।
"पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे
तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकर्म्मणि ॥"
एकाङ्गस्य दर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण ।
"शिरोमात्रन्तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिके
अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्ध तमपि निर्द्दिशेत् ॥"
इति विशेषाभिधानात् ॥
कात्यायन ।
"निमज्जोत्प्लवते यस्तु दृष्टश्चेत् प्राणिना नर:
पुनस्तत्र निमज्जेत दशचिह्नविचारित ॥"
जलान्तर्गतमत्स्यजलौकादिना दष्ट समुत्प्लवते
यदि तदा दष्टे दृष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थ ॥*॥
पितामह ।
"गन्तुश्चापि च कर्त्तुश्च सम गमनमज्जनम् ।
गच्छेत्तोरणमूलात्तु शरस्थान जवी नर ॥
तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय शाय-
कम् ।
गच्छेत्तोरणमूलन्तु यत स पुरुषो गत ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।
अन्तर्ज्जलगत सम्यक् तत शुद्धि विनिर्द्दिशेत्॥"
अत्र मज्जनसमकाल गमनाभिधानात् शर-
मोक्षसमकाल गमन शूलपाण्युक्तमयुक्तम् ।
मज्जनसमकालक्षिप्त मध्यम शरमादायेत्यपर-
युक्तमपि प्रमाणशून्यम् । ततश्च त्रिषु शरेषु
मुक्तेषु एको वेगवान् मध्यमशरपतनस्थान
गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति अन्यस्तु पुरुषो
वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति
एव स्थितयोस्तृतीयाया करतालिकायां प्राड्-
विवाकदत्ताया शोध्यो निमज्जति तत्समकाल-
मेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशर-
पतनस्थान गच्छति शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते
द्रुततर तोरणमूल प्राप्यान्तर्ज्जलगत यदि न
पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वर्त्तुलार्थ ॥*॥
तत्र प्रयोग । उक्तलक्षणजलाशयनिकटे तथा
तोरणं विधाय उक्तदेशे लक्ष्य कृत्वा तोरण
समीपे सशर धनु सपूज्य जलाशये वरुण-
मावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्म्मादींश्च देवान्
हवनान्तमिष्ट्वा दक्षिणा कृत्वा शोध्यस्य शिरसि
प्रतिज्ञापत्र बद्ध्वा प्राड्विवाको जलमभि-
मन्त्रयेत् ।

"ॐ तीय त्वं प्राणिनां प्राण: स्टेराद्यन्तु
निर्म्मितम् ।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्त द्रव्याणां देहिना तथा ।
अतस्त्वं दर्शयात्मान शुभाशुभपरीक्षणे ॥"
इति मन्त्रेण ॥
शोध्यस्तु ॐ सत्येन माभिरक्षस्व वरुणेत्यनेन जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूणस्य शोध्यनाभिमात्रोदकावस्थितस्य बलीयस: प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य समीप जलमध्ये गच्छेत् । तत: शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यमशरपतनस्थाने मध्यमशर गृहीत्वा जविन्ये कस्मिन् पुरुषे स्थिते अन्यस्मि च तोरणमूले स्थिते प्राङ् विवाकेन तालत्रये दत्ते शोध्यो गृहीतस्थूणप्राङ्मुखपुरुषस्योरू गृहीत्वा निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूलस्थोऽपि मध्यमशरस्थान द्रुत गच्छति । तत: शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुत तोरणमूलं प्राप्य जलान्त:स्थ यदि न पश्यति तदा शुद्ध: । कर्णाद्यङ्ग विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्ध: मज्जनस्थानादन्यत्र गमनेऽप्यशुद्ध: । दक्षिणादिकं दद्यात् । इति दिव्यतत्त्वम् ॥

सलिलकुन्तल, पुं, (सलिलस्य कुन्तल इव ।) शैवाल' । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

सलिलजं,क्ली,(सलिले जायते इति । जन+ड: ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्ट. ॥ जलजाते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १२५ । २१ ।
"एष हृष्णिप्रवीरेण ध्मात: सलिलजो भृशम् ।
पृथिवीश्चान्तरीक्षञ्च निनादयति शङ्खराट् ॥")

सलिलाशय:, पुं, (सलिलानामाशय: ।) जलाशय: । तस्य वैकृत्ये दोषो यथा,—
गर्ग उवाच ।
"नगरादपसर्पन्ते समीपमुपयान्ति च ।
नद्यो ह्रदा. प्रस्रवणा विरसाश्च भवन्ति ते ।
विवर्णं कलुष तप्त फेनवज्जन्तुसङ्कुलम् ।
क्षीर स्नेह सुरा रक्तं वहन्ते चाकुलोदका: ॥
षण्मासाभ्यन्तरे तत्र परचक्रभय भवेत् ।
जलाशया नदन्ते वा प्रज्वलन्ति कथञ्चन ॥
विमुञ्चन्ति तथा ब्रह्मन् ज्वालाधूमरजांसि च ।
अखाते वा जलोत्पत्ति. सत्त्वा वा जलाशया: ॥
सगीतशब्दा दृश्यन्ते जले मारभय वदेत् ।
दिव्यमश्नोभय सर्पिर्मधुना त्ववसेचनम् ।
जप्तव्या वारुणा मन्त्रास्तैश्च होमो जले भवेत् ॥
मध्वाज्ययु॰ परमान्नमत्र
देय द्विजाना द्विजभोजनार्थम् ।
गावश्च देया. सितवस्त्रयुक्ता-
स्तथोदकुम्भा. सलिलाशयान्त्ये ॥"
इति मात्स्ये २०८ अध्याय: ॥

सलिलेन्धन:, पु, (सलिल इन्धन यस्य ।) वाडवानल: । इति त्रिकाण्डशेष ॥

सलील:, त्रि, लीलया सह वर्त्तमान. । लीलाविशिष्ट: । यथा,—
"सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्म्मिते
लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।
सुराङ्गणाभवक्त्रकीकरप्रपञ्चचामर-
स्फुरत्समीरवीजित सदाच्युत भजामि तम् ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥

सल्लकी,स्त्री,(सत्कृत्य लक्यते स्वाद्यते गजैरिति । सत्+लक+क्वुन् । गौरादित्वात् ङीष् ।)स्वनामख्यातवृक्ष: । तत्पर्य्याय' । गजभक्ष्या२ सुवहा ३ सुरभी ४ रसा ५ महेरणा ६ कुन्दुरुकी ७ ह्लादिनी ८ । इत्यमर: ।२।४।१२४ ॥ गजभक्षा ९ सुरभि: १० सुरभीरसा ११ महेरुणा १२ शल्लकी १३ सिल्लकी १४ शिल्लकी १५ ह्लादिनी १६ । इति तट्टीका ॥ शल्यते श्लाघ्यते गजै: शल्लकी । शल क ङ श्लाघे चुरादि: जेरभावपक्षे नाम्नीति लकट् । श्वाविद्द्रुभेदी शल्लक्यौ शल्का त्रासवितर्कयोरिति तालव्यादौ रभस: । सलति गच्छति सलगतौ दन्त्यादि: णक: भौवादि: निपातनात् लस्य षित्वम् । सत्कृत्य लक्यते स्वाद्यते गजैरिति वा सल्लकी दन्त्यादिरित्यन्ये । सिल्लकी चेत्येके । देशीप्रायेयम् । सल्लकी सिल्लकी ह्लदेति रुद्र । इति स्वामी । इत्यमरटीकाया भरत' ॥

संव(म्ब)र,क्ली, (सन्नियते इति । स+वृ+अप् ।) संयम: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ बौद्धव्रतविशेष. । इति मेदिनी ॥ जलम् । इत्यमर: । १।१०।४ ॥ "सम्बति सम्बरम् । सम्ब सर्पणे पूर्व्वेण अर सम्बर दन्त्यादि । शम्ब गतावित्यस्मादरे तालव्यादि च ।
'क्लीवन्तु सम्बरं नीरबौद्धव्रतविशेषयो: ।
विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च ॥'
इति दन्त्यादौ रभस. ॥
'शम्बरो हरिणे दैत्ये मत्स्ये च सलिले स्मृत. ॥'
इति तालव्यादावजय: ।" इति भरत: ॥

सव(म्ब)र',पु,(सवृणोति आवृणोति जलमिति । स+वृ+अच् ।) सेतु । यथा । सेतौ पल्यालिसवरा: । इति हेमचन्द्र ॥ दैत्यविशेष: । हरिणविशेष: । मत्स्यविशेष । शैलविशेष । जिनविशेष । इति मेदिनी ॥ स तु भाव्यर्हन् । इति हेमचन्द्र ॥

सवरण, क्ली (स+वृ+ल्युट् ।) आवरणम् । (यथा, महाभारते । १ । १४१ । ७१ ।
"मन्त्रसवरणे यत्न: सदा कार्य्योऽनसूयता ॥")
इन्द्रियसयम: । इति सवरादिशब्दटीकाया भरत' ॥ (प्राकार. । यथा, रामायणे । २ । ८८ । २४ ।
"शून्यसवरणारक्षामयन्त्रितहयद्विपाम् ।
अनावृतपुरद्वारा राजधानीमरक्षिताम् ॥"
"शून्यसवरणारक्षा सवरणाना प्राकाराणामासमन्तात् रक्षया शून्याम् ।" इति तट्टीका ॥७॥ पु, अजमीढपुत्त्र । स च कुरो. पिता । इति महाभारतम् । १ । ९५ । ३७ ॥)

सवरारि, पु,(संवरस्य अरि: ।) कामदेव: । इत्यमर: ।१।१।२३॥ "सवरस्य दैत्यविशेषस्य अरि: ।
'क्लीवन्तु सवरं नीरबौद्धव्रतविशेषयो: ।
विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च ॥'
इति दन्त्यादौ रभस: । सवरण सवर' भावेऽल् । इन्द्रियसयम. सवरस्तस्यारिरिति वा । तदुक्तं साहित्यकल्पतरुणा । रुद्रस्य सम्बरारिश्च पुष्पवतीना कुसुमधन्वेति तदयं सवरारिरिह तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च ॥ इति भरत' ॥

सवरी, स्त्री, शतावरी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मूषिकपर्णी । इत्यमर. । २।४ । ८८ ॥ इन्दुरकाणी इति ख्याताया थुलकुड़ी इति ख्यातायामिति केचित् । शं कल्याण वृणोति शवरी पूर्व्ववदन् ङीप् तालव्यशादि: दन्त्यसादिश्चेति स्वामी । इति भरत: ॥

सवल, क्ली, (सवृणोतीति । सं+वृ+अच् । रस्य ल: ।) जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

सवल:,पु ,क्ली, पाथेयम् । तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । इत्यमरभरतौ ॥

सव, क्ली, (सूते रसानिति । सू+अच् ।) जलम् । इति जटाधर. ॥ पुष्परस' । इति केचित् ॥

सव:, पु, (सूयते सोमोऽत्रेति । सू+अप् ।) यज्ञ. । इत्यमर: । २।७।१३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ९४ । २५ ।
"राजसूयाश्वमेधाद्यै: सोऽयजत् बहुभि: सवै: ॥")
सन्तान: । इति मेदिनी ॥ सूर्य्य: । चन्द्र' । इति केचित् ॥ (अज्ञे, त्रि । यथा, वाजसनेयसहितायाम् । ९ । ३९ ।
"सविता त्वा सवानां सुवताम् ।"
"सविता सवाना प्रसवानामज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान त्वा त्वा सुवतां प्रेरयतु ।" इति तद्भाष्यम् ॥)

सवन, क्ली, (सु ञ् अभिषवे+ल्युट् ।) यज्ञस्नानम् । (यथा, किराते । १२ । १० ।
"प्रविवेश गामिव कृशस्य
नियमसवनाय गच्छत. ।
तस्य पदविनमितो हिमवान्
गुरुता नयन्ति हि गुणा न सहति: ॥")
तत्पर्य्याय: । सूत्या २ अभिषव: ३ । इत्यमर' । २।७।४७॥ सोमसन्धानम् ४ । इति जटाधर. ॥ सोमपानम् । इति भरत. ॥ अध्वरम् । (यथा, रघु. । ८ । ७५ ।
"अथ त सवनाय दीक्षित:
प्रणिधानात् गुरुराश्रमस्थित: ।
अभिषङ्गजड विजज्ञिवान्
इति शिष्येण किलान्ववाधयत् ॥")
सोमनिर्दलनम् । इति मेदिनी ॥ प्रसव. । इति केचित् ॥ (सु+युच् । चन्द्रे, पु । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्त. ।२।७४॥ वनेन सह वर्त्तमानमिति विग्रहे वनविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १८ । ८ ।
"अथ पर्व्वतराजान तमनन्तो महाबल: ।
उज्जहार बलाद्ब्रह्मन् सवन सवनौकसम् ॥"

सवया:, [स्] स्त्री,(समान वयोऽस्या. । "ज्योतिर्जनपदेति ।" ६।३।८५ । इति समानस्य स: ।)

समवयस्का। तत्पर्य्यायः। आलिः २ वयस्या ३ सखी ४ सहचरी ५। इति जटाधरः ॥
सवयाः, [स्] पुं, (समानं वयो यस्य।) वयस्यः। इत्यमरः। २। ८। १२ ॥ समानवयस्के, त्रि ॥ (यथा रघुः। ५। ६५।
"सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोध
प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥")
सवरः,पु,सलिलम्। शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सवर्णः, त्रि, (समानो वर्णोऽस्य। "ज्योतिर्जनपदेति।"६।३।८५। इति समानस्य सः।) सदृशः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः।९।५१।
"ग्रथितमौलिरसौ वनमालया
तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ॥")
समानवर्णः। (यथा, महाभारते।७।२२।४३।
"इन्द्रायुधसवर्णैस्तु-कुन्तिभोजो हयोत्तमैः।
आयात् सदश्वैः पुरुजित् मातुलः सव्यसाचिनः॥")
तुल्यजातिः। यथा, मनुः।
"पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्म्मणि ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
एकस्थानोत्पन्नवर्णः। यथा। सवर्णेनाकदीर्घः। इति सङ्क्षिप्तसारव्याकरणम् ॥
सवर्णा, स्त्री, (समानो वर्णो यस्याः।) सूर्य्यपत्नी छाया। इति शब्दरत्नावली ॥ (समानवर्णा स्त्री। यथा, मनुः। ३। ४।
"उद्वहेत द्विजो भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥")
सवहा, स्त्री, त्रिवृता। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
सविकाश, त्रि, विकसितः। प्रफुल्लः। विकाशेन सह वर्त्तमानः ॥
सविता, [ऋ] पुं, (सूते लोकादीनिति। सू+तृच्।) सूर्य्यः। इत्यमरः। १।३। ३१ ॥ यथा, कुमारे। ५। २०।
"विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥")
तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"धीशब्दवाच्यो ब्रह्माणं प्रचोदयति सर्व्वदा।
सृष्ट्यर्थं भगवान् विष्णुः सविता स तु कीर्त्तितः ॥
सर्व्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्त्यते।
यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः ॥"
इति वह्निपुराणे गायत्रीकल्पो नामाध्यायः ॥
अर्कवृक्षः। इति चामरः। २। ४। ८० ॥
सवितृदैवत, पुं, (सविता दैवतं यस्य।) हस्तनक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥
सवितृक, त्रि, सवितृसम्बन्धी। सवितृशब्दात् समर्थेन निष्पन्नः ॥
सवित्र, क्ली, (सूयतेऽनेनेति। सू प्रसवे+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः।" ३।२।१८४। इति करणे इत्रः।) प्रसवकरणम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सवित्रिय, त्रि, (सवितुरयमिति। सवितृ+घः।) सूर्य्यसम्बन्धीय। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सवित्री, स्त्री, (सूते या। सू+तृच्। ङीप्।) माता। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,कुमारे।१।२४।
"तया दुहित्रा सुतरां सवित्री
स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ॥")
गौः। इति केचित् ॥
सविध, त्रि, (समाना विधास्येदि।) निकटम्। इत्यमरः। ३। १। ६७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ५३। ३०।
"अथ सविधमागत्य राज्ञस्तस्योपविष्टवान्")
समानप्रकारश्च ॥ (यथा, भागवते।३।३।८।
"आसां मुहूर्त्त एकस्मिन् नानागारेषु योषिताम्
सविधं जगृहे पाणीननुरूपः स्वमायया ॥")
सविस्मय, त्रि, (विस्मयेन सह वर्त्तमानः।) विस्मयापन्नः। तत्पर्य्यायः। वीक्षापन्नः २। इति हारावली ॥
सवेश,त्रि,(वेशेन सह वर्त्तमानः।) वेशान्वितः। इति धरणिः ॥ निकटम्। इत्यमरः।३।१।६७॥
सव्यः, त्रि, (षू प्रेरणे+"माच्छाससिसूभ्यो यः।" उणा० ४। १०९। इति यः।) वामः। इत्यमरः। ३। १। ८५ ॥ (यथा, मनुः। २। ६३।
"उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः।
सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसज्जने॥")
दक्षिणः। (यथा, अनर्घराघवे। ६। ७०।
"एकेन सव्यपाणिना विशिखमुत्खाय किमाह रावणः। साधु रे मनुष्यडिम्भ साधु।"
"सव्यपाणिना दक्षिणहस्तेन।" इति तट्टीका॥)
प्रतिकूलः। इति हेमचन्द्रः ॥
सव्यः,पुं,(सूते विश्वमिति। सू प्रसवे+"माच्छाससिसूभ्यो यः।"उणा० ४। १०९। इति यः।) विष्णुः। इति शब्दमाला ॥
सव्यसाची, [न्] पुं, (सव्येन वामेन हस्तेनापि सचति सन्दधाति बाणमिति। सच सम्बाने+णिनि।) अर्ज्जुनः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते। ४। १२। १९।
"उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे।
तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥")
सव्येष्ठ, पुं, (सव्ये तिष्ठतीति। स्था+कः। "स्थास्थिन्स्थूणाम्।" ८। ३। ९७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या षत्वम्। हलदन्तादित्यलुक्।) सारथिः। इति हलायुधः ॥
सव्येष्ठा, [ऋ] पुं, सव्ये तिष्ठतीति। स्था+"सव्ये स्थश्छन्दसि।" उणा० २। १०२। इति छन्दसि ऋः। स च डित्।"स्थास्थिन्स्थूणाम्।" ८।३।९७। इति षत्वम्। सप्तम्या अलुक्।) सारथिः। इत्यमरः। २। ८। ६० ॥
सशस्या, स्त्री, (शस्येन सह वर्त्तमाना।) नागदन्ती। इति रत्नमाला ॥ शस्ययुक्तभूम्यादौ,त्रि॥
सशूक, पुं, (शूकेन दयया सह वर्त्तमानः।) आस्तिकः। इति केचित् ॥
सश्मश्रुः, स्त्री, (श्मश्रुणा सह वर्त्तमाना।) श्मश्रुयुक्तस्त्री। तत्पर्य्यायः। नरमालिनी २। इति हेमचन्द्रः ॥ (श्मश्रुविशिष्टे, त्रि ॥)

ससत्त्वा,स्त्री,(सत्त्वेन सह वर्त्तमाना।)गर्भिणी इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः। ३। ९।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं
"नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥")
प्राणियुक्ते, त्रि। यथा, "मनुः। ४। ४७।
'न मूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥'
'न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नपि संस्थितः ॥'
ससत्त्वेषु प्राणिमत्सु।" इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
ससन, क्ली, (सस नाशे+ल्युट्।) यज्ञार्थपशुहननम्। इत्यमरटीका। २। ७। २६ ॥ तस्य रूपान्तरं शमनं शसनञ्च ॥
सस्मित, त्रि, (स्मितेन सह वर्त्तमानः।) ईषद्धास्ययुक्तः। यथा,—
"सस्मिताननसरोजमङ्गने
रिङ्गमाणमतिलोमकुन्तलम्।
रोचनोल्लसितभालमस्तु मे
केशव मनसि शैशवं वपुः ॥"
इत्यनुमितौ जगदीशः ॥
सस्यं,क्ली, (सस स्वप्ने+"माच्छाससिसूभ्यो यः।" उणा० ४। १०९। इति यः।) वृक्षादीनां फलम्। यथा,—
"स्तनं सीसकं सस्यं सस्यं साक्षा च साध्वसम् ॥"
इत्यूष्मविवेकात्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
धान्यम्। यथा, हेमचन्द्रः।
"धान्यन्तु सस्यं सीत्यञ्च व्रीहिस्तम्बकरिश्च तत्।"
शस्त्रम्। गुणः। इति विश्वः ॥ तस्य प्रशंसा यथा,
"जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्य्याञ्च गतयौवनाम्।
रणात् प्रत्यागतं शूरं सस्यञ्च गृहमागतम् ॥"
इति चाणक्यशतकम् ॥
अन्यत् शस्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सस्यक, पुं, (सस्येन गुणेन परिजातः सस्यकः। सस्य+"सस्येन परिजातः।" ५। २। ६८। इति कन्।) मणिभेदः। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ७। २०।
"हेमकान्तिरथवा शुकवर्णः
सस्यकेन मणिना सदृशो वा ॥")
असिः। इति मेदिनी ॥
"सस्यको नालिकेरान्तःसस्याभमणिखड्गयोः॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(शालिः। साधुः। इति काशिका ॥)
सस्यमारी, [न्] पुं, (सस्यं मारयतीति। मृ+णिच्+णिनि।) महामूषकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ सस्यनाशके, त्रि ॥
सस्यसंवर, पुं (सस्यैः संव्रियते इति। सं+वृ+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।"३।३।५८। इति अप्।) शालवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४४ ॥
सस्यसंवरण, पुं, (सस्यैः संवरणमस्येति।) अश्वकर्णवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
सस्वेदा, स्त्री, (स्वेदेन सह वर्त्तमाना।) दूषिता, कन्या। इति शब्दरत्नावली ॥ (घर्म्मविशिष्टे, त्रि ॥)

सह, व्य, सहितम्। तत्पर्य्यायः। साकम् २ सार्द्धम् ३ सत्रम् ४ समम् ५। इत्यमरः। ३।४।४॥ मजु ६। इति जटाधरः॥ (यथा, मनुः। १०।६१।
"यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः।
राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति॥")
साकल्यम्। विद्यमानम्। सादृश्यम्। यौगपद्यम्। समृद्धिः। सम्बन्धः। इति मेदिनी॥ सामर्थ्यम्। इति शब्दरत्नावली॥
सह, क्लो, (सहते इति। सह+अच्।) पांशुलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥
सहः, पुं, (सहते इति। सह+पचाद्यच्।) अग्रहायणमासः। (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १४।२७।
"सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू॥"॥
महादेवः। इति महाभारतम्। १३।१७।१२६॥) क्षमे, त्रि। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १६।८।१०।
"गदापरिघशक्तीनां सहाः परिघबाहवः।
त एरकाभिर्निहताः पश्य कालस्य पर्य्ययम्॥")
सह, पु, क्लो, (सहते इति। सह+अच्।) बलम्। इति मेदिनी॥
सह, [स्] क्लो, (सहते इति। सह+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।"उणा० ४।१८८। इति असुन्।) ज्योतिः। बलम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः।८।७।
"सदय बुभुजे महाभुजः
सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति।
अचिरोपनता स मेदिनीं
नवपाणिग्रहणां वधूमिव॥")
सहकार, पु,(सह युगपत् कारयति विक्षेपयति सौगन्धमिति। कृ+णिच्+अच्।) अतिसौरभाम्रः। इत्यमरः। २।४।३३॥ (यथा, रघुः। ४।९।
"मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ।
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः॥")
सहकारी, [न्] पु, (सह करोतीति। कृ+णिनिः।) प्रत्ययः। यथा,—
"अथ हेतुरुपादानं प्रत्ययाः सहकारिणः॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥
न्यायमते तद्भिन्नत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं सहकारित्वम्॥ (मिलित्वा कारणशीले, त्रि॥)
सहचर, पु, स्त्री, सह चरतीति। चर+अच्।) पीतझिण्टी। नीलझिण्टी। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते। १।३८।
"शोतसहसहचरदर्भहपादनीति॥")
सहचरः, पु, (सह चरतीति। चर+अच्।) मित्रम्। वयस्यः। (यथा, कथासरित्सागरे। २४।११२।
"सत सहचरे माया तस्यैवाभिन्दयद्दृशम्॥")
प्रतिबन्धकः। इति हेमचन्द्रः॥ अनुचरे, त्रि। इति मेदिनी॥ (यथा, कुमारे। २।६४।
"सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा॥")
सहचरी, स्त्री, (सह चरति या। चर+अच्। पचादिषु चरतेष्टित्करणात् ङीप्।) पीतझिण्टी। इत्यमरः। २।४।७५॥ सखी। इति जटाधरः॥ पत्नी। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघु। ९।५७।
"लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः
प्रेक्ष्य स्थिता सहचरीं व्यवधाय देहम्।
आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी
बाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसञ्जहार॥")
सहजः, पु, (सह जायते इति। जन+डः।) सहोदरः। इत्यमरः। २।६।३४॥ निसर्गः। सहोत्थे, त्रि। इति मेदिनी॥ (यथा, रघु। ८।४३।
"विललाप स वाष्पगद्गदं
सहजामप्यपहाय धीरताम्।
अभितप्तमयोऽपि मार्द्दवं
भजते कैव कथा शरीरिषु॥")
जन्मलग्नात् तृतीयस्थानम्। यथा,—
"सुतमदननवान्त्ये पूर्णदृष्टिं सुरारिर्युगलदशमराशौ दृष्टिपादत्रयार्द्धं।
सहजरिपुचतुर्थेष्वष्टमे चार्द्धदृष्टिं
स्थितिभवनमुपान्त्यं नैव दृष्टं हि राहोः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
सहजमित्र, क्लो, (सहजं मित्रम्।) स्वाभाविकसुहृत्। यथा,—
"अरिर्मित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः।
क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः॥"
अरिः शत्रुः। मित्रं सुहृत्। उभयविलक्षण उदासीनः। ते च त्रयस्त्रिविधाः। सहजाः कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति। सहजं मित्रं भागिनेयपैतृष्वस्रीयमातृष्वस्रीयादि। इति मिताक्षरायामाचाराध्याये १ अध्यायः॥
सहजात, त्रि, (सह जातः उत्पन्नः।) सहोदरः। यमजः इति केचित्॥ (सहोत्थे, त्रि। यथा, कथासरित्सागरे। ११७।२२।
"तारावलोकनामा च क्रमाद्वृद्धिं जगाम सः।
दानधर्म्मविवेकाद्यैः सहजातैर्गुणैः सह॥")
सहजारिः, पु, (सहजः स्वाभाविकः अरिः।) स्वाभाविकशत्रुः। यथा।"सहजारिः सापत्नपितृव्यतत्पुत्रादि।" इति मिताक्षरायामाचाराध्याय॥
सहजोदासीन, पु, (सहजः उदासीनः।) स्वाभाविकपरतरः। यथा। "सहजकृत्रिममित्रशत्रुलक्षणरहितो सहजकृत्रिमोदासीनौ।" इति मिताक्षरायामाचाराध्याय॥
सहण्डुक, क्लो, मांसव्यञ्जनविशेषः। यथा,—
"छागादेर्म्मांससूक्ष्माणि कुट्टितं खण्डितं पुनः।
गुडमरिचवर्त्तेन पचेदेतत् सहण्डुकम्।
सहण्डुकं गुणपथ्ये गुडमांसगुणं स्मृतम्॥"
इति भावप्रकाशः॥
सहदेव, पु, (पाण्डवविशेषः। इति मेदिनी॥ स च पाण्डुराजस्य पञ्चमपुत्रः। माद्रीगर्भे अश्विनीकुमाराभ्यां जातः॥ जरासन्धसुतः। स युधिष्ठिरसमकालीनो मगधेषु राजासीत्। इति श्रीभागवतम्॥ (हर्य्यश्वनसुतः। यथा, हरिवंशे। २९।३।
"हर्य्यश्वनसुतो राजा सहदेवः प्रतापवान्।
सहदेवस्य धर्म्मात्मा नदीन इति विश्रुतः॥"
सोमदत्तपुत्रः। यथा, तत्रैव। ३२।८०।
"सोमदत्तस्य दायादः सहदेवो महायशाः।
सहदेवसुतश्चापि सोमको नाम पार्थिवः॥
देवैः सह वर्त्तमाने, त्रि। यथा, भागवते। ४।२।८।
"श्रूयतां ब्रह्मर्षयो मे सहदेवाः सहाग्नयः।
साधूनां ब्रुवतो वृत्तं नाज्ञानान्न च मत्सरात्॥")
सहदेवा, स्त्री, (सह दीव्यतीति। दिव+अच्। टाप्।) बला। दण्डोत्पलः। शारिवौषधिः। इति मेदिनी॥ अर्हन्माता। इति हेमचन्द्रः॥ (देवककन्यान्यतमा। सा तु वसुदेवपत्नी। यथा, भागवते। ९।२४।२३।
"शान्तिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता।
सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाह ताः॥")
सहदेवी, स्त्री, सर्पाक्षी। इति मेदिनी॥ पीतदण्डोत्पला। इति रत्नमाला॥ बलाप्रभेदः। तत्पर्य्यायः। महाबला २ ज्येष्ठबला ३ कटम्भरा ४ केशारुहा ५ केसरिका ६ मृगादनी ७ वर्षपुष्पा ८ केशवर्द्धिनी ९ पुरामिनी १० देवबला ११ सारिणी १२ पीतपुष्पी १३ देवाह्वा १४ गन्धवल्लरी १५ मृगा १६ मृगरसा १७। अस्या गुणाः। हृद्रोगवाताशःशोफहारित्वम्। शुक्रवृद्धिकारित्वम्। वल्यत्वम्। विषमज्वरनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ सहदेवपत्नी च॥
सहदेवीगणः, पु, (सहदेवीनां गणः।) प्रतिष्ठायां देवस्नानार्थमौषधिसमूहः। यथा,—
"पञ्चगव्यैः स्नापयेच्च सहदेव्यादिभिस्ततः।
सहदेवी बला चैव शतमूली शतावरी॥
कुमारी च गुडूची च सिंही व्याघ्री तथैव च।
य ओषधीति मन्त्रेण स्नानमौषधिसङ्गमे॥"
इति गारुडे ४८ अध्यायः॥
सहधर्म्मिणी, स्त्री, (सह धर्म्मोऽस्त्यस्या इति। इनिः। ङीप्।) वेदविधानेनोढा। इत्यमरः। २।६।५॥
सहन, क्लो, (सह+ल्युट्।) क्षान्तिः। तत्पर्य्यायः। तितिक्षा २ क्षमा ३। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ६।३८०।
"कार्य्यसम्पद आदानं तदाकुन्दादनं पुनः।
पार्य्याधर्म्मपमानादे सहनं स्मृ यद्भवेत्॥")
सहनः, त्रि, (सहते इति। सह+ल्युः।) सहनशीलः। इत्यमरः। ३।१।३१। तत्पर्य्यायः। सहिष्णुः २ क्षमिता ३ क्षमी ४ तितिक्षुः ५ क्षन्ता ६। इति हेमचन्द्रः॥

सहनर्त्तनं, क्ली, (सह मिलित्वा नर्त्तनम्। एकत्र मण्डलाकारनृत्यकरणम्। इति केचित् ॥

सहपांशुकिलः, पुं, (सह पांशुना रजसा किलति क्रीडतीति। किल क्रीडने+क ।) वयस्यः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सहपान, क्ली, (सह मिलित्वा पानम्।) एकत्र मद्यभक्षणम्। तत्पर्य्यायः। सपीतिः २। इति हेमचन्द्रः ॥ तुल्यपानम् ३। इत्यमरः।२।८।५५॥ सहपीति ४। इति शब्दरत्नावली ॥

सहपूर्व्वाह्न, क्ली, (पूर्व्वाह्नस्य सदृशम्। "अव्ययीभावे चाकाले। ६।३।८१। इत्यत्र अकाले इति कथनात् न सादेशः।) पूर्व्वाह्नसदृशम्। इति मुग्धबोधव्याकरणे अव्ययीभावसमासः ॥

सहभावी, [न्] त्रि, (सह भवतीति। भू+णिनि।) सहायः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सहभोजन, क्ली, (सह मिलित्वा भोजनम्।) एकत्र भक्षणम्। तत्पर्य्यायः। सग्धिः २॥ इत्यमरः। २।८।५५॥ (सहभोगकरणम्। यथा, महाभारते। १। १९६। २४।

एष न समयो राजन् रत्नस्य सहभोजनम्।
न च तं हातुमिच्छाम समयं राजसत्तम ॥")

सहमरण, क्ली, (सह पत्या मरणम्।) मृतस्वामिसहितज्वलच्चितारोहण-पूर्व्वकमरणम्। यथा। "अथ सहानुगमनम्। अङ्गिराः।

मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम्।
साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानवे।
तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे भर्त्तारं यानुगच्छति ॥
व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्।
तद्वद्भर्त्तारमादाय तेनैव सह मोदते ॥
मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते।
पुनाति त्रिकुलं नारी भर्त्तारं यानुगच्छति ॥
तत्र सा भर्त्तृपरमा परा परमलालसा।
क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥"

भर्त्तृपरमा भर्त्ता परमो यस्याः सा तथा। परा परमलालसेत्यत्र स्तूयमानाप्सरोगणैरिति व्यासेन पठितम्।

'ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः।
तं वै पुनाति सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम्॥
साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते।
नान्यो धर्म्मो हि विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हिचित्

या नारीत्युपादानात् सहमरणाभावपक्षोऽपि सूचितः। नान्यो धर्म्म इति तु सहमरणस्तुत्यर्थम्। तथा च विष्णुः। मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा इति। ब्रह्मचर्य्यं मैथुनवर्ज्जनं ताम्बूलादिवर्ज्जनञ्च। यथा प्रचेताः।

'ताम्बूलाभ्यञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्ज्जयेत् ॥'

अभ्यञ्जनमायुर्व्वेदोक्तं पारिभाषिकम्। यथा,—

'मूर्द्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्व्वाङ्गसङ्गतम्।
स्रोतोभिस्तर्पयेद्देहं अभ्यङ्गः स उदाहृतः ॥
तैलमल्पं यदाङ्गेषु न च स्याद्देहतर्पणम्।
सा मार्ष्टिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्त्तितः ॥'

स्मृतिः।

'एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन।
पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्॥
गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तया पुनः।
तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुस्तिलकुशोदकैः।
तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्व्वकम् ॥'

एतत् तु तर्पणं पुत्त्रपौत्त्राद्यभावविषयमिति मदनपारिजातः ॥

'वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमञ्चरेत्।
स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः ॥'

अत्र साध्वीत्वमाह।

'आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा।
मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता ॥'

छन्दोगपरिशिष्टीयमिति कल्पतरुः ॥ साध्वीप्रसादेन लोकधारणमप्याह ॥ मत्स्यपुराणम्।

'तस्मात् साध्व्यः स्त्रियः पूज्याः सततं देववज्जनैः।
तासां राज्ञ प्रसादेन धार्य्यते च जगत्त्रयम् ॥'

महाभारते।

'अवमत्य च याः पूर्व्वं पतिं दुष्टेन चेतसा।
वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्त्तॄणां प्रतिकूलतः ॥
भर्त्त्रनुमरणं काले याः कुर्व्वन्ति तथाविधाः।
कामात् क्रोधात् भयान्मोहात् सर्व्वाः पूता भवन्ति ताः ॥'

अत्र ऐहिकब्रह्मघ्नपतेर्द्दाहनिषेधात् जन्मान्तरीयतत्पापवत एव सहमरणेनोद्धारः। ब्रह्मपुराणे।

'देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम्।
निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम् ॥
ऋग्वेदवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी।
त्र्यहाशौचे निवृत्ते तु श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवत् ॥'

ऋग्वेदवादात् इमा नारीरविधवा इत्यादिमन्त्रात्। एवञ्च अङ्गिरोब्रह्मपुराणवचनपर्य्यालोचनया ब्राह्मण्यादिसकलभार्य्याणां स्वगतभर्त्तृगतफलविशेषार्थिनीनां गर्भवतीबालापत्यादिव्यतिरिक्तानां सहमरणानुमरणयोरधिकार इति विवादकल्पतरुरत्नाकरौ। तत्र ब्राह्मण्या अनुमरणाधिकारोऽसङ्गतस्तस्यास्तन्निषेधात्। तथा च मिताक्षरायां देवबोधकृतयाज्ञवल्क्यटीकायाञ्च गौतमः।

'पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति।
इतरासान्तु नारीणां स्त्रीधर्म्मोऽयं परः स्मृतः ॥'

तस्माद्ब्राह्मण्याः सहमरणमेव इतरासान्तु उभयमिति। कल्पतरुरत्नाकरशुद्धिचिन्तामणिषु पादुकाद्वयमिति दर्शनात् पादुकादिकमित्यपपाठः किन्तु पादुकाद्वयमित्युपलक्षणम्। उशनसा विप्रेतरासां द्रव्यविशेषमनुपादाय पृथक्चित्यारोहणमात्रोक्तेः। यथोशनाः।

'पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति।
अन्यासामेव नारीणां स्त्रीधर्म्मोऽयं परः स्मृतः ॥'

मदनपारिजातोऽप्येवम्। शिष्टाचारोऽपि तथा। कृत्यतत्त्वार्णवे बृहन्नारदीयम्।

'बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टऋतवस्तथा।
रजस्वला राजसुते ! नारोहन्ति चितां शुभे ॥'

राजसुते इति सगरमातुः सम्बोधनम्। बृहस्पतिः।

'बालसम्वर्द्धनं त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति।
रजस्वला सूतिका च रक्षेद्गर्भञ्च गर्भिणी ॥'

एवमन्यतश्चेद्बालस्य संवर्द्धनं स्यात् तदा तस्या अप्यधिकारः। व्यासः।

'दिनैकगम्यदेशस्था साध्वी चेत् कृतनिर्णया।
न दहेत् स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत्॥'

भविष्यपुराणे।

'तृतीयेऽह्नि उदक्याया मृते भर्त्तरि वै द्विजाः।
तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम् ॥'

तस्य भर्त्तुः। तथा,—

'एकां चितां समासाद्य भर्त्तारं यानुगच्छति।
तद्भर्त्तुर्यः क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियाञ्चरेत्॥'

एतच्च पिण्डदानपर्य्यन्तम्।

'यश्चाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डान्दद्यात् स एव हि।'

इति वायुपुराणैकवाक्यत्वात् ॥

ब्रह्मपुराणे।

'श्रावयेद्भर्त्तृजायान्तु स्वभर्त्तृकुलपामिमाम्।
चितामारोपयन् प्राज्ञः प्रमृते धर्म्मसुत्तमम् ॥
इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियो या या सुशोभनाः।
सह भर्त्तृशरीरेण संविशन्तु विभावसुम् ॥
एवं श्रुत्वा ततो नारी श्रद्धाभक्तिसमन्विता।
पितृमेधेन यज्ञेन इष्ट्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ॥'

प्रमृते भर्त्तरीति शेषः। पितृमेधेन यज्ञेन चितारोहणरूपेण। पादुकाद्वयग्रहणपूर्व्वाकानुमरणेऽपि सह भर्त्तृशरीरेण इत्यनूह्य प्रयोज्यः। देशान्तरमृते पत्यावित्यादिना शरीरप्रतिनिधित्वेन तदीयद्रव्यविधानात् प्रतिनिधौ च यथाश्रुतमन्त्रपाठमाह कात्यायनः। शब्देऽविप्रतिपत्तिः इत्येतत् विवृतमेकादशीतत्त्वे॥*॥ न च अग्निजलप्रविष्टानां भृगुसंग्रामदेशान्तरमृतानां गर्भाणां जातदन्तानां मरणे त्रिरात्रेण शुद्धिः। इति काश्यपवचनात् सहमृताया अप्यग्निप्रवेशेन त्रिरात्राशौचं तत्रैव तस्याः पिण्डदानमिति वाच्यम्। प्रागुक्तब्रह्मपुराणे पृथक्चितिसमारोहणमात्रे त्र्यहाशौचविधानात् अन्यत्र भर्त्तृतुल्याशौचप्रतीतेः। सहमरणे काश्यपोक्तत्रिरात्राशौचाङ्गीकारेऽपि तस्याशौचस्य हन्ता पत्यशौचकालावधिस्थायित्वम्॥

'अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् पुनर्म्मरणजन्मनी।
तावत् स्यादशुचिर्व्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्दशम्॥'

इति मनूक्ताशौचसङ्करे पराशौचस्य पूर्व्वाशौचकालावधिस्थायित्वप्रतीतेः। ततश्च यथा अशौचकालसङ्कोचे तन्मध्य एव सङ्कलय्य पिण्ड;

दानं तथाशौचकालहयावपि यावदशौचं यथाक्रम दश पिण्डा देया इति। अतएव जिकनौयान्त्येष्टिविध्यनुमरणविवेकयोर्व्यासः।
'सस्थित पतिमालिङ्ग्य प्रविशेद्या हुताशनम्।
तस्या. पिण्डादिक देय क्रमश पतिपिण्डवत्॥'
विष्णु'।
'अन्विता पिण्डदानन्तु यथा भर्त्तुर्द्दिने दिने।
तदन्वारोहिणी यस्मात्तस्मात् सा नात्मघातिनी'
अत्रानुः सहार्थः। पतिमालिङ्ग्य त्यनेनैकवाक्यत्वात्। स्वाम्यशौचाभ्यन्तरे पृथक्चितामृताया-स्त्र्यहेण पिण्डदानं स्वाम्यशौचापगमे तु श्राद्धम्
'अन्विताया' प्रदातव्या दर्शपिण्डास्त्र्यहेण तु।
स्वाम्यशौचव्यतीते तु तस्याः श्राद्ध विधीयते॥'
इति जिकनधृतपैठीनसिवचनात्॥
अग्निपुराणस्येदमिति शूलपाणि'। अत्रानुः पश्चादर्थ.। अतीते तु भर्त्रशौचे पादुकाद्वयमुपादाय ज्वलदग्निप्रवेशे त्र्यहाशौचव्यवस्थया पिण्डदान चतुर्थदिने श्राद्ध पूर्व्वोक्तब्रह्मपुराणवचनात्। तत्र तु भर्त्तु सग्रामहतत्वादिना सद्य शौच तत्र पृथक्चितामृताशौचस्य पूर्वोक्तब्रह्मपुराणवचनात् त्रिरात्रत्वेन बहुकालव्यापित्वेनाघहद्धिमत्त्वात् तेनैव पूर्व्वाशौचस्य व्यपगमात् तत्र भर्त्तुरपि त्र्यहेण पिण्डदानम्। तत्राप्येकचितारोहणे भर्त्तशौचव्यपगमात् शुद्धि। सस्थित पतिमालिङ्ग्य इति अन्वितापिण्डदानमिति पूर्व्वोक्तवचनाभ्या अग्निप्रवेशे सुमन्तुना सद्यःशौचविधानाच्च। यथा भृग्वग्निजलसग्राम देशान्तरस्थसन्न्यास्यनशनाशनिमहाध्वनिकामा उदकक्रिया कार्य्या सद्य शौच भवति इति। भृगुरुच्चदेश.। महाध्वनिक पुण्यार्थं हिमालयावधिकमहापथगमनेन सम्पादितमरण.। न चैतत् सद्य शौच नित्यवेदाध्यापकैरग्निहोत्रभिश्च एकाहाशौचिभिश्च कर्त्तव्यमिति हारलतादत्तविषयत्वेन नैतद्विषयकमिति वाच्यम् तन्मात्रविषयकत्वे प्रमाणाभावात्। सामान्यमुखप्रवृत्ततया वचनान्तरसवादितया चैतद्विषयकमिति। अन्यथा काश्यपोक्तत्रिरात्राशौचमपि अग्निजलसग्रामप्रविष्टाना प्रमादादेव मरण इति हारलतादर्शनात् अनुमरणविषयक न स्यात् तस्मात् काश्यपवचन ब्रह्मपुराणसमानविषयक इति। सुमन्तुवचन सग्रामहतभर्त्तृसहगमनविषयकमपीति ॥*॥ एवञ्च समाधिना त्यक्तदेहस्य मुक्तस्य धृतराष्ट्रस्य पर्णोटजाग्निना देहदाहकाले तत्पत्न्या गान्धार्य्या अग्नि प्रवेशदर्शनादिदानी काश्यादि मृतस्य मुक्तस्यापि पत्युस्तत्पत्न्या' सहमरण सङ्गच्छते। श्रीभागवत तदुक्तम्।
'दह्यमानेऽग्निभिर्देहे पत्यु' पत्नी सहोटजे।
बहिःस्थिता पति साध्वी तमग्निमनुवेक्ष्यति॥'
अनुवेक्ष्यति अग्निप्रवेशन करिष्यति इति युधिष्ठिराय नारदस्य भविष्यत्कथनम्।
'दयितं यान्यदेशस्थ मृत श्रुत्वा पतिव्रता।
समारोहति शोचाग्नौ तस्या' सिद्धि निबोधत॥'
इति व्यासवचनादिना सहमरणानुमरणयोर्निरवकाशनैमित्तिककाम्यत्वेन मलमासादावपि कर्त्तव्यता।
'नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा।
तथा तथैव कार्य्याणि न कालस्तु विधीयते॥'
इति दक्षवचनात्॥ * ॥
तदय प्रयोगः। पुत्त्रादिना स्वगृह्योक्तविधिना अग्नौ दत्ते ज्वलिताया भर्त्तृचिताया सहगन्त्री साध्वी स्नाता परिहितधौतवासोयुगा कुशहस्ता प्राङ्मुखी वा दैवतीर्थेनाचान्ता तिलजलकुशत्रयमादाय ॐ तत् सदिति ब्राह्मणैरुच्चारिते नारायण सस्मृत्य नमोऽद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रा श्रीमती अमुकीदेवी अरुन्धतीसमाचारत्वपूर्व्वकस्वर्गलोकमहीयमानत्वमानवाधिकरणकलोमसमसख्याब्दावच्छिन्नस्वर्गवासभर्त्तृसहितमोदमानत्वमातृ-पितृ-श्वशुरकुलत्रयपूतत्व चतुर्द्दशेन्द्रावच्छिन्नकालाधिकरणकाप्सरोगणस्तूयमानत्व पतिसहितक्रीडमानत्वब्रह्मघ्नपतिपूतत्वकामा भर्त्तृज्वलच्चितारोहणमह करिष्ये इति। अनुमरणे तु भर्त्तृज्वलच्चितारोहणमित्यत्र ज्वलच्चिताप्रवेशेन भर्त्तनुमरणमिति सङ्कल्प्य अष्टौ लोकपाला आदित्यचन्द्रानिलाग्न्याकाशभूमिजलहृदयावस्थितान्तर्यामिपुरुषयमदिनरात्रिसन्ध्याधर्म्मा यूय साक्षिणो भवत ज्वलच्चितारोहणेन भर्त्तृशरीरानुगमनमह करोमि इति। अनुमरणे तु भर्त्तृशरीरानुगमनमित्यत्र भर्त्तनुमरणमित्युच्चार्य्य ज्वलच्चिताग्नि त्रि. प्रदक्षिणीकृत्य
'ॐ इमानारीरविधवा. सपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा सविशन्तु।
अनश्रवो अनमीवा. सुरत्ना
आरोहन्तु जनयोयोनिमग्रे॥'
इति ऋग्वेदोक्तमन्त्रे।१०।१८।७॥
'ॐ इमाः पतिव्रता पुण्या. स्त्रियो या याः सुशोभना'।
सह भर्त्तृशरीरेण सविशन्तु विभावसुम्॥'
इति पौराणिके मन्त्रे च ब्राह्मणेन पठिते नमो नम इत्युच्चार्य्य ज्वलच्चिता समारोहेत्॥*॥
आपस्तम्ब.।
'चितिभ्रष्टा तु या नारी मोहाद्विचलिता भवेत्।
प्राजापत्येन शुध्येत्तु तस्माद्धि पापकर्म्मण॥'
पाश्चात्यनिर्णयामृते स्मृति।
'एकचित्या समारूढौ दम्पती निधन गतौ।
पृथक् श्राद्ध तयो. कुर्य्यादोदनन्तु पृथक् पृथक्॥
विद्याकरधृता स्मृति.।
'एकाहेन मृतानान्तु बहूनामथवा द्वयो.।
तन्त्रेण श्रपण कृत्वा पृथक् श्राद्ध प्रवर्त्तयेत्॥'
यत्तु।
'यदा नारी विशेदग्नि स्वेच्छया पतिना सह।
अशौचमुदक तस्याः सह भर्त्रेति निश्चितम्।
तिथ्यन्तरमृतायान्तु पृथक् श्राद्ध न विद्यते॥'
इति चतुर्भुजभट्टाचार्य्यधृतयमवचनाद्भिन्नतिथिमृताया अपि पत्युर्मृततिथौ श्राद्धमिति हरिदासतर्काचार्य्याः। तन्न अस्य वचनस्यामूलत्वात् समूलत्वेऽपि श्राद्धपद पिण्डपरम्। एकोद्दिष्ट मृताहनीति यमवचनविरोधात्।" इति शुद्धितत्त्वम्॥*॥ अन्यत् ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे २८ अध्याये। मार्कण्डेयपुराणे दमचरिताध्याये विष्णुपुराणे ५ अंशे ३८ अध्याये। कल्किपुराणे ३३ अध्याये च द्रष्टव्यम्॥

सहायायी, [न्] त्रि, (सह यातीति। या+णिनिः।) मिलितगामी। यथा,—
"न नदीषु नदी ब्रूयात् पर्व्वतेषु च पर्व्वतान्।
आवासे भोजने वापि न त्यजेत् सहयायिनम्॥"
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे। १५। ५८॥

सहरसा स्त्री, (सह रसो यस्याः।) मुद्गपर्णी। इति शब्दरत्नावली॥

सहरि, व्य, हरे' सहगम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ सूर्य्ये वृषे च, पु। इति केचित्॥

सहर्ष, पु, (सह हर्षो यत्र।) स्पर्द्धनम्। हर्ष। इति त्रिकाण्डशेष॥ (हर्षेण सह वर्त्तमान।) हर्षयुक्ते, त्रि॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २।२३।
"एतच्छ्रुत्वा वच शम्भो. सहर्षोऽहमिहागत॥")

सहसा, व्य, हठात्। तत्पर्य्याय'। अतर्कित २ इत्यमर।३।४।७॥ अकस्मात् ३। इति शब्दरत्नावली॥ सहसा कर्म्मकरणनिषेधः यथा, किरातार्ज्जुनीये। २। ३०।
"सहसा विदधीत न क्रियामविवेक परमापदा पदम्।
वृणते हि विमृश्यकारिणं
गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः॥"
हास्ययुक्ते, त्रि। यथा,—
"प्रियतमेन यथा सरुषा स्थित
न सहसा सहसा परिरभ्य तम्।
श्लथयितु क्षणमक्षमता गता
न सहसा सहसा कृतवेपथुः॥"
इति माघे। ६। ५७॥

सहसाद्दृष्टः, त्रि, हठात् दृष्ट.। दत्तकपुत्रे, पु। इति केचित्॥

सहसानः, पु, (सहते इति। सह+"ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्य कित्।" उणा० २। ८३। इति असानच्।) मयूर.। यज्ञ.। क्षमायुक्ते, त्रि। इत्युणादिकोष.॥ (शत्रूणामभिभवितरि, त्रि, इति सायण॥ यथा, ऋग्वेदे। १। १८९। ८।
"मानस्य सूनु सहसाने अग्नौ॥")

सहस्य, पु, (सहसि बले साधु। तत्र साधुरिति यत्।) पौषमास.॥ इत्यमरः। १। ४। १५॥ (यथा, कुमारे। ५। २६।
"निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिला.
सहस्यरात्रीरुदवाससतत्परा:॥")

सहस्र,क्ली,(सहो बलमस्त्यस्मिन्निति। सहस्+र'। "सहो बलनामसु व्याख्यातम्। रो मत्वर्थीय'। अत्रापि भाविनी शक्तिरस्मिन्नास्ति।" इति निघण्टुटोकाया देवराजयज्वा। ३।१।) दशशतसंख्या। इति हेमचन्द्र.॥ हाजार इति पारस्यभाषा। (यथा, मनु। ३। १७७।
"पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम्॥")
तद्वाचकानि यथा। जाह्नवीवक्त्रम् १ शेषशीर्षम् २ पद्मच्छदः ३ रविकर ४ अर्ज्जुनबाण. ५ वेदशाखा ६ इन्द्रदृष्टि' ७। इति कविकल्पलता॥ (बहु। इति निघण्टुः।३।१॥ यथा,—
"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्ष' सहस्रपात्।"
इति पुरुषसूक्तम्॥)

सहस्रकाण्डा, स्त्री, (सहस्र काण्डानि यस्या।) श्वेतदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्ट॥

सहस्रकिरण', पु, (सहस्र किरणानि यस्य।) सूर्य्य। इति हलायुध॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ४२। १३।
'राशौ राशौ यस्मिन्
शिशिरमयूख. सहस्रकिरणो वा॥")

सहस्रदंष्ट्र, पु, (सहस्र दंष्ट्रा यस्य।) पाठीनमत्स्य। इत्यमर। १। १०। १८॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६। "रोहितपाठीनपाटलाराजोववर्म्मिगोमत्स्य-कृष्णमत्स्य वागुञ्जारमुरल सहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेया॥")

सहस्रदंष्ट्री, [न्] पु, (सहस्रदंष्ट्रा सन्त्यस्येति। इनि।) वादालमत्स्य। इति शब्दरत्नावली॥

सहस्रदो [स्] पु,(सहस्र दोषो बाहवो यस्य।) कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुन। इति जटाधर.॥

सहस्रधार, पु, (सहस्र धारा यस्य।) विष्णुचक्रम्। इति केचित्॥

सहस्रधारा, स्त्री, (सहस्र बहवो धारा जलप्रपाता यत्र।) देवतास्नानार्थसहस्रच्छिद्रयुक्तपात्रगलितजलधारा। यथा,—
"सहस्रधारया देवीं स्नापयामि सुरेश्वरीम्॥"
इति दुर्गोत्सवपद्धति॥

सहस्रनयन, पु,(सहस्र नयनानि यस्य।)इन्द्र। इति हलायुध.॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १०१।२२७।
"केय सहस्रनयनप्रेक्षणीया किमप्सराः।
वनश्रीरथवा पुष्पलग्नाग्रकरपल्लवा॥"
वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते। १३। १४। २०४।
"किमत्र बहुभि सूक्तैर्हेतुवादै' पुरन्दर।
सहस्रनयन दृष्टा त्वामेव सुरसत्तम॥")

सहस्रनेत्र, पु, (सहस्र नेत्राणि यस्य।) इन्द्र। इति हेमचन्द्र॥ (यथा, रघु। ६। २३।
"क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणा-
मजस्रमाहूतसहस्रनेत्र.।
शच्याश्चिर पाण्डुकपोललम्बान्
मन्दारशून्यानलकाश्चकार॥"

वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते। १। २१२। २७।
"एव चतुर्मुख. स्थाणुर्महादेवोऽभवत् पुरा।
तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः॥")
विष्णु'। इति श्रीभागवतम्॥

सहस्रपत्र, क्ली, (सहस्राणि पत्राणि यस्य।) पद्मम्। इत्यमरः। १। १०। ४२॥ (यथा, रघुः। ७। ११।
"तासा मुखैरासवगन्धगर्भै-
र्व्याप्तान्तरा' सान्द्रकुतूहलानाम्।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षा
सहस्रपत्राभरणा इवासन्॥")

सहस्रपात्, [द्] पु,(सहस्र पादा यस्य। संख्यासुपूर्व्वस्येति पादस्यान्तलोप।) विष्णु। यथा,
"सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात्॥"
इति पुरुषसूक्तम्॥
(तथा च महाभारते। १३। १४९। ३७।
"सहस्रमूर्द्धा विश्वात्मा सहस्राक्ष सहस्रपात्॥"
महादेव। यथा, तत्रैव। १३। १७। १३०।
"हर्य्यक्षः ककुभो वज्री शतजिह्व सहस्रपात्॥"
ऋषिविशेष। यथा, तत्रैव। १। १०। ७।
"अह पुरा रुरो! नाम्ना ऋषिरासं सहस्रपात्।
सोऽह शापेन विप्रस्य भुजङ्गत्वमुपागत'॥")

सहस्रपाद, पु, (सहस्र पादा यस्य।)कारण्डपक्षी। सूर्य्यः। विष्णु.। इति मेदिनी॥

सहस्रबाहु, पु, (सहस्र बाहवो यस्य।) बाणराज। यथा,—
"बाण पुत्त्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मन।
सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवे तोषयन्मृडम्॥"
इति श्रीभागवते। १०। ६२। २॥
(कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुन। शिव। यथा, महाभारते। १३। १७। १२१।
"सहस्रबाहु सर्व्वाङ्ग. शरण्य सर्व्वलोककृत्॥"
बहुबाहुविशिष्टे,त्रि। यथा, भागवते।४।५।३।
"ततोऽतिकायस्तनुवा स्पृशन् दिव
सहस्रबाहुर्घनरुक त्रिसूर्य्यदृक्॥")

सहस्रभुज, पु, (सहस्र भुजा यस्य।) विष्णु। यथा,—
"पश्यन्त्यदोरूपमदभ्रचक्षुषा
सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम्।
सहस्रमूर्द्ध श्रवणाक्षिनासिकं
सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत्॥"
इति श्रीभागवते। १। ३। ४॥
कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुन॥ (बाणराजश्च॥)

सहस्रभुजा, स्त्री, (सहस्र भुजा यस्या.।)महालक्ष्मी। सा च महिषासुरमर्द्दिनी। यथा,—
"श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला।
रक्तमध्या रक्तपादा नीलजङ्घोरुतालुका॥
चित्रानुलेपना कान्ता सर्व्वसौभाग्यदायिनी।
अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा रणे॥
आयुधान्यत्र रक्षन्ति दक्षिणाधःकरक्रमात्।
अक्षमाला च मुषल बाणासिकुलिश गदाम्॥
चक्र त्रिशूल परशु शङ्खघण्टे च पाशकम्।
शक्तिं दण्ड चर्म्म चाप पानपात्र कमण्डलुम्॥
अलङ्कृतभुजा त्वेभिरायुधैः परमेश्वरी।
अर्त्तव्या स्तुतिकालादौ महिषासुरमर्द्दिनी॥
इत्येषा राजसी मूर्त्ति' सर्व्वदेवमयी मता।
या ध्यात्वा मानवो नित्य लभते हितमात्मन॥"
इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यपाठक्रम्॥

सहस्रमूर्द्धा, [न्] पु, (सहस्र मूर्द्धानो यस्य।) विष्णु'। अस्य प्रमाण सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (तथाच महाभारते। १३। १४९। ३७।
"सहस्रमूर्द्धा विश्वात्मा सहस्राक्ष' सहस्रपात्॥"
शिव। यथा, महाभारते। १३। १७।१३०।
"सहस्रमूर्द्धा देवेन्द्र' सर्व्वदेवमयो गुरु॥")

सहस्रमूली, स्त्री,(सहस्र मूलानि यस्या। ङीप्।) द्रवन्ती। इति राजनिर्घण्ट'॥

सहस्रमौलि', पुं,(सहस्र मौलयो यस्य।) विष्णु'। अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम्॥(अनन्तदेव। यथा, देवीभागवते। १। २। ७।
"विष्णुस्तु शेषशयने स्वपितीति काले
तन्नाभिपद्ममुकुले खलु तस्य जन्म।
आधारता किल गतोऽत्र सहस्रमौलि'
सम्बोध्यता स भगवान् हि कथ मुरारि'॥")

सहस्ररश्मि, पु, (सहस्र रश्मयो यस्य।) सूर्य्य। इति सहस्रकिरणशब्ददर्शनात्॥(यथा, माघे। १। ५३।
"अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचन'
सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम्॥")

सहस्रवदन, पु,(सहस्र वदनानि यस्य।)विष्णु'। इति शब्दरत्नावली॥

सहस्रवीर्य्या, स्त्री, (सहस्र वीर्य्याण्यस्या।) दूर्व्वा। इत्यमर। २। ४। १५८॥ महाशतावरी। इति राजनिर्घण्ट'॥ (यथा, सुश्रुते। १। १९।
"शतवीर्य्या सहस्रवीर्य्या सिद्धार्थांश्च शिरसा धारयेत्॥"*॥ प्रभूतवीर्य्यशालिनि, त्रि। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १३। २६।
"सहस्रवीर्य्यासि सा मा जिन्व॥")

सहस्रवेध, क्ली, (सहस्र वेधा यस्य।) चुक्रम्। काञ्जिकविशेष.। इति राजनिर्घण्ट'॥

सहस्रवेधि, [न्] क्ली, (सहस्र विधतीति। विध छिद्रिकरणे+णिनि।) हिङ्गु। इति मेदिनीराजनिर्घण्टौ॥

सहस्रवेधी [न्] पु,(सहस्रं वेधितु' शीलमस्य। विध छिद्रकरणे+णिनि.) अम्लवेतस। इति मेदिनी॥ कस्तूरी। इति राजनिर्घण्ट'॥ सहस्रवेधकर्त्तरि, त्रि॥

सहस्रशिखर, पु, (सहस्र शिखराणि यस्य।) विन्ध्यपर्व्वत। इति केचित्॥(यथा, मार्कण्डे। ५५। १०।
"सहस्रशिखरश्चाद्रिः पारिपात्रः सशृङ्गवान्॥")

सहस्रश्रवण, पु, (सहस्र श्रवणानि यस्य।) विष्णुः। अस्य प्रमाण सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम्॥

सहस्रहर्य्याश्व, पु, इन्द्ररथः । इति केचित् ॥
सहस्रा, स्त्री, (सहस्रं वीर्य्याणि सन्त्यस्यामिति । अच् । टाप् ।) अम्बष्ठा । इति भावप्रकाशः ॥
सहस्रांशु, पु, (सहस्रं अंशवो यस्य ।) सूर्य्यः । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा, मनुः ।१।९।
"तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः ॥")
सहस्राक्ष, पु, (सहस्रमक्षीण्यस्येति । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।" ५।४।११३ । इति षच् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १।१ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २५ । ८ ।
"नमुचिघ्न नमस्तेऽस्तु सहस्राक्ष शचीपते ! ॥")
विष्णुः । यथा,—
"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।"
इति पुरुषसूक्तम् ॥
(पीठस्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६५ ।
"उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महोत्पला ॥")
सहस्राननः, पु, (सहस्रं आननानि यस्य ।) विष्णु । अस्य प्रमाणं सहस्रभुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सहस्रानीक, पु, शतानीकराजपुत्त्र । यथा,—
"शतानीकोऽभवत् पूर्व्वं पुराकल्पे महीपतिः ।
इन्द्राय सुबहून् यज्ञान् श्रद्धापूतेन चेतसा ॥
यज्ञे यज्ञे सहस्राणि गजाश्वरथदन्तिनाम् ।
ब्राह्मणेभ्योऽददद्राजन् ग्रामानाञ्च शतं शतम् ॥
द्विजस्तुष्टो ददौ पुत्त्र कौषिको भुभृते तथा ।
पतन्नास्तस्य स जातोऽपि कालात् काले व्यवर्द्धत ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धर्म्मज्ञो नियतव्रत. ।
कान्त्या चन्द्रमसस्तुल्य प्रतापात् सूर्य्यवत् प्रभुः ॥
समये धर्म्मराजेव क्षमया पृथिवीसम. ।
एतद्गुणवतो ज्ञात्वा सुतं राज्ञो द्विजातयः ।
सहस्रानीकनामानं चक्रुस्तस्य सुहर्षिता ॥"
इति वह्निपुराणे पापनाशनहृषद्दानाध्याय. ॥
(तथा च भागवते । ९ । २२ । ३८—३९ ।
"तस्य पुत्त्र शतानीको याज्ञवल्क्यात् त्रयीं पठन् ।
अस्त्रज्ञानं क्रियाज्ञानं शौनकात् परमेष्यति ॥
सहस्रानीकस्तत्पुत्त्रस्ततश्चैवाश्वमेधज ॥")
सहस्रार., पु क्ली, (सहस्रं आराणि कोणा यस्य।) शिरोऽवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलम् । यथा,
"सहस्रारे हिमनिभे सर्व्ववर्णविभूषिते ।
अ-क-थादित्रिरेखात्म-ह-ल-क्ष त्रयभूषिते ॥
तन्मध्ये परबिन्दुश्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ।
एव समाहितमना ध्यायेच्छ्रीसोऽयमान्तरः ॥"
इति तन्त्रसारोक्तान्तर्म्मातृकान्यासः ॥
(सहस्रं अराणि यस्येति । बहुचक्राङ्गविशिष्टे, त्रि । यथा, देवीभागवते । ६ । ५ । १८ ।
"चक्रं मुमोच वेगेन सहस्रारं सुदर्शनम् ॥")
सहस्री, [न्] पु, (सहस्रं बलमस्त्यस्येति । सहस्र+"तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।" ५ । २ । १०२ । इति इनिः ।) सहस्रेण यो बली । तत्पर्य्याय । साहस्रः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥ हे हाजरा इति ख्याते । ये सहस्रेण सहस्रसङ्ख्येन गजादिना बलिनः सैन्यवन्तः ते । सहस्रं बलानि सन्त्येषामिति अस्त्यर्थे विकारसङ्घेत्यादिना अणि नैकाजादिति इनि च रूपद्वयम् । इति भरतः ॥ (सहस्रविशिष्टे, त्रि । यथा, मनुः । ८ । ३७६ ।
"ब्राह्मणीं यद्यगुप्ताञ्च गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्त्रियन्तु सहस्रिणम् ॥"
तथाच भागवते । १ । ९ । ३० ।
"तदोपसंहृत्य गिरः सहस्रिणी-
र्विमुक्तसङ्गं मन आदिपुरुषे ॥"
"सहस्रिणीः सहस्रार्थवती ।" इति तट्टीका ॥)
सहा, स्त्री, (सहत इति । सह+अच् । टाप् ।) घृतकुमारी । मुद्गपर्णी । इत्यमरः । २।४।७३ , २ । ४ । ११३ ॥ नखभेषजम् । दण्डोत्पला । पृथिवी । इति मेदिनी ॥ शुक्लझिण्टी । सर्पकङ्कालो । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रास्ना । स्वर्णक्षीरी । पीतदण्डोत्पला । इति रत्नमाला ॥ तरणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सहा., [स्] पु, (सहते इति । सह+असुन् ।) अग्रहायणमास । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १२ । ११ । ४१ ॥
"अथांशु कश्यपस्तार्क्ष्य ऋतसेनस्तथोर्व्वशी ।
विद्युच्छत्रुर्महाशङ्खः सहोमासं नयन्त्यमी ॥")
हेमन्तकाल । इति मेदिनी ॥
सहाचरः, पु, (सह आचरतीति । आ+चर+अच् ।) पीतझिण्टी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ३७ ।
"सहाचरवरीविश्वाकाकनाशाविदारिभिः ॥"
यथाच ।
"वासानिम्बपटोलकेतकीनलाकुष्माण्डकेन्दीवरी-
वर्षाभूकुटजाश्वगन्धसहिते द्वे पूतिगन्धामृते ॥
मासं नागबलासहाचरपुरैर्हिङ्ग्वार्द्रके नित्यशो
ग्राह्यास्तत्क्षणमेव न द्विगुणिता ये चेक्षुजाता घना ॥"
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)
सहचरश्च ॥
सहायः, पु, (सह अयते इति । अय+अच् ।) अनुकूल. । तत्पर्य्याय । अनुप्लव. २ अनुचर. ३ अभिसरः ४ । इत्युमर. । २।८ । ७१ ॥ (यथा, मनु । ६ । ४९ ।
"अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥")
राज्ञां सहाया यथा, मात्स्ये । २१५ । ७४ ।
"सहस्ताश्च तथा पुष्टाः सततं प्रतिमानिताः ।
राज्ञा सहायाः कर्त्तव्याः पृथिवीं जेतुमिच्छता ॥"
सहायता, स्त्री, (सहाय+"ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ।" ४ । २ । ४३ । इति तल् ।) सहायानां समूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४१ ॥ (सहायस्य भावः कर्म्म वा । तल् ।) साहाय्यञ्च ॥ (यथा, रघुः । ९ । १९ ।
"स किल संयुगमूर्द्धि सहायतां
मघवतः प्रतिपद्य महारथः ।
स्वभुजवीर्य्यमगापयदुच्छ्रितं
सुरवधूरवधूतभयाः शरैः ॥")
सहायत्व, क्ली, सहायता । सहायस्य भाव । सहायशब्दाद्भावे त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३० । ८७ ।
"अङ्गीचक्रे सहायत्वं राजा तस्यारिमर्द्दने ॥")
सहार, पु,(सहते इति । सह+"तुषारादयश्च ।" उणा० ३।१३९। इत्यारन् ।) आम्रवृक्ष. । इत्युणादिकोषः ॥ महाप्रलयः । इति हलायुध ॥
सहारोग्यः, त्रि, (आरोग्येण सह वर्त्तमान. ।) नीरुक् । इति हेमचन्द्रः ॥
सहार्द्र, त्रि, हार्द्देन सह वर्त्तमानः ॥ सप्रेमः । स्नेहयुक्त ॥
सहित, त्रि, (स+धा+क्त । "समो वा हिततयोः ।" ६ ।१।१४४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या मलोप ।) सहशब्दात् इतच्प्रत्ययेन च निष्पन्न । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ समभिव्याहृतः । संयुक्त । (मिलित । यथा, मनुः । ९ । २१२ ।
"सोदर्य्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् ।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभय. ॥")
सहितः । सम्यग्हितः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ हितेन सह वर्त्तमानश्च ॥
सहितृ, [ऋ] त्रि, (सहते इति । सह+तृच् । "तीषसहेति ।" ७।२।४८ । इति पक्षे इट् ।) सहनशील । सोढा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
सहित्र, क्ली, (सह्यते अनेनेति । सह+"अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ।" ३ । २ । १८४ । इति इत्र. ।) सहनकरणम् । इति व्याकरणम् ॥
सहिष्णु, त्रि, (सहते इति । सह+"अलङ्कृञ्निराकृञिति ।" ३ । २ । १३६ । इति इष्णुच् ।) सहनशीलः । तत्पर्य्यायः । सहनः २ क्षन्ता ३ तितिक्षुः ४ क्षमिता ५ क्षमी ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, किराते । २ । ५० ।
"अपरागसमीरणेरितः
क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः ।
सुकरस्तरुवत्सहिष्णुना
रिपुरुन्मूलयितुं महानपि ॥")
सहिष्णुता, स्त्री, (सहिष्णोर्भावः । सहिष्णु+तल् ।) सहिष्णोर्भावः । तत्पर्य्याय. । तितिक्षा २ क्षमा ३ क्षान्तिः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
"श्रमक्लमपिपासोष्णशीतादीनां सहिष्णुता ॥")
सहुरिः, पु, (सहते इति । सह+"जसिसहोरुरिन् ।" उणा० २ । ७३ । इति उरिन् ।) सूर्य्यः । इत्युणादिकोष. ॥

सहुरिः, स्त्री, (सह सहने+उरिन्।) पृथिवी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

सहृदय', त्रि, (हृदयेन अन्तःकरणेन सह वर्त्तमान'।) प्रशस्तमना.। इत्यमरटीकायां भरत' ३।१।३॥ (यथा, रामायणे।२।१३।२२।
"कुरु साधुप्रदासं मे बाले सहृदया ह्यसि॥")

सहृल्लेख, क्ली, (हृल्लेखेन सह वर्त्तमानम्।) विचिकित्सितान्नम्। यथा,—
"विचिकित्सा तु हृदये भन्ने यस्मिन् प्रजायते।
सहृल्लेखन्तु विज्ञेय पुरीषन्तु स्वभावत'॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

सहोक्तिः, स्त्री, (सह उक्ति।) अलङ्कारविशेष.। यथा,—
"सहोक्ति' सहभावश्चेत् भासते जनरञ्जनः।
दिगन्तमगमत्तस्य कीर्त्ति' प्रत्यर्थिभि' सह॥"
इति चन्द्रालोक'॥
(अस्य लक्षणोदाहरणानि यथा, साहित्यदर्पणे।१०।७०१।
"सहार्थस्य बलादेक यत्र स्याद्वाचक द्वयो'।
सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्॥"
अतिशयोक्तिरप्यत्राभेदाध्यवसायमूला कार्य्यकारणपौर्वापर्य्यविपर्य्ययरूपा च। अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषभित्तिका अन्यथा च। क्रमेणोदाहरणम्।
"सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रिय:॥"
अत्र रागपदे श्लेष।
"सह कुमुदकदम्बै' काममुल्लासयन्त
सह घनतिमिरौघैर्धैर्य्यमुत्सारयन्तः।
सह सरसिजषण्डै स्वान्तमामीलयन्त'
प्रतिदिशममृतांशोरंशव सञ्चरन्ति॥"
इदं मम। अत्रोल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया।
"सममेव नराधिपेन सा
गुरुसम्मोहविलुप्तचेतना।
अगमत्सह तैलबिन्दुना
तनुदीपार्च्चिरिव चितेस्तलम्॥"
इयञ्च मालयापि सम्भवति। तथोदाहृते सह कुमुदकदम्बैरित्यादौ।
"लक्ष्मणेन समं रामः काननं गहनं ययौ।"
इत्यादौ चातिशयोक्तिमूलत्वाभावान्नायमलङ्कार॥ ०॥)

सहोटज, पु, (उटजेन सह वर्त्तमान।) मुनीनां पर्णशाला। यथा,—
"मुनीनाञ्च चिताकुट्या पर्णोटजसहोटजौ।"
इति हारावली॥

सहोढ़', पु, (ऊढ़या सह वर्त्तमानः।) द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेष'। इति जटाधर.॥
"या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती।
वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते॥"
इति मानवे ८ अध्याय.॥
या गर्भवती अज्ञातगर्भा ज्ञातगर्भा वा परिणीयते स गर्भस्तस्या जातः परिणेतु पुत्रो भवति सहोढ इति व्यपदिश्यते। इति कुल्लूकभट्ट'॥ (होढेन हृतद्रव्येण सह वर्त्तमाने, त्रि। यथा, मनुः।९।२७०।
"न होढ़ेन विना चौरं घातयेद्धार्म्मिको नृप।
सहोढ़ सोपकरण घातयेदविचारयन्॥")

सहोदरः, पु, (उदरेण सह वर्त्तते इति। सह समान उदर यस्येति वा।) एकमातृगर्भजातभ्राता। तत्पर्य्याय। सहज २ सोदर: ३ भ्राता ४ सगभ. ५ समानोदर्य्य ६ सोदर्य्य ७। इति जटाधर॥ (यथा, मनुः।९।१९२।
"जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्व्वे सहोदरा.।
भजेरन् मातृकं रिक्थ भगिन्यश्च सनाभय'॥")

सहोबलं, क्ली, (सहसा तेजसा सह बलमत्रेति।) हीराकसम्। इति केचित्॥

सहोर', त्रि, (सहते सर्व्वमिति। सह+"किशोरादयश्च।" उणा० १।६६। इति ओरन्।) साधुः। इत्युणादिकोष॥

सह्यं, क्ली,(सह्यते इति। सह+यत्।)आरोग्यम्। साम्यम्। सुमधुरम्। इति शब्दरत्नावली॥ (प्रियम्। यथा, महाभारते।३।२७७।१०।
"ततस्त प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम्।
किन्ते सह्यं मया कार्य्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत्॥")

सह्य', पु, पर्व्वतविशेष.। इति मेदिनी॥ (यथा, रघु।४।५२।
"असह्यविक्रम सह्य दूरात् मुक्तमुदन्वता।
नितम्बमिव मेदिन्या. स्रस्तांशुकमलङ्घयत्॥")
स तु पुनाख्यदेशस्य उत्तरपश्चिमदिशि वर्त्तते॥

सह्य, त्रि, (सोढु शक्य। सह+"शकिसहोश्च।"३।१।९९। इति यत्।) सोढव्य। सहनीय. इति मेदिनी॥ (यथा. मार्कण्डेये। १०६।५६।
"सह्य भवतु ते तेजो भूताना भूतभावन!॥")

सा, स्त्री, गौरी। लक्ष्मी। इति शब्दरत्नावली॥ पूर्व्वोक्तपरामर्शविषयीभूता। प्रसिद्धा। इति स्त्रीलिङ्गतच्छब्दस्य प्रथमैकवचननिष्पन्ना। इति व्याकरणम्॥ (यथा, साहित्यदर्पणे।
"सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्या।
सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मय विरहे॥")

सांख्य, क्ली, (संख्या सम्यग्ज्ञान सा अस्त्यनेति संख्या+अण्।) सम्यक् ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यक् ज्ञान तस्या प्रकाशमानमात्मतत्त्व सांख्यम्। इति श्रीभगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी॥ षड्दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेष.। तत्पर्य्याय। कापिलम्२। इति हेमचन्द्र॥ यथा,—
"पञ्चम कपिलो नाम सिद्धेश' कालविप्लुतम्।
प्रोवाचासुरये सांख्य तत्त्वग्रामविनिर्णयम्॥"
इति श्रीभागवते।१।३।१०॥
अपि च मात्स्ये।३।२९।
"सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते॥"
अथ सांख्यैराख्यायते परिणामवादे परिपन्थिनि जागरूके कथकार विवर्त्तवाद आदरणीयो भवेदेष हि तेषामाघोष'। संक्षेपेण हि सांख्यशास्त्रे चतस्रो विधा सभाव्यन्ते। कश्चिद्विकृतिरेव कश्चिद्विकृति' प्रकृतिश्च। कश्चिदनुभव इति। तत्र केवला प्रकृति। प्रधानपदेन वेदनीया मूलप्रकृति.। नासावन्यस्य कस्यचिद्विकृति.। प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थाया अभिधानात्। तदुक्तम्। मूलप्रकृतिरविकृतिरिति। मूलञ्चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृति। महदादे' कार्य्यकलापस्यासौ मूल न त्वस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति अनवस्थापातात्। न च बीजाङ्कुरवदनवस्थादोषो न भवति इति वाच्यम्। प्रमाणाभावादिति भाव। प्रकृतयश्च महदहङ्कारतन्मात्राणि। तदप्युक्तम्। महदाद्याः प्रकृतिविकृतय' सप्तेति। अस्यार्थं। प्रकृतयश्च ता विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतय: सप्त महदादीनि तत्त्वानि। तत्रान्तःकरणादिपदेनैव महत्तत्त्वमहङ्कारप्रकृति' मूलप्रकृतेस्तु विकृति'। एवमहङ्कारतत्त्व अभिमानापरनामधेयमहतो विकृति'। प्रकृतिश्च तदेवाहङ्कारतत्त्व तामस सत् पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानम्। तदेव सात्त्विक सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानां कर्म्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानामुभयात्मकस्य मनसश्च रजसस्तूभयत्र क्रियोत्पादनद्वारेण कारणमस्तीति न वैयर्थ्यम्। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन।
"अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविध' प्रवर्त्तते सर्ग.।
एकादशकश्च गणस्तन्मात्रा पञ्चकश्चैव॥
सात्त्विकमेकादशक प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्
भूतादेस्तन्मात्र स तामसस्तैजसादुभयम्॥
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानि
वाक्पादपाणिपायूपस्थाख्यानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहु॥"
उभयात्मकमत्र मन'सङ्कल्पविकल्पात्मकमिन्द्रियञ्चेति। विवृतञ्च तत्त्वकौमुद्यामाचार्य्यवाचस्पतिभि। किमवला विकृतयस्तु वियदादीनि पञ्चभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च। तदुक्त षोडशकस्तु विकार इति षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणषोडशको विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थं। यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृति'। तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्चेह प्रकृतित्वमभिमत गोघटादीनां स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वयो' समानत्वेन तत्त्वान्तरत्वाभाव'। तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रेभ्यः पूर्व्वपूर्व्वसूक्ष्मभूतसहितेभ्य' पञ्च महाभूतानि

वियदादीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि जायन्ते। इन्द्रियसृष्टिस्तु प्रागेवोक्ता। उक्तञ्च। प्रकृतेर्महान् ततोऽहङ्कारः तस्माद्गणश्च षोडशकः तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानीति। अनुभवात्मकः पुरुषः। तदुक्तम्। न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति। पुरुषस्तु कूटस्थो नित्यः परिणामो न कस्यचित्। प्रकृतिर्नापि विकृतिः कस्यचिदित्यर्थः। एतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्रयमभिमतम्। तदप्युक्तम्। दृष्टमनुमानमाप्तवचनं सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वात् त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति। इह कार्य्यकारणभावे चतुर्द्धा विप्रतिपत्तिः प्रसरति। असतः सज्जायत इति सौगताः सङ्गिरन्ते। नैयायिकादयः सतोऽसज्जायते इति। वेदान्तिनः सतो विवर्त्तः कार्य्यजातं न वस्तु सदिति। साङ्ख्याः पुनः सतः सज्जायत इति। तत्रासतः सज्जायत इति न प्रामाणिकः पक्षः। असतो निरूपाख्यस्य शशविषाणवत् कारणत्वानुपपत्तेः तुच्छातुच्छयोस्तादात्म्यानुपपत्तेश्च। नापि सतोऽसज्जायते कारकव्यापारात् प्रागसतः शशविषाणवत् सता सम्बन्धलक्षणोत्पत्तेः। न हि नीलं निपुणतमेनापि पीतं कर्त्तुं पार्य्यते। ननु सत्त्वासत्त्वे घटस्य धर्म्माविति चेत्तदचारु। असति धर्म्मिणि तद्धर्म्म इति व्यपदेशानुपपत्त्या धर्म्मिणः सत्त्वापत्तेः। तस्मात् कारकव्यापारात् प्रागपि कार्य्यम्। सदेव सतश्चाभिव्यक्तिरुपपद्यते। यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य दोहनेन सौरभेयीषु पयसः। असतः करणे किमपि निदर्शनं दृश्यते। किञ्च कार्य्येण कारणं सम्बद्धं तज्जनकमसम्बद्धं वा प्रथमे कार्य्यस्य सत्त्वमायातं सतोरेव सम्बन्ध इति नियमात्। चरमे सर्व्वं कार्य्यजातं सर्व्वस्माज्जायेत असम्बद्धत्वाविशेषात्। तदाख्यायि साङ्ख्याचार्य्यैः।

"असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः।
असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः॥"

अथैवमनुष्ठेयसम्बद्धमपि तदेव जनयति यत्र यच्छक्तं शक्तिश्च कार्य्यदर्शनोन्नेयेति तन्न सङ्गच्छते। तिलेषु तैलजननशक्तिरित्यत्र तैलस्यासत्त्वे सम्बद्धत्वासम्बद्धत्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूपणायोगात् कार्य्यकारणयोरभेदाच्च। कार्य्यस्य सत्त्वं कारणात् पृथक् न भवति पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तद्धर्म्मत्वान्न यदेवं न तदेवं यथा गौरश्वः। तद्धर्म्मश्च पटः तस्मान्नार्थान्तरं तर्हि प्रत्येकं त एव प्रावरणकार्य्यं कुर्य्युरिति चेन्न। संस्थानभेदेनाविर्भूतपटभावानां प्रावरणार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः। यथा हि। कूर्म्मस्याङ्गानि कूर्म्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति एवं कारणस्य तन्त्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पत्तिः सतां वा विनाशः। यथोक्तं भगवद्गीतायाम्।

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।

इति। ततश्च कार्य्यानुमानात्तत्प्रधानसिद्धिः। तदुक्तम् असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्व्वसम्भवाभावात्। शक्तस्य शक्यकरणात् कारणाभावाच्च सत्कार्य्यमिति। नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्त्तः प्रपञ्चः बाधानुपलम्भात्। अधिष्ठानारोप्ययोः चिज्जडयोः कलधौतरौप्यादिवत् सारूप्याभेदेनापि सम्भवाच्च। तस्मात् सुखदुःखमोहात्मकस्य तथाविधकारणमवधारणीयम्। तथा च प्रयोगः। विमतं भावजातं सुखदुःखमोहात्मककारकं तदन्वितत्वात् यत् येनान्वीयते तत्तत्कारणकं यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं सुवर्णकारणकं तथा चेदं तस्मात्तथेति। तत्र जगत्कारणे येयं सुखात्मकता तत् सत्त्वम्। या दुःखात्मकता तद्रजः। या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगुणात्मककारणसिद्धिः। यथा हि प्रत्येकं भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते यथा मैत्रदारेषु सत्यवती मैत्रस्य सुखमाविरस्ति तं प्रति सत्त्वगुणप्रादुर्भावात्तत्सपत्नीनां दुःखं तां प्रति रजोगुणप्रादुर्भावात् तामलभमानस्य चैत्रस्य मोहो भवति तं प्रति तमोगुणसद्भावात्। एवमन्यदपि घटादिकं लभ्यमानं सुखं करोति परैरपि ह्रियमाणं दुःखाकरोति उदासीनस्योपेक्षाविषयत्वेनोपतिष्ठते उपेक्षाविषयत्वं नाम मोहः मुह वैचित्त्ये इत्यस्माद्धातोर्म्मोहशब्दनिष्पत्तेः उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्त्यनुदयात्तस्मात् सर्व्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकारणकमवगम्यते। तथा च श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते।

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥" इति॥

अत्र लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रञ्जकत्वप्रकाशकत्वावरकत्वसाधर्म्म्यात् रजःसत्त्वतमोगुणत्वप्रतिपादनपराः। नन्वचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकार्य्ये न व्याप्रियते अतः केनचित् चेतनाधिष्ठात्रा भवितव्यम्। तथा च सर्व्वार्थदर्शी। परमेश्वरः स्वीकर्त्तव्यः स्यादिति चेत्। तदसङ्गतं अचेतनस्य। यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्त्तते। यथा च जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्त्तते। तथा च प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्त्स्यतीति। तदुक्तम्। वत्सविवृद्ध्यर्थं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरेतस्याः पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्येति। यत्तु परमेश्वरः करुणया प्रवर्त्तक इति परमेश्वरास्तित्ववादिनां डिण्डिमः स प्रायेण गतः विकल्पानुपपत्तेः। स किं सृष्टेः प्राक् प्रवर्त्तते सृष्ट्युत्तरकालं वा। आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुपपत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणेच्छानुपपत्तिः। द्वितीये परस्पराश्रयप्रसङ्गः। करुणया सृष्टिः सृष्ट्या कारुण्यमिति तस्मादचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः। यथा। निर्व्यापारस्याप्ययस्कान्तसन्निधानेन लोहितस्य व्यापारः। तथा निर्व्यापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानव्यापारो युज्यते। प्रकृतिपुरुषसम्बन्धश्च पङ्ग्वन्धवत् परस्परापेक्षानिबन्धनः। प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते। पुरुषोऽपि भेदाग्रहाद् बुद्धिच्छायापन्नया तद्गतं दुःखत्रयं वारयमाणः कैवल्यमपेक्षते। तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनः। न च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते। यथा खलु कौचित् पङ्ग्वन्धौ पथि सार्थेन गच्छन्तौ दैवकृतादुपप्लवात् परित्यक्तसार्थौ मन्दमन्दमितस्ततः परिभ्रमन्तौ भयाकुलौ दैववशात् संयोगमुपगच्छेताम्। तत्र चान्धेन पङ्गुः स्कन्धमारोपितः पङ्गुदर्शितेन मार्गेणान्धः समीहितं स्थानं प्राप्नोति पङ्गुरपि स्कन्धाधिरूढः। तथा परस्परापेक्षप्रधानपुरुषनिबन्धनः सर्गः पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य पङ्ग्वन्धवत् उभयोरपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्ग इति। ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यते इति चेदुच्यते यथा भर्त्रा दृष्टदोषा स्वैरिणी पुनर्भर्त्तारं नोपैति यथा वा कृतप्रयोजना नर्त्तकी नर्त्तने तथा प्रकृतिरपि यथोक्तं रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात् पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य निवर्त्तते प्रकृतिरिति। तदर्थं निरीश्वरसाङ्ख्यशास्त्रप्रवर्त्तककपिलानुसारिणां मतमुपन्यस्तम्। इति माधवाचार्य्यकृतसर्व्वदर्शनसंग्रहे साङ्ख्यदर्शनम्॥ अस्य चत्वारः अध्यायाः। तत्र प्रकृतिपुरुषयोरुभयोः सृष्टिकर्त्तृत्वं अन्धपङ्गुन्यायेन स्थापितम्। तत्त्वानां सङ्ख्यानञ्च कृतम्। इति केचित्॥

साघातिकः, त्रि, (सङ्घाते साधुः। सङ्घात + "गुडादिभ्यष्ठञ्।" ४। ४। १०३। इति ठञ्।) सस्यकृत्कारिणः हननकारकः। मारात्मकः॥ जन्मनक्षत्रावधिकषोडशनक्षत्रम्। यथा,—

"जन्माद्यं कर्म्म ततोऽपि दशमं साङ्घातिकं
षोडशभम्॥"

तत्फलम्।

"देहदृग्बन्धुना हानिः साङ्घातिके तथा।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

सांदृष्टिकः, त्रि, (सदृष्टौ प्रत्यक्षे भवम्। सदृष्टि + ठञ्।) सद्यः फलम्। इत्यमरः॥ दृष्टिपरिकल्पनान्यायः। यथा। दौहित्रान्तःसन्तानाभावे पितुरधिकारयत् दौहित्रान्तःपित्रसन्तानाभावे पितामह्याधिकारस्य सांदृष्टिकन्यायसिद्धत्वाच्च। यथा पित्रभावे माता तथा पितामहाभावे पितामहीति सांदृष्टिकन्यायेन पितामह्यधिकारस्य सिद्धत्वाच्च। इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकृतक्रमसंग्रहः॥

सांयात्रिक, पु, (सयात्रा द्वीपान्तरगमनम्। सा प्रयोजनमस्येति। सयात्रा+"तदस्य प्रयोजनम्।" इति ठञ्।) पोतवणिक्। इत्यमरः। १। १०।१२॥ द्वे वहित्रगामिनि वणिग्जने। सपूर्व्वो यातिर्द्वीपान्तरगमनवृत्तिस्ततस्त्रासुस्थिति त्र स्त्रियामाप् सयात्रा द्वीपान्तरगमन तदस्य प्रयोजनमिति विकारसङ्घेति ष्णिक। सम्यक् यात्रा सयात्रा तथा व्यवहरतीति ढघे कादिति ष्णिको वा। इति भरत.॥ (यथा, हरिवंशे। ५८। १४।
"सिद्धि. सांयात्रिकाणान्तु वेला त्व सागरस्य च॥")

सांयुगीन, त्रि, (संयुगे साधु। संयुग+"प्रतिजनादिभ्य खञ्।" ४। ४। ९९। इति खञ्।) युद्धकुशलः। रणे साधुः। इत्यमर। २। ८। ७७॥ (यथा, रघु। ११। ३०।
"इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयोः
सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम्।
ऋत्विज' कुलपतेर्यथाक्रम
वाग्यतस्य निरवर्त्तयन् क्रिया॥")

सांराविण, क्ली,(स+रुल ध्वनौ+"अभिविधौ भावे इनुण्।" ३। ३। ४४। इति इनुण्। "अणिनुण।" ५।४।१५। इति स्वार्थे अण्।) इहस्य सम्यक् शब्द। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ सपूर्व्व रुल ध्वनौ भावे णिनि णित्वाद्वृद्धौ सराविण इति स्थिते तत' स्वार्थे ष्णे णित्त्वे विरायच इति वृद्धौ यथोर्लोप इत्यकारलोपे सांराविण इहस्य सम्यक् शब्दो व्याप्त इत्यर्थ.। इति तट्टीकायां दुर्गादास॥ (यथा, अनर्घराघवे। ७। ५७।
"य दोर्मालपरिच्छदो युधि सुदोत्क्षिप्य प्रतीच्छन्मुहु
सर्वंजे दशभिर्निजैरपि मुखै' सांराविण रावण॥")

सांवत्सर, पु, (संवत्सर तज्ज्ञानोपयोगि शास्त्र वेत्ति अधीते वा। संवत्सर+अण्।) गणक'। इत्यमर.।२। ८। १४॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। २। १०—११।
"मुहूर्त्त तिथिनक्षत्रमृतवश्चायने तथा।
सर्व्वाण्येवाकुलानि स्युर्न स्यात् सांवत्सरो यदि॥
तस्माद्राज्ञाभिगन्तव्यो विद्वान् सांवत्सरोऽग्रणी।
जय यश श्रिय भोगान् श्रेयश्च समभीप्सता॥"
अस्य लक्षणादिक तत्रैव २ अध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम्॥ *॥ फले, पर्व्वणि च क्ली। इति पाणिनि'। ४।३। १६॥ संवत्सरस्येदमिति। अण्।) संवत्सरसम्बन्धिनि, त्रि॥ (यथा, हरिवंशे। १४०। २।
"स सांवत्सरदीक्षाया दीक्षित षट्पुरालये।
आवर्त्ताया शमी तीरे सुनद्या मुनिजुष्टया॥")

सांवत्सरिक, त्रि, (संवत्सर+"कालात् ठञ्।" ४।३।११। इति ठञ्।) संवत्सरे भव.। संवत्सरं व्याप्य भूत'। प्रतिवर्षकर्त्तव्यश्राद्धम्। यथा अथ सांवत्सरिकश्राद्धम्। तत्र गोभिल'। अत ऊर्द्ध संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्न दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेत: स्यात् इति। अत ऊर्द्ध सपिण्डीकरणान्तश्राद्धनिमित्तादाद्यसंवत्सरादूर्द्ध संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्ष यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि मृताय दद्यात्। व्याप्त। प्रतिसंवत्सरञ्चैवमेकोद्दिष्ट मृताहनि। एतेन सपिण्डीकरणापकर्षे आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहे श्राद्धान्तर कर्त्तव्यमिति मैथिलोक्त हेयम्। व्यक्तमाह हेमाद्रिधृत वचनम्।
"पूर्णे संवत्सरे श्राद्ध षोड़श परिकीर्त्तितम्।
तेनैव च सपिण्डत्व तेनैवाब्दिकमिष्यते॥"
अत.पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धद्वयोभयनिर्व्वाहस्तथापकृष्ट सपिण्डीकरणश्राद्धादप्युभयनिर्व्वाहो न पूर्णसंवत्सरे आब्दिकान्तरम्। एव पञ्चदशश्राद्धेऽप्यन्वयम्। मत्स्यपुराणम्।
"तत प्रभृति सक्रान्तावुपरागादिपर्व्वसु।
त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्ट मृताहनि॥"
तत प्रेतत्वपरीहारात् त्रिपिण्ड नैपुरुषम्। निरुपपदमृताहशब्द' मृतसम्बन्धिमासपक्षतिथिविशेषपर। उपपदात्तु क्वचित्तिथिविशेषमात्रपर.। यथा मृताहे प्रतिमासं कुर्य्यादित्यादौ। शङ्ख.।
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध यत्र यत्र प्रदीयते।
तत्र तत्र त्रय कुर्य्यात् वर्ज्जयित्वा मृताहनि॥
अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः।
सपिण्डीकरणादूर्द्ध तस्योक्त' पार्व्वणो विधि'॥"
त्रय सम्प्रदानानां त्रय कुर्य्यात् त्रिभ्यो दद्यात् इत्यर्थ। मृताहपर्य्युदस्तत्रिदैवतत्वस्य प्रतिप्रसवमाह। अमावास्यामिति। प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्ष आश्वयुक्कृष्णपक्ष इति यावत्। न तु कृष्णपक्षमात्र कृष्णपक्षसामान्यपरत्वे अमावास्यापदवयर्थ्यापत्ते॥*॥ पितृपक्ष विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्य्यधृत नागरखण्डम्।
"नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत्।
सप्तम पितृपक्ष स्यादन्यत्रैव तु पञ्चम॥"
अत्र श्रावणभाद्रयोरन्यतरस्य मलमासत्वे आषाढ्यपेक्षया सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वात्। अत्र मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्व न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षमृतस्य। ततश्च तत्र मृतस्य वर्षान्तरे आश्वयुक्कृष्णपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे न पार्व्वणम्। किन्त्वेकोद्दिष्टमिति। अत्र पार्व्वणो विधि. पार्व्वणेतिकर्त्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति नव्यवर्द्धमानप्रभृतय। तत्रपूर्व्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य मृताहे पर्य्युदस्तस्य पार्व्वणो विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात्। तस्मादत्र सदैवतैकोद्दिष्ट न युक्त किन्तु त्रैपुरुषिक न तु षाट्पुरुषिकम्।
"कर्षूसमन्वित मुक्ता तथाद्य श्राद्धषोडशम्।
प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्यु षडिति स्थिति:॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्दिकव्यतिरेकेण षट्सङ्ख्यानियमात्॥ *॥ एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्याब्दिक पार्व्वणविधिनैव।
"अपुत्रा ये मृता केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये
तेषामपि च देय स्यादेकोद्दिष्ट न पार्व्वणम्॥"
इत्यापस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणा पार्व्वणाभ्यनुज्ञानात्। एतच्च मात्रादित्रितयदैवत कार्य्यम्। मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पूर्व्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा इत्यन्वष्टकायां तथा दर्शनात्। अवसानदिननिमित्तेन पार्व्वणविधिना छन्दोगैरपि मात्रादित्रिकाणां श्राद्ध कर्त्तव्यम्। न योषिद्भ्य पृथग्दद्यादवसानादिनादृते। इति छन्दोगपरिशिष्टवचने विशेषत प्रतिप्रसवात्। एवं सपिण्डीकरणेऽपि। एतच्च मृताहपार्व्वण मातापित्रोरेव। तथा च हेमाद्रिधृत कात्यायनवचनम्।
"सपिण्डीकरणादूर्द्ध पित्रोरेव हि पार्व्वणम्।
पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्ट सदैव तु॥"
मातृपद सपत्नीमातृपरम्। सपत्नीमात्रित्यत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपात। ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोज्य किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम्।*॥ एव साग्निकौरसक्षेत्रजाभ्यां मृताहे पार्व्वण कर्त्तव्यम्।
"औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्व्वणेन तु।
प्रत्यब्दमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्ट सुता दश॥"
इति जाबालवचनस्य।
"यत्र यत्र प्रदातव्य सपिण्डीकरणात् परम्।
पार्व्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा॥"
इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात्। उशनाश्च।
"प्रत्यब्द दर्शवच्छ्राद्ध साग्निः कुर्व्वीत वै द्विज'।
एकोद्दिष्ट सदा कुर्य्यान्निरग्नि' श्राद्धद सुत॥"
अत्र प्रागुक्तयुक्त्या प्रेतश्राद्धस्य एकोद्दिष्टत्वाभिधानात् सांवत्सरिकश्राद्धे यदेकोद्दिष्टपदमुक्त तत् प्रेतश्राद्धधर्म्मप्राप्त्यर्थम्। ततश्च योग्यत्वादेकार्घ्यादिलाभ। न तु यथा प्रेतश्राद्धे पितृशब्दस्थाने प्रेतपदोह तथा अत्रापीति वाच्य सांवत्सरिके प्रेतत्वाभावात्तथा विधानानुपपत्ते'। एव प्रतिसांवत्सरिकश्राद्धे सम्बन्धार्थ पद आशो प्रार्थन शेषभोजनञ्च कर्त्तव्यम्॥*॥ रजस्वलायां विशेषयति गोतम.।
"अपुत्रा तु यदा भार्य्या सम्प्राप्ते भर्त्तुराब्दिके।
रजस्वला भवेत् सा तु कुर्य्यात् तत्पञ्चमे दिने॥"
कुर्य्याच्छ्राद्धमिति शेष। यत्तु श्राद्धचिन्तामणौ एकोद्दिष्ट त्रैवर्णिकेन सिद्धान्नेन कर्त्तव्यम्।
"एकोद्दिष्ट कर्त्तव्य पाकेनैव सदा स्वयम्।
अभावे पाकपात्राणां तदह' समुपोषणम्॥"
इति लघुहारीतवचनात्॥
पाकपात्राभाव. पाकसामग्र्यभावोपलक्षक.। तदापि नामश्राद्ध किन्तूपोषणमेव श्राद्धस्थानीयमित्यर्थ.। स्वयमित्यभिधानात् अपाटवादिनापि

नान्यद्वारा कारयितव्यम्। अतएव उपवासेनैव
श्राद्धस्यानौयेन तदकरणप्रायश्चित्तेन वा कृत-
कृतत्वया श्राद्धविघ्ने इत्यादिवचनादपि नैका-
दश्यामनुष्ठानमिति तत्र। पितृत्वसेरगातत्वे
नैकादश्या तदनुष्ठानस्य युक्तत्वात्। अन्यथा
षोडशश्राद्धाधिकारिणः कदाचित्तयात्वे।
"यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोडश।
पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि॥"
इति यमवचनेन षोडशश्राद्धाभावे प्रेतत्वपरी
हारो न स्यात्। तस्मादुपवासो न श्राद्धार्थं.
किन्तु तदानीन्तनाकरणप्रायश्चित्तार्थः। यथा
स्वकालाकृतसंस्कारे प्रायश्चित्तं कृत्वा काला-
न्तरे तत्करणं तथात्रापि तद्दिने उपवासं
कृत्वा एकादश्यां श्राद्धं कर्त्तव्यमिति। एकोद्दिष्ट
नान्यद्वारा कार्य्यमित्यत्रापि गोत्रजेतरत्वेन
विशेषणीयम्।
"न कदाचित् सगोत्राय श्राद्धं कार्य्यमगोत्रजैः।"
इति प्रेतश्राद्धे ब्रह्मपुराणात्।
अत्र हि नागोत्रजस्य साक्षात्कर्त्तृत्वं निषिध्यते
सगोत्रायेत्यसम्बन्धापत्तेः। तस्मात् अगोत्रजैर्द्वार
भूतैः सगोत्राय श्राद्धं न कार्य्यमित्यर्थः। तथा
च पर्य्युदासपक्षे गोत्रजद्वारा कारयितव्यमिति
सुव्यक्तमेव। प्रसज्यपक्षे तु अगोत्रजविशेषण
स्वरसात् गोत्रजलाभः। प्रेतश्राद्धधर्म्मग्राहित्वात्
सांवत्सरिकमपि तथेति श्राद्धविवेकः। कल्प
तरुरत्नाकरयोस्तु स्वगोत्रायेति पठितं स्वमा
त्मीयं गोत्रं यस्य स स्वगोत्रः विद्यमानगोत्र
इत्यर्थः। यस्मै श्राद्धं कर्त्तव्यं तस्य स्वगोत्रजे
विद्यमानेऽन्यगोत्रजेन सङ्घातान्तर्गतेन राज्ञा
श्राद्धं न कारयितव्यमिति व्याख्यातञ्च। एतन्मते
ऽप्यूढदुहित्रादीनामसगोत्रत्वेऽपि न निषेधः।
वस्तुतस्तु तत्पाठेऽपि कर्म्मधारयापेक्षया बहु
व्रीहेर्जघन्यत्वात् स्वमात्मीयञ्च तत् गोत्रञ्चेति
तस्मै अन्यगोत्रजद्वारा श्राद्धं न कार्य्यमित्यर्थः।
अतो लघुहारीतवचने स्वयं पदं स्वगोत्रपरम्।
अन्यथा ब्रह्मपुराणोक्तागोत्रजपदवैयर्थ्यापत्तेः॥*
एवञ्च भविष्यपुराणप्रभासखण्डयोः।
"मृताहनि पितुर्य्यस्तु न कुर्य्यात् श्राद्धमादरात्।
मातुश्चैव वरारोहे वत्सरान्ते मृताहनि।
नाहन्तस्य महादेवि। पूजां गृह्णामि नो हरिः॥"
मरीचिः।
"पण्डिता ज्ञानिनो मूर्खाः स्त्रियोऽथ ब्रह्म
चारिणः।
मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते॥"
इत्याभ्यां कालमाधवीयधृताभ्यां वचनाभ्यां
सांवत्सरिकश्राद्धस्य मृताहकर्त्तव्यत्वेनावश्यक-
त्वात् भविष्यन्मृताहे स्वयं कर्त्तव्यत्वसम्भावना-
रहितेन मृताहात् पूर्व्वकालेऽपि प्रतिनिधीयते।
"प्रक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा।
प्रवसेत् कार्य्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित्॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तसायंप्रातर्होमप्रति
निधिवत्। एवं सति प्रतिनिध्यकरणे एव एका-
दश्यां क्रियते॥*॥ न च पाकस्याङ्गत्वेन
प्रधानतिथिकर्त्तव्यतानियम इति वाच्यम्।
"व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्णिकी॥"
इति वचनेन मुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि कर्त्तव्यतोप-
देशात् तदानीं पाके तदसम्भवात्। एवमुदी
च्याङ्गशेषभोजनेऽपि न तन्नियमः। इति श्राद्ध
तत्त्वम्॥ (गणके, पुं। यथा, बृहत्संहितायाम्।
२।१२।
"नासांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता।
चक्षुर्भूतो हि यत्रैष पापं तत्र न विद्यते॥")
सांवादिकः, पुं, (सम्यक् वादाय प्रभवतीति।
संवाद+ठञ्।) नैयायिकः। यथा,—
"नैयायिकः सात्त्वपादः स्यात्सांवादिक आह्वितः॥"
इति जटाधरः॥
संवाददातरि, त्रि॥
सांशयिकः, त्रि, (संशयमापन्नः। संशय+
"संशयमापन्नः।" ५।१।७३। इति ठञ्।)
संशययुक्तः। तत्पर्य्यायः। संशयापन्नमानसः २
इत्यमरः। २।१।५॥ सन्दिहानः ३। इति
जटाधरः॥ हे संशयविषये स्थाणवादौ। संशय-
मापन्नः सांशयिकः स्थाणुः. संशयमापन्नं मानसं
यत्र स्थाणवादौ स तथा। संशयमापन्नं मानसं
यस्य स तथेति षष्ठ्यन्तपदार्थत्वे संशयितरि
पुरुषादावप्येतच्छब्दद्वयप्रवृत्तिः स्यादिति
भरतः॥ (संशयविषयकः। यथा, मार्कण्डेये।
१०।४५।
"तद्ब्रूहि त्वं महाभाग यत् ते सांशयिकं
हृदि॥")
सांस्थानिकः, त्रि, (संस्थाने व्यवहरतीति। संस्थान
+"कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति।"४।
४।७२। इति ठक्।) समानदेशीयः। इति
सिद्धान्तकौमुदी॥ संस्थानयुक्तश्च॥
सांसाविणं, क्ली, दृक्षस्य दृक्षं व्याप्य सम्यक् स्रावः॥
इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥
साक, व्य, सहार्थम्। इत्यमरः। ३।४।४॥
(यथा, कथासरित्सागरे। ४।१२६।
"अहं जनन्या गुरुभिश्च साक-
मासाद्य लक्ष्मीमवसं चिराय॥")
साकल्य, क्ली, (सकल+भावे ष्यञ्।) समुदायः।
सकलस्य भावः। (यथा, मनुः। १२।२५।
"यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते।
स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम्॥")
साकार, त्रि, (आकारेण सह वर्त्तमानः।)
आकारविशिष्टः यथा,—
"साकारञ्च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम्।
सर्व्वाधारञ्च सर्व्वञ्च स्वेच्छारूपं नमाम्यहम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे। ३२।३१॥
साकुरुण्डः, पुं, (सकुरुण्ड एव। स्वार्थे अण्।)
वृक्षविशेषः। सकुरुण्डर इति गुर्ज्जरदेशीय-
भाषा। तत्पर्य्यायः। ग्रन्थिफलः २ विकटः ३
वस्त्रभूषणः ४ कुरुण्डः ५ कर्व्वूरफलः ६ सकु-
रुण्डः ७। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। रुचि-
कारित्वम्। दीपनत्वम्। सारकत्वम्। श्लेष्मवात-
नाशित्वम्। वस्त्ररञ्जनकत्वम्। लघुत्वञ्च। इति
राजनिर्घण्टः॥
साकेत, क्ली, अयोध्यानगरम्। इति शब्दरत्ना-
वली॥ (यथा, रघुः। ५।३१।
जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ
द्वावप्यभूतामभिवन्द्यसत्त्वौ॥")
साक्तुकः, पुं, (सक्तुषु साधुः। सक्तु+"गुडादिभ्य-
ष्ठञ्।" ४।४।१०३। इति ठञ्।) यवः।
इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (सक्तूनां समूहः।
सक्तु+"अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्।" ४।२।४७।
इति ठक्।) सक्तुसमूहे, क्ली। सक्तुसम्बन्धिनि,
त्रि॥ (सक्तवे प्रभवतीति। "तस्मै प्रभवति
सन्तापादिभ्यः।" ५।१।१०१। इति ठञ्।
सक्तुसमर्थे च त्रि॥)
साक्षर, त्रि, अक्षरयुक्तम्। अक्षरेण सह वर्त्त-
मानम्। इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नम्॥
साक्षात्, व्य, प्रत्यक्षम्। (यथा, कुमारे। ६।२२।
"साक्षात् दृष्टोऽसि न पुनर्विद्मस्त्वां वयमञ्जसा
प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि वर्त्तसे॥")
तुल्यम्। इत्यमरः। ३।३।२४॥
साक्षी, [न्] त्रि, (अक्षेण दर्शनेन्द्रियेण सह
वर्त्तमानं तत् यत् साक्षं प्रत्यक्षज्ञानम्। तद-
स्यास्तीति। साक्ष+इनिः।) दृष्टज्ञः। इति
हेमचन्द्रः॥ तत्पर्य्यायः। प्रत्यक्षदर्शनः २। इति
शब्दमाला॥ तस्य मिथ्याकथने अकथने च
दोषो यथा, महाभारते आदिपर्व्वणि।
"पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानन्नप्यन्यथा
वदेत्।
स पूर्व्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथापरान्॥
यश्च कार्य्यार्थतत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते।
सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः॥"
अपि च।
"ब्रह्मस्वस्थाप्यहारी च मिथ्यासाक्ष्यप्रदायकः।
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च वृषवाहकसूपकृत्॥
एते महापातकिनस्त्रिषु लोकेषु निन्दिताः।
कालसूत्रे च नरके पतन्ति ब्रह्मणः शतम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे।४४।५०, ५४॥
अपरञ्च।
"मिथ्यासाक्ष्यं यो ददाति कामात् क्रोधात्तथा
भयात्।
सभायां पाक्षिकं वक्ति स कृतघ्न इति स्मृतः॥
मिथ्यासाक्ष्यं पाक्षिकं वा भारते वक्ति यो नृप
यावदिन्द्रसहस्रञ्च सर्पकुण्डे वसेद्ध्रुवम्॥
सन्ततं वेष्टितो सर्पैर्भीतश्च भक्षितस्तथा।
भुङ्क्ते च सर्पविण्मूत्रं यमदूतेन ताडितः॥
कृकलासो भवेत्तत्र भारते सप्तजन्मसु।
सप्तजन्मसु मण्डूकः पितृभिः सप्तभिः सह॥
ततो भवेच्च वृक्षश्च महारण्ये च शाल्मलिः।
ततो भवेन्नरो मूकस्ततः शूद्रस्ततः शुचिः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४९ अध्यायः॥*

सर्व्वशरीरेषु श्रीकृष्णस्य साक्षिरूपत्वं यथा,—
"स्थूलात् स्थूलतरं प्राप्तमतिसूक्ष्ममदर्शनम्।
स्थितं सर्व्वशरीरेषु साक्षिरूपमदृश्यकम्।
शरीरवन्तं सगुणमशरीरं गुणोत्करम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे।८।८४-८५॥
(पुं, विष्णुः। इति महाभारतम्।१३।१४८।१५॥)
साक्ष्य, क्ली, (साक्षिणो भावः कर्म्म वा। साक्षिन्+ष्यञ्। यद्वा, साक्षिणि भवम्। साक्षिन्+"दिगादिभ्यो यत्।" ४।३।५४। इति यत्।) साक्षिकर्म्म। यथा। मनुः।
"समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति।"
एतत् प्रमाणमात्रोपलक्षणम्।
"अनुभावी च यः कश्चित् कुर्य्यात्साक्ष्यं विवादिनाम्।"
इति तद्वचनान्तरात् ॥
अतएवाकृतमपि साक्षिणमाह। मनुः।
"यत्रानिरुद्धो वीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन।
पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥"
अनिरुद्धस्तत्र साक्षित्वेनानियुक्तः। परम्परयापि श्रवणमाह विष्णुः।
"उद्दिष्टसाक्षिणि मृते देशान्तरगतेऽपि वा।
तदभिहितश्रोतारः प्रमाणं नात्र संशयः ॥"
अस्योत्तरसंज्ञामाह नारदः।
"साक्षिणामपि यत् साक्ष्यं स्वपक्षे परिभाषताम्।
श्रवणात् श्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञकः॥"
स्वपक्षसम्बन्धिसाक्ष्यं परिभाषता साक्षिणा यः स्वयं शृणोति अर्थिना श्राव्यते वा स श्रवणात् श्रावणादुत्तरसाक्षीत्यर्थः। एवं योऽर्थिना गूढ़तया प्रत्यर्थिवचनं श्रावितः स गूढसाक्षीत्याह स एव।
"अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम्।
यः श्राव्यते तदा गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥"
तेनान्यतरवाद्यभिहितार्थ-विषयकदृष्टकारणज्ञविज्ञापनं साक्ष्यमिति स्थितम्। तत्र नारदः।
"तेषामपि न बालः स्यान्नैको न स्त्री न कूटकृत्।
न बान्धवो न चारातिर्ब्रूयुस्ते कार्य्यमन्यथा ॥"
कार्य्यं सदपि अन्यथा तद्विरुद्धत्वेन। एवञ्च यदि परमधार्म्मिकत्वेन बान्धवादीनामपि सत्यवादित्वं निश्चीयते तदा तेऽपि साक्षिणो भवितुमर्हन्तीति। तेषां साक्ष्यविधायकं वक्ष्यमाणमनुवचनमपि एतादृग्विषयम् ॥*॥ याज्ञवल्क्यः।
"त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियारताः।
यथाजाति यथावर्णं सर्व्वे सर्व्वेषु वा स्मृताः ॥"
त्रयोऽवरा निकृष्टा येषां ते त्र्यवराः त्रिभ्यो न्यूना भवन्तीत्यर्थः। यथेति यो यज्जातीयस्तस्य तज्जातीयः साक्षी। स्त्रीणां स्त्रियोऽन्त्यजानामन्त्यजाः। यथावर्णं ब्राह्मणानां ब्राह्मणाः क्षत्त्रियादीनां क्षत्त्रियादयः। अभावे तु तत्तद्भेदं विना सर्व्वे एव ॥*॥ त्र्यवरा इत्यस्यापवादमाह स एव।
"उभयानुमतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्म्मवित्।"
उभयानुमतत्वं धर्म्मवित्त्वञ्च नियतं तन्त्रम्। तदाह विष्णुः। अभिमतगुणसम्पन्नस्तूभयानुमतस्त्वेकोऽपि इति। अतएव श्रोत्रियमप्येकं निषेधयति बृहस्पतिः।
"नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा।
उभौ तु श्रोत्रियौ प्रोक्तौ नैकं पृच्छेत् कदाचन॥"
एको मिलितगुणसम्पन्नः प्रधानकल्पः। तदभावे उभयानुमतमात्रोऽपि ग्राह्यस्तदाह नारदः।
"उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विवदमानयोः।
भवत्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात् स संसदि॥"
उभयानुमतः एकोऽलुब्धत्वादिना सर्व्वजनप्रसिद्धश्चेत्तदा साक्षित्वे संसदि बहुजनसन्निधौ प्रष्टव्यः। तथात्वे च धैर्य्यादिसत्त्वेऽप्यकीर्त्तिभयात् सत्याभिधानसम्भवादित्याशयः। विचारस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वात्। तदाह मनुः।
"एकोऽप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः।
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः ॥"
एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टपाठः। एको लुब्धस्त्वसाक्षी स्यादिति जीमूतवाहनधृतपाठस्तु न युक्तः। लुब्धा येन बहवोऽप्यसाक्षिणो भवितुमर्हन्तीति। एकपदस्य व्यर्थतापत्तेः। भवतु वा तत्पाठः तथाप्येक इत्यनुरोधात् तन्निषेधमुखेनालुब्धस्यैकस्यानुमतिसत्त्वे धर्म्मवित्त्वमन्तरेण साक्षित्वं बोध्यम्। इत्यर्थतो न विरोधः। अतएव विश्वरूपप्रभृतीनां उभयानुमत एक एव साक्षीति व्याख्याने धर्म्मविदिति नोक्तम्। दोषैः स्तेयादिभिः। तथा च नारदः।
"स्तेनाः साहसिका धूर्त्ताः कितवा योधकाश्च ये।
असाक्षिणस्तु ते दुष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥"
कितवा द्यूतकराः ॥*॥ अपवादमाह उशनाः।
"दासोऽन्धो बधिरः कुष्ठी स्त्री बालः स्थविरादयः।
एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥"
स्थविरो म्लानेन्द्रियग्रामः। आदिशब्दात् कितवादयः। उभयानुमताभावे शुचिक्रियत्वादिगुणयुक्तश्चैको ग्राह्यः। तथा च व्यासः।
"शुचिक्रियश्च धर्म्मज्ञो योऽन्यत्राप्यनभूतवाक्।
प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विशेषतः ॥"
अनुभूतवाक् स्थानान्तरे सत्यत्वेनेति। भवदेवभट्टोऽप्येवम्। कात्यायनः।
"अभ्यन्तरस्तु निक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि दापयेत्।
अर्थिना प्रोहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते ॥
संस्कृतं येन यत् पण्यं तत्तेनैव विभावयेत्।
एक एव प्रमाणं स विवादे परिकीर्त्तितः ॥"
संस्कृतं गठितम्। पण्यं कुण्डलादि। विष्णुः। स्तेयसाहसवाग्दण्डपारुष्यसंग्रहणेषु साक्षिणो न परीक्ष्या इति। स्तेयपरदारगमनादिकार्य्याणां निभृतेनैव क्रियमाणत्वात् दैवादेव परं साक्षिणो भवन्तीति न परीक्ष्या इत्युक्तम्। तेषां वाक्यन्तु मिथोविभावादिनिरूपणेनैवोपपत्त्यनुपपत्तिभ्यामालोचनीयं न तु वाक्यमात्रादिति व्यवहारमातृका ॥ अतएव कात्यायनः।
"ऋणादिषु परीक्षेत साक्षिणः स्थिरकर्म्मसु।
साहसात्ययिकेनैव परीक्षा क्वचित् स्मृता ॥"
इति ॥*॥ श्रोत्रियादीनामसाक्ष्यमाह नारदः।
"श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः।
वचनात्तेऽप्यसाक्षित्वं नात्र हेतुरुदाहृतः ॥"
वचनादिति श्रोत्रियत्वादिरूपाभिधानात् न च तत्रान्यो हेतुरित्यर्थः। तथा च स्वीयवैदिककर्म्मकरणव्यग्रतया परकीयकार्य्ये विस्मरणसम्भवात् साक्षिरूपलघुकार्य्यनियोगे तच्छापभयेन व्यवहारद्रष्टारोऽपि तान् न पृच्छन्तीति तत्साक्ष्यकरणासामर्थ्याच्च न ते साक्षिणः कर्त्तव्याः। किन्त्वकृताः स्वयं साक्षिणो भवन्त्येव। उभौ तु श्रोत्रियौ स्यातामिति स्मृतेः। वृद्धस्यासाक्षित्वं वृद्धत्वादेव म्लानेन्द्रियत्वादित्यर्थः ॥*॥ मनुः।
"स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्य्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः।
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥
अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यात्ययेऽपि च।
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्य्यं बालेन स्थविरेण वा।
शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥*॥
देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान्।
उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्व्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ॥
ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम्।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्व्वैस्तु पातकैः ॥"
गोबीजकाञ्चनापहारे यत् पापं तत्तवानृताभिधाने स्यादिति वैश्यम्। एतत् साक्ष्यानृताभिधाने भवान् सर्व्वैः पातकैः सम्बध्यते इत्युक्त्वा शूद्रञ्च पृच्छेत्।
"ब्रह्मघ्ना ये स्मृता लोके ये च स्त्रीबालघातिनः।
मित्रद्रुहः कृतघ्नाश्च ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ॥"
इति मनूक्तं दूषणम् ॥ सत्फलञ्च।
"अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम्।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेवातिरिच्यते ॥"
इति मनुनारदोक्तं श्रावयेत् ॥*॥ याज्ञवल्क्यः।
"न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः।
स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥"
कात्यायनः।
"अवीचिनरके वर्षं वसेयुः कूटसाक्षिणः।"
याज्ञवल्क्यः।
"सत्या प्रतिज्ञा यस्योचुः साक्षिणः स जयी भवेत्।
अन्यथा वादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥
वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्।
तत्पावनाय निर्व्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥"
गौतमः। नानृतवचने दोषो जीवनञ्चेत्तदधीनम्।
न तु पापीयसो जीवनम्। इति।
"द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा।
गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः ॥"
तेषामिति शेषः ॥*॥ यत्तु।

"साच्चिणां लिखितानाञ्च निर्द्दिष्टानाञ्च वादि-
नाम्।
तेषामेकाऽन्यथावादी भेदात् सर्व्वेऽप्यसाच्चिण ॥"
इति कात्यायनवचन तत् त्रयाणा तुल्यरूपाणा
साच्चिणा मध्ये एकस्याप्यन्यथावादे अपरस्य
तत्तुल्यस्य सत्प्रतिपचतया तृतीयस्य किञ्चिद्वा-
दित्वे तत्र भेदात् परस्परविरुद्धार्थाभिधाने
भेदात् साच्चिभ्यो न निर्णय: इति परम् ॥*॥
बृहस्पति:। साच्चिद्वैधे कर्म्मनिष्ठाना ग्रहण-
माह। गुणिद्वैधे क्रियावतामित्यनेन। तथा।
"साच्चिणोऽर्थिसमुद्दिष्टान् सत्सु दोषेषु दोषयेत्
अदुष्ट दूषयन् वादी तत्सम दण्डमर्हति ॥" इति
तत्सम विवादसमम्। सभासदादिविदित-
साच्चिदूषणमेव ग्राह्यं न तु त्ववरादिसाच्चिभि'
प्रतिपाद्यम्। अनवस्थापातात्। इत्याह नारद:।
"सभासदा प्रसिद्ध यल्लोकसिद्धमथापि वा।
साच्चिणा दूषण ग्राह्यमसाध्य' दोषवर्ज्जनात् ॥
अन्यैश्च साच्चिभि: साध्ये दूषणे पूर्व्वसाच्चिणाम्
अनवस्था भवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात् ॥"
असाध्य साधनानर्हम्। सिद्धत्वाद्दोषवर्जनात्।
अनवस्थाविरहात्। तस्मात् प्रसिद्धदूषणमेव
ग्राह्यम् ॥*॥ दूषणमाह कात्यायन'।
"बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूट
-कृत्।
विब्रूयात् बान्धव: स्नेहात् वैरनिर्यातनादरि:॥
य' साची नैव निर्द्दिष्टो नाहूतो नैव दर्शित:।
ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दण्ड्य: सोऽपि नराधम:॥"
कात्यायन:।
"क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साच्चिषु
लेख्ये च सति वादेषु न दिव्य न च साच्चिण. ॥
समत्व साच्चिणां यत्र दिव्यैस्तत्र विशोधयेत् ॥"
एतत् सशयानुच्छेदे बोध्यम्। याज्ञवल्क्य:।
"निह्नुते लिखितानेकमेकदेशे विभावित:।
दाप्य: सर्व्वान्नृपेणार्थान्न ग्राह्यस्त्वनिवेदित: ॥"
यो लिखितानेकं सुवर्णादिक अपलपति स एक-
द्रव्ये साच्यादिभिर्व्विभावित: सन् सर्व्वान्
दद्यात्। कात्यायन:।
"यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी।
सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदता नृणाम्॥"
वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्शयति। पूर्णापि
दैविकी समग्रविषयिकापि न ग्राह्या। तेनैक-
देशप्रतिपादिकया मानुष्या क्रियया समस्तसा
ध्यसिद्धिरिति।
"साध्यार्थांशे निगदिते साच्चिभि: सफलं भवेत्
स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्य्ये यत् साध्य परिकल्पि-
तम् ॥"
इतिकात्यायनवचनं तत्विषयप्रदर्शकम्। ऋण-
निक्षेपाद्यपह्नवेऽपि योज्यमिति ॥*॥ यत्तु।
"अनेकार्थाभियोगे तु यावत् सशोधयेद्धनी।
साच्चिभिस्तावदेवासौ लभते साधित धनम् ॥"
तद्दणाद्यनभिज्ञपुत्रादिविषयकाम्। तथा हि।
नानाविधपित्रर्णाद्यभियुक्तेनाजानता नाह
जानामीति उत्तरवादिना साच्यादिभिर्यावद्धनं
प्रतिपादयति तावदेव पुत्रेण दातव्यम्। एवमेव
विश्वरूपजीमूतवाहनप्रभृतय ॥*॥ कात्यायन।
"अनुमानाद्वर: साची साच्चिभ्यो लिखित गुरु
अनिरुद्धा त्रिपुरुषी भक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥"
अनुमान प्रत्यासङ्कलितम्। तदाह मनु।
"बाह्यैर्व्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गत नृणाम्।
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥"
स्वरो गद्गदादि'। वर्णोऽस्वाभाविक'। इङ्गितं
स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि। आकारो विकृत:।
चक्षुषा कातरेण। चेष्टितेन स्थानत्यागादिना।
एषाञ्चान्यथासिद्धेर्दु र्निरूप्यत्वादेभ्य. साची बल
वान् इत्यर्थं। सुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञवल्क्य:।
"देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च।
ललाट स्विद्यते चास्य मुख वैवर्ण्यमेति च ॥
परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्ध बहु भाषते।
वाक् चक्षु' पूजयति नो तथौष्ठौ निर्भुजत्यपि॥
स्वभावाद्विकृति गच्छेन्मनोवाक्कायकर्म्मभि'।
अभियोगे च साच्ये च स दुष्ट: परिकीर्त्तित ॥"
न परोक्ता वाच प्रतिवचनेन पूजयति। तथौष्ठ
चक्षुश्च परकीयवीक्षणेन निर्भुजति कुटिली-
करोति यदा मनोवाक्कायकर्म्मभि: स्वभावात्
पूर्व्वोक्ता यथायोग्या विकृति गच्छेत्तदा स दुष्टो
इत्यर्थं। अतएव श्रीरामायणे।
"आकारश्छाद्यमानोऽपि न शक्योऽसौ निगू-
हितुम्।
बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥"
आकारो देहधर्म्म: मुखाप्रसादवैवर्ण्यरूप. ॥
नारद:।
"सुदीर्घेणापि कालेन लिखित सिद्धिमाप्नुयात्
सज्ञानन्नात्मनो लेख्यमजानस्तत्तु लेखयेत् ॥"
सुदीर्घेणेति सस्कारोद्बोधकलिखनसत्त्वादय
चिरेणापि साच्य दातु शक्नोति इत्यर्थ: ॥ * ॥
लिपिज्ञ स्वहस्तेन लेखयेत् तदज्ञ परहस्ते-
नेत्याह व्यास:।
"अलिपिज्ञो ऋणी य. स्यात् लेखयेत् स्वमतन्तु
स।
साची वा साच्चिणान्येन सर्व्वसाच्चिसमीपग ॥"
बृहस्पति:।
"मूषित घातितं यत्र सीमायाश्च समन्तत:।
अकृतोऽपि भवेत् साची ग्रामस्तत्र न सशय ॥"
अकृता अपि साच्चिणो भवन्तीत्याहतुर्म्मनु-
कात्यायनौ
"अन्ये पुनरनिर्द्दिष्टा: साच्चिण: समुदाहृता:।
ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम्॥
कार्य्येष्वभ्यन्तरो य: स्यादर्थिना प्रहितश्च य.।
कुल्या: कुलविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साच्चिण: ॥"
स्मृति.।
"दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति
विक्रीयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥
द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते।
साच्चिण. साधन प्रोक्त न दिव्य न च लेख्यकम्॥
प्रक्रान्ते साहसे वापि पारुष्ये दण्डवाचिके।
बलोद्भवेषु कार्य्येषु साच्चिणो दिव्यमेव च ॥"
बृहस्पति'
"लेख्य वा साच्चिणो वापि विवादे यस्य
दूषिता:।
तस्य कार्य्यं न सिध्येत यावत्तन्न विशोधयेत् ॥"
तल्लेख्यसाच्चिरूपप्रमाणम् ॥ * ॥ लेख्यशोधन-
माह। कात्यायन।
"सहस्तलेख्यसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च।
तत् स्वहस्तकृतैरन्यै: पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णय: ॥"
तथा।
"समवेतैश्च यद्दृष्ट' वक्तव्य' तत्तथैव च।
विभिन्नेनैव कार्य्यं तु तद्वक्तव्य' पृथक् पृथक् ॥
नापृष्टैरनियुक्तैर्वा सम सत्य प्रयत्नत।
वक्तव्य' साच्चिभि साच्य विवादस्थानमागतै:॥
अनुद्विग्नेन चित्तेन दृष्ट' सम्यग्विदा तु यत्।
प्रत्यच्च तत् स्मृत कार्य्यं साच्य' साची तु तद्व-
देत् ॥"
नारद:।
"य. परार्थेऽपहरति स्वा वाचं पुरुषाधम:।
आत्मार्थे किं न कुर्य्यात् स पापो नरकनिर्भय:॥
अर्था वै वाचि नियता वाङ्मूला वाग्विनि:सृता
यस्तु तास्तेनयेद्वाच स सर्व्वस्तेयकृन्नर: ॥"
बौधायन:।
"पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्र पुरुषानृते ॥
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृत वदन्।
सर्व्वं भूम्यनृते हन्ति साच्ये साची मृषा वदन्॥"
बृहस्पति'।
"यस्याशेष प्रतिज्ञात साच्चिभि: प्रतिपादितम्।
स जयी स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात्॥"
याज्ञवल्क्य.।
"उक्तेऽपि साच्चिभि साच्ये यद्यन्ये गुणवत्तरा:
द्विगुणा वान्यथा ब्रूयु: कूटा. स्यु. पूर्व्व-
साच्चिण: ॥"
अन्यथा पूर्व्वविपरीतार्थप्रकारेण। कूटा अना-
देयवचना.। तथा,—
"य: साच्य श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तमसावृत:
स दाप्योऽष्टगुण दण्ड ब्राह्मणञ्च विवासयेत् ॥"
त्वमन्येभ्य: साच्य श्रावयेति वादिना प्रयुक्तो
य: श्रावित: कारितद्वयात् पदसिद्धि:। एवम्भू-
तोऽपि सभाया निगदकाले साच्य' निह्नुते
यस्तस्याष्टगुणो दण्ड:। इति व्यवहारतत्त्वम्॥
(त्रि, दृश्य:। इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,
भागवते। ५। ११। ७।
"तावानय व्यवहार: सदावि:)
क्षेत्रज्ञसाच्यो भवति स्थूलसूक्ष्म: ॥"
साखेय:, त्रि, (सख्युरिदम्। सखि+"वुञ्छण्-
कठजिति।" ४। २। ८०। इति ढञ्।) सखि-
सम्बन्धी। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
साख्यं, क्ली, (सख्युर्भाव. कर्म्म वा। सखि+
ष्यञ्।) सख्यम्। इति धनञ्जयकोष ॥

सागर', पु, (सगरस्य राज्ञोऽयमिति। सगर+अण्।) समुद्र'। इत्यमर'। १। १०। १॥ सगरेणावतारितत्वात् तस्यायमिति ष्णे सागरो दन्त्यादिः। क्षीरोदादिष्वप्युपमया सागरव्यपदेश इति भट्टा'। इति भरत ॥ स तु सप्तविध। यथा,—

"लवणः क्षीरसञ्च घृतोदो दधिसञ्ज्ञक।
सुरोदेक्षुरसोदौ च स्वादूद सप्तमो भवेत्॥
चत्वार' सागरा ख्याता' पुष्करिण्यश्च ता स्मृताः॥"

इत्याद्य वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याय ॥ * ॥ (सगरस्यापत्य पुमानिति। सगर+अण्। सगरपुत्त'। यथा, महाभारते।३।१०७।७।

"वध्यमानास्ततो लोका सागरैर्मन्दबुद्धिभि'।
ब्रह्माण शरण जग्मु सहिताः सर्व्वदेवतै ॥")

मृगविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ दशपद्मसङ्ख्या। यथा,—

"विन्द' खर्व्वो निखर्व्वश्च शङ्खपद्मौ च सागर॥"
इति ब्रह्माण्डपुराणम्॥

(सागरस्येदमिति। सागरसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, हरिवंशे। ५३। ३८।

"आधत्स्व सरिता नाथ त्यक्त्वेमा सागरीं तनुम्॥")

सागरगामिनी,स्त्री, (सागर गच्छतीति। गम+णिनि। ङीप्।) नदी। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, रघु.।६। ५२।

नृप तमावर्त्तमनोज्ञनाभि
सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री।
महीधर मार्गवशादुपेत
स्रोतोवहा सागरगामिनीव॥")

सूक्ष्मैला। इति राजनिर्घण्ट ॥

सागरनेमि, स्त्री, (सागर' नेमिरिव यस्याः।) पृथिवी। इति हेमचन्द्र ॥

सागरमेखला, स्त्री, (सागर मेखलेव यस्या।) पृथिवी। इति हेमचन्द्र ॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते। ३। १०७। ६४'।

"अ शुमानपि धर्म्मात्मा महीं सागरमेखलाम्।
प्रशशास महाराज! यथैवास्य पितामह.॥")

सागराम्बरा, स्त्री, (सागर अम्बर वस्त्रमिव यस्या।) पृथिवी। इति हेमचन्द्र'॥ (यथा, रघु।३।९।

"निधानगर्भामिव सागराम्बरा
शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम्।
नदीमिवान्त सलिला सरस्वतीं
नृप ससत्त्वा महिषीममन्यत॥")

सागरालय, पु, (सागर आलयो यस्य।) वरुण। इति शब्दमाला ॥

सागरोत्थ,क्ली,(सागरादुत्तिष्ठतीति। उत्+स्था+क।) समुद्रलवणम्। इति राजनिर्घण्ट. ॥

साङ्कल, त्रि, (सङ्कल+"सङ्कलादिभ्यश्च।" ४। २। ७५। इति अञ्।) सङ्कलेन निर्वृत्तम्। सङ्कलनाज्जातम्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

साङ्कृति,पु, मुनिविशेष.। स तु वैयाघ्रपद्यगोत्रस्य प्रवरः। यथा,—

"वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च।
अपुत्राय ददाम्येतत् सलिल भीष्मवर्म्मणे॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

साङ्क्षेपिक',त्रि,(सङ्क्षेपाय हितः। सङ्क्षेप+ठञ्।) सङ्क्षिप्त'। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, मनुटीकाया कुल्लूक'। १२। १४।

"इद वक्ष्यमाण साङ्क्षेपिक क्रमेण लक्षण ज्ञातव्यम्॥") सङ्क्षेपकारक। सङ्क्षेपशब्दात् ष्णिक-प्रत्ययनिष्पन्नः॥

साङ्ख्य.,पु, कपिलमुनिकृतदर्शनशास्त्रविशेषः। तत्पर्य्याय.। कापिलः २। इति हेमचन्द्रः॥ तथा च।

"साङ्ख्य' कपिलमुनिना प्रोक्त
ससारविमुक्तिकारण हि।
यत्रैता सप्ततिरार्य्या
भाष्य चात्र गौडपादकृतम्॥
एतत् पवित्रमग्र्य
मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय
तेन च बहुधा कृत तन्त्रम्॥
शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्य्याभि'
संक्षिप्तमार्य्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम्॥
सप्तत्या किल येऽर्था-
स्तेऽर्था कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य।
आख्यायिका विरहिता.
परवादविवर्ज्जिताश्चापि॥"
इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम्॥

साङ्ख्ययोग, पु, (साङ्ख्योक्तो योग.।) ज्ञानयोग। स च ब्रह्मविद्या। यथा,—

"द्वीतीये शोकसन्तप्तमर्ज्जुन ब्रह्मविद्यया।
प्रतिबोध्य हरिश्चक्रे स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम्॥"
इति गीताटीकाया श्रीधरस्वामी।२।१॥

तद्योगो यथा,—

श्रीभगवानुवाच।

"अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादाश्च भाषसे।
गतासूनगतासूश्च नानुशोचन्ति पण्डिता॥
न त्वेवाह जातु नास न त्व नेमे जनाधिपा।
न चैव न भविष्याम सर्व्वे वयमत परम्॥
देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमार यौवन जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥
मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय! शीतोष्णसुखदु खदा
आगमापायिनोऽनित्यास्ता तितिक्षस्व भारत॥
य हि न व्यथयन्त्येते पुरुष पुरुषर्षभ।
समदु खसुखं धीर सोऽमृतत्वाय कल्पते॥
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभि।
अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्व्वमिद ततम्।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्त्तुमर्हति॥
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ता' शरीरिण।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्मात् युध्यस्व भारत॥
य एनं वेत्ति हन्तार' यश्चैनं मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नाय हन्ति न हन्यते॥
न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नाय भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्य' शाश्वतोऽय पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥
वेदाविनाशिन नित्य य एनमजमव्ययम्।
कथ स पुरुष. पार्थ! क घातयति हन्ति कम्
वासासि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि सयाति नवानि देही॥
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैन दहति पावक'।
न चैन क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुत॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
नित्यः सर्व्वगत स्थाणुरचलोऽय सनातन'॥
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते।
तस्मादेव विदित्वैन नानुशोचितुमर्हसि॥
अथ चैन नित्यजात नित्य वा मन्यसे मृतम्।
तथापि त्व महाबाहो! नैन शोचितुमर्हसि॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुव जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्व शोचितुमर्हसि॥"
इत्यादि श्रीभगवद्गीताया साङ्ख्ययोगे।२। ११—३०॥*॥

साङ्गम, पु, (सङ्गम एव। स्वार्थे अण्।)सङ्गमः। इत्यमरटीकाया भरत'। ३। २। १९॥

साङ्ग्रामिक, पु, (सङ्ग्रामे साधु। सङ्ग्राम+"गुडादिभ्यष्ठञ्।" ४। ४। १०३। इति ठञ्।) सेनापति। सङ्ग्रामकुशले, त्रि। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (सङ्ग्रामसम्बन्धिनि च त्रि। यथा, महाभारते। १। २। २३२।

"ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्रयित्वा च यद्धितम्।
साङ्ग्रामिक तत सर्व्वे सज्ज चक्रु' परन्तपा॥")

साङ्मुखी, स्त्री, (सङ्मुखाय हिता। सङ्मुख+अण्। ङीप्।) सायाह्नव्यापिनी तिथि'। यथा,—

"पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या साङ्मुखी तिथि॥"

इति पैठीनसिवचनस्य तु।

'साङ्मुख्यं नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा।'

इति स्कन्दपुराणेन सायाह्नव्यापितिथे' साङ्मुख्यविधानेन पूजादावनवकाशादुपवासपरत्वम्। सायाह्नव्यापित्वमपि मुहूर्त्तान्यूनत्वेन ज्ञेयम्॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

साचि,व्य,(सच+इण्।) तिर्य्यगर्थ'। तत्पर्य्याय'। तिर २। इत्यमर.। ३। ४। ६॥ (यथा, किराते। १०। ५७।

"सविनयमपराभिसृत्य साचि
स्मितसुभगैकलसत्कपोललक्ष्मी॥")

साचिव्य,क्ली, (सचिव+ष्यञ्।)सचिवस्य भाव। सचिवशब्दात् भावे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, रामायणे। ५। ५। १।

"चन्द्रोऽपि माघिव्यमिवाप्य कुर्व-
स्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ।
ज्योत्स्नावितानेन निपत्य लोका-
नुत्तिष्ठतेऽनेकसहस्ररश्मि ॥")

साचिवाटिका, स्त्री, (साचि यथा तथा वटति वेष्टयतीति । वट वेष्टने + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् । श्वेतपुनर्नवा । इति रत्नमाला ॥

साचीकृत, त्रि, (असाचि साचि कृतम् । अभूततद्भावे च्वि ।) वक्रीकृतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, रघु । ६ । १४ ।
"प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाश
निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः ॥")

साञ्जन, पु, (अञ्जनेन तद्वच्छरीरेण सह वर्त्तमानः ।) कृकलास. । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अञ्जनविशिष्टे, त्रि ॥)

साट, त क प्रकाशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) द्वितीयस्वरयुक्तसकारादिरयम् । अससाटत् । इति दुर्गादास' ॥

सात्, क्ली, (सात सुखे + क्विप् ।) ब्रह्म । इति केचित् ॥

सात, क सुखे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादि. । सातय. । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

सात, क्ली, (सात सुखे + अच् ।) सुखम् । इत्यमरटीकायां भरत ॥ दत्तम् । नष्टम् । षण धातो. षोधातोश्च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

सातय',त्रि, (सातयतीति । सात सुखे + अनुपसर्गात् लिम्पविन्देति ।" ३ । १ । १३८ । इति श' ।) सुखजनक. । सात क सुखे इत्यस्मात् कौ शप्रत्ययेन निष्पन्न. । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास ॥

सातला,स्त्री, (सात' सर्पविषादिनाश लातीति । ला + क. ।) चर्म्मकषा । इत्यमर २।४।१४३॥ क्षुपविशेष. । स तु सेहुण्डभेद । तत्पर्य्याय । समला २ सारी ३ विन्दुला ४ विमला ५ अमला ६ बहुफेना ७ चर्म्मकषा ८ फेना ९ दीप्ता १० विषाणिका ११ स्वर्णपुष्पी १२ पत्रघना १३ । अस्या गुणा. । कफपित्तघ्नत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । विसर्पविषविस्फोटव्रणशोफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सातवाहनः, पु, (सात' वाहनो यस्य. ।)शालिवाहनराज. । इति हेमचन्द्र ॥ (सातनामकेन गुह्यकेनोढत्वादस्य तथा नाम । यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १०७—१०८ ।
"इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन् सातनामनि गुह्यके ।
स राजा त समादाय बाल प्रत्याययौ गृहम् ॥
सातेन यस्मादूढोऽभूत्तस्मात्त सातवाहनम् ।
नाम्ना चकार कालेन राज्ये चैन न्यवेशयत् ॥")

साति', स्त्री, (सन + क्तिन् । "जनसनखनासिति ६।४।४२ । इति आत्वम् । यद्वा, सनु दाने + क्तिन् । "ऊति-यूति-जूति-सातीति ।" ३।३।९७। इति इत्वाभावो निपात्यते ।) अवसानम् । दानम् । तीव्रवेदना । इत्यमरभरतौ ॥(संभजनम् । इति ऋग्भाष्ये सायण' ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । १४३ । ५ ।
"यातमच्छा पतत्रिभिर्नासत्या सातये कृतम् ॥")

सातिसार, त्रि, (अतिसारेण सह वर्त्तमान ।) अतिसाररोगयुक्तः । तत्पर्य्यायः । अतिसारकी २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५९ ॥

सातीलक, पु, (सतीलक एव । स्वार्थे अण् ।) सतीलक । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । २ । ९ । १६ ॥

सात्त्व (त्व) त',पु, (सात्त्वतस्यापत्य पुमानिति । + अञ् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्र' ॥(कृष्ण. । यथा, महाभारते । १ । २१९ । १२ ।
"ततस्तत्र महाबाहु' शयान शयने शुभे ।
आपगाना वनानाञ्च कथयास सात्त्वते ॥"
यादवमात्रे । यथा, तत्रैव । १ । २२२ । ३ ।
"अर्थलुब्धान् न वः पार्थो मन्यते सात्त्वतान्
सदा ।
स्वयवरमनाधृष्य मन्यते चापि पाण्डव ॥"*॥
सत्त्वमेव सात्त्व तत् तनोतीति । तन + ड' ।) विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (सच्छब्देन सत्त्वमूर्त्तिर्भगवान् । स उपास्यतया विद्यतेऽस्येति । मतुप् । ततः स्वार्थे अण् ।) विष्णुभक्तविशेषः । यथा,—
"सत्त्व सत्त्वाश्रय सत्त्वगुण सेवेत केशवम् ।
योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वत समुदाहृतः ॥
विहाय काम्यकर्म्मादीन् भजेदेकाकिन हरिम्
सत्य सत्त्वगुणोपेतो भक्त्या त सात्त्वतं विदु ॥
मुकुन्दपादसेवाया तन्नामश्रवणेऽपि च ।
कीर्त्तने च रतो भक्तो नाम्न. स्यात् स्मरणे
हरे ॥
वन्दनार्च्चनयोर्भक्तिरनिश दास्यसख्ययो ।
रतिरात्मार्पणे यस्य दृढानन्तस्य सात्त्वतः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ९९ अध्याय ॥*॥
यदुवशीय सत्त्वतराजपुत्र । यथा,—
"अनोस्तु पुरुकुत्सोऽभूदशस्तस्य तु रिक्-
थभाक् ।
अथाशो. सत्त्वतो नाम विष्णुभक्त' प्रतापवान् ॥
महात्मा दाननिरतो धनुर्व्वेदविदा वर. ।
स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्च्चनान्वित ॥
शास्त्र प्रवर्त्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रुतम् ।
तस्य नाम्ना तु विख्यात सात्त्वत नाम शोभनम् ॥
प्रवर्त्तते महाशास्त्रं कुण्डादीना हितावहम् ।
सात्त्वतस्तस्य पुत्त्रोऽभूत् सर्व्वशास्त्रविशारद ॥
पुण्यश्लोको महाराजस्तेन चैतत् प्रकीर्त्तितम् ।
सात्त्वतः सत्त्वसम्पन्न कौशल्यान् सुषुवे सुतान् ॥
अन्धकं वैमह भोज विष्णं देवावृध नृपम् ॥"
इति कौर्म्मे पूर्व्वभागे यदुवशानुकीर्त्तने । २४ । ३१—३६ ॥ (सङ्करजातिविशेष. यथा, मनुः । १० । २३ ।
"वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य्य एव च ।
कारूषश्च विजन्मा च मैत्र सात्त्वत एव च ॥")

सात्त्व(त्व)ता' पु', भूम्नि, देशभेदः । यथा,—
"यदवस्तु दशार्हा. स्यु: सात्त्वता कुकुराश्च ते ।"
इति त्रिकाण्डशेष. ॥

सात्त्व(त्व)ती,स्त्री, नाटकवृत्तिविशेष' । यथा,—
"अभिनेयप्रकारा: स्युर्भाषा: षट् संस्कृता-
दिका ।
भारती सात्त्वती कैशिक्यारभट्यौ च वृत्तय ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, शृङ्गारतिलके । ३ । ४२—४३ ।
"हर्षप्रधानाधिकसत्त्ववृत्ति-
स्त्यागोत्तरोदारवचोमनोज्ञा ।
आश्चर्य्यसम्पत्सुभगा च या स्या-
त्सा सात्त्वती नाम मताव वृत्ति ॥
नातिगूढार्थसम्पत्तिः श्रव्यशब्दमनोरमा ।
वीरे रौद्रेऽद्भुते शान्ते वृत्तिरेषा मता यथा ॥
लक्ष्मीस्त्व जनकी निधिश्च पयसा निःशेष-
रत्नाकरो
मर्यादानिरतस्त्वमेव जलधे । ब्रूतेऽत्र कोऽन्या-
दृशम् ।
किं त्वेकस्य गृहं गतस्य वडवावह्ने सदा तृष्णया
क्रान्तस्योदरपूरणेऽपि न सहो यत्तन्मनाक्श्यमम् ॥
स्फारितोत्कटकठोरतारका-
कीर्णवह्निकणसततिः क्रुधा ।
दुर्निमित्ततडिदाकृतिर्बभौ
दृष्टिरिष्टसमराशुमालिन ॥
अत्यद्भुत नराधिप तव कीर्तिर्धवलयन्त्यपि
जगन्ति ।
रक्तान् करोति सुहृदो मलिनयति च वैरि-
वदनानि ॥
निवृत्तविषयासङ्गमधुना सुचिराय मे ।
आत्मन्येव समाधान मन. केवलमिच्छति ॥"*॥
सात्त्वतस्यापत्य स्त्री । सात्त्वत + अञ् । ङीप् ।)
शिशुपालमाता । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४५ । ६ ।
"एष नः शत्रुरत्यन्त पार्थिवा: सात्त्वतीसुतः ।
सात्त्वताना नृशसात्मा न हितोऽनपकारि-
णाम् ॥"
सुभद्रा । यथा, महाभरते । १ । २२२ । ६६ ।
"स सात्त्वत्यामधिरथ' सम्बभूव धनञ्जयात् ।
मखे निर्मथनेनेव शमीगर्भाद्धुताशनः ॥")

सात्त्विक , पु,(सत्त्वात् सत्त्वगुणप्रधानात् विष्णोर्भूत । सत्त्व + ठञ् ।) ब्रह्मा । (सात्त्व सत्त्वगुणोऽस्यास्तीति । ठन् । विष्णु' । इति महाभारतम् । १३ । १४९ । १०६ ॥) त्रिविधभावान्तर्गतभावविशेष । इति हेमचन्द्र ॥ तस्य लक्षण यथा,—
"सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावा-
स्ते सात्त्विका इति विदुर्मुनिपुङ्गवास्ते ।"
इति सर्व्वानन्दः ॥

ते च यथा,—
"स्वेद. स्तम्भोऽथ रोमाञ्च' स्वरभङ्गोऽथ वेपथु:
वैवर्णमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मता. ॥"
प्रलयो मूर्च्छा। इति भरत' ॥
सात्त्विक., त्रि, (सत्त्वेन निर्वृत्त'। तेन निर्वृत्त-
मिति ठञ्।) सत्त्वगुणनिष्पादित.। इत्यमर.।
१।७।१६॥ सत्त्व मनोगुण आश्रयो वा तेन
निष्पादित' सात्त्विक स्वेदादि'। सत्त्वशब्दात्
ढचे कादिति ष्णिक.। इति भरत ॥*॥ सत्त्व-
गुणयुक्त:। तद्विवरणं यथा, गीतायाम् ।१७।४।
"यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसा
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जना ॥"
सात्त्विकयज्ञो यथा, गीतायाम्। १७। ११।
"अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते।
यष्टव्यमेवेति मन समाधाय स सात्त्विक. ॥"
सात्त्विकतपो यथा, तत्रैव। १७। १७।
"श्रद्धया परया तप्त तपस्तत्त्रिविध नरै.।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तै सात्त्विक परिचक्षते ॥"
सात्त्विकदान यथा, तत्रैव। १७। २०।
"दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे।
देशे काले च पात्रे च तद्दान सात्त्विकं स्मृतम्॥"
सात्त्विकयोगो यथा, तत्रैव। १८। ९।
"कार्य्यमित्येव यत् कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्ज्जुन।
सङ्ग त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्याग सात्त्विको मत ॥"
सात्त्विकज्ञान यथा, तत्रैव। १८। २०।
"सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते।
अविभक्त विभक्तेषु तज्ज्ञान विद्धि सात्त्वि-
कम् ॥"
सात्त्विककर्म्म यथा, तत्रैव। १८। २३।
"नियत सङ्गरहितमरागद्वेषत कृतम्।
अफलप्रेप्सुना कर्म्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते॥"
सात्त्विकबुद्धिर्यथा, तत्रैव। १८। ३०।
"प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये।
बन्ध मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धि सा पार्थ सात्त्विकी॥"
सात्त्विको धृतिर्यथा, तत्रैव। १८। ३३।
"ृत्या यया धारयते मन.प्राणेन्द्रियक्रिया।
योगे अव्यभिचारिण्या धृति सा पार्थ।
सात्त्विकी ॥"
सात्त्विकसुख यथा, तत्रैव। १८। ३७।
"यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्।
तत् सुख सात्त्विक प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥"
सात्त्विकपुराणानि यथा,—
"वैष्णव नारदीयञ्च तथा भागवत शुभम्।
गारुडञ्च तथा पाद्म वाराह शुभदर्शने।
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै॥"
सात्त्विकस्मृतयो यथा,—
"वाशिष्ठञ्चैव हारीत व्यास पाराशरं तथा।
भारद्वाज काश्यपञ्च सात्त्विका मुक्तिदा
शुभा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४१ अध्याय.॥
सात्त्विकप्रियाहारा यथा,—
"आयु सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धना.।
रस्या: स्निग्धा: स्थिरा हृद्या आहारा:
सात्त्विकप्रिया ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १७। ८॥
सात्त्विककर्त्ता कर्तृशब्दे सात्त्विकाहार आहार
शब्दे च द्रष्टव्य ॥
सात्त्विकी.स्त्री,(सात्त्व' सत्त्वगुणोऽस्त्यस्या इति।
सात्त्व+ठन्। ङीप्।) दुर्गा। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ पूजाविशेष। यथा,—
"शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तत्
शृणु ॥"
सात्त्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषै।
माहात्म्य भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम्।
पाठस्तस्य जप प्रोक्त: पठेद्देवीमनास्तथा ॥"
इति दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥
सात्म्य, त्रि, सुखजनकम्। आत्मनो हित कर्म्म
आत्म्य आत्म्येन सह वर्त्तमान सात्म्यम्। इति
भैषज्यरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४५।
"सर्व्वप्राणभृता तस्मात् सात्म्य क्षीरमिहो-
च्यते ॥"
"सात्म्य नाम तद्यत् सातत्येनोपसेव्यमानमुप-
शेते। तत्र ये घृतक्षीरतैलमासरससात्म्या सर्व्व-
रससात्म्याश्च ते बलवन्त' क्लेशसहा. चिर-
जीविनश्च भवन्ति। रूक्षनित्या पुनरेक-
रससात्म्याश्च ये ते प्रायेणाल्पबलाश्चाक्लेश-
सहा अल्पायुषोऽल्पसाधनाश्च।" इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
"यो रस कल्पते यस्य सुखायैव निषेवित'।
व्यायामजातमन्यद्वा तत्सात्म्यमिति निर्द्दिशेत्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ॥
क्ली, देवत्वम्। यथा, भागवते।६।१८।२०
"इन्द्रेण प्रापिता. सात्म्य किं तत् साधु
कृत हि ते. ॥"
सारूप्यम्। यथा, तत्रैव। ७। १०। ४०।
"नृपाश्चैद्यादय सात्म्य हरेस्तच्चिन्तया ययु ॥")
सात्यकि ,पु ,सत्यकस्यापत्य पुमानिति। इञ्।)
वृष्णिवंशीयसत्यकपुत्त्र। स तु श्रीकृष्णस्य
सारथि। तत्पर्य्याय। शैनेय २ शिनेर्नप्ता ३
युयुधान' ४। इति त्रिकाण्डशेष ॥ योध ५।
इति जटाधर ॥ (अय हि अर्ज्जुनस्य शिष्य
आसीत् भारतयुद्धे युधिष्ठिरपक्षमाश्रित्य तुमुल
युद्ध विधाय च हतेऽपि निखिलबले वासुदेवेन
पाण्डवैश्च सह जीवित आसीत्। तथाहि महा-
भारते अश्वत्थामवाक्ये। १०। ९। ४७।
"सप्त पाण्डवत शेषा धार्त्तराष्ट्रास्त्रयो वयम्।
ते चैव भ्रातर पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकि।
अहञ्च कृतवर्म्मा च कृप शारद्वतस्तथा ॥)"
सात्यवत , पु , (सत्यवत्या भव। अण्।) वेद-
व्यास। इति त्रिकाण्डशेष ॥
सात्यवतेय , पु , (सत्यवत्या अपत्य पुमान् सत्य-
वती+ढक्) सत्यवतीसुत.। वेदव्यास.। इति
हलायुध. ॥
साद', पुं, (सद+घञ्।) विषाद:। (यथा,
रघु:। ३। २।
"शरीरसादादसमग्रभूषणा
मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना ॥")
शरणम्। गति:। (यथा, बृहत्संहितायाम्।
४६। ६०।
"यान वाहवियुक्त यदि गच्छेन्न व्रजेच्च वाहन-
युतम्।
राष्ट्रभयं भवति तदा चक्राणा सादभङ्गे च ॥")
सादन, क्ली, (सद्+स्वार्थे णिच्+ल्युट्।)
सदनम्। इत्यमरटीकाया भरत: ॥ (यथा,
महाभारते। १। १५४। २८।
"अहमेको नयिष्यामि त्वामद्य यमसादनम् ॥")
सादनी, स्त्री, (साद्यन्ते रोगा अनया। सद+
णिच्+करणे ल्युट्। ङीप्।) कटुकी। इति
राजनिर्घण्ट ॥
सादि , पु, (सद गतौ+"वसिवपियजीति।"
उणा० ४। १२४। इति इञ्।) सारथि।
इति हेमचन्द्र ॥ योद्धा। इत्युणादिकोष: ॥
अवसन्न। वायु। इति सङ्क्षिप्तसारोणादि-
वृत्ति ॥
सादित , त्रि, (सद+णिच्+क्त।) विषादित:।
(यथा, रघु। ७। ४४।
"ये सादिता लक्षितपूर्व्वकेतून्
तानेव सामर्षतया निजघ्नु ॥)
शरणप्रापित। गमित:। इति ज्यन्तसदधातो:
क्तप्रत्ययेन निष्पन्न' ॥
सादी,[न्]पु,(सद गतौ+णिनि।) अश्वारूढ।
इत्यमर।२। ८। ६०॥ (यथा, रघु।७।४७।
"पूर्व्वं प्रहर्त्ता न जघान भूय
प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ॥")
गजारोह। रथारोह। इति मेदिनी ॥
सादृश्य, क्ली, (सदृशस्य भाव। सदृश+ष्यञ्।
सदृशत्वम्। तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्वम्
यथा, चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताह्लादकत्वादि
मत्त्व मुखे चन्द्रसादृश्यम्। इति सिद्धान्तमुक्ता
वली ॥*॥ अथ सादृश्यानि। वेण्या सर्प १
भ्रमरश्रेणि २। केशपाशस्य चामर १ मयूर
पुच्छ २। धम्मिल्लस्य विधुन्तुद.१ अन्धकार २।
सीमन्तस्य मेघ १ पन्था २ दण्ड' ३। ललाटस्य अष्टमीचन्द्र. १ फलकम् २। कपोलस्य
चन्द्र १ मुकुरस्थलम् २। भ्रुवो खड्ग १
धनुर्यष्टि रेखा ३ पल्लव ४ वल्लि ५। दृशो
चकोरचञ्चु १ हरिणचक्षु' २ मदिरा ३
खञ्जन ४ अञ्जनम् ५ कुमुदम् ६ नीलपद्मम् ७
प्रोष्ठीमत्स्य ८। कर्णस्य दोला १ पाश २।
नासाया वंश १ केतकीपुष्पकण्टक २ शुकी
मुखतूणीर ३ चञ्चु ४ तिलपुष्पम् ५ दण्ड. ६।
अधरस्य नवपल्लवम् १ विम्बफलम् २ प्रवाल. ३।
दन्तानाम् मुक्ताश्रेणि १ कुन्दपुष्पम् २ दाडिम
बीजम् ३ हीरकम् ४। स्मितस्य ज्योत्स्ना १
पुष्पम् २ पीयूषम् ३। श्वासस्य पद्मगन्ध' १

मुक्ताशीतलम् २। जिह्वाया' जवापुष्पम् १ चञ्चलवस्तु २। वाण्या' कोकिलशब्द १ भ्रमरगुञ्जनम् २ सुधा ३ मधु४ वोणावाद्यम् ५। मुखस्य चन्द्रः १ पद्मम् २ दर्पणम् ३। कण्ठस्य शङ्ख. १। चिवुकस्य दर्पणहन्तम् १। ष सस्य कुम्भ. १। बाह्वोः वल्लरी१ मृणालम्२ तरङ्गः३ शाखा ४ पाशः ५। हस्तस्य मृणालादय १। अङ्गुल्या पल्लवम् १ पद्मदलम् २ चम्पकपुष्पम्३ नवदलम् ४ दीपः५। नखाना रत्नम्१ तारा' २ पुष्पम्३ चन्द्रः४। स्तनयोः पद्ममुकुलम्१ घट. २ हस्तिकुम्भः ३ गिरि ४ चक्रवाक' ५ विल्व-युग्मम्६। मध्यस्य वरटकमध्यम् १ सिंहमध्यम्२ वज्रमध्यम्३ क्षीणद्रव्यम् ५। लोमश्रेण्या रेखा १ नीलकान्तमणिशिखा २ शैवाललता ३ धूम-लता ४ हस्तिशुण्ड.५। नाभे आवर्त्तः १ पद्मम्२ ह्रदः ३ विवरम् ४ कूपः ५। त्रिवल्या. तरङ्गः १ सोपानम् २ निश्रेणी ३। जघनस्य पुलिनम् १ पीठ २ फलकम्३। नितम्बस्य स्थलम्१ पर्व्वत.२- पृथिवी ३ स्थूलोपलम् ४ महद्वस्तु ५। ऊर्व्वोः कदलीकाण्ड. १ करिकरः २। जङ्घयोः स्तम्भ १। पादस्य पद्मम्१ नवपल्लवम् २। गते हंस-गमनम् १ हस्तिगमनम् २ खञ्जनगमनम् ३॥

पुरुषस्त्रियोरौचित्येन सादृश्य वर्णनीयम्। पुरुषरूपे कोऽपि कुत्रचिद् विशेषो लिख्यते। स्कन्धस्य वृषस्कन्धः१ वज्रम् २ अश्वस्कन्ध ३। बाह्वो' वृहत्सर्प १ हस्तिशुण्डः २ स्तम्भ ३ अर्गलदण्ड.। वक्षस. शिला १ कवाटम् २। गतेः प्रमत्तानुडुहति १। यशस. चन्द्रकुन्द-यूथिकाप्रभृतिशुक्लवर्णपदार्था' १। प्रतापस्य अग्निः १ वाड़वाग्नि' २ रवि ३ रविकिर-णादिः ४ जवापद्मप्रभृतिरक्तवर्णपदार्थाः ५। पुण्यस्य संस्कारः १ गौः २ वृक्षवीजम् ३ अङ्कुरः ४ शुक्लवर्णपदार्था ५। सामर्थ्यस्य महद्वस्तु १ सिंहविक्रमादि २। नीते. साध्वी स्त्री १ प्रदीपज्वाला २ लतादि ३। आज्ञाया वेदवाक्यम् १ गुरूपदेश'२ उत्कटेच्छादि. ३। शासनस्य प्रारब्धकर्म्म १ स्थिरवस्तूनि २। पापस्य कर्द्दम' १ कलङ्क' २ अकीर्त्ति. ३ कृष्णवर्णकेशमसीप्रभृतिवस्तूनि४ अन्धकारः५' अकीर्त्तें मालिन्यम्१ कृष्णवर्णवस्तूनि२ अन्ध-कारः ३। कस्तूरिकाया. मेघ १ भ्रमर २ नीलकान्तमणि.३ कज्जलम्४ सुगन्धिद्रव्यदाह-जन्यधूमः ५ कृष्णवर्णपुष्पप्रभृतिः ६ स्थलविशेषे कन्दर्पायश ७ कामुकायश ८ कामिन्ययशश्च ९ कज्जलस्य पूर्व्वोक्तमेघादीनि९। कर्पूरस्य चन्द्र १ चन्द्रकिरण २ कुन्दयूथिकादिपुष्पम् ३ हिण्डीर-पिण्डः ४ विरहिगण्डप्रभृति ५। मनोरथस्य फलपुष्पादियुक्तवृक्ष. १ कविबुद्धिरचना २। आनन्दस्य सुधासमुद्र १ ब्रह्मसाक्षात्कारादि'२। कामिन्यवलोकनस्य नित्यसुखसाक्षात्कार. १ अमृतरस. २ पूर्णचन्द्रादिसाक्षात्कार ३ अति-प्रियतमवस्तुप्राप्ति. ४ ब्रह्मसाक्षात्कार. ५। अमृतस्य कामिन्यधरादि १ सत्काव्यम् २ ब्रह्म-साक्षात्कार' ३। विषस्य साध्वीस्त्रीविरहः १ पापम्२ मलिनवस्तु३ दु'खदवस्तु ४ग्रीष्माग्नि ५ शीतकालीनशीतोदकम्६ व्यभिचारिणीभार्य्या९। विरहस्य अग्निः १ आधिः २ यातना ३ समुद्र ४ तप्तवस्तु ५ दु खदवस्तूनि ६। पुष्पाणा चन्द्रादि' १ कामिनी २ कर्पूरम् ३ यश ४। चन्द्रस्य प्रमदामुखम् १ अतिशुभ्रवस्तु२ यशः-पुण्यादिः ३। सूर्य्यस्य शिवनेत्राग्नि' १ जवा-पुष्पम् २ वसन्तकालीनपलाशवृक्षः ३ काञ्चन वृक्ष. ४ वाडवाग्निः ५। पद्मस्य पाटलपुष्पम् १ कामिनीमुखादिः २ रक्तवर्णद्रव्यम्। इन्दी-वरस्य नीलकान्तमणिः१ कस्तूरी २ कामिनी नेत्रम् ३। कैरवस्य चन्द्र' १ कुन्दादिशुक्ल-वर्णवस्तु २। राज्ञ' इन्द्र' १ कुवेर २ चन्द्र ३ सूर्य्यः४ मान्धातृभगीरथप्रभृतिप्रसिद्धचक्रवर्त्तिन ५। मेघस्य कृष्ण' १ काली३ नीलपद्मसमूह.३ भ्रमरश्रेणिः ४ इन्दीवरवनम्५ दातृव्यक्तिः ६ कृष्णवर्णवस्तु ७। शरन्मेघस्य चन्द्रप्रभृतिशुक्ल-वर्णपदार्था. १। कन्दर्पस्य चन्द्र १ पुरूरवा २ अश्विनीकुमारः ३ नल. ४। प्रदीपस्य चम्पक-पुष्पम्१ प्रतापः २शास्त्रम्३ ऋषि ४। वायोः शीघ्रगपदार्थः १। अश्वस्य वायुः १ हरिण. २ मनः ३। हस्तिन पर्व्वत' १ मेघ. १ तमाल-वृक्षः २ अन्धकारः ४। सौधस्य कैलास १ ऐरावतः २ उच्चैःश्रवाः ३ चन्द्रः ४। शिवस्य पूर्व्वोक्तानि४। श्रीकृष्णस्य सजलजलद'१ तमाल वृक्ष'२नीलमणि ३भ्रमरश्रेणि.४ इन्दीवरम् ५ नीलपद्मम् ६ आकाश. ७। श्रीरामस्य पूर्व्व-कथिताः पदार्थाः ७ दूर्व्वादलम् ८ वृक्षपल्ल-वम् ९। लक्ष्म्या पार्व्वती १ चन्द्रकान्ति २ रति ३ सीता ४ द्रौपदी ५ पद्मकान्ति ६। सरस्वत्या चन्द्रकला १ कैलासकान्ति २ शुक्ल-वर्णपदार्थ ३। विपत्ते. समुद्र. १ पण्डित-मनः २ नारायणोदरम् ३ ब्रह्माण्डम् ४। समु-द्रस्य मेघादिकृष्णवर्णवस्तु १ विदूरभूमि २ महाभारतम् ३ अपस्मारो ४। पुरस्य स्वर्ग १ कैलास २ मनोरमवृहद्वस्तु ३। रथस्य पुष्प-कम् १ वैकुण्ठ २ पुरी ३ पोत. ४ पृथ्वी ५। कामिनीमुखस्य चन्द्र १ पद्मम् २ दर्पण. ३। कामिन्या तडित् १ तारा २ स्वर्णलता ३ स्वर्णवर्णा केतकी४। नायकस्य चन्द्र १ कन्दपः २ ऐल. ३ अश्विनीकुमार'४। सभायाः सूर्य्य-मण्डलम् १ सुधर्म्मा२ गण्डकीपर्व्वत ३सुमेरु.४ गङ्गा ५। पण्डितस्य वृहस्पतिः १ शुक्र. २ ऋषिः ३ सरस्वती ४। विरहिण श्रीराम' १ श्रीशिव. २ अज ३ दुःखिव्यक्ति. ४ उन्मत्त-व्यक्ति ५ चन्दनतरु ६ शिवशिरश्चन्द्र' ७ वाडवाग्नियुक्तसमुद्र ८ वल्मीक'९ चन्द्रशेखर-पर्व्वत. १०। दातु कर्ण १ उशीनर. २ कल्प-वृक्ष ३ कामधेनु ४ रोहण. ५ समुद्रः ६ मेघ ७ वलि. ८ जैमिनिः ९ युधिष्ठिर. १०। वसन्त-ऋतौ मलयवायु' १ मद्यम् २ उन्मादरोगः३। विरहिण प्रति यमः१ अग्निः२ विषम्३ सर्प.४ ग्रीष्मऋतौः अग्निः १ विरहः २ विरहिणी-निश्वास.३ सर्पनिश्वास ४। वर्षाऋतौ. रात्रि १ समुद्र २ गगनम् ३ नारायण. ४। शरदृतौ' काशपुष्पादिरूपचामरैरावतगजाः१ चन्द्रः २। शीतऋतौः अपस्मारिव्यक्ति १ राज्यशून्यराजा २। शिशिरऋतौ. राजागमनकालः। १। गुणिन समुद्र १ पर्व्वतः २ पृथिवी ३ मदनः४ अश्विनी ५। सचिवस्य वृहस्पतिः १। वाक्यस्य कोकिलशब्द. १ भ्रमरगुञ्जनम् २ वीणा-वाद्यम् ३। इति कविकल्पलतायाम् ४ स्तवके ५ कुसुमम्॥

साध, य न श्नौ सिद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-स्वा०च-पर०-अक०-निष्पादने सक०-अनिट्।) य, साध्यति। न, साध्नोति। श्नौ, सिधात्सति। सिद्धिर्निष्पत्तिः। साध्यति घटो निष्पन्न. स्यादित्यर्थः। सिद्धिर्निष्पादनेति गो-विन्दभट्ट'। साध्नोति साध्यति घट कुलालः निष्पादयतीत्यर्थ.। इति दुर्गादासः॥

साधक,पु, (साध्यति निष्पादयति कार्य्यमिति। साध+ण्वुल्।) साधनकर्त्ता। निष्पादकः। तस्य लक्षण यथा,—

"अत पर प्रवक्ष्यामि साधकानान्तु लक्षणम्।
धर्म्मशीलास्तपोयुक्ता' सत्यवादिजितेन्द्रिया'।
मात्सर्य्येण परित्यक्ता. सर्व्वसत्त्वहिते रता'॥
कर्म्मशीलास्तथोत्साहा मर्त्त्यलोकेऽजुगुप्सकाः
परस्परसुसन्तुष्टानुकूला साधकस्य तु।
ईदृशे. साधन कुर्य्यात् सुसहाये. सदैव तु॥"
इति देवीपुराणे नन्दीमाहात्म्यसमासाध्याय॥

अपि च।

"चतुर्धा साधको ज्ञेयो मृदुमध्याधिमात्रकः।
अधिमात्रतम. श्रेष्ठो भवाब्धौ लङ्घनक्षम'॥
मन्दोत्साही सुसमूढो व्याधिस्थो गुरुदूषकः।
लोभी पापमतिश्चैव बह्वाशी वनिताश्रय.॥
चपल कातरो रोगी पराधीनोऽतिनिष्ठुर'।
मन्दाचारो मन्दवीर्य्यो ज्ञातव्यो मृदुना नर'॥
द्वादशाब्दे भवेत् सिद्धिरेतस्य यत्नत परम्।
मन्त्रयोगाधिकारी स ज्ञातव्यो गुरुणा ध्रुवम्॥१
समबुद्धि समायुक्तः पुण्यकाङ्क्षी प्रियवद.।
मध्यस्थः सर्व्वकार्य्येषु सामान्य स्यान्न संशय'।
एतज्ज्ञात्वैव गुरुभिर्दीयते युक्तितो लय ॥२॥
स्थिरबुद्धिर्लये युक्त. स्वाधीनो वीर्य्यवानपि।
महाशयो दयायुक्तः क्षमावान् वीर्य्यवानपि॥
शूरो लयश्च श्रद्धावान् गुरुपादाब्जपूजक.।
योगाभ्यासरतश्चैव ज्ञातव्यश्चाधिमात्रक.॥
एतस्य सिद्धि षड्वर्षैर्भवेदभ्यासयोगत।
एतस्मै दीयते धीरैर्हठयोगस्य साधक'॥३॥
महावीर्य्यान्वितोत्साही मनोज्ञ. शौर्य्यवानपि
शास्त्रज्ञोऽभ्यासशीलश्च निर्म्ममश्च निराकुल॥
नवयौवनसम्पन्नो मिताहारो जितेन्द्रिय.।
निर्भयश्च शुचिर्दक्षो दाता सर्व्वजनाश्रय.॥

अधिकारी स्थिरो धीमान् यथेच्छावस्थित
क्षमी ।
सुशीलो धर्म्मचारी च गुरुचेष्टः प्रियंवदः ॥
शास्त्रविश्वाससम्पन्नो देवतागुरुपूजकः ।
जनसङ्गविरक्तश्च महाव्याधिविवर्ज्जितः ॥
अणिमाव्रतयोग्यश्च सर्व्वयोगस्य साधकः ।
त्रिभिः संवत्सरे सिद्धिरेतस्य स्यान्न संशयः ।
सर्व्वयोगाधिकारी च नात्र कार्य्या विचा-
रणा ॥"४॥
इति शिवसंहिता ॥

साधका, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
"साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका चाथ ईश्वरी
स्वामित्वाद्दानसिद्धित्वात् सिद्धैश्वर्य्या प्रकी
र्त्तिता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ देवीनिरुक्ताध्यायः ॥

साधन, क्ली, (साध + ल्युट् ।) कारणकारका-
विशेषः । तत्र तृतीया स्यात् । इति व्याकर
णम् ॥ साध्यते कर्म्म निष्पाद्यतेऽनेनेति साध
नम् । इति दुर्गादासः ॥ (कारणम् । हेतुः ।
यथा, मनुः । ११ । २३८ ।
औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा
स्थितिः ।
तपसैव प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥")
मारणम् । (यथा, किराते । १४ । १७ ।
"अथो शरस्तेन मदर्थमुज्झितः
फलञ्च तस्य प्रतिकायसाधनम् ।
अविक्षते तत्र मयात्मसात् कृते
कृतार्थता नन्वधिका चमूपतेः ॥")
मृतसंस्कारः । अग्निदानम् । गतिः । गमनम् ।
द्रव्यम् । धनम् । अर्थदापनम् । अर्थस्य धन-
भूम्यादेर्द्दापनम् । निर्व्वर्त्तनम् । निष्पादनम् ।
(यथा, रघुः । ४ । १६ ।
"वार्षिकं सञ्जहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्य्यायोद्यतकार्म्मुकौ ॥")
उपकरणम् । सामग्री । यथा युद्धोपकरणं
हस्त्यश्वादि । (यथा, ऋतुसंहारे । ६ । ३४ ।
"रम्यः प्रदोषसमयः स्फुटचन्द्रभासः
पुंस्कोकिलस्य विरुतं पवनः सुगन्धिः ।
मत्तालियूथविरुतं निशि सीधुपानं
सर्व्वं हि साधनमिदं कुसुमायुधस्य ॥")
अनुव्रज्या । अनुगमनम् । इत्यमरभरतौ । ३ ।
३ । ११८ ॥ सैन्यम् । सिद्धौषधिः । उपायः ।
इति मेदिनी ॥ यथा,—
"तपोभिः प्राप्यतेऽभीष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः ।
दुर्भगत्वं वृथा लोको वहते सति साधने ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥
मेढ्रः । इति च मेदिनी ॥ मैत्रम् । वधः ।
सिद्धिः । इति धरणिः ॥ कारकः । प्रमाणम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ व्याप्यम् । यथा,—
"अनुमा त्वनुमानं स्यात् व्याप्यं लिङ्गञ्च
साधनम् ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मोहनम् । जयः । इत्यजयः ॥ साधना । साधा
इति भाषा । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"शशाप पार्व्वती रुष्टा स्त्रीस्वभावाच्च चापलात्
सर्व्वेषां साधनेनैव हन्तुमर्हन्ति साधवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे । १२ । ५१ ॥
मन्त्रसिद्धिकरणम् । यथा,—
"मद्यं मांसं मत्स्यं मुद्रा मैथुनमेव च ।
दिव्यानाञ्चैव वीराणां साधनं भगसाधनम् ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥
ब्रह्मज्ञानसाधनन्तु नित्यानित्यवस्तुविवेकेहा-
मुत्रफलभोगविरागशमदमादिसम्पन्मुमुक्षुत्वम् ।
इति वेदान्तसारः ॥

साधना, स्त्री, (साध + णिच् + युच् + टाप् ।)
सिद्धिः । निष्पादना । इति साधधात्वर्थदर्श-
नात् ॥ आराधना । ण्यन्तसाधधातोरनप्रत्यय-
निष्पन्ना ॥

साधन्त, त्रि, (साध्नोति भिक्षामिति । साध +
"तॄभूवहि०रमिभासिसाधीति ।" उणा० ३।१२८
इति झच् । स च षित् ।) भिक्षुकः । इत्युणादि
कोषः ॥

साधयन्ती, स्त्री, (साधयतीति । साध + णिच् +
शतृ । ङीप् ।) उपासनाकर्त्री । यथा,—
"सखि मन्मथनाथन्तु साधयन्ती निरन्तरम् ।
अतिक्रान्तासि सङ्गावस्थे ह्योरियमौचिती ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥

साधारण, त्रि, (आधारेण अविशेषेण कार्य्यादि-
भारधारणेन सह वर्त्तते इति ।) समानः ।
सदृशः । इत्यमरः । २ । १० । ३७ ॥ (यथा,
कुमारे । १ । ४२ ।
"कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥")
सामान्यम् । अनेकसम्बन्धि यावस्तु । इति
चामरः । ३ । १ । ८२ ॥ यथा,—
"साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् ।
शौर्य्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥"
इति दायभागः ॥
तद्वैदिकपर्य्यायः । स्वः १ पृश्निः २ नाकः ३
गौः ४ विष्टप् ५ नभः ६ । इति षट् साधा-
रणनामानि । इति वेदनिर्घण्टौ । १ । ४ ॥ ७ ॥
पुं, न्यायमते हेत्वाभासविशेषः । यथा,—
"अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासस्तु पञ्चधा ॥
आद्यः साधारणस्तु स्यात् स्यादसाधारणो-
ऽपरः ।
तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत् ॥
यः सपक्षे विपक्षे च स तु साधारणो मतः ।
यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः स त्वसाधारणो मतः ॥
तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(देशविशेषः । क्ली, उदकविशेषश्च । यथा,—
"मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः
तस्मिन् देशे यदुदकं तत् साधारणमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
"उभयगुणसमेतं नातिरूक्षं न स्निग्धं
न च गुरुरपि तस्य स्वेदनं कायकाव्यम् ।
भवति च समसम्यं नातिशीतं नचोष्णं
समप्रकृतिसमेतं विद्धि साधारणं तत् ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
"जाङ्गलं वातभूयिष्ठमनूपन्तु कफोल्बणम् ।
साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

साधारणदेश, पुं, (साधारणो देशः ।) जाङ्ग-
लानूपलक्षणसम्पन्नस्थानम् । तद्वारिगुणाः ।
तृष्णत्वम् । दीपनत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥

साधारणधर्म्म, पुं, (साधारणो धर्म्मः ।) चतुर्वर्ण-
कर्त्तव्यकर्म्म । यथा, मानवे ८ अध्याये ।
"प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थञ्च मानवाः
तस्मात् साधारणो धर्म्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥"
अपि च ।
"अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियसंयमः ।
दमः क्षमार्ज्जवं दानं सर्व्वेषां धर्म्मसाधनम् ॥"
इति गारुडे । ८६ । ३० ॥

साधारणस्त्री, स्त्री, (साधारणा सामान्या अनेक
सम्भोग्या स्त्री ।) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥

साधारणी, स्त्री, (साधारणमेवेयमिति । अण् ।
स्त्रियां ङीप् । कुञ्चिका । इति हेमचन्द्रः ॥

साधारण्य, क्ली, (साधारणस्येदमिति । ष्यञ् ।)
कुञ्चिका । इति हेमचन्द्रः ॥ साधारणस्य
भावश्च ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।
"कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता ।
दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥")

साधिका, स्त्री, (साधयतीति । साध + णिच् +
ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) सुषुप्तिः । इति
हेमचन्द्रः ॥ साधनकर्त्री । अधिकेन सह वर्त्त
माने, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । २४ ।
"स्वं स्वं कालं मनुर्भुङ्क्ते साधिकां ह्येकसप्ततिम् ॥"
यथा च तत्रैव । ५ । २१ । १० ।
"सार्द्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति ॥")

साधित, त्रि, (साध + णिच् + क्त ।) दापितः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥ हे धनादिकं दापिते
धृतो इति ख्यातं यस्मै दत्तं तत्रेति रमानाथः ।
दण्डित इति विद्याविनोदः । शोधितद्रव्ये इति
नयनानन्दः । ददातेर्ण्यन्तात् क्तः द्वौ बौ रौति
पत् दैपो रूपमिति नयनानन्दः । दायित इति
पाठ इति कलिङ्गपुरुषोत्तमौ । तत्र त्रि दय ङ
ग्रहणे गतौ वधे दाने इत्यस्मात् ण्यन्तात् क्तः ।
साधेर्ण्यन्तात् क्ते साधितः । इति भरतः ॥
"दायितो दापितोऽपि स्यात् साधितः शोधि-
तोऽपि च ।"
इति शब्दरत्नावली ।

साधिष्ठ, त्रि, (अयमेषामतिशयेन वाढः । वाढ + "अतिशायने तमबिष्ठनौ ।" ५ । ३ । ५५ । इति इष्ठन् । "अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ।" ५ । ३ । ६३ । इति साधादेशः ।) अतिशयवाढः । दृढतमः । इत्यमरः । ३ । १ । ११२ ॥ न्याय्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ अत्यार्थ्यः । इति मेदिनी ॥ (यथा, छान्दोग्ये । ४ । ९ । ३ ।
"श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्य्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापतीति ॥")

साधीयान् [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वाढः । इति । वाढ + "द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।" ५।३।५७। इति ईयसुन् । "अन्तिकवाढयोरिति ।" ५ । ३ । ६० । इति साधादेशः ।) अतिशयवाढः । अतिशयसाधुः । इत्यमरः । ३।३।२३४ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।
"कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्करा-प्रवृत्तिः साधीयसी न स्यादिति ॥")

साधु, पुं, (साध्नोति निष्पादयति धर्म्मादिकार्य्यमिति । साध + "कृवापाजीति ।" उणा० १ । १ । इति उण् ।) उत्तमकुलोद्भवः । तत्पर्य्यायः ॥ महाकुलः २ कुलीनः ३ आर्य्यः ४ सभ्यः ५ सज्जनः ६ । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ कुलजः ७ साधुजः ८ कुलकः ९ कुलिकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कुल्यः ११ कौलेयकः १२ इति भरतः ॥ जिनः । मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ साधुलक्षणं यथा, —
"यथालब्धोऽपि सन्तुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः ।
हरिपादाश्रयो लोके विप्र साधुरनिन्दकः ॥ १ ॥
निर्व्वैरः सदयः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्ज्जितः ।
निरपेक्षो मुनिर्व्वीतरागः साधुरिहोच्यते ॥ २ ॥
लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखी ।
कृष्णाङ्घ्रिशरणः साधुः सहिष्णुः समदर्शनः ॥ ३ ॥
समचित्तो मुनिः पूतो गोविन्दचरणाश्रयः ।
सर्व्वभूतदयः कार्ष्णो विवेकी साधुरुत्तमः ॥ ४ ॥
कृष्णार्पितप्राणशरीरबुद्धि
शान्तेन्द्रियस्त्रीसुतसम्पदादिः ।
आसक्तचित्तः श्रवणादिभक्ति-
र्यस्येह साधुः सततं हरेर्यः ॥ ५ ॥
कृष्णाश्रयः कृष्णकथानुरक्तः
कृष्णेष्टमन्त्रस्मृतिपूजनीयः ।
कृष्णानिशं ध्यानमनास्त्वनन्यो
यो वै स साधुर्मुनिवर्य्यकार्ष्णः ॥" ६ ॥
इति पाद्मोत्तरखण्डे ९९ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"न प्रहृष्यति सम्माने नावमानेन कुप्यति ।
न क्रुद्धः परुषं ब्रूयादेतत् साधोस्तु लक्षणम् ॥"
इति गारुडे । ११३ । ४२ ॥ * ॥
तस्य स्वभावो यथा, —
"त्यक्तात्मसुखभोगेच्छाः सर्व्वसत्त्वसुखैषिणः ।
भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥
परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि ।
नापेक्षन्ते महात्मानः सर्व्वभूतहिते रताः ॥
परार्थमुद्यताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्व्वते ।
तादृगप्यम्बुधेर्व्वारि जलदैस्तत् प्रपीयते ॥
एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् ।
ददाहन्तमकरोत् क्रोडे पावकं यदपां पतिः ॥
आत्मानं पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम् ।
ह्लादयन्नाश्रितान् वृक्षो दुःखञ्च सहते स्वयम् ॥"
इति वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥
(तथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । १ । २२ ।
"देवायतनगा मर्त्त्या देवकल्पा दृढव्रताः ।
सत्यधर्म्मपराः सर्व्वे साधवः सत्यवादिनः ॥")
तस्य प्रशंसा यथा, —
यत्पूजाया भवेत् पूज्यो दृष्ट्या न यमदर्शनम् ।
पापसंघः स्पर्शनाच्च किमहो साधुसङ्गमः ॥
साधूनां हृदयं धर्म्मो वाचो ये न सनातनाः ।
कर्म्मक्षयाणि कर्म्माणि यतः साधुर्हरिः स्वयम् ॥"
इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥ * ॥
(एतदाचारस्तु चतुर्व्विधधर्म्मप्रमाणान्यतमः । यथा, मनुः । २ । ६ ।
"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥")
कलिशूद्रस्त्रीणां साधुत्वं तत्कारणञ्च यथा ।
"कलिः साध्विति यत् प्रोक्तं शूद्रः साध्विति
योषितः ।
यच्चाह भगवान् साधुर्धन्याश्चेति पुनः पुनः ॥
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामो न चेत् गुह्यं महामुने ।
इत्युक्तो मुनिभिर्व्यासः प्रहस्येदमथाब्रवीत् ॥
श्रूयतां भो मुनिगणा यदुक्तं साधु साध्विति ।
यत् कृते दशभिर्व्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन तत् ॥
द्वापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत् कलौ ।
तपसो ब्रह्मचर्य्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः ॥
प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम् ।
ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्च्चयन् ॥
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्त्य केशवम् ।
धर्म्मोत्कर्षमतीवात्र प्राप्नोति पुरुषः कलौ ॥
स्वल्पायासेन धर्म्मज्ञास्तेन तुष्टोऽस्म्यहं कलेः ॥ *
व्रतचर्य्यापरैर्ग्राह्या वेदाः पूर्व्वं द्विजातिभिः ।
ततस्तु धर्म्मसम्प्राप्तैर्यष्टव्यं विधिवद्धनैः ॥
वृथाकथा वृथाभोज्यं वृथेज्या च द्विजन्मनाम् ।
पतनाय तथा भाव्यं तैस्तु संयमिभिः सदा ॥
असम्यक्करणे दोषास्तेषां सर्व्वेषु वस्तुषु ।
भक्ष्यपेयादिकं चैषां नेच्छाप्राप्तिकरं द्विजाः ॥
पारतन्त्र्यं समस्तेषु तेषां कार्य्येषु वै यतः ।
जयन्ति ते निजान् लोकान् क्लेशेन महता
द्विजाः ॥
द्विजशुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ।
निजं जयति वै लोकं शूद्रो धन्यतरस्ततः ॥
भक्ष्याभक्ष्येषु नास्यास्ति पेयापेयेषु वा यतः ।
नियमो मुनिशार्दूलास्तेनासौ साध्वितीरितम् ॥
स्वधर्म्मस्याविरोधेन नरैर्लब्धं धनं सदा ।
प्रतिपाद्यञ्च पात्रेषु यष्टव्यञ्च यथाविधि ॥
तस्यार्ज्जने महान् क्लेशः पालने च द्विजोत्तमाः ।
तथा सद्विनियोगाय विज्ञेयं गहनं नृणाम् ॥
एभिरन्यैस्तथा क्लेशैः पुरुषा द्विजसत्तमाः ।
निजान् जयन्ति वै लोकान् प्राजापत्यादिकान्
क्रमात् ॥
योषित्शुश्रूषणं भर्त्तुः कर्म्मणा मनसा गिरा ।
कुर्व्वती समवाप्नोति तत्सालोक्यं ततो द्विजाः ॥
नातिक्लेशेन महता तानेव पुरुषो यथा ।
तृतीयं व्याहृतं तेन मया साध्विति योषिताम् ॥"
इति विष्णुपुराणे । ६ । २ । १२—२९ ॥

साधु, त्रि, (साध्नोति कार्य्यमिति । साध + उण् ।) वार्द्धुषिकः । चारुः । (यथा, महाभारते । १ । १०७ । ८ ।
"न किञ्चिद्वचनं राजन्नब्रवीत् साध्वसाधु वा ॥")
सज्जनः । इति मेदिनी ॥

साधुजः, त्रि, (साधौ सत्कुले जायते इति । जन + डः ।) उत्तमकुलोद्भवः । इति शब्दरत्नावली ॥

साधुधी, स्त्री, (साधुर्धीर्यस्याः ।) श्वश्रूः । इति हारावली । २०१ ॥ (साधुर्धीः ।) सुन्दरबुद्धिः । तद्युक्ते, त्रि ॥

साधुपुष्प, क्ली, (साधु चारु पुष्पं यस्य ।) स्थलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥ उत्तमकुसुमञ्च ॥

साधुवाह, पु, (साधुरुत्तमो वाहः ।) विनीताश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरवाहनञ्च ॥

साधुवाही, [न्] पु, (साधु उत्तमं वहतीति । वह + णिनि ।) शोभनवहनशीलघोटकः । सुशिक्षिताश्वः । तत्पर्य्यायः । विनीतः २ । इत्यमरः । २।८।४४ ॥ सुष्ठुवाहनशीलकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुन्दरघोटकविशिष्टे, त्रि ॥ (साधुवहनशीले, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ३६ ।
"तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो वहतः साधुवाहिनः ।
पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥")

साधुवृक्ष, पु, (साधुर्वृक्षः ।) कदम्बतरुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वरुणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभनतरुश्च ॥

साधुवृत्ति, स्त्री, उत्तमजीविका । सद्विवरणम् । सुन्दरवर्त्तनम् । साध्वी चासौ वृत्तिश्चेति कर्म्मधारयसमासनिष्पन्ना । साधोर्वृत्तिरिति षष्ठी-तत्पुरुषसमासनिष्पन्ना वा ॥

साहृत, क्ली, मयूरसमूहः । पण्यवीथी । आतपत्रम् । इत्यजयपालः ॥

साध्य, पु, (साध्यमस्त्यस्येति । अर्शआदित्वादच् ।) गणदेवताविशेषः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ स तु द्वादशसंख्यकः । यथा, भरतः ।
"साध्या द्वादशविख्याता रुद्रार्थैकादश स्मृताः ॥"
तेषां नामानि यथा, —
"मनो मन्ता तथा प्राणो नरोऽपानश्च वीर्य्यवान् ।
विनिर्भयो नयश्चैव दंसो नारायणो वृषः ।
प्रभुश्चेति समाख्याता साध्या द्वादश पौर्व्विकाः ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ * ॥

देव'। विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतैकविंश-योग'। इति मेदिनी॥ तत्र जातफलम्।
"असाध्यसाध्य किल साध्यजात:
शूरोऽतिधीरो विजितारिपक्ष'।
सुद्दया ह्युपायै' परिसाधितार्थ:
पर कृतार्थ: सुतरां विनीत' ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप'॥
साध्य, त्रि, (साध + ण्यत्।) साधनीय.। इति मेदिनी॥ यथा,—
"ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम्।
ऊने वाप्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्य न सिध्यति॥"
इति मिताक्षराधृतकात्यायनवचनम्॥
साधनार्हाभिमत'। स तु पक्ष'। यथा,—
"प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्त साध्य सत्कारणान्वितम्।
निश्चित लोकसिद्धश्च पक्ष पक्षविदो विदु ॥"
साध्य साधनार्हाभिमत पक्षं विदु:। यद्यप्यन्यत्र साध्य ज्ञाप्यं तद्विशिष्टधर्मी पक्ष इति भेद-स्तथाप्यत्र शाकप्रत्याप्यर्णादिधर्म्मविशेषविशि-ष्टस्य पक्षतया धर्म्मिणोऽधमर्णपदेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरभेदाभिधानम्। इति व्यवहार-तत्त्वम्॥*॥ अनुमितिविधेय। यथा। साध्यता-वच्छेदकमिति अनुमितिविधेयतावच्छेदक मित्यर्थ'। इति सिद्धान्तलक्षणजागदीशीटीका। मन्त्रविशेष। यथा,—
"नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाक्षरम्।
चतुर्भिं कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम्॥
पुन कोष्ठगकोष्ठेषु सव्यतो नाम्न आदित।
सिद्ध. साध्य सुसिद्धोऽरि. क्रमाज्ज्ञेया मनी-षिभि॥
सिद्ध सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमत'।
सुसिद्धो ग्रहणमात्रेण अरिर्मूल निकृन्तति॥"
इनि तन्त्रसार॥
साध्यतावच्छेदक, क्ली, (साध्यतामवच्छिनत्तीति। अव + छिद + ण्वुल्।) अनुमितिविधेयांशे भासमानो धर्म्म'। यथा साध्यतावच्छेदकमिति अनुमितिविधेयतावच्छेदकमित्यर्थ। तथा चोक्तस्थासिद्धानाद्दण्डांशे दण्डत्वप्रकारिकादण्ड त्ववत्त्वानित्येकानुमितिर्न तु दण्डिमान् इत्या-कारा दण्डप्रकारिकापि तस्य व्यापकतावच्छे दकत्वेनाग्रहात् कारणबाधेन तदसम्भवादिति भाव इति। सिद्धान्तलक्षणस्य जागदीशी टीका॥
साध्यसिद्धिपाद, पु, (साध्यस्य सिद्धिर्यत्र। तादृश पाद'।) व्यवहारस्य चतुर्थपाद। स च निर्णय-पाद। यथा। प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यमिति भाषापाद प्रथम'। श्रुतार्थस्योत्तर लेख्यमित्यु-त्तरपादो द्वितीय। ततोऽर्थी लेखयेत् सद्य इति क्रियापादस्तृतीय। तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति इति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थ। यथा,—
"भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभि क्रमवृत्तिभि।
आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते॥"
इति मिताक्षरा॥

साध्वसं, क्ली, (साधूनस्यतीति। साधु + असु + अक्।) भयम्। इत्यमर:। १।७।२१॥ (यथा, भागवते। २।१।१५।
"अन्तकालेऽपि पुरुष आगते गतसाध्वस'।
छिन्द्यादसङ्गशस्त्रेण स्पृहा देहेऽनु ये च तम्॥"
स्यति नाशयतीति। सो + "स्यतेर्धुक्।" इति असच् धुक् च। प्रतिभा। इत्युणादिटीकाया उज्ज्वत'। ३। ११७॥ भाणिकाङ्गविशेष:। इति साहित्यदर्पणम्। ६। ५५६॥)
साध्वी, स्त्री, (साधु + ङीष्।) मेदा। इति राज-निर्घण्ट.॥ पतिव्रता। इत्यमर'। २। ६। ६॥ तल्लक्षणमाह हारीत.।
"आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिता मलिना कृशा।
मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता॥"
("सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता।" इत्यपि क्वचित् पाठ॥*॥) तद्धर्म्मो यथा। अङ्गिरा।
"साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते।
नान्यो धर्म्मो हि विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हिं-चित्॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥
तत्प्रशंसा यथा,—
"साध्वी स्त्री मातृतुल्या च सर्व्वथा हित-कारिणी।
असाध्वी वैरतुल्या च शश्वत् सन्तापदायिका॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे। २। २५॥*॥
साध्वीस्त्रीणा पति प्रेम्णा शतपुत्त्राधिक'। यथा,—
"शतपुत्त्राधिक' प्रेम्णा सतीनाञ्च पतिर्नृप॥
निरूपितो भगवता वेदेषु हरिणा स्वयम्॥"
इति तत्रैव। ३४। ६२॥*॥
"कामिनीं कुलजाताञ्च रहस्ये कामिनीं सतीम्।
न पृच्छति कुले जात एवमेव श्रुतौ श्रुतम्॥
श्रुतौ पुराणे यासाञ्च चरित्रमानरूपितम्।
तासु को विश्वसेत् प्राज्ञो अप्रज्ञाञ्च दुराशयाम्
तासां को वा रिपुर्मित्र प्रार्थयन्ती नव नवम्
दृष्ट्वा सुवेशं पुरुषमिच्छन्ति हृदये सदा॥
वाह्ये स्वात्मसतीत्वञ्च प्रापयन्ती प्रयत्नत'।
सत्त्वप्रधान यद्रूप तत् शुद्धञ्च स्वभावत'।
तदुत्तमञ्च विश्वेषु साध्वीरूप प्रशसितम्॥
स्थानाभावावात् क्षणाभावात् मध्यवृत्तेरभावत
देहक्लेशेन रोगेण सत्संसर्गेण सुन्दरि।॥
बहुगोष्ठीवृतेनैव रिपुराजभयेन च।
रजोरूपस्य साध्वीत्वमेतेनैव प्रजायते॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्याय:॥*॥
अन्यच्च।
"सुमे स्तनान्धे य' स्नेहो याकाङ्क्षान्वेतिचोर्भितं पतिस्नेहस्य साध्वीना कला नार्हन्ति षोडशीम्
स्तनान्धे स्तनदानान्त मिष्टान्ने भोजनावधि।
कान्ते चित्त सतीनाञ्च स्वप्ने ध्याने च सन्ततम्॥
नास्ते तृष्णा जले तृष्णा साध्वीना स्वामिना विना।
यथा जारे पुश्चलीना साध्वीनान्तु तथा प्रिये॥
शोक निमग्नमन्येषा कालेन पानभोजनात्।
विपरीत कान्तशोको वर्द्धते भक्षणादहो॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे। १७। ८७,९०,९७॥*॥ किञ्च।
"आकाशोऽसौ दिश: सर्व्वा यदि नश्यन्ति वायव:
तथापि साध्वीशापस्तु न नश्यति कदाचन॥"
इति तत्रैव। ४२। ३४॥
सानन्द:, पु, (आनन्देन सह वर्त्तते इति।) षोडशध्रुवकान्तर्गतध्रुवकभेद'। यथा,—
"अष्टादशाक्षरैर्युक्तो यशोहर्षप्रदो ध्रुव।
कहस्कसञ्ज्ञके ताले सानन्दो वीरके रसे॥"
इति सङ्गीतदामोदर॥
गुच्छकरञ्ज। इति राजनिर्घण्ट॥ आह्लाद-युक्ते, त्रि। यथा,—
"राम नमयति सानन्द धर्म्मानभिनिविश्य सन्॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥
सानन्दूर', पु, तीर्थविशेष। यथा,—
धरण्युवाच।
"द्वारकात' पर श्रेष्ठ अस्ति गुह्यं पर क्वचित्
ततो महीवच श्रुत्वा विष्णु कमललोचन'।
वाराहरूपी भगवान् प्रत्युवाच वसुन्धराम्॥
वराह उवाच।
सानन्दूरेति विख्यात भूमे। गुह्य पर मम।
उत्तरे तु समुद्रस्य मलयस्य च दक्षिणे।
तत्र तिष्ठामि वसुधे उदीचीदिशमाश्रित॥
प्रतिमा वै मदीयास्ति नात्युच्चा नातिनीचका॥
आयसी ता वदन्त्येके अन्ये ताम्रमयीं तथा॥
कांस्यीं रीतिमयीमन्ये केचित् सीसकनिर्मिताम्
शिलामयीमित्यपरे महदाश्चर्य्यरूपिणीम्।
तत्र स्थानानि मे भूमे कथ्यमान मया शृणु॥
मनुजा यत्र मुच्यन्ते गता ससारसागरम्।
तत्राश्चर्य्य प्रवक्ष्यामि सानन्दूरे यशस्विनि।॥
सौवर्ण दृश्यते पद्म मध्याह्ने तु दिवाकरे।
यत्र रामगृह नाम मम गुह्य यशस्विनि॥
तत्रापि शृणु चाश्चर्य्य यत्रापि परिवर्त्तते।
एव तत्र लता वृक्षगुल्मस्थूलमहाद्रुमम्।
समुद्रमध्ये तिष्ठन्त सोऽपि तत्र न पश्यति॥*॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि महाश्चर्य्य शृणुष्व मे।
मम भक्ताश्च पश्यन्ति तिष्ठन्तो हि स्वकर्म्मणा॥
बहुमत्स्यसहस्राणि कोट्यो ह्यर्व्वुदमेव च।
क्षिप्त पिण्डस्य तन्मध्ये येन केन विकर्म्मिणा॥
एकस्तत्र स्थूलमत्स्यो भूमिचक्रेण चाङ्कित।
तावत् कश्चिन्न गृह्णाति यावत्तेन न भक्षित॥
तत्र रामसर नाम तस्मिन् क्षेत्रे पर मम।
अगाधश्चाप्यपारश्च रक्तपद्मविभूषितम्॥
तत्र स्नानन्तु कुर्व्वीत एकरात्रोषितो नर।
बुधस्य भवन गत्वा मोदते नात्र संशय॥
अथ प्राणान् प्रमुच्येत रम्ये रामसरे तथा।
बुधस्य भवन त्यक्त्वा मम लोकञ्च गच्छति॥
तत्र रामसरे भूमे महाश्चर्य्य शृणुष्व मे।
मनुजास्तत्र पश्यन्ति मम कर्म्मपरायणा.॥

सञ्चर: क्रोशविस्तार बहुगुल्मलताकुलम् ।
मनोज्ञं रमणीयञ्च जलजैश्चापि संवृतम् ॥
तत्र मूढाक्षिपद्मानि द्योतयन्ति दिशो दश ।
एकन्तु दृश्यते श्वेतमेक रुक्ममय तथा ॥
नत्र ब्रह्मसरं नाम गुह्य क्षेत्रे पर मम ।
उत्तरेण तु पार्श्वेन मम क्षेत्रस्य सुन्दरि ॥
तत्र कुण्ड महाभागे पर्व्वते च समाश्रितम् ।
धारा यत्र पतेञ्चैव स्थूला मुषलसन्निभा ॥
तत्र स्नानञ्च कुर्व्वीत षष्ठकालोषितो नर: ।
ब्रह्मलोक समासाद्य मोदते नात्र संशय: ॥
अथ प्राणान् प्रमुञ्चेत तत्र ब्रह्मसरे मम ।
ब्रह्मणा समनुज्ञातो मम लोकञ्च गच्छति ॥
तत्राश्चर्य्यं महाभागे रम्ये ब्रह्मसरे शृणु ।
मद्भक्ता यानि पश्यन्ति घोरं ससारमोक्षणम् ॥
चतुर्व्विंशतिद्वादश्या सा धारा पृथुलेक्षणे ।
मध्याह्ने पतते भूमे यावत् सूर्य्य स तिष्ठति ॥
परावृत्ते तु मध्याह्ने सा धारा न पतेद्भुवि ।
एव तत्र महाश्चर्य्यं पुण्ये ब्रह्मसरे मम ॥”
इति वाराहे सानन्दूरमाहात्म्यनामाध्याय: ॥

सानसि',पु, (सन्यते दीयते दक्षिणाद्यर्थमिति । षणु दाने+“सानसिवर्णसीति ।” उणा० ४ । १०७ । इति असिप्रत्ययेन साधु: ।) सुवर्ण: । इत्युणादिकोष: ॥ (सभजनीये, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १४० । ४ ।
“पृणक्षि सानसिं क्रतुम् ॥”
“सानसि संभजनीयं क्रतु कर्म्म पृणक्षि अस्माभि सपर्चयसि फलेन वा सयोजयसि ॥” इति तद्भाष्ये सायण' ॥)

सानिका,स्त्री,(सनति सुस्वरमिति । षणुदाने+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) वंशी । इति शब्द-रत्नावली ॥

सानु',पु,क्ली,(सन्यते सेव्यते मुनिप्रभृतिभिरिति सन सेवायाम्+“दृसनिजनीति ।” उणा० १। ३। इति ञुण् ।)पर्व्वतसमभूभाग । तत्पर्य्याय:। स्नु: २ प्रस्थ: ३ । इत्यमर: । २।३।५ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३१ । २७ ।
“भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रस्यते ।
अह सर्व्वं करिष्यामि जाग्रत: स्वपतश्च ते ॥”)
वनम् । वात्या । मार्ग: । अग्रम् । कोविद. । इति मेदिनी ॥ अर्क: । पल्लव. । इति जटाधर ॥

सानुज', क्ली, (सानौ जायते इति । जन्+ड.।) प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

सानुज', पु, (सानौ पर्व्वतप्रस्थे जायते इति । जन+ड ।) तुम्बुरुवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट. ॥ अनुजेन सह वर्त्तमाने सानुजाते च त्रि ॥

सानुमान्, [त्] पु, (सानुर्विद्यतेऽस्येति । सानु+ मतुप् ।) पर्व्वत. । इति हेमचन्द्र. ॥ (यथा, रघु । ८ । ९० ।
“न पृथग्जनवच्छुचो वश
वशिनामुत्तम ! गन्तुमर्हसि ।
द्रुमसानुमता किमन्तर
यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चला: ॥”
वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, रामायणे । २ । ४८ । १० ।
“आपगाश्च महानूपा: सानुमन्तश्च पर्व्वता: ॥”)

सानेयिका,स्त्री, (सानेयी+स्वार्थे कन् ।)वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥

सानेयी, स्त्री, वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥

सान्तपनं,क्ली,(सन्तपतीति । सम्+तप+ल्यु । तत: स्वार्थे अण् ।) व्रतविशेष: । इत्यमर. ।२। ७ । ५२ ॥ यथा,—
“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पि: कुशोदकम्॥
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्र सान्तपन स्मृतम् ॥”
इति मानवे ११ अध्याय' ॥
गोमूत्रमिति । गोमूत्रादि एकीकृत्य एकस्मिन्न ह्नि भक्षयेत् नान्यत् किञ्चिदद्यात् अपरदिने चोपवास । इत्येतत् सान्तपन कृच्छ्र स्मृतम् । यदा तु गोमूत्रादिषट् प्रत्येक षड्दिनानुप-भुज्यते सप्तमे दिने चोपवास' तदा महासान्त पन भवति । तथा च याज्ञवल्क्य' ।
“कुशोदकञ्च गोक्षीर दधि मूत्र शकृद् घृतम्
जग्ध्वा परेऽह्नुपवसेत् कृच्छ्र सान्तपनञ्चरन्॥
पृथक्सान्तपनद्रव्यै: षडह सोपवासिक ।
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽय महासान्तपन स्मृतम् ॥”
इति कुल्लूकभट्ट' ॥
गारुडे १०५ अध्यायेऽप्येवम् ॥ (सन्तापके, त्रि ॥ यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५९ । ९ ।
“सान्तपना इद हविर्मरुतस्तज्जुजुष्टन ॥”
“सान्तपना' शत्रूणा सतापका हे मरुत' ॥”
इति तद्भाष्ये सायण: ॥ सन्तपनस्य सूर्य्यस्येद-मिति । अण् । सूर्य्यसम्बन्धिनि च त्रि । यथा, वाजसनेयसहितायाम् । १७। ८५।
“स्वतवांश्च प्रघासी च सान्तपनश्च गृहमेधी च।”
‘सन्तपन: सूर्य्यस्तत्सम्बन्धी सान्तपन. ।’ इति तद्भाष्यम् ॥)

सान्तर, त्रि, विरलम् । इति जटाधर. ॥ (यथा, सुश्रुतसहितायाम् । २२ । ३ ।
“यदि ता स्युरेकरूपा:
शुभास्तत सान्तरास्तु न शिवाय ॥”)
अन्तरेण सह वर्त्तमानञ्च ॥ (सावकाशम् । यथा, महाभारते । ७ । ११ । १८ ।
“तस्य जिह्ममभिप्राय ज्ञात्वा द्रोणोऽथ तत्त्व-वित् ।
त वर सान्तर तस्मै ददौ सचिन्त्य बुद्धिमान्॥”)

सान्त्व,क सामयोगे । इति कविकल्पद्रुम'॥(चुरा० पर०-सक०-सेट् ।) क, सान्त्वयति शोतार्त्तं दयालु । इति दुर्गादास: ॥

सान्त्व, त् क सान्त्वने । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादि-स्तमध्य. वकारोपध । सान्त्वन प्रियकरणम् । सान्त्वयति सान्त्वापयति । इति दुर्गादास ॥

सान्त्व, क्ली, (सान्त्व सान्त्वने+घञ् ।) अत्यर्थ-मधुरम् । तत्तु कर्णमन.प्रीतिजनक वाक्यम् । (यथा, महाभारते । ५ । १४० । २ ।
“कानि सान्त्वानि गोविन्द सूतपुत्रे प्रयुक्त-वान् ॥”)
साम । तच्च प्रियवादार्थप्रदानसम्बन्धादिभि: क्रोधोपशमनम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, माघे । २ । ५४ ।
“चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।
स्वेद्यमामज्वर प्राज्ञ. कोऽम्भसा परिषिञ्चति ॥”
दाक्षिण्यम् । इति मेदिनी ॥

सान्त्वन, क्ली, (सान्त्व+ल्युट् ।) सामोपाय: । इति हेमचन्द्र: ॥ प्रियकरणम् । इति सान्त्व-धातुटीकाया दुर्गादास: ॥ (यथा, महाभा-रते । २ । ३८ । ६ ।
“नास्मै देयो ह्यनुनयो नायमर्हति सान्त्वनम् ।
लोकवृद्धतमे कृष्णे योऽर्हना नाभिमन्यते ॥”)

सान्त्वना,स्त्री,क्ली,सान्त्व+युच् । टाप् । क्लीपक्षे ल्युट् ।) सान्त्वनम् । प्रणय: । यथा । “प्रणय: सान्त्वना म ना ।” इति जटाधर. ॥

सान्त्ववाद:, त्रि, (सान्त्वस्य सामस्य वाद: कथनम् ।) सान्त्वनावाक्यम् । इति केचित् ॥

सान्दीपनि ,पु,(सन्दीपनस्यापत्यमिति । सन्दी-पन+इञ् ।) मुनिविशेष. । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ९९ । ३० ।
“विश्वामित्र. सतानन्दो जाजलिस्तैतिलिस्तथा
सान्दीपनिश्च ब्रह्माशो योगिनां ज्ञानिना गुरु ॥”
अपि च ।
“विदिताखिलविज्ञानौ तत्त्वज्ञानमयावपि ।
शिष्याचार्य्यक्रम वीरौ ख्यातयन्तौ यदूत्तमौ ॥
तत' सान्दीपनि काश्यमवन्तिपुरवासिनम् ।
अस्त्रार्थं जग्मतुर्व्वीरौ बलदेवजनार्द्दनौ ॥”
काश्य काश्या जातम् ।
“तस्य शिष्यत्वमभ्येत्य गुरुवृत्तिपरौ हि तौ ।
दर्शयाञ्चक्रतुर्व्वीरावाचारमखिले जने ॥
सरहस्य धनुर्व्वेद ससग्रहमधीयताम् ।
अहोरात्रै स्तु षष्ट्या तदद्भुतमभूद्द्विज ॥
सान्दीपनिरसभाव्य तयो कर्म्मातिमानुषम् ।
विचिन्त्य तौ तदा मेने प्राप्तौ चन्द्रदिवाकरौ ॥
अस्त्रग्राममशेषञ्च प्रोक्तमात्रमवाप्य तौ ।
ऊचतुर्व्रियता या ते दातव्या गुरुदक्षिणा ॥
सोऽप्यतीन्द्रियमालोक्य तयो कर्म्म महामति:
अयाचत मृत पुत्त्र प्रभाते लवणार्णवे ॥”
अतीन्द्रिय अन्यत्रादृष्टपूर्व्वम् ।
“गृहीतास्त्रौ ततस्तौ तु सार्घपात्री महोदधि:
उवाच न मया पुत्त्रो हृत. सान्दीपनेरिति ॥
दैत्य पञ्चजनो नाम शङ्खरूप स बालकम् ।
जग्राह सोऽस्ति सलिले ममैवारिनिसूदन ॥
इत्युक्तोऽन्तर्जल गत्वा हत्वा पञ्चजनञ्च तम् ।
कृष्णो जग्राह तस्यास्थिप्रभव शङ्खमुत्तमम् ॥
तं पाञ्चजन्यमापूर्य्य गत्वा यमपुरीं हरि ।
बलदेवश्च बलवान् जित्वा वैवस्वत यमम् ॥
त बाल यातनासस्थ यथापूर्व्वंशरीरिणम् ।
पित्रे प्रदत्तवान् कृष्णो बलश्च बलिना वर. ॥”
इति विष्णुपुराणे । ५ । २१ । १८ । ३० ॥

सान्दृष्टिक,क्ली,(सन्दृष्टौ प्रत्यक्षे भवम्। सन्दृष्टि+ठञ ।) सद्य फलम्। इत्यमर ।२।८।२९॥ दृष्टपरिकल्पनान्यायः। यथा पितामहदौहित्राभावे प्रपितामहप्रपितामह्यो क्रमेणाधिकार प्रपितामहपिण्डस्य धनिभोग्यत्वात् पूर्व्वोक्तसादृष्टिकन्यायसिद्धत्वाच्च। इति दायक्रमसंग्रह ॥

सान्द्र, क्ली, (अदि बन्धने+बाहुलकात् रक्। अन्द्रेण सह वर्त्तते इति ।)वनम्। इतिमेदिनी॥

सान्द्र, त्रि, (अन्द्रेण निविडबन्धनेन सह वर्त्तते इति ।)घन.। इत्यमर.। ३। १। ६६॥(यथा, माघे। ४। २८।

"उच्चैर्महारजतराजिविराजितासौ
दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा॥")

मृदु। इति मेदिनी॥ स्निग्ध। मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥

सान्द्रपुष्प, (सान्द्र पुष्पमस्य।) विभीतकवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥

सान्द्रस्निग्ध', त्रि, (सान्द्र स्निग्धश्च।) निविडस्निग्ध। तत्पर्य्यायः। मेदुर २। इति शब्दरत्नावली॥

सान्धिक, पु, (सन्धा मद्यसन्धीकरण शिल्पमस्य सन्धा+ठक्।)शौण्डिक। इति शब्दमाला॥ (सन्धि करोतीति। ठक्।) सन्धिकर्त्ता च॥

सान्धिवेल, त्रि, (सन्धिवेला+"सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।" ४। ३। १६। इति अण्।) सन्धिवेलाया भवम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

सान्ध्य, त्रि,(सन्ध्याया भव। सन्ध्या+सन्धिवेलादित्वात् अण्।) सन्ध्यासम्बन्धीय। (यथा, रघु। २। २३।

"गुरो सदारस्य निपीड्य पादौ
समाप्य सान्ध्यञ्च विधि दिलीपः।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्री
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम्॥"

सान्ध्यकुसुमा, स्त्री, सान्ध्य सन्धिकालोद्भव कुसुम यस्या।) त्रिसन्धिपुष्पवृक्ष.। इति राजनिर्घण्ट॥

सान्नहनिक, त्रि, (सन्नहन प्रयोजनमस्येति। सन्नहन+तदस्य प्रयोजनमिति ठक्।)सन्नाहविशिष्ट। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

सान्नाय्य, क्ली, (सम्यक् नीयते होमार्थमिति। स+नी+"पाय्यसान्नाय्येति।" ३।१।१२९। इतिण्यत्‌आयादेश समो दीर्घत्वञ्च निपात्यते हवि। इत्यमर। ३। ७। २७॥

सान्निध्य, क्ली, (सन्निधिरेव। सन्निधि+"चातुर्व्वर्ण्यादीना स्वार्थे उपसंख्यानम्।" ५। १। १२४। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या स्वार्थे ष्यञ्।) निकटम्। यथा,—

"अशेषस्य तपोयोगात् अर्च्चनस्यातिशायनात्।
आभिरूप्याच्च बिम्बाना देव सान्निध्यमृच्छति॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

सान्निपातिक', त्रि, (सन्निपातस्य शमनं कोपन वा। "सन्निपाताच्च।" ५।१। ३८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या स्वार्थे ष्यञ्।) सन्निपातजरोग'। इति राजनिर्घण्ट.॥ यथा, कुमारे।२।४८।

"तस्मिन्नुपाया' सर्व्वे न' क्रूरे प्रतिहतक्रिया'।
वीर्य्यवन्त्यौषधानीव विकारे सान्निपातिके॥")

तद्विवरण सन्निपातशब्दे द्रष्टव्यम्॥

सान्न्यासिक, पु, (सन्न्यास. प्रयोजनमस्येति। ठक्।) सन्न्यासी। तत्पर्य्याय.। भिक्षु.२ यति ३ कर्म्मन्दी ४ रक्तवसन ५ परिव्राजक ६ तापस ७ पाराशरी ८ पारिकाङ्क्षी ९ मस्करी १० पारिरक्षक. ११। इति हेमचन्द्र॥

सापत्न, पु,(सपन्त एव। स्वार्थे ष्यञ्) शत्रु। इत्यमरटीकाया रमानाथ। २। ८। १०॥ (सपत्न्या अपत्यमिति। सपत्नी+ष्यञ्।) सपत्नीपुत्त्रः। यथा, बृहस्पति।

"पित्रा सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सहोदरा
जघन्यजाश्च ये तेषा पितृभागहरास्तु ते॥"

इति दायतत्त्वम्॥

(सपत्न्या भाव'। सपत्नी+ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्।) सपत्नीभावे, क्ली॥ (यथा, माघे। ८। १५।

"गत्याया निजवसतेर्निराशिरे य-
द्रागेण श्रियमरविन्दत कराग्रे।
व्यक्तव्य नियतमनेन निन्युरस्या
सापत्न्य क्षितिसुतविद्विषो महिष्य॥")

सापिण्ड्य, क्ली, (सपिण्डस्य भाव। सपिण्ड+ष्यञ्।) सपिण्डता। सा तु पु सा सप्तमपुरुषपर्य्यन्त अनूढकन्याना त्रिपुरुषपर्य्यन्तञ्च स्थायिनी। यथा,—

"लेपभाजश्चतुर्थाद्या पित्राद्या पिण्डभागिन'
पिण्डद सप्तमस्तेषा सापिण्ड्य साप्तपौरुषम्

इति मत्स्यपुराणम्॥

अप्रत्ताना त्रिपौरुषम्। इति वशिष्ठ॥ अपि च
'पित्रादिषड्भि सापिण्ड्य तत्तत्सन्ततिसप्तके
गोत्रैक्ये सति तत्तु स्यात् षड्भि पुत्त्रादिभिस्तथा।
अप्रत्तानान्तु कन्याना त्रिभि पित्रादिभि. स्मृतम्॥"

इति कारिका॥

अन्यत् सपिण्डशब्दे द्रष्टव्यम्॥

साप्तपदीन, क्ली, (सप्तभि पदैरवाप्यते इति। "साप्तपदीन सख्यम्।" ५। २। २२। इति खञ् प्रत्ययेन साधु।) सख्यम्। इत्यमर.।२। ८। १२॥ (यथा, कुमारे। ५। ३९।

"प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मा पर सम्प्रतिपत्तुमर्हसि।
यत सता सन्नतगात्रि! सङ्गत
मनीषिभि साप्तपदीनमुच्यते॥")

सप्तपदसम्बन्धिनि, त्रि॥

साफल्य, क्ली,(सफलस्य भाव। सफल+ष्यञ्।) सफलता। (यथा, मुकुन्दमालायाम्। २९।

"जिह्वे श्रीकृष्णमन्त्र जप जप सततं जन्मसाफल्यमन्त्रम्॥")

साब्दी, स्त्री, द्राक्षाविशेष'। इति केचित्॥

साम, क सान्त्वे। इति कविकल्पद्रुम॥ (चुरा०-पर०-सक० सेट्।)दन्त्यादिर्द्वितीयस्वरी। सान्त्व' प्रियकरणम्। क,सामयति दीन दानेन दाता। इति दुर्गादास'॥

साम, त् क सान्त्वने। इति कविकल्पद्रुम'॥ (अदन्तचुरा० पर०-सक० सेट्।) सान्त्वन प्रियकरणम्। अससामत् दीन दानेन दाता। इति दुर्गादास॥

साम, [न्] क्ली, (स्यति छिनत्ति दु ख गेयत्वात् स्यति दु खयति दुरध्येयत्वादिति वा। सो+"सातिभ्या मनिन्मनिणौ।"उणा०४।१५२। इति मनिन्।) वेदविशेष। इत्यमर ।१।६।३॥ स्यति पाप साम षो ऽ नाशे त्रासुसिति मन्। इति भरत॥ तल्लक्षणमाह जैमिनि। गीतिषु सामाख्या इति। गीयमानेषु मन्त्रेषु सामसञ्ज्ञेत्यर्थ'। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ तत्तु चतुर्वेदान्तर्गततृतीयवेद। तस्य सहस्रशाखा तस्योपनिषत् छान्दोग्यादि। विवरणन्तु वेदशब्दे द्रष्टव्यम्॥* सामध्वनिश्रवणानन्तर वेदपाठनिषेधस्तदधिष्ठातृदेवताकथनञ्च यथा,—

"सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन।
वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च॥
ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्व्वेदस्तु मानुष।
सामवेद स्मृत पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनि॥"

इति मानवे। ४। १२३॥*॥

(वेदोऽय गजोत्पत्तिकारणम्। तथा च रघुवंशटीकाया मल्लिनाथधृतपालकाव्ये। १६। ३।

"सूर्य्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापति।
हस्ताभ्या परिगृह्याथ सप्तसामान्यगायत।
गायतो ब्रह्मणस्तस्मात् समुत्पेतुर्मतङ्गजा॥")

शत्रुवशीकरणोपायविशेष। इत्यमर।२।८।२०॥ प्रियवादार्थप्रदानसम्बन्धादिभि क्रोधोपशमन साम। स्यति विरोधमिति षोऽन्तकर्म्मणीत्यस्मात् त्रासुसिति मन्। सान्त्व साम त् क सान्त्वने इत्यस्मात् नाम्नीति अन् वा। साम दन्त्यादि। शमयति विरोधमिति शाम नान्त तालव्यादि इति केचित्। इति भरत:॥*॥ अपि च।

मनुरुवाच।

"उपायांस्त्व समाचक्ष्व सामपूर्व्वान्महाद्युते।
लक्षणञ्च तथा तेषा प्रयोगञ्च सुरोत्तम॥

मत्स्य उवाच।

सामभेदस्तथा दान दण्डश्च मनुजोत्तम।
उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालञ्च पार्थिव॥
प्रयोगा कथिता सप्त तन्मे निगदत शृणु।
द्विविध कथित साम तथ्यञ्चातथ्यमेव च॥
तत्रापरतथ्य साधूनां आक्रोशायैव जायते।
तथ्य साधुप्रियश्चैव सामसाध्या नरा मता'॥
महाकुलीना ऋजवो धर्म्मनिष्ठा जितेन्द्रिया।
सामसाध्या नरास्तथ्य तेषु साम प्रयोजयेत्॥

तथ्यञ्च साम कर्त्तव्यं कुलशीलादिवर्त्तिना।
तथा सदुपचाराणां कृतानाञ्चानुवर्णनम् ॥
अनयैव तथा युक्त्या कृतज्ञाख्यापनं स्वकम्।
एवं साम्त्वेन कर्त्तव्या वशगा धर्म्मतत्पराः ॥
साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति परा श्रुतिः।
तथाप्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकम्।
अतिशान्तिकमित्येवं पुरुषं सामवादिनम्।
असाधवोऽवजानन्ति तस्मात् तेषु विवर्ज्जयेत् ॥
ये शुद्धवंशा ऋजवः प्रतीता
धर्म्मे स्थिताः सत्यपरा विनीताः।
ते साम साध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा
मानोन्नता ये सततञ्च राजन् ॥"
इति मात्स्ये राजधर्म्मे सामविधिः।२२२।१-१०॥
(प्रियवाक्यादिना सान्त्वनम्। यथा, देवीभागवते। ११। १७। ३१।
"सामपूर्व्वमुवाचासौ तं चत्ता संस्थितं मुनिम्।
गच्छता यत्र ते कार्य्यं यथेष्टं द्विजसत्तम ! ॥")
सामक, क्ली, (सममेव सामम्। अण्। ततः स्वार्थे कन्।) मूलऋणम्। (यथा मिताक्षरायाम्। २। ६४।
"वृद्धिमात्रापाकरणार्थन्तु बन्धकं सामकं दत्त्वा ऋणयाहणी सम मूलं सममेव सामकम् ॥")
सामकः, पुं, (समतीति। सम अवैकल्ये + ण्वुल्।) तर्कुशाणः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (साम अधीते वेद वा। सामन् + "क्रमादिभ्यो वुन्।"४।२।६१। इति वुन्। सामाभिज्ञे, त्रि॥)
सामगः, पुं, (साम गायतीति। गै शब्दे + टक्। सामवेदी ब्राह्मणः। इति जटाधरः ॥ (विष्णुः। इति महाभारतम्। १३। १४९। ७५ ॥ * ॥ सामवेदज्ञे, त्रि। यथा, भागवते ।१।४।२१।
"तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः।
वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥")
सामगर्भः, पुं, (साम गर्भे यस्य।) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली ॥
सामगी, स्त्री, (साम गायतीति। गै + टक्। ङीप्।) सामगब्राह्मणपत्नी। इति केचित् ॥
सामग्री, स्त्री, (समग्रस्य भावः। ष्यञ्। अभिधानात् स्त्रीत्वम्। ङीष्। यलोपः।) कारणसमूहः। यथा,—
"सामग्री चेन्न फलविरहो व्याप्तिरेवेति तत्त्वम्"
इति पदाङ्कदूतः ॥
द्रव्यम्। यथा,—
"एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम्।
अभावे पाकपात्राणां तदह्नः समुपोषणम् ॥"
इति लघुहारीतवचनात् पाकपात्राभावः पाकसामग्र्यभावोपलक्षणम्। इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
सामग्र्य, क्ली,(समग्रस्य भावः। समग्र + ष्यञ्।) समुदायत्वम्। (यथा, कुमारे। ३। २८।
"वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं
दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः।
प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥")

सामजः, पुं, (साम्नो वेदभेदात् जायते इति। जन + डः।) हस्ती। सामोत्थे, त्रि। इति मेदिनी ॥ (उभयार्थे प्रमाणम्। यथा, माघे। १२। ११।
"नानाविधाविष्कृतसामजस्वरः
सहस्रवर्त्मा चपलैर्दुरध्ययः।
गान्धर्व्वभूयिष्ठतया समानतां
स सामवेदस्य दधौ बलोदधिः ॥")
सामञ्जस्य,क्ली,(समञ्जसस्य भावः। समञ्जस + ष्यञ्।) औचित्यम् ॥
सामनी, स्त्री,पशुबन्धनरज्जुः। इति दामशब्द टीकायां सारसुन्दरी ॥
सामन्तः, पुं,(समन्तायाः सलग्नैकदेशाया भूमेरयमिति। समन्ता + तस्येदमिति अन्। समन्तात् भवः। तत्र भव इति अण् वा।) स्वविषयानन्तरराजा। सम् सलग्नोऽन्त एकदेशो यस्याः सा समन्ता स्वविषयानन्तरा भूमिः तस्या ईश्वरा इति ण्वौ सामन्ताः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, रघुः। ५। २८।
"सामन्तसम्भवनयैव धीरः
कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥"
सीमान्तरभवे, त्रि। यथा, मनुः। ८। २५८।
"साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः
सीमाविनिर्णयं कुर्य्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥"
"ग्रामसामन्ताः सीमान्तरवासिनः प्रष्टव्याः।" इति मेधातिथिः॥ "समन्तभवाः सामन्तास्तद्वासिनश्चत्वारो ग्रामवासिनः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकः ॥)
सामन्यः, पुं, (सामसु साधुः। सामन् + "तत्र साधुः।" ४।४।९८। इति यत्।) सामवेदज्ञब्राह्मणः। (यथा, भट्टिः। ४। ९।
"ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च समर्च्चयन्।
बुभुजे देवसात्कृत्वा शूल्यमुख्यञ्च होमवान्।")
सामयिक, त्रि, (समयः प्राप्तोऽस्य। समय + "समयस्तदस्य प्राप्तम्।"५।१।१०४।इति ठञ्।) समयोचितः। (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। १८९।
"निजधर्म्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्।
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्म्मो राजकृतश्च यः ॥")
सामयोनि,पुं,(साम्नः योनिः कारणम्।) ब्रह्मा। (साम वेदभेदः योनिः कारणं यस्य।) हस्ती। सामोत्थवस्तुनि, त्रि। इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः। १६। ३।
"चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां
दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम्।
सुरद्विपानामिव सामयोनि-
र्भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥")
सामर्थ्य,क्ली,(समर्थस्य भावः। समर्थ + ष्यञ्।) योग्यता। (यथा, रामायणे। २।४३। २०।
"न हि मे जीविते किञ्चित् सामर्थ्यमिह कल्पते अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्त्रं लक्ष्मणञ्च महाबलम्॥")
शक्तिः। इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतायाम्। २। ३६।

"अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम्॥")
सामवायिकः, पुं, (समवायान् समवैति। समवाय + "समवायान् समवैति।" ४। ४।४३। इति ठक्।) मन्त्री। इति हेमचन्द्रः ॥ समवायसम्बन्धिनि, त्रि ॥
सामाजिकः,पुं,(समाजं समवैतीति। समाज + "समवायान् समवैति।"४।४।४३। इति ठक्। यद्वा, समाजं रक्षतीति। "रक्षति।" ४। ४। ३३। इति ठक्।) सभ्यः। इत्यमरः। २। ७। १६ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। २२९।
"सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥")
समाजसम्बन्धिनि सभासम्बन्धिनि च त्रि॥(यथा, साहित्यदर्पणे। ३। ३९।
"ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्युच्यते॥")
सामान्य, क्ली, (समान एव। स्वार्थे ष्यञ्।) जातिः। यथा,—
"जातिर्जातञ्च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मिका"
इत्यमरः। १। ४। ३० ॥
तद्द्विविधं यथा, भाषापरिच्छेदे।
"सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥
परभिन्ना च या जातिः सैवापरतयोच्यते।
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥"
तल्लक्षणं यथा। नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम्। अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्ति अतः सत्यन्तं नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्ति अत उक्तं अनेकेति नित्यत्वे सति अनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावस्याप्यस्ति अतोवृत्तिसामान्यमुपेक्ष्य समवेतत्वमुक्तम्। एकव्यक्तिवृत्तिस्तु न जातिः। तथा चोक्तम्।
"व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः।
रूपहानिरसम्बन्धो जातिवाधकसंग्रहः ॥"
एकव्यक्तिकत्वात् आकाशत्वं न जातिः। तुल्यवृत्तिकत्वात् घटत्वं कलसत्वं न जातिद्वयम्। सङ्कीर्णत्वात् भूतत्वं मूर्त्तत्वं न जातिः। अनवस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः। विशेषस्य व्यावृत्तस्वभावस्य रूपहानिः स्यादतो विशेषत्वं न जातिः। समवायसम्बन्धाभावात् समवायो न जातिः। द्रव्यादित्रिकवृत्तिरिति परत्वं अधिकदेशवृत्तित्वं अपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वम्। सकलजात्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः परत्वम्। एतद्बोधनाय द्रव्यादीति। तदपेक्षया चान्यासां जातीनां अपरत्वम्। परभिन्ना सत्ताभिन्ना। व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च। पृथिवीत्वाद्यपेक्षया व्यापकत्वात् अधिकदेशवृत्तित्वात् द्रव्यत्वस्य परत्वम्। सत्तापेक्षया अल्पदेशवृत्तित्वाद्द्रव्यत्वस्य अपरत्वञ्च। तथा च धर्म्मद्वयसमावेशात् उभयमविरुद्धम्। इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ (सादृश्यम्। समा-

नत्वम् । यथा, महाभारते । १२ । २२८ । ४ ।
"सामान्यमृषिभिर्गत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः ।
ब्रह्मेवामितदीप्तौजाः शान्तपापा महातपाः ।
विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारद ॥")
सामान्य, त्रि, (समानस्य भावः । समान+ष्यञ् ।) अनेकसम्बन्ध्येकवस्तु । साधारणम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८२ ॥ यथा, देवलः ।
"सामान्यं पुत्त्रकन्यानां मृतायाः स्त्रीधनं विदुः ।
अप्रजाया हरेद्भर्त्ता माता भ्राता पितापि वा ॥"
इति दायतत्त्वम् ॥
(यथा च कुमारे । ७ । ४४ ।
"एकैव मूर्त्तिर्बिभिदे त्रिधा सा
सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।
विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचित्
वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥")
सामान्यलक्षणा, स्त्री, (सामान्यं साधारणधर्म्मः लक्षणं यस्याः ।) अलौकिकसन्निकर्षविशेषः । स तु आश्रयज्ञापकसामान्यज्ञानम् । यथा । एकघटदर्शने सकलघटज्ञानं भवति ईदृशघटत्वादिज्ञानम् । तत्प्रमाणं यथा, भाषापरिच्छेदे ।
"अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः ।
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥
आसत्तिराश्रयाणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
तदिन्द्रियजतद्धर्म्मबोधसामग्र्यपेक्षते ॥"
सामान्यशासन, क्ली, (सामान्यं शासनम् ।) सामान्याधिकारः । यथा,—
"महेन्द्रकोषी स्याद्ब्रह्मशासनं धर्म्मकीलकः ।
सामान्यशासनं सौरं सुकृतिः शूद्रशासनम् ॥"
इति पुरवर्गे शब्दरत्नावली ॥
सामान्या, स्त्री, (सामान्य+टाप् ।) साधारणी नायिका । अस्या लक्षणम् । धनमात्रलाभार्थं सकलपुरुषाभिलाषा ॥ सा त्रिधा । अन्यसम्भोगदुःखिता । वक्रोक्तिगर्व्विता । मानवती । वक्रोक्तिगर्व्वितापि द्विविधा । प्रेमगर्व्विता सौन्दर्य्यगर्व्विता च । एता नायिका अवस्थाभेदेन प्रत्येकं अष्टप्रकारा भवन्ति । यथा । प्रोषितभर्त्तृका १ खण्डिता २ कलहान्तरिता ३ विप्रलब्धा ४ उत्कण्ठिता ५ वासकसज्जा ६ स्वाधीनपतिका ७ अभिसारिका ८ । इति रसमञ्जरी ॥ (यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १११—११२ ।
"धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका ।
निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।
वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः ॥
काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम् ।
मात्रा निष्कासयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥
तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।
लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥
एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ।
रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥"
पण्डको वातरोगपण्ड्वादिः । छन्नं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते ते छन्नकामाः । तत्र रागहीना यथा नटकमेलकादौ मदनमञ्जर्य्यादिः । रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः । पुनश्च ।
"अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ॥
स्वाधीनभर्त्तृका तद्वत् खण्डिताथाभिसारिका
कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्त्तृका ।
अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता
तथा ॥"
एतासां लक्षणानि तु तत्तच्छब्दे विशेषतो द्रष्टव्यानि ॥)
सामि, व्य, अर्द्धम् । निन्दा । इत्यमरः । ३ । ३ । २४८ ॥
सामिकृतः, त्रि, अर्द्धीकृतः । सामिशब्दात् कृधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सामिधेनी, स्त्री, (समिधां आधाने । समिध्+ "सामिधामाधाने षेण्यण् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या षेण्यण् । षित्वात् ङीष्) अग्निसमिन्धना ऋक् । अग्नेर्ज्वालने या ऋक् पठ्यते । तत्पर्य्यायः । धाय्या २ । इत्यमरः । २ । ७ । २२ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १३४ । १६ ।
"नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितॄणां
तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् ॥"
समित् । इति मेदिनी ॥
सामिपीतः, त्रि, अर्द्धपानकृतः । सामिशब्दात् पाधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सामिभुक्तः, त्रि, अर्द्धभुक्तः । सामिशब्दात् भुजधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, रघुः । १९ । १६ ।
"वल्लभाभिरुपसृत्य चक्रिरे
सामिभुक्तविषयाः समागमाः ॥")
सामीची, स्त्री, वन्दना । इति हारावली ॥
सामीप्य, क्ली, (समीपस्य भावः । समीप+चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ् ।) समीपत्वम् । नैकट्यम् । यथा,—
"वः कृसामीप्यसादृश्यसाकल्यानुक्रमर्द्धिषु ॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
अधिकरणविशेषः । आधारभेदः । यथा,—
"सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याप्त्याधारश्चतुर्व्विधः ।"
इति कारके मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सामुद्रं, क्ली, (समुद्रे भवम् । अण् ।) समुद्रलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ करकच् इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
"सामुद्रं यत्तु लवणं त्रिकुटं कड्कचं च तत् ॥"
इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः ।
"सामुद्रं लवणं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।
भेदनं मधुरं स्निग्धं शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् समुद्रलवणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ समुद्रफेनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (समुद्रेण ऋषिणा प्रोक्तमिति । अण् ।) देहचिह्नम् । इति मेदिनी ॥ (तल्लक्षणान्वितग्रन्थविशेषः । इति केचित् ॥) समुद्रजाते, त्रि । इति च मेदिनी ॥ (पुं, समुद्रगामी वणिक् । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ३८ ।
"कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।
दद्युर्व्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्व्वे सर्व्वासु जातिषु ॥"
मशकविशेषः । यथा, सुश्रुते । ५ । ८ ।
"मशकाः सामुद्राः परिमण्डला हस्तिमशकाः कृष्णाः पार्व्वतीया इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशः शोफश्च । पार्व्वतीयास्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणाः ॥" * ॥ देशविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । १३ ।
"प्राग्ज्योतिषाः सलौहित्याः सामुद्राः पुरुषादकाः ।
* * * *
वर्द्धमाना कोशलाश्च मुखे कूर्म्मस्य संस्थिताः ॥")
सामुद्रक, क्ली, (सामुद्रमेव । स्वार्थे कन् ।) समुद्रलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ समुद्रोक्तशरीरशुभलक्षणग्रन्थः । तद्विवरणं यथा,—
श्रीकृष्ण उवाच ।
"कीदृशः पुरुषो वन्द्योऽवन्द्यो वा कीदृशो भवेत्
कन्या वा कीदृशी शस्ता गर्हिता वापि
कीदृशी ॥
महेश उवाच ।
शृणु कृष्ण प्रवक्ष्यामि समुद्रवचनं यथा ।
लक्षणन्तु मनुष्याणामेकैकेन वदाम्यहम् ॥
वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च ।
निर्द्दिष्टं लक्षणं तेषां समुद्रेण यथोदितम् ॥
पूर्व्वमायुः परीक्षेत पश्चाल्लक्षणमेव च ।
आयुर्हीननराणाञ्चेत् लक्षणैः किं प्रयोजनम् ॥
अथ पुरुषलक्षणम् ।
"पञ्चदीर्घं चतुर्ह्रस्वं पञ्चसूक्ष्मं षडुन्नतम् ।
सप्तरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविशालं प्रशस्यते ॥
बाहुनेत्रद्वयं कुक्षी द्वौ तु नासा तथैव च ।
स्तनयोरन्तरञ्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥
ग्रीवा च कर्णौ पृष्ठञ्च ह्रस्वे जङ्घे सुपूजिते ।
चत्वारि यस्य ह्रस्वानि पूजां प्राप्नोति नित्यशः ॥
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्व्वाणि दन्तकेशनखत्वचः ।
पञ्च सूक्ष्माणि येषां हि ते नरा दीर्घजीविनः ॥
नासा नेत्रञ्च दन्ताश्च ललाटञ्च शिरस्तथा ।
हृदयञ्चैव विज्ञेयमुन्नतं षट् प्रशस्यते ॥
पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।
तालुकोऽधरजिह्वा च सप्तरक्तं प्रशस्यते ॥
स्वरो बुद्धिश्च नाभिश्च त्रिगम्भीरमुदाहृतम् ।
उरः शिरो ललाटञ्च त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥
कटिर्विशाला बहुपुत्त्रभागी
विशालहस्तो नरपुङ्गवः स्यात् ।
उरो विशालं धनधान्यभागी
शिरो विशालं नरपूजितः स्यात् ॥
न स्त्रीस्त्यजति रक्ताक्षं नार्थं कनकपिङ्गलम् ।
दीर्घबाहुं न चैश्वर्य्यं न मांसोपचितांसकम् ॥
कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः कदाचित् लोमशः सुखी ।

कदाचित् तुन्दिलो दु:खी कदाचित् चञ्चला सती ॥
नेत्रस्नेहेन सौभाग्य दन्तस्नेहेन भोजनम् ।
हस्तस्नेहेन चैश्वर्य्यं पादस्नेहेन वाहनम् ॥
अकर्म्मकठिनौ हस्तौ पादावध्वनि कोमलौ ।
यस्य पाणितलौ रक्तौ तस्य राज्यं विनिर्द्दिशेत्॥
दीर्घलिङ्गेन दारिद्र स्थूललिङ्गेन निर्धनः ।
कृशलिङ्गेन सौभाग्य ह्रस्वलिङ्गेन भूपतिः ॥
रेखाभिर्बहुभिर्दुःख स्वल्पाभिर्धनहीनता ।
रक्ताभिः श्रियमाप्नोति कृष्णाभि प्रेष्यतां व्रजेत्
अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः ।
उन्नत भोजनं तस्य शत जीवति मानव ॥
अङ्कुशं कुलिश छत्र यस्य पाणितले भवेत् ।
तस्यैश्वर्य्यं विनिर्द्दिष्ट अशीत्यायुर्भवेद्ध्रुवम्॥
धनुर्यस्य भवेत् पाणौ पङ्कज वाथ तोरणम् ।
तस्यैश्वर्य्यञ्च राज्यञ्च अशीत्यायुर्भवेद्ध्रुवम् ॥
कनिष्ठातर्ज्जनी यावद्रेखा भवति चाक्षता ।
विंशत्यब्दाधिकशत नरो जीवत्यनामयः॥
कनिष्ठामध्यमा यावद्रेखा भवति चाक्षता ।
शताब्द वाथ वाशीतिं नरो जीवेन्न संशयः ॥
कनिष्ठानामिकायाञ्चेत् रेखा भवति चाक्षता।
षष्टिं पञ्चाशदब्द वा नरा जीवन्त्यसंशयम् ॥
रेखया भिद्यते रेखा स्वल्पायुश्च भवेन्नर. ।
कनिष्ठाध स्थिता रेखा सख्या यावतिकाः स्मृताः ।
तावती पुरुषाणान्तु नारी भवति निश्चितम् ॥
करमध्यगता रेखा ध्रुवा ऊर्द्ध्वभवेद् यदि ।
नृपो वा नृपतुल्यो वा ख्यातोऽर्थवान् भवेत् ॥
मत्स्यपुच्छप्रकीर्णेन विद्यावित्तसमन्वितः।
पितामहस्य वा किञ्चिद्धनञ्च लभते ध्रुवम् ॥
मध्यमाया यदि यवा दृश्यन्तेऽत्यन्तशोभनाः ।
तदान्यसञ्चितं वित्त प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
यस्याथ चक्रमङ्गुष्ठे यव पूर्णश्च दृश्यते ।
तदा पितामहादीनामर्ज्जित धनमाप्नुयात् ॥
तर्ज्जन्यामथ चक्रञ्च मित्रद्वारा धनम्भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
मध्यमाया स्थिते चक्रे देवद्वारा धन लभेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
अनामिकाया भवेच्चक्र सर्व्वद्वारा भवेद्धनम् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
कनिष्ठाया भवेच्चक्र वाणिज्येन धन भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
ललाटे दृश्यते यस्य चक्ररेखाचतुष्टयम् ।
अशीत्यायु समाप्नोति पञ्चरेखाः शत समाः ॥
यस्योन्नत ललाटञ्च ताम्रवर्णञ्च दृश्यते ।
रेखाहीनश्च कचश्च स चोन्मत्तो मही भ्रमेत् ॥
यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासाग्र लेढि सर्व्वदा ।
योगी भवति निर्व्वाण पृथ्वीं भ्रमति सर्व्वदा ॥
दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते ।
परस्त्रीरमणो नित्य परवित्तेन वित्तवान् ॥
कर्कशै कठिनैर्लिङ्गै. प्रमाणान्निर्गतै सदा ।
रमते च सदा दासो निर्धनो भवति ध्रुवम् ॥
कृशलिङ्गेन सूक्ष्मेण रक्तवर्णेन भूपतिः ।
बहुस्त्रीरमणो नित्य नारीणा वल्लभो भवेत् ॥
यस्य पादतले पद्म चक्र वाप्यथ तोरणम् ।
अङ्कुश कुलिश वापि स राजा भवति ध्रुवम् ॥
कृशातिलोमशा ये स्युः केकराक्षाः कुचेलका'।
कातर व्यालजिह्वाश्च ते दरिद्रा न संशय. ॥
कपिला मलिनाङ्गाश्च ह्रस्वाश्चैव हृद्धनखा ।
कृशातिदीर्घा मनुजास्ते दरिद्रा न संशय. ॥
चिबुके श्मश्रुशून्या ये निर्लोमहृदयाश्च ये ।
ते धूर्त्ता नैव सन्देहः समुद्रवचन यथा ॥
सूचीमुखा भग्नपृष्ठा' कृष्णदन्ता कुचेलकाः ।
वक्रनासा वञ्चनासास्ते नरा दुष्टमानसा' ॥
दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रिया' ।
परोपकारिणश्चैव तेऽपूर्व्वा मानवा' स्मृतः ॥"
इति पुरुषलक्षणम् ॥ * ॥

अथ स्त्रीलक्षणम् ।

"यस्याः पादतले रेखा सा भवेत् क्षितिपाङ्गना
भवेदखण्डभोगा च या मध्याङ्गुलिसङ्गता ॥
उन्नतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्त्तुलोऽतुलभोगद' ।
वक्रो ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जक' ॥
दीर्घाङ्गुलीभि' कुलटा कृशाभिरतिनिर्धना ।
ह्रस्वाभिः स्याच्च ह्रस्वायुः भग्नाभिर्भुग्नवर्त्तिनी॥
चिपिटाभिर्भवेद्दासी विरलाभिर्दरिद्रिणी ।
परस्पर समारूढ़ा यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि ॥
हत्वा बहूनपि पतीन् परप्रेष्या तदा भवेत् ।
स्निग्धा समुन्नतास्ताम्रा वृत्ताः पादनखाः शुभाः ॥
राज्ञीत्वसूचक स्त्रीणां पादपृष्टं समुन्नतम् ।
समपार्ष्णी शुभा नारी पृथुपार्ष्णी सुदुर्भगा ॥
कुलटोन्नतपार्ष्णी स्यात् दीर्घपार्ष्णी च दुःखभाक् ।
रोमहीने समे स्निग्धे जङ्घे च क्रमवर्त्तुले ॥
सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे ।
वृत्त पिशितसलग्न जानुयुग्म प्रशस्यते ॥
निर्म्मांस स्वैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विश्लथम् ।
विशिरै करभाकारैरूरुभिर्मसृणैर्घनै' ।
सुवृत्तै रोमरहितैर्भवेयुर्भूपवल्लभाः ॥
चतुर्भिरङ्गुलैः शस्ता कटिर्विं शतिमयुतै' ।
समुन्नतनितम्बाढ्या चतुरस्रा मृगीदृशाम् ॥
नितम्बविम्बो नारीणा उन्नतो मासल पृथु' ।
महाभोगाय सप्रोक्त. तदन्योऽशर्म्मणाय च ॥
गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभि स्यात् सुखसम्पदे
वामावर्त्ता समुत्ताना व्यक्तग्रन्थी न शोभना ॥
उदरेणाभितुच्छेन विशिरेण मृदुत्वचा ।
योषित् भवति भोगाढ्या नित्यमिष्टान्नसेविनी॥
कुम्भाकार दरिद्राया जठरञ्च मृदङ्गवत् ।
कुष्माण्डाभं यवाभञ्च दुष्पूरं जायते स्त्रिया ॥
निर्लोम हृदय यस्या. सम निम्नत्ववर्जितम् ।
ऐश्वर्य्यं चाप्यवैधव्य प्रियप्रेमा च सा भवेत् ।
घनौ वृत्तौ दृढौ पीनौ समौ शस्तौ पयोधरौ ।
स्थूलाग्रौ विरलौ शुष्कौ वामोरूणा न शर्म्मदौ॥
दक्षिणोन्नतवक्षोजा पुत्त्रिणीष्वग्रणीर्मता ।
वामोन्नतकुचा सूते कन्या सौभाग्यसुन्दरीम् ॥
मूले स्थूलौ क्रमकृशावग्रे तीक्ष्णौ पयोधरौ ।
सुखदौ बाल्यकाले तु पश्चादत्यन्तदुःखदौ ॥
अम्भोजमुकुलाकारमङ्गुष्ठाङ्गुलिसम्मुखम् ।
हस्तद्वयं मृगाक्षीणा बहुभोगाय जायते ॥
मृदुमध्योन्नत रक्त तल पाण्योररन्ध्रकम् ।
प्रशस्त शस्तरेखाढ्यमल्परेख शुभप्रदम् ॥
विधवा बहुरेखेण विरेखेण दरिद्रिणी ।
भिक्षुकी सुशिराढ्येन नारी करतलेन वै ॥
मत्स्येन सुभगा नारी स्वस्तिकेन च सुप्रजा ।
पद्मेन भूपते. पत्नी जनयेत् भूपति सुतम् ॥
चक्रवर्त्तिस्त्रिया पाणौ नन्द्यावर्त्तप्रदक्षिणः ।
शङ्खातपत्रकमठा राजमातृत्वसूचका ॥
कृषीवलस्य पत्नी स्याच्छकटेन युगेन वा ।
चामराङ्कुशकोदण्डै. राजपत्नी भवेद् ध्रुवम् ॥
अङ्गुष्ठमूलान्निर्गत्य रेखा याति कनिष्ठिकाम् ।
यदि स्यात् पतिहन्त्री सा दूरतस्ता त्यजेत् सुधी. ॥
त्रिशूलासिगदाशक्तिदुन्दुभ्याकृतिरेखया ।
नितम्बिनी कीर्त्तिमती करेण पृथिवीतले ॥
पाटलो वर्त्तुलः स्निग्धो रेखाभूषितमध्यभू ।
सीमन्तिनीनामधरो राज्ञा चैव प्रियो भवेत् ॥
श्यामः स्थूलोऽधरोष्ठः स्यात् वैधव्यकलहप्रदः ।
मसृणो मत्तकाशिन्याश्चोत्तरोष्ठः सुभोगद ॥
पीता श्यामाश्च दशना स्थूला दीर्घा द्विपङ्क्तय ।
शुक्त्याकाराश्च विरला दुःखदौर्भाग्यकारणम् ।
अधस्तादधिकैर्दन्तै मातर भक्षयेत् स्फुटम् ॥
पतिहीना च विकटै' कुलटा विरलैर्भवेत् ।
समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ॥
स्थूलाग्रा मध्यनम्रा च न प्रशस्ता समुन्नता ।
ललना लोचने शस्ते रक्तान्ते कृष्णतारके ॥
गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपक्ष्मिणी ।
उन्नताक्षी न दीर्घायुः वृत्ताक्षी कुलटा भवेत् ॥
मेषाक्षी महिषाक्षी च केकराक्षी न शोभना ।
कामगृहीता नितरा गोपिङ्गाक्षी सुदुर्म्मदा ॥
पारावताक्षी दुःशीला रक्ताक्षी भर्त्तृघातिनी ।
कोटरानयना दुष्टा गजनेत्रा न शोभना ॥
पुंश्चली वामकाणाक्षी वन्ध्या दक्षिणकाणिका ।
मधुपिङ्गाक्षी रमणी धनधान्यसमृद्धिभाक् ।
प्रलम्बमलिक यस्या देवर हन्ति सा ध्रुवम् ॥
रोमशेन शिरालेन प्राशुना, रोगिणी मता ॥
स्थूलमूर्द्धा च विधवा दीर्घशीर्षा च बन्धकी ।
विशालेनापि शिरसा भवेद्दौर्भाग्यभाजनम् ॥
केशा अलिकुलच्छाया, स्निग्धाः सूक्ष्मा. सुकोमला. ।
किञ्चिदाकुञ्चिताग्राश्च कुटिलायातिशोभना.॥
भ्रुवोरन्तो ललाटे वा मशको राज्यसूचक ।
वामे कपोले मशक शोणो मिष्टान्नद. शुभ ॥
तिलक लाञ्छन वापि हृदि सौभाग्यकारणम् ।
यस्या दक्षिणवक्षोजे भवेत् तिलकलाञ्छनम् ॥
कन्याचतुष्टय सूते सूते सा च सुतद्वयम् ।

तिलकं लाञ्छनं शोण यस्या वामकुचे भवेत् ॥
एक पुत्त्र प्रसूयादौ अन्ते च विधवा भवेत् ।
गुह्यस्य दक्षिणे भागे तिलक यदि योषित ॥
तदा क्षितिपते' पत्नी सूते च क्षितिप सुतम् ।
नासाग्रे मशक शोणो महिष्या एव जायते ॥
कृष्ण स एव भर्त्तृघ्नाः पुंश्चल्या वा प्रकी
र्त्तित. ।
नाभेरधस्तात् तिलक मशको लाञ्छन शुभम् ॥
मशकस्तिलक चिह्न गुल्फदेशे दरिद्रकृत् ॥
सुलक्षणापि दु शीला कुलक्षणशिरोमणि ॥
कुलक्षणापि या साध्वी सर्व्वलक्षणभृत्तु सा ।
कृष्णा कपिलकेशी च मिलितभ्रू कुटिस्तथा ।
गमनं सत्वरञ्चैव त्यक्तव्या स्यात् सदा बुधै' ॥
यस्या गमनमात्रेण भूमौ कम्प प्रजायते ।
बह्वाशिनी प्रलोभाच्च ता नारी परिवर्जयेत् ॥
विरला दशना यस्या कृष्णोष्ठी कृष्णजिह्विका
भर्त्तारं प्रथम हन्ति द्वितीयञ्चैव विन्दति ॥
अङ्गुली विरला यस्या' सलोमा गात्रकर्कशा ।
भेका भेकस्तनी क्षुद्रा दूरत परिवर्जयेत् ॥
त्रीणि यस्या प्रलम्बानि ललाट उदर भगम् ।
त्रीणि सा भक्षयेन्नारी श्वशुर देवर पतिम् ॥
ललाटे श्वशुर हन्यात् जठरे देवर तथा ।
भगश्च हन्याद्भर्त्तार महादोषास्त्रय स्मृता' ॥
यस्या अत्युत्कट नार्य्या वक्षश्च विस्तृत भवेत् ।
उत्तरोष्ठे च लोमानि शीघ्र सा भक्षयेत्
पतिम् ॥
चरणानामिका यस्या क्षिति न स्पृशते यदि ।
द्वितीया वा तृतीया वा सा कन्या सुख-
वर्ज्जिता ॥
नासाग्रे दृश्यते यस्या तिलक मशकोऽपि च ।
कृष्णदन्ता कृष्णजिह्वा दशाहेन पति हरेत् ॥
सूक्ष्मकेशा तु या कन्या गौरवर्णा च या भवेत्
अष्टौ जनयते पुत्त्रान् प्राप्नोति विपुल सुखम् ॥"
इति सामुद्रके स्त्रीलक्षण समाप्तम् ॥
(समुद्रसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
५ । ३५ । ४४ ।
"सामुद्रक वाणिजकञ्च चौर
शलाकधूर्त्तञ्च चिकित्सकञ्च ।
अरिञ्च मित्रञ्च कुशीलवञ्च
नैतान् साक्ष्ये त्वधोकुर्व्वीत सप्त ॥")
सामुद्रिक, त्रि, (समुद्रेण प्रोक्त शास्त्रमधीते वेत्तीति वा । ठञ् ।) स्त्रीपुंसचिह्नवेत्ता। इति हारावली ॥ समुद्रसम्बन्धी च ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६८ । २ ।
"सामुद्रिकान् स वणिजस्ततोऽपश्यत् स्थितान्
पथि ।
स तेन सह सार्थेन प्रययौ सागर प्रति ॥")
साम्नो, स्त्री, वैदिकच्छन्दोविशेष । इति केचित् ॥
साम्परायिक, क्लौ, (सपरायाय विपदे प्रभवतीति । सपराय+"तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य ।" ५ । १ । १०१ । इति ठञ् ।) युद्धम् । इत्यमर. । २ । ८ । १०४ ॥ (सम्पराये उत्तरकाले हितम् । सम्पराय+ठक् ।) पारलौकिके, त्रि । यथा,—
"प्रभु' प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्परायिक तस्य दुर्म्मतेर्व्विद्यते फलम् ॥"
इति मनुः । ११ । ३० ।
(सम्पराय युद्धमर्हतीति । तदर्हतीति ठक् । युद्धार्हे, त्रि । यथा, रघु । १७ । ६२ ।
"पित्रा संवर्द्धितो नित्य कृतास्त्र साम्परायिक.
तस्य दण्डवतो दण्ड' स्वदेहान्न व्यशिष्यत ॥")
साम्प्रतं, व्य, (सम् च प्रति च इयो. समाहारः । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) युक्तम् । (यथा, कुमारे । २ । ५५ ।
"इत' स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥")
इदानीम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ११ । २३ ॥
(यथा, ऋतुसंहारे । १ । ७ ।
"समुन्नतस्वेदचिताङ्गसन्धयो
विमुच्य वासांसि गुरूणि साम्प्रतम् ।
स्तनेषु तन्व शुकमुन्नतस्तना
निवेशयन्ते प्रमदा' सयौवनाः ॥"* ॥
सम्प्रति भव साम्प्रतम् । अण् । इदानीन्तने, त्रि । यथा, हरिवंशे । ६ । १६ ।
"वैवस्वतेऽन्तरे चास्मिन् साम्प्रते समुपस्थिते ।
वैण्यात् प्रभृति राजेन्द्र सर्व्वस्यैतस्य सम्भवः ॥"
तथाच तत्रैव । ७ । ३७ ।
"मनोर्वैवस्वतस्यैते वर्त्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ।
इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चैव दशपुत्त्रा महात्मन. ॥"
तथाच तत्रैव । ८ । ४३ ।
"तस्य ते कीर्त्तयिष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ।
विसर्ग भरतश्रेष्ठ साम्प्रतस्य महाद्युते' ॥")
साम्ब, क सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (चुरा० पर०-सक०-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपध. । द्वितीयस्वरी । क, साम्बयति धन लोक. सबध्नाति इत्यर्थः । इति दुर्गादास. ॥
साम्बर, क्लौ, (सम्बरदेशे भवम् । अण् । गड़लवणम् । यथा,—
"गडादिलवणं शुभ्र पृथ्वीज गडदेजम् ।
गडोत्थञ्च महारम्भ साम्बर सम्बरोद्भवम् ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥
साम्बरी, स्त्री,(सम्बरेण कृता । सम्बर+अण्+ङीष् ।) माया । यथा,—
"शाम्बरी साम्बरी माया मायाकृन्द्रिन्द्रजालिके नटे"
इति शब्दरत्नावली ॥
साम्भवी, स्त्री, रक्तलोध्र । इति शब्दचन्द्रिका ॥
साम्मातुर, पु,(सम्मातुरपत्य पुमान् । सम्मातृ+"मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्व्वाया.।" ४।१।११५। इति अण् । उकारश्च ।) सतीतनय । तत्पर्य्याय । भाद्रमातुर २ । इति हेमचन्द्र । ३ । २२० ॥
साम्य, क्लौ, (समस्य भाव । सम+ष्यञ् ।) समता । तुल्यत्वम् । यथा,—
"चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रति-
गृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
साम्यन्त्वेकस्थानत्वम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (साम्यावस्थापन्ने, त्रि । यथा, भागवते । ८ । ३ । १२ ।
"नम' शान्ताय घोराय मूढाय गुणधर्म्मिणे ।
निर्व्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च ॥"
साम्राज्य', क्लौ, (सम्राजो भाव' । ष्यञ् ।) समस्तराज्यम् । (यथा, रघु' । ४ । ५ ।
"छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥"
दशलक्षाधिपत्यम् । यथा,—
"लक्षाधिपत्य राज्यं स्यात् साम्राज्य दश-
लक्षके ।
शतलक्षे महेशानि महासाम्राज्यमुच्यते ॥"
इति वरदातन्त्रे २ पटल' ॥
साम्राणिकर्द्दम, क्लौ, जवादिनामकगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
साम्राणिज', क्लौ, महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
साय, व्य, (स्यति समापयति दिनमिति । सो+वाहुलकात् घञ् । युगागमाश्च ।) सायाह्नः । इत्यमरः । ३ । ४ । १९ । सन्ध्या । इति राजनिर्घण्ट ॥ तथा,—
"दिनान्ते पुंसि सायः स्यात् सायाह्ने साय-
मव्ययम् ।"
इति शब्दार्णव' ॥
(यथा, रघु' । १ । ४८ ।
"सदुष्प्रापयशा प्रापदाश्रम श्रान्तवाहन' ।
साय सयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसख ॥")
सायकाल', पु, (साय सायाह्न' काल ।) सायाह्न । सायसन्ध्यासमय । यथा, स्मृतिसागरधृतमत्स्यसूक्तम् ।
"ज्येष्ठा वाप्यथवा षष्ठी सायकाले न चेद्भवेत् ॥
सायमेव तथापि स्याद्बिल्वशाखाभिमन्त्रणम् ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सायसन्ध्या, स्त्री, (साय सायाह्ने या सन्ध्या।) सायकालोपास्या देवता । सायकालकर्त्तव्योपासना । सायसन्ध्योपासनाकालश्च । तद्विवरण सन्ध्याशब्दे द्रष्टव्यम् । पश्चिमा सन्ध्या । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
"नारायण' स्वय सन्ध्या पस्पर्शाथाग्रपाणिना ।
तत पुरोडाशमय तच्छरीरमभूत् क्षणात् ॥
महामुनेर्म्महायज्ञे तस्मिन् विश्वोपकारिणि ।
नाग्नि क्रव्यादता यातीत्येतदथ तथा कृतम् ॥
एव कृत्वा जगन्नाथस्तत्रैवान्तरधीयत ।
सन्ध्याप्यगच्छदुद्यतेजे तत्र मेधातिथिर्मुनि' ॥
अथ विष्णो. प्रसादेन केनाप्यनुपलक्षिता ।
प्रविवेश तदा यज्ञ सन्ध्या मेधातिथेर्मने. ॥
वशिष्ठेन पुरा या तु वर्णीभूता तु सा सुता ।
उपदिष्टा तपश्चर्त्तुं वचनात् परमेष्ठिन ॥

तमेव ज्ञात्वा मनसि तपश्चर्य्योपदेशकम् ।
पतित्वेन तदा सन्ध्या ब्राह्मण ब्रह्मचारिणम् ॥
समिद्देऽग्नौ महायज्ञे मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः सुता ॥
तस्याः पुरोडाशमयं शरीरं तत्क्षणात्तत ।
दग्ध पुरोडाशगन्ध व्यस्तारयदलक्षितम ॥
वह्निस्तस्याः शरीर तद्दग्ध्वा सूर्य्यस्य मण्डले ।
शुद्ध प्रवेशयामास विष्णोरेवाज्ञया पुन ॥
सूर्य्यो द्विधा विभज्याथ तत्शरीरं तदा रथे ।
स्वके सन्धापयामास प्रीतये पितृदेवयोः ॥
यदूर्द्ध भागं तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमा ।
प्रात सन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रादिमध्यगा ॥
यच्छेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगा ।
सा सायमभवत् सन्ध्या पितृप्रीतिप्रदा सदा ॥
सूर्य्योदयाच्च प्रथम यदा स्यादरुणोदय ।
प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवाना प्रीतिकारिणी ॥
अस्तं गते तत. सूर्य्ये शोणपद्मनिभा सदा ।
उदेति सायसन्ध्या सा पितॄणां मोदकारिणी॥"
इति श्रीकालिकापुराणे अरुन्धतीजन्मकथने २२ अध्याय. ॥

सायसन्ध्यादेवता स्त्री,(सायंसन्ध्याया देवता ।) सरस्वती । इति कविकल्पलता ॥

साय ,पु, (स्यति समापयति दिनमिति । षो + श्याद्व्यधेति णः । ततो युगागमः ।) दिनान्त । इत्यमरः । १ । ४ । ३ ॥ बाण. । इति मेदिनी॥
सायोऽस्त्रयौ विकालके । इति त्रिकाण्डशेष. ॥

सा(शा)यक., पु, (स्यति छिनत्तीति । षो + ण्वुल्+युक् ।) बाणः । (यथा, रामायणे । २ । ३१ । ३० ।
"अभेद्ये कवचे दिव्ये तूणौ चाक्षय्यसायकौ ॥")
खड्ग । इत्यमर । ३।३।२ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४० । १४ ।
"कस्य पाञ्चनखे कोषे सायको हेमविग्रह. ।
प्रमाणरूपसम्पन्न. पीत आकाशसन्निभ ॥"
पञ्चमसंख्या । यथा, साहित्यदर्पणे । ४।२६४।
"महद्भिश्च विरूपैश्च ससृष्टा चैकरूपया ।
वेदचक्षुर्गिरा: शक्रे रिपुबाणाग्निसायका ॥")

सायकपुङ्खा, स्त्री, (सायकस्य पुङ्ख इव पुङ्खो यस्या ।) शरपुङ्खा । इति राजनिर्घण्ट ॥ (सायकस्य पुङ्खे, पु । यथा, रघुः । २ ।३१।
"सखाङ्गुलि सायकपुङ्ख एव
चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥")

सायन्तन , त्रि, (साय भवः । सायम् + "साय-चिरंप्राह्णेप्रागेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ।" ४।३। २३ । इति ट्युल् तुट् च ।) सायकालभव । यथा,—
"सन्ध्यां सायन्तनीं कुर्य्यात् द्वादश्यादिष्वपि
प्रिये ।
अकुर्व्वन्विरय याति यतो नित्यागमक्रिया ॥"
इति हरकौलतन्त्रे प्रथमपटल ॥

सायाह्न, पु, (सायमह्नः । "संख्याविसायेति ।" ६। ३। ११० । ज्ञापकात् समास ।) पञ्चधा-विभक्तदिनपञ्चमांशः । दिवसस्य शेषमुहूर्त्त-त्रयम् । यथा,—
"प्रात कालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्त स्यादपराह्णस्तत. परम् ॥
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तं स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
तत्पर्य्याय ।
"सायो दिनान्तः सायाह्नो विकाल सायमेव च"
इति शब्दरत्नावली ॥

सायिका,स्त्री,क्रमस्थिति । इति शब्दरत्नावली॥

सायी, [न्] पुं, (सायति नाशयति गतिक्लेश-मिति । षै क्षये+णिनि. ।) अश्वारोहः । इति केचित् ॥

सायुज्य, क्ली, (सयुजो सहयोगस्य भाव । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) सहयोग । एकत्वम्। तत्तु पञ्चधामुक्त्यन्तर्गतमुक्तिविशेषः । यथा,—
"सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवन जना:॥"
इति श्रीभागवते । ३ । २८ । १३ ॥
"भक्ताना निष्कामता कैमुतिकन्यायेनाह ।
सालोक्य मया सह एकस्मिन् लोके वासम् ।
सार्ष्टिं समानैश्वर्य्यम् । सामीप्य निकटवर्त्ति-त्वम् । सारूप्य समानरूपताम् । एकत्व सायुज्यम् । उत अपि दीयमानमपि न गृह्णन्ति कुतस्तत्कामना इत्यर्थः ।" इति श्रीधरस्वामी॥
"एकत्व भगवत्सायुज्यं ब्रह्मसायुज्यञ्च । अनयो-स्तत्तौलात्मकत्वेन तत्सेवनार्थत्वाभावात ग्रह-णावश्यकत्वमेवेति भाव. ।"इति क्रमसन्दर्भ ॥

सायि, व्य, दिनान्ते । सायकाले । इति केचित्॥

सार, त् क दौर्ब्बल्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) रेफोपधः । असमारत् । इति दुर्गादास ॥

सार,क्ली,पु,(सार त् क दौर्ब्बल्ये+अच् । सृ गतौ + घञ् इति वा ।) जलम् । धनम् । (यथा, रघु । ४ । ७८ ।
"परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवत सारो राज्ञ सारो हिमा-
द्रिणा ॥")
न्याय्यम् । इति मेदिनी ॥ (सरात् जातम् । सर + अण् ।)नवनीतम् । इति राजनिर्घण्ट. ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । २६ ।
"क्षोरशेषञ्च तन्मथ्य शीत सारमुपाहरेत् ॥"
अमृतम् । यथा, भागवते । ७ । ६ । २५ ।
"धर्म्मादयः किमगुणेन च काङ्क्षितेन
सारंजुषा चरणयोरुपगायता न ॥")
लौहम् । इति भावप्रकाश । विपिनम् । इति शब्दरत्नावली ॥०॥ सारवस्तूनि यथा,—
"सार रसानान्तु घृत घृतसार कुशञ्च यत् ।
कुशस्य सार स्वर्गञ्च स्वर्गात् सारन्तु योषित ॥
अतो राजन् प्रदेयाः स्यु स्त्रियः स्वर्गमभीप्-सत ।
तदेवेह सुख ताभि सह राज्यं नृपोत्तम ॥"
इति वह्निपुराणे दासीदानाध्याय ॥
अपि च ।
"असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
काश्या वास सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शम्भु
सेवनम् ॥"
इति कवितारत्नाकरधृतपुराणवचनम् ॥

सारः, पु, (सृ + "सृ स्थिरे ।" ३।३।१७ । इति घञ् ।) बलम् । (यथा, महाभारते ।१।१५४। २३ ।
"तरस्व भीम मा क्रीड जहि रक्षो विभीषणम् ।
पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्पय ॥")
स्थिरांश. । इत्यमर । ३ । ३ । १७० ॥ (यथा, रघु. । १० । १० ।
"प्रभानुलिप्तश्रीवत्स लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।
कौस्तुभाख्यमपा सारं बिभ्राण बृहतोरसा ॥")
मज्जा । इत्यमर । २ । ४ । १२ ॥ मज्जारम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ वायुः । इति जटाधर. ॥ रोगः । इति धरणिः ॥ पाशक. । इति शब्दरत्नावली ॥ दध्युत्तरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अर्थालङ्कारविशेष. । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७३१ ।
"उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुन. सार उच्यते ॥"
यथा,—
"राज्ये सार वसुधा वसुधायामपि पुर पुरे
सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनासर्व्वस्वम् ॥")

सार , त्रि, (सृ + घञ् ।) अतिदृढ । इति शब्दरत्नावली ॥ वरः । श्रेष्ठ । इत्यमरमेदिनी-करौ ॥ यथा,—
"सर्व्वसारो यथा कृष्णो व्रताना पुण्यक तथा॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे । ३।७०॥
अपि च ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
"जगत् सर्व्वन्तु नि सारमनित्य दुःखभाजनम् ।
उत्पद्यते क्षणादेतत् क्षणादेतत् विपद्यते ॥
यथैवोत्पद्यते सारात्त्रि सार जगदच्युता ।
पुनस्तस्मिन्विलीयन्ते महाप्रलयसङ्गमे ॥
उत्पत्तिप्रलयाभ्यान्तु जगन्निसारतां हरि. ।
शम्भवे दर्शयामास भावेन जगता पति ॥
एक शिव शान्तमनन्तमच्युत
परात्परं ज्ञानमय विशेषम् ।
अहं तमव्ययमचिन्त्यरूप
सारन्त्वेकं नास्ति सार त्वदन्यत् ॥
यस्मादेतज्जायते विश्वमेतत्
यस्माज्ञान स्यात् तत्पदात् स्थितञ्च ।
आकाशवच्चैव घनात्मरूपं त्वा
यद्दिश्य वै म्रियते तत्र सारम् ॥
अष्टाङ्गयोगैर्यदाप्नुमिच्छन्
योगी मुनिस्तत्स्वरूप महेश ।
निवर्त्तते प्राप्य यदेव लोके
तदेव सार सारमन्यत्र नास्ति ॥

सारो द्वितीयो धर्म्मस्तु यो नित्यप्राप्तये भवेत्।
यो वै निवर्त्तको नाम तत्रासारः प्रवर्त्तकः॥
सर्व्वं चरति लोकेऽस्मिन् धर्म्मो नैव च्युतो भवेत्
स्वधर्म्माद्यो न चलति स एवाक्षर उच्यते॥
एतद्ध कथितं सारं निःसारञ्च यथा जगत्।
यथा स्वयं ददर्शाशु शम्भुर्ज्ञानेन खेऽन्तरे॥
एतद्वै दर्शयामास स विष्णुर्जगतां पतिः।
स्वयं जग्राह मनसा ध्यानेनात्मनि शङ्करः॥
सारं तत्त्वं परमं निष्कलं य-
च्छूर्त्या हीनं मूर्त्तिमान् धर्म्म एव।
सारोऽन्योऽसौ सारहीनं तदन्यत्
ज्ञात्वैवैष्य याति नित्यं महाधीः॥"
इति श्रीकालिकापुराणे २७ अध्यायः॥

सारकः, पु, (सारयति मलमिति। सृ+णिच्+ण्वुल्।) जयपालः। इति राजनिर्घण्टः॥ विरेचके, त्रि। इति वैद्यकम्॥

सारखदिरः, पु, (सारं अतिदृढं खदिरः।) दुर्खदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

सारगन्धः, पु, (सारो गन्धो यस्य।) चन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

सारग्राही, [न्] त्रि, (सारं गृह्णातीति। ग्रह+णिनि।) सारग्रहणकर्त्ता॥

सारघ, क्ली, (सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिः कृतमिति सरघा+अण्।) मधु। इति जटाधरः॥
(यथा, भागवते। १०। १६। ४१।
'पीत्वा मुकुन्दमुखसारघमक्षिभृङ्गै-
स्तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोऽह्नि॥")

सारङ्गः, पु, (सरतीति। सृ गतौ+"सृवृञो-र्ह्रस्वश्च।" उणा० १। १२१। इति अङ्गच्। ह्रस्वश्च।) चातकपक्षी। इत्यमरः। २।५।१७॥
(यथा, रामायणे। २। ६३। १६।
"उष्णमन्तर्दधे सद्य स्निग्धा ददृशिरे घनाः।
ततो जहृषिरे सर्व्वे भेकसारङ्गबर्हिणः॥")
हरिणः। (यथा, भट्टिः। ३। २६।
"गोमायुसारङ्गगणाश्च सम्यक्
नायासिषुर्भीमरवाशिषुश्च॥")
मातङ्गः। इति मेदिनी॥ पक्षिभेदः। भृङ्गः। इति विश्वः॥ यथा,—
"नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्ग इव सारभुक्
कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत्॥"
इति श्रीभागवते। १। १८। ७॥
"ननु अधर्म्महेतुं कलिं सर्व्वथा किं न हतवान् तत्राह नानुद्वेष्टीति। सारङ्गो भ्रमर इव सारग्राही। सारमाह यत् यस्मिन् कुशलानि पुण्यानि आशु सङ्कल्पमात्रेण फलन्ति इतराणि पापानि आशु न सिध्यन्ति यतस्तानि कृतान्येव सिध्यन्ति न तु सङ्कल्पितमात्राणीति।" इति श्रीधरस्वामी॥॥ छत्रम्। राजहंसः। चित्रमृगः। (यथा, महाभारते। ७। २२। २१।
"आक्रीडन्तो वहन्ति स्म सारङ्गशवला हयाः॥")
वाद्यभेदः। अंशुकम्। इति शब्दरत्नावली॥ नानावर्णः। मयूरः। कामदेवः। धनुः। केशः।
स्वर्णम्। आभरणम्। पद्मम्। शङ्खः। चन्दनम्। कर्पूरम्। पुष्पम्। कोकिलः। मेघः। पृथिवी। रात्रिः। दीप्तिः। सिंहः। इत्यनेकार्थकोषः॥॥
सारङ्गहरिणमांसगुणाः।
"सारङ्गं जाङ्गलं स्निग्धं मधुरं लघु हृद्यदम्।"
इति राजनिर्घण्टः॥

सारङ्गः, त्रि, (सृ+अङ्गच्।) शबलः। इत्यमरः। ३। ३। २१॥ "शारङ्गश्चातके स्यात्तं शबले हरिणेऽपि च। इति तालव्यादावजयः। अतएव सारङ्गो दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च।" इति भरतः॥

सारङ्गिकः, पु, (सारङ्गं हन्तीति। सारङ्ग+"पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति।" ४।४।३५। इति ठक्।) व्याधः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

सारङ्गी, स्त्री, वाद्यविशेषः। इति केचित्॥

सारजं, क्ली, (सारात् जायते इति। जन+डः।) नवनीतम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

सारणं, क्ली, (सारयतीति। सृ+णिच्+ल्युः।) गन्धभेदः। इति धरणिः॥

सारणः, पु, (सृ+णिच्+ल्युः।) अतीसाररोगः। रावणमन्त्री। इति हेमचन्द्रः॥ भद्रबला। इति धरणिः॥ आम्रातकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

सारणिः, स्त्री, (सृ+णिच्+अनि। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः। २।१०३।) क्षुद्रनदी। प्रसारणी। इत्युणादिकोषः॥

सारणिकः, त्रि, पथिकः। सरणिशब्दात् ष्णिक-प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, महाभारते। १२। ८१। ३६।
"यदा सारणिकान् राजा पुत्रवत् परिरक्षति।
भिनत्ति च न मर्य्यादां स राज्ञो धर्म्म उच्यते॥")

सारणिकघ्नः, पु, (सारणिकान् पथिकान् हन्तीति हन+टक्।) दस्युः। इति केचित्॥

सारणी, स्त्री, (सारणि+वा ङीष्।) प्रसारणी। स्वल्पनदी। इति मेदिनी॥ (यथा, अनर्घराघवे। २। २५।
"आलवालवलयेषु भूरुहा-
मासन्नस्तिमितमन्तरान्तरा।
कैरलीचिकुरभङ्गिभङ्गुरं
सारणीषु पुनरम्बु दृश्यते॥")

सारण्डः, पु, सर्पाण्डः। इति जटाधरः॥

सारतरुः, पु, (सारं जलं तत्प्रधानस्तरुः।) कदलीवृक्षः। इति धनञ्जयः॥

सारथिः, पु, (सरत्यश्वानिति। सृ+अन्तर्भावितण्यर्थः+"सर्त्तेर्णिच्च।" उणा० ४। ८९। इति अथिन्।) रथादिघोटकनियोगकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। नियन्ता २ प्राजिता ३ यन्ता ४ सूतः ५ क्षत्ता ६ सव्येष्टा ७ दक्षिणस्थः ८ रथकुटुम्बी ९। इत्यमरः।२।८।५९-६०॥ सादी १० सव्येष्ठः ११ नियामकः १२ चातुरिकः १३। इति जटाधरः॥ प्रवेता १४ रथनागरः १५। इति शब्दरत्नावली॥ सरथस्यापत्यं सारथिः बाह्वादित इति इञ्ः। सह रथेन वर्त्तते योऽसौ सरथोऽश्वः तं प्रेरयति ढघे कादिति णिर्ब्बा। सारयति अश्वान् इति अस्मात् सृ गतावित्यस्मात् नाप्नोति अथिप्रत्ययो वा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तल्लक्षणं यथा, मात्स्ये। २१५। २०—२१।
"निमित्तशकुनज्ञानी हयशिक्षाविशारदः।
हयायुर्व्वेदतत्त्वज्ञो भूरिभागविशेषवित्॥
स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्व्वपाश्च प्रियंवदः।
शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्त्तितः॥"
समुद्रः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

सारदा, स्त्री, (सारं ददातीति। दा+कः।) सरस्वती। इति शब्दरत्नावली॥ दुर्गा। यथा। शरत्कालबोधनीयत्वेन शारदापदव्युत्पत्तेस्तत्पदं तालव्यादि सारं ददातीति व्युत्पत्तिस्तु काल्पनिकी। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ सारदातरि, त्रि॥

सारद्रुमः, पु, (सारः अतिदृढः द्रुमः।) खदिरः इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ४३। ५८।
"उत्थापयेत् लक्ष्म सहस्रचक्षुषः
सारद्रुमाभग्नकुमारिकान्वितम्॥")

सारपादपः, पु, (सारः अतिदृढः पादपः।) धामनिवृक्षः। इति रत्नमाला॥

सारभाण्डं, क्ली, (सारस्य भाण्डमिव।) पक्वविमपात्रम्। यथा मृगनाभ्यादि॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। २५०।
"समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कृत्रिमम्।
आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना॥")

सारमितिः, पु, वेदः। इति हेमचन्द्रः॥ सारं यथार्थं मीयते ज्ञायते अनेन सारमितिः। सारोपपदात् माधातोर्नाम्नीति तिः॥

सारमूषिका, स्त्री, (सारे मूषिकेव) देवदाली। इति राजनिर्घण्टः॥

सारमेयः, पु, (सरमाया अपत्यं पुमानिति। ढक्।) कुक्कुरः। इत्यमरः। २। १०। २१॥ (यथा, महाभारते। ६। ९। ७२।
"अन्योन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया इवामिषम्।
राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुन्धराम्॥")

सारमेयी, स्त्री, (सरमाया अपत्यं स्त्री। ढक्। ङीप्।) कुक्कुरी। इति शब्दरत्नावली॥

सारलोहं, क्ली, (सारं श्रेष्ठं लोहम्।) लोहसारः। इति भूरिप्रयोगः॥ इस्पात इति भाषा॥

सारवं, त्रि, (सरय्वां भवः। अण्। "दाण्डिनायनहास्तिनायनेति।" ६। ४। १७४। इति निपातनात् साधु।) सरयुनदीसमुत्पन्नः। इत्यमरः। १। १०। ३६॥

सारवर्ज्जितं, त्रि, स्थिरांशरहितः। असारवस्तु। सारेण वर्ज्जितं इति तृतीयातत्पुरुषसमासनिष्पन्नः॥

सारसं, क्ली, (सरसि भवम्। सरस्+अण्।) पद्मम्। इत्यमरः। १। १०। ४०॥ स्त्रीकट्याभरणम्। इति केचित्॥

सारसं, त्रि, (सरसि भवम् । सरस्+अण् ।) सरोवरोद्भवजलादि । तज्जलगुणा' । तथा,—
"नद्याः शैलवराद्याभो यत्र सस्तुत्य तिष्ठति ।
तत् सरोजजल छन्न तदङ्ग. सारस स्मृतम् ॥
सारस सलिल बल्य तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवर रूक्ष बद्धमूत्रमल स्मितम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।
"चार घनं वातकफानुकारि
त्वग्दोषकृत् तत् कटु दीपनञ्च ।
प्रोक्त विपाके भ्रमशोषकारि
स्यात् सारस नो सुखकारि वारि ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

सारस, पु, चन्द्र । इति मेदिनी ॥

सारस, पु स्त्री, (सरसि भव । अण् ।) स्वनामख्यातपक्षी । तत्पर्य्याय' । पुष्कराह्व' २ । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ गोनर्द ३ नाड्डर'४ लक्ष्मण ५ मच्चण ६ सरसीक ७ सरोत्सव' ८ इति शब्दरत्नावली ॥ रसिकः ९ कामी १० । तन्मांसगुणा. । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । महातिसारपित्तग्रहण्यर्शोनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट. ॥ * ॥ तस्य शकुन यथा,—
"इष्टार्थसिद्धि सकलासु दिक्षु
स्यात् सारसद्वन्द्वविलोकनेन ।
श्रुत्वास्य पृष्ठे निनद न गच्छेत्
सिध्यत्यभीष्ट गृह एव यस्मात् ॥
वामेन योषित्कुललाभकारी
शब्दस्तथाग्रे नृपतोऽर्थलब्धैर ।
य सारसाभ्या युगपद्विराव.
क्षतोऽचिरेण क्रमतोऽपि वामः ।
स वेदितव्य. कथितार्थकारी
क्रौञ्चद्वयस्याप्ययमेव वर्ग ॥"
इति वसन्तराजशाकुने सारसवर्ग' ॥

सारसन, क्ली, (सार सनोति ददातीति । षणु दाने+अच् ।) काञ्ची । स्त्रीकव्याभरणम् । इत्यमर' ।२।६।१०९ ॥ अस्य पर्य्याय काञ्चो शब्दे द्रष्टव्य ॥,कञ्चुकदार्व्यार्थं मध्यकायनिबद्धपट्टिकादि । तत्पर्य्याय । अधिकाङ्गम् २ । इत्यमर । २ । ८ । ६३ ॥ द्वे कञ्चुकदार्व्यार्थं मध्यकाये निबद्धे पट्टिकादौ । सकञ्चुका सन्नाहा मध्ये दार्व्यार्थं यद्बध्नन्ति तत् सारसन अधिकाङ्गञ्चोच्यते । इति भरत. ॥ (यथा, किराते । १८ । ३२ ॥
"तवोत्तरीय करिचर्म्म साङ्गज
ज्वलन्मनि सारसन महानहि. ।
सगात्यपङ्क्ति शवभस्म चन्दन
कला हिमांशोश्च समञ्चकासत ॥")

सारसी, स्त्री, (सारस+जातौ ङीष् ।) सारसपक्षी । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । ११ । १८ । १४ ।
"हसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ।
सारस्य इव रासन्त्य. पतिता पश्य माधव ! ॥")

सारस्वत', पु, सरस्वती देवतास्येति । अण् ।) विल्वदण्ड । (सरस्वत्या अयमिति । तस्येदमित्यण् ।) देशविशेषः । स तु हस्तिनापुरस्य उत्तरपश्चिमभागे प्रसिद्धः । इति हेमचन्द्र ॥ यथा । कूर्म्माङ्गस्थदेशानाह ।
"मध्ये सारस्वता मत्स्या शूरसेना समाथुराः
पाञ्चालशाल्वमाण्डव्यकुरुक्षेत्रगजाह्वया. ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
सरस्वतीनदीपुत्त्रमुनिविशेषः । सारस्वतदेशोद्भवब्राह्मण । यथा,—
"सारस्वता कान्यकुब्जा गौडमैथिलकोत्कला. ।
पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिन ॥"
इति पुराणम् ॥
कल्पविशेष ॥ यथा,—
'सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा. ।
तद्वृत्तान्तोद्भव लोके तद्भागवतमुच्यते ॥"
इति मात्स्ये ५० अध्याय ॥
व्याकरणविशेष । (नवमद्वापरयुगस्य व्यास. । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २८ ।
"सारस्वतस्तु नवमे त्रिधामा दशमे तथा ॥"
घृतविशेषे, क्ली । यथा,—
"समूलपत्रामादाय ब्राह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा ।
उदूखले चोदयित्वा रस वस्त्रेण गालयेत् ॥
रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थ विपाचयेत् ।
औषधानि तु पेष्याणि तानीमानि प्रदापयेत् ॥
हरिद्रा मालती कुष्ठ त्रिवृती सहरीतकी ।
एतेषा पलिकान्भागान् शेषाणिकार्षिकाणि तु
पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सैन्धव शर्करा वचा ।
सर्व्वमेतत् समालोड्य शनैर्मृदग्निना पचेत् ॥
एतत्प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिश्च जायते ।
सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरै सह गीयते ॥
अर्द्धमासप्रयोगेण सोमराजीवपुर्भवेत् ।
माससात्रप्रयोगेन श्रुतमात्रन्तु धारयेत् ॥
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि अर्शांसि विविधानि च ।
पञ्चगुल्मान् प्रमेहांश्च कास पञ्चविध जयेत् ॥
बन्ध्यानाञ्चैव नारीणा नराणामल्परेतसाम् ।
घृत सारस्वत नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनन् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहे रसायनाधिकारे ॥
इदमेव ब्राह्मीघृतमित्याख्ययापि प्रसिद्धम् ॥*॥
त्रि, सरस्वतीसम्बन्धी । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ८३ ।
"वर्णिना हि वधो यत्र यत्र साक्ष्यनृत वदेत् ।
तत्पावनाय निर्व्वाप्यश्चरु. सारस्वतो द्विजै ॥")
सारस्वतदेशसम्बन्धी ॥ (सरस्वतीनदीसम्बन्धी । यथा, मेघदूते । ५१ ।
'कृत्वा तासामभिगममपा सौम्य सारस्वतीनामन्त शुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्ण ॥")

सारस्वतकल्प , पु, (सारस्वत, कल्प ।) सरस्वत्युपासनाप्रकरणम् । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"शृणु ब्रह्मन् पर गुह्य कल्प सारस्वत मम ।
यस्य विज्ञानमात्रेण जाड्यापहरण भवेत् ॥
सर्व्वशास्त्रप्रकाशश्च सर्व्वज्ञो जायतेऽचिरात् ।
अभ्यासाञ्च भवेद्यस्य वाचश्चित्रा भवन्ति हि ॥
अवापुस्त्रिदशा व्याप्त वागीशत्व बृहस्पतिः ।
द्वैपायनोऽपि या ज्ञात्वा वेदव्यासोऽभवन्मुनि.॥
मन्त्रोद्धार प्रवक्ष्यामि साङ्गावरणपूजनै ।
अनन्त बिन्दुना युक्त वामगण्डान्तभूषितम् ॥
जपेत् द्वादशलक्षन्तु मूकोऽपि वाक्पतिर्भवेत्
नाभौ शुभ्रारविन्दञ्च ध्यायेद्दशदल सुधी ॥
तन्मध्ये भावयेन्मन्त्री मण्डलाना त्रय चिरम् ।
रत्नसिंहासन तत्र वर्णज्योत्स्नामय पुन' ॥
तस्योपरि पुनर्ध्यायेद्देवीं वागीश्वरीं ततः ।
मुक्ताकान्तिनिभा देवीं ज्योत्स्नाजालविकाशिनीम् ॥
मुक्ताहारयुता शुभ्रा शशिखण्डविमण्डिताम् ।
बिभ्रती दक्षहस्ताभ्या व्याख्या वर्णस्य मालिकाम् ॥
अमृतेन तथा पूर्ण घट दिव्यञ्च पुस्तकम् ।
दधती वामहस्ताभ्या पीनस्तनभरान्विताम् ॥
मध्ये क्षीणा तथा स्वच्छा नानारत्नविभूषिताम्
आत्माभेदेन ध्यात्वैव तत सपूजयेत् क्रमात् ॥
आद्येन दीर्घयुक्तेन कुर्य्यादङ्गानि हस्तयो. ।
हृदयादौ तथा कुर्य्याद्बीजेनाङ्गक्रिया पुनः ॥
भ्रुवोर्म्मध्ये तथा नाभौ गुह्ये च देशिकस्तथा ।
न्यसेद्बीज पुनर्वस्तौ व्यापक विन्यसेत्तत. ॥
पीठन्यास तनौ कुर्य्यात् देवताभावशुद्धये ।
मातृकायान्तु यत् प्रोक्त पीठमभ्यर्च्चय यत्नत' ॥
वर्णाब्जेनासन दद्यात् मूर्त्ति मूलेन कल्पयेत ।
आवाह्य पूजयेत्तस्या देवी वागीश्वरी तत ॥
अङ्गं प्रथमा वृत्ति स्यात् द्वितीया शक्तिभिस्तत ।
दलाग्रेषु समभ्यर्च्चय ब्रह्माण्याद्या यथाविधि ॥
लाकपाला बहि. पूज्यास्तेषामस्त्राणि तद्बहि ।
एव सम्पूजयेन्मन्त्रा जपहोमरतस्तदा ॥
कवित्व लभते वाग्मी लक्षैर्द्वादशभिर्ध्रुवम् ।
प्रातर्जप्त्वा सहस्रन्तु पिबेद्ब्राह्मीं वचान्विताम्
न विस्मरति मेधावी श्रुतान् वेदागमानपि ।
कण्ठमात्रोदके स्थित्वा ध्यायेन्मार्त्तण्डमण्डले ॥
ज्योति पुञ्जनिभा देवी परिवारसमन्विताम् ।
वराभययुता हस्ते मुद्रापुस्तकधारिणीम् ॥
जपन् सहस्रमाणेन षण्मास विजितेन्द्रिय ।
भीमा सम्प्राप्य वाक्सिद्धि कवीनामग्रणीर्भवेत्
अथ योग प्रवक्ष्यामि जाड्यनाशकर परम् ।
रात्रिशेषे समुत्थाय शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
शुद्धभावेन चात्मान गुरुञ्च परिकल्पयेत् ।
तत्प्रभापटलव्याप्त जगत् सर्व्व विचिन्तयेत् ॥
मूलाधार स्थिता देवी कुण्डली परदेवताम् ।
सुप्ता प्रोत्थाप्य ता शक्त्या क्रमाच्चक्राणि भेदयेत्
तत परशिवे नीत्वा सौषीश्च प्रापयेत्तत. ।
ऊर्द्ध्वग्रन्थि विनिर्भिद्य जिह्वा दीपस्वरूपिणीम्
बीजरूपस्वशक्त्या तु प्रोल्लसन्ती परात्मिकाम् ।
शब्दब्रह्मस्वरूपाञ्च निश्चला चिन्तयेत् पुन. ॥
तत्प्रभापटलव्याप्त शरीर चिन्तयेत्ततः ॥

नित्यं सहस्रमानेन जपेत् संवत्सरं यदि ।
ततः सञ्जायते मन्त्री वाचस्पतिरिवापरः ॥
छन्दोऽलङ्कारतर्कादिनानाशास्त्रार्थविद्भवेत् ।
कवित्वं ज्ञानशक्त्या तु पाण्डित्यमधिकं भवेत्॥*
अथापरं प्रवक्ष्यामि योगं भुवि सुदुर्लभम् ।
नाभिचक्रस्थितां सौम्यां रक्ताकारां विचि-
न्तयेत् ॥
क्षौमाबद्धनितम्बाञ्च रत्नाभरणभूषिताम् ।
पाशाङ्कुशधरां दिव्यां वराभययुतां पुनः ॥
दृष्ट्या चामृतवर्षिण्या पूरयन्तीं मनोरथान् ।
एवं ध्यात्वा जपेल्लक्षं मनुजो विजितः ततः ॥
होमं कुर्य्यात् त्रिमध्वक्तरक्तोत्पलयुतैर्द्विजः ।
ततः सन्तर्पयेद्देवीं दुग्धयुक्तेन सर्पिषा ॥
पायसेन बलिं दद्यात् दधिपिष्टमधुप्लुते ।
एवं कृत्वा विधानन्तु साक्षाद्वै श्रवणो भवेत् ॥
सिद्धार्थैस्त्रिमधुरोपेतैर्हुत्वा जगद्वशं नयेत् ।
पद्मदानेन महतीं प्राप्नुयात् श्रियमूर्जिताम् ॥
देवीहृदयविद्याया नास्ति किञ्चित् सुदुर्लभम्
स्नेहभावेन सम्प्रोक्तं न देयं यस्य कस्यचित् ॥
एतत्ते कथितं दिव्यं विद्योत्पत्तेश्च कारणम् ।
विष्णुना दत्तमस्मभ्यं मया तुभ्यं द्विजोत्तम ॥
सिद्धमन्त्री यदा मन्त्री बालिशस्यापि मूर्द्धनि ।
हस्तं दत्त्वा जपेत् सोऽपि शीघ्रं वाचमन-
र्गलाम् ॥”

इति स्वायम्भुवमातृकातन्त्रे सारस्वतः पटलः ।
इति तन्त्रसारः ॥

सारस्वतव्रत, पु, (सारस्वतं सरस्वतीदेवताकः व्रतः ।) सरस्वत्या व्रतविशेषः । यथा,—

मनुरुवाच ।
“मधुरा भारती केन व्रतेन मधुसूदन ।
तथैव जनसौभाग्यमतिविद्यासुकौशलम् ॥
अभेदश्चापि दम्पत्योस्तथा बन्धुधनेन च ।
आयुश्च विपुलं पुंसां तन्मे कथय माधव ॥
मत्स्य उवाच ।
सम्यक् पृष्टं त्वया राजन् शृणु सारस्वतं व्रतम्
यस्य सङ्कीर्त्तनादेव तुष्यतीह सरस्वती ॥
यो यद्भक्तः पुमान् कुर्य्यादेतद्व्रतमनुत्तमम् ।
तद्वासरादौ सम्पूज्य विप्रानेतत् समारभेत् ॥
अथवादित्यवारेण ग्रहताराबलेन वा ।
पायसं भोजयेद्विद्वान् कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
शुक्लवस्त्राणि दत्त्वा च सहिरण्यानि शक्तितः ।
गायत्रीं पूजयेद्भक्त्या शुक्लमाल्यानुलेपनैः ॥
यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्व्वाणि नृत्यगीतादिकञ्च यत्
न विहीनं त्वया देवि तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा मतिः ।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति ॥
एवं सम्पूज्य गायत्रीं वीणाक्षमालाधारिणीम् ।
शुक्लपुष्पाक्षतैर्भक्त्या सकमण्डलुपुस्तकाम् ॥
मौनव्रतेन भुञ्जीत सायं प्रातश्च धर्म्मवित् ।
पञ्चम्यां प्रतिपक्षञ्च पूजयेत् शब्दवासिनीम् ॥
तथैव तण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम् ।
क्षीरं दद्याद्धिरण्यञ्च गायत्री प्रीयतामिति ॥
सन्ध्यायाञ्च तथा मौनमेतत् कुर्व्वन् समाचरेत् ।
नान्तराभोजनं कुर्य्यात् यावन्मासास्त्रयोदश ॥
समाप्ते तु व्रते दद्यात् भोजनं शुक्लतण्डुलैः ।
सुवर्णं वस्त्रयुग्मञ्च गाञ्च विप्राय शोभनाम् ।
देव्या वितानं घण्टाञ्च सितनेत्रपटावृताम् ।
चन्दनं वस्त्रयुग्मञ्च दध्यन्नं शिखरं पुनः ।
तथोपदेष्टारमपि भक्त्या सम्पूजयेद्गुरुम् ॥
वित्तशाठ्येन रहितो वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् सारस्वतं व्रतम् ।
विद्यावानर्थयुक्तश्च व्यक्तकण्ठश्च जायते ॥
सरस्वत्याः प्रसादेन ब्रह्मलोके महीयते ।
नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी
ब्रह्मलोके वसेद्राजन् यावत् कल्पायुतत्रयम् ।
सारस्वतं व्रतं यस्तु शृणुयादथवा पठेत् ।
विद्याधरपुरे सोऽपि वसेदब्दायुतत्रयम् ॥”
इति मत्स्यपुराणे । ६६ । १—२४ ॥

सारस्वताः, पुं भूम्नि, (सारस्वते भवाः । अण् ।) सारस्वतदेशजातमनुष्यः । यथा, हेमचन्द्रे ।
“काश्मीरास्तु माधुमताः सारस्वतास्तु विक-
र्णिकाः ॥”

सारस्वतोत्सव, पुं, (सारस्वतः सरस्वतीसम्बन्धी उत्सवः ।) सरस्वत्या उत्सवः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अस्य प्रमाणादिकं सरस्वतीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सारा, स्त्री, (सारयतीति । सृ + णिच् + अच् । टाप् ।) कृष्णत्रिवृता । इति शब्दरत्नावली ॥ दूर्व्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्नुहीभेदः ॥ शातला अनेन नाम्ना प्रसिद्धा ॥ यथा,—
“सातला सप्तला सारा विमला विदुला च सा
तथा निगदिता भूरिफेना चर्म्मकषेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

साराल, पुं, (सारेण सरणेन अलति पर्य्याप्नोतीति । अल अच् ।) तिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सारि, पुं, स्त्री, (सरतीति । सृ + इण् ।) पाशकः । इति शब्दरत्नावली ॥

सारिका, स्त्री, (सरति गच्छतीति ॥ सृ + ण्वुल् टाप् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ शालिक इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५३ । २२ ।
“मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण ।
सारिका ।
यत्तस्याः श्रूयते वाक्यं शुक पादमरेर्दंश ॥”)
तत्पर्य्यायः । पीतपादा २ गोराटी ३ गोकिराटिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ शारिका ५ सारी ६ शारी ७ चित्रलोचना ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ मधुरालापा ९ पूती १० मेधाविनी ११ गोराण्टिका १२ गोकिराटी १३ गोरिका १४ कलहप्रिया १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥]

सारिणी, स्त्री, (सरतीति । सृ + णिनि । ङीप् ।) सहदेवी । कार्पासी । दुरालभा । कपिलशिंशपा । प्रसारिणी । रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सारिवा, स्त्री, लताविशेषः । अनन्तमूल इति ख्याता । गौरिया साउ इति हिन्दी भाषा । सा तु जम्बुपत्रा दुग्धगर्भा प्रततिर्भवति । तत्पर्य्यायः । शारदा २ गोपी ३ गोपकन्या ४ गोपवल्ली ५ प्रतानिका ६ लता ७ आस्फोता ८ काष्ठसारिवा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोपा १० उत्पलसारिवा ११ अनन्ता १२ शारिवा १३ श्यामा १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तप्रणाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ कृष्णसारिवा । सा तु इन्द्रजम्बुपत्रा सुगन्धा कालघण्टेति प्रसिद्धा । करिया साउ इति हिन्दी भाषा । श्यामालता इति वङ्गभाषा । तत्पर्य्यायः । कृष्णमूली २ कृष्णा ३ चन्दनसारिवा ४ भद्रा ५ चन्द्रनगोपा ६ चन्दना ७ कृष्णवल्ली ८ । अस्या गुणाः । त्रिदोषशमनत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुरसत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“सारिवाद्वौ तु मधुरौ हिमौ भूतनिकृन्तनौ ।
कुष्ठकण्डुज्वरहरौ देहदुर्गन्धिनाशनौ ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
किञ्च ।
“सारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।
अग्निमान्द्यरुचिश्वासकासामविषनाशनम् ।
दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातिसारनाशनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सारी, स्त्री, (सारि + वा ङीष् ।) सारिकापक्षिणी । पाशकः । इति शब्दरत्नावली ॥ सप्तला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सप्तलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

सारोष्ट्रिक, पुं, (सारोष्ट्रे देशे भवः । सारोष्ट्र + ठञ् ।) विषभेदः । सारोष्ट्रो देशभेदस्तत्र भवः सारोष्ट्रिकः ठचे कादिति णिक दस्यादिः । सुराष्ट्रशब्दात् सौराष्ट्रिकः । इति स्वामी । इत्यमरभरतौ । १ । ८ । १० ॥

सार्थः, पुं, (सरतीति । सृ + “ससर्त्तिभ्यां थन्” उणा० २ । ५ । इति थन् । स च णित् ।) जन्तुसङ्घः । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥ वणिक्समूहः । (यथा, रघुः । १७ । ६४ ।
“वापीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेष्विव ।
सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चेरुर्वेश्मस्विवाद्रिषु ॥”)
समूहमात्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८६ । ४९ ।
“पश्चिमे शर्व्वरीभागे नोमृकोलूकपिङ्गलाः ।
सर्व्व एव विपर्य्यस्ता ज्ञाता. सार्थेषु योषिताम् ॥”)

सार्थः, त्रि, अर्थेन सह वर्त्तमानः । अर्थयुक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, वनपर्व्वणि ।

"सार्थः प्रसवतो मित्रं भार्य्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानमित्रं मरिष्यतः ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सार्थकः, त्रि, (सार्थ+कन् ।) अर्थेन सह वर्त्तमानः । यथा,—
"शब्दान्तरमपेक्ष्यैव सार्थकः सार्थबोधकृत् ।
प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा ॥"
इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥
(सफलः । यथा, भागवते । १० । ४१ । ४५ ।
"प्राह नः सार्थकं जन्म पावितञ्च कुलं प्रभो ।
पितृदेवर्षयो मह्यं तुष्टा ह्यागमनेन वाम् ॥"

सार्थवाहः, पु, (सार्थं वहतीति । वह+अण् ।) वणिक् । इत्यमरः । २ । ९ । ७८ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । ११ ।
"भुक्तोत्तरं सहृदयराज्ञानीसंस्थित कदाचित्तम् ।
अभ्येत्य सार्थवाहो दत्तमहार्घोपहारमणिकनकः ॥")

सार्द्रं, त्रि, (आर्द्रेण सह वर्त्तमानम् ।) आर्द्रम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥ आर्द्रयुक्ते, त्रि ।
"अङ्गुष्ठमात्रं स्थौल्येन बाहुमात्र प्रमाणतः ।
सार्द्रश्च सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृताङ्गिरोवचनम् ॥

सार्द्धं, व्य, सहितम् । इत्यमरः । ३।४।४ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २७ । २ ।
"सुशर्म्मा भ्रातृभि. सार्द्धं युद्धार्थी पृष्ठतोऽन्वयात् ॥")

सार्द्ध, त्रि, अर्द्धेन सह वर्त्तमानम् । अर्द्धयुक्तम् । यथा,—
"मुनिभिर्द्विरशन प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिना नित्यम् ।
अहनि च तथा तमस्विन्या सार्द्धप्रहरयामान्तः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपि च ।
"गतेऽब्दे द्वितये सार्द्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये ।
दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासक ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

सार्पिषः, त्रि, (सर्पिषः अयं सर्पिषा संस्कृतो वा । सर्पिष्+अण् ।) सर्पिःसम्बन्धी । सर्पिःसंस्कृतवस्तु । सर्पिःशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सार्पिष्कं, त्रि, (सर्पिष्+"तेन संस्कृतम् ॥"इति ठक् ।) सर्पिषा संस्कृतम् । यथा,—
"सार्पिष्कं दाधिक सर्पिर्दधिभ्यां संस्कृतं क्रमात् ।"
इति हेमचन्द्रः ॥

सार्प्यः, पुं, (सर्पो देवता यस्य । ष्यञ् ।) अश्लेषानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्र. ॥ (यथा, रामायणे । १ । १८ । १५ ।
"पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधीः ।
सार्प्ये जातौ तु सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवौ ॥" सर्पस्यायमिति ।) सर्पसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सार्व्वः, पु, (सर्व्वस्मै हितः । सर्व्व+"सर्व्वसर्व्वपुरुषाभ्यां णढञौ ।"५ । १ । १० । इति णः ।) बुद्धः । जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्व्वसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सार्व्वजनिकः, त्रि, (सर्व्वजनाय हितः । "सर्व्वजनात् ठञ्खञौ ।" ५ । १ । ९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठञ् ।) सकलजनहितः । सर्व्वजनशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सार्व्वजनीनः, त्रि, (सर्व्वजनाय हितः । सर्व्वजन+खः ।) सार्व्वजनिकः । सर्व्वजनशब्दात् णीनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सार्व्वभौमः, पु, (सर्व्वभूमौ विदितः । "तत्र विदितः इति च ।" ५।१।४३। इत्यण् ।) उत्तरदिग्गजः । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥ सर्व्वभूमीश्वरः । तत्पर्य्यायः । चक्रवर्त्ती २ एकराट् ३ नृपाग्रणीः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ९३ । ९ ।
"भरतस्य च वीरस्य सार्व्वभौमस्य पार्थिव ! ।
भुव प्राप्स्यति दुष्प्रापान् लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥")
विदूरथपुत्त्रः । यथा,—
"परिक्षिरनपत्योऽभूत् सुरथो नाम जाह्नवः ।
ततो विदूरथस्तस्मात् सार्व्वभौमस्ततोऽभवत् ॥"
इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २२ अध्यायः ॥
(पुरुवंशीयाहंयातिनृपस्य पुत्त्रः । यथा, महाभारते । १ । ९५ । १५—१६ । "अहयातिः खलु कृतवीर्य्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं नाम । तस्यामस्य यज्ञे सार्व्वभौमः । सार्व्वभौमः खलु जित्वा जहार कैकेयीं सुनन्दां नाम तामुपयेमे ॥"*॥) सकलभूमिसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सार्व्वलौकिकः, त्रि, (सर्व्वलोके विदित. । "लोकसर्व्वलोकात् ठञ् ।" ५।१।४४ । इति ठञ् ।) सर्व्वजनविदितः । यथा,—
"भवन्त कार्त्तवीर्य्यो यो हीनपक्षमचीकरत् ।
जिगाय तस्य हन्तार स रामः सार्व्वलौकिकः ॥"
इति भट्टिकाव्ये ५ सर्गः ॥
सार्व्वलौकिक सर्व्वलोकविदितः । इति तट्टीका ॥

सार्व्ववेद्यः, पु, (सर्व्ववेद वेत्तीति । सर्व्ववेद+ष्यञ् ।) सकलवेदज्ञब्राह्मणः । सर्व्ववेदशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सार्षप, त्रि, (सर्षपस्यायमिति । सर्षप+अण् ।) सर्षपसम्बन्धीयशाकतैलादिः । यथा,—
"घृतञ्च सार्षप तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
अदुष्ट पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यश ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सालः, पु, (शल्यते इति । शल गतौ+घञ् ।) शालमत्स्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ वृक्षमात्रम् । प्राकारः । इति मेदिनी ॥ रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सारोऽस्त्यस्येति । अच् । रस्य लः ।) स्वनामख्यातवृक्षः । इत्यमर । २ । २ । ३ ॥ सखुया इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । सर्ज्जः २ सर्ज्जरस ३ कार्श्यः ४ कार्शकर्णोत्थः ५ वल्लीवृक्षः ६ चीरपर्णः ७ रालकार्श्यः ८ पुस्तकान्तरे राल कार्श्यश्चेति शब्दद्वयम् । अजकर्णकः ९ अश्वकर्णः १० कषायी ११ ललनः १२ गन्धवृक्षकः १३ वंशः १४ रालनिर्यासः १५ दिव्यसारः १६ सुरेष्टक १७ शूरः १८ अग्निवल्लभः १९ यक्षधूपः २० सिंहक २१ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । हिमत्वम् । स्निग्धत्वम् । अतिसारपित्तास्रदोषकुष्ठकण्डूविस्फोटवातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"सालस्तु सर्ज्जकार्श्याश्वकर्णकाः शस्यसम्बरः ।
अश्वकर्णः कषायः स्याद्धरेत् स्वेदकफक्रिमीन् ॥
व्रणविद्रधिबाधिर्य्ययोनिकर्णगदान् हरेत् ॥"
अथ सालप्रभेदाः ।
"सर्ज्जकोऽन्योऽजकर्णः स्याच्छालो मरिचपत्रकः
अजकर्णः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति ।
कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेहकुष्ठविषव्रणान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

सालङ्गः, पु, रागस्य प्रकारविशेष । यो रागो रागान्तराभिश्रितः सन् रागान्तराभासयुक्तः । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

सालनः, पु, (सालः कारणत्वेनास्त्यस्येति । पमादित्वात् नः ।) सर्ज्जरसः । इति रत्नमाला ॥

सालनिर्यासः, पु, (सालस्य निर्य्यासः ।) सर्ज्जरसः । इति रत्नमाला ॥

सालपर्णी, स्त्री, (सालस्य पर्णमिव पर्णमस्या. । ङीष् ।) शालपर्णी । इत्यमरः । २।४।११५ ॥ शालपानि इति भाषा । यथा,—
"शालपर्णी सालपर्णी स्थिरा चांशुमती ध्रुवा ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
"अभावे पृश्निपर्ण्याश्च शालपर्णीं नियोजयेत् ।"
इति वैद्यशास्त्रम् ॥

सालपुष्पं, क्ली, (सालस्येव पुष्पमस्य ।) स्थलपद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥

सालभञ्जिका, स्त्री, (सार भनक्तीति । भञ्ज+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् । रस्य लः ।) पुत्तलिका । यथा,—
"पाञ्चालिका तु पाञ्चाली पुत्तिका सालभञ्जिका ।"
इति जटाधरः ।
वेश्या । यथा,—
"वेश्या तु गणिका क्षुद्रा वारस्त्री सालभञ्जिका"
इति च जटाधरः ॥

सालरस, पुं, (सालस्य रस ।) रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सालवाहनः, पु, (सालः तन्नामा यक्षो वाहनं यस्य ।) शालिवाहनराजः । इति केचित् ॥ (अस्य विवरण सातवाहनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

सालवेष्टः, पु, (सालस्य वेष्ट निर्य्यासः ।) धूनकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

सालशृङ्ग, क्ली, (सालस्य शृङ्गमिव ।) प्राचीरायम् । इति केचित् ॥

साला,स्त्री,(शाल' प्रकारोऽस्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) गृहम् । इत्यमरटीकायां भरत' ॥
सालाकारी, स्त्री, युद्धे पराजितनारी । इति केचित् ॥
सालातुरीय',पु,पाणिनिमुनि' । इति हेमचन्द्रः॥ तालव्यशकारादिः साधुपाठः । यथा,—
"शालातुरीयशालङ्किदाक्षिपुत्राश्च पाणिनौ ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
सालार, क्ली, (साला रातीति । रा+क' ।) द्रव्यरक्षणार्थभित्तिस्थकीलकः । डाण्डा इति भाषा । इति केचित् ॥
सालावृकः, पु, (सालाया वृक इव ।) कुक्कुरः । शृगाल । तरक्षु । इति केचित् ॥ तालव्यशकारादिश्चायम् ॥
सालूर', पु, मण्डूकः । इति शब्दरत्नावली ॥ तालव्यशकारादिश्च ॥
सालेय ,पु,मधुरिका । इत्यमरटीका ॥ तालव्यशकारादिश्च ॥
साल्व',पुं,विष्णुवध्यराजविशेषः । इति हेमचन्द्र' स तु सौभदेशाधिपतिः । इति महाभारते कर्णपर्व्व ॥ देशविशेष । तद्देशस्थे, पु भूम्नि । तद्देशसम्बन्धिनि, त्रि ॥ तालव्यशादिश्च ॥
साल्वहा, [न्] पुं, (साल्व हन्तीति । हन्+ क्विप् ।) विष्णु' । इति हेमचन्द्र' ॥
साल्विक ,पु,पक्षिविशेषः । सालिक इति भाषा यथा,—
"शशमक्ष' क्षुद्रचुडो मूथलक्षाश्च साल्विक ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सावक , त्रि, शिशु । इति केचित् ॥ तालव्यशकारादि साधुपाठ ॥
सावधान , त्रि, (अवधानेन सह वर्त्तमान' ।) सचेतन । सतर्क. । यथा, श्राद्धतत्त्वे ।
"आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदा' ।
ये चात्र विहिता श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥"
सावनं,क्ली,(सवन सोमयज्ञस्नान तस्येदमित्यण्) सवनसम्बन्धिदिनम् । यथा । सोमयागे सवनत्रयस्याहोरात्रसाध्यत्वात् तत्सम्बन्धि दिन सावनम् । इति माधवाचार्य्य ॥ अपि च । ब्रह्मसिद्धान्ते । सावन दण्डा षष्टिरह स्वलग्नस्वगुणांशाब्धास्तदैन भवेत् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथाच सूर्य्यसिद्धान्ते ।
"उदयादुदय भानो सावन तत् प्रकीर्त्तितम् ।
सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु ते ॥")
सावन , पु , (सवनस्यायमिति । अण्) यज्ञकर्म्मान्त । यजमान । वरुण । इति मेदिनी॥ दिवसविशेष' । यथा,—
"तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्त्तितः ।
अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृत ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
मासभेद । स च त्रिंशदहोरात्रात्मक । यथा,
"नियता सौरदिवसै. सावनः परिकीर्त्तित. ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

अपि च । ब्रह्मसिद्धान्ते ।
"चान्द्र' शुक्लादिदर्शान्त' सावनस्त्रिंशता दिनैः ।
एकराशौ रविर्यावत् काल मासः स भास्कर' ।
सर्व्वर्क्षपरिवर्त्तैश्च नाक्षत्र इति चोच्यते ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे च ।
"सन्निकर्षादथारभ्य सन्निकर्षमथापरम् ।
चन्द्रार्कयोर्बुधैर्म्मासश्चान्द्र इत्यभिधीयते ।
सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्य्योदया स्मृता' ॥
आदित्यराशिभोगेन सौरो मास प्रकीर्त्तित' ।
सर्व्वर्क्षपरिवर्त्तैश्च नाक्षत्र इति चोच्यते ॥" * ॥
सावनमासकर्त्तव्यकर्म्मादि यथा,—
"सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तित' ॥
पितामहः ।
"आब्दिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमस' स्मृत' ।
विवाहादौ स्मृत. सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ॥"
अत्र आदिपदेन सवनमृतिहविर्मायश्चित्ताशुद्धाया-शौच-गर्भाधान-पुसवन-सीमन्तोन्नयन-नामकरणान्नप्राशन-निष्क्रमण-चूडादिग्रहणम् । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
"अध्यायनञ्च ग्रहचारकर्म्म
सौरेण मानेन सदाध्यवस्येत् ।
सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन
लौकयञ्च यत् स्याद्व्यवहारकर्म्म ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
वर्षविशेष । यथा,—
"सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।
सावनेन च मानेन दिनषट्क प्रपूर्य्यते ॥"
सौरसवत्सरे दिनषट्काधिक सावन. सवत्सरो भवतीति । इति मलमासतत्त्वम् ॥
सावर',पु,(सवराणामयमिति । अण् ।) लोध्र । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । २२ ।
"शारिवोत्पलषष्ठ्याह्वसावरागुरुचन्दनैः ॥") पापम् । अपराध । इति विश्व' ॥ (मृगविशेषमासे, क्ली । तस्य गुणा यथा,—
"सावर पलल स्निग्ध शीतल गुरु च स्मृतम् ।
रसे पाके च मधुर कफद रक्तपित्तहृत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥) तालव्यशकारादिरप्ययम् ॥
सावर्ण ,पु, (सवर्ण एव । स्वार्थे अण् । सवर्णायाः छायाया अपत्यमिति अण् वा ।) अष्टममनु' । यथा,—
"छायासञ्ज्ञासुतो योऽसौ द्वितीय कथितो मनु
पूर्व्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णस्तेन कथ्यते ॥"
इति देवीभागवतम् ॥
(तथाच हरिवंशे । ९ । १९ ।
"पूर्व्वजस्य मनोस्तात सदृशोऽयमिति प्रभु' ।
मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण इति चोच्यते ॥")
यथाच मात्स्ये । ९ । ३१—३३ ।
"सावर्णस्य प्रवक्ष्यामि मनोर्भावि तथान्तरम् ।
अश्वत्थामा शरद्वाश्च कौशिको गालवस्तथा ॥

सतानन्द' काश्यपश्च रामश्च ऋषयः स्मृताः ।
धृतिर्व्वरीयान् यवसः सुवर्णो वृष्टिरेव च ॥
चरिष्णुरीड्यः सुमतिः वसु सुभ्रुश्च वीर्य्यवान् ।
भविष्या दशसावर्णा मनोः पुत्राः प्रकीर्त्तिता' ॥"
सावर्णलक्ष्य,क्ली,(सावर्णस्य समानवर्णस्य पूर्व्वाकृतेरिति यावद् लक्ष्य तस्मात् ।) चर्म्म । इति शब्दरत्नावली ॥
सावर्णि , पु, (सवर्णाया अपत्यमिति । इञ् ।) अष्टममनु' । स च सूर्य्यपुत्रः । यथा,—
"विवस्वतश्च द्वे जाये विश्वकर्म्मसुते उभे ।
सञ्ज्ञा छाया च राजेन्द्र ये प्रागभिहिते तव ॥
तृतीया वडवामेके तासां सञ्ज्ञासुतास्त्रय' ।
यमो यमो श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान् शृणु ॥
सावर्णिस्तपती कन्या भार्य्या सवरणस्य या ।
शनैश्चरस्तृतीयोऽभूदश्विनौ वडवात्मजौ ॥
अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनु' ।
निर्म्मोकविरजस्काद्या सावर्णितनया नृप ॥
तत्र देवा. सुतपसो विरजा अमृतप्रभा' ।
तेषा विरोचनसुतो वलिरिन्द्रो भविष्यति ॥
दत्त्वेमा याचमानाय विष्णवे य' पदत्रयम् ।
राद्धमिन्द्रपदं हित्वा ततः सिद्धिमवाप्स्यति
योऽसौ भगवता बद्ध प्रीतेन सुतले पुनः ।
निवेशितोऽधिके स्वर्गादधुनास्ते स्वराडिव
गालवो दीप्तिमान्रामो द्रोणपुत्र कृपस्तथा
ऋष्यशृङ्ग पितास्माक भगवान् बादरायण
इमे सप्तर्षयस्तत्र भविष्यन्ति स्वयोगत ॥
इदानीमासते राजन् स्वे स्वे आश्रममण्डले
देवगुह्यात् सरस्वत्या सार्व्वभौम इति प्रभु' ।
स्थान पुरन्दराद्धृत्वा वलये दास्यतीश्वर ॥"
इति श्रीभागवते । ८ । १३ । ८—१७ ॥
(अस्य विशेषविवरणन्तु मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये द्रष्टव्यम् ॥) गोत्रविशेष । यथा वात्स्यसावर्णिगोत्रयोरौर्व्वच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्नुवत्प्रवरा' । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
सावित्र, क्ली, (सविता देवता अस्येति । अण् ।) यज्ञोपवीतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्सम्बन्धिनि,त्रि । यथा, भागवते । ४।३१।१० ।
"किं जन्मभिस्त्रिभिर्व्वेह शौक्रसावित्रयाज्ञिकैः
कर्म्मभिर्वा त्रयीप्रोक्तैः पुसोऽपि विबुधायुषा')
सावित्र , पु, (सविता देवता अस्येति । अण् ।) ब्राह्मण' । इति हेमचन्द्र ॥ शङ्करः । वसु' । इति मेदिनी ॥ (स्वार्थे अण् ।) सूर्य्य । गर्भ । इति शब्दरत्नावली ॥ (सवितुरपत्य पुमान् अण् । कर्ण. । यथा, महाभारते । १।१३९। ८ ।
"सोऽब्रवीत् मेघगम्भीरस्वरेण वदतां वर' ।
भ्राता भ्रातरमज्ञात सावित्र' पाकशासनि' ॥")
सूर्य्यवंशीये, त्रि । यथा, उत्तरचरिते । ४ ।
"यत् सावित्रैर्दीपित भूमिपालैर्लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्ध चरित्रम् ।
मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती स्याद्वेदस्मिन् हन्त धिक् मामधन्यम् ।'

सवितृसम्बन्धिनि च त्रि। यथा, मनुः। ४।
१५०।
"सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्य्यात् पर्व्वसु
नित्यशः॥")
सावित्री, स्त्री, शाल्वदेशीयसत्यवद्राजपत्नी। सा
तु मद्रदेशीयाश्वपतिराजकन्या॥(अस्या विशेष-
विवरणन्तु महाभारते वनपर्व्वणि२९२ अध्याय-
मारभ्य द्रष्टव्यम्॥*॥) उमा। इति मेदिनी॥
तन्नामकरणं यथा,—
"त्रिदशैरर्च्चिता देवी वेदयोगेषु पूजिता।
भावशुद्धस्वरूपा तु सावित्री तेन सा स्मृता॥"
इति देवीपुराणे ४४ अध्यायः॥
अपि च।
"सर्व्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्त्यते।
यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः।
वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्रोच्यते बुधैः॥"
इति वह्निपुराणे ब्राह्मणप्रशंसानामाध्यायः॥
गायत्री। इति त्रिकाण्डशेषः॥*॥ (उप-
नयनकर्म्म। यथा, मनु। २। ३८।
"आ षोड़शात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते।
आ द्वाविंशात् क्षत्त्रबन्धोरा चतुर्व्विंशतेर्व्विशः॥"
"सावित्रीशब्देन तदनुवचनसाधनमुपनयनाख्य
कर्म्म लक्ष्यते।" इति मेधातिथिः॥) ब्रह्मपत्नी।
सा तु सवितुः पृश्न्यां पत्न्यां जाता। अस्या
उत्पत्तिनामान्तराणि यथा,—
"ततः सजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम्।
स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत्॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते।
सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप॥"
इति मात्स्ये। ३। ३०—३२॥*॥
तस्याः शतनामानि यथा,—
विष्णुरुवाच।
"सावित्री पुष्करे नाम तीर्थानां प्रवरे शुभे।
वाराणस्यां विशालाक्षी नैमिषे लिङ्गधारिणी।
प्रयागे ललिता देवी कामुका गन्धमादने।
मानसे कुमुदा नाम विश्वकाया तथाम्बरे॥
गोमते गोमती नाम मन्दारे कामचारिणी।
मदोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे॥
कान्यकुब्जे तथा गौरी रम्भा मलयपर्व्वते।
एकाम्रके कीर्त्तिमती विश्वा विश्वेश्वरे तथा॥
जवा वराहशैले तु कमला कमलालये।
रुद्रकोट्यान्तु रुद्राणी काली कालञ्जरे गिरौ॥
महालिङ्गे तु कपिला कर्कोटे मुकुटेश्वरी।
शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जलप्रिया॥
नीलोत्पला मायापुर्य्यां सन्दन्ती ललिते तथा।
उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षी महोत्पले॥
गङ्गायां मङ्गला नाम विमला पुरुषोत्तमे।
विपाशायाममोघाक्षी पाटला पाण्डुपर्व्वते॥
नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी।
विपुले विपुला नाम कल्याणी मलयाचले॥
कोटरी कोटरीतीर्थे सुगन्धा गन्धमादने।
कुब्जाम्रके त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे हरिप्रिया॥
शिवचण्डे शुभा चण्डा नन्दिनी देविकातटे।
रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने॥
देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी।
सीता चित्रकूटे तथा रौद्री कालिन्द्यां विन्ध्य-
वासिनी॥
सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका।
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां मृगावती॥
करवीरे महालक्ष्मीरुमा देवी विनायके।
अरोगे तु रोगहन्त्री महाकाले महेश्वरी॥
अभयेत्युष्णतीर्थे तु अमृता विन्ध्यकन्दरे।
माण्डव्ये माण्डवी देवी महागौरी महेश्वरी॥
गणेशे च प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके।
सोमेश्वरी वराहे तु प्रभासे पुष्करावती॥
देवी माता सरस्वत्यां पारावारतटे स्थिता।
महालये महापद्मा पयोष्ण्यां पिङ्गलेश्वरी।
सिंहिका कृतशौचे च कार्त्तिकेये तु शङ्करी।
उत्पलावर्त्तके लोला सुभद्रा सिन्धुसङ्गमे॥
माता सिद्धवने लक्ष्मीस्तरङ्गा भरताश्रमे।
जालन्धरे विश्वमुखी तारका किष्किन्ध्यपर्व्वते॥
देवदारुवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमण्डले।
भीमा देवी हिमाद्रौ तु सेतुर्व्विश्वेश्वरे तथा॥
कपालमोचने शुद्धा माता कायावरोहणे।
शङ्खोद्धारे ध्वनिर्नाम धृतिः पिण्डारके वने॥
काली तु चन्द्रभागायामच्छोदे सिद्धिदायिनी।
नरनारायणे देवी वदर्य्यामुर्व्वशी तथा॥
ओषधीशोत्तरकुले कुशद्वीपे कुशोदका।
मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी॥
अश्वत्थवन्दनीका तु विविक्ते श्रमणालये।
गायत्री वेदशालायां सावित्री ब्रह्मसन्निधौ॥
सूर्य्यबिम्बे प्रभा नाम मातॄणां वैष्णवी मता।
अरुन्धती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा॥
ब्रजे ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्व्वशरीरिणाम्।
एतदुद्देशतः प्रोक्तं नामाष्टशतमुत्तमम्॥
अष्टोत्तरञ्च तीर्थानां शतमेतदुदाहृतम्।
यो जपेत् शृणुयाद्वापि सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥
एषु तीर्थेषु यत् कृत्वा स्नात्वा पश्येन्नरो हि यः
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः कल्पं ब्रह्मपुरे वसेत्॥
नामाष्टशतकं यस्तु श्रावयेद्ब्रह्मसन्निधौ।
पौर्णमास्याममावस्यां बहुपुत्रो भवेन्नरः॥
गोदाने श्राद्धदाने च अहन्यहनि वा पुनः।
देवार्च्चनविधौ विद्वान् परं ब्रह्माधिगच्छति॥"
इति पद्मपुराणे सृष्टिखण्डे १७ अध्यायः॥*॥
अपि च।
नारद उवाच।
"तुलस्युपाख्यानमिदं श्रुतमीश सुधोपमम्।
तत्तु सावित्र्युपाख्यानं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि॥
पुरा येन समुद्भूता सा श्रुता च श्रुतिप्रसूः।
केन वा पूजिता देवी प्रथमे कैश्च वा परे॥
नारायण उवाच।
ब्रह्मणा वेदजननी पूजिता प्रथमे मुने।
द्वितीये च वेदगणैस्तत्पश्चाद्विदुषां गणैः॥
तदा चाश्वपतिः पूर्व्वं पूजयामास भारते।
तत्पश्चात् पूजयामासुर्व्वर्णाश्चत्वार एव च॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। २३। १—४॥
सावित्रीव्रतं, क्ली, (सावित्र्या व्रतम्।) ज्यैष्ठ-
कृष्णचतुर्द्दश्यां स्त्रीकर्त्तव्यनियमविशेषः। तद्वि-
वरणं यथा,। पराशरः।
"मेषे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्द्दिशेत्॥"
ता चतुर्द्दशीम्।
"ज्यैष्ठकृष्णचतुर्द्दश्यां सावित्रीमर्च्चयन्ति याः।
वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः॥"
राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामण्योः।
"ज्यैष्ठे मासि चतुर्द्दश्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम्।
अवैधव्याय कुर्व्वन्ति स्त्रियः श्रद्धासमन्विताः॥"
व्रतमात्रे तु अनन्तचतुर्द्दशीव्रतोक्तमाचरन्ति।
दृष्टपरिकल्पनान्यायात्। तदुक्तं मत्स्यपुराणे।
"गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला।
यदाशुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा॥"
उपवासाशक्तौ नक्तं भोजनं कुर्य्यात्।
"उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते।"
इति तत्कृतवचनान्तरात्। अशक्ता चेत् पूजां
कारयेत्। कायिकञ्चोपवासादिकं सदा शुद्धया
अशुद्धया च स्वयं क्रियते। एवं स्मृतिपरि-
भाषायां वर्द्धमानोपाध्यायाः। नारदः।
"दिवाभागे त्रयोदश्यां यदा चतुर्द्दशी भवेत्।
तत्र पूज्या महासाध्वी देवी सत्यवता सह॥"
दिवाभागे दण्डद्वयमात्रसत्त्वेऽपि अतएव प्रदोषे
व्रतमाचरन्ति। पूर्व्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि पराह्णे
त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह्ण एव त्रिसन्ध्यव्यानीति
वचनात्। यदा तु पूर्व्वापरयोर्न तथाविधा।
तदापि पराह्ण एव। यथा। ज्योतिषे।
"चतुर्द्दश्याममावास्या यदा भवति नारद।।
उपोष्य पूजनीया सा चतुर्द्दश्यां विधानतः॥"
सा सावित्री। तत्राप्यमावास्यायां सावित्रीव्रत-
विधानं शिवा घोरा तथा प्रेतेति वचनञ्चैतत्-
परम्। पराशरः।
"सावित्रीमर्च्चयित्वा तु फलाहारा परेऽहनि।
ततश्चाविधवा नारी वित्तभोगान् लभेत सा॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
अन्यत् वनपर्व्वीयसावित्रीव्रतकथायां द्रष्टव्यम्॥
सावित्रीसूत्रं, क्ली, (सावित्रीदीक्षाकालिक-
सूत्रम्।) यज्ञोपवीतम्। इति शब्दरत्नावली॥
साशयन्दकः, पु, ज्यैष्ठी। इति केचित्॥
साशूकः, पु, कम्बलः। इति हारावली। १५६॥
साश्रुधीः, स्त्री, श्वश्रूः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
सास्थितास्त्रार्द्धं, क्ली, (सास्थि अस्थिसहितं
ताम्रार्द्धं यत्र।) कांस्यम्। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥
साम्ना, स्त्री, (षस स्वप्ने+"रास्नासास्नास्थूणा-
वीणाः" उणा० ३। १५। इति नप्रत्ययेन
साधुः। गलकम्बलः। इत्यमरः। २। ९। ६३॥
(यथा, माघे। ५। ६२।
"रोमन्थमन्थरचलद्गुरुसास्नमासा-
ञ्चक्रे निमीलदलसेक्षणमौक्षकेण॥")

साहचर्य्यं, क्ली, (सहचरस्य भावः कर्म्म वा। सहचर+ष्यञ् ।) सहचरस्य भावः। (यथा, कुमारे। ३। ११।
"मधुश्च ते मन्मथ! साहचर्य्या-
दसावनुक्तोऽपि सहाय एव
समीरणो नोदयिता भवेति
व्यादिश्यते केन हुताशनस्य॥")
सहगमनम्। सहचरशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ सहचारः। सामानाधिकरण्यम्। एकाधिकरणवृत्तित्वम्। यथा,—
"प्रायशो रूपभेदेन साहचर्य्याच्च कुत्रचित्।"
इत्यमरः॥
(सहधर्म्माचरणम्। इति मल्लिनाथः॥ यथा, रघु.। १६। ८७।
"तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्य्याय हस्ते माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य॥")
साहय, त्रि, (साहयतीति। साहि+"अनुपसर्गात् लिम्पविन्देति।" ३। १। १३८। इति शः।) सहनकारयिता। इति व्याकरणम्॥
साहस,क्ली, (सहसा बलेन निर्वृत्तम्। सहस्+"तेन निर्वृत्तम्।" ४।२।६८। इति अण्।) दण्डः। इत्यमरः। २।८।२१॥ स च त्रिविधः। यथा, याज्ञवल्क्यः।
"शाशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः।
तदर्द्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धमधमः स्मृतः॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
बलात्कारकृतकार्य्यम्। इति मेदिनी॥ (यथा,
"वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात्।
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात्॥"
इति माधवकरसंगृहीतरुग्विनिश्चये यक्ष्माधिकारे॥"साहसादिति साहसो बलवद्विग्रहादिरूप. क्षोभहेतुत्वेन कारणत्वम्॥" इति तट्टीकाया विजयरचितः॥*॥ दुष्कृतकर्म्म। अविमृश्यकृतिः। (यथा, महाभारते। १।४२।१।
"यद्येतत् साहस तात! यदि वा दुष्कृतं कृतम्
प्रियं वाप्यप्रियं वा ते वागुक्ता न मृषा भवेत्॥")
द्वेषः। इति हेमचन्द्रः॥ पश्चाद्दोषमनालोच्य करणम्। तत्तु चौर्य्यपरदारगमनादि। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥*॥ साहसमाह नारदः।
मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्षणम्।
पारुष्यमनृतञ्चैव साहसं पञ्चधा स्मृतम्॥"
अत्र सद्य एवोत्तरदापनम्। यथा,—
साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम्।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः॥"
विवादयेत् सद्य एवोत्तरं दापयेत्। इति शूलपाणिः॥ तत्र दासादयोऽपि साक्षिणो भवन्ति यथा, उशना।
"दासोऽन्धो बधिरः कुष्ठी स्त्रीबालस्थविरादयः।
एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः॥"
इति व्यवहारतत्त्वम्॥

(तद्युक्ते,त्रि। यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। ३८। ३७।
"न जाने इति यद्ब्रूषे किमतः साहसं वच॥")
साहस', पु, (सहसे बलाय हितः। सहस्+अण्।) अग्निविशेषः। यथा,—
"प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः।
लक्षहोमे च वह्निः स्यात्,कोटिहोमे हुताशनः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
साहसाङ्कः,पुं, (साहसः एव अङ्कश्चिह्नं यस्य।) विक्रमादित्यराजः। इति जटाधरः॥
साहसिक', त्रि, (सहसा बलेन वर्त्तते इति। सहस्+"ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते।" ४। ४। २७। इति ठक्।) मनुष्यमारकः। चौरः। पारदारिकः। परुषवादी। अनृतवादी। इति साहसशब्दार्थदर्शनात्। एते असाक्षिणः। यथा नारदः।
"स्तेनाः साहसिका धूर्त्ताः कितवा योधकाश्च ये।
असाक्षिणस्तु ते दुष्टास्तेषु सत्यं न विद्यते॥"
इति व्यवहारतत्त्वम्॥
(हठकारी। यथा। "केचित् साहसिकास्त्रिलोचनमिति पेठुः।" इति कुमारटीकायां मल्लिनाथः। ३। ४४॥)
साहस्र, क्ली, (सहस्राणां समूहः। सहस्र+"भिक्षादिभ्योऽण्।" ४। २। ३८।इति अण्।) सहस्रसमूहः. इत्यमरः। ३। २। ४५॥ (यथा, महाभारते। २। ५७। १३।
"एतावन्ति च दासानां साहस्राण्यत सन्ति मे॥"
सहस्रमेव। स्वार्थे अण्।) सहस्रमात्रम्। यथा,—
"हरिस्ते साहस्रं कमलबलिमाधाय पदयोर्यदेकोने तस्मिन्निजमुदहरन्नेत्रकमलम्।
गतो भक्त्युद्रेकः परिणतिमसौ चक्रवपुषा त्रयाणां रक्षायै त्रिपुरहर जागर्त्ति जगताम्॥"
इति महिम्नस्तवः॥
(सहस्रेण क्रीतमिति। "शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्।" ५। १। २७। इति अण्।) सहस्रेण क्रीते,त्रि॥ (सहस्रस्येदमिति।अण्।) सहस्रसम्बन्धिनि च त्रि॥ (यथा,विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे। १४।
"साहस्री वापि सङ्ख्या प्रकटमभिहिता सर्व्ववेदेषु येषाम्॥")
साहस्र,पु (सहस्रमस्यास्तीति। सहस्र+"अण् च।" ५। २। १०३। अण्।) सहस्रसङ्ख्यकगजादिना युक्तः। इत्यमरः। २। ८। ६२॥ (सहस्रविशिष्टे, त्रि। यथा, मनुः। ८। ३८३।
"सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां तु ते व्रजन्
शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः॥")
साहायक, क्ली, (सहायस्य भावः कर्म्म वा। सहाय+"योपधात् गुरूपोत्तमात् वुञ्।" ५।१।१३२।इत्यत्र सहायाद्वेति वक्तव्यम् इत्युक्तेः

पाक्षिको वुञ्।) साहाय्यम्। सहायस्य भाव इत्यर्थे कण्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, रघुः। १७। ५।
"स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान्।
जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि॥")
साहाय्य,क्ली,(सहायस्य भावः कर्म्म वा। सहाय+पक्षे ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्।) सहायता। सहायशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, महाभारते। १। १५५। १८।
"साहाय्येऽस्मि स्थितः पार्थ! पातयिष्यामि राक्षसम्॥"
साहित्यं, क्ली, स्त्री,(सहित+ष्यञ्।)मेलनम्। सहितस्य भावः इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ परस्परसापेक्षाणां तुल्यरूपाणां युगपदेकक्रियान्वयित्वं साहित्यम्। इति श्राद्धविवेकः॥ तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वम्। बुद्धिविशेषविशेषत्वं वा। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥ साहित्यं एकक्रियान्वयित्वम्। तद्यथा। धवखदिरपलाशांश्छिन्धि इत्यत्र धवखदिरपलाशप्रतियोगिकं यत् साहित्यं तन्निरूपितं यदवयवविभागरूपफलं तज्जनिका या छिदिक्रिया तदनुकूलकृतिमांस्त्वम्। इति सारमञ्जरी॥ मनुष्यकृतश्लोकमयग्रन्थविशेषः। स तु भट्टि रघुकुमारसम्भव-माघ-भारवि-मेघदूत-विदग्धमुखमण्डन-शान्तिशतकप्रभृतयः॥
साह्नं, क्ली, (सहस्य भावः। सह+ष्यञ्।) मेलनम्। सहितत्वम्। इति धरणिः॥ (साहाय्यम्। यथा, महाभारते। ५। ७। ११।
"ततो दुर्य्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव।
विग्रहेऽस्मिन् भवान् साह्नं मम दातुमिहार्हति॥")
साह्नकृत्, पु, (साह्नं करोतीति। कृ+क्विप्।) समभिव्याहारी॥
साह्वयः,पु,(आह्वयेन सह वर्त्तमानः।) मेषादिप्राणिद्यूतम्। पशुयुद्धम्। यथा,—
"मेषादिप्राणिद्यूते स्यात् साह्वयश्च समाह्वयः।"
इति शब्दरत्नावली॥
(नामयुक्ते, त्रि। यथा, भागवते। १। ४। ६।
'कथमालक्षितः पौरैः स प्राप्तः कुरुजाङ्गलम्।
उन्मत्तमूकजडवत् विचरन् गजसाह्वये॥")
सिंहः, पु, (सिञ्चति तेजः पशुषु इति। सिच+"सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च।" उणा॰ ५। ६२। इति कः। अन्त्यादेशो हकारः। नुम् च। पृषोदरादित्वात् अन्तविपर्य्यये हिनस्तीति सिंह इत्यपि भवति।) स्वनामख्यातपशुः। (यथाह कश्चित्।
"सिंहो बली द्विरदशूकरमांसभोजी
संवत्सरेण कुरुते रतिमेकवारम्।
पारावतः खलु शिलाकणमात्रभोजी
कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः॥")
तत्पर्य्यायः। मृगेन्द्रः २ पञ्चास्यः ३ हर्य्यक्षः ४ केशरी ५ हरिः ६। इत्यमरः। २। ५। १॥

पारीन्द्र' ७ श्वेतपिङ्गल: ८ कण्ठीरव' ९ पञ्चशिख १० शैलाट: ११ भीमविक्रम: १२ सटाङ्क: १३ मृगराट् १४ मृगराज: १५ मरुत्प्लव.१६ केशी१७ लग्नीका १८करिदारक'१९। इति शब्दरत्नावली ॥ महावीर:२०श्वेतपिङ्ग:२१ गजमोचन' २२ मृगारि: २३। इति जटाधर॥ इभारि: २४ नखरायुध. २५ महानाद २६ मृगपति: २७। इति हेमचन्द्र' ॥ पञ्चमुख:२८ नखी २९ मानी३० क्रव्याद:३१मृगाधिप ३२ शूर: ३३ विक्रान्त' ३४ द्विरदान्तक'३५ बहुबल ३६ दीप्त:३७ बली३८विक्रमी३९ दीप्तपिङ्गल' ४०। तन्मांसगुणा.। अर्श:प्रमेहजठरामयजाड्यनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्ट: ॥ अपि च।

"सिंहव्याघ्रहका ऋच्चतरक्षुद्वीपिनस्तथा।
बभ्रुजम्बुकमार्जारा इत्याद्यास्तु गुहाशया: ॥
गुहाशया वातहरा गुरूष्णमधुराश्च ते।
स्निग्धा बल्या हिता नित्य नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥"

इति भावप्रकाश ॥ * ॥

पदान्ते श्रेष्ठार्थवाचक'। इत्यमर:। ३।१।५९॥ (यथा, रामायणे। २। ७३। ७।

"क्व यास्यसि महाराज! हित्वेम दु:खितं जनम्।
हीन पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्म्मणा ॥")

अर्हता ध्वज'। इति हेमचन्द्र ॥ रक्तशिग्रु'। इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा, सुश्रुते। ४। ९।

"तुत्थालकटुकाव्योषसिंहार्कहयमारका: ॥")

मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतपञ्चमराशि.। तत्पर्याय'। लेय' २। इति सत्कृत्यमुक्तावली ॥ तस्याधिष्ठात्री देवता सिंह.। स च मघा-पूर्व्वफल्गुनी-समुदायोत्तरफल्गुनी-प्रथमपादेन भवति। अग्निराशि। पीतवर्ण:। रूक्ष.। एव धूम्रवर्ण:। पित्तप्रकृति:। पूर्व्वदिक्स्वामी। पर्व्वतचारी। क्षत्रियवर्ण.। क्रूर:। महाशब्द.। अल्पसन्तान'। अल्पस्त्रीसङ्गश्च। तत्र जात फलम्। क्रोधी। शीघ्रगति:। हास्यवाणि'। आर्तवक्षा। चञ्चल.। शीतल.। मत्स्यप्रियश्च। इति बृहज्जातकादय.॥ * ॥ मेषादिद्वादशलग्नान्तर्गतपञ्चमलग्नम्। तत्र जातफलम्।

"सिंहलग्ने समुत्पन्नो भोगी शत्रुविमर्द्दन।
स्वल्पोदरोऽल्पपुत्रश्च सोत्साही गजविक्रम ॥"

इति कोष्ठीप्रदीप ॥

सिंहकेलि, पु, (सिंहस्येव केलिर्यस्य।) मञ्जुघोष.। जिनविशेष। इति त्रिकाण्डशेष ॥

सिंहकेशर', पु, (सिंहस्येव केशरो यस्य।) वकुल:। इति त्रिकाण्डशेष.॥ सिंहस्य जटा च ॥

सिंहतल', पु, (सिंहस्येव तलमत्र। यद्वा, सिंहतल:। पृषोदरादित्वात् साधु।) कृताञ्जलि.। करद्वययोजनम्। इत्यमरटीकायां रामाश्रम:। २। ६। ८५॥

सिंहतुण्ड:, पुं, (सिंहस्य तुण्डमिव पुष्पमस्य।) सेहुण्डवृक्ष'। इति राजनिर्घण्ट: ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"सेहुण्ड' सिंहतुण्ड: स्यात् वज्री वज्रद्रुमोऽपि च
सुधासमन्तदुग्धा च स्नुक् स्त्रियां स्यात् स्नुही गुडा ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सिंहस्य तुण्डमिव तुण्डमस्य। मत्स्यविशेष:। यथा, मनु:। ५। १६।

"पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययो:।
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्व्वश' ॥"

सिंहमुखे, क्ली ॥)

सिंहद्वारं, क्ली, (सिंहचिह्नितं द्वारमिति मध्यपदलोपिकर्म्मधारय:।) प्रवेशद्वारम्। तत्पर्य्याय:। प्रवेशनम् २। इति हेमचन्द्र' ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४३। १७५।

"सिंहद्वारे युवा देवि दृष्टोऽस्माभिर्महाव्रती।
सद्वितीयोऽपि यो धत्ते सौन्दर्य्येणाद्वितीयताम्॥")

सिंहध्वनि', पुं, (सिंहस्य ध्वनि:।) सिंहशब्द:। सिंहनादसदृशशब्द:। यथा,—

"तुषारसङ्घातशिला: खुराग्रै
समुल्लिखन् दर्पकल: ककुद्मान्।
दृष्ट कथञ्चिद्गवयैर्विविग्नै-
रसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥"

इति कुमारसम्भवम् ॥

सिंहनाद', पुं, (सिंहस्येव नाद:।) योधाना रणोत्साहजरव:। तत्पर्य्याय। क्ष्वेडा २। इत्यमर.। २। ८। १०७॥ मत्तयूथदर्शनात् तद्भङ्गाय यथा सिंहस्य नादस्तथा परबलभङ्गाय स्वोत्साहविवृद्धये च यो राव. स:। सिंहस्येव नाद सिंहनाद:। इति भरत:॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम्। ७००।

"कविसमरसिंहनाद: स्वरानुनाद: सुधैकसंवाद।
विद्वद्विनोदकन्द' सन्दर्भोऽयं मया सृष्ट' ॥"

महादेव:। इति महाभारतम्। १३। १७। ११०॥ * ॥ सिंहस्य नाद.।) सिंहशब्दश्च ॥

सिंहनादक', पु, (सिंह इव नदतीति नद+ण्वुल्।) वुक्कार। इति हारावली। १९४॥ सिङ्गा इति भाषा ॥

सिंहनादिका, स्त्री, सिंहमपि नादयतीति। नद+णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) दुरालभा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

सिंहपर्णी, स्त्री, सिंहस्य शिग्रो पर्णमिव पर्णमस्या। ङीष्।) वासक'। इति जटाधर ॥

सिंहपुच्छिका,स्त्री, (सिंहपुच्छी+स्वार्थे कन्।) चित्रपर्णिका। इति रत्नमाला ॥ चुद्रचाकुलिया इति भाषा ॥

सिंहपुच्छी, स्त्री, (सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पमस्या:। ङीष्।) चित्रपर्णिका। पृश्निपर्णी। इत्यमर:। २। ४। ९३ ॥ माषपर्णी। इति रत्नमाला ॥

सिंहपुष्पी, स्त्री, (सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पमस्या:। ङीष्।) पृश्निपर्णी। इति राजनिर्घण्ट' ॥

सिंहमुखी, स्त्री, (सिंहस्य मुखमिव पुष्पमस्या:। ङीष्।)वासक:। इति राजनिर्घण्ट: ॥

सिंहयाना, स्त्री, (सिंहो यान वाहनं यस्या:।) दुर्गा। इति हेमचन्द्र' ॥

सिंहरथा,स्त्री, (सिंह एव रथो यस्या'।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे।१७६। १७।

"वराङ्गनां सिंहरथा बहुरूपा वृषध्वजाम् ॥")

सिंहल,क्ली,(सिंहलो देश' प्रभवत्वेनास्त्यस्येति। अच्।) रङ्गम्। इति हेमचन्द्र: ॥ रीति:। त्वचम्। इति राजनिर्घण्ट' ॥

सिंहल:, पुं, स्त्री, (सिंह लाति प्राप्नोतीति। ला+क।) देशविशेष.। शिलोन इति ख्यात'। यथा,—

"दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूकका'।
चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणा' ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(अयञ्च जम्बुद्वीपस्य अष्टप्रसिद्धद्वीपानामन्यतम:। यथा, भागवते। ५। १९। २९—३०।

"जम्बुद्वीपस्य च राजन् उपद्वीपानष्टौ हैक उपदिशन्ति सागरात्मजैरश्वान्वेषण इमा मही परितो निखनद्भिरुपकल्पितान्। तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्त्तनो रमणको मन्दहरिण: पाञ्चजन्य' सिंहलो लङ्केति ॥" * ॥

तद्देशवासिनि, पु भूम्नि। यथा, महाभारते। १। १७६। ३५।

"पौण्ड्रान् किरातान् यवनान् सिंहलान्
वर्व्वरान् खशान्।
ससर्ज्ज फेनत सा गौर्म्लेच्छान् बहुविधानपि॥")

सिंहलस्था, स्त्री, (सिंहले तिष्ठति या। स्था+क'।) सैंहली। इति राजनिर्घण्ट. ॥ सिंहलदेशवासिनी च ॥

सिंहलास्थान, पु, (सिंहल आस्थानं यस्य।) तालहचसदृशवृक्षविशेष। यथा,—

"शीतफल: सिंहलास्थानश्छड़ी पिच्छा छटापि च ॥"

इति शब्दमाला ॥

सिंहलील', पु, (सिंहस्य लीलेव लीला यत्र।) रतिबन्धविशेष'। तस्य लक्षण यथा,—

"लिङ्गोपरिस्थिता नारी भूमौ दत्त्वा पदद्वयम्।
हृदये दत्तहस्ता च सिंहलील प्रकीर्त्तित: ॥
लिङ्गोपरिस्थिता नारी कान्तोरुस्थपदद्वया।
हृदये दत्तहस्ता च सिंहलीलोऽप्यसावपि ॥"

इति रतिमञ्जरी ॥

सिंहवाहिनी, स्त्री, सिंहरूपो वाहो वाहनमस्त्यस्या इति। इनि।) दुर्गा। यथा,—

"सिंहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो यत।
महिषघ्नी ततो देवी कथ्यते सिंहवाहिनी ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्याय: ॥

सिंहविक्रान्तः, पुं, (सिंह इव विक्रान्तः ।) अश्वः । इति हारावली ।५२। शब्दमाला च ॥ सिंह-तुल्यविक्रमविशिष्टे, त्रि ॥

सिंहविन्ना, स्त्री, (सिंह इव विन्ना विज्ञाता ।) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिंहसंहनन, त्रि, (सिंहस्येव संहननं अवयवो यस्य ।) वराङ्गरूपोपेतः । इत्यमरः ।३।१।१२॥ प्रत्येकमवयवशुद्धा सुन्दरः । सिंहसंहनन. स स्याद्यो हि सर्व्वाङ्गसुन्दरः । इति कोषान्तरम्॥ सिंहस्येव संहननं देहोऽस्य सिंहसंहननः । रूढ़िशब्दोऽयं यथाकथञ्चिदन्वयः । इति भरतः॥ (सिंहस्य संहननम् ।) सिंहनाशने, क्ली ॥

सिंहा, स्त्री, (सिञ्चतीति । सिञ्च + कः । अन्त्यादेशो हकारः । नुम् च । टाप् ।) नाड़ी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिंहाणं, क्ली, लौहमलम् । इत्यमरटीका । २ । ९ । ९८ ॥

सिंहानं, क्ली, लौहमलम् । इत्यमरः । २।९।९८॥ तस्य रूपान्तराणि यथा । शिंघाणम् २ सिंहाणम् ३ सिंघाणम् ४ । इति तट्टीका ॥ नासिकामलम् सिक्नी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सिंहाणकम् । २ सिंघाणम् ३ क्लिवणम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कफः ५ श्लेष्मा ६ खेटः ७ । इति जटाधर. ॥

सिंहासन क्ली, (सिंहचिह्नितमासनम् ।) स्वर्णमयराजासनम् । इत्यमर. । २ । ८ । ३२ ॥ अथ सिंहासनयुक्ति. ।

"राज्ञो वरासनं नाम श्रीसिंहासनमुच्यते ॥

शुभे मुहूर्त्ते शुभमासवर्षे
सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे ।
काले निरुत्पातनिरीतिभावे
सिंहासनावस्थविधिं वदन्ति ॥

स्थिरराशिस्थिते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदिते ।
आसनारम्भमिच्छन्ति गृहारम्भोऽपि येषु च॥"

एतेन गृहारम्भसिंहासनयोरारम्भः । तत्र क्रम ।

"बाणवेदाग्निपक्षाणि सोपानानि युगैः क्रमात्
चत्वारिंशत्तथा त्रिंशत् विंशति षोडशैव च ॥
सिंहान्वितानि ज्ञेयानि चरणानि युगे क्रमात्
पद्मः शङ्खो गजो हंस सिंहो भृङ्गो मृगो हय ॥
अष्टौ सिंहासनानीति नीतिशास्त्रविदो विदु ।
आदित्यादिदशाजानां भूपतीनां यथाक्रमम् ॥
राज्ञ सहस्रैरष्टाभिरायामपरिणाहयोः ।
राजपात्रमिदं नाम सोपानं पुरुषोन्नतम् ॥
तदर्द्धमानं मध्याङ्गे राजासनमुदाहृतम् ।
चर्द्धोन्नतमिदं रम्यं प्रोक्तं कलिमहीभुजाम् ।
दिगष्टर्द्धाग्निकोणः स्याद्ब्रह्मादीनां यथा-
यथम् ॥"

अथाष्टानां लक्षणानि ।

"गम्भारीकाष्ठघटितः पद्ममालोपचिह्नितः ।
पद्मरागविचित्राङ्गः शुद्ध. काञ्चनसंहत. ॥
चरणाग्रे पद्मकोषात् पद्मरागविचित्रिता. ।
द्विसप्तौ पुत्रिका राजकदम्बाह्वलिसम्मिता. ॥
राजासनं चतसृष्व एव द्वादशपुत्रिकाः ।
रत्नैश्च नवभिः कार्य्यं निर्म्माल्य चान्तरान्तरा ॥
रत्नवस्त्राहृतं ह्येतत् पद्मसिंहासनं मतम् ।
अत्रोषित्वा नरपतिः प्रतापमतिविन्दति ॥१॥
भद्रेन्द्रकाष्ठघटितः शङ्खमालोपशोभितः ।
शुद्धस्फटिकचित्राङ्गः शुद्धरूप्योपशोभितः ॥
चरणाग्रे शङ्खनाभिः पुत्रिकाः सप्तविंशतिः ।
स्थाने स्थाने विधातव्या शुद्धस्फटिकसंस्कृताः ।
शुक्लपट्टाहृतं ह्येतत् शङ्खसिंहासनं मतम् ॥२॥
पनसेनोपघटितो गजमालोपशोभितः ।
विद्रुमैरपि वैदूर्य्यैः काञ्चनेनापि शोभितः ॥
चरणाग्रे गजशिरः पुच्छादेकैकपुत्रिका ।
माणिक्यरचिता रत्नवस्त्रादिकविभूषणम् ।
गजसिंहासनं नाम साम्राज्यफलदायकम् ॥३॥
शालकाष्ठेन घटितो हंसमालोपशोभितः ।
पुष्परागैः काञ्चनेन कुरुविन्दैश्च चित्रित ॥
चरणाग्रे हंसरूपं पुत्रिकास्त्वेकविंशतिः ।
गोमेदकोपघटितापीतवस्त्रविभूषणम् ।
हंससिंहासनं नाम सर्व्वानिष्टविनाशनम् ॥४॥
चन्दनेनोपघटितं सिंहमालोपभूषित. ।
शुद्धहीरकचित्राङ्गः शुद्धकाञ्चननिर्म्मितः ॥
चरणाग्रे सिंहलेखः पुत्रिकाश्चैकविंशतिः ।
मुक्ताशुक्तिभिरन्यैश्च निर्म्मलैरेव भूषणम् ॥
शुद्धशुक्लाहृतं ह्येतत् सिंहसिंहासनं मतम् ।
अत्रोषित्वा नरपति. कृत्स्नां साधयति
क्षितिम् ॥ ५ ॥
भृङ्गमालोपसहितं शुद्धचम्पककल्पितम् ।
शुद्धैर्म्मरकतैर्युक्ता पादाग्रे पद्मकोषिकाः ॥
द्वाविंशति पुत्रिकास्तु नीलवस्त्रादिभूषणम् ।
भृङ्गसिंहासनं नाम शत्रुक्षयजयप्रदम् ॥ ६ ॥
निम्बकाष्ठेन घटनाम्मृगमालोपशोभितम् ।
इन्द्रनीलैर्म्महानीलैः काञ्चनेनापि चित्रितम् ॥
चरणाग्रे मृगशिरश्चत्वारिंशच्च पुत्रिकाः ।
नीलवस्त्रादियुक्तन्तु मृगसिंहासनं मतम् ।
लक्ष्मीविजयसम्पत्तिनैरुज्यपदमुत्तमम् ॥ ७ ॥
केशरेणोपघटितं हयमालोपशोभितम् ।
समस्तवस्त्रैर्भूषाश्च पुत्रिकाः पञ्चसप्तति ॥
चरणाग्रे हयशिरश्चित्रवस्त्रादिभूषणम् ।
हयसिंहासनं नाम लक्ष्मीविजयवर्द्धनम् ॥ ८ ॥
इत्येतत् कथितं सारं महासिंहासनाष्टकम् ।
यथा भोजेन लिखितं यथा चान्यैश्च पण्डितै. ॥
एतस्यातिक्रमं दम्भादय. कुर्य्यात् पृथिवीपति.
अचिरादेव कुरुते तस्य मृत्युरतिक्रमम् ॥
परासनस्थो यो राजा यो राजा च निरासनः ।
स परैर्हन्यते सिंहैरिव मत्तगजाधिपः ॥

स्वलग्नमित्रासनमध्यसंस्थिति-
र्नं दुष्यतीति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

चतुराजीक्रीडाया जयविशेष. । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

"अन्यद्राजपदं राजा यदा यातो युधिष्ठिर ।
तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ॥
राजा च नृपतिं हत्वा कुर्य्यात् सिंहासनं यदा
द्विगुणं वाहयेत् पणमन्यथैकगुणं भवेत् ॥
मित्रसिंहासनं पार्थ यदा रोहति भूपतिः ।
तदा सिंहासनं नाम सर्व्वं नयति तद्दलम् ॥
यदा सिंहासनं कर्त्तुं राजा षष्ठपदाश्रितः ।
तदा घातेन हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥" * ॥

योगासनविशेषः । यथा, हठप्रदीपे ।

"गुल्फौ च वृषणस्याध सीवन्याः पार्श्वयोः
क्षिपेत् ।
दक्षिणे सव्यगुल्फन्तु दक्षगुल्फन्तु सव्यके ॥
हस्तौ च जान्वो संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः संप्रसार्य्य च
व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः ॥
सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा ।
बन्धत्रयस्य सन्धानं कुरुते चासनोत्तमम् ॥"

सिंहासनः, पुं, (सिंहस्य आसनं उपवेशनमिव आसनं यत्र ।) षोडशरतिबन्धान्तर्गतचतुर्दशबन्धः । तस्य लक्षणं यथा,—

"स्वपादद्वयपार्श्वे च कृत्वा योषापदद्वयम् ।
स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः सिंहासनो मत ॥"

इति रतिमञ्जरी ॥

सिंहासनचक्र, क्ली, (सिंहासनमिव चक्रम् ।) सप्तविंशति नक्षत्राङ्कित नराकार-चक्र-त्रयम् । यथा,—

"अथात. सम्प्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहासनत्रयम् ।
सप्तविंशतिनक्षत्रैरेकैकञ्च नवात्मकम् ॥
अश्विनीमघमूलाद्यं पञ्चनाडीविभेदत ।
अश्विन्याद्युत्तरे भागे मघाद्यं पूर्व्वतः स्थितम् ॥
मूलाद्यं दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपतित्रयम् ।
इतरेषु च राज्येषु नृपनामर्क्षतो वदेत् ॥
शुभाशुभमिदं सर्व्वं यत्र यस्य शनि. स्थितः ।
नाडिकापञ्चवेधेन एकैकस्यासनं भवेत् ॥
आधारमासनं षट्कं सिंह सिंहासनं तथा ।
ग्रहैर्व्वेधवशाज्ज्ञेयं सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् ॥
ऋक्षे आधारगे राजा अभिषिक्तो य आसने ।
पराधीनमतः राज्यं कुरुते नात्र संशयः ॥
आसनस्थेन ऋक्षेण नीतियुक्तो भवेन्नृप. ।
प्रधानपुरुषो देव. प्रजाशान्तिकरो भवेत् ॥
षट्कऋक्षे यदा राजा उपविष्टो नृपासने ।
पूर्व्वराजस्थितेस्तुल्यश्चिरं पालयते महीम् ॥
सिंहरूपी भवेद्राजा सिंहर्क्षेणासने स्थित. ।
सङ्ग्रामस्य प्रियो नित्यमसाध्यो मन्त्रिमण्डलैः ॥
सिंहासनगते धिष्ण्ये तेजस्वी भीषणाकृति ।
चलच्चित्तो महाक्रोधी प्रजापीडाकरो नृप. ॥
तत्कालेन्दुगते ऋक्षे क्रूरनिर्व्वेधनाडिके ।
शुभावस्था शुभे लग्ने संस्थाप्यो नृप आसने ॥
ईदृशे च समायोगे उपविष्टो य आसने ।
उच्छाद्य शत्रुसङ्घातमेकच्छत्रं करोति सः ॥
क्रूरग्रहगतां नाड़ीमुपविष्टो य आसने ।
बन्धनं भूमिनाशश्च तथा मृत्यु प्रजायते ॥
आधार ऋक्षगः सौरिरनावृष्टिं करोति च ।
दुर्भिक्षं रौरवं तत्र प्रजापीडा च जायते ॥
आसने च यदा सौरिर्युद्धे भङ्गप्रदो भवेत् ।

अथवा व्याधिपीड़ा च मनोदुःखं प्रजायते ॥
षट् कर्के यदा सौरिः पट्टराज्ञी विनश्यति ।
प्रियो वाथ कुमारो वा मन्त्रिवन्धुचयोऽपि वा ॥
सिंहे सिंहासने वापि यदा तिष्ठति सूर्य्यजः ।
तदा मृत्युर्न सन्देहो यदि शक्रसमो नृपः ॥
शनिराहुर्कमाहेया यदा चन्द्रेण संयुताः ।
यस्यासनगता एते तस्य राज्ञो भयङ्कराः ॥
क्रूरयुक्तोऽथ वक्रस्तु क्रूरनाडीगतोऽपि वा ।
आसने चन्द्रयोगेन कालरूपी शनैश्चरः ॥
एवं शुभफलं दद्याद्देवमन्त्री न संशयः ।
करोति विपुलं राज्यं यस्यासनगतो गुरुः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सिंहास्य', पुं, (सिंहस्य आस्यमिव पुष्पमस्य ।) वासकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥ सिंहतुल्यमुखे, त्रि ॥

सिंहिका, स्त्री, कश्यपपत्नी । राहुमाता । यथा,
"कश्यपस्य गृहिणी तु सिंहिका
राहुवास्तुतनयावजीजनत् ।
पूर्व्वजो हरिनिकृत्तकन्धरो
देवतेरवरजो निपातित. ॥"
इति वास्तुयागतत्त्वम् ॥
(पीठस्था देवीविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७५ ।
"सिंहिका शतशीर्षे तु कार्त्तिके त्वतिशाङ्करी ॥"

सिंहिकासूनु, पुं, (सिंहिकायाः सूनु पुत्त्र. । राहुः । इति शब्दरत्नावली । वास्तुपुरुषः । इति वास्तुयागतत्त्वम् ॥

सिंही, स्त्री, (सिंह+ङीष् ।) सिंहपत्नी । (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १०२ ।
"अथ स वर्द्धितोऽन्यासां सिंहीनां पयसा मया ॥")
वार्त्ताकी । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ कण्टकारी । वासकः । इति मेदिनी ॥ वृहती । राहुमाता । इति विश्व. ॥ मुद्गपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिंहीलता, स्त्री, (सिंह्याः लता ।) वृहती । इति भावप्रकाशः ॥

सिक, सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर० सक०-सेट् ।) दन्त्यादिः । सिकता । इति दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥

सिकता, स्त्री (सिक सेचने+बाहुलकात् अतच् । सिकतिलः । वालुकायुक्तभूमि. । इति मेदिनी ॥ ते, १६९ ॥ वालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिकता., स्त्री,भूम्नि, (सिक+अतच् ।)वालुका । इति मेदिनी । ते, १६९ ॥ अमरश्च ।२।३।७३॥ (यथा, महाभारते । २ । ७६ । १६ ।
"सिकता वपन् सव्यसाची राजानमनुगच्छति
असक्ताः सिकतास्तस्य यथा सम्प्रति भारत ।
असक्तं शरवर्षाणि तथा मोक्ष्यति शत्रुषु ॥")

सिकतामयं, क्ली, (सिकतात्मकम् । मयट् ।) वालुकामयतटम् । तत्पर्य्यायः । सैकतम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ९ ॥

सिकतावान्, [न्] त्रि, (सिकताः सन्त्यत्रेति । मतुप् । मस्य वः ।) वालुकाबहुलदेश. । तत्पर्य्यायः । सिकता २ सिकतिलः ३ सैकतः ४ । इत्यमरभरतौ । २ । १ । ११ । ॥

सिकतिलः, त्रि, (सिकताः सन्त्यत्रेति । सिकता+"देशे लुबिलचौ च ।" ५ । २ । १०५ । इति इलच् ।) सिकतावान् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १ । ११ ॥

सिक्, [च] स्त्री,(सिच्यते इति । सिच्+क्विप् ।) वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (जालम् । यथा, भागवते । ६ । १२ । ८ ।
"लोकाः सपाला यस्येमे श्वसन्ति विवशा वशे ।
द्विजा इव सिचाबद्धाः स काल इह कारणम् ॥")

सिक्त., त्रि, (सिच्+क्तः ।) सेकाश्रयः कृतसेचनः । यथा, वायुपुराणे गयापद्धतौ ।
"आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ता
एका क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धा ॥"

सिक्थ,क्ली,(सिञ्चति क्षरतीति । सिच क्षरणे+"पातृतुदिवचीति ।" उणा० २ । ७ । इति थक् ।) मधूच्छिष्टम् । इति मेदिनी ॥ मोम इति भाषा ॥ (यथा,—
"तिक्तासिक्थनिशायष्टीनक्ताह्वफलपल्लवैः ।
पटोलमालतीनिम्बपत्रैर्व्रण्य घृत स्मृतम् ॥"
इति तिक्ताद्यघृतम् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे व्रणशोथाधिकारे॥)
नीली । इति हेमचन्द्रः ॥

सिक्थ., पु, (सिच+थक् ।) भक्तपुलाकः । (सिटी इति भाषा ॥ यथा,—
"————पेया सिक्थसमन्विता ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
ग्रास. । इति मेदिनी ॥ (यथा,कथासरित्सागरे । १०८ । ७७ ।
"भक्तसिक्थद्वयं प्राप्य पाकभाण्डादभक्षयम् ॥")

सिक्थकं, क्ली, (सिक्थमेव । स्वार्थे कन् ।) मधूच्छिष्टम् । इत्यमरः । २ । ९ । १०७॥ (पु, भक्तपुलाक. । सिटी इति भाषा । यथा,—
"सिक्थकैरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता
यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥
यथा च वृहत्संहितायाम् । २६ । ८ ।
"दन्तैर्नागा गोहयाद्याश्च लोम्ना
हैम्ना भूपाः सिक्थकेन द्विजाद्याः ।
तद्देश्या वर्षमासा दिशश्च
शेषद्रव्याण्यालरूपस्थितानि ॥")

सिघ्मः, पु, स्फटिक । इति केचित् ॥

सिङ्घण, क्ली, नासिकामलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ सिक्नी इति भाषा ॥

सिङ्घाण, क्ली, नासिकामलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

सिङ्घाणक,क्ली,नासिकामलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वाभटे उत्तरस्थाने २९ अध्याये ।
"अजस्रं पिच्छिलं पीतं पक्वं सिङ्घाणकं घनम् ॥"

सिङ्घिनी, स्त्री, नासिका । इति हलायुधः ॥

सिचयः, पु, (सिच सिञ्चनमेति प्राप्नोतीति । इन्+अच् ।) वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १ ।
"भूषाभोगिफणारत्नरोचिःसिचयचारवे ।
नमः प्रलीनमुक्ताय हरकल्पमहीरुहे ॥")
जीर्णवस्त्रम् ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिञ्चन्, [त्] त्रि, (सिञ्चतीति । सिच्+शतृ ।) सेचनकर्त्ता ॥

सिञ्चिता, स्त्री, (सिञ्च+णिच्+क्तः । टाप् ।) पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सिञ्जा, स्त्री, अलङ्कारध्वनिः । इति केचित् ॥ तालव्यशकारादिः साधुपाठः ॥

सित, क्ली,(सितः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति । अच् ।) रौप्यम् । मूलकम् । इति राजनिर्घण्ट. ॥ चन्दनम् । इति रत्नमाला ॥ (तत्तु शुक्लचन्दनम् । यथा,—
"सितं मलयजं शीतं गोशीर्षंसितचन्दनम् ॥"
इति गारुडे २०८ अध्याये ॥)

सितः, पुं, (सिनोतीति । सि बन्धने+"अञ्जिघृसिभ्यः क्तः ।" उणा० ३ । ८९ । इति क्तः ।) शुक्लवर्णः । इत्यमरः । ३ । ३ । ८० ॥ शुक्राचार्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ शरः । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥

सितः, त्रि,(सित. शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति । अच् ।) शुक्लवर्णयुक्त । इत्यमर. । ३ । ३ ।७९ ॥ (यथा, माघे । १ । २५ ।
सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपु-
र्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् ॥" *॥
सो+क्तः ।) समाप्त. । निबद्धः । ज्ञात' । इति विश्व. ॥

सितकण्टा, स्त्री, (सित' शुक्लः कण्टो यस्याः ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्ट ॥

सितकण्टारिका, स्त्री, श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्ट. ॥

सितकण्ठ , पु, (सितः कण्ठो यस्य ।) दात्यूहपक्षी । इति शब्दरत्नावली । श्वेतकण्ठयुक्ते, त्रि ॥

सितकरः,पु,(सितः शुक्लः करो यस्य ।) कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चन्द्रश्च ॥

सितकर्णी, स्त्री, (सितः कर्ण इव पुष्पमस्याः । ङीष् ।) वासकः । इति राजनिर्घण्ट. । (सितपर्णी इति क्वचित् पाठः ॥ गुणादयोऽस्या वासकशब्दे ज्ञातव्या. ॥)

सितकुञ्जर ,पुं,(सितः कुञ्जरो यस्य ।) इन्द्रः । (सितः शुक्लः कुञ्जर. । इन्द्रहस्ती । इति केचित् ॥

सितगुञ्जा, स्त्री, सिता गुञ्जा ।) श्वेतगुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितचिह्न',पु,(सितानि चिह्नानि यत्र।)वालुकागड. । इति हारावली ॥ वेलिया मत्स्य इति भाषा ॥

सितच्छत्रं, क्ली, (सितं छत्रम्।) राजच्छत्रम्। इति भूरिप्रयोगः ॥

सितच्छत्रा, स्त्री, (सितं छत्रमिव पुष्पमस्याः।) शतपुष्पा। इत्यमरः। २। ४।१५२॥ (विवृतिरस्याः शतपुष्पाशब्दे द्रष्टव्या ॥)

सितच्छत्रित, पु, (सितच्छत्र जातमस्येति। इतच्।) श्वेतच्छत्रयुक्तः। यथा, नैषधे। १।१।

"निपीय यस्य क्षितिरक्षिण. कथां
तथाद्रियन्ते न बुधा सुधामपि।
नलः सितच्छत्रितकीर्त्तिमण्डलः
स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥"

सितच्छद,पु,(सितौ छदौ पक्षौ यस्य।) हंस। इति हेमचन्द्रः ॥

सितच्छदा, स्त्री, (सितश्छदो यस्याः।) श्वेतदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्ट ॥

सितदर्भ, पु, (सितो दर्भ।) श्वेतकुशः। इति राजनिर्घण्टः ॥

सितदीधिति, पु,चन्द्र। सिता शुक्ला दीधिति किरणो यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥

सितदीप्य, पु,(सित दीप्य दीप्तिर्यस्य।) श्वेतजीरक। इति राजनिर्घण्ट ॥

सितदूर्व्वा, स्त्री, (सिता दूर्व्वा।) श्वेतदूर्व्वा। इति रत्नमाला।

सितद्रु, पु, (सित द्रुर्हमो यस्य।) मोरटविशेष। इति रत्नमाला ॥ (सितो द्रुरिति।) शुक्लवर्णवृक्षस्य ॥

सितधातु ,पु ,(सित+शुक्लो धातु ।) कठिनी। इति राजनिर्घण्ट ॥ शुक्लवर्णधातुमात्रञ्च ॥

सितपक्ष ,पु ,(सितौ पक्षौ यस्य।) हंस। इति शब्दरत्नावली ॥ (सित पक्ष।) शुक्लपक्षः। यथा, वृहत्संहितायाम्। ६०। २०।

"उदगयने सितपक्षे
शिशिरगभस्तौ च जीववर्गस्थे ॥")

सितपर्णी, स्त्री, (सित पर्णमस्याः। ङीष्।) अर्कपुष्पिकावृक्ष। इति रत्नमाला ॥

सितपाटलिका, स्त्री, (सिता पाटलिका।) शुक्लपाटलावृक्षः। श्वेतपाडरि इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्याय। सितकुम्भी २ फलेरुहा ३ सितामोघा ४ कुबेराक्षी ५ श्वेताह्वा ६ काष्ठपाटला ७ धवलपाटली ८। अस्या गुणा.। तिक्तत्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। वातदोषवमिहिक्काकफश्रमशोफनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥

सितपुङ्खा, स्त्री,(सित पुङ्खो यस्या।) श्वेतशरपुङ्खा। इति राजनिर्घण्ट ॥

सितपुष्प, क्ली, (सित पुष्पमस्य।) कैवर्त्तीमुस्तकम्। इति जटाधर ॥ तालव्यशकारादिरपि पाठ ॥

सितपुष्प, पु, (सित पुष्पमस्य।) तगरवृक्ष। इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतरोहितः। काशः। इति राजनिर्घण्ट. ॥

सितपुष्पा,स्त्री, (सितं पुष्पं यस्याः।) मल्लिका। इति शब्दरत्नावली ॥

सितपुष्पी, स्त्री, (सितं पुष्पं यस्याः। ङीष्।) श्वेतापराजिता। इति राजनिर्घण्ट ॥ अस्याः पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी॥"

सितमरिच, क्ली, (सितं मरिचम्।) श्वेतमरिचम्। तत्पर्य्यायः। सिताख्यम् २ सितवल्लीजम् ३ बालुकम् ४ बहुलम् ५ धवलम् ६ चन्द्रकम् ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। विषभूतदृष्टिरोगनाशित्वम्। अपथ्यत्वम्। युक्त्या रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥

सितमाष, पु, (सितो माष.) राजमाषः। इति हारावली ॥

सितरञ्जन ,पुं,(सितं रञ्जयतीति। रञ्ज+ल्युः।) पीतवर्णः। इति हेमचन्द्रः ॥

सितरश्मि, पुं, चन्द्र। सितः शुक्लो रश्मि. किरणो यस्य सः ॥

सितवर्षाभू, पु, (सितो वर्षाभू।) पुनर्नवा। इति राजनिर्घण्ट. ॥

सितशायका, स्त्री,(सिता शायका।) श्वेतशरपुङ्खा। इति राजनिर्घण्ट ॥

सितशिम्बिक, पु, (सिता शिम्बिर्यस्य। कप्।) गोधूम.। इति हेमचन्द्र ॥ शितिशिम्बिकोऽपि पाठ ॥

सितशिव,क्ली,(सित शुक्ल शिव मङ्गलजनकञ्च।) सैन्धवलवणम्। तस्य रूपान्तराणि। शितशिवम्। सितसिवम्। शीतशिवम्। शीतसिवम्। इत्यमरटीका। २। ९। ४२ ॥

सितशिंशपा, स्त्री, (सिता शिंशपा।) श्वेतशिंशपावृक्ष। इति राजनिर्घण्टः ॥

सितशूक ,पु,(सित शूको यस्य।) यव। इत्यमरटीकाया भरत. ॥ (यवशब्देऽस्य विवरण ज्ञातव्यम् ॥)

सितशूरण, पु, (सितः शूरणः।) वनशूरणः। इति राजनिर्घण्ट ॥

सितसप्ति, पु, (सिता सप्तयो घोटका यस्य।) अर्ज्जुन। इति केचित् ॥ (यथा,किराते।१३।१९

"स भवस्य भवक्षयैकहेतोः
सितसप्तेश्च विधास्यतोः सहार्थम्।
रिपुराप पराभवाय मध्य
प्रकृतिप्रत्यययोरिवानुबन्ध ॥" * ॥
सित सप्ति।) श्वेताश्वस्य ॥

सितसर्षप, पु, (सित सर्षप।) गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्ट ॥

सितसार, पु, (सित सारो निर्य्यासो यस्य।) शालिञ्चशाक.। इति राजनिर्घण्ट ॥

सितसारकः, पुं, (सितसार एव। स्वार्थे कन्।) शालिञ्चशाकः। इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"शालिञ्च सितसारश्च पशुरो लोहमारक. ॥)

सितसिंही, स्त्री, (सिता सिंहीव।) श्वेतकण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः ॥

सितसिन्धु ,स्त्री,(सिता शुक्लजला सिन्धु।)गङ्गा। इति शब्दरत्नावली ॥

सिता, स्त्री, (सित+टाप्।) शर्करा। इत्यमर। २। ९। ४३ ॥ अस्या गुणाः।

"खण्डन्तु सिकतारूप सुश्वेत शर्करा सिता।
सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत्।
मूर्च्छाच्छर्द्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। ९। ७८।

"ततो दुग्धं सिताञ्चैव दत्त्वा पाकविधानत।
सुपचेत् संस्कृते वह्नौ सावधानेन सुव्रते ॥")

मल्लिका। इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतकण्टकारी। वाकुची। विदारी। श्वेतदूर्व्वा। चन्द्रिका। कुटुम्बिनी। मद्यम्। पिङ्गा। त्रायमाणा। तेजनी। इति राजनिर्घण्टः। पर्व्वतजातापराजिता। इति रत्नमाला ॥

सितांशु, पु, (सिता अंशवो यस्य।) चन्द्र। (यथा, नैषधे। १। १२।

"सितांशुवर्णैर्वयति स्म तद्गुणै-
र्महासिवेम्न सहकृत्वरी बहुम्।
दिगङ्गनाङ्गाभरण रणाङ्गने
यशःपट तद्भटचातुरीतुरी ॥")

कर्पूर। इति शुभ्रांशुशब्ददर्शनात् ॥

सितांशुतैल, क्ली, (सितांशुजातं कर्पूरस्यैव तैलम्।) कर्पूरतैलम्। इति राजनिर्घण्ट ॥

सिताखण्ड, पु, (सिताया खण्डो यत्र।) मधुजातशर्करा। तत्पर्य्याय। खण्डक २ सितजा ३ शर्करजा ४ माधवी ५ मधुशर्करा ६ माक्षीकशर्करा ७। अस्य गुणा.। अतिमधुरत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। छर्द्दिकुष्ठव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥

सिताग्र., पु, (सित अग्रो यस्य।) कण्टकम्। इति हारावली ॥

सिताङ्क, पु, (सितः अङ्को यत्र।) वालुकागडमत्स्य। इति हारावली।१९०॥ (सिताङ्ग इति पाठ साधु ॥

सिताङ्गः, पु, (सितमङ्ग यस्य।) श्वेतरोहित। इति राजनिर्घण्ट ॥ (वालुकागडमत्स्य.। इति हारावली। १९० ॥)

सिताजाजी,स्त्री,श्वेतजीरक। इति राजनिर्घण्ट॥ (गुणादयोऽस्या श्वेतजीरकशब्दे ज्ञेया ॥)

सितादि, पु, (सिताया आदि. कारणम्।) गुड़। इति राजनिर्घण्ट ॥

सितानन, पु, (सितमानन यस्य।) गरुड.। इति केचित् ॥ शुक्लमुखयुक्ते, त्रि ॥

सितापाङ्गः,पु ,(सितौ अपाङ्गौ यस्य।) मयूर। इति त्रिकाण्डशेष ॥

सिताब्जं, क्ली, (सितमब्जम् ।) श्वेतकमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सरस्वतीध्याने ।
"कुचभरनमिताङ्गी सन्निषण्णा सिताब्जे ॥")

सिताभ, पु, (सिता शुक्ला आभा यस्य ।) कर्पूरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

सिताभा, स्त्री, (सिता आभा यस्याः ।) तक्राह्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिताभ्रः, पु, (सितं शुक्लमभ्रति प्राप्नोतीति । अभ्र गतौ + अच् ।) कर्पूरः । इत्यमरः ।२।६।१३०॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"पुंसि क्लीवे च कर्पूरः सिताभ्रो हिमवालुकः ।
घनसारश्चन्द्रसंज्ञो हिमनामापि स स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सिताभ्रकं, क्ली, (सितं शुभ्रमभ्रति प्राप्नोतीति । अभ्र + ण्वुल् ।) कर्पूरम् । इति रत्नमाला ॥

सिताम्बर, पुं, (सितमम्बरं यस्य ।) श्वेतवस्त्रपरिहितव्रती । इति हलायुधः ॥ शुक्लवस्त्रपरिधायिनि, त्रि ॥

सिताम्भोज, क्ली, (सितं अम्भोजम् ।) श्वेतपद्मम् । इत्यमरः । १ । ९ । ४१ ॥

सितार्ज्जकः, पुं, (सितमर्ज्जयतीति । अर्ज्ज + ण्वुल् ।) श्वेततुलसी । श्वेताजवला इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । वैकुण्ठ २ वटपत्रः ३ कुठेरकः ४ जम्बीरः ५ गन्धबहुल ६ सुमुख ७ कटुपत्रकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातनेत्रामयनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । सुखप्रसवकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितालक, पु, (आलयति भूषयतीति । अल + णिच् + ण्वुल् । सितः आलकः ।) श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितालता, स्त्री, (सिता लता ।) श्वेतदूर्व्वा । इति रत्नमाला ॥ (श्वेतदूर्व्वाशब्देऽस्या विषयो ज्ञातव्यः ॥)

सितालिकटभी, स्त्री, श्वेतकिण्हिहीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितावर, पु, (सितमावृणोतीति । आ + वृ + अच् ।) शाकविशेषः । सुसुनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सूच्याह्व २ सूचीपत्रक ३ श्रीवारकः ४ शिखी ५ वभ्रुः ६ स्वस्तिकः ७ सुनिषण्णकः ८ कुरुटः ९ कुक्कुट १० सूचीदलः ११ श्वेतावर १२ मेधाकृत् १३ ग्राहक १४ । अस्य गुणाः । संग्राहित्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् । मेधारुचिप्रदत्वम् । दाहज्वरहारित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ निद्राकारित्वम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"चाङ्गेरीसदृशः पत्रैश्चतुर्द्दल इतीरितः ।
शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

सितावरी, स्त्री, (सितमावृणोतीति । आ + वृ + अच् । ङीष् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितासितः, पु, (वर्णेन सितः वस्त्रेण असितः ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुक्रसहितशनिः । यथा । ज्योतिस्तत्त्वे ।
"सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित्
बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्दू ।
रवीन्दुभौमा रवितस्त्वमित्रा
मित्रारिशेषास्तु समः प्रदिष्टः ॥"
शुक्लसहितकृष्णश्च ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १३० । २९ ।
"ते हया बहुशोभन्त मिश्रिता वातरंहसः ।
सितासिता महाराज यथा व्योम्नि बलाहकाः ॥"

सिताङ्कय, पु, (सितः आङ्कयो यस्य ।) श्वेतशिग्रुः । श्वेतरोहितः । इति राजनिर्घण्टः ॥

शितिः, त्रि, शुक्लः । कृष्णः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

सितिकण्ठ, पु, (सितिः कृष्णः कण्ठो यस्य ।) शितिकण्ठः । शिवः । इत्यमरटीकायां सितिशब्दस्य दन्त्यादित्वदर्शनात् ॥

सितिमा, [न्] पु, (सितस्य सितेर्वा भावः । इमनिच् । शुक्लता । (यथा, माघे । १ । २५ ।
"सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपु-
र्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् ॥")
कृष्णता । इति सितिशब्दादिमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः

सितिवार, पु, (सितिं वृणोतीति । वृ + अण्) सुनिषण्णकः । इति भावप्रकाशः ॥

सितिवासाः, [स्] पुं, (सितिं नीलं वासो यस्य ।) बलदेवः । इति नीलाम्बरशब्ददर्शनात् ॥ (यथा, माघे । १ । ६ ।
"पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्ज्जुनच्छवि
वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति ।
सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां
विडम्बयन्तं सितिवाससस्तनुम् ॥")

सितेक्षु, पु, (सितः इक्षुः ।) श्वेतेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितेतरः, पु, (सितादितरः ।) श्यामशालिः । कुलत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लेतरवर्णश्च ॥ (यथा, कुमारे । ३८ ।
"नीविमतिक्रम्य सितेतरस्य
तन्मेखलामध्यमणेरिवार्च्चिः ॥"
सितश्च इतरश्च इति विग्रहे । कृष्णशुक्लौ । अत्र द्विवचनप्रयोगः स्यात् । यथा, भागवते । १० । ४१ । ४१ ।
"नानालक्षणवेषाभ्यां कृष्णरामौ विरेजतुः ।
स्वलङ्कृतौ बालगजौ पर्व्वणीव सितेतरौ ॥")

सितेतरगतिः, पु, (सितेतरा कृष्णा गतिरस्य ।) अग्निः । इति हलायुधः ॥

सितोदर, पु, (सितमुदरं यस्य ।) कुबेरः । इति हेमचन्द्रः ॥ शुक्लकुक्षियुक्ते, त्रि ॥ (सितमुदरमिति ।) शुक्लकुक्षौ, क्ली ॥

सितोद्भव, क्ली, (सितः उद्भवो यस्य ।) श्वेतचन्दनम् । इति केचित् ॥ (सिताया उद्भवो यस्य ।) शर्कराजाते, त्रि ॥

सितोपलं, क्ली, (सितमुपलमिव ।) कठिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सितोपलः, पुं, (सितः उपलः ।) स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सितोपला, स्त्री, (सित उपल इव आकृतिर्यस्याः स्त्रियां टाप् ।) शर्करा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,—
"सिता सितोपला चैव मत्स्यण्डी शर्करा स्मृता"
इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥
अस्या गुणा यथा,—
"सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

सिद्ध, क्ली, (सिध + क्तः ।) सैन्धवलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिद्धः, पुं, (षिध + क्तः) देवयोनिविशेषः । इत्यमरः ।१। १। ११ ॥ स तु अणिमादिगुणोपेतो विश्वावसुप्रभृतिः । इति भरतः ॥ (यथा, कुमारे । १ । ५ ।
"उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते
शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥")
व्यासादि । विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतैकविंशयोगः । इति मेदिनी ॥ तत्र जातफलम् ।
"जितेन्द्रियः सर्व्वकलानिधानो
गौरोऽतिशूरो मधुरो विनीतः ।
सत्योपपन्नः कृतभूरिभोगो
यस्य प्रसूतौ किल सिद्धयोगः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
व्यवहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ कृष्णधुस्तूरः । गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिद्धः त्रि, (षिध + क्तः ।) प्रसिद्धः । (यथा, भागवते । १० । १८ । १६ ।
"एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वने ॥")
नित्यः । निष्पन्नः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ९८ । ८ ।
"सिद्धार्थः खलु सौमित्रिर्यश्चन्द्रविमलोपमम् ।
मुखं पश्यति रामस्य राजीवाक्षं महाद्युतिम् ॥")
मुक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १२ । १९ ।
"अहो दानव सिद्धोऽसि यस्य ते मतिरीदृशी ॥")
पक्वम् । यथा, सुमन्तुः ।
"पर्य्युषितं पुनः सिद्धमभोज्यमन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात् ।" इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ मन्त्रसिद्धिविशिष्टः । यथा,—
अथ मन्त्रसिद्धेरुपायाः । गौतमीये ।
"सम्यगनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते ।
पुनस्तेनैव कर्त्तव्यं ततः सिद्धो भवेद्ध्रुवम् ॥
पुनरनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते ।
पुनस्तेनैव कर्त्तव्य ततः सिद्धो न संशयः ॥
पुनः सोऽनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धिर्न जायते ।
उपायास्तत्र कर्त्तव्याः सप्त शङ्करभाषिताः ।
भ्रामणं रोधनं वश्यं पीडनं पोषशोषणम् ।
दहनान्तं क्रमात् कुर्य्यात् ततः सिद्धो भवेन्मनुः ॥

आमर्णं वायुबीजेन यथानुक्रमयोगतः ।
तन्मन्त्रं यन्त्र आलिख्य सिद्धकर्पूरकुङ्कुमैः ।
उशीरचन्दनाभ्यान्तु मन्त्रं सग्रथितं लिखेत् ।
क्षीराज्यमधुतोयानां मध्ये तल्लिखितं भवेत् ॥
पूजनाज्जपनाद्धोमात् भ्रामितः सिद्धिदो भवेत्
भ्रमितो यदि न सिद्धः स्याद्रोधनं तस्य कारयेत्
सारस्वतेन बीजेन सपुटीकृत्य सञ्जपेत् ।
एवं रुद्धे भवेत् सिद्धो न चेदेतद्वशीकुरु ॥
अलक्तचन्दनं कुष्ठं हरिद्रा मादनं शिला ।
एतैस्तु मन्त्रमालिख्य भूर्ज्जपत्रे सुशोभने ।
धार्य्यकण्ठे भवेत् सिद्धः पीडनं वास्य कारयेत्॥
अधरोत्तरयोगेन पदानि परिजप्य वै ।
ध्यायेच्च देवतां तद्वत् अधरोत्तररूपिणीम् ॥
विद्यामादित्यदुग्धेन लिखित्वाक्रम्य चाङ्घ्रिणा
तथाभूतेन मन्त्रेण होमः कार्य्यो दिने दिने ॥
पीडितो लज्जयाविष्टः सिद्धः स्यादथ पोषयेत्।
बालायान्त्रितयं बीजं आद्यन्ते तस्य योजयेत्॥
गोक्षीरमधुनालिख्य विद्यां पाणौ विभावयेत्।
पोषितोऽयं भवेत् सिद्धो न चेत् कुर्व्वीत शोषणम् ॥
द्वाभ्यान्तु वायुबीजाभ्यां मन्त्रं कुर्य्याद्विदर्भितम्
एषा विद्या गले धार्य्या लिखित्वा वरभस्मना ॥
शोषितोऽपि न सिद्धः स्यात् दहनीयोऽग्निबीजतः ।
आग्नेयेन तु बीजेन मन्त्रस्यैकैकमक्षरम् ॥
आद्यन्तमथ ऊर्द्धञ्च योजयेद्दाहकर्म्मणि ।
ब्रह्मवृक्षस्य तैलेन मन्त्रमालिख्य धारयेत् ॥
कण्ठदेशे ततो मन्त्रः सिद्धः स्याच्छङ्करोदितम् ।
इत्येतत् कथितं सम्यक् केवलं तव भक्तितः ॥
एकेनैव कृतार्थः स्याद्बहुभिः किमु सुव्रते ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
सिद्धिविशिष्टः । स च चतुस्त्रिंशद्विधः । यथा,—
"चतुस्त्रिंशद्विधः सिद्धः सर्व्वकर्म्मोपकारकः ।
तमुपैति लयं सिद्धः भक्तस्तं नैव वाञ्छति ॥
द्वात्रिंशद्विधः सिद्धः सर्व्वसाधनकारणम् ।
मन्मुखात् श्रूयतां नन्द सिद्धमन्त्रं गृहाण च ॥
अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥
दूरश्रवणमेवेति परकायप्रवेशनम् ।
मनोयायित्वमेवेति सर्व्वज्ञत्वमभीप्सितम् ॥
वह्निस्तम्भं जलस्तम्भं चिरजीवित्वमेव वा ।
वायुस्तम्भं क्षुत्पिपासानिद्रास्तम्भनमेव च ॥
कायव्यूहञ्च वाक्सिद्धं मृतानयनमीप्सितम् ।
सृष्टीनां करणञ्चैव प्राणाकर्षणमेव च ॥
प्राणानाञ्च प्रदानञ्च क्षोभादीनाञ्च स्तम्भनम् ।
इन्द्रियाणां स्तम्भनञ्च बुद्धिस्तम्भनमेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।७८।२०-२९
सिद्धकः, पुं, (सिद्ध इव । इवार्थे कन् ।) सिन्धुवारः । शालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । ५ । २ ।
"धवाश्वकर्णासनपारिभद्रा
सपाटलाः सिद्धकमोचकौ च ॥")

सिद्धकामेश्वरी, स्त्री, (सिद्धा कामेश्वरी ।) कामाख्यायाः पञ्चमूर्त्यन्तर्गतप्रथममूर्त्तिः । तस्या रूपं यथा, कालिकापुराणे ६१ अध्याये ।
"रविशशियुतकर्णा कुङ्कुमापीतवर्णा
मणिकनकविचित्रा लोलकर्णा त्रिनेत्रा ।
अभयवरदहस्ता साक्षसूत्रप्रशस्ता
प्रणतसुरवरेशा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
अरुणकमलसस्था रक्तपद्मासनाख्या
नवतरुणशरीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
शवहृदि पृथुतुङ्गस्तन्ययुग्मा मनोज्ञा
शिशुरविसमवक्त्रा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
विपुलविभवदात्री स्मेरवक्त्रा सुकेशी
दलितकरकदन्ता सामिचन्द्रावनम्रा ।
मनसिजदृशदिस्था योनिमुद्रालसन्ती
पवनचलनशक्ता संश्रुतस्थानभागा ॥"
सिद्धगङ्गा, स्त्री, (सिद्धा गङ्गा । 'क्वचित् सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ।' रामा॰ २ । ९५।८। इत्युक्तेः सिद्धसेविता गङ्गा इति वा ।) मन्दाकिनी । इति जटाधरः ॥
सिद्धजलं, क्ली, (सिद्धं पक्वं जलं यत्र ।) काञ्जिकम् । इति हारावली ॥ (सिद्धं जलमिति ।) पक्ववारि च ॥
सिद्धदेवः, पुं, (सिद्धो देवः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
सिद्धधातुः, पुं, (सिद्धो धातुः ।) पारदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सिद्धपीठं, पुं, (सिद्धं पीठम् ।) सिद्धस्थानम् । यथा —
"जातो लक्षबलिर्यत्र होमो वा कोटिसंख्यकः ।
महाविद्याजपः कोटिः सिद्धपीठः प्रकीर्त्तितः ॥"
इति तन्त्रम् ॥
सिद्धपुरं, क्ली, (सिद्धं पुरम् ।) भूगोलस्याधोदेशविशेषः । यथा,—
"लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ याम्ये वडवानलश्च ॥
कुवृत्तपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
सिद्धपुष्पः, पुं, (सिद्धप्रियं यद्वा सिद्धं वा पुष्पमस्य ।) करवीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धप्रयोजनः, पुं, (सिद्धानां प्रयोजनं यत्र ।) गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धमन्त्रः, पुं, (सिद्धो मन्त्रः ।) सिद्धप्राप्तमन्त्रः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।७८।२१; २७—२८ ।
"द्वात्रिंशद्विधः सिद्धः सर्व्वसाधनकारणम् ।
मन्मुखात् श्रूयतां नन्द सिद्धमन्त्रं गृहाण च ॥"
"ओम् सर्व्वेश्वराय सर्व्वविघ्नविनाशिने मधुसूदनाय स्वाहेत्येव मन्त्रश्च सर्व्वेषां कल्पपादपः ।
सामवेदे च कथितः सिद्धानां सर्व्वसिद्धिदः ॥
अनेन योगिनः सिद्धा मुनीन्द्राश्च सुरास्तथा ।
शतलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेत् सताम् ॥"
सिद्धमोदकः, पुं, (सिद्धान् मोदयतीति । मुद + णिच् + ण्वुल् ।) तवराजोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धयोगिनी, स्त्री, (सिद्धा योगिनी ।) योगिनीविशेषः । इत्यपराजितास्तोत्रम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३७ । १६१ ।
"इत्युक्त्वैव गतायाञ्च तस्यां सा सिद्धयोगिनी ।
तत्प्रतीघातहेतोर्मामवोचद्धर्म्मगोपिनी ॥")
सिद्धरसः, पुं, (सिद्धो रसः ।) पारदः । रससिद्धः । इत्यजयपालः ॥
सिद्धरसः, त्रि, (सिद्धो रसो यस्य ।) धातुप्रभृतिः । इति मेदिनी ॥
सिद्धविद्या, स्त्री, (सिद्धा विद्या ।) महाविद्याविशेषः । यथा,—
"काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी ।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
वगलामुखी सिद्धविद्या मातङ्गी कमलात्मिका
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः"
इति तन्त्रसारः ॥
सिद्धसलिलं, क्ली, (सिद्धं पक्वं सलिलं यत्र ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सिद्धसाधनं, क्ली, (सिद्धस्य साधनम् ।) सिद्धस्य वस्तुनः साधनम् । साध्यवत्त्वानिश्चयसत्त्वेऽप्यनुमानम् । यथा,—
"अतएव न स्वरूपासिद्धिः सिद्धसाधनं वा ।"
इति सिद्धान्तलक्षणे जगदीशः ॥
सिद्धसाधनः, पुं, (सिद्धानां साधनमस्मादिति ।) गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सिद्धसाध्यः, पुं, (सिद्धात् साध्यः ।) मन्त्रविशेषः । यथा,—
"सिद्धसिद्धो यथोक्तेन द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ।
सिद्धसुसिद्धोऽर्द्धजपात् सिद्धारिर्हन्ति बान्धवान् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
सिद्धसिद्धः, पुं, (सिद्धात् सिद्धः ।) मन्त्रविशेषः । यथा,—
"सिद्धसिद्धो यथोक्तेन द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ।
सिद्धसुसिद्धोऽर्द्धजपात् सिद्धारिर्हन्ति बान्धवान् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
सिद्धसिन्धुः, स्त्री, (सिद्धसेविता सिन्धुः ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सिद्धसुसिद्धः, पुं, (सिद्धात् सुसिद्धः ।) मन्त्रविशेषः । अस्य प्रमाणं सिद्धसाध्यशब्दे द्रष्टव्यम् ।
सिद्धसेनः, पुं, (सिद्धा सेना यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति शब्दरत्नावली ॥
सिद्धसेवितः, पुं, (सिद्धैः सेवितः ।) बटुकभैरवः । इति तस्याष्टोत्तरशतनामस्तोत्रम् ॥ सिद्धजनोपासिते, त्रि ॥
सिद्धा, स्त्री, (सिध + क्तः । टाप् ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ योगिनीविशेषः । यथा, जातकदीपिकायाम् ।

"मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिन्योऽष्टौ प्रकी-
र्त्तिता. ॥"

सिद्धान्त', पुं, (सिद्धः अन्तो यस्मात् ।) पूर्व्व-पक्ष निरस्य सिद्धपक्षस्थापनम् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७० । ४३ ।
"स्थापनाक्षेपसिद्धान्तपरमार्थज्ञता गतैः ॥") तत्पर्य्यायः । राद्धान्तः २ । इत्यमरः ।१।५।४ ॥ नवविधज्योतिर्ग्रन्थाः। यथा। ब्रह्मसिद्धान्तः१ सूर्य्यसिद्धान्तः २ सोमसिद्धान्तः ३ बृहस्पति-सिद्धान्तः ४ गर्गसिद्धान्तः ५ नारदसिद्धान्त' ६ पराशरसिद्धान्त'७ पुलस्त्यसिद्धान्तः८ वशिष्ठ-सिद्धान्तश्च९॥ तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसस्थिति' सिद्धान्त. । स च चतुर्विधः । सर्व्वतन्त्रप्रति-तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् सर्व्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्व्वतन्त्र-सिद्धान्तः॥१॥ समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः॥२॥ यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धि. सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥३॥ अपरीक्षिताभ्युप-गमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः॥४॥ इति गोतमसूत्रम् ॥ (तथास्य विवृतिर्यथा,—
"अथ सिद्धान्तः। सिद्धान्तो नाम स. परीक्षके र्बहुविध परीक्ष्य हेतुभि. साधयित्वा स्थाप्यते निर्णय स सिद्धान्त । स चोक्तश्चतुर्विधः। सर्व्व-तन्त्रसिद्धान्त', प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरण सिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्त इति ।
तत्र सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम सन्ति निदानानि, सन्ति व्याधय ,सन्ति सिद्ध्युपाया साध्यानामिति प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिंस्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्ध यथान्यत्राष्टौ रसाः षडन्यत्र । पञ्चेन्द्रि-याणि यथान्यत्र षडिन्द्रियाणि। वाताधिकृता. सर्व्वविकारा यथान्यत्र वातादिकृता भूतकृताश्च प्रसिद्धाः ।
अधिकरणसिद्धान्तो नाम यस्मिन्नधिकरणे संस्तूयमाने सिद्धान्यन्यान्यपि अधिकरणानि भवन्ति। न मुक्त. कर्मानुबन्धिक कुरुते निस्-पृहत्वादिति प्रस्तुते सिद्धा. कर्मफलमोक्षपुरुष-प्रेत्यभावा भवन्ति ।
अभ्युपगमसिद्धान्तः। अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुक वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति भिषज.। तद्यथा द्रव्य न प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः। गुणाः प्रधाना इति कृत्वा वक्ष्यामः। इत्येवमादिश्चतुर्व्विध. सिद्धान्तः ।" इति चरके विमानस्थाने ८ अध्याय' ॥)

सिद्धान्ताचारः, पुं, (सिद्धोऽन्तो यस्य । तादृश आचारः ।) तान्त्रिकाचारविशेषः । यथा,—
"आत्मान देवता मत्वा यजेद्देवीश्च मानसैः ।
सदा शुद्धः सदा शान्तः सिद्धान्ताचार उच्यते॥"
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥

सिद्धान्ती,[न्]पुं, (सिद्धान्तोऽस्यास्तीति। इन्।) मीमांसकः । इति भूरिप्रयोग ॥

सिद्धापगा, स्त्री, सिद्धसेविता आपगा ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

सिद्धायिका, स्त्री, चतुर्व्विंशतिबुद्धशासनदेव-तान्तर्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

सिद्धारिः, पु, मन्त्रविशेषः । एतत्प्रमाणं सिद्ध साध्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सिद्धार्थः, पुं,(सिद्धोऽर्थो यस्य ।) हत्तार्हत्पिता। इति हेमचन्द्रः॥ शाक्यसिंहः । इति मेदिनी॥ (सिद्धोऽर्थो यस्मात्।) श्वेतसर्षपः। इत्यमरः। २।९।१८॥ (यथा, भागवते । ४ । ९ ।५८।
"भ्रवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रियः ।
सिद्धार्थाक्षतदध्यम्बु पूर्व्वापुष्पफलानि च ।
उपजह्रुः प्रयुञ्जाना व्यात्सल्यादाशिष सती.॥")
अस्य पर्य्यायगुणाः गौरसर्षपशब्दे द्रष्टव्या' ॥ वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रसिद्धार्थः । यथा,—
"सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते ।
ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्ध. सप्रयोजनः ॥"
इति व्याकरणटीका ॥

सिद्धार्था, स्त्री, (सिद्धोऽर्थो यस्याः ।) चतुर्थ जिनमाता । इति हेमचन्द्रः ॥

सिद्धिः, स्त्री, (सिध+क्तिन् ।) दुर्गा । यथा,—
साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाथ ईश्वरी॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय. ॥
ऋद्धिनामौषधम्। इत्यमरः । २ । ४ । ११२॥ योगविशेष. । निष्पत्तिः । यथा, मनुः ।२।९७।
"वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।
न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धि गच्छन्ति कर्हिचित्॥")
पादुका । अन्तर्द्धि' । वृद्धिः । इति मेदिनी ॥ मोक्ष. । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनु । १२ । ११ ।
"कामक्रोधौ तु सयम्य ततः सिद्धि नियच्छति॥")
सम्पत्तिः । इति धरणिः ॥ बुद्धि । इति शब्द-रत्नावली ॥*॥ अष्टसिद्धिनामलक्षणानि यथा,
"अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरेव च ।
प्राकाम्यञ्च तथेशित्व वशित्वञ्च तथापरम् ॥
यत्र कामावसायित्व गुणानेतानथैश्वरान् ।
प्राप्नोत्यष्टौ नरव्याघ्र परनिर्व्वाणसूचकान् ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरोऽणीयान् शीघ्रत्वाल्लघिमा
गुणः ।
महिमाशेषपूज्यत्वात् प्राप्तिर्नाप्राप्यमस्य यत्॥
प्राकाम्यमस्य व्यापित्वात् ईशित्व' चेश्वरो यतः।
वशित्वात् वशिता नाम योगिण. सप्तमो गुण.॥
यत्रेच्छास्थानमप्युक्त यत्र कामावसायिता ।
ऐश्वर्य्य कारणैरेभिर्योगिनः प्रोक्तमष्टधा ॥"
इति मार्कण्डेये दत्तात्रेयालर्कसवादे योगवल्लभ-नामाध्याय. ॥ * ॥ (अष्टादशसिद्धिनामानि यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । ६ । १८—१९ ।
"अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा
तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च सर्व्वकामावसायिता ॥
सर्व्वज्ञदूरश्रवण परकायप्रवेशनम् ।
वाक्सिद्धिः कल्पवृक्षत्वं स्रष्टु संहर्त्तुमीशता ।
अमरत्वञ्च सर्व्वाङ्ग सिद्धयोऽष्टादश स्मृताः ॥")
भावनासिद्धिर्यथा,—
"तीर्थे कान्तेऽभीष्टदेवे गुरौ मन्त्रे भवौषधे ।
आस्था च यादृशी यासां सिद्धिस्तासाञ्च
तादृशी ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे२९अध्यायः॥ ज्ञानात् सिद्धिर्यथा,—
"तस्मात् त्वमपि भूपाल देहि न्यायार्ज्जितं
धनम् ।
दानात् ज्ञान ततः प्राप्य ज्ञानात् सिद्धिमवा-
प्स्यसि ॥"
इति वह्निपुराणे शिवेरूपाख्याननामाध्याय ॥

सिद्धिद', पु, (सिद्धि ददातीति । दा+क. ।) वटुकभैरव. । इति तस्य स्तोत्रम् ॥ सिद्धिदातरि, त्रि । (यथा, देवीभागवते । ६ । २ । ५१ ।
"त कुन्ती वचन प्राह मम मन्त्रोऽस्ति कामदः
दत्तो दुर्व्वाससा पूर्व्व सिद्धिदः सर्व्वथा प्रभो॥")
यथा च।
"मधुमासे तु सप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्द्दशी ।
प्रोक्ता मदनभञ्जीति सिद्धिदा तु महोत्सवे ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सिद्धियोगः, पु, (सिद्धेर्योगो यत्र ।) तिथिवार-घटितशुभयोगविशेष । यथा,—
"शुक्रे नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया
गुरौ पूर्णा च सयुक्ता सिद्धियोग प्रकीर्त्तित' ॥
इति ज्योति सागर. ॥

सिद्धियोगिनी, स्त्री, (सिद्धिप्रिया योगिनी ।) योगिनीभेदः । यथा,—
"प्रणवाद्याश्च या विद्या' शूद्रादौ न समीरिता'
अस्याश्चैव विशेषो यत् योषिच्चेत् समुपासयेत् ॥
डाकिनी सा भवत्येव डाकिनीभि' प्रजायते।
पतिहीना पुत्त्रहीना यथा स्यात् सिद्धियोगिनी"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
दक्षस्य पञ्चाशत् कन्या' । तथा,—
"सती ज्योतिः स्मृतिः स्वाहा ह्यनसूया स्वधा
तथा ।
प्रीतिः क्षमा च संभूतिः सन्नतिश्च अरुन्धती ॥
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः
बुद्धिर्लज्जा वपु'शान्तिस्तुष्टिः सिद्धिस्तथा रति ॥
अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुन्धती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः
अदितिश्च दितिश्चैव दनु' कालादनायुषा ।
सिंहिका सुरसा कद्रुर्विनता सुरभि' खसा ॥
क्रोधा इरा च प्राधा च दक्षकन्या' प्रकीर्त्तिताः
पञ्चाशत् सिद्धियोगिन्यः सर्व्वलोकस्य मातरः॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याय' ॥

सिद्धिली, स्त्री, (सिद्धि लातीति । ला+क. । ङीष्।) क्षुद्रपिपीलिका । इति केचित् ॥

सिद्धिस्थानं, क्ली, (सिद्धेः स्थानम् ।) पुण्यस्थान-विशेषः । यथा,—
"अत' पर प्रवक्ष्यामि सिद्धिस्थानानि यानि तु

यस्मिन्नाराधिता देवी क्षिप्रं भवति सिद्धिदा ॥
तुङ्गारं शतशृङ्गञ्च त्रिकूट पर्व्वत तथा।
विन्ध्या गङ्गा सरिद्‌यत्र रेवातीरमथापि वा ॥
पयोष्णी असुराख्या तु अथवा मण्डलेश्वरे।
शङ्करेश्वररामेशे अथवा अमरेश्वरे ॥
वेत्रवत्यास्तटे रम्ये हरिश्चन्द्रे तथा प्रिये।
सरस्वतीतटे पुण्ये सुगन्धायतनेऽपि वा।
स्थानेष्वेषु जप कुर्य्यात् नन्दाहे क्षतमानसः।
भैरवं शूलभेदञ्च चण्डीश त्रिपुरान्तकम् ॥
अष्टचक्र चक्रोच्छ्रास कपालाचायनामकम्।
अजाविक खरोष्ट्राख्य स्थानान्येतानि वर्जयेत्॥"
इति देवीपुराणे कुण्डप्रवेशनामाध्याय. ॥

सिद्धेश्वरी, स्त्री, (सिद्धा ईश्वरी।) देवीविशेषः। यथा,—
"सिद्धा सिद्धेश्वरीं सिद्धविद्याधरगणैर्युताम्।
मन्त्रसिद्धिप्रदा योनिसिद्धिदा लिङ्गशोभिताम्॥
इति मुण्डमालातन्त्रे ११ पटले महाविद्यास्तोत्रम् ॥ अपि च।
"कृष्णेन बलभद्रेण गोपै कंसजिघांसुभि.।
सङ्केतक कृत तत्र मन्त्रनिश्चयकारकम्॥
तदा सङ्केतके सा च सिद्धा देवी प्रतिष्ठिता।
सिद्धिप्रदा भोगदा च तेन सिद्धेश्वरी स्मृता।
सङ्केतकेश्वरीञ्चैव दृष्ट्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥"
इति वाराहे मथुरापरिक्रमप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥

सिद्धौघ, पु, (सिद्धानामोघ।) गुरुक्रमविशेष.। यथा, तन्त्रे।
"अथ तारागुरून् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान्।
ऊर्द्ध्वकेशो व्योमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वज ॥
दिव्यौघा. सिद्धिदा वत्स सिद्धौघान् शृणु यत्नत।
वशिष्ठ कूर्म्मनाथश्च मीननाथो महेश्वर ॥
हरिनाथो मानवौघान् शृणु वक्ष्यामि तद्गुरून्।
तारावती भानुमती जयाविद्या महोदरी ॥
सुखानन्द परानन्द पारिजात कुलेश्वर।
विरूपाख्य भैरवी च कथित तारिणीकुलम्।
आनन्दनाथशब्दान्ता गुरव सर्व्वसिद्धिदाः।
स्त्रियोऽपि गुरुरूपाश्च अम्बान्ता परिकीर्त्तिताः ॥"
इति तन्त्रसार. ॥

अन्यच्च।
"ब्रह्मानन्द पूर्णदेवश्चलचित्तश्चलाचल।
कुमार क्रोधनश्चैव तथा च स्वरदीपन ॥
माया मायावती चैव मानवौघान् शृणु प्रिये।
वशिष्ठ कूर्म्मनाथश्च मीननाथो महेश्वर।
हरिनाथो मानवौघानथ वक्ष्यामि सद्गुरून् ॥"
इति शक्तिरत्नाकरतन्त्रम् ॥

तथा।
"नारद काश्यप शम्भुर्भार्गव कुलकौशिकः।
एते पञ्च महादेव सिद्धौघाः परिकीर्त्तिता ॥"
इति तन्त्रम् ॥

सिध्म, [न्] क्ली, (सिध+मन्। स च कित्।) किलासरोगः। इत्यमर. ।२।६।५२॥(यथा, सुश्रुते।२।५।
"क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुष्क महाकुष्ठैककुष्ठचर्म्मदल विसर्पः परिसर्पः सिध्म विचर्च्चिका किटिभ पामा रकसा चेति ॥")

सिध्म, क्ली,(सिध+बाहुलकात् मक्।)किलासरोगः। इति हेमचन्द्र ॥ सप्तमहाकुष्ठान्तर्गतकुष्ठरोगविशेष। तल्लक्षण यथा,—
"श्वेत ताम्र तनु च यद्रजो घृष्ट विमुञ्चति।
प्रायशोरसि तत् सिध्ममलावुकुसुमोपमम् ॥"
इति माधवकर ॥
त्वक्स्थागता सिध्मपुष्पिका इति अलाबुपुष्पवत् श्वेत सिध्म सिध्मपुष्पिका। महाकुष्ठन्तु सिध्म धातुप्रविष्ट सिध्मपुष्पिकेतर श्वेतलोहितवर्णम् एतेन सिध्मस्य द्वैविध्य सूचितम्। इति विजयरक्षितादय ॥

सिध्मपुष्पिका, स्त्री, (सिध्मस्य किलासस्य पुष्पं विद्यते यस्याः। सिध्मपुष्प+ठन्।) कुष्ठव्याधिभेद। सा च त्वक्स्थागता अलाबुपुष्पवत्श्वेता इति रुग्विनिश्चयटीकाया विजयरक्षितादय ॥

सिध्मल, त्रि, (सिध्म अस्यास्तीति। सिध्म+"सिध्मादिभ्यश्च।" ५।२।९७। इति लच्।) किलासी। इत्यमरः।२।६।६१॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। ३०।१७।
"विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मल भूत्यै जागरणमभूत्यै इति ॥")

सिध्मला,स्त्री,(सिध्मस्या अस्तीति। लच्। टाप्।) मत्स्यविकृति। इति मेदिनी॥(औषधविशेष। तद्यथा,—
"त्वगादिहीना संशुद्धा प्रत्यग्रा शकुलादय।
श्लक्ष्णचूर्णीकृत तथा शीत पलशतत्रयम् ॥
शतेन कटुतैलेऽस्य व्योषरामठधान्यकै।
क्रिमिघ्नदीप्यकनिशाचविकाग्रन्थिकार्द्रकै. ॥
जीरकद्वयहृद्धीरसुरसाज्जंकसिग्रुकैः।
दशमूलात्मगुप्ताभ्यां मार्कवैर्लवणैस्त्रिभि ॥
चूर्णितै पलिकै सार्द्ध मारणालपरिप्लुतैः॥
विन्यसेत् स्नेहपात्रे तु धान्यराशौ पुनर्न्यसेत्।
सप्तरात्रात् समुद्धृत्य पानभक्ष्यभोजने।
सिध्मलेय प्रयोक्तव्या सामे वायौ विशेषतः॥
भग्नरुग्णास्रुतपला कम्पिनः पीठसर्पिण।
गृध्रसीमग्निसादञ्च शूलगुल्मोदराणि च।
वलीपलितखालित्य हत्वास्यूरमलेन्द्रिया ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे आमवाताधिकारे)

सिध्मवान्,[त्]त्रि, (सिध्ममस्त्यस्येति। सिध्म+पक्षे मतुप्। मस्य व।) किलासरोगविशिष्ट. इति सिध्मशब्दादस्त्यर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

सिध्मा, स्त्री, किलासरोग। इति हेमचन्द्र ॥

सिध्य, पु, (सिध्यन्त्यस्मिन्नर्था इति। सिध+"पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे।" ३।१।११६। इति क्यप्प्रत्ययेन निपातितः।) पुष्यनक्षत्रम्। इत्यमरः।१।३।२२॥

सिध्र, पु, साधु। वृक्ष। इत्युणादिकोष ॥

सिध्रका,स्त्री, (सिध्र+स्वार्थे कन्। अभिधानात् स्त्रीत्वम्।) वृक्षविशेषः। इत्यमर ।२।५।८॥ सेधति रोगहन्तृत्वमिति सिध्रका। सीध इति ख्यातो वृक्षः। षिधु गत्यां नाम्नीति रक् तत स्वार्थे क सज्ञाविधेरनित्यत्वात् न इत्। इति भरतः ॥

सिध्रकावण,क्ली,(सिध्रकाणा वनमिति। णत्वम्।) दैवोद्यानम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सिन,क्ली,(सिनोति बध्नाति आत्मानमिति। षिञ् बन्धने+"इण्षिञ्जीति।" उणा० ३।२। इति नक्।) शरीरम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (अन्नम्। इति निघण्टु ।२।७॥

सिन, पु, (सिनोतीति। षिञ् बन्धने+"इण्षिञ्जीति।" उणा० ३।२। इति नक्।) ग्रास। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ काणः। इति केचित् ॥ शुक्लगुणविशिष्टे, त्रि ॥

सिनी,स्त्री,शुक्लगुणविशिष्टा। यथा। श्वेता सिता सिनी श्येनी। इति व्याडि। इति सिनीवालीशब्दटीकाया भरतः ॥

सिनी(ना)वाली, स्त्री, (सिनी शुक्ला बाला चन्द्रकला अस्यामिति। यद्वा, सिन्या शुक्लया चन्द्रकलया वल्यते मिश्र्यते या। वल मिश्रणे+घञ्। ततो ङीष्।) दृष्टेन्दुकलामावास्या। इत्यमरः।१।४।९॥ सा चतुर्द्दशीयुक्तामावस्या। सिनी श्वेता बाला चन्द्रकलास्या सिनीवाली नद्यादित्वादीप्। इति तट्टीकायां भरत ॥ (यथा, भागवते।४।१२।४८।
"पौर्णमास्या सिनीवाल्या द्वादश्या श्रवणेऽथवा ॥")
दुर्गा। इति मेदिनी ॥

सिन्दुक, पु, सिन्दुवारवृक्ष। इत्यमर ।२।४।६८॥ (तथास्य पर्य्यायगुणाश्च।
"सिन्दुवार श्वेतपुष्प सिन्दुकः सिन्दुवारक ॥
नीलपुष्पी तु निर्गुण्डी शेफाली सुवहा च सा।
सिन्दुक स्मृतिदस्तिक्त कषाय. कटुको लघु॥
केश्यो नेत्रहितो हन्ति शूलशोथाममारुतान्।
कृमिकुष्ठारुचिश्लेष्मज्वरान्नीलापि तद्विधा।
सिन्दुवारदल जन्तु वातश्लेष्महर लघु ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सिन्दु(न्धु)वार,पु, सिन्धु गजमद वारयति तिक्तत्वात्। वृ+अण्। पाक्षिको धस्य द।) वृक्षविशेष। निसिन्दा इति भाषा। इनकुर इति च क्वचित्। तत्पर्य्याय.। सिन्दुकः २ इन्द्रसुरिस ३ निर्गुण्डी ४ इन्द्राणिका ५। इत्यमर २।४।६८॥ सिन्धुक ६ सिन्धुवारक ७ इन्द्राणी ८ पौलोमी ९ शक्राणी १० कासनाशिनी ११। इति रत्नकोष ॥ श्वेतपुष्पः १२ सिन्दुवारक १३ स्थिरसाधनक १४ अनन्त १५ सिद्धक १६ अर्थसिद्धकः १७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कफवातक्षयकुष्ठकण्डूतिशूलनाशित्वम्। कायसिद्धिदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट

अपि च।
"सिन्धुक स्मृतिदस्तिक्तः कषाय कटुको लघु
केश्यो नेत्रहितो हन्ति शूलशोथाममारुतान्॥
कृमिकुष्टारुचिश्लेषव्रणान् नीलापि तद्विधा।
सिन्धुवारदलं तत्तु वातश्लेष्महर लघु॥"
इति भावप्रकाश'॥*॥
"स्यन्दं वारयति सिन्दुवारः घण् निपातनात् जि'
षत उञ्च। सिन्दुकसिन्दुवारौ दन्त्यसादी तवर्ग-
तृतीयवन्ताविति बहवः। केचित्तु सिन्धु समुद्र-
मपि वारयति शोषयति तीक्ष्णरसत्वेन कफघ्न-
त्वात् सिन्धुवारः सिन्धुकसिन्धुवारौ तवर्गचतुर्थ-
वन्ताविल्याहु।" इति भरत'॥
सिन्दूर, क्ली, (स्यन्दते इति स्यन्दू ङ क्षरणे+
"स्यन्दे. सम्प्रसारणञ्च।" उणा० १।६९।
इति ऊरन्। सम्प्रसारणञ्च।) रक्तवर्णचूर्ण-
विशेष'। सिंदूर इति भाषा। तत्पर्य्याय।
नागसम्भवम् २। इत्यमर.।२।९।१०५॥
नागरेणु' ३ रक्तम् ४ सोमन्तकम्५ नागजम् ६
नागगर्भम् ७ शोणम् ८ वीररज ९ गणेश-
भूषणम् १० सन्ध्यारागम् ११ शृङ्गारकम् १२
सौभाग्यम् १३ अरुणम् १४ मङ्गल्यम् १५।
अस्य गुणा। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्।
व्रणविरोपणत्वम्।कुष्ठास्रभ्रमकण्डूतिविसर्पशम
नत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट'॥*॥ अपि च।
"सिन्दूर रक्तरेणुश्च नागगर्भश्च सीसजम्।
सीसोपधातु' सिन्दूर गुणैस्तत् सीसवन्मतम्॥
संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणा. स्मृताः।
सिन्दूरमुष्ण' वीसर्पकुष्ठकण्डविषापहम्।
भग्नसन्धानजनन व्रणशोधनरोहणम्॥"*॥
सिन्दूरस्य शोधनमाह।
"दुग्धाम्लयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधै.।"
इति भावप्रकाशः॥*॥
सिन्दूरदानमन्त्रो यथा,—
"सिन्दूरञ्च वर रम्य भाले शोभाविवर्द्धनम्।
पूरण भूषणानाञ्च सिन्दूर प्रतिगृह्यताम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्याय॥*॥
तस्य धारणात् पत्युरायुर्व्वृद्धिर्भवति। यथा,—
"हरिद्रा कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूर कज्जल तथा।
कार्पासकञ्च ताम्बूल माङ्गल्याभरण शुभम्॥
केशसस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम्।
भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता॥"
इति काशीखण्डे ४ अध्याय.॥
सिन्दूर', पु, (स्यन्दते इति। ऊरन्।) वृक्ष-
विशेष। इति मेदिनी॥
सिन्दूरकारण, क्ली, (सिन्दूरस्य कारणमिति।)
सीसकम्। इति हेमचन्द्र॥
सिन्दूरतिलक, पु, (सिन्दूरस्येव तिलको यस्य।)
हस्ती। इति मेदिनी॥
सिन्दूरतिलका, स्त्री, (सिन्दूरस्य तिलको यस्याः।)
साधवा नारी। इति मेदिनी॥
सिन्दूरपुष्पी, स्त्री, (सिन्दूरवत् रक्तवर्णं पुष्प
यस्या.। पाककर्णेति ङीष्।) पुष्पवृक्षविशेष।
तत्पर्य्याय'। सिन्दूरी २ वीरपुष्पी ३ तृणपुष्पी ४
करच्छदा ५ शोणपुष्पी ६। अस्या गुणा'।
कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। श्लेष्मवात-
शिरोऽर्त्तिभूतनाशित्वम्। चण्डीप्रियत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्ट॥
सिन्दूरी, स्त्री, (सिन्दूर तद्वद्वर्णोऽस्या अस्तीति।
अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) रोचनी। रक्त
चेलिका। धातकी। इति मेदिनी॥
सिन्धु, पुं, (स्यन्दते इति। स्यन्दू प्रस्रवणे+
"स्यन्दे' सम्प्रसारण धश्च।" उणा० १।१२।
इतिः उ। धकारादेशः सम्प्रसारणञ्च।)
समुद्र। इत्यमरः।१।१०।१॥ यथा,
भागवते।३।११।३१।
तावत्त्रिभुवन सद्य' कल्पान्तैधितसिन्धवः।
प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्म्मयः॥")
वमथु। देशविशेषः। (यथा, रघुः।१५।
८७।
"युधाजितश्च सन्देशात् स देश सिन्धुनामकम्।
ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भृतप्रजः॥")
नदविशेष। इति मेदिनी॥ इन्दस् इति
ख्यात। (यथा, रघु'।४।६७।
"विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनै'।
दुधुवुर्वाजिन स्कन्धान् लग्नकुङ्कुमकेशरान्॥")
गजमद। इति हेमचन्द्र॥ सिन्धुवारवृक्ष'।
इति शब्दचन्द्रिका॥ श्वेतटङ्कणम्। इति राज-
निर्घण्ट॥ रागविशेष.। स च मालकौशराग-
पुत्त्रः। यथा,—
"माधवः शोभन' सिन्धुर्म्मारुमेवाडुकुन्तला'।
कलिङ्गः सोमसयुक्तः कौशिकस्य सुता इमे॥"
इति सङ्गीतसिन्धु॥
सिन्धु', स्त्री, (स्यन्दते इति। स्यन्द+उ'। सम्प्र-
सारणम्। दस्य धश्च।) नदी। इति मेदिनी॥
(यथा, मुण्डकोपनिषदि।२।१।९।
"अत समुद्रा गिरयश्च सर्व्वे-
ऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धव सर्व्वरूपाः।
अतश्च सर्व्वा ओषधयो रसश्च
येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा॥")
नदीविशेष.। तज्जलगुणा.। यथा,—
"शतद्रोर्विपाशायुज सिन्धुनद्या'
सुशीत लघु स्वादु सर्व्वामयघ्नम्।
जल निर्म्मल दीपन पाचनञ्च
प्रदत्ते बल बुद्धिमेधायुषञ्च॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
सिन्धुकः, पु, (सिन्धुरेव। स्वार्थे कन्।) सिन्धु-
वारवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, बृहत्-
सहितायाम्।५९।६।
"वैश्याना जीवकखदिर-
सिन्धुकस्यन्दनाश्च शुभफलदा'॥")
सिन्धुकफ, पु, (सिन्धो कफ इव।) समुद्रफेन'।
इति शब्दरत्नावली॥
सिन्धुकर, क्ली, (सिन्धौ सिन्धुदेशे कीर्य्यते इति
कॄ+अप्।) श्वेतटङ्कणम्' इति राजनिर्घण्ट॥
सिन्धुखेल', पु, (सिन्धौ तत्समीपे खेलतीति।
खेल+क.।) सिन्धुदेश.। इति शब्दरत्ना-
वली॥
सिन्धुज, क्ली, (सिन्धोर्जायते इति। जन+ड:।)
सैन्धवलवणम्। इत्यमरः।२।९।४२॥
(यथा, सुश्रुते।४।३७।
"वचापुष्करकुष्ठैलामदनामरसिन्धुजैः॥")
समुद्रजाते, त्रि॥ (यथा, महाभारते।३।
७१।१४।
"शुभान् दशभिरावर्त्तैः सिन्धुजान् वातरंहस॥)
सिन्धुजन्म, [न्]क्ली, (सिन्धोर्जन्म उत्पत्तिर्यस्य।)
सैन्धवलवणम्। इति रत्नमाला॥
सिन्धुजन्मा, [न्] पु, (सिन्धो' क्षीरसमुद्रात्
जन्म यस्य।) चन्द्रः। इति जटाधरः॥
सिन्धुजा, स्त्री, (सिन्धोर्जायते इति। जन+ड'।)
लक्ष्मी.। इति जटाधर॥
सिन्धुडा, स्त्री, मालवरागभार्य्या। यथा,—
"धानुषी मालसी रामकिरी च सिन्धुडा तथा।
अश्ववारी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमा'॥
इति सङ्गीतदामोदर'॥
सिन्धुनन्दनः, पु, (सिन्धो' क्षीरोदस्य नन्दन.।)
चन्द्र। इति त्रिकाण्डशेष॥
सिन्धुनाथ, पु, (सिन्धुना नदीना नाथ।)
समुद्र। इति केचित्॥ (यथा, माघे।१४।६८।
"मतृकुणाविव पुरा परिप्लवौ
सिन्धुनाथशयने निषेदुष.।
गच्छत स्म मधुकैटभौ विभो
र्यस्य नैद्रसुखविघ्नता क्षणम्॥")
सिन्धुपुत्त्र, पु, (सिन्धो' पुत्त्र।) मर्कटेन्दु'। इति।
शब्दचन्द्रिका॥ चन्द्रश्च॥
सिन्धुपुष्प, पु, (सिन्धौ पुष्पति प्रकाशते इति।
पुष्प फुल्लने+अच्।) शङ्ख.। इति शब्द-
चन्द्रिका॥
सिन्धुमन्थज, क्ली, (सिन्धुमन्थात् जायते इति।
जन+ड।) सैन्धवलवणम्। इति रत्नमाला॥
सिन्धुर', पु, (सिन्धु मद राति ददातीति। रा+
क।) हस्ती। इति हेमचन्द्र॥ (यथा,
आर्य्यासप्तशत्याम्।१९८।
"गतिगञ्जितवरयुवति. करी कपोलौ करोतु
मदमलिनौ।
सुखबन्धमात्रसिन्धुर लम्बोदर किं मद वहसि॥"
सिन्धुरद्वेषी, [न्]पु, (सिन्धुर हस्तिन द्वेष्टीति।
द्विष+णिनि।) सिंह॥
सिन्धुलवण, क्ली, (सिन्धुजात लवणम्।) सैन्ध-
वम्। इति रत्नमाला॥
सिन्धुवारः, पु, (सिन्धुमपि वृणोति गत्येति॥
वृ+अण्।) हयोत्तम। इति त्रिकाण्डशेष'॥
(सिन्धु मदजलमपि वारयति तिरस्करोति
तिक्तरसेन। वृ+णिच्+अण्।) सिन्धुवार-
वृक्ष'। इत्यमर।२।४।६८॥ यथा,—
"विसुन्धक सिन्धुवार सिन्धुक सुरसोऽपि च।
तथेन्द्रसुरसस्त्विन्द्रसुरिस. सिन्धुवारित.।

निर्गुण्डीन्द्राणिकेन्द्राणी सुरसा सिन्धुवारकः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः ।
“सिन्धुवारो विषश्लेष्मव्रणकुष्ठक्षयापहः ।”
इति राजवल्लभः ॥

सिन्धुवारक, पु, (सिन्धुवार एव । स्वार्थे कन् ।) सिन्धुवारवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुवारितः, पु, (सिन्धुर्मदजलं वारितो येन ।) सिन्धुवारवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

सिन्धुवेषणः, पु, गम्भारीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सिन्धुशयन, पु, (सिन्धुः क्षीरोदः शयनं यस्य ।) विष्णुः । क्षीरोदशायित्वात् ॥

सिन्धुसङ्गमः, पु, (सिन्धूनां सङ्गमो यत्र ।) नदीनदसमुद्राणां परस्परमेलकः । तत्पर्य्यायः । सम्भेदः २ । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ सिन्धोर्नद्योः सङ्गमो मेलकः सम्भेदः । सम्भिदन्ति मिलन्ति अस्मिन्निति सम्भेदः घञ् । सिन्धुशब्देन नदी नदः समुद्रश्चोच्यते तेन नद्योर्नदयोर्नदीसमुद्रयोश्च मेलकः सम्भेदः । इति वैकुण्ठादयः । इति भरतः ॥

सिन्धूद्भव, क्ली, (सिन्धोरुद्भवो यस्य ।) सैन्धवलवणम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
“विडङ्गसारो मरिचं सदारु-
योगः स सिन्धूद्भवमूत्रयुक्तः ॥”)

सिन्धूपल, क्ली, (सिन्धोः समुद्रस्य उपलमिव ।) सैन्धवलवणम् । इति हारावली । ५५ ॥

सिप्र, क्ली, (सिच् + क्विप् । सिच क्षरणं रातीति । रा + कः । पृषोदरादित्वात् चस्य पः ।) सरोवरविशेषः । यथा, कालिकापुराणे ४१ अध्याये ।
“एतस्मिन्नन्तरे शम्भुः सिप्रं त्यक्त्वा तदा सरः ।
गङ्गावतारमगमत् हिमवत्प्रस्थमुत्तमम् ॥”

सिप्र, पु, (सिच् क्षरणे + क्विप् । तं रातीति । रा + कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निदाघसलिलम् । घर्म्मः । इति मेदिनी ॥

सिप्रा, स्त्री, (सिप्र + स्त्रियां टाप् ।) नदीभेदः । इति मेदिनी ॥ सा तु उज्जयिनीदेशसमीपे वर्त्तते । (यथा, रघु । ६ । ३५ ।
“अनेन यूना सह पार्थिवेन
रम्भोरु ! कच्चित् मनसो रुचिस्ते ।
सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु
विहर्त्तुमुद्यानपरम्परासु ॥”)
तस्या उत्पत्तिर्यथा कालिकापुराणे २३ अध्याये ।
“एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले ।
अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु मोदमाप तया सह ॥
तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे ।
विवाहावभृतार्थाय शान्त्यर्थं च पुरा कृतम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहादेवपाणिभिः समुदीरितम् ।
तत्तोयं दशधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् ॥
हेमाद्रेः कन्दरे शानौ सरस्याञ्च पृथक् पृथक् ।
तत्तोयं पतितं सिप्रे देवभोग्ये सरोवरे ।
तेन सिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता
क्षितिम् ॥”

सिम, पुं, (षिञ् बन्धने + “अविसिविसिशुषिभ्यः कित् ।” उणा० १ । १४३ । इति मन् । स च कित् ।) समुदायः । सिमं सर्व्वं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ११५ । ४ ।
रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥”)

सिम्बा, स्त्री, (षम वैक्लव्ये + उल्वादयश्चेति साधुः ।) शमी । यथा, —
“शमी समी शिम्बिशिम्बसिम्बासिम्बिरपीष्यते
इति द्विरूपकोषः ॥
इ छिमिड़ा इति ख्याते शुंठी इति ख्याते । शाम्यति क्षुदिरनया शमी शमभिर्यं शमे नाप्नोति इः पाच्छोणादीति ईपि शमी तालव्यादिः शमेः पूर्व्वेण वे निपातनादकारस्य इत्वे शिम्बापि तालव्यादिः । सिम्बा दन्त्यादिरिति पुरुषोत्तमादयः । सिम्बिशब्दोऽप्यत्र शिम्बिरपि तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । इति भरतः ॥

सिम्बि, स्त्री, शिम्बा । इति द्विरूपकोषः ॥ नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सिम्बिजा, स्त्री, शमीधान्यम् । इति भावप्रकाशः ॥ तालव्यशकारादिरपि ॥

सिम्बी, स्त्री, (सिम्बि + पक्षे ङीप् ।) निष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“सिम्बा सिम्बी पुस्तशिम्बिस्तथा पुस्तकशिम्बिका ।
शिम्बिद्वयञ्च मधुरं रसे पाके हिमं गुरु ।
बल्यं दाहकरं प्रोक्तं श्लेष्मलं वातपित्तजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

सिर, पु, पिप्पलीमूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पिप्पलीमूलशब्देऽस्य विषयो ज्ञेयः ॥)

सिरा, स्त्री, (सिनोतीति । षिञ् बन्धने + रक् । इत्युणादौ उज्ज्वल । २ । १३ ।) नाडी । (यथा, सुश्रुते । ३ । ७ ।
“व्याप्नुवन्त्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः
प्रतानाः पद्मिनीकन्दाद्बिसादीनां यथा जलम् ॥”
यथा च ।
“आनाहमन्यः स्रवणात् स्रोतांसि सरणात्
सिराः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥
तथा च ।
“सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः । द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च ॥ भवतश्चात्र ॥
यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् ।
नाभ्यां सर्व्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥
नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता ।
सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥
तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति तावत्य एव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने कफवाहिन्यश्च कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीह्नोरेवमेतानि सप्त सिराशतानि ।
तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ द्वे द्वे पार्श्वयोः षट् पृष्ठे तावत्य एव चोदरे दश वक्षसि । एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वं तासां चतुर्द्दश ग्रीवायां कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायाम् । षट् नासिकायाम् । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषाणामपि । विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्द्दश कर्णयोर्द्वे । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि । भवन्ति चात्र ।
क्रियाणामप्रतीघातममोहं बुद्धिकर्म्मणाम् ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवनश्चरन् ॥
यदा तु कुपितो वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥
भ्राजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगताम् ।
संसर्पत् स्वाः सिराः पित्तं कुर्य्याच्चान्यान्
गुणानपि ॥
यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः ॥
स्नेहमङ्गेषु सन्धीनां स्थैर्य्यं बलमुदीर्णताम् ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलासः स्वाः सिराश्चरन् ॥
यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः ॥
धातूनां पूरणं वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयम् ।
स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्य्याच्चान्यान् गुणानपि
यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥
नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा ।
श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥
प्रदुष्टानां हि दोषाणां मुच्छितानां प्रधावताम् ।
ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥
तत्रारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना सिराः ।
पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः
कफात् ॥
असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः ।
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विध्येद्याः सिरा
भिषक् ॥
वैकल्यं मरणञ्चापि व्यधात्तासां ध्रुवं भवेत् ।
सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छाखासु बुद्धिमान्

षट्त्रिंशच्च शतं कोष्ठे चतुःषष्टिश्च मूर्द्धनि ।
शाखासु षोडश सिराः कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु ॥
पञ्चाशज्जत्रुणश्चोर्द्ध्वमवेध्याः परिकीर्त्तिताः ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
अम्बुवाहिनी । इति हेमचन्द्रः ॥

सिह्लकी, स्त्री, शल्लकीवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १२४ ॥

सिंहर, पुं, हस्ती । इति जटाधरः ॥

सिषाधयिषा, स्त्री, (साधयितुमिच्छा । साध + सन् + अः । स्त्रियां टाप् ।) साधनेच्छा । यथा, भाषापरिच्छेदे । ७० ।
“सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥”

सिहुण्डः, पुं, स्नुहीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्नुहीशब्दोऽस्य विवृतिर्विज्ञेया ॥)

सिह्लः, पुं, (स्निह्यति मनो यत्र । स्निह + घञ् । पृषोदरादित्वात् साधु ।) गन्धद्रव्यविशेषः । सिह्ला इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । तुरुष्कः २ पिण्डकः ३ यावनः ४ । इत्यमरः । २।४।१२८॥ सिह्लकः ५ पिण्याकः ६ कपिजम्बलः ७ तैलाख्यः ८ यावः ९ यावलः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ सल्लकीद्रवः ११ पिष्टकः १२ तैलपर्णी १३ हृक्‌धूपः १४ कल्कधूपः १५ । इति जटाधरः ॥

सिह्लकः, पुं, (सिह्ल एव । स्वार्थे कन् ।) सिह्लः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शिलारसः । अस्य पर्य्यायो यथा,—
“कपिनामा कपितैलं कृत्रिमं कपिलस्थलः ।
तुरुष्को मुक्तिमुक्तश्च पिण्डातः सिह्लको रसः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“सिह्लकस्तु तुरुष्कः स्यादतो यवनदेशजः ।
कपितैलञ्च सङ्घातस्तथाच कपिनामकः ॥”
अस्य गुणा यथा,—
“सिह्लकः कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः शुक्रकान्तिकृत् ।
वृष्यः कण्ठ्यः स्वेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापहः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सिह्लकी, स्त्री, सल्लकी । इति शब्दरत्नावली ॥

सिह्लभूमिका, स्त्री, सल्लकी । इति शब्दरत्नावली ॥

सीक, ऋ ङ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, असिसीकत् । ङ, सीकते । इति दुर्गादासः ॥

सीक, कि आमर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा० पर०-सक०-सेट् ।) कि, सीकयति सीकति । आमर्षे स्पर्शे । प्रमाणं तालव्यादौ द्रष्टव्यम् । इति दुर्गादासः ॥

सीकरः, पुं, शीकरः । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । ३ । ११ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ४२ ।
“स नर्म्मदारोधसि सीकरार्द्रै-
र्मरुद्भिरानर्त्तितनक्तमाले ।
निवेशयामास विलङ्घिताध्वा
क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥”)

सीता, स्त्री, (सिनोतीति । षिञ् बन्धे + बाहुलकात् क्तः । दीर्घश्च । इत्युणादौ उज्ज्वलः । ३ । ९० ।) लाङ्गलपद्धतिः । इत्यमरः । २।९।१४॥ “हे लाङ्गलरेखायाः सिनोति खनति भूमिं सीता षि ञ ग ञ बन्धे नाम्नीति तः निपातनाद्दीर्घः । सीता दन्त्यसादिः । शेते भुवि इति शीता तालव्यशादिश्च ।” इति भरतः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ६१ ।
“न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं
वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥”)
जनकराजनन्दिनी । सा तु श्रीरामपत्नी । तत्पर्य्यायः । वैदेही २ मैथिली ३ जानकी ४ धरणीसुता ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ भूमिसम्भवा ६ इति जटाधरः ॥ अस्या उत्पत्तिर्यथा, वाल्मीकीये रामायणे । ६६ । १३—१४ ।
“अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः ।
क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥
भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्द्धत ममात्मजा ।
वीर्य्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥”
अपि च तट्टीकाधृतपद्मपुराणम् ।
“अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य पुरे स्वतः ।
शुभक्षेत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफल्गुने ॥
अयोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसन्निभा ।
सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी ॥
सीतामुखोद्भवात् सीता इत्यस्यै नाम चाकरोत् ।
ततोऽभूदौरसी तस्य ऊर्म्मिला नाम कन्यका ॥”
तज्जन्मव्रतादि गौतमं प्रति शिवेनोक्तं यथा,—
“वैशाखशुक्लपक्षे त्वष्टम्यां संयमनं कुरु ।
परेद्युर्विकुरुष्वैतज्जानकीजन्मनो व्रतम् ॥
सन्तुष्टा जानकी तेन भविष्यति न संशयः ।
एतद्व्रतं समाप्यस्ति कर्त्तव्यं स्त्रो द्विजोत्तम ॥
माहात्म्यं तस्य गदितुं नास्ति मे निश्चलं मनः ।
अहं तद्रसलीनोऽस्मि शक्तस्तद्गदितुं न हि ॥
तस्मादेकं वदामि त्वां मार्कण्डेयाश्रमेऽधुना ।
गत्वा मुनीन्द्रः सकलं मार्कण्डेयोऽनुपृच्छ्यताम् ।
सर्व्वं निवेदितं तस्मै व्रतमाहात्म्यमुत्तमम् ।
विधानञ्च फलं तस्य स मुनिस्त्वां वदिष्यति ॥
मार्कण्डेयोपदिष्टेन विधिनाचर तद्व्रतम् ।
यथाशक्त्यपि कुर्व्वाणो व्रतस्योत्सवमादरात् ॥
लप्स्यसे सकलान् कामान्नात्र कार्य्या विचारणा ॥”
इत्यादि गौतमप्रश्नानन्तरं श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
“त्रेतायुगे उत्तराशां गते कमलिनीपतौ ।
सर्व्वर्त्तुनिकरश्रेष्ठ ऋतौ तु कुसुमाकरे ॥
मासि पुण्यतमे विप्र माधवे माधवप्रिये ।
नवम्यां शुक्लपक्षे च वासरे मङ्गले शुभे ॥
सार्प्ये ऋक्षे च मध्याह्ने जानकी जनकालये ।
आविर्भूता स्वयं देवी योगेषु गतिरुत्तमा ॥
एतद्योगे कृतञ्चैतद्व्रतं प्रोक्तमनन्तकम् ॥
अष्टम्यां यदि विद्धा स्यान्नवमी माधवे सिते ।
कुर्य्यान्नेदं व्रतं तस्यां कृतश्चेन्न्यूनता भवेत् ॥
मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या व्रतेऽस्मिन्नवमी तिथिः
दिनक्षयगतायान्तु तस्यां कार्य्या परा नरैः ॥
एतैर्योगैर्विनापि स्यात् तद्दिनं पापनाशनम् ।
व्रतानां नित्यमाम्नातं कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥*॥
यस्तु नो कुरुते मोहात् जानकीजन्मसम्भवम् ।
व्रतं स पच्यते घोरे नरके नात्र संशयः ॥
तस्मिन्नहनि मूढात्मा भुङ्क्तेऽप्यन्नन्तु यो नरः ।
मुने स कृमिसङ्घातं सपूयं खादति स्फुटम् ॥
न करोति हि यः श्रुत्वा व्रतानामुत्तमं व्रतम् ।
स महापातकी ज्ञेयः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः ॥*॥
कुरुते यो व्रतं सोऽपि पृथ्वीदानफलं लभेत् ।
महाषोडशदानानां यज्ञानां मुनिपुङ्गव ! ॥
प्राप्नोति सर्व्वतीर्थानां प्राप्नुयात् सकलं फलम्
सर्व्वभूतदयां कृत्वा फलमाप्नोति यज्जनः ।
तत्प्राप्नोति व्रतादस्मात् नात्र कार्य्या विचारणा
अष्टम्यां प्रातरुत्थाय कृत्वा शौचमतन्द्रितः ।
महानद्यां तडागे वा कूपे वाप्यन्तिकेऽपि वा ॥
स्नात्वा कुर्य्यान्नित्यकर्म्म प्रातःसन्ध्यादिवन्दनम्
देवान् पितॄंश्च सन्तर्प्य हविष्याशी च संयतः ॥
एकभुक् ब्रह्मचारी स्याद्भूमिशायी च गौतम ॥
नवम्यां प्रातरुत्थाय दान्तो भूत्वा समाहितः ॥
तीर्थादौ विधिवत् स्नात्वा कृतनित्यक्रियो नरः
कुर्व्वीत मण्डपं रम्यं षोडशस्तम्भमण्डितम् ॥
अष्टस्तम्भयुतं वापि चतुःस्तम्भमथापि वा ।
तोरणैः सहितं कुर्य्याद्वितानवरशोभितम् ॥
द्वारेषु शङ्खचक्रादिपताकाभिर्ध्वजैस्तथा ।
अलङ्कुर्य्यात् प्रतिस्तम्भं स्थापयेत् कलसान् शुभान् ॥
शुद्धतण्डुलराशीषु पूर्णपात्रैरलङ्कृतान् ।
मध्ये तु चत्वरं कुर्य्यात् चतुर्हस्तप्रमाणतः ॥
हस्तमात्रोच्छ्रितं रम्यं चतुरस्रं मृदा मुने ।*।
पलद्वयमितां कुर्य्यात् जानकीप्रतिमां शुभाम्
काञ्चनीमथवा शक्त्या कुर्य्यादेकपलोन्मिताम् ।
तदर्द्धेन तदर्द्धेन कुर्य्याच्छक्त्या चतुर्भुजाम् ॥
वित्तशाठ्यमकृत्वैव राजतीमपि कारयेत् ।
औडुम्बरीं पैत्तलीं वा मृण्मयीं वृक्षजामुत ॥
कुड्ये पटेऽथ वा लेख्या वर्णकैः प्रतिमा वराम् ।
लेख्यञ्च सूतिकागारं सर्व्वतश्च पटावृतम् ॥
पर्य्यङ्कशयने सुप्ता तत्र राज्ञी महामतिः ।
तस्याः समीपतः सुप्ता मैथिली स्तनपायिनी ॥
जातकर्म्मकरो लेख्यो जनकश्च महीपतिः ।
शतानन्दः पुरोधाश्च लेखनीयः प्रयत्नतः ॥
इत्यादि चरितं लेख्यं जानकीजन्मसम्भवम् ।
यथाशक्ति हलं कुर्य्यात् काञ्चनं किल गौतम ॥
राजतं चेन्नमलं स्वर्णसिंहासनं तथा ।
कुर्य्यात्ताम्रमयं कुम्भं पूर्णपात्रावृतं मुखे ॥
तन्मध्ये पञ्चरत्नादि तीर्थाम्बु निक्षिपेन्मुने ॥
आचार्य्यं शास्त्रकुशलं वेदाध्ययनकोविदम् ।
वृणुयाद्विमलाचारमवतंसाङ्गदासनैः ॥
अन्तरीयोत्तरीयैश्च पञ्चपात्रादिभिर्व्रती ।
श्रीफलादिभिरभ्यर्च्य गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥

वृणुयाद्वै विधानेन तत' षोडश ऋत्विज' ॥
विद्यावत सदाचारानष्टौ वा भक्तिसयुत: ।
मध्ये वेदी समालेख्या विचित्रैर्व्वर्णकैस्तत: ॥
पद्ममष्टदल तत्र स्थापयेत् कलस तत ।
रत्नसिंहासन रम्य सस्थाप्य विजितेन्द्रिय: ॥
तत्राधिवासन कुर्य्यादग्न्युत्तारणपूर्व्वकम् ।
प्रतिमाया विधानेन देवीमावाहयेत्तत' ॥*॥
प्राणानायम्य मूलेन त्रिरेकाग्रेण चेतसा ।
मूलमन्त्रस्य जनक मुनि विन्यस्य मूर्द्धनि ॥
मुखे छन्दश्च गायत्री सीतादेवी हृदि न्यसेत् ।
नाभौ तु विन्यसेद्ब्रह्मन् लक्ष्मीवीज सविन्दुकम्
पादयोश्च नम शक्त्यै ततो विन्यस्य मन्त्रवित् ।
श्रीं श्रीमित्यादिभिर्व्वीजैर्द्दीर्घषट्स्वरसयुतै ।
कृत्वा करषडङ्गेषु न्यास ध्यायेत्ततो व्रती ॥*॥
चतुर्भुजा सुवर्णाभा रामालोकनतत्पराम् ।
श्रीराघवान्विता सीता चिन्तयेद्धृदि सर्व्वदा ॥
इति ध्यात्वा समुच्चार्य्य मूलमन्त्र कृताञ्जलि ।
सविन्दुकमलावीज पूर्व्वमुच्चार्य्य गौतम ॥
सीतायै इति पश्चात्तु नमशब्द वदेत् किल ।
सपूज्य प्रतिमा रात्रौ कृत्वैवमधिवासनम् ।
ब्रह्मचारी भूमिशायी तस्या रात्रौ भवेद्व्रती ॥
तस्या नवम्या विधिवत् कृत्वा शौचमतन्द्रित ।
नद्यादौ विमले स्नात्वा नित्यकर्म्म विधाय च ॥
ततस्तु प्रथमे यामे नित्यपूजाविधिं व्रती ।
कृत्वा द्वितीयप्रहरे गीतवाद्यपुर सरम् ॥
मध्याह्नसमये भक्त्या कुर्य्यादेकाग्रचेतसा ।
आसने उपविश्यादौ मूल विन्यस्य पूर्व्ववत् ॥
चतुरस्रञ्च षट्कोण त्रिकोणञ्च पुरस्तत. ।
कृत्वा मण्डलमाधार तत्र सपूज्य मन्त्रवित् ॥
मूलेन शङ्ख सस्थाप्य जलमासिच्य निर्म्मलम् ।
चिन्मय तत्र सचिन्त्य तीर्थमङ्कुशमुद्रया ॥,
आकृष्य मूलमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितै: ।
जलै: सप्रोक्षयेद्विद्वान् सामग्रीं पूजनोचिताम् ॥
पात्राणि ताम्रहेमादिनिर्म्मितानि ततो मुने ।
पाद्यार्घप्रदानार्थञ्च मधुपर्कार्थमेव च ॥
तथैवाचमनीयार्थमेवमासादयेत् क्रमात् ।
एकस्मिन्नथवा पात्रे पाद्यादीनि प्रकल्पयेत् ॥
पात्राणीत्थ समासाद्य ततोऽन्तर्यागमाचरेत् ।
पुष्पाञ्जलि समादाय ध्यायेद्दै प्रतिमागताम् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मान्याश्रयन्तीं चतुर्भुज' ।
महामतेस्तथा प्राज्ञो जनकस्य महात्मन ॥
हलचालनत साक्षादाविर्भूता स्वत श्रियम् ।
सीता देवी हृदि ध्यात्वा मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्
पुष्पाञ्जलित्रय देवो प्रतिमामूर्द्धनि क्षिपेत् ।
हिरण्यवर्णां मन्त्रेण देवीमावाहयेत्तत ॥
आवाहनादिमुद्राणामष्टक सप्रदर्शयेत् ।
तामावाह्य इत्युक्तो मन्त्रो देव्यासने मुने ॥
अश्वपूर्णामर्घदाने पाद्य कासोऽस्मि मन्त्रत. ।
चन्द्रप्रभेति मन्त्रेण दद्यादाचमनीयकम् ॥
आदित्यवर्ण इत्युक्तो मन्त्र. पश्चात्ते भवेत् ।
आप्यायस्वेति मन्त्रेण पयसा स्नापयेत्तत. ॥
दधिक्राव्णस्ततो दध्ना घृतेन घृतवतुरत ।

मधुना मधुवातेति त्रृचया सितया मुने ॥
स्वादुयवस्वमन्त्रेण ततस्तीर्थाम्बुभि' क्रमात् ।
उपैतु मामिति प्रोक्त' सीतायाः स्नपने मनु' ॥
स्वर्णसिंहासने रम्ये प्रतिमा स्थापयेद्व्रती ।
वासोभि: क्षुत्पिपासेति पूजयेद्विमलोत्तमै ॥
गन्धद्वारामिति भवेद्दाने गन्धादिकस्य तु ।
मनस काममित्याहुर्म्मन्त्रमाभरणादिके ॥
मधुपर्क ततो दद्यात् सीतादेव्यै विधानत: ।
कस्तूरीकुसुमोपेते कर्पूरागुरुचन्दने ॥
प्रतिमा पूजयेद्भक्त्या यत पुष्पै: स्वकालिकै. ।
सुगन्धै कर्द्दमेनेति मन्त्रेण किल गौतम ॥
अर्च्चयेत्तुलसीपत्रै' कोमलैर्म्मञ्जरीयुतै ।
प्रतिमा मूलमन्त्रेण शतमष्टोत्तर जपेत् ।
तत सपूजयेद्विद्वान् राजान जनक व्रती ॥"
जनकपूजामन्त्र. ।
"देवी पद्मालया साक्षादवतीर्णा यदालये ।
मिथिलापतये तस्मै जनकाय नमो नम: ॥"
महामतिपूजामन्त्र ।
"श्रीसीताजननी मातर्म्महिषी जनकस्य च ।
पूजा गृहाण मद्दत्ता महामति नमोऽस्तु ते ॥"
शतानन्दपूजनमन्त्र ।
"निधान सर्व्वविद्याना विद्वत्कुलविभूषण' ।
जनकस्य पुरोधास्त्व शतानन्दाय ते नम: ॥"
हलपूजनमन्त्र ।
"जीवयस्यखिल विश्व चालयन् वसुधातलम् ।
प्रादुर्भावयसे सीता सीर तुभ्य नमोऽस्तु वै ॥"*
सुभगापूजनमन्त्र ।
"त्वयैवोत्पादित सर्व्वं जगदेतच्चराचरम् ।
त्वमेवासि महामाया मुनीनामपि मोहिनी ॥
त्वयायत्ता इमे लोका श्रीसीतावल्लभा परा ।
वन्दनीयासि देवाना सुभगे त्वा नमाम्यहम् ॥*॥
ततोऽष्टदलमध्यस्थजयाद्या भक्तित. क्रमात् ।
सपूजयेद्विशुद्धात्मा गन्धपुष्पाक्षतादिभि ॥
वहिर्म्मण्डलवर्त्तिन्य षोडशाद्यास्तु देवता ।
अणिमाद्यभिधा पूज्या वहि सर्व्वा ऋचस्तत ॥
सपूज्यावरणान्येव मुख्यदेव्यास्ततो व्रती ।
दशाङ्गैर्गुग्गुलैर्द्द्याद्धूपमाप स्ततविभि ॥
दीपन्तु साज्यवर्त्तीभिरार्द्रं पुष्करिणामिति ।
नैवेद्य घृतपक्वान्नैर्नानाव्यञ्जनसयुतै ॥
प्रदद्यात् पायसाद्यैरप्यार्द्रांप करिणामिति ।
राज्ञै र च गुडलड्डुकान् महामत्यै निवेदयेत् ॥
ताम्बूलञ्च ततो दद्यात् कर्पूराद्यै सुसयुतम् ।
साङ्गतासिद्धये देया यथाशक्ति च दक्षिणा ॥
नीराजयेत्ततो देवीं प्रणमेत्तदनन्तरम् ।
तःमाह्वय च मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिमथार्पयेत् ॥*॥
मूलेन हावयेत् विप्रैरष्टोत्तरसहस्रकम् ।
अष्टोत्तरशत वापि पायस शर्करायुतम् ॥
आहुतीना तत पश्चान्मुने कुर्य्यात् प्रदक्षिणाम्
पुन पुष्पाञ्जलि दद्यात् सीतामूर्द्धनि भक्तित
आदाय तुलसीपत्र पुष्प यत्किञ्चिदेव वा ।
सीताङ्घ्रिपङ्कजाभक्त्या तदाकार विभावयन् ॥
इति नम्रगिरा भूत्वा रोपयेत्तत् समूर्द्धनि ।

तत: सीतापदाम्भोजद्वय सस्पृश्य मङ्गलम् ॥
कराञ्जलिपुट बद्ध्वा प्रार्थयेद्रामवल्लभाम् ।
भक्त्या परमया ब्रह्मन् ताभि' कोमलशक्तिभि'

दुरन्तससारसमुद्रमग्न
सीते शरण्या शरणागत त्वाम् ।
उद्धारयस्वाशु कृत भयेत-
द्धृत ततो देवि मयि प्रसीद ॥

संप्रार्थ्य जानकीमेव दण्डवत् प्रणमेत् पुन' ।
पुष्पाञ्जलि पुनर्द्दत्वा स्तुवीत परमेश्वरीम् ॥

नीलनीरजदलायतेक्षणा
कोशलेशभुजसावलम्बनाम् ।
सानुरागहरिमेवमोक्षती
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
मन्दहसगतिगाञ्च कृशाङ्गीं
कामकान्तिपरिभूतचन्द्रिकाम् ।
ताडकारिसहप्रेमविमग्ना
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
कुन्तलालककपोलमाननां
राहुवक्त्रगसुधासमद्युतिम् ।
वाससा पिदधती ह्रियाकुलां
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
कायवाङ्मनसगौ पतिर्व्यधात्
स्वप्नजाग्रतिषु राघवेश्वर ।
शिवविरिञ्चिभिरद्धा वन्दिता
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
भक्तैकगम्या प्रकृते पराञ्च
चित्ते भृश लोकनमस्कृताञ्च ।
भूवायुवह्निवननाकसंस्थितां
विभावये चेतसि रामवल्लभाम् ॥
इन्द्ररुद्रधनदानुपालकै
सद्विमानगणमास्थितैर्द्दिवि ।
पुष्पवर्षमनुसस्तुतशीलां
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
ध्येयमानममरैश्च स्वरूपां
वामधामतनुनिर्ज्जितहेमाम् ।
फुल्लनीरजविभावरानना
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
सञ्चयैर्द्दिविसदा विमानगै-
र्व्विस्मयाकुलमनोभिरीक्षिताम् ।
तेजसापि दधती सदा दिश
भावये मनसि रामवल्लभाम् ॥
एतदष्टकमनिष्टहानिकृद्
य पठेदथ शृणोत्यहर्म्मुखे ।
अन्तरापरहिता तु मैथिली
तस्य भक्तिमतुला प्रयच्छति ॥

स्तुत्वेत्थ जानकीदेवी गीतवाद्यादिभिर्व्रती ।
रात्रौ जागरणै सर्व्वा तां रात्रिमपवाहयेत् ॥
तत प्रातर्द्दशम्याञ्च पूर्व्वोक्तविधिना द्विज ।
प्रतिमा पूजयित्वादा वा चार्य्यं पूजयेत्तत ॥
तस्मै सोपस्करां दद्यात् सवत्सा गां पयस्विनीम्
दक्षिणाञ्च यथाशक्ति तत: पूर्णाहुति चरेत् ॥
पूर्णाहुतिविधानेन कृत्वा च प्रतिमादिकम् ।

सीताया प्रीतये दद्यात् मण्डपादि विसृज्य च ॥
सीताप्रीति वाचयीत ब्राह्मणाचार्य्यभाषिते ।
अन्येभ्योऽपि यथाशक्त्या भूयसीं दक्षिणां ददेत्॥
अतिथिभ्योऽन्नदानञ्च कर्त्तव्य तद्दिने किल ।
सन्तोष्य सकलान् लोकान् कुटुम्बसहितो व्रती॥
विधिना पारणं कुर्य्यात् भूमिशायी च मानवः ।
तथोपरि सदा प्रीता सीता स्यान्नात्र संशय ॥*
यद्गृहे नित्यपूज्या स्यात् प्रतिमा तत्र गौतम ।
तस्यामेवोत्सव कुर्य्याज्जानक्या पूजनादिकम् ॥
नित्यपूज्या न यस्य स्यात् सीताया प्रतिमा यदा
शालग्रामशिलायां स कुर्य्यात् सीतोत्सव बुध ॥
लक्ष्मीनारायणौ यस्मात्तस्या सवसत. सदा ।
पूर्व्वोक्तविधिना सीतानवम्या उत्सवं द्विज ॥
पूजा कुर्व्वीत वै तस्या सर्व्वा पञ्चामृतादिभि ।
तुष्येत तेन वै तस्मिन् जानकीरघुनन्दनौ ॥*॥
इत्थ निगदित सर्व्वं जानकीजन्मनो व्रतम् ।
कुर्व्वन्तीन्द्रादयः सर्व्वे व्रतमेतदनुत्तमम् ॥
गन्धर्व्वा किन्नरा यक्षा गुह्यका सिद्धचारणाः॥
नागाश्च मुनयश्चापि प्रकुर्व्वन्ति व्रत द्विज ॥
य कुर्य्याद्व्रतमेतद्धि जानकीजन्मसम्भवम् ।
स लभेत् सकल ब्रह्मन् पृथ्वीयात्राफल किल ॥
तथा षोडशदानानां फल प्राप्नोति मानव. ।
अश्वमेधादियज्ञानां तीर्थानामपि गौतम ॥
अत्युग्रतपसा वापि वेदोक्तायुश्च विन्दति ।
गौतमेद व्रत तस्मादवश्य कुरु भक्तित ॥
नेदं वक्तु समर्थास्ते फणीन्द्रचतुराननाः ।
कृताद्व्रतोत्तमादस्माद्दीर्घायु प्राप्तवानहम् ।
व्रताना नित्यमाख्यात भक्तिद कुर्व्वता सताम्॥
सूत उवाच ।
मुनये गौतमायेत्थ जानकीजन्मसम्भवम् ।
व्रतञ्च व्रतमाहात्म्य विधान श्रुतिचोदितम् ।
जगाद सकल व्यक्त मार्कण्डेयो मुनीश्वर ॥"
इत्यादि श्रीभविष्यपुराणे श्रीसीतानवमीव्रत-
माहात्म्य समाप्तम् ॥ * ॥ स्वर्गगङ्गा । इति
मेदिनी ॥ सा तु भद्राश्ववर्षगङ्गा । यथा, श्रीभाग-
वते ५ स्कन्धे । "सीता तु ब्रह्मसदनात् केशवा-
चलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽध प्रस्रवन्ती गन्ध-
मादनमूर्द्धसु पतित्वान्तरेण भद्राश्व वर्षं प्राच्या
दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ॥" अपि च ।
मार्कण्डेय उवाच ।
"यत्र देवसभा भूता सानौ तस्य महागिरेः ।
तत्र जाता देवनदी सीताख्या वचनाद्विधे ॥
स्नापयित्वा यथा चन्द्रं सीतातोयैर्मनोहरैः ।
चन्द्र पपुस्त्र्यवाक्यात् सर्व्वे वै त्रिदिवौकस ॥
तदा सीताजल चन्द्रस्नानयोगाच्च साम्प्रतम् ।
भूत्वा न्यपतित तस्मिन् हृद्दशोहितसज्ञके ॥
तद्धिहृद तदा तोय तस्मिन् सरसि निर्म्मलम् ।
तद्दृश स्वय ब्रह्मा विहृद साधु तज्जलम् ॥
तद्दर्शनाज्जलात्तस्मादुत्थिता कनकोत्तमा ।
चन्द्रभागेति तन्नाम विधिश्चक्रे स्वय तत. ।
भार्य्यार्थे सागरस्तान्तु जग्राह ब्रह्मसम्मते ॥"
इति कालिकापुराणे २२ अध्याय. ॥

लक्ष्मी । उमा । शस्याधिदेवता । इति नानार्थ-
ध्वनिमञ्जरी ॥ मदिरा । इति राजनिर्घण्ट ॥
गङ्गास्रोत । यथा,—
"गङ्गायान्तु भद्रसोमा महाभद्राथ पाटला ।
तस्या स्रोतसि सीता च वङ्क्षुर्भद्रा च कीर्त्तिता
तद्वद्देऽलकनन्दापि शारिणी त्वल्पनिम्नगा ॥"
इति शब्दमाला ॥
(नदीविशेषः । इति केचित् ॥ यथा, महा-
भारते । ३ । १८८ । १०० ।
"गाङ्ग शतद्रु सीताञ्च यमुनामथ कौशिकीम् ।
* * * *
एताश्चान्याश्च सरितः पृथिव्या या नरोत्तम ।
परिक्रामन् प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मन ॥")
सीतापतिः, पु, (सीतायाः पति ।) श्रीरामचन्द्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सीतायाःपति, पु, (सीतायाः पतिः । अलुक्
समासः ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रामायणटीकाकृतो मङ्गला-
चरणे ।
"रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।
रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नम ॥")
सीतीलक, पुं, सतीलकः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुट ॥
सीत्कार, पु, (सीत् + कृ + भावे घञ् ।) मनु-
ष्याणां गुणानुरागजशब्दः । (यथा, आर्य्या-
सप्तशत्याम् । २१६ ।
"गेहिन्या चिकुरग्रहसमयसीत्कारमीलित
दृश्यापि ।
बाला कपोलपुलकं विलोक्य निहतोऽस्मि
शिरसि पदा ॥")
सीत्कृत, क्ली, (सीत् + कृ + भावे क्त ।) मनु-
ष्याणां गुणानुरागजशब्द । यथा,—
"शब्दो गुणानुरागोत्थ प्रणाद सीत्कृतं
नृणाम् ॥"
इति हेमचन्द्र ॥
सीत्य, क्ली, (सीतया निर्वृत्तमिति । सीता + यत्)
धान्यम् । इति हेमचन्द्र ॥
सीत्य, त्रि, (सीतया सम्मितम् । सीता + "नौ-
वयोधर्म्मेति ।" ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।)
कृष्टक्षेत्रादि । इत्यमर. । २ । ९ । ८ ॥
सीद्य, क्ली, आलस्यम् । इति भूरिप्रयोग ॥
सीधु, पु, (शीधु । पृषोदरादित्वात् शस्य स ।)
मद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवी-
भागवते । ५ । २४ । ६० ।
"अशोक कुरुराजानं पादघातविकाशितम् ।
वकुल सीधुसेकेन तथा कुरुवकं कुरु ॥")
मद्यभेद । इत्यमर । २।१०।४२ ॥ यथा,—
"इक्षोः पक्वै रसै सिद्ध सीधु पक्वरसश्च स ।
आमैस्तैरेव य सीधु स च शीतरस स्मृत. ॥
सीधु पक्वरस. श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत् ।
वातपित्तकरा हृद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत् ॥
विबन्धमेदशोफार्शः शोफोदरकफामयान् ।

तस्मादल्पगुण. शीतरस सलेखन स्मृत ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा च ।
"सीधु कषायाम्लकमाधुरो वा
सन्दीपनो मेदमलापहा च ।
आमातिसारानिलपित्तशूल-
श्लेष्मामयार्शोग्रहणीगदघ्न ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याय ॥)
सीधुगन्ध, पु, (सीधोरिव गन्धो यस्य ।) वकुल. ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सीधुपुष्प, पु, (सिधुवत् गन्धयुक्त पुष्प यस्य ।)
कदम्ब । वकुल । इति राजनिर्घण्ट ॥
सीधुपुष्पी, स्त्री, (सीधुवत् गन्धयुक्त पुष्प यस्याः ।
ङीष् ।) धातकी । इति राजनिर्घण्ट. ॥
(धातकीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
सीधुरस., पु, (सीधोरिव रसो यत्र ।) आम्र-
वृक्ष । इति राजनिर्घण्टः ॥
सीधुसञ्ज्ञ, पु, (सीधोः सञ्ज्ञा सञ्ज्ञा यस्य ।)
वकुलवृक्ष. । इति राजनिर्घण्ट ॥
सीध्र, क्ली, अपानम् । इति केचित् ॥
सीप, पु, तर्पणाद्यर्थंजलपात्रम् । कोषा इति
भाषा । यथा,—
"वस्तुतस्तु अत्रानुवृतस्य क्षेपासम्भवात् उद्धृत-
पद हस्तादन्येन सीपादिनोद्धृतपरम् । तेन
सीपादियुक्तकरतर्पणे तत्रैव जले तिलान्
मिश्रयेत् ।" इति गोपालन्यायपञ्चाननकृत-
विचारनिर्णयः ॥
सीमन्त, पु, (सीम्नोऽन्त । शकन्ध्वादित्वात्
साधु. ।) केशेषु वर्त्म । इति हेमचन्द्र ॥
सिँथि इति भाषा॥ (यथा महाभारते ।१।४४।२
"अपश्यन्त तथा यान्तमाकाशे नागसुत्तमम् ।
सीमन्तमिव कुर्व्वाण नभस. पद्मवर्च्चसम् ॥")
सीमन्तोन्नयनसस्कार. । यथा, याज्ञवल्क्य. ।
१ । ११ ।
"गर्भाधानमृतौ पुस सवन स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्त प्रसवे जातकर्म्म च ॥"
(प्रत्यङ्गविशेष. । यथा, सुश्रुते । ३ । ५ ।
"चतुर्द्दशैव सीमन्ता । ते चास्थिसङ्घातवद्गण-
नीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसङ्घाताः । ये ह्युक्ता.
सङ्घातास्तु खल्वष्टादशैकेषाम् ॥")
सीमन्तक, क्ली, (सीमन्ते कायति शोभते इति ।
कै + क ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सीमन्तक, पु, नरकावास. । यथा,—
"लक्ष पञ्चव नरकावासा सीमन्तकादय ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
सीमन्तिनी, स्त्री, (सीमन्तोऽस्या अस्तीति ।
इनिः । ङीप् ।) नारी । इत्यमर. । २।६।२ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ३५ । २१ ।
"मास्म सीमन्तिनी काचित् जनयेत् पुत्त्रमी-
दृशम् ।
सौमित्रे ! योऽहमम्बाया दद्मि शोकमनन्त-
कम् ॥")

सीमन्तोन्नयनं, क्ली, (सीमन्तस्य उन्नयनं उत्तोलनं यत्र ।) संस्कारविशेषः । इति जटाधरः ॥ तद्विधानञ्च यथा,—

अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

"यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनञ्च कृत्वा सीमन्तोन्नयनं कार्य्यम् । तथा च नारदः ।

'येषान्तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनात् ॥
अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्य्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैः' ॥

क्रमात् भ्रातॄणां संस्काराणाञ्च पौर्व्वापर्य्यक्रमात् भ्रातृक्रमस्तु सोदरविषय एव । विवाहे तथा दर्शनात् । छन्दोगपरिशिष्टम् ।

'देवतानां विपर्य्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् ।
सर्व्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ॥
संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन ।
हुत्वैतदेव कुर्व्वीत ये तूपनयनादधः ॥'

एतदित्यनेन सर्व्वं प्रायश्चित्तमनुकृष्टं तच्च प्रागेव विहितम् । उभयकरणे तन्त्रेणैव मातृकापूजादि ।

'गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥'

इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥ ० ॥

गोभिलः । अथ सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा । अथ पुंसवनानन्तरम् । सीमन्तः केशरचनाविशेषः । वाशब्दव्याख्याने चतुर्थादिमासानां तुल्यवद्विकल्पः । किन्तु पूर्व्वपूर्व्वकालः प्रशस्तः । समर्थस्य क्षेपायोगात् इति न्यायात् । ततश्च नवममासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वैव कर्त्तव्यम् । प्रथमगर्भ इत्युपादानात् । यदि कथञ्चिदकृत एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अथ कालनियमो न किन्तु गर्भसन्दर्शने सीमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः । इति शङ्खलिखितोक्तकालो ग्राह्यः । हरद्राजमार्त्तण्डे ।

'या नार्य्यकृतसीमन्ता प्रसूते च कथञ्चन ।
अङ्के विधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति ॥'॥

षष्ठे मासेऽष्टमेऽक्षीज्यकुजदिनकृता नन्दभद्रे तिथौ चे
मैत्रे मूले मृगाङ्के करपितृपवने पौष्णविष्णुत्रियुग्मपुष्याश्वादित्यरौद्रे युवतिहरिभसे हार्य्यके वापि लग्ने ।
चन्द्रे ताराद्यनुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च सीमन्तकर्म्म ॥

मृगाजहरिहितिलग्ने नवांशे पुरुषस्य च ।
केचिद्वदन्ति सीमन्तं तथा रिक्तेतरे तिथौ ॥

गोभिलः । प्रातः शिरस्नाप्य तोदगग्रेषु दर्भेषु पश्चादग्नेः प्राचुपविशति उक्तार्थमेतत् । पश्चात् प्रतिरवस्थाय युगमन्तमौडुम्बरं शलाटुग्रथ्नमाबध्नाति अयमूर्ज्जावतो वृक्ष इति । अग्नेः पश्चात् पतिः स्थित्वा । युगानि फलानि यस्मिन् शलाटुग्रथ्नं नीलस्तवके स युगमान् तं मतुवन्तम् । तथा च भट्टनारायणधृतं छन्दोगपरिशिष्टम् ।

'शलाटु नीलमित्युक्तं ग्रथ्नं स्तवक उच्यते ।
कपुष्णिकाभितः केशा मूर्द्धि पश्चात् कपुच्छलम्'

एतद्वचनं नारायणोपाध्यायेन धृतम् । उडुम्बरभवमौडुम्बरम् । अयमूर्ज्जावतो वृक्ष इति मन्त्रेण भार्य्यायाः कण्ठे बध्नाति ॥ * ॥ अथ सीमन्तमूर्द्धं नयति भूरिति दर्भपिञ्जूलीभिरेव प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् । अथानन्तरं यत्र सिन्दूरं स्त्री ददाति तं सीमन्तं ललाटोर्द्धं नयति भूरिति मन्त्रेण दर्भपिञ्जूलीभिस्तिसृभिः' । एकवारकरणाद्यावत्त्युन्नयनानि तावतीभिरेव तिसृभिरित्यर्थः । प्रथमादिपदानि तु व्याहृतीनां पिञ्जूलीनाञ्च पृथङ्नियोगार्थम् पिञ्जूली पवित्रम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्

'अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ।
एतदेव हि पिञ्जूल्या लक्षणं समुदाहृतम् ॥'

गोभिलः । अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयर्चा वीरास्तरस्त्वनेन युक्तमिति वीरतरः शरः ॥ तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् ।

'श्वाविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः ।
तिलतण्डुलसम्पाकः कृशरः सोऽभिधीयते ॥'

ततश्च शरेण येनादितेरिति मन्त्रेण सीमन्तमूर्द्धं नयति इति पूर्व्वसूत्रादनुवर्त्तते ॥ * ॥ अथ पूर्णेन सूत्रचात्रेण राकामहमित्येतयर्चा । चात्रतर्कुः । तेन सूत्रपूर्णेन राकामहमिति मन्त्रेण सीमन्तमूर्द्धं नयतीति शेषः । त्रि श्वेतया शलल्या यास्ते राके सुमतय इति स्थानवितये शुक्लेन शेजाजन्तुकण्टकेन यास्ते इति मन्त्रेण सीमन्तमूर्द्धं नयतीति शेषः । कृशरः स्थालीपाक उत्तरघृतस्तमवेक्षयेत् । कृशर उक्तः । स्थालीपाकश्चरुः स उपरि दत्तघृतस्तं वध्वाः प्रदर्शयेत् । स्थालीपाकपदं चरुस्थाल्यां कृशरस्य श्रपणार्थम् । मनुष्यार्थत्वात् हि प्रक्षालनम् । ततश्च यं कश्चिन्महानसे श्रपयित्वा स्थापयेत् । किम्पश्यसीत्युक्त्वा प्रजामिति वाचयेत् किं पश्यसीति पतिरुक्त्वा प्रजामित्यादि मन्त्रं गर्भिणीं वाचयेत् । तं सा स्वयं भुञ्जीत । तमेवेक्षितं कृशरम् । वीरसूर्जीवसूर्जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्याभिर्व्वाग्भिरुपासीरन् । वीरान् विक्रान्तान् पुत्रान् सूत इति वीरसूस्त्वं भवेति वाक्यशेषः मतिपदं स्यात् । जीवतो दीर्घायुषः पुत्रान् सूत इति जीवसूः जीवतः पत्नी जीवपत्नी अविधवेत्यर्थः । एवं प्रकाराभिर्व्वाग्भिरुत्सवेषु । कृमश्च महाव्याहृतिभिर्हुत्वा औडुम्बरफलस्तवकं कण्ठे बद्ध्वा प्रजामिति वाचयेदित्यन्तं तन्त्रं कृत्वा व्याहृतिभिर्होमादितन्त्रं समापयेत् ततो ब्राह्मणा उपासीरन् ।" इति संस्कारतत्त्वम् ॥

सीमा,[न्] } स्त्री, (सीयते इति । सि + "नामन्सीमन्व्योमन्निति ।" उणा० ४ । १५० ।
सीमा, } इति मनिन्प्रत्ययेन साधुः । "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । १३ । इति पाक्षिको डाप्) ग्रामादीनामवधारितान्तभागः । सीमाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मर्य्यादा २ अवधिः ३ आघाटः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २५३—२५४ ।

"यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥
ग्रामेयककुलानाञ्च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥")

स्थितिः । (यथा, माघे । ३ । ५७ ।

"यस्यामजिह्मा महतीमपङ्काः
सीमानमत्यायततयोऽत्यजन्तः ।
जनैरजातस्खलनैर्न जातु
द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥")

क्षेत्रम् । अण्डकोषः । इति मेदिनी ॥ (यथा,—
"केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥"
इति सिद्धान्तकौमुदी । २ । ३ । ३६ ॥)

वेला । इति विश्वः ॥

सीमाविवादः, पुं, (सीमायाः विवादः ।) ग्रामादीनां सीमाविषयककलहः । यथा । अधुना सीमाविवादनिर्णय उच्यते ।

"सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः
गोपाः सीमाकृषाणा ये सर्व्वे च वनगोचराः ॥
नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुषद्रुमैः ।
सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥"

ग्रामद्वयसम्बन्धिन क्षेत्रस्य सीम्नो विवादेऽथैकग्रामान्तर्व्वर्त्तिक्षेत्रमर्य्यादाविवादे च सामन्तादयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्व्वकृतैः सीमालक्षणैरुपलक्षितां चिह्निनां सीमां नयेयुः निश्चिनुयुः । सीमा क्षेत्रादिमर्य्यादा सा चतुर्व्विधा । जनपदसीमा १ ग्रामसीमा २ क्षेत्रसीमा ३ गृहसीमा ४ चेति । सा च यथासम्भवं पञ्चलक्षणा तदुक्तं नारदेन ।

"ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्ज्जिता ।
राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥"

ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । वृक्षादीनां प्रकाशकत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । मत्स्यिनी सलिलवती मत्स्यशब्दस्य स्वधारजलपरत्वात् । नैधानी निखाततुषाङ्गारादिमती । तेषां निखाततेन निधानतुल्यत्वात् । भयवर्ज्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्म्मिता । राजशासननीता । ज्ञातृचिह्नाभावे राजेच्छया निर्म्मिता एवम्भूतायाः सीमा विवादः सम्भवति । यथाह कात्यायनः ।

"आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च
अभोगभुक्तिः सीमा च षड्भूवादस्य हेतवः ॥"

इति । तथा हि । ममात्र पञ्चनिवर्त्तनाया भूमेरधिका भूरस्तीति केनचिदुक्ते पञ्चनिवर्त्तनैव नाधिकेत्याधिक्ये विवादः । पञ्चनिवर्त्तना मदीया भूरित्युक्तेन ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । पञ्च निवर्त्तनी ममांशे इत्युक्तेऽस एव नास्तीत्यस्ति-

नास्तित्वविवादः सम्भवति। मदीया भूः प्रागविद्यमानभोगैव भुज्यते इत्युक्तेन सन्तता चिरन्तन्येव मे भुक्तिरित्यभोगभुक्तौ विवादः। इयमर्थादेयञ्चेति सीमाविवाद इति षट्प्रकार एव विवादः सम्भवति। षट्प्रकारेऽपि भूविवादे शुल्यर्थाभ्या सीमाया अपि निर्णीयमानत्वात् सीमानिर्णयप्रकरणे तस्यान्तर्भाव.। समन्ताद्भवाः सामन्ताः। चतसृषु दिक्ष्वनन्तरा ग्रामादयस्ते च प्रतिसीम व्यवस्थिता ।

"ग्रामो ग्रामेषु सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्त्तितम्।
गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात् परिरभ्य हि ॥"

इति कात्यायनवचनात्। ग्रामादिशब्देन तत्स्था पुरुषा लक्ष्यन्ते। ग्रामः पलायित इति यथा। सामन्तग्रहणञ्च तत्संसक्तादुपलक्षणार्थम्। उक्तञ्च कात्यायनेन।

"संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः।
संसक्तसक्तसंसक्ता पद्माकाराः प्रकीर्त्तिताः ॥"

इति। स्थविरा वृद्धाः। आदिग्रहणेन मौलोद्धृतयोर्ग्रहणम्। वृद्धादिलक्षणञ्च तेनैवोक्तम्।

"निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत् कार्य्यं तद्गुणान्वितैः।
वृद्धा वा यदि वावृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥
ये तत्र पूर्व्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः।
तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ॥
उपश्रवणसम्भोगकार्य्याख्यानोपचिह्निता ।
उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः ॥"

गोपा गोचारकाः।

"सीमाकृषाणाः सीमाप्तनिहितक्षेत्रकर्षकाः।"

सर्व्वे च वनगोचरा वनचारिणो व्याधादयस्ते च मनुनोक्ताः।

"व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखातकान्।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान् ॥"

स्थलमुन्नतो भूप्रदेशः। अङ्गारोऽग्नेरुच्छिष्टम्। तुषा धान्यत्वचः। द्रुमा न्यग्रोधादयः। सेतुर्जलप्रवाहबन्धः। चैत्यं पाषाणादिबन्धः। आद्यशब्देन वेणुवालुकादीनां ग्रहणम्। एतानि च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विप्रकाराणि। तथा च मनुः।

"सीमावृक्षांस्तु कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्।
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥
गुल्मान् वेणूंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च।
शरान् कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥
तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च।
सीमासन्धिषु कार्य्याणि देवतायतनानि च ॥"

इति प्रकाशरूपाणि ॥

"उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत्।
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्य्ययम् ॥
अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः।
करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा ॥
यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत्।
तानि सन्धिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत् ॥
एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ॥"

प्रच्छन्नलिङ्गानि एतैः प्रकाशाप्रकाशरूपैर्लिङ्गैः सामन्तादिप्रदर्शितैः सीमां प्रति विवदमानयोः सीमानिर्णयं कुर्य्याद्राजा ॥ * ॥ यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया सन्दिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह।

"सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा।
रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥"

सामन्ताः पूर्व्वोक्तलक्षणाः। समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा इत्येव समसंख्याः प्रत्यासन्नग्रामीणाः। रक्तस्रग्विणो रक्ताम्बरधरा मूर्द्धारोपितक्षितिखण्डाः सीमानं नयेयुः प्रदर्शयेयुः सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्युत्तरोक्तसाक्ष्यभिप्रायम्। यथाह मनुः।

"साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः।"

तत्र च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यं तदभावे सामन्तानाम्। तदुक्तम्।

"साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमन्तवासिनः।
सीमाविनिर्णयं कुर्य्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥"

तदभावे तत्संसक्तादीनां निर्णेतृत्वम्। यथाह कात्यायनः।

"स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात्।
तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥
संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः।
कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्म्मं विजानता ॥"

सामन्ताद्यभावे मौलादयो ग्राह्याः। तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः। स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्य्या नात्र विचारणेति कात्यायनेन क्रमविधानात्। एते च सामन्तादयः संख्यागुणातिरेकेन सम्भवन्ति।

"सामन्ताः साधनं पूर्व्वं निर्दोषाः स्युर्गुणान्विताः ॥
द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः"

इति स्मरणात् ॥ * ॥

ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्वैः स्वैः शपथैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः।

"शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्व्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः।
सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥"

इति स्मरणात् ॥

नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोर्निरासार्थं नैकस्य।

"एकश्चेदुन्नयेत् सीमां सोपवासः समुन्नयेत्।
रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्द्धनि ॥"

इति नारदेनैकस्याभ्यनुज्ञानात्। यत्तु।

"नैकः समुन्नयेत् सीमां नरः प्रत्ययवानपि।
गुरुत्वादस्य कार्य्यस्य क्रियेषा बहुषु स्थिता ॥"

इत्येकस्य निषेधः। स उभयानुमतधर्म्मविदादिरिक्तविषय इत्यविरोधः ॥ * ॥

स्थलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञाने उपायविशेषो नारदेनोक्तः।

"निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु।
तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात् ॥"

निम्नगाया नद्या अपहृतेनापहरणेनोत्सृष्टानि स्वस्थानात् प्रच्युतानि नष्टानि वा लिङ्गानि यासु मर्य्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशानुमानात् उत्सृष्टनष्टचिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुमानात् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे भाग इत्येवं विधानात् प्रमाणाद्वा प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नाया आत्तकालोपलक्षितैर्भुक्तेर्वा निश्चिनुयुः। बृहस्पतिना चात्र विशेषो दर्शितः।

"आगमञ्च प्रमाणञ्च भोगं कालञ्च नाम च।
भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः ॥"

एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः शापिताः सन्तः कुलादिसमक्षं राज्ञा प्रष्टव्याः। यथाह मनुः।

"ग्रामेयककुलानान्तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥
ते पृष्टाः साक्ष्यादयः समस्ता ऐकमत्येन सीम्नि निर्णयं कुर्य्युः। तैर्निर्णीता सीमा तत्प्रदर्शितसकललिङ्गयुक्ता साक्ष्यादिनामान्विता चाविस्मरणार्थं पत्रे समारोपयेत्। उक्तञ्च मनुना।

"ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सामन्ताः सीम्नि निर्णयम्।
निबध्नीयात्तथा सीमां सर्व्वांस्तांश्चैव नामतः ॥"

एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचंक्रमणदिनादारभ्य यावत् त्रिपक्षं राजदैविकं व्यसनं चेन्नोपपद्यते तदा तत्प्रदर्शनात् सीमानिर्णयः। अयञ्च राजदैविकव्यसनावधिः कात्यायनोक्तः।

"सीमाचंक्रमणे कोषे पादस्पर्शे तथैव च।
त्रिपक्षपञ्चसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते ॥" इति ॥

यदा त्वमीषां उक्तसाक्ष्यवचसां त्रिपक्षाभ्यन्तरे रोगादिर्दृश्यते। अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्यधिकसंख्यागुणसाक्ष्यन्तरविरुद्धवचनता तदा ते मृषाभाषितया दण्डनीयाः। तदाह।

"अनृते तु पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥"

अनृते मिथ्यावदने निमित्तभूते सति सर्व्वे सामन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधिकेन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः। सामन्तविषयता चास्य साक्षिमौलादीनां स्मृत्यन्तरे दण्डान्तरविधानादवगम्यते। तथा च मनुः।

"यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥"

नारदोऽपि।

"अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीम्नि निर्णये।
सर्व्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥"

सामन्तानां मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय।

"शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्म्मणि।
प्रत्येकन्तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्व्वसाहसम् ॥"

ततृसंयुक्तादिषु प्रथमं साहसमुक्तवान् । मौला-
दीनामपि तमेव दण्डमाह ।
"मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्ड्याः पृथक् पृथक् ।
विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिता ॥"
इति ।
आदिग्रहणेन गोपशाकुनिकव्याधवनगोचराणा
ग्रहणम् ॥ * ॥ यदपि शाकुनिकादीना पाप-
रतत्वाल्लिङ्गदर्शन एवोपयोगो न साक्षात्सीमा
निर्णये तथापि लिङ्गदर्शन एव मृषाभाषित्व-
सम्भवात् दण्डविधानमुपपद्यत एव । अनृते तु
पृथग्दण्ड्या इत्येतद्दण्डविधानमज्ञानविषयम् ।
"वहूनान्तु गृहीतॄणा न सर्व्वे निर्णय यदि ।
कुर्य्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् ॥"
इति ज्ञानविषये साक्ष्यादीना कात्यायनेन
दण्डान्तरविधानात् ॥ * ॥ तथा साक्षिवचन-
भेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवोक्त । कीर्त्तिते यदि
भेद स्याद्दण्ड्यास्तूत्तम-साहसमिति । एव-
मज्ञानादिना अनृतवदने साक्ष्यादीन् दण्ड-
यित्वा पुन सीमाविचार' प्रवर्त्तयितव्य ।अज्ञा-
नोक्तौ दण्डयित्वा पुन सीमा विचारयेदित्युक्त्वा
"त्यक्त्वा दुष्टास्तु सामन्तानन्यान् मौलादिभि
सह ।
सम्मिश्र कारयेत् सीमामेव धर्म्मविदो विदु ॥"
इति निर्णयप्रकारस्तेनैवोक्त ॥ * ॥ यदा पुन
सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति
तदा कथ निर्णय इत्यत आह ।
"अभावे ज्ञातृचिह्नाना राजा सीम्न प्रवर्त्तिता॥
ज्ञातॄणा सामन्तादीना लिङ्गादीनाञ्च । वृक्षा-
दीनामभावे राजैव सीम्न प्रवर्त्तिता प्रवर्त्त-
यिता । अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थ' । ग्रामद्वय-
मध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूता भुव सम
प्रविभज्यास्येय भूरस्येयमित्युभयो समर्प्य
तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्य्यात् । यदा तस्या
भूमावन्यतरस्योपकारातिशयो दृश्यते तदा
तस्यैव ग्रामस्य सकला भू समर्पणीया । यथाह
मनु ।
"सीमायामविषह्यायां स्वय राजैव धर्म्मवित् ।
प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिभि' स्थिति ॥"*
असत्यामप्यतद्भावाशङ्कायामस्या स्मृतेन्र्याय-
मूलता द्योतयितुमतिदेशमाह ।
"आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु ।
एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥"
आराम पुष्पफलोपचयहेतु भूभाग । आयतन
निवेशन पशालकूटाद्यर्थं विभक्तो प्रदेश. ग्राम
प्रसिद्ध । ग्रामग्रहणञ्च नगराद्युपलक्षणम् ।
निपान पानीयस्थान कूपवापीप्रभृतिकम् ।
उद्यान क्रीडार्थाभूमि । वेश्म गृहम् । एतेष्वा-
रामादिष्वयमेव सामन्तसाक्ष्यादिलक्षणो विधि
र्ज्ञातव्य । तथा प्रवर्षणादुद्भूतेषु जलप्रवाहेषु
अनयोर्ग्रामयोर्मध्ये न जलौघ' प्रवहत्यनयो-
र्वेत्येव प्रकारे विवादे आदिग्रहणात् प्रासा-
दादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्ज्ञेय. वेदितव्य. ।

तथा च कात्यायन: ।
"क्षेत्रकूपतडागाना केदारारामयोरपि ।
गृहप्रासादावसथनृपदेवगृहेषु च ॥" इति ॥*॥
सीमानिर्णयमुक्त्वा ततृप्रसङ्गेन मर्य्यादाप्रभेद-
नादौ दण्डमाह ।
"मर्य्यादाया. प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।
क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमा: ॥"
अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूर्मर्य्यादा
तस्या प्रकर्षेण भेदनेसीमातिक्रमणे सीमामति-
लङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे
यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमदण्डा वेदितव्या: ।
क्षेत्रग्रहणञ्च गृहारामाद्युपलक्षणार्थम् । यदा
पुन स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा
द्विशतो दमो वेदितव्य' ॥ यथाह मनु ।
"गृह तडागमाराम क्षेत्र वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्य. स्यादज्ञानाद्दिशतो दम ॥"
इति ॥
अपक्रियमाणक्षेत्रादि भूयस्त्वपर्य्यालोचनया
कदाचिदुत्तमोऽपि दण्ड: प्रयोक्तव्य । अत
एवाह ।
"वध सर्व्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस ॥"
इति ॥ * ॥
य' पुन परक्षेत्रे सेतुकूपादिकं प्रार्थनया अर्थ-
दानेन वा लब्धानुज्ञो निर्मातुमिच्छति त निषे-
धत क्षेत्रस्वामिन एव दण्ड इत्यत आह ।
"न निषेध्योऽल्पवाधस्तु सेतु कल्याणकारक ।
परभूमि हरन् कूप स्वल्पक्षेत्रो बहूदक' ॥"
परकीया भूमिमपहरन्नाश्रयन्नपि सेतुर्जल-
प्रवाहबन्ध क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्य स
चेदीषत्पीडाकरो बहूपकारकश्च भवति ।
कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेनाल्पवाधो बहूदकत्वेन
बहूपकारकी नैव निवारणीय' । कूपग्रहणञ्च
वापीपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुन-
रसौ सर्व्वक्षेत्रवर्त्तितया बहुवाधो नद्यादिसमीप
क्षेत्रवर्त्तितया वा अल्पोपकारकस्तदासौ निषध्य
इत्यर्थादुक्तम्भवति ॥ * ॥ सेतोश्च द्वैविध्यमुक्त
नारदेन ।
"सेतुश्च द्विविधो ज्ञेय' खेयो बन्ध्यस्तथैव च ।
तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बन्ध्य. स्यात्तन्निवर्त्तनात् ॥"
इति ॥
यदा त्वन्यनिर्म्मितं सेतु भेदनादिना नष्ट स्वयं
सस्करोति तदा पूर्व्वस्वामिन तद्वंश्यनृप वा
स्पृष्ट्वैव सस्कुर्य्यात् । यथाह नारद: ।
"पूर्व्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनन्तु य' ।
सेतु प्रवर्त्तयेत् कश्चित् न स तत्फलभाक् भवेत्
मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये वापि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य तत कुर्य्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥"
इति ॥ * ॥
क्षेत्रस्वामिन प्रति उपदिष्टमिदानीं सेतो:
प्रवर्त्तयितार प्रति आह ।
"स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतु प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपते: ॥"
क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजान वा
य' परक्षेत्रे सेतु प्रवर्त्तयत्यसौ न फलभाग्भव-
त्यपि तु तदुत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो भोग-
स्तदभावे राज्ञ: । तस्मात् प्रार्थनयार्थदानेन वा
क्षेत्रस्वामिन तदभावे राजान वाप्यनुज्ञाप्यैव
परक्षेत्रे सेतु' प्रवर्त्तनीय इति तात्पर्य्यार्थ: ॥*॥
क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्य इत्युक्तमिदानीं
तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्त्या कञ्चिद्विध्यन्तरमाह ।
"फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्य्याद्यो न कारयेत्
स प्रदाप्य: कृष्टफल क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥"
य' पुन. क्षेत्रस्वामिन पार्श्वेऽहमिद क्षेत्रं
कृषामि इत्यङ्गीकृत्य पश्चादुत्सृजति न चान्येन
कर्षयति तत्र क्षेत्र यद्यपि फलाहतमीषद्धलेन
विदारित न सम्यग्बीजवापार्हं तथापि तस्या-
कृष्टस्यफलयावत्सवोत्पत्त्यर्हं सामन्तादिकल्पित
तावदसौ कर्षको दापनीय । तच्च क्षेत्र पूर्व्वकर्ष-
कादुच्छिद्यान्येन कारयेत् । इति सीमाविवाद
प्रकरणम् । इति मिताक्षरा ॥ * ॥ अपि च ।
"सीमा प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयो: ।
ज्यैष्ठे मासि नयेत् सीमा सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥
सीमावृक्षांश्च कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्॥
गुल्मान् वेणूंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च
शरान् कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥
तडागान्युदपानानि वाप्य' प्रस्रवणानि च ।
सीमासन्धिषु कार्य्याणि देवतायतनानि च ॥
उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत्
सीमाज्ञाने नृणा वीक्ष्य नित्य लोके विपर्य्ययम्
अश्मनोऽस्थीनि गोबालान् तुषान् भस्म कपा-
लिका' ।
करीषमिष्टकाङ्गारान् शर्करा वालुकास्तथा ॥
यानि चैव प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥
एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमा राजा विवदमानयो ।
पूर्व्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥
यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णय' ॥
ग्रामीयककुलानाञ्च समक्ष सीम्नि साक्षिण ।
प्रष्टव्या' सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनो' ॥
ते पृष्टास्तु तथा ब्रूयु समस्ता सीम्नि निश्चयम्
निबध्नीयात्तथा सीमा सर्व्वांस्तांश्चैव नामत ॥
शिरोभिस्त गृहीत्वोर्व्वीं स्रग्विणो रक्तवासस.
सुकृतै शापिता स्वै स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥
यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिण ।
विपरीत नयन्तस्तु दाप्या' स्युर्द्विशत दमम् ॥
साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामा सामन्तवा-
सिन: ।
सीमाविनिर्णय कुर्य्यु' प्रयता राजसन्निधौ ॥
सामन्तानामभावे तु मौलाना सीम्नि साक्षि
णाम् ॥
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥

सुकण्डु,पुं, (सु शोभना कण्डुर्यंत्र ।) कण्डूरोग· इति शब्दरत्नावली ॥
सुकन्द, पु, (सु सुन्दर कन्दो यस्य ।) कशेरुः । इति राजनिर्घण्ट ॥
सुकन्दक, पु, (सु सुन्दर कन्दो यस्य । कप् ।) पलाण्डु । इत्यमर ।२।४।१४७॥ वाराहीकन्दः। धरणीकन्द । इति राजनिर्घण्ट. ॥
सुकन्दी, [न्] पु, (सुकन्दोऽस्यास्तीति । इनि ।) शूरण । इति राजनिर्घण्ट ॥
सुकन्यक, त्रि,शोभना कन्या यस्य । इति मुग्ध-- बोधव्याकरणम् ॥
सुकन्या, स्त्री, (सु शोभना कन्या।) शर्यातिराज कन्या । सा तु च्यवनर्षिपत्नी। यथा, श्रीभागवते ९ । ३ । अध्याये ।
"शर्य्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठ सबभूव ह ।
सुकन्या नाम तस्यासीत् कन्या कमललोचना॥
सुकन्या च्यवन प्राप्य पति परमकोपनम् ।
प्रीणयामास चित्तज्ञा अप्रमत्तानुवृत्तिभि ॥"
शोभना कन्या च ॥
सुकन्याक, त्रि, (शोभना कन्या यस्य ।) सुक- न्यक । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सुकर, त्रि, (सुखेन क्रियते इति । सु+कृ+ "ईषद्दु.सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ।" ३ । ३। १२३ । इति खल् ।) सुखकर । अक्लेशसाध्य । यथा,—
"क्रियमाणन्तु यत् कर्म्म स्वयमेव प्रसिध्यति।
सुकरे. स्वैर्गुणै कर्त्तु कर्म्मकर्त्तेति तद्विदु ॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सुकरा, स्त्री, (सु सुख करोतीति । कृ+अच् ।) सुशीला गौ । इत्यमर । २ । ९ । ७० ॥
सुकर्णक , पु, (सुन्दर कर्ण इव कन्दो यस्य ।) हस्तिकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुन्दरकर्ण- युक्ते, त्रि ॥
सुकर्णिका, स्त्री, (सुन्दर कर्ण इव पर्णमस्या । कापि अत इत्वम् ।) मूषीकर्णी । इति शब्द- रत्नावली ॥
सुकर्णी, स्त्री, (शोभन. कर्ण इव पत्रमस्या । ङीष् ।) इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्ट ॥
सुकर्म्मा, [न्] पु, (सु शोभन कर्म्म यस्मात् ।) विस्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतसप्तमयोग । तत्र जातफलम् ।
"परोपकारी कुशल कलासु
हर्षेण युक्तो नितरा यशस्वी ।
प्रसूतिकाले यदि चेत् सुकर्म्मा
नर सुकर्म्मा भवति प्रसिद्ध ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप ॥
विश्वकर्म्मा । इति मेदिनी ॥
सुकर्म्मा, [न्] त्रि, (सु शोभन कर्म्म यस्य ।) शोभनकर्म्मशील. । सत्क्रिय. । इति हेम- चन्द्र ॥
सुकल , त्रि (सुष्टु कल्यते इति । सु+कल+ खल् ।) दातृभोक्तृव्यक्ति. । इत्यमर. ।३।१।८॥ य एक एव दत्ते भुङक्ते च तत्र । विख्या- तत्वात् सुष्ठु अतिशयेन वा कल्यते शब्द्यते वा असौ सुकल । इति भरत ॥
सुकाण्ड पुं, (सु शोभन. काण्डो यस्य ।) कार- वेल्ल । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुन्दरकाण्डयुक्त वृक्षादिश्च ॥
सुकाण्डिका, स्त्री, (सुन्दर काण्डो यस्या । कन्। टापि अत इत्वम् ।) काण्डीरलता । इति राज निर्घण्टः ॥
सुकाण्डी, [न्] पु , (सुन्दरा काण्डा इव चर- णानि सन्त्यस्येति । इनि ।) भ्रमर । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुन्दरकाण्डयुक्तश्च ॥
सुकामा, स्त्री, (सुष्ठु काम्यतेऽसौ । सु+कम्+ कर्म्मणि घञ् ।) त्रायमाणा। इति राज- निर्घण्ट ॥ (सुष्ठु कामो यस्या ।) शोभन- कामयुक्ता च ॥
सुकालुका, स्त्री, डोडीक्षुप. । इति राज- निर्घण्ट ॥
सुकाष्ठक, क्ली, (सु शोभनं काष्ठमस्येति । कन् ।) देवकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुन्दर- दारु च ॥
सुकाष्ठा, स्त्री, (सु शोभन काष्ठमस्या ।) कट्वी। काष्ठकदली। इति राजनिर्घण्ट ॥
सुकुन्दक , पु , पलाण्डुः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुकुन्दन , पु , वर्व्वर । इति राजनिर्घण्ट ॥
सुकुमार , त्रि, (सुष्ठु कुमारयत्यनेनेति । सु+ कुमारत् क केली+घञ् ।) कोमल । इत्य- मर । ३ । १ । ७८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५४ । १४ ।
"सुभ्रूनासाक्षिकेशान्त सुकुमारनखत्वचम् ॥")
पु , उत्तमबालकश्च ॥
सुकुमार , पु, (सु+कुमारत् क केली+अच्। घञ् वा ।) पुण्ड्रेक्षु । इति मेदिनी ॥ वन- चम्पक । चव । श्यामाक । इति राज निघण्ट ॥ दैत्यविशेषः। इति केचित् ।(मोदकौ- षधविशेष । यथा,—
"त्रिवृद्दर्द्ध पल चूर्ण सिताक्षौद्र पल पलम् ।
एलात्वङ्मरिचानाञ्च निष्क प्रति विमिश्रयेत् ॥
किञ्चिन्मृद्वग्निना तप्त कर्षद्वयञ्च भक्षयेत् ।
विरेकः सुकुमाराणा रक्तपित्तनिलापह ॥"
इति सुकुमारमोदकः ।
इति वैद्यकपथ्यसंग्रह ॥)
सुकुमारक,क्ली,(सुकुमारमिव । कन् ।) तमाल- पत्रम् । इति राजनिर्घण्ट ॥
सुकुमारक , पु , (सुकुमार एव । स्वार्थे कन् ।) शालि । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरबालक । यथा हरिवंशे । ३८ । ३६ ।
"सिंहप्रसेनमवधात् सिंहो जाम्बवता हत ।
सुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तक ॥"
सुकुमारा, स्त्री, (सुकुमार+टाप् ।) जाती । नवमालिका । कदली । पृक्का । मालती । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुकुमारी, स्त्री, (सुकुमार+ङीष् ।) नव- मालिका । इति राजनिर्घण्ट. ॥ (शङ्खिनी । तत्पर्य्यायो यथा,—
"शङ्खिनी सुकुमारी च ।"
इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥
कोमलाङ्गी स्त्री । यथा, रामायणे । २।३८।४।
"सुकुमारी च बाला च सततञ्च सुखोचिता ।
नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ॥")
सुकृत,त्रि,(सुष्टु करोतीति । कृ+"सुकर्म्मपाप- मन्त्रपुण्येषु कृञः ।" ३ । २ । ८९ । इति क्विप् ।)पुण्यवान् । इति जटाधर ॥ धार्म्मिक इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघु ।११।५० ।
"सद्य एव सुकृता हि पच्यते
कल्पवृक्षफलधर्म्मि काङ्क्षितम् ॥")
सुकृत , क्ली, (सु+ कृ+क्त ।) पुण्यम् । इत्य- मर । १ । ४ । २४ ॥ (यथा, कुमारे । ६ । ४७ ।
"अथ ते मुनयो दिव्या प्रेक्ष्य हैमवत पुरम् ।
स्वर्गाभिसन्धिसुकृत वञ्चनामिव मेनिरे ॥")
शुभम् । सुविहिते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ८ । २३ । २१ ।
"क्रियमाणे कर्म्मणीद दैवे पित्र्येऽथ मानुषे ।
यत्र यत्रानुकीर्त्तित तत् तेषा सुकृत विदु ॥")
सुकृतन्तु मनुष्यै सह गच्छति । यथा,—
"सुकृत दुष्कृत लोके गच्छन्तमनुगच्छति ।
तस्माद्वित्त समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ ।
दद्यात् सम्यक् द्विजातिभ्य. कीर्त्तनानि च कारयेत् ॥"
इति वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशा- सनोनामाध्याय. ॥
सुकृति , स्त्री, (सु+कृ+क्तिन् ।) पुण्यम् । मङ्गलम् । सत् कर्म्म ॥
सुकृती, [न्] त्रि, (सुकृतमस्यास्तीति । इनि ।) पुण्यवान् । इत्यमर. । ३ । १ । ३ ॥ शुभयुक्त । इति मेदिन्या सुकृतशब्दार्थदर्शनात् ॥ (यथा, गीतायाम् । ७ । १६ ।
"चतुर्व्विधा भजन्ते मा जना सुकृतिनोऽर्ज्जुन ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥")
सुकेशर., पु, (सुन्दर केशरो यस्य ।) बीजपूर । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुकेशा, स्त्री, (शोभन केशो यस्या. ।) सुन्दर- केशयुक्ता । यथा । "सुकेशी सुकेशा रथ्या ।" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सुकेशी, स्त्री (शोभन. केशो यस्याः । ङीष् ।) स्वर्गवेश्याभेद । इति पुराणम् ॥ (यथा, महा- भारते । १३ । १९ । ४५ ॥
"मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रभा ।
एताश्चान्याश्च वै बह्व्य. प्रनृत्ताप्सरस शुभा ॥")
शोभनकेशयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।१। ६४ । ६४ ।
"शुभ्रू सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
सा विवेशाश्रमपद वीरसेनसुताप्रिया ॥")

सुकोली,स्त्री,(सुशोभना कोली।)चीरकाकोली। इति रत्नमाला ॥ शोभनवदरी च ॥

सुकोशकः,पु,(सु शोभनः कोशो यस्य।)कोषाम्रः। इति राजनिर्घण्ट' ॥

सुख, त् क तत्क्रतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०पर०-सक०-सेट्।) तत्क्रति. सुखक्रिया। श्रोजयदेवकवेरिति गीतं सुखयतु केशवपदमुपनीतम्। इति दुर्गादास' ॥

सुख, क्ली, (सुखयतीति। सुख+अच्।) आत्मवृत्तिगुणविशेष'। इति नैयायिकाः॥ मनसो धर्म्म'। इति वेदान्तिकाः॥ तत्पर्य्यायः। सुत्२ प्रीतिः ३ प्रमद' ४ हर्षः ५ प्रमोद ६ आमोदः ७ समदः ८ आनन्दथ' ९ आनन्दः १० शर्म्म११ शातम् १२। इत्यमरः ।१।४।२५॥ मद' १३ भोग १४ रभसः १५ निर्वृतिः १६ छतिः १७ वीचि. १८। इति जटाधरः॥ समेद' १९ मोदः २० नन्दथुः २१ नन्दः २२ मुदा २३ सौख्यम् २४उपजोषम् २५ आनन्दम्२६जोषम् २७। इति शब्दरत्नावली॥ न्यायमते जगता काम्य' धर्म्मजन्यमिदम्। यथा,—

"सुखन्तु जगतामेव काम्य धर्म्मेण जन्यते।
अधर्म्मजन्य' दु'ख स्यात्प्रतिकूल सचेतसाम् ॥*

तस्य मनोगोचरत्व यथा,—

"मनोग्राह्य सुख दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः
क्रतिः ॥"

इति भाषापरिच्छेद' ॥ * ॥

"सुखं चतुर्व्विंशतिगुणान्तर्गतगुणविशेष। तत्तु नित्य जन्यञ्च। नित्य परमात्मनो विशेषगुणान्तर्व्वर्त्ति। जन्यसुख जीवात्मनो विशेषगुणान्तर्व्वर्त्ति।तच्च शुभादृष्टजन्य धनमित्रलाभारोग्यमिष्टान्नपानपुरीषोत्सर्गपुत्त्रादिजन्मतत्पाण्डित्य कान्तासम्भोगादिजन्यञ्च तस्य द्विक्षणस्थायित्व स्वोत्तरोत्पन्नानुभवनाश्यत्वात्। सुखाद्यपरागेणैवात्मनो मानसबोध.। सुख तदुपायश्चेष्टः। बालस्य स्तन्यपानप्रवृत्तौ सुखसाधनत्वज्ञान हेतुः तत्र सुखस्यैवेष्टत्वम्। दु खजनकगमनादिप्रवृत्तौ सुखोपायो धन तदेवेष्ट तत्साधनत्वज्ञानमेव हेतुः। यागादिप्रवृत्तावपि पारलौकिकसुखसाधनत्वज्ञानं कारणं सुखोपायस्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वज्ञानमपि कारणम्। सुखस्य कालावच्छेद्यत्वं शरीरावच्छेद्यत्वञ्चातोऽव्याप्यवृत्तित्व शरीरैकदेशावच्छेदेन दु'खसम्भवेऽप्यन्यदेशावच्छेदेन सुखसम्भवात् एकक्षणावच्छेदेन जीवस्य दु'खसम्भवेऽपि क्षणान्तरावच्छेदेन सुखसम्भवाच्च तत्तु विस्फोटकवतो मिष्टान्नभोजनादौ द्रष्टव्यम्। इति तार्किका. ॥ * ॥ तत्कारण यथा,—

"सुदिन दुर्द्दिनं शश्वद्भ्रमत्येव भवे भव।
सर्व्वेषा प्राक्रतानाञ्च द्वे बीजे सुखदुःखयोः ॥
सुखाद्भवति हर्षश्च दर्पः शौर्य्यं प्रमत्तता।
राग ऐश्वर्य्यकामौ च विद्वेषश्च परस्परम् ॥
दु.खात् शोकात् समुद्वेगाश्रय नित्य प्रवर्त्तते।
एतान्येतानि सर्व्वाणि द्वते बीजे महेश्वर ॥
सुदिन दुर्द्दिनञ्चैव सर्व्वं कर्म्मोद्भव भव ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीक्रष्णजन्मखण्डे।४३।४८-५१

तस्य कारणान्तर लक्षणञ्च यथा,—

"रागद्वेषादियुक्ताना न सुख कुत्रचित् द्विज।
विचार्य्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्वृति'॥
यत्र स्नेहो भय तत्र स्नेहो दु खस्य भाजनम्।
स्नेहमूलानि दुःखानि तस्मि स्त्यक्ते महत्
सुखम् ॥
शरीरमेवायतनं द'खस्य च सुखस्य च।
जीवितञ्च शरीरञ्च जात्यैव सह जायते ॥
सर्व्व परवश दु ख सर्व्वमात्मवश सुखम्।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षण सुखदु खयो' ॥
सुखस्यानन्तर दु ख दु खस्यानन्तरं सुखम्।
सुख दु ख मनुष्याणा चक्रवत् परिवर्त्तते ॥"

इति गारुडे ११३ अध्याय. ॥ * ॥

सर्व्वभूतसुखकर्त्तव्यत्व यथा, देवीपुराणे देवीसवत्सरवलिहरणाध्याये।

"क्रमिकीटपतङ्गेषु भूमौ दध्योदनं क्षिपेत्।
सर्व्वदा सर्व्वभूताना सुख कार्य्य सुखार्थिनाम्॥"

सुख-दुःख-साधनानामस्थिरत्व सुखस्य मनोविलासमात्ररूपत्वञ्च यथा,—

"वस्त्वेकमेव दु खाय सुखायेर्ष्योद्भवाय च।
कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु वस्त्वात्मक कुतः ॥
तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दु'खाय जायते।
तदेव कोपाय ततः प्रसादाय च जायते ॥
तस्माद्दु'खात्मक नास्ति न च किञ्चित् सुखात्मकम्।
मनस. परिणामोऽय सुखदु खोपलक्षण ॥"

इति विष्णुपुराणे। २। ६। ४३-४५ ॥

"सुख हि दु खान्यनुभूय शोभते
घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रता
धृतः शरीरेण म्रत स जीवति॥"

इति म्रच्छकटिकम् ॥ * ॥

तद्वैदिकपर्य्यायः। शिम्बाता १ शतरा २ शातपन्ता ३ शिलगुः ४ स्यूमकम् ५ शेवधम्६ मयः ७ सुग्मयम् ८ सुदिनम् ९ शूषम् १० शुनम्११ शग्मम् १२ भेषजम् १३ जलाशम्१४ स्योनम् १५ सुम्नम् १६ शेवम् १७ शिवम् १८ शम्१९कम्२०। इति विंशतिः सुखनामानि॥ इति वेदनिघण्टौ। ३। ६ ॥ * ॥ त्रिविधसुख यथा,—

"अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च नियच्छति।
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽम्रतोपमम् ॥
तत् सुख सात्त्विक प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्॥१
विषयेन्द्रियसयागात् यत्तदग्रेऽम्रतोपमम्।
परिणामे विषमिव तत् सुख राजसं स्म्रतम्।२
यदग्रे चानुबन्धे च सुख मोहनमात्मन.।
निद्रालस्य प्रमादोत्थ तत्तामससुदाहृतम्॥"३॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्याय. ॥

स्वर्गः। इति मेदिनौ ॥ वृद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ जलम्। इति केचित् ॥ सुखविशिष्टे, त्रि। यथा,—

"अस्त्रस्त्राथ त्रिषु द्रव्ये पाप पुण्यं सुखादि च।"

इत्यमरः ।१।४।२६॥

"पापपुण्यशब्दौ सुखादयः अस्तान्ताश्च गुणे यथोक्तलिङ्गा उपचारात्तद्वति द्रव्ये विशेष्ये वर्त्तमाना वाच्यलिङ्गा'। यथा,—

"पापा ऋतुमतौ कन्या पापो राजाप्यरक्षकः
पाप व्याधकुल हिस्र पापो विप्रस्य सेवकः ॥'
पुण्य तौर्थं पुण्या नदो पुण्य आश्रम'। सुखा भूतिः सुखौ वास. सुख कामिकुलम्।" इति भरतः ॥

सुखकर', त्रि, (सुख कर्त्तु शीलमस्येति। सुख +क्व+टः।) सुकर'। यथा। कर्त्तुः सुकरं' सुखकरैरित्यर्थः। इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास ॥

सुखगः, त्रि, (सुखेन गच्छतीति। गम्+डः।) सुखेन गमनकर्त्ता ॥

सुखङ्करी, स्त्री, (सुख करोतीति। क्व+खच्। सुम्। ङीप्।) जीवन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्ट ॥ सुखकरी च ॥

सुखङ्कुण ,पु,शिवखट्वाङ्ग। इति त्रिकाण्डशेष'।

सुखचर , त्रि,सुखगामी। सुखेन चरति इत्यर्थे टप्रत्ययेन निष्पन्न'। ग्रामविशेषे, पु,। सुखेन चरति अत्र इत्यर्थे अल्प्रत्ययेन निष्पन्न. ॥

सुखचार ,पु,(सुखेन चरत्यनेनेति। चर+घञ्) उत्क्रष्टाश्वः। इति शब्दमाला ॥

सुखजातः, त्रि, (सुखेन जातः। यद्वा, जातं सुखमस्येति।) जातसुखः। यथा भट्टौ ५।३८।

"सुखजात' सुरापीतो न्रजग्धो माल्यधारय ॥"

(सुखस्य जनने, क्लौ, यथा,गौतगोविन्दे।१०।३

"घटय भुजबन्धन जनय रदखण्डन
येन वा भवति सुखजातम् ॥")

सुखदं, क्ली, (सुख ददातीति। दा+क'।) विष्णोः स्थानम्। विष्णोरासनम्। इति केचित्

सुखदः,पु,(सुख ददातीति। दा+क'।) विष्णुः यथा। सुखदोऽनैकदोऽग्रजः। इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ तालभेदः। यथा,—

"विशत्यक्षरसयुक्तो ध्रुव' सुखदसञ्ज्ञक.।
श्रृङ्गारवीरयोर्ज्ञेयो गुरुणैकेन मण्डितः ॥"

इति सगीतदामोदर' ॥

सुखदातरि, त्रि ॥ (यथा, वृहत्सहितायाम्। १०४। ३८।

"हरिणप्लुतशावविचित्रित
रिपुगति मनस. सुखद गुरौ ॥"

सुखदा, स्त्री, (सुख ददाति या। दा+क.। टाप्।) सुखदात्री। गङ्गा। यथा,—

"सद्यःपातकसहन्त्री सद्योदु.खविनाशिनी।
सुखदा मोक्षदा गङ्गा गङ्गेव परमा गति. ॥"

इति गङ्गाप्रणाममन्त्र ॥

स्वर्गवेश्या। इति शब्दरत्नावली ॥ शमीवृक्षः। इति राजनिर्घण्ट. ॥

सुखदोह्या, स्त्री, (सुखेन दोह्या दोहनयोग्या।) सुखसंदोह्या गौः। इति हेमचन्द्रः॥

सुखभाक्, [ज्] त्रि, सुखी। सुखं भजते इति। ठाङ्गजवहसहो विण्। इत्यनेन सुखशब्दपूर्व्वक-भजधातोर्विण्प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति मुग्ध-बोधव्याकरणम्॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ४७। ५।

"निर्व्वैराः क्षितिपाः सुखभाजः
सन्हृष्टाश्च जना गतरोगाः॥)

हृष्टपरिष्वङ्गः। इति महाभारते मोक्षधर्म्मः॥

सुखमोदा, स्त्री, (सुखकरो मोदो यस्याः।) सल्ल-कीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

सुखरात्रिः, } स्त्री, (सुखकरी रात्रिर्यस्या-
सुखरात्रिका, } मिति। पक्षे कप्।) दीपा-न्वितामावास्यारात्रिः। तद्विधानं यथा, ज्योतिषे।

"तुलाराशिगते भानौ अमावास्या नराधिप।
स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या सपूज्याथ प्रणम्य च
कृत्वा तु पार्व्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुडादिभिः।
ततोऽपराह्नसमये घोषयेन्नगरे नृप।
लक्ष्मीः सपूज्यतां लोका उल्काभिश्चापि वेष्ट्यताम्॥"

दर्शद्वैधे प्रदोषव्याप्त्या निर्णयः।

"तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः।
उल्काहस्ता नराः कुर्य्युः पितॄणां मार्गदर्शनम्॥"
इति ज्योतिषात्॥

उभयतः प्रदोषप्राप्तौ परदिन एव युग्मात्।

"दण्डैकरजनीयोगो दर्शस्य स्यात् परेऽहनि।
तदा विहाय पूर्व्वेद्युः परेऽह्नि सुखरात्रिका॥"
इति ज्योतिर्व्वचनाच्च॥

उभयत्र प्रदोषाव्याप्तावपि उल्कादानं परदिने पूर्व्वोक्तपार्व्वणानुरोधात्।

"भूताहे ये प्रकुर्व्वन्ति उल्काग्रहमचेतसः।
निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्॥"
इति ज्योतिर्व्वचनाच्च॥ * ॥

अत्रैव लक्ष्मीः पूर्व्वाह्णे रात्रौ पूज्या।

"अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्द्दशी।
पूजनीया तदा लक्ष्मीर्व्विज्ञेया सुखरात्रिका॥"
इति ज्योतिर्व्वचनात्॥ * ॥

उल्काग्रहणादिपितृकृत्यत्वात् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन कर्त्तव्यम्। तथा च मनुः।

"प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा।
पित्र्यमानिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना॥"

तत्र ग्रहणमन्त्रः।

"शस्त्राशस्त्रहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः।
उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवह्निना॥"

दानमन्त्रश्च।

"अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम।
उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्॥"

विसर्ज्जनमन्त्रः।

"यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये।
उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते॥" *

ब्रह्मपुराणम्।

"अमावास्यां यदा देवाः कार्त्तिके मासि केशवात्
अभयं प्राप्य सुप्ताश्च क्षीरोदार्णवसानुषु॥
लक्ष्मीर्दैत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ताम्बुजोदरे।
चतुर्युगसहस्रान्ते ब्रह्मा स्वपिति पङ्कजे॥
अतोऽत्र विधिवत् कार्य्या मनुष्यैः सुखरात्रिका
दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात्॥
प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम्।
दीपवृक्षास्तथा कार्य्या भक्त्या देवगृहेष्वपि॥
चतुष्पथश्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च॥
वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः।
दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम्॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभोज्य च बुभुक्षितान्।
अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना।
स्निग्धैर्मुग्धैर्व्विदग्धैश्च बान्धवैर्भृतकैः सह॥"

मुग्धैः सुन्दरैः। मुग्धः सुन्दरमूढयोरिति विश्वः॥ * ॥ अत्र लक्ष्मीपूजायां पुष्पदानकाले।

"नमस्ते सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात् तदर्च्चनात्"

लक्ष्म्यै नमः। इत्यनेन वारत्रयं पूजयेत्।

"सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये॥"

इति रुद्रधरधृतात् कुवेरमपि पूजयन्ति।

"धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः॥"

इति पठित्वा कुवेराय नमः। इति त्रिः पूजयेत्। ततो देवगृहादिषु दीपान् दद्यात्। तत्र मन्त्रः।

"अग्निर्ज्योती रविर्ज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च।
उत्तमः सर्व्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्॥"

ततो ब्राह्मणान् बन्धूंश्च भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा सुखं सुप्त्वा प्रत्यूषे भविष्योक्तं कर्म्म कुर्य्यात्। यथा,—

"सुखरात्रेरुषःकाले प्रदीपोज्ज्वलितालये।
बन्धुर्बन्धूनबन्धूंश्च वाचा कुशलयार्च्चयेत्॥
प्रदोषवन्दनं कार्य्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे।
गोरोचनाक्षतञ्चैव दद्यादङ्गेषु सर्व्वतः॥"

लक्ष्मीपूजामन्त्रः।

"विश्वरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये शुभे।
महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम्।
सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्व्यपोहतु॥
या रात्रिः सर्व्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता।
संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला॥
माता त्वं सर्व्वभूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा।
आख्याता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु ते॥"

लक्ष्म्यै नमः। इति त्रिः पूजयेत्। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

सुखवर्च्चकः, पुं, (सुखं वर्च्चयति उद्दीपयतीति। वर्च्च+णिच्+ण्वुल्।) सर्जिकाक्षारः। इत्यमरः। २। ९। १०९॥

सुखवर्च्चाः, [स्] पुं, (सुखं वर्च्चयतीति। वर्च्च+असुन्।) सर्जिकाक्षारः। इति राज-निर्घण्टः॥

सुखवासः, पुं, (सुखकरो वासो यस्य।) फल-विशेषः। तरमूज इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शीर्णवन्तः २। इति रत्नमाला॥

सुखवासनः, पुं, (सुखं वासयतीति। वस+णिच्+ल्यु।) सुखवासनगन्धद्रव्यम्। यथा,—

"मुखवासकरो गन्ध आमोदी मुखवासनः।
सुखवासन इत्येके शुभवासन इत्यपि॥"
इति शब्दरत्नावली॥

सुखसन्दुह्या, स्त्री, सुशीला गौः। इत्यमरटीकायां भरतः। २। ९। ७१॥

सुखसन्दोह्या, स्त्री, (सुखेन सन्दोह्या।) सुशीला गौः। तत्पर्य्यायः। सुव्रता २। इत्यमरः। २। ९। ७१॥ सुखदोह्या ३। इति हेमचन्द्रः॥ सुखदुह्या ४। इति भरतः॥

सुखा, स्त्री, (सुखमस्त्यस्यामिति। अच्। टाप्।) वरुणपुरी। इति मेदिनी॥

सुखाधारः, पुं, (सुखानामाधारः।) स्वर्गः। इति शब्दरत्नावली॥ सुखस्याधारे, त्रि॥

सुखायतः, पुं, (सुखेन आयम्यते इति। आ+यम+क्त।) सुशिक्षिताश्वः। यथा,—

"सुखायतः शुद्धमुखः सुखचारः सुखायनः।"
इति शब्दमाला॥

सुखायनः, पुं, (सुखेन अयति गच्छति अनेनेति अय+ल्युट्।) सुशिक्षिताश्वः। यथा,—

"सुखायतः शुद्धमुखः सुखचारः सुखायनः।"
इति शब्दमाला॥

सुखावतीश्वरः, पुं, (सुखावत्या ईश्वरः।) बुद्ध-भेदः। हेमचन्द्रः॥

सुखावहः, त्रि, (आवहतीति। आ+वह+अच्। सुखस्य आवहः।) सुखदाता। यथा,

"सर्व्वपापहरं पुण्यं सर्व्वापद्विनिवारकम्।
सर्व्वकामार्थदं देवि। साधकानां सुखावहम्॥"
इति वटुकभैरवस्तोत्रम्॥

सुखाशः, पुं, (सुखा सुखयुक्ता आशा यस्य। यद्वा सुखाया पुर्य्यां शेते इति। शी+ड।) वरुणः। (सुखेन अश्यते इति। अश+घञ्।) राज-तिनिशः। (अश भोजने+भावे घञ्। सुखेन आशः।) सुखभोजनम्। इति मेदिनी॥

सुखाशकः, पुं, (सुखाश एव। स्वार्थे कन्।) राजतिनिशः। इति शब्दमाला॥

सुखी, (न्) त्रि, (सुखमस्यास्तीति। सुख+इन्।) सुखविशिष्टः। यथा, रामकवचम्।

"स चिरायुः सुखी पुत्त्री विजयी विनयी भवेत्॥"
"स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव।"
इति भगवद्गीता॥

"सा श्रीर्या न मदं कुर्य्यात् स सुखी तृष्णयोज्झितः।
तन्मित्रं यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः॥"
इति गारुडे ११६ अध्यायः॥

सुखोत्सव', पु, (सुखकर' उत्सवो यस्मात् ।) पतिः । इति त्रिकाण्डशेष' ॥ (सुखजनक उत्सव. ।) आनन्दोत्सवश्च ॥

सुखोदक,क्ली,(सुखजनकमुदकम् ।) सुखजनकतप्तजलम् । तत्पर्य्यायः । सुखोष्णम् २ । इति रत्नमाला ॥

सुखोर्ज्जिकः, पु, सर्ज्जिकाक्षारः । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सुग, क्ली, (सुखेन गच्छति निर्य्यातीति । गम+डः ।) विष्ठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति । "सुदुरोरधिकरणे ।" ३ । २ । ४८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या डः ।सुखगन्तव्यो देशादि ॥) सुन्दरगामिनि, त्रि ॥ (सुन्दर गायतीति । गै+ कः । शोभनगीतशालिनि च त्रि ॥ यथा, भागवते । १० । १२ । ३४ ।

"गीतैः सुगा वाद्यधराश्च वाद्यकैः
स्तवैश्च विप्रा जयनिस्वनैर्गणाः ॥")

सुगण्, त्रि, (सुगणयतीति । सु + गण + क्विप् ।) सुन्दरगणक' । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुगतः,पु,(सु शोभनं गत गमन ज्ञान वा अस्येति।) बुद्ध' । इत्यमरः । १ । १ । ११ ॥ (तद्धर्म्मावलम्बी । यथा, कथासरित्सागरे । २९ । ४० । "तेनाभिपूज्य सुगतान् भासयामास तत्र सा॥") सुन्दरगमनविशिष्टे, त्रि ॥

सुगति', पु, (शोभना गतिर्यस्य।) अतीतकल्पीयार्हद्भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रन्थकर्त्तृविशेष । यथा, सुगतिसोपानप्रभृतयोऽप्येवमिति स्मार्त्तलिखनम् ॥ (गयस्य पुत्त्रविशेष । यथा, भागवते । ५ । १५ । १४ ।

"गयात् गायन्त्या चित्ररथ सुगतिरविरोधन इति त्रय' पुत्त्रा बभूवुः ।" शोभना गतिर्य्यस्येति । शोभनगतिशीले, त्रि । यथा, वृहत्संहितायाम् । ९ । ४५ ।

"सुगतिरविकृतो जयान्वित
कृतयुगरूपकरः सिताह्वयः ॥"

स्त्री, सद्गतिः । यथा, महाभारते । १ । २ । २३५ ।

यत्र धर्म्मं समाश्रित्य विदुरः सुगति गतः ॥")

सुगन्ध, क्ली, (शोभनो गन्धो यस्य ।) क्षुद्रजीरकम् । गन्धतृणम् । इति रत्नमाला ॥ (भूतृणम् । तत्पर्य्यायो यथा,—

"गुह्यबीजन्तु भूतीक सुगन्ध जम्बुकप्रियम् ।
भूतृणन्तु भवेच्छत्रा मालातृणकमित्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नीलोत्पलम् । चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निपर्णम् । इति भावप्रकाश' ॥

सुगन्ध , पु, (शोभनो गन्धो यस्य ।) रक्तप्रियु' । गन्धकः । चणकः । भूतृणम् । इति राजनिर्घण्ट ॥ (भूपलाश । तत्पर्य्यायो यथा,—

"आस्फोतक. सुगन्धश्च भूपलाशो विशल्यकृत्॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

कुन्दुरुः । सुगन्धद्रव्यशल्लकीनिर्य्यास' । तत्पर्य्यायो यथा —

"कुन्दुरुस्तु मुकुन्द' स्यात सुगन्ध' कुन्द इत्यपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

क्रिमिभेदः । यथा,—

"अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ।
चुरवो दर्भकुसुमा' सुगन्धास्ते च कुर्व्वते ॥"
इति वैद्यकरुग्विनिश्चयसग्रहे क्रिम्यधिकारे ॥)

समवायातिरिक्तसम्बन्धेन सद्गन्धविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, भट्टि' । २ सर्गे ।

"आघ्रायिवान गन्धवहः सुगन्ध' ॥")

सुगन्धकः, पुं, (शोभनो गन्धो यस्य । ततः कन् ।) रक्ततुलसी । गन्धक' । इति रत्नमाला ॥ नागरङ्गक' । इति त्रिकाण्डशेष. ॥ कर्क्कोटकः । इति हेमचन्द्र ॥ (शालिधान्यम् । यथा,—

"रक्तशालि' सकलमः पाण्डुक शकुनाहृतः ।
सुगन्धक' कर्द्दमको महाशालिश्च दूषक' ॥
पुष्पाण्डकः पुण्डरीकास्तथा महिषमस्तकः ।
दीर्घशूकः काञ्चनको हायनो लोध्रपुष्पकः ॥
इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदेशजाः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुगन्धतैलनिर्य्यास, क्ली, (सुगन्धः तैलस्य निर्यासो यत्र ।) जवादिनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धपत्रा, स्त्री, (सुगन्धानि पत्राणि यस्याः ।) रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुगन्धभूतृण, क्ली, (सुगन्धो भूतृणम् ।) गन्धतृणम् । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सुगन्धमूला, स्त्री, (सुगन्ध मूल यस्या'।) स्थलपद्मिनी । रास्ना । इति राजनिर्घण्ट. ॥ (लवली । तत्पर्य्यायो यथा,—

"सुगन्धमूला लवली पाण्डु: कोमलवल्कला॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुगन्धा, स्त्री (शोभनो गन्धो यस्या' ।) रास्ना । इत्यमर' । २ । ४ । ११४ ॥ शटी । इति शब्दरत्नावली ॥ वन्ध्याकर्क्कोटकी । रुद्रजटा । शतपुष्पा । नाकुली । नवमालिका । स्वर्णयूथिका । पृक्का । गङ्गापत्री । सल्लकी । माधवी । इति राजनिर्घण्ट' ॥ अनन्ता । मातुलुङ्गा । तुलसी । इति रत्नमाला ॥ (पीठस्थानस्थदेवीविशेष । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।

"कोटवी कोटतीर्थे तु सुगन्धा माधवे वने ॥")

सुगन्धामलक, क्ली, (सुगन्धमामलकम् ।)मिलितौषधविशेष । यथा,—

"सर्व्वौषधिसमायुक्ता शुष्कास्त्वामलकत्वचः ।
यदा तदाय योग. स्यात् सुगन्धामलकाभिध.॥"
इति राजनिर्घण्ट. ॥

सुगन्धि , पु, (शोभनो गन्धो यस्य । "गन्धस्येदुत्पूतिसुरभिभ्य. ।" ५ । ४ । १३५ । इति इत् ।) सद्गन्धः । तत्पर्य्याय' । इष्टगन्धः २ सुरभि ३ । घ्राणतर्पणः ४ । इत्यमरः।१।५।११॥ परमात्मा । इति मोक्षधर्म्मटीकाया नीलकण्ठधृतवेदः ॥ सहकारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुगन्धयुक्ते, त्रि, । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ५६ ।

सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णा
विम्बाधरासन्नचर द्विरेफम् ।
प्रतिक्षण सम्भ्रमलोलदृष्टि-
र्लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥")

सुगन्धि, क्ली (शोभनो गन्धो यस्य । इत् ।)एलवालुकम् । इत्यमर' । २ । ४ । १२१ ॥ (अथ एलवालुकं कक्कोलसदृशं कुष्ठगन्धि ।

"एलवालुकमैलेय सुगन्धि हरिवालुकम् ।
ऐलवालुकमेलालुकपित्थ पत्रमीरितम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मुस्ता । कशेरु । गन्धतृणम् । धान्यकम् । पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सुगन्धिक,क्ली,(शोभनो गन्धो यस्य । इत् । ततः स्वार्थे कन् ।) कह्लारम् । इति शब्दरत्नावली॥ पुष्करमूलम् । गौरसुवर्णम् । सुरपर्णम् । उशीरम् । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सुगन्धिक', प, (सु शोभनो गन्धो यस्य । इत् । ततः कन् ।) महाशालि' । इति हेमचन्द्र' ॥ तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धक' । इत्यमरटीकाया रायमुकुट' ॥

सुगन्धिकुसुम , पु, (सुगन्धि कुसुम यस्य ।)पीतकरवीर. । इति राजनिर्घण्ट' ॥ सुगन्धिपुष्पे , क्ली ॥

सुगन्धिकुसुमा, स्त्री, (सुगन्धि कुसुम यस्याः ।) पृक्का । इति जटाधर' ॥

सुगन्धिता, स्त्री, (सुगन्धेर्भाव' । तल् । टाप् ।) सौगन्धिः । सौरभम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५४ ।

सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्व्वां
बिभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुसाम् ।
मधूनि वक्त्राणि च कामिनीना-
मामोदकर्म्मव्यतिहारमीयु' ॥")

सुगन्धित्रिफला,स्त्री,(सुगन्धि त्रिफल त्रिशिरार्क फल यस्या ।) जातीफलम् । पूगफलम् । लवङ्गकलिकाफलम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुगन्धिनी, स्त्री, (सुगन्धोऽस्त्यस्या इति । इनिः । ङीप् ।) आरामशीतला । इति राजनिर्घण्टः ॥(सुवर्णकेतकी । अस्याः पर्य्यायो यथा,

"केतक सूचिकापुष्पो जम्बुक. क्रकचच्छद. ।
सुवर्णकेतकी त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुगन्धिमूल, क्ली, (सुगन्धि मूलमस्य ।) उशीरम्॥ इति राजनिर्घण्ट' ॥

सुगन्धिमूषिका, स्त्री, (सुगन्धिर्गन्धविशिष्टा मूषिका ।) छुच्छुन्दरी । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुगम , त्रि, (सु+गम+खल् ।) सुखेन गम्यते प्राप्यते य । यथा, पद्मे सुगमम् । इति मुग्धबोधीयादादिप्रकरणलिखणम् ॥ (यथा, भागवते । १० । ८४ । ३६ ।

"चित्तस्योपशमोऽयं वै कविभिः शास्त्रचक्षुषा। दर्शितः सुगमो योगो धर्मश्चात्मसुदावह ॥")

सुगहन, त्रि, (सुन्दरो गहनः।) निविड़ः। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

सुगहना, स्त्री, कुम्बा। सुगहनेतिविशेषणमिति केचित्। नाम इत्यन्ये। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

सुगहनावृतिः, स्त्री, कुम्बा। इत्यमरः ॥ यज्ञस्थाने अस्पृश्यादिदर्शनवारणाय या सुगहना निरवकाशा वृतिर्वेष्टनं सा कुम्बा। इति भरतः ॥

सुगृह, पुं, (सुन्दरं गृहं यस्य।) चञ्चसूचिकपक्षी। इति हेमचन्द्रः ॥ (सुन्दरं गृहम्।) सुन्दरालये, क्ली ॥

सुगृहीत, त्रि, (सु+ग्रह+क्तः।) सुन्दररूपेण कृतग्रहणः ॥

सुगृहीतनामा, [न्] पुं, (सुगृहीतं नाम यस्य।) शुभकाम्यया प्रातः स्मर्य्यते यः। स च युधिष्ठिरादिः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुग्रन्थि, पुं, (शोभना ग्रन्थयो यत्र।) चोरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरग्रन्थियुक्ते, त्रि ॥

सुग्रीव, पुं, (शोभना ग्रीवा यस्य।) विष्णोरश्वः। (यथा, महाभारते। २। २। १४।
"प्रययौ पुण्डरीकाक्षः शैव्यसुग्रीववाहनः ॥")
शाखामृगेश्वरः। इति मेदिनी ॥ स तु सूर्य्यपुत्रः किष्किन्धाधिपतिः श्रीरामचन्द्रस्य सखा यथा, वाल्मीकीये रामायणे बालकाण्डे १७ सर्गे।
"वानरेन्द्रं महेन्द्राभमिन्द्रो बालिनमात्मजम्।
सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥"
किञ्च तत्रैव किष्किन्धाकाण्डे ५ सर्गे।
"दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्च्य सत्कृतम्।
तयोर्मध्ये तु सुप्रीतो निदधौ सुसमाहितः ॥
ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम्।
सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥"॥
अर्हत्पिता। स च वर्त्तमानयुगीयनवमजिनपिता। इति हेमचन्द्रः ॥ शिवः। इन्द्रः। राजहंसः। असुरः। पर्व्वतविशेषः। अस्त्रविशेषः। नागभेदः। इति केचित् ॥ शोभनग्रीवायुक्ते, त्रि। इति विश्वः ॥

सुग्रीवी, स्त्री, (शोभना ग्रीवा यस्याः। ङीप्।) ताम्रागर्भजाता कश्यपदुहिता। यथा,—
"षट्सुतास्तु महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः।
शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिका।
शुकी शुकानजनयत् उलूकी प्रत्युलूककान्।
शुच्यौदकान् पक्षिगणान् सुग्रीवी तु व्यजायत॥"
इति मात्स्ये ६ अध्यायः ॥

सुग्रीवेश, पुं, (सुग्रीवस्य ईशः।) श्रीरामचन्द्रः। इति शब्दरत्नावली ॥

सुग्ल, त्रि, (सुग्लायतीति। सु+ग्लै+"आतश्चोपसर्गे।" ३। १। १३६। इति कः।) अत्यन्तहर्षक्षयविशिष्टः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुचक्षु, [स्] पुं, (शोभनं चक्षुरिव फलं यस्य।) उडुम्बरः। इति जटाधरः ॥ शोभनलोचने, क्ली ॥ तद्युक्ते, त्रि ॥

सुचक्षुष्का, स्त्री, (सुष्ठु चक्षुरिव शिखा यस्याः। कप्।) महाचञ्चुशाकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुचरित्रा, स्त्री, (शोभनं चरित्रं यस्याः।) साध्वी। इत्यमरः। २। ६। ६ ॥ शोभनचरित्रयुक्ते, त्रि ॥

सुचर्म्मा, [न्] पुं, (शोभनं चर्म्म यस्य।) भूर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभनचर्म्मविशिष्टे, त्रि ॥

सुचारु, त्रि, (शोभनश्चारुश्च।) मनोहरः। यथा, कालिकापुराणोक्तदशभुजादुर्गाध्याने।
"सुचारुदशना तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम् ॥"

सुचित्रक, पुं, (सुन्दराणि चित्राणि यत्र।) मत्स्यरङ्गः। चित्रसर्पः। इति शब्दरत्नावली ॥ सुन्दरचित्रयुक्ते, त्रि ॥

सुचित्रबीजा, स्त्री, (सुचित्रं बीजं यस्याः।) विडङ्गा। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुचित्रा, स्त्री, (शोभनानि चित्राणि यस्याः।) चिर्भिटा। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुचिरायु, [स्] पुं, (सुचिरं आयुर्यस्य।) देवता। इति शब्दरत्नावली ॥

सुचुटी, स्त्री, अग्न्याद्युद्धरणार्थलौहादियन्त्रविशेषः चिमटा इति भाषा। इति केचित् ॥

सुचेलक, पुं, (शोभनश्चेलकः।) शोभनवस्त्रम्। भाल कापड़ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पटः २। इत्यमरः। २। ६। ११६ ॥ पटिः ३ पटी ४। इति तट्टीका ॥ सुन्दरवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥

सुच्छत्री, स्त्री, शतद्रुनदी। इति शब्दरत्नावली ॥ शतलज् इति ख्याता ॥

सुजन, पुं, (सुः सुन्दरो जनः।) साधुः। सज्जनः। यथा,—
"दुर्ज्जनस्य हि सङ्गेन सुजनोऽपि विनश्यति।
प्रसन्नं जलमित्याहुः कर्द्दमैः कलुषीकृतम् ॥"
इति गारुडे १५ अध्यायः ॥

सुजनता, स्त्री, (सुजनस्य भावः। तल्। टाप्।) सौजन्यम्। यथा,—
"धिगस्त्वेतां विद्यां धिगपि कविता धिक्सुजनता वयो रूपं वा धिक् धिगपि च यशो निर्धनवताम्।
असौ जीयाद्देकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान् बहिर्यस्य द्वारे तृणलवसमाः सन्ति गुणिनः ॥"
इत्युद्भटः ॥

सुजल, क्ली, (शोभनं जलं यस्मात्।) कमलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरसलिलञ्च ॥ सुन्दरजलसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सुजल्प, पुं, (सुन्दरो जल्पः कथनम्।) वाक्यविशेषः। यथा,—
"यत्रार्ज्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सहचापलम्।
सोत्कण्ठश्च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

सुजाता, स्त्री, (सु+जन+क्तः।) तुवरी। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुजीवन्ती, स्त्री, (सुजीवतीति। सु+जीव+शतृ। ङीप्।) स्वर्णजीवन्ती। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुट्ट, क तीक्ष्ण्ये। अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) पञ्चमस्वरी टइयान्तः। क, सुट्टयति। दन्त्यादिरयमिति भीमः। तीक्ष्ण्यमस्वीभावः। इति दुर्गादासः ॥

सुत, पुं, (सूयते स्मेति। सु+क्तः।) पुत्रः। इत्यमरः। २। ६। २७ ॥ "सूयते सुतः कर्म्मणि क्तः। पुतो नरकभेदात् त्रायते इति पुत्रः।
'पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः।
तस्मात् पुत्र इति ख्यातः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥'
इति स्मृतिः ॥
किंवा पुनाति मातापितराविति वाञ्छितत्वे निपातात् ह्रस्वत्वे पुत्रः। पुत्रो द्वितकारः एकतकारश्च।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ॥ मातृपितृस्वभाववत्स्वभावे सुतकन्ये भवतः। यथा,—
"शीलं सभजते पुत्रो मातुस्तातस्य वै सुता।
यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत् सुतः ॥
यद्वर्णा वै भवेद्भूमिस्तद्वर्णं सलिलं भवेत् ॥
मातृणां शीलदोषेण पितृशीलगुणेन च।
विभिन्नास्तु प्रजाः सर्व्वा भवन्ति भवशोलिनाम् ॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
पार्थिवः। इति मेदिनी ॥ ॥ (उत्पन्ने, त्रि ॥)

सुतजीवक, पुं, (सुतं जीवयतीति। जीव+ण्वुल्।) पुत्त्रजीवकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुतनु, स्त्री, (शोभना तनुर्यस्याः।) नारी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभना तनुः शरीरम्।) शोभनशरीरम् ॥ तद्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, उत्तरचरिते १ अङ्के।
"स्मरसि सुतनु! तस्मिन् पर्व्वते लक्ष्मणेन प्रतिविहितसपर्य्यासुस्थयोस्तान्यहानि ॥")

सुतपा, [स्] पुं, (सुष्ठु तपतीति। सु+तप्+"गतिकारकयोरपि पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।" उणा० ४। २२६। इति असिः।) सूर्य्यः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ शोभनं तपो यस्य। मुनिः ॥ (रौच्यमनुपुत्त्रविशेषः। इति मार्कण्डेयपुराणम्। ९४। २५ ॥ विष्णुः। इति महाभारतम्। १३। १४९। ३४ ॥ उग्रतपस्यायुक्ते, त्रि। यथा, कथासरित्सागरे। ११२। १४१।
"स एव जातः संकल्पदोषाद्व्याधकुले द्विजः।
भार्य्यास्य सा च सुतपा जातैषा ते सुता नृप ॥")

सुतपादिका, स्त्री, (सुताः समकालीनमुत्पन्नाः पादा मूलानि यस्याः। कप्। टापि अत इत्वम्।) हंसपदी। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुतरां, व्य, (सु+द्विवचनविभज्येत्यादिना तरप्।) अवधारितार्थप्रतिपादकम्। यथा। क्षिप्रेव काल इति मते तु सुतरां नाभिकरणता। इति

सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरां तत्रतथाचरणम्। इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अपि च।
"अपुत्रा जन्मिनः पापात् प्राणिनः समवस्थिताः।
मनुजास्तत्र सुतरां भवन्ति गृहकर्म्मिणः ॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डे ४३ अध्यायः ॥
"शृणु द्विज महाबुद्धे दृष्टेनापि स्मृतो हरिः।
ददाति मोक्षं सुतरां किं पुनर्हृष्टवर्ज्जनात् ॥"
इति तत्रैव पातालखण्डम् ॥

सुतकारी, स्त्री, देवदालीलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुतर्द्दनः, पु, (सुष्ठु तर्द्दति पीडयति विरहिणमिति तर्द्द अर्द्दने + ल्युः।) कोकिलः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुतल, पु, (शोभनं तलं यत्र।) अट्टालिकाबन्धः। नागलोकप्रभेदः। इति मेदिनी ॥ स तु पातालषष्ठखण्डः। तद्विवरणं यथा,—
"ततोऽधस्तात् सुतले उदारश्रवाः पुण्यश्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भगवता महेन्द्रस्य प्रियं चिकीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायो भूत्वा वटुवामनरूपेण पराक्षिप्तलोकत्रयो भगवदनुकम्पयैवपुनः प्रवेशित इन्द्रादिष्वविद्यमानया सुसमृद्धया श्रियाभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयस्तमेव भगवन्तमाराधनीयमपगतसाध्वस आस्ते अधुनापि।"
इति श्रीभागवते। ५। २४। १८ ॥ (तथाच देवीभागवते। ८। १९। १३—२२।
"ततोविलाधस्तात् प्रोक्तं सुतलाख्यं विलेश्वरम्
पुण्यश्लोको बलिर्नाम आस्ते वैरोचनिर्मुने! ॥
महेन्द्रस्य च देवस्य चिकिर्षुः प्रियमुत्तमम्।
त्रिविक्रमोऽपि भगवान् सुतले बलिमानयत् ॥
त्रैलोक्यलक्ष्मीमाक्षिप्य स्थापितः किल दैत्यराट्।
इन्द्रादिष्वप्यलब्धा या सा श्रीस्तमनुवर्त्तते ॥
तमेव देवदेवेशमाराधयति भक्तितः।
व्यपेतसाध्वसोऽद्यापि वर्त्तते सुतलाधिपः ॥
* * * *
एष दैत्यपतिः सोऽयं बलिः परमपूजितः।
सुतले वर्त्तते यस्य द्वारपालो हरिः स्वयम् ॥
एकदा दिग्जये राजा रावणो लोकरावणः।
प्रविशन् सुतले येन भक्तानुग्रहकारिणा ॥
पादाङ्गुष्ठेन प्रक्षिप्तो योजनायुतमत्र हि ॥
एवम्भूतानुभावोऽयं बलिः सर्व्वसुखैकभुक्।
आस्ते सुतलराज्यस्थो देवदेवप्रसादतः ॥")

सुतवस्करा, स्त्री, (सुता वस्करा पक्षिण इव बहुत्वात् यस्याः।) सप्तपुत्त्रप्रसूः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुतश्रेणी, स्त्री, (सुता उत्पन्ना श्रेणी यस्याः। एकत्र बहुजातत्वात् तथात्वम्। मूषिकपर्णी। इत्यमरः। २। ४। ८८ ॥ उन्दुरविलोया इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्याय। द्रवन्ती २ न्यग्रोधी ३ अूषिकाह्वया ४ चित्रा ५ मूषकमारी ६ प्रत्यक्श्रेणी ७ शम्बरी ८। अस्या गुणाः। चक्षुष्यत्यम्। कटुत्वम्। आखुविषव्रणदोषनेत्रामयनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ पुस्तकान्तरे श्रुतश्रेणीति च पाठः ॥

सुतहिवुकयोग, पु, विवाहोक्तयोगविशेषः। यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे।
"सुतहिवुकवियद्विलग्नधर्म्मेष्वमरगुरुर्यदि दानवार्च्चितो वा।
यदशुभमुपयाति तच्छुभं स्यात्
शुभमतिवृद्धिमुपैति तत्प्रभावात् ॥"
अपि च ज्योतिस्तत्त्वे।
"लग्ने तत्पञ्चमे तूर्य्ये नवमे दशमे तथा।
गुरुर्भृगुर्व्वा दोषघ्नो विवाहे वर्द्धते शुभम् ॥"
अयमेव सुतहिवुकयोगः ॥

सुता, स्त्री, (सूयते स्म या। सु + क्तः। टाप्।) स्त्र्यपत्यम्। कन्या। इति मेदिनी ॥ यथा—
"आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्त्रः स्त्रियां त्वमी।
आहुर्दुहितरं सर्व्वे———॥"
इत्यमरः। २। ६। २७-२८ ॥
"अमी आत्मजाद्याः स्त्रियां वर्त्तमाना दुहितरमाहुः। यथा। आत्मजा। तनया। सूनो प्रत्ययान्तराभावात् स्त्रियामपि सूनुरेव। सुता पुत्त्रा। स्वार्थे के केऽणस्य इति ह्रस्वत्वे हे षसूतपुत्त्रेत्यादिना विभाषया अत इति पुत्त्रिका पुत्त्रका च। शोनादिपाठात् पुत्त्री च। मा भैषीः पुत्त्रि सीतेति महानाटकम्।" इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, भट्टिः। २। ४७।
"हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा
च्युतादिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभा।
शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥")
दुरालभा। इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुतात्मजः, पु, (सुतस्य सुताया वा आत्मजः।) पौत्त्रः। दौहित्रः। इति सुतात्मजाशब्ददर्शनात् ॥

सुतात्मजा, स्त्री, (सुतस्य सुताया वा आत्मजा) पौत्त्री। दौहित्त्री। इत्यमरः। २। ६। २९ ॥

सुतारका, स्त्री, (शोभने तारके यस्याः।) चतुर्व्विंशतिबुद्धशासनदेवतान्तर्गतदेवताविशेषः। इति हेमचन्द्रः ॥ शोभनतारकायुक्ते, त्रि ॥

सुतिक्तः, पु, (सुष्ठु तिक्तः।) पर्प्पटः। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुतिक्तकः, पु, (सुष्ठु तिक्तः। ततः कन्।) पारिभद्रः। इति जटाधरः ॥ भूनिम्बः। इति शब्दरत्नावली ॥

सुतिक्ता, स्त्री, (सुष्ठु तिक्ता।) कोषातकी। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुती, त्रि, पुत्त्रेच्छुः। पुत्त्रवदाचरणकर्त्ता। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुती, [न्] त्रि, (सुतमस्यास्तीति। इनिः।) सुतविशिष्टः। यथा, हितोपदेशे।
"गुणिगणगणनारम्भे
न पतति कठिनो ससम्भ्रमात् यस्य।
तेनाम्बा यदि सुतिनी
वद वन्ध्या कीदृशी भवति ॥"

सुतीक्ष्ण, पुं, (सुष्ठु तीक्ष्णः।) शोभाञ्जनः। इति जटाधरः ॥ श्वेतशिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ मुनिविशेषः। यथा, भट्टौ ४ सर्गे।
"पुरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुः।
शरभङ्गः प्रदिश्यारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनम् ॥"
अतिशयखरे, त्रि ॥ (यथा, ऋतुसंहारे। ६। २८।
"समदमधुकराणां कोकिलानाञ्च नादैः
कुसुमितसहकारैः कर्णिकारैश्च रम्यैः।
इषुभिरिव सुतीक्ष्णैर्मानसं मानिनीनां
तुदति कुसुमबाणो मन्मथोद्दीपनाय ॥")

सुतुङ्ग, पु, (सुष्ठु तुङ्गः।) नारिकेलवृक्षः। इति हारावली। १०० ॥ ग्रहाणां उच्चांशविशेषः। तस्य नामान्तरं अन्त्यतुङ्गः। यथा, सत्कृत्यमुक्तावल्याम्।
"सूर्य्याद्युच्चान् क्रियवृषमृगस्त्रीकुलीरान्त्ययूके
दिग्वह्नीन्द्रद्वयतिथिशरान् सप्तविंशांश्च विंशान्
अंशानेतान् वदति जवनश्चान्त्यतुङ्गान् सुतुङ्गान्
तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनीचान् ॥"
अतिशयोच्चे, त्रि ॥

सुतेजनः, पु, (सुतेजयतीति। सु + तिज + ल्युः।) धन्वनवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्य गुणाः।
"धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासहृत्तुवरो लघुः।
बृंहणो बलकृद्रूक्षः सन्धिकृद्व्रणरोपणः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुतेजाः, [स्] पु, (सुष्ठु तेजो यस्य। यद्वा, सुतेजयतीति। सु + तिज + "गतिकारकयोरिति।" उणा० ४। २२६। इति असिः।) अतीतकल्पीयार्हद्भेदः। इति हेमचन्द्रः। आदित्यभक्तः। इति राजनिर्घण्टः ॥ शोभनतेजोयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि। ५। १२। १।
"एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते ॥")

सुतैला, स्त्री, (सुष्ठु तैलमस्यामिति।) महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुत्रामा, [न्] पु, (सु + त्रै + मनिन्।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४५ ॥ सुष्ठु त्रायते भुवनं सुत्रामा त्रासुसितिमन् सोः पक्षे दीर्घत्वं सूत्रामा च। इति रुद्रः। इति भरतः ॥ (यथा, अम्बाष्टके। ३।
"यत्राश्रयो लगति तत्रागजा वसतु कुत्रापि निस्तुलशुका
सुत्रामकालमुखसत्राशनप्रकरसुत्राणकारिचरणा ॥"
वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १०। ३१।
"इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व।"
"सुष्ठु त्रायते इति सुत्रामा तस्मै सुत्राम्णे शोभनत्राणकर्त्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व", इति तद्भाष्यम् ॥)

सुत्वा, [न्] पुं, (सु + "सुयजोर्ङ्वनिप्।" ३।२।१०३। इति ङ्वनिप्।) अभिषवे क्रतौ। इत्यमर ।२।७।४७॥ अभिषव स्नानमात्र इह तु प्रस्तावात् यज्ञाङ्गस्नान तत् क्रतवान् यः स सुत्वा कथ्यते। सुञ क्वनिप् तन् सुत्वा क्रतीति अधीतिवत्। क्रते इति पाठे सप्तमी। इति भरत.॥

सुद, इ शोभे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) सुन्दरम्। इति दुर्गादासः॥ सौत्रधातुरयम्॥

सुदग्धिका, स्त्री, (सुष्ठु दग्ध दाहोऽस्त्यस्या इति सुदग्ध + ठन्।) दग्धानामक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥

सुदण्ड, पु, (शोभनो दण्डो यस्मात्।) वेत्र। इति राजनिर्घण्टः॥

सुदण्डिका, स्त्री, गोरक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

सुदत्, [त्] त्रि, (शोभना दन्ता यस्य। "वयसि दन्तस्य दतृ।" ५।४।१४१। इति दतृ।) शोभनदन्तविशिष्टः। (स्त्रियां ङीप्। यथा, रघु।६।३७।

"विधाय सृष्टिं ललिता विधातु-
र्जगाद भूय सुदतीं सुनन्दा॥"

शोभनो दत् दन्त इति विगृहे सुदत् इत्येव स्यात्। शोभनदन्त। यथा, भागवते।३।२३।३२।

"सुभ्रुवा सुदता श्लक्ष्णस्निग्धापाङ्गेन चक्षुषा।
पद्मकोशस्पृधा नीलैरलकैश्च लसन्मुखम्॥")

सुदन्त, पु, (शोभनो दन्तो यस्य। वयोगम्यमानाभावात् न दत्रादेश।) नट। इति केचित्। शोभनदन्तश्च॥

सुदन्ती, स्त्री, (शोभनो दन्तो यस्या। ङीप्। वयोगम्यमानाभावात् न दत्रादेश।) दिक्करिणीविशेष। शुभदन्तीशब्ददर्शनादिति केचित्॥

सुदर्भा, स्त्री, (सुष्ठु दर्भो यत्र।) इक्षुदर्भा। इति राजनिर्घण्ट॥ शोभनकुशयुक्ते, त्रि॥

सुदर्शन, क्ली, (सुष्ठु दृश्यते इति। सु + दृश् + ल्युट्। शोभन दर्शनमस्येति वा।) इन्द्रनगरम्। इति मेदिनी॥

सुदर्शन, पु, क्ली, (शोभन दर्शनमस्येति।) विष्णुचक्रम्। इत्यमर।१।१।२८। तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"तस्मात् प्रसादं कुरु मे यद्यनुग्रहभागहम्।
अपनिष्कृतिम तं तेज. कृत्वा यन्त्रे दिवाकर॥
रूपं तव करिष्यामि लोकानन्दकर प्रभो।
तथेत्युक्त स रविणा भ्रमौ कृत्वा दिवाकरम्॥
पृथक् चकार तत्तेजश्चक्र विष्णोरकल्पयत्।
त्रिशूलञ्चापि रुद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य चाधिकम्।
दैत्यदानवसंहर्त्तु सहस्रकिरणात्मकम्॥"
इति मात्स्ये।११।२७-३०॥ * ॥

अपि च पाद्मोत्तरखण्डे १४५ अध्याये।

ईश्वर उवाच।
"नायमेभिर्महातेजा: शस्त्रास्त्रैर्वध्यते मया।
देवाश्च स्वस्वतेजांसि शस्त्रार्थं दीयतां मम॥
नारद उवाच।
अथ विष्णुमुखा देवा स्वतेजांसि ददुस्तथा।
तान्येकं वै गतानीशो दृष्ट्वा स्वधासुचनमह॥
तेनाकरोन्महादेव: सहसा शस्त्रमुत्तमम्।
चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालामालातिभीषणम्।
तेज.शेषेण च तथा वज्रञ्च कृतवान् हर॥"
तच्च शिवेन विष्णवे दत्तम्। यथा,—
"तत. प्रीत प्रभु प्रादात् विष्णवे प्रवर वरम्।
प्रत्यक्ष तैजस श्रीमान् दिव्य चक्र सुदर्शनम्॥
तद्दत्त्वा देवदेवाय सर्व्वभूतभयप्रदम्।
कालचक्रनिभ चक्रं शङ्करो विष्णुमब्रवीत्॥
वरायुधोऽयं देवेश सर्व्वायुधनिवर्हण।
सुदर्शनो द्वादशारो यो मनःसदृशो जवी॥
आरात् स्थिता अमी चात्र देवा मासाश्च राशय।
शिष्टाना रक्षणार्थाय सस्थिता ऋतवस्तु षट्॥
अग्नि सोमस्तथा मित्रो वरुणश्च प्रजापति:।
इन्द्राग्नी चाप्यथो विश्वे प्रजापतय एव च॥
हनूमांश्चाथ बलवान् देवो धन्वन्तरिस्तथा।
तपास्यैव तापसश्च द्वादशैते प्रतिष्ठिता:॥
चैत्राद्या: फाल्गुनान्ताश्च मासास्तत्र प्रतिष्ठिता:॥
त्वमेवमादाय विभो वरायुधं
शत्रुं सुराणां जहि मा विशङ्किथा।
अमोघ एषोऽमरराजपूजितो
धृतो मया देहगतस्तपोबलात्॥"
इति वामने ७८ अध्याय॥ * ॥

वैष्णवाङ्गे तच्चिह्नधारणविधि यथा। ब्रह्माण्डे।
"कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनुम्।
चक्रादिचिह्निता भूप धारयेद्वैष्णवो नर:॥"
नारदीयपञ्चरात्रे।
"द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम्।
हरे. सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तद्विचक्षण॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलास॥
अन्यत् मुद्राशब्दे द्रष्टव्यम्॥ * ॥ श्रीमन्दिरोपरि देयतच्चक्रप्रमाण यथा—
विम्बार्द्धमान चक्रन्तु त्रिभागेणाथ कारयेत्।
द्वात्रिंशदङ्गुल ज्येष्ठ कनिष्ठ त्वष्टहानित॥
प्रतिमातुर्य्यभागेन कारयेद्वा सुदर्शनम्।
लोहज शैलज वापि कारयेच्चिह्नपूर्व्वकम्॥
अष्टार द्वादशार वा मध्ये मूर्त्तिसमन्वितम्।
नारसिंहेन रौद्रेण विश्वरूपेण वा पुन॥"
इत्यादि॥ * ॥
"अधिवास्य विधानेन चक्रं दण्ड ध्वज तथा।
देववत् सकल कृत्वा मण्डपस्नपनादिकम्॥
नेत्रोन्मीलनक कृत्वा पूर्व्वोक्त सर्व्वमाचरेत्।
अधिवासयेत विधिना शय्यायां प्राप्य देशिक॥
तत. सहस्रशीर्षेति सूक्त चक्रे न्यसेद् बुध.।
तथा श्रीदर्शन मन्त्र मनस्तत्त्वं निवेशयेत्॥
मनोऽनुरूपेणात्मैव सजीवकरण स्मृतम्।
आरेषु मूर्त्तयो न्यस्या: केशवाद्या सुरोत्तमा:॥
नाभ्यक्षप्रतिनेमीषु न्यसेत्तत्त्वानि देशिक।
नारसिंह विश्वरूपमक्षमध्ये निवेशयेत्॥
सकल विन्यसेद्दण्डे सूत्रात्मान सजीवकम्।
निष्कल परमात्मान ध्वजे ध्यायन् न्यसेद्धरिम्॥
तच्छक्ति व्यापिनीं ध्यायेत् ध्वजरूपाश्चलाननाम्।
ततो मण्डपमध्ये तु स्नाप्य पुण्य यथाविधि॥
पूर्व्वोक्तेन विधानेन होमं कुण्डेषु कारयेत्॥
तत प्रभातसमये मूर्त्तिपै: सह देशिक:।
मूर्त्तिप. आचार्य्य।
कलसे स्वर्णशकल न्यस्त्वा रत्नानि पञ्च च।
स्थापयेच्चक्रमन्त्रेण स्वर्णचक्रमधस्तत॥
पारदेन तु सप्लाव्य नेत्रपट्टेन स्थापयेत्।
ततो निवेशयेच्चक्रं द्वादशार सुदर्शनम्॥
दुर्निरीक्ष्य सुरैर्दैत्यैर्भ्रमर्यङ्कस्फ लिङ्गकम्।
तन्मध्ये चिन्तयेद्देव नृसिंह दैत्यनिर्हनम्॥
स्फुरत्सौदामिनीजिह्व ज्वलज्ज्वलनकेशरम्।
दीप्तार्कनयन चन्द्रकोटिभास्वरदंष्ट्रिणम्॥
तप्तस्य तपनीयस्य सदृश परुषाननम्।
सर्व्वदुष्टहर देव दुष्प्रेक्ष्य दैवदानवै॥
सर्व्ववर्णान्तबीजेन चतुर्द्दशयुतेन च।
बिन्दुनालङ्कृतेनादौ प्रणवेन प्लुतेन च।
अन्ते प्रणतियुक्तेन स्थापयेद्दुष्टनाशनम्॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १८ विलास॥ * ॥
चक्रमन्त्रो यथा। ॐ नमो भगवते सुदर्शनाय निर्णाशितसकलरिपुध्वजाय भगवन्नारायणकराम्भोरुहस्पर्शदुर्ल्ललिताय।
"एह्येहि त्व सहस्रार चक्रराज सुदर्शन।
यज्ञभाग प्रगृह्णस्व पूजास्वेव नमो नम॥"
इति च तत्रैव १५ विलास॥

सुमेरु। जम्बूवृक्ष। इति मेदिनी॥ (यथा, मात्स्ये।११३।७४—७५।
"सुदर्शनो नाम महान् जम्बूवृक्ष सनातन।
नित्यपुष्पफलोपेत सिद्धचारणसेवित॥
तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपो वनस्पति।
योजनाना सहस्रञ्च शतधा च महान् पुन॥
उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवमावृत्य तिष्ठति॥")
वृत्तार्हत्पिता। जिनाना वलदेव। इति हेमचन्द्र॥ (मत्स्य। तत्पर्य्यायो यथा,—
"मत्स्यो मीनो विसारश्च झषो वैसारिणोऽण्डज:
शकुलो पृथुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि।
रोहिताद्यास्तु ये जीवास्ते मत्स्या परिकीर्त्तिता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे॥)

सुदर्शन, त्रि, सुदृश्य। सुखेन दृश्यते असौ इति सुपूर्व्वकदृशधातो कर्म्मण्यनप्रत्ययेन निष्पन्न। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास॥ (शोभनं दर्शन यस्येति वा। यथा, भागवते।४।२४।५१
"श्यामश्रोण्यधिरोचिष्णुदुकूलस्वर्णमेखलम्।
समचार्व्वङ्घ्रिजङ्घोरु निम्नजानुसुदर्शनम्॥"

सुदर्शनचूर्णं, क्ली, (सुदर्शनं सुदृश्यं चूर्णं यस्य ।) ज्वररोगस्य औषधविशेषः । यथा —
"त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं शटी ।
त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्व्वा गुडूची धन्वयासकः ॥
कटुका पर्पटी मुस्तं त्रायमाणा च वालु-
कम् ।
निम्बः पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकम् ॥
यवानीन्द्रयवो भार्गी शिग्रुबीजं सुराष्ट्रजा ।
वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषावलाः ॥
शालिपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
चित्रकं देवकाष्ठञ्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥
जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचना ।
पुण्डरीकञ्च काकोलिपत्रकं जातिपत्रकम् ॥
तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् ।
सर्व्वांश सर्व्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः ॥
एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।
ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्य्या विचा-
रणा ॥
पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमज्वरान् ।
सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥
शीतादीनपि दाहादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं
तृषाम् ।
कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलामपि च ॥
त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत् ।
शीताम्बुना पिवेदेतत् सर्व्वज्वरनिवृत्तये ॥
सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।
तद्वज्ज्वराणां सर्व्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम् ॥"*
पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात् । भार्ग्यभावे कण्टकारीमूलम् । सौराष्ट्र्यभावे स्फुटिका दद्यात् । तगरालाभे कुष्ठं देयम् । जीवकर्षभयोरभावे विदारीकन्दस्य भागद्वयं दद्यात् । पुण्डरीकं श्वेतकमलम् । काकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं दद्यात् । तालीशपत्रकाभावे स्वर्णतालौ प्रदीयते इति । अथवा कण्टकारीजटा देया । इति भावप्रकाशः ॥

सुदर्शनद्वीप, क्ली, (सुदर्शनस्य तन्नाम्ना प्रसिद्धस्य जम्बूवृक्षस्य द्वीपम् ।) जम्बूद्वीपम् । इति पुराणम् ॥

सुदर्शना, स्त्री, (सुखेन दृश्यतेऽसौ । सु + दृश + भाषायां शासियुधीति युच् । टाप् ।) सुदर्शनवृक्षः । सुदर्शनगुलञ्च इति पद्मगुलञ्च इति च ख्यातः । तत्पर्य्यायः । चक्राङ्गी २ वृषकर्णी ३ दृश्यानी ४ । इति रत्नमाला ॥ सोमवल्ली ५ मधुपर्णिका ६ चक्राह्वा ७ । अस्या गुणाः । स्वादुत्वम् । उष्णत्वम् । कफशोफास्रवातनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ विषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ आज्ञा । ओषधिविशेषः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

सुदर्शनी, स्त्री, (सुष्ठु दर्शनं यस्याः । ङीप् ।) अमरावती । इति विश्वः ॥

सुदलः, पुं, (सुष्ठु दलमस्य ।) चौरमोरटा । इति रत्नमाला ॥

सुदला, स्त्री, (सुष्ठु दलान्यस्याः ।) शालपर्णी । तरुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुदान्तः, पुं, (सुष्ठु दान्तः ।) शाक्यमुनिशिष्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अतिशयशान्ते, त्रि । यथा, महाभारते ।१।३८।१२ ।
"सुदान्तानपि चेवाहं दद्यामष्टादशापरान् ॥")

सुदामा, [न्] पुं, (सुष्ठु ददातीति । दा + "आतो मनिन्क्वनिप्वनिपश्च ।" ३ । २ । ७४ इति मनिन् ।) मेघः । पर्व्वतः । इति मेदिनी ॥ गोपभेदः । समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ ऐरावतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्णशरणागत-विप्रविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११२ अध्याये ।
"सद्यो जहार दारिद्र्यं सुदाम्नो ब्राह्मणस्य च ।
समागतस्य स्वगृहात् द्वारकां शरणार्थिनः ॥"

सुदामा, [न्] त्रि, (सु + दा + मनिन् ।) सुदाता सुष्ठु ददातीत्यर्थे मन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुदामा, स्त्री, नदीविशेषः । यथा, वाल्मीकीये रामायणे अयोध्याकाण्डे ७० सर्गे ।
"स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय वीर्य्यवान् ।
ततः सुदामां द्युतिमान् सन्तीर्य्यावेक्ष्य तां
नदीम् ॥"

सुदाय, पुं, (सुष्ठु दीयते इति । सु + दा + घञ् युगागमः ।) देययौतकादि । इत्यमरः । २ । ८ । २८ ॥ यथा । यौतकं आदिना उपनयनभिक्षाप्रसादादि च यत् देयं तत् दायहरणापदवाच्यम् । कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो व्रतभिक्षादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्द्रव्यं दीयते तच्च दायादिद्वयमित्यर्थः । युतकं योनिसम्बन्धः तत्र भवमिति अणि यौतकम् । युतयोर्व्वधूवरयोरिदमिति वा अणि यौतकम् । यौतुकमुकारमध्यमपि । यौतकं यौतुकञ्च तत् । इति वाचस्पतिः दीयते दायः कर्म्मणि घञ् सुष्ठु दीयते सुदाय इति पाठ इत्यन्ये । इति भरतः ॥ पितृमातृभर्त्तृकुलसम्बन्धौ । यथा,—
"सुदायेभ्यः पितृमातृभर्त्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लब्धं सौदायिकम् ।" इति दायतत्त्वम् ॥

सुदारु, पुं, (सुष्ठु दारु यत्र ।) पारिपात्रपर्व्वतः तत्पर्य्यायः । पारिपात्रिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

सुदि, व्य, शुक्लपक्षः । इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ॥

सुदिन, क्ली, (प्रशस्तं दिनम् ।) शुभदिवसः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ४३।४८।५१ ।
"सुदिनं दुर्द्दिनं शश्वत् भ्रमत्येव भवे भव ।
सर्व्वेषां प्राकृतानाञ्च द्वे बीजे सुखदुःखयोः ॥
सुदिनं दुर्द्दिनञ्चैव सर्व्वं कर्म्मोद्भवं भव ।
तत्कर्म्म तपसा साध्यं कर्म्मणाञ्च शुभाशुभम् ॥"

सुदिनाह, क्ली, (सुदिनेषु शुभदिनेषु अहः शुभदिनम् । यद्वा, सुदिनं प्रशस्तमहः । टच् समासे ।) प्रशस्तदिनम् । यथा । उत्तमैकाभ्याञ्च । आभ्यामङ्कादेशो न । उत्तमशब्दः अन्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह । पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुदीर्घः, त्रि, (सुष्ठु दीर्घः ।) अतिविस्तारः । यथा,—
"विवाह्य श्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च ।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत्तु न सिध्यति ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

सुदीर्घघर्म्मा, स्त्री, (सुदीर्घः अतिशयः घर्म्मो यस्याः ।) असनपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुदीर्घफलिका, स्त्री (सुदीर्घं फलं यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) वार्त्ताकुविशेषः । इति रत्नमाला ॥ शिङ्गा वेगुन इति भाषा ॥

सुदीर्घा, स्त्री, (सुष्ठु दीर्घा ।) चीनाकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुदुःखित, त्रि, (सुष्ठु दुःखितः ।) अतिशयव्यथितः । यथा । ज्योतिस्तत्त्वे भीमपराक्रमवचनम् ।
"विष्णुभाद्ये त्रिके चित्रे ज्येष्ठाया ज्वलने यमे ।
एभिर्व्विवाहिता कन्या भवत्येव सुदुःखिता ॥"

सुदुर्लभ, त्रि, (सु + दुर् + लभ + खल् ।) अतिदुष्प्राप्यः । यथा,—
"ब्रह्मत्वादपि देवत्वादिन्द्रत्वादमरादपि ।
अमृतात् सिद्धिलाभाच्च हरिदास्यं सुदुर्लभम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ९७ अध्यायः ॥

सुदुश्चर, त्रि, (सु + दुर् + चर + खल् ।) अतिशयदुःखेनाचरणीयः । यथा, श्रीभागवते ११ । २९ । १ ।
"सुदुश्चरामिमां मन्ये योगचर्य्यामनात्मनः ।
यथाञ्जसा पुमान् सिध्येत् तन्मे ब्रूह्यञ्जसाच्युत ॥"
(कार्त्तिकेये, पुं । यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ७ ।
"प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः ॥")

सुदुष्करः, त्रि, (सु + दुर् + कृ + खल् ।) अत्यन्तक्लेशकरः । यथा, श्रीभागवते । ४ । ८ । ६९ ।
"सुदुष्करं कर्म्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः ।
एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव ॥"

सुदुस्तर, त्रि, (सु + दुर् + तॄ + खल् ।) अतिदुःखेन तरणीयः । यथा, श्रीभागवते । १० । २ । ३१ ।
"स्वयं समुत्तीर्य्य सुदुस्तरं द्युमन्
भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः ।
भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र ते
निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥"

सुदुस्त्यज, त्रि, (सु + दुर् + त्यज + खल् ।) अतिदुःखेन त्याज्यः । यथा,—
"त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं
धर्म्मिष्ठ आर्य्यवचसा यदगादरण्यम् ।
मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधाव-
द्वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥"
इत्याङ्गिकतत्त्वधृतश्रीभागवतवचनम् ॥

सुदूरः, त्रि, (सुष्ठु दूरः ।) अतिदूरतरः । तत्पर्य्यायः । दवीयान् २ दविष्ठः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६९ ॥

सुदूरपराहतः, त्रि, (सुदूरे पराहतः निराकृतः ।) अतिदूरनिराकृतः । चिरध्वस्तः । यथा । "अननुगमेन तत्तज्जातिघटितलक्षणासम्भवात् लक्षणानुपपत्तिरूपयुक्तेः सुदूरपराहतत्वात् इति भाववर्णनं अनुपादेयमेव ।" इत्यथयवग्रन्थगादाधरी ॥

सुदृक्, [श्] त्रि, (सुष्ठु दृक् नेत्रं यस्य ।) सुन्दरचक्षुर्युक्तः । यथा, श्रीभागवते ।१०।३०।२७।
"भीता सुदृक् पिधायास्यं भेजे भीतिविडम्बनम् ॥"
"सुदृक् सुनयना आस्यं पिधाय । सुदृक् वराक्षीति वा । भीतिविडम्बनं भयानुकरणम् ।" इति श्रीधरस्वामी ॥ शोभनचक्षुषि, क्ली ॥

सुदृढ़, क्ली, (सुष्ठु दृढम् ।) गाढम् । तद्वति, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

सुद्युम्न, पु, वैवस्वतमनुपुत्रः । स तु इडराजः । यथा, वह्निपुराणे सागरोपाख्याननामाध्याये ।
"जलक्रीडागतो यत्र पार्व्वत्या सहितो हरः ।
स्त्रीरूपधारिभिर्व्यालस्तत्र स हिमवद्गिरौ ॥
ततोऽविशद्दिडस्तत्र मृगयाकृष्टचेतनः ।
बभूव नृपतिः सद्यः सानुयात्रबलान्वितः ॥
इदं स्त्रीलिङ्गमापन्नः प्रतिभ्रमति कानने ।
ततो बुधाश्रमं प्रायादिडारूपाश्रया सती ॥
बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता ।
सोमपुत्त्राद्बुधाद्राजन् तस्यां जज्ञे पुरूरवाः ॥
जनयित्वा पुनः सा तं पुनः सुद्युम्नतां गता ।
प्रसादात् शङ्करस्यापि बुधेनाराधितस्य च ॥
सुद्युम्नस्य तु दायादः स्वयं परमधार्म्मिकः ॥"

सुधन्वा, [न्] त्रि, (सुष्ठु धनुर्यस्य । धनुषश्चेत्यनङ् ।) शोभनधनुष्कः । इति मेदिनी ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ३६ ।
"नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वने ॥")

सुधन्वा, [न्] पु, (सुष्ठु धनुर्यस्य ।) विश्वकर्म्मा । इति मेदिनी ॥ राजविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १२ । १० ।
"सम्भूतस्य च दायादः सुधन्वा रिपुमर्द्दनः ।
सुधन्वनः सुतश्चासीत् त्रिधन्वा नाम पार्थिवः ॥"
विदुरः । यथा, भागवते । ३ । २१ । ३५ ।
"तास्मिन् सुधन्वन्नहनि भगवान् यत् समादिशत् ।
उपादायाश्रमपदं मुनेः शान्तव्रतस्य तत् ॥")

सुधन्वाचार्य्य, पु, व्रात्यवैश्यात् सवर्णायां जातो जातिविशेषः । यथा,—
"वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य्य एव च ।
कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥"
इति मानवे १० अध्याय ॥

सुधर्म्मः, पु, जिनगणाधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुधर्म्मा, स्त्री, (शोभनो धर्म्मोऽस्यामिति । अनिच् । ततः "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।" ४ । १ । १३ । इति पक्षे डाप् ।) देवसभा । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, रघुः । १७।२७।
"स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्त्तिभिः ।
ययावुदीरितालोकः सुधर्म्मानवमां सभाम् ॥"
"सुधर्म्मायाः देवसभाया अनवमां अन्यूनाम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

सुधर्म्मा, [न्] पु, (सुष्ठु धर्म्मो यत्र । "धर्म्मादनिच् केवलात् ।" ५ । ४ । १२४ । इति अनिच् ।) देवसभा । कुटुम्बी । इत्युणादिकोषः ।२।१८७॥ (देवसभार्थे स्त्रीलिङ्गोऽपि भवति ॥*॥ सु+धृ+ "मिथुने मनिः ।" उणा० ४।१५१। इति मनिच्चिय । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ सद्धर्म्मविशिष्टे, त्रि यथा, हरिवंशे । ११५ । ७५ ।
"सुधर्म्मणे सुधर्म्मां तां कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ।
देवो देवसभां दत्त्वा वायुरन्तरधीयत ॥")

सुधर्म्मी, स्त्री, देवसभा । इत्यमरटीका ।१।१।५१

सुधा, स्त्री, (सुखेन धीयते पीयते इति । धेट पाने + "आतश्चोपसर्गे ।" ३।३।१०६ । इत्यङ् । टाप् ।) अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । १३ ।
"न पश्यन्तेऽपि मन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः ॥"
लेपनम् । (यथा, माघे । १२ । ६२ ।
"सेनासुधाक्षालितसौधसम्पदा
पुरा बह्वना परभागमाप सा ॥")
मूर्व्वा । स्नुही । (यथा,—
"सेहुण्ड सिंहतुण्ड स्याद्वज्री वज्रद्रुमोऽपि च
सुधा समन्तदुग्धा च स्नुक् स्त्रियां स्यात् स्नुही गुडा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गङ्गा । इष्टका । इति मेदिनी ॥ विद्युत् । रसः । तोयम् । (यथा,—
"रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४३ अध्याय ॥)
धात्री । इति नानार्थध्वनिमञ्जरी ॥ हरितकी मधु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधांशु, पु, (सुधायुक्ताः अंशवो यस्य ।) चन्द्रः । इत्यमरः । १ । ३ । १४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १०१ । १२८ ।
"दीप्रदावानलशिखाः सुधांशोरपि रश्मयः ।
तस्याः सुन्दरसेनोत्कचेतसो बत जज्ञिरे ॥"
कर्पूरः । चन्द्रसञ्ज्ञत्वात् ॥)

सुधांशुतैल, क्ली, (सुधांशोः कर्पूरस्य तैलम् ।) कर्पूरतैलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधांशुरत्न, क्ली, (सुधांशुप्रियं रत्नम् ।) मौक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधाकर, पु, (सुधायुक्ताः करा यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ११९ ।
"उच्छ्वसिति लाञ्छनोऽयं ज्योत्स्नावर्षी सुधाकरः स्फुरति ।
आसन्नकृष्णचरणः शकट इव प्रकटितश्चौरः ॥"

सुधाङ्गः, पु, (सुधामयं अमृतात्मकमङ्गमस्य । सुधेव शुक्लमङ्गमस्येति वा ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधाजीवी, [न्] पु, (सुधा + जीव + णिनि ।) सुधया लेपनेन जीवति यः । राज इतिभाषा । तत्पर्य्यायः । पलगण्डः २ लेपकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधाधार, पु, (सुधाया आधारः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ अमृतपात्रञ्च ॥

सुधानिधिः, पु, (सुधाया निधिः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

सुधापयः, [स्] क्ली, सुधेवशुक्लं पयः निर्य्यासः । स्नुहीक्षीरम् । इति केचित् ॥

सुधापाणि, पु,(सुधा पाणौ यस्य ।) धन्वन्तरिः । इति केचित् ॥

सुधाभुक्, [ज्] पु, (सुधां भुङ्क्ते इति । भुज् + क्विप् ।) देवः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुधाभृतिः, पु, (सुधाया भृतिर्यस्मात् ।) चन्द्रः । यज्ञः । इति मुद्राङ्कितमेदिनी ॥ हस्तलिखितमेदिन्यां सुधासूतिरिति पाठः ॥

सुधामय, पु, (सुधात्मक इति । सुधा + मयट् ।) भूपालभवनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अमृतात्मके, त्रि । यथा, श्रीजयदेवः ।
"रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवामभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरसुरः प्रेमान्धया राधया
साधु त्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुति-
व्याजादुद्भटचुम्बितः स्मितमनोहारी हरिः पातु वः ॥"

सुधामोदक, पु, (सुधेव मोदयतीति । मुद + णिच + ण्वुल् ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधामोदकज, पु, (सुधामोदात् जायते इति । जन + ड ।) तवराजोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधावर्षी, [न्] पु, (सुधा वर्षतीति । वृष + णिनि ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुधावास, पु, (सुधाया आवासः ।) चन्द्रः । यथा,
"ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः
नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तु ते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
(त्रपुसम् । तत्पर्य्यायो यथा,—
"त्रपुसं कण्टकिफलं सुधावासः सुशीतलम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुधावासा, स्त्री, (सुधाया वासो यत्र ।) त्रपुषी इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधासिन्धुः, पु, (सुधायाः सिन्धुः ।) अमृतसमुद्रः । यथा,—

"सुधासिन्धोर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते
मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे ।
शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्य्यङ्कनिलया
भजन्ति त्वा धन्याः कतिचन चिदानन्दलह-
रीम् ॥"
इत्यानन्दलहरी ॥

सुधासूति, पुं, (सुधायाः सूतिरुत्पत्तिर्यत्र ।) यज्ञ. । चन्द्र । पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥

सुधास्रवा, स्त्री, (स्रवतीति । स्रु + अच् । टाप् । सुधाया स्रवा ।) प्रतिजिह्वा । अलिजिह्विका । इति त्रिकाण्डशेष. ॥ रुदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुधाहर., पु, (सुधा हरतीति । हृ + अच् । सुधाया हर इति वा ।) गरुड । इति शब्दरत्नावली ॥

सुधाहृत्, पु, (सुधा हरतीति । हृ + क्विप् ।) गरुड़ः । इति हेमचन्द्र ॥

सुधिति, पु, स्त्री, स्वधितिः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

सुधी, पुं, (सु शोभना धीर्यस्य ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥

सुधी, स्त्री, (शोभना धीः ।) सुन्दरबुद्धि । सुष्ठुधीः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ शोभना धीर्यस्य ।) शोभनबुद्धियुक्ते, त्रि ॥ (यथा, भट्टि । १२ । ६ ।
"मात्रातिमात्र शुभयैव बुद्ध्या
चिर सुधीरभ्यधिक समाधात् ॥")

सुधूम्य, पु, स्वादुनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुधोद्भवः, पु, (सुधया सह उद्भवो यस्य ।) धन्वन्तरि । इति त्रिकाण्डशेष ॥

सुधोद्भवा, स्त्री, (सुधाया उद्भवो यस्या ।) हरीतकी । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (हरीतकी-शब्देऽस्य विवरण ज्ञेयम् ॥)

सुनन्द, क्ली, (सुष्ठु नन्दयतीति । नन्द + अच् ।) बलभद्रस्य मुषलम् । इति शब्दमाला ॥ (कुजृम्भदैत्यस्य मुषलम् । यथा, मार्कण्डेये । ११६ । १८
"सुनन्द नाम मुषल त्वष्टा यन्निर्म्मित पुरा ।
तज्जहार स दुष्टात्मा तेन हन्ति रणे रिपून् ॥")
सुन्दरानन्दजनके, त्रि ॥

सुनन्द, पु, (सुष्ठु नन्दयतीति । नन्द + अच् ।) श्रीकृष्णस्य पार्षदविशेष. । यथा, श्रीभागवते १० । ८८ । ५६ ।
"सुनन्दनन्दप्रमुखै स्वपार्षदै
चक्रादिभिर्मूर्त्तिधरैर्निजायुधै. ।
पुष्ट्या श्रिया कीर्त्त्यजयाखिलर्द्धिभि-
र्निषेव्यमाण परमेष्ठिना पतिम् ॥"
द्वादशविध-राजगृहान्तर्गतगृहविशेष । यथा,
"यद्यत्रवोच्यते मान तस्य तेनैव कल्पना ।
राज्ञ: स्वहस्तमेकन्तु दीर्घे सर्व्वत्र नि क्षिपेत् ॥
आयामेन सुनन्द स्याद्राजहस्तैश्च पञ्चभि. ।
परिणाहे चतुर्भिश्च राजहस्तै. प्रतिष्ठित. ॥
अस्याधिदेवता भौमी रक्षतीद वसुन्धरा ।
द्वाराणि विंशतिश्चास्य रत्नचित्राहृतानि च ॥
रत्नपट्टावृतो गेह सकलार्थप्रसाधक ।
अत्र स्थित्वा महीपाल. सुचिर पाति मेदि-
नीम् ॥"
दीर्घ ५१ प्रस्थः ४० । इति सुनन्दः ॥ सुन्दर इति च पाठः । इति युक्तिकल्पतरुः ॥

सुनन्दा, स्त्री, (सुष्ठु नन्दयति या । नन्द + अच् । टाप् ।) उमा । गोरोचना । इति मेदिनी ॥ नारी । इति विश्व ॥ उमासखीभेदः । इति शब्दमाला ॥ (अजपत्न्या इन्दुमत्या सखी द्वारपालिका । यथा, रघु । ६ । २० ।
"ततो नृपाणा श्रुतवृत्तवंशा
पुवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
प्राक् सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य
नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥")
अर्कपत्रीवृक्ष । इति रत्नमाला ॥ इषेरमूल इति भाषा ॥ (पुरुवंशीयसार्व्वभौमनृपतेः पत्नी । यथा, महाभारते । १ । ८५ । १६ ।
"सार्व्वभौम खलु जित्वा जहार कैकेयी सुनन्दा नाम तामुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनो नाम ॥" * ॥ दुष्मन्तपुत्त्रभरतस्य पत्नी । यथा, तत्रैव । १ । ८५ । ३२ ।
"भरत. खलु काशेयीमुपयेमे सार्व्वसेनीं सुनन्दा नाम । तस्यामस्य जज्ञे भुमन्युः ॥" * ॥ चेदिराजकन्या । यथा, तत्रैव । ३ । ६५ । ५० ।
"एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशांपते ।
उवाचेद दुहितर सुनन्दा नाम भारत ॥")

सुनयन, पु, (शोभने नयने यस्य ।) मृग । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनचक्षुर्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघु । ९ । ५२ ।
"दहशुरध्वनि त वनदेवताः
सुनयन नयनन्दितकोशलम् ॥")

सुनयना, स्त्री, (सु शोभने नयने यस्याः ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुनाकृत., पुं, कर्पूरकः । इति शब्दचन्द्रिका ।

सुनाभ, पु, (सुष्ठु नाभिरस्य । अच् समासे ।) मैनाकपर्व्वत । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महाभारते । २ । १० । ३० ।
"इन्द्रकील सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्व्वतौ ॥"
धृतराष्ट्रपुत्त्रविशेष । यथा, तत्रैव । १ । ११७ । ५ ।
"ऊर्णनाभ सुनाभश्च तथानन्दोपनन्दकौ ॥"
सुष्ठु नाभिश्चक्रमध्यमस्येति । सुदर्शनचक्रे, क्ली यथा, भागवते । ३ । ३ । ६ ।
"सुत मृधे ख वपुषा ग्रसन्त
दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धरित्र्या ।
आमन्त्रितस्तत्तनयाय शेष
दत्त्वा तदन्त पुरमाविवेश ॥"
वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । २ । २ । ४८ ।
"तत्तेजसा कृत चक्र सुनाभ विश्वकर्म्मणा ।
देवारीणा मदो येन नाशित. शार्ङ्गधन्वना ॥")

सुनामद्वादशी, स्त्री, (सुनामा द्वादशी । यद्वा, सुनामप्रिया द्वादशी ।) द्वादशमासीयद्वादशकर्त्तव्यव्रतविशेषः । यथा,—
अम्बरीष उवाच ।
"कथ सुनामभिर्देवो द्वादश्या मुनिसत्तम ।
पूज्यते केशवो मर्त्त्यैर्भुक्तिकामफलार्थिभि: ॥
वशिष्ठ उवाच ।
शृणुष्वैकमना भूय सुनामद्वादशीं शुभाम् ।
सर्व्वपापहरा स्वर्ग्या भुक्तिमुक्तिप्रदायिकाम् ॥
मनसापि चिकीर्षन्ति ये द्वादशी नरोत्तमा. ।
तेऽपि घोर न पश्यन्ति पुन. ससारसागरम् ॥
आद्य सर्व्वव्रतानान्तु वैष्णवाना नृपोत्तम ।
नरै स्त्रीभिश्च कर्त्तव्य विष्णोस्तुष्टिकर परम् ॥ *
मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे यतव्रत: ।
प्रथम चैव गृह्णीयात् द्वादशीं विधिवन्नर ॥
मनोवाक्कायचेष्टाभि स विशुद्धो जितेन्द्रिय ।
दशम्या नियत. स्नात्वा प्रणिपत्य जनार्द्दनम् ॥
हविष्यान्नकृताहार शुचिर्भूत्वा भवेद्व्रती ।
उपलिप्ते शुचौ देशे भक्षयेत् दन्तधावनम् ॥
उपोष्यैकादशी सम्यक् पूजयित्वा जनार्द्दनम् ।
सुनामद्वादशी देव अह भोक्ष्ये परेऽहनि ॥
एव सङ्कल्प्य नियम प्रणम्य गरुडध्वजम् ।
दशम्यामेकभक्ताशी सयत सवसेन्निशाम् ॥
एकादश्या ततः कुर्य्यादेकचित्तः समाहित: ।
पूर्व्व प्रपूजयेत् सूर्य्य ततोदेव प्रपूजयेत् ॥
नमस्ते देवदेवेश नमस्ते भक्तवत्सल ।
भास्कराय नमस्तुभ्य रवये कार्य्यभानवे ॥
नम: सूर्य्याय देवाय नमस्ते सप्तसप्तये ।
एकस्मै हि नमस्तुभ्यमेकचक्ररथाय च ॥
ज्योतिषा पतये नित्य सर्व्वतेजोहराय च ।
दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते ॥
एव सपूज्य विधिवत् पुष्पधूपानुलेपनै ।
दीपैर्व्वस्त्र: सुनैवेद्यैस्ततो विष्णुगृह व्रजेत् ॥
ततोऽनु स्नापयेद्देव दधिक्षीरघृतादिभि ।
सर्व्वौषधिजलै पुण्यैस्तथा चन्दनवारिभि. ॥
कुङ्कुमोशीरकर्पूरैश्चन्दनेन विलेपयेत् ।
अच्युत चार्च्चयेद्भक्त्या मालतीकुसुमैर्भृशम् ॥
गुग्गुलु घृतसयुक्त धूप दद्यादहर्निशम् ।
पायसापूपसयावकरम्भाज्यकदम्बकै ॥
नैवेद्य हरये दद्यात् फलमोदकयान्वितै: ।
गीतवाद्यैर्हरेर्घोष प्रणमेच्च मुहुर्मुहु: ॥
एव पूजा हरे कृत्वा द्विज ज्ञानप्रदायकम् ।
पूजयेदन्तर नास्ति विप्रकेशवयोरपि ॥
ततोऽव्रण समालभ्य चन्दनेन नव घटम् ।
स्वग्विण तोयसम्पूर्णं न्यसेद्देवस्य सन्निधौ ॥
सहेममौक्तिकाचन्तु वज्ररत्नसुवर्णकम् ।
न्यस्य गर्भे सवस्त्रन्तु पूजयेत्तत्र केशवम् ॥
यस्य रोम्नि स्थिता मेघा सर्व्वसन्धिषु पन्नगा: ॥
सागरा कुक्षिदेशस्था सोऽत्रायातु जगत्पति ।
वनस्पतिरसो दिव्य सर्व्वगन्धेषु चोत्तम ।
घृतेन सहसोन्मिश्रो धूपोऽय प्रतिगृह्यताम् ॥
केशव. केशिहा केशिकसारिष्टनिसूदन. ।

सर्व्वकामप्रदो देव: स मे पाप व्यपोहतु ॥
एवमभ्यर्च्च्य देवेशं प्रणिपत्य चमापयेत् ।
द्वादश्या तत्र तोयेन स्नापयेत्तेन मानव ॥
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवीं लभते तनुम् ।
कृताभिषेक' पुण्यात्मा सम्यगभ्यर्च्च्य केशवम् ॥
नवनीतकृता धेनु ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
केशव प्रीयता देव: केशिहन्ता महाच्युत' ।
स मे भवेत्तु सुप्रीत' इष्टान् कामान् प्रयच्छतु।
एव प्रदचिण कृत्वा शृणु तस्यापि यत् फलम्॥
त्रिशदब्दकृत पाप' हित्वा स त्रिविध नर: ।
षष्टि वर्षसहस्राणि स्वर्गे मोदति देववत् ॥
यदा कालादिहायाति सधर्म्मी धनवान् भवेत्
अभावादथ धेनूनां तत् पात्र कल्पयेत्तत' ॥
तत्फल हि विनिर्द्दिष्टं यथाशक्त्या तु दचिणा।
भक्त्या फल समाप्नोति भक्तिरेवात्र कारणम् ॥*
पौषस्यैव तु मासस्य योऽप्येव चपयेन्नर: ।
समाहितमना भूप रसधेनुप्रदायक ॥
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनव ।
अयन वर्त्मनो तस्मात् नारायण इति स्मृत ॥
नारायण: प्रीयता मे देवो नरप्रिय सदा ।
इष्टकामप्रदो नित्य स मे पाप व्यपोहतु ॥
तत' प्रदचिण कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्तत. ।
एव हि पौषमासस्य तस्य पुण्यफल शृणु ॥
षष्ट्या वार्ब्दे कृत पाप स्वल्प वा यदि वा बहु
हत्वा स्वर्गं समाप्नोति वर्षाणामयुतायुतम् ॥*॥
माघस्यैव तु मासस्य द्वादशी शुक्लपचत ।
य चिपेद्धि शुचिर्भूत्वा एकचित्त. समाहित ॥
स्नापने पूजने नित्य ब्राह्मणानाञ्च तर्पणे ।
प्रदाने नृपशार्द्दूल इम मन्त्रमुदीरयेत् ॥
मा लक्ष्मीश्च पुरात्रेयो भगिनो शशिनोऽनुजा ।
भर्त्ता त्वमपि तस्याश्च सर्व्वकामद माधव ॥
प्रीयता माधवो देवो मधुकैटभसूदन ।
वासुदेवो जगन्नाथो मम पाप व्यपोहतु ॥
एव य कुरुते सद्यस्तस्य पुण्यफल शृणु ।
यावज्जन्मकृत पाप हत्वा सर्व्वमशेषत' ॥
दिव्यवर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति षोडश ।
गुडधेनुप्रदो माघे इहायात सदा सुखी ॥
भवेद्राजन् निरातङ्क पुत्रैश्वर्य्यसमन्वित: ।
तत्र विष्णुपरो भूत्वा क्रमान्मोचमवाप्नुयात्॥*॥
फाल्गुनामलपचस्य द्वादश्या नियत शुचि ।
पूजयित्वा विधानेन देवदेव स्वशक्तित ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र गोविन्द प्रीयतामिति ।
गवां भर्त्तोऽसि गोस्वामो गोवासो गोकृतालय
सर्व्वकामप्रदो नित्य स मे पाप व्यपोहतु ।
स्तुत्वैव शर्कराधेनु भक्त्या दद्यात् द्विजातये ॥
तत प्रदचिण कृत्वा शृणु पुण्य यथातथम् ।
वलीवर्द्दसहस्राणा दशाना धूर्व्विवाहिनाम् ॥
न तेस्तत् फलमाप्नोति द्वादश्या यज्ञवेन्नृप ।
दिव्यवर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति स्वर्गिवत् ॥*॥
चैत्रस्य द्वादशीं शुक्लां समुपोष्य नृपोत्तम ।
स्नात्वा प्रपूजयेद्विष्णु जगतोऽन्तरचारिणम् ॥
पूर्व्वोक्तविधिषत् स्नात्वा गोमूत्रैर्गोमयेन च ।
स्नापयित्वामृतैनैव पञ्चानां गव्यसंयुतै' ॥
अद्भि. पश्चात् प्रपूज्यैव गन्धधूपविलेपनै: ।
पुष्पैर्व्वासोभिरेव हि मन्त्रेणानेन बुद्धिमान् ॥
प्रवेशने यथाशीलो जगता रचणाय च ।
दुष्ट'त्ताना विनिर्जेतुमसि विष्णुरतो हरे ॥
विष्णुर्भवतु मे प्रीतो विष्णुर्देव सनातन: ।
सर्व्वपापविनाशाय विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥
मधुधेनुमभावाच्च शक्तित पात्रमेव च ।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति तदिहैकमना शृणु ॥
पूर्व्वजन्मनि यत् पापमिह जन्मनि साम्प्रतम् ।
वर्त्तते सकल हत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ * ॥
वैशाखस्य तु मासस्य पूजयेन्मधुसूदनम् ।
पूर्व्वोक्तविधिना राजन् सौवर्ण मधुसूदनम् ॥
जलकुम्भे तु सस्थाप्य मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
एकार्णवे जले धातुर्हृता वेदा' पुरा हरे ॥
मधुना ते हत सोऽपि तेनासि मधुसूदन. ।
स मे भवतु सुप्रीतो देवदेव सनातन ॥
सर्व्वपापविनाशाय प्रीयतां मधुसूदन ।
घृतधेनुमथो दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्तत ॥
तत प्रदचिण कुर्य्यात् दत्त्वा देयान् यथोपगान्
एवन्तु चपमाणस्य तस्य पुण्यफल शृणु ॥
कपिलाना सहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य पुष्करे ।
तत्फल समवाप्नोति भक्तियुक्तोऽप्यसशय' ।
यावदिन्द्रो वसेत् स्वर्गे तावद्देव स तिष्ठति ॥*॥
ज्यैष्ठस्यैव तु मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या समुपोष्य त्रिविक्रमम् ॥
जलधेनुमथो दद्याद्विप्राय नियत शुचि ।
यज्ञभागभुजो दैत्यान् सन्निहत्य क्रमैस्त्रिभि' ॥
त्रैलोक्यमाहृत तस्मात् तेनासि त्व त्रिविक्रम
त्रिविक्रम त्रिलोकेश प्रीणयामि त्रिविक्रमम्॥
तत प्रदचिण कृत्वा ब्राह्मणेभ्यश्च दचिणाम् ।
दत्त्वा तु भोजयेत्तास्तु शृणु तस्यापि यत् फलम्
वाजपेयस्य यज्ञस्य सम्यगिष्टस्य पार्थिव ।
तत्फल लभते मर्त्त्य परत्रेह सुखी भवेत् ॥*॥
वामनस्तु तथाषाढे समुपोष्य प्रयत्नत ।
द्वादशीनियताहारो वामन तत्र पूजयेत् ॥
हिताय सर्व्वदेवाना आदित्य कामदो यथा ।
तथा त्व भव मे देव वामनो वलिवन्धन ॥
तिलधेनु ततो दद्यात् वामन प्रीयतामिति ।
तदभावात्तथा पात्र यथाशक्त्या च दचिणाम् ॥
पूर्व्वजन्मकृतं पापमिहजन्मकृतञ्च यत् ।
तत् सर्व्वं विनिहत्याशु परत्र च शुभा गतिम्॥*॥
श्रावणस्य तु मासस्य द्वादश्या शुक्लपचत ।
य चिपेन्नियतो भूत्वा समुपोष्य जनार्द्दनम् ॥
समर्च्चयेत् यथाशक्त्या पूर्व्वोक्तविधिना तत ।
धेनु सर्व्वगुणोपेता ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र पौराणविहितेन च ।
समादाय ततो लक्ष्मीं लोकेभ्य चीरसागरे ।
स्वपिषि श्रावणे मासि श्रीधरोऽसि जगत्पते ॥
श्रावणे श्रीधरो देव श्रीवत्स श्रीनिकेतन ।
प्रीयता हि श्रिय. कान्तो गतिमिष्टा ददातु मे
गवा दशसहस्रेण पात्रदत्तेन यत् फलम् ।
सकल लभते मर्त्यो भक्तियुक्तो न सशय' ।
स्वर्गेषु विपुलान् भोगान् भुनक्ति सुरराडिव॥*॥
तेनैव विधिना राजन् मासे भाद्रपदे तत ।
समुपोष्य ततो भक्त्या हृषीकेश प्रपूजयेत् ॥
मुक्ताधेनुमथो दद्यात् यथाविभवविस्तरात् ।
हृषीकाणीन्द्रियाण्याहुस्तेषामीशो जगत्पति' ॥
करोति कर्त्तृभूतोऽसौ हृषीकेशो भवानत: ।
देवदेव हृषीकेश भूतेषु प्रभवाव्ययम् ॥
प्रीणयामि सुसप्रीतो मम पाप व्यपोहतु ।
एव प्रदचिण कृत्वा विष्णुलोके महीयते ॥*॥
द्वादश्या समुपोष्यैव पद्मनाभ तथाश्विने ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या गन्धधूपविलेपनै' ।
गन्धधेनु ततो दद्यात् कर्पूरागुरुचन्दनै ।
कुङ्कुमेन हि राजेन्द्र वित्तशाठ्य विवर्ज्जयेत् ॥
एकार्णवगते तोये स्वपतो यस्य वेधस ।
निवासाय भवत्वाभ्यां पद्मनाभोऽसि इत्युत ॥
प्रीयता पद्मनाभो मे दुष्कृत चोपशाम्यतु ।
इत्युक्त्वा त समभ्यर्च्च्य दद्यात् धेनु द्विजातये ॥
इत्येव चपमाणस्य तस्य पुण्यमत शृणु ।
सप्तजन्मकृत पाप स्वल्प वा यदि वा बहु ।
दग्ध्वा तत् सकल भूप विष्णुलोक स गच्छति॥*॥
कार्त्तिकस्य तु मासस्य एकादश्यामुपोषित ।
प्रसुप्त बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वित. ॥
नृत्यैर्गीतैस्तथा वाद्यैर्ऋग्यजु साममङ्गलै' ।
वीणापणवशब्दैश्च पुराणश्रवणेन च ॥
वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वाहवे ।
सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भृमिशोभाभिरेव च ॥
पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्दीपवृत्तैश्च शोभनै ।
होमैर्भच्यैरपूपैश्च फलै शाकैश्च पायसै' ।
इक्षोर्विकारैर्मधुना द्राचाखोडै सदाड़िमै' ।
कुठेरकस्य मञ्जर्य्या सर्ज्जिकालवणेन च ॥
छत्राभ्या श्वेतरक्ताभ्या चन्दनाभ्याञ्च सर्व्वदा ।
कुङ्कुमालक्तकाभ्याञ्च रक्तसूत्रै सकङ्कणै ॥
तथा नानाविधै पुष्पैर्द्दिव्यैर्वीचिक्रियाघनै ।
तस्या रात्र्यां व्यतीताया द्वादश्यामरुणोदये ।
स्नात्वा नदीजलै पुण्यै प्रतिमा स्नापयेत्तत ॥
उत्थिता त्वपरै रम्या ताम्रा रौप्या सुवर्णजाम्।
वैष्णवी प्रतिमा यत्र चित्रे सुप्ता क्वचित् भवेत्।
तत्र स्नानादिपूजा च वेद्या कार्य्या च विष्णवे ॥
आदौ घृतेन तैलेन मधुना तदनन्तरम् ।
दध्ना चीरेण च तत पञ्चगव्येन शास्त्रवित् ॥
उद्वर्त्तन माषचूर्ण मसूरामलकानि च ।
रौध्र कालीयकञ्चैव नागर वर्णक तथा ॥
सर्पगाश्च प्रियङ्गुश्च मातुलुङ्गरसैस्तथा ।
सर्व्वौषध्य' सर्व्वगन्धा सर्व्वबीजानि काञ्चनम् ॥
माङ्गल्यानि यथालाभ रत्नानि च कुशोदकम् ।
हस्तिदन्तोद्धृता मृच्च वृषशृङ्गोद्धृता तथा ॥
नदीतीरादथवा स्थानात् वल्मीकात् सङ्गमात्
ह्रदात् ।
इन्द्रस्थानाञ्च सरसस्तथा पर्व्वतमस्तकात् ॥
एताभि स्नाप्य देवेश दद्यात् गोरोचना शुभाम्
ततस्तु कलशा देया यथाप्रास स्वलङ्कृता ॥

जातीपल्लवसंयुक्ताः सफलाश्च सकाञ्चनाः।
पुण्याहवेदशब्देन वीणावेणुरवेण च ॥
शब्देन मधुरेणैव सूतमागधवन्दिनाम्।
एवं संस्थाप्य गोविन्दं स्वनुलिप्तं स्वलङ्कृतम् ॥
सुवासं पूजयेत्तन्तु सुमनोभिश्च कुङ्कुमैः।
दीपैर्धूपैर्मनोज्ञैश्च पायसेन तु भूरिणा ॥
नानारत्नप्रदानैश्च होमैः पुष्पैः सदक्षिणैः।
वासोभिर्भूषणैर्हृद्यैर्गोभिरश्वैर्गजैरपि ॥
ब्राह्मणाः पूजनीयाश्च विष्णोराद्याः सुमूर्त्तयः।
विष्णो रात्रौ प्रसुप्तस्य दामोदरगतं यतः ॥
ब्रह्माण्डस्य च तेनासि दामोदर इति स्मृतः।
दामोदर इमां धेनुं गृह्णातु स्वयमेव हि ॥
द्विजरूपेण ते विष्णो प्रकृत्यैषा सनातनी।
इत्येवं पृथिवीदानात् फलं प्राप्नोति मानवः ॥
सुवर्णस्य महाधेनुं दत्त्वा नृपवरोत्तम।
हत्वा पापान्यशेषाणि शतजन्मान्तराणि वै ॥
वैष्णवं लोकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश।
सम्यगत्र व्रते चीर्णे सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
ददाति भगवान् विष्णुः कामान् मोक्षं नरेश्वर।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ॥
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा यथाशक्त्या च दक्षिणाम्।
कलसान् द्वादशैवैव ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
वस्त्रेणावेष्टितग्रीवान् हेमगर्भोपशोभितान्।
दधिक्षीरयुतांश्चैव सगुडान् नृप भूरिशः।
शक्तिर्यथा तथा दद्यात् भक्तिरेवात्र कारणम् ॥
प्रसङ्गेनापि यो राजन् सुनामद्वादशीं नरः।
करोति पुण्यभागी स यथा दैत्योद्भवो बलिः ॥
एवं यः कुरुते राजन् सुनामद्वादशीं नरः।
राजसूयस्य यज्ञस्य फलं समधिकं भवेत् ॥
सर्व्वदानेषु यत् पुण्यं यच्च पुण्यं तपोवने।
सर्व्वतीर्थेषु यत् पुण्यं तत् पुण्यं समुदाहृतम् ॥
गावो द्वादश दातव्या वस्त्रयुग्मानि काञ्चनम्।
अलाभे चैव गामेकां पात्रं वा स्वर्णसंयुतम् ॥
मासे मासेऽथनाप्येवं चञ्चलं जीवितं यतः।
बहुविघ्ना हि धर्म्मस्य कर्त्तुंश्छिद्रं न जायते ॥
एतज्ज्ञात्वा सुमेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः।
न तस्य वित्तलाभोऽस्ति भक्तिग्राह्यो हि केशव ॥
अनेन विधिना यस्तु द्वादशीं प्रतिवत्सरम्।
कृत्वा नरः परं याति विष्णुलोकमनामयम् ॥
सुनामद्वादशी चैव व्रतानामुत्तमा नृप।
आद्या नरैस्तु कर्त्तव्या तोषयज्जनार्द्दनम् ॥
यश्चैनां कीर्त्तयेत् पुण्यां शृणुयात् द्वादशीं नरः॥
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं कर्त्ता विष्णुपुरं व्रजेत्॥"
इति वह्निपुराणे सुनामद्वादशीनामाध्यायः ॥

सुनारः, पुं, (सुष्ठु नालमस्य। लस्य रः।) शुनीस्तन्यम्। सर्पाण्डः। कलविङ्कः। इति मेदिनी ॥

सुनालकः, पुं, (सुष्ठु नालमस्य। कप्।) वकपुष्पवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुन्दरनालयुक्ते, त्रि ॥

सुनासिका, स्त्री, (सुष्ठु नासिका यस्याः।) काकनासा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोभना नासिका।) शोभननासा। तद्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, भागवते। ४। २४। ४६।
"पद्मकोषपलाशाक्षं सुन्दरभ्रु सुनासिकम् ॥")

सुनासीरः, पुं, (सुष्ठु नासीरं अग्रगामिसैन्यं यस्य।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १।४४॥ (देवः। यथा, भागवते। ४। ७। ७।
"ततो मीढ्वांसमामन्त्र्य सुनासीराः सहर्षिभिः।
भूयस्तद्देवयजनं समीढ्वद्वेधसो ययुः ॥")
सुनाशीरश्च ॥

सुनिर्यासा, स्त्री, (शोभनो निर्य्यासो यस्याः।) जिङ्गिनीवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥

सुनिश्चितः, पुं, (सुष्ठु निश्चितं निश्चयो यस्य।) बुद्धविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुनिश्चितः, त्रि, (सुष्ठु निश्चितः।) सुन्दरनिश्चयविषयीभूतः। इति हलायुधः ॥

सुनिषण्णं, क्ली, (सुष्ठु निषण्णं निद्रा यस्मात्।) सुनिषण्णकशाकम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते। ६। ४५।
"पटोलशेलुसुनिषण्णयूथिका
वटातिमुक्ताङ्कुरमिन्द्रवारजम्।
हितञ्च शाकं घृतसंस्कृतं सदा
तथैव धात्रीफलदाडिमान्वितम्॥"
क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा,—
सुनिषण्णो हिमो ग्राही मोहदोषत्रयापहः।
अविदाही लघुः स्वादुः कषायो रूक्षदीपनः।
वृष्यो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुनिषण्णकः, क्ली, पुं, (सुनिषण्णमेव। स्वार्थे कन्।) शाकविशेषः। सुषुणी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वितुन्नम् २। इत्यमरः। २। ४। १४८॥ सुनिषण्णम् ३ चुचूः ४। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
"शितिवारः शितिवरः स्वस्तिकः सुनिषण्णकः।
श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्णकः कुक्कुटः शिखी ॥
चाङ्गेरीसदृशं पत्रं चतुर्द्दलं इतीरितः।
शाको जलान्विते देशे चतुःपत्रीति चोच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अस्य गुणाः। यथा,—
"अविदाही त्रिदोषघ्नः संग्राही सुनिषण्णकः।"
इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् सितावरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सुनिष्टप्तः, त्रि, अत्यन्ततप्तः। सुपूर्व्वनिर्पूर्व्वतपधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

सुनीतिः, स्त्री, (शोभना नीतिः।) शोभननयः। ध्रुवमाता। इति मेदिनी ॥ सा तु उत्तानपादस्य राज्ञोऽप्रेयसी पत्नी। यथा, भागवते। ४।८।८।
"जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरुचिस्तयोः।
सुरुचिः प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः ॥")
शोभननीतिविशिष्टे, त्रि ॥

सुनीथः, त्रि, (सुष्ठु नयति धर्म्ममिति। सु + नी + "हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्।" उणा० २। २। इति क्थन्।) धर्म्मशीलकः। इत्युणादिकोषः ॥ पुं, ब्राह्मणः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (चन्द्रवंशीयालर्कराजपौत्रः। यथा, भागवते। ९। १७। ८।
"अलर्कात् सन्ततिस्तस्मात् सुनीथोऽथ निकेतनः ॥")

सुनीलं, क्ली, (सुष्ठु नीलम्।) लामज्जकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुनीलः, पुं, (अतिशयो नीलः।) दाडिमः। इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरनीलवर्णश्च ॥

सुनीलकः, पुं, (सुनील एव। स्वार्थे कन्।) नीलभृङ्गराजः। नीलासनः। नीलरत्नम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुनीला, स्त्री, (अतिशयनीला) अतसी। विष्णुक्रान्ता। जरतीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

सुनु, [नी] क्ली, जलम्। शोभना नीर्यत्र तत् सुनु जलम्। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

सुनीः, त्रि, शोभननौकाविशिष्टः। शोभना नौर्यस्य वा इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः। शोभननौकायाम्, स्त्री ॥

सुन्दः, पुं, वानरविशेषः। यथा,—
"जाम्बुवान् ऋषभः सुन्दो रम्भः शतवलिः पृथुः।
व्यूढानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्व्वतः ॥"
इति वाल्मीकीये रामायणे युद्धकाण्डे ४७सर्गः ॥
राक्षसविशेषः। यथा,—
"अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः
यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥"
इति रामायणे बालकाण्डे २० सर्गः ॥
(संह्रादपुत्रः। यथा, हरिवंशे। ३। ७२।
"संह्रादपुत्रौ सुन्दश्च निसुन्दश्चैव तावुभौ ॥"
विष्णुः। इति महाभारतम्। १३।१४९।९८॥)

सुन्दरं, त्रि, (सुष्ठु उनत्ति आर्द्रीकरोति चित्तमिति। सु + उन्द क्लेदने + अरः। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) मनोहरम्। तत्पर्य्यायः ॥ रुचिरम् २ चारु ३ सुषमम् ४ साधु ५ शोभनम् ६ कान्तम् ७ मनोरमम् ८ रुच्यम् ९ मनोज्ञम् १० मञ्जु ११ मञ्जुलम् १२। इत्यमरः। ३। १। ५१॥ मनोहारि १३ सौम्यम् १४ भद्रकम् १५ रमणीयम् १६ रामणीयकम् १७। इति तट्टीका॥ बन्धुरम् १८ वन्धुरम् १९ पेशलम् २० पेसलम् २१ वामम् २२ रामम् २३ अभिरामम् २४ नन्दितम् २५ सुमनम् २६ ॥ इति शब्दरत्नावली॥ वल्गु २७ हारि २८ स्वरूपम् २९ अभिरूपम् ३० दिव्यम् ३१। इति जटाधरः ॥

सुन्दरः, पुं, (सु + उन्द + अरः।) कामदेवः ॥ इति केचित् ॥ वृक्षविशेषः। सुंदरी इति भाषा ॥ यथा,—
"जम्बुवव्वोलखदिरसिन्धुवाराश्च सुन्दरः।
एषामन्यतमाङ्गारं निर्म्मलाम्बुनि भावयेत् ॥"
इति सुखबोधः।

सुन्दरी, स्त्री, (सुन्दर + गौरादित्वात् ङीष्।) नारीभेदः। इत्यमरः।२।६।४॥ सुष्ठु उनत्ति

आर्द्रयति मनः इति सुन्दरी। उन्द धौ क्लेदे सुपूर्व्वः नाम्नोति अरः निपातनादुल्लोपः नदादित्वात् ङीप्। रूपलावण्यसम्पन्ना सुन्दरी। इति तट्टीकायां भरतः॥ तरुभेदः। इति मेदिनी॥ हरिद्रा। इति शब्दचन्द्रिका॥ त्रिपुरसुन्दरी। यथा,—

"अङ्गुष्ठानामिकायोगात् वामहस्तस्य पार्व्वति।
तर्पयेत् सुन्दरीं देवीं समुद्राञ्च सपावनाम्॥"

इति तन्त्रसारे श्रीविद्याप्रकरणम्॥

योगिनीविशेषः। यथा,—

"तावन्मन्त्रं जपेद्विद्वान् यावदायाति सुन्दरी।
ज्ञात्वा दृढं साधकेन्द्रं निशीथे याति निश्चितम्॥"

इति तत्रैव योगिनीसाधनप्रकरणम्॥

सुन्भ, हुतौ। हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-हिंसे सक०-सेट्।) सुम्भति। इति दुर्गादासः॥

सुन्वन्,[त्] त्रि,यज्ञकर्त्ता।"सुञो यज्ञसंयोगे।" ३।२।१३२। इति सुनोतेः शतृप्रत्ययः॥ सर्व्वे सुन्वन्तः।सर्व्वे यजमानाः सत्त्रिणः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

सुपक्व, पु, (सु+पच्+क्तः।) सुगन्ध्याम्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शोभनपरिणते, त्रि॥ (यथा, भागवते। १।८।४०।

"इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्वौषधिवीरुधः।
वनाद्रिनद्युदन्वन्तो ह्येधन्ते तव वीक्षिताः॥")

सुपत्र, क्ली, (शोभनं पत्रमस्य।) तेजपत्रम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

सुपत्रः,पु,(शोभनं पत्रमस्येति।) आदित्यपत्रः। पक्षिवाहनगणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

सुपत्रक, पु, (शोभनं पत्रमस्य। कप्।) शिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (शिग्रुशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥)

सुपत्रा, स्त्री, (शोभनं पत्रमस्याः।) रुद्रजटा। शतावरी। पालक्यम्। शमी। शालपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥

सुपत्रिका, स्त्री, जतुका। इति राजनिर्घण्टः॥

सुपथ, पु, (सु शोभनः पन्थाः। अः समासे।) सन्मार्गः। यथा,—

"सत्पथस्त्वतिपन्थाश्च सुपन्थाः सुपथोऽपि च।"

इति शब्दरत्नावली॥

(यथा, कथासरित्सागरे। २०।१९२।

"विषयाक्षिप्यमाणा हि तिष्ठन्ति सुपथे कथम्॥")

शोभनपथयुक्ते, त्रि॥

सुपथ्या, स्त्री,(सुष्ठु पथ्यं यस्याः।) श्वेतचिल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ सत्खाद्ये, त्रि॥

सुपन्थाः पु,(शोभनः पन्थाः।) सत्पथः। इति शब्दरत्नावली॥

सुपद्म, पु, पद्मनाभदत्त-कृतव्याकरणविशेषः। यथा,—

"धैर्य्यावधेयं धीराः श्रीपद्मनाभनिवेदितम्।
उक्तो व्याकरणादर्शः सुपद्मस्तस्य पञ्जिका॥
ततो हि बालबोधाय प्रयोगाणाञ्च दीपिका।
उणादिवृत्ती रचिता च धातुकौमुदी॥"

इति तद्दीयपरिभाषावृत्तिः॥

(पु, क्ली। शोभनं पद्मम्।) शोभनपद्मञ्च। शोभनपद्मविशिष्टे, त्रि॥

सुपद्मा, स्त्री, वचा। इति शब्दचन्द्रिका॥

सुपर्ण, पु, (सुष्ठु पर्णं पक्षो यस्य।) गरुडः। इत्यमरः।१।१।२९॥ (यथा, रघुः।१०।६१।

"उद्भ्रान्तं च सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचा॥")

स्वर्णचूडपक्षी। कृतमालवृक्षः। इति मेदिनी॥ (पक्षिमात्रम्। यथा, मनुः।१।३७।

"नागान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितॄणाञ्च पृथग्गणान्॥")

विष्णुः। इति महाभारतम्।१३।१४९।७४॥) शोभनपर्णविशिष्टे, त्रि॥

सुपर्णक,पु,(सु शोभनानि पर्णानि यस्य। कन्।) आरग्वधवृक्षः। इति रत्नमाला॥ सप्तच्छदवृक्षः। इति जटाधरः॥ गरुडः। इति हेमचन्द्रः॥

सुपर्णकेतु, पु, (सुपर्णः केतौ यस्य।) विष्णुः। इति हलायुधः॥

सुपर्णा, स्त्री, (सु शोभनानि पर्णानि पत्राणि यस्याः।) पद्मिनी। इति शब्दमाला॥

सुपर्णाख्य, पु, (सुपर्ण इति आख्या यस्य।) नागकेशरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"दीपः सर्पः सुपर्णाख्यश्चाम्पेयो नागकेशरः॥")

सुपर्णिका, स्त्री, (शोभनानि पर्णानि यस्याः। कप्। टापि अत इत्वम्।) स्वर्णजीवन्ती। पलाशी। शालपर्णी। रेणुका। वाकुची। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका।
शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च।
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

सुपर्णी, स्त्री, (सुष्ठु पर्णान्यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) कमलिनी। गरुडमाता। इति मेदिनी॥ (पक्षिणीमात्रे च। यथा,महाभारते। ३।२२४।१०।

"सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात्॥")

सुपर्णीतनय, पु, (सुपर्ण्यास्तनयः।) गरुडः। इति हलायुधः॥

सुपर्व्वा,[न्] पु, (सुष्ठु पर्व्व यस्य।) देवता। इत्यमरः।१।१।७॥ वाणः। वंशः। पर्व्व। धूमः। इति मेदिनी॥

सुपर्व्वा, स्त्री,(शोभनं पर्व्व यस्याः।) श्वेतदूर्व्वा इति राजनिर्घण्टः॥ सुन्दरपर्व्वविशिष्टा च॥

सुपाक्य,क्ली,(सुपाकाय हितम्। सुपाक+यत्।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

सुपात्र, क्ली, (सुष्ठु पात्रम्।) योग्यव्यक्तिः। (यथा, भागवते।७।१४।४१।

"पुरुषेष्वपि राजेन्द्र सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः।
तपसा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्तनुम्॥")

तत्र दानविधिर्यथा,—

"तस्मात्सर्व्वात्मना पात्रे दद्यात्कनकदक्षिणाम्।

इति।

सर्व्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः।
पतन्तं त्रायते यस्मादतीव नरकार्णवादिति॥
पात्राण्याध्यात्मिका मुख्या विप्रास्त्वाहिताग्नयः।
देवताश्च तथा मुख्या गोदानं तद्गुणसमितिः॥
सर्व्वत्र गुणवद्दानं श्वपाकादिष्वपि स्मृतम्।
देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः॥"

पात्रे विद्यातपस्यादिगुणयुक्ते। इति च प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ अपि च।

"तस्मात् सर्व्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम्।
अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे॥"

इति शुद्धितत्त्वम्॥ ०॥

शोभनभाजनम्। शोभनञ्च तत्पात्रञ्चेति कर्म्मधारयसमासनिष्पन्नम्। उत्तमपात्रयुक्ते, त्रि॥

सुपान, त्रि, (सुखेन पीयते इति। सु+पा+"आतो युच्।" ३।३।१२८। इति युच्।) पानयोग्यः। सुखेन पीयतेऽसौ। आतोऽनोऽदरिद्र इत्यनेन कर्म्मणि अनप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सुपार्श्व, पु,(सुष्ठु पार्श्वोऽस्य।) चतुर्व्विंशतिहस्तान्तर्गतहस्तार्हद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ प्लक्षवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ पक्षिविशेषः। स तु सम्पातिपुत्त्रः। यथा,—

"निर्दग्धपक्षः सम्पातिर्व्वानराः सुमहौजसः।"

इत्युपक्रम्य।

"क्व सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम्।
तदाख्यातु भवान् सर्व्वं गतिर्भव वनौकसाम्॥
सहरीन् प्रतिसंहृष्टान् सीताश्रुतिसमाहितान्।
पुनराश्वासयन् प्रीत इदं वचनमब्रवीत्॥
अहमस्मिन् गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते।
चिरान्निपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः॥
तं मामेवं गतं पुत्त्रः सुपार्श्वो नाम नामतः।
आहारेण यथाकालं बिभर्त्ति पततां वरः॥"

इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डे ५९ सर्गः॥ (पीठस्थानविशेषः। यथा, देवीभागवते।७।३०।६६।

"नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी॥")

इलावृतवर्षस्य पर्व्वतविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे।२।२।१७।

"विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः।")

सुपार्श्वक, पु, (सुष्ठु पार्श्वौ यस्य। कन्।) चतुर्व्विंशतिभाव्यर्हदन्तर्गतार्हद्विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ गर्द्दभाण्डवृक्षः। इत्यमरः।२।४।४३॥ (अथ पिप्पलभेदः। गजदुण्डसहोर इति लोके।

"पारीषोऽन्यः पलाशश्च कपिचूतः कमण्डलुः।
गर्द्दभाण्डः कन्दरालः कपीतनः सुपार्श्वकः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥

सुपिङ्गला, स्त्री, (सुष्ठु पिङ्गला ।) जीवन्ती । ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपीडन, क्ली, (सु+पीड+ल्युट् ।) सुष्ठु मर्द्दनम् इति केचित् ॥ गाचापा इति भाषा ॥

सुपीत, क्ली, (सु+पा+क्त ।) गर्ज्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपीवा, [न्] त्रि, (सुष्ठु पिबतीति । सु+पा+ "आतो मनिन्क्वनिप्वनिपश्च ।" ३ । २ । ७४। इति क्वनिप् ।) शोभनपानकर्त्ता । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

सुपुट, पु, (सुष्ठु पुटमस्य ।) कोलकन्द । विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुत्रिका, स्त्री, (शोभना पुत्रिकेव ।) जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुष्करा, स्त्री, स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुष्प, क्ली, (शोभनं पुष्पमस्य ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आढुल्यम् । प्रपौण्डरीकम् । तूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्त्रीणां रजः । यथा,—

"सुपुष्पैराकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो
पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपति भक्तस्तव मनुम् ।"

इति तन्त्रसारः ॥

सुपुष्प, पु, (शोभनानि पुष्पाणि यस्य ।) रक्तपुष्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पालितामादार इति भाषा ॥ शिरीषः । हरिद्रुः । राजतरुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपुष्पिका, स्त्री, (शोभनानि पुष्पाणि यस्याः । ङीष् । तत कन् ।) पाटला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः पाटलाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

सुपुष्पी, स्त्री, (सुष्ठु पुष्पं यस्याः । ङीष् ।) श्वेतापराजिता । शणपुष्पी । शतपुष्पी । मिश्रेया । द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कदली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुपूर, पु, बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुपूरक, पु, (सुष्ठु पूरयतीति । पूर+ण्वुल् ।) वकपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

सुप्, क्ली, लिङ्गोत्तरप्रयुज्यमानप्रत्ययविशेषः । स तु सप्तमीविभक्तेर्बहुवचनम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ सुपद्मादिव्याकरणमते एकविंशतिविभक्तीनां संज्ञा ॥ (यथा, "सुप्तिङन्तचयो वाक्यम् ।" इति व्याकरणटीकायां वाक्यलक्षणम् ॥

सुप्त, क्ली, (स्वप्+क्त ।) सुषुप्तिः । तत्पर्य्यायः । साधिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

सुप्त, त्रि, (स्वप्+क्तः ।) निद्रितः । तत्पर्य्यायः । निद्राणः २ शयितः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य बोधने विधिनिषेधौ यथा,—

"क्षुधितस्तृषितः कामी विद्यार्थी कृषिकारकः ।
भाण्डारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् ॥

मक्षिका भ्रमरी सर्पो राजा वै बालकस्तथा ।
परश्वापि च मूर्खश्च सप्त सुप्तान्न बोधयेत् ॥"

(स्वकार्य्योत्तमः । यथा,—

"लग्नः सुप्तः स्फुटिता सुप्ता क्षमा क्षणा च तुष्यते
आतन्यते सरागा च पर्व्वद्वक्त्रगतेऽनिले ॥"

इति माधवकरसंगृहीतरुग्विनिश्चये वात व्याध्यधिकारे । ६ ॥)

सुप्तघातक, त्रि, (सुप्तमपि हन्तीति । हन+ण्वुल् ।) हिंस्रः । तत्पर्य्यायः । दृंशेरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुप्तजन, पु, (सुप्ता जना यत्र ।) अर्द्धरात्रः । इति जटाधरः ॥ (सुप्तो जनः ।) निद्रितलोकश्च ॥

सुप्तज्ञान क्ली (सुप्ते निद्रावस्थायां ज्ञानम् ।) स्वप्नः । इति जटाधरः ॥

सुप्तविज्ञान, क्ली, (सुप्ते निद्रावस्थायां विज्ञानम् ।) स्वप्नः । इति जटाधरः ॥

सुप्ति, स्त्री, (स्वप्+क्तिन् । सप्रर्शता । निद्रा । (यथा, भागवते । ४ । २९ । ७१ ।

"सुप्तिमूर्च्छोपतापेषु प्राणायनविघातत ।
नेहतेऽहमिति ज्ञानं मृत्युप्रज्वारयोरपि ॥")

विश्रम्भः । शयनम् । इति मेदिनी ॥

सुप्रतिभा, स्त्री, (सुष्ठु प्रतिभा यस्याः ।) मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुप्रतिष्ठा, स्त्री, (सुष्ठु प्रतिष्ठा यस्याः ।) पञ्चाक्षरावृत्तिच्छन्दः । स तु द्विविधः । पङ्क्तिः । प्रिया च यथा,—

"उक्थात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठा सा सुपूर्व्विका ।
गायत्री च ततश्चोष्णिगनुष्टुप् बृहती तथा ॥"

पङ्क्तेरुदाहरणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । प्रियाया यथा । स-ल-गैः प्रिया ।

"व्रजसुभ्रुवो विलसल्लालाः ।
अभवन् प्रिया सुरवैरिणः ॥"

इति छन्दोमञ्जरी ॥

(शोभना प्रतिष्ठा ।) सुन्दरप्रशंसा च । (शोभनप्रतिष्ठाविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ६४ ।

"सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
वर्च्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना ।
सा विविशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥")

सुप्रतिष्ठित, पु, (सुष्ठु प्रतिष्ठितः ।) उडम्बरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरप्रतिष्ठायुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५८ । ४ ।

"अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ॥"

तथाच ।

"अश्मापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥"

इत्युद्भटः ॥)

सुप्रतीक, पुं, (शोभना प्रतीका अङ्गानि यस्य । ईशानदिग्गजः । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥ (यथा, रघुः । ५ । ७५ ।

"मदपटुनिनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः
सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥")

शिवः । कामदेवः । इति केचित् ॥ (साधुः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते । १० । ८ । ३१ ।

"एवं धार्ष्ट्यान्युशति कुरुते मेहनादीनि वास्तौ
स्तेयोपायैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको यथास्ते ॥"

शोभनं प्रतीकः ।) शोभनाङ्गम् । तद्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ५ । ३ । २ ।

"भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थविधित्सया गृहीतहृदय इति ॥")

सुप्रभ, पु, (सुष्ठु प्रभा यस्य ।) शुक्लबलः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुन्दरप्रभायुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८० । २७ ।

"ववुः पुण्यास्तथा वाताः सुप्रभोऽभूद्दिवाकरः ॥")

सुप्रभा, स्त्री, (सुष्ठु प्रभा यस्याः ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निजिह्वाविशेषः । यथा,—

"सुप्रभा पद्मरागाभा वारुण्यां दिशि संस्थिता ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

शोभनदीप्तिश्च ॥

सुप्रभात, क्ली, (सुष्ठु प्रभातम् ।) शुभसूचकप्रातःकालः । (यथा, अमरुशतके । ८ ।

"रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥")

प्राभातिकपाठ्यमङ्गलवाक्यम् । यथा,—

सुकेशिरुवाच ।

"किं तदुक्तं सुप्रभातं शङ्करेण महात्मना ।
प्रभाते यत् पठन्मर्त्त्यो मुच्यते पापबन्धनात् ॥

ऋषय ऊचुः ।

श्रूयतां राक्षसश्रेष्ठ सुप्रभातं हरोदितम् ।
श्रुत्वा स्मृत्वा पठित्वा च सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी
भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
गुरुः सशुक्रः सह भानुजेन
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥
भृगुर्व्वशिष्ठः क्रतुरङ्गिराश्च
मनुः पुलस्त्यः पुलहः सगोतमः ।
रैभ्यो मरीचिश्च्यवनोऽमलोऽत्र
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥
सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः
सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गलौ च ।
सप्तस्वराः सप्तरसातलाश्च
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥
पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः
सस्पर्शवायुर्ज्ज्वलितश्च तेजः ।
नभः सशब्दं महता सहैव
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥
सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलाश्च
सप्तर्षयो द्वीपवराश्च सप्त ।
भूरादि कृत्वा भुवनानि सप्त
कुर्व्वन्तु सर्व्वे मम सुप्रभातम् ॥

इत्थ प्रभाते परम पवित्र
य सस्मरेद्वा शृणुयाच्च भक्त्या ।
दु स्वप्ननाशो ननु सुप्रभाते
भवेच्च सत्य भगवत्प्रसादात् ॥"
इति वामनपुराणे १४ अध्याय ॥

सुप्रभाता, स्त्री, नदीविशेष । यथा । अरुणा नृमणा आङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्य । इति श्रीभागवते ५ । २० । ४ ॥ शोभनप्रभातयुता रात्रिश्च ॥

सुप्रयुक्त, त्रि, (सु+प्र+युज+क्त ।) शोभनप्रयोगविशिष्ट. । (यथा, साहित्यदर्पणे । १परिच्छेदे ।
"एक. शब्द सुप्रयुक्त सम्यक् ज्ञात स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति ॥")

सुप्रयुक्तशर, पु, (सुप्रयुक्त शरो येन ।) कृतहस्त । इति हेमचन्द्र ॥

सुप्रयोगविशिख, पु, सुशिक्षितबाणमोचक । साध्यसाधनक्षमत्वात् शोभन प्रयोगो निक्षेपो यस्य स सुप्रयोग तादृशो विशिखो बाणो यस्य स तथा । कृतहस्त सुप्रयोगविशिख कृतपुङ्खवत् । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ६८ ॥

सुप्रलम्भ, पु, (सु+प्र+लभ+खल् । "उपसर्गात् खल्घञो ।"७ । १ । ६७ । इति नुम्।) सुखलभ्य । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुप्रलाप, पु, (सु+प्र+लप+घञ् ।) सुवचनम् इत्यमर । १ । ६ । ३८ ॥

सुप्रसन्न पु, (सुष्ठु प्रसन्न ।) कुवेर । इति शब्दमाला ॥ सुप्रसादयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १०५ । ७ ।
"तथानुकम्पा पुत्त्राणा सुप्रसन्नो रवे मम ।
कुरु प्रसन्नार्त्तिहर स्थितिकर्त्ता त्वमुच्यते ॥"

सुप्रसन्नक, पु, (सुप्रसन्न+सज्ञाया कन् ।) कृष्णार्जक । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुप्रसरा, स्त्री, (सुप्रसरतीति । सु+प्र+सृ+अच् । टाप् ।) प्रसारिणी लता । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुप्रसाद, पु, (सुष्ठु प्रसादो यस्य ।) शिव । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (विष्णु । इति महाभारतम् । १३ । १४९ । ३९ ॥ सु+प्र+सद्+घञ् ।) सुप्रसन्नता च । (प्रसन्नतायुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ५७ । ३१ ।
"क्षिप्रकारी जितक्रोध सुप्रसादो महामना ॥"

सुप्रिया, स्त्री, (सुष्ठु प्रिया ।) सुन्दरहृद्या । अस्या प्रमाण सुभगाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अप्सरोविशेष । यथा, महाभारते । १ । १२२ । ६० ।
"असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुवपुस्तथा ॥")

सुफल, पु, (सुष्ठु फल यस्य ।) कर्णिकार । दाडिम । वदर । मुद्ग । इति राजनिर्घण्ट ॥ कपित्थ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोभनफलयुक्ते, त्रि । (यथा, मार्कण्डेये । १२० । १६ ।
"सुफलानि च शस्यानि रसवन्ति फलानि च ॥"
शोभनफले, क्ली ॥ * ॥ सुष्ठु फला यस्येति विग्रहे शोभनफलाविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ४ । ४० । १२ ।
"सुफलश्चित्रकोषश्च किङ्किणीसायको महान् ।
कस्य हेमत्सरुर्दिव्य खड्ग परमनिर्म्मल ॥")

सुफला, स्त्री, (सुष्ठु फल यस्या ।) इन्द्रवारुणी । कुष्माण्डी । काश्मरी । कदली । कपिलद्राक्षा इति राजनिर्घण्ट ॥

सुफेन, पु, (सुष्ठु फेन ।) समुद्रफेन: । इति राजनिर्घण्ट ॥ (क्वचित् क्लीवलिङ्गोऽपि दृश्यते ॥)

सुबन्ध, पु, (सुष्ठु बन्धो यस्य ।) तिल । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुब्रह्मण्य पु, कार्त्तिकेय । इति केचित् ॥

सुब्रह्मवासुदेव, पु, ब्रह्मरूपवसुदेवसुत । यथा,
"सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्ज्जयेत्
इति तिथ्यादितत्त्वे जन्माष्टमीप्रकरणम् ॥

सुभग, पु, (सुष्ठु भग माहात्म्य शौर्य्या यस्य ।) टङ्कण । चम्पक । रक्ताम्लान । अशोक । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुभग:, त्रि, (सुष्ठु भग शौर्य्यस्य ।) सुदृश्य । तत्पर्य्याय । चक्षुष्य २ । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, रघु । ११ । ८० ।
"केवलोऽपि सुभगो नवाम्बुद
किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छित)")
शोभनैश्वर्य्यादियुक्तश्च ॥

सुभगा, स्त्री, (सुष्ठु भग यस्या ।) कैवर्त्ती । शालपर्णी । हरिद्रा । नीलदूर्व्वा । तुलसी । प्रियङ्गु । कस्तूरी । सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्ट ॥ वनमल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥ पतिप्रिया । यथा, माण्डव्य ।
"मघा ऋक्ष परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।
तत्राब्दे कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

सुभगासुत, पु, (सुभगाया सुत. ।) सौभागिनेय । इत्यमर । २ । ६ । २४ ॥

सुभङ्ग, पु, (सुखेन भज्यते इति । सु+भञ्ज+घञ् ।) नारिकेलवृक्ष । इति जटाधर ॥

सुभद्र, पु, (सुष्ठु भद्र यस्मात् ।) विष्णु । इति शब्दमाला ॥ राजभेद । इति हेमचन्द्र ॥ (पौवरीगर्भसम्भूतो वसुदेवस्य पुत्त्रविशेष । यथा, भागवते । ९ । २४ । ४७ ।
"सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्म्मदो भद्र एव च ।
पौवव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवन् ॥)
शोभनमङ्गलयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । २३३ । १७ ।
"त्वत्त एता पुन शक्र वीरुधो हरितच्छदा ।
जायन्ते पुष्कारिण्यश्च सुभद्रश्च महोदधि ॥")

सुभद्रक, पु, (सुष्ठु भद्रमस्माद् । तत कन् ।) देवरथ । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"व्योमयान दिव्यरथो विमानोऽस्त्री सुभद्रक ॥
बिल्ववृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुभद्रा, स्त्री, (शोभन भद्रमस्या ।) श्यामालता । इति शब्दमाला ॥ (अस्या पर्य्यायो यथा,—
"कालपेषो महाश्यामा सुभद्रोत्पलशारिवा ।
दीर्घमूला च पालिन्दी मसूरविदला च सा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
दृतमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काश्मरी । इति राजनिर्घण्ट ॥ श्रीकृष्णभगिनी । सा च अर्ज्जुनभार्य्या । यथा,—
श्रीकृष्ण उवाच ।
"ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा ।
सभद्रा नाम भद्र ते पितुर्मे दयिता सुता ।
यदि ते वर्त्तते बुद्धिर्व्वक्ष्यामि पितरं स्वयम् ॥
अर्ज्जुन उवाच ।
दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैषा सम्पन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥
निवृत्तश्चार्ज्जुनस्तत्र विवाह कृतवान् प्रभु ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे खाण्डवप्रस्थमागत ॥"
इति महाभारते आदिपर्व्वणि २२१ अध्याय
(पीठस्थानस्थदेवीविशेष । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७५ ।
"उत्पलावर्त्तके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे ॥")

सुभद्राणी, स्त्री, त्रायन्ती । इति रत्नमाला ॥ बहुला इति ख्याता ॥

सुभद्रेश, पु, (सुभद्राया ईश ।) अर्ज्जुन. । इति हेमचन्द्र ॥

सुभाञ्जन, पु, (सु शोभन अञ्जन यस्मात् ।) शोभाञ्जनवृक्ष । इति भरतद्विरूपकोष ॥

सुभाषित, पु, (सुष्ठु भाषित यस्य ।) बुद्धभेद । यथा,—
"कौमाभो द्वादशाक्षश्च वीतराग सुभाषित ॥"
इति त्रिकाण्डशेष ॥
सुन्दरकथिते, त्रि ॥ (सुन्दरवाक्यविशिष्टे च त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ६० । ४ ।
"नलश्च हृतसर्व्वस्वमुपलभ्य दमब्रवीत् ।
बृहत्सेनामतियशा ता धात्रीं परिचारिकाम् ।
हिता सर्व्वार्थकुशलामनुरक्ता सुभाषिताम् ॥"
सुष्ठु भाषितम् । सुवाक्ये, क्ली, ॥ यथा, हितोपदेशे ।
"विषादप्यमृत ग्राह्यममेध्यादपि काञ्चनम् ।
नीचादप्युत्तमा विद्या बालादपि सुभाषितम् ॥"

सुभिक्ष त्रि, (सुखेन लभ्या भिक्षा यत्र ।) सुलभभैक्षद्रव्यम् । सुलभभैक्षयुक्तकालादिश्च । यथा,—
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डलभेदिनौ ।
दाताऽन्नस्य तु दुर्भिक्षे सुभिक्षे वस्त्रहेमद ॥"
इति वह्निपुराणे आह्निकतपोनामाध्याय "
किञ्च ।
"श्वेते क्षेमसुभिक्ष ब्राह्मणपीडाय निर्दिष्टा ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्

सुभिक्षा, स्त्री, (सुष्ठु भिक्ष्यतेऽसौ । सु+भिक्ष+घञ् ।) धातुपुष्पिका । इत्यमर । २।४।१२।
(अस्या. पर्य्यायो यथा,—

"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

सुमीरकः, पुं, पलाशवृक्षः। इति हारावली॥

सुभूः, त्रि, (शोभना भूरुत्पत्तिर्यस्य।) सुजन्मा। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥(शोभना भूर्भूमिः।) उत्कृष्टभूमी, स्त्री। तत्सम्बन्धिनि, त्रि॥

सुभूतिकः,पुं,(सुष्ठु भूतिर्यत्र। कप्।)बिल्ववृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

सुभूमः, पुं, कार्त्तवीर्य्यः। स तु जिनानामष्टमचक्रवर्त्ती। इति हेमचन्द्रः॥

सुभृशं, क्ली,(सुष्ठु भृशम्।) वाढम्। अतिशयम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते। २। ६। २६।
"शपामि त्वं द्विजस्याद्य येन मन्त्रः समर्पितः।
त्वाञ्चापि सुभृशं कुन्ति। नो चेत् मा त्वं भजिष्यसि॥")
तद्वति, त्रि॥

सुभ्रुः } स्त्री (सुष्ठु भ्रूर्यस्याः। वा ऊङ्।)
सुभ्रूः } नारी। इति जटाधरः॥ (शोभना भ्रूः। यथा, भागवते। ३। २३। ३२।
"सुभ्रुवा सुदता श्लक्ष्णस्निग्धापाङ्गेन चक्षुषा।
पद्मकोषस्पृधा नीलैरलकैश्च लसन्मुखम्॥")
सुन्दरभ्रूयुक्ते, त्रि॥ (यथा,भागवते।४।८।४५।
"सुनसं सुभ्रुवं चारुकपोलं सुरसुन्दरम्॥")

सुमं, क्ली,(सुष्ठु मातीति। मा+क।) पुष्पम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। ७४।
"किं हारैः किमु कङ्कणैः किमु सुमैः किं कर्णपूरैरलं
केयूरैर्मणिकुण्डलैरलमलं साडम्बरैरम्बरैः।
पुंसामेकमखण्डनं पुनरिदं मन्येमहे मण्डनं
यन्निष्पीडितपार्व्वणेन्दुशकलस्यन्दोपमाः सूक्तयः॥")

सुमः, पुं,(सुष्ठु माति सौन्दर्य्यमिति। मा+कः।) चन्द्रः। नभः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

सुमङ्गला, स्त्री, (सुष्ठु मङ्गलं यस्याः।) वायसोली। इति रत्नमाला॥ माकडहाता इति माकडिया इति च भाषा॥ अर्हतां माता। इति हेमचन्द्रः॥ कामाख्यादेशीयनदीविशेषः। यथा, कालिकापुराणे ८१ अध्याये।
"नदी सुमङ्गला नाम हिमपर्व्वतनिर्गता।
पूर्व्वस्या मणिकूटस्य सदा स्रवति शोभना॥
मणिकूटं समारुह्य यस्तां पश्यति वै नदीम्।
स गङ्गास्नानजं पुण्यमवाप्य त्रिदिवं व्रजेत्॥"
अतिशयक्षेमयुक्ते, त्रि॥

सुमत, त्रि, सुन्दरज्ञानविषयः। सुशब्दपूर्व्वकमनधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

सुमतिः,पुं,(शोभना मतिर्यस्य।) वर्त्तमानकल्पीयार्हद्भेदः। भूतकल्पीयार्हद्भेदः। इति हेमचन्द्रः॥ सुन्दरमतियुक्ते, त्रि। (यथा, भागवते। १०। ६०। ३८।
"त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलात्मा
यद्वाञ्छया सुमतयो विसृजन्ति कृत्स्नम्।
तेषां विभो समुचितो भवतः समाजः
पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न॥"*॥
शोभना मतिः।) शोभनमती, स्त्री॥

सुमतिः, स्त्री, (शोभना मतिर्यस्याः।) विष्णुयशसः पत्नी। सा कल्किमाता। यथा,—
"शम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम्।
सुमत्यां मातरि विभोः कन्यायां त्वन्निदेशतः।
चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव करिष्यामि कलिक्षयम्॥"
इति कल्किपुराणे २ अध्यायः॥
अपि च। तत्रैव।
"सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम्॥"
"सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम्।
पूर्णकामा विप्रमुख्यानाहूयादाद्गवां शतम्॥"

सुमदनः, पुं, (सुष्ठु मदयति कोकिलादीनिति। सु+मद+णिच्+ल्यु।) आम्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

सुमदात्मजा, स्त्री, (सुमदः आत्मज इव यस्याः। सुमदस्य आत्मजेव इति वा।) अप्सराः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

सुमधुरं, क्ली, (सुष्ठु मधुरम्।) अत्यर्थमधुरवाक्यम्। तत्पर्य्यायः। सान्त्वम् २। इति हेमचन्द्रः॥ अतिशयमधुररसयुक्ते, त्रि॥ (यथा, महाभारते। १३। ५४। १५।
"गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम्।
हंसान् सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिव॥")

सुमधुरः, पुं, (सुष्ठु मधुरो रसो यत्र।) जीवशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

सुमनः, पुं,(सुष्ठु मन्यते इति। सु+मन+अच्।) गोधूमः। इत्यमरः। २। ९। १८॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात्त्रिविधः स च कीर्त्तितः।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
धुस्तूरः। इति शब्दमाला॥ मनोहरे, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

सुमनः,[स्]क्ली,(शोभनं मनो यस्मात्।)पुष्पम्। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। ४। १५। ७।
"प्रशंसन्ति स्म तं विप्रा गन्धर्व्वप्रवरा जगुः।
मुमुचुः सुमनोधाराः सिद्धा नृत्यन्ति स्व स्त्रियः॥")
उत्तममनस्। शोभनमनोयुक्ते, त्रि॥ (यथा, महाभारते। १। ४८। १०।
"ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्म्मसु।
स्थिताः सुमनसो राजंस्तेन राज्ञा स्वधिष्ठिताः॥")

सुमनःपत्रिका,स्त्री,(सुमनसो जात्याः पत्रिका।) जातीपत्रिका। इति राजनिर्घण्टः॥

सुमनःफलं, क्ली, (सुमनसो जात्याः फलम्।) जातीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

सुमनःफलः, पुं,(सुष्ठु मनो यस्मात् तादृशं फलं यस्य।) कपित्थवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

सुमनसः, स्त्री,भूम्नि, पुष्पम्। इत्यमरः।२।४।१७॥ सुप्रीतं मन आभिरिति सुमनसः नित्यबहुवचनान्तत्वात् बहुवचननिर्देशः। भूम्नि स्त्रियः सुमनसः। इति रत्नकोषः॥ बहवश्च समासिकता अप् सुमनसोऽप्सरस इति भूम्नि वामनोऽपि। भूम्नि भूरिप्रयोगः। एकत्वञ्च दृश्यते। सुमना पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोरिति मेदिनी। वेश्या श्मशानसुमना इव वर्ज्जनीया इति शूद्रकप्रयोगश्च। सुमनसः क्लीवत्वमपि पुष्पं सुमनः कुसुममिति नाममालादिदर्शनात्। अप्रत्याख्येये दधिसुमनसीति क्लीवत्वं छान्दसमित्येके। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। १३। ९८। २०—२२।
"मनो ह्लादयते यस्मात् श्रियञ्चापि ददाति च।
तस्मात् सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्म्मभिः॥
देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः।
तस्य तुष्यन्ति वै देवास्तुष्टाः पुष्टिं ददत्यपि॥
यं यमुद्दिश्य दीयेरन् देव सुमनसः प्रभो।
मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप॥")

सुमना, स्त्री, जातीपुष्पवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भरतधृतसुश्रुते।
"सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा॥")

सुमनाः,[स्]पुं (शोभनं मनो यस्य।) देवता। इत्यमरः। १। १। ७॥ सुष्ठु मन्यते सुमनाश्च। शोभनं मनोऽस्य इति वा। इति भरतः॥ पण्डितः। इति मेदिनी॥ पूतिकरञ्जः। इति शब्दमाला॥ निम्बः। महाकरञ्जः। गोधूमः। इति राजनिर्घण्टः॥(शोभनचित्ते, त्रि। यथा, महाभारते। ३। २६। २१।
"ततस्ते ब्राह्मणाः सर्व्वे बकं दाल्भ्यमपूजयन्॥
युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन्॥")

सुमनाः,[स्]स्त्री, (सुष्ठु मनो यस्याः।) पुष्पम्। मालती। इति मेदिनी॥ जाती। शतपत्री। इति राजनिर्घण्टः॥ "सुष्ठु मन्यते जनैर्मनोज्ञत्वात् शोभनं मनोऽस्यामिति वा सुमनाः सान्ता स्त्रीलिङ्गा च।
'स्त्रियः सुमनसो भूम्नि पुष्पे जातौ च भेदतः।
विदुष्यपि यदा दृष्टस्तदा भेदेन शिष्यते॥'
इति व्याडिः।
'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोः।'
इति सान्तेषु मेदिनी। आवन्तापि सुमनास्ति।
'सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा।'
इति सुश्रुतः।" इत्यमरटीकायां भरतः॥

सुमनोरजः, [स्] क्ली, (सुमनसां रजः।) परागः। इत्यमरः। २। ४। १७॥

सुमन्तुः, पुं, मुनिविशेषः। स चाथर्व्ववेदशाखाप्रवर्त्तकः। व्यासशिष्यः। यथा,—
"तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः।
वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत॥
अथर्व्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुर्दारुणो मुनिः।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः॥"
इति श्रीभागवते। १। ४। २०—२२॥

"जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च ।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः ॥"
इति पुराणम् ॥
(सुष्ठु मन्तुरपराधो यस्य ।) अत्यपराधिनि, त्रि ॥

सुमन्त्र, पु, कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता । यथा,—
"कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूरा कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः
तातमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिता ॥"
इति कल्किपुराणे २ अध्याय. ॥
अपि च ।
"विशाखयूपभूपाल' प्रायात् साधुजनप्रियः ।
कल्किं द्रष्टुं हरेरंशमाविर्भूतञ्च सम्भले ॥
कविं प्राज्ञं सुमन्त्रञ्च पुरस्कृत्य महाप्रभम् ।
गार्ग्यभार्ग्यविशालैश्च ज्ञातिभि परिवारितम् ॥"
इति तत्रैव ३ अध्याय ॥
दशरथराजस्य सारथि मन्त्री च । यथा,—
"तद्गच्छ त्वरित सूत राजपुत्त्रं यशस्विनम् ।
राममानय भद्रं ते नात्र कार्य्या विचारणा ॥
अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ।
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत्
सुमन्त्र रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम् ॥"
इति वाल्मीकीये रामायणे अयोध्याकाण्डे १४ सर्ग ॥

सुमित्र, पु, चतुर्व्विंशतिवर्त्तमानार्हत्पित्रन्तर्गत-विंशार्हत्पिता । इति हेमचन्द्र ॥ इक्ष्वाकुवंशीयबृहद्बलान्वय सुरथराजपुत्त्र । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २२ अध्याय ॥

सुमित्रभू, पु, सगर । स तु जिनानां चक्रवर्त्तिभेद । इति हेमचन्द्र ॥

सुमित्रा, स्त्री, दशरथराजपत्नी । सा तु लक्ष्मणशत्रुघ्नमाता । यथा, भट्टौ २ सर्गे ।
"प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्ट-
मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥"
तत्पर्य्याय । लक्ष्मणप्रसू २ । इति शब्दरत्नावली ॥

सुमुख, क्ली, नखक्षतविशेष । इति शब्दरत्नावली ॥ (शोभन मुखमिति ।) उत्तमास्यञ्च ॥

सुमुख, पु, (शोभनं मुखं यस्य ।) गरुडपुत्त्र । (यथा, महाभारते । ५ । १०१ । २ ।
"वैनतेयसुतै सूत षड्भिस्ततमिदं कुलम् ।
सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्च्चसा ।
सुरुचा पक्षिराजेन सुबलेन च मातले ॥")
गणेश । शाकभेद । नागभेद । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १।३५।१४।
"हस्तिपिण्डः पिठरकः सुमुखः कौणपाशनः ।
कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ॥")
पण्डित । इति विश्व ॥ सिताज्र्जक । वनवर्व्वरिका । वर्व्वर । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुमुख, त्रि, (सुष्ठु मुखं यस्य ।) मनोज्ञ । सुन्दरानन । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४ । २१ । १५ ।
"सुनास, सुमुख, सौम्य, पीनांस सुद्विजस्मित. ॥")

सुमुखसू, पु, (सुमुखस्य सूरुत्पत्तिर्यस्मात् ।) गरुड । इति त्रिकाण्डशेष ॥ उत्तमाननपुत्त्रपिता च ॥

सुमुखा, स्त्री, (शोभनं मुखं यस्याः । टाप् ।) सुन्दरी नारी । सुन्दरानना । इति भरतद्विरूपकोष ॥ सुमुखा शाला । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । दर्पण । इति केचित् ॥

सुमुखी, स्त्री, (सुष्ठु मुखं यस्याः । "स्वाङ्गाच्चोपसर्ज्जनादसंयोगोपधात् ।" ४ । १ । ५४ । इति ङीष् ।) सुन्दरी नारी । सुन्दरानना । (यथा, कुमारे । १ । २६ ।
"उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥")

सुमुष्टि, पु, (मुष वधने + क्तिन् । शोभना मुष्टिर्यस्मात् ।) विषमुष्टिक्षुप । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुमूल, पु, (सुष्ठु मूलं यस्य ।) श्वेतशिग्रु । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुमूलक, क्ली, (शोभनं मूलं यस्य । कप् ।) गर्ज्जरम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुमूला, स्त्री, (शोभनं मूलं यस्याः ।) शालपर्णी पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्ट ॥ सुन्दरमूलयुक्ते, त्रि ॥

सुमेखल, पु, (शोभना मेखला यस्मात् ।) मुञ्ज । इति राजनिर्घण्ट ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"मुञ्जो मुञ्जातको बाण स्थूलदर्भ सुमेखल ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शोभनमेखलायुक्ते, त्रि ॥

सुमेधा, [स्] स्त्री, (सुष्ठु मेधा अस्याः । "नित्यमसिच् प्रजामेधयो ।" ५ । ४ । १२२ । इति असिच् ।) ज्योतिष्मती । (सुष्ठु मेधा यस्य ।) सुबुद्धौ, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ८ । ४ । ३ ।
"इमे अङ्गिरस. सत्रमासतेऽद्य सुमेधस ॥")

सुमेरु, पु, (सुष्ठु मिनोति क्षिपति ज्योतींषि इति सु + मि + "मिपीभ्यां रु ।" उणा० ४।१०१। रु ।) पर्व्वतविशेष । तत्पर्य्याय । मेरु २ हेमाद्रि ३ रत्नसानु ४ सुरालय ५ । इत्यमर । १ । १ । ५२ ॥ अमराद्रि ६ भूस्वर्ग ७ । इति जटाधर ॥ तद्विवरणं यथा,—
"एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थित. सर्व्वत सौवर्ण कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाह कर्णिकाभूत कुवलयकमलस्य मूर्द्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसहस्रं तावतान्तर्भूम्यां प्रविष्टः ॥" ७ ॥
"मन्दरो मेरुमन्दर सुपार्श्व कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपकॢप्ता ॥ ११ ॥
चतुर्षु एतेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधा चत्वार पादपप्रवरा पर्व्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततय: शतयोजनपरिणाहा ॥ १२ ॥
ह्रदाश्चत्वार पयोमध्विक्षुरसमृष्टजला: यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्य्याणि स्वाभाविकानि भारतर्षभ धारयन्ति ॥ १३ ॥
देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दन चैत्ररथ वैभ्राजक सर्व्वतोभद्रमिति ॥" १४ ॥
"मेरोर्मूर्द्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपकॢप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शातकौम्भीं वदन्ति ॥ २८ ॥
तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपकॢप्ता ।" २९ ॥
इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्याय ॥
"अस्मिन्नैन्द्रीं पुरी पूर्व्वस्यां मेरोर्देवधानीं नाम दक्षिणतो याम्यां संयमनीं नाम पश्चाद्वारुणीं निम्लोचनीं नाम उत्तरत सौम्यां विभावरीं नाम ।" इति च तत्रैव । ५।२१।७॥
अपि च ।
"परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरु कनकपर्व्वत. ।
चातुर्व्वर्ण्य स सौवर्णश्चतुरस्र समुच्छ्रित ॥
नानावर्ण स पार्श्वे तु पूर्व्वान्ते श्वेत उच्यते ।
पीतन्तु दक्षिणं तत्र भृङ्गपत्रनिभ परम् ॥
उत्तरं तस्य रक्तं वै इति वर्णसमन्वित ।
मेरुस्तु शुशुभे दिव्यो राजवत् समधिष्ठित ॥
आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावक ।
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छ्रित ॥
प्रविष्ट षोडशाधस्तादष्टाविंशतिविंशति ।
विस्तारात्त्रिगुणस्तस्य परिणाह समन्तत ॥
स पर्व्वतो महादिव्यो दिव्यौषधिसमन्वित. ।
भुवनैरावृत सर्व्वैर्जातरूपपरिष्कृतै ॥
तत्र देवगणा. सर्व्वे गन्धर्व्वोरगराक्षसा ।
शैलराजे प्रमोदन्ते सर्व्वतोऽप्सरसस्तथा ॥
स तु मेरु परिवृतो भुवनैर्भूतभावनै ।
यस्येमे चतुरो देशा नानापार्श्वेषु संस्थिता ॥
भद्राश्वो भारतश्चैव केतुमालश्च पश्चिमे ।
उत्तराश्चैव कुरव कृतपुण्यप्रतिश्रया ॥
विष्कम्भपर्व्वतास्तद्वन्मन्दरो गन्धमादन ।
विपुलश्च सुपार्श्वश्च सर्व्वरत्नविभूषित ॥"
इति मात्स्ये ८५ अध्याय ॥ * ॥
किञ्च ।
"मध्ये पृथिव्यामद्रीन्द्रो भास्वान् मेरुर्हिरण्मय
योजनानां सहस्राणि चतुरशीति समुच्छ्रित
प्रविष्ट षोडशाधस्ताद्धरण्या धरणीधर ।
तावत्प्रमाणा पृथिवी पर्व्वतस्य समन्तत ॥
तस्य शृङ्गत्रयं मूर्द्ध्नि स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठित ।
नानाद्रुमलताकीर्णं नानारत्नोपशोभितम् ॥
मध्यगं पश्चिमं पूर्व्वं मेरो शृङ्गाणि त्रीणि वै
प्रयुतोच्छ्रितमात्राणि द्वे शृङ्गे तस्य मध्यत
मध्यस्थं स्फाटिकं शृङ्गं वैदूर्य्यकरकामयम्
इन्द्रनीलमयं पूर्व्वं माणिक्यं पश्चिमं स्मृतम्
योजनानां सहस्राणि नियुतानि चतुर्दश ।
उच्छ्रितं मध्यगं शृङ्गं स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठित ।
प्रयुतान्तरितं शृङ्गं मूर्द्ध्नि, छत्राकृति स्थित
पूर्व्वमध्यमशृङ्गाणां सकलं मध्यमस्य च ॥

त्रिपृष्ठो नाकपृष्ठो वा भ्रमर'शान्तिनिर्हृतो।
आनन्दोऽथ प्रमोदश्च स्वर्गाः शृङ्गे च मध्यमे॥
श्वेतश्च पौष्टिकश्चैव उपशोभनमन्मथौ।
आह्लाद स्वर्गराजश्च स्वर्गाः शृङ्गे तु पश्चिमे॥
निर्मसो निरहङ्कारः सौभाग्यश्चातिनिर्म्मलः।
स्वर्गाश्चैते द्विजश्रेष्ठ पूर्व्वशृङ्गे समर्थिता'॥
एकत्रिंशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्द्धनि॥*॥
अहिंसादानकर्त्ता च यज्ञानां तपसा तथा।
तेषु तेषु वसन्ति स्म जना क्रोधविवर्ज्जिता.।
जलप्रवेशो चानन्द प्रमोद वह्निसाहसः॥
भृगुप्रपाते सौम्यस्तु रणे चैवास्य निर्म्मल'॥
अनशने तु सवासी मृतो गच्छेत्त्रिपिष्टपम्।
क्रतुयाजी नाकपृष्ठमग्निहोत्री च निर्वृतिम्॥
तडागकूपकर्त्ता च लभते पौष्टिक द्विज।
सौवर्णदायी सौभाग्य लभेत् स्वर्ग महातपा'॥
शीतकाले महावह्नि प्रज्वालयति यो नर'।
सर्व्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्ग चाप्सरसं लभेत्॥
हिरण्यगोप्रदानेन निरहङ्कारमाप्नुयात्।
भूमिदानेन शुद्धेन लभते शान्तिक पदम्॥
रौप्यदानेन शुद्धेन स्वर्गं गच्छति निर्म्मलम्।
अश्वदानेन पुण्याह कन्यादानेन मङ्गलम्॥
द्विजेभ्यस्तर्पण कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः।
श्वेतन्तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति॥
कपिलागोप्रदानेन परार्द्धश्चानुभूयते।
गोवृषस्य प्रदानेन स्वर्ग मन्मथमश्नुते॥
स पुमान् स सरित्स्नायी तिलधेनुप्रदस्तथा।
छत्रोपानद्दाता च स्वर्गं तत्फलशोभनम्॥
देवायतनकर्त्तारो शुश्रूषणपरस्तथा।
तीर्थयात्रापरश्चैव स्वर्गराजे महीयते॥
एकान्नभोजी यो मर्त्त्यो नक्तभोजी च नित्यश'
उपवासी त्रिरात्राद्यै' शान्तस्वर्गं शुभ लभेत्॥
सरित्स्नायी जितक्रोधो ब्रह्मचारी दृढव्रत।
निर्म्मल स्वर्गमाप्नोति तथा भूतहिते रत'।
विद्यादानेन मेधावी निरहङ्कारमाप्नुयात्॥
येन येन हि भावेन यद्यद्दान प्रयच्छति।
तत्तत् स्वर्गमवाप्नोति यद्यदिच्छति मानव॥
यस्तु सर्व्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्य प्रयच्छति।
सप्राप्य न निवर्त्तेत दिव शान्तमनामयम्॥
शृङ्गन्तु पश्चिम यच्च ब्रह्मा तत्र स्थित स्वयम्।
पूर्व्वशृङ्गे स्वय विष्णुर्मध्ये चैव शिव स्थित॥'
इति नारसिंहे। ३०। १८—४५॥
अन्यत् कौर्म्मे ४२। ४३ अध्याययो वाराहे-रुद्रगीतासु च द्रष्टव्यम्।

सुम्पलुण्ठ', पु, कर्पूरक। इति शब्दचन्द्रिका॥

सुम्भ', पु, देशविशेष। इति शब्दरत्नावली॥

सुयामुन', पु,(शोभन अतिप्रिय यामुन यमुना-सम्बन्धि जल यस्य।) विष्णु'। वत्सराज.। प्रासाद'। अद्रिविशेष। इति हेमचन्द्र'॥ मेघविशेष'। इति मेदिनी॥

सुयोधन', पु, (सुखेन युध्यतेऽसौ। सु+युध+युच्।) दुर्य्योधनराज। इति त्रिकाण्डशेष॥ यथा, महाभारते। १। १५५। ३५।
"शीघ्रं गच्छाम भद्र ते न नो विद्यात् सुयोधन.॥")

सुर, श ऐश्वर्ये'। इति कविकल्पद्रुम॥ (तुदा०-पर०-अक०-सेट्।) दन्त्यादि। श, सुरति सोरिता सुषोर सुसोर। भा, दीप्तिः। ऐश्य ऐश्वर्य्यम्। इति दुर्गादास'॥

सुर, पु, (सुष्ठु राति ददात्यभीष्टमिति। रा+क'। यद्वा, सुरति शोभते इति। सुर+इगुपधेति क'। यद्वा, सुनोतीति। षुञ् अभिषवे+"सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन्।"उणा०२।२४। क्रन्।) देव:। इत्यमर'।१।१।७॥ (यथा, रघुः।३।५६।
"चुकोप तस्मै स भृश सुरश्रिय.
प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव॥"
सूर्य्यः। पण्डित। इति केचित्॥ (स्वर.। यथा, महाभारते।१३। ८५। ८१।
"लक्षणानि सुरास्तोमा निरुक्त सुरपङ्क्तय॥")

सुरकरीन्द्रदर्पापहा, स्त्री, (सुरकरीन्द्रस्य ऐरावतस्य दर्पं हन्तीति। हन+ड। टाप्।) गङ्गा। यथा,—
"भगीरथपथानुगा सुरकरीन्द्रदर्पापहा
महेशमुकुटप्रभा गिरिशिर पताका सिता।
सुरासुरनरोरगैरजभवाच्युतै सस्तुता
विमुक्तिफलदायिनी भगवती स्वय राजते॥"
इति कल्किपुराणे ३४ अध्याय॥

सुरकारु', पु, विश्वकर्म्मा। सुराणा कारु शिल्पीति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न॥

सुरकृता, स्त्री, (सुरैश्च कृता।) गुडची। इति राजनिर्घण्ट॥

सुरक्त, त्रि, (सु+रञ्ज+क्त।) शोभनराग-युक्त। अतिशयरक्तविशिष्ट। अत्यनुरक्त। इति केचित्॥

सुरक्तक, पु, (सुरक्त+सज्ञाया स्वार्थे वा कन्।) कोष स्त्र। स्वर्णगैरिकम्। इति राजनिर्घण्ट।

सुरखण्डनिका,स्त्री,वीणाभद.। इति शब्दरत्नावलौ॥ सुरमण्डलिका इति पाठान्तरम्॥

सुरगण्ड., पु, रोगविशेष। इति भूरिप्रयोगः॥ राजगांड इति भाषा॥

सुरगुरु, पु, (सुराणा गुरु।) बृहस्पति। इति त्रिकाण्डशेष.॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ११५। ७२।
"ततो मुक्ता रण देवसैन्ये ऽपौन्द्रमनुद्रुते।
निनाय ब्रह्मभवन भीत सुरगुरु शचीम्॥"
देवपूज्ये, त्रि। यथा, महाभारते।१।१। ३२।
"यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेक प्रजापति।
ब्रह्मा सुरगुरु. स्थाणुर्म्मनु' क परमेष्ठ्यथ॥")

सुरग्रामणी,पु, (सुराणा ग्रामणीर्नेता।) इन्द्र। इति त्रिकाण्डशेष॥

सुरङ्ग, क्ली, (सुष्ठु रङ्गो यस्मात्।) हिङ्गुलम्। पत्तङ्गम। इति राजनिर्घण्ट'॥

सुरङ्ग.,पु, (सुष्ठु रङ्गो यस्मात्।) नागरङ्ग'। इति राजनिर्घण्ट॥ गर्त्तविशेषः। इति सुरङ्गयुक् शब्ददर्शनात्॥

सुरङ्गद, क्ली, (सुष्ठु रङ्ग ददातीति। दा+कः।) पत्तङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

सुरङ्गधातु', पु, (सुष्ठु रङ्गो यस्मात् तादृशो धातु.।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्ट'॥

सुरङ्गयुक्, [ज्] पुं, (सुरङ्ग युनक्तीति। युज्+क्विप्।) सुरङ्ग कृत्वा अपहरति यः। यथा,—
"कुजम्भिलः सुरङ्गाहिरधश्चौर' सुरङ्गयुक्॥"
इति शब्दरत्नावली।)

सुरङ्गा, स्त्री, सन्धि'। सौंध इति भाषा। इति हलायुध॥ कैवर्त्तिका। इति राजनिर्घण्ट॥

सुरङ्गिका, स्त्री, मूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

सुरङ्गी, स्त्री,(सुष्ठु रङ्गो यस्या'। ङीष्।) काकनाशा। इति राजनिर्घण्ट॥ रक्तशोभाञ्जन.। इति रत्नमाला॥

सुरज फल, पु, (सुष्ठु रजो यत्र तादृशं फल यस्य।) पनसवृक्ष। इति भूरिप्रयोग॥

सुरजनी, स्त्री, (सुशोभना रजनी।) रात्रि'। इति शब्दचन्द्रिका॥

सुरज्येष्ठ पु, (सुरेषु ज्येष्ठ'। ब्रह्मा। इत्यमरः। १। १। १६॥

सुरञ्जन', पु,(सुष्ठु रञ्जयतीति। रञ्ज+णिच्+ल्यु।) गुवाकवृक्ष। इति त्रिकाण्डशेष.॥

सुरत, क्ली, (सुष्ठु रत रमण यत्र।) निधुवनम्। इति मेदिनी॥ (यथा, कुमारे। १। १०।
"भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या-
मतैलपूरा सुरतप्रदीपा.॥")
सुरते वर्णनीयानि। यथा,—
सुरते सात्त्विका भावाः शीत्कारा. कुट्टम-
लाचता।
काञ्चीकङ्कणसञ्जीररवाघरनखक्षति॥"
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके २ कुसुमम्॥
दयालौ, त्रि। इत्यमरटीका सारसुन्दरी।३। १। १५॥ अत्रार्थे सूरत इति पाठ साधु॥ क्रीडायुक्तः। इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्त। ५। १४॥)

सुरतताली, स्त्री, (सुरत तालयतीति। तल+णिच्+अण्। गौरादित्वात् ङीष्।) दूती। शिरस्रक्। इति मेदिनी॥

सुरता, स्त्री,(सुराणा भाव समूहो वा। सुर+तल्।) देवत्वम्। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। ५। ९८। १४।
"भवन पश्य वारुण्य यदेतत् सर्व्वकाञ्चनम्।
यत् प्राप्य सुरता प्राप्ता: सुरा सुरपते. सखे॥")
सुरसमूह'। इति व्याकरणम्॥ (सुष्ठु रता। अप्सरोविशेष। यथा, महाभारते।१।६५।५१।
"केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरजा तथा॥")

सुरतोषक,पु,(सुरान् तोषयतीति। तुष्+णिच्+ण्वुल्।) कौस्तुभमणि.। इति शब्दरत्नावली॥ देवप्रीतिकारके, त्रि॥

सुरथ, पु, चन्द्रवंशीयचैत्रराजपुत्त्र। यथा,—
श्रीनारायण उवाच।
"अत्रिश्च ब्रह्मण. पुत्त्रस्तस्य पुत्त्रो निशाकर.।

स च कृत्वा राजसूयं द्विजराजो बभूव ह ॥
गुरुपत्न्याञ्च तारायां तद्बभूव बुधः सुतः ।
बुधपुत्त्रश्च चैत्रश्च तत्पुत्त्रः सुरथश्च सः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ५८ । ४—५ ॥
सच स्वारोचिषमन्वन्तरे कोलापुर्य्यधिपतिः ।
तेनादौ पृथिव्यां दुर्गापूजा कृता । तत्प्रसादेन
च असौ सावर्णिर्नाम मनुर्जातः । यथा,—
"कालान्तरे पूजिता सा सुरथेन महात्मना ।
राज्ञा मेधसशिष्येण मृण्मय्याञ्च सरित्तटे ॥
मेषादिभिश्च महिषैः कुष्माण्डैश्च गण्डकैः ।
छागैर्मोनैश्च कुष्माण्डे पक्षिभिर्बलिभिर्भुवि ॥
वेदोक्तानि च दत्त्वैव उपचाराणि षोडश ।
धृत्वा च कवचं ध्यात्वा सम्पूज्य च विधानतः ॥
राजा कृत्वा परीहारं वरं प्राप यथेप्सितम् ।
मुक्तिं सम्प्राप वैश्यश्च सम्पूज्य च सरित्तटे ॥
तुष्टाव राजा वैश्यश्च साश्रुनेत्रः पुटाञ्जलिः ।
विससर्ज मृण्मयीं तां गभीरे निर्म्मले जले ॥
दृष्ट्वा मृण्मयीं दृष्ट्वा जलधौतां नराधिपः ।
रुरोद तत्र वैश्यश्च ततः स्थानान्तरं ययौ ॥
त्यक्त्वा देहञ्च वैश्यश्च पुष्करे दुष्करं तपः ।
कृत्वा जगाम गोलोकं दुर्गादेवीवरेण च ॥
राजा ययौ स्वराज्यञ्च पूज्यो निष्कण्टकं बली
भोगञ्च बुभुजे भूपः षष्टिवर्षसहस्रकम् ॥
भार्य्यां स्वराज्यं सन्यस्य पुत्त्रे स कालयोगतः ।
मनुर्बभूव सावर्णिस्तप्त्वा च पुष्करे तपः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥*॥
विस्तारस्तु दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यः ॥
सुरदारु, क्ली, (सुरप्रियं दारु ।) देवदारु । इति
रत्नमाला ॥ (यथा, भागवते । ८।२।१३ ।
"पिचुमर्द्दैः कोविदारैः सरलैः सुरदारुभिः ॥")
सुरदीर्घिका, स्त्री, (सुराणां दीर्घिका ।) स्वर्ग
गङ्गा । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥
सुरदुन्दुभी, स्त्री, (सुराणां दुन्दुभीव आह्लाद-
कत्वात् ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरद्रुम, पुं, (सुराणां द्रुमः ।) देवनलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ देवदारु च ॥ (कल्पवृक्षादिः ।
यथा, भागवते । १० । ३८ । २२ ।
"न तस्य कश्चिद्दयितः सुहृत्तमो
न चाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा ।
तथापि भक्तान् भजते यथा तथा
सुरद्रुमो यद्वदुपाश्रितोऽर्थदः ॥")
सुरद्विट्, [ष्] पुं, सुरान् द्वेष्टीति । द्विष् +
क्विप् ।) असुरः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥
(यथा, रघुः । १० । १५ ।
"प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरद्विषाम् ।
अथैनं तुष्टुवुः स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥"
राहुः । यथा, तत्रैव । २ । ३९ ।
"उपस्थिता शोणितपारणा मे
सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥"
तथाच बृहत्संहितायाम् । ८७ । २ ।
"षड्भिः सितस्य मासैरब्दन शनेः सुरद्विषो
ऽब्दार्द्धात् ॥")

देवद्वेषकः ॥ (यथा, भागवते । १ । ३ । २४ ।
"ततः कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धो नामाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥")
सुरद्विप, पुं,(सुराणां द्विपः ।) देवहस्ती । इति
केचित् ॥ (ऐरावतः । यथा, रघुः । ३ । ५५ ।
"हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः
सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।
भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते
स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥")
सुरधनुः, [स्] क्ली, (सुरस्य धनुः ।) इन्द्रधनुः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, किराते ।७।१६ ।
"यातस्य ग्रथिततरङ्गसैकताभे
विच्छेदं विपयसि वारिकाहजाले ।
आतेनुश्छिदशवधूजनाङ्गभाजां
सन्धानं सुरधनुषः प्रभामणीनाम् ॥")
सुरधूप, पुं, (सुरप्रियो धूपः ।) रालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
सुरनदी, स्त्री, (सुराणां नदी ।) गङ्गा । इति
भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, महाभारते । ६।८०।५।
"गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यथोदकम् ।
महोदधिगुणाभ्यासात् लवणत्वं नियच्छति॥")
सुरनन्दा, स्त्री, (सुरान् नन्दयतीति । नन्द +
णिच् + अण् । टाप् ।) नदीविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥
सुरनाल, पुं, (सुरप्रियं नालमस्य ।) देवनलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरनिम्नगा, स्त्री, सुराणां निम्नगा ।) गङ्गा ।
इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ५२ । ३४२ ।
"त्यक्त्वा सर्व्वं तनुं त्यक्ष्यस्तपसा सुरनिम्नगाम्॥")
सुरनिर्गन्ध, क्ली, पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरपति, पुं,(सुराणां पतिः ।) इन्द्रः । इत्यमरः
१।१।४६॥ (यथा, महाभारते ।७।१०१ । १८ ।
"पुनर्ददौ सुरपतिर्मह्यं वर्म्म सुमग्रहम् ॥")
सुरपथ, क्ली, (सुराणां पन्थाः । समासे अः ।)
आकाशम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सुरपर्ण, क्ली, (सुरप्रियं पर्णमस्य ।) ओषधि-
विशेषः । माचीपत्री इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः ।
देवपर्णम् २ वीरपर्णम् ३ सुगन्धिकम् ४ माची-
पत्रम् ५ सूक्ष्मपत्रम् ६ देवाह्नम् ७ गन्धपत्र
कम् ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
क्रिमिश्वासवलासकफकासनाशित्वम् । दीपनत्वम्
वर्ण्यत्वम् । वातहितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः॥
सुरपर्णिक, पुं, (सुरप्रियं पर्णमस्त्यस्येति ।
ठन् ।) सुरपुन्नागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरपर्णिका, स्त्री, (सुरपर्णी । सञ्ज्ञायां कन् ।)
पुन्नागः । इति हेमचन्द्रः ॥
सुरपर्णी, स्त्री, (सुरप्रियं पर्णमस्याः । ङीष् ।)
पलाशी । इति राजनिर्घण्टः ।
सुरपादप,पुं,(सुराणां पादपः ।)कल्पवृक्षः ।देव-
तरुशब्दस्मरणात् ॥ (यथा, भागवते ।८।५।१७।
"वेत्रकीचकवेणूनां गुल्मानि सुरपादपान् ॥")

सुरपुन्नागः, पुं, (सुरप्रियः पुन्नागः । पुन्नाग-
वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । नमेरुः २ सुरेष्टः
सुरपर्णिकः ४ सुरताङ्गः ५ । अस्य गुणः
पुन्नागवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुरपुरी, स्त्री, (सुरस्य पुरी ।) अमरावती
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
सुरप्रियः, पुं, (सुराणां प्रियः । अगस्त्यपुष्प
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ इन्द्रः । बृहस्पतिः
इति केचित् ॥ देवद्वये, त्रि ॥
सुरप्रिया, स्त्री,(सुराणां प्रिया ।) जाती । स्वर्ण
रम्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अप्सराः । यथा
भागवते । ८ । १५ । १९ ।
"हेमजालाक्षनिर्गच्छद्धूमेनागुरुगन्धिना ।
पाण्डरेण प्रतिच्छन्नमार्गे यान्ति सुरप्रियाः ॥"
सुरभि, क्ली, (सुष्ठु रभतेऽनेनेति । सु + रभ +
इन् ।) स्वर्णम् । गन्धाश्मः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ सुन्दरः । साधुगन्धः । इति धरणिः ॥
सुरभि, पुं, (सु + रभ + इन् ।) सुगन्धिः । इत्य-
मरः । १ । ५ । ११ ॥ चम्पकः । वसन्तर्त्तुः ।
जातीफलवृक्षः । इति मेदिनी ॥ शमीवृक्षः ।
कदम्बवृक्षः । कणगुग्गुलुः । गन्धतृणम् ।
वकुलवृक्षः । रालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चैत्रमासः । धीरः । इति धरणिः ॥ गन्धफलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
सुरभि, स्त्री, (सुर + रभ + इन् ।) शल्लकी ।
मातृभेदः । सुरा । गौः । इति मेदिनी ॥ पुस्त-
कान्तरे सुरास्थाने मुरा इति पाठः । रुद्रजटा ।
वनमालिका । तुलसी । पाची । इति राज
निर्घण्टः ॥ पृथिवी । इति धरणिः ॥ गोमाता ।
(यथा, रघुः । १ । ८१ ।
"सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥"
तस्या उत्पत्त्यादिर्यथा,—
नारद उवाच ।
"सा का वा सुरभी देवी गोलोकादागता च या
तज्जन्मचरितं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
श्रीनारायण उवाच ।
गवामधिष्ठातृदेवी गवामाद्या गवां प्रसूः ।
गवां प्रधाना सुरभी गोलोके सा समुद्भवा ॥
सर्व्वादिसृष्टिकथनं कथयामि निशामय ।
बभूव येन तज्जन्म पुरा वृन्दावने वने ॥
एकदा राधिकानाथो राधया सह कौतुकात् ।
गोपाङ्गनापरिवृतः पुण्यं वृन्दावनं ययौ ॥
सहसा तत्र रहसि विजहार च कौतुकात् ।
बभूव क्षीरपानेच्छा तदा स्वेच्छामयस्य च ॥
ससृजे सुरभिं देवीं लीलया वामपार्श्वतः ।
वत्सयुक्तां दुग्धवतीं वत्सो नाम्ना मनोरथः ॥
दृष्ट्वा सवत्सां सुदामा रत्नभाण्डे दुदोह च ।
क्षीरं सुधातिरिक्तञ्च जन्ममृत्युजरापहम् ॥
तदुष्णञ्च पयः स्वादु पपौ गोपीपतिः स्वयम् ।
सरो बभूव पयसा भाण्डविस्रंसनेन च ॥
दैर्घ्ये च विस्तृते चैव परितः शतयोजनम् ।

गोलोके सुप्रसिद्धश्च स च क्षीरसरोवरः ॥
गोपिकानाञ्च राधायाः क्रीडावापी बभूव सा।
रत्नेन रचिता तूर्णं भूता वापीश्वरेच्छया ॥
बभूवुः कामधेनूनां सहसा लक्षकोटयः ।
तावन्तो हि च वत्साश्च सुरभीलोमकूपतः ॥
तासां पुत्राः प्रपौत्राश्च सम्बभूवुरसंख्यकाः ।
कथिता च गवां सृष्टिस्तया च पूरितं जगत् ॥
पूजाञ्चकार भगवान् सुरभ्याश्च पुरा मुने ।
ततो बभूव तत्पूजा त्रिषु लोकेषु दुर्लभा ॥
दीपान्वितापरदिने श्रीकृष्णस्याज्ञया हरेः ।
बभूव सुरभीपूजा धर्म्मवक्त्रादिति श्रुतम् ॥
ध्यानं स्तोत्रं मूलमन्त्रं यद्यत् पूजाविधिक्रमम् ।
वेदोक्तञ्च महाभाग निबोध कथयामि ते ॥
ॐ सुरभ्यै नम इति मन्त्रस्तस्याः षडक्षरः ।
सिद्धो लक्षजपेनैव भक्तानां कल्पपादपः ॥
ध्यानं यजुर्व्वेदोक्तं तत् पूज्यञ्च सर्व्वसम्मतम् ।
ऋद्धिदं वृद्धिदञ्चैव मुक्तिदं सर्व्वकामदम् ॥
लक्ष्मीस्वरूपां परमां राधासहचरीं पराम् ।
गवामधिष्ठातृदेवीं गवामाद्यां गवां प्रसूम् ॥
पवित्ररूपां पूज्याञ्च भक्तानां सर्व्वकामदाम् ।
यया पूतं सर्व्वविश्वं तां देवीं सुरभीं भजे ॥
घटे वा धेनुशिरसि बद्धस्तम्भे गवामपि ।
शालग्रामे जले वाग्नौ सुरभीं पूजयेद्द्विजः ॥
दीपान्वितापरदिने पूर्व्वाह्णे भक्तिसंयुतः ।
यः पूजयेच्च सुरभिं स च पूज्यो भवेद्भुवि ॥
एकदा त्रिषु लोकेषु वाराहे विष्णुमायया ।
क्षीरं जहार सहसा चिन्तिताश्च सुरादयः ॥
ते गत्वा ब्रह्मलोकञ्च ब्रह्माणं तुष्टुवुस्तदा ।
तदाज्ञया च सुरभीं तुष्टाव पाकशासनः ॥
महेन्द्र उवाच ।
नमो देव्यै महादेव्यै सुरभ्यै च नमो नमः ।
गवां वीजस्वरूपायै नमस्ते जगदम्बिके ॥
नमो राधाप्रियायै च पद्मांशायै नमो नमः ।
नमः कृष्णप्रियायै च गवां मात्रे नमो नमः ॥
कल्पवृक्षस्वरूपायै सर्व्वेषां सततं परम् ।
श्रीदायै धनदायै च वृद्धिदायै नमो नमः ।
यशोदायै कीर्त्तिदायै धर्म्मदायै नमो नमः ॥
स्तोत्रश्रवणमात्रेण तुष्टा हृष्टा जगत्प्रसूः ।
आविर्ब्बभूव तत्रैव ब्रह्मलोके सनातनी ॥
महेन्द्राय वरं दत्त्वा वाञ्छितञ्चातिदुर्लभम् ।
जगाम सा च गोलोकं ययुर्देवादयो गृहम् ॥
बभूव विश्वं सहसा दुग्धपूर्णञ्च नारद ।
दुग्धाद्घृतं ततो यज्ञस्ततः प्रीतिः सुरस्य च ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं भक्तियुक्तश्च यः पठेत् ।
स गोमान् धनवांश्चैव कीर्त्तिमान् पुण्यवान् भवेत् ॥
स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
इह लोके सुखं भुक्त्वा यात्यन्ते कृष्णमन्दिरम् ॥
सुचिरं निवसेत्तत्र करोति कृष्णसेवनम् ।
न पुनर्भवनं तस्य ब्रह्मपुत्त्र भवे भवेत् ॥"
इति श्रीब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे सुरभ्युपाख्यानं नाम ४७ अध्यायः ॥

सुरभिः, त्रि, (सु + रभ + इन् ।) सुगन्धि । (यथा, मनुः । ३ । २०९ ।
"उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्च्चयेद्देवपूर्व्वकम् ॥")
कान्तम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । २ । २ ।
"निवर्त्त्य राजा दयितां दयालु-
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां
जुगोप गोरूपधरामिवोर्व्वीम् ॥")
धीरः । विख्यातः । इति धरणिः ॥

सुरभिका, स्त्री, (सुरभि + स्वार्थे कन् ।) स्वर्ण-कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरभिगन्धि, त्रि, (सुरभिर्गन्धो यस्य । "गन्धस्ये-दुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।" ५ । ४ । १३५ । इति इकारः ।) शोभनगन्धयुक्तः । इति केचित् ॥

सुरभित्रिफला, स्त्री, (सुरभिः सुगन्धिस्त्रिफला ।) सुगन्धत्रिफला । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरभित्वक्, [च्] स्त्री, (सुरभिः त्वक् यस्याः ।) वृहदेला । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरभिदारुः, पुं, (सुरभि सुगन्धि दारु यस्य । सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरभिपत्रा, स्त्री (सुरभि पत्रं यस्याः ।) जम्बू-वृक्षः । राजजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरभिबाणः, पुं, (सुरभिः साधुगन्धः बकुलादि पुष्पं वा बाणो यस्य ।) कामदेवः । इति केचित् ॥

सुरभिवल्कलं, क्ली, (सुरभि सुगन्धि वल्कलं यस्य ।) गुडत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥

सुरभिस्रवा, स्त्री,(सुरभिः सुगन्धिः स्रवो निर्य्यासो यस्याः ।) सल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरभी, स्त्री, (सुरभि + वा ङीष् ।) सुगन्धिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १२३ ॥ शल्लकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,—
"शल्लकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभी रसा ।
महेरुणा कुन्दुरुकी वल्लकी च बहुस्रवा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ह्रस्वेकारान्तसुरभिशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ गोमाता । यथा,—
"सा का वा सुरभी देवी गोलोकादागता च या ।
तज्जन्मचरितं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४७ अध्यायः ॥
(ह्रस्वेकारान्तसुरभिशब्देऽस्या विशेषविवरणं ज्ञेयम् ॥) अथ गोयात्राप्रवेशविक्रयदिनम् । तत्र तिथयः अमावस्याष्टमीचतुर्द्दशीषष्ठीभिन्नाः तत्र नक्षत्राणि रोहिणी पूर्व्वफल्गुनी पूर्व्वाषाढा पूर्व्वभाद्रपद् उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपत् श्रवणा भरणी चित्रा एतदतिरिक्तानि । योगाः व्यतीपातवैधृतिभिन्नाः । तत्र वाराः क्रूरग्रहभिन्नाः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

सुरभीरसा, स्त्री,शल्लकीवृक्षः । इत्यमरटीकायां मथुरेशः । २ । ४ । १२३ ॥

सुरभूरुहः, पुं, (सुराणां भूरुहः ।) देवदारुः । इति भावप्रकाशः ॥ (कल्पवृक्षादिश्च ॥)

सुरमृत्तिका, स्त्री,(सुरप्रिया मृत्तिका ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरमेदा, स्त्री,(सुरप्रियो मेदो यस्याः ।) महा-मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महामेदाशब्दे-ऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

सुरर्षिः, पुं, (सुरश्चासौ ऋषिश्चेति ।) देवर्षिः । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ स तु नारदतुम्बुरु-कोलाहलादिः । यथा । ब्रह्मर्षिदेवर्षिराजर्षि-महर्षिपरमर्षिकाण्डर्षिश्रुतिभेदात् सप्तप्रकार-ऋषयस्तत्र नारदाद्याः सुरर्षय उक्ता इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २४ । ६३ ।
"महानहं खं मरुदग्निवार्धराः
सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ॥"
तथाच महाभारते । १ । १ । २२७ ।
"इति राज्ञा चतुर्व्विंशन्नारदेन सुरर्षिणा ।
पुत्त्रशोकाभितप्ताय पुरा शैब्याय कीर्त्तितम् ॥")

सुरलता, स्त्री, (सुरप्रिया लता ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरला, स्त्री, (सुरान् लातीति । ला + कः ।) गङ्गा । इति हारावली ॥ नदीविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरलासिका, स्त्री, (सुरानपि लासयति आह्ला-दयतीति । लस् + णिच् + ण्वुल् । टापि अत इत्त्वम् ।) वंशीवाद्यम् । यथा,—
"सालेयिका च सालेयी सालिका सुरलासिका ॥"
इति शब्दरत्नावलीति केचित् ॥

सुरलोकः, पुं, (सुराणां लोकः ।) स्वर्गः । इत्यमरः । १।१।६॥ (यथा, भागवते ।७।१०।१३।
"कीर्त्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां
विहाय मामेष्यति मुक्तबन्धः ॥")

सुरवर्त्म, [न्] क्ली,(सुराणां वर्त्म ।) आकाशम् । इत्यमरः । १ । २ । १ ॥

सुरवल्लभा,स्त्री,(सुराणां वल्लभा ।) श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरवल्ली, स्त्री, (सुराणां वल्ली ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरवैरी, [न्] पुं, (सुराणां वैरी ।) असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ [हलायुधः ॥

सुरशत्रुः, पुं, (सुराणां शत्रुः ।) असुरः । इति

सुरशाखी,[न्]पुं,(सुराणां शाखी ।)कल्पवृक्षः । इति जटाधरः ॥

सुरश्रेष्ठा, स्त्री, (सुरेषु श्रेष्ठा ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरसं, क्ली, (शोभनो रसो यस्य ।) वोलम् । त्वचम् । गन्धद्रव्यम् इति राजनिर्घण्टः ॥ तुलसी । इति मेदिनी ॥

सुरसः, पुं,(शोभनो रसो यस्य ।) सिन्धुवारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"इन्द्राणी चेन्द्रः सुरसो निर्गुण्डी श्वेतधारकः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

सोवरस । इति राजनिर्घण्ट'॥ (पीतशाल'। अस्य पर्य्यायो यथा,—
"सुरसो बीजकश्चैव पीतशालोऽभिधीयते ॥"
इति गारुडे २०८ अध्याय ॥
तुलसीविशेष'। अस्य गुणा यथा,—
"हिक्काकासविषश्वासपार्श्वशूलविनाशन ।
पित्तक्षत्कफवातघ्न' सुरस पूतिगन्धनुत् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने। २७ अध्याय' ॥
"कफानिलविषश्वासकासदौर्गन्ध्यनाशन ।
पित्तक्षत् पार्श्वशूलघ्नः सुरस' समुदाहृत. ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याय' ॥)

सुरस', त्रि,(शोभनो रसो यस्य ।) स्वादु । इति मेदिनी ॥ सुन्दररसयुक्तश्च । (यथा, बृहत्-सहितायाम् । ५४ । १०३ ।
"तस्या प्रभूत सुरसञ्च तोयं
क्षाथवा यत्र च रक्तमृत् वा ॥")

सुरसद्म, [न्]क्ली,(सुराणा सद्म ।) स्वर्ग' । इति हलायुध ॥ (देवगृहम् । यथा, कथासरित्-सागरे । ९३ । ८३ ।
"एत मोक्ष प्रयातेति वदन्त्यामिव दूरत ।
वाताक्षिप्तसमुत्क्षिप्तै' सुरसद्मध्वजांशुकै ॥")

सुरसम्भवा, स्त्री, (सुरप्रिय सम्भवो यस्या ।) आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरसरित्, स्त्री,(सुराणा सरित् ।) गङ्गा । इति हलायुध ॥ (यथा, रघु । २ । ७५ ।
"सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ॥")

सुरसर्षपक , पु,(सुरप्रिय सर्षप । तत कम् ।) देवसर्षप । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुरसा, स्त्री, (शोभनो रसो यस्या' ।) तुलसी। यथा । सुरसा स्त्री तु पर्णासे । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्णासे तु नपु सकम् । इति मुद्राङ्कित-मेदिनी ॥ पर्णासे पु नपु सकम् । इति हस्ताक्षर-मेदिनी ॥ सुरसस्तु त्रिषु स्वादौ पर्णासे न नपु-सकम्। इति च कस्याश्चिन्मेदिन्या पाठ ॥*॥ रास्ना। इत्यमर । २ । ४ । ११४ ॥ मिश्रेया। इति शब्दचन्द्रिका ॥ ब्राह्मी । इति रत्नमाला॥ महाशतावरी । इति राजनिर्घण्ट ॥ दुर्गा। इति केचित् ॥ नागमाता । इति मेदिनी ॥ यथा,—
"ततो देवा सगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च परमर्षय' ।
अब्रुवन् सूर्य्यसङ्काशा सुरसा नागमातरम् ॥
अय वातात्मज. श्रीमान् प्लवते सागरोपरि ।
हनूमान्नाम तस्य त्व मुहूर्त्त विघ्नमाचर ॥
राक्षसं रूपमास्थाय सुघोर पर्व्वतोपमम् ।
दंष्ट्रा कराल पिङ्गाक्ष वक्त्र कृत्वा नभस्पृशम् ॥
बलमिच्छामहे ज्ञातु भूयश्चास्य पराक्रमम् ।
त्वा विजेष्यत्युपायेन विषाद' वा गमिष्यति ॥"
इति वाल्मीकीये रामायणे सुन्दराकाण्डे१ सर्ग ॥
नदीभिद' । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १९ अध्याय ॥ (अप्सरोविशेषः । यथा, महा-भारते । १ । १२३ । ६० ।
"पुण्डरीका सुगन्धा च सुरसा च प्रमाथिनी॥"

राक्षसीविशेष' । तद्विषयको मन्त्रो यथा,—
"हिमवदुत्तरे कूले सुरसा नाम राक्षसी ।
तस्या नूपुरशब्देन विशल्या गुर्व्विणी भवेत् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने ५१ अध्याये॥)

सुरसाष्ट', पु , वृक्षगणविशेष । यथा,—
"निर्गुण्डी तुलसी ब्राह्मी बृहती कण्टकारिका
पुनर्नवेति मुनिभिः सुरसाष्ट. प्रकीर्त्तित ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरसिन्धु', पुं, (सुराणा सिन्धु ।) गङ्गा। इति केचित् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।१८।६२।
"निवसन्ति च देशेऽपि सुरसिन्धुसमाश्रिते॥")

सुरसुन्दरी, स्त्री, (सुराणा सुन्दरी रमणी सुरेषु सुन्दरी इति वा ।) अप्सरस । दुर्गा। इति केचित्॥योगिनीविशेष । तद्विवरण योगिनी-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (सुरस्त्री । यथा,किराते।५।२८।
"अस्मिन् रतिश्रमनुदश्च सरोजवाता'
स्मर्त्तुं दिशन्ति न दिव सुरसुन्दरीभ्य ॥")

सुरा, स्त्री, (सु अभिषवे+क्रन् । स्त्रियां टाप्। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वल । २ ।२४ । यद्वा, सुष्ठु रायन्त्यनयेति। सु+रै शब्दे+"आतश्चोप-सर्गे । ३ । ३ । ११६ । इत्यङ् । टाप् ।) चषकम् । मद्यम् । इति मेदिनी ॥ अस्या पर्य्यायगुणादि मदिराशब्दे मद्यशब्द च द्रष्टव्यम् । सुराया विशेषगुणा यथा,—
"कृशाना सक्तमूत्राणा ग्रहण्यर्शोविकारिणाम्
सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥"
इति राजवल्लभ ॥
तत्पानप्रायश्चित्त यथा,—
"ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पग ।
सेतु दृष्ट्वा विशुध्यन्ते तत्सयोगी च पञ्चम ।
ततो धेनुशत दद्यात् ब्राह्मणानान्तु भोजनम्॥"
इति गारुडे २२६ अध्याय. ॥ * ॥
तत्पाने शुक्राचार्य्यशापो यथा,—
"सुरापानाद्वञ्चना प्रापयित्वा
सञ्ज्ञानाश चैनमस्यातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचञ्चापि तथापि रूप
पीत तथा सुरया मोहितेन ॥
समन्युरुत्थाय महानुभाव-
स्तदोशना विप्रहित चिकीर्षु ।
काव्य' स्वय वाक्यमिद जगाद
सुरापान प्रति वै जातशङ्क ॥
यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चित्
मोहात् सुरा पास्यति, मन्दबुद्धि. ।
अपेतधर्म्मा ब्रह्महा चैव स स्यात्
अस्मिन् लोके गर्हित स्यात् परे च ॥
मया चेमा विप्रधर्म्मोक्तसीमा
मर्य्यादा वै स्थापिता सर्व्वलोके ।
सन्तो विप्रा शुश्रुवांसो गुरूणा
देवा दैत्याश्चोपशृण्वन्तु सर्व्वे ॥"
इति महाभारते । १ । ७६ । ५९—६२ ॥
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याना त्रिविधसुरापानप्राय-श्चित्तादि यथा,—
"सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।
तया स्वकाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः॥
गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।
पयो घृत वा मरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥
कणान् वा भक्षयेदब्द पिण्याक वा सकृन्निशि।
सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी॥
सुरा वै मलमन्नाना पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरा पिबेत् ॥
गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्व्वा न पातव्या द्विजोत्तमै' ॥
यक्षरक्षपिशाचान्न मद्य मास सुरासवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्य देवानामश्नता हवि. ॥
अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।
अकार्य्यमन्यत् कुर्य्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः॥
यस्य कायगत ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ।
तस्य व्यपैति ब्राह्मण्य शूद्रत्वञ्च स गच्छति ॥
एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृति' ॥
इति मानवे ११ । ९१—९८ ॥
सौत्रामणियज्ञेऽपि तत्पाननिषेधो यथा,—
"यद्घ्राणभक्षो विहित. सुराया-
स्तथा पशोरालभन न हिसा ।
एव व्यवाय. प्रजया न रत्यै
इम विशुद्ध न विदु स्वधर्म्मम् ॥"
इति श्रीभागवते । ११ । ५ । १३ ॥ * ॥
"यस्मात् सुराया घ्राणभक्ष अवघ्राण स एव विहित न पान तथा पशोरपि आलभनमेव विहित न तु हिसा । अतो न यथेष्टभक्षणाभ्य नुज्ञेत्यर्थ । व्यवायोऽपि प्रजया निमित्तभूतया न रत्यै । अतो मनोरथवादिन इम विशुद्ध स्वधर्म्म न विदुरिति ।" इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी॥ अन्यत् प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥ सुरापाने वर्णनीयानि यथा,—
सुरापाने विकलता स्खलन वचने मतौ ।
लज्जा मानच्युति प्रेमाधिक्य रक्ताक्षता भ्रम'॥"
इति कविकल्पलताया १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥

सुरा ,[रै] पु स्त्री,धनवान् । सु शोभनो रा धन यस्येति बहुव्रीहौ कृते रैशब्दस्य रादेशेन निष्पन्न ॥

सुराकर , पु, (सुराया आकर ।) नारिकेल-वृक्ष । इति केचित् । मद्योत्पत्तिस्थानम् । यथा।
"आकरा. शुचय सर्व्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ।"
इति शुद्धितत्त्वे बौधायनवचनम् ॥

सुराङ्गना, स्त्री, (सुराणामङ्गना ।) देवपत्नी अप्सरस. ॥ इति केचित् । यथा,—
"सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्म्मिते
लसद्वितानभूषिते सलोल-विभ्रमालसम् ।
सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपन्न चामर-
स्फुरत्समीर-वीजित सदाच्युत भजामि तम्॥"
इति छन्दोमञ्जर्य्याम् २ स्तवक' ॥

सुराचार्य्य , पु, (सुराणामाचार्य्यः ।) बृहस्पति । इत्यमर । १ । २ । २४ ॥

सुराजकः, पुं, सुष्ठु राजते इति । राज + खल् ।) भृङ्गराजः । इति शब्दमाला ॥

सुराजा, [न्] पु, (सुष्ठु पूजितो राजा । "न पूजनात् ।" ५।४।६९ । इति न टच् ।) शोभनो राजा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (सुष्ठु राजा यस्य । सुन्दरनृपतियुक्ते देशादौ, त्रि । यथा,—
"सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ॥"
इत्यमर । २ । १३ ॥)

सुराजीवी, [न्] पु, सुरया जीवतीति । जीव + णिनिः ।) शौण्डिकः । यथा,—
"कल्यपालः सुराजीवी शौण्डिको मण्डहारकः । वारिवासः पानवणिक् ध्वजो ध्वज्यासुतीवलः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा याज्ञवल्क्यः । १ । १६४ ।
"चैलधावसुराजीविसहोपपतिवेश्मनाम् ॥")

सुरापः, (त्रि, सुरां पिबतीति । पा + कः ।) सुरापानकर्त्ता । यथा,—
"ब्रह्महा जायते यक्ष्मी सुरापः श्यावदन्तकः । सुवर्णहारी कुनखी दुश्चर्म्मा गुरुतल्पगः ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

सुरापगा, स्त्री, (सुराणाम् आपगा ।) गङ्गा । इति जटाधरः ॥ (यथा, किराते । ५ । ४० ।
"इह सनियमयोः सुरापगायाः
मुषसि सयावकसव्यपादलेखा ।
कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ॥")

सुरापाणाः, पु, भूम्नि, (सुरा पानं येषाम् । "पानं देशे ।" ८।४।९ इति णत्वम् ।) पूर्व्वदेशस्थाः । यथा । सुरापाणाः प्राच्याः । इति सक्षिप्तसार-टीकायां गोयीचन्द्रः ॥

सुरापा(णा)नं, क्ली, (सुराया पानम् । "वा भावकरणयोः ।" ८ । ४ । १० । इति विभाषया णत्वम् ।) मद्यपानम् । यथा,—
"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः ससर्गश्चापि तैः सह ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
अवद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

सुराभागः, पु, (सुराया भागः ।) सुराया अग्रभागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरामण्डः, पु, (सुराया मण्डः ।) सुराया अग्रभागः । तत्पर्य्यायः । कारोत्तरः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४३ ॥ कारोत्तमः ३ । इति तट्टीका ॥ कालोत्तरः ४ सुराभागः ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुरारिः, पु, (सुराणाम् अरिः ।) असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ८ ।
"प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रं
शरैर्मदीयैः कतमः सुरारिः ।
बिभेतु मोघीकृतबाहुवीर्य्यः
स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥")

सुरारिहन्ता, [ऋ] पु, (सुरारीणां हन्ता ।) विष्णुः । यथा,—
"मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु-
र्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

सुरार्हं, क्ली, (सुरान् अर्हतीति । अर्ह + अण् ।) हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णम् । इति केचित् ॥

सुरालयः, पुं, (सुराणाम् आलयः ।) सुमेरुः । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ स्वर्गः । यथा गारुडे ।
"गङ्गां येऽवगाहन्ते विधिना च नराधिप । चतुर्युगसहस्रं ते न पतन्ति सुरालयात् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(देवमन्दिरम् । यथा, भागवते । ७।१५। ४९ ।
"पूर्त्तं सुरालयारामकूपाजीव्यादिलक्षणम् ॥"
सुराया आलयः ।) सुरानिलयश्च ॥

सुराष्ट्रः, पु, (शोभनं राष्ट्रं यस्य ।) देशविशेषः । सुरत् इति ख्यातः । स तु भारतवर्षस्य प्रतीच्यां दिशि वर्त्तते । इति सौराष्ट्रिकशब्द-टीकायां भरतः ॥ (यथा महाभारते । ३।८८।१८ ।
"सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥")
श्रीरामचन्द्रस्य परिवारविशेषः । स तु श्रीरामयन्त्रे पद्मदलमध्यतः पूज्यः । यथा, अगस्त्य-संहितायाम् ।
"धृष्टं जयन्तं विजयं सुराष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनम् । अकोपं धर्म्मपालाख्यं सुमन्त्रं दलमध्यतः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सुराष्ट्रजं, क्ली, (सुराष्ट्रे जायते इति । जन् + डः ।) तुवरिका । इत्यमरः ।२।४।१३१॥ अस्य पर्य्यायो यथा,—
"सौराष्ट्री तुवरी काङ्क्षी मृतालकसुराष्ट्रजे । आढकी चापि साख्याता मृत्स्ना च सुरमृत्तिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुराष्ट्रजः, पु, (सुराष्ट्रे जायते इति । जन् + डः ।) कृष्णमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विषभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तद्देशजाते, त्रि ॥

सुराष्ट्रजा, स्त्री, (सुराष्ट्रे जायते इति । जन् + डः । टाप् ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुवरीशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)

सुराह्वः, पु, (सुरस्य आह्वा आख्या यस्य ।) देवदारुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्वचित् क्लीं । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"सुरदारु द्रुकिलिमं सुराह्वं भद्रदारु च । देवकाष्ठं पीतदारु देवदारु च दारु च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
हरिद्रुवृक्षः । मरुवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरि, [रै] त्रि, (सु शोभनं राः धनं यस्य ।) शोभनधनवत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सुरुङ्गः, पु, शोभाञ्जनः । इति शब्दमाला ॥

सुरुङ्गा, स्त्री, सुरङ्गा । सीँध इति सुरङ्ग इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । सन्धिला २ सन्धि ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४९ । ११ ।
"ज्ञात्वा तु तद्गृहं सर्व्वमादीप्य पाण्डुनन्दनाः । सुरुङ्गां विविशुस्तूर्णं मात्रा सार्द्धमरिन्दमाः ॥")

सुरुङ्गाहिः, पुं, (सुरुङ्गायामहिरिव ।) चौर-विशेषः । यथा,—
"कुलभिलः सुरुङ्गाहिरथश्चौरः सुरङ्गयुक् ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

सुरूपं, क्ली, (सु शोभनं रूपमस्य ।)तूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरूपः, त्रि, (सु सुन्दरं रूपमस्य ।)शोभनरूप-विशिष्टः । यथा,—
"सुन्दरं रुचिरं चारु मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् । कान्तं मनोरमं रुच्यं सुषमं साधु शोभनम् ॥ वल्गु हारि सुरूपाभिरूपदिव्यमनोहरम् ॥"
इति जटाधरः ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ५८ । ४० ।
"साम्बश्च गदाहस्तः प्रद्युम्नश्चापभृत् सुरूपश्च ॥")
विद्वान् । यथा,—
"विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुधः । व्यक्तो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः सख्यावान् पण्डितः कविः ॥ धीमान् सूरिः कृती कृष्टिलब्धवर्णो विचक्षणः । प्राप्तरूपसुरूपाभिरूपदूरदृशा मता ॥"
इति जटाधरः ॥
सुरूपा यथा । नकुलः १ पुरूरवाः २ अश्विनी-कुमारौ ३ नलकूवरौ ४ कन्दर्पः ५ साम्बः ६ । इति कविकल्पलता ॥

सुरूपा, स्त्री,(सु शोभनं रूपं यस्याः ।) शालपर्णी । भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरूहकः, पु, गर्दभाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुरेज्यः, पु, (सुराणाम् इज्यः ।) बृहस्पतिः । इति केचित् ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । २३ ।
"विष्णुः सुरेज्यो बलभिद्धुताश-
स्त्वष्टोत्तरप्रोष्ठपदाधिपश्च ॥")

सुरेज्या, स्त्री, (सुराणामिज्या ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुरेन्द्रः, पु,(सुरेषु इन्द्रः ऐश्वर्य्यशाली ।) इन्द्रः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ८।७।३१ ।
"न ते गिरित्राखिललोकपाल-
विरिञ्चवैकुण्ठसुरेन्द्रगम्यम् ॥"
लोकपालः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, रघुः । ३ । ११ ।
"सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्
प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ॥"
तथाच मनुः । ७ । ५ ।
"यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्म्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्व्वभूतानि तेजसा ॥")

सुरेन्द्रजित्, पुं, (सुरेन्द्र देवराज जितवानिति। जि+क्विप्। तुगागमश्च।) गरुडः। इति हलायुधः॥ इन्द्रजिच्च॥
सुरेभ, क्ली, (सु+रेभ+अच्।) रङ्गम्। इति त्रिकाण्डशेष॥
सुरेवट, पु, रामपूग। इति त्रिकाण्डशेषः॥
सुरेश्वर, पु, (सुराणामीश्वर।) रुद्र। इति जटाधर॥ (यथा, मात्स्ये। ५। २९—३०।
'अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवत।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वर॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजित।
एते रुद्रा समाख्याता एकादश गणेश्वराः॥"
इन्द्रः। यथा, रघु। ३। ६४।
"नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषु
प्रियंवद प्रत्यवदत् सुरेश्वरम्॥"
देवश्रेष्ठे, त्रि। यथा, भागवते। ४। १५। ८।
"ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवै सहासृत्य सुरेश्वरै।
वैण्यस्य दक्षिणे हस्ते दृष्ट्वा चिह्न गदाभृत।
पादयोररविन्दञ्च त वै मेने हरेः कलाम्॥"
सुरेश्वराचार्य्यः। यथा, पञ्चदशी। ६। १९०।
"अन्योन्याध्यासमत्रापि जीवकूटस्थयोरिव।
ईश्वरब्रह्मणो सिद्ध कृत्वा ब्रूते सुरेश्वरः॥")
सुरेश्वरी, स्त्री, (सुराणामीश्वरी।) स्वर्गगङ्गा। इति शब्दरत्नावली॥ दुर्गा च॥
सुरेष्ट, पु, (सुराणामिष्ट।) शिवमल्ली। शाल। सुरपुन्नाग। इति राजनिर्घण्ट॥
सुरेष्टा, स्त्री, (सुराणामिष्टा।) ब्राह्मी। इति राजनिर्घण्ट॥
सुरोत्तम, पु, (सुरेषु उत्तम।) सूर्य्य। इति केचित्॥ देवश्रेष्ठश्च॥ (यथा, महाभारते। ३। ५६। ७।
"विप्रिय ह्याचरन् मर्त्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति त्राहि मामनवद्याङ्गि! वरयस्व सुरोत्तमान्॥"
सुरोत्तर, पु, (सुरेषु तत्पूजनेषु उत्तरः श्रेष्ठ।) चन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
सुरोद, पु, (सुरा उदक यस्य। उत्तरपदस्येतुग्-दकस्योदादेश।) सुरासमुद्र। इति जटाधर॥ (यथा, भागवते। ५। १। ३३।
"क्षारोदेक्षुरसोद सुरोद घृतोद-क्षीरोद-दधिमण्डोद-शुद्धोदा सप्त जलधय॥")
सुलक्षणा, स्त्री, (सुशोभन लक्षण यस्या।) उमा-सखीविशेष। इति शब्दमाला॥ सुन्दरलक्षणयुक्ते, त्रि॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १५। ६८।
"तच्छ्रुत्वा व्यसृजत् राजा सोऽथ प्रत्ययितान् द्विजान्।
गत्वा सुलक्षणा सा वा न वेत्यालोचयतामिति॥
सुलभ, त्रि, सुखेन लभ्यते इति। सु+लभ+खल्। "न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्।" ७।१।६८। इति नुमागमो न।) सुखलभ्यः। अनायासप्राप्य। यथा, आह्निकतत्त्वे।
"सुलभ सकल पुण्य यज्ञदानादिज फलम्।
गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभ पितृतर्पणम्॥"
सुलभा, स्त्री, (सुखेन लभ्यते इति। लभ+खल्। टाप्।) माषपर्णी। धूम्रपत्रा। इति राजनिर्घण्टः॥
सुलोचन, पु, (शोभने लोचने यस्य।) हरिणः। इति राजनिर्घण्ट॥ दुर्य्योधन। इति केचित्॥ (धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः। यथा, महाभारते १। ६७। ९४।
"विविंशतिर्विकर्णश्च जलसन्ध सुलोचन॥")
सुन्दरचक्षुर्युक्ते, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ३। ५५। १३।
"अतीवसुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम्।
आक्षिपन्तीमिव च भा शशिन स्वेन तेजसा॥"
सुलोचना, स्त्री, (शोभने लोचने यस्याः।) माधवराजपत्नी। यथा,—
माधव उवाच।
"श्रीमद्विक्रमभूभर्त्तु पुत्त्रोऽह माधवाह्वय।
सर्व्वभावैर्भविष्यामि वशगस्तव सुन्दरि।॥
चन्द्रकलोवाच
समुद्रपारे तरुणपुरन्दरपुरोपमा।
शङ्खद्वीपेऽस्ति विख्याता दीव्यन्ती संज्ञया पुरी॥
गुणाकराह्वयस्तत्र राजा श्रेष्ठो महायशाः।
सुशीला नाम तद्भार्य्या सर्व्वलक्षणसंयुता॥
सुलोचनाह्वया कन्या वीर तत्कुक्षिसम्भवा।
गृहाण ता विवाहेन स्वर्गभोग यदीच्छसि॥"
इत्युपक्रम्य।
"तत शुभे क्षणे तस्मिन् पृष्ठमारुह्य वाजिन।
प्रचेष्टाख्येन भृत्येन विलङ्घ्य जलधि ययौ॥
ततो गन्धर्व्वविधिना स राजतनय सुधीः।
चक्रे विवाह ता कन्या तत्रैव प्राप्तकौतुक॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ५ अध्यायः॥
सुलोमशा, स्त्री, (शोभना लोमशा।) काकजङ्घा। इति राजनिर्घण्ट॥ शोभनलोमयुते, त्रि॥
सुलोमा, स्त्री, (सुष्ठु लोमान्यस्याः। डाप्।) ताम्रवल्ली। मासच्छदा। इति राजनिर्घण्ट॥
सुलोहक, क्ली, (सुष्ठु लोहमिव। कन्।) पित्तलम्। इति हेमचन्द्र॥
सुलोहिता, स्त्री, (सुष्ठु लोहिता।) अग्निजिह्वाविशेष। इति शब्दमाला॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि। १। २। ४।
"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः॥"
सुन्दररक्तवर्णे, पु॥ तद्वति, त्रि॥
सुवक्त्र, पु, (सुष्ठु वक्त्र यस्मात्।) वनवर्व्वरी। इति राजनिर्घण्ट॥ सुन्दरानने, त्रि॥ (यथा, महाभारते। १४। ८। १६।
"उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे॥")
सुवचन, क्ली, (सुष्ठु वचनम्॥) शोभनोक्ति। तत्पर्य्याय। सुप्रलाप २। इत्यमरः। १।६।१७॥ (यथा, उत्तरचरिते। १ अङ्के।
"म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि।
एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि
कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि॥")
सुवचनी, स्त्री, (सुष्ठु वचन यस्याः। टित्त्वात् ङीप्। एतदाराधनया आराधयितुर्वाक्यसाफल्यात्तथात्वम्।) देवीविशेष। विप्रादिस्त्रियो यस्या. पूजा मन्वते कुर्व्वन्ति च। आचारमार्त्तण्डे शुभसूचनीति वर्त्तते॥
सुवचा., [स्] त्रि, (सुष्ठु वचो यस्य।) वाग्मी। इति जटाधर॥
सुवन, पु, (सूते विश्वमिति। सू+"भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि।" उणा० २।८०। इति क्युन्।) सूर्य्यः। अग्नि। इत्युणादिकोष॥ चन्द्र। इति केचित्॥
सुवर्चक:, पु, स्वर्ज्जिकाक्षार। इति जटाधर॥
सुवर्चला, स्त्री, सूर्य्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेष॥ अतसी। इति रत्नमाला॥ सूर्य्यमुखीपुष्पम्। इति केचित्। आदित्यभक्ता। (अस्या पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—
"सुवर्चला सूर्य्यभक्ता वरदावदरापि च।
सूर्य्यावर्त्ता रविप्रीतापरा ब्रह्मसुदुर्लभा॥
सुवर्चला हिमा रूक्षा स्वादुपाका सरा गुरुः।
अपित्तला कटुः क्षारा विष्टम्भकफवातजित्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
ब्राह्मी। इति राजनिर्घण्ट॥ देशविशेषे, पु॥
सुवर्च्चा, [स्] त्रि, शोभनतेजोविशिष्ट। शोभन वर्च्चो यस्येति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न॥(यथा, महाभारते। ३। ५३। ७।
"त स भीम प्रजाकामस्तोषयामास धर्म्मवित् महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्च्चसम्॥"*
पु, धृतराष्ट्रपुत्रविशेष। १। ६७। १०१।
"दृढहस्त सुहस्तश्च वातवेगसुवर्च्चसौ॥")
सुवर्च्चिक, पु, स्वर्जिकाक्षारः। इति राजनिर्घण्ट॥ (यथा,—
"कथित स्वर्ज्जिकाभेदो विशेषज्ञै सुवर्च्चिक॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
सुवर्च्चिका, स्त्री, जतुका। इति राजनिर्घण्ट.॥ (स्वर्ज्जिकाक्षार। अस्या पर्य्यायो यथा,—
"कापोत स्वर्ज्जिका स्वर्ज्जिः सर्ज्जका च सुवर्च्चिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
तथास्या गुणा।
"सुवर्च्चिका स्वर्ज्जिकावत् बोद्धव्या गुणतो जनै॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
सुवर्च्ची, [न्] पु, स्वर्ज्जिकाक्षार इति राजनिर्घण्टः॥
सुवर्णं, क्ली, (शोभनो वर्णो यस्य।) धातुविशेषः। सोना इति भाषा। तत्पर्य्याय। स्वर्णम् २ कनकम् ३ हिरण्यम् ४ हेम ५ हाटकम् ६ तपनीयम् ७ शातकुम्भम् ८ गाङ्गेयम् ९ भर्म्म १० कर्व्वुरम् ११ चामीकरम् १२ जातरूपम् १३

महारजतम् १४ काञ्चनम् १५ रुक्मम् १६ कार्त्तस्वरम्१७ जाम्बूनदम्१८ अष्टापदम्१९। इत्यमरः। २। ९। ९४॥ शातकौम्भम् २० भर्म्मम्२१ कर्व्वरम्२२ कर्व्वुरम्२३ रुक्मम्२४। इति तट्टीका॥ भद्रम् २५ भूरि २६ पिञ्जरम् २७ द्रविणम् २८ गैरिकम् २९ चाम्पेयम् ३० मरुः३१ चन्द्रः३२ कलधौतम्३३। इति जटाधरः॥ अभ्रकम्३४ अग्निवीजम्३५लोहवरम् ३६ उद्धसारुकम् ३७ स्पर्शमणिप्रभवम् ३८ मुख्यधातु ३९। इति शब्दरत्नावली॥ उज्ज्वलम् ४० कल्याणम् ४१ मनोहरम् ४२ अग्निवीर्य्यम् ४३ अग्नि ४४ भास्करम् ४५ पिञ्जानम् ४६ अपिञ्जरम् ४७ तेजः ४८ दीप्तम्४९ अग्निभम् ५० दीप्तकम् ५१ मङ्गल्यम् ५२ सौमञ्जकम्५३ अङ्गारम् ५४ जाम्बवम् ५५ आग्नेयम् ५६ निष्कम् ५७ अग्निशिखम् ५८। अस्य गुणाः। स्निग्धत्वम्। कषायत्वम्। तिक्तत्वम्। मधुरत्वम्। दोषत्रयध्वंसनत्वम्। शीतत्वम्। स्वादुत्वम्। रसायनत्वम्। रुचिकारित्वम्। चक्षुष्यत्वम्। आयुष्यदत्वम्। प्रज्ञावीर्य्यबलस्मृतिकरत्वञ्च। तद्धारणस्य गुणाः। कान्तिदुरितक्षयश्रीकारित्वम्॥ * ॥ तत्परीक्षादि यथा,—

"दाहेऽतिरक्तमथ यच्च सितं छिदायां
काश्मीरकान्ति च विभाति निकाषपट्टे।
स्निग्धञ्च गौरवमुपैति च यत्तुलायां
जानीत देवकनकं मृदु रक्तपीतम्॥
तत्रैकं रसवेधजं तदपरं जातं स्वयं भूमिजं
किञ्चान्यद्बहुलोहसङ्करभवं चेति त्रिधा काञ्चनम्।
तत्राद्यं कलपीतरक्तमपरं रक्तं ततोऽन्यद्यथा
गौराभं तदिति क्रमेण गदितं स्यात् पूर्व्वपूर्व्वोत्तमम्॥"

इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥

अपि च सुवर्णस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः।

"पुरा निजाश्रमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम्।
पत्नीर्विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसम्पन्नयौवनाः॥
कन्दर्पदर्पविध्वस्तचेतसा जातवेदसः।
पतितं तद्धरापृष्ठे रेतस्तु हेमतामगात्॥
कृत्रिमञ्चापि भवति तद्रसेन्द्रस्य वेधतः।
स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्॥
तपनीयं कलधौतं गाङ्गेयं भर्म्म काञ्चनम्।
चामीकरं शातकुम्भं तथा कार्त्तस्वरञ्च तत्॥
जाम्बूनदं जातरूपं महारजतमित्यपि।
दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम्॥
तारशुल्वोऽभिहतं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत्॥"

सत् उत्तमम्।

"तच्छ्वेतं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम्।
दाहे छेदेऽसितं श्वेतं कषे त्याज्यं लघुस्फुटम्॥"

दलं दोषतः इति लोके। स्फुटं यद्घनाहतं स्फुटति॥

"सुवर्णं शीतलं हृष्यं वल्यं गुरु रसायनम्।
स्वादु तिक्तञ्च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम्॥
पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम्।
हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत्।
विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित्॥
बलं सवीर्य्यं हरते नराणां
रोगव्रजं पोषयतीह काये।
असौख्यकार्य्येव सदा सुवर्ण-
मशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्य्यात्॥
असम्यङ्मारितं स्वर्णं बलं वीर्य्यञ्च नाशयेत्।
करोति रोगान्मृत्युञ्च तद्धन्याद्यत्नतस्ततः॥"

इति भावप्रकाशः॥ * ॥

अथ सुवर्णकरणम्।

"मध्वाज्यं गुडताम्रञ्च करेणामाक्षिकं रसम्।
धमनाच्च भवेद्रौप्यं सुवर्णकरणं शृणु॥
पीतं धुस्तूरपुष्पञ्च सीसकञ्च पलं मतम्।
पाठा लाङ्गलशाखा च मूलमावर्त्तनाद्भवेत्॥"

इति गारुडे १८८ अध्यायः॥ * ॥

अपि च।

श्रीशङ्कर उवाच।

"आनीय पारदं देवि स्थापयेत् प्रस्तरोपरि।
तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्व्वबन्धमयात्मकम्॥
साष्टसहस्रं देवेशि प्रजपेत् साधकाग्रणीः।
स्वयम्भुपुष्पसंयुक्ते वस्त्रे चारुणसन्निभे॥
संस्थाप्य पारदं देवि मृत्पात्रे युगले शिवे।
पुष्पयुक्तेन सूत्रेण बध्नीयात् बहुयत्नतः॥
मृत्तिकया रजेनैव धान्यस्य परमेश्वरि।
लेपयेद्बहुयत्नेन रौद्रे शुष्काणि कारयेत्॥
पुनश्च लेपयेद्धीमान् ततो वह्नौ विनिक्षिपेत्।
अष्टमीनवमीरात्रौ क्षिपेन्नैव सुरेश्वरि॥
अथवा परमेशानि मृत्पात्रे स्थापयेद्रसम्।
वन्हीरसेन तद्द्रव्यं शोधयेद्बहुयत्नतः॥
छतनारीरसेनैव तथैव शोधनं चरेत्।
एवं कृते तु गुटिका यदि स्यात् दृढबन्धनम्॥
धुस्तूरञ्च समानीय मध्ये शून्यञ्च कारयेत्।
कृष्णाख्यातुलसीयोगे तथा घृतकुमारिका॥
एवं कृते वह्नियोगे भस्मसात् जायते किल।
भस्मयोगे भवेत् स्वर्णं धनदायाः प्रसादतः।
विवर्णं जायते द्रव्यं यदि पूजां न चाचरेत्॥"

इति मातृकाभेदतन्त्रे ५ पटलः॥ * ॥

अस्य धार्य्यत्वं सर्व्वदेवतात्मकत्वञ्च यथा, रामायणे महाभारते च परशुरामं प्रति वशिष्ठवाक्यम्।

'सर्व्वरत्नानि निर्मथ्य तेजोराशिं समुत्थितम्।
सुवर्णमेभ्यो विप्रेन्द्र रत्नं परमनुत्तमम्॥
एतस्मात् कारणाद्देवगन्धर्व्वोरगराक्षसाः।
मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत्॥"

तथा।

"तस्मात् सर्व्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतम्॥"

तथा।

"अग्निर्व्वै सकला देवाः सुवर्णञ्च तदात्मकम्।
तस्मात् सुवर्णं ददता दत्ताः स्युः सर्व्वदेवताः॥"

तस्मात्तत् पदादौ न धार्य्यं देवतात्मकत्वात्। इति शुद्धितत्त्वम्॥ * ॥ तद्दानफलं यथा,—

अम्बरीष उवाच।

"न सुवर्णं विना दानं तिलैर्व्वा मुनिसत्तम।
कस्मात् पवित्रमित्युक्तं भवानेतत् ब्रवीतु मे॥

वशिष्ठ उवाच।

अत्र ते कथयिष्यामि इतिहासं पुरातनम्।
जामदग्न्यस्य रामस्य मुनिभिः सह पार्थिव॥
त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं मुनीन् पप्रच्छ पार्थिव।
कृत्वा तु कृपयाविष्टो निःक्षत्रां भार्गवः पुरा॥

राम उवाच।

क्रोधादिदं कृतं कर्म्म मया मुनिवरोत्तमाः।
कथं कस्माद्विमुच्येऽहं पापात् क्षत्रवधादतः॥
इत्युक्ता धर्म्मतत्त्वज्ञाः पापानां पावनं परम्।
दानञ्चेह सुवर्णस्य ते तमूचुर्म्महर्षयः॥
एतत् पवित्रमतुलं सम्भूतमिह शुश्रुम।
शम्भोर्वीर्य्यात् परं तेजो ह्यपत्यं जातवेदसः॥
सहजं कार्त्तिकेयस्य रुद्रशुक्रसमुद्भवम्।
पवित्रं यत् सुरैः सर्व्वैर्धार्य्यन्ते मुकुटादिभिः।
अग्निस्तु देवताः सर्व्वाः प्रोच्यन्ते सर्व्वदेवताः।
तस्मात् सुवर्णं ददता सुवर्णञ्च तदात्मकम्॥
दश पूर्व्वापरांश्चैव प्रोवाचेदं बृहस्पतिः।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नरकात्तारयन्ति ते॥
सर्व्वान् कामान् प्रयान्त्येते पितामहसुतोऽब्रवीत।
मरीचिर्भगवान् पूर्व्वं ये प्रयच्छन्ति काञ्चनम्॥
यः सुवर्णं नरो नित्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति।
स चिरं विरजा विद्वान् देववद्दिवि मोदते॥
सर्व्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम्।
हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम्॥
विद्यमानं सुवर्णं तु यो लोभान्न प्रयच्छति।
स सदा जनपापैस्तु वेष्टितो नरकं व्रजेत्॥
कृत्वापि सुमहत् पापं जातरूपं ददाति यः।
स सद्यस्तेन पापेन मुच्यते नात्र संशयः॥
एवं ज्ञात्वा तु शुद्ध्यर्थं सुवर्णं देहि भार्गव।
तुलामारुह्य कायस्य समानमात्मनस्तथा॥
इत्युक्तो मुनिभिर्दिव्यै रामो धर्म्मभृतांवरः।
प्रादात् सुवर्णं विप्रेभ्यः ततः पापादमुच्यत॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र द्विजेभ्यो देहि काञ्चनम्
विष्वक्सेनं समुद्दिश्य यदीच्छेः शाश्वतीं गतिम्॥"

इति वह्निपुराणे तुलापुरुषदाननामाध्यायः॥ * ॥

अपि च।

"सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ * ॥

उत्सृष्टस्वर्णस्य गृहे चिरस्थापननिषेधो यथा,

'न चिरं स्थापयेद्गेहे हेम संप्रोक्षितं बुधः।
तिष्ठत् भयावहं यस्मात् शोकव्याधिकरं नृणाम्॥
शीघ्रं परस्वीकरणात् श्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम्॥"

संप्रोक्षितं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तम्। अतएव विष्णुपुराणे।

"तस्मात् सर्व्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम्
अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे॥

प्रमादात्तस्तु तन्नष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत्।
अन्यथा स्तेययुक्तः स्यात् हेम्नादत्ते विनाग्निनि”
तद्धेम ब्राह्मणायोत्सृष्टं ब्राह्मणसात्कृतं यदि चौरादिना अपह्रियते तदा तावदेव पुनरुत्सृज्य देयमिति दानसागरः ॥*॥ तत्तु अग्निदैवतम्। यथा,—
“आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व्वलौहानि वाप्यथ।”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
(अथास्य मारणविधिः।
“गलितस्य सुवर्णस्य षोडशांशेन सीसकम्।
योजयित्वा समुद्धृत्य निम्बुनीरेण मर्द्दयेत् ॥
गोलं कृत्वा गन्धचूर्णं समं दद्यात्तदुपरि।
शरावसम्पुटे कृत्वा पुटेच्चिंशद्वनोपलैः ।
एवं सुनिपुटैर्हेम नोत्थानं लभते पुनः ॥”
अस्य गुणाः ।
“कषायं तिक्तमधुरं सुवर्णं गुरु लेखनम्।
हृद्यं रसायनं वल्यं चक्षुष्यं कान्तिदं शुचि ॥
आयुर्म्मेधाध्य स्थैर्य्यवाग्विशुद्धिस्मृतिप्रदम्।
क्षयोन्मादगदार्त्तानां कुष्ठानां नाशनं परम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥*॥) हरिचन्दनम्। इति मेदिनी ॥ स्वर्णगैरिकम्। इति रत्नमाला ॥ धनम्। इति हेमचन्द्रः ॥ नागकेशरम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
सुवर्णं, पुं, क्लौ, (सुष्ठु वर्णोऽस्य।) हेम्नोऽक्षः स अशीतिरक्तिकापरिमितस्वर्णम्। तत्पर्य्यायः विस्तः २। इत्यमरः। ३।९।८६ ॥ कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम्। इति लीलावती ॥ कर्षपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (यथा,—
“विद्यात्कर्षं तथा चापि सुवर्णं कवलग्रहम् ॥”
इति गारुडे २०८ अध्याये ॥)
सुवर्णः, पुं, (शोभनो वर्णो यस्य।) स्वर्णकर्षः। यज्ञविशेषः। इति मेदिनी ॥ धुस्तूरः। इत्यमरः ॥ कणगुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ सुष्ठुवर्णे, त्रि। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। १३।६८।३३।
“वाससां सम्प्रदानेन स्वदारनिरतो नरः।
सुवर्णश्च सुवेशश्च भवतीत्यनुशुश्रुम ॥”)
सुवर्णकं, क्लौ, (सुवर्णमिव। इवार्थे कन्।) पित्तलम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थे कन्। सुवर्णम्। यथा, महाभारते। ३।८२।७५।
“तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेत् बहु सुवर्णकम् ॥”
सुष्ठु वर्णो यस्य। कन्।) सुन्दरवर्णयुक्ते, त्रि॥
सुवर्णकः, पुं, (सुष्ठु वर्णो यस्य। कन्।) आरग्वधवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२४ ॥
सुवर्णकदली, स्त्री, (सुवर्णा सुवर्णवर्णा सुन्दरवर्णा वा कदली।) कदलीविशेषः। चाँपा कला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुवर्णरम्भा २ कनकमोचा ३ पीता ४ सुवर्णमोचा ५ चम्पकरम्भा ६ सुरभिका ७ सुभगा ८ हेमफला ९ स्वर्णफला १० कनकरम्भा ११ पीतरम्भा १२ गौरी १३ गौररम्भा १४ काञ्चनकदली १५ सुरप्रिया १६। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। स्वल्पाशने दीपनकारित्वम्। तृष्णादाहनाशित्वम्। कफावहत्वम्। वृष्यकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
सुवर्णकारः, पुं, (सुवर्णं स्वर्णभूषणादिकं करोतीति। कृ + अण्।) स्वर्णकारः। इति हलायुधः ॥ सेकरा इति भाषा ॥ (यथा, मनुः। ४।२१८।
“राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्च्चसम्।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्म्मावकर्त्तिनः ॥”)
सुवर्णगैरिकं, क्लौ, (सुवर्णं सुन्दरवर्णं गैरिकम्।) गैरिकभेदः। वर्णकमाटि इति वङ्गभाषा। पीत गेरु इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वर्णधातुः २ सुरक्तकः ३ सन्ध्याभ्रम् ४ बभ्रुधातुः ५ शिलाधातुः ६। अस्य गुणाः।
गैरिकं मधुरं शीतं कषायं व्रणरोपणम्।
विस्फोटार्शोऽग्निदाहघ्नं वरं स्वर्णादिगं शुभम्॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथाच।
“गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा।
सुवर्णगैरिकं त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत् ॥
गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरन्तुवरं हिमम्।
चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुवर्णनकुली, स्त्री, (सुवर्णा नकुली।) महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः ॥
सुवर्णपुष्पः, पुं, (सुवर्णवत् पुष्पं यस्य।) राजतरुणी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। २९।१०।
“श्वेतो सुवर्णपुष्पै
पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुमुदैः ॥”)
सुवर्णप्रसरं, क्लौ, (सुवर्णस्य प्रसर इव यत्र।) एलवालुकम्। इति वैद्यकम् ॥
सुवर्णवणिक्, पुं, (सुवर्णस्य वणिक् क्रयविक्रयादिकर्त्ता।) जातिविशेषः। सोनार वेणिया इति भाषा। स तु अम्बष्ठाद्वैश्यायां जातः सध्यमवर्णसङ्करः। इति केचित् ॥ तस्य पातित्यकारणं यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे। १०।९५।
“कश्चिद्वणिग्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः।
स्वर्णचौर्य्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥”
अपि च।
“गान्धिकः शाङ्खिकश्चैव काम्यको मणिकारकः।
सुवर्णजीविकश्चैव पञ्चैते वणिजः स्मृताः ॥
अम्बष्ठाद्वैश्यपुत्त्र्यान्तु जायते गान्धिको वणिक्।
गन्धचन्दनकर्पूरादिक्रयविक्रयकारकः ॥
गान्धिकाद्वैश्यपुत्त्र्याञ्च जातः शाङ्खिको वणिक्।
शङ्खं दत्त्वा मुनिः प्रादात् शङ्खजीवी प्रकीर्त्तितः ॥
शाङ्खिक्यां गान्धिकाज्जातस्ताम्रकांस्योपजीविकः।
शाङ्खिकात् काम्यकन्यायां मणिकारः प्रजायते।
काम्यकाराच्च माणिक्यां सुवर्णजीविकोऽभवत्॥”
इति पराशरपद्धतौ भार्गवरामकृतवर्णसङ्करजातिमाला ॥
सुवर्णबिन्दुः, पुं, (सुवर्णवत् बिन्दुर्यत्र।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः ॥
सुवर्णयूथी, स्त्री, (सुवर्णवत् पीता यूथी।) पीतवर्णयूथिका। स्वर्णयूइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुगन्धा २ हेमयूथिका ३ युवतीष्टा ४ रक्तगन्धा ५ शिखण्डी ६ नागपुष्पिका ७ हरिणी ८ पीतयूथी ९ पीतिका १० कनकप्रभा ११ मनोहरा १२ गन्धाढ्या १३। अस्या गुणाः। स्वादुत्वम्। शिशिरत्वम्। शर्करार्त्तिपित्तदाहतृषानाशित्वम्। त्वग्दोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च।
“यूथिका गणिकाम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिका।
यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकं सरं लघु ॥
मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम्।
व्रणास्रमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
सुवर्णवर्णः, पुं, (सुवर्णवत् वर्णो यस्य।) विष्णुः। यथा,—
“सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी।”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
सुवर्णवर्णा, स्त्री, (सुवर्णवत् वर्णो यस्याः।) हरिद्रा। इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्णवर्णयुक्ते, त्रि ॥
सुवर्णा, स्त्री, (सुष्ठु वर्णो यस्याः।) कृष्णागुरु। इति मेदिनी ॥ वाट्यालकः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वर्णक्षीरी। हरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (हस्तिनापुरकर्त्तुर्हस्तिनो माता। यथा, महाभारते। १।९५।३४। “सुहोत्रः खलु इक्ष्वाकुकन्यामुपयेमे सुवर्णां नाम तस्यामस्य जज्ञे हस्ती य इदं हास्तिनपुरं स्थापयामास एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥”
सुवर्णाख्यः, पुं, (सुवर्णस्य आख्या आख्या यस्य।) नागकेशरः। इति रत्नमाला ॥ धुस्तूरश्च। इति कनकाह्वयशब्ददर्शनात् ॥ (तीर्थविशेषे, क्लौ। इति महाभारतम्। ३।८४।१७ ॥)
सुवर्णी, स्त्री, (सुष्ठु वर्णो यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) आखुपर्णी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या आखुपर्णीशब्दे ज्ञातव्या ॥)
सुवयाः, [स्] स्त्री, (सुष्ठु वयो यस्याः।) प्रौढा स्त्री। इति राजनिर्घण्टः ॥
सुवल्लिः, स्त्री, (शोभना वल्लिः।) सोमराजी। इत्यमरः। २।४।९५ ॥
सुवल्ली, स्त्री, (सुवल्लि + पक्षे ङीष्।) सोमराजी। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
सुवसन्तः, पुं, (शोभनो वसन्तो यत्र।) चैत्रावली इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुन्दरवसन्तकाले मुनातीगवसन्तरोगश्च ॥
सुवसन्तकः, पुं, (शोभनो वसन्तो यत्र। कप्।) वासन्ती। मदनोत्सवः। इति मेदिनी ॥
सुवहः, त्रि, (सुखेन उह्यते इति। सु + वह + खल्।) सुखवाह्यः। इति मेदिनी ॥ (सुष्ठु वहतीति। वह + अच्।) सम्यग्वहः। इति हेमचन्द्रः ॥

सुवहा, स्त्री, (सुष्ठु वहति सौगन्ध्यमिति । सु + वह + अच् ।) शेफालिका । रास्ना (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) गोधापदी । फलापर्णी । इत्यमरः ।२।४।१०॥ शल्लकी । (अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"शल्लकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभीरसा ।
महेरुणा कुन्दरुकी वल्लकी च बहुस्रवा ॥") वीणा । इति मेदिनी ॥ त्रिवृता । इति शब्दचन्द्रिका भरतश्च ॥ रुद्रजटा । हंसपदी । गन्धनाकुली । मुशली । नीलसिन्धुवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा —
"सिन्धुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः ।
नीलपुष्पी तु निर्गुण्डी शेफाली सुवहा च सा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुवासः, पुं, (शोभनो वासः ।) शोभनगन्धः । उत्तमनिवासः । इति केचित् ॥ (महादेवः । इति महाभारतम् । १३ । १७ । ११५ ॥)

सुवासिनी, स्त्री, (सुखेन वसतीति । सु + वस + णिनि ।) चिरिण्टी । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥ सुखेन वसतीति सुवासिनीति द्राविडाः । पितृकुलस्नेहात् चिरमेटति गच्छति चिरिण्टी । इट गतौ अन् मनीषादिः । सुवासिन्याः चिरिण्टी स्यात् द्वितीयवयसि स्त्रियामिति रुद्रः । चर्म्मण्टीत्येके । इति तट्टीकायां भरतः ॥

सुविद्, पुं, (सुष्ठु वेत्तीति । विद् + क्विप् ।) पण्डितः । गुणयुक्तनार्य्याम्, स्त्री । इत्यमरे सौविदल्लशब्दटीकायां रामाश्रमः ॥

सुविदः, पुं, (सुष्ठु वेत्तीति । सु + विद् + क ।) सौविदः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ राजा । इति भरतः ॥

सुविदत्, पुं, (सुष्ठु वेत्तीति । विद् + क्विप् । तमत्तीति । अत् + क्विप् ।) राजा । इत्यमरे सौविदल्लशब्दटीकायां रायमुकुटः ॥

सुविदत्रं त्रि, (सुष्ठु वेत्तीति । सु + विद् + "सुविदेः कत्रन् ।" उणा० ३ । १०८ । इति कत्रन् ।) कुटुम्बः । इत्युणादिकोषः ॥

सुविदल्लं, क्ली, अन्तःपुरम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

सुविदल्ला, स्त्री ऊढा नारी । इत्यमरे सौविदल्लशब्दटीकायां रायमुकुटः ॥

सुविधिः, पुं, (सु शोभनो विधिर्येन ।) अर्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्तमविधाने ॥

सुविनीता, स्त्री, (सुष्ठु विनीता ।) सुकरा गौः । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिशयविनयविशिष्टे, त्रि ॥

सुवीजः, पुं, (सु शोभनं वीजं यस्य ।) कलम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महादेवः । इति महाभारतम् । १३ । १७ । ३८ ॥) सुन्दरवीजे, क्ली । तद्वति, त्रि ॥

सुवीरकं, क्ली, (सु + वीर शौर्य्ये + ण्वुल् ।) सौवीराञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका । (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"सुवीरकं पार्व्वतेयं सौवीरं नीलमञ्जनम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

सुवीराम्लं, क्ली, (सुवीरं अतिशयतेजःशालि अम्लं यस्य ।) काञ्जिकम् । इति जटाधरः ॥

सुवीर्य्यं, क्ली, (सुष्ठु वीर्य्यं यस्य ।) वदरीफलम् । इति जटाधरः ॥ उत्तमवीर्य्यञ्च ॥

सुवीर्य्या, स्त्री, (सुष्ठु वीर्य्यं यस्याः ।) वनकार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वनकार्पासीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

सुवृत्तः, पुं, (शोभनो वृत्तः ।) शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, सुन्दरवर्त्तुलः ॥ (यथा, भारते । १ । १५४ । ८ ।
"पश्य बाहू सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ॥"
सुष्ठु वृत्तं चरित्रं यस्येति । सच्चरित्रः । यथा, रघुः । ८ । ७१ ।
"मयि तस्य सुवृत्त ! वर्त्तते
लघुसन्देशपदा सरस्वती ।
शृणु विश्रुतसत्त्वसार ! ता
हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥")

सुवृत्ता, स्त्री, (सुष्ठु वृत्ता ।) शतपत्री । काकलीद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवेगा, स्त्री, (सुष्ठु वेगो यस्याः ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुवेलः, पुं, (सुगता वेला समुद्रकूलं येन । यद्वा, सुष्ठु वेला स्थितिर्यस्य ।) त्रिकूटपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, अनर्घराघवे । ६ । १७ ।
"श्रुत्वा दाशरथौ सुवेलकटके साटोपमर्घधनुष्टङ्कारं परिपूरयन्ति ककुभः प्रोच्छन्ति कौचेयकान् ॥")

सुवेलः, त्रि, (शोभना वेला मर्य्यादा स्थितिर्यस्य ।) प्रणतः । शान्तः । इति मेदिनी ॥

सुवे(ष)शः, पुं (शोभना वेशा यस्य ।) श्वेतेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरवेशयुक्ते, त्रि । यथा
"सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
योनिः क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि नारद ॥"
इति महाभारतम् ॥

सुवेशी, [न्] त्रि, (सुवेशोऽस्यास्तीति । इनि ।) सुन्दरवेशयुक्तः ॥

सुव्रतः पुं, (सुष्ठु व्रतं यस्य ।) भाविकल्पीयार्हद्विशेषः ॥ वर्त्तमानकल्पीयार्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कार्त्तिकेयः । यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ७ ।
"सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीडनकप्रियः ॥") शोभनव्रतयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२४ । २७ ।
"सुव्रता चापि कल्याणी सर्व्वभूतेषु विश्रुता ।
पद्मनाभ महाभाग वासुदेवस्यानुत्तमम् ॥")

सुव्रता, स्त्री, (सुष्ठु व्रतं यस्याः ।) सुखसन्दोह्या गौः । इत्यमरः । २ । ९ । ७१ ॥ शोभनव्रता ।

इति मेदिनी ॥ वर्त्तमानकल्पीयषट्त्रिंशजिनमाता । इति हेमचन्द्रः ॥ (शटी । तत्पर्य्यायो यथा,—
"शटी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका ।
गन्धारिका गन्धवधूर्वधूः पृथुपलाशिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सुशर्म्मा [न्] पुं, राजविशेषः । इति पुराणम् ॥ निन्दितब्राह्मणविशेषः । यथा,—
"सुशर्म्मा नाम को देव किं जातीयः किमात्मकः ।
कुतस्तस्य च वै मुक्तिः केन वा यत्र हेतुना ॥
श्रीभगवानुवाच ।
सुशर्म्मा नाम दुर्म्मेधा सीमा पापात्मनामभूत् ।
अनाम्नायविदां वंशे विप्राणां क्रूरकर्म्मणाम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ८० अध्यायः ॥
सु + शॄ हिंसे — "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।" ३ । २ । ७५ । इति मनिन् ।) सुशृणाति यः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ शोभनसुखविशिष्टे, त्रि ॥

सुशल्यः, पुं (सुष्ठु दृढं शल्यं कण्टकं यस्य ।) खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खदिरशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

सुशवी, स्त्री कारवेल्लः । कृष्णजीरकः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १५५ ॥

सुशाकं, क्ली, (सुष्ठु शाको यस्मात् ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुशाकः, पुं, (सुष्ठु शाको यस्य ।) चञ्चुः । भिण्डा । तण्डुलीयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुशान्ता, स्त्री, शशिध्वजराजपत्नी । यथा, कालिकापुराणे २२ अध्याये ।
"शशिध्वजो महात्मा शशाङ्कतनयः सुरैः ।
तस्य पत्नी महादेवी विष्णुव्रतपरायणा ॥
सुशान्ता स्वामिनः प्राप्य कालेन [illegible]
नाथ कान्त जगन्नाथ [illegible]
कलि नारायण [illegible]"

सुशिखः पुं । (शोभना शिखा यस्य ।) वह्निः । इति जटाधरः ॥ उत्तमशिखायुक्ते, त्रि ॥

सुशिम्बा, स्त्री, (शोभना शिम्बा ।) मधुरशिम्बा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुन्दरकेशः । यथा, भागवते । [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ॥")

सुशीतं, क्ली (शोभनं शीतम् ।) पीतचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिशयशीतयुक्ते, त्रि ॥

सुशीतः पुं, (सु [illegible]) प्लक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुशीतलं, क्ली [illegible] इति रत्नमाला ॥ [illegible] अतिशयशीतयुक्ते, त्रि ॥ [illegible] महाभारते । [illegible]
"[illegible]
[illegible]"

सुशीता, स्त्री, (सुष्ठु शीता ।) शतपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुशीविका, स्त्री,कन्दविशेषः । वाराहीकन्द' । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुशीम ,पु,शीतगुण । इत्यमरटीकायां स्वामी॥ तद्वति, त्रि ॥

सुशील ,पु,(सु शोभन शीलमस्य ।) चोलराज. । यथा,—

"यो विष्णुदास स तु पुण्यशीलो
यश्चोलभूपः स सुशीलनामा ।
श्रावासुभौ तत्समरूपभाजौ
द्वाःस्थौ कृतौ तेन रमाप्रियेण ॥"

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ५४ अध्याय ॥

शोभनशीलविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ६ । १ । १७ ।

"सध्रीचीनो ह्यय लोके पन्थाः क्षेमोऽकुतोभय' ।
सुशीला साधवो यत्र नारायणपरायणा ॥"

शोभन शीलमिति । सच्चरित्रे, क्ली । यथा, महाभारते । ३ । २९७ । ४३ ।

"त्वया सुशीलव्रतपुण्ययुक्तया
समद्धृत साध्वि पुन कुलीनया ॥")

सुशीलता, स्त्री, (सुशीलस्य भाव । तल् । टाप् । सत्स्वभाव । सुशीलत्वम् ॥

सुशीला,स्त्री,(शोभन शील यस्या ।टाप् ।(श्रीकृष्णस्याष्टमहिष्यन्तगतमहिषीविशेष । यथा,—

"अष्टौ महिष्यस्ता सर्व्वा रुक्मिण्याद्या महात्मन ।
रूक्मिणी सत्यभामा च कालिन्दी च शुचिस्मिता॥
मित्रविन्दा जाम्बवती नाग्नजिती सुलक्षणा ।
सुशीला नाम तन्वङ्गी महिष्यश्चाष्टमा स्मृता ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६८ अध्याय ॥

यमभार्य्या । इति केचित् ॥

सुश्रीका, स्त्री, (शोभना श्री शोभा यस्या । कप् ।) सल्लकी। इति राजनिर्घण्ट ॥ सुन्दरश्रीयुक्ते,त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १८३।११३।

"हारोपशोभिता कृत्वा सव्वा द्वारवतीं पुरीम।
समृद्धरथ्या सुश्रीका बहुरत्नोपशोभिताम् ॥")

सुश्रुत ,पु,विश्वामित्रमुनिपुत्र ।स तु चिकित्साशास्त्रकर्त्ता । यथा —

"तथा धन्वन्तरिवंशे जात क्षीराब्धिमन्थने ।
देवादीना जीवनाय आयुर्व्वेदमुवाच ह ।
विश्वामित्रसुतायैव सुश्रुताय महात्मने ॥"

इति गारुडे १५० अध्याय ॥

अथ सुश्रुतप्रादुर्भाव ।

"अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् ।
अय धन्वन्तरि काश्या काशिराजोऽयमुच्यते ॥
विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्त्र सुश्रुतमुक्तवान् ।
वत्स वाराणसी गच्छ त्व विश्वेश्वरवल्लभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदास काशिराजोऽस्ति बाहुज
स हि धन्वन्तरि साक्षादायुर्व्वेदविदा वर ॥
आयुर्व्वेद ततोऽधीत्य लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्व्वप्राणि दया तीर्थमुपकारो महामख ॥
पितुर्व्वचनमाकर्ण्य सुश्रुत काशिकां गतः ।
तेन सार्द्ध समध्येतु मुनिसूनुशत ययौ ॥
अथ धन्वन्तरि सर्व्ववानप्रस्थाश्रमे स्थितम् ।
भगवन्त सुरश्रेष्ठ मुनिभिर्बहुभि स्तुतम् ॥
काशिराज दिवोदास तेऽपश्यन् विनयान्विता ।
स्वागत व इति स्माह दिवोदासो यशोधन ॥
कुशल परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरुत्तरम् ॥
भगवन् मानवान् दृष्ट्वा व्याधिभि परिपीडितान्।
क्रन्दतो म्रियमाणाश्च जातास्माक हृदि व्यथा॥
आमयाना शमोपाय विज्ञातु वयमागता ।
आयुर्व्वेद भवानस्मानध्यापयतु यत्नत' ॥
अङ्गीकृत्य वचस्तेषा नृपतिस्तानुपादिशत् ।
व्याख्यात तेन ते यत्नात् जगृहुर्मुनयो मुदा ॥
काशिराज जयाशीर्भिरभिनन्द्य मुदान्विता' ।
सुश्रुताद्या सुसिद्धार्था जग्मुर्गेह स्वकं स्वकम् ॥
प्रथम सुश्रुतस्तेषु स्व तन्त्र कृतवान् स्फुटम् ।
सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ॥
सुश्रुतेन कृत तन्त्र सुश्रुत बहुभिर्यत ।
तस्मात्तत् सुश्रुतनाम्ना विख्यात क्षितिमण्डले॥"

इति भावप्रकाश ॥

(क्ली, गोष्ठीश्राद्धे तृप्तिप्रश्न । यथा, मनु । ३ । २५४ ।

"पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्य गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥")

सुषम ,त्रि,(सुष्ठु सम सर्व्व यस्मात्।"सुविनिर्दुर्भ्य सुपिसूतिसमा ।" ८।३।८८ । इति षत्वम् ।) शोभनम् । इत्यमर । ३ । १ । ५२ ॥ सम । इति मेदिनी ॥

सुषमा,स्त्री,(सु शोभन समं सर्व्व यथा।) परमा शोभा। इत्यमर । १ । ३ । १७ ॥ (यथा, नैषधे । १९ । २ ।

"जयजय महाराज प्राभातिकीं सुषमामिमा
सफलयतमा दानादक्ष्णोर्दरालमपक्ष्मणो ॥")

निजाना कालभेद । इति हेमचन्द्र ॥

सुषवी,स्त्री,(सुष्ठु सूते फलानीति' सु + सू + अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) कारवेल्ल । इत्यमर । २ । ४ । ११५ । कृष्णजीरक । जीरक । इति मेदिनी ॥ क्षुद्रकारवेल्ल । इति राजनिर्घण्ट ॥

सुषि , स्त्री,(सुष्ठु स्यतीति । सु+सो+बाहुलकात् कि ।) शुषि । इत्यमर । १।८।१ ॥

सुषिर,क्ली,(शुष शोषणे + "इषिमदीति।"उणा० १ । ५२। इति किरच् । पृषोदरादित्वात् शस्य स । यद्वा,सुषिरस्यास्तीति । सुषि + "ऊषसुषिमुष्कमधो र ।" ५ । २ । १०७ । इति र ।) शुषिरम् । इत्यमरटीकायां भरत । १।८।१ ॥ (काष्ठम् । इति काशिका ॥ छिद्रयुक्ते, त्रि । यथा, बृहत्संहितायाम् । ५३ । ८८ ।

"शस्तौषधिद्रुमलतामधुरा सुगन्धि
स्निग्धा समा न सुषिरा च मही नराणाम्॥)

सुषीम , पु, सर्पविशेष । इति मेदिनी ॥ चन्द्रकान्तमणि. । इति जटाधर. ॥

सुषीम', त्रि,शीतगुणयुक्तः । इत्यमरः ।१।३।१९॥ मनोज्ञ' । इति मेदिनी ॥

सुषुप्त', क्ली, (सु + स्वप + क्त ॥ यथा,—

"यो जागरे बहिरनुक्षणधर्म्मिणोऽर्थान्
भुङ्क्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृक्षान् ;
स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एक
स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिन्द्रियेश' ॥"

इति श्रीभागवते । ११ । १३ । ३२ ।

सुषुप्तियुक्ते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ५३ ।

"यथा सुषुप्त पुरुषो विश्व पश्यति चात्मनि ।
आत्मानमेकदेशस्थ मन्यते स्वप्न उत्थित' ॥")

सुषुप्ति', स्त्री, (सु + स्वप् + क्तिन् ।) सत्त्वप्रधान अज्ञानम् । तस्य नामान्तरम् । कारणशरीरम् । आनन्दमयकोषश्च । इति वेदान्तसार । सर्व्वस्य स्थूलसूक्ष्मोपाधे कारणोपाधौ लीनत्व सुषुप्तत्वम् । इति तट्टीका ॥ अवस्थाविशेष' । यथा, "स्वप्नावस्था परीक्षिता सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते । तत्रैता सुषुप्तविषया श्रुतयो भवन्ति यद्रयत्रैतत् सुप्त समस्त सम्प्रसन्न स्वप्न न विजानात्यासु नाडीषु सृप्तो भवतीति। नाडीरनुक्रम्य श्रूयते । ताभि प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति । विकल्पमानेषु तु सुषुप्तिस्थानेषु कदाचिन्नाडीभ्य प्रविबुध्यते कदाचित् पुरीतत कदाचिदात्मन इत्यशासिष्यत् । तस्मादप्यात्मैव तु सुप्तिस्थानमिति ।" इति शारीरिकभाष्ये ३ अध्याये२ पाद ॥ किञ्च।"यत्र सुप्तो न कञ्चन काम कामयते न कञ्चन स्वप्न पश्यति तत् सुषुप्तम् ।" इति माण्डुक्योपनिषत् ॥ सुनिद्रा च ॥

सुषुम्ना, स्त्री, (सुषु इत्यव्यक्तशब्द म्नायतीति । म्ना + क ।) मेरुदण्डवाह्ये इडापिङ्गलानाडीमध्यस्थनाडीविशेष । यथा,—

"मेरोर्व्वाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निषण्णे
मध्ये नाडी सुषुम्ना त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा ।"

इति षट्चक्रभेद ॥ ८ ॥

तस्या अशुभलक्षण यथा, —

"क्षण वामे क्षण दक्षे यदा वहति मारुत ।
सुषुम्ना सा च विज्ञेया सर्व्वकार्य्यहराशुभा ॥
तस्या नाड्या स्थितो वह्निर्ज्वलन्तकालरूपिणः
विषमं त विजानीयात् सर्व्वकार्य्यविनाशनम्॥
यदानुक्रममुल्लङ्घ्य तस्या नाड्या द्वय वहेत् ।
तदा तस्य विजानीयादशुभ समुपस्थितम् ॥"

इति ब्रह्मयामलम् ॥

"मेरुवाह्ये इडा नाडी पिङ्गलया समन्विता।
सुषुम्ना भानुमार्गेण ब्रह्मद्वारावधिस्थिता ॥"

इति योगस्वरोदय ॥

सुषेण ,पु ,करमर्द्दक । इत्यमर । २ । ४ ।६७। विष्णु । (यथा, महाभारते । १३।१४९।७१।

"महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी ॥"
"शोभना सेना स्वगणात्मिका यस्य।"इति तव शाङ्करभाष्यम् ॥ वानरराजसुग्रीववैद्य'। इति मेदिनी ॥ वेतसः। इति राजनिर्घण्टः (वसुदेवपुत्त्रविशेष। यथा, भागवते। ९। २४। ५३—५४।
"वसुदेवस्तु देवक्यामष्टपुत्त्रानजीजनत्।
कीर्त्तिमन्त सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधी ॥
ऋजु समर्हनं भद्र सङ्कर्षणमहीश्वरम्।
अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरिः किल ॥"
नागविशेषः। इति महाभारतम् ।१।५७।१६।
नृपविशेषः। स च शूरसेनाधिपतिः। यथा, रघुः। ६। ४५।
"सा शूरसेनाधिपति सुषेण-
मुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्त्तिम्।
आचारशुद्धोभयवंशदीप
शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥")
सुषेणिका, स्त्री, कृष्णत्रिवृता। इत्यमरः। २। ४। १०८ ॥
सुषेणी, स्त्री, त्रिवृत्। इति राजनिर्घण्टः ॥
सुषोमा, स्त्री, नदीभेदः। इति श्रीभागवते ।५। १९। १७।
सुष्ठु, व्य, (सुतिष्ठतीति। सु+स्था+"अपदु सुषु स्थ'।" उणा० १। २६। इति कुः। सुषमादित्वात् षत्वम्। प्रशंसा। अतिशयम्। इत्यमर। ३। ४। १॥ सत्यम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥(यथा, भागवते।४।२२।१७
"पृथोस्तत्सूक्तमाकर्ण्य सार सुष्ठु मित मधु।
स्मयमान इव प्रीत्या कुमार प्रत्युवाच ह ॥"
"सुष्ठु गम्भीरार्थम्।" इति तट्टीका ॥)
सुष', स्त्री, रज्जु। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
सुसंयत', त्रि, (सु+सम्+यम+क्त.।) यथाविधिसंयमविशिष्ट.। यथा, ब्रह्मपुराणम्।
"यो य. कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
सुसंयत स च पूर्व्वं गृहे स्वे।
कृतोपवास शुचिरप्रमत्त
सपूजयेत् भक्तिनम्रा गणेशम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
सुसंस्कृत, त्रि, (सुष्ठु संस्क्रियते इति। सु+सं+कृ+क्त।) घृतादिनानाद्रव्येण, प्रयत्नसंस्कृतव्यञ्जनादि। तत्पर्य्याय। प्रयस्तम् २ इत्यमरः॥
"तैलपाकसुसंस्कारे प्रयस्तमुपसंस्कृतम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
उत्तमसंस्कारविशिष्टश्च ॥
सुसत्या, स्त्री, जनकराजभार्य्या। यथा,—
'जानामि पितर चाह विदेहाधिपति नृपम्।
तस्य भार्य्यां सुसत्याख्यामह जानामि मातरम्॥
भ्रातरस्तत्सुता सर्व्वे सीता मे भगिनी शुभा।
सुसत्या मम मातेति लोको जानाति सन्ततम्॥"
इति कालिकापुराणे ३७ अध्याय'॥
सुसवी, स्त्री, सुषवी। इत्यमरटीकायां रायमुकुट.। २। ४। १५५॥

सुसम्पत् } सुसम्पद् } (सुष्ठु सम्पत्। प्रादिसमासः।) सौभाग्यम्। तत्पर्य्याय। परभाग'२ इति त्रिकाण्डशेषः॥
सुसहः, त्रि, सुखसह्यः॥ दु सहभिन्नः। सुखेन सह्यतेऽसाविति सहधातोः कर्म्मण्यल्प्रत्ययेन निष्पन्न'॥
सुसार, पु (सुष्ठु सारो यस्य।) रक्तखदिरः। इति राजनिर्घण्ट ॥ अतिशयसारविशिष्टे, त्रि॥
सुसारवत्, क्ली, (सुसारोऽस्त्यस्येति। मतुप्। मस्य वः।) स्फाटिकम्। इति त्रिकाण्डशेष ॥
सुसिकता, स्त्री, (सुष्ठु सिकतेव।) शर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥ उत्तमवालुका च॥
सुसीमा, स्त्री, वृत्तार्हन्माता। सा तु षष्ठजिनजननी। इति हेमचन्द्रः॥ (शोभना सीमा।) उत्तमसीमा च॥
सुस्थ., त्रि, (सु+स्था+क'।) सुखेन तिष्ठति यः। अरोगी। यथा, श्रीभागवते। १०। ३। २७।
"मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्
सर्व्वान् लोकान् निर्भय नाध्यगच्छत्।
त्वत्पादाब्ज प्राप्य यदृच्छयाद्य
सुस्थ शेते मृत्युरस्मादपैति ॥".
सुस्थता, स्त्री, (सुस्थस्य भाव.। तल्।) आरोग्यम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥
सुस्थिरः, त्रि, (सुष्ठु स्थिरः।) स्थिरतर.। यथा, श्रीभागवते। ११। ९। ३१।
"न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञान सुस्थिरं स्यात् सुपुष्कलम्।
ब्रह्मैतदद्वितीय वै गीयते बहुधर्षिभिः॥"
सुस्ना', पु (सुष्ठु स्नात्यनेन रूचत्वात्। सु+स्नै+क्विप्।) शमीधान्यभेद.। खेसारी इति भाषा। अस्य गुणाः।
"सुस्ना दुर्व्वातलो रूचः कषायो विशदो गुरुः।"
इति राजनिर्घण्ट ॥
सुस्नात',पु (सुष्ठु+स्नात।) यज्ञान्तस्नानकृत्। इति शब्दावली॥ सुन्दररूपकृतस्नाने, त्रि। यथा,—
"अथाह सु निवृत्तेषु सुस्नाता कृतमङ्गला'।
आशुष्याद्विप्रमुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचय च॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥
सुस्मिता, स्त्री, (सुष्ठु स्मित यस्याः।) स्त्रीभेद.। इति हेमचन्द्र ॥ सुन्दरेषद्धास्ययुक्ते त्रि॥
सुहस्ती, [न्] पु, बौद्धभेद। यथा,—
"महागिरिसुहस्त्यद्या वज्रान्ता दशपूर्व्विण.।"
इति हेमचन्द्र। ३४॥
सुहित, त्रि, (सु+धा+क्तः।) विहित। तृप्त'। इति विश्वः॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५१। २९।
"अतिबहु तदा भुक्त्वाच संस्थित' सुहितो वदेत् ॥")
सुहिता, स्त्री, (सु+धा+क्तः। टाप्।) अग्निजिह्वाविशेषः। इति जटाधरः॥

सुहृत् } सुहृद् } पुं, (सु शोभन हृत् हृदयं यस्य।) मित्रम्। सखा। इत्यमरः।२।८।१२॥ (यथा, हितोपदेशे।
"सुहृदां हितकामाना य' शृणोति न भाषितम्।
विपत्सन्निहिता तस्य स नरः शत्रुनन्दन ॥")
एकस्माल्लग्नात्तच्चतुर्थलग्नम्। यथा,—
"पाताल हिवुकञ्चैव सुहृद्भञ्चतुर्थकम्।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
"शशिज' सुहृद्गृहगत करोति चातुर्य्यहास्यधनवन्तं वचसामधिपः।"इत्यादिकोष्ठीप्रदीप॥
(महादेव। इति महाभारतम् ।१३।१७।९९॥)
सुहृदय', त्रि, (सुष्ठु हृदयमन्त करणं यस्य।) प्रशस्तमनाः। तत्पर्य्याय। हृदयालु २। इत्यमरः। ३। १। ३॥ सहृदय. ३। इति शब्दरत्नावली॥
सुहोत्र',पु, चन्द्रवंशीयबृहदिषुराजपुत्त्रः। यथा,
"बृहदिषोश्च दायाद' सुहोत्रो नाम धार्म्मिक,
सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह॥"
इति महाभारते हरिवंशे पितृकल्पे २० अ'॥
(सहदेवपुत्त्र'। यथा, महाभारते ।१।९५।८०।
"सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजया नामोपयेमे मद्रराजस्य द्युतिमतो दुहितरं तस्या पुत्त्रमजनयत् सुहोत्र नाम॥"*॥ भरतवंशीयस्य भुमन्यो' पुत्त्रविशेषः। यथा, तत्रैव। १। ९४। २४।
"सुहोत्रश्च सुहोता च सुहवि' सुयजुस्तथा।
पुष्करिण्यामृचीकश्च भुमन्योरभवन् सुता ॥")
सू, स्त्री, सूति'। क्षेप। सूधातो' क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमिति केचित्॥
सूकः,पु,बाण। वात। उत्पलम्। इति मेदिनी॥
सूकर', पु, (सू इत्यव्यक्तशब्द कर्त्तु शीलमस्य। कृ+ट.।) वराहः। इत्यमर.। २। ५। २॥ (यथा, वैराग्यशतके। १६।
"कामिजनपरमभोग्ये कामसुखे धारयन्ति बीभत्सम्।
सन्त: शमसुखरसिका' सुधाशना' सूकरान्न इव॥" *॥
सुष्ठु कर्त्तु शीलमस्य। सु+कृ+ट'। पक्षे उपसर्गस्य दीर्घत्वम्।) कुम्भकार। इति शब्दरत्नावली॥ मृगभेद'। इति जटाधर'॥
सूकरी, स्त्री, (सूकर+जातौ ङीष्।) सूकरभार्य्या॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। २५६।
"पतिलोक न सा याति ब्राह्मणी या सुरा पिबेत्।
इहैव सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते॥")
वराहक्रान्ता। इति शब्दमाला॥
सूक्त, त्रि,(सुष्ठु उक्तम्।) शोभनोक्तिविशिष्टम्। वेदोक्तस्तोत्रमन्त्रादि। यथा। ऋग्वेदस्य अग्निमीले इत्यादि अग्निसूक्तम्। १। १। १॥*॥ सहस्रशीर्षेत्यादि पुरुषसूक्तम्। १०।९०।१॥*॥ अह रुद्रेभिरित्यादि देवीसूक्तम्।१०।१२५।१॥*

हिरण्यवर्णामित्यादि श्रीसूक्तम्॥*॥रात्री व्यख्यदायतीत्यादि रात्रिसूक्तम् ।१०।१२७।१ ॥ * ॥ आतून इन्द्र क्षुमन्तमित्यादि गणेशसूक्तम्। ८। ७०।१॥*॥ इयमददाद्रभसम् इत्यादि सरस्वतीसूक्तम् । ६ । ६१ । १ ॥*॥ अतो देवा अवन्तु न इत्यादि विष्णुसूक्तम् ।१।२२।१६ ॥*॥ मेदिनी देवीत्यादि भूसूक्तम् ॥*॥आदित्यानामित्यादि-आदित्यसूक्तम् ।७।५।१।१॥*॥त्व सोम इत्यादि सोमसूक्तम्।१।९१।१॥ इत्यादि ऋग्वेदस्य सूक्तसहस्रम् । यथा । सहस्रमेक सूक्तानामित्यादि चरणव्यूह ॥ यजुर्व्वेदस्य विश्वमेशमित्यादि कुमारसूक्तम्। सोमाय पितृमते इत्यादि पितृसूक्तम् । पवमान स्वर्ज्जन इत्यादि पावमानीसूक्तम् । इत्यादि वेदप्रसिद्धम् ॥ तथा,—

"जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषा-
मनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ।"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपि च ।

"सन्दर्शनार्थमम्बाया नदीपुलिनसंस्थित'. ।
स च वैश्यस्तपस्तेपे देवीसूक्त पर जपन् ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

सूक्ता,स्त्री,(सुष्ठु उक्त कथन यस्या ।)शारिका । यथा, त्रिकाण्डशेषे ।

"सूक्ता मदनशलाका चित्राक्षी शारिकावचण्डा च ॥"

सूक्ष्म, क्ली, (सूच्यते इति । सूच पैशुन्ये + 'सूचे स्मन् ।" उणा० ४ । १७६ । इति स्मन् ।) कैतवम् । अध्यात्मम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ३ । ८ । १४ ।

"तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टे-
रन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् ॥")

अलङ्कारविशेष । यथा,—

"सूक्ष्म पराशयाभिज्ञे त्वरसाकूतचेष्टितम् ।
मयि पश्यति सा केशे सीमन्तमणिमावृणोत् ॥"

इति चन्द्रालोक ॥

सूक्ष्म, पु, (सूच्+स्मन् ।) कतकवृक्ष । इति शब्दरत्नावली ॥ अणु । अल्पे, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । २१३ । १५ ।

"न तस्या सूक्ष्ममप्यस्ति यद्गात्रे रूपसम्पदा ।
नियुक्ता यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरीक्षताम्॥")

तत्पर्य्याय ।

"अल्पे स्तोके क्षुल्लसूक्ष्म क्षुल्लकञ्च कृश तनु ।
दभ्र खुल्ल खुल्लकञ्च स्त्रिया मात्रा त्रुटौ कणा ।
पुमानणुर्लवो लेश कणोऽपि च निगद्यते ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

सूक्ष्मकृष्णफला,स्त्री,(सूक्ष्म कृष्णञ्च फल यस्या ।) मध्यमजम्बुवृक्ष । इति रत्नमाला ॥

सूक्ष्मतण्डुल , पु, (सूक्ष्म तण्डुल वीज यस्य ।) खस्खस । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मतण्डुला,स्त्री,(सूक्ष्म तण्डुल बीज यस्या ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मदर्शी, [न्] त्रि, (सूक्ष्म पश्यतीति । दृश + णिनि' ।) अतिशयबुद्धिमान् । तत्पर्य्याय । कुशाग्रीयमति'२ तत्कालधी' ३ प्रत्युत्पन्नमति. ४ । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४ । २३ ।

"न विदुर्यस्य भवनमादित्या सूक्ष्मदर्शिन' ।
स कथ नरमात्रेण शक्यो ज्ञातु सता गति: ॥")

सूक्ष्मदारु, क्ली, (सूक्ष्म दारु ।) तनुकाष्ठम् । तत्पर्य्याय: । कलिञ्ज २ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

सूक्ष्मपत्र', पु (सूक्ष्माणि पत्राणि यस्य ।) धान्यकम् । वनजीरक' । देवसर्षप । लघुबदर । सूरपर्णम् । वनवर्व्वरी । लोहितेक्षु । कुक्कुटद्रु । इति राजनिर्घण्ट । यथा,—

"वावल: स्वर्णपुष्पश्च सूक्ष्मपत्रश्च कण्टल' ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूक्ष्मपत्रिका, स्त्री, (सूक्ष्माणि पत्राणि यस्या । तत' कन् । टापि अत इत्त्वम् ।) शतपुष्पा । शतावरी । लघुब्राह्मी । क्षुद्रोपोदकी । दुरालभा । आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मपर्णा, स्त्री, (सूक्ष्म पर्णमस्या ।) जीर्णफञ्जी । डोडी । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सूक्ष्मपर्णी, स्त्री, (सूक्ष्म पर्णमस्या । ङीष् ।) रामदूतीवृक्ष । यथा,—

"रामदूती पञ्चपुष्पी विशल्या नागदन्तिका ।
काण्डली सूक्ष्मपर्णी च भरण्याङ्गा फणिज्झका ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूक्ष्मपिप्पली, स्त्री, (सूक्ष्मा पिप्पली ।) वनपिप्पली । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मपुष्पी, स्त्री, यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मफल , पु , (सूक्ष्म फलमस्य ।) भूकर्व्वुदार । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मफला, स्त्री, (सूक्ष्म फलमस्या ।) भूम्यामलकी । इति रत्नमाला ॥

सूक्ष्मबदरी, स्त्री, (सूक्ष्मा बदरी ।) भूबदरी । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मबीज , पु , (सूक्ष्म बीजं यस्य ।) खस्खस । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मभूत, क्ली, (सूक्ष्म भूतम् ।) अपञ्चीकृताकाशादिभूतम् । इति वेदान्तसार ॥

सूक्ष्ममक्षिक , पु, (सूक्ष्मा मक्षिका तद्वदाकृतिरस्यस्येति । अच् ।) मशक । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्ममूला, स्त्री, (सूक्ष्म मूल यस्या ।) जयन्ती । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मवल्ली, स्त्री, (सूक्ष्मा वल्ली ।) ताम्रवल्ली । जतुका । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मवस्त्र, क्ली,(सूक्ष्म वस्त्रम् ।) श्लक्ष्णवसनम् । सरु कापड इति भाषा । यथा । उपभोगोऽपि न सूक्ष्मवस्त्रपरिधानादिना । इति दायभाग ॥

सूक्ष्मशरीराणि, क्ली, (सूक्ष्माणि शरीराणि ।) ज्ञानेन्द्रियपञ्चक कर्म्मेन्द्रियपञ्चक वायुपञ्चक बुद्धिमनसी चेति सप्तदशावयवानि । इति वेदान्तसार: ॥

सूक्ष्मशर्करा, स्त्री, (सूक्ष्मा शर्करेव ।) वालुका । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूक्ष्मशाख', पु (सूक्ष्मा शाखा यस्य ।) जालवर्व्वूर । इति राजनिर्घण्ट' ॥

सूक्ष्मशालि:, पु , (सूक्ष्म शालि ।) अणुधान्यविशेष । तत्पर्य्याय । सूचिशालि २ पावशालि. ३ सूचक' ४ । अस्य गुणा' । सुमधुरत्वम् । लघुत्वम् । पित्तास्रदाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट. ॥

सूक्ष्मषट्चरण , पु , (सूक्ष्माणि षट्चरणानि यस्य ।) पक्ष्मयूक । इति राजनिर्घण्ट. ॥

सूक्ष्मा, स्त्री, (सूक्ष्म + टाप् ।) यूथिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षुद्रैला । करुणी । वालुका । इति राजनिर्घण्ट: ॥

सूक्ष्मैला, स्त्री, (सूक्ष्मा एला ।) क्षुद्रैला । गुजुराटी एलाचि इति भाषा । तत्पर्य्याय । बयस्था २ तीक्ष्णगन्धा ३ त्वपुटी ४ त्रुटि ५ । इति रत्नमाला ॥

सूच,त् क पैशुन्ये । इति कविकल्पद्रुम ॥(अदन्त-चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दीर्घी । असूसूचत् कथा लोक कथितवान् इत्यर्थ । इति रमानाथ । पैशुन्यमन्तर्द्रोह इत्येके । इति दुर्गादास ॥

सूच ,पु ,(सीव्यति चरणौ इति । सिव + "सिवेष्टेरू च ।" उणा० ४ । ९३ । इति चट । टेरूत्वञ्च ।) कुशाङ्कुर । इति केचित् ॥

सूचक:, त्रि, (सूचयतीति । सूचपैशुन्ये + ण्वुल् ।) पिशुन. । इत्यमर. । ३।१।४७ ॥ (यथा, मनु । ४ । ७१ ।

"लोष्टमर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नर ।
स विनाश व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥")

अस्य विवरण कर्णेजपशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (सूचनकर्त्ता । यथा महाभारते । १ । १३६ । २७ ।

"द्वारदेशात समुद्भूतो माहात्म्यबलसूचक ।
वज्रनिष्पेषसदृश शुश्रुवे भुजनिस्वन ॥")

सूचक , पु , (सीव्यत्यनेनेति । सिव + "सिवेष्टेरू च ।" उणा० ४।९३ । इति चट् । टेरूत्वञ्च । तत स्वार्थे कन् ।) सीवनद्रव्यम् । (सूचयतीति । सूच + ण्वुल् ।) बोधक । कुक्कुर । विडाल । काक । इति मेदिनी । के, १६८ ॥ पिशुन । बुद्ध । सिद्ध । पिशाच । इति शब्दरत्नावली ॥ सूत्रधार । कथक । इति हेमचन्द्र ॥ सूक्ष्मशालि । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूचन, क्ली, (सूच + ल्युट् ।) गन्धनम् । इत्यमर । ३।२ । ११४ ॥ ज्ञापनम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १५ । १४८ ।

"मन्त्रिसूचनविधौ विशारदो
नारदो मुनिरदर्शन ययौ ॥

सूचना, स्त्री, (सूच + णिच् + युच् । टाप् ।) व्यधनम् । दृष्टि. । गन्धनम् । अभिनय. इति ।

विन्नमेदिन्यौ ॥ (ज्ञापनम् । यथा, साहित्य-दर्पणे । ६ । ३१२ ।
"यत्र स्यादङ्ग एकस्मिन्नङ्गानां सूचनाखिला ।
तदङ्गमुखमित्याहुर्बीजार्थख्यापकञ्च तत् ॥")
सूचि, स्त्री, (सूच्यतेऽनयेति । सूच + "सिच्-पच इ ।" उणा० ४ । १३८ । इति इ ।) व्यधनी । इत्यमर. । ३।५।७ ॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे । १०४ । ७५ ।
"सन्तोऽनिविषमाहारी गीतानि स्तुतिसूचय
उद्यानं वनमपीयो माला दिग्धा शरावली ॥"
"विव्यथ भरतोऽतीव व्रणे तुद्येव सूचिना ।"
इति रामायणे । २ । ७५ । १७ । इत्यत्र तु महाकविप्रयोगवशात् साधुत्वम् ॥)नृत्यप्रभेद. । शिखा । यथा,—
"सूचिर्नृत्यप्रभेदे च व्यधनीशिखयोरपि ।"
इति रत्नकोष ॥
(यथा, कुमारे । ५ । ४३ ।
"अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-
र्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं
प्रसारयेत् पन्नगरत्नसूचये ॥") ॥
केतकीपुष्पम् । इति सूचिपुष्पशब्ददर्शनात् ॥
यथा, ऋतुसंहारे । २ । २३ ।
"मुदित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्तात्
पवनचलितशाखैः शाखिभिर्नृत्यतीव ।
हसितमिव विधत्ते सूचिभिः केतकीनां
नवसलिलनिषेकात् शान्ततापो वनान्तः ॥"
व्यूहविशेष । यथा, मनु । ७ । १८१ ।
"संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तार-
येद्बहून् ।
सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥")
सूचिक, पु, सूच्या जीवति य । दरजी इति भाषा । तत्पर्य्याय । सौचिक २ सौचि ३ तुन्नवाय ४ सूचभित् ५ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । ८ ।
"हन्ते नापितचाक्रिकचौरभिषक्सूचिक-
द्विपग्राहा ॥")
सूचिका, स्त्री,(सूचिरेव स्वार्थे कन् ।) सूचि । हस्तिशुण्ड. । इति कश्चित् ॥
सूचिकाधर, पु, (सूचिकायाः शुण्डस्य धरः ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥
सूचिकाभरण, पु, औषधविशेष । यथा,—
"विष पलमितं सूतं शाणकञ्च प्रवेशयेत् ।
तद्द्वय सम्पुटे कृत्वा काचलिप्तशरावयो ॥
मृदा कृत्वाथ सन्धीन् सन्तद्धया निवेशयेत् ।
चाङ्ग शनै शनै कुर्य्यात् प्रहरद्वयमन्तरा ॥
तत उद्घाटय तन्मुद्रामुपरिस्थशरावकात् ।
सलग्नो यो भवेद्धूमस्तं गृह्णीयाच्छनै शनै ॥
काचकूप्यां यथा स स्यात्तथा कृत्वा निवेशयेत् ।
दापयेत् सूच्या मूर्द्धि रक्तं कृत्वा निर्यातिकेषम्
तावन्मात्रं रस दद्यो मूर्च्छिते सन्निपातिनि ॥
शुरुन् मर्द्दयेत् मूर्द्धि सदाद्रुस्या च घर्षयेत् ।
रक्तभेषजसम्पर्कात् मूर्च्छितोऽपि हि जीवति ।
तथैव सर्पदष्टोऽपि मृतावस्थोऽपि जीवति ।
यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दीयते ॥"
इति सूचिकाभरणो रस ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपि च ।
"विष पल रस शाणं तच्चूर्णं काचलेपिते ।
मृत्सम्पुटे च सरुध्य त्वग्ना संस्थाप्य पाच
येत् ॥
शनैर्य्यामद्वयं पश्चात् तं समुद्घाट्य शीतलम् ।
ऊर्द्धं पात्रगतं धूमं गृह्णीयात् स्पृष्टमारुतम् ॥
यावत् सूच्या मुखे लग्नं कृष्या आयाति भेषजम्
क्षुरेण प्रच्छते शीर्षे तदङ्गुल्या च घर्षयेत् ॥
विदोषे मूर्च्छितो जीवो रक्तभेषजसङ्गमात् ।
सर्पदष्टो मृतावस्थ सोऽपि जीवति तत्क्षणात्
दद्याच्च मधुरं तोयं सूचिकाभरणे रसे ॥"
इति सूचिकाभरणरस सन्निपाते ॥
इति रसप्रदीप ॥ * ॥ (अपि च ।
"रसगन्धकनागञ्च विष स्थावरजङ्गमम् ।
मातुलुङ्गवराहस्नायुरच्छागपित्तैर्विभावयेत् ॥
सूचिकाभरणो नाम भैरवेण प्रकीर्त्तित ।
सूचिकाग्रेण दातव्यः सन्निपातनिवर्हण ॥"
इति सूचिकाभरणो रस ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
सूचिकामुख, क्ली.(सूचिकेव कृशमग्रं मुखं यस्य) शङ्ख । इति हारावली ।११०॥ सूच्यास्ये, त्रि ॥
सूचित, त्रि,(सूच + क्त ।) कथित । बोधित: । (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ ।३११ ।
"अङ्कान्ते सूचित: पात्रैस्तदङ्कस्याविभागत ।
यत्राङ्कोऽवतरत्येषोऽङ्कावतार इति स्मृत ॥")
सूचिपत्रक, पु, (सूचिवत् सूक्ष्माणि पत्राणि यस्य । कप् ।) सितावरशाक । इति राज-निर्घण्ट ॥
सूचिपुष्प ,पु (सूच्याकार पुष्पमस्य । सूचिरिति नाम्ना ख्यातं पुष्पमस्येति वा ।) केतकवृक्ष । इति जटाधर ॥
सूचिरोमा, [न्] पु (सूचिवत् रोमाणि यस्य ।) वराह. । इति हारावली ॥
सूचिवदन, पु, (सूचिवत् सूक्ष्मं वदनं यस्य ।) नकुल । मशक । इति राजनिर्घण्ट ॥
सूचिवान्, [त्] पुं, (सूचिस्तदाकारचञ्चुरस्य-स्येति । मतुप् । मस्य व ।) गरुड । इति शब्दरत्नावली ॥
सूचिशालि , पु , (सूचिवत् सूक्ष्म शालि ।) इति राजनिर्घण्ट ॥
सूची, स्त्री,(सूच्यतेऽनया । सिच + "सिचेष्टं च" उणा० ४ । ९३ । इति षट् । टेरत्वम् । टित्वात् ङीप् । गौरादित्वात् ङीष् इति केचित् । सूच + इ । कृदिकारादक्तिन ङीष् वा ।)सीवन-द्रव्यम् । सूँच इति भाषा । (यथा महा-भारते । ५ । ५८ । १८ ।
"यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्न पाण्डवान् प्रति ।",
वैद्यकोक्तकार्य्यमस्या यथा —
"पर्य्यागतिमन्विष्य क्षारसूत्रानुसारिणीम् ।
सूचीं विदध्यादगत्यन्ते चोन्नम्याशु च निर्हरेत् ॥
सूत्रस्यान्तं समानीय गाढबन्धनमाचरेत् ।
ततः क्षारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत् प्रवेशयेत् ॥
क्षाराक्तं मतिमान् वैद्यो यावन्न छिद्यते गति
भगन्दरेऽप्येष विधि कार्य्यो वैद्येन जानता ॥
अर्व्वुदादिषु चोत्क्षिप्य मूले सूचीं न धापयेत् ।
सूचीभिर्यववक्राभिराचितं वाथवा तत. ।
मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद्व्रणम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे नाडीव्रणाधिकार॥)
साङ्गिकाभिनयविशेष । भङ्गहारचेष्टा । इति मेदिनी ॥ करणम् । इति हेमचन्द्र ॥ दृष्टि इति केचित् ॥ (केतकीपुष्पम् । इति सूचिशब्द दर्शनात् ॥ व्यूहविशेष । यथा, मनु: ।७।१८७।
"वराहमकराभ्या वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥")
सूची, [न्] त्रि, (सूचयतीति । सूच + णिनि ।) सूचक । (पिशुन । यथा, महाभारते । ५ । ३५ । ४६ ।
"पर्व्वकारो च सूची च मित्रध्रुक् पारदा-
रिक ॥")
सूचीदल, पु , (सूचीवत् दलानि यस्य ।) शिता-वर । इति राजनिर्घण्ट ॥
सूचीपत्रा, स्त्री, (सूचीवत् पत्राणि यस्या ।) गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्ट ॥
सूचीपुष्प , पु. (सूचीवत् सूक्ष्मं पुष्पमस्य । सूचीति नाम्ना प्रसिद्धं पुष्पमस्येति वा ।) केतकी । इति रत्नमाला ॥
सूचीमुख, क्ली, (सूचीव सूक्ष्म मुखं यस्य ।) हीरकम् । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा, साहित्य-दर्पणे । ८ । ६१२ ।
"सद्योऽमुण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्द्धि
नारङ्गकं
मुक्तास्थानाप लुठति स्तनयो प्रियाया ।
वारं स्मरस्य शतशो विनिहारमत्या
स्वप्ने ऽपि ता दयमसौ न विलोकयामि ॥")
नरकविशेष । यथा, भागवते । ५। २६ । ७ ।
"पर्य्यावर्त्तन सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिर्नरका
विविधयातनाभूमय ॥") सूच्या मुखम् । यथा, कादम्बर्य्याम् । "तमपि सूच्यग्रमात्रमपि स्थित॰"
सूच्यास्ये त्रि । (यथा, महाभारते ।१।१८।५।
"सूचीमुखमनाघात्य व्याहरन्ता वयंसि तत्र"
तथा, मार्कण्डेये । १४ । ५५ ।
"दृष्टाश्च दृष्टिनिर्दाहदृष्टाः सूचीमुखास्तत ॥")
सूचीमुख, पु, (सूचीवत् सूक्ष्म मुखं यस्य ।) शितकुश । इति राजनिर्घण्ट. ॥
सूचीरोमा, [न्] पु (सूचीवत् रोमाणि यस्य ।) शूकर । इति त्रिकाण्डशेष ॥ सूचीतुल्य लोमविशिष्टे त्रि ॥
सूच्यग्रस्थूलक , पु. (सूच्या अग्रमिव स्थूल तनु कम् ।)तृणविशेष । उलु इति भाषा । यथा —
"सूच्यग्रस्थूलको दर्भो तृणोत्कटः परस्तथा ॥"
इति रत्नमाला ॥

सूच्यास्यः, पु, (सूचीवत् आस्य मुखं यस्य ।)
मूषिकः । इति हेमचन्द्र ॥ सूचीमुखे, त्रि ॥
सूच्याह्वः, पुं, (सूच्या आह्वा आह्वा यस्य ।)
सितावरः । इति राजनिर्घण्ट ॥
सूत', पु, (सू प्रेरणे ऐश्वर्य्ये प्रसवे च+क्तः ।)
सारथि' । (यथा, रघुः । ३ । ४२ ।
" स पूर्व्वत पर्व्वतपक्षशातन
ददर्श देव नरदेवसम्भवः ।
पुन' पुन' सूतनिषिद्धचापल
हरन्तमश्व रथरश्मिसयतम् ॥")
त्वष्टा । इत्यमर' । ३ । ४ । ६१ ॥ क्षत्रियात्
ब्राह्मणीसुत' । (यथा, मनु' । १० । ११ ।
"क्षत्रियात् विप्रकन्याया सूतो भवति जातित'
अश्वसारथ्यमेवैतेषा जीविका । यथा, तत्रैव ।
१० । ४७ ।
"सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठाना चिकित्सितम्॥
बन्दी । (यथा, रघु । ५ । ६५ ।
"सूतात्मजा' सवयस प्रथितप्रबोध
प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाच ॥")
पारद । इति मेदिनी ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्र-
सारसग्रहे जारणमारणाधिकारे ।
"हतो हन्ति जराव्याधि मूर्च्छितो व्याधिघातक
बद्ध खेचरता धत्ते कोऽन्य सूतात् कृपाकर ॥
सूर्य्ये । इत्यनेकार्थकोष ॥ पूराणवक्ता । यथा,
"सवान्ते सूतमनघ' नैमिषीया महर्षय' ।
पुराणसहिता पुण्या पप्रच्छ लोमहर्षणम् ॥
त्वया सूत महाबुद्धे भगवान् ब्रह्मवित्तम ।
इतिहासपुराणार्थं व्यास सम्यगुपासित ॥
अस्य ते सर्व्वरोमाणि वचसा हृषितानि यत् ।
द्वैपायनस्य भगवास्ततो वै रोमहर्षण ॥
भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वय प्रभु ।
मुनीना सहिता वक्तु व्यास पौराणिको पुरा
त्व हि स्वायम्भुवे यज्ञे सत्यादौ वितते सति ।
सम्भूत सहिता वक्तु स्वाशेन पुरुषोत्तम ॥"
इति कौर्म्मे । १ । ३—६ ॥ * ॥
अपि च ।
"नियोगाद्ब्रह्मण सार्द्ध देवेन्द्रेण महौजस ।
वेणपुत्त्रस्य वितते पुरा पैतामहे मखे ॥
सूत पौराणिको जज्ञे मायारूप स्वय हरि ।
प्रवक्ता सर्व्वशास्त्राणा धर्म्मज्ञो गुणवत्सल ॥
त मा वित्त मुनिश्रेष्ठा पूर्व्वोद्भूत सनातनम् ।
एतस्मिन्नन्तरे व्यास कृष्णद्वैपायन स्वयम् ॥
श्रावयामास य(प्रीत्या पुराणपुरुषो हरि ।
मदन्वये च ये सूता सम्भूता वेदवर्ज्जिता ।
तेषा पुराणवक्तृत्व वृत्तिरासीदजाज्ञया ॥"
इति कौर्म्मे १२ अध्याय ॥*॥
किञ्च ।
"ब्रह्मण पौष्करे यज्ञे सूत्याहे वितते सति ।
पृषदाज्यात् समुत्पन्न सूत पौराणिको द्विज ॥
वक्ता वेदादिशास्त्राणा त्रिकालामलतत्त्ववित् ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन नैमिषारण्यमागमत् ॥"
इति वह्निपुराणे १ अध्याय. ॥*॥

अन्यच्च ।
"हस्ते तु दक्षिणे चक्र' दृष्ट्वा तस्य पितामहः ।
विष्णोरश पृथु मत्वा परितोषं पर ययौ ॥४४॥
तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ।
सूत' सूत्या समुत्पन्न सौत्येऽहनि महामते॥५०
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागध. ।
प्रोक्तौ तदा मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधौ ॥५१
स्तूयतामेव नृपतिः पृथुर्वैण्यः प्रतापवान् ॥"५२
इति विष्णुपुराणे । १ । १३ अध्याय' ॥ * ॥
यून एव पृथोर्जातत्वात् जातमात्रस्य य ज्ञ इत्यु-
च्यते । पृथुरेवाभवत् यस्मात्तत पृथुरजायत
इति मात्स्योक्ते' । पैतामहे पितामहदैवत्ये
पृथोरेव यज्ञे न तु पितामहकर्त्तृके । यथाह
वायु' । वैण्यस्य हि पृथोर्यज्ञे वर्त्तमाने महा-
त्मन. । सूत सूत्या समुत्पन्न इति । सूत्यामिति
सूतिरभिषूति अभिषूयते कण्ड्यते सोमोऽस्या-
मिति सूति सोमाभिषवभूमिस्तस्याम् । सौत्ये-
ऽहनि तस्मिन्नेव दिने । इति तट्टीका ॥ * ॥
किञ्च ।
"एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे ।
सूत' सूत्या समुत्पन्न' सौत्येऽहनि पुराणवित् ॥
तेषा यज्ञे पुनस्त्वेवसुत्पन्नौ सूतमागधौ ।
पृथो स्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ महर्षिभि' ॥
ते ऊचुर्ऋषयः सर्व्वे स्तूयतामेष पार्थिव ।
तैर्नियुक्तौ सुकर्म्माणि पृथोर्यानि महात्मनः ॥
तुष्टुवुस्तानि सर्व्वाणि आशीर्व्वादास्तत परान्
तयो' स्तवान्ते सुप्रीत' पृथु' प्रादात् जनेश्वर.॥
अनूपदेश सूताय मागधान् मागधाय च ।
त दृष्ट्वा परमप्रीता' प्रजा प्राहुर्महर्षय ॥
वृत्तीनामेष वो दाता भविष्यति नरेश्वर ॥"
इति वह्निपुराणे पृथोरुपाख्याननामाध्याय ॥
सूत, पु, क्ली, (सू+क्त ।) पारद । इत्यमर ॥
(यथा,—
"रसोनस्वरसे सूतो नागवल्लीदलोत्थिते ।
त्रिफलायास्तथा क्वाथे रसो मर्द्द्य प्रयत्नत ॥
ततस्तेभ्य पृथक्कृत्वा सूत प्रक्षाल्य काञ्जिके' ।
सर्व्वदोषविनिर्म्मुक्त योजयेद्रसकर्म्मसु ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे जारणमारणा
धिकारे ॥)
सूत, त्रि, (सू+क्त ।) प्रसूत । प्रेरित । इति
मेदिनी ॥
सूतक, क्ली, (सू+भावे क्त' । तत स्वार्थे कन् ।
जन्म । इति मेदिनी ॥ (सूतक जन्म कारण-
त्वेनास्त्यस्येति । अच् ।) जननाशौचम् । यथा,
"मृतेन सूतक गच्छेन्नेतरत् सूतकेन तु ।"इति ।
वृद्धमनुरपि ।
"शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।
शेषाहोभिर्व्विशुद्धि स्यादुदक्या सूतिका विना॥"
मरणाशौचम् । यथा,—
"सर्व्व गोत्रसमस्पृश्य तत्र स्यात् सूतके सति ।
मध्ये ऽपि सूतके दद्यात् पिण्डान् प्रेतस्य तृप्तये॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

प्रतिबन्धकम् । यथा,—
"व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे ।
आरब्धे सूतक न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(उपराग' । ग्रहणम् । यथा, मनुः ।४।११० ।
"प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
त्र्यह न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके॥"
"राजा चन्द्रमास्तस्य सूतक राहु ग्रस्त्यमृत-
स्रवण चशब्दात् सूर्य्यस्य च । अथवा जनपदे-
श्वरस्य राज्ञ' सूतक पुत्त्रजन्मोत्सव' । राहो
सूतक चन्द्रसूर्य्ययोरुपरागः ग्रहणमिति प्रसि-
द्धम् ॥" इति तत्र मेधातिथि. ॥)
सूतक',प,क्ली,(सूत एव । स्वार्थे कन् ।) पारद ।
इति मेदिनी ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"रसेन्द्र पारद सूत सूतराजश्च सूतक ।
शिवतेजो रस सप्त नामान्येव रसस्य तु ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे जारणमारणा-
धिकारे ॥)
सूतका, स्त्री, सूतिका । इति सूतकागृहशब्द-
दर्शनात् ॥
सूतकागृह, क्ली,(सूतकाया गृहम् ।) सूतिका-
गृहम् । इत्यमरटीकाया भरत । ३।२।८ ॥
सूततनय, पु, (सूतस्य अधिरथस्य सूर्य्यस्य वा
तनय ।) कर्ण । इति हेमचन्द्र ॥ (सौति ।
इति महाभारतम् ॥)
सूतपुत्त्र, (सूतस्य अधिरथस्य सूर्य्यस्य वा
पुत्त्र । कर्ण । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १३५ । ११ ।
"स्पर्द्धमानस्तु पार्थेन सूतपुत्त्रोऽत्यमर्षण ।
दुर्य्योधन समाश्रित्य सोऽवमन्यत पाण्डवान्॥"
सौति. । यथा, तत्रैव । १ । ५ । ११ ।
"सूतपुत्त्र ! यथा तस्य भार्गवस्य महात्मन ।
च्यवनत्व परिख्यात तन्ममाचक्ष्व पृच्छत ॥")
सूतपुत्त्रक , पु , (सूतपुत्त्र एव । स्वार्थे कन् ।)
कर्ण । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (सौति । इति
महाभारतम् ॥)
सूतराट्, [ज्] पु , (सूत सन् राजते इति ।
राज्+क्विप् ।) पारद । इति राजनिर्घण्ट ॥
सूति , स्त्री, (सू+क्तिन् ।) सोमाभिषवभूमि ।
यथा । "अभिषूयते कण्ड्यते सोमोऽस्यामिति
सूति सोमाभिषवभूमि ।" इति सूतशब्दे
विष्णुपुराणटीका ॥ जननम् । (यथा, भाग-
वते । १ । १६ । १ ।
"यथा हि सूत्यामभिजातकोविदा
समादिशन् विप्र महद्गुणस्तथा ॥")
सन्तान । सीवनम् । इति केचित् ॥
सूतिका, स्त्री, (सू+क्त । टाप् । तत स्वार्थे
कन् । यद्वा, सूत प्रसवोऽस्त्यस्यामिति । ठन् ।)
नवप्रसूता । यथा,—
"शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।
शेषाहोभिर्व्विशुद्धि स्यादुदक्या सूतिका विना॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

तदन्नभोजनप्रायश्चित्तं यथा । शङ्खः ।
"चाण्डालान्नं भूमिपान्नमजीविश्वजीविनाम् ।
शौण्डिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
तदवलोकनतदालपनतत्स्पर्शनिषेधो यथा,—
"नालपेत् जनविद्विष्टान् वीरहीनां तथा स्त्रियम् ।
देवता-पितृसच्छास्त्रयज्ञसत्रादिनिन्दकैः ॥
कृत्वा तु स्पर्शमालापं शुध्येतार्कावलोकनात् ।
अवलोक्य तथोदक्यामन्त्यजं पतितं शवम् ॥
विधर्म्मिसूतिकाषण्ढविवस्त्रान्त्यावसायिनः ।
मृतनिर्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये ।
एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥"
पारिभाषिकसूतिकालक्षणं यथा,—
"अभोज्यसूतिकाषण्ढमार्ज्जाराखुश्व कुक्कुटान् ।
पतितापविद्धचाण्डालमृतहारांश्च धर्म्मवित् ॥
संस्पृश्य शुध्यते स्नानात् उदक्याग्रामसूकरौ ।
तद्वच्च सूतिकाशौचदूषितौ पुरुषावपि ॥
अलर्क उवाच ।
भवत्या कीर्त्तिता भोज्या य एते सूतिकादयः ।
अमीषां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतो लक्षणानि हि ॥
मदालसोवाच ।
ब्राह्मणो ब्राह्मणश्चैव यावत्शेषत्वमागतौ ।
तावुभौ सूतिकेत्युक्तौ तयोरन्नं विगर्हितम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥
वामनपुराणे १४ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥

सूतिकागार, क्ली, (सूतिकाया आगारम् ।) प्रसवगृहम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १६३ । ४७ ।
"आहूय शम्बरेण त्वमिहानीतोऽसि मानद ।
सप्तरात्रे त्वसम्पूर्णे सूतिकागारमध्यतः ॥")

सूतिकागृह, क्ली, (सूतिकाया गृहम् ।) प्रसवालयः । तत्पर्य्यायः । अरिष्टम् २ । इत्यमरः । १ । २ । ८ ॥ सूतकागृहम् ३ । इति तट्टीका ॥ सूतीगृहम् ४ सूतिगृहम् ५ । इति जटाधरः ॥ तस्याकृतिर्यथा,—
"अष्टहस्तायतं चारु चतुर्हस्तविशालकम् ।
प्राचीद्वारमुदग्द्वारं विदध्यात् सूतिकागृहम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
तत्र पिशाचानां वासो यथा,—
"सर्व्वत्रगानप्रतिघान् सूतिकागृहसेविनः ।
मृदतः पाणिपादांश्च पृष्ठग्रीवान् सुदंष्ट्रकान् ॥
एवंविधान् पिशाचांश्च दृष्ट्वा ब्रह्मानुकम्पया ।
अन्तर्धानं वरं प्रादात् कामशायित्वमेव च ॥"
इति वह्निपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायः ॥
प्रसवात् पूर्व्वं तत्संस्कारमाह साङ्ख्यायनगृह्यम् काकादन्या मेचकधातक्या बृहत्या कोपतक्या कालक्लीतकस्य मूलानि पेषयित्वा उपलेपयेद्दिशः यस्मिन् प्रजायते रक्षसामपहत्यै इति । काकादनी काकजङ्घा । मेचकधातकी काकमाचिका कोपातकी घोषकम् । कालक्लीतकं यष्टिमधुकेति कल्पतरुः ॥ अतएव हरिवंशे ।
"एष मानुषको यस्तो मानुषैरेव साध्यते ।
श्रूयतां येन दैवं हि मद्विधैः प्रतिहन्यते ॥
मन्त्रग्रामैः सुविहितैरौषधैश्चैव योजितैः ।
यत्नेन चानुकूलेन दैवमप्यनुलोम्यते ॥"
इत्यनुचरान् प्रति कंसवाक्यम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

सूतिकागेह, क्ली, (सूतिकाया गेहम् ।) प्रसवगृहम् । यथा,—
"जगाम सूतिकागेहं नारीरूपं विधाय भूः ।
जयशब्दः शङ्खशब्दो हरिशब्दो बभूव ह ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥

सूतिकाभवन, क्ली, (सूतिकाया भवनम् ।) प्रसवगृहम् । इति हलायुधः ॥

सूतिकावास, पु, (सूतिकाया आवासः ।) प्रसवगृहम् । यथा,—
"सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्तन्तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ।
षष्ठेऽह्नि रात्रियागन्तु जन्मदानान्तु कारयेत् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सूतिकारोग, पु, (सूतिकाया रोगः ।) नवप्रसूताया व्याधिभेदः । तन्निदानादि यथा,—
"मिथ्योपचारात् सङ्क्लेशात् विषमाजीर्णभोजनात् ।
सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते ॥"
मिथ्योपचारात् अनुचिताचरणात् । प्रवातादिसेवनात् । सङ्क्लेशात् सङ्क्लिश्यन्ते दोषा अनेन इति सङ्क्लेशः दोषजनकमन्नं तस्मात् । दारुणाः कष्टसाध्याः । के ते व्याधय इत्याकाङ्क्षायामाह ।
"अङ्गमर्द्दो ज्वरः कासः पिपासा गुरुगात्रता ।
शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥"
एतेऽङ्गमर्द्दादयः प्रायेण सूतिकाया भवन्ति सूतिकारोगत्वेन नश्यन्ते ॥ * ॥ ज्वरादीनां रोगविशेषाणां निदानविशेषमाह ।
"ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः ।
तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या वातश्लेष्मसमुद्भवाः ॥
कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमासबलाश्रिताः ।
ते सर्व्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥"
सूतिकाभवत्वेन सूतिकानाम्ना ते रोगाः । आश्रयाश्रयिणोरभेदोपचारात् । ते चाप्युपद्रवाः इति । त एव ज्वरादय उक्तानां रोगाणामन्यतमं प्रधानीकृत्योपद्रवाश्च ॥ * ॥
अथ सूतिकारोगचिकित्सा ।
"सूतिकारोगशान्त्यर्थं कुर्य्यात् वातहरीं क्रियाम् ।
दशमूलकृतं क्वाथं कोष्णं दद्यात् घृतान्वितम् ॥
अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्चमूलकं जलदम् ।
शृतशीतं मधुयुक्तं शमयत्यचिरेण सूतिकातङ्कम् ॥
देवदारु वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
भूनिम्बकट्फलं मुस्तं तिक्ताधान्यं हरीतकी ॥
गजकृष्णा सदुःस्पर्शा गोक्षुरं धन्वयासकम् ।
बृहत्यतिविषा छिन्ना कर्कटं कृष्णजीरकम् ॥
समभागान्वितैरेतैः सिन्धुरामठसंयुतैः ।
क्वाथमष्टावशेषन्तु प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम् ॥
शूलकासज्वरश्वाससमूर्च्छाकम्पशिरोऽर्त्तिभिः ।
युक्तं प्रलापतृड्दाहतन्द्रातीसारवान्तिभिः ॥
निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोद्भवम् ।
कषायो देवदार्व्वादिः सूताया परमौषधम् ॥"
इति देवदार्व्वादिक्वाथः ॥ * ॥
"जीरकं स्थूलजीरश्च शतपुष्पाह्वयन्तथा ।
यवानी चाजमोदा च धान्यकं मेथिकापि च ॥
शुण्ठी कृष्णा कणामूलं चित्रकं हपुषापि च ।
बदरीफलचूर्णञ्च कुष्ठं कम्पिल्लकं तथा ॥
एतानि पलमात्राणि गुडं शतपलं मतम् ।
क्षीरं प्रस्थद्वयं दद्यात् सर्पिषः कुडवन्तथा ॥
पञ्चजीरकपाकोऽयं प्रसूतानां प्रशान्तये ।
युज्यते सूतिकारोगे योनिरोगे ज्वरे क्षये ।
कासे श्वासे पाण्डुरोगे कार्श्ये वातामयेषु च ॥"
इति पञ्चजीरकपाकः ॥ * ॥
"आज्यस्याञ्जलियुग्ममत्र पयसः प्रस्थद्वयं खण्डतः
पञ्चाशत्पलमत्र चूर्णितमथ प्रक्षिप्यते नागरम् ।
प्रस्थार्द्धं गुडवद्विपाच्य विधिना शुष्ठित्रयं धान्यकात्
मिश्रा पञ्चपलं पलं कृमिरिपोः साजाजिजीरादपि ॥
व्योषाम्भोददलोरगेन्द्र-सुमनस्तत्द्राविडीनां पलं
पक्वं नागरखण्डसञ्ज्ञकमिदं सौभाग्यदं योषिताम् ।
हृट्श्वासज्वरदाहशोषशमनं सश्वासकासापहं
प्लीहव्याधिविनाशनं कृमिहरं मन्दाग्निसन्दीपनम् ॥'
दलं पत्रकम् । उरगेन्द्रसुमुखनागकेशरम् । द्राविडी सूक्ष्मैला । सौभाग्यशुण्ठीपाकः । इति भावप्रकाशः ॥

सूतिकाषष्ठी स्त्री, (सूतिकाया षष्ठी । सूतिकागृहपूज्या षष्ठीति मध्यपदलोपी कर्म्मधारयो वा ।) सूतिकागारे जातबालकस्य षष्ठदिने पूज्यदेवीविशेषः । अथ सूतिकाषष्ठी-पूजा । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥
षष्ठेऽह्नि रात्रियागन्तु जन्मदानाञ्च कारयेत् ।
रक्षणीया सदा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ॥
राम । जागरणं कार्य्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥"
रामेति सम्बोधनम् ॥ * ॥ तत्राशौचान्तरदोषोऽपि नास्ति ।
"अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्त्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्व्वाशौचाद्विशुध्यति ॥"
इति प्रजापतिवचनात् । पुत्त्रजन्मेति श्रवणात् पितुरेवाशौचाभावः न तु मातुः कर्त्तुरिति पुलिङ्गनिर्द्देशाच्च । कारयेदिति अन्यगोत्रजाभिप्रायेण ॥-॥ तत्रादौ विनयकादिसहितषोडशमातृकापूजनम् । तथा च कृत्यचिन्तामणौ ।

"छागजागरणं कार्य्यं खड्गो धार्य्य. समीपत: ।
आवाह्य पूजयेद्देवीं गणेश मातर गिरिम् ॥"
देवी षष्ठीम् । गिरि मन्थानदण्डम् ॥*॥ मातृ नामान्याह । वह्नि चण्डिपरिशिष्टम् ।
"गौरो पद्मा शचो मेधा सावित्रो विजया जया
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातर ॥
शान्ति' पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
आदौ विनायक पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥"
तासामभिधाय भविष्ये ।
"पूज्याश्चित्रेऽथवा कार्य्या वरदाभयपाणय: ।"
मातर इति सर्व्वासा विशेषणम् । अतएव गौर्य्यै मात्रे नम । इत्यादिप्रयोग । एता मातरो लोकमातरो ज्ञेया अतएव तयोर्व्वहुत्वेन निर्द्देश ॥*॥ गणेशपूजाया प्रार्थनामन्त्रो यथा,
"सर्व्वविघ्नहरो देव एकदन्तो गजानन ।
षष्ठोगृहेऽर्च्चित प्रीत्या शिशु दीर्घायुष कुरु ॥"
तत ।
"आयाहि वरदे देवि महाषष्ठीति विश्रुता ।
शक्तिरूपेण मे पुत्त्रं रक्ष जागरवासरे ॥"
इति षष्ठ्या आवाहनम् । तत षष्ठो पूजयेत् ।
"गौर्य्या पुत्त्रो यथा स्कन्द सदा सरक्षितस्त्वया
तथा ममाप्यय बालो रक्ष्यता षष्ठि ते नम: ॥"
इति त्रि पूजयेदिति । भोजराज ।
"गणेशश्चैव नन्दा च पूतना मुखमण्डिका ।
विवानिका शकुनिका शुष्कनन्दा च जम्भिका ॥
आचार्य्यिका रेवती च पिलिपिच्छा तत परम् ।
स्कन्दा च द्वादशैतेऽर्च्च्या रक्षार्थं मातृका ग्रहा ॥"
कृत्यचिन्तामणौ स्तुति ।
'जय देवि जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि ।
प्रसीद मम कल्याणि नमोऽस्तु षष्ठि देवि ते ॥"
वरप्रार्थनम् ।
"रूप देहि यशो देहि भाग्य भगवति देहि मे ।
पुत्त्रान्देहि धन देहि सर्व्वान् कामाश्च देहि मे ॥
धात्री त्व कार्त्तिकेयस्य महाषष्ठीति विश्रुता ।
त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिर जीवतु बालक ॥
देवतानाम्पोषणाच्च सर्व्वेषा हितकारिणि ।
समर्पित रक्ष पुत्त्र महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥
इत्यनेन बाल व्यजनस्थ कृत्वा समर्पयेत् ॥"
मन्थानदण्ड पूजयेत् ।
"मन्थानमन्दरोऽसि त्व मथित सागरस्त्वया ।
तथा ममापि पुत्त्रस्य मन्थ विघ्न नमोऽस्तु ते ॥"
तत षट्कृत्तिका पूजयेत । ताश्च ।
"शिवा सम्भूतिनाम्नी च कीर्त्ति सन्ततिरेव च ।
अनसूया क्षमा चैव षडेता कृत्तिका स्मृता ॥"
मार्कण्डेयपुराणम् ।
'प्रत्यस्व पशुशून्ये च निर्यूषे सूतिकागृहे ।
अदीपशस्त्रमूषले भूतिसर्षपवर्ज्जिते ।
अनुप्रविश्य या जातमपहृत्यात्मसम्भवम् ।
क्षणप्रसविनो बाल तत्रैवोत्सृज्यते द्विज ॥
सा जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताशना ।
तस्मात् सरक्षणं कार्य्यं यत्नत. सूतिकागृहे ॥"
यूपो बद्धच्छागस्तम्भ । पशु: छाग: । छागजागरण कार्य्यमित्येकवाक्यत्वात् ॥*॥ पाद्मे ।
"पायस सर्पिषा मिश्र द्विजेभ्यो य' प्रयच्छति ।
गृह तस्य न रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अन्यत् षष्ठीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सूतिगृह, क्ली, (सूत्या प्रसवस्य गृहम् ।) प्रसवगृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

सूतिमास, पु, (सूते. प्रसवस्य मास ।) प्रसवमास: । तत्पर्य्याय: । वैजनन. २ । इत्यमर' । २ । ६ । ३८ ।
"सूतिमासो वैजननो नवमो दशमोऽपि च ।"
इति जटाधर: ॥

सूतीगृह, क्ली, (सूत्या गृहम् ।) प्रसवागार' । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० । ८५ । २० ।
सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नो
सजज्ञ इत्यनुयुग निजधर्म्मगुप्त्यै ॥")

सूत्कार, पु, (सूत् इति शब्दस्य कार' करणम् ।) अनुकरणशब्दविशेष' । सूत् इति शब्द करोति । यथा, सीत्कारादि: ॥

सूत्थान, त्रि, (सुष्ठु उत्थान उद्योगो यस्य ।) चतुर । इत्यमर ॥ सुन्दरोत्थाने, क्ली ॥

सूत्यर, क्ली, सुरासन्धानम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूत्या, स्त्री (सू + क्यप् । निपातनात् साधु ।) यज्ञस्नानम् । तत्पर्य्याय । अभिषव २ सवनम् ३ । इत्यमर' ॥ सोमलतारसपानम् । इति भरत ॥

सूत्याशौच, क्ली, (सूतिनिमित्तकमाशौचम् ।) जननाशौचम् । यथा,—
"दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवे ।
शावाशौच न कर्त्तव्य सूत्याशौच विधीयते ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

सूत्र, त् क ग्रन्थने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दीर्घी दन्त्यवर्गीय मध्य । वेष्टने इत्यन्ये । सूत्रयति सूत्रापयति सूत्रेण हस्त लोक । इति दुर्गादास ॥

सूत्र, क्ली, (सूत्र्यतेऽनेनेति । सूत्रत् क ग्रन्थने + णिच् + "एरच् ।" इत्यच् । यद्वा षिव्‌ तन्तुसन्ताने + ' सिविमुच्योष्टेरू च ।" उणा० ४ । १६२ । इति ष्ट्रन् । टेरू च ।) वस्त्रारम्भकम् । सूता इति भाषा । तत्पर्य्याय । तन्तु २ । इत्यमरजटाधरौ ॥ सूत्रतन्तु ३ । इति भरतधृतहारावली ॥ (यथा, रघु' । १ । ४ ।
"अथवा कृतवाग्द्वारे वशेऽस्मिन् पूर्व्वसूरिभि ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गति ॥"
यज्ञसूत्रम् । यथा, महानिर्व्वाणे । १ । ४८ ।
"ब्राह्मण्यचिह्नमेतावत् केवल सूत्रधारणम् ॥")
व्यवस्था । शास्त्रादिसूचनाग्रन्थ. । इति मेदिनी ॥ सूत्रलक्षण यथा,—
"स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्र सूत्रविदो विदु ॥"
इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास ॥
(कारणम् । निमित्तम् । यथा. भागवते । ४ । ६ । ४३ ।
त्वमेव धर्म्मार्थदुघाभिपत्तये
दक्षेण सूत्रेण ससर्जिथाध्वरम् ॥")

सूत्रकण्ठ, पु, (सूत्र कण्ठे यस्य ।) विप्र । खञ्जरीट: । कपोत । इति मेदिनी ॥

सूत्रकोण, पु, (सूत्रबद्ध: कोणो यस्य ।) डमरु । इति हारावली ॥

सूत्रकोणक:, पु, (सूत्रकोण एव । स्वार्थे कन् ।) डमरु' । इति त्रिकाण्डशेष ॥

सूत्रगण्डिका, स्त्री, (सूत्र' गण्डयतीति । गण्ड + ण्वुल् ।) तन्त्रवायोपकरणविशेष । तत्पर्य्याय । एषणी २ । इति शब्दरत्नमाला ॥

सूत्रतन्तु, पु, (सूत्रमेव तन्तु. ।) सूत्रम् । इति हारावली ॥

सूत्रतर्कुटी, स्त्री, (सूत्रस्य तर्कुटी ।) तर्कुटी । इति जटाधर ॥ टेको इति भाषा ॥

सूत्रधर, पु, (धरतीति । धृ + अच् । सूत्रस्य धर ।) सूत्रधार । इति केचित् ॥

सूत्रधार., पु, (सूत्र धरति धारयति वा । धृ + णिच् वा + अण् ।) शचीपति । इन्द्र' । नान्द्यन्तरसञ्चारी । स तु रङ्गभूमि परिक्रम्य नाटकीयकथासूत्रसूचक । (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २८३ ।
"पूर्व्वरङ्ग विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते ।
प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत्तत ॥")
शिल्पिप्रभेद । छुतार इति भाषा । इति मेदिनी ॥ स च शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मण औरसेन जात । इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १०अध्याय ॥

सूत्रपुष्प, पु, (सूत्रार्थं पुष्पमस्य ।) कार्पास । इति त्रिकाण्डशेष ॥

सूत्रवीणा, स्त्री, (सूत्रबद्धा वीणा ।) वीणाभेद । तत्पर्य्याय । लावुकी २ । इति हारावली ॥

सूत्रभित्, } पु, (सूत्र भिनत्तीति । भिद् + क्विप् ।)
सूत्रभिद्, } सौचिक । इति शब्दरत्नावली ॥

सूत्रमध्यभू, पु, (सूत्रमध्यवत् भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) यक्षधूप । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सूत्रयन्त्र, क्ली (सूत्रस्य यन्त्रम् ।) सूत्रवेष्टनकाष्ठम् । तांत इति भाषा । यथा,—
"आवापन सूत्रयन्त्र यत्सूत्रैरभिवेष्टते ॥'
इति शब्दमाला ॥

सूत्रला, स्त्री, (सूत्र लातीति । ला + क ।) तर्कुटी । इति हारावली ॥

सूत्रवेष्टन, क्ली, (वेष्ट्यतेऽनेनेति । वेष्ट + करणे ल्युट् । सूत्रस्य वेष्टनम् । तन्त्रवायोपकरणम् । तासनी इति भाषा । तत्पर्य्याय । तसर २ । इत्यमर । ३ । २ । २४ ॥ तसर, ३ । इति भरत. ॥

सूत्रामा, [न्] पु, सुष्ठु त्रायते इति । सु+त्रै+ "सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् । पक्षे उपसर्गस्य दीर्घत्वम् ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥

सूत्राली, स्त्री,(सूत्रस्य आली श्रेणिर्य्यत्र ।) गलसूत्रम् । तत्पर्य्यायः । गलमेखला २ । इति हारावली ॥

सूत्री,[न्] पु, (सूत्रमस्यास्तीति । सूत्र+इनि ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सूत्रविशिष्टे, त्रि॥

सूद, पु,(सूदयति रसानिति । सूद क्षरणे + णिच् + अच् ।) सूपकारः । (यथा, महाभारते । १ । १३४ । २१ ।
"तं दृष्ट्वा नित्यमुद्युक्तमिष्वस्त्रं प्रति फाल्गुनम्
आहूय वचनं द्रोणो रहः सूदमभाषत ॥")
व्यञ्जनम् । इत्यमरः । २ । ९ । ४० ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ३४ ।
"भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च चोष्यं लेह्यमथापि वा ।
उपाकृतं नरैस्तत्र कुशलैः सूदकर्म्मणि ॥")
सूपः । इति विश्वः ॥ सारथ्यम् । अपराधः । लोध्रः । पापम् । इत्यजयपालः ॥

सूदन, क्ली, (सूद+ल्युट् ।) अङ्गीकरणम् । हननम् । (यथा, हरिवंशे । १६३ । ४२ ।
"वैष्णवास्त्रं प्रयच्छास्मै वधार्थं शम्बरस्य च ।
भेद्यं कवचं तस्य प्रयच्छासुरसूदने ॥")
निक्षेपणम् । षूद्धातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ तद्वति, त्रि । (यथा, महाभारते । १।१९।२० ।
"तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि ।
चिन्तयामास तच्चक्रं विष्णुर्दानवसूदनम् ॥")

सूदशाला, स्त्री, (सूदस्य शाला ।) पाकशाला । तथा,—
"सूदशाला रसवती पाकस्थानं महानसम् ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

सूदाध्यक्ष, पु, (सूदानां सूपकाराणामध्यक्षः ।) पाकशालाध्यक्षः । तत्पर्य्यायः । पौरोगवः १ । इति हेमचन्द्रः ॥ पुरोगमः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ तल्लक्षणं यथा,—
"अनाहार्य्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सितविदां वरः ।
सूदशास्त्रविशेषज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते ॥"
इति मात्स्ये १८८ अध्यायः ॥

सून, क्ली,(षू ओ ङ य सूतौ + क्त ।) प्रसवः । पुष्पम् । विकसिते, त्रि । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

सून, त्रि, (सू+क्त । "ओदितश्च ।" ८।२।४५। इति निष्ठातस्य नः ।) जातः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सूनवान्, [त्] त्रि, (सू+क्तवतु ।) जातः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सूना, स्त्री, (सूयते स्मेति । सू+क्त । टाप् ।) पुत्री । (षुञ्न पीडने+"सुञो दीर्घश्च ।" उणा० ३ । १३ । इति नः । दीर्घश्च धातोः ।) वधस्थानम् । गलशुण्डिका । इति मेदिनी । ने, २४ ॥ मृगादिमांसविक्रयः । मृगपक्षिवधस्थानम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । ३८ ।
"अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ ।
द्यूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्म्मश्चतुर्व्विधः ॥")
जाता । इति सूनशब्दार्थदर्शनात् । सूनाप्रकाराणि तत्पापनाशकानि च पञ्चसूनाशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

सूनी,[न्]पु,(सूना अस्त्यस्येति । इनि ।) व्याधः । मांसविक्रयी । (यथा, याज्ञवल्क्ये । १।१४१ ।
"प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।
दुष्टा दशगुणं पूर्व्वात् पूर्व्वादेते यथाक्रमम् ॥")

सूनुः, पु, (सूयते इति । सू+"सुवः कित् ।" उणा० ३ । ३५ । इति नुः । स च कित् ।) पुत्त्रः । (यथा, रघु । १ । ९५ ।
"सूनुः सूनृतवाक् स्रष्टुः विससर्ज्जोदितश्रियम् ॥")
अनुजः । सूर्य्यः । इति मेदिनी ॥ अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥

सूनुः, } स्त्री, (सू+नु । वा ऊङ् ।) कन्या ।
सूनूः, } इति हेमचन्द्रः ॥

सूनृत,क्ली,(सुनृत्यत्यनेनेति।सु+नृत्+घञर्थे क उपसर्गस्य दीर्घः ।)सत्यप्रियवाक्यम् । इत्यमरः । १।६।१९॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ ।
"भाषते सूनृतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ॥")
मङ्गलम् । इत्यजयः ॥ तद्वति, त्रि । (यथा, भागवते । १ । १९ । ३१ ।
"प्रणम्य मूर्द्ध्नावहितः कृताञ्जलि-
र्नत्वा गिरा सूनृतयान्वपृच्छत् ॥")

सून्मदः, त्रि, (सुष्ठु उन्मदः ।) उन्मत्तः । उन्मदिष्णुः । इत्यमरे उन्मदशब्दटीकायां भरतः । ३ । १ । २० ॥

सून्माद , त्रि, (सुष्ठु उन्मादः ।) उन्मादरोगविशिष्टः । इत्यमरे उन्मदशब्दटीकायां रमानाथः ॥

सूप ,पु,(सौतिरसानिति । सु+"षुशृभ्यां निच्च।" उणा० ३ । २६ । इति पः । चकारात् कित् दीर्घत्वञ्च ।) व्यञ्जनविशेषः । डाल इति भाषा । सूदः । इति मेदिनी ॥ भाण्डम् । शायकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अथ दाली ।
"दलितन्तु शमीधान्यं दालिर्द्दाली स्त्रियामुभे ।
दाली तु सलिले सिद्धा लवणाद्रककहिङ्गुभिः ।
संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात् कथ्यते तद्गुणा अथ॥
सूपो विष्टम्भको रूक्षः शीतन्तु स विशेषतः ।
निस्तुषा भृष्टसिद्धः स लाघवं सुतरां व्रजेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

सूपकार , पु, (सूपं करोतीति । कृ+अण् ।) पाककर्त्ता । तत्पर्य्यायः । वल्लवः २ आरालिकः ३ आन्धसिकः ४ सूदः ५ औदनिकः ६ गुणः ७ । इत्यमरः । २ । ९ । २८ ॥ पाचकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाकुकः ९ । इत्युणादिकोषः ॥ भक्तकारः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणं यथा, चाणक्यम् ।
"इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् मिष्टपाचकः ।
शूरश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते ॥"
शूद्रपाकोपजीवी । यथा,ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्याये ।
"देवोपजीवाजीवी य देवलश्च प्रकीर्त्तितः ।
शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्त्तितः ॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ।
उक्तपूर्व्वप्रकारेण लक्षणं वृषलोपतेः ॥
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ।
कुण्डान्यन्यानि ते यान्ति निबोध कथयामि
तान् ॥"

सूपधूपनं,क्ली,(सूपस्य धूपनमस्मादिति ।) हिङ्गु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सूपपर्णी,स्त्री,(सूपकरं सूपस्य स्वादुताकरं पर्णमस्याः । ङीष् ।) मुद्गपर्णी । इति रत्नमाला ॥

सूपश्रेष्ठः, पु, (सूपेषु तत्साधनेषु श्रेष्ठः ।) मुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूपाङ्ग ,क्ली, (सूपस्य अङ्गम् । तत्साधनत्वात् ॥ हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

सूम,क्ली, (सू+"इषियुधीति ।"उणा०१।१४४। इति मक् ।) क्षीरम् । आकाशम् । इति मेदिनी ॥ जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

सूर , पु, (सूते जगदिति । सू+"सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन् ।" उणा० २ । २४ । इति क्रन् ।) सूर्य्यः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।
"सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥")
अर्कवृक्षः । इत्यमरः।१।३।२८,२।४।८०॥हृत्तार्त्तपिष्टविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ पण्डितः । इति केचित् ॥

सूरण , पु, शूरणः । इति शब्दरत्नावली ॥ कार्त्तिकमासे तस्य भक्षणनिषेधो यथा, कर्म्मलोचने ।
"मकरे मूलकञ्चैव सिंहे चालावुकं तथा ।
कार्त्तिके शूरणञ्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥"

सूरत , त्रि, (सुष्ठु रमते इति । सु+रम+ 'सौ रमतेः क्तो दमे पूर्व्वपदस्य च दीर्घः ।' उणा० ५ । १४ । इति क्तः सुशब्दस्य च दीर्घः ।) कृपालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥

सूरसूत , पु, (सूरस्य सूर्य्यस्य सूतः सारथिः ।) अरुणः । स सूर्य्यसारथिः । इत्यमरः ।१।३।३२॥

सूरि , पु, (सूते सद्वाक्यानीति । सू+"सूङः क्रिः ।" उणा० ४ । ६४ । इति क्रिः ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । १ ।
"जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः
स्वराट् ॥
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्
सूरयः ॥")
यादवः । सूर्य्यः । इत्युणादिकोषः ॥

सूरी, [न्] पु, (सूरः सूर्य्यः उपास्यतया अस्त्यस्येति । सूर+इनि ।) पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥

सूरी, स्त्री, (सू+क्रि । ङीप् ।) राजसर्षपः । इति रत्नमाला ॥ (विदुषी । इत्युणादिवृत्तौ

उज्ज्वल'। ४। ६४ ॥ * ॥ सूर्य्यस्य स्त्री। "यद्योगादाख्यायाम्।" ४।१।४८। इति ङीष्। सूर्य्यतिष्यागस्त्ये ति यलोपः। कुन्ती। इति व्याकरणम् ॥)

सूर्च,नादरे। इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) रेफयुक्त' षष्ठस्वरी दन्त्यादिः। सूर्चति दुष्ट' लोक.। सुसूर्च। इति दुर्गादास' ॥

सूर्चण, क्लो, (सूर्च+ल्युट्।) अनादरः। इति शब्दरत्नावली ॥

सूर्क्ष्य, अनादरे। ईर्ष्य। इति कविकल्पद्रुम. ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) दन्त्यादिर्दीर्घी रेफ मध्य। सूर्क्ष्यति सुसूर्क्ष्य। इति दुर्गादास' ॥

सूर्क्ष्य:, पु',(सूर्क्ष्यते अनाद्रियते इति। सूर्क्ष्य + घञ्।) माष। इति शब्दरत्नावली ॥

सूर्प, पु, क्लो, शूर्प। इति शब्दरत्नावली ॥ कुम्भपरिमाणम्। द्विद्रोणपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा ॥

सूर्म्मी, स्त्री, शूर्म्मी। इतिकेचित् ॥

सूर्य्य,पु,(सरति आकाशे सुवति कर्म्मणि लोक प्रेरयति वा। सृ गतौ सू प्रेरणे वा + "राजसूयसूर्य्यमृषोद्येति।"३।१।११४। इति क्यप्प्रत्ययेन साधु'।) ग्रहविशेष.। अर्कपर्ण। इति मेदिनी ॥ बलिपुत्त्र। इति केचित् ॥ (यथा, हरिवंशे। ३। ७४।

"बले पुत्त्रशतञ्चासीत् बाणज्येष्ठ नराधिप।
धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापन. ॥")

दानवविशेष। यथा,—

"अभवन् दनुपुत्त्राश्च वंशे ख्याता महासुरा।
विप्रचित्तिप्रधानास्ते शत तीव्रपराक्रमा ॥
स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च कुहकश्च महासुर।
धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च दनुमानिन्द्रतापन ॥"

इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंश ॥

ग्रहविशेषस्य पर्य्यायो यथा। सूर २ अर्य्यमा३ आदित्य ४ द्वादशात्मा५ दिवाकर ६ भास्कर ७ अहस्कर ८ व्रध्न ९ प्रभाकर १० विभाकर ११ भास्वान्१२ विवस्वान्१३सप्ताश्व १४ हरिदश्व' १५ उष्णरश्मि १६ विवर्त्तन १७ अर्क'१८ मार्त्तण्ड १९ मिहिर २० अरुण २१ पूषा २२ द्युमणि २३ तरणि २४ मित्र २५ चित्रभानु २६ विरोचन २७ विभावसु २८ ग्रहपति २९ त्विषाम्पति ३० अहर्पति ३१ भानु ३२ हंस ३३ सहस्रांशु ३४ तपन ३५ सविता३६ रवि ३७। इत्यमर।१।३।२८—३१॥ शूर ३८ भग. ३९ वृध्न ४० पद्मिनीवल्लभ ४१ हरि ४२ दिनमणि ४३ चण्डांशु ४४ सप्तसप्ति ४५ गभस्तिमान् ४६ अंशुमाली ४७ काश्यपेय ४८ खग ४९ भानुमान् ५० लोकलोचन ५१ पद्मबन्धु ५२ ज्योतिष्मान् ५३ अव्यथ ५४ तापन ५५ चित्ररथ ५६ खमणि ५७ दिवामणि-५८ गभस्तिहस्त ५९ हेलि ६० पतङ्ग ६१ अर्चि'६२ दिनप्रणी ६३ वेदोदय ६४ कालकृत ६५ ग्रहराज ६६ तमोनुद' ६७ रसाधारः ६८ प्रतिदिवा ६९ ज्योतिःपीथः ७० इन. ७१। इति शब्दरत्नावली ॥ कर्म्मसाक्षी ७२ जगच्चक्षु' ७३ त्रयीतपः ७४ प्रद्योतनः ७५ खद्योतः ७६ लोकबान्धव' ७७ पद्मिनीकान्त.७८ अंशुहस्तः ७९ पद्मपाणिः ८० हिरण्यरेताः ८१ पीत ८२ अद्रि' ८३ अग ८४ हरिवाहनः ८५ अम्बरीष ८६ धामनिधि ८७ हिमाराति' ८८ गोपति ८९ कुञ्जार. ९० प्लवग ९१ सूनु' ९२ तमोपह ९३ गभस्ति ९४। इति जटाधर ॥*॥ अस्य वर्ण रक्तश्याममिश्रित। स च पूर्व्व दिक्पुरुष-क्षत्त्रियजाति सत्त्वगुण कटुरससिंहराशी नामधिपतिः। धान्यादिसुवर्णद्रव्यचतुष्पदगोभूमिस्वामी। चतुष्कोणाकृति। मध्याह्नकाले प्रबलः। ह्रस्व। रणचारी। तिक्तरसप्रियश्च। इति बृहज्जातकादय ॥*॥ ग्रहयज्ञे तु। वर्त्तुलाकार। मण्डलमध्यस्थ'। अस्य जन्मभूमि कलिङ्गदेश.। गोत्र काश्यप। वर्ण रक्त। पूर्व्वमुख'। जाति ब्राह्मण। बलिर्गुडौदनम्। धूपो गुग्गुलु। गन्धो रक्तचन्दनम्। समित् अर्क'। अस्य ध्यानम्।

"क्षत्त्रिय काश्यप रक्त कालिङ्ग द्वादशाङ्गुलम्।
पद्महस्तद्वय पूर्व्वानन सप्ताश्ववाहनम्।
शिवाधिदैवत ध्यायेद्वह्निप्रत्यधिदैवतम् ॥"

अस्य मन्त्र.।

"आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृत मर्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेन देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥" दक्षिणा धेनु। इति ग्रहयागसंस्कारतत्त्वं ॥*॥तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—

"अथान्तरीक्षादाभाष्य कश्यप मुनिसत्तमम्।
सतोयमेघगम्भीरा वागुवाचाशरीरिणी ॥
मारितञ्च यत प्रोक्तमेतदण्ड त्वयादितिम।
तस्मान्मुने सुतस्तेऽय मार्त्तण्डाख्यो भविष्यति ॥
सूर्य्याधिकारञ्च विभुर्ज्जगत्येष करिष्यति।
हनिष्यत्यसुरांश्चाय यज्ञभागहरानरीन् ॥
देवा निशम्येति वचो गगनात् समुपागतम्।
प्रहर्षमतुल याता दानवाश्च हतौजस ॥
ततो युद्धाय दैतेयानाजुहाव शतक्रतु।
सह देवैर्मुदा युक्तो दानवाश्च तमभ्ययु ॥
तेषा युद्धमभूद्घोर देवानामसुरै सह।
शस्त्रास्त्रदीप्तिसदीप्तसमस्तभुवनान्तरम् ॥
तस्मिन् युद्धे भगवता मार्त्तण्डेन निरीक्षिता।
तेजसा दह्यमानास्तु भस्मीभूता महासुरा ॥
तत प्रहर्षमतुल प्रापु सर्व्वे दिवौकस।
तुष्टुवुस्तेजसो योनि मार्त्तण्डमदिति तथा ॥
स्वाधिकार तत प्रापुर्यज्ञभागाश्च पूर्व्ववत्।
भगवानपि मार्त्तण्ड स्वाधिकारमथाकरोत् ॥
कदम्बपुष्पवद्भास्वानधश्चोर्द्ध्वञ्च रश्मिभि।
वृत्तोऽग्निपिण्डसदृशो दध्र नातिस्फुट वपु ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे मार्त्तण्डोत्पत्ति ॥*॥

मार्कण्डेय उवाच।

"अथ तस्मै ददौ कन्या सज्ञा नाम विवस्वते।
प्रसाद्य प्रणतो भूत्वा विश्वकर्म्मा प्रजापति' ॥
विवस्वतस्तु सभूतौ मनू द्वौ चरितं तयो'।
पूर्व्वमेव तवाख्यातं मयैतदखिल द्विज ॥
त्रीण्यपत्यान्यसौ तस्यां जनयामास गोपति'।
द्वौ पुत्त्रौ सुमहाभागौ कन्याञ्च यमुना नदीम्॥
मनुर्व्वैवस्वतो ज्येष्ठ' श्राद्धदेव' प्रजापति।
तेषा यमो यमी चैव यमलौ सबभूवतु' ॥
तत्तेजोऽभ्यधिकं चैव मार्त्तण्डस्य विवस्वत।
असहन्ती तु तत्तेज' स्वां छाया वीक्ष्य साब्रवीत्

सज्ञोवाच।

अह यास्यामि भद्र ते स्वकश्च भवन पितु।
निर्व्विकार त्वयाप्यत्र स्थेय मच्छासनात् शुभे॥
इमौ च बालकौ मह्य कन्या च वरवर्णिनी।
सभाव्या नैव चाख्येयमिम भगवते त्वया ॥

छायोवाच।

आकेशग्रहणाद्देवि आशापान्नैव कर्हिचित्।
आख्यास्यामि मत तुभ्य गम्यता यत्र वाञ्छितम्
इत्युक्ता छायया सज्ञा जगाम पितृमन्दिरम्।
तत्रावसत् पितृगृहे कञ्चित् काल शुभेक्षणा ॥
भर्त्तु' समीप याहीति पित्रोक्ता सा पुन पुन।
अगच्छद्वडवा भूत्वा कुरून् विप्रोत्तरांस्तत ॥
तत्र तेपे तप साध्वी निराहारा महामुने।
पितु समीप यातायां सज्ञायां वाक्यतत्परा ॥
तद्रूपधारिणी छाया भास्कर समुपस्थिता।
तस्याञ्च भगवान् सूर्य्य' सज्ञेयमिति चिन्तयन्॥
तथैव जनयामास पुत्त्रौ द्वौ कन्यका तथा।
पूर्व्वजस्य मनोस्तुल्य सावर्णिस्तेन सोऽभवत् ॥
यस्तयो प्रथम जात पुत्त्रयोर्द्विजसत्तम।
द्वितीयो योऽभवच्चान्य स ग्रहोऽभूत् शनैश्चर ॥
कन्याभूत्तपती या तां वव्रे सवरणो नृप।
सज्ञा तु पार्थिवी तेषामात्मजाना यथाकरोत्॥
स्नेह न पूर्व्व जाताना तथा कृतवती सती।
मनुस्तत् क्षान्तवांस्तस्या यमश्चास्या न चक्षमे ॥
बहुश पीड्यमानस्तु पितु पत्न्या सुदुःखित।
स वै कोपाच्च बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात्
पदा सन्तर्ज्जयामास छाया सज्ञासुतां यम'।
त शशाप तत क्रुद्धा सज्ञा सा पार्थिवी भृशम्॥

छायोवाच।

पदा तर्जयसे यस्मा पितृभार्य्या गरीयसीम्।
तस्मात्तवैष चरण पतिष्यति न सशय' ॥
यमस्तु तेन शापेन भृश पीडितमानस।
मनुना सह धर्म्मात्मा सर्व्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥

यम उवाच।

स्नेहेन तुल्यमस्मासु माता देव न वर्त्तते।
विसृज्य ज्यायसोऽप्यस्मान् कनीयांसो बुभूषति
तस्या मयोद्यत पादो न तु देहे निपातित।
बाल्याद्वा यदि वा मोहात् तद्भवान् क्षन्तुमर्हसि
शप्तोऽह तात कोपेन जनन्या तनयो यत।
ततो न मन्ये जननी ममैषा तपता वर ॥
निर्गुणेष्वपि पुत्त्रेषु न माता निर्गुणा भवेत्।
पादस्ते पतता पुत्त्र कथमेतत्तयोदितम् ॥
तव प्रसादाच्चरणो न पतेत् भगवन् यथा।

मात्शापादयं मेऽद्य तथा चिन्तय गोपते ॥
रविरुवाच ।
असशयमिद पुत्त्र भविष्यत्यत्र कारणम् ।
येन त्वामाविशत् क्रोधो धर्म्मज्ञ सत्यवादिनम्॥
सर्व्वेषामेव शापाना प्रतिघातो हि विद्यते ।
न तु मात्राभिशप्ताना क्वचिच्छापनिवर्त्तनम् ॥
न शक्यमेतन्मिथ्या तु कर्त्तु मातुर्व्वचस्तव ।
कि चित्ते सविधास्यामि पुत्त्रस्नेहादनुग्रहम् ।
क्रमयो मासमादाय प्रयास्यन्ति महीतलम् ।
कृत तस्या वच. सत्य त्वञ्च त्राता भविष्यसि ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
आदित्यस्त्वब्रवीच्छाया किमर्थ तनयेषु वै ।
तुल्येष्वप्यधिकस्नेह एकत्र क्रियते त्वया ॥
नून न चैषा जननी सञ्ज्ञा कापि त्व मागता ।
विगुणेष्वप्यपत्येषु माता शाप न दास्यति ॥
सा तत् परिहरन्तीव नाचचक्षे विवस्वत ।
स चात्मान समाधाय युक्तस्तत्त्वमवैक्षत ॥
त शप्तुमुद्यतं दृष्ट्वा छायासञ्ज्ञा दिनाधिपम् ।
भयेन कम्पिता ब्रह्मन् यथावृत्त न्यवेदयत ॥
विवस्वास्तु तदा क्रुद्ध. श्रुत्वा श्वशुरमभ्यगात्।
स चापि त यथान्यायमर्च्चयित्वा दिवाकरम् ।
निर्दग्धु काम रोषेण शान्तयामास सुव्रत: ॥
विश्वकर्म्मा उवाच ।
तवातितेजसा व्याप्तमिद रूप सुदु'सहम् ।
असहन्ती तत: सञ्ज्ञा वने चरति वै तप ॥
द्रक्ष्यते ता भवानद्य स्वा भार्य्या शुभचारिणीम्
रूपार्थं भवतोऽरण्ये चरन्ती सुमहत्तप. ॥
मत मे ब्रह्मणो वाक्यात् यदि ते देव रोचते ।
रूप निवर्त्तयाम्यद्य तव कान्त दिवस्पते ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
यतो हि भास्वतो रूप प्रागासीत् परि-
मण्डलम् ।
ततस्तथेति त प्राह त्वष्टार भगवान् रवि' ॥
विश्वकर्म्मा त्वनुज्ञात: शाकद्वीपे विवस्वत ।
भ्रमिमारोप्य तत्तेज: शातनायोपचक्रमे ॥
देवाश्च ब्रह्मणा सार्द्ध भास्वन्तमभितुष्टुव ।
लिख्यमान सहस्रांशु प्रणेमु सर्व्वदेवता ॥
तत कोलाहले तस्मिन् सर्व्वदेवसमागमे ।
तेजस: शातन चक्रे विश्वकर्म्मा शनै शनै ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे सूर्य्यतेज शातनम ॥*॥
“शातित चास्य यत्तेजस्तेन चक्र विनिर्म्मितम्
विष्णो शूलञ्च सर्व्वस्य शिविका धनदस्य च ॥
दण्ड प्रेतपते शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा ।
अन्येशाश्चैव देवानामायुधानि स विश्वकृत् ।
चकार तेजसा भानोर्भासुराण्यरिशान्तये ॥
इति शातिततेजा स श्वशुरेणातिशोभनम् ।
वपुर्दधार मार्त्तण्ड पुष्पचापमनोरमम् ॥
स ददर्श समाधिस्था स्वा भार्य्या बडवाकृतिम्
अपापा सर्व्वभूताना तपसा नियमेन च ॥
ततो जगाम भास्वान् वै सञ्ज्ञा यत्र व्यवस्थिता॥
सा च दृष्ट्वा तमायान्त परपुसो विशङ्कया ।
जगाम समुख तस्य पृष्ठरक्षणतत्परा ॥

ततश्च नासिकायोगात् तयोस्तत्र समेतयो: ।
नासत्यदस्रौ तनयावश्ववक्त्राद्विनिर्गतौ ॥
रेतसोऽन्ते च रेवन्त' खड्गी धन्वी तनुत्रधृक्
अश्वारूढ: समुत्पन्नो बाणतूणसमन्वित ॥
तत' स्वरूपमतुल दर्शयामास भानुमान् ।
तस्याथ सा समालोक्य स्वरूप मुदमाददौ ॥
स्वरूपधारिणीं चैनामानिनाय निजालयम् ।
सञ्ज्ञा भार्य्या प्रीतिमती भास्करो वारितस्कर:॥
तत' पूर्व्वसुतो योऽस्या' सोऽभूद्वैवस्वतो मनु: ।
द्वितीयश्च यम: शापात् पापदर्शनतत्पर' ॥
क्रमयो मांसमादाय पादतस्ते महीतलम् ।
पतिष्यन्तीति शापान्त तस्य चक्रे पिता स्वयम्
धर्म्मदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
ततो नियोगे त याम्ये चकारतिमिरापह' ॥
यमुनाञ्च नदीञ्चक्रे कलिन्दान्तरवाहिनीम् ।
अश्विनौ देवभिषजौ कृतौ पित्रा महात्मना ॥
गुह्यकाधिपतित्वे च रेवन्तो विनियोजित ॥
रेवन्तमप्याह ततो भगवान् लोकभावन' ।
त्वमप्यशेषलोकस्य पूज्यो वत्स भविष्यसि ॥
अरण्येऽग्नौ महादावे वैरिदस्युभयेषु च ।
त्वा स्मरिष्यन्ति ये मर्त्या मोक्ष्यन्ते ते महापद'॥
क्षेम वृद्धि सुखं राज्यमारोग्य' कीर्त्तिमुन्नतिम् ।
नराणा परितुष्टस्त्व' पूजित' सप्रदास्यसि ॥
छायासंज्ञासुतश्चापि सावर्ण सुमहायशा: ।
भाव्य सोऽनागते काले मनु सावर्णिकोऽष्टम:॥
मेरुपृष्ठे तपो घोरमद्यापि चरति प्रभु. ।
भ्राता शनैश्वरस्तस्य ग्रहोऽभूच्छासनाद्रवे ॥
यवीयसी च या कन्या तस्य चासीद्द्विजोत्तम ।
अभवत् सा सरिच्छ्रेष्ठा तपती लोकपावनी ॥
यस्तु ज्येष्ठो महाभाग सर्गो तस्येह साम्प्रतम् ।
विस्तर तस्य वक्ष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥
य इद जन्म देवाना शृणुयाद्वा पठेत्तथा ।
विवस्वतस्तु जाताना रवेर्माहात्म्यमेव च ।
आपद प्राप्य मुच्येत प्राप्नुयाच्च महद्यश ॥
अहोरात्रकृत पापमेतत् शमयति श्रुतम् ।
माहात्म्यमादिदेवस्य मार्त्तण्डस्य महात्मन ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मार्त्तण्डमाहात्म्यनामा-
ध्याय ॥ अपि च ।
प्रजापाल उवाच ।
“शरीरस्य कथ मूर्त्ति ग्रहण ज्योतिषो द्विज ।
एतन्मे सशय छिन्धि प्रणतस्य द्विजोत्तम ॥
महातपा उवाच ।
योऽसावात्मा ज्ञानशक्तिरेक एव सनातन ।
स द्वितीय यदा चैच्छत् तदा तेज समुत्थितम्॥
तत् सूर्य्य इति भास्वास्तु अन्योन्येन महात्मन:
लोलीभूतानि तेजासि भासयन्ति जगत्त्रयम् ॥
तस्मिम् सर्व्वं सुरा: सिद्धा गणा' सर्व्वे मह-
र्षिभि ।
स्वय भूता इति विभो तस्मात् सूर्य्यस्तु सोऽभवत्
लोलीभूतस्य तस्याशु तेजसोऽभूच्छरीरकम् ।
पृथक्त्वेन रवि सोऽथ कीर्त्त्यते वेदवादिभि ॥
भासयन् सर्व्वलोकास्तु यतोऽसावुत्थितो दिवि ।

अतोऽसौ भास्कर: प्रोक्त प्राकर्षाच्च प्रभाकर: ।
दिवा दिवस इत्युक्तस्तत्कारित्वाद्दिवाकर: ।
सर्व्वस्य जगतस्त्वादिरादित्यस्तेन उच्यते ॥
एतस्य द्वादशादित्या सभूतास्तेजसा पृथक् ।
प्रधान एक एवाय जगत्सु परिवर्त्तते ॥
तं दृष्ट्वा जगतो व्याप्ति कुर्व्वाण परमेश्वरम् ।
तस्यैवान्त.स्थिता देवा विनिष्क्रम्य स्तुति जगु ॥”
इति वाराहे आदित्योत्पत्तिनामाध्याय: ॥*॥
उत्तरायणदक्षिणायनयोरनुलोमप्रतिलोम गन्त-
व्यानि मण्डलानि प्रतिमासं सूर्य्यभ्रमणाधि-
कारिगणाश्च यथा,—
“अशीतिमण्डलशत काष्ठयोरन्तर' द्वयो: ।
आरोहणावरोहाभ्या भानोरब्देन या गति: ॥
स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसै ॥
धाता कृतस्थला चैव पुलस्त्यो वासुकिस्तथा ।
रथकृद्ग्रामणीर्हेतिस्तुम्बुरुश्चैव सप्तम. ॥
एते वसन्ति वै चैत्रे मधुमासे सदैव हि ।
मैत्रेय स्यन्दने भानो' सप्त मासाधिकारिण ॥
अर्य्यमा पुलहश्चैव रथौजा: पुञ्जिकस्थला ।
प्रहेति कच्छनीरश्च नारदश्च रथे रवे: ।
माधवे निवसन्त्येते शुचिसञ्ज्ञे निबोध मे ॥
मित्रोऽत्रिस्तक्षको रक्ष पौरुषेयोऽथ मेनका ॥
हाहा रथस्वनश्चैव मैत्रेयैते वसन्ति वै ॥
वशिष्ठो वरुणो रम्भा सहजन्यो हुहूर्बध. ।
रथचित्रस्तथा शुक्रे वसन्त्याषाढसंज्ञिते ॥
इन्द्रो विश्वावसु' स्रोत एलापत्रस्तथाङ्गिरा ॥
प्रम्लोचा च नभस्येते सर्पश्चार्के वसन्ति हि ॥
विवस्वानुग्रसेनश्च भृगुरापूरणस्तथा ।
प्रम्लोचा शङ्खपालश्च व्याघ्रो भाद्रपदे तथा ॥
पूषा च सुरविर्व्वातो गौतमोऽथ धनञ्जय ।
सुषेणोन्यो घृताची च वसन्त्याश्वयुजे रवौ ॥
विश्वावसुर्भरद्वाज' पर्जन्यैरावतौ तथा ।
विश्वाचीसेनजित्सञ्ज्ञौ कार्त्तिके चाधिकारिण:
अंशुकश्यपतार्क्ष्यास्तु महापद्मस्तथोर्व्वशी ।
चित्रसेनस्तथा विद्युत् मार्गशीर्षाधिकारिण ॥
क्रतुर्भगस्तथोर्णायुस्फूर्ज' कर्कोटकस्तथा ।
अरिष्टनेमिश्चैवान्या पूर्व्वचित्तिर्व्वराप्सरा' ।
पौषमासे वसन्त्येते सप्त भास्करमण्डले ॥
लोकप्रकाशनार्थाय विप्रवर्य्याधिकारिण' ।
त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ॥
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रश्च सप्तम ।
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे ॥
श्रूयता चापरे सूर्य्ये फाल्गुने निवसन्ति ये ।
विष्णुरश्वतरो रम्भा सूर्य्यवर्च्चाश्च सत्यजित् ॥
विश्वामित्रस्तथा रक्षो यज्ञापेतो महामुने ।
मासेष्वेतेषु मैत्रेय वसन्त्येते तु सप्तका: ॥
सवितुर्मण्डले ब्रह्मन् विष्णुशक्त्युपबृंहिता' ।
स्तुवन्ति मुनय. सूर्य्यं गन्धर्व्वैर्गीयते पुर: ॥
नृत्यन्त्यप्सरसो यान्ति सूर्य्यस्यानु निशाचरा: ॥
वहन्ति पन्नगा यक्ष क्रियतेऽभीषु सग्रह ॥
वालखिल्यास्तथैवेन परिवार्य्य समासते ।

सोऽयं सप्तगणः सूर्य्यमण्डले मुनिसत्तम ।
हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुत्वं समुपागतः ॥"
इति विष्णुपुराणे २ अंशे १० अध्यायः ॥*॥
सूत उवाच ।
"एवमेष महादेवो देवदेवः पितामहः ।
करोति नियतं कालं कालात्मा ह्यैश्वरी तनुः ॥
तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्व्वलोकप्रदीपकाः ।
तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः ॥
सुषुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्म्मा तथैव च ।
विश्वव्यचाः पुनश्चान्यः सम्पद्वसुरतः परः ।
अर्व्वाग्वसुरिति ख्यातः स्वराडन्यः प्रकीर्त्तितः ॥
सुषुम्नः सूर्य्यरश्मिस्तु पुष्णाति शिशिरद्युतिम् ।
तिर्य्यगूर्द्ध्वप्रचारोऽसौ सुषुम्नः परिगीयते ॥
हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ।
विश्वकर्म्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्णाति सर्व्वदा ॥
विश्वव्यचास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्णाति नित्यदा ।
सम्पद्वसुरिति ख्यातः स पुष्णाति च लोहितम् ॥
बृहस्पतिं प्रपुष्णाति रश्मिरर्व्वाग्वसुः प्रभो ।
शनैश्चरं प्रपुष्णाति सप्तमश्च स्वराट् तथा ॥
एवं सूर्य्यप्रभावेण सर्व्वा नक्षत्रतारकाः ।
वर्द्धन्ते वर्द्धिता नित्यं नित्यमाप्याययन्ति च ॥
दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्व्वशः ।
आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसा तमसां प्रभुः ।
आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः ॥
नादेयांश्चैव सामुद्रान् कूपांश्चैव सहस्रशः ।
स्थावरान् जङ्गमांश्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः ॥
तस्य रश्मिसहस्रन्तु शीतवर्षोष्णनिस्रवम् ।
तासां चतुःशतं नाड्यो वर्षन्ते चित्रमूर्त्तयः ॥
चन्दनाश्चैव याह्याश्च कीतना हूकनास्तथा ।
अमृता नाम ताः सर्व्वा रश्मयो वृष्टिसर्ज्जनाः ॥
हिमोद्वहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिशतं पुनः ।
रश्म्यो मेष्यश्च पैष्यश्च ह्लादिन्यो हिमसर्ज्जनाः ॥
चन्द्रास्ता नामतः सर्व्वाः पीताभाः स्युर्गभस्तयः ।
शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा ॥
शुक्रास्ता नामतः सर्व्वास्त्रिविधा घर्म्मसर्ज्जनाः ।
समं बिभर्त्ति ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः ॥
मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितॄनपि ।
अमृतेन सुरान् सर्व्वान् तिसृभिस्तर्पयत्यसौ ॥
वसन्ते ग्रैष्मिके चैव शतैः सन्तपति त्रिभिः ।
शरद्यपि च वर्षासु चतुर्भिः सम्प्रवर्षति ।
हेमन्ते शिशिरे चैव हिममुत्सृजति त्रिभिः ॥
वरुणो माघमासे तु सूर्य्यः पूषा तु फाल्गुने ।
चैत्रे मासि भवेदीशो धाता वैशाखतापनः ॥
ज्यैष्ठमूले भवेदिन्द्र आषाढे सविता रविः ।
विवस्वान् श्रावणे मासि प्रोष्ठपद्यां भगः स्मृतः ॥
पर्य्यन्योऽश्वयुजि त्वष्टा कार्त्तिके मासि भास्करः
मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः पौषे विष्णुः सनातनः ॥
पञ्चरश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्ककर्म्मणि ।
षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवोऽंशः सप्तभिस्तथा ॥
धाताष्टभिः सहस्रैस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः ।
विवस्वान् दशभिः पाति पात्येकादशभिर्भगः ॥
सप्तभिस्तपते मित्रस्त्वष्टा चैवाष्टभिस्तपेत् ।
अर्य्यमा दशभिः पाति पर्य्यन्यो नवभिस्तपेत् ।
षड्भी रश्मिसहस्रैस्तु मित्रस्तपति विश्वदृक् ॥
वसन्ते कपिलः सूर्य्यो ग्रीष्मे काञ्चनसप्रभः ।
श्वेतो वर्षासु वर्णेन पाण्डरः शरदि प्रभुः ॥
हेमन्ते ताम्रवर्णः स्यात् शिशिरे लोहितो रविः
ओषधीषु बलं धत्ते स्वधामपि पितृष्वथ ॥
सूर्य्योऽमरत्वममृतत्वं त्रिषु नियच्छति ।
अन्ये चाष्टौ ग्रहा ज्ञेयाः सूर्य्ये चाधिष्ठिता
द्विजाः ॥
चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव बृहस्पतिः ।
भौमो भानुस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ॥
सर्व्वे ध्रुवे निबद्धा वै ग्रहास्ते वातरश्मिभिः ।
भ्राम्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनु दिवाकरम् ॥
अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरिता द्विजाः ।
यस्माद्वहति तान् वायुः प्रवहस्तेन वै स्मृतः ।*
रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन निशाकरः ॥
वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि रविर्यथा ।
ह्रासवृद्धी च विप्रेन्द्रा ध्रुवाधाराणि सर्व्वदा ॥
स सोमः शुक्लपक्षे तु भास्करे परतः स्थिते ।
आपूर्य्यन्ते परोऽस्यान्तः सततं दिवसक्रमात् ॥
क्षीणेऽपि तं सुरैः सोममाप्याययति नित्यदा ।
एकेन रश्मिना विप्राः सुषुम्नाख्येन भास्करः ॥
एषा सूर्य्यस्य वीर्य्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।
पौर्णमास्यां स दृश्येत सम्पूर्णो दिवसक्रमात् ॥
सम्पूर्णमर्द्धमासेन तं सोममृतात्मकम् ।
पिबन्ति देवता विप्रा यतस्तेऽमृतभोजनाः ॥
ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके ।
अपराह्णे पितृणां स जघन्याः पर्य्युपासते ॥
पिबन्ति हि फलं कालं शिष्टा तस्य कला तु या ।
स्वधामृतमयी पुण्या तामिन्दोरमृतात्मिकाम् ॥
निःसृतं तदमावास्यां गभस्तिभ्यः स्वधामृतम् ।
मासतृप्तिमवाप्याग्र्यां पितरः सन्ति निर्वृताः ॥
न सोमस्य विनाशः स्यात् सुधा देवैस्तु पीयते ।
एवं सूर्य्यनिमित्तोऽस्य क्षयो वृद्धिश्च सत्तमाः ॥"
इति कौर्म्मे ४० अध्यायः ॥*॥
अस्य भार्य्यापत्यानि यथा ।
सूत उवाच ।
"अदितिः सुषुवे पुत्त्रमादित्यं कश्यपात् प्रभुम् ।
तस्यादित्यस्य चैवासीद्भार्य्याणान्तु चतुष्टयम् ॥
संज्ञा राज्ञी प्रभा छाया पुत्त्रांस्तासां निबोधत
संज्ञा त्वाष्ट्री तु सुषुवे सूर्य्यान्मनुमनुत्तमम् ।
यमञ्च यमुनाञ्चैव राज्ञी रेवन्तमेव च ॥
प्रभा प्रभातमादित्याच्छाया सावर्णिमात्मजम्
शनिञ्चैव तपतीञ्च विष्टिञ्चैव यथाक्रमम् ॥"
इति कौर्म्मे २० अध्यायः ॥*॥
तस्य मण्डलपरिमाणं यथा,—
सूत उवाच ।
"सूर्य्याचन्द्रमसावेतौ भ्रमतो यावदेव तु ।
सप्तानाञ्च समुद्राणां द्वीपानाम्भाति विस्तरः ॥
विस्तारार्द्धं पृथिव्यास्तु भवेदन्यत्र बाह्यतः ।
पर्य्यासपारिमाण्यात्तु चन्द्रादित्यौ प्रकाशतः ॥
पर्य्यासपारिमाण्यैस्तु बुधैस्तुल्यं दिवं स्मृतम् ।
अवतीमांस्त्रयो लोकान् यस्मात् सूर्य्यः परि-
भ्रमात् ॥
अचिरात्तु प्रकाशे तु अवनात् स रविः स्मृतः ॥
तयोर्भूयः प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्य्ययोः ॥
महितत्वान्महीशब्दो यस्मिन्नर्थे निपात्यते ।
अस्य भारतवर्षस्य विष्कम्भात्तुल्यविस्तृतम् ॥
मण्डलं भास्करस्याथ योजनैस्तन्निबोधत ।
नवयोजनसाहस्रो विस्तारो मण्डलस्य तु ॥
विस्तारात्त्रिगुणश्चापि परिणाहोऽत्र मण्डले ।
विष्कम्भमण्डलाच्चैव भास्करात् द्विगुणः शशी ॥"
तस्य गतिनिरूपणं यथा,—
"मानसस्योत्तरे पृष्ठे लोकपालाश्चतुर्द्दिशम् ।
स्थिता धर्म्मव्यवस्थार्थं लोकसंरक्षणाय च ॥
लोकपालोपरिष्टात्तु सर्व्वतो दक्षिणायने ।
काष्ठागतस्य सूर्य्यस्य गतिस्तस्य निबोधत ॥
दक्षिणोपक्रमः सूर्य्यः क्षिप्तेषुरिव सर्पति ।
ज्योतिषां चक्रमादाय सततं परिगच्छति ॥
मध्यतश्चामरावत्यां यदा भवति भास्करः ।
वैवस्वते संयमने उदितः तत्र दृश्यते ॥
सुखायामर्द्धरात्रन्तु विभावर्य्यस्तमेति च ।
वैवस्वते संयमने मध्याह्ने तु रविर्यदा ॥
सुखायामथ वारुण्यामुत्तिष्ठन् स तु दृश्यते ।
विभावर्य्यामर्द्धरात्रं माहेन्द्र्यामस्तमेति च ।
सुखायामथ वारुण्यां मध्याह्ने चार्य्यमा यदा ।
विभावर्य्यां सोमपुर्य्यां उत्तिष्ठति विभावसुः ॥
रात्र्यर्द्धं चामरावत्यामस्तमेति यमस्य च ।
सोमपुर्य्यां विभावर्य्यां मध्याह्ने चार्य्यमा यदा ॥
अमरावत्यां महेन्द्रस्य तदाच्छति दिवाकरः ।
अर्द्धरात्रं संयमने वारुण्यामस्तमेति च ॥
सुशीघ्रमेव पर्य्येति भास्करोऽलातचक्रवत् ।
भ्रमन् वै भ्रममाणानि ऋक्षाणि चरते रविः ॥
एवं चतुर्षु पार्श्वेषु दक्षिणान्तेषु सर्पति ।
उदयास्तमये चासावुत्तिष्ठति पुनः पुनः ॥
पूर्व्वाह्णे चापराह्णे तु द्वौ द्वौ देवालयौ तु सः ।
तपत्येकञ्च मध्याह्ने ताभिरेव च रश्मिभिः ॥
उदितो वर्द्धमानाभिर्मध्याह्ने तपते रविः ।
अतः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं नियच्छति ॥
उदयास्तमयाभ्याञ्च स्मृते पूर्व्वापरे तु वै ।
यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठेऽथ पार्श्वयोः ॥
यैरर्क्को यत्र दृश्येत तेषां स उदयः स्मृतः ।
प्रणाशं गच्छते यत्र तेषामस्तः स उच्यते ॥
सर्व्वेषामुत्तरे मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणे ।
विदूरभावादर्कस्य भूमेर्लेखागतस्य च ॥
ध्रियन्ते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न दृश्यते ।
ऊर्द्ध्वं शतसहस्रन्तु स्थितस्तत्र प्रदृश्यते ॥
एवं पुष्करमध्येन यदा भवति भास्करः ।
त्रिंशद्भागन्तु मेदिन्या मुहूर्त्तेन स गच्छति ॥
योजनाग्र्या मुहूर्त्तस्य इमां संख्यां निबोधत ।
पूर्णे शतसहस्राणामेकत्रिंशत्तु सा स्मृता ॥
पञ्चाशच्च सहस्राणि तथान्यान्यधिकानि च ।
मौहूर्त्तिकी गतिर्ह्येषा सूर्य्यस्य तु विधीयते ॥

एतेन गतियोगेन यदा काष्ठान्तु दक्षिणाम् ।
पर्य्यागच्छत् पतङ्गोऽसौ वामकोष्ठेऽन्तरेऽह्नि ॥
मध्येन पुष्करस्याथ भ्रमते दक्षिणायने ।
मानसोत्तरमेरोस्तु अन्तरं त्रिगुणन्तु तत् ॥*॥
सर्पतो दक्षिणायान्तु काष्ठायान्तु निबोधत ।
नवकोट्यः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलम् ॥
तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
अहोरात्रा पतङ्गस्य गतिरेषा विधीयते ॥
दक्षिणाद्विनिवृत्तोऽसौ विषुवस्थो यदा रविः ।
क्षीरोदस्य समुद्रस्य उत्तरातो दिशश्चरन् ।
मण्डलं विषुवच्चापि योजनैस्तन्निबोधत ॥
तिस्रः कोट्यस्तु सम्पूर्णं विषुवस्याथ मण्डलम् ।
तथा शतसहस्राणां विंशत्येकाधिका पुनः ॥*॥
श्रावणे चोत्तरां काष्ठां चित्रभानुर्यदा भवेत् ।
गोमेदकस्य द्वीपस्य उत्तरास्तु दिशश्चरन् ॥
उत्तरायाः प्रमाणन्तु काष्ठाया मण्डलस्य तु ।
दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विद्याद् यथाक्रमम् ॥
स्थानं जरद्गवं मध्ये तथैरावतमुत्तमम् ।
वैश्वानरं दक्षिणतो निर्द्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥
नागवीथ्युत्तरा वीथी अजवीथ्याश्च दक्षिणे ।
उभे आषाढमूलन्तु अजवीथ्युदयास्त्रयः ॥
अभिजित् पूर्व्वतः स्वाती नागवीथ्युत्तरास्त्रयः ।
अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथ्युत्तरा स्मृता ॥
रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो नागवीथीरिति स्मृता ।
पुष्याश्लेषा पुनर्व्वस्वोर्वीथीरैरावती स्मृता ॥
तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरो मार्ग उच्यते ।
पूर्व्वा उत्तरफल्गुन्योर्मघा चैवार्षभी भवेत् ॥
पूर्व्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवीथी रेवती स्मृता ।
श्रवणा तु धनिष्ठा च वारुणञ्च जरद्गवम् ।
एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
हस्ता चित्रा तथा स्वाती नागवीथीरिति
स्मृता ।
विशाखमित्रपैत्र्यश्च नागवीथीरिहोच्यते ॥
मूलपूर्व्वोत्तराषाढा वीथी वैश्वानरी तथा ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वीथ्यस्ता मार्गे वै दक्षिणे बुधैः ॥
काष्ठयोरन्तरं त्वेतद्वक्ष्यन्ते योजनैः पुनः ।
एतच्छतसहस्राणामेकत्रिंशत्तु वै स्मृतम् ॥
शतानि त्रीणि चान्यानि त्रयस्त्रिंशच्च योजनैः ।
काष्ठयोरन्तरं ह्येतद् योजनाग्रात् प्रकीर्त्तितम् ॥
काष्ठयोर्लेखयोश्चैव अयने दक्षिणोत्तरे ।
ते वक्ष्यामि प्रसंख्याय योजनैस्तु निबोधत ॥
एकैकमन्तरन्तद्वै युक्तान्येतानि सप्तति ।
सहस्रैरतिरिक्ता च ततोऽन्या पञ्चविंशतिः ॥
लेखयोः काष्ठयोश्चैव बाह्याभ्यन्तरयोश्चरन् ।
अभ्यन्तरं स पर्य्येति मण्डलान्युत्तरायणम् ॥
बाह्यतो दक्षिणेनैव सततं सूर्य्यमण्डलम् ।
चरत्यसौ प्रतीचामन्तु त्र्यशीतिमण्डलं शतम् ॥
तरणिर्दक्षिणे तावत् क्रमते मण्डलानि तु ।
प्रमाणं मण्डलस्यापि योजनाग्रान्निबोधत ॥
योजनानां सहस्राणि दश चाष्टौ ततः स्मृतः ।
अधिकान्यष्टपञ्चाशत् योजनानि च वै पुनः ॥
विष्कम्भो मण्डलस्यैतत्तिर्य्यक् स तु विधीयते ।
अहस्तु चरते नाभिं सूर्य्यो वै मण्डलक्रमात् ॥
कुलालचक्रपर्य्यन्तं यथा रविः शशी तथा ।
दक्षिणे चक्रवत् सूर्य्यस्तथा शीघ्रं निवर्त्तते ॥
तस्मात् प्रकृष्टां भूमिन्तु कालेनाल्पेन गच्छति ।
सूर्य्यो द्वादशभिः शीघ्रं मुहूर्त्तैर्द्दक्षिणायने ॥
त्रयोदशार्द्धमृक्षाणां मध्ये चान्तरमण्डलम् ।
मुहूर्त्तैस्तानि ऋक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् ॥
कुलालचक्रमध्यस्थो यथामन्दं प्रसर्पति ।
उदगयने तथा सूर्य्यः स सर्पेत् मन्दविक्रमः ॥
तस्मात् दीर्घेण कालेन भूमिं सोऽल्पां प्रसर्पति
सूर्य्योऽष्टादशभिर्वह्नो मुहूर्त्तैरुदगायने ॥
त्रयोदशानां मध्ये तु ऋक्षाणां चरते रविः ।
मुहूर्त्तैस्तानि ऋक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् ॥
ततो मन्दतरं ताभ्यां चक्रन्तु भ्रमता पुनः ।
मृत्पिण्ड इव मध्यस्थो भ्रमतेऽसौ ध्रुवस्तथा ॥
मुहूर्त्तैस्तावत् त्रिंशद्भिरहोरात्रं ध्रुवं भ्रमन् ।
उभयोः काष्ठयोर्म्मध्ये भ्रमते मण्डलानि तु ॥
उत्तरे प्रक्रमेऽर्कस्य दिवा मन्दगतिः स्मृता ।
तस्यैव तु पुनर्नक्तं शीघ्रा सूर्य्यस्य वै गतिः ॥
दक्षिणे क्रमणे चापि दिवा शीघ्रं विधीयते ।
गतिः सूर्य्यस्य वै नक्तं मन्दा चापि पुनः स्मृता ॥
एवं गतिविशेषेण विभजेद्रात्र्यहानि तु ।
अजवीथ्या दक्षिणं यल्लोकालोकस्य चोत्तरम् ॥
लोकसन्तानको ह्येष वैश्वानरपथाद्बहिः ।
व्युष्टा यावत् प्रभा सौरी पुष्करात् सम्प्रकाशते ।
पार्श्वेभ्यो बाह्यतस्तावत् लोकालोकस्तु पर्व्वतः ॥
योजनानां सहस्राणि दशोर्द्ध्वं चोच्छ्रितो गिरिः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च सर्व्वतः परिमण्डलः ॥
नक्षत्रचन्द्रसूर्य्याश्च ग्रहास्तारागणैः सह ।
अभ्यन्तरे प्रकाशन्ते लोकालोकस्य वै गिरेः ॥
इति मात्स्ये १०१ अध्यायः ॥
अस्य राहुग्रस्तादिकारणं यथा,—
नन्द उवाच ।
"राहुग्रस्तः कथं सूर्य्यश्चन्द्रो वापि जगत्प्रभो ॥
नष्टचन्द्रः कथं भाद्रे चतुर्थ्याञ्च सितासिते ।
वेदानां जनकस्त्वञ्च कं पृच्छामि त्वया विना ॥
श्रीभगवानुवाच ।
शृणु नन्द प्रवक्ष्यामि कथामेतां पुरातनीम् ।
यां श्रुत्वा निष्कलङ्कश्च तीर्थस्नायी भवेन्नरः ॥
एकदा यमदग्निश्च महाकौतूहलान्वितः ।
रेणुकासहितस्तुष्टो जगाम नर्म्मदातटम् ।
निर्ज्जने नर्म्मदातीरे विजहार तया सह ॥
चन्दनोक्षितसर्व्वाङ्गं वस्त्रमाल्यधरं मुनिम् ।
महारासरसाढ्यं तमुवाच भास्करः स्वयम् ॥
वेदकर्त्तुः प्रपौत्रस्त्वं ब्रह्मणश्च जगत्पतेः ।
चतुर्व्वेदविधेयेषु मुनिष्णातः सदा शुचिः ॥
वेदप्रणिहितो धर्म्मो ह्यधर्म्मस्तद्विपर्य्ययः ।
धर्म्मं त्यजति धर्म्मज्ञो ह्यधर्म्मेण रतः कथम् ॥
दिवामैथुनदोषञ्च वक्ति वेदो विशेषतः ।
अहञ्च कर्म्मणां साक्षी तेन त्वां कथयामि ते ॥
सूर्य्यस्य वचनं श्रुत्वा तत्याज मैथुनं द्विजः ।
दृष्ट्वा पुरो विप्ररूपं सूर्य्यं तेजस्विनं सुरम् ।
उवाच सूर्य्यं रक्तास्यः कोपलज्जासमन्वितः ॥
रेणुका लज्जिता तत्र विधाय वाससी सती ॥
यमदग्निरुवाच ।
अद्य मे निर्ज्जनस्थाने रसभङ्गस्त्वया कृतः ।
मम शापात् पापदृश्यो राहुग्रस्तो भविष्यति ॥
दृष्ट्वा त्वां मेघगणाः सर्व्वे दूरीभूता भवन्ति ते ।
त्वामाच्छन्नं करिष्यन्ति वायुना प्रेरितास्तथा ॥
स्वतेजसा भवान् गर्व्वी हततेजा भविष्यति ।
मेघाच्छन्नः स्वल्पतेजा राहुग्रस्तो भवान् भव ॥
ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा भगवान् भास्करः स्वयम्
त्रस्तः पुटाञ्जलिर्भूत्वा तुष्टाव मुनिपुङ्गवम् ॥
सूर्य्य उवाच ।
अहमेव त्वया शप्तो मया शप्तो भवान् भव ।
अन्यथा मां वदन्त्येव सूर्य्यं निस्तेजसं जनाः ॥
पराभूतः क्षत्त्रियेण भविष्यसि द्विजेश्वर ।
मरणं क्षत्त्रियास्त्रेण भवतश्च भविष्यति ॥
सूर्य्यस्य वचनं श्रुत्वा चुकोप ब्राह्मणः पुनः ,
तं शशापातिरक्तास्यः शम्भुना च जितो
भवान् ॥
उभयोः कलहं ज्ञात्वा कश्यपेन सह व्रज ।
आजगाम स्वयं ब्रह्मा विधाता जगतामपि ॥
आगत्य ब्रह्मा सत्रस्तं बोधयामास भास्करम् ।
मुनिश्रेष्ठञ्च धर्म्मज्ञं धर्म्मज्ञानां गुरोर्गुरुः ॥
ब्रह्मोवाच ।
क्षमस्व भास्कर त्वञ्च साक्षान्नारायणो भवान् ।
युष्माकं परिपाल्यश्चाप्यवध्यो ब्राह्मणः सदा ॥
अहं करोमि भवतो विप्रशापान्तमुल्बणम् ।
शान्तो भव सुरश्रेष्ठ साक्षी त्वं सर्व्वकर्म्मणाम् ॥
कुत्रचिद्दिवसे ब्रह्मन् तौ त्वं कुत्रचित् क्षणम् ।
भविष्यसि घनाच्छन्नः सद्यो मुक्तो भविष्यसि ॥
न्यूनातिरिक्ते वर्षे वा राहुग्रस्तो भविष्यसि ।
तत्रादृश्यश्च केषाञ्चित् पुण्यदृश्यो हि कस्यचित् ॥
अन्यथा सर्व्वकाले नापुण्यदृश्यो भवान् भुवि ।
त्वां दृष्ट्वा च नमस्कृत्य सर्व्वे निष्पापिणो जनाः ॥
जन्मसप्ताष्टरिष्फाङ्कचतुर्थे दशमे विधौ ।
जन्मर्क्षे निधने नृणामदृश्यस्त्वं भविष्यसि ॥
अस्तकाले घनाच्छन्ने मध्याह्नस्थे जलेऽपि वा
अर्द्धोदिते च काले च पापदृश्यो भविष्यसि ॥
भार्य्याहेतुनिमित्तेन भार्य्यया हेतुभूतया ।
श्वशुरेण श्यालकेन हततेजा भविष्यसि ॥
अन्यथा तव तेजश्च सज्ञा सहितुमक्षमा ।
मालिसुमालियुद्धे च शम्भुना त्वं पराजितः ॥
इत्येवमुक्त्वा सूर्य्यञ्च बोधयामास ब्राह्मणम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ७८ । १-५० ॥
ब्रह्माण्डपुराणे ५८ अध्यायेऽप्येवम् ॥
अथ सूर्य्यमन्त्राः ।
"तारो हृणिर्म्मृगुः पश्चाद्वामकर्णविभूषितः ।
वह्न्यासनो मरुत् शेषः मनवोऽद्रिस्वरर्षिमः ।
अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो भानोरभिमतः परः ॥"
ॐ घृणि सूर्य्य आदित्य । अस्य पूजा । प्रातः
कृत्यादिप्राणायामान्तं विधाय पीठन्यासं कुर्य्यात्
तत्र विशेषः । हृदयस्य पूर्व्वादिदिक्षु मध्ये च ।

प्रभूतं विमल सार समाराध्य परमसुख विन्यस्य आधारशक्त्यादि अ सूर्य्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने नम' इत्यन्त विन्यसेत्। तथा च निबन्धे।

"पोठे क्रमे च प्रथम दिक्षु मध्ये च स्यजेत्।
प्रभूत विमल मार समाराध्यमनन्तरम्॥
परमादि सुख पीठ स्वविस्वान्त प्रकल्पयेत्॥"

तत केशरेषु मध्ये च वा दीप्तायै नम॥ एव वी सूक्ष्मायै वू जयायै वे भद्रायै वैं विभूत्यै वों विमलायै वौं अमोघायै व विद्युतायै व सर्व्वतोमुख्यै। तथा च निबन्धे।

"दीप्ता सूक्ष्मा जया भद्रा विभूतिर्विमला पुन
अमोघा विद्युता सर्व्वतोमुखी पीठशक्तय॥
दीप्तदीपशिखाकारान् बीजन्यासान् विदु क्रमात्।
अक्षोवक्रस्वत्रितयस्वरान् बिन्द्वग्निसयुतान्॥"

तदुपरि ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाय सौराय योगपीठाय नम। यथा च शारदायाम्।

"रटेत् पद चतुर्थ्यन्त ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्।
सौराय योगपीठाय नम पदमनन्तरम्॥
पीठमन्त्रोऽयमाख्यातो दिनेशस्य जगत्पते॥"

ततः ऋष्यादिन्यास। शिरसि देवभागऋषये नम। मुखे गायत्रीच्छन्दसे नम। हृदि आदित्याय देवतायै नम। निबन्धे।

"देवभागो मुनि प्रोक्तो गायत्रीच्छन्द ईरितम्
आदित्यो देवता प्रोक्तो दृष्टादृष्टफलप्रद॥"

तत कराङ्गन्यासौ। सत्याय तेजोज्वालामणे हुं फट् स्वाहा अङ्गुष्ठाभ्या नम। एव ब्रह्मणे १० तर्ज्जनीभ्या स्वाहा। विष्णवे १० मध्यमाभ्या वषट्। रुद्राय १० अनामिकाभ्या हुम्। अग्नये १० कनिष्ठाभ्या वौषट्। सर्व्वाय १० करतलपृष्ठाभ्या फट्। एव हृदयादिषु। तथा च शारदायाम्।

"सत्याय हृदय प्रोक्त ब्रह्मणे शिर ईरितम्।
विष्णवे स्याच्छिखावर्म्म रुद्राय परिकीर्त्तितम्॥
अग्नये नेत्रमाख्यात सर्व्वायास्त्रमुदीरितम्।
तेजोज्वालामणे हुं फट् द्विठान्ता परिकीर्त्तिता'॥"

ततो मूर्त्तिन्यास। यथा शिरसि ॐ आदित्याय नम। मुखे ए रवये। हृदये ऊ भानवे। गुह्ये ई भास्कराय। चरणयो अ सूर्य्याय। तथा च निबन्धे।

"आदित्य विन्यसेन्मूर्ध्नि रवि मुखगत न्यसेत्।
हृदये भानुनामान भास्कर गुह्यदेशत।
सूर्य्य चरणयोर्न्यस्येद्वर्णै सत्यादिपञ्चभि॥"

ततो मन्त्रन्यास। शिरसि ॐ ॐ नम। मुखे ॐ घृ नम। कण्ठे ॐ णि नम। हृदि ॐ सू नम। कुक्षौ ॐ र्य्य नम। नाभौ ॐ आ नमः। लिङ्गे ॐ दि नम। पादयो ॐ त्य नम.। तथा च।

"मूर्द्धास्यकण्ठहृदयकुक्षिनाभिध्वजाङ्घ्रिषु।
मन्त्रवर्णान्न्यसेदष्टौ प्रत्येक प्रणवादिकान्॥"*॥

ततो ध्यानम्।

"रक्ताब्जयुग्माभयदानहस्त
केयूरहाराङ्गदकुण्डलाढ्यम्।
माणिक्यमौलि दीननाथमीडे
बन्धूककान्ति विलसत्त्रिनेत्रम्॥"

एव ध्यात्वा मानसै सपूज्य अर्घस्थापन कृत्वा गुरुपङ्क्ति सपूज्य पीठपूजा कुर्य्यात्। तत ख खसोल्काय नम'। इति मन्त्रेण मूर्त्ति सकल्प्य पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त विधायावरणपूजामारभेत्। तथा च निबन्धे।

"तारादि ख खसोल्काय मनुना मूर्त्तिकल्पना
साक्षिणे सर्व्वलोकाना तस्यामावाह्य पूजयेत"

केशरेष्वग्न्यादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च सत्याय तेजोज्वालामणे हुं फट् स्वाहा हृदयाय नम। एव ब्रह्मणे शिरसे स्वाहा। विष्णवे शिखायै वषट्। रुद्राय कवचाय हुम्। अग्नये नेत्रत्रयाय वौषट्। सर्व्वाय अस्त्राय फट्। दिक्पत्रेषु पूर्व्वादि ॐ आदित्याय नम। एव ए रवये ऊ भानवे ई भास्कराय। विदिक्पत्रेषु अग्न्यादि उ उषायै प प्रज्ञायै प प्रभायै स सन्ध्यायै। तथा च।

"अङ्गानि पूजयेदादौ दिक्पत्रेष्वर्कमूर्त्तय।
आदित्याद्याश्चतस्रोऽर्च्चया: शक्तय कोणपत्रगा॥
स्वस्वनामादिवर्णा' स्यु स्तासा बीजान्यनुक्रमात्
उषा प्रज्ञा प्रभा सन्ध्या शक्तय परिकीर्त्तिता॥"

तत पत्राग्रेषु ब्राह्म्याद्या सपूज्य पुरतोऽरुणमर्च्चयेत्। तथा च शारदायाम्।

"पत्राग्रसस्था ब्राह्म्याद्या. पुरतोऽरुणमर्च्चयेत्।"

तद्वाह्ये चन्द्रादीन् पूजयेत्। यथा चन्द्राय नम एव मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतवे। तथा च शारदायाम्।

"चन्द्रादीन्पूजयेत्पश्चात्ग्रहानष्टौ ततो वहि॥"

तत इन्द्रादीन् वज्रादींश्च सम्पूज्य धूपादि विसर्ज्जनान्तकर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरण मष्टलक्षजप। तथा च।

"वसुलक्ष जपेन्मन्त्र समिद्भि क्षीरशाखिनाम्।
तत्सहस्र प्रजुहुयात् क्षीराक्ताभिर्जितेन्द्रिय॥"

वाचनिक एवाष्टसहस्रहोम॥*॥मन्त्रान्तर यथा

"आकाशमग्निदीर्घेन्दुसयुत भुवनेश्वरौ।
सर्गान्वितो भृगुर्भानोस्त्र्यक्षरोऽय समीरित॥"

ह्रां ह्रीं स। अस्य पूजाप्रयोग। प्रातःकृत्यादिपूर्व्वमन्त्रोक्तपीठन्यास विधाय पूर्व्वोक्त ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात्। ततो मन्त्रन्यास। यथा आधारादिपादपर्य्यन्त ह्रां नम। कण्ठादाधारपर्य्यन्त ह्रीं नम'। मूर्द्धादिकण्ठपर्य्यन्त स नम। शारदायाम्।

"आधारादिपदाग्रान्त कण्ठादाधारकावधि।
मूर्द्धादिकण्ठपर्य्यन्त क्रमाद्वीजत्रय न्यसेत्॥"

तत कराङ्गन्यासौ। ह्रां अङ्गुष्ठाभ्या नम। ह्रीं तर्ज्जनीभ्या स्वाहा। ह्रूं मध्यमाभ्या वषट ह्रैं अनामिकाभ्या हुं। ह्रौं कनिष्ठाभ्या वौषट्। ह्रः करतलपृष्ठाभ्या फट्। एव हृदयादिषु। तथा च निबन्धे।

"षड्दीर्घभाजा मध्येन बीजेनाङ्गानि कल्पयेत्॥"

ततो ध्यानम्।

"रक्ताम्बुजासनमशेषगुणैकसिन्धु
भानु समस्तजगतामधिप भजामि।
पद्मद्वयाभयवरान् दधत कराब्जै-
र्माणिक्यमौलिमरुणाङ्गरुचि त्रिनेत्रम्॥"

एव ध्यात्वा मानसै सपूज्य अर्घ्यस्थापन कृत्वा पूर्व्वोक्तक्रमेण पीठपूजा विधाय मूर्त्तिमन्त्रेण मूर्त्ति सङ्कल्प्य पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त विधायावरणपूजामारभेत्। अग्निनिर्ऋतिवायीशानेषु मध्ये दिक्षु च ह्रां हृदयाय नम इत्यादिना पूजयेत्। पत्रेषु चन्द्रादीन् पूजयेत्। तत इन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत् ततो धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरण द्वादशलक्षजप। तथा च।

"भानुलक्ष जपेन्मन्त्रमाज्येन च दशाशत।
तिलैर्व्वा मधुरासिक्तैर्जुहुयाद्विजितेन्द्रिय॥"

मन्त्रान्तरम्।

"आकाशमग्निपवनसत्यान्तार्घीशबिन्दुमत्।
मार्त्तण्डभैरव नाम बीजमेतदुदाहृतम्॥
पुटित विश्वबीजेन सर्व्वकामफलप्रदम्॥"

विश्वबीजमाह।

"टान्त दहननेत्रेन्दुसहित तदुदाहृतम्॥"

ठ्रिं ह्रौंड ठ्रिम्। अस्य पूजाप्रयोग'। प्रातःकृत्यादि पूर्व्ववत् एतन्मन्त्रोक्तपीठन्यासान्त कर्म्म विधाय ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात्। ततो मूर्त्तिन्यास। ठ्र सूर्य्याय नमोऽङ्गुष्ठयो। ठ्रि भास्कराय नमस्तर्ज्जन्यो। ठ्रु भानवे नम मध्यमयो। ठ्रैं रवये नमोऽनामिकयो। ठ्रौं दिवाकराय नम कनिष्ठयो। तत शिरसि वदने हृदये गुह्ये पाददेशेषु तास्तद्बीजादिका न्यसेत्। तथा च निबन्धे।

"पञ्चह्रस्वाख्यबीजेन पञ्चमूर्त्तीं प्रविन्यसेत्।
अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्त अङ्गुलिषु क्रमादिमा॥
सूर्य्यस्तु भास्करो भानुस्ततो रविर्दिवाकरौ।
शिरोवदनहृद्गुह्यपाददेशेषु ता क्रमात्॥"

तत कराङ्गन्यासौ। ठ्रा अङ्गुष्ठाभ्या नम। ठ्रीं तर्ज्जनीभ्या स्वाहा। ठ्रू मध्यमाभ्या वषट्। ठ्रैं अनामिकाभ्या हुम्। ठ्रौं कनिष्ठाभ्या वौषट्। एव हृदयादिषु। ठ्रा हृदयाय नम इत्यादि। तथा च निबन्धे।

"दीर्घयुक्तेन बीजेन नेत्रान्ताङ्गानि विन्यसेत्।"

ततो मूलबीजेन व्यापक कृत्वा ध्यायेत्। तथा च।

"व्यापक मूलबीजेन कुर्व्वीत तदनन्तरम्।"

ध्यानम्।

हेमाम्भोजप्रवालप्रतिमनिजरुचि चारुखट्वाङ्गपद्मौ
चक्र शक्ति सपाश सृणिमतिरुचिरामक्षमाला कपालम्।

हस्ताम्भोजैर्दधानं त्रिनयनविलसद्देववक्राभिराम
मार्त्तण्डं वल्लभार्द्धं मणिमयमुकुट हारदीप्तं भजाम ॥"
एव ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घस्थापन कुर्य्यात् तत' पूर्व्वोक्तक्रमेण पीठ सपूज्य पूर्व्वादिदिक्षु कर्णिकायाम्। ड उषायै नम । एव पं प्रभायै प प्रज्ञायै स सन्ध्यायै इति सपूज्य मूर्त्तिं मूलेन कल्पयेत्। तत' पूर्व्वादिदिक्षु सूर्य्यं भास्कर भानु रविञ्च पूजयेत्। कोणेषु दिवाकरम्। तत पूर्व्वदक्षिणपश्चिमोदीचेशेषु दिक्षु ह्रां हृदयाय नमः। इत्यादिना पूज्ययेत्। ईशाने ह्रौं नेत्रत्रयाय वौषट्। शारदायाम्।
"सूर्य्यादीन् चतुरो दिक्षु विदिक्ष्वन्य' समर्च्चयेत
अङ्गपूजा यथापूर्व्वा नेत्रमीशानदिग्गतम् ॥"
तत पूर्व्ववच्चन्द्रादिग्रहान् पूजयेत्। ततो लोकपालान् पूजयेत्। तथा च निबन्धे।
"ग्रहानष्टौ तथा बाह्ये लोकपालास्तत परम्॥"
ततो धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत्।
अस्य पुरश्चरणजपो लक्षत्रयसङ्ख्यः। त्रिमधुरोपेतै' कमलैर्द्दशांशहोम । तथा च।
"लक्षत्रय जपेन्मन्त्री बीजं विम्बपुटीकृतम्।
दशांश कमलै फुल्लैर्जुहुयान्मधुरोक्षितै ॥
इम मन्त्र जपन्मर्त्त्यं कान्ति पुत्रान् धन द्युतिम्
वाक्सिद्धिममिता लक्ष्मीं सौभाग्यमपि साधयेत्
इति तन्त्रसार ॥ * ॥
अस्य प्रकारान्तरमन्त्रध्यानपूजादिक गरुडपुराणे ३९ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ सूर्य्ये वर्ण्णनीयानि यथा। अरुणता१ रविमणिप्रकाश २ चक्रवाकप्रीति ३ पद्मप्रकाश ४पथिकप्रीति ५ लोचनप्रीति ६ तारार्त्ति ७ चन्द्राप्रकाश ८ दीपाप्रकाश. ९ ओषध्यप्रकाश १० पेचकार्त्ति ११तमोऽभाव १२ चौरार्त्ति १३ कुमुदार्त्ति १४ कुलटार्त्ति. १५। इति कविकल्पलता ॥
सूर्य्यकान्त., पु, (सूर्य्य' कान्तो यस्य। सूर्य्यस्य कान्त प्रियो वा।) स्फटिक । इति हला-युधः॥ मणिविशेष. (यथा, रघुवंशे। ११। २१।
"ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्
सूर्य्यकान्त इव ताडकान्तक ॥")
तत्पर्य्याय । सूर्य्यमणि २ सूर्य्याश्मा३ दहनोपम ४। इति हेमचन्द्र ॥तपनमणि ५ तापन ६ विकान्त ७ दीप्तोपल ८ अग्निगर्भ ९ ज्वलनाश्मा १० अर्कोपल ११। अस्य गुणा। उष्णत्वम्। निर्म्मलत्वम्। रसायनत्वम्। वातश्लेष्महरत्वम्। मेध्यत्वम्। पूजनाद्रवितुष्टिदत्वञ्च इति राजनिर्घण्ट ॥ पुष्पवृक्षविशेष। तत्पर्य्याय । सूर्य्यमणि २पुष्परक्त ३पचतुपुट ४। इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूर्य्यकान्ति, स्त्री, (सूर्य्यस्येव कान्तिर्यस्या ।) पुष्पविशेष । यथा,—
"सूर्य्यकान्तिस्ताम्रवर्णा ओड्रपर्य्याय इत्यपि ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूर्य्यस्य दीप्तिश्च ॥
सूर्य्यकालः,पु,(सूर्य्योपलक्षितः कालः।)दिवस'। इति शब्दचन्द्रिका ॥
सूर्य्यकालानलचक्र',क्ली,नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं नक्षत्रघटितचक्रविशेष'। यथा,—
"ऊर्द्धगास्त्रिविशूल्यग्रास्त्रिस्तिर्य्यग्व्यवस्थिताः
द्वे द्वे नाड्यौ स्थिते कोणे शृङ्गयुग्म' तथैकया ॥
मध्यत्रिशूलदण्डादौ भानुभाद्यं भमण्डलम्।
साभिजित्तत्र दातव्य सव्यमार्गेण सर्व्वदा ॥
नाम ऋक्ष स्थित यत्र ज्ञेय तत्र शुभाशुभम्।
अधोगतैस्त्रिनक्षत्रैरुद्वेगो वधबन्धनम् ॥
रेखाष्टके जयो लाभ ऋक्षषट्के तथा पुन'।
शृङ्गयुग्मे रुजाभङ्गो मृत्यु' शूलत्रये स्फुटम् ॥
विवादे व्यसने युद्धे रोगार्त्ते गमने तथा।
सूर्य्यकालानल चक्र ज्ञातव्यन्तु प्रयत्नत' ॥"
इति स्वरोदय ॥
सूर्य्यग्रह', पुं, (सूर्य्यरूपो ग्रह ।) नवग्रहाणां प्रथमग्रह'। (सूर्य्यस्य ग्रह' ग्रहणम्।) सूर्य्योपराग । यथा, गारुडे ।
"सूर्य्यग्रह सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहो भवेत्।
चूडामणिरय योगस्तत्रानन्तफल स्मृतम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
सूर्य्यग्रहण', क्ली, (सूर्य्यस्य ग्रहणम्।) सूर्य्योपराग । तत्कारण यथा, वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याये।
'सूर्य्येन्द्वोरुपरागस्तु गोलकच्छायाया भवेत्।
अन्योन्ययोस्तयोरेव व्यापयोरेव कारणात् ॥
ग्रासमोक्षौ तु जायेते तत्रात पूर्व्वपश्चिमौ।
तत्र पुण्यफलाद्भाग कृतो राहोस्तु विष्णुना॥"
अन्यत् ग्रहणशब्दे द्रष्टव्यम ॥
सूर्य्यज, पु,(सूर्य्यात् जायते इति। जन+ड'।) सुग्रीववानर । इति जटाधर' ॥ शनिग्रह.। (यथा, बृहत्संहितायाम्। १०४। ४४।
"गच्छत्यध्वान सप्तमे चाष्टमे च
हीन स्त्रीपुत्रै' सूर्य्यजे दीनचेष्ट ॥"
यम । मनु । रैवन्त'। कर्ण्णश्च ॥)
सूर्य्यजा,स्त्री, (सूर्य्यात् जायते इति। जन+ड। टाप्।) यमुना नदी। इति हेमचन्द्र ॥
सूर्य्यतनय, पु, (सूर्य्यस्य तनय ।) शनैश्चरग्रह'। यम । (सावर्णिमनु । रैवन्त ।) यथा,—
"तस्य पत्नीत्रयन्तद्वत् सञ्ज्ञा राज्ञी प्रभा तथा।
रैवतस्य सुता राज्ञी रैवन्त सुषुवे सुतम्।२।
प्रभा प्रभात सुषुवे त्वाष्ट्री सञ्ज्ञा तथा मनुम्।
यमश्च यमुना चैव यमलौ तु बभूवतु ॥ ३ ॥
जनयामास तस्यान्तु पुत्रञ्च मनुरूपिणम्।
सवर्णत्वाच्च सावर्णिर्मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ ८ ॥
तत' शनिञ्च तपती विष्टिञ्चैव क्रमेण तु।
छायाया जनयामास सञ्ज्ञेयमिति भास्कर ॥"९
इति मात्स्ये ११ अध्याय ॥
(वानरराज सुग्रीव । कर्ण्णश्च ॥)
सूर्य्यतनया,स्त्री,(सूर्य्यस्य तनया।)यमुना नदी। इत्यमरः। १। १०। ३२ ॥
सूर्य्यपत्र', पु, (सूर्य्य इव तीक्ष्णं पत्रमस्य।) आदित्यपत्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥
सूर्य्यपुत्त्र', पु, सूर्य्यस्य पुत्त्र' ।) वरुणः। शनि । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते ।६।३।१३।
"मघास्वङ्गारको वक्र श्रवणे च बृहस्पति ।
भाग्य नक्षत्रमाक्रम्य सूर्य्यपुत्त्रेण पीड्यते ॥")
यम.। यथा,—
"धर्म्मराज नमस्तुभ्य' नमस्ते यमुनाग्रज।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्य्यपुत्त्र नमोऽस्तु ते॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(अश्विनीकुमारौ । यथा, महाभारते । १३। १५७। १९।
"पिबेतामश्विनौ सोम भवद्भि' सहिताबुभौ।
उभावेतावपि सुरौ सूर्य्यपुत्त्रौ सुरेश्वर। ॥")
अन्यत् सूर्य्यतनयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
सूर्य्यपुत्री,स्त्री, (सूर्य्यस्य पुत्त्री ।) यमुना। यथा, महाभारते।
"यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते।
वरदा भव मे नित्य सूर्य्यपुत्त्रि नमोऽस्तु ते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
विद्युत्। इति केचित् ॥
सूर्य्यफणिचक्र, क्ली, सर्व्वकार्य्यशुभाशुभज्ञापकचक्रविशेष । यथा,—
"सप्तविंशतिभान्यत्र पङ्क्तियुक्त्या क्रमेण तु।
त्र्यन्तारत्र्यन्तरे वेध फणिचक्र त्रिनाडिकम्॥
यत्र ऋक्षे स्थितो भानुर्भेदादौ गणयेद्बुध ।
नाम ऋक्ष स्थित यत्र ज्ञेय तत्र शुभाशुभम् ॥
कुर्य्यान्मृत्युञ्च रोगञ्च नाडीवेधगत नृणाम्।
वर्ज्जयेत् सर्व्वकार्य्येषु युद्धकाले विशेषत ॥
निर्व्वेधऋक्षमध्यस्थ यस्य नाम प्रजायते।
सिध्यन्ति सर्व्वकार्य्याणि सग्रामे च जयो भवेत्॥'
इति स्वरोदय ॥
सूर्य्यभक्त, पु,(सूर्य्यस्य भक्त प्रिय ।) बन्धूकपुष्पवृक्ष । सूर्य्यपूजके, त्रि। इति मेदिनी ॥
सूर्य्यभक्तक, पु, (सूर्य्यभक्त एव। स्वार्थे कन्।) बन्धूकपुष्पवृक्ष । इति शब्दमाला॥ सूर्य्यपूजक, त्रि ॥
सूर्य्यमणि, पु,(सूर्य्यप्रियो मणि ।) सूर्य्यकान्तमणि । इति हेमचन्द्र ॥ पुष्पवृक्षविशेष । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
"सूर्य्यकान्त सूर्य्यमणि पुष्परक्त पचत्पट ॥"
सूर्य्यमण्डल, क्ली, (सूर्य्यस्य मण्डलम्।) सूर्य्यसन्निधिवेष्टनम्। तत्पर्य्याय । परिवेश २परिधि ३ उपसूर्य्यकम् ४ मण्डलम् ५। इत्यमर.।१। ३। ३२ ॥ यथा,—
'सायाह्ने शिवरूपाञ्च वृद्धा वृषभवाहिनीम्।
सूर्य्यमण्डलमध्यस्था सामवेदसमायुताम् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
सूर्य्यलता, स्त्री, (सूर्य्यप्रिया लता ।) आदित्यभक्ता। इति राजनिर्घण्ट ॥

सूर्य्यलोक, पुं, (सूर्य्यस्य लोकः ।) सौरभुवनम् ।
यथा —
"विशोकाशीतिना येषौतिना पञ्चविंशके ।
कालेन नियत याय सूर्य्यलोके महीयते ॥"
इति काशीखण्डे सूर्य्यलोकदानफलम् ॥
अपि च ।
भोरं मोक्षप्रयाणामचरितं न विमानेन ।
तदा कदम्बकुसुमं किञ्जल्कं मनोज्ञनम् ॥
...मान दि तदा ततम्बाद्दानमाधुरि ।
कृतादि न विमान एगमायरदयम् ॥
ज्वभिर्लोकागाय सहस्रे सहितेन च ।
त्रिविधैरकपर्के च सामभिरुद्गीतैर्न च ॥
...पाधिक्तिं मन्तौ एवरसिना ।
दर्शनीयमितरूपमयपामलिनर्से ॥
सुरनैगालिपुनिना प्रदमाम इमाम्बि ।
तम प्रयाम दैवोऽपि भ्राष्ट्रैश्वानुगं च ।
अतिद्र ... प्रतिचाराम स इन्तान ॥
प्रकाशे सुमनो ... स्त्रियाणांतिरात् ।
दीयात ... मन ... ॥"
इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे सूर्य्यलोकवर्णनं नाम ८ अध्यायः ॥
सूर्य्यवंश, पुं, (सूर्य्यस्य वंशः ।) सूर्य्यस्य सन्तानः ।
तद्विवरणं यथा । परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः । तस्य पुत्रो मरीचिः । तस्य कश्यपः । तस्य सूर्य्यः । तस्य वैवस्वतो मनुः । मनुपुत्रा ... मनु ... राजसोम ... तस्य पुत्र इक्ष्वाकुः अयोध्यायां राजासीत् । अस्मिन् वंशे दिलीपरघुप्रभृतयो राजानो बभूवुः ... रामचन्द्र ... तस्य पुत्रः कुशो जातः । ... सूर्य्यवंशविस्तारम् ... सूर्य्यवंशं भावयिष्यति । ... वंशानुचरितम् ...
... वंशवर्णनविस्तारस्तु मत्स्यपुराणे ११ अध्यायादौ गरुडपुराणे १४७ अध्याये च द्रष्टव्यः ।
सूर्य्यवल्ली, स्त्री, (सूर्य्यप्रिया वल्ली ।) अर्कपुष्पिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥
सूर्य्यसञ्ज्ञ, क्ली, (सूर्य्यस्य सञ्ज्ञा सञ्ज्ञा यस्य ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं, अर्कवृक्षः । रक्तमन्दारः अर्कादय इति दर्शनात् । २ । ४ । ८० ।)
सूर्य्यसारथि, पुं, (सूर्य्यस्य सारथिः ।) अरुणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यदुक्तं महाभारते । १ । १६ । २३ ।
"अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये सदा ।
आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयत् ॥")
सूर्य्यहृदय, क्ली, (सूर्य्यस्य हृदयमिव ।) सूर्य्यस्य स्तवविशेषः । यथा, —
"अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।
मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैरृग्यजुःसामसम्भवैः ॥
उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।
कुर्व्वीत प्रणतिं भूमौ मूर्द्ध्ना नित्यञ्च मन्त्रतः ॥
ॐ खद्योताय च विद्महे भास्कराय धीमहि ।
... मनसि ... ॥
... सूर्य्याय ... ।
... ॥
भुवि ... ।
... ॥
... ॥
नमो हंसाय सूर्य्याय ... ॥
... ।
नमो ... ॥
हिरण्यगर्भाय नमो हिरण्यरेतसे नमः ।
... ॥
... विशालिने ।
... ॥
नमो ... ।
... ॥
... ।
... ॥
... ।
नमः सूर्य्याय ... ॥
उदाय ... ।
नमस्ते सूर्य्य ... ।
... दिवाकरम् ॥
इद प्रणाम ... दिवाकरे ।
... ॥
... ।
... ॥
... ।
... ॥
... ।
... ॥
भुवनेश्वराय ... ।
... ॥"
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १७ अध्यायः ॥
मार्कण्डेये ५० अध्याये चैतद्द्रष्टव्यम् ॥ (भविष्योत्तरपुराणोक्तं यद्भाग मानस ... च ... अथ आदित्यहृदयारम्भः । ... ऋषिः गायत्री छन्दः ... नारायणो देवता ... आदित्यहृदयन्यासं करिष्ये । अथ ध्यानम् —
"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥
एकचक्रो रथो यस्य दिव्यः कनकभूषितः ।
स मे भवतु सुप्रीतः पद्महस्तो दिवाकरः ॥"
मित्राय नमः । रवये नमः । सूर्य्याय नमः । भानवे नमः । खगाय नमः । पूष्णे नमः । हिरण्यगर्भाय नमः । मरीचये नमः । आदित्याय नमः । सवित्रे नमः । अर्काय नमः । भास्कराय नमः ।
"नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे
जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने ॥
नमोऽस्तु सूर्य्याय सहस्ररश्मये
सहस्रशाखान्वितसम्भवात्मने ।
सहस्रयोगोद्भवभावभागिने
सहस्रसङ्ख्यायुगधारिणे नमः ॥
आदित्यस्य नमस्कारं ये कुर्व्वन्ति दिने दिने ।
जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते ॥"
इति नमस्कारः ॥
शतानीक उवाच ।
"कथमादित्यमुद्यन्तमुपतिष्ठेद्द्विजोत्तम ।
एतन्मे ब्रूहि विप्रेन्द्र प्रपद्ये शरणं तव ॥"
सुमन्तुरुवाच ।
"इदमेव पुरा पृष्टः शङ्खचक्रगदाधरः ।
प्रणम्य शिरसा देवमर्ज्जुनेन महात्मना ॥
कुरुक्षेत्रे महाराज निवृत्ते भारते रणे ।
कृष्णनाथं समासाद्य प्रार्थयित्वाब्रवीदिदम् ॥"
अर्ज्जुन उवाच ।
"ज्ञानञ्च धर्म्मशास्त्राणां गुह्याद्गुह्यतरं तथा ।
मया कृष्ण परिज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् ॥
सूर्य्यस्तुतिमयं न्यासं वक्तुमर्हसि माधव ।
भक्त्या पृच्छामि देवेश कथयस्व प्रसादतः ॥
सूर्य्यभक्तिं करिष्यामि कथं सूर्य्यं प्रपूजयेत् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्प्रसादेन यादव ॥"
श्रीभगवानुवाच ।
"रुद्रादिदैवतैः सर्व्वैः पृष्टेन कथितं मया ।
वक्ष्येऽहं सूर्य्यविन्यासं शृणु पाण्डव यत्नतः ॥
अस्माकं यत्त्वया पृष्टमेकचित्तो भवार्ज्जुन ।
तदहं सम्प्रवक्ष्यामि आदिमध्यावसानकम् ॥"
अर्ज्जुन उवाच ।
"नारायण सुरश्रेष्ठ पृच्छामि त्वां महायशाः ।
कथमादित्यमुद्यन्तमुपतिष्ठेत् सनातनम् ॥"
श्रीभगवानुवाच ।
"साधु पार्थ महाबाहो बुद्धिमानसि पाण्डव ।
यन्मां पृच्छस्युपस्थानं तत् पवित्रं विभावसोः ॥
सर्व्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
सर्व्वरोगप्रशमनमायुर्व्वर्द्धनमुत्तमम् ॥
अमित्रदमनं पार्थ सङ्ग्रामे जयवर्द्धनम् ।
वर्द्धनं धनपुत्त्राणामादित्यहृदयं शृणु ॥
यच्छ्रुत्वा सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ।
त्रिषु लोकेषु विख्यातं निःश्रेयसकरं परम् ॥
देवदेवं नमस्कृत्य प्रातरुत्थाय चार्ज्जुन ।
विघ्नान्यनेकरूपाणि नश्यन्ति स्मरणादपि ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन सूर्य्यमावाहयेत् सदा ।
आदित्यहृदयं नित्यं जाप्यं तच्छृणु पाण्डव ॥
यज्जपान्मुच्यते जन्तुर्दारिद्र्याद्दाशु दुस्तरात् ।
लभते च महासिद्धिं कुष्ठव्याधिविनाशिनीम् ॥
अस्मिन् मन्त्रे ऋषिश्छन्दो देवताशक्तिरेव च ।
सर्व्वमेव महाबाहो कथयामि तवाग्रतः ॥
मया ते गोपितं न्यासं सर्व्वशास्त्रप्रबोधितम् ।

अथ ते कथयिष्यामि उत्तम मन्त्रमेव च ॥"
ॐ अस्य आदित्यहृदयस्तोत्रमन्त्रस्य । श्रीकृष्ण ऋषिः श्रीसूर्य्यात्मा त्रिभुवनेश्वरो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । हरितहयरथ दिवाकर घृणिरिति बीजम् । ॐ नमो भगवते जितवैश्वानरजातवेदसे इति शक्तिः । ॐ नमो भगवते आदित्याय नम इति कीलकम् ॥ ॐ अग्निगर्भदेवता इति मन्त्र ॥ ॐ नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नमः । श्रीसूर्य्यनारायणप्रीत्यर्थे जपे विनियोग । अथ न्यास । ॐ ह्रां अङ्गुष्ठाभ्यां नम । ॐ ह्रीं तर्ज्जनीभ्यां नम । ॐ ह्रूं मध्यमाभ्यां नम । ॐ ह्रैं अनामिकाभ्यां नम । ॐ ह्रौं कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ ह्रः करतलकरपृष्ठाभ्यां नम । ॐ ह्रां हृदयाय नम । ॐ ह्रीं शिरसे स्वाहा । ॐ ह्रूं शिखायै वषट् । ॐ ह्रैं कवचाय हुम् । ॐ ह्रौं नेत्रत्रयाय वौषट् । ॐ ह्रः अस्त्राय फट् । ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रैं ह्रौं ह्रः । इति दिग्बन्धः ॥
अथ ध्यानम् ।
"भास्वद्रत्नाढ्यमौलि स्फुरदधररुचा रञ्जितं चारुकेश
भास्वन्त दिव्यतेजः करकमलयुत स्वर्णवर्णप्रभाभिः ।
विश्वाकाशावकाशग्रहपतिशिखरे भाति यश्चोदयाद्रौ
सर्व्वानन्दप्रदाता हरिहरनमित पातु मा विश्वचक्षु ॥
पूर्व्वमष्टदल पद्म प्रणवादिप्रतिष्ठितम् ।
मायाबीज दलाष्टाग्रे यन्त्रमुद्धारयेदिति ॥
आदित्य भास्कर भानु रवि सूर्य्य दिवाकरम् ।
मार्त्तण्ड तपन चेति दलेष्वष्टसु योजयेत् ॥
दीप्ता सूक्ष्मा जया भद्रा विभूतिर्व्विमला तथा ।
अमोघा विद्युता चेति मध्ये श्रीः सर्व्वतोमुखी ॥
सर्व्वज्ञः सर्व्वगश्चैव सर्व्वकारणदेवता ।
सर्व्वेश सर्व्वहृदय नमामि सर्व्वसाक्षिणम् ॥
सर्व्वात्मा सर्व्वकर्त्ता च सृष्टिजीवनपालकः ।
हितः स्वर्गापवर्गस्य भास्करेश नमोऽस्तु ते ॥"
इति प्रार्थना ॥
"नमो नमस्तेऽस्तु सदा विभावसो
सर्व्वात्मने सप्तहयाय भानवे ।
अनन्तशक्तिर्मणिभूषणेन
ददस्व भुक्तिं मम मुक्तिमव्ययाम ॥
एकान्तु मूर्ध्नि विन्यस्य ललाटे तु रवि न्यसेत् ।
विन्यसेन्नेत्रयो सूर्य्य कर्णयोश्च दिवाकरम् ॥
नासिकाया न्यसेद्भानु मुखे वै भास्कर न्यसेत् ।
पर्ज्जन्यमोष्ठयोश्चैव तीक्ष्ण जिह्वान्तरे न्यसेत् ॥
सुवर्णरेतस कण्ठे स्कन्धयोस्तिग्मतेजसम् ।
बाह्वोस्तु पूषणञ्चैव मित्र वै पृष्ठतो न्यसेत् ॥
वरुण दक्षिणे हस्ते त्वष्टार वामत करे ।
हस्तावुष्णकर पातु हृदय पातु भानुमान् ॥
उदरे तु यम विन्द्यादादित्य नाभिमण्डले ।
कट्यां तु विन्यसेद्धंसं रुद्रमूर्व्वोस्तु विन्यसेत् ॥

जान्वोस्तु गोपति न्यस्य सवितारन्तु जङ्घयोः ।
पादयोश्च विवस्वन्त गुल्फयोश्च दिवाकरम् ॥
बाह्यतस्तु तमोध्वंस भगमभ्यन्तरे न्यसेत् ।
सर्व्वाङ्गेषु सहस्रांशु दिग्विदिक्षु भग न्यसेत् ॥"
इति दिग्बन्धः ॥
"एष आदित्यविन्यासो देवानामपि दुर्लभः ।
इम भक्त्या न्यसेत् पार्थ स याति परमा गतिम्
कामक्रोधकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशय ।
सर्पादपि भय नैव संग्रामेषु पथिष्वपि ॥
रिपुसङ्घट्टकालेषु तथा चोरसमागमे ।
त्रिसन्ध्य जपतो न्यास महापातकनाशनम् ॥
विस्फोटकसमुत्पन्न तीव्रज्वरसमुद्भवम् ।
शिरोरोग नेत्ररोग सर्व्वव्याधिविनाशनम् ॥
कुष्ठव्याधिस्तथा दद्रुरोगाश्च विविधाश्च ये ।
जपमानस्य नश्यन्ति शृणु भक्त्या तदर्ज्जुन ॥
आदित्यो मन्त्रसयुक्त आदित्यो भुवनेश्वरः ॥
आदित्यान्नापरो देवो ह्यादित्य परमेश्वरः ॥
आदित्यमर्च्चयेद् ब्रह्मा शिव आदित्यमर्च्चयेत् ।
यदादित्यमय तेजो मम तेजस्तदर्ज्जुन ॥
आदित्य मन्त्रसयुक्तमादित्य भुवनेश्वरम् ।
आदित्य ये प्रपश्यन्ति मा पश्यन्ति न संशय ॥
त्रिसन्ध्यमर्च्चयेत् सूर्य्य स्मरेद्भक्त्या तु यो नर
न स पश्यति दारिद्र्य जन्मजन्मनि चार्ज्जुन ॥
एतत्ते कथित पार्थ आदित्यहृदय मया ॥
शृण्वन्मुक्ता च पापेभ्य सूर्य्यलोके महीयते ।
ॐ नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नमः ।
आदित्य सविता सूर्य्य खगः पूषा गभस्तिमान्
सुवर्णः स्फटिको भानु स्फुरितो विश्वतापन ।
रविर्व्विश्वो महातेजा सुवर्ण सुप्रबोधकः ॥
हिरण्यगर्भस्त्रिशिरास्तपनो भास्करो रविः ।
मार्त्तण्डो गोपति श्रीमान् कृतज्ञश्च प्रतापवान्,
तमिस्रहा भगो हंसो नासत्यश्च तमोनुदः ।
शुद्धो विरोचन केशो सहस्रांशुर्महाप्रभुः ॥
विवस्वान् पूषणो मृत्युर्म्मिहिरो जामदग्न्यजित्
धर्म्मरश्मि पतङ्गश्च शरण्योऽमित्रहा तप ॥
दुर्व्विज्ञेयगति शूरस्तेजो राशिर्म्महायशा ।
शम्भुश्चित्राङ्गद सौम्यो हव्यकव्यप्रदायक ॥
अंशुमानुत्तमो देव ऋग्यजु साम एव च ।
हरिदश्वस्तमोदार सप्तसप्तिर्मरीचिमान् ॥
अग्निगर्भोऽदिते पुत्त्र शम्भुस्तिमिरनाशन ।
पूषा विश्वम्भरो मित्र सुवर्ण सुप्रतापवान् ॥
आतपो मण्डली भास्वान् तपन सर्व्वतापन ।
कृतविश्वो महातेजा सर्व्वरत्नमयोद्भव ॥
अक्षरश्च क्षरश्चैव प्रभाकरविभाकरौ ।
चन्द्रश्चन्द्राङ्गद सौम्यो हव्यकव्यप्रदायकः ॥
अङ्गारकोऽङ्गदोऽगस्तो रक्ताङ्गश्चाङ्गवर्द्धनः ।
बुधो बुद्धासनो बुद्धिर्बुद्धात्मा बुद्धिवर्द्धन ॥
बृहद्भानुर्बृहद्भासो बृहद्धामा बृहस्पतिः ।
शुक्लस्त्व शुक्ररेतास्त्व शुक्लाङ्ग शुक्लभूषण ॥
शनिमान् शनिरूपस्त्व शनैश्चरसि सर्व्वदा ।
अनादिरादिरादित्यस्तेजोराशिर्म्महातपा ॥
अनादिरादिरूपस्त्वमादित्यो दिक्पतिर्य्यम ।

भानुमान् भानुरूपस्त्व स्वर्भानुर्भानुदीप्तिमान् ॥
धूमकेतुर्म्महाकेतु सर्व्वकेतुरनुत्तम ।
तिमिरावरण शम्भु स्रष्टा मार्त्तण्ड एव च ॥
नम पूर्व्वाय गिरये पश्चिमाय नमो नमः ।
नमोत्तराय गिरये दक्षिणाय नमो नम ॥
नमो नम सहस्रांशो ह्यादित्याय नमो नम ।
नम पद्मप्रबोधाय नमस्ते द्वादशात्मने ॥
नमो विश्वप्रबोधाय नमो भ्राजिष्णुजिष्णवे ।
ज्योतिषे च नमस्तुभ्य ज्ञानार्काय नमो नम ॥
प्रदीप्ताय प्रगल्भाय युगान्ताय नमो नम ।
नमस्ते होतृपतये पृथिवीपतये नमः ॥
नमोङ्कार वषट्कार सर्व्वयज्ञ नमोऽस्तु ते ।
ऋग्वेदादि यजुर्वेद सामवेद नमोऽस्तु ते ॥
नमो हाटकवर्णाय भास्कराय नमो नम ।
जयाय जयभद्राय हरिदश्वाय ते नम ॥
दिव्याय दिव्यरूपाय ग्रहाणा पतये नम ।
नमस्ते शुचये नित्य नम कुरु कुलात्मने ॥
नमस्त्रैलोक्यनाथाय भूताना पतये नम ।
नमः कैवल्यनाथाय नमस्ते दिव्यचक्षुषे ॥
त्व ज्योतिस्त्व द्युतिर्ब्रह्मा त्व विष्णुस्त्व प्रजापतिः
त्वमेव रुद्रो रुद्रात्मा वायुरग्निस्त्वमेव च ॥
योजनाना सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने ।
एकेन निमिषार्द्धेन क्रममाण नमोऽस्तु ते ॥
नवयोजनलक्षाणि सहस्रद्विशतानि च ।
यावद्घटीप्रमाणेन क्रममाण नमोऽस्तु ते ॥
अग्रतश्च नमस्तुभ्य पृष्ठतश्च सदा नम ।
पार्श्वतश्च नमस्तुभ्य नमस्ते चास्तु सर्व्वदा ॥
नमः सुरारिहन्त्रे च सोमसूर्य्याग्निचक्षुषे ।
नमो दिव्याय व्योमाय सर्व्वतन्त्रमयाय च ॥
नमो वेदान्तवेद्याय सर्व्वकर्म्मादिसाक्षिणे ।
नमो हरितवर्णाय सुवर्णाय नमो नम ॥
अरुणो माघमासे तु सूर्य्यो वै फाल्गुने तथा ।
चैत्रमासे तु वेदाङ्गो भानुर्वैशाखतापन ॥
ज्यैष्ठमासे तपेदिन्द्र आषाढे तपते रविः ॥
गभस्ति श्रावणे मासि यमो भाद्रपदे तथा ॥
इषे सुवर्णरेताश्च कार्त्तिके च दिवाकर ॥
मार्गशीर्षे तपेन्मित्र पौषे विष्णु सनातन ।
पुरुषस्त्वधिके मासे मासाधिक्ये तु कल्पयेत् ।
इत्येते द्वादशादित्या, काश्यपेया प्रकीर्त्तिता ॥
उग्ररूपा महात्मानस्तपन्ते विश्वरूपिण ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणा प्रस्फुटा हेतवो नृप ॥
सर्व्वपापहरश्चैवमादित्य सम्प्रपूजयेत् ।
एकधा दशधा चैव शतधा च सहस्रधा ॥
तपन्ते विश्वरूपेण सृजन्ति संहरन्ति च ।
एष विष्णु शिवश्चैव ब्रह्मा चैव प्रजापति ।
महेन्द्रश्चैव कालश्च यमो वरुण एव च ।
नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वतापन ॥
वायुरग्निर्धनाध्यक्षो भूतकर्त्ता स्वय प्रभु ।
एष देवो हि देवाना सर्व्वमाप्याययेत् जगत् ॥
एष कर्त्ता हि भूताना भर्त्ता संहारकस्तथा ।
एष लोकानुलोकश्च सप्तद्वीपाश्च सागरा ॥
एष पातालसप्तस्थो दैत्यदानवराक्षसाः ।

एष धाता विधाता च बीज क्षेत्रं प्रजापति ॥
एष एव प्रजा नित्य सवर्द्धयति रश्मिभि' ।
एष यज्ञ' स्वधा स्वाहा ह्रीः श्रीश्च पुरुषोत्तम'
एष भूतात्मको देव सूक्ष्मो व्यक्त' सनातन. ।
ईश्वरः सर्व्वभूताना परमेष्ठी प्रजापतिः ॥
कालात्मा सर्व्वभूतात्मा वेदात्मा विश्वतोमुखः
जन्ममृत्युजराव्याधिसंसारभयनाशन' ॥
दारिद्र्यव्यसनध्वंसी श्रीमान् देवो दिवाकरः ।
विकर्त्तनो विवस्वाश्च मार्त्तण्डो भास्करो रविः
लोकप्रकाशक श्रीमांल्लोकचक्षुर्ग्रहेश्वर ।
लोकसाक्षी त्रिलोकेश कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ॥
तपनस्तापनश्चैव शुचि सप्ताश्ववाहन ।
गभस्तिहस्तो ब्रह्मण्य सर्व्वदेवनमस्कृतः ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं नरा नार्य्यश्च मन्दिरे ।
यस्य प्रसादात् सन्तुष्टिरादित्यहृदय जपेत् ॥
इत्येतैर्नामभि पार्थ आदित्य स्तौति नित्यश ।
प्रातरुत्थाय कौन्तेय तस्य रोगभय न हि ॥
पातकान्मुच्यते पार्थ व्याधिभ्यश्च न सशय' ।
एकसन्ध्य द्विसन्ध्य वा सर्व्वपापै प्रमुच्यते ॥
त्रिसन्ध्य जपमानस्तु पश्येच्च परम पदम् ॥
यदह्न कुरुते पाप तदह्न प्रतिमुच्यते ॥
यद्रात्र्या कुरुते पाप तद्रात्र्या. प्रतिमुच्यते ।
दद्रुस्फोटककुष्ठानि मण्डलानि विषूचिका ॥
सर्व्वव्याधिमहारोगभूतबाधास्तथैव च ॥
डाकिनी शाकिनी चैव महारोगभय कुत' ॥
ये चान्ये दुष्टरोगाश्च ज्वरातीसारकादय ।
जपमानस्य नश्यन्ति जीवेच्च शरदा शतम् ॥
सवत्सरेण मरण यदा तस्य ध्रुव भवेत् ।
अशीर्षा पश्यति छायामहोरात्र धनञ्जय ॥
यस्त्विद पठते भक्त्या भानुवारे महात्मन ।
प्रात स्नाने कृते पार्थ एकाग्रकृतमानस ॥
सुवर्णचक्षुर्भवति न चान्धस्तु प्रजायते ।
पुत्रवान् धनसम्पन्नो जायते चारुज सुखी ॥
सर्व्वसिद्धिमवाप्नोति सर्व्वत्र विजयी भवेत् ।
आदित्यहृदय पुण्य सूर्य्यनामविभूषितम ॥
श्रुत्वा च निखिल पार्थ सर्व्वपापै प्रमुच्यते ।
अत परतर नास्ति सिद्धिकामस्य पाण्डव ॥
एतज्जपस्व कौन्तेय येन श्रेयो ह्यवाप्स्यसि ।
आदित्यहृदय नित्य य पठेत् सुसमाहित ॥
भ्रूणहा मुच्यते पापात् कृतघ्नो ब्रह्मघातक ।
गोघ्न सुरापो दुर्भागो दुष्प्रतिग्रहकारक ॥
पातकानि च सर्व्वाणि दहत्येव न सशय ।
य इद शृणुयान्नित्य जपेद्वापि समाहित ॥
सर्व्वपापविशुद्धात्मा सूर्य्यलोके महीयते ।
अपुत्रा लभते पुत्रान् निधनो धनमाप्नुयात् ॥
कुरोगी मुच्यते रोगाद्भक्त्या य पठते सदा ।
यस्त्वादित्यदिने पार्थ नाभिमात्रजले स्थित ॥
उदयाचलमारूढ भास्कर प्रणत स्थित ।
जपते मानवा भक्त्या शृणुयाद्वापि भक्तित ॥
स याति परम स्थान यत्र देवो दिवाकर ।
अमित्रदमन पार्थ यदा कर्त्तु समारभत् ॥
तदा प्रतिकृति कृत्वा शत्रोश्च रणपांशुभि ।
आक्रम्य वामपादेन आदित्यहृदयं जपेत् ॥
एतन्मन्त्र समाहृय सर्व्वसिद्धिकर परम् ॥"
ॐ ह्रीं हिमालीढ स्वाहा । ॐ ह्रीं निलीढं
स्वाहा । ॐ ह्री मालीढ स्वाहा । इति मन्त्र' ।
"त्रिभिश्च रोगी भवति ज्वरी भवति पञ्चभि' ।
जपैस्तु सप्तभि' पार्थ राक्षसीं तनुमाविशेत् ॥
राक्षसेनाभिभूतस्य विकारान् शृणु पाण्डव ।
गीयते नृत्यते नग्न आस्फोटयति धावति ॥
शिवारुतञ्च कुरुते हसते क्रन्दते पुन ।
एव सपीड्यते पार्थ यद्यपि स्यान्महेश्वर' ॥
कि पुनर्मानुष कश्चिच्छौचाचारविवर्जितः ।
पीडितस्य न सदेहो ज्वरो भवति दारुण' ॥
यदा चानुग्रह तस्य कर्त्तुमिच्छेच्छुभङ्करम् ।
तदा सलिलमादाय जपेन्मन्त्रमिमम्बुध. ॥
नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नम' ।
जयाय जयभद्राय हरिदश्वाय ते नम ॥
स्नापयेत्तेन मन्त्रेण शुभ भवति नान्यथा ॥
अन्यथा च भवेद्दोषो नश्यते नात्र सशय' ॥
अतस्ते निखिल प्रोक्त पूजाञ्चैव निबोध मे ।
उपलिप्ते शुचौ देशे नियतो वाग्यत शुचि ॥
वृत्त वा चतुरस्र वा लिप्तभूमौ लिखेच्छुचि ।
त्रिधा तत्र लिखेत् पद्ममष्टपत्र सकर्णिकम् ॥
अष्टपत्र लिखेत् पद्म लिप्तगोमयमण्डले ।
पूर्व्वपत्रे लिखेत् सूर्य्यमाग्नेय्यान्तु रवि न्यसेत
याम्यायाञ्च विवस्वन्त नैरृत्यान्तु भग न्यसेत् ।
प्रतीच्या वरुण विन्याद्वायव्या मित्रमेव च ॥
आदित्यमुत्तरे पत्रे ईशान्या विष्णुमेव च ।
मध्ये तु भास्कर विन्यात् क्रमेणैव समर्च्चयेत् ॥
अत परतर नास्ति सिद्धिकामस्य पाण्डव ।
महातेज समुद्यन्त प्रणमेत् सकृताञ्जलि ॥
सकेसराणि पद्मानि करवीराणि चार्ज्जुन ।
तिलतण्डुलसयुक्त कुशगन्धोदकेन च ॥
रक्तचन्दनमिश्राणि कृत्वा वै ताम्रभाजने ।
धृत्वा शिरसि तत्पात्र जानुभ्या धरणी स्पृशेत् ॥
मन्त्रपूत गुडाकेश चार्घ्यं दद्याद्गभस्तये ।
सायुध सरथञ्चैव सूर्य्यमावाहयाम्यहम् ॥"
स्वागतो भव । सुप्रतिष्ठो भव । सान्निधो भव ।
सन्निहितो भव । सम्मुखो भव । इति पञ्चमुद्रा
स्फुटयित्वाह्वयेत् सूर्य्य भुक्तिमुक्ति लभेन्नर ॥
ॐ श्री विद्या किलिकिलि कटकष्टसर्व्वार्थसा-
धनाय स्वाहा । ॐ श्रीं ह्रा ह्री ह्र हस सूर्य्याय
नम स्वाहा । ॐ श्री ह्रा ह्री ह्रू ह्रैं ह्रो ह्र
सूर्य्यमूर्त्तये स्वाहा । ॐ श्री ह्री खखोल्काय
सर्व्वमूर्त्तये स्वाहा । ॐ ह्रू मार्त्तण्डाय स्वाहा ।

"नमोऽस्तु सूर्य्याय सहस्रभानवे
नमोऽस्तु वैश्वानर जातवेदसे ।
त्वमेव चार्घ्य प्रतिगृह्ण देव
देवाधिदेवाय नमो नमस्ते ॥

नमो भगवते तुभ्य नमस्ते जातवेदसे ।
दत्तमर्घ्यं मया भानो त्व गृहाण नमोऽस्तु ते
एहि सूर्य्य सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते ।
अनुकम्पय मा देव गृहाणार्घ्य नमोऽस्तु ते ॥
नमो भगवते तुभ्य नमस्ते जातवेदसे ॥
ममेदमर्घ्यं गृहाण त्व देवदेव नमोऽस्तु ते ॥
सर्व्वदेवाय देवाय आधिव्याधिविनाशिने ।
इद गृहाण मे देव सर्व्वव्याधिर्विनश्यतु ॥
नम सूर्य्याय शान्ताय सर्व्वरोगविनाशिने ।
ममेप्सित फल दत्त्वा प्रसीद परमेश्वर ॥"
ॐ नमो भगवते सूर्य्याय स्वाहा । ॐ शिवाय
स्वाहा । ॐ सर्व्वात्मने सूर्य्याय नम' स्वाहा ।
ॐ अक्षय्यतेजसे नम स्वाहा ।
"सर्व्वसकष्टदारिद्र्य शत्रु नाशय नाशय ।
सर्व्वलोकेषु विश्वात्मा सर्व्वात्मा सर्व्वदर्शक' ॥
नमो भगवते सूर्य्य कुष्ठरोगान् विखण्डय ।
आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं देहि देव नमोऽस्तु ते ॥
नमो भगवते तुभ्यमादित्याय नमो नम ॥"
ॐ अक्षय्यतेजसे नम । ॐ सूर्य्याय नम' ।
ॐ विश्वमूर्त्तये नम ।
"आदित्यञ्च शिव विन्याच्छिवमादित्यरूपिणम्
उभयोरन्तर नास्ति आदित्यस्य शिवस्य च ॥
एतदिच्छाम्यह श्रोतु पुरुषो वै दिवाकर ।
उदये ब्रह्मणो रूप मध्याह्ने तु महेश्वर ॥
अस्तमाने स्वय विष्णुस्त्रिमूर्त्तिश्च दिवाकर. ।
नमो भगवते तुभ्य विष्णवे प्रभविष्णवे ॥
ममेदमर्घ्य प्रतिगृह्ण देव
देवाधिदेवाय नमो नमस्ते ॥"
श्रीसूर्य्याय साङ्गाय सपरिवाराय श्रीसूर्य्य-
नारायणायेदमर्घ्यम् ।
"हिमघ्नाय तमोघ्नाय रक्षोघ्नाय च ते नम ।
कृतघ्नघ्नाय सत्याय तस्मै सत्यात्मने नम ॥
जयो जयश्च विजयो जितप्राणो जितश्रम ।
मनोजवो जितक्रोधो वाजिन सप्त कीर्त्तिता ॥

हरितहयरथ दिवाकर
कनकमयाम्बुजरेणुपिञ्जरम् ।
प्रतिदिनमुदय नव नव
शरणमुपैमि हिरण्यरेतसम् ॥

न त व्याला प्रबाधन्ते न व्याधिभ्यो भय भवेत्
न नागेभ्यो भयञ्चैव न च भूतभय क्वचित् ॥
अग्निशत्रुभय नास्ति पार्थिवेभ्यस्तथैव च ।
दुर्गति तरते घोरा प्रजाश्च लभते पशून् ॥
सिद्धिकामो लभेत् सिद्धि कन्याकामस्तु
कन्यकाम् ।
एतत्पठेत्स कौन्तेय भक्तियुक्तेन चेतसा ॥
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
कन्याकोटिसहस्रस्य दत्तस्य फलमाप्नुयात् ॥
इदमादित्यहृदय योऽधीते सतत नर ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा सूर्य्यलोके महीयते ॥
नास्त्यादित्यसमो देवो नास्त्यादित्यसमा गति
प्रत्यक्षो भगवान् विष्णुर्येन विश्व प्रतिष्ठितम् ॥
नवतिर्योजन लक्ष सहस्राणि शतानि च ।
यावद्घटीप्रमाणेन तावच्चरति भास्कर ॥
गवा शतसहस्रस्य सम्यग् दत्तस्य यत् फलम् ।
तत् फल लभते विद्वान् शान्तात्मा स्तौति यो
रविम् ॥

योऽधीते सूर्य्यहृदय सकल सफलं भवेत् ।
अष्टाना ब्राह्मणानाञ्च लेखयित्वा समर्पयेत् ॥
ब्रह्मलोकऋषीणाञ्च जायते मानुषोऽपि वा ।
जातिस्मरत्वमाप्नोति शुद्धात्मा नात्र सशय' ॥
अजाय लोकत्रयपावनाय
भूतात्मने गोपतये वृषाय ।
सूर्य्याय सर्व्वप्रलयान्तकाय
नमो महाकारुणिकोत्तमाय ॥
विवस्वते ज्ञानभृतान्तरात्मने
जगत्प्रदीपाय जगद्धितैषिणे ।
स्वयम्भुवे दीप्तसहस्रचक्षुषे
सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥,
सुरैरनेकै' परिसेविताय
हिरण्यगर्भाय हिरण्मयाय ।
महात्मने मोक्षपदाय नित्यं
नमोऽस्तु ते वासरकारणाय ॥
आदित्यश्चार्चितो देव आदित्यः परम पदम् ।
आदित्यो मातृको भूत्वा आदित्यो वाङ्मय जगत्
आदित्य पश्यते भक्त्या मा पश्यति ध्रुव नर' ।
नादित्य पश्यते भक्त्या न स पश्यति मा नर' ॥
त्रिगुणञ्च त्रितत्त्वञ्च त्रयो वेदास्त्रयोऽग्नय ।
त्रयाणाञ्च त्रिमूर्त्तिस्त्व तुरीयस्त्व नमोऽस्तु ते॥
नम सवित्रे जगदेकचक्षुषे
जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने ॥
यस्योदये नेह जगत्प्रबुध्यते
प्रवर्त्तते चाखिलकर्म्मसिद्धये ।
ब्रह्मेन्द्रनारायणरुद्रवन्दित
स न सदा यच्छतु मङ्गल रविः ॥
नमोऽस्तु सूर्य्याय सहस्ररश्मये
सहस्रशाखान्वितसम्भवात्मने ।
सहस्रयोगोद्भवभावभागिने
सहस्रसङ्ख्यायुगधारिणे नमः ॥
यन्मण्डल दीप्तिकर विशाल
रत्नप्रभ तीव्रमनादिरूपम् ।
दारिद्र्यदु खक्षयकारणञ्च
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल देवगणै सुपूजित
विप्रै स्तुत भावनमुक्तिकोविदम् ।
त देवदेव प्रणमामि सूर्य्यं
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल ज्ञानघन त्वगम्य
त्रैलोक्यपूज्य त्रिगुणात्मरूपम् ।
समस्ततेजोमयदिव्यरूप
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल गूढमतिप्रबोध
धर्म्मस्य वृद्धि कुरुते जनानाम् ।
तत् सर्व्वपापक्षयकारणञ्च
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल व्याधिविनाशदक्ष
ऋग्यजु.सामसु सम्प्रगीतम् ।
प्रकाशितं येन च भूर्भुव' स्वः
पुनातु मां तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डलं वेदविदो वदन्ति
गायन्ति यच्चारणसिद्धसङ्घाः ।
यद्योगिनो योगजुषाञ्च सङ्घाः
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल सर्व्वजनेषु पूजित
ज्योतिश्च कुर्य्यादिह मर्त्यलोके ।
यत्कालकालादिमनादिरूप
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल विष्णुचतुर्मुखाख्य
यदक्षर पापहर जनानाम् ।
यत्कालकल्पक्षयकारणञ्च
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल विश्वसृज प्रसिद्ध-
मुत्पत्तिरक्षाप्रलयप्रगल्भम् ।
यस्मिन् जगत् सहरतेऽखिलञ्च
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल सर्व्वगतस्य विष्णो-
रात्मा पर धाम विशुद्धतत्त्वम् ।
सूक्ष्मान्तरैर्योगपथानुगम्य
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल ब्रह्मविदो वदन्ति
गायन्ति यच्चारणसिद्धसङ्घा. ।
यन्मण्डल वेदविद स्मरन्ति
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
यन्मण्डल वेदविदोपगीतं
यद्योगिना योगपथानुगम्यम् ।
तत् सर्व्ववेद प्रणमामि सूर्य्य
पुनातु मा तत्सवितुर्वरेण्यम् ॥
मङ्गलाष्टमिद पुण्य य' पठेत् सतत नरः ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा सूर्य्यलोके महीयते ॥
ध्येय सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायण. सरसिजासनसन्निविष्ट ।
केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरिटौ
हारो हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्र. ॥
सशङ्खचक्र रविमण्डले स्थित
कुशेशयाक्रान्तमनन्तमच्युतम् ॥
भजामि बुद्ध्या तपनीयमूर्त्तिं
सुरोत्तमं चित्रविभूषणोज्ज्वलम् ॥
एव ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधना ।
कीर्त्तयन्ति सुरश्रेष्ठ देव नारायण विभुम् ॥
वेदवेदाङ्गशरीर दिव्यदीप्तिकर परम् ।
रक्षोघ्न रक्तवर्णञ्च सृष्टिसहारकारकम् ॥
एकचक्रो रथो यस्य दिव्य कनकभूषित ।
स मे भवतु सुप्रीत' पद्महस्तो दिवाकर ॥
आदित्य प्रथम नाम द्वितीयन्तु दिवाकर ।
तृतीय भास्कर प्रोक्त चतुर्थन्तु प्रभाकर. ॥
पञ्चमन्तु सहस्रांशु. षष्ठञ्चैव त्रिलोचन ।
सप्तम हरिदश्वञ्च अष्टमञ्च विभावसु' ॥
नवम दिनकृत् प्रोक्त दशम द्वादशात्मक ।
एकादश त्रयीमूर्त्तिर्द्वादश सूर्य्य एव च ॥
द्वादशादित्यनामानि प्रात'काले पठेन्नरः ।
दु स्वप्ननाशनञ्चैव सर्व्वदु खञ्च नश्यति ॥
दद्रुकुष्ठहरञ्चैव दारिद्र्य हरते ध्रुवम् ।
सर्व्वतीर्थप्रदञ्चैव सर्व्वकामप्रवर्द्धनम् ॥
य' पठेत् प्रातरुत्थाय भक्त्या नित्यमिद नरः ।
सौख्यमायुस्तथारोग्य लभते मोक्षमेव च ॥
अग्निमीले नमस्तुभ्यमिषेत्वोर्जेस्वरूपिणे ।
अग्न आयाहि वीतस्त्व नमस्ते ज्योतिषा पते ।
शन्नोदेवी नमस्तुभ्य' जगच्चक्षुर्नमोऽस्तु ते ।
पञ्चमायोपवेदाय नमस्तुभ्य नमो नमः ॥
पद्मासन. पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।
सप्ताश्वरथसयुक्तो द्विभुज स्यात् सदा रवि' ॥
आदित्यस्य नमस्कार ये कुर्व्वन्ति दिने दिने ।
जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्य नोपजायते ॥
उदयगिरिसुपेत भास्कर पद्महस्त
निखिलभुवननेत्र भक्तरत्नोपमेयम् ।
तिमिरकरिमृगेन्द्र बोधक पद्मिनीना
सुरवरमभिवन्दे सुन्दर विश्ववन्द्यम् ॥"
इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे श्रीकृष्णार्ज्जुनसवादे आदित्यहृदयस्तोत्र सपूर्णम् ॥*॥)

सूर्य्या, स्त्री,(सूर्य्यस्य भार्य्या । टाप् ।) सूर्य्यभार्य्या सज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्ट । नवोढा । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा, श्रीभागवते । १० । १ । २९ ।
"तस्या हि कर्हिचिच्छौरिर्व्वसुदेव' कृतोद्वह. ।
देवक्या सूर्य्यया सार्द्ध प्रयाणे रथमारुहत् ॥"
(वाक् । इति निघण्टु । १ । ११ । "सर्त्तेर्गत्यर्थात् सुवतेर्व्वा प्रेरणार्थात् राजसूयसूर्य्येत्यादिना निपातनात् क्यपि सर्त्तेरुत्व सुवतेर्व्वा रुडागम. । सरति गच्छति स्तोतॄन् प्रति, कर्णशष्कुलि वा सुवति प्रेरयति चोदनारूपा पुरुषादीनिद कुर्व्विति । यद्वा, सुपूर्व्वादीरते कृत्यल्युटो बहुलम् । इति कर्म्मणि क्यपि निपातनाद्रूपसिद्धि । सुष्ठु ईर्य्यते उच्चार्य्यते इति सूर्य्या । यद्वा, षु प्रेरणे सुसूधीगृधिभ्य: क्रन्इति क्रन्-प्रत्यय । प्रेर्य्यते उच्चारणकाले प्राणेन सूरा छन्दसि स्वार्थ इति यत्प्रत्यय. सूर्य्या । यद्वा, सूरयो मेधाविन तानर्हति छन्दसि च, इति यत् प्रत्यय । यद्वा, सूरिषु साधु. । तत्र साधु' इति यत् ।" इति तट्टीकाया देवराजयज्वा ॥)

सूर्य्यार्घ्य, क्ली,(सूर्य्याय देयमर्घ्यम् ।) सूर्य्यसम्प्रदानकार्घ्यम् । शक्तिपूजाया अच्छिद्रावधारणार्थं सूर्य्यार्घ्यदानम् । यथा,—
"ततो भास्करबीजेन सहितेनामुना पुन' ।
मन्त्रेण भास्करायार्घ्यमच्छिद्रार्थं निवेदयेत् ॥
नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।,
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्म्मदायिने ॥
तत. कृताञ्जलिर्भूत्वा पठित्वा मन्त्रमीरितम् ।
एकाग्रमनसा वाग्भिरच्छिद्रमवधारयेत् ॥
यज्ञच्छिद्र' तपश्छिद्र' यच्छिद्र पूजने मम ।
सर्व्व तदच्छिद्रमस्तु भास्करस्य प्रसादत. ॥"
इति कालिकापुराणे ५६ अध्याय: ॥*॥

रोगादिशान्त्यर्थं सूर्य्यस्य हंसादिसप्ततिनामभि सप्ततिधार्घ्यप्रदानप्रमाण यथा,—
"हंसो भानु. सहस्रांशुस्तपनस्तापनो रवि ।
विकर्त्तनो विवस्वांश्च विश्वकर्म्मा विभावसु ॥
विश्वरूपो विश्वकर्त्ता मार्त्तण्डो मिहिरोऽंशुमान् ।
आदित्यश्चोष्णगु: सूर्य्योऽर्य्यमा ब्रध्नो दिवाकर' ॥
द्वादशात्मा सप्तहयो भास्करोऽहस्कर' खग ।
सूर' प्रभाकर' श्रीमान् लोकचक्षुग्र हेश्वर. ॥
त्रिलोकेशो लोकसाक्षी तमोऽरि. शाश्वत शुचि' ।
गभस्तिहस्तस्तीव्रांशुस्तरणि. सुमहोरणि' ॥
द्युमणिर्हरिदश्वोऽर्को भानुमान् भयनाशन ।
छन्दोऽश्वो वेदवेद्यश्च भास्वान् पूषा वृषाकपि:॥
एकचक्ररथो मित्रो मन्देहारिस्तमिस्रहा ।
दैत्यहा पापहर्त्ता च धर्म्माधर्म्मप्रकाशक ॥
हेलिकश्चित्रभानुश्च कलिघ्नस्तार्क्ष्यवाहन. ।
दिक्पति पद्मिनीनाथ कुशेशयकरो हरि ॥
घर्म्मरश्मिर्दुर्निरीक्ष्यश्चण्डांशु' कश्यपात्मज ।
एभि सप्ततिसंख्याकै पुण्यै सूर्य्यस्य नामभि' ॥
प्रणवादिचतुर्थ्यन्तैर्न्नमस्कारसमन्वितै ।
प्रत्येकमुच्चरन्नाम दृष्ट्वा दृष्ट्वा दिवाकरम् ॥
विगृह्य पाणियुग्मेन ताम्रपात्र सुनिर्म्मलम् ।
जानुभ्यामवनी गत्वा परिपूर्य्य जलेन च ॥
करवीरादिकुसुमै रक्तचन्दनमिश्रितै ।
दूर्व्वाङ्कुरैरक्षतैश्च निक्षिप्तै: पात्रमध्यत ॥
दद्यादर्घ्यमनर्घ्याय सवित्रे ध्यानपूर्व्वकम् ।
उपमौलिसमानीय तत्पात्रं नान्यदृष्टिना ॥
प्रतिमन्त्र नमस्कुर्य्यादुदयास्तमये रविम् ।
अनया नाम सप्तत्या महामन्त्ररहस्यया ॥ ॥
एव कुर्व्वन्नरो जातु न दरिद्रो न दुःखभाक् ।
व्याधिभिर्म्मुच्यते घोरैरपि जन्मान्तरार्ज्जितै' ॥
विनौषधैर्व्विना वैद्यैर्व्विना पथ्यपरिग्रहै ।
कालेन निधन प्राप्य सूर्य्यलोके महीयते ॥"
इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे ९ अध्याय ॥

सूर्य्यालोक, पु, (सूर्य्यस्य आलोक. ।) आतप. । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूर्य्यावर्त्त, पु, (सूर्य्य इव आवर्त्तते इति । आ+वृत्+अच् ।) क्षुपविशेष । हुडहुडिया इति भाषा । अस्य गुण: । सूर्य्यावर्त्तो विवन्धघ्न । इति राजवल्लभ ॥ शाकविशेष । सुलचिया इति भाषा । तत्पर्य्याय ।
"पार्व्वतीयश्च करभो वशिर' कपिपिप्पली ।
जामातासौ क्वचित् प्रोक्त. सूर्य्यावर्त्त सितोऽपर. ॥"
इति रत्नमाला ॥
"वराहकाली कथित. सूर्य्यावर्त्तस्तु शाग्दिके ॥"
इति हारावली ॥

सूर्य्यावर्त्ता, स्त्री, (सूर्य्य इव आवर्त्तते या । आ+वृत्+अच् । टाप् ।) आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूर्य्याश्मा, [न्] पु, (सूर्य्यप्रियोऽश्मा प्रस्तर' ।) सूर्य्यकान्तमणि । इति हेमचन्द्र ॥

सूर्य्याश्व', पु, (सूर्य्यस्य अश्व' ।) सूर्य्यघोटक' । तत्पर्य्याय । वाताट: २ हरित. ३ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

सूर्य्यास्त, क्ली, (सूर्य्यस्य अस्तम् ।) सूर्य्यस्यास्ताचलगमनम् । यथा,—
"निशीथादध इत्यनेन अर्द्धरात्रपूर्व्वकालत्वेन सूर्य्यास्तमयकालस्यापि लाभात् ॥" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

सूर्य्याह्व', क्ली, (सूर्य्यस्य आह्वा आह्वा यस्य ।) ताम्रम् । इति त्रिकाण्डशेष. ॥ सूर्य्यनामके, त्रि ॥

सूर्य्याह्व', पु, (सूर्य्यस्य आह्वा आह्वा यस्य ।) अर्कवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

सूर्य्येन्दुसङ्गम', पु, (सूर्य्येण सह इन्दो' सङ्गम एकराश्यवस्थानरूपमेलन यत्र ।) अमावास्या । इत्यमर । १ । ४ । ८ ॥ सूर्य्यचन्द्रमेलनञ्च ॥

सूर्य्योढ, पु, (सूर्य्य ऊढोऽस्तगतो यत्र ।) सूर्य्यास्तकालप्राप्तोऽतिथि । यथा,—
"सूर्य्योढस्तु स सम्प्राप्तो य: सूर्य्येऽस्त गतेऽतिथि' ॥"
इति हेमचन्द्र ॥
यथा, विष्णुपुराणम् ।
"दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत्
तदेवाष्टगुण विद्यात् सूर्य्योढे विमुखे गते ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

सूर्य्योदय, पुं, (सूर्य्यस्य उदय: ।) सूर्य्यस्य प्रकाश । यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्य्योदया स्मृता ।
आदित्यराशिभोगेन सौरो मास प्रकीर्त्तित ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
तत्र शयननिषेधो यथा,—
"सूर्य्योदये चास्तमिते च शायिन
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥"
इति लक्ष्मीचरितम् ॥ * ॥
तत्काले स्नानादे' कर्त्तव्यता यथा,—
"सूर्य्योदय विना नैव स्नानदानादिका क्रिया
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

सूप, प्रसवे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा॰पर॰-सक॰-सेट् ।) षष्ठस्वरी । सूपति । इति दुर्गादास ॥

सृ, गतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा॰-पर-सक॰-अनिट् ।) सरति । नाज्ञान करिणा सस्रे इति रघौ कर्म्मकर्त्तृत्वादिति रमानाथ । तच्चिन्त्य कर्त्तृस्वभावधातूना तन्निषेधात् । वस्तुतस्तु गणकृतानित्यत्वादात्मनेपदम् । नाज्ञानैरिति वा पाठ्य तत्र कर्म्मविवक्षाया भावे प्रत्यय । इति दुर्गादास ॥

सृ, क गतौ । स्मृतौ । इति कविकल्पद्रुम. ॥ (चुरा॰-पर॰-सक॰-सेट् ।) क, सारयति । इति दुर्गादास ॥

सृ, र लि गतौ । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (ह्वा॰-पर॰-सक॰-अनिट् ।) र, वैदिक: । लि, ससर्त्ति । इति दुर्गादास' ॥

सृक्, [ज्] पु, (सृजतीति । सृज्+क्विप् ।) सृष्टिकर्त्ता । तस्य रूपान्तराणि । सृग् । सृट् । सृड् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सृक, पु, (सरतीति । सृ गतौ+"सृवृभूशुषिमुषिभ्य कक् ।"उणा॰ ३ । ४१ । इति कक् ।) कैरव. । बाण' । इत्युणादिकोष ॥ पद्मम् । वायु । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥ (वज्र. । इति निघण्टु. ।२।२० ॥ सरणशीले, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८० । २ ।
"सृक सशाय पविमिन्द्रतिग्मम् ॥"
"सृकं सरणशीलम् ।" इति तद्भाष्यम् ॥)

सृकण्डु, स्त्री, कण्डूरोग । इति शब्दरत्नावली ॥

सृकाल, पु, सृगाल. । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सृक्क, [न्] क्ली, (सृजति लालादीनिति । सृज्+बाहुलकात् कनिन् ।) सृक्कणी । इति सुभूति ॥ इत्यमरटीकाया भरत ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १२५ । २ ।
"भयात्सस्तम्भितभुज' सृक्कणी लेलिहन्मुहु' ॥")

सृक्क, क्ली, सृक्कणी । इत्यमरटीकाया भरत ॥ (यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।
"जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति सृक्कस्योभयतोमुखात् ॥")

सृक्कणी, स्त्री, ओष्ठयो' प्रान्तभाव । इति पाणिनि' । इत्यमरटीकाया भरत. ॥ (यथा, सुश्रुते । ६ । ६० ।
"भूमौ य. प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्कण्यौ विलिहति जिह्वया प्रसक्तम् ॥")

सृक्कि, स्त्री, सृक्कणी । इत्यरुण. । इत्यमरटीकाया भरत ॥

सृक्व, [न्] क्ली, (सृजति लालादीनिति । सृज+वनिप् ।) ओष्ठप्रान्तभाग । यथा,—
"————प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी ।"
इत्यमर ॥
"ओष्ठयोर्व्वामदक्षिणौ प्रान्तौ सृक्कणी उच्येते ओष्ठस्येति जातावेकत्वम् । सृजतो लालादि सृक्कणी त्वासुसिति क्वनिप् निपातनात् कड् । सृक्कणा कर्णेतिप्रयोगात् वसयोग: । अन्यथा टाया सदानोऽल्लोप इत्यल्लोप स्यात् । 'महासृक्काय शोभितो नृसिंहनखराग्रवत् ।' इति श्लेषात् ककारद्वयसयोगोऽपि । सृक्क नान्त क्लीव सृक्कणी क्लीवे इति सुभूति । प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी क्लीवकाण्डेऽमरदत्तश्च । ईबन्तापि सृक्कणी । सृक्कण्यौ विलिहति जिह्वया तथैवेति रुग्विनिश्चय ।
'स सृक्कणीप्रान्तमसृक्प्रदिग्ध
प्रलेलिहानो हरिणा विरुग्ने ।"
इति पाणिनि ॥
सृक्कि क्लीवमिदन्तञ्च सृक्‌ण्यस्थिनी दधि सक्थि तथा वारि. स्यादित्यरुण । सृक्क क्लीवमदन्तञ्च 'सृक्के द्वे चैव विज्ञेये चत्वारिशश्च मक्कजा' ।"

इत्युक्तः। वाम' लिहन् सृक्कमरण्यपूर्णं इति वसन्तराजप्रयोगाश्च।" इति भरत ॥
सृक्क, क्ली, ओष्ठप्रान्तभागः। इति वसन्तराजप्रयोगः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
सृक्कणी,स्त्री,ओष्ठप्रान्तभागः। कस इति भाषा। इति पाणिनि'। इत्यमरटीकायां भरत.। २। ६। ९१ ॥
सृक्कि, क्ली, ओष्ठयोः प्रान्तभागः। इत्यरुणः। इत्यमरटीकायां भरतः। २। ६। ९१ ॥
सृक्किणी, स्त्री, ओष्ठयोरन्तरम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
सृग', पु, (सरतीति। सृ+बाहुलकात् गक्।) भिन्दिपाल.। इत्यमर'। २। ८। ९१ ॥
सृगालः,पु,(सृजति मायामिति। सृज्+बाहुलकात् कालन्। न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्।)जम्बुक। इति शब्दरत्नावली॥दैत्यविशेष'। इति केचित्॥
सृङ्का, स्त्री,शब्दवती रत्नमयी माला। यथा,—

"तमब्रवीत् प्रीयमाणो महात्मा
वर तवेहाद्य ददामि भूय'।
तवैव नाम्ना भवितायमग्निः
सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण ॥"

इति कठोपनिषदि प्रथमा वल्ली ॥

"सृङ्का शब्दवती रत्नमयीं माला इमामनेकरूपा विचित्रा गृहाण स्वीकुरु। सृङ्का वाकुत्सिता गतिं कर्म्ममयीं गृहाण। अन्यदपि कर्म्मविज्ञानमनेकहेतुत्वात् स्वीकुर्व्वित्यर्थः।" इत्यादिशाङ्करभाष्यम् ॥
सृज, औ श विसर्गे। इति कविकल्पद्रुम ॥(तुद०पर०-सक०-अनिट्।) औ, असाक्षीत्। श, सृजति। इति दुर्गादास.॥
सृज, य ङ औ विसर्गे। इति कविकल्पद्रुम'॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट्।)य ङ,सृज्यते। औ, स्रष्टा। सरीसृज्यते। विसर्गस्त्याग'। त्यागो व्युत्क्रा पर एव अन्यत्र करोतीत्यर्थ। यथा। उपासनामेत्य पितुः स्म सृज्यते इति नैषधम् ॥ सपूर्व्वोऽयमकर्म्मक'। यथा। संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः निशापरिणामवायुरिति रघुः। इति दुर्गादासः ॥
सृजकाचारः, पु, सर्ज्जिकाचारः। इत्यमरटीकाया रमानाथ.॥
सृणि ,पु,(सरतीति। सृ+"सृविषिभ्या कित्।" उणा० ४। ४९। इति निः। सच कित्। णत्वञ्च।) अङ्कुशः। इति शब्दमाला ॥
सृणि, स्त्री, (सृ+निः। णत्वञ्च।) अङ्कुशः। इत्यमर'। २। ८।४१॥ (सृणिद्वयोरित्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्त'॥ तथा च शिशुपालवधे। ५। ५।

"आरभसमग्नमवमत्य सृणि सिताग्रमेक' पलायत जवेन कृतार्त्तनादः॥")

सृणिका, स्त्री, लाला। इत्यमर। २। ६।६७॥
सृणी, स्त्री, (सृणि+कृदिकारादिति ङीष्।) अङ्कुश.। इत्यमर.। २। ८। ४१ ॥
सृणीका, स्त्री,लाला। इत्यमरटीकाया रामाश्रम। २। ६। ६७॥
सृत, त्रि, (सृ+क्त।) गत.। (यथा, महाभारते। ९। २३। २९।

"गान्धारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो बली।
निवर्त्तध्वमधर्म्मज्ञा युध्यध्व किं सृतेन व' ॥")

सृति, स्त्री, (सृ+क्तिन्।) गमनम्। मार्ग। इति मेदिनी॥ (यथा, गीतायाम्। ८। २७।

"नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन।
तस्मात् सर्व्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्ज्जुन॥"*

जन्म। इति स्वामी ॥ यथा, भागवते। १०। ६०। ४३।

"त्वाम्मे तवाङ्घ्रि,वरण सृतिभिर्भ्र मन्त्या
यो वै भजन्तमुपयात्यनृतापवर्गः॥"

निर्म्माणम्। यथा, भागवते। ३। २। १३।

"कात्स्न्येन चाद्येह गत विधातुरर्व्वाक्सृतौ कौशलमित्यमन्यत ॥"

"अर्व्वाक्सृतौ अर्व्वाचीनससारनिर्म्माणे मनुष्यनिर्म्माणे वा।" इति तट्टीका ॥)
सृत्वर,त्रि,(सरति तच्छीलः। सृ गतौ+"इन्नशजिसर्त्तिभ्य करप्।" ३। २। १६३। इति क्वरप्।) गमनकर्त्ता। सृधातो' क्वरप्प्रत्यये तनागमेन निष्पन्नः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥
सृत्वरी,स्त्री,(सृ+क्वरप्। सृ+क्वनिप्। ङीप्।) माता। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ गमनकर्त्री। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
सृत्वा, [न्]पु,(सृ गतौ+"शीङ्क्रुशीरुहीति।" उणा० ४। ११३। इति क्वनिप्।) विसर्पः। वृद्धि'। प्रजापतिः। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥
सृदर, पु, (दृ विदारणे+"कृदरादयश्च।" उणा० ५। ४१। इति अच्प्रत्ययेन निपातनात् साधु।) सर्प.। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति ॥
सृदाकु, पु, (सरतीति। सृ+"सर्त्तेर्दुक् च।" उणा० ३। ७८। इति काकुर्दुगागमश्च।) वायुः। वज्रम्। अग्नि। प्रतिसूर्य्यक। इति मेदिनी॥मृग.। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति ॥
सृदाकु' स्त्री,(सरतीति। सृ गतौ+काकुर्दुगागमश्च।) नदी। इत्युणादिकोष ॥
सृप,सृ औ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुम'॥(भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) लृ,असृपत्। अस्य लृदित्वेऽपि स्पृशमृशकृषतृपदृप इति विशेषविधानात् पक्षे स्या सि तेन असार्प्सीत् अस्राप्सीत् इत्यपि। औ, सर्प्ता। इति दुर्गादास ॥
सृपाटः, पु, सृपाटी। इति स्त्रीपुलिङ्गसग्रहटीकाया भरतः। ३। ५। २८॥
सृपाटिका, स्त्री, चञ्चुः। इति हेमचन्द्र'॥
सृपाटी, स्त्री, (सृपाट+गौरादित्वात् ङीष्।) परिमाणभेद'। इति स्त्रीपुलिङ्गसग्रहटीकाया भरत। ३।५।२८॥ रक्तधारा। इति तत्रैव गोवर्द्धनः॥
सृप्रः, पुं, (सृप गतौ+"स्फायितञ्चिवञ्चीति।" उणा० २। १३। इति रक्।) चन्द्रः। इत्युणादिकोषः॥
सृफ,उ हिंसे। इति कविकल्पद्रुम'॥(भ्वा०-पर-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) ससमस्वरी। उ, सर्फित्वा सृब्ध्वा। इति दुर्गादासः॥
सृमरः, पु,(सरति तच्छील। सृ गतौ+"सृघस्यद क्मरच्।" ३।२।१६०। इति क्मरच्।) पशुविशेषः। इत्यमर। २। ५। ११॥ बालमृग'। इति केचित्॥ (यथा, रामायणे। ३। १०३। ४२।

"वराहमृगसिंहाश्च महिषा' सृमरास्तथा।
व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसु पृषतै सह॥")

सृष्ट', त्रि, (सृज्+क्त।) निर्म्मितम्। युक्तम्। निश्चितम्। बहुलम्। इति मेदिनी॥ भूषितम्। इत्यजयः॥ त्यक्तम्। (यथा, रामायणे। २। ३५। १५।

"महाब्रह्मर्षिसृष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शनाः।
धिक्वाग्दण्डा न हिंसन्ति रामप्रव्राजने स्थिताम्॥")

सृष्टिः स्त्री,(सृज्+क्तिन्।)निर्म्मिति। स्वभाव। इति मेदिनी॥ निर्गुणः इति शब्दरत्नावली॥* ब्रह्माण्डसृष्टिर्यथा। सृष्टेः पूर्व्व मनश्चक्षुराद्यगोचरो भगवान् एक एवासीत्। यदा स स्वेच्छया द्रष्टा सन् दृश्य नापश्यत् तदा त्रिगुणमयी माया प्रकाशयामास। ततो भगवान् स्वांशेन पुरुषरूप कृत्वा तस्या मायाया स्ववीर्य्य चैतन्य आधत्त। सा समष्टिजीवरूप महत्तत्त्व जनयमास। तस्मात् त्रिविधोऽहङ्कारो जात तत्र सात्त्विकाहङ्कारात् मनइन्द्रियाधिष्ठातृदेवताश्च जाता'। राजसाहङ्कारात् दशेन्द्रियाणि जातानि। तामसाहङ्कारात् पञ्च महाभूतानि तेषा पञ्च गुणाश्च जाता'। एव प्रकृत्यादिभिरेतैश्चतुर्विंशतितत्त्वै र्ब्रह्माण्डनिर्म्माय भगवान् तस्मिन्नेकेनांशेन प्रविश्य गर्भोदकसञ्ज्ञक जल ससर्ज। तज्जलमध्ये योगनिद्रया सहस्रयुगमित काल स्थितवान्। तदन्ते उत्थाय स्वयमंशेन ब्रह्मा भूत्वा सर्व्वान् सृष्ट्वा नानावतारान् कृत्वा पालयति। कल्पान्ते रुद्ररूपेण संहरति च। इति श्रीभागवतमते सङ्क्षेपसृष्टिः॥ * ॥ अपि च।

'स्थावरान्ता. सुराद्यास्तु प्रजा ब्रह्मश्चतुर्व्विधा'।
ब्रह्मणः कुर्व्वतः सृष्टिं जज्ञिरे मानसीस्तु ता'॥
ततो देवासुरपितॄन् मनुष्यांश्च चतुष्टयम्।
सिसृक्षुरम्भास्येतानि स्वमात्मानमयूयुजत्॥
युक्तात्मनस्तमोमात्रा उद्रिक्ताभूत् प्रजापतेः।
सिसृक्षोर्जघनात् पूर्व्वमसुरा जज्ञिरे तत.॥
उत्ससर्ज ततस्तान्तु तमोमात्रात्मिका तनुम्।
सा तु त्यक्ता तनुस्तेन मैत्रेयाभूद्विभावरी॥
सिसृक्षुरन्यदेहस्थः प्रीतिमाप ततः सुरा।
सत्त्वोद्रिक्ताः समुद्भूता मुखतो ब्रह्मणो द्विज

त्यक्ता सापि तनुस्तेन सत्त्वप्रायमभूद्दिनम् ।
ततो हि बलिनो रात्रावसुरा देवता दिवा ॥
सत्त्वमात्रात्मिकामेव ततोऽन्या जगृहे तनुम् ।
पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ॥
उत्ससर्ज्ज ततस्तान्तु पितॄन् सृष्ट्वापि स प्रभुः ।
सा चोत्सृष्टाभवत् सन्ध्यादिननक्तान्तरस्थिति ॥
रजोमात्रात्मिकामन्यां जगृहे स तनु तत ।
रजोमात्रोत्कटा जाता मनुष्या द्विजसत्तम ॥
तामप्याशु स तत्याज तनुमाद्य प्रजापति' ।
ज्योत्स्ना समभवत् सापि प्राक्सन्ध्या याभिधीयते ॥
ज्योत्स्नोद्गमे तु बलिनो मनुष्याः पितरस्तथा ।
मैत्रेय सन्ध्यासमये तस्मादेते भवन्ति वै ॥
ज्योत्स्ना रात्र्यहनी सन्ध्या चत्वार्य्येतानि वै प्रभो' ।
ब्रह्मणस्तु शरीराणि त्रिगुणोपाश्रयाणि तु ॥
रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्या जगृहे तनुम् ।
तत क्षुद्ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः॥
क्षुत्क्षामानन्धकारेऽथ सोऽसृजद्भगवांस्तत. ।
विरूपा श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावन्त त प्रभुम् ॥
मैव भो रक्षतामेष यैरुक्त राक्षसास्तु ते ।
ऊचु खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु यक्षणात्॥
अप्रियेणाथ तान् दृष्ट्वा केशा' शीर्य्यन्त वेधस ।
हीनाश्च शिरसो भूय समारोहन्त तं शिर ॥
सर्पणात्त्वभवन् सर्पा हीनत्वादहय स्मृता ।
तत क्रुद्धो जगत्स्रष्टा क्रोधात्मानो विनिर्म्ममे ॥
वर्णेन कपिशेनोग्रा भूतास्ते पिशिताशना ।
धयन्तो गा समुत्पन्ना गन्धर्व्वास्तस्य तत्क्षणात्
पिबन्तो जज्ञिरे वाचं गन्धर्व्वास्तेन ते द्विज ।
एतानि सृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा तच्छक्तिचोदित ॥
तत स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत्
अवयो वक्षसश्चक्रे मुखतोऽजा स सृष्टवान् ॥
सृष्टवानुदराद्गाश्च पार्श्वाभ्याञ्च प्रजापति ।
पद्भ्या चाश्वान् समातङ्गान् रासभान् गवयान् मृगान् ॥
उष्ट्रानश्वतरांश्चैव न्यङ्कूनन्याश्च जातय ।
ओषध्य' फलमूलानि रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥
त्रेतायुगमुखे ब्रह्मा कल्पस्यादौ द्विजोत्तम।
सृष्ट्वा पश्वोषधी' सम्यक् युयोज स तदाध्वरे॥
गौरजो पौरुषो मेषो अश्वाश्वतरगर्द्दभा ।
एतान् ग्राम्यपशूनाहुरारण्यांश्च निबोध मे ॥
श्वापदो द्विखुरो हस्ती वानर' पक्षिपञ्चम ।
औदका पशव षष्ठा सप्तमास्तु सरीसृपा ॥
गायत्रञ्च ऋचश्चैव त्रिवृत्सामरथन्तरम् ।
अग्निष्टोमञ्च यज्ञाना निर्म्ममे प्रथमान्मुखात्॥
यजूंषि त्रैष्टुभ छन्द' स्तोम पञ्चदश तथा ।
बृहत्साम तथोक्थञ्च दक्षिणादसृजन्मुखात् ॥
सामानि जगतो च्छन्द स्तोम सप्तदश तथा ।
वैरूपमतिरात्रञ्च पश्चिमादसृजन्मुखात् ॥
एकविंशमथर्व्वाणमाप्तोर्यामाणमेव च ।
अनुष्टुभं स वैराजमुत्तरादसृजन्मुखात् ॥
उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
देवासुरपितॄन् सृष्ट्वा मनुष्यांश्च प्रजापति ॥
ततः पुन ससर्ज्जादौ सङ्कल्पात् स पितामह ।
यक्षान् पिशाचान् गन्धर्व्वान् तथैवाप्सरसा गणान् ॥
नरकिन्नररक्षांसि वय'पशुमृगोरगान् ।
अव्ययञ्च व्ययञ्चैव यदिद स्थाणुजङ्गमम् ।
तत् ससर्ज तदा ब्रह्मा भगवानादिकृत् प्रभु' ॥
तेषां ये यानि कर्म्माणि प्राक्सृष्ट्या प्रतिपेदिरे
तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमाना' पुनः पुन' ॥
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते ।
तद्भाविता' प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥
इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभु' ।
नानात्व विनियोगञ्च धातैव व्यसृजत् स्वयम् ॥
नाम रूपञ्च भूताना कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीना चकार स ॥
ऋषीणा नामधेयानि यथा वेदश्रुतानि वै ।
तथा नियोगयोग्यानि अन्येषामपि सोऽकरोत्॥
यथार्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥
करोत्येवंविधा सृष्टि कल्पादौ स पुन' पुन ।
सिसृक्षाशक्तियुक्तोऽसौ सृज्यशक्तिप्रचोदित ॥"
इति विष्णुपुराणे । १ । ५ । २७—६५ ॥

सृष्टिप्रदा, स्त्री, (सृष्टिं तद्धेतुभूतगर्भं प्रददातीति प्र+दा+क. ।) गर्भदात्रीक्षुप । इति राजनिर्घण्ट ॥

सॄ, गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (क्र्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) दन्त्यादिर्वकारोपध' तद्रहितोऽपीति केचित् । गि, सॄणाति । सीर्णः सीर्णि । इति दुर्गादास ॥

सेक, ऋ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, असिसेकत् । ङ, सेकते । इति दुर्गादास. ॥

सेक', पु, (सिच्+घञ् ।) सेचनम् । तत्-पर्य्याय । धार २ । इति हेमचन्द्र' ॥ (यथा, रघु । १ । ५१ ।
"सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।
विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम्॥
तथास्य गुणा ।
"सेक' श्रमघ्नोऽनिलहृद्भग्नसन्धिप्रसाधकः ।
क्षताग्निदग्धाभिहतविघृष्टाना रुजापह ॥
जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरो' ।
तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सास्थाने २४ अध्याये ॥)

सेकपात्र, क्ली. (सेकाय पात्रम्) जलसेचनाधार' । सिंउनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सेचनम् २ । इत्यमर । १ । १० । १३ ॥

सेकिम, क्ली, (सेकेन निर्वृत्तमिति । सेक+"भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्य' ।" ४।४।२०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इमप् ।) मूलकम् । इति हेमचन्द्र' ॥ (सेकनिर्वृत्ते, त्रि ॥)

सेक्ता, [ऋ]पु, (सिञ्चति रेत । सिच्+तृच् ।) भर्त्ता । इति हेमचन्द्र' ॥ सेचनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १५ ।
"सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्यै ॥")

सेक्त्र, क्ली, (सिञ्चत्यनेनेति । सिच्+"दाम्नीशसयुयुजेति ।" ३। २ । १८२ । इति करणे ष्ट्रन् ।) सेकपात्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सेचक', पु , (सिञ्चतीति । सिच्+ण्वुल् ।) मेघः । सेककर्त्तरि, त्रि । इति मेदिनी ॥

सेचन, क्ली, (सिच क्षरणे+ल्युट् ।) क्षरणम् । सेक । (यथा, मार्कण्डेये । ३१ । १३ ।
"भुक्ता चाचामतां यश्च जल यश्चाङ्घ्रिसेचने ।
ब्राह्मणाना तथैवान्ये तेन तृप्तिं प्रयान्ति वै ॥")
नौकाया. सेकभाजनम् । इति मेदिनी ॥ (अभिषेक. । यथा, महानिर्व्वाणे । २। ११५ ।
"तद्दशांशेन हवन तर्पणं तद्दशांशतः ।
सेचन तद्दशांशेन तद्दशांशेन सुन्दरि ! ॥")

सेटु', पु, फलविशेषः । तरमुज् इति भाषा । तत्-पर्य्याय । चेलान २ चित्रफलम् ३ सुखाश' ४ राजतेमिष. ५ लतापनस. ६ नाटाम्र ७ । इति त्रिकाण्डशेषः जटाधरश्च ॥

सेतिका, स्त्री, अयोध्या । इति भूतशुद्धितन्त्रम् ॥

सेतु', पु , (सिनोति बध्नाति जलमिति । सि,ञ बन्धने+"सितनिगमिमसीति ।" उणा० १ । ७० । इति तुन् ।) क्षेत्रादेरालि । इत्यमर' । २ । १ । १४ ॥ तत्पर्य्याय, । आली २ । इति भरतः ॥ पूरण' ३ पिण्डल ४ । इति हारावली ॥ पद्धार ५ जङ्गाल' ६ सम्बर' ७ । इति जटाधर. ॥ पिण्डिल' ८ । इति शब्दरत्नावली॥ धरण' ९ । इति त्रिकाण्डशेष. ॥*॥ तद्दानादि-फल यथा,—
"सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रपाप्रदानाद्वरुणलोकमाप्नोत्यसंशयम् ॥
सङ्क्रमाणान्तु य कर्त्ता स स्वर्गं तरते नर' ।
स्वर्गलोके च निवसेदिष्टकासेतुकृत् सदा ॥"
इति मठादिप्रतिष्ठातत्त्वम् ॥*॥
वरुणवृक्ष । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—
"वरुणो वराण सेतुस्तिक्तशाकोऽग्निदीपन' ।
वरुण पित्तलो भेदी श्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान् ॥
निहन्ति गुल्मवातास्रक्रिमींश्चोष्णोऽग्निदीपन. ।
कषायो मधुरस्तिक्त' कटुको रूक्षको लघु ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
प्रणव । इति तन्त्रसार' ॥ अपि च ।
"मन्त्राणा प्रणव सेतुस्तत्सेतु' प्रणव' स्मृतः ।
स्रवत्यनोङ्कृत पूर्व्वं परस्ताच्च विशीर्य्यते ॥
नमस्कारो महामन्त्रो देव इत्युच्यते सुरै ॥
द्विजातीनामय मन्त्रः शूद्राणां सर्व्वकर्म्मणि ॥
अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयात् समुद्धृत्य प्रणव निर्म्ममे पुरा ॥
स उदात्तो द्विजातीनां राज्ञां स्यादनुदात्तकः ।
स्वरितश्चोरुजातानां मनसापि तथा क्षरेत् ॥

चतुर्द्दशस्वरो योऽसौ सेतुरौकारसंज्ञकः।
स चानुस्वारचन्द्राभ्यां शूद्राणां सेतुरुच्यते ॥
नि सेतुश्च यथा तोयं चणान्निम्नं प्रसर्पति।
मन्त्रस्तथैव निःसेतुः चणात् चरति यज्वनाम्॥
तस्मात् सर्व्वेषु मन्त्रेषु चतुर्व्वर्णा द्विजादयः।
पार्श्वयोः सेतुमादाय जपकर्म्म समारभेत् ॥
शूद्राणामादिसेतुर्व्वा द्विसेतुर्व्वा यथेच्छतः।
द्वे सेतू वः समाख्याते सर्व्वदैव द्विजातयः ॥"
इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥

सेतुकः,पुं,(सेतुरेव। स्वार्थे कन्।) वरुणवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥

सेतुबन्ध,पु,(सेतोर्बन्धः।)लङ्कागमनार्थश्रीराम-कृतसमुद्रबन्धनसेतुः। तत्पर्य्यायः। समुद्रारः२। इति जटाधरः॥ तद्विवरणं यथा,—
"ततोऽब्रवीद्रघुश्रेष्ठं सागरो विनयान्वितः।
नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्म्मणः ॥
सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्य्ये लब्धवरो हरिः।
कीर्त्तिं गायन्तु ते लोकाः सर्व्वलोकमलापहाम्॥
इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिन्धुरदृश्यताम्।
ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः।
नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबन्धने॥
ततोऽतिहृष्टः प्लवगेन्द्रयूथपै-
र्महानगेन्द्रप्रतिमैर्युतो नलः।
बबन्ध सेतुं शतयोजनायतं
सुविस्तरं पर्व्वतपादपैर्दृढम् ॥"
इति श्रीमदध्यात्मरामायणे लङ्काकाण्डे ३अ ॥
"सेतुमारभ्यमाणस्तु तत्र रामेश्वरं शिवम्।
सङ्कल्पनियतो गत्वा पुरीं वाराणसीं नरः ॥
आनीय गङ्गासलिलं रामेशमभिषिच्य च।
क्षिप्त्वा समुद्रे तद्भारं ब्रह्म प्राप्नोत्यसंशयः ॥
कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्द्दश।
द्वितीयेन तथा चाह्ना योजनानाञ्च विंशतिः ॥
तृतीयेन तथा चाह्ना योजनान्येकविंशतिः।
चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविंशतिस्तथा कृतम्॥
पञ्चमेन त्रयोविंशयोजनानि समन्ततः।
बबन्ध सागरे सेतुं नलो वानरसत्तमः ॥
तेनैव जग्मुः कपयो योजनानां शतं द्रुतम्।
असंख्याताः सुवेलाद्रिं रुरुहुः प्लवगोत्तमाः ॥
आरुह्य मारुतिं रामो लक्ष्मणोऽप्यङ्गदं तथा।
दृष्ट्वा राघवो लङ्कां नानाचित्रध्वजाकुलाम्॥"
इति तत्रैव ४ अध्यायः ॥
(क्षेत्रादेरालिबन्धनम्। यथा, महाभारते।
७।८४।२।
"गतोदके सेतुबन्धो यादृक् तादृगयं तव।
विलापो निष्फलो राजन् मा शुचो भरतर्षभ॥")

सेतुभेदी, [न्] पु, (सेतुं भिनत्तीति। भिद्+णिनि।) दन्तीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

सेतुवृक्ष, पु,(सेतुनामको वृक्षः।) वरुणवृक्षः। इति शब्दमाला राजनिर्घण्टश्च ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"वरुणस्तिक्तशाकश्च सेतुवृक्षोऽश्मसा पतिः ॥")

सेन्, क्ली, (सीयतेऽनेनेति। षिञ् बन्धने+"दाम्नीशसयुयुजेति।" ३।२।१८२। इति ष्ट्रन्।) निगडः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ बेडी इति भाषा ॥

सेना, स्त्री, चतुर्व्विंशतितमार्हन्मातृणां तृतीया माता। इति हेमचन्द्रः ॥ इनेन प्रभुणा सह वर्त्तते या। (यद्वा, सिनोति शत्रुमिति। षिञ् बन्धने+"कृवृजृषीति।" उणा० ३। १०। इति नः। स च नित्। टाप्।) चतुरङ्गबलम्। फौज इति पारस्यभाषा। (यथा, रघुः।१।१९।
"सेनापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम्।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्व्वी धनुषि चातता॥")
तत्पर्य्यायः। ध्वजिनी २ वाहिनी ३ पृतना ४ अनीकिनी ५ चमूः ६ वरूथिनी ७ बलम् ८ सैन्यम् ९ चक्रम् १० अनीकम् ११। इत्यमरः। २।८।७८॥ वाहना १२ पृतना १३ गुल्मिनी१४ वरचक्षुः१५। इति शब्दरत्नावली॥ केचित्तु ध्वजिन्यादि सप्तकं सेनायाम्। बलादि चतुष्कं सेनाङ्गे इत्याहुः। अतएव ध्वजिन्यादि सप्तकसामान्येन सेनायाम्। बलादि चतुष्कन्तु सामान्येन सेनायां सेनाङ्गे च इति मतम् ॥ इति भरतः ॥

सेनाङ्ग, क्ली, (सेनाया अङ्गम्।) हस्त्यश्वरथपदातीनां समूहः। यथा,—
"हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥"
इत्यमरः। २।८।३३॥
(यथा, बृहत्संहितायाम्। ११।४२।
"सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतरुशैलेषु चापि देशानाम् ॥")

सेनाचर, त्रि, (सेनाया चरतीति। चर+"भिक्षासेनादायेषु।" ३।२।१७। इति टः।) सैन्यानुगामी। सेनया सह गन्ता। इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते। १। १३०।१४।
'मृगयाञ्चरतो राज्ञः शान्तनोश्च यदृच्छया।
कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत ॥")

सेनानी, पु, (सेनां नयतीति। नी+"सत्सूद्विषेति।" ३।२।६१। इति क्विप्।) कार्त्तिकेयः। इत्यमरः।१।१।४२॥(यथा,रघुः।२।३७।
"अथैनमद्रेस्तनया शुशोच
सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥")
वाहिनीपतिः। इति चामरः। २।८।६२॥
(यथा, महाभारते। ४।२।६।
"स तु कामाग्निसन्तप्तः सुदेष्णामभिगम्य वै।
प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥")

सेनापति, पु, (सेनायाः पतिः।) कार्त्तिकेयः। (क्वचित् वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे १। १४।
"किमुच्यते महाप्राज्ञे कथ्यतां प्राणवल्लभे।
यदकथ्यं गणेशेऽपि स्कन्दे सेनापतावपि॥")
अनीकाधिपतिः। इति मेदिनी॥ अस्य पर्य्यायः। सेनानीः २ वाहिनीपतिः ३। इत्यमरः। २।८।६२॥ सेनापतिलक्षणं यथा,—
"कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्व्वेदविशारदः।
हस्तिशिक्षाश्वशिक्षासु कुशलः श्लक्ष्णभाषणः॥
निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते।
कृतज्ञः कर्म्मणां शूरस्तथा क्लेशसहो ऋजुः ॥
व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित्।
राज्ञा सेनापतिः कार्य्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथवा ॥"
इति मात्स्ये राजधर्म्मे। २१५। ८—१०॥
सेनापतौ वर्णनीयानि यथा,—
"सेनापतिर्ज्जितावासः स्वामिभक्तः सुधीरधीः।
अभ्यासी वाहने शस्त्रे शास्त्रे च विजयी रणे॥"
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके वर्ण्यस्थिति-नाम ३ कुसुमम् ॥

सेनामुख,क्ली,(सेनाया मुखम्।)पत्तित्रयः। स तु सेनासङ्ख्याविशेषः। तद्यथा। हस्ती ३ रथः ३ अश्वः ९ पदातिः १५ समुदायेन त्रिंशत् ३०। इत्यमरः। २।८।८१॥ (यथा च महाभारते। १।२।१९।
"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ॥")
पुरद्वारसमुखबहिःपथः। इति केचित् ॥

सेनारक्ष, पु, (सेनां रक्षतीति। रक्ष+अण्।) सेनारक्षकप्रहरिकादिः। तत्पर्य्यायः। सैनिकः२ इत्यमरः। २।८।६१॥

सेफ, पु, शेफः। इति जटाधरः ॥

सेमन्ती,स्त्री,पुष्पविशेषः। सेँउती इति भाषा। यथा, नारसिंहे ५२ अध्याये।
"चम्पकानां पुष्पशतादशोकं पुष्पमुत्तमम्।
अशोकानां सहस्राद्धि सेमन्ती पुष्पमुत्तमम् ॥"

सेराह,पु,पीयूषवर्णाश्वः। स तु दुग्धवच्छ्वेतवर्णः इति हेमचन्द्रः ॥

सेरु, त्रि, (षिञ् बन्धने+"दाधेट्सिशदसदो रुः।" ३।२।१५९। इति रुः।) बन्धनकर्त्ता। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

सेल,ऋ चालगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥(भ्वा० पर० सक० सेट्।) ऋ, असिसेलत्। इति दुर्गादासः ॥

सेलु, पु, शेलुवृक्षः। स तु श्लेष्मातकः। इति भरतद्विरूपकोषः ॥

सेव,ञ ङ ऋ सेवने। इति कविकल्पद्रुमः॥(भ्वा०-उभ०-आत्म० च-सक०-सेट्।) ञ, सेवति सेवते। ङ, सेवते। ऋ, असिसेवत्। सेवनम् आराधनम् उपभोगः आश्रयणञ्च। विष्णुं सेवते। सुखं सेवते। तीर्थं सेवते साधुः। अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदममन्यमानाः। नीचः सद्वृत्तमपि सेवति नीच एव। स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपतिं सेवन्ति किं मानिनः ॥ इत्यादौ गणकृतानित्यत्वमाहुः। इति दुर्गादासः ॥

सेव,क्ली, (सेव्यते यदिति। सेव+घञ्।) सेवफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—

"मुष्टिप्रमाण वदर सेव सिवितिकाफलम्।
सेव समोऽपित्तघ्न हृ ह्य कफकृद्गुरु ।
रसे पाके च मधुर शिशिर रुचिशुक्रकृत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सेवक., पु, (सेवते इति । सेव + ण्वुल् ।) प्रसे-
वक. । इति मेदिनी ॥
सेवक , त्रि, (सेवते इति । सेट सेवने + ण्वुल् ।)
अनुजीवी । भृत्य. । इति मेदिनोशब्दरत्नावल्यौ॥
(यथा, वृहत्संहितायाम । ५ । ३४ ।
"पूर्व्वेण सलिलपूर्णा करोति वसुधा समागतो
दैत्य ।
पश्चात् कर्षकसेवकवीजविनाशाय निर्द्दिष्ट ॥")
तस्य प्रभुसन्निधौ प्रश्नकरणचमत्व यथा,—
"किङ्कर किङ्करो वापि सर्व्वथा प्रष्टुमीश्वर।
यो यस्य सेवानिरत स क पृच्छति त विना॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३अध्याय॥
(आश्रयिता । यथा, भागवते । ४ । १६ । १६।
"दृढव्रत सत्यसन्धो ब्रह्मण्यो वृद्धसेवक ।
शरण्य सर्व्वभूताना मानदो दीनवत्सल ॥")
सेवकालु , पु, निशाभङ्गावृक्ष । दुग्धपेया इति
ख्यात । इति शब्दचन्द्रिका ॥
सेवती, स्त्री, पुष्पविशेष । सेँउती इति भाषा।
तत्पर्य्यायगुणा' ।
"शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेसरा।
महाकुमारी गन्धाढ्या लक्षपुष्पातिमञ्जुला॥
शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघु।
दोषत्रयास्रजिद्वर्ण्या तिक्ता कट्वी च पाचनी॥"
इति भावप्रकाश ॥
सेवधि ,पु ,(सेव सेवन धीयतेऽस्मिन्निति । सेवा
धिना निधिलाभाभावादित्यर्थ' । धा + कि ।)
निधि । इत्यमरटीकाया भरत ॥ तालव्य
शकारादिरप्ययम् ॥
सेवन,क्ली,(षिव तन्तुसन्ताने + ल्युट् ।) सूच्या-
दिना वस्त्रादिसीवनम् । सेलाइ इति सेयासो
इति च भाषा । तत्पर्य्याय । सीवनम् २ स्यूति
३। इत्यमर ।३। २ । ५ ॥ ऊति ४ व्यूति ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ [यथा, सुश्रुते । १ । ८ ।
सूच्य सेवने। इत्यष्टविधं कर्म्मण्युपयोग
शस्त्राणा व्याख्यात ॥"*॥ सेव सेवने + ल्युट्।)
उपास्ति । उपासना । इति मेदिनी ॥ (यथा,
भागवते। ४ । १९ । १६ ।
"तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुका ॥"
आश्रय । यथा, भागवते । ७ । १२ । २० ।
"सत्यानृतञ्च वाणिज्य श्ववृत्तिर्नीचसेवनम् ।
वर्ज्जयेत् ता सदा विप्रो राजन्यश्च जुगुप्सिताम्॥"
उपभोग । यथा, मनु । ११ । १७९ ।
' यत् करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनात् द्विज ।
तद्भैक्ष्यभुग्जपन्नित्य त्रिभिर्व्वर्षैर्व्यपोहति ॥")
सेवनी, स्त्री, (सीव्यत्यनयेति । सिव + ल्युट ।
ङीप् ।) सूची । इति हेमचन्द्र ॥ शरीरा-
वयवसयोगविशेष । यथा,—
' सेवन्य. सप्त तासान्तु भवेयु पञ्च मस्तके ।
एका शेफसि जिह्वायामेको विहेन्न ता: क्वचित्॥"
इति भावप्रकाश ॥
(यथा च माधवकरसंगृहीतरुग्विनिश्चयेऽश्मर्य्य-
धिकारे ।
"सामान्यलिङ्ग रुङ्नाभिसेवनीवस्तिमूर्द्धसु॥")
सेवा, स्त्री, (सेट सेवने + "गुरोश्च हल:।" ३ ।
३ । १०३ । इत्य' । टाप् ।) सेवनम् । तत्प-
र्य्याय: । श्ववृत्ति २ । इत्यमर ।२ । ९ । २ ॥
(यथा, मनु । ४ । ६ ।
"सत्यानृतञ्च वाणिज्य तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवाश्ववृत्तिराख्याता तस्मात् ता परिवर्ज्जयेत्॥")
आराधना । उपभोग । आश्रयणम् ॥ इति
सेवधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, मनु । १२।८७।
"वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च सयम ।
अहिसा गुरुसेवा च नि श्रेयसकर परम् ॥")
अथ माघादिद्वादशमासेषु विष्णुसेवाविधिस्तत्
फलञ्च । यथा,—

व्यास उवाच ।

"विप्र द्वादशमासेषु माघादिषु सनातन ।
पूजितव्यो विधानैश्च शृणु तानि वदाम्यहम् ॥
माघे मासि समायाते सर्व्वमासोत्तमे शुभे ।
आमिष मैथुनञ्चैव वर्ज्जयेद्वैष्णवो जन ॥
प्रात स्नायी भवेन्नित्य तैलान्यपि च वर्ज्जयेत् ।
द्विर्भोजन परान्नञ्च माघे मासि परित्यजेत् ॥
प्रात शुक्लाम्बरधर कृतपञ्चमहाध्वर ।
सपर्य्यामारभेद्विष्णो स्थिरवृत्तो हि वैष्णव ॥
ईषदुष्णजलैर्द्दिव्यै स्नापयेद्विष्णुमव्ययम् ।
अतिशुभ्रैश्चन्दनैश्च विष्णोरङ्गञ्च लेपयेत् ॥
पूजाय जगदीशस्य देवदेवस्य चक्रिण ।
प्रक्षालितानि पात्राणि जलहीनानि कारयेत्॥
स्नापयित्वा जगन्नाथमीषदुष्णजलैस्तत ।
प्रोञ्छितव्य तच्छरीर दिव्यवस्त्रेण यत्नत ॥
सलिलैरीषदुष्णैश्च य स्नापयति केशवम् ।
माघे मासि द्विजश्रेष्ठ फल तस्य वदाम्यहम् ॥
विमुक्त पातक सर्व्वर्जन्मजन्मान्तरार्ज्जितै ।
इह भुक्त्वा सुख सर्व्व शेष याति हरेर्गृहम् ॥
यत्नात् प्रक्षाल्य पात्राणि कृत्वा हीनानि
वारिभि ।
य पूजयेज्जगन्नाथ तस्य पुण्य निशामय ॥
इह भुक्त्वा वरान् भोगान् रोगशोकविवर्ज्जित ।
अन्ते युगसहस्राणि तिष्ठेत् केशवमन्दिरे ॥
प्रभातेऽपि च सन्ध्याया पुरतश्चक्रपाणिन ।
ज्वलन्त स्थापयेद्वह्नि निर्धूम वैष्णवो जन ॥
शीतस्यावरणार्थाय प्रात सायञ्च यो जन ।
माघे विष्णुग्रतो वह्नि ज्वालयेत्तत्फल शृणु ॥
इह भुक्त्वाखिलान् भोगान् पुत्त्रपौत्त्रसमन्वित ।
अन्ते विष्णुपुर याति दैवतैरपि दुर्लभम् ॥
यथैवात्मा तथा विष्णु सन्देहो नात्र विद्यते ।
तस्मादात्मानुमानेन विष्णुसेवा विधीयते ॥
प्रभाते रौद्रदशे च पवित्रे स्थापयेद्धरिम् ।
न भुनक्ति द्विजश्रेष्ठ यावत् शीत सुदु सहम् ॥
स्वपन्त देवदेवेश पर्य्यङ्कोपरि केशवम् ।
स्थापयेद्विशि निर्व्वाते देशे च वैष्णवो जन: ॥
न प्राप्नोति यथा शीत देवदेवो जगद्गुरु ।
शुक्लै पवित्रैर्द्दिव्यैस्त वस्त्रैराच्छादयेद्ध ॥
आत्मन कुरुते मर्त्यो यथा शीतनिवारणम् ।
तथा शीतक्षय कुर्य्याद्देवदेवस्य चक्रिण. ॥
क्षीरेण स्नापयेद्यस्तु माघे मासि जनार्द्दनम् ।
तस्मै देवोत्तमो विष्णु. सन्तुष्टो न ददाति किम्॥
य पूजयेत् सकृन्माघे स्नापयित्वा जनार्द्दनम् ।
नारिकेलोदकैर्दुग्धै फल तस्य वदाम्यहम् ॥
नरकाब्धौ मज्जमानान् दुस्तरे स्वेन कर्म्मणा ।
उद्धृत्य कोटिपुरुषान् मन्दिर याति चक्रिण ॥
माघे मासि च शुक्लाया पञ्चम्या द्विजसत्तम ।
एकादश्याञ्च सप्तम्या हरि पूज्यो विशेषत ॥
दातव्यो देवदेवाय सपद्माय मुरारये ।
पायसोऽपूपसहितो माघे मासि दिने दिने ॥
अपूप पायस यस्तु माघे यच्छति चक्रिणे ।
तस्य पुण्यमह वच्मि शृणु वैष्णव जैमिने ॥
अन्ते विष्णुपुर गत्वा मन्वन्तरचतुष्टयम् ।
भुङ्क्ते मनोरथान् भोगान् प्रसादाच्चक्रपाणिन ॥
पुनरागत्य धरणीं चक्रवर्त्ती नृपो भवेत् ।
भुक्त्वा भोगञ्च सुचिर मृतो याति हरेर्गृहम् ॥
पञ्चम्याञ्चैव सप्तम्यामेकादश्याञ्च जैमिने ।
अशक्तया वैष्णवो दद्यात् परमान्न मुरारये ॥
कृष्णपक्षाद्द्विजश्रेष्ठ शुक्लपक्षो विशिष्यते ।
शुक्लपक्ष तिथिष्वासु दद्यादन्न मुरारये ॥
एकाहमपि यो माघे विष्णवे दैत्यजिष्णवे ।
सापूप पायस दद्यान्न तस्य दुर्ल्लभो हरि ॥
यत्किञ्चित् विष्णुद्देशार्थ माघे मासि प्रदीयते ।
तदक्षय भवेत् सर्व्व कोऽपि नास्त्यत्र सशय ॥
माघे मासि कृत कर्म्म शुभ वाशुभमेव च ।
तस्य नास्ति क्षय विप्र मन्वन्तरशतैरपि ॥
माघे चम्पकपुष्पेण योऽर्च्चयेत् कमलापतिम ।
स गच्छेत् परम धाम विमुक्त सर्व्वपातकै ॥
यावन्ति स्वर्णपुष्पाणि दीयन्ते चक्रपाणये ।
तावत् युगसहस्राणि स्थीयते विष्णुमन्दिरे ॥
मेरुतुल्यसुवर्णानि दत्त्वा भवति यत् फलम् ।
एकेन स्वर्णपुष्पेण दत्त्वा भवति तत् फलम् ॥
सुवर्णपुष्प विप्रेन्द्र सर्व्वदा केशवप्रियम् ।
माघ मासि विशेषेण पवित्रे केशवोपमे ॥
सुवर्णकुसुमैर्द्दिव्यैर्येन नाराधितो हरि ।
रत्नैर्हीन सुवर्णाद्यै स भवेज्जन्मजन्मनि ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ८।१० अध्यायौ॥*॥

व्यास उवाच ।

"फाल्गुने ब्राह्मणश्रेष्ठ श्रीकृष्ण सुरवन्दितम्।
पूजयेद्भक्तिभावेन प्रत्यह वैष्णवो जन ॥
फाल्गुने स्नापयेद्यस्तु सर्पिषा देवकीसुतम ।
फल तस्य प्रवक्ष्यामि मत्त सम्यक् निशामय ॥
सर्व्वयज्ञफल प्राप्य सर्व्वदानफल तथा ।
अन्ते याति हरे स्थान सर्व्वपापविवर्ज्जित ॥
युगकोटिसहस्राणि भुक्त्वा भोग हरेर्गृहे ।
तत्रैव मोक्षमाप्नोति सम्प्राप्य ज्ञानमुत्तमम् ॥
यस्तु यच्छति कृष्णाय शिशिरे गोपमूर्त्तये ॥

तिलानां मोदकं दिव्य स गच्छेद्धरिमन्दिरम् ॥
यो दुग्धलड्डुकं दद्यात् केशवाय महात्मने ।
स पिवेदमृतं स्नात्वा मन्वन्तरशतावधि ॥
हरये ललितं खण्डं यस्तु यच्छति जैमिने ।
तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा छिनत्ति भवबन्धनम् ॥
विचित्रफाणितं यस्तु दद्याद्भगवते द्विज ।
अन्ते शक्रपुरं गत्वा स भवेत् सुरवन्दितः ॥
निर्म्मलां शर्करां यच्छेद्यस्तु कृष्णाय भक्तिमान्
स किं न लभते विप्र वासुदेवप्रसादतः ॥
सुपक्वं फाल्गुने मासि मधुरं वदरीफलम् ।
यस्तु यच्छति कृष्णाय फलं तस्य मयोच्यते ॥
इह भुङ्क्ते सुखं सर्व्वं पुत्त्रपौत्त्रसमन्वितः ।
अन्ते हरेर्गृहं याति रथमारुह्य शोभनम् ॥
न दद्याद्गुडसंयुक्तं हरये वदरीफलम् ।
अज्ञानाद्ब्राह्मणश्रेष्ठ दद्याच्चेन्नारकी भवेत् ॥
फाल्गुने मासि यो दद्याद्धरये दाडिमीफलम् ।
सुपक्वं तत्फलं विप्र वदतो मे निशामय ॥
तत्र यावन्ति वीजानि तिष्ठन्ति दाडिमीफले ।
तावन्मन्वन्तरं विष्णोर्गृहे तिष्ठति वैष्णवः ॥
फाल्गुने मासि यो दद्याद्धरये गुडपिष्टकम् ।
सविप्रो यो द्विजश्रेष्ठ वाजिमेधसहस्रकृत् ॥*॥
चैत्रे मासि द्विजश्रेष्ठ मधुना मधुसूदनम् ।
स्नापयेल्लभते मर्त्त्यस्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
मधुना स्नापयेत् यस्तु नारायणमनामयम् ।
न चर्च्चा क्रियते तस्य कदाचिद्रविसूनुना ॥
चैत्रे किंशुकपुष्पेण योऽर्च्चयेत् कमलापतिम् ।
तन्नाम चित्रगुप्तेन पञ्जिकाया न लिख्यते ॥
चैत्रिके जगतामीशं कृष्णं तिलकपुष्पकैः ।
यजतो नास्ति वै जन्म पुनरस्मिन् महीतले ॥
कृष्णं वञ्जुलपुष्पेण सर्व्वदेवशिरोमणिम् ।
पूजयेन्मनुजो विप्र लभते नापदं क्वचित् ॥
वासन्तीभिः सुगन्धाभिर्व्वसन्ते यस्तु पूजयेत् ।
भगवन्तं परात्मानं स देवैरपि पूज्यते ॥
जयाकिशलयैर्द्दिव्यैरखण्डैर्योऽर्च्चयेद्धरिम् ।
तं वदन्ते समुत्थाय स्वयं पीठाद्यमोऽपि च ॥
धात्रीपत्त्रैर्नवीनैश्च कोमलैर्हरिमर्च्चयन् ।
अचिरेणैव लभते सकलं वाञ्छितं जनः ॥
शाण्डिल्याखण्डपत्त्रैश्च धुस्तूरैश्चार्कपुष्पकैः ।
योऽर्च्चयेद्विष्णुमीशञ्च स संसाराब्धिपारगः ॥
यो दद्याद्विष्णवे विप्र कदलीफलमुत्तमम् ।
शक्राद्यास्त्रिदशाः सर्व्वे वदन्ते तमहर्न्निशम् ।
यो दद्याच्चैत्रिके मासि भक्त्या गोपालरूपिणे ।
गोधूमपिष्टकं विप्र सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ * ॥
आयाते माधवे मासि पवित्रे माधवप्रिये ।
आमिषं मैथुनं तैलं विष्णुभक्तः परित्यजेत् ॥
प्रातः समाचरेत् स्नानं माधवे मासि वैष्णवः ।
परित्यजेत् परान्नञ्च न च कुर्य्यात् द्विभोजनम् ॥
प्रभाते पूजयेद्विष्णुं पूर्व्वोक्तविधिना द्विज ।
वैशाखे स्नापयेद्विष्णुं पुष्पवासितवारिणा ॥
स्नापयेत् शीततोयेन सन्ध्यापर्य्यन्तमच्युतम् ।
विसन्ध्यं पूजयेद्भक्त्या नैवेद्यैर्व्विविधैः प्रभुम् ॥
वैशाखे चामलस्रग्भिर्लक्ष्मीपतिरलङ्कृतः ।
न किं ददाति विप्रर्षे प्रसन्नः परमेश्वरः ॥
वैशाखे मासि यो दद्यात् यवान्नं चक्रपाणये ।
तस्य पुण्यानि सङ्ख्यातुं कः समर्थोऽस्ति पण्डितः
यत्किञ्चिन्माधवे मासि माधवप्रीतिहेतवे ।
दीयते मानवैर्व्विप्र तत् सर्व्वमक्षयं भवेत् ।
यदन्यत् सुकृतं कर्म्म क्रियते मासि माधवे ।
माधवप्रीतये विप्र क्षयं तस्य न विद्यते ॥
वैशाखो दुर्ल्लभो मासः सर्व्वकामफलप्रदः ।
पूजितव्यो हरिस्तत्र हित्वा कार्य्यशतान्यपि ॥
एकाहमपि यः पूजां वैशाखे कुरुते हरेः ।
शतवर्षं हरिं यष्ट्वा यत् फलं लभते स तत् ॥
वैशाखे मासि यः कुर्य्यात् प्रपां माधवतुष्टये ।
दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
वैशाखे सिञ्चयेन्नित्यं विष्णुमश्वत्थरूपिणम् ।
चतुर्व्वर्गफलावाप्तिहेतवे वैष्णवो जनः ॥
गण्डूषमात्रतोयेन कुर्य्याद्योऽश्वत्थसेचनम् ।
सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पाप-
कोटिभिः ॥

व्यास उवाच ।

साक्षाद्देवः स्वयं विष्णुरश्वत्थोऽखिलविश्वराट् ।
तद्भक्तिं कुर्व्वतः पुंसो विद्यते नाशुभं क्वचित् ॥
अश्वत्थं सेवते यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तम ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति परमं पदम् ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥*॥

व्यास उवाच ।

“ज्यैष्ठे मासि द्विजश्रेष्ठ भगवन्तं जनार्द्दनम् ।
पूजयेद्भक्तिभावेन जले संस्थाप्य शीतले ॥
उद्वर्त्तनञ्च दातव्यं सुगन्धामलकी तथा ।
तैलं सुगन्धं हरये ग्रीष्मकाले दिने दिने ॥
सुवासिते शीतले च मन्दिरेऽतिमनोहरे ।
प्रत्यहं कमलाकान्तं स्थापयेत् जलमण्डपे ॥
न रौद्रदेशे विप्रेन्द्र सधूमे रन्धनालये ।
न सूतिकागृहे चैव स्थापयेत् कमलापतिम् ॥
चामरैर्व्वीजितः श्वेतैः सुदीर्घैः कमलापतिः ।
ज्यैष्ठे मासि द्विजश्रेष्ठ सुप्रीतः किं न यच्छति ॥
मयूरपुच्छव्यजनैर्न्निदाघे पूजितो हरिः ।
ददात्यभिमतं सर्व्वं अचिरेणैव सत्तम ॥
तालवृन्तकवातेन पवित्राम्बरवायुना ।
यैर्ग्रीष्मे वीज्यते विष्णुस्ते सर्व्वे स्वर्गगामिनः ॥
यो गात्रलेपनं कुर्य्यात् सुगन्धैर्यक्षकर्द्दमैः ।
ग्रीष्मे हरेश्चन्दनैश्च स विशेन्माधवो तनुम् ॥
गन्धैर्म्मृगमदाद्यैश्च यो लिम्पेन्माधवीं तनुम् ।
उषागमे द्विजश्रेष्ठ स मुक्तो नात्र संशयः ॥
प्रफुल्लकुमुदोद्याने तुलसीकानने तथा ।
सन्ध्यायां स्थापयेद्विष्णुं देशे धीरसमीरणे ॥
स्रग्भिः पाटलिपुष्पाणां येन विष्णुरलङ्कृतः ।
ज्यैष्ठे मासि स विप्रो यो वाजिमेधसहस्रकृत् ॥
यस्तु मुक्तावलीं दद्यात् ग्रीष्मे श्रीपतये जनः ।
भूपालत्वं हरिस्तस्मै यच्छेज्जन्मनि जन्मनि ॥
यस्तु मण्डयति ग्रीष्मे श्रीकृष्णं मणिमालया ।
तस्य पुण्यफलं विप्र वदतो मे निशामय ॥
यावद्ब्रह्मा सृजत्येतत् जैमिने सकलं जगत् ।
तावद्विष्णुपुरे तिष्ठेन्मणिमालाविभूषितः ॥
सुवर्णाभरणैर्यस्तु रजताभरणैस्तथा ।
कृष्णं मण्डयति ग्रीष्मे सोऽपि तत्फलमाप्नुयात्
विचित्रं यस्तु पर्य्यङ्कं सगण्डूकं प्रयच्छति ।
हरये देवदेवाय न स्याद्दुःखी कदापि सः ॥
ग्रीष्मकाले न देयानि गुरूणि वसनानि च ।
हरये ब्राह्मणश्रेष्ठ देयं तन्वं शुक्लं शुचि ॥
यस्तु चूतफलैर्द्दिव्यैः सुपक्वैः पूजयेद्धरिम् ।
अन्ते शक्रपुरं गत्वा स पिबेदमृतं मुदा ॥
पियालानां फलैः पक्वैर्योऽर्च्चयेत् कमलापतिम्
सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्यैर्व्वहुभाषितैः ॥
निदाघे हरये दद्याद्यवागूमतिशीतलाम् ।
नानाव्यञ्जनसंयुक्तां श्रद्धया वैष्णवो जनः ॥*॥
आषाढे मासि विप्रेन्द्र देवदेवं जगत्पतिम् ।
दधिभिः स्नापयित्वा तु पूजयेद्भक्तितो बुधः ॥
दधिभिः स्नापयेद्यस्तु भगवन्तं जनार्द्दनम् ।
मातुः पयोधरपयः पुनस्तेन न पीयते ॥
घनागमे घनश्यामं कदम्बकुसुमैर्हरिम् ।
आराध्य यान्ति विप्रर्षे पापिनोऽपि परां
गतिम् ॥
कदम्बपुष्पमालाभिर्म्मण्डयत्यब्जलोचनम् ।
यस्तस्य ब्राह्मणश्रेष्ठ पुण्यं वच्मि निशामय ॥
तस्या यावन्ति मालाया तिष्ठन्ति कुसुमानि वै ।
प्रतिपुष्पे द्विजश्रेष्ठ वाजिमेधफलं लभेत् ॥
सुगन्धैः केतकीपुष्पैः पूजितः कमलेक्षणः ।
सर्व्वं दुःखं हरत्येव मानवानां द्विजोत्तम ॥
पनसानां फलैर्द्दिव्यैः सुपक्वैर्घृतमिश्रितैः ।
पूजितो भगवान् विष्णुर्द्दात्यैश्वर्य्यमुत्तमम् ॥
आषाढे मासि दध्यन्नं हरये प्रतिवासरम् ।
श्रद्धया वैष्णवो दद्यान्मुक्तिमिच्छन् द्विजोत्तम ॥
कृष्णाय नवनीतं यो ददाति वैष्णवो जनः ।
तस्य पुण्यं न सङ्ख्यातुं शक्नोम्यब्दशतैरपि ॥
हैयङ्गवीनं यो दद्याद्गोपालाय महात्मने ।
आमिक्षां सगुडाञ्चैव स महात्मा हरेः प्रियः ॥
सशर्कराणि दुग्धानि कृष्णाय यस्तु यच्छति ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ददात्यभिमतं फलम् ॥*॥
श्रावणे मासि विप्रेन्द्र देवकीनन्दनं प्रभुम् ।
स्नापयेन्निर्म्मलैस्तोयैः शुद्धैः कलुषवर्ज्जितैः ॥
मल्लिकाकुसुमैर्विष्णुं योऽर्च्चयेद्वैष्णवो जनः ।
विमुक्तः सकलैः पापैर्ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
शेफालिकाप्रसूनैश्च यूथिकाकुसुमैस्तथा ।
अर्च्चयन् कमलाकान्तं मनुजो नावसीदति ॥
सुगन्धैस्तगरैः पुष्पैः सप्तलाकुसुमैस्तथा ।
योऽर्च्चयेत् कमलाकान्तं तस्य वश्यं जगत्त्रयम् ॥
प्रफुल्लैर्म्मालतीपुष्पैः सुगन्धैर्योऽर्च्चयेद्धरिम् ।
तत्पुण्यं नास्ति तत्तुल्यो येन स्याद्भुवि
मानवः ॥
कुन्दपुष्पैश्च वन्धूकैर्ज्जगद्वन्द्यं जनार्द्दनम् ।
अर्च्चयन् सकलं काममाप्नोति भुवि मानवः ॥
महासहाप्रसूनैश्च तथा कुरुवकैर्हरिम् ।
कुरण्टकैः पूजयेद्यस्तस्य तुष्टः सदा हरिः ॥
शिरीषकुसुमैर्विष्णुं मरुपुष्पैश्च योऽर्च्चयेत् ।

करवोरप्रसूनेश्च स याति हरिसन्निधिम् ॥
श्रावणे मासि यो दद्यात् लाजान् घृतसम-
न्वितान् ।
हरये तस्य विप्रर्षे न विपत्तिर्गृहे भवेत् ॥
श्रावणे पिष्टकं यस्तु हरये मुद्गपूरकम् ।
ददाति तस्य विप्रर्षे गृहे श्रीर्निश्चला भवेत् ॥८॥
भाद्रे मासि द्विजश्रेष्ठ नारायणमनामयम् ।
श्रद्धया पूजयेत् प्राज्ञश्चतुर्व्वर्गफलप्रदम् ॥
निर्वाते नूतनागारे सर्व्वोपद्रववर्ज्जिते ।
स्थापयेत् पुण्डरीकाक्षं भगवन्तं जनार्द्दनम् ॥
दंशैश्च मशकैश्चैव प्रकीर्णैर्मक्षिकादिभिः ।
हरिं पुरातनागारे स्थापयेन्नेह भक्तिमान् ॥
सकर्द्दमे पतद्वारि गलद्भित्तौ गृहे तथा ।
हरिं न स्थापयेत् प्राज्ञो वर्षासु परमेश्वरम् ॥
विष्ण्वालये द्विजश्रेष्ठ वध्नीयाद्‌यस्तु मानवः ।
चन्द्रातपं विचित्रञ्च चन्द्रलोकं स गच्छति ॥
रात्रौ नानाविधैर्धूपैर्मन्दिरे जगतीपतेः ।
दंशांश्च मशकांश्चैव वर्षाकाले निवारयेत् ॥
मशारिकाभिः प्रावृत्य मञ्चशायिनमच्युतम् ।
प्रावृषि स्थापयेद्विष्णुं निशायां दिव्यमन्दिरे ॥
कह्लारपत्रदर्भैश्च सुगन्धैर्नूतनैस्तथा ।
मुमुक्षुः पूजयेन्मर्त्यो भाद्रे मासि दिने दिने ॥
न भाद्रे केतकीपुष्पैः पूजितव्यो जनार्द्दनः ।
यतो भाद्रपदे मासि केतकी स्यात् सुरासमा ॥
पक्वैस्तालफलैर्दिव्यैर्योऽर्च्चयेद्‌यदुनन्दनम् ।
गर्भवासमहादुःखं स भूयो लभते न हि ॥
संयुक्तं घृतदुग्धाभ्यां पक्वान्नं मुरारये ।
यो दद्यात् श्रद्धया मर्त्यः स गच्छेन्मन्दिरं हरेः ॥
भाद्रे मासि द्विजश्रेष्ठ हरये तालपिष्टकम् ।
सघृतं वैष्णवो दद्यात् कैवल्यप्राप्तिहेतवे ॥
मासि भाद्रपदे विप्र न कुर्य्याच्छाकभक्षणम् ।
न रात्रौ भोजनं कुर्य्यान्मुमुक्षुर्वैष्णवो जनः ॥९॥
आश्विने मासि विप्रेन्द्र केशवं क्लेशनाशनम् ।
पूजयेद्भक्तिभावेन पूर्व्वोक्तविधिना जनः ॥
पूर्व्वाह्ने पूजयेद्‌यस्तु भक्त्या लक्ष्मीपतिं हरिम् ।
विष्णुपूजाफलं विप्र सम्पूर्णं तेन लभ्यते ॥
यत्तोयं दीयते विप्र पूर्व्वाह्ने हरये जनैः ।
पीयूषमिव तत्तोयं गृह्णाति कमलापतिः ॥
मध्याह्ने दीयते यच्च सलिलं चक्रपाणये ।
तोयं तोयमिव स्वामी तद्‌गृह्णाति द्विजोत्तम ॥
अपराह्णे तु यत्तोयं गोविन्दाय प्रदीयते ।
तत्तोयं रक्ततुल्यं स्यान्न गृह्णाति यतो हरिः ॥
अतएव द्विजश्रेष्ठ पूर्व्वाह्ने हरिमर्च्चयेत् ।
सकलं लभते कामं केशवस्यानुकम्पया ॥
एकवस्त्रेण विप्रेन्द्र न कुर्य्यात् पूजनं हरेः ।
कुर्य्याद्यदापि तदा पूजां तां न गृह्णाति केशवः ॥
अधौतेन च वस्त्रेण या पूजा कमलापतेः ।
विफला सा च पूजा स्यान्न च विष्णुः प्रसीदति ॥
यस्त्ववस्त्रशिखः पूजां चक्रिणः कुरुते जनः ।
पूजाफलं न चाप्नोति अनिर्म्माल्या च सा भवेत् ॥
असंस्कृतगृहे पूजा क्रियते या जगत्पतेः ।
सा पूजा ब्राह्मणश्रेष्ठ अनिर्म्माल्या भवेत् खलु ॥
स्नानं देवार्च्चनञ्चैव दानञ्च पितृतर्पणम् ।
तिलकेन विना विप्र न च कुर्य्याद्विचक्षणः ॥
तिलकञ्च गृहीत्वा यत् पुण्यकर्म्म विधीयते ।
भस्मीभवति तत् सर्व्वं कर्त्ता च नारकी भवेत् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मैरङ्कितं यस्य दृश्यते ।
शरीरं ब्राह्मणश्रेष्ठ विज्ञेयः सोऽच्युतः स्वयम् ॥”
इत्यादि ॥
“विपत्रोकृतदूर्व्वाभिराश्विने योऽर्च्चयेद्धरिम् ।
दूर्व्वेव सन्ततिस्तस्य अविच्छिन्ना प्रवर्त्तते ॥
आश्विने मासि यो दद्याद्धरये कर्कटीफलम् ।
शोको न जायते तस्य कदाचिद्‌हृदये द्विज ॥१०॥
कार्त्तिके तु समायाते सर्व्वमासोत्तमे शुभे ।
दामोदरं देवदेवं भक्त्या प्राज्ञः प्रपूजयेत् ॥
कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र विष्णुप्रीणनहेतवे ।
यथोक्तविधिना प्राज्ञः प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
आमिषं मैथुनञ्चैव कार्त्तिके मासि यस्त्यजेत् ।
जन्मान्तरार्ज्जितैः पापैर्मुक्तो याति परां गतिम् ॥
तुलाराशिगते सूर्य्ये प्रातःस्नानं द्विजोत्तम ।
हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम् ॥
आमिषं मैथुनञ्चैव कार्त्तिके यस्तु न त्यजेत् ।
जन्मजन्मनि विप्रेन्द्र स भवेत् ग्राम्यशूकरः ॥
द्विर्भोजनं परान्नञ्च तैलञ्च वैष्णवो जनः ।
आयाते कार्त्तिके मासि यत्नादपि परित्यजेत् ॥
दामोदराय नभसि प्रदीपं यस्तु यच्छति ।
फलं तस्य प्रवक्ष्यामि समासेन शृणु द्विज ॥
ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्व्विमुक्तः क्लेशदायकैः ।
दामोदरपुरं गत्वा तिष्ठेत् कोटियुगावधि ॥
दीपं ज्वलन्तं नभसि त्रिदशा वासवादयः ।
विलोक्य हर्षिताः सर्व्वे वदन्तीति परस्परम् ॥
असौ पुण्यात्मना श्रेष्ठः केशवार्च्चनतत्परः ।
प्रदीपं कार्त्तिके मासि यतो यच्छति चक्रिणे ॥
आगमिष्यति पुण्यात्मा कदायं त्रिदिवं प्रति ।
करिष्यामि कदा सख्यमनेन हरिसेविना ॥
मुहूर्त्तमपि यो दद्याद्दीपं नभसि चक्रिणे ।
कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र तस्य तुष्टः सदा हरिः ॥
दद्यादक्षयदीपं यः कार्त्तिके हरिमन्दिरे ।
दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
तुलसीदललक्षेण कार्त्तिके पूजयेद्धरिम् ।
लक्षैकवाजिमेधस्य मानवो लभते फलम् ॥
विल्वच्छदनलक्षेण योऽर्च्चयेत् विष्णुमव्ययम् ।
कार्त्तिके शङ्करं वापि लभते सोऽपि तत्फलम् ॥
कार्त्तिके वकपुष्पेण हरिपूजनकृन्नरः ।
परमं मोक्षमाप्नोति प्रसादाज्जगतीपतेः ॥
यत्किञ्चित् कार्त्तिके मासि विष्णुमुद्दिश्य दीयते ।
तदक्षयं भवेत् सर्व्वं सत्यमेतन्मयोच्यते ॥
घृताक्तं शूरणान्नं यः कार्त्तिके विष्णवे नरः ।
दद्याद्दिने दिने विप्र तस्य विष्णुपुरे स्थितिः ॥
प्रफुल्लपद्मपुष्पेण सितेनाप्यसितेन वा ।
योऽर्च्चयेत् कमलाकान्तं तस्य किं भुवि दुर्लभम् ॥
कमलैः कार्त्तिके मासि सितैर्व्वा लोहितैस्तथा ।
सम्पूज्य पद्मिनं मर्त्यो लभते परमं पदम् ॥
प्रदत्तं कार्त्तिके मासि हरये येन पङ्कजम् ।
न दत्तं तेन किं विप्र विष्णवे दैत्यजिष्णवे ॥
एकमेवाम्बुजं यस्तु ददाति कैटभारये ।
तस्मै किं भगवान् विष्णुर्न ददाति श्रियः पतिः ॥
कमलैः कार्त्तिके मासि येन नाराधितो हरिः ।
जन्मजन्मनि तद्‌गेहे कमला न हि तिष्ठति ॥
पद्मबीजानि यो दद्यात् केशवाय महात्मने ।
स जायते विप्रकुले शुद्धे च प्रतिजन्मनि ॥
ब्राह्मणस्य कुले जातः स चतुर्व्वेदवित् भवेत् ।
धनवान् बहुपुत्रश्च कुटुम्बानाञ्च पोषकः ॥
नास्ति पद्मसमं पुष्पं जैमिने सत्यमुच्यते ।
येन सम्पूज्य गोविन्दं पापात्मापि च मोक्षभाक् ॥
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव मयोच्यते ।
कमलैर्हरिमभ्यर्च्च्य लभते परमं पदम् ॥
एकमेवारविन्दं यः प्रददाति मुरारये ।
तस्य नास्ति पुनर्जन्म संसारेऽस्मिन् सुभैरवे ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १२ अध्यायः ॥ * ॥
व्यास उवाच ।
“मार्गशीर्षे द्विजश्रेष्ठ महालक्ष्म्या समन्वितम् ।
पूजयेदव्ययं विष्णुं भक्तिभावेन वैष्णवः ॥
उच्छिष्टदेशे विप्रेन्द्र तथैव पतितालये ।
दुर्गन्धेन परिव्याप्ते स्थाने विष्णुं न पूजयेत् ॥
पाषण्डानां समीपे तु महापातकिनां तथा ।
असत्यभाषिणाञ्चैव न कुर्य्याद्विष्णुपूजनम् ॥
तस्मादेकमना भूत्वा भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
पूजयेत् कमलाकान्तं चतुर्व्वर्गफलाप्तये ॥
शाल्यन्नं सघृतञ्चैव मुद्गसूपसमन्वितम् ।
सवास्तुकादिशाकञ्च दद्यात् सदधि विष्णवे ॥
नागरङ्गफलं दिव्यं सुपक्वं यस्तु यच्छति ।
केशवाय द्विजश्रेष्ठ सोऽस्माभिरपि पूज्यते ॥
यद्यन्नूतनं वस्तु प्रियं भगवतो हरेः ।
तद्देवाग्रहायणे मासि भक्त्या दद्यान्मुरारये ॥ * ॥
पौषे मासि समायाते श्रीकृष्णं वरदं प्रभुम् ।
नित्यमिक्षुरसैर्दिव्यैः स्नापयेद्वैष्णवो जनः ॥
यः स्नापयति विप्रेन्द्र विष्णुमिक्षुरसैः प्रभुम् ।
इह भुङ्क्ते सुखं सर्व्वं सृतो यातीक्षुसागरम् ॥
यो दद्यादिक्षुनैवेद्यं देवदेवाय विष्णवे ।
सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥
सदुग्धं पृथुकं पौषे दधिभिर्व्वा समन्वितम् ।
दत्त्वा मुरारये मर्त्त्यः सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
सर्व्वं पुरातनं वस्त्रं दूरीकृत्य मुरारये ।
शीतस्य वारणार्थाय दद्याद्वस्त्रञ्च नूतनम् ॥
पौषे संक्रमणे विप्र सलक्ष्मीकाय विष्णवे ।
दद्यान्मुमुक्षुर्मनुजो दशवर्णञ्च पिष्टकम् ॥
यस्तु शङ्खध्वनिं कुर्य्यात् संपूज्य कमलापतिम् ।
तस्य पुण्यफलं वच्मि शृणु वत्स समाहितः ॥
अगस्यागमनाच्चैव विमुक्तः सर्व्वपातकैः ।
शेषे विष्णुपुरं गत्वा विष्णुना सह मोदते ॥
वैनतेयाङ्किता घण्टा यस्तु वादयते हरेः ।
पूजाकाले द्विजश्रेष्ठ तस्य पुण्यं वदाम्यहम् ॥
अभक्ष्यभक्षणाच्चैव मुक्तः पापैः सुदारुणैः ।
प्रयाति मन्दिरं विष्णो रथमारुह्य शोभनम् ॥
तत्र भुक्त्वाखिलं भोगं कल्पकोटिशतावधि ।

पुनरागत्य धरणीं चतुर्व्वेदी द्विजो भवेत् ॥
तत्र भुक्त्वा सुखं सर्व्वं शोकदुःखविवर्ज्जितः ।
पुनर्व्विष्णुपुरं गत्वा मोक्षं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
वीणां वादयते यस्तु पूजाकाले जगत्पतेः ।
पण्डितानामग्रणीः स्यात् प्रतिजन्मनि जन्मनि ॥
मृदङ्गवाद्यकृद्यस्तु पूजायां कैटभद्विषः ।
तस्य प्रसन्नो देवेशो ददात्यभिमतं फलम् ॥
डमुरुं डिण्डिमञ्चैव झर्झरीं मधुरीं तथा ।
पटहं दुन्दुभिञ्चैव काहलं सिन्धुवादनम् ॥
कांस्यञ्च करतालञ्च वेणुं वादयते च यः ।
पूजाकाले महाविष्णोस्तस्य पुण्यं निशामय ॥
स्तेयाद्यैः पातकैर्म्मुक्तो मन्दिरं याति चक्रिणः ।
परमं स्थानमासाद्य तत्रैव परिमुच्यते ॥
करशब्दञ्च यः कुर्य्यात् पूजाकाले जगद्गुरोः ।
सुखवाद्यञ्च विप्रेन्द्र तस्य पुण्यं मयोच्यते ॥
कोटिकोटिकुलैर्युक्तः प्रयाति हरिमन्दिरम् ।
स्थानमासाद्य तत्रैव मोक्षमक्षयमाप्नुयात् ॥
विष्णोरायतने यस्तु भक्तियुक्तः प्रनृत्यति ।
स याति ब्राह्मणश्रेष्ठ तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
यस्तु गायति गीतानि भक्त्या नारायणाग्रतः ।
स नर्त्तकत्वमाप्नोति गन्धर्व्वाणां पुरेषु च ॥
स्तौति स्तोत्रं जगन्नाथं यो भक्त्या वैष्णवो जनः ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् सर्व्वान् कामान् प्रयच्छति
मासे मासे हरिं यस्तु विधिनानेन पूजयेत् ।
अचिरेणैव विप्रर्षे प्रसादयति सोऽच्युतम् ॥
जगदुदधिमिमं ये तर्त्तुमिच्छन्ति मर्त्त्याः
प्रचुरतरगभीरं सर्व्वदुःखप्रदञ्च ।
परमपुरुषपादाम्भोजयुग्मं मनोज्ञं
त्रिदशनिवहसेव्यं ते तु सर्व्वे यजन्तु ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १३ अध्यायः ॥*॥
अथ द्वात्रिंशत् सेवापराधाः । भगवद्भक्तानां क्षत्त्रियसिद्धान्नभोजनम् १ अनिषिद्धदिने दन्तधावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुनं कृत्वास्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ मृतं नरं स्पृष्ट्वास्नात्वा विष्णुकर्म्मकरणम् ४ रजस्वलां स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ५ मानवं शवं स्पृष्ट्वास्नात्वा विष्णुसन्निधावस्थानम् ६ विष्णुं स्पृशतः पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः कर्म्म कुर्व्वतः पुरीषत्यागः ८ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रान्तरप्रशंसा ९ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णुकर्म्माचरणम् १० अविधानेनाचम्य विष्णोरुपसर्पणम् ११ विष्णोरपराधं कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णुस्पर्शनम् १३ निषिद्धपुष्पेण विष्ण्वर्च्चनम् १४ रक्तं वासः परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना विष्णोश्च स्पर्शनम् १६ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १७ वायसोद्धृतवासः परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १८ विष्णवे कुक्कुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० हंसजालपदसरारिमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य विष्णोः स्पर्शनं कर्म्मकरणं वा २२ श्मशानं गत्वास्नात्वा विष्णूपसर्पणम् २३ पिण्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्यमादाय पीत्वा वा स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्म्माचरणम् २७ विष्णवे नवान्नमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पेऽप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानद्भ्यामारुह्य विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भेरीशब्देन विना विष्णुप्रबोधनम् ३१ अजीर्णे सति विष्णुस्पर्शनम् ३२ । एतदुपलक्षणम् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ *॥
अपि च ।

धरण्युवाच ।

“तवापराधात् देवेश वर्ज्ज्यान् यान् वैष्णवेन च ।
निरापराधो मनुजः सापराधश्च जायते ॥
कर्म्मणाचरणे येन कारणेन जुगुप्सितम् ।
तच्च पूजाफलं सर्व्वं जायते तद्वदस्व मे ॥

वराह उवाच ।

कर्म्मणा मनसा वाचा ये पापरुचयो जनाः ।
भक्षणं दन्तकाष्ठस्य राजान्नस्य तु भोजनम् ॥
मैथुनं शवसंस्पर्शं पुरीषोत्सर्गमेव च ।
सूतक्युदक्याः क्षपणं स्पर्शनं मेहनं तथा ॥
अभाष्यभाषणं कोपं पिण्याकस्य च भक्षणम् ।
रक्तपारक्यमलिनं वस्त्रधारित्वनीलिजम् ॥
गुरोश्चालोकनिर्व्वन्धं पतितान्नस्य भक्षणम् ।
अभक्ष्यभक्षणञ्चैव तण्डुलीयविभीतकम् ॥
अदानं तु वरान्नस्य जालपादवराकयोः ।
भक्षणं देवतागारे सोपानत्कोपसर्पणम् ॥
तथैव देवपूजानां निषिद्धकुसुमार्च्चनम् ।
अनुत्ताय्यं च निर्म्माल्यं पूजा जीर्णान्धकारयोः ॥
पानं सुराया देवस्य अन्धकारे प्रबोधनम् ।
वातकर्म्मार्च्चने विष्णोरनमस्करणं तथा ॥
अपराधास्त्वयस्त्रिंशत् समाख्याता मया धरे ।
एभिर्युक्तस्तु पुरुषो विष्णुं नैव प्रपश्यति ॥
दूरस्थो न नमस्कारं कुर्य्यात् पूजा तु राक्षसी ॥”
तत्प्रायश्चित्तं यथा,—
“एकरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्रं स्नानमेव च ।
सवासाः पञ्चगव्याशी मलवस्त्रान्तिकं क्रमात् ॥
नीलीरङ्गापनोदार्थं गोमयेन प्रघर्षणम् ।
प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात् नीलीवस्त्रस्य धारणात् ।
चान्द्रायणद्वयं कुर्य्यात् गुरोः क्षमितमुत्तमम् ।
चान्द्रायणं पराकञ्च पतितान्नस्य भक्षणात् ॥
चान्द्रायणं पराकञ्च प्राजापत्यं तथैव च ।
गोप्रदानञ्च भोज्यञ्च अभक्ष्यस्य च भक्षणे ॥
उपवासस्तु पञ्चाहं पञ्चगव्येन शुध्यति ।
सोपानत्कश्चरेत् पादं कृच्छ्रस्य द्विरभोजनम् ॥
पुष्पाभावेऽर्च्चनं स्नानं देवस्पर्शञ्च कारयेत् ।
अनिर्म्माल्ये नमस्कारं स्नानं पञ्चामृतेन तु ॥
सुरापाने द्विजातीनां चान्द्रायणचतुष्टयम् ।
तथैव द्वादशाष्टौ तु प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥
ब्रह्मकूर्च्चेन शुद्धिः स्यात् गोप्रदानत्रयेण च ।
त्रयाणामेकरात्रं च पश्चात्स्तनिषेवणात् ॥
मुच्यते त्वपराधैस्तु तथा विष्णोः स्तवं पठन् ।
एतत्ते कथितं गुह्यं किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥

धरण्युवाच ।

अस्ति कश्चिदुपायोऽत्र येन त्वं नृप तुष्यसि ।
पूजितः सफलश्चासि अपराधविशोधनः ॥

वराह उवाच ।

संवत्सरस्य मध्ये तु तीर्थे सौकरवे मम ।
कृतोपवासः स्नानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ।
मथुरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् ॥
अनयोस्तीर्थयोरेव यः सेवेत सन्नरः ।
सहस्रजन्मजनितानपराधान् जहाति सः ।
स्नानात् पानात् तथा ध्यानात् कीर्त्तनाच्चारणात्तथा ।
श्रवणान्मननाच्चैव दर्शनाद् याति पातकम् ॥
इति वाराहपुराणे अपराधप्रायश्चित्तनामाध्यायः ॥

सेवि, क्ली, (सेव्यते लोकैरिति । सेव + इन् ।) फलविशेषः । सेओ इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । १ वदरम् २ सिञ्चितिकाफलम् ३ मुष्टिप्रमाणम् ४ सेवितम् ५ सेवम् ६ । अस्य गुणाः । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वम् । वृंहणत्वम् । कफकरत्वम् । हृष्यत्वम् । पाके स्वादुरसत्वम् । हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सेविका, स्त्री, मिष्टान्नविशेषः । सेओयाजि इति भाषा । यथा,—
“समितावर्त्तिकाः कृत्वा सुसूक्ष्मा यवसन्निभाः ।
शुष्काः क्षीरेण संसाध्या भोज्या घृतसितान्विताः ॥”
अस्या गुणाः ।
“सेविका तर्पणी बल्या गुर्व्वी पित्तानिलापहा ग्राहिणी सन्धिकृद्रुच्या तां खादेन्नातिमात्रया”
इति भावप्रकाशः ॥
(दासी । भुजिष्या । इति केचित् ॥)

सेवित, त्रि, (सेव + क्त ।) समुपासितगुर्व्वादिः । तत्पर्य्यायः । वरिवसितः २ वरिवस्यितः ३ उपासितः ४ उपचरितः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ आराधितः । उपभुक्तः । आश्रितः । इति सेवधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७ । ६ ।
“काञ्चनाभरणं चित्रं देवगन्धर्व्वसेवितम् ॥”)

सेविफले, क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

सेव्य, क्ली, (सेव्यते इति । सेव + ण्यत् ।) वीरणमूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६४ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
“वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरं नलदञ्च तत् ।
अमृणालञ्च सेव्यञ्च समगन्धिकमित्यपि ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥
लामज्जकम् । उशीरवत्पीतच्छविदृणविशेषः । तत्पर्य्यायो यथा,—
“लामज्जकं सुनालं स्यादमृणालं लयं लघु ।
इष्टकापथकं सेव्यं नलदञ्चावदातकम् ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

"स्वादुशोर मृणालश्च सेव्य लामज्जकन्तथा।"
इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥)
सेव्य, पु, (सेव्यते इति। सेव+ण्यत्।) अश्वत्थ-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ हिज्जलवृक्ष.। इति शब्दरत्नावली॥
सेव्य, त्रि, (सेट्ट सेवने+ण्यत्।) सेवार्हः। इति मेदिनी॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ५२। १३७।
"अहं त सेव्यमन्वेषा करिष्यामीश्वर क्षणात्।
तत्त वृणीष्व भर्त्तार यदि ते पुत्रि रोचते॥")
सेव्या, स्त्री, (सेव+ण्यत्। टाप्।) वन्दावृक्ष.। इति शब्दरत्नावली॥
सै, क्षित्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर अक०-अनिट्।) सायति। क्षिति क्षय.। इति दुर्गादासः॥
सैंह, त्रि, (सिंहस्यायमिति। सिंह+अण्।) सिंहसम्बन्धी। सिंहतुल्य। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (स्त्रियां ङीप्। यथा, माघे।१।४७।
"सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता
नृसिंह सैंहीमतनु तनु त्वया।
स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरै-
रुरोविदार प्रतिचस्करे नखैः॥
सैंहली, स्त्री, (सिंहले देशे भवा। सिंहल+अण्। ङीप्।)सिंहपिप्पली। तत्पर्य्याय। सर्पदण्ड्रा २ सर्पाङ्गी ३ ब्रह्मभूमिजा ४ पार्व्वती ५ शैलजा ६ ताम्रा ७ लम्बबीजा ८ उत्कटा ९ अद्रिजा १० सिंहलस्था ११ लम्बदन्ता १२ जीवला १३ जीवाला १४ जीवनेत्री १५ कुरुम्बी १६। अस्या गुणा। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। जन्तुनाशित्वम्। दीपनत्वम्। कफश्वाससमीरार्त्तिशमनत्वम्। कोष्ठशोधनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥ सिंहलद्वीपभवे, त्रि॥
सैंहिक, पु, (सिंहिकाया भव.। अण्।) राहु.। इति शब्दरत्नावली॥
सैंहिकेय, पु, (सिंहिकाया अपत्य पुमानिति। सिंहिका+ढक्।) राहुः। इत्यमर॥ (यथा, माघे। २। ३५।
"म्रियते यावदेवकोऽपि रिपुस्तावत् कुत. सुखम्
पुर क्लिश्नाति सोम हि सैंहिकेयोऽसुर-द्रुहाम्॥")
सैकत, क्ली, (सिकताः सन्त्यत्रेति। अण्।) वालुकामयतटम्। इत्यमर.। १। ३। २६॥ (यथा, कुमारे। १। २९।
"मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभि
सा कन्दुकै. कृत्रिमपुत्रकैश्च।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीना
क्रीडारस निर्विशतीव बाल्ये॥"
सैकत, त्रि, (सिकता सन्त्यत्रेति। सिकता+ 'सिकताशर्कराभ्याञ्च।' ५। २। १०४। इति अण्।) सिकतामय। इत्यमरः।१। १०। ९॥ तत्पर्य्याय.। सिकतिल २ सिकतावान् ३। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भागवते। ११।२८।१२।
"शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती।
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता॥")
सैकतिक, क्ली, माङ्गल्ययात्रा। मङ्गलसूत्रकम्। इति मेदिनी॥
सैकतिक, पु, (सैकतं पुलिन प्रियत्वेनास्त्यस्येति। सैकत+ठन्।) सन्न्यस्तः। क्षपणक.। सन्देहजीविनि, त्रि। इति मेदिनी॥
सैकतेष्ट, क्ली, (सैकत स्थानमिष्टमस्य।)आर्द्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ वालुकामयप्रिये, त्रि॥
सैतवाहिनी, स्त्री, बाहुदानदी। इत्यमरः। १। १०। ३३।
सैद्धान्तिक, त्रि, (सिद्धान्त वेत्तीति। सिद्धान्त+ठक्।) सिद्धान्तज्ञ.। इति हेमचन्द्रः कौमुदी च॥
सैनापत्य, क्ली, (सेनापतेर्भाव: कर्म्म वा। सेनापति+"पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्।"५।१।१२८। इति यक्।) सेनापतेर्भाव। तत्कर्म्म च। इति सिद्धान्तकौमुदी॥(यथा, मनुः।१२।१००।
"सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च।
सर्व्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति॥"
सेनापतेरिदमिति।"दित्यदित्यादित्येति।"४। १। ८५। इति ण्य।) सेनापतिसम्बन्धिनि, त्रि॥
सैनिक, पु, (सेना समवैतीति। सेना+"सेनाया वा।" ४। ४। ४५। इति पक्षे ठक्।) सेनाया समवेत। इत्यमरः। २। ९। ६१॥ मिलितहस्त्यश्वरथपादात सेना तत्र ये समवेता एकदेशीभूतास्ते सैन्या सैनिकाश्च। इति भरतः॥ (यथा, रघु। ३। ६१।
"निमिषमात्रादवधूय तद्व्यथा
सहोत्थितः सैनिकहर्षनिस्वनैः॥")
सैन्यरक्षक.। इति मेदिनी अमरश्च॥ प्राणिवधनियुक्त.। यथा, श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धगद्यम्। ये त्विह वै पुरुषा पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च तांश्च ते पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सैनिका इव स्वधितिना अवदायासृक् पिबन्तीति। सैनिका प्राणिवधनियुक्ता। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ सेनासम्बन्धिनि, त्रि॥(यथा, महाभारते। ७। १९०। ४१।
'एव त निहत सङ्ख्ये दृष्ट्वा सैनिको जन॥")
सैन्धव, क्ली, पु, (सिन्धौ समुद्रतीरे सिन्धुदेशे वा भवम्। सिन्धु+"अणञौ च।"४।३।३३। इति अण्।)लवणविशेष.। स तु सिन्धुनद्युपलक्षितदेशोद्भव। तत्पर्य्याय। शीतशिवम् २ माणिमन्थम् ३ सिन्धुजम् ४। इत्यमर। २।९।४२॥ वशिरम् ५ सिन्धुदेशजम् ६ माणिबन्धम् ७। इति जटाधर॥ शितशिवम् ८। इति शब्दरत्नावली॥ नादेयम् ९ शिवम् १० सिद्धम् ११ शिवात्मजम् १२ पथ्यम् १३। अस्य गुणा।
"सैन्धव लवण हृद्य चक्षुष्य दीपन रुचि।
पूत स्वादु त्रिदोषघ्न व्रणदोषविबन्धजित्॥
सैन्धव द्विविध ज्ञेय सितं रक्तमिति क्रमात्॥
रसवीर्य्यविपाकेषु गुणाढ्य कथितं सितम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
अपि च।
"सैन्धव लवण स्वादु दीपनं पाचन लघु।
स्निग्ध रुच्य हिम वृष्यं सूक्ष्मनेत्र त्रिदोषहृत्॥"
इति भावप्रकाश.॥
किञ्च।
"सैन्धव दोषजिद्वृष्य चक्षुष्यमविदाहि च।
अग्निसन्दीपन स्निग्धं रोचन मधुरं लघु॥"
इति राजवल्लभः॥
तत्तु हविष्यान्नम्। यथा, स्मृतिः।
"लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी।"
इति हविष्यान्नगणने तिथ्यादितत्त्वम्॥
सैन्धवः, पु, (सिन्धुरभिजनोऽस्येति। सिन्धु+"सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ।"४।३।९३।इति अण्।) घोटकः। स तु सिन्धोरदूरभव। विकारश्चेति अदूरभवार्थे च। इत्यमरभरतौ। २।८।४४। (यथा, भागवते।९।१।२३।
"स एकदा महाराज ! विचरन् मृगया वने।
वृत' कतिपयामात्यैरश्वमारुह्य सैन्धवम्॥"
सिन्धुदेशाधिपति। जयद्रथ.। यथा, महाभारते। १। १। १९६।
"यदा द्रोण' कृतवर्म्मा कृपश्च
कर्णो द्रौणिर्मद्रराजश्च शूर.।
अमर्षयन् सैन्धव वध्यमान
तदा नाशसे विजयाय सञ्जय॥"
सिन्धुदेशोत्पन्नमात्रे। यथा, तत्रैव। २। ५१। २४
"हारहूणाश्च चीनाश्च तुखारान् सैन्धवास्तथा॥")
सैन्धी, स्त्री, तालादिरसनिर्य्यासः। तत्पर्य्याय। हाला २। अस्या गुणा। शीतत्वम्। कषायत्वम्। अम्लत्वम्। पित्तदाहनाशित्वम्। वातदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
सैन्य, क्ली, (सेना एव। चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ्।) सेना इत्यमर। २। ८। ७८॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८७। २१।
"हतशेष ततः सैन्य दृष्ट्वा चण्ड निपातितम्।
मुण्डञ्च सुमहावीर्य्यं दिशो भेजे भयातुरम्॥")
सैन्य, पु, (सेना समवैतीति। सेना+"सेनाया वा।" ४।४।४५। इति ण्य।) सेनासमवेतः। इत्यमर। २। ८। ६१।"मिलितहस्त्यश्वरथपादात सेना तत्र ये समवेता एकदेशीभूतास्ते सैन्या सैनिकाश्च।" इति भरतः॥ किञ्च।
"सैन्य क्लीव बलेऽशे ना समवेते तु वाच्यवत्॥"
इति मेदिनी॥
सैन्यपृष्ठ, क्ली, (सैन्यस्य पृष्ठम्।) सैन्यस्य पश्चाद्भाग। यत्र स्थित्वा राजा स्वसैन्य प्रतिगृह्णाति। तत्पर्य्याय.। प्रतिग्रह २। इत्यमर॥ परिग्रहः ३। इति भरत.॥ पतद्ग्रह. ४। इति टीकान्तरम्॥

समन्तिकं,क्ली,सिन्दूरम् । इति केचित्॥सीमन्त-
शब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
सैरन्ध्री, स्त्री, (स्वैर स्वाच्छन्द्य चरतीति । चर+
मूलविभुजादित्वात् कः । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) अन्यवेश्मस्था स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी ।
इत्यमरः । २ । ६ । १८ । (यथा, महाभारते ।
३ । ६५ । ५१ ।
"सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ।
वयसा तुल्यता प्राप्ता सखी तव भवत्वियम्॥")
द्रौपदी । इति हेमचन्द्रः ॥ (वर्णसङ्करसम्भूत-
स्त्री । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । १९ ।
"अगम्यागमनाच्चैव जायते वर्णसङ्करः ।
बाह्यानामनुजायन्ते सैरन्ध्र्यां मागधेषु च ।
प्रसाधनोपचारज्ञमदासन्दासजीवनम् ॥")
सैरिक, पु, (सीर+ठक् ।) सीरेण लाङ्गलेन
खनति यः । कृषान् इति भाषा ॥ (सीर वह-
तीति । सीर+"हलसीरात् ठक् ।" ४ । ४ ।
८१ । इति ठक् ।) सीरस्य वोढ़ा । हेलेगरु-
इति भाषा ॥ (सीरस्येदमिति । "हलसीरात्
ठक् ।" ४ । ३ । १२४ । इति ठक् ।) सीर-
सम्बन्धिनि, त्रि । तेषां पर्य्यायः । हालिकः २
लाङ्गलिकः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ६४ ॥
सैरिन्ध्री, स्त्री, (स्वैर स्वातन्त्र्य धरतीति । धृ+
मूलविभुजादित्वात् कः । पृषोदरादित्वात्
साधुः । गौरादित्वात् ङीष् ।) परवेश्मस्था
स्ववशा शिल्पकारिका । इत्यमरः । २ । ६ ।
१८॥ तत्पर्य्यायः । सैरन्ध्री २ सैरिन्ध्रिः ३ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ८ । २ ।
"वासश्च परिधायैकं कृष्णा सुमलिनं महत् ।
कृत्वा वेशं हि सैरिन्ध्र्याः कृष्णा व्यचरत्
तदा ॥")
वर्णसङ्करसम्भूतस्त्री । महल्लिका । इति मेदिनी ।
द्रौपदी । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । २३ । ५ ।
"यथा सैरिन्ध्रीदोषेण न ते राजन्निदं पुरम् ।
विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम्॥"
सैरिभः, पु, (सीरे लाङ्गलवहने इभ इव । शक-
न्ध्वादित्वात् साधुः । ततः स्वार्थे अण् ।)महिषः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ४ ॥ स्वर्गः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
सैरीय, पुं, (सीरे भवः । अण् । सैरः कर्षस्तत्र
भव । इहात् छः ।) झिण्टी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
सैरीयक, पु, (सैरीय एव । स्वार्थे संज्ञाया वा
कन् ।) झिण्टी । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥
अस्य गुणः । कफवातनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
सैरेयः, पु,(सैरे कर्षे भवः । सैर+"नद्यादिभ्यो
ढक् ।" ४।२।९७। इति ढक् ।) झिण्टी । इति
शब्दमाला भरतश्च ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्ट्यपि कथ्यते॥"
अथास्य गुणाः ।
"सैरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सैरेयक ,पु ,(सैरेय एव । स्वार्थे कन् ।) झिण्टी ।
इति राजनिर्घण्टो भरतश्च ॥ (अस्य पर्य्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्ट्यपि कथ्यते ॥")
सैवाल, क्ली, शैवालम् । यथा,—
"या पांशुपाण्डुरवपुर्व्विरसा पुरासीत्
सैवालकाङ्कुरलतामधुना बिभर्त्ति ।
वक्रं प्रसर्पति तनोर्वितनोति लक्ष्मीं
प्रायः पयोधरसमुन्नतिरत्र हेतुः ॥"
इति प्रसिद्धश्लेषकाव्यम् ॥
सोः, स्त्री, पार्व्वती । इति केचित् ॥ षोधातोः
क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥
सोढ, त्रि, (सह मर्षणे+क्तः । "सहिवहोरोद-
वर्णस्य ।" ६ । ३ । ११२ । इति अवर्णस्य
ओत् ।) क्षान्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ९७ ॥
दुःखादिसहनशीलः । इति तट्टीकायां नील-
कण्ठः ॥
सोढा, [ऋ] त्रि, (सहते इति । सह+तृच्)
क्षमायुक्तः । शक्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । २६ । ६ ।
"सोढा शस्त्रनिपातानामग्निस्पर्शस्य चानघ ।
स पाण्डवबलं सर्व्वमद्यैको नाशयिष्यति ॥")
सोत्कण्ठ , त्रि, (उत्कण्ठया सह वर्त्तमानः ।)
उत्कण्ठायुक्तः । तत्पर्य्यायः । उत्कः २ उन्मनाः
३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २१ । ४५ ।
"तत्रोद्यानगतं सा तं वत्सेशं सख्युदीरितम् ।
ददर्श दूरात् सोत्कण्ठा चकोरीवामृतत्वि-
षम् ॥")
सोल्लास, क्ली, (उल्लासेन सह वर्त्तमानम् ।)
प्रियावाक्यम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
"सोल्लुण्ठनन्तु सोल्लासं चटु चाटु प्रियोदितम्॥"
सोल्लास., पु, (उल्लासेन आधिक्येन सह वर्त्त-
मानः ।) सशब्दहास्यम् । यथा,—
"सोल्लास आच्छुरितकमवच्छुरितकं तथा ।
अट्टहासो महाहासो हासः प्रहास इत्यपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
सोदय,त्रि,उदयेन सह वर्त्तमानम् । वृद्धियुक्तम् ।
सुद् समेत् इति भाषा । यथा,—
"दत्ता कन्या हरन् दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ।
मृतायां वरं आदद्यात् परिशोध्योभयव्ययम् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वधृतयाज्ञवल्क्यवचनम् ॥
सोदर , पु , (सह समानं उदरं यस्य । सहस्य
स ।) सहोदरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनुः । ८ । २९९ ।
"भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा॥")
सोदरा, स्त्री, सहोदरा भगिनी । इति सोदर-
शब्दाट्टाप्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥
सोदर्य्यः, पु , (समानोदरे शयितः । सोदर+
"सोदरात् यः ।"४।४।१०९। इति यः ।) सहो-
दरः । इत्यमरः।२।६।३४॥ (यथा,रघुः ।१५।२६।
"स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महौजसम् ।
भ्रातुः सोदर्य्यमात्मानमिन्द्रजिद्वधशोभिनः ॥")
सोनहः, पु , लशुनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
सोन्मादः, त्रि, (उन्मादेन सह वर्त्तमानः ।)
उन्मदः । उन्मदिष्णुः । तस्य रूपान्तराणि
यथा । उन्मादः । सून्मादः । सून्मदः । इत्य-
मरटीकायां भरतः । ३ । १ । २३ ॥
सोपकरण त्रि, उपकरणेन सह वर्त्तमानम् ।
उपकरणविशिष्टम् । यथा,—
"एवञ्च अमुककाम इति सोपकरण वत्सतरी-
चतुष्टययुक्तं वृषमिति चाभिलप्य उत्सर्गः सङ्क-
ल्पते ।" इति वृषोत्सर्गतत्त्वम् ॥ इदं सोप-
करणमामान्ननैवेद्यममुकदेवतायै नमः । इति
च पूजापद्धतिः ॥
सोपकारः, त्रि, उपकारविशिष्टः । उपकारेण
सह वर्त्तमान इति बहुव्रीहिसमासे कृते सह-
शब्दस्य सादेशेन निष्पन्नः ॥
सोपध, त्रि, (उपधया सह वर्त्तमानमिति ।)
सच्छद्मदानादि । यथा हारीतः । अथासद्द्व्य-
दानमस्वर्ग्यं यच्च दत्त्वा परितप्यते । तद्वदान-
मफलं यच्चोपकारिणे ददाति तस्मात्र परि-
क्लिष्टं यच्च सोपधं ददाति अन्यश्रावितमल्पं
यच्चापात्राय ददाति अनिष्टदानं स्रवति यच्च
दत्त्वा प्रकीर्त्तयते क्षयदानं यच्चाश्रद्धया ददाति
क्रोधाद्राजसं यच्चाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वाक्रो-
शति असत्कृतं पैशाचं यच्चावज्ञात ददाति
दत्त्वा वावजानीते सुमूर्षोस्तामसं यच्चाप्रकृतो
ददाति । एते दानोपसर्गा यैरुपसृष्टं दानं
सम्प्रविष्टमस्वर्ग्यमयशस्यमभ्रुवफलं भवत्यल्पफलं
वेति । तर्हि त्यागानन्तरकाले हस्तार्पणसम्भवे-
ऽपि अदानमसमर्पणम् । उपकारिणे व्यसनो-
पकारिणे । तस्मात्र यथोक्तोपकरणरहितम् ।
सोपधं सच्छद्म । अन्यश्रावितं लोकसम्भाव-
नार्थं प्रकाशितम् । अनिष्टदानं शववे दानम् ।
क्षयो मानभङ्गः । अप्रकृतो भयादिमान् । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥
सोपप्लव ,पु ,(उपप्लवेन सह वर्त्तमानः ।) राहु-
ग्रस्तः चन्द्रः सूर्य्यश्च । इत्यमरः । १ । ४ । १०॥
सोपवास , त्रि, (उपवासेन सह वर्त्तमानः ।)
उपवासविशिष्टः । यथा,—
"मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
सोपाक ,पु ,श्वपाकः । इति केचित्॥(चण्डालात्
पुक्कस्यां समुत्पन्नोऽन्त्यजजातिविशेषः । यथा,
मनुः । १० । ३८ ।
"चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।
पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥")

सोपाधि', त्रि, (उपाधिना सह वर्त्तमानः ।) उपाधियुक्त. । प्रतिलाभेच्छादिना दानादिः। यथा नारद ।
"अदत्तन्तु भयक्रोधकामशोकरुगन्विते ।
बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जिते ॥
कर्त्ता ममेद कर्म्मेति प्रतिला।भेच्छया च यत्॥"
प्रतिलाभेच्छया सोपाधिदत्तमुपाध्यमिद्वावसित मिति विवादचिन्तामणि । इति शुद्धितत्त्वम्॥
सोपान, क्ली, (उपानमुपरिगमन तेन सह विद्यमानम् ।) आरोहणम्। इत्यमर । २।२।१८॥ इष्टकादिरचिते पयिठा इति ख्याते । देशान्तरे खडखडीति यत् प्रसिद्धम्। आरुह्यते अनेन आरोहण अनट । उपपूर्व्वादनितेर्भावे अल् अनेकार्थत्वादुपान ऊर्द्धगमन तेन सह वर्त्तते सोपानम्। सोपानसिद्धसाध्या सवाधसमूढ़मत्राणोलि दन्त्यादावुणविवेक । इति भरत ॥ किञ्च ।
"आरोहणच सोपान पैठा इति समाह्वये ।
सोपाने काष्ठघटिते नि श्रे णिस्त्वधिरोहिणी ॥
नि श्रे णी स्यान्नि श्रयणी तथा नि श्रे यिणीत्यपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कुमारे । १ । ३९ ।
"मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या
वलित्रय चारु बभार वाला ।
आरोहणार्थ नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥"
सोभाञ्जन , पु , शोभाञ्जन । इत्यमरटोकाया भरत । २ । ४ । २१ ॥
सोम क्ली, (सुप्रसवैश्वर्य्ययो +मन्।)काञ्जिकम्। स्वर्ग । इति केचित् ॥
सोम , पु , (सौति अमृतमिति । सु प्रसवे+ अर्त्तिस्तुसुहुस्रिति ।" उणा० १ ।१३९। इति मन् ।) चन्द्र । इत्यमर । १ । ३ । १४॥(यथा, हरिवंशे । ४ । २ ।
"द्विजाना वीरुधाञ्चैव नक्षत्रग्रहयोस्तथा ।
यज्ञाना तपसाञ्चैव सोम राज्येऽभ्यषेचयत ॥")
कर्पूर । इति चामर ।२।६।१३० ॥ वानर । कुबेर । यम । वायु । वसुभेद । (यथा, मात्स्ये । ५ । २१ ।
"आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनल ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकोर्त्तिता ॥")
जलम् । सोमलतौषधि । इति मेदिनी ॥ (अस्य विवरण यथा,—
"ब्रह्मादयोऽसृजन् पूर्व्वममृत सोमसञ्ज्ञितम् ।
जरामृत्युविनाशाय विधान तस्य वक्ष्यते ॥
एक एव खलु भगवान् सोम स्थाननामाकृतिवीर्य्यविशेषैश्चतुर्व्विंशतिधा भिद्यते । तद्यथा,
अंशुमान् मूञ्जवाश्चैव चन्द्रमा रजतप्रभ ।
दूर्व्वासोम कनीयांश्च श्वेताक्ष कनकप्रभ ॥
प्रतानवास्तालवृन्त करवीरोऽशवानपि ।
स्वयम्प्रभो महासोमो यश्चापि गरुडाहृत ॥
गायत्र्यस्त्रैष्टुभ' पाङ्क्तो जागत' शाङ्करस्तथा॥
अग्निष्टोमो रैवतश्च यथोक्त इति सञ्ज्ञित ॥
गायत्र्या त्रिपदा युक्तो यश्चोडुपतिरुच्यते ।
एते सोमा समाख्याता वेदोक्तैर्नामभि शुभै ॥
सर्व्वेषामेव चैतेषामेको विधिरुपासने ।
सर्व्वे तुल्यगुणाश्चैव विधान तेषु वक्ष्यते ॥
अतोऽन्यतम सोममुपयुयुक्षु सर्व्वोपकरणपरिचारकोपेत' प्रशस्तदेशे त्रिवृतमागार कारयित्वा हृतदोष प्रतिसंसृष्टभक्त' प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु अंशुमन्तमादायाध्वरकल्पेनाहृतमभिषुतमभिहुत चान्तरागारे कृतमङ्गल सोमकन्द सुवर्णसूच्या विदार्य्य पयो गृह्णीयात् सौवर्णे पात्रेऽञ्जलिमात्र तत सकृदेवोपयुञ्जीत नास्वादयंस्तत उपस्पृश्य शेषम प्सु वसाद्य यमनियमाभ्यामात्मान संयोज्य वाग्यतोऽभ्यन्तरत सुहृद्भिरुपास्यमानो विहरेत् ॥
रसायन पीतवांस्तु निवाते तन्मना शुचि ।
आसीत तिष्ठेत् क्रामेच्च न कथञ्चन सविशेत्॥
साय वा भुक्तवान् श्रुतशान्ति कुशशय्याया कृष्णाजिनोत्तराया सुहृद्भिरुपास्यमान शयीत तृषितो वा शीतोदकमात्रा पिबेत्तत प्रातरुत्थायोपश्रुतशान्ति कृतमङ्गलो गा स्पृष्ट्वा तथैवासीत । तस्य जीर्णे सोमे छर्द्दिरुपपद्यते तत शोणिताक्त कृमिव्यामिश्र छर्द्दितवत साय शृतशीत क्षीर वितरेत् । ततस्तृतीयेऽहनि कृमिव्यामिश्रमतिसार्य्यते स तेनानिष्टप्रतिग्रहभुक्तप्रभृतिभिर्विशेषैर्मुक्त शुद्धतनुर्भवति तत साय स्नातस्य पूर्व्ववदेव क्षीर वितरेत् । क्षौमवस्त्रास्तृताया चैन शय्याया शाययेत ततश्चतुर्थेऽहनि तस्य श्वयथुरुत्पद्यते । तत सर्व्वाङ्गेभ्य कृमयो निष्क्रामन्ति तदहश्च शय्याया पांशुभिर वकीर्य्यमाण शयीत । तत. साय पूर्व्ववदेव क्षीर वितरेत् । एव पञ्चमषष्ठयोर्द्दिवसयोर्व्वर्त्तेत केवलमुभयकालमस्मै क्षीर वितरेत्तत सप्तमेऽहनि निर्म्मासस्त्वगस्थिभूत केवल सोमपरिग्रहादेवोच्छ्वसिति । तदहश्च क्षीरेण सुखोष्णेन परिषिच्य तिलमधुकचन्दनानुलिप्तदेह पय पाययेत् । ततोऽष्टमेऽहनि प्रातरेव क्षीर परिषिक्त चन्दनप्रदिग्धगात्र पय पाययित्वा पांशुशय्या समुत्सृज्य क्षौमास्तृताया शाययेत्ततो मांसमाप्याय्यते त्वक्चावदलति । दन्तनखरोमाणि चास्य पतन्ति । तस्य नवमदिवसात् प्रभृत्यणुतैलाभ्यङ्ग' सोमवल्ककषायपरिषेक । ततो दशमेऽहन्येतदेव वितरेत्ततोऽस्य त्वक्स्थिरतामुपैति । एवमेकादशद्वादशयोर्व्वर्त्तेत। तत्र त्रयोदशात् प्रभृति सोमवल्ककषायपरिषेक । एवमाषोडशाद्वर्त्तेत तत सप्तदशाष्टादशयोर्द्दिवसयोर्द्दशना जायन्ते शिखरिण स्निग्धवज्रवैदूर्य्यस्फटिकनिकाशा समा स्थिरा सहिष्णव । तदा प्रभृति चानवे शालितण्डुले क्षीरयवागूमुपसेवेत यावत् पञ्चविंशतिरिति । ततोऽस्मै दद्यान्मृद्वोदन मृदूभयकाल पयसा ततोऽस्य नखा जायन्ते विद्रुमेन्द्रगोपकतरुणादित्यप्रकाशा: स्थिरा स्निग्धा लक्षणसम्पन्ना केशाश्च जायन्ते त्वक् च नीलोत्पलातसीपुष्पवैदूर्य्यप्रकाशा । ऊर्द्धञ्च मासात् केशान् वापयेत् वापयित्वा चोशोरचन्दनकृष्णतिलकल्कै शिर' प्रदिह्यात् पयसा वा स्नापयेत् ॥
ततोऽस्यानन्तर सप्तरात्रात् केशा जायन्ते भ्रमराञ्जननिभा कुञ्चिता स्निग्धास्ततस्त्रिरात्रात् प्रथमपरिसरान्निष्क्रम्य मुहूर्त्त स्थित्वा पुनरेवान्त प्रविशेत् । ततोऽस्य बलातैलमभ्यङ्गार्थेऽवचार्य्यम् । यवपिष्टमुद्वर्त्तनार्थे । सुखोष्णञ्च पय परिषेकार्थे । अजकर्णकषायमुत्सादनार्थे । सोशीर कूपोदक स्नानार्थे । चन्दनमनुलेपनार्थे। आमलकरस-विमिश्राश्चास्य यूषसूपविकल्पा । क्षीरमधुकसिद्धञ्च कृष्णतिलमवचारणार्थे । एव दशरात्र ततोऽन्यद्दशरात्र द्वितीये परिसरे वर्त्तेत। ततस्तृतीये परिसरे स्थिरोकुर्व्वन्नात्मानमन्यद्दशरात्रमासोत । किञ्चिदातपपवनान् वा सेवेत पुनश्चान्त प्रविशेत् । न चात्मानमादर्शेषु वा निरीक्षेत रूपशालित्वात् ततोऽन्यद्दशरात्र क्रोधादीन् परिहरेदेव सर्व्वेषामुपयोग । विशेषतस्तु वल्लीप्रतानक्षुपादय सोमा भक्षयितव्या । तेषान्तु प्रमाणमर्द्धचतुर्थमुष्टय ।
ध्न शवन्त सौवर्णे पात्रेऽभिषुणुयात् । चन्द्रमस राजते चोपन्याष्टगुणमैश्वर्य्यमवाप्येशानन्देवमनुप्रविशति । शेषास्तु ताम्रमये मृण्मये वा रोहिते वा चर्म्मणि वितते शूद्रवर्ज्ज त्रिभिर्वर्णै सोमा उपयोक्तव्या । ततश्चतुर्थे मासे पौर्णमास्या शुचौ देशे ब्राह्मणानर्च्चयित्वा कृतमङ्गलो नि क्रम्य यथोक्त व्रजेदिति ॥
ओषधीनाम्पति सोममुपयुज्य विचक्षण ।
दशवर्षसहस्राणि नवान् धारयते तनुम् ॥
नाग्निर्न तोय न विष न शस्त्र नास्त्रमेव च ।
तस्यालमायु क्षपणे समर्थाश्च भवन्ति हि ॥
भद्राणा षष्टिवर्षाणा प्रसूतानामनेकधा ।
कुञ्जराणा सहस्रस्य बल समधिगच्छति ॥
क्षीरोद शक्रसदनमुत्तरांश्च कुरूनपि ।
यत्रेच्छति स गन्तु वा तत्राप्रतिहता गति ॥
कन्दर्प इव रूपेण कान्त्या चन्द्र इवापर ।
प्रह्लादयति भूताना मनांसि स महाद्युति ॥
साङ्गोपाङ्गांश्च निखिलान् वेदान्विन्दति तत्त्वत
चरत्यमोघसङ्कल्पो देववच्चाखिल जगत् ॥
सर्व्वेषामेव सोमाना पत्राणि दश पञ्च च ।
तानि शुक्ले च कृष्णे च जायन्ते निपतन्ति च॥
एकैक जायते पत्र सोमस्याहरहस्तदा ।
शुक्लस्य पौर्णमास्यान्तु भवेत् पञ्चदशच्छद ॥
शोर्य्यते पत्रमेकैक दिवसे दिवसे पुन ।
कृष्णपक्षक्षये चापि लता भवति केवला ॥
अंशुमानाज्यगन्धस्तु कन्दवान्रजतप्रभ ।
कदल्याकारकन्दस्तु मुञ्जवांल्लशुनच्छद ॥
चन्द्रमा. कनकाभासो जले चरति सर्व्वदा ।
गरुड़ाहृतनामा च श्वेताक्षश्चापि पाण्डुरौ ॥

सर्पनिर्मोकसदृश्यौ तौ ह्रुपाथावलम्बिनौ ।
तथान्ये र्मण्डलैश्चित्रैश्चित्रिता इव भान्ति ते ॥
सर्व्व एव तु विज्ञेयाः सोमाः पञ्चदशच्छदाः ।
क्षीरकन्दलतावन्तः पत्रै र्नानाविधैः स्मृताः ॥
हिमवत्यर्व्वुदे सह्ये महेन्द्रे मलये तथा ।
श्रीपर्व्वते देवगिरौ गिरौ देवसहे तथा ॥
पारिपात्रे च विन्ध्ये च देवसुन्दे ह्रदे तथा ।
उत्तरेण वितस्तायाः प्रवृद्धा ये महीधराः ॥
पञ्च तेषामधो मध्ये सिन्धुनामा महानदः ।
इठवत् प्लवते तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः ॥
तस्योद्देशेषु चाप्यस्ति मुञ्जवानंशुमानपि ।
काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम् ॥
गायत्र्यस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा ।
अत्र सन्त्यपरे चापि सोमाः सोमसमप्रभाः ॥
न तान् पश्यन्त्यधर्म्मिष्ठाः कृतघ्नाश्चापि मानवाः ।
भेषजद्वेषिणश्चापि ब्राह्मणद्वेषिणस्तथा ॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥*॥ “सोमनामौषधिराजः पञ्चदशपर्णः स सोम इव क्षीयते वर्द्धते च ।” इति चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ * ॥*॥) शिवः । दीधितिः । इत्युणादिकोषः । दिव्यौषधिः । सोमलतारसः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,मनुः । ३ । २५७ ।
“मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।
अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥”)
अमृतम् । पर्व्वतविशेषः । इति केचित् ॥*॥
चन्द्रस्य विवरणं यथा । स च वायुकोणस्त्रीवैश्यजातिसत्त्वगुणलवणरसमृगशिरोनक्षत्रसमुद्राणामधिपतिः । इति बृहज्जातकादयः ॥ एकहस्तप्रमाणशरीरः । श्वेतवस्त्रपरिधानः । शुक्लवर्णः । दक्षिणहस्तवरदः । गदायुक्तवामहस्तः । दशाश्वः । श्वेतपद्मस्थः । उमाधिदैवतः । जलप्रत्यधिदैवतः । सूर्य्याभिमुखः ।
यथा,—
“मासुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम् ।
जलप्रत्यधिदेवञ्च सूर्य्यास्यमाह्वयेत्तथा ॥”
इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥ * ॥
तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—
ऋषय ऊचुः ।
“सोमः पितॄणामधिपः कथं शास्त्रविशारद ।
तद्वंशे के तु राजानो बभूवुः कीर्त्तिवर्द्धनाः ॥
सूत उवाच ।
आदिष्टो ब्रह्मणा पूर्व्वमत्रिः सर्गविधौ पुरा ।
अनुत्तमं नाम तपः सृष्ट्यर्थं तप्तवान् प्रभुः ॥
यदानन्दकरं ब्रह्म जगतः क्लेशनाशनम् ।
ब्रह्मविष्णुरुद्राणामभ्यन्तरमतीन्द्रियम् ॥
शान्तिकृच्छान्तमनसस्तदन्तर्नयने स्थितम् ।
माहात्म्यात्तपसो विप्राः परमानन्दकारकम् ॥
यस्मादुमापतिः सार्द्धमुमया तमधिष्ठितः ।
तद्दृष्ट्वा अष्टमांशेन तस्मात् सोमोऽभवच्छिशुः ॥
अथ सुस्राव नेत्राभ्यां धाम तच्चाम्बुसम्भवि ।
दीपयन् विश्वमखिलं ज्योत्स्नया सचराचरम् ॥
तद्दिशो जगृहुर्द्धाम स्त्रीरूपेण सुतेच्छया ।
गर्भो भूत्वोदरे तासामास्थितोऽब्दशतत्रयम् ॥
तास्तमूचुर्व्वयं गर्भमशक्ता धारणे ततः ।
समादायाथ तद्गर्भमेकीकृत्य चतुर्मुखः ॥
युवानमकरोद्ब्रह्मा सर्व्वायुधधरं वरम् ।
स्यन्दनेऽथ सहस्राश्वे वेदशक्तिमये प्रभुः ॥
आरोप्य लोकमनयदात्मीयं स पितामहः ।
ततो ब्रह्मर्षिभिः प्रोक्तमस्मत्स्वामी भवत्वयम् ॥
ऋषिभिर्देवगन्धर्व्वैरोषधीभिस्तथैव च ।
तुष्टुवुः सोमदेवत्यैर्ब्रह्माद्या मन्त्रसङ्ग्रहैः ॥
स्तूयमानस्य तस्याभूदधिको महसाञ्चयः ।
तेजोवितानादभवद्भुवि दिव्यौषधीगणः ॥
तद्दीप्तिरधिका तस्माद्रात्रौ भवति सर्व्वदा ।
तेनौषधीशः सोमोऽभूत् द्विजेशश्चाभिगद्यते ॥
वेदधामा रसश्चापि यदिदं चन्द्रमण्डलम् ।
क्षीयते वर्द्धते चैव शुक्ले कृष्णे च सर्व्वदा ॥
ततो विंशत्तथा सप्त दक्षः प्राचेतसो ददौ ।
रूपलावण्यसंयुक्तास्तस्मै कन्याः सुवर्च्चसः ॥”
इति मात्स्ये । २३ । १—१५ ॥ * ॥
अपि च ।
महातपा उवाच ।
“ब्रह्मणो मानसः पुत्त्रः अत्रिर्नाम महातपाः ।
तस्य पुत्त्रोऽभवत् सोमो दक्षजामातृतां गतः ॥
सप्तविंशतिर्या कन्या दाक्षायण्यः प्रकीर्त्तिताः ।
सोमपत्न्योऽपि मान्यास्तास्तासां श्रेष्ठा तु रोहिणी ॥
तामेव रमते सोमः नेतरा इति शुश्रुम ।
इतरा प्रोचुरागत्य चन्द्रस्यासमतां पितुः ॥
दक्षोऽप्यसकृदागत्य तमुवाच स नाकरोत् ।
समतां सोऽपि तं दक्षः शशापान्तर्हितो भव ॥
एवमुक्तः क्षयं सोमो अगमद्दक्षशापतः ।
देवा मनुष्याः पशवो नष्टे सोमे सवीरुधः ।
क्षीणाभवंस्तदा सर्व्वा ओषध्यश्च विशेषतः ॥
क्षयं गच्छद्भिरत्यर्थमोषधीभिः सुरर्षभाः ।
मूलेषु वीरुधः सोमः स्थित इत्यूचुरातुराः ॥
तेषां चिन्ताभवत्तीव्रा विष्णुञ्च शरणं ययुः ।
भगवानाह तान् सर्व्वान् ब्रूत किं क्रियते मया ।
ते चाहुर्देव दक्षेण शप्तः सोमो विनाशितः ।
तानुवाच तदा देवो मथ्यतां कलसोदधिः ॥
ओषध्यः सर्व्वतो देवाः प्रक्षिप्याम्बुसयते ।
एवमुक्त्वा ततो देवान् दध्यौ रुद्रं हरिः स्वयम् ॥
ब्रह्माणञ्च तथा दध्यौ वासुकिं नेत्रकारणात् ।
ते सर्व्वे तत्र सहिता समम्युर्व्वरुणालयम् ॥
तस्मिंस्तु मथिते जातः पुनः सोमो महीपते ।
योऽसौ क्षेत्रज्ञसंज्ञो वै देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥
स एव सोमो मन्तव्यो देहिनां जीवसंज्ञकः ।
परेच्छया स मूर्त्तिं तु पृथक् सौम्यां प्रपेदिवान् ॥
तमेव देवमनुजाः षोडशैमाय देवता ॥
उपजीवन्ति वृक्षाश्च तथैवौषधयः प्रभुम् ॥
रुद्रस्तमेव सकलं दधार शिरसा तदा ।
तदात्मिका भवन्त्यापो विश्वमूर्त्तिरसौ स्मृतः ॥
तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीतः पौर्णमासीतिथिं प्रभुः ।
तस्यामुपोषयेद्राजन् समर्थं प्रतिपादयेत् ॥
स चान्नाहारश्च भवेत् तस्य ज्ञानं प्रयच्छति ।
कान्तिं पुष्टिञ्च राजेन्द्र धनं धान्यञ्च केवलम् ॥”
इति वाराहे सोमोत्पत्तिरहस्यनामाध्यायः ॥*॥
तस्य क्षयवृद्धिकारणं यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।
सिनीवाली कुहूश्चैव अमावास्या द्विधैव तु ॥
अमा नाम रवेः रश्मिश्चन्द्रलोके प्रतिष्ठिता ।
यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावासी ततः स्मृता ॥
पूर्व्वोदितकलाभिन्नपौर्णमास्या निशाकरे ।
पूर्णिमानुमती ज्ञेया पश्चात् स्तमितभास्करे ॥
यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
तस्मादनुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चास्तमिते सूर्य्ये पूर्णचन्द्रस्य चोद्गमः ।
युगपत् सोत्तरारागस्तदानुमतिपूर्णिमा ॥
राका तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन् ॥
सिनीवाली प्रमाणन्तु क्षीणशेषो निशाकरः ।
अमावास्या विशत्यर्कं सिनीवाली ततः स्मृता ॥
कुहूरिति कोकिलेनोक्तो यः कालस्तु समाप्यते ।
तत्कालसंज्ञा लेषा वै अमावास्या कुहूः स्मृता ॥
अनुमत्याः सराकायाः सिनीवाल्याः कुहूं विना ।
एतासां विरलः कालः कुमात्रेति कुहूः स्मृता ॥”
विरलस्थाने हिलवेति च पाठः ।
“कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्द्धयते रविः ।
अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते दैवतैः क्रमात् ॥
प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पवनः कलाम् ।
विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीन्तु प्रजापतिः ॥
पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबति वासवः ।
सप्तमीमृषयो दिव्या वसवोऽष्टौ तथाष्टमीम् ॥
नवमीं कृष्णपक्षस्य पिबतीन्द्रः कलामपि ।
दशमीं मरुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् ॥
द्वादशीन्तु कलां विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीम् ।
चतुर्द्दशीं पशुपतिः कलां पिबति नित्यशः ॥
ततः पञ्चदशीञ्चैव पिबन्ति पितरः कलाम् ।
कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्य्यमण्डलम् ॥
अमाया विशते रश्मौ अमावासी ततः स्मृता ।
पूर्व्वाह्णे विशते चार्कं मध्याह्ने तु वनस्पतिम् ।
अपराह्णे विशत्यप्सु स्वयोनिं वारिसम्भवः ॥
आपः प्रविष्टः सोमश्च शेषया कलयैकया ।
तृणगुल्मलताद्यच्चान्निष्पादयति चौषधीः ॥
तमोषधिस्थितं गावश्चरन्त्यापः पिबन्ति च ।
तदङ्गानुगतं गोभ्यः क्षीरत्वमुपगच्छति ॥
ततः क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातयः ।
स्वाहाकारवषट्कारैर्जुहुत्याहुतयः क्रमात् ।
हुतमग्निषु देवाय पुनः सोमं विवर्द्धयेत् ॥
एवं सक्षीयते सोमः क्षीणश्चाप्याय्यते पुनः ।
तस्मात् सूर्य्यः शशाङ्कस्य क्षयवृद्धिविधिर्विभुः ॥”
इत्याद्ये देवीपुराणे चन्द्रक्षयवृद्धिनामाध्यायः ॥*॥

तस्य राहुग्रासकारणं यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"यदयं वदते लोको वालिशत्वान्महामते ।
तदहं सम्प्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्य्योपरागिकम् ॥
यदि सत्यमयं ग्रस्तस्तेजोराशिर्दिवाकरः ।
तत् कथं नोदरस्थेन राहुर्न भस्मसात् कृतः ॥
अथवा राहुणाक्रम्य शशुवक्त्रे प्रवेशित ।
तत् कथं दशनैस्तीक्ष्णै शतधा न विखण्डितः ॥
विमुक्तश्च पुनर्दृष्टस्तथैवाखण्डमण्डल ।
न चास्यापहृत तेजो न स्थानादपसारित. ॥
यदि वा क्षेष निष्पीत. कथं दीप्ततरोऽभवत् ।
तस्मान्न तेजसा राशी राहोर्व्वक्त्रं गमिष्यति ॥
भक्ष्यार्थं सर्व्वदेवाना सोम सृष्ट स्वयम्भुवा ।
तत्रस्थममृतञ्चापि सम्भूत सूर्य्यतेजसा ॥
पिबन्त्यम्बुमय देवा पितरश्च स्वधामृतम् ।
त्रयश्च त्रिंशतञ्चैव त्रयस्त्रिंशत्तथैव च ।
त्रयश्च त्रिसहस्राश्च देवा सोमं पिबन्ति ये ॥
राहोरप्यमृत भाग पुरा सृष्ट स्वयम्भुवा ।
तस्मात्तद्राहुरागत्य पातुमिच्छति पर्व्वसु ॥
उद्धृत्य पार्थिवीं छायामभ्राकारा तमोमय ।
पातुमिच्छन् ततश्चन्द्रमाच्छादयति छायया ॥
शुक्ले च चन्द्रमभ्येति कृष्णे पर्व्वणि भास्करम् ।
सूर्य्यमण्डलसस्थस्तु चन्द्रमेव जिघांसति ॥
तस्मात् पिबति त राहुस्तनुमस्याविनाशयन् ।
अविहिंसन् यथा पद्म पिबति भ्रमरो मधु ।
चन्द्रस्थममृत तद्वदभेदाद्राहुरश्नुते ॥
चन्द्रकान्तो मणिर्यद्वत्तुहिन क्षरते क्षणात् ।
क्षरन्नपि न हीयेत तेजसा नैव मुच्यते ॥
यथा सूर्य्यमणि सूर्य्यादुत्पाद्य पावक शुभम् ।
न भवत्यङ्गहीनोऽपि तेजसा नैव मुच्यते ॥
एव चन्द्रश्च सूर्य्यश्च छादितावपि राहुणा ।
स्वतेजसा न मुच्येते नाङ्गहीनौ बभूवतु ॥
पर्व्वस्थश्च च चन्द्रस्य माणिक्यकनकाकृति ।
सोमो देवतसयोगात् छायायोगाच्च पार्थिवात् ।
राहोश्च वरलब्धाद्वै प्रक्षरेदमृत शशी ॥
स्वदोहकाले सम्प्राप्ते वत्स दृष्ट्वा च गौर्य्यथा ।
स्वाङ्गादेव क्षरेत् क्षीर तथेन्दो क्षरतेऽमृतम् ॥
पितेव सूर्य्यो देवाना सोमो मातेव लक्ष्यते ।
यथा मातु स्तन पीत्वा जीवन्ते सर्व्वजन्तव ।
पीत्वामृत तथा सोमात् तृप्यन्ते सर्व्वदेवता. ॥
सम्भृत सर्व्वयागेषु तथा य क्षरते शशी ।
त क्षरन्त यथाभागमुपजीवन्ति देवता. ॥
तस्मिन् काले समभ्येति राहुरप्यवकर्षति ।
सर्व्वमर्द्धं त्रिभागञ्च पाद पादार्द्धमेव च ॥
आक्रम्य पार्थिवीच्छाया यावन्त चन्द्रमण्डलम्
स्मृत स भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषका ॥
तृप्ति विधाय देवाना राहो पर्व्वगतस्य च ।
चन्द्रो न क्षयमायाति तेजसा नैव मुच्यते ॥
तिथिभागाश्च यावन्त पुनस्त्यर्क प्रमाणत ।
सर्व्वच्छायास्थित कालस्तावानेव प्रकीर्त्तित ॥
अतो राहुभुज सोम सोमाद्धि दिवाकर ।
पर्व्वकाले स्थितिस्त्वेव विपरीता पुन पुन ॥
अतश्छादयते राहुरभ्रवच्छशिभास्करौ ।
राहुरभ्रकसस्थान: सोममाच्छाद्य तिष्ठति ॥
उद्धृत्य पार्थिवीं छाया धूममेघ इवोत्थित. ।
चन्द्रस्य यदवष्टब्ध राहुणा भास्करस्य च ॥
तन्नावखण्डित तस्य केवल श्यामलीकृतम् ।
कर्द्दमेन यथा वस्त्र शुक्लमप्युपदह्यते ॥
एकदेशेऽथ सर्व्वं वा राहुणा चन्द्रमास्तथा ।
प्रक्षालित तदेवेह पुन शुक्लतर भवेत् ॥
राहुयुक्त भवेत्तद्वत् निर्म्मल चन्द्रमण्डलम् ।
राहुणाच्छादितौ वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ ॥
विप्रा. शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् ।
एव न गृह्यते सूर्य्यश्चन्द्रमास्तत्र गृह्यते ॥
अबुधास्तु न पश्यन्ति मानुषा मासचक्षुष ।
जगत्सम्मोहनस्त्वेतत् ग्रहण चन्द्रसूर्य्ययो ॥"
इति देवीपुराणे ग्रहणविवेकनामाध्याय: ॥

सोमक्षय, पु, (सोमस्य चन्द्रस्य क्षयो यत्र ।) अमावस्या । इति महाभारते दानधर्म्मे ॥

सोमगर्भ, पु, (सोम अमृत तद्वदमोघो गर्भे यस्य ।) विष्णु । इति त्रिकाण्डशेष ॥

सोमज, क्ली, (सोमवत् जायते इति । जन+ड ।) दुग्धम् । इति हेमचन्द्र ॥ चन्द्रजाते, त्रि ॥

सोमतीर्थं, क्ली, (सोमेन कृत तीर्थम् ।) प्रभासतीर्थम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८३ । १९ ।
"ततो जयन्त्या राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानव. ॥")
तस्य विवरण यथा,—
"अत्र तप्त तपस्तेन सोमेन सुमहात्मना ।
पञ्चवर्षसहस्राणि एकपादेन तिष्ठति ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि तथैवोर्द्धमुख स्थित ।
एवम्भूत पुन पञ्चपञ्चमौनव्रतस्तथा ॥
तथैवैकेन पादेन दश पञ्च च तिष्ठति ।
एवमुग्र तप कृत्वा कान्तिमानभवच्च स ॥
ममापराधान्मुक्तश्च ब्राह्मणाना पतिस्तथा ।
प्राप्नोति यन्महाभागे सोमतीर्थे कृतोदक ॥
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षशतानि च ।
जायते ब्राह्मण सुभ्रु वेदवेदान्तपारग ॥
द्रव्यवान् गुणवांश्चैव सविभागी यशस्विनि ।
मद्भक्तश्चैव जायेत अपराधविवर्जित ॥
स एष ब्राह्मणो भूत्वा ससाराद्विप्रमुच्यते ।
तस्य किञ्चित् प्रवक्ष्यामि सोमतीर्थस्य सुन्दरि ॥
तत्तीर्थं येन विज्ञेय मम मार्गानुसारिणा ।
वैशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशीम् ॥
प्रवृत्ते चान्धकारे तु यत्र कश्चिन्न दृश्यते ।
सोमेन च विना भूमे दृश्यते चन्द्रम प्रभा ॥
आलोकश्चैव दृश्येते सोमस्तत्र न दृश्यते ।
एव त्वा वच्मि हे भद्रे एष वै विस्मय. पुर ॥
एतच्चित्र महाभागे पुण्ये सौकरवे मम ।
सोमतीर्थं विशालाक्षि येन मुच्यन्ति जन्तव: ॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।
प्रभावमस्य चैतस्य विस्मय परम महत् ॥
अकामा तु मृता तीर्थे क्षालन. कर्म्मनियमात् ।
मम चैवप्रभावेण शृगाली मानुषी भवेत् ।
रूपवती गुणवती चतु षष्टिकलान्विता ॥"
इति वाराहे सौकरवतीर्थमाहात्म्यनामाध्याय ॥

सोमधारा, स्त्री, (सोमस्य धारेव ।) आकाशम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥

सोमप, पु, (सोम पिबतीति । पा+क ।) यागे पीतसोमलतारस । तत्पर्य्याय । सोमपीती २ इत्यमर । २ । ७ । ८ ॥ सोमपा: ३ । इति तट्टीका ॥ (यथा, गीतायाम् । ९ । २० ।
"त्रैविद्या मा सोमपा पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥")

सोमपत्र, पु, (सोमस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।) तृणविशेष । उलु खड इति भाषा । यथा,—
"दर्भ: पुरश्छद शष. सोमपत्र. परात्प्रिय: ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
दर्भशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्या ॥

सोमपा, पु, (सोम पिबतीति । पा+क्विप् ।) यज्ञे सोमलतारसपानकर्त्ता । इत्यमरटीकाया रामाश्रम । २ । ७ । ८ ॥ (सोमरसपानशीले, त्रि । यथा, भागवते । ३ । ३२ । ३ ।
"तत्श्रद्धयाक्रान्तमति पितृदेवव्रत पुमान् ।
गत्वा चान्द्रमस लोक सोमपा पुनरेष्यति ॥")

सोमपीती, [न्] पु, (सोमस्य पीत पानमस्यास्तीति । इनि ।) सोमप । इत्यमर । २ । ७ । ९ ॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते । १ । १ । १६४ ।
"सौकन्यमपि चाख्यान च्यवनो यत्र भार्गव ।
शर्य्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान् सोमपीतिनौ ॥"
तस्य रूपान्तर सोमपीथी । सोमपीवी । इति केचित् ॥

सोमबन्धु, पु, (सोमो बन्धुर्य्यस्य ।) कुमुद । इति शब्दारत्नावली ॥ सूर्य्य । बुध । यथा,
"मित्राणि सूर्य्याच्छशिभौमजीवा.
सूर्य्येन्दुजौ सूर्य्यशशाङ्कजीवा ।
आदित्यशुक्रौ रविचन्द्रभौमा
बुधार्कजौ चन्द्रजभार्गवौ च ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

सोमभू, पु, (सोमात् भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) जिनराजभेद । इति हेमचन्द्र ॥ बुधग्रह. । सोमपुत्रत्वात् । सोमवशोद्भवे त्रि ॥

सोमयाग, पु, (सोमात्मको याग ।) सोमलतारसपानाङ्गकत्रैवार्षिकयज्ञविशेष. । यथा—
नारद उवाच ।
"सोमयागविधानञ्च ब्रूहि मा मुनिसत्तम ।
कथ त कारयामास गुरुश्च कि फल परम् ॥
नारायण उवाच ।
ब्रह्महत्याप्रशमन सोमयागफल मुने ।
वर्ष सोमलतापान यतमान: करोति च ॥
वर्षमेक फल भुङ्क्ते वर्षमेक जल मुदा ।
त्रैवार्षिकमिद याग सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
यस्य त्रैवार्षिक धान्य निहित भृत्यवृत्तये ।
अधिक वापि विद्येत स सोम पातुमर्हति ॥

महाराजश्च देवी वा याग कर्त्तुमलं मुने ।
न सर्व्वसाध्यो यज्ञोऽय बह्वन्नो बहुदक्षिण' ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।६०।५४-५८॥
सोमयाजी, [न्] पुं, (सोमेन यजते इति । यज + णिनि: ।) सोमयागकर्त्ता ॥
सोमयोनि, क्ली, (सोमो योनिर्यस्य ।) चन्दनविशेष: । यथा,—
"सुशीतल चन्दन यत् तैलपर्णिकमुच्यते ।
उभौ तु तस्य पर्य्यायौ सोमयोनि शिलोद्भवम्॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सोमराजिका, स्त्री, (सोमराजी एव । स्वार्थे कन् ।) सोमराजी । इतिशब्दरत्नावली ॥
सोमराजी, [न्] पुं, सोमेन सोमवल्ल्या राजते इति । राज + णिनि: ।) ओषधिविशेष: । सोमराज इति हाकुच इति च भाषा । तत्पर्य्याय: । अवल्गुज: २ सुवल्लि' ३ सोमवल्लिका ४ कालमेषी ५ कृष्णफला ६ वाकुची ७ पूतिफली ८ । इत्यमर: । २ । ४ ।९६ ॥ सोमराजी ९ सुवल्ली १० सोमवल्लि: ११ कालमेशी १२ । इति भरत'॥ सोमवल्ली१३ वागुजी१४वाकुजी १५ कालमेषिका १६ सोमराजिका १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यच्च ।
"वागुजी चन्द्रलेखा स्यात् सोमराजी त्ववल्गुजा ।
कृष्णा पूतिफला कुष्ठनाशिनी सा सिता परा॥"
इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणा: । वातकफकुष्ठत्वग्दोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभ. ॥ अपि च ।
"अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
शशिलेख्या कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता ।
वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ॥
विष्टम्भघ्नहिमा रुच्या सरा श्लेष्मास्रपित्तनुत् ।
रूक्षा हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरकृमिप्रणुत् ॥
तत्फल पित्तल कुष्ठकफानिलहर कटु ।
केश्य त्वच्य कृमिश्वासकासशोथामपाण्डुहृत्॥"
इति भावप्रकाश' ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ वाकुचीशब्दे द्रष्टव्यौ
सोमराजी, स्त्री, (सोमेन राजते इति । राजदीप्तौ + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाकुची । इत्यमरटीकाया भरत: । २ ।४। ९६ ॥ (यथा, सुश्रुतसंहितायाम् । ४४ । १० ।
"श्वेता सपूर्णकोशा
कटम्भरावायमाणसहदेवा: ।
नागकुसुम स्वगुप्ता
शतावरी सोमराजीच ॥")
षडक्षरच्छन्दोविशेष । यथा,—
"हरे सोमराजीसमा ते यश: श्री: ।
जगन्मण्डलस्य च्छिनत्त्यन्धकारम् ॥
इति छन्दोमञ्जरी ॥
चन्द्रश्रेणी च ॥

सोमरोग:, पुं, स्त्रीरोगविशेष: । यथा,—
अथ सोमरोगाधिकार: ।
तत्र सोमरोगस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिमाह ।
"स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोकाच्चापि श्रमादपि ।
अतिसारकयोगाद्वा गरयोगात्तथैव च ॥
आप सर्व्वशरीरस्था: क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च ।
तस्यास्ता: प्रच्युता: स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि ॥"
अथ तस्य लक्षणमाह ।
"प्रसन्ना विमला शीता निर्गन्धा नीरुज: सिता: ।
स्रवन्ति चातिमात्र ता: सा न शक्नोति दुर्ब्बला॥
वेग धारयितु तासा न विन्दति सुख क्वचित् ।
शिर शिथिलता तस्या मुख तालु च शुष्यति ॥
मूर्च्छा जृम्भा प्रलापश्च त्वग् रूक्षा चातिमात्रत ॥
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च न तृप्ति लभते सदा ॥
सन्धारणाच्छरीरस्य ता आप. सोमसञ्ज्ञिता: ।
तत. सोमक्षयात् स्त्रीणा सोमरोग इति स्मृता."
अथ सोमरोगस्य चिकित्सा ।
"कदलीना फल पक्व धात्रीफलरस मधु ।
शर्करासहित खादेत् सोमधारणमुत्तमम् ॥१॥
माषचूर्ण समधुक विदारीं मधुशर्कराम् ।
पयसा पाययेत् प्रात: सोमधारणमुत्तमम् ॥२॥
स एव सरुज: सोम स्रवेन्मूत्रेण चेन्मुहु: ।
तत्रैलापत्रचूर्णेन पाययेत्तरुणी सुराम् ॥३॥
जलेनामलकीबीजकल्क समधुशर्करम् ।
पिवेद्दिनत्रयेणैव श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ४ ॥
तक्रौदनाहाररता सपिबेन्नागकेशरम् ।
त्र्यह तक्रेण सपिष्ट श्वेतप्रदरनाशनम् ॥"*॥
तत्रैव मूत्रातीसारस्य लक्षण चिकित्साञ्चाह ।
"सोमरोगे चिर जाते यदा मूत्रमतिस्रवेत् ।
मूत्रातिसार त प्राहुर्बलविध्वसन परम् ॥
तालकन्दञ्च खर्ज्जूर मधुकञ्च विदारिकाम् ।
सितामधुयुता खादेत् मूत्रातीसारनाशनम् ॥१
चक्रमर्द्दकमूलन्तु सपिष्ट तण्डुलाम्बुना ।
प्रभातसमये पीत जलप्रदरनाशनम् ॥"२॥
इति सोमरोगे मूत्रातिसाराधिकार. । इति भावप्रकाश: ॥ (तथाचास्य चिकित्सोपयोगिवटिकौषध यथा,—
"कर्षं जारितलौहञ्च तदर्द्ध रसगन्धकम् ।
एलापत्र निशायुग्म जम्बुबीरणगोक्षुरम् ॥
विडङ्ग जीरक पाठा धात्रीदाड़िमटङ्कणम् ।
चन्दन गुग्गुलु लोध्रशालार्ज्जुनरसाञ्जनम् ॥
छागीदुग्धेन वटिका कारयेद्दशरक्तिकाम् ।
निर्म्मितो नित्यनाथेन सोमनाथरसस्त्वयम् ॥
सोमरोग बहुविध प्रदर हन्ति दुर्ज्जयम् ।
योनिशूल मेढ्रशूल सर्व्वज चिरकालजम् ।
बहुमूत्र विशेषेण दुर्ज्जय हन्त्यसशय ॥"
इति सोमनाथरस' ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे सोमरोगाधिकारे॥)
सोमलता, स्त्री, (सोम एव लता ।) स्वनामख्याता लता । तत्पर्य्यायगुणा. ।
"सोमवल्ली सोमलता सोमा क्षीरी द्विजप्रिया ।
सोमवल्ली त्रिदोषघ्नी कटुस्तिक्ता रसायनी ॥"
इति भावप्रकाश ॥
अपि च ।
"सोमवल्ली महागुल्मा यज्ञश्रेष्ठा धनुर्लता ।
सोमार्हा गुल्मवल्ली च यज्ञवल्ली द्विजप्रिया ।
सोमक्षीरा च सोमा च यज्ञाङ्गा रुद्रसङ्ख्यया ॥
सोमवल्ली कटु: शीता मधुरा पित्तदाहहृत् ।
कृष्णा विशोषशमनी पावनी यज्ञसाधनी ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥
सोमलतिका, स्त्री, (सोमलतेव । इवार्थे कन् ।) गुडूची । इति राजनिर्घण्ट ॥
सोमवश , पु, (सोमस्य वश उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य ।) युधिष्ठिरराज' । इति धरणि ॥ (सोमस्य वश. ।)चन्द्रसन्तान: । तद्विवरण यथा,
हरिरुवाच ।
"सूर्य्यस्य कथितो वश: सोमवंश शृणुष्व मे ।
नारायणसुतो ब्रह्मा ब्रह्मणोऽत्रिसमुद्भव ॥
अत्रे: सोमस्तस्य भार्य्या तारा सुरगुरो: प्रिया ।
सोमात्तस्या बुधो जज्ञे बुधपुत्त्र: पुरूरवा ॥
बुधपुत्त्रादथोर्व्वश्या षट् पुत्त्रास्तु श्रुतायुष ।
विश्वावसु. शतायुश्च आयुर्द्धीमानमावसु. ॥
अमावसोरभूद्भीमो भीमपुत्त्रश्च काञ्चन: ।
काञ्चनस्य सुहोत्रोऽभूत् जह्नुश्चाभूत् सुहोत्रत'॥
जह्नो: सुमन्तुरभवत् सुमन्तो रूपराजक ।"
रूपराजकस्थाने अपजापकोऽपि पाठ. ।
"बलाकाश्वोऽस्य पुत्त्रोऽभूत् बलाकाश्वात् कुश: स्मृत ॥
कुशाश्व: कुशनाभश्चामूर्त्तरयो वसु: कुशात् ।
गाधि: कुशाश्वात् सजज्ञे विश्वामित्रस्तदात्मज:
कन्या सत्यवती दत्ता ऋचीकाय द्विजाय सा ।
ऋचीकादयमदग्निश्च रामस्तस्याभवत् सुत ॥
विश्वामित्राद्देवरातमधुच्छन्दादय: सुता ।
आयुषो नहुष. पुत्त्रस्त्वनेनाराजिरम्भकौ ॥
क्षत्त्रवृद्ध क्षत्त्रवृद्धात् सुहोत्रश्चाभवन्नृप. ।
काश्यकाशगृत्समदा. सुहोत्रादभवस्त्रय' ॥
गृत्समदाच्छौनकोऽभूत् काश्याद्दीर्घतमस्तथा ।
वैद्यो धन्वन्तरिस्तस्मात् केतुमाश्च तदात्मज. ॥"
वैद्यस्थाने रैभ्य इत्यपि पाठ. ।
भीमरथ' केतुमतो दिवोदासस्तदात्मज ।
दिवोदासात् प्रतर्द्दनोऽभूच्छत्रुजित् सोऽत्र विश्रुत' ॥
ऋतध्वजस्तस्य पुत्त्रो ह्यलर्कश्च ऋतध्वजात् ।
अलर्कात् सन्नतिर्जज्ञे सुनीथ: सन्नते. सुत ॥
सत्यकेतु सुनीथस्य सत्यकेतोर्व्विभु. सुत ।
विभोस्तु सुविभु पुत्त्र. सुविभो: स्वर्गमारक: ॥"
स्वर्गमारकस्थाने सुकुमारकोऽपि पाठ ।
"स्वर्गमाराद्धृष्टकेतुर्व्वीतिहोत्रस्तदात्मज' ।
वीतिहोत्रस्य भार्गोऽभूत् भार्गभूमिस्तदात्मज ॥
भार्गभूमिस्थाने भासभूमिरिति च पाठ. ।
"वैष्णवा: सुमहात्मान इत्यनेकाश्रयो नृपा. ॥*
पञ्चपुत्त्रशतान्यासन्नुजे. शक्रेण सहता ।
प्रतिक्षत्त्र: क्षत्त्रवृद्धात् सञ्जयश्च तदात्मज:॥

विजयः सञ्जयस्यापि विजयस्य कृतः सुतः ।
कृताद्धर्य्यवर्द्धनश्च सहदेवस्तदात्मज ॥”
हर्यवर्द्धनस्थाने हणहल इति च पाठः ।
“सहदेवाददीनोऽभूत् जयत्सेनोऽप्यदीनतः ॥
जयत्सेनात् सङ्कृतिश्च क्षत्रधर्म्मा च सङ्कृतेः ।
यतिर्ययाति सयातिरायातिर्वियति क्रतिः ।
नहुषस्य सुता ख्याता ययातेर्नृपतेस्तथा ।
यदुश्च तुर्व्वसुश्चैव देवयानी व्यजायत ॥
द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी ।
सहस्रजित् क्रोष्टुतमा रघुश्चैव यदोः सुतः ॥
सहस्रजितः शतजित्तस्माद्धेणुहयहैहयौ ।
सुध्वो वेणुहयपुत्त्रो धर्म्मो हैहयतोऽभवत् ॥
धर्म्मस्य धर्म्मनेत्रोऽभूत् कुन्तिर्व्वै धर्म्मनेत्रत ।
कुन्तेर्वभूव सान्द्वञ्जिर्मोहिष्माश्च तदात्मज ॥”
सान्द्वञ्जिस्थाने साहञ्जिरिति च पाठः ।
“भद्रश्रेण्यस्तस्य पुत्त्रो भद्रश्रेण्यस्य दुर्म्मदः ॥”
दुर्म्मदस्थाने दुर्द्दम इति च पाठः ।
“धनकी दुर्म्मदाच्चैव कृतवीर्य्यश्च धानकि ।
कृताग्नि कृतकर्म्मा च कृतभोग्य सुमहावल ॥”
कृतभोग्यस्थाने कृतौजा इति च पाठ ।
“कृतवीर्य्यादर्ज्जुनोऽभूत् अर्ज्जुनाच्छूरसेनक ।
जयध्वजो मधु शूरो वृषण पञ्चसुव्रता ॥
जयध्वजात्तालजङ्घो भरतस्तालजङ्घत ।
वृषणस्य मधु पुत्त्रो मधोर्वृष्ण्यादिवंशक ॥
क्रोष्टोर्वृजिनवान् पुत्त्र श्वाहिस्तस्य महात्मन ।”
श्वाहिस्थाने स्वाहिरिति च पाठ ।
“श्वाहेरुशङ्गु सजज्ञे तस्य चित्ररथ सुत ॥
शशविन्दुश्चित्ररथात् पत्न्यो लक्षञ्च तस्य ह ।
दशलक्षञ्च पुत्त्राणा पृथुकीर्त्त्यादयो वरा ॥
पृथुकीर्त्ति पृथुजय पृथुदान पृथुश्रवा ।
पृथुश्रवसोऽभवत्तम उशना तमसोऽभवत् ॥
तत्पुत्त्र शितयुर्नाम श्वीरुक्मकवचस्तत ।”
शितयुर्नामस्थाने श्वेतकर्णायुरिति च पाठ ।
“रुक्मेषु पृथुरुक्मश्च ज्यामघ पालितो हरि ।
श्वारुक्मकवचस्यैते विदर्भा ज्यामघात्तथा ।
भार्य्यायाश्चैव शैव्याया विदर्भात् क्रथकौशिकौ ।
रोमपादो रोमपादाद्बभ्रुर्व्वभ्रोर्धृतिस्तथा ।
कौशिकस्य चिदि पुत्त्रस्तस्माच्चैद्यो नृप किल ॥
कुन्ति किलस्य पुत्त्रोऽभूत् कुन्तेर्वृष्णि सुत
स्मृत ।
वृष्णेश्च निर्वृति पुत्त्रो दशार्हो निर्वृतेस्तथा ॥
दशार्हस्य सुतो व्योमो जीमूतश्च तदात्मज ।”
व्योमस्थाने व्योमा इति च पाठ ।
“जीमूताद्विकृतिर्ज्जज्ञे ततो भीमरथोऽभवत् ।
ततो मधुरतो जज्ञे शकुनिस्तस्य चात्मज ।
करम्भि शकुने पुत्त्रस्तस्य देवमत सुत ॥
देवक्षत्त्रो देवमताद्देवक्षत्त्रान्मधु स्मृत ।
कुरुवशो मधोः पुत्त्रो ह्यनुश्च कुरुवशत ॥
पुरुहोत्रो ह्यनो पुत्त्र. अंशुश्च पुरुहोत्रत ।
मत्वश्रुत सुतश्चांशोरिते वै सात्वता नृपा ॥*॥
भजिमो भजमानश्च सात्वतादन्धक सुत ।
महाभोजो वृष्णिदेव्यामन्यो देवावृधोऽभवत् ॥
निमिवृष्णी भजमानादश्मभाजित्तथैव च ।”
अश्मभाजित्स्थाने अयुताजित् इति च पाठ ।
“शतजिच्च सहस्राजित् वभ्रुर्देवो वृहस्पति ॥
महाभोजात्तु भोजोऽभूत् वृष्णेश्चैव सुमित्रकः ।
सुधाजित् सत्रकस्तस्मादनमित्रशिनी तथा ॥
अनमित्रस्य निघ्नोऽभूत् निघ्नात् सत्राजितो-
ऽभवत् ।
प्रसेनश्चापर ख्यातो ह्यनमित्राच्छिनिस्तथा ॥
शिनेस्तु सत्यक पुत्त्र सत्यकात् सात्यकिस्तथा ।
सात्यके सञ्जय पुत्त्र कुणिश्चैव तदात्मज. ॥
कुणेर्युगन्धर पुत्त्रस्ते शैनेयाः प्रकीर्त्तिता ॥”
कुणिस्थाने कुलिरिति च पाठ ।*।
“अनमित्रान्वयो वृष्णि श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ॥”
चित्रकस्थाने चित्रकृत् इति च पाठ ।
“श्वफल्काच्च गान्दिन्यामक्रूरो वैष्णवोऽभवत्
उपमद्गुरथाक्रूरान्मृदवाद्यास्तत स्मृता ॥
देववानुपदेवश्च अक्रूरस्य सुतौ स्मृतौ ।
पृथुर्विपृथुश्चित्रस्य चान्धकस्य शुचि स्मृतः ॥
कुकुरो भजमानस्तु तथा कम्बलवर्हिष ।
धृष्णस्तु कुकुराज्जज्ञे तस्मात् कापोतरोमक. ॥
तदात्मजो विलोमा च विलोम्नस्तुम्बुरु स्मृत ।
तस्माच्च दुन्दुभिर्ज्जज्ञे पुनर्व्वसुरत सुत ॥
तस्याहुकश्चाहुकी च कन्या चैवाहुकस्य च ।
देवकश्चोग्रसेनश्च देवकात् देवकी त्वभूत् ॥
वृकदेवोपदेवा च सहदेवा सुरक्षिता ।
श्रीदेवी शान्तिदेवी च वसुदेव उवाह ता ॥
देवश्चानुपदेवश्च सहदेवासुतौ स्मृतौ ।
उग्रसेनस्य कंसोऽभूत् सुनामा च वटादय ॥
विदूरथो भजमानाच्छूरश्चाभूद्विदूरथात् ।”
शूरस्थाने शिव इति च पाठ ।
“विदूरथसुतस्याथ शूरस्यापि शमी सुत ॥
प्रतिक्षत्त्रस्तु शमिन स्वयम्भोजस्तदात्मज ।
हृदिकश्च स्वयम्भोजात् कृतवर्म्मा तदात्मज ॥
देव शतधनुश्चैव शूराद्वै देवमीढुष ।
दशपुत्त्रा मारिषाया वसुदेवादयोऽभवन् ॥
पृथा च श्रुतदेवी च श्रुतकीर्त्ति श्रुतश्रवा. ।
राजाधिदेवी शूराच्च पृथा कुन्ते सुतामदात् ॥
सा दत्ता कुन्तिना पाण्डोस्तस्या धर्म्मा-
निलेन्द्रके ।
युधिष्ठिरो भीमपार्थौ नकुल सहदेवक ॥
माद्र्या नासत्यदस्राभ्या कुन्त्या कर्ण पुराभवत् ।
श्रुतदेव्या दन्तवक्त्र जज्ञे व हृद्धशर्म्मण ॥
सन्तहनादय पञ्च श्रुतकीर्त्त्याश्च कैकयात् ।
राजाधिदेव्या विन्दश्च अनुविन्दश्च जज्ञिरे ॥
श्रुतश्रवा दमघोषात् प्रजज्ञे शिशुपालक ।
पौरवी रोहिणी भार्य्या मदिरानकदुन्दुभे ॥
देवकीप्रमुखा भद्रा रोहिण्या वलभद्रक ।
सारणाख्या शठश्चैव रेवत्या वलभद्रत ॥
निशठश्चोल्मुको जातो देवक्या षट् च जज्ञिरे ।
कीर्त्तिमांश्च सुषेणश्च उदार्य्यो भद्रसेनक ॥
ऋतुदासो भद्रदेव कंस एवावधीच्च तान् ।
सङ्कर्षण. सप्तमोऽभूदष्टम कृष्ण एव च ॥
षोडश स्त्रीसहस्राणि भार्य्याणाञ्चाभवन् हरे ।
रुक्मिणी सत्यभामा च लक्ष्मणा चारुहासिनी ॥
श्रेष्ठा जाम्बवती चाष्टौ जज्ञिरे तान् बहून्
सुतान् ।
प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च प्रधानाः शाम्ब एव च ॥
प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभूत्मनस्विन्या महावलः ।”
मनस्विन्या स्थाने ककुद्मिन्यामिति पाठ ।
“अनिरुद्धात् सुभद्राया वज्रो नाम सुतोऽभवत् ॥
प्रतिबाहुर्व्वज्रसुतश्चारुस्तस्य सुतोऽभवत् ।
वह्निश्चारो सुतो जज्ञे वह्नेर्भार्गोऽभवत् सुत ॥”
इत्यत्र वह्निस्तु तुर्व्वसोर्वंश इत्याद्यपादे पाठ ।
“भर्गाद्भानुरभूत् पुत्रो भानो. पुत्त्र करन्धम. ।
करन्धमस्य मरुतो द्रुह्योर्व्वंश निबोध मे ॥*॥
द्रुह्योस्तु तनय सेतुरावद्धश्च तदात्मज ।
आवद्धस्यैव गान्धारो धर्म्मो गान्धारतोऽभवत् ॥”
आवद्धस्थाने आरब्ध इति आवर इति च पाठ
“घृतस्तु धर्म्मपुत्त्रोऽभूद्दुर्द्दमश्च घृतस्य तु ।
प्रचेता दुर्द्दमस्यैव अनोर्व्वंश शृणुष्व मे ॥*॥
अनो सभानव. पुत्त्रस्तात् कालञ्जयोऽभवत् ।”
सभानवस्थाने स्वभावन इति सुतारण इति च
कालञ्जयस्थाने कालानल इत्यपि पाठ ।
“कालञ्जयात् सृञ्जयोऽभूत् सृञ्जयात्तु पुरञ्जय.
जनमेजयस्ततश्चाभूत् महाशालस्तदात्मज ।
महामना महाशालादुशीनर इति स्मृत ॥
उशीनराच्छिविर्ज्जज्ञे वृषदर्भ. शिवे सुत ।
महामनो जातिभिक्षो पुत्त्रोऽभूत्तु जयद्रथ ॥
हेमो जयद्रथाज्जज्ञे सुतपा हेमतोऽभवत् ।”
जयद्रथस्थाने रुपद्रथ इति च पाठ ।
“वलि सुतपसो जज्ञे अङ्गवङ्गकलिङ्गका ॥
शुह्मपौण्ड्राश्च वालेया अनपानस्तथाङ्गत ।
अनपानाद्दिविरथस्तमो धर्म्मरथोऽभवत् ॥
रोमपादो धर्म्मरथाच्चतुरङ्गस्तदात्मज ।
पृथुलाक्ष सुतस्तस्य चम्पोऽभूत् पृथुलाक्षत ॥
चम्पपुत्त्रस्तु हर्य्यङ्गस्तस्य भद्ररथ सुत ।
वृहत्कर्म्मा सुतस्तस्य वृहद्भानुस्ततोऽभवत् ॥
वृहन्मना वृहद्भानोस्तस्य पुत्त्रो जयद्रथ ।
जयद्रथस्य विजयो विजयस्य धृति सुत ॥
धृतेर्धृतव्रत पुत्त्र सत्यकर्म्मा धृतव्रतात् ।
तस्य पुत्त्रस्त्वधिरथ कर्णस्तस्य सुतोऽभवत् ॥
वृषसेनस्तु कर्णस्य पूरुवंश शृणुष्व मे ॥”
इत्यादि गारुडे १४३ अध्याय ॥*॥

हरिरुवाच ।

“जनमेजयश्च पूरोश्च मनस्युर्जनमेजयात् ।
तस्य पुत्त्रश्चाभयद सुद्युश्चाभूत्तदात्मज ॥”
सुद्युस्थाने स्वसूरिति च पाठ ।
“सुद्योर्वंहुगत पुत्त्र सयातिस्तस्य चात्मज ।
वत्सजातिश्च सयाते रौद्राश्वश्च तदात्मज ॥”
वत्सजातिस्थाने वर्गजातिरिति च पाठ ।
“ऋतेयु स्थण्डिलेयुश्च कक्षेयुश्च कृतेयुक ।
जलेयु सन्नतेयुश्च रौद्राश्वस्य सुता वरा ॥
रतिनाव कृतेयोश्च तस्य प्रतिरथ सुत ।
तस्य मेधातिथि. पुत्त्रस्तुर्वसोरैलिल. सुत. ॥

ऐलिलस्य तु दुष्मन्तो भरतस्तस्य चात्मजः।
शकुन्तलाया सजज्ञे वितथो भरतादभूत् ॥
वितथस्य मन्युः पुत्रो मन्योश्चैव नरः सुतः।
नरस्य संकृतिः पुत्रः सुसन्धिः संकृतेः सुतः ॥"
सुसन्धिस्थाने गर्गश्च इति पाठः।
"गर्गादमन्युः पुत्रो वै शिनिस्तस्य व्यजायत।"
अमन्युस्थाने भुमन्युरिति च पाठः।
"अमन्योश्च महावीर्य्यादुरुक्षयः सुतोऽभवत् ॥
उरुक्षयात् त्रय्यारुणिर्बृहत्क्षत्राच्च मन्युजात्
सुहोत्रस्तस्य हस्ती च अजमीढद्विमीढकौ ॥
हस्तिनः पुरुमीढश्च कण्वोऽभूदजमीढतः।
कण्वान्मेधातिथिर्जज्ञे यतः काण्वायना द्विजाः ॥
अजमीढाद्वृहदिषुस्तत्पुत्रश्च बृहद्धनुः।
बृहत्कर्म्मा तस्य पुत्रस्तस्य पुत्रो जयद्रथः ॥
जयद्रथाद्विश्वजिच्च सेनजिच्च तदात्मजः।
रुचिराश्वः सेनजितः पृथुसेनस्तदात्मजः ॥
पारस्तु पृथुसेनस्य पारान्नीपोऽभवन्नृपः।
नीपस्य समरः पुत्रः सुकृतिस्तु ततोऽभवत् ॥
विभ्राजः सुकृतेः पुत्रो विभ्राजादनुहोऽभवत्।
कृत्या तस्माद्ब्रह्मदत्तो विश्वक्सेनस्तदात्मजः ॥
यवीनरो द्विमीढस्य धृतिमांश्च यवीनरात्।
धृतिमतः सत्यधृतिर्दृढनेमिस्तदात्मजः ॥
दृढनेमेः सुपार्श्वोऽभूत् सुपार्श्वात् सन्नतिस्तथा।
कृतस्तु सन्नतेः पुत्रः कृतादुग्रायुधोऽभवत् ॥
उग्रायुधाच्च क्षेम्योऽभूदम्बरोषस्तदात्मजः।
पुरञ्जयस्त्वम्बरोषात् तस्य पुत्रो विदूरथः ॥"
अम्बरोषस्थाने सुवीर इति च पाठः।
"अजमीढान्नलिन्याश्च नीलो नाम सुतोऽभवत्
नीलाच्छान्तिरभूत् पुत्रः सुशान्तिस्तस्य
चात्मजः ॥
सुशान्तेश्च पुरुर्जातो ह्यर्कस्तस्य सुतोऽभवत्।
अर्कस्य चैव हर्य्यश्वो हर्य्यश्वान्मुद्गलोऽभवत् ॥
यवीनरो बृहदिषुः कम्पिल्यः सृञ्जयस्तथा।
पाञ्चालान्मुद्गलाज्जज्ञे शरद्वांस्तस्य चात्मजः॥"
तस्य चात्मजस्थाने वैष्णवो महान् इति च पाठः
"दिवोदासो द्वितीयश्च अहल्याया शरद्वतः।
शतानन्दोऽभवत् पुत्रस्तस्य सत्यधृतिः सुतः ॥
कृपः कृपी सत्यधृतेरुर्व्वश्या वीर्य्यहानितः।
द्रोणपत्नी कृपी जज्ञे अश्वत्थामानमुत्तमम् ॥
दिवोदासान्मित्रयुश्च मित्रयोश्च्यवनोऽभवत्।
सुदासश्च्यवनाज्जज्ञे सौदासस्तस्य चात्मजः ॥
सहदेवस्तस्य पुत्रः सहदेवात्तु सोमकः।
जन्तुस्तु सोमकाज्जज्ञे पृषतश्चापरो महान् ॥
पृषतात् द्रुपदो जज्ञे धृष्टद्युम्नस्ततोऽभवत्।
धृष्टद्युम्नात् धृष्टकेतुरृक्षोऽभूदजमीढतः ॥
ऋक्षात् संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणादभूत्।
सुधन्वा परिक्षित्तु जह्नुश्चैव कुरोः सुताः ॥
सुधनुषः सुहोत्रोऽभूत् च्यवनोऽभूत् सुहोत्रतः।
च्यवनात् कृतको जज्ञे अथोपरिचरो वसुः ॥
बृहद्रथश्च प्रत्यग्रः सत्याद्याश्च वसोः सुताः।
बृहद्रथात् कुशाग्रश्च कुशाग्रात् ऋषभोऽभवत्॥
ऋषभात् पुष्पवांस्तस्माज्जज्ञे सत्यहितो नृपः।
सत्यहितात् सुधन्वाभूज्जह्नुश्चैव सुधन्वतः ॥"
जह्नुस्थाने जन्तुरिति च पाठः।
"बृहद्रथाज्जरासन्धः सहदेवस्तदात्मजः।
सहदेवाच्च सोमापिः सोमापेः श्रुतवान् सुतः॥
भीमसेनप्रसेनौ च श्रुतसेनोऽपराजितः।"
प्रसेनस्थाने उग्रसेन इति च पाठः।
"जनमेजयश्चान्योऽभूज्जह्नोस्तु सुरथोऽभवत्।
विदूरथस्तु सुरथात् सार्व्वभौमो विदूरथात् ॥
जयत्सेनः सार्व्वभौमादराधीतस्तदात्मजः।
अयुतायुस्तस्य पुत्रस्तस्य चाक्रोधनः सुतः ॥
अक्रोधनस्यातिथिश्च ऋक्षोऽभूदतिथेः सुतः।
ऋक्षाच्च भीमसेनोऽभूद्दिलीपो भीमसेनतः ॥
प्रतीपोऽभूद्दिलीपात्तु देवापिस्तु प्रतीपतः।
शान्तनुश्चैव वाह्लीकस्त्रयस्ते भ्रातरो नृपाः।
वाह्लीकात् सोमदत्तोऽभूत् भूरिभूरिश्रवास्ततः॥
शल्यश्च शान्तनोर्भीष्मो गङ्गाया धार्म्मिको
महान्।
चित्राङ्गदविचित्रौ तु सत्यवत्यान्तु शान्तनोः ॥
विचित्रवीर्य्यभार्य्ये तु अम्बिकाम्बालिका तयोः
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च तद्दास्यां विदुरस्तथा ॥
व्यासः उत्पादयामास गान्धार्य्यां धृतराष्ट्रतः।
शतं पुत्रा दुर्य्योधनाद्याः पाण्डोः पञ्च प्रजज्ञिरे॥
प्रतिविन्ध्यः सुतः सोमः श्रुतकीर्त्तिस्तु चार्ज्जुनात्
शतानीकः श्रुतकर्म्मा द्रौपद्यां पञ्च वै क्रमात्॥
यौधेयी च हिडिम्बा च काशी चैव शुभद्रिका
विजया वै रेणुमती पञ्चभ्यस्तु सुताः क्रमात्॥
देवको घटोत्कचश्च अभिमन्युश्च सर्व्वशः।
सुहोत्रो निरमित्रश्च परिक्षिदभिमन्युजः ॥"
अत्र अहोत्रो निरपत्रश्चेति तृतीयचरणे पाठः।
"जनमेजयश्च ततो भविष्यांश्च नृपाञ्छृणु ॥"
इति गारुडे १४४ अध्यायः ॥
सोमवल्कः, पुं, (सोमस्येव वल्को यस्य।) श्वेत-खदिरः। इत्यमरः। २।४।५०॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"सोमवल्को ब्रह्मशल्यः कदरः खदिरोपमः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
कट्फलः। इति मेदिनी॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,
"कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
करञ्जः। इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,
"स चोक्तः पूतिकरञ्जः सोमवल्कश्च स स्मृतः।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रीठाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः ॥
सोमवल्लरिः, सोमवल्लरी, स्त्री, (सोमस्य वल्लरिः। वा ङीष्।) सोमलता। तत्पर्य्यायः। ब्राह्मी २ मत्स्याक्षी ३ वयःस्था ४। इत्यमरः। २।४।१३७॥ चत्वारि सोमलतायाम्। ब्राह्मीशाकः इति केचित्। अतिपवित्रत्वेन ब्रह्मणः प्रियत्वात् ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वा इयं ब्राह्मी ष्णः नञा निर्द्दिष्टं व्यभिचरतीति सब्रह्मचारिणामिति निषेधाभावे नोर्लोपौ ताविति नस्य लोपः णित्त्वे त्रिरिति वृद्धिः षित्वादीप् अनितश्चेत्युक्तेर्णित्त्वाभावविवक्षया वृद्ध्यभावे ब्रह्मी च
"ब्राह्मी वयःस्था मत्स्याक्षी ब्रह्मी च सोम-
वल्लरी।"
इति वाचस्पतिः ॥
मत्स्याक्षितुल्यपुष्पत्वात् मत्स्याक्षी। वयो यौवनं तिष्ठत्यनया वयःस्था भिदादित्वात् ङः मध्यविसर्गा मनीषादित्वात् विसर्गलोपे निर्व्विसर्गा च। सोमेन यागार्थमुपात्तेति सोमवल्लरी अर्थपरत्वात् इन्दुवल्लरी चन्द्रवल्लरी इत्याद्यपि। वल्लर्य्या लतार्थपरत्वात् सोमवल्ली सोमलता सोमवल्लिका इत्याद्यपि पाठः। इति भरतः ॥
सोमवल्लिका, स्त्री, (सोमवल्लीव। इवार्थे कन्।) सोमराजी। इत्यमरः। २।४।८५ ॥ (सोमस्य वल्लिका।) सोमलता। इति भरतः ॥
सोमवल्ली, स्त्री, (सोमस्य वल्लीव।) गुडूची। इत्यमरः। २।४।८३ ॥ सोमलता इति तट्टीकायां भरतः ॥ सोमराजी। इति शब्दरत्नावली ॥ पातालगरुडी। ब्राह्मी। सुदर्शना। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५४। १०८।
"या सोमवल्ल्याश्च समानरूपा
साप्याशु तोयं कुरुतेऽक्षयञ्च ॥")
सोमवारः, पुं, (सोमस्य वारः।) सोमस्य भोग्यदिनम्। चन्द्रवासरम्। यथा,—
"सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याह्ने च सप्तमी
चतुर्थी भौमवारे च अक्षयादपि चाक्षया ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
तद्दिवसीयवारवेला यथा,—
"रवौ वर्ज्यं चतुः पञ्च सोमे सप्त द्वयं तथा।"
इति ज्योतिःसागरसारः ॥
तद्रात्रौ कालवेला यथा,—
"रवौ षष्ठं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम्।
बुधे सप्त गुरौ पञ्च भृगुवारे तृतीयकम्।
शनावाद्यं तथा चान्त्यं रात्रौ कालं विवर्ज्जयेत्॥"
इति ज्योतिःसारः ॥
सोमवारव्रतं, क्ली, (सोमवारकर्त्तव्यं व्रतम्।) प्रतिसोमवारोपवासपूर्व्वकसायंकालकर्त्तव्यशिवदुर्गापूजारूपव्रतविशेषः। तद्विवरणं यथा,—
"सोमवारे विशेषेण प्रदोषादिगुणैर्युते।
केवलं वापि ये कुर्य्युः सोमवारे शिवार्च्चनम्।
न तेषां विद्यते किञ्चिदिहामुत्र च दुर्लभम् ॥
उपोषितः शुचिर्भूत्वा सोमवारे जितेन्द्रियः।
वैदिकैर्लौकिकैर्व्वापि विधिवत्पूजयेच्छिवम् ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा कन्या वापि सभर्त्तृका।
विभर्त्तृका वा सम्पूज्य लभते वरमीप्सितम् ॥*॥
तत्राहं कथयिष्यामि कथां श्रोत्रमनोरमाम्।
श्रुत्वा श्रुतधियः शम्भोर्भक्तिं कुर्व्वन्तु निश्चलाम्
आर्य्यावर्त्ते नृपः कश्चिदासीद्धर्म्मभृतां वरः।
चित्रवर्म्मेति विख्यातो धर्म्मराजो दुरात्मनाम्॥
सोऽनुकूलं स्वपत्नीषु पुत्रमेकं न लब्धवान्।
चिरेण प्रार्थिता लेभे कन्यामेकां मनोहराम् ॥

स एकदा जातकलचणज्ञा-
नाहूय सर्व्वान् द्विजमुख्यवर्गान्।
कुतूहलेनापि निविष्टचेता
पप्रच्छ तस्या जनने विचारम् ॥*॥
अथ त प्रावदत् कोऽपि बहुज्ञो द्विजसत्तम'।
एका सीमन्तिनी मान्या कन्या तव महीपते॥
अथान्योऽपि द्विज. प्राह धैर्य्यवानविशङ्कित.।
एषा चतुर्द्दशे वर्षे वैधव्य प्रतिपत्स्यति ॥
इत्याकर्ण्य वचस्तस्य वज्रनिर्घातनिष्ठुरम्।
मुहूर्त्तमभवद्राजा चिन्ताव्याकुलमानस ॥
सापि सिमन्तिनी बाला क्रमेण गतशैशवा।
वैधव्यमात्मनो भावि सा शुश्राव सखीमुखात्॥
पर निर्व्वेदमापन्ना तदाकर्ण्य शुचिस्मिता।
याज्ञवल्क्यमुने पत्नी मैत्रेयी पर्य्यपृच्छत॥
मातस्त्वच्चरणाम्भोज प्रपन्नाह भयाकुला।
सौभाग्यवर्द्धन कर्म्म मम सशितुमर्हसि ॥*॥
इति प्रपन्ना नृपते कन्यामाह मुने सती।
शरण व्रज तन्वङ्गि पार्व्वतीं शिवसयुताम् ॥
सोमवारे शिव गौरी पूजयस्व समाहिता।
उपोषिता वा सुस्नाता विरजाम्बरधारिणी॥
यतवाङ्निश्चलमति. पूजा कृत्वा यथोचिताम्।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च शिव सम्यक् प्रसादय
पापक्षयोऽभिषेकेण साम्राज्य पीठपूजनात्।
सौभाग्यमखिल सौख्य गन्धमाल्याचताच्चंनात्
धूपदानेन सौगन्ध्य कान्तिर्द्दीपप्रदानत।
नैवेद्येन महाभोगी लक्ष्मीस्ताम्बूलदानत'॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणा नमस्कार प्रसाधनम्।
अष्टैश्वर्य्यादिसिद्धीना जप एव हि साधनम्॥
होमेन सर्व्वकामाना समृद्धिरपि जायते।
सर्व्वेषामेव देवानां तुष्टिर्ब्राह्मणभोजनात्॥
इत्थमाराधय शिव सोमवारे शिवामपि।
प्राप्ता विपद्भिर्व्वहुभिर्द्दुःखैर्व्वा न विहन्यसे॥
घोरात् घोर प्रपन्नापि महाक्लेश भयानकम्।
शिवपूजाप्रभावेण तरिष्यति महद्भयम् ॥*॥
इत्थ सीमन्तिनी सम्यक् तन्निशम्य सतीमुखात्
ययौ सापि वरारोहा राजपुत्त्री तथापि च॥
इत्यादि स्कन्दपुराणे ब्रह्मोत्तरखण्डे सोमवार-
व्रतमाहात्म्यम् ८ अध्याय ॥

सोमविक्रयी, [न्] पु, (सोम विक्रीणातीति। वि+क्री+णिनि।)सोमलतारसविक्रयकर्त्ता। यथा,"पापो हि सोमविक्रयी।"इति मलमासतत्त्वे आश्वलायनब्राह्मणम्॥ (एतत्सम्प्रदानाद्देव दातु प्रत्यवायो भवति। यथा, मनु। ३।१८०।
'सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम्।
नष्ट देवलके दत्तमप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषौ॥"

सोमवृक्ष, पु,(सोमस्येव वृक्षो यस्य।) कट्फलवृक्ष। इति रत्नमाला॥ श्वेतखदिर। इति राजनिर्घण्ट॥

सोमशकला, स्त्री, (सोमस्य शकलमिव यत्र।) शशाण्डुली। इति राजनिर्घण्ट। चन्द्रखण्डविशिष्टा च॥

सोमसंज्ञ', क्ली, (सोमस्य चन्द्रस्य संज्ञा सज्ञा यस्य कर्पूरम्। इति रत्नमाला॥

सोमसार, पुं, (सोमस्येव शुक्लः सारो यस्य।) श्वेतखदिर:। इति राजनिर्घण्ट॥

सोमसिद्धान्त:, पु, बुद्धभेद:। इति जटाधर'॥ ज्योतिर्ग्रन्थविशेषश्च॥ कापालिकवेशधारी।यथा, "तत. प्रविशति कापालिकवेशधारी खड्गहस्त सोमसिद्धान्त'।"इति श्रीकृष्णमिश्रकृतप्रबोधचन्द्रोदयनाटके ३ अङ्क:॥ सोमसिद्धान्त इति उमया सह वर्त्तमान' सोमो महादेवस्तत्प्रापित-सिद्धान्त आगमशास्त्रम्। इति श्रीयुक्तहरिहर-तक्कालङ्कारतनजश्रीरुद्रविनिर्म्मिततट्टीका॥

सोमसिद्धान्ती,[न्]पु,सोमसिद्धान्तवेत्ता। सोमसिद्धान्तशब्दादिन्प्रत्ययेन निष्पन्न'॥

सोमसिन्धु:, पु, (सोमस्यामृतस्य तद्वत्मोक्षस्य वा सिन्धुरिव।) विष्णु'। इति त्रिकाण्डशेष॥

सोमसुत्, त्रि, (सोम सुनोतीति। सोम+सु ञ् मन्थने+"सोमे सुञ।" ३।२।९०। इति क्विप्।) यागे सोमलतारसक्षेपकर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, रघु'।१८।२७।
"तस्यौरस सोमसुत सुतोऽभूत्
नेत्रोत्सव सोम इव द्वितीय'॥")

सोमसुता, स्त्री, (सोमस्य सुता।) नर्म्मदानदी। इति राजनिर्घण्ट.॥ बुधे, पु॥ (यथा मार्कण्डेये।१२३।११।
"अवेक्षतेन देवाना गुरु' सोमसुतो बुध'।
नावेक्षतेनमादित्यो नार्कसुनुर्न भूमिज॥")

सोमसूत्र, क्ली, (सोमस्य जलस्य सूत्र निर्गमप्रणालीव।) प्रणालम्। तत्तु शिवलिङ्गस्य गौरीपट्टजलनिर्गमस्थानम्। यथा,—
"शिवप्रदक्षिणे मन्त्री अर्द्धचन्द्रक्रमेण तु।
सव्यासव्यक्रमेणैव सोमसूत्र न लङ्घयेत्॥"
सोमसूत्र जलनि सरणस्थानम्। इति तन्त्रसारे सामान्यपूजापद्धति'॥

सोमाख्य, क्ली (सोम सोमलता आख्याति वर्णेनेति। आ+ख्या+क:।) रक्तकैरवम्। इति रत्नमाला॥

सोमाभा,स्त्री,(सोमस्य आभा इव आभा यस्या।) चन्द्रावली। इति भक्तिरसामृतसिन्धु॥

सोमाल, त्रि, (सोमाय अलति पर्य्याप्नोतीति। अल्+अच्।) कोमल। इति हेमचन्द्र॥

सोमाह, पु, (सोमस्य अह। समासे टच्।) सोमवार। इति ज्योतिषम्॥

सोमेश्वर, पु, (सोमस्य ईश्वर।) काश्यां सोमकर्त्तृकप्रतिष्ठितशिव। यथा,—
"शिवरूपाधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरि स्मृत।
सोमेन तत्र सस्थाप्य स्वनाम्ना लिङ्गमुत्तमम्॥
वर्षाणान्तु सहस्र वै स्वशापस्य निवृत्तये।
तत क्षयादिनिर्म्मुक्तस्तेजसा च परिप्लुत॥
स्वक तेजोबलप्राप्य तुष्टाव गिरिजापतिम्।
सोमेश्वराच्च वरदमाविर्भूत त्रियम्बकम्॥"
इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमावमुक्तिक्षेत्रविवेश्वादिमहिमनामाध्याय:॥ (पीठस्थानविशेष.। यथा, देवीभागवते।७।३०।७३।
"सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती॥")

सोमोद्भवा, स्त्री, (सोमादुद्भवो यस्या'।) नर्म्मदानदी। इत्यमर:।१।१०।३२॥ (यथा, रघु' ५।५९।
तथेत्युपस्पृश्य पय' पवित्र'
सोमोद्भवाया' सरितो नृसोम'।
उदङ्मुख सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्र
जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात्॥")

सोमजाते, त्रि॥

सोल्लुण्ठ, पु, (उल्लुण्ठेन सह वर्त्तमान:।)सोल्लुण्ठनम्। इति हलायुध.॥ (वाच्यलिङ्गोऽयमिति केचित्॥)

सोल्लुण्ठन, क्ली, (उल्लुण्ठेन सह वर्त्तमानम्।) स्तुतिपूर्व्वकदुर्व्वाद:। यथा,—
"दुर्व्वाद: स्यादुपालम्भस्तत्र य' स्तुतिपूर्व्वक'।
सोल्लुण्ठन सनिन्दस्तु यस्तत्र परिभाषणम्॥"
इति जटाधर'॥
(वाच्यलिङ्गेऽप्ययमिति केचित्॥)

सोल्लुण्ठोक्ति, स्त्री,(सोल्लुण्ठा उक्ति।)सव्यङ्गोक्ति. यथा। उपनायकमानेतु प्रेषिता तदुपभोगलुप्तचन्दनादीन् वापीस्नानव्याजेन गोपयन्तीं दूती प्रति सोल्लुण्ठोक्तिरियमिति निःशेषच्युतचन्दन इति श्लोकव्याख्याने काव्यप्रकाशटीकाया महेश्वरन्यायालङ्कार.॥

सौकर, त्रि, (सूकरस्यायमिति। सूकर+अण्।) सूकरसम्बन्धी। (यथा, किराते।१२।५३।
"स तमाससाद घननील-
मभिमुखमुपस्थित मुने।
पोत्रनिकषणविभिन्नभुव
दनुज दधानमथ सौकर वपु॥")

सौकरिक, पु, (सूकर हन्तीति। सूकर+ठञ्।) व्याध। सिकारी इति भाषा। इति केचित्॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्।१५।२२।
"वरुणेशे पाशिकमत्स्यबन्ध-
जलजानि जलचराजीवा।
सौकरिकरजकशौण्डिक-
शाकुनिकाश्चापि वर्गेऽस्मिन्॥"

सौकर्य्य, क्ली, (सुकरस्य भाव कर्म्म वा। सुकर+ष्यञ्।) अनायास। (यथा, साहित्यदर्पणे।१०।९८।
"सौकर्य्येण च कार्य्यस्य विरुद्ध क्रियते यदि॥"*
सूकरस्य भाव कर्म्म वा। सूकर+ष्यञ्।) सूकरस्य क्रिया। इति विश्व॥

सौक्ष्म्य, क्ली, सूक्ष्मता। सूक्ष्मस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ् (ष्यञ्) प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

सौखसुप्तिक, त्रि,(सुखसुप्ति सुखेन शयन पृच्छतीति। सुखसुप्ति+ठञ्।) वैतालिक। यथा,
'वैतालिका बोधकरा अर्थिका सौखसुप्तिका।"
इति हेमचन्द्र॥

सौखिक', त्रि, (सुखेन जीवतीति । सुख + "वेतनादिभ्यो जीवति।" ४ । ४ । १२ । इति ठक्।) सुखार्थी । सौखीन इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १८ । २३ ।
"श्रिया विहीनैरधनैस्त्यक्तमित्रैरकिञ्चनैः ।
सौखिकैः सम्भृतानर्थान् यः सन्त्यजति किन्नु तत् ॥")

सौख्य, क्ली, (सुखमेव । स्वार्थे ष्यञ् ।) सुखम्। इति हेमचन्द्र' ॥ यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।
"अकिञ्चिदपि कुर्व्वाण' सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्य यो हि यस्य प्रियो जन ॥"
सुखस्य भाव' कर्म्म वा । सुख + ष्यञ् ।) सुखत्वम्। सुखस्यभावः इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

सौगत', पु, (सुगत एव । स्वार्थे अण् ।) बुद्धविशेषः । तत्पर्य्यायः । शून्यवादी २ । इति हेमचन्द्र' ॥ (यथा, माघे । २ । २८ ।
"सर्व्वकार्य्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥"
सुगतसम्बन्धिनि, सुगतमताध्यायिनि च त्रि ॥)

सौगतिक', पु, (सौगतं मत वेत्तीति । ठक् ।) बुद्धविशेष. । इति केचित् ॥

सौगन्ध , क्ली, (सुष्ठु गन्धो यस्य । तत' स्वार्थे अण् ।) कत्तृणम् । यथा,—
"सौगन्धिकञ्च सौगन्ध रामकर्पूरके तृणे ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(पुं, सङ्करजातिविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २२ ।
"चतुरो मागधी सूते क्रूरान्मायोपजीविनः ।
मास स्वादुकरं चौद्र सौगन्धमिति विश्रुतम्॥"
शोभनगन्धयुक्ते, त्रि ॥

सौगन्धिक, क्ली, (सुगन्धोऽस्त्यस्येति । सुगन्ध + ठन् । तत स्वार्थे अण् ।) कत्तृणम् । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"कत्तृण रौहिष देवजग्ध' सौगन्धिकन्तथा ।
भूतिक व्यामपौरञ्च श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कह्लारम्। इत्यमर' । १ । १० । ३६ ॥ पद्मरागमणि । इति मेदिनी ॥ नीलोत्पलम् । इति राजनिर्घण्ट' ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"इन्दीवर कुवलय पद्म नीलोत्पल स्मृतम् ।
सौगन्धिक शतदलमब्ज कमलमुच्यते ॥"
इति गारुडे २०८अध्यायः ॥
यथा, महाभारते । ३।१५४ । २ ।
अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥")

सौगन्धिक , पुं, (सौगन्धोऽस्यास्तीति । ठन् ।) गन्धक । इत्यमरः । २ । ९ । १०२ ॥ सुगन्धव्यवहारी । इति मेदिनी ॥ गन्धीति हिन्दी भाषा ॥ (श्लेष्मनिमित्तकक्रिमिविशेष । यथा, चरके विमानस्थाने ७ अध्याये । "तेषा त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि अन्त्रादा उदरादा हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः सौगन्धिका महागुदाश्च इति ॥")

सौगन्ध्य ,क्ली,सुगन्धत्वम् । सुगन्धस्य भाव इत्यर्थे सुगन्धशब्दात् ष्यञ् (ष्यञ्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । ७९ ।
"एवमुक्ता वर वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ॥")

सौचि', पु, सौचिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

सौचिकः,पु,(सूच्या जीवतीति । सूची + ठक् ।) सूचीकर्म्मोपजीवी । दर्जी इति भाषा । तत्पर्य्याय' । तुन्नवाय २ । इत्यमर । २।१०।६ ॥ सूचिकः ३ सौचि' ४ सूत्रभित् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

सौजन्य , क्ली,(सुजनस्य भाव. कर्म्म वा । सुजन + ष्यञ् ।) सुजनता । यथा,—
"सौजन्य वरवशजन्म विभवो दीर्घायुरारोग्यता
विज्ञत्व विनयित्वमिन्द्रियवश. सत्पात्रदाने रुचि' ।
सन्मन्त्री सुसुत' प्रिया प्रियतमा भक्तिश्च नारायणे
सत्पुरुषेन विना त्रयोदश गुणा. ससारिणा दुर्लभा ॥"
इत्युद्भट ॥

सौण्डी, स्त्री, पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पिप्पलीशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)

सौत्रः, पु, (सूत्र यज्ञसूत्रमर्हतीति । सूत्र + अण् ।) ब्राह्मण' । इति हेमचन्द्र' ॥ (सूत्रे पठितः पाणिन्यादिभि कर्म्मविशेषायेति । अण् ।) नियतप्रयोगाभावधातुविशेष' । यथा,-
"धातूनामिह सौत्राणा द्विचत्वारिंशदीरिताः॥
इति कविकल्पद्रुम. ॥
(सूत्रस्येदमित्यण् ।) सूत्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सौत्रामणी,स्त्री, (सुत्रामा इन्द्रो देवता अस्याः । सुत्रामन् + अण् । बहुलवचनात् न टिलोप । तत. स्त्रियां ङीप् ।) यागविशेष । यथा । अथ सौत्रामणी त्रिभिरध्यायै प्रक्रियते । स एत महाक्रतुमपश्यत् सौत्रामणीमिति श्रुते. । तत्र सुरा सन्धीयते । तत्र मन्त्र । स्वाद्वीन्त्वा स्वादुना तीव्रा तीव्रेणामृतामृतेन । मधुमती मधुमता सृजामि सं सोमेन सोमोऽस्यश्विभ्या पचस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पचस्व॥ सौत्रामण्या ऋषि प्रजापति. । सुरा देवता । अनुष्टुप् छन्द' । इति यजुर्व्वेदस्य काण्वशाखायाम् २१ अध्याय ॥ विस्तारस्तु तत्रैव २१ । २२ । २३ । अध्यायेषु द्रष्टव्य. । योगक्रमस्तु कात्यायनसूत्रभाष्ये द्रष्टव्य ॥ (अत्र सुरा पित्वा ब्राह्मण पतितो न भवति । यदुक्तम्
"सौत्रामण्या कुलाचारे ब्राह्मण. प्रपिबेत् सुराम् ।
अन्यत्र कामत' पीत्वा पतितस्तु द्विजो भवेत्॥"

सौदामनी,स्त्री, (सुदामा मेघ' पर्व्वतो वा ।तेन "एकदिक् । तेनैकदिक् ।" ४ । ३ । ११२ ॥ इति अण्) विद्युत् । इत्यमरः । ३।१ । ९ ॥ (सुदामा ऐरावतस्तस्य स्त्री सौदामनी पत्न्यामीप् हृद्विश्व मनीषादित्वात् । श्वेतद्विप सुदामा चेति ऐरावतपर्य्याये त्रिकाण्डशेषः ॥
"खेऽभ्र जगाम काञ्चन-
सरसमसौदामनीलताधामास्तम् ।
कुवलयमयमिव सरजः
सरसमसौदामनीलताधामास्तम् ॥"
इति हरिप्रबोधयमकात् सौदामिनीत्यपपाठ इति मुकुटः । इति भरत' ॥*॥ यथा, महाभारते । १ । १७२ । ४२ ।
"ततो लालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा ।
सौदामनीव चाभ्रेषु तत्रैवान्तरधीयत ॥")
अप्सरोभेद । विद्युद्भेद' । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । २८ ।
"एव कृष्णमतेर्ब्रह्मन्नासक्तस्यामलात्मनः ।
काल' प्रादुरभूत् काले तडित् सौदामनी यथा॥"
सुदामा माला तत्र भवा सौदामनी मालाकारा इत्यर्थ' । सुदामा पर्व्वत तेनैकदिगिति सूत्रेण अण् स्फटिकमयपर्व्वतप्रान्तभागभवा हि विद्युदतिस्फुटा भवति । इतितट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

सौदामिनी,स्त्री,विद्युत् । इत्यमरटीका।१।३।९
(यथा, ऋतुसहारे । ३ । १२ ।
"नष्ट धनुर्बलभिदो जलदोदरेषु
सौदामिनी स्फुरति नाद्य वियत्पताका ॥
तडिद्भेद' । (यथा, महाभारते ।३।५३।१२ ।
"तत्र स्म राजते भैमी सर्व्वाभरणभूषिता ।
सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत् सौदामिनी यथा॥
अप्सरोभेद । इति हेमचन्द्र ॥ देशविशेषः । इत्यजय ॥

सौदाम्नी,स्त्री,सौदामनी । इति शब्दरत्नावली ॥

सौदायिक, त्रि, (सुदायेभ्य पितृमातृभर्त्तृकुलसम्बन्धिभ्य आगतमिति । सुदाय + ठञ् ।)पितृमातृभर्त्तृकुललब्धस्त्रीधनम् । यथा,कात्यायन ।
"ऊढया कन्यया वापि पत्यु पितृगृहेऽथवा ।
भर्त्तु सकाशात् पित्रोर्व्वा लब्ध सौदायिक स्मृतम् ॥
सौदायिकं धन प्राप्य स्त्रीणा स्वातन्त्र्यमिष्यते
यस्मात् तदानृशंस्यार्थ तैर्दत्त तत्प्रजीवनम् ॥
सौदायिके सदा स्त्रीणा स्वातन्त्र्य परिकीर्त्तितम्
विक्रये चैव दाने च यथेष्ट स्थावरेष्वपि ॥"
सुदायेभ्य पितृमातृभर्त्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लब्ध सौदायिकम् । आनृशस्यमनैष्ठुर्य्यम् । इति दायतत्त्वम् ॥

सौदास , पु, इक्ष्वाकुवंशीयः अयोध्याधिपति' । अस्य नामान्तरम् । कल्माषपाद १ मित्रसहः २ । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२२ । २१ ।
"सौदासेन च रम्भोरु नियुक्ता पुत्रजन्मनि ।
मदयन्ती जगामर्षिं वशिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु कल्माषपादशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

सौध,, पु, क्ली, (सुधालेपोऽस्यास्तीति। ज्योत्स्नादित्वादण्। (राजसदनम्। इत्यमरः। २।२।१०॥ (यथा, रघुः। ८। ९३।

"तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशङ्कु
प्लक्षप्ररोह इव सौधतलं बिभेद ॥")

रौप्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ सुधासम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, रामायणे। २। ८०। १९।
"प्रसादमालासंयुक्ता सौधप्राकारसंवृता ॥"
तथाच सुश्रुते। १। ४४।
"विरेचनानां तीक्ष्णानां पयः सौधं परं मतम्॥")

सौध, पु, दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः ॥

सौधार, पु, नाटकस्य चतुर्द्दशभागैकभागः। इति केचित् ॥

सौधाल, क्ली, (सौधवत् अलति पर्य्याप्नोतीति। अल + अच्।) शिवमन्दिरम्। इति केचित् ॥

सौनन्द, क्ली, (सुनन्दमेव। स्वार्थे अण्।) बलदेवमुषलम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे। ९। ६३।
"सौनन्दञ्च ततः श्रीमान्निरानन्दकरं द्विषाम्।
सव्येन सात्त्वतां श्रेष्ठो जग्राह मुषलोत्तमम् ॥")

सौनन्दी, [न्] पु, (सौनन्दं मुषलमस्यास्तीति। इनि।) बलदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सौनिक, पु, (सूनया पश्वादिवधस्थानेन चरतीति सूना + ठक्।) पशुपक्षिमांसविक्रयकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। वैतंसिकः २ मांसिकः ३ कौटिकः ४। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः। ४। ८६।
"दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः।
तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥")
तालव्यशकारादिरपि ॥

सौन्दर्य्य, क्ली, (सुन्दरस्य भावः। सुन्दर + ष्यञ्।) सुन्दरत्वम्। सुन्दरस्य भावः। तस्य लक्षणं यथा,
"अङ्गप्रत्यङ्गकानां यः सन्निवेशो यथोचितम्।
सुश्लिष्टः सन्धिबन्धः स्यात् तत् सौन्दर्य्यमुदाहृतम् ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(यथा, कुमारे। १। ४९।
सर्व्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेशं विनिवेशितेन।
सा निर्म्मिता विश्वसृजा प्रयत्ना-
देकस्थसौन्दर्य्यदिदृक्षयेव ॥")

सौपर्ण, क्ली, (सुपर्णं गरुडं तद्वर्णमित्यर्थः अर्हतीति। सुपर्ण + अण्।) मरकतम्। शुण्ठी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (गरुडपुराणम्। यथा, भागवते। १२। १३। ८।
"एकोनविंशं सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु ॥"
गारुत्मतास्त्रम्। यथा, रघुः। १६। ८०।
"विभूषणप्रत्युपहारहस्त-
मुपस्थितं वीक्ष्य विशाम्पतिस्तम्।
सौपर्णमस्त्रं प्रतिसञ्जहार
प्रह्वेष्वनिर्बन्धरुषो हि सन्तः ॥")
सुपर्णसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते। ६। ८७। ६९।
"छाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः।
सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पन्नगान्॥")

सौपर्णी, स्त्री, पातालगरुडी लता। इति राजनिर्घण्टः ॥

सौपर्णेय, पु, (सुपर्ण्या अपत्यं पुमानिति। "स्त्रीभ्यो ढक्।" ४। १। १२०। इति ढक्।) गरुडः। इति हेमचन्द्रः ॥ गायत्र्यादिच्छन्दांसि। यथा,
"विनतायास्तु पुत्त्रौ द्वावरुणो गरुडस्तथा।
प्रभावत्यः स्वसारश्च यवीयस्यस्तयोः स्मृताः ॥
गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि सौपर्णेयानि पक्षिण।
हव्यवाहानि सर्व्वाणि दिक्षु सन्नियतानि च ॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशकथननामाध्यायः ॥

सौप्तिक, क्ली, (सुप्तौ सुप्तिकाले भवम्। सुप्ति + ठञ्।) रात्रियुद्धम्। तत्पर्य्यायः। निशारणम् २। इति जटाधरः ॥ रात्रिमारणम् ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते। १०। ४। ३३।
"अहन्तु कदनं कृत्वा शत्रूणामद्य सौप्तिके।
ततो विश्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः ॥")
महाभारतीयपर्व्वविशेषः। यथा,—
"आदिः सभावनविराटमथोद्यमञ्च
भीष्मो गुरुः रविजमद्रपसौप्तिकञ्च।
स्त्रीपर्व्व शान्तिरनुशासनमश्वमेध-
व्यासाश्रमौ मुषलयानदिवावरोहः ॥"
इति महाभारतटीका ॥
सुप्तसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सौभ, क्ली, हरिश्चन्द्रपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्य्यायः। कामचारिपुरम् २। इति जटाधरः ॥ (शाल्वराजपुरम्। यथा, महाभारते। ३। १२। ३३।
"हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभञ्च पातितम्।"
अस्य विशेषविवरणन्तु तत्रैव १४ अध्यायमारभ्य विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

सौभद्र, पु, (सुभद्राया अपत्यं पुमानिति। सुभद्रा अण्।) सुभद्रापुत्त्रः। स चाभिमन्युः। यथा,—
"सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व्व एव महारथाः ॥"
इति भगवद्गीताया १ अध्यायः ॥
(सुभद्रा प्रयोजनमस्य। "सङ्ग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः।" ४। २। ५६। इति अण्। सङ्ग्रामविशेषः। सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः। "अधिकृत्य कृते ग्रन्थे।" ४। ३। ८७। इत्यण्। ग्रन्थविशेषः। इति काशिका ॥ * ॥ तीर्थविशेषे, क्ली। यथा महाभारते। १। २१७। ३—४।
"अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमञ्च सुपावनम्।
कारन्धमं प्रसन्नञ्च हयमेधफलञ्च तत् ॥
भारद्वाजस्य तीर्थन्तु पापप्रशमनं महत्।
एतानि पञ्चतीर्थानि ददर्श कुरुसत्तमः ॥")
सुभद्रासम्बन्धिनि, त्रि ॥

सौभद्रेय, पु, (सुभद्रायाः अपत्यं पुमानिति। सुभद्रा + "स्त्रीभ्यो ढक्।" ४। १। १२०। इति ढक्।) अभिमन्युः। सुभद्राया अपत्यत्वात् ॥ विभीतकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

सौभरि,, पु, मुनिविशेषः। यथा,—
"मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मीनपतौ हते।
कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन् ॥"
इति श्रीभागवते। १०। १७। १०।
(अस्य विशेषविवरणन्तु विष्णुपुराणे ४ अंशस्य २ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥)

सौभागिनेय, पु, (सुभगाया अपत्यं पुमानिति। सुभगा + "कल्याण्यादीनामिनङ्"। ४।१।१२६। इति ढक् इनङादेशश्च। "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्व्वपदस्य च।" ७। ३। १९। इति उभयपदवृद्धिः।) सुभगापुत्त्रः। तत्पर्य्यायः। सुभगासुतः २। इत्यमरः। २। ६। २४ ॥ सुभागिनेयसम्बन्धिनि, त्रि, ॥

सौभाग्य, क्ली, (सुभगायै हितम्। सुभगा + ष्यञ् "हृद्भगेति।" ७। ३। १९। इत्युभयपदवृद्धिः।) सिन्दूरम्। टङ्कणः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"सौभाग्यं टङ्कणः क्षारो धातुद्रावकमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुभगायाः सुभगस्य वा भावः। ष्यञ्।) सुभगत्वम्। (यथा, कुमारे। ५। १।
"तथा समक्षं दहता मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्व्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥")
योगभेदः। इति मेदिनी ॥ स च विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतचतुर्थयोगः। तत्र जातफलम्।
"सौभाग्यजन्मा सुभगो मनुष्यः
श्लाघ्यो जनानां धनवान् गुणाढ्यः।
उदारचित्तो बलवान् विवेकी
महाभिमानी प्रियभाषणश्च ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
व्रतविशेषः। यथा,—
अगस्त्य उवाच।
"अतः परं महाराज सौभाग्यकरणं व्रतम्।
शृणु येनाशु सौभाग्यं स्त्रीपुंसोरुपजायते ॥
फाल्गुनस्य तु मासस्य तृतीया शुक्लपक्षगा।
उपासितव्या नक्तेन शुचिना सत्यवादिना ॥
सश्रीकञ्च हरिं पूज्य रुद्रं वा चोमया सह।
या श्रीः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स त्रिलोचनः ॥
एवं सर्व्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च पठ्यते।
एतस्मादन्यथा यस्तु ब्रूते शास्त्रं पृथक्तया ॥
रुद्रो जनानां मर्त्यानां बाधते शास्त्रं न तद्भवेत्।
विष्णुं रुद्रकृतं ब्रूयात् श्रीगौरीति निगद्यते ॥
एतयोरन्तरं यश्च ब्रूयात् सोऽधम उच्यते।
तं नास्तिकं विजानीयात् सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतम्॥
एवं ज्ञात्वा सलक्ष्मीकं हरिं सम्पूज्य भक्तितः।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ततस्तु परमेश्वरम् ॥
गम्भीरायेति पादौ तु सुभगायेति वै कटिम् ।
उदरं देवदेवाय त्रिनेत्रायेति वै मुखम् ॥
वाचस्पतये च शिरो रुद्रायेति च सर्व्वतः ।
एवमभ्यर्च्च मेधावी विष्णुं लक्ष्म्या समन्वितम्॥
हरं वा गौरीसंयुक्तं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
ततस्त्वग्रायतो होमं कारयेत् मधुसर्पिषा ॥
तिलैः सह महाराज सौभाग्यपतयेति च ।
ततस्त्वक्षारविरसं निस्नेहं धरणीतले ॥
गोधूमान्नन्तु भुञ्जीत कृष्णेऽप्येव विधिः स्मृतः ।
आषाढादिद्वितीये तु पारणं तत्र भोजयेत् ॥
यवान्नन्तु ततः पश्चात् कार्त्तिकादिषु पार्थिव ।
श्यामाकं तत्र भुञ्जीत त्रीन् मासान् नियतः ॥
शुचिः ॥
ततो माघे सिते पक्षे तृतीयायां नराधिप ।
सौवर्णां कारयेद्गौरीं रुद्रं चैकत्र बुद्धिमान् ॥
सलक्ष्मीकं हरिञ्चापि यथाशक्त्या प्रसन्नधीः ।
ततस्तां ब्राह्मणे दद्यात् पात्रभूते विचक्षणे ॥
अन्नेन हीने वेदानां पारगे साधुवर्त्तिनि ।
सदाचारेऽथवा दद्यात् विष्णुभक्ते विशेषतः ॥
षड्भिः पात्रैरुपेतन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एकं मधुमयं पात्रं द्वितीयं घृतपूरितम् ॥
तृतीयं तीलतैलस्य चतुर्थं गुडसंयुतम् ।
पञ्चमं लवणैः पूर्णं षष्ठं गोक्षीरसंयुतम् ॥
एतानि दत्त्वा पात्राणि सप्तजन्मान्तरं भवेत् ।
सुभगो दर्शनीयश्च नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥"
इति वाराहे सौभाग्यव्रतनामाध्यायः ॥

सौभाग्यचिन्तामणिः, पुं, (सौभाग्याय चिन्तामणिरिव ।) औषधविशेषः । यथा,—
"सौभाग्यामृतजीरपञ्चलवणव्योषाभयाचानला
निश्चन्द्राभ्रकशुद्धगन्धकरसानेकीकृतान् भावयेत् ।
निर्गुण्डीयुगभृङ्गराजकहृषापामार्गपत्रीक्षसत्
प्रत्येकं स्वरसेन सिद्धवटिका घ्नन्ति त्रिदोषोदयम् ॥
येषां शीतमतीव देहमखिलं स्वेदद्रवाद्रीकृतं
निद्रा घोरतरा समस्तकरणव्यामोहमूढं मनः ।
शूलश्वासबलाशकाससहितं मूर्च्छारुचिं दृट्ज्वरं
तेषां वै परिहृत्य जीवितमसौ गृह्णाति मृत्योर्मुखात् ॥"
इति सारकौमुदी ॥

सौभाग्यतृतीया, स्त्री, (सौभाग्याय तृतीया ।) भाद्रशुक्लतृतीया । सा च मन्वन्तरा । इति स्मृतिः ॥

सौभाञ्जनः, पुं, (सोभाञ्जन एव । स्वार्थे अण् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरटीका । २।४।३१ ॥

सौभिकः, पुं, (सौभं कामचारिपुरादिनिर्म्माणशिल्पमस्य । ठक् ।) इन्द्रजालिकः । इति हारावली ।

सौमनसा, स्त्री, जातीपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

सौमनस्यं, क्ली, (सुमनसो भावः । ष्यञ् ।) श्राद्धे पिण्डदानानन्तरब्राह्मणहस्ते पुष्पदानमन्त्रः । यथा शातातपः ।
"पिण्डनिर्व्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।
स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥
अक्षय्यदक्षिणास्वस्तिसौमनस्यमथास्त्विति ॥"
छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसम्प्रोक्षितमस्त्विति ।
शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।
अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्विति च अक्षतानपि दापयेत् ॥"
अथ प्रक्षतब्राह्मणाचमनान्तरम् । ब्राह्मणाग्रभूमिं सुसम्प्रोक्षितमस्त्विति प्रोक्षयेत् । शिवा आप इत्यादिना उदकेन हस्ते सिञ्चेत् ॥ सौमनस्यमस्त्वित्यनेन हस्ते पुष्पदानं कुर्य्यात् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ सुमनसो भावः सौमनस्यं तदत्र श्राद्धे दत्तं पुष्पं सौमनस्यं मनसः प्रसादजनकं भवतु । इति गुणविष्णुः ॥ (सन्तुष्टचित्तता । यथा माघे । ७ । २८ ।
"रथचरणवराङ्गनाकराज-
व्यतिकरसम्पदुपात्तसौमनस्याः ॥"
प्रसन्नचित्तार्हे, त्रि । यथा, भागवते ।४।१२।४४।
"धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
स्वर्ग्यं ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमघमर्षणम् ॥")

सौमनस्यायनी, स्त्री, (अयति प्राप्नोत्यनयेति । अय + ल्युट् । ङीप् । सौमनस्यस्य प्रसन्नचित्ततायाः अयनी ।) मालतीपुष्पकलिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा ।"सुमनाः सौमनस्यायिनीहरिद्रादारुहरिद्राहस्वीरपुनर्नवामहासहाक्षुद्रसहाकषायैश्च ।" इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥)

सौमिकी, स्त्री, (सोमस्तद्दीक्षा प्रयोजनमस्याः । ठक् ।) दीक्षणीयेष्टिः । इति हेमचन्द्रः ॥

सौमित्रः, पुं, (सुमित्रायाः भवः । सुमित्रा + अण् ।) लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥

सौमित्रिः, पुं, (सुमित्राया अपत्यं पुमानिति । बाह्वादित्वात् । इञ् ।) लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामगीतायाम् । २ ।
"सौमित्रिणा पृष्ट उदारबुद्धिना
रामः कथां प्राह पुरातनीं शुभाम् ॥")

सौमेधिकः, पुं, (सुमेधया निर्वृत्तः । सुमेधा + ठक् ।) सिद्धः । इति हारावली ॥ शोभनमेधासम्बन्धिनि, त्रि ॥

सौमेरुकं, क्ली, सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुमेरुसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (क्वचित् सौमेरवमिति पाठो दृश्यते ॥)

सौम्यः, पुं, (सोमस्यापत्यं पुमान् । सोम + ष्यञ् ।) बुधग्रहः । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५ । ६० ।
"पश्यन् प्रस्तं सौम्यो घृतमधुतैलक्षयाय राज्ञश्च ॥"
सोम इव सौम्यः । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) विप्रः । इति शब्दमाला ॥ उडुम्बरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृषकर्कटकन्यावृश्चिकमकरमीनराशयः । यथा,—
"क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
भूखण्डविशेषः । यथा,—
"गन्धर्व्वो वरुणः सौम्यो वहवः कङ्कः एव च ।
कुमुदश्च कसेरुश्च नागो भट्टारकस्तथा ॥
चन्द्रेन्द्रमलयाशङ्खयवाङ्कगभस्तिमान् ।
ताम्राकुश्च कुमारी च तत्र द्वीपदशाष्टभिः ॥"
इति शब्दमाला ॥
सौम्यकृच्छ्रव्रतम् । यथा,—
"प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुकृच्छ्रः पराकाः ।
अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः ॥"
सौम्यः सौम्यकृच्छ्रः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(पितृगणविशेषः । यथा, मनुः । ३ । १९९ ।
"अग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान् बर्हिषदस्तथा
अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्द्दिशेत् ॥"

सौम्यः, त्रि, (सोमो देवतास्य । सोम + "सोमात् ट्यण् ।" ४ । २ । ३० । इति ट्यण् ।) सोमदैवतः । अनुग्रः । मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः । १२ । ३६ ।
"संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।
निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥"
भक्तः । यथा, भागवते । २ । ४ । २३ ।
"नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे ।
पपुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुखाम्बुरुहासवम् ॥")
भास्वरः । इति धरणिः ॥

सौम्यकृच्छ्रः, पुं, (सौम्यः अनुग्रः कृच्छ्रः ।) व्रतविशेषः । यथा, गारुडे । १०५ । ३८ ।
"पिण्याकाचामतक्राम्बुशक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकैकमुपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥"

सौम्यगन्धी, स्त्री, (सौम्यो गन्धो यस्याः । ङीष् ।) शतपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

सौम्यग्रहः, पुं, (सौम्यो ग्रहः ।) शुभग्रहः । स च पूर्णचन्द्रः पापग्रहायुक्तबुधः बृहस्पतिः शुक्रश्च । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"अर्द्धेन्द्वर्कशौरारा पापाः सौम्यास्तथापरे ।
पापयुक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापदौ ॥"

सौम्यधातुः, स्त्री, (सौम्यो धातुः ।) कफः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सौम्या, स्त्री, (सोम इव सौम्यः । शाखादित्वात् यः । ततः प्रज्ञाद्यण् । स्त्रियां टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
"सौम्या सौम्यतराशेषसौम्येभ्यस्त्वतिसुन्दरी ॥"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

महेन्द्रवारुणी। रुद्रजटा। महाज्योतिष्मती। महिषवल्ली। गुञ्जा। माषपर्णी। ब्राह्मी। शटी मल्लिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

सौम्या, स्त्री, (सोमो देवता यासाम्। सोम+अण्।) इल्वला। तास्तु मृगशिरोनक्षत्रशिरःस्थाः पञ्च ताराः। इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥

सौर, पुं, (सूरस्य सूर्य्यस्यायमिति। सूर+अण्।) शनैश्चरः। इत्यमरटीकायां भरतः। १। ३। २६ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। १०। ४।
"बहुलाश्चे पीड्यन्ते सौरेऽग्न्युपजीविन-
श्चमूपाश्च ॥")
तुम्बुरुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ सूर्य्यैकराशिभोगावच्छिन्नमासादिः। यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरम्।
"आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्त्तितः॥
विवाहादिकर्म्मसु सौरमासस्योत्तेख कर्त्तव्यः। यथा, पितामहः।
"आब्दिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः।
विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ॥"
विवाहादावित्यत्रादिपदं यात्राग्रहचारपरम्। यत्कर्म्म सूर्य्यभोग्यराश्युल्लेखेन विहितं यच्च विशिष्योदगयनादिविहितं तत्परञ्च। अयनस्य सौरमासघटितत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। तच्च चूडोपनयनादि। विष्णुधर्म्मोत्तरम्।
"अध्वायनञ्च ग्रहचारकर्म्म
सौरेण मानेन सदाध्यवस्येत्।
सत्राख्यपास्त्वान्यथ सावनेन
लौकश्च यत् स्याद्व्यवहारकर्म्म ॥"
अध्वायनं अध्वगमनं यात्रेति यावत्। इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ सूर्य्योपासकः। (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। ३। १४२।
"शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गाणपतास्तथा।
विप्रा विप्रेतराश्चैव सर्व्वेऽप्यत्राधिकारिणः ॥")
गुरुविशेषः। यथा,—
"गौडाः शाल्वोद्भवाः सौरा मागधाः केरलास्तथा।
कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥"
इति तन्त्रसारे १ परिच्छेदः ॥
(उपपुराणविशेषे, क्ली। यथा, देवीभागवते। १। ३। १५।
"सौरं पराशरप्रोक्तमादित्यञ्चातिविस्तरम् ॥"
सूर्य्यसम्बन्धिनि, त्रि। यथा,—
"शैवानि गाणपत्यानि शाक्तानि वैष्णवानि च।
साधनानि च सौराणि चान्यानि यानि कानि च।
श्रुतानि तानि देवेश त्वद्वक्त्रान्नि सृतानि च ॥"
इति तन्त्रसारे २ परिच्छेदः ॥ * ॥
यथा च हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। ४९। ५२।
"यदा सौरं वपुरिति स्मर्त्ता स्या जगतीपते।
तदा तद्भावनायोगात् सूर्य्य एव विराजसे ॥")

सौरज, पुं, (सौरात् तेजसः जायते इति। जन+ड।) तुम्बुरुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ सौरजाते, त्रि ॥

सौरदिवस, पुं, (सौरो दिवसः।) सूर्य्यसम्बन्धि दिनम्। तत्तु रविभुक्तांशाधिकषष्टिदण्डैर्भवति। यथा,"सावनं दण्डाः षष्टिरहः खलग्नस्वगुणांशाभ्यास्तद्दैनं भवेत् ॥" इति मलमासतत्त्वम् ॥
"त्रिंशता सौरदिवसैः सावनं परिकीर्त्तितः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

सौरनक्त, क्ली, व्रतविशेषः। यथा,—
"हस्तयुक्ते अर्कदिने सौरनक्तं समाचरेत्।
स्नात्वा चार्कं समभ्यर्च्य नीरोगी चिरजीवति॥
आत्मनो द्विगुणच्छाये यदा सन्तिष्ठते रविः।
सौरनक्तं विजानीयात् नक्तञ्च निशिभोजनम् ॥"
इति नारसिंहे ६४ अध्यायः ॥

सौरभ, क्ली, (सौरभमस्यास्तीति। अच्।) कुङ्कुमम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बोलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ सद्गन्धः। सुरभेर्भाव इत्यर्थे ष्यण्(अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, नैषधे। २। ८२।
"समयेणमदैर्यदापणे
तुलयन् सौरभलोभनिश्चलम्।
पणिता न जनारवैरवै-
दपि गुञ्जन्तमलिं मलीमसम् ॥"
तद्विशिष्टे, त्रि। यथा, भागवते। ८। २। ८।
"सरित्सरोभिरच्छोदैः पुलिनैर्मणिवालुकैः।
देवस्त्रीमज्जनामोदसौरभाम्बुनिलैर्युतः ॥")

सौरभेय, पुं, (सुरभेरपत्यमिति। सुरभि+ढक्।) वृषः। इत्यमरः। २। ९। ६० ॥ (यथा, भागवते। १। १७। ९।
"मा सौरभेयात्र शुचो व्येतु ते वृषलात् भयम्॥"
सुरभिसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सौरभेयी, स्त्री, (सुरभेरपत्यं स्त्री। सुरभि+ढक्। ङीप्।) गौः। इत्यमरः। २। ९। ॥३॥ (यथा, रघुः। २। ३।
"निवर्त्त्य राजा दयितां दयालु-
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां
जुगोप गोरूपधरामिवोर्व्वीम् ॥"
अप्सरोविशेषः। यथा, महाभारते। २। १०। ११।
"विश्वाची सहजन्या च प्रम्लोचा उर्व्वशी इरा
वर्गा च सौरभेयी च समीची वुद्बुदा लता ॥")

सौरभ्य, क्ली, (सुरभेर्भावः। सुरभि+ष्यञ्।) मनोज्ञत्वम्। सौगन्ध्यम्। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २१३।
"गुणविहता सखि तिष्ठसि तथैव दैवेन किन्तु
हृदयं ते।
हृतममुना मालाया समीरणेनेव सौरभ्यम्॥")
गुणगौरवम्। इति मेदिनी ॥

सौरभ्य, पुं, (सौरभ्यं गुणगौरवमस्यास्तीति। अच्।) कुवेरः। इति शब्दरत्नावली ॥

सौरमास, पुं, (सौरो मासः।) सूर्य्यैकराशिभोगावच्छिन्नकालः। यथा, ब्रह्मसिद्धान्ते।
"एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
अपि च।
"अथ षड्भिः सौरमासैरयनं परिकीर्त्तितम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
अस्यान्यद्विवरणं सौरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

सौरसंवत्सर, पुं, (सौरः संवत्सरः।) सूर्य्यस्य द्वादशराशिभोगावच्छिन्नकालः। यथा,—
"सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु।
एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥"
अपि च।
"सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव।
सावनेन तथा मासि दिनषट्कं प्रपूर्य्यते ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

सौरसेय, पुं, स्कन्दः। इति शब्दमाला ॥ सुरसाया अपत्यञ्च ॥ (सुरसमर्हतीति। सुरस+ "वुञ्छण्कठजिल।" ४। २। ८०। इति सख्यादित्वात् ढञ्। सुरसार्हे, त्रि ॥)

सौरसैन्धव, त्रि, (सुरसिन्धोरयम्। सुरसिन्धु+अण्।) गङ्गासम्बन्धीयः। स च भीष्मादिः। (सौरः सूर्य्यसम्बन्धी सैन्धवः घोटकः।) सूर्य्यघोटके, पुं ॥

सौराष्ट्र, पुं, (सुराष्ट्र एव। अण्।) देशविशेषः। इति जटाधरः ॥ सुरट इति भाषा ॥ कुन्दुरुकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ कांस्ये, क्ली। इति केचित्॥

सौराष्ट्रक, क्ली, (सुराष्ट्रे भवम्। अण्। ततः कन्।) पञ्चलोहम्। इति हेमचन्द्रः ॥

सौराष्ट्रा, स्त्री (सुराष्ट्रे भवा। अण्।) तुवरी। इति राजनिर्घण्टः ॥

सौराष्ट्रिक, क्ली, (सुराष्ट्रे देशे भवम्। अध्यात्मादित्वात् ठञ्।) विषभेदः। इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥ (अस्य पर्य्यायो लक्षणञ्च। यथा,—
"विषन्तु गरलं क्ष्वेडस्तस्य भेदानुदाहरे।
वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः ॥
सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च।
हलाहलो ब्रह्मपुत्त्रो विषभेदा अमी नव ॥"
"सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सौराष्ट्रदेशसम्बन्धिनि, त्रि ॥

सौराष्ट्री, स्त्री, (सुराष्ट्रे भवा। अण्। ङीप्।) सौराष्ट्रदेशीयसुगन्धिमृत्तिका। तत्पर्य्यायः। पार्व्वती २ काशी ३ मृत्स्ना ४ काची ५ पर्पटी ६। इति रत्नमाला ॥ कालिका ७ सती ८। इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः। कफपित्तवीसर्पव्रणनाशित्वम्। इति राजवल्लभः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ तुवरीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

सौरि, पुं, (सूरस्यापत्यमिति। सूर+इञ्।) शनिः। इत्यमरः। १। ३। २६ ॥ यथा, वृहत्संहितायाम्। १०४। १४७।
"कृष्णद्रव्ये सौरिः सौम्यो मणिरजततिलककुसुमैर्गुरुः परिपीतकैः ॥")
असनवृक्षः। आदित्यभक्ता। इति राजनिर्घण्टः ॥

सौरिक', पुं', (सुरेभ्यो हित'। सुर+ठक्।) स्वर्ग'। इतिशब्दरत्नावली॥ (सुरया चरतीति। सुरा+ठक्।) सुराविक्रयकर्त्ता। इति केचित्॥ स्वार्थे कप्रत्यये शनैश्चर'॥ (सुराया अयमिति। सुरासम्बन्धिनि, त्रि। यथा, मनु'। ८। १५९।

"प्रातिभाव्य हथादानमाच्चिक सौरिकच्च यत्।
दण्डशुल्कावशेषञ्च न पुत्त्रो दातुमर्हति॥")

सौरिरत्न', क्ली,(सौरे शनैश्चरस्य रत्नम्।) नीलमणि। इति राजनिर्घण्ट॥

सौरी, स्त्री,(सूर्य्य+अण्। ङोप्।"सूर्य्यतिष्येति।" ६।४।१४९। इति यलोप।) सूर्य्यस्यापत्य स्त्री। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सौरीय, त्रि,(सूर्य्य+छ।"सूर्य्यागस्त्ययोश्छे च ङ्याञ्च।"६।४।१४९।इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यलोपः।) सूर्य्याय हितम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ सौर्य्ये भव। यथा। सूर्य्यस्येदं इत्यर्थे ण सौर्य्य तेजः पुन' सौर्य्ये भव इत्यर्थे ईयप्रत्यये अनेन यलोपे सौरीयः। इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास'॥

सौरेयः, } पु, शुक्लझिण्टीवृत्त'। यथा,—
सौरेयक }

"सौरेयक. श्वेतपुष्प' सौरेय' कटसारिका।
सहाचर सहचरः स च विन्द्यपि कथ्यते॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्त' कुरवक स्मृत.।
नीलो वाणो द्वयोरुक्तो दास आर्त्तगलश्च स'॥
सौरेय कुष्ठवातास्रकफकण्डुविषापह।
तिक्तोष्णो मधुरो दन्त्य' सुस्निग्ध केशरञ्जन॥"
इति भावप्रकाश॥

सौल्वक', पु, (सुल्व' ताम्रपात्रादिनिर्म्माण शिल्पमस्य। सुल्व+ठक्।) ताम्रकुट्टक। इत्यमरटीका॥

सौव,त्रि,स्वस्य इदम्। (स्व+अण्।) स्वसम्बन्धि। स्वर्गे भवम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (स्व'स्वसम्बन्धि। तथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १३। ५७।

"तस्य श्रोत्र सौवम्॥"

"तस्य स्वर्गस्य सम्बन्धि श्रोत्र कोदृशं सौव स्व' इद सौवं तस्येदमिति अण्। द्वारादित्वादैजागम'। अव्ययाना भमात्रे टिलोपः।" इति तद्भाष्यम्॥) शासनम्। इति केचित्॥

सौवग्रामिक, त्रि, (स्वग्रामे भवम्।स्वग्राम+ठक् स्वग्रामभववस्तु। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सौवर, त्रि, (स्वरस्येदमिति। स्वर+अण्। "द्वारादीनाञ्च।" ७।३।४। इति ऐजागम।) स्वरसम्बन्धि। स्वरशब्दात् णप्रत्यये उमागमेन निष्पन्नम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

सौवर्च्चल, क्ली, (सुवर्च्चले देशे भवम्। सुवर्च्चल+अण्।) सुवर्च्चलदेशभवलवणम्। सच्लवण इति भाषा। तत्पर्य्याय। अक्षम् २ रुचकम्३। इत्यमरः। २। ९। ४२॥ कृष्णलवणम् ४। इति रत्नमाला॥ तिलकम् ५ हृद्यगन्धकम् ६ रुच्यम् ७ कौद्रविकम् ८। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य गुणा। रुचिकारित्वम्। उष्णवीर्य्यत्वम्। निर्म्मलत्वम्। कटुत्वम्। गुल्मशूलविबन्धनाशित्वम। किञ्चित्पित्तकरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अपि च।

"सौवर्च्चल लघु क्षार कटूष्ण गुल्मशूलनुत्।
ऊर्द्ध्ववातामशूलार्त्तिविबन्धारोचकान् जयेत्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

अन्यच्च।

"सौवर्च्चल स्याद्रुचकमक्ष्य पाक्यञ्च तन्मतम्।
रुचक रोचन भेदि दीपन पाचन परम्॥
सस्नेहवातनुन्नातिपित्तल विशद लघु।
उद्गारशुद्धिद सूक्ष्म विबन्धानाहशूलहृत्॥"
इति भावप्रकाश'॥

सर्ज्जिकाक्षारः। इत्यमर। २। ९। १०९॥ सुवर्च्चलासम्बन्धिनि, त्रि॥

सौवर्ण, त्रि, (सुवर्णस्येदम्। सुवर्ण+अण्।) सुवर्णसम्बन्धि। कर्षमितहेमसम्बन्धि। यथा, मत्स्यपुराणम्।

"सौवर्णी राजती वापि ताम्री रत्नमयी तथा।"
इत्युपक्रम्य॥
"शुभदारुमयी वापि देवतार्च्चा प्रशस्यते॥"
इति देवप्रतिष्ठातत्त्वम्॥

सौवर्णभेदिनी,स्त्री,(सौवर्णमिव वर्णं भिनत्ति प्रकाशयतीति। भिद्+णिनि.। ङीप्।) प्रियङ्गु'। इति शब्दमाला॥

सौवस्तिक, पु(स्वस्ति तत् करणे साधु'।स्वस्ति+ठक्।) पुरोहित। इति हेमचन्द्र॥ स्वस्तिसम्बन्धिनि, त्रि। इति व्याकरणम्॥

सौवास्तव, त्रि, (सुवास्तोरिदम्। सुवास्तु+सुवास्त्वादिभ्योऽण्।" ४। २। ७७। इत्यण।) सुन्दरवास्तुसम्बन्धी। सुशब्दपूर्व्वकवास्तुशब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्न॥ (सुवास्तोरदूरभवः। इति काशिका॥)

सौविद, पु, (सुष्ठु वेत्तीति। सु+विद+कः। तत प्रज्ञाद्यण्।) अन्त पुररक्षक। इत्यमर.। २। ८। ८।

सौविदल्ल, पु,(सुष्ठु विदन्त विज्ञमपि लाति वशवर्त्तिन करोतीति। सुविदत्+ला+क। तत स्वार्थे अण्।) अन्तपुररक्षक। (यथा, कथासरित्सागरे।३९।२८।

"तदन्यस्य न लाभोऽस्ति सौविदल्लाभिरक्षिते।
अन्त पुरेऽत्र पुसो यदतोऽसौ तेन सगता॥")

तत्पर्य्याय। कञ्चुकी २ स्थापत्य ३ सौविद ४। इत्यमर'। २। ८। ८॥ स्थपति ५ सुविद ६। इति तट्टीका॥ चत्वारि महल्लरक्षके। बहि सञ्चरन्तीना पुरस्त्रीणा प्रेक्षकपुरुषान्तरवारणाय राज्ञा स्त्र्यगारे ये वेत्रधरा नियुक्तास्ते बहिमहल्लका' सौविदल्लादिशब्दवाच्याः। शोभन विदन्ति सुविदः पण्डिता' क्विप् तान् अतति सत्येन गच्छति सुविदत् भूपाल' तं लाति सुविदल्ल अन्तःपुर इनजनाति डः स्वे लस्तोरिति ल तत्र नियुक्ता इति ठघे कादिति णे सौविदल्लाः। इति भरत॥

सौविदल्लक, पु, (सौविदल्ल एव। स्वार्थे कन्।) सौविदल्ल। इति शब्दरत्नावली॥

सौवीरं,क्ली,वदरम्। काञ्जिकम्। स्रोतोञ्जनम्। इत्यमर'। २। ४। ३७। २। ९। ३९। २। ९। १००॥ एतेषा विशेषा यथा,—

"————सौवीर बदर महत्।"
इति रत्नमाला॥
"सौवीरन्तु यवैरामे पक्वैर्वा निस्तुषे कृतम्।
गोधूमैरपि सौवीरमाचार्य्यैः कैश्चिदूचिरे॥
सौवीरन्तु ग्रहण्यर्श'कफघ्न भेदि दीपनम्।
उदावर्त्ताङ्गमर्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते॥"
इति भावप्रकाश.॥

सौवीराञ्जनम्। यथा,—

"सुवीरक पार्व्वतेय सौवीर नीलमञ्जनम्।"
इति रत्नमाला॥

सौवीर, पु,(सुष्ठु वीरा यत्र। तत' स्वार्थे अण्।) देशविशेष। इति मेदिनी॥ (यथा,हरिवंशे। ९०। १९।

"सौवीरराज शैव्यश्च पाण्ड्यश्च बलिना
वर'॥")

सौवीरक, क्ली, (सौवीरमेव। स्वार्थे कन्।) काञ्जिकविशेष। तत्पर्य्याय'। सुवीराम्लम् २ गोधूमसम्भवम् ३ यवाम्लजम् ३ यवोत्थम् ५ तुषोत्थम् ६ तुषोदकम् ७। अस्य गुणा। अम्लरसत्वम्। केश्यत्वम्। मस्तकदोषजराशैथिल्यनाशित्वम्। बलकारित्वम्। सन्तर्पणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

सौवीरक:, पु,(सौवीर+सञ्ज्ञाया कन्।) बदरवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट॥

सौवीरसार, क्ली, स्रोतोञ्जनम्। इति राजनिर्घण्ट॥

सौवीराञ्जन, क्ली. (सौवीरनामकमञ्जनम्।) अञ्जनप्रभेद। तत्पर्य्याय। अञ्जनम् २ यामुनम् ३ कृष्णम् ४ नादेयम् ५ मेचकम् ६ स्रोतोजम्७ दुष्प्रदम्८ नीलम् ९ सुवीरजम् १० नीलाञ्जनम् ११ चक्षुष्यम् १२ वारिसम्भवम्१३ कपोतकम् १४ कापोतम् १५। अस्य गुणा। शीतलत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। कफवातविषनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट॥

सौष्ठव,क्ली,(सुष्ठु भाव। सुष्ठु+"प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्।"५। १। १२९। इत्यञ्।) आतिशय्यम्। (यथा, महाभारते। १। १३४। १४।

"तुलेष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्ठवेषु च।
सर्व्वेषामेव शिष्याणा बभूवाभ्यधिकोऽर्ज्जुन॥")

प्रशसनत्वम्। इति सुष्ठुशब्दार्थदर्शनात्॥(यथा हरिवंशे। ४०। ३४।

"आयु चेन्नाप्युपचयो लक्षण रूपसौष्ठवम्॥")

नाटकाङ्गविशेष.। इति केचित्॥

सौहार्द्द,क्ली, (सुहृदः सुहृदयस्य वा भावः कर्म्म वा। सुहृत् सुहृदय वा+"हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।"५।१।१३०। इत्यण्। हृदयस्य हृदादेश। "हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्व्वपदस्य च।" ७।३।१९। इति उभयपदवृद्धिः।) सुहृदो भावः। तत्पर्य्यायः। सख्यम् २ सौहृदम् ३ साप्तपदीनम् ४ मैत्री ५ अजर्य्यम् ६ सङ्गतम् ७ इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १। ७७। ११।
"सौहार्द्दे चानुरागे च वेत्थ मे भक्तिमुत्तमाम्।
न मामर्हसि धर्म्मज्ञ त्यक्तुं भक्तामनागसम्॥")

सौहार्द्द,पु, (सुहृदोऽपत्यमिति। सुहृद्+अण्।) सुहृत्पुत्त्रः। इति केचित्॥

सौहार्द्य, क्ली, (सुहृदयस्य भावः। सुहृदय+ष्यञ्। "वा शोकष्यञ्रोगेषु।" ६।३।५१। इति हृदयस्य हृदादेश।) सौहार्द्दम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

सौहित्य, क्ली, (सुहितस्य भावः कर्म्म वा। सुहित+"पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्।" ५।१।१२८। इति यक्।) तृप्ति। इत्यमरः। २।९।५६॥ (यथा, महाभारते। १२।२४४।१३।
"अहेरिव गणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥")

सौहृद, क्ली, (सुहृदः कर्म्म भावो वा। सुहृत्+अण्।) सख्यम्। सौहार्द्दम्। इति हेमचन्द्रः॥ तस्य प्राशस्त्यं यथा,—

"तद्भुज्यते यद्द्विजभुक्तशेषं
स बुद्धिमान् यो न करोति पापम्।
तत् सौहृदं यत् क्रियते परोक्षे
दम्भैर्विना यः क्रियते स धर्म्मः॥"

इति गारुडे ११५ अध्यायः॥

स्कद, द ङ आप्लवे। उद्धृतौ। उत्प्लुत्य गत्याम् इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक० च सेट्।) आद्यस्वरी। ङ, स्कन्द्यते। ङ, स्कन्दते चिस्कन्दिषते। पञ्चमस्वरीति धातुप्रदीपरामौ। स्कन्दते स्कुन्दते चापि षडाप्लवनवाचिनः। इति भट्टमल्लोऽपि। चुस्कुन्दिषते। इति दुर्गादासः॥

स्कन्द,इर् शोर शोषणे। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) इर्, अस्कदत्। अस्कान्त्सीत्। औ, स्कन्ता चस्कन्द। इति दुर्गादासः॥

स्कन्द, त क समाहृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अनन्तचुरा०-पर० सक०-सेट्।) दन्त्यवर्गतृतीयोपधोऽयम्। तच्चतुर्थोपध इति केचित्। स्कन्दयति स्कन्दापयति अचस्कन्दत्। इति दुर्गादासः॥

स्कन्द, पु, (स्कन्दते उत्प्लुत्य गच्छति स्कन्दति शोषयति दैत्यान् वा। स्कन्द+अच्।) कार्त्तिकेयः। इत्यमरः।१।१।४२॥ तस्य उत्पत्तिषडाननपञ्चनामचतुर्म्मूर्त्त्यभिषेकगणवाहनास्त्रादि यथा,—

नारद उवाच।
"किमर्थमेषकः क्रौञ्चो भिन्नः स्कन्देन सुव्रत।
एतन्मे विस्तराद्ब्रह्मन् कथयस्वामितद्युते॥
पुलस्त्य उवाच।
एतां ते कथयिष्यामि कथां पुण्यां पुरातनीम्।
यशोवृद्धिं कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य नारद॥
यत् पीतं पीतिकोवेण वीर्य्यं त्यक्तं पिनाकिनः।
तेनाक्रान्तोऽभवद्ब्रह्मन् मन्दतेजा हुताशनः॥
ततो जगाम देवानां सकाशममितद्युतिः।
दैवतैः प्रहितस्तूर्णं ब्रह्मलोकं जगाम ह॥
स गच्छन् कुटिलां देवीं ददर्श पथि पावकः।
तां दृष्ट्वा प्राह चाधत्स्व तेजो यन्मम दुर्द्धरम्॥
महेश्वरेण सन्त्यक्तं निर्दहेत् भुवनान्यपि।
तद्धारणाच्च कुटिले पुत्रो धन्यो भविष्यति॥
इत्यग्निना सा कुटिला श्रुत्वा सुतमनुत्तमम्।
प्रत्तिसमात्त जग्राह तेज ऐशं महापगा॥
ततस्त्वधारयद्देवी शार्व्वं तेजः स्वपूपुषत्।
हुताशनोऽपि च भयात् यत्र तत्र परिभ्रमन्॥
पञ्चवर्षसहस्राणि श्लाघ्यास्ते हव्यभुक् ततः।
मांसमस्थीनि रक्तानि मेदोमज्जास्त्वचस्तथा॥
रोमाणि चाक्षिकेशाद्याः सर्व्वे जाता हिरण्मयाः।
हिरण्यरेता लोकेऽस्मिन् विख्यातः पावकस्तदा।
पञ्चवर्षसहस्राणि कुटिला ज्वलनोपमम्।
धारयन्ती तदा गर्भं ब्रह्मणः स्थानमागता॥
पितामहस्तां शोणाङ्गीं सन्तप्यन्तीं महापगाम्।
दृष्ट्वा पप्रच्छ केनायं तव गर्भः समाहितः॥
सा चाह शाङ्करं तेजः पावकेन समर्पितम्।
अप्यशक्तेन तेनाद्य निक्षिप्तं मयि सत्तम॥
पञ्चवर्षसहस्राणि धारयन्त्याः पितामह।
अन्नपानादिकमपि न मेऽपच्यत कर्हिचित्॥
तच्छ्रुत्वा भगवानाह गच्छ त्वमुदयं गिरिम्।
तत्रास्ति योजनशतं विस्तीर्णं सुरसेवितम्॥
तमनुप्राप्य सुश्रोणि विस्तीर्णे गिरिसानुनि।
दशवर्षसहस्रान्ते ततो बालो भविष्यति॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा कुटिला गिरिमागता।
आगत्य गर्भं तत्याज सुखेनैवाद्रिनन्दिनी॥
सा तु सन्त्यज्य तं बालं ब्रह्माणं सहसागमत्।
आपोमयी मन्त्रवशात् संयता कुटिला सती॥
तेजसा चापि शार्व्वेण रौक्मं शरवणोऽभवत्।
तन्निवासवतश्चान्ये पादपा मृगपक्षिणः॥
ततो दशसु पूर्णेषु शरद्शशतेष्वथ।
बालार्कदीप्तिः सञ्जातो बालः कमललोचनः॥
उत्तानशायी भगवान् दिव्ये शरवणे स्थितः।
मुखेऽङ्गुष्ठं समाक्षिप्य रुरोद घनराडिव॥
एतस्मिन्नन्तरे देव्यः कृत्तिकाः षट् सुतेजसः।
ददृशुः स्वेच्छया यान्त्यो बालं शरवणे स्थितम्॥
कृपायुक्ताः समाजग्मुर्यत्र स्कन्दः स्थितोऽभवत्।
अहं पूर्व्वमहं पूर्व्वं तस्मै स्तन्ये हि चुक्रुशुः॥
विवदन्तीः स ता दृष्ट्वा षण्मुखः समजायत।
अवीभरंस्तदा सर्व्वाः शिशुं स्नेहाच्च कृत्तिकाः॥
भ्रियमाणः सतीभिस्तु बालो वृद्धिमगान्मुने।
कार्त्तिकेय इति ख्यातो जातः स बलिनां वरः॥
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मन् पावकं प्राह पद्मभूः।
कियत्प्रमाणः पुत्रस्ते वर्त्तते साम्प्रतं गुहः॥
स तद्वचनमाकर्ण्य अजानन् तं हरात्मजम्।
प्रोवाच पुत्रं देवेश न वेद्मि कतमो गुहः॥
तं प्राह भगवान् शुक्रं तेजः पीतं पुरा त्वया।
त्र्यम्बकं त्रिलोकेश जातः शरवणे शिशुः॥
श्रुत्वा पितामहवचः पावकस्त्वरितोऽभ्यगात्।
उदयाद्रिं च कुटिला तं ददर्श स्थिते रता॥
पप्रच्छ कुटिलां देवीं क शीघ्रं व्रजसि कथे।
सोऽब्रवीत् पुत्रदृष्ट्यर्थं जातं शरवणे शिशुम्॥
साब्रवीत्तनयो मह्यं ममेत्याह च पावकः।
विवदन्तौ ददर्शाथ स्वेच्छाचारी जनार्द्दनः॥
तौ पप्रच्छ किमर्थं वा विवादमिह चक्रतुः।
तमूचतुः पुत्रहेतोः रुद्रशुक्रोद्भवादिति॥
तावुवाच हरिर्देवो गच्छतं त्रिपुरान्तकम्।
स यद्वक्ष्यति देवेशः कुरुतं तदसंशयम्॥
इत्युक्तौ वासुदेवेन कुटिलाग्नी हरान्तिकम्।
समभ्येत्योचतुस्तथ्यं कस्य पुत्रो भवेद्गुहः॥
रुद्रस्तद्वाक्यमाकर्ण्य हर्षनिर्भरमानसः।
दिष्ट्या दिष्ट्येति गिरिजां प्रोद्भूतपुलकोऽब्रवीत्॥
ततोऽम्बिका प्राह हरं देव गच्छाव तं शिशुम्।
दृष्ट्वा समागमेद्यस्य स तस्याः पुत्रो भविष्यति॥
बाढमित्येव भगवान् समुत्तस्थौ वृषध्वजः।
सहोमया कुटिलया पावकेन च धीमता॥
सम्प्राप्तास्ते शरवणं हरोमाकुटिलाग्नयः।
ददृशुः शिशुकं तत्र कृत्तिकोत्सङ्गशायिनम्॥
ततः स बालकस्तेषां मत्वा चिन्तितमादरात्।
योगी चतुर्म्मूर्त्तिरभूत् षण्मुखः स शिशुः पितुः॥
कुमारः शङ्करमगात् विशाखो गिरिजामगात्।
कुटिलामगमच्छाखो नैगमेयोऽग्निमभ्यगात्॥
ततः प्रीतियुतो रुद्र उवाच कुटिला तथा।
पावकश्चापि देवेश परां मुदमवाप च॥
ततोऽब्रुवन् कृत्तिकास्ताः षण्मुखः किं हरात्मजः।
तां अब्रवीत् हरः प्रीत्या विवेश वचनं मुने॥
नाम्ना तु कार्त्तिकेयेति युष्माकञ्च भवत्वसौ।
कुटिलायाः कुमारेति पुत्रोऽयं भविताव्ययः॥
स्कन्द इत्येव विख्यातो गौरीपुत्रो भवत्वसौ।
गुह इत्येव नाम्ना च ममासौ तनयः स्मृतः॥
महासेन इति ख्यातो हुताशस्यास्तु पुत्रकः।
सारस्वत इति ख्यातः सुतः शरवणस्य च॥
एवमेष महायोगी पृथिव्यां ख्यातिमेष्यति।
षडास्यत्वान्महाबाहुः षण्मुखो नाम गीयते॥
इत्येवमुक्त्वा भगवान् शूलपाणिः पितामहम्।
सस्मार दैवतैः सार्द्धं तेऽप्याजग्मुस्त्वरान्विताः॥
प्रणिपत्य च कामारिं उमाञ्च गिरिनन्दिनीम्।
दृष्ट्वा हुताशनं प्रीत्या कुटिलां कृत्तिकास्तथा॥
ददृशुर्बालमत्युग्रं षण्मुखं सूर्य्यसन्निभम्।
मुष्णन्तमिव चक्षूंषि देवानां स्वेन तेजसा॥
कौतुकाभिहताः सर्व्वे एवमूचुः सुरोत्तमाः।

देवकार्य्यं त्वया देव कृतं देव्याग्निना तथा ॥
तदुत्तिष्ठ व्रजामोऽद्य तीर्थमौजसमव्ययम् ।
कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यामभिषिञ्चाम षण्मुखम् ॥
सेनाया' पतिरस्त्वेष देवगन्धर्व्वकिन्नराः ।
महिष घातयत्वेष तारकञ्च सुदारुणम् ॥
वाढमित्यब्रवीच्छर्व्वः समुत्तस्थुः सुरास्ततः ।
कुमारसहिता जग्मु' कुरुक्षेत्र महाफलम् ॥
तत्रैव देवता सेन्द्रा रुद्रब्रह्मजनार्द्दना' ।
यत्नमस्याभिषेकार्थं चक्रुर्म्मुनिगणैः सह ॥
ततोऽम्बुना सप्तसमुद्रवाहिनी-
नदीजलेनापि महाफलेन ।
वनौषधीभिश्च सहस्रमूर्त्तिभि-
स्तदाभ्यषिञ्चन्त हराच्युताद्या' ॥
अभिषिञ्चति सेनान्या कुमारे दिव्यरूपिणि ।
जगुर्गन्धर्व्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणा' ॥
अभिषिक्त कुमारञ्च गिरिपुत्री निरीक्ष्य हि ।
स्नेहात्तसङ्गम स्कन्द मूर्द्ध्न्याजिघ्रन्मुहुर्म्मुहु ॥
जिघ्रती कार्त्तिकेयस्य अभिषेकार्द्रमाननम्।
भात्यदिना यथेन्द्रस्य देवमातादिति' पुरा ॥
तदाभिषिक्त तनयं दृष्ट्वा शर्व्वो मुद ययौ ।
पावकः कृत्तिकाश्चैव कुटिला च यशस्विनी ॥
ततोऽभिषिक्तस्य हरः सैनापत्ये गुहस्य तु ।
प्रथमाश्चतुरः प्रादाच्छक्रतुल्यपराक्रमान् ॥
घण्टाकर्णं लोहिताक्ष नन्दिषेण शुदारुणम् ।
चतुर्थं बलिनां मुख्य ख्यात कुसुदमालिनम् ॥
हरदत्तान् गणान् दृष्ट्वा देवा स्कन्दस्य नारद ।
प्रददु प्रमथानन्यान् सर्व्वे ब्रह्मपुरोगमा. ॥
स्थाणुर्ब्रह्मा गण प्रादाद्विष्णु प्रादात् गणत्रयम्
सक्रम विक्रमञ्चैव तृतीयञ्च पराक्रमम् ॥
उत्क्रोश पङ्कजं शक्रो रविर्द्दण्डकपिङ्गलौ ।
चन्द्रो मणि वसुमणि अश्विनौ नन्दिनन्दिनौ ॥
ज्योतिर्हुताशनः प्रादात् ज्वालाजिह्व तथा-
परम् ।
कुन्दनिष्कुन्दकुसुदान् धाता चानुचरान् ददौ ॥
चक्रानुचक्रौ त्वष्टा च वेधातिस्थिरदुस्थिरौ ।
पाणित्यज कालकञ्च प्रादात् पूषा महाबलौ ॥
स्वर्णमाल धनाकञ्च हिमवान् प्रमथोत्तमौ ।
प्रादाद्देवोच्छ्रितो विन्ध्यस्तुतिशृङ्गञ्च पार्षदम् ॥
सुवर्च्चसञ्च वरुणः प्रददौ चातिवर्च्चसम् ।
सग्रह विग्रहञ्चैव नागाभिजयसजयौ ॥
उन्माद शङ्कुकर्णञ्च पुष्पदन्त तथाम्बिका ।
दुर्गञ्चातिबलञ्चैव श्रेष्ठौ चानुचरावुभौ ॥
परिघ चटकं भीम दाहाभिदहनौ तथा ।
प्रददावंशुमाल्यञ्च प्रमथान् षण्मुखाय हि ॥
यम. प्रमाथमुन्माथ कालसेनमजासुखम् ।
तालभक्त नाडिजङ्घ षडेवानुचरान् ददौ ॥
सुप्रभ शुभकर्म्माण विष्टतो दानवेश्वरौ ।
सुप्रस्थत्य सत्रमित्र' सुप्रजञ्च द्विजोत्तम ॥
अनन्त' शङ्कुपीठञ्च निकुम्भकुसुदाव्रज ।
एकाक्ष कुलटौचक्रः किचौटः बलसोदरः ॥"
किचौटस्थाने किरीटः इति च पाठ' ।
"सूचीवक्त्र' कोकनदः प्रदास: सिद्धकोऽव्ययः ।
गणा' पञ्चदशैते वै यज्ञेदत्त्वा गुहस्य च ।
कालिन्द्याः कलकन्दञ्च नर्म्मदाया रणोत्कटः ।
गोदावर्य्याः सिद्धपात्रस्तमसायास्तु पङ्कजः ॥
सहस्रबाहुः सीताया वञ्जुलायाः सितोदरः ।
मन्दाकिन्याः सुबाहुश्च विपाशाया प्रियङ्कर' ॥
ऐरावत्याश्चतुर्द्दंष्ट्रः षोडशाक्षोऽपरस्तथा ।
मार्जार कौशिको प्रादात् क्रथक्रौञ्चौ च
गोतमी ॥
बाहुदा शतशीर्षञ्च बाहा गोनन्दनन्दिनौ ।
भीम भीमरथी प्रादात् दुर्गारि सरयूर्ददौ ॥
अष्टबाहु ददौ काशी सुबाहुमपि गण्डकी ।
महानन्दी चित्रदेव चित्रा चित्ररथ ददौ ॥
कुहुः कुवलय प्रादात् मधुवर्ण मधूदका ।
जम्बूक धूतपापा च वेण्वा पेटाननं ददौ ॥
स्तुता प्रथमपर्णञ्च रेवा सागरवेगिनम् ।
प्रभावा पाशज प्रादात् काञ्चना कनकप्रभम् ॥
श्वेतपत्रञ्च विमला चारुवक्त्र मनोहरा ॥
अपापा च महाराम वेण्वा विद्रुमसुप्रभम् ॥
सुप्रसाद सुवेणा च जिष्णु मोघवती ददौ ।
यज्ञबाहु विशाला च सरस्वत्या ददुर्गणान् ॥
कुटिलातनयस्यादात् दशशक्रबलानुगान् ।
कराल शितकेशञ्च कृष्णकेश जटाधरम् ॥
मेघनाद चतुर्दंष्ट्र विद्युज्जिह्व दशाननम् ।
सोमाप्यायनमेवोग्र देवयाजिनमेव च ॥
हसास्य कुण्डजठर बहुग्रीवं हयाननम् ।
कूर्म्मग्रीवञ्च पञ्चैतान् ददु' पुत्राय कृत्तिकाः ॥
स्थूलजङ्घ कुण्डवक्त्र लोहजङ्घं महाननम् ।
पिण्डारकञ्च पञ्चैतान् ददु स्कन्दाय चर्षय ॥
नागजिह्व चन्द्रभास पाणिकूर्म्मं शशिष्करम् ।
वासवक्त्र सजम्बूकं ददौ तीर्थः पृथूदक ॥
चक्रतीर्थं सुचक्राख्य मकराक्ष गयाशिर' ।
गण पञ्चशिख नाम ददौ कनखल' स्वयम् ॥
बन्धुदत्त वालिशिरो वालुसारञ्च पुष्करम् ।
सर्व्वौजस माहिषक मानस पिङ्गल तथा ॥
रुद्रमीशनसः प्रादात् ततोऽन्या मातरो ददु ।
वसुदामा शोणतीर्थं प्रभासो नन्दिनीमपि ॥
इन्द्रतीर्थं विशोकाञ्च उदपान घनस्वनाम् ।
सप्तसारस्वत. प्रादात् मातरश्चतुरोऽद्भुता' ॥
जितप्रिया माधवीञ्च तीर्थनेमि सिताननाम् ।
एकचूता नागतीर्थं. कुरुक्षेत्रं पलाशदाम् ॥
ब्रह्मात्मनिः खण्डशिला भद्रकाली त्रिपिष्टप ।
पैण्डी भैण्डी योषभैण्डी प्रादादुरदरपावन' ॥
सोपानीयां महान्प्रादाच्छालिका मानसोत्कट
शतपुण्ड्रा शतानन्दा तथोलूखलमेखलाम् ॥
पद्मावतीं माधवीञ्च ददौ बदरिकाश्रमः ।
सुखसामिकचूलाञ्च देवीं धर्म्मधरा तथा ॥
उत्क्राथनी वेदमित्रा केदारो मातरो ददौ ।
सुनक्षत्राञ्च कद्रूं सुप्रभावा सुमङ्गलीम् ॥
वेदमित्रा चित्रसेना ददौ रुद्रो महाबल' ।
कोटराक्षी मयताद्यामसतीं बहुपुत्रिकाम् ।
पलितां कमलाक्षीञ्च प्रयागा मानसो ददौ ॥
सुपर्वां मधुकुम्भाञ्च ख्यातिं दहदहां पराम् ।
प्रादाद्दै कार्त्तिकेयाय सर्व्वपापविमोचनः ॥
सान्तानिका विकलिकां कृसुकां खरवासिनी
जलेश्वरी कुक्कुटिका सुदामा लोहमेखला ॥
वपुष्मत्युल्मुकाक्षी च कोकनामा महाशनी ।
रौद्रा भूभुविका तुण्डा श्वेततीर्थो ददौ स्त्रियः ।
एतानि भूतानि गणाश्च मातरो
दृष्ट्वा महात्मा विनतातनूजः ।
ददौ मयूर स्वसुत महाजव
तथारुणश्चाङ्गुतरत्नमुत्तमम् ॥
शक्ति हुताशोऽद्रिसुता तु वस्त्र
दण्ड गुरु सा कुटिला कमण्डलुम् ।
माला हरि. शूलधरः पताका
कण्ठे च हार मघवानुरस्तः ॥
गणैर्वृतो मातृभिरन्वितश्च
मयूरसंस्थो वरशक्तिपाणि' ।
सैन्याधिपत्ये स वृतो भवेन
रराज सूर्य्येव महावपुष्मान् ॥"
इति वामनपुराणे कार्त्तिकेयोत्पत्तौ ५४ अध्याय'॥
देव्या द्वारपालविशेष । तस्य बलिर्यथा—
"महानवम्या शरदि रात्रौ स्कन्दविशाखयो ।
यवचूर्णमय कृत्वा रिपु मृण्मयमेव वा ॥
शिरश्छित्त्वा बलि दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः
अनेनैव तु मन्त्रेण खड्गमामन्त्र्य यत्नत. ॥
रक्त किलकिली घोरघोरा धारविहिसक ।
ब्रह्मशिख्याम्बिकाशिख्यमसुक चारिसत्तमम् ॥
तान्तो विसर्गसहित' स च बिन्दुयुतोऽपर ।
ब्रह्माग्नियोगश्चन्द्रेण बिन्दुना च समन्वित. ॥
शिरश्छित्त्वा बलि दद्यात् कृत्वा तस्य तु
मन्त्रत' ।
अनेनैव तु मन्त्रेण बिन्दुना च समन्वित' ॥
फडन्ते बलिषु प्रोक्तः खड्गे स्कन्दविशाखयो. ।
रक्तद्रव्यै. सेचयित्वा कृत्रिम त रिपु बलिम् ॥
कुचन्दनस्य तिलकं ललाटेऽभिनिवेशयेत् ।
रक्तमाल्यधर कृत्वा रक्तवस्त्रधर तथा ॥
कण्ठे बद्ध्वा रक्तसूत्रैर्नाभौ माल्यञ्च कृत्रिमम् ।
दत्त्वोत्तरशिर स्कन्ध कृत्वा खड्गेन च्छेदयेत् ॥
शिरस्तस्य ततो दद्यात् स्कन्दाय तेन मन्त्रत ।
चतुर्द्दशस्वराग्निभ्या सयुक्त स परः स्मृतम् ॥
परत परत पूर्व्वं चन्द्रबिन्दुसमन्वित' ।
स्कन्दस्य मूलमन्त्रोऽय तेन तस्मै बलि सृजेत् ॥
चतुर्द्दशस्वराग्निभ्या पठतीयन्तु पूर्व्ववत् ।
प्रोक्तो विशाखमन्त्रोऽय तेन तस्मै बलि सृजेत्॥
कुटिलाक्षी कृष्णपिङ्गवर्णौ रक्तायुधारिणौ ।
त्रिशूल करवालञ्च पाणिभ्या दक्षिणे तथा ॥
बिभ्रतौ नृकपालञ्च कर्त्तृकञ्चापि वामत' ।
त्रिनेत्रौ नरमुण्डाना मालामुरसि बिभ्रतौ ॥
विकटौ दशनैर्भीमैर्गणेशौ द्वारपालकौ ।
ध्यानेन चिन्तयेद्देव्या पुरत' सस्थितौ सदा ॥"
इति कालिकापुराणे ६६ अध्याय. ॥ * ॥
(महादेव' । इति महाभारतम् ।१३।१७।१०३॥
नृपतिः । इति जटाधर' ॥ शरीरम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

नदीतटम् । पण्डित । इति केचित् ॥ बालकस्य ग्रहविशेष । (यथा,—
"स्कन्दो विशाखो मेषाख्य श्वग्रह' पितृ-
सञ्ज्ञित ।
शकुनि' पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥
मुखमण्डलिका तद्वद्रेवती शुष्करेवती ।
तेषा ग्रहीष्यता रूप प्रतत रोदन ज्वर ॥
सामान्य रूपमुत्त्रासजृम्भाभ्रूक्षेपदीनता ।
फेनस्रावोर्द्ध्वदृष्ट्योष्ठदन्तदशप्रजागरा ॥
रोदन कूजन स्तन्यविद्वेषस्वरवैकृतम् ।
नखैरकस्मात् परित स्वधात्रङ्गविलेखनम् ॥
तत्रैकनयनस्रावी शिरो विक्षिपते मुहु ।
हतैकपक्ष स्तब्धाङ्ग सस्वेदो नतकन्धर ॥
दन्तखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति विस्वर ।
वक्रवक्त्रो वमेल्लाला भृशमूर्द्ध निरीक्षते ॥
वसासृग्गन्धिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशकृच्छिशु ।
चलितैकाक्षिगण्डभ्रू' सरक्तो भयलोचन ॥
स्कन्दार्त्तस्तेन वैकल्य मरण वा भवेद्ध्रुवम् ॥"
इत्युत्तरस्थाने तृतीयेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)
तस्य चिकित्सा बालग्रहशब्दे द्रष्टव्या ॥

स्कन्दन, क्ली, (स्कन्द + ल्युट् ।) रेचनम् । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १४ ।
"चतुर्व्विध यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् ।
सन्धान स्कन्दनञ्चैव पाचन दहनन्तथा ॥")
गमनम् । शोषणम् । इति स्कन्दधात्वर्थ-
दर्शनात् ॥

स्कन्दषष्ठी स्त्री, (स्कन्दप्रिया षष्ठी ।) चैत्र-मासीयशुक्लषष्ठी । तत्प्रमाणादि षष्ठीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अन्यच्च ।
"अमावस्यासमुत्पन्न स्कन्द' पूर्व्व हुताशनात् ।
तत षष्ठ्यान्तु शुक्लाया मासि तु चैत्रनामनि ।
सैनापत्येऽभिषिक्तस्तु देवाना ब्रह्मणा स्वयम्॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतब्रह्मपुराणवचनम् ॥

स्कन्दांशक, पु, (स्कन्दस्य अंश इव अंशो यत्र । शिववीर्य्योद्भवत्वात् । तत कन् ।) पारद । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्कन्ध, [स्] क्ली, (स्कन्दते इति । स्कन्द + "स्कन्देश्च स्वाङ्गे ।" उणा० ४ । २०६ । इति असुन् धश्चान्तादेश ।) अंस' । प्रकाण्ड । यथा,
"स्कन्ध सान्त नपु सकमिति केचित् ।" इत्यमर-टीकाया भरत ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १।३२।५ ।
"स्कन्धासीव कुलिशेनाविवृक्णा ॥")

स्कन्ध', पु, (स्कन्द्यतेऽसौ इति । स्कन्द + घञ् । पृषोदरादित्वात् साधु' । स्कन्द + असुन् । धश्चान्तादेश । सर्व्वे सान्ता अदन्ताश्च इति न्यायात् अकारान्तो वा ।) अवयवविशेष । काँध इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय । भुजशिर २ अस ३ । इत्यमर । २ । ६ । ७८ ॥ स्कन्ध ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ दोःशिखरम् ५ । इति राजनिर्घण्ट ॥ (यथा भागवते । ४ । २९ । ३३ ।
"यथा हि पुरुषो भार शिरसा गुरुमुद्वहन् ।
त स्कन्धेन स आधत्ते तथा सर्व्वा प्रतिक्रिया ॥")
तरोर्मूलादिशाखापर्य्यन्तम् । गुँडी इति भाषा तत्पर्य्याय. । प्रकाण्ड: २ । इत्यमर' ॥ काण्डम् ३ इति शब्दरत्नावली ॥ दण्ड ४ । इति जटाधर' ॥ (यथा, रघु: । ४ । ५७ ।
"खर्ज्जूरीस्कन्धनद्धाना मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणा पेतु पुन्नागेभ्य: शिलीमुखा ॥")
नृपति । सम्पराय. । समूह' । काय. । (यथा, महाभारते । १२ । १५ । २६ ।
"सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् ।
पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषा स्यात् स्कन्धपर्य्यय ॥")
भद्रादि । छन्दोभेद । इति मेदिनी ॥ विज्ञानादिपञ्च । (यथा, शिशुपालवधे । २ । २८ ।
"सर्व्वकार्य्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥"
"रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्कारा पञ्च स्कन्धा तत्र विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्ध' । तज्ज्ञानप्रपञ्चो वेदनास्कन्ध । आलयविज्ञानसन्तानो विज्ञान स्कन्ध । नामप्रपञ्च सञ्ज्ञास्कन्ध । वासनाप्रपञ्च' संस्कारस्कन्ध । एव पञ्चधा परिवर्त्तमानो ज्ञानसन्तान एवात्मा इति बौद्धा ।"
इति तट्टीकाया मल्लिनाथ ॥) व्यूह । इति हेमचन्द्र' ॥ (यथा, रघु । ४ । ३० ।
"प्रतापोऽग्रे तत शब्द परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्कन्धेव सा चमू ॥")
पन्था । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते । ३ । २३० । ५५
"तथाब्रवीत् महासेन महादेवो बृहद्वच ।
सप्तम मारुतस्कन्ध रक्ष नित्यमतन्द्रित ॥")
ग्रन्थपरिच्छेद. । यथा—
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
स्कन्धै र्द्वादशभि प्रोक्त श्रीमद्भागवत प्रभो ।
शुकस्तच्छ्रावयामास महाराज परीक्षितम् ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे ७१ अध्याय ॥

स्कन्धचाप, पु, (स्कन्धे चाप इव ।) वंशादिनिर्म्मितशिक्याधानम् । तत्पर्य्याय । विहङ्गिका २ । इति हारावली ॥

स्कन्धज, पु, (स्कन्धात् जायते इति । जन + ड ।) शल्लक्यादि । यथा, हेमचन्द्रे ।
"पर्व्वयोनय इक्ष्वाद्या स्कन्धजा शल्लकीमुखा ॥"
मुद्राङ्कितहेमचन्द्रे कन्दज इति पाठ ॥ (वट अस्य पर्य्यायो यथा,—
"वटो रक्तफल शृङ्गी न्यग्रोध स्कन्धजो ध्रुव ।
क्षीरी वैश्रवणावासो बहुपादो वनस्पति ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्कन्धतरु', पु, (स्कन्धप्रधानस्तरु ।) नारिकेल वृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्कन्धदेश, पु, (स्कन्धस्य देश ।) गजस्य स्कन्ध । यत्र हस्तिपक उपविशति । तत्पर्य्याय । आसनम् २ । इत्यमर ॥ स्कन्धमात्रम् । यथा,—
"त्रिपुरारि स्कन्धदेशे कण्ठे कामाङ्गनाशन ॥"
इति भृगुभरतसंवादे माहेश्वरकवचम् ॥

स्कन्धफल', पु', (स्कन्धे फलमस्य ।) नारिकेलवृक्ष' । इति राजनिर्घण्ट. ॥ उडुम्बरवृक्ष' । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्कन्धबन्धना, स्त्री, (स्कन्धे बन्धनमिवास्या' ।) मधुरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्कन्धमल्लक', पु', (स्कन्धेन मल्ल इव । कन् ।) कङ्कपक्षी । इति हेमचन्द्र' ॥

स्कन्धरुह पु, (स्कन्धात् रोहतीति । रुह + क ।) वटवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्कन्धवाह, पु, (स्कन्धेन वाहयतीति । वह + णिच् + अच् ।) शकटादिवाहकवृष' । यथा,
"स्कन्धवाहस्तु शङ्कुश्च शृङ्गो गौरश्च धूर्त्तिल' ॥"
इति हारावली ॥

स्कन्धवाहक:, पु, (स्कन्धेन वहतीति । वह + ण्वुल् ।) शकटादिवाहकवृष तत्पर्य्याय । स्कान्धिक' २ । इति हेमचन्द्र ॥ स्कन्धेन वहनकर्त्तरि, त्रि ॥

स्कन्धशाखा, स्त्री, (स्कन्धस्य शाखा ।) वृक्षस्य मुख्यशाखा । तत्पर्य्याय । शाला २ । इत्यमर. । २ । ४ । ११ ॥ (यथा, भागवते । ८ । ५ । ४९ ।
"यथा हि स्कन्धशाखाना तरोर्मूलावसेचनम् ।
एवमाराधन विष्णो सर्व्वेषामात्मनश्च हि ॥")

स्कन्धशृङ्ग', पु, (स्कन्धपर्य्यन्त शृङ्गमस्य ।) महिष. । इति केचित् ॥

स्कन्धा, स्त्री, शाखा । लता । इति केचित् ॥

स्कन्धाग्नि, पु, (स्कन्धस्य काण्डस्य अग्निरिव ।) स्थूलकाष्ठाग्नि । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

स्कन्धानल, पु (स्कन्धस्य काण्डस्य अनल इव ।) स्थूलकाष्ठाग्नि । तत्पर्य्याय । स्थूलकाष्ठधक् २ । इति जटाधर ॥

स्कन्धावार, पु, (स्कन्धेन सैन्यसमूहेन व्यूहेन नृपतिना वा आव्रियते इति । आ + वृ + घञ् ।) सैन्यस्थिति । (यथा, रामायणे । ६ । ४२ । २२ ।
"एतस्मिन्नन्तरे चक्रु' स्कन्धावारनिवेशनम् ॥")
राजधानी । इति हेमचन्द्र. ॥ (यथा, महाभारते । १ । १८५ । ६ ।
"ते तु दृष्ट्वा पर तत्र स्कन्धावारस्य पाण्डवा' ।
कुम्भकारस्य शालाया निवास चक्रिरे तदा ॥")
कटक । इति भूरिप्रयोग' ॥

स्कन्धिक, पु, (स्कन्धेन वहतीति । स्कन्ध + ठक् ।) स्कन्धवाहकवृष । इति हेमचन्द्र ॥

स्कन्धी, [न्] पु, (स्कन्धोऽस्यास्तीति । इनि' । वृक्ष । इति रत्नमाला ॥ स्कन्धयुक्ते, त्रि ॥ (काण्डविशिष्टे, च त्रि । यथा, महाभारते । १२ । १५४ । ५ ।
"हिमवन्त समासाद्य महानासीद्वनस्पति' ।
वर्षपूगाभिसंवृद्ध शाखी स्कन्धी पलाशवान् ॥")

स्कन्न, त्रि, (स्कन्द + क्त ।) च्युतम् । इत्यमर । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । ४८ ।
"स्कन्नमात्रञ्च तद्रेतो वृक्षपत्रेण भूमिप' ।
प्रतिजग्राह मिथ्या मे न पतेद्रेत इत्युत ॥")
शुष्कम् । गतम् । इति स्कन्दधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्कभ, इ ङ स्तम्भे। इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट्।) स्तम्भ इह रुद्धीकरणम्।
इ, स्कम्भते। ङ, स्कम्भते कवाटेन द्वार
लोकः। चस्कम्भे। इति दुर्गादासः॥
स्कान्दं, क्ली, (स्कन्दस्येदमिति। स्कन्द+अण्।)
स्कन्दपुराणम्। यथा,—
"वाराहञ्च तथा स्कान्दं वामन कूर्म्मसञ्ज्ञकम्।"
इत्यादि नारदीयपुराणम्॥
अस्य विवरण पुराणशब्दे द्रष्टव्यम्॥
स्कु, ग न ञ उद्धृतौ। आप्लावने। इति कवि-
कल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-स्वा० च-उभ०-सक०-सेट्।)
ग ञ, स्कुनाति स्कुनीते। न ञ, स्कुनोति
स्कुनुते। चुस्काव। उद्धृतिरुद्धरणम्। आप्ल-
वने। इति प्राञ्चः।
"स्कुनाति च स्कुनीते च स्कुनोत्याप्लवनेऽपि च।
स्कन्दते स्कुन्दते चापि षडाप्लवनवाचिनः॥"
इति भट्टमल्लः।
आवरणे इति पाणिनीयाः। स्कुनाति शत्रु
बाणेन भटः आच्छादयतीत्यर्थः। इति रमा-
नाथ.। इति दुर्गादासः॥
स्कुद, इ ङ आप्लवे। उद्धृतौ। उत्प्लुत्य गत्याम्।
इति कविकल्पद्रुमः॥(भ्वा०-आत्म०-सक०-अक०
च-सेट्। "पञ्चमस्वरौति धातुप्रदीपरामौ।
'स्कन्दते स्कुन्दते चापि षडाप्लवनवाचिन।
इति भट्टमल्लोऽपि।
चुस्कुन्दिषते॥" इति दुर्गादास॥
स्कुन्भ, ग न उ रोधने। इति कविकल्पद्रुमः॥
(क्र्या०-स्वा० च-पर०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।)
दन्त्यादिः। पञ्चमस्वरौ। ग, स्कुभ्नाति। न,
स्कभ्नोति। उ, स्कुम्भित्वा स्कुब्ध्वा। रोधन
मावरणम्। इति दुर्गादासः॥ सौत्रधातुरयम्॥
स्कोटिका, स्त्री, पक्षिविशेष। यथा,—
अथ सर्षपौ।
"हापुत्रिका खञ्जनिका तुलिकास्कोटिके समे॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥
स्खद, म ष ङ विदारे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट।) म, स्खदयति।
उपसर्गात् परस्य तु वा शम यम फण इत्या-
दिना वा ह्रस्व। प्रस्खदति प्रस्खादयति। अव
परिवर्ज्जादुपसर्गात् परस्य घटादित्व नास्ति
इति कातन्त्राद्या। तत्रैव अवस्थाने अप इति
भीमः। प्रस्खादयति अवस्खादयति परिस्खद-
यति। अपपरिभ्यां परस्य घटादित्व नास्तीति
जौमराद्याः। अपस्खादयति परिस्खादयति
प्रस्खदयति। स्खद स्खदने इति प्राञ्च.। स्खदन
स्थैर्य्यमिति त्रिलोचनरामौ। पाटनमिति गो-
विन्द। क्लेशोत्पादनमिति गोयीचन्द्र.।
हिंसेति रमानाथ। इति दुर्गादासः॥
स्खदन, क्ली (स्खद+ल्युट्।) विदारणम्। इति
स्खदधात्वर्थदर्शनात्॥ स्थैर्य्यम्। पाटनम्।
क्लेशोत्पादनम्। हिंसा। इति कविकल्पद्रुम-
टीकायां दुर्गादास.॥

स्खल, मि चये। चले।। इति कविकल्पद्रुमः॥
(भ्वा०-पर-सक०-चले अक०-सेट्।) मि,
स्खलयति वचनं ते सर्व्वथा सुभ्रु खेदमिति
मालत्याम्। स्खालयति चस्खाल। चय: सञ्चय
स्खलति पुष्प मालिक सञ्चिनोतीत्यर्थ.। चल:
स्खलनम्। स्खलति पत्रं वृक्षस्य।
"दृढ प्रेमा भग्न: सदसिरिव सन्धि न लभते।
लभेतापि प्राय: स्खलति खलु यत्नैरपि धृत.।"
इति दुर्गादास.॥
स्खलनं, क्ली,, (स्खल+ल्युट्।) पतनम्। तत्-
पर्य्याय। रिङ्गणम् २। इत्यमर।१।७।३६॥
रिङ्खणम् ३। इति हेमचन्द्र.॥ (यथा, सुश्रुते।
४।२४।
"श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते।
सत्त्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनम्॥"
अभिघात:। इति मल्लिनाथ:॥ यथा, माघे।
९।५२।
"निजपाणिपल्लवतलस्खलना-
दभिनासिकाविवरमुत्पतितै.।
अपरा परीक्ष्य शनकैर्मुमुदे
मुखवासमास्य कमलश्वसनै:॥"
उच्चारणम्। यथा, साहित्यदर्पणे। ३।२१९।
"उत्स्वप्नायितभोगाङ्कगोत्रस्खलनसम्भवा॥"
तथाच भागवते। ५।३।१२।
"अथ कथञ्चित् स्खलनक्षुत्पतनजृम्भनदुरवस्था-
नादिषु विवशाना न: स्मरणाय ज्वरमरण-
दशायामपि सकलकश्मलनिरसनानि तव गुण-
कृतनामधेयानि वचनगोचराणि भवन्तु॥")
स्खलित, क्ली, (स्खल+क्त।) कूटयुद्धादिना
युद्धमर्य्यादाया स्खलनम्। तत्पर्य्याय। छलम्।
२। इत्यमरः। २।८।१०८॥ भ्रष्टः। त्रि,
चलितम्। इति मेदिनी। ते, १६४॥ (यथा,
आर्य्यासप्तशत्याम्। ६७२।
"सौभगवाच्यगतापि हि दृष्टिस्त स्थितिकृत-
प्रयत्नमपि।
हिमगिरिशिखरस्खलिता गङ्गेवैरावतं
हरति॥")
स्तक, म प्रतीघाते। इति कविकल्पद्रुम.॥(भ्वा०-
पर० सक०-सेट्।) म, तिष्टकयिषति तिस्त-
कयिषति। इति दुर्गादास॥
स्तन, तृ क अभ्रशब्दे। इति कविकल्पद्रुम॥
(अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट्।) स्तनयति
मेघ.। इति दुर्गादास॥
स्तन, मि शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट्।) मि स्तनयति स्तानयति।
अतिस्तनत्। इति दुर्गादास॥
स्तन:, पु, (स्तन्यते शब्द्यते कामुकै: स्तनयति
कथयति वक्ष.शोभामिति वा। स्तन शब्दे+
घञ्।) अवयवविशेष.। माइ इति चूँची इति
च भाषा॥ तत्पर्य्याय.। कुच २। इत्यमरः।
२।६।७७॥ कूच. ३ उरोज ४ वक्षोज ५
पयोधर ६ वक्षोरुह, ७ उरसिज ८। तस्याग्र

चूचुकम्। इति शब्दरत्नावली। तस्य शुभ-
लक्षण यथा, गारुडे। ५६।९५।
"अरोमशौ स्तनौ पीनौ घनावविषमौ
शुभौ।
कठिनावरोममुखौ मृदुग्रीवा च कम्बुभा॥"
तस्य मनोहरत्वकारकौषध यथा, तत्रैव।
१९४।४।
"कुष्ठनागबलाचूर्णं नवनीतसमन्वितम्।
तल्लेपो युवतीनाञ्च कुर्य्यान्मनोहर स्तनम्॥"
अथ स्तनरोगस्य सम्प्राप्तिमाह।
"सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा दोष प्राप्य स्तनौ स्त्रियः
रक्त मासञ्च सदूष्य स्तनरोगाय कल्पते॥"
अदुग्धावपि स्तनौ प्रसूताया गर्भिण्याश्च
स्त्रिया बोद्धव्यौ। यत आह सुश्रुत।
"धमन्य सवृतद्वारा. कन्याना स्तनसंश्रिता।
दोषाविसरणास्तासा न भवन्ति स्तनामया॥"
दोषाविसरणा सवृतद्वारत्वेन दोषाणाम-
विसरणमसञ्चारो यासु ता।
"तासामेव प्रसूताना गर्भिणीनाञ्च ता पुन।
स्वभावादेव विवृता जायन्ते सम्भवन्त्यत॥"*॥
स्तनरोगाणामतिदेशेन लक्षणान्याह।
"पञ्चानामपि तेषान्तु हित्वा शोणितविद्रधिम्।
लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणे॥"
पञ्चाना वातपित्तकफसन्निपातागन्तुजानाम्।
आगन्तुजस्तनरोगाभिघातेन शस्त्रेन च ज्ञेतव्य॥
रक्तजस्यासम्भव:। स्वभावात्॥*॥
अथ स्तनरोगस्य चिकित्सा।
"शोथ स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्यात्
यद्विद्रधावभिहित बहुधा विधानम्।
आमे विदाहिनि तथैव च तस्य पाके
तस्या स्तनौ सततमेव च निर्दुहीतौ॥
पित्तघ्नानि तु शीतानि द्रव्याण्यत्र प्रयोजयेत्।
जलौकाभिर्हरेद्रक्त न स्तनावुपनाहयेत्॥"
उपनाहयेत् स्वेदयेत्।
"लेपो विशालामूलेन हन्ति पीडा स्तनो-
त्थिताम्।
निशाकनककल्काभ्या लेप. प्रोक्त. स्तना-
र्त्तिहा॥"
विशाला इन्द्रवारुणी। कनकस्य धत्तूरस्य पत्रं
ग्राह्यम्।
"लेपान्निहन्ति मूल स्तनरोग वन्ध्यकर्कोट्या।
निर्वाप्य तप्तलोह सलिले तद्वा पिबेत्तत्र॥"
इति भावप्रकाश॥
स्तननं, क्ली,(स्तन शब्द+ल्युट्।) ध्वनिमात्रम्।
मेघशब्द। कुन्थितम्। इति मेदिनी॥
स्तनन्धय ,पु ,स्त्री, (स्तन धयति पिबतीति स्तन
+धेट् पाने+"नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो।"३।
२।२९। इति खश्। अरुर्द्विषदिति मुम्।
अतिशिशु। तत्पर्य्याय। उत्तानशय २ उत्ता-
नशया ३ डिम्भ:४ डिम्भा ५ स्तनप ६ स्तनपा
७ स्तनन्धयी ८ स्तनन्धया ९। इत्यमरभरतौ॥
(यथा, रघ:। १४।७८।

"पयोधरैराश्रमबालवृक्षकान्
संवर्द्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।
असंशयं प्राक् तनयोपपत्ते
स्तनन्धयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥")

स्तनन्धया, स्त्री, (स्तनन्धय+टाप् ।) अति-बालिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।२।६।४१॥

स्तनन्धयी, स्त्री, (स्तनन्धय+टित्त्वात् ङीप् ।) अतिबालिका । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥

स्तनप, पु, स्तनं पिबतीति । पा+क ।) अति-शिशुः । इति भरतः ॥ स्तनपानकर्त्तरि, त्रि ॥

स्तनपा, स्त्री (स्तनं पिबति या । पा+क । टाप् ।) अतिबालिका । इत्यमरः ।२।६।४१ ॥

स्तनपायिका, स्त्री, अतिबालिका । दुग्धपोष्या । स्तनशब्दपूर्व्वकपाधातोर्ण्वक्(ण्वुल्) प्रत्यये आप्-प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

स्तनभर, पु, (स्तनयोर्भरः ।) स्थूलस्तनभारः । तत्पर्य्यायः । स्तनभोगः २ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

स्तनभव ,पु ,(स्तनाभ्यां भव उत्पत्तिर्यस्य । रति-बन्धविशेषः । यथा,—
"स्वजङ्घाद्वयमध्ये तु कृत्वा योषित्पदद्वयम् ।
स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः स्तनभवः
स्मृतः ॥"
इति स्मरदीपिका ॥

स्तनजाते, त्रि ॥

स्तनमुख, पु, (स्तनयोर्मुखम् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) स्तनाग्रभागः । यथा । चूचुकन्तु स्तना-हन्तशिखामुखाः । इति हेमचन्द्रः ।३।२६७ ॥

स्तनयित्नु, पु,(स्तनयतीति । स्तन ल्वाभ्रशब्दे+ "स्तनिहृषिपुषीति ।" उणा० ३ । २९ । इति इत्नुच । "अयमन्तेति ।" ६ । ४ । ५५ । इति अयादेशः ।) मेघः । इत्यमरः । १ । ३ । ६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।
"किमव्यक्तोऽसि निनदे कुतस्त्येऽपि त्वमीदृशी ।
स्तनयित्नोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठिता स्थिता ॥")
मुस्तकः । इति चामरः ।२।४।१५९॥ मेघध्वनिः । इति मेदिनी ॥ विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ॥ मृत्युः । रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्तनहन्त , पु, (स्तनयोर्हन्तम् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) स्तनमुखम् । इति हेमचन्द्रः ।३।२६७॥ स्तनेर वोँटा इति भाषा ॥

स्तनशिखा,स्त्री,(स्तनयोः शिखा ।) स्तनहन्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६७ ॥

स्तनाग्र, क्ली, (स्तनयोरग्रम् ।) स्तनहन्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्तनान्तर, क्ली, (स्तनयोरन्तरम् ।) हृदयम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १० । ६२ ।
"बिभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम्
पर्य्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥")
स्त्रीवैधव्यलक्षणविशेषः । इति केचित् ॥

स्तनाभोग, पु, (स्तनयोराभोगः ।) स्तनभरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्तनस्य परिपूर्णता च ॥

स्तनितं, क्ली,(स्तन+क्तः ।) मेघनिर्घोषः । इत्य-मरः । १ । ३ । ८ ॥ (यथा, मनुः । ४।१०३ ।
"विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च सम्प्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥")
करतालिशब्दः । इति केचित् ॥ (शब्दमात्रम् । यथा, हरिवंशे । ८९ । ४८ ।
"आर्त्तस्तनितसन्नादे रुधिराम्बुह्रदाकुले ॥")
शब्दिते, त्रि ॥

स्तनितफल, पु, (स्तनितानि फलानि यस्य ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्तन्य, क्ली, (स्तने भवम् । स्तन+"शरीरावय-वाच्च ।" ४ । ३ । ५५ । इति यत् ।) दुग्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । २ । ६९ ।
"स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा
सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः
शुभ्रं यशो मूर्त्तमिवातितृष्णः ॥"
स्तनाय हितमिति ।"शरीरावयवात् यत् ।"५ । १ । ६ । इति यत् स्तनहिते, त्रि ॥)

स्तब्ध, त्रि, स्तम्भितः । जडीकृतः । स्तभधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्-सागरे । २० । ८६ ।
"स्वयमुत्क्षिप्तकलशस्तब्धबाहुरभूत्तदा ॥")

स्तब्धरोमा, [न्] पु, (स्तब्धानि रोमाणि यस्य ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥ स्तम्भित-लोमयुक्ते त्रि ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।५२२।
"विमुखे चतुर्मुखेऽपि श्रितवति चानीशभाव-
मीशेऽपि ।
मग्नमहीनिस्तारे हरिः परं स्तब्धरोमाभूत्॥")

स्तभ, इ ङ स्तम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-आत्म०-अक०-सक०-च सेट् ।) दन्त्यादिः । इ, स्तम्भते । ङ, स्तभते । तिष्टम्भयिषति । तिस्त-म्भयिषति । स्तम्भो जडीभावस्तत्करणञ्च । स्तम्भः स्थूणाजडीभावावित्यमरोक्तेः । शीते-नावस्तब्धो जडीकृत इत्यर्थ इति क्रमदीश्वरो-क्तेश्च । स्तम्भ इह क्रियानिरोधः इति भीमः । दोषहृद्धिरिति गोविन्दभट्टः । स्तम्भो रुद्धीकर-णञ्च । स्तम्भते कवाटेन द्वारं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

स्तभ, पु, छागः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्तम्ब पु, (तिष्ठतीति । स्था+"स्थः स्तोऽम्बज-वकौ ।" उणा० ४।९६ । इति अम्बच् । स्तादे-शश्च ।) प्रकाण्डरहितवृक्षः । स तु झिण्टि-कादिः । तत्पर्य्यायः । गुल्मः २ । इत्यमरः ।२। ४ । ८ ॥ तृणादिः । तत्पर्य्यायः । गुच्छः २ । इति चामरः ॥ गुल्मः ३ । इति तट्टीका ॥ विटपः ४ । इति जटाधरः ॥

स्तम्बकरि ,पु ,(स्तम्बं करोतीति । स्तम्ब+कृ+ "स्तम्बशकृतोरिन् ।" ३ । २ । २४ । इति इन् ।) धान्यम् । इत्यमरः । २ । ९ । २१ ॥ अपि च ।
"पुंसि स्तम्बकरिर्धान्ये व्रीहिर्ना धान्यमात्रके ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

स्तम्बकार, त्रि, (स्तम्बं करोतीति । कृ+अण् ।) गुच्छकारकः । स्तम्बशब्दात् कृञ्धातोः अण्-प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

स्तम्बघन ,त्रि, (स्तम्बः हन्यतेऽनेनेति । स्तम्ब+ हन्+"स्तम्बे क च ।"३।३।८३। इति चकारात् अप् घनादेशश्च ।) तृणाद्यस्त्रलनकारिखनि-त्रादिः । तत्पर्य्यायः । स्तम्बघ्नः २ इत्यमरः । ३।२।३५ ॥ स्तम्बहननः ३ । इति सारसुन्दरी॥

स्तम्बघ्न , त्रि, (स्तम्बो हन्यते येनेति । स्तम्ब+ हन्+"स्तम्बे क च ।"३।३।८३ इति क. ।) स्तम्बघनः । इत्यमरः । ३ । २ । ३५ ॥

स्तम्बपू ,[र्]स्त्री,(स्तम्बानां पूरिव ।) पुरीभेदः । तत्पर्य्यायः ।
"तामलिप्तं दामलिप्तं तामलिप्ती तमालिनी ।
स्तम्बपूर्व्विष्णुगृहञ्च स्याद्विदर्भा तु कुण्डिनम्॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

स्तम्बहनन, त्रि, (स्तम्बो हन्यतेऽनेनेति । हन+ करणे ल्युट् ।) स्तम्बघनः । इत्यमरटीकासार-सुन्दरी । ३ । २ । ३५ ॥

स्तम्बेरम ,पु, (स्तम्बे रमते इति । स्तम्ब+रम+ "स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ।"३।२।१३ । इत्यच् । "तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।"६।३ । १४ । इति सप्तम्या अलुक् ।) हस्ती । इत्यमरः ।२।८।३५॥ (यथा, रघुः । ५ । ७२ ।
"शय्यां जहात्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ॥")

स्तम्भ, ग न उ रोधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या० स्वा० च०-पर०-सक०सेट् । क्त्वावेट् ।) ग, स्तभ्नाति । न, स्तभ्नोति । उ, स्तम्भित्वा स्तब्ध्वा । रोधनमावरणम् । इति दुर्गादासः । सौत्रधातुरयम् ॥

स्तम्भ , पु ,(स्तभ्नातीति । स्तम्भ+पचाद्यच् ।) स्थूणा । थाम इति खुँटी इति च भाषा । जडीभावः । स तु निष्प्रतिभता । इत्यमर-भरतौ । ३।३।१३४ ॥ (यथा, माघः ।५।४८ ।
"स्तम्भं महान्तमुचितं सहसा मुमोच
दानं ददावतितरां सहसाग्रहस्तः ।
बद्धापराणि परितो निगडान्यलावीत्
स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः ॥"
"महान्तं स्तम्भम् आलानं जाड्यञ्च सहसा मुमोच । स्तम्भः स्थूणाजडत्वयोरिति विश्वः ।"
इति तट्टीका ॥ काण्डम् । यथा, रघुः ।५।१५।
"आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः
स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥")

स्तम्भकर , पु ,(करोतीति । कृ+अच् । स्तम्भस्य करः ।) वेष्टनम् । इति केचित् ॥ स्थूणाकारके जाड्यकारके च त्रि ॥

स्तम्भकी, [न्] पु, वाद्यविशेषः । इति केचित् ॥

स्तम्भन, क्ली, (स्तम्भ+ल्युट् ।) जडीकरणम् । यथा, बगलामुखीस्तोत्रे ।
"दुष्टस्तम्भनमुग्रविघ्नशमनं दारिद्र्यविद्रावणम्॥"
षट्कर्म्मान्तर्गताभिचारकर्म्मविशेषः । यथा,—

"उलूककाकयो' पक्षी गृहीत्वा मन्त्रवित्तमः।
आलिख्य वै शरावे निशायाञ्च साध्याचर-
सपुटितम्॥
मन्त्र स्थापितपवनं सहस्रजप्त चतुस्पथे निखनेत्
स्तम्भनमेतदवश्य भविता जगताञ्च नात्र
सन्देहः॥"
स्थापितपवनं कृतप्राणप्रतिष्ठम्।
"कृत्वा प्रतिकृतिमथवा
श्मशानाङ्गारकेशशववसनजाम्।
सम्यगधिष्ठितपवना
कृतनाम्नी समन्त्रललाटाम्॥
वसनाधिष्ठितपवना
सहस्रजप्ता तदुल्कया वसनाम्।
दग्धा कृत्वा निखनेत्
श्मशानदेशे सपदि वाक्स्तम्भ॥
आलिख्य चेष्टकायुगले मन्त्र सनामपुटितम्।
निशया निशीथकाले सहस्रजप्त प्रतिष्ठित-
प्राणम्॥
बन्धनमतितीच्णतर स्तम्भनमतितीच्णाम्बु-
नि चिप्तम्।
लिखितमन्त्रचितामयकीलक,
सहितकर्म्म सनाम समावृतम्॥
कृतजप त्रिसहस्रकसख्यया
पथि खनेदथ याननिवारणम्।
विहितनिम्बतरौ रिपुनामयुत
मनुमिम निशया कृतनामकम्।
नवसहस्रजपादिसुसाधित
पथि खनेदथ सैन्यनिरोधनम्॥"
इति स्तम्भनम्॥
इति फेत्कारिणीतन्त्रे ५ पटल'॥ * ॥
अथाग्निस्तम्भनम्।
"मालूरस्य रस गृह्य जलौका तत्र पेषयेत्।
हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम्॥
शाल्मलीरसमादाय खरमूत्रे निधाय तम्।
अग्न्यागारे चिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम्॥
वायसी उदर गृह्य मण्डूकवसया सह।
गुडिका कारयेत्तेन ततोऽग्नौ प्रचिपेद्वशी॥
एवमेतत्प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमम्॥
रक्तपाटलमूलन्तु अवष्टभ्यञ्च मूलके।
दिव्य स्तम्भयते चिप्र पय पिण्ड जलान्तकाम्॥
सुण्डीतकवचाकुष्ठ सरोच नागर तथा।
चर्व्वित्वा च इम सद्यो जिह्वया ज्वलन लिहेत्
गोरोचना भृङ्गराज चूर्णीकृत्य घृत समम्।
दिव्यस्तम्भश्च पीत्वा स्यात् मन्त्रे णानेन वै तथा
ॐ ह्य यग्निस्तम्भन कुरु॥ ॐ नमो भगवते
जल स्तम्भय स्तम्भय स सम सक्ते कके कचर।
जलस्तम्भनमन्त्रोऽय जल स्तम्भयते शिव॥"
इति गारुडे पूर्व्वखण्डे। १८६। ११—१८॥
प्रकारान्तर षट्कर्म्मशब्दे द्रष्टव्यम्॥
स्तम्भन,पु,(स्तम्भयतीति। स्तम्भ+णिच्+ल्यु।)
कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गत-बाण विशेष। यथा,—

"उन्मादन' शोषणञ्च तापनस्तम्भनस्तथा।
सम्मोहनञ्च पञ्चैते विख्याता कामशायका॥"
इति जटाधर'॥
(स्तम्भके, त्रि। यथा, सुश्रुते। १। ४२।
"कषाय, सग्राहको रोपण' स्तम्भन' शोधनो
लेखन शोषण: पीडन: क्लेदोपशोषणश्चेति॥")
स्तम्भित',त्रि,जडीभूत'। जडीकृत:। इति स्तम्भ-
शब्दात् इतोऽस्य जाते इतप्रत्ययेन स्तम्भधातो:
क्तप्रत्ययेन वा निष्पन्न॥
स्तरिमा, (न्) पु,(स्तृणोति आच्छादयतीति।
स्तृ+"हृभृधृसृस्तृभ्य इमनिच्।" उणा० ४।
१४१। इति इमनिच्।) तल्पम्। इत्युणादि-
कोष॥
स्तरी, स्त्री, (स्तृणोति आच्छादयतीति। स्तृ+
"अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ई।" उणा० ७। १५८।
इति ई।) धूम'। इति हेमचन्द्र॥
स्तव:,पुं,(स्तूयतेऽनेनेति। स्तु+अप्।) प्रशसा।
तत्पर्य्याय'। स्तोत्रम् २ नुति ३ स्तुति ४।
इत्यमर:। १। ६। ११॥ स्तवनम् ५। इति
शब्दरत्नावली॥ वर्ण ६। इति जटाधर:॥
(यथा, हरिवंशे। १२९। २८।
"तुष्टाव च नमीशान मारीच कश्यपस्तदा।
वेदोक्तै' स्वकृतैश्चैव स्तवै स्तुत्य जगद्गुरुम्॥")
स्तवक,पु, (तिष्ठतीति। स्था+"स्थ स्तोऽम्ब-
जवकौ।" उणा० ४। ९६। इति अवक
धातोश्च स्तादेश।) गुच्छक'। इत्यमर।
२। ४। १६॥ "द्वे स्तवके यत्नो इति ख्याते
बहुभि: पुष्पै' फलैर्व्वा सबाध पल्लवग्रन्थि'
गुच्छ। गूयते ध्वन्यते भ्रमरैरत्र गुच्छ। गु
घु ङ ड ध्वनौ नाम्नीति छक्।
'पुष्पादिस्तवके गुच्छो मुक्ताहारकलापयो।'
इति चवर्गान्तेषु रन्तिदेव॥
'स्याद् गुच्छ: स्तवके स्तम्बे हारभेदकलापयो॥'
इति चवर्गद्वितीयान्ते मेदिनी॥
स्वार्थे के गुच्छक गुत्सक इति च पठन्ति। तदा
बुध्यति वेष्टते इति गोधन्ते क्रीडन्ति भ्रमरा
अत्रेति वा गुत्स। गुध्य वेष्टे गुध ड क्रीडे
इत्यस्माद्दा नाम्नीति स। स्वार्थे क गुत्सक।
'स्तवके हारभेदे च गुत्स स्तम्बे च कीर्त्तित॥'
इति टन्त्यान्तेषु रुद्र।
'गुत्स' स्यात् स्तवके स्तम्बे हारभिद्ग्रन्थि-
पर्णयो।'
इति दन्त्यसान्तेषु मेदिनी।
'मुकुर' कुट्मलश्चापि स्तवको गुत्सकाविति॥'
इति हड्ड।
स्तूयते इति स्तवक'। ष्टु ञ ल स्तुतौ अल् स्तव
स्वार्थे अभिधानात् नित्यक। इति भरत॥*
स्तुति। इतिविश्व॥ ग्रन्थपरिच्छेद। समूह।
इति केचित्॥ स्तवकारके, त्रि॥
स्तवरक, पु, आवरक। इति केचित्॥
स्ताव', पु, स्तव.। स्तुधातोर्भावे घञ् प्रत्ययेन
निष्पन्न.॥

स्तावक, त्रि, (स्तौतीति। स्तु+ण्वुल्।) स्तव-
कर्त्ता। स्तुधातोर्णकप्रत्ययेन निष्पन्न॥ (यथा,
भागवते। ४। १५। २१।
"स्तावकान् तानभिप्रेत्य पृथुर्वैण्य: प्रतापवान्।
मेघनिर्ह्रादया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत्॥")
स्तिमित, त्रि,(स्तिम+क्त:।) अचञ्चल:।(यथा,
रघु। १३। ४८।
"एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा
सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे
मुक्तावली कण्ठगतेव भूमे:॥"
आर्द्र.। यथा, "स्तिमितोऽचञ्चलार्द्रयो:।"
इति मेदिनी॥
स्तिम्भि, पु, (स्तभ्नातीति। स्तम्भ+"क्रमित-
मिशतिस्तम्भामत इच्च।" उणा० ४। १२१।
इति इन् अत इच्च।) समुद्र.। बाधा। इत्यु-
णादिकोष॥
स्तीर्व्वि', पु', (स्तृणातीति। स्तृ+"स्तृ,ज्हृशृ-
स्तृजागृभ्य क्विन्।" उणा० ४। ५४। इति
क्विन्।)नभ। रुधिरम्। तृणजाति। अध्वर्यु।
पय'। शक्र। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्ति॥
स्तुत, त्रि, (स्तु+क्त.।) स्तुतिविषय'। तत्-
पर्य्याय। ईलित. २ शस्त. ३ पणायित: ४
पनायित ५ प्रणुत. ६ पणित. ७ पनित ८
अपिगीर्ण ९ वर्णित.१० अभिष्टुत ११। इत्य-
मर। ३।२।११०॥ गीर्ण:१२ ईडित १३। इति
शब्दरत्नावली॥ नुत १४। इति जटाधर॥
(यथा, महाभारते। १२। २८४। १८।
"नम स्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय वै नम॥")
स्तुति:, स्त्री, (स्तु+क्तिन्।) स्तव:। इत्यमर।
१। ६। ११॥ (यथा, नैषधे। ३। ११६।
"इत स्तुति का खलु चन्द्रिकाया
यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति॥")
दुर्गा। यथा,—
"स्तुति सिद्धिरिति ख्याता श्रिया सश्रयणाच्च
सा।
लक्ष्मीर्वा ललना वापि क्रमात् सा कान्तिरुच्यते"
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय॥
स्तुतिपाठक,पु,(स्तुति पठतीति। पठ+ण्वुल्।)
राजादेर्यात्रादौ वीर्य्यस्तुतिकर्त्ता। तत्पर्य्याय।
वन्दी २। इत्यमर। २। ८। ९७॥ लग्न ३
स्तुतिव्रत. ४ सूत ५ मागध ६ मधुक ७।
इति जटाधर॥ प्रातर्गेय ८। इति त्रिकाण्ड-
शेष॥
स्तुतिव्रत, पु, (स्तुतिरेव व्रत यस्य।) स्तुति-
पाठक। इति जटाधर॥
स्तुत्य, त्रि, स्तवनीय। स्तुधातो' क्यप्प्रत्ययेन
निष्पन्न। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा,
रघु'। ४। ६।
"परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु।
स्तुत्य स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती॥")
स्तुनक, पु, छाग.। इति शब्दचन्द्रिका॥

स्तुन्भ, ग न उ रोधने । सौवधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या० स्वा०च०-पर०-सक० सेट । क्त्वावेट् ।) दन्त्यादि । पञ्चमस्वरी । ग, स्तुभ्नाति । न, स्तुभ्नोति । उ, स्तुम्भित्वा स्तुब्ध्वा । रोधनमावरणम् । इति दुर्गादासः ॥

स्तुभ, पु, छागः । इत्यमरटीकायां भरतः २ । ९ । ७६ ॥ (अग्निविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २२० । १४ ।
"चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां योनिरग्रहः ।
चतुर्भिः सहितः पुत्त्रैर्भानोरिवान्वयः स्तुभः ॥")

स्तुवेय्य, पु, (स्तूयते इति । स्तु + "स्तुवः केय्यश्छन्दसि ।" उणा० ३ । ९८ । इति केय्य । ञित्त्वादगुणाभावे सत्युवङादेशः ।) इन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

स्तुषेय्य, त्रि, श्रेष्ठः । उत्तमः । वैदिकशब्दोऽयम् । ष्टुधातोरौणादिकसेय्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

स्तूप, क उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पर० सक०-सेट् ।) षष्ठस्वरी । उच्छ्रायो राशीकरणम् । स्तूपयति धान्यं कृषकः । तुष्टूपयिषति । इति दुर्गादासः ॥

स्तूप, य इर उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।)-षष्ठस्वरी । य, स्तूप्यति । इर, अस्तूपत् अस्तूपीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । अतुस्तूपत् । इति दुर्गादासः ॥

स्तूप, पु, (स्तूयते इति । स्तु + "स्तुवो दीर्घश्च ।" उणा० ३ । २५ । इति प दीर्घश्च ।) मृदादिकूटः । राशीकृतमृत्तिकादि । इति पुंलिङ्गसंग्रहे अमरः । ३ । ५ । १८ ॥ सङ्घातः । निष्प्रयोजनम् । बलम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

स्तृ, न प्रीतिरक्षाप्राणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०- पर०-सक०-अक०-च अनिट् ।) न, स्तृणोति । इति दुर्गादासः ॥

स्तृ, न ञ स्तृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा० उभ०-सक०-अनिट् ।) न ञ, स्तृणोति स्तृणुते स्तृतिराच्छादनम् । इति दुर्गादासः ॥

स्तृक्ष, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट ।) सप्तमस्वरयुक्तमध्यः । स्तृक्षति । तरीस्तृक्षते । इति दुर्गादासः ॥

स्तृह, ऊ श वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० पर०-सक०-वेट् ।) ऊ, अस्तर्हीत् अस्तृक्षत् । श, स्तृहति । तिस्तर्हयिषति । इति दुर्गादासः ॥

स्तॄ ञ गि छादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या उभ० सक०-अनिट् ।) ञ गि, स्तृणाति स्तृणीते स्तीर्णं स्तीर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

स्तृंह, ऊ श वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० पर०-सक०-वेट् ।) ऊ, अस्तृंहीत् अस्तृक्षत् । श, स्तृंहतो स्तृंहन्तौ । तिस्तृंहयिषति । इति दुर्गादासः ॥

स्तेन, त् क चौर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अतिस्तेनत् धनं चौरः । इति दुर्गादासः ॥

स्तेन, क्ली, (स्तेनत् क चौर्य्ये + भावे अच् ।) स्तेयम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।२।१०।२४॥

स्तेन, पु, (स्तेनयतीति । स्तेन + पचाद्यच् ।) चौरः । इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥ तस्य दण्डनिर्णयो यथा,—
"स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ।
परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तेनानां निग्रहे नृपः ।
स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रञ्च वर्द्धते ॥
अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्य्यापचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥
यस्तु तान्युपकॢप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।
तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥
येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥"
इति मानवे ८ अध्यायः ॥

तद्वैदिकपर्य्यायः । तृपुः १ तक्वा २ रिभ्वा ३ रिपुः ४ रिक्वा ५ रिहायाः ६ तायुः ७ तस्करः ८ वनर्गुः ९ हुरश्चित् १० मुषीवान् ११ मलिम्लुचः १२ अघशंसः १३ वृकः १४ । इति चतुर्द्दश स्तेननामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । २४ ॥ * ॥ देवायानिवेद्यान्नादिभोक्ता । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । १२ ।
"इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्द्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥"

स्तेप, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) एकादशस्वरी । क, स्तेपयति । तिस्तेपयिषति । इति दुर्गादासः ॥

स्तेम, पु, (स्तिम आर्द्रे + घञ् ।) आर्द्रीभावः । इत्यमरः । ३ । २ । २९ ॥

स्तेय, क्ली, (स्तेनस्य भावः कर्म्म वा । स्तेन + "स्तेनाद्यन्नलोपश्च ।" ५ । १ । १२५ । इति यत् । नलोपश्च) चौर्य्यम् । तत्तु चौरस्य भावः तस्य कर्म्म च इत्यमरभरतौ ।२ । १० । २५ ॥ तस्य लक्षणं यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।
"प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
यत् परद्रव्यहरणं स्तेयं तत् परिकीर्त्तितम् ॥"
तत्करणे नरकं प्रतिप्रसवश्च यथा,—
व्यास उवाच ।
"न हिंस्यात् सर्व्वभूतानि नानृतञ्च वदेत् क्वचित् ।
नाहितं नाप्रियं वाक्यं न स्तेनः स्यात् कदाचन ॥
तृणं वा यदि वा शाकं मृदं वा जलमेव वा ।
परस्यापहरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥
न राज्ञः प्रतीगृह्णीयान्न शूद्रपतितादपि ।
न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितान् वर्जयेद्बुधः ॥
नित्यं याचनको न स्यात् पुनस्तत् प्रयाचयेत् ॥
न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।
देवस्वञ्चापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः ॥
पुष्पे शाकोदके काष्ठे तथा मूले फले तृणे ।
अदत्तादानमस्तेयं मनुराह प्रजापतिः ॥
ग्रहीतव्यानि पुष्पाणि देवार्च्चनविधौ द्विजैः ।
नैकस्मादेव नियतमननुज्ञाय केवलम् ॥
तृणं काष्ठं फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरेद्बुधः ।
धर्म्मार्थं केवलं ग्राह्यमन्यथा पतितो भवेत् ॥
तिलमुद्गयवादीनां मुष्टिर्ग्राह्या पथि स्थितैः ।
क्षुधार्त्तैर्नान्यथा विप्र विधिविद्भिरिति स्थितिः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे । १६ । १—१० ॥

स्तेयप्रायश्चित्तं यथा,—
"एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् ।
स्तेयदोषापहर्त्तॄणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥
धान्यान्नधनचौर्य्याणि कृत्वा कामात् द्विजोत्तमः ।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्रार्द्धेन विशुध्यति ॥
मनुष्याणान्तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ।
कूपवापीजलानाञ्च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेश्मनः ।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापपरिशुद्धये ॥
भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य तु ।
पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥
तृणकाष्ठद्रुमाणान्तु पक्वान्नस्य गुडस्य तु ।
तैलचर्म्मामिषाणान्तु त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥
मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य तु ।
अयस्कांस्योपलानाञ्च द्वादशाहं कणान्नभुक् ॥
कार्पासकीटकोर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।
पक्षिगन्धौषधानाञ्च रज्वाश्चैव त्र्यहं पयः ॥
एतैर्व्रतैर्व्यपोहेत पापं स्तेयकृतं बुधः ॥"
इति मात्स्ये २०१ अध्यायः ॥ * ॥

स्तेयस्य दण्डविधिर्दण्डशब्दे द्रष्टव्यः । सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्तेयी, [न्] पु, (स्तेयमस्यास्तीति । इनि ।) चौरः । यथा । सुमन्तुः । सुवर्णस्तेयी मासं सावित्र्यष्टसहस्रं आज्याहुतीर्जुहुयात् त्रिरात्रमुपवसेत् तप्तकृच्छ्रेण वा पूतो भवति । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ स्वर्णकारः । इति केचित् ॥

स्तैन, क्ली, (स्तेनस्य चौरस्य भावः कर्म्म वा) स्तेन + अण् ।) चौर्य्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । २५ ॥

स्तैन्य, क्ली, (स्तेनस्य भावः कर्म्म वा । स्तेन + ष्यञ् ।) चौर्य्यम् । इत्यमरभरतौ ।२।१०।२५॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७२ । ७ ।
"इमां हि पत्नीमस्माकं धर्म्मज्ञां धर्म्मचारिणीम् ।
सस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवामृतम् ॥")

स्तैन्य, पु, (स्तेन एव । स्वार्थे ष्यञ् ।) चौरः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्तैमित्य, क्ली, (स्तिमितस्य भावः । स्तिमित + ष्यञ् ।) जडता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आर्द्रत्वम् । यथा, "स्तैमित्यं स्तिमितो वेगः ।" इति वैद्यमाधवकरसंगृहीतरुग्विनिश्चयस्य ज्वराधिकारे ॥ "स्तैमित्यमङ्गस्यार्द्रपटावगुण्ठितत्वमिव ॥" इत्यस्य व्याख्याने विजयेनोक्तम् ॥)

स्तोक', पुं, (स्तुच्यते इति। स्तुच प्रसादे+घञ्।) चातकः। इति मेदिनी॥ विन्दुः। कणा। इति केचित्॥ (यथा, मार्कण्डेये। ४८।५८।
"दृष्ट्वावरुद्वैरभवत् स्रोत. खातानि निम्नगा.।
ये पुरस्तादपा स्तोका आपन्ना पृथिवीतले॥")
तथा च भागवते। ८। ६। ४८।
"एव गृहेष्वभिरतो विषयान् विविधै' सुखै।
सेवमानो न चातुष्यादाज्यस्तोकैरिवानल'॥")

स्तोक', त्रि, (स्तुच्+घञ्।) अल्प'। इत्यमरः॥ ३। १। ६१॥ (यथा, महाभारते।१।१।२१८।
"सञ्जयैवंगते प्राणास्त्यक्तुमिच्छामि मारिचम्।
स्तोक ह्यपि न पश्यामि फल जीवितधारणे॥")

स्तोकक.,पु, (स्तोक एव। स्वार्थे कन्।)चातकपक्षी। इत्यमर'॥ (यथा, मनु। १२। ६७।
"रक्तानि हृत्वा वासासि जायते जीवजीवक'।
वृको मृगेभ व्याघ्रोऽश्व फलमूलन्तु मर्कट.।
स्त्रीमृचस्तोमको वारि यानान्युष्ट्र पशूनज:॥"

स्तोता, [ऋ]त्रि, (स्तौतीति। स्तु+ ण्वुल्।) स्तवकर्त्ता। ष्टुधातोस्तृण्प्रत्ययेन निष्पन्न.॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८। ४४। १८।
"स्तोता स्या तव शर्म्मणि॥")
तद्वैदिकपर्य्याय.। रेभ १ जरिता २ कारु: ३ नद ४ स्तामु. ५ कीरि ६ गौ. ७ सूरि. ८ नाद' ९ छन्द' १० स्तुप् ११ रुद्र १२ कृपण्यु' १३। इति त्रयोदश स्तोतृनामानि। इति वेदनिघण्टौ। ३। १६॥ (विष्णु। इति महाभारतम्। १३। १४९। ८६॥)

स्तोत्र, क्ली,(स्तूयतेऽनेनेति। स्तु+"दाम्नीशस-युयुजेति।" ३। २। १८२। इति ष्ट्रन्।) स्तव.। इत्यमर.। १। ६। ११॥ तच्चतुर्व्विध यथा, मात्स्ये १२१ अध्याये।
"अत्र वो वर्णयिष्यामि विधि मन्वन्तरस्य तु।
ऋचो यजूंषि सामानि तथावत् प्रति दैवतम्।
विधिहोत्र तथा स्तोत्र पूर्व्ववत् सम्प्रवर्त्तते॥
द्रव्यस्तोत्र कर्म्मस्तोत्र विधिस्तोत्र' तथैव च।
तथैवाभिजनस्तोत्र स्तोत्रमेतच्चतुष्टयम्॥
मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु यथा भेदाभवन्ति ये।
प्रवर्त्तयन्ति तेषा वै ब्रह्मस्तोत्र पुन: पुन:॥"

स्तोभ, पु, (स्तुभ+घञ्।) सामावयवविशेष।स तु गीतालापपूरणाक्षर'। स च त्रयोदशविधो यथा। अय वावलोको हाउकारो १ वायुर्हाइकार२श्चन्द्रमाअथकार. ३। आत्मेहकारो ४ ऽग्निरोकार ५ आदित्य ऊकार ६। निहव एकारो ७ विश्वेदेवा औहोइकार ८ प्रजापतिर्हिंकार' ९। प्राण' स्वरो १० ऽन्न या ११ वाग्विराडनिरुक्त १२ स्त्रयोदश स्तोभ सञ्चरो हुकार १३। दुग्धेऽस्मै वाग्दोह यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेवं साम्ना मुपनिषद वेदोपनिषद वेद। इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे प्रथमप्रपाठक: समाप्त.॥*॥

अस्य भाष्यम्। भक्तिविषयोपासन सामावयवसम्बन्धमित्यत. सामावयवान्तरस्तोभाक्षरविषयाण्युपासनान्तराणि सहतान्युपदिश्यन्ते। अनन्तर सामावयवसम्बन्धत्वाविशेषादयवावायमेव लोको हाउकार. स्तोभो रथन्तरे साम्नि प्रसिद्ध इय वै रथन्तरमित्यस्मात् सम्बन्धसामान्याद्धाउकार: स्तोभोऽयं लोक इत्येवमुपासीत।१।
वायुर्हाइकारो वामदेव्ये सामनि हाइकार प्रसिद्धो वायूसम्बन्धश्च वामदेव्यस्य साम्नो योनिरित्यस्मात् सामान्याद्धाइकार वायुदृष्ट्योपासीत।२।
चन्द्रमा अथकार' चन्द्रदृष्ट्या अथकारमुपासीत अन्ने ह्येद स्थितमन्नात्मा चन्द्र थकाराकारसामान्याच्च। ३।
आत्मा इह कार इहेति स्तोभ' प्रत्यक्षो ह्यात्मा इहेति व्यपदिश्यते इहेति च स्तोभ'। ४।
तत्सामान्यादग्निरीकार इति। इ निधानानि चाग्नेयानि सर्व्वाणि सामानीत्यत.।५।
तत्सामान्यादादित्य ऊकार। उच्चैरूर्द्ध सन्त आदित्य गायन्त्यूकारश्चाय स्तोभआदित्य दैवत्ये साम्नि स्तोभ इत्यादित्य ऊकार.।६।
निहव इत्याह्वानमेकारस्तोभ. एहीति चाह्वयन्तीति।७।
तत्सामान्याद्विश्वे देवा औहोइकारो वैश्व॰देव्ये साम्नि स्तोभस्य दर्शनात्।८।
प्रजापतिर्हिंकार अनिरुक्ताद्धिकारस्य चाव्यक्तत्वात्।९।
प्राण स्वर. स्वर इति स्तोभ: प्राणस्य च स्वरहेतुत्वसामान्यात्।१०।
अन्न या या इति स्तोभोऽन्न अन्नेन हीदं यातीत्यत।११।
तत्सामान्यात् वागिति स्तोभो विराडन्न देवताविशेषो वा वैराजे साम्नि स्तोभदर्शनात् अनिरुक्तोऽव्यक्तत्वात् इदमिदमिति निर्व्वक्तु न शक्यत इत्यत:।१२।
सञ्चरो विकल्प्यमानस्वरूप इत्यर्थ' कोऽसावित्याह हुकारोऽव्यक्तो ह्ययतोऽनिरुक्तविशेष एवोपास्य इत्यभिप्राय॥१३॥
स्तोभाक्षरोपासनाफलमाह। दुग्धेऽस्मै वाग् दोहमित्याद्युक्तार्थं य एतामेव यथोक्तलक्षण साम्ना सामावयवस्तोभाक्षरविषयामुपनिषद दर्शन वेद तस्यैतत् यथोक्त फलमित्यर्थ। द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थ' सामावयवविषयोपासनाशेष परिसमाप्त्यर्थो वेति॥ ९॥ इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादस्य कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे प्रथम प्रपाठक समाप्त॥*॥*॥ हेलनम्। स्तम्भनम्। इति हेमचन्द्र॥ अपि च।
"साङ्केत्य पारिहास्य वा स्तोभ हेलनमेव वा।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहर विदु॥"
इति श्रीभागवते। ६। २। १४॥
"साङ्केत्य पुत्रादौ साङ्केतितम्। पारिहास्य परिहासेन कृतम्। स्तोभ गीतालापपूरणार्थं कृतम्। हेलन कि विष्णुनेति सावज्ञमपि च वैकुण्ठनामोच्चारणम्।" इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी॥

स्तोम, त् क श्लाघने। इति कविकल्पद्रुम:॥ अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट्।) अतुस्तोमत्। इति दुर्गादास॥

स्तोम,क्ली, (स्तूयते इति। स्तु+"अर्त्तिस्तुसुहुसृति।" उणा०१। १३९। इति मन्।) मस्तकम्। धनम्। शस्यम्। लोहाग्रदण्ड:। वक्रे, त्रि। इति केचित्॥

स्तोम:, पुं, (स्तु+मन्।) समूह:। इत्यमर'। २।५।३९॥ (यथा, उत्तररामचरिते। १अङ्के
"ऋषीणामुग्रतपसा यमुनातीरवासिनाम्।
लवणत्रासित स्तोमस्त्रातार त्वामुपस्थित:॥")
यज्ञ. इति हेमचन्द्र.॥ स्तव.। इति चामर। ३। ३। २४१॥

स्तौपिक,क्ली, बुद्धद्रव्यविशेष'। इति त्रिकाण्डशेष॥ ओघा इति हिन्दी भाषा॥

स्त्यान, क्ली, (स्त्यै+क्त।) स्निग्धम्। प्रतिध्वानम्। घनत्वम्। (यथा, उत्तररामचरिते। २ अङ्के।
"दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूनामनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि॥")
आलस्यम्। इति विश्वमेदिन्यौ॥

स्त्यान, त्रि, सहतिकर्त्ता। ध्वनिकर्त्ता। इति स्त्यैधातो: कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्न:। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

स्तेन', पु, (स्त्यायतीति। स्त्यै+"श्यास्त्याह्वञ् विभ्यइनच्।" उणा० २। ४६। इति इनच्।) चौर। अमृतम्। इत्युणादिकोष'॥

स्त्यै सहतौ। ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुम॥(भ्वा०-पर०-अक०-अनिट्।) दन्त्यादिरन्त स्थाद्ययुक्तमध्य। स्त्यायति तिष्ट्यासति। इति दुर्गादास.॥

स्त्री, स्त्री, (स्त्यायति गर्भो यस्यामिति। स्त्यै+"स्त्यायते ड्रट्।" उणा० ४। १६५। ड्रट्। डित्त्वात् टिलोप। टित्त्वात् ङीप्।) स्तनयोन्यादिमती। तत्पर्य्याय'। योषित् २अबला३ योषा ४ नारी ५ सीमन्तिनी६ वधू ७ प्रतीपदर्शिनी ८ वामा ९ वनिता १० महिला ११ इत्यमर। २। ६। २॥ प्रिया १२ रामा १३ जनि १४ जनी १५ योषिता१६ जोषित् १७ जोषा १८ जोषिता १९ वनिका २० महेलिका २१ महेला २२। इति शब्दरत्नावली॥ शर्व्वरी २३ सिन्दूरतिलका २४ सुभ्रू २५।इति जटाधर॥ सुनयना२६वामदृक्२७अङ्गना२८ ललना २९ कान्ता३० पुरन्ध्री३१ वरवर्णिनी३२ सुतनु ३३ तन्वी ३४ तनु ३५ कामिनी ३६ तन्वङ्गी ३७ रमणी ३८ कुरङ्गनयना ३९ भीरु' ४० भाविनी ४१ विलासिनी ४२नितम्बिनी ४३मत्तकासिनी ४४सुनेत्रा ४५प्रमदा

४६ सुन्दरी ४७ अस्थितभ्रूः ४८ ललिता ४९ वासिता ५० भामिनी ५१ वरारोहा ५२ नताङ्गी ५३ विनता ५४ वरा ५५ श्यामा ५६ चारुवर्द्धना ५७। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सा चतुर्व्विधा। पद्मिनी१ चित्रिणी२ शङ्खिनी ३ हस्तिनी ४। तासां लक्षणानि यथा,—

"भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा
अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशाङ्गी।
मृदुवचनसुशीला नृत्यगीतानुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥ १ ॥
भवति रतिरसज्ञा नातिदीर्घा न खर्व्वा
तिलकुसुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी।
कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी सा सुशीला
सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥२॥
दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या
कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता।
रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा
सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा ॥३॥
स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा
स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च
नितम्बखर्व्वा खलु हस्तिनी सा ॥ ४ ॥
पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी।
शङ्खिनी क्षारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी ॥
शशके पद्मिनी तुष्टा मृगे तुष्टा च चित्रिणी।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हये तुष्टा च हस्तिनी ॥
पद्मिनी शशयोर्य्योनिमेढ्रकौ चतुरङ्गुलौ।
चित्रिणीमृगयोर्य्योनिमेढ्रकौ च तथाविधौ ॥
शङ्खिनीवृषयोरष्टाङ्गुलौ तावेव सम्मतौ।
हस्तिनीवाजिनोरेव तावेव द्वादशाङ्गुलौ ॥"॥

तस्या अवस्था यथा,—

"आ षोडशात् भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता।
पञ्चपञ्चाशत यावत् प्रौढा वृद्धा ततः परम् ॥"
इति रसमञ्जरी ॥ * ॥

"बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणधारिणी
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
निदाघशरदोर्ब्बाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते ॥
नार्त्तवे षोडशाद्वर्षात् सप्तत्याः परतो न च।
आयुः कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति ॥
त्रिभिस्त्रिभिरहोभिश्च सेवेत प्रमदां नरः।
सर्व्वेष्वृतुषु ग्रीष्मेषु पक्षान्मासाद्द्विजेद्बुधः ॥
पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तसप्ततितः पुमान्।
द्वावेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते विपर्य्ययात् ॥"
इति राजवल्लभे रात्रिकृत्यम् ॥*॥

स्त्रियाः शुभाशुभलक्षणानि यथा,—

श्रीहरिरुवाच।

"यस्यास्तु कुञ्चिताः केशा मुखञ्च परिमण्डलम्
नाभिश्च दक्षिणावर्त्ता सा कन्या कुलवर्द्धिनी ॥
या च काञ्चनवर्णाभा रक्तहस्तसरोरुहा।
सहस्राणान्तु नारीणां भवेत् सापि पतिव्रता ॥
वक्रकेशा च या कन्या मण्डलाक्षी च या भवेत्
भर्त्ता च म्रियते तस्या नियतं दुःखभागिनी ॥
पूर्णचन्द्रमुखी कन्या बालसूर्य्यसमप्रभा।
विशालनेत्रा बिम्बौष्ठी सा कन्या लभते सुखम्॥
रेखाभिर्ब्बहुभिः क्लेशं स्वल्पाभिर्धनहीनताम्।
रक्ताभिः सुखमाप्नोति कृष्णाभिः प्रेष्यतां व्रजेत्॥
कार्य्येऽपि मन्त्री पत्नी स्यात् सखी स्यात् करणेषु च।
स्नेहेषु भार्य्या माता स्यात् वेश्या च शयने शुभा ॥
अङ्कुशं कुण्डलं चक्रं यस्याः पाणितले भवेत्।"
पुस्तकान्तरे चक्रं स्थाने छत्रमिति च पाठः।
"पुत्त्रं प्रसूयते नारी नरेन्द्रं लभते पतिम् ॥
यस्यास्तु रोमशौ पार्श्वौ रोमशौ च पयोधरौ।
उन्नतौ चाधरौष्ठौ च क्षिप्रं मारयते पतिम् ॥
यस्याः पाणितले रेखा प्राकारं तोरणं भवेत्।
अपि दासकुले जाता राज्ञीत्वमुपगच्छति ॥
उद्वृत्तकपिला यस्या रोमराजी निरन्तरम्।
अपि राजकुले जाता दासीत्वमुपजायते ॥
यस्या अनामिकाङ्गुष्ठौ पृथिव्यां नैव तिष्ठतः।
पतिं मारयते क्षिप्रं स्वातन्त्र्येणैव वर्त्तते ॥
यस्या गमनमात्रेण भूमिकम्पः प्रजायते।
पतिं मारयते क्षिप्रं स्वेच्छाचारेण वर्त्तते ॥
चक्षुःस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम्।
त्वचः स्नेहेन शय्याश्च पादस्नेहेन वाहनम् ॥
स्निग्धोन्नतौ ताम्रनखौ नार्य्याश्च चरणौ शुभौ।
मत्स्याङ्कुशाब्जचिह्नौ च चक्रलाङ्गललक्षितौ ॥
अस्वेदिनौ मृदुतलौ प्रशस्तौ चरणौ स्त्रियाः।
शुभे जङ्घे विरोमे च ऊरू हस्तिकरोपमौ ॥
अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं गुह्यमुत्तमम्।
नाभिः प्रशस्ता गम्भीरा दक्षिणावर्त्तिका शुभा
अरोमा त्रिवली नार्य्याः वृत्तस्तनौ रोमवर्जितौ॥
इति गारुडे नरस्त्रीलक्षणम् ६४ अध्यायः ॥

तस्याश्चरित्रं यथा,—

"विषकुम्भाकाररूपाममृतास्याञ्च सन्ततम्।
हृदये क्षुरधाराभां शश्वन्मधुरभाषिणीम् ॥
स्वकार्य्यपरिनिष्पन्नतत्परां सततं सदा।
स्वान्तर्मलिनरूपाञ्च प्रसन्नवदनेक्षणाम् ॥
श्रुतौ पुराणे यासाञ्च चरित्रमनिरूपितम्।
तासु को विश्वसेत् प्राज्ञः अप्राप्याञ्च दुराशयाम्॥
तासां को वा रिपुर्मित्रं प्रार्थयन्ती नवं नवम्"
दृष्ट्वा सुवेशं पुरुषमिच्छन्ती हृदये सदा ॥
बाह्ये स्वात्मसतीत्वञ्च ज्ञापयन्ती प्रयत्नतः।
शश्वत्कामाञ्च वामाञ्च कामाधारां मनोहराम्॥
बाह्ये भावं छादयन्तीं स्वान्तर्मैथुनमानसाम्।
कान्तं ग्रसन्तीं रहसि बाह्येऽतीव सुलज्जिताम्॥
मानिनीं मैथुनाभावे कोपनां कलहाङ्कुराम्।
सुप्रीतां भूरिसंयोगात् स्वल्पमैथुनदुःखिताम् ॥
सुमिष्टान्नात् शीततोयादाकाङ्क्षन्तीञ्च मानसे।
सुन्दरं रसिकं कान्तं युवानं गुणिनं सदा ॥
सुतात् परमपि स्नेहं कुर्व्वतीं रतिकर्त्तरि।
प्राणाधिकं प्रियतमं सम्भोगकुशलं प्रियम्।
पश्यन्तीं रिपुतुल्यञ्च वृद्धं वा मैथुनाक्षमम्।
कलहं कुर्व्वतीं शश्वत् तेन सार्द्धं सुकोपनाम् ॥
चर्व्वया भक्षयन्तीं तं कीनाश इव गोचरम्।
दुःसाहसस्वरूपाञ्च सर्व्वदोषाश्रया सदा ॥
शश्वत् कपटरूपाञ्च दुःसाध्यमप्रतीतकाम्।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां दुस्त्याज्यां मोहकारिणीम् ॥
तपोमार्गार्गलां शश्वत् मुक्तिमार्गकपाटिकाम्।
हरेर्भक्तिव्यवहितां सर्व्वमायाकरण्डिकाम् ॥
संसारकारागारे च शश्वन्निगडरूपिणीम्।
इन्द्रजालस्वरूपाञ्च मिथ्यातिस्वप्नरूपिणीम् ॥
बिभ्रतीं बाह्यसौन्दर्य्यमधोऽङ्गमतिकुत्सितम्।
लालाविण्मूत्रपूयानामाधारं मलसंयुतम्।
दुर्गन्धिदोषसंयुक्तं रक्ताक्तमसंस्कृतम् ॥
मायारूपा मायिनाञ्च विधिना निर्म्मिता पुरा
विषरूपा मुमुक्षूणामदृश्यामप्यवाञ्छिताम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः॥*॥

तस्या निन्दा यथा,—

"दुर्निवार्य्यञ्च सर्व्वेषां स्त्रीस्वभावश्च चापलम्।
दुस्त्याज्यं योगिभिः सिद्धैरस्माभिश्च तपस्विभिः॥
जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैः स्त्रीरूपं मोहकारणम्।
सर्व्वमायाकरण्डञ्च कामवर्द्धनकारणम् ॥
ब्रह्मास्त्रं कामदेवस्य दुर्भेद्यं जयकारणम्।
सुनिर्म्मितञ्च विधिना सर्व्वाद्यं ब्रह्मपूर्व्वजम् ॥
मोक्षद्वारकवाटञ्च हरिभक्तिविरोधनम्।
संसारबन्धनस्तम्भरज्जुरूपमकृन्तनम् ॥
वैराग्यनाशबीजञ्च शश्वद्रागविवर्द्धनम्।
पत्तनं साहसानाञ्च दोषाणामालयं सदा ॥
अप्रत्ययानां क्षेत्रञ्च स्वयं कपटमूर्त्तिमत्।
अहङ्काराश्रयं शश्वद्विषकुम्भं सुधामुखम् ॥
सर्व्वैरसाध्यमानञ्च दुराराध्यञ्च सर्व्वदा।
स्वकार्य्यसाध्यं चाराध्यं कलहाङ्कुरकारणम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे। ६।५५—६१॥

स्त्रीसंसर्गयुक्तपुंदर्शननिषेधो यथा,—

"रहःस्थलनियुक्तश्च न दृश्यः स्त्रीयुतः पुमान्।
स्त्रीसंसक्तञ्च पुरुषं यः पश्यति नराधमः ॥
करोति रसभङ्गं वा कालसूत्रं व्रजेत् ध्रुवम्।
तत्र तिष्ठति पापीयान् यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
विशेषतश्च पितरं गुरुं वा भूमिपं द्विजम्।
रहःसु रतिसंसक्तं न हि पश्येद्विचक्षणः ॥
कामतः कोपतो वापि यः पश्येत्सुरतोन्मुखम्।
स्त्रीविच्छेदो भवेत्तस्य ध्रुवं सप्तसु जन्मसु ॥
आर्णीं वक्षःस्थलं वक्त्रं यः पश्यति परस्त्रियाः।
कामतो वापि मूढश्च षण्डो भवति निश्चितम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे।४२।१०—१४॥

सा च त्रिभी रक्षितव्या यथा,—

"स्त्रीजातिरबला शश्वद्रक्षणीया स्वबन्धुभिः।
जनकस्वामिपुत्त्रैश्च गर्हितान्यैश्च निश्चितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे।४।१८॥*॥

अपि च।

"पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने।
पुत्त्रश्च स्थाविरे रक्षेत् न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति॥"
इति दायतत्त्वम् ॥*॥

अन्यच्च ।
"कौमारे रक्षिता तातो दत्त्वा पात्राय सत्कृतौ
सर्व्वदा रक्षिता कान्तस्तदभावे च तत्सुत' ॥
त्रिष्वत्रस्थासु नारीणा रक्षितारस्त्रय सदा ।
या' स्वतन्त्राश्च ता नष्टा: सर्व्वधर्म्मबहिस्कृता.॥
असत्कुलप्रसूतास्ता: कुलटा दुष्टमानसा ।
शतजन्मकृत पुण्य तासा नश्यति पद्मज । ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।१७।८२-८४
अपरञ्च ।
"रक्षेत् कन्या पिता बाल्ये यौवने पतिरेव ताम् ।
वार्द्धके रक्षते पुत्त्रो ह्यनाथा भ्रातयस्तथा ॥
पतिं विना न तिष्ठेत दिवा वा यदि वा निशि॥"
इति गारुडे । ९५ । २१—२२ ॥*॥
सा सूर्य्यैरपि अदृश्या कर्त्तव्या । यथा,—
"परस्पृष्टा च या नारी या स्पृहा कुरुते परम् ।
सापि दुष्टा परित्याज्या चेत्याह कमलोद्भव' ॥
तस्मान्नारी परैर्यत्नाददृष्टा कृतिभि' कृता ।
असूर्य्यम्पश्या या रामा: शुद्धास्ताश्च पतिव्रता: ॥
स्वच्छन्दगामिनी या च स्वतन्त्र: शूकरीसमा ।
अन्तर्दुष्टा सदा सैव निश्चित परगामिनी ॥
स्वामिसाध्या च या नारीकुलधर्म्मभिया स्थिता ।
कान्तेन सार्द्धं सा कान्ता वैकुण्ठ याति
निश्चितम् ॥"
इतिब्रह्मवैवर्त्तेश्रीकृष्णजन्मखण्डे१८।११६-११९
तस्यामानावमानयोर्गुणदोषौ यथा,—
"पदे पदे शुभ तस्य य' स्त्रीमानञ्च रक्षति ।
अवमन्य स्त्रिय मूढो यो याति पुरुषाधम' ।
पदे पदे तदशुभ करोति पार्व्वती सती ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे३२अध्याय: ॥
उपयाचिकास्त्रीत्यागे दोषो यथा,—
मोहिन्युवाच ।
"इङ्गितेनैव नारीणा सद्यो मत्तो भवेत् पुमान्
करोत्याकृष्य सम्भोग य स एवोत्तमो विभो ॥
ज्ञात्वा स्फुटमभिप्राय नार्य्या सम्प्रेरितो हि य
पश्चात् करोति शृङ्गार पुरुष: स च मध्यम' ॥
पुन: पुन प्रेरितश्च स्त्रिया कामार्त्तया च य ॥
तया न लिप्तो रहसि स क्लीवो न पुमानहो ॥
गृही तपस्वी कामी वा त्यजेत् स्त्रियमुपस्थिताम्
व्रजेत् परत्र नरकमपूज्यश्च भवेदिह ॥
भ्रष्टश्रीभ्रष्टरूपश्च भ्रष्टदर्पो भवेद्ध्रुवम् ।
स सद्य' क्लीवता याति ब्रह्मन् शापेन योषित ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।३३।२-७॥
परस्त्रीसङ्गदोषो यथा,—
"सदापकीर्त्तिर्व्वसति परस्त्रीषु च वस्तुषु ।
तस्मात्ते नैव गृह्णन्ति सन्त स्वक्लेशकारणे ॥
अर सामन्तरे बाह्ये मदीय विषय कुरु ।
छतस्तेन मनो लोल भविता परवस्तुषु ॥
योषिद्रूपा च मे माया सर्व्वेषा मोहकारिणी ।
लीलया कुरुते मोह स्वात्मारामस्य सन्ततम् ॥
नृणा मूत्राश्रये देशे रागिणा सन्तत रति' ।
स्तनाभिधे मांसपिण्डेऽधरे लालालयेऽशुचौ ॥
श्रोणौ वक्त्र स्तन तासा कामदेवालय सदा ।
तस्मात्ता न हि पश्यन्ति सन्तो हि धर्म्मभीरव'॥
को धर्म्म: किं यशस्तेषा का प्रतिष्ठा च किन्तप ।
कि वृत्तिर्विद्या ज्ञानञ्च परस्त्रीषु च यन्मन: ॥
इहाप्यपयशो दु खं नरकेषु परत्र च ।
वास: प्रहारस्तेषाञ्च ताडनै: कृमिभक्षणै ॥
दु:खबीज सुख मत्वा मूढाश्च दैवदोषत. ।
परस्त्रीसेवण प्रीत्या कुर्व्वन्ति सतत मुदा ॥
उत्तमा मत्पदाम्भोज मत्कर्म्म मध्यमा: सदा ।
स्मरन्ति शश्वदधमा परस्त्रीसेवनं मुदा ॥
विपत्ति' सन्तत तस्य परवस्तुषु यन्मन' ।
विशेषत. परस्त्रीषु सुवर्णेषु च भूमिषु ॥
दैवात् परस्त्रिय दृष्ट्वा विरमेद्यो हरि स्मरन् ।
स्पृष्ट्वा परसुवर्णञ्च हस्तप्रक्षालनाच्छुचि: ॥
सन्तत नातिसंसक्ता' सन्त स्त्रीषु च कामत: ।
यक्ष्मव्याधिज्ञानहानिलोकनिन्दाभयेन च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखन्दे ।३५।७८-८९॥
सभर्त्तृकायास्तु व्रतोपवासादि: पृथङ्निषिद्धो
मनुना यथा,—
"नास्ति स्त्रीणा: पृथक् यज्ञो न व्रत नाप्युपोषणम्
पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते ॥"
विष्णुनापि भर्त्तु. समानव्रतचारित्वमित्युक्तम् ।
समानव्रतचारित्व' भर्त्तृव्रताचरणे तदानुकूल्यकारित्वम् । यत्र तु सावित्रीव्रतादौ विशेषविधिस्तत्र भर्त्रनुज्ञया पृथगपि । यथा शङ्ख: ।
काम भर्त्तुरनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादीनामभ्यास स्त्रीधर्म्म इति । यत्तु ।
"पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।
आयु सहरते पत्यु: सा नारी नरकं व्रजेत् ॥
इति विष्णूक्त तदनुज्ञातविषयम् । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥ स्त्रीधर्म्मादि यथा,—
'या स्त्री भर्त्तुरसौभाग्या सा सौभाग्या च
सर्व्वत ।
शयने भोजने तस्या न सुख जीवनं वृथा ॥
यस्या नास्ति प्रियप्रेम तस्या जन्म निरर्थकम् ।
तत् कि पुत्त्रे धने रूपे सम्पत्तौ यौवनेऽथवा ॥
यद्भक्तिर्नास्ति कान्ते च सर्व्वप्रियतमे परे ।
साशुचिर्धर्म्महीना च सर्व्वकर्म्मविवर्ज्जिता ॥
पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्त्ता दैवत गुरुरेव च ।
सर्व्वस्माच्च गुरु स्वामी न गुरु स्वामिन पर ॥
पिता माता सुतो भ्राता क्लिष्टो दातुमिद धनम्
सर्व्वस्वदाता स्वामी च मूढाना योषिता सुरा
काचिदेव हि जानाति महासाध्वी च
स्वामिनम् ।
अतिसद्वशजाता च सुशीला कुलपालिका ॥
असद्वशप्रसूता या दु शीला धर्म्मवर्ज्जिता ।
मुखदुष्टा योनिदुष्टा पति निन्दति कोपत ॥
या स्त्री द्वेष्टि सर्व्वपर पति विष्णुसमं गुरुम् ।
कुम्भीपाके पतति सा यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
व्रत चानशनं दान सत्य पुण्यं तपश्चिरम् ।
पतिभक्तिविहीनाया भस्मीभूतं निरर्थकम् ॥
अत किञ्चिन्न वक्ष्यामि निष्ठुरं पतिमीश्वरम् ।
इत्यपराधैर्द्दैवेन प्राणांस्त्यक्ष्यामि निश्चितम् ॥
पतिदोषे महासाध्वी पतिं न निष्ठुर वदेत् ।
यदि सोढुमशक्ता च प्राणा स्त्यजति धर्म्मत: ॥
पतिसेवा व्रत स्त्रीणा पतिसेवा पर तप' ।,
पतिसेवा परो धर्म्म' पतिसेवा सुरार्च्चनम् ।
पतिसेवा पर सत्य दानतीर्थानुतीर्थकम् ॥
सर्व्वदेवमय स्वामी सर्व्वदेवमय शुचि ।
सर्व्वपुण्यस्वरूपश्च पतिरूपी जनार्द्दन ॥
या सती भर्त्तुरुच्छिष्ट भुङ्क्ते पादोदक सदा ।
तस्या दर्शमुपस्पर्शं नित्य वाञ्छन्ति देवता: ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।४७। ७-२०॥
अपिच ।
"भर्त्ता हि दैवतं स्त्रीणां भर्त्ता च गतिरुच्यते ।
जीवपत्या' स्त्रियो भर्त्ता देवत प्रभुरेव च ॥
या धर्म्मचारिणी नारी पतिव्रता परायणा ।,
नानुवर्त्तति भर्त्तार सा सद्भिर्न प्रशस्यते ॥
पतिव्रता भर्त्तृपरा नारी भर्त्तृपरायणा ।
इह कीर्त्तिं परा प्राप्य प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥
भर्त्तुश्चितानुगामिन्या देवाराधनशीलया ।
गार्हस्थ्यधर्म्मरतया भर्त्ता सेव्यस्त्विह त्वया ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥*॥
गृहिणीधर्म्मा यथा,—
"गृहिणीना सदाचार श्रूयता यत् श्रुतौ श्रुतम् ।
गृहिणी पतिभक्ता च देवब्राह्मणपूजिता ॥
सा शुद्धा प्रातरुत्थाय नमस्कृत्य पति सुरम् ।
प्राङ्गणे मण्डल दद्यात् गोमयेन जलेन च ॥
गृहकृत्यञ्च कृत्वा च स्नात्वागत्य गृह सती ।
सुर विप्र पति नत्वा पूजयेत् गृहदेवताम् ॥
गृहकृत्य सुनिर्व्वृत्य भोजयित्वा पति सती ।
अतिथि पूजयित्वा च स्वय भुङ्क्ते सुख सती ॥"
इतिब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।८४।१३-१६॥
स्त्रीणा त्रैविध्य यथा,—
"उत्तमा पतिभक्ता सा किञ्चिद्धर्म्मसमन्विता ।
प्राणान्तेऽपि न कुरुते त जारमयशस्करम् ॥
पूजयेत् सा यथा कान्त तथा देवद्विजातिथिम् ।
व्रतानि चोपवासाश्च कुरुते सर्व्वपूजनम् ॥
गुरुणा रक्षिता यत्नात् जारञ्च न भजेत् भयात्
सा कृत्तिमा मध्यमा च यथाकिञ्चित्पति व्रजेत्
स्थान नास्ति क्षण नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नर:
तेन हे नन्द तासाञ्च सतीत्वमुपजायते ॥
अधमा परमा दुष्टात्यन्तासद्वशजा तथा ॥
अधर्म्मशीला दु शीला दुर्म्मुखा कलहप्रिया ॥
पति भर्त्सयते नित्य जारञ्च सेवयेत् सदा ।
दु ख ददाति कान्ताय विपत्तुल्यञ्च पश्यति ॥
जारद्वारमुपायेन हन्ति कान्त मनोहरम् ॥"
जारद्वार स्थाने आयद्वारमिति पाठ' ।
"ददाति भर्त्ते नाहारं विषोक्ति वक्ति सन्ततम् ।
धर्म्मिष्ठञ्च वरिष्ठञ्च गरिष्ठञ्च महीतले ॥
कामदेवसमञ्चापि जार पश्यति कामत ।
शुभदृष्ट्या कटाक्षेण शश्वत्पापीयसी मुदा ॥
सुवेश पुरुष दृष्ट्वा युवान रतिशूरकम् ।
योनि' क्लिद्यति नारीणा कामुकीना निरन्तरम्
अधर्म्म चिन्तयेत् शश्वत् जारञ्च परम सुदा ॥

गुरुभिर्भर्त्सिता सा च रक्षिता च शतेन च ।
तथापि जारं कुरुते नापि साध्या नृपैरपि ॥
नास्ति तस्याः प्रियं किञ्चित् सर्व्वं कार्य्यवशेन च
गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ती नवं नवम् ॥
विद्युद्भासा जले रेखा तस्याः प्रीतिस्तथैव च ।
अधर्म्मयुक्ता सततं कपटं वक्ति निश्चितम् ॥
व्रते तपसि धर्म्मे च न मनो गृहकर्म्मणि ।
न गुरौ न च देवेषु जारे स्निग्धञ्च चञ्चलम् ॥
स्त्रीजातिस्त्रिविधानाञ्च कथा च कथिता मया ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ८४ । २६-४० ॥
स्त्रीसंसर्गे दोषो यथा,—

सनत्कुमार उवाच ।

"अयि भ्रातः किं करोषि कुशलं युवतीपते ।
स्त्रीपुंसोर्व्वर्द्धते प्रेम नित्यं तन्नित्यनूतनम् ॥
अर्गलं ज्ञानमार्गस्य भक्तिद्वारकपाटकम् ।
मोक्षमार्गव्यवहितं चिरं बन्धनकारणम् ॥
गर्भवासस्य बीजञ्च परं नरककारणम् ।
पीयूषबुद्ध्या गरलं भुङ्क्ते पापी नराधमः ॥"
इति च तत्रैव । १२० । २१—२२ ॥ * ॥
स्त्रीणां स्वभावा यथा,—
"स्त्रीस्वभावं चरित्रञ्च आश्चर्य्यं पापकारकम् ॥
क्षणं नास्ति रहो नास्ति नास्ति कृत्ये विभावना ।
तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥
एकवासा तथा गौरी श्यामा वा वरवर्णिनी ।
मध्यगण्डा प्रगल्भा च वयोऽतीतास्तथा स्त्रियः ।
सुरूपं पुरुषं दृष्ट्वा क्षरन्ति मुनिसत्तम ।
स्वभाव एष नारीणां शाम्बस्य शृणु कारणम् ॥"
इति वाराहे सूर्य्यप्रतिष्ठाननामाध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"विद्याघाती ह्यनभ्यासः स्त्रीणां घातः कुचेलता ।
व्याधीनां भोजनं जीर्णं शत्रोर्घातः प्रगल्भता ।
तस्करस्य वधो दण्डः कुमित्रस्याल्पभाषणम् ।
पृथक् शय्या तु नारीणां ब्राह्मणस्यानिमन्त्रिता ।
दुर्ज्जनाः शिल्पिनो दासा दुष्टाश्च पटहाः स्त्रियः ।
ताडिता मार्द्दवं यान्ति न ते सत्कारभाजनाः ॥
जानीयात् प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमे ।
मित्रञ्चापदि काले च भार्य्याञ्च विभवक्षये ॥
स्त्रीणां द्विगुणमाहारः प्रज्ञा चैव चतुर्गुणा ।
षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥
न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
न चेन्धनैर्जयेद्वह्निं न मद्येन तृषां जयेत् ।
समांसभोजने स्निग्धे मद्ये सीधुसुरासवे ।
वस्त्रैर्मनोहरैर्माल्यैः कामः स्त्रीषु विजृम्भते ॥
ब्रह्मचार्य्येव वक्तव्यं प्राप्तं मन्मथचेष्टितम् ।
हृद्यं हि पुरुषं दृष्ट्वा योनिः प्रहृष्यते स्त्रियाः ॥
सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
गुरुं वा भिक्षुकं वाप्यमिच्छन्ति सततं स्त्रियः ॥

नद्यश्च नार्य्यश्च समस्वभावाः
स्वतन्त्रता वेगबलाधिकञ्च ।
तोयैश्च दोषैश्च निपातयन्ति
नद्यो हि कूलानि कुलानि नार्य्यः ॥

नदी पातयते कूलं नारी पातयते कुलम् ।
नारीणाञ्च नदीनाञ्च स्वच्छन्दललिता गतिः ॥
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्व्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥
मनोऽनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः स्वलङ्कृताः ।
वासः प्रासादपृष्ठेषु स्वर्गः स्याच्छुभकर्म्मणः ॥
न दानेन न मानेन नार्ज्जवेन न सेवया ।
न शस्त्रेण न शास्त्रेण सर्व्वदा विषमाः स्त्रियः ॥

इति गारुडे १०९ अध्यायः ॥ * ॥

स्त्रीवधनिषेधो यथा,—
"अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतेष्वपि ।
स त्वं पृथिवीपाल न धर्म्मं त्यक्तुमर्हसि ॥"
इति वह्निपुराणे पृथोरुपाख्याननामाध्यायः ॥
स्त्रीणामात्मदाने अस्वातन्त्र्यं यथा,—
"ततोऽब्रवीच्चाप्यबला नाहं त्वां पार्थिवात्मज ।
दातुं शक्ता तथात्मानं स्वतन्त्रा न हि योषितः ॥"

इत्युपक्रम्य ॥

"विश्वकर्म्मसुता साध्वी नाम्ना चित्राङ्गदाभवत् ।
सा कदाचिन्महारण्ये सखीभिः परिवारिता ।
जगाम नैमिषं नाम स्नातुं कमललोचना ।
सा स्नातुमवतीर्णा च अथाभ्यागान्नरेश्वरः ॥
सुदेवतनयो धीमान् सुरथो नाम नामतः ।
तां ददर्श च तन्वङ्गीं शुभाङ्गीं मदनातुरः ॥
सद्वृत्तं सा सखीं प्राह वचनं सत्त्वसंयुता ।
असौ नराधिपसुतो मदनेन कदर्थ्यते ।
मदर्थञ्च मम मेऽस्य स्वप्रदानं सुरूपिणः ॥
सख्यस्तामब्रुवन् बाले न प्रगल्भासि सुन्दरि ।
न स्वातन्त्र्यं तवास्तीह प्रदाने स्वात्मनोऽनघे ॥
पिता तवास्ति धर्म्मिष्ठः सर्व्वशिल्पविशारदः ।
न ते युक्तमिहात्मानं दातुं नरपते स्वयम् ॥"

इति वामनपुराणे ६० अध्यायः ॥ * ॥

स्त्रीणां मध्ये गुरवो यथा,—
"मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदरा ।
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु ॥
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः ।
अनुवर्त्तनमेतासां मनोवाक्कायकर्म्मभिः ॥"

इत्यादि ॥

"गुरूणामपि सर्व्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्व्विकारिणौ ।
तावत् सर्व्वं परित्यज्य पुत्त्रः स्यात्तत्परायणः ॥
माता पिता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्त्रगुणैर्यदि ।
स पुत्त्रः सकलं धर्म्मं प्राप्नुयात्तेन कर्म्मणा ॥
नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्न्नित्यं प्रियं कुर्य्यात् कर्म्मणा मनसा गिरा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाश्रयेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे । ११ । २७, ३१, ३४-३७ ॥
व्यभिचारिण्याः स्त्रिया निर्व्वास्यत्वं यथा,—
"हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।
परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम् ॥"

स्त्रीणां मेध्यत्वं त्याज्यत्वञ्च यथा,
"सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्व्वाश्च शुभां गिरम् ।
पावकः सर्व्वभक्षित्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥
व्यभिचाराद्दतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।
गर्भभर्त्तृवधे तासां तथा महति पातके ॥
सुरापी व्याधिता द्वेष्ट्री विहर्त्तव्या प्रियंवदा ।
भर्त्तव्या चान्यथा स्त्रेन क्रमयो हि भवेन्महत् ॥"
तस्याः प्रशंसा यथा,—
"यत्राविरुद्धं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते ।
मृते जीवति वा पत्यौ या नान्यमुपगच्छति ॥
सेह कीर्त्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ।
शुभा त्यजस्तृतीयाश्च दाप्यो ह्याभरणं स्त्रियाः ।
स्त्रीभिर्भर्त्तृवचः कार्य्यं एष धर्म्मः परः स्त्रियाः ॥"
स्त्रीगमनार्हकालो यथा,—
षोड़शर्त्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्य्येव पर्व्वण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्ज्जयेत् ॥
एवं गच्छेत् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्ज्जयेत्
लघ्वण्ये जनयेदेवं पुत्त्रं रोगविवर्ज्जितम् ॥
यदा कामी भवेद्वापि स्त्रीणाम्बरमनुस्मरन् ।
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतस्ततः ॥" * ॥
भूषणादिना भर्त्रादिभिः स्त्रियः पूज्या यथा,—
"भर्त्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः ।
बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥
स्त्रीभिः श्वश्रूश्वशुरयोः पादवन्दनं सदा कार्य्यम्
यथा,—
"संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ।
श्वश्रूश्वशुरयोः कुर्य्यात् पादयोर्वन्दनं सदा ॥"
प्रोषितभर्त्तृकया क्रीडादिकं वर्ज्जनीयं यथा,—
"क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।
हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोषितभर्त्तृका ॥"
ज्येष्ठया स्त्रिया सह धर्म्मकर्म्मानुष्ठानं कर्त्तव्यम् ।
यथा,—
"ज्येष्ठा धर्म्मविधौ कुर्य्यान्न कनिष्ठा कदाचन ।
दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ॥
आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलम्बितः ।
हिता भर्त्तुर्दिवं गच्छेदिह कीर्त्तिमवाप्य च ॥"

इति गारुडे । ९५ । ३२—३३ ॥

चञ्चलस्त्रीणां कुलनाशकत्वं यथा,—
"लवणजलान्ता नद्यः स्त्रीभेदान्तञ्च मैथुनम् ।
पैशुन्यं जनवार्त्तान्तं वित्तं दुःखत्रयान्तकम् ॥
राज्यश्रीर्ब्रह्मशापान्ता ह्यासान्तं ब्रह्मवर्च्चसम् ।
आचारं घोषवासान्तं कुलस्यान्तं स्त्रियश्चलाः ॥
सर्व्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रिताः ॥"

स्त्रीनायके वासनिषेधादि यथा,—
अनायके न वस्तव्यं वस्तव्यं बहुनायके ।
स्त्रीनायके न वस्तव्यं वस्तव्यं बालनायके ॥
त्यजेद्वन्ध्यामष्टमाब्दे नवमे तु मृतप्रजाम् ।
एकादशे स्त्रीजननीं सद्यश्चाप्रियवादिनीम् ॥
अनर्थित्वाग्मनुष्याणां भिया परिजनस्य च ।

अर्थादपेतमर्य्यादा स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्त्तृषु ॥"
इति गारुडे । ११५ । ५८—५६, ६२—६५॥
स्त्रियो धन्या यथा,—
"योषित. साधु धन्यास्तास्ताभ्यो धन्यतरोऽस्ति क: ॥"
इत्युपक्रम्य ।
"कलि. साध्विति यत् प्रोक्त शूद्र. साध्विति योषित: ।
तत्राह भगवान् साधुर्धन्याश्चेति पुन: पुन ॥
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामो न चेद्गुह्य महामुने
इत्युक्तो मुनिभिर्व्यास' प्रहस्येदमथाब्रवीत् ॥
योषिच्छुश्रूषण भर्त्तु' कर्म्मणा मनसा गिरा ।
कुर्व्वती समवाप्नोति तत्सालोक्य ततो द्विजा ॥
नातिक्लेशेन महता तानेव पुरुषो यथा ।
तृतीय व्याहृत तेन मया साध्विति योषिताम्॥"
इति विष्णुपुराणे । ६ । २ । ८२—८३ ॥
वेश्यास्त्रीणा धर्म्मा यथा,—
श्रीकृष्णमहिष्य ऊचु' ।
वेश्यानामपि यो धर्म्मस्तन्नो ब्रूहि तपोधन।
दाल्भ्य उवाच ।
य' कश्चित् शुल्कमादाय गृहमेष्यति व सदा ।
निश्छद्मनैवोपचर्य्य स तदान्यत्र दाम्भिकात् ॥
देवताना पितृणाञ्च पुण्याहे समुपस्थिते ।
गोभूहिरण्यदानानि प्रदेयानि च शक्तित ॥
ब्राह्मणेभ्यो वरारोहा कार्य्याणि वचनानि च।
यच्चाप्यन्यद्व्रत सम्यगुपदेक्ष्यामि तत्त्वत ॥
अविचारेण सर्व्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत् पुन ।
ससारोत्तारणायालमेतद्वेदविदो विदु ॥
यदा सूर्य्यदिने हस्त पुष्यो वाथ पुनर्व्वसु ।
भवेत् सर्व्वौषधिस्नान सम्यङ्नारी समाचरेत्।
तदा पञ्चशरस्याथ सन्निधाद्वत्वमिष्यते ॥
अर्च्चयेत् पुण्डरीकाक्षमनङ्गस्यानुकीर्त्तनै' ।
कामाय पादौ सपूज्य जङ्घे वै मोहकारिणे ॥
मेढ्र कन्दर्पनिधये कटि प्रीतिमते नम ।
नाभि सौख्यसमुद्राय रामाय च तथोदरम् ॥
हृदय हृदयेशाय स्तनावाह्लादकारिणे ।
उत्कण्ठायेति वै कण्ठमास्यमानन्दकारिणे ॥
वामास पुष्पचापाय पुष्पबाणाय दक्षिणम् ।
नमोऽनङ्गाय वै मौलि विलोलायेति च ध्वजम्
सर्व्वात्मने शिरस्तद्वद्देवदेवस्य पूजयेत् ।
नम शिवाय शान्ताय पाशाङ्कुशधराय च ॥
गदिने पीतवस्त्राय शङ्खचक्रधराय च ॥
नमो नारायणायेति कामदेवात्मने नम'
नम शान्त्यै नम प्रीत्यै नमो रत्यै श्रियै नम ।
नम पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै नम सर्व्वार्थसम्पदे ॥
एव सपूज्य गोविन्दमनङ्गात्मानमीश्वरम् ।
गन्धैर्म्माल्यैस्तथा धूपैर्नैवेद्येन च भामिनी ॥
तत आहूय धर्म्मज्ञ ब्राह्मण वेदपारगम् ।
अव्यङ्गावयवव पूज्य गन्धधूपार्च्चनादिभि ॥
शालेयतण्डुलप्रस्थ घृतपात्रेण सयुतम् ।
तस्मै विप्राय सा दद्यान्माधव प्रीयतामिति ॥
यथेष्टाहारयुक्त वै तमेव द्विजसत्तमम् ।
रत्यर्थं कामदेवोऽयमिति चित्तेन धार्य्यताम् ॥
यद्यदिच्छति विप्रेन्द्रस्तत्तत् कुर्य्यात् विलासिनी
एवमादित्यवारेण सदा तद्व्रतमाचरेत् ।
तण्डुलप्रस्थदानञ्च यावन्मासास्त्रयोदश ॥
ततस्त्रयोदशे मासि सम्प्राप्ते तस्य भाविनी ।
विप्रस्योपकरैर्युक्ता शय्या दद्याद्विलक्षणाम् ।
सोपधानकविश्रामां स्वास्तरावरणा शुभाम् ॥
दीपिकोपानहच्छत्र' पादुकासनसयुताम् ।
सपत्नीकमलङ्कृत्य हेमसूत्राङ्गुलीयकै ॥
सूक्ष्मवस्त्रै' सकटकैर्धूपमाल्यानुलेपनै ।
कामदेव सपत्नीकं गुडकुम्भोपरिस्थितम् ॥
ताम्रपात्रासनगत हैम नेत्रपटावृतम् ।
सकास्यभाजनोपेतमिक्षुदण्डसमन्वितम् ।
दद्यादेतेन मन्त्रेण तथैका गा पयस्विनीम् ॥
यथान्तर न पश्यामि कामकेशवयो सदा ।
तथैव सर्व्वकामाप्तिरस्तु विष्णो सदा मम ॥
यथा न कामिनी देहात् प्रयाति तव केशव ।
तथा ममापि देवेश शरीरे त्व कुरु प्रभो ॥
तथा च काञ्चन देव प्रतिगृह्य द्विजोत्तम ।
कोऽदात् कस्मा अदादिति वैदिक मन्त्रमी-
रयेत् ॥
तत' प्रदक्षिणीकृत्य विसर्ज्य द्विजसत्तमम् ।
शय्यासनादिक सर्व्वं ब्राह्मणस्य गृह नयेत् ॥
तत प्रभृति योऽन्योऽपि रत्यर्थं गेहमागत: ।
सामान्य' सूर्य्यवारे च स सपूज्यो भवेत्तदा ॥
एव त्रयोदश यावत् मासमेक द्विजोत्तमम् ।
तर्पयीत यथाकाल प्रोषितेऽन्य समाचरेत् ॥
तदनुज्ञारूपवन्त' यावदस्यागमो भवेत् ।
आत्मनोऽपि तथा विघ्नं गर्भसूतकराजसम् ॥
दैव वा मानुष वा स्यादुपरागेण वा तत ।
साचारानिष्टयशसो यथाशक्त्या समाचरेत् ॥
एतद्व कथित सम्यग्भवतीना विशेषत' ।
स्वधर्म्मोऽय यतो भाव्यो वेश्यानामिह सर्व्वदा ॥
पुरुहूतेन यत् प्रोक्तं दानवीषु पुरा मया ।
तदिद साम्प्रत सर्व्वं भवतीष्वपि युज्यते ॥
सर्व्वपापप्रशमनमनन्तफलदायकम् ।
कल्याणिनीना कथित कुरुध्वञ्च वरानना ॥
करोति याशेषमखण्डमेतत्
कल्याणिनी माधवलोकसस्था ।
सा पूजिता देवगणैरशेषै-
रानन्दकृत् स्थानमुपैति विष्णो ॥
तपोधन सोऽप्यभिधाय चैत-
दनङ्गदानव्रतमङ्गनानाम् ।
स्वस्थानमेष्यत्यनु ता समस्त-
मित्थ करिष्यन्ति च वेदयोने ॥"
इति मत्स्यपुराणेऽनङ्गदानव्रतम्।७०।३०—६४
स्त्रीरोगनाशकाद्यौषधं यथा,—
हरिरुवाच ।
"एक पुनर्नवामूलं अपामार्गस्य वा शिव ।
सरस योनिविक्षिप्तं वराङ्गस्य व्यथा हरेत् ॥
प्रसूतिवेदनाञ्चैव तरुणीना व्यथा हरेत् ॥
भूमिकुष्माण्डमूल वै शालितण्डुलवारिणा ।
सप्ताह' दुग्धपीत स्यात् स्त्रीणा बहुपयस्करम्॥
रुद्रेन्द्रवारुणीमूललेपात् स्त्रीस्तनवेदना ।
नश्येत् घृतविपक्वा च काथ्याविलयन्तु पालिका ।
भक्षिता सा महेशान योनिशूल विनाशयेत् ॥
प्रलेपिता कारवेल्लमूलेनैव विनिर्गता ।
योनि: प्रवेशमायाति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
नीलोत्पलमूलानि साज्यानि तिलवारिणा ।
पिष्टान्येषा प्रलेपो वै ज्वालागर्भगरोगनुत् ॥
पाठामूल रुद्रशीत पिष्ट तण्डुलवारिणा ।
पापरोगहर स्याच्च कुष्ठपानन्तथैव च ॥
वाप्योदकञ्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।
पापरोगस्य सन्तापनिवृत्ति कुरुते शिव ॥
कदलीलिकुच पीत पिष्टा तण्डुलवारिणा ।
स्त्रीणाञ्चैव महादेव रक्तस्राव हि वारयेत् ॥
घृततुल्या रुद्र लाक्षा पीता क्षीरेण वै सह ।
प्रदर हरते रोग नात्र कार्य्या विचारणा ॥
द्विजयष्टीत्रिकटुक चूर्ण पीत हरेच्छिव ।
तिलक्वाथेन सयुक्त रक्तगुल्म स्त्रिया हर ॥
कुसुमस्य निवहञ्च तरुणीनां महेश्वर ।
रक्तोत्पलस्य वै कन्द शर्करातिलसयुत्म् ॥
पीत सशर्कर स्त्रीणा धारयेत् गर्भपातनम् ।
रक्तस्रावस्य नाश स्यात् शीतोदकनिषेवणात्॥
पीतन्तु काञ्जिक रुद्र क्वथित शरपुङ्खया ।
हिङ्गु सैन्धवसयुक्त शीघ्र स्त्रीणा प्रसूतिकृत् ॥
मातुलुङ्गस्य वै मूल कटिबद्ध प्रसूतिकृत् ।
अपामार्गस्य वै मूल योनिस्थञ्च प्रसूतिकृत् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामत ।
उत्पाद्यमाने सकले पुत्त्र' स्यादन्यथा मृता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नारीणा शिरसि स्थिते ।
गर्भशूल विनश्येत नात्र कार्य्या विचारणा ॥
कर्पूरमदनफल मधुकै पूरित शिव ।
योनि शुभ. स्याद्वृद्धाया युवत्या कि पुन-
र्हर ॥
माषस्य विदलान्येव वितुषाणि महेश्वर ।
घृतभावितशुष्काणि पयसा साधितानि वै ॥
समध्वाज्यपयोभिश्च भर्जयित्वा च कामयेत् ।
स्त्रीणा शत महादेव तत्क्षणान्नात्र सशय ॥
रसश्च रण्डतैलेन गन्धकेन शुभो भवेत् ।
त्रिफलोदकसृष्टो बलकृच्चक्षणाङ्गवेत् ॥
दुग्ध वितुषमाषैश्च शिम्बीबीजैश्च साधितम्
अपामार्गस्य तैलेन पीत स्त्रीशतकामकृत् ॥"
इति गारुडे १८६ अध्याय
(स्त्रीसम्भूति कारण यथा,—
"स्त्रीरतसोऽधिकत्वेन हीनशुक्रेन्द्रियादपि ।
रजसोऽप्यधिकत्वेन स्त्रीसम्भूति प्रजायते ॥
समधातुबलेनापि प्रकृत्या विकृते समे ।
ऋतुव्यासरज स्त्रीणा या या भवति भावना ॥
सात्त्विकी राजसी वापि तामसी वापि सत्तम ।
तादृश जनयेद्बाल गुणैर्वा तादृशैरपि ॥"
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
द्याक्षरच्छन्दोविशेष । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"गी स्त्री । गोपस्त्रीभि कृष्णे रेमे ॥")

स्त्रीगवी, स्त्री, (स्त्री चासौ गौश्चेति । समासे षच् । स्त्रीया ङीप ।) धेनु' । गाइ इति भाषा । तत्पर्य्याय । तुम्बा २ निलिम्पा ३ रोहिणी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, काशिकायाम् । २ । २ । ७१ । "स्त्रीगवीषु पुङ्गवाना गर्भाधानाय प्रथमसुपसरणमुच्यते॥")

स्त्रीगुरु', पु, (स्त्री चासौ गुरुश्चेति ।) दीक्षाकर्त्री । मन्त्रमात्रोपदेष्ट्री । तल्लक्षण यथा,—

"साध्वी चैव सदाचारा गुरुभक्ता जितेन्द्रिया।
सर्व्वमन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने रता ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्ना रूपिका पद्मलोचना ।
रत्नालङ्कारसंयुक्ता स्वर्णाभरणभूषिता ॥
शान्ता कुलीना कुलजा चन्द्रास्या सर्व्वबुद्धिगा ।
अनन्तगुणसम्पन्ना रुद्रत्वदायिनी प्रिया ॥
गुरुरूपा शक्तिदात्री शिवज्ञानविरूपिणी ।
गुरुयोग्या भवेत् सा हि विधवा परिवर्ज्जिता॥*
स्त्रियो दीक्षा शुभा प्रोक्ता मातुश्चाष्टगुणा स्मृता ।
पुत्त्रिणी विधवा ग्राह्या केवलानन्दकारिणी ॥
सिद्धमन्त्र यदि तदा गृहस्त्रीयाद्विधवामुखे ।
केवल सुफल तत्र मातुरष्टगुण स्मृतम् ॥
स्वय वा स्वप्नविलये ददाति यदि मन्त्रनुम् ।
तत्राष्टगुणमाप्नोति यदि सा पुत्त्रिणी सती ॥
यदि माता स्त्रीयमन्त्र ददाति तनुजाय च ।
तदाष्टसिद्धिमाप्नोति भक्तिमार्गे न सशय ॥
तदैव दुर्लभ देव यदि मात्रा प्रदीयते ॥
आदौ भक्ति ततो मुक्ति सम्प्राप्य कामरूपधृक् ।
सहस्रकोटिविद्यार्थं जानाति नात्र सशय ॥
स्वप्ने वा यदि वा माता ददाति च समन्त्रकम्॥
पुनर्दीक्षा सोऽपि कृत्वा दानवत्वमवाप्नुयात् ॥
यदि भाग्यवशेनैव जननीच्छानवर्त्तिनो ।
तदा सिद्धिमवाप्नोति तत्र मन्त्र विचारयेत् ॥
स्त्रीयमन्त्रोपदेशेन न कुर्य्याद्गुरुचिन्तनम् ॥"

इति स्त्रीगुरुकथनम् ॥

इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे २पटल पूर्व्वखण्डे १५ पटलश्च ॥ * ॥ तद्ध्यान गुप्तसाधनतन्त्रे ७ पटले तत्पूजन बृहन्नीलतन्त्रे २पटले तत्स्तोत्र कवचञ्च मातृकाभेदतन्त्रे ७ पटले द्रष्टव्यम् । तद्गीता च कङ्कालमालिनीतन्त्र २ पटले वेदितव्या ॥

स्त्रीघोष, पु, (स्त्रीणा घोषो यत्र ।) प्रत्यूष । इति केचित् ॥

स्त्रीचित्तहारी, [न्] पु, (स्त्रीणा चित्त हरतीति । हृ+णिनि ।) शोभाञ्जन । इति त्रिकाण्डशेष ॥ नारीमनोहारिणि, त्रि ॥

स्त्रीचिह्न, क्ली, (स्त्रियाश्चिह्नम् ।) योनि । इति जटाधर ॥ नारीलक्षणञ्च ॥

स्त्रीचौर, पु, (स्त्रियाश्चौर ।) कामुक । तत्पर्य्याय । रतहिण्डक २ । इति त्रिकाण्डशेष ॥ नारीहर्त्तरि, त्रि ॥

स्त्रीजित', पु, (स्त्रिया जितः ।) स्त्रीवशीभूत'। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।४२।१५।

"स्त्रीजितस्पर्शमात्रेण सर्व्वं पुण्यं प्रणश्यति ।
न भूमौ पातकी पापात् पापिना स्त्रीजितात् पर ॥"

स्त्रीता, स्त्री, स्त्रीत्वम् । स्त्रिया भाव' इत्यर्थे तल्प्रत्ययटाप्प्रत्ययाभ्या निष्पन्नम् ॥

स्त्रीधन, क्ली, (स्त्रिया धनम् ।) स्त्रीस्वत्वास्पदीभूतधनम् । तत् षड्विधम् । यथा,—

"अध्यग्न्यध्यावाहनिक भर्त्तृदाय तथैव च ।
भ्रातृदत्त पितृभ्याञ्च षड्विध स्त्रीधन स्मृतम्॥"

इति दायभागधृतनारदवचनम् ॥ * ॥

अथ स्त्रीधनम् । तत्र कात्यायन ।

"प्राप्त शिल्पैस्तु यद्वित्त प्रीत्या चैव यदन्यत' ।
भर्त्तु' स्वाम्य भवेत्तत्र शेषन्तु स्त्रीधन स्मृतम्॥"

अन्यत पितृमातृभर्त्तृकुलव्यतिरिक्ताद्यल्लब्ध शिल्पेन वा यदर्ज्जित तत्र भर्त्तु' स्वातन्त्र्य तेन स्त्रिया अपि धन न स्त्रीधन अस्वातन्त्र्यात् एतद्द्वयातिरिक्तधने स्वत्व स्त्रिया एव दानाद्यधिकारात् । मनुविष्णू ।

"पत्यौ जीवति य. कश्चिदलङ्कारो धृतो भवेत्
न त भजेरन् दायादा भजमाना' पतन्ति ते ॥"

पत्युरदत्तेऽपि तदनुज्ञया परिहितोऽलङ्कारस्तावता एव भार्य्याया स्त्रीयो भवतीति मेधातिथि ॥ कात्यायन' ।

"ऊढ़या कन्यया वापि पत्यु' पितृगृहेऽथवा ।
भर्त्तु' सकाशात् पित्रोर्व्वा लब्ध सौदायिक स्मृतम् ॥
सौदायिक धन प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते
यस्मात्तदानृशस्यार्थं तैदत्त तत् प्रजीवनम् ॥
सौदायिके सदा स्त्रीणा स्वातन्त्र्य परिकीर्त्तितम्
विक्रये चैव दाने च यथेष्ट स्थावरेष्वपि ॥"

सुदायेभ्य पितृमातृभर्त्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लब्ध सौदायिकम् । आनृशस्यमनैष्ठुर्य्यम् । नारद ।

"भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्त स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत्
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावराद्दृते ॥"

भर्त्तृदत्तविशेषणात् भर्त्तृदत्तस्थावराद्दृतेऽन्यस्थावर देयमेव । अन्यथा यथेष्ट स्थावरेष्वपि इति कात्यायनोक्त विरुध्यते । कल्पतरुरत्नाकरयो कात्यायन ।

"अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिनी ।
व्यभिचाररता या च स्त्रीधन न च सार्हति ॥"

याज्ञवल्क्य ।

"दुर्भिक्षे धर्म्मकार्य्ये वा व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।
गृहीत स्त्रीधन भर्त्ता नाकामो दातुमर्हति॥"

सम्प्रतिरोधके भोजनाद्यवरोधकारिण्युत्तमर्णादिके । अन्यत्र तु कात्यायन' ।

"न भर्त्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णव ॥"*

अथ स्त्रीधनाधिकारिण । देवल' ।

"सामान्य पुत्त्रकन्याना मृतायां स्त्रीधन विदु ॥
अप्रजाया हरेद्भर्त्ता माता भ्राता पितापिवा" ।

अत्र द्वन्द्वनिर्द्देशात् पुत्त्रकन्ययोस्तुल्याधिकार । अन्यतराभावे अन्यतरस्य तद्धनम् । एतयोरभावे ऊढाया दुहितु' पुत्त्रवत्याः सम्भावितपुत्त्रायाश्च तुल्याधिकारः । स्वपुत्त्रद्वारेण पार्व्वणे ।

"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् पितृभ्य' प्रदीयते ।
सर्व्वेष्व शहरा माता इति धर्म्मेषु निश्चय ॥"

इति शातातपोक्ततद्भोग्यपतिपिण्डदानसम्भवात् । तथा च नारद ।

"पुत्त्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ॥"

अतएव एतादृशदुहित्रभावे पौत्त्राधिकार । तदभावे दौहित्राधिकार' ।

"दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैन सन्तारयति पौत्त्रवत्॥"

इति मनुवचने दौहित्रे पौत्त्रधर्म्मातिदेशात् । पुत्त्रेण परिणीतदुहितुर्व्वाधाद्बाधकपुत्त्रेण बाध्यदुहितृपुत्त्रबाधस्य न्याय्यत्वात् । एव तदभावे प्रपौत्त्र तद्भोग्यपिण्डदातृत्वात् । तदभावे बन्ध्याविधवयोर्म्मातृधनाधिकार' तयोरपि तत्प्रजात्वात् । तदभावे तु भर्त्ता । तच्च न पितृमातृदत्तधनविषय तत्र भ्रातुरधिकारात् । तथा च वृद्धकात्यायन' ।

"पितृभ्याञ्चैव यद्दत्त दुहितु स्थावरं धनम् ।
अप्रजायामतीताता भ्रातृगामि तु सर्व्वदा ॥"

मातु' परिणयनकाललब्धन्तु पुत्त्रसत्त्वेऽपि क्रमेणानूढोढदुहित्रोरेवाधिकार । मातु पारिणाय्य स्त्रियो भजेरन्निति वशिष्ठोक्ते । स्त्रीधन दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति गौतमवचनेन प्रथममप्रत्तानामवाग्दत्ताना तदभावे त्वप्रतिष्ठिताना वाग्दत्ताना ईषदर्थे नञ् तदभावे चकारसमुच्चितानामूढाना स्त्रीधन दुहितॄणामिति सामान्यत' प्रागुक्तत्वात् अप्रत्तानामित्यादेस्तु क्रमार्थत्वेनोपसहारार्थत्वात् । व्यक्तमाह मनु ।

"मातुश्च यौतुक यत् स्यात् कुमारीभाग एव स ॥"

यौतुकपद यु मिश्रणे इत्यस्मात् सिद्ध मिश्रता च स्त्रीपुसयोर्व्विवाहाद्भवति । यदेतत् हृदयन्तव तदस्तु हृदयं मम यदिद हृदय मम तदस्तु हृदय तव इति मन्त्रलिङ्गात् । यौतुक तदिति वाचस्पतिमिश्ररायमुकुटधृतात् यौतुक यौतकमपि साधु । परिणयनकाल -परिणयनपूर्व्वापरीभूतकाल स च वृद्ध्यारम्भपत्यभिवादनान्तो विवाहतत्त्वे विवृत । यत्तु मनुवचनम् ।

"स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्त पित्रा दत्त कथञ्चन ।
ब्राह्मणी तद्धरेत् कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥"

इति तत् पित्रा दत्तमिति विशेषणाद्विवाहसमयादन्यदपि पितृदत्त कन्याया एवेत्येतदर्थम् । ब्राह्मणीपदन्तु कन्यामात्रपरम् । यद्वा क्षत्त्रियादिस्त्रीणामनपत्याना पितृदत्त धन सपत्नीदुहिता ब्राह्मणीकन्या हरेत् न पुनरप्रजस्त्रीधन भर्त्तुरिति वचनावकाशः । इति वचनार्थ. । तभावे पुत्त्राधिकार. ।

"दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्त्रेषु तद्भवेत् ॥"
इति मनुवचनात् ॥
एवं पुत्त्राधिकारात् प्राक् दुहित्रधिकारविधायकवचनान्तराण्येतद्विषयकाणि । पुत्त्राद्यभावे तु ब्राह्मादिपञ्चकविवाहकालीनं स्त्रीधनं भर्त्तुः । आसुरादित्रयविवाहकालीनन्तु मातुः तदभावे पितुः । यथा मनुः ।
"ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्येषु यद्धनम् ।
अतीतायामप्रजायां भर्त्तुरेव तदिष्यते ॥
यत्त्वस्याः स्यात् धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥"
कन्याधनाधिकारे क्रममाह बौधायनः ।
"रिक्थं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः स्वयम् ।
तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत् पितुः ॥"
अत्र क्रमदर्शनात् पूर्व्ववचने मातापित्रोरित्यत्र पाठक्रमेणाधिकारो न तु द्वन्द्वनिर्द्देशात् समुच्चितेन । वृहस्पतिः ।
"मातृस्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृस्वसा
श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा ।
तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः ॥"
औरसपदं कन्यापुत्त्रोभयपरम् । सुत इति सपत्नीपुत्त्रपरम् ।
"सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्त्रिणी भवेत् ।
सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण प्राह पुत्त्रवतीर्मनुः ॥"
इति मनुस्मृतेः ।
एकपत्नीनामिति एकः पतिर्यासां ताः । न तु सुतपदमौरसविशेषणं वैयर्थ्यात् । सपत्नीपुत्त्रसद्भावे स्वस्रीयाद्यधिकारापत्तेश्च । तत्सुत इति पौत्त्रः सपत्नीपौत्त्रपरः न तु दौहित्रपुत्त्रपरः तस्य स्वभोग्यभर्त्तृपिण्डदानानधिकारात् । अत्र प्रागुक्तानुसारात् दौहित्रपर्य्यन्तानन्तरमेव सपत्नीपुत्त्रतत्पुत्त्रयोरधिकारः । न तु प्रागुक्तभर्त्रादिपितृपर्य्यन्ताभावेऽपीति वाच्यं भर्त्रादीनां धनिभोग्यपार्व्वणपिण्डदानानधिकारात् । तस्मादेतेषां सपत्नीपौत्त्रान्तानां तत्सुतो वेति वाशब्दसमुच्चितानाम् ।
"सामान्यं पुत्त्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं विदुः ।
अप्रजायां हरेत् भर्त्ता माता भ्राता पितापि वा ॥"
इति देवलोक्तानां भर्त्रादिपितृपर्य्यन्तानाञ्चाभावे एव सत्स्वपि श्वशुरभ्रातृश्वशुरादिषु स्वस्रीयाद्या इत्यनेन भगिनीसुतभर्त्तृभागिनेयभर्त्तृज्येष्ठकनिष्ठोभयदेवरभ्रातृसुतस्वभ्रातृपुत्त्रजामातृदेवराणां मातृस्वस्रादिधने अधिकारः । अनन्यगतेर्व्वचनात् । अत्र ।
"त्रयाणामुदकं कार्य्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते ।
चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥"
इति दायभागप्रकरणीयमनुस्मृतेः ।
पिण्डदोऽंशहर इति याज्ञवल्कीयात् । मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिता इत्यनेन स्वस्रीयादीनां पुत्त्रत्वज्ञापनेन एकप्रयोजनकत्वात् ।
"मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च ।
श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥
एतेषाञ्चैव भार्य्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा ।
पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः ।
इति शातातपवचनात् ।
पिण्डदानविशेषेणैव एषामेषामधिकारक्रमः प्रतिपत्तव्यः । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् । अन्यथा सर्व्वशेषे देवराधिकारे महाजनविरोधः स्यात् । तत्र प्रथमं देवरः तत्पिण्डतद्दत्तपिण्डतद्दत्तदेयपुरुष-त्रय-पिण्डदत्वात् सपिण्डत्वाच्च भ्रातृस्त्रीधने अधिकारी । तदभावे भ्रातृश्वशुरदेवरयोः सुतौ तत्पिण्डतद्भर्त्तृपिण्डतद्भर्त्तृदेयपुरुषद्वयपिण्डदत्वात् सपिण्डत्वाच्च । तयोरभावे त्वसपिण्डोऽपि भगिनीपुत्त्रः तत्पिण्डतत्पुत्त्रदेयतत्पित्रादित्रयपिण्डदत्वात् । तदभावे भर्त्तृभागिनेयः पुत्त्राद्भर्त्तुर्दुर्ब्बलत्वेन तत्स्थानपातिनोरपि भगिनीपुत्त्रभर्त्तृभागिनेययोस्तथैव बलाबलस्य न्याय्यत्वेन तद्भर्त्तृदेयपुरुषत्रयपिण्डदत्वात् तत्पिण्डदत्वात् तद्भर्त्तृपिण्डदत्वाच्च मातुलानीधने अधिकारी । तदभावे भ्रातृपुत्त्रः तत्पिण्डतत्पुत्त्रदेयतत्पित्रादिपिण्डद्वयदत्वात् पितृस्वसृधने अधिकारी । तदभावे श्वशुरयोः पिण्डदानात् जामाता श्वश्रूधने अधिकारीति क्रमः । स्वस्रीयाद्या इति अधिकारिमात्रपरं न पाठिकक्रमपरं एषां एषां प्रातिस्विकोक्तानामभावे सपिण्डानन्तर्य्येण श्वशुरादिवदधिकारी न च सपिण्डाभावे मातृस्वसेति वचनं वाच्यम् अस्मिन्नधिकारिगणने देवरतत्सुतभ्रातृश्वशुरसुतानामधिकारज्ञापनादासन्नतरश्वशुरभ्रातृश्वशुरादेः परित्यागादिति । इति दायतत्त्वम् ॥
स्त्रीधर्म्मः, पुं, (स्त्रिया धर्म्मः ।) ऋतुः । तत्पर्य्यायः । पुष्पम् २ आर्त्तवम् ३ रजः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (मैथुनम् । यथा हरिवंशे । ८४ । ६१ ।
"शृण्वती कामजननीर्व्वाचः श्रोत्रसुखावहाः ।
बर्हिणाञ्चैव विरुतं खगानाञ्च विकूजितम् ॥
अभीक्ष्णमभिस्पृशन्ती स्त्रीधर्म्मं सा व्यरोचयत् ॥"
स्त्रीणां शुभकर्म्मादि । यथा, मनुः । १।११४।
"स्त्रीधर्म्मयोगं तापस्यं मोक्षं सन्न्यासमेव च ॥")
स्त्रीधर्म्मिणी, स्त्री, (स्त्रीधर्म्मोऽस्या अस्तीति । इनि । ङीप् ।) ऋतुमती । इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥ (यथा, महाभारते । २।७७ । १४ ।
"स्त्रीधर्म्मिणी वरारोहा शोणितेन परिप्लुता ।
एकवस्त्राथ पाञ्चाली पाण्डवानभ्यवैक्षत ॥")
अस्य विवरणं रजस्वलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
स्त्रीधवः, पुं, (स्त्रीणां धवः प्रियः ।) पुरुषः । इति जटाधरः ॥
स्त्रीपरः, पुं, (स्त्रीषु परः निरतः ।) विट्भः । कामुकः । इति केचित् ॥
स्त्रीपण्योपजीवी, [न्] पुं, (स्त्रीपण्येन उपजीवतीति । उप + जीव + णिनि ।) सम्भोगार्थमन्यस्मै स्त्रियं दत्त्वा तद्धनोपजीवी । इति महाभारते दानधर्म्मः ॥
स्त्रीपुंधर्म्मः, पुं, (स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । तयोर्धर्म्मः ।) स्त्रीपुंसयोर्व्यवहारः । स च अष्टादशविवादपदान्तर्गतविवादविशेषः । यथा,—
"स्त्रीपुंधर्म्मो विभागश्च द्यूतमाह्वयमेव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥"
इति मानवे ८ अध्यायः ॥
तद्विवरणं यथा,—
"पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्मे वर्त्मनि तिष्ठतोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्म्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥
अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ॥
विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥
पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्थविरे पुत्त्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥
कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ।
मृते भर्त्तरि पुत्त्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥
सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।
द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥
इमं हि सर्व्ववर्णानां पश्यन्तो धर्म्ममुत्तमम् ।
यतन्ते रक्षितुं भार्य्यां भर्त्तारो दुर्ब्बला अपि ॥
स्वां प्रसूतिं चरित्रञ्च कुलमात्मानमेव च ।
स्वञ्च धर्म्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥
पतिर्भार्य्यां सम्प्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥
यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम् ।
तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत् प्रयत्नतः ॥
न कश्चित् योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥
अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्म्मेऽन्नपक्त्याञ्च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ॥
अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥
पानं दुर्ज्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसन्दूषणानि षट् ॥
नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।
सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥
पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैःस्नेह्याच्च स्वभावतः ।
रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्त्तृष्वेता विकुर्व्वते ॥
एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम् ।
परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति ॥
शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्ज्जवम् ।
द्रोहभावं कुचर्य्याञ्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥
नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्म्मो व्यवस्थितः
निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः
तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ।
स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥
यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ।
तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥
ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित् पाणिग्राहस्य चेतसा

तस्यैव व्यभिचारस्य निह्नव सम्यगुच्यते ॥
यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥
अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताधमयोनिजा ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥
एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतय ।
उत्कर्षं योषित प्राप्ता स्वै. स्वैर्भर्तृगुणै शुभै.॥
एषोदिता लोकयात्रा नित्य स्त्रीपुंसयो शुभा
प्रेत्येह च पुत्त्रोदर्कान् प्रजाधर्मान्निबोधत ॥*॥
प्रजनार्थं महाभागा पूजार्हा गृहदीप्तय ।
स्त्रिय श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥
उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रत्यह लोकयात्राया प्रत्यक्ष स्त्रीनिबन्धनम् ॥
अपत्य धर्मकार्य्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
दाराधीनस्तथा स्वर्ग पितृणामात्मनश्च ह ॥
पति या नाभिचरति मनोवाग्देहसयता ।
सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भि साध्वीति चोच्यते॥
व्यभिचारात्तु भर्तु स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्य-
ताम् ।
शृगालयोनिश्चाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥
पुत्त्र प्रत्युदित सद्भि पूर्व्वजैश्च महर्षिभि. ।
विश्वजन्यमिम पुण्यमुपन्यास निबोधत ॥
भर्तु पुत्त्र विजानन्ति श्रुतिद्वैधन्तु भर्त्तरि ।
आहुरुत्पादक केचिदपरे क्षेत्रिण विदु ॥
क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूत स्मृत. पुमान्
क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भव सर्व्वदेहिनाम् ॥
विशिष्ट कुत्रचिद्बीज स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ।
उभयन्तु सम यत्र सा प्रसूति प्रशस्यते ।
बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।
सर्व्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥
यादृश तूप्यते बीज क्षेत्रे कालोपपादिते ।
तादृग्रोहति तत्तस्मिन् बीज स्वैर्व्यञ्जित गुणै ॥
इय भूमिर्हि भूताना शाश्वती योनिरुच्यते ।
न च योनिगुणान् काश्चिद्बीज पुष्यति पुष्टिषु ॥
भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलै ।
नानारूपाणि जायन्त बीजानीह स्वभावत ॥
व्रीहय शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवा ।
यथाबीज प्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥
अन्यदुप्त जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।
उप्यते यद्धि यद्बीज तत्तदेव प्ररोहति ॥
तत् प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।
आयुष्कामेन वप्तव्य न जातु परयोषिति ॥
अत्र गाथा वायुगीता कीर्त्तयन्ति पुराविद. ।
यथा बीज न वप्तव्य पुसा परपरिग्रहे ॥
नश्यतीषुर्यथा विद्ध खे विद्धमनुविध्यत ।
तथा नश्यति वै क्षिप्र बीज परपरिग्रहे ॥
पृथोरपीमा पृथिवीं भार्य्या पूर्व्वविदो विदु ।
स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहु शल्यवतो मृगम् ॥
एतावनेन पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह ।
विप्रा प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्त्ता सा स्मृताङ्गना
न निष्क्रयविसर्गाभ्या भर्तृभार्य्या विमुच्यते ।
एवं धर्मं विजानीम. प्राक प्रजापतिनिर्मितम् ॥

सकृदशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सता सकृत् ॥
यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च ।
नोत्पादक: प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥
ये क्षेत्रिणो बीजवन्त. परक्षेत्रप्रवापिण ।
ते वै शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फल क्वचित् ॥
यदन्यगोषु वृषभो वत्साना जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥
तथैवाक्षेत्रिणो बीज परक्षेत्रप्रवापिण ।
कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥
फलन्त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणा बीजिना तथ। ।
प्रत्यक्ष क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥
क्रियाभ्युपगमात्त्वे तद्बीजार्थं यत् प्रदीयते ।
तस्येह भागिनी दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥
ओघवाताहृत बीज यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीज न वप्ता लभते फलम् ॥
एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।
विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेय प्रसव प्रति ॥
एतद्व सारफल्गुत्व बीजयोन्यो: प्रकीर्त्तितम् ।
अत पर प्रवक्ष्यामि योषिता धर्ममापदि ॥*॥
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्य्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।
यवीयसस्तु या भार्य्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता
ज्येष्ठो यवीयसो भार्य्या यवीयान् वाग्रजस्त्रियम्
पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥
देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥
विधवाया नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
एवमुत्पादयेत् पुत्त्र न द्वितीय कथञ्चन ॥
द्वितीयमेके प्रजन मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विद ।
अनिर्वृत्त नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयो ॥
विधवाया नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि ।
गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तयाता परस्परम् ॥
नियुक्तौ यौ विधि हित्वा वर्त्तयातान्तु कामत
तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥
नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजा-
तिभि ।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्यु सनातनम्,
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोग कीर्त्त्यते क्वचित् ।
न विवाहविधावुक्त विधवा वेदन पुन ॥
अय द्विजैर्हि विद्वद्भि पशुधर्मो विगर्हित ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्य प्रशासति
स महीमखिला भुञ्जन् राजर्षिप्रवर पुरा ।
वर्णाना सङ्कर चक्रे कामोपहतचेतन ॥
तत प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिका स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यर्थं त विगर्हन्ति साधव ॥
यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पति ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवर ॥
यथाविध्यभिगम्यैना शुक्लवस्त्रा शुचिव्रताम् ।
मिथो भजेदाप्रसवात् सकृत् सकृदृतावृतौ ॥
न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्यात् विचक्षण
दत्त्वा पुन प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम्
विधिवत् प्रतिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम्

व्याधिता विप्रदुष्टा वा छद्मना चोपपादिताम् ॥
यस्तु दोषवती कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्वितथ कुर्य्यात् कन्यादातुर्दुरात्मन. ॥
विधाय वृत्ति भार्य्याया प्रवसेत् कार्य्यवान्नर: ।
अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि ॥
विधाय प्रोषिते वृत्ति जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितै ॥
प्रोषितो धर्मकार्य्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नर समा: ॥
विद्यार्थं षट् यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु
वत्सरान् ॥
सवत्सर प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषित पति ।
ऊर्द्ध सवत्सरात्त्वेना दाय हृत्वा न सवसेत् ॥
अतिक्रामेत् प्रमत्त या मत्त रोगार्त्तमेव वा ।
सा त्रीन् मासान् परित्याज्या विभूषणपरि-
च्छदा ॥
उन्मत्त पतित क्लीबमबीज पापरोगिणम् ॥
न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनम् ॥
मद्यपासाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।
व्याधिता साधिवेत्तव्या हिंसार्थघ्नी च सर्व्वदा ॥
वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥
या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलत ।
सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्
अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात्
सा सद्य सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥
प्रतिषिद्धा पिबेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।
प्रेक्षासमाज गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि
षट् ॥
यदि स्वाश्चापराश्चैव विन्देरन् योषितो द्विजा
तासा वर्णक्रमेणैव ज्यैष्ठ्य पूजा च वेश्म च ॥
भर्त्तु शरीरशुश्रूषा धर्मकार्य्यञ्च नैत्यिकम् ।
स्वा चैव कुर्य्यात् सर्व्वेषा नान्यजाति कथञ्चन॥
यस्तु तत् कारयेन्मोहात् स्वजात्या स्थितया-
न्यया ।
यथा ब्राह्मणचाण्डाल पूर्व्वदृष्टस्तथैव स ॥
उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्या दद्याद्यथाविधि ॥
काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि ।
न चैवैना प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्य्यृतुमती सती ।
ऊर्द्धन्तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृश पतिम् ॥
अदीयमाना भर्त्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैन किञ्चिदवाप्नोति न च य साधिगच्छति ॥
अलङ्कार नाददीत पित्र्य कन्या स्वयवरा ।
मातृक भ्रातृदत्त वा स्तेना स्यात् यदि त
हरेत् ॥
पित्रे न दद्याच्छुल्कन्तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।
स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥
त्रिशद्वर्षो वहेत् कन्या हृद्या द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वर ॥
देवदत्ता पतिर्भार्य्या विन्दते नेच्छयात्मन ।
ता साध्वीं बिभृयान्नित्य देवाना प्रियमाचरन् ॥

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थञ्च मानवाः।
तस्मात् साधारणो धर्म्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥
कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥
आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत्।
शुल्कं हि गृह्णन् कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥
एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः।
यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥
नानुशुश्रुम जात्वेतत् पूर्व्वेष्वपि हि जन्मसु।
शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥
अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः।
एष धर्म्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥
तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ।
यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥
एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्म्मो वो रतिसंहितः।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥"
इति मानवे ९ अध्यायः ॥
स्त्रीपुंसलक्षणा, स्त्री, स्त्रीपुंसयोर्लक्षणं चिह्नं स्तन-श्मश्र्वादिरूपं यस्याः सा। इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। पोटा २। इत्यमरः ॥
स्त्रीपुंसौ, पुं, (स्त्री च पुमांश्च। "अचतुरविचतु-रेति।" ५। ४। ७७। इति अच्प्रत्ययेन साधुः।) स्त्रीपुंसयोर्युग्मम्। तत्पर्य्यायः। मिथुनम् २ द्वन्द्वम् ३। इत्यमरः। २। ५। ३८। द्विवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, मनुः। ९। २५।
"एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा॥"
स्त्रीपूर्व्वः, पुं, (स्त्री पूर्व्वं प्रधानतया सर्व्वकार्य्येषु अग्रगामिनीव यस्य।) स्त्रीजितः। इति महाभारते दानधर्म्मः ॥
स्त्रीप्रियः, पुं, (स्त्रियाः प्रियः।) आम्रवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नारीप्रियद्रव्ये, त्रि ॥
स्त्रीमुखपः, पुं, (स्त्रीमुखं पातीति। पा + कः।) दोहलः। इति राजनिर्घण्टः ॥
स्त्रीरञ्जनं, क्ली, (स्त्रियमपि रञ्जयति रागे-णेति। रञ्ज + ल्युट्।) ताम्बूलम्। इति केचित्॥
स्त्रीरोगः, पुं, (स्त्रियाः रोगः।) नारीणामामयः। तस्य चिकित्सा यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच।
"स्त्रीरोगादिचिकित्सान्तु वक्ष्ये सुश्रुत तां शृणु।
योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म्म वातजित् ॥
वचोपकुञ्चिकाजाजीकृष्णावृषकसैन्धवम्।
अजमोदा यवक्षारं चित्रकं शर्करान्वितम् ॥
पिष्ट्वा लोड्य जलाद्येन खादयेद्घृतभर्ज्जितम्।
योनिपार्श्वार्त्तिहृद्रोगगुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥
बदरीपत्रसंलेपात् योनिर्भिन्ना प्रशाम्यति।
लोध्रं तुम्बीफलालेपो योनिदार्ढ्यं करोति च ॥
पञ्चपल्लवयष्ट्यकमालतीकुसुमैर्घृतम्।
रविपक्वमसृग्धारा योनिगन्धविनाशनम् ॥"
असृग्धारास्थाने असृग्बाधा इति च पाठः।
"सकाञ्जिकं जवापुष्पं भृष्टं ज्योतिष्मतीदलम्।
दूर्व्वापिष्टञ्च संप्राश्य वनिता नार्त्तवं लभेत् ॥
धात्र्यञ्जनाभयाचूर्णं तोयपीतं यदा भवेत्।"
यदा भवेदित्यत्र रजो हरेदिति च पाठः।
"सदुग्धा लक्ष्मणा पीता न स्यात्सा पुत्त्रदा ह्यृतौ।
दुग्धस्यार्द्धाढकं चाश्वगन्धा च पुत्त्रदा।
वन्ध्या पुत्त्रं लभेत् पीत्वा घृतेन व्योषकेशरम् ॥
कुशकाशोरुबूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च।
दुग्धञ्चैव सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत्परम् ॥
पाठालाङ्गलिसिंहास्यमयूरकुटजैः पृथक्।
नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥
सूतायाः हृच्छिरोवस्तिशूलं वै मन्दसञ्ज्ञितम्।
यवक्षारं पिबेत्तत्र मस्तुनोष्णोदकेन वा ॥
कुशमूलीकृतं क्वाथं साज्यं सूतिरुजापहः।
शालितण्डुलचूर्णन्तु सदुग्धं दुग्धकृद्भवेत् ॥
विदारिकुसुमरसं मूलं कार्पासजं तथा।
धात्री स्तन्यविशुद्ध्यर्थं मुद्गयूषरसायनी ॥
कुष्ठा वचाभया ब्राह्मी मधुरी क्षौद्रसर्पिषी।
वर्णायुःकान्तिजननं लेहं बाले प्रदापयेत् ॥
स्तन्याभावे पयश्छाग्यं गव्यं वा तद्गुणं भवेत्
मुस्तशुण्ठीविषा बाला कुटजा चातिसारनुत् ॥
व्योषं मधु मातुलुङ्गं हिक्काच्छर्द्दिनिवारणम्।
कुष्ठेन्द्रयवसिद्धार्थनिशा दूर्व्वा च कुष्ठजित् ॥
सप्तच्छदामयनिशाचन्दनैश्चानुलेपनम्।
शङ्खाब्जबीजरुद्राक्षवचालौहादिधारणम् ॥"
इति गारुडे। १७६। १—१९ ॥
स्त्रीसभं, क्ली, (स्त्रीणां सभा। अशालाचेति नपुंसकत्वम्।) नारीणां सभा। इति केचित् ॥
स्त्रीस्वभावः, पुं, (स्त्रीणां स्वभाव इव स्वभावो यस्य।) महल्लकः। इति शब्दमाला ॥ नारीणां शीलञ्च ॥ (यथा, महाभारते। ३। ७१। ६।
"स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः।
स्यादेवमपि कुर्य्यात् सा विवशा गतसौहृदा॥")
स्त्रैणं, क्ली, (स्त्रिया इदम्। स्त्री + नञ्।) स्त्री-स्वभावः। यथा, भट्टिः।

"कर्णेजपैराहितराज्यलोभा
स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना।
रामप्रवासे व्यमृषन्न दोषं
जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युम् ॥"

(यथा, च भागवते। ४। ४। ३।
"पित्रोरगात् स्त्रैणविमूढधीर्गृहान्
प्रेम्णात्मनो योऽर्द्धमदात् सतां प्रियः ॥")
स्त्रीणां समूहः। स्त्री + नञ्। स्त्रीसमूहः। इति काशिका। ४।१।८७॥ यथा, शान्तिशतके।
"तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः॥")
स्त्रैणः, त्रि, (स्त्रीषु भवः। स्त्रीभ्य आगतः। स्त्रीभ्यो हितो वा। स्त्री + "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्।" ४। १। ८७। इति नञ्।) स्त्री-सम्बन्धी। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ स्त्रियाः अपत्यं स्त्रैणः। स्त्रियाः इदं स्त्रीणां समूहो वा स्त्रैणम्। इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥ (रमणीरतः। यथा, भागवते। १। ११। ४०।
"तं मेनिरेऽबलामौढ्यात् स्त्रैणं चानुव्रतं रहः।
अप्रमाणविदो भर्त्तुरीश्वरं मतयो यथा ॥")
स्थः, त्रि, (तिष्ठत्यस्मिन्निति स्था + घञर्थे कः।) स्थलम्। यथा,—
"स्थली देवकर्त्तृकेऽन्यत् स्थलं क्लीवे स्थ इत्यपि।"
इति शब्दरत्नावली ॥
(सुबन्तोपपदे तु "सुपि स्थः।" ३। २। ४। इति कप्रत्ययः। स्थितिशीलः। यथा, रघुः। १२। १५।
"चित्रकूटवनस्थञ्च कथितस्वर्गतिर्गुरोः।
लक्ष्म्या निमन्त्रयाञ्चक्रे तमनुच्छिष्टसम्पदा ॥")
स्थग, म ए संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) दन्त्यादिस्थमध्यः। म, सिस्थगयिषति। ए, अस्थगीत्। इति दुर्गादासः।
स्थगः, त्रि, (स्थगति संवृणोति आत्मानमिति। स्थग + अच्।) धूर्त्तः। यथा,—
"धूर्त्ते स्थगश्च निर्लज्जः पटुः पाटविकोऽपि च॥"
इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्डशेषश्च ॥
स्थगनं, क्ली, (स्थग + ल्युट्।) अपवारणम्। यथा,—
"व्यवधानं तिरोधानमन्तर्द्धिस्त्वपवारणम्।
छदनं व्यवधान्तर्द्धापिधानस्थगनानि च ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
स्थगितं, त्रि, (स्थग + क्तः।) तिरोहितम्। तत्पर्य्यायः। संवीतम् २ रुद्धम् ३ आवृतम् ४ संवृतम् ५ पिहितम् ६ छन्नम् ७ अपवारितम् ८ अन्तर्हितम् ९ तिरोधानम् १०। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, किराते। १४। ३१।
"उदूढवक्षःस्थगितैकदिङ्मुखो
विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः ॥")
स्थगी, स्त्री, (स्थग्यतेऽनयेति। स्थग + घञर्थे कः। गौरादित्वात् ङीष्।) ताम्बूलपात्रम्। पानेर बाटा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ताम्बूलकरङ्कः २। इति हेमचन्द्रः ॥
स्थगु, क्ली, गडुः। कुज् इति भाषा। यथा,—
"हृदये ते निविष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः।
तदेव स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम् ॥
लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु।
मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम् ॥"
इति रामायणे अयोध्याकाण्डे ९ सर्गः ॥
स्थण्डिलं, क्ली, (तिष्ठत्यस्मिन्निति। स्था + मिथिलादयश्चेति इलच्प्रत्ययेन निपातनात् साधु।) चत्वरम्। इत्यमरः। २। ७। १८ ॥ द्वे वेदी-रभितोऽन्यत्र वा यज्ञार्थं परिष्कृतायामनिम्नो-न्नतायां विस्तृतायां भूमौ। असंबाधेन तिष्ठ-न्त्यत्र स्थण्डिलं नाम्नीति डण्डिलः चत्यते निवा-साय याच्यते चत्वरं चतेर्ज्ञ याचे पूर्व्वेण वरः। इति भरतः ॥ यथा च।
"यज्ञे परिष्कृतस्थाने स्यातां स्थण्डिलचत्वरे।"
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
होमनिमित्ताग्निस्थापनार्थं स्थण्डिलविधिर्यथा, वशिष्ठसंहितायाम्।
"तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्।
हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्म्मणि ॥"

क्रियासारेऽपि ।
"कुण्डमेवविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समा-
श्रयेत् ॥"
शारदातिलकेऽपि ।
"नित्य नैमित्तिक काम्य स्थण्डिले वा समाचरेत्
हस्तमात्रन्तु तत् कुर्य्यात् चतुरस्र समन्ततः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । गोभिलः । अनुगुप्ता अप आहृत्य
प्रागुदक्प्लवन देश सम वा परिसमूह्य उप-
लिप्य मध्यत. प्राची रेखामुल्लिख्य उदीचीश्च
सहता पश्चान्मध्ये प्राचीस्तिस्र उल्लिख्याभ्यु
क्षयेत् लक्षणावृदेशा सर्व्वत्रेति । अनुगुप्ता
आच्छादिता । पतितादिभिरदृष्टा इति यावत्॥
प्राङ्नीचादिफलमाह गृह्यासंग्रहे गोभिल-
पुत्त्र' ।
"प्राङ्नीच ब्रह्मवर्च्चस्यमुदङ्नीच यशोत्तमम् ।
पितृ दक्षिणतो नीच प्रतिष्ठालम्भक समम् ॥"
यशोत्तममित्यत्र सान्ता अप्यदन्ता इत्यक्षर-
दन्तोऽपि यशशब्द गयाशिर इतिवत् । परि-
समूह्य सर्व्वत कुशै' पांश्वादिकमपसार्य्य उत्त-
रस्या दिशि सार्द्धहस्तोपरि क्षिपेत । परि-
समूह्य वितस्तित्रये उत्तरत उत्कर करोतीति
हरिशर्म्मधृतवचनात् । तत उपलेपनम् ॥*॥
तत्र कारणमाह गृह्यासंग्रह ।
"इन्द्रेण वज्राभिहत' पुरा हतो महासुर' ।
मेदसा तस्य संक्लिन्नातदर्थमुपलेपयेत् ॥" इति।
मध्यत स्थण्डिलाभ्यन्तरे दक्षिणांशे न तु
मध्यांशे उदग्गतैकविंशत्यङ्गुलरेखानुरोधात् ।
अन्यथा ॥
"कुशै' समार्ज्जयेद्भूमि शुक्लामादौ शुचिस्तत ।
हस्तमात्रा चतुरस्रा गोमयेनोपलेपयेत् ॥"
इति भारद्वाजीयहस्तप्रमाणस्थण्डिले तदनुप-
पत्ते' । प्राचीं प्राग्गताम् । उदीचीश्च सहता
पश्चादिति । प्राग्गताया पश्चिमे भागे सलग्ना-
मुदग्गाम् । मध्ये उदग्गताया प्राची प्राग
ग्रास्तिस्रो रेखा उल्लिख्याभ्युक्षयेदिति । रेखाभ्य
उद्धृतमृत्तिकोद्धरणपूर्व्वकमभ्युक्षयेत् । उल्लिख्य
उद्धृत्याभ्युक्षयेदिति कात्यायनसूत्रात् ॥ * ॥
उत्करप्रक्षेपदेशमाह गृह्यासंग्रह ।
"उत्कार गृह्य रेखाभ्योऽरत्निमात्रे निधापयेत् ।
द्वारमेतत् पदार्थाना प्रागुदीच्या दिशि स्मृतम्
इति ॥
परिसमूहनादिपरिषेकान्त कर्म्म लक्षणसंज्ञक
तस्य लक्षणस्याहत प्रक्रिया सर्व्वत्र यत्र यत्राग्नि-
प्रणयन तत्र बोध्या ॥ * ॥ रेखाप्रमाणमाह
छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायन ।
"दक्षिणे प्राग्गतायास्तु प्रमाण द्वादशाङ्गुलम्
तन्मूललग्ना योदीची तस्या एव नवोत्तरम् ॥
उदग्गताया सलग्ना शेषा प्रादेशमात्रिका ।
सप्तसप्ताङ्गुलास्यक्ता कुशेनैव समुल्लिखेत् ॥"
नवोत्तर नवाधिक द्वादशाङ्गुलमेकविंशत्यङ्गुल-
मित्यर्थः । शेषा. उक्तरेखयोरवशिष्टास्तिस्र. ।
कुशेन इति सर्व्वत्राभिसम्बध्यते । एवकारेण
शाखान्तरोक्तस्य व्यावृत्तिः ॥ * ॥ रेखाणा
देवता वर्णाश्चाह स्मृतिः ।
"प्राग्गता पार्थिवी ज्ञेया चाग्नेयी चाप्युद-
ग्गता ।
प्राजापत्या तथा चैन्द्री सौमी च प्राक्कृता
स्मृता ॥
पार्थिवी पीतवर्णा स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत्
प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला चैन्द्री प्रकी-
र्त्तिता ॥
श्वेतवर्णेन सौमी स्यात् रेखाणा वर्णलक्षणम्॥"
अग्निस्थापनपर्य्यन्त सव्यहस्तप्रादेशस्य विधान
माह । गृह्यासंग्रह' ।
"सव्य भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेद्दक्षिणेन तु ।
तावन्नोत्थापयेत् पाणि यावदग्निं निधापयेत्॥"
मानकर्त्तारमाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायन ।
"मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।
मानकृद्यजमान स्याद्विदुषामेष निश्चय ॥"
अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानमाह स एव ।
"अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
तत्र तत्र बृहत्पर्व्वग्रन्थिभिर्म्मिनुयात् सदा ॥"
यजमानासन्निधौ होमे तु साधारणाङ्गुलि-
मानम् । यथा कपिलपञ्चरात्रम् ।
"अष्टभिस्तैर्भवेज्ज्येष्ठ मध्यम सप्तभिर्यवै' ।
कन्यस षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुल मुनिसत्तमै ॥"
तै प्रकम्प्यमाणयवै । कन्यस कनिष्ठम् । मानन्तु
पार्श्वेन । षड्यवा पार्श्वसमिता । इति कात्य-
यनवचनात् । इति संस्कारतत्त्वम् ॥
स्थण्डिलशायी, [न्] पु, (स्थण्डिले शेते इति ।
शी + "व्रते ।" ३ । २ । ८० । इति इनि ।)
यो व्रतवशात् स्थण्डिले शेते स । तत्पर्य्याय' ।
स्थाण्डिल २ । इत्यमर । २।७।४४ ॥ स्थण्डि-
लेशय ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (वाच्यलिङ्गे-
ऽपि वर्त्तते । यथा, भट्टि । ३ । ४१ ।
"वाचयमान् स्थण्डिलशायिनश्च
युयुक्षमाणाननिश मुमुक्षून् ।
अध्यापयन्त विनयात् प्रणेमु'
पद्गा भरद्वाजमुनि सशिष्यम् ॥")
स्थण्डिलसितक,क्ली, (स्थण्डिले सिकता यत्र ।)
वेदि । इति हारावली ॥
स्थण्डिलेशय', पु, (स्थण्डिले शेते इति । शी
+ अच् । अलुक्समास ।) स्थण्डिलशायी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वाच्यलिङ्गोऽप्ययमिति
केचित् ॥ यथा, भागवते । ४ । २३ । ६ ।
"आकण्ठमग्न' शिशिरे उदके स्थण्डिलेशय'॥")
स्थपति ,पु,(तिष्ठन्त्यस्मिन्निति । स्था + क । स्थ'
स्थानम् । त पातीति । पा + बाहुलकात् अति
इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वल' ।४।५८।)गीष्पतीष्टिय-
ज्वा । बृहस्पतिसवननामकयागकर्त्ता । कारु-
भेद । राज इति भाषा । इत्यमर ।१।३।६०॥
कारु' शिल्पी तक्षादे यह इति ख्याते । स्थपति
कारुभेदो मुख्यतश्चेति स्वामी । बृहस्पतियाग-
याजिनि कञ्चुकिनि च । इति भरतः ॥*॥ तस्य
लक्षण यथा,—
"वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः ।
दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्त्तित ॥"
इति मात्स्ये । २१५ । ३८ ॥
कञ्चुकी । इति मेदिनी ॥ कुबेरः । इत्यजय-
पाल' ॥ अधीश' । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ५२ । ५ ।
"स तु रामस्य वचन निशम्य प्रतिगृह्य च ।
स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवानिदमब्रवीत् ॥")
स्थपतिः, त्रि, (तिष्ठन्ति स्वधर्म्मे इति स्था. सन्त-
स्तेषां पति ।) सत्तम । इति मेदिनी ॥
स्थपुटः, त्रि, विषमसञ्चारजीवी । इति त्रिकाण्ड-
शेष. ॥ विषमोन्नतम् । इति हेमचन्द्र' ॥
स्थल, जस्थाने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा॰पर॰
अक॰-सेट ।) ज, स्थाल' स्थल' । तिष्पाल-
यिषति । अय नास्तीति केचित् । इति दुर्गा-
दास ॥
स्थल, क्ली, स्त्री, (स्थल + अच् ।) जलशून्या-
कृत्रिमभूभाग । तत्पर्य्याय । स्थली२ । इत्य-
मर । २ । १ । ५ । स्थल्यते स्थीयतेऽत्र स्थल
स्थलन स्थाने अल् । पव स्थली नारी सखी
इत्यादिना अकृत्रिमत्वे ङीपि स्थली निपात्यते
कृत्रिमत्वे तु आवेव स्थला । कृत्रिमाकृत्रिम-
सामान्ये तु स्थल प्रयुज्यते । इति वृत्ता. । स्थल-
शब्द स्त्रीनपुसकलिङ्ग. । इति भरत ॥ (यथा,
मनु' । ७ । १९२ ।
"स्यन्दनाश्वै' समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधै स्थले ॥"
यथा च तैत्तिरीयसंहितायाम् ।१।६।१०।५।
"यज्ञो यजमानाय वर्षति स्थलयोदक परि-
गृह्णन्ति ॥")
स्थल, क्ली, (स्थल + अच् ।) जलशून्यकृत्रिमा
कृत्रिमभूभाग । इत्यमरटीकाया भरत । २।
१ । ५ । (स्थानमात्रम् । यथा, रघु. ।५।५२ ।
उवाच वाग्मी दशनप्रभाभि
सवर्द्धितोर स्थलतारहार ॥")।
वस्त्रगृहम् । यथा,—
"पटवास पटमय दूष्य वस्त्रगृह स्थलम् ॥"
इति त्रिकाण्डशेष ॥
स्थलकन्द , पु , (स्थलजातकन्द ।) अमास्य
कन्द' । इति रत्नमाला ॥ वनपोल इति
भाषा ॥
स्थलकमल, क्ली, (स्थलस्य कमलम् ।) स्थल-
पद्मम् । (यथा, गीतगोविन्दे । १० । ७ ।
"स्थलकमलगञ्जन मम हृदयरञ्जन
जनितरतिरङ्गपरभागम् ॥")
तत्पर्य्याय. । पद्मचारिणी २ अतिचरा ३
व्यथा ४ पद्मा ५ चारटी ६ । अस्य गुणा. ।
अनुष्णत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
कफवातमूत्रकृच्छ्राश्मशूलश्वासकासविषापह-
त्वम् । इति भावप्रकाश. ॥

स्थलकुमुद:, पुं, (स्थलस्य कुमुद: ।) करवीर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

स्थलपद्मं, क्ली, (स्थलस्य पद्मम् ।) स्वनामख्यात-पुष्पविशेष: । (यथा, भट्टि । २ । ३ ।

"विम्बागतैस्तीरवनै' समृद्धि
निजा विलोक्यापहृता पयोभि: ।
कूलानि सामर्षतयेव तेनु.
सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासै ॥")

तत्पर्य्याय: । छत्रपत्नम् २ तमालकम् ३ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ तच्चतुर्व्विध यथा,—
"चतुर्धा स्थलपद्मानि सेवन्ती गुलदावदी ।
नैपाली च गुलावश्च वकुलस्च कदम्बक: ॥"
इति रावणकृतार्कप्रकाश. ॥

स्थलपद्म:, पुं,(स्थलजात: पद्म इव ।) मानक: । इति रत्नमाला ॥ मानकचु इति भाषा ॥ (यथा,—
"स्थलपद्ममय कल्क पयसा लोढ्य पाययेत् ।
शोहामयहरश्चैव सर्व्वाङ्गैकाङ्गशोथजित् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसग्रहे शोथाधिकारे ॥)

स्थलपद्मिनी, स्त्री, (स्थलस्य पद्मिनी ।) स्थल-पद्मम् । वेटतामर इति हिन्दी भाषा । तत्-पर्य्याय' । पद्माह्वा २ चारटी ३ पद्मचारिणी ४ सुगन्धमूला ५ अम्बुरुहा ६ लक्ष्मी ७ श्रेष्ठा ८ सुपुष्करा ९ रम्या १० पद्मावती ११ अति-चरा १२ स्थलरुहा १३ पुष्करिणी १४ पुष्कर-पर्णिका १५ पुष्करनाडी १६ । अस्या गुणा. । गौल्यत्वम् तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । वान्तिरक्त-पित्तमेहभूतातीसारनाशित्वञ्च । इति राज-निर्घण्ट: ॥

स्थलमञ्जरी,स्त्री,(स्थलस्य मञ्जरी ।)अपामार्ग: । इति रत्नमाला ॥

स्थलशृङ्गाट', पु, (स्थलजात: शृङ्गाट' ।) गोचुर-वृक्ष: । इति रत्नमाला ॥

स्थलशृङ्गाटक , पु , (स्थलशृङ्गाट एव । स्वार्थे कन् ।) गोचुरक' । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थलसीमा,[न्]पु ,(स्थलस्य सीमा ।) स्थण्डिल. । इति भूरिप्रयोग ॥

स्थला, स्त्री, (स्थल+टाप् ।) जलशून्याकृत्रिम-भूमि । इत्यमरटीकाया भरत । २ । १ । ५ ॥ (अस्या. प्रमाण स्थलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

स्थली, स्त्री, (स्थल+ङीष् ।) जलशून्याकृत्रिमा भूमि' । इत्यमरटीकाया भरत । २ । १ । ५ । (यथा, साहित्यदर्पणे ।

"सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वा
भ्रष्ट मया नुपुरमेकमूर्व्वाम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-
विश्लषदु:खादिव बद्धमौनम् ॥")

स्थलीदेवता,स्त्री (स्थल्या देवता ।) ग्राम्यदेवता । इति केचित् ॥

स्थलेरुहा, स्त्री,(स्थले रोहतीति । रुह+क. ।) गृहकुमारी । दग्धाहृा. । इति राजनिर्घण्ट.॥ स्थलजाते. त्रि ॥

स्थलेशय:,पु,(स्थले शेते इति । इति शी+अच् । क्रोडरुरुकुरङ्गादय: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ स्थलशायिनि, त्रि ॥

स्थवि , पु,(तिष्ठतीति । स्था+"क्तविष्टुभ्वीति ।" उणा० ४ । ५६ । इति क्विन्प्रत्ययेन साधु' ।)- तन्तुवाय: । स्वर्ग । जङ्गम: । इति सङ्क्षिप्त-सारोणादिवृत्ति. ॥

स्थविर, क्ली,(स्था+"अजिरशिशिरेति ।"उणा० १ । ५४ । किरच्प्रत्ययेन साधु. ।) शैलेयम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

स्थविर', पुं, (स्था+किरच् ।) ब्रह्मा । इति हेमचन्द्र. ॥

स्थविर , त्रि, (तिष्ठतीति । स्था+"अजिर-शिशिरेति ।" उणा० १ । ५४ । इति किरच्-प्रत्ययेन साधु ।) वृद्ध । इत्यमर. । २ ।६ । ४२ ॥ (यथा, मनु' । २ । १२० ।
"ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यून. स्थविर आयति
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्या पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥"
भिक्षु: । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्त: ॥१।४५॥) अचल: । इत्युणादिकोष. ॥

स्थविरा, स्त्री, (स्था+किरच् । टाप् ।) महा-श्रावणी । इति राजनिर्घण्ट. ॥ वृद्धा च ॥

स्थविष्ठ , त्रि, (अयमेषामतिशयेन स्थूल: । स्थूल +इष्ठन् । "स्थूलदूरेति ।" ६ । ४ । १५६ । इति साधु: ।) अतिशयस्थूल: । इत्यमर' ।३। २ । १११ ॥ (यथा, भागवते । २ । १ । २४ ।
"विशेषस्तस्य देहोऽय स्थविष्ठश्च स्थवीयसाम् ॥"

स्थाणु',पु,(तिष्ठतीति । स्था+"स्थोणु ।"उणा० ३ । ३७ । इति णु ।) शिव । इत्यमर. । १ । १ । ३६ ॥ (यथा, रघु । ११ । १३ ।

"स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवन
प्राप्य दाशरथिरात्तकार्मुक' ।
विग्रहेण मदनस्य चारुणा
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्म्मणा ॥")

तन्नामकारण यथा,—
"समुत्तिष्ठन् जलात्तस्मात् प्रजास्ता सृष्टवानहम्
ततोऽह ता: प्रजा दृष्ट्वा रहिता एव तेजसा ॥
क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाट्य चाक्षिपम् ।
उत्क्षिप्त सरसो मध्ये ऊर्द्ध्वमेव यदा स्थितम् ।
तदा प्रभृति लोकेषु स्थाणुरित्येव विश्रुतम् ॥"
इति वामने ४६ अध्याय' ॥

(ब्रह्मा । यथा, महाभारते । १ । १ । ३२ ।
"यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेक: प्रजापति ।
ब्रह्मा सुरगुरु. स्थाणुर्म्मनु क परमेष्ठ्यथ ॥")
कौल: । इति मेदिनी ॥ जीवकगन्धद्रव्यम् ।यथा,
"जीवके जीवनो जीवो निधि स्थाणु' प्रकी-र्त्तित. ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थाणु , पु, क्ली (स्था+णु ।) नि:शाखवृक्ष । मुडा गाछ इति भाषा ॥ (यथा, देवीभाग-वते । १ । १७ । ५३ ।
"[illegible]
ध्यानं कृत्वा तथैकान्ते स्थित: स्थाणुरिवा-चल: ॥")

तत्पर्य्याय: । ध्रुव'२ शङ्कु:३ । इत्यमर: ।२।४।८॥ अशाखवृक्ष: ४ । इति जटाधर: ॥ अस्त्रभेद: । इति नीलकण्ठ: ॥

स्थाणु',त्रि,(स्था+णु ।) स्थिर: । इति धरणि: ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५ । ५८ ।
"अव्ययञ्च व्ययञ्चैव यदिद स्थाणुजङ्गमम् ।
तत् ससर्ज्ज तदा ब्रह्मा भगवानादिकृत् विभु ॥"

स्थाणुतीर्थं , क्ली,(स्थाणोस्तीर्थम् ।)तीर्थविशेष: । यथा, वामने ४३ अध्याये ।
"स प्रोवाच महादेवो ब्रह्माण प्रणतस्थितम् ।
पुण्यप्रद नृणाञ्चैव तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥
एतत् सन्निहित प्रोक्त सर पुण्यप्रद महत् ।
स्थाणुलिङ्गस्य माहात्म्य ब्रह्मन् मेऽवहित: शृणु॥
अचेतन. सचेता वा अज्ञो वा प्राज्ञ एव वा ।
लिङ्गस्य दर्शनादेव मुच्यते सर्व्वपातकै. ॥
पुष्करादीनि तीर्थानि समुद्रचरणानि च ।
स्थाणुतीर्थं समेष्यन्ति मध्य प्राप्ते दिवाकरे ॥
तत्र स्नास्यति यो ब्रह्मन् माञ्च स्तोष्यति भक्तित ।
तस्याह सुलभो नित्य भविष्यामि न सशय: ॥
इत्येवमुक्त्वा वचन देवदेवो गत. प्रभु' ।
देवाश्च ऋषय' सर्व्वे स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥
तत: प्रभृति लोकेऽस्मिन् स्थाणुतीर्थं वदन्ति हि ॥"

स्थाण्डिल', पु, (स्थण्डिले शयितु व्रतमस्य । स्थण्डिल+ 'स्थण्डिलात् शयितरि व्रते ।" ४ ॥ २ । १५ । इति अण् ।) स्थण्डिलशायी । इत्य-मर ।२।७।४५॥(वाच्यलिङ्गोऽयमिति केचित् ॥)

स्थाण्वीश्वर:, पु, (स्थाणुरीश्वरश्च ।) शिवलिङ्ग-विशेष' । यथा,—
"स्थाणुर्नाम्ना हि लोकेषु पूजनीयो दिवौकसाम्
स्थाणुरीश्वर स्थितो यस्मात् स्थाण्वीश्वरस्तत: स्मृत. ॥
ये स्मरन्ति सदा स्थाणु ते मुक्ता सर्व्व-किल्बिषै: ।
भविष्यन्ति शुद्धदेहा दर्शनान्मोक्षगामिन. ॥
इत्येवमुक्त्वा देवेन ऋषयो ब्रह्मणा सह ।
तस्माद्दारुवण लिङ्ग नेतु' समुपचक्रमु' ॥"
इति वामने ४२ अध्याय: ॥

स्थातव्य,त्रि,(स्था+तव्य ।) स्थेयम् । स्थानीयम् । यथा, कालिदासकृतशृङ्गारतिलके ।
"वाणिज्येन गत. स मे गृहपतिवार्त्तापि न श्रूयते
प्रातस्तज्जननी प्रसूततनया जामातृगेह गता ।
बालाह नवयौवना निशि कथ स्थातव्यमस्मद्-गृहे
साय सम्प्रति वर्त्तते पथिक हे स्थानान्तरे गम्यताम् ॥"

स्थान,क्ली, (स्था+ल्युट् ।) नीतिवेदिना त्रिव-[illegible]

नीतिविदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां च्चयादिभि-
स्त्रिवर्ग । अन्येषान्तु धर्म्मकामार्थं पूर्व्वमुक्त ।
अष्टवर्गस्यापचय' च्चय । तस्यैवोपचयो वृद्धि' ।
तस्य नोपचयो नापपचय. स्थानम् । अष्टवर्गो
यथा,—
"कृषिर्व्वणिक्पथो दुर्ग सेतुकुञ्जरबन्धनम् ।
कन्याकरबलादान सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्ग: स्मृतो राज्ञामिति————॥"
इति भरत ॥ * ॥
सादृश्यम् । अवकाश । स्थिति । इति मेदिनी ।
(यथा, मनु' । ६ । २२ ।
"स्थानासनाभ्या विहरेत् सवनेषूपयन्नप ॥")
सन्निवेश । इति हेमचन्द्र ॥ वसति । इति
चतुर्थकाण्डे हेमचन्द्र ॥ यथाह कश्चित् ।
"स्थान' प्रधान न बल प्रधान
स्थानस्थित' कापुरुषोऽपि सिह ॥')
ग्रन्थसन्धि । इति त्रिकाण्डशेष ॥ भाजनम् ।
इति हलायुध ॥ निकटम् । यथा,—
"तमत्र कृत्तिकास्थाने कथयामासुरीश्वर ।
सर्व्वे धर्म्मादयो देवा धर्म्माधर्म्मस्य साक्षिण ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे । १५।१६॥
अपि च ।
"एते ह्यपत्यास्तस्यैर्वे धारयन्ति चराचरम् ।
पुरा महनक सिद्धस्तत्स्थाने इति मे श्रुतम् ॥"
इति वामने ३० अध्याय ॥०॥
स्वधर्म्मानुष्ठायिना असम्यग्वर्त्तिनाञ्च स्थान-
विशेषप्राप्तिर्यथा,—
"वर्णानामाश्रमाणाञ्च सम्यग्धर्म्मानुपालिनाम्
असम्यग्वर्त्तिना लोकान् ब्रह्मा चक्रे यथा च यत्
प्राजापत्य ब्राह्मणाना स्मृत स्थान क्रियावताम्
क्षत्रियाणा तथा चैन्द्र सग्रामेष्वनुवर्त्तिनाम् ॥
वैश्याना मारुत स्थान स्वधर्म्ममनुवर्त्तिनाम् ।
गान्धर्व्व शूद्रजातीना परिचर्य्यानुकारिणाम् ॥
अष्टाशीतिसहस्राणा यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम् ।
स्मृत तेषान्तु यत् स्थान तदेव गुरुवासिनाम् ॥
सप्तर्षीणाञ्च यत् स्थान स्मृत तद्वत् वनौ-
कसाम् ।
प्राजापत्य गृहस्थाना गृहधर्म्मानुवर्त्तिनाम् ॥
न्यासिनान्तु पर ब्रह्म योगिनाममृत स्मृतम् ।
एकान्तवासिना ब्रह्मध्यायिना परम पदम् ॥
तामिस्रमन्धतामिस्र महारौरवरौरवम् ।
असिपत्रवन घोर कालसूत्रमवीचिमत् ॥
वेदस्य निन्दकानान्त् यज्ञव्याघातकारिणाम् ।
स्थानमेतत्समाख्यात स्वधर्म्मविनिवर्त्तिनाम ॥"
इति वह्निपुराणे सर्गकथननामाध्याय ॥
स्थानक, क्लौ,स्थानमिव । कन् । स्थाने क जल
यस्येति वा ।) आलवालम् । इति हेमचन्द्र ॥
नगरम् । फेनम् । इति केचित् ॥ (स्थानमेव ।
स्वार्थे कन् । स्थानशब्दार्थोऽपत्र । यथा,महा-
भारते । १३ । २३ । ९४ ।
तत् स्थानक ब्राह्मणमभीप्समाने-
र्गङ्गा सदैवात्मवशैरुपास्या ॥")

स्थानचञ्चला, स्त्री,(स्थाने चञ्चला ।)वर्व्वरीवृक्ष:
इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्थानच्युत:, त्रि,(स्थानात् च्युत' ।) स्थानभ्रष्ट: ।
यथा, गारुडे ११ । ७१ ।
"स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रौ वरुणभास्करौ ।
स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषणकारकौ ॥"
स्थानपाल , पु , स्थान पालयति य: । (स्थान+
पालि+अण ।) स्थानरक्षक । (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । २ । १७६ ।
"शौल्किकै स्थानपालैर्व्वा नष्टापहृतमाहृतम्
अर्व्वाक् सवत्सरात् स्वामी हरेत परतो नृप ॥"
स्थानभ्रष्ट , त्रि, (स्थानात् भ्रष्ट ।) पदच्युत ।
यथा,—
"स्थानस्थितानि पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदस्थिता
स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते केशा दन्ता नखा नरा ॥
इति गारुडे । ११५। ७३ ।
स्थानाध्यक्ष', पु , (स्थानस्य अध्यक्ष ।) स्थान-
रक्षक । तत्पर्य्याय । स्थानिक २ । इति
हेमचन्द्र' ॥
स्थानिक , पु , (स्थानमस्येति । ठन् ।) स्थाना-
ध्यक्ष । इति हेमचन्द्र' ॥
स्थानी, [न्] त्रि, स्थानविशिष्ट' । स्थान विद्यते-
ऽस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्न । यथा,
स्थानिवदादेश । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
स्थानीय, क्लौ (स्थानाय हितमिति । स्थान+छ)
नगरम् । इत्यमर' । २ । २ । १ ॥ स्थानसम्ब-
न्धिनि, त्रि ॥
स्थाने, व्य, योग्यम् । (यथा, रघु । ५ । १६ ।
"स्थाने भवानेकनराधिप स-
नकिञ्चनत्व मखज व्यनक्ति ॥")
कारणार्थ' । सादृश्यम् । सत्यम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥
स्थापक , त्रि, (स्थापयतीति । स्था+णिच्+
ण्वुल् ।)स्थापनकर्त्ता । णान्तस्थाधातोर्णकप्रत्य-
येन निष्पन्न ॥
स्थापत्य , पु, (स्थपतिरेव । स्थपति+ष्यञ् ।)
अन्त पुररक्षक । इत्यमर ।२।८।८॥ स्थपते-
र्भावे, क्लौ ॥
स्थापन क्लौ, (स्था+णिच्+ल्युट् ।) रोपणम् ।
पुसवनम् । इति मेदिनी ॥ समाधि । इति
विश्व ॥ (पादादिपिण्डीकरणम् । इति श्रीधर-
स्वामी ॥ यथा, भागवते । १० । ४४ । ५ ।
"उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनै स्थापनै रपि ।
परस्पर जिगीषन्तावपचक्रतुरात्मन ॥"
स्थापना, स्त्री, (स्था+णिच्+युच्+टाप् ।)
स्थापनम् निवेशनम् । (यथा, महाभारते ।
१२ । २८१ । २४ ।
"स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्त्तिता ॥"
विचाराङ्गविशेष । तद्यथा,—
"अथ स्थापना । स्थापना नाम तस्या एव
प्रतिज्ञाया हेतुभिर्दृष्टान्तोपनयनिगमै स्थापना
पूर्व्व हि प्रतिज्ञा पश्चात् स्थापना किञ्चमप्रति-

ज्ञात' स्थापयिष्यति यथा नित्य' पुरुष इति
प्रतिज्ञा हेतुरकृतकत्वात् इति । दृष्टान्त' यथा,
अकृतकमाकाश तच्च नित्यम् । उपनयो यथा,
चाकृतकमाकाशन्तथा पुरुष । निगमनन्तस्मा-
न्नित्यइति ।"इति चरके विमानस्थाने८अध्याये॥
स्थापनी, स्त्री,(स्थाप्यतेऽनयेति । स्था+णिच् +
ल्युट् । ङीप् ।) पाठा । इति मेदिनी अमरश्च ।
२ । ४ । ८४ ॥
स्थापित , त्रि, (स्था+णिच्+क्त' ।) निश्चितम् ।
न्यस्तम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,देवीभागवते ।
२ । ९ । ४३ ।
"मणिमन्त्रधरा' शूरा' स्थापितास्तत्र रक्षणे॥")
स्थाम, [न्] क्लौ, (तिष्ठत्यनेनेति । स्था+सर्व्व-
धातुभ्यो मनिन् ।" उणा० ४ । १४४ । इति
मनिन् ।)सामर्थ्यम् । इत्यमर । २ । ८ । १०२॥
(नाद । यथा, महाभारते । १ । १३१ । २४।
"अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदत प्रदिशो गतम् ।
अश्वत्थामैव बालोऽय तस्मान्नाम्ना भविष्यति॥"
स्थायिभाव , पु , (स्थायी भाव ।)रसस्य त्रिधा-
भावान्तर्गतभावविशेष । यथा,—
"सञ्चारिण प्रधानानि देवादिविषया रति' ।
उद्बुद्धमात्र स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥
न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्ज्जित ।
परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयो ॥"
इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्ति-
स्थानेन रसेन सहैव वर्त्तमाना अपि राजा-
नुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत् आपाततो यत्र
प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिण देवमुनिगुरु-
नृपादिविषया रति उद्बुद्धमात्राविभवादिभि-
रपरिपुष्टतया रसतामनापाद्यमानाश्च स्थायिनो
भावा भावशब्दवाच्या । उद्बुद्धमात्रस्थायीभावो
यथा,—
"हरस्तु किञ्चित् परिवृत्त धैर्य्य
चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशि ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि ॥"
अत्र पार्व्वतीविषया भगवतो रति । इति
साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणो नाम ३
परिच्छेद ॥
स्थायी, [न्] पु , (तिष्ठतीति । स्था+णिनि ।)
भावभेद । यथा,—
"स्थायिसात्त्विकसञ्चारिप्रभेदे स्यादृति पुन ॥"
इति हेमचन्द्र' ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २०५—२०७ ।
"अविरुद्धा विरुद्धा वा य तिरोधातुमक्षमा ।
आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भाव स्थायीति सम्मत ।
यदुक्तम् ।
सक्सूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामुक ।
न तिरोधीयते स्थायी तै रसौ पुष्यते परम् ॥
तद्भेदानाह ।
रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भय तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यष्टौ प्रोक्ता, शमोऽपि च

तत्र
रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।
वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥
इष्टनाशादिभिश्चेतो वैक्लव्यं शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥
कार्य्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।
रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयम् ॥
दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ।
विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु ॥
विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।
शमो निरीहावस्थायामात्मविश्रामजं सुखम् ॥
यथा मालतीमाधवे रतिः । नटकमेलके हासः ।
रामायणे शोकः । महाभारते शमः । एवमन्येऽपि । एते हि एतेष्वन्तरा उत्पद्यमानैस्तैस्तैर्विरुद्धैरविरुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परिपुष्टा एव सहृदयानुभवसिद्धाः ॥” ॥) स्थितिविशिष्टे, त्रि ॥ (तथा, महाभारते । ६।३।२६।
“संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ ॥”)
स्थायुकः, पुं, (स्थातुं शीलमस्य । स्था + “लसपतपदेति ।” ३।२।१५४ । इति उकञ् ।) एकग्रामाधिकृतः एकस्मिन् ग्रामे नियोजितः । इत्यमरः । २ । ८ । ७ ॥ (स्थितिशीले, त्रि । यथा, भट्टिः । २ । २२ ।

“आयोधने स्थायुकमस्त्रजात-
ममोघमभ्यर्णमहाहवाय ।
ददौ वधाय क्षणदाचराणां
तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥”)

स्थालं, क्ली, (तिष्ठत्यस्मिन् अन्नादिकमिति स्था + “स्थाचतिमृजेरिति ।” उणा० १ । ११५ । इति आलच् ।) हेमादिकृतभोजनपात्रम् । थाल इति भाषा । इत्यमरः । ३।५ । ३२ ॥ स्थलति तिष्ठति अन्नादिकमत्र स्थालं स्थल ज स्थाने घञ् । इति भरतः ॥ (अस्थिविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ८५ ।
“स्थाले सह चतुःषष्टिर्दशना वै विंशतिर्नखाः ॥”
“स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि ।” इति तत्र मिताक्षरा ॥)
स्थाली, स्त्री, (तिष्ठत्यत्रान्नादीनीति । स्था + आलच् । गौरादित्वात् ङीष् । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः । १ । ११५ ।) पाकपात्रविशेषः । हाँडी इति थाली इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पिठरः २ उखा ३ कुण्डम् ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ३१ ॥ पिठरी ५ स्थालम् ६ उपा ७ कुण्डी ८ । इति तट्टीका ॥ कुण्डा ९ कुण्डिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पाकः ११ पातिली १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २६ । ४० ।
“पूरयित्वाग्निना स्थालीं गन्धर्व्वाश्च तमब्रुवन् ।
अनेनेष्ट्वा च लोकान्नः प्राप्स्यसि त्वं नराधिप ॥”)
पाटलावृक्षः । इत्यमरटीका । २ । ४ । ५४ ॥ मेदिनी च ॥
स्थालीपक्वं, त्रि, (स्थाल्यां पक्वम् ।) स्थाल्यां पक्वान्नादि ॥

स्थालीपाकः, त्रि, (स्थाल्यां पाको यस्य ।) भाजनपक्वान्नादि । यथा, चातुर्म्मास्यव्रते मात्स्ये ।
“लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(स्थाल्यां पच्यते इति । पच् + घञ् । स्थालीकृतपाकविशेषे, चरुविशेषे च पुं । यथा, महाभारते । ३ । २३२ । ३२ ।
“ये च धर्म्माः कुटुम्बेषु श्वश्र्वा मे कथिताः पुरा ।
भिक्षाबलिश्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्व्वसु ॥
मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम ।
तान् सर्व्वाननुवर्त्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ॥”)
मासाष्टकाश्राद्धे स्थालीपाकस्य मासप्रतिनिधित्वं यथा, “पश्वभावे स्थालीपाकेन यथा गोभिलः । ‘अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीत इति ।’ तद्विधानन्तु ।
“स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्याद्यद्यानुकल्पिकम् ।
अपयेत् सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्यनु ॥”
इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं श्राद्धम् । अन्विति ओदनचरोः पश्चात् ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(वैद्यकोक्तस्थालीपाकविधिर्यथा,—
अथ स्थालीपाकविधिः ।
“इत्थमादित्यपाकान्ते स्थाल्यां पाकमुपाचरेत् ।
स्थालीपाके फलश्राद्धमयसस्त्रिगुणोकृतम् ॥
तस्य षोडशिकं तोयमष्टभागावशेषितम् ।
मृदुमध्यकठोराणामन्येषामयसा समम् ॥
क्वथनीयं समादाय चतुरष्टौ च षोडश ।
गुणानां स्थाप्यते तोयं शेषयेदयसा समम् ॥
स्वरसस्यापि लौहेन स्थालीपाके समानता ।
स्थाल्यां क्वाथादिकं दत्त्वा यथाविधिविनिर्म्मितम् ।
पाकेन क्षीयते यस्मात् स्थालीपाक इति स्मृतः ।
हस्तिकर्णपलाशस्य मूलञ्च शतमूलिका ॥
भृङ्गराजाख्यराजानामेषां निजरसैः सह ।
मिलित्वा वा विधातव्यः स्थालीपाके फलादनु ।
यद्वा दोषौषधेनापि स्थालीपाको विधीयते ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)
स्थालीपुलाकः, पुं, (स्थालीस्थः पुलाको भक्तगुलिका यत्र ।) न्यायविशेषः । यथा,—
‘स्थालीस्थास्तण्डुला एते सर्व्वे विक्लित्तिभागिनः
समकालाग्निसंयोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत् ॥”
इति स्थालीपुलाकन्यायेन वैदिकलिङ्त्वावच्छेदेनापूर्व्वे शक्तिकल्पनात् । प्रतिपन्नं हस्तमर्दनादिना स्फुटितत्वेन ज्ञातम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥
स्थालीबिलं, क्ली, (स्थाल्या बिलम् ।) पाकपात्रस्याभ्यन्तरम् । स्थाल्याः शून्यभागः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
स्थालीबिलीयः, स्थालीबिल्यः, } त्रि, (स्थालीबिलमर्हतीति । “स्थालीबिलात् ।” ५।१।७० । इति छ यच्च ।) पाकयोग्यतण्डुलादि । यथा, स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः पाकयोग्या इत्यर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

स्थालीवृक्षः, पुं, (स्थालीवत् वृक्षः ।) तरुप्रभेदः । वेलियापीपर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । नन्दीवृक्षः २ अश्वत्थभेदः ३ प्ररोही ४ गजपादपः ५ क्षयतरुः ६ क्षीरी ७ वनस्पतिः ८ । अस्य गुणाः । लघुत्वम् । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । तुवरत्वत् । उष्णत्वम् । कटुपाकरसत्वम् । ग्राहित्वम् । विषपित्तकफास्रनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
स्थावरं, क्ली, (तिष्ठति धनुषीति स्था + वरच् ।) धनुर्गुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्थावरः, पुं,(तिष्ठतीति । स्था + वरच् ।) पर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्डशेषश्च ॥
स्थावरः, त्रि, (तिष्ठतीति । स्था + “स्थेशभासपिसकसो वरच् ।” ३ । २ । १७५ । इति वरच् ।) जङ्गमेतरः । अचलवस्तु । इत्यमरः । ३ । १ । ७३ ॥ जङ्गमा गोमहिष्यादयः ततोऽन्यो वृक्षादिः स्थावरः । इति भरतः ॥ * ॥
स च ब्रह्मणः सप्तमः सर्गः षड्विधश्च । यथा,—
‘सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषाञ्च यः ।
वनस्पत्योषधिलता त्वक्सारो वीरुधो द्रुमाः ॥”
तेषां लक्षणं यथा,—
“उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
“ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः । ओषधयः फलपाकान्ताः । लताः आरोहणापेक्षाः । त्वक्सारो वेण्वादयः । लता एव काठिन्येन आरोहणानपेक्षा वीरुधः । ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः । ऊर्द्ध्वं स्रोत आहारसञ्चारो येषां ते । तमःप्राया अव्यक्तचैतन्याः । अन्तःस्पर्शा स्पर्शमेव जानन्ति नान्यत् तदापि अन्तरेव न बहिः ।
विशेषिणः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्तः ।’ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ स्थावरधनं सान्निध्ये तरेभ्यो न विक्रेतव्यम् । यथा,—
“स्थावरं धनमन्यस्मै स्थितं सान्निध्यवर्त्तिनि
योग्ये क्रेतरि विक्रेतुं न शक्तः स्थावराधिपः ॥
सान्निध्यवर्त्तिना ज्ञातिः सवर्णो वा विशिष्यते ।
तयोरभावे सुहृदो विक्रेतुरिच्छा गरीयसी ।
निर्णीतमूल्ये पण्येन स्थावरस्य क्रयोद्यमे ।
तन्मूल्यञ्चेत् समीपस्थो राति क्रेता न चापरः ।
मूल्यं दातुमशक्तश्चेत् सम्मतो विक्रयेऽपि वा ।
सन्निधिस्थस्तदान्यस्मै गृही शक्नोति विक्रये ॥
क्रीतञ्चेत् स्थावरं देवि ! परोक्षे प्रतिवासिनः ।
श्रवणादेव तन्मूल्यं दत्त्वासौ प्राप्तुमर्हति ॥
क्रेता तत्र गृहारामान् विनिर्म्माति भुनक्ति वा ।
मूल्यं दत्त्वापि नाप्नोति स्थावरं सन्निधिस्थितः ॥
इति महानिर्व्वाणतन्त्रे द्वादशोल्लासः ॥
स्थावरे विशेषो यथा, याज्ञवल्क्यः ।
“मणिमुक्ताप्रवालानां सर्व्वस्यैव पिता प्रभुः ।
स्थावरस्य तु सर्व्वस्य न पिता न पितामहः ॥”
अपि च ।
“स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्ज्जितम् ।
असम्भूय सुतान् सर्व्वान् न दानं न च विक्रयः ॥”

क्रिञ्च ।
"पितुः प्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।
स्थावरन्तु न भुञ्जीत प्रसादे सति पैतृके ॥"
इति मिताक्षराधृतवचनमपि पितामहधन-परम् । पित्रा च स्वोपार्जितं स्थावरं दत्तं भुज्यत एव इति ॥
"स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्य्यादाधिमनुज्ञया ।"
इति स्थावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावर-विक्रय इति विज्ञानेश्वरः । वस्तुतस्तु स्थावर-विक्रयनिषेधोऽविभक्तस्थावरविषयः ॥ * ॥ पूर्व्व-पुरुषार्जितनष्टोद्धारे विशेषयति मिताक्षरायाम् ।
"स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्ज्जितम् ।
असम्भूय सुतान् सर्व्वान् न दानं न च विक्रयः ॥"
अस्याप्यपवादमाह ।
"एकोऽपि स्थावरे कुर्य्यात् दानाधमनविक्रयम् ।
आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्म्मार्थे च विशेषतः ॥"
अनुपभोगे तु सर्व्वस्य क्रीतादेर्व्विनिर्णयो दृश्यते ।
"सविभागक्रयप्राप्तं पित्र्यं लब्धं च राजतः ।
स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या हानिरुपेक्षया ॥ *
सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकल्पितम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥"
नारदः
'भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् ।
सा यथाकाममश्नीयात् दद्याद्वा स्थावरादृते ॥"
यमः
"अविभक्तं स्थावरं यत् सर्व्वेषामेव तद्भवेत् ।
विभक्तं स्थावरं प्राप्तं नान्योदर्य्यं कदाचन ॥"
सर्व्वेषां सोदरासोदराणाम् । स्थावरातिरिक्तन्तु विभक्ताविभक्तसोदराणामेवेत्यर्थतः सिद्धम् । तेषां तत्पिण्डदातृत्वेन तस्माल्लभोग्यपार्व्वणपिण्ड-दातृत्वेन चाधिकारात् । इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥
(अथातः स्थावरविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
"स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।
दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥
मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च ।
निर्य्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः ॥
तत्र क्लीतकाश्वमारगुञ्जासुगन्धगर्गरककरघाट-विद्युच्छिखाविजयानीत्यष्टौ मूलविषाणि । विष-पत्रिका-लम्बावरदारुककरम्भ-महाकरम्भाणि पञ्च पत्रविषाणि । कुमुद्वतीवेणुकाकरम्भमहा-करम्भकर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्म्मरीभगन्धा-सर्पघातिनन्दनसारपाकानीति द्वादश फल-विषाणि । वेत्रकादम्बवल्लीजकरम्भमहाकर-म्भाणि पञ्च पुष्पविषाणि । अन्त्रपाचककर्त्तरीय सौरीयककरघाटकरम्भनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि । कुमुदघ्नीस्नुहीजाल-क्षीरीणि त्रीणि क्षीरविषाणि । फेनाश्मभस्म-हरितालञ्च द्वे धातुविषे । कालकूटवत्सनाभ-सर्षपपालककर्द्दमकवैराटकमुस्तकशृङ्गीविष-प्रपौण्डरीकमूलकहालाहलमहाविषकर्कटका-नीति त्रयोदश कन्दविषाणि । इत्येवं पञ्च-पञ्चाशत् स्थावरविषाणि भवन्ति ॥
चत्वारि वत्सनाभानि मुस्तके द्वे प्रकीर्त्तिते ।
षट् चैव सर्षपाण्याहुः शेषाण्येकैकमेव तु ॥
उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ।
जृम्भाङ्गोद्वेष्टनश्वासा ज्ञेयाः पत्रविषेण तु ॥
मुष्कशोफः फलविषैर्द्दाहोऽन्नद्वेष एव च ।
भवेत् पुष्पविषैश्छर्द्दिराध्मानं मोह एव च ॥
त्वक्सारनिर्य्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।
आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः ॥
फेनागमः क्षीरविषे विड्भेदो जिह्वजिह्मता ।
हृत्पीडनं धातुविषैर्म्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि ॥
प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्द्दिशेत् ।
कन्दजानि तु तीक्ष्णानि तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥
स्पर्शाज्ञानं कालकूटे वेपथुः स्तम्भ एव च ।
ग्रीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविण्मूत्रनेत्रता ॥
सर्षपे वातवैगुण्यमानाहो ग्रन्थिजन्म च ।
ग्रीवा दौर्ब्बल्यवाक्सङ्गौ पालकेऽनुमतावपि ॥
प्रसेकः कर्द्दमाख्ये तु विड्भेदो नेत्रपीतता ।
वैराटकेनाङ्गदुःखं शिरोरोगश्च जायते ॥
गात्रस्तम्भो वेपथुश्च जायते मुस्तकेन तु ।
शृङ्गीविषेणाङ्गसाददाहोदरविवृद्धयः ॥
पुण्डरीकेण रक्तत्वमक्ष्णोर्वृद्धिस्तथोदरे ।
वैवर्ण्यं मूलकेच्छर्द्दिर्हिक्काशोफप्रमूढता ॥
चिरेणोच्छ्वसिति श्यावो नरो हालाहलेन वै ।
महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोद्गमौ भृशम् ॥
कर्कटेनोत्पतत्यूर्द्ध्वं हसन् दन्तान् दशत्यपि ।
कन्दजान्युग्रवीर्य्याणि प्रयुक्तानि त्रयोदश ॥
. . . णि कुशलैर्ज्ञेयान्येतानि दशभिर्गुणैः ।
रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च ।
विकाशि विशदञ्चैव लघ्वपाकि च तत् स्मृतम् ।
तद्रौक्ष्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यात् पित्तं सशोणि-तम् ॥
मतिञ्च मोहयेत्तैक्ष्ण्यादङ्गबन्धान् छिनत्त्यपि ।
शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च ॥
आशुत्वादाशु तद्धन्ति व्यवायात् प्रकृतिं भजेत् ।
क्षपयेच्च विकाशित्वाद्दोषान् धातुमलानपि ॥
वैशद्यादतिरिच्येत दुश्चिकित्स्यञ्च लाघवात् ।
दुर्ज्जरञ्चाविपाकित्वात्तस्मात् क्लेशयते चिरम् ॥
स्थावरं जङ्गमं यच्च कृत्रिमं चापि यद्विषम् ।
सद्यो व्यापादयेत्तत्तु ज्ञेयं दशगुणान्वितम् ॥
यत् स्थावरं जङ्गमकृत्रिमं वा
देहादशेषं यदनिर्गतं तत् ।
जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा ॥
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषतामुपैति ।
वीर्य्याल्पभावान्न निपातयेत्तत्
कफावृतं वर्षगणानुबन्धि ॥
तेनार्द्दितो भिन्नपुरीषवर्णो
शिरोऽभिवेदनाथुखः पिपासी ।
मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाग्विषण्णो
भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ॥
आमाशयस्थे कफवातरोगी
पित्ताशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ।
भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो
विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥
स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान्
करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।
कोपञ्च शीतानिलदुर्द्दिनेषु
यात्याशु पूर्व्वं शृणु तत्र रूपम् ॥
निद्रा गुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च
विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्द्दः ।
ततः करोत्यन्नमदाविपाका-
वरोचकं मण्डलकोठमोहान् ॥
धातुक्षयं पादकरास्यशोफं
दकोदरं छर्द्दिमथातिसारम् ।
वैवर्ण्यमूर्च्छाविषमज्वरान् वा
कुर्य्यात् प्रवृद्धां प्रबलां तृषां वा ।
उन्मादमन्यज्जनयेत्तथाऽन्य-
दानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम् ।
गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं
तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥
दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः ।
यस्माद्दूषयते धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥
स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे तु प्रथमे नृणाम् ।
श्यावा जिह्वा भवेत् स्तब्धा मूर्च्छा श्वासश्च जायते ।
द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्डूरुजस्तथा ।
विषमामाशयप्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥
तालुशोषं तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।
दुर्व्वर्णे हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥
पक्वाशयगते तोदो हिक्का कासोऽन्त्रकूजनम् ।
चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥
कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्व्वभेदश्च पञ्चमे ।
सर्व्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥
षष्ठे प्रज्ञाप्रणाशश्च भृशं वाप्यतिसार्य्यते ।
स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सन्निरोधश्च सप्तमे ॥
प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेचितम् ।
अगदं मधुसर्पिर्भ्यां पाययेत समायुतम् ॥
द्वितीये पूर्व्ववद्वान्तं पाययेत्तु विरेचनम् ।
तृतीयेऽगदपानन्तु हितं नस्यं तथाञ्जनम् ॥
चतुर्थे स्नेहसम्मिश्रं पाययेतागदं भिषक् ।
पञ्चमे क्षौद्रमधुककाथयुक्तं प्रदापयेत् ॥
षष्ठेऽतिसारवत् सिद्धिरवपीडश्च सप्तमे ।
मूर्द्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वापि शिरः क्षिपेत् ॥
वेगान्तरे त्वन्यतमे कृते कर्म्मणि शीतलाम् ।
यवागूं सघृतक्षौद्रमिमां दद्याद्विषापहाम् ॥
कोषातक्योऽग्निकः पाठा सूर्य्यवल्ल्यमृताभयाः ।
शिरीषः किणिही शेलुर्गिर्य्याह्वा रजनीद्वयम् ॥
पुनर्नवे हरेणुश्च त्रिकटु सारिवे बला ।
एषां यवागूर्निष्क्वाथे कृता हन्ति विषद्वयम् ॥
मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारु हरेणवः ।
पुन्नागैलैलवालूनि नागपुष्पोत्पलं सिता ।

विडङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियङ्गु ध्यामकं तथा ।
हरिद्रे द्वे बृहत्यौ च सारिवे च स्थिरासहा ॥
कल्कैरेषां घृतं सिद्धमजेयमिति विश्रुतम् ।
विषाणि हन्ति सर्व्वाणि शीघ्रमेवाजितं क्वचित् ॥
दूषीविषार्त्तं सुस्विन्नमूर्द्ध्वाधश्च शोधितम् ।
पाययेतागदं नित्यमिमं दूषीविषापहम् ॥
पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी सावरं परिपेलवम् ।
सुवर्चिका ससूक्ष्मैला तोयं कनकगैरिकम् ॥
क्षौद्रयुक्तोऽगदो ह्येष दूषीविषमपोहति ।
एष नाम्ना विषारिस्तु न चान्यत्रापि वार्य्यते ॥
ज्वरे दाहे च हिक्कायामानाहे शुक्रसंक्षये ।
शोफेऽतिसारे मूर्च्छायां हृद्रोगे जठरेऽपि वा ॥
उन्मादे वेपथौ चैव ये चान्ये स्युरुपद्रवाः ।
यथास्वं तेषु कुर्व्वीत विषघ्नैरौषधैः क्रियाम् ॥
साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम् ।
दूषीविषमसाध्यन्तु क्षीणस्याहितसेविनः ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थाने २ अध्यायः ॥)

स्थावरादिः, क्ली, (स्थावर आदिः कारणं यस्य ।) वत्सनाभविषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थाविरं, क्ली, (स्थविरस्य भावः कर्म्म वा । स्थविर + “हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।” ५ । १ । १३० । इत्यण् ।) स्थविरत्वम् । वृद्धत्वम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥ (यथा, महाभारते । ३।१८८।३।
“गार्हस्थ्येऽथवा बाल्ये यौवने स्थाविरेऽपि वा ।
यथाफलं समश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ॥”)
तत्तु सप्ततिवर्षात् परम् । यथा,—
“आ षोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥”
इति भरतधृतस्मृतिवचनम् ॥

स्थासकः, पुं, चार्च्चिक्यम् । इत्यमरः । २।६।१२२ ॥ जलादेर्व्वुद्वुदम् । इति मेदिनी ॥

स्थास्नु, क्ली, शारीरबलम् । ष्ठाधातोः स्नुप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति केचित् ॥

स्थास्नु, त्रि, (तिष्ठतीति । स्था + “ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः ।” ३।२।१३९ । इति स्नु ।) स्थिरतरः । इत्यमरः । ३।१।७३ ॥ (यथा, भट्टिः । २ । ४७ ।
“हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा
च्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभा ।
शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥”)
शाश्वतः । इति भरतः ॥ (यथा किराते । २।१९ ।
“अभिमानधनस्य गत्वरै-
रसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः ।
अचिरांशुविलासचञ्चला
ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥”
स्थावरः । इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी । २ । ६ । ४० ॥ (यथा, मनुः । १।५६ ।
“यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्नु चरिष्णु च । समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति ॥”

स्थिकः, पुं, कटिप्रोथः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“कटिप्रोथः कटिप्रोथः पुतः स्थिकः स्फिचा स्फिचा ॥”

स्थितः, त्रि, (स्था + क्तः ।) प्रतिज्ञातवान् । (यथा, हरिवंशे । २५५ । ८५ ।
“पचीन्द्रवचनं श्रुत्वा दानवेन्द्रोऽब्रवीदिदम् ।
स्थितोऽस्मि समये तस्य अनन्तस्य महात्मनः ॥”)
ऊर्द्ध्वः । निश्चलः । इति मेदिनी ॥ (वर्त्तमानः । गतिनिवृत्तिविशिष्टः । यथा, रघुः । २ । ६ ।
“स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयाता
निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।
जलाभिलाषी जलमाददाना
छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥”*॥
क्ली, स्था + भावे क्तः । अवस्थानम् । कुलमर्य्यादा । यथा, रामायणे । २ । ३९ । २४ ।
“साध्वीनान्तु स्थितानान्तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते । स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥”)

स्थितप्रज्ञः, त्रि, (स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य ।) मनोगतसर्व्ववासनारहितः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् २ । ५५—५६ ।
“प्रजहाति यदा कामान् सर्व्वान् पार्थ ! मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्म्मुनिरुच्यते ॥”

स्थितप्रेमा, [न्] पुं, (स्थितं प्रेम यस्य ।) स्थिरतरबन्धुः । इति केचित् ॥

स्थितिः, स्त्री, (स्था + क्तिन् ।) न्याय्यपथस्थितिः । तत्पर्य्यायः । संस्था २ मर्य्यादा ३ धारणा ४ । इति क्षत्रियवर्गे अमरः । २ । ८ । २६ ॥ सस्थितिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । १ । १८ ।
“स मानसीं मेरुसखः पितॄणां
कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेनां मुनीनामपि माननीया-
मात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥”)
अवस्थानम् । तत्पर्य्यायः । आस्या २ आसना ३ । इति सङ्कीर्णवर्गे अमरः । ३ । २ । २१ ॥ (यथा, रघुः । १ । ८९ ।
“प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ॥”)
सीमा । इति मेदिनी ॥ *॥ (नियमः । यथा, महाभारते । ३ । १३१ । २० ।
“श्येनः कपोतानत्तीति स्थितिरेषा सनातनी । मा राजन् सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमाश्रय ॥”)
द्रव्यविशेषे स्थितिनिषेधो यथा,—
“नास्थिभस्मकपालानि न केशान् वा कथञ्चन । तुषाङ्गारकविष्ठानामधितिष्ठेत् कदाचन ॥
इति कौर्म्मे उपविभागे । १६ । ७८ ॥

स्थिरः, पुं, (तिष्ठतीति । स्था + “अजिरशिशिरेति । उणा० १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन साधुः ।) देवः । पर्व्वतः । कार्त्तिकेयः । वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ शनिः । मोक्षः । इति मेदिनी ॥ अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥ धववृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशयः । यथा,—
“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमं समश्च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
तत्र जातफलं यथा,—
“अस्थिरविभूतिमिच्चलमटनं खलितनियममपि चरभे ।
स्थिरभे तद्विपरीतं क्षमान्वितं दीर्घसूत्रञ्च ॥
द्विशरीरे त्यागयुक्तं कृतज्ञमुत्साहिनं विविधचेष्टम् ॥”
इति दीपिका ॥*॥
स्थिरवस्तूनि यथा । युद्धे प्रधानभटः १ साध्वी २ धर्म्मः ३ अधर्म्मः ४ सज्जनः ५ । अस्थिरवस्तूनि यथा । अबला १ दोला २ अपाङ्गः ३ यौवनम् ४ दुर्ज्जनः ५ स्वामिप्रमादः ६ हस्तिकर्णः ७ स्वर्णम् ८ मत्स्यः ९ कपिः १० श्रीः ११ । इति कविकल्पलता ॥

स्थिरः, त्रि, (स्था + किरच् ।) कठिनः । निश्चलः । इति धरणिः ॥ यथा,—
“अभ्रच्छाया खले प्रीतिः परनारीषु सङ्गतिः ॥
पञ्चैते अस्थिरा भावा यौवनानि धनानि च ॥
अस्थिरं जीवितं लोके अस्थिरं धनयौवनम् ।
अस्थिरं पुत्त्रदाराद्यं धर्म्मः कीर्त्तिर्यशः स्थिरम् ॥”
इति गारुडे । ११५ । २५—२६ ॥

स्थिरगन्धः, पुं, (स्थिरो गन्धो यस्य ।) चम्पकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिरस्थायिसौरभयुक्ते, त्रि ॥

स्थिरगन्धा, स्त्री, (स्थिरो गन्धो यस्याः ।) पाटला । केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थिरचक्रः, पुं, (स्थिरं चक्रं यस्य ।) जिनविशेषः । तत्पर्य्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जुभद्रः ४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६ अष्टारचक्रवान् ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञाकायः ९ वादिराट् १० नीलोत्पली ११ महाराजः १२ नीलः १३ शार्दूलवाहनः १४ धियाम्पतिः १५ पूर्व्वजिनः १६ खड्गी १७ दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्चचीरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः २३ वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्थिरच्छदः, पुं, (स्थिराश्छदा यस्य ।) भूर्ज्जपत्रः । इति रत्नमाला ॥

स्थिरच्छायः, पुं, (स्थिरा निश्चला छाया यस्य ।) वृक्षमात्रम् । इति शब्दमाला ॥ छायातरुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (निश्चलच्छायायुक्ते, त्रि । यथा, महानिर्व्वाणे । १ । ३ ।
“स्थिरच्छायद्रुमच्छायाच्छादिते स्निग्धमञ्जुले ॥”)

स्थिरजिह्वः, पुं, (स्थिरा जिह्वा यस्य ।) मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्थिरजीविता, स्त्री, (स्थिरं बहुकालस्थायि जीवितं यस्याः ।) शाल्मलिवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

स्थिरतर', त्रि, (अयमनयोरतिशयेन स्थिर: । स्थिर+तरप् ।) अतिशयस्थिर: । तत्पर्य्याय । स्थास्नु, २ स्थेयान् ३ । इत्यमर' । ३।१।७३ ॥ दृढतर' ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थेय' ५ । अतिस्थिर' ६ स्थेष्ठ ७ । इति हेमचन्द्र' ॥

स्थिरदंष्ट्र:, पु, (स्थिरा दंष्ट्रा यस्य ।) भुजङ्ग: । वराहाकृतिविष्णु' इति मेदिनी ॥ ध्वनि । इत्यजय: ॥

स्थिरपत्र , पु , (स्थिराणि पत्राणि यस्य ।) हिन्ताल' । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थिरपुष्प ,पु ,(स्थिराणि पुष्पाणि यस्य ।)चम्पकवृक्ष । वकुल । इति राजनिर्घण्ट' ॥

स्थिरपुष्पी, [न्] पु , (स्थिरपुष्पमस्यास्तीति । इनि ।) तिलकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थिरफला, स्त्री, (स्थिर फल यस्या ।) कुष्माण्डी । इति केचित् ॥

स्थिरमति , स्त्री, (स्थिरा मति: ।) निश्चला बुद्धि । यथा,—

"स्थिरमति सुमतिं कमनीयता
कुशलता हि नृणामुपभोगिताम् ।
वृषगतो हिमगुश्शमादिशेत्
सुकृतिन कृतिनश्च सुखान्यपि ॥"

इति कोष्ठीप्रदीप. ॥

तद्युक्ते, त्रि । स्थिरा मतिर्यस्येति बहुव्रीहिसमास ॥

स्थिरयोनि , पु, (स्थिरा योनिरुत्पत्तिर्यस्य ।) छायातरु । इति भूरिप्रयोग ॥

स्थिरयौवन , पु, (स्थिर यौवन यस्य ।) विद्याधर । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (स्थिर यौवनमिति । निश्चलयौवने, स्त्री । यथा, मार्कण्डेये । ६० । ३ ।

"तस्य ते वै फलरस पिबन्त' पुरुषा सदा ।
स्थिरयौवनसम्पन्ना स्त्रियश्चोत्पलगन्धिका ॥")

चिरस्थायितरुणावस्थे, त्रि ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १२१ । ६२ ।

"सत्यभामोत्तमा स्त्रीणा सुभगा स्थिरयौवना ।
जरा न यास्यति बधूर्यावत्त्व कृष्ण मानुष ॥")

स्थिररङ्गा, स्त्री, (स्थिरो रङ्गो रागो यस्या. ।) नीली । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थिररागा, स्त्री, (स्थिरो रागो यस्या ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थिरश्री , त्रि, स्थिरा श्रीर्लक्ष्मीर्यस्य । स्थिर लक्ष्मीक । यथा, तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणम् ।

"स्थिरोपायो हि पुरुष स्थिरश्रीरेव जायते ।
रचितु नैव शक्नोति चपलश्चपला श्रियम् ॥"

स्थिरसाधनक ,पु ,(स्थिर साधयतीति । साधि+ रयु । तत कन् ।) सिन्दुवारवृक्ष. । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थिरसार , पु, (स्थिर सारो यस्य ।) शाकवृक्ष । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थिरा,स्त्री, (स्था+किरच् । टाप् ।) पृथिवी । शालपर्णी । इत्यमर. । २।१।२ । २।४।११५ ॥ काकोली । इति जटाधर. ॥ शाल्मलिवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्थैर्ययुक्ता स्त्री च ॥

स्थिराङ्घ्रिप , पु , (स्थिर' अङ्घ्रिप: वृक्ष' ।) हिन्तालवृक्ष' । इति राजनिर्घण्ट' ॥

स्थिरायु , [स्] पुं, (स्थिर आयुर्यस्य ।)शाल्मलिवृक्ष । इत्यमर. ।२।४।४६॥ चिरजीविनि, त्रि॥

स्थुड, शि वृत्याम् । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (तुदा० कुटा०-पर०-सक० सेट् ।) दन्त्यादि । शि, स्थुडति अस्थुडीत् तुस्थोड । वृत्या वरणे । इति दुर्गादास ॥

स्थुरी, [न्] पु , स्थौरी । इत्यमरटीकाया राय मुकुट ॥

स्थूणा, स्त्री, (तिष्ठतीति । स्था+"रास्नासास्नास्थूणावीणा' ।" उणा० ३ ।१५ । इति नप्रत्ययेन साधु' ।) गृहस्तम्भ । खुंटी इति भाषा ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १७२ ।

"वृद्धोऽन्ध पतिरेष मञ्चकगत' स्थूणावशेष गृह
कालोऽभ्यर्णजलागम. कुशलिनी वत्सस्य
वार्त्तापि नो ।
यत्नात् सञ्चिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्य्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसा निजवधूं श्वश्रुश्चिर
रोदिति ॥")

शूर्म्मी । लौहप्रतिमा । इत्यमर' । ३ । ३।५०॥

स्थूम , पु , दीप्ति । चन्द्र । इति केचित् ॥

स्थूर , पु , (तिष्ठतीति । स्था+"स्थ किच्च ।" उणा० ५ । ४ । इति उरन् ।) वृष । इति सच्छिससारेणादिवृत्ति । मनुष्य । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

स्थूरी, [न्] पु, सादृश्येन स्थूरो वृषोऽस्यास्तीति । इनि ।) खरवृषभवत् पृष्ठेन भारवाहकोऽश्व । पृष्ठेन वहति पृष्ठस्थमपि बाह्यमुपचारात् पृष्ठ तद्वहति वा पृष्ठ्य ढचे कादिति य स्थूल्यते सन्नियते पृष्ठमनया स्थूरा । स्थूल तृ क ङ हृ हणे सेमक्रात् सरोरिति अ निपातनात् लस्य रत्व स्थूरा पर्य्ययण तस्या इदमिति ष्णे स्थौर पृष्ठारोपितभारादिक तदस्यस्येति इनि स्थौरी स्थूरी च स्थौरीति स्वामी । इत्यमरटीकाया भरत ॥

स्थूल, तृ क ङ हृ हणे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्तचुरा० आत्म० अक०-सेट् ।) दीर्घी ड,अतुस्थूलत् । हृ हण वृद्धि । इति दुर्गादास

स्थूलं, त्रि, (स्थूलयतीति । स्थूल+अच् ।) उपचितावयवम् । मोटा इति भाषा । तत्पर्य्याय । पीनम् २ पीवम्३ पीवरम्४ । यथा, कुमारे । २ । ११ ।

"द्रव सङ्घातकठिन स्थूल' सूक्ष्मो लघुर्गुरु ।
व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्य ते विभूतिषु ॥")

जड । इत्यमर । ३ । ३ । २०३ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३०५ । १६ ।

न य ससत्सु कथयेत् ग्रन्यार्थं स्थूलबुद्धिमान् ।
स कथ मन्दविज्ञानो ग्रन्थ वक्ष्यति निर्णयात् ॥")

स्थूल, क्ली, (स्थूल+अच् ।) कूटम् । समूह. । इति मेदिनी ॥

स्थूल',पुं,(स्थूलत् क ङ हृ हणे+अच् ।) पनस । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (विष्णु । इति महाभारतम् । १३ । १४९ । १०३ ॥ कन्दविशेष: । रक्तलशुन. । इति केचित् ॥ यथा, सुश्रुते । १ । ४६ । "स्थूलशूरणमाणकप्रभृतय कन्दा ईषत्कषाया' कटुका रूक्षा विष्टम्भिनो गुरव' कफवातला' पित्तहराश्च ।
माणक स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्त्तितम् ।
स्थूलकन्दस्तु नात्युष्ण. शूरणो गुदकीलहा ॥")

स्थूलक , पु , (स्थूल एव । कन् ।) तृणविशेष. । उलु इति भाषा । यथा, रत्नमालायाम् ।

"सूच्यग्र स्थूलको दर्भो जूर्णाख्यश्च शरच्छद' ॥"

स्थूलक., त्रि, (स्थूल+स्वार्थे कन् । यद्वा, स्थूल प्रकार इति । "स्थूलादिभ्य प्रकारवचने कन् ।" ५ । ४।३ । इति कन् ।) स्थूल । स्थूलशब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन निष्पन्न ॥

स्थूलकङ्गु , पु , (स्थूल कङ्गु ।) वरकधान्यम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थूलकणा,स्त्री, (स्थूला कणा यस्या' ।) स्थूलजीरक । इति राजनिर्घण्ट. ॥

स्थूलकण्टक ,पु ,(स्थूला कण्टका यस्य ।)जालवर्व्वूर. । इति राजनिर्घण्ट' ॥

स्थूलकण्टकिका, स्त्री, (स्थूला: कण्टका यस्या । तत. कापि अत इत्वम् ।) शाल्मलिवृक्ष' । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थूलकण्टा,स्त्री,(स्थूल कण्टो यस्या ।) वृहती । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थूलकन्द , पु , स्थूल कन्द ।) रक्तलशुन । (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

"स्थूलकन्दस्तु नात्युष्ण शूरणो गुदकीलहा ॥")

शूरण । हस्तिकन्द । माणकन्द । इति राजनिर्घण्ट: ॥

स्थूलकाष्ठधक्, [ह्] पु (स्थूलकाष्ठ दहतीति । दह+क्विप् । स्थूलकाष्ठस्य धक् इति वा ।) बृहत्काष्ठाग्नि । तत्पर्य्याय. । स्कन्धानल २ । इति जटाधर ॥

स्थूलकाष्ठाग्नि ,पु ,(स्थूलकाष्ठस्य अग्नि' ।)बृहत्काष्ठानल । तत्पर्य्याय । स्कन्धाग्नि. २ । इति हारावली ॥

स्थूलक्ष्वेड , पु , । (स्थूल' क्ष्वेड: ।) बाण: । इति त्रिकाण्डशेष ॥

स्थूलचञ्चु, पु , (स्थूला चञ्चुरिव शिखा यस्य ।) महाचञ्चुशाक । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थूलचाप , पु , (स्थूलश्चाप ।) तूलपरिष्कारार्थं धनु । इति शब्दरत्नावली ॥ तूलचाप इति साधुपाठ ॥

स्थूलजीरक., पु, (स्थूलो जीरक ।) जीरकभेद । कालजिरा इति वङ्गभाषा । मगरेला इति कलौञ्जी इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्य्याय । दिव्या २ उपकुञ्चिका ३ काला ४ पृथ्वी ५

स्थूलकणा ६ पृथुः ७ मनोज्ञा ८ जारणी ९ जीर्णा १० तरुव. ११ सुषवी १२ कारवी १३ पृथ्वीका १४। अस्य गुणा'। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। वातगुल्मामदोषश्लेष्माध्मानजन्तुनाशित्वम्। जीर्णत्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट ॥*॥ त्रिविधजीरकनामगुणाः।
"जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः
कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवाहारशोधन' ॥
कणाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथ् कृष्णोपकुञ्चिका।
उपकुञ्चो च कुञ्ची च बृहज्जीरक इत्यपि ॥
जीरकत्रितय रूक्ष कटुक दीपन लघु।
सग्राहि पित्तल मेध्य गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥
ज्वरघ्न पाचन बल्य वृष्य रुचर कफापहम्।
चक्षुष्य पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

स्थूलतालः, पुं, (स्थूलस्तालः।) हिन्तालः। इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थूलत्वचा, स्त्री, (स्थूला त्वक् यस्याः।) काश्मरी। इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलदण्डः, पुं, स्थूलो दण्डो यस्य।) देवनलः। इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलदर्भः, पुं, (स्थूलो दर्भो यस्य। मुञ्जः। इति राजनिर्घण्ट' ॥

स्थूलदला, स्त्री, (स्थूल दल यस्याः।) गृहकन्या। इति राजनिर्घण्ट' ॥

स्थूलनाल', पु, (स्थूलो नालः देवनलः। इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलनास., पुं, (स्थूला नासा यस्य।) सूकर। इति हेमचन्द्रः ॥

स्थूलनासिकः, पु, (स्थूला नासिका यस्य। "अञ्नासिकायाः सज्ञाया नस चास्थूलात्।" ५।४। ११८। इत्यत्र स्थूलवर्ज्जनात् न नसादेश।) शूकरः। इति त्रिकाण्डशेष ॥ पीननासायुक्ते, त्रि ॥

स्थूलपट', त्रि, (स्थूलः पटो यस्य। पीवरवस्त्रयुक्तः। यथा,—
"कृसगृहाः स्थूलपटा यवगोधूमशालिनः।
प्रलयेऽपि न सीदन्ति यदि कन्या न विद्यते ॥"
इति पुराणम् ॥
(स्थूलवस्त्रे, पुं क्ली ॥)

स्थूलपट्ट, पु, स्थूल' पट्टः कौषेय इव।) कार्पास'। इति शब्दरत्नावली ॥

स्थूलपट्टाक, (पु, स्थूलपट्ट कार्पासं अकति प्राप्नोति कारणत्वेनेति। अक गतौ + अण्।) स्थूलवस्त्रम्। इति शब्दरत्नावली ॥

स्थूलपाद., पु, (स्थूल. पादौ यस्य।) हस्ती। इति शब्दमाला ॥ श्लीपदी च ॥

स्थूलपुष्प', पु, (स्थूल पुष्पमस्य।) वकवृक्षः। इति रत्नमाला ॥ भण्टुक्षुपः। इति राजनिर्घण्ट' ॥

स्थूलपुष्पा, स्त्री, (स्थूल पुष्प यस्या'।) पर्व्वतजातापराजिता। इति रत्नमाला ॥

स्थूलपुष्पी, स्त्री, (स्थूल पुष्प यस्याः। ङीष्।) यवतिक्ता। इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूलफल, (स्थूल फलं यस्य।) शाल्मलिवृक्षः। इति राजनिर्घण्ट' ॥

स्थूलफला, स्त्री, (स्थूल फलं यस्या.।) शणपुष्पी। इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थूलभद्र, पु, (स्थूलं प्रचुरमित्यर्थः भद्र शुभ यस्य।) श्रुतकेवलिनामजैनभेद'। इति हेमचन्द्रः ॥

स्थूलभूत, क्ली, (स्थूलं भूतम्।) पञ्चीकृताकाशादिभूतम्। इति वेदान्तसार' ॥

स्थूलमरिच, क्ली, (स्थूल मरिचम्।) कक्कोलम्। इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थूलमूल, क्ली, (स्थूल मूलमस्य।) चाणक्यमूलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

स्थूललक्षः, त्रि, (स्थूल प्रचुरं लक्षयति दानार्थमिति। लक्ष + अण्।) बहुप्रदः। इत्यमरटीकाया रायमुकुटः। ३।१।६ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः। १। ३०८।
"महोत्साह' स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः।
विनीत. सत्त्वसम्पन्न कुलीनः सत्यवाक्
शुचि. ॥")

स्थूललक्ष्यः, त्रि, (स्थूल प्रचुरं वस्तु लक्ष्यमस्य।) बहुप्रद'। इत्यमरः। ३।१।६ ॥ (यथा, महाभारते। ३। ४५। ११।
"अकत्थनो मानयिता स्थूललक्ष्य' प्रियवदः।
सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ॥")

स्थूलवर्त्मकृत्, पु, (स्थूलस्य वर्त्मनः कृत् कारकः।) ब्राह्मणयष्टिका। इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्थूलवल्कल, पुं, (स्थूल वल्कल यस्य।) रक्तलोध्र'। इति जटाधरः ॥

स्थूलवृक्षफल', पु, (स्थूल वृक्षफल यस्य।) स्निग्धपिण्डीतक। इति राजनिर्घण्ट. ॥

स्थूलवैदेही, स्त्री, (स्थूला वैदेही विदेहभवा च।) गजपिप्पली। इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थूलशर', पु, (स्थूल शरः।) शरविशेषः। मोटा शर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। महाशर. २ स्थूलशायक. ३ इक्षुरकः ४ क्षुरपत्र' ५ बहुमूलः ६ दीर्घमूलकः ७। अस्य गुणा'। मधुरत्वम्। सुतिक्तत्वम्। कोष्णत्वम्। कफभ्रान्तिमदापहरत्वम्। बलवीर्य्यकारित्वम्। नित्य सेवितश्चेत् किञ्चिद्वातकरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट. ॥

स्थूलशाटक, पु, (स्थूल' शाटक।) पीनवस्त्रम्। मोटा कापड इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वराशि २। इत्यमर। २। ६। ११६ ॥ वरासि' ३। इति जटाधरः ॥

स्थूलशाटका, स्त्री, स्थूलवस्त्रम्। इत्यमरटीका। २। ६। ११६ ॥

स्थूलशाटिका, स्त्री, (स्थूला शाटिका।) स्थूलवस्त्रम्। इत्यमरटीका। २। ६। ११६ ॥

स्थूलशाटि, पु, (स्थूल शाटि.।) वराशिः। इति हेमचन्द्र. ॥

स्थूलशालि', पु, (स्थूलः शालिः।) शालिधान्यभेद। तत्पर्य्यायः। महाशालि. २ स्थूलाङ्गः ३ स्थूलतण्डुल' ४। अस्य गुणा.। स्वादुत्वम्। मधुरत्वम्। शिशिरत्वम्। पित्तशमनत्वम्। जीर्णज्वर-दाह-जठररुजा-शोष-शमनत्वम्। शिशूनां यूना जरता च हितकरत्वम्। सदा सेवनेनानलबलवीर्य्यकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट' ॥

स्थूलशिर, [स्] क्ली, (स्थूल शिर'।) बृहन्मस्तकम्। (स्थूल शिरो यस्य। मुनिविशेष. ॥ यथा, महाभारते। २। ४। ११।
"वको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः
शुकः ॥")
स्थूलमस्तकयुक्ते, त्रि। इति केचित् ॥

स्थूलशीर्षिका, स्त्री, शरीरापेक्षया स्थूल शीर्षमस्याः स्थूलशीर्षा स्वार्थे के स्थूलशीर्षिका ॥ क्षुद्रपिपीलिका। इति हेमचन्द्रः ॥ बृहन्मस्तके, त्रि ॥

स्थूलषट्पद', पु, (स्थूल' षट्पद।) वरेल'। इति भूरिप्रयोग' ॥ वोलता इति भाषा ॥

स्थूलस्कन्ध, पु, (स्थूलः स्कन्धो यस्य।) लकुचः। इति राजनिर्घण्ट. ॥

स्थूलहस्तः, पु, (स्थूलो हस्त'।) हस्तिशुण्डम्। इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, मेघदूते। १४।
"स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागाना पथि परिहरन् स्थूलहस्ताव
लेपान् ॥"
स्थूलौ हस्तौ यस्येति।) पीनभुजे, त्रि॥

स्थूला, स्त्री, (स्थूल + टाप्।) गजपिप्पली। इति शब्दचन्द्रिका ॥ एर्व्वारु। इति राजनिर्घण्ट ॥ बृहदेला। इति रत्नमाला ॥

स्थूलाशा, स्त्री, (स्थूलोऽशो यस्याः।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थूलाम्र, पु, (स्थूल आम्र.।) महाराजचूतः। इति राजनिर्घण्ट. ॥

स्थूलास्य, पु, (स्थूल आस्यं यस्य।) सर्पः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ बृहन्मुखे, त्रि ॥

स्थूली, [न्] पु, (स्थूल शरीरमस्यास्तीति। इनि।) उष्ट्र'। इति केचित ॥

स्थूलैरण्ड', पु, (स्थूल एरण्ड।) बृहदेरण्डवृक्ष'। तत्पर्य्याय'। महैरण्डः २ महापञ्चाङ्गुलः ३। अस्य गुणाः।
"स्थूलैरण्डो गुणाढ्य स्याद्रसवीर्य्यविपक्तिषु॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥

स्थूलैला, स्त्री, (स्थूला एला।) एलाविशेष'। वड एलाचि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। बृहदेला २ त्रिपुटा ३ त्रिदिवोद्भवा ४ सुरभीत्वक् ५ महैला ६ पृथ्वी ७ कन्या ८ कुमारिका ९ कायस्था १० गोपुटा ११ भद्रैला १२ कान्ता १३ घृताचीगर्भसम्भवा १४ इन्द्राणी १५ दिव्यगन्धा १६ ऐन्द्री १७। एलाद्वयगुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सुगन्धित्वम्।

पित्तार्त्ति कफापहत्वम्। हृद्रोगमलार्त्तिवस्तिकारित्वम्। पुस्त्वनाशित्वम्। अत्र स्थविराया गुणाढ्यत्वञ्च॥ स्थूलैलागुणा। रोचनत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। कफपित्तहृल्लासविषवस्त्यास्यशिरोरुग्वमिकासनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

स्थूलोच्चयः,पुं, (स्थूलानामुच्चयो यत्र।) गण्डोपलः। गजानां मध्यमगतिः। (यथा, माघे। १२। १६।

स्थूलोच्चयेनागमदन्तिकागतां
गजोऽग्रयातामग्रकर करेणुकाम्॥")

असाकल्यम्। वरण्डः। इति मेदिनी॥ हस्तिदन्तरन्ध्रम्। इति शब्दमाला॥

स्थेयः,पुं,(तिष्ठति विवादनिर्णयार्थमस्मिन्निति। स्था+यत्।) विवादपक्षस्य निर्णेता। (यथा राजतरङ्गिण्याम्। ६। १३।

"कार्त्तान्तिको भिषक् सभ्यो गुरुर्मन्त्री पुरोहितः दूतः स्थेयो लेखको वा न तदाभूदपण्डितः॥")

पुरोहितः। इति मेदिनी॥ स्थिरतरे, त्रि। इति हेमचन्द्रः॥ (क्ली, स्था+भावे यत्। स्थातव्यम्। यथा, हरिवंशे। ८५। ७।

"बलिना सन्निकर्षे तु न स्थेयं पण्डितेन वै। अपक्रामेद्धि कालज्ञः समर्थो युद्धमावहेत्॥")

स्थेयान् [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन स्थिरः। स्थिर+ईयसुन्। "प्रियस्थिरेति।" ६। ४। १५७। इति स्थादेशः।) स्थिरतरः। इत्यमरः। ३। १। ७३॥ (यथा, महागणपतिस्तोत्रे। १५।

"श्रेयः स्थेयः स देयान् मम विमलदृशो बन्धुरं सिन्धुरास्यः॥")

शाश्वतः। इति भरतः॥

स्थेष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन स्थिरः। स्थिर+इष्ठन्। "प्रियस्थिरेति। ६। ४। १५७। इति स्थादेशः।) अतिस्थिरः। इति हेमचन्द्रः॥

स्थैर्य्यं, क्ली, (स्थिरस्य भावः। स्थिर+ष्यञ्।) स्थिरत्वम्। गर्भस्थस्याङ्गानां स्थैर्य्यं चतुर्थे मासि भवति। इति सुखबोधः॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। ८०।

"स्थैर्य्यं चतुर्थे त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः। षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णाञ्च सम्भवः॥"*॥

दृढता। यथा, महाभारते। ६। १३। ८।

"महेन्द्रसदृशः शौर्य्ये स्थैर्य्ये च हिमवानिव। समुद्र इव गाम्भीर्य्ये सहिष्णुत्वे धरासमः॥")

स्थौरी, [न्] पुं, भारवाहकाश्वः। इति भरतद्विरूपकोषः॥

स्थौणेयं,क्ली,(स्थूणायां भवम्। स्थूणा+ढक्।) ग्रन्थिपर्णनामकगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २।४। १३२॥ गाँठियाला इति भाषा॥ अथ ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदः। ईषत्सुगन्धि स्थौणेयं थुनेर इति लोके।

"स्थौणेयकं बर्हिबर्हं शुकबर्हञ्च कुक्कुरम्। शीर्णं रोम शुकं चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम्॥ स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषनुत् मेधाशुक्रकरं रुच्यं रक्षोऽश्रीज्वरजन्तुजित्॥ हन्ति कुष्ठास्रहृड्दाहदौर्गन्ध्यतिलकालकान्॥"

अथ ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदो भटिउर इति नेपालदेशे भवति।

"निशाचरो धनहरः कितवो गणहासकः। रोचको मधुरस्तिक्तः कटुः पाके कटुर्लघुः॥ तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हन्ति कुष्ठकण्डूकफानिलान्। रक्षोऽश्रीस्वेदमेदोऽस्रज्वरगन्धविषव्रणान्॥"

इति भावप्रकाशः॥

स्थौणेयकं, क्ली, (स्थौणेयमेव। स्वार्थे कन्।) सुगन्धद्रव्यभेदः। थुनिरा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। बर्हिशिखम् २ शुकच्छदम् ३ मयूरचूडम् ४ शुकपुच्छकम् ५ विकीर्णरोम ६ कौरवणकम् ७ विकीर्णसञ्ज्ञम् ८ हरितम् ९। अस्य गुणाः। कफवातनाशित्वम्। सुगन्धित्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। पित्तप्रकोपशमनत्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। भावप्रकाशोक्तगुणपर्य्यायौ पूर्व्वोक्तशब्दे द्रष्टव्यौ॥

स्थौरी,[न्]पुं,खरद्दषभवत् पृष्ठेन भारवाहकोऽश्वः। तत्पर्य्यायः। पृष्ठ्यः २। इत्यमरः २।८। ४६॥ द्वे खरवृषभवत् पृष्ठेन भारवाहकेऽश्वे। पृष्ठेन वहति पृष्ठस्थमपि बाह्यमुपचारात् तद्वहति वा पृष्ठ्यः ढचे कादिति यः। स्थूल्यते सन्नियते पृष्ठमनया स्थूरा स्थूलत् क ड वृंहणे सेमक्तात् सरोरिति अ निपातनात् लस्य रत्वं स्थूरा पर्थ्ययण तस्या इदमिति ष्णः स्थौरं पृष्ठारोपितभारादिकं तदस्त्यस्येति इनि स्थौरी स्थूरी च स्थौरीति स्वामी। इति भरतः॥

स्थौलशीर्षं, त्रि (स्थूलशिरस इदमिति। स्थूलशिरस्+अण्। "अचि शीर्षः।" ६।१।६२। इति शीर्षादेशः।) बृहन्मस्तकसम्बन्धि। इति काशिका॥

स्थौल्यं, क्ली, (स्थूलस्य भावः। स्थूल+ष्यञ्।) स्थूलता। (यथा, भागवते। ३। ११। ३।

"एवं कालोऽप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम॥")

स्नपनं, क्ली, (स्ना+णिच्+ल्युट्।) स्नानम्। यथा, दुर्गोत्सवप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे।

"पूजनात् स्नपनं श्रेष्ठं स्नपनात्तर्पणं स्मृतम्। तर्पणाभ्यासदानन्तु महिषाजनिपातनम्॥"

स्नपितः, त्रि, (स्ना+णिच्+क्त।) कृतस्नानः। (यथा, गीतगोविन्दे। १२। १।

"गतवति सखीवृन्दे मन्दत्रपाभरनिर्भरस्मरशरवशाकूतस्फीतस्मितस्नपिताधराम्॥")

स्नवः, पुं, (स्नु प्रस्रवणे+"ऋदोरप्।" इत्यप्।) स्रवणम्। क्षरणम्। इत्यमरः। ३। २। ९॥

स्नसा, स्त्री, स्नायुः। इति हेमचन्द्रः॥

स्नातः,त्रि, (स्ना+क्त।) कृतस्नानः। यथा,—

"स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्म्मणि अस्नातस्य क्रियाः सर्व्वा भवन्ति हि यतोऽफलाः प्रातः समाचरेत् स्नानमतो नित्यमतन्द्रितः॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

स्नातकः, पुं, (स्नात एव। स्ना+"यावादिभ्यः कन्।" ५। ४। २९। इति स्वार्थे कन्।) आप्लुतव्रती। इत्यमरः। २। ७। ४३॥ द्वे समाप्तवेदाध्ययने स्नानशीले स्नात स्नानं शीलमस्य। स्नातकः विकारसघेति कः। आप्लुतः स्नानं तत्र व्रती नित्यस्नायी। स्ना प्लुत्वा भावे क्तः आप्लवव्रतीति क्वचित् पाठः। ब्रह्मचर्य्यं त्यक्त्वा यो गृहाश्रमं गतः स स्नातकः। समाप्तवेदाध्ययनो यः स्नानशील आश्रमान्तरं न गतः सोऽपि स्नातकः। स्नातकस्त्रिविधः। ब्रह्मचर्य्याचरणस्य यः शास्त्रबोधितोऽवधिः। तावद्वेदमुपास्यासमाप्तवेद एवाश्रमान्तरं गतो यः स व्रतस्नातकः। वेदमधीत्य गुरुसन्निधौ वेदाभ्यासं यः करोति स विद्यास्नातकः। पालितसम्यग्व्रतः प्राप्तवेदो यो द्वितीयाश्रमं गतः स उभयस्नातकः। इति टीकान्तरे। इति भरतः॥

स्नानं, क्ली, (स्ना+ल्युट्।) मज्जनम्। अवगाहनम्। तत्पर्य्यायः। आप्लावः २ आप्लवः ३। इत्यमरः। २। ६। १२१॥ अभिषेकः ४ इति शब्दरत्नावली॥ उपस्पर्शनम् ५ सवनम् ६ सर्जनम् ७। इति जटाधरः॥ तदनुकल्पं सप्तविधम्। मान्त्रम् १ भौमम् २ आग्नेयम् ३ वायव्यम् ४ दिव्यम् ५ वारुणम् ६ मानसम् ७। एतेषां विवरणं पश्चात् स्फुटीभविष्यति॥ *॥ अस्य गुणाः।

"स्नानं पवित्रमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम्। शरीरबलसन्धानं केश्यमोजस्करं परम्॥ उष्णाम्बुनाध कायस्य परिषेको बलावहः। तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलकृत् केशचक्षुषोः॥ विनिहन्ति शिरःस्नानं ह्युष्णातास्त्रास्यशोषणम्। मलोष्णपीडकाकण्डूं शिरोरोगांश्च पैत्तिकान्॥ मधुकामलकैः स्नानं पित्तघ्नं तिमिरापहम्। स्नानं वचाघनैरिष्टं श्लेषघ्नं तिमिरापहम्॥ स्नानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिलापहम्। अस्नातस्य शरीरस्य उष्मा सर्व्वाङ्गगोचरः॥ स्नानेनैकत्वमायाति तेन दीप्यति पावकः। स्नानमर्द्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु॥ आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवतस्तु च गर्हितम्। दौर्गन्ध्यं गौरवं कण्डूं कच्छुं मलमरोचकम्। स्वेदं बीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्ज्जनम्॥"

इति राजवल्लभः॥*॥

अथ स्नानविधिः। दक्षः।

"चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्। तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले॥"

कुर्य्यादिति शेषः। तथा च।

"अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यो नरः। देवादीनामृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते॥"*॥

अथ स्नानम्। दक्षः।
"अस्नात्वा नाचरेत् कर्म्म जपहोमादि किञ्चन।
लालास्वेदसमाकीर्णं शयनादुत्थितः पुमान्॥
अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः।
स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम्॥
प्रातः स्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत्।
सर्व्वमर्हति पूतात्मा प्रातः स्नायी जपादिकम्॥
अज्ञानात् यदि वा मोहात् रात्रौ दुश्चरितं
कृतम्।
प्रातःस्नानेन तत् सर्व्वं शोधयन्ति द्विजातयः॥"
दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि॥
प्रातः सूर्य्योदयात् प्राक्काल.। प्रातःस्नाय्यरुण-
किरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्। इति
विष्णूक्तेः॥ * ॥ प्रातःस्नाने मध्याह्नस्नान-
धर्म्मातिदेशमाह कात्यायनः।
"यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत्॥"
यथा तथेतिकर्त्तव्यतया। सा च।
"आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेत् देवमानुषान्।"
इति जावाल्युक्ता॥
वैदिके कर्म्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षि-
णेन पवित्रं धारयेत्। मार्कण्डेयः।
"सर्व्वकालं तिले स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनि.
श्रीकाम. सर्व्वदा स्नानं कुर्व्वीतामलकैर्न र.।
सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्व्वकालञ्च वर्ज्जयेत्॥"*॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"त्वराक्रोधौ तथा वर्ज्यौ देवकर्म्मणि पण्डितै.।
इक्षुरापः पयश्चैव ताम्बूलं फलमौषधम्।
भक्षयित्वा तु कर्त्तव्या. स्नानदानादिका
क्रिया॥"
भविष्योत्तरे।
"स्नातुस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत्
भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्न व्याहरेत्त्रिषु॥"
स्नातुः स्नानं कुर्व्वतः। न व्याहरेत् न कथयेत्॥
अशुचेरवगाहनानन्तरं स्नानमाह योगियाज्ञ-
वल्क्यः।
"तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः।
आचम्य तु ततः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्॥"
वामनपुराणम्।
"नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा
द्विज।
निरुध्य कर्णौ नासाञ्च त्रिःकृत्वो मज्जनं ततः॥"
तत्रैव वृद्धयाज्ञवल्क्यः।
"स्रोतसां सम्मुखो मज्जेत् यत्राप. प्रवहन्ति वै।
स्थावरेषु गृहे चैव सूर्य्यसम्मुख आप्लवेत्॥"
हारीतः। नातुरो न भुक्त्वा न जीर्णवासा न
बहुवासा न नग्नो नाग्नन् नावसक्थिको नाल-
ङ्कृतो नाजस्रं नाज्ञाते जले नाकुले नाशुचौ न
प्रभूतजले न नाभेरल्पजले न चत्वरे नोपद्वारे
नो सन्ध्यायां न निशायां स्नायादिति। चत्वरे
काक्वादिवन्निस्थले इति श्रीदत्तः॥ उपद्वारे द्वार-
समीपे। अत्रैकेन मुनिना नग्नबहुवाससोर्निषेध-
विधानात् स्नाने द्विवाससः एवाधिकारः प्रती-
यते॥ * ॥ एकवस्त्रस्नाने दोषमाह समुद्र-
करकृतभाष्ये गोतमः।
"एकवस्त्रेण यत् स्नानं सूच्या विद्धेन चैव हि।
स्नातस्तु न भवेत् शुद्धः श्रिया च परिहीयते॥"
अतएव।
"स्नानं तर्पणपर्य्यन्तं कुर्य्यादेकेन वाससा।"
इति॥
यदि समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति। अत्रैक-
वस्त्रा स्नातय इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात्।
एकेन एकजातीयेन इति वाचस्पतिमिश्रः॥
येन वाससा स्नानं कृतं जलस्थस्य तेनैव.
तर्पणम्। इति कृत्यतत्त्वार्णवः॥ नच।
"स्नानशाट्यान्तु दातव्या मृदस्तिस्रो विशुद्धये।
जलमध्ये तु यः कश्चित् द्विजातिर्ज्ञानदुर्बलः।
निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत्॥"
स्नानशाट्यामिति तद्वस्त्रमिति एकवचन-
निर्द्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति वाच्यं अत्र
विशुद्धये इत्यभिधानेनाधोधृतवस्त्रस्यैव मृत्त्रयेण
प्रक्षालनं न तूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम्।
अत एव मृत्त्रयेणाधरीयवस्त्रं प्रक्षाल्य इत्या-
ह्निकचिन्तामणिः॥ वशिष्ठवचनस्यैकवाक्यतया
स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाट्या न
पाणिना। इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव
गात्रमार्जनं निषिध्यते। एतेन निष्पीड्य स्नान-
वस्त्रमिति कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षित-
मिति निरस्तम्। अतएव सर्व्वत्रैकत्वनिर्द्देशः।
शिष्टानामाचारोऽपि तथेति॥ * ॥ नाजस्र-
मिति पुनः पुनः स्नाननिषेधः रागप्राप्तस्नान-
विषयो दृष्टार्थकत्वात्। एवञ्चैकस्मिन् दिने
नानातीर्थादिनिमित्तप्राप्तस्नानावृत्तिर्भवत्येव
वैधत्वात। अत्रापि तन्त्रप्रसङ्गयोः सत्त्वे सङ्कटे-
वेति॥ * ॥ आतुरं प्रति जावालः।
"अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु
कर्म्मिणाम्।
आर्द्रेण वाससा वापि दैहिकं मार्जनं स्मृतम्॥"
कर्म्मिणाम्।
"शिरःस्नातस्तु कुर्व्वीत दैवं पैत्रमथापि वा।"
इति मार्कण्डेयपुराणोक्तकर्म्मचिकीर्षूणां मार्जन-
मिह प्रोञ्छनम्। योगियाज्ञवल्क्यः।
"असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया।
मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः॥
मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च।
वारुणं मानसञ्चैव सप्तस्नानं प्रकीर्त्तितम्॥
आपोहिष्ठेति वै मान्त्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवम्
आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम्॥
यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते।
वारुणञ्चावगाहश्च मानसं विष्णुचिन्तनम्॥
समस्तं स्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु।
कालदोषादसामर्थ्यात् सर्व्वं तस्य फलं स्मृतम्॥"
आपोहिष्ठेति आपोहिष्ठादि ऋक्त्रयमत्र विव-
क्षितम्। एवञ्च।
कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदाम्भसि।
तदा स्नात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैर्जुष्टन्तु मार्जनम्॥
शन्न आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम्।
एभिश्चतुर्भिः ऋक् स्नातैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम्॥"
इति योगियाज्ञवल्कीयं यन्मन्त्रस्नानान्तरं तत्
प्राधान्यख्यापनाय अतएव पित्रदयितायां
सन्ध्यातः पूर्व्वं तल्लिखितम्। मृदालम्भस्तु
गङ्गादिमृत्तिकातिलकरूपः। भस्मना संस्कृत
भस्मना इति छन्दोगाह्निकः। अवगाह्य
मन्त्राद्यङ्गशून्यावगाहनमात्रं विवक्षितं अतो
मुख्यावगाहनरूपस्नानानुकल्पत्वमप्युक्तम्।
कालदोषोऽतिवृष्ट्यादि। असामर्थ्यं शरीरा-
पाटवहेतु। जलस्य स्वल्पत्वेन सम्पूर्णवारुण-
स्नानविधिकालायोग्यत्वं वेति। एतन्मूलक
गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति छन्दोगपरिशिष्टीय
पूर्व्वोक्तं अन्यथा मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेः॥
सामर्थ्ये तु हृतजलेनापि समन्त्रकस्नानमाह
पराशरभाष्ये व्यासः।
शीतास्त्वपो निषेव्योष्णा मन्त्रसम्भारसंस्कृता
गेहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं स्मृतम्॥"
पद्मपुराणम्।
"नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न जायते।
तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते।
अनुद्धृतैरुद्धृतैर्व्वा जले स्नानं सदाचरेत्।
तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्॥
नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः।
दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः॥
चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः।
प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गां एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः॥
विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता।
पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात्॥
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत्
दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि॥
नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च।
वृन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा सिता॥
विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी।
क्षमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी॥
एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्त्तयेत्।
भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी॥
सप्तवाराभिजप्तेन करसम्पुटयोजितम्।
मूर्द्ध्नि दद्यात् जलं भूयस्त्रिश्चतुः पञ्च सप्त वा।
स्नानं कुर्य्यान्मृदा तद्वत् आमन्त्र्य च विचक्षणः॥
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे।
मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम्॥
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना॥
आरुह्य मम गात्राणि सर्व्वं पापं प्रमोचय।
नमस्ते सर्व्वभूतानां प्रभवारिणि सुव्रते॥"*॥
नमो नारायणाय इत्यष्टाक्षररूपमूलमन्त्रेण
चतुरस्रं चतुष्कोणरूपं समन्ततः सर्व्वदिक्षु
चतुर्हस्तं जलं प्रतिदिक्षु हस्तमात्रेण व्यवच्छिद्य
तीर्थं प्रकल्पयेत्। वितते नद्यादिजले स्नानस्थान
परिच्छिन्द्यात्। तत्र विष्णोः पाद इत्यादिना

शान्तिप्रदायिनीत्यनेन मन्त्रेण गङ्गामावाहयेत् सप्तवाराभिजप्तेनेति सप्तवाराभिजप्तेन नमो नारायणायेति मन्त्रेणाभिमन्त्र्येति शेषः। एकवचननिर्देशात् तस्य मूलमन्त्रतोक्त्या च अत्रापि विनियोगोऽवगम्यते। ततश्च सप्तवारपठितनारायणमन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य करयुगेन शिवारादि मूर्द्धि क्षिपेत्। ततश्चाश्वक्रान्ते इति मन्त्राभ्यां तद्वदिति जप्ताभ्याम्।

"मृत्तिका सप्त न ग्राह्या वल्मीके मूषिकोत्करे
अन्तर्जले श्मशाने च वृक्षमूले सुरालये।
परस्नानावशिष्टे च श्रेयस्कामै सदा नरै॥"

इति दक्षप्रतिषिद्धेतरा मृदमामन्त्र्य तया मृदा शिर प्रभृत्यालभ्यानुद्धृतैर्वा जलैः शिरःप्रभृत्यङ्गक्षालनमवगाहनरूपप्रधान वारुणस्नान समाचरेदिति पूर्व्वोक्तेनान्वय। मृद्ग्रहणमन्त्रे प्रभवारिणि इति प्रभवमुत्पत्तिमर्त्तुं प्रापयितु शीलमस्यास्तत्सम्बोधनमिदम्। अवगाहनन्तु चक्षुःकर्णनासिकामङ्गुलीभिराच्छाद्य कुर्य्यात्!

"अङ्गुलीभि पिधायैव श्रोत्रदृङ्नासिकामुखम्
निमज्जेत प्रतिस्रोतस्त्रि पठेदघमर्षणम्॥"

इति समुद्रकरधृतात्।

अत्रानुद्धृतं वारत्रयमेवावगाहन प्रागुक्तवामनपुराणात्। एष विधि पौराणिकत्वात् सर्व्वशाखिसाधारण। वेदमन्त्ररहितत्वादनधीतवेदानामपि सर्व्वथादरणीय॥*॥ मत्स्यपुराणम्।

"नद्या प्रत्येकश स्नाने भवेद्गोदानज फलम्।
गोप्रदानैश्च दशभिस्तासां पुण्यन्तु सङ्गमे॥"

वशिष्ठ।

"योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राम्भसि द्विज।
स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थे तु द्विगुण फलम्॥"

अनेन तीर्थावाहनादिना। अतो गङ्गायामप्यावाहन कुर्व्वन्ति शिष्टा। अत्र च। माघसप्तम्यादिनिमित्तकतीर्थविशेषनिमित्तकमन्त्रपाठस्तु मृदालम्भनानन्तर कार्य्य। आगन्तुकानामन्ते ऽभिनिवेश इति न्यायात्। एव गङ्गाया विशेषमन्त्रानन्तरमेव दशहरादिमन्त्रा पाठ्या। तत्र गङ्गाया विशेषमन्त्रौ विद्याकरधृतौ।

"विष्णुपादार्घ्यसम्भूते गङ्गे त्रिपथगामिनि।
धर्म्मद्रवोति विख्याते पाप मे हर जाह्नवि॥
श्रद्धया भक्तिसम्पन्ने श्रीमातर्द्देवि जाह्नवि।
अमृतेनाम्बुना देवि भागीरथि पुनीहि माम्॥"

गोविन्दद्वादश्यां स्नाने गङ्गाया पद्मपुराणीयो मन्त्र।

"महापातकसज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि॥"

गङ्गासागरसङ्गमे मन्त्र।

"त्व देव सरिता नाथ त्व देवि सरितावरे।
उभयो सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै॥"

लौहित्यस्नाने तु मन्त्र।

"ब्रह्मपुत्त्र महाभाग शान्तनो कुलनन्दन।
अमोघागर्भसम्भूत पाप लौहित्य मे हर॥"*॥

करतोयास्नानमन्त्रः॥

"करतोये सदानीरे सरित्श्रेष्ठे सुविश्रुते।
पौण्ड्रान् प्लावयसे नित्य पापं हर करोद्भवे॥"*॥

विष्णुः। स्नात शिरो नावधुनेत् नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत्। न तैल वा संस्पृशेत् नाप्रोक्षित पूर्व्वधृत वासो बिभृयात्। स्नात एव सोष्णीषो धौते वाससी बिभृयात् न म्लेच्छान्त्यजपतितै. सह सम्भाषण कुर्य्यात् इति। नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदिति स्नानशाटीपाटिभ्या पूरणीयम्।

"स्नातो नाङ्गानि निर्म्मृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना॥"

इति विष्णुवचनात्।

अत्र वासोऽन्तरधारणात् प्राक्कृततैलस्पर्शनिषेध प्रतीयते।

"शिर स्नातस्तु तैलेन नाङ्ग किञ्चिदुपस्पृशेत्॥"

इति मनुवचनमेतत्परम्॥*॥

याज्ञवल्क्य।

"ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारक मतम्॥
अगम्यागमनात् स्तेयात् पापिभ्यश्च प्रतिग्रहात्
रहस्याचरितात् पापात् मुच्यते स्नानमाचरन्॥
प्रकर्त्तुमसमर्थश्चेत् जुहोति यजति क्रिया.।
स्नानध्यानजपैर्दानैरात्मान शोधयेद्बुध.॥"

ब्रह्मपुराणम्।

"नद्या प्रत्येकश स्नाने भवेत् गोदानज फलम्
गोप्रदानैस्तु दशभिस्तासा पुण्यन्तु सङ्गमे॥"*

मनु।

"न स्नानमाचरेत् भुक्त्वा नातुरो न महानिशि।
न वासोभि सहाजस्र नाविज्ञाते जलाशये॥"

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वेति रागप्राप्तस्नाननिषेध। नित्यस्याप्राप्तत्वात्। नैमित्तिकस्य च निषेद्धुमशक्यत्वात्। आतुर स्नानसम्बर्द्धकरोगवान्।

"महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थ प्रहरद्वयम्।
तस्या स्नान न कर्त्तव्य काम्यनैमित्तिकादृते॥"

न वासोभि सह इत्यनेन बहुवासोनिषेधात् स्नाने द्विवासस्त्व प्रतीयते। अजस्र पुन पुन। तेन वारुण्यादिसङ्क्रान्त्यादि-निमित्तभेद-प्राप्तमेकदा नानास्नान निषिध्यते। किन्तु तन्त्रेण प्रसङ्गेन चैक स्नानम्। तथा च निगम।

"नावर्त्तयेत् पुन कर्म्म तर्पणादिकमन्वहम्।
काम्यनैमित्तिके हित्वा एक ह्येकत्र वासरे॥
विषुवद्दिवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानत।
स्नात्वा सङ्कर्षण कृष्ण दृष्ट्वा भद्राञ्च भो द्विजा'।
नर समस्तयज्ञाना फल प्राप्नोति दुर्लभम्॥"

इति ब्रह्मपुराणोक्तमार्कण्डेयह्रदे प्रद्युम्नसरोवरे समुद्रकूपादितीर्थादौ तन्त्रप्रसङ्गयोरभावात् पुन पुनरेकदिनेऽपि नानास्नानमिति॥*॥

"परकीयनिपानेषु स्नायान्नैव कदाचन।
निपानकर्त्तु स्नात्वा हि दुष्कृतांशेन लिप्यते॥"

निपान जलाधारमात्रम्। तथा च याज्ञवल्क्य।

"पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि॥"

योगियाज्ञवल्क्य।

"अनुद्धृत्य तु यः स्नायात् परकीयजलाशये।
वृथा तस्य भवेत् स्नान कर्त्तु पापेन लिप्यते॥
स्नान दान तपो ध्यान पितृदेवार्च्चन तथा।
पावनानि मनुष्याणा दुष्कृतस्येह कर्म्मण॥"

छन्दोगपरिशिष्टम्।

"मासद्वय श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वला'।
तासु स्नान प्रकुर्व्वीत वर्ज्जयित्वा समुद्रगाः॥
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च।
चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते॥"

निगम। न दुष्येत्तीरवासिनाम्। व्याघ्रपाद'।

अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्धृते।
रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति॥"

अन्येन कुम्भादिना।

"अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्त समाचरेत्॥"

तथा।

"प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे।
नाल्पोदके द्विज' स्नायात् नदीस्रोत्सृज्य कृत्रिमे॥"

इति बहुभिर्दृतम्॥

ब्रह्मपुराणे।

"नित्य नैमित्तिक काम्य त्रिविध स्नानमिष्यते।
तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्॥
श्मश्रुकर्म्माश्रुपातश्च मैथुन छर्दन तथा।
अस्पृश्यस्पर्शन कृत्वा स्नायाद्वर्ज्या जलक्रिया॥"

यत्र तु रोगादिना स्नान न कृत तत्रापि गात्रमार्ज्जनादिनाशौचमुत्पाद्य पितृयज्ञसिद्धये तर्पयेत्। तदाह शातातप।

"तर्पणन्तु शुचि कुर्य्यात् प्रत्यह स्नातको द्विज।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्॥*॥
पुष्ये वा जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ।
अमावास्या नदीस्नान दहत्याजन्मदुष्कृतम्॥"

वराहपुराणम्।

"दक्षिणावर्त्तशङ्खे च पात्रे ऽप्यौडम्बरे स्थितम्।
उदक य प्रतीच्छेत शिरसा हृष्टमानस।
तस्य जन्मकृत पाप तत्क्षणादेव नश्यति॥
अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्व्वरत्नोदकेन च।
स्नातमा वै नर स्नात्वा सर्व्वपापै प्रमुच्यते॥"

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"तथा दर्भोदके स्नान सर्व्वपापप्रणाशनम्।
गोमूत्रेण च यत् स्नान सर्व्वाघविनिसूदनम्॥
तथा पुष्पोदकस्नान भवेदारोग्यकारकम्।
केवलैर्व्वा तिलै स्नान अथवा गौरसर्षपै।
स्नान प्रियङ्गुणा प्रोक्त तथा सौभाग्यवर्द्धनम्॥
आयुष्यञ्च यशस्यञ्च धर्म्म मेधाविवर्द्धनम्।
स्नान पवित्र माङ्गल्य तथा काञ्चनवारिणा॥"

शङ्ख'।

"स्नातस्य वह्नितोयेन तथा च परवारिणा।
कायशुद्धि विजानीयात् न तु स्नानफल लभेत्॥"

स्नानफल वैधम्। आयुर्वेदीयन्तु भवत्येव यस

"नित्य नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गमलकर्षणम्।
तीर्थाभावे च कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकै॥"

विष्णुपुराणम्।
"स्नानार्द्रां धरणीञ्चैव दूरतः परिवर्जयेत्।"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥*॥
तान्त्रिकस्नानविधिर्यथा। तत्र नद्यादौ वैदिक-स्नानं कृत्वा तान्त्रिकस्नानमाचरेत्। तथा च गौतमीये।
"अथ स्नानं तथा कुर्य्यात् यथाशास्त्र-विधानवित्।
मलप्रक्षालनं स्नानं स्वशाखोक्तं समाचरन्।
मन्त्रस्नानं ततः कुर्य्यात् कर्म्मणा सिद्धिहेतवे॥"
तद्यथा। अद्येत्यादि अमुकदेवताप्रीतये मन्त्रस्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य कुर्य्यात्। तथा च कुलचूडामणौ।
"ताम्रपात्रं सदूर्व्वञ्च सतिलं सजलं ततः।
गृहीत्वामुकदेवस्य प्रीतये स्नानमाचरेत्॥"
ततः षडङ्गन्यासप्राणायामौ कृत्वा गङ्गे च इत्यनेनाङ्कुशमुद्रया सूर्य्यमण्डलात्तीर्थमावाह्य वमिति धेनुमुद्रयामृतीकृत्य कवचेनावगुण्ठ्यास्त्रेण संरक्ष्य मूलेन एकादशधाभिमन्त्र्य सूर्य्याभिमुखं द्वादशधारा विनिक्षिप्य तस्मिंश्चिष्टदेवताचरणारविन्दनिःसृतजले निमज्ज्य देवतां ध्यायन् मूलमन्त्रं यथाशक्ति जपन् उन्मज्ज्य उदकेन त्रिवारजप्तेन कलसमुद्रया त्रिवारमात्मानमभिषिच्य वैदिकसन्ध्यादिकं कृत्वा सूर्य्यार्घ्यं दत्त्वा तान्त्रिकाघमर्षणादिवारिधारान्तं कर्म्म कुर्य्यात्। इति तन्त्रसारः॥*॥ अन्यच्च।
"जन्मान्तरसहस्रेण यत् पापं कुरुते नरः।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः स्नात्वा चार्णवे सकृत्॥
याम्यं हि यातनादुःखं नित्यस्नायी न पश्यति।
स्नानं मध्यंदिने कुर्य्यात् जीर्णेऽन्ने तु निरामयः।
नद्यामस्तमिते स्नानं न कुर्व्वीत सदा बुधः।
नद्यां स्नात्वा नदीं चान्यां न प्रशंसेत पण्डितः॥
अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्।
स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने।
आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत्॥
नदीदेवनिखातेषु तडागेषु सरःसु च।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च॥
निपातनादुद्धृतं पुण्यं ततः प्रस्रवणादिकम्।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते।
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम्॥"
इति वह्निपुराणे आह्निकतपोनामाध्यायः॥
किञ्च।
"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम्।
क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढ़ास्नानं प्रकीर्त्तितम्॥
अस्नातस्तु पुमानार्हो जप्याग्निहवनादिषु।
प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्त्तितम्॥
चाण्डालशवविष्ठादेः स्पृष्ट्वा स्नानं रजस्वलाम्।
स्नानार्हश्च यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत्॥
पुष्यस्नानादिकं स्नानं दैवज्ञविधिचोदितम्।
तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत् प्रयोजयेत्।
जप्तुकामः पवित्राणि अर्च्चियन् देवतातिथीन्।
स्नानं समाचरेद्यस्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकीर्त्तितम्।
मलापकर्षणं नाम्ना स्नानमभ्यङ्गपूर्व्वकम्।
मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तत्र नान्यथा॥
सर्व्वेषु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च।
स्नानमेव क्रिया यस्मात् क्रियास्नानमतः स्मृतम्॥"
इति गारुडे १०५ अध्यायः॥*॥
कुशहस्तस्य वैष्णवविशेषस्य स्नानादिनिषेधो मानसस्नानप्रशंसा च यथा,—
"सर्व्वकर्म्मफलत्यागी हरेः सङ्कल्पवर्जितः।
नो द्विज कुशहस्तः स्यात् स्नानपूजाजपादिषु॥
कदाचिद्दर्भहस्तो न त्यक्तकामस्तु वैष्णवः।
स्नानादिषु च कृत्येषु गोविन्दस्यार्च्चनादिषु॥
मृदासनं कुशकरो वैष्णवो न भवेद्द्विज।
हरेः कुर्य्यात् प्रयत्नेन सर्व्वसेवाजपादिषु॥
अस्नातो न जपेन्मन्त्रं गोविन्दस्य महात्मनः।
कदाचिदशुचिर्भूत्वाप्यस्नातोऽपि च मानवः॥
मानसस्नातको लोको मुकुन्दस्यार्च्चनादिषु।
पूतात्मा यदि मन्त्रस्य शुद्धो भवति जापकः॥
भवेत्तु मानसस्नायी यो बाह्याभ्यन्तरः शुचिः।
जपाधिकारी स भवेत् कृष्णमन्त्रस्य मानवः॥
ऐन्द्रस्नानाद्वरं काम्यं काम्याद्वाग्नेयमेव च।
आग्नेयाद्वाशुचं श्रेष्ठं वारुणञ्चाशुचादपि॥
अवगाहं वारुणात्तु वैदिकञ्चावगाहनात्।
वैदिकादपि नैमित्तं तस्माद्धि मार्ज्जनं वरम्॥
मार्ज्जनान्मान्त्रिकं श्रेष्ठं भौमं स्यान्मान्त्रिकाधिकम्।
भौमस्नानाद्वरं ब्राह्मं ब्राह्मतः पौष्णमेव च॥
पौष्णतो नैर्म्मलं स्नानं वायव्यञ्च ततोऽधिकम्।
वायव्यान्मानसञ्चेह सर्व्वस्नानात् परं वरम्॥
मर्त्तश्चेत् मानसस्नातः सर्व्वत्र विजयी भवेत्।
गोविन्दसर्व्वसेवासु चार्हतामेति धारणा॥
स जापको वैष्णवः स्यात् हरेर्भजनतत्त्ववित्।
मानसस्नानवान् यो वा भक्तश्चात्र सदा सुखी॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः॥*॥
अन्यच्च।
"मानसं वैदिकं चैव मान्त्रिकं मार्ज्जनं तथा।
अवगाहनञ्च नैमित्तमाशुचं पुण्यमेव च॥
नैर्म्मलं वारुणं ब्राह्मं मैत्रं काम्यञ्च नारद।
वायव्यं भौममाग्नेयं षोडशस्नानमीरितम्॥
गोविन्दमन्त्रग्रहणं दीक्षया तु गुरोर्नृणाम्।
यदाभिषिक्तं चित्तं स्यात्तत्स्नानं मानसं शुभम्॥
मर्त्त्यस्य नामग्रहणं यदा कार्ष्णाध्वरे गुरोः।
स्नानदेहेन्द्रियमनस्तत् स्नानं मानसं भवेत्॥
नामसङ्कीर्त्तनं विष्णोर्नरः कुर्य्यादकैतवात्।
सदैव चेन्महास्नानं शरीरसुखकारणम्॥
कया कस्त्वा स्वस्ति नश्चेत् यदि वेदैश्च वैदिकम्।
दर्भग्रन्थ्युदकैः स्नानं यज्ञान्ते अभिषेचनम्॥
सहस्रशीर्षा तद्विष्णोरिति मन्त्रादिभिर्द्विज।
चेत् पयोऽभ्युक्षणं स्नानं मान्त्रिकं समुदाहृतम्॥
ॐ शन्न आपोहिष्ठेति ऋतञ्चेत्यादिभिर्यदि।
पाठे कुर्य्यात् कुशस्नानं मार्ज्जनं द्विज ईरितम्॥
जलेषु मज्जता नृणां मज्जनन्तु यदा शिरः।
तदा सर्व्ववपुश्च स्यादवगाहनमुच्यते।
गोविन्दद्वादशीमाघीवारुण्यर्द्धोदयादिषु।
स्नानं यत्तच्च नैमित्तं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः॥
मैथुने वमने रेतःस्खलने मृतके तथा।
विप्रमूत्रादिशवस्पर्शे शवानुगमनेऽपि च॥
निद्रान्ते जातकेनृणामस्पृश्यस्पर्शनादिषु।
रजस्वलाचतुर्थाहे यत् स्नानं स्यात्तदाशुचम्॥
गङ्गादिसर्व्वतीर्थेषु विष्णुपादोदकैस्तथा।
यत् स्नानमभिषेकञ्च पुण्यं तत् परिकीर्त्तितम्॥
हेलया श्रद्धया नृणां भक्त्या यत्नेन नारद।
गङ्गाम्भोयस्थिवत्स्नानं महापापादिनाशनम्॥
गङ्गास्नानं मनुष्याणां सर्व्वकल्मषनाशनम्।
स्नानं वश्चापि काष्ठस्य भवेन्मूषलवत् यदि॥
स्नानं स्यात् सर्व्वतीर्थेषु नानायज्ञफलप्रदम्।
शालग्रामशिलावारि योऽभिषेकं समाचरेत्॥
अकालमृत्युहरणं सर्व्वव्याधिविनाशनम्।
विष्णोः पादोदकं पीत्वा शिरसा धारयेद्यदि
यदि सर्व्वमनुष्याणां बाह्यान्तर्म्मलशोधनम्।
तदेव नैर्म्मलस्नानं शरीराणां भवेत् ध्रुवम्॥
स्वेदाश्रुमज्जाविण्मूत्रचिकुरा घनजा वसा।
दूषिका कर्णविट् श्लेष्मा नृणां बाह्यमलाः स्मृताः॥
मलैस्तु मलिनो देहो नवच्छिद्रैश्च छिद्रितः।
स्रवत्यविरतं पूर्णो दिवारात्रौ मलान् ततः॥
अद्भिश्च गोमयैश्चापि मलानामपमार्ज्जनम्।
सर्व्वत्र चालनं कृत्वा सर्व्वात्मप्रयतो मुनिः॥
अष्टाङ्गयोगाभ्यासैश्च देहप्रचालनं ततः।
नरोऽम्बुमज्जनं कुर्व्वन् स्नानं भवति नैर्म्मलम्॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ११३ अध्यायः॥*॥
किञ्च।
"तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते।
हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम्॥
अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम्।
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृते च पितृहा भवेत्॥
करेण मार्ज्जयेद्गात्रं स्नानवस्त्रेण वा यदि।
शुनास्पृष्टं भवेद्गात्रं पुनः स्नानेन शुध्यति॥
अप्रक्षाल्य तु पादौ यः स्नात्वा गच्छति मन्दिरम्।
स्रवत्सरकृतं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति॥
स्नानं रजकतीर्थेषु भोजनं गणिकालये।
शयनं पूर्व्वपादे च ब्रह्महत्या दिने दिने॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥
अन्यत् मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३८ पटले द्रष्टव्यम्॥
स्नानतृणं, क्ली, (स्नानाय तृणम्।) कुशः। इति शब्दमाला॥
स्नानयात्रा, स्त्री, (स्नानस्य यात्रा उत्सवः।) ज्यैष्ठपौर्णमास्यां श्रीविष्णोर्म्महास्नानरूपोत्सवः। यथा, ब्रह्मपुराणम्।
"मासि ज्यैष्ठे तु सम्प्राप्ते नक्षत्रे शक्रदैवते।
पौर्णमास्यां तदा स्नानं सर्व्वपापहरं द्विजाः॥
तस्मिन् काले तु ये मर्त्त्याः पश्यन्ति पुरुषोत्तमम्।
बलभद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम्॥"
स्कन्दपुराणविष्णुधर्म्मोत्तरयोः।
"ज्यैष्ठामहस्नावतीर्णस्तत् पुण्यं जन्मवासरम्।

तस्यां मे स्नपनं कुर्य्यान्महास्नानविधानतः ॥
ज्येष्ठ्या प्रातः स्नानकाले ब्रह्मणा सहितस्य माम्
रामं सुभद्रां संस्नाप्य मम लोकमवाप्नुयात् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अन्यत् यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्नानीय, त्रि, (स्नात्यनेनेति । स्ना + करणे अनीयर् । यद्वा, स्नानाय हितम् । स्नान + छ ।) स्नानयोग्यम् । स्नानसम्पादकद्रव्यम् । यथा,—
"गङ्गादीनाञ्च तीर्थानां वारि कुम्भप्रपूरितम् ।
स्नानीयं ते प्रयच्छामि स्नानं कुरु त्रिलोचने ॥"
इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥

स्नायी, [न्] त्रि, (स्नातीति । स्ना + णिनिः ।) स्नानकर्त्ता । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"प्रातः स्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥"

स्नायु, स्त्री, (स्ना + बाहुलकात् उण् । "आतो युक् चिण्कृतोः ।" ७ । ३ । ३३ । इति युक् । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः । १ । १ ।) वायुवाहिनी नाडी । भइर इति ख्याता । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । वस्नसा २ इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ स्नसा ३ नसा ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स तु गर्भस्थस्य समभिमांसैर्भवति । इति मुग्धबोधः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १०० ।
"शिराः शतानि सप्तैव नवस्नायुशतानि च ॥"
"नवस्नायुशतानि तासां शाखासु षट्शतानि । द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध सप्ततिः ॥ एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षटनिचितास्तास्त्रिंशत् तावत्य एव तलकूर्च्चगुल्फेषु । तावत्य एव जङ्घायाम् । दशजानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमध्यर्द्धमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । षष्टिं कट्याम् । अशीतिं पृष्ठे । पार्श्वयोः षष्टिः । उरसि त्रिंशत् ॥ षट्त्रिंशद्ग्रीवायाम् मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिंशत् । एवं नव स्नायुशतानि व्याख्यातानि । भवन्ति चात्र ।
स्नायुश्चतुर्व्विधा विद्यात्तास्तु सर्व्वा निबोध मे ।
प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च सुषिरास्तथा ॥
प्रतानवत्यः शाखासु सर्व्वसन्धिषु चाप्यथ ।
वृत्तास्तु कण्डराः सर्व्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह ॥
आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च सुषिराः खलु ।
पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ ॥
नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता ।
भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता ।
एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः ॥
स्नायुभिर्ब्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः ।
नह्यस्थीनि न वा पेश्यो न सिरा न च सन्धयः ॥
व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणाम् ।
यः स्नायुः प्रविजानाति बाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा ।
गूढं स शल्यमाहर्त्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ॥"
इति सुश्रुते शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

स्नायुर्म्मं, [न्] क्ली, नेत्ररोगप्रभेदः । तस्य लक्षणं यथा,
"स्थिरं प्रस्तारि मांसाढ्यं शुष्कं स्नायुर्म्मपञ्चमम् ॥"
इति माधवकरः ॥ अन्यत् नेत्ररोगशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्नावा, [न्] पुं, (स्ना + "आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च" इति । उणा० ४ । ११२ । इति वनिप् ।) स्नायुः । इति केचित् ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ३९ । १० ।
"मांसेभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहा ॥"
"अवभ्यः स्नावानः स्नायवो नसाः ।" इति तद्भाष्यम् ॥ * ॥ त्रि, रसिकः । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ॥)

स्निग्ध, क्ली, (स्निह + क्त ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धः, पुं, (स्निह्यति स्नेहति । स्निह + अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः ।) वयस्यः । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ रक्तैरण्डः । सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्ध, त्रि, (स्निह + क्तः ।) स्नेहयुक्तः । मसृणः । (यथा, महाभारते । १ । १५३ । ९ ।
"अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णाग्राश्चिरस्यापतिताः सह । देहेषु मज्जयिष्यामि स्निग्धेषु पिशितेषु च ॥")
तत्पर्य्यायः । चिक्कणम् २ मसृणम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ४६ ॥ आक्तम् ४ चिक्कम् ५ चषालम् ६ । इति वैश्यवर्गे शब्दरत्नावली ॥
"स्निग्धन्तु वत्सलो वत्सः स्नेहयुक्तजने भवेत् ।"
इति च विशेष्यनिघ्नवर्गे शब्दरत्नावली ॥

स्निग्धतण्डुल, पुं, (स्निग्धस्तण्डुलः ।) षष्टिशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धता, स्त्री, (स्निग्धस्य भावः । तल् ।) प्रियता । यथा,—
"हार्दं प्रियत्वं प्रियता स्निग्धताया निगद्यते ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
स्नेहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धदारु, पुं, (स्निग्धं चिक्कणं दारु काष्ठं यस्य ।) सरलवृक्षः । इति जटाधरः । देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धपत्रक, पुं, (स्निग्धानि पत्राणि यस्य । कप् ।) गजरत्नगम् । घृतकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धपत्रा, स्त्री, पुं, (स्निग्धं पत्रं यस्याः ।) बदरी ॥ इति जटाधरः ॥ पालङ्क्यम् । काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धपिण्डीतक, पुं, (स्निग्धः पिण्डीतकः ।) मदनवृक्षविशेषः । यथा,—
"वाराह्योऽन्यः कृष्णवर्णो महापिण्डीतको महान् ।
स्निग्धपिण्डीतकश्चान्यः स्थूलवृक्षफलस्तथा ॥
अन्यौ च मदनौ श्रेष्ठौ कटुतिक्तरसान्वितौ ।
छर्द्दनौ कफहृद्रोगपक्वामाशयशोधनौ ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धफला, स्त्री, (स्निग्धं फलं यस्याः ।) नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निग्धा, स्त्री, (स्निग्ध + टाप् ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्निट, क स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, स्नेटयति । इति दुर्गादासः ॥

स्नु, पुं, (स्नु प्रस्रवणे + मितद्र्वादित्वात् डुः ।) सानुः । पर्व्वतस्य समभूभागः । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥

स्नु, स्त्री, (स्नु + डुः ।) स्नायुः । यथा,—
"त्रिष्टुप् मांसात् स्नुतोऽनुष्टुप् जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः ।
तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभो ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १२ । ४८ ॥

स्नुक्, [ह्] स्त्री, (स्नुह + क्विप् ।) स्नुहीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥

स्नुक्छदः, पुं, चीरकञ्चुकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

स्नुत, त्रि, (स्नु + क्तः ।) क्षरितजलादिः । इत्यमरः । ३ । १ । ९२ ॥ (सिक्तः । यथा, भागवते । १ । ११ । ३० ।
"ताः पुत्त्रमङ्कमारोप्य स्नेहस्नुतपयोधराः ।
हर्षविह्वलितात्मानः सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥")

स्नुषा, स्त्री, (स्नौति मनो यस्यामिति । स्नु प्रस्रवने + "स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् ।" उणा० ३ । ६६ । इति सः । स च कित् ।) पुत्त्रवधूः । इत्यमरः । २ । ६ । ९ ॥ (यथा, रघुः । ८ । १४ ॥
"स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो
निवसन्नावसथे पुराद्बहिः ।
समुपास्यत पुत्त्रभोग्यया
स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥")
श्वश्र्वा सह तस्या विरोधकारणं श्वश्रूशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ स्नुहीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्नुहा, स्त्री, (स्नुह + भागुरिमते टाप् ।) स्नुही वृक्षः इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १०५ ॥

स्नुहि, स्त्री, (स्नुह + इन् ।) स्नुही । इत्यमरटीका । २ । ४ । १०५ ॥

स्नुही, स्त्री, (स्नुहि + कृदिकारादिति ङीष् ।) वृक्षविशेषः । मनसासिज इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सेहुण्ड २ वज्रद्रु ३ स्नुक् ४ गुडा ५ समन्तदुग्धा ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १०५ ॥ सिहुण्डः ७ सीहुण्ड ८ वज्र ९ स्नुहा १० स्नुहि ११ गुडी १२ गुड १३ । इति तट्टीका ॥ वज्री १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुधा १५ वज्रकण्टक १६ कृष्णसार १७ । इति जटाधरः ॥ अस्या दुग्धगुणाः ।
"बहुदोषे प्रयोक्तव्यमग्नितुल्यं सुधापयः ।"
इति राजवल्लभः ॥
राजनिर्घण्टोक्तपर्य्यायगुणौ सेहुण्डशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ तत्र मनसा पूज्या । यथा,—
"सुप्ते जनार्द्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसादेवीं स्नुहीविटपसंस्थिताम् ॥
पद्मनाभे गते शय्यां देवैः सर्व्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे देवीपुराणम् ॥

स्नेह, पुं, (स्निह + घञ् ।) प्रेम । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥ (तल्लक्षणं यथा,—
"दर्शने स्पर्शने वापि श्रवणे भाषणेऽपि वा ।
यत्र द्रवत्यन्तरङ्गं स स्नेह इति कथ्यते" ॥)

स्नेहस्य दुःखमूलत्वम् । यथा—
"यत्र स्नेहो भयं तत्र स्नेहो दुःखस्य भाजनम् ।
स्नेहमूलानि दुःखानि तस्मिंस्त्यक्ते महत् सुखम् ॥"
इति गारुडे । ११३ । ५८ ॥
तैलादिरसभेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघ. । २ । ८५ ।
"मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पते ।
प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया ॥"
यथा च मनु. । ५ । २४ ।
"यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भोज्यं भोज्यमगर्हितम् ।
तत् पर्य्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च यद्भवेत् ॥")
न्यायमते गुणविशेषः । जलीयपरमाणावयं नित्यः । अन्यत्र त्वनित्यः । तैलादावस्य प्रकर्षो वर्त्तते अतस्तेषां दाहो भवति यथा,—
"स्नेहो जलेऽणौ नित्योऽयमनित्योऽवयविन्यसौ ।
तैलान्तरे तत्प्रकर्षात् दहनस्यानुकूलता ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

स्नेहन, क्ली, (स्निह्यत्यनेनेति । स्निह + ल्युट् ।) तैलमर्द्दनम् । तत्पर्य्यायः । स्नेहः २ स्निग्धता ३ म्रक्षणम् ४ म्रक्षः ५ अभ्यङ्गः ६ अभ्यञ्जनम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्नेहयतीति । स्निह + णिच् + ल्युः । स्निग्धकारिणि, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"घृतं सौम्यं शीतवीर्य्यं मृदुमधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमिति ॥")

स्नेहप्रिय., पु, (स्नेहः प्रियो यस्य ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः ॥ तैलादिप्रिये, त्रि ॥

स्नेहबीज, पु, (स्नेहयुक्तानि बीजानि यस्य ।) पियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्नेहकारणे, क्ली ॥

स्नेहभू, पु, (स्नेहात् भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) श्लेष्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्नेहा भूरिति ।) स्निग्धभूमौ, स्त्री ॥ (स्नेहान्विता भूर्यस्येति स्निग्धभूमिविशिष्टे, त्रि ॥)

स्नेहरङ्ग, पु, (स्नेहेन रज्यते इति । रञ्ज + घञ् ।) तिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्नेहवती, स्त्री, (स्नेहोऽस्या अस्तीति । स्नेह + मतुप् । मस्य वः । ङीप् ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तैलादिरसविशिष्टे प्रीतिविशिष्टे च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ७१ ।
"एवमुक्तौ ततस्तेन पित्रा स्नेहवता तु तौ ।
गत्वा तस्य पुरं सख्यू रेमाते तेन धीमता ॥")

स्नेहवस्ति, स्त्री, (स्नेहस्य वस्तिः ।) अनुवासनवस्तिः । तैलपिच्‌कारी इति भाषा । यथा,—
"वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो निरूहश्च ततः परः ।
यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
एतद्विवरणं वस्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्नेहविद्ध, क्ली, (स्नेहेन विद्धम् ।) देवदारु । इति जटाधरः ॥

स्नेहा, [न्] पु, (स्निह्यतीति । स्निह + "श्वन्नुक्षन् पूषन्निति ।" उणा० १ । १५८ । इति कनिन्-प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ बन्धुः । चन्द्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

स्नेहाश., पु, (स्नेहमश्नातीति । अश भोजने + अण् ।) प्रदीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्नेहितः, पुं, (स्नेहोऽस्य जातः । स्नेह + इतच् ।) बन्धुः । स्नेहयुक्ते, त्रि ॥

स्नेही, [न्] पुं, (स्नेहोऽस्यास्तीति । इनिः ।) वयस्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चित्रकरः । इति केचित् ॥ स्नेहयुक्ते, त्रि ॥

स्नेहु, पु, (स्निह्यतीति । स्निह + "भृमृशीङिति ।" उणा० १ । ११ । इति उः ।) रोगभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ चन्द्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

स्पद, इ ङ ईषत्कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, स्पन्द्यते । ङ, स्पन्दते चक्षुः । पस्पन्दे । काशे स्पन्द कुशे स्पन्द स्पन्दत्व शत्रुमस्तके । इत्यादौ गणकृतानित्यत्वमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु स्पन्दते स्पन्दः पचादित्वादच् ततः स्पन्द इवाचरतीति क्वौ सिद्धिः । इति दुर्गादासः ॥

स्पन्दः, पु, (स्पन्द + घञ् ।) स्फुरणम् । ईषत्कम्पनम् । यथा,—
"चक्षुःस्पन्दं भुजस्पन्दं तथा दुःस्वप्नदर्शनम् ।
शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्थ शमयाशु मे ।
अश्वत्थरूपो भगवान् प्रीयतां मे जनार्द्दन ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
अङ्गविस्फुरणे शुभाशुभफलं यथा,—
मनुरुवाच ।
"ब्रूहि मे त्वं निमित्तानि अशुभानि शुभानि च ।
सर्व्वधर्म्मभृतां श्रेष्ठ । त्वं हि धर्म्मविदुच्यसे ॥
मत्स्य उवाच ।
अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत् ।
अप्रशस्तं यथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥
मनुरुवाच ।
अङ्गानां स्पन्दनञ्चैव शुभाशुभविचेष्टितम् ।
तन्मे विस्तरतो ब्रूहि येन स्युस्तद्विदो भुवि ॥
मत्स्य उवाच ।
पृथ्वीलाभो भवेत् मूर्द्ध्नि ललाटे रविनन्दन ! ।
स्थानं विवृद्धिमायाति भ्रूनसोः प्रियसङ्गमः ॥
भृत्यलब्धिश्चाक्षिदेशे दृगुपान्ते धनागमः ।
उत्कण्ठोपगमो मध्ये दृष्टं राजन् ! विचक्षणैः ॥
दृग्बन्धने सङ्गरे च जयं शीघ्रमवाप्नुयात् ।
योषिल्लाभोऽपाङ्गदेशे श्रवणान्ते प्रियाः श्रुतिः ॥
नासिकायां प्रीतिसौख्यं प्रियाप्तिरधरोष्ठयोः ।
कण्ठे तु भोगलाभः स्यात् भोगवृद्धिरथांसयोः ॥
सुहृत्स्नेहश्च बाहुभ्यां हस्ते चैव धनागमः ।
पृष्ठे पराजयो योधे जयो वक्षःस्थले भवेत् ॥
कुक्षिभ्यां प्रोविरुद्दिष्टा स्त्रियाः प्रजननं स्तने ।
स्थानभ्रंशो नाभिदेशे अन्त्रे चैव धनागमः ॥
जानुसन्धौ परैः सन्धिर्बलवद्भिर्भवेन्नृप ! ।
दिशैकदेशनाशोऽथ जङ्घाभ्यां रविनन्दन ! ॥
उत्तमं स्थानमाप्नोति पद्भ्यां प्रस्फुरणान्नृप ! ।
सलाभञ्चाध्वगमनं भवेत् पदतले नृप ! ॥
लाञ्छनं पिटकञ्चैव ज्ञेयं प्रस्फुरणं तथा ।
विपर्य्ययेन विहितं सर्वं स्त्रीणां विपर्य्ययम् ॥
दक्षिणेऽपि प्रशस्तेऽङ्गे प्रशस्तं स्याद्विशेषतः ।
अप्रशस्तं तथा वामे त्वप्रशस्तं विशेषतः ॥
अतोऽन्यथासिद्धिरजल्पनात्तु
फलस्य शस्तस्य च निन्दितस्य ।
अनिष्टचिह्नोपगमे द्विजानां
कार्य्यं सुवर्णेन च तर्पणं स्यात् ॥"
इति मात्स्ये यात्रानिमित्तदेहस्पन्दनं नाम २४१ । ३—१४ ॥

स्पन्दन, क्ली, (स्पन्द + ल्युट् ।) प्रस्फुरणम् । ईषत्कम्पनम् । (यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । ११ ।
"गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म्म च ॥")

स्परिता, [ऋ] त्रि, दुःखकारणम् । तच्च शत्रुदुर्जनरोगादि । इति केचित् ॥

स्परिश, पु, स्पर्शः । इति केचित् ॥

स्पर्द्द, ङ सङ्घर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) संहर्षः परिभवेच्छा । इति वोपदेवः ॥ ङ, स्पर्द्धते बलिनं बली । पस्पर्द्धे । इति दुर्गादासः ॥

स्पर्द्धा, स्त्री, (स्पर्द्ध + भिदादित्वादङ् । टाप् ।) संहर्षः । (यथा, महाभारते । १ । २१ । १७ ।
"महानदीभिर्बह्वीभिः स्पर्द्धयेव सहस्रशः ।
अभिसार्य्यमाणमनिशं ददृशाते महार्णवम् ॥")
क्रमसमुन्नतिः । साम्यम् । इति मेदिनी ॥

स्पश, क ङ ग्रहणे । श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, स्पाशयते । इति दुर्गादासः ॥

स्पर्श, पु, (स्पृश स्पर्शने, स्पश ग्रहणे वा + घञ् ।) रुजा । दानम् । स्पर्शनम् । (यथा, उत्तररामचरिते । १ अङ्के ।
"विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च संमीलयति च ॥")
स्पर्शकः । सम्परायः । प्रणिधिः । इति मेदिनी ॥ उपतप्ता । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥ वर्गाक्षरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । २ । ९ । ६ ।
"स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाम्भ-
स्युपाशृणोत् द्विर्गदितं वचो विभुः ।
स्पर्शेषु यत् षोडशमेकविंशं
निष्किञ्चनानां नृप ! यद्धनं विदुः ॥")
वायुः । इति केचित् ॥ कामिनां बन्धभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ कादिवर्गपञ्चकम् । यथा,—
"स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ॥"
इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥
स्पर्शाः कादिवर्गपञ्चकम् । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ न्यायमते त्वगिन्द्रियग्राह्यगुण-

विशेषः । त्वगुपकारकः । स च त्रिविधः । उष्णः । शीतः । अनुष्णाशीतः । पृथिव्याः स्पर्शः काठिन्यादिः पाकजः । जलपरमाणुस्पर्शः नित्यः । अन्यत्रानित्यः । वैशेषिकमते पार्थिवपरमाणुमात्रस्य पाकजस्पर्शः । नैयायिकमते तु द्व्यणुकादिस्पर्शोऽपि पाकजः । यथा,—

"स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः ।
अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः ॥
काठिन्यादिः क्षिताविव नित्यतादि च पूर्ववत् ।
एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ॥
तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये ।
नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यति ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

स्पर्शं निरूपयति । स्पर्श इति । उपकारक इति स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः । अनुष्णाशीतेति । पृथिव्यां वायौ स्पर्शोऽनुष्णाशीतः जलस्य शीतः । तेजस उष्णः । काठिन्येति । कठिनसुकुमारस्पर्शः पृथिव्या एव इत्यर्थः । कठिनत्वादिकन्तु न संयोगनिष्ठो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यतापत्तेः । पूर्ववत् जलतेजो—परमाणुस्पर्शा नित्याः इत्यर्थः । तद्भिन्नाः ...नित्या इत्यर्थः । एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम् । नान्यत्रेति । पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिः पाकरूपसंयोगादुपलभ्यते । न हि शतधापि ध्मायमाने जलादौ रूपादिकं परावर्त्तते नीरे सौकरमौष्ण्यञ्च नयव्यतिरेकाभ्यामुपाधेरेवेति निलीयते पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत् पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव रूपादीनां पाकः इति वैशेषिका वदन्ति । नैयायिकानामिति नैयायिकानां मते द्व्यणुकादौ अवयविन्यपि पाको भवति । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥

पुराणमते एकादशविधस्पर्शो यथा । उष्णः १ शीतः २ सुखः ३ दुःखः ४ स्निग्धः ५ विशदः ६ खरः ७ मृदुः ८ श्लक्ष्णः ९ लघुः १० गुरुः ११ । इति महाभारते मोक्षधर्म्मः ॥ कठिनः । इति तत्रैव आश्वमेधिकपर्व्व ॥ आचमनाङ्गस्पर्शनम् आचमनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ उच्छिष्टस्य स्पर्शनिषेधो यथा,—

"न स्पृशेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रगोब्राह्मणानलान् ।
न चानलं पदा वापि न देवप्रतिमां स्पृशेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे । १६ । ३५ ॥

अथ उच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् । आपस्तम्बः ।

"भुक्तोच्छिष्टस्त्वनाचान्तश्चाण्डालैः श्वपचेन वा ।
प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्य्याद्विशोधनम् ॥
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु द्रुपदां वा शतं जपेत् ।
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
भुक्तोच्छिष्टोऽन्त्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
अर्द्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पादमाचमने तथा ॥"

प्राजापत्यं स्नाने । अर्द्धोच्छिष्टो येन आद्यग्रासः आस्ये निक्षिप्तः न तु निगीर्णः । दक्षः ।

"पाने मैथुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः ।
स्पर्शनं यदि गच्छेत्तु शवोदक्यान्त्यजैः सह ॥
दिनमेकं चरेन्मूत्रे पुरीषे तु दिनद्वयम् ।
दिनत्रयं मैथुने स्यात् पाने स्याच्च चतुष्टयम् ॥"

काश्यपः ।

"श्वशूकरान्त्यचाण्डालमद्यभाण्डरजस्वला ।
यद्युच्छिष्टः स्पृशेत् तत्र कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥"

एतज्ज्ञानाभ्यासे । सान्तपने धेनुद्वयम् । ब्रह्मपुराणे ।

"उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।
उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा ॥
उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।
उभौ स्नानं प्रकुर्व्वीत सद्य एव समाहितौ ॥"

अनुच्छिष्टब्राह्मणस्य नक्तमिति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥ अथ रजस्वलास्पर्शप्रायश्चित्तम् । काश्यपः ।

"रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
रजस्वला तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या ।
त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यात् व्यासस्य वचनं यथा ॥
रजस्वला तु संस्पृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या ।
पञ्चरात्रनिराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
रजस्वला तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि ।
षड्रात्रेण विशुध्येत्तु ब्राह्मणी कामचारतः ॥
अकामतश्चरेदर्द्धं ब्राह्मणी सर्व्वजातिषु ॥"

एतेन रजस्वलाया ब्राह्मण्याः सवर्णरजस्वलास्पर्शे एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः । अकामतस्तदर्द्धं नक्तव्रतम् । असवर्णरजस्वलास्पर्शे त्रिरात्रपञ्चरात्रषड्रात्रोपवासाः । अकामतस्तदर्द्धं एतच्चतुर्थाहादनन्तरं कर्त्तव्यम् ।

"चाण्डालेन श्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ।
अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति ।
तां निशान्तु व्यतिक्रम्य स्वजात्युक्तन्तु कारयेत् ॥"
इति वचनान्तरदर्शनात् ॥

एतत् कामतः । अत्र दिनभेदोऽपि नास्ति । अज्ञाने वृहस्पतिः ।

"पतितान्त्यश्वपाकैस्तु संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रन्तु द्वितीये द्व्यहमाचरेत् ।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥"

चतुर्थेऽह्नीति शुद्धिस्नानात् पूर्व्वम् । व्याघ्रः ।

"रजस्वला यदा स्पृष्टा श्वजम्बुकखरैः क्वचित् ।
निराहारा भवेत्तावत् यावत् स्नानेन शुध्यति ॥"

अत्रापि वृहस्पत्युक्तदिनभेदव्यवस्था । वृद्धशातातपः ।

"रजस्वले तु ये नार्य्यावन्योऽन्यं स्पृशतो यदि ।
सवर्णे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्च्चमतः परम् ॥"

पञ्चगव्यपानं व्रतरूपं तेनोपवासः । ब्रह्मकूर्च्चमाह जाबालः ।

"अहोरात्रोपोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः ब्रह्मकूर्च्चविधिः स्मृतः ॥"

तदशक्तौ पुराणैकं दातव्यम् । उच्छिष्टशूद्रादिस्पर्शे वृहस्पतिः ।

"शुना चोच्छिष्टया शूद्रा संस्पृष्टा द्व्यहमाचरेत् ।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेत् ॥"

परतश्चतुर्थदिने स्नानात् पूर्वमिति ज्ञेयम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ मत्स्यसूक्तोक्तास्पृश्यस्पर्शनप्रायश्चित्तं स्नानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (त्रि, स्पर्शकः । आनन्दजनकः । यथा, भागवते । ३ । २१ । ८ ।

"श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणम् ॥")

स्पर्शक, त्रि, (स्पृशतीति । स्पृश + ण्वुल् ।) स्पर्शनकर्त्ता । स्पृशधातोः कर्त्तरि णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

स्पर्शन, क्ली, (स्पृश + ल्युट् ।) दानम् । स्पर्शः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १० । १२ ।

"तस्मिन्न्यस्तधियः पार्थाः सहेरन् विरहं कथम् ।
दर्शनस्पर्शनालापशयनासनभोजनैः ॥"

सम्बन्धः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, रघुवंशे । २ । ५० ।

"तदृक्ष कल्याणपरम्पराणां
भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्न-
मृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥")

स्पर्शन, पु, (स्पृशतीति । स्पृश + ल्यु ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥

स्पर्शमणि, पु, (स्पर्शप्रधानो मणिः । स्पर्शेन स्वर्णोत्पादकत्वात् तथात्वम् ।) स्पर्शमात्रेण स्वर्णजनकप्रस्तरविशेषः । परशपातर इति भाषा । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

स्पर्शमणिप्रभव, क्ली, (स्पर्शमणिः प्रभवो यस्य ।) स्वर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्पर्शलज्जा, स्त्री, (स्पर्शात् लज्जा सङ्कोचनरूपत्रपा यस्याः ।) लज्जालुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्पर्शशुद्धा, स्त्री, (स्पर्शे शुद्धा ।) शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्पर्शस्यन्द, पु, (स्पर्शेन स्यन्दते मूत्रयतीति । स्यन्द + अच् ।) भेकः । इति केचित् ॥

स्पर्शा, स्त्री, (स्पृशति परपुरुषमिति । स्पृश + अच् । टाप् ।) कुलटा । इति धरणिः ॥

स्पर्शानन्दा, स्त्री, (स्पर्शेन आनन्दो यासाम् ।) अप्सरसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्पष्टा, [ऋ] त्रि, (स्पृशतीति । स्पृश + तृच् ।) उपतापकमात्रम् । रोगः । इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः । ३ । २ । १४ ॥

स्पश, ञ ग्रन्थबाधयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ० सक० सेट् ।) ञ, स्पशति स्पशते । पस्पाश । अन्यस्थाने स्पर्शनं पठन्ति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

स्पशः, पुं, (स्पशतीति। स्पश+पचाद्यच्।) चरः। (यथा, महाभारते। १।१४७।२५।
"वयन्तु यदि दाहस्य विभ्यतः प्रद्रवेमहि।
स्पशैर्नो घातयेत् सर्व्वान् राज्यलुब्धः सुयोधनः॥")
अभिसरः। इत्यमरः। ३।३।२१३॥ चरो गूढपुरुषः। अभिसरो युद्धम्। प्राणनिरपेक्षो यो द्रव्यार्थं व्याड हस्तिन वा योधयति सोऽभिसरः। इत्येके। इमौ द्वौ स्पशौ। इति भरतः॥

स्पष्ट, त्रि, स्पश्यते स्मेति। स्पश+णिच्+क्तः। "वा दान्तशान्तेति।" ७।२।२७। इति साधु।) व्यक्तम्। तत्पर्य्यायः। स्फुटम् २ प्रव्यक्तम् ३ उल्वणम् ४। इत्यमर।१।१।८१॥ उद्रिक्तम् ५ प्रकटम् ६। इति जटाधर॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ४।१५।२२।
"भोः सूत हे मागध सौम्य वन्दिन्
लोकेऽधुना स्पष्टगुणस्य मे स्यात्।
किमाश्रयो मे स्तव एष योज्यता
मा मय्यभूवन् वितथा गिरो व॥")

स्पष्टीकृत, त्रि, व्यक्तीकृतम्। कृधातौ परे स्पष्टशब्दादभूततद्भावे च्विप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

स्पृ, न प्री[illegible]रक्षापालने। इति कविकल्पद्रुम॥ (स्वा० पर०-स्क०-सेट्।) न, स्पृणोति। इति दुर्गादास॥

स्पृक्का, स्त्री, पृक्का। स्पृश्यते सौगन्ध्यात् स्पृश ससर्गे बाहुल्यात् क' पृषोदरादित्वात् शस्य कः स्पृक्का दन्त्यादिरिति केचित्। इत्यमरटीकाया भरत। २।४।१२३॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ७७।५।
"त्वक्कुष्ठरेणुनलिका
स्पृक्कारसतगरवालकैस्तुल्यै।
केसरपत्रविमिश्रै-
र्नरपतियोग्य शिर'स्नानम्॥")

स्पृश, श श्री स्पृशि। इति कविकल्पद्रुम'॥ (तुदा० पर०-सक०-अनिट्।) श, स्पृशति। श्री, अस्प्राक्षीत् अस्पृक्षत्। हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्र'। इति कुमार। इति दुर्गादास॥

स्पृशा, स्त्री (स्पृशतीति। स्पृश+क। टाप्।) भुजङ्गघातिनीक्षुपः। कङ्कालिका इति ख्याता। इति शब्दचन्द्रिका॥

स्पृशी, स्त्री, कण्टकारी। इत्यमरः। २।४।९३॥

स्पृष्टः, त्रि, (स्पृश+क्तः।) कृतस्पर्शः। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वधृतब्रह्मपुराणवचनम्।
"उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्र स्पृष्टस्तु तादृशः।
उपवासेन शुद्धि. स्यात् शुना सस्पृष्ट एव वा॥"

स्पृष्टास्पृष्ट, क्ली. (स्पृष्टेन आ सम्यक् स्पृष्टम्।) परस्परस्पर्शनम्। यथा,—
"अथ जातिगुणान् वक्ष्ये स्पृष्टास्पृष्ट महेश्वरि॥
अधमैः श्लिष्टसस्पर्शे प्रायश्चित्त यथाविधि॥
ब्राह्मणस्य शवाङ्गस्य क्षत्त्रियाद्यै' कदाचन।
स्पृष्टाचम्य हरि स्मृत्वा उपवासेन क्षत्त्रियः॥
व्रतस्थशूद्रस्पर्शेऽपि हरिसंस्मरणे शुचि।
सेवयोपस्पृशेद् यस्तु प्रायश्चित्तं न विद्यते॥
ब्राह्मणो यस्तु शूद्रस्य सेवयोपस्पृशेत् क्वचित्।
स्नात्वाचम्य हरिं स्मृत्वा प्राणायामेन शुध्यति॥
शूद्रस्तु त्रिविधो ज्ञेयो व्रतस्थश्चोत्तमः स्मृत'।
कायस्थ' पावको मध्यो भिन्नाचारोऽधमो मतः॥
उत्तमैर्ब्राह्मणः स्पृष्ट उपस्पृश्य द्विज. शुचिः।
अधमः सूर्य्यगामग्निं स्पृष्टः शुध्यति ब्राह्मण'॥"
इति मत्स्यसूक्ते ३९ पटल'॥

स्पृष्टास्पृष्टि, व्य, (स्पृष्टेन स्पृष्टेन यत् भवति। "इच् कर्म्मव्यतिहारे।" ५।४।१२७। इति इच्। "अन्येषामपि दृश्यते।" ६।४।१३७। इति दीर्घः।) परस्परस्पर्शनम्। छोयाछुँयि इति भाषा। यथा, रत्नाकरे बृहस्पतिः।
"तीर्थे विवाहे यात्राया सग्रामे देशविप्लवे।
नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति॥
आपद्यपि च कष्टाया रुग्भये पीडिते तथा।
मातामित्रोर्गुरोश्चैव निदेशे वर्त्तनात्तथा॥"
स्पृष्टास्पृष्टि इत्यव्यय क्रियाव्यतीहारे। तथेति न दुष्यतीत्यर्थ.। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ मत्स्यसूक्ते ३८ पटलेऽप्यन्यत् द्रष्टव्यम्॥

स्पृष्टिः, स्त्री, (स्पृश+क्तिन्।) स्पर्शः। तत्पर्य्यायः। पृक्ति २। इत्यमर.। ३।२।९॥ स्पर्शनम् ३। इति शब्दरत्नावली॥

स्पृह, त् क ईप्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) ईप्स आप्तुमिच्छा। स्पृहयति। इति दुर्गादास'।

स्पृहणीयं, त्रि, (स्पृह+अनीयर्।) वाञ्छनीयम्। यथा, ऋतुसंहारे। १।१।
"प्रचण्डसूर्य्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः
सदावगाहक्षतवारिसञ्चयः।
दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो
निदाघकालः समुपागत. प्रिये॥"

स्पृहयालु', त्रि, (स्पृहयति तच्छील.। स्पृह+ "स्पृहिगृहिपतीति। ३।२।१५८। इति आलुच्।) स्पृहाशीलः। लोभी। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, रघु। १४।४५।
"प्रजावती दोहदशंसिनी ते
तपोवनेषु स्पृहयालुरेव॥")

स्पृहा, स्त्री, (स्पृह+अङ्। टाप्।) इच्छा। इत्यमरः। १।७।२७॥ तस्या. निन्दाप्रशंसे यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे।३५।७३—७५, ८४—८५।
"तपो धन ब्राह्मणाना तप' कल्पतरुस्तथा।
तपस्या कामधेनुश्च सन्तत तपसि स्पृहा॥
ऐश्वर्य्ये क्षत्त्रियाणाञ्च वाणिज्ये च तथा विशाम्।
शूद्राणा विप्रसेवायां स्पृहा वेदेष्वनिन्दिता॥
क्षत्त्रियाणाञ्च तपसि स्पृहा नैवप्रशसिता।
ब्राह्मणानां विवादेषु स्पृहातीव विनिन्दिता॥
क्षत्त्रियाणां रणे धर्म्मो रणे मृत्युर्न गर्हित'।
रणे स्पृहा ब्राह्मणाना लोके वेदे विडम्बना॥
तपोधनाना विप्राणा वाग्बलाना युगे युगे।
शान्तिस्वस्त्ययन कर्म्म विप्रधर्म्मो न सङ्करः॥"

स्पृह्यः, पुं, (स्पृह्यते इति। स्पृह+यत्।) मातुलुङ्गक'। इति शब्दचन्द्रिका॥ वाञ्छनीये, त्रि॥

स्प्रष्टा, [ऋ] त्रि, (स्पृशतीति। स्पृश+तृच्।) उपतापकमात्रम्। इत्यमरः। ३।२।१४॥ रोगः। इत्येके। इति भरतः॥ (स्पर्शकः। यथा, महाभारते। १४।२०।२१।
"घ्राता भक्षयिता द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता च पञ्चम'।
मन्ता बोद्धा च सप्तैते भवन्ति परमर्त्विजः॥")

स्फट इ } स्फट } शीर्णौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) द्वावाद्यस्वरिणावोष्ठ्यवर्गद्वितीययुक्तौ। पञ्चमस्वरिणाविति भ्रमो हेयः। तथात्वे सजातीयतया स्फुटक् भिदीत्यादीनां सन्निधावेवापठिष्यत्। एव सख्यापि न सगच्छते। स्फुटिर्विशरणे इत्यनेनैवेष्टसिद्धे शेषधातोश्च वैयर्थ्यं स्यात्। अतएव रमानाथोऽपि स्फुटिर्विशरणे इत्यत्र उकारशून्य' स्फट इति कंचित् पठन्ति। यचादित्वादनि स्फटा फणा इति सुभूतिरित्यन्तमाह। इ, स्फण्टते। स्फटति गात्रे वाणः। पस्फट पस्फाट स्फटिकम्। इति दुर्गादासः॥

स्फट, पु, (स्फटतीति। स्फट+अच्।) फणा। इत्यमर.। १।८।९॥

स्फटा, स्त्री, (स्फट+अच्। टाप्।) फणा। इत्यमरः। १।८।९॥

स्फटिक, पु, (स्फट शीर्णौ+बाहुलकात् इकन्।) सूर्य्यकान्तमणि'। इति हलायुधः॥ स्वनामख्यातमणिः। फटिक् इति भाषा। तत्पर्य्याय'। स्फाटिकम् २ स्फाटकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ भासुरः ४ स्फाटिकोपलः ५ शालिपिष्टम् ६ धौतशिलम् ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सितोपल' ८ विमलमणि. ९ निर्म्मलोपलः १० स्वच्छ' ११ स्वच्छमणि' १२ अमररत्नम् १३ निस्तुषरत्नम् १४ शिवप्रियः १५। अस्य गुणादि यथा,—
"स्फटिक. समवीर्य्यश्च पित्तदाहार्त्तिदोषनुत्।
तस्याक्षमाला जपता दत्ते कोटिगुण फलम्॥"
तत्परीक्षा यथा,—
"यद्गङ्गातोयविन्दुच्छविविमलतम निस्तुष नेत्रहृद्यं
स्निग्धं शुद्धान्तरालं मधुरमतिहिम पित्तदाहास्रहारि।
पाषाणे यन्निघृष्टं स्फुटितमपि निजा स्वच्छता नैव जह्यात्
तज्जात्य जातु लभ्य शुभमुपचिनुते शैवरत्नञ्च रत्नम्॥"
बिन्दुस्थाने विद्युदिति च पाठः। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
"मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्य्यस्फटिकादिकम्।
मणिरत्न सर शीत कषायं स्वादुलेखनम्।
चक्षुष्य धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम्।'
इति राजवल्लभ'॥ ६॥
तस्य उत्पत्तिपरीक्षे यथा,—
"कावेरविन्ध्ययवनचीननेपालभूमिषु।
लाङ्गली व्यकिरन्मेदो दानवस्य प्रयत्नतः॥

आकाशशुद्ध तैलाख्यमुत्पन्न स्फटिक तत' ।
मृणालशङ्खधवल किञ्चिद्वर्णान्तरान्वितम् ॥
न तत्तुल्य हि रत्नानामथवा पापनाशनम् ।
संस्कृत शिल्पिना सद्यो मूल्य किञ्चिल्लभेत्तत' ॥"
इति गारुडे पूर्व्वविभागे । ७८।१—३ ॥॰॥
तथा ।
"हिमालये सिंहले च बिन्ध्याटवितटे तथा ।
स्फटिक जायते चैव नानारूप समप्रभम् ॥
हिमाद्रौ चन्द्रसङ्काश स्फटिक तत् द्विधा भवेत् ।
सूर्य्यकान्तञ्च तत्रैक चन्द्रकान्त तथा परम् ॥
सूर्य्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्नि वमति यत् क्षणात् ।
सूर्य्यकान्त तदाख्यात स्फटिक रत्नवेदिभि. ॥
पूर्णेन्दुकरसंस्पर्शादमृतं स्रवति क्षणात् ।
चन्द्रकान्त तदाख्यातं दुर्लभ तत् कलौ युगे ॥
अशोकपल्लवच्छायं दाडिमीवीजसन्निभम् ।
बिन्ध्याटवितटे देशे जायते मन्दकान्तिकम् ॥
सिंहले जायते कृष्णसाकारं गन्धनीलके ।
पद्मरागभवे स्थाने विविधं स्फटिक भवेत् ॥
अत्यन्तनिर्म्मल स्वच्छ स्रवतीव जल शुचि ।
ज्योतिर्ज्ज्वलनमाश्लिष्टं मुक्ताज्योतीरस द्विज ॥
तदेव लोहिताकार राजावर्त्तमुदाहृतम् ।
आनील तत्तु पाषाण प्रोक्तं राजमय शुभम् ॥
ब्रह्मसूत्रमय यत्तु प्रोक्त ब्रह्ममये द्विज ॥"
इति स्फटिकपरीक्षा । इति भोजराजकृतयुक्ति-
कल्पतरु' ॥

टिका, स्त्री, स्फटिकारि । इति भावप्रकाश' ॥

टिकाचल, पु, (स्फटिकवत् शुभ्रोऽचल । स्फटिकस्य अचलो वा ।) कैलासपर्व्वत । इति हेमचन्द्र ॥

टिकात्मा, [न्] पु, (स्फटिक एव आत्मा स्वरूप यस्य ।) स्फटिक' । इति शब्दरत्नावली ॥

टिकाद्रिभिद , पु, (स्फटिकाद्रि कैलासपर्वतमपि भिनत्ति वर्णेनेति । भिद+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति क ।) कर्पूर । इति केचित् ॥

टिकाभ्र , पुं, (स्फटिकवत् शुभ्रो यो अभ्र' स इव शुक्लत्वात् ।) कर्पूर । इति राजनिर्घण्ट' ॥

टिकारि, स्त्री, (स्फटिकस्य अरि. ।) श्वेतवर्णवणिग्द्रव्यविशेष । फट्किरी इति भाषा ॥ यथा,—
"नवसारयवक्षारस्फटिकारित एव काचवक-
यन्त्रे ।
बहुशः पात्यं सत्व तद्धि महाद्रावक नाम ॥"
इति रत्नावली ॥
तद्रूपान्तराणि । स्फटिकारी । स्फटिकारिका । फट्करी । इति महाद्रावकप्रकरणे भैषज्यरत्नावली ॥

फटी, स्त्री. (स्फटतीति । स्फट+अच् । ङीष् ।) स्फटिकारि । तत्पर्य्याय । स्फटिकी २ श्वेता ३ शुभ्रा ४ रङ्गदा ५ रङ्गदृढा ६ दृढरङ्गा ७ रङ्गाङ्गा ८ । अस्या गुणा । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । प्रदरमेहकृच्छ्रवमिशोषदोषनाशित्वम् । दृढरङ्गदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ अपि च ।
"स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफव्रणान् ।
निहन्ति श्वित्रवोसर्पान् योनिसङ्कोचकारिणी ॥"
इति भावप्रकाश ॥

स्फड, इ क नर्म्मणि । (चुरा॰-पर॰-सक॰-सेट् ।) यथा । स्फुडि क नर्म्मणि इत्यत्र नर्म्म इह परीहासः । आद्यस्वरीति कातन्त्राद्या । इति दुर्गादास: ॥

स्फर, श स्फूर्त्तौ । चले । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (तुदा॰-पर॰-अक॰-सेट् ।) श, स्फरती स्फरन्ती । पस्फार । स्फरणं स्फुरणमित्यमर: । इति दुर्गादास: ॥

स्फरणं, क्ली, (स्फर+ल्युट् ।) स्फुरणम् । इत्यमर' । ३ । २ । १० ॥

स्फल, श चाले । स्फूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (तुदा॰-पर॰-अक॰-सेट् ।) श, स्फलती स्फलन्ती । पस्फाल । सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलाविति रघु' । चालश्चलनम् । इति दुर्गादास' ॥

स्फाटक, क्ली, स्फटिकम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥ जलविन्दौ, पु । इति केचित् ॥

स्फाटिकं, क्ली, (स्फटिकमेव । स्वार्थे अण् ।) स्फटिकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५५ । १७ ।
"सहस्रस्तम्भा हेमवैदूर्य्यचित्रा
शतद्वारा तोरणस्फाटिकाख्याम् ।
सभामग्र्यां क्रोशमात्रायता मे
तद्विस्तारामाशु कुर्व्वन्तु युक्ता. ॥"
स्फटिकस्येदमिति । स्फटिक+अण् । स्फटिकसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।१।६३।१३।
"देवोपभोग्यं दिव्यञ्च आकाशे स्फाटिक महत् ।
आकाशग त्वा मद्दत्त विमानमुपपत्स्यते ॥")

स्फाटिकोपल , पु, (स्फाटिक उपल) स्फाटिकम् । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

स्फाटीक, क्ली, स्फटिकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्फात , त्रि, वृद्धियुक्त । स्फायधातो क्तप्रत्ययेन निष्पन्न । इति व्याकरणम् ॥

स्फाति , स्त्री, (स्फाय+क्तिन् ।) वृद्धि । इत्यमर । ३ । २ । ८ ॥

स्फाय, ई ङ वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (भ्वा॰-आत्म॰-अक॰-सेट् । निष्ठायामनिट् ।) ई, स्फीत स्फात' । ङ, स्फायते पस्फाये । स्फायन्निर्मोकसन्धीति गणकृतानित्यत्वात् । इति रमानाथ: । वस्तुतस्तु स्फायते स्फाय पचादित्वादन् तत. स इवाचरतीति क्वौ अवन्तम् । इति दुर्गादास' ॥

स्फारं, क्ली, (स्फायते इति । स्फाय+"स्फायितञ्चीति ।" उणा॰ २ । १३ । इति रक् ।) प्रचुरम् । इत्यमर' । ३ । १ । ६३ ॥

स्फार , पु, (स्फाय+रक् । यद्वा, स्फुर चलने+घञ् । "स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ।" ६ । १ । ४७ । इति एच आत्वम् ।) विकट' । कनकादेर्व्बुद्बुद. । इति मेदिनी ॥ विपुले, त्रि । इति हेमचन्द्र ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १०१ ।
"अमङ्गलमकृत् स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितै-
स्त्रिभुवनजये मा पञ्चेषो करोति सहायताम् ॥")

स्फारणा, क्ली, (स्फर+णिच्+ल्युट् ।) स्फुरणम् । इत्यमरटीकाया रमानाथ ।२।३।१० ॥

स्फाल', पु, (स्फल चलने+घञ् । "स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ।" ६ । १ । ४७ । इति एच आत्वम् ।) स्फूर्त्ति: ।

स्फिक्, [च्] स्त्री, (स्फाय वृद्धौ+बाहुलकात् डिच् ।) कटिप्रोथ' । इत्यमर. । २।६।७५ ॥ (यथा, मनु । ८ । २८१ ।
"सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टज ।
कट्या कृताङ्को निर्व्वास्य' स्फिच वास्यावकर्त्तयेत् ॥")

स्फिक्घातनक', पु, (स्फिचं घातयतीति । स्फिच्+हन+णिच्+ल्यु । तत' स्वार्थे कन् ।) कट्फल । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्फिट, क हत्याम् । हिंसे । अनादरे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा॰-पर॰-सक॰-सेट् ।) क, स्फेटयति । हतिरन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादास' ॥

स्फिर, त्रि, (स्फाय वृद्धौ+"अजिरशिशिरशिथिलेति ।" उणा॰ १ । ५४ । इति किरच्प्रत्ययेन साधु ।) प्रचुरम् । इत्यमर । ३ । १ । ६३ ॥

स्फीत , त्रि, (स्फाय+क्त । "स्फाय. स्फी निष्ठायाम् ।" ६ । १ । २२ । इति धातो' स्फी ।) वर्द्धित' । यथा,—
"स्फीतान् जनपदास्तत्र पुरग्रामव्रजाकरान् ।
खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च ॥"
इति श्रीभागवते । १ । ६ । ११ ॥
"स्फीतान् समृद्धान् देशान् । तत्र तस्या दिशि । पुरग्रामव्रजाकरान् तत्र पुराणि राजधान्य. । ग्रामा भृगुप्रोक्ता ।
'विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति ते ।
स तु ग्राम इति प्रोक्त शूद्राणा वास एव चेति ॥'
व्रजा गोकुलानि । आकरा रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि । तान् । खेटा' कर्षकग्रामा । खर्व्वटा गिरितटग्रामा. । भृगुप्रोक्ता वा ।
'एकतो यत्र तु ग्रामो नगर चैकत' स्थितम् ।
मिश्रन्तु खर्व्वट नाम नदीगिरिसमाश्रयमिति ॥'
वाट्य पूगपुष्पवाट्यस्ता' । वनानि स्वत' सिद्धवृक्षाणा समूहा । उपवनानि रोपितवृक्षाणा समूहा तानि च ।" इति तट्टीकाया श्रीधरस्वामी ॥

स्फुट, इ क नर्म्मणि । इति कविकल्पद्रुम ॥ (चुरा॰-पर॰-सक॰-सेट् ।) नर्म्मेह परीहास । इ क, स्फुण्टयति सखाय लोक. । अयमन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादास' ॥

स्फुट, इर् विश(स)रणे । इति कविकल्पद्रुम. ॥ (भ्वा॰-पर॰-अक॰-भेदने सक॰-सेट् ।) इर, अस्फुटत् अस्फोटीत् । विसरण भेदनञ्च ।

स्फोटयति गात्रं बाणः । विसरणं इति दन्त्यसम्यपाठे विकसन इत्यर्थः । स्फोटति मल्लिकाकलिका ॥

स्फुट, क भिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फोटयति कण्टकं पदम् । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, ङ विसरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, स्फोटन्ते नवकुड्मलानि कुटजप्रावृषि वृक्षेष्विति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, त् क विसरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) विसरणं विकसनम् । स्फुटयति चम्पककलिका । अपुस्फुटत् । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, शि विकासे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-पर०-अक०-सेट् ।) विकास इति कस जगताविति दन्त्यान्तस्य घञि रूपं विपूर्व्वेणार्थान्तरवाचितया विकसनमित्यर्थः । शि, स्फुटति केतकीकोरकः । अस्फुटीत् पुस्फोट । इति दुर्गादासः ॥

स्फुट, क हिंसे । आङ्पूर्व्वोऽयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) आङ् उपसर्गः । क, आस्फोटयति । इति दुर्गादासः ॥

स्फुटः, त्रि, (स्फुटति प्रकाशते इति । स्फुट्+कः ।) व्यक्तः । (यथा, रघुः । ३ । ६३ ।

"अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्
किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥")

प्रफुल्लः । इति मेदिनी ॥ शुक्लः । इत्यजयः ॥ भिन्नः । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥ * ॥ स्फुटग्रहो यथा,—

"स्यात् संस्कृतो मध्यफलेन मध्यो
मन्दस्फुटः स्यात् चलकेन्द्रमुक्तम् ।
विधाय शैघ्रेण चलेन चैवं
खेटस्फुटं स्यादसकृत् फलाभ्याम् ॥"

कुजस्य विशेषमाह ।

"दलीकृताभ्यां प्रथमं फलाभ्यां
ततोऽखिलाभ्यामसकृत् कुजस्तु ।
स्फुटौ रवीन्दू स्फुटदेव वेद्यौ
शीघ्राख्यतुङ्गस्य तयोरभावात् ॥"

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

स्फुटनं, क्ली, (स्फुट्+ल्युट् । कुटादित्वात् न गुणः ।) विदरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ विकसनम् । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्फुटबन्धनी, स्त्री, (स्फुटं बन्धनं यस्याः । ङीप् ।) पारावतपदी । नफट्का इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ स्फुटवल्कलीति केचित् ॥

स्फुटा, स्त्री, (स्फुटति विकाशते इति । स्फुट+कः । टाप् ।) फटा । फणा । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः । ३ । २ । ५ ॥

स्फुटिः, स्त्री, (स्फुटतीति । स्फुट+इन् ।) पादस्फोटरोगः । निर्भिन्नकर्कटीफलम् । इति मेदिनी ॥

स्फुटित, त्रि, (स्फुट+क्तः ।) विकसितः । इति हेमचन्द्रः ॥ भिन्नः । (यथा, मृच्छकटिके २ अङ्के ।

"असदृशजनसम्प्रयोगभीरो-
र्हृदयमिव स्फुटितं महाटहस्य ॥")

परिहसितः । इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् । व्यक्तीकृतः । इति स्फुटशब्दार्थदर्शनात् ॥

स्फुटी, स्त्री, (स्फुटि+कृदिकारादिति ङीष् ।) पादस्फोटरोगः । कर्कटीफलम् । फुटी इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥

स्फुट्ट, क अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, स्फुट्टयति । इति दुर्गादासः ॥

स्फुड, इ क नर्म्मणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) नर्म्म इह परीहासः । इ क, स्फुण्डयति सखायं लोकः । पुस्फुण्डयिषति । आद्यस्वरीति कातन्त्राद्याः । पञ्चमस्वरयुक्तो नर्म्मे । इति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

स्फुड, इ ङ फुल्ले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) फुल्लं विकसनम् । इ, स्फुण्ड्यते । ङ, स्फुण्डते कुन्दकोरकः । पुस्फुण्डे । इति दुर्गादासः ॥

स्फुड, शि हृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शि, स्फुडति । अस्फुडीत् । पुस्फोड । हृत्या वरणं । इति दुर्गादासः ॥

स्फुत्करः, पुं, (करोतीति । कृ+अच् । स्फुदित्यव्यक्तशब्दस्य करः ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्फुत्कारः, पुं, फुत्कारः । स्फुदिति क्रियते इति स्फुत्शब्दपूर्व्वकृधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

स्फुर, शि स्फुर्त्तौ । चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) स्फुर्त्तिः प्रकाशः । चलनं चलनम् । शि स्फुरति चामरम् । अस्फुरीत् । पुस्फोर । इति दुर्गादासः ॥

स्फुरः, पुं, (स्फुरतीति । स्फुर+कः ।) फलकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्फुर+भावे घञ् ।) स्फुरणम् । इत्यमरटीका । ३ । २ । ८ ॥

स्फुरणं, क्ली, (स्फुर+ल्युट् ।) किञ्चिच्चलनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । स्फुरणम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ स्फुलनम् ३ स्फोरणम् ४ स्फुरः ५ स्फुरणा ६ स्फारणम् ७ । इति तट्टीका ॥ स्फूर्त्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अङ्गस्फुरणस्य शुभाशुभफलं यथा,—

"मूर्द्धोऽधुनाङ्गस्फुरितस्य सम्यक्
प्रत्येकमव्यक्तफलप्रभावम् ।
सर्व्वत्र यन्नावगतं स्वदेशा-
दुत्पद्यते कर्म्मविपाकमवेत् ॥
मूर्द्ध्नि स्फुरत्याशु पृथिव्यवाप्ति
स्थानप्रवृद्धिश्च ललाटदेशे ।
भ्रूनासमध्ये प्रियसङ्गमः स्यात्
नासाक्षिमध्ये च महायलाभः ॥
दृगन्तमध्यस्फुरणेऽर्थलाभोत्-
कण्ठौ क्रमाद्दिस्फुरिते दृगादौ ।
जयो दृशाध स्फुरणे रणः स्यात्
प्रियश्रुतिः स्यात् स्फुरिते च कर्णे ॥
योषित्समृद्धिः स्फुरिते च गण्डे
घ्राणे तु सौमुख्यमुदौ भवेताम् ।
भोज्येष्टसङ्गावधरोर्द्धयोश्च
स्कन्धे गले भोगविवृद्धिलाभौ ॥
स्पन्दो भुजस्येष्टसमागमाय
स्पन्दः करस्य द्रविणाप्तहेतुः ।
स्पन्दश्च पृष्ठस्य पराजयाय
स्पन्दो जयायोरसि मानवानाम् ॥
पार्श्वप्रकम्पे विषयस्य लाभः
कटिप्रकम्पे तु बलप्रमोदौ ।
नाभिप्रकम्पे निजदेशलाभः
धनर्द्धिवश्चस्य भुवि प्रकम्पे ॥
दुःखं धनान्तं हृदयस्य कम्पे
स्फिक्पायुकम्पेऽपि च वाहनाप्तिः ।
वराङ्गकम्पे वरयोषिदाप्ति-
र्मुष्के सकम्पे तनयस्य जन्म ॥
वस्तौ सकम्पे युवतिप्रवृत्तिः
दोषश्च कम्पे पुनरूरुपृष्ठे ।
ऊरः पुनः स्यात् सुसहायलाभः
स्याज्जानुकम्पे त्वचिरेण सिद्धिः ॥
जङ्घाप्रकम्पे निजदेशनाशः
स्थानाप्तिरुद्धश्चरणस्य कम्पे ।
यात्रा सलाभाङ्घ्रितलप्रकम्पे
पुंसां सदा दक्षिणदेहभागे ॥
स्त्रीणाञ्च वामावयवे प्रजातः
स्पन्दः फलानि प्रदिशत्यवश्यम् ॥"

इति वसन्तराजशाकुने नरेङ्गितेऽङ्गस्फुरणप्रकरणं चतुर्थम् ॥

स्फुरणा, स्त्री, (स्फुर+णिच्+युच् । टाप् ।) स्फुरणम् । इत्यमरटीका । ३ । २ । १० ॥

स्फुरत्, [त्] त्रि (स्फुर+शतृ ।) कम्पनयुक्तः । स्फूर्त्तिविशिष्टः । यथा,—

"गङ्गातुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रत्फणि-
स्फारस्फूत्कृतिभीतिसम्भृतचमत्कारस्फुरत्
सम्भ्रमः ।
आनन्दामृतवापिका विदधती चित्तं गिरीशप्रभोः
स्वा पायान्नवसङ्गमे भगवती लज्जावती
पार्व्वती ॥"

इति काव्यचन्द्रिका ।

स्फुरितं, क्ली, (स्फुर+क्तः ।) स्फुरणम् । स्फुरणविशिष्टे, त्रि । यथा । मूर्द्धोऽधुनाङ्गस्फुरितस्य सम्यक् इति । प्रियश्रुतिः स्यात् स्फुरिते च कर्णे इति च । वसन्तराजशाकुनम् ॥

स्फुर्च्छ, आ विस्मृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० सक०-सेट् ।) क्विपि राज्ञोऽग्रे स्फूः स्फुरौ स्फुरः । आ स्फूर्च्छितः स्फूर्णः इति । स्फूर्च्छति कथां सदयः । इति दुर्गादासः ॥

स्फु(स्फू) र्ज, टु ओ आ वज्रनिर्घोषे ॥ (भ्वा०-सर०-अक०-सेट्।) टु, स्फुर्जथुः। ओ, स्फूर्णः। आ, स्फूर्जित स्फूर्णं तेन। वज्रनिर्घोषो वज्रकर्त्तृक-शब्दः। स्फूर्जति वज्रम्। इति दुर्गादासः ॥

स्फुर्ज्जकः, पु, (स्फुर्ज्जतीति। स्फुर्ज्ज+ण्वुल्।) स्फुर्जकवृक्षः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

स्फुर्जथु, पु, (स्फुर्ज्ज+अथुच्।) वज्रपतनजनित-शब्दः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

स्फुल, शि स्फूर्त्तौ। चले। चये। इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-अक०-सेट्।) शि, स्फुलति अस्फुलीत् पुस्फोल। स्फूर्त्तिः प्रकाशः। चलः स्खलनम्। चयः सञ्चयः। इति दुर्गादासः ॥

स्फुलं, क्ली, (स्फुलतीति। स्फुल स्फूर्त्तौ चले+क।) वस्त्रवेश्म। इति शब्दरत्नावली ॥ ताँवु इति भाषा ॥

स्फुलनं क्ली, (स्फुल+ल्युट्।) स्फुरणम्। इत्य-मरटीकायां नीलकण्ठः ॥

स्फुलिङ्ग, त्रि, (स्फुल+इङ्गच्। यद्वा, स्फुत्-कारेण लिङ्गतीति। लिङ्ग+अच्।) अग्नि-कणः। इत्यमरः। १। १। ६० ॥ फिनकी इति फिन्कुटी इति च भाषा ॥ हे अग्निचूर्णे। स्फुत्-कारेण लिङ्गति गच्छति स्फुलिङ्गः। इति तट्टी-कायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते। ५। ४८। ५४।

"वल्मीककादुच्चरत सुभीमान्
विद्युत्स्फुलिङ्गानिव घोररूपान् ॥")

स्फुलिङ्गिनी, स्त्री, (स्फुलिङ्गोऽस्या अस्तीति। इनि। ङीप्।) अग्निसप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वा-विशेषः। इति जटाधरः ॥ (यथा, मुण्डकोप-निषदि। १। २। ४।

"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लोलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥")

स्फूर्जकः, पु, (स्फूर्जति अग्नौ क्षिप्तः सन्निति। स्फूर्ज+ण्वुल्।) तिन्दुकवृक्षः। इत्यमरः।२। ४। ३८॥ स्फूर्जति वह्नौ क्षिप्तः स्फूर्जकः। टु ओ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे णकः। स्फुर्जेर्वा दीर्घ-श्चेन्द्र इति परवाक्यात् स्फूर्ज्जकः. स्फुर्जकश्च स्फूर्जो वज्रः स इव दृढसारत्वात् स्फुर्जकः इत्यन्ये। इति भरतः ॥

स्फूर्जथु, पु, (स्फूर्जतीति। स्फूर्ज वज्रनिर्घोषे+अथुच्।) वज्रपातजनितशब्दः। तत्पर्य्यायः। वज्रनिष्पेषः २। इत्यमरः।१।३।१०॥ स्फुर्जथुः ३ विस्फूर्जथुः ४ विस्फुर्जथुः ५ वज्रनिर्घोषः ६। इति तट्टीका ॥

स्फूर्त्तिं, स्त्री, (स्फूर्+क्तिन्।) स्फूरणम्। इत्य-मरटीकायां रमानाथः। ३। २। १० ॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। ८। ३२।

"असङ्गत्वविकाराभ्यां विश्वलक्षणहीनता।
स्फूर्त्तिरूपत्वमेतस्य विश्ववद् भासनं विदुः ॥")

स्फूर्त्तिमान्, [त्] त्रि, (स्फूर्त्तिरस्यास्तीति। स्फूर्त्ति+मतुप्।) पाशुपतः। यथा,—

"पाशार्थिकः पाशुपतश्चिद्रूपः स्फूर्त्तिमान्
मतः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्फूर्त्तिविशिष्टे, त्रि ॥

स्फेयान्, [स्] त्रि, (इदमनयोरतिशयेन स्फिरः। स्फिर+ईयसुन्। "प्रियस्थिरस्फिरेति।" ६। ४। १५७। इति स्फादेशः।) अतिशयः। इति व्याकरणम् ॥

स्फेष्ठ, त्रि, (अयमेषामतिशयेन स्फिरः। स्फिर+इष्ठन्। "प्रियस्थिरेति।" ६। ४। १५७। इति स्फादेशः।) अतिशयः। इत्यमरः। ३। १। ११२ ॥

स्फोटः, पु, (स्फुटतीति। स्फुट+अच्।) स्फोटकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते। १। १२।

"स्फोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च
वर्द्धते ॥" ॥

स्फुट+भावे घञ्। विदारणम्। यथा, महा-भारते। ३। ११। ५८।

"तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्वलिनोस्तदा।
शब्दः समभवत् घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥"

स्फुटते व्यज्यते वर्णैरिति स्फुटत्यर्थो यस्मादिति वा। स्फुट विकसने+घञ्। शब्दव्यापार-विशेषः। तथा चोक्तम्। "वर्णानां वाचकत्वा-नुपपत्तौ यद्बलादर्थप्रतिपत्तिः स स्फोट इति वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्योऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोटः ॥" यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। १६। ५२।

"अक्षराणामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः ॥")

स्फोटकः, पु, (स्फुटतीति। स्फुट+ण्वुल्।) रोग-विशेषः। फोडा। इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पिडकः २ गण्डः ३। इति हेमचन्द्रः ॥ स्फोटः ४ विस्फोटः ५। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं विस्फोटशब्दे द्रष्टव्यम्। भेदकपरो-हासकयोस्त्रि ॥

स्फोटनं, क्ली, (स्फुट+ल्युट्।) विदारणम्। इत्यमरटीकायां भरतः। ३। २। ५ ॥ (यथा,-सुश्रुते। ६। ४२।

"शङ्कुस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तीव्राश्च वेदनाः।
शूलासक्तस्य लक्ष्यन्ते तस्मात् शूलमिहोच्यते ॥")

प्रकाशनम्। इति स्फुटधात्वर्थदर्शनात् ॥ (शब्दः। यथा, साहित्यदर्पणे। ३। २२२।

"भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्ज्जनाः ॥"

स्फोटयतीति। स्फुट+णिच्+ल्यु। भेदके, त्रि ॥ यथा, हरिवंशे। २४७। १२।

"शतपर्व्वमहारौद्रं स्फोटनं सर्व्वतोमुखम्।
प्रगृह्य रुचिरं वज्रं दीप्तं रौद्राट्टहासिनम्।
दैत्यानयोधयत् सर्व्वान् महेन्द्रः पाकशासनः ॥")

स्फोटनी, स्त्री, मणिशङ्खवेधोपकरणम्। भोडरी इति ख्याता। यथा,—

"आस्फोटनी स्फोटनी च तत्र त्वास्फोटनी
मता ॥"
इति भरतद्विरूपकोषः ॥

किञ्च।

"त्वास्फोटन्यां वेधनी च स्फोटनी ह्यपदंशिका।"
इति भरतधृतवाचस्पतिः ॥

स्फोटवीजकः, पु, (स्फोटकारकं वीजं यस्य। ततः कन्।) भल्लातकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

स्फोटा, स्त्री, सर्पफणा। इति केचित् ॥

स्फोटायन, पु, (स्फोट एव अयनं परायणं यस्य।) मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। कक्षीवान् २। इति हेमचन्द्रः ॥

स्फोटिका, स्त्री, (स्फुटतीति। स्फुट+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) हापुत्रिका। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रन्थान्तरे फोटिका इति पाठः ॥

स्फ्य, क्ली, खड्गाकारकाष्ठम्। यथा। स्फ्याग्नि-ष्टेज्याधिकरणश्च। स्फ्यस्य खड्गाकारकाष्ठस्य भङ्गाश्लेषनिमित्तकेष्ट्यामिष्टित्वेन प्रकृतिवद्-विकृतिरित्यतिदेशेन दर्शात्मकप्रकृतिधर्म्माणां प्राप्तौ पूर्व्वदिनप्रातःकालीन हवनीयदेवता-वाहनमपि प्राप्तं तच्च तदानीं न विधीयते नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितया प्रकृते श्वोभाविभङ्गाश्लेषरूपनिमित्तसंशयेन प्रधानानधिकारिणोऽङ्गानधिकारात् तदुत्तर-दिने च निमित्तनिश्चये तदधिकारसिद्धावपि नावाहनानुष्ठानं आवाहनस्य पूर्व्वदिनप्रातः-कालनैयत्यादितीज्यायां आवाहनं विनैवानु-ष्ठानमिति। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्म, व्य, श्लोकपादपूरणम्। इत्यमरः। ३। ४। ५। (यथा, रामायणे। २। ६४। २२।

"यद्येतदशुभं कर्म्म न स्म मे कथये स्वयम्।
फलेन् मूर्द्धा स्म ते राजन् सद्यः शतसहस्रधा ॥")

तद्योगे अतीतकाले लोविभक्तिर्भवति। यथा,

"हन्ति स्म रावणं रामः।"
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

स्मय, पु, (स्मयनमिति। स्मि+अच्।) अद्भुतः। गर्व्वः। इति मेदिनी ॥ (यथा, रघु। ५। १८ ॥

"ततो यथावद् विहिताध्वराय
तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय।
वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी
विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥")

स्मर, पु, (स्मरयति उत्कण्ठयतीति। स्मृ+णिच्+अच्।) कामदेवः। इत्यमरः। १। १। २६ ॥ (यथा, कुमारे। ४। ८।

"स्मरसि स्मर मेखलागुणै-
रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्।
च्युतकेशरदूषितेक्षणा-
न्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥"*॥

स्मृ+अप्।) स्मरणञ्च ॥

स्मरकूपक, पु, (स्मरस्य कूप इव कन्।) भगम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्मरकूपिका, स्त्री, योनिः। स्मरकूपकशब्दादाप्-प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

स्मरगुरुः, पु, (स्मरस्य गुरुः पिता। कृष्णावतारे प्रद्युम्नजनकत्वात् तथात्वम्।) विष्णुः। इति केचित् ॥

स्मरगृहं, क्ली, (स्मरस्य गृहम्।) योनिः। इति जटाधरः ॥

स्मरचक्रः, पु, (स्मरस्य चक्रमिव आकृतिर्यस्य।) रतिबन्धविशेषः। यथा, स्मरदीपिकायाम्।
"धृत्वा वामकरेणोरुं स्वपादस्योपरिस्थितम्।
दृढञ्च रमते कामी स्मरचक्रप्रकीर्त्तितः ॥"

स्मरच्छत्रं, क्ली, (स्मरस्य छत्रमिव।) योनिः। इति केचित् ॥

स्मरणं, क्ली, (स्मृ+ल्युट्।) स्मृतिः। तत्पर्य्यायः। आध्यानम् २ स्मृतिः ३। इति हेमचन्द्रः ॥ चिन्ता ४ चर्च्चा ५। इति जटाधरः ॥ (यथा, कुमारे। ६। १९।
"सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम्।
अद्य तूच्चैस्तरं ताभ्यां स्मरणानुग्रहात् तव ॥"
अलङ्कारविशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे। १०। ६६८ ॥
"सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते।"
यथा,—
"अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम्।
स्मरामि वदनं तस्याश्चारु चञ्चललोचनम् ॥"
"मयि सकपटमित्यादौ च" स्मृतेः सादृश्यानुभवं विनोत्थापितत्वान्नायमलङ्कारः। राघवानन्दमहापात्रास्तु वैसादृश्यात् स्मृतिमपि स्मरणालङ्कारमिच्छन्ति। तत्रोदाहरणं तेषामेव यथा,—
"शिरीषमृद्वी गिरिषु प्रपेदे
यदा यदा दुःखशतानि सीता।
तदा तदास्याः सदनेषु सौख्य-
लक्षाणि दध्यौ गलदश्रु रामः ॥"

स्मरणापत्यतर्पकः, पुं, (स्मरणेन अपत्यं तर्पयतीति। तृप्+ण्वुल्।) कच्छपः। इति केचित् ॥

स्मरदशा, स्त्री, (स्मरस्य दशा।) कामावस्था। तद्दशविधा यथा उज्ज्वलनीलमणौ।
"नयनप्रीतिः प्रथमं चिन्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः।
निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः।
उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युरित्याचचते ॥"

स्मरध्वजं, क्ली, (स्मरस्य ध्वजमिव।) योनिः। इति शब्दरत्नावली ॥

स्मरध्वजः, पु, (स्मरस्य ध्वज इव।) वाद्यम्। इति हेमचन्द्रः ॥ लिङ्गम्। इति केचित् ॥

स्मरध्वजा, स्त्री, (स्मरस्य ध्वजो गर्व्वो यया) ज्योत्स्नारात्रिः। इति केचित् ॥

स्मरप्रिया, स्त्री, (स्मरस्य प्रिया।) रतिः। इति जटाधरः ॥

स्मरमन्दिरं, क्ली, (स्मरस्य मन्दिरम्।) योनिः। इति हेमचन्द्रः ॥

स्मरलेखनी, स्त्री, (स्मरस्य लेखनीव।) शारिकापक्षी। इति शब्दरत्नावली ॥

स्मरवल्लभः, पु, (स्मरस्य प्रद्युम्नस्य वल्लभः।) अनिरुद्धः। इति केचित् ॥

स्मरवीथिका, स्त्री, (स्मरस्य वीथिका।) वेश्या। इति राजनिर्घण्टः ॥

स्मरवृद्धिसञ्ज्ञः, पु, (स्मरस्य वृद्धिर्यस्मात् स स्मरवृद्धिः। स एव संज्ञा यस्य।) कामवृद्धिक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः ॥

स्मरसखः, पु, (स्मरस्य सखा। समासे टच्।) चन्द्रः। इति केचित् ॥ (स्मरस्य उद्दीपके, त्रि। यथा, रघुः। ९। ३६।
"पतिषु निर्व्विविशुर्मधुमङ्गनाः
स्मरसखं रसखण्डनवर्ज्जितम् ॥")

स्मरस्तम्भः, पुं, (स्मरस्य स्तम्भ इव।) उपस्थः। इति शब्दरत्नावली ॥

स्मरस्मर्य्यः, पु, (स्मरः स्मर्य्यो यस्य।) गर्द्दभः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्मरहरः, पु, (स्मरं हरति नाशयतीति। हृ+हरतेरनुद्यमने अच्।) शिवः। इत्यमरः। १। १। ३५ ॥

स्मरागारं, क्ली, (स्मरस्य आगारम्।) भगम्। इति शब्दरत्नावली ॥

स्मराङ्कुशः, पु, (स्मरस्य अङ्कुश इव।) नखम्। इति शब्दरत्नावली ॥

स्मराम्रः, पु, (स्मरोद्दीपक आम्रः।) राजाम्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥

स्मरासवः, पु, (स्मरस्य आसव इव।) लाला। यथा,—
"स्मरासवो मुखसुरं पारि स्यात् पानभाजनम्।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मद्यभेदः। इति केचित् ॥

स्मार्त्तं, क्ली, (स्मृतेरिदम्। स्मृति+अण्।) स्मृतिशास्त्रोक्तकर्म्म। यथा,—
"श्रौतं कर्म्म स्वयं कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्य्यादाचारमन्ततः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपि च।
"श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी।
अविरोधे सदा कार्य्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सता ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

स्मार्त्तः, त्रि, (स्मृतेरिदमिति। अण्।) स्मृतिसम्बन्धीयः। (यथा, मनुः। १। १०८।
"आचारः परमो धर्म्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च।
तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥")
स्मृतिशास्त्रव्यवसायी। स्मृतिशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

स्मि, क ङ अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-अनिट्।) दन्त्यादिः। क ङ, स्माययते। इति दुर्गादासः ॥

स्मिट, क अनादरे। स्नेहे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) ओष्ठ्यवर्गशेषयुक्तः। क, स्मेटयति। इति दुर्गादासः ॥

स्मितं, क्ली, (स्मि ङ ईषद्धसनम्+क्तः।) ईषद्धास्यम्। इत्यमरः। १। ७। ३४ ॥ (यथा, महाभारते। १। १५३। २२।
"विलज्जमानेव नता दिव्याभरणभूषिता।
स्मितपूर्व्वमिदं वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ॥"
विकसिते, त्रि। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे। ६। ५४।
"स्मितसरोरुहनेत्रसरोजला-
मतिसिताङ्गविहङ्गहसद्दिवम् ॥")

स्मील, निमेषणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ओष्ठ्यवर्गशेषयुक्तः। स्मीलति चक्षुः पक्ष्मभिराहतं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

स्मृ, स्मृतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) स्मरति। स्मृतिर्ज्ञानविशेषः। तथा च।
"सम्विद्भगवती द्वेधा स्मृत्यनुभवभेदिका ॥"
इति तार्किकाः ॥
तेन णौ अण्यन्तकर्त्तुः कर्म्मत्वम्। गुरुः शिष्यं शास्त्रं स्मारयति। इति दुर्गादासः ॥

स्मृ, म औत्सुक्ये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सक० इति केचित्-अनिट्।) म, स्मरयति। उत्कः उत्कण्ठितः, तस्य भाव औत्क्यमुत्कण्ठा। आध्याने इति प्राञ्चः। आ समन्तात् ध्यानमाध्यानं इति कश्चित्। उत्कण्ठिका इति काशिकावृत्तिवोपदेवौ। उत्कण्ठापूर्व्वकं स्मरणमिति वृद्धाः। मुहुरनुस्मरयन्तमनुक्षपं त्रिपुरदाहमिति किराते। इति दुर्गादासः ॥

स्मृतः, त्रि, (स्मृ+क्तः।) स्मृतिविषयः। कृतस्मरणः। यथा,—
"आब्दिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः।
विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

स्मृतिः, स्त्री, (स्मृ+क्तिन्।) अनुभूतविषयज्ञानम्। इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्टः ॥ स्वाम्याश्रितक्रियाजन्यसंस्कारजन्यज्ञानम्। इति रसमञ्जरी ॥ अनुभव-संस्कार-जन्य-ज्ञानम्। यथा,—
"सम्विद्भगवती द्वेधा स्मृत्यनुभवभेदिका ॥"
इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥
किञ्च।
"विभुर्ब्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्व्विधा।"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

अन्यच्च।
"अनुभूत प्रियादीनामर्थानां चिन्तनं स्मृतिः।
तत्र कम्पाङ्गवैवर्ण्यश्वासनिःश्वसितादयः॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥
तत्पर्य्याय। चिन्ता २ आध्यानम् ३। इत्यमरः। १।७।२९॥ चिन्तिया ४। इति भरतधृततरभसः॥ चिन्त ५। इति क्षीरस्वामी। आध्या ६। इति रामाश्रमः॥ चिन्तिति ७ ध्यानम् ८। इति शब्दरत्नावली॥ स्मरणम् ९ चर्चा १०। इति जटाधरः॥ सा तु गर्भस्थस्य अष्टभिर्म्मासैर्भवति। इति सुखबोधः॥ *॥
स्मृतिकारकौषध यथा,—
"शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्च्चला।
अभया च गुडूची च अटरूषकवाकुची॥
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतं प्रस्थं विपाचयेत्।
कण्टकार्य्या रस प्रस्थं बृहत्या च समन्वितम्॥
एतद्ब्राह्मीघृत नाम स्मृतिमेधाकरं परम्॥"
इति गारुड़े १९८ अध्याय॥ *॥
मन्वादिमुनिप्रणीतशास्त्रविशेषः। स्मरन्ति वेदमनया स्मृतिः। महर्षिभिर्वेदार्थचिन्तनं स्मृति। तद्योगात् ग्रन्थोऽपि स्मृतिरिति मुकुटः। स्मृतिकर्त्तॄणां नामानि धर्म्मशास्त्रशब्दे द्रष्टव्यानि। तत्र मनो. स्मृते. प्राधान्यम्। यथा,—
"वेदार्थोपनिबन्धृत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम्।
मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते॥"
इतिकुल्लूकभट्टधृतबृहस्पतिवचनम्॥
तत्पर्य्याय। धर्म्मसंहिता २। इत्यमरः। १।६।६॥ धर्म्मशास्त्रम् ३। इति जटाधरः॥ संहिता ४ श्रुतिजीविका ५। इति शब्दरत्नावली॥ स च सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधः। यथा,—
"तथैव स्मृतयः प्रोक्ता ऋषिभिस्त्रिगुणान्विताः।
सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा शुभदर्शने॥
वाशिष्ठं चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा।
भारद्वाजं काश्यपञ्च सात्त्विका मुक्तिदाः शुभा॥
याज्ञवल्क्यञ्च आत्रेयं दाक्षमेव च।
कात्यायनं वैष्णवञ्च राजसाः स्वर्गदा मताः॥
गौतमं बार्हस्पत्यञ्च संवर्त्तञ्च यमं स्मृतम्।
साङ्ख्यं चौशनसं देवि तामसा निरयप्रदाः॥
किमत्र बहुनोक्तेन पुराणेषु स्मृतिष्वपि।
तामसा नरकायैव वर्जयेत्तान् विचक्षणः॥
अतो हि राजसं कर्म्म तामसञ्च वरानने।
प्राणान्ते नैव कुर्य्याद्धि विवेकी तत्त्वविच्चरः॥
विना तु सात्त्विकं कर्म्म यच्चासाधारणं हरेः।
कदाचिद्राजसं कार्य्यं मानसैस्तामसं न तु॥
श्रुतिस्मृतिपुराणोपपुराणेष्वागमेषु च।
संहितातन्त्रशास्त्रेषु गिरिजे यामलादिषु।
पञ्चरात्रादिष्वपीह सारो यः सात्त्विको मतः॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः॥

स्मृतिमान्, [त्] त्रि, (स्मृतिर्विद्यतेऽस्येति। स्मृति+मतुप्।) स्मृतिविशिष्टः। चिन्तावान्। (यथा, मनुः।७।६४।
"अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित्।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते॥")
स्मृतिविरुद्ध, त्रि, (स्मृतेर्विरुद्ध।) धर्म्मशास्त्रविपरीत। यथा, कूर्म्मपुराणे हिमालयं प्रति देवीवाक्यम्।
"यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च।
श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी॥
करालभैरवञ्चैव यामलं नाम यत् कृतम्।
एवमादीनि चान्यानि मोहनार्थानि तानि वै॥
मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥
स्मृतिशास्त्र, क्ली, (स्मृतिरेव शास्त्रम्।) धर्म्मसंहिता। यथा, एकादशीतत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम्॥
"स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति॥"
स्मृतिहेतु, पु, (स्मृतेर्हेतुः।) स्मरणकारणम्। तत्पर्य्यायः। वासना २ संस्कारः ३ भावना ४। इति जटाधरः॥
स्मृत्यपेत, त्रि, (स्मृतेरपेतः।) स्मृतिविरुद्धः। इति केचित्॥
स्मेरः, त्रि, (स्मि ङ ईषद्धसने+"नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः।" ३।२।१६७। इति रः।) विकसितः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे।३।१००।
"कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्व्वाणी सुधास्पर्द्धिनी
स्मेरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा॥")
ईषद्धसनशीलः। इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (यथा, कुमारे।५।७०।
"इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्य्यया।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति॥")
स्मेरविष्किर, पु, (स्मेरः प्रफुल्लः विष्किरः पक्षी।) मयूरः। इति केचित्॥
स्यदः, पु, (स्यन्द+घञ्। "स्यदो जवे।" ६।४।२८। इति निपातनात् साधुः।) वेगः। इत्यमरः।१।१।६७॥
स्यन्द, ऊ ङ व ऌ स्रुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आ०-सक०-वेट्।) अन्तःस्थाद्युक्तः। ऊ, अस्यन्दिष्ट अस्यन्त। ङ, स्यन्दते। व, स्यन्त्स्यति स्यन्दिष्यति। ऌ, अस्यदत्। स्रुतिः क्षरणम्। प्रस्यन्दमदगन्धस्खलत्यस्मिनुपेत्य गणकृतानित्यत्वमिति रमानाथः। वस्तुतस्तु प्रस्यन्दते प्रस्यन्दः पचादित्वादच् ततः प्रस्यन्द इवाचरतीति क्विप् शत्रन्तम्। इति दुर्गादासः॥
स्यन्दः, पु, स्यन्दनम्। स्यन्दधातोर्घञ् प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।१।२४।

"तदमन्दमजस्यन्दसुन्दरं य निपीयताम्।
श्रोत्रशुक्तिपुटैः स्पष्टमद्य राजतरङ्गिणी॥"
रोगविशेषः। यथा, सुश्रुते।२।४६।
"स्यन्दाग्निसादच्छर्द्याद्यारोचकानयान् जनयेद्वृद्धन् खेदोऽश्रम।। इति श्रीधरस्वामी॥ यथा, भागवते।५।११।९।
"यत्रोदिते तस्य समानसूत्रनिपाते निम्लोचति यत्र क्वचन स्यन्देनाभितपतीति॥")
स्यन्दन, क्ली, (स्यन्द+ल्युट्।) क्षरणम्। (स्यन्दते इति। स्यन्द+"बहुलमन्यत्रापि।" उणा०२।७८। इति युच्।) जलम्। इति मेदिनी॥ गमनञ्च॥
स्यन्दन, पु, (स्यन्दते गच्छतीति। स्यन्द+युच्) चक्रयुक्तयुद्धप्रयोजनयानम्। रथ इति ख्यातम् (यथा, रघुः।१।३६।
"स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ।
प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव॥")
तिनिशवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२६॥ वृक्षार्हविशेष। इति हेमचन्द्रः॥ वायुः। इति केचित्॥ शीघ्रे, त्रि॥ (स्यन्दके, च त्रि॥ यथा, कथासरित्सागरे।१०३।६२।
"ग्रहैः परिवृतं चन्द्रमवतीर्णमिवाम्बरात्।
रूपोपमानमन्येषामस्तस्यन्दन दृशोः॥")
स्यन्दनद्रुम, पुं, (स्यन्दन एव द्रुमः।) तिनिशवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥
स्यन्दनारोह, पु, (स्यन्दनमारोहतीति। आ+रुह+अण्।) रथस्थितयोद्धा। रथी। इत्यमरः।२।८।६०॥
स्यन्दनि, पु, तिनिशवृक्षः। इति रत्नमाला॥
स्यन्दनी, स्त्री, (स्यन्दते इति। स्यन्द+ल्यु। ङीप्।) लाला। इति राजनिर्घण्टः॥ मूत्रनाडीति केचित्॥
स्यन्दिनी, स्त्री, (स्यन्दते इति। स्यन्द+णिनि। ङीप्।) लाला। इत्यमरः।२।६।६७॥
स्यन्दी, [न्] त्रि, स्रवति यः। स्रावकः। स्यन्दधातोर्णिन्प्रत्ययेन निष्पन्न। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः॥ (यथा उत्तररामचरिते १ अङ्के।
"जीवयन्निव ससाध्वसश्रमस्वेदबिन्दुरधिकण्ठमर्प्यताम्।
बाहुरैन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः॥")
स्यन्न, त्रि, (स्यन्द+क्तः।) स्रुतः। इत्यमरः।३।१।९२॥ (यथा, भट्टिः।५।८३।
"अथायास्यन् कषायाक्षः स्यन्नखेदकणोल्बणः।
सन्दर्शितान्तराकूतस्तामवादीद्दशाननः॥")
स्यन्नवीण, त्रि, (स्यन्ना वीणा यत्र।) स्रुतः। इति हेमचन्द्रः॥
स्यम, उ ण श ध्वनने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् क्त्वावेट्।) अन्तःस्थादियुक्तः। उ, स्यमित्वा स्यान्त्वा। ण, स्येमतुः सस्यमतुः। श, स्यमती स्यमन्ती। इति दुर्गादासः॥

स्यम, ञ क वितर्के। इति कविकल्पद्रुमः ॥(चुरा०-उभ०-सक०-सेट्।) अन्तःस्थादियुक्तः। अस्य स्वार्थे णौ ह्रस्वो न स्यात् प्रेरणे णौ तु स्यादेवेति प्राञ्चः। स्यमते मनीषादित्वात् सिद्धिः। ञ क, स्यामयति स्यामयते लोकः पुरुषं स्थाणुत्वेन। इति दुर्गादासः ॥

स्यम, व् क ध्वाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) अन्तःस्थादियुक्तः। स्यमयति। इति दुर्गादासः ॥

स्यमन्तक, पुं, श्रीकृष्णस्य हस्तमणिः। यथा,—
"मणिः स्यमन्तको हस्ते भुजमध्ये तु कौस्तुभः।"
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

अथ स्यमन्तकोपाख्यानम्।

श्रीशुक उवाच।

"आसीत् सत्राजितः सूर्य्यो भक्तस्य परमः सखा।
प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात् स च तुष्टः स्यमन्तकम् ॥
स तं बिभ्रन्मणिं कण्ठे भ्राजमानो यथा रविः।
प्रविष्टो द्वारकां राजंस्तेजसा नोपलक्षितः ॥
तं विलोक्य जना दूरात्तेजसा मुष्टदृष्टयः।
दीव्यतेऽक्षैर्भगवते शशंसुः सूर्य्यशङ्किताः ॥
नारायण नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर।
दामोदरारविन्दाक्ष गोविन्द यदुनन्दन ॥
एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते।
मुष्णन् गभस्तिचक्रेण नृणां चक्षूंषि तिग्मगुः ॥
नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः।
ज्ञात्वाद्य गूढं यदुषु द्रष्टुं त्वां यात्यजः प्रभो ॥

श्रीशुक उवाच।

निशम्य बालवचनं प्रहस्याम्बुजलोचनः।
प्राह नासौ रविर्देवः सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ॥
सत्राजित् स्वगृहं श्रीमत् कृतकौतुकमङ्गलम्।
प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्न्यवेशयत् ॥
दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो।
दुर्भिक्षमार्य्यरिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः ॥
न सन्ति मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्च्चितो मणिः।
स याचितो मणिं क्वापि यदुराजाय शौरिणा।
नैवार्थकामुकः प्रादात् याच्ञाभङ्गमतर्कयन् ॥
तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम्।
प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां व्यचरद्वने ॥
प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाच्छिद्य केशरी।
गिरिं विशन् जाम्बवता निहतो मणिमिच्छता ॥
सोऽपि चक्रे कुमारस्य मणिं क्रीडनकं गले।
अपश्यन् भ्रातरं भ्राता सत्राजित् पर्य्यतप्यत।
प्रायः कृष्णेन निहतो मणिग्रीवो वनं गतः।
भ्राता ममेति तत् श्रुत्वा कर्णे कर्णेऽजपन् जनाः ॥
भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्यशो लिप्तमात्मनि।
मार्ष्टुं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः ॥
हतं प्रसेनमश्वञ्च वीक्ष्य केशरिणा वने।
तञ्चाद्रिपृष्ठे निहतमृक्षेण ददृशुर्जनाः ॥
ऋक्षराजबिलं भीममन्धेन तमसावृतम्।
एको विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥
तत्र दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतम्।
हर्त्तुं कृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकान्तिके ॥
तमपूर्व्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश भीतवत्।
तत् श्रुत्वाभ्यद्रवत् क्रुद्धो जाम्बवान् बलिनां वरः ॥
स वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनात्मनः।
आसीत्तदष्टविंशाहमितरेतरमुष्टिभिः ॥
क्षीणसत्त्वः स्विन्नगात्रस्तमाहातीवविस्मितः।
जाने त्वां सर्व्वभूतानां प्राण ओजः सहो बलम्।
विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुमधीश्वरम् ॥
इति विज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः।
व्याजहार महाराज भगवान् देवकीसुतः ॥
मणिहेतोरिह प्राप्ता वयमृक्षपते बिलम्।
मिथ्याभिशापं प्रमृजन्नात्मनो मणिनामुना ॥
इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जाम्बवतीं मुदा।
अर्हणार्थं स मणिना कृष्णायोपजहार सः ॥
सत्राजितं समाहूय सभायां राजसन्निधौ।
प्राप्तिञ्चाख्याय भगवान् मणिं तस्मै न्यवेदयत् ॥
सोऽनुध्यायंस्तदेवाघं बलवद्विग्रहाकुलः।
कथं मृजाम्यात्मरजः प्रसीदेद्वाच्युतः कथम् ॥
एवं व्यवसितो बुद्ध्या सत्राजित् स्वसुतां शुभाम्।
मणिञ्च स्वयमुद्यम्य कृष्णायोपजहार सः ॥
भगवानाह न मणिं प्रतीच्छामो वयं नृप।
तवास्तु देवभक्तस्य वयञ्च फलभागिनः ॥"
इति भागवते १० स्कन्धे ५६ अध्यायः ॥

सौरभाद्रीयचतुर्थ्यां चन्द्रदर्शने तदुपाख्यानश्रवणविधिर्यथा, ब्रह्मपुराणे सिंहार्काधिकारे।
"नारायणोऽभिशप्तस्तु निशाकरमरीचिषु।
स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यायापतेच्च सः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्वीक्ष्य मानवः।
पठेद्धात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥"
अभिशप्तः परीवादविषयीभूतः। सोऽभिशापः। धात्रेयिकावाक्यं विष्णुपुराणे।
"सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः।
सुकुमारक मारोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥"
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयम्। आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम्। इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्यमीक, पुं, (स्यमतीति। स्यमु शब्दे+"स्यमेरीट् च।" उणा० ३।४६। इति कन्। ईट् च।) वल्मीकम्। वृक्षविशेषः। इति मेदिनी ॥ कालः। मेघः। इति केचित् ॥

स्यमीका, स्त्री, नीलिका। इति मेदिनी ॥

स्यालः, पुं श्यालकः। इत्यमरटीकायां स्वामी। २।६।३२॥ (यथा कथासरित्सागरे।४।८६।
"अतः स्यालः स ते किञ्चित् त्वद्गुणैः समवाप्यते ॥")

स्युत, क्ली, आह्लादः। इति केचित् ॥

स्यूतः, त्रि, (षिवु तन्तुसन्ताने+क्तः। "च्छ्वोरिट्यूट्।") सीवितः। तन्तुसन्ततम्। बोना इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। ऊतम् २ उतम् ३। इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते। ३।१५७।४२।
"बडिशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः।
मत्स्योऽम्भसीव स्यूतास्यः कथमद्य भविष्यसि ॥")

स्यूतः, पुं, (सिव+क्तः।) सूत्ररचितभाण्डम्। थोकडा इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। प्रसेवः २। इत्यमरः। २।९।२६। स्यूनः ३ स्योनः ४ धौतकटः ५ स्योतः ६। इति भरतः ॥

स्यूति, स्त्री, (सिव+क्तिन्। ऊट्।) सूच्यादिना वस्त्रादिसीवनम्। सीयनी इति सेलाइ इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। सेवनम् २ सीवनम् ३। इत्यमरः। ३।२।५॥ ऊतिः ४ व्यूतिः ५। इति शब्दरत्नावली ॥

स्यूनः पुं, (सीव्यते इव येनेति। सिव+"सिवेष्टेर्यूच।" उणा० ३।९। इति नः। टेर्यू च।) किरणः। सूर्य्यः। इति मेदिनी ॥ स्यूतः। थुकडी इति भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः। २।९।२६॥ शब्दरत्नावली च ॥

स्यूम, क्ली, (सिव+"अविसिविसिशुषिभ्यः कित्।" उणा० १।१४३। इति मन्। ज्वरत्वरेत्यूट्।) जलम्। रश्मिः। इति सङ्क्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

स्यूमः, पुं, (सिव+मन्। ऊट्।) किरणः। इत्युणादिकोषः ॥

स्योतः, पुं, स्यूतः। इत्यमरटीकायां भरतः। २। ९।२६॥

स्योन, पुं, (सिव+बाहुलकात् केन्नोऽपि नः ऊडादेशो गुणश्च। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः। ३।९।) धौतकटः। थुकडी इति भाषा ॥ इत्यमरटीकायां भरतः। २।९।२६॥ सूर्य्यः। किरणः। इति मेदिनी ॥ आनन्दे, क्ली। इति केचित् ॥

स्रंसन, क्ली, (स्रंस+ल्युट्।) ऊर्द्ध्वगतदोषस्याधोनयनम्। इति सुश्रुतटीका ॥ (यथा, सुश्रुते। ६।१०।
"पित्तस्यन्दे पैत्तिके चाधिमन्थे
रक्तास्रावः स्रंसनञ्चापि कार्य्यम् ॥"
अधःपतनम्। स्रंशः। इति स्रंसधात्वर्थदर्शनात् ॥ * ॥ स्रंसयतीति। स्रंस+णिच्+ल्यु। अधःपतनकारके, त्रि। यथा, सुश्रुते। १।४६।
"स्रंसनं कटुकं पाके लघुवातकफापहम् ॥")

स्रंसिनीफल, पुं, शिरीषवृक्षः। इति शब्दमाला ॥

स्रंसी, [न्] पुं, (स्रंसते इति। स्रंस+णिनिः।) पीलुवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२८॥ अधःपतनशीले, त्रि ॥

स्रक, इ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।)-इ, स्रङ्क्यते। ङ, स्रङ्कते। इति दुर्गादासः ॥

स्रक्, [ज्] } स्रग्, [ज्] } स्त्री,(सृजति शोभामिति सृज्यते इति वा। सृज+ऋत्विगादिना कर्त्तरि कर्म्मणि वा क्विन्।) माल्यम्। मूर्द्ध्नि न्यस्तपुष्पदाम। इत्यमरः। २।६।१३५॥ (यथा, मनुः। ४।६६।
"उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत्।
उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥")
अस्याः पर्य्यायादि मालाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्रग्वान्, [त्] त्रि, (स्रक् विद्यतेऽस्येति । स्रज्+मतुप् । मस्य व: ।) माल्यविशिष्ट: । इति व्याकरणम् ॥

स्रग्वी, [न्] त्रि, (स्रगस्त्यस्येति । स्रज्+"अस्मायामेधास्रजो विनि.।" ५ । २ । १२१ । इति विनि: ।) माल्यविशिष्ट: । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघु: । १७ । २५ ।
"आमुक्ताभरण: स्रग्वी हंसचिह्नदुकूलवान् ।
आसीदतिशयप्रेक्ष्य. स राजश्रीवधूवर' ॥")

स्रजिष्ठ', त्रि, (अयमेषामतिशयेन स्रग्वी । स्रग्विन्+इष्ठ ।"विन्मतोर्लुक ।" ५ । ३ । ६५ । इति विनो लुक् ।) माल्यविशिष्ट: ॥

स्रजीयान्, [स] त्रि,(अयमनयोरतिशयेन स्रग्वी । स्रग्विन्+ईयसुन् । "विन्मतोर्लुक् ।" ५।३।६५। इति विनो लुक् ।) माल्यविशिष्ट: ।

स्रज्वा, स्त्री, प्रजापति । रज्जु: । तन्तुपटसघात: । इति सक्षिप्तसारोणादिवृत्ति. ॥

स्रढ्, स्त्री, वानदार्भं । इति केचित् ॥ स्रधधातो-रूपत्ययेन निष्पन्न. । तालव्यशकारादि साधु-पाठ ॥

स्रन्भ, उ ङ प्रमादे । इति कविकल्पद्रुम ॥भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) प्रमादोऽनव-धानता । उ, स्रम्भिता स्रब्ध्वा । ङ, स्रम्भते धर्मो नीच । इति दुर्गादास: ॥

स्रन्भ, ऌ उ ङ विश्वासे । इति कविकल्पद्रुम. ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) विश्वास शङ्कारहितीभाव' । ऌ, असस्रभत् । उ, स्रम्भित्वा स्रब्ध्वा । ङ, स्रम्भते पुत्रो मातरि । तालव्यादि रयमित्येके । इति दुर्गादास' ॥

स्रन्स, ऌ उ ङ अध्वे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) रेफ-युक्त दन्त्यादि: । ऌ, अस्रसत् । उ, स्रसित्वा स्रस्त्वा । ङ, स्रसते । अध अध पतनम् । इति दुर्गादास' ॥

स्रन्स, ङ उ प्रसादे । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) ङ, स्रसते । उ, स्रसित्वा स्रस्त्वा । प्रसाद. प्रसन्नी भाव' । इति दुर्गादास. ॥

स्रव, पु, (स्रु+अप ।) स्रवणम् । तत्पर्य्याय. । स्राव' २ । इत्यमर । ३ । २ । ८ ॥ अव: ३ । इति तट्टीका ॥ प्रस्राव ४ स्रुत ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ निर्झर । तत्पर्य्याय' । सर. २ सरि' ३ उत्स: ४ प्रस्रवणम् ५ । इति हेम-चन्द्र' ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५३ । ८ ।
"उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्षोऽय मम सुप्रिय' ।
स्नेहस्रवान् प्रस्रवति जिह्वा पर्य्येति मे सुखम् ॥")

स्रवण, क्ली, (स्रु+ल्युट् ।) मूत्रम् । इति राज-निर्घण्ट: ॥ घर्म्म. । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षर-णम् । इति स्रुधात्वर्थदर्शनात् ॥

स्रवद्गर्भा, स्त्री, (स्रवन् गर्भो यस्या' ।) दैववशात् पतितगर्भा गौ' । तत्पर्य्याय । अवतोका २ । इत्यमर । २ । ९ । ६९ ॥ पतितगर्भामात्रञ्च ॥

स्रवद्रङ्ग:, पु, (स्रवन् रङ्गो यत्र ।) पण्यग्रन्थि: । वाजार इति पारस्यभाषा ॥ इति हारावली ॥

स्रवन्ती, स्त्री, (स्रु+शतृ । ङीप् ।) नदी । इत्य-मर: । १ । १० । ३० ॥ (यथा, मनु' । ११ । १३३ ।
"उपस्पृशेत् स्रवन्त्या वा ऋक्षं वाब्दैवत जपेत् ॥)"
गुल्मस्थानम् । ओषधिभेद: । इति मेदिनी ॥ क्षरणविशिष्टे, त्रि । यथा । स्रवन् । स्रवन्ती । स्रवत् ॥

स्रवा, स्त्री, (स्रवतीति । स्रु+अच् । टाप् ।) मूर्व्वा । इत्यमरटीकाया रायमुकुट: ।२।४।८३ ॥

स्रष्टा, [ऋ] पु, (सृजतीति । सृज+तृच् ।) ब्रह्मा । इत्यमर' । १ । १ । १७ ॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । २ । ४० ।
"कारण सर्व्वभूताना स एक' परमेश्वर ।
लोकेषु सृष्टिकरणात् स्रष्टा ब्रह्मेति गीयते ॥")
शिव' । इति हलायुध' ॥ (विष्णु' । इति महाभारतम् । १३ । १४९ । ११९ ॥) सृष्टि-कर्त्तरि, त्रि । इति सृजधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७८ । ४५ ।
"स्रष्टार वारिधाराणा सुवस्य प्रकृति पराम् ।
देवदानवयक्षाणा मानवानाञ्च साधनम् ॥")

स्रस्त, त्रि, (स्रन्स+क्त: ।) च्युतम् । इत्यमर: । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा, माघे । ५ । १७ ।
"स्रस्तावगुण्ठनपटा' क्षणलक्ष्यमाण-
दत्ताश्रिय' सभयकौतुकमीक्षते स्म" ॥)

स्रस्तर, पु, आसनम् । यथा । अधस्रस्तरे शयन-मनश्नन्त आसीरन् इति । अधस्रस्तरे उपवेश-नादौ पीठादिनिषेधात् अधनिमित्तेन कटादि-विधानात् अधस्रस्तर: कटादि' । इति शुद्धि-तत्त्वम् ॥

स्राक्, व्य, द्रुतम् । इत्यमर' । ३ । ४ । २ ॥

स्राव, पु, (स्रु+घञ् ।) स्रव' । इत्यमरटीकाया भरत । ३ । २ । ८ ॥ (यथा, महाभारते । ८ । १७ । ७८ ।
"ततो मुहूर्त्तात् तेऽपश्यन् रजो भौम समु-
त्थितम् ।
विविधे शोणितस्रावे प्रशान्त पुरुषर्षभ ॥"
नेत्ररोगान्तर्गतसन्धिगतरोगविशेषो यथा,—
"गत्वा सन्धीनस्रुमार्गेण दोषा'
कुर्य्यु स्रावान् रुग्विहीनान् सलिङ्गान् ।
तान् वै स्रावान् नेत्रनाडी मथैके
तस्या लिङ्ग कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा ॥
पाक सन्धौ सस्रवेद्यस्य पूयं
पूयास्रावो नैकरूप: प्रदिष्ट' ।
श्वेत सान्द्र पिच्छिल य' स्रवेच्च
श्लेष्मास्रावो नीरुज' स प्रदिष्ट' ॥
रक्तास्राव' शोणितोत्थ: सरक्त
कोष्ण नाल्प सस्रवेन्नातिसान्द्रम् ।
पीताभास नीलमुष्ण जलाभ
पित्तस्राव सस्रवेत्सन्धिमध्यात् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे द्वितीयेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

स्रावक, क्ली, (स्रावयतीति । स्रु+णिच्+ण्वुल् ।) मरीचम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षरके, त्रि ॥

स्रावणी, स्त्री, ऋद्धिवृद्ध' । इति केचित् ॥

स्रिन्भ, उ हिंसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) रेफयुक्तादि । तृतीयस्वरो । उ, स्रिम्भिता स्रिब्ध्वा । इति दुर्गादास ॥

स्रिभ, उ हिंसे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) रेफयुक्तादि: । तृतीयस्वरी । उ, स्रेभित्वा स्रिब्ध्वा । इति दुर्गादास ॥

स्रिव, य उ शोषे । गतौ । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (दिवा०-पर०-सक० सेट् । क्त्वावेट् ।) रेफ-युक्त. । सकारादि । तृतीयस्वरी । य, स्रीव्यति उ, स्रेवित्वा । स्रित्वा । सिस्रेव । इति दुर्गादास ॥

स्रु, स्रुतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुम' ॥ (भ्वा०-पर०-स्रुतौ अक०-गतौ सक० अनिट् ।) स्रवति । इति दुर्गादास' ॥

स्रुक् [च्] }
स्रुग् } स्त्री, (स्रवति घृतादिकमस्या इति । स्रु श्रुतौ+"चिक्च ।" उणा० २ । ६२ । इति चिक् ।) यज्ञपात्र-विशेष. । यथा,—
"ध्रुवोपभृज्जुह्वर्ना तु स्रुवो भेदा' स्रुच' स्त्रिय' ॥"
इत्यमर' । २ । ७ । २५ ॥
ध्रुवा वटपत्राकृति: । उपभृच्छङ्खाकारा । जुहू' अर्द्धचन्द्राकृति' ।
"वैकङ्कतौ ध्रुवा प्रोक्ता चाश्वत्थी चोपभृन्मता ।
जुहू' पलाशकाष्ठस्य खदिरस्य स्रुवो मत. ॥"
इति भरत. ॥
"स्रुवादिकन्तु यज्ञादौ पात्रमित्यभिधीयते ।
स्रुव' पुमानेकहस्तो बाहुमात्रा स्रुगोरिता ।
तद्विशेषा. शरावाशा' स्त्री जुहूरुपभृत् ध्रुवा ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

स्रुग्दारु, क्ली, (स्रुचो दारु ।) व्याघ्रपादवृक्ष' । इति जटाधर ॥

स्रुघ्नी, स्त्री, सर्जिकाक्षार । यथा, हेमचन्द्र. ।
"समास्तु सर्जिकाक्षारकापोतसुखवर्द्धिका: ।
सर्जिस्तु सर्जिका स्रुघ्नी योगवाही सुवर्च्चिका ॥"

स्रुत, त्रि, (स्रु+क्त ।) क्षरितजलादि । तत्-पर्य्याय । स्यन्न् २ रीणम् ३ च्युतम् ४ । इत्य-मर: । ३ । १ । ९२ ॥ (यथा, मनौ । ४।१२२ ।
"अतिथिश्चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥")
स्रुतम् । इति जटाधर' ॥

स्रुता, स्त्री, (स्रु+क्त । टाप् ।) हिङ्गुलीपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्रुव', पु, स्त्री, (स्रवति घृतादिकमस्मादिति । स्रु+"स्रुव क ।" उणा० २ । ६१ । इति क: ।) यज्ञपात्रविशेष: । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनु । ५ । ११७ ।
"चरूणा स्रुक्स्रुवाणाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ॥")
तद्विवरण स्रुक्शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्रुवा, स्त्री, (स्रु+कः । टाप् ।) शल्लकी । मूर्व्वा । इति मेदिनी ॥ (स्रुक् । इति च मेदिनी ॥ अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्रुवावृक्षः, पुं, (स्रुवायाः वृक्षः ।) विकङ्कतवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।३७॥ (अथास्य पर्य्यायाः यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि" ॥)

स्रु, स्त्री, (स्रु स्रुतौ+"क्विप् वचिप्रच्छीति ।" उणा० २ । ५७ । इति क्विप् दीर्घश्च ।) यज्ञपात्रविशेषः । स्रवति घृतादिकमस्याः । इत्यमरटीकायां भरतः । २।७।२५ ॥ निर्झरः । यथा,
"स्रूः स्रवे निर्झरेऽपि च ।" इति हेमचन्द्रः ॥

स्रै, पचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) रेफयुक्तः । स्रायति । पचि पाके । इति दुर्गादासः ॥

स्रोत, क्ली, स्रोतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६८ । १३ ।
"पतिशोकाकुला दीना शुष्कस्रोतां नदीमिव ॥"
पुलिङ्गान्तोऽयमिति उणादिटीकायां उज्ज्वलदत्तः । ४ । २०१ ॥)

स्रोतः, [स्] क्ली, (स्रवतीति, स्रु गतौ+"स्रुरीभ्यां तुट् च ।" उणा० ४ । २०१ । इति असुन् । तुट् च ।) स्वतोऽम्बुसरणम् । इत्यमरः । १ । १० । ११॥ वेगेन जलवहनं स्रोतः । स्वतः स्वतमम्बुनः सरणं गमनं स्रोतः इत्यन्वयः । स्वत इत्यालङ्केतुकं न परहेतुकम् । तस् क्वेरिति तृतीयायास्तस् स्रवति स्रोतः स्रुड्वत् व्रास्तुषिति षम् निपातनात्तन् स्रोत सान्तम् । स्रोतः सद्यः सकलसलिल सिद्धं सकमूलम् । इति दन्त्यादावुष्मभेदः । स्रोतमदन्तश्च । स्रोतः स्रोत महानदः स्वः पैङ्कषमक्षियाम् । इति हड्डचन्द्रः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४९१ ।
"कृष्णसरसप्रसरप्यालिभिरग्रे नत प्रियं प्रति मे ।
स्रोतश्च इव निम्न प्रतिरागस्य द्विगुण आवेगः ।")
नदी । यथा, गीतायाम् । १० । ३१ ।
"झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥"
शरीरस्थनवच्छिद्राणि । (मन.प्राणाचपाणोयादिव ह्यशरीरस्थासख्यमार्गविशेषः । इति भावप्रकाशादयः ॥) यथा,—
"स्रोतांसि खानि छिद्राणि कालखण्डं यकृन्मतम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
("यावन्तः पुरुषे मूर्त्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्त एवास्मिन् स्रोतसां प्रकारविशेषाः सर्व्वभावा हि पुरुषेषान्तरेण स्रोतांस्यभिनिर्व्वर्त्तन्ते क्षय वा न गच्छन्ति । स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां धातूनामभिवाहीनि भवन्ति अयनार्थेनापि चैके स्रोतसामेव समुदाय पुरुषमिच्छन्ति सर्व्वगतत्वात् सर्व्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपप्रशमानानां नत्वेतदेवं यस्य हि स्रोतांसि यच्च वहन्ति यच्चावहन्ति यत्र चावस्थितानि सर्व्वं तदन्येभ्यः । अतिबहुत्वात्तु खलु केचिदपरिसङ्ख्येयानि आचक्षन्ते स्रोतांसि परिसङ्ख्येयानि पुनरन्ये तेषां स्रोतसां यथास्थूलं कतिचित् प्रकारान् मूलतश्च प्रकोपपरिज्ञानतश्चानुव्याख्यास्यामः ये भविष्यन्त्यलमनुक्तार्थज्ञानवते विज्ञानाय चाज्ञानाय तद्यथा प्राणोदकान्नरसरुधिरमांसमेदोऽस्थि-मज्जाशुक्र-मूत्रपुरीषस्वेदवहानि वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्व्वशरीरचराणां सर्व्वस्रोतांसि अयनभूतानि । तद्वदतीन्द्रियाणां पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेतनावत् शरीरमयनभूतमधिष्ठानभूतञ्च तदेतत् स्रोतसां प्रकृतिभूतत्वात् न विकारैरुपसृज्यते शरीरम् ।" इति चरके विमानस्थाने पञ्चमाध्याये ॥)

स्रोतईशः, पु, (स्रोतसामीशः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्रोतस्यः, पुं, शिवः । चौरः । स्रोत.शब्दात् यत्प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति केचित्॥ (स्रोतसि भवः । स्रोतस्+"स्रोतसो विभाषाड्यड्यौ ।" ४ ।४ । ११३ । इति यः । स्रोतोभवे, त्रि । इति काशिका ॥)

स्रोतस्वती, स्त्री,(स्रोतोऽस्त्यस्यामिति । मतुप् । मस्य वः । उगितश्चेति ङीप् ।) नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३० ॥

स्रोतस्विनी, स्त्री,(स्रोतोऽस्त्यस्यामिति । स्रोतस्+"अस्मायामेधास्रजो विनिः ।" ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।) नदी । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । १०।३० ॥

स्रोतोञ्जन, क्ली, (स्रोतोभवमञ्जनम्) यमुनास्रोतोभवाञ्जनम् । तत्पर्य्यायः । सौवीरम् २ कापोताञ्जनम् ३ यामुनम् ४ इत्यमरः । २।९। १०० ॥ अज्यते नयनमनेन चक्षुष्यत्वादञ्जनं अनट् । यमुनायाः स्रोतोभवत्वात् स्रोतसोऽञ्जनं स्रोतोञ्जनम् । सुवीरदेशे भव सौवीरं ष्णः । स्रोतोञ्जनाद्विलक्षणं सौवीरमिति ख्यातम् । अदूरभवत्वाद्देशेऽपि एकत्वोपनिबन्धनमिति सुभूतिः । कपोतस्यायं कापोतो वर्णः तद्युक्तमञ्जनं कापोताञ्जनम् । कापोतवर्णमञ्जनं कापोताञ्जनमिति स्वामी । यमुनाया भव यामुनं ष्णः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ अपरञ्च ।
"स्रोतोञ्जनं नदीजञ्च कृष्णं श्वेतञ्च लोहितम् ॥"
इति रत्नमाला ॥
तत्पर्य्यायान्तरं यथा । वारिभवम् ५ स्रोतोभवम् ६ स्रोतनदीभवम् ७ सौवीरसारम् ८ कपोतसारम् ९ वल्मीकशीर्षम् १० । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । कृमिनाशित्वम् । रसायनत्वम् । रसे योग्यत्वम् । स्तनवृद्धिकरत्वञ्च । तस्य लक्षणं यथा,—
"वल्मीकशिखराकारं भिन्नं नीलाञ्जनप्रभम् ।
घृष्टे च गैरिकावर्णं श्रेष्ठं स्रोतोञ्जनञ्च तत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"स्रोतोञ्जनं मतं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् ।
दृष्टे कण्डूमलहरं दाहक्लेदरुजापहम् ॥
अक्ष्णो रूपावहञ्चैव सहते मारुतातपौ ।
नेत्ररोगा न जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् ॥"
स्रोतोऽञ्जनं कृष्णं सुरमा इति । शोधनं विनापि सिन्धुनामपर्व्वतस्थञ्च भवम् । इति ।
अथ सुरमा सौवीरं ।
"अञ्जनं यामुनञ्चापि कापोताञ्जनमित्यपि ।
तत्र स्रोतोञ्जनं कृष्णं सौवीरं श्वेतमीरितम् ॥
स्रोतोञ्जनसमं ज्ञेयं सौवीरं तत्तु पाण्डुरम् ।
स्रोतोञ्जनं स्मृतं स्वादु चक्षुष्यं कफपित्तनुत् ॥
कषायं लेखनं स्निग्धं ग्राहि छर्द्दिविषापहम् ।
सिध्मक्षयास्रहृच्छीतं सेवनीयं सदा बुधैः ॥
स्रोतोञ्जनगुणाः सर्व्वे सौवीरेऽपि मता बुधैः ।
किन्तु द्वयोरञ्जनयोः श्रेष्ठं स्रोतोञ्जनं स्मृतम् ॥"
इति च भावप्रकाशः ॥

स्रोतोवहा, स्त्री, (वहतीति । वह+अच् । टाप् । स्रोतसो वहा ।)नदी । इति जटाधरः ॥(यथा, रघुः । ६ । ५२ ।
　　"नृप तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः
　　सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।
　　महीधरं मार्गवशादुपेतं
　　स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥")

स्वं, पुं, क्ली, (स्वन शब्दे+अन्येभ्योपीति डः ।) धनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २१० ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४१७ ।
"विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्रात् द्रव्योपादानमाचरेत् ।
नहि तस्यास्ति किञ्चित् स्वं भर्तृहार्य्यधनो हि सः ॥"

स्व, त्रि, आत्मीयम् । इत्यमरः । ३ । २१० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २६ । १०५ ।
"मया लब्धं प्रवेष्टव्या स्वा तनुश्च पुरी च सा ।")
स्वः, पु, ज्ञातिः (यथा, मनुः । ५ । १०४ ।
"न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत् ।
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्यात् शूद्रसंस्पर्श-दूषिता ॥")
आत्मा । इत्यमरः । ३ । ३ । २१० ॥ (यथा, रघुः । २ । ५५ ।
　　"सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण
　　न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ॥"
विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४९ । ११७ ॥)

स्वकं त्रि, (स्वमेव । कन् ।) स्वीयम् । आत्मीयम् । यथा,—
"नाष्टिकं चैव कुरुते तत्र आर्त्तभ स्वकम् ।
अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनी ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

स्वकम्पनः, पुं, (स्वेनैव कम्पते इति । कम्प+ल्युः) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वकर्म्म, [न्] क्ली, (स्वस्य कर्म्म ।) आत्मकृत-
कार्य्यम् । यथा,—

कुन्त्युवाच ।
"स्वकर्म्मफलनिर्द्दिष्टां यां यां योनिं व्रजाम्यहम् ।
तस्यां तस्यां हृषीकेश त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥"
इति पाण्डवगीता ॥

स्वकर्म्मकृत्, त्रि, निजकार्य्यकारी । इति स्वकर्म्म-
शब्द-पूर्ब्बक-कृधातोः कर्त्तरि क्विप्-प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

स्वकीय, त्रि, (स्वस्यायमिति । गहादिषु स्वस्य
वेति छः कुगागमश्च ।) स्वीय । तत्पर्य्यायः ।
निज २ आत्मीयः ३ स्वः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

स्वकुलक्षयः, पु, (स्वकुलस्य क्षयो यस्मात् ।)
मत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ निजवंशनाशश्च ।
तत्कर्त्तरि तद्विशिष्टे च त्रि ॥

स्वग, इ स्पर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वकारमध्यः । इ, स्वङ्गते ।
इति दुर्गादासः ॥

स्वगत, क्ली, (स्वगतम् ।) मनोगतम् । (तत्तु
नाट्योक्तीनामन्यतमम् । तल्लक्षणं यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ४२५ ।
"अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ॥")
यथा । अहम् । स्वगतम् । दम्भग्राह्योऽयं देशः ।
भवत्वस्मिन्नासने उपविशामि । इति प्रबोध-
चन्द्रोदयनाटके २ अङ्कः ॥ आत्मप्राप्ते तस्मा-
द्गते च त्रि ॥

स्वगुप्ता, स्त्री, (स्वेन गुप्ता ।) शूकशिम्बी । इति
शब्दरत्नावली ॥ लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वगृह, पु, (स्वकृतं गृहं यस्य ।) कलिकारपक्षी
इति जटाधरः ॥ निजालये, पु, क्ली ॥

स्वङ्ग, त्रि, (सु शोभनानि अङ्गानि यस्य ।)
सुन्दराङ्गविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । सिंहसंहनन २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (सु शोभनमङ्गमिति ।)
शोभनावयवे, क्ली ॥

स्वच्छ, क्ली, (सुष्ठु अच्छम् ।) विमलोपरसः ।
मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छ, त्रि, (सुष्ठु अच्छः ।) रोगविमुक्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥ शुक्लः । निर्म्मलः । इति
केचित् ॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । ८ । ६१ ।
"असनं वसनं पात्रं शय्या यानं निकेतनम् ।
गृह्यकं वस्तुजातञ्च स्वच्छं स्वच्छः प्रशस्यते ॥"
कपटतादिदोषशून्यः । यथा, तत्रैव । ८ । ५२ ।
"स्वच्छो नम्रः शुचिर्द्दक्षो युक्तः स्यात् सर्व्व-
कर्म्मसु ॥")

स्वच्छः, पु, (सुष्ठु अच्छः निर्म्मलः ।) स्फटिकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छन्दः, त्रि, (स्वस्य छन्दोऽभिप्रायो यत्र ।)
स्वाधीनः । स्वतन्त्रः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३३ । १८४ ।
"स्वच्छन्दासौ न ते राजन् पाणिस्पर्शमिहा-
र्हति ॥"

स्वस्य अभिप्राये, पु । यथा, हरिवंशे । १२२ । २८ ।
"बुभुक्षा वा पिपासा वा ग्लानिर्व्वाप्यथवा जरा ।
देववद्धारयन्त्यास्ते स्वच्छन्दो न भविष्यति ॥")

स्वच्छपत्र, क्ली (स्वच्छं पत्रं यस्य ।) अभ्रकम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

स्वच्छमणिः, पु, (स्वच्छो मणिः ।) स्फटिकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छवालुक, क्ली, (स्वच्छं वालुकम् ।) विमलो-
परसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वच्छा, स्त्री, (सुष्ठु अच्छा ।) श्वेतदूर्व्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

स्वज, क्ली, (स्वस्मात् जायते इति । जन + ड ।)
रक्तम् । इति मेदिनी ॥

स्वज, पु, (स्वस्मात् जायते इति । जन + ड ।)
पुत्रः । स्वेदः । इति मेदिनी ॥ त्रि, आत्मजातः ॥
(स्वाभाविकः । यथा, रामायणे । २ । ११२ । १६ ।
"आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी
च या ।
भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि ॥")

स्वजन, पु, (स्वस्य जनः ।) ज्ञातिः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३४ ॥ आत्मीयलोकश्च ॥ (यथा,
कुमारे । ४ । २६ ।
"स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो
विवृतद्वारमिवोपजायते ॥")

स्वजा, स्त्री, (स्वस्मात् जायते या । जन + डः ।
टाप् ।) कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वठ, क गत्यसंस्कृतसंस्कृतेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट्) । क, स्वाठयति ।
इति दुर्गादासः ॥

स्वत [स्] व्य, (स्व + तसिल् ।) आत्मनः । आपन
हइते इति भाषा । यथा । स्रोतोऽम्बुसरणं
स्वतः । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥ (यथा,
रघुः । ३ । ५८ ।
"अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभि-
स्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।
शशाक निर्व्वापयितुं न वासवः
स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ॥"
धनात् । यथा, मनुः । ८ । १६६ ।
"गृहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतोऽव्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तत् स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥")
अस्य अव्ययत्वप्रमाणं यथा । तद्धितश्चासर्व्व-
विभक्तिः । यस्मात् सर्व्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स
तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्त्तव्यम् ।
तसिलादयः प्राक् पाशपः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ।

स्वतन्त्रः, त्रि, (स्वस्य तन्त्रं प्राधान्यं यत्र ।)
स्वाधीनः । तत्पर्य्यायः । अपावृतः २ स्वैरी ३
स्वच्छन्दः ४ निरवग्रहः ५ । इत्यमरः । ३ ।
१ । १५ ॥ निर्य्यन्त्रणः ६ यथाकामी ७ निर-
र्गलः ८ निरङ्कुशः ९ । इति जटाधरः ॥
स्ववशः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ स्वतन्त्रास्वतन्त्र-
व्यक्तयो यथा, नारदः ।
"स्वतन्त्रास्तु स्मृतः ज्येष्ठे ज्येष्ठं गुणवयःकृतम् ।
अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्व्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्य्ये स्वतन्त्रता ।
अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्व्वाः पुत्रा दासाः
परिग्रहाः ॥"
परिग्रहाः अनुजीविप्रभृतयः ।
"स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य तत् स्यात् क्रमा-
गतम् ।
गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयो अष्टमाद्वत्सरात् शिशुः ॥
बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ॥
जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्यात् जरयापि समन्वितः ।
तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ॥
अभावे बीजिनो माता तदभावे च पूर्व्वजः ॥
स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कार्य्यं कुर्य्यादप्रकृति
गतः ।
तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

स्वत्र, पु, अन्धः । इति केचित् ॥

स्वत्व, क्ली, (स्वस्य भावः । स्व + त्व ।) शास्त्र-
सम्मतयथेष्टविनियोगार्हत्वम् । सप्तपदार्थाति-
रिक्तपदार्थः । निरूपकतासम्बन्धेन स्वामित्वम् ।
यथा । स्वत्वञ्च यथेष्टविनियोगार्हत्वेन शास्त्र-
बोधितत्वमिति प्राञ्चः ॥ अतिरिक्तपदार्थ इति
शिरोमणिः ॥ स्वामित्वञ्च तन्निरूपकत्वम् ।
निरूपकतया तदेव वा । तच्च द्रव्यगतं गुण-
गतञ्च द्रव्यस्य दानादिश्रुतेः । नीलं वा वृषमुत्-
सृजेदित्यादौ लौहित्यादिगुणविशिष्टपारिभा-
षिकनीलवृषोत्सर्गश्रुतेश्च । वस्तुतस्तु आत्म-
समवेतं स्वामित्वमेवातिरिक्तपदार्थः । विक्रय-
दानादीनां तन्नाशकत्वे क्रयप्रतिग्रहादीनाञ्च
तद्धेतुत्वे सम्बन्धलाघवसम्भवात् तदेव निरूप-
कतया स्वत्वव्यवहारहेतुः । अतएव निबन्धादौ
भाविन्यपि स्वत्वमिति । अन्यथा प्रतिमासं प्रति
वर्षं वा देयत्वेन प्रतिश्रुतधान्यादिरूपस्य भावित्वे
तत्र तदुत्पत्त्यनुपपत्तेरिति चूडामणिसम्मती
लीलावतीरहस्यपन्था समीचीनः । तत्र स्वत्व
धारावारणाय सजातीयस्वत्वं प्रति स्वत्वं विरोधि
सजातीयमिति करणात् पराजितनृपतिराज्या-
न्तर्व्वर्त्तितत्तत्पुरुषीयक्रमागतस्थावरादौ जया
दिना जेतुर्नृपतेः करग्रहणोपयोगिस्वत्वोत्पादे
तथा क्रीते अतिगृहीतराज्यान्तर्व्वर्त्तिनि तादृश
स्थावरादौ च क्रेत्रादेः क्रयाद्यधीनस्वत्वोत्-
पादेऽपि न व्यभिचारः इति सङ्क्षेपः । इति
दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥

स्वदन, क्ली, (स्वद + ल्युट् ।) भक्षणम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ लेहः । इति राजनिर्घण्टः ।

स्वदारा, पु (स्वस्य दाराः ।) स्वस्त्री । यथा,
आह्निकतत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ।
"मृतो नरकमभ्येति हीयतेऽत्रापि चायुषः ।
परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् ।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामे[illegible]प्यपि ॥"

स्वधर्म्मः, पुं, क्ली, (स्वस्य धर्म्मः ।) स्वजात्युक्ताचारः । यथा,—
"श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"यो यस्य विहितो धर्म्मः स तज्जातिः प्रकी-
र्त्तितः ।
तस्मात् स्वधर्म्मं कुर्व्वीत द्विजो नित्यमनापदि ॥
चत्वारो वर्णा राजेन्द्र चत्वारश्चापि चाश्रमाः ।
ऋते स्वधर्म्मं विपुलं न ते यान्ति परां गतिम् ॥
स्वधर्म्मेण यथा नृणां नरसिंहः प्रतुष्यति ।
न तुष्यति तथान्येन वेदवाक्येन कर्म्मणा ॥"
इति श्रीनारसिंहपुराणम् ॥ * ॥
स्वधर्म्मत्यागी कृतघ्नः । यथा,—
सनातन उवाच ।
"स्वधर्म्मं हन्ति यो विप्रः सन्ध्यात्रयविवर्ज्जितः ।
अतर्पणञ्च यत् स्नानं विष्णुनैवेद्यवर्ज्जितः ॥
विष्णुमन्त्रविष्णुपूजाविष्णुभक्तिविहीनकः ।
एकादशीविहीनश्च श्रीकृष्णजन्मवासरे ॥
शिवरात्रौ च यो भुङ्क्ते श्रीरामनवमीदिने ।
पितृकृत्यं देवकृत्यं स कृतघ्न इति स्मृतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ५१ । ४५—४७ ॥
स्वधा, व्य, (स्वदतेऽनेनेति । स्वद आस्वादने + आ । "स्वदेर्धश्च ।" इति दस्य धः । इत्युणादि-वृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।) देवहविर्दानमन्त्रः । यथा,
"स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट्
स्वधा ॥"
इत्यमरः । ३ । ४ । ८ ॥
"स्वाहा श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा एते पञ्च-शब्दा देवहविर्दाने वह्निमुखहुतौ वर्त्तन्ते देवाय हविषो दानं देवहविर्दानं तत्र देवा इन्द्रादयः । अत्र पितरो देवताः इति स्मृतेस्तेऽपि देवाः । हविर्दान इत्यनेन एते मन्त्रा इति सूचितम् ।
'अमन्त्रवित् स्वाहयैव हविर्भुजम् ।' इति रघुः । स्वाहाव्ययं मन्त्रभेदे स्त्रियां स्वाहाग्नियोषि-तीति कोषान्तरम् । स्वाहा दन्त्यादिः । श्रौषट् तालव्यादिमूर्द्धन्यमध्यम् । वौषट् वषट्द्वयं मूर्द्धन्यमध्यम् । स्वधा दन्त्यादिः । इन्द्राय स्वाहा इत्यादिप्रयोगः ।" इति भरतः ॥ * ॥
पितृसम्प्रदानमन्त्रः । यथा,—
"दैत्येभ्योऽन्नं हरिः पूर्णे वषट् सद्मो हित
सुखम् ।
स्वाहाग्नये स्वधा पित्रे स्वस्ति धात्रे नमः सते ॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
"हरिर्दैत्येभ्योऽलं समर्थः पूर्णे वषट् सद्मो हितं सदा सुखं अग्नये स्वाहा पित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति एतानि स्पष्टानि । नमः सते इति सते नित्याय विष्णवे नमः इत्यर्थः । सर्व्वत्र भवते-र्गम्यमानत्वादकर्म्मकाद्वाक्यसमाप्तिः । वषट्-स्वाहास्वधासमस्या त्यागार्थतया सम्प्रदानत्वेनैवेद्

सिद्धौ पृथग्ग्रहणं मन्त्रान्तर्गतानामपि प्राप्त्यर्थं तेन शिखायै वषट् शिरसे स्वाहा पितृभ्यः स्वधोच्यताम् । हृदयाय नमः । इत्यादि सिद्धम् इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥ पितृणामन्नम् । यथा,—
"भुङ्क्ते त्वं यथा वै स्वधाख्या
तद्वत् स्वाहा हव्यभोक्ता स्वयं देवि ।"
इति ऋग्वेदे देवीसूक्तम् ॥
स्वधा वै पितृणामन्नम् । इति श्रुतिश्च ॥
स्वधा, स्त्री, (स्वान् दधातीति । धा + क्विप् ।) दक्षकन्या । सा तु पितृणां पत्नी । तस्या द्वे कन्ये । यमुना धारिणी च । एतयोस्तपस्विन्यो-सन्ततिर्नास्ति । इति श्रीभागवतमतम् ॥ सा च ब्रह्मणो मानसी कन्या । यथा,—
श्रीनारायण उवाच ।
"शृणु नारद वक्ष्यामि स्वधोपाख्यानमुत्तमम् ।
पितॄणाञ्च तृप्तिकरं श्राद्धानां फलवर्द्धनम् ॥
सृष्टेरादौ पितृगणान् ससर्ज्ज जगतां विधिः ।
चतुरश्चतुर्म्मूर्त्तिमतस्त्रींश्च तेजःस्वरूपिणः ॥
दृष्ट्वा सप्त पितृगणान् सिद्धरूपान्मनोहरान् ।
आहारं ससृजे तेषां श्राद्धं तर्पणपूर्व्वकम् ॥
स्नानं तर्पणपर्य्यन्तं श्राद्धान्तं देवपूजनम् ।
आह्निकञ्च त्रिसन्ध्यान्तं विप्राणाञ्च श्रुतौ
श्रुतम् ॥
नित्यं न कुर्य्याद्यो विप्रस्त्रिसन्ध्यं श्राद्धतर्पणम् ।
बलिं वेदध्वनिं सोऽपि विषहीनो यथोरगः ॥
हरिसेवाविहीनश्च श्रीहरेरनैवेद्यभुक् ।
भस्मान्तं सूतकं तस्य न कर्म्मार्हः स नारद ॥
ब्रह्मा श्राद्धादिकं सृष्ट्वा जगाम पितृहेतवे ।
न प्राप्नुवन्ति पितरो ददति ब्राह्मणादयः ॥
सर्व्वे प्रजग्मुः क्षुधिताः विषण्णा ब्रह्मणः सभाम् ।
सर्व्वं निवेदनं चक्रुस्तमेव जगतां विधिम् ॥
ब्रह्मा च मानसीं कन्यां ससृजे तां मनोहराम् ।
रूपयौवनसम्पन्नां शतचन्द्रसमप्रभाम् ॥
विद्यावतीं गुणवतीमतिरूपवतीं सतीम् ।
श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
विशुद्धां प्रकृतेरंशां सस्मितां वरदां शुभाम् ।
स्वधाभिधानां सुदतीं लक्ष्मीलक्षणसंयुताम् ॥
शतपद्मदलन्यस्तपादपद्मञ्च बिभ्रतीम् ।
पत्नीं पितॄणां पद्मास्यां पद्मजां पद्मलोचनाम् ॥
पितृभ्यस्तां ददौ ब्रह्मा तुष्टेभ्यस्तुष्टिरूपिणीम् ।
ब्राह्मणाश्चोपदेशञ्च चकार गोपनीयकम् ॥
स्वधान्तं मन्त्रमुच्चार्य्य पितृभ्यो देहि चेति च ।
क्रमेण तेन विप्राश्च पित्रे दानं ददुः पुरा ॥
स्वाहा शस्ता देवदाने पितृदाने स्वधा परा ।
सर्व्वत्र दक्षिणा शस्ता हतयज्ञमदक्षिणम् ॥
पितरो देवता विप्रा मुनयो मनवस्तथा ।
पूजां चक्रुः स्वधां शान्तां तुष्टाव परमादरम् ॥
देवादयश्च सन्तुष्टाः परिपूर्णमनोरथाः ।
विप्रादयश्च पितरः स्वधादेवीवरेण च ॥
इत्येवं कथितं सर्व्वं स्वधोपाख्यानमुत्तमम् ।
सर्व्वेषाञ्च तुष्टिकरं किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥"

नारद उवाच ।
स्वधापूजाविधानञ्च ध्यानं स्तोत्रं तथा मुने ।
श्रोतुमिच्छामि यत्नेन वद वेदविदांवर ॥
श्रीनारायण उवाच ।
तद्ध्यानं स्तवनं ब्रह्मन् वेदोक्तं सर्व्वसम्मतम् ।
सर्व्वं जानासि च कथं ज्ञातुमिच्छसि हृद्वये ॥
शरत्कृष्णत्रयोदश्यां मघायां श्राद्धवासरे ।
स्वधां सम्पूज्य यत्नेन ततः श्राद्धं समाचरेत् ॥
स्वधां नाभ्यर्च्च्य यो विप्रः श्राद्धं कुर्य्यादहम्मतिः ।
न भवेत् फलभाक् सत्यं श्राद्धस्य तर्पणस्य च ॥
ब्रह्मणो मानसीं कन्यां शश्वत् सुस्थिरयौवनाम् ।
पूज्यां पितॄणां देवानां श्राद्धानां फलदां भजे ॥
इति ध्यात्वा शालग्रामेऽप्यथवा मङ्गले घटे ।
दद्यात् पाद्यादिकं तस्यै मूलेनेति श्रुतौ श्रुतम् ॥
ॐ ह्रीँ श्रीँ क्लीँ स्वधादेव्यै स्वाहेति च महा-
मनुम् ।
समुच्चार्य्य च सम्पूज्य स्तुत्वा तां प्रणमेद्द्विजः ॥*॥
स्तोत्रं शृणु मुनिश्रेष्ठ ब्रह्मपुत्त्र विशारद ।
सर्व्ववाञ्छाप्रदं नृणां ब्रह्मणा यत् कृतं पुरा ॥
ब्रह्मोवाच ।
"स्वधोच्चारणमात्रेण तीर्थस्नायी भवेन्नरः ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो वाजपेयफलं लभेत् ॥
स्वधा स्वधा स्वधेत्येवं यदि वारत्रयं स्मरेत् ।
श्राद्धस्य फलमाप्नोति बलेश्च तर्पणस्य च ॥
श्राद्धकाले स्वधास्तोत्रं यः शृणोति समाहितः ।
लभेत् श्राद्धशतानाञ्च पुण्यमेव न संशयः ॥
स्वधा स्वधा स्वधेत्येवं त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ।
प्रियां विनीतां स लभेत् साध्वीं पुत्त्रं गुणान्वि-
तम् ॥
पितॄणां प्राणतुल्या त्वं द्विजजीवनरूपिणी ।
श्राद्धाधिष्ठातृदेवी च श्राद्धादीनां फलप्रदा ॥
वहिर्गच्छ मन्मनसः पितॄणां तुष्टिहेतवे ।
सम्प्रीतये द्विजातीनां गृहिणां वृद्धिहेतवे ॥
नित्या त्वं नित्यरूपासि पुण्यरूपासि सुव्रते ।
आविर्भावतिरोभावौ सृष्टौ च प्रलये तव ॥
ॐ स्वस्ति च नमः स्वाहा स्वधा त्वं दक्षिणा
तथा ।
निरूपिताश्चतुर्व्वेदे षट् प्रशस्ताश्च कर्म्मिणाम् ॥
पुरासीस्त्वं स्वधा गोपी गोलोके राधिकासखी ।
धृतोरसि स्वमात्मानं कृष्णत्वेन स्वधा स्मृता ॥
ध्वस्ता त्वं राधिकाशापात् गोलोकाद्विश्वमागता ।
कृष्णाश्लिष्टा तया दृष्टा पुरा वृन्दावने वने ॥
कृष्णालिङ्गनपुण्येन भूता मे मानसी सुता ।
अतृप्ता सुरतौ तेन चतुर्णां स्वामिनां प्रिया ॥
स्वाहा च सुन्दरी गोपी पुरासीद्राधिकासखी ।
रतौ स्वयं कृष्णमाह तेन स्वाहा प्रकीर्त्तिता ॥
कृष्णेन सार्द्धं सुचिरं रमते रासमण्डले ।
प्रमत्ता सुरतौ श्लिष्टा दृष्टा सा राधया पुरा ॥
तस्याः शापेन प्रध्वस्ता गोलोकाद्विश्वमागता ।
कृष्णालिङ्गनपुण्येन बभूव वह्निकामिनी ॥
पवित्ररूपा परमा देवाद्यैर्वन्दिता नृणाम् ।
यन्नामोच्चारणेनैव नरो मुच्येत पातकात् ॥

सा सुशीलाभिधागोपी पुरासीद्राधिकासखी ।
उवास दक्षिणे क्रोडे कृष्णस्य राधिकाभयात् ॥
प्रध्वस्ता सा च तच्छापात् गोलोकादिह्समा-
गता ।
कृष्णालिङ्गनपुण्येन सा बभूव च दक्षिणा ॥
प्रेयसी सुरतौ दक्षा प्रशस्ता सर्व्वकर्म्मसु ।
उवास दक्षिणे भर्त्तुर्द्दक्षिणा तेन कीर्त्तिता ॥
बभूवुस्तिस्रो गोप्यश्च स्वधा च दक्षिणा तथा ।
कर्म्मिणां कर्म्मपूर्णार्थं पुरा चैवेश्वरेच्छया ॥
इत्येवमुक्त्वा स ब्रह्मा ब्रह्मलोके स्वसंसदि ।
तस्थौ च सहसामात्य स्वधा साविर्ब्बभूव ह ॥
तदा पितृभ्य प्रददौ तामेव कमलालयाम् ।
तां सम्प्राप्य ययुस्ते च पितरश्च सहर्षिता ॥
स्वधास्तोत्रमिदं पुण्यं यः शृणोति समाहित ।
स स्नात सर्व्वतीर्थेषु वेदपाठफलं लभेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४१ अध्याय ॥

स्वधाप्रिय, पु, (स्वधाया प्रिय ।) कृष्णतिल । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्निश्च ॥

स्वधाभुज्, [ज्] पु, (स्वधा भुङ्क्ते इति । भुज्+क्विप् ।) पितृगण । इति त्रिकाण्डशेष ॥ (यथा, रघु' । ८ । ३० ।

“अपिदेवगणस्वधाभुजा
श्रुतयागप्रसवै स पार्थिव ।
अमृतत्वमुपेयिवान् वभौ
परिधेर्म्मुक्त इवोष्णदीधिति ॥”

देवता । इति हेमचन्द्र ॥

स्वधिति, पु, स्त्री, (स्व धियति दधातीति । धि+क्तिच् ।) कुठार । इत्यमर । २ । ८ । ९२ ॥ नानव्ययादिश्च ॥ (यथा, भागवते । १० । ५५ । ५ ।

“इदं महानसं नीत्वावद्यन् स्वधितिनाद्भुतम् ॥” वज्र । इति निघण्टु । २ । २० ॥)

स्वधितिहेतिक, पु, (स्वधितिर्हेतिर्यस्य । कन् ।) परशुधारियोद्धा । इति केचित् ॥

स्वन, ण शब्दे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्त । स्वनतु सस्वनतु । अत्र स्वन ण स्वन च इत्युभयपाठो लेखकप्रमादकृत । इति दुर्गादास ॥

स्वन, त् क ध्याने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्त । स्वनयति । इति दुर्गादास ॥

स्वन, मि तसने । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । शब्दे इत्यनुवर्त्तते । तसने भूषणे कर्त्तरि शब्देऽर्थेऽयमित्यर्थ । स्वेनतु अस्वनतुर्नूपुरौ । मि, स्वनयति स्वानयति कङ्कणं वधू । अन्यत्र स्वानयति कृष्णा जन । इति दुर्गादास ॥

स्वन, पु (स्वननमिति । स्वन शब्दे+“स्वनहसोर्व्वा ।” ३ । ३ । ६२ । इति अप् ।) शब्द । इत्यमर । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ४६ ।

“आकाशे दुन्दुभीनाञ्च बभूव तुमुल स्वन ॥”)

स्वनचक्रः, पुं, रतिबन्धविशेषः । तस्य लक्षण यथा,—

“धृत्वा बाहू तथा कण्ठं पादतोऽपि शिर.
स्थित: ।
गूढश्च कामयेत् कामो स्वनचक्रः प्रकीर्त्तितः ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

स्वनि:, पु, (स्वन+इन् ।) शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्वनित, क्ली, (स्वन+क्तः । गर्ज्जितम् । मेघशब्द. । इति हेमचन्द्रः ॥ ध्वनिते, त्रि । इत्यमर. । ३ । १ । ९४ ॥

स्वनिताह्वय ,पु, (स्वनितम् आह्वयते इति । आ+ह्वे+अच् ।) तण्डुलीय । इति राजनिर्घण्ट: ॥

स्वनोत्साह, पु, (स्वनेन उत्साहो यस्य ।) गण्डक. । इति रत्नावली ॥ पुस्तकान्तरे श्वनोत्साह इति च पाठ ॥

स्वपन, क्ली, (स्वप+ल्युट् ।) निद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । ३ । ४ ।

“बालवृद्धस्त्रीकर्षितक्षतक्षीणमद्यनित्ययानवाहनाध्वकर्म्मपरिश्रान्तानामभुक्तवतां मेद.स्वेदकफरसरक्तक्षीणानामजीर्णिनाञ्च मुहूर्त्तं दिवास्वपनमप्रतिषिद्धम् ॥”)

स्वपिच्छा, स्त्री, पिण्डखर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्ट. ॥

स्वपितकर्म्मा, [न्] पु, (स्वपिति इति कर्म्म यस्य ।) शयनकर्त्ता । तद्वैदिकपर्य्यायौ । स्वपिति १ सस्ति २। इति द्वौ स्वपितिकर्म्माणौ इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याय ॥

स्वप्न, पु, (स्वप+“स्वपो नन् ।” ३ । ३ । ९१ । इति नन् । यद्वा “कृष्यूर्षिदृपनीति ।” उणा० ३ । १० । इति नन् ।) निद्रा । इत्यमर । १ । ७ । ३६ ॥ यथा,—

“तस्मान्न जागृयाद्रात्रौ दिवास्वप्नञ्च वर्ज्जयेत् ।
ज्ञात्वा दोषकरावेतौ बुध स्वप्नमितश्चरेत् ॥”)

प्रसुप्तस्य विज्ञानम् । यथा,—

“पूर्व्वदेहानुभूतास्तु भूतात्मा स्वपत प्रभु ।
रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥
करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते ।
अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

दर्शनम् । इति मेदिनी ॥ * ॥ सुस्वप्ना यथा,—

नन्द उवाच ।

“केन स्वप्नेन किं पुण्यं केन पुंसां भवेत् सुखम् ।
कोऽपि कोऽपि च सुस्वप्नस्तत् सर्व्वं कथय
प्रभो ! ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

“वेदेषु सामवेदश्च प्रशस्त. सर्व्वकर्म्मसु ।
तत्रैव काण्वशाखाया पुण्यकाण्डे मनोहरे ॥
सुव्यक्तो यश्च सुस्वप्न शश्वत् पुण्यफलप्रद ।
तत् सर्व्वं लिखितं तात ! कथयामि निशामय ॥
स्वप्नाध्यायं प्रवक्ष्यामि बहुपुण्यफलप्रदम् ।
स्वप्नाध्यायं नरः श्रुत्वा गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥
स्वप्नस्तु प्रथमे यामे सवत्सरफलप्रदः ।
द्वितीये चाष्टभिर्म्मासैस्त्रिभिर्म्मासैस्तृतीयके ॥
चतुर्थे चार्द्धमासेन स्वप्नः स्यात्तु फलप्रद' ।
दशाहे फलदः स्वप्नोऽप्यरुणोदयदर्शने ॥
प्रातः स्वप्नश्च फलदस्तत्क्षणं यदि बोधित ।
दिने मनसि यद्दृष्टं तत् सर्व्वञ्च लभेद्ध्रुवम् ॥
चिन्ताव्याधिसमायुक्तो नर स्वप्नञ्च पश्यति ।
तत् सर्व्वं निष्फलं तात प्रयात्येव न संशयः ॥
जडो मूत्रपुरीषेण पीडितश्च भयाकुल ।
दिगम्बरो मुक्तकेशो न लभेत् स्वप्नजं फलम् ॥
दृष्ट्वा स्वप्नञ्च निद्रालुर्यदि निद्रां प्रयाति च ।
विमूढो वक्ति चेद्रात्रौ न लभेत् स्वप्नजं फलम् ।
दृष्ट्वा ब्राह्मणगोवृन्दं च विप्रान्ति लभते ध्रुवम् ।
दुर्गते दुर्गतिं याति नीचे व्याधिं प्रयाति च ॥
शय्यां भयञ्च लभते दूर्व्वे च कलङ्को भवेत् ।
कारिन्धा धनहानि स्याद्रात्रौ चौरः य भवेत्
निद्राया नभसि शोभा पण्डिते वाञ्छितं फलम् ।
न प्रकाशाय राष्ट्रे पण्डिते वाञ्छिते व्रज ॥*॥
गवाश्च कुञ्जराणाञ्च हयानाञ्च व्रजेश्वर ।
प्रासादानाञ्च शैलानां वृक्षाणाञ्च तथैव च ॥
आरोहणञ्च धनदं भोजनं रोदनं तथा ।
प्रतिष्ठाञ्च तथा वीणां शस्त्राणां भूमिमालभेत् ।
शस्त्राघातेन यदा विद्धो व्रणेन कृमिणा तथा ।
विष्ठया रुधिरेणैव सयुक्तोऽप्यर्थमालभेत् ।
अगम्यागमनं भार्य्यालाभं करोति च ।
मूत्रचित्तं पिबेत् शुक्रं नरकञ्च विशत्यपि ॥
नगरं प्रविशेद्दृष्ट्वा समुद्रं वा सुधां पिबेत् ।
शुभवार्त्तामवाप्नोति विपुलञ्चार्थमालभेत् ॥”

दक्ष स्थाने नक्र समुद्र स्थाने समूत्र सुधा स्थाने सुरा इति च पाठ ।

“गजं नृपं सुवर्णञ्च वृषभं धेनुमेव च ।
दीपमन्नं फलं पुष्पं कन्यां छत्रं रथं ध्वजम् ॥
कुटुम्बं लभते दृष्ट्वा कीर्त्तिञ्च विपुलां श्रियम् ।
पूर्णकुम्भं द्विजं वह्निं पुष्पं ताम्बूलमन्दिरम् ॥
शुक्लधान्यं नटं वेश्यां दृष्ट्वा श्रियमवाप्नुयात् ।
गाक्षीरञ्च घृतं दृष्ट्वा चार्थं पुण्यं धनं लभेत् ॥
पायसं पद्मपत्रे च दधि दुग्धं घृतं मधु ।
मिष्टान्नं स्वस्तिकं भुक्त्वा ध्रुवं राजा भविष्यति ॥
पक्षिणां मानुषाणाञ्च भुङ्क्ते मांसं नरो यदि ।
बह्वर्थं शुभवार्त्ताञ्च लभते वाञ्छितं फलम् ॥
छत्रं वा पादुकाञ्चापि लब्ध्वाध्वानञ्च गच्छति ।
असिञ्च निर्म्मलं तीक्ष्णं तत्तथैव भविष्यति ॥
मेलया सन्तरेद्यो हि स प्रधानं भविष्यति ।
दृष्ट्वा च फलिनं वृक्षं धनमाप्नोति निश्चितम् ॥
यस्य श्वेतेन सर्पेण दश्यते दक्षिणे भुजे ।
सोऽचिराल्लभते भार्य्यां विनीतां प्रियवादिनीम् ॥
सर्पेण भक्षितो यो हि सोऽर्थलाभश्च तद्भवेत् ।
स्वप्ने सूर्य्यं विधुं दृष्ट्वा मुच्यते व्याधिबन्धनात् ॥
वडवां कुक्कुटीं क्रौञ्चीं दृष्ट्वा भार्य्यां लभेद्-
ध्रुवम् ।
स्वप्ने यो निगडैर्बद्ध प्रतिष्ठामुत्तमां लभेत् ॥

उत्तमां स्थाने पुत्रमिति वा पाठ ।

दध्यन्नं पायसं भुङ्क्ते तडागे वा नदीतटे।
विशीर्णे पद्मपत्रे च सोऽपि राजा भविष्यति॥
तडागे वा स्थाने पद्मपत्रे इति वा पाठः।
जलौकसं वृश्चिकञ्च सर्पञ्च यदि पश्यति।
धनं पुत्रञ्च विजयं प्रतिष्ठाञ्च लभेदिति॥
शृङ्गिभिर्दंष्ट्रिभिः कोलैर्वानरैः पीडितो यदि।
निश्चितञ्च भवेद्राजा धनञ्च विपुलं लभेत्॥
मत्स्यं मांसं मौक्तिकञ्च शङ्खचन्दनहीरकम्।
यस्तु पश्यति स्वप्नान्ते विपुलं धनमालभेत्॥
सुराञ्च रुधिरं स्वर्णं भुक्त्वा विष्ठां धनं लभेत्।
प्रतिमां शिवलिङ्गञ्च लभेद्दृष्ट्वा जयं धनम्॥
फलितं पुष्पितं विल्वमाम्रं दृष्ट्वा लभेद्धनम्।
दृष्ट्वा च ज्वलदग्निञ्च धनं वुद्धिं श्रियं लभेत्॥
आमलकं धात्रीफलं उत्पलञ्च धनागमम्।
देवताश्च द्विजा गावः पितरो लिङ्गिनस्तथा।
उत्पलं स्थाने तत्पत्रमिति वा पाठः।
यद्दाति स्थितः स्वप्ने तत्तथैव भविष्यति॥
शुक्लाम्बरधरा नारीं शुक्लमाल्यानुलेपनाम्।
समाश्लिष्यति यः स्वप्ने तस्य श्रीः सर्व्वतः सुखम्॥
पीताम्बरधरां नारीं पीतमाल्यानुलेपनाम्।
समाश्लिष्यति यः स्वप्ने कल्याणं तस्य जायते॥

सर्व्वाणि शुक्लानि प्रशस्तितानि
भस्मास्थि कार्पासविवर्ज्जितानि।
सर्व्वाणि कृष्णानि विनिन्दितानि
गोहस्तिदेवद्विजवर्जितानि॥

दिव्या स्त्री सस्मिता विप्रा रत्नभूषणभूषिता।
यस्य मन्दिरमायाति स प्रियं लभते ध्रुवम्॥
स्वप्ने च ब्राह्मणी देवी ब्राह्मणी देवकन्यका।
कुमारी चाष्टवर्षीया रत्नभूषणभूषिता।
यस्य तुष्टा भवेत् स्वप्ने तस्य तुष्टा च पार्व्वती॥
इत्यत्र स भवेत् कविपण्डितः इति च पाठः।
ब्राह्मणो ब्राह्मणी वापि सन्तुष्टः सस्मिता सती।
फलं ददाति यस्मै च तस्य पुत्त्रो भविष्यति॥
यं स्वप्ने ब्राह्मणो नन्द! करोति च शुभा-
शिषम्।
यद्वदति भवेत्तस्य तस्यैश्वर्य्यं भवेद्ध्रुवम्॥
परितुष्टो द्विजश्रेष्ठश्चायाति यस्य मन्दिरम्।
नारायणः शिवो ब्रह्मा प्रविशेत्तु तदाश्रमम्॥
सम्पत्तिस्तस्य भवति यशश्च विपुलं शुभम्।
पदे पदे सुखं तस्य सम्मानं गौरवं लभेत्॥
अकस्मादपि स्वप्ने तु लभते सुरभीं यदि।
भूमिलाभो भवेत्तस्य भार्य्या चापि पतिव्रता॥
करेण कृत्वा हस्ती यं मस्तके स्थापयेद्यदि।
राज्यलाभो भवेत्तस्य निश्चितञ्च श्रुतौ श्रुतम्॥
स्वप्ने तु ब्राह्मणस्तुष्टः समाश्लिष्यति यं व्रज।
तीर्थस्नायी भवेत् सोऽपि निश्चितञ्च श्रिया-
न्वितः।
स्वप्ने ददाति पुष्पञ्च यस्मै पुण्यवते द्विज।
जययुक्तो भवेत् सोऽपि यशस्वी च धनी सुखी॥
स्वप्ने दृष्ट्वा च तीर्थानि सौधरत्नगृहाणि च।
जययुक्तश्च धनवांस्तीर्थस्नायी भवेन्नरः॥
स्वप्ने तु पूर्णकलसं कश्चित् कस्मै ददाति वा।
पुत्त्रलाभो भवेत्तस्य सम्पत्तिं वा समालभेत्॥
हस्ते कृत्वा तु कुडवं आढकं वापि सुन्दरी।
यस्य मन्दिरमायाति स लक्ष्मीं लभते ध्रुवम्॥
दिव्या स्त्री यद्गृहं गत्वा पुरीषं विसृजेद्द्विज।
अर्थलाभो भवेत्तस्य दारिद्र्यञ्च प्रयाति च॥
यस्य गेहं समायाति भार्य्यया सह ब्राह्मणः।
पार्व्वत्या सह शम्भुर्व्वा लक्ष्मीर्नारायणोऽथवा।
ब्राह्मणो ब्राह्मणी वापि स्वप्ने यस्मै ददाति वा।
धान्यं पुष्पाञ्जलिं वापि तस्य श्रीः सर्व्वतोसुखी॥
सर्व्वतोसुखीत्यत्र सर्व्वतः सुखीति च पाठः।
मुक्ताहारं पुष्पमाल्यं चन्दनञ्च शुभं व्रज।
शुभं व्रज स्थाने लभेद्द्विज इति वा पाठः।
स्वप्ने ददाति विप्रश्च तस्य श्रीः सर्व्वतः सुखी॥
गोरोचनां पताकां वा हरिद्रामिक्षुदण्डकम्।
सिद्धान्नञ्च लभेत् स्वप्ने तस्य श्रीः सर्व्वतः सुखी॥
सिद्धान्नस्थाने सिद्धान्नमिति वा पाठः।
ब्राह्मणो ब्राह्मणी वापि ददाति यस्य मस्तके।
छत्रं वा शुक्लधान्यं वा स च राजा भविष्यति॥
स्वप्ने रथस्थः पुरुषः शुक्लमाल्यानुलेपनः।
तत्रस्थो दधि भुङ्क्ते च पायसं वा नृपो भवेत्॥
स्वप्ने ददाति विप्रश्च ब्राह्मणी वा सुधां दधि।
प्रशस्तपात्रं तस्मै वा सोऽपि राजा भवेद्ध्रुवम्॥
ददाति पुस्तकं स्वप्ने यस्मै पुण्यवते द्विज।
स भवेद्विश्वविख्यातः कवीन्द्रः पण्डितेश्वरः॥
यं पाठयति स्वप्ने या मातेव च सुतं यथा।
सरस्वतीसुतः सोऽपि तत्परो नास्ति पण्डितः॥
ब्राह्मणः पाठयेद्यञ्च पितेव यत्नपूर्व्वकम्।
ददाति पुस्तकं प्रीत्या स च तत्सदृशो भवेत्॥
प्राप्नोति पुस्तकं स्वप्ने पथि वा यत्र तत्र वा।
स पण्डितो यशस्वी च विख्यातश्च महीतले॥
स्वप्ने यस्मै महामन्त्रं विप्रो विप्रा ददाति चेत्।
स भवेत् पुरुषः प्राज्ञो धनवान् गुणवान् सुखी॥
स्वप्ने ददाति मन्त्रं वा प्रतिमां वा शिलामयीम्।
यस्मै ददाति विप्रश्च मन्त्रसिद्धिश्च तद्भवेत्॥
विप्रा विप्रसमूहञ्च दृष्ट्वा नत्वाशिषं लभेत्।
राजेन्द्रः स भवेद्वापि किम्वा च कविपण्डितः॥
शुक्लधान्ययुतां भूमिं यस्मै विप्रः समुत्सृजेत्।
स्वप्ने च परितुष्टश्च स भवेत् पृथिवीपतिः॥
स्वप्ने विप्रो रथे कृत्वा नानास्वर्गं प्रदर्शयेत्।
चिरजीवी भवेदायुर्धनवृद्धिर्भवेद्ध्रुवम्॥
विप्रा विप्रश्च सन्तुष्टो यस्मै कन्यां ददाति च।
स्वप्ने च स भवेन्नित्यं धनाढ्यो भूपतिः स्वयम्॥
स्वप्ने सरोवरं दृष्ट्वा समुद्रं वा नदीं नदम्।
शुक्लाहिं शुक्लशैलञ्च दृष्ट्वा प्रियमवाप्नुयात्॥"
प्रियं स्थाने श्रियमिति च पाठः।
यः पश्यति मृतं स्वप्ने स भवेच्चिरजीवनः।
अरोगोऽरोगिणं दृष्ट्वा सुखिनञ्च सुखी भवेत्॥
दिव्या स्त्री यं प्रवदति मम स्वामी भवान् भव।
स्वप्ने दृष्ट्वा च जागर्त्ति स च राजा भवेद्ध्रुवम्॥
स्वप्ने च वालिकां दृष्ट्वा लब्ध्वा स्फाटिक-
मालिकाम्।
इन्द्रचापं शुक्लघनं स प्रतिष्ठां लभेद्ध्रुवम्॥
स्वप्ने विप्रो वदति यं मम दासो भवेति च।
हरिदासस्य तद्भक्तिं लब्ध्वा स वैष्णवो भवेत्॥
स्वप्ने विप्रो हरिः शम्भुर्ब्राह्मणी कमला शिवा।
शुक्ला स्त्री वेदमाता वा जाह्नवी वा सरस्वती॥
गोपालिकावेशधरा वालिका राधिका मम।
वालश्च वालगोपालः स्वप्नविद्भिः प्रकाशितः॥
एष ते कथितो नन्द सुस्वप्नः पुण्यहेतुकः।
श्रोतुमिच्छसि किं वा त्वं किं भूयः कथयामि
ते॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे सुस्वप्नदर्शनं
७७ अध्यायः॥ *॥
अक्रूरदृष्टसुस्वप्ना यथा,—
"अथाक्रूरः स्वभवनं गत्वा कंसेन प्रेरितः।
चकार शयनं तल्पे भुक्त्वा मिष्टान्नमुत्तमम्॥
कर्पूरस्थं ताम्बूलं चखाद वासितं जलम्।
जगाम निद्रां सुखतः सुखसम्भोगमातरम्॥
ततो ददर्श शुभ्राभ्रं सुरालयनिरन्तरम्।
निरन्तरशेषरहितं वाय्वादिपरिवर्जितम्॥
अरोगो वद्वेशश्च वस्त्रयुग्मसमन्वितः।
सुलक्षणो सुस्निग्धश्चिन्ताशोकविवर्जितः॥
किशोरवयसं श्यामं द्विभुजं मुरलीधरम्।
पीतवस्त्रपरीधानं वनमालाविभूषितम्॥
चन्दनोक्षितसर्व्वाङ्गं मालतीमाल्यशोभितम्।
भूषितं भूषिताहैश्च रत्नकम्पनभूषणैः॥
मयूरपुच्छचूडञ्च सस्मितं पद्मलोचनम्।
एवम्भूतं द्विजशिशुं ददर्श प्रथमे मुने॥
ततो ददर्श रुचिरां पतिपुत्त्रवतीं सतीम्।
पीतवस्त्रपरीधानां रत्नभूषणभूषिताम्॥
ज्वलत्प्रदीपहस्ताञ्च शुक्लमाल्यकरां वराम्।
शरच्चन्द्रनिभास्याञ्च सस्मितां वरदां शुभाम्॥
ततो ददर्श विप्रञ्च कुर्व्वन्तञ्च शुभाशिषम्।
श्वेतपद्मगतं हंसं तुरगञ्च सरोवरम्॥
ददर्श चिक्किनं चारु फलितं पुष्पितं शुभम्।
आम्रनिम्वनारिकेलगुवाककदलीतरुम्॥
ददर्श श्वेतसर्पञ्च स्वात्मानं पर्व्वतस्थितम्।
वृक्षस्थञ्च गजस्थञ्च तरिस्थं तुरगस्थितम्॥
वीणां वादितवन्तञ्च भुक्तवन्तञ्च पायसम्।
दधिक्षीरयुतान्नञ्च पद्मपत्रस्थमीप्सितम्॥
कृमिविट्संहिताङ्गञ्च रुदन्तं मोहितं तथा।
शुक्लधान्यपुष्पक्षरं चण चन्दनचर्च्चितम्॥
समुद्रस्थं प्रासादस्थमात्मानञ्च सलोहितम्।
छिन्नभिन्नक्षताङ्गञ्च मेदःपूयसमन्वितम्॥
ततो ददर्श रजतं मणिशुभ्रञ्च काञ्चनम्।
मुक्तामाणिक्यरत्नञ्च पूर्णकुम्भं घनं जलम्॥
सुरभिञ्च सवत्साञ्च वृषभेन्द्रं मयूरकम्।
शुक्लञ्च सारसं शङ्खं किन्न खञ्जनमेव च॥
ताम्बूलं पुष्पमाल्यञ्च ज्वलदग्निं सुरार्च्चनम्।
पार्व्वतीप्रतिमां कृष्णप्रतिमां शिवलिङ्गकम्॥
विप्रवालाश्च वालञ्च सुपक्वफलितं कपिम्।
देवस्त्रीञ्च राजेन्द्रं मित्रं व्याघ्रं गुरुं सुरम्॥
दृष्ट्वा स्वप्नं समुत्तस्थौ चकाराह्निकमीप्सितम्।
उद्धव पाथदागान सर्वेश्वरान्तं द च"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७०।१-१८ ॥
दुःस्वप्ना यथा,—
नन्द उवाच ।
"श्रुतं सर्व्वं महाभाग दुःस्वप्नं कथय प्रभो ।
उवाच तञ्च भगवान् श्रूयतामिति तद्वचः ॥"
श्रीभगवानुवाच ।
"स्वप्ने हसति यो हर्षाद्विवाहं यदि पश्यति ।
नर्त्तनं गीतमिष्टञ्च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ॥
दन्ता यस्य विघर्षन्ते विचरन्तञ्च पश्यति ॥
धनहानिर्भवेत्तस्य पीडा चापि शरीरजा ॥
अभ्यङ्गितस्तु तैलेन यो गच्छेद्दक्षिणां दिशम् ।
खरोष्ट्रमहिषारूढो मृत्युस्तस्य न संशयः ॥
स्वप्ने चूर्णं जवापुष्पमशोकं करवीरकम् ।
विपत्तिस्तस्य तैलञ्च लवणं यदि पश्यति ॥
नग्ना कृष्णा छिन्ननासा शूद्रस्य विधवा तथा ।
कपर्द्दकं तालफलं दृष्ट्वा शोकमवाप्नुयात् ॥
स्वप्ने रुष्टं ब्राह्मणञ्च ब्राह्मणीं कोपसंयुताम् ।
विपत्तिश्च भवेत्तस्य लक्ष्मीर्याति गृहाद्ध्रुवम् ॥
वनपुष्पं रक्तपुष्पं पलाशञ्च सुपुष्पितम् ।
कार्पासं शुक्लवस्त्रञ्च दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
गायन्तीञ्च हसन्तीञ्च कृष्णाम्बरधरां स्त्रियम् ।
दृष्ट्वा कृष्णाञ्च विधवां नरो मृत्युमवाप्नुयात् ॥
देवता यत्र नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च ।
आस्फोटयन्ति धावन्ति तस्य देशो विनश्यति ॥
वान्तं मूत्रं पुरीषं वा वैद्यं रौप्यं सुवर्णकम् ।
प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दशमासिकम् ॥
कृष्णाम्बरधरां नारीं कृष्णमाल्यानुलेपनाम् ।
उपगूहति यः स्वप्ने तस्य मृत्युर्भविष्यति ॥
मृतं वत्सञ्च मुण्डञ्च मृगस्य च नरस्य वा ।
यः प्राप्नोत्यस्थिमालाञ्च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ।
अभ्यङ्गितस्तु हविषा क्षीरेण मधुनापि वा ।
तक्रेणापि गुडेनैव पीडा तस्य विनिश्चितम् ॥
रथं खरोष्ट्रसंयुक्तं एकाकी योऽधिरोहयेत् ।
तत्रस्थोऽपि च जागर्त्ति मृत्युरेव न संशयः ॥
रक्ताम्बरधरा नारी रक्तमाल्यानुलेपनाम् ।
उपगूहति यः स्वप्ने व्याधिस्तस्य विनिश्चितम् ।
पतितं नखकेशञ्च निर्व्वाणाङ्गारमेव च ।
भस्मपूर्णां चितां दृष्ट्वा लभते मृत्युमेव च ॥
श्मशानं शुष्ककाष्ठञ्च तृणानि लौहमेव च ।
मसीञ्च किञ्चित् कृष्णां वा दृष्ट्वा दुःखं लभेत्
ध्रुवम् ॥
पादुकां फलकं रक्तपुष्पमाल्यं भयानकम् ।
माषं मसूरं मुद्गं वा दृष्ट्वा सद्यो व्रणं लभेत् ॥
कण्टकं सरलं काकं भल्लूकं वानरं खरम् ।
पूयं गात्रमलं स्वप्ने केवलं व्याधिकारणम् ॥
भग्नभाण्डं क्षतं शूद्रं गलत्कुष्ठञ्च रोगिणम् ।
रक्ताम्बरञ्च जटिलं शूकरं महिषं खरम् ॥
अन्धकारं महाघोरं मृतजीवं भयानकम् ।
दृष्ट्वा स्वप्ने योनिलिङ्गं विपत्तिं लभते ध्रुवम् ॥
कुवेशरूपं म्लेच्छञ्च यमदूतं भयङ्करम् ।
पाशहस्तं पाशयस्तं दृष्ट्वा मृत्युं लभेन्नरः ॥
ब्राह्मणो ब्राह्मणी बाला बालको वा सुतः सुता ।
विटायं कुरुते कोपात् दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
कृष्णपुष्पञ्च तन्माल्यं शस्त्रशस्त्रास्त्रधारिणम् ।
म्लेच्छाञ्च विकृताकारां दृष्ट्वा मृत्युं लभेत् ध्रुवम् ॥
वाद्याञ्च नर्त्तनं गीतं गायनं रक्तवाससम् ।
मृदङ्गवाद्यमानन्दं दृष्ट्वा दुःखं लभेद्ध्रुवम् ॥
वाद्या स्थाने वाद्यमिति वा पाठः ।
आनन्द स्थाने आनकमिति युक्तम् ।
मत्स्यादि धारयेद्यो हि तद्भ्रातुर्म्मरणं ध्रुवम् ॥
छिन्नं वापि कबन्धं वा विकृतं वा मुक्तकेशिनम् ।
विप्रं नृत्यञ्च कुर्व्वन्तं दृष्ट्वा मृत्युं लभेन्नरः ॥
मृतो वापि मृता वापि कृष्णा म्लेच्छा भया-
नका ।
उपगूहति यं स्वप्ने तस्य मृत्युर्व्विनिश्चितः ॥
येषां दन्ताश्च भग्नाश्च केशाश्चापि पतन्ति च ।
धनहानिर्भवेत्तेषां पीडा वा तच्छरीरजा ॥
उपद्रवन्ति यं स्वप्ने शृङ्गिणो दंष्ट्रिणोऽपि वा ।
बालका मानवाश्चैव तस्य राजकुलाद्भयम् ॥
छिन्नं वृक्षं पतन्तञ्च शिलावृष्टिं तुषं क्षुरम् ।
रक्ताङ्गारं भस्मवृष्टं दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
गृहं पतन्तं शैलं वा धूमकेतुं भयानकम् ।
भग्नस्कन्धं तरोर्व्वापि दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् ॥
रथगेहशैलवृक्षगोहस्तितुरगात् खरात् ।
पतन्ति भूमौ ये स्वप्ने विपत्तिस्तस्य सङ्कुला ॥
उच्चैः पतन्ति गर्त्तेषु भस्माङ्गारचितासु च ।
क्षारकुण्डेषु चूर्णेषु मृत्युस्तेषां न संशयः ॥
बलाद्गृह्णाति दृष्टश्च छत्रञ्च यस्य मस्तकात् ।
पितुर्नाशो भवेत्तस्य गुरोर्व्वापि नृपस्य वा ॥
सुरभी यस्य गेहाच्च याति त्रस्ता सवत्सिका ।
प्रयाति पापिनस्तस्य लक्ष्मीरपि वसुन्धरा ॥
पाशेन कृत्वा बद्धञ्च यं गृहीत्वा प्रयान्ति च ।
यमदूताश्च ये म्लेच्छास्तस्य मृत्युर्न संशयः ॥
गणका ब्राह्मणा वापि ब्राह्मणी वा गुरुस्तथा ।
परिरुष्टं शपति यं विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ॥
विरोधिनश्च काकाश्च कुक्कुरा भल्लुकास्तथा ।
पतन्त्यागत्य यद्गात्रे तस्य मृत्युर्न संशयः ॥
महिषा भल्लुका उष्ट्राः शूकरा गर्द्दभास्तथा ।
रुष्टा धावन्ति यं स्वप्ने स रोगी निश्चितं भवेत् ॥"
तेषां शान्तिर्यथा, —
"रक्तचन्दनकाष्ठानि घृताक्तानि च यो जुहेत् ।
गायत्र्याश्च सहस्रेण तेन शान्तिर्व्विधीयते ॥
सहस्रधा जपेद्यो हि भक्त्या तं मधुसूदनम् ।
निष्पापोऽपि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो
भवेत् ॥
अच्युतं केशवं विष्णुं हरिं सत्यं जनार्द्दनम् ।
हंसं नारायणञ्चैव एतन्नामाष्टकं शुभम् ॥
शुचिः पूर्व्वमुखः प्राज्ञो दशकृत्वश्च यो जपेत् ।
निष्पापो हि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो भवेत् ॥
विष्णुं नारायणं कृष्णं माधवं मधुसूदनम् ।
हरिं नरहरिं रामं गोविन्दं दधिवामनम् ॥
शुचिः पूर्व्वमुखो भूत्वा भक्तिश्रद्धायुतो जपेत् ।
निष्पापो हि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो
भवेत् ॥
भक्त्या चैतानि भद्राणि दश नामानि यो जपेत्
शतकृत्वो भक्तियुक्तो जप्ता रोगी च रोगतः ॥
लक्षधा हि जपेद्यो हि बन्धनान्मुच्यते ध्रुवम् ॥
जप्ता च दशलक्षञ्च महावन्ध्या प्रसूयते ॥
हविष्याशी यतः शुद्धो दरिद्रो धनवान् भवेत् ।
शतलक्षञ्च जप्ता च जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥
ॐ शिवं दुर्गां गणपतिं कार्त्तिकेयं दिनेश्वरम् ।
धर्म्मं गङ्गाञ्च तुलसीं राधां लक्ष्मीं सरस्वतीम् ॥
नामान्येतानि भद्राणि जले स्नात्वा च यो जपेत् ।
वाञ्छितञ्च लभेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो भवेत् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं पूर्व्वं दुर्गतिनाशिन्यै महा-
मायायै स्वाहा ।
कल्पवृक्षो हि लोकानां मन्त्रः सप्तदशाक्षरः ।
शुचिश्च दशधा जप्ता दुःस्वप्नः सुस्वप्नो भवेत् ॥
शतलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
सिद्धमन्त्रश्च लभते सर्व्वसिद्धिञ्च वाञ्छितम् ॥
ॐ नमो मृत्युञ्जयायेति स्वाहान्तं लक्षधा जपेत्
दृष्ट्वा च मरणं स्वप्ने शतायुश्च भवेन्नरः ॥
पूर्व्वोत्तरमुखो भूत्वा स्वप्नं प्राज्ञे प्रकाशयेत् ॥
काश्यपे दुर्गते नीचे देवब्राह्मणनिन्दके ।
मूर्खे चैवानभिज्ञे च न च स्वप्नं प्रकाशयेत् ॥
अश्वत्थे गणके विप्रे पितृदेवार्च्चनेषु च ।
आचार्य्ये वैष्णवे मित्रे दिवास्वप्नं प्रकाशयेत् ॥
इति ते पुण्यमाख्यानं कथितं पापनाशनम् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे दुःस्वप्नदर्शनम्
८२ अध्यायः ॥ * ॥ कंसदृष्टदुःस्वप्ना यथा,—
नारायण उवाच ।
"अथ कंसो विचिन्त्यैव दृष्ट्वा दुःस्वप्नमेव च ।
समुद्विग्नो महाभीतो निराहारो निरुत्सवः ॥
पात्रं मित्रं बुधगणं बान्धवञ्च पुरोहितम् ।
समानीय सभामध्ये तानुवाच सुदुःखितः ॥
कंस उवाच ।
मया दृष्टो निशाशेषे यो दुःस्वप्नो भयप्रदः ।
तं निबोध बुधाः सर्व्वे बान्धवाश्च पुरोहित ॥
बिभ्रती चोड्रपुष्पाणां मालां सरक्तचन्दनाम् ।
रक्ताम्बरं खड्गतीक्ष्णं खर्परञ्च भयङ्करम् ॥
प्रकृत्याट्टाट्टहासञ्च लोलजिह्वा भयङ्करी ।
पतीवहृता कृष्णाङ्गी नगरे मम नृत्यति ॥
मुक्तकेशी छिन्ननासा कृष्णा कृष्णाम्बरापि मा ।
विधवा सा महाशूद्री मामालिङ्गितुमिच्छति ॥
मलिनं चेलखण्डञ्च बिभ्रती रूक्षमूर्द्धजान् ।
ददाति चूर्णतिलकं कपाले मम वक्षसि ॥
कृष्णवर्णानि पक्वानि छिन्नभग्नानि सत्वक ।
पतन्ति कृत्वा शब्दाश्च शश्वत्तालफलानि च ॥
कुचेलो विकृताकारो म्लेच्छो हि रुक्षमूर्द्धजः ।
ददाति मत्प्रभूषायां छिन्नमल्लकपर्द्दकान् ॥
महारुष्टा च दिव्या स्त्री पतिपुत्रवती सती ।
बभञ्ज पूर्णकुम्भञ्च अभिशप्य पुनः पुनः ॥
मह्यानामोडमालाञ्च रक्तचन्दनचर्च्चिताम्
ददाति मह्यं विप्रश्च महारुष्टोऽभिशप्य च
चणमङ्गारवृष्टिश्च भस्मवृष्टिः रक्तं वणम् ।

क्षणं क्षणं रक्तवृष्टिर्भवेच्च नगरे मम ॥
वानरं वायसं श्वानं भल्लुकं शूकरं खरम् ।
पश्यामि विकृताकारं शब्दं कुर्व्वन्तमुल्बणम् ॥
पश्यामि शुष्ककाष्ठानां राशिमम्लानकज्जलम् ।
पश्चाद्दशदिशायां कर्पूं छिन्नमस्थानि च ॥
पीतवस्त्रपरीधाना शुक्लचन्दनचर्च्चिता ।
बिभ्रती मालतीमालां रत्नभूषणभूषिता ॥
क्रीडाकमलहस्ता सा सिन्दूरबिन्दुशोभिता ।
कृत्वाभिशापं मां रुष्टा याति मन्मन्दिरात् सती ॥
पाशहस्तांश्च पुरुषान् मुक्तकेशान् भयङ्करान् ।
अतिक्रुद्धांश्च पश्यामि विशतो नगरं मम ॥
नग्ना नारीर्मुक्तकेशीर्नृत्यन्तीश्च गृहे गृहे ।
अतीव विकृताकाराः पश्यामि सस्मिताः सदा ॥
छिन्ननासा च विधवा महाशूद्री दिगम्बरी ।
सा तैलाभ्यङ्गिता साश्च करालातिभयङ्करी ॥
निर्व्वाणाङ्गारसंयुक्ता भस्मपूर्णा भयङ्करा ।
अतिप्रभातसमये चिता पश्यामि सस्मिता ॥
पश्यामि च विवाहञ्च नृत्यगीतमहोत्सवम् ।
रक्तवस्त्रपरीधानान् पुरुषान् मुक्तमूर्द्धजान् ॥
रक्तं वमन्तं पुरुषं नृत्यन्तं नग्नमुल्बणम् ।
धावन्तञ्च शयानञ्च पश्यामि सस्मितं सदा ॥
राहुग्रस्तञ्च गगने मण्डलं चन्द्रसूर्य्ययोः ।
एककाले च पश्यामि सर्व्वग्रासञ्च बान्धवाः ॥
उल्कापातं धूमकेतुं भूकम्पं राष्ट्रविप्लवम् ।
झञ्झावातं महोत्पातं पश्यामि च पुरोहित ॥
वायुना घूर्णमानांश्च छिन्नस्कन्धान् महीरुहान् ।
पतितान् पर्व्वतांश्चैव पश्यामि पृथिवीतले ॥
पुरुषं छिन्नशिरसं नृत्यन्तं नग्नमुल्बणम् ।
मुण्डमालाधरं घोरं पश्यामि च गृहे गृहे ॥
दग्धं सर्व्वाश्रमं भस्मपूर्णमङ्गारसङ्कुलम् ।
हाहाकारञ्च कुर्व्वन्तं सर्व्वं पश्यामि सर्व्वतः ॥
इत्येवमुक्त्वा राजा स विरराम सभातले ।
श्रुत्वा स्वप्नं बान्धवाश्च नतवक्त्रा निशश्वसुः ॥
जहार चेतनं सद्यः सत्यकश्च पुरोहितः ।
मत्वा विनाशं कंसस्य यजमानस्य नारद ॥
चरोद नारीवर्गश्च पिता माता च शोकतः ।
मेनिरे नाशकालञ्च सद्यः स्वयमुपस्थितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६३ अध्यायः ॥
परशुरामदृष्टदुःस्वप्ना ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे २१ अध्याये कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनदृष्टदुःस्वप्नास्तत्रैव २४ अध्याये घोरासुरदृष्टदुःस्वप्ना देवीपुराणे २२ अध्याये कालिकापुराणे पुष्याभिषेके ८७ अध्याये मत्स्यपुराणे यात्रानिमित्तस्वप्नाध्याय-कथने २४२ अध्याये च ते द्रष्टव्याः ॥ (वैद्यकोक्तस्वप्नशकुनं यथा,—
"इत्युक्तं दूतशकुनं स्वप्नान् वक्ष्यते ।
स्वप्ने मद्यं सह प्रेतैर्यः पिबन् कृष्यते शुना ।
स मर्त्त्यो मृत्युना शीघ्रं ज्वररूपेण नीयते ॥
रक्तमाल्यवपुर्वस्त्रो यो हसन् ह्रियते स्त्रिया ।
सोऽस्रपित्तेन अहिषखरवराहोष्ट्रगर्द्दभैः ॥
यः प्रयाति दिशं याम्यां मरणं तस्य यक्ष्मणा ।
लताकण्टकिनी वंशतालो वा हृदि जायते ॥
यस्य तस्याशु गुल्मेन यस्य वह्निमनर्च्चिषम् ।
जुह्वतो घृतसिक्तस्य नग्नस्योरसि जायते ॥
मद्यं स नश्येत् कुष्ठेन चण्डालैः सह यः पिबेत् ।
स्नेहं बहुविधं स्वप्ने स प्रमेहेन नश्यति ॥
उन्मादेन जले मज्जेद्यो नृत्यन् राक्षसैः सह ।
अपस्मारेण यो मर्त्त्यो नृत्यन् प्रेतेन नीयते ॥
यानं खरोष्ट्रमार्ज्जारकपिशार्द्दूलशूकरैः ।
यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स स्वोवर्त्तते सुखे ॥
अपूपशष्कुलीर्जग्ध्वा विबुद्धस्तद्विधं वमन् ।
न जीवत्यक्षिरोगाय सूर्य्येन्दुग्रहणेक्षणम् ॥
सूर्य्याचन्द्रमसोः पातदर्शनं दृग्विनाशनम् ।
मूर्द्ध्नि वंशलतादीनां सम्भवो वयसां तथा ॥
निलयो मुण्डताकाकगृध्राद्यैः परिवारणम् ।
तथा प्रेतपिशाचस्त्रीद्रविडान्ध्रगवाशनैः ॥
सङ्गो वेत्रलतावंशतृणकण्टकसङ्कटे ।
श्वभ्रश्मशानशयनं पतनं पांशुभस्मनोः ॥
मज्जनं जलपङ्कादौ शीघ्रेण स्रोतसाहृतिः ।
नृत्यवादित्रगीतानि रक्तस्रग्वस्त्रधारणम् ॥
वयोऽङ्गवृद्धिरभ्यङ्गो विवाहः श्मश्रुकर्म्म च ।
पक्वान्नस्नेहमद्याशः प्रच्छर्द्दनविरेचने ॥
हिरण्यलोहयोर्लाभः कलिर्बन्धपराजयौ ।
उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पादचर्म्मणोः ॥
हर्षो भृशं प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ।
प्रदीपग्रहनक्षत्रदन्तदैवतचक्षुषाम् ॥
पतनं वा विनाशो वा भेदनं पर्व्वतस्य च ।
कानने रक्तकुसुमे पापकर्म्मनिवेशने ॥
चितान्धकारसम्बाधे जनन्याञ्च प्रवेशनम् ।
पातः प्रासादशैलादेर्मत्स्येन ग्रसनन्तथा ॥
काषायिणामसौम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।
रक्ताक्षाणाञ्च कृष्णानां दर्शनं जातु नेष्यते ॥
कृष्णा पापा नखाचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
विरागा च'ऽवमना स्वप्नकालनिशा मता ॥
मनोवहानां पूर्णत्वात् स्रोतसां प्रबलैर्मलैः ।
दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ॥
अरोगः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ।
दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा ॥
भाविको दोषजश्चेति स्वप्नः सप्तविधो मतः ।
तेष्वाद्या निष्फलाः पञ्च यथा स्वप्नप्रकृतिर्दिवा ॥
विस्मृतो दीर्घह्रस्वोऽति पूर्व्वरात्रे चिरात् फलम् ।
दृष्टः करोति तुच्छञ्च गोसर्गे तदहर्महत् ॥
निद्रया चानुपहतः प्रतीपैर्व्वचनैस्तथा ॥
याति पापोऽल्पफलतां दानहोमजपादिभिः ॥
अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
पश्येत् सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं भवेत् ॥
देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो-
नृपान् ।
साधून् यशस्विनो वह्निमिद्धं स्वच्छान् जलाश-
यान् ॥
कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुते-
जसः ।
नराशनं दीप्ततनुं समन्तादुधिरोक्षितम् ॥
यः पश्येल्लभते यो वा च्छत्रादर्शविषामिषम् ।
शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ॥
शैलप्रासादसफलवृक्षसिंहनरद्विपान् ।
आरोहेद्गोऽश्वयानञ्च तरेन्नदह्रदोदधीन् ॥
पूर्व्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं मृतम् ।
सम्बाधान्निःसृतिर्द्देवैः पितृभिश्चाभिनन्दनम् ।
रोदनं पतितोत्थानं द्विषताञ्चावमर्द्दनम् ।
यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽश्नुते ॥"
इति वाभटे शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
स्वप्नकृत्, क्ली, (स्वप्नं निद्रां करोतीति । कृ + क्विप् । तुगागमश्च ।) सुनिषण्णकम् । सुषुणी शाक इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वप्नकारके, त्रि ॥
स्वप्नक्, [ज्] त्रि, (स्वपिति तच्छील इति । स्वप + "स्वपितृषोर्नजिङ् ।" ३ । २ । १७२ । इति नजिङ् ।) निद्राशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३३ ॥) यथा, भट्टिः । ७ । २१ ।
"अह स्वप्नक् प्रजाटेन तव वन्दारुभिः सह ॥")
स्वप्नदोष, पुं, (स्वप्नस्य दोषः ।) निद्रावस्थायां रेतःस्खलनम् । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ (अस्यौषधं यथा,—
"वटाङ्कुरस्य निर्य्यासान् माक्षिकेण समन्वितान् ।
सायं प्रयोज्य मतिमान् स्वप्नदोषं निवारयेत् ॥"
इति वैद्यकम् ॥)
स्वप्नविचारी, [न्] त्रि, स्वप्नविचारकर्त्ता । शुभाशुभस्वप्नव्याख्याकर्त्ता । स्वप्नं विचारयतीत्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
स्वभाजन, क्ली, (स्वस्य भाजनम् ।) आमन्त्रणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । ३ । २ । ७ ॥
स्वभाव, पुं, (स्वस्य भावः ।) स्वकीयभावः । तत्पर्य्यायः । संसिद्धिः २ प्रकृतिः ३ स्वरूपम् ४ निसर्गः ५ । इत्यमरः । १ । ७ । ३८ ॥ भावः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ सर्गः ७ । इति जटाधरः ॥ स्वत एव आविर्भावः । यथा,—
"बहिर्हेत्वनपेक्षी तु स्वभावोऽथ प्रकीर्त्तितः ।
निसर्गश्च स्वरूपश्चेत्येषोऽपि भवति द्विधा ॥
निसर्गः सुदृढाभ्यासजन्यः संस्कार उच्यते ।
अजन्यस्तु स्वतः सिद्धः स्वरूपं भाव इष्यते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
"वचनेषु च बुद्धौ च स्वभावे च चरित्रतः ।
आचारे व्यवहारे च ज्ञायते हृदयं नृणाम् ॥ ८ ॥
लोकाः कर्म्मवशीभूतास्तत् कर्म्म यत् कृतं पुरा ।
स्वकर्म्मणां फलं भुङ्क्ते जन्तुर्जन्मनि जन्मनि ॥
कश्चिद्वदन्ति भवेत् स्वकृतेन च कर्म्मणा ।
केचिद्वदन्ति दैवेन स्वभावेनेति केचन ॥
विविधाश्च मता वेदे वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
स्वयञ्च कर्म्मजनकस्तत् कर्म्म दैवकारणम् ।
स्वभावो जायते नृणां तन्मन्त्रशास्त्रैः पूर्व्वकर्म्मणा ॥ १० ॥
स परात्मा सर्व्वमङ्गलः सर्व्वेषाञ्च फलप्रदः ।
स च हन्ति दैवञ्च स्वभावं कर्म्म एव च ॥ ११ ॥
अहो श्रीकृष्णदासानां कः स्वभावः सुनिर्म्मलः ।
कृतभार्य्यसुच्छिन्नस्य न शशाप रिपुं गुरुः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । १७ । २१—२८ । २१ । ४१ ॥ अपि च ।

"सुदिन दुर्द्दिनञ्चैव सर्व्वं कर्म्मोद्भवे भव ।
तत् कर्म्म तपसा साध्य कर्म्मणाञ्च शुभाशुभम् ॥
तप स्वभावसाध्यञ्च स्वभावोऽभ्यासतो भवेत् ।
ससर्गसाध्योऽभ्यासञ्च ससर्ग पुण्यतो भवेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४३।५१-५२ ॥
अन्यच्च । चाणक्यवाक्यम् ।
"स्वभावो यादृशो यस्य न यहाति कदाचन ।
अङ्गार शतधौतेन मलिनत्व न मुञ्चति ॥"
"सर्व्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः ।
अतीत्य हि गुणान् सर्व्वान् स्वभावो मूर्द्ध्नि वर्त्तते ॥"
इति हितोपदेशे मित्रलाभनामप्रथमकथासग्रह ॥

स्वभू, पु, (स्वेनैव भवतीति । भू+क्विप् । विष्णु । इत्यमर । १ । १ । १८ ॥ ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १२ । ५ ।
"तान् बभाषे स्वभू पुत्रान् प्रजा सृजत पुत्रका ॥")
शिवश्च ॥

स्वमेक', पु, सवत्सर । यथा —
"स्वमेकमेक वरदा तृप्ता भवति चण्डिका ।
रुधिरेणारणस्येह तर्पिता विधिवन्नृप ॥'
स्वमेक सवत्सरम् । स्वमेक सवत्सर यज्ञो मास । इति श्रुते । उरणस्य मेषस्य । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्वय, [म्] व्य, आत्मना । आपनि इति भाषा । इत्यमर । ३ । ४ । १६ ॥ आत्मनेत्यर्थे स्वय तृतीयान्तम् । यथा । स्वयम्भू । इति भरत ॥ (यथा, रघु । १ । ७० ।
'तया हीन विधातर्म्मा कथ पश्यन्न दूयसे ।
सिक्त स्वयमिव स्नेहाद् बन्ध्यमाश्रमपादपम् ॥')

स्वयवरा, स्त्री, (स्वय+वृ+अच् । टाप् ।) स्वय वृणोति पति या । स्वेच्छया पत्यन्वेषिणी । तत्पर्य्याय । पतिवरा २ वर्य्या ३ । इत्यमर । २ । ६ । ७ ॥ स्वयवरे वर्णनीयानि यथा । शचीरक्षा १ मञ्चसज्जता २ मण्डपसज्जता ३ राजपुत्रा सन्निधौ राजसौन्दर्य्यादियश्चेष्टावर्णनम् ४ । इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवक २ कुसुमम् ॥

स्वयहारिका, स्त्री, स्त्रीविशेष । सा च ब्रह्मानन्दनदुःसहस्य निर्माष्ट्या पत्न्या जाता । यथा,—
"दु सहस्याभवत् भार्य्या निर्माष्टिर्नाम नामत ।
जाता कलेस्तु पापाया ऋतौ चाण्डालदर्शनात् ॥
तयोरपत्यान्यभवन् जगद्व्यापीनि षोडश ।
अष्टौ कुमारा कन्याश्च तथाष्टावतिभीषणा ॥
नियोजिका वै प्रथमा तथैवान्या विरोधिनी ।
स्वयहारकरी चव भ्रामणी ऋतुहारिका ॥
स्मृतिबीजहरे चान्ये तयो कन्ये सुदारुणे ।
अष्टमो द्वेषणी नाम कन्या चातिभयावहा ॥
एतासा कर्म्म वक्ष्यामि दोषप्रशमनञ्च यत् ।
धान्यम् खनाद्गृहाद्दोष्ठात् पय सर्पिस्तथापरा ॥
समृद्धिमृद्धिमद्द्रव्यादपहन्ति च कन्यका ।
सा स्वयहारिकेत्युक्ता सदान्तर्द्धानतत्परा ॥
महानसादर्द्धसिद्धमन्नागारस्थितम् तथा ।
परिवेश्यमानञ्च सदा सार्द्धम् भुङ्क्ते च भुञ्जता ॥
उच्छिष्टानां मनुष्याणा हरत्यन्नञ्च दुर्द्धरा ।
कर्म्मान्ताङ्गारशालाभ्य सिद्धिमृद्धि हरति द्विज ॥
गोस्त्रीस्तनेभ्यश्च पय. क्षीरहारी सदैव सा ।
दध्ना घृत तिलात्तैल सुरागारात्तथा सुराम् ॥
रङ्ग कुसुम्भकादिभ्य कार्पासात् सूत्रमेव च ।
सा स्वयहारिका नाम हरत्यविरत द्विज ॥"
तच्छान्तिर्यथा,—
"कुर्य्यात् शिखण्डिकोद्वद्धा रक्षार्थं कृत्रिम स्त्रियम् ।
रक्षा चैव गृहे लेख्या वर्ज्या चोच्छिष्टता तथा ॥"
शिखण्डिकोद्वद्धाम् स्थाने शिखण्डिनी द्वन्द्वमिति च पाठ ।
"होमाग्निदेवताधूपभस्मना च परिक्रिया ।
कार्य्या क्षीरादिभाण्डानामेव तद्रक्षण स्मृतम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे दु सहवशोत्पत्तिनामाध्याय ॥

स्वयकृत, स्त्री, (स्वयमात्मना कृत ।) आत्मकृत । यथा,—
"ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्ट पूर्व्वकृष्ट स्वयकृत ।
यदृच्छया च य कुर्य्यादार्त्विज्य प्रीतिपूर्व्वकम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

स्वयगुप्ता, स्त्री, (स्वयमात्मना गुप्ता) शूकशिम्बिका । इति शब्दरत्नावली, (गुणादयोऽस्या शूकशिम्बिकाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

स्वयदत्त, पु (स्वयमात्मना दत्त) द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेष । इति जटाधर ॥ तल्लक्षणम् यथा । दत्तात्मा तु स्वयदत्त । इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥ दत्तात्मा तु पुत्रो मातापितृविहीनस्ताभ्या मुक्तो वा तवाह पुत्रो भवामीति स्वयदत्त उपनत । इति मिताक्षरा ॥

स्वयमुपस्थित', त्रि (स्वयमात्मना उपस्थित ।) स्वयमागत । यथा,—
"यदि त्यजसि मा मूढ कामात् स्वयमुपस्थिताम् ।
युवयोश्च विपत्तिश्च भविष्यति न सशय ॥
कामातुरा यौवनास्था भार्य्या स्वयमुपस्थिताम् ।
न त्यजेद्धर्म्मभीरुश्च श्रुत मध्यन्दिने पुरा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६२ । ४० । ४५ । अध्याय ॥ (तथा च भागवते ।१।१३।१०॥
"नन्दप्रिय दुर्व्विसह नृणा स्वयमुपस्थितम् ।
नावेदयत् सकरुणो दु खितान् द्रष्टुमक्षम ॥")

स्वयप्रभ , पु, (स्वय प्रभा यस्य ।) चतुर्व्विंशतिभाव्यर्हदन्तर्गतचतुर्थार्हन् । इति हेमचन्द्र ॥ (स्वयप्रकाशे, त्रि । यथा, भागवते । ३।१६।२७॥
"अथ ये मुनयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् ।
वैकुण्ठ तदधिष्ठान विकुण्ठञ्च स्वयप्रभम् ॥"
रसायनाधिकारोक्तसोमसञ्ज्ञकौषधिविशेष. ।
स्वयप्रभो महासोमो यश्चापि गरुडाहृत. ॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २९ अध्याये ॥
स्त्री, अप्सरोविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ४३ । २९ ॥
"घृताची मेनका रम्भा पूर्व्वचित्ति स्वयप्रभा ॥")

स्वयम्भुः, पु, (स्वयम्भवतीति । स्वयं+भू+डु ।) ब्रह्मा । इति रूपकोष. ॥

स्वयम्भुव:, पु, (स्वयम्भवतीति । भू+क ।) आदिमनु । ब्रह्मा । इति केचित् ॥ स्वयमुत्पन्न, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३३४ । ८ ।
"कृते युगे महाराज पुरा स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
नरो नारायणश्चैव हरि कृष्ण स्वयम्भुव ॥")

स्वयम्भुवा, स्त्री (स्वयम्भवतीति । भू+क । टाप्) धूम्रपत्रा । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्वयम्भू, पु, (स्वयम्भवतीति । भू+क्विप् ।) ब्रह्मा । इत्यमर । १ । १ । १६ ॥ जिनचक्रवर्त्तिविशेष । तत्पर्य्याय । रुद्रतनय, २ । इति हेमचन्द्र ॥ काल । इति शब्दरत्नावली ॥ कामदेव । विष्णु । शिव । इति केचित् ॥ माषपर्णी । लिङ्गिनी । इति राजनिर्घण्ट ॥ (स्वयमुत्पन्ने, अपौरुषेये च त्रि । यथा मनु । १ । ३ ।
"त्वमेकोऽह्यस्य सर्व्वस्य विधानस्य स्वयम्भुव ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ॥")

स्वर, त् क आक्षेपे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्त रेफोपध । स्वरयत्यतिरुष्टोऽपि न कञ्चन परिग्रहम् । इति हलायुध । पञ्चमस्वरयुक्त । इति चतुर्भुज । स्वरयति । इति दुर्गादास ॥

स्वर्, व्य, स्वर्ग । (यथा, रामायणे । २।७६।८ ।
"त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ।
विधवा पृथिवी राजस्त्वया हीना न राजते ॥")
परलोक । इत्यमर ।१।१।५॥३।४।२५३ ॥ आकाशम् । शोभनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (व्याहृतिविशेष । यथा, मनु । २ । ७६ ।
"अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापति ।
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुव स्वरितीति च ॥")

स्वर पु, (स्वर+अच्) उदात्तादित्रयः । इत्यमर । १ । ६ । ४ ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितास्त्रय स्वरशब्दवाच्या । स्वरन्ति शब्दायन्ते स्वरा. स्वृ ऋ शब्दोपतापयो अच् उच्चैरादीयते उच्चार्य्यते उदात्त. उदाङ्पूर्व्वाद्दात. कर्म्मणि क्त । तद्विपरीतोऽनुदात्त । समाहृत स्वरित स्वर सञ्जातोऽत्रेति इतोऽस्य जाते इति इत । यदाहु । उच्चैरुच्चारणादुदात्त । नीचैरनुदात्त । समाहार स्वरित । इति । छान्दसत्वात् नोक्त । तदुक्त उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च प्रचितस्वरो त्रय स्वरा । चतुर्थं प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दस स्मृत ॥ इति भरत ॥ (यथा, माघे । २ । ८५ ।

"तटोशितार चेटीनां भवांस्तमवमंस्त मा ।
निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥")
तन्त्रीकण्ठोत्थितनिषादादिसप्तध्वनि'। सुर इति भाषा। यथा,—
"निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वरा. ॥"
इत्यमर'। १। ७। १ ॥
निषादादयः सप्त तन्त्रीसमुत्थाः कण्ठसमुत्थाश्च स्वरा. स्वरशब्दवाच्याः। निषादादिकदम्बादि यथाक्रममिति स्थितमिति। नारदोऽप्याह।
"षड्ज रौति मयूरो हि गावो नर्द्दन्ति चर्षभम्।
अजा विरौति गान्धार क्रौञ्चो नदति मध्यमम्।
पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम्।
अश्वश्च धैवत रौति निषाद रौति कुञ्जर ॥"
इति ।
अन्योऽप्याह।
"स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वनन् हृदयरञ्जकः ॥"
"षड्जर्षभगान्धारो मध्यम' पञ्चमस्तथा।
धैवतश्च निषादश्च स्वरा' सप्त प्र॰ीर्त्तिता. ॥
मयूरवृषभच्छागक्रौञ्चकोकिलवाजिन'।
मातङ्गश्च क्रमेणाहु स्वरानेतान् सुदुर्गमान् ॥"
इति ॥
एते च समदाः पञ्चम गायन्ती। तथा च विशाखिल'।
"अश्वस्तु धैवत सोऽपि मत्त' पञ्चमसञ्ज्ञकम्।
निषादन्तु गजो गर्ज्जंस्तुन्सदोऽसौ सपञ्चम-
मिति ॥"
भरतोऽप्याह।
"षड्जञ्च पञ्चमञ्चेति मयूरो नदति द्विधा।
अश्वाद्या धैवतादीश्च प्राहुर्मत्ताश्च पञ्चम-
मिति ॥"
निषीदन्ति स्वरा अस्मिन्निति निषादः सदेरा-धारे घञ् शीक इति षत्वम्। तथा च।
"निषीदन्ति स्वरा अस्मिन्निषादस्तेन हेतुना।
अशेषसन्धिविषय स हि व्याप्यावतिष्ठते ॥
ऋषति ऋतु ऋषभ ऋषो श गतौ नाम्नीति कभ।
"वायु समुद्गतो नाभ' कण्ठशीर्षसमुद्गत'।
नदत्यृषभवद्यस्मात्तेनैष ऋषभः स्मृत' ॥"इति।
गन्धाना समूहो गान्ध ष्ण' स्वरान्तस्य गान्ध इयर्त्ति गान्धारः ऋर्लि गत्यां ढात् षश्चिति षण्।
"वायु. समुद्गतो नाभे' कण्ठशीर्षसमाहत'।
नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥"
इति।
गान्धारोऽभिजनोऽस्येति गान्धार इत्यन्ये।
षड्भ्यो जायते षड्ज' हनजनादिति ड।
"नासा कण्ठमुरस्तालु जिह्वा दन्ताश्च संश्रित.।
षड्भ्यः सजायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति
स्मृत' ॥" इति।
मध्ये नाभिदेशे भवो मध्यमः। तत्राप्यचिर-दक्षिणेत्यादिना म'।

"तद्वदेवोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहतः।
नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन स स्मृत' ॥"
इति।
धीमद्भिर्गीयते इति धैवतः ढधेकादिति ष्णः मनीषादित्वात् मस्य व'। धीयतेऽयमिति विकारसंघेति ष्णो वा। स्वरान् धयतीति वा। धेट पाने नाम्नीति धैवत'।
"अभिसन्धयते यस्मात् स्वरास्तेनैष धैवतः।
स तु तावत्प्रधानत्वात् ललाटे व्यवतिष्ठते ॥"
इति पञ्चाना स्वराणा पूरण' पञ्चम'। नो सङ्ख्यादेर्म्मडिति मट्।
वायुः समुद्गतो नाभेरुरो हृत्कण्ठमूर्द्धसु।
विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते ॥"
इति।
स्वरन्ति शब्दायन्ते स्वराः ·स्वृ ञ शब्दोप-तापयोः पचादित्वादन्। इति भरत' ॥ * ॥
अपि च।
"स स्वरो य श्रुतिस्थाने स्वरन् हृदयरञ्जकः ॥
षड्जऋषभगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा।
धैवतश्च निषादश्च स्वरा' सप्त प्रकीर्त्तिता ॥
मयूरवृषभच्छागीक्रोष्टुकोकिलवाजिन।
मतङ्गाश्च क्रमेणाहुः स्वरानेतान् सुदुर्गमान् ॥
ऋषभ चातको वक्ति धैवतञ्चापि दर्दुर.।"
इति केचित् ॥
"वायु. समूर्च्छितो नाभेर्नाश्च हृदयस्य च।
पार्श्वयोर्मस्तकस्यापि षष्ठा षड्ज' प्रजायते।
नाभिमूलाद्यदा वर्ण उत्थित कुरुते ध्वनिम्।
वृषभस्येव निर्याति हेलया ऋषभ स्मृत' ॥
नाभे समुद्गतो वायुर्गन्ध श्रोत्रे च चालयन्।
सशब्दस्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
मध्यमो मध्यमस्थानात् शरीरस्योपजायते।
नाभिमूलाच्च गम्भीरः किञ्चित्तार. स्वभावत ॥
प्राणोऽपान' समानश्च उदानो व्यान एव च।
एतेषा समवायेन जायते पञ्चम स्वर ॥
गत्वा नाभेरधोभाग वस्ति प्राप्योर्द्ध्वग पुनः।
धावन्निव च यो याति कण्ठदेश स धैवत. ॥
षड्जादय. षडेतेऽत्र स्वरा सर्व्वे मनोहरा'।
निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते ॥*॥
चतस्र पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मता.।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके ॥"* ॥
सपूर्णस्वरा'। ष ऋ ग म प ध नि। षाडवाः निषादोज्झिता'। ष ऋ ग म प ध। औडव-स्वरा ऋ-प-वर्ज्जिता। ष ग म ध नि। सपूर्णरागा' सप्तभि. स्वरैर्यथा नाटवसन्तादयः। षाडवरागा षड्भि' स्वरैर्यथा मल्लारादयः। अधुना स्वरप्रस्तार'।
"क्रमेणैव स्वराः स्थाप्या' पूर्व्वपूर्व्वपरादध।
मूलक्रम क्रमात् पृष्ठे पुरस्थपरिवर्त्तिन ॥
स चेदुपरि तत्पूर्व्वं इत्य प्रस्तारणक्रम ॥" * ॥
अथ स्वरप्रस्तारे पिङ्गलवन्नष्टोद्दिष्टमेरुपताका-सूचीसप्तसागरप्रभृतय. सन्ति ग्रन्थविस्तार-भयान्नोक्ता.।

"कंसारिर्व्वंशिकावाद्ये स्वराः सप्त चकाशिरे।"
इति शुभङ्करकृतसङ्गीतदामोदरः ॥"*॥*॥
अकारादिवर्णा.। इति मेदिनी ॥ तस्य नामा-न्तर अच् २। इति वोपदेव' ॥ मात्रा ३। इति स्वरोदय. ॥ ते च ह्रस्वदीर्घप्लुता भवन्ति यथा,—
"एकमात्रो भवेत् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम् ॥"
इति मुग्धबोधटीकाया दुर्गादास. ॥
स्वरवर्णा यथा। अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः। एतेषा उत्पत्ति-स्थानानि यथा। अतय ए-ह-क-ख-ग-घ-ङा' कण्ठ्या। इत्रय च छ-ज-झ-ञ-शा ए-ऐ यास्तालव्याः। ऋत्रयं ट-ठ-ड-ढ ण-र षा मूर्द्धन्या'। ऌत्रय त-थ-द-ध-न-ल-सा वो दन्त्या। उत्रय प-फ-ब-भ म-वा ओ-औ ओष्ठ्याः। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ ए-ह-क-ख-ग-घ-ङा इत्येकपदोक्त्या एषा उत्पत्ति-स्थान कण्ठमुक्ता पश्चात् ए ऐ इत्युभय तालव्य-कार्य्यार्थं तालव्यमध्येऽपि ए-ऐ-या इति भिन्नपदे पठितवान्। ओ औ इत्युभयमोष्ठकार्य्यार्थ-मोष्ठ्यमध्येऽपि ओ औ ओष्ठ्या इति भिन्नपदे पठितवान्। तालव्यकार्य्यञ्च इवर्णस्य समत्वात् गुण एकार. वृद्धिरैकार.। उकारस्य गुण ओकार' वृद्धिरौकार। ननु ए ऐ ओ औ चतुर्णां स्वभावात् कण्ठजातानामपि ताल-व्यौष्ठ्यकार्य्यकारित्व कथमिति चेन्न यत' कुन्त्या प्रसूतस्य कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधेयत्व सगच्छते। इति तट्टीकाया दुर्गादास. ॥ * ॥
अन्यच्च।
'मातृकाया स्वरा. प्रोक्ता. स्वराः षोडश-
सङ्ख्यया।
तेषा द्वावन्तिमौ त्याज्यौ चत्वारश्च नपुसका' ॥
शेषा दश स्वरास्तेषु स्यादेकैको द्विके द्विके।
ज्ञेया अतोऽस्वराद्याश्च ह्रस्वाः पञ्च स्वरोदये ॥
स्वरा हि मातृकोद्धारा मात्राव्याप्त जगत्त्रयम्।
तस्मात् स्वरोद्भव सर्व्वं त्रैलोक्य सचराचरम् ॥
अकारादिस्वरा पञ्च ब्रह्माद्याः पञ्चदेवता'।
निवृत्त्याद्या कला पञ्च इच्छाद्य शक्तिपञ्चकम् ॥
मयाद्याश्चक्रभेदाश्च धराद्य भूतपञ्चकम्।
गन्धाद्या विषयास्ते च कामबाणा इतीरिता।
पिण्ड पद तथा रूप रूपातीत निरञ्जनम्।
स्वरभेदे स्थित ज्ञान ज्ञायते गुरुत. सदा ॥
अकारादिस्वरा. पञ्च तेषामष्टौ भिदास्त्वमू।
मात्रावर्णौ ग्रहो जीवो राशिभं पिण्डयोगकौ ॥
प्रसुप्तो भाषते येन येनागच्छति शब्दितः।
तत्र नाम्नाद्यवर्णे या मात्रा मात्रास्वर स हि ॥"
इति मात्रास्वरचक्रम् ॥ * ॥
"कादिहान्तान् लिखेद्वर्णान् स्वराधो ङ ञ-
णोज्झितान्।
तिर्य्यक् पङ्क्तिक्रमेणैव पञ्चविंशत् प्रकोष्ठके ॥
नरनामादिमो वर्णो यस्मात् स्वराद्ध. स्थित'।

स स्वरस्तस्य वर्णस्य वर्णस्वर इहोच्यते ॥
स प्रोक्ता ङ-ञ-णा वर्णा नामादौ सन्ति ते न हि ।
चेद्भवन्ति तदा ज्ञेया ग-ज डास्ते यथाक्रमम् ॥
यदि नाम्नि भवेद्वर्णः संयुक्ताक्षरलक्षणः ।
आद्यस्तस्यादिमो वर्ण इत्युक्तं ब्रह्मयामले ॥"
इति वर्णस्वरचक्रम् ॥*॥
अस्वरे मेषसिंहालि कन्यायुग्मककर्कटाः ।
उस्वरे च धनुर्मीनौ एस्वरे च तुलावृषौ ॥
ओस्वरे मृगकुम्भौ च राशिसम्भवस्वराः ।
स्वराश्च स्थापयेत् खेट राशेर्यो यस्य नायकः ॥
मेषवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः ।
बुधः कन्यामिथुनयोः कर्कटस्य च चन्द्रमाः ॥
स्यान्मीनधनुषोर्जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
सिंहस्याधिपतिः सूर्य्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥"
इति ग्रहस्वरचक्रम् ॥*॥
"षोडशाश्चाग्रोऽवर्गः स्यात् कादिवर्गास्तु पञ्चकाः ।
चतुर्णां य शौ वर्गौ सङ्ग्रा वर्गेषु कीर्त्तिताः ॥
नाम्नो वर्णाः स्वरा ग्राह्या वर्णाणां वर्णसङ्ख्यया ।
पिण्डिता पञ्चभिर्भक्ता शेषं जीवस्वरं विदुः ॥"
इति जीवस्वरचक्रम् ॥*॥
"मेषवृषावकारे च मिथुनाद्याः षडंशकाः ।
मिथुनांशास्त्रयश्चैव इकारे सिंहकर्कटौ ।
कन्या तुला उकारे च वृश्चिकस्य त्रयोऽंशकाः ।
एकारे वृश्चिकस्यान्त्या कार्म्मुकः षड्मृगादिमाः ॥
अंशास्त्रयो मृगस्यान्त्याः कुम्भमीनौ तथा स्वरे ।
एवं राशिस्वरः प्रोक्तो नवांशकक्रमोदयः ॥"
इति राशिस्वरचक्रम् ॥*॥
"अकारे सप्त ऋक्षाणि रेवत्यादिक्रमेण च ।
पञ्च पञ्च इकारादावेवमृक्षस्वरोदयः ॥"
इति नक्षत्रस्वरचक्रम् ॥*॥
"मात्रा वर्णस्वरात् सङ्ग्रा सङ्ग्रा जीवस्वरात्तथा ।
पिण्डीकृते स्वरे शेषः पिण्डस्वर इहोच्यते ॥"
इति पिण्डस्वरचक्रम् ॥*॥
"मात्रादिवर्णभेदेन स्वरानुत्पाद्य नामतः ।
योगे शरहृते तत्र शेषो योगस्वरो मतः ॥"
इति योगस्वरचक्रम् ॥
"प्रोक्ता नैसर्गिकाश्चाष्टौ मात्राद्या नामजाः स्वराः ॥"*॥
मात्रादिस्वरचक्रबलेन कर्त्तव्यकर्म्माणि यथा,—
"साधनं मन्त्रयन्त्रस्य यन्त्रयोगश्च सर्व्वदा ।
अधोमुखानि कर्म्माणि मात्रास्वरबले कुरु ॥*॥
वर्णस्वरबले सर्व्वं कर्त्तव्यञ्च शुभाशुभम् ।
सिद्धिदः सर्व्वकार्य्येषु युद्धकाले विशेषतः ॥*॥
मारणं मोहनं स्तम्भं विद्वेषोच्चाटने वशम् ।
विवादं विग्रहं घातं कुर्य्याद्ग्रहस्वरोदये ॥*॥
यानपानादिकं सर्व्वं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
विद्यारम्भं विवाहञ्च कुर्य्यात् जीवस्वरोदये ॥*॥
प्रासादारामकर्म्माणि देवतास्थापनानि च ।
राजाभिषेचनं दीक्षा कर्त्तव्यं राशिके स्वरे ॥*॥
शान्तिकं पौष्टिकञ्चैव प्रवेशो बीजवापनम् ।
स्त्रीविवाहस्तथा यात्रा कर्त्तव्या भस्वरोदये ॥*॥
शत्रूणां देशभङ्गञ्च कोटयुद्धञ्च वेष्टनम् ।
सेनाध्यक्षस्तथा मन्त्री कर्त्तव्यं पिण्डकोदये ॥*॥
योगेन साधयेद् योगं देहस्थं ज्ञानसम्भवम् ।
आणवं शाम्भवञ्चैव शाक्तेयञ्च तृतीयकम् ॥*॥
तिथिवारौ च नक्षत्रं पृथक् पृथक् प्रभाषितम् ।
यत् तदेकत्र सम्मिल्य कुर्य्याद्वर्णस्वरोदये ।
यस्य नामादिको वर्णस्तिथिवारर्क्षजं मृतम् ।
तद्दिनं वर्जयेत्तस्य हानिमृत्युकरं यतः ॥
अनेन स्वरयोगेन शत्रूणां मारणादिकम् ।
मन्त्रयन्त्रक्रिया मोहं साधयेत्तद्दिने बुधः ॥"
इत्यादि नरपतिजयचर्य्यास्वरोदयधृतब्रह्मयामलम् ॥*॥ नासावायुः । इति मेदिनी ॥ तत्र अजपाजपप्रमाणं यथा,—
"हंस हंसेति यन्मन्त्रं जीवो जपति सर्व्वदा ।
शतैः षड्भिश्च युक्तानि सहस्राण्येकविंशतिः ॥
अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षसाधनम् ।
अस्याः सङ्कल्पमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्वणि उत्तरगीता ॥*॥ अपि च ।
"इडा च पिङ्गला चैव नासिकाद्वारगामिनी ।
आमूलाद्ब्रह्मद्वारान्तं सुषुम्ना मध्यगामिनी ॥
वहत्यूर्द्ध्वमुखेनैव प्राणवायुश्च सर्व्वदा ।
पानं करोत्यपानश्च अधोवक्त्रेण चैव हि ॥
शक्तिरूपः स्थितश्चन्द्रो वामनासाप्रवाहकः ।
शिवरूपधरः सूर्य्यो दक्षनासापुटे तथा ॥
हकारे निःसरेद्वायुः सकारश्च प्रवेशने ।
अजपानामगायत्रीं जीवो जपत्यहर्निशम् ॥*॥
मुक्तिसोपानेऽप्युक्तम् ।
षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ।
एतत्सङ्ख्यं महामन्त्रं जीवो जपति सर्व्वदा ॥
ब्राह्मे मुहूर्त्ते योगीन्द्रो जपमेवं समर्पयेत् ।
समर्पणक्रमश्चैव उच्यते गुरुतस्ततः ॥
मूलाधारे गणेशाय षट्शतञ्च समर्पयेत् ।
तत्रैव ब्रह्मणे नित्यं षट्सहस्रं निवेदयेत् ॥
स्वाधिष्ठाने च हरये षट्सहस्रं निवेदयेत् ।
षट्सहस्रं मणिपूरे हराय च समर्पयेत् ॥
जीवात्मने सहस्रञ्च तत्रैव परिकल्पयेत् ।
परमात्मने सहस्रन्तु अनाहते निवेदयेत् ॥
सहस्रन्तु परमशिवे सहस्रारे समर्पयेत् ।
एवं समर्पयेद्यस्तु पापैः पुण्यैर्न लिप्यते ॥"
इति श्रीपूर्णानन्दविरचितश्रीतत्त्वचिन्तामणौ तत्त्वसारपरिच्छेदे षट्चक्रकथनम् ॥*॥ अन्यत् स्वरोदयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥*॥

अथ पक्षिस्वरज्ञानम् ।

"पोतकीरुतविचारमिदानीं
कुर्म्महे यमधिगम्य मनुष्यः ।
भाविकर्म्मफलपाकपरीक्षा-
स्वक्षमो भवति योगिसदृक्षः ॥
नामदक्षिणि चिरीति निनादः
शूकि शूलि निनदोऽपि तथैव ।
कुचि कुचि निनदोऽपि जलार्थं
व्याहृतः कूचि कूचि स्वरयुक्तैः ॥
कीरु कीरु इति यो मधुरोऽसौ
कामतस्तु निनदः स्खलिताख्यः ।
स्यान्नयाय नियमेन च चौ चिर्मिस्वनो शकुनाद इहार्थे ॥
कष्टदश्चिरि चिरीति विरावश्चीकुचीकुरिति चान्यविरावौ ।
एवमीदृशफला दश नादाः
प्रस्फुटा निगदिता भगवत्या ॥
प्रत्येकमाख्यातफलं नराणां
यस्मिन् दशानां शकुनस्वराणाम् ।
ज्ञानात्यवश्यं पुरुषो विशेषं
प्रयोजनं भावि स वेत्त्यशेषम् ॥*॥
वामो निनादः फलदः प्रवासे
स्याद्दक्षिणोऽनर्थफलाप्तिहेतुः ।
पृष्ठस्थितानां फलकृच्च पृष्ठे
निषेधकारी पुनरग्रभागी ॥
युद्धप्रदेशेऽथ गृहप्रवेशे
श्रेयः प्रदद्याम्निनदोऽपसव्यः ।
वामः पुनः पाण्डवयुद्धवत्या
भवत्यभीष्टप्रतिकूलवर्त्ती ॥*॥
पार्थिवश्चिलिचिलिस्वर उक्तः
शूलि शूलिरिति यः स तथैव ।
कूचि कूचि कुचि कुचीति च शब्दौ
द्वाविमौ निगदितौ पुनराप्यौ ॥
कीरु कीरुरिति तैजससञ्ज्ञ-
स्तैजसश्च निनदः स्खलिताख्यः ।
मारुतावपि चिलिस्वनचीचि-
निस्वनौ निगदितौ मुनिमुख्यैः ॥
अम्बरश्चिरि चिरीति निनाद-
श्चीकु चीकुरिति तादृश एव ।
पञ्च चैव निनदा दश नादा
भूतपञ्चकनिवासभवेन ॥
क्रमादमी पार्थिवनादपूर्व्वाः
पञ्चापि शब्दाः शकुनैकदेव्याः ।
भवन्ति चेतस्त्रियतं भवन्ति
फलानि पूर्णान्यचिरेण पुंसाम् ॥
क्रमेण पृथ्वीजलपावकानां
भवन्ति शब्दा यदि कर्णिकायाः ।
मनोरथेभ्योऽप्यधिकानि तूर्णं
तदा फलानि ध्रुवमुद्वहन्ति ॥
अनन्तरं पार्थिवनादतश्चेद्-
वह्निस्वरस्तत्फलमप्यतः स्यात् ।
वायव्यशब्दौ यदि नाभसौ वा
भूत्वा फलं नश्यति तत् समस्तम् ॥
शान्तौ निनादौ पृथिवीजलाख्यौ
दीप्तौ समीराम्बरनामधेयौ ।
तेजःप्रधानो विजयावलम्बी
भवेत् समं येन फलेन तादृक्

शुभेषु कार्य्येष्वशुभाय शान्तौ
दीप्तौ भयादौ भयनाशनाय ।
विपर्य्यये द्वावपि न प्रशस्ता-
वभीप्सिताभीप्सितफलौ यतस्तौ ॥”
इति वसन्तराजशाकुने स्वरप्रकरणम् ॥

स्वरपत्तन, क्ली, (स्वराणां षड्जादीनां पत्तन-माश्रयस्थानम् ।) सामवेदः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

स्वरभङ्गः, पुं, (स्वरस्य भङ्गो यस्मात् ।) गल-रोगविशेषः । अस्य विवरणं स्वरभेदशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्वरभङ्गी, [न्] पुं, (स्वरस्य भङ्गोऽस्यास्तीति । इनिः ।) पक्षिविशेषः । यथा,—
“स्वरभङ्गी नवो द्रङ्क्षुर्विकटश्शकुनभेदकाः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वरभेदः, पुं, (स्वरस्य भेदो यस्मात् ।) स्वरभङ्ग-रोगः । यथा । अथ स्वरभेदाधिकारः । तत्र स्वरभेदस्य निदानसम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।
“अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातैः
सन्दूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।
स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां
हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥
अध्ययनमुच्चैर्व्वेदादिपाठः । अभिघातः कण्ठादि-देशे लगुडादिभिः । एतैरत्युच्चभाषणादिभि-श्चतुर्भिः सन्दूषणैरन्यैरपि । निर्द्दिष्टहेतुभिः । स्रोतःसु सुश्रुतोक्तेषु चतुर्षु । प्रतिष्ठाम् स्थितिम् । हन्युः स्वरमिति लक्षणम् । स्वरभेदः षड्विधः । वातपित्तकफसन्निपातक्षयमेदोभवभेदैः ॥*॥
तत्र वातिकस्वरभेदिनो लक्षणमाह ।
“वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्च्चा
भिन्नं शनैर्वदति गर्द्दभवत् स्वरश्च ।”*।
पित्तेनाह ।
“पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्च्चा
ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन ॥”
गलदाहोऽत्र वचनसमय एव बोद्धव्यः ॥ * ॥
कफेनाह ।
“ब्रूयात् कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः ।
स्वल्पं शनैर्व्वदति चापि दिवाविशेषात् ॥”
दिवा सूर्य्यरश्मिभिः कफस्याल्पीभावात् ॥*॥
सन्निपातेनाह ।
सर्व्वात्मके भवति सर्व्वविकारसम्प-
त्तच्चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः ॥”*॥
क्षयजमाह ।
“धूप्येत वाक्क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च
वागेषु चापि हतवाक् परिवर्ज्जनीयः ॥”
वाक् धूप्येत सधूममिव निःसरति क्षयमाप्नुयात् वागेव ॥ * ॥ मेदोभवमाह ।
“अन्तर्गतं स्वरमलक्ष्यपदं चिरेण
मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगलस्तृषार्त्तः ।”
अन्तर्गतं गलमध्ये एव स्वरं वदति । दिग्धगलः मेदसा श्लेष्मणा चोपलिप्तगलः । तृषार्त्तः मेदसोऽम्बु-मार्गावरोधात् ॥ * ॥ असाध्यमाह ।

“क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि
चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः ।
मेदस्विनः सर्व्वसमुद्भवश्च
स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥”
क्षीणस्य क्षयरोगिणः । कृशस्य अपुष्टस्य ॥*॥
अथ स्वरभेदस्य चिकित्सा ।
“वातादिजनितश्वासकासमग्ना ये प्रकीर्त्तिताः ।
योगास्तानत्र युञ्जीत यथादोषं चिकित्सकः ॥
वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम् ।
कफे सक्षारकटुकक्षौद्रः कवल इष्यते ॥
गले तालुनि जिह्वाया दन्तमूलेषु चाश्रितः ।
तेन निष्कृष्यते श्लेष्मा स्वरश्चाशु प्रसीदति ॥
पाये कोष्णं जलं पेयं भुक्त्वा घृतगुडौदनम् ।
क्षीरानुपानं पित्तोत्थे पिबेत् सर्पिरतन्द्रितः ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
पिबेन्मूत्रेण मतिमान् कफजे स्वरसङ्क्षये ॥
निदिग्धिका तुला ग्राह्या तदर्द्धं ग्रन्थिकस्य तु ।
तदर्द्धं चित्रकस्यापि दशमूलञ्च तत्समम् ॥
जलद्रोणद्वये क्वाथ्यं गृह्णीयादाढकं ततः ।
पूते पिबेत्तदर्द्धन्तु पुराणस्य गुडस्य च ॥
सर्व्वमेकत्र कृत्वा तु लेहवत् साधु साधयेत् ।
अष्टौ पलानि पिप्पल्यास्त्रिजातकपलं तथा ॥
मरिचस्य पलं चैकं सर्व्वमेकत्र चूर्णितम् ।
मधुनः कुडवं दत्त्वा तदश्नीयाद्यथानलम् ॥
निदिग्धिकावलेहोऽयं भिषग्भिर्मुनिभिर्म्मतः ।
स्वरभेदहरो मुख्यः प्रतिश्याय हरस्तथा ॥
कासश्वासाग्निमान्द्यादीन् गुल्ममेहगलामयान् ।
आनाहं मूत्रकृच्छ्राणि हन्याद्ग्रन्थ्यर्व्वुदानि
च ॥”
इति निदिग्धिकावलेहः ॥*॥
“मृगनाभिः सुसूक्ष्मैलालवङ्गकुसुमान्वितैः ।
त्वक्क्षीरी चेति लेहोऽयं सर्पिर्म्मधुसमायुतः ॥
ब्राह्मी वचाभया वासा पिप्पली मधुसंयुता ।
अस्य प्रयोगात् सप्ताहात् किन्नरैः सह
गायति ॥”
इति स्वरभेदाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥*॥
अन्यच्च ।
“विभीतकस्य वै चूर्णं पिप्पलीसैन्धवस्य च ।
पीतं सकाञ्जिकं हन्ति स्वरभेदं महेश्वर ॥”
इति गारुडे । १८४ । २८ ॥
(तथास्य चिकित्सान्तरं यथा,—
“भृङ्गराजामृतावल्ली वासकदशमूलकासमर्द्द-
रसैः ।
सर्पिः सपिप्पलीकं सिद्धं स्वरभेदकासजिन्म-
धुना ॥”
इति भृङ्गराजाद्यं घृतम् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे स्वरभेदाधिकारे ॥
तथात्र पथ्यापथ्यनियमो यथा,—
“स्वेदो वस्तिश्च धूमपानं विरेकः कवलग्रहः ।
नस्यं भाले सिरावेधो यवा लोहितशालयः ॥
इक्षाटवीताम्रचूडकेकिमांसरसा सुरा ।
गोक्षुरकः काकमाची जीवन्ती वास्तूकम् ।
द्राक्षा पथ्या मातुलुङ्गं लशुनं लवणार्द्रकम् ।
ताम्बूलं मरिचं सर्पिः पथ्यानि स्वरभेदिनाम् ॥”
अपथ्यानि यथा,—
“आमं कपित्थं बकुलं शालूकं जम्ववानि च ।
तिन्दुकानि कषायाणि वमिं स्वप्नं प्रजल्पनम् ॥
अनुपानञ्च यत्नेन स्वरभेदी विवर्ज्जयेत् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥)

स्वरमण्डलिका, स्त्री, (स्वराणां मण्डलमस्त्यत्रेति । स्वरमण्डल+ठन् ।) वीणाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ क्वचित् पुस्तके सुरखण्डलिका इति पाठः ॥

स्वरलासिका, स्त्री, (स्वरैर्लसतीति । लस+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) वंशी इति शब्दरत्नावली ॥

स्वरसः, पुं, (स्वस्य रसः । स्व आत्मीयो रसो वा ।) शिलापिष्टकल्कः । यथा,—
“स्वो रसः स्वरसः प्रोक्तः कल्को दृशदि
पेषितः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥*॥
कषायविशेषः । यथा,—
“सद्यः क्षुण्णादार्द्रद्रव्याद्वस्त्रयन्त्रादिपीडनात् ।
यो रसस्त्वभिनिर्याति स्वरसः स प्रकीर्त्तितः ॥”
इति वैद्यकम् ॥
अन्यच्च ।
“पिष्टः कल्को विनीयश्च स्वरसः पीडितो रसः ।
क्वाथः कषायो निर्यूहो निर्यासो वेष्टवास्तथा ॥”
इति रत्नमाला ॥
(“यन्त्रप्रपीडनाद्द्रव्याद्रसः स्वरस उच्यते ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
“शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे ।
वारिण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे स्वरभेदाधिकारे ॥)

स्वरा, स्त्री, ब्रह्मणो ज्येष्ठपत्नी । गायत्रीसपत्नी । यथा,—
“चाक्षुषस्यान्तरे पूर्व्वं मनोर्द्देवः पितामहः ।
सह्याद्रिशिखरे रम्ये यजनायोद्यतोऽभवत् ॥
स कृत्वा यज्ञसम्भारान् सर्व्वदेवगणैर्वृतः ।
युक्तो हरिहराभ्यां हि तद्गिरेः शिखरं ययौ ॥
भृग्वादयो मुनिगणा मुहूर्त्ते ब्रह्मदैवते ।
तस्य दीक्षाविधानाय समाजं चक्रुरादृताः ॥
अथ ज्येष्ठा स्वरा पत्नी माहूयाश्चक्रुरीश्वराः ।
सा शनैरायर्यो तावत् भृगुर्विष्णुमुवाच ह ॥*॥
भृगुरुवाच ।
विष्णो स्वरा त्वयाहूता साप्यायाति नहि
त्वरम् ।
मुहूर्त्तातिक्रमे चैव कार्य्यो दीक्षाविधिः कथम् ॥
विष्णुरुवाच ।
नायाति चेत् स्वरा शीघ्रं गायत्र्यत्र विधी-
यताम् ।
एषापि न भवेदस्य भार्य्या किं पुण्यकर्म्मणि ॥
नारद उवाच ।
एवमेव हि रुद्रोऽपि विष्णुवाक्यमनन्यत ।
तच्छ्रुत्वा स भृगुर्व्वीक्ष्य गायत्रीं ब्रह्मणस्तदा ॥

निवेश्य दक्षिणे भागे दीक्षाविधिमथाकरोत् ॥
यावद्दीक्षाविधि तस्य विधेयक्रुर्मुनीश्वरा ।
तावदभ्याययौ तत्र स्वरा यज्ञस्थले नृप ॥
ततस्ता दोक्षिता दृष्टा गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
सपत्नीर्षापरा क्रोधात् स्वधा वचनमब्रवीत् ॥
स्वरोवाच ।
अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाञ्च व्यतिक्रम ।
त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्ष मरणं भयम् ॥
मदासने कनिष्ठेय भवद्भि सन्निवेशिता ।
तस्मात् सर्व्वे जडीभूता नदीरूपा हि निश्चितम् ॥
इयञ्च दक्षिणे भागे ह्युपविष्टा मदासने ।
तस्माल्लोके सदादृश्या तनुरूपास्तु निम्नगा ॥
नारद उवाच ।
अतस्तत् शापमाकर्ण्य गायत्री कम्पिताधरा ।
समुत्थायाशपद्देवैर्वार्य्यमाणापि ता स्वराम् ॥
गायत्र्युवाच ।
तव भर्त्ता यथा ब्रह्मा ममाप्येष तथा खलु ।
वृथा शपसि यस्मात्त्वा भव त्वमपि निम्नगा ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये १५६ अध्याय ॥

स्वरांश, पु, (स्वरस्य अंश ।) सगीते स्वरस्यार्द्ध पाद वा । इति केचित् ॥

स्वराट्, [ज्] पु, (स्वेन राजते इति । राज+“सत्सूद्विषेति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) वेदस्य छन्दोविशेष । यस्य प्रत्येकद्विपादे अष्टाक्षर एकपादे दशाक्षर । इति केचित् ॥ (स्वतो भासमाने, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ४३ । १११ ।
“सम्राट् विराट् स्वराट् चैव सुरराजो भवोद्भव ॥”
ब्रह्मा । इति विष्णुपुराणटीकाया श्रीधरस्वामी । १ । १२ । ५८ ॥)

स्वरापगा, स्त्री, (स्व स्वर्गस्य आपगा ।) स्वर्गङ्गा । इति हेमचन्द्र ॥

स्वरालु, पु, वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वरित, पु, (स्वर+जातार्थे इतच् ।) स्वरविशेष । यथा,—
“उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितोऽमी त्रय स्वरा ॥”
इति जटाधर ॥
स्वर सजातोऽस्येति इतोऽस्य जात इति इत । यदाहु । उच्चैरुच्चारणादुदात्त नीचैरनुदात्त समाहार. स्वरित इति । छान्दसत्वात् प्रचितस्वरो नोक्त । तदुक्तम् ।
“उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रय स्वरा ।
चतुर्थ प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दस स्मृत ॥”
इति भरत ॥
स्वरयुक्ते, त्रि ॥

स्वरु, [स्] पु, वज्रम् । इत्यमरटीकाया नीलकण्ठ ॥

स्वरु, पु (स्वर्य्यन्ते प्राणिनोऽनेनेति । स्वृ शब्दोपतापयो +“शृस्वृस्निहित्रपीति ।” उणा० १ । ११ । इति उः । स च नित् ।) वज्रम् । इत्यमरः । १ । १ । ५० ॥ यूपखण्डम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ३५ । ७ ।
“श न: स्वरूणां मितयो भवन्तु ॥”)
यज्ञः । शर । इति मेदिनी ॥ सूर्य्यरश्मि । वृश्चिकभेद । इति केचित् ॥

स्वरुचिः, त्रि, (स्वस्य रुचिर्यस्य ।) स्वतन्त्र । इति हेमचन्द्र. ॥ (स्वस्य रुचि. ।) स्वेच्छाया, स्त्री । यथा,—
“स्वरुच्या क्रियमाणे तु यत्रावश्यं क्रिया क्वचित् ।
चोद्यते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथा ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

स्वरूप, क्ली, (स्वस्य रूप यस्मात् ।) स्वभावः । इत्यमर । १ । ७ । ३८ ॥ निजरूपञ्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६६ । १३ ।
“स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मान विकृत नलः ।
स्वरूपधारिण नाग ददर्श स महीपति ॥”)

स्वरूप, त्रि, (स्वेनैव रूप यस्य ।) पण्डित । मनोज्ञः । तयो. पर्य्याय. । प्राप्तरूप २ अभिरूप. ३ । इत्यमर । ३ । । १३१ ॥

स्वरेणु, स्त्री, सूर्य्यपत्नीविशेष । सा तु सञ्ज्ञा । इति त्रिकाण्डशेष ॥

स्वरोदय, पु, (स्वराणामुदयो यत्र । स्वरज्ञापकग्रन्थविशेष. । यथा,—
सूत उवाच ।
“हरे. श्रुत्वा हरो गौरीं देहस्थ ज्ञानमब्रवीत् ।
कुजो वह्नी रवि पृथ्वी सौरिराप प्रकीर्त्तित ॥
वायुसस्थ स्थितो राहुर्दक्षरन्ध्रावभासक ।
गुरु शुक्रस्तथा सौम्यश्चन्द्रश्चैव चतुर्थक ॥
वामनाड्यान्तु मध्यस्थान् कारयेदात्मनस्तथा ।
यदा चार इडायुक्तस्तदा कर्म्म समाचरेत् ॥
स्थानसेवा तथा ध्यान वाणिज्य राजदर्शनम् ।
अन्यानि शुभकर्म्माणि कारयेत प्रयत्नत ॥
दक्षनाडीप्रवाहे तु शनिर्भौमश्च सैंहिक ।
इनश्चैव तथाप्येव पापानामुदयो भवेत् ॥
शुभाशुभविवेको हि ज्ञायते तु स्वरोदयात् ।
देहमध्ये स्थिता नाड्यो बहुरूपा सुविस्तरा ॥
नाभेरधस्ताद् य कन्द अङ्कुरास्तत्र निर्गता ।
द्वासप्ततिसहस्राणि नाभिमध्ये व्यवस्थिता ॥
चक्रवच्च स्थितास्तास्तु सर्व्वा प्राणहरा स्मृता ।
तासा मध्ये त्रय श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमा ॥
वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा ।
मध्यमा च भवेदग्नि फलता कालरूपिणी ॥
वामा ह्यमृतरूपा च जगदाप्यायने स्थिता ।
दक्षिणा रौद्रभागेन जगच्छोषयते सदा ॥
द्वयोर्व्वाहे तु मृत्यु स्यात् सर्व्वकार्य्यविनाशिनी ।
निगमे च भवेद्वामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता ॥
कारयेत् क्रूरकर्म्माणि प्राणे पिङ्गलसस्थिते ।
इडाचार तथा सौम्य चन्द्रसूर्य्यगतस्तथा ॥
यात्राया सर्व्वकार्य्येषु विषापहरणे इडा ।
भोजने मैथुने युद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका ॥
उच्चाटमारणाद्येषु कर्म्मस्वेतेषु पिङ्गला ।
मैथुने चैव संग्रामे भोजने सिद्धिदायिका ॥
शोभनेषु च कार्य्येषु यात्राया विषकर्म्मणि ।
शान्तिमुक्त्यर्थसिद्ध्य च इडा योज्या नराधिप ॥
द्वाभ्याञ्चैव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्ज्जने ।
विषुव तन्तु जानीयात् सस्मरेत्तु विचक्षण ॥
सौम्यादि शुभकार्य्येषु लाभादिजयजीविते ।
गमनागमने चैव वामा सर्व्वत्र पूजिता ॥
युद्धादिभोजने घाते स्त्रीणाञ्चैव तु सङ्गमे ।
प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे क्षुद्रकर्म्मणि ॥
शुभाशुभानि कार्य्याणि लाभालाभौ जयाजयौ ।
जीवो जीवाय यत्पृच्छेत् न सिध्यति च मध्यमा ॥
वामाचारेऽथवा दक्षे प्रत्यये यत्र नायक ।
तनुस्थ पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न सशय ।
वैच्छन्दो वामदेवस्तु यदा वहति चात्मनि ।
तत्र भागे स्थित पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्फला ॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सक्रमते शिवा ।
घोरे घोराणि कार्य्याणि सौम्येवै मध्यमानि च ॥
प्रस्थिते भागतो हसे द्वाभ्या वै सर्व्ववाहिनि ।
तदा मृत्यु विजानीयाद्योगी योगविशारद ॥
यत्र यत्र स्थित पृच्छेद्वामदक्षिणसमुख: ।
तत्र तत्र सम दिश्याद्दातस्योदयनं सदा ॥
अग्रतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा ॥
जीवो जीवति जीवेन यच्छून्यं तत् स्वरो भवेत् ॥
यत्किञ्चित् कार्य्यमुद्दिष्ट जयादिशुभलक्षणम् ।
तत् सर्वं पूर्णनाड्यान्तु जायते निर्व्विकल्पत ॥
शून्यनाड्यादिपर्य्यन्तपक्षत्रयमुदाहृतम् ।
यावत् षष्ठीन्तु पृच्छाया पूर्णाया प्रथमो जयेत् ॥
रिक्तायान्तु द्वितीयान्तु कथयेत्तदशङ्कितः ।
वामाचारसमा वायुर्जायते कर्म्मसिद्धिद ॥
प्रवृत्ते दक्षिणे मार्गे विषमे विषमाक्षरम् ।
अन्यत्र वामवाहे तु नाम वै विषमाक्षरम् ॥
तदासौ जयमाप्नोति योध सग्राममध्यत ।
दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाक्षरम् ॥
जायते नात्र सन्देहो नाडीमध्ये तु लक्षयेत् ।
पिङ्गलान्तर्गते प्राणे शमनीयाहवञ्जयेत् ॥
यावन्नाड्योदय चारस्ता दिश यावदापयेत् ।
न दातु जायते सोऽपि नात्र कार्य्या विचारणा ॥
अथ सग्राममध्ये तु यत्र नाडी सदा वहेत् ।
सा दिशा जयमाप्नोति शून्ये भङ्ग विनिर्द्दिशेत् ॥
जातचारे जय विद्यान्मृतके मृतमादिशेत् ।
जय पराजय चैव यो जानाति स पण्डित ॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सञ्चरते शिवम् ।
कृत्वा तत्पदमाप्नोति यात्रा सन्ततिशोभना ॥
शशिसूर्य्यप्रवाहे तु सति युद्ध समाचरेत् ।
तत्रस्थ पृच्छते यस्तु स साधु जायते ध्रुवम् ॥
या दिश वहते वायुस्तां दिश यावदाजयेत् ।
जयते नात्र सन्देह इन्द्रो यद्यग्रत स्थित ॥
मेषाद्या दश या नाड्यो दक्षिणा वामसस्थिता ।
चरस्थिरद्विमार्गे तास्तादृशे तादृश. क्रमात् ॥
निगमे निर्गम याति सग्रहे सग्रह विदु ।

पृच्छकस्य वचः श्रुत्वा घण्टाकारेण लक्षयेत् ॥
वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतत्त्वस्थितः शिवे ।
ऊर्द्ध्वेऽग्निरध आपश्च तिर्य्यक्स्थः प्रभञ्जनः ॥
मध्ये तु पृथिवी ज्ञेया लाभः सर्व्वत्र सर्व्वदा ।
ऊर्द्ध्वे मृत्युरधः शान्तिस्तिर्य्यक् चोच्चाटयेत्
सुधीः ।
मध्ये स्तम्भं विजानीयान्मोक्षः सर्व्वत्र सर्व्वगे ॥”
इति गारुडे पवनविजयादि. ६७ अध्याय. ॥*॥
अन्यच्च ।

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

“देवदेव महादेव तत्त्वज्ञ परमेश्वर ।
कथयस्व प्रभो ज्ञानं कृपां कृत्वा ममोपरि ॥
कथं ब्रह्माण्डमुत्पन्नं कथं वा परिवर्त्तते ।
कथं विलीयते देव वद ब्रह्माण्डनिर्णयम् ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

तत्त्वाद्ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तत्त्वेन परिवर्त्तते ।
तत्त्वेन लीयते देवि तत्त्वाद्ब्रह्माण्डनिर्णयः ॥

देव्युवाच ।

तत्त्वमेव परं मूलं निश्चितं तत्त्ववेदिभिः ।
तत्त्वस्वरूपं किं देव तत्त्वमेव प्रकाशय ॥

ईश्वर उवाच ।

निरञ्जनो निराकार एकदेवो महेश्वरः ।
तस्मादाकाशमुत्पन्नमाकाशाद्वायुसम्भवः ॥
वायोस्तेजस्ततश्चापस्ततः पृथ्वीसमुद्भवः ।
एतानि पञ्चतत्त्वानि विस्तीर्णानि च पञ्चधा ॥
तेभ्यो ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तैरेव परिवर्त्तते ।
विलीयते च तत्रैव तत्रैव रमते पुनः ॥ * ॥
पञ्चतत्त्वमये देहे पञ्चतत्त्वानि सुन्दरि ।
सूक्ष्मरूपेण वर्त्तन्ते ज्ञायते तत्त्वयोगिभिः ॥
अत एव प्रवक्ष्यामि शरीरस्थ स्वरोदयम् ।
हंसचारस्वरूपेण भवेद् ज्ञानं त्रिकालगम् ॥
गुह्याद्गुह्यतरं सारमुपकारप्रकाशकम् ।
इदं स्वरोदयं ज्ञानं ज्ञानिनां मस्तके मणिः ॥
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं ज्ञानं सुबोधं सत्यप्रत्ययम् ।
आश्चर्य्यं नास्तिके लोके आधारस्त्वास्तिके जने ॥
शान्ते शुद्धे सदाचारे गुरुभक्तैकमानसे ।
दृढचित्ते कृतज्ञे च देयञ्चैव स्वरोदयम् ॥
शठे च दुर्ज्जने क्रुद्धे अशान्ते गुरुतल्पगे ।
हीनसत्त्वे दुराचारे स्वरज्ञानं न दीयते ॥ * ॥
शृणु त्वं कथितं देवि देहस्थं ज्ञानमुत्तमम् ।
येन विज्ञानमात्रेण सर्व्वज्ञत्वं प्रजायते ॥
स्वरे वेदाश्च शास्त्राणि स्वरे गान्धर्व्वमुत्तमम् ।
स्वरे सर्व्वञ्च त्रैलोक्यं स्वरे आत्मस्वरूपकम् ॥
स्वरहीनोऽथ दैवज्ञो नाथहीनं यथा गृहम् ।
शास्त्रहीनो यथा वक्ता शिरोहीनञ्च यद्वपुः ॥
नाडीभेदं यथा प्राणं तत्त्वभेदं तथैव च ।
सुषुम्नामिश्रभेदञ्च यो जानाति स मुक्तिगः ॥
साकारे वा निराकारे शुभवायुबले कृते ।
कथयन्ति शुभं केचित् स्वरज्ञानं वरानने ॥
ब्रह्माण्डखण्डपिण्डाद्यं स्वरेणैव हि निर्म्मितम् ।
सृष्टिसंहारकर्त्ता च स्वरः साक्षान्महेश्वरः ॥
स्वरज्ञानात् परं मित्रं स्वरज्ञानात् परं धनम् ।
स्वरज्ञानात् परं गुह्यं न वा दृष्टं न वा श्रुतम् ॥
शत्रुं हन्यात् स्वरबलैस्तथा मित्रसमागमः ।
लक्ष्मीप्राप्तिः स्वरबलैः कीर्त्तिः स्वरबलैस्तथा ॥
कन्याप्राप्तिः स्वरबलैः स्वरबलै राजदर्शनम् ।
स्वरबलैर्देवतासिद्धिः स्वरबलैः क्षितिपो वशः ॥
स्वरबलैर्गम्यते देशो भोज्यं स्वरबलैस्तथा ।
लघु दीर्घं स्वरबलैर्मलञ्चैव निवारयेत् ॥
सर्व्वशास्त्रपुराणादिस्मृतिवेदाङ्गपूर्व्वकम् ।
स्वरज्ञानात् परं मित्रं नास्ति किञ्चिद्वरानने ॥
नामरूपादिकाः सर्व्वे मिथ्या सर्व्वे कविभ्रमाः ।
अज्ञानमोहिता मूढा यावत्तत्त्वं न विद्यते ॥
इदं स्वरोदयं शास्त्रं सर्व्वशास्त्रोत्तमोत्तमम् ।
आत्मघटप्रकाशार्थं प्रदीपकलिकोपमम् ॥
यस्मै कस्मै परस्मै वा न प्रोक्तं प्रश्नहेतवे ।
तस्मादेतत् स्वयं ज्ञेयमात्मनैवात्मनात्मनि ॥
न तिथिर्न च नक्षत्रं न वारग्रहदेवताः ।
न विष्टिर्न व्यतीपातो विरुद्धाद्यास्तथैव च ॥
कुयोगा नैव देवेशि प्रभवन्ति कदाचन ।
प्राप्ते स्वरबले सिद्धिः सर्व्वमेव फलं शुभम् ॥ * ॥
देहमध्ये स्थिता नाड्यो बहुरूपाः सविस्तराः ।
ज्ञातव्याश्च बुधैर्नित्यं स्वदेहे ज्ञानहेतवे ॥
नाभिस्थानककन्दोर्द्ध्वमङ्कुरादेव निर्म्मिताः ।
द्विसप्ततिसहस्राणि देहमध्ये व्यवस्थिताः ।
नाडीस्था कुण्डली शक्तिर्भुजङ्गाकारशायिनी ।
ततो दशोर्द्ध्वगा नाड्यो दशैवाधः प्रतिष्ठिताः ॥
द्वे द्वे तिर्य्यग्गते नाड्यौ चतुर्विंशतिसंख्यया ।
प्रधाना दश नाड्यस्तु दश वायुप्रवाहकाः ॥
तिर्य्यगूर्द्ध्वमधस्ताद्वा वायुर्देहे समन्वितः ।
चक्रवत्तु स्थिता देहे सर्व्वाः प्राणसमाश्रिताः ॥
तासां मध्ये दश श्रेष्ठा दशानां तिस्र उत्तमाः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयिका ॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुषा कुहूश्चैव शङ्खिनी दशमी तथा ॥
इडा वामे स्थिता भागे दक्षिणे पिङ्गला तथा ।
सुषुम्ना मध्यदेशे तु गान्धारी वामचक्षुषि ॥
दक्षिणे हस्तिजिह्वा च पूषा कर्णे च दक्षिणे ।
यशस्विनी वामकर्णे आनने चाप्यलम्बुषा ॥
कुहूश्च लिङ्गदेशे तु मूलस्थाने च शङ्खिनी ।
एवं द्वारं समाश्रित्य तिष्ठन्ति दशनाडिकाः ॥
इडा पिङ्गला सुषुम्ना च प्राणमार्गे समा-
श्रिताः ।
एता हि दश नाड्यस्तु देहमध्ये व्यवस्थिताः ।
नामानि नाडिकानान्तु वातानां प्रवदाम्यहम् ।
प्राणोऽपानः समानश्चोदानो व्यानस्तथैव च ॥
नागः कूर्म्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ।
हृदि प्राणो वहेन्नित्यमपानो गुदमण्डले ॥
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमध्यगः ।
व्यानो व्यापी शरीरेषु प्रधानाः पञ्च वायवः ॥
प्राणाद्याः पञ्च विख्याता नागाद्याः पञ्च
वायवः ।
तेषामपि च पञ्चानां स्थानानि च वदाम्यहम् ॥
उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म्म उन्मीलने स्मृतः ।
कृकरः क्षुत्कृतो ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे ।
न जहाति मृते क्वापि सर्व्वव्यापी धनञ्जयः ।
एते नाडीषु सर्व्वासु भ्रमन्ते जीवरूपिणः ॥
प्रकटप्राणसञ्चारं लक्षयेत् देहमध्यतः ।
इडापिङ्गलासुषुम्नाभिर्नाडीभिस्तिसृभिर्बुधः ॥
इडा वामे च विज्ञेया पिङ्गला दक्षिणे स्मृता ।
इडानाडीस्थिता वामा ततो व्यस्ता च
पिङ्गला ॥
इडायां संस्थितश्चन्द्रः पिङ्गलायाञ्च भास्करः ।
सुषुम्ना शम्भुरूपेण शम्भुर्हंसस्वरूपकः ॥
हकारो निर्गमे प्रोक्तः सकारस्तु प्रवेशने ।
हकारः शिवरूपेण सकारः शक्तिरुच्यते ॥
शक्तिरूपः स्थितश्चन्द्रो वामनाडीप्रवाहकः ।
दक्षनाडीप्रवाहश्च शम्भुरूपो दिवाकरः ॥
श्वासे सकारसंस्थे तु यद्दानं दीयते बुधैः ।
तद्दानं जीवलोकेऽस्मिन् कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
अनेन लक्षयेद् योगी चैकचित्तः समाहितः ।
सर्व्वमेव विजानीयान्मार्गं तच्चन्द्रसूर्य्ययोः ॥
ध्यायेत्तत्त्वं स्थिरे जीवे अस्थिरे न कदाचन ।
इष्टसिद्धिर्भवेत्तस्य महालाभो जयस्तथा ॥
चन्द्रसूर्य्यौ यदाभ्यासौ ये कुर्व्वन्ति सदा नराः ।
अतीतानागतज्ञानं तेषां हस्तगतं सदा ॥
वामे चामृतरूपस्था जगदाप्यायिनी परा ।
दक्षिणा चरमे भागे जगदुत्पादयेत् सदा ॥
मध्यमा भवति क्रूरा दुष्टा सर्व्वत्र कर्म्मसु ।
सर्व्वत्र शुभकार्य्येषु वामा भवति पुष्टिदा ॥
निर्गमे च शुभा वामा प्रवेशे दक्षिणा शुभा ।
शुभकार्य्ये शुभा वामा दक्षिणा क्रूरकर्म्मसु ॥
चन्द्रः समस्तु विज्ञेयो रविस्तु विषमः सदा ।
चन्द्रः स्त्री पुरुषः सूर्य्यश्चन्द्रो गौरो रविः
सितः ॥
इडा पिङ्गला सुषुम्ना च तिस्रो नाड्यः प्रकी-
र्त्तिताः ।
इडायाश्च प्रवाहेण सौम्यकर्म्माणि कारयेत् ॥
पिङ्गलायाः प्रवाहेण रौद्रकर्म्माणि कारयेत् ।
सुषुम्नायाः प्रवाहेण सिद्धिमुक्तिफलानि च ॥*॥
आदौ चन्द्रः सिते पक्षे भास्करस्तु सितेतरे ।
प्रतिपत्तो दिनान्याहुः त्रीणि त्रीणि क्रमोदये ॥
सार्द्धद्विघटिका ज्ञेया शुक्ले कृष्णे शशी रविः ।
वहत्येकदिनेनैव यथापष्टिघटीक्रमात् ॥
वहेत्तावद्घटीमध्ये पञ्चतत्त्वानि निर्द्दिशेत् ।
प्रतिपत्तो दिनान्याहुर्विपरीते विपर्य्ययः ॥
शुक्लपक्षे वहेद्वामा कृष्णपक्षे च दक्षिणा ।
जानीयात् प्रतिपत्पूर्व्वं योगी तद्गतमानसः ॥
उदयश्चन्द्रमार्गेण सूर्य्येणास्तं गतो यदि ।
ददाति गुणसंघातं विपरीते विपर्य्ययम् ॥
शशाङ्कं वारयेद्रात्रौ दिवा वार्य्यो दिवाकरः ।
इत्यभ्यासरतो योगी स योगी नात्र संशयः ॥
सूर्य्येण बध्यते सूर्य्यश्चन्द्रश्चन्द्रेण बध्यते ।
यो जानाति क्रियामेतां त्रैलोक्यं वशयेत्
क्षणात् ॥*॥
गुरुशुक्रबुधेन्दूनां वासरे वामनाडिका ।

सिद्धिदा सर्व्वकार्य्येषु शुक्लपक्षे विशेषतः ।
अर्क्काङ्गारकसौरीणां वासरे दक्षनाडिका ।
स्मर्त्तव्या चरकार्य्येषु कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
एकैकस्य घटीपञ्चक्रमेणैवोदयन्ति च ।
क्रमादेकैकनाड्यान्तु तत्त्वानां पृथगुद्भवः ॥
अहोरात्रस्य मध्ये तु ज्ञेया द्वादश सङ्क्रमाः ।
वृषकर्कटकन्यालिमृगमीने निशाकरः ॥
मेषे सिंहे च धनुषि तुलायां मिथुने घटे ।
उदयो दक्षिणे ज्ञेयः शुभाशुभविनिर्णयः ॥७॥
तिष्ठेत् पूर्व्वोत्तरे चन्द्रः सूर्य्यो दक्षिणपश्चिमे ।
वामाचारप्रवाहेण न गच्छेत् पूर्व्वं उत्तरे ॥
दक्षनाडीप्रवाहे तु न गच्छेत् याम्यपश्चिमे ।
परिपन्थिभयं यस्य गतोऽसौ न निवर्त्तते ॥
तस्मात्तत्र न गन्तव्यं बुधैः सर्व्वहितैषुभिः ।
तदा तत्र तु सङ्घातमृत्युरेव न संशयः ॥
सूर्य्योदये यदा सूर्य्यश्चन्द्रश्चन्द्रोदये यदा ।
सिध्यन्ति सर्व्वकार्य्याणि दिवारात्रिगतान्यपि ॥
शुक्लपक्षे द्वितीयायामर्के वहति चन्द्रमाः ।
दृश्यते लाभदः पुंसां सौम्ये सौख्यं प्रजायते ॥
चन्द्रकाले यदा सूर्य्यः सूर्य्यश्चन्द्रोदये भवेत् ।
उद्वेगः कलहो हानिः शुभं सर्व्वं निवारयेत् ॥८॥
विपरीतलक्षणम् ।
यदा प्रत्यूषकाले तु विपरीतोदयो भवेत् ।
चन्द्रस्थाने वहत्यर्को रविस्थाने च चन्द्रमाः ॥
प्रथमे मानसोद्वेगं धनहानिं द्वितीयके ॥
तृतीये गमनं प्रोक्तमिष्टनाशं चतुर्थके ॥
पञ्चमे राज्यविध्वंसं षष्ठे सर्व्वार्थनाशनम् ।
सप्तमे व्याधिदुःखानि अष्टमे मृत्युमादिशेत् ॥
कालत्रये दिनान्यष्टौ विपरीतं यदा भवेत् ।
तदा दुष्टफलं प्रोक्तं किञ्चिन्न्यूने तु शोभनम् ॥
प्रातर्मध्याह्नयोश्चन्द्रः सायंकाले दिवाकरः ।
तदा नित्यं जयो लाभो विपरीतन्तु दुःखदम् ॥
दक्षिणे यदि वा वामे यत्र सङ्क्रमते शिवः ।
तत्पादमग्रतः कृत्वा निःसरेत् निजमन्दिरे ॥
चन्द्रः समपदः कार्य्यो रविस्तु विषमः सदा ।
पूर्णपादं पुरस्कृत्य यात्रा भवति सिद्धिदा ॥
चन्द्रचारे चतुष्पादं पञ्चपादांश्च भास्करे ।
एवन्तु गमनं श्रेष्ठं साधयेद्भुवनत्रयम् ॥
यत्राङ्गे चरते वायुस्तदङ्गस्य करस्थलम् ।
सुप्तोत्थितो मुखं स्पृष्ट्वा लभते वाञ्छितं फलम् ॥
परदत्ते तथा ग्राह्ये गृहान्निर्गमनेऽपि च ।
यदङ्गे वहते नाडी ग्राह्यं गतिकराङ्घ्रिणा ॥
न हानिः कलहो नैव कण्टकैर्नापि भिद्यते ।
निवर्त्तते सुखेनैव सर्व्वोपद्रववर्जितः ॥
गुरुबन्धुनृपामात्या अन्येऽपीप्सितदायिनः ।
पूर्णाङ्गे खलु कर्त्तव्याः कार्य्यसिद्धिमभीप्सता ॥
आसने शयने वापि पूर्णाङ्गविनिवेशिता ।
वशीभवन्ति कामिन्यो न कर्म्म नियमान्तरम् ॥
अरिचौराधमाद्याश्च अन्ये उत्पातविग्रहाः ।
कर्त्तव्याः खलु रिक्ताङ्गे जयलाभसुखार्थिभिः ॥
दूरदेशे विधातव्यं गमनं तुहिनद्युतौ ।
अभ्यर्णदेशे दीप्ते तु तरणाविति केचन ॥

यत्किञ्चित् पूर्व्वमुद्दिष्टं लाभादिसमरागमः ।
तत् सर्व्वं पूर्णनाडीषु जायते निर्व्विकल्पकम् ॥
शून्यनाड्या रिपुं जेतुं यत् पूर्व्वं प्रतिपादितम् ।
जायते नान्यथा चैव यथा सर्व्वज्ञभाषितम् ॥
रिपुं जेतुमित्यत्र विपर्यस्तमिति च पाठः ।
व्यवहारे खलोच्चाटे द्वेषिविद्यादिवञ्चके ।
कुपितस्वामिचौराद्ये पूर्णस्थाः स्युर्भयङ्कराः ॥
दूराध्वनि शुभश्चन्द्रो निर्व्विघ्नमिष्टसिद्धिदः ।
प्रवेशकार्य्यहेतुः स्यात् सूर्य्यः शीघ्रं प्रशस्यते ॥
अग्रतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।
वामे च वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा
स्मृता ॥
चन्द्रचारे विषं हन्ति सूर्य्यो बलावशं नयेत् ।
सुषुम्नायां भवेन्मोक्ष एक एव त्रिधा स्मृतः ॥
अयोग्ये योग्यता नाडी योग्यस्थानेऽप्ययोग्यता ।
कार्य्यानुबन्धतो जीवः कथं रुद्र समाचरेत् ॥
शुभाशुभानि कार्य्याणि क्रियन्तेऽहर्निशं यदा ।
तदा कार्य्यानुरोधेन कार्य्यं नाडीप्रचालनम् ॥८॥
अथ इडा ।
स्थिरकर्म्मण्यलङ्कारे दूराध्वगमने तथा ।
आश्रमे धर्म्मप्रासादे वस्तूनां सङ्ग्रहेऽपि च ॥
वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठास्तम्भदेवयोः ।
यात्रादाने विवाहे च वस्त्रालङ्कारभूषणे ॥
शान्तिकं पौष्टिकं चैव दिव्यौषधिरसायने ।
स्वस्वामिदर्शने मैत्रे वाणिज्ये धनसङ्ग्रहे ॥
गृहप्रवेशे सेवायां कृष्यां बीजादिवापने ।
शुभकर्म्माणि सन्धौ च निर्गमे च शुभः शशी ॥
विद्यारम्भादिकार्य्येषु बान्धवानाञ्च दर्शने ।
जन्ममोक्षेषु धर्म्मेषु दीक्षायां मन्त्रसाधने ॥
कालविज्ञानसूत्रेण चतुष्पादस्थदागमे
कालव्याधिचिकित्सायां स्वामिसम्बोधने तथा ॥
गजाश्वारोहणे धन्वी गजाश्वानाञ्च बन्धने ।
परोपकरणे चैव निधीनां स्थापने तथा ॥
गीतवाद्येऽपि नृत्ये च गीतशास्त्रविचारणे ।
पुरग्रामप्रवेशे च तिलके क्षत्रधारणे ॥
पुत्रशोके विषादे च ज्वरिते मूर्च्छितेऽपि वा ।
स्वजनस्वामिसम्बन्धे धान्यादिदारुसंग्रहे ॥
स्त्रीणां दन्तादिभूषायां वर्षेरागमने तथा ।
गुरुपूजा विषादीनां चालनञ्च वरानने ॥
इडायां सिद्धिदं प्रोक्तं योगाभ्यासादिकर्म्म च ।
तत्रापि वर्ज्जयेद्वायुं तेज आकाशमेव च ॥
सर्व्वकार्य्याणि सिध्यन्ति दिवारात्रिगतान्यपि ।
सर्व्वेषु शुभकार्य्येषु चन्द्रचारः प्रशस्यते ॥७॥
अथ पिङ्गला ।
कठिनक्रूरविद्यानां पठने पाठने तथा ।
स्त्रीसङ्गवेश्यागमने महानौकाधिरोहणे ॥
नष्टकार्य्ये सुरापाने वीरमन्त्राद्युपासने ।
विह्वलध्वस्तदेशादिविषदानादिवैरिणि ॥
शास्त्राभ्यासे च गमने मृगयापशुविक्रये ।
इष्टकाकाष्ठपाषाणरत्नघर्षणदारणे ॥
गत्यभ्यासे यन्त्रतन्त्रे दुर्गपर्व्वतरोहणे ।
द्यूते चौर्य्ये गजाश्वादिरथसाधनवाहने ॥

व्यायामे मारणोच्चाटे षट्कर्म्मादिकसाधने ।
यक्षिणीयक्षवेतालविषभूतादिनिग्रहे ॥
मारणं मोहनं स्तम्भं विद्वेषोच्चाटनं वशम् ।
प्रेरणाकर्षणे क्षोभे दाने च क्रयविक्रये ॥
खड्गहस्ते वैरियुद्धे भोगे वा राजदर्शने ।
भोज्ये स्नाने व्यवहारे क्रूरे दीप्ते रविः शुभः ॥
भुक्तमात्रेण मन्दाग्नौ स्त्रीणां वश्यादिकर्म्मणि ।
शयनं सूर्य्यवाहेन कर्त्तव्यन्तु सदा बुधैः ॥
क्रूराणि यानि कर्म्माणि चराणि विविधानि च ।
तानि सिध्यन्ति सूर्य्येण नात्र कार्य्या विचा-
रणा ॥७॥
अथ सुषुम्ना ।
क्षणं वामे क्षणं दक्षे यदा वहति मारुतः ।
सुषुम्ना सा च विज्ञेया सर्व्वकार्य्यहरा स्मृता ॥
तस्यां नाड्यां स्थितो वह्निर्ज्वलते कालरूपि-
णम् ।
विषुवन्तं विजानीयात् सर्व्वकार्य्यविनाशनम् ॥
यदानुक्रममुल्लङ्घ्य यस्य नाडीद्वयं वहेत् ।
तदा तस्य विजानीयादशुभं समुपस्थितम् ॥
क्षणं वामे क्षणं दक्षे विषमं भावमादिशेत् ।
विपरीतफलं ज्ञेयं ज्ञातव्यञ्च वरानने ॥
उभयोरेव सञ्चारे विषुवन्तं समादिशेत् ।
न कुर्य्यात् क्रूरसौम्यानि तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
जीविते मरणे प्रश्ने लाभालाभौ जयाजयौ ।
विषुवे वैपरीत्यं स्यात् संस्मरेज्जगदीश्वरम् ॥
ईश्वरस्मरणं कार्य्यं योगाभ्यासादिकर्म्मसु ।
अन्यत्तत्र न कर्त्तव्यं जयलाभसुखार्थिभिः ॥
सूर्य्येण वहमानायां सुषुम्नायां मुहुर्मुहुः
शापं दद्यात् वरं दद्यात् सर्व्वथा च तदन्यथा ॥
नाडीसङ्क्रमणे काले तत्त्वसङ्क्रमणे तथा ।
शुभं किञ्चिन्न कर्त्तव्यं पुण्यदानादि कोटिशः ॥
विषमस्योदये यात्रा मनसापि न चिन्तयेत् ।
यात्रा हानिकरी तस्य मृत्युः क्लेशो न संशयः ॥
पुरो वामोर्द्ध्वतश्चन्द्रो दक्षाधः पृष्ठतो रविः ।
पूर्णरिक्तविवेकोऽयं ज्ञातव्यो देशिकैः सदा ॥
ऊर्द्ध्ववामाग्रतो दूतो ज्ञेयो वामपथि स्थितः ।
पृष्ठे दक्षे तथाधस्तात् सूर्य्यवाहगतः शुभः ॥
अनादिविषमः सन्धिर्निराधारो निराकुलम् ।
परे सूक्ष्मे विलीयेत सा सन्ध्या सन्धिरुच्यते ॥
न सन्ध्या सन्धिमित्याहुः सन्ध्या सन्धिर्निगद्यते ।
विषुवत् सन्धिगः प्राणः सा सन्ध्या सन्धिरुच्यते ॥
न वेदं वेदमित्याहुर्वेदो वेदो न विद्यते ।
परात्मा विद्यते येन स वेदो वेद उच्यते ॥"
इति नाडीभेदः समाप्तः ॥७॥
अथ तत्त्वनिर्णयः ।
देव्युवाच ।
"देवदेव महादेव संसारार्णवतारक ।
स्थितं त्वदीयहृदये रहस्यं वद मे प्रभो ॥
ईश्वर उवाच ।
स्वरज्ञानरहस्यं तु न किञ्चिदिष्टदेवता ।
स्वरज्ञानरतो योगी स योगी परमो मतः ॥
पञ्चतत्त्वात् भवेत् सृष्टिस्तत्त्वे तत्त्वं विलीयते ।

पञ्चतत्त्वं परं तत्त्वं तत्त्वातीतं निरञ्जनम् ॥
तत्त्वानां नाम विज्ञेयं सिद्धियोगेन योगिनाम्॥
भूतानां दुष्टचिह्नानि जानन्ति हि स्वरोत्तमाः ॥
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
पञ्चभूतात्मकं सर्व्वं यो जानाति स पूजितः ॥
सर्व्वलोकेषु जीवानां न देहे भिन्नतत्त्वकम् ।
भूर्लोकात् सत्यपर्य्यन्तं नाडीभेदः पृथक् पृथक् ॥*
वामे वा दक्षिणे वापि उदयाः पञ्च कीर्त्तिताः ।
अष्टधा तत्त्वविज्ञानं शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ॥
प्रथमे तत्त्वसंख्यायां द्वितीये श्वाससन्धिषु ।
तृतीये स्वरचिह्नानि चतुर्थे स्थानमेव च ॥
पञ्चमे तस्य वर्णश्च षष्ठे तु प्राणमेव च ।
सप्तमे स्वादुसंयुक्तमष्टमे गतिलक्षणम् ॥
एवमष्टविधं प्राणं विषुवन्तं चराचरम् ।
स्वरात् परतरं देवि नान्यथा त्वम्बुजानने ॥
निरीक्षितव्यं यत्नेन यदा प्रत्यूषकालतः ।
कालस्य वञ्चनार्थाय कर्म्म कुर्व्वन्ति योगिनः ॥
श्रुत्योरङ्गुष्ठकौ मध्याङ्गुल्यौ नासापुटद्वये ।
वदनप्रान्तयोरन्ये तर्ज्जन्यौ तु दृगन्तयोः ॥
अस्यान्तरं पार्थिवादितत्त्वज्ञानं भवेत् क्रमात् ।
पीतश्वेतारुणश्यामैर्विन्दुभिर्निरुपाधि खम् ॥
दर्पणेन समालोक्य श्वासं तत्र विनिक्षिपेत् ।
आकारैस्तु विजानीयात् तत्त्वभेदं विचक्षणः ॥
चतुरस्रं चार्द्धचन्द्रं त्रिकोणं वर्त्तुलं स्मृतम् ।
विन्दुभिस्तु नभो ज्ञेयमाकारैस्तत्त्वलक्षणम् ॥
मध्ये पृथ्वी ह्यधश्चापश्चोर्द्ध्वं वहति चानलः ।
तिर्य्यग् वायुप्रचारश्च नभो वहति सङ्क्रमे ॥*॥
माहेयं मधुरं स्वादु कषायं जलमेव च ।
तिक्तं तेजश्च वायुश्चाम्लं आकाशं कटुकं तथा ॥
अष्टाङ्गुलं वहेद्वायुरनलश्चतुरङ्गुलम् ।
द्वादशाङ्गुलमाहेयं षोडशाङ्गुलवारुणम् ॥
आपः श्वेताः क्षितिः पीता रक्तवर्णो हुताशनः ।
मारुतो नीलजीमूत आकाशं भूरिवर्णकम् ॥*॥
स्कन्धदेशे स्थितो वह्निः नाभिमूले प्रभञ्जनः ।
जानुदेशे महीतोयं पादान्ते मस्तके नभः ॥
ऊर्द्ध्वं मृत्युरधः शान्तिस्तिर्य्यगुच्चाटनं तथा ।
मध्ये स्तम्भं विजानीयात् नभः सर्व्वत्र मध्यमम् ॥
पृथिव्यां स्थिरकर्म्माणि चरकर्म्माणि वारुणे ।
तेजसा वश्यकार्य्याणि मारणोच्चाटनेऽनिले ॥
व्योम्नि किञ्चिन्न कर्त्तव्यमभ्यसेत् योगसेवया ।
शून्यता सर्व्वकार्य्येषु नात्र कार्य्या विचारणा ॥*
पृथ्वीजलाभ्यां सिद्धिः स्यात् मृत्युर्वह्नौ क्षयोऽनिले ।
नभसि निष्फलं सर्व्वं ज्ञातव्यं तत्त्ववेदिभिः ॥
चिरलाभः क्षितौ ज्ञेयस्तत्क्षणात्तोयतत्त्वतः ।
हानिः स्यादग्निवाताभ्यां नभसो निष्फलं भवेत् ॥
पीतः शनैर्मध्यवाही हनुयावद् गुरुध्वनिः ।
कवोष्णः पार्थिवो वायुः स्थिरकार्य्यप्रसाधकः ॥
अधोवाही गुरुध्वानः शीघ्रगः शीतलः स्थितः ।
यः षोडशाङ्गुलो वायुः स आपः शुभकर्म्मकृत् ॥
आवर्त्तगश्चात्युष्णश्च शोणाभश्चतुरङ्गुलः ।
ऊर्द्ध्ववाही तु यः क्रूरः कर्म्मकारी स तैजसः ॥
उष्णशीतः कृष्णवर्णस्तिर्य्यग्गामी षडङ्गुलः ।
वायुः पवनसञ्ज्ञो यः चरकर्म्मसु सिद्धिदः ॥
यः समीरः समरसः सर्व्वतत्त्वगुणावहः ।
अम्बरं तं विजानीयात् योगिनां योगदायकम् ॥
पीतवर्णं चतुष्कोणं मधुरं मध्यमाश्रयम् ।
भोगदं पार्थिवं तत्त्वं प्रवाहे द्वादशाङ्गुलम् ॥
श्वेतमर्द्धेन्दुसङ्काशं स्वादु काषायमार्द्रकम् ।
लाभकृद्वारुणं तत्त्वं प्रवाहे षोडशाङ्गुलम् ॥
रक्तं त्रिकोणं तिक्तं स्यात् ऊर्द्ध्वमार्गप्रवाहकम् ।
दीप्तञ्च तैजसं तत्त्वं प्रवाहे चतुरङ्गुलम् ॥
नीलवर्त्तुलसङ्काशं स्वाद्वम्लं तिर्य्यगाश्रितम् ।
चपलं मारुतं तत्त्वं प्रवाहेऽष्टाङ्गुलं स्मृतम् ॥
वर्णाकारं स्वादुवाहं अव्यक्तं सर्व्वगामि च ।
मोक्षदं व्योमतत्त्वं हि सर्व्वकार्य्येषु निष्फलम् ॥
पृथ्वीजले शुभे तत्त्वे तेजोमिश्रफलोदये ।
हानिमृत्युकरौ पुंसामशुभौ व्योममारुतौ ॥
आपूर्व्वा पश्चिमे पृथ्वी तेजश्च दक्षिणे तथा ।
वायुरुत्तरदिग्भागे मध्यकोणे गतं नभः ॥
चिरलाभः क्षितौ ज्ञेयस्तत्क्षणात्तोयतत्त्वतः ।
हानिः स्यादग्निवाताभ्यां नभस्यालिङ्गनं लभेत् ।
चन्द्रे पृथ्वीजले स्यातां सूर्य्ये चाग्निर्यदा भवेत् ।
तदा सिद्धिर्न सन्देहः सौम्यासौम्येषु कर्म्मसु ॥
लाभः पृथ्वीकृतो वह्निर्निशायां लाभकृज्जलम् ।
वह्नौ मृत्युः क्षतिर्वायौ नभः स्थानं दहेत् क्वचित् ॥
जीवितव्ये जये लाभे कृष्याञ्च धनकर्म्मणि ।
मन्त्रार्थे युद्धप्रश्ने च गमनागमने तथा ॥
आयाति वारुणे तत्त्वे तत्रस्थोऽपि शुभं क्षितौ ।
प्रयाति वायुतोऽन्यत्र हानिर्मृत्युर्नभोऽनले ॥*॥
पृथिव्यां मूलचिन्ता स्यात् जीवस्य जलवातयोः ।
तेजसा धातुचिन्ता स्यात् शून्यमाकाशतो वदेत् ॥
पृथिव्या बहुपादाः स्युर्द्विपदास्तोयवायुतः ।
तेजसा च चतुष्पादा नभसा पादवर्ज्जिताः ॥
कुजो वह्नी रविः पृथ्वी सौरिरापः प्रकीर्त्तिताः ।
वायुस्थानस्थितो राहुर्दक्षरन्ध्रप्रवाहकः ॥
जलं चन्द्रो बुधः पृथ्वी गुरुर्वातः सितोऽनलः ।
वामनाड्यां स्थिताः सर्व्वे सर्व्वकार्य्येषु निश्चिताः ॥
प्रवासिप्रश्नः
"चन्द्रादित्यौ परित्यज्य यदा राहुगतोऽनिलः ।
तदासौ चलितो ज्ञेयः स्थानान्तरमपेक्षते ॥
आयाति वारुणे तत्त्वे तत्रैवास्ति शुभं क्षितौ ।
प्रवासी पवनेऽन्यत्र मृत्युरेवानले वदेत् ॥
पृथ्वीतो मूलविज्ञानं जीवज्ञानं जले यथा ।
आग्नेय्यां धातुविज्ञानं व्योम्नि शून्यं विनिर्द्दिशेत् ॥
तुष्टिपुष्टिरतिक्रीडा जयो हास्यं धरातले ।
तेजो वायुश्च सुप्तस्य ज्वरकम्पप्रवासिनः ॥
गतायुर्मृत्युराकाशे चन्द्रावस्था प्रकीर्त्तिताः ।
द्वादशैताः प्रयत्नेन ज्ञातव्याः देशिकोत्तमैः ॥
पूर्व्वायां पश्चिमे याम्ये उत्तरायां यथाक्रमम् ।
पृथिव्यादीनि भूतानि बलिष्ठानि विनिर्द्दिशेत् ॥*
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
पञ्चभूतात्मकं देहं ज्ञातव्यञ्च वरानने ॥
अस्थि मांसं त्वचा नाडी रोम चैव तु पञ्चमम् ।
पृथ्वी पञ्चगुणोपेता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
शुक्रशोणितमज्जा च लालामूत्रञ्च पञ्चमम् ।
आपः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
क्षुधा तृष्णा तथा निद्रा श्रान्तिरालस्यमेव च ।
तेजःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
धारणं चालनं गन्धः सङ्कोचनप्रसारणे ।
वायोः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषिताः ॥
रागद्वेषौ तथा लज्जा भयं मोहश्च पञ्चमः ।
नभः पञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥*॥
पृथिवीपलपञ्चाशत् चत्वारिंशद्पस्तथा ।
तेजस्त्रिंशद्विजानीयाद्वायोर्विंशतिर्द्दिनैर्नभः ॥
पार्थिवे चिरकालेन लाभश्चापि क्षणात् भवेत् ।
जायते पवनात् स्वल्पः सिद्धोऽप्यग्नौ विनश्यति ॥
वह्निवायुकृते प्रश्ने लाभालाभं वदेद्बुधः ।
परतो वारुणे लाभः स्थिरेण च पुरन्दरे ॥
ज्ञातव्यं जीवने शून्यं सिद्धो व्योम्नि विनश्यति ॥
पृथ्वी पञ्च ह्यपां वेदाः गुणास्तेजो द्विवायुतः ।
नभ एकगुणश्चैव तत्त्वज्ञानमिदं भवेत् ॥
फुत्कारकृत् प्रस्फुटिता विदीर्णा पतिता धरा ।
ददाति सर्व्वकार्य्येषु अवस्थासदृशं फलम् ॥*॥
भरणी कृत्तिका पुष्या मघा पूर्व्वा च फल्गुनी ।
पूर्व्वभाद्रपद स्वाती तेजस्तत्त्वमिति प्रिये ॥
विशाखोत्तरफल्गुन्यौ हस्ता चित्रा पुनर्व्वसुः ।
अश्विनी मृगशीर्षा च वायुतत्त्वमुदाहृतम् ॥
पूर्व्वाषाढा तथाश्लेषा मूलमार्द्रा च रोहिणी ।
उत्तरभाद्रपदा तोयतत्त्वं शतभिषा प्रिये ॥
धनिष्ठा रोहिणी ज्येष्ठानुराधा श्रवणा तथा ।
अभिजिच्चोत्तराषाढा पृथ्वीतत्त्वमुदाहृतम् ॥
वहन्नाडीस्थितो दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् ।
तत् सर्व्वं सिद्धिमायाति शून्ये शून्यं न संशयः ॥
तत्त्वे रामो जयं प्राप्तः सुतत्त्वे च धनञ्जयः ।
कौरवा निहताः सर्व्वे युद्धे तत्त्वविपर्य्यये ॥
जन्मान्तरीयसंस्कारात् प्रसादादथवा गुरोः ।
केषाञ्चिज्जायते तत्त्वे वासना विमलात्मनाम् ॥"
अथ पञ्चतत्त्वध्यानम् ।
"लं वीजं धरणीं ध्यायेत् चतुरस्रां सुपीतभाम् ।
सुगन्धं स्वर्णवर्णत्वमारोग्यं देहलाघवम् ॥
वं वीजं वारुणं ध्यायेदर्द्धचन्द्रं शशिप्रभम् ।
क्षुत्पिपासासहिष्णुत्वं जलमध्येषु मज्जनम् ॥
रं वीजं शिखिनं ध्यायेत् त्रिकोणमरुणप्रभम् ।
बह्वन्नपानभोक्तृत्वमातपाग्निसहिष्णुता ॥
यं वीजं पवनं ध्यायेद्वर्त्तुलं श्यामलप्रभम् ।
आकाशगमनाद्यञ्च पक्षिवद्गमनं तथा ॥
हं वीजं गगनं ध्यायेत् निराकारं बहुप्रभम् ।
ज्ञानं त्रिकालविषयमैश्वर्य्यमणिमादिकम् ॥
स्वरज्ञानी नरो यत्र धनं नास्ति ततः परम् ।
स्वरज्ञानेन गमयेत् अनायासफलं भवेत् ॥
सर्व्वत्र धनसधनं सर्व्वाधिकारमुत्तमम् ।
सन्देहेन न सिध्यन्ति तत्सदृशा यदा नराः ॥

स्नानं तेन समस्ततीर्थसलिलैः सर्व्वापि दत्तावनि
र्यज्ञानाञ्च कृतं हि काम्यमखिलं देवाश्च सन्तर्पिता. ।
संसाराञ्च समुद्धृता. स्वपितरः त्रैलोक्य-पूज्योऽप्यसौ
यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थैर्य्यं मनः प्राप्नुयात ॥"

इति तत्त्वज्ञानं सम्पूर्णम् ॥

अथ युद्धप्रकरणम् ।

देव्युवाच ।

"देवदेव महादेव महाज्ञान स्वरोदयम् ।
त्रिकालविषयज्ञानं कथं भवति शङ्कर. ॥

ईश्वर उवाच ।

अर्थकालजयप्रश्न शुभाशुभमिति त्रिधा ।
एतत् त्रिकालविज्ञानं नान्यद्भवति सुन्दरि ॥
तत्त्वे शुभाशुभं कार्य्यं तत्त्वे जयपराजयौ ।
तत्त्वे समघमाहात्म्यं तत्त्वे त्रिपदमुच्यते ॥

श्रीदेव्युवाच ।

देवदेव महादेव सर्व्वसंसारतारक ।
किं नराणां परं मित्रं सर्व्वकार्य्यार्थसाधकम् ॥

शिव उवाच ।

प्राण एव परं मित्रं प्राण एव परः सखा ।
प्राणतुल्यः परो बन्धुर्नास्ति नास्ति वरानने ॥

देव्युवाच ।

कथं प्राणस्थितो वायुर्देहे किं प्राणरूपकम् ।
तत्त्वेषु सञ्चरेत् प्राणो ज्ञायते योगिभिः कथम् ॥

शिव उवाच ।

कायानगरमध्ये तु मारुतः क्षितिपालकः ।
भोजने वचने चैव गतिरष्टादशाङ्गुला ॥
प्रवेशे दशभिः प्रोक्तो निर्गमे द्वादशाङ्गुलः ।
प्राणस्य तु गतिर्देवि स्वभावाद्द्वादशाङ्गुला ॥
गमने च चतुर्व्विंशा नवयेदास्तु धावने ।
मैथुने पञ्चषष्टिश्च शयने च शताङ्गुला ॥
एकाङ्गुलकृते न्यूने प्राणे निष्कामता मता ।
आनन्दस्तु द्वितीये स्यात् कविशक्तिस्तृतीयके ॥
वाचासिद्धिश्चतुर्थे तु दूरदृष्टिस्तु पञ्चमे ।
षष्ठे त्वाकाशगमनं चण्डवेगश्च सप्तमे ॥
अष्टमे सिद्धयश्चाष्टौ नवमे निधयो नव ।
दशमे दशमूर्त्तिश्च छायनाशो दशैकके ॥
द्वादशे हंसचारश्च गङ्गामृतरसं पिबेत् ।
आनखाग्रं प्राणपूर्णे कस्य भक्ष्यञ्च भोजनम् ॥
एवं प्राणविधिः प्रोक्तः सर्व्वकार्य्यफलप्रदः ।
ज्ञायते गुरुवाक्येन न विद्याशास्त्रकोटिभिः ॥*॥
प्रातश्चन्द्रो रविः सायं यदि दैवान्न लभ्यते ।
मध्याह्नान्मध्यरात्राद्वा परतस्तु प्रवर्त्तते ॥
दूरयुद्धे जयी चन्द्रः समीपे च दिवाकरः ।
वहन्नाड्यां गतः पादः सर्व्वसिद्धिः प्रजायते ॥
यात्रारम्भे विवाहे च प्रवेशे नगरादिके ।
शुभकार्य्येषु सर्व्वेषु चन्द्रचारः प्रशस्यते ॥
अयनतिथिदिनेशैः स्वीयतत्त्वेन युक्तो
यदि वहति कथञ्चित् दैवयोगेन पुंसाम् ।

स जयति रिपुसैन्यं स्तम्भमात्रस्वरेण
प्रभवति न च विघ्नः केशवस्यापि लोके ॥
जीवरक्ष जीवरक्षां जीवाङ्गे परिधाय च ।
जीवो व्रजति यो युद्धे जीवो जयति मेदिनीम् ॥
भूमौ जले च कर्त्तव्यं गमनं शान्तिकर्म्मसु ।
वह्नौ वायौ प्रदीप्ते तु खे पुनर्न्न भवत्यपि ॥
जीवेन शस्त्रं बध्नीयात् जीवेनैव विकाशयेत् ।
जीवेन प्रक्षिपेत् शस्त्रं युद्धे जयति सर्व्वथा ॥
आकृष्य प्राणपवनं समारोहेत वाहनम् ।
समुत्तरेत् पदं दत्त्वा सर्व्वकार्य्याणि साधयेत् ॥
अपूर्णे शत्रुसामग्रीं पूर्णे वा स्ववलं यदा ।
कुरुते पूर्णतत्त्वस्थो जयत्येको वसुन्धराम् ॥
यन्नाडी वहते चाङ्गे तस्यामेवाधिदेवता ।
सम्मुखापि दिशा तेषां सर्व्वकार्य्यफलप्रदा ॥
आदौ तु क्रियते मुद्रा पश्चाद्युद्धं समाचरेत् ।
सर्प्पमुद्रा कृता येन तेषां सिद्धिर्न्न संशयः ॥
चन्द्रप्रवाहेऽप्यथ सूर्य्यवाहे
भटाः समायान्ति च युद्धकामाः ।
समीरणस्तत्त्वविदां प्रयातो
या शून्यता सा प्रतिकूलदृष्टा ॥
यद्दिशं वहते वायुर्युद्धं तद्दिशि दापयेत् ।
जयत्येव न सन्देहः शक्रोऽपि यदि वाग्रतः ॥
यत्र नाड्यां वहेद्वायुस्तदङ्गे प्राणमेव च ।
आकृष्य गच्छेत् कर्णान्तं जयत्येव पुरन्दरम् ॥
प्रतिपक्षप्रहारेभ्यः पूर्णाङ्गं योऽभिरक्षति ।
न तस्य रिपुभिः शक्तिर्बलिष्ठैरपि हन्यते ॥
अङ्गुष्ठतर्ज्जनीवंशे पादाङ्गुष्ठस्तथा ध्वनिः ।
युद्धकाले च कर्त्तव्यं लक्षयोद्धा जयी भवेत् ॥
निशाकरे रवौ चारे मध्ये यस्य समीरणः ।
स्थितो रक्षेत् दिगन्तानि जयाकाङ्क्षी नरः सदा ॥
श्वासप्रवेशकाले तु दूतो जल्पति वाञ्छितम् ।
तस्यार्थाः सिद्धिमायान्ति निर्गमे नैव सुन्दरि ॥
लाभादीन्यपि कार्य्याणि पृष्टानि कीर्त्तितानि च ।
जीवे विशति सिध्यन्ति हानिर्निःसरणे भवेत् ॥
नरे दक्षा स्वकीया च स्त्रियां वामा प्रशस्यते ।
कुम्भको युद्धकाले च तिस्रो नाड्यश्च या गतिः ॥
हकारस्य सकारस्य विना भेदं स्वरः कथम् ।
सोऽहं हंसपदेनैव जीवो जयति सर्व्वदा ॥
शून्याङ्गं पूरितं कृत्वा जीवाङ्गं गोपयेद्यदि ।
जीवाङ्गे घातमाप्नोति शून्याङ्गं रक्षते सदा ॥
वामे वाप्यथवा दक्षे यदि पृच्छति पृच्छकः ।
तत्र घातो न जायेत शून्ये घातं विनिर्द्दिशेत् ॥
भूतत्त्वेनोदरे घातः पादस्थानेऽम्बुना भवेत् ।
उरःस्थानेऽग्नितत्त्वेन करस्थाने च वायुना ॥
शिरसि व्योमतत्त्वेन ज्ञेयं घातविनिर्णयः ।
एवं पञ्चविधो घातः स्वरशास्त्रे प्रकाशितः ॥
युद्धकाले यदा चन्द्रः स्थायी जयति निश्चितम् ।
यदा सूर्य्यप्रवाहस्तु यायी विजयते तदा ॥
जयमध्ये तु सन्देहे नाडीमध्यं तु लक्षयेत् ।
सुषुम्नायां गतः प्राणः समरे शत्रुसङ्कटे ॥
यस्यां नाड्यां भवेच्चारस्तां दिशं युद्धमाश्रयेत् ।

तेनासौ जयमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
यदि सङ्ग्रामकाले तु वामनाड्यां सदा वहेत् ।
स्थायिनो विजयं विन्द्यात् रिपुवश्याद्योऽपि च ।
यदि सङ्ग्रामकाले तु सूर्य्यस्तु व्यावृतो वहेत् ।
तदा यायी जयं विन्द्यात् सदेवासुरमानवात् ॥
रणे हरति शत्रुस्य वामायां प्रविशेन्नरः ।
स्थानं विषमचाराभ्यां जयः सूर्य्येण धावति ॥
योधद्वयकृते प्रश्ने पूर्णस्य प्रथमो जयः ।
रिक्ते चैव द्वितीयस्तु जयी भवति नान्यथा ॥
पूर्णनाडीगतः पृष्ठे शून्याङ्गश्च तदग्रतः ।
शून्यस्थाने कृतः शत्रुर्म्रियते नात्र संशयः ॥
वामचारे समं नाम यस्य तस्य जयी भवेत् ।
पृच्छको दक्षिणे भागे विजयी विषमाक्षरः ॥
यदा पृच्छति चन्द्रस्थस्तदा सन्धानमादिशेत् ।
पृच्छेद्यदा च सूर्य्यस्थस्तदा जानीहि विग्रहम् ॥
पार्थिवे च समं युद्धं सिद्धिर्भवति वारुणे ।
वह्नौ युद्धे जयस्तस्य मृत्युर्वायौ च नाभसि ॥
नैमित्तिकप्रमादाद्वा यदा न ज्ञायतेऽनिलः ।
प्रश्नकाले तदा कुर्य्यात् इदं यत्नेन बुद्धिमान् ॥
निश्चलां धारणां कृत्वा पुष्पं हस्तात् निपातयेत् ।
पूर्णाङ्गे पुष्पपतनं शून्ये वा तत्फलं वदेत् ॥
तिष्ठन्नुपविशन् वापि प्राणमाकर्षयेन्निजम् ।
मनोभङ्गमकुर्व्वाणः सर्व्वकार्य्येषु पूजितः ॥
न कालो विविधं घोरं न शस्त्रं न च पन्नगाः ।
न शत्रुव्याधिचौराद्याः शून्यस्थं नाशितुं क्षमाः ॥
जीवेन स्थापयेद्वायुं जीवेनारम्भयेत् पुनः ।
जीवेन क्रीडते नित्यं द्यूते जयति सर्व्वदा ॥
कथञ्चिद्विजयी युद्धे स्वरज्ञानं विना नृप ।
स्वरज्ञानबलादग्रे निष्फलं कोटिधा भवेत् ।
इह लोके परत्रैव स्वरज्ञानी बली सदा ॥
दशशतायुतं लक्षं देशाधिपबलं क्वचित् ।
शतक्रतुसुरेन्द्राणां बलं कोटिगुणं भवेत ॥
ओङ्कारः सर्व्ववर्णानां ब्रह्माण्डे भास्करो यथा ।
मर्त्यलोके तथा पूज्यः स्वरज्ञानी पुमानपि ॥
एकाक्षरप्रदातारं नाडीभेदनिवेदकम् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा चानृणी भवेत् ॥

देव्युवाच ।

परस्परं मनुष्याणां युद्धे प्रोक्तो जयस्तथा ।
यमयुद्धे समुत्पन्ने मनुष्याणां कथं जयः ॥

ईश्वर उवाच ।

ध्यायेद्देवं स्थिरे जीवे जुहुयात् जीवसङ्गमे ।
इष्टसिद्धिर्भवेत्तस्य महालाभो जयो भवेत् ॥
निराकारात् समुत्पन्नं साकारं सकलं जगत् ।
तत् साकारं निराकारे ज्ञाने भवति तन्मयम् ॥"

इति युद्धप्रकरणम् ॥

श्रीदेव्युवाच ।

"नरयुद्धं यमयुद्धं त्वया प्रोक्तं महेश्वर ।
इदानीं देवदेवानां वशीकरणकं वद ॥

ईश्वर उवाच ।

चन्द्रं सूर्य्येण चाकृष्य स्थापयेज्जीवमण्डले ।
आजन्मवशगा वामा कथितोऽयं तपोधने ॥
जीवेन गृह्यते जीवो जीवो जीवस्य दीयते ।

जीवस्थाने गतो जीवो बालाजीवान्तवश्यकृत् ।
चन्द्रं पिबति सूर्य्येण सूर्य्यं पिबति चन्द्रतः ।
अन्योन्यकालभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥
एतज्जानाति यो योगी एतत् पठति नित्यशः ।
सर्व्वदुःखविनिर्म्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ॥
सेफोऽङ्गे वहते नाड़ी तन्नाडीबोधनं कुरु ।
करे बद्ध्वा स्वमुष्कश्च जरया जयते युवा ॥
उभयोः कुम्भकं कृत्वा मुखे श्वासं निपीयते ।
निश्चला च यदा नाडी देवकन्यावशं कुरु ॥
रात्रौ च यामवेलायां प्रसुप्ते कामिनीजने ।
ब्रह्मबीजं पिबेद्यस्तु बालाजीवहरो नरः ॥

इति देवीवश्यप्रकरणम् ॥*॥

अष्टाक्षरं जपित्वा तु तस्मिन् काले ऋतौ सति ।
तत्क्षणं दीयते चन्द्रो मोहमायाति कामिनी ॥
शयने वा प्रसङ्गे वा चुम्बनालिङ्गनेऽपि वा ।
यः सूर्य्येण पिबेच्चन्द्रं स भवेन्मकरध्वजः ॥
शिवमालिङ्गते शक्त्या प्रसङ्गे दक्षिणेऽपि वा ।
तत्क्षणाद्द्रावयेद्यस्तु मोहयेत् कामिनीशतम् ॥
सप्तनवत्रयपञ्चवारान् सङ्गांस्तु सूर्य्यगे ।
चन्द्रे द्वितुर्य्यषट् कृत्वा वश्या भवति कामिनी ॥
सूर्य्यचन्द्रौ समाकृष्य सर्पाक्रान्त्याधरोष्ठयोः ।
महापद्मे मुखं स्पृष्ट्वा वारं वारमिदं चरेत् ।
आप्राणमिति पद्मस्य यावन्निद्रावशं गता ।
पश्चाज्जागर्त्ति वेलायां चोष्यते गलचक्षुषी ॥
अनेन विधिना कामी वशयेत् सर्व्वकामिनीम् ।
इदं न वाच्यमन्यस्मिन्नित्याज्ञा परमेश्वरि ॥

इति रतिस्त्रीवश्यप्रकरणम् ॥*॥

अथ गर्भप्रकरणम् ।

ऋतुकालभवा नारी पञ्चमेऽह्नि यदा भवेत् ।
सूर्य्याचन्द्रमसोर्योगे सेवनात् पुत्त्रसम्भवः ॥
शङ्खवल्ली गवां दुग्धं पृथ्व्यापो वहते यदा ।
भर्त्तुरग्रे वदेद्वाक्यं अर्घ्यं देहि त्रिभिर्व्वच ॥
ऋतुस्नाता पिबेन्नारी ऋतुदानञ्च योजयेत् ।
रूपलावण्यसम्पन्नो नरसिंहः प्रसूयते ॥
सुषुम्णा सूर्य्यगन्धेन ऋतुदानञ्च योजयेत् ।
अङ्गहीनः पुमान् यस्तु जायते कुष्ठविग्रहः ॥
विषमाङ्के दिवा रात्रौ विषमाङ्के दिनाधिप ।
चन्द्रनेत्राग्नितत्त्वेषु वन्ध्या पुत्त्रमवाप्नुयात् ॥
रतारम्भे रविः पुंसां सुरतान्ते सुधाकरः ।
अनेन क्रमयोगेन नादत्ते दैवदण्डकः ॥
रतारम्भे रविः पुंसां स्त्रियाश्चैव सुधाकरः ।
उभयोः सङ्गमे प्राप्ते वन्ध्या पुत्त्रमवाप्नुयात् ॥
चन्द्रनाडी वहेत् प्रश्ने गर्भे कन्या तदा भवेत् ।
सूर्य्ये भवेत्तदा पुत्त्रो शून्ये गर्भो निहन्यते ॥
चन्द्रे स्त्री पुरुषः सूर्य्ये मध्यमार्गे नपुंसकः ।
गर्भप्रश्नं यदा दूतः तदा पुत्त्रः प्रजापते ॥
पृथ्व्यां पुत्त्री जले पुत्त्रः कन्यका तु प्रभञ्जने ।
तेजसा गर्भपातः स्यात् नभस्यपि नपुंसकम् ॥
शून्ये शून्यं युगे युग्मं गर्भपातस्तु सङ्क्रमे ।
सूर्य्यभागे स्थिते पुत्त्रश्चन्द्रचारे तु कन्यका ॥
विषुवे गर्भपातः स्यात् भावी वाथ नपुंसकः ।
तत्त्वे चित्तं विजानाति कथितं तत्र सुन्दरि ॥

गर्भाधानं मारुते स्याच्च दुःखी
दिक्ष्वाख्यातो वारुणे सौख्ययुक्तः ।
गर्भस्रावी स्वल्पजीवी च वह्नौ
भोगी भव्यः पार्थिवेनार्थयुक्तः ॥
धनवान् सौख्यसंयुक्तो भोगवान् गर्भसंस्थितः ।
स्यान्नित्यं वारुणे तत्त्वे व्योम्नि गर्भं निहन्यते ॥
माहेयेषु सुतोत्पत्तिर्व्वारुणे दुहिता भवेत् ।
शेषेषु गर्भहानिः स्यात् जातमात्रस्य वा मृतिः ॥
रविमध्यगतश्चन्द्रश्चन्द्रमध्यगतो रविः ।
ज्ञातव्यं गुरुतः शीघ्रं न विद्याशास्त्रकोटिभिः ॥

इति गर्भप्रकरणम् ॥*॥

अथ सम्वत्सरप्रकरणम् ।

चैत्रशुक्लप्रतिपदि प्रातस्तत्त्वविभेदतः ।
पश्येद्विचक्षणो योगी दक्षिणे चोत्तरायणे ॥
चन्द्रस्योदयवेलायां वहमानोऽथ तत्त्वतः ।
पृथिव्यापस्तथा वायुः सुभिक्षं सर्व्वशस्यजम् ॥
तेजो व्योम्नि भयं घोरं दुर्भिक्षं कालतत्त्वतः ।
एवं तत्त्वफलं ज्ञेयं वर्षे मासे दिने तथा ॥
पृथिव्यादिकतत्त्वेन दिनमासाब्दजं फलम् ।
शोभनञ्च तथा दुष्टं व्योममारुतवह्निभिः ॥
मध्यमा भवति क्रूरा दुष्टा च सर्व्वकर्म्मसु ।
देशभङ्गमहारोगक्लेशकष्टादिदुःखदा ॥
मेषसङ्क्रान्तिदिवसे स्वरभेदं विचारयेत् ।
सम्वत्सरफलं ब्रूयात् लोकानां तत्त्वचिन्तकः ॥
सुभिक्षं राष्ट्रवृद्धिः स्यात् बहुशस्या वसुन्धरा ।
बहुवृष्टिस्तथा सौख्यं पृथ्वीतत्त्वं वहेद्यदि ॥
अतिवृष्टिः सुभिक्षं स्यादारोग्यं सौख्यमेव च ।
बहुशस्या तथा पृथ्वी जलतत्त्वं वहेद्यदि ॥
दुर्भिक्षं राष्ट्रभङ्गः स्याद्रोगोत्पत्तिस्तु दारुणा ।
अल्पादल्पतरा वृष्टिरग्नितत्त्वं वहेद्यदि ॥
उत्पातोपद्रवा भीतिरल्पवृष्टिः स्युरीतयः ।
मेषसङ्क्रान्तिवेलायां वायुतत्त्वं वहेद्यदि ॥
उन्मादतापज्वरा भीतिरल्पा वृष्टिः क्षितौ
भवेत् ।
मेषसङ्क्रान्तिवेलायां व्योमतत्त्वं वहेद्यदि ॥
तत्रापि शून्यता ज्ञेया शस्यादीनां सुखस्य च ।
पूर्णे प्रवेशने श्वासे स्वस्वतत्त्वेन सिद्धिदः ॥
सूर्य्ये चन्द्रेऽन्यथाभूते सङ्ग्रहः सर्व्वसिद्धिदः ।
विषमे वह्नितत्त्वस्य ज्ञायते केवलं नभः ॥
तत् कुर्य्याद्वस्तु संग्राह्यं द्विमासे च महार्घता ।
स्वरज्ञानं शिवः पश्येल्लक्ष्मीपतिस्तथा भवेत् ॥
एकत्र शरीरं यस्य सुखं तस्य सदा भवेत् ।
नाडीत्रयं विजानाति तत्त्वज्ञानं तथैव च ॥
नैव तेन भवेत्तुल्यं लक्षकोटिरसायनम् ।
रवौ सङ्क्रमणे नाडी शलान्ते च प्रवर्त्तते ॥
सलिले वह्नियोगेऽपि रौरवं जगतीतले ।

इति सम्वत्सरफलम् ॥*॥

अथ रोगप्रकरणम् ।

महीतत्त्वे स्वरोगश्च जले च जलमातरः ।
रवौ चारे तेजस्तत्त्वे वायुतत्त्वे च शाकिनी ॥
शून्यतत्त्वे न रोगश्च पित्तदोषसमुद्भवः ।
दानपुण्यं द्विजातीनां पिण्डश्राद्धं विधीयते ॥

आदौ शून्यगतः पृच्छेत् पश्चात् पूर्णो विशेद्-
यदि ।
मूर्च्छितोऽपि ध्रुवं जीवेत् यदर्थं परिपृच्छति ॥
चन्द्रस्थाने स्थितो जीवः सूर्यस्थाने च पृच्छति ।
तदा प्राणविनिर्म्मुक्तो यदि वैद्यशतैर्वृतः ॥
पिङ्गलायां स्थितो जीवो वामे दूतश्च पृच्छति ।
तदापि म्रियते रोगी यदि त्राता महेश्वरः ॥
दक्षिणेन यदा वायुर्दूतः स्व रौद्राक्षरं वदेत् ।
तदा जीवति जीवोऽसौ चन्द्रे समफलं भवेत् ॥
जीवाकारञ्च वा धृत्वा जीवाकारं विलोकयन् ॥
जीवस्थो जीवितं पृच्छेत्तस्याज्जीवन्ति ते
ध्रुवम् ॥
प्रश्ने वाम स्थितो जीवस्तदा जीवो हि जीवति ।
ऊर्द्ध्वचारगतो जीवो याति जीवो यमालयम् ॥
विपरीताक्षरः प्रश्ने रिक्तायां पृच्छको यदि ।
विपर्य्ययश्च विज्ञेय विषमस्योदये सति ॥
यस्मिन् भागे चरेत जीवस्तत्रस्थः परिपृच्छति ।
तदा जीवति जीवोऽसौ यदि रोगैः प्रपीड़ितः ॥
वातोदये वातकरञ्च भक्ष्य
पित्तोदये पित्तकरञ्च भक्ष्यम् ।
श्लेष्मोदये श्लेष्मकरञ्च भक्ष्य
पुंसि प्रयुक्ते प्रभवन्ति रोगाः ॥
एकस्य भूतस्य विपर्य्ययेण
रोगाभिभूतिर्भवतीह पुंसाम् ।
तयोर्द्वयोर्बन्धुसुहृद्विपत्तिः
पक्षद्वये व्यत्ययतो मृतिः स्यात् ॥

इति रोगज्ञानम् ॥*॥

अथ कालज्ञानम् ।

मासादौ वत्सरादौ च पक्षादौ च यथाक्रमम् ।
क्षयं कालं परीक्षेत वायुचारवशात् सुधीः ॥
पञ्चभूतात्मकं देहं शशी स्नेहेन सिञ्चति ।
रक्षयेत् सूर्य्यवातेन तेन जीवः स्थिरो भवेत् ॥
मारुतं बन्धयित्वा तु सूर्य्यं बन्धयते यदि ।
अभ्यासाज्जीवते जीवः सूर्य्यकालेऽपि वञ्चते ॥
गगनात्स्रवते चन्द्रः कायपद्मानि सिञ्चति ।
कर्म्मयोगः सदाभ्यासात् रमते शशिना सदा ॥
शशाङ्कं वारयेद्रात्रौ दिवा वार्य्यो दिवाकरः ।
इत्यभ्यासरतो योगी स योगी नात्र संशयः ॥
दिवा न पूजयेत लिङ्गं रात्रौ देवीं न पूजयेत् ।
रहस्यं ज्ञानजनकं पञ्चसूत्रे समन्वितम् ॥
अहोरात्रं यदैकत्र वहते यस्य मारुतः ।
तदा तस्य भवेदायुः सम्पूर्णं वत्सरत्रयम् ॥
अहोरात्रद्वयं यस्य पिङ्गलायां सदागतिः ।
तस्य वर्षद्वयं ज्ञेयं जीवितं तत्त्ववेदिभिः ॥
त्रिरात्रं वहते यस्य वायुरेकपुटे स्थितः ।
वत्सरं यावदायुः स्यात् प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
रात्रौ चन्द्रो दिवा सूर्य्यो वहेद्यस्य निरन्तरम् ।
जानीयात्तस्य मृत्युः षण्मासाभ्यन्तरे सुधीः ॥
एकादिषोडशाहानि यदि भानुर्निरन्तरम् ।
वहेद्यस्य च वै मृत्युः शेषाहेन च मासिके ॥
सम्पूर्णं वहते सूर्य्यश्चन्द्रमा नैव दृश्यते ।
पक्षेण जायते मृत्युः कालज्ञानेन भाषितम् ।

सम्पूर्णं वहते चन्द्र. सूर्य्यो नैव च दृश्यते ।
मासेन दृश्यते मृत्यु. कालज्ञानेन भाषितम् ॥
मूत्रं पुरीषं वायुश्च समकालं प्रजायते ।
तदासौ चलितो ज्ञेयो दशाहे म्रियते ध्रुवम् ॥
एव चन्द्रप्रवाहश्च सुखलाभजयस्तथा ।
सूर्य्यचन्द्रप्रणाशे तु सद्यो मृत्युर्न संशयः ॥
अरुन्धती ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
आयुर्हीना न पश्यन्ति चतुर्थं मातृमण्डलम् ॥
अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते ।
भ्रुवोर्मध्ये विष्णुपदं तारकं मातृमण्डलम् ॥
नवध्रुवः सप्तमो वा पञ्चतारा त्रिनासिका ।
जिह्वामेकदिनं प्रोक्तं म्रियते मानवो ध्रुवम् ।
कोणमक्ष्णोऽङ्गुलीभ्यान्तु किञ्चित् पीड्य निरी-
क्षयेत् ।
यदा न दृश्यते बिन्दुर्दशाहेन जनो मृतः ॥
इति कालज्ञानम् ॥०॥
इडा गङ्गेति विज्ञेया पिङ्गला यमुना नदी ।
मध्ये सरस्वती विद्यात् प्रयागादि समन्ततः ॥
आदौ साधनमाख्यातं सद्यःप्रत्ययकारकम् ।
बद्धपद्मासनो योगी बन्धयेदुड्डियानकम् ॥
पूरकं कुम्भकञ्चैव रेचकञ्च तृतीयकः ।
ज्ञातव्यो योगिभिर्नित्यं देहसंशुद्धिहेतवे ॥
पूरकः कुरुते पुष्टीर्धातुसाम्यं तथैव च ।
कुम्भकः स्तम्भनं कुर्य्यात् जीवरक्षाविवर्द्धनम् ॥
रेचको हरते पापं कुर्य्याद्योगपदं व्रजेत् ।
पश्चात् संग्राममवत्तिष्ठेत् पश्चात् बन्धे च कारयेत् ॥
कुम्भयेत् सहजं वायुं यथाशक्त्या प्रयत्नतः ।
रेचयेच्चन्द्रमार्गेण सूर्य्येण पूरयेत् सुधीः ॥
चन्द्रं पिबति सूर्य्यश्च सूर्य्यं पिबति चन्द्रमाः ।
अन्योन्यकालभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम् ॥
स्वीयाङ्गे वहते नाडी तन्नाडीरोधनं कुरु ।
मुखबन्धममुञ्चन् वै पवनं जायते युवा ॥
मुखनासाक्षिकर्णानामङ्गुलीभिर्निरोधयेत् ।
तत्त्वोदयमिति ज्ञेयं षण्मुखीकरणं प्रिये ॥
तस्य रूपं गतिः स्वादो मण्डलं लक्षणन्त्विदम् ।
यो वेत्ति वा नरो लोके स तु मूढोऽपि योग-
वित् ॥
निराशो निर्म्मलो योगी न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।
वासनामुन्मनां कृत्वा कालं जयति लीलया ॥
विश्वस्य वेशिका शक्तिर्नेत्राभ्यां परिदृश्यते ।
तन्मध्यं तु मनो यस्य याममात्रं भवेदिह ॥
तस्यायुर्वर्द्धते नित्यं घटिका त्रिप्रमाणतः ।
शिवेनोक्तं पुरा तन्त्रं सिद्धस्य गुणगह्वरम् ॥
बद्धा पद्मासनस्थो गुदपवनलयं सन्निरुध्योर्द्ध-
मुच्चैः
प्राणं रन्ध्रे च कुम्भत्रयजितमनिलं प्राणशक्त्या
निरुध्य ।
एकीभूतं सुषुम्नाविवरमुखगतं ब्रह्मरन्ध्रे च
नीत्वा
नि क्षिप्याकाशमार्गे शिवचरणरता यान्ति ते
केऽपि धन्याः ॥०॥
एतज्जानाति यो योगी एतत् पठति नित्यशः ।
सर्व्वदुःखैर्व्विनिर्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ॥
स्वरज्ञानं शिरो यस्य लक्ष्मीः करतले भवेत् ।
एतत्तु शरीरे यस्य सुखं तस्य सदा भवेत् ॥
प्रणवः सर्व्ववेदानां ब्रह्माण्डे भास्करो यथा ।
मर्त्यलोके तथा पूज्यः स्वरज्ञानी पुमानपि ॥
नाडीत्रयं विजानाति तत्त्वज्ञानं तथैव च ।
नैव तेन भवेत्तुल्यं लक्षकोटिरसायनम् ॥
एकाक्षरप्रदातारं नाडीभेदनिवेदकम् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा चानृणी भवेत् ॥
स्वरतत्त्वं तथा युद्धं देववश्यं स्त्रियस्तथा ।
गर्भाब्दरोगकालाख्यं नवप्रकरणान्वितम् ॥
एवं प्रवर्त्तितं लोके सिद्धिदं सिद्धयोगिभिः ।
आचन्द्रार्कं यशो जीयात् पठनात् सिद्धि-
दायकम् ॥
सुस्थासने समासीनं निद्रामाहारमल्पकम् ।
चिन्तयेत् परमात्मानं यद्वदेतद्भविष्यति ॥”
इति शिवगौरीसंवादे नवप्रकरणान्वितपवन-
विजयं नाम स्वरोदयं समाप्तम् ॥

स्वर्गः, पुं, (सुरिति गीयते इति । गै+कः ।
यद्वा, सुष्ठु अर्ज्यते इति । अर्ज अर्जने+घञ् ।
शङ्कादित्वात् कुत्वम् ।) देवतानामालयः । तत्-
पर्य्यायः । स्वः २ नाकः ३ त्रिदिवः ४ त्रिदशा-
लयः ५ सुरलोकः ६ द्यौः ७ द्यौ ८ त्रिपि-
ष्टपम् ९ । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ मन्दरः १०
अवरोहः ११ गौः १२ रमतिः १३ फलो-
दयः १४ । इति जटाधरः ॥ देवलोकः १५
स्वर्लोकः १६ ऊर्द्धलोकः १७ सुखाधारः १८
सौरिकः १९ शक्रभुवनम् २० दिवानम् २१ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ० ॥ तस्य गुणदोषा
यथा,—
सुबाहुरुवाच ।
“स्वर्गस्य मे गुणान् ब्रूहि साम्प्रतं द्विजसत्तम ।
एतत् सर्व्वं द्विजश्रेष्ठ करिष्यामि न संशयः ॥
जैमिनिरुवाच ।
नन्दनादीनि दिव्यानि रम्याणि विविधानि च ।
तत्रोद्यानानि पुण्यानि सर्व्वकामशुभानि च ॥
सर्व्वकामफलैर्वृक्षैः शोभितानि समन्ततः ।
विमानानि सुदिव्यानि परितोऽप्सरोगणैः ॥
सर्व्वत्रैव विचित्राणि कामगानि रसानि च ।
तरुणादित्यवर्णानि मुक्ताजालान्तराणि च ॥
चन्द्रमण्डलशुभ्राणि हेमशय्यासनानि च ।
सर्व्वकामसमृद्धाश्च सुखदुःखविवर्जिता ॥
नरा सुकृतिनस्ते तु विचरन्ति यथासुखम् ।
न तत्र नास्तिका यान्ति न स्तेया नाजितेन्द्रियाः ।
न नृशंसा न पिशुनाः कृतघ्ना न च मानिनः ।
सत्यास्तपःस्थिता शूरा दयावन्तः क्षमापराः ॥
यज्वानो दानशीलाश्च तत्र गच्छन्ति ते नराः ।
न रोगो न जरा मृत्युर्न शोको न हिमादयः ॥
न तत्र क्षुत्पिपासा च कस्य ग्लानिर्न दृश्यते ।
एते चान्ये च बहवो गुणाः सन्ति च भूपते ॥
दोषास्तत्रैव ये सन्ति तान् शृणुष्व च साम्प्रतम् ।
शुभस्य कर्म्मणः कृत्स्नं फलं तत्रैव भुज्यते ।
न चात्र क्रियते भूयः सोऽत्र दोषो महान् श्रुतः ।
असन्तोषश्च भवति दृष्ट्वा दीप्तां परश्रियम् ।
सप्राप्ते कर्म्मणामन्ते सहसा पतनं तथा ॥
इह यत् क्रियते कर्म्म फलं तत्रैव भुज्यते ।
कर्म्मभूमिरियं राजन् फलभूमिरसौ स्मृता ॥”
इति पाद्मे भूखण्डे ९० अध्यायः ॥
अन्यत वह्निपुराणे शिवेरूपाख्याननामाध्याये
मात्स्ये १०३ । १०४ अध्याययोरपि द्रष्टव्यम् ॥
अपि च ।
सुनन्द उवाच ।
शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि विष्णोरद्भुतकर्म्मणः ।
विराड्रूपस्य संस्थानमाख्यानं महदद्भुतम् ॥
यावती भूः ससुद्रिका ससमुद्राद्रिकानना ।
प्रतिभाता महाराज किरणैश्चन्द्रसूर्य्ययोः ॥
वियच्च तावदुपरि विस्तारपरिमण्डलम् ।
पञ्चविंशतिकोट्यस्तु योजनानान्तु तत्स्मृतम् ॥
नवतीनां सहस्राणि योजनानि महीपते ।
भूमेरूर्द्धञ्च लोकानां सिद्धचारणरक्षसाम् ॥
ये च विद्याधरा यक्षरक्षोगन्धर्व्वकिन्नराः ।
भूतप्रेतपिशाचाश्च तेषां तत् स्थानमीरितम् ॥
ततो राहुर्महाबाहो नयोदशसहस्रकम् ।
योजनानां प्रविस्तारं मण्डलं तस्य कथ्यते ॥
स्मरन् वैरं पुरा प्राप्तं यः पर्व्वणि महाग्रहः ।
ग्रासाय धावति क्रोधात् पुष्पवन्तौ महीपते ॥
तदैव भगवच्चक्रं सहस्रार्कोपमद्युति ।
उपतिष्ठति तद्भीत्या पुनरेव निवर्त्तते ॥
उपरागं वदन्त्येयं पुण्यकालश्च कथ्यते ।
लक्षयोजनतो भानुर्भूमेरेव व्यवस्थितः ॥
भानोः सकाशादुपरि लक्षे लक्षः क्षपाकरः ।
नक्षत्रमण्डलं चन्द्राल्लक्षयोजनसंस्थितम् ॥
नक्षत्रमण्डलात् सौम्य उपरिष्टाद्विलक्षतः ।
बुधात् शुक्रो द्विलक्षे तु शुक्राद्भौमो द्विलक्षके ॥
मङ्गलादुपरिष्टाच्च गीष्पतिर्लक्षकद्वये ।
द्विलक्षयोजनोत्सेधः सौरिर्देवपुरोहितात् ॥
शतायुतसहस्राय सौरेः सप्तर्षिमण्डलम् ।
सप्तर्षिभ्यः सहस्राणां शतादूर्द्धं ध्रुवस्थितिः ॥
पादगम्यं हि यत्किञ्चिद्वस्त्वस्ति धरणीतले ।
तद्भूर्लोक इति ख्यातं शाकद्वीपादिकाननम् ॥
भूर्लोकाच्च भुवर्लोकः सूर्य्यावधिरुदीरितः ।
आदित्याद्ध्रुवं राजन् स्वर्लोकः कथ्यते बुधैः ॥
महर्लोकः क्षितेरूर्द्धमेककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वये वर्त्तमानो जनो भूर्लोकतो नृप ॥
उपरिष्टात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम् ।
सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः ॥
भूर्लोकात् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो
यत्रास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्व्वेषामभयप्रदः ॥
वैकुण्ठादुत्तरे शैवो लोकः षोडशकोटयः ।
तिर्य्यगेव महाराज कैलासाख्यस्तु पर्व्वतः ॥
पार्व्वत्या सहितः शम्भुर्यत्रास्ते स्वगणैर्वृतः ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे भूरादिलोकवर्णनं ६ अः ॥
स्वर्गस्वरूपं कर्म्मविशेषेण स्वर्गविशेषगमनञ्च
यथा,—

सूत उवाच ।
"स्वर्गस्थानं महापुण्यं प्रोच्यमानं निबोध मे ।
भारते कृतपुण्यानां देवानामपि चालयम् ॥
मध्ये पृथिव्यामद्रीन्द्रो भास्वान् मेरुर्हिरण्मयः ।
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिः समुच्छ्रितः ॥
प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्धरण्यां धरणीधरः ।
तावत्प्रमाणा पृथिवी पर्व्वतस्य समन्ततः ॥
तस्य शृङ्गत्रयं मूर्द्ध्नि स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।
नानाद्रुमलताकीर्णं नानारत्नोपशोभितम् ॥
मध्यगं पश्चिमं पूर्व्वं मेरोः शृङ्गाणि त्रीणि वै ।
प्रयुतोच्छ्रितमात्राणि द्वे शृङ्गे तस्य मध्यतः ॥
मध्यस्थं स्फाटिकं शृङ्गं वैदूर्य्यकरकामयम् ।
इन्द्रनीलमयं पूर्व्वं माणिक्यं पश्चिमं स्मृतम् ॥
योजनानां सहस्राणि नियुतानि चतुर्दश ।
उच्छ्रितं मध्यगं शृङ्गं स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ॥
प्रयुतान्तरितं शृङ्गं मूर्द्ध्नि च्छत्राकृति स्थितम् ।
पूर्व्वपश्चिमशृङ्गाणां सकलं मध्यमस्य च ॥
त्रिपिष्टपो नाकपृष्ठो अप्सरःशान्तिनिर्व्वृती ।
आनन्दोऽथ प्रमोदश्च स्वर्गाः शृङ्गे च मध्यमे ॥
श्वेतश्च पौष्टिकश्चैव उपशोभनमन्मथौ ।
आह्लादः स्वर्गराजश्च स्वर्गाः शृङ्गे तु पश्चिमे ॥
निर्म्मलो निरहङ्कारः सौभाग्यश्चातिनिर्मलः ।
सौख्यश्च निर्व्वृतिश्चैव पुण्याहश्च तथा द्विज ॥
स्वर्गाश्चैते द्विजश्रेष्ठ पूर्व्वशृङ्गे समर्पिताः ।
एकविंशति ये स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्द्धनि ॥
अहिंसादानकर्त्तारो यज्ञानां तपसां तथा ।
तेषु तेषु वसन्ति स्म जनाः क्रोधविवर्जिताः ॥
जलप्रवेशी चानन्दं प्रमोदं वह्निसाहसः ।
भृगुप्रपाते सौख्यस्तु रणे चैवास्य निर्म्मलः ॥
अनशने तु सन्न्यासे मृतो गच्छेत्त्रिविष्टपम् ।
क्रतुयाजी नाकपृष्ठमग्निहोत्री च निर्व्वृतिम् ॥
तडागकूपकर्त्ता च लभते पौष्टिकं द्विज ।
सौवर्णदायी सौभाग्यं लभेत् स्वर्गं महातपाः ॥
शीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति यो नरः ।
सर्व्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गं चाप्सरसं लभेत् ॥
हिरण्यगोप्रदानेन निरहङ्कारमवाप्नुयात् ।
भूमिदानेन शुद्धेन लभते शान्तिकं पदम् ॥
रौप्यदानेन शुद्धेन स्वर्गं गच्छति निर्म्मलम् ।
अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥
द्विजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ।
श्वेतन्तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति ॥
कपिलागोप्रदानेन परार्द्धं चानुभूयते ।
गोवृषस्य प्रदानेन स्वर्गं मन्मथमश्नुते ॥
माघमासे सरित्स्नायी तिलधेनुप्रदस्तथा ।
छत्रोपानहदाता च स्वर्गं यात्युपशोभनम् ॥
देवायतनकर्त्ता वै शुश्रूषणपरस्तथा ।
तीर्थयात्रापरश्चैव स्वर्गराज्ये महीयते ॥
एकान्नभोजी यो मर्त्त्यो नक्तभोजी च नित्यशः ।
उपवासी त्रिरात्राद्यैः शान्तिस्वर्गं शुभं लभेत् ॥
सरित्स्नायी जितक्रोधो ब्रह्मचारी दृढव्रतः ।
निर्म्मलं स्वर्गमाप्नोति तथा भूतहिते रतः ॥
विद्यादानेन मेधावी निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
येन येन हि भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
तत्तत् स्वर्गमवाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥
यस्तु सर्व्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
स प्राप्य न निवर्त्तेत दिवं शान्तमनामयम् ॥
शृङ्गन्तु पश्चिमं यच्च ब्रह्मा तत्र स्थितः स्वयम् ।
पूर्व्वशृङ्गे स्वयं विष्णुर्मध्ये चैव शिवः स्थितः ॥*॥
अतः परन्तु विप्रेन्द्र स्वर्गाध्वानमिमं शृणु ॥
विमलं विपुलं शुद्धमुपर्य्युपरिसंस्थितम् ।
प्रथमे तु कुमारस्तु द्वितीये मातरः स्थिताः ॥
तृतीये सिद्धगन्धर्व्वास्तुर्य्ये विद्याधरा द्विज ।
पञ्चमे नागराजश्च षष्ठे तु विनतासुतः ॥
सप्तमे दिव्यपितरो धर्म्मराजस्तथाष्टमे ।
नवमे तु तथा दक्ष आदित्या दशमे पथि ॥*॥
भूर्लोकाच्छतसाहस्रमूर्द्ध्वं चरति भास्करः ।
योजनानां सहस्रे द्वे विष्कम्भेन समन्वितः ॥
त्रिगुणं परिणाहेन सूर्य्यविम्बप्रमाणतः ॥
सोमपुर्य्यां विभावर्य्यां मध्याह्नेऽर्य्यमा यदा ।
महेन्द्रस्यामरावत्यां ततस्तिष्ठति भास्करः ॥
मध्याह्ने त्वमरावत्यां यदा भवति भास्करः ।
तदा संयमने याम्ये तदोद्यंस्तु प्रदृश्यते ॥
मेरुं प्रदक्षिणं कुर्व्वन् भात्येव सविता सदा ।
ध्रुवाधाररथे तिष्ठन् वालखिल्यादिभिः स्तुतः ॥
सूर्य्यमण्डलमानात्तु द्विगुणं सोममण्डलम् ।
पूर्णे शतसहस्रे तु तस्मान्नक्षत्रमण्डलम् ॥
द्विलक्षे तु बुधस्यापि स्थानं नक्षत्रमण्डलात् ।
तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना स्थितः ॥
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तावन्माने व्यवस्थितः ।
लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ॥
शौरिर्वृहस्पतेश्चोर्द्ध्वं द्विलक्षे तु व्यवस्थितः ।
तस्मात् शनैश्चरादूर्द्ध्वं लक्षे सप्तर्षिमण्डलम् ॥
सप्तर्षिमण्डलादूर्द्ध्वमेकलक्षे ध्रुवः स्थितः ।
मेधीभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य सत्तम ॥
भास्वांस्तपति विप्रेन्द्र ऊर्द्ध्वं किरणरश्मिभिः ।
कालसंख्यां त्रिलोकस्य स करोति युगे युगे ॥
जनस्तपस्तथा सत्यमेतांल्लोकान् द्विजोत्तम ।
ब्रह्मणो मुनिशार्दूल विष्णुशक्तिविदीपितः ॥
ऊर्द्ध्वं गतैर्द्विजश्रेष्ठ रश्मिभिस्तपते रविः ।
अधोगतैस्तु भूर्लोकं द्योतते दीप्तदीधितिः ॥
तमःपापहरः सूर्य्यः कर्त्ता त्रिभुवनस्य च ।
छत्रवत् परिदृश्येत मण्डलान्मण्डलं चरन् ॥
द्विगुणेन च विस्तीर्णं भूतलात्तत् प्रतिष्ठितम् ।
आदित्यमण्डलाधस्तात् भुवो लोकः प्रतिष्ठितः ॥
तदधस्तात्तु विप्रेन्द्र भूर्लोकः सम्प्रतिष्ठितः ।
एवमेतत्त्रिभुवनं विष्णुकाये व्यवस्थितम् ॥
त्रैलोक्यस्येश्वरत्वञ्च विष्णुदत्तं शतक्रतोः ।
लोकपालैश्च सहितो लोकान् रक्षति धर्म्मतः ।
वसन् स्वर्गे महाभाग देवेन्द्रः स तु कीर्त्तितः ॥
अतोऽधस्ताद्द्विजश्रेष्ठ पातालन्तु स्वयम्प्रभम् ।
न तत्र तपते सूर्य्यो न रात्रिर्न निशाकरः ॥
दिव्यं रूपं समास्थाय तपन्ते सततं जनाः ।
पातालस्था द्विजश्रेष्ठ दीप्यमाना स्वतेजसा ॥
स्वर्लोकात्तु महर्लोकः कोटिमाने व्यवस्थितः ।
ततो योजनमानेन द्विगुणो मण्डलेन तु ॥
जनलोकः स्थितो विप्र पञ्चमो मुनिसेवितः ।
तस्योपरि तपोलोकश्चतुर्भिः कोटिभिः स्मृतः ॥
सत्यलोकोऽष्टकोटीभिः सर्व्वेषामुपरिस्थितः ।
सर्व्वे छत्राकृतिर्ज्ञेया भुवना भुवनोपरि ॥
ब्रह्मलोकाद्विष्णुलोको द्विगुणेन व्यवस्थितः ।
वाराहे तस्य माहात्म्यं कथितं लोकचिन्तकैः ॥
ततः परं द्विजश्रेष्ठ ततो ब्रह्माण्डकपालकम् ।
ब्रह्माण्डात् परतः साक्षात् निर्लेपः पुरुषः स्थितः ॥
यमुपास्य विमुच्येत तपोज्ञानसमन्विताः ।
इति ते संस्थितिः प्रोक्ता भूगोलस्य मयानघ ॥
यस्तु सम्यगिमां वेत्ति स याति परमां गतिम् ।"
इति नृसिंहपुराणे ३० अध्यायः ॥

पारिभाषिकस्वर्गो यथा,—
"मनोऽनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः स्वलङ्कृताः ।
वासः प्रासादपृष्ठेषु स्वर्गः स्याच्छुभकर्म्मणः ॥"
इति गारुडे । १०९ । ४४ ॥

न्यायमते स्वर्गलक्षणं यथा । दुःखासम्भिन्नत्वादिविशिष्टसुखत्वं स्वर्गत्वं तदेव स्वर्गपदशक्यतावच्छेदकमिति सिद्धान्तः । आदिपदेन अनन्तरदुःखाग्रस्तभिन्नत्वाभिलाषोपनीतत्वयोः परिग्रहः । अतएव ।
"यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदम् ॥"
इति स्वरादिपदशक्तिग्राहकार्थवादोऽपि सङ्गच्छते । इति गदाधरभट्टाचार्य्यकृतवादार्थः ॥*॥
किञ्च ।
"मनःप्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्य्ययः ।
नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तमाः ॥"
इति ब्रह्मपुराणे १९ अध्यायः ॥

स्वर्गगामी, [न्] त्रि, (स्वर्गं गच्छतीति । गम + णिनिः ।) स्वर्गगमनकर्त्ता । यथा,—
"सर्व्वहर्त्ता विहिंसा ये ये च सर्व्वसहा नराः ।
सर्व्वस्य प्रियभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥"
इति कर्म्मलोचनः ॥

स्वर्गङ्गा, स्त्री, (स्वर्गस्य गङ्गा ।) मन्दाकिनी । इति शब्दरत्नावली ॥

स्वर्गजित्, त्रि,(स्वर्गं जयतीति । जि + क्विप् तुगागमश्च ।) स्वर्गजेता । (यथा, महाभारते । १२ । ७५ । ३४ ।
"यस्मिन् भयार्द्दिताः सम्यक् क्षेमं विन्दन्त्यपि क्षणम् ।
स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ॥")

स्वर्गपतिः, पुं, (स्वर्गस्य पतिः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्गवधूः, स्त्री, (स्वर्गस्य स्वर्गस्थितलोकस्य वधूः ।) अप्सरसः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्वर्गलोकेशः, पुं, (स्वर्गलोकाय ईशः । शरीरजन्यकर्म्मणान्तरेण स्वर्गप्राप्त्यभावात्तथात्वमस्य ।) शरीरम् । इति जटाधरः ॥ (स्वर्गलोकस्य ईशः ।) इन्द्रश्च ॥

स्वर्गसरिद्वरा, स्त्री, (स्वर्गस्य सरिद्वरा।) गङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥

स्वर्गापगा, स्त्री, (स्वर्गस्य आपगा।) गङ्गा। इति हेमचन्द्रः॥

स्वर्गिगिरि, } पु, (स्वर्गस्य पक्षे स्व गिरि
स्वर्गिरि, } पर्व्वतः।) सुमेरुः। इति हेमचन्द्रः॥

स्वर्गिवधू, स्त्री, (स्वर्गिणां देवानां वधूः।) अप्सरः। इति हेमचन्द्रः॥

स्वर्गी, [न्] पु, (स्वर्गोऽस्त्यस्य भोग्यत्वेनेति। स्वर्ग+इनि।) देवता। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कुमारे। २। ४५।
"भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते।
खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि॥")
स्वर्गगामिनि, त्रि। तल्लक्षणं यथा,—
"दया भूतेषु सवादः परलोकप्रतिक्रिया।
सत्यं परहितं चापि वेदप्रामाण्यदर्शनम्॥
गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुसङ्गमः।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः॥"
इति गारुडे २२९ अध्यायः॥

स्वर्गौका, [स्] पु, (स्वर्ग ओको वासस्थानं येषाम्।) देवता। इति हलायुधः॥ (यथा, कुमारे। १। ५८।
"अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः
स्वर्गौकसामर्च्चितमर्च्चयित्वा।
आराधनायास्य सखीसमेतां
समादिदेश प्रयतां तनूजाम्॥")

स्वर्ग्य, त्रि, (स्वर्गस्य निमित्तं संयोगः उत्पातो वा। स्वर्ग+"गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्।" ५। १। ३९। इति यत्। यद्वा स्वर्गः प्रयोजनमस्य। "स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः।" ५। १। १११। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या यत्।) स्वर्गीय। स्वर्गशब्दात् यत्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, भागवते। ४। १२। ४४।
"धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं महत्।
स्वर्ग्यं ध्रौव्यं सौमनस्यं प्रशस्यमघमर्षणम्॥")

स्वर्ज्जिक, पु, सर्ज्जिकाक्षारः। इति राजनिर्घण्टः॥ यवक्षारः। यथा,—
"पाक्यः क्षारो यवक्षारो यावशूको यवाग्रजः।
स्वर्जिकोऽपि स्मृतः क्षारः कापोतः सुखवर्च्चकः॥
कथितः स्वर्जिकाभेदो विशेषज्ञैः सुवर्च्चिका।
यवक्षारो लघुः स्निग्धः सुसूक्ष्मो वह्निदीपनः।
निहन्ति शूलवातामश्लेष्मश्वासगलामयान्॥
स्वर्जिकाल्पगुणा तस्मात् विशेषात् गुल्मशूलहृत्।
सुवर्च्चिका स्वर्जिकावत् बोद्धव्या गुणतो जनैः॥"
इति भावप्रकाशः॥

स्वर्ज्जिकाक्षार, पु, स्वर्ज्जिक्षारः। साचिक्षार इति भाषा। अस्य गुणाः।
"यवक्षार जयेदर्शः श्वासान् वातकफामयान्।
गुल्महृद्ग्रहणीपाण्डुप्लीहानाहगलामयान्।
तस्मादल्पान्तरगुणः स्वर्जिकाक्षार उच्यते॥"
इति राजवल्लभः॥

स्वर्ज्जिक्षार, पु, (स्वर्ज्जी एव क्षारः।) सर्ज्जिकाक्षारः। तत्पर्य्यायः। स्वर्ज्जिक २ क्षार ३ सर्ज्जी ४ सुखोर्ज्जिकः ५ सुवर्च्चिक ६ सुवर्च्चि ७ सुखवर्च्चा ८। अस्य गुणाः। पटुत्वम्। कटुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। वातकफार्त्तिनाशित्वम्। गुल्माध्मानक्रिमिव्रणजठरदीपनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

स्वर्ज्जी, [न्] पु, (सुखेन अर्ज्जयतीति। सु+अर्ज्ज+णिनि।) स्वर्ज्जिक्षारः। इति राजनिर्घण्टः॥

स्वर्ण, क्ली, (सुष्ठु अर्णो वर्णो यस्य।) सुवर्णम्। धुस्तूरः। इत्यमरः। २। ९। ९४॥ गौरसुवर्णशाकम्। नागकेशरम्। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वर्णस्योत्पत्तिर्यथा,—
"एकदा सर्व्वदेवाश्च सम्भूय स्वर्गसंसदि।
तत्र कृत्वा च नृत्यञ्च गायन्त्यप्सरसां गणाः॥
विलोक्य रम्भां सुश्रोणीं सकामो वह्निरेव च।
पपात वीर्य्यं वस्त्रात् लज्जया वाससा तदा॥
उत्तस्थौ स्वर्णपुञ्जश्च वस्त्रं छित्त्वा ज्वलन्निभः।
सर्व्वेण वर्द्धयामास स सुमेरुर्बभूव ह॥
हिरण्यरेतसं वह्निं प्रवदन्ति मनीषिणः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३।३३-३७॥ तस्य गुणाः।
"सुवर्णं तिक्तमधुरं कषायं गुरु लेखनम्।
हृद्यं रसायनं बल्यं चक्षुष्यं कान्तिदं शुचि॥
आयुर्मेधावयःस्थैर्य्यवाग्विशुद्धिस्मृतिप्रदम्।
क्षयोन्मादगदार्त्तानां शमनं परमुच्यते॥"
इति राजवल्लभः॥
सुवर्णस्य शोधनमारणविधिर्यथा। मारणाय शोध्यं सुवर्णमाह।
"दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम्।
तारशुल्वोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत्॥"
सत् उत्तमम्।
"तच्छ्वेतं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम्।
दाहे च्छेदेऽसितं श्वेतं कषे स्फुटनलघु त्यजेत्॥"
अथ शोधनविधिः।
"पत्तलीकृतपत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत्।
निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा।
एवं हेम्नः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत्॥"
अथाशुद्धस्य सुवर्णस्य दोषमाह।
"बलं सवीर्य्यं हरते नराणां
रोगव्रजं पोषयतीह काये।
असौख्यकार्य्यं च सदा सुवर्ण-
मशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्य्यात्॥"
अथ स्वर्णमारणविधिः।
"स्वर्णस्य द्विगुणं सूतमम्लेन सह मर्दयेत्।
तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम्॥"
स्वर्णस्य अतितनूकृतपत्रस्य। गन्धः गन्धकचूर्णम्।
"गोलकञ्च ततो रुद्ध्वा शरावद्दृढसम्पुटे॥
त्रिंशद्वनोपलैर्दद्यात् पुटान्येवं चतुर्द्दश।
निरुत्थं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः॥"
रुद्ध्वा सन्धिं कुटितचिक्कणमृत्तिकया। वनोपलः गोइटा इति लोके। निरुत्थं यत् पुनर्न जीवति॥ अथान्यप्रकारः।
"काञ्चने गलिते नागं षोडशांशेन निःक्षिपेत्।
चूर्णयित्वा तथाम्लेन घृष्ट्वा कृत्वा तु गोलकम्॥
गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम्।
शरावसम्पुटे धृत्वा पुटे त्रिंशद्वनोपलैः॥
एवं सप्तपुटैर्हेम निरुत्थं भस्म जायते।
अत्रापि पूर्व्ववद्गन्धः प्रदातव्यः पुनः पुनः॥
काञ्चनारिरसैर्घृष्ट्वा समसूतकगन्धयोः।
कज्जलीं हेमपत्राणि लेपयेत् समया तया॥
काञ्चनारित्वचः कल्कैर्मूषायुग्मं प्रकल्पयेत्।
धृत्वा तत् सम्पुटे गोलं मूषामूषापुटे च तत्॥
निधाय सन्धिरोधञ्च कृत्वा संशोष्य गोलकम्।
वह्निं खरतरं कुर्य्यादेवं दद्यात् पुटत्रयम्॥
निरुत्थं जायते भस्म सर्व्वकर्म्मसु योजयेत्।
काञ्चनारिप्रकारेण लाङ्गली हन्ति काञ्चनम्॥
लाङ्गली करिहारी।
ज्वालामुखी तथा हन्यात्तथा हन्ति मनःशिला।
शिलासिन्दूरयोश्चूर्णसमयोरर्कदुग्धकैः॥
सप्तधा भावना दद्याच्छोषयेच्च पुनः पुनः।
ततस्तु गलिते हेम्नि कल्कोऽयं दीयते समः॥
पुनर्धमेदतितरां यथा कल्को विलीयते।
एवं वेलात्रयं दद्यात् कल्कं हेमस्ततिर्भवेत्॥
एवं मारितस्य सुवर्णस्य गुणाः।
सुवर्णं शीतलं हृद्यं बल्यं गुरु रसायनम्।
स्वादु तिक्तञ्च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम्।
पवित्रं बृंहणं नेत्रं मेधास्मृतिमतिप्रदम्॥
हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत्।
विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित्॥"
हृद्यं हृदयाय कामुकाय हितम्॥ *॥
असम्यङ्मारितं स्वर्णं बलं वीर्य्यञ्च नाशयेत्।
करोति रोगान् मृत्युञ्च तद्धन्याद् यत्नतस्ततः॥"
इति भावप्रकाशः॥
अन्यत् सुवर्णशब्दे द्रष्टव्यम्॥

स्वर्णकण, पु, (स्वर्णवत् पीतं कणो यस्य।) कणगुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स्वर्णस्य कणः।) सुवर्णकणा च॥

स्वर्णकणिका, स्त्री, (स्वर्णस्य कणिका।) कनककणा यथा,—
"कुर्व्वत्या सरसि स्नानं पार्व्वत्यास्तु शरीरजा।
निःसृता स्वर्णकणिकास्ता वहन्ति जलैरिमाः॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः॥

स्वर्णकाय, पु, (स्वर्णं इव पीतं कायो यस्य।) गरुडः। इति हेमचन्द्रः॥ सुवर्णमयशरीरे, त्रि॥

स्वर्णकार, पु, (स्वर्णं स्वर्णालङ्कारं करोतीति। कृ+अण्।) जातिविशेषः। सेकरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नाडीन्धमः २ कलादः ३ मुष्टिकाकारः ४। इत्यमरः। २। १०। ८॥ कषादः ५। इति टीकासारसुन्दरी॥ हेमलः ६। इति जटाधरः॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः।
ततो बभूवु पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः॥
मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः।
कुम्भकारः कंसकारः षडेते शिल्पिना वराः॥
सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च।
पतितास्ते ब्रह्मशापादयाज्या वर्णसङ्कराः॥
स्वर्णकारः स्वर्णचौर्य्यात् ब्राह्मणाना द्विजोत्तम।
बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्म्मणा॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे। १०। १९—२२॥*॥
तस्य कर्म्मविपाको यथा,—
"तैलचौरस्तैलकीटो मूर्द्धि कीटस्त्रिजन्मकम्।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैकं दुष्टमानसः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे। ८५।१२८॥

स्वर्णकृत्, पु, (स्वर्णं सुवर्णालङ्कारं करोतीति। कृ+क्विप्। तुक् च।) स्वर्णकारः। इति शब्दमाला॥

स्वर्णकेतकी, स्त्री, (स्वर्णवर्णा केतकी।) हरिद्रावर्णकेतकीपुष्पम्। तत्पर्य्याय.। हेमकेतकी २ कनकप्रसवा ३ हैमी ४ छिन्नरुहा ५ विष्ठारुहा ६ स्वर्णपुष्पी ७ कामखड्गदला ८। अस्या गुणाः।
"केतकीकुसुमं वर्ण्यं केशदौर्गन्ध्यनाशनम्।
हेमाभं मदनोन्मादवाहुल्यसौख्यकारि च॥
तस्यास्तनोति शिशिरः कटु. पित्तकफापहः।
रसायनकरो वर्ण्यो देहदार्ढ्यकरः परः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

स्वर्णचोरी, स्त्री, (स्वर्णवर्णा चोरी।) ओषधिविशेष। तत्पर्य्यायः पटुपर्णी २ हैमवती ३ हिमावती ४। इत्यमर। २। ४। १३८॥ चत्वारि स्वर्णचीर्य्याम्। इयं पीतचीरा नागजिह्विकाकारा।
"हेमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसम्भवा।
सा नागजिह्विकाकारा तन्मूलं वाणिजौषधमिति॥"
पटूनि निश्छिद्राणि पर्णानि अस्या पटुपर्णी जातेरत इति ङीप्। हिमवति जाता हैमवती ष्णा.। स्वर्णमिव पीतत्वात् चीरमस्या. स्वर्णचोरी नद्यादि.। हिमयुक्तोत्पत्तिस्थानयोगात् हिमावती मोक्षभूपादतुरिति वतु नाम्नस्यर्थे इति दीर्घ। इति भरत॥*॥ अपि च।
"स्वर्णचीरी स्वर्णदुग्धा स्वर्णाह्वारक्तिणी तथा।
सुवर्णा हेमदुग्धी च हेमचीरी च काञ्चनी॥
स्वर्णचीरी हिमा तिक्ता क्रमिपित्तकफापहा।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीशोफदाहज्वरहरा परा॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

स्वर्णगैरिक, क्ली, (स्वर्णवत् पीतं गैरिकम्।) सुवर्णगैरिकम्। वर्णक् माटी इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य विवरणं गैरिकभेदशब्दे द्रष्टव्यम्॥

स्वर्णग्रीवा, स्त्री, (स्वर्णवर्णा ग्रीवा यस्याः।) नाटकशैलपूर्व्वभागान्निःसृतनदीविशेष। यथा,—
"या निःसृतापूर्व्वभागात् तस्माच्छिरवरान्नदी।
स्वर्णग्रीवेति विख्याता सा गङ्गासदृशी फले॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः॥

स्वर्णचूडः, पुं, (स्वर्णवर्णा चूडा यस्य।) पक्षिविशेष.। यथा,—
"चाषः कीकीदिविः स्वर्णचूडोऽथ पीतमुण्डकः॥"
इति जटाधरः॥

स्वर्णजं, क्ली. (स्वर्णात् जायते इति। जन+डः) रङ्गम्। यथा,—
"वङ्गं त्रपुः स्वर्णजनागजीवने
मृदङ्गरङ्गे गुरुपत्रपिच्चटे।
स्यादिक्कसञ्ज्ञं तमरञ्च नागजं
कस्तीरमालीनकसिंहले अपि॥"
इति हेमचन्द्रः॥

स्वर्णजीवन्ती, स्त्री, (स्वर्णवर्णा जीवन्ती।) वृक्षविशेष। तोनाजीवइ इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। हेमाह्वा २ हेमजीवन्ती ३ वृक्षरुहा ४ हिमाश्रया ५ स्वर्णपर्णी ६ सुजीवन्ती ७ स्वर्णजीवा ८ सुपर्णिका ९ हेमपुष्पा १० स्वर्णलता ११ हेमवल्ली १२ हेमलता १३। अस्या गुणा। वृष्यत्वम् मधुरत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। शिशिरत्वम्। वातपित्तास्रदाहनाशित्वम्। बलवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

स्वर्णदी, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य नदी।) मन्दाकिनी। इत्यमर.। १।१। ५२॥ हविकाली। इति राजनिर्घण्टः॥ सितगङ्गा। सा तु कामाख्याया पूर्व्वभागे दिक्करवासिन्या. प्रान्ते स्थिता। यथा,—
"नद्या. स्वर्णश्रिया पूर्व्वं नदी कामाह्वया तथा।
कामाख्याया पूर्व्वभागे नदी सोमासनाह्वया।
सोमासनाया. पूर्व्वस्या नदी नाम्ना वृषोदका॥
ततः पूर्व्वं कामरूपपीठान्ते जगता प्रसूः।
अगम्माया महामाया देवी दिक्करवासिनी॥
एता या कथिता नद्यः सकला दक्षिणस्रवा.।
तासु स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोकमवाप्नुयात्॥
प्रान्ते दिक्करवासिन्या. सदा वहति स्वर्णदी।
सितगङ्गाह्वया लोके साक्षात् गङ्गाफलप्रदा॥
सा भूमिपीठसस्था तु देवी दिक्करवासिनी।
अन्तर्ज्जले प्लावयन्ती याति प्रत्यक्षता सुरै.॥
सितगङ्गाजले स्नात्वा दृष्ट्वा शम्भु हरिं
विधिम्।
दृष्ट्वा ललितकान्ताख्या पुनर्योनौ न जायते॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्याय॥

स्वर्णदीधिति., पु, (स्वर्णवत् दीधिति किरण यस्य।) अग्नि इति त्रिकाण्डशेष॥

स्वर्णद्रु पु, (स्वर्णवर्णो द्रु।) आरग्वध। इति राजनिर्घण्ट॥

स्वर्णपक्ष, पु, (स्वर्णवत् पीतौ पक्षौ यस्य।) गरुड इति त्रिकाण्डशेष.॥

स्वर्णपद्मा, स्त्री, (स्वर्णस्य पद्म यस्यामिति।) स्वर्गङ्गा। इति शब्दरत्नावली॥

स्वर्णपाटक, पु (स्वर्णं पाटयतीति। पट+णिच् ण्वुल।) टङ्कण। इति शब्दमाला॥ (क्वचित् स्वर्णपाचकः पठ्यते॥ तत्पर्य्याया यथा। टङ्कणः स्वर्णपाचक। इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

स्वर्णपारेवतं, क्ली, (स्वर्णवर्णं पारेवतम्।) महापारेवतम्। इति राजनिर्घण्टः॥

स्वर्णपुष्प, पु, (स्वर्णवर्णं पुष्पमस्य।) आरग्वधः। चम्पकः। इति राजनिर्घण्टः। चम्पकपुष्पैर्व्विष्णुपूजाफलं यथा,—
"माघे चम्पकपुष्पेण योऽर्च्चयेत् कमलापतिम्।
स गच्छेत् परमं धाम विमुक्तः सर्व्वपातकै.॥
यावन्ति स्वर्णपुष्पाणि दीयन्ते चक्रपाणये।
तावद्युगसहस्राणि स्थीयते विष्णुमन्दिरे॥
मेरुतुल्यसुवर्णानि दत्त्वा भवति यत् फलम्।
एकेन स्वर्णपुष्पेण दत्त्वा भवति तत् फलम्॥
सुवर्णपुष्प विप्रेन्द्र सर्व्वदा केशवप्रियम्।
माघे मासि विशेषेण पवित्र केशवार्च्चने॥
सुवर्णकुसुमैर्दिव्यैर्येन नाराधितो हरिः।
रत्नैर्हीन सुवर्णाद्यै स भवेज्जन्मजन्मनि॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे ९ अध्याय.॥
वावलवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका॥

स्वर्णपुष्पा, स्त्री, (स्वर्णवत् पुष्प यस्याः) कलिकारि। स्वर्णुली। सातला। इति राजनिर्घण्ट॥ (स्वर्णुलीशब्देऽस्यागुणाः ज्ञातव्याः॥)

स्वर्णपुष्पी, स्त्री, (स्वर्णवत् पीत पुष्प यस्या। ङीष्।) आरग्वध.। इति शब्दचन्द्रिका॥ स्वर्णकेतकी। इति राजनिर्घण्ट.॥

स्वर्णफला, स्त्री, (स्वर्णवत् पीत फल यस्याः।) पीतरम्भा। इति राजनिर्घण्टः॥

स्वर्णवणिक्, [ज] पु, (स्वर्णस्य वणिक्) वर्णसङ्करजातिविशेष। सोनार बेणे इति भाषा। तस्य कर्म्मविपाको यथा,—
"तैलचौरस्तैलकीटो मूर्द्धि कीटस्त्रिजन्मकम्।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैक दुष्टमानस॥
तप्तकुण्डे वर्षशतं स्थित्वा स्वर्णवणिग् भवेत्।
जन्मैकञ्च दुराचारो जन्मैक करणो भवेत्।
विश्वैकलिपिकर्त्ता च भक्ष्यदातुर्द्धनं हरेत्।
कायस्थेनोदरस्थेन मातुर्म्मांस न खादितम्।
तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन केवलम्॥
स्वर्णकार स्वर्णवणिक् कायस्थश्च व्रजेश्वर।
नरेषु मध्ये ते धूर्त्ता कृपाहीना महीतले॥
हृदय क्षुरधाराभं तेषाञ्च नास्ति सादरम्।
शतेषु सज्जन कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तेश्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५।१२८-१३२॥

स्वर्णबिन्दु, पु, (स्वर्णस्य बिन्दुर्यत्र।) विष्णु। इति त्रिकाण्डशेष.॥ सुवर्णकणिका च॥

स्वर्णभृङ्गार, पु. (स्वर्णवर्णो भृङ्गारः।) स्वर्णभृङ्गराज। इति राजनिर्घण्ट॥ सुवर्णकलश॥

स्वर्णमहा, स्त्री, नदीविशेष। यथा,—
"ततोमाया शरीरात्तु सस्रवन्ति जले सह।
तत स्वर्णमहा नाम स्वर्णश्री सर्व्वतोऽधिका॥
एतासु चैत्रमासे तु स्नात्वा मर्त्यो नरर्षभ।
कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्या निकान्न यत्र मानव॥

चिरं शिवगृहे स्थित्वा शेषे ब्रह्मगृहं व्रजेत्।
भूमावववभृतः पश्चात् सार्व्वभौमनृपो भवेत् ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

स्वर्णमाक्षिक, क्ली, (स्वर्णवत् पीत माक्षिकम्।) स्वनामख्यात उपधातुः। तस्य नामानि गुणाश्च।
"स्वर्णमाक्षिकमाख्यात तापिञ्च मधुमाक्षिकम्।
तीक्ष्ण माक्षिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्मृतः॥
किञ्चित्सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकमीरितम्।
उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्स्वर्णगुणान्वितम्॥
तथा च काञ्चनाभावे दीयते स्वर्णमाक्षिकम्।
किन्तु तस्यानुकल्पत्वात् किञ्चिद्धीनगुणास्ततः॥
न केवल स्वर्णगुणा वर्त्तन्ते स्वर्णमाक्षिके।
द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणास्ततः॥*
सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम्।
चक्षुष्यं वस्तिरुक्कृच्छ्रपाण्डुमेहविषोदरम्।
अर्शः शोथं विषं कण्डुं त्रिदोषमपि नाशयेत्॥"*॥
अशुद्धस्वर्णमाक्षिकस्य दोषमाह।
"मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां
विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान्।
मालां तथैव व्रणपूर्व्विकाञ्च
कुर्य्यादशुद्धं खलु माक्षिकञ्च॥"*॥
तद्दोषशान्त्यर्थं शोधनमाह।
"माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च।
मातुलुङ्गद्रवैर्व्वाथ जम्बीरस्य द्रवे पचेत्॥
चाल्येल्लोहजे पात्रे यावत् पात्रं सुलोहितम्।
भवेत्ततस्तु संशुद्धिं स्वर्णमाक्षिकमृच्छति॥"*॥
तन्मारणं यथा,—
"कुलत्थस्य कषायेण घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत्।
तैलेनैवाजमूत्रेण म्रियते स्वर्णमाक्षिकम्॥
इति भावप्रकाशः॥
(तथास्य शोधनं यथा,—
"स्वर्णमाक्षिकचूर्णन्तु वस्त्रे बद्धा विपाचयेत्।
कालमाविपशान्निम्ब क्वाथे दोलाविधानतः।
तदध पतितं शस्तमेव शुध्यति माक्षिकम्॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे॥)

स्वर्णयूथी, स्त्री, (स्वर्णवर्णा यूथी।) पीतवर्णयूथिका। तत्पर्य्यायः। हरिणी २ पीतिका ३ हेमपुष्पिका ४। इति जटाधरः॥ हैमा ५। इति शब्दरत्नावली॥

स्वर्णलता, स्त्री, (स्वर्णवर्णा लता।) ज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥ (ज्योतिष्मतीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

स्वर्णवर्णा, स्त्री, (स्वर्णवत् वर्णो यस्याः।) हरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः॥ सुवर्णसदृशवर्णयुक्ते, त्रि॥ (यथा, भ्रमराष्टके। १।
"गन्धाढ्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा पद्मभ्रान्त्या क्षुधितमधुपः पुष्पमध्ये पपात।
अन्धीभूत कुसुमरजसा कण्टकैश्छिन्नपक्षः स्थातुं गन्तुं द्वयमपि सखे नैव शक्तो द्विरेफः॥")

स्वर्णवल्कलः, पु, (स्वर्णवत् वल्कलं यस्य।) श्योणाकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

स्वर्णवल्ली, स्त्री, (स्वर्णवर्णा वल्ली।) लताविशेषः। तत्पर्य्यायः। रक्तफला २ काकायुः ३ काकवल्ली ४। अस्या गुणाः। शिरःपीड़ात्रिदोषनाशित्वम्। दुग्धदातृत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (तथास्याः पर्य्याया गुणाश्च।
स्वर्णवल्लीरक्तफला काकायुः काकवल्लरी।
स्वर्णवल्ली शिरःपीडा त्रिदोषान् हन्ति दुग्धदा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

स्वर्णशेफालिका, स्त्री, स्वर्णवर्णा शेफालिका।) आरग्वधः। इति शब्दमाला॥ पीतशेफालिका च॥

स्वर्णाङ्गः, पु, (स्वर्णवत् पीतमङ्गं यस्य।) आरग्वधः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तथास्य पर्य्यायाः।
"आरग्वधो राजवृक्षः सम्पाकश्चतुरङ्गुलः।
आरेवतो व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः॥
कर्णिकारो दीर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणः।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

स्वर्णारिः, पु,(स्वर्णस्य अरिः।) गन्धकम्। इति केचित्॥

स्वर्णाली, स्त्री, क्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। हेमपुष्पी २ स्वर्णपुष्पा ३ ध्वजा ४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। शीतलत्वम्। कषायत्वम्। व्रणापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

स्वर्त्त, क गत्यातङ्के। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर० गतौ सक०-आतङ्के अक०-सेट्।) तङ्को दुःखेन जीवनम्। क, स्वर्त्तयति जने गच्छति दुःखेन जीवति वेत्यर्थः। असिस्वर्त्तत्। इति दुर्गादासः॥

स्वर्द, ङ, प्रीतिलिहोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०- सक०- सेट्।) प्रीतिः प्रीतिकरणम्। लिट्रसोपादानम्। ङ, स्वर्दते विविधाखादं स्वादते च रसायनमिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

स्वर्नदी, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य नदी।) स्वर्गङ्गा। इत्यमरः॥ स्वः स्वर्गस्य नदी स्वर्णदीघुर्ण इति योगविभागात् णत्वम्। पूर्व्वपदे संज्ञाया णत्वमिति परेषाम् प्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानमिति वा णत्वम्। इति मधुमाधवः॥ स्वर्णदी दन्त्यनकारवतीत्येके। इति भरतः॥

स्वर्भानवः, पु, (स्वर्भानोरयं प्रियत्वात्। स्वर्भानु + अण्।) गोमेदकमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

स्वर्भानुः, पु, (स्वराकाशे भातीति। स्वर् + भा + "दाभाभ्यानुः।" उणा० ३। ३२। इति नु।) राहुः। इत्यमरः॥ १। ३। २६॥ (यथा, माघे। २। ४९।
"तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत्।
हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्नः स्फुटं फलम्॥"
सत्यभामागर्भजात श्रीकृष्णपुत्रविशेषः। यथा, भागवते। १०। ६१। ११।
"भानुः सुभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुमांस्तथा
चन्द्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः।
श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश॥")

स्वर्भानुसूदनः, पु, (स्वर्भानोः सूदनः यस्मात्।) सूर्य्यः। इति पुराणम्॥ (यथा, महाभारते। ३। ३०१। १८।
"तच्छ्रुत्वा भगवान् देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः।
उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्य्यः स्मयन्निव॥")

स्वर्यातः, त्रि, (स्वः स्वर्गं यातः।) मृतः। यथा, याज्ञवल्क्यः।
"पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः॥
एषामभावे पूर्व्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः।
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः॥"
इति दायभागः॥

स्वर्लोकः, पु, (स्वरेव लोकः।) स्वर्गः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भागवते २।५।४२।
"भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः।
स्वर्लोकः कल्पितो मूर्द्ध्ना इति वा लोककल्पना॥")

स्वर्व्वधूः, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य वधूः।) अप्सराः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १७। १६।
"अथाजगाम भूर्लोकं तामादाय पुरूरवाः।
स्वर्व्वधूदर्शनाश्चर्य्यमर्पयन् मर्त्त्यचक्षुषाम्॥")
स्वर्गीयस्त्रीमात्रञ्च॥

स्वर्व्वापी, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य वापी) गङ्गा। इति हेमचन्द्रः॥

स्वर्व्वेश्या, स्त्री, (स्वः स्वर्गस्य वेश्या।) उर्व्वश्याद्यप्सरसः। इत्यमरः। १। १। ५५॥

स्वर्व्वैद्यौ, पु, (स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ।) अश्विनीकुमारौ। तत्पर्य्यायः। अश्विनीसुतौ २ नासत्यौ ३ अश्विनौ ४ दस्रौ ५ आश्विनेयौ ६। इत्यमरः। १। १। ५४॥ द्वित्वविशिष्टत्वादेकवचनाभावः। इति स्वामी। सर्व्वं एते नित्यद्विवचनान्ता एकत्वविवक्षाया एकवचनान्ता अपि। यथा,—
"नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वौ नामतोऽश्विनौ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम्॥ इति भरतः॥

स्वलीनः, पु, (स्वस्मिन् लीनः।) दानवविशेषः। यथा,—
"तामायान्तीन्तु रोधाय स्वलीनो नाम दानवः।
पार्व्वतं रूपमास्थाय वर्षाणान्तु शतैर्हिना॥
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम्॥
स तुष्टः प्रददौ नाग वाहनं तं भगीरथः।
तमारुह्यागमत्तत्र यत्र रुद्धा भगीरथी॥
तेन नागेन तं दैत्य स्वविदार्य्यं न सङ्गतम्।
शतधा तां समाधाय मूर्द्धन्यैरावणो गजः॥
महीतलं समापेदे स यावन्नागसाह्वयम्।
तस्मादैरावणान्नाम्ना अभून्नागपुरं वरम्॥"
इति वह्निपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः॥

स्वल्प, त्रि, (सुष्ठु अल्पः ।) अत्यल्पः । यथा,—
"नेहातिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्म्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥"
इति भगवद्गीतायाम् । २ । ४० ॥

स्वल्पकेशरी, [न्] पुं, (स्वल्पः केशरोऽस्यास्तीति । इनिः ।) कोविदारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च अश्मकः स्वल्पकेशरी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्वल्पकेशी, [न्] पुं, (स्वल्पः केशोऽस्यास्तीति । इनिः ।) भूतकेशः । यथा,—
"गोलोमी स्वल्पकेशी च भूतकेशश्च केशहृक् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अत्यल्पकेशविशिष्टे, त्रि ॥

स्वल्पपत्रः, पुं, (स्वल्पानि पत्राणि यस्य । कप् ।) गौरशाकः । स तु मधूकभेदः । यथा,—
"गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः स्वल्पपत्रकः ।"
इति रत्नमाला ॥

स्वल्पफला, स्त्री, (स्वल्पं फलं यस्याः ।) वपुषाभेदः । तत्पर्य्यायः । कच्छूघ्नी २ ब्राह्मणाशिनी ३ शोहधरः ४ विषघ्नी ५ कफघ्नी ६ अपराजिता ७ । अस्या गुणाः हपुषागुणतुल्याः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

स्ववासिनी, स्त्री, (स्वस्मिन् पित्रालये वसतीति । वस+णिनि. । ङीप् ।) ऊढा अनूढा वा पितृगृहस्थिता । तत्पर्य्यायः । चिरिण्टी २ । इत्यमरः ॥ "द्वे ऊढायामनूढायां वा पितृगृहस्थितायाम् । पितृकुलस्नेहात् चिरं एटति गच्छति चिरिण्टी । इट गतौ अन् गौरादिः ।
'स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्यात् द्वितीयवयसि स्त्रियाम् ॥'
इति रुद्रः ॥
चिरण्टीत्येके । स्वेषु ज्ञातिषु वसति स्ववासिनी ग्रहादित्वाणिन् । सुखेन वसति सुवासिनीति द्राविडाः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

स्ववीजः, पुं, (स्व एव वीजं यस्य ।) आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ निजकारणे स्वीयवीर्य्ये च क्ली ॥

स्वसा, [ऋ] स्त्री, (सुष्ठु अस्यते क्षिप्यते इति । सु+अस्+"सुञसेर्ऋन् ।" उणा० २ । ९७ । इति ऋन् यणादेशश्च । भगिनी । इत्यमरः । २ । ६ । २९ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५० ।
"मातरं वा स्वसारं वा मातुलां भगिनीं निजाम् ।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥")

स्वस्क, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, स्वस्कते । इति दुर्गादासः ॥

स्वस्ति, व्य, (सु+अस्+"सावसेः ।" उणा० ४ । १८० । इति तिः । बहुलवचनात् न भूभावः ।) आशीः । क्षेमम् । (यथा, महाभारते । १ । १६६ । १३ ।
"स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय क्षाम्यकं पुनराश्रमम् ॥")
पुण्यादि । इत्यमरः । ३ । ३ । २४० ॥ आशीराशीर्व्वादः । क्षेमं निरुपद्रवः । पुण्यं पापप्रक्षालनम् । एषु । आदिना मङ्गलादौ च स्वस्ति । स्वस्ति मङ्गलाशीर्व्वादपापनिर्णेजनादिष्विति भागुरिः । इति भरतः ॥ दानस्वीकारमन्त्रः । यथा, "ओमित्युक्त्वा प्रतिगृह्य स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा कामस्तुतिं पठेत् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ तद्योगे चतुर्थी स्यात् । यथा,—
"स्वाहाग्नये स्वधा पित्रे स्वस्ति धात्रे नमः सते ॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
(स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, भागवते । ४ । २४ । ३३ ।
"जितं त आत्मविद्धुर्य्य स्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे ।
भवता राधसा राद्ध सर्व्वस्मा आत्मने नमः ॥"
तथा च वाजसनेयसंहितायाम् । १३ । १९ ।
"अग्निष्ट्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन ॥")

स्वस्तिक, पुं, क्ली, (स्वस्ति क्षेमं कायति कथयतीति । कै+कः ।) आढ्यानां गृहविशेषः । इत्यमरः । २ । २ । १० ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"स्वस्तिकं प्राङ्मुखं यत् स्यादलिन्दानुगतं भवेत् ।
तत्पार्श्वानुमतौ चान्यौ तत्पर्य्यन्तगतोऽपरः ॥"
इति भरतधृतव्याडिः ॥
अन्यद्वास्तुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ शितावरशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("शितिवारः शितिवरः स्वस्तिकः सुनिषण्णकः ।
श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्णकः कुक्कुटः शिखी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
योगाङ्गासनविशेषः । तस्य लक्षणं आसनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

स्वस्तिकः, पुं (स्वस्ति क्षेमं कायतीति । कै+कः) मङ्गलद्रव्यम् । तत्तु तण्डुलचूर्णनिर्म्मितत्रिकोणाकाराधिवासद्रव्यम् । चतुष्पथः । मकरभेदः । इति मेदिनी ॥ पिष्टकविकारः । रततालिशः । इति विश्वः ॥ जिनानां चतुर्व्विंशतिचिह्नान्तर्गतचिह्नविशेषः । यथा,—
"वृषो गजोऽश्वः प्लवगः क्रौञ्चोऽब्जं स्वस्तिकः शशी ।
मकरः श्रीवत्सः खड्गी महिषः सूकरस्तथा ॥
श्येनो वज्रं मृगश्छागो नन्द्यावर्त्तो घटोऽपि च ।
कूर्म्मो नीलोत्पलं शङ्खः फणी सिंहोऽर्हतां ध्वजाः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
रसोनकः । इति त्रिकाण्डशेषः । (सर्पफणास्थितनीलरेखाविशेषः । यथा, रामायणे । १ । १९५ ।
"शिरोभिः पृथुभिर्नागा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः ।
वमन्तः पावकं घोरं ददृशुर्दशनैः शिलाः ॥")

स्वस्तिमुखः, पुं, (स्वस्ति मुखे प्रथमे वदने वा यस्य ।) लेखः । ब्राह्मणः । वन्दिनि, त्रि । इति मेदिनी ॥

स्वस्तिवाचनं, क्ली, (स्वस्ति मङ्गलस्य वाचनम् ।) माङ्गल्यकर्म्मारम्भकालीनवक्ष्यमाणमन्त्रोच्चारणपूर्व्वकतण्डुलविकिरणम् । तन्मन्त्रो यथा । अमुककर्म्मणि पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । इत्युक्ते पुण्याहमिति ब्राह्मणैस्त्रिरुक्ते अमुककर्म्मणि ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु । ततः ऋध्यतामिति ब्राह्मणास्त्रिर्ब्रूयुः । एवं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु । इत्युक्ते स्वस्ति इति ब्राह्मणास्त्रिर्ब्रूयुः । ततः ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ इति पठित्वा तण्डुलान् विकिरेत् ॥ * ॥ प्रमाणं यथा, व्यासः ।
"सम्पूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।
धर्म्म्ये कर्म्मणि माङ्गल्ये सङ्ग्रामाद्भुतदर्शने ॥"
धर्म्म्ये कर्म्मणि इति सप्तमीनिर्द्देशात् अमुककर्म्मणि स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इति ब्रूयात् । यमः ।
"पुण्याहवाचनं दैवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरोङ्कारं कुर्य्यात् क्षत्त्रियवैश्ययोः ॥
सोङ्कारं ब्राह्मणे ब्रूयात् निरोङ्कारं महीपतौ ।
उपांशु च तथा वैश्ये शूद्रे स्वस्ति प्रयोजयेत् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च ।
नन्द उवाच ।
"अलक्षितोऽस्मिन् रहसि मामकैरपि गोव्रजे ।
कुरु द्विजातिसंस्कारं स्वस्तिवाचनपूर्व्वकम् ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्याये ॥

स्वस्थ, त्रि,(स्वस्मिन् तिष्ठतीति । स्व+स्था+कः । सुस्थः । यथा,—
"दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तोः
स्वस्थैः स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि ।"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
("स्वस्थस्यापि समधातुना साम्यानुग्रहार्थमेव कुशला रसगुणानाहारविकारांश्च पर्य्यायेणेच्छन्त्युपयोक्तुम् । मात्रासमाख्यातानेकप्रकारभूयिष्ठाश्चोपयुञ्जानास्तद्विपरीतकरणलक्षणसमाख्यातचेष्टया समभिच्छन्ति कर्त्तुम् । देशकालात्मगुणविपरीतानां हि कर्म्मणां आहारविकाराणाञ्च क्रमेणोपयोगः सम्यक् । सर्व्वाभियोगोऽनुदीर्णानां सन्धारणमसन्धारणमुदीर्णानाञ्च गतिमतां साहसानाञ्च वर्ज्जनम् । स्वस्थवृत्तमेतद्धातूनां साम्यानुग्रहार्थमुपदिश्यते ।"
इति चरके शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥ * ॥
"उत्थायोत्थाय सततं स्वस्थेनारोग्यमिच्छता ।
धीमता यदनुष्ठेयं तत् सर्व्वं सम्प्रवक्ष्यते ॥
तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । स
कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वग्रथितमव्रणम् ॥"
इत्यादिकं सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अः ॥
"समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥"
इति च तन्त्रोत्तरतन्त्रे ६४ अध्यायः ॥)

स्वस्रीयः, पुं, (स्वसुरपत्यं पुमानिति । स्वसृ+"स्वसुश्छः ।" ४ । १ । १४३ । इति छः ।

भागिनेयः । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १४८ ।
"मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥")
स्वस्रीया, स्त्री, (स्वसुरपत्यं स्त्री । स्वसृ+छ । टाप् ।) भागिनेयी । (यथा, मनुः ।११।१७२।
"पैतृष्वस्रेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च ।
मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥")
स्वाक्षपाद, पुं,(अक्षपादः न्यायशास्त्रप्रवर्त्तयिता। तस्येदमित्यण् । आक्षपादं न्यायशास्त्रं सुष्ठु आक्षपादं अधीते इति अण् ।) नैयायिकः । इति जटाधरः ॥
स्वाक्षर, पुं, (स्वस्य अक्षराणि यत्र ।) स्वीया चरः । सहौ इति टङ्कण्हत इति च पारस्य-भाषा ॥
स्वागत, क्ली, (सुखेनागतमिति ।) कुशलप्रश्नः । इति हारावली ॥ (यथा, कुमारे । २ । १८ ।
'स्वागतं स्वानधिकारान् प्रभावैरवलम्ब्य वः ।
युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥")
सुखेनागते स्वेनागतञ्च ॥ (सु+आ+गम्+क्त, त्रि । यथा, मनुः । ४ । २२८ ।
"श्रद्धयेष्टञ्च पूर्त्तञ्च नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः ।
श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥")
स्वाङ्गिक, पुं, मार्द्दङ्गिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
स्वाच्छन्द्य, क्ली, (स्वच्छन्द+ष्यञ् ।) स्वच्छन्दस्य भावः । स्वच्छन्दता । स्वच्छन्दशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । ३१ ।
"ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म्म उच्यते ॥")
स्वातन्त्र्य, क्ली,(स्वतन्त्रस्य भावः । स्वतन्त्र+ष्यञ् ।) स्वतन्त्रस्य भावः । यथा,—
'पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने ।
पुत्त्रश्च स्थविरे रक्षेत् न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
"यौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परि-
कीर्त्तितम् ।"
इति दायतत्त्वञ्च ॥
स्वाति, स्त्री, सूर्य्यपत्नीविशेषः । यथा,—
"संज्ञा तु यमकालिन्दीरैवन्तमनुदस्रसूः ।
तमरेणुर्म्महावीर्य्या स्वातिः सूर्य्या सुवर्च्चला ।
सरण्युर्द्युमयी त्वाष्ट्री प्रियं चैते विवस्वतः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
खड्गः । इति धरणिः ॥
स्वाति, } पुं स्त्री, (स्वेनैव अततीति । अत+
स्वाती, } इन् । वा ङीप् ।) अश्विन्यादिसप्त-
विंशतिनक्षत्रान्तर्गतपञ्चदशनक्षत्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । २८ ॥ इस्ता स्वाती श्रवणा भरणी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ सा च कुङ्कुमसदृशा एकतारका । अस्याधिदेवता पवनः । यथा,
"यदि कुङ्कुमवर्णतरैकतारके
यदि मे सुदति मौलिमागते ।

प्रायकाम्बरचराङ्गना: कला-
यक्षवाचि जगदुर्मृगीदयात् ॥"
८ ३ । १५ । इति कालिदासकृतरात्रिलग्न-निरूपकग्रन्थः ॥ तस्य रूपं विद्रुमप्रवालसदृशम् । इति मुहूर्त्तचिन्तामणिः ॥* ॥ तत्र जात-फलम् ।
"कन्दर्परूपप्रभया समेतः
कान्ताजनप्रीतिरतिप्रसन्नः ।
स्वातिः प्रसूतौ यदि नित्यं स्यात्
महामतिः प्राप्तविभूतियोगः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
स्वाद, ऋ प्रीतिलिहोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ स्वादि । प्रीतिः प्रीतिकरणम् । लिट् रसोपादानम् । ऋ ।
"अपां हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा ।"
इति श्रीहर्षः ।
"स्वदते विविधास्वादं स्वादते च रसायनम् ॥"
इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
स्वाद, पुं, (स्वाद्+घञ् ।) रसग्रहणम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ६५ । १४१ ।
"भक्षार्थं स तदा भुङ्क्ते सक्तून् लवणवर्जितान् ।
अन्यस्यास्य बुबुधे नैव स्वादं स जातुचित् ॥"
प्रीतिकरणम् । इति स्वादधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
स्वादन, क्ली, (स्वाद+ल्युट् ।) प्रीतिकरणम् । रसग्रहणम् । स्वादधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
स्वादित, त्रि, प्रीतः । आस्वादितः । इति स्वादधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
स्वादु, पुं, (स्वद आस्वादने+"कृवापाजीति ।" उणा० । १ । १ । इति उण् ।) मधुररसः । यथा,—
"मधुरस्तु रसज्येष्ठो गुल्यः स्वादुर्म्मधूलकः ।"
इति हेमचन्द्रः ॥
गुडः । यथा,—
"गण्डोलः स्यात् गुडः स्वादुः ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ।
जीवकौषधिः । यथा,—
"कूर्च्चशीर्षो मधुरः स्वादुः प्राणकश्चिर-
जीवकः ।"
इति जटाधरः ॥
सुगन्धिद्रव्यभेदः । तत्पर्य्यायः । अगुरुसारः २ सुधूम्यः ३ गन्धधूमजः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । सधूमामोदत्वम् । वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्वादु, स्त्री, (स्वद+उण् ।) द्राक्षा । इति स्वादीमुरान्दटीकायां भरतः । २ । ४ । १०७ ॥
स्वादु, त्रि, (स्वद+उण् ।) इष्टः । मनोज्ञः । मधुरः । मिष्टः । इत्यमरमेदिन्यौ । ३ । १८४ ॥ (तदुक्तम् । यथा,—
'स्वादव सम्पत पयोदधियुतः ये भुञ्जते मानवा

स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेद् पङ्गुस्तरेत् सागरम् ॥")
स्वादुकण्टकः, पुं, (स्वादूनि कण्टकानि यस्य ।) विकङ्कतवृक्षः । गोक्षुरकः । इत्यमरः । २ । ४ । ३७ । २ । ४ । ८८ ॥ विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विकङ्कतार्थे पर्य्यायो यथा,
"विकङ्कतो स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपाद्यपि ॥"
गोक्षुरकार्थे पर्य्यायो यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादु-कण्टकः ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
स्वादुकन्दा, स्त्री, (स्वादुः कन्दो यस्याः ।) विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायः ।
"विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्टी सिता स्मृता ।
इक्षुगन्धा चीरवल्ली चीरशुक्ला पयस्विनी ।
वराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
स्वादुका, स्त्री, (स्वादुना रसेन कायतीति । कै+क ।) नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्वादुखण्ड, पुं, (स्वादुः खण्डो यस्य ।) गुडः । इति शब्दरत्नावली ॥ मधुरभागश्च ॥
स्वादुगन्धा, स्त्री, (स्वादुर्गन्धो यस्याः । भूमि-कुष्माण्डः । इति जटाधरः ॥ रक्तशोभाञ्जनः । इति रत्नमाला ॥
स्वादुधन्वा, [न्] पुं, (स्वादु धनुर्यस्य ।) काम-देवः । इति केचित् ॥
स्वादुपर्णी, स्त्री, (स्वादूनि पर्णानि यस्याः । ङीप् ।) दुग्धिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायः ।
दुग्धिका स्वादुपर्णी स्यात् चीरा विषघ्रिणी तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
स्वादुपाका, स्त्री, स्वादुः पाको यस्याः ।) काक-माची । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकमाचीशब्देऽस्या विषयो ज्ञातव्यः ॥)
स्वादुपिण्डा, स्त्री, (स्वादुः पिण्डो यस्याः ।) पिण्डखर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्वादुपुष्प, पुं,(स्वादूनि पुष्पाणि यस्य ।) कटभी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"कटभो स्वादुपुष्पश्च मधुरेणुः कटम्भरः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥")
स्वादुफल, क्ली, (स्वादूनि फलानि यस्य ।) बदरीफलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
स्वादुफला, स्त्री, (स्वादु फलं यस्याः ।) कोलिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (द्राक्षा । तत्पर्य्यायो यथा,—
"द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।

मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि
कीर्त्तिता ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

स्वादुमज्जा, [न्]पु, (स्वादु मज्जा यस्य ।) पर्व्वत-जपोलुः । इति जटाधरः ॥

स्वादुमांसी, स्त्री, (स्वादु मांसं अन्तःस्थं यस्याः । ङीप् ।) काकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः काकोलीशब्देऽभिहिताः ॥)

स्वादुमूल, क्ली, (स्वादु मूलं यस्य ।) गर्ज्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुरसा, स्त्री, (स्वादुः रसो यस्याः ।) काकोली । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ आम्रातकफलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति हेमचन्द्रः ॥ शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्राक्षा । इति केचित् ॥

स्वादुलता, स्त्री, (स्वादुः लता ।) विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्वादुशुद्ध, क्ली, (स्वादु शुद्धञ्चेति ।) सैन्धवलवणं सामुद्रलवणं वा । इति केचित् ॥

स्वाद्वम्ल, पु, (स्वादुरम्लरसो यत्र ।) दाडिमवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वाद्वी, स्त्री, (स्वादु + "वोतो गुणवचनात् ।" ४ । १ । ४५ । इति ङीष् ।) द्राक्षा । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥

स्वाधिष्ठान, क्ली, (स्व लिङ्गं तत्र अधिष्ठानं यस्य । स्वस्य लिङ्गस्य अधिष्ठानं यस्मात् इति वा । स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुरित्युक्तेस्तथात्वम् ।) षट्चक्रान्तर्गतद्वितीयचक्रम् । तत्तु लिङ्गमूलस्थवादिलान्तवर्णयुक्तहीरकसमप्रभषड्दलपद्मम् । अत्र शिवाम्नी वर्त्तते । यथा,—

"षड्दले वैद्युतनिभे स्वाधिष्ठानेऽनलत्विषि ।
व-भ-मैर्य-र-लैर्युक्ते वर्णैः षड्भिश्च सुव्रत ॥"

अपि च ।

"स्वाधिष्ठानाख्यचक्रे तु सविन्दुं राकिणीं तथा ।
वादिलान्तं प्रविन्यस्य नाभौ तु मणिपूरके ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

अन्यच्च ।

"सिन्दूरपूररुचिरारुणपद्ममन्यत्
सौषुम्नमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे ।
अङ्गच्छदैः परिहितं तडिताभवर्णै-
र्व्वाद्यैः सविन्दुलसितैश्च पुरन्दरान्तैः ॥
तस्यान्तरे प्रविलसद्विशदप्रकाश-
मम्भोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य ।
अर्द्धेन्दुरूपलसितं शरदिन्दुशुभ्रं
वङ्कारबीजममलं मकराधिरूढम् ॥
तस्याङ्कदेशलसितो हरिरेव पाया-
न्नीलप्रकाशरुचिरश्रियमादधानः ।
पीताम्बरः प्रथमयौवनगर्व्वधारी
श्रीवत्सकौस्तुभधरो धृतवेदबाहुः ॥
तत्रैव भाति सततं खलु राकिणी सा
नीलाम्बुजोदरसहोदरकान्तिशोभा ।
नानायुधोद्यतकरैर्ललिताङ्गलक्ष्मी-
र्दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता ॥
स्वाधिष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो मनीन्द्र-
स्तस्याहङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते तत्क्षणेन ।
योगीशः सोऽपि मोहाद्भुततिमिरचये भानुतुल्यप्रकाशो
गद्यैः पद्यैः प्रबन्धैर्विरचयति सुधाकाव्यसन्दोहलक्ष्मीम् ॥"

इति पूर्णानन्दगिरिकृतषट्चक्रक्रमः ॥

स्वाधीन, त्रि, (स्वस्य अधीनः ।) स्वतन्त्रः । अपराधीनः । यथा,—

"स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तिता ।
ये पराधीनकर्म्माणो जीवन्तोऽपि च ते मृताः ॥"

इति गारुडे । ११५ । ३७ ॥

स्वाधीनपतिका, स्त्री, नायिकाविशेषः । तस्या लक्षणं यथा । स्वाधीनः पतिर्यस्याः सा स्वाधीनपतिका । सदाज्ञाकरप्रियतमा । अस्याश्चेष्टा वनविहारादिमदनोत्सवदर्शनं मदाहङ्कारमनोरथावाप्तिप्रभृतयः । सा पञ्चविधा । मुग्धा मध्या प्रौढा परकीया सामान्या चेति । मुग्धा स्वाधीनपतिका यथा,—

"मध्ये नो कृशिमा स्तने न गरिमा देहे न वा कान्तिमा
श्रोणौ न प्रथिमा गतौ न जडिमा नेत्रे न वा वक्रिमा ।
लास्ये न द्रढिमा न वाचि पटिमा हास्ये न वा स्फीतिमा
प्राणेशस्य तथापि मज्जति मनो मय्येव किं कारणम् ॥ १ ॥

मध्या स्वाधीनपतिका यथा,—

यदपि रतिमहोत्सवे नकारो
यदपि करेण च नीविधारणानि ।
प्रियसखि पतिरेष पार्श्वदेशं
तदपि न मुञ्चति चेत् किमाचरामि ॥२॥

प्रौढा स्वाधीनपतिका यथा,—

वक्षस्याधरपल्लवस्य वचसो हास्यस्य लास्यस्य वा
धन्यानामरविन्दसुन्दरदृशां कान्तस्तनोति स्तुतिम् ।
स्वप्नेनापि न गच्छति श्रुतिपथं चेतःपथं दृक्पथं
काप्यन्या दयितस्य मे सखि कथं तस्यास्तु भेदग्रहः ॥३॥

परकीया स्वाधीनपतिका यथा,—

स्त्रीयाः सन्ति गृहे सरोरुहदृशो यासां विलासक्षणं
काञ्चीकुण्डलहेमकङ्कणझनत्कारो न विश्राम्यति ।
को हेतुः सखि कानने पुरपथे सौधे सखीसन्निधौ
भ्राम्यन्तीमपि पल्लवस्य परितो दृष्टिर्न मां मुञ्चति ॥४॥

सामान्या स्वाधीनपतिका यथा,—

सन्त्येव प्रतिमन्दिरं मृगदृशो यासां सुधासागर-
स्रोतःस्यूतसरोजसुन्दरचमत्कारा दृशोविभ्रमाः ।
चित्रं किन्तु विचित्रमन्मथकलावैदग्ध्यहेतोः पुन-
र्वित्तं चित्तहरं प्रयच्छति युवा मय्येव किं कारणम् ॥"५॥

इति रसमञ्जरी ॥

स्वाधीनभर्त्तृका, स्त्री, (स्वस्या निजायाः अधीनो भर्त्ता यस्याः । कप् ।)स्वाधीनपतिका । सा च नायिकाभेदः ॥ यथा,—

"खण्डितोत्कण्ठिता लब्धा तथा प्रोषितभर्त्तृका ।
कलहान्तरिता वासकसज्जा स्वाधीनभर्त्तृका ॥"

इति जटाधरः ॥

(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ११३ ।

"कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।
विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्त्तृका ॥")

स्वाध्यायः, पु, (सुष्ठु आवृत्य अध्यायः वेदाध्ययनमिति ।) आवृत्य वेदाध्ययनम् । तत्पर्य्यायः । जपः २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥ जापः ३ । इति जटाधरः ॥

"स्वाध्यायो जप इत्युक्तो वेदाध्ययनकर्म्मणि ।"

इति शब्दरत्नावली ॥

इङ् आवृत्य वेदाध्ययने । सु सुकृताय आवृत्य अध्यायोऽधीति स्वाध्यायः इङो घञ् । जपनं जपः अल् घञि जापश्च । इति भरतः ॥

स्वाध्यायवान्, [त्] पुं, (स्वाध्यायोऽस्त्यस्येति । मतुप् । मस्य वः ।) स्वाध्यायविशिष्टः । वेदपाठकः । (यथा, महाभारते ।१।४०।१०।

"स तूग्रेरेतास्तपसि प्रसक्तः
स्वाध्यायवान् वीतभयः कृतात्मा ।
चचार सर्व्वां पृथिवीं महात्मा
न चापि दारान् मनसाप्यकाङ्क्षत ॥")

स्वाध्यायी, [न्] पुं, स्वाध्यायोऽस्यास्तीति । इनिः ।) पत्तनवणिक् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि, वेदपाठकश्च ॥ (यथा, महाभारते ।३। २४ । १५ ।

"ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः ।
स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च तथैव वनवासिनः ॥")

स्वानः, पु, (स्वननमिति । स्वन शब्दे + "स्वनहसोर्वा ।"३ । ३ । ६२ । इति घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः ।१ ।७ । २४ ॥ (यथा, माघे ।४।५७ ।

"या बिभर्त्ति कलवल्लकी गुणस्वानमानमतिकालिमालया ।
नात्र कान्तमुपगीतया तया
स्वानमानमति कालिमालया ॥")

स्वान्त, क्ली, (स्वन्यते स्मेति । स्वन + क्त । "क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति ।" ७ । २ । १८ । इति अनिट्

कत्वं निपातितश्च ।) मनः । इत्यमरः ।१।४।३१ ॥
(यथा, भट्टिः । ६ । २२ ।
"तस्यालिपत शोकाग्निः स्वान्तं काष्ठमिव
ज्वलन् ।
चलितैवानिलः शीतो वने तं न त्वजिह्लदत् ॥")
गह्वरम् । इति मेदिनी ॥ (स्वस्य अन्ते, पुं, क्लो ।
यथा, भागवते ।२ । ६ । ३४ ।
"यो ह्यात्ममायाविभवञ्च पर्य्यगाद्
यथा नभः स्वान्तमथापरे कुत. ॥")
शब्दिते, त्रि ॥

स्वाप, पु, (स्वप + घञ् ।) निद्रा । इत्यमरः ।
१ । ७ । ३६ ॥ (यथा, भागवते ।३।२६।२९।
"संशयोऽथ विपर्य्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च ।
स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षण वृत्तितः पृथक् ॥")
शयनम् । स्पर्शाज्ञता । अज्ञानञ्च । इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ (विपर्य्योऽस्य यथा,—
' सर्व्वर्त्तुषु दिवास्वाप. प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात् ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

स्वापतेय, क्लो, (स्वपतौ धनस्वामिनि साधु ।
स्वपति + "पथ्यातिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् । " ४ ।
४ । १०४ । इति ढञ् । स्वागतादित्वादैजा-
गम. ।) धनम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९० ॥
(यथा, माघे । १४ । ८ ।
"स्वापतेयमधिगम्य धर्म्मत
पर्य्यपालयमवीवृधञ्च यत् ।
तीर्थगामि करवं विधानत-
स्तज्जुषस्व जुहवानि चानले ॥")

स्वापद', पु, (श्वापद' । पृषोदरादित्वात् साधु ।)
श्वापद' । इति हलायुधः ॥

स्वाभाविक', त्रि, (स्वभावे भव. । स्वभाव + ठञ् ।
स्वभावसिद्ध । स्वभावत उत्पन्न । यथा,—
"शैत्य नाम गुणस्तवैव सहज स्वाभाविकी
स्वच्छता
किं ब्रूम' शुचिता भवन्ति शुचय स्पर्शेन
यस्यापरे ।
किञ्चान्यत् कथयामि ते स्तुतिपद त्व जीविना
जीवन
त्वञ्चेन्नीचपथेन गच्छसि पय. कस्त्वा निषेद्धु
क्षम ॥"
इति वल्लालसेन प्रति लक्ष्मणसेनप्रेरितश्लोक ॥
(व्याधिप्रकारभेद । यथा,—
'तद्दु खसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । चतुर्व्विधा
आगन्तव शारीरा मानसा स्वाभाविका
श्चेति । स्वाभाविका क्षुत्पिपासाजरामृत्यु-
निद्राप्रभृतय ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने प्रथमे-
ऽध्याये ॥)

स्वामिजङ्घी, [न्] पु, परशुरामः । इति शब्द-
माला ॥

स्वामी, [न्]त्रि, (स्वमस्यास्तीति । स्व + "स्वामि-
न्नैश्वर्य्ये । " ५ । २ । १२६ । इति आमिन्प्रत्ययेन
निपातित ।) अधिपति । तत्पर्य्याय' । ईश्वर'
१ पतिः २ ईशिता ४ अधिभू ५ नायकः ६
नेता ७ प्रभु' ८ परिवृढ ९ अधिप' १० ।
इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥ अथमति ११ ईश'
१२ आर्य्यः १३ । इति जटाधरः ॥ पालक' १४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

स्वामी, [न्] पु, (स्वमस्यास्तीति । स्व + आमिन् ।)
कार्त्तिकेय' । इति मेदिनी ॥ राजा । यथा,—
"स्वाम्यमात्य' सुहृत् कोषो राष्ट्रदुर्गबलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतय' पौराणा श्रेणयोऽपि च ॥"
इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥
विभुः । हर । हरिः । इति शब्दरत्नावली ॥
गुरु' । भर्त्ता । इति धरणि' ॥ वात्स्यायनमुनि ।
इति त्रिकाण्डशेष' ॥ गरुड' । इति केचित् ॥
अतीतकल्पीयार्हद्भेद' । इति हेमचन्द्रः ॥ परम-
हंस' । यथा, श्रीधरस्वामिप्रभृतय ॥ * ॥
स्वाम्यर्थमरणफलं यथा, वह्निपुराणे सङ्ग्राम-
प्रशमानामाध्याये ।
"शृङ्गिभिर्दंष्ट्रिभिर्व्वापि तथा म्लेच्छैश्च तस्करै ।
स्वाम्यर्थे ये हता राजन् तेषां स्वर्गो न संशयः ॥
हते गोस्वामिविप्रार्थे नरमेधफल हि तत् ॥"
स्वामिप्रशसा यथा,—
"स्त्रीगर्व्व' पतिसौभाग्याद्वर्द्धते च दिने दिने ।
सुस्त्री चेदिभवो यस्मात्त भजेद्धर्म्मत' सदा ॥
पतिर्बन्धु कुलस्त्रीणामधिदेव सदा पति' ।
पर सम्पत्स्वरूपश्च सुखरूपश्च मूर्त्तिमान् ॥
धर्म्मद सुखद शश्वत् प्रीतिदः शान्तिद'
सदा ।
सम्मानदो मानदश्च मान्यश्च मानखण्डन' ॥
सारात्सारतम' स्वामी बन्धूना बन्धुदर्शन ।
न च भर्त्तु समो बन्धुर्बन्धोर्बन्धुषु दृश्यते ॥
भरणादेव भर्त्तार पालनात् पतिरुच्यते ।
शरीरेशाच्च स स्वामी कामदात् कान्त उच्यते ।
बन्धुश्च सुखबन्धाच्च प्रीतिदानात् प्रिय. पर' ।
ऐश्वर्य्यदानादीशश्च प्राणेशात् प्राणनायक. ॥
रतिदानाच्च रमण प्रियो नास्ति प्रियात् पर ।
पुत्रस्तु स्वामिन शुक्रात् जायते तेन स प्रिय ॥
शतपुत्रात् पर स्वामी कुलजाना प्रिय. सदा ।
असत्कुलप्रसूता या कान्त विज्ञातुमक्षमा ॥
स्नानञ्च सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षणम् ।
प्रादक्षिण्य पृथिव्याश्च सर्व्वाणि च तपासि च ॥
सर्व्वाण्येव व्रतानीति महादानानि यानि च ।
उपोषणानि पुण्यानि यान्यन्यानि च विश्वत. ॥
गुरुसेवा विप्रसेवा देवसेवादिकञ्च यत् ।
स्वामिनः पादसेवाया कला नार्हन्ति षोड-
शीम् ॥
गुरुविप्रेष्टदेवेषु सर्व्वेभ्यश्च पतिर्गुरु ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ४२ । २०—३० ॥

स्वाम्युपकारक', पु, (स्वामिन उपकारक. ।)
अश्वः । इति केचित् ॥ प्रभुहितकारके, त्रि ॥

स्वायम्भुव , पु, (स्वयम्भुवोऽपत्यमिति । स्वयम्भू +
अण् । मन्त्रापूर्व्वकस्य विधेरनित्यत्वात् न गुण' ।)
प्रथममनु' । स तु सृष्टिहेतवे ब्रह्मणो दक्षि-
णाङ्गाज्जातः । वामाङ्गात् शतरूपा स्त्री तस्य
महिषी आसीत् । अस्मिन्मन्वन्तरे यज्ञोऽवतार'
स एव इन्द्र' । यमादयो देवाः मरीच्यादिसप्त
र्षय । स्वायम्भुवो मनु' । प्रियव्रतोत्तानपादौ
मनुपुत्रौ । आकूति' देवहूति' प्रसूतिः कन्या' ।
इति श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥ अपि च ।
"यामा नाम पुरा देवाः आसन् स्वायम्भुवे-
ऽन्तरे ।
सप्तैव ऋषयः पूर्व्वं ये मरीच्यादयः स्मृता' ॥
अग्निध्रश्चाग्निबाहुश्च विभुः सवन एव च ।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यो मेधा मेधातिथि-
र्वसु ॥
स्वायम्भुवस्यास्य मनोर्दशैते वंशवर्द्धना' ।
प्रतिसर्गममी कृत्वा जग्मुस्ते परम पदम् ॥
एतत् स्वायम्भुव प्रोक्त स्वारोचिषमत: परम् ॥"
इति मार्कण्डेये । ५ । ३—६ ॥ * ॥
अपरञ्च ।
"ततो ब्रह्मात्मसम्भूतं पूर्व्वं स्वायम्भुवं प्रभु ।
आत्मन' सदृश चक्रे प्रजापाल्ये मनु तदा ॥
शतरूपाञ्च ता नारीं तपोनिर्धूतकल्मषाम् ।
स्वायम्भुवो मनुर्देव' पत्नीत्वे जगृहे प्रभु' ॥
तस्माच्च पुरुषात् पुत्री शतरूपा व्यजायत ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रख्यातावात्मकर्म्मभि ॥
कन्ये द्वे च तथाकूति. प्रसूतिश्च तत: पिता ।
ददौ प्रसूति दक्षाय तथाकूति रुचे. पुरा ॥
प्रजापतिः स जग्राह तयोर्यज्ञः सदक्षिण: ।
पुत्रो जज्ञे महाभाग. दम्पत्योर्मिथुन ततः ॥
यज्ञस्य दक्षिणायान्तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ॥
यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
तस्य पुत्रास्तु यज्ञस्य दक्षिणाया शुभास्वरा ॥
प्रसूत्याञ्च तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिस्तथा ।
ससर्ज कन्यास्तासान्तु सम्यक् नामानि मे
शृणु ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहशासननामाध्याय. ॥
(तत्सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, हरिवंशे । ७ । ८ ।
"यामा नाम तथा देवा आसन् स्वायम्भुवे-
ऽन्तरे ॥
ब्रह्मसम्बन्धिनि च त्रि । यथा, कुमारे ।२।१।
"तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकस ।
तुरासाह पुरोधाय धाम स्वायम्भुव ययुः ॥")

स्वायम्भुवमनुपिता [तृ] पु, (स्वयम्भुवमनो'
पिता ।) ब्रह्मा । इति पुराणम् ॥

स्वायम्भुवी,) स्त्री, (स्वयम्भुव इयमिति ।अण् ।
ङीप् ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्ट ॥

स्वराट्, [ज्] पु, (स्व स्वर्गे राजते इति । राज्
+ क्विप् ।) इन्द्र' । इत्यमर । १ । १ । ४६ ॥

स्वारोचिष , पु, (स्वरोचिषोऽपत्यमिति । अण् ।)
द्वितीयो मनु । अस्मिन् मन्वन्तरे विभुरव
तार. । रोचन इन्द्र । तुषितादयो देवा ।
ऊर्ज्जस्तम्भादय. सप्तर्षय । अग्निधतः स्वारो
चिषो मनु । द्युमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखा मनु
पुत्रा. । इति श्रीभागवतमतम् ॥ अपि च ।
"स्वारोचिषस्य तनयाश्चत्वारो देववर्चस. ।

नभोनभस्यप्रसृतिभानव' कीर्त्तिवर्द्धनाः ॥
दत्तोलिश्च्यवनस्तम्बः प्राणः कश्यप एव च ।
और्व्वो बृहस्पतिश्चैव सप्त सप्तर्षय. स्मृताः ॥
देवाश्च तुषिता नाम स्मृताः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
हस्तीन्द्रः सुकृतो मूर्त्तिरापज्योतिरयः स्मयः ॥
वशिष्ठस्य सुताः सप्त ये प्रजापतयस्तदा ।
द्वितीयमेतत् कथितं मन्वन्तरमत परम् ॥"
इति मात्स्ये । ९ । ७—१० ॥

स्वार्थ', पुं,' (स्वस्य अर्थः ।) स्वीयाभिधेयः । स्वकीयधनम् । स्वीयवस्तु । आत्मप्रयोजनम् । (यथा, माघे । २ । ६५ ।
"यजता पाण्डवः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपत्विनः ।
वयं हनाम द्विषतः सर्व्वः स्वार्थं समीहते ॥")
स्वनिवृत्ति' । इति अर्थशब्दार्थदर्शनात् ॥ लिङ्गार्थविशेष । यथा,—
"स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च सङ्ख्या कर्म्मादिरेव च ।
अमी पञ्चैव लिङ्गार्थास्त्रय' केषाञ्चिदग्रिमाः ॥
स्वार्थो विशेषणम् । द्रव्य विशेष्यम् । लिङ्ग पुंस्त्वादि । सङ्ख्या एकत्वादि' । कर्म्मादिर्ढौकादिः ।"
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

स्वास्थ्य, क्ली, (स्वस्थस्य भाव । स्वस्थ+ष्यञ् ।) आरोग्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
"गतवेगे भवेत् स्वास्थ्य सर्व्वेष्वाक्षेपकादिषु ।"
इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चयसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे ॥) सन्तोष' । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २४९ ।
"किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेत' स्वास्थ्यमुपैहि क. खलु युवा धन्योऽधर धास्यति ॥")

स्वाहा, व्य, (सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनेनेति । सु+आ+ह्वे+डा ।) देवहविर्दानमन्त्र । तत्पर्य्यायः । श्रौषट् २ वौषट् ३ वषट् ४ स्वधा ५ । इत्यमर । ३ । ४ । ८ ॥ अस्य टीका स्वधाशब्दे द्रष्टव्या ॥ (यथा, देवीमाहात्म्ये । १ ।५४ ।
"त्व स्वाहा त्व स्वधा त्वं हि वषट्कार' स्वरात्मिका ॥")

स्वाहा, स्त्री, अग्निभार्य्या । सा दक्षकन्या । इति श्रीभागवतम् ॥ तत्पर्य्याय । अग्नायी २ हुतभुक्प्रिया ३ । इत्यमरः । २ ।३ । २१ ॥ द्विठ ४ अनलप्रिया ५ । इति बीजवर्णाभिधानम् ॥ वह्निवधू. । ६ । इति शब्दरत्नावली ॥*॥ मतान्तरे तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

नारद उवाच ।

"स्वाहा देवहविर्दाने प्रशस्ता सर्व्वकर्म्मसु ।
पिण्डदाने स्वधा शस्ता दक्षिणा सर्व्वतो वरा ॥
एतासा चरित जन्म फल प्राधान्यमेव च ।
श्रोतुमिच्छामि त्वद्वक्त्रादद वेदविदा वर ॥

सौतिरुवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः ।
कथा कथितुमारेभे पुराणोक्तां पुरातनीम् ॥

स्वाहा

श्रीनारायण उवाच ।

'सृष्टेः प्रथमतो देवाश्चाहारार्थं ययु' पुरा ।
ब्रह्मलोके ब्रह्मसभामगम्या सुमनोहराम् ॥
गत्वा निवेदनञ्चक्रुराहारहेतुक मुने ।
ब्रह्मा श्रुत्वा प्रतिज्ञाय सिषेवे श्रीहरिं परम् ॥
यज्ञरूपो हि भगवान् कलया च बभूव सः ।
यज्ञे यद्यद्धविर्दान दत्त तेभ्यश्च कर्म्मणा ॥
हविर्द्ददति विप्राश्च भक्त्या च क्षत्रियादयः ।
सुरा नैव प्राप्नुवन्ति तद्दान मुनिपुङ्गव । ॥
देवा विषण्णास्ते सर्व्वे तत्सभाञ्च ययु' पुनः ।
गत्वा निवेदन चक्रुराहाराभावहेतुकम् ॥
ब्रह्मा श्रुत्वा तु ध्यानेन श्रीकृष्णशरण ययौ ।
पूजाञ्चकार प्रकृतेर्ध्यानेनैव तदाज्ञया ॥
प्रकृतेः कलया चैव सर्व्वशक्तिस्वरूपिणी ।
बभूव दाहिका शक्तिरग्ने स्वाहा स्वकामिनी ॥
ग्रीष्ममध्याह्नमार्त्तण्डप्रभाच्छादनकारिणी ॥
अतीवसुन्दरी रामा रमणीया मनोहरा ।
ईषद्धास्यप्रसन्नास्या भक्तानुग्रहकातरा ॥
उवाचेति विधेरग्रे पद्मयोने ! वर वृणु ।
विधिस्तद्वचन श्रुत्वा सम्भ्रमात् समुवाच ताम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

त्वमग्नेर्दाहिका शक्तिर्भव पत्नी च सुन्दरि ! ।
दग्धु न शक्तस्त्वकृतो हुताशश्च त्वया विना ॥
त्वन्नामोच्चार्य्य मन्त्रान्ते यो दास्यति हविर्नरः ।
सुरेभ्यस्तत् प्राप्नुवन्ति सुराः स्वानन्दपूर्व्वकम् ॥
अग्ने' सम्पत्स्वरूपा च श्रीरूपा सा गृहेश्वरी ।
देवाना पूजिता शश्वत् नरादीना भवाम्बिके ॥
ब्रह्मणश्च वचः श्रुत्वा सा विषण्णा बभूव ह ।
तमुवाच ततो देवी स्वाभिप्राय स्वयम्भुवम् ॥

स्वाहोवाच ।

अह कृष्ण भजिष्यामि तपसा सुचिरेण च ॥
ब्रह्मस्तदन्यत् यत्किञ्चित् स्वप्नवद्भ्रम एव च ॥
विधाता जगता त्वञ्च शम्भुर्मृत्युञ्जय. प्रभो ।
विभर्त्ति शेषो विश्वञ्च धर्म्म. साक्षी च धर्म्मिणाम् ॥
सर्व्वाद्यपूज्यो देवाना गणेषु च गणेश्वरः ।
प्रकृति सर्व्वसू' सर्व्वपूजिता यत्प्रसादत. ॥
ऋषयो मुनयश्चैव पूजिता यं निषेव्य च ।
तत्पादपद्म पद्मैकभावेन चिन्तयाम्यहम् ॥
पद्मास्या पाद्ममित्युक्त्वा पद्मनाभानुसारत' ।
जगाम तपसे पार्श्वे पद्मादीशस्य पद्मजा ॥
तपस्तेपे लक्षवर्षमेकपादेन पद्मजा ।
तदा ददर्श श्रीकृष्ण निर्गुण प्रकृते परम् ॥
अतीवकमनीयञ्च रूप दृष्ट्वा च रूपिणी ।
मूर्च्छां सप्राप कामेन कामेशस्य च कामुकी ॥
विज्ञाय तदभिप्राय सर्व्वज्ञस्तामुवाच स ।
समुत्थाप्य च स्वक्रोडे क्षीणाङ्गीं तपसा चिरम् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

वाराहे च त्वमशेन मम पत्नी भविष्यसि ।
नाम्ना नाग्नजिती कन्या कान्ते नग्नजितस्य च ॥
अधुनाग्नेर्दाहिका त्व भव पत्नी च भाविनि ! ।
मन्त्ररूपा च पूता च मत्प्रसादाद्भविष्यसि ॥

स्वाहा

वह्निस्त्वां भक्तिभावेन सपूज्य च गृहेश्वरीम् ।
रमिष्यते त्वया सार्द्धं रामया रमणीयया ॥
इत्युक्त्वान्तर्द्दधे देवो देवीमाश्वास्य नारद ! ।
तत्राजगाम सत्रस्तो वह्निर्ब्रह्मनिदेशतः ॥
सामवेदोक्तध्यानेन ध्यात्वा ता जगदम्बिकाम् ।
सपूज्य परितुष्टाव पाणिं जग्राह मन्त्रतः ॥
तदा दिव्यवर्षशत स रेमे रामया सह ।
अतीवनिर्जने रम्ये संभोगसुखदे सदा ॥
बभूव गर्भस्तस्याश्च हुताशस्य च तेजसा ।
तद्दधार च सा देवी दिव्य द्वादशवत्सरम् ॥
तत सुषाव पुत्राश्च रमणीयान्मनोहरान् ।
दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयान् क्रमेण च ॥
ऋषयो मुनयश्चैव ब्राह्मणाः क्षत्रियादय' ।
स्वाहान्त मन्त्रमुच्चार्य्य हविर्द्ददति नित्यश ॥
स्वाहायुक्तञ्च मन्त्रञ्च यो गृह्णाति प्रशस्तकम् ।
सर्व्वसिद्धिर्भवेत्तस्य ब्रह्मन् ग्रहणमात्रतः ॥
विषहीना यथा सर्पो वेदहीनो यथा द्विज. ।
पतिसेवाविहीना स्त्री विद्याहीनो यथा नरः ॥
फलशाखाविहीनश्च यथा वृक्षो हि निन्दितः ।
स्वाहाहीनस्तथा मन्त्रो न हुत फलदायक ॥
परितुष्टा द्विजा सर्व्वे देवा सम्पुराहुतिम् ।
स्वाहान्तेनैव मन्त्रेण सफल सर्व्वकर्म च ॥
इत्येव कथित सर्व्व स्वाहोपाख्यानमुत्तमम् ।
सुखद मोक्षद सार कि भूय. श्रोतुमिच्छसि ॥

नारद उवाच ।

स्वाहापूजाविधानञ्च ध्यानं स्तोत्रं मुनीश्वर ।
सपूज्य वह्निस्तुष्टाव येन ता वद मे प्रभो ! ॥

श्रीनारायण उवाच ।

ध्यानञ्च सामवेदोक्त स्तोत्र पूजाविधानकम् ।
वदामि श्रूयता ब्रह्मन् सावधान निशामय ॥
सर्व्वयज्ञारम्भकाले शालग्रामे घटेऽथवा ।
स्वाहा सपूज्य यत्नेन यज्ञ कुर्य्यात् फलाप्तये ॥
स्वाहा मन्त्राङ्गभूताञ्च मन्त्रसिद्धिस्वरूपिणीम् ।
सिद्धाञ्च सिद्धिदा नृणा कर्म्मणा फलदा भजे ॥
इति ध्यात्वा च मूलेन दत्त्वा पाद्यादिक नरः ।
सर्व्वसिद्धि लभेत् स्तुत्वा मूल स्तोत्र मुने शृणु ॥
ॐ ह्रीं श्रीं वह्निजायायै देव्यै स्वाहेत्यनेन च ।
य. पूजयेच्च ता देवीं सर्व्वेष्ट लभते ध्रुवम् ॥

वह्निरुवाच ।

स्वाहाद्याः प्रकृतेरशा मन्त्रान्ताङ्गस्वरूपिणी ।
मन्त्राणा फलदात्री च धात्री च जगता सती ॥
सिद्धिरूपा च सिद्धा च सिद्धिदा सर्व्वदा नृणाम् ।
हुताशदाहिका शक्तिस्तत्प्राणाधिकरूपिणी ॥
ससारसाररूपा च घोरससारतारिणी ।
देवजीवनरूपा च देवपोषणकारिणी ॥
षोडशैतानि नामानि य पठेद्भक्तिसंयुत ।
सर्व्वसिद्धिर्भवेत्तस्य सर्व्वकर्म्म सुशोभनम् ।
अपुत्रो लभते पुत्रमभार्य्यो लभते प्रियाम् ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे स्वाहोपाख्यान नाम । ४० । —५६ ॥*॥ बौद्धशक्तिविशेष. । तत्पर्य्याय' । तारा २ महाश्री ३ ओङ्कारा ४ श्री. ५ मनोरमा ६ तारिणी ७ जया ८

अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११ खदूर-वासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४ नीलसरस्वती १५ शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचना २० लोचनाख्या २१। इति त्रिकाण्डशेषः॥

स्वाहापतिः, पुं, (स्वाहायाः पतिः।) अग्निः। इति धरणिः॥

स्वाहाप्रियः, पुं, (स्वाहायाः प्रियः।) अग्निः। इति हलायुधः॥

स्वाहाभुक्, [ज्] पुं, (स्वाहया भुङ्क्ते इति। भुज+क्विप्।) देवता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

स्वित्, व्य, प्रश्नः। (यथा, महाभारते।५।३५।८।
"किं ब्राह्मणा वै श्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन॥")
वितर्कः। इत्यमरः।३।३।२४१॥ (यथा, मेघदूते।१४।
"अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभि-
र्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्ग-
नाभिः॥"
पादपूरणम्। इति मेदिनी॥ प्रश्ने पृच्छायाम्। यथा स्वित्काकी विचरसि। वितर्कौ नानापक्षावमर्षः। स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे। इति मेदिनी। इति भरतः॥

स्विदितः, त्रि, स्वेदितः। यथा। विभाषायामादिकर्म्मणोः। भावे आदिकर्म्मणि चादितो निष्ठाया इड् वा स्यात्। प्रस्वेदितश्चैत्रः। प्रस्वेदितं तेन। ञि स्विदेति श्वादिरत्र गृह्यन्ते ञिक्ष्विदि साहचर्य्यात्। स्विद्यतेस्तु स्विदितं इत्येव। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

स्विन्नः, त्रि, (स्विद्+क्त।) घर्म्मयुक्तः। यथा। स्विन्नो घर्म्मोपितो जनः। इति हलायुधः॥
(यथा च कुमारे।७।७७।
"रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः
स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत्॥")
पक्वम्। यथा,—
"अस्य चेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते।
आमं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम्॥"
इति श्राद्धतत्त्वधृतवशिष्ठवचनम्॥

स्वीकारः, पुं, (अस्वस्य स्वस्य कारः करणम्। स्व+कृ+घञ्। अभूततद्भावे च्वौ।) अङ्गीकारः। यथा,—
"संविदागूः प्रतिज्ञा च सन्धावाचश्च सङ्गरः।
अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः॥
अप्रवोद्धारनियमोररीकाराश्रवा अपि॥"
इति जटाधरः॥
प्रतिज्ञानम्। इति शब्दरत्नावली॥ अस्वस्य स्वं कुर्व्वन् व्यापारः। यथा। न च स्वीकारात् स्वत्वं स्वीकर्त्तुरेव दातृत्वापत्तेः। किञ्च। मनसा पात्रमुद्दिश्य इत्यादि शास्त्रे स्वीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम्। ननु ग्रहणं स्वीकारोऽभूततद्भावे च्विप्रत्ययात् अस्वं स्वं कुर्व्वन् व्यापारो भवति कथं तत प्रागेव स्वत्वम्। उच्यते उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेदमिति ज्ञानेन व्यवहारार्हं क्रियते इति स्वीकारशब्दार्थः। इति दायभागः॥

स्वीयः, त्रि, (स्वस्यायमिति। स्व+छः।) स्वकीयः। आत्मीयः। यथा, स्कान्दे शिववाक्यम्।
"शूद्रः कर्म्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुरुते प्रिये।
तस्याहमर्च्चां गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते!॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

स्वीया, स्त्री, (स्वस्येयमिति। स्व+छः। टाप्।) नायिकाभेदः। तस्या लक्षणम्। स्वामिन्येवानुरक्ता पतिव्रता इति यावत्। अस्याश्चेष्टा स्वामिशुश्रूषा शीलरक्षा सरलता क्षमा च। सा च त्रिविधा। मुग्धा मध्या प्रगल्भा च। एताः सर्व्वा नायिका अवस्थाभेदेन प्रत्येकं नवविधा। प्रोषितभर्त्तृका खण्डिता कलहान्तरिता विप्रलब्धा उत्कण्ठिता वासकसज्जा स्वाधीनपतिका अभिसारिका प्रवत्स्यत्पतिका च। एताः प्रत्येकं उत्तममध्यमाधमभेदेन अष्टाविंशत्युत्तरशतनायिका भवन्ति। एतासां दिव्यादिव्यगणनाभेदेन चतुरशीत्युत्तरशतत्रयप्रकारा भवन्ति। तत्र प्रमाणं यथा। नायिका त्रिविधा। स्वीया परकीया सामान्यवनिता चेति। तत्र स्वामिन्येवानुरक्ता स्वीया न च परिणीतायाः परगामिन्यामतिव्याप्तिस्तत्र पतिव्रताया एव लक्ष्यत्वात्। तस्याः परगामितया परकीयत्वमेव समायाति। अस्याश्चेष्टा। भर्त्तृशुश्रूषा। शीलसंरक्षणम्। आर्ज्जवम्। क्षमा च। यथा,—
"गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि
स्मितं कुलनतभ्रुवामधर एव विश्राम्यति।
वचः प्रियतमश्रुतेरतिथिरेव कोपक्रमः
कदाचिदपि चेत्तदा मनसि केवलं मज्जति॥"
अपि च।
"सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतं
चेतः कान्तसमीहितावधि पदन्यासावधि प्रेक्षितम्।
हास्यश्चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि मौनावधि
सर्व्वं सावधि नावधिः कुलभुवां प्रेम्णः परं केवलम्॥"
अपि च।
"पदन्यासो गेहाद्बहिरहिफणारोहणसमः
स्वगेहादन्यत् यद्भवनमपरद्वीपतुलितम्।
वचो लोकालभ्यं कृपणधनतुल्यं मृगदृशः
पुमानन्यः कान्तादिह भुवि चतुर्थीसमुदितः॥"
स्वीयापि त्रिविधा। मुग्धा मध्या प्रगल्भा च। तत्राङ्कुरितयौवना मुग्धा। सा च ज्ञातयौवना अज्ञातयौवना च। सैव क्रमशो लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढा। सैव क्रमशो जातप्रश्रया विश्रब्धनवोढा। अस्याश्चेष्टा। क्रिया मनोहरा कोपे मार्द्दवं नवविभूषणे समीहा च॥ * ॥
मुग्धा यथा,—
"आश्रम किल कामदेवधरणीपालेन बाले शुभे
वस्तुं वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तावत्समेवोद्यमः।
दृष्ट्या खञ्जनचातुरी मुखरुचा सौधाकरी माधुरी
वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी लावण्यमामन्त्र्यते॥"
अज्ञातयौवना यथा,—
"नीरात्तीरमुपागता श्रवणयोः सीम्नि स्फुरन्नेत्रयोः
श्रोत्रे लग्नमिदं किमुत्पलमिति भ्रान्तुं करं न्यस्यति।
सैवालाङ्कुरशङ्कया शशिमुखी रोमावलीं प्रोञ्छति
भ्रान्ताभ्रीत मुहुः सखीमविदितश्रोणीभरा पृच्छति॥"
ज्ञातयौवना यथा,—
"स्वयम्भुः शम्भुरम्भोजलोचने! त्वत्पयोधरः।
नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूडो भविष्यति॥"*॥
नवोढा यथा,—
"हस्ते धृतापि शयने विनिवेशितापि
क्रोडे कृतापि यतते बहिरेव गन्तुम्।
जानीमहे नववधूरथ तस्य वश्या।
यः पारदं स्थिरयितुं क्षमते करेण॥"
यथा च।
"बलान्नीता पार्श्वं सुखमनुमुखं नैव कुरुते
धुनाना मूर्द्धानं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ।
हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोढा वोढारं रमयति च सन्तापयति च॥"*
विश्रब्धनवोढा यथा,—
"दरमुकुलितनेत्रपालिनीवी-
नियमितबाहुकृतोरुयुग्मबन्धम्।
सरकलितकुचस्थलं नवोढा
स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः॥"*॥
समानलज्जामदना मध्या। एषैव चातिप्रश्रया इति विश्रब्धनवोढा। अस्याश्चेष्टा सागसि प्रेयसि धैर्य्ये वक्रोक्तिरधैर्य्ये परुषवाक्। यथा,—
"स्वापे प्रियाननविलोकनहानिरेव
स्वापच्युतौ प्रियकरग्रहणप्रसङ्गः।
इत्थं सरोरुहमुखी परिचिन्तयन्ती
स्वापं विधातुमपि हातुमपि प्रपेदे॥"*॥
पतिमात्रविषयकलिकलापकोविदा प्रगल्भा। वेश्यायाः कुलटायाश्च पतिमात्रविषयत्वाभावात् न तत्रातिव्याप्तिः। अस्याश्चेष्टा रतिप्रीतिरानन्दादात्मसमोहः। प्रथमं यथा,—
"संस्पृश्य स्तनमाकलय्य वदनं संश्लिष्य कण्ठस्थलं
निष्पीयाधरबिम्बमम्बरमपाकृष्य व्युदस्यालकाम्।

देवस्याम्बुजिनीपते' समुदयं जिज्ञासमाने मिथो
वामाक्षी वसनाञ्चलैः श्रवणयोर्नीलोत्पलं
निह्नुते ॥"* ॥

यथा च ।
"नखाङ्कितमुर'स्थलेऽधरतले रदस्य क्षतं
च्युता वकुलमालिका विगलिता च मुक्तावली ।
रतान्तसमये मया सकलमेतदालोकितं
स्मृति क्व च पति क्व च क्व च तवालि मिथ्या-
विधिः ॥"

अपि च ।
"कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं
बन्धनात्
वासश्च श्लथमेखलागुणधृतं किञ्चित् नितम्बे
स्थितम् ।
एतावत् सखि वेद्मि केवलमहो तस्याङ्गसङ्गे पुनः
कोऽसौ कास्मि रतञ्च कीदृशमिति स्वल्पापि मे
न स्मृतिः ॥" * ॥

मध्याप्रगल्भे मानावस्थाया प्रत्येक त्रिविधे ।
धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । व्यङ्ग्यकोप-
प्रकाशा धीरा । अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा अधीरा ।
व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशा धीराधीरा । इयांस्तु
विशेष' । मध्यमायाः धीराया' कोपव्यञ्जिका
गी. । अधीराया. परुषवाक् । धीराधीराया
वचनरुदिते प्रकाशिके । प्रौढाधीरायास्तु
रतावौदास्यम् । अधीरायास्तर्ज्जनताडनादिः ।
धीराधीराया रतावौदास्य तर्ज्जनादि च कोप-
प्रकाशकम् । यत्तु धीरादिभेदः स्वीयाया एव
न परकीयाया इति प्राचीनलिखन तदाशा
मात्र धीरात्वमधीरात्व तदुभयञ्च माननियत-
मेव परकीयाया मानश्च नेति वक्तुमशक्यत्वात्
परकीयाया मानश्चेत्तेषामप्यावश्यकत्वादिति
भाव' ॥ * ॥ मध्या धीरा यथा,—

"लीलालिपुञ्जे व्रजतो निकुञ्जे
स्फारा बभूवु श्रमवारिधारा' ।
देहे समीहे भवतो विधातु'
धीर समीर नलिनीदलेन ॥" * ॥

मध्या अधीरा यथा,—,
"जातस्ते निशि जागरो मम पुनर्नेत्राम्बुजे
शोणिमा
निष्पीत भवता मधु प्रविततं व्याघूर्णितं मे
मन' ।
भ्राम्यद्भृङ्गघने निकुञ्जभवने लब्ध त्वया श्रीफल
पञ्चेषुः पुनरेष मा बहुतरै' क्रूरै शरै
र्हन्तति ॥" * ॥

मध्या धीराधीरा यथा,—
"कान्तानुरागचतुरोऽसि मनोहरोऽसि
नाथोऽसि किञ्च नवयौवनभूषितोऽसि ।
इत्थ निगद्य सुदृशा वदने प्रियस्य
निश्वस्य दासलुलिता निहिता दृगन्ता' ॥"*॥

प्रौढा धीरा यथा,—
"नो तल्प भजसे न जल्पसि सुधाधारानुकारा
गिरो
दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाश-
च्छलात् ।
इत्थं केतकगर्भगौरि दयिते कोपस्य सगोपनं
किं स्यादेव न चेत् पुनः सहचरो कुर्व्वीत
साचि स्मितम् ॥"*॥

प्रगल्भा अधीरा यथा,—
"प्रतिफलमवलोक्य स्वीयमिदौ कलाया
हरशिरसि परस्यास्तासमाशङ्कमाना ।
गिरिशमचलकन्या तर्ज्जयामास कम्प-
प्रचलवलयवेल्लत्कान्तिभाजा करेण ॥"* ॥

प्रगल्भा धीराधीरा यथा,—
"तल्पोपान्तमुपेयुषि प्रियतमे साचीकृतग्रीवया
काकुव्याकुलवाचि साचिहसितस्फूर्ज्जत्कपोल-
श्रिया ।
हस्तन्यस्तकरे पुनर्मृगदृशा लाक्षारसाक्षलित-
श्रोणीपृष्ठमयूखमांसलरुचो विस्फारिता
दृष्टय ॥"*॥

एते धीरादिषड्भेदा द्विविधा । धीरा ज्येष्ठा
कनिष्ठा च । अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च
धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च इत्यपि क्वचित्
पाठः एते धीरादित्रयो भेदात् द्विविधा
भवन्ति । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । परिणीतत्वे
सति भर्त्तुरधिकस्नेहा ज्येष्ठा । परिणीतत्वे
सति भर्त्तुर्न्यूनस्नेहा कनिष्ठा । अधिकस्नेहासु
न्यूनस्नेहासु सामान्यवनितादिषु नातिव्याप्ति' ।
परिणीतत्वपदेन व्यावर्त्तनात् । नापि परकी-
यायामतिव्याप्ति' । भर्त्तृपदेन तद्व्यावृत्तेः । धीरा
ज्येष्ठा कनिष्ठा च यथा,—
"एकस्मिन् शयने सरोरुहदृशोर्विज्ञाय निद्रा
तयो-
रेका पल्लवितावगुण्ठनपटामुत्कन्धरो दृष्टवान्
अन्यस्याः सविधं समेत्य निभृत व्यालोलहस्ता-
ङ्गुलि-
व्यापारैर्वसनाञ्चलञ्चपलयन् स्वापच्युति क्लप्त
वान् ॥"॥*॥

अधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा यथा,—
"अन्त'कोपकषायिते प्रियतमे पश्यन् घने
कानने
पुष्पस्यावचयाय मन्त्रघटनामेका समायोजयन् ।
अर्द्धोन्मीलितलोचनाञ्चमचमत्काराभिरामा-
नना
स्मेराद्रीधरपल्लवा नववधूमन्या समालिङ्गति ॥"

धीराधीरा ज्येष्ठा कनिष्ठा च यथा,—
"धैर्य्याधैर्य्यपरिग्रहग्रहिलयोरेणीदृशो' प्रीतये
रत्नद्वन्द्वमनन्तकान्तिरुचिरं मुष्टिद्वये न्यस्तवान् ।
एकस्या. कलयन् करे प्रथमतो रत्न परस्या'
प्रियो
हस्ताद्धस्तिमियात् स्पृशन् कुचतटीमानन्दमा-
विन्दति ॥"
इति रसमञ्जरी ॥

स्वूर्च्छं, आ विस्मृतौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यादिः ऊर्द्ध्वी वकार-
युक्तः । क्विपि राल्लोपे स्वूः स्वूरौ स्वुरः ।
आ स्वूर्च्छित स्वूर्ण तेन । स्वूर्च्छति कथां
मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥

स्वृ, ऊ शब्दोपतापयोः । इति कविकल्पद्रुम' ॥
(भ्वा०-पर०-शब्दे अक०-उपतापे सक०-वेट् ।)
दन्त्यादिर्वकारोपधः । ऊ, अस्वारीत् पिक ।
अस्वार्षीत् खल राजा । इति दुर्गादासः ॥

स्वॄ, गि हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-
पर०-सक०-अनिट् ।) दन्त्यादिर्वकारोपध ।
तद्रहितोऽपीति केचित् । गि, स्वृणाति स्वूर्ण'
स्वूर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

स्वेक, ऋ,ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) वकारयुक्तः । ऋ, असि-
स्वेकत् । ङ, स्वेकते । इति दुर्गादास' ॥

स्वेच्छा, स्त्री, (स्वस्य इच्छा ।) स्वकीयेच्छा ।
तत्पर्य्याय. । यदृच्छा २ स्वैरिता ३ । इति
हेमचन्द्र' ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।२५।४८।
"स च मत्स्योऽब्धिमध्येन तत्काल स्वेच्छया
चरन् ।
उत्स्थलद्वीपनिकटं जगाम विधियोगत' ॥")

स्वेच्छामृत्यु', पु, (स्वेच्छया मृत्युर्यस्य ।) भीष्म. ॥
इति त्रिकाण्डशेष' ॥ स्वेच्छया मरणञ्च । तद्-
युक्ते, त्रि ॥

स्वेद', पु, (स्विद्+घञ् ।) घर्म्म' इत्यमर. ॥
१ ।७। ३३॥ स्वेदनम् । इति मेदिनी ॥ भावरा
इति भाषा ॥ * ॥ उष्मा । तापः । अथातः
स्वेदाध्याय व्याख्यास्याम । इति ह स्माह
भगवानात्रेय' ।
"अथ स्वेदान् प्रवक्ष्यामि यैर्यथावत् प्रयोजितै:
स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मका. ॥
स्नेहपूर्व्वप्रयुक्तेन स्वेदेनावजितेऽनिले ।
पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कदाचन ॥
शुष्काण्यपि च काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनै' ।
नमयन्ति यथान्याय किं पुनर्ज्जीवतो नरान् ॥'
योगर्त्तुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेद. कार्य्यकरो मत ॥
व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ॥
दुर्व्वले दुर्व्वल स्वेदो मध्यमे मध्यमो हित ॥*॥
वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धोऽरूक्षश्चाप्युपकल्पित. ॥
आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते ।
रूक्षपूर्व्वो हित' स्वेद स्नेहपूर्व्वस्तथैव च ॥
वृषणौ हृदय दृष्टी स्वेदयेन्मृदु वा न वा ।
मध्यम वङ्क्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥
सुशुद्धैर्लक्तकै' पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा ।
पद्मोत्पलपलाशैर्व्वा स्वेदः सम्वृत्य चक्षुषी ॥
मुक्तावलीभि. शीताभि शीतलैर्भाजनैरपि ।
जलार्द्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदय स्पृशेत् ॥
शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
सञ्जाते मार्द्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्म्मता ॥
पिपासा गात्रसदन मूर्च्छापित्तप्रकोपणम् ।
दाह' स्वेदोऽङ्गदौर्व्वल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम् ॥

उक्तस्तस्याशितीये यो ग्रैष्मिकः सर्व्वशो विधिः।
सोऽतिस्विन्नस्य कर्त्तव्यो मधुरस्निग्धशीतलः॥”
अशितीये अशनाध्याये ॥ * ॥
“कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम्।
पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम्॥
विदग्धभ्रष्टब्रध्नानां विषमद्यविकारिणाम्।
श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम्॥”
तान्तानां क्लान्तानाम्।
“तृष्यतां क्षुत्परीतानां क्रुद्धानां शोचतामपि।
कामल्युदरिणाञ्चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम्॥
दुर्ब्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसान्तथा।
भिषक् तैमिरिकाणाञ्च न स्वेदमवतारयेत्॥*॥
प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्वासेष्वलाघवे।
कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलग्रहे॥
अर्द्दितैकाङ्गसर्व्वाङ्गपक्षाघाते विनामके।
कोष्ठानाहविबन्धेषु मूत्राघाते विजृम्भके॥
पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृध्रसीषु च।
मूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च मुष्कयोरङ्गमर्द्दके॥
पादोरुजानुजङ्घार्त्तिसंग्रहे श्वयथावपि।
खल्लीष्वामे च शीते च वेपथौ वातकण्टके॥
सङ्कोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु।
सर्व्वेष्वेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते॥ * ॥
तिलमाषकुलत्थाम्लघृततैलामिषौदनैः।
पायसैः कृशरैर्मांसैः पिण्डस्वेदान् प्रयोजयेत्॥
गोखराश्ववराहोष्ट्रशकृद्भिः सतुषैर्यवैः।
सिकतापांशुपाषाणकरीषायसपूटकैः॥
श्लैष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्व्वैर्व्वातिकान् समुपाचरेत्।
द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि॥
भूगृहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृहेषु च।
विधूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्॥
ग्राम्यानूपौदकं मांसं पयोवस्तशिरस्तथा।
वराहमध्यपित्तासृक्स्नेहवत्तिलतण्डुलाः॥
इत्येतानि समुत्क्वाथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत्।
देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः॥*॥
वारुणामृतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः।
वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च॥
शोभाञ्जनकशैरीषमालतीसुरसार्जकैः।
पत्रैरुत्क्वाथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत्॥
भूतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना।
मूत्रैरम्लैश्च सस्नेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत्॥ * ॥
एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके।
स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत्॥
गोधूमशकलैश्चूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः।
सस्नेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते॥ * ॥
गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया।
उमया कुष्ठ[illegible]भ्यां युक्तया चोपनाहयेत्॥*॥
चर्म्मभिश्चो[illegible] सलोमभिरपूतिभिः।
उष्णवीर्य्यैर[illegible]भे तु कौषेयाविकशाटकैः॥
रात्रौ बद्धं दि[illegible] मुञ्चेत् मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम्।
विदाहपरि[illegible] स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले॥

सङ्करः १ प्रस्तरो २ नाडी परिषेकोऽ४वगाहनम् ५।
जेन्ताकोऽ६श्मघनः ७ कर्षूः ८ कुटी ९ भूः १० कुम्भिरेव च ११॥
कूपो १२ होलाक १३ इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश।
ते यथावत् प्रवक्ष्यन्ते सर्व्व एवानुपूर्व्वशः॥” इति ॥*॥

तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्व्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विद्यात्॥१॥ शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारपायसकृशरोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौषेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलोरुबुकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्व्वगात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति विद्यात्॥२॥ स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रभङ्गादीनां मृगशकुनिपिशितशिरःपदादीनामुष्णस्वभावानां वा यथार्हमम्ललवणस्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां वाष्पमनुद्वमन्त्यामुत्क्वथितानां नाड्या शरेषीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्याममात्रदीर्घया व्यामार्द्धदीर्घया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्व्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्व्वा विनामितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रस्य वाष्पमुपहरेत्। वाष्पो ह्यनृजुगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः॥३॥ वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्क्वाथैः सुखोष्णैः कुम्भीर्व्वर्षुकाः प्रनाडीर्व्वा पूरयित्वा यथार्हसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेदिति परिषेकः॥४॥ वातहरोत्क्वाथक्षीरघृततैलपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः॥५॥ अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत। तत्र पूर्व्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा परीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वारत्नीरपक्रम्योदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा अभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत्। उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोडश समन्तात् सुवृत्तं मृत्कर्म्मसम्पन्नमनेकवातायनम्। अस्य कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत् आकपाटात्। मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं मृण्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत्। तच्च खादिराणामाश्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत्। स यदा जानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि गतधूमानि अवतप्तञ्च केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति तत्रैव पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत्। प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात् सौम्य प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति। प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः। न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्या आप्राणोच्छ्वासात्। भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यःप्राणान् जह्याः। तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथञ्चन मुञ्चेथाः। त्वं यदा जानीयाः विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक् प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्व्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिवेदनागौरवमिति ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येथाः। निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः। अपगतसन्तापक्लमस्तु मुहूर्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयाः। इति जेन्ताकः स्वेदः॥ ६॥

“शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम्।
तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः सम्प्रदीपितैः॥
व्यपोह्य सर्व्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा।
तां शिलामथ कुर्व्वीत कौशेयाविकसंस्तराम्॥
तस्यां स्वभ्यक्तसर्व्वाङ्गः शयानः स्विद्यते सुखम्।
रौरवाजिनकौशेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः॥
इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः कर्षूस्वेदः प्रवक्ष्यते॥ ७॥
खानयेत् शयनस्याधः कर्षूं स्थानविभागवित्।
दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षूं पूरयेत्ततः॥
तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम्॥८॥
अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम्।
घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः सम्प्रलेपयेत्॥
कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णाञ्चोपकल्पयेत्।
प्रावाराजिनकौषेयकुथकम्बलगोलकैः॥
हसन्तिकाभिरङ्गारैः पूर्णाभिस्ताञ्च सर्व्वशः।
परिवार्य्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्॥ ९॥
य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु॥ १०॥
प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते।
कुम्भीं वातहरक्वाथपूर्णां भूमौ निखातयेत्॥
अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि।
स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम्॥
अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान्।
पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम्॥ ११॥
सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः।
कूपं शयनविस्तारं द्विगुणञ्चापि वेधतः॥
देशे निवाते शस्ते च कुर्य्यादन्तः सुमार्ज्जितम्।
हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते॥
स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णेऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्॥ १२॥
धीतीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत्॥
धीतीकां गुप्तिकाम्।
शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च।
सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत्॥
स्ववच्छन्नः स्वपंस्तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्।

होलाकस्वेद इत्येष सुखप्रोक्तो महर्षिणा ॥१३॥
इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥*॥
व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।
बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः ।
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ॥
इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ।
एकाङ्गसर्व्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च ॥
इत्येतत् द्विविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्त्तितम् ।
स्निग्धस्वेदैरुपक्रम्य स्विन्नः पथ्याशनो भवेत् ।
तदहः स्विन्नमात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥"
इति ॥ * ॥

तत्र श्लोकाः ।
"स्वेदो यथा कार्य्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।
यत्र देशे यथायोग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥
स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथातिस्विन्नभेषजम् ।
अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥
त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।
संग्रहेण च षट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥
स्वेदाधिकारे तद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।
शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्व्वसुः ॥"
इति चरकीयस्वेदाध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

अथ स्वेदविधिः ।
"स्वेदश्चतुर्व्विधः प्रोक्तस्तापोष्मस्वेदसञ्ज्ञितः ।
उपनाहो द्रवस्वेदः सर्व्वे वातार्त्तिहारिणः ॥"
तापस्वेदः उष्मस्वेदश्च ताभ्यां सञ्ज्ञितः । उपनाहः उपनाहस्वेदः ।
"स्वेदौ तापोष्मजौ प्रायः श्लेष्मघ्नौ समुदीरितौ ।
उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तरोगे द्रवो हितः ॥"
द्रवो द्रवस्वेदः ।
"महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान् स्मृतः ।
दुर्ब्बले दुर्ब्बलस्वेदो मध्यमे मध्यमो मतः ॥
वलासे रूक्षणः स्वेदो रूक्षः स्निग्धः कफानिले ॥"
रूक्षणः रूक्षयतीति रूक्षणः नन्द्यादित्वात् अनप्रत्ययः ।
"कफमेदोवृते वाते कोष्णगेहे रवेः करात् ।
नियुद्धं मार्गगमनं गुरुप्रावरणं भुवम् ॥
चिन्ताव्यायामभारांश्च सेवितामयमुक्तये ।
येषां नस्यं प्रदातव्यं वस्तिश्चापि हि देहिनाम् ।
शोधनीयाश्च ये केचित् पूर्व्वं स्वेद्याश्च ते मताः ।
स्वेद्याः कर्द्धं त्रयोऽपीह भगन्दर्य्यर्शसस्तथा ।
अश्मर्य्या चातुरो जन्तुः शमयेच्छस्त्रकर्म्मणः ॥"
शस्त्रकर्म्मण ऊर्द्धं पश्चाच्चेति सुश्रुते ।
"पश्चात् स्वेद्याः हृते शल्ये मूढगर्भगदे तथा ।
काले प्रजातेऽकाले वा पश्चात् स्वेद्या नितम्बिनी ।
सर्व्वान् स्वेदान्निवाते च जीर्णेऽन्ने वा विचारयेत् ॥
स्वेदाद्वातुस्थिता दोषा स्नेहक्लिन्नस्य देहिनः ।
द्रवत्वं प्राप्य कोष्ठान्तर्गत्वा यान्ति विरेकिताम् ॥
स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ।
स्विद्यमानस्य च मुहुर्हृदयं शीतलैः स्पृशेत् ॥
शीतैरार्द्रवस्त्रादिभिः ॥
"अजीर्णी दुर्व्बलो मेही क्षतक्षीणः पिपासितः ।
अतीसारी रक्तपित्ती पाण्डुरोगी तथोदरी ।
मेदस्वी गर्भिणी चैव न हि स्वेद्या विजानता ॥
स्वेदादेषां यान्ति देहा विनाशं
नो साध्यत्वं यान्ति चैषां विकाराः ॥
एतानपि मृदुस्वेदैः स्वेदसाध्यानुपाचरेत् ।
मृदुस्वेदं प्रयुञ्जीत तथा हृन्मुष्कदृष्टिषु ॥
अतिस्वेदात् सन्धिपीडा दाहस्तृष्णा क्लमो भ्रमः ।
पित्तासृक्पिडकाकोपस्तत्र शीतैरुपाचरेत् ॥"
तत्र तापस्वेदमाह ।
"तेषु तापाभिधः स्वेदो वालुकावस्त्रपाणिभिः ।
प्रतप्तैरङ्गमिष्टैश्च कार्य्योऽलात्कवेष्टिते ॥"*॥
उष्मस्वेदमाह ।
"अथवा वातनिर्णाशद्रव्यक्वाथरसादिभिः ।
उष्णैर्घटं पूरयित्वा पार्श्वे छिद्रं विधाय च ॥
विमुद्यास्य निखण्डञ्च धातुजां काष्ठजामुत ।
षडङ्गुलास्यां गोपुच्छां नाडीं युञ्ज्यात् द्विहस्तिकाम् ॥
सुखोपविष्टं स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतम् ।
हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥"
निखण्डमिति स्वेदसौकर्य्यार्थम् । षडङ्गुलास्यामिति मूले षडङ्गुलविशालमुखाम् । गोपुच्छमिव क्रमकृशा तेनाग्रे गोपुच्छाग्रपरिमाणेन कृशा नाडी अतः सरन्ध्राम् । द्विहस्तिका हस्तद्वयपरिमाणाम् । हस्तिशुण्डिकयेति हस्तिशुण्डवत् क्रमकृशत्वात् नाड्या इय सञ्ज्ञा ।
"पुरुषायाममात्रान्तु भूमिं समाज्र्य खादिरैः ।
काष्ठैर्दग्ध्वा तथाभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारिभिः ॥
वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं स्वेदयेन्नरम् ।
एवं माषादिभिः स्विन्नैः शयानः स्वेदमाचरेत् ॥"
उपनाहस्वेदः ।
"तथोपनाहस्वेदञ्च कुर्य्याद्वातहरौषधैः ।
प्रदिह्य देहं वातार्त्तं क्षीरमांसरसादिभिः ॥
अम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।
ततो ग्राम्यानूपमांसैर्जीवनीयगणेन च ॥
दधिसौवीरकक्षीरैर्वीरतर्व्वादिना तथा ।
कुलत्थमाषगोधूमैरतसीतिलसर्षपैः ॥
शतपुष्पादेवदारुशेफालीस्थूलजीरकैः ।
एरण्डमूलबीजैश्च रास्नामूलकशिग्रुभिः ॥
मिसिकृष्णाकुठेरैश्च लवणैरम्लसंयुतैः ।
प्रसारण्यश्वगन्धाभ्यां बलाभिर्दशमूलकैः ॥
गुडूच्या वानरीबीजैर्यथालाभं समाहृतैः ।
चर्म्मे स्विन्नैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरम् ॥
महाशाल्वनसञ्ज्ञोऽयं योगः सर्व्वानिलार्त्तिहृत् ॥"
अस्यायमर्थः । उपनाहस्वेदञ्च कुर्य्यात् । केन प्रकारेण इत्याकाङ्क्षायां तत्प्रकारमाह वातहरौषधैः । कथम्भूतैः । अम्लपिष्टैः अम्लेनाकाञ्जिकतक्रादिना पिष्टैः सलवणैः स्नेहयुक्तैः क्षीरमांसरसान्वितैः । सुखोष्णैः । वातार्त्तदेहं प्रदिह्य प्रलिप्य स्वेदयेदित्यर्थः । अथवाम्लेन संपिष्टैः कोष्णैः सूक्ष्मपटस्थितैः । भेषजैः स्वेदयेत् । किंवा स्विन्नैः कोष्णैः पटस्थितैः ॥ * ॥ द्रवस्वेदमाह ।
"द्रवस्वेदस्तु वातघ्नद्रव्यक्वाथेन पूरिते ।
कटाहे कोष्ठके वापि सूपविष्टोऽवगाहयेत् ॥
सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं लौहञ्च दारुजम् ।
कोष्ठकं तत्र कुर्व्वीतोच्छ्राये षड्विंशदङ्गुलम् ।
आयामे तावदेव स्याच्चतुष्कोणस्तु चिक्कणम् ॥"
पक्षान्तरमाह ।
"नाभेः षडङ्गुलं यावन्मग्नः क्वाथस्य धारया ।
कोष्णया स्कन्धयोः सिक्तस्तिष्ठेत् स्निग्धतनुर्नरः ॥"
अयमर्थः । प्रथमतो वातघ्नद्रव्यक्वाथेन कटाहे पूरिते कोष्ठके कटाहे वा सूपविष्टस्तिष्ठेत् अथवा नाभेः षडङ्गुलमूर्द्धं यावत् क्वाथे मग्न उपविष्टः । पश्चात् क्वाथस्य धारया स्कन्धयोः सिच्यमानस्तिष्ठेत् । तथा च कोष्ठकं परिपूर्णं भवतीत्यर्थः । क्वाथपक्षे प्रथमतः स्नेहाभ्यक्ततनुरुपविशेत् ।
"मुहूर्त्तैकं समारभ्य यावत् स्यात्तच्चतुष्टयम् ।
तावत्तदवगाहेत यावदारोग्यनिश्चयम् ॥
एवं तैलेन दुग्धेन सर्पिषा स्वेदयेन्नरम् ।
एकान्तरो द्व्यन्तरो वा युक्तः स्नेहोऽवगाहने ॥
एतावता क्वाथो दुग्धञ्च नित्यमेव युज्यते ॥"
स्नेहस्तु दिनमेकं द्वे वा दिने गमयित्वा युक्तः । अग्निमान्द्यशङ्कयेति भावः ।
"सिरामुखैर्लोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयन् ।
शरीरे बलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ॥
जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरादयः ।
तथैव धातुवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ॥
नातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः ।
शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
दीप्तेऽग्नौ मार्द्दवे जाते स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

स्वेदचूषकः, पुं, (स्वेदं चूषति पिबतीति । चूष + ण्वुल् ।) शीतलवायुः । इति केचित् ॥

स्वेदजः, त्रि, (स्वेदात् जायते इति । जन + ड ।) स्वेदाज्जातजन्तुः । कृमिदंशादिः । इत्यमरः । २ । १ । ५१ ॥ तद्गणा यथा,—
"संस्वेदजविकाराश्च यथा येभ्यो भवन्ति च ।
मानुषस्वेदमलजा मक्षिकाद्या भवन्ति च ॥
नवमद्यप्रसिक्ताया पिपीलिकगणादयः ।
संस्वेदजापि विज्ञेया वृश्चगोपशुजन्तवः ॥
समिद्भ्यो माषमुद्गेभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः ।
जायन्ते क्रिमयो विप्राः काष्ठेभ्यो घुणकादयः ॥
तथा शुक्रविकारेभ्यः पूतिका प्रभवन्ति च ।
संस्वेदजाश्च जायन्ते वृश्चिका शुष्कगोमयात् ॥
गोभ्यो हि महिषेभ्यश्च मानुषेभ्यश्च जन्तवः ।
मत्स्यादिभ्यश्च विविधा अन्तःकुक्षौ विशेषतः ॥
अथान्यानि च सूक्ष्माणि सूक्ष्मयूकास्तथैव च ।
गोभ्योऽश्वेभ्यस्तथा चैव अष्टापदीकनीनकाः ॥
मक्षिकाणां विकाराश्च उत्सृष्टोदककर्द्दमे ।

शरावति विकाराश्च करोतेषेभ्यो भवन्ति हि ॥
एवमादिरसङ्ख्यातो गणः सस्वेदनो मया ।
समासान्निहितो ह्येष प्राक्कर्म्मवशज स्मृत' ॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपोयवशनामाध्याय ॥

स्वेदन, क्ली, (स्विद्+ल्युट् ।) स्वेद. । इति मेदिनी ॥ स्वेदनयन्त्र यथा,—
"निबद्धमौषध सूत भूर्ज्जे तत्त्रिगुणाम्बरे ।
रसपोटलिका काष्ठे दृढ' बद्धा गुणेन हि ॥
सन्धानपूर्ण कुम्भान्त स्थापनम्बनमस्थितम् ।
अधस्ताज्ज्वालयेद्वह्निं तत्तदुक्तक्रमेण हि ।
दोलायन्त्रमिद प्रोक्त स्वेदनाख्य तदेव हि ॥"
सन्धान काञ्जिकादि ।
"साम्बुस्थालीमुखे बद्धे वस्त्रे स्वेद्य निधाय च ।
पिधाय पच्यते यत्र तद्यन्त्र स्वेदनं स्मृतम् ॥"
इति भावप्रकाश ॥
(स्वेदयतीति । स्विद्+णिच्+ल्यु । स्वेदके, त्रि । यथा', सुश्रुते । ३ । ४ ।
"स्वेदनो दुर्गन्ध पोतशिथिलाङ्गस्रास्नखनयनतालुजिह्वोष्ठपाणिपादतल इत्यादि ॥"

स्वेदनिका, स्त्री, (स्वेदनमस्त्यस्या इति । ठन् ।) कन्दु । इति हेमचन्द्र ॥ भर्ज्जनपात्रम् । भर्ज्जनशाला च ॥

स्वेदनी, स्त्री, (स्विद्यतेऽनयेति । स्विद्+ल्युट् । ङीप् ।) लौहमयपात्रम् । तावोया इति लोहता इति च ख्यातम् । इति भरत ॥ तत्पर्य्याय । कन्दु २ । इत्यमर । २ । ९ । ३० स्वेदनिका ३ । इति हेमचन्द्र ॥

स्वेदमलोज्झितदेह, पु, (स्वेदमलेन उज्झित देहो यस्य ।) सर्व्वकल्पीयजिनोत्तम । इति हेमचन्द्र ॥ स्वेदमलत्यक्तकायश्च । तद्युक्ते, त्रि ॥

स्वेदविप्रुट्, [ष्] स्त्री, घर्म्मबिन्दु । स्वेदस्य विप्रुट् बिन्दु । इति षष्ठीतत्पुरुषसमासनिष्पन्ना ॥

स्वैर, त्रि, (स्वेन स्वातन्त्र्येण ईर्त्ते इति । ईर गतौ +अच् । "स्वादीरेरिणो ।" ६ । १ । ८९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वृद्धि ।) स्वच्छन्द. । (यथा, रघु । २ । ५ ।
"अव्याहते. स्वैरगते स तस्या'
सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ।")
मन्द । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ६६ । ४९ ।
"अथोत्तर शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा ।
आकीर्य्यमाण' सहृष्टो नगर स्वैरमागमत् ॥"*॥
वृथालाप । यथा, तत्रैव । १ । ४२ । २ ।
"नैवान्यथेद भविता पितरेष ब्रवीमि ते ।
नाह मृषा ब्रवीम्येव स्वैरेष्वपि कुत शपन् ॥")

स्वैरता, स्त्री, (स्वैरस्य भाव' । स्वैर+तल् ।) स्वैरिता । इत्यमरटीकायां रायमुकुट' । ३ । २ । २ ।

स्वैरिणी, स्त्री, (स्वेनैव इरयितु शीलमस्या' । ईर+णिनि । ङीप् । स्वादीरेरिणोरिति वृद्धि ।) व्यभिचारिणी इत्यमर । २ । ६ । ११ ॥ सा तु चतु पुरुषगामिनी (यथा, महाभारते । १ । १२२ । ७२—७४ ।
"पाण्डुस्तु पुनरेवैना पुत्त्रलोभात् महायशाः ।
वक्तुमैच्छद्धर्म्मपत्नीं कुन्ती त्वेनमथाब्रवीत् ॥
नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।
अत' पर स्वैरिणी स्याद्बन्धकी पञ्चमे भवेत् ॥")

स्वैरिता, स्त्री, (स्वैरिणो भाव । तल् । टाप् ।) स्वच्छन्दता । तत्पर्य्याय । यदृच्छा २ । इत्यमरः । ३ । २ । २ ॥

स्वैरिन्ध्री, स्त्री. परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिणी नारी । इति शब्दरत्नावली ॥ परगृहस्था स्वतन्त्रा प्रसाधनानुलेपनादिशिल्पकारिणीति विशेषणत्रययुक्ता या सा सैरिन्ध्री । स्वैर स्वाच्छन्द्य धरतीति स्वैरिन्ध्री निपातनात् । स्वैरिन्ध्री परवेश्मस्था शिल्पकृत् स्ववशा स्त्रियाम् । इति दन्त्यादौ रभस । इत्यमरटीकाया भरत ॥ अस्या रूपान्तर सैरन्ध्री सैरिन्ध्रि इति च टीकान्तरम् ॥

स्वैरी, [न्] त्रि, स्वेनैव इरितु शीलमस्य । ईर गतौ+णिनि । स्वतन्त्र । इत्यमर । ३।१।१५॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४२ । २१ ।
"मिहिवादेषु ससिद्धास्तथा वननिवासिन. ।
स्वैरिणो दारसयुक्तास्त्वेषा धर्म्म वाय स्मृत ॥"

स्वोपार्ज्जित, त्रि, (स्वेनोपार्ज्जित ।) स्वयमर्ज्जित । स्वयमुपात्त । यथा, पिता चेत् पुत्त्रान् विभजेत् तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे पैतामहे तु पितापुत्त्रयोस्तुल्य स्वामित्वम् । इति विष्णुसूत्रम् । आप च । मनुविष्णू ।
पैतृकन्तु पिता द्रव्यमनवाप्त यदाप्नुयात् ।
न तत् पुत्त्रैर्भजेत् सार्द्धमकाम स्वयमर्ज्जितम् ॥"
तत् स्वयमर्जितमिति कृत्वा न विभजेदित्यन्वय । एतत्तु स्थावरविषयम् । मण्यादावनुकूलेऽपि पितुरेव स्वाच्छन्द्यम् ।
"स्थावर द्विपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
तसम्भूय सुतान् सर्व्वान् न दान न च विक्रयः ॥
पितु प्रसादात् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।
स्थावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥"
इति मिताक्षराधृतवचनमपि पितामहधनपरम् । पित्रा च स्वोपार्जित स्थावर दत्त भुज्यत एवेति । अन्यथा मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्त' । इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥ स्वोपार्जित द्विविधम् । पित्रादिधनाद्युपघातेन स्वेनोपार्जितम् । तदनुपघातेन उपार्जितञ्च । तद्धनविभागविधिर्यथा । व्यास ।
"अनाश्रित्य पितृद्रव्य स्वशक्त्याप्नोति यद्धनम् ।
दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यालब्धञ्च यद्भवेत् ॥"
कात्यायन ।
"द्व्यशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्त्रवित्तार्जनात् पिता ।"
पुत्त्रवित्तार्जनात् । कर्त्तरिविहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति न्यायात् पुत्त्रार्जितवित्तात् । पितुर्द्व्यशश्च पितृधनानुपघातविषय भ्रातृधनोपघातविषयञ्च । अर्जकस्य तु द्व्यशित्वम् । भ्रातृधनोपघाते तु तेषामप्येकांशित्व वक्ष्यमाणवचनात् । पितुरर्द्धहरत्वन्तु पितृद्रव्योपघातादगुण वत्त्वाद्वा इति दायभाग' ॥ अनुपघाते पिता द्व्यशहर । अर्जकत्वात् स्वयमपि द्व्यशहरः । इतरेषामनंशित्वम् । भ्रातृद्रव्योपघाते तु तेषामप्येकांशः । इति द्व्यशार्द्धांशयोर्भेदकथनम् ॥*॥ साधारणधनार्जितेऽपि विशेषमाह व्यास' ।
"साधारण समाश्रित्य यत्किञ्चित् वाहनायुधम् ।
शौर्य्यादिनाप्नोति धन भ्रातरस्तत्र भागिन. ।
तस्य भागद्वय देय शेषास्तु समभागिनः ॥"
अत्र भ्रातर इत्युपलक्षण पितृव्यादयोऽपि बोद्धव्या. । तस्यार्जकस्य । साधारणोपघाते यस्य यावतोऽशस्याल्पस्य महतो वा उपघातस्तस्य तदनुसारेण भागकल्पना कार्य्या । इति दायभाग. ॥ इति च दायतत्त्वम् ॥

स्वोरस, पु, शिलापिष्टकल्क. । यथा,—
"स्वोरसः स्वरस. प्रोक्त. कल्को दृषदि पेषित' ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

ह

ह, हकार' । स तु व्यञ्जनत्रयस्त्रिंशवर्णः । अष्टमवर्गीयचतुर्थवर्णश्च । तस्य उच्चारणस्थान कण्ठ । इति व्याकरणम् ॥ (यथा च शिक्षायाम् ।१७।
"कण्ठ्या वहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥'
अस्य स्वरूप यथा,—
"हकार शृणु चार्व्वङ्गि । चतुर्व्वर्गप्रदायकम् ।
कुण्डलीद्वयसयुक्त रक्तविद्युल्लतोपमम् ।
रज सत्त्वतमोयुक्त पञ्चदेवमय सदा ।
पञ्चप्राणात्मक वर्णं त्रिशक्तिसहित सदा ।
त्रिबिन्दुसहित वर्णं हृदि भावय पार्व्वति । ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ।*॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम्) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्ध्वादाकुञ्चिता मध्ये कुण्डलीत्व गता त्वध ।
ऊर्द्ध्व गता पुनः सैव तासु ब्रह्मादय क्रमात् ।
मात्रा च पार्व्वती ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते ॥
करीषभूषिताङ्गीञ्च साट्टहासा दिगम्बराम् ।
अस्थिमाल्यामष्टभुजा वरदामम्बुजेक्षणाम् ॥
नागेन्द्रहारभूषाढ्या जटामुकुटमण्डिताम् ।
सर्व्वसिद्धिप्रदा नित्या धर्म्मकामार्थमोक्षदाम् ॥
एव ध्यात्वा हकारन्तु तन्मन्त्र दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य नामानि यथा,—
"ह शिवो गगन हसो नागलोकोऽम्बिकापतिः ।
नकुलीशो जगत्प्राण प्राणेश कपिलामलः ॥
परमात्मात्मजो जीवो यवाक शान्तिदोऽङ्कुशः
मृगा भयाऽरुणा स्थाणु शटकूपविराचण ॥
लक्ष्माशविहर शम्भु प्रायश्चित्तललाटजः ।
स्वकोपवारणः शूली चैतन्य पादपूरण' ।
महालक्ष्मी. पर शम्भु' माक्षोठ' सोममण्डल. ।"
इति वर्णाभिधानम् ॥ * ॥

अपि च ।
"शुक्लश्चाथ हकारोऽंशः प्राणः सान्तः शिवो वियत् ।
अकुलो नकुलीशश्च हंसः शून्यश्च हाकिनी ।
अनन्तो नकुली जीवः परमात्मा ललाटजः ॥"
इति बीजवर्णाभिधानम् ।

अपि च ।
"हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्कुशः प्रिये ।
महेशो नकुलो चैव वराहो गगनं रविः ।
लिङ्ग शून्यो महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि ! ॥"
इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम् ॥

ह, व्य (हन हिंसागत्योः + अन्येभ्योऽपीति डः ।) पादपूरणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ५ ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ५८ ।
"पम्पातीरे हनुमता सङ्गतो वानरेण ह ॥")
सम्बोधनम् । विनिग्रहः । नियोगः । क्षेपः । कुत्सा । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥

ह, [म्] व्य, रुषोक्तिः । अनुनयः । इति मेदिनी ॥

हः, पु, शिवः । जलम् । शून्यम् । धारणम् । मङ्गलम् । गगनम् । नकुलीशः । रक्तम् । स्वर्गः । इति मेदिनी ॥ पापहरणम् । चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ सकोपवारणः । शुष्कः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

हंसः, पु, (हन्ति सुन्दरं गच्छतीति । हन हिंसागत्योः + "हृतृवदिहनीति ।" उणा० ३ । ६२ । इति सः ।) पक्षिविशेषः । हाँस इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्वेतगरुत् २ चक्राङ्गः ३ मानसौकाः ४ । इत्यमरः । २।५।२३ ॥ कलकण्ठः ५ सितच्छदः ६ । इति जटाधरः ॥ सितपक्षः ७ मरालकः ८ पुरुदंशकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ धवलपक्षः १० मानसालयः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य मांसगुणाः । वातहरत्वम् । वृष्यत्वम् । स्वर्य्यत्वम् । मांसबलप्रदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥*॥

अपि च ।
"स्निग्धं हिमं गुरु वृष्यं मांसं जलपक्षिणान्तु वातघ्नम् ।
तेष्वपि च हंसमांसं वृष्यतमं तिमिरहरञ्च ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
"हंससारसकाचाक्षवकक्रौञ्चशरारिकाः ।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः ।
प्लवन्ते सलिले यस्मात् एते तस्मात् प्लवाः स्मृताः ॥"
काचाक्षः कपर्द्दिकाक्षो बृहद्वकः । क्रौञ्चः शरद्विहङ्गः स्यात् । टेक इति लोके । शरारिका सिन्धु इति लोके ।
"स्थूला कठोरा ह्रस्वा च यस्याश्चञ्चुर्व्यवस्थिता ।
गुटिकाचक्षुसदृशी ज्ञेया नन्दीमुखीति सा ॥"
कादम्बः करावा इति लोके । बला बगुली इति लोके ।
"प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥*॥
(यथा च ।
"गुरूष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णबलप्रदाः ।
बृंहणाः शुक्रलाश्चोक्ता हंसा मारुतनाशनाः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
अस्या डिम्बगुणाः हंसबीजशब्दे द्रष्टव्याः ॥*॥
तस्य शकुनं यथा,—
"काष्ठासु सर्व्वास्वपि दर्शनेन
हंसस्य शब्देन तु सर्व्वसिद्धिः ।
नामानि हंसस्य शृणोति यस्तु
प्रयान्ति नाशं दुरितानि तस्य ॥
चौरैः समं दर्शनमाद्यशब्दे
निधिर्द्वितीयेऽथ भयं तृतीये ।
युद्धं चतुर्थे नृपतिप्रसादः
स्यात् पञ्चमे हंसरवे नराणाम् ॥"
इति वसन्तराजशाकुने ८ वर्गः ॥
निर्लोभनृपः । विष्णुः । (यथा महाभारते । १२ । ४३ । ७ ।
"शुचिश्रवा हृषीकेशो घृतार्च्चिर्हंस उच्यसे ॥")
सूर्य्यः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६१ ।
"त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ॥")
परमात्मा । मत्सरः । योगिभेदः । मन्त्रभेदः । शरीरस्थवायुविशेषः । तुरङ्गमप्रभेदः । इति मेदिनी ॥ (गोविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ६१ । १७ ।
"सितवर्णः पिङ्गाक्ष-
स्ताम्रविषाणेक्षणो महावक्त्रः ।
हंसो नाम शुभफलो
यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥")
गुरुः । पर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ शिवः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ अग्रतः स्थितः । श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ विशुद्धः । इत्यजयः ॥*॥
अथ हंसमन्त्रविवरणम् । अस्याजपागायत्रीमन्त्रस्य शिरसि हंसऋषये नमः । मुखे अव्यक्तगायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि परमहंसदेवतायै नमः । लिङ्गे हं बीजाय नमः । आधारे सः शक्तये नमः । परमात्मप्रीतये उच्छ्वासनिश्वासाभ्यां षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रजपेन पूर्व्वभूतेभ्यो निवेदयामि । मूलाधारमण्डपे स्वर्णवर्णे चतुर्द्दलपद्मे वादिसान्तचतुर्व्वर्णान्विते गायत्रीसहिताय गणनाथाय षट्शतसंख्यजपमहर्निशं समर्पयामि नमः । स्वाधिष्ठानमण्डपे अनेकविद्युन्निभे वादिलान्तषड्वर्णान्विते षड्दलपद्मे सावित्रीसहिताय ब्रह्मणे अजपामन्त्रषट्सहस्रं निवेदयामि नमः । मणिपूरमण्डपे नीलोत्पलमेघनिभे डादिफान्तदशवर्णान्विते दशदलपद्मे लक्ष्मीसहिताय विष्णवे षट्सहस्रजपं समर्पयामि नमः । अनाहतमण्डपे तरुणार्कनिभे द्वादशवर्णयुते द्वादशदलपद्मे गौरीसहिताय शिवाय अजपाषट्सहस्रजपं समर्पयामि नमः । विशुद्धमण्डपे षोडशदलकर्णिकामध्ये जीवात्मने अकारादि-अःकारान्ते अजपासहस्रसंख्यजपं निवेदयामि नमः । आज्ञामण्डपे श्रीचन्द्रप्रभे द्विदलपद्मे ह-क्ष वर्णान्विते मायासहितगुरुमूर्त्तये एकसहस्रजपं निवेदयामि नमः । ब्रह्मरन्ध्रमण्डपे नानावर्णोज्ज्वले सहस्रपद्मस्थिताय परमात्मने अकारादिक्षकारान्तसहिताय एकसहस्रजपं निवेदयामि नमः । सहस्रशब्दोऽसंख्यपर इति बोध्यम् । उक्तञ्च पद्मं कोटिसमन्वितमिति । इति जपं समर्प्य अष्टोत्तरशतसंख्यमजपाजपं कुर्य्यात् । अकारादिक्षकारान्ता वर्णा हंस इति शिवशक्तिबिन्दुना ब्रह्म अ इति विसर्गरूपबिन्दुभ्यां हरिहरयोरभेदः । सोऽहमित्यभेदभावनया ब्रह्मरूपतां स्वं स्वं परिभाव्य उक्तः । षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रजपेन परदेवतारूपः श्रीपरमेश्वरः प्रीयतामित्येकवारं सङ्कल्प्य ध्यायेत् ॥*॥ हंसस्य ध्यानं यथा,—
"आराधयामि मणिसन्निभमात्मलिङ्गं
मायापुरीहृदयपङ्कजसन्निविष्टम् ।
श्रद्धानदीविमलचित्तजलावगाहं
नित्यं समाधिकुसुमैरपुनर्भवाय ॥" ॥*॥
प्रसङ्गादजपारहस्यं लिख्यते । पञ्चाशद्वर्णसंपुटत्वेनानुलोम्यप्रातिलोम्येन ब्रह्मरूपं मेरुं क्षकारं परिकल्प्य तया सह जपं कुर्य्यादिति दोषलेशैर्न बाध्यते । एतेन विश्वमेव हंसमाहकयोरेकाकारेण कालात्मना लोके चिदात्म उच्यते । अजपाविधानं विना श्रीविद्यादिसकलविद्याया अनधिकारो भवेत् । तदुक्तम् ।
"हंसज्ञानविमुग्धेन कृतमप्यकृतं भवेत् ।" इति ।
"अजपाधारणं देवि ! कथयामि तवानघे ! ।
यस्य विज्ञानमात्रेण परं ब्रह्मैव देशिकः ॥
हंसः पदं परेशानि प्रत्यहं प्रजपेन्नरः ।
मोहबद्धो न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥
श्रीगुरोः कृपया देवि ! ज्ञायते जप्यते यदा ।
उच्छ्वासनिश्वासतया तदा बन्धक्षयो भवेत् ॥
उच्छ्वासे चैव निश्वासे हंस इत्यक्षरद्वयम् ।
तस्मात् प्राणस्तु हंसात्मा आत्माकारेण संस्थितः ।
नाभेरुच्छ्वासनिश्वासात् हृदयाग्रेव्यवस्थितिः ॥"
इति राघवभट्टधृतदक्षिणामूर्त्तिसंहितायां ७ पटलः ॥*॥ अहोरात्रमध्येऽजपाजपसंख्या यथा,—
"षष्टिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका मता ।
षष्टिनाड्या अहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः ॥
एकविंशतिसाहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि ।
जपते प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं पराम् ।
उत्पत्तिश्च जपारम्भो मृत्युस्तस्य निवेदनम् ॥"
इति तत्रैव ७ पटलः ॥*॥
अजपानामकारणमपि तत्रैव ।
"विना जपेन देवेशि ! जपो भवति मन्त्रिणः ।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिकृन्तनी ॥
एवं जपं महेशानि प्रत्यहं विनिवेदयेत् ।

गणेशब्रह्मविष्णुभ्यो हराय परमेश्वरि ! ॥
जीवात्मने क्रमेणैव तथैव परमात्मने ।
षट्शतानि सहस्राणि सहस्रञ्च तदैव हि ।
पुनः सहस्रं गुरवे क्रमेण च निवेदयेत् ।"*॥
एवं यथास्थानावस्थितेभ्यो गणेशादिभ्यस्तज्जपसमर्पणमुक्त्वा तत्तत्स्थानानां तत्तदवस्थितमातृकावर्णानाञ्च रूपमाह तत्रैव ।
"आधारे स्वर्णवर्णेऽस्मिन् वादिसान्तानि संस्मरेत् ।
द्रुतसीवर्णवर्णानि वर्णानि परमेश्वरि ! ॥
स्वाधिष्ठाने विद्रुमाभे वादिलान्तानि च स्मरेत् ।
विद्युत्पुञ्जप्रभाभानि सुनीले मणिपूरके ॥
डफान्तानि महानीलप्रभाणि च विचिन्तयेत् ।
पिङ्गवर्णे महात्रङ्किकलिकाभानि चिन्तयेत् ॥
कादिठान्तानि वर्णानि चतुर्थेऽनाहते प्रिये ।
विशुद्धौ धूम्रवर्णे च रक्तवर्णान् स्वरान् यजेत् ॥
आज्ञाया विद्युदाभाया भ्रुवोः हक्षौ विचिन्तयेत् ॥
कर्पूरद्युतिसराजत्सहस्रदलनीरजे ।
नादात्मकं ब्रह्मरन्ध्रं जानीहि परमेश्वरि ।
एतेषु सप्तचक्रेषु स्थितेभ्यः परमेश्वरि ! ॥
जपं निवेदयित्वा तु अहोरात्रभवं प्रिये ।
सहजं परमेशानि न्यासं कुर्य्याद्विचक्षण ॥
ऋषिर्हंसोऽव्यक्तरूपगायत्री छन्द उच्यते ।
देवता परमादिस्तु हंसोऽहं बीजमुच्यते ॥
सः शक्तिः कीलकं सोऽहं प्राणवस्तु त्वमेव हि ।
नेत्रस्थलं भवेत् श्वेतं वर्णञ्च परमेश्वरि ! ॥
तदा तत्त्वं इत्येव मनोरस्य प्रकीर्त्तितः ।
मोक्षार्थे विनियोगः स्यादेवं जानीहि पार्व्वति ॥
ततः षडङ्गविन्यासं कुर्य्याद्देहस्य सिद्धये ।
सूर्य्यं सोमं महेशानि निरञ्जनमतः परम् ॥
निराभासं चतुर्थ्यन्तं स्वाहान्ते क्रमतो न्यसेत् ।
कवचान्तं प्रविन्यस्य ततोऽनन्तपदं स्मरेत् ॥"
इति ज्ञ तत्रैव ७ पटलः ॥*॥
अजपाया द्वैविध्यमुक्तं यथा,—
"हंसेति प्रकृतिर्ज्ञेया ओँकारः प्रकृतेर्गुणः ।
हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत् पुनः ॥
हंसेति परमं मन्त्रं जीवो जपति सर्व्वदा ।
षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ॥
अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदायिनी ।
अजपा द्विविधा देवि ! व्यक्ता गुप्ता क्रमेण च ।
व्यक्ता च द्विविधा प्रोक्ता शब्दज्योतिःस्वरूपिणी ।
ज्योतीरूपा च सा देवी हृदिस्थाने प्रतिष्ठिता ।
ठकाररूपा गुप्ता च शिवशक्तिः प्रकीर्त्तिता ।
चन्द्रबीजं ठकारस्तु वीप्सितं स्वर उच्यते ॥
सकलार्थमयी गुप्ता वह्निजाया प्रकीर्त्तिता ।
यस्याः सहस्रमात्रेण पुरश्चरणमुच्यते ॥"
इति निरुत्तरतन्त्रे ४ पटलः ॥
(जरासन्धनृपतेः सेनापतिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । २२ । ३१—३२ ।
"स तु सेनापती राजा सस्मार भरतर्षभ ! ।
कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते ॥
ययोस्ते नामनी राजन् ! हंसेति डिम्भकेति च ।
पूर्व्वं संकथिते पुम्भिर्नृलोके लोकसत्कृते ।"*॥
मेरोरुत्तरस्थपर्व्वतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । २ । २८ ।
"शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथा परः ।
कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केशराचलाः ॥")
हंसकः, पुं, (हंस इव कायति मधुरध्वनित्वात् । कै शब्दे + कः ।) पादकटकः । यथा,—
"पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ।
हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ॥"
इत्यमरः । २ । ६ । १०९ ॥
"षट् नूपुरे । केचित्तु पादाङ्गदादित्रयं चरणभूषणे नूपुर इति ख्याते । हंसकादिद्वयं रवशून्ये हंसाकृतिचरणभूषणे इत्याहुः । हंस इव कायति मधुरध्वनित्वात् हंसकः । कै शब्दे डः । हंसाकृतित्वात् हंस इव हंसक इति वा । इवार्थेविकारसंघ इत्यादिना कः ।" इति भरतः ॥
(हंस इवेति । इवे प्रतिकृताविति कन् । स्वार्थे कन् वा) राजहंसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथा, माघे । ७ । २३ ।
"सरित इव सविभ्रमप्रयातप्रणदितहंसकभूषणा विरेजुः ॥"
तालप्रभेदः । यथा,—
"लघुर्गुरुर्लघुर्यत्र स तालो हंसकः स्मृतः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
हंसकीलकः, पुं, (हंस इव कीलतीति । कील बन्धने + ण्वुल् ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"नारीपादद्वयं कृत्वा कान्तस्योरुयुगोपरि ।
कटिमान्दोलयेद् यत्नात् बन्धोऽयं हंसकीलकः ॥"
इति स्मरदीपिका ॥
हंसकूटः, पुं, ककुत् । इति केचित् ॥ (पर्व्वतविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ११९ । ४९ ।
"इन्द्रद्युम्नं सरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च ।
शतशृङ्गे महाराज तापसः समतप्यत ॥")
हंसगद्गदा, स्त्री, (हंस इव गद्गदो यस्याः ।) मधुरभाषिणी । तत्पर्य्यायः । मधुरनिस्वना २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हंसगामिनी, स्त्री, (हंस इव गच्छतीति । गम + णिनि । ङीप् । हंसगमनमिव गमनं यस्याः सा इति वा ।) नारीविशेषः । (हंसेन गच्छतीति ।) ब्रह्माणी । इति हंसारूढाशब्ददर्शनात् ॥
हंसदाहनं, क्ली, (हंसः श्रेष्ठः सुरभित्वात् दाहनं यस्य ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादयोऽस्या अगुरुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
हंसनादिनी, स्त्री, (हंस इव नदतीति । नद + णिनिः । ङीप् । नारीविशेषः । तस्या लक्षणं यथा, शब्दमालायाम् ।
"गजेन्द्रगमना तन्वी कोकिलालापसंयुता ।
नितम्बगुर्व्विणी या सा कथ्यते हंसनादिनी ॥"
हंसपदी, स्त्री (हंसस्येव पादा मूलान्यस्याः । ङीप् । पादस्य पद्भावः ।) गोधापदी । इति राजनिर्घण्टः ॥ हंसपदीविशेषः । तत्पर्य्यायः । मधुस्रवा २ हंसपादी ३ त्रिपदी ४ । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसपादं, क्ली, (हंसस्य पाद इव वर्णो यस्य ।) हिङ्गुलम् । इति हलायुधः ॥ (पुं, यथा,—
"हिङ्गुलं दरदं म्लेच्छमिङ्गुलं चूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्म्मारः शुकतुण्डकः ॥
हंसपादस्तृतीयः स्यात् गुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चर्म्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः ।
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसचरणे च पुं ॥
हंसपादिका, स्त्री, (हंसपादी एव स्वार्थे कन् । टाप् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हंसपादी, स्त्री, (हंसस्य पादा इव मूलान्यस्याः । ङीप् ।) हंसपदीविशेषः । इति रत्नमाला ॥
(अस्याः पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—
"हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ।
हंसपादी गुरुः शीता हन्ति रक्तविषव्रणान् ॥
विसर्पदाहातीसारलूताभूताग्निरोहिणीः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हंसबीजं, क्ली, (हंसस्य बीजम् ।) हंसडिम्बः । तस्य गुणाः यथा, राजनिर्घण्टे ।
"हंसबीजं परं वृष्यं बृंहणं वातनाशनम् ।
पाके लघुतरं प्रोक्तं सर्व्वामयविनाशनम् ॥"
हंसमाला, स्त्री, (हंसस्य माला ।) कादम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हंससमूहः । यथा,—
"तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां
महौषधीं नक्तमिवात्मभासः ।
स्थिरोपदेशामुपदेशकाले
प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥"
इति कुमारसम्भवे । १ । ३० ॥
हंसमाषा, स्त्री, (हंसः श्रेष्ठो माषो यस्याः ।) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
हंसरथः, पुं, (हंसो रथो वाहनं यस्य ।) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हंसलोमशं, क्ली, (हंस इव लोमशम् ।) कासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हंसलोहकं, क्ली, (हंसः श्रेष्ठं लोहमिव । कन् ।) पित्तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (विवरणमस्य पित्तलशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
हंसवती, स्त्री, (हंस इव हंसपदाकारं इव मूलमस्त्यस्या इति । हंस + मतुप् । ङीप् । मस्य वः ।) हंसपदीलता । इति जटाधरः ॥ हंसयुक्ते, त्रि ॥
हंसवाहनः, पुं, (हंसो वाहनं यस्य ।) ब्रह्मा । इति कश्चिदमरः । १ । १ । १७ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ । ३ । १६ ।

"तपन्त तपसा लोकान् यथाभ्रापिहितं रविम्।
विलक्ष विस्मितं प्राह हंसस्तं हंसवाहन ॥")

हंसाङ्घ्रिः, पु, (हंसस्य अङ्घ्रिरिव रक्तवर्णत्वात्।) हिङ्गुलम्। इति केचित्॥ हंसपादश्च॥

हंसाधिरूढा, स्त्री, (हंसमधिरूढा।) सरस्वती। यथा,—
"वाणीं पूर्णनिशाकरोज्ज्वलमुखीं कर्पूरकुन्दप्रभा
चन्द्रार्द्धाङ्कितमस्तकां निजकरैः संबिभ्रतीमादरात्।
वीणामक्षगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च तुङ्गस्तनी
दिव्यैराभरणैर्विभूषिततनुं हंसाधिरूढां भजे ॥"
इति तन्त्रसार.॥

हंसाभिख्य, क्ली, (हंसस्येव अभिख्या शोभा यस्य शुक्लवर्णत्वात्।) रूप्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

हंसारूढः पु, (हंसमारूढः।) ब्रह्मा। यथा। रक्तवर्णं चतुर्म्मुखं द्विभुजं अक्षसूत्रकमण्डलुकरं हंसारूढं ब्रह्माणम्। इति वैदिकसन्ध्यायां प्रातर्ध्यानं ब्रह्मध्यानम्॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५।५७।
"दण्डी यमो महिषगो
हंसारूढश्च पाशभृद्वरुणः ॥")

हंसारूढा, स्त्री, (हंसमारूढा।) ब्रह्माणी। यथा,
"चतुर्मुखीं जगद्धात्रीं हंसारूढां वरप्रदाम्।
सृष्टिरूपां महाभागां ब्रह्माणीं तां नमाम्यहम् ॥"
इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गोत्सवपद्धतिः॥

हंसिका, स्त्री, (हंसी एव। स्वार्थे कन्। टाप्।) हंसी। इति शब्दरत्नावली॥

हंसी, स्त्री, (हंसस्य पत्नी। हंस+ङीप्।) हंसभार्य्या। तत्पर्य्यायः। चक्राङ्गी २ वरटा ३ चक्राङ्की ४ वरटी ५ सरःकाकी ६ हंसिका ७ वारला ८ हंसयोषित् ९। इति शब्दरत्नावली॥ वरला १० मराली ११ मञ्जुगमना १२ मृदुगामिनी १३। इति राजनिर्घण्टः॥ द्वाविंशत्यक्षरपादच्छन्दोविशेषः। यथा,—
"मौ गौ नास्त्वारो गो गो वसुभुवनयतिरिति भवति हंसी।
सार्द्धं कान्तेनैकान्तेऽसौ विकचकमलमधुसुरभि पिबन्ती
कामक्रीडाकूतस्फीतप्रमदसरभसमरमलघु रवन्ती।
कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागे
कंसाराते पश्य स्वेच्छं रसभसगतिरिह विलसति हंसी ॥"
इति छन्दोमञ्जर्य्यां २ स्तवकः॥

हंसस्त्रीजातिः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

हंसोदकं, क्ली, (हंस श्रेष्ठमुदकम्।) पानीयविशेषः। यथा,—
"शारदेयं नवमृद्घटेषु निहितं सन्तप्तमर्काम्शुभिर्यामिन्याञ्च निविष्टमिन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दोलितम्।
एलाद्यैः परिवासितं श्रमहरं पित्तोष्णदाहे विषे
मूर्च्छारक्तमदात्ययेषु च हितं शंसन्ति हंसोदकम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

हहो, व्य, सम्बोधनम्। (यथा, महाभारते। १२।२६७।८।
"ता गास्तृषि स्यूमरश्मिः प्रविश्य यतिमब्रवीत्।
हहो वेदा यदि मता धर्म्माः केनापरे मताः ॥")
दर्प.। दम्भ.। प्रश्नः। इति शब्दरत्नावली॥

हक्कः, पु, (हक् इत्यव्यक्तशब्देन कायतीति। कै+कः।) गजसमाह्वानम्। इति जटाधरः॥

हक्कारः, पु, (हक् इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणम्।) आह्वानम्। इति केचित्॥

हञ्जा, व्य, नाट्योक्तौ चेटीसम्बोधनम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

हञ्जि, पु, क्षुत्। इति जटाधरः॥

हञ्जिका, स्त्री, भार्गी। इति भावप्रकाशः॥ (अस्याः पर्य्यायो गुणाश्च। यथा,—
"ब्राह्मणयष्टिकारवर्णी च खरशाका च हञ्जिका।
अनुष्णा कफपित्तास्रहिध्माकासज्वरप्रणुत् ॥
ब्रध्नोदरक्षतश्लेष्मपक्तिमिकुष्ठगदापहा।
अजस्रकी गुणै स्तद्वत् निर्दिष्टा ह्यङ्गनाशन ॥")
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

हण्डे, व्य, नाट्योक्तौ चेटीसम्बोधनम्। यथा,—
"हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥"
इत्यमरः। १।७।१५॥
"हण्डे नीचसम्बोधनम्। हञ्जे चेटीसम्बोधनम्। हला सखी सम्बोधनम्। त्रयमेवाव्ययम्। यथा। हण्डे कुम्भिल। अरे हञ्जे काञ्चनमाले। हला सउन्तले इति। त्रयमप्याद्यन्तमव्ययमस्ति। हण्डा हञ्जा हला शब्दास्त्रयः सम्बोधनवाचकाः। इति प्राकृतवृत्तावव्ययपरिच्छेदे वसन्तराजः॥
'हञ्जेति चेटिकाह्वानं सख्याह्वानं हलेति च।
हण्डेति कुत्सिताह्वानमार्य्यो मारिष उच्यते ॥"
इति भागुरिश्च॥
अनव्ययश्च हलाशब्दः सखीपर्य्यायोऽस्ति। बाला वासू सखी हलेति त्रिकाण्डशेषे वोपालितः॥'
"न हसोऽहं मरिष्यामि हे हले भाषितस्य चेति तद्धितमिश्रः। त्रयमिदमव्युत्पन्नम्।" इति भरत॥

हट, त्विषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) त्विषि दीप्तौ।। हटति। इति दुर्गादासः॥

हटपर्णी, क्ली, शैवालम्। इति शब्दरत्नावली॥

हट्टः, पु, क्रयविक्रयस्थानम्। हाट इति भाषा। इत्यमरः। ३।५।९८॥

हट्टचौरक, पुं, (हट्टस्य चौरः। ततः कन्।) चौरविशेषः। हाटचोर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मलीकरः २ साचलः ३ चित्राभः ४। इति शब्दरत्नावली॥ वन्दीकारः ५ प्रसह्यचौरः ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥

हट्टविलासिनी, स्त्री, (हट्टे विलसतीति। वि+लस+णिनि। ङीप्।) गन्धद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। धमनी २ अञ्जनकेशी ३ हनुः ४। इत्यमरः। २।४।१३०॥ अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधन्तच्चक्रकारकम्।
नखं स्वल्पनखी प्रोक्ता हनुर्हट्टविलासिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
हरिद्रा। इति भावप्रकाश.॥ पुस्तकान्तरे हरिविलासिनीति च पाठः॥ (वाराङ्गना। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४३३।
"मृगमदानदानमटवी कुङ्कुममपि क्षपकवाटिका वहति।
हट्टविलासिनि भवती परमक्रा पौरसर्व्वस्वम् ॥")

हठ, कीलबन्धे। बलात्कृतौ। प्लुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक-प्लुतौ अक०-सेट्।) कीले बन्धः कीलबन्धः। हठति छागं कीले बध्नाति इत्यर्थः। कातन्त्रादौ बलात्कारमात्रे। हठति परचक्रं बली। इति दुर्गादासः॥

हठः, पु (हठ+पुंसीति घः।) बलात्कारः। इत्यमरः। २।८।१०८॥ प्रसह्य। इति मेदिनी॥ (हठयोगः। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। १।१०।
"अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः।
अशेषयोगयुक्तानामाधारकमठो हठः ॥")

हठपर्णी, स्त्री, (हठति प्लवते। इति। हठ+अच्। तादृशं पर्णमस्याः। ङीष्।) शैवाल.। इति त्रिकाण्डशेषः॥

हठयोग, पु, (हठेन योगः।) योगविशेषः। यथा,—
"इदानीं हठयोगस्तु कथ्यते हठसिद्धिदः।
कृत्वासनं पवनाशं शरीरं रोगहारकम् ॥
पूरकं कुम्भकञ्चैव रेचकं वायुना भवेत्।
इत्थं क्रमोत्क्रमं ज्ञात्वा पवनं साधयेत् सदा ॥
धौत्यादिकर्म्मषट्कञ्च संस्कुर्य्याद्धठसाधकः।
एतन्नाद्यान्तु देवेशि! वायुपूर्णं प्रतिष्ठितम् ॥
ततो मनो निश्चलं स्यात्तत आनन्द एव हि।
हठयोगान्न कालः स्यान्मनः शून्ये भवेद्ध्रुवम् ॥
इदानीं हठयोगस्य द्वितीयं भेदवत् शृणु।
आकाशे नासिकाग्रे तु सूर्य्यकोटिसमं स्मरेत् ॥
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णमित्यादिरूपतः।
एवं ध्यात्वा चिरायुः स्यादङ्गाजन्मवर्ज्जितः ॥
शिवतुल्यो महात्मासौ हठयोगप्रसादतः।
हठाज्ज्योतिर्म्मयो भूत्वा ह्यन्तरेण शिवं भवेत्।
अतोऽयं हठयोगः स्यात् सिद्धिदः सिद्धसेवितः ॥"
इति योगस्वरोदयः॥

हठालुः, स्त्री, (हठे प्लवने अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+उण्।) कुम्भिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

हठी, स्त्री, वारिपर्णी। इति धरणिः।

हडिः, पु, काष्ठयन्त्रविशेषः । हाइड इति भाषा । यथा,—

"निगडो लोहबन्धेऽस्त्री हडिः काष्ठस्य यन्त्रणे ॥"

इति चान्त्रियवर्गे शब्दमाला ॥

हडिक, पुं, नीचजातिविशेषः । हाडि इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।

"हड्डिकस्तु मलाकर्षी हड्डकश्चावपुष्किका ॥"

इति शब्दमाला ॥

हड्ड, क्ली, अस्थि । हाड इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हड्डकः, पु, नीचजातिविशेषः । इति शब्दमाला ॥ हाडि इति भाषा ॥

हड्डज, क्ली, मज्जा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हड्डि, } पु, हड्डिपजातिः । हाडि इति
हड्डिकः } भाषा । स तु चाण्डालीगर्भे लेटस्य धीरसेन जातः । यथा,—

"सद्यश्चाण्डालकन्यायां लेटवीर्य्येण शौनक ! । बभूवतुस्तौ द्वौ पुत्त्रौ हड्डिकशौण्डिकौ तथा ॥"

हड्डिकशौण्डिकावित्यत्र दुष्टौ हड्डिडमौ तथेत्यपि । पाठः । इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

हड्डिप, पु, मलेग्राहि । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ हाडि इति भाषा ॥

हण्डा, व्य, नाट्योक्तौ नीचसम्बोधनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ स्त्री, मृत्पात्रभेदः । हाँडा इति भाषा । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

हण्डिका, स्त्री, (हण्डा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) मृत्पात्रविशेषः । हाँडी इति भाषा । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

हण्डिकासुत, पु, (हण्डिकायाः सुत इव ।) क्षुद्रहण्डिका । तत्पर्य्यायः । वाप्पन २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [केचित् ॥

हण्डी, स्त्री, हण्डिका । हाँडी इति भाषा । इति

हण्डे, व्य, नाट्योक्तौ नीचसम्बोधनम् । इत्यमरः । १ । ७ । १५ ॥

हत, त्रि, (हन + क्तः ।) आशारहितः । तत्पर्य्यायः । मनोहत २ प्रतिहत ३ प्रतिबद्ध ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ४१ ॥ नष्टः तत्पर्य्यायः । प्रमापितः २ निबर्हित ३ निकारित ४ निशारित ५ प्रवासित ६ परासित ७ निषूदित ८ निहिंसित ९ निर्व्वासित १० मक्षपितः ११ निर्ग्रन्थित १२ अपासितः १३ निस्तर्हित १४ निहत १५ क्षणितः १६ परिवर्ज्जित १७ निर्व्वापितः १८ विशसित १९ मारित. २० प्रतिघातित २१ उद्वासित २२ प्रमथित २३ क्रथित २४ उज्जासित २५ आलम्भितः २६ पिञ्जितः २७ विशरित २८ घातित २९ उन्मथितः ३० वधित ३१ । इत्यमरदर्शनात् ॥ पूरिताङ्कः । तत्पर्य्यायः । पिण्डितम् २ गुणितम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हनने, क्ली ॥ * ॥ पारिभाषिकहता यथा,—

"अवैष्णवो हतो विप्रो हत आश्रमभूसुरम् । अब्रह्मण्यं हतं चैवमनाचारं हतं कुलम् ॥ सदम्भश्च हतो धर्म्मः क्रोधेनैव हतं तपः । अदृढञ्च हतं ज्ञानं प्रमादेन हतं श्रुतम् ॥ गुर्व्वभक्त्या हता नारी ब्रह्मचारी तथा हतः । अदीप्तेऽग्नौ हतो होमो हता त्वजिरमक्षिका ॥ उपजीव्या हता कन्या स्वार्थे पाकक्रिया हता । शूद्रभिक्षोर्हतो योगः कृपणस्य हतं धनम् ॥ अनभ्यासहता विद्या हतो राजा विरोधकृत् । जीवनार्थं हतं तीर्थं जीवनार्थं हतं व्रतम् ॥ असत्या च हता वाणी तथा पैशुन्यवादिनी । सन्दिग्धोपहतो मन्त्रो व्यस्तचित्तो हतो जपः ॥ हतमश्रोत्रिये दानं हतो लोकश्च नास्तिकः । अश्रद्धया हतं सर्व्वं यत् कृतं पारलौकिकम् ॥ इह लोको हतो नृणां दरिद्राणां परन्तप । मनुष्याणां तथा जन्म माघस्नानं विना हतम् ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४ अध्यायः ॥

हतक, पु, (हत इव । कन् ।) नीचलोकः । इति केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३९५ ।

"देव भगातशत्रो अद्यापि दुर्य्योधनहतकः ॥")

हतमूर्ख, पु, (मूर्ख हत इव ।) अतिमूर्खः । यथा,—

"क्रूरः खलो हतमूर्खः पापशीलो भवेन्नरः । बुधस्यागमने नित्यं जायते स नराधमः ॥"

इति जातकचक्रोष्ठीप्रदीपे ॥

हताश, त्रि, (हता आशा यस्य ।) निर्द्दयः । आशारहितः । पिशुनः । इति मेदिनी ॥ वन्ध्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

हति, स्त्री, (हन + क्तिन् ।) अपकर्षः । यथा । मुख्यार्थहतिर्द्दोषः । हतिरपकर्षः । इति काव्यप्रकाशे ७ उल्लासः ॥ हत्या च ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३६० । ९ ।

"आशया ह्यभिपन्नानामकृत्वाश्रुपमार्ज्जनम् । राजा वा राजपुत्रो वा भ्रूणहत्यैव युज्यते ॥"

ताडनम् । यथा, गीतगोविन्दे । १ । १२ ।

"वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभं हलहतिभीतिमिलितयमुनाभम् ॥"

विनाशः । यथा, भागवते । ११ । ३ । १८ ।

"कर्म्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च । पश्येत् पाकविपर्य्यासं मिथुनीचारिणां नृणाम् ॥")

हत्नु, पु, (हन्ति शरीरमिति । हन + "कृहनिभ्यां क्त्नुः ।" उणा० ३ । ३८ । इति क्त्नुः । "अनुदात्तोपदेशेति ।" ६ । ४ । ३७ । इति अनुनासिकलोपः ।) व्याधिः । शस्त्रम् । इति उणादिकोषः ॥ (हननशीले, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । २५ । २ ।

"मा नो वधाय हत्नवे जिहीडानस्य रीरधः ।")

हत्या, स्त्री, (हन + भावे क्यप् ।) हननम् । वधः । यथा,—

"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥"

इति प्रायश्चित्तविवेकादिः ॥

हथः, पुं, (हन्ति सुखमिति । हन + "हनिकुषीति ।" उणा० २ । २ । इति क्थन् ।) विषादः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः । उणादिकोषश्च ॥

हद, ङ औ ग्वर्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-आत्म० अक० अनिट् ।) ग्वर्थं विष्ठोत्सर्गः । ङ, हदते जनः । औ, हत्ता । इति दुर्गादासः ॥

हदन, क्ली, (हद + ल्युट् ।) विष्ठात्यागः । हागा इति भाषा । यथा । विट्सृजिर्हदनम् । इति गूधातुटीकायां दुर्गादासः ॥ हदधात्वर्थोऽप्येवम् ॥

हद्दा, स्त्री, मेषादिलग्नानां त्रिंशदंशः । तेरशैर्द्वादशलग्नेषु पञ्चानां पञ्चानां ग्रहाणां सङ्ख्याविशेषेण भागविशेषो भवति । नराणां शर्षप्रवेशादौ शुभाशुभगणनायामस्य प्रयोजनम् । तद्भागविशेषो यथा ।

मेषलग्ने प्रथमं बृहस्पतेः ६ भागाः । ततः शुक्रस्य ६ अंशाः । ततो बुधस्य ८ भागाः । ततो मङ्गलस्य ५ भागाः । ततः शनेरपि ५ अंशाः । समुदायेन त्रिंशदंशा भवन्ति ॥

वृषलग्ने प्रथमं शुक्रस्य ८ भागाः । ततो बुधस्य ६ अंशाः । गुरोः ८ भागाः । शनेः ५ अंशाः । मङ्गलस्य ३ अंशाः ॥

मिथुनलग्ने प्रथमं ६ भागाः बुधस्य । ततः शुक्रस्य ६ भागाः । बृहस्पतेः ५ अंशाः । मङ्गलस्य ७ अंशाः । शनेः ६ अंशाः ॥

कर्कटलग्ने प्रथमं मङ्गलस्य ७ अंशाः । ततः शुक्रस्य ६ भागाः । बुधस्यापि ६ भागाः । बृहस्पतेः ७ अंशाः । शनेः ४ अंशाः ॥

सिंहलग्ने प्रथमं ६ भागाः बृहस्पतेः । शुक्रस्य ५ अंशाः । शनेः ७ भागाः । बुधस्य ६ भागाः । मङ्गलस्यापि ६ भागाः ॥

कन्यालग्ने प्रथमं बुधस्य ७ अंशाः । शुक्रस्य १० अंशाः । गुरोः ४ अंशाः । मङ्गलस्य ७ भागाः । २ भागौ शनैश्चरस्य ॥

तुलालग्ने आदौ ६ अंशाः शनेः । ८ भागाः बुधस्य । गुरोः ७ भागाः । शुक्रस्यापि ७ अंशाः । २ भागौ मङ्गलस्य ॥

वृश्चिकलग्ने आदौ मङ्गलस्य ७ भागाः । शुक्रस्य ४ अंशाः । ८ भागा बुधस्य । बृहस्पतेः ५ अंशाः । ६ भागाः शनेः ॥

धनुर्लग्ने प्रथमं बृहस्पतेः १२ अंशाः । ततः शुक्रस्य ५ अंशाः । बुधस्य ४ अंशाः । मङ्गलस्य ५ भागाः । शनेः ४ अंशाः ॥

मकरलग्ने आदौ बुधस्य ७ अंशाः । गुरोरपि ७ भागाः । ८ अंशाः शुक्रस्य । शनेः ४ अंशाः । मङ्गलस्यापि ४ अंशाः ॥

कुम्भलग्ने प्रथमं बुधस्य ७ भागाः । शुक्रस्य ६ भागाः । बृहस्पतेः ७ अंशाः । मङ्गलस्य ५ भागाः । शनेरपि ५ भागाः ॥

मीनलग्ने आदौ १२ अंशाः शुक्रस्य । ४ भागाः बृहस्पतेः । बुधस्य ३ अंशाः । मङ्गलस्य ९ भागाः । ततः शनेः २ भागौ ॥

एषां प्रमाणानि यथा,—

"मेषेऽङ्गतर्काष्टशरेषुभागा
जीवास्फुजिज्ज्ञारशनैश्चराणाम् १।
वृषेऽष्टतर्काष्टशरानलाश्चाः
शुक्रज्ञजीवार्किकुजेशहद्दाः॥ २॥
युग्मे षडङ्गेषुनगाङ्गभागाः
सौम्यास्फुजिज्जीवकुजार्किहद्दाः॥ ३॥
कर्केऽद्रितर्काङ्गनगाब्धिभागा
कुजास्फुजिज्ज्ञेज्यशनैश्चराणाम्॥ ४॥
सिंहेऽङ्गभूताद्रिरसाङ्गभागा
देवेज्यशुक्रार्किबुधारहद्दा। ५।
स्त्रिया नगागाब्धिनगाग्निभागा
सौम्योशनोजीवकुजार्किहद्दाः॥ ६॥
तुले रसाष्टाद्रिनगाग्निभागाः
कान्तज्ञजीवास्फुजिदारनाथा'। ७।
कीटे नगाब्ध्यष्टशराङ्गभागा
भौमास्फुजिज्ज्ञेज्यशनैश्चराणाम्॥ ८॥
चापे रवोष्वब्धिपञ्चवेदा
जीवास्फुजिज्ज्ञारशनैश्चराणाम्। ९।
मृगे नगाद्र्यष्टयुगश्रुतीना
सौम्येज्यशुक्रार्किकुजेशहद्दा.॥ १०॥
कुम्भे नगाङ्गाद्रिशरेषुभागा
ज्ञशुक्रजीवारशनैश्चराणाम्। ११।
मीनेऽर्कवेदानलनन्दपक्षाः
सितेज्यसौम्य'रशनैश्चराणाम॥"१२॥

इति नीलकण्ठीयताजकम्॥

हन, ल श्री गती। वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (अदा०-पर०-सक०-अनिट्।) ल हन्ति। श्री, हन्ता। गणकृतमनित्यमिति न्यायात् शप श्यितौ हनतीत्यपि वररुचि। तेन सर्व्वा एवाहनत् पृथक् इत्यादि साधु.। इति दुर्गादास॥

हन् व्य, रुषोक्ति। अनुनय। इति मेदिनी॥

हन, पु, हननकर्त्ता। यथा। हन्तर्वेत्वञ्च। घनम्भ्यासस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति कुत्वम्। घनाघन'। पाटघिलुक् च दीर्घयाभ्यासस्य पाटूपट.। पक्षे हन पट। इति सिद्धान्तकौमुदी क्विपि हन्। तस्य प्रथमैकवचने हा॥

हनन, क्ली, (हन+ल्युट्।) मारणम्। यथा,—

"स्यात् प्राणवियोगफलकव्यापारो हननं
स्मृतम्॥"

इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

(यथा, भागवते। ९। ११। २०।

"नेद यशो रघुपते सुरयाच्ञयात्त-
लीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः।
रक्षोवधो जलधिबन्धनमस्त्रपूगैः
किं तस्य शत्रुहनने कपय सहाया॥")

पूरणम्। इत्यद्गशास्त्रम्॥

हनील, पु, केतकी। इति रत्नमाला॥ हलीनोऽपि पाठः॥

हनु', पु, स्त्री, (हन्ति कठिनद्रव्यादिकमिति। हन+"शॄस्वृस्निहीति।" उणा० १। ११। इति उः। स च नित्।) कपोलद्वयपरमुखभाग। चोयालि इति भाषा। इत्यमरः॥ ताभ्या कपोलाभ्या परो मुखभागो हनुरुच्यते। यत्र जम्भाख्या दन्ता जायन्ते इति सुभूतिः। हन्ति कठारमपि द्रव्य हनु नाम्नोतिः उः। तत्परेति पाठे हनो. स्त्रीत्वम्। हनु. कपोलावयवे द्वयोरिति कश्चित्। तन्वादेर्व्वा इत्यूपि हनूश्च॥ पुस्यपीति स्वामी। पुयोगे कर्णहनू नपुसके श्मश्रु जानु च गुदश्चेति वररुचि.। इति भरतः॥

हनुः, स्त्री, (हन्ति पुरुषमिति। हन+उ.। हट्टविलासिनी। इत्यमरः) रोगः। अस्त्रम्। मृत्यु'। इति जटाधरः॥

हनुमान्, [त्] पु, (हनुरस्त्यस्येति। हनु+मतुप्।) वानरविशेष। स तु अञ्जनागर्भे पवनौरसाज्जातः। रावणवधार्थश्रीरामदूतश्च। तत्पर्य्याय'। मनूमान् २ आञ्जनेयः ३ योगचरः ४ अनिली ५ हिडिम्बारमणः ६ रामदूत. ७ अर्ज्जुनध्वजः ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मरुतात्मज' ९। इति जटाधर'॥ * ॥ अथ हनूमत्कल्पः।

देव्युवाच।

"शैवानि गाणपत्यानि शाक्तानि वैष्णवानि च।
साधनानि च सौराणि चान्यानि यानि कानि
च।
श्रुतानि तानि देवेश! त्वद्वक्त्रान्निःसृतानि च॥
किञ्चिदन्यत्तु देवाना साधन यदि कथ्यताम्।

शङ्कर उवाच।

शृणु देवि। प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय॥
हनूमत्साधन पुण्य महापातकनाशनम्॥
एतद्गुह्यतम लोके शीघ्रसिद्धिकर परम्।
जयो यस्य प्रसादेन लोकत्रयजितो भवेत्॥ * ॥
तत्साधनविधि वक्ष्ये नृणा सिद्धिकर द्रुतम्॥
वियत् मन्त्रक हनूमते च तदनन्तरम्।
रुद्रात्मकाय कवच फडिति द्वादशाक्षर॥
एतन्मन्त्र समाख्यात गोपनीय प्रयत्नत'।
तव स्नेहेन भक्त्या च दासोऽस्मि तव सुन्दरि।॥
एतन्मन्त्र अर्ज्जुनाय प्रदत्त हरिणा पुरा।
जयेन साधन कृत्वा जित सर्व्व चराचरम्॥
नदीकूले विष्णुगेहे निर्ज्जने पर्व्वते वने।
एकाग्रचित्तमाधाय साधयेत् साधन महत्॥"
ध्यानमाह।
"महाशैल समुत्पाट्य धावन्त रावण प्रति।
तिष्ठ तिष्ठ रणे दुष्ट घोरराव समुत्सृजन्॥
लाक्षारक्तारुण रौद्र कालान्तकयमोपमम्।
ज्वलदग्निसम नेत्र सूर्य्यकोटिसमप्रभम्॥
अङ्गदाद्यैर्महावीरैर्व्वेष्टित रुद्ररूपिणम्।
एवरूप हनूमन्त ध्यात्वा य प्रजपेन्मनुम्॥
लक्षजपात् प्रसन्नः स्यात् सत्य ते कथित मया।
ध्यानैकमावतः पुसा सिद्धिरेव न सशय॥
प्रातः स्नात्वा नदीतीरे उपविश्य कुशासने।
प्राणायाम षडङ्गञ्च मूलेन सकल चरेत्॥
पुष्पाञ्जल्यष्टकं दत्त्वा ध्यात्वा रामं ससीतकम्।
ताम्रपात्रे तत पद्ममष्टपत्र सकेशरम्॥
रक्तचन्दनघृष्टेन लिखेत्तस्य शलाकया।
कर्णिकाया लिखेन्मन्त्र तत्रावाह्य कपिं प्रभुम्॥
कर्णिकाया हनूमन्त ध्यात्वा पाद्यादिक ततः।
सुग्रीवं लक्ष्मण चैव अङ्गदं नलनीलकम्॥
जाम्बवन्तञ्च कुमुद केशरिण दले दले।
पूर्व्वादिक्रमतो देवि! पूजयेद्गन्धचन्दनैः॥
पवनञ्चाञ्जनाञ्चैव पूजयेद्दक्षवामतः।
दलाग्रेषु कपिभ्योऽपि पुष्पाञ्जल्यष्टकं ततः॥
ध्यात्वा तु मन्त्रराज व लक्ष यावत्तु साधकः।
लक्षान्तदिवस प्राप्य कुर्य्याच्च पूजन महत्॥
एकाग्रचित्तमनसा तस्मिन् पवननन्दने।
दिवारात्रौ जप कुर्य्यात् यावत् सन्दर्शन
भवेत्॥
सुदृढ साधकं मत्वा निशीथे पवनात्मजः।
सुप्रसन्नस्ततो भूत्वा प्रयाति साधकाग्रतः॥
यथेप्सित वर दत्त्वा साधकाय कपिप्रभु'।
वरं लब्ध्वा साधकेन्द्रो विहरेदात्मनः सुखैः॥
एतद्धि साधन पुण्य देवानामपि दुर्लभम्।
तव स्नेहात् समाख्यात भक्तासि मयि पार्व्वति॥"
इति गारुडे हनूमत्साधनमिति तन्त्रसारः॥ * ॥
"हनूमतोऽतिगुह्यन्तु लिख्यते वीरसाधनम्।
ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय कृतनित्यक्रियो द्विजः॥
गत्वा नदीं ततः स्नात्वा तीर्थमावाह्य चाष्टधा।
मूलमन्त्र ततो जप्त्वा सिञ्चेदादित्यसङ्ख्यया॥"

ततो वाससी परिधाय गङ्गातीरे पर्व्वते वा उपविश्य हां अङ्गुष्ठाभ्या नमः इत्यादिना कराङ्गन्यासौ कुर्य्यात्। ततः प्राणायामः। अकारादिवर्णानुच्चार्य्य वामनासापुटेन वायु पूरयेत् पञ्चवर्गानुच्चार्य्य वायु स्तम्भयेत्। यकारादिवर्णानुच्चार्य्य दक्षिणनासापुटेन रेचयेत्। एव वारत्रय कृत्वा मन्त्रवर्णैरङ्गन्यास कृत्वा ध्यायेत्॥ * ॥

"ध्यायेद्रणे हनूमन्त कपिकोटिसमन्वितम्।
धावन्त रावण जेतु दृष्ट्वा सत्वरमुत्थितम्॥
लक्ष्मणञ्च महावीर पतित रणभूतले।
गुरुञ्च क्रोधमुत्पाद्य गृहीत्वा गुरुपर्व्वतम्॥
हाहाकारै सदर्पैश्च कम्पयन्त जगत्त्रयम्।
आब्रह्माण्ड समाव्याप्य कृत्वा भीम कलेवरम्॥"

इति ध्यात्वा षट्सहस्र जपेत्॥

अस्य मन्त्र'।

"स्वबीज पूर्व्वमुच्चार्य्य पवनञ्च ततो वदेत्।
नन्दनञ्च ततो ङेय ङेऽवसानेऽनलप्रिया॥
दशार्णोऽय मनु. प्रोक्तो नराणा सुरपादपः॥"

हां पवननन्दनाय स्वाहा। इतिमन्त्र। शशमदिवसे दिवारात्र व्याप्य जपेत्। ततो महाभय दत्त्वा त्रिभागशेषासु निशासु नियतमागच्छति। साधको यदि माया तरति तदेप्सित वर प्राप्नोति।

"विद्या वापि धन वापि राज्य वा शत्रुनिग्र-
हम्।

तत्क्षणादेव चाप्नोति सत्यं मत्यं सुनिश्चितम् ॥"
इति च तन्त्रसारः ॥
हनूः, स्त्री, (हनु+पचे ऊङ् ।) हनुः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
"शाखासु हन्वोः कण्ठाश्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
हनूमान्, [त्] पुं, (हनूरस्त्यस्येति । हनू+
मतुप् ।) हनुमान् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । १४७ । २७ ।
"अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना ।
जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः ॥")
हनूषः, पुं (हन्ति मानुषानिति । हन+"ऋहनिभ्यामूषन् ।" उणा० ४।७३। इति ऊषन् ।)
राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हन्त, व्य, हर्षः । अनुकम्पा । (यथा, गीता-
याम् । १० । १९ ।
"हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥")
वाक्यारम्भः । विषादः । इत्यमरः । ३ । ३ । २४२ ॥
(यथा, भ्रमराष्टके । ८ ।
"रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥")
अर्त्तिः । वादः । सम्भ्रमः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ खेदः इति मेदिनी ॥ (यथा, रामा-
यणे ।
"काचमूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥"
अन्तकल्पनम् । इत्यजयपालः ॥
हन्तकार, पुं, (हन्त इत्यस्य कारः करणम् ।)
अतिथिदेयतण्डुलम् । इति केचित् ॥ हन्त-
शब्दः । यथा । यत्तु ।
"निवीती हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ ।
कुशस्य मध्यदेशेन नृतीर्थेन उदङ्मुखः ॥"
इति लघुविष्णूक्तम् ॥
हन्तप्रयोगेण जलदानमुक्तं तत् सनकादिप्रत्येक-
तर्पणे । यथा । सनकस्तृप्यतां तस्मैतदुदकं हन्त
इत्यादौ । न तु पद्मपुराणीयमिलिततर्पणे ।
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥ अतिथये दानार्थ-
षोडशग्रासाः । यथा —
"पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्येदर्च्चयेद्द्विजम् ।
मनोवाक्कर्म्मभिः शान्तमागतं स्वगृहन्ततः ॥
हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्ध्येत परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमग्रं स्याच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारञ्च तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥"
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे । १८।११३-११५ ॥
अपि च ।
"भिक्षाञ्च याचते दद्यात् परिव्राड्ब्रह्मचारि-
णाम् ।
ग्रासप्रमाणं भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम् ॥
अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ।
भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।
अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्याने । २९ ।
३४ – ३६ ॥
हन्ता, [ऋ] त्रि, (हन्तीति । हन+तृच् ।
हननकर्त्ता । यथा, भट्टौ ५ सर्गे ।
"भवन्तं कार्त्तवीर्य्यो यो हीनसन्धिमचीकरत् ।
जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्व्व-
लौकिकः ॥"
हन्तुः, पुं, मृत्युः । नृपः । हनधातोः तुप्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति केचित् ॥ (विनाशः । यथा,
भागवते । ११ । ५ । ५० ।
"भूभारासुरराजन्यहन्तवे गुप्तये सताम् ।
अवतीर्णस्य निर्वृत्यै यशो लोके वितन्यते ॥")
हन्तोक्तिः, स्त्री, (हन्त इत्यस्य उक्तिः ।) अनु-
कम्पोक्तिः । इति केचित् ॥
हन्न, त्रि, (हद्+क्त ।) कृतपुरीषोत्सर्गः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ८६ ॥
हन्यमान, त्रि, (हन+कर्मणि शानच् ।) वर्त्त-
मानहननीयवस्तु । हन्धातोः कर्म्मणि शान-
प्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा,—
"हन्यमानं महासैन्यं विलोक्यामर्षमुद्वहन् ।
अभ्यधावन्निशुम्भोऽथ मुख्ययासुरसेनया ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥
हपुषा, स्त्री पणिगद्रव्यविशेषः । तत्तु मरीच-
तुल्यकृष्णवर्णवस्तु । हवुष् इति ख्यातम् ।
इति वैद्याः ॥ होहवेर इति हिन्दीभाषा ।
तत् द्विविधम् । तन्मध्ये प्रथमं फलं मत्स्यसदृश-
विस्रगन्धम् । द्वितीयमश्वत्थफलसदृशं मत्स्य-
गन्धम् । तयोर्नामानि गुणाश्च ।
"हपुषा वपुषा विस्रा पराश्वत्थफला स्मृता ।
मत्स्यगन्धा प्लीहहन्त्री विषघ्नी ध्वाङ्क्षनाशिनी ॥
हपुषा दीपनी तिक्ता मृदूष्णा तुवरा गुरुः ।
पित्तोदरप्रमेहार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृत् ॥
पराप्येतद्गुणा प्रोक्ता रूपभेदो द्वयोरपि ॥"
इति भावमिश्रकृतभावप्रकाशः ॥ * ॥
अपि च ।
"हपुषा हवुषा विस्रा विस्रगन्धा विगन्धिका ।
अन्या वासी स्वल्पफला कच्छुघ्नी ध्वाङ्क्षनाशिनी ॥
प्लीहशत्रुर्विषघ्नी च कफघ्नी चापराजिता ।
पूर्व्वा तु पञ्चनाम्नी स्यादपरा सप्तधाभिधा ॥
हपुषा कटुतिक्तोष्णा गुरुश्लेष्मवलासजित् ।
प्रदरोदरविष्टम्भशूलगुल्मार्शसां हरा ॥"
इति श्रीनरहरिपण्डितविरचितराजनिर्घण्टे
शताह्वादिवर्गश्चतुर्थः ॥
हवुषा, स्त्री, हपुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हम्बा, स्त्री, गोध्वनिः । तत्पर्य्यायः । हम्भा २
रेम्भणम् ३ । इति जटाधरः ॥ हम्भा ४ रम्भा ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१६६ । २१ ।
"क्रोधरक्तेक्षणा सा गौर्हम्बारवघनस्वना ।
विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्व्वशः ॥")
हम्भा, स्त्री, गोध्वनिः । इति हेमचन्द्रः । त्रिकाण्ड-
शेषश्च ॥
हम्म, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) महयान्तः । हम्मति । इति
दुर्गादासः ॥
हय, क्लमे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-क्लमे अक०-गतौ सक० सेट् ।) हयति ।
क्लमो ग्लानिः । इति दुर्गादासः ॥
हयः, पुं, (हयति गच्छतीति । हय+अच् ।
हिनोतीति । हि+अच् वा ।) घोटकः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥ अथ हयायुर्व्वेदः ।
धन्वन्तरिरुवाच ।
"हयायुर्व्वेदसारञ्च वक्ष्ये सर्व्वार्थरक्षणम् ।
काकुदी कृष्णजिह्वश्च कृष्णास्यः कृष्णतालुकः ॥
करालो हीनदन्तश्च शृङ्गी चाधिकदन्तकः ।
एकाण्डश्चैव जातानुः कञ्चुकी त्रिस्तनी स्तनी ॥
मार्ज्जारपादो व्याघ्राभः कुष्ठविद्रधिसन्निभः ।
यमजो वामनश्चैव मार्ज्जारकपिलोचनः ॥
एतद्दोषो हयस्त्याज्य उभयोऽन्यस्तु दुष्कर ।
एते दोषाश्च कथिता हयहस्त्यादिपृष्ठगाः ॥
मध्योऽर्द्धहस्तोऽतिदीर्घो मुष्टिरत्नादिहीनकः ।
कनीयाश्चार्द्धमानः स्यादर्द्धरमस्तु दीर्घतः ॥
पञ्चमुष्टिकहीनः पञ्चोनः उत्तमाश्वास्तु दीर्घतः ।
घसहता ये च वाहा ह्रस्वकर्णास्तथैव च ॥
स्वर्णेत्रप्रभादिषु न दीनाश्चिरजीविनः ।
रेवन्तपूजनाद्दोषाद्रक्षा स्यात् द्विजभोजनात् ॥
लोहकं निम्बपत्राणि गुग्गुलुसर्षपा घृतम् ।
तिलस्यैव वचा हिङ्गु बध्नीयाद्वाजिनां गले ॥
आगन्तुको दोषजस्तु व्रणो द्विविधमीरितम् ।
चिरपाकः स्वरः वातात् पित्तजः क्षिप्रपाकिकम् ॥
कण्डुदाहात्मकः पित्तात् सोन्मादं मन्दवेदनम् ।
घनः कफात् सन्निपातात् सर्व्वरूपं त्रिदोषजम् ॥
आगन्तुकन्तु शस्त्राद्यैर्दुष्टव्रणविशोधनम् ।
दन्तीमूलं हरिद्रे द्वे चित्रका त्रिवृद्भेषजम् ॥
रसोनं सैन्धवं वापि तक्रकाञ्जिकपेषितम् ।
तिलशक्तुकपिण्डी वा दधियुक्ता ससैन्धवा ॥
निम्बपत्रयुतः पिण्डः तिले शोधनरोपणम् ।
करवीरकदल्यर्कस्नुहीकुटजचित्रकैः ॥
भल्लातस्य पचेत्तैलं नाडीव्रणहरं परम् ।
षड्वल्कलकल्केन घृतेन च प्रलेपयेत् ॥
द्वे हरिद्रे विडङ्गानि तथा लवणपञ्चकम् ।
पटोलं निम्बपत्रञ्च वचा चित्रकमेव च ॥
पिप्पली शृङ्गवेरञ्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ।
एतत्पानं कृमिश्लेष्ममदानिलविनाशनम् ॥
निम्बपत्रं पटोलञ्च त्रिफला खदिरं तथा ।
क्वाथयित्वा ततो वाहं सृतरक्तं विचक्षणः ।
त्र्यहमेव प्रदातव्यं पानं कुष्ठोपशान्तये ॥
व्रणेषु च कुष्ठेषु तैलं सर्षपजं हितम् ।
पञ्चवल्कलतैलं वा दशमूलञ्च शोषनुत् ॥
लशुनादीन् वदे कल्पान् सुक्तिपाकान्तलेपतः
मातुलुङ्गरसोपेतं मांसलारसकेन वा ॥"
मांसलास्थाने मांसानामिति च पाठः ।

"रस दद्याद्रसोनस्य अन्यैर्व्वा तैलसंयुतैः ।
पलद्वयं प्रथमेऽह्नि एकैकपलवर्द्धितं ॥
यावद्धि शान्तिपूर्णा स्यात्तन्मात्रेत्युत्तमात्मके ।
मध्यमे चतुर्द्दश स्युरधमेऽष्टपलानि च ॥
शरन्निदाघयोर्न्नैव देयो नैव तु दापयेत् ।
तैलेन वातिके पित्ते शर्कराज्यपयोऽन्वितैः ॥
कटुतैले कफे व्योषे कफे मुद्गान् कुलत्थकान् ।
शालिषष्टिकदुग्धाशी हयोऽखिलजुगुप्सितः ॥
पक्वजम्बूनिभो हेमवर्णः श्रेष्ठश्च गुग्गुलुः ।
शरत्प्रहरणे सूर्य्ये गुग्गुलु पाययेद्धयम् ॥
भोजने पायसं दुग्ध नाडोस्तिस्रस्तनोति सः ।
विकाले भोजयेदश्व शाल्यन्न वातुले ददेत् ॥
मांसानाञ्च रसैः पित्ते मधुमुद्गरसाज्यकैः ।
कफे मुद्गान् कुलत्थान् वा कटुतिक्तान् शृतान्
हये ॥
व्याधिते व्याधिते श्वासे त्रिदोषादौ तु गुग्
गुलुम् ।
घामेर्द्व्वा सर्व्वरोगे प्रथमेऽह्नि पल ददेत् ॥
विवर्द्धयेत् ततो वर्षमेकादिपलपञ्चकम् ।
उत्तमे स्याच्च चत्वारि त्रीणि मध्यजघन्ययो. ॥
पानेन भोजनेनैव अशीतिपलक वरे ।
मध्ये षष्टिश्चाधमेऽथ चत्वारिंशच्च भोगिषु ॥
व्रणे कुष्ठेषु खञ्जेषु त्रिफलाक्काथसंयुतम् ।
मन्दाग्नौ शोथरोगे च गवा मूत्रेण योजयेत् ॥
वातपित्तोल्वणे व्याधौ गोक्षीरघृतसंयुतम् ।
देय क्षषाणां पुष्ट्यर्थं माषैर्यक्षाञ्च भोजनम् ॥
सुपिष्टायाः प्रदातव्य गुडूच्याः पलपञ्चकम् ।
प्रभाते घृतसंयुक्त शरद्ग्रीष्मेषु वाजिनाम् ॥
रोगघ्न पुष्टिदञ्चापि बलतेजोविवर्द्धनम् ।
तदेवाश्वाय दद्याद्वै क्षीरयुक्तमथापि वा ॥
गुडूचीकल्कयोगेन शतावर्य्यश्वगन्धयोः ।
चत्वारि त्रीणि मध्यस्य जघनस्य पलानि हि ॥
अकस्मादथवा वाहानामेकरूप यदा भवेत् ।
स्त्रियते च तदा क्षिप्र उपसर्ग तमादिशेत् ॥
होमाद्यैरन्नया विप्रभोजनैर्बलिकर्म्मणा ।
शान्त्यो ग्सर्गशान्ति. स्याद्धरीतक्यादिकल्पतः ॥
हरीतकी मगामूत्रा तैलेन लवणान्विता ।
आदौ पञ्च तत पञ्चवृद्धा पूर्णा शतावधि ।
उत्तमाश्वे शत प्रोक्तमशीति. षष्टिरुत्तरे ॥*॥
गजायुर्व्वेदमाख्यास्ये उक्ताः कल्पा गजे हिताः ।
गजे चतुर्गुणा मात्रा ताभिर्गजरुगर्द्दनम् ॥
गजोपसर्गव्याधीना शमन शान्तिकर्म्म च ।
पूजयित्वा सुरान् विप्रान् ब्राह्मणे कपिलां ददेत् ॥
दन्तिदन्तद्वये माला विषघ्नीयादुपोषितः ।
रूःक्षण मन्त्रिता वेध्यो वचासिद्धार्थकामले ॥
सूर्य्याद्या शिवदुर्गाश्रीर्विष्णुता रक्षसा गणः ।
बलि दद्याच्च भूतेभ्यः स्नापयेच्च चतुर्घटैः ॥
भोजन मन्त्रितं दद्यात् अश्मनोऽङ्गनयेन्नजम् ।
भूती रक्षा शुभा मेध्या वारुणी रक्षसा सदा ॥
त्रिफला पञ्चकोले च दशमूल विडङ्गकम् ।
शतावरी गुडूची च निम्बवासककिंशुकाः ॥
गजरोगविनाशाय प्रोक्तः कल्क कषायकः ।
आयुर्व्वेदो गजाश्वानामुक्तः संक्षेपसारतः ॥"
इति गारुडे हयायुर्व्वेदः २०७ अध्यायः ॥
युक्तिकल्पतरूक्तहयपरीक्षा घोटकशब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ हये वर्णनीयानि यथा। वेगः १ औन्नत्यम् २ तेजः ३ सल्लक्षणस्थितिः ४ खुरोत्खातरजः ५ रूपम् ६ जातिः ७ गतिविचित्रता ८। इति कविकल्पलता ॥ * ॥ अथ हयशकुनः ।
"हेषारव मुञ्चति वामतो यः
क्षुण्णक्षितिर्दक्षिणपाददघातैः ।
कण्डूयते दक्षिणमङ्गभाग
तुङ्ग तुरङ्ग म पद ददाति ॥"
इति वसन्तराजे हयशकुन. १२ वर्गः ॥
हयकातरा, स्त्री, (हयः कातरो यस्याः ।) अश्वकातराह्वयः । घोडकाथरा इति हिन्दी भाषा ॥
हयकातरिका, स्त्री, (हयकातरा एव । स्वार्थे कन् । टाप् अत इत्वम् ।) अश्वकातराह्वय । घोडकाथरा इति हिन्दी भाषा । यथा,—
"कातरा हयपर्य्यायैः कातरान्तैः प्रकीर्त्तिताः ।
अश्वकातरिका तिक्ता वातघ्नो दीपनी परा ॥"
इति राजनिर्घण्ट ॥
हयगन्ध, क्ली, (हयस्येव गन्धो यस्य ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्ट. ॥ (विवरणमस्य काचलवणशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
हयगन्धा, स्त्री, (हयस्येव गन्धो यस्याः ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया ।
वराहकर्णी वरदा बलदा कुष्ठगन्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हयग्रीव, पुं (हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य ।) मधुकटभहृतवेदोद्धारार्थं विष्णोरवतारविशेष. । तस्य रूपं यथा,—
"सुनासिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा ।
कृत्वा हयशिरः शुभ्र वेदानामालय प्रभुः ॥
तस्य मूर्द्धा समभवत् द्यौ. सनक्षत्रतारका ।
केशाश्चास्याभवन्दीर्घा रवेरंशुसमप्रभा ॥
कर्णावाकाशपाताले ललाट भूतधारिणी ।
गङ्गा सरस्वती श्रोण्यौ भ्रुवावास्ता महोदधी ॥
चक्षुषी सोमसूर्य्यौ ते नासा सन्ध्या पुन स्मृता ।
प्रणवस्त्वथ संस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्म्मिता ॥
दन्ताश्च पितरो राजन् सोमपा इति विश्रुताः ।
गोलोको ब्रह्मलोकश्च ओष्ठावास्ता महात्मन ॥
ग्रीवा चास्याभवद्राजन् कालरात्रिर्गुणोत्तरा ।
एतद्धयशिर. कृत्वा नानामूर्त्तिभिरावृतम् ॥"
इति महाभारतम् ॥*॥
(हयग्रीवदैत्यवधार्थमेव भगवान् हयग्रीवमूर्त्तिरभवत् । इति देवीभागवतमतम् ॥ अस्य विवरणन्तु तत्रैव १ स्कन्धे ५ अध्याये द्रष्टव्यम् ।) विष्णुवध्यदैत्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ स च कल्पान्ते ब्रह्मणि प्रसुप्ते वेद हृतवान् । तद्वेदोद्धारणार्थं विष्णुना मत्स्यावतारेण स हतः । इति केचित् ॥ * ॥ अपि च ।
"वृद्धगङ्गाजलस्यान्तस्तीरे ब्रह्मसुतस्य च ।
विश्वनाथाह्वयो देवः शिवलिङ्गसमन्वितः ।
विश्वदेवो महादेवो योनिमण्डलरूपिणी ॥
हयग्रीवेण युयुधे तत्र देवो जगत्पतिः ।
हयग्रीव यत्र हत्वा मणिकूटं तथागमत् ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्याय ॥
हयग्रीवहा, [न्] पुं, (हयग्रीव हन्तीति । हन् + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्र ॥
हयग्रीवा, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
"नारसिंही हयग्रीवा हिरण्याक्षविनाशिनी ।"
इति तस्याः सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
हयङ्कषः, पु, (हयम् उच्चैःश्रवसं कषतीति । कष + खच् ।) मातलि. । स तु इन्द्रसारथिः । इति त्रिकाण्डशेष ॥
हयन, क्ली, (हयति गच्छत्यनेनेति । हय + ल्युट् ।) कर्णीरथः । इत्यमरः ॥ तस्य रूपान्तर डयनम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
हयपुच्छी, स्त्री, (हयस्य पुच्छमिव आकृतिर्यस्याः । ङीष् ।) माषपर्णी । इत्यमरः । २ । ४।१३८ ॥
हयप्रियः, पु, (हयस्य प्रियः ।) यवः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यवशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
हयप्रिया, स्त्री, (हयस्य प्रिया ।) अश्वगन्धा । खर्ज्जूरी । इति राजनिर्घण्ट ॥
हयमारः, पु, (हय मारयतीति । मृ + णिच् + अण् ।) करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हयमारक, पु, (हय मारयतीति । मृ + णिच् । ण्वुल् ।) करवीरवृक्षः । इत्यमरः । २।४।७६ ॥
हयमारण., पु, (हय मारयतीति । मृ + णिच् + ल्यु ।) अश्वत्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हयवाहन, पु, (हयो वाहनमस्य ।) रेवन्त । स तु सूर्य्यपुत्त्र । इति हेमचन्द्रः ॥ कुबेरः । इति केचित् ॥
हयवाहनशङ्करः, पु, रक्तकाञ्चनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हयशाला, स्त्री, (हयस्य शाला ।) अश्वालयः । यथा, मात्स्ये । २१७ । १९—२३ ।
"गवा स्थान तथैवात्र तुरगाणान्तथैव च ।
उत्तराभिमुखा श्रेणी तुरगाणा विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुखा वाथ परिशिष्टास्तु गर्हिताः ।
तुरगास्तु तथा धार्य्याः प्रदीपैः सर्व्वरात्रिकैः ॥
कुक्कुटा वानराश्चैव मर्कटाश्च नराधिप ! ।
धारयेदश्वशालायां सवत्सां धेनुमेव च ।
अजाश्च धार्य्या यत्नेन तुरगाणा हितैषिणा ॥
गोगजाश्वादिशालासु ततपुरीषस्य निर्गमम् ।
अस्त गते न कुर्व्वीत देवदेवे दिवाकरे ॥"
हयशीर्षः, पु, (हयस्य शीर्ष शीर्षं यस्य ।) विष्णु । यथा,—
"ततो जगाम हृष्टोऽब्धौ द्रष्टु वाजिमुख
प्रभुम् ।

तत देवह्रदे स्नात्वा तर्पयित्वा पितॄन् सुरान्।
सपूज्य हयशीर्षञ्च जगाम गजसाह्वयम् ॥”
इति वामनपुराणे ७१ अध्यायः ॥

हया, स्त्री, (हयस्तद्गन्धोऽस्त्यस्या इति। अच्। टाप्।) अश्वगन्धा। इति राजनिर्घण्ट ॥

हयाध्यक्षः, पु, (हयस्य अध्यक्ष।) अश्वाध्यक्षः। तस्य लक्षण यथा,—
“हयशिक्षाविधानज्ञस्तच्चिकित्सितपारग।
अश्वाध्यक्षो महीभर्त्तु स्वासनश्च प्रशस्यते ॥”
इति मात्स्ये। २१५। ३७ ॥

हयानन्दः, पु, (हयस्य आनन्दो यस्मात्।) मुद्ग। इति राजनिर्घण्ट ॥ (गुणादयोऽस्य मुद्गशब्दे ज्ञातव्या ॥)

हयायुर्वेद, पु, (हयस्य आयुर्वेदः। घोटकचिकित्साशास्त्रविशेष। तच्छास्त्रं हयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हयारि, पु, (हयस्य अरि।) करवीरः। इति रत्नमाला ॥

हयाशना स्त्री (हयानामशन यस्या।) शल्लकीवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका ॥

हयी, स्त्री, (हयस्य स्त्री। हय+ङीप्।) घोटकी। इति जटाधर ॥

हयेष्ट, पु (हयनामिष्टः।) यव। इति राजनिर्घण्टः ॥

हयोत्तम, पु (हयेषु उत्तम। कुलीनाश्व। तत्पर्य्याय। वाताश्व. २ जात्य. ३ आजानेय ४। इति त्रिकाण्डशेष ॥

हर, पु, (हरति पापानीति। हृ+अच्।) शिव। इत्यमर। १। १। ३१ ॥ (यथा रघु। ४। ३२।
“स सेना महती कर्षन् पूर्व्वसागरगामिनीम्।
बभौ हरजटाभ्रष्टा गङ्गामिव भगीरथ ॥)
अग्नि। गर्द्दभ। इति केचित् ॥ हरणम्। स्वाङ्गशास्त्रम् ॥ त्रि हरणकर्त्ता। (यथा, भागवते। ३। १८। ११।
‘एते वय न्यासहरा रसौकसा
गतह्रियो गदया द्रावितास्ते ॥’)

हरक पु (हर एव। स्वार्थे कन्।) शिव। चौर। इति केचित् ॥ हरणकर्त्तरि, त्रि ॥

हरगौरी स्त्री, (हरेण सह गौरी।) अर्द्धनारीश्वरमूर्त्ति। यथा —
देव्युवाच।
“यथा तवाह सतत छायेवानुगता हर।
भवेय साहचर्य्येण तथा मा कर्त्तुमर्हसि ॥
सर्व्वगात्रेण सस्पर्शं नित्यालिङ्गनविभ्रमम्।
अहमिच्छामि भवतस्तत्त्व चेत् कर्त्तुमर्हसि ॥
श्रीभगवानुवाच।
यदेतत्तन्महत्त्वमपि यत्त्वमिच्छसि भाविनि।
तत्रोपायमह वक्ष्ये यदि शक्नोषि तत् कुरु ॥
अर्द्ध मम शरीरस्य गृहाण त्व मनोहरे।
अर्द्ध भवतु मे नारी तथैवार्द्ध पुमानिति ॥
यदि त्व न हि शक्नोषि हर्त्तु तत्स्वर्द्देहमम्।
तदाहं ते हरिष्यामि शरीरार्द्ध वरानने ॥
तवैवाह तथा नारी अर्द्ध भवतु पूरुष,।
विधत्ते तत्र शक्तिर्मे त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥
श्रीदेव्युवाच।
“तवैवाह हरिष्यामि शरीरार्द्ध वृषध्वज।
किन्त्वहं त्वेकमिच्छामि यथेत्त्व हर इच्छसि ॥
तथाहमर्द्ध भवतो हृत्वा तिष्ठामि तावता।
त्यजाम्यह यदा तेऽर्द्ध सम्पूर्ण स्यात्तदा ह्ययम् ॥
इत्यर्द्धभागहरण भवेद्यदि यथेप्सितम्।
तदैवाह तदा शम्भो शरीरार्द्धं हराम्यहम् ॥”
ईश्वर उवाच।
एवमस्तु भवेन्नित्य यथा त्व कर्त्तुमिच्छसि।
शरीरार्द्धस्य हरण भूयात्तव यथेप्सितम् ॥
श्रीऔर्व्व उवाच।
अथ गौरी तदा पूर्व्वमनुभूत तपःस्थितौ।
योगनिद्रास्वरूप तदात्मानोऽचिन्तयत्प्रिया ॥
हर प्रणम्य प्रथम ब्रह्माणञ्च तत परम्।
ततस्त्रिजगतामीश हरि नारायण प्रभुम् ॥
चिन्तयित्वा तथा तेषामेकता सा जगन्मयी।
आत्मान योगनिद्राञ्च चिन्तयित्वा मनस्विनी ॥
दक्षिणे स्वशरीरस्य भागार्द्ध शशमृत्कृत।
शरीरस्य तथा वाममतिप्रेम्णा निज हरे ॥
हरोऽपि स्वशरीरार्द्ध गौरीकाये तदा स्वयम्।
प्रेम्णा न्यवेशयत्तस्याश्चिकीर्षु प्रियमद्भुतम् ॥
अथ स्थित्वा तदा भर्ग कान्त्या सह चिर तदा।
परित्यज्य शरीरार्द्ध पृथगेव बभौ रुचा ॥
कान्तो भूत्वा स्वर्णगौरो शरीरार्द्धन्तु शाङ्करम्।
प्राप्य सा दात्तदात्मान सन्तुष्टा च जगन्मयी ॥
एव यदा शरीरार्द्धमादाय परमेश्वरी।
हरस्य तिष्ठति तदा राजतेऽतीवशोभना ॥
अर्द्ध धम्मिल्लसयुक्त जटाजूटार्द्धयोजितम्।
एकस्मिन् श्रवणे भोगी भोग जाम्बूनदाचितम्।
कुण्डल श्रवणेऽन्यस्मिन् शीर्षे तस्या व्यराजत ॥
अर्द्ध मृगाक्षि चास्यार्द्ध वृषभाक्षि व्यराजत।
अर्द्ध स्थूलनस चारु तिलपुष्पनस परम् ॥
दीर्घश्मश्रु तथैवार्द्धमर्द्ध श्मश्रुविवर्ज्जितम्।
आरक्तचारुदशन रक्तौष्ठमेकतस्तथा ॥
अपर शुक्लविपुलदीर्घाकृति रद परम्।
अर्द्ध नीलगलञ्चार्द्धमपर हारसयुतम् ॥
अर्द्ध कङ्कणकेयूरयुक्तबाहु तथापरम्।
नागकेयूरसयुक्तस्थूलबाहु निरूर्म्मिकम् ॥
अर्द्ध विषायतभुज करिहस्तभुज परम्।
एकश्च सोर्म्मिका शाखा करस्यान्यत्र ता विना ॥
एकस्तनन्तु हृदय रोमावल्यर्द्धसयुतम्।
रम्भास्तम्भसमानोरु सुपार्ष्णि मृदुपादकम् ॥
एक तथापर स्थूलसहतोरु पदाम्बुजम्।
एकञ्चारु मृदु स्थूलजघन सुमनोहरम् ॥
तथापर दृढकटि सहतोर्द्धपदाम्बुजम्।
एक वैयाघ्रचर्म्मोपयुक्त भूतिविलेपनम् ॥
अपर मृदुकौषेयवसन चन्दनोक्षितम्।
एवमर्द्ध तथा जातं योषिल्लक्षणसयुतम् ॥
अपर बलवद्भूरि सुदृढ पुरुषाकृति
एवमर्द्ध स्मररिपोर्व्वहार गिरिजा सती ॥
हिताय सर्व्वजगता कामाख्या कालिकोपमा
तस्याः शरीर राजेन्द्र हरतन्वर्द्धसयुतम्।
येनोपमेय तन्नास्ति मार्गित भुवनत्रये ॥
सन्तानः पारिजातो वा एकान्तविपदस्तरु।
अमोघया तथा वन्ध्यौ तौ चापि ययतुर्नहि ॥
बहुधा च पृथक्त्वेन तौ रेमाते नरेश्वर।
अर्द्धनारीश्वरौ भूत्वा स तु रेमे कदाचन ॥
इति यद्यपि भूतेशः स्वय शक्नोति कालिकाम
गौरीं कर्त्तं तदा सर्व्वभूतकारणकारण ॥
तथापि तां गिरिसुतां सयोज्य विविधै. पुरा
तपस्ययोजयद्देव क्रियोपायैरनेकशः ॥
तपोनिर्धूतसर्व्वाङ्गीं पश्चाद्गौरीमथाकरोत्।
अर्द्धञ्च प्रददौ तस्यै शरीरस्य महेश्वरः ॥
नैवास्य तत्त्व जानन्ति शक्राद्या सकला सुरा।
शरीरार्द्धप्रदानस्य तपसो योजनस्य च ॥
एतस्य तत्त्व जानन्ति महात्मानो महाबला।
नन्दी भृङ्गी महाकालो वेतालो भैरवस्तथा।
अङ्गभूता महेशस्य वीतभीतास्तपोधनाः ॥
ये मानुषशरीरेण प्रापिरे तपसो बलात्।
गणानामाधिपत्यन्तु ते जानन्ति हर परम् ॥
एव सदा त्वया योज्या सानुगा नृपसत्तम।
वनिता सत्क्रियोपायैस्ततो भद्रमवाप्स्यसि ॥
य इद शृणुयान्नित्यमद्भुत पुण्यदायकम्।
शिवयोः प्रीतिकरण शरीरार्द्ध ग्रह तथा ॥
गौरीत्वापादनञ्चैव कालिकाया शुभावहम्।
न तस्य विघ्ना जायन्ते स च पुण्यतमो मत।
दीर्घायु स सुखी भूयात् पुत्त्रपौत्त्रसमन्वित ॥
सतत परिशृण्वान शिवयोश्चरित महत्।
शिवलोकमवाप्नोति सुचिर शिववल्लभ ॥’
इति श्रीकालिकापुराणे ४४ अध्याय ॥

हरचूडामणि, पु, (हरस्य चूडामणि शिरोभूषणमिव।) चन्द्र। इति भूरिप्रयोग ॥ शिवशिरोरत्नञ्च ॥

हरण, क्ली, (ह्रियते इति। हृ+ल्युट्।) यौतकादिदेयद्रव्यम्। (यथा, रघु। ७। २।
“सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्री
प्रस्थापयत् राघवमन्वगाच्च ॥”)
तत्पर्य्याय। दाय २। इत्यमर। २। ८। २८ ॥ यौतक आदिना उपनयनभिक्षाप्रसादादि च यत् दयं तत् दायहरणपदवाच्य कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो व्रतभिक्षादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यत् द्रव्य दीयत तत्र दायादिद्वयमित्यर्थ। युतकयोनिसम्बन्ध तत्र भवमिति ष्णो यौतक युतयोर्वधूवरयोरिदमिति वा कश्चि यौतक यौतुक सुकारमध्यमपि। यौतक यौतुकञ्च तत् इति वाचस्पति। दीयते दाय, कर्म्मणि घञ् सुदृ दीयते सुदाय इति पाठ इत्यन्ये। ह्रियते हरण कर्म्मणि अनट्। इति भरत ॥

कुरुक्षेत्रेण किं तस्य किं काश्या पुष्करेण च ।
जिह्वाग्रे वर्त्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
विश्रुतानि बहून्येव तीर्थानि बहुधा न च ।
कोट्यंशेनापि तुल्यानि नामकीर्त्तनतो हरेः ॥
इष्टापूर्त्तानि कर्म्माणि सुबहूनि कृतान्यपि ।
भवहेतूनि तान्येव हरेर्नाम तु मुक्तिदम् ॥
परिहासेऽपि हासाद्यैर्विष्णोर्गृह्णन्ति नाम ये ।
कृतार्थास्तेऽपि मनुजास्तेभ्योऽपीह नमो नम ॥
स्त्री शूद्रः पुरुषो वापि ये चान्ये पापयोनयः ।
कीर्त्तयन्ति हरिं भक्त्या तेभ्योऽपीह नमो नमः ॥
न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा ।
नोच्छिष्टादौ निषेधश्च नामलुब्धस्य श्रीहरेः ॥
चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्व्वत्र कीर्त्तयेत् ।
नाशौच कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥
न कालशौचनियमा न देशाशौचनिर्णयः ।
हरेः सङ्कीर्त्तनादेव नाम्नो नारद मुच्यते ॥
स्नाने कालोऽस्ति दाने च कालोऽस्ति जप-
यज्ञयोः ।
कृष्णसङ्कीर्त्तने कालो नास्त्यत्र पृथिवीतले ॥
किं सांख्ययोगैः किं यज्ञैस्तपोभिः किं करिष्यति ।
चेन्मुक्तिमिच्छेन्नित्यं कुर्य्याद्गोविन्दकीर्त्तनम् ॥
परदाररत पापो परहिंसापकारकः ।
मुक्तिमायाति सशुद्धो हरेर्नामानुकीर्त्तनात् ॥
कृष्णनामधनः कृष्णनामग्राही सदा नरः ।
तत्त्वतः कृष्णमाप्नोति कृष्णनामजनप्रियः ॥
हित्वा गोविन्दनामानि सर्व्वकर्म्म करोति यः ।
बन्धाय तस्य तत् कर्म्म न मोचाय तु नारद ! ॥
सर्व्वकर्म्म परित्यज्य हरिनाम स्मरेत् सदा ।
यस्तस्य कर्म्मसिद्धिः स्यात् कृष्णनामप्रसङ्गतः ॥
कामांस्त्यक्त्वा मनोभोगान् विषयांश्च चरन्ति ये ।
तेषां दद्यात् परां भक्तिं हरिनामपरायणः ॥
हरिनामरतो भूत्वा सर्व्वकर्म्म परित्यजेत् ।
स सर्व्वपापान् मुक्तो यः पद्मं हित्वोदकं यथा ।
कृष्णनामैव यच्चित्ते देवर्षे तस्य कर्म्म च ।
स लोकान् सकलान् जित्वा रत्नवत् कृष्ण-
माप्नुयात् ॥
हरिनाम सदा गीत्वा विचरन्ति महीतले ।
न प्राप्नुवन्ति तद्भाग्यं देवा इन्द्रादयोऽपरे ॥
श्रद्धया हेलया ये तु हरिनाम सुमङ्गलम् ।
गायन्त्येकान्तिनश्चित्तेऽच्युतस्तिष्ठति सन्ततम् ॥
एकान्तिनः कृष्णनामाश्रया ये च हरेः प्रियाः ।
यदि स्युरन्त्यजा वेदपारगा न तथा मुने ! ॥
कृष्णनामानि गायन्ति तस्य सेवादिकर्म्म च ।
सदा कुर्व्वन्ति ये विप्र ! तेभ्यो नित्यं नमो नमः ॥
स्तेयो गुर्व्वङ्गनागामी ब्रह्मघ्नो मद्यपः खलः ।
तत्पापेभ्यः स मुक्तोऽङ्ग श्रीहरेर्नाम यत्तपः ॥
पूर्व्वजन्मपरित्यक्तो ह्यासक्तः कृष्णनामसु ।
यथात्मा भौतिकाद्देहात् स मुक्तः सर्व्वपातकात् ।
हरिनाम व्रतं यस्य हरिनाम च यत्तपः ।
स्वयं भवार्णवात् त्राता गोविन्दो मुनिपुङ्गव ! ॥
श्रद्धयाविरतं कृष्णनामगानरतो जनः ।
कुर्य्यात् सदैव सर्व्वत्र तच्चिन्तां कृपयाच्युत ॥

मात्सर्य्यलोभमोहैश्च काम्क्रोधमदैर्युतः ।
सर्व्वापहारी तन्मुक्तः कृष्णनामैव यत्तपः ॥
सर्व्वदोषयुतो विप्र व्याप्तश्चाशेषपातकैः ।
मुक्तः स वृजिनादस्मात् कृष्णनामैव यत्तपः ॥
स्वधर्म्मवर्ज्जितः पापो जीवद्रोही च हिंसकः ।
स मुक्तः सर्व्वपापेभ्य कृष्णनामैव यत्तपः ॥
विप्रक्षत्रियविट्शूद्राः सङ्करान्त्यजनारजा ।
कानीना गोलकाश्चैव पितुर्जाताश्च क्षेत्रजाः ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
यद्येते पापिनो विप्र ! महापातकिनोऽपि वा ॥
उपपातकिनश्चातिपापिनो ह्यनुपापिनः ।
भ्रष्टाचाराश्च पाषण्डाः स्वस्वधर्म्मविवर्ज्जिताः
जीवहत्यारता व्रात्या निन्दकाश्चाजितेन्द्रियाः ।
पश्चाज्ज्ञानसमुत्पन्ना गुरोः कृष्णप्रसादतः ॥
ततस्तु यावज्जीवन्ति हरिनामपरायणाः ।
मुक्तास्तेऽखिलपापेभ्यः पूर्व्वजेभ्यो हि नारद ! ॥
नामादेश रटन्तस्तु श्रीहरेः स्मृतिपूर्व्वकम् ।
महत्त्वय यमं जित्वा परं गोविन्दमाप्नुयुः ॥
गृहान्धकूपपतिताः सर्व्वदोषैस्तु संश्रुताः ।
संसारवासनालिप्ताः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृताः ॥
मुक्तास्ते सर्व्वतस्तस्मादुच्चरन्तो हरेर्द्विज ।
मृत्योर्म्महद्भये नाम यान्ति गोविन्दमव्ययम् ॥
हरिनामानि तिष्ठन्ति सन्ति वक्त्राणि प्राणिनाम् ।
भवन्ति कर्म्मसम्बद्धा लोका नरकगामिनः ॥
विसृज्य कृष्णनामानि कर्म्ममार्गरता नराः ।
पुनर्ज्जन्म पुनर्मृत्युं भ्रमन्तः स्युस्ततस्ततः ॥
कृष्णनामानि गायन्ति कुर्व्वन्ति तस्य सेवनम् ।
ते यान्ति वासुदेवस्य स्थानं परममव्ययम् ॥
वर्णाश्रमस्थिता विप्र ! हरिनामपरायणाः ।
तेषां वक्तुं न शक्नोमि महिमानमहं यदि ॥
हित्वा गोविन्दनामानि कर्म्माशेषं करोति यः ।
पथमप्राप्य कृष्णस्य भ्रमते कर्म्मवर्त्मनि ॥
मायामोहितचित्तेन पापिष्ठास्ते नराधमाः ।
त्यक्त्वा कृष्णस्य नामानि भ्रमन्ते सर्व्वयोनिषु ॥
यदृच्छयाशया नाम शिक्षया यः स्मरेद्धरेः ।
सर्व्वाघमुक्तो देवर्षे ! सततं कृष्णनामतः ॥
येन तेन प्रकारेण मुकुन्दनामजल्पकः ।
घोराङ्गवार्णवात् पूतो मुक्तः स कृष्णनामतः ।
नामाङ्कितं जनं दृष्ट्वा यस्य श्रद्धा भवेद्धरेः ॥
स याति वैष्णवं धाम परमं कृष्णनामतः ॥
दृष्ट्वा प्रमाणं कुर्व्वन्ति हरेर्नामाश्रयं जनम् ।
सकलादहमो मुक्ता मानवाः साधुवर्ज्जनाः ॥
कृष्णनाम सदा नीत्वा विचरेत् कृष्णसन्निधौ ।
तथ्यं वदामि ते विप्र ! क्रीतस्तस्य जनार्द्दनः ॥
नीत्वा करोति नामानि श्रीहरे करतालिकाम् ।
विक्रीतोऽहमतः तस्य वदामि तव नारद ! ॥
एकान्ता नाम नीत्वा तु सन्निधौ नर्त्तयेद्धरेः ।
सत्यं तस्य हरिः क्रीतो देवतानाञ्च का कथा ॥
ये भावगद्गदा भूत्वा रुदन्त्यच्युतसन्निधौ ।
तेषां कृष्णः परिक्रीतो ब्रह्मादीनाञ्च का कथा ॥
ये पतन्त्यवनौ गीत्वा हरेर्नामानि गद्गदाः ।
भावेन तेषां गोविन्दः क्रीतो नारद ! नान्यथा ॥

जन्मना ये न गृह्णन्ति कृष्णदीक्षां सतो गुरोः
तेषां न दर्शनं कार्य्यं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
कदाचित् यो न गृह्णाति कृष्णनाम भवामृतम् ।
मृतः श्वखरकोलानां स तु योनिषु जायते ॥
देवर्षे ! हरिनामानि भवनिस्तारहेतुनि ।
न गृह्णीयात्तु यो मोहान्मृते स्यात्तदधोगतिः ॥
गुणकर्म्माणि नामानि न गृह्णाति च यो हरेः ।
दर्शनस्पर्शने चैव ध्रुवं तस्य विवर्जयेत् ॥
मनुष्यजन्म संप्राप्य न नामग्रहणं हरेः ।
कुर्य्यात् कदापि स्वप्ने वा ह्यदृष्टः स नराधमः ॥
ध्यानं सत्ययुगे विष्णोः त्रेतायां यज्ञसाधनम् ।
अर्च्चनं द्वापरयुगे हरिनाम कलौ मुने ॥
ध्यानं तपः सत्ययुगे त्रेतायां यज्ञकर्म्म च ।
द्वापरे पूजनं दानं हरेर्नाम कलौ युगे ॥
कलौ भवार्णवोत्तीर्णो मानवो मुनिपुङ्गव ! ।
वर्त्तते यस्य जिह्वाग्रे हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
सर्व्वलोको जितस्तेन कृष्णः प्राप्तः सनातनः ।
सकृदुच्चारितं येन हरेर्नाम चिदात्मकम् ॥
फलं नास्य क्षमो वक्तुं सहस्रवदनो विधिः ।
जितं तेन जितं तेन जितं तेनेति निश्चितम् ।
वर्त्तते यस्य जिह्वाग्रे हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
सत्यं कलियुगे विप्र ! श्रीहरेर्नाम मङ्गलम् ।
परं स्वस्त्ययनं नृणां नास्त्येव गतिरन्यथा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीकृष्णनाममाहात्म्ये ८८
अध्यायः ॥०॥ कलौ दशसहस्रवर्षपर्य्यन्तं पृथिव्यां
तस्यावस्थितिर्यथा,—
"शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्ज्जगन्नाथश्च भारतम् ।
कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरेः पदम् ॥
वैष्णवाश्च पुराणानि शङ्खानि श्राद्धतर्पणम् ।
वेदोक्तानि च कर्म्माणि ययुस्तैः सार्द्धमेव च ॥
हरिपूजा हरेर्नाम तत्कीर्त्तिगुणकीर्त्तनम् ।
वेदाङ्गानि च शास्त्राणि ययुस्ते. सार्द्धमेव च ॥
सत्त्वञ्च धर्म्मः सत्यञ्च वेदाश्च ग्रामदेवता ।
व्रतं तपश्चानशनं ययुस्तैः सार्द्धमेव च ॥
वामाचाररताः सर्व्वे मिथ्या कापट्यमेव च ।
तुलसीवर्ज्जिता पूजा भविष्यन्ति ततः परम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे । ७ । १२—१६ ॥
तस्य स्वरूपं यथा,—

गर्ग उवाच ।

"अये नन्द प्रवक्ष्यामि वचनं ते सुखावहम् ।
प्रस्थापितोऽहं वसुना येन तत् श्रूयतामिति ॥
वसुना सूतिकागारे शिशुः प्रत्यर्पणीकृतः ।
पुत्रोऽयं वसुदेवस्य ज्येष्ठस्य तस्य च ध्रुवम् ॥
कन्या ते च येन नीता मथुरां कंसभीरुणा ।
अस्यान्नप्राशनायाहं नामानुकरणाय च ॥
गूढेण प्रेषितस्तेन तस्य यागं कुरु व्रज ॥
पूर्णब्रह्मस्वरूपोऽयं शिशुस्ते मायया सकीम् ।
आगत्य भारहरणं कर्त्ता धात्रा च सेवितः ।
गोलोकनाथो भगवान् श्रीकृष्णो राधिकापतिः ।
नारायणो यो वैकुण्ठे कमलाकान्त एव च ॥
श्वेतद्वीपनिवासी यः पाता विष्णुश्च सोऽप्यजः ।
कपिलोऽन्ये तदंशाश्च नरनारायणावृषी ॥

गोष्पदं दिक्षुर ज्ञेय तदा ह्यङ्गुलमानत: ।
त्रिकोणाधस्तु निर्द्दिष्टमथवा कलसो यथा ॥
श्रीनारद उवाच ।
न श्रुत न च दृष्टञ्च चिह्नमेतन्मयोदितम् ।
रूप वै सदृश ब्रह्मन् वद त्व साम्प्रत मम ॥
श्रीब्रह्मोवाच ।
पताका च ध्वजा प्रोक्ता प्रान्ते त्रैलोक्यकाश्रय: ।
पद्मं वै वाह्यपत्रञ्च ज्ञातव्य श्रुतिनोदितम् ॥
वज्र खण्ड इति प्रोक्तं दृष्ट वै गोत्रभित्करे ।
सहस्रार समाख्यात क्वचिद्वेदविदो विदु' ॥
अङ्कुशो नागशिचाञ्च निर्म्मित यच्च पुस्तक ।
तादृश तद्भवेच्चिह्न विज्ञेय वैष्णवैर्नरै. ॥
यवोऽप्यङ्गुष्ठमूलेषु कथितो मुनिभिर्भुवम् ।
आतपत्र नृपच्छत्राकारं वत्स सुशोभनम् ॥
चक्र सुदर्शनाकार यच्चिह्न तन्मनोहरम् ।
वासुदेवकरे यद्वत् मुनिभि परिकीर्त्तितम् ॥
विवाहादौ च माङ्गल्ये पुत्रे जाते तथैव च ।
स्त्रीभिश्चैव सदा कार्य्य स्वस्तिकञ्च तदुच्यते ॥
रेखाश्चतस्र' सख्यातास्तिर्य्यगूर्द्ध्वा यदोच्छिता ।
पल्लवेन च सयुक्तमष्टकोण तदुच्यते ॥
दण्डाकारोर्द्ध्वरेखा स्यात् न वक्रा दृश्यते यदा ।
मध्यमाङ्गुष्ठमानेन कथिता मुनिभि किल ॥
दशभिश्चिह्नितै' पाद वन्द्य पूज्यञ्च सर्व्वदा ।
चिह्नान्येतानि भो विप्र दक्षिणे चरणे विभो: ।
स श्रीकृष्ण इति ज्ञेयो बुद्धिमद्भिर्नरोत्तमै ॥*॥
यद्रूपाणि च चिह्नानि वामपादे च तत् शृणु ॥
इन्द्रचाप धनुर्व्विंद्यात् द्व्यङ्गुलञ्च चतुर्गुणम् ।
मौर्व्वीसंयुक्तवक्र चेत्तदाहुर्मुनयो ध्रुवम् ॥
त्रिकोणन्तु त्रिरेखाढ्य शकटाकारक यदा ।
तदा वै तत्त्रिकोणाख्य चिह्नन्तु मुनिनोदितम् ॥
कलसो वर्त्तुलाकारो ग्रीवया सहितो यदा ।
दृश्यते तादृश पुत्र चिह्नित सकलाधिकम् ॥
द्वितीयाया यथा चन्द्रो दृश्यते चाम्बरे क्वचित् ।
तदर्द्धं चन्द्र विज्ञेय श्रुतौ च प्रतिपादितम् ॥
अम्बर विन्दूरित्येव द्विरेखासुसमन्वितम् ।
वर्त्तुलञ्च सदा दृष्ट श्रीकृष्णे परमात्मनि ।
मत्स्याकारो भवेद्यत्र तच्चिह्न मत्स्यसञ्ज्ञकम् ।
जम्बूफलसमाकार जम्बूचिह्न विदुर्बुधा' ॥
एतच्चिह्नं समाख्यातमूनविंशतिसंख्यकम् ।
पादयोरुभयोराहु कृष्णस्य मुनयोऽनघा' ॥७॥
एव वृन्दावनेश्वर्य्या' पादयोर्मुनिसत्तम ।।
ऊनविंशतिचिह्नानि कथयामीह तत् शृणु ॥
दक्षिणे नव चिह्नानि राधाया दश वामत' ।
भेदोऽय कथितो विप्र कृष्णस्यार्द्धाङ्गरूपिणो ॥
एतानि पदचिह्नानि दृष्टानि च श्रुतानि च ।
त्वदग्रे कथितान्येव पुन कि कथयाम्यहम् ॥
नारद उवाच ।
चिह्नान्येतानि भो ब्रह्मन् किं कर्त्तव्यानि वैष्णवै ।
कथयस्व हि सर्व्वज्ञ युगयो पादयोर्मम ॥
ब्रह्मोवाच ।
सौवर्ण राजत वापि पाषाणं काष्ठजादिकम् ।
युगल युगल पादं कृत्वा चिह्नैश्च चिह्नितम् ॥

स्वगात्रे विन्यस्तानि पदचिह्नानि वैष्णव: ।
नाभेरूर्द्ध्वं सुनि: स्नात्वा वत्स वृन्दावनेशयो' ॥
अथवा चिह्नितं पाद कृत्वा भागवतोत्तम ।।
पूजामारभते तावत् यावज्जीवति नारद ।,॥
पूजितो देवदेवेश: फलं भवति देहिनाम् ।
तथा तच्चिह्नितं पादं अर्च्चन कुरुते यदि ॥
राजसूयाश्वमेधादिफलं भवति सर्व्वथा ।
तदनन्तगुण प्रोक्तं यश्चैक पूजयेत् सुधी' ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीकृष्णपदचिह्नमाहात्म्य नाम ११२ अध्याय. ॥*॥ तन्नाममाहात्म्यं यथा,
श्रीसदाशिव उवाच
"शृणु नारद ! भद्र ते कथयिष्यामि चानघ ।
पार्व्वत्यै यदह पृष्ट प्रावोचन्तु यथातथम् ॥
वेदस्याध्ययनं यज्ञं तपो योग' शमो दम ।
कृष्णनामसहस्रांशैर्देवर्षे ! नहि तुल्यकम् ॥
ज्ञान देवार्च्चन ध्यान धारणा नियमो यम ।
प्रत्याहार' समाधिश्च हरिनामसम न च ॥
गोविन्दनामसदृशं न त्यागो न व्रत मुने ।।
न मङ्गलो नापि शौच न पुण्य न फल तथा ॥
वानप्रस्थ ब्रह्मचर्य्य गार्हस्थ्य कर्मन्यासकम् ।
धर्म्म एव सदाचारो न हरेर्नामतुल्यक ॥
न हरेर्नामसदृश कर्म्म किञ्चित् तपस्तथा ।
सर्व्वतीर्थाटनञ्चैव चतुर्द्धा मुक्तिरेव च ॥
कृष्णनाम परा मुक्ति' कृष्णनाम परा गति ।
कृष्णनाम पर पुण्य कृष्णनाम पर फलम् ॥
कृष्णनाम परो धर्म्म कृष्णनाम पर तप ।
कृष्णनाम परा शान्ति कृष्णनाम परा स्तुति ॥
कृष्णनाम परा भक्ति कृष्णनाम परा स्मृति ।
कृष्णनाम पर यज्ञ कृष्णनाम परा मति ॥
कृष्णनाम पर ज्ञान कृष्णनाम परा स्थिति' ।
कृष्णनाम पर दान कृष्णनाम जगत्प्रियम् ।।
कृष्णनाम पर श्राद्ध पितृणा तर्पण सदा ।
कृष्णनाम परा प्रीति. कृष्णनाम पर: प्रभु ॥
कृष्णनाम जगत् सत्य जन्तूनां कारण परम् ।
जीवन शरण कृष्णनामैव विपुल धनम् ॥
कृष्णनाम जगद्बन्धुर्ज्जगद्धीज गुण पर. ।
विश्व धार कृष्णन म जगता पावनं परम् ॥
कृष्णनाम जगज्जन्म यत् किञ्चित् सचराचरम् ।
धार्य्यते पाल्यते विश्व कृष्णनाम्ना प्रलीयते ॥
यत् किञ्चित् क्रियते कर्म्म कृष्णनाम परायण ।
तत् कर्म्म कर्म्म एव स्यात् साक्षादुक्तञ्चाति केशव: ॥
श्रीहरेर्नाम ग्रहणं प्रशस्तञ्च युगे युगे ।
कुत्रापि न भवेत् सिद्धिर्हित्वा तन्नाम कर्म्म च ॥
विशेषत कलियुगे कृष्णनामैव केवलम् ।
त्यक्ता न'स्त्येव देवर्षे ! लोकस्य गतिरन्यथा ॥
हरिनामपर' शान्त: क्षमाशीलो जितेन्द्रिय: ।
नीत्वा कुलसहस्राणि कृष्ण प्राप्नोति स्वानि च ॥
श्रीकृष्णहरिगोविन्ददासनामादिको जन: ।
य: कश्चिद्याति कलुष सर्व्वं तन्नामकीर्त्तनात् ॥
हत्यायुतं पानसहस्रयुग्मं
गुर्व्वङ्गनाकोटिनिषेवणञ्च ।

स्तेयान्यनेकानि हरे' प्रियेण
गोविन्दनाम्ना निहतानि सद्य ॥
अनिच्छयापि दहति स्पृष्टो हुतवहो यथा ।
हरिनाम दहेत् पाप तथाऽमुखनिर्गतम् ॥
सकृदुच्चारित येन हरे कृष्णेति निश्चयम् ।
यमाधिकार नो याति कायस्थेन विना मुने ॥
अज्ञानादथवा ज्ञानादभ्युभावेन वा पुन' ।
कृष्णनामैव यज्जिह्वा स याति परम पदम् ॥
ब्रह्महा मद्यप: स्तेयो ह्यज्ञानाद्गुरुतल्पग: ।
भवार्णव तरेदन्ते कृष्णनामपरायण ॥
पितृहा नृपहा गोघ्न स्त्रीहन्ता पापिनोऽपरे ।
गोविन्दनामोच्चारेण पश्चात्ते शुद्धिमाप्नुयु. ॥
यद्भूत पापमज्ञानाद्वर्त्तमानञ्च नारद ।
यद्भविष्यति तत् सर्व्व कृष्णनाम दहेद्ध्रुवम् ॥
जीवानान्तु सदा द्रोही चात्महा निन्द्यकर्म्मकृत् ।
स पूतो जायते धन्यो नामकीर्त्तनतो हरे ॥
क्षेत्रतीर्थतपोदानव्रतार्च्चन फल तथा ।
शक्तिश्च सर्व्वयज्ञाना मुक्तेरध्यात्मवस्तुन ॥
ज्ञानञ्च देवमहता सर्व्वसिद्धिप्रद फलम् ।
नैमित्तिकाना नित्याना तथा च काम्यकर्म्मणाम् ॥
वर्णाश्रमाना योगाना स्थापित येषु नामसु ।
आकृष्य सर्व्वाघहर पुरा कृष्णेन नारद ॥
त्रैलोक्ये यानि पुण्यानि धर्म्मकर्म्मफलानि च ।
तुल्यता तानि नो यान्ति हरिनामानुकीर्त्तने ॥
नाम्नोऽस्य यावती शक्ति' पापनिर्हरणे हरे ।
तावत् कर्त्तुं न शक्नोति पातक पातकी जन ।
श्वपचो वृजिन कर्त्तु नहि शक्नोति यत्नत' ॥
तावद्दर्त्तु मुने यावत् कृष्णनामानुकीर्त्तनम् ।
मानस कर्म्मज वागज लोके तन्नास्ति कल्मषम् ।
सर्व्वाशुभघ्न शिवद यद्धरेर्नामकीर्त्तनम् ।
चान्द्रायणादिभि. कृच्छ्रै. शुद्धिर्न स्यात्तथा- नृणाम् ॥
कीर्त्तनेन हरेर्नाम्न' सकृदेव भवेद्यथा ।
सकृदाख्यातित येन कृष्णनाम सुमङ्गलम् ।
तज्जिह्वा वष्णवो नान्य वचो वक्तव्यकारणम् ॥
ऋग्वेदो हि यजुर्व्वेद सामवेदोऽप्यथर्व्वणम् ।
अधीतास्तेन येनोक्त हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
पापिनोऽपि हरेर्नाम कीर्त्तयन्ति यथा यथा ।
सर्व्वाघ भस्मसात् कृत्वा कृष्णभक्तिस्तथा तथा ॥
सकृन्नारायणेत्युक्त्वा पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
गङ्गादिसर्व्वतीर्थेषु स्नातो भवति नारद ' ॥
पुराणशास्त्रागमवेदपाठ-
तीर्थावगाहादिफल यथेष्टम् ।
गोविन्दनाम्नोऽपि कलाशतांशै-
स्तुल्य भवेन्नैव मुने कदाचित् ॥
मा ऋचो मा यजुर्व्विप्र न साम पठ किञ्चन ।
कृष्णगोविन्दनामादि गेय गायस्व नित्यश: ॥
गोकोटिदाने ग्रहणे खगस्य
प्रयागगङ्गाम्बुनि कल्पवास: ।
यत्यायुतं मेरुसुवर्णदान
गोविन्दनाम्नो न सम शतांशै: ॥

काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च
सर्व्वमूर्त्तिधरस्यैते वपुर्व्विष्णोर्म्महात्मनः ॥
यान्यमूर्त्तानि मूर्त्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित्।
सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्व्वाणि तद्वपुः ॥"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे २२ अध्यायः ॥ * ॥
हरि सान्निध्यस्थानानि यथा,—

भरद्वाज उवाच ।

"केषु केषु विभो नित्य स्थानेषु पुरुषोत्तम ! ।
सान्निध्य भवतो ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥

वामन उवाच ।

श्रूयता कथयिष्यामि येषु येषु गुरो ह्यहम् ।
निवसामि सुपुण्येषु स्थानेषु बहुरूपवान् ॥
ममावतारैर्हि बहुधा नभःस्थल
पातालमम्भोनिचय दिवञ्च ।
दिशः समस्ता गिरयोऽम्बुदाश्च
व्याप्ता भरद्वाज ममानुरूपैः ॥
ये दिव्या ये च भौमा जलगगनचरा स्थावरा येऽत्र विश्वे
सेन्द्राः सार्काः सचन्द्रा यमवसुवरुणाः साग्नयः सर्व्वपालाः ।
ब्रह्माद्याः स्थावरान्ता द्विजखगसहिता मूर्त्तिमन्तो ह्यमूर्त्ता-
स्ते सर्व्वे मत्प्रसूता बहुविविधगुणाः पूरणार्थं पृथिव्याः ॥
एते हि मुख्याः सुरसिद्धदानवैः
पूज्यास्तथा सन्निहिता महीतले ।
यैर्दृष्टमात्रैः सहसैव नाश
प्रयाति पापं द्विजवर्य्य कीर्त्तितैः ॥"
इति वामने ८५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

श्रीभगवानुवाच ।

आद्य मत्स्यं महद्रूप संस्थित मानसे ह्रदे ।
सर्व्व पापक्षयकर कीर्त्तनस्पर्शनादिभि ॥
कौर्म्ममन्यत् सन्निधान कौशिक्या पापनाशनम् ।
हयग्रीवञ्च कृष्णाङ्गं गोविन्द हास्तिने पुरे ॥
त्रिविक्रमञ्च कालिन्द्या लिङ्गभेदे भव विभुम् ।
केदारे माधव शौच कुब्जाम्रे कृष्णमूर्द्धजम् ॥
नारायण वदर्य्याञ्च वाराहे गरुडासनम् ।
जयेश रुद्रकर्णे च विपाशाया द्विजप्रियम् ॥
कृतशौचे नृसिंहञ्च गोकर्णे विश्वकर्म्मिणम् ।
प्राचीने कामपालञ्च पुण्डरीक महाम्भसि ॥
विशाखयूपे च ह्यजित हस हसपदे तथा ।
पयोष्णायाञ्च तमः खण्ड वितस्ताया स्वरूविलम्॥
मणिमत्पर्व्व ते ब्रह्मन् ! ब्रह्माणञ्च प्रजापतिम् ।
मधुनद्या चक्रधर शूलबाहु हिमाचले ॥
षिष्टि विष्णु मुनिश्रेष्ठ स्थितमौषधसद्मनि ।
भृगुतुङ्गे सुवर्णाक्ष्य नैषधे पीतवाससम् ॥
गयाया गोपति देव गदापाणिनमीश्वरम् ।
त्रैलोक्यनाथ वरद गोप्रभावे कुशेशयम् ॥
अर्द्धनारीश्वर पुण्ये महेन्द्रे दक्षिणे गिरौ ।
गोपालमुत्तरे नित्य महेन्द्रे सोमपिण्डिनम् ॥

वैकुण्ठमपि सह्याद्रौ पारियात्रे पराजितम् ।
कशेरुदेशे देवेश विश्वरूपं तपोधन ! ॥
मलयाद्रौ च सौगन्धि बिन्ध्यपादे सदाशिवम् ।
अवन्तिविषये विष्णुं निषधेष्वमरेश्वरम् ॥
पाञ्चालिकञ्च ब्रह्मर्षे पञ्चालेषु व्यवस्थितम् ।
महोदये हयग्रीव प्रयागे योगशायिनम् ॥
स्वयम्भुव मधुवने अयोगन्धिञ्च पुष्करे ।
तथैव विप्रप्रवर वाराणस्याञ्च केशवम् ॥
अविमुक्तकमत्रैव लोलस्तत्रैव गीयते ।
पद्मायां पद्मकिरण समुद्रे वडवामुखम् ॥
कुमारवने बाह्लीशं कार्त्तिकेयञ्च बर्हिणम् ।
यज्ञेश शम्भुमनघ स्थाणुञ्च कुरुजाङ्गले ॥
वनमालिनमाहुर्म्मा किष्किन्धावासिनो जनाः ।
वीरं कुवलयारूढं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
श्रीवत्साङ्कमुदाराङ्गं नर्म्मदाया श्रियः पतिम् ।
माहिष्मत्यां त्रिनयन तत्रैव च हुताशनम् ॥
अर्व्वुदेषु त्रिसौपर्णं क्ष्माधरं शूकराचले ।
त्रिणाचिकेतं ब्रह्मर्षे प्रभासेषु कपर्द्दिनम् ॥
तथैवात्रापि विख्यात तृतीयं शशिशेखरम् ।
उदये शशिनं सूर्य्यं ध्रुवञ्च त्रितयं स्थितम् ॥
मन्दरे यज्ञपुरुषं स्कन्दं शरवणे स्थितम् ।
महालये स्मृत रुद्रं चत्वरेषु कुरुध्वज ॥
पद्मनाभं मुनिश्रेष्ठ सर्व्वसौख्यप्रदायकम् ।
सप्तगोदावरे ब्रह्मन् विख्यात हाटकेश्वरम् ॥
तत्रैव च महावासं प्रयागेऽपि वटेश्वरम् ।
भक्तीवने महायोग मद्रेषु पुरुषोत्तमम् ॥
प्लक्षावतरणे श्रीमत्श्रीनिवासं द्विजोत्तमम् ।
सूर्पारके चतुर्ब्बाहुं मगधाया सुधापतिम् ॥
गिरिव्रजे पशुपति श्रीकण्ठ यमुनातटे ।
वनस्पति समाख्यात दण्डकारण्यवासिना ॥
कालञ्जरे नीलकण्ठं शरय्वां शम्भुमुत्तमम् ।
हसयुक्त महाकौश्या सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
गोकर्णे दक्षिणे सर्व्वं वासुदेव प्रजामुखे ।
विन्ध्यशृङ्गे महासौरि कथायां मधुसूदनम् ॥
त्रिकूटशिखरे ब्रह्म चक्रपाणिनमीश्वरम् ।
लौहदण्डे हृषीकेश कौशलाया मनोहरम् ॥
महाबाहुं सुराष्ट्रे च नवराष्ट्रे यशोधरम् ।
भूधर देविकानद्या महोदाया कुशप्रियम् ॥
गोमत्या छादितगद शङ्खोद्धारे च शङ्खिनम् ।
सुनेत्र सैन्धवारण्ये शूर शूरपुरे स्थितम् ॥
भद्राक्षञ्च हिरण्वत्या वीरभद्र त्रिपिष्टपे ।
शङ्कुकर्णञ्च भीमाया भीम शालवने विदुः ॥
विश्वामित्रञ्च गदित कैलासे वृषभध्वजम् ।
महेश महिलाशैले कामरूपे शशिप्रभम् ॥
वडभ्यामपि गोमित्र पटहे पङ्कजप्रियम् ।
उपेन्द्र सिंहलद्वीपे शक्राख्ये कुन्दमालिनम् ॥
रसातले च विख्यातं सहस्रशिरस मुने ! ।
कालाग्निरुद्र तत्रैव तथान्य कीर्त्तिवाससम् ॥
सुतले कूर्म्ममचल वितले पङ्कजासनम् ।
महातले गुरो ख्यात देवेश छागलेश्वरम् ॥
तले सहस्रचरण सहस्रभुजमीश्वरम् ।
सहस्राक्ष परिख्यात मुषलाकृष्टदानवम् ॥

पाताले योगिनामीश स्थितञ्च हरिशङ्करम् ।
धरातले कोकनदं मेदिन्याञ्चक्रपाणिनम् ॥
भुवर्लोके च गरुडं स्वर्लोके विष्णुमव्ययम् ।
मर्त्त्यलोके तथागस्त्य कपिलञ्च जले स्थितम् ॥
तपोलोके स्थित ब्रह्मन् ! वाङ्मयं सत्यसयुतम् ।
ब्रह्माण ब्रह्मलोके तु सप्तमे वै प्रतिष्ठितम् ॥
सनातन तथा शैवे पर ब्रह्म च वैष्णवे ।
अप्रतर्क्यं निरालम्बे निराकाशे तपोमयम् ॥
जम्बुद्वीपे चतुर्ब्बाहु कुशद्वीपे कुशेशयम् ।
प्लक्षद्वीपे मुनिश्रेष्ठ ख्यात गरुडवाहनम् ॥
पद्मनाभ तथा क्रौञ्चे शाल्मले वृषभध्वजम् ।
सहस्रांशुः स्थितः शाके धनराट् पुष्करे स्थितः ॥
तथा पृथिव्या ब्रह्मर्षे ! शालग्रामे स्थितोऽस्म्यहम् ।
सजलस्थलपर्य्यन्तं चरेषु स्थावरेषु च ॥
एतानि पुण्यानि ममालयानि
ब्रह्मन् पुराणानि सनातनानि ।
धर्म्मप्रधानानि महौजसानि
सकीर्त्तनीयान्यघनाशनानि ॥
सङ्कीर्त्तनात् स्मरणाद्दर्शनाच्च
संस्पर्शनादेव च देवताद्या. ।
धर्म्मार्थकामान्यपवर्गमेव
लभन्ति दैत्या मनुजाःससाध्याः ।
एतानि तुभ्यं विनिवेदितानि
ममालयानीह स्वनिष्ठितानि ॥"
इति वामनपुराणे स्वस्थानोक्तिर्न्नाम ८६ अः ॥
हरिहरयोरभेदो यथा,—
"या श्रीः सा गिरिजा प्रोक्ता यो हरिः स त्रिलोचनः ।
एवं सर्व्वेषु शास्त्रेषु पुराणेषु च पठ्यते ॥
एतस्मादन्यथा यस्तु ब्रूते शास्त्र पृथक् तया ।
तं नास्तिकं विजानीयात् सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतम् ।
इति वाराहे सौभाग्यव्रतनामाध्ययः ॥ * ॥
ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामेकत्व सत्त्वादिरूपञ्च यथा,—

महेश्वर उवाच ।

"नारायणः परो देव सत्त्वरूपो जनार्दनः ।
त्रिधात्मान स भगवान् ससर्ज परमेश्वरः ॥
रजस्तमोभ्या युक्तोऽभूद्रजःसत्त्वाधिक विभु ।
ससर्ज नाभिकमलात् ब्रह्माण कमलासनम् ॥
रजसा तमसा युक्त सोऽपि मा त्वसृजत् प्रभु ।
यत् सत्त्व स हरिर्द्देवो यो हरिस्तत् परं पदम् ॥
ये सत्त्वरजसी सोऽपि ब्रह्मा कमलसम्भव ।
यो ब्रह्मा सैव देवस्तु यो देवः स चतुर्म्मुखः ॥
यद्रजस्तमसोपेत सोऽय नास्त्यत्र सशयः ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव तृतीय चैतदुच्यते ॥
सत्त्वेन मुच्यते जन्तु. सत्त्व नारायणात्मकम् ।
न तस्मात् परतो देवो भविता न भविष्यति ॥
यो विष्णु स स्वय ब्रह्मा यो ब्रह्मा सोऽहमेव च ।
वेदत्रयेऽपि यज्ञेऽस्मिन् पण्डितेष्वेष निश्चय. ॥
यो भेद कुरुतेऽस्माक त्रयाणां द्विजसत्तम ।

हरिः
हरिः

एकीभूय च सर्व्वेषां तेजसां राशिमूर्त्तिमान् ।
तं वपुः दर्शयित्वा च शिशुरूपो बभूव ह ॥
साम्प्रतं सूतिकागारादाजगाम तवालयम् ।
अयोनिसम्भवश्चायमाविर्भूतो महीतले ॥
वायुपूर्णं मातृगर्भं कृत्वा च मायया हरिः ।
आविर्भूय वसुः मूर्त्तिं दर्शयित्वा जगाम ह ॥
युगे युगे वर्णभेदो नामभेदोऽस्य वल्लव ! ।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥
शुक्लवर्णः सत्ययुगे सुतीव्रतेजसा वृतः ।
त्रेतायां रक्तवर्णोऽयं पीतोऽयं द्वापरे विभुः ॥
कृष्णवर्णः कलौ श्रीमांस्तेजसा राशिरेव च ।
परिपूर्णतमं ब्रह्म तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥"* ॥
तस्य कृष्णनाम्नो व्युत्पत्तिर्यथा,—
"ब्रह्मणो वाचकः कोऽयमृकारोऽनन्तवाचकः ।
शिवस्य वाचकः षश्च णकारो धर्म्म एव च ॥
अकारो विष्णोर्व्वचनं श्वेतद्वीपनिवासिनः ।
नरनारायणार्थश्च विसर्गो वाचकः स्मृतः ॥
सर्व्वेषां तेजसां राशिः सर्व्वमूर्त्तिस्वरूपकः ।
सर्व्वाधारः सर्व्वबीजस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
कृषिर्निर्व्वाणवचनो णकारो मोक्ष एव च ।
अकारो दातृवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
कृषिर्निश्चेष्टवचनो णकारो भक्तिवाचकः ।
अकारो दातृवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥
कर्म्मनिर्मूलवचनः कृषिर्णो दास्यवाचकः ।
अकारः प्राप्तिवचनस्तेन कृष्ण इति स्मृतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।१३।४५—६२॥
तस्य नामान्तराणां व्युत्पत्तिर्यथा,—
"राम नारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन ।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥
इत्येकादश नामानि पठेद्वा पाठयेद्यदि ।
जन्मकोटिसहस्राणां पातकादवमुच्यते ॥
राशब्दो विश्ववचनो मश्चापीश्वरवाचकः ।
विश्वानामीश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्त्तितः ॥
रमते रमया सार्द्धं तेन रामं विदुर्बुधाः ।
रमाया रमणस्थानं रामं रामविदो विदुः ॥
रा चेति लक्ष्मीवचनो मश्चापीश्वरवाचकः ।
लक्ष्मीपतिं गतिं रामं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
नाम्नां सहस्रं दिव्यानां स्मरणे यत् फलं भवेत् ।
तत्फलं लभते नूनं रामोच्चारणमात्रतः ॥
सारूप्यमुक्तिवचनो नारेति च विदुर्बुधाः ।
यो देवोऽप्ययनं तस्य स च नारायणः स्मृतः ॥
नाराश्च कृतपापाश्चाप्ययनं गमनं स्मृतम् ।
यतो हि गमनं तेषां सोऽयं नारायणः स्मृतः ॥
सकृन्नारायणेत्युक्त्वा पुमान् कल्पशतत्रयम् ।
गङ्गादिसर्व्वतीर्थेषु स्नातो भवति निश्चितम् ॥
नारञ्च मोक्षणं पुण्यमयनं ज्ञानमीप्सितम् ।
तयोर्ज्ञानं भवेद्यस्मात् सोऽयं नारायणः प्रभुः ॥
नास्त्यन्तो यस्य वेदेषु पुराणेषु चतुर्षु च ।
शास्त्रेष्वन्येषु योगेषु तेनानन्तं विदुर्बुधाः ॥*॥
मुकुमव्ययमान्तञ्च निर्व्वाणमोक्षवाचकम् ।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् ।
यस्तद्ददाति भक्तेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥*॥
सूदनं मधुदैत्यस्य यस्मात् स मधुसूदनः ।
इति सन्तो वदन्तीश वेदैर्भिन्नार्थमीप्सितम् ॥
मधु क्लीवञ्च माध्वीके कृतकर्म्मशुभाशुभे ।
भक्तानां कर्म्मणाञ्चैव सूदनं मधुसूदनः ॥
परिणामाशुभं कर्म्म भ्रान्तानां मधुरं मधु ।
करोति सूदनं यो हि स एव मधुसूदनः ॥*॥
कृषिरुत्कृष्टवचनो णश्च सद्भक्तिवाचकः ।
अश्चापि दातृवचनः कृष्णं तेन विदुर्बुधाः ॥
कृषिश्च परमानन्दे णश्च तद्दास्यकर्म्मणि ।
तयोर्दाता च यो देवस्तेन कृष्णः प्रकीर्त्तितः ॥
कोटिजन्मार्ज्जिते पापे कृषिः क्लेशे च वर्त्तते ।
भक्तानां णश्च निर्व्वाणे तेन कृष्णः प्रकीर्त्तितः ॥
नाम्नां सहस्रं दिव्यानां त्रिरावृत्त्या तु यत् फलम् ।
एकावृत्त्या तु कृष्णस्य तत् फलं लभते नरः ॥
कृष्णनाम्नः परं नाम न भूतं न भविष्यति ।
सर्व्वेभ्यश्च परं नाम कृष्णेति वैदिका विदुः ॥
कृष्ण कृष्णेति हे गोपि यस्तं स्मरति नित्यशः ।
जलं भित्त्वा यथा पद्मं नरकादुद्धरत्ययम् ॥
कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते ।
भस्मीभवन्ति सद्यस्तु महापातककोटयः ॥
अश्वमेधसहस्रेभ्यः फलं कृष्णजपस्य च ।
वरं तेभ्यः पुनर्जन्म नातो भक्तः पुनर्भवः ॥
सर्व्वेषामपि यज्ञानां लक्षाणि च व्रतानि च ।
तीर्थस्नानानि सर्व्वाणि तपांस्यनशनानि च ॥
वेदपाठसहस्राणि प्रादक्षिण्यं भुवः शतम् ।
कृष्णनामजपस्यास्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
तेषां भोगाङ्गवेत् स्वर्गफलञ्च सुचिरं नृणाम् ।
स्वर्गादवश्यं पुंसश्च जपकर्त्तुर्हरेः पदम् ॥*॥
के जले सर्व्वदेहेऽपि शयनं यस्य चात्मनः ।
वदन्ति वैदिकाः सर्व्वे तं देवं केशवं परम् ॥
कंसश्च पातके विघ्ने रोगे शोके च दानवे ।
तेषामरिर्निहन्ता यः स कंसारिः प्रकीर्त्तितः ॥
रुद्ररूपेण संहर्त्ता विश्वानामपि नित्यशः ।
भक्तानां पालको यो हि हरिस्तेन प्रकीर्त्तितः ॥
कुण्ठं जडञ्च विश्वौघं विशिष्टञ्च करोति या ।
विकुण्ठां प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥
गुणाश्रयेण भगवान् तस्यां जातः स्वसृष्टये ।
परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठञ्च विदुर्बुधाः ॥*॥
वामो विपत्तौ नम्ब्छेदे साक्षाद्देवेषु वर्त्तते ।
सुराणां विपदां छेत्ता वामनस्तेन कीर्त्तितः ॥
एवं नाम्नाञ्च सर्व्वेषां व्युत्पत्तिश्च श्रुतौ श्रुता ।
यथागमञ्च कथितं सर्व्वं जानाति माधवः ॥*॥

यशोदोवाच ।

वासुदेवश्च गोविन्दो मुरारिर्माधवस्तथा ।
नाम्नां चतुर्णां व्युत्पत्तिं वद चान्यश्च तिष्ठतु ॥

राधिकोवाच ।

वसुः सर्व्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु ।
स च देवः परं ब्रह्म वासुदेव इति स्मृतः ॥१॥
गाञ्च विश्वसमूहञ्च विन्दते योऽवलीलया ।
ज्ञानसिन्धुसमूहञ्च गोविन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥२॥
मुरः क्लेशे च सन्तापे कर्म्मभोगे च कर्म्मिणाम् ।
दैत्यभेदेऽप्यरिस्तेषां मुरारिस्तेन कीर्त्तितः ॥३॥
मा च ब्रह्मस्वरूपा या मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
नारायणीति विख्याता विष्णुमाया सनातनी ॥
महालक्ष्मीस्वरूपा च वेदमाता सरस्वती ।
राधा वसुन्धरा गङ्गा तासां स्वामी च माधवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ११ । १९—५२, ५५—६० ॥ तस्य भूषणास्त्रस्वरूपं यथा,—

श्रीमैत्रेय उवाच ।

"भूषणास्त्रस्वरूपेण यथैतदखिलं जगत् ।
बिभर्त्ति भगवान् विष्णुस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥

श्रीपराशर उवाच ।

नमस्कृत्याप्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
कथयामि यथाख्यातं वशिष्ठेन ममाभवत् ॥
आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ।
बिभर्त्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥
श्रीवत्ससंस्थानधरमनन्ते च समाश्रितम् ।
प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे ॥
भूतादिमिन्द्रियादिञ्च द्विधाहङ्कारमीश्वरः ।
बिभर्त्ति शङ्खरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम् ॥
बलस्वरूपमत्यन्तजवेनान्तरितानिलम् ।
चक्रस्वरूपञ्च मनो धत्ते विष्णुः करस्थितम् ॥
पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृतः ।
सा भूतहेतुसङ्घातो भूतमाला च वै द्विज ॥
यानीन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्म्मात्मकानि वै ।
शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्द्दनः ॥
बिभर्त्ति यच्चासिरत्नमच्युतोऽत्यन्तनिर्म्मलम् ।
विद्यामयन्तु तज्ज्ञानमविद्याचर्म्मसंस्थितम् ॥
इत्थं पुमान् प्रधानञ्च बुद्ध्यहङ्कारमेव च ।
भूतानि च हृषीकेशे मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च ।
विद्याविद्ये च मैत्रेय सर्व्वमेतत् समाश्रितम् ॥
अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं रूपवर्ज्जितः ।
बिभर्त्ति मायारूपोऽसौ श्रेयसे प्राणिनां हरिः ॥
सविकारं प्रधानं यत् पुमांश्चैवाखिलं जगत् ।
बिभर्त्ति पुण्डरीकाक्षस्तदेव परमेश्वरः ॥
या विद्या या तथाविद्या यत् यच्चासदव्ययम् ।
तत् सर्व्वं सर्व्वभूतेशे मैत्रेय मधुसूदने ॥
कलाकाष्ठानिमेषादिदिनर्त्त्वयनहायनैः ।
कालस्वरूपो भगवानपरो हरिरव्ययः ॥
भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोको मुनिसत्तम ! ।
महर्जनस्तपः सत्यं सप्त लोका इमे विभुः ॥
लोकात्ममूर्त्तिः सर्व्वेषां पूर्व्वेषामपि पूर्व्वजः ।
आधारः सर्व्वविद्यानां स्वयमेव हरिः स्थितः ॥
देवमानुषपश्वादिस्वरूपैर्व्वहुभिर्विभुः ।
स्थितः सर्व्वेश्वरोऽनन्तो भूतमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् ॥
ऋचो यजूंषि सामानि तथैवाथर्व्वणानि च ।
इतिहासोपवेदाश्च वेदान्तेषु तथोक्तयः ॥
वेदाङ्गानि समस्तानि मन्वादिगदितानि च ।
शास्त्राण्यशेषाण्याख्यानान्यनुवादाश्च ये क्वचित् ॥

स नरो बधिरो ज्ञेयः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः ॥
नाम्नि संकीर्त्तिते विष्णोर्यस्य पुंसो न जायते ।
शरीरं पुलकोद्भासि तद्भवेत् कुणपोपमम् ॥
यस्मिन् स्मृते द्विजश्रेष्ठ ! मुक्तिरप्यचिराद्भवेत् ।
विष्णौ निविष्टमनसां किं पुनर्वृजिनक्षयः ॥
स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं
वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् ॥
अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥
क्षिप्रं भवति धर्म्मात्मा शश्वच्छान्तिं नियच्छति ।
विप्रेन्द्र ! प्रतिजानीहि विष्णुभक्तो न नश्यति ॥
धर्म्मार्थकामैः किन्तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा हरौ ॥
दैवी ह्येषा गुणमयी हरेर्म्माया दुरत्यया ।
तमेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
कियदाराधने पुंसा श्रियते हरिमेधसः ।
भक्त्यैवाराध्यते विष्णुर्नान्यं तत्रोपकारकम् ॥
न दानैर्व्विविधैर्द्दत्तैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
तोषमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जनार्द्दनः ॥
संसारविषवृक्षस्य द्वे फले ह्यमृतोपमे ।
कदाचित् केशवे भक्तिस्तद्भक्तैर्व्वा समागमः ॥
पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु सत्सु
तोयेषु लभ्येषु सदैव सत्सु ।
भक्त्यैकलभ्ये पुरुषे पुराणे
मुक्त्यै कथं नु क्रियते प्रयत्नः ॥
आस्फोटयन्ति पितरः प्रनृत्यन्ति पितामहाः ।
वैष्णवोऽस्मत्कुले जातः स नः सन्तारयिष्यति ।
अज्ञानिनः सुरवर समधिक्षिपन्ति
ये पापिनोऽपि शिशुपालसुयोधनाद्याः ।
मुक्तिं गताः स्मरणमात्रविधूतपापाः
कः संशयः परमभक्तिमतां जनानाम् ॥
शरणं तं प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्ज्जिताः ।
तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदम् ॥
भवोद्भवक्लेशशताहतस्तथा
परिभ्रमन्निन्द्रियबन्धकैः पथैः ।
नियम्यतां माधव ! मे मनोहय-
स्त्वदङ्घ्रिशङ्कौ दृढभक्तिबन्धने ॥
विष्णुरेव परं ब्रह्म त्रिभेदं इह पठ्यते ।
वेदसिद्धान्तमार्गेषु तं न जानन्ति मोहिताः ॥
वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
क्षितिपसुमतिरस्यमात्मनोऽन्तः
कथयति चारुतयैवमालपते ॥”
इति गारुडे भगवद्भक्तिः २३१ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य नमस्कारादिकं तत्रैव २३२ । २३३ । २३४ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ तस्य द्वादशमासकृत्यं यथा,—
“मासकृत्यं प्रवक्ष्यामि विष्णोः प्रीतिकरं परम् ।
ज्यैष्ठे तु स्नापनं कुर्य्यात् श्रीविष्णोः स्नानवासरे ॥
दैनन्दिनन्तु दुरितं पक्षमासाब्दवर्षजम् ।
ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥
स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पायुतानि च ।
कोटिकोटिसहस्राणि ह्युपपापानि यानि च ॥
सर्व्वाण्यपि प्रणश्यन्ति पौर्णमास्यान्तु वासरे ।
अभिषिच्येश तन्मूर्द्धि तदेतत् कलसोदकम् ॥
पुरुषसूक्तेन मन्त्रेण पावमानी ऋचा तथा ।
नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना ॥
रत्नोदकेन गन्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
पञ्चोपचारैराराध्य यथाविभवविस्तरैः ॥
घं घण्टायै नम इति घण्टावाद्यं निवेदयेत् ॥
पादे तस्य महाध्वानं ध्वस्तपातकपञ्जके ।
पाहि मां पापिनं घोरं संसारार्णवपातितम् ॥
य एवं कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः श्रोत्रियः शुचिः ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १ ॥
आषाढशुक्लैकादश्यां कुर्य्यात् स्वापमहोत्सवम् ।
आषाढे च रथं कुर्य्यात् श्रावणे श्रवणा-
विधिम् ॥ २ ॥ ३ ॥
भाद्रे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् । ४ ।
प्रसुप्तस्य परिवर्त्तमाश्विने मासि कारयेत् ॥
उत्थानञ्च हरेः कुर्य्यादन्यथा विष्णुद्रोहकृत् ।
शुभे चैवाश्विने मासि महामाया प्रपूजयेत् ॥ ५ ॥
कार्त्तिके मासि यत् कृत्यं शृणु देवि वरानने ! ।
सप्तवर्त्या प्रमाणेन दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः ॥
पक्षान्ते च प्रकर्त्तव्या दीपमालावलिः शुभा ॥ ६ ॥
मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठ्याञ्च सितवस्त्रकैः ।
पूजयेज्जगदीशञ्च तूलवस्त्रैर्व्विशेषतः ॥ ७ ॥
पौषे पुष्याभिषेकञ्च वर्ज्जयेच्चन्दनं यथा ॥ ८ ॥
सङ्क्रान्त्यां माघमासे च साधिवासिततण्डुलान् ।
निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
जीवनं सर्व्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ! ।
त्वन्मायालीनता प्राप्ता त्वयैव जनिता प्रभो ! ॥
कर्पूराकृतिद्रव्याणि घृताक्तानि निवेदयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥
अभ्यर्च्य भगवद्भक्त्या द्विजांश्च भगवद्धिया ।
एकस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भोजिता ।
विप्रभोजनमात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेत् ध्रुवम् ॥
पञ्चम्यां शुक्लपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ।
पूजयेद्भगवद्भक्त्या चूतपल्लवसम्मितैः ॥ ९ ॥
फल्गुचूर्णैश्च विविधैर्व्वासितैः पटवासितैः ।
काननं रमणीयञ्च प्रदीप्तदीपदीपितम् ॥
द्राक्षेक्षुरम्भाजम्बीरनागरङ्गकपूगकम् ।
नारिकेलञ्च धात्री च वंशतालहरीतकी ॥
अन्यैश्च वृक्षषण्डैश्च सर्व्वर्त्तुकुसुमाचितम् ।
पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥
वितानैः कुसुमोद्यानैर्व्वारिपूर्णघटैस्तथा ।
चूतशाखोपशाखाभिः शोभितं छत्रचामरैः ॥
विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।
फाल्गुने च चतुर्द्दश्यामष्टमे यामसञ्ज्ञके ॥
अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसम्मितौ ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या फल्गुचूर्णैश्चतुर्व्विधैः ॥
सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः ।
हरिद्राद्यारयोगाच्च रङ्गरम्यैर्म्मनोहरैः ॥
अन्यैर्व्वा रङ्गरम्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ॥
एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ॥
पञ्चाहानि त्र्यहाणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते ।
दक्षिणाभिमुखं कृष्णं दोलयानं सकृन्नराः ॥
दृष्ट्वापराधनिचयैर्म्मुक्तास्तु नात्र संशयः ॥ १० ॥
निःक्षिप्य जलभाण्डे तु मासे माधवसञ्ज्ञिते ।
सौवर्णपात्रे ताम्रे वा रौप्ये वा मृण्मयेऽपि वा ॥
तोयस्थं योऽर्च्चयेद्देवं शालग्रामसमुद्भवम् ।
प्रत्यहं मां महाभागे तस्य पुण्यं न गण्यते ॥
दमनारोपणं कृत्वा श्रीविष्णौ च समर्पयेत् ।
वैशाख्यां श्रावणे भाद्रे कर्त्तव्यञ्च तदर्पणम् ॥ ११ ॥
वैशाखे च तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
अथवा मण्डपे कुर्य्यात् मण्डले वा गृहाङ्गने ॥
सुगन्धचन्दनेनाङ्गं सुपुष्टाङ्गो दिने दिने ।
यथा प्रयत्नतः कार्य्यः कृशाङ्गो नैव पूजितः ॥
चन्दनागुरुकस्तूरीकुष्ठं कुङ्कुमरोचना ।
जटामांसी वचा चैव विष्णोर्गन्धाष्टकं तथा ।
एतैर्गन्धयुतैश्चापि अङ्गानि च विलेपयेत् ॥
घृष्टञ्च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।
अथवा केशरैर्योज्य हरिचन्दनमच्युते ॥
अस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवाः ।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
सुगन्धिमिश्रितैस्तोयैः स्नापयित्वा जगद्-
गुरुम् ।
अथवा पुष्पमध्यं च स्थापयेज्जगदीश्वरम् ॥
वृन्दावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।
विष्णुभक्तेन योग्येन भोजयेत्तदशेषतः ॥
नारिकेलफलं नीरं कोषञ्चोद्धृत्य दापयेत् ।
कण्टाफलञ्च पनसं कोषमुद्धृत्य दीयते ॥
यथा पक्वं तथा दद्याद्यथाशक्तिनियोगतः ।
दध्ना विमिश्रितञ्चान्नं घृतेनाप्लुत्य दापयेत् ॥
पाचितं पिष्टकं धातुरष्टादश घृतेन च ।
तिलैश्च तिलसंमिश्रं फलं शुद्धञ्च दापयेत् ॥
यद्यदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।
दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादीन्नाददीत कथञ्चन ॥
त्यक्तव्यं विष्णुमुद्दिश्य तद्भक्तेभ्यो विशेषतः ।
इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ! ।
गोप्तव्यञ्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पार्व्वति ! ॥ १२ ॥
श्रीकृष्णरूपगुणवर्णनशास्त्रवर्गे
बोधाधिकार इह चेदलमन्यपारैः ।
तत्प्रेमभावव्रजभक्तिविलासनाम-
हासेषु चेद्यदि रतिः किमु कामिनीभिः ॥
तच्चेतसा विभजता व्रजबालकेन्द्रं
वृन्दावनं क्षितितलं यमुनाजलञ्च ।
तल्लोकनाथपदपङ्कजधूलिभिश्चे-
त्क्षिप्तं वपुः किल वृथागुरुचन्दनाद्यैः ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥
हरि, त्रि, (हरति नेत्रद्वयमिति । हृ + इन् ।) पिङ्गलवर्णः । हरिद्वर्णः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः । ३ । ४३ ।
“शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभि-
र्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।

स पापकारी दुष्टात्मा दुर्गतिं समवाप्नुयात् ॥
इति तत्रैव रुद्रगीतानामाध्यायः ॥*॥
तद्‌गुणा यथा, —
"ब्रह्मादयः सुराः सर्व्वे ये चान्ये देवदानवाः ।
मनुष्याः पक्षिवृक्षाद्याः सर्व्वे तद्‌ब्रह्मसम्भवाः ॥
तत्र योऽसौ परो देवो व्यापको मुनिसत्तम ।
निर्लेपो ह्यचलः सूक्ष्मः कारणैः परिवर्जितः ॥
अनौपम्यस्त्वनिर्देश्यो ह्यक्षरादक्षरं परम् ।
निष्प्रपञ्चो निरालम्बो विषयातीतगोचरः ॥
सर्व्वज्ञः सर्व्वकर्त्ता च प्रत्यक्षं सर्व्वदाक्षरम् ।
अनामा नामकोटीनां गीयते तदनेकधा ॥
अगम्यमथवा गम्यमदृश्यं दृश्यमेव च ।
अस्वरं स्वरसंयुक्तमघोषं घोषरूपकम् ॥
सकलं निष्कलं चैव निर्म्मलं मलसंयुतम् ।
हरिमेतद्‌गुणैर्युक्तं मया ते परिकीर्त्तितम् ॥"॥
मरीचिरुवाच ।
अक्षयं चाव्ययं चैव यदुक्तं ते प्रकीर्त्तितम् ।
कथं तस्य विनाशोऽस्ति सर्व्वज्ञ केन हेतुना ॥
अगम्यं कीर्त्तितं वह्ने गम्यं चैव कथं भवेत् ।
अवर्णश्च समाख्यातं वर्णयुक्तं हि कारणम् ॥
अस्वरं स्वरसंयुक्तं कथं तत्कथ्यते हरिः ।
अप्रमाणं त्वया प्रोक्तं प्रमाणञ्च कथं भवेत् ॥
अनादेस्तु कथं चादिर्लभ्यते किं विभावसो ।
कथयस्व विशेषेण येन सम्पद्यते सुखम् ॥*॥
वह्निरुवाच ।
स्थावरं जङ्गमञ्चैव अण्डजं स्वेदजं तथा ।
विनश्यन्तीह भूतानि विनाशी तेन कथ्यते ॥
अगम्यमप्रबुद्धानां कामव्यासक्तचेतसाम् ।
स्वकर्म्मविनिवृत्तानां गम्यं तच्छुभकर्म्मणा ॥
ज्ञानचक्षुर्विहीनानामदृश्यं सर्व्वजन्तुषु ।
ज्ञानचक्षुःसमायुक्ताः स्थितं पश्यन्ति नित्यशः ॥
अन्धकारे यथा दीपो दर्शयेत् गृहमेधिनाम् ।
विद्याचक्षुस्तथा विप्रो दर्शयेत् परमं पदम् ॥
ये नरा वेदसिद्धान्तैर्बोधिता गुरुणा च ये ।
अनेकरूपसंयुक्तं पश्यन्ति परमेश्वरम् ॥
ये स्वकर्म्मतपोहीनविषयासक्तचेतसः ।
वर्णरूपं न जानन्ति वेदसिद्धान्तवर्जिताः ।
भ्रान्तिं पश्यन्ति सर्व्वत्र सविकल्पाश्च मानवाः ॥
जीवाख्यं वर्णनिर्मुक्तं शून्यसञ्ज्ञन्तु कथ्यते ॥
यदा वर्णसमायुक्तस्तदा वर्णस्तु जायते ॥
स्वरं तु गृह्णते यावत्तावच्छापस्तु कीर्त्त्यते ।
बिन्दुहीनस्तु निर्घोषो निराकारः स एव तु ॥
यदा सृजति भूतानि प्रकृतिस्थो हरिः स्वयम् ।
तावत् कर्त्ता स वै ज्ञेयः कर्त्ता प्रकृतिवर्जितः ॥
नासारन्ध्रेण निर्याति अङ्गुलानि दशद्वयम् ॥
निर्म्मलः स विभुर्ज्ञेयः समलो देहवर्त्तितः ॥
अप्रमाणं भवेत्तावत् यावत् शास्त्रं न विन्दति ।
शास्त्रज्ञानमधीते यः प्रमाणं तस्य लभ्यते ॥
तेन सर्व्वमिदं विश्वं व्यापितं सचराचरम् ।
सूक्ष्मः सर्व्वगतस्त्वसौ लक्षणोपायवर्ज्जितः ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥*॥
पूजितविष्णुदर्शनादिफलं वह्निपुराणे शुचिव्रत-
नामाध्याये क्रियायोगनामाध्याये च द्रष्टव्यम् ।
तस्य यमाष्टकस्तोत्रं नृसिंहपुराणे ८ अध्याये
तत्पूजार्थं द्रव्यविशेषदानफलञ्च तत्रैव ३२
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ शिवस्य हरेराराधन-
प्रमाणं यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"अहं गतोऽद्रिं कैलासमिन्द्राद्यैर्दैवतैः सह ।
तत्र दृष्टो महारुद्रो ध्यायमानः परं पदम् ॥
पृष्टो नमस्कृतो देवः किं त्वं ध्यायसि शङ्कर ।
त्वत्तो नान्यं परं देवं जानामि ब्रूहि मां ततः ।
सारात् सारतरं तत्त्वं श्रोतुकामः सुरैः सह ॥
रुद्र उवाच ।
अहं ध्यायामि तं विष्णुं परमात्मानमीश्वरम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदं सर्व्वं सर्व्वप्राणिहृदि स्थितम् ॥
भस्मोद्धूलितदेहस्तु जटामण्डलमण्डितः ।
विष्णोराराधनार्थं मे व्रतचर्य्या पितामह ॥
तमेव गत्वा पृच्छामः सारं यच्चिन्तयाम्यहम् ।
विष्णुं जिष्णुं पद्मनाभं हरिं देहविवर्ज्जितम् ॥
शुचिं शुचिपदं हंसं तत्परं परमेश्वरम् ।
युक्त्वा सर्व्वात्मनात्मानं तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्मिन् विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति
च ।
गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ॥
सहस्राक्षं सहस्राङ्घ्रिं सहस्रोरुकराननम् ।
अणीयसामणीयांसं स्थविरञ्च स्थवीयसाम् ॥
गरीयसां गरिष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च श्रेयसामपि ।
यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च ॥
गृणन्ति सत्यकर्म्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ।
पुराणे पुरुषः प्रोक्तो ब्रह्म प्रोक्तो द्विजादिषु ॥
क्षये सङ्कर्षणः प्रोक्तस्तमुपास्यमुपास्महे ।
यस्मिन् लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा ॥
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत् सदसतः परम् ।
अर्च्चयन्ति च यं देवा यक्षराक्षसकिन्नराः ॥
यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ
क्षितिः ।
चन्द्रादित्यौ च नयने तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्य त्रिलोकी जठरे यस्य काष्ठाः सुबाहवः ।
यस्योच्छ्वासश्च पवनस्तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्व्वाङ्गसन्धिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
परः कालात् परो यज्ञात् परं सदसतश्च यः ।
अनादिरादिर्विश्वस्य तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
मनसश्चन्द्रमा यस्य चक्षुषश्च दिवाकरः ।
मुखादग्निश्च सञ्जज्ञे तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
पद्भ्यां यस्य क्षितिर्ज्जाता श्रोत्राभ्याञ्च तथा
दिशः ।
मूर्द्धभागाद्दिवं यस्य तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं यस्मात् तं देवं चिन्तयाम्यहम् ॥
यं तं ध्यायाम्यहं यस्मादव्रजाम सार-
मीप्सितुम् ॥"
इति गारुडे । २ । ९—२० ॥
तद्भक्तिर्यथा,—
सूत उवाच ।
"विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि यया सर्व्वमवाप्यते ।
यथा भक्त्या हरिस्तुष्येत्तथा नान्येन केनचित् ॥
महतः श्रेयसो मूलं प्रसवः पुण्यसन्ततेः ।
जीवितस्य फलं स्वादु ददाति स्मरणं हरेः ।
भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्त्तितः ।
तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिसाधनभूयसी ॥
ते भक्ता लोकनाथस्य नामकर्म्मादिकीर्त्तने ।
मुञ्चन्त्यश्रूणि संहर्षात् ये च हृष्टतनूरुहाः ॥
जगद्धातुर्महेशस्य दिव्याश्चाचरणाव्ययाः ।
इह नित्यक्रियाः कुर्य्युः स्निग्धा ये वैष्णवास्तु ते ॥
प्रणामपूर्व्वकं चान्त्या यो वदेत् वैष्णवो हि सः ।
तद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायाञ्चानुमोदनम् ॥
तत्कथाश्रवणे प्रीतिः स्वरनेत्राङ्गविक्रिया ।
येन सर्व्वात्मना विष्णौ भक्त्या भावो निवेशितः ॥
विप्रेष्वीश्वरदृष्टिश्च महाभागवतो हि सः ।
विष्णोश्च कारणं नित्यं तदन्नं दम्भवर्ज्जितम् ॥
स्वयमभ्यर्च्चनञ्चैव यो विष्णुं चोपजीवति ।
भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्त्तते ॥
स विप्रेन्द्रो मुनिः श्रीमान् स ज्ञातः स च
पण्डितः ।
तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा हरिः ॥
स्मृतः सम्भाषितो वापि पूजितो वा द्विजोत्तम ।
पुनाति भगवद्भक्तश्चण्डालोऽपि यदृच्छया ॥
प्रणताय प्रपन्नाय तवास्मीति च यो वदेत् ।
अभयं सर्व्वभूतेभ्यो दद्यादेतद्‌व्रतं हरेः ॥
मन्त्रयाजिसहस्रेभ्यः सर्व्ववेदान्तपारगाः ।
सर्व्ववेदान्तवित्कोट्या विष्णुभक्तो विशिष्यते ॥
ऐकान्तिकाश्च पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ।
ऐकान्तिना समो विष्णुर्यस्मादेषा परायणः ।
तस्मादैकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ।
प्रियाणामपि सर्व्वेषां देवदेवस्य स प्रियः ।
आपत्स्वपि सदा यस्य भक्तिरव्यभिचारिणी ॥
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
विष्णुं संस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु ॥
अन्तर्गतोऽपि वेदानां सर्व्वशास्त्रार्थवेद्यपि ।
यो न सर्व्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाधमम् ॥
नाधीतवेदशास्त्रोऽपि न कृतं चापसद्धवत् ।
यो भक्तिं वहते विष्णौ तेन सर्व्वं कृतं भवेत् ॥
यज्ञानां क्रतुमुख्यानां सर्व्वेषां पारगा अपि ।
न तां यान्ति गतिं भक्त्या यां यान्ति मुनिसत्तम ॥
यः कश्चित् वैष्णवो लोके मिथ्याचारोऽप्यनाश्रमी ।
पुनाति सकलान् लोकान् सहस्रांशुरिवोदितः ॥
ये नृशंसा दुरात्मानः पापाचाररतास्तथा ।
तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः ॥
दृढा जनार्द्दने भक्तिर्यदैवाव्यभिचारिणी ।
तदा कियत् स्वर्गसुखं सैव निर्व्वाणहेतुकी ॥
भ्राम्यतां तत्र संसारे नराणां कर्म्मदुर्गमे ।
हस्तावलम्बनो ह्येको भक्तितुष्टो जनार्द्दनः ॥
न शृणोति गुणान् दिव्यान् देवदेवस्य चक्रिणः

 हरिता हरिता

हरित्, पु, (हरति नयनमनांसीति । हृ + "हृसृरुहियुषिभ्य इतिः ।" उणा० १ । ९९ । इति इति ।) नीलपीत मिश्रितवर्णः । सवुजरङ् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पालाशः २ हरितः ३ । इत्यमरः । १ । ५ । १४ ॥ श्यामः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अश्वविशेषः । इति मेदिनी ॥ सूर्य्याश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा, कुमारे । २ । ४३ ।
"उत्पाद्य मेरुशृङ्गाणि क्षुसानि हरिता खुरैः ।
आक्रीडपर्व्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु ॥")
मुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिंहः । सूर्य्यः । विष्णुः । इति केचित् ॥ हरिद्वर्णविशिष्टे, त्रि ॥
हरित्, स्त्री, (हृ + इतिः ।) दिक् । इत्यमरः ।१।३।१॥ (यथा, रघुः । ३ । ३० ।
"ततार विद्याः पवनातिपातिभि-
र्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ॥")
हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हरित्, पु, क्ली, (हृ + इति. ।) तृणम् । इति मेदिनी ॥
हरित, क्ली, (हृ + इतन् ।) स्थौणेयकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हरितः, पु, (हरति नयनमनांसीति । हृ + "हृश्याभ्यामितन् ।" उणा० ३ । ९३ । इति इतन् ।) हरिद्वर्णः । इत्यमरः । १ । ५ । १४ ॥ सिंहः । इति केचित् ॥ मन्थानकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हारील इति लोके । तदर्थे पर्य्यायो यथा,—
"हारीतो रक्तपित्तः स्याद्धरितोऽपि स कथ्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
हरिद्वर्णयुक्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, किराते । ५ । ३८ ।
"परिसरविषयेषु लीढमुक्ता
हरिततृणोद्गमशङ्कया मृगीभिः ॥")
हरितकं, क्ली, (हरितो वर्णोऽस्त्यस्येति । अच् । तत कन् ।) शाकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३४ ॥ (यथा, माघे । ५ । ८ ।
"अश्नाति भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रै-
रश्नन् पुरो हरितकं मुदमादधानः ॥")
हरितपत्रिका, स्त्री, (हरितानि पत्राणि यस्याः । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) पाची । इति राजनिर्घण्टः ॥
हरितशाकः, पु, (हरितः हरिद्वर्णः शाकः ।) शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिग्रुशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
हरिता, स्त्री, (हरितो वर्णोऽस्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) दूर्व्वा । इति मेदिनी ॥ जयन्ती । हरिद्रा । कपिलद्राक्षा । पाची । नीलदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हरिताल, क्ली, (हरितं तद्वर्णम् आलातीति । आ + ला + कः ।) पीतवर्णधातुविशेषः । स तु हरेर्व्वीर्य्यम् । यथा,—
"हरितालं हरेर्व्वीर्य्यं लक्ष्मीवीर्य्यं मनःशिला ।
पारदं शिववीर्य्यं स्यात् गन्धकः पार्व्वतीरजः ॥"
इति वैद्यकम् ॥
तत्पर्य्यायः । पिञ्जरम् २ पीतकम् ३ तालम् ४ आलम् ५ हरितालकम् ६ । इत्यमरः ।२।९।१०३॥ गोदन्तम् ७ पीतलम् ८ नटमण्डनम् ९ हरिबीजम् १० सिद्धधातुः ११ । इति जटाधरः ॥ वर्णकम् १२ नटभूषणम् १३ । इति रत्नमाला ॥ पीतम् १४ गोरोचम् १५ चित्राङ्गम् १५ पिञ्जरकम् १७ वैदलम् १८ तालकम् १९ कनकरसः २० काञ्चनकम् २१ विडालकम् २२ चित्रगन्धम् २३ पिङ्गम् २४ पिङ्गसारम् २५ गौरीललितम् २६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । स्निग्धत्वम् । त्वग्दोषभूतभीतिविषयवातरुजानाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपि च ।
"हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम् ।
तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम् ॥
स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत् ।
पत्राख्यं तालकं विद्यात् गुणाढ्यं तद्रसायनम् ॥
निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु ।
स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत्पिण्डतालकम् ॥
हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् ।
कण्डुकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान् ॥
हरति च हरितालं चारुतां देहजातां
सृजति च बहुतापानङ्गसङ्कोचपीडाः ।
वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्या-
दिदमसितमशुद्धं मारितं चाप्यसम्यक् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अथ तालस्याशुद्धस्य दोषमाह ।
"अशुद्धं तालमायुर्घ्नं कफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटाङ्गसङ्कोचान् कुरुते तेन शोधयेत् ॥"
अथ तालकस्य शोधनविधिः ।
"तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके क्षिपेत् ।
दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कुष्माण्डजे द्रवे ॥
तिलतैले पचेद्यामं यामञ्च त्रिफलारसे ।
दोलायन्त्रे चतुर्यामं पक्वं शुध्यति तालकम् ॥" * ॥
अथ तालकस्य मारणविधिः ।
"सदलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
खल्ले विमर्द्दयेदेकं दिनं पश्चाद्विशोषयेत् ॥
सशोध्य गोलकं तस्य कुर्य्यात्तच्च विशोषयेत् ।
ततः पुनर्नवाक्षारैः स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत् ॥
तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ।
आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ॥
स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत् ।
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवह्निं प्रदीपयेत् ॥
एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तस्यैकरक्तिका ।
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥"
एवं शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः ।
"हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् ।
कण्डुकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान् ॥"
अन्यच्च ।
"तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम् ।
शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषः ॥"
इति च भावप्रकाशः ॥
हरितालः, पु, पीतवर्णपक्षिविशेषः । हरियाल इति भाषा । तस्य मांसगुणाः ।
"हरितालोऽल्पविट्कः स्यात् कषायो मधुरो लघुः ।
रक्तपित्तप्रशमनस्तृषाघ्नो वातकोपनः ॥"
इति राजवल्लभः ॥
हरितालक, क्ली, (हरितालमेव । स्वार्थे कन् ।) हरितालम् । इत्यमरः । २ । ९ । १०३ ॥
हरितालिका, स्त्री, दूर्व्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सौरभाद्रशुक्लचतुर्थी हरितालिका । सौरभाद्रकृष्णचतुर्थ्यामुदितचन्द्रस्य नष्टचन्द्र इति सञ्ज्ञा । इति पञ्जिकायां प्रसिद्धा । तत्र चन्द्रदर्शननिषेधो यथा । भोजदेवः ।
"शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तत्र तन्ततः ॥"
चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः ।
"पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।
चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥"
चतुर्थ्यां नेक्षितव्य इति मुनिभिरुदित उक्त इत्यर्थः । अथवा चतुर्थ्यामित्यस्य प्रधानक्रियान्वयाभ्यर्हितत्वादीक्षितव्य इत्यनेनान्वयो न तूदित इत्यनेन । तथा च अव्यक्तं प्रधानगामि इति सूत्रे अव्यक्तस्य शब्दस्य प्रधानेन सह सम्बन्ध इति भट्टनारायणव्याख्यानं इति । उदितस्वर्द्दोदितव्यावृत्तिपरः स्वरूपाख्यानपरो वा ।
"ब्राह्मणो तु शुना दष्टा जम्बुकोष्ट्रेण वा गवा ।
उदिते सोमनक्षत्रे दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥"
इति पराशरोक्तोदित इतिवत् ॥ * ॥
नन्वेकपदस्य कथमनेकार्थता इति चेन्न यावन्तोऽर्थास्तावन्ति पदानीति । तथा चोक्तम् ।
"यावतामेव धातूनां लिङ्गं रूढिगतं भवेत् ।
अर्थश्चैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः ॥"
लिङ्गं समार्थम् । रूढिगतं प्रसिद्धम् । न त्वप्रसिद्धम् । हन हिंसागत्योरित्यादौ गमनादिकम् । अभिधेयो वाच्यः । तावद्भिर्धातुभिर्गुणविग्रहो गुणैर्गणनाभिर्विग्रहो ग्रहणं यत्रार्थे स तथा । एतेन धातुसमसंख्यार्थत्वं पदस्य । ब्रह्मपुराणे सिद्धार्काधिकारे ।
"नारायणोऽभिशप्तस्तु निशाकरमरीचिषु ।
स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्याय पतेच्च सः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्वीक्ष्य मानवः ।
पठेद्धात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो नाप्युदङ्मुखः ॥
अभिशप्तः परीवादविषयीभूतः । सोऽभिशापः ।
धात्रेयिकावाक्यं विष्णुपुराणे ।
"सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।
सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥"
अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयं आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः
स्वरेण धीरेण निवर्त्तयन्निव ॥")
पीतवर्णः । इत्यनेकार्थकोषः ॥
हरिक, पुं, (हरिरेव । हरि+स्वार्थे सञ्ज्ञायां वा कन् ।) पीतहरितवर्णाश्वः । तत्पर्य्यायः । हालकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ चौरः । अक्षक्रीडकः । इति केचित् ॥
हरिकालीय, पुं, (हरिकेलिमर्हतीति । हरिकेलि+छ ।) वङ्गदेशः । इति हेमचन्द्रः । तद्देशस्थे, त्रि ॥
हरिकेश, पुं, (हरि पिङ्गलः केशो यस्य ।) शिवः । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४४ ।
"दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ । ६२ । ५० ।
'महोरग वराहाद्य हरिकेश विभो । जय ॥")
शिवभक्तयक्षविशेषः । स तु शिवप्रसादात् दण्डपाणित्वं क्षेत्रपालत्वादिकञ्च प्राप्तवान् । यथा,
'एवमुक्त्वा ततो देवः सह देव्या जगत्पतिः ।
जगाम यत्र यत्रास्ते यक्षो धर्म्मनिरन्तरः ।
तं दृष्ट्वा प्रणतं भक्त्या हरिकेशं वृषध्वजः ।
दिव्यं चक्षुरदात्तस्मै येनापश्यत् स शङ्करम् ॥
सूत उवाच ।
अथ यक्षस्तदा तत्र शनैरुन्मील्य चक्षुषी ।
अपश्यत् स शिवं देवं वृषकेतुमुपाश्रितम् ॥
देव उवाच ।
अद्यप्रभृति यक्षेन्द्र सर्व्वलोकविवर्ज्जितः ।
क्षेत्रेऽस्मिन् गणाध्यक्षो वरदः सर्व्वपूजितः ॥
अज्ञेयश्चापि लोकानां योगैश्वर्य्यसमन्वितः ।
अन्नदश्चापि लोकेभ्यः क्षेत्रपालो भविष्यसि ॥
महाबलो जरारक्षो लक्षणो मम च प्रियः ।
ज्ञानदश्च दण्डपाणिश्च महायोगी तथैव च ॥
उद्भ्रमः सम्भ्रमश्चैव गणौ ते परिचारकौ ।
तवाज्ञया करिष्येते लोकस्योद्भ्रमसम्भ्रमौ ॥"
इति मात्स्ये । १० । ८८—९० , ९६—९९ ॥
हरिक्रान्ता, स्त्री, (हरिणा क्रान्ता ।) विष्णुक्रान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
हरिगृह, क्ली, (हरेर्गृहम् ।) हरेरालयः । पुरीविशेषः । तत्पर्य्यायः । एकचक्रम् २ शम्भपुरी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हरिचन्दन, पुं, क्ली, (हरेरिन्द्रस्य प्रियं चन्दनम् ।) देवतरुविशेषः यथा,—
"पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।
सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥"
इति स्वर्गवर्गे अमरः । १ । १ । ५२ ॥
देवभूमावेव सम्भवात् देवतरुः । चन्दयति आह्लादयति चन्दनं चदि आह्लादे दीप्तौ नन्द्यादित्वादनः । हरेरिन्द्रस्य चन्दनं हरिचन्दनम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ चन्दनविशेषः । तत्पर्य्यायः । तैलपर्णिकम् २ गोशीर्षम् ३ । इति मनुष्यवर्गे अमरः । २ । ६ । १३१ ॥
त्रीणि हरिचन्दने । चन्दनविशेषाणां पृथक् नामानीत्यन्ये । तथा च तिलस्येव पर्णमस्य तिलपर्णी वृक्षभेदः ततो जातं तैलपर्णिकम् । धवलं सुशीतलं चन्दनं तैलपर्णिकम् । गोः शीर्षं गोशीर्षं तदाकारे मलयैकदेशे जातं गोशीर्षम् । कालताम्रव्यामिश्रवर्णमुत्पलगन्धि अतिसुरभि शीतलतया सदैव सर्पैर्वेष्टितं गोशीर्षम् । कपिलवर्णत्वात् हरि च तच्चन्दनञ्चेति हरिचन्दनम् । हरेरिन्द्रस्य चन्दनं वा । हरिर्मण्डूकस्तदाकारे पर्व्वतभागे जातत्वाद्वा हरिचन्दनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायान्तरं सुराहम् २ हरिगन्धम् ३ इन्द्रचन्दनम् ४ दिव्यम् ५ दिविजम् ६ महागन्धम् ७ नन्दनजम् ८ लोहितजम् ९ । हरिचन्दनं कोकणे प्रसिद्धम् । अस्य गुणाः ।
"हरिचन्दनन्तु दिव्यं हिमं तदिह दुर्व्वहं मनुजैः ।
पित्ताटोपविलोपि वमथुभ्रमशोषमान्द्यमेदोहृत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
(पीतचन्दनम् । कलम्ब इति लोके ।
"कालीयकन्तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनम् ।
हरिप्रियं कालसारं तथा कालानुसार्य्यकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पारिभाषिकहरिचन्दनं यथा,—
"इष्टञ्च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।
अथवा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥
हरिचन्दन, क्ली, (हरिचन्दनं तद्वद्वर्णोऽस्त्यस्येति । अच् ।) ज्योत्स्ना । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ पद्मकेशरम् । इति हलायुधः ॥ कान्ताङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिण, पुं (हरति मनः ह्रियते गीतादिना वा । हृ+"श्यास्त्याहृञविभ्य इनच् ।" उणा० २ । ४६ । इति इनच् ।) स्वनामाख्यातपशुः । तत्पर्य्यायः । मृगः २ कुरङ्गः ३ वातायुः ४ अजिनयोनिः ५ । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ सारङ्गः ६ चलनः ७ पृषत् ८ भीरुहृदयः ९ मयुः १० । इति जटाधरः ॥ चारुलोचनः ११ जिनयोनिः १२ कुरङ्गमः १३ ऋष्यः १४ ऋश्यः १५ रिष्यः १६ रिश्यः १७ एणः १८ एणकः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ कृष्णतारः २० सुलोचनः २१ पृषतः २२ । अस्य मांसगुणाः ।
"एणस्य मांसं लघु शीतहृद्यं
त्रिदोषहृत् षड्रसदञ्च रुच्यम् ।
कुरङ्गमांसं मधुरञ्च यद्वत्
कफापहं पित्तहरं मरुत्प्रदम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपि च ।
"हरिणः शीतलो बद्धविण्मूत्रो दीपनो लघुः ।
रसे पाके च मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहा ॥
एणः कषायो मधुरः पित्तासृक्कफनाशनः ।
संग्राही रोचनो हृद्यो बलकृज्ज्वरनाशनः ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"कुरङ्गो बृंहणो बल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः ।
मधुरो वातहृद्ग्राही किञ्चित्कफकरो मतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
हरिणस्य पञ्चभेदा यथा,—
"हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ।
ऋष्यः खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा ।
एते बलिप्रदानेषु चर्म्मदाने च कीर्त्तिताः ॥"
इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥ * ॥
शुक्लवर्णः । विष्णुः । शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११९ ।
"आषाढश्च सुषाढश्च ध्रुवोऽथ हरिणो हरः ॥")
सूर्य्यः । हंसः । इति केचित् ॥ (ऐरावतवंशोद्भूतनागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः
कृशः ।
विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥")
पाण्डुवर्णः । तद्युक्ते, त्रि ॥ इत्यमरः । १ । ५ । १३ ॥
(यथा, महाभारते, । १ । १ । १३५ ।
"स भोगान् विविधान् भुञ्जन् रत्नानि विविधानि च ।
कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृशः ॥")
हरिणनर्त्तक, पुं, (हरिण इव नृत्यतीति । नृत्+ण्वुल् ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिणहृदय, त्रि, (हरिणस्येव भीतं हृदयं यस्य ।) भीरुः । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिणाक्षी, स्त्री, हट्टविलासिनीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हरिणस्य अक्षिणीव अक्षिणी यस्याः । समासे षः । ङीष् । मृगलोचना रमणी ॥)
हरिणाङ्क, पुं (हरिणः अङ्कश्चिह्नं यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिणी, स्त्री, (हरिण+ङीष् ।) मृगी । (यथा रघु । २ । ११ ।
"धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां
प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥")
स्वर्णप्रतिमा । इत्यमरः । ३ । ४ । ५० ॥ (हरित+ङीष् । तस्य नः ।) हरिता । नारीभेदः । वृत्तभेदः । इति मेदिनी ॥ (तल्लक्षणं यथा,—
"नसमरला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता ॥"
विस्तारस्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यः ॥) मञ्जिष्ठा । स्वर्णयूथी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तरुणी । वरस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (सुराङ्गनाभेदः । यथा, रघु । ८ । ७९ ।
"चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।
प्रजिघाय समाधिभेदिनीं
हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥")

गोच्छिष्टादौ निषेधोऽस्ति हरेर्नामनि लुब्धक ॥
स्नानं देवार्च्चनं ध्यानं धारणा नियमो यम. ।
प्रत्याहारः समाधिश्च हरिनामसम न च ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ८८ अध्यायः ॥
अपि च ।
“हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् ।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ११ विलासे वृह-
न्नारदीयपुराणवचनम् ॥ * ॥ वैष्णवाना जप्य-
हरिनामानि, यथा,—
“हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥”
अस्य प्रमाणादि यथा,—
त्रिपुरोवाच ।
“वासुदेव महाबाहो ! शृणु त्व परम वच ।
त्व हि देव सुरश्रेष्ठः किमर्थं तप्यते तप. ॥
कुलाचार विना पुत्र ! नहि सिद्धि' प्रजायते ।
शक्तिहीनस्य ते सिद्धि कथ भवति रे सुत ! ॥
ममांशसम्भवा लक्ष्मी त्यक्त्वा कि तप्यते तप ।
वृथा श्रम वृथा पूजा जपश्च विफल सुत ! ॥
स्वयोग कुरु यत्नेन शक्त्या सह तपोधन ! ।
सुख विना सुतश्रेष्ठ ! विद्यासिद्धिर्न जायते ॥
साधके क्षोभमापन्ने देवता क्षोभमाप्नुयात् ।
तस्माद्भोगयुतो भूत्वा जपकर्म्म समारभेत् ॥
भोग विना सुतश्रेष्ठ ! नहि मोक्ष प्रजायते ।
शृणु पुत्र सुतश्रेष्ठ दीक्षाया आनुपूर्व्विकीम् ॥
दशवर्षे तु सप्राप्ते द्वादशाभ्यन्तरे सुत ! ।
शृणुयाद्धरिनामानि षोडशानि पृथक् पृथक् ।
हरिनाम विना पुत्र ! कर्णशुद्धिर्न जायते ॥
श्रीवासुदेव उवाच ।
शृणु मातर्म्महामाये विश्वबीजस्वरूपिणि ! ।
हरिनाम महामाये क्रमाद्वद मत वद ॥ * ॥
त्रिपुरोवाच ।
हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे ॥
द्वात्रिंशदक्षराण्येव कलौ नामकृत सदा ।
शृणु छन्द. सुतश्रेष्ठ ! हरिनाम्नस्तु चैव हि ॥
छन्दो हि परम गुह्य महत् पदमनव्ययम् ।
सर्व्वशक्तिमय तच्च हरिनाम तपोधन ! ॥”*॥
अस्य श्रीहरिनाममन्त्रस्य वासुदेव ऋषिर्गायत्री
छन्दः श्रीत्रिपुरा देवता मम महाविद्या-
सिद्धार्थे विनियोग ॥ * ॥
“एतन्मन्त्र सुतश्रेष्ठ ! प्रथम शृणुयान्नर' ।
श्रुत्वा द्विजमुखात् पुत्र दक्षकर्णे तपोधन ! ॥
आदौ छन्दस्ततो मन्त्र श्रुत्वा शुद्धो भवेन्नर ।
द्वादशाभ्यन्तरे श्रुत्वा कर्णशुद्धिमवाप्नुयात् ॥
कर्णशुद्धि विना पुत्र महाविद्यामुपालभेत् ।
नारी वा पुरुषो वापि तत्क्षणान्नारकी भवेत् ।
ततस्तु षोडशे वर्षे सम्प्राप्ते सुरवन्दित ! ।
महाविद्या ततः शुद्धा नित्या ब्रह्मस्वरूपिणीम् ।
श्रुत्वा कुलमुखाद्विमात् साक्षात् ब्रह्ममयो भवेत् ।
कुर्य्यादेवरहस्यं यः शिवोक्तञ्च तपोधन ! ।

तस्य सिद्धिर्भवेद्दिव्या अष्टैश्वर्य्यमवाप्नुयात् ॥
रहस्य हि विना पुत्र ! श्रम एव हि केवलम् ।
अतएव सुतश्रेष्ठ ! रहस्यरहितस्तव ।
रहस्यरहिता विद्या न जपेत्तु कदाचन ॥ * ॥
हकारस्तु सुतश्रेष्ठ ! शिव. साक्षान्न सशयः ।
रेफस्तु त्रिपुरादेवी मम मूर्त्तिमयी सदा ॥
एकारश्च भग विद्यात् साक्षाद्‌योनिं तपो-
धन ! ।
एकारः शून्यरूपो च रेफो विग्रहधारिण ।
हरे तु त्रिपुरा साक्षान्मम मूर्त्तिर्न सशयः ॥
ककारः कामदा कामरूपिणी स्फुरदव्ययम् ।
ऋकारश्च सुतश्रेष्ठ ! ज्येष्ठा शक्तिरितीरिता ॥
ककारश्च ऋकारश्च कामिनी वैष्णवी कला ॥
षकारश्चन्द्रमा देव' कलाषोडशसयुतः ॥
णकारश्च सुतवर ! साक्षान्निर्वृतिरूपिणी ।
द्वयोरैक्य तपःश्रेष्ठ ! महामाया जगन्मयी ॥
कृष्ण कृष्ण सुतश्रेष्ठ ! महामाया जगन्मयी ।
हरे हरे ततो देवि ! शिवशक्तिस्वरूपिणी ॥
हरे रामेति च पदं शिवशक्तिमय सुत ! ।
हरे हरे इति पद शक्तिद्वयसमन्वितम् ॥
आद्यन्ते प्रणव दत्वा यो जपेद्दशधा द्विजः ।
स भवेत् सुतवर ! श्रेष्ठो महाविद्यासु सुन्दरः ॥
हरिनाम सुतश्रेष्ठ ! ज्येष्ठ तु वैष्णव मतम् ॥
एव षोडश नामानि द्वात्रिंशदक्षराणि च ।
आद्यन्ते प्रणव दत्त्वा चतुस्त्रि शदनुत्तम ! ॥
हरिनाम विना पुत्र ! दीक्षा च विफला सदा ।
कुलदेवमुखाद्‌दृष्ट्वा हरिनाम पराक्षरम् ॥
ब्राह्मणक्षत्त्रवैश्याश्च शूद्र' श्रुत्वा गराचरम् ।
दीक्षा कुर्य्यात् सुतश्रेष्ठ ! महाविद्यासु सुन्दर ! ॥
दीक्षा वापि हरेर्नाम यदि शूद्रमुखात् प्रिये ! ।
अज्ञानाद्यदि गृह्णीयात् तस्य पापफल शृणु ॥
शूद्र शूद्रमुखात् श्रुत्वा विद्या वा मन्त्रमुत्तमम् ।
कोटिवर्षान् समादाय रौरव प्रति गच्छति ।
अपि दातृगृहीत्रोर्वा द्वयोरपि सम फलम् ॥
ब्रह्महत्यामवाप्नोति अक्षर अक्षर प्रति ।
शृणु पुत्र ! वासुदेवरहस्यवचन मम ॥”
इति श्रीवासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे त्रिपुरा-
वासुदेवसवादे द्वितीयपटल ॥
हरिनामा [न्] पु. (हरेर्नाम नाम यस्य ।)
मुद्ग । इति त्रिकाण्डशेष ॥
हरिनेत्र, क्ली. (हरेर्नेत्रमिव ।) श्वेतपद्मम् ।
इति राजनिर्घण्ट' ॥ श्रीहरेर्लोचनम् । यथा,—
“प्रबोधनार्थाय हरेर्हरिनेत्रकृतालयाम् ।
विश्वेश्वरी जगद्धात्रीं स्थितिसहारकारिणीम् ॥’
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
हरिद्वर्णचक्षुश्च ॥
हरिनेत्र. पु. (हरेर्मर्कटस्येव नेत्रमस्य) पेचक' ।
इति त्रिकाण्डशेष ॥
हरिन्मणि , पु, (हरिद्वर्णो मणि ।) मरकतमणि' ।
इत्यमर । २।९।९२ ॥ (यथा, माघे । ३ । ४९ ।
“हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामै-
र्गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजु ॥”)

हरिन्मुद्गः, पुं, (हरिद्वर्णो मुद्गः ।) शारदमुद्गः ।
इति राजनिर्घण्ट. ॥
हरिपर्णं, क्ली, (हरि हरिद्वर्णं पर्णं यस्य ।) मूल-
कम् । इति हेमचन्द्रः ॥
हरिप्रिय, क्ली, (हरे' प्रियम् ।) कृष्णचन्दनम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्तु कालीयकम् कालिया-
काष्ठमिति ख्यातम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा.
“कालीयकन्तु कालीय पीताभ हरिचन्दनम् ।
हरिप्रिय कालसार तथाकालानुसार्य्यकम् ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
उशीरम् । इति राजनिर्घण्ट' ॥
हरिप्रिय , पु, (हरे. प्रिय. ।) कदम्बवृक्ष. । इति
शब्दचन्द्रिकामरौ । २ । ४ । ४२ ॥ पीतभृङ्ग-
राज । विष्णुकन्दः । करवीर. । शङ्ख ।
बन्धूकः । इति राजनिर्घण्ट' ॥ शिवः । वातुल ।
कञ्चुक' । इति केचित् ॥
हरिप्रिया, स्त्री, (हरे' प्रिया ।) लक्ष्मीः । इत्य-
मर' । १ । १ । २८ ॥ तुलसी । द्वादशीतिथि ।
पृथिवी । इति केचित् ॥
हरिवालुक, क्ली, (हरिप्रिया वालुका यत्र)
एलवालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥
हरिभक्त., पु , (हरेर्भक्त' ।) हरिसेवकः । तस्य
लक्षण यथा,—
“सर्व्वजीवेषु यो विष्णु भावयेत् समताधिया ।
हरौ करोति भक्तिञ्च हरिभक्त स च स्मृत ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्याय' ॥
हरिभद्र, क्ली, (हरेर्भद्र यस्मात् ।) हरि-
वालुकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हरिभाविनी, स्त्री, हरि भावयितु शीलं यस्या
सा । (हरि+भू+णिनि । ङीप् ।) हरि-
भावनाशीला । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
हरिभुक्, [ज्] पु, (हरि भेक भुङ्क्ते इति । भुज् —
क्विप् ।) सर्प । इति शब्दरत्नावली ॥
हरिमन्थः, पु, गणिकारिका । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ चणक । इति राजनिर्घण्ट. ॥ (अस्य
पर्य्यायो यथा,—
‘चणको हरिमन्थ. स्यात् सकलप्रिय इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
देशविशेष । इति हरिमन्थजशब्दटीकाया
भरत ॥
हरिमन्थक', पु, (हरिमन्थ एव । स्वार्थे कन् ।)
चणक' । इत्यमर । २ । ९ । १८ ॥
हरिमन्थज , पु, चणक । इत्यमर' । २ । ९ । १८ ॥
हरिमन्थे देशे प्राचुर्य्येण जातवान् हरिमन्थज ।
सप्तम्यां जनेर्ड इति ड । इति भरत. ॥ (क्लीवे,ऽपि
दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“स्वादुपाकरम शाक दुर्जर हरिमन्थजम् ॥ ”)
कृष्णमुद्ग' । इति हेमचन्द्र ॥
हरिय , पु. (हरि पीतवर्ण याति प्राप्नोतीति ।
या+क' ।) पीतवर्णघोटक । इति हेमचन्द्र ॥
हरिले, अव्य, नाट्योक्तौ चेटीसम्बोधनम् । इति
केचित् ॥

हरिताली, स्त्री, (हरिताल+ङीष् ।) दूर्व्वा । आकाशरेखा । इति मेदिनी ॥ खड्गलता । इति विश्वः ॥ सौरभाद्रीयनक्षत्रविशेषयुक्त-चतुर्थी । यथा,—

"भाद्रे मासि सिते पक्षे वसुदैवतसंयुता ।
हरिताली चतुर्थी स्यात् सर्व्वाणीप्रीतिदा सदा ॥
भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्याख्याभियोगतः ।
ददाति किल्बिषं घोरं दृष्टश्चन्द्रो न संशयः ॥
करचित्रानलर्क्षेषु हरौ सूर्य्ये चतुर्थिका ।
हरिताली समाख्याता रुद्राणीप्रीतिदा सदा ॥"
इति राजमार्त्तण्डः ॥

हरिताश्म, [न्] क्ली, (हरितं अश्म ।) तुत्थम् । पेरोजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरित्पर्ण, क्ली, (हरित् पर्णमस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिद्वर्णपत्रयुक्ते, त्रि ॥

हरिदश्व, पुं, (हरित् अश्वो यस्य ।) सूर्य्यः । (यथा, रघु । ३ । २२ ।

"पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधिते-
रनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥")

अर्कवृक्षः । इत्यमरः । १ । ३ । २९ ॥

हरिदेवः, पुं, (हरिर्द्देवोऽधिष्ठात्रीदेवता यस्य ।) श्रवणानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हरिर्द्देवो यस्य इति बहुव्रीहौ, त्रि । हरिश्चासौ देवश्चेति कर्म्मधारये हरिमात्रबोधकः ॥

हरिद्गर्भ, पुं, (हरिद्वर्णो गर्भो यस्य ।) हरिद्वर्ण-कुशः । हरिदर्भ इति च पाठः । तत्पर्य्यायः । खरपत्रः २ बृहच्छदः ३ अत्र पृथुच्छदोऽपि पाठः । शौरी ४ रूक्षदर्भः ५ दीर्घपत्रः ६ पवित्रकः ७ । अस्य गुणाः ।

"दर्भौ द्वौ च गुणे तुल्यौ तथापि च सिताधिकः ।
यदि श्वेतकुशाभावे त्वपरं योजयेद्भिषक् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

"दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तन्मूलगुणाः ।

"कुशमूलं हिमं रुच्यं मधुरं पित्तनाशनम् ।
रक्तज्वरतृषाश्वासकामलादोषमोक्षकृत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिद्रव, पुं, (हरिवर्णः पिङ्गलवर्णः द्रव इव ।) नागकेशरचूर्णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हरिद्रा, स्त्री, (हरितं पीतवर्णं रातीति । हरित् +रा+क । टाप् ।) ओषधिविशेषः । हलुद इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निशाह्वा २ काञ्चनी ३ पीता ४ वरवर्णिनी ५ । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥ कावेरी ६ उमा ७ वर्णवती ८ गौरी ९ पीथा १० । इति जटाधरः ॥ पीतवालुका ११ हेमनाशा १२ भङ्गवासा १३ घर्षिणी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ पीतिका १५ रजनी १६ निशा १७ मेहघ्नी १८ बहुला १९ वर्णिनी २० रात्रिनामिका २१ । इति रत्नमाला ॥ हरित् २२ रञ्जनी २३ स्वर्णवर्णा २४ सुवर्णा २५ शिवा २६ दीर्घरागा २७ हलद्दी २८ वराङ्गी २९ जनेष्टा ३० वरा ३१ वर्णदात्री ३२ पवित्रा ३३ हरिता ३४ विषघ्नी ३५ पिङ्गा ३६ मङ्गल्या ३७ मङ्गला ३८ लक्ष्मीः ३९ भद्रा ४० शिफा ४१ शोभा ४२ शोभना ४३ सुभगाह्वया ४४ श्यामा ४५ जयन्तिका ४६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातास्र-कुष्ठमेहकण्डूव्रणनाशित्वम् । देहवर्णविधायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ अन्यच्च ।

"हरिद्रा कफपित्तास्रशोथकण्डूव्रणापहा ।"
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

"हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वरवर्णिनी ।
कृमिघ्ना हलदी योषित्प्रिया हट्टविलासिनी ॥
हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा कफपित्तनुत् ।
वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा ॥"*॥

अथ वनहरिद्रा ।

"अरण्यहलदीकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः ।"*।

अथ कर्पूरहरिद्रा ।

"दार्व्वी भेदाम्रगन्धा च सुरभिर्दारु दारु च ।
कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभिः सुरनायिका ॥
आम्रगन्धिहरिद्रा या सा शीता वातला मता ।
पित्तघ्नमधुरा तिक्ता सर्व्वकण्डूविनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

हरिद्रागणेशः, पुं, (हरिद्रावर्णो गणेशः ।) गणेशविशेषः । तन्मन्त्रो यथा,—

अथ हरिद्रागणेशः ।

"पञ्चान्तको धरासंस्थो बिन्दुभूषितमस्तकः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः सर्व्वकामफलप्रदः ॥"

अथ वशिष्ठ ऋषिर्गायत्री छन्दो हरिद्रागणपतिर्द्देवता गकारो बीजं लकारः शक्तिर्बीजेनैव षडङ्गकम् । ध्यानन्तु ।

"हरिद्राभं चतुर्ब्बाहुं हारिद्रवसनं विभुम् ।
पाशाङ्कुशधरं देवं मोदकं दन्तमेव च ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य शङ्खस्थापनादि-पीठमन्वन्तां पीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा गणपतिं पूजयेत् । आवरणपूजाविनियोगादिकं एकाक्षरगणपतिवत् । अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षजपः । त्रिमधुरयुक्तहरिद्राचूर्णमिश्रितैस्तण्डुलैरयुतहोमः । इत्यादि तन्त्रसारः ॥

हरिद्राङ्ग, पुं, (हरिद्राया इव अङ्गं यस्य ।) हरितालपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हरिद्राभः, पुं, (हरिद्राया आभा इव आभा यस्य ।) पीतशालः । कर्पूरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पीतवर्णः । तद्युक्ते, त्रि ॥ इत्यमरः । १ । ५ । १४ ॥ (यथा, तन्त्रसारे ।

"हरिद्राभं चतुर्ब्बाहुं हारिद्रवसनं विभुम् ॥")

हरिद्राराग, त्रि, (हरिद्राया राग इव रागो यस्य । अचिरस्थायित्वादेवास्य तथात्वम् ।) अस्थिरसौहृदः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्पर्य्यायः । क्षणमात्रानुरागी २ । हरिद्राराग इव रागोऽस्येति हरिद्रारागः । हरिद्रारागस्याचिरस्थायित्वात् तथेति यावत् । यथा,—

"क्षणमात्रानुरागी च हरिद्राराग उच्यते ।"
इति हलायुधः ॥

हरिद्रुः, पुं, (हरिवर्णः द्रुर्वृक्षः ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १०१ ॥ तथा चोक्तम् ।

"दार्व्वी दारुहरिद्रा च पर्ज्जन्या पर्ज्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव च पचम्पचा ॥
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारु कपोतकम् ।
दार्व्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ।*॥

वृक्षविशेषः । हलदीवा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । पीतदारु ५ पीतकाष्ठः ३ पीतकः ४ कदम्बकः ५ सुपुष्पः ६ सुराह्वः ७ पीतकद्रुमः ८ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । मङ्गल्यत्वम् । पित्तवातनानात्वग्दोषनाशित्वम् । अङ्गकान्तिकरत्वम् । बल्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

हरिद्वार, क्ली, (हरेस्तत्प्रासादोद्वारमिव ।) स्वनामख्यातनगरम् । तत्तु तीर्थविशेषः । यथा,—

"शृणु देवि महामाये पठेच्छ्रृणोत्यपि ।
गयायाञ्चैव यत् पुण्यं काश्यां विश्वेश्वराग्रतः ॥
प्रयागे मुण्डनाच्चैव हरिद्वारे हरेर्गृहे ।
तुल्यं पुण्यं भवेद्देवि सत्यं दुर्गे शिवे रमे ॥"
इति रुद्रयामले हरगौरीसंवादे रुद्रपक्षौ ।*॥

तत्र गङ्गावतरणात् गङ्गाद्वारमिति ख्यातम् । तत्र स्नानादिफलं यथा —

"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ।
स्वर्गद्वारेण तत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ॥
तत्राभिषेकं कुर्व्वीत कोटितीर्थे समाहितः ।
लभते पुण्डरीकन्तु कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥
तत्रैकरात्रिवासेन गोसहस्रफलं लभेत् ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

"सर्व्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
सवासवाः सुराः सर्व्वे गङ्गाद्वारं मनोरमम् ।
समागत्य प्रकुर्व्वन्ति स्नानदानादिकं मुने ॥
दैवयोगान्मुने तत्र ये त्यजन्ति कलेवरम् ।
मनुष्यपक्षिकीटाद्यास्ते लभन्ते परं पदम् ॥"
इति तत्रैव क्रियायोगसारे ३ अध्यायः ।*॥

पुस्तकान्तरे गङ्गाद्वारस्थाने हरिद्वारमिति पाठः ॥

हरिनामन्, [न्] क्ली, (हरेर्नाम ।) श्रीहरेराख्यानम् । तन्माहात्म्यं यथा,—

"न कालनियमस्तत्र न देशनियमस्तथा ।

निःस्वोऽपि जागरे विष्णोर्दाता भूरिफलं लभेत् ॥
शङ्खेन वारिणा पूर्णं शिरसि स्नापयेद्धरिम् ।
बिभर्त्ति शिरसा सोऽय गङ्गास्नानकृत फलम् ॥
कृत्वा पूजा हरेर्यस्तु जागरे पुरत' शुचिः ।
पठेन्नामसहस्रन्तु गोता नागविमोचणम् ॥
माङ्गल्यस्नपनं पुण्य' स्तवराजमनुस्मृतिम् ।
वैदिकानि व जप्यानि भक्त्या रात्रौ मुहुर्मुहुः ॥
भवेत् प्रत्यत्तर पुण्य कपिलागोशतोद्भवम् ।
जागरे यज्ञरूपस्य पुरत' पठतो हरेः ॥
यः पुन कुरुते गीत सनृत्य' वाद्यसयुतम् ।
न तत् क्रतुशतैः पुण्य व्रतदानशतैरपि ॥
य' पुनः कुरुते गीतं विलज्जो नृत्यते यदि ।
लभते निमिषार्द्धेन चतुराश्रमजं फलम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य कुर्य्यात् पुस्तकवाचनम् ।
श्लोकसंख्यां वसेत् स्वर्गे युगानि हरिसन्निधौ ॥
कुर्य्याद्वन्दनमाला यो रम्भास्तम्भै' सुशोभनैः ।
चूतवृक्षोद्भवैः पत्रैर्जागरे चक्रपाणिनः ॥
युगानि पञ्चसंख्याना स्वर्गे तस्योत्सवो भवेत् ।
पूज्यते वासवाद्यैश्च क्रीडते चाप्सरोवृतः ॥
नृत्यमानस्य मर्त्यस्य ये केचिन्निरय गताः ।
विमुक्ता धर्मराजेन मुक्ति' यान्ति हरेः पदम् ॥
गीतध्वनिसुसन्तुष्टो जागरे तु रमापतिः ।
वासवस्याधिकं सौख्य' दद्यान्मन्वन्तर शतम् ॥
नृत्येन मर्त्ये सौख्यं तु स्वर्गे नृत्येन जागरे ।
रसातले तथा सौख्य मुक्तिर्नृत्यादवाप्यते ॥
प्रेक्षणीयप्रदानेन यत् पुण्य' कथित बुधैः ।
न तत् कोटिमखै' पुण्य' योगैः साङ्ख्यैरवाप्यते ॥
दीपमाला हरेरग्रे य' करोति प्रजागरे ।
विमानकोटितयुक्त' कल्पान्त वसते दिवि ॥*॥
चरित रामचन्द्रस्य' यः शृणोति हरेर्द्दिने ।
रात्रौ वाल्मीकिना प्रोक्त' तत्समो न हि वैष्णव' ॥
य' पुनः पठते रात्रौ महाभारतसम्भवाम् ।
कथा जागरणे विष्णोः कुलकोटि नयेद्दिवम् ॥
औत्तानपादेश्चरित ध्रुवस्य च महात्मनः ।
कृष्णस्य बालचरित जागरे पठते हि यः ॥
युगकोटिसहस्रस्य क्षयः पापस्य जायते ।
तस्माज्जागरण कार्य्यं पक्षयोः शुक्लकृष्णयो' ॥
श्रीमद्भागवत भक्त्या पठते विष्णुसन्निधौ ।
जागरे तत्पद याति कुलवृन्दसमन्वितः ॥
अष्टादश पुराणानि पुराणपुरुषस्य च ।
दयितानि सदा विष्णोर्विशेषेण तु जागरे ॥
यो गीता पठते रात्रौ विष्णोर्नामसहस्रकम् ।
वेदोक्ताना पुराणानां जागरी पुण्यमाप्नुयात् ॥
धेनुदान तु यः कुर्य्याज्जागरे चक्रपाणिनः ।
लभते नात्र सन्देह' ससद्वीपावनीफलम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य य कुर्य्याच्छुभमण्डपम् ।
मण्डले भुवलोकस्य यावत्तिष्ठति पद्मभू. ॥ * ॥
सर्व्वेषामेव पुण्याना महत् पुण्य महीतले ।
द्वादश्यां जागरे विप्र । प्रसिद्ध भुवनत्रये ॥
जागरं ये चिकीर्षन्ति कर्म्मणा मनसा गिरा ।
न तेषा पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥
जागरे नृत्यमानन्तु दृष्ट्वा वै द्वादशीदिने ।

रात्रौ मार्जयते शौरिः पापं तस्य युगा-
र्ज्जितम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥

हरिवाहनः, पुं, (हरेर्वाहनः ।) गरुड़ः । इति हारावली ॥ (हरिरुच्चैःश्रवा वाहन यस्येति । इन्द्रः । यथा, महाभारते । १ । २६ । १ ।
एव स्तुतस्तदा कद्र्वा भगवान् हरिवाहनः ।
नीलजीमूतसङ्घातैः सर्व्वमम्बरमावृणोत् ॥"
तथाच तत्रैव । ३ । ४६ । ५२ ।
"तत आनाय्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः ।
सान्त्वयित्वा शुभैर्व्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभा-
षत ॥")

हरिवीजं, क्ली, (हरेर्वीज वीर्य्यम् ।) हरितालम् । इति जटाधरः ॥

हरिवर्षं, क्ली, हरिवर्षम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

हरिशयनं, क्ली, (हरेः शयनम् ।) श्रीहरेर्निद्रा । यथा । उपनयने दीपिकायाम् ।
"जीवार्केन्दूडशुद्धौ हरिशयनवह्निभास्करे चोत्त-
रस्थे
स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरमे
नादितौ च ।"
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥
तद्विधिर्यथा । वामनपुराणे ।
"एकादश्यां जगत्स्वामिशयन परिकल्पयेत् ।
शेषाहिभोगपर्य्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्या प्रयतः शुचिः ।
लब्ध्वा पीताम्बरधरं देव निद्रा समानयेत् ॥"
अनुज्ञा लब्ध्वेत्यन्वय । एकादशीसमये दिवा शयन परिकल्पयेत् रात्रौ द्वादशीक्षणे निद्रेति ॥ * ॥ व्यक्त वाराहे ।
"आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्म्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् कर्कटसङ्क्रमे ॥
अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियम व्रती ।
कार्त्तिके शुक्लद्वादश्या विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्थापि हि तच्चीर्णं चातुर्म्मास्य व्रत नरः ।
कार्त्तिक्या शुक्लपक्षे तु द्वादश्या तत्समापयेत् ॥"
मात्स्ये ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापना-
वधि ।
मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्ज्जनात् ॥
तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्तति दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ।
सदा मुनिः सदा योगी मधुमासस्य वर्ज्जनात् ॥
निराधिर्नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणान्नखलोम्नाञ्च गङ्गास्नान दिने दिने ।
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ॥
घृतत्यागात् सुलावण्य सर्व्वं स्निग्ध वपुर्भवेत् ।
फलत्यागात्तु मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ॥
नमो नारायणायेति जप्तानशनज फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानज फलम् ।
एवमादिव्रतैः पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः ॥ *
सनत्कुमारः ।
"इद व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्ना सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव । यद्यपूर्णे त्वह म्रिये ।
तन्मे भवतु सपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥"
समाप्तौ च ।
"इद व्रतं मया देव । कृत प्रीत्यै तव प्रभो ! ।
न्यून संपूर्णता यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥"*॥
अत्रैव यतिमधिकृत्य काठकगृह्यम् ।
"एकरात्र वसेद् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासाश्च चतुरो वसेत् ॥"
एतदशक्तविषयम् । ऊर्द्ध वार्षिकाभ्या मासाभ्या नैकस्थानवासीति शङ्खोक्तेः ॥ * ॥ मात्स्ये ।
"शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते ।
कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्द्दिने ॥"
भविष्यनारदीययोः ।
"मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु-
र्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥"
मैत्रमनुराधा वैष्णव्यं श्रवणा । पौष्ण रेवती ॥*॥
भविष्ये ।
"निशि स्वापो दिवोत्थान सन्ध्यायां परिवर्त्त-
नम् ।
अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥"
अन्यत्र स्वापादिविहितरात्र्यादीतरकाले दश-
मीप्रदीपदोष ।
"कि तन्मैत्राद्यपादेन दशम्यशेन यो दिवा ।
पौष्णशेषेण किन्तेन प्रतिपद्यथ यो निशि ॥"
दशम्यशेन दशम्या अंशो यत्र पादे तेन यः पादो दिवा प्राप्तस्तेन वा किम् । अत्र दशमीप्रतिपदोर्व्वर्ज्जनात् तदितरैकादश्यादि-पञ्चतिथिषु मैत्रादिनक्षत्रपादविशेषलाभे द्वादशीं विनापि शयनादिरिति प्रतीयते ॥ * ॥
वचनान्तरम् ।
"रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समायुत. ।
तदा विबुध्यते विष्णुर्द्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥"
दिनान्तेत्रिधाविभक्तदिनतृतीयभागे दिवोत्थानमित्यनुरोधात् । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"विष्णुर्द्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते ।
द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥
अप्राप्ते द्वादशीमृक्षे उत्थानशयने हरेः ।
पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्र विचिन्तयेत् ॥"
वराहपुराणम् ।
"द्वादश्या सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
आ-भा-का-सितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम् ॥"
आ-भा-कानां आषाढभाद्रकार्त्तिकानाम् ॥ * ॥
यतश्च द्वादश्या निशादौ नक्षत्रमात्रयोगात् । द्वादश्यामृक्षाभावे तिथ्यन्तरे निशाद्यनादरेण पादविशेषयोगात् । तदभावे द्वादश्या सन्ध्याया-मेव शयनादिकम् । बोधनन्तु द्वादश्या रात्र

हरिलोचन', पु, (हरेरिव लोचनमस्य।) कुलीरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पेचकः। इति केचित् ॥ हरिद्वर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि ॥

हरिवर्ष, क्ली, (हरिप्रियं वर्षम्।) जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेष'। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स तु निषधहेमकूटपर्व्वतयोर्मध्ये वर्त्तते। यथा। एव दक्षिणेनेलावृत निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादय.। अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारताना यथासख्यम्। इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्याय ॥ किञ्च। हरिवर्षे चापि भगवान् नरहरिरूपेणास्ते। तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये तद्दयितं रूप महापुरुषगुणभाजनो महाभागवतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरित' प्राह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते। इति च तत्रैव १८ अध्यायः ॥

हरिवंशः, पु, (हरेर्वंशः।) श्रीकृष्णस्य सन्तान। यथा,—

"हरिवंश प्रवक्ष्यामि कृष्णमाहात्म्यलक्षणम्।
वसुदेवात्तु देवक्या वासुदेवो बलोऽभवत् ॥
रुक्मिणीसत्यभामाद्या अष्टौ पत्न्यो हरेः पुरा।
षोडशस्त्रीसहस्राणि अन्योन्यासन् महात्मन ॥
तासा पुत्राश्च पौत्राद्या शतशोऽथ सहस्रश।
रुक्मिण्याश्चैव प्रद्युम्नो न्यवधीत् सम्बरञ्च यः ॥
तस्य पुत्रोऽनिरुद्धोऽभूत् उषाबाणसुतापति'।
अनिरुद्धादभूद्वज्र स च राजा गते हरौ।
सान्दीपनि गुरु' चक्रे सपुत्र यादवाधिप' ॥"

इति गारुडे १४८। १, ६—८, ११ ॥

विस्तारस्तु महाभारतीयहरिवंशपर्व्वणि द्रष्टव्य.॥

हरिवल्लभा, स्त्री, (हरेर्वल्लभा।) जया। तुलसी। इति राजनिर्घण्ट' ॥ लक्ष्मीश्च ॥

हरिवान्, [त्] पु, (हरिरश्वोऽस्त्यस्येति। मतुप्। "छन्दसीर' ।"८।२।१५। इति मस्य व। इन्द्र। इति हलायुध ॥ हरिविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २०। ३९।

"जुषाणो बर्हिर्हरिवान्न इन्द्र
प्राचीन सीदत्प्रदिशा पृथिव्या ॥")

हरिवासर, क्ली, (हरेर्वासरम्।) श्रीहरेर्दिनम्। तत्तु एकादशीद्वादशीतिथिरूपम्। यथा,—

"एकादशी द्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिन ॥"
"एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्।
न चात्र विधिलोप' स्यादुभयोर्देवता हरि. ॥"

इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च।

"यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च।
अन्नमाश्रित्य सर्व्वाणि तिष्ठन्ति हरिवासरे ॥
अघ स केवल भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासरे ॥"

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥

द्वादश्या प्रथमपाद'। यथा। विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"द्वादश्या' प्रथम पादो हरिवासरसंज्ञक।
तमतिक्रम्य कुर्व्वीत पारण विष्णुतत्पर' ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ हरिवासरे जागरणादिविधिः। स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे।

"शृणु नारद। वक्ष्यामि जागरस्य तु लक्षणम्।
येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनार्द्दन ॥
गीत वाद्य च नृत्य च पुराणपठन तथा।
धूप दीप च नैवेद्य पुष्पगन्धानुलेपनम् ॥
फलमर्घ्यञ्च श्रद्धा च दानमिन्द्रियनिग्रह।
सत्यान्वित विनिद्रञ्च मुदा युक्त क्रियान्वितम् ॥
साश्चर्य्यं चैव सोत्साह पापालस्यादिवर्ज्जितम्।
प्रदक्षिणाभिसयुक्त नमस्कारपुर सरम् ॥
नीराजनसमायुक्तमनिर्विण्णेन चेतसा।
यामे यामे महाभाग। कुर्य्यादारात्रिक हरे।
एतैर्गुणै. समायुक्त कुर्य्याज्जागरण हरे. ॥"* ॥

किञ्च।

"य एव कुरुते भक्त्या वित्तशाठ्यविवर्ज्जित।
जागर वासरे विष्णोर्लीयते परमात्मनि ॥
धनवान् वित्तशाठ्येन य. करोति प्रजागरम्।
तेनात्मा हारितो नून कितवेन दुरात्मना ॥"

तत्रैव श्रीमदुमामहेश्वरसवादे।

"सशास्त्र' जागर यत्र नृत्यगान्धर्व्वसयुतम्।
सवाद्य तालसयुक्त सदीप साधुभिर्युतम् ॥
उपचारैश्च सयुक्त यथोक्तैर्भक्तिभावितैः।
मनसस्तुष्टिजनन समुद लोकरञ्जनम् ॥
गुणैर्द्वादशभिर्युक्त जागर माधवप्रियम्।
कर्त्तव्य तत् प्रयत्नेन पक्षयो शुक्लकृष्णयो' ॥"* ॥

किञ्च।

"परापवादयुक्तं तु मन प्रशमवर्ज्जितम्।
शास्त्रहीनमगान्धर्व्व तथा दीपविवर्ज्जितम् ॥
शक्त्योपचाररहितमुदासीन सनिद्रकम्।
कलियुक्त विशेषेण जागर नवधाधमम् ॥"* ॥

किञ्च। तत्रैव।

"अभावे वाचकस्याथ गीत नृत्यञ्च कारयेत्।
वाचके सति देवेशि। पुराण प्रथम पठेत् ॥"* ॥

अथ जागरणनित्यत्वम्।

स्कान्दे ब्रह्मनारदसवादे।

"अतीतानागतान् वापि पातयिष्यन्ति पूर्व्वजान्।
अकुर्व्वाणा' प्रपत्स्यन्ति पुत्रधर्मावसुक्षयम्।
जायते नरके वास पितृभि सह कात्स्न्य. ॥
न पुरश्चरणात् पाप व्रतैर्दानै समाधिभि।
विलय याति विप्रेन्द्र। विना द्वादशीजागरम् ॥"

तत्रैवोमामहेश्वरसवादे।

"सप्राप्त जागरे विष्णोर्ये न कुर्व्वन्ति जागरम्।
स्रश्यते सुकृत तेषा वैष्णवानाञ्च निन्दया ॥
मतिर्न जायते यस्य द्वादश्या जागर प्रति।
न हि तस्याधिकारोऽस्ति पूजने केशवस्य हि ॥"

अतएवोक्त ब्रह्मणा। तत्रैव।

"हृदये वर्त्तते यस्य सदा योगेश्वरो हरि।
मतिरुत्पद्यते तस्य द्वादशीजागरोपरि ॥"* ॥

सामान्येन पुरा लेखि गीतनृत्यादिनित्यता।
अधुना लिख्यते सेयं जागरे च विशेषत ॥"

अथ जागरे गीतादिनित्यत्वम्। स्कान्दे उमामहेश्वरसवादे।

"मूकवत्तिष्ठते यो वै गान पाठञ्च नाचरेत्।
सप्त जन्मानि मूकत्वं जायते जागरे हरेः ॥
यो न नृत्यति मूढात्मा पुरतो जागरे हरेः।
पङ्गुत्व जायते तस्य सप्त जन्मादि पार्व्वति। ॥"

पाद्मे पद्मवर्द्धनीप्रसङ्गे।

"स्तुवन्ति न प्रशंसन्ति ये जना जागर हरे।
नोत्सवो भवते तेषा गृहे जन्मानि सप्त च ॥
स्तुवन्ति ये प्रशंसन्ति जागर चक्रपाणिन'।
नित्योत्सवो भवेत्तेषा जन्मानि दश पञ्च च ॥"

अथ जागरणमाहात्म्यम्।

स्कान्दे ब्रह्मनारदसवादे तथा श्रीप्रह्लादसंहितायाञ्च।

"न गयापिण्डदानेन न तीर्थैर्बहुभिर्मखै'।
पूर्व्वजा मुक्तिमायान्ति विना द्वादशीजागरम् ॥
सर्व्वावस्थोऽपि य कुर्य्याद्द्वादश्यां जागर हरे।
यामेनैकेन दहते पाप जन्मसहस्रजम् ॥* ॥
य कुर्य्याद्दीपदानन्तु रात्रौ जागरणे हरेः ॥
निमिषे निमिषे विप्र! लभते गोशत फलम् ॥
य कुर्य्याज्जागरे पूजां द्वादश्या कुसुमैर्हरे।
पुष्पे पुष्पेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानव ॥
यो दहेच्चागुरु विष्णो' पूजा कृत्वा तु जागरे।
निमिषार्द्धेन लभते तिलपात्रशत फलम् ॥
निमेषञ्च दहेद्धूप सघृत गुग्गुलु हरेः।
लभते जागरे विप्र! पुण्यं मासससुद्भवम् ॥
यो दद्याज्जागरे विष्णोर्हविष्यान्नसमुद्भवम् ॥
नैवेद्य लभते पुण्य शालिशैलसमुद्भवम् ॥
पक्वान्नानि च यो दद्यात् फलानि विविधानि च
जागरे पद्मनाभस्य लभते गोऽयुत फलम् ॥
सकर्पूरञ्च ताम्बूल यो ददाति हि जागरे।
पद्मनाभप्रसादेन श्वेतद्वीपे वसेच्चिरम् ॥
जागरे पद्मनाभस्य य' कुर्य्यात् पुष्पमण्डपम्।
स पुष्पकविमानैस्तु क्रीडते ब्रह्मसद्मनि ॥
जागरे पद्मनाभस्य सकर्पूर तथागुरुम्।
दहते दहते पाप जन्मलक्षसमुद्भवम् ॥
स्नान ददाति कृष्णस्य दधिक्षीरघृतादिभि।
रात्रौ जागरणे विप्रा! मुक्तिभागी भवेद्धि स ॥
दिव्याम्बराणि यो दद्याज्जागरे समुपस्थिते।
मन्वन्तराणि वसते तन्तुसख्यासमानि वै ॥
दद्यादाभरण विष्णोर्हेमज रत्नसम्भवम्।
सप्तकल्पानि वसते सोत्सङ्गे मत्प्रियो हि स ॥
श्रीचन्दन सकर्पूर सागुरु तु सकेशरम्।
युक्त मृगमदेनापि यच्छते हरिजागरे ॥
एकैक मुनिशार्दूल। अश्वमेधाधिक फलम्।
कलौ भवेन्न सन्देहो वासुदेवप्रसादत. ॥
घृतेन दीपक विष्णोर्गव्येन च विशेषत।
ज्वालयेज्जागरे रात्रौ निमिषे गोऽयुतं फलम् ॥
जागरे वासुदेवस्य कर्पूरेण च दीपकम्।
यो ज्वालयति कोटीना कपिलाना लभेत्
फलम्।
आरात्रिक हरेर्यस्तु सकर्पूरन्तु जागरे।
कुरुते मोक्षमाप्नोति कुलायुतसमन्वित' ॥
विना हि योऽपि कर्पूर कुर्य्यादारात्रिकं हरे।

"हरीतकी पञ्चरसा च रेचनी
कोष्ठामयघ्नी लवणेन वर्ज्जिता ।
रसायनी नेत्ररुजापहारिणी
त्वगामयघ्नी किल योगवाहिनी ॥"

अन्यच्च ।

"बीजास्थितिक्तं मधुरा तदन्त-
स्त्वग्भागतः सा कटुरुष्णवीर्य्या ।
मांसाश्रितस्त्वाम्लकषाययुक्ता
हरीतकी पञ्चरसा स्मृतेयम् ॥

पथ्यामज्जा तु चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥"

तस्या भेदा यथा,—

"हरीतक्यस्तोत्पन्ना सप्तभेदैरुदीरिता ।
तस्या नामानि वर्णाश्च वक्ष्याम्यथ यथाक्रमात् ॥
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चेति नाम्ना सप्तविधा स्मृता ॥
अलाबुवृत्ता विजया सुवृत्ता रोहिणी मता ।
स्वल्पत्वक् पूतना ज्ञेया स्थूलमांसामृता स्मृता ॥
पञ्चास्रा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णभाक् ।
त्र्यस्रा तु चेतकी विद्यादित्यासां रूपलक्षणम् ॥
विन्ध्याद्रौ विजया हिमाचलभवा स्याच्चेतकी पूतना
सिन्धौ स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता प्रतिष्ठानके ।
चम्पायाममृताभया च जनिता देशे सुराष्ट्राह्वये
जीवन्तीति हरीतकी निगदिता सा सप्तभेदा बुधैः ॥ * ॥

सर्व्वप्रयोगे विजयाथ रोहिणी
क्षतेषु लेपेषु च पूतनोदिता ।
विरेचने स्यादमृता गुणाधिका
जीवन्तिका स्यादिह जीर्णरोगजित् ॥
स्याच्चेतकी सर्व्वरुजापहारिका
नेत्रामयघ्नीमभया वदन्ति ताम् ।
इत्थं यथारोगमियं प्रयोजिता
ज्ञेया गुणाढ्या न कदाचिदन्यथा ॥

चेतकी च धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्विरिच्यते वेगात्तत्प्रभावान्न संशयः ॥
सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगसुलभा सर्व्वव्याधिषु शस्यते ॥
क्षिप्ताप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती भिषग्वरैः ।
यस्या यस्या भूयो निमज्जनं सा गुणाढ्या स्यात् ॥
हरते प्रसभं व्याधीन् भूयस्तकति यद्वपुः ।
हरीतकी तु सा प्रोक्ता तकतिर्दीप्तिवाचिका ॥
हरीतकी तु तृष्णाया हनुस्तम्भे गलग्रहे ।
शोषे नवज्वरे क्षीणे गुर्व्विण्या नैव शस्यते ।"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।

"दक्षं प्रजापतिं स्वस्थं अश्विनौ वाक्यमूचतुः ।
कुतो हरीतकी जाता तस्यास्तु कति जातयः ॥
रसाः कति समाख्याताः कति चोपरसाः स्मृताः ।
नामानि कति चोक्तानि कश्च तासाञ्च लक्षणम् ॥
के च वर्णा गुणाः के च का च कुत्र प्रयुज्यते ।
केन द्रव्येण संयुक्ता कांश्च रोगान् व्यपोहति ॥
पृच्छाम्येतद्यथा पृष्टं भगवन् ! वक्तुमर्हसि ।
अश्विनोर्व्वचनं श्रुत्वा दक्षो वचनमब्रवीत् ॥
पपात बिन्दुर्म्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम् ।
ततो दिव्यात् समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी ॥
हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनामृता ।
हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ।
वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताभया ।
जीवन्ती चेतकी चेति पथ्यायाः सप्तजातयः ॥*॥
अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता ।
पूतनास्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलामृता ॥
पञ्चरेखाभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ।
त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ॥*॥
विजया सर्व्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी ।
प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता ॥
अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्व्वरोगहृत् ॥
चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथा युक्तं प्रयोजयेत् ॥*॥
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ।
षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा चैकाङ्गुलायता ॥
काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् ।
काचित् स्पर्शेन दृष्ट्यान्या चतुर्द्धा भेदयेच्छिवा ।
चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ।
भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः ॥
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्भिद्येत वेगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ॥
नृपादिसुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम् ।
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी ॥
सप्तानामपि जातीनां प्रधाना विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगा सुलभा सर्व्वरोगेषु शस्यते ॥
हरीतकी पञ्चरसालवणा तुवरा परम् ।
रूक्षोष्णा दीपनी मेध्या स्वादुपाका रसायनी ।
चक्षुष्या लघुरायुष्या बृंहणी चानुलोमिनी ।
श्वासकासप्रमेहार्शःकुष्ठशोथोदरक्रिमीन् ॥
वैस्वर्य्यग्रहणीरोगविबन्धविषमज्वरान् ॥
गुल्माध्मानव्रणच्छर्द्दिहिक्काकण्डूहृदामयान् ॥
व्रणस्थाने तृषा इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।
कामलां शूलमानाहं प्लीहानञ्च यकृत्तथा ।
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रञ्च मूत्राघातञ्च नाशयेत् ॥
स्वादुतिक्तकषायत्वात् पित्तहृत् कफहृत्तु सा ।
कटुतिक्तकषायत्वादम्लत्वाद्वातहृच्छिवा ॥
पित्तकृत् कटुकाम्लत्वात् वातहृन्न कथं शिवा ।
प्रभावाद्दोषहन्तृत्वं सिद्धं यत्तत् प्रकाश्यते ॥
हेतुभिः शिष्यबोधार्थं न पूर्व्वं क्रियतेऽधुना ।
कर्म्मान्यत्वं गुणैः साम्यं दृष्टमाश्रयभेदतः ।
यतस्ततो नेति चिन्त्यं धात्रीलकुचयोर्यथा ॥
पथ्याया मज्जनि स्वादुः स्नायावम्लो व्यवस्थितः ।
वृन्ते तिक्तस्त्वचि कटुरस्थिस्थस्तुवरो रसः ॥*॥
नवा स्निग्धा घना वृत्ता गुर्व्वी क्षिप्ता च याम्भसि ।
निमज्जेत् सा सुप्रशस्ता कथितातिगुणप्रदा ॥
नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्विकर्षता ।
हरीतक्याः फले यत्र द्वयं तच्छ्रेष्ठमुच्यते ॥
चर्व्विता वर्द्धयत्यग्निं पेषिता मलशोधिनी ।
स्विन्ना संग्राहिणी पथ्या भृष्टा प्रोक्ता त्रिदोषनुत् ॥

उन्मीलिनी बुद्धिबलेन्द्रियाणां
निर्म्मूलिनी पित्तकफानिलानाम् ।
विस्रंसिनी मूत्रशकृन्मलानां
हरीतकी स्यात् सह भोजनेन ॥

अन्नपानकृतान् दोषान् वातपित्तकफोद्भवान् ।
हरीतकी हरत्याशु भुक्तस्योपरियोजिता ॥
लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति सशर्करा ।
घृतेन वातजान् रोगान् सर्व्वरोगान् गुडान्विता ।
सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा ॥

अध्वातिखिन्नो बलवर्ज्जितश्च
रूक्षः कृशो लङ्घनकर्षितश्च ।
पित्ताधिको गर्भवती च नारी
विमुक्तरक्तस्त्वभयां न खादेत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"जीवन्ती रोहिणी चैव विजया चाभयामृता ।
पूतना कालिका चेति सप्तजातिर्हरीतकी ॥
सुवर्णवर्णा जीवन्ती रोहिणी कपिलद्युतिः ।
अलाबुवृत्ता विजया पञ्चास्रा चाभया स्मृता ॥"

पञ्चास्रा पञ्चशिरा ।

"स्थूलमांसामृता ज्ञेया पूतनास्थिमती मता ।
त्र्यस्रा च कालिकेत्येव सप्तजातिर्हरीतकी ॥
स्नेहपानेषु सर्व्वेषु जीवन्ती तु प्रशस्यते ।
रोहिणी क्षतरोगेषु विजया सर्वकर्म्मसु ॥
पूतना लेपने ज्ञेया अमृता तु विरेचने ।
अभया नेत्ररोगेषु गन्धयुक्ती तु कालिका ॥
हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः ।
हरते सर्व्वरोगांश्च तेन नाम्ना हरीतकी ॥*॥
पीयूषं पिबतस्त्रिपिष्टपपतेर्ये बिन्दवो निर्गता-
स्तेभ्योऽभूदभया दिवाकरकरश्रेणीव दोषापहा ।
कालिन्दीव बलप्रमोदजननी गौरीव शूलिप्रिया
वह्निद्योतकरी हुताहुतिरिव क्षौणीव नानारसा ॥
पथ्या पञ्चरसायुष्या चक्षुष्यालवणा सरा ।
मेध्योष्णा दीपनी कुष्ठदोषशोथव्रणापहा ॥"*॥

पञ्चरसस्य विवरणम् । त्वक् कटुः । मांसं अम्लकषायम् । अस्थि तिक्तम् । तन्मध्ये माधुर्य्यम् ॥*॥

तन्मज्जगुणाः ।

"पथ्यामज्जा तु चक्षुष्यो वातपित्तहरो गुरुः ॥"

इति राजवल्लभः ॥

हरीषा, स्त्री, मांसव्यञ्जनविशेषः । भास इति हिन्दी भाषा । यथा,—

'पाकपात्रे तु बृहति मांसखण्डानि निःक्षिपेत् ।

रेवत्यन्तपादयोगे दिनद्वतीयभागे इति विशेषः॥ शयने मन्त्रमाह वराहपुराणम्।
"नमो नारायणायेत्युक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत्।
पश्यन्तु मेघान्यपि मेघश्याम
ह्युपागतं सिच्यमानं महीमिमाम्।
निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ
वर्षास्विमं पश्यतु मेघवृन्दम्॥
ज्ञात्वा च पश्यैव च देवनाथ
मासांश्चत्वारि वैकुण्ठस्य तु पश्यनाथ!॥"
ततश्च।
"सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम्।
विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्व्वं चराचरम्॥"
इत्यनेन पूजयेत्॥*॥ पार्श्वपरिवर्त्तने तु।
"वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव!॥"
इति पठेत्॥
"त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम्।
विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्व्वं चराचरम्॥"
इत्यनेन पूजयेत्॥
नैयतकालिककल्पतरौ ब्रह्मपुराणम्। कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य।
"उपवासः प्रकर्त्तव्य एकादश्यां प्रजागरः।
द्वादश्यां वासुदेवश्च पूजितव्यः प्रयत्नतः॥"*॥
उत्थानमन्त्रस्तु।
महेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो
भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः।
प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ!॥
मेघा गता निर्म्मलपूर्णचन्द्रः
शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ!।
अहं ददानीति च पुण्यहेतो-
र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ!॥"
ततः।
"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते।
त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्॥"
इति पठित्वा पूजयेत्॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

हरिशरः, पुं, (हरिः शरो यस्य।) शिवः। इति केचित्॥ त्रिपुरहननार्थं हरिरेव यतस्तस्य शरोऽभूत्तस्मात्। यथा, पुष्पदन्तः।
"रथः क्षोणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो
रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः शर इति।
दिधक्षोस्ते कोऽयं त्रिपुरतृणमाडम्बरविधि-
र्विधेयैः क्रीडन्त्यो न खलु परतन्त्राः प्रभुधियः॥"

हरिश्चन्द्रः, पुं, नृपविशेषः। स तु त्रेतायुगे सूर्य्यवंशीयः अष्टाविंशराजः। तत्पर्य्यायः। त्रिशङ्कुजः २। इति हेमचन्द्रः॥ अपि च। त्रिशङ्कोर्हरिश्चन्द्रस्तस्माद्रोहिताश्वस्ततश्च हरितः। इति विष्णुपुराणे। ४। ३। १५॥

हरिश्चन्द्रपुरं, क्ली, (हरिश्चन्द्रस्य पुरम्।) हरिश्चन्द्रराजनगरम्। तत्पर्य्यायः। सौभपुरम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

हरिषः, पुं, हर्षः। इति केचित्॥

हरिषेणः, पुं, जिनचक्रवर्त्तिविशेषः। तत्पर्य्यायः। हरिसुतः २। यथा,—
"हरिषेणो हरिसुतो जयो विजयनन्दनः।
ब्रह्मसूनुर्ब्रह्मदत्तः सर्व्वे चेक्ष्वाकुवंशजाः॥"
इति हेमचन्द्रः॥

हरिसङ्कीर्त्तनं, क्ली, (हरेः सङ्कीर्त्तनम्।) श्रीहरेर्नामोच्चारणम्। यथा,—
"दानं व्रतं तपो यज्ञः श्राद्धं वा पितृतर्पणम्।
सकलं निष्फलं राजन्! हरिसङ्कीर्त्तनं विना॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥
अपि च।
"नरके पच्यमानानां नराणां पापकर्म्मणाम्।
मुक्तिः सञ्जायते तस्मात् नामसङ्कीर्त्तनाद्धरेः॥"
इति हरिभक्तिविलासधृतं इतिहासोत्तमवचनम्॥

हरिसुतः, पुं, (हरेः सुत इव।) हरिषेणराजा। इति हेमचन्द्रः॥ हरेः पुत्त्रश्च॥

हरिहयः, पुं, (हरिरिव हयो यस्य।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४६॥ (यथा, महाभारते। १। ६७। ५०।
"द्वितीयस्तु ततस्तेषां श्रीमान् हरिहयोपमः।
अपराजित इत्येव स बभूव नराधिपः॥")
सूर्य्यः। कार्त्तिकेयः। गणेशः। इति केचित्॥

हरिहरः, पुं, (हरिणा सह हरः।) संयुक्तहरिहरमूर्त्तिः। यथा,—
पुलस्त्य उवाच।
"विमुक्तपापा देवेशं वासुदेवमथाब्रुवन्।
क्वासौ वद जगन्नाथ! शम्भुस्तिष्ठति केशव!।
यं क्षीराद्यभिषेकेण स्नापयामो विधानतः॥
अथोवाच सुरान् विष्णुरेष तिष्ठति शङ्करः।
मद्देहे किन्न पश्यध्वं योगप्रायं प्रतिष्ठितम्॥
तमूचुर्नैव पश्यामस्त्वत्तो वै त्रिपुरान्तकम्।
सत्यं वद सुरेशान! महेशानः क्व तिष्ठति॥
ततोऽव्ययात्मा स हरिः स्वहृत्पङ्कजशायिनम्।
दर्शयामास देवानां मुरारिर्लिङ्गमैश्वरम्॥
ततः सुराः क्रमेणैव क्षीरादिभिरनन्तरम्।
स्नापयाञ्चक्रिरे लिङ्गं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम्॥
गोरोचनया त्वालिप्य चन्दनेन सुगन्धिना।
बिल्वपत्राम्बुजैर्देवं पूजयामासुरञ्जसा॥
पूजयित्वा गुरुं भक्त्या निवेद्य परमौषधीः।
जप्याष्टशतनामानि प्रणामं चक्रिरे ततः॥
इत्येवं चिन्तयन्तश्च देवा देवौ हराच्युतौ।
कथं योगत्वमापन्नौ सत्त्वाद्यतमसात्मनः॥
सुराणां चिन्तितं ज्ञात्वा विश्वमूर्त्तिरभूद्विभुः।
सर्व्वलक्षणसंयुक्तः सर्व्वायुधधरोऽव्ययः॥
सार्द्धं त्रिनेत्रं कमलाहिकुण्डलं
जटागुडाभारशिरोजमण्डितम्।
हरिं हरञ्चैव नगेन्द्रभूषणं
पीताजिनाच्छन्नकटिप्रदेशकम्॥
चक्रासिहस्तं धनुःशार्ङ्गपाणिं
पिनाकशूलाजगवान्वितञ्च।
कन्दर्पखट्वाङ्गकपालघण्टा-
सशङ्खचक्राभधरं महर्षे!॥
दृष्ट्वैव देवा हरिशङ्करं तं
नमोऽस्तु ते सर्व्वगताव्ययेति॥"
इति वामनपुराणे ५९ अध्यायः॥*॥
शिवविष्णोरभेदेनार्च्चकस्य रूपन्त्वेवम्। यथा,—
"निरामया नाम गणाः समायाता जगद्गुरो।
सार्द्धद्विनेत्राः पद्माक्षाः श्रीवत्साङ्कितवक्षसः॥
समायाताः खगारूढा वृषभध्वजिनोऽव्ययाः।
महापाशुपता नाम शूलचक्रधरास्तथा।
भैरवो विष्णुना सार्द्धमभेदेनार्च्चितो हि यैः॥"
इति तत्रैव ६४ अध्यायः॥
अन्यच्च।
"अथवा विष्णुरूपेण पूजयेत्त्वेश्वरं सदा।
शङ्करं वामभागस्थं सर्व्वकाममवाप्नुयात्॥"
इति देवीपुराणे १२ अध्यायः॥

हरिहरक्षेत्रं, क्ली, (हरिहरस्य क्षेत्रम्।) तीर्थविशेषः। स तु पाटलिपुत्त्रनगरस्थभागीरथ्युत्तरपारे वर्त्तते। तस्य नामान्तरं हरिक्षेत्रं तद्देशीया वदन्ति। तत्र गङ्गागण्डकीसङ्गमे कार्त्तिकपौर्णमास्यां स्नानार्थं जनसमूहमेलनं भवति। तस्य नामकारणं यथा,—
"ततः स पञ्च रात्राणि स्थित्वा वै विधिपूर्व्वकम्।
गोधनान्यथ तं कृत्वा हरिक्षेत्रं जगाम ह।
हरिणाधिष्ठितं क्षेत्रं हरिक्षेत्रं ततः स्मृतम्॥
सदा नन्दी शूलपाणिर्गोधनेन पुरस्कृतः।
स्थितवांस्तद्दिनादेव तत्क्षेत्रं हरिहरात्मकम्।
देवानामटनाच्चैव देवाट इति सञ्ज्ञितम्॥"
इति वाराहे भगवच्छास्त्रे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमाविमुक्तक्षेत्रत्रिवेण्यादिमहिमानामाध्यायः॥

हरिहरात्मकः, पुं, (हरिहरौ आत्मानौ यस्य। कप्।) गरुडः। शिववृषः। इति शब्दरत्नावली॥ हरिहरक्षेत्रे, क्ली॥ (हरिहरात्मरूपे, त्रि। यथा, हरिवंशे। १८१। ३०।
"अनादिमध्यनिधनमेतदक्षरमव्ययम्।
तदेव ते प्रवक्ष्यामि रूपं हरिहरात्मकम्॥")

हरितकी, स्त्री, (हरिं पीतवर्णं फलमिता प्राप्ता इति हरीता। ततः सञ्ज्ञायां कन् गौरादित्वात् ङीष्।) स्वनामख्यातवृक्षः। हरडा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। अभया २ अव्यथा ३ पथ्या ४ वयःस्था ५ पूतना ६ अमृता ७ हैमवती ८ चेतकी ९ श्रेयसी १० शिवा ११। इत्यमरः। २। ४। ५९॥ सुधा १२ कायस्था १३ कान्या १४ रसायनफला १५। इति शब्दरत्नावली॥ विजया १६। इति जटाधरः॥ जया १७ चेतनकी १८ रोहिणी १९ प्रपथ्या २० जीवप्रिया २१ जीवनिका २२ भिषग्वरा २३ पुस्तकान्तरे भिषक्प्रिया इति पाठः। जीवन्ती २४ प्राणदा २५ जीव्या २६ देवी २७ दिव्या २८। अस्या गुणाः।

भौमपराक्रमे ।
"वामे कृष्णं बलीवर्द्दं दक्षिणे लोहितं न्यसेत् ।
उत्तराभिमुखो भूत्वा कर्षकः कृषिमारभेत् ॥
हले तु योजिते यत्र क्षेत्रे ग्रासं करोति गौः ।
तत्र स्याद्द्विगुणं शस्यमवश्यं गर्गभाषितम् ॥"*॥
कृत्यचिन्तामणौ बलभद्रः ।
"सुखदा प्रतिपच्चैव द्वितीया कार्य्यसाधिनी ।
आरोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कीटकृत् सदा ॥
पञ्चमी श्रीप्रदा नून षष्ठी च कलहप्रिया ॥
सप्तमी स्थानदा भोग्या वृष हन्ति तथाष्टमी ॥
नवमी शस्यनाशाय दशमी भूतिदा सदा ।
एकादशी तथा कुर्य्याद्धनं धान्य मनोरथम् ॥
द्वादशी प्राणसन्देहा सर्व्वसिद्धा त्रयोदशी ।
चतुर्द्दशी पति हन्ति पञ्चदश्येव निष्फला ॥
अमावस्याष्टमीषष्ठीरिक्ताश्च परिवर्ज्जयेत् ।
सौरिभौमदिने चैव कृष्यारम्भे धनक्षयः ॥
प्राजेशविष्णुतिष्येषु पितृकरोत्तरेषु च ।
अश्विनीवातपौष्णेषु मूलादितीन्दुभे तथा ॥
वारे भानुजशुक्रे च जीवे शीतकरे तथा ।
लग्ने स्त्रीगोमीनयुग्मे कृष्यारम्भ शुभ विदुः ॥
ऐशान्या पुष्पनैवेद्यैः क्षेत्रपालञ्च पूजयेत् ।
सालङ्कारो हलधरः स्रग्भिश्च पूजित हलम् ।
दध्याज्यमधुभि. श्रेष्ठ फलाग्रञ्च प्रलेपितम् ।
कर्षं प्रावर्त्तयेत् प्राग्वो नूतनेन हलेन च ॥*॥
हस्ताश्वितिष्यचन्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णुवारुणे ।
वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च ॥
वारे जीवज्ञशुक्रे च सोमे दिनकरे तथा ।
युग्मे युवतिगोमीने शस्त स्याद्बीजवापनम् ॥"
राजमार्त्तण्डे ।
"प्राजेशश्रवणोत्तरादितिमघामार्त्तण्डतिष्या-
श्विनी-
पौष्णानुष्णमरीचयः शतभिषा स्वाती विशाखा
तथा ।
जीवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये
शस्याना वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ
रोपणे ॥"
देवल' ।
"गुरुसोमसूर्य्यशुक्रा. क्षेत्याः सम्पत्करा
शुभाः ।
बुधार्किभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदा' ॥
हन्ति मेषः पशून् सर्व्वान् स्वभावेनाथ वृश्चिकः ।
कर्कटेन भवेत् सौख्य तुलाया न प्ररोहति ॥
केशरी शस्यघाती स्यात् पार्थिवोपद्रव धनु' ।
मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्द्दिशेत् ।
गोस्त्रीमन्मथमीनेषु शस्य सम्पद्यते महत् ॥*॥
प्रशस्ते चन्द्रतारे च शुचिः शुक्लेन वाससा ।
स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा विधानत. ॥
पृथ्वीञ्च ग्रहसयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिम् ।
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा ॥
कृष्णौ वृषौ नियोक्तव्यौ नवनीतैर्घृतेन वा ।
सुखपार्श्वं तयोर्लिम्पयात् फालाग्र कनकैः स्पृशेत् ।
उत्तराभिमुखो भूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत् ।
ततः शुभकरः श्रीमान् कृषिकर्म्म समाचरेत् ॥*
वर्ज्जयेत् भग्नशृङ्गञ्च क्षुरभङ्गञ्च वर्ज्जयेत् ।
विकल छिन्नलाङ्गूलं कपिलं वृषभ तथा ॥
हलप्रवाहण कार्य्यं नीरुग्भिः कृषिकर्म्मकैः ।
हलादिभिर्दृढैः क्षेममदृढैर्न शुभ भवेत् ॥
वृषभा यदि मुह्यन्ति तस्य विघ्नप्रदा भवेत् ॥"
कृषिरिति शेषः ।
"तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन निर्व्विघ्न कारयेत् सदा ॥
एका जयकरी रेखा तृतीया चार्थदायिका ।
पञ्चमी या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा ॥
अत ऊर्द्धं न कर्त्तव्यं महादोषस्ततो भवेत् ॥
सपूज्याग्निं द्विज देव कुर्य्याद्धलप्रवर्त्तनम् ।
हेमनि दृष्टफालाग्र छिन्नरेखा न कारयेत् ॥
स्मर्त्तव्या वसवश्चेन्द्रः पृथू रामः सचन्द्रमाः ।
पराशरो बलभद्रः सर्व्वविघ्नोपशान्तये ॥ * ॥
हले प्रवाह्यमाणे तु कूर्म्म उत्पद्यते यदि ।
गृहिणी म्रियते तस्य ततोऽग्नेश्च भयं भवेत् ॥
लाङ्गल भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति ।
ईशाभङ्गो यदा कर्त्तुः संशयो जीवितस्य च ॥
सुतनाशो युगभङ्गे समीने म्रियते सुतः ।"
समीने योक्त्रबन्धनकाष्ठद्वये ।
"योक्त्रच्छेदे तु व्यासङ्गः शस्यहानिश्च जायते ॥
हले प्रवाह्यमाणे तु गौरेकः प्रपतेद्यदि ।
प्रपतेद्युक्तमात्रस्तु बन्धनं स प्रपद्यते ।
ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्ग विनिर्द्दिशेत् ॥
प्रवहेत् युक्तमात्रस्तु ततो गौ' स्रवते यदि ।
वत्सालोढेन नर्द्दन्ति तत शस्यं चतुर्गुणम् ॥ * ॥
हेमवारिविलिप्तस्य बीजस्योन्नयतः शुचि. ।
इन्द्र चित्ते विधायाथ स्वय मुष्टित्रय वपेत् ॥
कृत्वा चान्योन्यप्रोत्साह कर्षको हृष्टमानसः ।
प्राङ्मुख. कलस गृह्य इम मन्त्रमुदीरयेत् ॥
त्व वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे ।
नमस्ते मे शुभ नित्य कृषि मेधा शुभे कुरु ॥
रोहन्तु सर्व्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु ।
कर्षकास्तु भवन्त्यग्रा धान्येन च धनेन च
स्वाहा ॥"*।
कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् ।
"चैत्रे च कृष्णपञ्चम्या काश्मीरा च रजस्वला ।
नित्य भवति तस्मात्ता कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् ॥
अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यै. पूजयेच्च दिनत्रयम् ।
पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरस वर्ज्जयन्ति च ॥"
काश्मीरा पृथ्वी ।
"अष्टम्याञ्च तत स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे ।
सुस्नाताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ।
अनन्तर द्विजैः स्नाप्या सर्व्वौषधियुतैर्ज्जलैः ।
गन्धैर्बीजैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा ॥
स्नापयित्वा च ता देवी गन्धैर्म्माल्यैश्च पूजयेत् ।
तन्निवेदितमिष्टञ्च प्राशितव्य गृहे गृहे ॥
अतः परमृतुस्नाता गर्भं गृह्णाति मेदिनी ॥"*॥
तथा ।
"ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभी तथा ।
इन्द्रः प्रचेता पर्ज्जन्य. शेषश्चन्द्रार्कवह्नयः ॥
बलदेवो हलं भूमिर्वृषभौ रामलक्ष्मणौ ।
रक्षोघ्नी जानकी सीता युग गगनमेव च ॥
सीता लाङ्गलपद्धतिः । युग युगकाष्ठम् ।
"एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां पतयः शुभाः ।
गोमङ्गले तु संपूज्याः कृष्यारम्भे महोत्सवे ॥
अर्घैः पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यै रत्नैः पृथक् पृथक् ।
हलेन वाहयेद्भूमिं स्वय स्नातः स्वलङ्कृतः ॥"
तथा ।
"उप्त्वा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह ॥"
बीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन । यथा, हारीतः ॥
कनिष्ठाया. पश्चात् प्राजापत्यमावपनं होम-
तर्पणे प्राजापत्येन कुर्य्यात् । इति । होमतर्पणे
लाजहोमसनकादितर्पणे । राजमार्त्तण्डे ।
"नित्य दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् ।
नित्यञ्च त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले ऋणम् ॥"*॥
कृषिपराशरः ।
"वैशाखे वपन श्रेष्ठ मध्यम रोहिणीरवौ ।
अतः परस्मिन्नधम न जातु श्रावणे शुभम् ॥"
ज्योतिषे ।
"पूर्व्वभाद्रपदा मूल रोहिण्युत्तरफल्गुनी ।
विशाखा शतभिषा वाथ धान्याना रोपणे
वराः ॥
सदोषा रजनीं नीलीं पुत्त्रवित्तैर्वियुज्यते ।
स्वय जाते पुनस्ते द्वे पालयन्नेव दुष्यति ॥
आरामे गृहमध्ये वा मोहात् सर्षपमावपन् ।
पराभव रिपोर्याति ससाधनधनक्षयम् ॥
निशा नीली पलाशश्च चिञ्चा श्वेतापराजिता ।
कोविदारश्च सर्व्वत्र सर्व्वं निघ्नन्ति मङ्गलम् ॥"
निशा हरिद्रा । कोविदारकौ रक्तकाञ्चनः ॥*
"हेमाम्भसा वृक्षबीज स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् ॥
वसुधेति सुशीलेति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते सुभगे नित्य द्रुमोऽय वर्द्धतामिति ॥ * ॥
लिखित्वालक्तकेनापि मन्त्र शस्येषु बन्धयेत् ।
न व्याधिकीटहिंस्राणा भयं तत्र भवेत् क्वचित् ॥"
सिद्धि' प्रबलतरतरङ्गतरलितमृदुतरसमीरण-
वनोद्देशे श्रीमद्रामभद्रपादा कुशलिनः समुद्र-
तटे नानाशतसहस्रवानराणा मध्ये खरनखर-
पञ्चोद्धलाङ्गूल पवनसुत वायुवेग परचक्रप्रमथन
श्रीमद्धनूमन्तमाज्ञापयन्ति अमुकस्याखण्डक्षेत्रे
वाताशीशी गाम्भीरुती पाण्डरमुण्डी धूली-
शृङ्गारतल्पा कृपराङ्गता फडिङ्गा एला वानरा
गरुडा इमडूका महिषादिरोगं खण्डयत क्षण-
मपि विलम्ब मा चरत यदि विलम्ब कारयत
तदा युष्मान् शतखण्ड कारयामीति । ॐ ह्रां
ह्रीं ह्रौं श्रीरामाय नम. । इति शस्येषु बन्ध-
येत् ॥*॥ धान्यच्छेदनम् । दीपिकायाम् ।
"याम्याजपादहिधनानलतोयशक्र-
चित्रोत्तरोडुषु कुजार्कजवारवर्ज्जम् ।
शस्तेन्दुयोगकरणेषु तिथौ विरिक्ते
धान्यच्छिदि. स्थिरनरस्त्रमृगोदयेषु ॥"
बलभद्रः ।
"रेवतीहस्तमूलेषु श्रवणे नागयम्ययोः ।

पानोय प्रचुर सर्पि' प्रभूत हिङ्गु जीरकम् ॥
हरिद्रामाद्रकं शुण्ठी लवण मरिचानि च ।
तण्डुला चापि गोधूमान् जम्बीराणा रसान्
बहून् ॥
यथा सर्व्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि ।
तथा पचेत निपुणो बहुमण्डस्थितिर्यथा ॥
एषा हरीषा बलकृद्धातपित्तापहा गुरुः ।
शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धान-
कारिणी ॥"
इति भावप्रकाश' ॥
हरेणु, स्त्री. (ह्रियते इति । हृ+"कृहृभ्या-
मेणु ।" उणा० २ । १ । इति एणु ।) रेणु-
कानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमर' । २ । ४ । १२० ॥
कुलयोषित् । इति मेदिनी ॥
हरेणु, पु, (ह्रियते इति । हृ+एणु. ।) सतीन' ।
इति मेदिनी ॥ (गुणादयोऽस्य सतीलशब्दे
ज्ञातव्या ॥)
हरेणुक, पु, (हरेणुरिव । कन् ।) कलायः ।
इति राजनिर्घण्ट' ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
कलायो वर्त्तुल प्रोक्त सतीनश्च हरेणुक ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हर्त्ता [ऋ] पु, (हरति ध्वान्तमिति । हृ+तृच् ।)
सूर्य्य । यथा,—
लोकसाक्षी त्रिलोकश कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ।
तपनस्तापनश्चैव शुचि सप्ताश्ववाहन ॥"
इति शाम्बपुराणे सूर्य्यस्तव: ॥
हरणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, भागवते ।४।२४।५।
'अन्तर्धानो नभस्वत्या हविर्धानमविन्दत ।
य इन्द्रमश्वहर्त्तार विद्वानपि न जघ्निवान् ॥")
हर्म, [न्] क्लो, (हरति ग्लानिमिति । हृ+
मनिन् ।) जृम्भणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
हर्म्मित, त्रि, (हर्म्म जातमस्येति । इतच् ।)
क्षिप्तम् । दग्धम् । इति मेदिनी ॥ जृम्भितम् ।
इति हर्म्मशब्दार्थदर्शनात् ॥
हर्म्मुट , पु, सूर्य्य । कच्छप । इति केचित् ॥
हर्म्म्य, क्लो, (हरति जनमनासोति । हृ+अघ्ना-
दित्वात् यत् सुट् च । धनिनां वास' । इत्य-
मर । २ । २ । ९ ॥ धनिना व्यवहारिकादीना
वास काष्ठेष्टकादिना कृत धवलगृह हर्म्म्यादि-
सञ्ज्ञक स्यात् । हरति मनो हर्म्म्य नाम्नोति
हृञो म्य इति भरतः । अन्यच्च । हरति मनो
हर्म्म्य अघ्नादित्वात् यत् सुट् च हर्म्म्यम् ।
आदिशब्देन स्वस्तिकाट्टालिकादेर्ग्रहणम् ।
धनिना राजव्यतिरिक्ताना वासो गृहम् । एक
काष्ठेष्टकादिकृतस्य धनिगृहस्य । इत्यमर-
टीकाया रायमुकुट' ॥ (यथा,—
"हर्म्म्यस्थाक्लेदिभूमिर्नभसि च शयन शीकरोष्ण-
प्रहीणे ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ वर्षोपचारे ॥)
हर्य्य, क्लमे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्वा०-
पर०-क्लमे अक०-गतौ सक०-सेट् ।) रेफोपध' ।
हर्य्यति । क्लमो ग्लानि: । इति दुर्गादासः ॥

हर्य्यक्ष:, पु, (हरि पिङ्गल अक्षि यस्य । षच् ।)
सिंहः । इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ कुबेरः । इति
जटाधर' ॥ (पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ३ । ३०७ । ५ ।
"तथैवाबद्धकवच कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
हर्य्यक्ष वृषभस्कन्धं यथास्य पितरःतथा ॥")
हर्य्यत., पु, (हर्य्यति गच्छतीति । हर्य्य+"भृमृ-
दृशियजोति ।" उणा० ६ । ११० । इति
अतच ।) घोटकः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्ति. ॥ अश्वमेधीयाश्व: । इत्युणादि-
कोष' ॥
हर्य्यश्व', पुं, (हरिनामा हरिवर्णो वा अश्वो
यस्य ।) इन्द्र' । इति केचित् ॥ (यथा, भाग-
वते । ८ । ११ । २१ ।
"हरीन् दशशतान्याजौ हर्य्यश्वस्य बलः शरैः ।
ताश्चङ्गिरर्दयामास युगपल्लघुहस्तवान् ॥"
हरिनामा हरिवर्णो वा अश्व' इति कर्म्मधारयेण
इन्द्राश्व' । यथा, महाभारते । ३ । २८८ । १३ ।
"अथ हर्य्यश्वयुग् जैत्रो मघोन' स्यन्दनोत्तमः ।
अनेन शक्रः काकुत्स्थ' समरे दैत्यदानवान् ।
शतश' पुरुषव्याघ्र । रथोदारेण जघ्निवान् ॥")
हर्ष , पु. (हृष तुष्टौ+घञ् ।) इष्टश्रवणजन्य-
सुखम् । इति महाभारते मोक्षधर्म्म ॥
आह्लादः । तत्पर्य्यायः । मुत् २ प्रीति' ३ प्रमद' ४
प्रमोद' ५ आमोद' ६ सम्मदः ७ आनन्दथु: ८
आनन्द' ९ शर्म्म १० शातम् ११ सुखम् १२ ।
इत्यमर । १ । ४ । २४ ॥ मुदा १३ मुदिता १४
आनन्दि' १५ नन्दि' १६ सातम् १७ सौख्यम् १८ ।
केचित्तु मुदादिसप्तक प्रीतौ आनन्दथ्वादिपञ्चकं
सुखे । प्रीतिश्च सुखजो विकारः इत्याहुः ।
इति तट्टीकाया भरत ॥ तथा च ।
"मुत् प्रीति. प्रमदामोदसम्मोदमोदसम्मदाः ।
प्रमोदो हर्ष इत्येव हर्षपर्य्याय ईरित' ॥
आनन्दो नन्दथुर्नन्द' सुखमानन्दथुर्मुदा ।
सौख्य शर्म्मोपजोष' स्यादानन्द जोषमित्यपि ॥
मुदादिजोषपर्य्यन्तमेकपर्य्याय' इत्यपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
हर्षस्य पुत्त्र' कन्दर्प' । यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
"कन्दर्पो हर्षतनयो योऽसौ कामो निगद्यते ।
स शङ्करेण सदग्धो ह्यनङ्गत्वमुपागत: ॥"
इति वामने ५ अध्यायः ॥
(रोमाञ्चः । यथा । "हृष्येते हर्षयुक्तो भवत'
हर्षश्च रोमाञ्चप्राय: ।" इति वाग्विनिश्चयस्थ
वातव्याधिव्याख्याने विजयरक्षित' ॥)
हर्षक', पु, (हर्षयतीति । हृष्+णिच्+ण्वुल् ।)
पर्व्वतविशेष' । इति शब्दमाला ॥ हर्षकारके,
त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
हर्षण, क्लो, (हृष+ल्युट् ।) हर्षः । इति धरणि ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १४४ । ११५ ।
"तच्छिर' सिन्धुराजस्य शरैर्बहमवाहयत् ।
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदा हर्षणाय च ॥")

हर्षण:, पुं, (हर्षयतीति । हृष्+णिच्+ल्यु' ।)
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतचतुर्दशयोगः ।
तत्र जातफलम् ।
"सुचारुगात्रं स्फुटपद्मनेत्रं
शास्त्रप्रयत्नं विनयोपपन्न' ।
प्रसूतिकाले यदि हर्षणः स्या-
दमर्षणो नैव जन. कदाचित् ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप' ॥*॥
चक्षूरोगविशेषः । श्राद्धविशेष । श्राद्धदेवः ॥
हर्षकारके, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ७ । ३१ । ७६ ।
"एव सुकष्टिन्न युद्धमासीत् क्रव्यादहर्षणम् ।
महद्भिस्तैरभोतानां यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥")
हर्षमाण , त्रि, (हर्ष+ताच्छील्ये शानच् ।)
हर्षयुक्त' । तत्पर्य्याय । विकुर्व्वाण '२ प्रमना: ३
हृष्टमानस. ४ इत्यमर' । ३ । १ । ७ ॥ प्रीत-
मानस' ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
हर्षयित्नु , पु, (हर्षयतीति । हृष तुष्टौ+णिच्+
"स्तनिहृषिपुषीति ।" उणा० ३ । २९ । इति
णेरित्नुच् ।) पुत्त्रः । स्वर्णं, क्लो । इति मेदिनी ॥
हर्षणशीले, त्रि ॥
हर्षस्वन , पु, (हर्षसूचक' स्वन' ।) आनन्द-
ध्वनि तत्पर्य्याय. । किलकिला २ । इति
त्रिकाण्डशेष ॥
हर्षिणी, स्त्री, हर्षयतीति । । हृष्+णिच्+
णिनि. । ङीप् ।) विजया । इति राजनिर्घण्ट' ॥
हर्षित., त्रि, आह्लादित. । हर्षोऽस्य जात इत्य-
नेन इतप्रत्ययेन निष्पन्न ॥
हर्षुल:, पु, (हृष तुष्टौ+"हृषेरुलच् ।) उणा०
१ । ९८ । इति उलच् ।) मृग' । कामुक ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति' ॥ हर्षण
शीले, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२२ ।
२६ ।
"प्राभृत प्रत्युतेहड्मे सिद्धमद्येति हर्षुल ॥")
हल, भ विलेखे । इति कविकल्पद्रुम ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) भ, हाल. हल । हलति
भूमि कृषक' । इति दुर्गादास ॥
हल, क्लो, (हलति भूमिमिति । हल+अच् ।)
लाङ्गलम् । इत्यमर ।२।९।१३ ॥ तत्पर्य्याय. ।
"हलन्तु लाङ्गल गोदारणञ्च सीरकुन्तलौ ।"
इति जटाधर: ॥
तत्र गोयोजने दोषादोषौ । हारीत' ।
"अष्टौगव धर्म्महल षड्गव जीवितार्थिनाम् ।
चतुर्गव नृशसाना द्विगव ब्रह्मघातिनाम् ॥"
इति तृतीययामार्द्धकृत्ये आह्निकतत्त्वम् ॥*॥
हलप्रवाहदिनादि यथा । दीपिकायाम् ।
"पूर्व्वाग्नियाम्यफणिपित्र्यशिवान्यमैत्र
रिक्ताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय ।
हरश्नालिगोसमुदये विकुजार्कवारे
शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाह' ॥*॥
हलप्रवाहवद्बीजवपनस्य विधि, स्मृतः ।
चित्रायाञ्च शुभे केन्द्रे स्थिरर्क्षमनुजोदये ॥"

"लाङ्गली हलिनी च स्यात्" इति गारुडे २०८ अध्याये ॥) हलसमूहश्च ॥
हलिप्रियः, पुं, (हलिनो बलदेवस्य प्रियः ।) कदम्बवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।४२॥ (पर्य्यायो यथा,—
"कदम्बः प्रियको नीपो वृत्तपुष्पो हलिप्रियः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हलिप्रिया, स्त्री, (हलिनो बलदेवस्य प्रिया ।) मदिरा । इति राजनिर्घण्टः । अमरश्च । २ । १० । ३९ ॥ (विवरणमस्या मदिराशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
हली, स्त्री, (हल्यते इति । हल+इन् । ङीष् ।) कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हली, [न्] पुं, (हलमस्यास्तीति । हल+इनि ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ (यथा, उपदेशशतके । ६९ ।
"क्रुद्धो हली कुरूणां पुरमुत्पाट्य क्षिपन्नद्याम् । अनुनीतस्तदमुञ्चत् क्रोधाविष्टोऽनुनेतव्यः ॥") कृषिकर्म्मकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । कुटुम्बी २ कर्षकः ३ क्षेत्री ४ कृषिकः ५ कार्षिकः ६ कृषीवलः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥
हलीनः, पुं, (हलाय हितः । हल+खः ।) शाकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हलीमकः, पुं, रोगविशेषः । यथा पाण्डुरोगस्यैव भेदं हलीमकमाह ।
"यदा तु पाण्डोर्व्वर्णः स्याद्धरितश्यावपीतकः ।
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ॥
स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासतृष्णारुचिभ्रमाः ।
हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥"
पाण्डोः पाण्डुरोगिणः ॥ तस्य चिकित्सा यथा,
"मारितस्यायसश्चूर्णं मुस्ताचूर्णेन संयुतम् ।
खदिरस्य कषायेण पिबेद्धन्तु हलीमकम् ॥
सिता तिक्ता बला यष्टी त्रिफला रजनीयुगम् ।
लेहं लिह्यात् समध्वाज्यं हलीमकनिवृत्तये ॥
अमृतलनागरमकल्कसमाधितं तुरगविविषं सर्पिः ।
क्षीरचतुर्गुणमेतद्धितरेश्च हलीमकार्त्तेभ्यः ॥"
इति अमृताद्यघृतम् ॥ * ॥
"मधुरैरन्नपानैस्तु वातपित्तहरैर्हरेत् ।
कामलापाण्डुरोगोक्तक्रियाश्चात्रोपयोजयेत् ॥"
अथ सामान्यतः पाण्डुरोगकामलाहलीमकचिकित्सा ।
"फलत्रिकामृतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ १
त्र्यूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ ।
दार्व्वी त्वङ्माक्षिको धातुर्ग्रन्थिको देवदारु च ॥
एषां द्विपलिकान् भागान् कृत्वा चूर्णं पृथक् पृथक् ।
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥
मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तत् प्रक्षिपेत्ततः ।
औदुम्बरसमान् कृत्वा वटकांस्तान् यथाग्नि च ।
उपयुञ्जीत तक्रेण जीर्णे सात्म्यञ्च भोजनम् ।
मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥

कुष्ठानि जठरं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।
अर्शांसि कामलां मेहं प्लीहानं शमयन्ति च ॥"
इति त्र्यूषणादिमण्डूरवटकः ॥ २ ॥
"किराततिक्तं सुरदारु दार्व्वी
मुस्ता गुडूची कटुका पटोलम् ।
दुरालभा पर्पटकं सनिम्बं
कटुत्रिकं वह्निफलत्रिकञ्च ॥
फलं विडङ्गस्य समांशकानि
सर्व्वैः समं चूर्णमथायसञ्च ।
सर्पिर्मधुभ्यां वटिका विधेया
तक्रानुपानात् भिषजा प्रयोज्या ॥
निहन्ति पाण्डुञ्च हलीमकञ्च
शोथं प्रमेहं ग्रहणीरुजञ्च ।
श्वासञ्च कासञ्च सरक्तपित्त-
मर्शांस्यथोरुग्रहमामवातम् ॥
व्रणांश्च गुल्मान् कफविद्रधिञ्च
श्वित्रञ्च कुष्ठञ्च ततः प्रयोगात् ॥"
इति अष्टादशाङ्गलौहम् ॥ ३ ॥
"यवगोधूमशाल्यन्नै रसैर्जाङ्गलजैर्हितैः ।
मुद्गाढकीमसूराद्यैरेषु भोजनमिष्यते ॥'
एषु पाण्डुरोगकामलाहलीमकेषु ॥ ४ ॥
इति भावप्रकाशः ॥
हलीशा, स्त्री, (हलस्य ईशा । शकन्ध्वादित्वात् साधु ।) लाङ्गलदण्डः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
हल्य, त्रि, (हलेन कृष्टम् । हल+यत् ।) कर्षितक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८ ॥ अस्य पर्य्यायः कृष्टशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (हलस्येदमिति ।) हलसम्बन्धि च ॥ (पुं, हलस्य कर्षः । हल+"मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ।" ४ । ४ । ९७ ॥ इति यत् ॥)
हल्य, क्ली, (हलस्येदमिति । यत् ।) वैरूप्यम् । इति केचित् ॥
हल्या, स्त्री, (हलस्य समूहः । हल+"पाशादिभ्यो यः ।" ४ । २ । ४९ । इति यः ।) हलसमूहः । इत्यमरः । ३। ३ । ४१ ॥
हल्लक, क्ली, रक्तकह्लारम् । हेला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रक्तसन्ध्यकम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ३६ ॥ रक्तसौगन्धिकम् ३ रेचना ४ । इति जटाधरः ॥ अल्पगन्धम् ५ सोमाख्यम् ६ रक्तकैरवम् ७ । इति रत्नमाला ॥
हल्लन, त्रि, प्रचलायितम् । इति जटाधरः ॥
हल्लीष, क्ली, स्त्रीणां सह नर्त्तनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं, उपरूपकविशेषः । तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५५५ ।
"हल्लीष एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ।
वागुदात्तैकपुरुषः कैशिकीवृत्तसङ्कुलः ।
मुखान्तिमौ तथा सन्धी बहुताललयस्थितिः ॥)
हल्लीषक, क्ली, (हल्लीषमेव । स्वार्थे कन् ।) स्त्रीणां मण्डलिकानृत्यम् । इति जटाधरः ॥
"मण्डलेन तु यन्नृत्यं स्त्रीणां हल्लीषकन्तु तत् ॥
इति हेमचन्द्रः ॥
एकस्य पुंसो बहुभिः स्त्रीभिः क्रीडनम् । तत्तु रासक्रीडा । यथा,—
"गोपीनां मण्डलीनृत्यबन्धे हल्लीषकं विदुः ॥"
इति कोषात् ॥
तल्लक्षणन्तु ।
"पृथु सुवृत्तं मसृणं वितस्ति-
मात्रोन्नतं कौ विनिखन्य शङ्कुम् ।
आक्रम्य पद्भ्यामितरेतरन्तु
हस्तैर्भ्रमोऽयं खलु रासगोष्ठी ॥"
इति हरिवंशटीकायां नीलकण्ठः ॥
हल्लीमक दन्त्यसकारमध्यमपि ॥
हव, पुं (हु ङ्वे होमे+अप् ।) होमः । आज्ञा । (ह्वे+"भावेऽनुपसर्गस्य ।" ३ । ३ । ७५ । इति अप् सम्प्रसारणञ्च ।) आह्वानम् । अध्वरः । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
हव्व, पुं, कांस्यपात्रे दधिमिश्रितान्नभक्षणम् । इति केचित् ॥
हवन, क्ली, (हु+ल्युट् ।) होमः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६८ । ३४ ।
"याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाज्ञापयत्तदा ।
प्रेहि मां राज्ञि पृषति । मिथुनं त्वामुपस्थितम् ॥)
हवनायुः, [स्] पुं, (हवनमेव आयुर्यस्य ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥
हवनी, स्त्री, (हूयतेऽनेति । हु+ल्युट् । ङीप् ।) होमकुण्डम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हवनीय, त्रि, होमीयद्रव्यम् । हव्यम् । हुधातोरनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
हविः, [स्] क्ली (हूयतेऽनेनेति । हु+"अर्च्चिशुचिहुसृपीति ।" उणा० २ । १०९ । इति इसि ।) हवनीयद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । सान्नाय्यम् २ । घृतम् । इत्यमरः । २ । ३ । २७ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८५ । ११ ।
"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥")
जलम् । इति केचित् ॥ (विष्णुः । इति महाभारतम् । १३ । १४९ । ५२ ॥ शिवः । इति च तत्रैव । १३ । १७ । १०२ ॥)
हवित्री, स्त्री, होमकुण्डम् । इति हेमचन्द्रः ॥
हविरशन, पुं, (हविरशनं यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ घृतभोजने, क्ली ॥
हविर्गन्धा, स्त्री, (हविषो गन्धो यस्याम् ।) शमी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शमीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥
हविर्गेह, क्ली, (हविषो गेहम् ।) होमगृहम् । तत्पर्य्यायः । होत्रीयम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
हविर्म्मन्थ, पुं, (हविषो हवनीयाय मथ्यते इति । मन्थ+घञ् ।) गणिकारीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
हविष्य, क्ली, (हविषे हितम् । हविस्+"उगवादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । २ । इति यत् ।) घृतम् । यथा,—

पितृदेवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं मृगोदये।”

अथ धान्यच्छेदप्रकार:।

“सपद्मौ माषमुद्गौ च यवधान्ये सकाष्ठके।
छिन्द्यात्तिलञ्च निष्पन्नमेतत् पाराशरं मतम्॥”

पराशर:।

“न मुष्टिग्रहणं कुर्य्यात् कदाचिद्वटपौषयो:।
ईशाने लवनं कुर्य्यात् सार्द्धमुष्टिद्वयं शुचिः॥
पौष्णे पुष्ये शुभाहे वा पूजयित्वेष्टदेवताम्।
शस्यविघ्नप्रशान्त्यर्थं क्षेत्रे वाहकभोजनम्॥”

बौधायनः।

“रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजः शुभम्।
अप्रशस्तं समूहिन्याः श्वाजाविखरवाय-
साम्॥”

समूहिनी समार्ज्जनी॥ * ॥ कृत्यचिन्तामणौ मेधिरोपणम्।

वटश्च सप्तपर्णश्च गम्भारी शाल्मली तथा।
औडुम्बरी तथा धात्री या चान्या क्षीर-
धारिणी।
क्षीरनाम्नी कर्षकैर्नित्यं मेधिः कार्य्या फलप्रदा॥”

बीजसञ्चयदिनादि तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥ * ॥ * ॥

अथ प्रयोगः।

पौर्णमास्यन्तचैत्रीयकृष्णपञ्चम्यां पृथ्वी रजस्वला तां दिनत्रयमेकस्मिन् पर्व्वताकारे उच्चप्रदेशे सधवाः स्त्रियः प्रपूजयेयुरष्टम्यां तां स्नापयित्वा तां पूजयेयुः। ततः शुभदिने बीजवपनदिने वा सर्व्वौषधिगन्धबीजरत्नफलश्वेतसर्षपैः पृथ्वीं स्नापयित्वा गन्धादिभिः पूजयेत्। नैवेद्यशेषञ्च पश्चाद्भोक्तव्यम्॥*॥ अथ हलप्रवाहदिने बीजवपनदिने च कृतस्नानादिराचान्तो गर्त्तं क्षेत्रे कृत्वा जलेनापूर्य्य तत्र प्रजापतिं सूर्य्यादिनवग्रहान् पृथ्वीञ्च पूजयेत्।

“हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्योपरिशायिनि।
वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं धरित्रि मे॥”

इति मन्त्रेण क्षीरेणार्घ्यं दद्यात्। ऐशान्यां पुष्पनैवेद्यैः प्रणवादिनमोऽन्तेन ब्रह्मणे विष्णवे। नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा॥ इत्यनेन चिं पूजयेत्। रुद्राय कश्यपाय सुरभ्यै इन्द्राय। तदर्घ्यमन्त्रस्तु।

“शक्र सुरपतिः श्रेष्ठो वज्रहस्तो महाबलः।
शतयज्ञाधिपो देव तुभ्यमिन्द्राय वै नमः॥”

प्रचेतसे पर्ज्जन्याय शेषाय चन्द्राय अर्काय वह्नये बलदेवाय हलाय भूमये वृषभाय रामाय लक्ष्मणाय जानक्यै सीतायै युगाय गगनाय इति द्वाविंशतिं पूजयेत् क्षेत्रपालमग्निं द्विजञ्च पूजयेत्। अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात्। आम्रपल्लवौदनदधीनि गर्त्ते निक्षिप्य मृत्तिकाभिः पूरयेत्। कृष्णौ वृषौ नवनीतैर्घृतेन वा मुखपार्श्वयोर्निर्लिम्पेत्। हलप्रवाहकान् गन्धादिना भूषयित्वा हलं माल्यादिभिः पूजयित्वा दधिघृतमधुभिः फालाग्रं प्रक्षिप्य हेम्ना फालाग्रं घर्षयित्वा कर्षयेत्। वह्निमिन्द्रं पृथुरामेन्दुपराशरबलभद्रान् स्मरेत्। एकां तिस्रः पञ्च वा रेखा हलेन कार्य्याः। भग्नशृङ्गखुरलाङ्गूलाः कपिलाश्च वृषा न योक्तव्याः। हलप्रवाहकाश्च समर्थाः कर्त्तव्याः। हलानि नवानि दृढानि कर्त्तव्यानि। वृषभयुद्धादिकं न शुभदं वृषभाणां गर्ज्जनेन चतुर्गुणं शस्यं मूत्रपुरीषोत्सर्गे तथा॥ * ॥ बीजवपने त्विदमधिकम्। सुवर्णजलसंयुक्तं बीजमुष्टित्रयं इन्द्रं ध्यायन् स्वयं प्राजापत्येन तीर्थेन वपेत्। उभयत्रैव प्राङ्मुखः जलपूर्णं कलसं गृहीत्वा।

“त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे।
नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे कुरु॥
रोहन्तु सर्व्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु।
कर्षकास्तु भवन्त्वग्र्या धान्येन च धनेन च
स्वाहेति प्रार्थयेदिति।”

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ * ॥

अपि च।

“अमावस्यां पितृश्राद्धे अम्बुवाचीदिने तथा।
लाङ्गलेन क्षतं चैव पृथिवी कम्पते सदा॥”

इति कर्म्मलोचनम्॥ * ॥

स्मृतिसागरसारे गोभिलः।

“हलैर्व्वा शकटैर्व्वापि वाहयेत् यो वृषं स्वयम्।
प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात् द्विगुणं योषितां गवाम्॥
वृषभन्तु समुत्सृष्टं कपिलां वापि कामतः॥
योजयित्वा हले कुर्य्यात् व्रतं चान्द्रायणद्वयम्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

हलद्दी, स्त्री, हरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

हलधरः, पुं, (धरतीति। धृ+अच्। हलस्य धरः।) बलदेवः। यथा,—

“नीलाम्बरो हलधरो हलमुषलभृत् बलः॥”

इति शब्दरत्नावली॥

(यथा च महाभारते। १। २२०। ७।

“ततो हलधरः क्षीबो रेवतीसहितः प्रभुः।
अनुगम्यमानो गन्धर्व्वैरचरत्तत्र भारत।॥”)

हालिकः। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।

“सालङ्कारो हलधरः स्रग्भिश्च पूजितं हलम्॥”

हलभूतिः, स्त्री, (हलसाध्या भूतिः।) कृषिकर्म्म। यथा,—

“अथ सेवा श्ववृत्तिः स्यात् कृषिः कृषिश्च
कर्षणम्।
कर्षोऽमृतञ्च प्रकृतं हलभूतिर्म्महाधनम्॥”

इति शब्दरत्नावली॥”

हलभृत्, पुं, (हलं बिभर्त्तीति। भृ+क्विप्। हलस्य भृदिति वा।) बलदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मेघदूते। ६१।

“असन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव॥”)

हलभृतिः, पुं, (हलेन भृतिर्भरणमस्य।) मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। उपवर्षः २ कृतकोटिः ३ अयाचितः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (हलस्य हलेन वा भृतिः।) कृषिकर्म्म च॥

हलराम्बं, क्ली, आड्ढुल्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

हला, अव्य, नाट्योक्तौ सखीं प्रत्याह्वानम्। इत्यमरः। १। ७। १५॥

हला, स्त्री, सखी,। इति जटाधरः॥ मद्यम्। पृथिवी। जलम्। इत्यनेकार्थकोषः॥

हलायुधः, पुं, (हलमायुधं यस्य।) बलदेवः। इत्यमरः। १। १। २४॥ (यथा, महाभारते। १। २२१। २१।

“ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा यादवाः हलायुधात्।
तूष्णीभूतास्ततः सर्व्वे साधु साध्विति चाब्रुवन्॥”)

हलाहः, पुं, चित्रिताश्वः। इति हेमचन्द्रः॥

हलाहलः, पुं, (हलमिव आ समन्तात् सर्व्वाङ्गेषु हलति कर्षतीति। आ+हल+अच्।) विषभेदः। यथा,—

“सर्पो कञ्चुकनिर्म्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम्।
पुंसि क्लीवे च काकोलकालकूटहलाहलाः॥”

इत्यमरः। १। ८। १०॥

हलमिव आ समन्तात् हलति विलिखति हलाहलः। हलज विलेखे अन् स्वार्थे च हालाहलश्च। निपातनात् ललोपे हाहलश्च।

“हालाहलं हालहलं हाहलञ्च हलाहलम्॥”

इति रुद्रः॥

एते काकोलादयस्त्रयः पुंसि क्लीवे चेत्यन्वयः। केचित्तु क्ष्वेडभेदा इति पुंस्त्वे वक्ष्यमाणत्वात् पुंसि क्लीवे चेत्यस्य विषमित्यनेन सम्बन्धः। इत्याहुः। तन्नातिहृद्यम्।

“काकोलमुग्रतेजः स्यात् कृष्णच्छवि महा-
विषम्।”

इति वैद्यकम्।

“तत् कालकूटं विषमुग्रतेजः
कण्ठे धृतं पर्व्वतराजकन्ये॥”

इति व्याडिः॥

हालाहलं विषमिव प्रगुणं तदेव इति वामनः॥

“मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालाहलं
महद्विषम्।
अतएव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव
ताड्यते॥”

इति कुलचरितेऽश्वघोषः। इति भरतः॥

(मूलजविषभेदः।

“सङ्कोचं मर्कटं शृङ्गिविषं हलाहलन्तथा।
एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये॥)

हलाहलः, पुं, (हलाहलोऽस्यास्तीति। अच्।) ब्रह्मसर्पः। अञ्जना। इति मेदिनी॥ बुद्धविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

हलिः, पुं, (हलति कर्षति भूमिमिति। हल+ “सर्व्वधातुभ्य इन्।” उणा० ४। ११७। इति इन्।) बृहद्धलम्। इति शब्दरत्नावली॥ तत्पर्य्यायः। जित्या २। इति हेमचन्द्रः॥

हलिनी, स्त्री, (हलमिव आकारोऽस्त्यस्या इति। इनि। ङीप्।) लाङ्गलिकीवृक्षः। विषलाङ्गला इति भाषा इति रत्नमाला॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।

“कलिहारी तु हलिनी लाङ्गली शक्रपुष्प्यपि।
विशल्याग्निशिखानन्ता वह्निवक्त्रा च गर्भनुत्॥”

हस्तसिद्धिः, स्त्री, (हस्तस्य सिद्धि ।) भृतिः । वेतनम् । यथा,—

"प्रतीकारमिम कृत्वा शीतादेस्ता' प्रजाः पुनः ।
वार्त्तोपाय ततश्चक्रुर्हस्तसिद्धिञ्च कर्म्मजाम् ॥"

इति विष्णुपुराणे १ अंशे ६ अध्याय ॥

हस्तसिद्धि हस्ताभ्या साध्या सिद्धि भृति तामेवाह कर्म्मजा तत्कर्म्मनिमित्ताम् । इति तट्टीका ॥ करेण साधनञ्च ॥

हस्तसूत्र, क्ली, (हस्तस्य सूत्रम् ।) वलयम् । यथा,

"कटको वलय पारिहार्य्यावापौ तु कङ्कणम् ।
हस्तसूत्र प्रतिसर. ऊर्म्मिका त्वङ्गुलीयकम् ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

(विवाहादिकालीनमङ्गलार्थनिबद्धकरसूत्रम् । यथा, कुमारे । ७ । २५ ।

"बबन्ध चास्राकुलदृष्टिरस्याः
स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशम् ।
धात्र्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्य्यमाण-
मूर्णामय कौतुकहस्तसूत्रम् ॥")

हस्ता, पु, स्त्री, अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतत्रयोदशनक्षत्रम् । तत्तु हस्ताकृतिपञ्चतारात्मकम् । अस्याधिदेवता दिनकृत् । जन्मकालीनोऽय जघन्यगुणदायकः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥ तद्दर्शनेन लग्ननिरूपण यथा,—

"मस्तकोपरि कराकृती करे
तिष्ठतीन्दुमुखि ! बाणतारके ।
लिप्तिकाः शरकुपक्षसञ्ज्ञका.
नायकासनविलग्नतो गताः ॥" द ३।३५ ।

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणग्रन्थः ॥*॥ तत्र जातफलम् ।

"दाता यशस्वी सुतरा मनस्वी
भूदेवदेवार्च्चनकृन्नयज्ञ' ।
प्रसूतिकाले किल यस्य हस्ता
हस्तस्थिता तस्य समस्तसम्पत् ॥"

इति कोष्ठीप्रदीप ॥

हस्ताङ्गुलिः, पु, (हस्तस्य अङ्गुलिः ।' करशाखा । यथा —

"हस्ताङ्गुलय एव स्युरायुर्दा ललिताः शुभा. ।"

इति गारुडे ६६ अध्याय ॥

अस्य विवरण बाहुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हस्तामलक क्ली, (हस्तस्थित आमलकम् ।) करस्थितामलकीफलम् । (यथा, रामायणे । "त्वया दृष्टं जगत्सर्व्वं हस्तामलकवत् सदा ॥") वेदान्तग्रन्थविशेष । तल्लिख्यते । श्रीमच्छङ्कराचार्य्यस्य दिग्विजयसमये पथिमध्ये कश्चित् बालक प्रति प्रश्नः ।

"कस्त्वं शिशो । कस्य कुतोऽसि गन्ता
कि नाम ते त्व कुत आगतोऽसि ।
एतद्वद त्व मम सुप्रसिद्ध
मत्प्रीतये प्रीतिविवर्द्धनोऽसि ॥"

बालकस्योत्तरम् ।

"नाह मनुष्यो न च देवयक्षो
न ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा ।
न ब्रह्मचारी न गृही वनस्थो
भिक्षुर्न चाहं निजबोधरूपः ॥"

एतस्य श्लोकस्य शङ्कराचार्य्येण भाष्य न कृतम् ॥

"निमित्त मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ
निरस्ताखिलोपाधिराकाशकल्पः ।
रविर्लोकचेष्टानिमित्त यथा यः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥१॥
यमग्न्युष्णवन्नित्यबोधस्वरूपं
मनश्चक्षुरादीन्यबोधात्मकानि ।
प्रवर्त्तन्त आश्रित्य निष्कम्पमेकं
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ २ ॥
मुखाभासको दर्पणे दृश्यमानो
मुखत्वात् पृथक्त्वेन नैवास्ति वस्तु ।
चिदाभासको धीषु जीवोऽपि तद्वत्
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ३ ॥
यथा दर्पणाभाव आभासहानौ
मुख विद्यते कल्पनाहीनमेकम् ।
तथा धीवियोगे निराभासको य'
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ४ ॥
मनश्चक्षुरादेर्वियुक्तः स्वय यो
मनश्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिः ।
मनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ५ ॥
य एको विभाति स्वत. शुद्धचेताः
प्रकाशस्वरूपोऽपि नानेव धीषु ।
शरावोदकस्थो यथा भानुरेक'
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ६ ॥
यथानेकचक्षुः प्रकाशो रविर्न
क्रमेण प्रकाशीकरोति प्रकाश्यम् ।
अनेका धियो यस्तथैकप्रबोध
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ७ ॥
विवस्वत्प्रभात यथा रूपमक्ष
प्रगृह्णाति नाभातमेव विवस्वान् ।
यथा भात आभासयत्यक्षमेक
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ८ ॥
यथा सूर्य्य एकोऽप्स्वनेकश्चलासु
स्थिरास्वप्यनन्वग्विभाव्यस्वरूप. ।
चलासु प्रभिन्नासु धीष्वेक एव
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ९ ॥
घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं
यथा निष्प्रभ मन्यते चातिमूढ ।
तथा बद्धवद्भाति यो मूढदृष्टे
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ १० ॥
समस्तेषु वस्तुष्वनुस्यूतमेक
समस्तानि वस्तूनि यन्न स्पृशन्ति ।
वियद्वत् सदा शुद्धमच्छस्वरूप
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ११ ॥
उपाधौ यथा भेदता सन्मणीना
तथा भेदता बुद्धिभेदेषु तेषु ।
यथा चन्द्रकाणां जले चञ्चलत्व
तथा चञ्चलत्व तवापीह विष्णो ॥"१२॥

इति हस्तामलक समाप्तम् ॥

हस्तिक, क्ली, (हस्तिनां समूहः । कन् ।) हस्तिसमूहः । तत्पर्य्याय । गजता २ । इति शब्दरत्नावली ॥

हस्तिकक्षः, पु, (हस्ती कक्षे यस्य ।) सिंहः । व्याघ्रः । इति केचित् ॥

हस्तिकन्दः, पु, (हस्तिनः पद इव कन्दो यस्य ।) बृहत्कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । हस्तिपत्र २ स्थूलकन्द' ३ अतिकन्दक. ४ बृहत्पत्रः ५ अतिपत्रः ६ हस्तिकर्णः ७ सुकर्णक. ८ त्वग्दोषारि ९ कुष्ठहन्ता १० गिरिवासी ११ नागाश्रयः १२ गजकन्दः १३ नागकन्दः १४ । अस्य गुणा' । कटुत्वन् । उष्णत्वम् । कफवातामयत्वग्दोषश्रम-, कुष्ठविषवीसर्पनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिकरञ्ज', पु, (हस्तीव महान् करञ्जः ।) महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य महाकरञ्जशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

हस्तिकर्ण, पु, (हस्तिनः कर्णमिव पर्णमस्य ।) एरण्डः । पलाशभेदः । गणदेवताभेदः । इति मेदिनी ॥ हस्तिकन्दः । रक्तैरण्ड । इति राजनिर्घण्ट. ॥ हस्तिकर्णपलाशस्य गुणा ।

"हस्तिकर्णः पर वृष्यो मेधायुर्बलवर्द्धनः ।"

इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

श्रीहरिरुवाच ।

"हस्तिकर्णस्य वै मूल गृहीत्वा चूर्णयेद्धर ! ।
सर्व्वरोगविनिर्म्मुक्तः चूर्णं पलशत शिव ! ॥
सक्षीरं भक्षित कुर्य्यात् सप्ताहेन वृषध्वज ! ।
नर श्रुतिधर शूर मृगेन्द्रगतिविक्रमम् ॥
पद्मगौरप्रतीकाश युक्त दशशतायुषा ।
षोडशाब्दाकृति रुद्र ! सतत दुग्धभोजितम् ॥
मधुसर्पि समायुक्त जग्धमायुष्कर भवेत् ।
तज्जग्धं मधुना सार्द्ध दशवर्षसहस्रिणम् ॥
कुर्य्यान्नर श्रुतिधर प्रमदाजनवल्लभम् ।
दध्ना नित्य भक्षितन्तु वज्रदेहकर शिव ! ॥
कृष्णकेशसमायुक्त नर वर्षसहस्रिणम् ।
तच्च काञ्जिकसयुक्त नर कुर्य्याच्च भक्षितम् ॥
शतवर्षं दिव्यदेह वलीपलितवर्ज्जितम् ।
जग्धं त्रिफलया युक्त चक्षुष्मन्त करोति वै ॥
अन्ध पश्येत्तु चूर्णस्य साज्यस्यैव तु भक्षणात् ।
महिषक्षीरसयुक्त तल्लेप' कृष्णकेशकृत् ॥
खल्लीटस्य च वै केशा भवन्ति वृषभध्वज ! ।
तैलयुक्तेन चूर्णेन वलीपलितवर्ज्जितम् ॥
तदुद्वर्त्तनमात्रेण सर्व्वरोगै प्रमुच्यते ।
सच्छागक्षारचूर्णेन दृष्टिः षण्मासतोऽञ्जनात् ॥'

इति गारुडे १० अध्याय ॥

हस्तिकर्णक', पु, (हस्तिन' कर्ण इव पर्णमस्य । कप् ।) किंशुकभेद । इति शब्दरत्नावली ॥

हस्तिकर्णदल , पु, (हस्तिन कर्ण इव दलमस्य । पलाशभेद' । इत्यमरमाला ॥

हस्तिकोलि , पु, (हस्तीव कोलि' ।(बदरीभेद' । तत्पर्य्याय. । गोपघोण्टा २ घोण्टा ३ बदरीच्छदा ४ । इति रत्नमाला ॥

"घृतं हविष्यमाज्यञ्च हविराचारसर्पिषी ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
हविष्यान्नम् । यथा,—
"त्रयोदश्यां कृतस्नानो ब्रह्मचारी समाहितः ।
निरामिषं हविष्यं वा सकृद्भुञ्जीत नान्यथा ॥"
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥*॥
अन्यच्च ।
"हेमन्ते प्रथमे मासि नन्द व्रजकुमारिका ।
चेरुर्हविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्च्चनव्रतम् ॥"
इति श्रीमद्भागवतम् ॥
हविष्यान्न, क्ली, (हविष्यमन्नम् ।) व्रतादौ भक्ष-णीयद्रव्यविशेषः । यथा, स्मृतिः ।
"हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।
कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका ॥
षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् ।
लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी ।
तिन्तिडी जीरकञ्चैव नागरङ्गकपिप्पली ॥
कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम् ।
अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥"
अत्रास्विन्नमित्युपादानादन्यत्र स्विन्नधान्यतण्डु-लेन दोषः । हैमन्तिकमित्यभिधाय अगस्त्य-संहितायाम् ।
"नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीन्तथा ।
आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम् ।
व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्वते बुधाः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
हव्य, क्ली, (हूयते इति । हु+यत् ।) देवान्नम् । इत्यमरः । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, मनुः । ३।९७।
"नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।
भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः ॥")
हवनीयद्रव्यञ्च ॥
हव्यपाक, पुं, (हव्याय पाको यस्य ।) चरुः । इत्यमरः । २ । ७ । २२ ॥
हव्यवाह, पुं, हव्यं वहतीति । वह+अण् ।) अग्निः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, महा-भारते । १ । २२४ । ५८ ।
"एतच्छ्रुत्वा हुतवहाद्भगवान् सर्व्वलोकभृत् ।
हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥")
हव्यवाहन, पुं, (हव्यं वाहयतीति । वह+णिच्+ल्यु ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२४ । १३ ।
'न ह्येतत् कारणं ब्रह्मन्नल्पं सम्प्रतिभाति मे ।
यद्दाहं सुसंक्रुद्धः खाण्डवं हव्यवाहन ॥")
हव्याश, पुं, (हव्यमश्नातीति । हव्य+अश्+अण् ।) हुताशनः । इति शब्दरत्नावली ॥
हव्याशन, पुं, (हव्यं अशनं यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥
हस, ए हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-उपहासे सक०-सेट् ।) ए, अह-सीत् । हासोऽपूर्व्वप्रतीत्या कपोलस्य विकसिती-करणम् । तत्रैवाकर्म्मकः । हसति शनैः शुष्क-रुदितस्वरी । इति गोवर्द्धनः । यदा तु कस्य-चिद्दोषादिकमुद्दिश्य तत् स्यात्तदा सकर्म्मकः ।
हसन्तमन्तर्व्वलमर्व्वता रवेरिति श्रीहर्षः ॥
हसन्ति माधवश्रीरम् । इति दुर्गादासः ॥
हस, पुं, (हसनमिति । हस+"स्वनहसोर्वा ।" ३ । ३ । ६२ । इति अप् ।) हास्यम् । इत्य-मरः । १ । ७ । १८ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहि-तायाम् । ३० । ६ ।
"हसाय कारिमानन्दाय स्त्रीषखमिति ॥")
हसत्, [त्] त्रि, हास्यं कुर्व्वन् । हसधातोः शतृ-प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हरिवंशे । १४६।२७।
"हसन् विहासाय जहाति हर्षात्
बाष्पागमं क्षणविनोदनार्थम् ॥")
हसन, क्ली, (हस+ल्युट् ।) हास्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।४६।२५ ।
"हसने देशभ्रंशः रुदिते च व्याधिबाहुल्यम् ॥)
हसनी, स्त्री, (हसतीति । हस+कर्त्तरि ल्युट् इति ल्युट् । टिड्ढेति ङीप् ।) अङ्गारधानी । इति मेदिनी ॥
हसनीमणिः, पुं, अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हसन्तिका, स्त्री अङ्गारधानी । इति हेमचन्द्रः ॥
हसन्ती, स्त्री, (हसतीति । हस+शतृ । ङीप् ।) अङ्गारधानिका । इत्यमरः । २ । ९ । २९ ॥ मल्लिकाविशेषः । शाकिनीभेदः । इति मेदिनी ॥ (हास्यं कुर्व्वती । यथा कथासरित्सागरे । ११ । ३१ ।
"अस्तीहोज्जयिनी नाम नगरी भूषणं भुवः ।
हसन्तीव सुधाधौतैः प्रासादैरमरावतीम् ॥")
हसिक, त्रि, (हसो हासोऽस्यस्तीति । ठन् ।) हास्यकर्त्ता । इति केचित् ॥ हसशब्दात् ष्णिक-प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
हसित, क्ली, (हस+क्तः ।) हास्यम् । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ७४ ।
"हसितं शुभदमकम्पं
स निमीलितलोचनञ्च पापस्य ।
हृष्टस्य हसितमसकृत्
सोन्मादस्यासकृत् प्रान्ते ॥")
कामदेवधनुः । इति केचित् ॥ (हास्यकरणम् । यथा, कथासरित्सागरे । ५९ । १५९ ।
"अथ कर्म्मगतिं चित्रां दृष्ट्वास्य हसितं मया ॥"
परिहासः । यथा, किराते । १३ । ४७ ।
"कीर्त्तितानि हसितेऽपि तानि यं
व्रीडयन्ति चरितानि मानिनम् ॥")
हसित, त्रि, (हस+क्त ।) विकसितः । इति शब्दमाला ॥ कृतहासश्च ॥
हस्त, क्ली, (हस+तन् ।) चर्म्मप्रसेविका । इति केचित् ॥
हस्त, पुं, (हसति विकशतीति । हस+"हसि-मृग्रिण्वामीति ।" उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) शरीरावयवविशेषः । स च कर्म्मे-न्द्रियम् । हात इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पाणिः २ समः ३ शयः ४ । इत्यमरमाला ॥ पञ्चशाखः ५ । इत्यमरः ॥ करः ६ भुजः ७ । इति जटाधरः ॥ कुलिः ८ भुजादलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
"हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्मविदुषो जनाः ।
अधिभूतञ्च कर्म्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम् ॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व ॥
हस्तस्य शुभाशुभलक्षणं बाहुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥
विस्तृतकरप्रकोष्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥
स च चतुर्व्विंशत्यङ्गुलपरिमाणम् । इति भरतः ॥
यथा,—
"यवाना तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टभिर्भवेत् ।
अष्टौघयोजितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिभिरङ्गुलैः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणम् ॥
अपि च ।
"यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यै-
र्हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः
क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥"
इति लीलावती ॥*॥
हस्तमात्रदत्तस्नेहादिद्रव्यभक्षणनिषेधो यथा,
"हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बि-षम् ॥
तस्मादन्तरितं कृत्वा पर्णेनाथ तृणेन वा ।
प्रदद्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥"
इति श्राद्धतत्त्वधृतवशिष्ठवचनम् ॥*॥
एकहस्तदत्तद्रव्यभोजननिषेधो यथा,—
"एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत् ।"
इति तद्धृतादिपुराणवचनम् ॥*॥
हस्तिशुण्डः । यथा, रामायणे ।२।२३।४।
"अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्तौ हस्तमिवात्मनः ॥")
हस्तानक्षत्रम् । (यथा, मार्कण्डेये ।३३।११।
"प्रयाति श्रेष्ठतां सत्यं हस्ते श्राद्धप्रदो नरः ॥")
केशात् परे तत्समूहवाचकः । इति मेदिनी ॥
हस्तज्योडि, पुं, करज्योडिवृक्षः । हाताजुडि इति हिन्दी भाषा । अस्य गुणाः । रसबद्धादि-वश्यकृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हस्तधारण, क्ली, (हस्तस्य धारणम् ।) मार-णोद्यतस्य निवारणम् । इति हस्तवारणशब्द-टीकायां रामाश्रमः । ३ । २ । ५ ॥ (परि-त्राणम् । यथा, महाभारते । १ । २१४ । १० ।
"ब्राह्मणस्वे हृते चौरैर्धर्म्मार्थे च विलापिते ।
रोरूयमाणे च मयि क्रियतां हस्तधारणम् ॥")
हस्तपुच्छ, क्ली, (हस्तस्य पुच्छम् ।) हस्तावयव-विशेषः । हातेर पोंछा इति भाषा । तत्प-र्य्यायः । कल्मषम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हस्तबिम्ब, क्ली, (हस्तस्य बिम्बं यत्र ।) स्थासकः । स तु चन्दनादिना देहविलेपनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ करप्रतिबिम्बञ्च ॥
हस्तवारण, क्ली, (हस्तेन वारणम् ।) परित्राणम् । तत्तु मारणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ करेण निषेधनञ्च ॥

"सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ।
तेनेदं निर्म्मितं पूर्व्वं पुरेव हस्तिनापुरम् ॥
हस्तिनश्चैव दायादास्त्रयः परमधार्म्मिकाः ।
अजमीढ़ो द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च ॥"

इति हरिवंशे पितृकल्पे २० अध्याय. ॥ * ॥
अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हस्तोऽस्त्यस्येति । हस्त+इनिः ।) वृहत्पशुविशेषः । हाती इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दन्ती २ दन्तावलः ३ द्विरदः ४ अनेकपः ५ द्विपः ६ मतङ्गज. ७ गज' ८ नागः ९ कुञ्जरः १० वारणः ११ करी १२ इभः १३ स्तम्बेरमः १४ पद्मी १५ । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ मतङ्गः १६ मातङ्गः १७ पीलु' १८ वराङ्गः १९ पुष्करी २० जलकङ्कः २१ महामृगः २२ स्तरम २३ शूर्पकर्णः २४ सिन्धुर' २५ सामज' २६ कटी २७ अन्तःस्वेदः २८ दीर्घमारुतः २९ विलोमजिह्वः ३० काटी ३१ पिण्डपादः ३२ महामदः ३३ पेटकी ३४ कटकी ३५ कुम्भी ३६ निर्झर' ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥ सिन्दूरतिलकः ३८ पद्मनखः ३९ शृङ्गारी ४० करेणु' ४१ कर्णिकी ४२ शिङ्गी ४३ सामयोनिः ४४ । इति जटाधरः ॥ राजीवः ४५ जलकाङ्क्षः ४६ लतालकः ४७ पेचिलः ४८ । इति त्रिकाण्डशेष' ॥ द्विरदन' ४९ करभी ५० विषाणी ५१ रदनी ५२ महाबलः ५३ भद्रः ५४ द्रुमारिः ५५ षष्टिहायन' ५६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ स च चतुर्जातिर्यथा,—
"भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
तद्द्वारा भ्रमणगुणाः । वातकोपनत्वम् । अङ्गस्थैर्य्यबलाग्निकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥*॥
कामुकोन्मत्तगजारोहणदोषो यथा ।
"नारोहेत् कामुकोन्मत्त गज राजा कदाचन ।
आरुह्य कामुकं तन्तु परत्रेह विषीदति ॥"
इति कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥ * ॥
अथ गजायुर्व्वेदः ।
"गजायुर्व्वेदमाख्यास्ये उक्ताः कल्पा गजे हिताः ।
गजे चतुर्गुणा मात्रा ताभिर्गजरुगर्द्दनम् ॥
गजोपसर्गव्याधीना शमन शान्तिकर्म्म च ।
पूजयित्वा सुरान् विप्रान् ब्राह्मणे कपिला ददेत् ॥
दन्तिदन्तद्वये माला निबध्नीयादुपोषितः ।
मन्त्रेण मन्त्रिता वैद्यो वचा सिद्धार्थकामले ॥
सूर्य्याद्याः शिवदुर्गा श्रीर्विष्णुना रक्षसाङ्गणः ।
बलि दद्याच्च भूतेभ्यः स्नापयेच्च चतुर्घटैः ॥
भोजनं मन्त्रितं दद्यात् भस्मनोद्धूनयेद्गजम् ।
भूती रक्षा शुभा मध्या वारुणी रक्षसां सदा ॥
त्रिफला पञ्चकोले च दशमूलं विडङ्गकम् ।
शतावरी गुडूची च निम्बवासककिंशुकाः ॥
गजरोगविनाशाय प्रोक्तः कल्कः कषायकः ।
आयुर्व्वेदो गजाश्वानामुक्त' सङ्क्षेपसारतः ॥"
इति गारुड़े । २०७ । ३६—४२ ॥ * ॥ गजे स्पर्शनीयानि यथा,—

"गजे सहस्रयोषित्वमुच्चत्वं कर्णचापलम् ।
अरिव्यूहविभेदित्व कुम्भमुक्तामलादयः ॥"
इति कविकल्पलतायां १ स्तवके २ कुसुमम् ॥*॥
तच्छकुनानि यथा ।

"ऊर्द्ध्वं करं यः कुरुतेऽथवा यो
धत्ते कर दक्षिणदन्तभागे ।
यो वा भवेत् वृंहितपूरिताशः
करी भवेदध्वगपूरिताशः ॥"

इति वसन्तराजशाकुने चतुष्पदशाकुनम् ॥ * ॥
स च प्रजापतिदेवताक' । यथा विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"अभयं सर्व्वदैवत्य भूमिर्वै विष्णुदेवता ।
कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ।
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः ॥"

इत्यादि ॥ * ॥
तस्य प्रतिग्रहे आरुह्य ग्राह्यम् । यथा ।
"करे गृह्य तथा कन्या दासदास्यौ द्विजोत्तमाः ।
करन्तु हृदि विन्यस्य धर्म्मो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।
आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्त्तितः ॥"

इत्यादि ॥ * ॥
प्रतिग्रहाशक्तेन तदग्राह्यम् । यथा, ब्रह्मपुराणम् ।
"ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा ।
अव्यक्तमपि मातङ्गतिललोहांश्च वर्ज्जयेत् ॥"

इत्यादि ॥
तद्दानफलम् । यथा नन्दिपुराणम् ।
"योऽश्वं रथ गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।
स शक्रस्य वसेल्लोके शक्रतुल्यो युगान् दश ।
प्राप्यान्ते चैव मानुष्यं राजा भवति बुद्धिमान् ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥
अपि च ।
"गामश्वञ्च मही हेम मणीनथ गजांस्तिलान् ।
५ :यच्छन्ति पापेषु निरताः सर्व्वदा मुने ! ।
न तेषा रौरवः पन्था दत्त्वैषां दानमित्युत ॥"
इति वह्निपुराणे यमशर्म्मिलोपाख्याननामाध्यायः ॥ * ॥ अथ गजपरीक्षा । तत्र कालः ।

"ऐन्द्रमित्रवरुणानिलपुष्या-
चन्द्रतोयरविवारिजतारे ।
सूर्य्यशुक्रगुरुसोमजवारे
श्रेयसे भवति कुञ्जरयानम् ॥
लग्ने चरे शुभसमाश्रितवीक्षिते वा
चन्द्रस्य दृष्टिरभियानविधौ विरुद्धा ।
सौम्ये दिने करनिशाटवसुश्रवण-
तोयेशमैत्रमदितिश्च शुभग्रहाहः ॥
स्यात् कुञ्जरक्रयणदर्शनदानकालः
शेषेषु दुःखफलमार्कसुतेऽह्नि चैव ॥

गजानामष्टधा भेदाः सङ्क्षेपेण प्रकाश्यते ।
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥
पुष्पदन्तः सार्व्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।
एषा वंशप्रसूतत्वाद्गजानामष्टजातयः ॥

ये कुञ्जराः पाण्डरसर्व्वदेहाः
सुदीर्घदन्ताः सितपुष्पदन्ताः ।
अलोमशा अल्पभुजो बलाढ्या
महाप्रमाणा लघुपुष्टलिङ्गाः ॥
क्रुद्धाः समीके मृदवोऽन्यकाले
लघ्वम्बुपाना बहुलोग्रदानाः ।
विस्तीर्णदानास्तनुलोमपुच्छा
ऐरावतस्याभिजनप्रसूताः ॥
तेष्वेव सर्व्वेषु विशुद्धवर्णा
अतीववृत्ताः प्रभवन्ति मुक्ताः ।
नाल्पेन पुण्येन महीपतीनां
स्पृशन्ति भूमण्डलमध्यमेते ।
दन्ता विभग्ना अपि युद्धरङ्गे
पुनः प्ररोहन्ति पुरैव तेषाम् ॥ १ ॥
ये कुञ्जराः कोमलसर्व्वदेहाः
पुच्छा न दण्डाः खरगण्डदेशाः ।
स्रवन्मदाः सन्ततरोषभाजोऽ-
मरप्रियाः सर्व्वभुजो बलाढ्याः ॥
सुतीक्ष्णदन्ता रसना गजाना
ते पुण्डरीकप्रवरप्रसूताः ।
ते पद्मगन्ध विसृजन्ति रेतो
दानञ्च नैषा वमथुः प्रभूता ॥
न तोयपानेऽभ्यधिका स्पृहा च
श्रमेऽपि नैते बलमुत्सृजन्ति ।
अमी तु येषा निवसन्ति राज्ञा
ते वै समस्तक्षितिशासनार्हाः ॥ २ ॥
ये कुञ्जराः कर्कशखर्व्वदेहाः
कदापि माद्यन्ति गलन्मदाश्च ।
आहारयोगाद्बलवीर्य्यभाजो
नात्यम्बुकामा बहुलोमगण्डाः ।
विरूपदन्तास्तनुपुच्छकर्णा
ज्ञेया बुधैर्व्वामनवंशजाताः ॥ ३ ॥
ये दीर्घदेहास्तनुदीर्घशुण्डाः
कुदन्तभाजो मलपूर्णदेहाः ।
स्थविष्ठगण्डाः कलहप्रियाश्च
ते कुञ्जराः स्युः कुमुदस्य वंशाः ।
अन्यद्विपान् दर्शनमात्रतस्तु
निघ्नन्ति ते दुर्गमनाश्च पुंसाम् ॥ ४ ॥
ये स्निग्धदेहाः सलिलाभिलाषा
महाप्रमाणास्तनुशुण्डदन्ताः ।
स्थविष्ठदन्ताः श्रमदुःसहाश्च
ते कुञ्जराश्चाञ्जनवंशजाताः ॥ ५ ॥
रेतश्च दानञ्च सृजन्ति शश्व-
दानूपदेशे प्रभवन्ति ये तु ।
ते पुष्पदन्ताभिजनप्रसूता
महाजवास्ते तनुपुच्छभागाः ॥ ६ ॥
सुदीर्घदन्ता बहुलोमभाजो
महाप्रमाणाश्च सुकर्कशाङ्गाः ।
भ्राम्यन्ति नाध्वभ्रमणाभियोगा-
साहारपानादिषु चातिशक्ताः ॥
मरुप्रदेशे विचरन्ति ते वै
मुक्ताफलानामिह जन्म मध्ये ।
महाशरीरातिसुकर्कशाङ्गा
नारिष्टदन्ता मृदुशक्तदन्ताः ॥

हस्तिगिरि', पु, (हस्तिप्रधानो गिरिर्यत्र ।) काञ्चिदेश । इति केचित् ॥

हस्तिघोषा, स्त्री, (हस्तीव बृहती घोषा ।) बृहद्घोषा । बडी तोरई इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय । ऐन्द्री २ महत्पुष्पा ३ सपीतिका ४ महाकोशातकी ५ । अस्या गुणा । स्निग्धत्वम् । मारकत्वम् । पित्तानिलनाशित्वञ्च । इति मदनविनोद ॥ (पर्य्यायान्तर यथा,—
"महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला । धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृत ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हस्तिघोषातकी, स्त्री, (हस्तीव बृहती घोषातकी ।) हस्तिघोषा । इति रत्नमाला ॥ (गुणादिकमस्या हस्तिघोषाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हस्तिघ्न, पु, (हस्तिन हन्तु शक्त । हस्तिन्+हन+"शक्तौ हस्तिकपाटयो ।" ३ । २ । ५४ । इति टक् ।) मनुष्य । इति केचित् ॥ करिनाशके, त्रि ॥

हस्तिचारिणी स्त्री, (हस्तीव चरतीति । चर+णिनि । ङीप् ।) महाकरञ्ज । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिदन्त, क्ली, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽस्य स्येति । अच् ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिदन्त', पु, (हस्तिनो दन्त इव आकारोऽस्य । अच् ।) मूलकम् । इति शब्दरत्नावली । (हस्तिनो दन्त इव ।) द्रव्यरक्षार्थभित्तिस्थकीलक । (हस्तिनो दन्त) गजदशनञ्च ॥ (यथा,—
"हस्तिदन्तमसी कृत्वा मुख्यञ्चैव रसाञ्जनम् । लोमान्यनेन जायन्ते तथा पाणितलेष्वपि ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥)

हस्तिदन्तक, क्ली, (हस्तिदन्तमिव । कन् ।) मूलकम् । इति शब्दमाला ॥ (मूलकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्या ॥)

हस्तिदन्तफला, स्त्री, (हस्तिदन्त इव फलमस्या ।) एर्व्वारु । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिद्वयस, त्रि, गजपरिमाणम् । हस्तिशब्दात् द्वयसच्प्रत्ययेन निष्पन्न । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

हस्तिनख, पु, (हस्तिनो नख इव ।) पुरद्वारि यत् कूट तत् । इत्यमर' । २ । २ । १७ ॥ द्वारोपरि दुर्गार्थ यत् कूट मृत्तिकाराशिस्तस्मिन् हस्तिनखो दमदमा इति ख्यात । दुर्गद्वारावरणार्थ क्रमनिम्नोन्नतखातोद्धृतमृत्कूटो हस्तिनख इत्यन्येऽपि । दुर्गपुरद्वारसमीपे सुखाय यद्वहिस्तटमन्त सोपानयुक्त मृत्कूट यत्र स्थित्वा विपक्षेषु काण्डादिक क्षिप्यते तत्र हस्तिनखो बुरुज इति ख्यात इत्यपरे । हस्तिनो नख इव हस्तिनख । इति तट्टीकाया भरत । (यथा, माघे । ३ । ६८ ।
"शनैरनीयन्त रयात् पतन्तो
रथा क्षिति हस्तिनखादखेदै ।
सयत्नसूतायतरश्मिभुग्न-
ग्रीवाग्रसक्तस्तुगैस्तुरङ्गै ॥")

हस्तिनपुर, क्ली, हस्तिनापुरम् । इति हेमचन्द्र ॥

हस्तिनापुर, क्ली, चन्द्रवंशीयहस्तिनामकराजनिर्म्मितनगरम् । परिक्षित्गड् इति दिल्ली इति च ख्यातम् । तत्पर्य्याय । नागाह्व' २ हस्तिनपुरम् ३ हास्तिनम् ४ गजाह्वयम् ५ गजाह्वम् ६ गजसाह्वयम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ हस्तिनीपुरम् ८ । इति हेमचन्द्र । शतानीकाद्यश्वमेधदत्तो भविता । तस्मादधिसीमकृष्ण । अधिसोमकृष्णात् निचक्नु । यो गङ्गापहृते हस्तिनापुरे कौशाम्ब्यां निवत्स्यति । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २१ । ३ ॥

हस्तिनी, स्त्री, (हस्तिन स्त्री । ङीप्) गजपत्नी । हातिनी इति भाषा । तत्पर्य्याय । करेणू २ करेणु ३ रेणुका ४ करेणुका ५ धेनुका ६ वासिता ७ वाशा ८ करिणी ९ विशा १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटभरा ११ पुष्करिणी १२ कचा १३ वशा १४ गणिका १५ गजयोषित् १६ । इति जटाधर' ॥ इभी १७ पद्मिनी १८ मातङ्गी १९ । अस्या दुग्धगुणा । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । गुरुत्वम् । कषायत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्थैर्य्यकरत्वम् । शीतलत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च ॥ तद्दधिगुणा । कषायत्वम् । लघुत्वम् । उष्णत्वम् । पक्तिशूलशमनत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । दीप्तिदत्वम् । बलासगदनाशित्वम् । वीर्य्यवर्द्धनत्वम् । उत्तमबलप्रदत्वञ्च ॥ तन्नवनीतगुणा' । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । तिक्तत्वम् । विष्टम्भिजन्तुपित्तकफकृमिनाशित्वञ्च ॥ तद्घृतगुणा । कफपित्तविषकृमिनाशित्वम् । कषायत्वम् । विष्टम्भित्वम् । तिक्तत्वम् । अग्निकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट' ॥ ॰ ॥ चतुर्व्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेष । तल्लक्षण यथा,—
"स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा
स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला ।
कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च
नितम्बखर्व्वा खलु हस्तिनी स्यात् ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥
हट्टविलासिनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हस्तिनीपुर, क्ली, हस्तिनापुरम् । इति हेमचन्द्र' ॥

हस्तिप, पु, (हस्तिन पाति रक्षतीति । पा+क ।) हस्त्यारोह' । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३९ । १८ ॥
"वश्य मत्त यथेच्छातो नाग नयति हस्तिप । तथैव योगी स्वच्छन्द प्राण नयति साधितम् ॥")

हस्तिपक', पु, (हस्तिप एव । कन् ।) गजारोह । माहुत इति भाषा । तत्पर्य्याय । आधोरण २ हस्त्यारोह ३ निषादी ४ । इत्यमर' । २ । ८ । ५९ ॥ आर्य्यो पालकौ यरौ योदाराविति केचित् । इति भरत' ॥ (यथा, माघे । ५ । ४९ ।
"जक्षे जनैर्मुकुलिताक्षमनाददाने
संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभि ।

गम्भीरवेदिनि पुर कवल करीन्द्रे
मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्य साध्य' ॥")

हस्तिपर्ण, पु, (हस्तिन कर्ण इव पर्णमस्य ।) हस्तिकन्द । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिपर्णिका, स्त्री, (हस्तिन कर्ण इव पर्णमस्या कन् । टापि अत इत्वम् ।) राजकोशातकी । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिपर्णी, स्त्री, (हस्तिन पर्णमिव पर्णमस्या । ङीप् ।) मोरटालता । इति रत्नमाला ॥ कर्कटी । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिमद, पु, (हस्तिनो मद ।) करिगण्डचरितमदजलम् । तत्पर्य्याय । गजमद २ गजदानम् ३ मद ४ कुम्भिमद ५ दन्तिमद ६ दानम् ७ इभमद ८ । अस्य गुणा । स्निग्धत्वम् । तिक्तत्वम् । केश्यत्वम् । अपस्मारविषकुष्ठकण्डूतिव्रणदद्रुविसर्पनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिमल्ल, पु, (हस्तिषु मल्ल ।) गणेश । शङ्खनाग । ऐरावत । इति मेदिनी ॥

हस्तिरोहणक, पु (हस्तीव रोहति इति । रुह+ल्यु । तत कन् ।) महाकरञ्ज । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिलोध्रक', पु, (हस्तीव महान् लोध्र । तत कन् ।) लोध्र । इति राजनिर्घण्ट ॥

हस्तिवाह, पु (हस्तिन वाहयतीति । वह+णिच्+अण् ।) अङ्कुश । इति शब्दरत्नावली ॥ गजवाहकश्च ॥

हस्तिविषाणी, स्त्री, कदली । इति राजनिर्घण्ट ॥ (विवरणमस्या कदलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हस्तिशाला, स्त्री, (हस्तिन शाला ।) गजस्थानम् । फीलखाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्य्याय । चतुरम् २ । इति हेमचन्द्र ॥

हस्तिशुण्डा, } स्त्री, (हस्तिन शुण्ड इव आकारो
हस्तिशुण्डी, } ऽस्त्यस्येति । अच् । विभाषया ङीप् ।) क्षुपविशेष । हातिशुंडा इति भाषा । तत्पर्य्याय । हस्तिनी २ भुक्तुण्डी ३ अनेच्छया ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नागशुण्डी ५ शुण्डी ६ धूसरपत्रिका ७ । (पर्य्यायान्तर यथा,
"हस्तिशुण्डी चातिविषा तुषघ्नहेममाक्षिकम्"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
अस्या गुणा । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । सन्निपातज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट' ॥ करिकर्णे, पु ॥

हस्तिश्यामाक, पु, (हस्तीव स्थूल श्यामाक ।) शस्यविशेष । हातिश्यामा इति भाषा । अस्य गुणा । धातुशोषणत्वम् । पित्तश्लेष्मनाशित्वम् । वायुवर्द्धनत्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति राजवल्लभ ॥

हस्ती, [न्] पु, सुहोत्रराजपुत्र । यथा । बृहत्क्षत्रस्य सुहोत्र पुत्र सुहोत्राद्धस्ती य इद हस्तिनापुर निर्म्मापयामास । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्याय ॥ अपि च ।

हस्ते, व्य, पाणौ। यथा। हस्ते करोति। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

हस्तेकरणं, क्ली, पाणिग्रहणम्। विवाहः। इति केचित् ॥

हस्त्य, त्रि, (हस्त+"तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ।" ५।१।९८। इति यत्।) हस्तेन दत्तं। हस्तेन कृतः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

हस्त्यध्यक्षः, पु, (हस्तिषु अध्यक्षः।) गजाध्यक्षः। तल्लक्षण यथा—
"हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वन्यजातिविशारदः।
क्लेशक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥"
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः ॥

हस्त्यायुर्व्वेदः, पु, (हस्तिन आयुर्व्वेदः।) गजायुर्व्वेद। हस्तिचिकित्साशास्त्रम्। तत्प्रमाणं हस्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हस्त्यारोहः, पुं, (हस्तिनमारोहतीति। आ+रुह+कः।) हस्तिपकः। इत्यमरः।२।८।५९॥ तल्लक्षण यथा,—
"एतैरेव गुणैर्युक्तः स्वासनश्च विशेषतः।
गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्व्वकर्म्मणि शस्यते ॥"
एतैर्हस्त्यध्यक्षगुणैः। इति मात्स्ये १८९ अः ॥

हस्रः, त्रि, (हसति निरर्थकमिति। हस+"स्फायितञ्चीति।" उणा० २।१३। इति रक्।) मूर्खः। इत्युणादिकोषः ॥

हहल, क्ली, हालाहलम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

हहाः, पु, हाहानामगन्धर्व्वः। इति शब्दमाला ॥

हा, ओ लि त्यागे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वा०-पर० सक०-अनिट्।) ओ हाक त्यागे इति प्रसिद्धोयम्। यत्र हाक इति ग्रहण तत्रास्यैव। तेन दामा गै हाक इत्यादि सूत्रेणास्य हीयते इत्यादि। अन्यस्य हायते इत्यादि। ओ हीनः। लि जहाति। अकर्म्मकश्चायम्। यथा। स्वार्थाद्धीनः। एव जहाति अपैति स्वार्थो यस्यामिति जहत्स्वार्था वृत्ति। इति दुर्गादासः ॥

हा, ओ ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुम ॥ (ह्वा० आत्म० सक०-अनिट्।) ओ, हान। ङ लि, जिहीते। इति दुर्गादासः ॥

हा, व्य, विषादः। शोकः। अर्त्तिः। इत्यमरः। ३।४।२५५ ॥ (यथा, महाभारते।३।६३।३॥
"हा नाथ। हा महाराज। हा स्वामिन्!
किं जहासि माम्।
हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥")
कुत्सा इति मेदिनी ॥

हाङ्गर, पु, स्वनामख्यातजलजन्तुः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्पर्य्याय अवहारकशब्दे द्रष्टव्यः ॥

हाटक, क्ली, (हटति शोभते इति। हट दीप्तौ+ण्वुल्।) स्वर्णम् (यथा, माघे। १३।६३।
"नवहाटकेष्टकाचित ददर्श स.
क्षितिपस्य वस्त्यमथ तत्र ससदि ॥"
अस्य पर्य्यायो यथा,—
"स्वर्णं सुवर्णं कनक हिरण्य हेम हाटकम्।
तपनीयञ्च गाङ्गेयं कलधौतञ्च काञ्चनम् ॥
चामीकरं शातकुम्भ तथा कार्त्तस्वरञ्च तत्।
जाम्बुनद जातरूपं महारजत इत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हाटकपरिमितः। "जातरूपेभ्य परिमाणे।" ४।३।१५३। इति अण्॥) धुस्तूरः। इत्यमरः।२।९।९४॥ स्वर्णनिर्म्मिते, त्रि ॥

हाटकमय, त्रि, स्वर्णमयम्। हाटकशब्दात् मयट्-प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

हाटकेश्वरः, पु (हाटकस्य ईश्वरः।) गोदावरीतीरस्थशिवः। यथा,—
"एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ताः सर्व्वं एवर्षिपार्थिवाः।
दृष्ट त्रैलोक्यभर्त्तारं त्र्यम्बकं हाटकेश्वरम् ॥
ततः कपिवर' प्राप्तो घृताच्या सह सुन्दरि।।
स्नात्वा गोदावरीतीर्थे दिदृक्षुर्हाटकेश्वरम् ॥"
इति वामने ६२ अध्यायः ॥
(वितलस्थितो महादेवः। यथा, भागवते। ५।२४।१७। "ततोऽधस्ताद्वितले हरो भगवान् हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृत' प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या सह मिथुनीभूयास्ते। यत' प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी नाम भवयोर्व्वीर्य्येण। यत्तच्चित्रभानुर्मातरिश्वना समिध्यामान ओजसा पिबति। तन्निष्ठ्यूत हाटकाख्य सुवर्णं भूषणेनासुरेन्द्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयन्ति ॥")

हातव्य, त्रि, (हा+तव्य।) त्यक्तव्यम्। यथा।
"हातव्योऽयमसार एव विरस' ससार इत्यादिकम्।
सर्व्वस्यैव हि वाचि चेतसि पुनः कस्यापि
पुण्यात्मनः।"
इति शान्तिशतकम् ॥

हात्र, क्ली, (हा+ष्ट्रन्।) वेतनम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ प्रमथनम्। मरणम्। राक्षसः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

हान, क्ली, (हा+क्त।) त्याग। इति जटाधर ॥

हानि, स्त्री, (हा+"वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लेति।" उणा० ४।५। इति नि। यद्वा, हा+क्तिन्। "ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः।" ३।३।९४। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या निः।) क्षतिः। तत्पर्य्याय। अपहारः २ अपचयः ३। इति जटाधर' ॥ (यथा, महाभारते। ५।९९।४।
"अत्रामृत सुरैः पीत्वा निहित निहतारिभिः।
अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥")

हानुक, त्रि, घातुक। इति केचित् ॥

हान्द्र, क्ली, (हन+"स्नमुजिगमिनमिहनीति ॥" उणा० ४। १५९। इति ष्ट्रन् वृद्धिश्च।) मरणम्। इत्युणादिकोषः ॥

हापुत्रिका, स्त्री, पक्षिविशेषः। तत्पर्य्याय। सर्पघ्नी २ खञ्जनिका ३ तुलिका ४ स्फोटिका ५। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हापुत्री, स्त्री, हापुत्रिका। यथा,—
"गोभण्डीर' पङ्क्कीरो हापुत्री राजभट्टिका ॥"
इति हारावली ॥

हाफिका, स्त्री, जृम्भा। हाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उपपुष्पिका २। इति हारावली ॥

हायनः, पु, क्ली, (जहाति त्यजति जिहीते प्राप्नोति वा भावानिति। हा त्यागे हा गतौ वा+"हञ्च व्रीहिकालयोः।" ३।१।१४८। इति ण्युट्।) वत्सरः। इत्यमरः। १।४।२०॥ (यथा, भागवते। १।६।८।
"अहञ्च तद्ब्रह्मकुले ऊषिवांस्तदपेक्षया।
दिग्देशकालाव्युत्पन्नो बालक' पञ्चहायनः ॥")

हायनः, पु, (जहात्युदकमिति। हा+"हञ्च व्रीहिकालयोः।" ३।१।१४८। इति ण्युट्।) व्रीहिभेदः। अग्निशिखा। इति मेदिनी ॥

हार, त्रि, (हरेरिद। हरि+अण्। पक्षे हरतीति। हर तदेव। हर+स्वार्थे अण्।) हरिसम्बन्धीयम्। हरणकर्त्तृ। यथा,—
"यच्छृण्वतोऽपैत्यरतिर्व्वितृष्णा
सत्त्वञ्च शुध्यत्यचिरेण पुंसः।
भक्तिर्हरौ तत्पुरुषे च सख्य
तदेव हार वद मन्यसे चेत् ॥"
इति श्रीभागवते। १०।७२॥
"तदेव हार हरेश्चरित मनोहर वा ॥"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

हारः, पु, ह्रियते मनो येन। हृ+घञ्।) मुक्तामाला। तत्पर्य्याय। मुक्तावली २। इत्यमर २।६।१०५॥ हारा ३ यष्टिः ४ यष्टी ५ लता ६। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे। ५।८।
"विमुच्य सा हारमहार्य्यनिश्चया
विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम्।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कल
पयोधरोत्सेधविशीर्णसहति ॥"
ह्रियन्ते प्राणा यत्रेति।) युद्धम्। इति मेदिनी॥ (हृ+भावे घञ्। हरणम्। यथा, भागवते। १०।६३।१७।
"दस्युन्मर्गान् हिंसया वर्त्तमानान्
जन्मैतत्ते भारहाराय भूमे' ॥")

हारकः, पु, (हरतीति। हृ+ण्वुल्।) कितव'। चौरः। गद्यभेद ॥ विज्ञानविशेष। इति मेदिनी ॥ शाखोटवृक्ष। इति शब्दचन्द्रिका ॥ भाजकाङ्क'। इति लीलावती ॥ हरणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, मनु। ११। ५१।
"वस्त्रापहारक. श्वेत्र पङ्गुतामश्वहारक. ॥")

हारहारा, स्त्री, कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्ट. ॥

हारहूर., पु, मद्यम्। इति हेमचन्द्रः ॥

हारहूरा, स्त्री, द्राक्षा। इति हलायुध' ॥ (पर्य्यायो यथा,—
"द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि
कीर्त्तिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महाशना: क्षोणपुरोषमूत्र-
विस्तीर्णकर्णास्तनुरोमगण्डा: ।
ते सार्व्वभौमाभिजनप्रसूता
विशुद्धसुक्ता: प्रभवन्ति चैषु ॥ ७ ॥
ये दोर्घशुण्डा' सुविभक्तदेहा
महाजवा: क्रोधपरीतकाय ।
विलम्बकर्णास्तनुपुच्छदन्ता।,
सदाशनश्चैव वशाप्रियाश्च ॥
प्रहृष्टगण्डास्तनुलोमयुक्ता: ।
ते सुप्रतीकप्रवरप्रसूता: ।
महाप्रमाणामितमौक्तिकानि
भवन्ति चैतन्निजगाद काप्य. ॥८॥०॥
एकजातिसमुत्पन्नो गज: शुद्ध इति स्मृत ।
लक्षणञ्च यथा प्रोक्त शुद्धश्चैतन्न दृश्यते ॥
शुद्धद्विजातिसम्भूतस्तल्लक्षणसमन्वित ।
जारजो नाम विख्यातो यथास्व बलवोर्य्यवान् ॥
द्विजातिद्वयजातो य: स शुर इति काथ्यते ।
द्विजातिजारजोत्पन्न उद्दान्त इति कथ्यते ॥
एव सयोगभेदेन गजजातिरनेकधा ।
तां यो जानाति तत्त्वेन स राज्ञ पात्रमर्हति ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन तेषा भेदश्चतुर्विध ।
विशालाङ्गा: पवित्राश्च ब्राह्मणा. स्वल्पभो-
जिन. ॥
शूरा विशाला बह्वाशा. क्रुद्धा क्षत्त्रिय-
जातय ॥ * ॥
अथ गुणा ।
"यथा रत्न यथा खड्गो यथा स्त्री सशयो यथा।
परीक्ष्यन्ते गुणैरेव गजानामपि निर्णय ॥
रम्यो भीमो ध्वजोऽधोरो वीर शूरोऽष्ट-
मङ्गल ।
सुनन्द सर्व्वतोभद्र' स्थिरो गम्भोरवेद्यपि ।
वरारोह इति प्रोक्ता गजा द्वादश सत्तमा ।"
तद्यथाह भोज' ।
"विभक्तावयव पुष्ट सुदन्त: सुमहानपि ।
तेजस्वी रम्य इत्युक्तो गज सम्पत्तिवर्द्धक ॥ १ ॥
अङ्कुशादिप्रहारेण यस्य भीतिर्न जायते ।
स भीमोऽय गज श्रेष्ठो राज्ञ सर्व्वार्थसाधन ॥२॥
शुण्डाग्रात् पुच्छपर्य्यन्त रेखा यस्यैव दृश्यते ।
ध्वज. श्रेष्ठो गजो नाम साम्राज्यप्रागदा-
यक ॥ ३ ॥
समौ कुम्भौ स्वराकारौ आवर्त्तौ तत्र चोच्छ्रयौ ।
अघोरोऽय गजो नाम्ना राज्ञा विघ्न विना-
शन: ॥ ४ ॥
आवर्त्त' पृष्ठतो यस्य स्वनाभिमभिविन्दति ।
पुष्टाङ्गो धलवान् वीरो राज्ञामभिमतप्रद ॥५॥
महाप्रमाण पुष्टाङ्ग सुदन्तश्चारुगण्डक' ।
भक्षणे भक्षणे श्रान्त: शूरो लक्ष्मीविवर्द्धन ॥६॥
सितौ दन्तौ सित पुच्छ सिता रेखा सिता
नखा: ।
रक्तकुम्भाक्षिवीर्य्याङ्गैर्विज्ञेय. सोऽष्टमङ्गल. ॥
अथ गजेन्द्रो यस्यास्ते तस्य स्यात् सकला मही।
नारिष्टानीतयस्तत्र यत्रास्तऽय गजेश्वर: ॥

आयोजनशतं यावदनर्थं कुरुते क्षयम् ।
नाल्पपुण्यैरयं प्राप्या मनुजेन्द्रै. कलौ युगे ॥८॥
शुभौ दन्तौ शुभ. शुण्ड: शुभौ कुम्भौ शुभस्तनु: ।
गण्डयोर्गण्डयोर्मध्ये आवर्त्त. शुभलक्षण. ॥
शश्वन्मदस्रुतिपरिप्लुतगण्डदेशा-
स्तोक्ष्णाङ्कुशेन यिनिवारयितुं न शक्या: ।
ज्ञातिद्विपो नवपयोदरवा गभीरा:
पृथ्वोभुजा सकलसौख्यकरा भवन्ति ॥*"॥
अथ दोषा: ।
"दीन. क्षीणोऽथ विषमो विरूपो विकल:
खर' ।
विमदो पापक काको धूम्रो जटिल इत्यपि ॥
अजिनो मण्डलो श्वित्री हतावर्त्तो महाभय ।
राष्ट्रहा सुपली भाली नि.सत्त्व इति विशति ।
महादोषा. समाख्याता गजाना भोजभूभुजा ।"
तद्यथा,—
"अतिक्षीणतर: क्षीणतनुदन्तोऽतिनिष्प्रभ. ।
दोनास्य. कुरुते दीन भूभुज नात्र सशय ॥१॥
खर्व्वशुण्डो महापुच्छो निश्वासो वेगवर्ज्जित ।
क्षीणोऽय कुरुते क्षीण स्वामिन धनसम्पदा ॥ २
कुम्भे दन्तेऽक्षिकर्णे च वैषम्य पार्श्वयोस्तथा ।
यस्याय विषमो नागो नागवत् कुरुते क्षयम् ॥३॥
आस्कन्धात्तु शिर. क्षीण पश्चाद्भागस्य पुष्टता ।
विरूप इति नागोऽय कुरुते भूधनक्षयम् ॥ ४ ॥
नानाभोगैरपि कृतैर्यस्य नो जायते मद ।
युद्धाय नोपक्रमते विकल त विवर्ज्जयेत् ॥ ५ ॥
खरता सहजा यस्य शरीरेऽस्तीति लक्ष्यते ।
तनुदन्तकरो हस्ती खर' कुलविनाशन: ॥ ६ ॥
न जायते मदो यस्य स्वकाले जायतेऽथवा ।
विरूपो विवशो वापि विमद दूरतस्त्यजेत् ॥७॥
लघुप्रमाण. क्षीणाङ्गस्तनुशुण्डशिरोदर ।
अश्रान्त श्वसिति व्यग्र' पतेद्धि नेत्रयोर्मलम् ॥
त्रिके पुच्छाग्रतो वापि आवर्त्तौ मण्डलोऽथवा।
बहि' प्रकुरुते लिङ्ग सर्व्वथा गतचेष्टवत् ॥
भूभुजा नहि वीक्ष्योऽय पापकाख्यो गजाधम
यदीच्छेच्छाश्वतीं भूति शरीरारोग्यमेव वा ॥८॥
शङ्खदेशौ यस्य भग्नौ स्कन्धदेशोऽतिगुच्छक ।
काकोऽय कुरुते मृत्य स्वामिनो नात्र सशय ॥९॥
विषमौ शङ्खगौ दन्तौ यस्य शुण्डविरोधिनौ ।
भिद्येते वा विदोर्य्येते स्वय शून्यान्तरावुभौ ।
कुरुते व्याधित नाथ धूम्रनामा गजाधम ॥१०॥
मूर्द्धजा कर्क्कशा रूक्षा जटारूपानुबन्धिन ।
यस्याय जटिलो नाग कुरुते धनसञ्चयम् ॥११॥
स्कन्धे वा गात्रदेशे वा लग्न चर्म्मोऽवलक्ष्यते ।
अजिनो नाम नागोऽय कुरुते भूधनक्षयम् ।
नैन स्पृशेन्न वोक्षेत यदोच्छेदात्मन श्रियम् ॥१२॥
मण्डलानि प्रदृश्यन्ते एक द्वे वा बहूनि वा ।
विरूपाण्यु हतानीव मण्डली कुलनाशन' ॥१३॥
तानि श्वेतानि यस्य स्यु' श्वित्री स धननाशन.॥१४॥
हृदये उदरे चैव त्रिके पुच्छस्य मूलत ।
गुदे मेढ्रे पदे चैव आवर्त्तैन हतश्रियम् ।
योगिन कुरुते भूप प्रवासिनमुपद्रुतम् ॥ १५ ॥

गच्छतो यस्य गुल्फाभ्यां भवेत् संघर्षणं
मुहु: ।
अपि सर्व्वगुणैर्युक्तस्त्याज्यश्च स महाभय: ॥
राष्ट्र धन कुल सैन्य सैन्य दारान् तथा प्रजा: ॥
क्षपयत्यशुभो नागो दृष्टमात्रो न सशय' ॥
तत्रापम्रियते लाकस्तत्र वध्यभय भवेत् ।
व्याधिवह्निभय वात्र यत्रास्ते स महाभय: ॥१६॥
भृश सन्ताड्यमानस्तु पादैकं यो न गच्छति ।
पृष्ठोदर समाहृत्य रेखा रक्तसमा यदि ॥
न्यस्ताग्रिमपदस्थाने पश्चात् पात' पदे यदि ।
अपि सर्व्वगुणैर्युक्तो राष्ट्रहाय गजाधम' ॥
राष्ट्रादपाक्रियतेऽय भूभुजा श्रियमिच्छता ।
राष्ट्रान्ते रक्षितो मोहात् कुरुते राष्ट्रसक्ष-
यम् ॥ १७ ॥
पादाश्चात्यन्तविषमा दन्तौ चान्योन्यवैषमौ ।
पञ्जरो दृश्यते भग्न एको वाऽपि द्वयोऽथवा ॥
दन्तौ वा चलतो यस्य किमु वा न प्ररोहत' ॥
कुम्भौ वा विपदौ यस्य सुपलोस गजाधम: ।
राष्ट्रदुर्गबलामात्यक्षयकृत्त परित्यजेत् ॥ १८ ॥
चर्मखण्ड इवाभाति भाले यस्यातिकर्कश: ।
भाली स कुरुते नागो भर्त्तु कुलधनक्षयम् ॥१९॥
पुष्टो विशाल सद्दन्त सत्कारोऽपि शुभोऽपि
सन् ।
न रणे साहसो यस्य स नि सत्त्वो गजाधम ॥
सर्व्वेषा गजदोषाणामुक्त एव महानयम् ।
येनैकेन गुणा सर्व्वे तृणायन्ते सुनिश्चितम् ॥"२०
पालकाप्यस्तु ।
"क्षीणदन्ताङ्गशुण्डत्व विषमत्व रदादिषु ।
शिर क्षीणमथ पुष्टिरेते दोषा गजे मता ॥"*
गार्ग्यस्तु ।
"ये कुञ्जरास्तनुरदास्तनुगण्डशुण्डा'
क्षोणा सुदीनवपुषो गुरुदीर्घपुच्छा ।
वश्यादिभि खलु गुणैरहिता हिताय
ते भूभुजामभिमता नहि वोक्षणीया. ॥
यो न स्रवेन्मदजल तनुमूर्द्धभागो
निर्व्वीर्य्यतामुपगतो बहुभोजनेऽपि ।
नेच्छत्यसावुपगतानपरान्निहन्तु
भूमीभुजा न हि गजोऽयमवेक्षणीय ॥
दोषैर्दुष्टान् गजान्राजा न वोक्षेत कदाचन ।
न्यसेद्वा परराष्ट्रेषु नगरात् क्रियते बहि ॥
दद्यात् द्विजेभ्य शुद्धेभ्यो गणकायाथवा नृप ।
दृष्ट्वा यदि गजान् दुष्टान् दद्याच्छृङ्गिशत द्विजे ।
पुर नीराजयेद्वापि आत्मान वाथवा सुतम् । .
देवसूक्तेन जुहुयादयुत वातितत्पर ॥
तिलान् वा जुहुयादग्नौ तत्प्रतीकारहेतवे ।
ब्रह्मादिजातिभेदेन जातिरुक्ता चतुर्व्विधा ॥
चतुर्व्विधाना भूपाना वाहने ते शुभप्रदा' ।
ये दोषा दोषवत्त्वानां त एव स्यु स्वजातित ॥
ये व्याधयो नराणां स्युस्ते गजानामपि स्मृता. ।
चिकित्सापि तथा तेषां मात्रा चैव गरीयसी ॥"
इति गजपरीक्षा ॥
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरु: ॥

हालाहली, स्त्री, मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हालिकः, त्रि, हलेन खनति यः । (हलस्यायमिति वा हल +"हलसीरात् ठक् ।" ४।३।१२४ । इति ठक्) हलस्य वोढा । हलसम्बन्धी । तत्पर्य्यायः । सैरिक' २ । इत्यमरः ।२।९।६४॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । २ ।
"त्वं हालाहलभृत्करोषि मनसो मूर्च्छां ममा-
लिङ्गितो
हालां नैव बिभर्मि नैव च हल मुग्धे ! कथं
हालिकः ।
सत्यं हालिकतैव ते समुचिता शक्तस्य गोवाहने
वक्रोक्त्येति जितो हिमाद्रिसुतया स्मेरो हरः
पातु वः ॥")

हालिनी, स्त्री, स्थूलपल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

हाली, स्त्री, कनिष्ठा श्यालिका । इति हेमचन्द्रः ॥

हालु', पु, (हल्यतेऽनेनेति । हल + उण् । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः । १ । १ ।) दन्तः । इति त्रिकाण्डशेष' ॥

हावः, पु, (ह्वे + घञ् ।) आह्वानम् । इति जटाधरः ॥ स्त्रीणां शृङ्गारभावजाः क्रिया' । यथा,
"स्त्रीणां विलासविव्वोकविभ्रमा ललितं तथा ।
हेला लीलेत्यमी हावा' क्रियाः शृङ्गार-
भावजाः ॥"
इत्यमर' । १ । ७ । ३१ ॥

स्त्रीणां विलासादयः शृङ्गारभावजा क्रियाः हावशब्देनोच्यन्ते । क्रिया' चेष्टाः । शृङ्गारभावो रति' तत्र जाताः शृङ्गारभावजा' । ह्वयन्ते रागिणोऽत्र हाव' ह्वृलि ह्वोर्मेऽदने आधारे घञ् । ह्वयन्ते रागिन' कामाग्नावनेनेति करणे वा घञ् । यदुक्तम् ।
"युवानोऽनेन ह्वयन्ते नारीभिर्मदनानले ।
अतो निरुच्यते हावस्ते विलासादयो मताः ॥"
इति ।

हा कष्टं वयति शोषयतीति वै शोषे इत्यस्मात् डे वा । यदाह भरत. ।
"अलङ्काराश्च नाट्यज्ञैर्ज्ञेया भावरसाश्रयाः ।
यौवनेष्वधिकाः स्त्रीणां विकारा वक्त्रगात्रजा. ॥"
तथा ।
"लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किल-
किञ्चितम् ।
मोट्टायित कुट्टमित विव्वोको ललित तथा ।
विहृतश्चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजा' ॥"
इत्यमरभरतौ ॥*॥

तल्लक्षण यथा,—
"ग्रीवारेचकसंयुक्तो भ्रूनेत्रादिविकाशकृत् ।
भावादीषत्प्रकाशो य. स हाव इति कथ्यते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

हास', पु, (हस + घञ् ।) हास्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । १९ ॥ (यथा, रघु' । १२ । ३६ ।
"सरभ मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय-
ताम् ।
निवातस्तिमिता वेला चन्द्रोदय इवोदधेः ॥")

विकाशः । यथा, भट्टिः । २ । ३ ।
"विस्वागतैस्तौरवनैः समृद्धिं
निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः ।
कूलानि सामर्षतयेव तेनुः
सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥")

हासाः, [स] पु, (जहाति शीतकिरणमिति । हा + "वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ।" उणा० ४ । २२० । इति असुन् । तस्य सुट् च ।) चन्द्रः । वैदिकशब्दोऽयम् ॥

हासिका, स्त्री, हास्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हास्तिक, क्ली, (हस्तिनां समूहः । हस्तिन् + 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।" ४ । २ । ४७ । इति ठक् ।) हस्तिसमूहः । इत्यमरः । २ । ८ । ३६॥ (यथा, महाभारते । ९ । ४९ । १० ।
"दत्वा च दान विविधं नानारत्नसमन्वितम् ।
सगोहास्तिकदासीक साजावि गतवान् वनम् ॥"
हस्तिना चरतीति । "चरति ।" ४ । ४ । ८ । इति ठक् ।) हस्त्यारोहे, त्रि ॥

हास्तिन क्ली, (हस्तिना नृपेण निर्वृत्तमिति । हस्तिन् + अण् ।) हस्तिनापुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (हस्तौ प्रमाणमस्य । हस्तिन् + "पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।" ५ । २ । ३८ । इति अण् ।) गजपरिमाणे हस्तहस्तिसम्बन्धिनि च त्रि ॥

हास्तिनपुर, क्ली, (हास्तिनं पुरम् ।) हस्तिनापुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ९ । ३५ । ६ ।
"स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्र समेत्य च ।
उक्तवान् वचनं तथ्य हितश्चैव विशेषत. ॥")

हास्य, क्ली, (हस + ण्यत् ।) रसविशेषः । स च कौतुकोद्भवम् । तत्पर्य्यायः । हासः २ हस' ३ । इत्यमर । १ । १ । १९ ॥ हसनम् ४ घर्घर' ५ हासिका ६ । इति हेमचन्द्रः ॥*॥ अथ हासः ।
"विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुतुकाद्भवेत् ।
हास्यो हासः स्थायिभाव' श्वेत' प्रमथदैवतः ॥
विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेत् जनः ।
तदत्रालम्बन प्राहुः तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥
अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः ।
निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिण. ॥
ज्येष्ठाना स्मितहसिते मध्यानां विहसिता-
वहसिते च ।
नीचानामपहसित तथातिहसितञ्च षड्भेदाः ॥
ईषद्विकासि नयन स्मित स्यात् स्पन्दिताधरम् ।
किञ्चिल्लक्ष्यद्विज तत्र हसितं कथित बुधैः ॥
मधुरस्वर विहसित सांसशिर' कम्पमवहसितम् ।
अपहसित सास्राक्षंविक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिह-
सितम् ॥"
यथा मम ।
"गुरोर्गिर पञ्च दिनान्यधीत्य
वेदान्तशास्त्राणि दिनद्वयञ्च ।
असौ समाघ्राय च तर्कपादान्
समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥"

अस्य नाटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः । अत्र च ।
"यस्य हासः स चेत् क्वापि साक्षान्नैव निबध्यते ।
तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥
अभेदेन विभावादि साधारण्यात् प्रतीयते ।
सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥"
एवमन्येष्वपि रसेषु द्रष्टव्यम् । इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेद ॥ * ॥ तस्य शुभाशुभलक्षण यथा,—
"अकम्पं हसितं श्रेष्ठ मीलिताक्षमघापहम् ।
असकृद्धसितं दुष्येत् तत् सोन्मादस्य नैकधा ॥"
इति गारुडे । ६५ । ३५ अध्यायः ॥
(हासयोग्ये, त्रि । यथा रघुः । २ । ४३ ।
सरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र ! काम
हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ॥")

हाहल, क्ली, हलाहलविषम् । इति शब्दरत्नावली ॥

हाहाः, [स्] पु, देवगन्धर्व्वविशेषः । इत्यमरटीकाया भरतः ॥

हाहाः, पु, देवगन्धर्व्वविशेषः । यथा,—
"हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्व्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥"
इत्यमरः । १ । १ । ५५ ॥

देवताना हाहाहूहूविश्वावसुतुम्बुरुचित्ररथप्रभृतयो गन्धर्व्वशब्दवाच्याः । उपास्योपासकलक्षणसम्बन्ध' । अव्युत्पन्नोऽय हाहाशब्दः । हाहेति शब्द जहतीति वाऽसुसिति हाको विच् इत्येव व्युत्पन्ने तु शसाद्यचि धौरालोपोऽच्यघावित्यालोप' सात् । असि प्रत्यये हाहःशब्दस्य सान्तोऽपि । गन्धर्व्वो हाहसि प्रोक्तो गन्धर्व्वो गायनेऽपि च । इति साहसाङ्कः । गन्धर्व्वं पीतिहाहसोरिति वाचस्पति' । हाहाशब्दोऽपि दृश्यते । हहो हाहा हूहू च द्वौ वृषणश्चैव तुम्बुरुरिति व्याडिप्रभृतयः । इति भरतः ॥ * ॥ विस्मयशब्दे शोकशब्दे च व्य । यथा,—
"ततो हाहा कृत सर्व्वं दैत्यसैन्य ननाश तत् ॥
प्रहर्षञ्च पर जग्मु. सकला देवतागणाः ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ३ । ४० ॥

हाहाकार., पु, (हाहा इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणम् ।) युद्धकलरवः । इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १९ । १६ ।
"हाहाकारः समभवत्तत्र सहस्रश' ।
अन्योन्य छिन्दता शस्त्रैरादित्ये लोहितायति ॥"
शोकध्वनि. । यथा,—
"उदक्शो विकटो वायुः करालो वात्ययान्वितः ।
देशप्रचलतानाय हाहाकाराय कल्पते ॥"
इति ज्योतिषे वायुफलम् ॥

हाहाल, क्ली, विषम् । इति शब्दरत्नावली ॥

हि, न वर्द्धने । गतौ इति कविकल्पद्रुम' । (स्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) गतिरिह अन्तर्भूतणार्थत्वात् गतिप्रेरणम् । न, प्रहिणु स्वसूनुमिति भट्टिः । वर्द्धने विरलप्रयोगः । इति दुर्गादासः ॥

हारावली, स्त्री, पुरुषोत्तमकृतकोषविशेषः। यथा,

"मुक्तामयातिमधुरा मसृणावदात-
च्छायाधिरागतरलामलसद्गुणाश्रीः।
साध्वी सता भजतु कण्ठमसौ प्रियेव
हारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन ॥"

इति तत्कृतश्लोकः ॥

(हारस्य आवली।) हारश्रेणी च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे। ११। १३।

"हारावलीतरलकाञ्चनकाञ्चिदाम-
मञ्जीरकङ्कणमणिद्युतिदीपितस्य ॥")

हारिः, स्त्री, (हरतीति। हृ + बाहुलकात् इञ्। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः। ४।१२४।) पथिकसन्तानः। द्यूतादिभङ्गः। इति मेदिनी ॥ रुचिरे, त्रि ॥

हारिकण्ठः, पुं, (हारी मनोहरः कण्ठः कण्ठरवो यस्य।) कोकिलः। (हारी हारयुक्तः कण्ठो यस्य।) हारान्वितगले, त्रि। इति मेदिनी ॥

हारिणिकः, पुं, (हरिणं हन्तीति। हरिण + "पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति।" ४। ४। ३५। इति ठक्।) व्याधः। हरिणघातकः। इति केचित् ॥

हारितः, पुं, पक्षिविशेषः। तत्पर्य्यायः। हरितालुकः २। इति जटाधरः ॥ हारीतः ३। इति मेदिनी ॥ अस्य मांसगुणा हारीतकशब्दे द्रष्टव्याः। हरिद्वर्णश्च ॥ (हरितस्य हरिश्चन्द्रपौत्रस्यापत्यं पुमानिति। हरित + अण्। हरितपुत्त्रः। यथा, हरिवंशे। १३। २८।

"हरितो रोहितस्याथ चञ्चुर्हारित उच्यते ॥")

हारितकं, क्ली, (हरितकमेव। स्वार्थे अण्।) शाकम्। इति शब्दरत्नावली ॥

हारिद्रः, पुं, कदम्बवृक्षः। (हरिद्रया रक्तम्। हरिद्रा + "हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् वक्तव्यः।" ४। २। २। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अञ्।) हरिद्रारञ्जिते, त्रि। इति मेदिनी ॥ हरिद्रावर्णः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५। ५८।

"दूर्व्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्द्दिशेन्मरकम् ॥")

विषभेदः। यथा,—

"हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः।"

इति भावप्रकाशः ॥

हारी, स्त्री, मुक्ता। यथा,—

"मुक्ता मुक्ताफलं शुक्तिबीजं हारी च मौक्तिकम् ॥")

इति शब्दरत्नावली ॥

हारी, [न्] त्रि, (हारोऽस्त्यस्येति। इनिः।) हारविशिष्टः। यथा,—

"केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः।"

इति नारायणध्यानम्।

(हरतीति। हृ + णिनिः।) हरणकर्त्ता ॥ यथा, महाभारते। ३। २। ६५।

"ह्रियते बध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः।
विमूढसंज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथिः ॥"

मनोहरः। यथा, शाकुन्तले प्रस्तावनायाम्।

"तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः।
एष राजेव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥")

हारीतः, पुं, पक्षिभेदः। (अस्य लक्षणं गुणाश्च।

"हारीतो रक्तपित्तः स्याद्धरितोऽपि स कथ्यते।"

हारीतो हारील इति लोके।

"हारीतो रूक्ष उष्णश्च रक्तपित्तकफापहः।
स्वेदस्वरकरः प्रोक्तः ईषद्वातकरश्च सः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

आयुर्व्वेदकर्त्तरि च। यथा,—

"अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः।
हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्व्वचः ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

मुनिभेदः। स च धर्म्मशास्त्रकर्त्ता। (यथा, याज्ञवल्क्ये। १। ४।

"मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
यमापस्तम्बसम्वर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥"

अयञ्च पौराणिक आसीत्। यथा, भागवते। १२। ७। ५।

"अय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः।
वैशम्पायनहारीतौ षड् वै पौराणिका इमे ॥")

कैतवः। इति मेदिनी ॥

हारीतकः, पुं, (हारीत एव। स्वार्थे कन्।) हारीतपक्षी। हारिल इति हरिताल इति च भाषा। तस्य मांसगुणाः। स्वादुत्वम्। कफपित्तास्रदीपनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

हार्द्दं, क्ली, (हृदयस्य भावः कर्म्म वा। हृदय + "हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।" ५। १। १३०। इत्यण्। "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु।" ६। ३। ५०। इति हृदादेशः।) प्रेम। स्नेहः। इत्यमरः। १। ७। २७ ॥ (यथा, महाभारते। १३। ७१। ५२।

"गावो लोकांस्तारयन्ति क्षरन्त्यो
गावश्चान्नं सञ्जनयन्ति लोके।
यस्तज्जानन् न गवां हार्द्दमेति
स वै गन्ता निरयं पापचेताः ॥"

अभिप्रायः। यथा, भागवते। १। ७। ५५।

"अर्ज्जुनः सहसाज्ञाय हरेर्हार्द्दमथासिना।
मणिं जहार मूर्द्धन्यं द्विजस्य सहमूर्द्धजम् ॥")

हार्द्दी, [न्] त्रि, (हार्द्दमस्यास्तीति। इनिः।) स्नेहयुक्तः। यथा,—

"अयञ्च निकृतः पुत्त्रैर्दारैर्भृत्यैस्तथोज्झितः।
स्वजनेन च सन्त्यक्तस्तेषु हार्द्दी तथाप्यति ॥"

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

हार्य्यः, पुं, (ह्रियते इति। हृ + "ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्।) विभीतकवृक्षः। हर्त्तव्ये, त्रि। इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे। ५। ७०।

"इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्य्यया।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥")

हरणीयाङ्कः। तत्पर्य्यायः। भाज्यः २। इति लीलावती ॥

हालः, पुं, (हलेन क्रीडतीति। अण्। यद्वा, हलतीति। हल + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः।" ३। १। १४०। इति णः।) बलरामः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शालिवाहनराजः। इति हेमचन्द्रः ॥ हलः। इति मेदिनी ॥

हालकः, पुं, पीतहरितवर्णाश्वः। यथा,—

"हरितः पीतहरितच्छायः स एव हालकः।"

इति हेमचन्द्रः ॥

हालहलं, क्ली, विषभेदः। इति शब्दरत्नावली ॥

हालहालं, क्ली, विषभेदः। इति शब्दरत्नावली ॥

हाला, स्त्री, (हल्यते क्षप्यते इव चित्तमनयेति। हल + घञ्। टाप्।) मद्यम्। इत्यमरः। २। १०। ३९ ॥ (पर्य्यायो यथा,—

"मद्यन्तु सीधुमैरेयमिरा च मदिरा सुरा।
कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवल्लभा ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

तालादिनिर्यासमद्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे। १०। २१।

"योषिदित्यभिललाष न हालां
दुस्त्यजः खलु सुखादपि मानः ॥")

हालाहः, पुं, चित्रवर्णघोटकः। इति केचित् ॥

हालाहलं, क्ली, पुं, (हालामपि हलतीति। हल + अच्।) विषभेदः। तत्पर्य्यायः। हालहलम् २ हाहलम् ३ हलाहलम् ४ हालहलम् ५ हाहालम् ६। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य स्वरूपं यथा—

"गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा।
तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः ॥
असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्ध्यायां हिमालये ॥
दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते।"

इति भावप्रकाशः ॥

मद्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा च वाभटे उत्तरस्थाने ३५ अध्याये।

"कालकूटेन्द्रवत्साख्यशृङ्गीहालाहलादिकम् ॥")

हालाहलः, पुं, (हालाहलमस्त्यस्येति। अच्।) कीटविशेषः। तत्पर्य्यायः। अञ्जलिका २ कुटिलकीटकः ३। इति राजनिर्घण्टः ॥

हालाहलधरः, पुं, (धरतीति। धृ + अच्। हालाहलस्य धरः।) सर्पः। इति शब्दरत्नावली ॥

हालाहला, स्त्री, (हालाहलमस्त्यस्या इति। अच्। टाप्।) क्षुद्रमूषिका। यथा—

"हालाहलाञ्जलिका गिरिका बालमूषिका।"

इति जटाधरः ॥

इति वा हिक्का के शब्दे हनजनादिति डः । इति भरतः ॥ * ॥ अथ हिक्कारोगनिदानम् ।

धन्वन्तरिरुवाच ।

"हिक्कारोगनिदानञ्च वक्ष्ये सुश्रुत ! तच्छृणु ।
श्वासैकहेतुप्रायप्रसख्याप्रकृतिसंश्रया ॥
हिक्का भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ।
गम्भीरा च मरुत्तत्र त्वरया भुक्तिसेवितैः ॥
रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैरपीडितः ।
करोति हिक्कामरुजा मन्दशब्दा क्षुधानुगाम् ॥
समं मत्स्यान्नपानेन या प्रयाति च सान्नजा ।
आयासात् पवनः क्रुद्धः क्षुद्रा हिक्का प्रवर्त्तयेत् ॥
जत्रुमूलप्रविसृतामल्पवेगयुताञ्च सा ।
वृद्धिमायासतो याति भुक्तमात्रे च मार्द्दवम् ॥
चिरेण यमलैर्व्वेगैराहारेऽप्यनुवर्त्तते ।
परिणाममुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥
कम्पयन्ती शिरो ग्रीवामाध्मातस्यातितृष्यतः ।
प्रलापच्छर्द्द्यतीसारनेत्रविप्लुतजृम्भिता ॥
यमलावेगिनी हिक्का परिणामवती च सा ।
स्रस्तभ्रूशङ्खयुग्मस्य श्रुतिविप्लुतचक्षुषः ॥
स्तम्भयन्ती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञाञ्च मुष्णती ।
रुन्धती मार्गमन्नस्य कुर्व्वती मर्म्मघट्टनम् ॥
पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिक्का प्रवर्त्तते ।
महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥
पक्वाशयाधो नाभेर्व्वा पूर्व्ववत् सा प्रवर्त्तते ।
तद्रूपा सा महत् कुर्य्याज्जृम्भमङ्गप्रसारणम् ॥
गम्भीरेण निनादेन गम्भीरा तु सुसाधयेत् ।
आद्ये द्वे वर्ज्जयेदन्त्ये सर्व्वलिङ्गाञ्च वेगिनीम् ॥
सर्व्वस्य संचितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य च ॥
सर्व्वेऽपि रोगा नाशाय मत्येव शीघ्रकारिणः ।
हिक्काश्वासौ तथा तौ हि मृत्युकाले कृता-
लयौ ॥"

इति गारुडे १५५ अध्यायः ॥ * ॥

तदौषध यथा,—

"कुलत्थं श्वासहिक्काघ्नं कफगुल्मानिलापहः ॥
त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तं वातलञ्च प्रकीर्त्तितम् ।
हिक्काश्वासक्रमिच्छर्दिमेहतृष्णाविषापहम् ॥"

इति च गारुडे । १७२ । ६, ५० अध्यायः ॥

"तथा हिक्का हरेत् पीता सौवर्च्चलयुता
सुरा ॥"

इत्यपि गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

अथ हिक्काधिकारः ।

तत्र हिक्काया विप्रकृष्टनिदानमाह ।

"विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः ।
शीतपानाशनस्थानरजोधूमातपानिलैः ॥
व्यायामकर्म्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः ।
हिक्काश्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥"

अपतर्पणमनशनादि ॥ * ॥

सम्प्राप्तिमाह ।

"वायुः कफेनानुगतः पञ्चहिक्काः करोति हि ।
अन्नजा यमला क्षुद्रा गम्भीरा महती तथा ॥"

सामान्यलक्षणमाह ।

"मुहुर्म्मुहुर्व्वायुरुदेति सस्वनो
यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् ।
स दोषवानाशु हिनस्त्यसून् यत-
स्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः ॥"

वायुरत्र सोदानः प्राणो बोद्धव्यः । उदेति ऊर्द्ध्वं याति । सस्वनो हिगिति शब्दवान् । ऊर्द्ध्वगमनं विशिनष्टि यकृदित्यादि । प्लिहन्शब्दोऽप्यस्ति दीर्घत्वविकल्पात् । मुखादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तेन यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखमानीय आक्षिपन् निःसारयन्निवेत्यर्थः । स वायुः । दोषवान् दोषोऽत्र कफः तद्वान् । वायुः कफेनानुगतः इति सम्प्राप्तेः । हिनस्तीति हिक्का पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । हिगिति कायति शब्दं करोतीति वा ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।

"कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता ।
हिक्काना पूर्व्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥"

वदनस्य कषायता वातात् । न तु कफात् माधुर्य्यव्याधिप्रभावात् ॥ * ॥ अन्नजाया लक्षणमाह ।

"पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।
हिक्कायत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥"

अनिलः प्राणो वायुः ॥*॥ यमलालिङ्गमाह ।

"चिरेण यमलैर्व्वेगैर्या हिक्का सम्प्रवर्त्तते ।
कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमलां तां विनिर्द्दिशेत् ॥"

क्षुद्रामाह ।

"विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधा-
वति ॥"

विकृष्टकालैः चिरेण । जत्रु कक्षोरसोः सन्धिः ॥ गम्भीरामाह ।

"नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।
अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥"

अनेकोपद्रववती तृष्णाज्वरादियुक्ता ॥ * ॥ महतीमाह ।

"मर्म्माण्यापीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते ।
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्व्वगात्रप्रकम्पनी ॥"

मर्म्माणि वस्तिहृदयशिरःप्रभृतीनि ॥ * ॥ असाध्यत्वमाह ।

"आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो
दृष्टिश्चोर्द्ध्वं भ्राम्यते नित्यमेव ।
क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्र
तौ द्वौ चान्त्यौ वर्ज्जयेद्धिक्कमानौ ॥"

आयम्यते विस्तार्य्यत इव । तौ द्वाविति आयम्यत इत्यादिना नित्यमेवेत्यन्तेनैको हिक्कमान । क्षीण इत्यादिनातिमात्रमित्यन्तेनापर । तौ द्वौ । अन्त्यौ च गम्भीरया महत्या च हिक्कमानौ वर्ज्जयेत् । अपरञ्च ।

"अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥
आयासाद्य समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवि-
तम् ।
यमिका च प्रलापार्त्तिमोहतृष्णासमन्विता ॥"

साध्यत्वमाह ।

"अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतो-
ऽन्यथा ॥" *॥*॥

अथ हिक्कायाश्चिकित्सा ।

"यत्किञ्चित् कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।
भेषजं पानमन्नं वा हिक्काश्वासेषु तद्धितम् ॥
हिक्काश्वासामयान्तरे पूर्व्वं तैलाक्ते स्वेद उच्यते ।
ऊर्द्ध्वाधः शोधनं शक्ते दुर्व्वले शमनं मतम् ॥
प्राणावरोधतर्ज्जनविस्मापनशीतवारिपरिषेकैः ।
विस्मैः कथाप्रयोगैः शमयेद्धिक्का मनोऽभि-
घातैश्च ॥
हिक्कार्त्तस्य पयश्छागं हितं नागरसाधितम् ।
मधु सौवर्च्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिबेत् ॥
मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्क्करान्विता ।
नागरं गुडसंयुक्तं हिक्काघ्नं नावनत्रयम् ॥
कृष्णामलकशुण्ठीनां चूर्णं मधु सितायुतम् ।
मुहुर्म्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासेषु तद्धितम् ॥
चूर्णं कणागैरिकयोः सक्षौद्रं चावलेहयेत् ॥
प्रवालशङ्खत्रिफलाचूर्णं मधुघृतप्लुतम् ।
पिप्पली गैरिकञ्चेति लेहो हिक्कानिवारणः ॥
नैपाल्या गोविषाणाद्वा कुष्ठात् सर्ज्जरसस्य वा ।
धूमं कुशस्य वा साज्यं पिबेद्धिक्कोपशान्तये ॥"

नैपाली मनःशिला ।

"निर्धूमाङ्गारनिःक्षिप्तहिङ्गुमाषं वलोऽक्षय ।
हिक्कापस्वापि हन्त्याशु धूमः पीतो न संशय.
हरेणूनां कणानाञ्च क्वाथो हिङ्गुसमन्वितः ।
हिक्काप्रशमनः श्रेष्ठो धन्वन्तरिवचो यथा ॥
चन्द्रशूरस्य बीजानि क्षिपेदष्टगुणे जले ।
यदा मृदूनि गृह्णीयात्ततो वाससि गालयेत् ॥
हिक्कातिवेगविकलस्तज्जलं पलमात्रया ।
पिबेत् पुनः पुनश्चापि हिक्कावश्यं प्रशाम्यति ॥"

चन्द्रशूररसः ॥*॥ इति हिक्काधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्कारः, पु, (हिं इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति । कृ + अण् ।) व्याघ्रः । इति केचित् ॥ (हिं इत्यस्य कार । करणम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २२ । ७ ।

"हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहेति ॥")

हिङ्गु, क्ली, मूलविशेषनिर्य्यासः । स तु पारस्यखोरासानमूलतानादिदेशे भवति । हिं इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सहस्रवेधि २ जतुकम् ३ वाह्लीकम् ४ रामठम् ५ । इत्यमरः । २ । ९ । ४० ॥ वाह्लिकम् ६ रामठम् ७ । इति भरतः ॥ जन्तुघ्नम् ८ । इति रत्नमाला ॥ पिण्याकम् ९ वाह्लौ १० सहस्रवेधी ११ रहिणो १२ मधुरा १३ सूपधूपनम् १४ जतु १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ केशरम् १६ । इति जटाधरः ॥ उग्रगन्धम् १७ भूतारि १८ जन्तुनाशनम् १९ सूपाङ्गम् २० रक्षोघ्नम् २१ उग्रवीर्य्यम् २२ अगूढगन्धम् २३ [illegible] २४ भेदनम् २५ दीप्तम् २६ । अस्य गुणाः । लघुत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

हि, व्य, हेतुः । (यथा, शाकुन्तले । १ अङ्के ।
"असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा
यदार्य्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तय ॥")
अवधारणम् । इत्यमरः ।३।४।२५६, ३।४।५ ॥
पादपूरणम् । विशेषः । प्रश्नः । (यथा, रामा-
यणे । २ । ६४ । ३० ।
"नाभिवादयसे मां त्वं न च मामभिभाषसे ।
किन्नु शेषे तु भूमौ त्वं वत्स । किं कुपितो
ह्यसि ॥")
हेत्वपदेशः । सम्भ्रमः । असूया । इति मेदिनी ॥
शोकः इति शब्दरत्नावली ॥

हिंसकः, पुं, (हिनस्ति तच्छीलः । हिंस + ण्वुल् ।)
हिंस्रपशुः । अथर्ववित्ब्राह्मणः । शत्रुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

हिंसकः, त्रि, (हिंस + ण्वुल् ।) हिंसाकर्त्ता ।
तत्पर्य्यायः । घातुकः २ हिंस्रः ३ शरारुः ४
हन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स चाष्टविधः ।
यथा,—
"भोक्तानुमन्ता संस्कर्त्ता क्रयिविक्रयिहिंसकाः ।
उपहर्त्ता घातयिता हिंसकाश्चाष्टधाधमाः ॥"
इति काशीखण्डम् ॥ * ॥
साध्वीभार्य्यादिहिंसने दोषो यथा,—
"भार्य्यां प्रियतमां यस्तु साध्वीं हिंसति निर्घृणः ।
न तेऽत्र प्राप्नुवन्ति हिंसका दुष्टयोनिजाः ॥"
इति वाराहे ब्राह्मणदोषसूचनामाध्यायः ॥ * ॥
शरणागतादिहिंसकस्य अव्यवहार्य्यत्वं यथा,—
"शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु ।
चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतयाज्ञवल्क्यवचनम् ॥

हिंसा, स्त्री, (हिंसनमिति । हिंस + अ । टाप् ।)
घातः । इति मेदिनी ॥ चौर्य्यादिकर्म्म । यथा ।
हिंसा चौर्य्यादिकर्म्म च । इत्यमरः ।३।३।२१८॥
चोरस्य कर्म्म चौर्य्यं आदिना बन्धनताडनवृत्ति-
नाशप्राणादि च चकाराद्वधोऽपि हिंसा । इति
तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ हिंसिते प्रतिहिंसाया
दोषाभावो यथा,—
"कृते प्रतिकृतं कुर्य्यात् हिंसिते प्रतिहिंसितम् ।
न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दोषं समाचरेत् ॥"
इति गारुडे । ११५ । ४७ ॥
विष्णुभक्तानां ब्राह्मणादीनाञ्च हिंसाकर्त्तुरचि-
रान्नाशो यथा,—
"दुष्टा यदा मे भक्तानां ब्राह्मणानां गवामपि ।
क्रतूनां देवतानाञ्च हिंसां कुर्व्वन्ति निश्चितम् ।
तदाचिरन्ते नश्यन्ति यथा वह्नौ तृणानि च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । ६।६-६२॥
पशुहिंसानिषेधो बलिशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ अथ
वैधहिंसाविचारः । मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानि
इत्यत्र सर्व्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधि-
मनुसृत्य । वायव्यं श्वेतमालभेत । इत्यादिविधे-
र्विषयाप्रसिद्धेः । वैधातिरिक्तविषयत्वम् ।
सर्व्वाः सर्व्वाणि छन्दसि वेत्यनेन तत् पदं सिद्धम् ।
यदपि नानादर्शनटीकाकृन्निर्वाचस्पतिमिश्रै-
स्तत्त्वकौमुद्यां अभिहितम् । न च मा हिंस्यात्
सर्व्वा भूतानि इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रे-
णाग्नीषोमीयं पशुमालभेत् इत्यनेन बाध्येत इति
वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्ब्बलं
बाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।
तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया
अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्वर्थमपि ।
न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति
विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति
क्रतोश्च उपकरिष्यतीत्यन्तेन । तदपि साङ्ख्य-
नये ।।मीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि ।
गुरुनये न खलु सर्व्वभूतहिंसाभावविषयकं
कार्य्यं इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्नी
षोमीयपश्वालम्भनविषयकं कार्य्यं इति भाव-
विध्यर्थं उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा
तथास्तु । न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थे पशु-
हिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते
विरोधात् वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव
क्रतौ विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात्
परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति
अन्यथा अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
क्रियते । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्ट-
साधनत्वम् । अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधन-
त्वम् । न चानयोरेकत्र समावेश इति । अत-
एवोक्तं तस्मात् यज्ञे वधोऽवध इति । नन्वेवं
श्येनेनाभिचरन् यजेत इत्यत्र श्येनस्य शत्रुवध-
रूपेष्टसाधनत्वमवगतं अभिचारो मूलकर्म्म चेति
मनुना उपपातकगणनमध्ये पाठात् अनिष्ट-
साधनत्वमवगतं तदेतत् कथमुपपद्यतामिति
चेन्नैवम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचा-
रयन् इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाध-
नत्वम् । अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन बल-
वदनिष्टसाधनत्वम् । इत्यविरोध इति । गुरु-
चरणा अप्येवम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
ब्राह्मणस्य हिंसानिषेधो यथा,—
"हिंसा चैव न कर्त्तव्या वैधहिंसा तु राजसी ।
ब्राह्मणैः सा न कर्त्तव्या यतस्ते सात्त्विका
मताः ॥"
इति श्राद्धविवेकटीकायां गोविन्दानन्दधृत-
नृहन्मनुवचनम् ॥

हिंसाकर्म्म, [न्] क्ली, (हिंसाप्रधानं कर्म्म ।)
अथर्व्ववेदोक्तमन्त्रयन्त्रादिनिष्पादितमारणोच्चा-
टनादि । तत्पर्य्यायः । अभिचारः २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । १८ ॥

हिंसारुः, पुं, (हिनस्तीति । हिंस + आरु ।)
व्याघ्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिंसालु, त्रि, वधशीलः । घातुकः । हिंसधातो-
रालुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

हिंसालुकः, पुं, (हिंसालु + स्वार्थे संज्ञायां वा
कन् ।) हिंसाशीलकुक्कुरः । यथा,—
"हिंसालुकः खादुकः श्वा योगितोऽलर्क
इष्यते ।"
इति हारावली ॥
हननशीले, त्रि ॥

हिंसितः, त्रि, (हिंस + क्तः ।) हिंसाप्राप्तः ।
यथा,—
"यस्तु भागवतान् दृष्ट्वा भूत्वा भागवतः शुचिः ।
अभ्युत्थानं न कुर्व्वीत भद्र तेनापि हिंसितः ॥
यस्तु कन्यां पिता दत्त्वा न प्रयच्छति तां पुनः ।
अष्टौ पितृगणास्तेन हिंसिता नात्र संशयः ॥"
इति वाराहे ब्राह्मणदोषसूचनामाध्यायः ॥

हिंसीरः, पुं, (हिनस्तीति । हिन्स + "हिंसेरी-
रन्नीरचौ ।" उणा० ५ । १८ । इति ईरन् ।)
व्याघ्रः । खले, त्रि । इति उणादिवृत्तिः ॥

हिंस्रः, त्रि, (हिनस्तीति । हिंस + "नमि-
कम्पीति ।" ३ । २ । १६७ । इति रः ।)
हिंसाशीलः । तत्पर्य्यायः । शरारुः २ घातुकः
३ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ हिंसकः ४
हन्ता ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ शार्व्वरः ६ ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ हिंस्राणां हिंसने दोषा-
भावो यथा,—
"कृपा कार्य्या सतां शश्वदहिंस्रेषु च जन्तुषु ।
हिंसाया न हि दोषश्च हिंस्राणाञ्च व्रजेश्वर ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ।

हिंस्रः, पुं, (हिनस्तीति । हिंस + रः ।) घोरः ।
भीमसेनः । हरः । इत्युणादिकोषः ॥

हिंस्रकः, पुं, (हिंस्र एव । कन् ।) हिंस्रपशुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

हिंस्रपशुः, पुं, (हिंस्रः पशुः ।) हिंसकजन्तुः ।
तत्पर्य्यायः । व्याडः २ हिंस्रकः ३ हिंसकः ४
श्विविः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वापदः ६ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिंस्रा, स्त्री, (हिनस्तीति । हिंस + रः । टाप् ।)
एलावली । काकादनी । मांसी । जटामांसी ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ गवेडुका । गवे-
धुका । नाडी । शिरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हिक, ञ कूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
उभ० अक०-सेट् ।) कोपधः । ञ, हिक्कति
हिक्कते । कूजोऽव्यक्तशब्दः । हिक्कायामेवाय-
मिति भट्टमल्लः । हिक्कति लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

हिक, क ङ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
आत्म०-सक०-सेट् ।) कोपधः । क ङ, हिक्क-
यते । इति दुर्गादासः ॥

हिक्का, स्त्री, (हिक्क कूजे + गुरोश्चेत्य । टाप् ।
यद्वा, हिक्क्यतेऽनयेति । हिक्क + करणे घञ् ।)
रोगोपसर्गविशेषः । हिंचकी इति भाषा ।
इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ हेंकटी इति ख्याती
व्याधिविशेषः । हिक्कति कूजत्यनया हिक्का ।
हिक्क ञ कूजे सेमत्वात् सरोरिति षः । हिक्क-
यते हिनस्तीति वा । हिक्क क ङ हिंसे पचा-
दित्वादच् । हिगिति कृत्वा कायति शब्दायते

हिड, इ ङ गतौ अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) इ, हिण्डयते। ङ, हिण्डते। इति दुर्गादासः॥

हिडिम्बः, पुं, राक्षसविशेषः। स भीमसेनेन हतः। इति महाभारतम्॥ (एतद्विवरणन्तु तत्रैव आदिपर्व्वणि १५३ अध्यायादारभ्य द्रष्टव्यम्॥) हिडम्ब इति च पाठः॥

हिडिम्बजित्, पुं, (हिडिम्बं जितवानिति। जि+क्विप्।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

हिडिम्बनिसूदन, पुं, (हिडिम्बं निसूदयतीति। नि+सूद+णिच्+ल्यु।) भीमसेनः। इति भूरिप्रयोगः॥

हिडिम्बभित्, [द्] पुं, (हिडिम्बं भिनत्तीति। भिद्+क्विप्।) भीमसेनः। इति भूरिप्रयोगः॥

हिडिम्बा, स्त्री, हिडिम्बराक्षसभगिनी। यथा,—

"इतो मानुषमांसस्य महाकायो महाबलः।
आघ्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत्॥
उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्ष्योऽयं मम सुप्रियः।
स्नेहस्रवान् प्रस्रवति जिह्वा पर्य्येति मे मुखम्॥
एवमुक्ता हिडिम्बा तु हिडिम्बेन तदा वने।
भ्रातुर्व्वचनमाज्ञाय त्वरमाणेव राक्षसी॥"

इति महाभारते आदिपर्व्वणि १५३ अध्यायः॥

तद्गर्भे भीमसेनौरसेन घटोत्कचो जातः। यथा,

"प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम्।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम्॥
प्रणम्य विकचः पादावग्रहीत् स पितुस्तदा।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः॥
घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह॥"

इति महाभारते आदिपर्व्वणि १५६ अः॥

हिडिम्बापतिः, पुं, (हिडिम्बायाः पतिः।) हनूमान्। इति शब्दरत्नावली॥

हिडिम्बारमण, पुं, (हिडिम्बाया रमणः।) हनूमान्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

हिण्डन, क्ली, (हिण्ड+ल्युट्।) भ्रमणम्। रतम्। इति मेदिनी॥ लेखनम् इति विश्वः॥

हिण्डिकः, पुं, लग्नाचार्य्यः। इति हारावली॥

हिण्डिरः, पुं, हिण्डीरः। इति शब्दरत्नावली॥

हिण्डी, स्त्री, दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

हिण्डीप्रियतमः, पुं, (हिण्ड्याः दुर्गायाः प्रियतमः।) शिवः। इति शब्दरत्नावली॥

हिण्डीरः, पुं, (हिण्डते इतस्ततो गच्छतीति। हिण्ड+ईरन्। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः। ४।३०।) समुद्रफेनः। इत्यमरः। २।८।१०५॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। १०। ६८३।

"एतद्विभाति चरमाचलचूडचुम्बि
हिण्डीरपिण्डरुचिशीतमरीचिबिम्बम्।
उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य
धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन॥")

वार्त्ताकुः। पुरुषः। इति मेदिनी॥ रुचकम्। इत्युणादिकोषः॥ (क्ली, दाड़िमम्। इत्युज्ज्वलधृतहारावली। ४।३०॥)

हितं, त्रि, (हि गतिप्रेरणे धा धारणे पुष्टौ वा+क्त।) पथ्यम्। गतम्। धृतम्। इति मेदिनी॥ इष्टसाधनम्। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ मङ्गलम्। यथा,—

"गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतो न यत्।
सर्व्वसत्त्वहितार्थाय तत् पशोरिव चेष्टितम्॥
अहितहितविचारशून्यबुद्धेः
श्रुतिसमयैर्बहुभिर्विवर्जितस्य।
उदरभरणमात्रतुष्टबुद्धेः
पुरुषपशोः पशोश्च को विशेषः॥"

इति गारुडे ११५ अध्यायः॥

मित्रम्। यथा,—

"हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ता
अधिहितहितमध्यास्तेऽपि तत्कालमित्रैः।"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

हितकः, पुं, (हितमर्हतीति। हि+संज्ञायां कन्।) शिशुः। इति राजनिर्घण्टः॥

हितकारी, [न्] त्रि, (हितं करोतीति। कृ+णिनिः।) मङ्गलकारकः। शुभकारकः। यथा,—

"लक्ष्मणेन च धर्म्मात्मन्! भ्रात्रा तद्धितकारिणा।
मातृभिर्भ्रातृसहित पश्यामोऽद्य वयं नृप।॥"

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे १ सर्गः॥

हितप्रणीः, पुं, (हितं प्रणयतीति। प्र+नी+क्विप्।) चारः। इति शब्दरत्नावली॥

हितवादी, [न्] त्रि, हितकथनशीलः। सत्परामर्शी। हितशब्दपूर्व्वकवदधातोर्णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥

हितावली, स्त्री, (हितानां आवली यत्र।) औषधविशेषः। हियावली इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। हृद्मावी २ कुष्ठघ्नः ३ अङ्गारकुष्ठकः ४ अङ्गारग्रन्थि ५ ग्रन्थि ६ ग्रन्थिलः ७। अस्या गुणाः। सारकत्वम्। तिक्तत्वम्। प्लीहगुल्मोदरकृमिकुष्ठगदात्युग्रखर्जुकण्डूतिनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

हितैषी, [न्] त्रि, (हितमिच्छतीति। इष+णिनिः।) हितेच्छाकारी। यथा, बृहद्राजमार्त्तण्डे।

"यात्राविवाहव्रतबन्धवेश्म-
प्रासादचूडाकरणं हितैषी।
नष्टे भृगौ नोपदिशेन्नराणां
देवप्रतिष्ठामपि कर्णवेधम्॥"

इति मलमासतत्त्वम्॥

हितोक्तिः, स्त्री, (हितस्य उक्तिः।) पथ्यवचनम्। इति धनञ्जयः॥

हितोपदेशः, पुं, (हितानामुपदेशः।) सत्परामर्शदानम्। यथा, महाभारते। १।२।१०१।

"हितोपदेशश्च पथि धर्म्मराजस्य धीमतः।
विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं म्लेच्छभाषया॥"

हितानामुपदेशो यत्र।) विष्णुशर्म्मकृतमित्रलाभसुहृद्भेदविग्रहसन्धिनामकथाचतुष्टयात्मकनीतिशास्त्रम्। यथा,—

"सिद्धिः साध्ये सतामस्तु प्रसादात्तस्य धूर्जटेः।
जाह्नवीफेनलेखेव यन्मूर्ध्नि शशिनः कला॥
श्रुतो हितोपदेशोऽयं पाटवं संस्कृतोक्तिषु।
वाचां सर्व्वत्र वैचित्र्यं नीतिविद्यां ददाति च॥"

इति हितोपदेशप्रथमश्लोकद्वयम्॥

हिन्ताल, पुं, वृक्षविशेषः। हिँताल इति भाषा। तस्य फलं उद्गमम्। इत्यमरः। २।४।१६८॥ तत्पर्य्यायः। पूगरोट २। तत्फलम् किरिटि। इति त्रिकाण्डशेषः॥ *॥ तस्य पर्य्यायान्तरं गुणाश्च।

"हिन्तालः स्थूलतालश्च वन्यपत्री बृहद्दलः।
स्थिरपत्री द्विधालेख्य शिरापत्रोऽस्थिराङ्घ्रिकः॥
गर्भस्रावी नीलतालो भीषणो बहुकण्टकः।
अल्पसारो बृहत्तालः स्याच्चतुर्द्दशधाभिधः॥
हिन्तालो मधुराम्लश्च कफकृत् पित्तदाहनुत्।
श्रमतृष्णापहारी च शिशिरो वातदोषकृत्॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

(व्यवहारोऽस्य यथा,—

"गुडूचीबालहिन्तालवानरीनीलझिण्टिका॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कुष्ठाधिकारे माणिक्यरसे॥) स तु तृणराजविशेषः। यथा, क्रियाकौमुद्यां वशिष्ठः।

"गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताडी च केतकी।
खर्ज्जूरनारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः॥
तृणराजशिरापत्रैर्यः कुर्य्याद्दन्तधावनम्।
तावद्भवति चण्डालो यावद्गां नैव पश्यति॥"

इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥

हिन्दुः, पुं, (हीनं दूषयतीति। दुष+डुः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) जातिविशेषः। हिँदु इति भाषा। यथा,—

"पश्चिमाम्नायमन्त्रास्तु प्रोक्ताः पारस्यभाषया।
अष्टोत्तरशताशीतिर्येषां संसाधनात् कलौ॥
पञ्च खाना सप्त मीरा नव शाहा महाबलाः।
हिन्दुधर्म्मप्रलोप्तारो जायन्ते चक्रवर्त्तिनः॥
हीनञ्च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये!॥
पूर्व्वाम्नाये नवशतं षडशीतिः प्रकीर्त्तिताः।
फिरङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् कलौ॥
अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः।
इंरेजा नव षट् पञ्च लण्ड्रजाश्चापि भाविनः॥"

इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः॥

हिन्दोल, पुं, (हिन्दोल+घञ्।) श्रावणशुक्लपक्षविहितभगवद्यात्राविशेषः। झुलनयात्रा इति यस्य प्रसिद्धिः। षड्रागान्तर्गतरागविशेषः। हिँडोल इति हिन्दी भाषा। यथा,

"भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा।
श्रीरागो मेघरागश्च षडेते पुरुषाह्वयाः॥"

अस्य स्त्रियः।

"वेलावती रामकली देशाख्या पटमञ्जरी।
ललिता सहिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः॥"

अथ हिन्दोलध्यानम्।

"नितम्बिनीमन्दतरङ्गितासु
दोलासु खेलासुखमादधानः।

क्रमिवातकफविबन्धाध्मानशूलगुल्मनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ॥

"हिङ्गूष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातबलासहृत् ।
रसे पाके च कटुकं स्निग्धञ्च वह्निदीपनम् ।
शूलगुल्मोदरानाहक्रिमिघ्नं पित्तवर्द्धनम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥*॥

अन्यच्च ।

"हिङ्गु तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविबन्धनुत् ।
लघूष्णं पाचनं स्निग्धं दीपनं कफवातजित् ॥"

इति राजवल्लभः ॥

वंशपत्री । इति भावप्रकाशः ॥ (काकादनी । तदर्थे पर्य्यायो यथा,—

"हिङ्गु काकादनी मता ।"

इति गारुडे २०८ अध्याये ॥

क्वचिद्रामठार्थे, पु । तत्पर्य्यायो यथा,—

"रामठं हिङ्गुरुच्यते ।"

इति च तत्रैव २०८ अध्याये ॥)

हिङ्गुनाडिका, स्त्री, (हिङ्गुन नाडिरिव नाडिर्यस्याः । कप् ।) नाडीहिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिङ्गुनिर्यासः, पु, (हिङ्गुन इव निर्य्यासोऽस्य ।) निम्बवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (पर्य्यायो यथा,—

"निम्बः स्यात् पिचुमर्द्दश्च पिचुमन्दश्च तिक्तकः ।
अरिष्टः पारिभद्रश्च हिङ्गुनिर्यास इत्यपि ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हिङ्गुरसः । इति मेदिनी ॥

हिङ्गुपत्रः, पु, (हिङ्गुन इव पत्रमस्य ।) इङ्गुदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्येङ्गुदीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हिङ्गुपत्री, स्त्री, हिङ्गुनः पत्रम् । हिङ्गुपत्रमिव पत्रमस्याः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । कारवी २ पृथुला ३ पृथु ४ बाष्पीका ५ कवरी ६ पृथ्वी ७ त्वक्पत्री ८ कव्वरी ९ । इति जटाधरः ॥ पृथ्वीका १० वाष्पिका ११ वाष्पका १२ वाष्पा १३ पत्री १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ दीर्घिका १५ तन्वी १६ दारुपत्री १७ विल्ली १८ वाष्पी १९ । अस्याः गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातमलक्रिमिहरत्वम् । रुच्यत्वम् । पथ्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"हिङ्गुपत्री भवेद्रुच्या तीक्ष्णोष्णा पाचनी कटुः ।
हृद्वस्तिरुग्विबन्धार्शःश्लेष्मगुल्मानिलापहा ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुपर्णी, स्त्री, (हिङ्गुन इव पर्णमस्याः । ङीप् ।) वंशपत्री । इति रत्नमाला ॥

हिङ्गुलः, पु, क्ली, (हिङ्गु तद्वर्णं लातीति । ला+क ।) रागद्रव्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । हिङ्गुलु २ इत्यमरभरतौ । ३ । ५ । २० ॥ हिङ्गुलम् ३ रक्तम् ४ मर्कटशीर्षम् ५ दरदः ६ रसः ७ । इति रत्नमाला ॥ हंसपादम् ८ कुरुविन्दः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ्गुलिः १० रक्तपारदः ११ । इति जटाधरः ॥ चैलबरम् १२ सुरङ्गम् १३ सुपरम् १४ रञ्जनम् १५ दरदम् १६ म्लेच्छम् १७ चित्राङ्गम् १८ चूर्णपारदम् १९ चर्म्मारकम् २० मणिरागम् २१ रसोद्भवम् २२ रञ्जकम् २३ रसगर्भम् २४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातकफविषदोषहृद्दोषज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

अथ हिङ्गुलस्य नामानि लक्षणानि गुणाश्च ।

"हिङ्गुलं दरदं म्लेच्छं चित्राङ्गं चूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्म्मारः शुकतुण्डकः ।
हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरः ॥
चर्म्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः ।
जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥
तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-
न्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि ।
हृल्लासकुष्ठज्वरकामलाश्च
प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति ॥
ऊर्द्ध्वपातनयुक्त्या तु डमरुयन्त्रपाचितम् ।
हिङ्गुलं तस्य सूतं तु शुद्धमेव न शोधयेत् ॥"

इति ॥ * ॥

तत्र हिङ्गुलस्य शोधनविधिः ।

"मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम् ।
सप्तवारान् प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥"

एवं शोधितस्य हिङ्गुलस्य गुणाः ।

"तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-
न्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि ।
हृल्लासकुष्ठज्वरकामलाश्च
प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति ॥" इति ॥*॥

(पर्य्यायः शोधनप्रकारान्तरञ्च यथा,—

"हिङ्गुले हिङ्गुलुर्याति दरदः शुकतुण्डकः ।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तकः ॥
अम्लवर्गद्रवैः पिष्टा दरदो माहिषेण च ।
दुग्धेन सप्तधा पिष्टः शुष्कीभूतो विशुध्यति ॥"

तथाच प्रकारान्तरम् ।

"आर्द्रकैलकुचद्रावैः सप्तधा भावितो यदि ।
हिङ्गुलः शुद्धतां याति निर्दोषो जायते खलु ॥
बिम्बाभं हिङ्गुलं दिव्यं रसगन्धकसम्भवम् ॥
मेहकुष्ठहरं रुच्यं बल्यं मेधाग्निवर्द्धनम् ॥"

इति हिङ्गुलशुद्धिः ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।) अथ हिङ्गुलाद्रसाकर्षणविधिः ।

"निम्बरसैर्निम्बपत्ररसैर्वा याममात्रकम् ।
हृष्ट्वा दरदमूर्द्धं तु पातयेत् सूतयुक्तिवत् ॥
तच्चोर्द्ध्व पिठरीलग्नं गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ।
शुद्धमेव हि तत् सूतं सर्व्वकर्म्मसु योजयेत् ॥"

इति च भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुला, स्त्री, देवविशेषः । यथा,—

"ब्रह्मरन्ध्रं हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः ।
कोट्टरी सा महामाया त्रिगुणा या दिगम्बरी ॥"

इति तन्त्रचूडामणौ पीठमाला ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"कन्या चोत्स्वेदसञ्जाता साङ्ग्निशिखिलिङ्गि-
ङ्गसुता ।
ततस्तामाह बालार्कप्रभां भैरवमूर्त्तिमान् ॥
शङ्करो वरदो लोकश्रेयार्थाय वचो महत् ।
त्वां पूजयिष्यन्ति सुरा ऋषयः पितरस्तथा ॥
यक्षविद्याधराश्चैव मानवाश्च शुभङ्करि ! ।
त्वां स्तोष्यन्ति सदा देवि बलिपुष्पोत्करैः करैः ॥
चर्च्चिकेति शुभं नाम यस्माद्रुधिरचर्च्चिता ॥
इत्येवमुक्ता वरदेन चर्च्चिका
भूतानुयाता हरिचर्म्मवासिनी ।
महीं समन्ताद्विचचार सुन्दरी
स्थलं गता हैङ्गुलमाद्यमुत्तमम् ॥"

इति वामनपुराणे १७ अध्यायः ॥

हिङ्गुलिः, पु, (हिङ्गु इव वर्णं लातीति । ला+कि ।) हिङ्गुलः । इति जटाधरः ॥

हिङ्गुलिका, स्त्री, (हिङ्गुल इव वर्णोऽस्या अस्तीति । हिङ्गुल+ठन् ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्देऽस्या विषयो ज्ञातव्यः ॥)

हिङ्गुली, स्त्री, वार्त्ताकी । इत्यमरः ।२।४।११४॥ बृहती । इति भावप्रकाशः ॥

हिङ्गुलु, पु, क्ली, हिङ्गुलः । इत्यमरः ।३।५।२०॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"हिङ्गुले हिङ्गुलुर्याति दरदः शुकतुण्डकः ।
रसगन्धकसम्भूतो हिङ्गुलो दैत्यरक्तकः ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

हिङ्गुशिराटिका, स्त्री, (हिङ्गुल इव शिरां अटतीति । अट्+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) वंशपत्री । इति रत्नमाला ॥

हिङ्गूल क्ली, मधुमूलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आलु इति ख्यातम् ॥

हिज्ज, पु, हिज्जलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हिज्जलः, पु, (हिज्ज इति नाम लातीति । ला+क ।) वृक्षविशेषः । हिजल इति वङ्गभाषा । इजर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । निचुलः २ इज्जलः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ पिचुलः ४ नदीकान्तः ५ अम्बुजः ६ । इति जटाधरः ॥ घनदः ७ कान्तः ८ जलजः ९ दीर्घपत्रकः १० नदीजः ११ रक्तः १२ कार्म्मुकः १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । पवित्रत्वम् । भूतवातामयनाशग्रहचारादिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"इज्जलो हिज्जलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा ।
जलवेतसवद्वेद्यो हिज्जलोऽयं विषापहः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

हिञ्जीरः, पु, हस्तिपादबन्धः । यथा,—

"बिन्दूजालं पुनः पद्म शृङ्खलो निगडोऽन्दुकः ।
हिञ्जीरश्च पादपाशो वारिस्तु गजबन्धभूः ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

हिमसंहतिः, स्त्री, (हिमानां संहतिः ।) हिमसमूहः । वरफ् इति पारस्यभाषा । तत्पर्य्यायः । हिमानी २ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ महाहिमम् ३ । इति जटाधरः ॥

हिमहासकः, पुं, (हिममपि हसति शीतलत्वात् । हस+ण्वुल् ।) हिन्तालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

हिमा, स्त्री, (हिम+अर्श आद्यच् । टाप् ।) सूक्ष्मैला । रेणुका । भद्रमुस्ता । नागरमुस्ता । पृक्का । चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमांशुः, पुं, (हिमा अंशवो यस्य ।) चन्द्रः । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, रघुः ।५।१६।

"पर्य्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशो
कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥")

कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमांश्वभिख्य, क्ली, (हिमांशोरिव अभिख्या शोभा यस्य ।) रौप्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

हिमागमः, पुं, (हिमस्य आगमो यत्र ।) हेमन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ८३ । ७ ।

"कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
स्फीतशस्यसुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ॥")

हिमाद्रिः, पुं, (हिमप्रधानोऽद्रिः ।) हिमालयपर्व्वतः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ७९ ।

"परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥")

हिमाद्रिजा, स्त्री, (हिमाद्रौ जायते इति । जन+ड ।) क्षीरिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्व्वती च ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । १ ।

"मैव वक्ष्यसि किं वन ननु जलं मूर्द्ध्नि मयैवोह्यते
वक्रोक्त्येति हिमाद्रिजामवचसं कुर्व्वन् हरः पातु वः ॥")

हिमाद्रितनया, स्त्री, (हिमाद्रेस्तनया ।) दुर्गा । इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

हिमाद्रितनयापतिः, स्त्री, (हिमाद्रितनयाया दुर्गायाः पतिः) शिवः । इति कविकल्पलता ॥

हिमानी, स्त्री, (महद्धिममिति । "हिमारण्ययोर्महत्त्वे ।" ४ । १ । ४९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ङीप् आनुक् च ।) हिमसंहतिः । इत्यमरः । १ ३।१८॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ ।१८० ।

"हिमान्या बौद्धबाधाय पतन्त्या प्रतिवत्सरम् ।
शीते दार्व्वाभिसारादौ पञ्चमासान् पार्थिवोऽवसत् ॥")

यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमाब्जं, क्ली, (हिमे हेमन्ते जातं अब्जम् ।) उत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमारातिः, पुं, (हिमस्य अरातिः ।) अग्निः । सूर्य्यः । इति मेदिनी ॥ चित्रकवृक्षः । अर्कवृक्षः । इत्यमरे वह्निसप्तकार्काह्वशब्दयोर्दर्शनात् ॥

हिमालयः, पुं, (हिमस्य आलय इव शुक्लत्वात् ।) शुक्लखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (हिमानामालयः ।) स्वनामख्यातपर्व्वतः । तत्पर्य्यायः । नगपतिः २ मेनाधवः ३ उमागुरुः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हिमाद्रिः ५ नगाधिपः ६ । इति जटाधरः ॥ उदगद्रिः ७ अद्रिराट् ८ मेनकाप्राणेशः ९ हिमवान् १० हिमप्रस्थः ११ भवानीगुरुः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारे । १ । १ ।

"अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्व्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥")

स तु लङ्काया उत्तरे वर्त्तते । भारतवर्षस्य सीमापर्व्वतोऽयम् । अस्य दैर्घ्यं दशसहस्रयोजनानि । प्रस्थे द्विसहस्रयोजनानि । यथा,—
"एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालयः इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिम्पुरुषभारतानां यथासङ्ख्यम् ।" इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अः ॥

हिमालयसुता, स्त्री, (हिमालयस्य सुता ।) उमा । इति कविकल्पलता ॥

हिमालया, स्त्री, (हिमस्य शीतस्य आलयो यत्र ।) भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमावती, स्त्री स्वर्णक्षीरी । इत्यमरः । २ । ४ । १३८ ॥ (पर्य्यायो यथा,—
"कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती ।
हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हिमाह्वं, पुं, (हिममपि आह्वयते स्पर्द्धते वर्णेनेति । ह्वे+कः ।) कर्पूरः । इति केचित् ॥ (वर्षविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । ४० ।
"हिमाह्वं दक्षिणं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥"

हिमाह्वयः, पुं, (हिममाह्वयते स्पर्द्धते वर्णेनेति । आ+ह्वे+अच् । हिमस्य आह्वा आह्वा यस्येति वा ।) कर्पूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वर्षविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । ३६ ।
"यानि किम्पुरुषाद्यानि वर्ज्जयित्वा हिमाह्वयम् ।
तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ह्ययत्नतः ॥")

हिमाश्रया, स्त्री, (हिमस्य शीतलस्य आश्रयो यस्याः ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमिका, स्त्री, तृणोपरि पतितहिमम् । इति केचित् ॥

हिमेलुः, त्रि, (हिमं न सहते इति । हिम+ "तन्न सहते इति हिमाच्चेलुः ।" ५ । २ ।१२२ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इलुः ।) हिमक्लेशितः । हिमार्त्तः । इति क्वचित् ॥

हिमोत्तरा, स्त्री, (हिमम् उत्तरो यस्याः ।) कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमोत्पन्ना, स्त्री, (हिमे हिमप्रधाने उत्पन्ना ।) यावनाली । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमोद्भवा, स्त्री, (हिमे हेमन्ते उद्भवो यस्याः ।) शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिम्यः, त्रि, हिमभवः । हिमशब्दात् यत्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी । ५।२।१२० ॥

हिरङ्गुः, पुं, राहुः । इति केचित् ॥

हिरण, क्ली, रेतः । स्वर्णम् । वराटकः । इति मेदिनी ॥

हिरण्मयं क्ली, (हिरण्यस्य विकारः । हिरण्य+मयट् । "दाण्डिनायनहास्तिनायनेति ।" ६।४। १७४ । इति निपातितः ।) भारतवर्षादिनववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तद्विवरणं यथा । उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्य्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्यं एव ह्रसन्ति । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

हिरण्मयः, पुं, (हिरण्य+मयट् ।) ब्रह्मा । सुवर्णमये, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, भट्टिः । २ । ४७ ।

"हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा
च्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभा ॥")

हिरण्य, क्ली, (हर्य्यति दीप्यते इति । हर्य्य गतिकान्त्योः+"हर्य्यतेः कन्यन् हिर च ।" उणा० ५ । ४४ । इति कन्यन् । हिरादेशश्च धातोः ।) सुवर्णम् । (यथा, मनुः । २ । २४६ ।
"क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम् ।
धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥")
तद्वैदिकपर्य्यायाः । हेम १ चन्द्रम् २ रुक्मम् ३ अयः ४ हिरण्यम् ५ पेशः ६ कृशनम् ७ लोहम् ८ कनकम् ९ काञ्चनम् १० भर्म्म ११ अमृतम् १२ मरुत् १३ दत्रम् १४ जातरूपम् १५ । इति पञ्चदश हिरण्यनामानि । इति वेदनिर्घण्टौ १ अध्यायः ॥ धुस्तूरम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९४ ॥ रेतः । द्रव्यम् । वराटः । अक्षयम् । मानभेदः । अकुप्यम् । इति मेदिनी ॥ रजतम् । धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, गुग्गुलुविशेषः । तत्प्रकारो यथा,—
"महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हिरण्यकशिपुः, पुं, दैत्यविशेषः । स तु कश्यपस्य दित्यां पत्न्यां जातः । तस्य सहोदरः हिरण्याक्षः । तस्य भार्य्या कयाधुः । तस्य पुत्राः प्रह्लादः १ अनुह्लादः २ ह्लादः ३ संह्लादः ४ । कन्या सिंहिका । इति श्रीभागवतम् ॥ अपि च ।
"त्वया यौ निहतौ देव ! दानवौ मधुकैटभौ ।
अवतीर्णौ पुनर्दैत्यौ भूत्वा कश्यपनन्दनौ ।
हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षो महासुरः ॥

खर्व्वः कपोलद्युतिकामयुक्तो
हिन्दोलराग कथितो मुनीन्द्रै ॥"

ततूपुत्त्रा यथा, सङ्गीतदर्पणे।
"आभोर शुभ्रधवली चन्द्रकासविमोहका.।
चन्द्रकान्त स्नेहवेद हिन्दोलात्मजकीर्त्तित ॥"

तस्य गानसमयो यथा,—
"हिन्दोल पञ्चमः सिन्धुर्ललितश्च वसन्तक ।
मखारो भटीयारी च आद्ययामे प्रगीयते ॥"
इति बृहत्सङ्गीतरत्नाकर ॥ * ॥

हनूमन्मते षड्रागाणा मध्ये द्वितीयराग.। ब्रह्मण शरीरान्निर्गत.। केचिन्मते नाभित। अस्य जाति औडव.। अर्थात् ष ग म प नि इति पञ्चस्वरमिलित.। अस्य ग्रह षड्जस्वर। वसन्तर्त्तौ दिवाप्रथमभागे गानसमय। रागमालायामस्य रूपम्। अल्पवय सुन्दर पीतवर्णं उत्तमाङ्ग स्वर्णमयहिन्दोलारूढ सुसज्जितसुन्दरोस्त्रोभि गीत गायन्तोभि हिन्दोलाद्योलयन्तोभिश्च सह परमानन्देन हास्यकौतुककारी। अस्य पञ्च रागिण्य । यथा। रामकरी १ देशाखो २ ललिता ३ विलावलो ४ पटमञ्जरो ५। अस्य पुत्त्रा अष्टौ यथा। चन्द्रविम्ब १ मङ्गलः २ शुभ ३ आनन्द ४ विनोद. ५ प्रधन ६ गौर ७ विभास. ८ ॥ * ॥ भरतमते अस्य रागिण्यो यथा। रामकली १ मालावती २ आशावरी ३ देवारी ४ गुणकली ५। तन्मते पुत्त्रा यथा। वसन्त १ मालव २ मारु ३ कुन्तल ४ शङ्खारवन्द ५ लङ्कादाहन. ६ नागधुन ७ धवल ८। एषां भार्य्या यथा। लीलावती १ केरवी २ चयती ३ पूरवी ४ पारावती ५ तिरवणी ६ देवगिरो ७ सुरसती ८। इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

हिन्दोलकः, पु, (हिन्दोल एव। कन्।) यानविशेष। तत्पर्य्याय.। प्रेङ्खा २ दोला ३। इति जटाधर ॥ दोलिका ४ हिन्दोला ५। इति हारावली ॥

हिन्दोला, स्त्री, (हिन्दोल+घञ्+टाप्।) दोलिका। हिंदला इति भाषा। इति हारावली ॥

हिम, त्रि, (हन्ति उष्णत्वमिति। हन+"हन्तेर्हि च।" उणा० १। १४६। इति मक् हि च।) शीतगुणविशिष्टः। शीतलवस्तु। तत्पर्य्याय। सुषीम. २ शिशिर ३ जड. ४ तुषार ५ शीतल ६ शीत ७। इत्यमर ।१।३।१९॥ (यथा, सुश्रुते। ४। २८। "अपराह्णे हिमाभिरद्भि परिषिक्तगात्र. शालीना षष्टीकानाञ्च पयसा शर्करामधुरेणौदनमश्नीयात् ॥")

हिम, क्ली, (हन+मक्। हन्तेर्हि च।) अवश्यायवाष्प.। तत्पर्य्याय.। अवश्याय २ नीहार ३ तुषार ४ तुहिनम् ५ प्रालेयम् ६ महिमा ७। इत्यमर । १ । ३ । १८ ॥ इन्द्राग्निधूम ८ खवाष्प ९ रजनीजलम् १०। इति हारावली॥ यथा, रघु.। ८। ४५।

"अथवा मृदुवस्तु हिंसितु
मृदुनैवारभते प्रजान्तक ।
हिमसेकविपत्तिरत्र मे
नलिनी पूर्व्वनिदर्शन मता ॥")

अस्य गुण । कफवायुवर्द्धकत्वम्। इति राजवल्लभ ॥ चन्दनम्। इति मेदिनी॥ पद्मकाष्ठम्। रङ्गम्। मौक्तिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ नवनीतम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ शीतम्। इति हेमचन्द्र ॥ (कर्पूर । पर्य्यायो यथा,—
"पुंसि क्लीवे च कर्पूर सिताभ्रो हिमवालुक।
घनसारश्चन्द्रसञ्ज्ञ. हिमनामापि स स्मृत ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हिम, पु,(हन+मक् हन्तेर्हि च।) चन्दनवृक्ष। इति हेमचन्द्र। चन्द्र। इति शब्दचन्द्रिका॥ कर्पूर.। इति राजनिर्घण्ट.॥ हेमन्तर्त्तु। स तु अग्रहायणपौषमासात्मकः। यथा,—
"हिमशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरत्सु
स्तनतपनवनाभोङ्गम्यगोचोरपाने.।
सुखमनुभव राजस्तद्द्विषो यान्तु नाश
दिवसकमलजाशर्व्वरोरेणुपङ्क्ता. ॥"
इति ऋतुसंहार ॥

हिमालयपर्व्वत। इति हिमजादिशब्ददर्शनात् ॥

हिमक, पु, (हिमेन कायतीति। कै+क।) विकङ्कतवृक्ष। इति राजनिर्घण्ट ॥

हिमकर,पु,(हिम शीतल कर किरणो यस्य।) चन्द्र। यथा,—
"दृशा द्राघीयस्या दरदरितनीलोत्पलरुचा
दवीयास दोन स्नपय कृपया मामपि शिवे।।
अनेनाय धन्यो भवति न च ते हानिरियता
वने वा हर्म्ये वा समकरनिपाती हिमकर ॥"
इत्यानन्दलहरी ॥

कर्पूर। इति राजनिर्घण्ट. ॥

हिमकूट, पु,(हिमस्य कूटो यत्र।) शिशरर्त्तु। इति राजनिर्घण्ट ॥ (हिमस्य कूट इति। हिमालयशृङ्गे, पु, क्ली ॥ यथा, भागवते। ५। १७। ८। "तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद् बहूनि परिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसतररंहा लुठतीति ॥")

हिमगिरि, पु, (हिमप्रधानो गिरि।) हिमालयपर्व्वत। यथा,—
"धनु. पौष्प मौर्व्वी मधुकरमयी पञ्च विशिखा
वसन्त सामन्तो मलयमरुदायोधनरथ ।
तथाप्येक सर्व्व हिमगिरिसुते। कामपि कृपा
मपाङ्गात्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते ॥"
इत्यानन्दलहरी ॥

(यथा च।
"आग्नेया विन्ध्यशैलाद्या. सौम्यो हिमगिरि-
मत ॥"
इति पूर्व्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्।)

हिमज, पु, (हिमात् हिमालयात् जायते इति। जन+डः।) मैनाकगिरि.। इति मेदिनी ॥

हिमजा, स्त्री, (हिमात् हिमालयात् जायते इति। जन+डः। टाप्।) पार्व्वती। शटी। इति मेदिनी ॥ क्षीरिणी। इति राजनिर्घण्ट ॥

हिमझ्झटि, पु, (हिमानां कुज्झटिः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कुज्झटि। इति हारावली ॥ क्वचित् पुस्तके हिमझण्टिरिति पाठ ॥

हिमतैल, क्ली, (हिमजात तैलमिति।) कर्पूरतैलम्। इति राजनिर्घण्ट ॥

हिमदुग्धा, स्त्री, (हिमवत् शुभ्र दुग्धमस्या।) क्षीरिणी। इति राजनिर्घण्ट ॥

हिमदुर्दिन, क्ली, (हिमेन दुर्द्दिनम्।) हिमसमूहपातेन दु खदायकदिनम्। तत्पर्य्याय। पत्रहिमम् २। इति त्रिकाण्डशेषः

हिमद्युति, पुं, (हिमा द्युतिर्यस्य।) चन्द्र। इति शब्दमाला ॥ (यथा, माघे। ९। १२।
"अविभाव्यतारकमदृष्टहिम-
द्युतिविम्बमस्तमितभानुनभ ॥")

हिमद्रुम, पु, (हिमो द्रुम.।) महानिम्ब। इति राजनिर्घण्टः ॥

हिमधातु, पु, (हिमो धातुरिव यत्र।) हिमालयपर्व्वत। इति केचित् ॥

हिमप्रस्थ, पु, (हिमप्रधानः प्रस्थो यत्र।) हिमालय.। इति हेमचन्द्र. ॥

हिमवत्सुत, पु, (हिमवत सुत.।) मैनाकपर्व्वत। इति त्रिकाण्डशेष. ॥

हिमवत्सुता, स्त्री, (हिमवत सुता।) गङ्गा। इति धनञ्जयः॥ (यथा, महाभारते।३।१०९।८।
"तत. पपात गगनाद् गङ्गा सा हिमवत्सुता ॥")
उमा च।

हिमवान्, [त्] पु, (हिममस्यास्तीति। हिम+मतुप्। मस्य वः।) हिमालयपर्व्वत। इत्यमर ।२।३।३॥ तत्कन्या गङ्गा। यथा,—
"गङ्गा हिमवतो जज्ञे सर्व्वलोकैकपावनी।
स्वयोगाग्निबलाद्देवी लेभे पुत्त्री महेश्वरीम् ॥"
इति देवीपुराणे १२ अध्याय. ॥

हिमविशिष्टे, त्रि ॥

हिमवालुक., पु, (हिमस्य वालुका इव।) कर्पूर। इति राजनिर्घण्ट ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"पुंसि क्लीवे च कर्पूर. सिताभ्रो हिमवालुक।
घनसारश्चन्द्रसञ्ज्ञ हिमनामापि स स्मृतः ॥")

हिमवालुका, स्त्री,(हिमस्य वालुकेव।) कर्पूर। इत्यमर.। २। ६। १३० ॥ (यथा,—
"प्रनीरनीर हिमवालुका च
मित्र नृणा स्यात् सति मूत्रकृच्छ्रे ॥"
इति वैद्यकपथ्यविधौ मूत्रकृच्छ्राधिकारे।)

हिमशर्करा, स्त्री, (हिमस्य शर्करेव।) यावनाली। इति राजनिर्घण्ट. ॥

हिमशैलजा, स्त्री, (हिमशैलात् जायते इति। जन+ड।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ (हिमालयोद्भवे,त्रि। यथा,याज्ञवल्क्ये।२।१११
"एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्ग भक्षयेत् हिमशैलजम् ॥")

पादुकोपानहं छत्रं चामरासनभोजनम् ।
ग्रामं वा विषयं वापि यदन्यद्दयितं भवेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु पुण्येऽह्नि विनिवेदयेत् ।
हिरण्यगर्भदानं स ब्रह्मलोके महीयते ॥
पुरेषु लोकपालानां प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ।
कल्पकोटिशतं यावत् ब्रह्मलोके महीयते ॥
कलिकलुषविमुक्तः सेवितः सिद्धसंघै-
रमरचमरमालावीज्यमानोऽप्सरोभिः ।
पितृशतमथ बन्धून् पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्रा-
नपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेक एव ॥
इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह सम्यक्
मधुसुररिपुलोके पूज्यते सोऽपि सिद्धैः ।
मतिमपि च जनानां यो ददाति प्रियार्थं
विबुधपतिजनानां नायकः स्यादमोघम् ॥"
इति मात्स्ये २७५ अध्यायः ॥*॥
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ सूक्ष्म-
शरीरसमष्ट्युपहितचैतन्यम् । तत्पर्य्यायः ।
प्राणात्मा २ सूत्रात्मा ३ । इति वेदान्तसारः ॥
हिरण्यदः, पुं, (हिरण्यं ददातीति । दा + कः ।)
समुद्रः । इति केचित् । हिरण्यदातरि, त्रि ॥
(यथा, मनुः । ४ । २३० ।
"भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्त-
मम् ॥)
हिरण्यदा, स्त्री, (हिरण्यं ददातीति । दा +
क । टाप् ।) पृथिवी । इति केचित् ॥
हिरण्यनाभः, पुं, (हिरण्यं नाभौ यस्य ।)
मैनाकपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुनिविशेषः ।
यथा, भागवते । ६ । १५ । १५ ।
"हिरण्यनाभः कौशल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः ।
एते परे च सिद्धेशाश्चरन्ति ज्ञानहेतवः ॥")
हिरण्यबाहुः, पुं, (हिरण्यवत् बाहुर्यस्य ।)
शोणनदः । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ शिवः ।
इति केचित् ॥ (यथा, महाभारते ।१४।८।१९।
"हिरण्यबाहवे राजन्नुग्राय पतये दिशाम् ॥")
हिरण्यरेता, [स्] पुं, (हिरण्यं रेतो यस्य ।)
अग्निः । (यथा, महाभारते । १ । ५५ ।१० ।
"विभावसुश्चित्रभानुर्महात्मा
हिरण्यरेता हुतभुक् कृष्णवर्त्मा ॥")
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । १।१।५८ ॥ सूर्य्यः ।
इति मेदिनी ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥*॥
अग्नेस्तन्नामकारणं यथा,—
"यत् पीतं वीतिहोत्रेण वीर्य्यं त्यक्तं पिनाकिना ।
तेनाक्रान्तोऽभवद्ब्रह्मन् ! मन्दतेजा हुताशनः ॥
ततो जगाम देवानां सकाशममितद्युतिः ।
दैवतैः प्रहितस्तूर्णं ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥
स गच्छन् कुटिलां देवीं ददर्श पथि पावकः ।
तां दृष्ट्वा प्राह चाधत्स्व तेजो यत्नमं दुर्द्धरम् ॥
महेश्वरेण सन्त्यक्तं निर्द्दहेद्भुवनान्यपि ।
तद्धारयाम्ब कुटिले ! पुत्त्रो धन्यो भविष्यति ॥
इत्यग्निना सा कुटिला श्रुत्वा सुतमनुत्तमम् ।
प्रक्षिप्तमात्रं जग्राह तेजः ऐशं महापगा ।
ततस्त्वधारयद्देवी शार्व्वं तेजः स्वपूपुषत् ।
हुताशनोऽपि च भयादयत्र तत्र परिभ्रमन् ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि ह्यध्यास्ते हव्यभुक् ततः ।
मांसमस्थीनि रक्तानि मेदोमज्जत्वचस्तथा ॥
रोमाणि चाक्षिकेशाद्याः सर्व्वं जाता हिर-
ण्मयाः ।
हिरण्यरेता लोकेऽस्मिन् विख्यातः पावक-
स्तदा ॥"
इति वामने ५४ अध्यायः ॥
हिरण्यवः, पुं, (हिरण्यानि सन्त्यत्रेति । हिरण्य
+ "वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् ।"
५ । २ । १०९ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वः ।)
देवधनम् । देवस्वम् । इति केचित् ॥
हिरण्यवर्णा, स्त्री, (हिरण्यवत् वर्णो यस्याः ।)
नदी । इति हेमचन्द्रः ॥
हिरण्यवाहः, पुं, (हिरण्यं वहतीति । वह +
अण् ।) शोणनदः । इति शब्दरत्नावली भर-
तश्च ॥
हिरण्याक्षः, पुं, (हिरण्यवत् पीते अक्षिणी
यस्य । अच् समासे ।) आद्यदैत्यविशेषः । स
च दितिगर्भे काश्यपाज्जातः वराहरूपिविष्णुना
हतः । यथा,—
"दितिस्तु भर्त्तुरादेशादपत्यपरिशङ्किनी ।
पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्त्रौ प्रसुषुवे यमौ ॥
प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीत्
यः प्राक् स्वदेहात् यमयोरजायत ।
तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा
यं तं हिरण्याक्षमसूत साग्रतः ॥"
इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १७ । २ , १८ ॥
"हतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा ।
हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्रता शौकरं वपुः ॥"
इति तत्रैव ७ स्कन्धे १ अध्याये ४० श्लोकः ॥
अपिच ।
"तेजस्वी नाम वै शक्तो हिरण्याक्षो रिपुः
स्मृतः ।
हतो वराहरूपेण हिरण्याक्षोऽथ विष्णुना ॥"
इति गारुडे । ८७ । ३० ॥
(पीठस्थानविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ ।
३० । ६४ ।
"उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महोत्-
पला ॥")
हिरण्याश्वः, पुं, (हिरण्यस्य अश्वो यत्र ।)
तुलापुरुषादि-षोडशमहादानान्तर्गतमहादान-
विशेषः । यथा,—
मत्स्य उवाच ।
"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिं परम् ।
यस्य प्रदानाद्भुवने आनन्त्यफलमश्नुते ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
लोकेशावाहनं कुर्य्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्य्याद्धेमवाजिमखं बुधः ॥
स्थापयेद्वेदिमध्ये तु कृष्णाजिनतिलोपरि ।
कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्धेमवाजिनम् ॥
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रपलाद्बुधः ।
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनैः ॥
पूर्णकुम्भाष्टकोपेतं माल्येक्षुफलसंयुतम् ।
शय्यां सोपस्करां तद्वद्धेममार्त्तण्डसंयुताम् ॥
ततः सर्व्वौषधीस्नातः स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
नमस्ते सर्व्वदेवेश ! वेदाहरणलम्पट ! ।
वाजिरूपेण मामस्मात् पाहि संसारसागरात् ॥
त्वमेव सप्तधा भूत्वा छायारूपेण भास्करम् ।
यस्माद्वहसि लोकानतः पाहि सनातन ! ॥
एवमुच्चार्य्य गुरवे तमश्वं विनिवेदयेत् ।
दत्त्वा पापक्षयाज्ज्ञानी लोकमभ्येति शाश्वतम् ॥
गोभिर्विभवतः सर्व्वानृत्विजश्चापि पूजयेत् ।
सर्व्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् ॥
सर्व्वं शय्यादिकं दत्त्वा भुञ्जीतातैलमेव हि ।
पुराणश्रवणं तद्वत् कारयेद्भोजनादनु ॥
इमं हिरण्याश्वविधिं करोति यः
पुण्यं समासाद्य दिनं नरेन्द्र ! ।
विमुक्तपापः स पुरं मुरारेः
प्राप्नोति सिद्धैरभिपूजितः सन् ॥
इति पठति य इत्थं हेमवाजिप्रदानं
सकलकलुषमुक्तः सोऽश्वयुक्तेन भूयः ।
कनकमयविमानेनार्कलोकं प्रयाति
त्रिदशपतिवधूभिः पूज्यते योऽथ पश्येत् ॥
यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा
हेमाश्वदानमभिनन्दयतीह लोके ।
सोऽपि प्रयाति हतकल्मषशुद्धदेहः
स्थानं पुरन्दरमहेश्वरलोकजुष्टम् ॥"
इति मात्स्ये हिरण्याश्वप्रदानिको नाम २८०
अध्यायः ॥
हिरण्याश्वरथः, पुं, (हिरण्याश्वः सुवर्णघोटकयुक्तः
रथो यत्र ।) षोडशमहादानान्तर्गतमहादान-
विशेषः । यथा, मात्स्ये ।
"आद्यन्तु सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् ।
हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥
पञ्चलाङ्गलकञ्चैव धरादानं तथैव च ।
हिरण्याश्वरथस्तद्वत् हेमहस्तिरथस्तथा ॥
द्वादशं विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।
सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ।
महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्त्तितः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥*॥
तद्विधिर्यथा,—
मत्स्य उवाच ।
"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
हिरण्याश्वरथं नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
लोकेशावाहनं कुर्य्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।

सुदुर्ज्जयोद्धतौ तौ तु पुनर्जातौ महाबलौ ।
पुलस्त्यस्य कुले देव ! राक्षसेन्द्रावरौ च तौ ॥
तयोस्तु पादविन्यासमसहन्ती जनार्द्दन ! ।
तवान्तिकमनुप्राप्ता दशास्यकुम्भकर्णयोः ॥”
इति वह्निपुराणे वैश्रवणवरप्रदाननामाध्यायः ॥
तदुत्पत्त्यादि यथा,—
“दित्याः पुत्त्रद्वय जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ।
हिरण्याक्षश्च दुर्द्धर्षो हिरण्यकशिपुस्तथा ॥
कश्यपस्याश्रमोऽप्यासीत् पुण्ये वै पुष्करे पुरा ।
ऋषिभिर्द्देवताभिश्च गन्धर्व्वैरुपशोभित ॥
आसनान्युपक्लृप्तानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ।
ऋषीणामृत्विजा ते वै उपविष्टा यथाक्रमात् ॥
होतुस्तत्रासन यत्तु हविस्तत्राथ जुह्वत ।
अन्तर्व्वत्नी दितिश्चैव पत्नी च समुपागता ॥
दशवर्षसहस्राणि गर्भस्तस्यामवर्त्तत ।
स तु गर्भो विनि सृत्य मातुर्वै उदरात्तदा ॥
निषसादासने गर्भ कश्यपस्यापि सन्निधौ ।
त दृष्ट्वा मुनयस्तस्य नामाकुर्व्वन्त तद्धितम् ।
हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्म्मणानेन स स्मृत ।
हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य सिंहिका च तथानुजा ।
राहो सा जननी देवी विप्रचित्ते परिग्रह ।
हिरण्यकशिपुर्द्दैत्यश्चकार परम तप. ।
ततो वर्षसहस्राणि निराहारो ह्यध शिरा ॥
त ब्रह्मा छन्दयामास दैत्य तुष्टो वरेण तु ।
सर्व्वामरत्व वव्रे स शस्त्राक्षैर्न दिवा निशि ॥
अह सर्व्व विनिर्जित्य सर्व्वदेवत्वमास्थित ।
अणिमादिगुणैश्वर्य्यमेष मे दीयता वर' ॥
तेनैवमुक्तो ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेप्सितम् ।
दत्त्वा चास्य सभा दिव्या तत्रैवान्तरधीयत ॥
हिरण्यकशिपुर्द्दैत्य श्लोकैर्गीत पुरातन ॥
राजा हिरण्यकशिपुर्द्दैत्यो या या निषेवते ।
तस्या तस्या नमश्चक्रुर्द्देवता ऋषिभि सह ॥
एव प्रभावो दैत्योऽभूत् हिरण्यकशिपु पुरा ॥
स्वयमग्निश्च सूर्य्यश्च वायुरिन्द्रो जल स्वयम् ।
भूत्वा चकार राज्य स मन्वन्तरचतुर्दश ॥
तस्यासीत् नरसिंहस्तु मृत्युर्विष्णु पुरा किल ।
नखैस्तेन विनिर्भिन्नो नार्द्रशुष्का नखा
स्मृता' ॥
हिरण्याक्षसुता' पञ्च विक्रान्ता. सुमहाबलाः ।
हिरण्यकशिपो पुत्त्राश्चत्वार सुमहाबला. ॥
प्रह्लाद पूर्व्वजस्तेषामनुह्लादस्तथैव च ।
सह्लादश्चैव ह्लादश्च ह्लादपुत्त्रान् शृणुष्व तान् ॥”
इति वह्निपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गनामाध्याय ॥

हिरण्यकशिपुहा, [न्] पु, (हिरण्यकशिपु हतवानिति । हन्+क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्र ॥

हिरण्यकामधेनु, स्त्री, (हिरण्यनिर्म्मिता कामधेनुर्यत्र ।) षोडशमहादानान्तर्गतमहादानविशेष. । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधि परम् ।
सर्व्वकामप्रद नृणां महापातकनाशनम् ॥
लोकेशावाहनं तद्वद्धोमकार्य्याधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत् कार्य्यं कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥
स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्य्याद्गुरुरेकः समाहिताः ।
काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनु वत्सञ्च कारयेत् ॥
उत्तमा पलसाहस्रा तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता ।
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्व यथाशक्त्योऽपीह कारयेत् ॥
वेद्या कृष्णाजिन न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ।
न्यसेदुपरि ता धेनु महारत्नैरलङ्कृताम् ॥
कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
इक्षुदण्डाष्टक तद्वत् नानाफलविभूषितम् ।
भाजनञ्चासन तद्वत्ताम्रदोहनक तथा ॥
कौषेयवस्त्रद्वयसम्प्रयुक्ता
दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
सचामरा कुण्डलिनी सघण्टा
सुवर्णशृङ्गा मणिविका चन्द्रकरौप्यपादाम् ॥
रसैश्च सर्व्वैः परतोऽभिजुष्टा
हरिद्रया पुष्पफलैरनेकै ।
अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभि-
र्व्वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णम् ॥
स्नान ततो मङ्गलवेदघोषै.
प्रदक्षिणीकृत्य स पुष्पहस्त. ।
आवाहयेत् ता गुडधेनुमन्त्रै-
र्द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणि ॥
त्व सर्व्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता
विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम् ।
त्वद्दानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः
प्राप्तोऽस्मि निर्व्वृतिमतीव परा नमामि ॥
लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनी त्वा-
मासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं
त्वा कामधेनुमिति वेदविदो वदन्ति ॥
आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय
विप्राय य' कनकधेनुमिमा प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्ट
कन्यागणै' परिवृत' पदमिन्दुमौलेः ॥”
इति मात्स्ये हिरण्यकामधेनुप्रदानिको नाम २५३ अध्याय' ॥

हिरण्यकोष', पु, (हिरण्यस्य कोष इव ।) कृताकृतस्वर्णरूप्यम् । इति हेमचन्द्र ॥

हिरण्यगर्भ', (हिरण्य हेममयाण्ड गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य ।) ब्रह्मा । इत्यमर ।१।१।१६ ॥ हिरण्य गर्भ उत्पत्तिस्थानमस्य हिरण्यस्य गर्भो भ्रूण इति वा हिरण्यगर्भ । एतस्माण्ड हिरण्यवर्णमभवत् । तथा च स्मृतिः ।
“हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेशयम् ।
तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयम्भुरिति विश्रुतः ॥”
इति ।
उपचारात् हिरण्यवर्णमण्ड हिरण्यम् । इति भरत ॥ अन्यच्च ।
“हिरण्यगर्भोऽभूत्तस्मा तेन बुद्धिर्म्मता स्मृतो ।”
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ते ४५ अध्याय ॥*॥
षोडशमहादानान्तर्गतद्वितीयमहादानम् । यथा,
मत्स्य उवाच ।
“अथात' सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
नाम्ना हिरण्यगर्भाख्य महापातकनाशनम् ॥
पुण्या तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
कुर्य्यादुपोषितस्तद्वल्लोकेशावाहन बुध ।
पुण्याहवाचन कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम् ।
ब्राह्मणैरानयेत् कुण्ड तपनीयमय शुभम् ॥
द्वासप्तत्यङ्गुलोच्छ्राय हेमपङ्कजगर्भवत् ।
त्रिभागहीनं विस्तारमाज्यधाराभिपूरितम् ॥
दशास्त्राणि सरत्नानि दात्र सूची तथैव च ।
हेमनाल सपिटक बहिरादित्यसयुतम् ॥
तथैवावरण नाभेरुपवीतञ्च काञ्चनम् ।
पार्श्वत' स्थापयेत्तद्वद्धेमदण्ड कमण्डलुम् ॥
पद्माकार पिधान स्यात् समन्तादङ्गुलाधिकम् ।
मुक्तावलीसमोपेत पद्मरागदलान्वितम् ॥
तिलद्रोणोपरिगत वेदमध्ये ततोऽर्च्चयेत् ।
ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च ॥
सर्व्वौषध्युदक स्नान स्नापितो वेदपुङ्गवे ।
शुक्लमाल्याम्बरधर सर्व्वाभरणभूषितः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्र गृहीतकुसुमाञ्जलि' ॥
नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
सप्तलोकसुराध्यक्ष जगद्धात्रे नमो नम' ॥
भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भे व्यवस्थिता ।
ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥
नमस्ते भुवनाधार ! नमस्ते भुवनाश्रय ! ।
नमो हिरण्यगर्भाय गर्भो यस्य पितामह ॥
यतस्त्वमेव भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित ।
तस्मान्मामुद्धराशेषदु खससारसागरात् ॥
एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्याम्भ उदङ्मुख' ।
मुष्टिभ्या परिसङ्गृह्य धर्म्मराजचतुर्मुखौ ।
जानुमध्ये शिर' कृत्वा तिष्ठेत श्वासपञ्चकम् ॥
गर्भाधानं पुसवन सीमन्तोन्नयन तथा ।
कुर्य्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवः ॥
गीतमङ्गलघोषेण गुरुरुत्थापयेत्तत. ।
जातकर्म्मादिका' कुर्य्यात् क्रिया षोडश
चापरा
सूच्यादिकञ्च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिम जपेत् ॥
नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय वै नम ।
चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नम ॥
मात्राह जनित. पूर्व्व मर्त्यधर्म्मा सुरोत्तम ।
त्वद्गर्भसम्भवादेष दिव्यदेहो भवाम्यहम् ॥
चतुर्भि' कलसैर्भूयस्ततस्ते द्विजपुङ्गवा. ।
स्नान कुर्य्युः प्रसन्नाङ्गा. सर्व्वाभरणभूषिता. ॥
देवस्यत्वेति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने ।
अद्य जातस्य तेऽङ्गानि अभिषेक्ष्यामहे वयम् ॥
दिव्येनानेन वपुषा चिर जीव सुखी भव ।
ततो हिरण्यगर्भस्तु तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः ॥
ते पूज्याः सर्व्वभावेन बहुभ्यो वा तदाज्ञया ।
तत्रोपकरण सर्व्व गुरवे विनिवेदयेत् ॥

इति ब्रह्मा पुरा प्राह वेदोवार्थविनिश्चयम् ।
तच्चावमन्य भवता परीहासोऽप्यभाष्यत ॥”
इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥

हीनाङ्गी, स्त्री, (हीनं क्षुद्रत्वात् अधमं अङ्गं यस्याः । ङीष् ।) क्षुद्रपिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥

हीन्तालः, पु, हिन्तालवृक्षः । इत्यमरटीका ॥

हीर, क्ली, (हरति मार्द्दवमिति । हृ+अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा, ही विस्मयं रातीति । रा+कः ।) वज्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रसेन्द्रसारसंग्रहे ।
“हीरं सुवर्णं सुस्तञ्च तार-
मेषां समं तोल्यरजश्चतुर्णाम् ॥”)

हीरः, पु, (हरति सर्व्वं प्रलये इति । हृ+अच् । पृषोदरादित्वात् ईत्वम् ।) शिवः । वज्रम् । इति मेदिनी ॥ सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ हारः । इति जटाधरः ॥ सिंहः । इति केचित् ॥ श्रीहर्षपिता । यथा,—
“श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च
यम् ।
द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत् तस्य प्रबन्धे महाकाव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥”
इति नैषधे २ सर्गः ॥

हीरकः, पु, (हीर एव । स्वार्थे कन् ।) रत्नविशेषः । अयं श्वेतवर्णः बहुमूल्यः शुक्रदेवताकश्च । तत्पर्य्यायः । वज्रः २ हीरः ३ दधीच्यस्थि ४ वज्रकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सूचीमुखम् ६ वरारकम् ७ रत्नमुख्यम् ८ वज्रपर्य्यायनाम ९ । विराटदेशजहीरकपर्य्यायः ॥ विराटजः १० राजपट्टः ११ राजावर्त्तः १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य गुणाः । सारकत्वम् । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । कान्तिकारित्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । धारणे पापालक्ष्मीनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अन्यत् वज्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (यथास्य पर्य्यायादि ।
“हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मणिवरश्च सः ।
स तु श्वेतः स्मृतो विप्रो लोहितः क्षत्त्रियः
स्मृतः ॥
पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हीरा, स्त्री, लक्ष्मीः । तैलाम्बुका । इति मेदिनी ॥ पिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायो यथा,—
“गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी ।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हीराङ्गः, पु, (हीरस्येव कठिनं अङ्गं यस्य ।) इन्द्रस्य वज्रम् । इति शब्दमाला ॥

हीलं, क्ली, (ही विस्मयं लातीति । ला+कः ।) रेतः । इति केचित् ॥

हीलुकं, क्ली, गौडीमद्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हीही, व्य, विस्मयः । हास्यम् । इति मेदिनी ॥

हु, ल हीमे । अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (जु०-पर०-सक०-अनिट् ।) होमो देवतासम्प्रदानकवह्न्यधिकरणकवस्तुत्यागः । ल, जुहोति घृतमग्नौ कृष्णाय होता । प्रक्षेपेऽप्ययम् ।
“चिराय सन्तर्प्य समिद्भिरग्निं
यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ।”
इति रघुः ।
“जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ।”
इति किराते प्रीणनार्थोऽपि । इति दुर्गादासः ॥

हुकृतं क्ली, (हु इत्यव्यक्तशब्दस्य कृतं करणम् ।) हुङ्कारः । इति धरणिः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १४ । ३४ ।
निजघ्नुर्हुङ्कृतैर्वेणं हतमच्युतनिन्दया ॥”)
वन्यवराहशब्दः । इति केचित् ॥ हुँ इति मन्त्रोच्चरिते, त्रि ॥ (हुँ इत्यनेन तिरस्कृतः । यथा, महाभारते । १२ । ११८ । १ ।
“स श्वा प्रकृतिमापन्नः परं दैन्यमुपागतः ।
ऋषिणा हुङ्कृतः पापस्तपोवनबहिष्कृतः ॥”
हुङ्कृतमस्यास्तीति । अच् । हुङ्कारविशिष्टः । यथा बृहत्संहितायां । ४८ । ११ ।
“अचिरप्रसूतहुङ्कृतवल्गितवत्सोत्सवे गोष्ठे ॥”)

हुड, इ ङ सङ्घे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, हुण्ड्यते । ङ, हुण्डते धनं लोकः । राशीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

हुड, ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजुहोडत् । ङ, होडते । इति दुर्गादासः ॥

हुड, शि मज्जे । सङ्घे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-मज्जे अक०-सङ्घे सक०-सेट् ।) शि, हुडति अहुडीत् जुहोड । मज्जनिह मज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

हुडः, पु, (हुडतीति । हुड+क ।) मेषः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥ चौरादिनिवारणार्थंभूमिनिहितलौहमयतीक्ष्णशङ्कुविशेषः ॥ तस्य नामान्तरं गुडः । पाँजिकाटा इति भाषा । लगुडः । इति महाभारतम् ॥ सैन्याश्रयस्थानम् । बुरुज् इति भाषा । रथोपरि विण्मूत्रत्यागशृङ्गम् । यथा,—
“पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।
सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥”
इति महाभारते वनपर्व्वणि सौभवधे १५ अध्यायः ॥ पताका ध्वजाञ्चलः । तोरणानि बहिर्द्वाराणि । चक्राणि योधगणाः । हुडास्तदाश्रयस्थानानि । भाषाया बुरुजसञ्ज्ञानि । अन्ये तु विण्मूत्रोत्सर्जनशृङ्गाणि हुडा इत्याहुः । उदाहरन्ति च ।
“कल्पयन्ते हुडशृङ्गाणि रथस्योपरि सूरिभिः ।
विण्मूत्रस्पर्शशुद्ध्यर्थंकारादिस्पर्श उच्यते ॥”
इति ॥
यन्त्राणि आग्नेयौषधबलेन दृषत्पिण्डोत्क्षेपणानि । महान्ति कामानरूप्याः न क्षुद्राणि सीसगुलिकोत्क्षेपणानि बन्दुकरूपाणि । खनकाः सुरङ्गद्वारा गुप्तमार्गकर्त्तारः । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

हुडुक्कः, पु, (हुडुक् इति शब्देन कायति शब्दायते इति । कै+कः ।) वाद्यभेदः । दात्यूहपक्षी । मदमत्तः । इति मेदिनी ॥ दण्डकः । हुड्का इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र हुड्डकः इति च पाठः ॥

हुडुत्, क्ली, वृषशब्दः । इति काशीखण्डमिति केचित् ॥

हुडुम्बः पु, अष्टिषिपिटः । हुडम् इति भाषा । इति शब्दमाला ॥

हुण्डः, पु, व्याघ्रः । ग्राम्यशूकरः । मूढः । राक्षसः । इति केचित् ॥

हुत, त्रि, (हु+क्तः ।) अग्नौ प्रक्षिप्तघृतादि । तत्पर्य्यायः । वषट्कृतम् २ । उत्सृष्टः ॥ (यथा, गीतायाम् । ९ । १६ ।
“अहमग्निरहं हुतम् ॥”
तर्पितम् । यथा, रघु । २ । ७१ ।
“प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताश-
मनन्तरं भर्त्तुररुन्धतीञ्च ॥”)
होमे, क्ली ॥

हुतभुक्, [ज्] पु, (हुतं भुङ्क्ते इति । भुज्+क्विप् ।) अग्निः । (यथा, भागवते । ३ । १६ । ८ ।
“नाहं तथाद्मि यजमानहविर्वितानो
श्च्योतद्घृतप्लुतमदन् हुतभुङ्मुखेन ॥”)
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । १ । १ । ५८ ॥ (यथा, सुश्रुते । ६ । ५३ ।
“पाठाविडङ्गोपविडङ्गसिन्धु-
त्रिकण्टकाक्षाहुतभुग्बलास्विः ॥”
महादेवः । इति महाभारतम् । १३ । १७ । ८१ ॥ विष्णुः । इति च तत्रैव । १३ । १४९ । १०८ ॥)

हुतभुक्प्रिया, स्त्री, (हुतभुजो वह्नेः प्रिया ।) अग्निभार्य्या । स्वाहा इत्यमरः । २ । ७ । २१ ॥

हुतवह, पु, (वहतीति । वह+अच् । हुतस्य वहः ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२४ । ५८ ।
“एतच्छ्रुत्वा हुतवहात् भगवान् सर्व्वलोककृत् ।
हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”)

हुताश, पु, (हुतं अश्नाति इति । अश+अण् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १ । १२ । २१ ।
“धन्विनामग्रणीरेषः तुल्यश्चार्ज्जुनयोर्द्वयोः ।
हुताश इव दुर्द्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः ॥”)
भयम् । इति व्यवहारसिद्धम् ॥ (मुनिविशेषः । स चायुर्व्वेदसंहिताकारः । अग्निवेशगुरुः । तद्यथा,—

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा काञ्चनं कारयेद्रथम् ।
सप्ताश्वं चतुरश्वं वा चतुश्चक्रं सकूवरम् ।
ऐन्द्रनीलेन कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम् ।
लोकपालाष्टकोपेतं पद्मरागदलान्वितम् ॥
चतुरः पूर्णकलसान् धान्यान्यष्टादशैव तु ।
कौषेयवस्त्रसंयुक्तमुपरिष्टाद्वितानकम् ॥
माल्येक्षुफलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम् ।
यो यज्ञकः पुनः कुर्य्यात् स तत्राप्नाधिवासनम् ॥
छत्रचामरकौषेयवस्त्रोपानहपादुकाः ।
गोभिर्विभवतः सार्द्धं दद्याच्च शयनादिकम् ॥
अभावात् त्रिपलादूर्द्धं शक्तितः कारयेच्छुभम् ॥
अश्वाष्टकेन संयुक्तं चतुर्भिरथ वाजिभिः ।
द्वाभ्यामथ युतं दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

नमो नमः पापविनाशनाय
विश्वात्मने वेदतुरङ्गमाय ।
धाम्नामधीशाय भवाभवाय
पापौघदावानल देहि शान्तिम् ॥
वस्वष्टकादित्यमरुद्गणानां
त्वमेव धाता परमं विधानम् ।
यतस्ततो मे हृदयं प्रयातु
धर्म्मैकनाम त्वमघौघनाशात् ॥
इति तुरगरथप्रदानमेतत्
भवभयसूदनमत्र यः करोति ।
स कलुषपटलैर्व्विमुक्तदेहः
परमुपैति पदं पिनाकपाणेः ॥
देदीप्यमानवपुषा विजितप्रभाव-
माक्रम्य मण्डलमखण्डलचण्डभानोः ।
सिद्धाङ्गनानयनषट्पदपीयमान-
वक्त्राम्बुजोऽम्बुजभवेन चिरं सहास्ते ॥
इति पठति शृणोति वा य इत्थं
कनकरथतुरगप्रदानमस्मिन् ।
न स नरकपुरं व्रजेत् कदाचित्
नरकरिपोर्भवनं प्रयाति भूप ! ॥"

इति मात्स्ये हिरण्याश्वरथप्रदानिको नाम २५५ अध्यायः ॥

हिरुक्, व्य, विनार्थः । मध्यार्थः । सामीप्यार्थः । इत्यमरभरतौ ॥ अधमार्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

हिल, श हावकृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-अक०-सेट् ।) एकोऽयम् । श, हिलति तरुण्या तरुणः । इति दुर्गादासः ॥

हिलमोचि, स्त्री, हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥

हिलमोचिका, स्त्री, शाकविशेषः । इत्यमरः । २ । ४ । १५७ ॥ हिंचा इति हिलञ्चा इति च वङ्गभाषा । हरहुच् इति हिन्दीभाषा । तत्-पर्य्यायः । हिलमोचिः २ हिलमोची ३ रोची ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मन्वी ५ विपघ्नी ६ मत्स्याक्षी ७ चक्राङ्गी ८ । इति रत्नमाला ॥ ब्राह्मी ९ मङ्गधरा १० आचारी ११ । तस्या गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
शोथ कुष्ठ कफ पित्त हरते हिलमोचिका ॥"
अपि च ।
"हिलमोची सरा तिक्ता कुष्ठघ्नी कफवातजित् ॥"
श्लेष्मपित्तजित् इति वा पाठः । इति राज-वल्लभः ॥

हिलमोची, स्त्री, (हिलमोचि + कृदिकारादिति ङीष् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (तथास्या गुणाः ।
"हिलमोची सरा तिक्ता कुष्ठघ्नी कफपित्तजित् ॥"
इति वैद्यकराजवल्लभे चतुर्थपरिच्छेदे ॥)

हिल्लः, पुं, शरारिपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हिल्लोल, त् क दोलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थ-तृतीयद्वयमध्यस्तदेकोपधश्चायम् । अजिहि-ल्लोलद्वायुर्लताम् । इति दुर्गादासः ॥

हिल्लोलः, पुं, (हिल्लोलयति दोलयतीति । हिल्लोलत् क दोलने + अच् ।) तरङ्गः । ढेउ इति भाषा । यथा,—
"श्लाघ्यं नीरसकाष्ठताडनशतं श्लाघ्यः प्रचण्डा-तपः
क्लेशः श्लाघ्यतरः सुपङ्कनिचयः श्लाघ्योऽति-दाहानलः ।
यत्कान्ताकुचकुम्भवाहुलतिकाहिल्लोललीला-सुखं
लब्धं कुम्भवर ! त्वया न हि सुखं दुःखैर्व्विना लभ्यते ॥"
इति कालिदासकृतशृङ्गारतिलके ॥ * ॥
रतिबन्धविशेषः । स च षोडशबन्धान्तर्गताष्टम-बन्धः । तस्य लक्षणं यथा,—
"हृदि कृत्वा स्त्रियाः पादौ कराभ्यां धारयेत्करौ ।
यथेष्टं ताडयेद्योनिं बन्धो हिल्लोलसंज्ञकः ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

हिल्वला, स्त्री, मृगशिरोनक्षत्रशिरोदेशस्थाः पञ्च स्वल्पतारकाः । यथा,—
"मृगशीर्षशिरोदेशे तारका या वसन्ति हि ।
हिल्वला इल्वकास्ताः स्युरिल्वला इति कुत्रचित् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

हिव, इ प्रीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, हिन्वते । प्रीतिरिह प्रीतिकरणम् । हिन्वति लोकं पितरम् । इति दुर्गादासः ॥

हिवुकं, क्ली, एकस्माल्लग्नाच्चतुर्थलग्नम् । तत्पर्य्यायः ।
"पातालं हिवुकञ्चैव सुहृद्भं चतुर्थकम् ।"
अपि च ।
"सपापात् भार्गवात् पापो हिवुके मातृनाश-कृत् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

हिस, इ ध कि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, हिंस्यते । ध, हिनस्ति । कि, हिंसयति हिंसति । इन्त्यर्थेनैव पाक्षिकचुरादित्वे सिद्धे किकरणं भ्वादित्वार्थनम् । इति दुर्गादासः ॥

हिहि, व्य, आह्लादजनकानुकरणशब्दः । इति केचित् ॥ दीर्घान्तद्वयमिति साधुपाठः ॥

ही, व्य, विस्मयः । इत्यमरः । ३ । ४ । ९ ॥ दुःखम् । हेतुः । विषादः । इति मेदिनी ॥ शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशि-कायाम् । ३१ ।
"ही नाह भवतोऽतिवक्रवचसा दातुं प्रवीणोत्तरं
का ते सुन्दरि ! हीनता ननु नता सर्व्वा त्रिलोक्येव ते ॥")

हीनः, त्रि, (ओ हा क लि त्यागे + क्तः । "ओदि-तश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति नत्वम् । "घुमा-स्थागापाजहातीति ।" ६ । ४ । ६६ । इति ईत्वम् ।) ऊनः । (यथा, रघुः । १ । ७०
"तया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे ।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमपादपम् ॥")
गर्ह्यः । इत्यमरः । ३ । ३ । १२७ ॥ अधमः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । ३ । १०७ ।
"आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेषूत्तमं कुर्य्यात् हीने हीनं समे समम् ॥")
प्रतिवादिविशेषः । स च पञ्चविधः । यथा, नारदः ।
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

हीनजातिः, त्रि, (हीना जातिर्यस्य ।) नीच-वर्णः । इति केचित् ॥ (यथा, मनुः । ३ । १५ ।
"हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥")

हीनवर्णः, त्रि, (हीनो वर्णो यस्य ।) नीच-जातिः यथा,—
"हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्यापि वा भवेत् ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

हीनवादी, [न्] त्रि, (हीनं वदतीति । वद + णिनि ।) वाक्यवर्जितः । बोवा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अधरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ विरु-द्धार्थवादी । यथा, नारदः ।
"पूर्व्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥"
इति ।
हीनवादी दण्ड्यो भवति न प्रकृतादर्थाद्धीयते ।
इति च मिताक्षरा ॥

हीनसख्यं, क्ली, (हीनेन सह सख्यम् ।) नीचेन सह मित्रता । इति केचित् ॥

हीनाङ्गः, त्रि, (हीनमङ्गं यस्य ।) स्वभावतो न्यूनावयवविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । पोगण्डः २ विकलाङ्गकः ३ व्यङ्गः ४ अपाङ्गः ५ अपो-गण्डः ६ । इति जटाधरः । तेन सह परी-हासनिषेधो यथा,—
"जातिहीनं वित्तहीनं रूपहीनमदक्षिणम् ।
हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गं तेन दोषेण नाक्षिपेत् ॥

"चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः।"
इत्यमरः । १ । ४ । ३१ ॥
(यथा, भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीये भागे ।
"स्थानान्यामाग्निपक्वाना मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुन्दूकः फुस्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥")
हृत्कम्पः, पु, (हृदयस्य कम्पः । हृदादेशः ।) हृदयकम्पनम् । । यथा,—
"हृत्कम्पो जायते तावत् यावत् तस्य कृपा न चेत् ॥"
इति समयाचारतन्त्रोक्तं भद्रकालीकवचम् ॥
हृत, त्रि, (हृ+क्तः ।) अपहृतवस्तु । यथा,—
"पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः ।
त्रैलोक्यं यज्ञभागाश्च हृता मदबलाश्रयात् ॥"
इति देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
हृद्, क्ली, (हृ+बाहुलकात् दुक् ।) हृदयम् । मनः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
हृदय, क्ली, (ह्रियते विषयैरिति । हृ+"वृह्वोः षुग्दुकौ च । उणा० ४ । १०० । इति कयन् दुक् च ।) बुक्कम् । वक्षः । मनः । यथा,—
"उरस्यपि च बुक्काया हृदयं मानसेऽपि च ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बुक्काग्रमांसं हृदयं हृदिति । चत्वारि हृदये । केचित्तु बुक्कात् पृथगेव हृदयान्तर्गते मांसविशेषे पद्माकारे हृदयादिद्वयमाहुः । धातोरनेकार्थत्वात् । इत्यमरटीकायां भरतः ।२।६।६४॥
अत्र अनाहतनामकद्वादशदलपद्ममस्ति । यथा,
"आधारे लिङ्गनाभौ हृदयसरसिजे तालुमूले ललाटे
द्वे पत्रे षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशार्द्धे चतुष्के ।
वासान्ते बादिलान्ते ड-फ-क-ठसहिते कण्ठदेशे स्वराणां
हंक्षौ कोदण्डमध्ये सकलदलगतं वर्णरूपं नमामि ॥"
इति षट्चक्रभेदः ॥
किञ्च ।
"तस्योर्द्ध्वे हृदि पङ्कजं सुललितं बन्धूककान्त्युज्ज्वलं
काद्यैर्द्वादशवर्णकैरुपहितं सिन्दूररागान्वितैः ॥
नाम्नानाहतसंज्ञकं सुरतरुं वाञ्छातिरिक्तप्रदं
वायोर्मण्डलमत्र धूमसदृशं षट्कोणशोभान्वितम् ॥"
इति षट्चक्रक्रमः ॥ * ॥
तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"समोन्नतञ्च हृदयमकम्पं मांसलं पृथु ।
नृपाणामधमानाञ्च खरलोमशिरालकम् ॥"
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
(तथास्य विवृतिः ।
"अर्थे दश महामूला समासक्ता महाफला. ।
महच्चार्थश्च हृदयं पर्य्यायैरुच्यते बुधैः ॥
षडङ्गमङ्गविज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।
आत्मा च सगुणश्चेतः चिन्त्यञ्च हृदि संश्रितम् ॥
प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।
गोपानसीनामागारकर्णिके वार्थचिन्तकैः ।
तस्योपघातान्मूर्च्छायं भेदान्मरणमिच्छति ॥
यद्धि तत् स्पर्शविज्ञानं धारि तत्तत्र संश्रितम् ।
तत् परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ॥
हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सकैः ।
तेन मूलेन महता महामूला मता दश ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥
"हृदयमिति कृतवीर्य्यो बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात्॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
"शोणितकफप्रसादजं हृदयं तदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः । तस्याधो वामतः प्लीहा फुस्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च ॥
तद्धृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसावृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति । भवति चात्र ।
पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम् ।
जाग्रतस्तद्विकशति स्वपतश्च निमीलति ॥"
इति च सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
हृदयग्रन्थिः, पुं, (हृदयस्य ग्रन्थिरिव अविद्यासम्बन्धेन दुर्म्मोच्यत्वात् ।) हृद्बन्धः । यथा,—
"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥"
इति श्रीभागवते । १ । २।२१ ॥
हृदयङ्गमं, क्ली, (हृदयं गच्छतीति । गम+खच् । मुम् च ।) युक्तियुक्तवाक्यम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सङ्गतम् २ । इत्यमरः ।१।६।१८ ॥ (मनोहरे, त्रि । यथा, कुमारे । २ । १६ ।
"इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयङ्गमाः ।
प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥"
"हृदयङ्गमाः मनोहराः ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
हृदयवान्, [न्] त्रि, (हृदयमस्यास्तीति मतुप् । मस्य वः ।) हृदयालुः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
हृदयस्थान, क्ली, (हृदयस्य स्थानम् ।) वक्षःस्थलम् । तत्पर्य्यायः । क्रोडम् २ उरः ३ वक्षः ४ वत्सम् ५ भुजान्तरम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
हृदयात्मा, [न्] पु, (हृदयमेव आत्मा प्रधानदेहभागो यस्य ।) कङ्कपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हृदयालुः, त्रि, (प्रशस्तहृदयमस्यास्तीति । हृदय+५ । २ ।१२२ । इत्यत्र "हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ।" इति काशिकोक्तेः आलुः ।) प्रशस्तमनाः । तत्पर्य्यायः । सुहृदयः २ । इत्यमरः । ३ ।१।३ ॥ सहृदयः ३ । इति भरतः ॥ हृदयी ४ हृदयिकः ५ हृदयवान् ६ । इति टीकान्तरम् ॥ चिद्रूपः ७ । इति जटाधरः ॥
हृदयिकः, त्रि, (प्रशस्तं हृदयमस्यास्तीति । हृदय+ठन् ।) हृदयालुः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
हृदयी, [न्] त्रि, (प्रशस्तं हृदयमस्यास्तीति । इनिः ।) हृदयालुः । इति जटाधरः ॥
हृदयेशः, पुं, (हृदयस्य ईशः ।) भर्त्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्य्यायः ।
"प्रेयस्याद्या पुंसि पत्यौ भर्त्ता सेक्ता पतिर्व्वरः ।
विवोढा रमणो भोक्ता रुच्यो वरयिता धवः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
हृदयेशा, स्त्री, (हृदयस्य ईशा ।) भार्य्या । यथा,
"प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा वल्लभा प्रिया ।
हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्ठा प्रणयिनी च सा ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
हृदावर्त्तः, पु (हृदयस्थितः आवर्त्तः ।) अश्वहृदयावर्त्तः । तत्पर्य्यायः । श्रीवत्सकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हृदिस्पृक्, [श्] त्रि, (हृदि हृदये स्पृशतीति । स्पृश्+क्विन् । "हृद्द्युभ्यां ङेः ॥" ६ । ३ । ९ । इत्यस्य वार्त्तिकात् अलुक्समासः ।) हृद्यः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । ४३ ।
"यो दुस्त्यजान् दारसुतान् सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः ।
जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः ॥")
हृदयस्पर्शकर्त्ता च ॥
हृल्लोलः, पुं, पर्व्वतविशेषः । इति केचित् ॥
हृल्लोलीयः, त्रि, (हृल्लोलोऽभिजनोऽस्येति । छः ।) हृल्लोलपर्व्वतोद्भवः । इति केचित्
हृद्ग्रन्थः, पु, (हृत् हृदयं ग्रथ्नातीति । ग्रन्थ+अच् ।) हृद्व्रणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृद्य, क्ली, (हृदयस्य प्रियं मनोज्ञत्वात् । हृदय+"हृदयस्य हृल्लेखयदण् लासेषु ।" ६।३।५० । इति यत् हृदादेशश्च ।) गुडत्वक् । इति शब्दरत्नावली ॥
हृद्यः, पु, (हृदय+यत् । हृदादेशः ।) वशकृद्वेदमन्त्रः । इति मेदिनी ॥
हृद्यः, त्रि, (हृदयस्य प्रियमिति । हृदय+"हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ।" ६ । ३ । ५० । इति यत् हृदादेशश्च ।) मनोहरः । इत्यमरः । ३।१।५३ ॥ अस्य पर्य्यायः मनोज्ञशब्दे द्रष्टव्यः ॥ हृज्जः । हृद्धितः । हृत्प्रियः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनौ । ३ । २२७ ।
"भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ॥
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥")
हृद्यगन्ध, क्ली, (हृद्यो गन्धोऽस्य ।) क्षुद्रजीरकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सौवर्च्चलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृद्यगन्धः, पु, (हृद्यो मनोहरो गन्धोऽस्य । बिल्ववृक्षः । इति जटाधरः ।
हृद्यगन्धा, स्त्री, (हृद्यो गन्धोऽस्याः ।) जाती । इति राजनिर्घण्टः ॥
हृद्यगन्धि, क्ली, (हृद्यो गन्धोऽस्य । इः समासान्तः ।) क्षुद्रजीरकम् । इति रत्नमाला ॥
हृद्या, स्त्री,(हृद्+यत् । टाप् ।) वृद्धिनामौषधिः । इति मेदिनी ॥

"भग्न समासाद्दिविधं हुताश !
काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ॥"
इति वैद्यकरुग्विनिश्चयसंग्रहे भग्नाधिकारे ॥
हुताश इति अग्निवेशसम्बोधनं चरके हुताश-
शब्देनाग्निवेशोऽभिधीयते पदैकदेशे पदप्रवृत्ते ।
इति तट्टीकायां श्रीकण्ठदत्तः ॥)

हुताशन', पुं, (हुतं आहुतद्रव्यं अशनमस्य ।)
अग्निः । यथा, गोभिलपुत्त्रकृतगृह्यासंग्रहे ।
"लक्षहोमे तु वह्निः स्यात् कोटिहोमे हुताशनः ।
पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके वरदः सदा ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अपि च ।
"आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानन्तु शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात् ॥"
इति गुणविष्णुधृतमत्स्यपुराणम् ।
शिवः । इति केचित् ॥ (वटिकौषधविशेषः ।)
तद्यथा,—
"एकद्विकद्वादशभागयुक्तं
योज्यं विषं टङ्कणमूषणञ्च ।
हुताशनो नाम हुताशनस्य
करोति वृद्धिं कफजिन्नराणाम् ॥"
इति हुताशनो रसः ॥*॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहेऽजीर्णाद्यधिकारे ॥)

हुति, स्त्री, हवनम् । हुधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

हुम्, व्य, (हूयते इति । हु + बाहुलकात् मः ।)
स्मृति । अपाकृति । अर्थप्रश्नः । अभ्युनुज्ञा ।
इति मेदिनी ॥ तर्के वितर्के हुँ शब्दो दैन्यसंदि-
ग्धत्वादिरपीति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

हुर्च्छ, आ कौटिल्यके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) हृस्वी । छिवि-
राज्ञोऽपि हूरो हुरः । आ हुर्च्छितं हूर्णं
तेन । हुर्च्छति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः ।
हुर्च्छति चौरः अपसरतीत्यर्थः । इति धातु-
प्रदीपः । इति दुर्गादासः ॥

हुल, ल, हृतिसम्बरणयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ल, होलं हुलं ।
इति दुर्गादासः ॥

हुलहुली, स्त्री, (हुल + क । आभीक्ष्ण्ये द्वित्वं
गौरादित्वात् ङीष् ।) स्त्रीणां मङ्गलजनक-
ध्वनिशब्दः । उलु उलु इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
मुखघण्टा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हुहु, } पुं, (आह्वयतीति । ह्वे + निपातनात्
हूहू, } डु डूश ।) गन्धर्व्वविशेषः । यथा,—
"हाहाहूहूश्च द्विविधौ हुहुर्हूहुश्च कुत्रचित् ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा महाभारते । १३ । ८३ । ८ ।
'पर्य्युपासन्त कौरव्य ! द्रष्टुं वै पितामहम् ।
नारदः पर्व्वतश्चैव दिव्यावसुः हाहा हुहुः ॥")

हू, व्य, (ह्वे + डू । निपातनम् ।) आह्वानम् ।
प्रयोग... हार...

हूँ व्य, मन्त्रविशेषः । तदुद्धारपर्य्यायौ यथा,—
"हकारो वामकर्णाढ्यो नादबिन्दुविभूषितः ।
कूर्च्चं क्रोधः उग्रदर्पो दीर्घहुङ्कार उच्यते ।
शब्दश्च दीर्घकवचं ताराप्रणव इत्यपि ॥"
किञ्च ।
"शिखावषट् च कवचं क्रोधो वर्म हुमित्यपि ।
क्रोधाख्यो हुं तनुत्रञ्च शस्त्रादौ रिपुसंज्ञकः ॥"
अपि च ।
"व्योमस्थं तालजङ्घास्थं नादबिन्दुविभूषितम् ।
कूर्च्चं कालो महाकालः क्रोधबीजं निरञ्जनम् ॥"
इति नानातन्त्रम् ॥

हूङ्कार', पुं, (हुम् + कृ + भावे घञ् ।) हुमिति
भयानकध्वनिः । यथा,—
"इत्युक्तः सोऽभ्यधावत्तामसुरो धूम्रलोचनः ।
हूङ्कारेणैव तं भस्म सा चकाराम्बिका ततः ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

हूड, ऋ ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म० सक०-सेट् ।) ऋ, अजुहूडत् । ङ,
हूडते । इति दुर्गादासः ॥

हूत, त्रि, (ह्वे + क्त ।) आहूतम् । आह्वानो-
द्यतम् । ह्वे ञ धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

हूति, स्त्री, (ह्वे + क्तिन् + सम्प्रसारणम् ।)
आह्वानम् । इत्यमरः १ । ६ । ८ ।

हूण, पुं, (ह्वे + नक् सम्प्रसारणञ्च ।) म्लेच्छ-
जातिविशेषः । यथा,—
"श्वपाकास्तु तुरुष्कास्तु हूणो यवन इत्यपि ।
लोकबाह्यस्तु यो वाजिगवाश्याचारवर्ज्जितः ।
म्लेच्छः किरातशवरपुलिन्दाद्यास्तु तद्भिदा ॥"
इति जटाधरः ॥
मालवाङ्गदेशीयस्वर्णमुद्राविशेषश्च ॥

हूम्, व्य, हूयते इति । बाहुलकात् मः । प्रश्नः ।
वितर्कः । इत्यमरः । ३ । ४ । १८ ॥ सम्मतिः ।
क्रोधः । भयम् । निन्दा । अवज्ञा । इत्यमर-
टीकायां नारायणचक्रवर्त्ती ॥ वितर्के हू
चैत्रोऽपि पण्डितः । प्रश्ने हू को लङ्काधिपतिः ।
अनुमतौ च हू कृतं हूम् । भये च हू न
गन्तव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अन्यत्
हुंशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हूरव, पुं, (हू इति रवोऽस्य ।) शृगालः । इति
हेमचन्द्रः ॥

हूर्च्छन, क्ली, (हूर्च्छ + भावे ल्युट् ।) कौटिल्यम् ।
इति केचित् ॥

हूहु } पुं, (आह्वयतीति । ह्वे स्पर्द्धायाम् ।
हूहू, } क्विप् । सम्प्रसारणम् । आभीक्ष्ण्ये द्वित्वं
निपातनात् ह्रस्वः । पक्षे तु न ।) गन्धर्व्वविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।८।४।३।
"योऽसौ ग्राहः स वै सद्यः परमाश्चर्य्यरूपधृक् ।
मुक्तो देवलशापेन हूहूर्गन्धर्व्वसत्तमः ॥")

हृ, ञ हृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
उभ०-द्विक०-अनिट् ।) हृतिर्देशाद्देशान्तर-
प्रापणा । ञ, हरति हरते गां वनं गोपः ।
इति दुर्गादासः ॥

हृ, लि र प्रसह्यकृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(जु०-पर०-सक०-अनिट् ।) प्रसह्यकृतिर्बलात्-
कारः । लि, जहर्त्ति धनं दस्युः । र वैदिकः ।
इति दुर्गादासः ॥

हृच्छय', पुं, (हृदि शेते इति । शी + "अधि-
करणे शेतेः ।" ३ । २ । १५ । इति अच् ।)
कामदेवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ४६ । ४२ ।
"तत् प्रसीद न मामार्त्तां विसर्ज्जयितुमर्हसि ।
हृच्छयेन च सन्तप्तां भक्तां च भज मानद ! ॥")
हृदयशायिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
८५ । १७ ।
"जगत्पतिरनिर्द्देश्यः सर्व्वगः सर्व्वभावनः ।
हृच्छयः सर्व्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ॥"
पुं, कामः । यथा, भागवते । १ । ६ । ७ ।
"सकृद्यद्दर्शितं रूपमेतत् कामाय तेऽनघ ! ।
मत्कामः शनकैः साधुः सर्व्वान् मुञ्चति
हृच्छयान् ॥'
"हृच्छयान् कामान् ।"इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥)

हृच्छूल, क्ली, (हृदयजातं शूलमिति मध्यलोपी
समासः ।) हृदयजातशूलरोगः । तदौषधं
यथा, गारुडे १८८ अध्याये ।
"क्वथितोदकपानन्तु शम्बूकाः चारकं तथा ।
मृगशृङ्गं ह्यग्निदग्धं गव्याज्येन समन्वितम् ।
पीतं हृत्पृष्ठशूलानां भवेन्नाशकरं शिव ! ॥"
अपि च ।
"बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका ॥
बलाचातिबला रास्ना श्वदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
एरण्डशारिवा पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा ॥
एषां दश पलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिले-
ऽमले ।
तेन पादावशेषेण तैलपात्रे विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसञ्चैव तत्तुल्यं प्रदापयेत् ॥
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तत्
शृणु ॥
शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचागुरु ।
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च पलमेकं पुनर्नवा ।
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ।
अपस्मारं वातरक्तमायुष्मांश्च पुमान् भवेत् ॥"
इति च गारुडे १९८ अध्याये ॥

हृणिया, स्त्री, (हृणीयते इति । हृणीङ् +
कण्ड्वादित्वात् यक् । ततः अः । निपातनात्
ह्रस्वः ।) हृणीया । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः । ३ । २ । ३२ ॥

हृणीया, स्त्री, (हृणीङ् + कण्ड्वादित्वात् यक् ।
अ ।) निन्दा । इत्यमरः । ३ । २ । ३२ ॥

हृत्, [द्] क्ली, (हरति ह्रियते वेति । हृ + "हृञो
पुक् दुक् चेति ।" उणा० ४।१०० । इतिबाहु-
लकात् केवलादपि दुक् ।) हृदयम् । तत्पर्य्यायः ।

मीशो हृषीकेशः चेत्रज्ञरूपकत्वात् परमात्मत्वाद्वा । इन्द्रियाणि यद्वंशे वर्त्तन्ते स परमात्मा । इति शङ्कराचार्य्यः । पौराणिकास्त्वाहु । हृष्टा जगत् प्रोतकराः केशा रश्मयोऽस्य हृषीकेशः । पृषोदरादिः । अयं हि सूर्य्यरूपश्चन्द्ररूपश्च । तथा च मोक्षधर्म्मे ।
"सूर्य्याचन्द्रमसोः शश्वत् अंशुभिः केशसंज्ञितैः ।
बोधयत्-स्वापयश्चैव जगदुद्भिद्यते पृथक् ।
बोधनात् स्वापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ॥
अग्नीसोमकृतैरेव कर्म्मभिः पाण्डुनन्दन ! ।
हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः ॥"
इति भरतः ॥

अपि च ।
"हृषीकाणि नियम्याहं यतः प्रत्यक्षतां गतः ।
हृषीकेश इति ख्यातो नाम्ना तत्रैव संस्थितः ॥"
इति वाराहे रुरुक्षेत्रहृषीकेशमहिमानामाध्यायः ॥ * ॥
"वृथा धर्म्मं चरिष्यन्ति कलौ तस्मिन् युगान्तिमे ॥
ये चान्यशापनिर्दग्धा गौतमस्य महात्मनः ।
सर्व्वे ते च भविष्यन्ति ब्राह्मणाद्यासु जातिषु ॥
विनिन्दन्ति हृषीकेश ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ।
वेदवाह्या व्रताचारा दुराचारा वृथाश्रमाः ॥
मोहयन्ति जनान् सर्व्वान् दर्शयित्वा फलानि च ।
तमसाविष्टमनसो वैडालव्रतिकाधमाः ॥
कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः ॥
न दैवतं भवो नृणां देवतानाञ्च दैवतम् ।
करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहित ॥
श्रौतस्मार्त्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ।
उपदेक्ष्यन्ति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंहितम् ॥"
इति कौर्म्मे २७ अध्यायः ॥

हृष्टः, त्रि, (हृष्+क्त । वा हृट् ।) प्रीतः । जातहर्षः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ अस्य पर्य्यायः प्रीतशब्दे द्रष्टव्यः । रोमाञ्चितः । प्रहसितः । विस्मितः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ प्रतिहतः । इति हेमचन्द्रः ॥

हृष्टमानस, त्रि, (हृष्टं मानसं यस्य । हृष्टचित्तः । तत्पर्य्यायः । हर्षमाणः २ । विकुर्व्वाणः ३ प्रमनाः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ प्रीतमानसः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

हृष्टरोमा, [न्] त्रि, (हृष्टानि रोमाण्यस्य ।) रोमाञ्चितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रुग्विनिश्चये ज्वराधिकारे ॥
"यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान् ।
वक्त्रेण चैवाच्छ्वसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् ॥")

हृष्टि, स्त्री, (हृष्+क्तिन् ।) आनन्दः । मानः । इति धरणिः ॥

हे, व्य, (हिनोतीति । हि+वाहुलकात् डे ।) सम्बोधनम् । (यथा, बृहत्संहितायाम् ।७४।११।
"जाया वा स्याज्जनित्री वा सम्भवः स्त्रीकृतो नृणाम् ।
हे कृतघ्नास्तयोर्निन्दां कुर्व्वतां वः कुतः सुखम् ॥")

आह्वानम् । असूयादि । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य पर्य्यायः । प्याट् २ पाट् ३ अङ्ग ४ हे ५ भोः ६ । इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ हंहो ७ हुहो ८ अरे ९ अये १० अयि ११ । इति भरतः ॥

हेक्का, स्त्री, (हेक् इति अव्यक्तं शब्दं कायतीति । कै+कः । टाप् ।) हिक्का । इति हेमचन्द्रः ॥

हेठ, वाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्वा०-पर०-सकं०-सेट् । हेठति । वाधो विहतिः । इति दुर्गादासः ॥

हेठ, ऋ ङ वाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजिहेठत् । ङ, हेठते मत्सरः साधुम् । इति दुर्गादासः ॥

हेठ, श खचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-उत्पत्तौ अक०-पवित्रीकरणे सक०-सेट् ।) खचो भूतिपूत्योरुत्पत्तिः । श, हेठती हेठन्ती । इति दुर्गादासः ॥

हेठ, पुं, (हेठ+घञ् ।) वाधा । विहेठः । इति मेदिनी ॥

हेड, ङ ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, हेडते जिहेडे । ऋ, अजिहेडत् । इति दुर्गादासः ॥

हेड, म वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) म, हेडयति अहिडि अहीडि हिड हिड हीडं हीडम् । एकारस्य ह्रस्वविधाने कण्ठतालव्येन समानोऽप्यकारो न स्यात् एचो युगुपमित्युक्तेरिकार एव स्यात् । इकारस्य दीर्घविधौ ईकार एव एकारस्य आशिककण्ठतालव्येन विरुद्धत्वात् । केचित्तु दीर्घत्वे गुणं विधाय अहिडि अहेडीत्यादि मन्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥

हेडजः, पु, (हेडादनादराज्जायत इति । जन+ड ।) क्रोधः । इति केचित् ॥

हेडावुक्कः, पु, अश्वविक्रयकारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हेतिः, स्त्री, (हन्यतेऽनयेति । हन+"ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ।" ३ । ३ । ९७ । इति क्तिन् । निपातितश्च ।) अस्त्रम् । (यथा, रघुः । १० । १२ ।
"दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।
हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम् ॥"
हिनोति इति । हि+क्तिन् । निपातितश्च ।) सूर्य्यकिरणः । अग्निशिखा । इत्यमरः । ३ । ३ । ७० ॥ शिखा । तत्रैव । १ । १ । ६० ॥ तेजोमात्रम् । इति भरतः ॥ साधनम् । यथा,—
"सध्रुङ्नियम्य यतयो यमकर्त्तहेति
जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः ॥"
इति श्रीभागवते । २ । ७ । ४७ ॥
कर्त्तो भेदः तन्निरासोऽकर्त्तः तत्र हेतिं साधनं जह्युः । इति श्रीधरस्वामी ॥ पुं, असुरविशेषः । यथा, भागवते । ६ । १० । २० ।
"पुलोमा वृषपर्व्वा च प्रहेतिर्हेतिरुत्कलः ।
दैतेया दानवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रशः ॥")

हेतुः, पुं, (हिनोति व्याप्नोति कार्य्यमिति । हि+"कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।" उणा० १ । ७३ । इति तुः ।) कारणम् । इत्यमरः ।१।४।२९॥ यथा, मनुः । ८ । ३ ।
"प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक् ॥")
न्यायमते व्यापकज्ञापकः । व्याप्य इति यावत् । तमेव लिङ्गमामनन्ति । तस्य लक्षणं यथा । हेतुत्वञ्च अनुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणसाध्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम् । हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वं वा । उदाहरणप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा । साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दत्वं वा । प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्वाक्यत्वं वा । पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमितिपरवाक्यत्वं वा । इति गङ्गेशोपाध्यायकृतावयवचिन्तामणिः ॥ (तथास्य लक्षणम् । "अथ हेतुः । हेतुर्नामोपलब्धिकारणम् तत्प्रत्यक्षमनुमानमैतिह्यमौपम्यमेभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते तत्तत्त्वम् ।" इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥ तथास्य पर्य्यायः । "इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम् ।" इति च चरके निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ तैजसधातुविशेषः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"यशदं रङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हेतुकः, पु, कारणम् । हेतुरेव स्वार्थे कः । तत्सम्बन्धिनि, त्रि । अत्र बहुव्रीह्यर्थे कप्रत्ययः । यथा प्रकृतसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकम् । इति सामान्यनिरुक्तिगादाधरी ॥

हेतुता, स्त्री, (हेतोर्भावः । हेतु+तल् ।) कारणता । हेतुत्वम् । यथा,—
"सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ।
निर्व्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते ॥"
इत्यनुमितिजागदीशी ॥

हेतुमान्, [त्] त्रि, (हेतुरस्यास्तीति । हेतु+मतुप् ।) कारणवान् । यथा । हेतुहेतुमतोर्लिङ् । इति पाणिनिसूत्रम् ॥

हेतो, व्य, हेतुना । हेतोर्द्वारा । इति केचित् ॥

हेत्वाभास, पु, (हेतुरिव आभासते । आ+भास+अच् । हेतोराभासो वेति । आ+भास+घञ् ।)हेतुदोषः । स तु पञ्चविधः । व्यभिचारः १ विरुद्धः २ असिद्धः ३ सत्प्रतिपक्षः ४ वाधः ५ । यथा,—
"अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥
आद्यः साधारणस्तु स्यात् स्यादसाधारणोऽपरः ।
तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत् ॥

हृद्रोगः, पुं, कुम्भराशिः । इति ज्योतिषदीपिका ॥ (हृदयस्य रोग इव ।) कामः । यथा,—
"हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ।"
इति श्रीभागवतम् ॥
हृदयस्य रोगः ।) हृदयपीडा । तत्र हृद्रोगस्य विप्रकृष्ट निदानमाह ।

"अत्युष्णगुर्व्वम्लकषायतिक्त-
श्रमाभिघाताध्ययनप्रसङ्गैः ।
सञ्चिन्तनैर्व्वेगविधारणैश्च
हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥

प्रसङ्गः सतत सेवा । सञ्चिन्तनमतिचिन्ता राजभयादिकमिति यावत् । पञ्चविध वातिक पैत्तिक श्लैष्मिकः सान्निपातिक क्रिमिजश्चेति ॥ * ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।
"दूषयित्वा रस दोषा विगुणा हृदयङ्गताः ।
हृदि बाधा प्रकुर्व्वन्ति हृद्रोग त प्रचक्षते ॥"
विगुणा. दुष्टाः । बाधा दोषभेदे नानाविधा व्ययाम् । भङ्गवत् पीडामिति गयदासः ॥ * ॥ वातिक हृद्रोगमाह ।
'आयम्यते मारुतजे हृदय तुद्यते तथा ।
निर्मथ्यते दीर्य्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि च ॥"
मारुतजे हृद्रोगे इति शेषः । आयम्यते व्यथया विस्तार्य्यत इव । तुद्यते सूचीभिरिव । निर्मथ्यते मन्थानेनेव । दीर्य्यते करपत्रेण द्विधा क्रियत इव । स्फोट्यते आरयेव । पाट्यते कुठारेण बहुधा क्रियत इव ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।
"तृष्णोष्मदाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदये क्लमः ।
धूमायनञ्च मूर्च्छा च क्लेदः शोषो मुखस्य च ॥'
उष्मा शीतगात्रस्येव शीतवाताभिलापहेतु किञ्चिदन्तरोष्माम् । दाह पार्श्वस्थेन वह्निनेव दुःखहेतुर्गात्रसन्तापः । चोषः चूषणेनेव पीडा । हृदये क्लमः हृदयाकुलत्व ग्लानिरित्यर्थः । धूमायन कण्ठाद्धूमनिर्गम इव । क्लेदः किञ्चिद्दुर्गन्ध सटित इव ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह ।
"गौरव कफसंस्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्दवम् ।
माधुर्य्यमपि चास्यस्य बलासा वत्तते हृदि ॥"
बलासा वर्त्तते हृदि कुपितकफव्याप्ते । गौरव हृदयस्य । स्तम्भो जडता । मार्दव जलप्लुतमिव । माधुर्य्यं मुखे ॥ * ॥ त्रिदोषजमाह ।
"विद्यात् त्रिदोषमप्येव सर्व्वलिङ्ग हृदामयम् ॥"
क्रिमिजमाह । क्रमयो जायन्ते अस्मिन्निति क्रिमिज इति निरुक्तिः ॥ * ॥ तस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिमाह ।
'त्रिदोषहेतुहृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ।
तिलक्षीरगुडादींश्च ग्रन्थिस्तस्योपजायते ॥
मर्म्मैकदेशसंक्लेद रसश्चाप्युपगच्छति ।
संक्लेदात् क्रमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मन ॥"
मर्म्मैकदेशे हृदयैकदेशे संक्लेद सटितत्व रस उपगच्छति संक्लेदात् । रसस्य सटितत्वात् । उपहतात्मन तिलाद्यहिताहारेण ॥ * ॥ तस्य लक्षणमाह ।
'उत्क्लेदः ष्ठीवन तोदः शूल हृल्लासकस्तमः ।
अरुचिः श्यावनेत्रत्व शोषश्च क्रिमिजे भवेत् ॥"
उत्क्लेदः वमनमिवोपस्थितम् । शोषो यक्ष्मा ॥ हृद्रोगस्योपद्रवानाह ।
"क्लमसादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।
क्रिमिजे तु क्रमीणा ये श्लैष्मिकाणा हि ते मताः ॥"
क्लमः पिपासास्थानस्य मादः शोषः । शोषो मुखस्य । तेषां हृद्रोगाणाम् । क्रिमिजे तु हृद्रोगे श्लैष्मिकाणा क्रमीणा ये उपद्रवा हृल्लासात् प्रस्रवणान्ता विपाकादयस्ते मता. ॥ * ॥ अथ हृद्रोगस्य चिकित्सा ।

"घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा
पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये ।
हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्त
हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ १ ॥

हरीतकी वचा रास्ना पिप्पली नागरोद्भवम् ।
पटो पुष्करमूलोत्थ चूर्णं हृद्रोगनाशनम् ॥२॥
पुटदग्धहरिणशृङ्गपिष्टं गव्येन सर्पिषा पिबतः ।
हृत्पृष्ठशूलमचिरादुपैति शान्ति सुकष्टमपि ॥३॥
तैलाज्यगुडविपक्वचूर्णं गोधूमपार्थोत्थम् ।
पिबति पयोसुक् स भवति गतसकलहृदामयः पुरुषः ॥
पार्थ' कोह इति लोके ॥ ४ ॥
गोधूमककुभचूर्णं पक्वमजाक्षीरगव्यसर्पिर्भ्याम् ।
मधुशर्करासमेत शमयति हृद्रोगमुल्बण पुंसाम् ॥ ५ ॥

पार्थेन कल्केन रसेन सिद्ध
शस्त घृत सर्व्वहृदामयेषु ॥

अर्ज्जुनघृतम् ॥ ६ ॥

घृत बला नागबलार्ज्जुनाना
क्वाथेन कल्केन च यष्टिकायाः ।
सिद्ध निहन्याद्धृदयामय हि
सवातरक्तक्षतरक्तपित्तम् ॥"

बलादिघृतम् ॥ ७ ॥ इति हृद्रोगाधिकारः । इति भावप्रकाश. ॥ * ॥ अपि च ।
धन्वन्तरिरुवाच ।
"हृद्रोगादिनिदान ते वक्ष्येऽह सुश्रुताधुना ।
क्रिमिहृद्रोगलिङ्गैश्च स्मृता' पञ्च तु हृद्गदा ॥
वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यता स्फुरतीति च ।
भिद्यते शुष्यते स्तब्ध हृदय शून्यताद्रवः ॥
अकस्माद्दीनता शोको भय शब्दोऽसहिष्णुता ।
वेपथुर्वेपन मोह श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ॥
पित्तात्तृष्णा श्रमो दाह' स्वेदोऽम्ल कफज क्लमः ।
कर्द्दनस्याम्लपित्तस्य धूमकम्पितता ज्वरः ॥
श्लेष्मणा हृदयस्तब्ध भावित चाश्मगर्भवत् ।
कासाग्निसादनिष्ठेव निद्रालस्यारुचिर्ज्वर ॥
सर्व्वलिङ्ग त्रिभिर्दोषैः क्रिमिभिः श्यामनेत्रता ।
तम प्रवेशो हृल्लासः शोफ. कण्डु' कफस्रुति. ॥
हृदय प्रततश्चात्र क्रकचेनेव दार्य्यते ।
चिकित्सेदामय घोर तच्छीघ्र शीघ्रकारिणम् ॥"
इति गारुडे । १५८ । १—७ ॥ * ॥
"शुण्ठी सौवर्च्चलं हिङ्गु पीत्वा हृदयरोगनुत् ।"
इति च गारुड़े । १८८ । ४३ ॥

हृद्रोगवैरी, [न्] पु. (हृद्रोगस्य वैरी ।) अर्ज्जुनवृक्ष । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हृद्वण्टक', पुं, (हृदो वण्टकः ।) जठरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

हृल्लास, पु, (हृदयस्य लासोऽत्र । "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु । ६ । ३ । ५ । इति हृदादेश' ।) हिक्का । यथा,—
"हिक्का हेक्का च हृल्लास. प्रतिश्यायस्तु पीनस ॥"
इति हेमचन्द्र' ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २६ अध्याये ।
"धमनीस्थे सर्फेन रक्तमीरयन्ननिल. सशब्दो निर्गच्छत्यङ्गमर्द्दः पिपासा हृल्लासश्च ॥") अस्य निदानादि हिक्काशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

हृल्लेख., पु, (हृदय लिखतीति अण् । "हृदयस्य हृल्लेखेति ।" ६ । ३ । ५० । इति हृदादेश. ।) ज्ञानम् । इति राजनिर्घण्ट. ॥ तर्कः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हृल्लेखा, स्त्री, (हृल्लेख+अजादित्वात् टाप् ।) औत्सुक्यम् । इति हलायुधः ॥

हृष, उ हृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) हृष्टिश्चित्तोत्साहः । उ, हर्षित्वा हृष्ट्वा । क्तः इमौ वेटत्वादनेन डीश्वीत्वादिना इमे निषेधे निष्ठाया हृष्ट. अस्मात् पुषादित्वान्नित्य ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

हृष, उ जि अलीके । इति कविकल्पद्रुम. ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) उ, हर्षित्वा हृष्ट्वा । जि, हृष्टोऽस्ति । अलीक मिथ्याकरणम् । हर्षति कथा नीच मिथ्या करोति इत्यर्थ । इति दुर्गादास ॥

हृष, य जि इर् हृष्टौ । इति कविकल्पद्रुम ॥ (दिवा०-पर० अक०-सेट् ।) य हृष्यति लोक' सुखात् । जि, हृष्टोऽस्ति । इर अहृषत् अहर्षीत् । अस्मात् पुषादित्वा नित्य ङ, इत्यन्ये । इति दुर्गादास ॥

हृषित, त्रि, (हृष्+क्त । वा इट् ।) विस्मृतम् । प्रीतम । प्रहतम् । हृष्टरोम । इति मेदिनी ॥ प्रणतम् । वर्म्मितम् । इति धरणिः ॥

हृषी, पु, अग्निसोमौ । इति महाभारते मोक्षधर्म्म. ॥

हृषीक, क्ली, (हृष्यत्यनेनेति । हृष+"अनिहृषिभ्या किच्च ।" उणा० । ४ । १७ । इति ईकन् । स कित् ।) इन्द्रियम् । इत्यमर । १ । ५ । ८ ॥ (यथा भागवते । २ । ६ । ३२ ।

"न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते
न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गति' ।
न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे
यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः ॥")

हृषीकेश, पु, (हृषीकाणा ईश ।) विष्णु' । इत्यमर । १।१।१८ ॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणा-

हेमपर्व्वतः, पु (हेममयः पर्व्वतः ।) सुमेरुगिरिः । इति हलायुधः ॥

हेमपुष्प क्ली, (हेमवर्णं पुष्पम् ।) अशोकपुष्पम् । जवापुष्पम् । इति मेदिनी ॥

हेमपुष्पः, पु, (हेमवर्णं पुष्पं यस्य ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ॥"
अशोकः । अस्य पर्य्यायो यथा,—
अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लव ।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हेमपुष्पकः, पु, (हेमवर्णं पुष्पं यस्य । कप् ।) चम्पकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमपुष्पिका, स्त्री, हेमवर्णं पुष्पं यस्याः । कन् + टाप् । अत इत्वम् ।) स्वर्णयूथिका । इत्यमरः । २ । ४ । ७१ ॥ (तथास्याः पर्य्यायः ।
"यूथिका गणिकाम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिका ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हेमपुष्पी, स्त्री, (हेमवर्णं पुष्पमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मञ्जिष्ठा । इति शब्दमाला ॥ स्वर्णजीवन्ती । इन्द्रवारुणी । स्वर्णुली । मुषली । कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमफला, स्त्री, हेमवर्णानि फलान्यस्याः ।) स्वर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेममाला, स्त्री, यमपत्नी । इति केचित् । हेमनिर्म्मिता माला ।) स्वर्णस्रक् ॥

हेममाली, [न्] पु, (हेमेव किरणानां मालास्त्यस्य । इनिः ।) सूर्य्यः । यथा भविष्ये ।
"या शुक्ला कुरुशार्दूल ! वैशाखे मासि वै
तिथिः ।
तृतीया साक्षया लोके गीर्व्वाणैरभिवन्दिता ॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।
स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हेममालिनः ॥"
हेममालिनः सूर्य्यस्य । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (स्वर्णमालाविशिष्टे, त्रि ॥)

हेमयूथिका, स्त्री, (हेमवर्णा यूथिका ।) स्वर्णयूथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेमरागिणी, स्त्री, (हेम्न इव रागोऽस्या अस्तीति । इनिः । ङीप् ।) हरिद्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हेमलः, पु, (हेम तदंशं लाति गृह्णातीति । ला + कः ।) स्वर्णकारः । कृकलासः । प्रस्तरभेदः । स तु कषपाषाणः । इति मेदिनी ॥

हेमलता, स्त्री, (हेमवर्णा लता ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्णजीवन्तीशब्देऽस्या विषयो ज्ञातव्यः ॥)

हेमवल, क्ली, (हेम्ना वलते शोभते इति । वल् + अच् ।) मौक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमवलमिति साधुपाठः ॥

हेमशङ्खः, पु (हेमवर्णः शङ्खोऽस्य ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हेमशिखा, स्त्री, (हेमवर्णा शिखास्याः ।) स्वर्णक्षीरी । इति शब्दरत्नावली ॥

हेमसार, क्ली, (हेम सारयति निर्म्मलीकरोतीति । सृ + णिच् + अण् ।) तुत्थम् । यथा—
"तुत्थके तु शिखिग्रीवं हेमसारं मयूरकम् ।"
इति रसचन्द्रिका ॥

हेमसूत्रकं, क्ली, (हेम्नः सूत्रमत्र । कप् ।) हारविशेषः । इति धरणिः ॥

हेमहस्तिरथः, पु, (हेमनिर्म्मितहस्तिविशिष्टो रथो यत्र । स तु दानार्थं कल्पितः ।) महादानविशेषः । तद्विवरणं यथा,—
"अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् ।
यस्य प्रदानात् भवनं वैष्णवं याति मानवः ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
विप्रवाचनकं कुर्य्यात् लोकेशावाहनं बुधः ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
अत्राप्युपोषितस्तद्वत् ब्राह्मणैः सह भोजनम् ॥
कुर्य्यात् पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम् ।
वलभीभिर्व्विचित्राभिश्चतुश्चक्रसमन्वितम् ॥
लोकपालाष्टकोपेतं ब्रह्मार्कशिवसंयुतम् ।
मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्म्या चैव समन्वितम् ॥
कृष्णाजिनतिलद्रोणे कृत्वा संस्थापयेद्रथम् ।
तथाष्टादश धान्यानि भाजनासनचन्दनैः ॥
दीपकोपानहच्छत्रदर्पणं पादुकान्वितम् ।
ध्वजे तु गरुडं कुर्य्यात् कूवराग्रे विनायकम् ॥
नानाफलसमायुक्तमुपरिष्टाद्वितानकम् ।
कौषेयपञ्चवस्त्रञ्च अम्लानकुसुमान्वितम् ॥
चतुर्भिः कलसैः सार्द्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम् ।
चतुर्भिर्हेममातङ्गैर्मुक्तादामविभूषितम् ॥
स्वरूपतः करिभ्यान्तु युक्तं कृत्वा निवेदयेत् ।
कुर्य्यात् पञ्चपलादूर्द्ध्वमभावादपि शक्तितः ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
इममुच्चारयन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
नमो नमः शङ्करपद्मजार्क-
लोकेशविद्याधरवासुदेवैः ।
त्वं मन्यसे वेदपुराणयज्ञै-
स्तेजोमयस्यन्दन पाहि तस्मात् ॥
यत्तत् पदं परमगुह्यतमं सुरारे-
रानन्दहेतु गुणरूपविमुक्तमन्तः ।
योगैकमानसदृशो मुनयः समाधौ
पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ रथेऽधिरूढः ॥
यस्मात्त्वमेव भवसागरसम्प्लुताना-
मानन्दभाण्डभृतमध्वरपानपात्रम् ।
तस्मादघौघशमनेन कुरु प्रसादं
चामीकरेभरथमाधवसंप्रदानात् ॥
इत्थं प्रणम्य कनकेभरथप्रदानं
यः कारयेत् सकलपापविमुक्तदेहः ।
विद्याधरामरमुनीन्द्रगणाभिजुष्टं
प्राप्नोत्यसौ पदमतीन्द्रियमिन्दुमौलेः ॥
कृतदुरितवितानातुङ्गसद्वह्निजाल-
व्यतिकरकृतदाहोद्वेगभाजोऽपि बन्धून् ।
नयति च पितृपुत्त्रान् बान्धवानप्यशेषान्
कृतगजरथदानः शाश्वतं सद्म विष्णोः ॥"
इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्त्तने हेमहस्तिरथप्रदानिको नाम २८२ अध्यायः ॥

हेमा, [न्] पु, बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हेमा, स्त्री, (हेम हेमवर्णमस्त्यस्या इति अच् । टाप् ।) अप्सराः । सुन्दरी स्त्री । इति केचित् ॥

हेमाङ्गः, पु, (हेमेव पीतवर्णमङ्गं यस्य ।) गरुडः । सिंहः । सुमेरुः । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ चम्पकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ हेमवर्णशरीरे, क्ली । तद्युक्ते, त्रि ॥

हेमाद्रिः, पु, (हेममयोऽद्रिः ।) सुमेरुपर्व्वतः । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ क्षत्त्रियराजविशेषः । स च चिन्तामणिकामधेनुकल्पद्रुमनामकस्मृतिसंग्रहकारकः । यथा,—
"तस्यास्ति नाम हेमाद्रिः सर्व्वश्रीकरणप्रभुः ।
निजोदारतया यश्च सर्व्वश्रीकरणप्रभुः ॥
अनेन चिन्तामणिकामधेनु-
कल्पद्रुमानर्थिजनाय दत्तान् ।
विलोक्य शङ्के किममुष्य सर्व्व-
गीर्व्वाणमर्थ्योऽपि करप्रदोऽभूत् ॥
अथामुना धर्म्मकथादरिद्रं
त्रैलोक्यमालोक्य कलेर्बलेन ।
तस्योपकारे दधतानुचिन्तां
चिन्तामणिः प्रादुरकारि चारुः ॥
पञ्चखण्डात्मके शास्त्रे व्रतखण्डादनन्तरम् ।
दानखण्डमिदं तत्र द्वितीयमथ कथ्यते ॥"
इति तत्कृतचतुर्व्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डीयश्लोकाः ॥

हेमाद्रिजरणः, पु, (हेमाद्रौ जीर्य्यतीति । जॄ + ल्युः ।) स्वर्णक्षीरी । इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्य्यायविवरणादिकं स्वर्णक्षीरीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

हेमाह्वः, पु, (हेम हेमवर्णमाह्वयते स्ववर्णेन स्पर्द्धते इति । आ + ह्वे + कः ।) वनचम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हेम्न आह्वा आह्वा यस्य ।) धुस्तूरः । कनकाह्वयशब्ददर्शनात् ॥

हेमाह्वा, स्त्री, (हेम्न आह्वा आह्वा आख्या यस्याः ।) स्वर्णजीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

हेम्ना, पु, बुधग्रहः । यथा,—
"हेलिः सूर्य्यश्चन्द्रमाः शीतरश्मि-
र्हेम्ना विज्ञो बोधनश्चेन्द्रपुत्त्रः ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

हेयः, त्रि, (हा + "अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ इति यत् । "ईद्यति ।" ६ । ४ । ६५ । इति

य: सपक्षे विपक्षे च स तु साधारणो मत: ।
यस्तूभयस्माद्‌व्यावृत्त: स त्वसाधारणो मत: ॥
तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षक: ।
य: साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृत: ॥
आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेत्काञ्चनमयो गिरि: ।
ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।
विरुद्धयो: परामर्शे हेत्वो: सत्प्रतिपक्षता ॥
साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृत: ।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥"
इति भाषापरिच्छेद: ॥ * ॥

तस्य सामान्यलक्षणानि यथा । अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगि यथार्थज्ञानविषयत्वम् । यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । ज्ञायमानं सत् यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वम् ॥ * ॥ तस्य विशेषलक्षणानि यथा । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वम् । विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सति अनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिर्वा अनैकान्तिक: । विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम् । सर्व्वसपक्षव्यावृत्तो हेतुरसाधारण: । व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स हेत्वभिमतोऽनुपसंहार्य्य: ॥ * ॥ साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम् ॥ * ॥ साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्य्यलिङ्गत्वं तत्त्वं सत्प्रतिपक्षितत्वम् ॥ * ॥ व्याप्तिपक्षधर्म्मतानिश्चयविरोधिरूपवत्त्वम् असिद्धि: । पक्षनिष्ठ-प्रमाविषयत्व-प्रकाराभाव-प्रतियोगिसाध्यकत्वं बाध: । इति चिन्तामणि: ॥

हेम, [न्] क्ली, (हिनोति वर्द्धते स्फुटति वेति । हि + मनिन् ।) स्वर्णम् । यथा, रघौ ।१।१० ।
"हेम्न: संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धि: श्यामिकापि वा ॥")
धुस्तूरम् । इत्यमर: । १ । ८ । ९४, ३।५।२३॥ केशरम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ हिम । इति हेमन्तशब्दटीकायां भरतधृतमाधवो ॥

हेम, क्ली, (हि + मन् ।) सुवर्णम् । इति केचित् ॥

हेम:, पु, (हि + मन् ।) माषकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ कृष्णवर्णाश्व: । बुध: । इति केचित् ॥ (ययातिवंशजरुषद्रथपुत्त्र: । यथा, विष्णुपुराणे । ४ । १८ । १ । "तितिक्षोरुषद्रथ: पुत्त्रोऽभूत ततो हेम: हेमात् सुतपा: ॥")

हेमकन्दल:, पु, (हेमवर्ण: कन्दलं नवाङ्कुरोऽस्य । यद्वा, हेमवर्णं कन्दं लातीति । ला + क: ।) प्रवाल: । इति हेमचन्द्र: ॥

हेमकान्ति:, स्त्री, (हेमवत् कान्तिरस्या: ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्ट: ॥ स्वर्णद्युतिमति, त्रि ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७ । २० ।
"हेमकान्तिरथवा शुकवर्ण:
सस्यकेन मणिना सदृशो वा ।
स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय
व्यत्ययेन शुभकृच्छशिपुत्त्र: ॥")

हेमकार:, पुं, (हेम हेममयं भूषणं करोतीति । कृ + अण् ।) हेमकर्त्ता । स्वर्णकार: । यथा,
"सर्व्वसङ्करपापिष्ठं हेमकारं नराधिप: ।
अन्याये वर्त्तमानञ्च छेदयेत्लवश: क्षुरै: ॥"
इति मत्स्यपुराणे । २२७ । १८५ ॥

हेमकिञ्जल्क, क्ली, (हेमवर्णं किञ्जल्कमस्य ।) नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (नागकेशरशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्य: ॥)

हेमकूट:, पु, (हेममयं कूटो यस्य ।) पर्व्वतविशेष: । इत्यमर: । २।३।३॥ स तु किम्पुरुषवर्षस्य सीमापर्व्वत: । नवतिसहस्रयोजनदीर्घ: । द्विसहस्रयोजनप्रस्थ: । द्विसहस्रयोजनविस्तार: । हिमालयादुत्तरे स्थित: । इति श्रीभागवतमतम् । (यथा, महाभारते । ३ । ११० । २ ।
"पर्व्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।
अचिन्त्यानद्भुतान् भावान् ददर्श सुबहून्
नृप: ॥")

हेमकेतकी, स्त्री, (हेमवर्णा केतकी ।) स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

हेमकेलि:, पु, (हेमवर्णा केलि: कम्पनादि: यस्य ।) अग्नि: । इति शब्दमाला ॥

हेमकेश:, पु, (हेमवर्ण: केशोऽस्य । जटाया: पीतत्वात् तथात्वम् ।) शिव: । इति केचित् ॥

हेमक्षीरी, स्त्री, (हेमेव पीतवर्णं क्षीरं निर्य्यासो यस्या: । ङीष् ।) स्वर्णक्षीरी । इति राजनिर्घण्ट: ॥ पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"हेमक्षीरी स्मृता पीता गौरी च कालदुग्धिका ।"
इति गारुडे २०८ अध्याय: ॥
"कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती ।
हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हेमगन्धिनी, स्त्री, (हेम्न: नागकेशरस्येव गन्धोऽस्ति अस्या: । इनि: ।) रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥

हेमगौर:, पु, (हेमवत् गौर: ।) किङ्किरातवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथास्य पर्य्याय: ।
"किङ्किरातो हेमगौर: पीतक: पीतभद्रक: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
स्वर्णवद्गौरवर्णयुक्ते, त्रि ॥

हेमगौराङ्ग, त्रि, (हेमानीव गौराणि अङ्गान्यस्य ।) स्वर्णतुल्यगौरवर्णाङ्गविशिष्ट: । यथा,
"विषेणोत्तिष्ठमानेन कालानलसमत्विषा ।
निर्द्दग्धहेमगौराङ्ग: कृत: कृष्णो जनार्द्दन: ॥
तं दृष्ट्वा हेमगौराङ्गं कृतं कृष्णं जनार्द्दनम् ।
तत: सर्व्वे वयं भीतास्त्वामेव शरणं गता: ॥"
इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम् ॥

हेमचन्द्र:, पु, अभिधानचिन्तामणिनामकोषकर्त्ता । यथा,—
"सानेकार्थनाममालात्मक: कोषवर: शुभ: ।
हेमचन्द्रप्रणीताभिधानचिन्तामणिर्म्मणि: ॥"
इति तस्य सर्व्वोकारश्लोक: ॥
स्वर्णमयशशी च । सोणार चाँद इति भाषा ॥

हेमज्वाल:, पुं, (हेमवर्णा ज्वाला अस्य ।) अग्नि: । इति शब्दमाला ॥

हेमतार, क्ली, (हेम तारयति उत्कर्षं नयति । तॄ + णिच् + अच् ।) तुत्थम् । इति हेमचन्द्र: ॥ (तुत्थशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

हेमदुग्ध, पु, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्य ।) उडुम्बरवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥

हेमदुग्धक:, पु, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्य । कप् ।) उडुम्बरवृक्ष: । इत्यमर: । २ । ४ । १२॥ (पर्य्यायो यथा,—
"उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धक: ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पीतवर्णक्षीरयुक्ते, त्रि ॥

हेमदुग्धा, स्त्री, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्या: ।) स्वर्णक्षीरी । इति जटाधर: ॥ (गुणादयोऽस्या: स्वर्णक्षीरीशब्दे बोद्धव्या: ॥)

हेमदुग्धी, [न्] पु, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्यास्तीति । इनि ।) यज्ञोडुम्बरवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥

हेमदुग्धी, स्त्री, (हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्या: । ङीष् ।) स्वर्णक्षीरी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

हेमन्त:, पु, क्ली (हन्ति लोकान् शैत्येनेति । हन् + "हन्तेर्मुट् हि च ।" उणा० ३ । १२९ । इति झच् हन्तेर्हिं चेति हिरादेश: मुडागमो गुणश्च ।) ऋतुविशेष: । स तु अग्रहायणपौषमासात्मक: । यथा । षडमी ऋतव: पुंसि मार्गादीनां युगै: क्रमादिति वक्ष्यमाणेनान्वय: । ते के इत्याह हेमन्त इत्यादि मार्गपौषाभ्यां ऋतुर्हेमन्त: । हन्ति सन्तापमिति । हिमोऽन्तोऽस्येति वा मनोषादित्वात् हेमन्त: । अर्द्धर्चादिरयमिति केचित् । तेन अस्त्रियामित्यस्यानेनापि सम्बन्ध: । हेमन्शब्दोऽप्यस्तीति माधवी । इति भरत: ॥ तत्पर्य्याय: । हैमन: २ । इति शब्दरत्नावली ॥ उष्मासह: ३ शरदन्त: ४ हिमागम: ५ । तत्कालोद्भवजलगुणा: ।
"हैमन्तिकं जलं स्निग्धं वृष्यं बल्यं हितं गुरु ।"
इति राजनिर्घण्ट: ॥ * ॥
तत्र लोकप्रतपनार्थमग्निप्रदानफलं यथा,—
"हेमन्ते शिशिरे चैव पुण्याग्निं य: प्रयच्छति ।
सर्व्वलोकप्रतापार्थं स पुण्यां गतिमाप्नुयात् ॥"
इति वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्याय: ॥
तत्र भगवत्समीपे अग्निप्रज्वालनविधि: सेवाशब्दे द्रष्टव्य: ॥ * ॥ तत्र वर्णनीयानि ।
"हेमन्ते दिनलघुता शीतयवस्तम्बमरुवकहिमानि ।"
इति कविकल्पलता ॥

हेमन्तनाथ:, पु, (हेमन्ते नाथ्यते याच्यते इति । नाथ + कर्म्मणि घञ् ।) कपित्थ: । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कपित्थशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्य: ॥)

तत्पर्य्याय'। ह्रेपा २। इत्यमर'। २।७।४७॥ ह्रेपा ३। इति तट्टीका॥

हैपो, [न्] पुं. । ह्रैपा इति शब्दोऽस्त्यस्य। इनि:।) अश्व। इति त्रिकाण्डशेष॥

हैहै, व्य. (है च है च।) सम्बोधनम्। हूति:। इति मेदिनी॥

है, व्य, (हिनोतीति। हि गतौ बाहुलकात् डै।) सम्बोधनम्। आह्वानम्। इति मेदिनी॥

हैतुक', पुं, (हेतुना चरतीति। हेतु+ठक्। सद्युक्तिव्यवहारी। यथा, मनु।

"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की निरुक्तो धर्म्मपाठक'।
त्रयश्चाश्रमिण: पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा॥"

त्रैविद्य त्रिवेदपारग'। हैतुक' सद्युक्तिव्यवहारी। इति व्यवहारतत्त्वम्॥ हेतुद्वारा सत्कर्म्मसु सन्देहकर्त्ता। यथा,—

"पापण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान्।
हैतुकान् वकवृत्तीय वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत्॥"
इति विष्णुपुराणे। ३। १८। ९९॥

पापण्डादीना लक्षणम्।

"भ्रष्ट: स्वधर्म्मात् पापण्डो विकर्म्मस्थो निषिद्धकृत्।
यस्य धर्म्मध्वजो नित्य सुरध्वज इवोच्छ्रित:।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडाल नाम तद्व्रतम्॥"
तद्वान् वैडालव्रतिक:।
"प्रिय वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रिय कुरुते भृशम्।
व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽय कथितो बुधै.॥
सन्देहकृत् हेतुभिर्य. सत्यगोसु स हैतुक:।
अर्व्वाग्दृष्टिर्नैकृतिक. स्वार्थसाधनतत्पर.।
शठो मिथ्याविनोतश्च वकवृत्तिरुदाहृत:॥"
इति तट्टीका॥

(फलाभिसन्धानयुक्ते, त्रि॥)

हैमं, क्ली, (हिमे भवम्। अण्।) प्रातर्हिमोदभवजलम्। इति राजनिघण्ट'॥ हिमभवे, त्रि॥ (यथा, रघौ। १६। ७।

"लब्धान्तरा सावरणोऽपि गेहे
योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते।
बिभर्षि चाकारमनिर्वृताना
मृणालिनो हैममिवोपरागम्॥")

हेमजाते च त्रि॥ इत्यमर:। २। ८। ३२॥ (यथा, रघौ। ६। १५।

"आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्य:
किञ्चित् समावर्जितनेत्रशोभ.।
तिर्य्यग् विसंसर्पिनखप्रभेण
पादेन हैम विलिलेख पीठम्॥")

हैम, पु, भूनिम्ब। इति राजनिर्घण्ट॥ (हेम्नो विकार:। हेम+अण्।) हेम्नो विकार। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (शिव। यथा, महाभारते। १३। १७। ९३।

"हैमो हेमकरो यज्ञ. सर्व्वधारी धरोत्तम॥"

पर्व्वतविशेष। यथा, महाभारते। १३। १८। ५६।

"कैलासं मन्दरं हैमं सर्व्वाननुचचार ह।
तानतीत्य महाशैलान् कैरात स्थानमुत्तमम्॥")

हैमन, क्ली, पुं, (हेमन्त एव इति। "सर्व्वत्राण् च तलोपश्च।" ४। ३। २२। इति स्वार्थे अण् तलोपश्च।) हेमन्त ऋतु:। यथा। हेमन्त-हैमनावस्तौ। इति शब्दरत्नावली॥ (हेम्न इदमित्यण्। न टिलोप'।) स्वर्णजाते हिमजाते च त्रि॥ (हेमन्तभवे च त्रि। यथा, किरातार्ज्जुनीये। १७। १२।

"उमापतिं पाण्डुसुतप्रणुन्ना:
शिलीमुखानव्यथयास्वभूवु।
अभ्युत्थितस्याद्रिपतेर्नितम्ब-
मर्कस्य पादा इव हैमनस्य॥"॥)

हैमन, पुं. (हेमन्त एव अण्। तलोपश्च।) मार्गशीर्षमास'। इति राजनिघण्ट'॥ (हेमन्ते जात: अण् तलोपश्च।) हिमकालोद्भवषष्टिकधान्यम्। अस्य गुणा.।

"हैमनास्तु हिमा हृद्या मधुरा बद्धवर्च्चस'।"
इति राजवल्लभ॥

हैमन्त, क्ली, पुं, (हेमन्त+"सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।" ४।३।१६। इति अण्।) हेमन्त ऋतु:। हेमन्तसम्बन्धिनि, त्रि। इति हेमन्तशब्दात् स्वार्थे ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

हैमन्तिक, क्ली, (हेमन्ते भव:। ठञ्।) शालिधान्यम्। आमन धान इति भाषा। यथा,—

"हैमन्तिकं सिताऽस्विन्न धान्य मुद्गास्तिला यवा:॥"
इति हविष्यान्नप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम्॥

हेमन्तकालजाते, त्रि॥ (यथा आश्वलायनीयश्रौतसूत्रे। ४। १२। १।

"वृहस्पति. पाङ्क्तस्त्रिणव: शाक्वरो हैमन्तिक:॥")

हैममुद्रिक:, त्रि, स्वर्णमुद्रिकाविशिष्ट'। हैमी मुद्रिका यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्न.॥ इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

हैमल., पु, क्ली, (हिमल+अण्।) हेमन्त ऋतु। हिमलशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्न'। इति क्वचित् शब्दरत्नावली॥ हैमन इति साधुपाठ॥

हैमवतं, क्ली, (हिमवतोऽदूरभवो देश' हिमवत इदं वा। अण्।) भारतवर्षम्। इति त्रिकाण्डशेष'॥

हैमवत:, पुं, विषभेद:। इति हेमचन्द्र:॥ (हिमालयसम्बन्धिनि, तज्जाते च त्रि॥ देशविशेष:। यथा, महाभारते। २। ५०। २०।

"निपदान् पारसीकाश्च कृष्णान् हैमवता-स्तथा॥")

हैमवतवर्ष, क्ली, भारतवर्षम्। यथा,—

"एतद्धैमवतं वर्षं भारती यत्र सन्तति।
हेमकूट परं यत्र नाम्ना किम्पुरुषोत्तम॥"
इति वाराहे रुद्रगीता॥

हैमवती, स्त्री, (हिमवतोऽपत्यं स्त्री। अण्। ङीप्।) पार्व्वती। (यथा, देवीभागवते। १२। ८। ५०।

"उमाभिधानां पुरतो देवीं हैमवतीं शिवाम्॥")

हरीतकी। इत्यमर'।१।१।३८; २। ४। ५९॥ स्वर्णक्षीरी। (अस्या पर्य्यायो यथा,—

"कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती।
हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलञ्चोकमुच्यते॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

श्वेतवचा। इति मेदिनी॥ (अस्या: पर्य्यायो यथा,

"षड्ग्रन्थोग्रा वचा ज्ञेया श्वेता हैमवतीति च।"
इति गारुडे २०८ अध्याये॥

हिमवत प्रभवति प्रकाशते प्रथम दृश्यते इति। "प्रभवति।" ४। ३। ८३। इत्यण्।) गङ्गा। इति धरणि:॥ (यथा, महाभारते। ३। १०८। १६।

"एवमुक्त' प्रत्युवाच राजा हैमवती तदा।
पितामहा मे वरदे। कपिलेन महानदि।।
अन्वेषमाणास्तुरग नीता वैवस्वतक्षयम्॥"

हिमवति भवा इति। अण्।) रेणुका। कपिलद्राक्षा। अतसी। इति राजनिर्घण्ट.॥

हैमा, } हैमी, } स्त्री, (हेम तद्वर्णोऽस्त्यस्या' इति अण्। वा ङीप्।) पीतयूथिका। इति शब्दरत्नावली॥ (यूथिकाशब्दे अस्या विषयो ज्ञातव्य:॥

हैयङ्गवीन, क्ली, (ह्यो गोदोहस्य विकार: इति। "हैयङ्गवीन सञ्ज्ञायाम्।" ५। २। २३। इति खञ् ह्यियङ्ग्वादेशश्च।) सद्योगोदोहोद्भव घृतम्। इत्यमर। २। ९। ५२॥ नवनीतम्। इति रत्नमाला राजनिर्घण्टश्च॥ (यथा, हरिवंशे। भविष्यपर्व्वणि। ५८। १०।

"हैयङ्गवीन क्षीराणि दधि या किमजीजनन्।
गोधन सर्व्वमेवेदं नीरोगं प्रतिपद्यते॥")

तत्पर्य्याय:। सरजम् २ सन्यजम् ३ कम्रम्रटम् ४। इति हारावली॥

हैरिक',पु (हिनोतीति। रक्। हैरं आसुरी माया। तज्जानाति। ठक्।) चौर:। इति धरणि:॥

हैहय', पु, (हय्या अपत्यम्। "स्त्रीभ्यो ढक्।" ४।१।१२०। इति ढक्। पृषोदरादित्वात् साधु:। यद्वा हेशब्देन नामैकदेशग्रहणेन नामग्रहणात् हेपाशब्देन हेपाशब्द कुर्व्वन् हयति गच्छतीति हेहयोऽश्व: तस्याय "शिवादिभ्योऽण्।" ४। १। ११२। इत्यण्। यद्वा, हे भक्त हे भक्त इति वदन् हयति गच्छतीति हेहयो विष्णु'। तस्याय हैहय।) कार्त्तवीर्य्य.। इति हेमचन्द्र'॥ देशविशेष'। यथा,—

"पश्चिमे [illegible]"
इति ज्योतिस्तत्त्वे कूर्म्मचक्रम्॥

हैहय, पु, (हैहया तद्देशवासिन: तेषां राजा। अण्।) [illegible] कार्त्तवीर्य्यराज। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघौ। ११। ७४।

"विभ्नतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठित
[illegible] मम सतो महागंरो।
[illegible] हैहय'
[illegible]॥")

आत ईत् । गुण' ।) त्याज्य । यथा,—
"ऊषरा वालुकाक्लिन्ना" इत्याद्युपक्रम्य ।
"वास्तुखण्डे महादोषा ईयास्त्वत्याहिचचणे' ॥"
इति युक्तिकल्पतरु' ॥
हेर, क्लि, (हि+रन् ।) मुकुटभेद । हरिद्रा ।
आसुरी माया । इति केचित् ॥
हेरम्ब, पु, (हे रवे शिवसमीपे वा रम्बते इति ।
रवि शब्दे+पचाद्यच् ।) गणेश' । इत्यमर' ।१।
१।४१ ॥ महिष । शौर्य्यगर्व्वित' । इति मेदिनी ।
बुद्धविशेषः । तत्पर्य्याय । हेरुक २ चक्रसम्बर
३ देव' ४ वज्रकपाली ५ निशुम्भी ६ शशि-
शेखर' ७ वज्रटीकः ८ । इति त्रिकाण्ड-
शेष ॥ * ॥ अथ हेरम्बमन्त्र । स च ककार-
युक्तो गकार: सबिन्दुः प्रणवादिनमोऽन्तश्चतु-
रक्षर' । निबन्धे ।
"पञ्चान्तको बिन्दुयुक्तो वामकर्णविभूषितः ।
तारादिर्हृदयान्तोऽयं हेरम्बमनुरीरित. ।
चतुर्व्वर्णात्मको नृणां चतुर्व्वर्गफलप्रदः ॥"
अस्य पूजाप्रयोगः । प्रात क्त्यादिपीठन्यासान्त
विधाय गणेशोक्तपीठशक्ती पीठमनुञ्च विन्यस्य
ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात् । अस्य गणक ऋषि-
र्गायत्री च्छन्दो हेरम्बो देवता गकारो बीज
बिन्दु. शक्तिश्चतुर्व्वर्गसिद्धये विनियोग: । शिरसि
गणकऋषये नम । इत्यादि । तत कराङ्ग-
न्यासौ । गा गी गू गै गौं ग इत्येतैः षडङ्गानि
कुर्य्यात् । तथा च ।
"षड्दीर्घभाजा बीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥"
ततो ध्यानम् ।
"मुक्ताकाञ्चननीलकुन्दघुसृणच्छायैस्त्रिनेता-
न्वितै
र्नागास्यैर्हरिवाहनं शशिधरं हेरम्बमर्क-
प्रभम् ।
दृप्त दानमभीतिमोदकरदान् टङ्क शिरोऽचा-
त्मिका
माला मुद्गरमङ्कुश त्रिशिखकं दोर्भिर्दधान
भजे ॥"
एव ध्यात्वा मानसैः सपूज्य शङ्खस्थापन कुर्य्यात् ।
ततो गणेशोक्तपीठपूजान्त कृत्वा ॐ हुं हुं
महासिंहाय गा हेरम्बासनाय नम इत्यासन
पूजयेत् । तथा च निबन्धे ।
"प्रणव कवचद्वन्द्व महासिंहाय गां तत ।
हेरम्बेति पद पश्चात् आसनाय हृदन्तत ॥
अयमासनमन्त्र स्यात् प्रदद्यादमुनासनम् ॥"
इति ॥
पीठन्यासोऽप्येव मन्त्र' । तत ॐ ग मन्त्रेण
मूर्त्ति सकल्पयेत् । तथा च निबन्धे ।
"तारादिबिन्दुबीजेन मूर्त्ति तस्य प्रकल्पयेत् ।"
पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्त
विधाय आवरणपूजामारभेत् । यथा अग्न्यादि-
कोणे मध्ये दिक्षु च गा हृदयाय नम इत्या
दिना पूजयेत् । तद्बहिरिन्द्रादीन् वज्रादीश्च
सपूज्य धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म समापयेत् ।

अस्य पुरश्चरण त्रिलक्षजप० । तथा च ।
"त्रिलक्षञ्च जपेन्मन्त्र दशांश जुहुयात्तत. ।"
होमद्रव्य यथा,—
"लक्षत्रय जपेन्मन्त्रमिक्षुदण्डै र्दशांशत' ।
अपूपैरा ज्ययुक्तैर्व्वा जुहुया मन्त्रसिद्धये ॥" * ॥
मन्त्रान्तरम् । ग चित्तप्रसादनाय हृत् । तथा च
निबन्धे ।
"सम्वर्त्तको नेत्रयुत: पार्श्वो वह्न्यासने स्थित: ।
प्रसादनाय हृन्मन्त्र स्वबोजाद्यो दशाक्षर' ॥"
अस्य पूजा प्रात'कृत्यादिपीठन्यासान्त कर्म्म
विधाय ऋष्यादिन्यास कुर्य्यात् । शिरसि गणक-
ऋषये नम' । मुखे विराट्छन्दसे नमः । हृदि
चित्तप्रसादनाय देवतायै नम' । तथा च निबन्धे ।
"गणको मुनिराख्यातो विराट् छन्द उदो-
रितम् ।
चित्तप्रसादनो विघ्नो देवतास्य प्रकीर्त्तिता ।
दीर्घयुक्तेन बीजेन षडङ्गानि प्रकल्पयेत् ॥"
एकाक्षरवत् कराङ्गन्यासौ कृत्वा ध्यायेत् ।
"पाशाङ्कुशौ कल्पलतां विषाणं
दधत् स्वशुण्डाहितबीजपूर. ।
रक्तस्त्रिनेत्रस्तरुणेन्दुमौलि-
र्हारोज्ज्वलो हस्तिमुखोऽवताद्व: ॥"
इति ध्यात्वा मानसैः सपूज्य शङ्खस्थापन कृत्वा
पीठपूजा विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पा-
ञ्जलिदानपर्य्यन्त विधाय आवरणपूजामारभेत् ।
अग्न्यादिषु गा हृदयाय नम इत्यादिना पूजयेत् ।
तथा च निबन्धे ।
"अङ्गानि पूर्व्वमभ्यर्च्य विघ्नानष्टौ यजेत्तत: ।
पत्राग्रे पूजयेदेता ब्राह्मयाद्यास्तदनन्तरम् ॥"
पत्रेषु ।
"विघ्न विनायकं शूरं वीर वरदसञ्ज्ञकम् ।
इभवक्त्र चैकरद लम्बोदर प्रपूजयेत् ॥"
पत्राग्रेषु ब्राह्मयाद्यास्तद्बहिरिन्द्रादीन् वज्रा-
दींश्च पूजयेत् । ततो धूपादिविसर्ज्जनान्त कर्म्म
समापयेत् । अस्य पुरश्चरण लक्षजप. ।
तथा च ।
"लक्ष जपेज्जपस्यान्ते जुहुयादयुत तिलै ।
मधुरत्रितयैर्व्वापि द्रव्यैरष्टाभिरीरितै ॥"
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसार ॥
हेरम्बजननी, स्त्री, हेरम्बस्य जननी ।) दुर्गा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
हेरम्बहट्ट, पु, देशविशेषः । स च दक्षिणप्रदेशे
वर्त्तते । इति शब्दरत्नावली ॥
हेरिक, पु, (हि+इक । रुट् च ।) चर. ।
इति हेमचन्द्र ॥
हेरुक, पु, (हि+उक । रुट् च ।) बुद्धभेद' ।
महाकालगण । इति मेदिनी ॥ शिवलिङ्ग-
विशेष' । यथा,—
"शिवलिङ्गञ्च तत्रास्ति शिलायां हेरुकाह्वयम् ।
नदीदक्षिणपूर्व्वस्यां नायकं तन्तु पूजयेत् ॥"
इति कालिकापुराणे कामाख्याकूपनिर्णये ८१
अध्याय. ॥ गणेश. । इति तत्रैव ॥

हेलञ्चो, स्त्री, (हेलं चिनोतीति । चि+ड ।
ङीष् । पृषोदरात् साधु: ।) हिलमोचिका ।
हेलञ्चा इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(हिलमोचिकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेया. ॥
हेलनं, क्ली, (हेड+ल्युट् । डलयोरैक्यम् ।)
अवहेला । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ६ । २ । १४ ।
"साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव च ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥")
हेला, स्त्री, (हिल्+घञ् । टाप् ।) स्त्रीणां
शृङ्गारभावजक्रियाविशेष । इत्यमर. ।१।७।३२॥
सुरते प्रौढेच्छा हेला । यदाह ।
"प्रौढेच्छा याति रूढाना नारीणा सुरतोत्सवे ।
शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैर्हेला सा परिकीर्त्तिता ॥"
इति ।
अन्ये तु ।
"स एव हेला सुव्यक्त: शृङ्गाररससूचक' ।"
इत्याहु: । अस्यार्थ' । हाव एव स्फुटशृङ्गा-
रानुभावो हेलेति । अन्ये त्वाहुः विलासादयो
दश स्वाभाविका' भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजा:
शोभादय: सप्त प्रयत्नजा: । इति विश्वतिरत्न-
हारा. । तेषु ।
"देहात्मक भवेत् सत्त्व सत्त्वाद्भाव: समुत्थित: ।
भावात् समुत्थितो हावो हावाद्धेला समु-
त्थिता ॥"
इति ॥
हिल श हावकृतौ घञ् स्त्रीत्व लोकाश्रयात् ।
हेलिरपि ।
"हेलि: पुंसि रवौ हेलिर्हेलायामपि योषिति ।"
इति रुद्र: । इति भरत: ॥
अपि च ।
"हाव एव भवेद्धेला व्यक्त: शृङ्गारसूचक. ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणि: ।*॥
अवज्ञा । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेय
पुराणे । १४ । २८ ।
"स्पृश पुष्प शुभ गन्ध हेलया समुपच्छति ।
स्पर्श वाप्ययवा शब्द रस रूपमथापि वा ॥")
ज्योत्स्ना इति केचित् ॥
हेलावुक', पु, अश्वविक्रयी । इति हारावली ॥
हेलि, पु, (हिलति । हिल+"सर्व्वधातुभ्य इन्।"
उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) सूर्य्य । इति
त्रिकाण्डशेष. ॥ आलिङ्गनम् । इति केचित् ॥
हेलि, स्त्री, (हिल श हावकृतौ+इन् ।) हेला ।
इति रुद्र. । इत्यमरटीकाया भरत' ॥
हेष, ऋ ङ अश्वाना स्वने । इति कविकल्पद्रुम' ॥
(भ्वा० आत्म० अक०-सेट् ।) ङ, हेषते घोटक ।
जिहेषे । ऋ, अजिहेषत् । इति दुर्गा-
दास: ॥
हेषा, स्त्री, (हेष+भावे अ: ।) अश्वानां निस्वन. ।
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २२ । २० ।
"कृत तेऽश्वशब्दो वै वस्त्र' शास्त्रविलोचन' ।
नीत ऽश्वस्य तेनैव दानवेन दुरात्मना ।")

समुद्धृत्य कुण्डोपरि त्रिः परिभ्राम्य जानुस्पृष्टमहीतलः शिवबीजबुद्ध्या आत्मनोऽभिमुख देव्या योनौ एन क्षिपेत्। ततो क्रीं वह्निमूर्त्तये नमः इत्यभ्यर्च्य र वह्निचैतन्याय नमः इति चैतन्य तत्र संयोज्य ॐ चित् पिङ्गल हन हन दह दह पच पच सर्व्वं ज्ञापय ज्ञापय स्वाहा इति ज्वालयेत्। ततः।

"अग्निं प्रज्वलित वन्दे जातवेद हुताशनम्।
सुवर्णवर्णममल समिद्धं विश्वतोमुखम्॥"
इत्युपतिष्ठेत्॥

ततो अग्ने त्वममुकनामासीति नाम कृत्वा ॐ वैश्वानर जातवेद इहावह लोहिताक्ष सर्व्वकर्म्माणि साधय स्वाहा। अनेनार्घ्यादिभिः सपूज्य ॐ अग्नेर्हिरण्यादिसप्तजिह्वाभ्यो नमः। ॐ सहस्रार्च्चिषे हृदयाय नमः इत्यादि अग्निषडङ्गेभ्यो नमः। ॐ अग्नये जातवेदसे इत्याद्यष्टमूर्त्तिभ्यो नम.। तद्बाह्ये ॐ ब्राह्म्याद्यष्टशक्तिभ्यो नम'। तद्बहि' ॐ पद्माद्यष्टनिधिभ्यो नम'। तद्बाह्ये ॐ इन्द्रादिलोकपालेभ्यो नमः। तद्बाह्ये ॐ वज्राद्यस्त्रेभ्यो नमः। ततः प्रादेशमात्रं कुशपत्रद्वय घृतमध्ये निक्षिप्य सव्यासव्यमध्याभागेषु इडा पिङ्गलां सुषुम्नां ध्यात्वा होमं कुर्य्यात्। स्रुवेण दक्षिणभागादाज्यं गृहीत्वा ॐ अग्नये स्वाहा इति अग्नेर्दक्षिणनेत्रे जुहुयात्। तथा वामभागादाज्यं गृहीत्वा ॐ सोमाय स्वाहा इति वामनेत्रे जुहुयात्। ततो मध्यभागादाज्य गृहीत्वा ॐ अग्निसोमाभ्या स्वाहा इत्यग्नेर्ललाटनेत्रे जुहुयात्। पुनर्दक्षिणतः नम इति घृत गृहीत्वा ॐ अग्नये स्विष्टिकृते स्वाहा इत्यग्निमुखे। ततो महाव्याहृतिहोम। ॐ भू' स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा ॐ वैश्वानर जातवेद इहावह लोहिताक्ष सर्व्वकर्म्माणि साधय स्वाहा इत्यनेन त्रिवार जुहुयात्। तत' अग्नौ मूलेन पीठपूर्व्वक देवता सपूज्य तन्मुखे घृतेन मूलमन्त्रेण पञ्चविंशतिवार, जुहुयात्। वह्निदेवतयोरात्मना सह ऐक्यं विभाव्य मूलमन्त्रेण एकादशाहुतीर्जुहुयात्। ततो मूलमन्त्रस्य अङ्गदेवताभ्यः स्वाहा शब्देन प्रत्येकमेकैकाहुति जुहुयात्। ततः सङ्कल्प विधाय तत्तत्कल्पोक्तद्रव्येण होम कुर्य्यात्। ततो मूलमन्त्रेण पूर्णाहुतिं दत्त्वा संहारमुद्रया स्वेष्टदेवता हृदये समानीय क्षमस्वेति विसृज्य दक्षिणां दत्त्वा अच्छिद्रावधारण कुर्य्यात्। इति तन्त्रसारः॥ वृहद्धोमप्रयोगस्तु तत्रैव द्रष्टव्य.॥

होमक, पु, (होम+संज्ञायां कन्।) होता। यथा, मात्स्ये ९३। १२८—१२९ श्लोकौ।

"पूर्व्वद्वारे च संस्थाप्य बह्वृच वेदपारगम्।
यजुर्व्विदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम्॥
अथर्व्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद्बुधः॥
अष्टौ तु होमकाः कार्य्या वेदवेदाङ्गवेदिनः॥"

होमकुण्ड, क्ली, (होमार्थं कुण्डम्।) होमार्थकुण्डम्। तत्पर्य्यायः। हवनी २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अस्य विवरणं कुण्डशब्दे द्रष्टव्यम्॥

होमधान्य, क्ली, (होमोपयुक्तं धान्यम्।) तिलः। इति राजनिर्घण्ट॥

होमधूम', पुं, (होमजात' धूमः।) होमीयाग्निधूमः। तत्पर्य्याय'। निगणः २। इति हेमचन्द्रः॥

होमभस्म, [न्] क्ली, होमजात भस्म। तत्पर्य्यायः। वेष्टुतम् २। इति हेमचन्द्र'॥

होमाग्निः, पुं, (होमस्य अग्निः।) यज्ञवह्निः। तत्पर्य्याय.। महाज्वालः २ महावीरः ३ प्रवर्गः ४। इति हेमचन्द्र'॥

होमि', पु, (हूयते यस्मिन्निति। हु+इन्। मुट् च।) अग्निः। (हूयते अनेनेति। इन् मुट् च।) घृतम्। इति मेदिनी॥ जलम्। इति शब्दरत्नावली॥

होमी, [न्] पु, (होमः अस्यातीति। इन्।) होमकर्त्ता। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।

"तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति॥"

(जुहोतीति। हु+"उल्मुकदर्व्विहोमिनः।" उणा० ३। ८४। इति मिनिः। निपातितश्च। यजमानः। इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः॥)

होम्य, क्ली, (होमाय हितम्। यत्।) घृतम्। इति राजनिर्घण्ट'॥ होमीयद्रव्यमात्रे, त्रि॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि २५१ अध्याये।

"होता पोता हन्ता नेता मन्ता होम्यहोतापरात्परस्त्वम्॥")

होरा, स्त्री, (होलति हुल्यते वेति। हुल हिंसासम्वरणयो+अच्। घञ् वा। रलयोरैक्यम् टाप्।) लग्नम्। राश्यर्द्धम्। रेखा। शास्त्रभेदः। इति मेदिनी॥ द्वितीयार्थस्य विशेषो यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।

"विषमर्क्षेषु प्रथमहोराः स्युश्चण्डरोचिष'।
द्वितीयाः शशिनो युग्मु व्यत्ययाद्गणयेत् सदा॥"

सार्द्धदण्डद्वयात्मककाल'। स तु इंरेजानां आउयार इति ख्यातः। यथा, वह्निपुराणे गणभेदाध्याये।

"चतुर्विंशतिवेलाभिरहोरात्र प्रचक्षते।
पश्चिमादर्द्धरात्रादिर्होराणा विद्यते क्रम'॥"

होलक', पुं, (हु+विच्। लक्यते आस्वाद्यते इति। लक्+अप्।) तृणाग्निभ्रष्टार्द्धपक्वशमीधान्यम्। होरा इति हिन्दी भाषा। यथा, भावप्रकाशे।

"अर्द्धपक्वै. शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलक'।
होलकोऽल्पानिलो मेद कफदोषश्रमापहः॥
भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत्॥"

होलाक', पु, स्वेदविशेषः। यथा, चरकसूत्रस्थाने।

"धीतीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत्।
शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च।
सुदग्धाया विधूमाया यथोक्तामुपकल्पयेत्॥
स्वच्छिन्नः सुखं तत्राभ्यक्त' स्विद्यति ना सुखम्।
होलाकस्वेद इत्येष सुखप्रोक्तो महर्षिणा॥"

धीतीका शुष्कगोमयकृतोऽग्निविशेषः॥

होलाका, स्त्री, (हु+विट्। तं लाति। ला+संज्ञायां कन् टाप्।) वसन्तोत्सवः। होली इति भाषा। इति दायभागटीका॥ तदधिकरणन्यायो यथा। अथ होलाकाधिकरणम्। प्रतीच्याना होलाकाचारदर्शनेन तदर्थी होलाका आचरणीया इति सामान्यविधि. कल्प्यते। न तु प्राच्यानामनाचरणात् प्रतीच्यैरिति तत्र पद देय सामान्यविधिनैव प्रतीच्याचारोपपत्ते। प्राच्यानामनाचारस्य इच्छाविरहेणैव उपपत्ते.। इच्छाविरहश्च तद्देशीयपूर्व्वपूर्व्वनाचारदर्शनात्। प्रतीच्यानामुल्कादानाद्याचारविरहवत्। न ह्यनाचारार्थं वेदः कल्प्यते। तथा च यत्र सामान्यश्रुत्या उपपत्तिस्तत्र विशेषविधिर्न कल्प्यते गुरुरनुगन्तव्यः सदेतिवत्। न हि कर्म्मकाले तदसम्भवात् तदन्यकाले इति विशेषणीयम्। इति अधिकरणकौमुदी॥*॥ अन्यच्च। यथा होलाकाधिकरणे प्राच्यकर्त्तृकहोलाकानुष्ठानोपपत्तये होलाका कर्त्तव्येत्येव श्रुतिः कल्पिता। तावतैव तदुपपत्ते न तु प्राच्यादिपदवती कल्पनागौरवात् तद्वदत्रापि अर्ज्जको अशद्वय गृह्णीयादिति श्रुति कल्पनीया न तु पित्रादिपदवती तदयुक्तं तत्र प्राच्यकर्त्तृकानुष्ठानस्यावश्यकल्पनीयसामान्यश्रुत्यैवोपपत्ते। न चाप्राच्यानामननुष्ठानार्थं प्राच्यपदवती कल्प्यतामिति वाच्यम्। तेषामननुष्ठानस्यानाचाररूपस्य श्रुतिकल्पनानिमित्तत्वानुपपत्तेः। इति दायभागः॥

हो, व्य, (हूयते अनेनेति। ह्वे+डो।) सम्बोधनम्। आह्वानम्। इति मेदिनी॥

होड, ऋ ङ गतौ, अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) चतुर्द्दशस्वरी। ऋ, अजुहोडत्। ङ, होडते। इति दुर्गादास॥

हौतृक', त्रि, (होतुरागतम्। "ऋतष्ठञ्।" ४। ३। ७८। इति ठञ्) होतृसम्बन्धीयः। इति होतृशब्दात् कण्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥

हौम्य, क्ली, (होमाय अर्हं। यत्।) घृतम्। इति राजनिर्घण्ट.॥ होमीयद्रव्ये, त्रि॥

हौम्यधान्य, क्ली, (हौम्यञ्च तत् धान्यञ्च।) तिल'। इति राजनिर्घण्ट.॥ इति केचित्॥

ह्नु, ङ लु चौर्य्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा०-आत्म०-सक०-अनिट्।) ङ लु, ह्नुते। इति दुर्गादास॥

ह्मल, म चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक० सेट्।) म, प्रह्मलयति। मित्वेऽप्यस्य ज्वलह्वलह्मल इत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं ह्रस्व। ह्मालयति ह्मलयति। चालश्चलनम्। इति दुर्गादास.॥

ह्य, [स्]व्य, (गतमह'। ह्यो निपातितः।) गतदिनम्। इत्यमरः। ३। ४। २२॥ यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। ४६।

"त्वयि राजनि निश्चौरैरध्वभिर्विशतः सुखम्।
ह्योऽभवन्नवणोक्से मे दिनान्तेश्वास्यत स्थिति॥")

ह्यस्तनं, त्रि, (ह्यो भवम्। ह्यस्+"ऐषमोह्य.

हो, अव्य, (हूयते अनेनेति । ह्वे+डो । निपातनात् साधुः ।) सम्बोधनम् । आह्वानम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १५ । २० ।
"ननु हो मथनाराघो घोरानाथ मद्दोनु न ।
तयदा तवदा भीमा माभोदावत दायत ॥")
विस्मयः । इत्यमर ॥

होड, ऋ ङ गतौ । अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अजुहोडत् । ङ, होडते । इति दुर्गादास ॥

होड', पु, (होडते गच्छतीति । होड गतौ+अच् ।) नौकाविशेष' । हुडो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तरान्धु. २ वहनम् ३ वहित्रम् ४ वार्व्वट' ५ । इति त्रिकाण्डशेष (होद्यते इति । होड् अनादरे+कर्म्मणि घञ् ।) दक्षिणराढीयमौलिककायस्थाना द्विसप्ततिपद्धत्यन्तर्गतपद्धतिविशेषः । इति कुलाचार्य्यग्रन्थः ॥ गौडदेशीयश्रोत्रियब्राह्मणविशेषाणामुपाधिश्च । अस्य प्रमाण अन्नदामङ्गलग्रन्थे ध्रुवानन्दमिश्रग्रन्थे च द्रष्टव्यम् ॥

होडा, [ऋ] पु, चोरः । इति केचित् ॥

होता, [ऋ] पु, (जुहोतीति । हु+"नप्तृनेष्टृत्वष्टहोत्रिति ।" उणा० २ । ९६ । इति तृन् निपातितश्च । यद्वा, हु+तृच् ।) ऋग्वेदवेत्ता । इत्यमरः । २ । ७ । १७ ॥ होमकर्त्ता । यथा । विशिष्टदेशावच्छिन्नप्रक्षेपोपहितद्रविण्यागस्य होमत्वात् प्रक्षेपस्य तदभिधाननिमित्तमित्यर्थ. । तेन हुधात्वर्थव्यवच्छेदकप्रक्षेपानुकूलव्यापारवति ऋत्विजि होता इत्यादिव्यपदेशः । इति दायभागटीकाया श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥

होतृकारः, पु, होतुर्ऋकार' । होतुर्माता । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

होत्र, क्ली, (हूयते इति । हु+"हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ।" उणा० ४ । १६७ । इति त्रन् ।) हवि' । इति त्रिकाण्डशेष. ॥ होम. । इति हेमचन्द्रः ॥

होत्रा, स्त्री, (हु+त्रन्+टाप् ।) स्तुति' । इति केचित् ॥ (आहूयमाना देवता । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८ । ८ ।
"आहभोति हविष्कृतिं प्राञ्च कृणोत्यध्वरम् ।
होत्रा देवेषु गच्छति——————॥"
'होत्रा हूयमाना देवता ।' इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

होत्री, [न्] पु, होता । होत्रं विद्यतेऽस्य इति होत्रशब्दात् इनप्रत्ययेन निष्पन्न' ॥

होत्री, स्त्री, (हु+तृच्+ङीप् ।) यजमानरूपा शिवस्य मूर्त्ति. । यथा,—
"या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुत या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्व्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिन: प्राणवन्त
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥"
इत्यभिज्ञानशकुन्तलाप्रथमश्लोकः ॥

होत्रीयं, क्ली, (होत्राय हितम् होतुरिद वेति । छ. ।) हविर्गेहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ होत्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ९ । ४ । ३ । ७ ।
"एकविंशति होत्रीय उपदधाति ॥")

होमः, पु, (हवनमिति । हु+"अर्त्तिस्तुसुहु-स्त्विति ।" उणा० १ । १३९ । इति मन् ।) पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेष' । इत्यमरः । २ । ७ । १४ ॥ स तु देवयज्ञ' । यथा,—
"अध्यापन ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥"
इति मनु. ॥

तल्लक्षण यथा,—
"विशिष्टदेशावच्छिन्नप्रक्षेपोपहितत्याग ॥"
इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ * ॥

अथ नित्यहोम' । तदुक्त सोमभुजगावल्याम् ।
"नाजप्त सिद्ध्यते मन्त्रो नाहुतश्च फलप्रदः ।
नानिष्टो यच्छते कामान् तस्मात्त्रितयमर्च्चयेत् ॥
पूजया लभते पूजा जपात् सिद्धिर्न संशय' ।
विभूति चाग्निकार्य्येण सर्व्वसिद्धिञ्च विन्दति ॥"
नीलतन्त्रेऽपि ।
"नित्यहोम प्रवक्ष्यामि सर्व्वार्थं येन विन्दति ॥
सपर्य्या सम्यगापाद्य वलिपूर्व्वं चरेद्विधिम् ॥
ततो होम तर्पणञ्च चरेत् साधकसत्तम ।
वह्निवैश्वादिक चैव ब्राह्मण. समुपाचरेत् ॥
अर्घोदकेन सम्प्रोक्ष्य तिस्रो रेखा. समालिखेत् ।
विधिवदग्निमानीय क्रव्यादेभ्यो नमस्तथा ॥
मूलमन्त्रं समुच्चार्य्य कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा ।
भूमौ वा सस्तरेद्वह्नि व्याहृतित्रितयेन च ।
स्वाहान्तेन त्रिधा हुत्वा षडङ्गहवन चरेत् ॥"
तथा ।
"ततो देवी समावाह्य मूलेन षोडशाहुतिम् ।
हुत्वा स्तुत्वा नमस्कृत्य विसृजेदिन्दुमण्डले ॥"
श्यामादौ विशेषः ।
"भैरवाश्च हुनेदष्टौ आज्यान्वितैस्तिलै' शुभे ।
पूर्व्वादिदिक्क्रमेणैव ततो होम समाचरेत् ॥"*
अथ सक्षेपहोमप्रयोग' ।
"कुण्डे वा स्थण्डिले वापि वीक्षणादिभिः संस्कृते ।
प्रागग्रा उदगग्राश्च तिस्रो रेखा' समालिखेत् ॥"
तथा च ।
"वीक्षण मूलमन्त्रेण शरेण ताडन मतम् ।
तेनैव प्रोक्षण प्रोक्त वर्म्मणाभ्युक्षणं मतम् ॥"
ततो मूलमुच्चार्य्य कुण्डाय नम' इति सपूज्य प्रागग्रा उदगग्रास्तिस्रो रेखा' कर्त्तव्या । प्रागग्रेषु मुकुन्देशपुरन्दरान् प्रादक्षिण्येन सपूज्य उदगग्रासु ब्रह्मवैवस्वतेन्दून् पूजयेत् । सुन्दरीपक्षे तु सर्व्वत्र षट्तारी प्रयोग षट्तारी च ऐं क्लीं श्री ऐं क्लीं सौ' ब्रह्मणे नमः एवं क्रमेण पूजयेत् । तथा ब्रह्मसंहितायां होमकुण्डे ।
'ऐशान्या वेदिका हस्तविस्तारोन्नतिशालिनीम् ।
कृत्वास्मिन् स्थापयेत् कुम्भ यथोक्तक्रमयोगत. ॥
तत्र सपूजयेद्देव यथाविध्युपचारकै ।
ततो होम प्रकुर्व्वीत देवतासन्निधानत' ॥"
ततः कुण्डमध्ये षट्कोणवृत्तत्रिकोण तद्बहिरष्टदलपद्म तद्बहिश्चतुरस्र चतुर्द्वारसमित लिखित्वा तदुपरि मूलेन पुष्पाञ्जलीन् दद्यात् । सुन्दरीपक्षे तु आज्ञया । तत' सर्व्वाणि प्रणवेनाभ्युक्ष्य वह्नेर्योगपीठमर्च्चयेत् । तद् यथा । कर्णिकोपर्य्याधारशक्त्यादीन् सपूज्य अग्न्यादिकोणचतुष्केषु ॐ धर्म्माय नम ॐ ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्य्याय पूर्व्वादिदिक्षु अधर्म्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्य्याय मध्ये ॐ अनन्ताय नम' । एव पद्माय अ अर्कमण्डलाय द्वादशकलात्मने नम. । उ सोममण्डलाय षोडशकलात्मने नम । म वह्निमण्डलाय दशकलात्मने नम' । ततः केशरेषु पूर्व्वादिमध्ये च ॐ पीताय नम' । एव श्वेतायै नम अरुणायै नमः । कृष्णायै धूम्रायै तीव्रायै स्फुलिङ्गिन्यै रुचिरायै ज्वालिन्यै ततो रं वह्न्यासनाय नमः । तत' ।
"वागीश्वरीमृतुस्नातां नीलेन्दीवरलोचनाम् ।
वागीश्वरेण सयुक्ता क्रीडाभावसमन्विताम् ॥"
इति ध्यात्वा ॐ ह्रीं वागीश्वराय नमः ॐ वागीश्वर्य्यै नम. । इति मन्त्रेण पञ्चोपचारैः सपूज्य सूर्य्यकान्तादिसम्भूत श्रोत्रियगेहज वा वह्निमानयेत् । सुन्दरीपक्षे तु कामेश्वर कामेश्वरीं पूजयेत् । गौतमीये ।
"पाषाणभववह्निश्च यदि वारणिसम्भवम् ।
श्रोत्रियाणा गेहजञ्च वनस्थ वाथवा हरेत् ॥
यदृच्छालाभसंयुक्तो ह्ययोग्यो यागकर्म्मणि ।
निरग्निब्राह्मणानस्यो ह्यर्द्धलाभकरो भवेत् ॥
क्षत्रवन्हीश्चतुर्थांशफल दद्याद्धुताशन ।
वैश्यात् शूद्राच्च विफल जायते होमकर्म्मणि ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वह्निमुक्त समाहरेत् ॥"
तन्त्रान्तरे ।
"द्विजातिभवनाद्वापि वह्निमानीय साधक. ।
वौषडन्तेन मूलेन मन्त्रित तं विलोकयेत् ॥
अग्निमावाहयेदस्त्रमन्त्रेण तदनन्तरम् ।
हुं फडन्तेन मूलेन क्रव्यादांश परित्यजेत् ॥"
ततः ॐ वह्नेर्योगपीठाय नम' चतुर्दिक्षु ॐ वामायै नम' एव ज्येष्ठायै रौद्र्यै अम्बिकायै । ततो मूलमुच्चार्य्य अमुकदेवताकुण्डाय नम' । इति कुण्ड संपूज्य तदधो वागीश्वरी तत्तद्देवता रूपा ऋतुमतीं ध्यात्वा यथोक्तवह्निमानीय वीक्षणादिभि सस्कृत्य रमिति तस्मात् वह्नि मुद्धृत्य मूलमुच्चार्य्य हुं फट् क्रव्यादेभ्य स्वाहा इत्यनेन क्रव्यादांश परित्यज्य वह्निमन्त्रेण संरक्ष्य हूं इत्यवगुण्ठ्य धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य बाहुभ्यां

ह्रीका, स्त्री, (ह्री+"ह्रियो रश्च लो वा। उणा० १। ४८। इति कन्। टाप्।) त्रास। इत्युणादिकोषः॥ लज्जा। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

ह्रीकु, त्रि, (ह्री+"ह्रियः कुक् रश्च लो वा।" उणा० ३। ८५। इति कुक्।) लज्जितः। मलज्ज। इत्युणादिकोषः॥

ह्रीकु, पुं, (ह्री+कुक्।) जतुकः। वपु। इत्युणादिकोषः॥

ह्रीच्छ, लज्जे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) रेफयुक्तादिचतुर्थस्वरी। ह्रीच्छति वधू। इति दुर्गादासः॥

ह्रीजित, त्रि, (ह्रिया जितः।) लज्जाशील। इति जटाधरः॥

ह्रीण, } त्रि, (ह्री+क्तः। तस्य वा नः।)
ह्रीत } लज्जितः। इत्यमरः। ३। १। ४१॥
(यथा, महाभारते। ३। २३। ८।
"हा नाथ! हा वने इति ब्रुवाणा
ह्रीताश्च सर्वाः अनुवास राजन्!॥"
यथा च नैषधे। ३। ८७।
"इतीरिता पत्ररथेन तेन
ह्रीणा च हृष्टा च बभाण भैमी॥")

ह्रीवेर, क्ली, (ह्रिये लज्जायै वेरमङ्गमस्य। कुटलत्वात्।) वालकम्। इत्यमरः। २।४।१२२॥ वाला इति भाषा। अस्य गुणा राजवल्लभे। "ह्रीवेर छर्दिहृल्लासतृष्णातीसारनाशनम्।" अन्यत् हीवेरशब्दे द्रष्टव्यम्॥

ह्रीवेल } क्ली, (ह्रीवेर+पृषोदरादित्वात् रस्य
ह्रीवेलक, } ल। पक्षे ह्रीवेल+स्वार्थे कन्।) ह्रीवेरम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

ह्रुड, } ऋ ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥
ह्रूड, } (भ्वा०-आत्म० सक०-सेट्।) ऋ, अजह्रुडत्। अजुह्रोडत्। ङ, ह्रूडते। ह्रोडते। इति दुर्गादासः॥

ह्रेप, ऋ ङ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अजिह्रेपत्। ङ, ह्रेपते जिह्रेपे। इति दुर्गादासः॥

ह्रेष, ऋ ङ सर्पणे। अश्वस्वने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म०-अश्वशब्दे अक० सर्पणे सक०-सेट्।) रेफयुक्ताद्य। ऋ, अजिह्रेषत्। ङ, ह्रेषते जिह्रेषे। ङ,ह्रेषृ च स्वनेऽश्वानाम्। ङ, ह्रेषते घोटकः जिह्रेषे। ऋ, अजिह्रेषत्। चकारात् ह्रेषृ ङ च। मधुरमधुप ह्रेषन्ते। इति गणकृतानित्यत्वात्। वस्तुतस्तु पचादित्वादनि ह्रेषा इवाचरन्तीति क्वौ साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

ह्रेषा, स्त्री, (ह्रेष+भावे अ।) अश्वानां कण्ठाद्विनिर्गतशब्दः। इत्यमरः। २। ८। ४७॥

ह्रौड, ऋ ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अजुह्रौडत्। ह्रौडते। इति दुर्गादासः॥

ह्लग म ए संवरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) म, ह्लगयति अह्लगीत्। इति दुर्गादासः॥

ह्लप क भाषणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर० सक०-सेट्।) क, ह्लापयति। रेफयुक्तादिरित्यन्ये। ह्रापयति। अन्त स्थतृतीययुक्तः कण्ठवर्गाद्यादिरिति दुर्गसिंहादय.। क्लापयति अचिक्लपत्। भाषणं कथनम्। इति दुर्गादासः॥

ह्लस रवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ह्लसति। इति दुर्गादासः॥

ह्लाद इ ङ मोदने। स्वने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म० अक०-मोदने सक०-सेट्। निष्ठायामनिट्।) मोदनं हृष्टीकरणं हृष्टीभावश्च। इ ह्लन्द्य। ङ, ह्लादते चन्दनो गात्रम्। बलात् प्रह्लादते मनः। इति किराते। इति दुर्गादासः॥

ह्लाद पुं (ह्लाद+घञ्।) आह्लाद। इति हेमचन्द्र॥ (यथा, मार्कण्डेये। १५। ५२।
"ततस्तद्गात्रसंसर्गी पवनो ह्लाददायकः।
पापकर्म्मकृतो राजन्! यातना न प्रबाधते॥"
हिरण्यकशिपोः पुत्त्रभेदः। यथा, विष्णुपुराणे। १। १५। १४२।
"अनुह्लादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्चैव बुद्धिमान्।
संह्लादश्च महावीर्य्या दैत्यवंशविवर्द्धनाः॥")

ह्लादिनी, स्त्री, (ह्रादिनी रलयोरैक्यात् रस्य लः।) विद्युत्। वज्रम्। इत्यमरः। २। ४। १२४॥ (ह्लादयते इति। ह्लादि+णिनि। ङीप्।) शक्तिविशेषः। यथा,—
"ह्लादिन्या संविदाश्लिष्टः सच्चिदानन्द ईश्वरः।
स्वाविद्यासंवृतो जीवः संक्लेशनिकराकरः॥"
इति श्रीभागवते ७।१।७ टीकायां श्रीधरस्वामी॥

ह्लीका, स्त्री, (ह्री लज्जायाम्+"ह्रियो रश्च लो वा।"उणा० ३।४८। इति कन्। पक्षे रस्य लः।) लज्जा। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

ह्लीकु, स्त्री,(ह्री+"ह्रियः कुक् रश्च लो वा।"इति कुक् पक्षे रस्य लः।) ह्लीकुः। इत्युणादिकोषः॥

ह्लीकु, पं, (ह्री+कुक्। रस्य लः।) जतु वपु। इत्युणादिकोषः॥

ह्लेषा स्त्री, (ह्रेषा। रस्य लः।) ह्रेषा। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥

ह्वल, म चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर०-सक० सेट्।) म, प्रह्वलयति। मित्वेऽप्यस्य ज्वलह्वल इत्यादिना केवलस्य ह्रस्वविकल्पनात् सोपसर्गस्य नित्यं ह्रस्वः। ह्वलयति ह्वालयति। चालं चलनम्। इति दुर्गादासः॥

ह्वृ, कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) ह्वरति लता वपुः। इति दुर्गादासः॥

ह्वे, ञ ऐ स्पर्द्धे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-शब्दे अक०-स्पर्द्धे सक०-अनिट्।) स्पर्द्धः पराभिभवेच्छा। इति वोपदेवः। ञ, ह्वयति ह्वयते मल्लो मल्लमभिभवितुमिच्छति। ह्वयति जनं लोकः। आह्वयतीत्यर्थः। ऐ ह्वयात्। गोविन्दभट्टस्तु स्पर्द्धाविषये अकर्म्मकोऽयमित्याह। इति दुर्गादासः॥

ॡ

ॡ, शेषलकारः। गौडदेशे अस्याकारोच्चारणयो-भेदो नास्ति। किन्त्वस्याध एकबिन्दुमात्रचिह्नं क्रियते। वेदे अस्य उच्चारणस्थानं जिह्वामूलम्। देवनागरवर्णमालायां अस्याकारः एवं प्रकारः ळ। अस्य प्रयोगः। अग्निमीळे। हे इन्द्र वीळु चित्। इत्यादि ऋग्वेदः॥ *॥ तन्त्रे वर्णमालाजपे अस्य प्रयोजनम्। यथा,—
"अनुलोमविलोमेन क्रमया वर्णमालया।
आदिक्षान्तं लादि आन्तक्रमेण परमेश्वरि
चकार मेरुरूपञ्च लङ्घयेन्न कदाचन॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम्॥
मातृकान्यासेऽपि अस्य प्रयोजनम्। तत्प्रमाणं मातृकाशब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥ तस्य नामानि यथा,
"ळ' पृथ्वी विमला मेघो अनन्तोऽव्यवहारिता।
व्यापिनी शिवदा केतुर्जगत्सारतरः हठः।
म्लौर्मृडानी च वेदार्थसारो नारायणः स्वयम्।
जठरो नकुलिः पीता शिवेशोऽनङ्गमालिनी॥
इति श्रीनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितवर्णाभिधानम्॥
अपि च।
"ळकारो विमलो जीवः शिवभूमिर्व्वरानने।॥"
इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम्॥

कोषः श्रीवरदाप्रसादवसुना श्रीशब्दकल्पद्रुमो यश्च श्रीहरिपूर्व्वकेण चरणेनाकल्पितो यत्नतः।
सोऽयं कोविदवारिदैर्बहुगुणैः संसेचितः सन्ततं सन्तोषं नयतु क्षितौ बुधगणान् पेयूषगर्भैः फलैः॥
रसेन्दुनागोडुपतिप्रमाणे शाके शुभेऽस्मिन् भगवत्प्रसादात्।
समाप्ति बहुलप्रयासैः स शब्दकल्पद्रुम एष कोषः॥

समाप्तोऽयं शब्दकल्पद्रुमः।

ह्यसोऽन्यतरस्याम् ।" ४।२।१०५। इति पक्षे त्युप्तुली।) ह्योभवम्। गतदिवसोयम्। इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते। ५।१८६।४।
"ह्यस्तनेन च कोपेन शक्ति वै प्राह्णिणोऽमयि ॥")

ह्यस्त्य त्रि, (ह्यो भव इति। ह्यस्+"ऐषमोह्य-श्वसोऽन्यतरस्याम्।" ४।२।१०५। इति त्यप्। ह्यस्तनम्। इति शब्दमाला ॥

ह्रग, म ए संवरणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) रेफमध्यः। म, ह्रगयति। ए, अह्रगीत्। इति दुर्गादासः ॥

ह्रणिया, स्त्री, (ह्रिणीया। पृषोदरादित्वात् साधुः।) ह्रिणीया। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ह्रद, पु, (ह्रादते इति ह्राद अव्यक्तशब्दे+अच्। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः) अगाधजलाशय। इत्यमरः।१।१०।२५॥ तज्जलगुणाः। हृद्यारि वह्निजनन मधुर कफवातहारि पथ्यञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ किरणः। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

ह्रदग्रह, पु, (ह्रदस्य ग्रहः।) कुम्भीरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ह्रदिनी, स्त्री, (ह्रदोऽस्यामस्तीति। इनि। ङीप्।) नदी। इत्यमरः।१।१०।२५। (यथा, भागवते।२।७।२८।
"तच्छुद्धयैति विपवीर्य्यविलोलजिह्व-
मुच्चाटयिष्यदुरगं विहरन् ह्रदिन्याम् ॥")

ह्रप क व्यक्तायां वाचि। (चुरा० पर०-सक० सेट्।) रेफयुक्तादिरित्येके। क, ह्रापयति। भाषण कथनम्। इति कविकल्पद्रुमटीकायां ह्लपधातु-कथने दुर्गादासः ॥

ह्रस, रवे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) रेफयुक्तः। ह्रसति। इति दुर्गादासः ॥

ह्रसिमा, [न्] पु, (ह्रस्वस्य भावः। "पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा।" ५।१।१२२। इति इमनिज्। "स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रेति।" ६।४।१५६। इति ह्रसादेशः।) ह्रस्वता। ह्रस्वशब्दात् इमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

ह्रसिष्ठ, त्रि, (अतिशयेन ह्रस्वः। इष्ठन्। "स्थूलदूरयुवह्रस्वेति।" ६।४।१५६। इति ह्रसादेशः।) अतिशयह्रस्वः। इत्यमरः।३।१।११२॥ ह्रस्वशब्दात् इष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

ह्रसीयान्, [स्] त्रि, ह्रस्व+ईयसुन्। ह्रसादेशः।) अतिशयह्रस्वः ॥

ह्रस्व, क्ली, ("सर्व्वनिघृष्वरिष्वेति।" उणा० १।१५२ इत्यत्र "ह्रसशब्दे बाहुलकात् ततोऽपि वन्।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेर्वन्।) परिमाणविशेषः। यथा,
"अनु दीर्घं महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः।"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

गौरसुवर्णशाकम्। पुष्पकासीसम् इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्व, पु, स्त्री, (ह्रस+वन्।) प्रकृतपुरुषप्रमाणात् न्यूनमनुष्यः। बाउने इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खर्व्वः २ वामनः ३ वामनी ४। इत्यमरभरतौ।२।६।४६॥ नीचकः ५ नीचः ६। इति शब्दरत्नावली ॥ अकर्त्तनः ७। इति जटाधरः ॥ एकमात्रवर्णः, पु। यथा,—
"एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम् ॥"
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
मुग्धबोधमते अस्य स्व-सञ्ज्ञा। यथा। आवत् स्वघंप्लु। अ-आ-आ३ इति वर्णत्रयं क्रमेण स्व-घं-प्लु सञ्ज्ञ-स्यात्। वक्ष्यद्वाद इ-ई-ई३ इत्यादिषु च। तन्मते अस्य घुसञ्ज्ञापि। यथा। स्वर्घौ घुरू। स्वघुंसञ्ज्ञौ घींसञ्ज्ञ' स्यात्। इति वोपदेवः ॥ मेषवृषकुम्भमीनराशयः। यथा। अस्वास्तिमिगोऽविघटाः। इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अस्व, त्रि, (अस+वन्) क्षुद्रवस्तुमात्रम्। तत्पर्य्यायः। वामनः २ न्यङ् ३ नीचः ४ खर्व्वः ५। इत्यमरः।३।१।७०। नीचैः ६। इति शब्दरत्नावली ॥ अनुच्चः ७। इति जटाधरः ॥ तद्वैदिकपर्य्यायः। ऋहन् १ ह्रस्वः २ निघृष्वः ३ मायुकः ४ प्रतिष्ठा ५ क्षुधु ६ वम्रकः ७ दभ्रम् ८ अर्भकः ९ क्षुल्लकः १० अल्पः ११। इत्येकादश ह्रस्वनामानि। इति वेदनिर्घण्टौ ३ अध्यायः ॥

ह्रस्वकुश पु, (ह्रस्वश्चासौ कुशश्चेति। नित्यकर्म्मधारयः।) श्वेतकुशः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वगर्भ, पु, (ह्रस्वो गर्भोऽस्य।) कुशः। इति रत्नमाला ॥

ह्रस्वगवेधुका, स्त्री, (ह्रस्वा गवेधुका। नित्यकर्म्मधारयः।) गाङ्गेरुकी। इत्यमरः।२।४।११७॥ अस्याः पर्य्यायगुणा नागबलाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

ह्रस्वजम्बु, पु, (ह्रस्वो जम्बुः।) क्षुद्रजम्बुः। इति रत्नमाला ॥

ह्रस्वतण्डुल, पु, (ह्रस्वः तण्डुलः।) राजान्नम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वदर्भ, पु, (ह्रस्वो दर्भः।) श्वेतकुशः। इति राजनिर्घण्टे ह्रस्वकुशशब्ददर्शनात् ॥

ह्रस्वदा, स्त्री, (ह्रस्वैरपि दीयते क्रियते इति। दो+क।) शल्लकी। इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वपत्रक, पु, (ह्रस्वानि पत्राणि यस्य। कप्।) गिरिजमधूकवृक्षः। इति जटाधरः ॥

ह्रस्वपत्रिका, स्त्री, (ह्रस्वानि पत्राण्यस्याः। कप्। टाप् अत इत्वम्।) अश्वत्थी। इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वप्लक्ष, पु, (ह्रस्वश्चासौ प्लक्षश्चेति।) क्षुद्रप्लक्षवृक्षः। तत्पर्य्यायः। सुशीतः २ शीतवीर्य्यकः ३ पुण्ड्रः ४ महावरोहः ५ ह्रस्वपर्णः ६ पीपरिः ७ भिदुरः ८ मङ्गलच्छायः ९। अस्य गुणाः।
"प्लक्षः कटुः कषायश्च शिशिरो रक्तदोषजित्।
मूर्च्छाभ्रमप्रलापघ्नो ह्रस्वप्लक्षो विशेषतः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वफला, स्त्री, (ह्रस्वं फलं यस्याः।) भूमिजम्बुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वमूल, पु, (ह्रस्वं मूलं यस्य।) रक्तेक्षुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ह्रस्वशाखाशिफ, पु, (शाखा च शिफा शाखाशिफे। ह्रस्वे शाखाशिफे यस्य।) क्षुपः। इत्यमरः ॥

ह्रस्वा, स्त्री, मुद्गपर्णी। नागबला। भूमिजम्बुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ वामनी च ॥

ह्रस्वाग्नि, पु, (ह्रस्वोऽग्निरस्मात्।) अर्कवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

ह्रस्वाङ्ग, पु, (ह्रस्वमङ्गमस्य।) जीवकौषधम्। इत्यमरः।२।४।१४२॥ वामनश्च ॥

ह्राद, ङ स्वने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म० अक०-सेट्।) रेफयुक्तो द्वितीयस्वरी। ङ, ह्रादते। इति दुर्गादासः ॥

ह्राद, पु, (ह्राद+घञ्।) शब्दः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते।७।८०।२९।
"ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ॥")
हिरण्यकशिपुपुत्त्रः। यथा,—
"हिरण्यकशिपोः पुत्त्राश्चत्वारः सुमहाबलाः।
प्रह्लादः पूर्व्वजस्तेषामनुह्लादस्तथैव च ॥
संह्लादश्चैव ह्रादश्च ह्रादपुत्त्रान् शृणुष्व तान्।
ह्रादस्य पुत्त्रौ द्वावास्तां शिवो भूमूकः एव च ॥"
इति वह्निपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गः ॥

ह्रादिनी, स्त्री, (ह्रादते शब्दायते इति। ह्राद+णिनि। ङीप्।) विद्युत्। (यथा, महाभारते। ९।११।२६।
"ह्रादिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य न्यपतन् शराः ॥")
वज्रम्। इत्यमरः।१।३।९, १।१।५१॥ नदी। इति भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ शल्लकी। इति शब्दरत्नावली ॥

ह्रादी, [न्] त्रि, (ह्रादोऽस्यास्तीति। ह्राद+इनि।) शब्दविशिष्टः। (यथा, महाभारते। ८।११५१।
"रथाः पञ्चशताश्चान्ये ह्रादिनश्च सुवर्म्मिणः ॥")

ह्रास, पु, (ह्रस रवे+घञ्।) शब्दः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ क्षयः। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"ह्रासवृद्धी च सततं दिनरात्र्योर्यथाक्रमम्।
सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासे वृद्धौ समा स्मृता ॥"

ह्रिणीया, स्त्री, लज्जा। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अस्य रूपान्तरम्। हृणिया हृणीया च ॥

ह्रित, त्रि, (ह्रीत। पृषोदरादित्वात् साधुः।) लज्जितः। विभक्तः। नीतः। इति केचित् ॥ अशे, क्ली ॥

ह्रिति, स्त्री, (हृति। पृषोदरादित्वात् साधुः।) हृतिः। हरणम्। इति केचित् ॥

ह्रिवेर, क्ली, (ह्रियै लज्जायै वेरमङ्गमस्य। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) ह्रीवेरम्। इति भरतद्विरूपकोषः शब्दरत्नावली च ॥

ह्री, लि लज्जे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वा०-पर०-अक०-अनिट्।) लि, जिह्रेति नीचसङ्गत्या यः। इति दुर्गादासः ॥

ह्री, स्त्री, (ह्री लज्जायां+सम्पदादित्वात् क्विप्) लज्जा। इत्यमरः।१।७।२३॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे।१२९।२२।
"नाहं तात! करिष्यामि पृथिव्याः परिपालनम्।
मापैति ह्रीर्मे मनसो राज्येऽन्यं त्वं नियोजय ॥")